

THE  
**SIDDHĀNTA-SKATMUDĪ**

WITH

THE TATTVABODHINĪ COMMENTARY

OF

JNANENDRA SARASVATI

AND

THE SUBODHINĪ COMMENTARY

OF

**JAYAKRISHNA.**



EDITED BY

VĀSUDEV LAKSHMAN SHĀSTRĪ PANS'ĪKAR.

---

FOURTH EDITION.

---

PRINTED AND PUBLISHED BY

TUKĀRĀM JĀVAJĪ,

PROPRIETOR OF JĀVAJĪ DĀDĀJĪ'S "NIRNAYASĀGAR" PRESS.

**B**ombay.

---

1908.

---

*Price 4 Rupees.*

Inde 3451.4.14

~~Inde 3451.4.14~~

✓



*Registered under Act XXV of 1867.*

**All rights reserved by the publisher.**



॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलित्वा

## सिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितप्रणीता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

अत्र

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितोत्तरकृदन्तान्तं तत्त्वबोधिनीव्याख्या, स्वरवैदिक्योः श्रीमज्जयकृष्णकृता सुबोधिनी, श्रीमद्वैरवमिश्रकृता लिङ्गानुशासनव्याख्या, पाणिनीय-शिक्षा, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं च, अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसूत्राणां पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां समुच्चितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्राणां सूची, फिदसूत्राणां सूचीति, कोशपञ्चकस्य च संग्रहः ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

संशोधिता ।

चतुर्थावृत्तिः ।

सा च

मुम्बय्यां

जावजी दादाजीनां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना तुकाराम जावजी इत्यनेन  
स्वीयेऽङ्कनालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८३०, ख्रीस्ताब्दाः १९०८.

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम् ।

इदं पुस्तकं सन १८६७ स्य २५ तमराजनियमानुसारेण लेखारूढीकृत्य सर्वाधिकारैः सह  
प्रकाशयित्रा स्थायत्तीकृतमस्ति ।

## प्रस्तावना ।

भो भोः कुलक्रमागतानेकानवद्यद्वयप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधरा अनवरतमुखचापकोटिमध्यविनिः-  
सृतवाग्बाणप्रतिकृतप्रत्यर्थितीर्था अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमानविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणवर्या  
धीराः, विदितमेवात्रभवतां निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामा ग्रन्थो  
भाष्याभिध निर्मय्याखिलजनोपकृतये श्रीमता विद्वत्कुलाभरणेन भट्टोजिदीक्षितेन विनिर्मितो वेदाङ्गवि-  
न्मनस्तोषमुपजनयतीति ।

अस्मिन् ग्रन्थे बहवो विवृतयो विलसन्ति मनोरमा—बृहच्छब्देन्दुशेखर—लघुशब्देन्दुशेखरप्रभृतयो महा-  
भाष्याशयवर्णन—परमतविदारण—मूलयोजनपरायणाः । सतीष्वप्येतासु काठिन्याद्विस्तराच्च सर्वेषां पठनपाठ-  
नयोर्नोपकारो भवतीति विचिन्त्य तेषां व्याकरणतत्त्वबोधाय श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीचर-  
णास्तत्त्वबोधिनीनाम्नी व्याख्यां चक्रुः । श्रीमज्जयकृष्णपण्डिताश्च स्वरवैदिकप्रकरणं सुबोधिन्यालंचक्रुः ।

सेयं व्याख्या काश्यादौ मुद्रणविधिना प्राकाश्यं नीतापि कचिदशुद्धतया कचिन्मूलटीकापाठसंकीर्णतया  
कचित्पाठरहिततया अविन्यस्तमुलभवाच्याक्षरतया महामूल्यतया च पठनपाठनादौ विदुषां मनःकेशं जनय-  
तीत्यनुभूय शुद्धमुद्रणकलया पाठासंकीर्णतयाऽभ्रष्टपाठतया घटितबालजनातिमुलभवाच्याक्षरतया च विद्वज्जन-  
मनस्तापं परिहरेदिति निर्धार्य पुनर्मुद्रणविधौ बद्धः परिकरः ।

दूरीकृतसकलदोषे मुद्रणविधिकलापोषेऽस्मिन् ग्रन्थे मूलपाठप्रतीकज्ञानाय टीकायां स्थूलाक्षरविन्यासः  
कृतः । ‘साङ्गोपाङ्गो हि ग्रन्थः परमोपकारी’ इति निश्चित्य अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसूत्राणां  
पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुच्चित्सूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्रफिट्सूत्र-  
सूच्यौ चेति कोशपञ्चकस्याप्यत्र संग्रहोऽकारि । इयं व्याख्याऽतीव समीचीना मूलग्रन्थलापनेऽद्यापि कचि-  
च्छिष्टविशिष्टपदार्थज्ञानसाधनमप्यध्ययनाध्यापनयोरुपकुर्व्यादित्यधष्टिप्पणमपि प्रदत्तम् । सपरिशिष्टोऽयं ग्रन्थः  
कियदावश्यताक इति सर्वत्र सुप्रसिद्धमेवेति नार्थो बहुधा लेखनेन ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वोपेक्षत्वमभिप्रेत्य मूल्यमत्यल्पं ( रु० ४ ) स्थापितम् । आशासे च पठनपाठनसाधनप्र-  
धानोऽयं ग्रन्थ इति विद्वद्वर्यग्राहकाः कृतादरा भवेयुरिति शम् ।

न शास्त्रवरुणालयोऽत्र सुगमो ह्यपारत्वतो

निसर्गकरुणालयास्तु कृतिनो गुणाढ्यत्वतः ।

क्षितावखिलविन्न कश्च्युतिरपीह पुंधर्मिका

नतिः सकलमार्जनीति रचयामि विज्ञेषु ताम् ॥

यद्यपराधः पुंसो धर्मो ग्रन्थस्य शोधने प्रथितः ।

मार्तुं ज्ञास्तं याचति दिनकरशर्माऽसकृत्क्षमध्वमिति ॥

## द्वितीयावृत्तिप्रास्ताविकम् ।

अयि, स्वाध्यायविध्युपादापितश्रुतिस्मृतितन्त्रादिनिखिलविद्याकलापपारावारपारदृश्वानो विविधकठिनतरतर्क-  
कर्कशप्रज्ञाचातुरीधुरीणाः पण्डितराजशीर्षण्या महाभागाः किञ्चिदिदं कर्णेकुरुत । यत्सत्यं स्वानन्दात्मस्वरूप-  
पराङ्मुखः पुरुषः स्वीयमतिदुर्लभं मानुषशरीरं काममोहादिविविधभीषणतापज्वालाजटिले संसारानले जुहो-  
तीति । तत्र श्रेयःपरिपन्थिस्वावरणनिर्बहणद्वाराऽपरत्वेनाम्नाताद्यमहानुशासनाननीभूतव्याकरणतन्त्रस्वतन्त्रप्रज्ञ  
एव विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दसंदोहरतो भवतीति । तथाचायमर्थो भगवान्सुगृहीतनामा बादरायणाचार्यः  
'शास्त्रयोनित्वात्' इति वर्णकेन वर्णयांबभूव । भगवान्पतञ्जलिरपि 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातश्चेत्त्वर्गे लोके  
कामधुग्भवति' इति कथयामास । सम्यग्ज्ञातत्वं च प्रकृतिप्रलयस्वरादिविशिष्टज्ञानविषयिताशालित्वम् । तदि-  
दमन्तरा शब्दशास्त्रेण न केनापि सिद्धातीयवेक्ष्य सत्स्वप्यैन्द्रचान्द्रादिनिबन्धेषु विकलत्वाद्भगवता परमका-  
रुणिकेन जगदुद्दिधीर्षुणा पाणिनिना अष्टकं सूत्रं प्राणायि । अयं हि भगवान्कतमं जनपदं जन्मना मण्डया-  
मास, कतरच्च मेध्यं कुलं समुददीधरदित्येतद्भन्त अनुपलब्धेतिहाससाधना न पारयन्ति निश्चेतुम् । अथापि  
किञ्चिद्भट्टसोमदेवप्रणीतकथासरित्सागरे प्रथमे कथापीठलम्बके चतुर्थतरङ्ग एवमुपलभ्यते—

“अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ २० ॥

स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ २१ ॥

तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ २२ ॥”

इत्याद्यास्तां तावत् । तस्य च सूचितार्थत्वादुरवगाहतामाकलय्य काशिकादीनां च महाभाष्यातिशायित्वम-  
वलोक्य तत्रभवाञ्ज्रीभट्टोजीदीक्षितो विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदीं व्यरीरचत् । सैवेदानीमासेतुहिमवच्छैलमध्यय-  
नाध्यापनादिप्रकारेण वरीवर्ति । सन्ति च बह्व्यस्तटीकाः । परं तासु श्रीमज्जानेन्द्रसरस्वतीप्रणीता तत्त्वबो-  
धिन्येव गुणगणगरिमेति मनसिकृत्य पूर्वं १८२० शकाब्दे मुद्रितासीत् । स चोद्यम ईशकृपया साफल्यं  
प्राप । अत एवेदानीं उत्साहवर्धिष्णूदाराशयानुगृहीताश्च द्वितीयमुद्रणे विहितादरा अभूम् । एतदावृत्तौ पूर्व-  
त्रोर्वेरितमशुद्धादिकं परिमार्ज्य श्रीभैरवमिश्रप्रणीतलिङ्गानुशासनविवृतिरधिका न्यवेशि । यद्येनमप्यास्माकीनमुद्यमं  
विद्वांसः कृतार्थमकरिष्यन्नभविष्यंस्तदान्यानपि भाष्यकैयटाद्याकरग्रन्थानुद्धर्तुं दृढोत्साहाः । स्वल्पनिसर्ग-  
कत्वात्पुंसामत्रयं दोषगणमपहाय गुणलवमेव संगृह्णन्तु सुधिय इत्याशास्ते—

विद्वज्जनकृपाभिलाषुकः

पणशीकरोपाहो वासुदेवशर्मा ।

# कौमुदीस्थविषयक्रमः ।

पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः
	<b>पूर्वार्धे—</b>		<b>उत्तरार्धे—</b>
१	संज्ञाप्रकरणम् ... .. १	२७७	तद्धितेषु भावकर्मकाः ... .. ३७
९	परिभाषाप्रकरणम् ... .. २	२८०	तद्धितेषु पाश्चमिकाः ... .. ३८
१२	अच्संधिप्रकरणम् ... .. ३	२९४	तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ... .. ३९
२२	अच्संधौ प्रकृतिभावः ... .. ४	२९६	तद्धितेषु स्वार्थिकाः ... .. ४०
२६	हल्संधिप्रकरणम् ... .. ५	३०३	तद्धितेषु तद्भाजाः ... .. ४१
३२	विसर्गसंधिप्रकरणम् ... .. ६	३११	द्विरुक्तप्रक्रिया ... .. ४२
३४	स्वादिंसंधिप्रकरणम् ... .. ७		
३८	अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ... .. ८	३१८	तिङन्ते भ्वादयः ... .. ४३
६७	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ... .. ९	३७२	तिङन्ते अदादयः ... .. ४४
७२	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ... .. १०	३८१	तिङन्ते जुहोत्यादयः ... .. ४५
७५	हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ... .. ११	३८३	तिङन्ते दिवादयः ... .. ४६
९८	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ... .. १२	३८८	तिङन्ते स्वादयः ... .. ४७
९९	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ... .. १३	३८९	तिङन्ते तुदादयः ... .. ४८
१०२	अव्ययप्रकरणम् ... .. १४	३९४	तिङन्ते रुधादयः ... .. ४९
१०६	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ... .. १५	३९५	तिङन्ते तनादयः ... .. ५०
१२६	कारकप्रकरणम् ... .. १६	३९६	तिङन्ते ऋयादयः ... .. ५१
१५४	अव्ययीभावप्रकरणम् ... .. १७	३९८	तिङन्ते चुरादयः ... .. ५२
१६१	तत्पुरुषप्रकरणम् ... .. १८	४०८	तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ... .. ५३
१८३	बहुव्रीहिप्रकरणम् ... .. १९	४१३	तिङन्ते सभ्रन्तप्रक्रिया ... .. ५४
१९५	द्वन्द्वप्रकरणम् ... .. २०	४१६	तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ... .. ५५
१९९	एकशेषप्रकरणम् ... .. २१	४१८	यङ्लुगन्तप्रक्रिया ... .. ५६
२०१	सर्वसमासशेषप्रकरणम् ... .. २२	४२४	नामधातुप्रक्रिया ... .. ५७
२०२	समासान्तप्रकरणम् ... .. २३	४३२	तिङन्ते कण्ठादयः ... .. ५८
२०४	अलुक्समासप्रकरणम् ... .. २४	४३३	तिङन्ते प्रत्ययमाला ... .. ५९
२०६	समासाभ्रयविधिप्रकरणम् ... .. २५	४३३	आत्मनेपदप्रक्रिया ... .. ६०
२१४	तद्धितेष्वपत्याधिकारः ... .. २६	४४१	परस्मैपदप्रक्रिया ... .. ६१
२३१	तद्धितेषु एकारार्थिकाः ... .. २७	४४२	भावकर्मप्रक्रिया ... .. ६२
२३७	तद्धितेषु चातुरार्थिकाः ... .. २८	४४६	कर्मकर्तृप्रक्रिया ... .. ६३
२४०	तद्धितेषु द्वैविकाः ... .. २९	४४९	लकारार्थप्रक्रिया ... .. ६४
२५५	तद्धितेषु विकारार्थिकाः ... .. ३०	४५७	कृदन्तप्रकरणम् ... .. ६५
२५८	तद्धितेषु ठगधिकारः ... .. ३१	४६५	कृदन्तप्रक्रिया ... .. ६६
२६२	तद्धितेषु प्राग्वितीयाः ... .. ३२	४९२	उणादयः ... .. ६७
२६५	तद्धितेषु छयतोरधिकारः ... .. ३३	५४३	उत्तरकृदन्तम् ... .. ६८
२६७	तद्धितेष्वार्ह्याः ... .. ३४	५६१	वैदिकीप्रक्रिया ... .. ६९
२७४	तद्धितेषु कालाधिकारः ... .. ३५	५७९	खरप्रक्रिया ... .. ७०
२७६	तद्धितेषु ठगधिकारः ... .. ३६	५९७	फिट्सूत्राणि ... .. ७१
		६३६	लिङ्गानुशासनम् ... .. ७२

परिशिष्टानि—पाणिनीयशिक्षा १ गणपाठः २ धातुपाठः ३ लिङ्गानुशासनं ४ चेति ।



श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलित

## सिद्धान्तकौमुदी ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

ॐ अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔञ् ४ । ह्यवरद् ५ । लण् ६ ।

ॐ ॥ नला विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुह्यवन्दनम् । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥

विघ्नविधाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निब्रंशिकीर्षितं प्रतिजानीते—मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवयवा यस्येति तत्रयम् । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ ‘द्वित्रिभ्यां तयस्य-’ इत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । ‘मनेरुच्च’ इत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । किदित्यनुवर्तनात्तत्परकरणाद्वा । तेषां पाणिनि-कात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु ‘स्वयंभुवे नमस्कृत्य’ इत्यत्रेवात्रापि ‘नमःस्वस्ति-’ इत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । ‘उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ‘नमस्करोति देवान्’ इतिवद्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किंच ‘जहत्स्वार्था वृत्तिः’ इति पक्षे नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । ‘स्वयंभुवे नमस्कृत्य’ इत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां ‘क्रियार्थोपपदस्य-’ इत्यादिना चतुर्थीति मूल एव स्फुटीभविष्यति । नचैवं ‘नमःस्वस्ति-’ इति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥—तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः । सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेऽपि समुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥—परिभाष्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । नच परिपूर्वस्य भवते-स्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शङ्क्यम् । परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् । केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेक्षाहुः ‘परौ भुवोऽवज्ञाने’ इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्यावज्ञान इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः । ‘मनसा परिभाव्य किंचित्’ इत्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तलदोषशङ्कापि नास्तीति । अन्ये तु ‘अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया’ इति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्ध्वजन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्कैव नास्तीत्याहुः । तन्मन्दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोऽपि तिरस्कारप्रतीतेः ॥—वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तानां कौमुदी । प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनाद्वादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यङ्गुल्या निर्देशः ॥—विरच्यत इति । मयेति शेषः । ‘रच प्रतियत्ने’ । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्धर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥—अइउण् । णानुबन्धोऽणसंज्ञार्थः । याया संज्ञा सासा प्रयोजनवती ॥—ऋलृगिति । ककारस्त्वक्इक्उक्संज्ञार्थः ॥—एओङिति । डकार एङ्संज्ञार्थः ॥—ऐऔञिति । चकारस्त्वच्इच्एच्ऐच्संज्ञार्थः । वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेतेष्वसंधिः । खराणां चादिषु पाठात् ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति निपातसंज्ञायां ‘निपात एकाजनाङ्’ इति प्रवृत्त्यले प्रकृतिभावान्न संधिरित्यन्ये । स्यादेतत् । अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सर्ववर्णानामाकारादीनां

१ परिभाव्य—विचार्येत्यर्थः तिरस्कृत्येत्यर्थश्च । आषे स्वग्रन्थस्य समूलत्वमन्येऽगतार्थत्वं च बोध्यम् । नच ‘परीभावस्तिरस्क्रिया’ इति कोशस्य विचारार्थप्रतिबन्धकता युक्ता, कोशस्य नामलिङ्गानुशासनत्वेनार्थव्यवस्थापकत्वाभावादिति । २ सिद्धान्तेति—इत्यमत्रानुबन्धचतुष्टयम् । वैयाकरणसिद्धान्ताविषयः, तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्ज्ञाप्रयुक्तलदोषशङ्कापि नास्तीति, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च संबन्धः । ३ अइउण्—अत्र कारप्रत्ययो बाहुलकान्न भवतीति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र निर्देशपदानुवृत्तेर्न भवति । निर्देशश्च वर्णप्रतिपादनम्, स इह नास्ति किंतु आनुपूर्वसंपादनमात्रे तात्पर्यम् ।





हलसंज्ञायाम् । ॥ हलन्त्यम् । १।३।३। उपदेशोऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सतोऽणजित्वादि-  
संज्ञासिद्धौ । ॥ उपदेशोऽजनुनासिक इत् । १।३।२। उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः  
पाणिनीयाः । णसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक  
इत्यादि निर्देशात् । नञ्वात्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतस्मिन्नेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन  
व्यवह्रियन्ते । ॥ ऊकालोऽज्झस्वदीर्घमुतः । १।२।२७। उश्च ऊश्च ऊश्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

णसूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्स्थितीति काशिकाकाराशयः । निष्कर्ष-  
स्त्वह 'स्वौजसमौट्-' इति सूत्रे दर्शयिष्यते । विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् ।  
स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यत इत्युक्तम्, न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ।  
अत्रायन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लभ्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु  
विश्राम्यति, न लाघन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—मध्यगानामिति ।—स्वस्य चेति ।  
'स्वं रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य । 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न  
उत्सर्गतः प्रधानपरामशिलात् । ननु खमित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञी' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथा  
च 'इको यणचि' इत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् । मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु 'आदिरन्त्ये-  
न' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । किंच अणअक्अच्अट्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्राकारस्यैव  
संज्ञित्वादिति दिक् । शब्दकौस्तुभे तु—आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्—इति स्थितम् ॥  
—उपदेशोऽन्त्यं हलिति । उपदेशे किम् । अभिचित् सोमसुत इति काशिका । अत्रेतसंज्ञायां लोपः स्यात् । नच तुको  
वैयर्थ्यम् । आगलेत्यादौ चरितार्थत्वात् । नच क्रिपः पितृस्य वैयर्थ्यम् । अभिचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्—इति हरदत्तः ॥  
अन्त्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीतसंज्ञायामन्यादचः परः स्यात् । वेऽम सञ्च । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' ।  
हलिति किम् । 'भू सत्तायाम्' भविता । नच प्रयोजनाभावात्त्रेत्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् 'ऊदितः' इति इङ्गिकल्पा-  
पत्तेः । अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥  
—आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलितस्यादिति फलितोऽर्थः ॥—उपदेशोऽजनु—  
उपदेशनमुपदेशः । भावे घञ् । उपदेशे किम् । अभ्र औ अपः । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्या-  
कारोऽनुनासिकः । यद्यपीह 'उज ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यात्त्रेत्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुप-  
देशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्त्यग्रहणसामर्थ्या-  
दनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलच्त्राप्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति  
किम् । 'ईक्ष दर्शने' । ईक्षितः । सत्यां हीतसंज्ञायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीण् न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिक-  
संज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति  
ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । नचैवं 'यरोऽनुनासिके-' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः  
प्रसज्येत 'स्वं रूपम्-' इति परिभाषोपस्थानात् । संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्त-  
परिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे', 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्', 'डमुण् नित्यम्' इत्यादिनिर्देशेन 'स्वं रू-  
पम्' इति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेऽपि दोषाभावात् । ननुक्तनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत्, अत-  
एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनु-  
नासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति घ्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । के-  
चित्तु—प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच् । प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विग्रहन्ति । यद्यपि सूत्र-  
कारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति  
भावः ॥—पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं 'वृद्धाच्छः' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । 'तद-  
धीते-' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह—प्रत्याहारेष्विति ।  
—अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः', 'एङः पदान्तादति' इत्यादिग्राह्यम् ॥—प्रत्याहारश-  
ब्देनेति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम्'  
इति बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तम्, तथापि योगरूपिरिति भावः ॥—ऊ-  
कालोऽज्झस्वदीर्घमुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रक्षेपेण निर्देश इत्याह—उञ् ऊञ्

क्रमादुच्चदीर्घमुत्तसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । ॥ उच्चैरुदात्तः । १।२।२९। तात्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वर्धभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । आये । ॥ नीचैरनुदात्तः । १।२।३०। स्पष्टम् अर्वाह । ॥ समाहारः स्वरितः । १।२।३१। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाग्नियेते यस्मिन्सोऽप् स्वरितसंज्ञः स्यात् । ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १।२।३२। ह्रस्वग्रहणमततन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धे तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तुदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । ‘कृचोश्वाः’ । ‘रथानां न ये २ राः’ । ‘शतचक्रं यो ३ ह्यः’ । इत्यादिष्वनुदात्तः । ‘अग्निमीळे’ इत्यादायुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा । ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१।९। तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्व्ययं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अङ्कुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इक्षुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपपद्मानीयानामोष्ठौ । अमङ्गनानां नासिका च ।

ऊ३श्चेति ॥—वः । वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, आमि तु वाम् ॥—चां काल इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊशब्देन खोच्चारणकालो लक्ष्यते । अच् किम् । संयोगस्य माभूत् । प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य । कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ‘ह्रस्वस्य पिति कृति-’ इति तुक् स्यात् ॥—आये इति । ‘निपाता आद्युदात्ताः’ इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु ‘फिषः’ इत्यन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः सुप्पादनुदात्तत्वम्, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आहुणे च सति ‘एकादेश उदात्तेन-’ इत्येकार उदात्तः ॥—अर्वाङ्किति । अर्वन्तमश्नतीति अर्वाह । ‘ऋलिक-’ आदिना अश्नतेः सुप्युपपदे किन् । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्मात् ‘आमदिपर्याति-’ इत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वञ्शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्वेनावुदात्तत्वात् । अश्नतेरकारोऽपि धातुस्वरेण नित्सरेण वा उदात्तः, ‘उपपदमतिङ्’ इति समासे कृते ‘समासस्य’ इति स्वरेण तदपवादभूतेन ‘गतिकारकोपपदात्कृत्’ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अश्नतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते ‘एकादेश उदात्तेन-’ इत्याकार उदात्त इति ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति शेषनिघातादायोकारोऽत्रानुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् । वेदभाष्ये तु ‘अर्वाह अभिमुखः’ इति स्थितम् ॥—अतश्चामिति । अवि-वक्षितमित्यर्थः ॥—तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥—अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥—केति । ‘किमोऽत्’ ‘तित्स्वरितम्’ ॥—य इति । ‘अनुदात्तं सर्वमपादादौ’ इत्यधिकारादनुदात्तः ॥—अश्वा इति । अशोः कनि नित्स्वरेणाद्युदात्तं । संहितायां तु ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्येकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह—रथानां न य इति । ये ३ अरा इति पदद्वयमपि फिद्वस्वरेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, ‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’ इत्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—शतचक्रमिति ॥—य इति । फिद्वस्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आहुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥—अह्य इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते ‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’ इत्येकारः स्वरितः ॥ कथमष्टस्य स्वरितान्तत्वमिति चेदत्राहुः—‘अह व्यासौ’ इत्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, ‘तित्स्वरितम्’ वृद्धयभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति । नोदात्तस्वरितेति निषेधस्त्वनन्तरस्येतिन्यायादुदात्तादिति प्राप्तस्य । यदाऽहेरित्यर्थेऽश्वः वृत्रस्येत्यर्थः । तदा ‘छन्दसि वा-वचनम्’ इति गुणाभावः । ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति स्वरित उदात्तपर इति छान्दसत्वात् ॥—अग्निमीळ इति । ईकारः स्वरितः, ङे इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च खरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥—मुखनासिका ॥—मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥—नासिकयोच्चार्येति । फलितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥—तुल्यास्य- । आस्ये भवमास्यं, ‘शरीरावयवाद्यत्’ इत्यभिप्रेत्याह—तात्वादीति ॥—आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाद्भाष्यते । ओष्ठात्प्रश्रुति प्राक् कालकृतादास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं, तर्प्ता । अत्र पकारस्य तकारे परे ‘झरो झरि’ इति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाक्-

१ उच्चैरिति—नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम्, किंतु स्थानकृतम्, उपांशुप्रयोगेऽप्याप्तेः । २ अर्वाङ्किति—अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । ३ अष्टादशेति—यषपीदं न जातिपक्षे, तस्या एकत्वात् । व्यक्तिपक्षेऽपि न, व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथापि लोकवेदयोः प्रयुज्यमानानां शास्त्रीयकार्योपयोगिनां तद्व्याप्यधर्मवतामष्टादशत्वमेवेति भावः । ४ लृवर्णस्येति—विवृतस्येत्यर्थः । तेन ‘लृति लृवा’ इति विहितवर्णान्तरस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः, तस्येकस्फुटत्वात् । ५ तात्वादीति—सूत्रस्यास्यशब्दस्य तद्विज्ञानान्तत्त्वप्रकटीकरणाय कण्ठं विहाय तालुग्रहणम् । ६ अङ्कुहेति—इशब्देनात्र पञ्चमान्तस्वविहीनस्य ग्रहणम्, तत्सहितस्य शिक्षाया-मुरस्यत्वस्योक्तत्वात् । ७ दन्ता इति—दन्तशब्देनात्र तत्समीपवर्ती देशो लक्ष्यते, अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव ।

एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि ॥ यन्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्थी । स्पृष्टेष्वस्पृष्टविधृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विधृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विधृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि । ॐ अ अ इति । ८।४।६८। विधृतमनूष संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विधृतत्वमस्येव । तथाच सूत्रम् । ॐ पूर्वत्रासिद्धम् । ८।२।१। अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रत्यक्षस्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खयां यमाः खयः ५कः ५पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पसवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाल्ये प्रसिद्धः । पलिक्रीः । चखलतुः । अग्निः । घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चोलेतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रत्यक्षाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयो- द्यन्ते इति बोध्यम् ॥ कादको मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ५कः ५पाविति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः पराधनुस्वारविसर्गौ । इति

श्रोतति । अत्र शस्य लोपो न ॥ जमङ्गणनानामिति ॥ नासिका चेति । चकारेण खवर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन भुतस्यापि संग्रहः ॥ चतुर्थेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊष्मणामीषद्विधृतप्रयत्नाभ्युपगमात् ॥ स्पृष्टेष्वस्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि—नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाकामश्रुः प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाप्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विधृतता । अतएव इचुयश्चानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि तालस्थानेन सह जिह्वाप्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेऽवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहृते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्ते इति बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य संकोचात्संवारः, तस्यैव विकासद्विवारः, एतौ च संवृतविधृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां मित्रावेव । तयोः समीपदूरावस्थानामकलादित्यवधेयम् ॥ अ अ—‘सुपाम्—’ इति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विधृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह—विधृतमनूद्येति । विधृतस्य स्थाने इत्यर्थः ॥ विधृतत्वमस्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः । पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेलेव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथाच प्रशानित्यत्र ‘मो नो धातोः’ इति नलस्य सिद्धलान्नलोपः स्यात् । नलविधेः संयुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनङ्गानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धलान्नलोपः स्यात्, नुम्बिधेस्तु संयुद्धौ चरितार्थत्वादत आह—अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्योसिद्धिपक्षे अमू अमूमित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते ॥ एकादशधेति । यद्यपि भाष्येऽष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् ॥ खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रत्यक्षाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा ‘खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शलश्च महाप्राणाः’ इति ॥ श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रत्यक्षका इत्यर्थः ॥ विवृण्वते । कण्ठमिति । विवार एषां प्रयत्न इति भावः ॥—अन्ये त्विति । हशो, हशां यमा अनुस्वारश्च ॥ नादेति । नादभागिनः । नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ॥ अयुग्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः ॥ वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः ॥ अल्पेति । अल्पासवोऽल्पप्राणाः, ‘पुंसि भूयसवः प्राणाः’ इत्यमरः ॥ अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः ॥ आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादिना मूले एव स्फुटीभविव्यति ॥ कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठोपेक्ष-

१ अ अ इति—एकस्य विधृतत्वादपरस्य संवृतत्वात्संध्यभावः । २ बाह्येति—बाह्यत्वं च वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वेन बहिर्भूतकार्यकरणत्वेन च । ३ पूर्वसदृश इति—सादृश्यं च प्रत्यक्षेन ।

स्थानप्रत्ययविवेकः ॥ ॐ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकार-  
सकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते । नाऽऽज्झलौ । ११।१०। आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः  
सवर्णौ न स्तः । तेन वधीत्यस्य हरति शीतलं षडं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हका-  
रादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादप्युक्तं स्यात् । तथाहि । ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । ११।१६९। प्रतीयते  
विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कुं शुं डुं पुं एते  
उदितः । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदै-  
तोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔञिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैवश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।  
नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रसि-  
द्धत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननु-  
नासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । ॥ तपरस्तत्कालस्य । ११।१७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव  
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् । ॥ वृद्धिरदैच् । ११।११।

मिदम् । चतुर्दशसूत्र्यां मावसानलायोगात् ॥ कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणम् । खफाभ्यां प्रागित्यपि बो-  
ध्यम् ॥ अर्धविसर्गेऽति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ॥ ऋलृवर्णयोरिति । 'ऋलृकः' इति प्रकृति-  
भावः । विग्रहस्तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके ॥ मनोरमायां तु आ च आ च रलौ तौ च तौ वर्णौ चेत्यादि  
स्थितम् ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहित इति । 'कालसमयवेलासु' इत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् ॥ य-  
णादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । इह असेधदित्यादौ 'हो ढः' इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम् । इण इति  
सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥ अन्यथेति । 'नाज्झलौ' इत्यस्याना-  
रम्भे ॥ ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अयं भावः । दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यचलं स्यात्,  
प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुढलक्षणाभ्युपगमादिति ॥ अविधीयमानोऽणिति ॥ तेन 'इदम् इश्' इत इत्यत्र त्रिमात्र  
ईकारो न भवति ॥ उदिच्छेति । इह अविधीयमान इति न संबध्यते, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन विधीयमानोऽणुदि-  
त्सवर्णान्गुहालेव । 'कुहोश्रुः' जगाद जगदे ॥ परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । 'उपसर्गादिति'  
'ऋत उत्' इत्यादौ तपरकरणाज्झाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरलमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानण्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् ।  
एवं च 'तपरत्वादीर्घे न, उप ऋकारीयति' इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ एवं लृकारोऽपीति । त्रिशतः  
संज्ञेयानुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुतः लृकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ सूत्रार-  
म्भसामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्यं एकारेण एकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भो  
कृथा स्यादिति भावः ॥ नापादनीयमिति । तेन ग्लवं ग्लव इत्यत्र 'औतोमशसोः' इति न प्रवर्तत इति  
मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥ यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यत्र  
व्युत्पादयिष्यामः ॥ आक्षरेति । अक्षराणां समान्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः । 'बहुचोऽन्तोदात्ताद्बृ'  
इति ठम् ॥ हो ढ इति ढत्वं न भवतीति । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति नतु ढत्वं तस्यासिद्ध-  
त्वात्, अतोऽत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम्, तथापि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे  
बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मलेदमुक्तमित्येके । अन्ये तु  
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः । विश्वपाभिरित्य-  
त्रेत्युपलक्षणम् । विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । 'हो ढः' इत्युपलक्षणम् । पृथगायुरित्यादौ 'क्षयो हः-'  
इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् । यदि तु 'विवृतमूष्मणाम्' इत्यत्र 'ईषत्स्पृष्टम्' इत्यत ईषदित्यनुवर्त्य खराणां  
चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विद्वतमूष्मणां विवृतं खराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा 'नाज्झलौ' इति सूत्रं त्यक्तुं  
शक्यमित्याकारे स्थितम् ॥ अननुनासिकास्ते इति । येल्लाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति  
भावः ॥ एवंच रेफो हकारश्च अणप्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥—  
स च तात्परश्चेति । तन्मादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥ वृद्धिरदैच् । आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः,  
'सुपां सुलृक्' इति औढः सुलृक्वा । यद्वा । समाहारे द्वन्द्वः । नचैव 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच् स्यादिति

१. तः पर इति—एतत्स्योदाहरणम् 'अतो भिस ऐस्' इति, उत्तरस्य 'वृद्धिरदैच्' इति । २. समकालस्यैवेति—एवकारस्तु न्याय-  
सिद्धवाच्यवाचकभावानुवादकः । इदं च धृत्रं विभक्तिकारे न प्रवर्तते 'उपसर्गादिति' इति तपरकरणात्, तेन 'आहुणः' इत्यादौ न  
दोषः, 'ऋदोरप्' इत्यत्र तु दकार एवेति न दोषः । ३. वृद्धिरिति—वृद्धिशब्दस्य ग्रन्थादौ पाठो मङ्गलार्थः ।

आत् ऐष वृद्धिसंज्ञः स्यात् । ॥ अदेङ् गुणः । ११।१२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । ॥ भूवादयो धातवः । ११।३१।  
क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । ॥ प्राप्तीश्वराभिपाताः । ११।४।५६। इत्यधिकृत्य । ॥ चादयोऽस्त्ये ।  
११।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ॥ प्रादयः । ११।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । ॥ उपसर्गाः  
क्रियायोगे । ११।४।५९। ॥ गतिश्च । ११।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम्  
अनु अव निस् निर दुस् दुर् वि आह् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप । एते प्रादयः । ॥ न वेति  
विभाषा । ११।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । ११।१।६८।

वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्रच प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः । अथवा । 'आद्' इत्यसमस्तमेवास्तु । वृद्धिशब्द-  
स्तन्नेत्रावृत्त्या वा योजनीयः । अयस्मयादित्वेन भलाब्धोः कुर्न ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र  
त्रिमात्रो न । वृद्धिप्रदेशा 'वृद्धिरेचि' इत्यादयः ॥—अदेङ् गुणः । तपरकरणमिह सर्वार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रि-  
मात्रो न । तरतीत्यत्र लकार एव, नतु कदाचिदाकारः । नच प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एक-  
स्यार्थ्यमात्रत्वाद् अपरस्यार्थतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु 'आद्गुणः' 'अतो गुणे' इत्यादयः ॥—भूवादय इति । भूश्च  
वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति वि-  
ग्रहः, भूप्रवृत्तयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किं, याः  
पश्यसीत्यादौ धातुलं मा भूत् । सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भ्वादयः  
किं, हिरूक् पृथग् ( इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् ) । स्तन्भवादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुलं  
ज्ञायते । चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रेण संग्रहः ॥—प्राप्तीश्वरात् । रेफविशिष्टग्रहणं किम्, 'ईश्वरे  
तोमुन्कसुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधिलं मा भूत् । यदितु प्रत्यासत्तयैव 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यावधिलसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि  
सष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु ॥—चादयः । अद्रव्यार्थाः किम्, पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—'लोधं नयन्ति  
पशु मन्यमानाः' । पशु इति सम्यगर्थे ॥—गतिश्च । उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ कडारात्' इति  
पर्यायः स्यात् । तत्फलं तु प्रणयमित्यादौ 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति गलं, 'गतिकारक' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसि-  
द्धिर्हेति दिक् ॥—निस्निर्दुस्दुर् इति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुर्लोत्तमम्, निलयते दुलयते । निसो दुसश्च क्लृप्ता-  
सिद्धत्वाल्लभावाः, निरयते दुरयते ॥—न वेति विभाषा । नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—निषेधविकल्पयो-  
रिति । 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पानुपपत्तिष्ठते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पञ्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुश्राव  
शिश्नयेल्यत्राप्रप्तौ विकल्पः, शुश्रुवतुः शिश्नियतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपि' इति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ।  
इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत्, तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञीति विभाषा-  
शब्दार्थो विकल्पः संज्ञा । उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः । प्राप्त-  
विभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूय पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्त-  
विभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूय पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् । 'विभाषा श्वेः'  
इत्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किन्तु तु यजदिलात् 'वचिस्वपि-'  
इति नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेव प्रवृत्तिः स्यात्, नतु पितृत्वे । नच पितृत्वे विधिमुखेन किन्तु  
तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्, वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु ध्रुतक्रमानुरोधेन नेति  
प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव  
प्रवर्तते । इतीति किम्, घुसंज्ञावत् 'स्वं रूपम्' इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत् । तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य  
नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः,  
'गौरित्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् ।  
इतिशब्दसमभिव्याहारे लर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम । संज्ञालमर्थस्यैव नतु विभाषा-  
शब्दस्येति व्याख्यानाय 'हृक्कोरन्यतरस्याम्' इत्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य  
हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च 'गतिबुद्धि' इत्यादिना अणौ कर्तुणौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-  
रम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवान् । अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् ।

१ रीश्वरादिति—व्यन्लोपे पञ्चमीयम्, रीश्वरशब्दं अभिव्याप्येत्यर्थः । २ निषेधेति—केचित्तु अर्थरय संज्ञात्वं न वृष्ट-  
चरम्, अनेकविधवाक्येषु विकल्पवाचिपदलक्षणागौरवग्रस्तं चेति इतिशब्दसंबन्धसामर्थ्यादिभाषेत्युपरिधत्तार्थाक्षिततद्वाचकशब्दमा-  
त्रस्य संज्ञात्वमिति वदन्ति ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १११७२ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् । ॥ विरामोऽवसानम् ॥ ११४११०१ ॥ वर्णानामभवोऽवसानसंज्ञः स्यात् । ॥ परः संनिकर्षः संहिता ॥ ११४१०९ ॥ वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ ११४१४ ॥ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ॥ हलोऽनन्तराः

विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन इति दिक् ॥—स्वं रूपं शब्दस्य—। ‘अमेढक’ आमेयम् । ‘आडो यमहनः’ आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आङ्, यम्, हन्, एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वभ्यादिवाच्यादङ्कारादेर्ङादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् ‘प्रातिपदिकात्’ इत्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अभ्यादिशब्दपर्यायेभ्यो बह्वधादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यास्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गलाभितोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकत्वेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते—इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य’ इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकदर्थो ग्राह्यः, स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र ‘शे’ इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । ‘प्राद्वहोढ’ इत्यत्र तु ‘ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवल्तन्त्यैकदेशः’ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । ‘उपसर्गे घोः किः’ दाधाभ्यो यथा स्यात्, धुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । नच ‘दाधा धु’ इति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । ‘धुमास्था’ इत्यादिना आत ईत्वविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः, ‘कर्म करणं’ इत्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—शब्दशास्त्रे या संज्ञेति ॥—येन विधिः—। विधिरित्यत्र ‘उपसर्गे घोः किः’ इति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । नच ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रेधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । नच ‘एरच्’ इत्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह—विशेषणं तदन्तस्येति ॥—स्वस्य चेति । ‘स्वं रूपम्’ इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । ‘एरच्’ इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥—समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, (‘द्वितीया श्रितातीतपतितगततात्यस्तप्राप्तपन्नैः’ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः) । नेह—कृष्णमुपश्रितः । ‘नडादिभ्यः फक्’ नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह—(सूत्रनडस्यापत्यं) सौत्रनाडिः । अनुश्रुतिकादिलाभयपददृष्टिः ॥—उगिद्वर्णेति । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने ‘षिट्त्रौ’ इति ङीषोऽप्रवृत्तेः ‘उगितश्च’ इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ ‘अत इष्’ दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिभो जित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘बाह्यादिभ्यश्च’ इत्यत्र यथायथं वृज्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव ‘अत इष्’ स्यात्, नतु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—विरामोऽवसानम् । विरमणं विरामः, भावे घञ् ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति । संज्ञाप्रदेशाः ‘वावसाने’ इत्यादयः । अभावस्यापि शुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चारितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम्, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिन्नु पक्षे ‘खरवसानयोः’ इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भियते—खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च परे रेफे स्थानीनीति ॥—सुप्तिङन्तं पदम् । अत्रान्तग्रहणम् ‘अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, इति ज्ञापनार्थम् । तेन ‘ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—‘कृतद्धित’ इति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥—हलोऽनन्तराः संयोगः । लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु

१ अभाव इति—शब्दानां नित्यत्वेन उच्चारणाभाव इत्यर्थः । २ सुप्तिङन्तमिति—ननु अन्तशब्दस्यापि स्वातन्त्र्येण पदसंज्ञा क्रियते, फलं तु आचारकिपि ‘अतो गुणे’ इति पररूपाभाव इति वाच्यम्, न, अन्तर्तीत्यस्यानभिधानात् ।

संयोगः । १।१।७। अग्निभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ॥ ह्रस्वं लघु ॥ १।४।१०। ॥ संयोगे गुरुः ॥ १।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । ॥ दीर्घं च ॥ १।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

### परिभाषाप्रकरणम् ।

॥ इको गुणवृद्धी ॥ १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ अचश्च ॥ १।२।२८। ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैर्यत्राजिविधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ १।१।४६। टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्ताववैयवौ स्तः । ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १।१।४७। अच इति निर्धारणे

गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृष्टद्विभर्तीत्यत्र बकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्गोपादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येवं स्यात्, सिद्धान्ते तु 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्विले सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेवमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनम्, 'जाल्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्-' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान्करोति इत्यत्र मनुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्विलं 'सन्वतः' इति इलं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः । यदि लचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य-' इत्युत्कारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्कोः-' इति सलोपः स्यात् ॥ इति तत्त्वबोधिनीयां संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषा ॥ इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', 'सिचि वृद्धिः-' इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नच 'अचो ङिति' इत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् ॥—गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'त्यदादीनामः' इमम्, 'दिव औत्' यौः ॥—विधीयेते इति । यत्र लनुवादे 'वृद्धिर्यस्याच्चांमादिः-' इत्यादौ तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानुद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः स्थाने-' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥—षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वासोर्द्धेकि 'अलसन्तस्य-' इति दीर्घो नेति भावः ॥—पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः', 'मृजेर्दृष्टिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यसंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते ॥—अचश्च । ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, 'ऊकालोऽज्झस्वदीर्घभुतः' इति सूत्रादज्झस्वदीर्घभुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः भुत इति योऽङिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किम्, 'दिव उत्' युभ्याम्, 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतालनिर्देशाज्ज्ञापकाज्ज्ञासोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः-' इत्यालस्याच्चस्थानिकत्वे सति नैतत्सिद्ध्येदिति दिक् ॥—षष्ठ्यन्तं पदमिति । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते न वैयधिकरण्येन, तेन 'ह्रस्वो नपुंसके-' इत्यजन्तप्रतिपदिकस्यैव ह्रस्वः । श्रीपम् । नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । 'शमामष्टानां दीर्घः-' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यसंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः भुतः-' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरेवयवस्याचः भुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचश्च' इति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः भुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥—आद्यन्तौ टकितौ । भविता, आर्धधातुकस्येद् । पाययति, 'शाच्छासाह्वा-' इत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगलस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥—मिदचोऽन्त्यात्परः । स्थानेयोगलस्य 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति परत्वस्य चायमपवादः ॥ यशांसि, वनानि, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः श्रम्' । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामात्रित्यलं स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । नच श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यम्, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥—अचां मध्य इति । सूत्रे जाल्याभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुञ्चति, छुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्त्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नै-

१ संज्ञाप्रकरणमिति—'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । २ अवयवाविति—अवयवत्वे हि 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषोपतिष्ठते । अस्याश्च 'देवदत्तस्याङ्गविषये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं भवति' इति लौकिकन्यायो मानम् । अत एव नेटीति निषेधश्चरितार्थः ।

षष्ठी । अर्थां मध्ये योऽन्त्यस्योऽन्त्यपरस्तस्यैवान्तावयवो मित्त्यात् । ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १११४९ ॥ अनिर्धारितसंबन्ध-  
विशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः । ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ १११५० ॥ प्रसङ्गे सति सप्तशतम आदेशः  
स्यात् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः । ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १११६६ ॥ सप्तमी-  
निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १११६७ ॥ पञ्चमीनि-  
र्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ १११५२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल

तत्सिध्येत । 'शे मुचादीनाम्' इत्यत्रान्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसङ्गात् ॥ अन्ये तु अचोऽन्त्यात्परो  
मित्त्यादिति व्याख्येयं योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित्समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरित-  
त्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे—अन्तावयव इति । तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्ते स न सिध्येत ।  
अभक्तत्वे तु बह्वलिह इत्यत्र 'बहाध्रे लिहः' इति खशि 'अरुद्विषत्—' इति मुमि मोऽनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादिति  
भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति, तत् 'तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्' इति अङ्गसंज्ञासूत्र-  
स्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥—षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः, निपातनादेल्म, षष्ठाः संबन्ध-  
मात्रवाचिलेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या ॥ किमविशेषेण, नेत्याह—अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति ।  
अनिर्धारितेति किम् । 'ऊदुपधाया गोहः' 'शास इदद्दहलोः' इत्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीले निर्णयते गोहः शास  
इत्यादौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति  
दिक् ॥—स्थानं च प्रसङ्ग इति । न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते  
दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः ॥ एवं च 'इको यणचि' इत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येत ॥—  
स्थाने—॥—सप्तशतम इति । अर्थोत्प्राप्यमाणानां मध्य एव । अतएव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न ॥ इह स्थाने  
इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योऽपि वाक्यार्थः संमतः । तात्त्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति  
यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह—यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः ॥  
स्थानतो यथा—दध्यत्र । तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः, वतण्ड्यशब्दात्  
'वतण्ड्यश्च' इति गोत्रापत्ये यम् । तस्य 'लुक् स्त्रियाम्' इति लुक् शास्त्रेणैवादितान्दीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे 'पोटायुवति—'  
इत्यादिना समासः, 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्य-  
शब्दो भवति न तु वतण्ड्यादिः । गुणतो यथा—वागधरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव धकारः । प्रमाणतो  
यथा—अमुम् अमू अमून, 'अदसोसेः—' इत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः ॥ तमब्रह्मणं किम् । वागधरि-  
त्यत्र 'ज्ञयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् ।  
किंतु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो च एव यथा स्यादिति ॥—बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो  
नेति भावः ॥—तस्मिन्निति । सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिरुच्चारणक्रियः । अचि यणि-  
त्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु  
फलितार्थकथनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किम्, दध्युदकम् । अत्रोकारस्य मा भूत् ॥ अव्यवहितस्यैवेति किम्, अभिचिदत्र सोमसु-  
दत्र । व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम् । संहिताधिकाराज्ज्ञापकात् । अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां  
यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे—वर्णान्तरेणेति । एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि  
संभवन्तीति । तेनामाविष्णू इत्यादाववग्रहेऽपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता  
आनङ्गदयो भवन्तीति दिक् ॥—तस्मादिति । उत्तरस्येति किम् । 'तिङ्गतिङः' इति निघातः उत्तरस्यैव यथा स्यात्,  
अग्निमीळे । नेह—ईळे अभिम् ॥—अव्यवहितस्येति । एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेन उत्संस्थानं उत्संस्तम्भनमि-  
त्यादौ 'उदस्था—' इति पूर्वसवर्णे न प्रवर्तते ॥—अलोऽन्त्यस्य । स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोऽन्त्यस्यालः स्थाने  
स्यादित्यर्थः ॥ 'ल्यदादीनाम्' सः, यः ॥ स्थानषष्ठीति किम् । आर्धधातुकस्येद् तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च  
'षष्ठी स्थाने—' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् । 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं 'वसुसंयु—' इति दत्तं परमानङ्-

१ प्रसङ्ग इति—प्रसङ्गश्च सति संभवे अर्थवत् एव, अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । एवं चैरित्यादेस्तेस्तुरित्यर्थः फलति,  
तेन सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धम् । २ स्थानेऽन्तर इति—षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थाने षष्ठी तत्रेदमिति बोध्यम् । ३ सप्तशतम  
इति—अर्थोत्प्राप्यमाणानां मध्ये इत्यर्थः । ४ अल इति—इदं षष्ठ्यन्तमेव, अन्यस्येति साहचर्यात् । तथाच नियमद्वयमत्र  
फलितम्—अल एवेति, अन्यस्यैवेति च । एवं अस्समुदायोत्तरं स्थानषष्ठ्यस्या लिङ्गमिति बोध्यम् । विस्तरस्तु बृहच्छेखरे द्रष्टव्यः ।



आदेशः स्यात् । ॥ डिङ् ॥ १११।५३। अयमप्यन्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यापवादः । ॥ आदेः परस्य ॥ १११।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यस्यापवादः । ॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ १११।५५। स्पष्टम् । अलोऽन्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परस्वादनेन बाध्यते । ॥ स्वरितेनाधिकारः

श्यामित्यादावन्यस्य पदस्य मा भूत् ॥—डिङ् ॥—अयमपीति । ‘अवङ् स्फोटायनस्य’ । गषाप्रम्, ‘अनङ् सौ’ सखा ॥—परस्य यद्विति । ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः’ इति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशलं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥—आदेर्बोध्यमिति । आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते ॥—अनेकाल्—। ‘अस्तेर्भूः’ बभूव ॥ ननु ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशलं सिध्यति, तत्किमनेनानेकाल्प्रहणेन । नच ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यन्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् । ‘डिङ्’ इत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते अनेकाल्प्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः, ‘आदेः परस्य’ इति मकारस्यैव स्थाने स्यात् न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् ‘इदम इश्’ इतः ॥—इत्यादाविति । आदिशब्देन ‘अतो भिस ऐस्’ इत्यादि गृह्यते ॥—परत्वादिति । अत एव ‘आदेः परस्य’ इति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु ‘अनेकाल् शित्सर्वस्य’ इत्यतः प्रागेव ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः’ इति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे—’ इत्यतो निर्दिष्ट-प्रहणं नात्रानुवर्तत इति वाच्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । मैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसङ्गात्, यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु ‘उत्तरस्य’ इत्यंशः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः—‘अनेकाल् शित्—’ सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः’ इति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते ‘अष्टाभ्य औश्’, इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽज्ञात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् स्यात् । व्याप्तिन्यायस्तु ‘प्राग्भीश्वराभिप्राताः’ इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन ‘अधिरीश्वरे’ इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ ‘ईश्वरे तोऽसुन्कसुनौ’ इति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टप्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन ‘उत्तरस्य’ इत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टप्रहणानुवृत्त्यर्थं च ‘तस्मिन्निति—’ इति सूत्रात्परत्र कृते तु ‘आदेः’ इत्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च ‘अतो भिस ऐस्’ इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, ‘अनेकाल्—’ सूत्रस्य ‘अस्तेर्भूः’ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु ‘उत्तरस्य’ इत्यंशः प्रवर्तत एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यात्, न तु पूर्वयोः । तथा ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः’ इति न सूत्रितमित्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति ॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमा योजयन्ति । तद्यथा—न सूत्रितमित्यस्य ‘अनेकाल् शित्—’ सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यभिप्रमन्थविरोधात् । किंतु तद्वन्थानुकूल्याय ‘खं रूपम्—’ इति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च ‘अनेकाल्—’ सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तिलाभाय ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे—’ सूत्रं ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य’ इत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । अष्टनोऽज्ञात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । ‘तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य’ इत्यत्र ‘आदेः’ इति पृथग्वाक्यम् । तत्र ‘उत्तरस्य’ इत्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, ‘षष्ठी स्थाने’ इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् ‘अनन्तरस्य’ इति न्यानेन ‘आदेः’ इत्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न उत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु ‘उत्तरस्यादेः’ इत्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा ‘उत्तरादेरिति न सूत्रितम्’ इति वदेत् । किंच ‘अष्टाभ्य औश्’ इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽज्ञाज्जश्शसोरित्युक्तेऽप्यष्टनोऽज्ञसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकावित्यष्टन्-शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥—स्वरितेनाधिकारः । अत्रेत्यंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्भूमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरज्ञाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तम्, स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तस्मिन्नित्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानदेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि । अधि अधिकः कारोऽधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किंच अधिकः कारः कृतिरित्यं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च ‘नुमचिरतुज्जद्भावेभ्यो नुद्—’ इत्यादि वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र

१ परस्येति—अत्र परस्येत्यावर्तते, तेन परलोपकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवमुपपत्तिष्ठते, तेन ‘नित्यं क्तिः’ इत्यादौ न दोषः ।

॥१॥१॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ (५) परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥  
 '(५) असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ (५) अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं  
 न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

### अच्संधिप्रकरणम् ।

॥ इको यणचि ॥६॥१७७॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्व उपास्य इति जाते । ॥ अनचि च ॥८॥१४७॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न

स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति ॥—परनित्येति । परात् नित्यं यथा—‘तुदादिभ्यः शः’ तुदति । ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्रमौ ॥ तथा धिनवाव, धिनवाम । परमपि ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्रोः’ इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात् ‘आडुत्तमस्य-’ इत्याद् । परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । इह ‘प्रथमचरम-’ इति परमपि विकल्पं बाधित्वा ‘सर्वादीनि-’ इति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा—स्रवतेः ‘णिधि-’ इति चङि द्विले उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रवत् । परादपवादो यथा—परमपि ‘अनेकाल्-’ इति सर्वोदेशं बाधित्वा ‘डिच्’ इत्यन्तादेशः, दप्ता, दप्ते । ‘अस्थिदधि-’ इत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनी कुले । नित्यमपि ‘इको-ऽचि-’ इति नुमं बाधित्वा ‘ह्रस्वो नपुंसके-’ इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उभयौ उभ्यः । सुत्वौः सुत्वः इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् ‘एरनेकाचः-’ इति, ‘ओः सुपि’ इति च यण् ॥ यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथाहि—‘डिच्’ इत्येतदनन्यार्थङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तादङि न प्रवर्तते, किंतु परेण ‘अनेकालुशित्-’ इत्यनेन बाध्यते । जीवतात् भवान् । अयजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्थम् । अत्र अयजइ इन्द्रम्, ग्रामइ इह, सर्वइ इत्थमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥—असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादौ ‘एत ऐ’ इत्यैत्वं न ॥—अकृतव्यूहा इति । अकृतकार्या इत्यर्थः । एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह—निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अक्षराधेनाप्येतत्कथनम् । ऊह्यते त्वर्थत इत्यूहः कार्यम्, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति ॥ यद्यपि ‘कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति’ इति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । ‘प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादसंशर्शनं वरम्’ इति न्यायादिति भावः ॥—न कुर्वन्तीति । यथा ‘निषेदुषीम्’ इत्यादौ कसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन बलादित्त्वं न ह्वयतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

अथाच्संधिः ॥—इको यणचि । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । ‘यू कयाह्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति च निर्देशात् । तेन इक्ष्वादेन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते, यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णप्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णप्राहकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासंख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति—‘स्थानत आन्तर्यात्’ इति ॥—अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षाया-मर्थादिक इति संबध्यते ॥—संहितायां विषय इति । दध्यत्रेत्यादौ कार्यनिमित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥—अनचि च ॥—यरो द्वे वेति । ‘यरोऽनुनासिके-’ इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । ‘अचो रहाभ्याम्-’ इति सूत्रादचो द्वे इति च, तदाह—अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वाग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ‘त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य’ ‘सर्वत्र शाकल्यस्य’ ‘दीर्घादाचार्याणाम्’ इति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् ॥ ‘अनचि’ इति यदि पर्युदासः स्यात्ततो ‘नञिव युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिः’ इति न्यायादनुभिन्ने-ऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्, ततो लाघवात् हलीत्येव वदेत्, तस्माद्, प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति ॥—न त्वचीति ।

१ बहिरङ्गमिति—परस्परापेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गं व्यापकनिमित्तकं च बहिरङ्गमित्युत्तरगः विलम्बोपस्थितिकत्वं च बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे बीजम् । २ स्यादिति—कार्यशब्दादे इदम् । ३ स्थानत इति—इदं च व्यक्तिपक्षे, जातिपक्षे तु यथासंख्येनापि निर्वाहः ‘स्थानेऽन्तरमे’ इति सप्तम्यन्तपाठस्तु एतदसिद्धा दूषित इति भावः ।

त्वचि । इति धर्कारस्य द्वित्वम् । ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यात् न स्थान्यला-  
श्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाचत्वमाश्रित्यानचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्कोऽनल्विधाविति  
तन्निषेधात् । ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽङ्गादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभू-

एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक् ॥—स्थानिवदादेशो—। आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणाम-  
प्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । ‘अस्तेर्भूः’ । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत्, तेन ‘अचो यत्’ इत्यादिधातुप्रत्ययाः ।  
भव्यं, बभूव ॥ ‘किमः कः’ अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनदेशदीर्घसंभावाः । केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थम्, स्था-  
निवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा ‘पितृवदधीते’ इत्युक्ते ‘पुत्रः’ इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विविध  
आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । ‘अस्तेर्भूः’ इत्यादिः प्रत्यक्षः । ‘तेस्तुः’ इत्यादिस्तानुमानिकः । ‘एः’ इत्यत्र हि इ-  
कारेणकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथाच ‘तेस्तुः’ इति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे  
प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्न तानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहः, तेन पचलित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा  
सिध्यतीति । ननु ‘एः’ इत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्त्वेन स्थाना-  
देशभावविभ्रान्तेर्वीच्यत्वात्तस्यैवात्र प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः,  
अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनै-  
वादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च ‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ इति ।  
पदमिहाश्रयवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः तथापीह विकार एव नास्तीति ता-  
त्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । यश्चालः विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः,  
यश्चालि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्राला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदष्टलमाश्रित्य  
‘अड्यवाय-’ इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—द्यौः, पन्थाः, इह हल्ङ्थादिलोपो न । अलो विभौ—युक्तामः,  
‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, युयानमित्यादौ तस्य साव-  
काशत्वात् । अलि विधौ—यजेः क्तः कइष्टः । ‘हशि च’ इत्युत्त्वम् । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेऽप्युत्त्वे आहुणेऽवा-  
देशे च कृते ‘हलि सर्वेषाम्’ इति नित्यलोपेन कइष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रस-  
ङ्गात् । सिद्धान्ते तु ( ‘भोभगोअधोअपूर्वस्य-’ इति यस्य लोपविकल्पे ) कइष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल्  
चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ ‘सुपि च’ इति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यथादिल्लमाश्रितम् । यन्  
चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ ‘रुदादिभ्यः-’ इति वलादिलक्षण इद् च सिध्यति । तदेतदाह—  
न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपञ्चेत्यत्र वलादिलक्षण इण  
न ॥—अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । अचः किम् । आगत्य, ‘वा ल्यपि’ इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥  
परस्मिन् किम् । आदीष्ये, नित्यत्वादित् एलम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन ‘यीवर्णयोः-’ इति लोपे कर्तव्ये तन्न स्था-  
निवत् ॥ पूर्वविधौ इति किम्, नैधेयः, निपूर्वाद्भावः ‘उपसर्गे घोः किः’, ‘आतो लोपः’, ‘द्यचः’, ‘इतश्चानिभः’ इति ढक् ।  
आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यचल्व्यपदेशेन द्व्यचल्वं विरुद्धत्वाद्वाच्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि  
विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठा कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति  
समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि ‘पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति  
पक्षे तु अड्यवाय इत्येवात्र णत्वम्’ इति ‘पहन्-’ आदिप्रघटके स्वीकृतः सः ॥—अल्विध्यर्थमिदमिति । तेन  
वन्नश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया ‘न संप्रसारणे-’ इति निषेधात् । न चोरदत्वं पर-  
निमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षस्य तु प्रयोजनम्—  
तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्नेद् । अत्र हि तनित्यङ्गं निमित्तम्, तच्च स्थानिभूताडुकारात्पूर्वमिति ॥  
नन्विदं न प्रयोजनम्, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिङागमस्यात्राप्रसक्तेः । न च ‘नाजानन्तर्ये-’ इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे  
बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिरङ्गप्रकृतिर्नेति

१ धर्कारस्येति—ननु द्वित्वे पूर्वस्थाने जडत्वनिष्पन्नदस्यापि, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । विकारभेदेन लक्ष्यभेदस्थान-  
ङ्गीकारात् । २ स्थानिवदिति—ननु ‘अन्यत्रान्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वति तदर्थं गमयति’ इति न्यायात् ‘स्थान्यादेशोऽन-  
ल्विधौ’ इत्येव सञ्ज्यताम्, किं वत्प्रहणेनेति वाच्यम्, न, उत्तरत्राभावातिदेशार्थं स्पष्टार्थं चात्र तस्य सत्त्वात् । ३ द्वित्वनिषेध इति—प्र-  
सञ्ज्यप्रतिषेधाश्रयादयमपि शास्त्रीयं कार्यं भवत्येवेति भावः । ४ अजादेश इति—अचएव आदेश इत्यर्थः; तेनाङ्गलादेशो न स्थानि-  
वत् । अत एव मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादिसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये ।

सावधः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । न पदान्तद्विवर्चनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनु-  
स्वारदीर्घजज्ञाविधिषु । १।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विवर्चनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ।

कैयटमते तदभावात् । न चैवमपीपचभिति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य च 'अतो गुणे'  
इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावाज्ज्ञाप्रहणेन ग्रहणे सति 'सिञ्जभ्यस्त-' इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा  
स्थानिवद्भावात् भवतीति वाच्यम् । वेत्तेहि लङ्ग्येवानन्तरो क्षिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव भेर्जुस्-  
विधानात् । न च सिञ्चा साहचर्यात् लङ् एव ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्-' इति परसाहचर्यस्य बली-  
यस्तात् । न चैवमपि 'अदभ्यस्तात्' इत्यादादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङ्कारस्या-  
न्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते क्षास्याभावाददादेशाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्ज्ञाप्रहणेन ग्र-  
हणं न भवति, अत्विचौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तः । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा  
परादिवद्भावास्तथापि अकारस्य अत्यादित्यदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदत्वधिलात् । तस्मात् पञ्चमीसमासपक्षो  
निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचभित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संम-  
तम् । 'द्विभ्रिचतुर-' इति सूत्रे कृत्वोर्ग्रहणाज्ज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते । एवं च भवतेर्यङ्मुक्ति अभ्यस्ताश्रयस्य  
जुसः प्रवृत्त्या अबोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया मा-  
धवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् जुक्, अबोभूवुः, इति मूले यङ्मुक्तेषूक्तम् । तथा  
चापीपचभित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये 'वे-  
भिदिता, माथितिकः' इत्याप्याप्युदाहृतत्वात् तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं वि-  
नापि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव इण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङ्न्तात्तुचि वेभिदितेति रूपं सु-  
साधम्, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्य  
पण्यम्' इति ठकि इकादेशे च कृते 'यस्येति च' इति लोपात् 'इसुसुक्कान्तात्-' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः  
कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्याभ्युप-  
गमे अल्विधिलेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ कि-  
मनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्विपि ठिलोपणिलोपयोर्वैरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति मा-  
थितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशा-  
पवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यः, माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्या-  
देतत् । पूर्वलस्य सावधिलेन संनिहितस्यैवावधिलमुचितं संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी  
न अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पू-  
र्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वलसुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥—न पदान्त—। पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः,  
ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्र-  
त्येकं संबध्यते ॥—पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो  
विच् वृक्षव् । इह 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्ताणिजिति  
हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् 'न पदान्त-' इति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदा-  
न्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त-' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥  
—द्विवर्चनदौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्, सहवि-  
वक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यल्लक् च । अथोदाहरणानि—पदान्ते—कानि सन्ति, कौस्तः । इह यणावादेशयोः कर्त-  
व्ययोः श्रसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वलविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । 'वा-  
क्यादपोदृत्य पदानि संस्क्रियन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वलस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडि कर्तव्ये  
'अचः-' इत्याल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥—द्विवर्चने—सुश्रुपा-  
स्यः । 'नाजानन्तये' इति निषेधाद्बहिरङ्परिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्युक्तम् ॥—  
वरे—यायावरः । यातेर्यङ्न्ताद् 'यश्च यङः' इति वरच् । 'अतो लोपः' स च 'आतो लोप इति च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥  
यलोपे—यातिः । यातेर्यङ्न्तात् फिच्, 'अतो लोपः' यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न पु-  
नरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुभ्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि

१ पदान्तेति—अत्र पदचरमावयवसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निविध्यते, तत्रापि उदाहरणं कानि सन्ति इत्यादिना मूल एव  
स्फुटम्, द्वितीये तु राजानो यन्ति इत्युक्तम् ।

इति स्थानिवद्भावनिषेधः । ॥ झलां जश्ने झशि ॥ ८४५३ ॥ स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः । ॥ अदर्शनं लोपः । ॥ १११६० ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८४२१२३ ॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मय इति पञ्चमी यण इति

कथं वाच्योरिति, उच्यते । 'असिद्धं बहिरङ्गम्—' इति यणोऽसिद्धत्वात् यलोपः । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः, अन्तरङ्गकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः ॥—स्वरे—चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सनोऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' इत्यारम्भसामर्थ्ये, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥—सवर्णानुस्वारयोः । शिष्टि । असोरलोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽलोपस्य स्थानिवत्त्व-प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेपुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति याति-रित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयम् ॥—दीर्घे—प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते । 'हलि च' इति दीर्घे कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । 'लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्त-त्वात् । तेन 'हलि च' उपधायां च' इति दीर्घाप्रवृत्त्या कियौः गियौः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥—जशि—सगिधश्च मे । अदनं गिधः । तत्र अदेः किनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिमसोर्हलि—' इत्युपधालोपः 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झस्तयोः—' इति धत्वम्, घस्य 'झलां जश्ने झशि' इति जश्ने कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य छन्दस्य-मूर्धप्रथत्युदकैश्च' इति सः । समाना गिधः सगिधः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्थानिवद्भावात्सगिधरि-ति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तत्र 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' इति पदं न तावदनिष्ट्यावृत्त्यर्थम्, निजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञापितः पशुरित्यत्र 'यस्य विभाषा' इति इणनिषेधे संभवत्येवानिष्टत्वं, 'सनीवन्त—' इति विकल्पितेऽत्वादिति चेन्न । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इण् न स्यात्, तत्र 'तनिपतिदिरातिभ्यः—' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेऽत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेट्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे—' इति इण्-निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिच्चा व्यवधानानिषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थकं सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्नविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पठयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमा-श्रित्य पदत्वाज्ज्ञत्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टवत्' इत्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाव्यवस्थाप्रवृत्तेः ॥—चरि—जक्षतुः जक्षुः । घसेलिटि अनुस् उस् च, 'गमहन—' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चर्त्वे प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रा-सिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्वरः प्रत्याख्याताः । तद्वीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानि-वद्भावश्चैव नास्तीति बोध्यम् ॥—अदर्शनं लोपः । अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशास-नप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेवं 'लोपो व्योर्वलि' इत्यादौ व-कारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतव्यापार एव निषिध्यत प्रयोक्तव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति च श्र-वणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्वेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥—प्रसक्तस्येति । इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते । प्रसक्तस्येति किम्, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्तिपोऽदर्शनम्, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥—संयोगान्तस्य ॥—तदन्तस्येति । 'अलोऽन्त्य-स्य' इति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगस्य' इत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे 'दृष्टकरोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमि-ति मनोरमायां स्थितम् ॥ ('संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्) ॥—यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा 'झलो झलि' इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षष्ठी प-रिभाषा त्रैपादिकमन्तरङ्गलोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । उत्त-रकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' 'न वा झलो लोपात्', 'बहिरङ्गल-

१ निषेध इति—द्विवचनग्रहणादिति भावः । २ जशि—सौत्रत्वाज्ज्ञः शस्य जत्वं ज्ञश्चेति घत्वं वा न भवति । ३ दकार इति—स्थानत अन्तर्यादिति भावः । ४ प्रसक्तस्येति—शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः ।

षष्ठीति पक्षे षकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुषुपायः । मङ्कुरिः । धात्रंशः । कृतिः । ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥ ॥ तत्परे च ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ ॥ वा हतजगधयोः ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी । ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८।४।५०। न्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राषट्म् । राट्म् । ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य । ८।४।५१। द्वित्वं न । अकः । ब्रह्मा । ॥ दीर्घादाचार्याणाम् । ८।४।५२। द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । ॥ अचो रहाभ्यां द्वे । ८।४।५६। अचः पराभ्यां

क्षणत्वाद्वा' इति ॥ —चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्विले जश्ले च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्विलप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः—'उकारात्परस्य यरो द्विले कृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्विलं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति' । तेषां तुदादिगणे वन्नश्चेत्यत्र उरदत्वस्य 'अचः परस्मिन्—'इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे—' इति 'वस्योलं न' इति समाधानप्रत्यो मूलस्थो विरुध्येत, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्ले कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्विलं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव सत्यन्तेत्यादौ परसवर्णद्विलं भाष्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकारद्विलसिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्विलस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः । आष्टमिकद्विवचनस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यनूक्तं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्विर्णप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्वानन्यापत्तेरित्यादि । तदनवधाननिबन्धनम्, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन कचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्विलस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्विलप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातोः—' इति द्विलस्य तु नित्यत्वादानन्यापत्तेः कचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि न पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र 'इकोऽसवर्णे—' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवम्, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । 'सिन्धिलसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्लेन दकारे कृते तस्य द्विलं नेत्याद्याशयेन सकारद्विलेनाष्टौ विसर्गद्विलेन षोडशेत्युक्तम् ॥—द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्लेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥—सुषुपास्य इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य व्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यन्निषेधः शङ्क्यः । आङ्गलेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुपि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यन्निषेधाच्च ॥—धात्रंश इति । अत्र रेफस्य द्विलं न द्विलप्रकरणे 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यिलबाधनात् । सुषुपास्य इत्यादौ तु स्थानिलेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाय्वतुपितृषसः—' इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्विलं भवत्येव । तच्च वेलतो रूपद्वयम् ॥—नादिनि— । ऋषाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तते इति ऋलिङ्गमुदाहरति—पुत्रादिनीति । इह 'सुषुजातौ—' इति णिनिः ॥—तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥—वा हतेति । द्विलस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजगधयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च' इति द्विलं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥—पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा । 'अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥—अचो रहाभ्याम्— । अचः

- १ पुत्रशब्दस्येति—अवयवषष्ठीयम्, 'यरोऽनुनासिक—' इत्यतो यरोऽनुवर्तनात् । आदिनीति च प्राधान्याच्चर एव विशेषणम् । पतेन पुत्रादिनीत्यत्र उभयत आश्रयणेऽन्तादिबद्भावाभावात्पुत्रशब्दस्यादिनीशब्दपरत्वं दुर्लभमित्यपास्तं वेदितव्यम् ।
- २ पुत्रहतीति—अत्र केचित्, पूर्वसूत्रे 'आदिनी' इति लुप्तसप्तमीकं ऋलिङ्गम् इति पूर्वसूत्रसाहचर्यात् हतजगधयोरपि ऋत्व एव एतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति नियम्य, 'अनचि च' इति सूत्रेणैव द्वित्वस्य पाक्षिकत्वे लब्धे नेदं सूत्रं कर्तुमुचितमिति परमतं निराकुर्वन्ति ।

रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इत्थंनुभवः । नह्यस्ति । ॥ हलो यमां यमि लोपः । ८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता-  
ज्येत्यादित्यं हविरित्यादौ ॥ यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानाच्चेह । माहात्म्यम् । ॥ ऐचोऽयवायावः । ६।१।७८।  
एचः क्रमादय् अव् आव् एते स्युरधि । ॥ तस्य लोपः । १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवचोर्लोपो न ।  
वकारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । ॥ घान्तो यि प्रत्यये ।  
६।१।७९। वकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरिच् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यदिति यत् । नावा तार्यं  
नाव्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ ॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ गव्यूतिः । ऊति-  
यूतीत्यादिना यूतिशब्दो विपातितः ॥ घान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वङ्गीति लोपेन  
वकारः प्रच्छिद्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् । ॥ धातोस्तन्निमित्त-  
स्यैव । ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचञ्चेद्धान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लघ्यम् । अवश्यलाघ्यम् ।

किम् कृते इत्यादौ नकारस्य माभूत् ॥—हलो यमां यमि—॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ  
परे यथासंभवमुदाहरणानुच्यन्ते । सुधुपास्यः, मध्वतिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते  
अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्गुक्त्वे । कुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्-' इति लस्य मस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः । प्रत्य-  
ङ्गात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र 'अनचि च' इति डमो द्वित्वे सत्यनेन वकारणकारनकाराणां लोपः ॥—लोपः  
स्याद्वेति । 'अयो हः-' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तते इति भावः ॥—लोपारम्भफलं त्विति ॥—आदित्यो  
देवता—। आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्य-' इति ण्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येक्यका-  
रकं रूपं सिध्यति नान्यथेति भावः । न च 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति' इत्यनेन यलोपे कृते एक्यकारकं सिध्य-  
तीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥—यथासंख्यविज्ञानादिति । उफोदाह-  
रणेषु लोपारम्भफलाभावाद्देफस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥—माहात्म्यमिति । अत्र  
मलोपो नेत्यर्थः । 'हलो यरां यरि सवर्णे लोपः' इति तु न सूत्रितम् । मूर्ध्नेः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥—एचः  
क्रमादिति । नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारप्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थ-  
बोधात्पूर्वभावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यलस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एवां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन् ॥  
मैवम् । अन्तरतमलेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः संख्यक्षराणि । ततश्च संवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य संवृताकारताल-  
व्योऽय्, संवृताकारोऽयस्य ओकारस्य तादृश एव अव्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिकारे इकारः अध्वर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव ।  
एवमौकारेऽप्युकारोऽध्वर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः । एवंच विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आव् । विवृता-  
कारौऽयस्य औकारस्य विवृताकारौऽय आव् ॥—घान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ प्रत्यये किम् । गोया-  
नम् ॥—यकारादाविति । 'येन विधिः-' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधिस्तदादावलप्रहणे' इति वार्तिकेनाय-  
मर्थो लभ्यते ॥—ओदौतोरिति । उपस्थितानुपस्थितयोरुपस्थितं बलीयः । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णी-  
तत्वादिति भावः ॥—अध्वेति । भाषार्थमिदम् ॥ गोर्यूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते  
चेदित्यर्थः । 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः ॥—निपातित इति । किमन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र  
भलेनापदलाद्वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वा लोपः स्यादत आह—घान्त  
इत्यत्रेति ॥—वकारो न लुप्यत इति । एवंच 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रे 'व्योः' इत्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य  
लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥—धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पूर्वेण सिद्धे  
नियमार्थमिदम् । अत्र पूर्वसूत्रमनुवर्तते एच इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वात् तु संनिहितोऽपि धातुः ।  
नहि स्वस्यैव स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्वित्यतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति  
विपरीतनियमः संभाव्येत । ततश्च बाधव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादोयते इत्यादौ, तदेत-  
त्सकलमभिप्रेत्याह—यादौ प्रत्यये परे धातोरेचञ्चेद्धान्तादेश इत्यादि ॥—लघ्यमिति । छनातेरचो  
यत्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ॥—अवश्यलाघ्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ण्यत् । 'मयूरव्यंसका-

१ ऐचोऽयवेति—'ऐचोऽचि यणयवायावः' इति सूत्रयितुमुचितम्, वान्तो यीत्यादौ तु न दोषः, तत्र वान्तो यीति पाठेन  
ओकारौकारयोरेवाभावौ स्यातामिति । २ लोपो व्योरिति—ननु अत्र सूत्रे भाष्यकृता वकारस्य प्रत्याख्यातत्वेन कथं वलोप  
इति चेत्, न लौकिकोदाहरणाभावेन प्रत्याख्यानेऽपि शास्त्रीयेऽप्रत्याख्यातत्वात् । अत एव 'अतो लूनतस्य' इति सूत्रे भाष्ये  
वकारो लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तं संगच्छते ।

तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत । ॥ क्षय्यज्ययौ शक्यार्थे । ६।१।८१। याम्नादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः । ॥ क्रय्य-  
स्तदर्थे । ६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेद् तदर्थम् । केतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रय-  
मन्त्यत् । क्रयणार्थमित्यर्थः । ॥ लोपः शाकल्यस्य । ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वचयोर्वा कोपोऽपि परे ॥  
पूर्वत्रासिद्धमिति कोपशाकल्यस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसंघिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया वयतः ।  
श्रियायुधतः । गुरा उत्कः । गुराबुत्कः ॥ कानि सन्ति कौ स्त इत्यन्त्रास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ नप-  
दान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च स्तः । ॥ ऐकः पूर्वपरयोः । ६।१।८४। इत्यधिकृत्य । ॥ आहुणः । ६।१।  
८७। अवर्णादपि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् । ॥ उरण् रपरः ।  
१।१।५१। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सञ्ज्ञेव प्रवर्तते । तन्नाम्नतरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यन्त्राऽऽ ।  
तवत्कार इत्यन्त्राऽऽ । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् । ॥ झरो झरि सवर्णे । ८।४।६५। हलः परस्य झरो कोपो  
वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे कोपे सत्येकधम् । असति कोपे द्वित्वकोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे कोपे चासति  
त्रिधम् । कृष्णार्धः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णार्द्धिः ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । कस्य त्वनचि  
चेति । तेन तवत्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥ द्वित्वं कस्यैव कस्यैव नोभयोर्द्वयोरपि । तवत्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपच-  
तुष्टयम् । ॥ वृद्धिरेचि । ६।१।८८। आदेशि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवै-

दयश्च, इति समासः । 'लुप्तेदवश्यमः कृत्वे' इति मकारलोपः ॥ लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्य-  
र्थमित्याक्षिपति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः ॥ —ओयत इति ।  
आहुपूर्वाद् वेनः कर्मणि लट्; यगात्मनेपदे, यजादिलात्संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'अकृत' इति दीर्घः । आहुणस्य परादि-  
वद्भावेन धातोरेच्त्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥ —औयत इति । वेनः कर्मणि लङ्, यगादि प्राग्वत् । 'आ-  
डजादीनाम्' 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥ —क्षय्यमिति । 'शकि लिङ्च' इति यत् चाकृत्याः ॥ —क्षेयमिति । 'अहं कृत्यतृच-  
श्च' इति यत् ॥ —प्रकृत्यर्थायेति । प्रकृत्यर्थो ब्रव्यविनिमयः ॥ लोपः शाकल्यस्य । अवर्णपूर्वयोः किम् । दध्य-  
त्र । मध्वत्र ॥ अशि पर इति । एतच्च 'भोभगो-' इति सूत्रादनुवर्तते ॥ अशि किम् । वृक्षव् करोति । अत्र लोपो मा  
भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । न चैवमपि 'हलि सर्वे-  
षाम्' इति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र 'अशि' इत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति लोप-  
स्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिवत्त्वाच्चेति 'न पदान्त-' इति सूत्र एवोक्तत्वात् ॥ —हर एहि । 'ओमाडोश्च' इति पररूपं  
प्राप्तम् ॥ —तन्निषेधादिति । नच स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यलोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ स्त ए-  
वेति बाध्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च ॥ —उरण् रपरः । —अनुवादे  
'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तत इत्याशयेनाह—तत्स्थाने योऽणिति ।  
'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेतद्व्याचष्टे—रपरः स-  
ञ्ज्ञेव प्रवर्तत इति । उः किम् । 'ईयति' । गेयम्, देयम् ॥ अण् किम् । रीझदीनां रपरत्वं मा भूत् । 'रीकृतः' मा-  
त्रीयति । रिङ् कियते ॥ —आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारेण ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ —  
पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥ —झरो झरि— । 'हलो यमाम्-' इत्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह—हलः पर-  
स्येति । हलः किम् । प्रप्तम् ॥ झर इति किम् । शार्ङ्गम् । झरीति किम् । प्रियपञ्चाम् । अल्लोपोऽत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानि-  
वन्न भवतीति चकारस्य मकारे परे लोपः स्यात् ॥ सवर्णे इति किम् । तर्ता । सवर्णेग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भव-  
ति । तेन शिण्डीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् ॥ —लोपो वेति । 'झयो हः-' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्य-  
नुवृत्तेः ॥ —असति लोप इति । द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यते । द्विलोपयोरसतोरित्यर्थः ॥ —त्रिधमिति । 'यणो मयः'  
इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमिति बोध्यम् ॥ —वृद्धिरेचि । पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह—आदेशीति ।

१ क्षय्यज्ययौ इति—क्षि क्षये, जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणम्, न तु क्षीप् हिसायाम्, क्षे जै क्षये इत्यनयोः, व्याख्यानात् ।  
२ प्रकृत्यर्थायेति—तदर्थेग्रहणसामर्थ्याच्चञ्चयेन गुणीभूतस्यापि प्रकृत्यर्थस्य ग्रहणम्, नतु प्राधान्यात्प्रत्ययार्थस्य । ३ अवर्ण-  
पूर्वयोरिति—ओकाराश्रयणे 'ओतो गार्ग्यस्य' इत्येतस्य बाधकत्वं नीजमित्यवधेयम् । ४ कानि सन्तीति—इदं च वाक्यसं-  
स्कारपक्षे । ५ एक इति—इद्यपि 'आहुणः' इत्यादौ गुणस्य विधेयत्वेन एकवचनस्य विवक्षितत्वात् पूर्वपरयोरेक एव आदेशो  
भवेत्, तथापि न्यायसिद्धस्यार्थस्य सुखावगमार्थं भगवता एकग्रहणं कृतमित्यनुगन्तव्यम् । ६ रपर इति—अवयववाचिना  
परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः, नतु व्यवस्थावाचिना पञ्चम्यर्थे, तथा सति वन्ने इत्यादौ इत्यादिःशेषानापत्तिः । ७ योऽणिति—  
अत्राण् पूर्वमेव न परेण, प्रशास्तृणामिति निर्देशात् ।



अर्थम् । कृष्णौक्त्यम् । ॥ एत्येधत्तूदसु । ६।१।८९। अवर्णादेजाघोरेत्येधत्तोरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । एजाघोः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादव्यायेनेयं वृद्धिरेकि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमात्रेमेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ \* अक्षादूहिण्यासुपसंख्या-  
नम् ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ \* स्वादीरेरिणोः ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वैरि-  
णी ॥ \* प्रातूहोदोक्त्येधत्तूदसु ॥ प्रौहः प्रौढः ॥ (प) अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणम् ॥ 'अमेतिसूत्रे राजेः पृथग्  
आजिग्रहणाज्ज्ञापकात्' तेन ऊढग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते न तु कवत्स्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ॥ इष  
इष्ठायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां अणि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र  
पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईष उन्ष्टे । यश्च ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ।  
ईष्यः । तत्राहुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ \* क्रते च तृतीयासमासे ॥ सुखेन क्रतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥  
\* प्रवत्सतरकम्बलघसनार्णदशानामृणे ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यरणं क्रियते  
तदणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च । ॥ उपसर्गादिति धातौ । ६।१।९१।

कृष्णौक्त्यमिति । कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य 'पूरणगुण-' इति  
निषेधमाशङ्क्य 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिद्व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बो-  
ध्यम् ॥—एत्येधत्तूदसु । अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्तोरुठिरोषणं न तूठः । असंभवात् ॥ 'आहुणः' इत्यत आदित्य-  
नुवर्तते एवातो व्यच्छे—अवर्णादेजाघोरिति ॥—प्रष्टौह इति । प्रष्टं वहतीति प्रष्टवाद् । 'वहश्च' इति ण्विः ।  
ततः शसि 'वाह ऊढ' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥—प्रेदिधदिति । प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य छुडि रूपम्, 'न मादयोगे'  
इत्याङ्गमाभावः ॥—पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेनेत्यर्थः ॥—अक्षा-  
दिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥—अक्षौहिणीति । ऊहः  
समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्संज्ञा-  
याम्-' इति णलम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षौहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अन्त-  
रङ्गेन गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् 'यथपवादोऽन्यत्र  
चरितार्थस्तर्हि परान्तराज्याभ्यां बाध्यते' इति ॥—स्वादीरेरिणोः । 'ईरेरिण्योः' इति क्वाचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्त-  
स्य अस्त्रियां वृद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह—स्वेनेरितुमिति । यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य  
समासे 'स्वादीरे-' इति वृद्धौ कृतायां मलर्थीय इनिः । यदा वा मलर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः  
तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—स्वैरीति । 'उप्यजौतो-' इति णिनिः, उप-  
पदसमासः ॥ स्वैरिणीति । ऋपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः ।  
तन्निष्फलमिति भावः ॥—नानर्थक्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः ॥  
—प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेव्योऽप्यनव्ययं गृह्यते; तेन ण्यन्तादिष्वेः क्तो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्यगतः ॥  
लघूपधगुणमाशङ्क्याह—तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥—प्रवत्सतरेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति  
तद्वाप्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥—वत्सतरार्णमिति । तकारमकारयोर्द्विलविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु  
'अचो रहाभ्याम्-' इति द्वित्वे 'यणो मयः-' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । 'खयः शरः'  
इति सरकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह 'शरोऽचि' इति द्विलनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्विलमात्रविषयत्वात् । अतएव  
'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सरप्रत्यये परतश्चल्ले कृते तस्या-  
सिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः । अतएव मनोरमायां 'षट्सन्तः' इत्यत्र टका-  
रात्परस्य सस्य द्विलं स्वीकृतमिति दिक् ॥—उपसर्गादिति । उपसर्गात्किम् । खद्वच्छेति ॥ ऋति किम् । उपेतः ।  
तत्परकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्यालाभात् ॥ धातौ किम् । उपकारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव  
न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगतः ऋकार इति विशृणु क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्र-  
त्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण  
धातोराक्षेपात्र स्वत्रेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः—

१ ऊठि चेति—एकीयमतेन भ्वादिषु पठितस्य 'ऊठ उपधाते' इत्यस्य न ग्रहणम्, किंतु आगमस्यैवान्न ग्रहणम्, अष्टाध्यायीस्थ-  
त्वेन प्रत्यासन्नत्वात्, प्रसिद्धत्वात्, 'ऊठिषु' इति इका निर्देशाभावाच्च । २ उपसर्गादृतीति— नच गतेर्कृतीत्येव सूत्र्यतामिति  
वाच्यम् । अच्छेच्छेतीत्यादौ दोषात् ।

अवर्णान्तादुपसर्गाकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । अपाच्छति प्राच्छति । ॥ अन्तादिवच ॥ ६।१।८५।  
 योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे । ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८।३।१५।  
 खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तररेफस्य न विसर्गः । उभ-  
 यधुं कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधा-  
 नार्थम् । तेन ऋलृक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽग्न न भवति । ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ ६।१।९२। अवर्णान्ता-  
 दुपसर्गाकारादौ सुधातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रार्थनीयति । सावर्ण्यादुवर्णस्य  
 ग्रहणम् । प्रारुकारीयति । प्ररुकारीयति । तपरत्वादीर्घे न । उपरुकारीयति । उपकारीयति । ॥ एङि पररूपम्  
 ॥ ६।१।९४। आदुपसर्गादेकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वैक्यभेदेन  
 व्याक्येयम् ॥ तेन एकादौ सुधातौ वा ॥ उपेक्षीयति । उपेक्षीयति । प्रोधीयति । प्रोधीयति ॥ ॥ एवे चानियोगे ॥  
 नियोगोऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवकुसावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव । ॥ अचोऽन्त्यादि टि । १।  
 १।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसर्ज्य स्यात् ॥ ॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ तच्च टेः ॥  
 शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । (प) सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्त्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ।  
 सारङ्गः पञ्चपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्त्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मूर्तण्डः ॥ ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ स्थूलोतुः ।

अन्तादिवच । इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानि-  
 वत्सुप्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्ठत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र  
 सवर्णदीर्घापत्तेः ॥—न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥—सुधाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः ।  
 सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि 'ऋज गतौ' इत्यादीनां किपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु  
 तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥—प्रार्थनीयतीति ।  
 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥—एङि पररूपम् । 'एङ्येङ्' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् ।  
 रूपग्रहणं तु सपृथग्, 'अमि पूर्ववदेङि परः' इत्येव सिद्धेः ॥—प्रेजत इति । 'एजृ दीप्तौ' कम्पनार्थस्तु  
 परस्मैपदी । प्रेजति ॥—नियोगोऽवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम्—'नावकुप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य  
 गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्' इति ॥ अस्यार्थः—अनवकुप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः सः पर-  
 रूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वयैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थि-  
 तस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते तेषां 'यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं' 'ममैव ज-  
 न्मान्तरपातकानाम्' इति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लङ्गः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सि-  
 ष्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥—अचोऽन्त्यादि टि । अच  
 इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह—अचां मध्य इति ॥—शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनु-  
 गुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरिति । यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेत्येत तर्हि मनीषा पतञ्ज-  
 लिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे आकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशे-  
 षाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा,  
 यदि तु कुलं अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्यात् । 'ईष उच्छे' 'ईष गत्यादिषु' । अभ्यां 'गुरोश्च हलः'  
 इत्यप्रत्यये ईषा । मनस ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा । ईषा लाङ्गलदण्डः । पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति पत-  
 ञ्जलिः ॥—मूर्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृत्तण्ड इति सिद्धे तत अप्यादिवृद्धिः । 'परामार्तण्डमास्यत्' पुनर्मूर्तण्ड-  
 माभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः; पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥—ओ-  
 त्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न । वृषलसुतौष्ठप्रणस्त

१ निर्देशादिति—यत्तु कर्तरि चर्षीत्यादौ गुणस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वाद्रेफाभावादेव न विसर्गः इति, तच्च, पदद्वयसं-  
 बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्येव पदद्वयसंबन्धि रेफस्वरारमकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि बहिरङ्गत्वात् । परनिमित्तकत्वं तु उभयोः  
 समम् । २ उपसर्गेणैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वात्, इति भावः । अतएव यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्व-  
 नियमेन प्रत्यासत्त्या च ऋकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च प्रभूतः ऋदः प्रदं इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ३ वाक्यभे-  
 देनेति—एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ एवे चेति—एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यादेव सूत्रे धाताविति मण्डूककृत्यानु-  
 वर्तितम् । ५ अनवकुप्ताविति—केव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तव भोजनस्येति गम्यते । अन्ये तु त्वं  
 भोक्ष्यसे इति न संभावये इत्यर्थ इति व्याचक्ष्युः । ६ मूर्तण्ड इति—मृत्तण्डादागतो मूर्तण्डः इति अण्विषये एव पररूपमिति  
 वृष्टच्छेदरे स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ठयोरिति—ननु अत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन ओत्वोष्ठोत्तरपदकसमास एवास्य प्रवृत्तिः सुवचा, तथा

स्थूलौतुः । विम्बोष्ठः । विम्बोष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः । ॥ ओमाच्छोष्ठ ॥ १६।१।९५। ओमि-आकि चात्परे पररूप-  
मेकादेशः स्यात् । शिवार्योनमः । शिव एहि शिवेहि । ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ १६।१।९८। ध्वनेरनुकर-  
णस्य बोध्यच्छब्दस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठति ॥ ॥ एकाच्चो न ॥ अदिति । ॥ नाञ्जे-  
दितस्यान्यस्य तु वा ॥ १६।१।९९। आञ्जेदितस्य प्रागुक्तं न स्यादस्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ ॥ डाचि-  
बहुलं द्वे भवतः । इति बहुलवचनाद्वित्वम् । ॥ तस्य परमाञ्जेदितम् ॥ ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाञ्जेदितसंज्ञं  
स्यात् । पटत्पठेति । ॥ शलां जशोऽन्ते ॥ ८।२।३९। पदान्ते शलां जशः स्युः । पटत्पठेदिति । ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ।  
१६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घे एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी  
शेते । नाज्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः ।  
अकः किम् । हरये ॥ 'अकोकि' इत्येव सुवचम् ॥ ॥ ऋति सवर्णे ऋ वा ॥ होतृकारः । होतृकारः ॥  
॥ लृति सवर्णे लृ वा ॥ होल्लकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होल्लकारः । ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि  
विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितौऽभक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ

इति ॥—शिवेहीति । ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाहुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन । सत्यम् ।  
'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदित्याङ्ग्रह-  
णम् ॥—अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोऽग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं,  
तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्ग्राह्यकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्या-  
ख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोऽग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति ॥ अनुकरणस्येति । परि-  
स्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्ताम्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षि-  
तायां तदभावादाह—पटदिति ॥—नाज्जलावित्यादि । अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्य-  
तायां तदयोगात् 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' इत्यस्य 'नाज्जलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय 'अज्जलभिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं स-  
वर्णम्' इत्यर्थोऽभ्युपेयते । 'अज्जलभिन्नम्' इत्यत्र, परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्जलौ तदुभयभिन्नत्वं  
विवक्षितम् । तथाच 'यो ह्रस्वदीर्घात्मात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति' ।  
तथा 'येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यदल्लं तदुभयं मिथः सवर्णं स्यात्' 'यश्च दीर्घह्रतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्त-  
दुभयमपि मिथः सवर्णम्' इत्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् 'अणुदित्सवर्णस्य' इति प्रा-  
हकशास्त्रं प्रवर्तते, ननु ततः प्राक् । अतो 'नाज्जलौ' इत्यनेन आक्षरसमान्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, ननु सर्वे-  
षाम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे' इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्म-  
णामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्जलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो  
इत्यादौ 'गुरोरनुतः' इत्याकारस्य कृते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन बलं स्यात्, 'नाज्जलौ' इत्यत्राकारप्रच्छे-  
धेन दीर्घह्रकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि ह्रताकारस्य ह्रकारसवर्णत्वेन इणत्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाह आधेति द्वन्द्वं  
कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र कृतोऽपि प्रच्छिद्यते इति क्लृप्त्वाख्यानेनमपि नाश्रयणीयम् । विश्वपाभिरित्यादौ हलादेरप्य-  
प्रसक्तिः । खराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥—अकोऽकीत्येवेति । 'अकोऽकि दीर्घः'  
इत्येवेत्यर्थः ॥—सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्त्वात् हो-  
तृल्लकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्यं संख्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहित-  
रूपसिद्धेति भावः ॥ 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकं सूत्रस्येन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋति सवर्णं  
इत्यादि । नन्वेवम् 'अकः सवर्णे' इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु 'अकोऽकि' इति क-  
र्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इत्युक्तमिति चेदप्राहुः । भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्ना-  
स्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः—लृकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥—वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घे-

च 'दन्तोष्ठयो वः स्मृतो बुधैः' इत्यादि प्रयोगा न संगच्छन्ते इति वाच्यम् । न । 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ओत्वोष्ठशब्द-  
वदितोत्तरपदेऽपि एतत्सूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकारात् ।

१ परं रूपमिति—इदं च अलोऽन्त्यस्येत्यस्य न भवति, 'नानर्थक' इति तन्निषेधात् । २ पटत्पठदिति—एवं अदित्यत्रापि  
बोध्यम् । ननु तत्रैव कुतो न स्मारितमिति चेत्, शिक्षपाचोभमेतत्सर्वोपकारकतया प्रकरणान्ते स्मारणम् । ३ अभित इति—  
द्वौ रेफावित्यनुषङ्ग्यते, तच्च द्वितीयान्तम्, अभितःपदयोगात् ।

ऊकारो । ओचं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्यकः इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ॥ एङः पदान्तादति । ॥ १०९ । पदान्तादेकोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ॥ ११० । ११२२ । लोके धेदे च गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोऽग्रम् । एङ्मत्स्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः । ॥ अवङ् स्फोटायनस्य । ॥ १११ । १२३ । अतीति निवृत्तम् । अपि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । ॥ इन्द्रे च । ॥ १११ । १२४ । गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

### अथ प्रकृतिभावः ।

॥ भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ॥ १११ । १२५ । भुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् । ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ॥ १११ । १२७ । पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या

प्राप्ते ह्रस्वकारो ह्रस्वकारश्च विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥—एङः पदान्तात्—। अयवोरपवादः । ‘इसिइसोश्च’ इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थे पदान्तादिति सष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु ‘पदान्तात्’ इत्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ‘इसिइसोश्च’ इति सूत्रं तु ‘सुप्संबन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेन्इसिइसोरेवाति परे’ इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतौ यैस्ते स्मृतयः, इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥—सर्वत्र विभाषा—। यद्यपीह ‘छन्दसि’ इति न प्रकृतम्, तथापि ‘यजुष्युरः’ इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः ‘सर्वत्र’ इत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—लोके धेदे चेति । इह एङ् इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न । चित्रग्वग्रम् ॥—प्रकृतिभाव इति । एतच्च ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इति सूत्रात्प्रकृत्येयत्वनुवृत्त्या लभ्यते । ‘नान्तःपादम्’ इति पाठे तु ‘सर्वत्र विभाषा—’ इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—अवङ् स्फोटायनस्य । स्फोटोऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥ अमिलेव सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥—अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवेशः, गवोदः इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥—अचि पर इति । अत्राचीत्यनुवर्तते । ‘अतीति तु निवृत्तम्’ इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—गवाक्ष इति । गवां किरणानां अक्षीवेति विग्रहः । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥—इन्द्रे च । आरम्भसामर्थ्याभित्यमिदम् । इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ ‘भुतप्रगृह्याः—’ इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः ‘अथ प्रकृतिभावः’ इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव । ‘सर्वत्र विभाषा गोः’ इति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु ‘अवङ् स्फोटायनस्य’ ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणे पठितमपि तद्वहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तदनभिधानात् । न च ‘अवङ्’ सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपलात् तत्प्रकरणस्थलं संपादमित्यवङ्देशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वस्यापि ‘अवङ्’ सूत्रस्य सुवचलात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्विस्तृतं सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन ‘सर्वत्र विभाषा—’ इति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥

अथ प्रकृतिभावः ॥ भुतप्रगृह्याः—। प्रकृतिभावं प्रति भुतो नासिद्धः, भुतमनूय प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् । जानु उ जानू । उजः प्रगृह्यात्वेऽपीह सवर्णदीर्घः ॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव—जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह ‘मय उजः—’ इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य रुजति ॥—एहि कृष्णेति । ‘दूरादूते च’ इति भुतः । प्राचा तु—कृष्ण ३ एहि—इति उदाहृतम् । तदसत् । ‘वाक्यस्य टेः—’ इत्यधिकारात् ॥—ह्रस्वसमुच्चितो मां भूदिति । अयं भावः—हरी ईशावित्यादौ ‘भुतप्रगृह्याः—’ इत्येतत्सावकाशम्, चकि अत्रेत्यत्र तु ‘इकोऽसवर्णे—’ इति ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वाद् ह्रस्वसमुच्चित एव स्यात् । नित्यग्रहेण तु कृते

१ इन्द्रे च इति—अचिग्राह्यपुस्तके चशब्दरहितः पाठो दृश्यते । २ नित्यमिति किमिति—वाग्रहणनिवृत्तेरेव नित्यत्वलाभ इति प्रश्नः ।

स्युहस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्रयत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ ॐ न समासे ॥ वाच्यम् ॥ ॐ सिति च ॥ पार्श्वम् । ॥ ऋत्यकः । ६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्षत् । समासेऽप्यर्थं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । ॥ वाक्यस्य टेः झुत उदात्तः । ८।२।८२। इत्यधिकृत्य । ॥ प्रत्यभिवादेऽशुद्धे । ८।२।८३। अशुद्धविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः झुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ॥ ॐ स्त्रियां न ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि ॥ नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव झुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ ॐ भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् ॥ आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । दूराद्धूते च । ८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः झुतः स्यात् । सकृन्पिब देवदत्त ३ । ॥ हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८।२।२२। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव झुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ । ॥ गुरोरनुतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋन्निष्प्रत्ययानन्त्यस्यापि गुरोर्वा झुतः स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अनुतः किम् । कृष्ण ३ । ए-कैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः झुतो विकल्प्यते । ॥ अमुतवदुपस्थिते । ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्थ इतिशब्दस्तस्मिन्परे झुतोऽमुतवद्वति । अमुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोक इति ।

तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति ॥—चक्रयत्रेति । इह 'स्कोः-' इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽप्येव इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—पार्श्वमिति । पार्श्वानां समूहः । 'पार्श्वानां णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न 'सिति च' इति पदत्वस्य भलापवादत्वात् ॥—ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति । ननु 'ऋत्यस्य' इत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादौ 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः । मैवम् । होतृऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन 'अकोऽसवर्णे-' इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषानिवृत्तेः । सप्तऋषीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेश्च ॥ न समासे इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवर्णे-' इति सूत्र एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह—समासेऽप्ययमिति । एवं च 'ऋत्वर्णयोः' इति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते ॥—प्रत्यभिवादे—। इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशुद्धे किम् । अभिवादये तुषजकोऽहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥—आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेहिः । 'ष्वसोः-' इति एत्वम् 'हुसत्भ्यो हेर्हिः' 'असोरलोपः' ॥—नाम गोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणम्—अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्य ३ इत्युक्तम् ॥—दूराद्धूते च । दूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्या-नस्य फलमुदाहरति—सकृन्पिबेत्यादि ॥—गुरोरनुतः—॥—अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । यद्यप्यनन्त्यस्य गुरोः झुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकझुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च 'दूराद्धूते-' इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन झुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः झुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति प्रकृतत्वादिति ॥—दे ३ वदत्तेति । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥—सर्वः झुतो विकल्प्यत इति । एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । झुतस्य वैकल्पिकत्वात् 'आर्षः प्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तिसु नादर्थ्या । विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः ॥—यणादिकं करोतीति । अत्र नव्याः । यद्येवं अमी इति विष्णु इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादानेन यणादिकार्यं स्यात् ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'झुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी । एवं च 'इको यणचि' इत्यत्र इग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि—तत्रेग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'दीर्घात्' इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्व्यभिधानाच्च व्यञ्जनस्य भविष्यति । झुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भ-

१ सामर्थ्यादेवेति—एवकारोऽवश्याश्रयणीयतामस्य सूचयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि 'ऋत्यकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात्, चानुवृत्त्यात् । तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति नमस्कारादिना आशिवं वाच्यमानो गुर्वादित्येति संभाषते स प्रत्यभिवादो, नाशीर्वादमात्रम्, अशुद्धे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं वेति—एतच्च न्यायसिद्धम्, 'असौनामाऽहमस्मीति त्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति मनुस्मृतेः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षकः । नाम च न बोधकशब्दमात्रम्, किंतु 'अक्षरं चतुरक्षरं वा' इत्यादि स्मृत्युक्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

सुष्ठोकेति । वक्तुम् । अद्भुत इत्युक्तेऽद्भुत एव विधीयेत । द्रुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याभये प्रकृतिभावे द्रुतस्य  
अवर्णनं न स्यात् । अमी ३ इति । ॥ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥ इ ३ द्रुतोऽपि परेऽद्भुतवद्वा स्यात् । चिनु-  
हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्रविभाषेयम् । ॥ ईदूदेद्विचचनं प्रगृह्यम् ॥ १।  
१।११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यत्वं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमी । गङ्गे अम् । पचेते इमी । मणीबोद्धस्येति तु  
इवार्थे वशाब्दो वाशाब्दो वा बोध्यः । ॥ अदसो मात् ॥ १।१।१२ । अस्मात्परावीदूतो प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः ।  
रामकृष्णावम् आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । ॥ शो ॥ १।१।१३ । अयं प्रगृह्यः  
स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १।१।१४ । एकोऽन्निपात आक्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ  
विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के उ उमेशः । अनादित्युक्तेरकिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं  
किञ्च तत् । किनु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं कितं

वितव्यमेव । अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकलमित्यादौ तु 'आहुणः' 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भवि-  
ष्यतः । यथा सत्यपि इग्रहणे श्रीषा इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोर ३ इति  
द्रुतनु ३ इति चिनुहि ३ अत्रेत्यादौ 'अद्भुतवदुपस्थिते' 'ई ३ चाक्रवर्मणस्य' इति प्रकृतिभावनियेषेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽवि-  
धानात् द्रुतस्यास्य यण न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते श-  
ङ्कितमित्याहुः ॥ अन्ये लिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणव कचियथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् ।  
किंचान्यत् प्राप्नोति 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति च' इति तदनेन संगृहीतं भवती-  
ति ॥ चिनु हीति । चिन्विति लोटन्तम् । हीत्यव्ययम् अनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इत्यनेन द्रुतः ॥ उभयत्र  
विभाषेयमिति । इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्रप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥ ईदूदेदन्तमिति । अत्र वि-  
शेषणेन तदन्तविध्याभ्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिबद्धावाभ्रयेण  
ईकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदुप द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ द्विवचनमिति । 'संज्ञाविधौ प्र-  
त्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' 'सुप्तिङन्तम्' इत्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं बध्वगारमिति  
सिद्धम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् ॥ हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-  
भावो न, 'छुतप्रगृह्याः' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा  
मणीब' रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीबोद्धस्य लम्बेते  
प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतप्रयोगं समर्थयते—इवार्थे इति ॥—वशाब्द इत्यादि । 'वं प्रचेतसि जानीयादि-  
वार्थे च तदव्ययम्' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि' इत्या-  
दिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥ अदसो मात् । इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति ।  
अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननुकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियौ फले वा अम् आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मूलस्यासि-  
द्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः ॥ 'अदसो मात्' इति  
सूत्रं प्रति मूलमीत्वं च नासिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् ॥ अमुकेऽत्रेति । स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्र-  
कृतिभाव एव । अमुकेत्र ॥—एकारोऽप्यनुवर्ततेति । तथा च एकाराननुवृत्तित्वात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहणमिति  
भावः ॥—शो । छान्दसमपीदं संदर्भश्चार्थमुक्तमित्याहुः ॥—अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सुछग' इति  
भ्यसः शो आदेशः । 'शेषे लोपः' ॥—निपात एकाच् । निपातः किम् । अततेर्दः । अः । हे अ आगच्छ । अत्र  
प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे 'येन विधिः' इति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत उक्तम् 'एक' इति ।  
'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः उपातिप्रसङ्गात्तदवस्थ्यात् । अतः 'पूर्वकालैक' इति कर्मधारय एव ॥ ननु 'निपातोऽज-  
नाङ्' इत्युक्ते ह्रन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अजग्रहणसामर्थ्यादज्जूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वे सिद्धे  
किमेकग्रहणेन । न च पुरोऽस्तीत्यादौ ह्रन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् 'अतो रोः' इति रोरुत्वे न स्यादतोऽजग्र-  
हणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणभावस्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रत्नस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभा-  
वेन दोषाप्रसङ्गेः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुलाभा-  
वप्रसङ्गात्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रत्नस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । सकारा-  
न्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाजग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्र-  
पराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् त्वज्जूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाङ्गद-

विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङ्कित् । ॐ ओत् ॥१११५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । ॐ संबुद्धौ शा-  
कल्यस्येतावनार्षे ॥१११६॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति ।  
विष्णविति । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् । ॐ उअः ॥१११७॥ उअ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । वि-  
ति । ॐ ॐ ॥१११८॥ उअ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्य ॐ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ॐ इति । ॐ मय उओ

णस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किञ्च 'निपातोऽजनाद्' इत्युक्तेऽप्यना-  
डिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादप्रूपस्यैव  
निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अ-  
न्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु  
पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचन-  
न्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्य-  
काराः । अचसमुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिः संख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव  
निर्दिश्यते' इति । तेन 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वात् 'दम्भ इच्च' इतीत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम् । हलग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु  
योऽत्रेकः समीपो हल् नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकाराभासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात्, ततश्च  
नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत  
एव मनोरमायामनाडिति पर्युदासादेवाप्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रह-  
णस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायाम् 'अनाडिति पर्युदासात्' इत्यादि तच्चिन्त्यम् ।  
'ओत्' सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् ।  
अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अततेर्देः अः, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति वचना-  
द्विदशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह 'आत्म्यार्थादाभिधियोः' इति आडोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे 'अव्ययी-  
भावश्च' इति नपुंसकत्वाद्ब्रह्मत्वे सोरम्यमि पूर्वे च कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्संमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेगस्तु  
निष्ठायां संप्रसारणे उतः, 'अम् इतः एतः, अम् उतः ओतः' इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदा-  
सपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नलात्थानिवद्भावेन निपातलाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्र-  
ये तु सिध्यति, तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाण-  
त्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेकितमात्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहृन्त्येरेभित्याद्याहुः ॥—  
आङ्गुर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेर्ष्यन्तात्कर्मणि घञ् । वर्ज-  
नीय इत्यर्थः । आडो न भवतीति यावत् ॥—आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः, पूर्व-  
मित्थं नामस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः ॥—आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः ॥—वाक्यस्मरणयोरि-  
त्यादि । अत्रायमाशयः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङ्कित्' इति  
भाष्यस्याङ्गिर्लक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य डित्त्वं लर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे' इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अ-  
त्राँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्वात् 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति प्रवर्तत इति ॥—ओत् ॥ निपात  
इति किम् । देवोऽसि, वायवायाहि ॥ संबुद्धौ ॥—ऋषिवेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—  
अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च 'ओत्' इति सूत्रस्य निरवकाशत्वं  
शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोऽत्र ॥—उअः ॥ 'निपात एकाच्-'  
इति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् ॥ शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह—इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह 'उअ ॐ'  
इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उअ इतौ ॐ शाकल्यस्य, इत्यर्थात् 'ॐ इति' इत्येव रूपं शाक-  
ल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति 'उइति' इत्येव रूपं सिध्यति, वितीति, रूपं तु न सिध्यत्येवेति  
हेयम् ॥—ॐ ॥—अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके-' इति विकल्पः । यदेतन् इति पठसि  
यदेतद् इति वा एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो अम्यनुनासिको वा' इत्येवावश्यत् । 'यरो  
अमि अम्वा' इत्येवावश्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्मयं तन्नेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिरिति न  
सिध्येत् । 'कृन्मेजन्तः' 'इमुणित्यम्' इत्यादि निर्देशाश्रये तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके अम्वा'

१ वाक्येति—वाक्यशब्देन वाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते, अन्यथात्वं चानभिमतत्वमेव । २ उअ इति—नार्यं प्रत्याहारः,  
तथा सति उज्जग्रहणमेव कार्यम्, इत्यु विशेषाभावात् । तस्मादुज्जग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽयम् ।

घो वा । ८।३।३३। मयः परस्व उनो घो वा स्यादधि । किमु उक्तम् किमुक्तम् । वत्वस्यासिद्धत्वाच्चानुस्वारः ।  
 ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूतन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू  
 इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामधो वाप्यधः ।  
 ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि । दधि । अप्रगृ-  
 ह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यच्संधिः ॥

### अथ हल्संधिः ।

॥ स्तोः झुना झुः । ८।४।४०। सकारसवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां 'योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चि-  
 नोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिअय । ॥ शात् । ८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य झुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः । ॥ घुना

इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्तनादाह—प्रगृह्यध्वेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ  
 किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युभोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिति सिद्धावपि अप्रगृह्यादे-  
 शस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाभ्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोलादुभ इति प्रगृह्यत्ववि-  
 कल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाभ्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य 'प्रगृह्यस्योमः ऊँ इत्ययमादेशः'  
 इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यध्वेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति  
 नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योमो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे रूपे स्याताम्, तस्माच्छाकल्यप्रहणानुवृत्त्या  
 आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—अयमादेशो वा स्यादिति ॥—वत्वस्यासिद्धत्वा-  
 दिति । अत एवेदं बलं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि 'इको यण्-' इत्यनन्तरं 'मय उनो वा' इत्ये-  
 वावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥—ईदूतौ च—॥ ईदूताविति किम् । 'प्रियः सूर्ये प्रियो अमाभवाति' । अग्निशब्दा-  
 त्परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्-' इत्यादिना वा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्येषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि  
 पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती । मती । सुष्ठुती । धीत्या, मत्या,  
 सुष्ठुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । ततः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्येकादेशः । न लिह 'सुपां सुलुक्-'  
 इति लुक्, ह्रस्वभ्रवणापत्तेः ॥—सोमो गौरी इति । वातप्रगी अत्र ययी असक्त इत्याद्युदाहरणे सत्स्यूकारान्तस्य  
 लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥—मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं  
 नास्ति, तथापि 'मामकी इति' 'तनू इति' पदकाले तदस्येव 'स्वायां तनू ऋग्व्ये नाधमानाम्' इत्यत्र तु संहिताकाले-  
 ऽप्यस्ति, तथापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥—  
 सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायेत तदा एकादेशं  
 बाधित्वा परत्वादात्रलाभ 'आप्नथाः' इत्याद् डेराम् च स्यादिति भावः ॥—अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्च इत्यादावपि  
 सप्तम्यर्थोऽस्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्च इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु  
 वाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणकद्रव्ये  
 वृत्त्यभावादिति भेदः ॥—अणोऽप्रगृह्यस्य—। अण इति किम् । हर्तुं कर्तुं ॥—अच्संधिरिति । कुलं झुत्वं वात्र न  
 कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां स्वरसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ॥—स्तोः झुना झुः । स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं झुः घुरित्यपि बोध्यम् ॥—  
 झुनेति । 'सह युक्ते-' इति सूत्रे 'विनापि तथोगं तृतीया' इति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥—योगे इति । एतदध्याहार-  
 छभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, 'शात्' इति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् 'स्था-  
 नेऽन्तरतमः' इत्यनेनापि इष्टसिद्धिर्नात्यन्तावश्यकत्वात् ॥—हरिश्शेत इति । 'वा शरि' इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य  
 सप्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति; तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्चशिव इत्याद्युदा-  
 हरिष्यति ॥—शात् । नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह—तवर्गस्येत्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्यातृनिर्देशे निःसंदि-  
 ग्धत्वेन बोधनाय 'प्रश्न-' इति घत्वं जश्त्वं च न कृतं, तथा झुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्गोचरान्यमेवोदाहरति—  
 विश्वः प्रश्न इति । 'विच्छ गतौ' 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । 'यजयाच-' इत्यादिना नङ् । 'छोः शङ्-' इति छस्य शत्वम् ।  
 नङो वित्ताङ्गणाभावः । प्रच्छेस्तु 'प्रश्ने चासन्न-' इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमङ्गणानां नासिकास्थानाधिक्या-

१ अण इति—नायमण् परणकारेण, तथा सति अप्रगृह्यत्वेति पर्युदासेन इत्यप्रवृत्तौ अजग्रहणमेव कुर्यात् इति केचिदाहुः ।

२ योगे इति—संयोगे इत्यर्थः । सत्वा, भामा इति नत् योग इत्युक्तिः । संयोगश्चाप्यवहितयोरेव ।



हुः । ८।४।४१। स्तोः हुना योगे हुः स्यात् । रामप्चः । रामष्टीकते । पेष्टा । तद्दीका । चक्रिण्यौकसे । ॥ न पदान्ता-  
होरनाम् । ८।४।४२। अनामिति लुप्तपङ्क्तिं पदम् । पदान्ताह्वर्गात्परस्यानामः स्तोः हुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट्  
ते । पदान्तात्किम् । ईष्टे । टोः किम् सर्पिष्टम् ॥ ॥ अनाल्लवतिनगरीणामिति वाच्यम् । षण्णाम् । षण्णव-  
तिः । षण्णगर्गः । ॥ तोः वि । ८।४।४३। तवर्गस्य वकारे परे न हुत्वम् । सन्वष्टः । ॥ झलां जशोऽन्ते । ८।२।३९।  
वागीशः । चित्रपम् । ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८।५।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको  
वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतन्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखाः ।

द्वौष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् 'स्तोः शुना-' इति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाया-  
श्चत्वार एवेति विश्रः प्रश्न इत्यत्र श्रुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । 'शात्' इति निषेधाङ्गिणादेव 'तुल्यास्यप्र-  
यत्नम्-' इत्यत्रास्यग्रहेण नासिकास्थानभिन्नं तात्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात्  
श्रुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च 'तोर्लि' इति तुशब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद् विद्वल्लिखति इत्यादि सिध्यति ।  
न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन  
नकारग्रहेण सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि 'तुल्यास्य-' इत्यत्र यत्किंचि-  
त्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्रुत्वप्रसक्तौ 'शात्' इत्यारम्भ आवश्यक  
इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति अमङ्गनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ 'अनुस्वारस्य  
ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' इत्यनुस्वारस्य आदयोऽपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्था-  
नस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां आदीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसा-  
म्येऽपि तात्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः, स्ववर्गाद्यैः सह तु आदीनां सा-  
वर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वल्लिखतीत्यादीष्टं सिध्यति, वर्गोद्यानां तु नासिका-  
स्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टिसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि  
एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽसवर्णे-' इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णत्वादेकारस्य ।  
'स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तैयैव च' इति वचनात्प्रयत्नभेदेन साव-  
र्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्ठवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वल्लिखत्यत्र 'तोर्लि' इति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः । वकारस्य  
ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति समाहारनिर्देशात् ओ-  
ष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वत्स्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति श्रूये, तर्हि 'छन्वा  
दुह-' इत्यादिना दन्त्ये तडि विधीयमानो यः कसस्तस्य छक् अदुहहीत्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा  
पिपूर्तः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्वं सुस्वूर्षतीत्यादौ न स्यादुक्तीत्या वकारस्यौष्मत्वाभावात् । न च  
वस्यौष्मत्वे दन्त्यत्वे च सति 'सेक्छप्-' इति षोडशलक्षणे खिदादीनां पृथग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वा-  
दिति भ्रमितव्यम् । 'दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि' इत्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पणिनिशिक्षायां यमानु-  
स्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव, नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमा-  
त्रेण नासिकास्थानत्वकथने लकारादीनामप्युक्तीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनाभ्यूनतेत्यादि वदन्ति ।  
तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टिसिद्धिः ॥ अन्ये लकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः, 'सत्वे निविश-  
तेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङ्गनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वा-  
रयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङ्गनानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तुक्तं  
तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वत्स्वित्यादौ 'तोर्लि' इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि'  
इत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्त्रीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ॥—घुना  
हुः ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न, 'तोः वि' इति ज्ञापकात् ॥—सर्पिष्टमिति । 'ह्रस्वात्तादौ तदिते' इति षत्वम् ॥  
—यरो— पदान्तस्येति किम् । वेदि । स्तभ्राति ॥—स्पर्शे चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणदमुक्तम् । कमल-  
मुरारिः वृक्षव नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।—स्पर्शस्यैवेष्ट्यते इति प्राचोपग्रन्थानुरोधेन  
स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥—रेफे न प्रवर्तते इति । ययपि व्यक्तिः पदार्थ  
इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वात्रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्ष-  
माश्रित्येदमुक्तम् ॥—दकारनिपातनादिति । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुदन्त इति मतुन्विशिष्टम् ।

१ स्थानप्रयत्नाभ्यामिति—एतच्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येतस्य सप्तम्यन्तपाठपक्षे । वस्तुतस्तु अनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमनुवर्त्य  
सवर्णेऽनुनासिक इति व्याख्येयम् ।

॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुग्रन्त इति । यवादिगणे दकार-  
निपातनात् । ॥ तोलिं । ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वल्लिखति । नकारस्याऽनु-  
नासिको लकारः । ॥ उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१। उदः परयोः स्वास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः  
परस्य । बल्यानम् । वत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तारुष एव यकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको  
लोपः । लोपाभावपक्षे तु यकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति यकारस्याऽसिद्धत्वात् । ॥ झयो  
होऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठ-  
स्य हस्य तारुषो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः । ॥ शश्छोऽटि । ८।४।६३। पदान्तात् झयः परस्य  
शस्य छो वा स्यादटि । दस्य झुत्वेन जकारे कृते । ॥ खरि च । ८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जका-  
रस्य चकारः । तच्छिवः । तच्छिवः ॥ ॥ छत्वममीति वाच्यम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लोकेन ॥ अमि किम् । वाक्  
भ्योतति । ॥ मोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्यस्य । हरि वन्दे । पदस्येति  
किम् । गम्यते । ॥ नञ्चापदान्तस्य झलि । ८।४।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि ।  
आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते । ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः । अङ्कितः । कु-  
ण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।  
॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वंकरोषि । त्वंकरोषि । सैन्यन्ता ।  
संवन्ता । सैवत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यँल्लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । ॥ मो राजि

तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन 'झयः' इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या  
यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य  
सार्वक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुदकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृति-  
भूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तत इति ॥ अन्ये  
त्वाहुः—'ययि भं तसौ मत्वर्थे' इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रच्छिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम्, तसा-  
विति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरैतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥—उदः स्वा—'अनुस्वारस्य  
ययि—' इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे खरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—पूर्वसवर्णः  
स्यादिति ॥—शश्छोऽटि ॥ इह पदान्तादित्यनुक्त्यं पदान्ताज्झय इति व्याख्येयम्, तेनेह न, 'मच्च्योतन्त्यभितो विर-  
पशम्' । विपूर्वाप्रपेरीणादिकः शः ॥—छत्वममीति । 'शश्छोऽटि' इति सूत्रं 'शश्छोऽभि' इति पठनीयमित्यर्थः ॥  
—तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्लोकेनेत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ मोऽनु—'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते  
'पदस्य' इति च तदाह—मान्तस्येत्यादि । हलि किम् । त्वमत्र किमत्र ॥—नञ्चापदान्तस्य—॥ अपदान्तस्य  
किम् । राजन् पाहि ॥—आक्रंस्यत इति । 'आक्र उद्रमने' इति तद् । 'स्नुकमोः—' इति नेट् ॥—अनुस्वा-  
रस्य—॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभ-  
वतीति कुण्डं रथेनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति । ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं खराणा-  
मिति भाष्यमते ययीत्यस्यापार्थक्यम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशमित्यादावनुस्वारान्तरतमः  
परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य  
'वा पदान्तस्य' इति स्यादिति ॥—अङ्कित इति । 'अङ्क पदे लक्षणे च' इति चुरादिष्यन्तात् कः । 'निष्ठायां सेटि'  
इति णिलोपः । परसवर्णेन डः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा कः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन डः ॥—अङ्कित इति । 'अङ्केः  
पूजायाम्' इति निष्ठायामिद् । 'नाङ्केः—' इति नलोपनिषेधः ॥—कुण्ठित इति । 'कुठि प्रतिघाते' कः । नुमोऽनुस्वारे प-  
रसवर्णेन णः ॥—शान्त इति । 'शम उपशमे' कः । 'वा दान्तशान्त—' इति निपातनादिङभावः । 'अनुनासिकस्य कि—'  
इति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥—गुम्फित इति । 'गुम्फ ग्रन्थे' कः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥—  
मो राजि समः कौ ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् । क्वाविति किम् । संराजितुं, संराजित-

१ पूर्वसवर्ण इति—यदि तु हस्य सवर्ण इत्येवोच्येत तदा रेफोष्मणां सवर्णविरहाद् हस्य इहैव स्यात् तथा च सूत्रं निरर्थकं  
स्यात्, अतः सामर्थ्यात् पूर्वग्रहणमनुवर्त्यते । २ मो राजीति—नच न राजीत्येवोच्यताम्, अनुस्वारनिषेधेनैवेष्टसिद्धेरिति  
वाच्यम्, 'हे मपरे—' इति सूत्रविषये प्रशाम् झलयतीत्यादौ 'मो नो धातोः' इति नत्वबाधनार्थत्वात् । निषेधो हि 'अनन्तरस्य—' इति  
न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यात् ।

Digitized by Google

गमः स्यात् । प्रत्यङ्गात्मा । सुगण्णीशः । सञ्चयुतः । ॥ समः सुटि । ८।३।५। समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽभ्य-  
स्य । ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् । ॥ अनुना-  
सिकात्परोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्यात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः ।  
॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३। स्वरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ।  
॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्कृतां संस्कृतां ॥ ॥ समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरण-  
स्थात्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तुक्मेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकार-  
मपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्य-  
श्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरःस्वय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टा-  
दशानां तकारस्य द्वित्वे वैचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वित्वं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरश-  
तम् । ॥ पुमः खय्यम्परे । ८।३।६। अम्परे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति वत्वपर्युदासात्

त्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो इम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णलं प्रसज्येत, 'पदान्तस्य'  
इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुद्धिधेरसिद्धत्वादिति सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे  
बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णलमिति यथोक्तव्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥—सुगण्णीश इति ।  
प्यल्लोपौ न स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनाविल्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुद् स्यादिति  
चेन्न । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहाविल्यादौ  
कृत्वचलढलादीनि न । प्राचा तु 'उभि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानानङ्मुष्नेत्युक्तं,  
तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥—समः सुटि ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण  
सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्ध्यर्थमिदम् ॥—अत्रानुनासिकः—। अयमधिकारो विधिवेति पक्षद्वयम् ।  
आद्ये अत्रप्रवृत्तमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेष-  
षद्योतनार्थः । परस्य नित्यं स्त्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे ( तुशब्दः ) व्यर्थः । वाग्रहणं स्यार्थम् । 'अनु-  
नासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाय' इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इद-  
मेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥—रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोप-  
स्यापि । अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्यात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः  
पूर्वस्यात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥—अनुनासिकात्—॥ त्यल्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभा-  
वपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्यादिति । संसर्गवद्वि-  
प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् 'अवत्सा धेनुरानीयताम्' इत्यत्रेव संभावितानुनासिकलक्षण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षित-  
त्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्यादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तसु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्ति-  
विपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥—अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च पर-  
शब्देनैव लभ्यते ॥ यथा 'पूर्वो तु ताभ्यामैच्' इत्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥—विसर्जनीय—॥—शरीति ।  
एतच्च 'स्वरवसानयोः' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते ॥—संस्कृतेति । 'संपरिभ्याम्' इति करोतेः सुट् ॥ ननु अनु-  
स्वारस्यानच्चासत्तः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनुस्वारविस-  
र्गस्यादि ॥—अकारोपरीति । यदि लिकारोपरि पञ्चरंस्तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ इणः परस्येति वत्वं स्यादिति  
भावः ॥—अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गोदीनामसि-  
द्धत्वात् ॥—अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्कारस्य ॥—घञनान्तरेणेति । 'अचो रहाभ्याम्' इति  
कृतेपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ॥—पुमः खयि—॥ पुसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । 'अम्पर इति  
बहुव्रीहिः ॥—पर्युदासादिति । 'इदुपपधस्य' इति पलविधायके सूत्रे इति भावः ॥—ख्याभादेशे नेति । 'चक्षिडः  
ख्यान्' इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे णलानन्तरं 'शस्य यो वा' इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्ध-

१ अनुस्वारागम इति—अयं चानवयव एव, अवयवत्वे मानाभावात् । २ सो वक्तव्य इति—'समसुटि' इत्यत्र सकारं प्रलिख्य  
'समः सुटि' 'पुमः खय्यम्परे' 'कानामेहिते' इति सूत्रत्रयेण सकारो विधेय इति भावः । ३ समो वेति—रुप्रकरणे इति व्या-  
ख्यानस्यानेन फलं द्रष्टव्यम् । ४ पाठस्येति—अयं च पाठोऽनित्यः, 'नुम्विसर्जनीय' इति सूत्रे 'अट्कुप्वाह' इति सूत्रे च अनुस्वा-  
रोपलक्षणमुग्रहणात् । अतएव यज्ज्ज्शब्दे यमपरत्वेऽपि जद्वित्वं भवति । ५ वचनान्तरेणेति—'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायस्तु  
एकस्यैव पुनःप्रवृत्ताविति भावः ।

ऋकःपयोः प्राप्तौ । अग्न्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ॥ ७ ख्याजादेशे न । पुंख्यानेम् । ॥ नदृच्छव्यप्रशान् । ॥ ८३॥ ७॥ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्देशन्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्रुत्वम् । शाक्निश्छिन्धि । शाक्निश्छिन्धि । चक्रिञ्चायस्व । चक्रिञ्चायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्सरुः खङ्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । ॥ नृन्पे । ॥ ८३॥ १०॥ नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । ॥ कुप्वोः ऋकःपौ च । ॥ ८३॥ ३७॥ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येननाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव । हूंःपाहि । हूंःपाहि । हूंःपाहि । हूंःपाहि । ॥ कानाम्नेडिते । ॥ ८३॥ १२॥ काङ्कारस्य रुः स्यादाङ्नेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा । ॥ कस्कादिषु च । ॥ ८३॥ ४८॥ एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ऋकःपयोःरपवादः । इति सः । कांस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । ॥ संहितायाम् । ॥ ८३॥ ७२॥ इत्यधिकृत्य । ॥ छे च । ॥ ८३॥ ७३॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्रुत्वस्यासिद्धत्वाज्ज्ञेन दः । ततश्चत्वेन्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्रुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । श्रुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । ॥ आङ्माङ्गोश्च । ॥ ८३॥ ७४॥ एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् । ॥ दीर्घात् । ॥ ८३॥ ७५॥ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । ॥ पदान्ताद्वा । ॥ ८३॥ ७६॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया । इति हल्संधिः ॥

तथा अम्परत्वाभावात् 'पुमः खयि-' इति रुत्वं नेत्यर्थः ॥—पुंख्यानमिति । चक्षिणे 'ल्युट् च' इति ल्युटि ख्यानादेशः ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः 'वर्जने प्रतिषेधः' 'असनयोश्च' इति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । 'बहुलं तथ्यन्नबधकगात्रविचक्षणजिरावर्यम्' इति वार्तिके बहुलप्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्वह मनोरमायामनुसंधेयः ॥—त्रायस्वेति ॥ 'त्रैहपालने' लोटि शप्त्यादेशः ॥—प्रशानिति ॥ प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्तिप् । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः 'मो नो धातोः' इति नः । तस्यासिद्धत्वाप्रलोपो न ॥—नृन्पे ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नृः पुनातीत्यादि सिद्धम् । 'उभयषष्ठु' इत्यत उभययेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुः स्याद्वेति ॥—कुप्वोः ऋकः—॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । 'खर्परे शरि-' इति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । 'वाशरि-' इति विसर्गस्य विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपानुच्चारणार्थौ ॥—चाद्विसर्ग इति । प्राचा तु—चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । ऋकःपाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥—कानाम्नेडिते । 'कान्कान्' इति वाच्ये आम्नेडितप्रहणं यत्र द्विरक्षिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥ वार्तिके कान्प्रहणाभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह—यद्वेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठो गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानितिपठित्वा सर्वमपि वार्तिकं लक्ष्युमशक्यं, पुंस्कोकिल इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्प्रहणमिव संप्रहणं वार्तिके त्यक्तं शक्यमित्यस्ये ॥—कस्कादिषु च ॥ अत्र 'सोपदादौ' इत्यतः स इति 'इणः षः' इति सूत्रं चानुवर्तते, तदाह—एष्विणउत्तरस्येत्यादि ॥—कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । 'अव्ययानां भमात्रे-' इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥—सर्पिष्कुण्डिकेति । 'नित्यं समासे-' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥—संहितायाम् ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च 'इको यणचि' इत्यत्रैव वक्ष्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥—छे च । छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । 'विदिभिदिच्छिदेः-' इति निर्देशात् । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ह्रस्वस्येति । एतच्च 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इत्यतोऽनुवर्तते तुक् च ॥—सेनासुरेति । यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥—पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तप्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधिलात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात् तिष्ठतु कुमारी

१ षत्वप्राप्ताविति—इदमनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु तेन व्यवधानादप्राप्तिरिति बोध्यम् । २ प्रशान्शब्दस्येति—सूत्रेऽप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इति भावः । ३ आङ्माङ्गोश्चेति—आङ्मा साहचर्यान्माङ्गव्ययमेव गृह्यते, 'तेन माङ् माने' इत्येतस्य किञ्चन्तस्य छे परेऽपि न नित्यस्तुक् । ४ चेच्छिद्यत इति—तुको इत्यादिः शेषस्तु न अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संहतानामेव तेन निवृत्तेः ।

## विसर्गसंधिः ।

॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४। विष्णुस्त्राता । ॥ शर्परे विसर्जनीयः । ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनी-  
यस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः स्वरः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्मामूलीयश्च न । ॥ वा शरि  
८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः बोते । हरिश्शेते ॥ ॥ शर्परे शरि वा वि-  
सर्गलोपो वक्तव्यः । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वं च त्रैरूप्यम् । कुप्वोः ५कः ५पौ च ॥ कः करोति ।  
कः करोति । कः खनति । कः खनति । कः पचति । कः पचति । कः फलति । कः फलति । ॥ सोऽपदादौ  
८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् । पयस्पाशम् ।  
यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातः कल्पम् ॥ ॥ काम्ये रोरेवेति  
वाच्यम् ॥ नेह गीः काम्यति । ॥ इणः षः । ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पि-  
ष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । ॥ नैमस्पुरसोर्गोत्योः । ८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्वि-  
सर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः  
करोति । पुरोऽभ्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वाच्चेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । ॥ इदुदुपधस्य  
चाऽप्रत्ययस्य ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्ययम् । आविष्कृतम् ।  
दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु

च्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताद्भेदः' इति सूत्रे पदाद्भेदरिति वक्तव्येऽन्तर्ग्रहणं दुष्टाः षट्  
सन्तस्त्रय इत्यत्रापि ह्रस्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां ह्रस्वसंधिः ॥

विसर्गसंधिः ॥—विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् 'खौजसमौद्-' इति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे  
च कृते 'विसर्जनीयस्य' इति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं, रुत्वं प्रति विसर्जनीयस्य सत्त्वासिद्धत्वात् ॥—शर्परे विसर्जनी-  
यः ॥ शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ सलादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे न' इत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्त्वे  
निषेधेऽपि कुप्वोः ५कः ५पौ स्याताम्, वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेना-  
ह—न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ॥—सोऽपदादौ ॥—अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि  
तु विसर्जनीयस्य सः 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र मण्डूकमुत्यानुवर्तितो यः खर स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरिति, तदा  
यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डूकमुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकमुति विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । 'वा  
शरि' इत्यत्र शरा खरं विशेष्य शररूपे खरीति व्याख्याने 'कुप्वोः-' इति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च क्षत्यभावादिति ॥—  
पयस्पाशमिति । 'याप्ये पाशप्' 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' । 'अज्ञाते कुत्सिते' इति 'काम्यच' इति कः । काम्यच ॥—पाशक-  
ल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् ॥—प्रातः कल्पमिति । अधिकरणश-  
क्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं, दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत् ॥—गीः काम्यतीति । नच  
सत्त्वनिषेधेऽपीह 'इणः षः' इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि 'काम्ये रोरेव' इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु 'इणः षः' इत्यत्रैवेदं  
पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्त्वं स्यात् ॥—इणः षः ॥ 'सोपदादौ' इत्यस्यापवादः ॥—पुरः प्रवेष्टव्या इति ।  
'पू पालनपूरणयोः' 'भ्राजभास-' इत्यादिना किप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥—इदुदु-  
पधस्य—॥ इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति । इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग  
इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधि-  
करण्यस्यान्याप्यत्वात् । नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः ।  
न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्वि-  
सर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वात् स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अ-  
चः परस्मिन्-' इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु  
वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव  
आकरे स्थित इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये'  
इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब तमुदकमित्यत्र 'इदुदुपधस्य-' इत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरम-  
तेऽप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्त्रीकारादिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, 'इसुसोः-' इत्यत्र  
सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्य-' इत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्यु-

१ अनव्ययस्येति—उपपदयस्काम्यतीत्यादौ सत्त्वं भवत्येवेति स्पष्टं बृहच्छेखरे । २ नमस्पुरसोरिति—अत्रापदादाविति न संबध्यते,  
पुरसो गत्या विशेषणाद्याख्यानाच्च ।

भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ \* मुहुःसः प्रतिषेधः । मुहुः कामा । ॥ तिरसोऽन्यतर-  
स्याम् । ८।३।४२। तिरसः सो वा स्यात् कुप्चोः । तिरस्कृतो । तिरःकर्ता । ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८।३।४३।  
कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्चोः । द्विष्करोति । द्विःकरोतीत्यादि । कृत्वोऽर्थे  
किम् । चतुष्कपालः । ॥ इसुसोः सामर्थ्ये । ८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्चोः । सर्पिष्करोति ।  
सर्पिःकरोति । धनुष्करोति । धनुःकरोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ।  
॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्चोः परयोः ।  
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो-  
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । ॥ अतः कृकमिक्सकुम्भपात्रकुशाकर्णेष्व-

त्यतिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किंच तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ 'इदुदुपधस्य-' इति षत्वस्येष्टत्वे—  
कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः—इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुदु-  
मप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा  
भूदित्येवमर्थम्, भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावात् इति । तत्र । अमिः करोतीति नि-  
षेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादावकारोपधत्वात् प्रियचला इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वाना-  
पत्तेःचेति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रवृत्तेरुप-  
धस्येत्येतत्सुलजमित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तम् । तदिदं  
वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रि-  
पादी नासिद्धेति व्याख्यायते । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् 'अचः परस्मि-  
न्-' इति सूत्रं प्रति लसिद्धेव । ततश्च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वे संगच्छत  
इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेत्यादौ 'इदुदुपधस्य-' इति षत्वमाशङ्क्याह—एकादे-  
शशास्त्रनिमित्तकस्येति । मातुरित्यत्र हि 'ऋत उत' इति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे  
तु 'एकादेशनिमित्तात्' इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेश एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥  
नन्वेवम् 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोऽप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । प्रत्येकं 'संयोगसंज्ञा' इति पक्ष आकर-  
संमतोऽपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एव । अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्याद्य-  
सिद्ध्यापत्तेरिति ॥—भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठादिति । नच 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात्त्वत्वाप्राप्तौ  
विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम् । षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरैवैकादेशोऽसिद्ध इति  
सिद्धान्तात् । अन्यथा शकहृष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात् । शकान् हृष्यन्तीत्यत्र 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वे किपि संप्रसारणे  
कृते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपैकादेशे च 'हलः' इति दीर्घः । भवति हि कोऽसिचत् सोऽसिचत् इत्यादौ पदान्तपदाद्यो-  
रादेशः । तेन तत्र षत्वनिषेधः सिध्यति न तु शकहृष्वित्यत्र । एवं च भ्रातृपुत्र इत्यत्रापि 'षत्वतुकोः-' इत्येकादे-  
शशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव ॥ ननूक्तज्ञापकात् शकहृष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रेव षत्वं न स्यात् ।  
मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्चोरिति दिक् ॥—द्विस्त्रिश्चतुरिति—॥ इह  
द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं तु साहचर्यं न सर्वत्र  
व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणम् ॥—चतुष्कपाल  
इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लृक् । अत्र मनोरमायाम्  
'इदुदुपधस्य-' इति नित्यं ष इत्युक्तम् । एवं च 'द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत्' इति स्वमूलग्रन्थे प्रयोगश्चिन्त्यः  
स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः, अतोऽत्र षत्वनिवारणाय 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनी-  
यो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥—व्यपेक्षा-  
विरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः ॥—व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकया इत्यत्रेत्यर्थः ।  
अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम् । समासे तु 'नित्यं समासे-' इत्यनेन सिद्धे समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति  
सर्पिर्विशेषणमुक्तम् ॥—नित्यार्थश्चेति । अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः ।

१ तिरस इति—अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते, पराभवेऽपि तिरस्कारशब्दप्रयोगात्, अन्तर्धावेव तिरसो गतित्वात् । २ चतुष्कपाल  
इति—ननु व्युत्पत्तिपक्षेऽत्र षत्वं न स्यादिति चेत्, भाष्यप्रामाण्येनान्युत्पत्तिपक्षस्यैवात्र कल्पनात् । चतुष्पञ्चाशदित्यत्रापि षत्वं  
भवत्येव ।

नव्ययस्य । ८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु पुरुषे न  
तत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा ।  
अयस्कूर्णी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्यःकामः । समासे किम् । यशःकरोति । अनुत्तरपद-  
स्यस्य किम् । परमयशःकारः । ॥ अधःशिरसी पदे । ८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे ।  
अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्येत्येव । परमशिरःपदम् ।  
॥ कस्कादिषु च ॥ भास्करः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

### स्वादिसंधिः ।

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस अर्च्य इति स्थिते । ॥ ससजुषो रुः । ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य  
च रुः स्यात् । जस्त्वापवादः । ॥ अतो रोरुतादहते । ६।१।११३। अहुतादतः परस्य रोरुः स्यादहतेऽति ।  
भोभगोभयो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य रुत्वविधेः सा-  
मर्थ्यात् । ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ।  
इति प्राप्ते । ॥ नादिचि । ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आहुणः । एरुः पदान्तादति । शिवो-  
ऽर्च्यः । अतइति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्रभागन्ता । अहुतात्किम् । एहि सुजोत ३ अत्र  
आहि । हुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अहुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्याच्चासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सा-  
मर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अहुते इति किम् । तिष्ठतु पय अश्निदत्त । गुरोरनृत इति हुतः । ॥ हशि च  
। ६।१।११४। अहुतादतः परस्य रोरुः स्यादहशि । शिवो वन्धः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह । प्रातरत्र । आतर्गच्छ ।

व्यपेक्षायां त्वसमासे 'इषुसोः' इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥—अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, 'जानप-  
द-' इति ङीष्प्रसङ्गात् ॥—अयस्कूर्णीति । अय इव कर्णो यस्याः, 'नासिकोदर-' इति ङीष् ॥—अधःशिरसी—  
—एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठाः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥—अधस्पदमिति । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादि-  
त्वात्समासः ॥—शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां विसर्गसंधिः ॥

स्वादिसंधिः ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्भुत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्यामाह—  
स्वौजसमौडित्यादिनेति । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्वह न भवति खरवसाना-  
भावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥—ससजुषो रुः ॥  
पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजुःशब्दांशे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न'  
इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुषशब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोऽन्यस्य ॥ एवं  
स्थिते फलितमाह—पदान्तस्य सस्येति ॥—सजुषशब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रा-  
पि नातिव्याप्तिः । न च सजुरित्यत्राव्याप्तिः 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्यय-  
विधिविषयकत्वात् । अतएव 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता-' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधि-  
विषयकमिति 'दिव उत्' सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् । तत्र कैयटेनानुक्तत्वाकैयट-  
ग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः । केचित्तु 'दिव उत्' सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः । तथाच  
'दिव उत्' सूत्रशब्देन 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्यापि क्रोडीकारात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतवत् क्लेशेन म-  
नोरमां योजयन्ति ॥ यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह—यत्वस्यापवाद  
इति ॥—उत्त्वविधेः सामर्थ्यादिति । न च 'अतो रोरुताद-' इति सूत्रं परित्यज्य 'रोः सुपि' इति सूत्रानन्तरं  
'अत उरति' इत्येव लाघवावुच्यतां किमनेन सामर्थ्याभ्रयणप्रयासेनेति वाच्यम् । तथा हि सति उत्त्वस्यासिद्धतया शिवोऽर्च्य  
इत्यादावाहुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥—प्रथमयोः—॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः द्विवचनं तु स-  
मुदायव्यपेक्षया ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽको दीर्घ इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रं चा-  
नुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—अकः प्रथमाद्वितीययोर्वीत्यादिना ॥ अचि किम् । रामः । अकः किम् । गावौ, ना-  
वौ । प्रथमयोः किम् । वृक्षे, वृक्षे ॥ यद्यपीदं 'नादिचि' इत्यनेनैव सिध्यति । तथापि हरी इत्यत्रेव हयोरित्यत्रापि पूर्वस-  
वर्णदीर्घः स्यात् । तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् ॥ पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घ-  
ग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् ॥ आहुण इत्यपवादे निषिद्धे पुनस्तस्य स्थितिरिति न्याया-

१ करोत्यादिष्विति—करोतिशब्देन तदादम्यग्रहणम्, समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेषत्वात् । विष्णुगित्यादिसूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन  
धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनादिति । २ अयस्कुम्भ इति—अयस्कुम्भीत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् । ३ सुस्रोत इति—  
सुस्रोत इति कस्यचित्संज्ञा । 'दूराद्भूते च' इति संबोधने पुनः ।



देवास् इह इति स्थिते । स्वम् । ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोषादेशः स्वादशि परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाकस्यस्य । देवाइह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्स्वासिद्धत्वादिसर्गो ऋम्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाभ्यणत् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोयत्वे कृते । ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां क्षैथिष्यं आयाते स लघूच्चारणः । ॥ ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्याल्लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । ॥ उभि च पदे । ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयो- र्यवयोर्लोप उभि पदे । स उ एकाभिः । पदे किम् । तन्नयुतम् । वेजः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात

दिति भावः । 'भियोद्धयौ नदे' 'तौ सत्' इत्यादि लिङ्गं, तद्धि 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनस्तस्य वृद्धेः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं 'नान्तःपादमव्ययपरे' इति पाठे 'सुजाते अश्वसूत्रे' 'उपप्रयन्तो अघ्वरम्' इ- त्यादौ 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिन् निषिद्धे 'एचोऽयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त- त ॥ मैवम् । बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचित्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥—भोभगो—॥—असंधिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः, 'कृतलब्ध-' इत्यण् । भगोअघोशब्दयोरुकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रलाभेत्यर्थः ॥ यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य यः स्यात्, अपूर्वस्य रोक्षेति व्याख्या- यते, तर्हि असंधिन्याय एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वादेरुपाग्रं विसर्गस्थानि, तथा च 'अनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—न ह्ययमिति । यथा अग्रहीदित्यत्र 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट- त्वाद् 'इट ईटि' इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ततेति भावः ॥ यद्यपि 'रोरि' इत्यतो र इत्यनुवर्त्ये रोयौ रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्विधरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमशिश्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिश्चावारणार्थ- मिहैव कृतम् ॥—निपाता इति । 'भोभगो-' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु 'विभाषा- भवद्भगवदघवतामोच्चारस्य' इति वार्तिकेन 'एषां रुः स्याद् अवस्योकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दा- दयो गृह्येरन्, तदा पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्भ्यन्, भो गङ्गे, इत्यादि न सिध्यते । तस्मात् 'विभाषा भवद्-' इति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु 'विभाषा-' इति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । तथाहि हे भवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाट्याङ्गहेहैभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् । किंच 'अत्रभवान् हरिः, तत्रभवान्, ततोभवान्' इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वविभ- क्त्यन्तान्नतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमश्चितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः 'आमश्चितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्य- विद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवश्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रामाणिकौ, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । नि- पातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् तु संबुध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा- षया अनित्यत्वाच्च । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'भुवश्च महाव्याहतेः' इति सूत्रे महाव्याहतिग्रहणं, 'यावत्पुरा-' इति सूत्रे निपातग्र- हणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि य- त्वापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं त्वेषां संबोधनार्थं इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च 'अजह- त्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरित्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥—व्योर्लघु—॥—यकारयकारयोरिति । भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्नतरः लघू- च्चारणतरः । स चान्तरतम्याद्वय वः, यस्य य इत्याह—ययाचिति ॥—विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशये- नाह—अल्लघुप्रयत्नस्येति ॥ भोयच्युतेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरण तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तत्तरत्रापि नोपयुज्यते, पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । 'उभि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्ये अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुप्नेति प्राचो व्याख्यानस्य

१ व्योर्लघ्विति—यद्यपि वर्णेषु यस्य प्राथम्यात् योरिति वक्तुमुचितं तथापि तथोच्चारणे यस्य लोपो योरिति लोपो दुर्वारः इति, विपरीतोच्चारणम् । २ गार्ग्यग्रहणमिति—लोपः शाकस्यस्येत्येव सिद्धे विकल्पे नित्यार्थमिदमिति अनेन ध्वनितम् ।

वमिति ग्राहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥ हलि सर्वेषाम् । ८।३।२२। भोभगोभघोभपूर्वस्य कृष्णकृष्णारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भोविद्वद्वन्द । भगो नमस्ते । भघो याहि । देवा नम्याः । देवा याम्नि । इळि किम् । देवायिह । ॥ रोऽसुपि । ८।३।६९। अहो रेफादेशः स्यात् नु सुपि । रोरपवादः । अह-  
रहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोम्याम् । अत्राहकिति क्त्वम् ॥ ॐ रूपरात्रिरथन्तरेषु कृत्वं चाक्यम् ॥  
अहोरूपः । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्वत्त्वादहोरात्रः । अहोरथन्तरम् ॥ ॐ अहरादीनां पत्यादिषु वा  
रेफः । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । ॥ रो रि । ८।३।१४। रेफस्य रेफे  
परे लोपः स्यात् । ॥ ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६।३।१११। ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णैः शब्दाद् ढकार-  
रेफारमके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । इरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । तृह्रु हिंसायाम् ।

‘डमो ह्रस्वादचि-’ इति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च ॥ ननु ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र पदेग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् वृक्षवभ्यां वृक्षवभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्नैवम् । ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात् । किंच माभ्यां माभिरि-  
त्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । भाष्यका-  
रैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुद्धारणाय ‘डमो ह्रस्वादचि-’ इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति  
वाच्यम् । ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभा-  
वात् ॥—हलि सर्वेषाम् ॥—यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोभघोभपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि  
संभवति वृक्षवकरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । वृक्षव हसतीत्यादि लनभिधानाद-  
साध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्युतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषाच्च बलोप इत्युक्तम् ॥—देवा नम्या इति ।  
अत्र ‘लोपो व्योर्वलि’ इति न प्रवर्तते तं प्रति यत्नस्यासिद्धत्वात् ॥—हलि किम् ॥—हेवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं  
हलीति ग्रहणमिदं कृतम् । तेन ‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ॥—रोऽसुपि ॥  
असुपीति यदि पुर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्पतीत्यादौ, न लहर्मातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवे-  
ति व्याचष्टे—न तु सुपीति ॥—अहरहरिति । ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्वित्वम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे  
अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । ‘अहन्’ इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधेय इति ‘अहन्’ इति सूत्रे  
वक्ष्यमाणतया रूपापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् ॥—अहोरात्र इति । ‘अहःसर्वैकदेश-’ इत्यादिना  
समासान्तो.वक्ष्यते । ‘रात्राह्राहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् ॥—अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम, तेनाहः समाहारद्वन्द्वः ।  
पृथक्पदत्वं वा ॥—अहरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन ‘स्वर्चक्षारथिरः, कविः कान्येना स्वर्चना’  
इत्यादि ग्राह्यम् ॥—विसर्गापवाद इति । सो राजिवद्रेकस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥—ढूलोपे—॥  
ढूल्यकार उच्चारणार्थः । ढश्च रश्च द्वौ तौ लोपयतीति ढूलोपः । णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥—तृढो वृढ इति ।  
ऊदित्वेन वेदकत्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वधुलढलोपः । प्राचा दृढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत् । तत्र  
ढलोपस्यैवाभावात् । ‘दृढः स्थूलबलयोः’ इति सूत्रेण हि ढ्हेनेकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते’ न लसिद्धका-  
ण्डस्थढत्वस्य इह प्रवृत्तिः । ‘दादेर्धातोः-’ इति घत्वेन बाधात् । न चेडभावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वधुलढलोपास्तु  
भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् । तथा सति परिदृढ्येत्यत्र ‘त्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेरयादेशो न स्यात् । पारिवृढी कन्येत्यत्र ‘इतो  
मनुष्यजातेः’ इति ङीष् बाधित्वा ‘अणिभोः-’ इति ष्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु  
परिदृढ्येत्यत्र स्यबादेशः कथं भवेत् यावता परिदृढमाचष्टे इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेरन्तर्भावात्समा-  
साभाव इति चेत् । अत्र कैयटः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दा-  
देव णिच् क्रियते । णिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो स्यबादेशः, णाविष्ठ-  
बद्भावाद्भाव इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । ‘ढूलोपे पूर्वस्य-’ इति  
सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्दुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यात् नु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसं-

१ ननु सुपीति—ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं दुर्वारमिति वाच्यम्, न, ‘प्रत्ययग्रहणे चापचम्याः’ इति परिभाषाया  
जागरूकत्वात् । अत्र च सुपीति सप्तमीनिर्देशेन सुपि परे इत्यर्थे लब्धे भवति चावश्यं कस्मात्पर इति आकाङ्क्षा, तस्यां च सत्यामवधि  
त्वेन अहोऽन्वयो वाच्य इति स्फुटमेव पक्षम्यन्तार्थात्परप्रत्ययाश्रयणमिति । २ अणः किमिति—पृष्ठ विशेषाभावेन ‘परिवृढ’ इत्यादिनि-  
र्देशेन ऋकारोऽप्रवृत्तेर्लकारोऽसंभवेन दीर्घग्रहणप्राप्ताच्चपरिभाषयैव सिद्धिरिति प्रश्नः । ज्ञापकवचनकल्पने लाघवाभाव इत्युच्यते ।  
३ तृह्रु इति—कचित् तृह्रु इति पाठः । तत्पक्षे ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ’ इति वृद्धोक्तेरनिदितामिति नलोपः ।

बृह उच्यते । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः । मनस् रथ इत्यत्र रुक्ते कृते ह्रस्वि-  
त्युक्ते रोरीति लोपे च प्राप्ते । ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।  
पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः । ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६।१।  
१३२। अककारयोरेतत्तदोः सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि न तु नञ्समासे । एषविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एष-  
कोऽग्रः । अैनञ्समासे किम् । असःशिवः । हलि किम् । एषोऽग्र । ॥ सोऽपि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ ६।१।  
१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादधि पादभेदलोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्धि प्रभृति य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव

भवादेवानुत्तरपदस्थे ढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा न इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचर-  
मावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥—लीढ इति । 'लिह  
आस्वादने' ऋः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति षुलं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अतएवं 'ढो ढे  
लोपः' इत्यस्य पदाधिकारस्थलेऽप्यपदान्तस्य द्वय लोपो भवति ॥—अजर्घा इति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायां' यङ्लुकि द्वित्वे  
अभ्यासस्य रुक् लङः सिपि शब्लुकि सिपि ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, 'इतश्च-' इतीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः,  
भष्भावः, जश्च 'दश्च' इति रुक्पक्षे अजर्घर् र इति स्थिते 'रो रि' रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमा व्याख्या—  
ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीढः, नीरक्तं, दूरक्तम् । अणः किम् । तृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य  
दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥—विप्रतिषेधे—॥ विप्रतिपूर्वात् 'षिधू शास्त्रे मा-  
ङ्गल्ये च' 'षिध गत्याम्' इत्यस्माद्वा धातोर्धन् । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥—कार्य-  
मिति । 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थं कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्या-  
न्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नष्टपवादादीनां संनिधानुत्सर्गादीनां कृत्यहंलं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वा-  
द्वाधकमन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्, तद्विभ्रस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव 'परनित्यान्तरङ्गाप-  
वादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इत्युक्तम् । यथतुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्तन्नोपपद्येताऽतो व्याचष्टे—तुल्यबलविरोध इति ।  
जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्द्वैक्षेभ्य इत्यत्र युगपदप्रसङ्गे  
विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् 'अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात्' इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन्  
कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वादिभावे कृतेऽप्यकच् । तदुच्यते—'पुनः-  
प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' इति । व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तत्प्रतिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासंभवात्तत्त्वान्वीयारामिव  
पंयायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यात् न पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्र तत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनु-  
मीयते । तथाच जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातडि कृते स्थानिवद्भावेन 'हुल्लभ्यः-' इति धित्वं न भवति । तदुच्यते—  
'सकृन्नौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति लक्ष्यानुरोधाद्यवस्थाप्यमेतद्वयमपि तत्र विधिपक्षे तूत्वे रेफलोपे च  
प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥—उत्त्वमेवेति । सिद्धासिद्धयो-  
रतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्र-  
तिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुलमले' इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥—एतत्तदोः—॥  
अत्र त्यादायत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति  
प्रयोगः साधुः, 'हल्ङ्याभ्यः-' इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति  
पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह—एतत्तदोः सुरिति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित  
इति व्याख्याने तु परमस ददाति परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्यानं तु न संभवति,  
एतत्तद्व्यामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति तु न संभवत्येव, सोः प्रत्ययत्वात् । तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः ।  
तदाश्रयणे लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥—अकोः किमिति । साकचकयोः शब्दा-  
न्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥—एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध एव 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषां  
ज्ञापयतीति भावः ॥ सोऽचि लो—॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । तस् इति शब्दस्य प्रथमैकवचना-

१ तुल्यबलविरोध इति द्वयोः शास्त्रयोः कचिच्छब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभविस्वकार्यसमर्पणे इत्यर्थः । २ इति लोप  
इति— न च रोरीत्यपेक्षया नित्यमुत्वं, कृतेऽपि तत्र स्थानिवद्भावेनोत्वप्राप्तेरिति वाच्यम् । भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या  
तस्यास्तिधित्वात् । ३ अनञ्समासे किमिति नवतत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वेन तच्छब्दावर्थस्योपसर्जनत्वात् त्यादायत्वाभावेन  
हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । इदमेव ज्ञापकं नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्य, गौणत्वेऽपि नञ्समासे उत्तरपदार्थ-  
प्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्य नेत्युत्तराभिप्रायः । ४ सेमामेति—द्वादशाक्षरपादाजगतीछन्दः ।

गृह्यत इति वामनः अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैव दाशरथीरामः । लोपे वेदिति किम् । सङ्घत् क्षेति । सपव-  
सुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्म-  
शुद्धानाम् ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

### अथ अजन्तपुलिङ्गम् ।

॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १२॥४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाथर्वचच्छन्दस्वरूपं

न्तस्यानुकरणं छुसषग्रीकमित्याह—स इत्यस्येति ॥—बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूर्णेऽपि कचिद्भवति—  
'सास्मा अरम्' इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्वेतेति सावधारणं  
व्याचक्षुस्तेषां 'सास्मा अरम्' इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः असौ इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने  
तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तैथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां स्वादिसंधिः ॥

अजन्तपुलिङ्गम् ॥ अर्थवदधातु—॥—प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तस्मादिनोभयं विवक्षितमिति भावः ॥  
अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति—शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवर्जितं  
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्यं इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते,  
तदा नपुंसकलप्राप्तिश्चैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां  
स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावात् भविष्यतीति चेन्न । 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्तात् । हुंफडा-  
दिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ।  
'प्राक्छेदः' इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवत्त्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योऽशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र  
तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव  
कृतम् । न चैकाग्रद्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणमिह व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये  
द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । 'वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति' इति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्राति-  
पदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संलिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां चाविशेषेण  
संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अत्र केचित् । धनं  
वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः । 'हल्ङ्घाब्-' इत्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो  
धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः । तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्व-  
प्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुलं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदा-  
न्तत्वे सति 'खरवसानयोः-' इति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके-' इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् ।  
अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्मित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते 'इतश्च-' इति इकारलोपे  
हल्ङ्घादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति  
रुलं 'रोऽसुपि' इति रुलं चेह नाशङ्क्यम्, लाक्षणिकत्वात् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभा-  
वेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः 'न डिंसंबुज्योः' इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा  
राजेत्यादौ नलोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजनशब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृत्तद्धित-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजे-  
त्यादौ स्यात् । तथा च 'न डिंसंबुज्योः' इति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षेऽज्ञापक-  
मेवेति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकर्तव्यम् । न च 'सुपो धातु-' इति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नैयं संज्ञेति वाच्यम् ।  
पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्रत्य-  
यान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कुञ्चे इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा  
च 'ह्रस्वो नपुंसके-' इति ह्रस्वः सौरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्या-  
न्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् ॥ ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन  
तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्नैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथ्यात्वात् । अन्यथा सुप्ति-  
होरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षलं न स्यात् । 'सात्यदाद्योः' इति निषेधात् । न च षत्व-

१ अर्थवदिति—न चाक्षौहिणीरधन्तरादिपदषट्काक्षरधादिपदानां सर्वार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे सुव्युत्पत्त्यभावात्  
समासाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तद्वदितपदानामन्यत्र वृष्टाभारोपेण यथाकथंचित्साधुत्वाख्यानेनादोषात् । २ अप्रत्यय इति—  
अधातुप्रत्ययावित्येव सिद्धे नञ्द्रयोपादानं स्पष्टार्थम् । ३ बहुलग्रहणानुवृत्त्या ।

प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च । १।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं निर्यमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । ॥ प्र-

विधेर्निरवकाशता । सर्पिषे एष इत्यादौ चरितार्थत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते । 'कृत्तद्धित-' इत्यत्र हि तदन्तविधिवैष्यते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव न लन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथवा 'सात्पदायोः' इति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं तु विध्यर्थमेवास्तु ॥ यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकलाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च 'अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम्' इत्येव सुवचमिति तेषां 'इको यणचि' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाच्यु-पित्रुषस-' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । 'नाज्जलौ' इत्यत्राकारसहितोऽच् आजिति मूलस्थग्रन्थोऽयमपि विरुध्यते । 'कालसमयवेलासु-' इत्यादिज्ञापकादेव ढलाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि चाऽऽकारप्रच्छेदे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि 'अप्रत्यय-' इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्गं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्टेति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानम् 'अप्रत्ययः' इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—'को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः' इति । ङित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याद्यर्थे सूत्रमिति नव्याः । न चैवं 'बहुच् पूर्वः प्रातिपदिकम्' इत्येव सूभ्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥—कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन ह्येकार्थभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुषः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव च तदुपादानं सार्थकं, पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—कृत्तद्धितान्ताविति । लिट् ध्रुग् इत्यादौ 'अधातु' इति कर्ता औपगव इत्यादौ 'अप्रत्ययान्त' इति पर्युदासे प्राप्ते 'कृत्तद्धित-' इत्यारम्भः ॥—नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्वाङ्कुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुगबाधते' इति लुगविषये हल्ङ्थादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिल्लक्ष्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमतप्रिय इत्यादौ नुमादयो न, लुक्ः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्थादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् । नियमशरीरमाह—यत्र संघात इति ॥ नियमश्चात्र सजातीयपेक्ष इत्याह—पूर्वो भागः पदमिति । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदलाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । 'स्वादिसु-' इत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भलं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव, पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादानेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यत्र 'तद्विहितप्रत्ययो न' इति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति चित्खरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यद्वा 'प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमार्थं समासग्रहणम् । तेन गविल्यमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह—तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याज शुक्लमित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुञ्जक् स्यात् । नन्वेवमपि मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्' इति चेन्नैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात् । एवं च 'कृत्तद्धित-' इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वात्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावक्रोशी व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि 'कर्मव्यतिहारे णच् छियाम्' इति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् 'णचः छियाम्' इत्यनि सत्युपसर्गाकारस्यादिष्टद्विस्तरौ भवतः । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतत्तेनकुलस्थित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपा-

१ नियमार्थमिति—नचानर्थकश्चशशङ्कादिसमासे विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अत्राप्यर्थवदित्यनुवृत्तेः ।

त्ययः । ३।१।१। आपञ्चमपरिसमासेरधिकारोऽयम् । ॥ परञ्च ३।१।२। अयमपि तथा । ॥ उद्याप्रातिपदिकात् । ४।१।१। उद्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमासेरधिकारः । (प) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । इत्येव सिद्धे ङ्याग्रहणं ङ्याबन्तात्तदितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याभ्यां प्राक् माभूदित्येवमर्थम् । ॥ स्वौजसमौ-  
द्रुष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४।१।२। उद्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे  
स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङ्योरुकारेकारी अशट् ङ्या श्रेतः । ॥ विभक्तिश्च १।४।१०४। सुसिद्धौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र

तस्यानर्थकस्य प्रातिपादिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवयति । अनुक-  
रणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । 'भू सत्तायाम्' इति यथा । भेदविवक्षायां तु  
संज्ञा स्यादेव 'भुवो बुक्-' इति यथा ॥—**अधिकारोऽयमिति** ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥—**ङ्या-  
प्रातिपदिकात्** ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । ङीति ङीपङ्गीपङ्गीनां सामान्यग्रहणम्, आविति च टाप्डाप्चापाम् ॥  
—**आपञ्चमसमासेरिति** ॥ ननु 'घकालतनेषु-' इति ज्ञापकात्सुबन्तात्तदितोत्पत्तिरित्यभ्युपगतेः किमर्थस्तद्विषये प्रातिप-  
दिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति लघुकारे 'अत इष्' इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्याप-  
त्यमित्यत्रैव इष् स्यात् न तु दक्षयोर्दक्षणामित्यत्र । किं च 'वृद्धाच्छः' इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा  
जानन्तीति ज्ञाः 'इगुपध-' इति कः ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रा-  
तिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति किं तु अणव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे  
लसत्यसिन्धुधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युः । ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलमुल्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥  
—**लिङ्गविशिष्ट्येति** । लिङ्गविशिष्टप्रत्ययबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्वभूः । प्रत्ययान्तत्वे-  
नाप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः । न च 'श्वशुरः श्वश्वा' इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् ।  
'विपराभ्यां जेः' 'ङेर्यः' इतिवत् । किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति  
यामिनयन्तीत्यत्राचारे किमपि फलम् ॥—**ङ्याभ्यां प्रागिति** । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि 'न  
सामिवचने' इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कः एतार्याशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत, ततश्च एतिका आर्यिकेत्येव रूपं  
स्यात् । ङ्याग्रहणसामर्थ्यात् ङीबन्तात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति । 'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्ता-  
त्कनि तु 'उदीचामातःस्थाने-' इतीलविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुवस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु 'घका-  
लतनेषु-' इत्यल्लग्नधानसामर्थ्यात्सुबन्तात्तदितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तते । स्वार्थव्य-  
लिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥—**स्वौजसमौट्** ॥ समाहारे द्वन्द्वः ॥—**सुङ्योरिति** ।  
सोरुकारः 'अवर्णन्नसौ-' इत्यत्र विशेषणार्थः । 'असि' इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च 'वाजमवत्सु' इति  
न सिध्येत् ॥ ङसेरुकारः 'टाङ्सिङसां-' 'ङसिङयोः स्मात्स्मिनौ' इत्येतदर्थः ॥ जस्वसोर्जकारशकारौ 'जसः शी' 'तस्मा-  
च्छसो नः-' इत्यनयोर्विषयविभागाद्यौ ॥ ननु अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औडित्यस्य  
आव स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी  
इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथवा लिहावित्यादौ ङित्वसामर्थ्यादभस्याभि टेलोपः संभाव्येत ॥ औटङकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥  
टाटकारस्तु 'टाङ्सिङसां-' 'द्वितीयाटौस्वेनः' इति विशेषणार्थः । एतेन 'आदिरन्येन-' इति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम्  
—अन्येनेति किम्, सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूद्—इति तत्परास्तम् । औटङकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात्  
प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा  
भूदित्यन्येनेति ग्रहणम् । अन्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम्—इति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय  
—आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते—इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ङेप्रवृत्तीनां  
ङकारो 'वेर्ङिति' 'ङेराम्-' इति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः—**विभक्तिश्च** ॥ 'तिङ्ङीणि त्रीणि-'  
इत्यतस्त्रिग्रहणं व्यबहितमपि स्मरितस्त्वबलादनुवर्तते । 'सुपः' इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह—**सुसिद्धाविति** ॥ तिङां  
विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं 'न विभक्तौ तुस्माः' इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावे-  
शार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम

१ आपञ्चमेति—नन्वेवं 'अनस्त' इत्यादिविकारागमानामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् इति चेन्न, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वीया-  
ध्वप्रत्यायकस्यैव संज्ञांकरणात् । न चैवमत्यन्तस्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेपि लोके तथात्वाभावात्संज्ञा न स्यादिति वाच्यम् ।  
प्रत्यय इत्यत्र तन्नेत्रेण यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याप्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यङ्गीकारात् । २ ङ्याग्रहणमिति—नच स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत्  
ङ्याबन्तादेवेति नियमार्थमेतदिति वाच्यम् । सुवतिश्वश्रूशब्दादिभ्यः सुवत्पत्त्यनुपपत्तेः । अत एव 'श्वशुरः श्वश्वा' इत्यादि निर्-  
देशाः संगच्छन्ते ।

सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः । ॥ सुपः ॥ ११।  
 ४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । ॥ झोकयोर्द्विवचनैकवचने ।  
 १।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१। बहुत्वे एतस्याद् । रुत्वविसर्गौ । रामः ।  
 ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ।

इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावात्सत्येत्संज्ञा स्यात् ॥—इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण—'  
 इत्यादौ इत्यर्थः ॥—सुपः ॥ अत्र 'तिङ्स्त्रीणि त्रीणि—' इति सूत्रात् 'त्रीणि त्रीणि' इति पदं, 'तान्येकवचन—' इति सूत्रं  
 च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना ॥—एकश इति । एकैकमित्यर्थः । 'संख्यैकव-  
 चनाच्च' इति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस् ॥—झोकयोः—॥ इह झेकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह—द्वित्वैकत्वयो-  
 रिति । संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥—बहुषु—॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह—बहुत्व इति । बहुव-  
 चनं त्वाश्रयद्रव्यगतबहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह प्रहणमिति सूचनमेव ।  
 वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥—रुत्वविसर्गाविति । ननु रुत्वासाक्षलातुकार-  
 स्येत्संज्ञालोपयोरभावात् 'स्थानिवदादेशः' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्—' इति पदसंज्ञाभावेन च  
 विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थात्वादिति चेन्मैवम् । 'न मुने' इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं  
 नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥—राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा,  
 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे घापवादेन 'हलश्च' इति घना रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु 'कृतद्धित—' इति सूत्रे-  
 णेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति । 'गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः  
 पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा । यदा तु रामचन्द्रे भग-  
 वति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् 'कृतद्धित—' इति सूत्रेण संज्ञेति ॥—सरूपाणामे-  
 कशेषः—॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेणैकशेषाप्रवृत्त्या घटकलक्षाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्काम्,  
 'विरूपाणाम्' इति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः ।  
 समानं रूपं येषामिति सरूपाः 'ज्योतिर्जनपद—' इत्यादिना समानस्य सभावः, तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः ।  
 सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्याया-  
 दिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्नम्—' इत्यादौ सवर्ण-  
 दीर्घो न स्यात् । तथा 'अर्थवत्—' सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यत्र सुप्रत्ययः, 'ससजुषोः—'  
 इत्यत्र रुः, 'खरवसानयोः—' इति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' इत्यस्य  
 'नेह नाना—' इत्यादिभ्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेतुस्त्येकशेषेऽपि ॥ एतेन 'अ इ  
 उण्' इत्यादौ 'आहुणः' इत्यादि संधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्क्याम्—वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न—इति  
 केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामन्वय्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ  
 तटस्थ इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । 'सरूपाणामेक एकविभक्तौ'  
 इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्या-  
 त्ता चाश्वश्चाश्वेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्ये-  
 तेति ॥—एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गो-  
 ऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यथेतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषेऽने-  
 कसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं  
 बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥  
 अत एव 'कृतद्धितसमासैकशेष—' इत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च छत्तेऽपि प्रत्यये लिङ्  
 धुण् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥—सरूपाण्येवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणाल्लभ्यते । अत्र  
 च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोजननीवाचिपरिच्छेत्तुवाचिनोर्नैकशेषः,

१ सुप इति—सुप्ति प्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यत्वात् । २ एकश इति—वीप्सायां  
 द्विवचनं तु न, शसोऽपवादत्वात् । न चैवमृषिसङ्क्षेपमेका कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः  
 संपन्नाः इति भाष्येऽङ्गसूत्रस्थे एकैकश इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र एकेति संबोधनान्तं प्रधानार्थं पृथक्पदमिति दोषाभा-  
 वात् । अथवा नायं भाष्यप्रयोगः किंतु श्रौत इति छान्दसोऽयं प्रयोगः ।

प्रथमश्रोः पूर्वसवर्णः । नादिषि । वृद्धिरेषि । रामौ । ॥ सुट् ॥ १।३।७। प्रत्ययाद्यौ सुट् इतौ स्तः । इति जस्ये-  
त्संज्ञायाम् । ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।४। विभक्तित्वास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य ने-  
त्वम् । ॥ अतो गुणे ॥ १।३।९। अपदान्तादकाराङ्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्ण-  
दीर्घः । अतो गुणे इति हि (प) पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् । इति न्यायेनाकः सवर्ण  
इत्यस्यैवापवादो ननु प्रथमयोऽस्त्यस्यापि । रामाः । ॥ एकवचनं संबुद्धिः । १।३।४९। संबोधने प्रथमाया एक-  
वचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । ॥ एङ्हस्वात्संबुद्धेः । १।३।६९। एङ्गन्ताङ्गस्वान्ताच्चाङ्गाङ्गुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबु-  
द्ध्याक्षिसस्याङ्गस्यैङ्हस्वाभ्यां विशेषणाच्चेह । हे कतरकुंलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे  
हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाच्चित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते हस्वात्परत्वं नास्ति । ॥ अमि पूर्वः । १।३।१०। अ-

मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति  
चेत् । उच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य  
इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम् धातोः' इति लिङ्गाह्वयते न्यायाच्च । तथाहि । 'यः शिष्यते स छ-  
प्यमानार्थोभिधायी' इति स्थिते ध्रुयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, 'तिष्यपुनर्वखोः' इति  
सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं, ननु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धूः-'  
इत्यादिना समासान्तापत्तेः, करौ करा इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये-' इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः  
कर्मसाधन इत्याह—एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विवहोरपि शेषः स्यादित्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभ-  
क्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् ।  
किंच स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसर्चि च  
स्वस्रोक्षेत्र्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः  
प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् । यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वं विवक्षित्वा मास्त्वत्र एकग्रहणमि-  
त्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये त्वाहुः—एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थम् । तथा च सक-  
लविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभि-  
धानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति  
बोध्यम् ॥—सुट् ॥ 'आदिर्मिडुडवः' इत्यत आदिः, 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते, तदाह—प्रत्य-  
याद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः । 'तेन वित्तश्रुष्टुपचणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन  
चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥—न विभक्तौ—'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् ।  
रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । 'अचो यत्', 'ऊर्णाया युस्', 'रुधादिभ्यः श्रम्'  
एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्थमुः' इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासंज्ञनादनित्योऽयमिति ज्ञायते ॥  
अन्यथा 'प्रातिदशो विभक्तिः' इति धर्मो विभक्तित्वाद्धानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणैव निषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन  
'किमोऽत' केति सिद्धम् ॥—एकवचनम्—'सुः संबुद्धिः' इत्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेऽतिप्रसङ्गः । संबोधने  
प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याख्येयः । 'सुः संबुद्धिः' इति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन  
तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामञ्चितम्' इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामञ्चितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमामेदाय इयमपि  
संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥—एङ्हस्वात्संबुद्धेः ॥ यद्यत्र 'हल्ह्याभ्यः-' इत्यतो हलमननुवर्त्य एङ्गन्ताङ्गस्वान्ताच्चा-  
ङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परया या संबुद्धिः तस्याः यदल्लिति वा उभयथापि हे ज्ञानेति  
न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोऽमि अमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे हस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वान्तवद्भावे अम  
एवाभावाद् 'उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवत्' इति निषेधादतो व्याचष्टे—एङ्गन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन ॥—  
संबुद्ध्याक्षिसस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञान्युपगमे तु संबुद्ध्या अङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यत इति बोध्यम् ॥—हस्वात्परत्वं  
नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति  
पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् ॥ ततश्च तत्रापि संबु-

१ नोत्तरानिति—अनन्तरापेक्षयोत्तरान्वयवहितानित्यर्थः । २ कुलेति—नच संबुद्धिसंज्ञायाः सकारमात्रनिष्ठतयाऽल्विधिवे-  
नामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्धिवयवत्वमिति वाच्यम्, सुप्तसंज्ञाया उकारविशिष्टे सत्वेन तदुपस्थाप्यजायमानैकवचनसंज्ञाया  
विशिष्टे सत्वेन संबुद्धिसंज्ञाया अप्युकारविशिष्ट एव सत्वात् । ३ पूर्व इति—ननु पूर्वसर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति  
वाच्यम् । न, रामं कुमारीमित्याद्यान्तरतम्याद् द्विगात्राणापत्तेः ।



कोऽभ्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । ॥ लशक्तद्विते ॥ १३॥ ८॥ तदितवर्जप्रत्ययाद्या कश-  
कवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ११॥ १०३॥ पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः  
सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपि ॥ ८॥ ४१॥ अट्कवर्गः पवर्गभाङ्नुम्वेत्तेत्येतैर्ब्यस्यैर्ध्यासंभवं  
मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाह्मणम् । नुम्वह-  
णमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामदसूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते । ॥ पदान्तस्य  
॥ ८॥ ४३॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३॥ १३॥

द्विलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् सं-  
निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यत्र परत्वाद्वलङ्घ्यादिलोपं बाधित्वा  
'अम्भार्थनयोः' इति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु ह्रस्वादिद्विलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां  
संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । 'गुणात्संबुद्धेः' इति वक्तव्ये एङ्ग्रहणस्य सामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः  
प्रवर्तत इति दिक् ॥—अभि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते  
तदाह—अभ्यचीति । अभि योऽच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनो-  
रमायाम् । एवम् 'अक्षादुहिन्याम्-' इत्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । 'पदास्त्रैरिवाद्या-' इत्यादिनिर्देशा-  
श्चास्मिन् व्याख्याने लिङ्गमित्यपि स्थितम् । कथं तर्हि काशिकादावपि परत इत्येवोक्तं, न त्वभ्यचीति चेदत्राहुः । 'तस्मादि-  
त्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' इत्यादेरेवादेश इति निर्णयिते 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन  
नोक्तमिति ॥—लशक्—'आदिर्भिदुडवः' इत्यत आदिरनुवर्तते 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति, 'अतद्विते' इति  
पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह—प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशक्किति नपुंसकम् । तदितरेतरयोर्गद्वन्द्वेन  
विवृणोति—लशकवर्गा इति । अतद्वित इति किम् । 'प्राणिस्थादातः' इति लच् । चूडालः । 'लोमादिभ्यः शः' लोमशः ॥  
अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः । 'कर्णललाटात्-' इति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां ही-  
त्संज्ञायां 'किति च' इति वृद्धिः स्यात् । प्रत्ययाद्या इति किम् । 'जल्पभिक्ष-' इति वृद्धः षाकन् । वराकः । अत्र 'किति  
च' इति गुणो न स्यात् ॥—तस्माच्छसो—॥ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु  
एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् । शस इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो-  
ऽवयवस्येति तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः  
परस्य शसोऽसंभवात् ॥—अट्कुप्वाङ्—'रषाभ्याम्-' इति पञ्चमीनिर्देशाद्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र  
सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, धुभ्रादिषु धुभ्रपाठसामर्थ्यात् 'सरूपाणाम्-' इत्यादिनिर्देशाच्चैत्यभि-  
प्रेत्याह—व्यस्यैर्ध्यासंभवं मिलितैश्चेत्यादि ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कात्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेऽप्यादर्श-  
नेत्यादावडव्यवधानादतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योग-  
विभागोऽत्र बोध्यः । 'व्यवायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्' इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् ॥  
अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । 'अट्कुप्वाङ्-' इति सूत्रे 'रषाभ्याम्' अत्यनुवर्तते ।  
पञ्चमीभ्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादवादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्य-  
वाये तु प्रवर्तत एव । अत एव—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु  
भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः—इति 'पुगन्तलघूपधस्य-' इति सूत्रे वक्ष्यति । एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-  
णेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । यत्र लडादिभिरेव व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति । 'तस्माद्-' इति परिभाषाया  
जागरूकत्वात् ॥—निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याण्डमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि-' णत्वं सिध्यतीति भावः ॥  
—उपलक्षणार्थमिति । नुम्वस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्वग्रहणमित्यर्थः । तेन 'बृहि  
वृद्धी' इदित्त्वानुम् तस्यानुस्वारः 'तृह् हिंसायाम्' स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । वृहणं तृहणम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥  
—अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च  
प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । बाहयन्ति निर्बाहयन्ति प्रयोगमिति बाहाः । अयोगाश्च ते बाहाश्च अयोगवाहाः । अनुप-  
दिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥—अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्त्रित्यादाविणः  
परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्—अनुस्वारविसर्गेजिह्वामूलीयोपध्मानीयमानामकारोपरि—इति ॥—णत्वं  
न स्यादिति । 'न भाभूपकमिगमि-' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—यस्मात्—॥—तदादीति । तत्प्रकृति-

१ पदान्तस्येति—अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोध्या, अपदान्तस्येत्यनुवर्त्येतस्य माच्ये प्रत्याख्यानम् ।

२ प्रत्ययविधिरिति—अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न तदन्तग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे चापचम्या इति तन्निषेधात् ।

यः प्रत्ययो यस्मात्प्रत्यये तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् । अङ्गस्य । ६।४।१। इत्यधिकृत्य । टाडसिङ्गसामिनात्स्याः । ७।१।१२। अकारान्तादङ्गाद्यादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण । सुपि च । ७।३।१०२। यनावौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्यां । अतो भिस ऐस् । ७।१।१९। अकारान्तादङ्गादिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वारसर्वादेशः । रामैः । डेर्यः । ७।१।१३। अतोङ्गात्परस्य डेर्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि चेति दीर्घः । (प) संनि-

रूपमादिर्यस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गम्' इत्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह—भ-  
वामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादिलादङ्गत्वम्, तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥  
—अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा 'अतो दीर्घो यमि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्या-  
दिति वाच्यम् । 'पय गतौ', 'वय गतौ' आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः वावामि वावाव इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री  
इयतीति । इदंमः परिमाणे वतुप् । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति घस्तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः' इति ईश् 'यस्येति च'  
इति ईशो लोपः । 'उगितश्च' इति डीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य  
'असिद्धवद्भावात्' इत्यसिद्धत्वात्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'प्राग्भादसिद्धत्वम्' इति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्देति व्याख्या-  
तारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इति इयङ् स्यात् । अकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य प-  
रादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्द्विप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः  
प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकाराङ्गप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्री-  
शब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्  
तदङ्गमिति व्याख्यानात् ॥—प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्य-  
यपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् तदादी-  
त्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे—प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना । प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् ।  
वन्नश्च । अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या  
'न संप्रसारणे' इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते । तथा भव्यं श्रयर्थमित्यत्र 'अचि श्रुधातुश्रुवाम्'  
इति इयङ्बद्धौ स्यातामुक्तीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् । ततोऽधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु 'देवदत्त ओदनमपा-  
क्षीत्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागङ्गमः स्यादेवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्रागवर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात् । द्विती-  
यप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्मात्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याङ्गमः स्यादिति  
ततोऽप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥—टाडसि—॥ 'अतो भिस-  
ऐस्' इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि षष्ठ्या विपरिण-  
म्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—अकारान्तादङ्गादिति—॥ सुपि च । यनीत्यनुवर्तते । अलुग्रहणात्तदा-  
दिविधिरित्याह—यथादौ सुपीति ॥ यमि किम् । रामः । अत इति किम् । अग्निभ्याम् ॥—अतो भिस ऐस् ॥  
ननु एस् इत्येवास्तु । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति  
चेत्सत्यम् । एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र अनतोऽपि भवति । नचैरिति काशिकोदाहृत-  
प्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचक्षुः । तच्चिन्त्यं संनिपातप-  
रिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥—डेर्यः ॥ डेरिति चतुर्थ्यैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तम्ये-  
कवचनस्य व्याख्यानात् । अत एव 'डेराम्' इत्यत्रास्याग्रहणम्, 'समानाधिकरणे' 'स्त्रियाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च ॥—स्था-  
निवद्भावेनेति ॥ आदेशालाभ्रयविधौ स्थानिवन्निषेधाभावादिति भावः ॥—सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वात्  
'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दोर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र 'अयङ् यि किति' इत्यतः कृतीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उर्येत्य-  
त्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाडत्यस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि डेर्यादे-  
शस्य डित्वमस्ति 'न त्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वन्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानवः शित्वेन  
लिङ्गेन कचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे डित्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परलमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण  
वा 'अकृत्सार्वधातुक-' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु 'ज्यादादीयसः' इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस  
आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषाया लिङ्गम् । अन्यथा 'बहोलोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न  
विदध्यात्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्यते, कृतीत्य-  
नुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च 'अकृत्' इति सूत्रे कृतीति नानुवर्तनीयमुक्त्या-

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अ-  
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् । ॥ बहुवचने झल्येत् । ७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् ।  
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् । ॥ वाच-  
साने । ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः ।  
रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव  
सःसीति तादेश आरभ्यते । ॥ ओसि च । ७।३।१०४। ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः । ॥ ह्रस्व-  
नद्यापो नुद् । ७।१।५४। ह्रस्वान्ताश्चान्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । ॥ नामि । ६।४।३। नामि

वृष्णयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपयमिति चेत्, अत्राहुः । 'ज्ञानोर्जा' इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्य-  
था जमेव विदध्यात् । 'अतो दीर्घो ययि' इति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम्  
'अकृत-' इत्यत्र ऋतीयनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति 'ज्यादात्' इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमा-  
त्रमस्तु ॥—संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः, तं संनिपातं विहन्तीति तद्विधातः ।  
कर्मण्यण कुत्वतवे । उपजीवकविधिः खोपजीव्यविधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥—रामः । रामस्येति । यद्यपि  
रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येवं सुपरिहरम्, तथापि 'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत  
इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—जश्त्वम् । वाचसान इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चत्वमिति  
न मन्तव्यं, किंतु येनानप्राप्तिन्यायेन अवसाने चत्वस्य जश्त्वापवादलाञ्छर्त्ताभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥—द्वित्व इति ।  
'अनचि च' इत्यनेन । अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् । पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥—तादेश  
आरभ्यत इति । वत्स्यतीत्यादौ चत्वेन तकारो न लभ्यत इति 'सः स्यार्धधातुके' इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत  
इत्यर्थः ॥—ह्रस्वनद्यापो—॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य ह्रस्वा-  
दिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—ह्रस्वान्तादिति । एतेन 'ह्रस्वनद्यापः' इति पञ्चमी न तु षष्ठीति  
स्फोरितम् । ज्ञापकं लत्र 'नामि' इति । नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम संभवति ॥ एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थ-  
या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थित्या 'आमि सर्वनामः सुट्' इत्यतोऽनुवृत्तमासीति सप्तम्यन्तं 'ङः सि धुट्'  
इत्यत्रेव षष्ठा विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः, 'त्रेह्ययः' इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—आमो नुडागमः  
स्यादिति । अत्र नव्याः । 'नुद्' इति योगं विभज्य 'अङ्गात्परस्यामो नुद्' इत्युत्सर्गविधि कृत्वा 'नद्यापः' इत्यंशेन 'दीर्घा-  
त्परस्यामो नुद् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामि-  
त्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ह्रस्वान्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । 'ध्वंस्वनङ्ङहां' 'कतिपयच-  
तुरां' 'युजिकुब्बां' 'झलाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति ।  
नुडिति पृथग्योगे कृते सति डेरामि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादां नुद् स्यात् । तथा च—परत्वादाटा नुड्  
बाध्यते—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन 'आटि कृते सकृद्व्रतित्यायात् नुद् न' इति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् । यद्यपि निय  
मसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डेरामि कृते तस्य 'नद्यापः' इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने 'आणनद्याः' इत्यनेन स-  
बाध्यत इति परत्वादाटा नुड् बाध्यत इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि  
आटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाभ्युद् स्यादेव । किंच 'नद्यापः' इत्यत्र 'नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत्' इत्यर्थः स्यात् । तथा  
च गौर्या रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । नुडागमस्य पुंसि आद्यादस्याङागमानां तु डिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥  
अपि च गौर्यामित्यादौ डेरामि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं  
याटं सुटं च बाधितुमावग्रहणमिति । 'नद्यापः' एतद्विश्वर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुद्  
दुर्वार एव । 'नद्यां मनुप्' 'भाषायां सदवसश्रुवः' 'सर्वासां प्रायदर्शनम्' 'तदस्यां प्रहरणम्' इत्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य  
विष्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च—'आकारान्तादीकारान्ता-  
दकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खल्वामित्यादौ नुडागमा-  
भावेऽपि गवामित्यादौ नुद् स्यात् । न च छन्दसि 'गोः पादान्ते-' इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न-  
भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुद् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेऽप्य-  
पादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य अमो नुद् चेदित्यादिनि

१ जश्त्वमिति—बाधित्वेति शेषः, अन्यथाऽवसाने चत्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात्तदुत्तरं चत्वोपन्यासो न युक्तः स्यात् ।

२ नामीति—ननु नुदीत्येव सूत्रं कार्यं, नृङ्गशब्देऽनश्वशब्दे अक्षण्वन्तः इत्यत्र च न दोषः, अन्युपपन्नत्वानाङ्गत्वासिद्धत्वानां  
जागरूकत्वात् इति वाच्यम्, न, पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति स्पष्टं 'न पदान्त' सूत्रे कौस्तुभे इति ब्रह्मच्छेखरे ।

परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे रामयोः । सुपि एवे कृते । ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८।३।५५। आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ इण्कोः । ८।३।५७। इत्यधिकृत्य । ॥ आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५९। सहेः साहः स इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः

यमे, गोः पादान्ते' इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र 'विधिनियमयोर्विधरेव ज्यायान्' इति न्यायाननुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव, तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥—**नामि** ॥ 'ब्रूणे'— इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः । तदेतदाह—**अजन्ताङ्गस्येत्यादि** । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामीति नुद्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे न प्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि नामीति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि 'नोपधायाः' इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ 'नुटि' इति तु न सूत्रितम् । 'भृशः किमुद् च' इत्यौणादिकगन्धप्रत्ययान्ते भृशशब्दे मा भूदिति । स्यादेतत् । नुडागमस्याम्भकत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽप्याम् ग्रहीष्यत इति 'आमि' इत्येव सूत्रमस्तु । न चामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अमीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुद् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्ताश्रुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तेः ॥ नापि 'न तिसृचतसृ' इति निषेधात्तिसृणां चतसृणामित्यत्र ह्रस्वान्ताश्रुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनैव नुट्सिद्धेः, 'ह्रस्वनद्यापः—' इति सूत्रे 'त्रैल्लयः' इत्यतः त्रैल्लयनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि त्वं नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा 'नृनद्यापः' इत्येव वदेत् । तस्मादामीत्युक्तौ न किञ्चिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्रोच्यते । उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं 'नोपधायाः' इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता—'नामि दीर्घे आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुद् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्' इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटोऽप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यस्योपक्षयात् । तत्र हि 'नुमचिर—' इति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति । तदयुक्तम् । 'ऋगद्यापः' इति सूत्रितेऽपि ऋदन्ताश्रुद् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् ॥—**परिभाषाविरोधादिति** । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोऽपि 'सुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति नोक्तम् । 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' इति 'नामि' इति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥—**आरम्भसामर्थ्यादिति** । 'सुपि च' इत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् । 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् 'नामि' इति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते । तथा च 'आचार्याणाम्' इति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य 'सुपि च' इति दीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति । चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्यात् ह्रस्वतत्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा ह्रस्वसंज्ञकस्तथा अमृसंज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु 'षट्चतुर्भ्यः—' इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थं प्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु प्रियषष्ठां प्रियषष्ठामित्यादौ इति सिद्धान्तात् बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुद् । तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तप्रत्ययस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समादधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो 'न तिसृचतसृ' इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ हि 'न तिसृ—' इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु 'ह्रस्वनद्यापः—' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु 'नामि' इति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥—**अपदान्तस्य** ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्वम्—' इति ढलार्थम् । चक्रे । अकृद्धम् ॥—**इण्कोः** ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाभ्यु । गवाभ्यु ॥—**आदेशप्रत्यययोः** ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् 'सात्यदायोः' इत्यत्र सातिग्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे—**आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति** । यदि तु आदे-

प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । ११।१२।७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति ब्रह्म परमभवकानित्यत्राकञ्च सिद्ध्यति । ॥ जसः शी । ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नच्चार्वणस्तु इत्यादाविव (प) नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङेइत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे

शावयवो गृह्येत, तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षलं न स्यात्, तथापि विसंवितं मुसलं मुसलमित्यादौ षलं दुर्वारं स्यात् आष्टमिकद्विवचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत्' इत्यादावेव स्यात् । इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं, तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ —विवृताघोषस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् ॥—तादृश एव ष इति । तादृशः ष एवादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ नच दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षलं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्ततश्च इहापि 'सात्यदायोः' इति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षलविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवम् । 'खादिषु' इति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिप्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥—रामस्येति । 'टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः' इति षक्त्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षलं न भवेन्नडादिषु अमुच्येति निपातनात्ततः फगादौ 'आमुच्यायण-' इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च अमुच्येत्यत्र षलं भवेत् इति यदि तर्हि विश्वपाखिल्यादि प्रत्युदाहृत्यम् । न च तत्रापि षुबिति षक्त्ये सुबिति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशान्त्यु इत्यत्र 'ङः सि धुट्' 'नश्च' इति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥—सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् 'अदः सर्वेषाम्' इति लिङ्गात् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची, सर्वे आदिरावयवयो येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य समुदायस्य युगपत्क्षये प्रयोगाभावात् 'आनर्थक्यात्तद्रेषु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबन्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबन्धे लतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ ॥ ननु सर्वनामानीत्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णलं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वात्तेति चेन्नोके सर्वनामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरप्रत्यस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'निपातनात् णत्वं न' इति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद् 'बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति' इति पक्ष आश्रितः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षस्तु 'विभाषा फाल्गुनी-' इति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति—शब्दरूपाणीति ॥—द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न लवयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वे तदन्तविधिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्त्वादिति भावः ॥—अकञ्चेति । चकारात्परमसर्वत्र इत्यत्र तसिल् ॥—जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥—अनेकाल्त्वादिति । ननु शित्वादिति भावः ॥—इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तुइत्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययदेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥—अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥—सर्वनाम्नो विहितस्येति ।

१ द्वन्द्वे चेति—द्वन्द्वशब्दस्य दिशब्दप्रकृतिकत्वेऽपि स्मिन्नादिरूपं सर्वनामकार्यं न, संज्ञात्वात् । २ सर्वस्मै इति—ननु सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थानेकार्थवाचित्वेन बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादि इति चेन्न, बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये सर्वशब्दः शक्त इति यदानुब्रूतावयवः समुदायस्तदैकवचनं भवत्येव यथा सर्वो लोक इति । तादृक्समुदायद्वित्वाविवक्षायां द्विवचनादि । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां तु बहुवचनमेव सर्वे घटा इति ।

सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं, विश्व, उभ, उभय, उत्तर, उत्तम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । (ग) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (ग) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । (ग) अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्वद्, तद्, यद्, एतद्, एवम्, अयम्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्यैह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ॥ ❀ उभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः ।

सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणलाभ्यणे प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इति भाष्यकारप्रयोग एव ॥—आम इति । सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः 'त्रेन्नयः' इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥—पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशचेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकान्त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तोऽच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके 'अन्यत्राधिकलोपात्' इत्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वाद्य एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, 'सर्वादीनि' इति सूत्रेण वा । मैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसर्वसमस्तादिष्वतिप्रसङ्गात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय 'सर्वादीनि' इति सूत्रमावश्यकं न लघुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥—पूर्वपरावर— । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥—अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्त्वादिति भावः ॥—नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवम् 'उभादुदात्तो नित्यम्' उभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः—इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादेषु उभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्थायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रे पठितत्वादित्यपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेतौ' इति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अत्रेण कारणेन वसति' 'अन्नस्य कारणस्य' इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्यैह पाठस्तिष्ठति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमनेनाकजर्थपाठेन । न च काकचोः खरे विशेषोऽस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययखरेण चित्त्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकचप्रत्ययो न विहन्ति ढेः प्राक् जायमानत्वात् तन्मध्यपतितस्य तद्गणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशङ्क्यामाह—द्विवचनपरत्वाभावेनेति ॥—अयच्छप्रसङ्गादिति । उभशब्दात्प्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथापि 'उभादुदात्तः' इति सूत्रे 'नित्यम्' इति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि 'उभादुदात्तः', 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्मरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो 'नित्यम्' । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिष्ठा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेऽप्ययच् दुर्वारः, वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति लयैवोक्त्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया 'उभौ साभ्यासस्य' इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं च श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥—तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥—उभयोऽन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोऽयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभयावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका अपहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितोऽर्थ इति मनोरमायामुक्त्वात् । एवं च सर्वादेषु उभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादित्यथा त्रतसिद्धादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तयपोऽयच् ॥—नास्तीति । अनभिधानादिति भावः ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिवेन अव्ययत्वे प्राप्ते 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥—अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवार-

अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्यज्जादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततयां प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनि-  
रपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चित्तैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । (प) प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि  
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुसिद्ध्यतिमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवल्योः संज्ञायाः प्रयो-  
जनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्बहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावाच्च  
संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्थः । समः  
सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ (ग) अन्तरं बहिर्योगेति गण-  
सूत्रेऽपुंरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि । ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।  
१।१।३४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वं । पूर्वाः ।  
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः  
कुरवः । ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा  
स्यात् । स्वे । स्वाः । आरम्भीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । ॥ अन्तरं

णेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥—तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥—तयप्प्रत्ययान्त-  
तयेति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि तूभयशब्दादयच्च स्वतन्त्रः, नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदात्र  
‘प्रथमचरमतया—’ इति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—नित्यैवेति । उभया अमित्रा इति तु छान्दसलाद्विध्यम् ॥  
—डतरडतमाविति । ‘कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्’, ‘वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच्’, ‘एकाच्च  
प्राचाम्’ इति विहितौ ॥—अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पश्यशायां कैयटे स्पष्टम् ॥—एके इति ।—काशिकाकाराः ।  
‘एतं लं मन्ये’ इत्युदात्तस्य ‘उत लः पश्यन्’ इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥—एक इति । प्रथम इत्यर्थः । संहि-  
तया पाठे तान्तलस्यास्फुटत्वेऽपि लदिति तान्तश्छेत्तव्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् ।  
‘लतलसमसिमेत्यनुबानि’ इति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋश्मन्त्रः ‘स्त्रीरुल्लङ्घति सूत उल्लत्’ इति ॥—जयदेवोऽपि  
प्रायुक्तं ‘लदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्’ इति । लतोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः न तु तवाधर इति । ‘पश्यति दिशिदिशि  
रहसि भवन्तम्’ इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥—सम इति । तथा च श्रूयते ‘मानो वृकाय वृक्ये समस्यै’ ।  
‘उतो समस्मिन्’ इत्यादि ॥—‘सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः’ ॥—गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्येऽष्टा-  
ध्यायीस्थसूत्रे ‘अपुरीति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकं पठितं, तथापि तत्रणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य ।  
अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥—अन्तरायामिति । प्राकाराद्वाङ्मयां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्यर्थः ।  
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतयायाः प्राप्तिर्बोद्ध्या । त्यद् तद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । त-  
त्रायश्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नार्तव्या । ‘स्यश्छन्दसि बहुलम्’ इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥—एक इति ।  
‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते’ ॥—इत्थं सर्वादिगणं व्याख्या-  
येदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे—पूर्वपरावरेत्यादिना ॥—स्वाभिधेयेति ।  
स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनपेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः । कर्मणि घम् ॥ कथं तर्हि ‘दिशः सपत्नी  
भव दक्षिणस्याः’ इति । अत्राहुः, अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धलाभावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञालाभिधेयः ।  
आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति । दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु लाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव  
प्रमाणम् । एतेन ‘विशेषां देवानाम्’ इति व्याख्यातम्, वेदे प्रसिद्धत्वादेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥—  
दक्षिणा गायका इति । ‘गः स्थकन्’ इति शिल्पिनि थकन् । इहामुक्तस्यात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो ना-  
स्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्कः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥—उत्तराः कुरव इति । सु-  
मेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं लाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः ॥—स्वमज्ञेति । आत्माऽ-  
त्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः ।  
आत्मान इति वेति । यत्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तत्रभसात् ।  
‘स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽब्जियां धने’ इत्यमरार्सिहोकेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च ‘स्वो ज्ञातौ’  
इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । ‘स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ  
त्रिष्वात्मीयेऽब्जियां धने’ इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥  
किंच ‘विभाषा जसि’ इति प्रकरणे ‘स्वमात्मीये’ इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्र-

१ अपुरीति वक्तव्यमिति—पुःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । अयं च निषेधः स्त्रियामेव । तेन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन  
तत्प्रागे मानाभावात् । अत एव भाष्येऽन्तरायां पुरीत्येवोदाहृतम् ।

बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः । ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६। एभ्यो ऋस्त्रयोः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । ॥ न बहुव्रीहौ । १।१।२९। बहुव्रीहौ चि-  
कीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समा-  
सात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । सच स-  
मासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत् । भाष्यकारस्तु त्वकपितृको मत्कपितृक इति रूपे इष्टा-  
पत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन  
तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्सौ सर्वाय  
देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्यै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । ॥ तृतीयासमासे । १।१।  
३०। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयैसमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । ॥ द्वन्द्वे च । १।१।  
३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न स्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना

माणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छी-  
त्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याप्रहणं  
कृतम् । 'स्वमात्मात्मीयायाम्' इति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च 'स्वमात्मात्मीयोः'  
इत्युच्यमाने आख्याप्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुतस्तु आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा  
भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥—अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते । त-  
त्रायमर्थं गृहीत्वाह—बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये लाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्ये नद्याभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थ-  
द्वयमप्याकरे स्थितम् । इममेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥  
उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या लन्तरीयपरः ॥—एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र  
विशेषमाह—संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्वर्येषु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके एकेषामिति यथेति भावः ॥  
—न बहुव्रीहौ । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । 'उपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत आह  
—चिकीर्षित इति । बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते ॥—त्वकमिति । अज्ञाते कुत्सिते  
वा 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् । एवमहकमित्यादि ॥—प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च  
युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह—स चेति । न च निमित्तस्यानु-  
पसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या अनि-  
त्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥—अतिभवकानिति । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ता-  
द्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः ॥—प्रत्याचख्याविति । 'छोः शङ्-' इति सतुग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा  
अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च संप्रति भाष्यकारोत्तयैव व्यवस्थेति  
भावः ॥—गणे संनिवेशादिति । एतेन 'पूर्वपरावर-' इति गणसूत्रे 'असंज्ञायाम्' इति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्व-  
नितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे 'पूर्वपरावर-' इति सूत्रेऽपि 'असंज्ञायाम्'  
इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसं-  
ज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥—संज्ञा-  
कार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः ॥—अन्तर्गणकार्यमिति । 'अङ्तरादिभ्यः-', 'त्यदादीनामः',  
'तदोः सः सौ-' इत्यादिकमित्यर्थः ॥—अतिकतरमिति । अत्रादङादेशो न । अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ-'  
इति सत्त्वं च नेति भावः ॥—तृतीयासमासे । अत्र 'विभाषा दिक्समासे-' इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समास-  
ग्रहणं गौणार्थस्यापि संप्रहर्षमित्यभिप्रेत्याह—तृतीयासमासार्थेति । इह 'पूर्वसदृश-' इति विहितः समासो गृह्यते  
प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु 'कर्तृकरणे-' इति समासः, तेन लयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । 'ओकारसकारभकारादौ

१ संज्ञोपसर्जनीभूता इति—अतएव भूतपूर्वः आढ्य आढ्यपूर्वः इत्यत्रापि न सर्वादित्वम्, पूर्वत्वस्य आढ्यविशेषणत्वात् । अत्रो-  
पसर्जनं कृत्रिममकृत्रिमं चोभयमपि गृह्यते । २ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि इति—तृतीयासमासो हि पूर्वसदृशेत्वादिना विहित एव  
गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात् । तथा वाक्यमपि तत्सूत्रप्राप्तिरयोग्यमेव गृह्यते, प्रत्यासत्तिन्यायात् । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृतपूर्वः  
मासपूर्वः इत्यत्र न निषेधः पूर्वसदृशेति सूत्रं करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्तते । तस्य हेत्वादितृतीयास्यत्वे साक्षात्संबन्धे चारिताभ्याम् ।  
करोतिद्वारकः समासस्तु तृतीया तत्कृतेत्यनेन भविष्यतीति ।



सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् । ॥ विभाषा जसि । १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतराः । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । ॥ प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च । १।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययः ततस्तदन्ता प्राद्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्गुहणाच्चेह । पटुजातीयाय । निर्जरः । ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।२।१०१। जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । (प) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकास्त्वास्सर्वादेशे प्राप्ते (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे ननु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भित्ति निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव

सुपि-’ इति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपठेः प्रागकच् ॥—समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः, कारकाणां क्रियैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्, निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—सुट्प्रसङ्ग इति । न च ‘द्वन्द्वे च’ इति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुट् न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥—जसाधारमिति । शीभावेन जस्यपहृतेऽप्यौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा, जस इर्जसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति । अन्यथा सत्यकचि ‘जसः शी’ इत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्र आश्रमाश्च इतरकाच्चेति द्वन्द्वः क्रियते तदा रूपद्वयं स्यादेव । परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः, अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । ‘द्वन्द्वे च’ इत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न लवयवानामिति चेत् । अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्सार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिन् पक्षे अवयवानामित्युक्तं निरर्थकत्वात् । अज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु ‘द्वन्द्वे च’ इति चकारेणावयवेष्वापि संज्ञा निषिध्यत इत्युच्यते, तेषामजहत्सार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेऽपि न दोष इति ॥—प्रथमचरम—। नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥—तयः प्रत्यय इति । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ इति विहितः ॥—तीयस्येति । ‘द्वेस्तीयः’, ‘त्रेः संप्रसारणं च’ इति विहितस्य ॥—पटुजातीयायेति । ‘प्रकारवचने जातीयर’ ॥—जराया जर—। ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य ‘अचि र ऋतः’ इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते, विशेषणेनेह तदादिविधिः, ‘यस्मिन् विधिस्तदादावल्लभहणे’ इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह—अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः । विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जराया असुडेवास्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति णिचि ‘णाविष्ठवत्’ इति टिलोपे ततः किपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुडि सति ‘डिब्’ इत्यन्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते लत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्भिक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवत्’ इति निषेधात् । यद्यपि ‘कौ लुप्तं न स्थानिवत्’ इति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वदेशकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥—पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेयं ‘येन विधिः-’ इत्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन ‘अल्लोपोऽनः’ इति सूत्रे अज्ञावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । अत्र नव्याः—नन्वाकरे ‘तस्य तदुत्तरपदस्य च’ इति प्रचुरः पाठः । तदन्तस्यचेति पाठे तु बहुचूर्णकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरभित्याशङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदाङ्गाधिकारकार्याणि बहुचूर्णकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठितं न लिदमपूर्वं वचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह—निर्दिश्येति । ननु तदन्तविधिनापि जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न लन्यत्रेत्यत आह—एकदेशविकृतस्येति । पदाधिकारेऽपि तदन्तविधानुदाहरणं तदन्तस्यापि स्वरत्वे दीर्घाहो निदाध इत्यादि वक्ष्यति । ‘अल्लुगुत्तरपदे’ इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते । तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥—पक्षे इति । जरसादेशाभावे ॥—तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जरसिने-

१ विभाषेति—इदं च वार्तिकमन्यतान्यन्ते न प्रवर्तते । तस्य लाक्षणिकत्वात् । तेन द्वितीयाय भोगायेत्येवाद्युदात्तस्य । २ पूर्वविप्रतिषेधेनेति—विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टार्थवाचित्वादिति भावः । ३ भित्ति—एतसि वक्तव्ये ऐसृकरणात्संनिपातपरिभाषाऽनित्येति भावः ।

रूपं स्वीकृतं । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । ॥ पद्विभोमासृष्टिशसन्तुषन्दोषन्यकञ्छकञ्चुदन्नासञ्छसप्रभृतिषु । ६।१।६३। पादः, दन्तः, नासिका, मासः, हृदयः, निशा, असृज्, यूपः, दोषः, यकृत्, शकृत्, वदकः, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यषु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि । ॥ सुडनपुंसकस्य । १।१।४३। सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरङ्गीबस्य । ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७। कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । ॥ यच्चि भम् । १।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । ॥ आकडारादेका संज्ञा । १।४।१९। इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दक्षयामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि ह्रस्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि । ॥ भस्य

त्यादि व्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥—निर्जरस्येत्येवेति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः । अत एव 'वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदम्' इति भारविप्रयोगमसमजसं मत्वा 'वीतजन्म-रजसः' इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥—एतच्चेति । भाष्यकृता हि 'टाडसि—' इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि च' इति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन निर्जरसादि-त्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो वि-शिष्यानादेशविधानात् । तथा हि । 'अनाप्यकः' इत्यत्र 'अन् नापि' इति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः 'नापी-ति' समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभ-वात् । तथा 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तम् 'अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया' इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन 'अतो भिसः—' इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांचिद्भाष्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥—पद्विभो—॥—शसादौ वेति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ अत्र शस्त्रप्रवृत्तयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशे-षानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति । यद्यपि 'शीर्षश्छन्दसि' इत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचि-त्पदादयो भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥—प्रामादिकमिति । तथाहि—'आङ्गो वृकस्य वर्तिकाम्' इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् । 'वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यात्' इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । तथा 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् 'आसन्यं प्राणमूनुः' इत्यादि बोध्यम् ॥—सुडनपुंसक-स्य । 'सुट् स्त्रीपुंसयोः' इति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं 'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नभ्समासोऽस्ति' इति कैयटः ॥ तेन असूर्यपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥—स्वादिष्वसर्वनाम—। सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यम्, किंतु 'अस-र्वनामस्थाने' इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । 'सुपि' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह—कप्रत्य-यावधिष्विति । नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात् प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् । नैष दोषः । सौ परतः 'स्वादिषु' इत्यनेन पदत्वासंभवेऽपि सुवृत्तिष्वस्य 'सुसिद्धन्तम्' इति पदसंज्ञायां हलङ्घादिना सुलोपे एकदेशविकृत-न्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु 'स्वादिषु' इति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय 'यच्चि भम्' इत्यत्र यचीति छित्त्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेऽपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्यं न काप्यनुपपत्तिः ॥ यच्चि भम् । यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनि-र्देशात्तदादिविधिरित्याह—यकारादिष्वित्यादि । यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गार्गादिभ्यो यचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः, दित्यवाहौ दित्यवाहः । इत्यादौ 'पादः पतः', 'वसोः संप्रसारणम्', 'वाह ऊर्ध्व' इत्यादयो मा भूवन्ति ॥—आ कडारा—। इह 'प्राङ्कडारात्समासः' इत्यस्य नावधित्वं व्यासिन्यायात् । 'तत्पुरुषो द्विगुश्च' इति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह—कडाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥—एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे तु सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्ययविभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञा बाधते ॥ निरवकाशायाः पूर्वस्थास्तुदाहरणं 'भवतश्चकृत्सौ' भवदीय इति । अत्र हि 'सिति च' इति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञा बाधते, निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञा बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह—या परेत्या-

१ प्रत्याहार इति—आगमस्य तु सुटो न ग्रहणम्, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषणात् । सर्वनामस्थाने चे-त्प्रत्यासंबुद्धाविति पर्युदासाच्च । २ एका संज्ञेति—एकेति स्त्रीलिङ्गात्प्रकरणाच्च संज्ञालाभे संज्ञाग्रहणं चित्त्यप्रयोजनम् ।

।६।४।१२९। अधिकारोऽयम् । ॥ अल्लोपोऽनः । ६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानमजादित्वादिपरो योऽन् त-  
स्याकारस्य लोपः स्यात् । ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः  
स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अह्वयवाय इत्येवात्र णत्वम् । ॥ पूर्वत्रासिद्धीये  
न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । इति निषेधात् । ॥ न लोपः  
प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लो-  
पः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वादीर्वस्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि । ॥ विभाषा हिन्दयोः

दि ॥—यलोप इति । ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यनेन, ‘लोपो व्योर्वलि’ इति तु न प्रवर्तते यत्स्यासिद्धत्वात् ॥—अल्लोपो-  
ऽनः । ‘भस्य’ इत्यनेनाक्षितः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अङ्गा-  
वयव इत्यादि । अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तक्ष्णेत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः  
स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् । तन्म्रावृत्त्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानो-  
ऽकारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ॥  
ननु प्राणितीति प्राण् ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ ‘अनितेः’ इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणा-  
यैव तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवम् । सर्वर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्त्वात् । न च ‘वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति सर्वर्णदीर्घात्प्रा-  
गेव लोपः प्रवर्तत इति अस्त्येवानुरूपमिति वाच्यम् । तथाहि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥  
वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । किपि ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घे सर्वर्ण-  
दीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च । तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामा-  
शयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥—रषाभ्यां  
नो णः—। अत्र ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यनुवर्त्य णग्रहणं ‘पदान्तस्य’ इति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—समान-  
पदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पदे इतीयैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं नि-  
मित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत्, तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानं इत्यादौ न भवति ।  
तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् ॥ भवति हि यूष्ण इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वा-  
भाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव, प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् ।  
एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः  
स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥—यूष्ण इति । यूषो मण्डः । ‘मुद्रामल-  
कयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः’ इति दर्शनात् ॥—पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्ध-  
त्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये ‘अचः परस्मिन्’ इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥—तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये  
स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्रयत्र । इह ‘अचः परस्मिन्—’ इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ‘स्कोः—’  
इति कलोपो न । लत्वे निगात्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘अचि विभाषा’ इति लत्वम् । णत्वे माषवपनी । इह  
‘यस्येति च’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाणत्वं न । ननु गर्गभगिनीत्यत्रैव माषवपनीत्यत्रापि  
णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—‘साधनकृता’ इति ल्युङन्तेन समासे  
पश्चान्दीपि ‘यस्येति च’ इत्यल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाणत्वप्राप्तिरस्त्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ ‘रषाभ्याम्—’  
इत्यस्य नोपयोगः, घृत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेत् । उच्यते । उत्तरार्थतयापीह  
षग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । घृत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् ।  
न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्, पुष्टः पुष्टिः षष्ठः इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न ।  
तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येत्युक्तिरप्यचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमप्युत्तरार्थे षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति  
चेन्न । आकरेपीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, न तु पुष्णातीत्यादौ ‘रषाभ्याम्—’  
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥—लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वात् । न तु । षष्ठीतत्पुरुषौ,  
पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणलाञ्छेति भावः ॥—तदन्तस्येति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् ।  
तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । यदि तु प्रातिपदिकेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तद-  
न्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ ।  
राजानः ॥—विभाषा हिन्दयोः । शीति ‘नपुंसकाच्च’ इति विहितो गृह्यते, न तु ‘जश्शसोः शिः’ । तस्मिन्नभत्वात् ।

१ पूर्वत्रासिद्धीये—पूर्वस्माभिन्नित्वेन आश्रितादित्यर्थः । अतएव हे गौः इत्यत्र गकारात्परस्य ‘पङ्कहस्वात्’ इति संनुद्धिलोपरूपे  
विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न । २ प्रसङ्गेन विचारितेऽपि ।

।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । यूष्णि । यूष्णि । पक्षे रामवत् । पक्षेति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औः इयामपि दोषश्चादेशो भाष्ये ककुदोषणी इत्युदाहृतः । तेन पक्षिभरणोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च । भाष्ये भवः आसन्त्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्योत्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहोर्भवो ह्यहः । ॥ संख्याविंशत्यपूर्वस्याहस्याऽहनन्यतरस्यां ङौ ।६।३।११०। संख्यादिपूर्वस्याहस्याऽहनादेशो वा स्यात् ङौ । गृह्णि । गृह्णि । गृह्णे । विगतमहर्ष्यहः । गृह्णि । गृह्णि । गृह्णे । अहः सायः सायाहः । सायाह्नि । सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥ ॥ विश्वपाः । ॥ दीर्घाञ्जसि च ।६।१।१०५। दीर्घाञ्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औः नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्ये इत्याद्यर्थे सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ॥ आतो धातोः ।६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खभ्रादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । हे वृद्धिः । हाहै । रुसिहोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौ । ङौ आहुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागाद्धातोर्प्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । भः ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी । ॥ जसि च ।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः । ॥ ह्रस्वस्य गुणः ।७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एह् । ह्रस्वादिति संबुद्धि-लोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । ॥ शेषो च्यसस्त्रि ।१।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं

‘भस्य’ इत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्येव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—असर्वनामस्थानेत्यादि ॥—ककुदोषणी इति । ककुदो दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे लनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥—आसन्त्यमिति । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृति-भावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—अत एवेति । ‘ककुदोषणी’ इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः । यद्यपि ककुच्च दोष तयोः समाहारः ककुदोः । ककुदोश्च ककुदोश्च ककुदोषणीइत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजयामि दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेनेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाहोर्द्वित्वे लन्धेऽपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ ‘तमुपा-द्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः’ इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥—दोषं तस्येति । अयं च श्रीह-र्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥—द्वयोरहोर्भवेति । ‘तद्धितार्थः’ इति समासः । ‘राजाहः सखिभ्यः—’ इति टच्, ‘अहोह एतेभ्यः’ इति अहोदेशः, कालाह्नो ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् ॥ अहःसाय इति । स्यतेर्घेभि अवसानवचनः सायशब्दः, ‘संख्याविंशत्य—’ इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ ॥—विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इति कं बाधित्वा ‘आतो मनिन्कनिच्चनिपश्च’ इति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि ‘आतो मनिन्—’ इति विच्, लोके तु ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यनेनेति विवेकः ॥—दीर्घाञ्जसि च । चकारादिचीत्यनुकृष्यते नेति चानुवर्तते तदाह—दीर्घाञ्जसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात् जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः ॥—इत्याद्यर्थमिति । ननु ‘यू क्त्वाह्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति निर्देशादिप्रत्याहाराच्छ्रयाहारयोरेव निरुद्धलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्छाभावाद्गौर्यावि-त्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधसूत्रेणेति चेन्नैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगजिभन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपाच्छतीत्यादौ ‘उरण् रपरः’ नैषादकर्षुः इत्यादौ ‘इसुसुक्—’ इति ठस्य कादेशः अमीषामित्यादौ ङणः परस्य सस्य च षत्वं न सिध्यतीति दिक् ॥ ‘प्रथमयोः—’ इति सूत्रानन्तरं ‘दीर्घाच्छसि’ इत्येव सुवचम् । दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाषवमित्येके ॥ शसि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय ‘नून्ये’, ‘कानाम्नेडिते’ इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्यास एव श्रेय इत्यन्ये ॥—हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । ‘हाहा हृह्रश्चैवमाद्या गन्धर्वाः’ इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तन्ते इति सास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति ॥—क्त्वः । भः इति । यद्यपि ‘क्त्वो ल्यप्’, ‘भ्रः शानज्ज्ञौ’, ‘क्रमश्च क्लि’ इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्व्वातो लोपः सिध्यति, तथापि क्लो ल्यप् भवति भ्रः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुलशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—अनदीसंज्ञाविति । ‘यूक्त्वाह्यौ’ इत्यतः यू इति ‘डिति ह्रस्वश्च’ इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते

१ प्रकारार्थमिति—प्रकारः साहचर्यं, तच्च सुप्त्वेन । मांस्पचनीत्यादावपि ‘न लुमता—’ इत्यस्यानित्यत्वात्सुप्परत्वं प्रत्ययलक्षणेन बोध्यमिति बृहच्छब्देन्दुशेखरे । २ पूर्वस्येति—सायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यस्याधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभार्थम् ।

विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मल्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रभ्ये । इदुतो किम् । मात्रे । ॥ आङो नाऽस्त्रियाम् । १।३।१२०। घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आकिति दासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मल्यै । ॥ घेर्ङिति । ७।३।१११। विसंज्ञकस्य किति सुपि गुणः स्यात् । हरेवे । घेः किम् । सल्ये । किति किम् । हरिण्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेर्ङिति गुणे कृते । ॥ ऊंसिङ्सोश्च । ६।१।११०। एङे ङसिङ्सोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हयैः । हरीणाम् । ॥ अञ्च घेः । ७।३।११९। इदुङ्गयामुत्तरस्य डेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हयैः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकङ्गादयः । ॥ अनङ् सौ । ७।१।१२३। सल्युरङ्स्याऽनङ्कादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिषेत्यन्तादेशः । ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १।१।६५। अन्यादङ्कः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः

तदाह—ह्रस्वौ यावित्यादि ॥—मल्यै इति । नदीसंज्ञापक्षेऽपि विसंज्ञायां सत्याम् ‘आण् नद्याः’ इत्याङागमे ‘घेर्ङिति’ इति गुणे कृते अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥—आङो ना—। ‘पुंसि’ इति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुलस्यासिद्धत्वात्, ‘इकोऽचि’ इति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं । ‘न मुने’ इति निषेधात् । न च ‘न मुने’ इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्, न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्याद्य-सिद्ध्यापत्तेः । अमुष्मै कुलायेत्यादौ नुमप्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वाभ्रमः प्रवृत्तेः ॥—प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥—ऊंसिङ्सोश्च । इह ङसिङ्सौ द्वौ एङवपि तयोर्यथा-संख्यं न, अस्त्रितत्वात् । अल्पाचूतरस्य पूर्वनिपाताकरणाङ्गिज्ञात् ‘अञ्च घेः’ ‘उपसर्गे घोः किः’ इति निर्देशाच्च ॥—अञ्च घेः । अत्र इदुङ्गयाम्, औद् इति ‘डेराम्’ इत्यतो डेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह—इदुङ्गयां परस्य डेरौत्स्यादिति । घेरुत्तरस्येति प्राचां व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्म्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । ‘ओत्’ इति पूर्वसूत्रे इदुङ्गयामुत्तरस्य डेरिति क्लृप्तसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचक्षुः । अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणादि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव । लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव ‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप् नेत्युक्तम्, टापा व्यवधाने ह्यानन्त-र्यविधातः स्यादिति ॥ तपरकरणाद्यभावोपपत्त्यासस्तत्र विरुध्यते ॥ यदपि व्याचक्षुः औतस्तत्कारः स्वरि-तार्थ इति । तदपि न । ‘स्तीर्णे बहिषि समिधाने अमौ’ इत्यादौ स्वरितत्वाददर्शनात् । ‘न विभक्तौ’ इति सूत्रे डेरौस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेव भावितत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥—अनङ् सौ । नकारादकार उच्चारणार्थः । ‘असंबुद्धौ’ इति पर्युदासात् साधिति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ ‘सोर्डा’ इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्, तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः ॥ यद्यपि ‘सोर्डा’ इत्युक्ते ‘ऋदुशन-’ इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ’ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु ‘सान्तमहतः’ इति दीर्घः स्यात्, तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥—अलोऽन्त्यात्पूर्व—। अल इति पञ्चमी अन्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्यात्संघातात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां ‘शास इदङ्हलोः’ इति शस्येत्त्वं स्यात् । नन्वेव-मप्यन्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य हलं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्यस्तथाजातीयकोऽन्यात्पूर्व आनीयते, तथात्राप्यन्योलोकात्मक इति तत्पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते ॥ तदेतदाह—पूर्वो वर्ण इति । अत्र ‘अवोऽन्यादि टि’ इत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योऽन्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥—सर्वनामस्थाने—। ‘नोपधायाः’ इति सूत्रं ‘द्वलोपे-’ सूत्रादीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—नान्तस्येत्यादि ॥—अपृक्त एकाल्—। असहायवाच्यत्रैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः । ‘विरपृक्तस्य’ इति लोपो न । अलित्यनेनैकत्वे लब्धे इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापय-तीति । फलं तु दमितुमिच्छति दिप्सतीत्यलो ‘हलन्ताच्च’ इति किलं । तत्र हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे योऽत्रैकः समीपवर्ती हल् नकारः ततः परः सन् न, यस्माच्च परः सन् भाकारान्नासाविकः समीप इति किलं न स्यात् । ततश्च नलोपो न स्यादित्यभ्युपगम्य

१ मात्रे इति—ऋतो ङीति नियमेनैव सिद्धौ व्यर्थमिदुङ्गयमिति वाच्यम् । न, पित्रेत्यादौ नाभावस्य दुर्वारत्वात् । २ ङसि-ङ्सोश्चेति—ङ्सोश्चलेव सिद्धे ङसिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति । ३ अपृक्त इति—इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धेः इति केचित् ।

स्यात् । ॥ हल्ङ्ङ्याभ्यां दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्ङ्याभ्याः किम् । प्रामणीः । दीर्घारिकम् । निष्कौशाम्भिः । अतिस्त्रद्धः । सुतिसीति किम् । अभैस्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिचो ग्रहणास्तिसचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद् । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । ॥ सख्युरसंबुद्धौ । ७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् । ॥ अचो ङिति । ७।२।११५।

‘निपात एकाजनाङ्’ इत्यत्र एकाजग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥—हल्ङ्ङ्याभ्यां—। दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह—दीर्घौ याधिति ॥ परमिति । न त्विदं विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् या सा का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेः । यद्यपि त्यदाद्यलविधौ विभक्त्यावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्त्रीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुभ्रैयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥—हलिति । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् ॥—लुप्यत इति । यद्यपि इह ‘लोपो व्योर्वलि’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं, हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥—निष्कौशाम्भिः । अतिस्त्रद्ध इति । प्रादिसमासे ‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र प्यहन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वात्पायादीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याभ्यग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तम् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः किप् । अल्लोपे यलोपे च गङ्गीः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनास्वादीर्घत्वात्तिव्याप्तिः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवत्’ इति निषेधादिति चेन्नैवम् । डीई आआब् इति प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावात् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः किपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपडीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥—अपृक्तं किम् । बिभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचक्षुः, सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः किप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु ‘तित्स्वरितम्’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तं न कचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति । तद्व्रभसात् । ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे भाष्यादौ तस्यापठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः । ‘न हिंसंबुद्धोः’ इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्तयोरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः हे ब्रह्मभिति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । ‘संबुद्धौ वा नपुंसकानाम्-’ इत्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोक्तं न स्यात् । सिपि ‘दध्’ इति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् । तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । ‘रात्सस्य’ इति नियमात् । तदुक्तम्—‘संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते’ इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोक्तं संगृह्यते । अत्रेदमवधेयम् । ङ्याभ्यग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमालाद् । गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं ‘सु’ इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थोऽत्र पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचक्षुः ङ्याभ्यां तिस्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारकिबन्ताह्वस्तित्पिपौ स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥ अन्ये लाहुः । ङ्याभ्यग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात् तिस्योर्लोपस्याप्रसङ्गे । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्त्रीक्रियत इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति ॥—सखेति । समानं ह्यायते जनैरिति सखा । ‘डिच्च’ ‘यलोप’ इति चानुवर्तमाने ‘समाने ह्यः स चोदात्तः’ इति ह्या इत्यस्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङ्गि कृते संनिपातभरिभाषया ‘हल्ङ्ङ्याब्-’ इति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेनानङ्गे नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—सख्युरसंबुद्धौ । इह ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते

निति गिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाभावाच्च तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । ॥ ख्यत्यात्परस्य । १६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां स्त्रीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य कसि-  
कसोरत्त वत्स्यात् । सख्युः २ । ॥ औत् । ७।३।११८। इदुभ्यां परस्य कैरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ ।  
शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिद्वन्नावयोरङ्गत्वाच्चदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । स-  
मुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । कसिकसोरुणे कृते कृतयणादेशत्वा-  
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे ।  
परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । छिन्नविशिष्टपरिभा-  
षाया अनित्यत्वाच्च टच् । हरिवत् । इहानङ्गित्वे न भवतः । गोक्षियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य काष्ठाणिकत्वात् ।  
(प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । ॥ पतिः समास एव । १।४।८। पतिशब्दः समास एव  
विसंज्ञः स्यात् । पत्न्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शचं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचना-

तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । 'गोतो गित्' इति सूत्राणिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह  
—संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानमिति । 'सख्युरसंबुद्धिः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु सखेत्य-  
त्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यं सोर्णिच्त्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसन्निलमात्रेणापि  
नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवितव्यम्, 'सख्युरसं-  
बुद्धौ' इति णिद्वद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥—अचोऽङ्गिति । 'मृजेवृद्धिः'  
इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते, अङ्गत्वेति चानुवृत्तमत्रा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे—अजन्ताङ्गस्येति ।  
—ख्यत्यात्— । पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणम् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृत्तमिह नाधिक्रियते  
इति ध्वननार्थम् । ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तत्र खिलीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं ख्यइति । एवं तितीशब्द-  
योस्त्येति, उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् 'सख्युर्यः', 'पत्युर्नः', 'संख्यायाः संवत्स-  
रसंख्यस्य च', 'आपत्यस्य च-' इत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामिति । एवं च यत्र यन्प्रवृत्तिः तत्रैवोलं  
न लतिसखेरित्यादौ । न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्दे-  
शस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याप्यत्वाच्चेति भावः ॥—औत् । एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु  
'इदुभ्याम्' इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । विसंज्ञकेषु 'अच्च घेः' इति उत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश  
उकारोऽस्तीत्यत आह—उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुभ्यां परस्येत्युक्तम् । तदसत् । तादृश-  
स्योकारस्याप्रसिद्धेः ॥—सुसखेति । प्रादिसमासे 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचो 'न पूजनात्' इति निषेधः । 'शेषो घ्यसखि'  
इत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । 'असमर्थसमासादिदोषापत्तेः' किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद्धि-  
संज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् ।  
विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधित्तदन्तस्य' इत्यस्याप्रवृत्तेः, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—समुदायस्येत्यादि । एवम-  
तिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥—गौणत्वेऽपीति । अतिद्वन्द्वेयादावस्थायनद्वयमिति भावः । तथा च 'येन  
विधिः-' इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा 'द्वितीयाश्रिता-' इति सूत्रे सो-  
मसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहिलान्न समासान्त इति स एवाह । 'अनुयुक्षो वरुण इन्द्रसखा', 'आमे याहि मरुत्सखा', 'तीव्र  
सोमं पिबति गोसखायम्' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र तु बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिसरस्य दर्शनेन गौणत्वात् ।  
एतेन विसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥—अनित्यत्वा-  
दिति । 'शफिलाङ्गलाङ्कुश-' इति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गम् ॥—पतिः समास एव । एवकार इष्टोऽवधारणार्थः ।  
अन्यथा हि 'समासे पतिरेव' इति नियमः संभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत । 'अनल्विधौ', 'धालादेः' इत्या-  
दिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥—पत्येत्यादि । नन्वेवं 'शेषोऽप्यसखिपती' इत्येवोच्यतां, किमनेन 'पतिः  
समास एव' इति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुवृत्तकपतिशब्दस्यापि विसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिव-  
द्बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि 'सखिपती समास एव' इत्येव सूत्र्यतामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्ब-  
हुसख्येत्याद्यापत्तेः, इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं 'सीतायाः पतये नमः' इति, 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ'

१ नित्यं बहुवचनान्त इति—किंशब्दात्संख्यापरिमाणे वर्तमानाद्बहुत्वसंख्यापरिच्छिन्ने संख्येये वाच्ये इतिप्रत्ययो विधीयते न  
तु द्विवाच्यवच्छिन्ने अनभिधानात् । तेनेदमुपपन्नम् । अत एव किमित्येतत्परिग्रहे वर्तते, परिग्रहोऽनिर्वाते, अनिर्वातं च बहुषु,  
मेकयोः पुननिर्वातमेवेति 'किमः संख्यापरिमाणे इति च' इति सूत्रस्य भाव्यं संगच्छते इति भावः ।

न्तः । ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ १११२३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । ॥ डति च ॥ १११२५ ॥ डत्यन्ता संख्या  
षट्संज्ञा स्यात् । ॥ प्रत्ययस्य लुक्प्लुलुपः ॥ १११६१ ॥ लुक्प्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ।  
॥ षड्भ्यो लुक् ॥ ७११२२ ॥ षड्भ्यः परयोर्जशसोर्लुक् स्यात् । ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययैलक्षणम् ॥ १११६२ ॥  
प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते । ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ १११६३ ॥ लुक् रल्लु  
लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तद्धिमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कति-  
भ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकाक्षिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।

इति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याह्यातः पतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि टिलोपे 'अच इः' इत्यौणादिक इप्रत्यये  
'गेरनिटि' इति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः 'पतिः समास एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वादिति । एतेन 'कृ-  
ष्णस्य सखिरर्जुनः' इति भारतम्, 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ॥—कतिशब्द इति । का संख्या  
येषां ते कति । 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति डतौ डित्वाटिलोपः ॥—बहुगणवतु—। बहुगणौ प्रातिपदिके  
संख्यावाचके गृह्यते न तु संघवैपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि 'किमः  
संख्यापरिमाणे डति च' इति विहितस्तद्धित एव गृह्यते, वतुसाहचर्याच्च । न तु 'पातेर्डतिः' । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्यय-  
ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवल्योः संज्ञाविधौ फलाभावादन्यथाबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ।  
सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसङ्गशङ्कां निराकर्तुमित्याहुः । न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रि-  
मसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न लकृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः'  
इति वाच्यम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्या-  
याप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुचप्रत्यय इति चेद् । अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहु-  
गणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानाभास्त्यतिप्रसङ्ग इति ॥—डति च । 'णान्ता षट्' इत्यतः षडित्यनुवर्तते ।  
संख्येति च प्रकृतं डतीययेन विशेष्यते तदाह—डत्यन्ता संख्येति । संख्येति किम् । पतयः ॥—प्रत्ययस्य  
लुक्प्लुलुपः । 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्मात्रायाप्रित्य तद्भाषितसंज्ञा इह  
विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवति तदेतदाह—लुक्प्लुलुपशब्दैरित्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्दुकि  
'श्रौ' इति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्रौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् । न च तत्र 'अभ्यस्तस्य न' इत्य-  
नुवृत्तेः योयोनितोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्वि-  
षयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः  
श्रुः' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाषितसंज्ञाविज्ञानाभास्त्यन्याश्रयः ॥—षड्भ्यो लुक् । 'सर्वनामः सै'  
इतिवत् 'षषो लुक्' इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासार्थसिद्धेः, तेन  
षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जशसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ 'जशसोः शिः' इत्यतोऽनुवर्तना-  
दाह—जशसोर्लुक् स्यादिति ॥—प्रत्ययलोपे—। विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञाः लोपसंज्ञां न बाधन्ते । एक-  
संज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्या-  
साधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो  
यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्ततां बाधित्वा 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् 'अत्व-  
सन्तस्य—' इति दीर्घश्च न भवति । यद्वा, यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अतृणेडित्य-  
त्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्ण-  
प्राधान्यविषयकम्, तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल  
इति यल्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सूत्र्यतां किम-  
नेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥—न लुम-  
ताङ्गस्य । लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र 'गेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् ।

१ डत्यन्तेति—नन्वत्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तग्रहणं दुर्लभम्, नच केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावः, अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः  
सत्त्वेन षड्भ्यो लुक् एव प्रयोजनस्य सत्त्वात् इति चेद्, न, षट्कतीति षडनुवादेन शुको विधानेन च तदन्तस्यैव संख्यासंज्ञाप्रवृत्तेः ।  
२ लुक्प्लुलुप इति—एते च विधीयमानाः सर्वादेशा एव । 'कसस्याचि' इति प्रकृते 'लुग्वा दुह—' इति लुग्ग्रहणात् । ३ लक्षण-  
मिति—नच 'प्रत्ययजं प्रत्ययवत्' इत्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव भवति नतु प्रत्ययस्या-  
निकमित्यर्थलाभार्थं तत् । तेन नखैभिन्नो नखभिन्नः इत्यत्र पेसादिकं न । अन्ये तु अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धावपि उच्चारणप्रसङ्गरूप-  
पङ्कथार्थाभावेन नैसादिरिति व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमिति वदन्ति । ४ अङ्गकार्यमिति—एतच्च आङ्गमनाङ्गं वेति शेखरे स्पष्टम् ।



त्रिभ्यः । ॥ त्रेख्ययः । ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । ॥ त्यदादीनामः । ७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सार्वधन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । ॥ लोस्रोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । बाह्यादीनोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इतीदन्ताः ॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाजसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यो । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वाच्च नुद् । कौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययी-पप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किङ्गे चेति ईप्रत्ययः । किबन्तवातप्रमी-शब्दस्य तु अमि शसि कौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । परनेकाच्च इति वक्ष्यमाणो यण् प्रधी-वत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घव्यन्तत्वादल्लुब्ध्याविति सुलोपः । ॥ यू कयाख्यौ नदी । १।४।३। ईदूदन्तौ नित्यलीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च । पूर्वं कयाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं व-

पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥—अस्सदिति । प्राचा त्वव्यासादिति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम् 'सदृशं त्रिषु' इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात्, अव्ययीभावस्य तु वचनात्कीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥ त्रिशब्द इति । 'तरतेर्ङिन्' इति त्वाटिलोपः ॥—त्रेख्ययः । त्रेरिति षष्ठी न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं न तु सान्तं 'निजां त्रयाणाम्-' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति । ननु 'निजां त्रयाणाम्-' इति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु-' इति निपातनादे-तद्वाच्येत ॥ 'त्रेययङ्' इत्येव न सूत्रितम् । तत्करोति आचष्टे वेल्यर्थे 'तत्करोति-' इत्यादिना णिचि ततः क्तिपि 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाटिलोपाभावे 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुकि त्रित् । ततो बहुत्वविवक्षायामासि कृते त्रेययङि त्रया-णामिति रूपासिद्धेः । न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीय-स्त्वात् ॥—केचिदिति । त्रेः संबन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गौणत्वे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥—वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्तेत्यादावस्थायनद्वयदिति भावः ॥ त्यदा-दीनामः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोर्लुका लुप्तत्वा-त्प्रत्ययलक्षणं न ॥—द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहि-तैरत्वस्य बाधनात् । तथा किशब्देऽपि न दोषः । किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥—भवानिति । भवत् सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचाम्-' इति नुमि सति 'सर्वनामस्थाने-' इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥—भवन्ताविति । पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवाना-विति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥—इओऽपवाद इति । तथा च बहुत्वे अका-रान्तोऽयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव, तस्यैव इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥—किदिति । तेन 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इति भावः ॥—किबन्तवातप्रमी इति । माङ्घातोः क्तिपि 'ईत्व-मवकारादौ' इति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव किप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारकिबन्तात्क-तैरि किप् बोध्यः ॥—श्रेयस्य इति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इतीयसुनि श्रादेशः । 'उगितश्च' इति डीप् ॥—बहुश्रेयसीति । 'क्षियाः पुंवत्-' इति पुंवद्भावः । 'ईयसश्च' इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात् ॥—यू कयाख्यौ—। ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणम् । अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके । 'दीर्घाजसि च' इति निषे-धस्य 'वा छन्दसि' इति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपतिष्ठते । 'नेयडुवड्स्थानावली' इति निषेधाल्लिङ्गात् । तेन प्रथ्यै प्रध्य इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव । त्रियमाचक्षाते कयाख्यौ । मूलविभुजादित्वात्कः 'चक्षिङः क्स्यान्' आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥—ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेयस्यपि

१ केचिदिति—'आमि सर्वनाम्नः-' इत्येतस्य साहचर्यादिति तेषामाशयः । २ वस्तुतस्तु इति—नच गौणमुख्यन्यायेनात्र न भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र हि अप्रसिद्धत्वस्य गौणलाक्षणिकत्वस्य वा ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं विस्तरशो बृहच्छेखरे । ३ वातप्र-मीनिःशुद्धौ मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । ४ प्रथमेति—इदं च 'यूक्या-' इति पूर्वसूत्रविषयमेव ननु 'किति ह्रस्वश्च' इति सूत्रविषयम् । तेन अतिश्रिये ब्राह्मणायेल्यत्र विकल्पो न ।

कर्ममित्यर्थः । ॥ अम्भार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७।३।१०७। आम्भार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संज्ञदौ । हे बहुभ्रे-  
यसि । ससि बहुभ्रेयसीन् । ॥ आण् नद्याः । ७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां क्तितामाडागमः स्यात् । ॥ आटश्च । ६।१।  
९०। आटोऽपि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुभ्रेयस्यै । बहुभ्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वाद् । बहुभ्रेयसीनाम् । ॥ ऊं-  
राम् नद्याक्षीभ्यः । ७।३।११६। नद्यन्तादाबन्ताक्षीषावाच्च केराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुद् बाध्यते । बहुभ्रे-  
यस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अकथ्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिकक्ष्मीः । शेषं बहुभ्रेयसीवत् । कुमारीमि-  
च्छन् कुमारीवाचरन्था ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । ह्रस्व्याविति सुलोपः । ॥ अचि  
श्रुधातुश्रुवां य्वोरियङ्कुवङ्गौ । ६।४।७७। श्रुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्य चाङ्प्रत्ययङ्कुवङ्गौ स्तोऽजा-  
दौ प्रत्यये परे । ङिञेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । ॥ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य

पक्षोऽस्ति । 'आच्छीनयोः-' इति सूत्रस्वरसात् । तयोः क्थाद्यत्वं तु ङथादिषु खतः, तन्म्रीलक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचक-  
वर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं 'शेषो ध्यससि' इत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव  
धिसंज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् । तेन 'ध्यन्तजायन्तयोर्ध्यन्तं परम्' इति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे 'अससि'  
इत्यस्य ससिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु ससिश्चब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य ससिश्चब्दभिन्नत्वादतिससिनेत्यादि  
निर्बाधमित्यवधेयम् ॥ स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।  
यू किम् । मात्रे ॥ क्थाख्याविति किम् । ग्रामण्ये ॥—पूर्वमिति । कृतेः प्रागित्यर्थः । संज्ञायां यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसि-  
द्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥ वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह—नद्यन्तानामिति ॥—हे बहुभ्रेयसीति । अत्र  
ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्भार्थनद्योर्गुणः' इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे  
मात्राधिक्यात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च । अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः  
स्यात्तर्हि 'अम्भार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियालाघवमस्ति,  
परंतु 'जसि च' इत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् ॥—आण् नद्याः । 'अण् नद्याः' इत्येव सुवचम् ।  
विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुभ्रेयस्यै बहुभ्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु  
परत्वादाटा नुद् बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया केरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमङ्घ्रिधेरावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षी-  
णमिति चेद्, एवं तर्हि 'ह्रस्वनथापः' इत्यनन्तरं 'डेर्न' इत्येव सूत्र्यतामासीत्यनुवृत्त्या केरामो नुद् नेत्यर्थलाभात् । तस्मात्  
'अण् नद्याः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न प्रवर्तते इति दिक् ॥—आटश्च । यद्यपि इह ङयि 'वृद्धिरेचि'  
इत्येव सिद्धं ङसिङ्सोर्केरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्ददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । 'अजादीनामटा  
सिद्धम्' 'आडजादीनाम्' इति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु 'अटश्च' इत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥—डेराङ्—  
डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं 'समानाधिकरणे क्रियाम्'—इत्यादिनिर्देशात् ॥—आटा नुद् बाध्यत इति । आटि कृते तु  
पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्रतौ' इति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥—न सुलोप इति । 'लक्ष्मिर्नुद् च' इत्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो  
लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोऽपि नेति बोध्यम् ॥—कुमारीति । यद्यपि किबर्थं प्रति ङथन्तस्योपसर्जनलाभस्त्वं प्राप्तं,  
तथापि 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न लप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः फलानि  
हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'छक् तदित्छकि' इत्यत्र लप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनम-  
संभवादिति वक्ष्यामः ॥—अचि श्रु- । 'अमेव इः' इति इप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्रहणम् ॥  
अन्ये लाहुः 'गमः कौ' इत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे च कृते निष्पन्नोऽयं  
भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इणप्रत्याहारः परे-  
णैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्रुश्रुवोरव्यभिचारादित्याह—इवर्णोवर्णान्त-  
धातोरिति । श्रुधातुश्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङ्कुवङ्गोर्ह्रस्वं व्यर्थं स्याद्व्यधिकरणं च प्रसज्येतेति भावः ॥  
ननु सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि क्लिप्तं व्यर्थं 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशलनिवृत्तिसंभवा-  
दिति चेन्न । श्रुश्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशलप्रसङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्त्वा यथासंख्यमिह न प्रवर्तते  
इत्याह—आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ॥ य्वोः किम् । चक्रतुः चक्रुः ॥ अचीति किम् । आपृयात् । जुहुयात् ॥

१ हे बहुभ्रेयसीति—'अम्भार्थनद्योर्गुणः' इति वक्तव्ये ह्रस्वविधानाच्च गुणः इति तु न युक्तम् । मातृवाचकानःशब्दस्याम्भार्थ-  
त्वाद्गुणापत्तेः । नच तस्य स्त्रीत्वाल्लुका संनुदेरभावान्न तत्रोपयोग इति, हे वारे इतिवत् पक्षे गुणापत्तेस्तदवस्थत्वात् । २ य्वोरिति—  
इदं च धातोर्भिन्नवचनत्वेऽपि समानाधिकरणं विशेषणम्, 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । ३ इतीयङीति—ननु  
'धातोश्च्यमानं कार्यं धातुप्रत्यये' इति परिभाषया सुपि न प्राप्नोतीति वाच्यम्, न 'न भूषुधियोः', 'क्षियो दीर्घात्', 'भुवः  
संज्ञान्तरयोः' इत्यादिनिर्देशैः अत्र प्रकरणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् ।

६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ कुमार्यः । हे कुमारी । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उच्चयतीत्युच्चीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उच्च्यौ । उच्च्यः । हे उच्चीः । उच्च्यम् । ऊराम् । उच्च्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ऊराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुधियौ । यवक्रियौ । ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभिषेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतिस्त्वमेव नास्ति । यत्किंयायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गुत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीरुश्चिकमीरित्युत्तरपदलोपो वा । ॥ न भूसुधियोः । ६।४।८५। एतोर्येण न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ॥ सस्त्रायमिच्छति सस्त्रीयति । ततः क्प् । अल्लोपयलोपो । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

—एरनेकाचः—। ‘इणो यण्’ इत्यतो यण् इति वर्तते । ‘अचि श्रुधातु-’ इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु श्रुधुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उच्च्यौ । उच्च्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिद्ध्यर्थं धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥—प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । ‘ध्यायतेः संप्रसारणं च’ इति क्पि संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते ‘हलः’ इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥ ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा ‘यू ङ्याह्यौ-’ इत्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थाद् ‘एरनेकाचः-’ इति यण्विषयत्वेन ‘नेयडुवङ्-’ इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके ॥ अन्ये लाहुः । एवंतर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्यते । यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणम्’ इत्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु ‘नेयडुवङ्-’ इति निषेधेन नदीत्वाभावाभास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति ॥ ‘ङिति ह्रस्वश्च’ इति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशस्याभिसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमतेति विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥—उच्चीरिति । ‘सत्सुद्विष-’ इत्यादिना क्प् ॥—ऊरामिति । आङ्गत्वाम्रीशब्दान्तादपि ऊराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । ‘अग्रग्रामाभ्यां नयतेः’ इति णत्वम् ॥—नीरिति । नयतीति नीः क्प् ॥—गतिकारकेतरेति । गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते’ इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्ये इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥—शुद्धधियाविति । यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण् । शुद्ध्यौ शुद्ध्यः । एवमत्रेऽपि ॥—कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणैव भाव्यमिति प्रश्नः । दुर्धिय इत्यत्र ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य-’ इति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—दुस्थिता धीर्येषामिति ॥—वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य ‘भीत्रार्थानाम्-’ इति सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥—वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ ‘ओः सुपि’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह—अचि सुपीति । सुपि किम् । सुध्युपास्यः । वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, ‘अनन्तरस्य-’ इति न्यायेन ‘एरनेकाचः-’ इति ‘ओः सुपि’ इति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधाभ्युपगमात् ॥—स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्त इति । ‘एरनेकाचः-’ इत्यनेन ॥ न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखिशब्दस्य पदत्वात् ‘न पदान्त-’ इति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । ‘नः क्ये’ इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत् आह—कौ लुप्तमिति । ‘नपुंसके भावे क्तः’ कौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । कौ लुप्तमित्येतत्काचित्कं, कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा बेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत । बेभिद्यतेः क्पि अल्लोपे यलोपे च कौ लुप्तत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे श्रलन्तलक्षणानुप्रसङ्गात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं तु लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च कौ णिलोपः तदुभयं ‘द्वोः शङ्-’ इति वकारस्य किनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । ‘एत्येधत्युठ्सु’

१ यत्किमेति—अयं चार्थः ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्यत्र योगग्रहणाद्यभ्यते । २ सुधियौ इति—नचान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वात् ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः प्राप्नोतीति शङ्क्यम्, ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।

एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते त-  
तोऽपि परत्वात्सक्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । ऋसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तत इति सखः ।  
तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुख्यौ । ख्यस्यादिति  
दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रक्षीम-  
मिच्छतीति प्रक्षीमीः । एषा ऋसिऋसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यस्यादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रक्षीम्युः ।  
शुष्कीयतेः क्तिप् । शुष्कीः । इयक् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ऋसिऋसोः शुष्किय इत्यादि । इति ईदन्ताः ॥  
शंभुईरिवत् । एवं विष्णुवायुभाम्वादयः । ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः । ७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृज्वन्तेन तुर्यं वर्तते असं-  
बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ॥ क्रतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

इति वृद्धिः ॥ अत्रेदमवधेयम् । 'न पदान्त-' इति सूत्रे 'क्लिङ्गुपधालचङ्परनिर्हासकुत्वेषूपसंस्थानम्' इति वार्तिकमस्ति  
तदेकदेशानुवादोऽयं 'कौ लुप्तम्-' इत्यादीति । 'लुका लुप्ते न स्थानिवत्' इत्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः  
पद्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । 'आर्हात-' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुक्, 'लुक् तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक्, तस्य  
लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च ङीषो लुक्ः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवे-  
दिति शङ्क्यम् । ङीषो लुक् प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुक्ः परलखीकारात् । यद्वा, बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति  
नास्त्यत्रानुपपत्तिः । न च अडे तद्धिते विवक्षिते 'भस्याडे-' इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम् । यत्र  
भाविभलं तत्रैव पुंवद्भावः, इह तु लुकि भलाभावात्कृतः पुंवद्भाव इति कैयटेनोक्तत्वात् ॥ तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य  
पञ्चेन्द्रः । 'सास्य देवता' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त  
आनङ् न श्रूयते । पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कलस्यान-  
भ्युपगमात् । ये तु 'न पदान्त-' इति सूत्रे वर ई इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुगग्रहणं न कार्यम् ॥ उपधात्वे कर्तव्ये  
न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते 'वृद्धादकेकान्त-' इत्यादिना परिखशब्दात्सोपधलक्षणे छप्रत्यये  
पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पठयतीत्यादौ  
वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्हास-  
ग्रहणमेव ज्ञापकं चङ्परो यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्हासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन ।  
अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपपेति 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति  
चेत्, तल्लेन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यदवीवरत् । न च 'अगलोपि' इति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्बुद्धौ सत्यां टिलोप इत्य-  
भ्युपगमेनाग्लोपिलाभावात् । अत एव 'मुण्डमिथ्र-' इति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् ॥ कुत्वे न  
स्थानिवत् । अर्चयतेरर्कः 'कृदाधारार्चिकलिभ्य' इति कः । पाचयतेः पाकिः । इह 'चोः कुः' इति कुत्वे णिलोपो न स्थानि-  
वत् ॥ वार्तिकेऽस्मिन् क्चिङ्परनिर्हासोपधानां ग्रहणमावश्यकं, लुक् ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चे-  
त्यवधेयम् । 'चजोः-' इति कुत्वे चोदाहरणमन्वेषणीयम् ॥—सख इति । 'तेन सहेति-' इति बहुवीरौ 'वोपसर्जनस्य'  
इति सभावः ॥—सखीरित्यादि । 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्यचि च' इतीत्वम् ॥—दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतय-  
णादेश इति भावः ॥ ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेद्, अस्त्येवं, तथापि  
दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां, न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्या-  
स्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्वाच्यारूढत्वाच्च ॥—लूनमिति । 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठातस्य नः ॥  
—क्षाममिति । 'क्षायो मः' इति मः ॥—प्रक्षीममिति । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य'  
इति संप्रसारणम् ॥—शुष्कीरिति । 'शुष्ः कः' इति निष्ठातस्य कः ॥—पक्कीरिति । 'पचो वः' इति वः ॥  
—इयङिति । संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यण् नेति भावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ —हरिवदिति । तद्वत्साध्य  
इत्यर्थः ॥—तृज्वत् क्रोष्टुः । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । अस्मात् 'सितनिगमिमसिसच्यविधाम्कुशिम्यस्तुन्' इति  
तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, त्वि तु क्रोष्टुशब्दः, द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च  
तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुजन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुजन्तात्प्रथमा ।  
तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमे-  
वातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किंतु कुशेरेव, उपस्थितत्वात्, अर्थत आन्तर्याम्येतिमेव फलितमाह  
—क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्द इति । निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चिकीर्षते । अत्र सन्नन्तस्य 'पूर्ववत् सनः'  
इत्यनेन मित्वातिदेशे कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्वर्तार्थमिति चेत् । अत्राहुः ।  
निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति । व्यपदेशातिदेशो यथा । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन

७।३।११०। औ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते । ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१। ९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ॥ अमृन्तृच्स्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोत्तृपोतृप्रशा- स्तृणाम् । ६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे निव- मायम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् । ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।९७। अजादिषु तृती- यादिषु क्रोष्टृर्वा तुज्वत् । क्रोष्टा क्रोष्टे । ॥ ऋत उत् । ६।१।१११। ऋदन्तात् ऋसिङ्सोरिति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् । ॥ रात्सस्य । ८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आभि परत्वात्तृज्वलावे प्राप्ते ॥ ॥ जुमचिरतृज्वलावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्टोः ।

कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययायुदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा 'सुवाम- श्रिते पराङ्गवत्सरे' इत्यनेन 'श्रवत्पाणी शुभसती' इत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेन 'आमश्रितस्य' इत्यनेन शकारादुकारस्यायुदात्तत्वं सिध्यति ॥ शास्त्रातिदेशो यथा । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यनेन कालवाचिभ्यः 'तत्र भवः' इत्यधि- कारे यत् शास्त्रं तत् 'सास्य देवता' इत्यर्थे अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्राच्येष्वमित्यत्र यथाविहितं 'कालाद्भृ' 'प्राच्य ए- भ्यः' इति सिध्यति । कार्यातिदेशो तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा 'गोतो णित्' गौः गावौ गावः । अत्र णित्कार्यं वृद्धिरितिदिश्यते प्राधान्यात् । केचित्तु निमित्तातिदेशे 'गोतो णित्' इत्युदाहरन्ति, तन्मते कार्यातिदे- शस्य 'कर्मवत्कर्मणा—' 'स्थानिवदादेशः—' इत्यायुदाहर्तव्यम् ॥ रूपातिदेशो यथा । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्डवृ- न्दारिका । अत्र वतण्डीशब्दे 'पुंवत् कर्मधारय—' इत्यनेन पुंवाचकवातण्ड्यशब्दरूपमतिदिश्यते । इह मनो- रमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम् ॥ अन्ये तु 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशश्च सत्तै- तानतिदेशान्प्रक्षते ॥' इति सप्तविधत्वमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अत्र 'स्त्री पुंवच्च' इत्यनेन गोप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य 'वृद्धो यूना' इत्येकशेषे सति क्यर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते तेन क्रियामपत्यकृतबहुत्वे 'यममोश्च' इति छक् सिध्यति ॥—ऋतो छि—। कृत एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥ —अपृत्—। 'तुरिष्ठेमेयस्तु' इतिवत् इत्येव सिद्धे तृन्तृचोभेदेनोपादानं 'क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते' इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'न कोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृतद्धितयोरेव को गृह्यते । न कमात्रम् । तेन यदग्रे वक्ष्यति । 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुप्रहणम्' इति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये लाहुः । 'अपृत्—' इत्येव वक्ष्ये तृन्तृजि- ति भेदेनोपादानमवर्णनस्तुव्यावृत्तये । यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञाप- नाय तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति सिद्धमिति ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तृन्तृत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नियमार्थमिति । औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ धातृशब्दस्त्रौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ । धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ तेनेति । पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः । इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः ॥—क्रोष्टेति । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । (स च) 'सर्वनामस्थाने च' इत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् 'अमृन्—' इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशवि- कृतस्यानन्यत्वेन तृत्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टरावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—विभाषा तु—। 'यस्मिन्विधिसुदादौ—' इति तदादिविधिरित्याह—अजादिष्विति ॥—ऋत उत् । ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यात्तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन 'भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति' इति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति ॥—रात्सस्य । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेनैव सिद्धे नियमा- र्थमिदमित्याह—सस्यैवेति ॥—नान्यस्येति । ऊर्क् परिमार्द इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥—परत्वादिति । न च नुद् नित्य इति बाध्यम् । तृज्वलावे कृते संनिपातपरिभाषाया नुटो दुर्लभत्वात् इति भावः ॥—जुमचिरेति । वारीणां तिसृणां क्रोष्टृनामिति क्रमेणोदाहरणानि । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताभ्रयणात् । अत एव गुणदीर्घोला- नामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषाश्रुत्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्, अत्राहुः । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा 'न तिसृचतसृ' इतिज्ञापकानुष्ठिति भाष्यकृतोक्तम् । एवं च

१ भाष्यप्रयोगादिति—एवं च उणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः । पङ्कजशब्दवदष्टाध्यायीव्युत्पन्नत्वेऽपि योग- रुदिरवीकारे बाधकामावादिति तत्त्वम् ।

पक्षे इकादौ च शंसुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ इहः । इहौ । इहः । इहम् । इहौ । इहनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्षे विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ॥ ओः सुपि । ६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलपूवौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुस्वादयः । अनेकाचः किम् । लः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उलूः । उलूवौ । उलूवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । ललुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः । स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ वर्षाभ्वश्च ६।४।८४। अत्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दम्भतीति दम्भूः । अन्वदम्भूजम्बुकफेळककन्धूदधिधूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दम्भवौ । दम्भवः । दम्भूम् । दम्भवौ दम्भूम् । शेषं इहवत् । दधिति नान्ते हिंसायैऽभ्यये भुवः क्तिप् । दम्भूः ॥ ॥ दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दन्भवौ । दन्भव इत्यादि खलपूवत् । करभवौ । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाषण् । कारभवौ । कारभवः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भवावित्यादि । दग्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ धाता । हेधातः । धातारौ । धातारः ॥ ॥ ऋचर्णाञस्य णत्वं धाढ्यम् ॥ धातुणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ॥ ॥ नृ च ६।४।६। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥

नुमृज्वद्वावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—इहुरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । —इह्राविति । ‘दीर्घाञ्सि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति ‘इक-’ इति यण् ॥—अतिचमूशब्दे त्विति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इत्युक्तेः । तथा चैवमतिचम्व्वादय इति प्राचोक्तं नादर्व्यमिति भावः ॥—खलपूरिति । खलं पुनातीति पूः क्तिप् ॥—ओः सुपि । ‘इणो यण्’ इत्यतो यण् ‘एरनेकाचः-’ इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । ‘अचि श्रुधातु-’ इति सूत्राद्धातुः ‘एरनेकाचः-’ इत्यत्रेव संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि ॥—वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र ‘इको यणचि’ इति यणं बाधित्वा ‘प्रथमयोः-’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य ‘दीर्घाञ्सि च’ इति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ ‘अचि श्रुधातुभ्रुवाम्-’ इत्युवद्, तं च बाधित्वा ‘ओः सुपि’ इति यण्, तस्य ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे पुनरुवद्देशस्य प्रसक्तौ ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणिति बोध्यम् ॥ एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादविधय ऊह्याः ॥ ‘भेके मण्डकवर्षाभूशालूरलवदुर्दुराः’ इत्यमरः । ‘भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान्’ इति यादवः ॥—दम्भतीति । ‘दम्भी प्रत्ये’ तुदादिः । दम्भूर्यन्यकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥—व्युत्पादित इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु ‘दर्भणं दम्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते’ इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरिति उवङ्कोऽप्रसङ्गात् ‘इको यणचि’ इति यण्, स च ‘अमि पूर्वः’ इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दम्भूमिति । शसि ‘दीर्घाञ्सि च’ इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह—दम्भूनिति ।—दध्नीतीति । इदं च श्रीपतिमतम्, माघवेन तु ‘अन्वदम्भू-’ इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दृष्टादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् ॥—दन्भूरिति । तदुसर्पातिभेद इत्येके । कपिरित्यन्ये ॥—वक्तव्य इति । ‘वर्षाभ्वश्च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । एवं च ‘ओः सुपि’ इति प्राप्तस्य यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे ‘वर्षादन्करपुनःपूर्वस्य भुवः’ इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । ‘वर्षादन्कर-’ इत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य ‘न भूसुधियोः’ इत्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति तत्र । दन्करपुनःपूर्वस्य चेद्भवेदिति विपरीतनियमापत्तेः । तथा च पुनर्भ्वौ वर्षाभ्वौ इत्यादि न सिद्ध्येदिति ॥—दीर्घपाठ इति । ‘दन्कार-’ इति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङ्गेच, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङ्गेति विवेकः ॥ ‘पुनर्भूदधिधूरुद्धा द्विः’ इत्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो, न त्वत्रेत्याशङ्क्यायामाह—यौगिकः पुंसीति । पुनर्भूतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥—स्वयंभूवदिति । प्राचा तु दग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—धातेति । दधातीति धाता अञ्जयोनिः । इधामस्तृच् तुन् वा अनद् दीर्घसुलोपनलोपाः । व्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति, अबादिष्वपठनादिति भावः ॥—नेति । ‘नयतेर्दिभ’ इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनडादि प्राग्वत् ॥—नृ च । इह ‘छन्दस्युभयथा’ इति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—वा दीर्घः स्यादिति । केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि ‘चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम

१ गतीति—सकृत्वावित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वावृणु भवत्येव । २ दन्करेति—इदं च वार्तिकं ‘वर्षाभ्वश्च’ इत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ३ स्वार्थिक इति—स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः । तत्र भवः स्वार्थिकः । अध्यात्मादित्वाद्भुज् । द्वारादित्वप्रयुक्त ऐजागमस्तु इह न भवति द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन स्वशब्दादेशेदेतयोरेवेति नियमार्थकेनाप्राप्तेः ।

कृत् अनयोरनुकरणे (प) प्रकृतिवदनुकरणम् । इति वैकल्पिकातिदेशादिवै रपरत्वम् । कीः । कीरौ । किरः । सीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ऋति च तपरकरणादनङ्गणौ न । कः । क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्लु शङ्कु अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमून् । गम्ला । गम्ले । ऋसिङ्गोस्तु ऋत उचित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल । शकुल । इत्यादि ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥ सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ।

शान्तेः कथा 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि-' इत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन् । किंच 'छन्दस्युभयथा' इति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिष्ठतस्तत् इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अवशिष्टेषण विकल्पदर्शनात् । तथा च 'धाता धातृणाम्' इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्हस्वः पठ्यते, नङ्चैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥  
—प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र लयाद्यलकरणादनङ्करणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वमिति ॥—इत्वे रपरत्वमिति । 'ऋत इद्वातोः' इतीत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम् ॥—कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एवं—सीरिति । तृधातुः ॥—इत्यादीति । 'ऋत उत्' इति तपरकरणात् ऋसिङ्गोस्तु उदादेशो न । क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुद । क्राम् । ङौ तु क्रिय इत्यादि ॥ इत्युदन्ताः ॥ अनङ्गिति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशन-' इति सूत्रप्रवृत्तेः ॥—गुणविषय इति । 'ऋतो ङि-' इति गुणविषये ॥—गमूनिति । लृवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः-' इति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लकारद्वयगमौ लकारो दोषोऽस्त्विति चेत्, अत्राहुः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थादलृवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव लकाराकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगमौ दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतृनित्यादौ रेफद्वयगमौ दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गम्लुभ्याम् । गम्लुभिः । गम्लुभ्यः । आमि तु गमूणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु लकारस्थाने लकारद्वयगमैर्णैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्चाभावात् 'ऊकालोऽच्-' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगमैर्ण भवितव्यम्, 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम्, 'अकः सवर्णे' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः । अत्राहुः । उभयोरप्यच्चसिद्धये वर्णसमाम्नाये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वैष्टसिद्धिः । न च दीर्घलृसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घः इति शङ्क्यम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिदङ्कारद्वययुक्तः कदाचिदङ्कारेण आन्तर्यादङ्कारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतृऋकार इत्यत्र रेफद्वयगमौ न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्व्रवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'अकः सवर्णे-' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ऋ वा लृति लृ वा' इत्येतन्न प्रत्याख्यातम् 'तुल्यास्य-' इति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकं, 'उक्ते' इति 'ऋ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवचमेवाऽकोऽकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङौ तु 'ऋतो ङि-' इति गुणो लपरः । गमलि । गम्लोः । गम्लुषु । एवं शकुशब्देऽप्युक्तम् । इति लृदन्ताः ॥ ॥—सेरिति । अस्यापत्यमिः कामः, अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तथा वा सह वर्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावे 'आहुणः' ॥—सय इति । ननु से इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादादेशं बाधित्वा जसि परतः 'एङः पदान्तात्-' इति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् ननु सय इति चेत् । अत्र केचित् । एवं तर्हि 'थासः से' 'ईशः से' इति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयमस्तु, तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति ॥—स्मृतेरिति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—स्मृतय इति । नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपेण भाव्यं न लयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दलक्षणमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । 'स्वादिष्वसर्वनाम-

१ इत्वे इति—'किरश्च पञ्चम्यः' इति निर्देशात् अथातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । २ सेरिति—ननु इना सह वर्तते इति विग्रहे सभावात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्गुणे सहेः इति रूपं स्यात् । नच ततः सादेशः, एवमपि एदन्तता दुर्लभैव इति चेत्, न, उत्तरपदाधिकारस्यबहिरङ्गोऽन्तरङ्गपरिभाषा प्रवृत्तेः 'इच एकाचोऽम्-' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादक्षतेः ।

॥ इत्येवन्ताः ॥ ॥ ॥ गोतो णित् । ७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावौ । गावः । ॥ औतोऽमृशसोः । ६।१।९३। आ ओत इति छेदः । ओकारादमृशसोरधि परे आकार एकादेशः स्यात् । सासा साहचर्यात्सुवेव भम् गुणते । नेह । अधिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥ ॥ औतो णिदिति वाच्यम् । विहितविशेषणं च । तेन । सुधौः । सुधावौ । सुधावः । ओकारा-न्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाच्चेह । हे भानो । हे भानवः । वः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ इत्येवन्ताः ॥ ॥ ॥ रायो हलि । ७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽ-कारोऽन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रावः । रायम् । रावौ । रावः । राया । राभ्या-मित्यादि ॥ इत्येवन्ताः ॥ ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽमृशसोरितिह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

स्थाने 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नमं च, क्रियाया संबन्धं यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्-' इति 'स्वादिषु-' इति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति । पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्वाधमेव । तथा सत्य इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वयत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गलाङ्गणे कृते सहशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तत्तरपदलाभावात् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावनि-वेधाच्च । अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः तथापि स इत्यदन्तमेव रूपं स्यात् तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः' इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥—गोतो णित् । 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिक-रण्यात् । तदाह—सर्वनामस्थानमिति ॥—णित्कार्यकृतस्यादिति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥—गौरित्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् । तद्धितो यः शस् स ओकारान्ताच्च संभवती-त्याशयेनाह—शसा साहचर्यादिति । 'सुप्ति' इत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम् । कैयटस्तु तद्धितोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्योदमः सुत्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशस् सुवेव संभवति, न तु तद्धित इत्याह—अचिनवमिति । चिनोतेर्लङ्गदेशस्य मितः 'तत्स्थस्यमिपाम्-' इत्यम् ॥—औतो णिदिति वाच्यमिति । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्य-मित्यर्थः । एवं च गामित्यत्र परत्वाद्बुद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्यो-दन्ताः ॥ ॥—रायो हलि । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्त्यामिति च वर्तते तदाह—आकारान्तादेश इति । 'अयैरैविभवा अपि' इत्यमरः । 'रायिश्छान्दसः' इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्परं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो मि-' इति सूत्रे कैयटः । स एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥—ग्लौरिति । 'ग्लौर्मृगाहः कलानिधिः' इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर-' इत्यृट् 'एत्येधत्यृट्' इति वृद्धिः । अच्छावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥—न प्रवर्तत इति । हे ग्लौरित्यत्र संयुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र 'कसिङ्सोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥—सावर्ण्याभावज्ञापनादिति । सति तु सावर्ण्ये एवञ्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच्' इत्येतत् 'वृद्धिरादेह' इति पठितुं शक्यत्वात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदैतोरौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् 'ऐ औच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य-' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥ ननु 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'न ध्याभ्याम्-' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेह' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णाग्राहकतया वैयाकरणः सौबन्ध इत्यादा-वेदोतावेवागमौ स्तो, न लैदौतौ । ततश्च वैयाभ्याभावात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तसूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु 'एओह' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच्' इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च 'ए ओह' इति सूत्राभावे 'अदेङ्गुणः' 'एङि पररूपम्' 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेहप्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये 'अदेङ्गुणः' 'एचि पररूपम्' 'एचः पदान्तादति' इति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एच्ग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिद्ध्य-र्थम् 'एओह' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति

१ औतो णिदिति—'गोत-' इत्यत्र तपरकरणेन लम्बोऽयमर्थः । २ विहितेति—अत एव दिव ओदिति वक्तव्ये औकारविधानं चरितार्थम् ।



## अजन्तलीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । ॥ औऋ आपः । ७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौऋः शी स्यात् । औऋलौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे ।  
 रमाः । ॥ संबुद्धौ च । ७।३।१०६। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्हस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे  
 रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । क्रीत्वाङ्गात्वाभावः । ॥ आङि चापः । ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्या-  
 ऽङ्स्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । ॥ याडापः । ७।३।११३। आपः परस्य ङिङ्चनस्य याडा-  
 गमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं  
 दुर्गादयः । ॥ सर्वनाम्नः स्याद्द्वन्द्वश्च । ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्ये क्तितः स्याद् स्यादापञ्च इत्स्यः ।  
 याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् ।  
 सर्वयोः । सर्वासु । एवं विधादय आबन्ताः । ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८। अत्र सर्वनामत्ता  
 वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराळे इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाद्देह । योत्तरा सा  
 पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरी-

प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वाच्च ॥ यदा हि 'खराणामूष्मणां चैव' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् 'एङ्गै विवृततरौ, ऐचौ  
 विवृततमौ' इत्यभ्युपगम्यते, तदात्वेदैतोरौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔच्' इति 'एओङ्' इति वा सूत्रं  
 नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेङ्गोर्विवृततमलाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृततलस्य सत्त्वात्तदादाय  
 तुल्यप्रयत्नत्वमेङ्गोरेचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तानुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्प्रयेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति 'इको  
 गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि—'खराणामूष्मणां च—' इत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेता  
 नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरलरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । 'जयः करणम्', 'प्राण्यानां  
 भवने' इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेण समाहितम् । लडुक्करीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु चेता  
 नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीषद्विवृततमेदेन खराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्या-  
 भावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा 'रम क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्थापयः । हल्ङ्यादिलोपः ।  
 न चात्राबन्तलादेव खाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि ङ्यापोः पृथग्रहणादिति वाच्यम् । ङ्याबन्ग्रहणस्यान्या-  
 र्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥—शी स्यादिति । 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तते इति भावः ॥  
 —संबुद्धौ च । 'बहुवचने ऋत्येत' 'आङि चापः' इत्यतः एत् आप इति चानुवर्तते तदाह—आप एकारः स्यादिति ।  
 —एङ्हस्वादिति । न चात्र हल्ङ्यादिनैव मुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ च' इत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति  
 शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावादात्वेऽप्याकाररूपलाभावात् । आआवि-  
 त्याकारं प्रथिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्हस्वात्—' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—आङि ।  
 चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह—ओसि च पर इति ॥—रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वा-  
 न्तत्वेन ग्रहणाद् 'अतो भिस् ऐस्' इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरलसामर्थ्यान्नैवमिति वाच्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरि-  
 त्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्नैवम् । अत्विधौ 'अन्तादिवच' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—याडापः । 'धेर्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङित्तीति  
 सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन षष्ठा विपरिणम्यत इत्याह—ङिङ्चनस्येति । अत्र 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात्  
 सुप एव याद् । तेन अपित्सर्वधातुकस्य ङित्वेऽपि मालेवाचरतो मालात् इत्यादौ तसादेर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मिन्—'  
 इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम्, पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधा-  
 नात् मालात् इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ 'यद्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे'  
 इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्भावात् ॥—वृद्धिरेचीति । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम् तदुपेक्षितम् ।  
 यादस्याटोऽकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥—सर्वनाम्नः स्याद्—। दीर्घोच्चारणं प्रायवत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥  
 आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्काह—एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ विभाषा दिक्समासे—।  
 गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इति प्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि-  
 विषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥—स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तद्विक्समासविधायके 'दिङ्नामानि—' इति सूत्रे 'शेषो

१ रमे इति—'यस्येतिच' इति लोपस्तु न भवति । अभत्वात्, औऋः इयां प्रतिषेधाच्च । २ परस्येति—आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो  
 विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायै इत्यत्र न स्यात् ।

त्युक्तेर्नह । अन्तरायै नगर्है । ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३।११५। आभ्यां क्तः स्याद स्यादापञ्च  
इत्थः । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम् । तीयस्य क्त्विप्संख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः ।  
द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रभावत् । एवं तृतीया । अम्भार्यनद्योर्हस्वः । हे अम्ब । हे अक् । हे अङ् । असंयुक्ता  
हे डलकांस्त्रुतां इत्यो न । हे अम्बाहे । हे अम्बाळे । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस । अमि  
नुदः परत्वाज्जरस । जरसामित्यादि । पक्षे इकादौ च रभावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभा-  
षाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केषिदाहुस्तस्मिन्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवन्नावेनाबन्ततामाश्रित्य ।  
औङ आपः । आङि चापः । याडापः इत्स्वनद्यापः । डेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नसनिष्पृत्सु ।  
तथाप्यनस्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आश्रित्य प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं इल्ल्यादिसु-  
त्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रक्षेपादतिरुद्धः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्वर्धग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिस्रुद्धा-  
येत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवन्नावेनापूर्त्वं चाश्रित्य याद् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याद्वि-  
धानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनिबन्धात् । पद्व इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे  
सुदि च रभावत् । निशाया निष् । निशः । निशा । ॥ प्रश्नप्रश्नसृजसृजमृजयजराजन्नाजच्छशां षः । ८।२।३६।

बहुमीहि । इत्यतो बहुमीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥—त्यक्तं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्र-  
त्ययान्तत्वाभावाद् ‘विभाषा द्वितीया—’ इति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीय-  
प्रत्ययान्तत्वात् ‘तीयस्य’ इति पुनर्पुंसकार्थमवश्यं वक्ष्येनानेनैव सिद्धौ ‘विभाषा द्वितीया—’ इति सूत्रं न कर्तव्यमिति  
भावः ॥—अम्भार्यनद्योर्हस्वः । अत्र ‘अम्भार्यं ह्यक्षरं यदि’ इति वचनात् ह्यक्षरस्यैवाम्भार्यस्य हस्वो भवति नान्ये-  
षामित्याशयेन फलितमाह—असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥—जरेति । ‘जृष् वयोहानौ’ इत्यस्मात् ‘विद्भिदादिभ्यः—’  
इत्यङि ‘ऋश्शोऽङि—’ इति गुणे कृते टाप् ॥—शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु ‘औङ आपः’ ‘हस्वनद्यापो नुद’  
इत्यपेक्षया ‘जरायाः—’ इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परलम् ‘आङि चापः’ ‘याडापः’ ‘डेराम्’ इति विधयो जरसादेशं बा-  
धिला परत्वात् स्युरिति चेत् । अत्राहुः । ‘आङि चापः’ इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन ‘जरायाः’ इति जरसादेशप्र-  
सक्त्या नित्यलादेकारादेशं बाधिला जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव जरसादेशे कृतेऽपि स्थानि-  
वत्त्वेनाबन्तत्वात् ‘आङि चापः’ इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वा-  
त्तदप्रवृत्तेः । ‘याडापः’ इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गलाभाधते । आकाररूपापः परस्य क्तः सुपो विहितस्य याटो  
बद्धाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । डेराममपि जरसादेशो नित्यलाद्भाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य डेरामि कृते संनिपातपरि-  
भाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् ॥ रूपमालायां जरसीत्युक्त्वादित्यनुरोधादुक्तपरिभाषाया  
अनित्यलाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥—स्वाश्रयमिति । यमादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यमादिसुप एव याडा-  
गमापादानात्स्वशब्देन तत्परामृश्यते ॥—स्थानिवन्नावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याद् स्यादिति वाच्यम् ।  
अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतो व्याचष्टे—आबन्तं यदङ्गमिति ।  
‘यस्मात्प्रत्ययविधित्वादित्येव तदस्य ग्रहणम्’ इति नियमादिति खेदेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यथाबन्तं खेदेति तदङ्गं न  
भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः । ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इत्यापुग्रहणेनाबन्तं गृह्यते ।  
आबन्तस्याङ्गविशेषणे लाबन्तान्तग्रहणादतिरुद्धायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थमिति यद्युच्यते, तद्धेतोनाबन्तं विशेष्यताम्—अङ्ग-  
सङ्गकं यथाबन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्काऽहं इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह—  
उपसर्जनेनेति । अयं भावः । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न’ इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते  
न तुपसर्जनेऽपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ‘प्यङः संप्रसारणं पुत्रप्रत्यो-  
स्त्युक्ते’ इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्धस्य हि प्यङन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसी-  
त्युत्तरभागस्य ङ्यन्तलाघया इल्ल्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य प्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् ।

१. त्यक्तं शक्यमिति—ननु अनुप्रत्ययान्तस्य द्वे रूपे यथा स्यातां तदर्थमिदं चरितार्थमिति वाच्यम् । नच महाविभाषयान्-  
प्रत्ययान्तावे रूपद्वयसिद्धिरिति प्रमितव्यम् । तत्क्षये महाविभाषासंबन्धाभावस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् इति चेन्न । भागार्थे विधी-  
यमानस्य स्त्रीत्वाभावात् । अत्रच प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव मानम् । अत एव संक्षेपसर्जनार्थमपि न, सर्वनाम्नः स्यादिति साहच-  
र्याच्च । २. अम्भार्येति—अत्र वार्तिकं ‘मातुर्मोतच् पुत्रार्थमर्हते’ इति । जननीद्वारा पुत्रस्य प्रशंसायां श्रुत्यायां मोतको मातृजदेशो  
भवति सच समासान्तकवपवाद इति तदर्थः । उदाहरणं तु हे गार्गीमात इति । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न श्रुत्यं तत्र तु हे गार्गीमातृक  
इत्येव भवति । स्पष्टं चेदं जैनेन्द्रव्याकरणे, तत्रहि ‘मातुर्मोतः पुत्रेऽहं सिनामन्धे’ इति सूत्रमेव वर्तते । आमन्धे सिना संनो-  
धनैकवचनेन सहेत्यर्थः ।

ब्रह्मादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च चकारोऽन्तादेशः स्यादुल्लिख्य पदान्ते च । यस्य जश्त्वेन ङकारः । निङ्ङ्याम् । निङ्ङिभिः । सुपि ङः सीति पक्षे धुद । चत्वंम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति दतयोद्धयौ न । न पदान्ताद्गोरिति हुत्वं न । निङ्ङिषु । निङ्ङिषु । ॥ षटोः कः सि । ८।२।४१। यस्य हस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचिषु ब्रह्मादिसूत्रे दादेर्बांतोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे । निङ्ङ्याम् । निङ्ङिभिः । जश्त्वंम् । श्रुत्वंम् । चत्वंम् । निङ्ङिषु । चोः कुरिति कुरत्वं तु न भवति जश्त्वेन स्यात्सिद्धत्वात् । ॥ मांसपृतनासानूनां मांसपृतनयो वाच्याः शसादी वा । पृतः । पृता । पृज्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । कीत्वात्त्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या । ॥ इति ह्रस्वश्च । १।४।६। इत्युच्यस्थानौ कीशब्दभिन्नौ नित्यलीलिङ्गाधीकृतौ ह्रस्वौ च इवर्णौ क्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो किति परे । आण् नद्याः । मत्ये । मतये । मत्याः २ । मतेः २ । नदीत्वपक्षे औदिति केरौत्वे प्राप्ते । ॥ इदुद्ग्याम् । ७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्ग्यां परस्य केराम् स्यात् । पक्षे अष षेः । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः । ॥ त्रिचतुरोः क्रियां तिसृचतस्र् । ७।२।९९। कीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । ॥ अचि र ऋतः । ७।२।१००। तिसृचतस्र् एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घात्वानामपवादः । तिस्रः २ । आभि नुर्मचिरेति नुद । ॥ न तिसृचतस्र् । ६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । क्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणाच्चेह । प्रियाच्चयकीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आभि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका

पूर्वपदस्य ध्यङन्तस्य पुत्रपत्योत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'व्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—दतयोद्धयौ नेति । धुदभावे टस्य ठे न । धुदपक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥—न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य कत्वं न भवतीत्यर्थः ॥—केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ॥—निचशु इति । अत्र 'शश्छोऽटि' इति पक्षे छत्वं बोध्यम् ॥—मांसपृतनेति । पृतना सेना ॥—नात्वं नेति । 'अक्रियाम्' इति पर्युदासादिति भावः ॥—इति ह्रस्वश्च । 'वामि' इति सूत्राद् वैत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नेयइवस्थानौ' इति निषेधप्राप्तावारम्भसामर्थ्यात् । इदेयइवस्थानौ कीशब्दभिन्नौ नित्यलीलिङ्गाविति त्रीणि ईदुत्तोर्यवेषणानि, ह्रस्वयोस्तु क्रियामित्येव विशेषणं, नतु नित्यलीलपत्यन्तम् । अन्यथा इच्छाशनिप्रश्रुतीनामुभयलिङ्गानां पदमृदुप्रश्रुतीनां सर्वलिङ्गानां च कीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि तेषां नित्यलीलाभावात् । मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यप्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाख्याप्रहणं विहाय कीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते, तदेतदाह—ह्रस्वौ च इवर्णौ क्रियामिति ॥—औत्वे प्राप्त इति । 'केराम्' इत्यपेक्षया परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु 'औत्' इति सूत्रे 'इदुद्ग्याम्' 'अष षेः' इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलकभ्यायमुपादाय 'विनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । 'इदुद्ग्याम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमजसमेतत् ॥—त्रिचतुरोः । 'अष्टनः आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् । 'क्रियाः पुंवद्' इति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥—गुणदीर्घात्वानामिति । तिस्रस्तिस्रन्तीत्यत्र 'ऋतो डि' इति गुणस्य रत्वमपवादः, तिस्रः पश्येत्यत्र तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उट्' इत्युल्लस्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्येऽपवादव्यायेन दीर्घोऽप्योरेव रत्वमपवादः स्यात् तु 'ऋतो डि' इति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥—त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वादि त्रिचतुरोरित्यस्यैव क्रियामिति विशेषणं नास्त्येति भावः ॥—प्रियतिस्रेति । प्रिया जस् त्रि जस् इति स्थिते 'अन्तरज्ञानपि विधीन्बहिरज्ञो छुग्बाधते' इत्यकृत एव तिस्रादेशो सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः 'क्रियाः पुंवद्' इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । 'ऋदुशन' इत्यनङ् ॥ यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन कीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या क्रियां वृत्तिर्बोधा । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिरिति पक्षे तु की-

१ तस्यासिद्धत्वादिति—चयो द्वितीया इति वार्तिकस्य 'नादिन्याम्ने' इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वादिति भावः । २ नात्वं नेति—कीत्वादित्यनुकूप्यते । अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव इति नोक्तं, नहि पुंस्त्वाभावो नामावे प्रतिबन्धकः । नपुंसकेऽपि तदङ्गीकारात् । ३ मत्यामिति—नच संनिपातपरिभाषया यणभावो वाच्यः, 'आणूनद्याः' इत्यादिनिर्देशात् । ४ त्रिचतुरोरिति—अत्र वार्तिकम् 'संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्' इति । तिसृका नाम ग्रामः । ५ ऋत इति—इदं च अनुवृत्तितिसृचतस्र्शब्दयोः षष्ठ्यन्तत्वकामार्थम्, अन्यथा अयं रादेशो हि तिसृचतस्रोरजादिविभक्तौ परे बाधकः स्यात् । कृते तु ऋकारग्रहणे उपजीव्यत्वाद्वाधो न भवति । ६ नुमचिरेति—नच स्वार्थद्रव्यवहिरुत्तलिङ्गरूपार्थविभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राभादेशापेक्षयान्तरङ्गत्वाद्गुटि सिद्धे पूर्वविप्रतिषेधोक्त इति वाच्यम्, 'न तिसृचतस्र्' इति सूत्रे तिसृग्रहणेन पतत्सृचविषये बहिरङ्गपरिभाषानाम्रयणात् । अन्यथान्तरङ्गत्वात्त्रया देशे तदसंगतिः स्पष्टैव ।

लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च तिच्चादेशः । न लुप्ततेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसु । ॥ रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवङ्गावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिच्चा । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । हे २ । इन्द्रायाम् ३ । इयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्ये इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गिणिङ्गावे च प्राप्ते । ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्ग्यन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तृतीतन्त्यादयः । स्त्री । हे स्त्री । ॥ स्त्रियाः । ६।४।७९ । स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः । ॥ वामशसोः । ६।४।८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वाद्बुद्ध् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । गुणनाभावौत्वनुङ्गिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । स्त्रीष्वे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ्कित्यवधार्यताम् ॥ जसि च । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रिये । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः । वामशसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रिणा । घेङिति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रीणाम् । अथ वेः । अतिस्त्री । ओस्त्रीकारे च भित्त्वं स्यादमृशसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽपि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्तुपसर्जने ॥ स्त्रीष्वे नु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । छेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवङ्गावत्पक्षे प्राग्वद्भूपम् । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिणाः २ । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । किति इत्स्त्रिश्चेति इत्स्त्रान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्धस्यैवानुबुद्धेर्दीर्घस्यायं निषेधो ननु इत्स्त्रस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्री । स्त्रीः । स्त्रियौ । स्त्रियः । ॥ नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री । १।४।४ । इयङ्बुवङ्गोः स्थितिर्ययोरित्यादीवृत्तौ नदीसङ्गौ न स्तो ननु स्त्री । हे स्त्रीः । स्त्रिये । स्त्रिये । स्त्रियाः । स्त्रियः । ॥ वामि । १।४।५ । इयङ्बुवङ्-

निष्ठसंख्यासमर्पकयोश्चिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः तेन प्रियास्त्रीणी वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्वेऽपि न तिच्चादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्येतत्पुनरागतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥—अनित्यत्वादिति । 'इकोऽपि' इत्यङ्ग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्याभिसादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च 'न डिसंबुध्योः' इति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायचीत्यावश्यकमिति बाध्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थे तदिति बाध्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीति करणस्य वैयर्थ्यात् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्जग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अतएव प्रियतिसु प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥—रादेशादिति । अत्र 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति भाष्यं मानम् ॥—इत्यादीति । प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे । प्रयतिस्त्रः प्रियतिसृणः । अमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । प्रियतिसृणाम् ॥—द्वेरत्वे सत्याच्चिति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि लयाद्यलं टापो निमित्तं 'न यासयोः' इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥—अङ्ग्यन्तत्वादिति । केचिदिह 'कृदिकारात्' इति पाक्षिकं स्वीयमिच्छन्ति । तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । 'लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च ॥—स्त्री इति । स्त्रायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । 'स्यायतेर्दृट्' । 'लोपो व्योः' इति यलोपः, टित्त्वान् स्त्रीष् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः ॥—परत्वादिति । 'स्त्रियाः' इति इयङ्पेक्षया ॥—इयादेशोऽपि नान्यत्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्थेव, न लन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥—इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति । 'यू क्थास्यौ' इत्यनुवर्तनादियङ्बुवङ्स्थानाविति ईदृशोर्विशेषणम् । तेन इयङ्बुवङ्स्थानावीदृतावेवास्त्रीति पर्युदासौ न तु इत्स्त्राविति भावः ॥—श्रीरिति । 'क्वचित्प्रच्छिन्न' इत्यादिना क्विदीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावाच्च सुलोपः ॥—नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री । तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युट् । इयङ्बुवङ्गोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलितार्थमाह—इयङ्बुवङ्गोः स्थितिर्ययोरिति । स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः । हे प्रधि । अत्र 'एरनेकाच' इति यणा इयङ्गो बाधनात् 'नेयङ्बुवङ्स्थानौ' इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङ्बुवङ्गौ निष्पाद्येते तत्रैव नदीसङ्गाया निषेधः । यत्र लपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा 'नेयङ्बुवङ्गोः' इत्येव ब्रूयात् । इयङ्बुवङ्गोर्निमित्तभूतौ यू नदीसङ्गौ नैत्यर्थलाभात् । अस्त्रीति किम् । हे स्त्री ॥—वामि । 'यू क्थास्यौ नदी' 'नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री'

१ वामि—अत्र वा वामि इत्येव च्छेदः ननु अमीति द्वितीयैकवचने नदीकार्याभावात् ।

स्थानौ कयाख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्ति-  
कारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् । लिङ्गान्तरानभि-  
धायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति वि-  
शेषः । सुषु धीर्यस्याः सुषु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुषु धीरिति विग्रहे तु  
श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंभर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं लक्षपवनादेरपि  
पुंभर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । ॥ स्त्रियां च । ७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तुजन्तवद्रूपं लभते ।  
॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् । ७।१।९। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्टी क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः । वर्षागौरीवत् ।  
भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः कासि हे सभु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । लक्ष्मः पुंवत् ।  
पुनर्भूः । इन्करेति यणा उक्ते बाधनाभेयकुवकिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भवम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भवः ।  
॥ एकाजुत्तरपदे णः । ८।७।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्याभिप्रायपरस्य प्रातिपदिकान्तजुम्बि-  
भक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यादित्येव सिद्धे पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वाद्बुद्धिः ।  
पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे  
वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्द्वन्द्वे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभवः । स्वयंभूः पुंवत् । ॥ न षट्-  
स्वस्त्रादिभ्यः । ७।१।९०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः । स्वस्त्रा तिस्रश्चतस्रश्च नानां दुहिता तथा ।

त्यनुवर्तनादाह—इयङुवङोः स्थानावित्यादिना । यद्यपि नेति प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे  
विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह—चा नदीसंज्ञौ स्त इति । 'दिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रेऽ-  
प्येवमेव ॥—प्रधीशब्दस्य त्विति । 'एरनेकाच-' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङुवङ्स्थानौ-' इति निषेधोऽत्र न  
प्रवर्तते ॥ यत्र लपवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे—लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष  
इत्यनुपदमेव वक्ष्यति—पुंवद्रूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥—लक्ष्मी-  
वदिति । मतद्वयेऽपीति शेषः ॥—सुषु धीर्यस्या इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि  
धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुंवदिति चेत् । अत्राहुः । 'नेयङुवङ्स्था-  
नावङ्गी' इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दे 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्वर-  
सतः संगच्छते इति ॥—मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥—श्रीवदेवेति । बुद्धि-  
वाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥—स्त्रियां च । असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृज्वत्क्रोष्टुरिति  
वर्तते तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह—स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः  
क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्ट्रीर्यैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, क्षीर्यं च क्रोष्टुशब्दं  
गौरादिषु पठन्ति तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्यति । 'तेन क्रीतम्' इति ठकः 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुका लुसलात् 'लुफक्षितलुकि'  
इति क्षीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥—ऋन्नेभ्यो—। ऋ ऋकारः, नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुलम् । प्रातिपदिकवि-  
शेषणात्तदन्तविधिः स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि ॥—क्रोष्ट्रीति । 'स्त्रियां च' इत्येतस्याङ्ग-  
त्वाद्नेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो जीविति बोध्यम् ॥—भूरिति । भ्रमतीति भूः । 'भ्रमेव हः' इति  
भ्रमतेर्ह्रप्रत्ययः ङित्वाट्टिलोपः ॥—हे सभूरिति । ह्रप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वात् । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुव-  
ङ्स्थानौ-' इति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति—कथं तर्हि । 'विमानिता  
सुभु पितुर्गृहे कुतः' इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥—बहुवच इति । केचित्तु 'नेयङुवङ्-' इति सूत्रे 'वामि'  
इत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिर ॥ तदसत् । तथा सतीह नम्रग्रहणं 'वामि' इत्युत्तरसूत्रं च  
व्यर्थं स्यात्, 'वेयङुवङ्स्थानौ' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति कथंचित्समादधुः ॥—  
एकाच्—। एकोऽच् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः  
समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन्समास इति । 'रषाभ्यां नो णः-' इत्यतो ण इत्य-  
नुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—आरम्भसामर्थ्यादिति । 'प्रातिपदिकान्तजुम्बिभक्तिषु च'  
इति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेऽपि नदीसंज्ञाया अभावात् 'दिति ह्रस्वश्च'  
इत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥—न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो जीबिव व्यव-  
हितेषावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्तापौ नेति । स्वस्त्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां त्भौ ॥—स्वस्त्रा तिस्र-  
इति । 'न तिस्रचतस्र' इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव जीबभावे सिद्धे स्वस्त्रादिषु तिस्रचतस्रशब्दपाठो न कर्तव्य इति

याता मातेति ससैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ अपृथगिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । ससि मातुः । दौर्गौवत् । राः पुंषत् । नौगौवत् ॥ ॥ इत्यजन्ताः क्लीलिङ्गाः ॥

### अजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

॥ अतोऽम् । ७।१।२४। अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एहस्वादिति ह्यमात्रलोपः । हे ज्ञान । ॥ नपुंसकाच्च । ७।१।१९। क्लीबात्परस्यौः शी स्यात् । असंज्ञायाम् । ॥ यस्येति च । ६।४।१८४। भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । ॥ औः इयां प्रतिषेधो वाच्यः । ज्ञाने । ॥ जहशसोः शिः । ७।१।२०। क्लीबादनयोः शिः स्यात् । ॥ शि सर्वनामस्थानम् । १।१।४२। शि इत्येतदुक्त-संज्ञं स्यात् । ॥ नपुंसकस्य झलच्च । ७।१।७२। झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्धत् । ॥ शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ॥ अङ्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१।२५। पञ्चभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरैर्द्वादशः स्यात् । ॥ टेः । ६।४।१४३। ङिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वावसाने

‘कुन्मेजन्तः’ इति सूत्रे कैयटः ॥—स्वसेति । ‘सावसेर्ङ्’ । ‘ऋदुशन-’ इत्यनङ् । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युः’ । ‘भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ ॥—दौर्गौवदिति । ‘गमेर्ङोः’ । बाहुलकाद्गुतेरपि । ङित्वाङ्लोपः । ‘ओतो णित्’ इति णिद्वद्भावादिति ॥—राः पुंषदिति । यद्यपि पुलिङ्ग एवायम् ‘अर्थं रैविभवा अपि’ इत्यमरकोर्मेभिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि ‘रात्येन राः क्लीत्येके’ इति क्षीरस्वामिना क्लीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥—नौगौव-दिति । ‘ग्लानुदिभ्यां ङौः’ । ङित्वाङ्लोपः । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्यजन्ताः क्लीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् । अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं ‘स्वमोर्नपुंसकात्-’ इति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अतोऽङ्गादि-त्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥—स्वमोरिति । अतोऽम्विधानं ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥—अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव छित्त्वा सोर्मे कृते संनिपातपरिभाषया ‘सुपि च’ इति दीर्घलाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्, तथापि ‘संयोगान्तलोपो झलः’ इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् ॥ यत्चाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तदभिसात् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपस्यैवेष्ट्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु ‘अतोऽम्’ इति बाधिला परलाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धयेति दिक् ॥—ज्ञानमिति । झसिर्ज्ञानम् । ल्युङन्तः । ‘युवोरनाकौ’ । ‘कृतद्धित-’ इति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥—ह्यमात्रेति । हे ज्ञान तु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परस्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च, तस्यान्तवद्भावाद्भ्रान्तान्तमङ्गं न भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिर्नो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥—नपुंसकाच्च । ‘जसः शी’ ‘औः आपः’ इत्यतः शी औः इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—क्लीबात्परस्येत्यादिना ॥—असंज्ञायामिति । ‘पुङ्गवपुंसकस्य’ इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि ‘अचि भम्’ इति प्रवर्तत इति भावः ॥—यस्येति—। इथ अथ यं तस्य यस्य । तदाह—इवर्णावर्णयोरिति । इति चेति चकारेण ‘नस्तद्धिते’ इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह—ईकारे तद्धिते चेति ॥—औः इयामिति । विभक्त्यपेक्षया क्लीलिङ्गनिर्देशः ॥ नेदं वचनं कर्तव्यम् । ‘विभाषा द्विभ्योः’ इत्यतः इयामिति प्रकृतं, ‘न संयोगात्’ इत्यतो नेति च, तत्रापि संबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति इयां नेत्याकरः ॥—जहशसोः—। जसा साहचर्यादिह सुवेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥—शि सर्वनामस्थानम् । महासंज्ञाकरणं पूर्वोच्चार्यानुरोधेन ॥—नपुंस-कस्य । ‘इदितो नुम् धातोः’ इत्यतो नुमनुवर्तते । ‘उगिदचाम्-’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च । ‘अङ्गस्य’ इति चाधि-कृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसकमङ्गं विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—झलन्तस्येत्यादि ॥—अङ्ग-रादिभ्यः । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । इतरादयो इतरङ्गमेतरान्यान्यतरेति सर्वोदिषु पठिताः ॥—अद्वादशः स्यादिति । जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय घुलं न कृतम् ॥—टेः । ‘तिविशतेः-’ इत्यतो ङितीत्यनु-

१ मातेति—अयं च निषेधः संसंबन्धिकजननीवाचकस्यैव नतु स्त्रियां परिच्छेत्तृवाचकमावृशब्दे, ननान्द्रादिसाहचर्यात् । २ इयामिति—विभक्त्यपेक्षया क्लीलिङ्गनिर्देशः । इत एव निर्देशात् गौरादिपाठाद्वा शीशब्दान्कीप् बोध्यः । औः इति स्वरूप-कथनम् । सर्वे इत्यस्य भाषिकारेण सिद्धेः । ३ जहशसोरिति—नच निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽत्र ग्रहणं स्यात् इति बाध्यम्, धर्मिग्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः । ४ शेषमिति—‘अकर्तरि-’ इति घञ् । ‘झलज्भ्याः पुंसि’ इति तु प्रायोपादः । ५ अद्वादश इति—न चास्य द्विस्वे भानाभाव इति बाध्यम्, इतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽदिति वक्तव्ये संबन्धगुणनिर्देशस्यैव मानत्वात् ।

कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुसत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः । एङ्हस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । भस्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमश्च-  
ब्दस्य तु अन्यतममित्येव । ॐ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न  
जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वाभ्यु । ॥ सान्तमहतः संयोगस्य । १६।४।१०।  
सान्तसंयोगस्य महत्तम्यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि  
लुकोऽपवादमन्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुङ् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे ।  
अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पङ्क्त्येति इदयोदकास्यानां इद् उदन् आसन् । इन्दि । इदा । इज्यामित्यादि ।  
उदानि । उद्गा । उद्भ्यामित्यादि । आसानि । आसा । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांसभ्यामित्यादि ।  
वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये मांस्यचन्या उक्ताया इत्युदाहृतम् । अयस्मादित्येव भत्वात्सं-  
योगान्तलोपो न । पङ्क्त्येति इदं छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसा-  
मर्थ्यालोकेऽपि कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । ॥ ह्रस्वो नपुंसके  
प्रातिपदिकस्य । १।२।४७। ङीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातप-

वर्तते 'भस्य' इति चाधिकृतं तदाह—इति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र ङटो मडागमे भत्वाभावादि-  
लोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अद्भो ङित्करणस्य प्रयोजनमाह—टेर्लुसत्वादित्यादि । ननु  
पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमद्भोदेशेनेत्याशङ्काह—एङ्हस्वादित्यादि । दादेशो तु हे कतरेति स्यादिति  
भावः ॥—अन्यतमस्य त्विति । एवं च 'सामान्यादिष्वन्यतमस्य' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥—  
अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । 'गोत्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोम्' ॥—परत्वादिति । अजर शि इति  
स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्त चाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवध्यात् ।  
अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्यादयः पर-  
स्तस्यैवान्तावयवो मित्यात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथञ्चिज्जरसादेशो जातेऽपि सान्-  
त्वाभावात् 'सान्तमहतः' इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—सान्तमहतः—। अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने  
चासंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तपृष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येत्यादि ॥  
—तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥—अमि लुकोऽपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति  
प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥—मांस्यचन्या इति । पच्यतेऽस्यामिति पचनी 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । टिलान्दीप् ।  
मांसस्य पचनी मांस्यचनी । अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य  
मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिसूत्रे 'मांसस्य पचि ल्युङ्घमोः' इति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत्  
रूपं सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाभ्युदन्तं यदुत्तरपदं मांस्यचनमित्यादि  
तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युङन्तमिति नास्त्यैवान्तलोप इति ॥—मासश्छन्दसीति ।  
मासशब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तव' इत्युदाहरणम् ॥—ह्रस्वो  
नपुंसके—। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाव इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदि-  
कस्याच इति वैयाधिकरण्येन व्याख्यायां तु सुवाक्काङ्क्षणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्च' इति सूत्र एवास्माभिः  
स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुण्डे ॥—ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' इति गलं तु  
विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाङ्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः  
पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदलमस्तीति स्यादेव गत्वम् ॥—संनिपातेति । अवर्ण-  
माश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च 'सुपि च' इति दीर्घार्थे संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युप-  
गम आवश्यक एवेति वाच्यम् । 'कष्टाय' इति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे कार्ये तद-  
नभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यत्ययपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्—॥ एतेन श्रीपशब्दान्ङयि श्रीप्येति

१ दीर्घ इति—इंसक्षिरांसि इत्यत्र इंसशब्दे तु न दीर्घः, सर्वनामस्थाने इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वात् । नचैवं 'न्समहतोः'  
इत्येव सिद्धे संयोगग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्स् शब्दे दीर्घार्थे संयोगग्रहणात् । अन्स् शब्दस्तु—अन्जतीत्यन्, त्तरतीति त्तर  
अनयोर्द्वन्द्वः, ततः आचक्ष्माण्यन्तात् किपि टिलोपे च कृते बोध्यः । २ प्रातिपदिकस्येति—ननु ङीबवदर्थे वाचकतासंबन्धेन  
वर्तमानस्याजन्तस्य ह्रस्व इत्युक्ते धातुतिङन्तादौ असंभवात्सामर्थ्येनैव प्रातिपदिके लब्धे पुनः प्रातिपदिवत्ग्रहणं व्यर्थम्, काण्डे  
इत्यादौ तु तस्य शक्तिप्रधानतया ङीबवदर्थकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम् । न, स्पष्टार्थत्वात्प्रातिपदिकग्रहणस्य । सर्वं चेदं  
भाष्ये स्पष्टम् इति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ।

रिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न । ॥ स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३। स्त्रीबादङ्गास्त्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । ॥ इकोऽचि विभक्तौ । ७।१।७३। इगन्तस्य स्त्रीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । नलुमतेति मिषेभस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आलो ना । वारिणा । वेर्त्तितीति गुणे प्राप्ते । ॥ वृद्धयौत्वतुज्ज्वलावगुणेष्व्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति जुड । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुर्वद्वालवस्य । ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं स्त्रीबं पुंवद्वा स्यादादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ॥ अस्थिदधिसकथ्यक्षणा-मनकुदात्तः । ७।१।७५। एषामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अलोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दधि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्बवादयः । सानुशब्दस्य क्षुर्वा । क्षूनि । सानूनि । प्रियक्रोडु । प्रियक्रोडुनी । तुज्ज्वलावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोडूनि ।

केषांचिद्वाह्यानं परास्तम् ॥—स्वमोर्नपुंसकात् । अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन ल्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि ल्यदाद्यत्वे 'तदोः' इति सत्वे सोरम्भावे च संकुलमिति स्यात् । इध्यते तु तत्कुलमिति ॥—इकोऽचि—। विभक्तौ किम् । मधु मयं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥—वृद्धयौ-त्वेति । अतिसखिनीत्यत्र 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्वावाद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अब धेः' इत्यौलम् । प्रियक्रोडु-नीत्यादौ तुज्ज्वलावः प्राप्तः । ननु नुबुटोः को विशेषस्तत्राह—नामीति दीर्घ इति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—तृतीयादिषु—। यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञा-येत, तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे—प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं य-च्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह—टादावचीति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥—तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । 'फले लुक्' इति ओरगो लुक् ॥—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्ति-निमित्तम्, फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥—अ-स्थिदधि—। 'इकोऽचि' इति नुमि प्राप्ते विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः । इकारस्त्वन्तादेशार्थः । 'नन्विषयस्या-निसन्तस्य' इति फिट्सूत्रेणास्यादय एते आबुदात्ताः । तत्रान्तस्थानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनु-दात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावलोपोभावपक्षे स्फुटम्, दध्ना दध्ने इत्यादावनबोऽकारलोपे 'अ-नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च, तदाह—टादावचीति । टादौ कीम् । दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥—तदन्तस्यापीति । आज्ञत्वा-दिति भावः ॥—अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेत्यर्थः । क्षियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं । क्षियां तु प्रियदध्या प्रियदध्नै इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम् । तदसत् । उरः-प्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङ् प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्द्वारापास्तत्वाच्चेति दिक् ॥—सुधिनी इति । परत्वानुमा इयङ् बाध्यते ॥—सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुनपुंसकयोरेकमे-वेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु' इति पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'न भुसुधियोः' इति यणनिषेधाच्चेयद् ॥—प्रभ्येति । अ-त्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुनपुंसकयोरेवेति भाषितपुंस्कत्वात्तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्नैति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जन-ह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः ॥—मध्विति । 'मधु मये पुष्परसे' 'मधु-र्वसन्ते चैत्रे च' । इह पुनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मयत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्क-त्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥—क्षुर्वेति । 'मांसपृतनासानूनाम्' इति

१ स्वमोरिति—अयं च लुक् विभक्तिनिमित्तकार्याणां बाधकः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । २ विभक्ताविति—मुपीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् इति केचिदाहुः । ३ विप्रतिषेधेनेति—औकारस्य वृद्धित्वेऽपि पृथक्ग्रहणं गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्भावितयोरेव ग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्, तेन एतानि, हे कुले इति सिद्धम् । अन्यथा अत्वं नाधित्वा पूर्वं नुमापत्तिः । ४ पुंवदिति—अयं च व्याप्तिन्यायेन ह्रस्वत्वनुमोर्भावातिदेशः । तृतीयादौ पुंसि विहितस्यातिदेश्यस्य भावस्याभावात् ।



टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोहा । प्रियक्रोहना । प्रियक्रोहे प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तुज्वलावात्पूर्वविप्रतिषेधेन जुमेव । प्रियक्रोहना । प्रियक्रोहने । जुमचिरेति जुद । प्रियक्रोहनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलुनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धात् । धातूणी । धादुणि । हे धातः । हे धात् । धात्रा । धातूणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः । ॥ एच इग्ग्रस्वादेशे । १।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगोव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यद्वि-  
गन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कृत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्य-  
त्वाद्वायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्यात् । प्रराभिः । जुमचिरेति नुव्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभा-  
षया नुव्यात्वं न नामीति दीर्घस्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि ।  
सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

### हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः । ८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हलङ्ग्याविति सुलोपः । पदान्तत्वाद्भस्य ढः । जस्त्वचत्वे । लिद  
लिद । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिहभ्याम् । लिदत्सु । लिदसु । ॥ दादेर्धातोर्धः । ८।२।३२।  
उपदेशे दादेर्धातोर्धस्य धैः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति  
दामलिङ्गति । ततः किपि दामलिद । अत्र माभूत् । ॥ एकाचो बशो भेष्ष क्षणन्तस्य स्ध्वोः । ८।२।३७।

वार्तिककारोक्त्येति भावः ॥ 'लृः प्रस्थः सानुरन्नियाम्' इत्युभयलिङ्गः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—लूनि । सा-  
नूनीति । पुंसि तु लून् । सानून् । इत्यादि ॥—सुल्वेति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कृत्वात्पुंव-  
त्पक्षे नुमभावात् 'ओः सुपि' इति यण् ॥—सुलुनेति । यण् बाधिला परत्वान्मुम् ॥—धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं  
पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥—एचः—। आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः, निर्धारणे सप्तमी  
जातावेकवचनमतो व्याचष्टे—आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति । एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णस-  
दृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथा च मा कदाप्युकारो भूदिति नि-  
नियमाथेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह—इगोव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः । एका-  
रान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन सः स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् स्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थक्यम् ।  
तथा च वार्तिककृतोक्तं 'सिद्धमेडः सस्थानत्वात्' 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्' इति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एह  
उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णोवेवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्ध-  
मात्रा अवर्णस्य, अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मध्यमादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत  
इति ॥—प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कृत्वात् पक्षे पुंव-  
द्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—यदिगन्तमिति । एतच्च 'रा दाने' इति धातौ अतिरिक्ताङ्गुलमिति प्रक्रम्य मा-  
धवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रथवा प्रराया सुनावेत्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक्या-  
त्युद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्त्यस्तथा च प्रद्युशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंव-  
द्भावो न भवतीति । इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु क्लीबेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे लक्ष्मीति बोध्यम् ॥—प्ररीति । प्रकृष्टा  
रा यस्य तत् प्ररीति । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिनीमजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हो ढः । 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—झ-  
लीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य ह्रस्वेत्यर्थः ॥—लिङ्गिति । 'लिह आस्वादने' किप् ॥—लिट्स्विति ।  
ढस्य जस्त्वेन ढः, तस्य 'खरि च' इति चत्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे टस्य ठे न । सस्य ध्रुवं  
तु न भवति । 'न पदान्तादोः' इति निषेधात् ॥—लिट्स्विति । ढस्य जस्त्वेन ढकारे कृते चत्वेस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव  
'ढः सि-' इति पक्षे ध्रुत् । तस्य चत्वेन तकारः, ततो ढस्य चत्वेन टः । ध्रुटश्चत्वेस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीयाः' इति तस्य  
थो न । ध्रुत् तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्' इति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥—दादेर्धातोर्धः । धातोरि-  
त्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष्यतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । उपदेशग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-  
हारः फलमित्याह—अधोगित्यादिनाऽत्र मा भूदित्यन्तेन ॥—एकाचो बशो—॥—झलीति निवृत्तमिति ।

१ ढ इति—इत्तु न विहितः, ध्रुट, लेदीत्याषसिद्ध्यापत्तेः । २ उपदेशे इति—एतच्च औपदेशिकादादित्ववृत्त्यणया लभ्यते । ननु  
औपदेशिकप्रायोगिकयोर्मध्ये औपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषयैव सिद्धे लक्षणा आवृत्तिर्वा व्यर्थेति वाच्यम्, न 'अत्वसन्तस्य' इति  
सूत्रमाप्यविरोधेन तस्या अनङ्गीकारात् । अत एव तत्र तत्र सूत्रकृता कृतमुपदेशग्रहणं चरितार्थम् । ३ घः स्यादिति—  
गकारस्तु न विहितः, ध्रुग् इत्यादौ भवभावानापत्तेः । ४ भषिति—झपित्वेव वक्तुमुचितं भषपदाशक्तिकल्पनेन लोपवात् ।

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बन्धः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनाम्बये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्तिप् । णिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्थोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भवः । जइत्वचत्वे । डुह । डुग । डुहो । डुहः । बत्वचत्वे । डुह । ॥ वा डुहमुहण्णुहणिहाम् । ८।२।३३ । एषां इत्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ङः । धुक् धुग । धुद धुद । डुहो । डुहः । धुग्ध्याम् । धुदध्याम् । धुक् धुदसु धुदसु । एवं मुहण्णुहणिहाम् । विश्ववाद विश्ववाह । विश्ववाहो । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहो । ॥ इग्यणः संप्रसारणम् । १।१।४५ । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इह स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । ॥ वाह ऊद् । ६ । ४ । १३३ । भस्य वाहः संप्रसारणमूह स्यात् । ॥ संप्रसारणाच्च । ३ । १ । १०८ । संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकदेशः स्यात् । एत्येधत्यूहसु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच ।

धुग्ध्यां धुक्त्वयादौ पदान्ते इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अपोक् अधोक् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च ॥ ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनाम्बये किञ्चिन्तस्य दुहेः 'दादेः-' इति घत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् । दुधिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकान् तस्य झषन्तत्वाभावात् । उच् इत्युत्तरावयवे तु बन्धोभावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥—भष्माच्च इति । क्तिप्ः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् 'दादेर्धातोः-' इति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः ॥—धुगिति । 'दुह प्रपूर्णे' क्तिप् ॥—वा डुह—'दुह जिघांसायाम्', 'मुह वैचित्ये', 'णुह उद्विगने', 'णिह प्रीतौ' । दुहेर्दादित्वाभित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु दुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा दुहादीनाम्' इत्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो दुहादिरस्तु । रधादिगणसमाप्तये झिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्कया निरवकाशत्वात् । मैवं, तथाहि सति यङ्लुकि दोधुग् दोधुद् इत्यादि न सिध्येत् 'निर्दिष्टं यद्वेनेन च' इति निषेधात् ॥—इग्यणः—॥—यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविस्त्रयणाश्रयणान्योन्याश्रयः ॥ ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङ्गे लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिद्, तस्य यणस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां 'हलः' इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेत् । अत्र कैयटः । यथासंख्यसंबन्धात्संप्रसारणसंज्ञात्र न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानेयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तज्ज्ञाभात् । अत्राहुः । तन्मृत्तयायाश्रयणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्भावितग्रहणादुदुहितरामित्यत्र 'हलः' इति लङः स्थानिकस्येकः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्येकः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यसुबुधौ अक्ष-शुव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिककृतोक्तत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवडेव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । 'प्यङः संप्रसारणम्-' इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इग्' इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—वाह ऊद् । 'एत्येधत्यूहसु' इति विशेषणार्थककारो 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञकः । अत्र 'भस्य' इत्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूढे विशेषणं तेनात्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति तदेतदाह—भस्य वाह इत्यादि । प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः ॥—संप्रसारणाच्च । 'अभि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिक्रियते । तदाह—संप्रसारणादचीत्यादिना ॥—छन्दस्येव ण्विरिति । 'वहश्च' इति सूत्रे 'भजो ण्विः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । 'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां, तस्य लघूपधगुणे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूढग्रहणेन ।

१ व्यपदेशिवदिति—विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः । २ धुगिति—ननु धातुत्वस्य क्रियावाचित्वे सति स्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन, क्रियायाः प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रही-तुमौचित्यात्कथमत्र घत्वभष्भावो इति चेत्, न, 'अत्वसन्त-' इति सूत्रे अधातोरिति निषेधसामर्थ्येन धातुग्रहणे उपसर्जनस्यापि ग्रहणान्भुपगमात् । पतन्मूलकमेव किञ्चिन्ता धातुत्वं न जहतीति बोध्यम् । ३ णिजन्ताद्विजिति—अनेन लोके विश्ववाहशब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वस्योद् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् इति केचित् । वस्तुतस्तु वहश्चैत्यत्र छन्दो-ग्रहणं नानुवर्तते । अत एव 'विभाषा पूर्वाङ्ग-' इति सूत्रस्य 'प्रधौहः आगतं प्रधवाहक्यम्' इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।

॥ चतुरनडुहोरासुदात्तः । ७।१।९।८। अनघोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । ॥ साधनडुहः । ७।१।८२। अस्  
 नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । आमा च नुम्  
 न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्भुवन्स्विति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । अनङ्गान् ।  
 ॥ अम् संबुद्धौ । ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । अमोपवादः । हे अनङ्गान् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गाहः । अनङ्गाहः ।  
 ॥ वेसुसंभुवन्स्वनडुहां दः । ८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गान्यामित्यादि । सान्तेति  
 किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । ज्ञस्तम् । ध्वस्तम् । ॥ सहः साडः सः । ८।३।५६। साडरूपस्य सहः सत्य  
 मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाडः । तुराषाडः । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाडभ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि  
 सह इति पिवः । लोके तु साहयतेः क्तिप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । ॥ दिव औत् । ७।१।८४। दिविति प्राति-  
 पदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अस्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्द्व्युच्चायिति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः ।  
 सुदिवम् । सुदिवौ । ॥ दिव उत् । ६।१।१३। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः ।  
 चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ । ॥ षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ।  
 णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्णाम् २ । ॥ रोः सुपि । ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेकस्य । षत्वम् ।  
 षस्य द्वित्वे प्राप्ते । ॥ शरोऽचि । ८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वाः ।

सत्यम् । एवं स्थिते क्रियमाणमूढग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्ध-  
 त्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथ-  
 मूढग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले प्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयत इति ॥  
 एतेन भुवं वहतीति भूवाद् । भूहः । भूहा । प्रौहः । प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥—चतुरनडुहोः—। 'इतोऽत्सर्वना-  
 मस्थाने' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति॥—साधनडुहः । 'आच्छीनयोः' इत्यतो नुममनुवर्त्याह—नुम् स्या-  
 दिति । विशेषविहितेन याद्युता सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति—अवर्णात्परोऽय-  
 मित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥—अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्य-  
 नुषज्यते । 'आमा च नुम् बाध्यते' इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । बह्वनङ्गाहीत्यत्र परत्वादायि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञा-  
 नात् 'नपुंसकस्य श्लचः' इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दलमाशङ्क्याह—नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि ।  
 विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनङ्गास्तत्रेत्यत्र 'नश्छवि' इति, स्वमपि न स्यादिति  
 चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति । भवति  
 हि दत्तं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, स्वत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥—अनङ्गानिति । अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि  
 वहेः क्तिप् । अनसो डश्च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । अनङ्गहस् इति स्थिते । आम्नुमसुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन ह-  
 कारलोपः ॥—वसुसंभु—। वस्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं प्राह्यम् । 'ससजुषोः' इति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव  
 विशेषणं, न तु संसुच्यंसोरव्यभिचारात् । नाप्यनङ्गहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति ॥—सहः सा-  
 डः सः । सहैरिति किम् । सह डेन वर्तते सडः । यस्य नास्ति डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः ॥  
 ॥—दिव औत् । तकार उच्चारणार्थः ॥—प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य 'दिवेर्दिविः' इति न्यासोहितसूत्रेण व्यु-  
 त्पन्नस्य वा ग्रहणं, न तु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया । तेनाक्षयूरि-  
 त्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरङ्गत्वाद्देव स्यात्तु औत्प्रसक्तिरिति बाध्यम् । ऊठि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'दिव  
 औत्' इत्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥—दिव उत् । तपरकरणमिह युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् 'हलः'  
 इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेल्लाहुः ॥ वान्ताः ॥ ॥—चत्वार इति । 'चतेररन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुरशब्दः । ततो  
 जसि 'चतुरनडुहोः' इत्याम् ॥—षट्चतुर्भ्यश्च । बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थानाम् परत्वं श-  
 ब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्वक्ष्यति—'गौणत्वे तु नुद् नेष्यते'  
 इत्यादिना ॥—द्वित्वमिति । 'अचो रहाभ्याम्' इत्यनेन ॥—रोः सुपि । सुपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः । तेन  
 पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवसानयोः' इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह—रोरेवेति । 'रोः  
 सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्त्वह न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् ॥—शरोऽचि ।

१ लोपो नेति—तत्र पञ्चमीसमासस्याध्याश्रयणादिति भावः । २ वस्विति—'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया  
 व्याख्यानादा वसुशब्देन प्रत्ययो गृह्यते, नतु 'वसु स्तम्भे' इति धातुः । ३ षट्चतुर्भ्यश्चेति—ननु प्लान्तेति सूत्रे रेफप्रक्षेपेण रेफान्त-  
 स्यापि षट्संज्ञा विधेया किमत्र चतुर्ग्रहणेन, तिस्रः चतस्रः इत्यादौ तु संनिपातपरिभाषया लुको वारणम्, इति चेन्न, । चत्वार इत्यादौ  
 गुणापत्तेः । तत्सिद्धयर्थे 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः स्फुट एव ।

प्रियचत्वारो । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुद् नेर्ध्वते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वा आचक्ष्णान् । कमलम् । कमलौ । कमलः । चत्वं कमलपु । ॥ मो नो धातोः । ॥ ८१२६४ । धातोर्मस्य नः स्यात्पदा-  
न्ते । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ॥ किमः कः । ॥ ७१२१०३ । किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचसहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । ॥ इदमो मः । ॥ ७१२१०८ । इदमो मः स्यात्सौ परे । स्वदाद्यत्वापवादः । ॥ इदोऽय् पुंसि । ॥ ७१२१११ । इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ दध् । ॥ ७१२१०९ । इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । स्वदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । ॥ अनाप्यकः । ॥ ७१२११२ । अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ॥ हलि लोपः । ॥ ७१२११३ । अककारस्ये-  
दमः इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारे । ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । ॥ १११२२१ । एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । अभ्याम् । ॥ नेदमदसोरकोः । ॥ ७१२१११ । अककारयोरिदम-

‘अचो रहाभ्याम्-’ इत्यतो द्वे इति ‘नादिन्याकोशे-’ इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह—न द्वे स्त इति । नन्वस्तु द्वि-  
लमेकस्य ‘झरो झरि सवर्णे’ इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः  
चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि ‘चतुरनङ्गोः-’ इत्याम् । हे प्रियचल इत्यत्र तु ‘अम् सं-  
नुद्धौ’ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ ॥—कमलामिति । ‘कमला श्रीहरेप्रिया’ इत्यमरः ॥—कमलिति । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति  
णिचि इष्टवद्भावाटिलोपः । णिजन्तात्किपि ‘णेरनिटि’ इति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्ष्णान् सलिलं सलिलौ सलिल इत्यादि  
बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्ष्णान्तोयं तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च ‘वैरपृक्तलोपाद्दलि लोपः पूर्ववि-  
प्रतिषेधेन’ इति यलोपः शङ्क्यः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन यकारस्य बल्पर-  
त्वाभावादिति चेन्मैवम् । ‘न पदान्त-’ इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिवेधात् । तस्मात् ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः  
स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ लान्ताः ॥ ॥—पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥—प्रशा-  
निति । ‘शम उपशमे’ किप् । ‘अनुनासिकस्य कि-’ इति दीर्घः ॥—किमः कः । ‘कायतेर्दिमिः’ इति डिमि प्रत्यये निष्पन्नः  
किंशब्दः ॥—विभक्ताविति । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र ‘इमः’ इत्येव सूत्र्यताम् । तेन  
तिमष्टिमादीनां किञ्चिन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात्  
प्राक् किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । ‘नानर्थके-’ इति निषेधादलोन्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह—अकचसहि-  
तस्यापीति । इमोऽकारविधौ तु साकचकस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपि स्यात् ।  
मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥—इदमो मः । ‘इन्देः कर्मिर्नलोपश्च’ । इदम् ॥  
‘तदोः सः सौ-’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सौ पर इति ॥—इदोऽय्—। पुंसीति किम् । इयं स्त्री ॥—त्यदादेः संबोधनं  
नास्तीति । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥—उत्सर्ग इति । तेन ‘तदोः सः सौ’ इति सूत्रे ‘अनन्ययोरिति किं हे  
स’ इति भाष्यं, भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥—अनाप्यकः । आबिति प्रत्याहारो  
न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति ॥—नानर्थकेऽलोन्यविधि-  
रिति । नन्वेवं विभक्तिं पिपतीत्यादौ ‘भृमामित्’ ‘अर्तिपिपलींश्च’ इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्विलाभावे केवलस्या-  
र्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्क्यामाह—अनभ्यासविकार इति ॥—आद्यन्तवत् । ‘सत्य-  
न्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः’ ‘सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः’ इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये  
न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् ‘सुपि च’ इति दीर्घं पश्चाद्-  
लिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् ‘हलि लोपः’ इत्यस्य दीर्घा-  
त्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥ एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—आदाविधान्त इवेति । आदि-  
वत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये लाद्यन्तवदित्यपनीय ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति सूत्रमू-  
हितम् । विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्यमेकस्मिन्न-

१ नेष्यते इति—चतुर्भ्य इति बहुवचनेनार्थस्य प्राधान्यसूचनात् । परे तु अत्र नुटप्रवृत्तौ न कस्यचिद्भाष्यस्य विरोधः, ‘नामि’  
इतिसूत्रस्य भाष्यं तु विपरीतमनुकूलम्, बहुवचनं तु शब्दप्रयोगान्तराभिप्रायेणोपपन्नम्, यथा ‘न षट्सत्तादिभ्यः’ ‘तिसृभ्यो जसः’  
इत्यादौ इति प्राहुः । २ कमलिति—नन्विदमसंगतम्, ‘नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति’ इति नपदान्तसूत्रस्याभावात् इति चेन्न ।  
‘भोमगो-’ इति सूत्रस्थवृद्धवृत्तकरोतीति भाष्यप्रयोगेण तस्य भाष्यस्य पदान्ता ऐचो यो रेफो वा न संभवन्तीत्यभिप्रायेणैकदेशिवचनत्वात् ।  
३ हलि लोप इति—इत्यशित्येव वक्तुं युक्तम्, नचेदमो गौ ततः किपि भ्यामि च दोष इति वाच्यम्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्,  
त्यदादीनामित्यनुवृत्त्या गौणे तदप्रवृत्तेश्च ।

दसोर्मिस ऐस् न स्यात् । एस्वम् । एभिः । अस्वम् । नित्यत्वात् केः स्मै पश्चाद्लिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः । ॥ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तात्स्वतीयादौ । ॥ २।४।३२ । अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश्च आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्यम् । ॥ द्वितीयादौऽस्वेनः । ॥ २।४।३४ । द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपास्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः एविभ्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेविच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणदसु । सुगणदसु । सुगणसु । किप् । अनुनासिकस्य किञ्छलोरिति दीर्घः । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु । सुगणदसु । सुगणसु । परत्वादुपधादीर्घः । इच्छ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । ॥ न डिंसंबुद्धयोः । ॥ ८।२।८ । नस्य लोपो न स्यात् औ संबुद्धौ च । राजन् । औ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति केलुङ् । निषेधसामर्थ्याद्यल्यलक्षणम् । परमे भ्योमन् । ॥ ऊावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिलां अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः श्रुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गताऽसिद्धः । यथोदेशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जैजोर्क्षः । राज्ञः । राज्ञा । ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ॥ ८।२।२ । सुन्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिरुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमेस्त्वं च न । राज-

सहायेऽपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः । तेन इयाय आरेत्यादौ 'एकाचः—' इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥—नेदमदसोः—। भाष्ये तु 'इदमदसोः कात् । नियमार्थमिदम्, इदमदसोः कादेव भिस् ऐस् नान्यतः' इति स्थितम् ॥ नन्यास्तु 'इदमदसोः कात्' इति सूत्रिते तु काद्रिस् ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि संभाष्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्रिस् ऐस्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥ —स्मादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्यामाह—नित्यत्वात् केः स्मै इति ॥—इदमोऽन्वादेशो—। नन्विदमोऽनुदात्तात्मात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्येनानदेशो विहितः किमनेनाश्वचनेनेत्यत आह—साकच्कार्यमिति । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथाप्यनुदात्तात्त्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः । अ अ इति प्रक्षिप्य निर्देशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिङ्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥—द्वितीयादौऽस्सु—। 'इदमोऽन्वादेशो—' इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च । 'एतदन्नतसोः—' इत्यत एतद इत्यपि, तदाह—इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति हेयः ॥—कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं द्वित्वं विधातुं' इत्यत्र तु ईषदार्थादयो न विधीयन्ते किन्तून्यन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन 'नक्तं भीरुर्यं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ ॥ —सुगाणिति । किप् । न च 'अनुनासिकस्य कि—' इति दीर्घं कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । औ विधिं प्रति निषेधाच्च ॥ गान्ताः ॥ ॥—निषेधसामर्थ्यादिति । यदा तु 'न डिंसंबुद्धयोः' इत्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङथन्तस्य संबुध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणकेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—न चेति ॥—षाष्ठीं परिभाषामिति । 'बाह ऊट्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥—नलोपः सुप्स्वर—। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—नान्यत्रेत्यादि । तेन राजाश्च इत्यादौ सवर्णदीर्घं कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुन्विधिसुदाहरति—आत्वमित्यादिना । सुवाश्रितो विधिः सुन्विधिः । स्वरविधौ तु पञ्चमाम् 'दिवसंहये संज्ञायाम्' इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अमे चावर्णं द्यच्च्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात् भवति । संज्ञाविधौ 'पञ्चेल्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु, दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरन्ति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् धिसंज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे धि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुग्विधौ तु

१ औ तु छन्दसीति—न च राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि नलोपाभावार्थं सूत्रे किम्रहणस्य लौकिकप्रयोगे फलं संभवतीतीदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, वेदे अयस्मयादित्वेनैव लोपाभावे सिद्धे किम्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्येन ईदृशे विषये लोके क्यचनुत्पत्तेरेवाङ्गीकारात् । २ सामर्थ्यादिति—'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबलवत्त्वमेव 'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः' इति बोध्यम् । ३ ज्योर्क्ष इति—नेदमपूर्वादेशविधायकं सूत्रभाष्यवार्तिकेष्वपठितत्वात्, किंतु अभियुक्तवचनम् ।

भ्याम् । राजभिः । राजे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रति-  
दिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्येऽहोपे कृते ॥ हलि च । ८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको  
दीर्घः स्याद्वह् । न चाहोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्त्यायेन न प्रवर्तते ।  
प्रतिदीप्तः । प्रतिदीप्तेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । ॥ न संयोगाद्धर्मन्तात् ॥ ६।४।१३७। वकारमकारान्तसं-  
योगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ।  
इन्द्रहन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ॥ सौ च ॥ ६।४।१३।  
इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाञ्चत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।  
वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ॥ हो हन्तेर्जिणशेषु ॥ ७।३।५४। णिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं  
स्यात् । ॥ हन्तेः ॥ ८।४।२२। उपसर्गस्याभिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ॥ अत्पूर्वस्य ॥ ८।४।२२।  
हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नाम्यस्य । प्रग्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् । (प) अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-  
षेधो वा । इति न्यायं बाधित्वा एकाञ्चत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादलोपो

वृत्रहभ्याम् ॥ 'ब्रह्मभूण-' इति विहितं किपमाश्रित्य 'ह्रस्व-' इति तुक् न । कृति तुग्विधाविति किम् । वृत्रहश्चत्तरम् । इह  
स्यादेव 'छे च' इति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति,  
तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्वग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयणस्यात्वस्य  
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाब् न स्यात् । एतच्च 'नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकुप्तिः' इत्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति  
हरवत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तम् । उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र  
दाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा 'न यासयोः' इति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥—प्रतिदिवेति । 'कनिन् यु-  
वषितक्षिराजिधन्विबुप्रतिदिवः' इति कनिन् ॥—हलि च । 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातोः' इत्यतो  
धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधित्वादाह—रेफवान्तस्य धातोरित्यादि ।  
रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति । वायुः  
करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति, किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य  
इको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्, अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव  
मूर्च्छति ह्रस्वतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यादावितिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः ।  
एतच्चाकारे स्पष्टम् ॥ यत्तु 'उपधायां च' इति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तत्र । दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ॥—उक्तन्यायेनेति ।  
यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः ॥—प्रतिदीप्त इति । 'न भकुर्धुराम्' इत्यत्र वोरित्यनुवर्तनादे-  
रुपवान्तस्यैव अस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्को, नान्तस्येह भत्वात् ॥—यज्वेति । इष्टवान्यज्वा । 'सुयजोर्द्विनिप्' ॥  
—ब्रह्मण इति । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति प्रक्रम्य 'वृहेर्नोच्च' इति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मणशब्दोऽयं निष्पन्नः ॥—इन्द्र-  
हन्—। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घमात्रस्यायं  
नियमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणी इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः-'  
इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—शावे-  
वेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाह—सौ चेति । 'शिखोः' इति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥—वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् ।  
'ब्रह्मभूण-' इति किप् ॥—हन्तेर्ह्रस्वेति । णिति णित्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु ह्रस्वेति यथासंभवं बोध्यम् ।  
यद्वा, अणिष्ठाः सर्वेऽपि ह्रस्वैव विशेषणं णिति णित्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः  
घातक इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्षुल् हननीयक इति ।  
एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेरिति । प्रसङ्गादस्योदाहरण-  
माह—प्रहण्यादिति । प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्येति ॥—एकाञ्चत्तरेति । न चाहोपे कृते एकाचत्वं ना-  
स्तीति बाध्यम् । पूर्वस्यादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति बाध्यम् । तस्य दोषः संयो-  
गादिलोपलक्षणत्वेऽप्युक्तेः ॥—निवर्त्यत इति । 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु—  
'कुव्याये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न  
कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया  
योगविभागमाश्रित्य वार्तिकाशेषोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु 'अत्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विव-

१ वमन्तादिति—वमाभ्यां संयोगस्य विशेषणात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । २ अत्पूर्वस्येति—अत इत्येव सिद्धे  
पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

Digitized by Google

इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वश्रुक्षभ्रिति निपातनान्मघशब्दान्म-  
गुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । इविर्जक्षिति निःशङ्को मलेषु मघवानसा-  
विति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवन्त्यामित्यादि ।  
तृत्वाभावे । मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघ-  
बानी । मघवानः । छुटि राजवत् । ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ । अन्नन्तानां भस्मकानामेषामतद्धिते  
परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आहुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती ।  
अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । अघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे  
कृते । ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७ । संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यका-  
रस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे  
अर्वन् । ॥ अर्घणस्तृसाधनञः । ६।४।१२७ । नञा रहितस्यावर्धन्तस्याङ्गस्य तृह्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगि-

स्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावादीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥—बहुलग्रहणादिति । कचिदन्य-  
देवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कर्मण्युपपदे कः ॥—श्वश्रुक्षभ्रिति । ‘श्वश्रुक्ष-  
न्युषन् ग्रीहन् क्लेदन् ज्ञेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन् विश्वप्सन् परिजमन् मातरिश्वन् मघवन्’ इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥—निपातना-  
दिति । महेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥—प्रत्याख्यातमाकर  
इति । एवं च फलभेदेऽत्रादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणासंयोगान्तलो-  
पस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्वाहुः । मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्त्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति तत्र । मतुबन्तस्य छान्द-  
सत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥—छन्दसीवनिपाविति । मलर्ये ईवनिपौ स्तः छन्दसीति  
वार्तिकार्थः । ‘सुमङ्गलीरियं वधूः’ ‘मघवानमीमहे’ इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति  
भावः ॥—श्वयुव—। ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यतोऽन इत्यपकृत्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति ॥—अन्नन्तानां किम् ।  
मघवत इति । यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दन्ततात्रास्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारा-  
न्तस्यैव संप्रसारणं न लत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु ‘श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्’ इत्युक्तम् ॥  
नन्वेवम् ‘अल्लोपो नः’ इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्मैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य ‘अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्यैव’  
इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ‘ऋलृक्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः ।  
‘वतो र च’ ‘राज्ञः क च’ इत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥—स्त्रियां मघवतीति । मघवलौ मघवत्य, इत्यत्र लिङ्ग-  
विशिष्टपरिभाषया ‘उगिदचाम्—’ इति नुम् न शङ्क्यः, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् इत्याहुः ॥—न संप्रसारणे—।  
‘ङ्कः संप्रसारणम्’ इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं ‘श्वयुवमघोनाम्’ इत्यपि संप्र-  
सारणं निषिध्यते तदाह—इति यकारस्य नेत्वमिति ॥—यून इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः विव्याध  
विव्यधे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अचः पर-  
स्मिन्—’ इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्य-  
दोषः । न च ‘व्यथो लिटि’ इति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय ‘न संप्रसारणे’ इति सूत्रं प्र-  
वर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । ‘व्यथो लिटि’ इत्येतद्वलादिः शेषा-  
पवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसंदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥  
—अर्घणस्तृ—॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशेष्यते, अनञ् इत्यनेनापि, तदाह—नञा रहितस्येत्यादि । असा-  
विति पर्थुदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह—न तु साविति । न चैवमवर्णप्रिय इत्या-  
दावतिप्रसङ्गः । अङ्गेन खनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाह्लाका छुसत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन ‘वाहैरुत्थ्यत सहस्र-  
हगर्वगर्वः’ इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । नन्वेवं ‘स्थानिवदादेशः—’ इति सूत्रे धात्वङ्गकृतद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्था-

१ मघवतीति—पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ ‘उगितश्च’ इति ऋप् । यत्तु पुंयोगादिति सूत्रेणेति तत्तुच्छम्, तत्रातोऽनुवृत्तेः । २ शुन इति—अत्र संप्रसारणे वाणीदाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वरूपं बाधित्वालोपापत्तिस्तु न, आभीयासिद्धत्वेन संप्रसारणासिद्ध्या ‘न संयोगात्—’  
इति निषेधात् । वाणपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । ३ अन्यस्य यणः पूर्वमिति—सकृत्प्रवृत्तैवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधेऽयं व्यर्थ इति केवाचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । नचैवं लक्ष्ये लक्षणन्यायस्य जागरूकत्वात्निषेधाचारितार्थं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदसत्त्वात् । ईदृशस्थले लक्ष्यभेदाश्रयणे चेदमेव मानम् ।



त्वाङ्मुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अवन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वन्त्यामित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा । यञ्-  
वत् । ॥ पथिममध्यभुक्षामात् ॥ ७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आआदिति प्रकृषेण शुद्धायाः एव  
व्यक्तेर्विधानाच्चानुनासिकः । ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।  
॥ थो न्यः ॥ ७।१।८७। पथिमथोत्थस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थाः

निवत् स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूय तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्यः अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्रहणवै-  
यर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च 'न लुमता-' इत्यनेनाङ्गकार्यनि-  
षेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं 'न लुमता-' इ-  
त्यनेन निषिध्यते, इति 'यङोऽचि च' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्य-  
त्वात् । तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुप्तेऽप्यङ्गत्वं स्वीक्रियते, तदायं ग्रन्थो 'यचि भं' 'वृष-  
ष्वश्वयोः' इत्यत्र 'वृष वृषं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च इत्युदाहृत्य भलादिह नलोपो न भवति  
अल्लोपस्तु अनङ्गत्वान्न' इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्यते । नच 'अल्लोपोऽनः' इत्याङ्गाभावयवोऽसर्व-  
नामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनाङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् ।  
भसङ्गयैव यजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वक्ष्यमाणः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदा-  
त्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेत् ॥ अत्राहुः । 'न लुमता-' इति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्नि-  
मित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते । तदा 'अर्वणस्तु-' इत्याद्यङ्गकार्याप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्वाधत्वादङ्गग्र-  
हणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा लाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्याङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च खारस्यपर्यालोचनया लाघवा-  
दव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा त्वविशेषेण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र  
रभसकृतमेव । न च 'न लुमता-' इत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति  
वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च 'न लुमता तस्मिन्' इति सिद्धान्तोऽयं निषिध्यत इति मनोरमाग्र-  
न्थश्च खरसतः संगच्छत इति ॥ ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति । 'छन्द-  
सीवनिपौ-' इति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव 'ज्ञामदिपयति-' इत्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति ।  
रुद्रिशब्दश्चायं 'वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरकोशात् । ततश्चार्थोऽपि न भिद्यत इति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ।  
अत्राहुः । नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे ननुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न  
भवति इति व्यवस्थार्थमिदं 'तृज्वत् क्रोष्टुः' इति त्रिसूत्रीवदिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्वन्मधवन्शब्दयोरपि भाषायाम-  
साधुत्वमेव । 'अर्वणस्तु मधोमन्त्र न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुच्चन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' इति वार्तिकादि-  
ति । तदापाततः । वार्तिकस्य वनिबन्तमध्योदात्तपरत्वात्, छन्दस्येव वनिविविधानात् । तथा च श्रीहर्षः—'वाहैरलुप्यत  
सहस्रद्वर्गवर्गः' इति प्रायुङ्क्त ॥—अर्वन्तौ । अर्वन्त इति । व्यपदेशिवद्भावेनार्वन्तत्वात् प्रादेशः । न च व्यपदेशिव-  
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥—पथिमथि—। 'गमेरिनिः' इत्यत इतिरिति 'परमे किम्'  
इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने 'मन्यः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । 'पतः स्थ च' चादिनिः । पथिन् । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' ।  
ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिभिति बोध्यम् ॥ ननु 'अस्थिदधि-' इति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनडीष्टसिद्धौ 'अनङ्गुदात्तः'  
इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेऽनुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरत-  
म्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह—आआदिति ॥—इतोऽत्सर्वनाम—। आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं कृतेऽ-  
प्यद्वचने पन्था इत्यत्र सवर्णदीर्घेण भाव्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेत् । मैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति  
दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वभ्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥—थो न्यः—। स्थान्यादेशो द्वावप्यनच्कौ 'थेन्यः' इत्येव  
सिद्धे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्येतदङ्गुक्षिन्नर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थो न संभवतीत्याशयेनाह—पथिमथोरिति ।  
प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति ॥—नान्तलक्षण इति । 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'ऋक्पूरुधूः-' इत्यप्रत्ययो नेति भावः ॥  
—सुपथीति । 'इनः स्त्रियाम्' इति कप्तु न कृतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे 'सुपथी' इति भा-  
ष्याच्च । 'न पूजनात्' इति निषेधस्य तु नायं विषयः, 'षचः प्राचीनेष्वेव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थो न्यश्च  
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।

१ पथिमथीति—ननु अनेन सूत्रेण अदेव विधेयः, इकारस्यापि अस्वे रूपसिद्धेः । नच 'अतो गुणे' इत्यस्यापत्तिः, 'पथिममध्यभुक्षा  
लोपः' 'भस्य टेः' 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराश्रयणसिद्धावकारविधानसामर्थ्येनैव पररूपभावात्, इति चेन्न ।  
अनुनासिकवारणाय प्रकृषे दीर्घोच्चारणेन लाघवाभावात् । पररूपं तु न, समस्तत्वेन पदान्तत्वात् । अन्ये तु क्यजन्तात् किपि पन्था  
इत्यर्थमादिधानं सफलमिति । २ थो न्यः इति—'थो नृट्' इति नोक्तं, इत्संज्ञाचनतावित्यनुसंधानेन प्रक्रियालाघवाभावात् ।

नम् । पन्थानौ । ॥ भस्य टेर्लोपः । ७।१।८८। भसञ्जकस्य पन्थादेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । क्षिपां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाङ्लोपः । सुपथी । सुमथी नगरी । अनुभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुप्ततेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा घाच्यः । हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भ्रुस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानरवात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि । ॥ षण्णान्ता षट् । १।१।२४। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । पञ्च । २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विधातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुद । ॥ नोपधायाः । ६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नेलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुप्तौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चानाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७।४।८४। अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ विभक्तौ । ॥ अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जसशसोरीश् स्यात् । अष्टभ्य इति व-

ततः किप् । अल्लोपयलोपौ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि-' इत्यात्वम् । 'थो न्यः' । पन्थाः । 'इतोऽस्तर्वनामस्थाने' इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । 'एरनेकाचः-' इति यणं बाधित्वा परत्वानित्यत्वाच्च 'थो न्यः' । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ ॥—'भस्य टेर्लोपः' । पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मन्थीयतेः किपि तु । मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षियः । इत्यादि ॥ एतेन 'इतोऽस्तर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुख्यसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमथ्युभुक्षाम्-' इति नस्यात्वे पन्थाः, ऋभुक्ष्या इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेत् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुमिषितम्, आलस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव 'नलोपः सुप्स्व-' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं लीकारस्येति ॥—षण्णान्ता षट् । ङीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह—संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपि-' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥—संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः ॥ यत्त्वाहुः परिभाषाया अनित्यलाल्लुक् स्यादिति, तत्साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यदप्याहुः, उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य 'षण्णान्ता-' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥—नोपधायाः ।—नेति लुप्तपष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥—गौणत्वे त्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥—प्रियपञ्चामिति । अद्वयमध्ये चकारः ॥—अष्टन आ विभक्तौ । सौत्रत्वादिहाल्लोपो न कृतः । 'कनिन्युवृषितक्षि-' इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने 'सप्यश्रभ्यां तुद् च' इत्यनेन सप्तन् अष्टनशब्दौ निष्पन्नौ ॥ 'रायो हलि' इत्युत्तरसूत्रादलीत्यपकृष्यते तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—हलादाविति । हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परलान्नित्यलाल्लुक् नुदः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावाद्भुटोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अल्लिधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टनः प्रियाष्टनेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तरीत्या तत्राप्याल्लप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥—अष्टाभ्य औश् । शित्वात्सर्वादेशः । ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति सूत्रे शिदग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्, अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवम् 'अवर्णन्नसौ-' इति त्रिदेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥—कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह—अष्टभ्य इतीति । अष्टाभ्य इति कृतालस्येदमनुकरणम्, न तु लक्षणवशसंपन्नमालं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टभ्य औश्' इत्येव

१ शतानीति—षण्णान्त्यत्र षकारसाहचर्यान्नकारस्यापि आगमजन्यस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति केचित् । २ नलोप इति—'ब्रुवः पञ्चानाम्' इति लिङ्गाच्च संनिपातपरिभाषाविरोधः । ३ औशिति—नन्वत्र उक्तेव विधेयः, स च ङिच्चेत्यन्यसकारस्य स्यात् । तथा च अष्टा अउ इति स्थिते आहुणे वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, न इण्किञ्चीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घं तत् आहुणे च रूपासिद्धेः ।

काम्ये कृतास्वनिर्देशो जज्ञशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घ-  
ग्रहणाच्छापकात् । अष्टौ १ । परमाष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट ।  
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाङ्गनः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च  
हुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाङ्गना । इत्यादि । जज्ञशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्यएव न  
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाङ्गनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाङ्गाम्याम् ३ । प्रियाङ्गामिः । प्रियाङ्गाम्यः २ । प्रिया-  
ङ्गासु । प्रियाङ्गनो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ॥ भष्भावः । जरस्वचत्वे । भुत् । भुद् । भुधौ २ । भुधः । भुधा । भु-  
ञ्याम् ३ । भुत्सु । ॥ ऋत्विग्दधृक्स्त्रिद्विगुण्णिगञ्जुयुजिक्कुञ्जां च । ३ । २ । ५९ । एभ्यः किन् । स्यात् अकाक्षणिक्-  
मपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः किन् । कनाबिता । ॥ कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ । संनिहिते धात्व-  
धिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । ॥ वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ । अपृक्तस्य वस्य कोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति  
प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुकोपः । संयोगा-  
न्तस्य कोपः । ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ । किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदाम्भे । नस्य कुत्वे-  
नानुनासिको ङकारः । युक् । नञ्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञौ ।  
युञः । युञम् । युञौ । युजः । युजा । युग्म्यामित्यादि । असमासे किम् । ॥ चोः कुः । ८ । २ । ३० । चवर्गस्य कवर्गः  
स्याङ्गलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुञौ । सुयुजः ।

भूयादिति भावः ।—इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः ॥—अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनाम-  
स्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इति बाधित्वा  
‘भ्राल्युपोत्तमम्’ इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या भ्रालादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु  
प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरुदात्तनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । ‘अष्टनो  
दीर्घात्’ इत्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यन्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृता-  
दित्वेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । प्रियाङ्गन इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं  
न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥—अष्टानामिति । नुटः पञ्चादेव संनिपातपरिभाषाया  
अनित्यत्वादात्तं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न  
क्षतिः, ‘नोपधायाः’ इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामिति वप्रसिद्धेः । नच ‘अष्टनो दीर्घात्’ इति विभक्त्युदात्तत्वमाल-  
विधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति ॥—पूर्वस्मादपीति । नचात्र ‘पूर्व-  
त्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेधः शङ्क्यः । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि’ इत्युक्त्वादिति विक् ॥—प्राधा-  
न्य एवेति । औस्त्वं हि छुनुटाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि  
कृतालानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । ‘अष्टाऔश्’ इति ‘अष्ट’ इति वा । एतच्च ‘ष्णान्ताः षट्’ इति सूत्रे भाष्यकैय-  
टयोः स्पष्टम् । तथा चौश्चविधौ कृतालनिर्देशबलेनानुमीयमानमालं प्राधान्य एवोचितमिति भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमै-  
कवचनम् ॥ उक्तार्थं संप्रकृति—प्रियाङ्गनो राजवदिति । नान्ताः ॥ ॥ भुदिति । भुध्यतेः किप् ॥ धान्ताः ॥ ॥  
ऋत्विग्दधृक् ॥—किञ्चिदिति । ऋतावुपपदे यजेः किन् । धृष्णोतेर्द्विलमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि किन् अमाग-  
मश्च । दिशेः कर्मणि किन् । उत्पूर्वात् जिहेः किन् उपसर्गान्तलोपः षत्वं च । अञ्जेः सुप्युपपदे किन् इत्यर्थः ॥—नि-  
रुपपदाद्युजेरिति । कुञ्जेरप्येवम् । नलोपाभावस्तल्लिङ्गः ॥—कनाबिताविति । इकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः ॥—  
संनिहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । ‘धातोः कर्मणः’ इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रा-  
नुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥—युजेरसमासे । ‘उगिदचाम्—’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । ‘इदितो नुम्  
धातोः’ इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह—सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥—किन्प्रत्ययस्य—। ‘किनः कुः’ इत्युक्तेऽपि  
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् किन्प्रत्ययस्य ग्रहणे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—किन् प्रत्ययो  
यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥—सुयुगिति । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे ‘सत्सुद्विष-

१ हाहावच्चापरं हलीति—एतच्च सर्वं हरदत्तवृत्त्याद्यनुरोधेन । भाष्यमते तु पतेषामनभिधानादसाधुत्वेन सर्वोऽपि वि-  
चारो निष्फलः । तथा च भाष्यं ‘विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्यः इति । अन्यथा अष्टन इत्येव  
भूयात्—’ इत्यादि कैयटरीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचनस्य तदसंगतिः स्पष्टेवेति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं इहस्पष्टेः ।  
२ संनिहिते इति—तत्फलं तु जिजादीनां संज्ञाभावः । ३ प्रत्ययस्येति—प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरवम् ।  
नच तदभावे वस्य कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन वलोपे कृते तदप्राप्तेः । किञ्च किनः कुत्वे किनो घ इत्येव वदेत्  
इति स्पष्टं भाष्ये कैयटे च ।

युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युर्क् । युज समाधौ वैबादिक आत्तनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खजौ । खजः । इत्यादि ॥ व्रजेति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । राद् । राद् । राजौ । राजः । रादसु । रादसु । एवं विभ्राद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसुद् । विश्वसुद् । विश्वसुजौ । विश्वसुजः । इह सृजियज्योः कुलं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृद् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् ढुभाजु दीसाविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृभ्रेजृभाजृदीसाविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राण् । विभ्राण्भ्यामित्यादि । ॐ परौ व्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे व्रजेः किप् स्यादीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वे व्रजतीति परिब्राद् । परिब्राजौ । परिब्राजः । ॥ विश्वस्य वसुंराटोः । ६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादसौ रादशब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वासुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वेमविवक्षितम् । विश्वाराद् । विश्वाराद् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराभ्यामित्यादि । ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाधोः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । मृद् । मृद् । सस्य श्रुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । मृजौ । मृजः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः किन् । किञ्चान्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति नियमाच्च संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्ग । ऊर्जौ । ऊर्जः । खदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७।२।१०६। खदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । स्यौ । स्ये । स्यम् । स्यौ । स्यान् । सः । तौ ।

इति किप् ॥—तेनेह नेति । नुप्रेत्यर्थः । किन्प्रत्ययसु स्यादेव 'ऋत्विग्-' इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥—स्त्राजिति । खजतीति खन् । 'खजि गतिवैकल्ये' ॥—एवं विभ्राडिति । फणादिरयम् । विशेषेण आजते इति विभ्राद् ॥ देवान् यजतीति देवेद् । किपि यजादितात्संसारणे आहुणः । विश्वं सृजतीति विश्वसुद् । किबन्तः । किन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयात् कुलं कस्मान्न भवतीत्याशङ्काह—नेति क्लीबे वक्ष्यत इति । 'रज्जुसृद्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा, व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः इति वक्ष्यत इत्यर्थः' ॥ परिमार्ष्टीति परिमृद् ॥—परौ व्रजेः । 'किञ्चविप्रच्छिन्नीस्तुद्रुज्वा दीर्घोऽसंसारणं च' इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह किन्दीर्घानुवर्तते, तदाह ॥—किप् स्यादीर्घश्चेति ॥—विश्वस्य वसु—'ब्रूलेपे-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ।—स्कोः—'पदस्येत्यनुवर्तते 'मलो झलि' इत्यतो झलीति च, संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते, तदेतदाह—पदान्ते झलि च परे इति । झलि किम् । अष्टा । मृजतीति मृद् । किप् । 'महिज्या-' इति संसारणम् । 'व्रश्च' इति षत्वम् ॥—ऊर्गिति । 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' । अस्मादुरादिष्यन्तात् 'आजभास-' इत्यादिना किपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृतं 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थ-' इति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य ष्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ढसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥—तदोः सः सावनन्त्ययोः । 'खदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—खदादीनामिति । खदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोरिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्पदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्हादिना मुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किञ्च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पदाद्यत्वं सकारस्य स्त्रीक्रियते, तदा न किञ्चिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु 'तदोः सः सौ' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ मुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा 'सकृद्रौ' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः किपि स इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदाभियमपक्षो न संभवतीति बाध्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याप्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु 'तोः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् 'नलोपो नमः' 'तस्मानुडचि' इत्यजाशुत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन खदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति बाध्यम् । अनश्च इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मानुडचि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघवात् 'नुगचि' इत्येवोच्यतां तथा च अजाशुत्तरपदे परे नम एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेत् ॥ एवं तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्याच्च

१ धातुपाठेति—प्रथमोपस्थितत्वाभ्याख्यानाच्चेति भावः । २ युगिति—किप्चेति किप् प्रत्ययः । किन्प्रत्ययविधायकेऽपि 'युजेरसमासे' इत्यत्रेव 'युजिर् योगे' इत्यस्यैव ग्रहणात् । ३ वसुरादोरिति—रदधातोर्णिचि किपि निष्पन्नराट्शब्दस्य तु नेह ग्रहणम्, सुप्रसिद्धत्वेन वसुशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नस्यैव ग्रहणात् ॥ 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावाच्च दीर्घः । ४ ऋत्विगिति—ऋतौ ऋतुं वा यजतीति विग्रहः । 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनात् ।

ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्वद् । त्वदौ । त्वदः । अतित्वद् । अतित्वदौ । अतित्वदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । ॥ **ॐ** प्रथमयोरम् । ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य **के** इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । ॥ **ॐ** मपर्यन्तस्य । ७।२।९१। इत्यधिकृत्य । ॥ **ॐ** त्वाहौ सौ । ७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । ॥ **ॐ** शेषे लोपः । ७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वा प्राप्नोति । सत्यम् । अल्लिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप् । यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविषयत्वात् । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अह इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । तेनादन्तत्वाभावाच्च टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । ॥ **ॐ** युवावौ द्विवचने । ७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ॥ **ॐ** प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् भावाम् ।

भवतीति चेदेवमपि 'हमो हस्वादचि-' इति ङमुङ् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्मान्मुडचि' इति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति 'तदोः' इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेष्वनेष इत्यत्र सत्त्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गसत्त्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्ये बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य 'इच एकाचोऽम्-' इत्यत्र भाष्ये उक्त्वादन्यं कैयटश्चिन्त्यः ॥—गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्सत्त्वं न प्रवर्तते । 'त्वाहौ सौ' इत्युक्ते तु अतिस्वमिति स्यादिति भावः ॥—अत्वसत्त्वे नेति । तयोः सर्वाथन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः ॥—अतित्वमिति । लमतिक्रान्तोऽतित्वद् ॥ **ॐ** प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्भ्यां हसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । **के** इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—युष्मदस्मद्भ्यां परस्य **के** इत्यस्येत्यादिना । 'केसुटोः' इति सुवचम् ॥—त्वाहौ सौ । यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥—युष्मदस्मदोरिति । एतच्च 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो लभ्यते ॥—शेषे—। उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—आत्वयत्वनिमित्तेतरेति ॥—अन्यस्येति । अलोन्यपरिभाषयेति भावः ॥—अतो गुण इति । नव्यास्तु 'त्वाहौ सौ' इत्यत्र त्वाहादेशयोरन्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥—त्वम् । अहमिति । ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिक्रान्तेनातित्वेत्यादौ 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, लमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् । नैष दोषः । 'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—अधिकरणत्वविषयक्षयेति । यदि तु 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥—अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । 'वार्णादाङ् बलीयः' इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषेलोपस्य विभक्तिनिमित्तम्, पररूपस्य लकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्ड्योः प्राप्तयोर्द्विरेव भवति ॥ आज्ञत्वात्तदन्तविधिरित्याह—परमत्वमित्यादि ॥—युवावौ द्विवचने । उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—द्वयोरुक्ताविति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यधिकारात् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥—युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः ॥

१ मपर्यन्तस्येति परित्प्रग्रहणं युष्मदस्मदोर्मन्तस्येति वैयधिकरण्यार्थम्, अन्यथा सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् किन्तमान्तयोर्ग्रहणं स्यात् ननु दान्तयोः, कृते तु तस्मिन् मान्तदान्तयोरुभयोर्ग्रहणम् इति केचित् । परे तु यथा कटिपर्यन्तं वस्त्रमित्युक्तेऽपि किञ्चिदस्तीति प्रतीयते तद्वदत्र परिग्रहणे दान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् इति मन्यन्ते । २ अन्तरङ्गत्वादिति—लिङ्गसंख्याकारकसापेक्षविभक्तिनिमित्तपूर्वरूपापेक्षया टापः स्त्रीत्वमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ३ अल्लिङ्गे इति—लिङ्गविशेषाभावावतीत्यर्थः । ४ अधिकरणत्वविषयक्षयेति—अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तत्वादन्यलोपेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाप् न । अत एव 'नुडावित्यत्र टाप् न' इति कुन्मेजन्तसूत्रे भाष्यकृतः । एवं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः, शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव 'त्वदादीनामः' इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रौढ्योक्तयेव, आहुरित्यनेन बोधितारुचिकं चेति वदन्ति ।

मपर्यन्तस्य किम् । साकृच्छस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति माभूत् । युवकाभ्यामा-  
वकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत् ॥ यूयवयौ ङसि । ७।२।९३। स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् ।  
अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । (प) अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् ।  
इति न भवति । हे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम् मान्त एवावशिष्यते ननु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ।  
॥ त्वमावेकवचने ७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः । ॥ द्वितीयायां च ७।२।८७।  
युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ॥ शसो न ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकम् । युष्म-  
दस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् । ॥ योऽ-  
चि ७।२।८९। अनयोरेकारादेशः स्यादनादेशोऽजादौ परतः । त्वया । मया । ॥ युष्मदस्मदोरादेशे ७।२।  
८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । ॥ तुभ्य-  
महौ ङयि ७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । महम् । परम-  
तुभ्यम् । परममहम् । अतितुभ्यम् । अतिमहम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ भ्यसोभ्यम् ७।१।३०। भ्यसो-  
भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एवं न । अभ्यम् तु  
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ॥ एकवचनस्य च ७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अस्स्यात् ।  
त्वत् । मत् । ङसेऽनेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ पञ्चम्या अत् ७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्यात् ।  
युष्मत् । अस्मत् । ॥ तवममौ ङसि ७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । ॥ युष्मदस्मद्व्यां  
ङसोऽश् ७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । ॥ साम आकम् ७।१।३३। आभ्यां परस्य साम

—मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—युवकाम् । आवकामिति । ननु युवावयोः समुदायादे-  
शत्वेऽपि युवकामित्यादि सिध्यति । ‘ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वेनाग्रेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक्’ इति  
युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन ‘मपर्यन्तस्य’ इत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह  
—त्वया मयेत्यत्रेति । ननु लमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव ‘योऽचि’ इति सूत्रं परि-  
त्यज्य ‘अच्ये’ इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—  
युवकाभ्यामित्यादि ॥—अङ्गकार्ये इति । एतेन ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः’ इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । ‘अङ्गे  
अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः’ इति तत्प-  
रिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा ‘ज्ञाजोर्जा’ इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्या-  
मित्यत्र लयाद्यत्वे कृते ‘सुपि च’ इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । ‘द्वयोरेकस्य’ इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्य-  
त्वज्ञापनादिति दिक् ॥—मकारान्तरमित्युपलक्षणं, ‘जसः शी’ इत्यत्र जसः स इति सकारं प्रक्षिप्य सान्तस्य जस इति  
व्याख्यानात्, ‘अतोऽम्’ इति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥—एकस्योक्ताविति । ‘लमा-  
वेकत्वे’ इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥—अविभक्तिकमिति । तथा च ‘हेप्रथमयोः’ इति पूर्व-  
सूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात् ‘द्वितीयायां च’ इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे  
‘तस्माच्छसः’ इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नलाप्राप्त्या युष्मान्ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।  
अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—योऽचि । अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु ‘युष्मद-  
स्मदोरादेशे’ इत्यत्र ‘रागो हलि’ इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धेः ॥—युष्मदस्मदोर-  
नादेशे । अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् ॥ योऽची-  
त्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥—हलादौ पर इति । ‘योऽचि’ इत्यजग्रहणात्परिशेषसिद्धिमिदम्, ‘रागो हलि’ इत्यतो-  
ऽनुवृत्त्या लब्धं वा ॥—पक्षद्वयेऽपि साधुरिति । नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसाम-  
र्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्येकनिवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया  
एवं सुपरिहरं, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥—युष्मदस्मद्व्यां ङसोऽश् । शित्त्वं  
सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि ‘आदेः परस्य’ इति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्विनि-  
वृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् । ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति सिद्धान्तात् । इद-  
मेव शित्त्वं ज्ञापयति ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिञ्चडादयस्तु वचनसाम-  
र्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥—तवममेति । ननु अत्रान्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्त्व-

१ त्वमाविति—अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते । अत एव ‘प्रत्ययोत्तर—’ इति सूत्रं सार्थकम् । तत्फलं तु त्वं सुन्दरः पुत्रो  
यरयेति त्रिपदे बहुव्रीहौ नादेश इति ।

आकं स्वात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आर्षयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ ॥ समस्यमाने ऋकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽभ्यसंख्यश्चेत्सो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुजस्र्केऽस्तु परत आदेशः स्युः सदैव ते । स्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्वाच्ये युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥ ऋकसंख्यः समासार्थो बहुर्थे युष्मदस्मदी । तयोः रमेकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ऋसिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु ॥ युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्र्केऽस्तु प्राग्वत् । औभम् औदसु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अति युवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ऋसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्या-

निवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिष्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारपरेति दुराग्रहः, तर्ह्यशित्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपेणाकारान्तरं प्रच्छिद्य अकाररूप एवाश्व भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वात् 'योऽचि' इति यत्वेन भाव्यं, ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—भाविन इति । कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । 'शेषे लोपष्टिलोपः' इति पक्षे तु सुट्प्रहणं व्यर्थमेव ॥ आकमिति दीर्घाचारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एलनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, न तु प्रत्ययपराधिति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति—समस्यमान इत्यादिना ॥—ऋकत्ववाचिनी इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिन् पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु ऋकत्वार्थवाचिन इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥—अभ्यसंख्यश्चेदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तशेषेदित्यर्थः ॥—स्त इति । अर्थपरत्वाभ्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्त्रीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजस्र्केऽस्तुस्यपि युष्मदस्मदोर्ध्वत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमाविल्याशङ्क्यामाह—सुजस्र्केऽस्तु परत इति । के ते आदेशा इत्यत आह—त्वाहौ यूयवयावित्यादि । अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्बुवावयोर्बोधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—त्वमावपितीति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः ॥—अतित्वामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥ अतियूयम् अतिवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—अतित्वाकम् । अतिमाकमिति । अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वङ्गवृत्तपरिभाषया नुडागमो निर्वायः । 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा ॥ नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'त्यदादेरामि सुट्' इति वक्तव्ये 'आमि सर्वनाम्नः' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्यात् 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः सुडेव भवति, न तु नुट् । 'शस्त्रप्रतिषु' इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेऽपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्क्या अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । 'साम आकम्' इत्यत्र यद्यपि सुट्प्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुट्प्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकम्न प्रवर्तते, तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं, न त्वतित्वाकमतिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहृतस्यामः सुट्त्वयाभावात् । आकमः सुट् भावीति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वाराकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् भूयेत् ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यान् भूयेतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः । गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा

१ ससुट्कनिर्देश इति—नन्वा आकमिति आकारप्रक्षेपेणैव आकारादिराकमित्यर्थे दोषाभावेन सकारनिर्देशाभाव उचित इति चेन्न । लक्षणैकचक्षुर्मिदुर्बलत्वात् । केचित्तु इष्टापत्तिं मन्यन्ते । २ पूर्विति—विप्रतिषेधे पूर्वः पूर्वविप्रतिषेध इति मुमुषेति समासः ।

वत् २ । ओसि । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवा-  
सु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजसृकेःसु प्राग्वत् २ । औभम् औदसु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ ।  
अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः ।  
अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ऊसिभ्यसोः । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ । ओसि अतियु-  
ष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।  
॥ पदस्य ॥ ८।१।१६ ॥ पदात् ॥ ८।१।१७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ ८।१।१८ ॥ इत्यधिकृत्य । ॥ युष्मद-  
स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तयोर्वानादौ ॥ ८।१।२० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोनरयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वाना-  
वित्यादेशौ स्वस्तौ चानुदात्तौ । ॥ बहुवचनस्य घसन्सौ ॥ ८।१।२१ ॥ उक्विधयोः षष्ठादिवहुवचनान्तयोर्वसुन-  
सौ स्तः । वाचावोरपवादः । ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ ८।१।२२ ॥ उक्विधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे  
प्रतौ स्तः । ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ ८।१।२३ ॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः । श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह  
वृत्तात्ते मेऽपि शर्म सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वा नौ ददावीशः पतिर्वा-

संप्रति स्वर्यवाचित्वे उदाहरति—युष्मामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना । बह्वर्थयोस्तु उदाहरति—युष्मानस्मा-  
न्वेति ॥—पदस्य । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामि-  
त्यादौ ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः सिध्यति । न तु राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानि-  
त्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा ‘मो नो धातोः’ इति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति, न तु  
प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र । तथा हरि वन्दे इत्यादौ ‘मोऽनुस्वारः’ प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च ‘उञि च पदे’ इत्यतः  
पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्विति  
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति ‘उञि च  
पदे’ इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । क्वचित् स्थाने षष्ठी,  
क्वचित् अवयवषष्ठीति । तत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘मो नो धातोः’ ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठा  
तूक्तातिप्रसङ्गात् । ‘मादुपधायाः’ इत्यादौ लवयवषष्ठी । अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैव मनुपो मस्य वलं स्यात् न तु वृक्षवन्तौ वृक्ष-  
वन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि ‘षष्ठीस्थानेयोगा’ इति परिभाषया ‘पदस्य’ इत्यत्र स्थानषष्ठेव  
लभ्यते, न लवयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठेव  
स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं  
सार्थकम् । तथापि नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य  
लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीलक्षणापनार्थमिति स्त्रीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानष-  
ष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः । प्रयोगमूललाक्षाकरणस्मृ-  
तेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्त्रीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्त्रीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनो-  
रमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु ‘पदस्य’ इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तलमप्यभ्युपगम्यते, न तु  
स्थानषष्ठ्यन्तलमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्, तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र ‘मादुपधायाः—’ इति वलं सिध्यति  
पदावयवस्य मनुपः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मनुपा तदन्तविधौ मलन्तं यत्पदं तदवयवस्य मनुपो  
मादुपधायाः परस्य मस्य वलं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त  
इत्यत्रेति स्थितम् ॥—पदात् । ‘कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ’ इत्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु ‘कुत्सने च सुपि—’  
इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यात् न तु पचति पूतीत्यत्र ॥—अनुदात्तं सर्व-  
मपादादौ । इदं पदत्रयमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥—षष्ठीचतुर्थीति । ‘अल्पाचतरम्’ इति षष्ठीलस्य पूर्वनि-  
पातः ॥—षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः । न च ‘पदस्य’  
इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदलात्षष्ठादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तीत्या वक्षसादौ दोषाभावेऽपि भ्यामादौ  
परतो युष्मदस्मदोः पदलात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च ‘सुखं वा नौ ददावीशः’ इति प्रयोगो न सं-  
गच्छेत । नापि ‘द्वितीयास्थयोः’ इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम् । ‘स्थग्रहणाच्छू-  
यमाणविभक्तियोरेव’ इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात् ॥ मैवम् । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इति सर्वग्रहणाधिकारो-  
त्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते,  
तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—श्रीश इत्यादिना ॥—स्वामी ते  
मेऽपीति । ‘स्वामीश्वराधिपति—’ इति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तयोर्दाहरणमाह—पातु वामित्यादि-



मपि नौ हरिः । सोऽव्याहो नः शिवं वो मो दधारसेव्योऽत्र वः स नः ॥ १ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा-  
भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु । स्थग्रहणाच्छ्रयमाण-  
विभक्तिकयोरेव । नेह । इतियुष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-  
दादेशा वक्तव्याः । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां  
ते ओदनं दास्यामीति । ॥ एते घांनावाद्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ।  
धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ॥ न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८।१।२४। चा-  
द्विपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेतित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षा-  
द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने । ८।१।  
२५। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्चातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेत्तैसा त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । भ-

ना । बहुवचनान्तयोस्तु—सोऽव्याहो न इत्यादि ॥—सेव्योऽत्र वः स न इति । इति । ‘अहं कृत्यतृचक्ष’ इति  
ष्यत्, ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी ॥—वेदैरशेषैरिति । ‘युष्मान् रक्षतु गोविन्दः’ इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः, युष्मा-  
नित्यस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात् ॥ ननु ‘युष्मदस्मदोः  
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम्’ इति सूत्र्यंतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रहणाभावे  
युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । ‘सर्वस्य’ ‘पदस्य’ इत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे  
—स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ सुग्रीव’ इति समर्थं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्या-  
दीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥—इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः,  
न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति लत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्युक्तम् ॥ पदात्परत्वं संपादयितुमिति-  
शब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र  
युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत् । अत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैकैकलसंख्या-  
श्रीयते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र  
पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे ‘प्रत्य-  
योत्तरपदयोश्च’ इति लमादेशप्रसङ्गादर्थोद्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम् अर्थोद्यथा,  
मुद्गैः क्रीतो मौद्रिकः । न शोकेन मुद्गेन द्वाभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा—‘भवद्विरामवसरप्रदानाय व-  
चांसि नः’ । भवतोगिरामिति तत्र ह्यर्थः ॥—समानवाक्य इति । ‘देवदत्त अस्त्ययं दण्डो देवदत्त हरानेन’ इत्यत्र  
दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्वितनिघातो न भवति ॥—एकतिङ्गिति । एकं तिङन्तं य-  
त्रेति बहुव्रीहिः । ननु ओदनस्त्वया पचव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पचव्योऽस्तीत्यव्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि  
पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु ‘अर्थै-  
कत्वादेकं वाक्यं साकाङ्गं चेद्विभागे स्यात्’ इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके ॥ अन्ये तु ‘आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्’ इति  
वार्तिककारवचनपर्यालोचनया ‘एकतिङ्’ इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङ-  
न्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहि-  
श्चायम् । तेन ‘ब्रूहिब्रूहि देवदत्त’ इत्यत्र वाक्यत्वादामन्वितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः ॥ ‘युष्मदस्मदोर्विभाषा  
अनन्वादेशे’ इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते घांनावाद्य इति । यद्यपि ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा’ इत्यत्रैतत् पठ्यते  
तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—धाता ते भक्त इति । अ-  
न्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—तस्मै ते नम इत्येवेति । ‘तुल्यार्थैः’ इत्यादिवत् ‘न चवाहाहैवैः’ इति तृतीयानिर्देशे-  
नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो  
द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः ॥—हरो हरिश्चेति । अत्र च-  
शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां लस्मदः संबन्धो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परम्परायोग इति  
न निषेध इति भावः ॥—पश्यार्थैश्चानालोचने—अत एव निपातनाद्भावे ‘पात्राभ्याधेद्’ इति शः । दर्शनं पश्यः, तच्चेह

१ संवेद्योऽस्मानिति—नन्वत्र संध्यभावे नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्त्वानापत्तिः, संधौ तु उभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावाभावेन कथमा-  
देशप्राप्तिरिति चेन्न, संवेद्य इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात् । स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन  
संधौ कृते तत्प्राप्तिरिति । २ पञ्चेति—समुच्चयविकल्पाद्भुतखेदावधारणार्थानां च, वा, इ, अह, एवानां पणानामन्यतमेन योगे  
इत्यर्थः । ३ चेतसेति—नन्वचाक्षुषेतिपशुंदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति चेतसेत्युक्तमिति वाच्यम्, न,  
अनालोचनार्थैरित्येव सिद्धे पश्यार्थैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

कस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६। विद्यमानपूर्वाप्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां प्रायते स माम् । त्वा मेति वा । ॥ सामञ्चितम् । २।३।४८। संबोधने वा प्रथमा तदन्तमामञ्चितसंज्ञं स्यात् । ॥ आमञ्चितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२। स्पष्टम् । अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । अग्रे नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मद्-द्वारादेशस्तिसृन्तनिघात आमञ्चितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतादृश्यादेशः । एवं इमं मे गङ्गे यमुने इति मग्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामञ्चिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ॥ नामञ्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे आमञ्चिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । इरे दयालो नः पाहि । अग्रे तेजस्विन् । ॥ विभाषितं विशेषवचने । ८।१।७४। अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमञ्चिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । द्यूयं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशोऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । ॥ पादः पत् । ६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं ऋदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाञ्चामित्यादि । अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथ्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाञ्जेः सुप्युपपदे किन् । ॥ अनिदितां हल उपधायाः किति । ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति किति च ।

ज्ञानमात्रम् 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् । तदेतदाह—अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ॥—परम्परासंबन्धेऽपीति । पूर्वसूत्रस्थयुग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परम्परासंबन्धेऽपि निषेध इति ॥ —सपूर्वायाः—। सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः 'तेन सहेति—' इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥ प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याह—विद्यमानपूर्वादित्यादि । 'एते वांनावाद्य आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—अन्वादेशोऽपीति ॥—भक्तस्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च प्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तत्वात् यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षणाणां तु यच्छब्दाध्याहारकेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा प्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥—सामञ्चितम् । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् ॥ आमञ्चणमामञ्चितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन चामञ्च्यते, न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ॥—इहेति । 'अग्रे तव' 'देवास्मान्' इत्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः, 'अग्रे नय' इत्यत्र 'तिङ्कितिङः' इति न तिङन्तनिघातः, अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमञ्चितस्य च' इत्यामञ्चितनिघातो नेति विवेकः ॥—सर्वेषां निघात इति । अयं च निघातः पदकाले ध्रूयते न तु संहिताकाले । 'स्मरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥—अग्रे तेजस्विञ्जिति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विमित्यस्य आमञ्चितस्य च' इत्याष्टमिकनिघातः सर्वाद्भाषः ॥—सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः ॥—पादः पत् । —तदवयवस्येति । एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा 'वष्टी स्थानेयोगा' इत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि 'अस्तेर्भूः' 'इको यणचि' इत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः—' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'वष्टी स्थानेयोगा' इत्यनेन वष्ट्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम् ॥ 'अस्तेऽन्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यानिर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः स्वय्यमपरे' उदः स्थास्तम्भोः—' इत्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः ॥ ॥ अग्निमदिति । मन्त्रातेर्मन्यतेश्च किपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्यौ । अग्निमन्यः ॥ दान्ताः ॥ ॥ अनिदिताम्—। इह ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह—हलन्तानामनिदितामिति । —उपधाया नस्येति । 'भ्राजलोपः' इति सूत्राग्नेति लुप्तपञ्चमिकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥

१ संबोधने इति—ननु संबोधनप्रथमापदानुवृत्त्यैव संज्ञिकभावे सेति व्यर्थमिति चेन्न, ईहेभोइत्यादीनां विशिष्य कोशेषु संबोधने शक्तेरुक्तत्वेन तत्र प्रातिपदिकेति सूत्रेणैव प्रथमोत्पत्तेर्येषां संज्ञार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथा अनन्तरस्येति न्यायेन संबोधने चेति विहितप्रथमान्तस्यैव स्यात् । २ पाद इति—अत्र पाच्छब्देन 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यादिना कृतसमासान्ताकारलोपस्य ग्रहणम्, सुपदेऽन्यन्तकिन्तस्य वा । नच द्वितीये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, कौ लुप्तमिति निषेधात् ।

उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ककारः । प्राक् । अनुस्वार-  
परसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । ॥ अर्चः । ६।४।१३८। लुसगकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।  
॥ चौ । ६।३।१३८। लुसाकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्थाणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् ।  
प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति  
परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस अञ्च इति स्थिते । ॥ विष्वग्देवयोश्च टेरग्र्यञ्चता-  
वप्रत्यये । ६।३।१२। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरग्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदसि अञ्च इति स्थिते यण् ।  
॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः  
समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुय-  
ञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्न्यामित्यादि । मुत्त्वस्यासिद्धत्वाच्च यण् । (प) अन्त्यबाधेऽन्त्य-  
सदेशस्य । इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति  
व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदस्यङ् । उक्तं च—अदसोऽग्रेः पृथक् मुत्वं केचिदिच्छन्ति ल-  
त्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि इत्यत इति ॥ विष्वग्देवयोः किम् । अभाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युङ् ।  
अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः  
कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावधि । ॥ उद ईत् । ६।४।१३९। उच्छ्रदात्परस्य लुसगकारस्या-

अनिदितामिति किम् । नन्यते ॥ हलः किम् । नीयते ॥ उपधायाः किम् । हन्यते ॥—अचः । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यतोऽल्लोप  
इत्यनुवर्तते ‘भस्य’ इति च । तदाह—भस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येति सामा-  
नाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भलाभावात् ।  
भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप  
इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्म्रावृत्त्यादिनाञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्या-  
नेऽपि प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यङ् । ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसङ्ग एव । तस्मात् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यत्रेवात्रापि  
अज्ञावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । ‘युप्रागपानुदक्प्रतीचः—’ इति  
निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः ॥—चौ । ‘चजोः’ इति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—लुसाकारनकारेऽञ्चता-  
विति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुसाकारेऽञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः ॥ ‘दलोपे—’  
इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—अणो दीर्घः स्यादिति ॥—प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्य-  
स्वीकार्येऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥—प्राग्भ्यामिति । ‘चोः कुः’ इति कुत्वं, न तु ‘किन्प्रत्ययस्य—’  
इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् ॥—विष्वग्देवयोश्च—। चकारेण ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह—अन-  
योः सर्वनाम्नश्चेति ॥—अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किन्किचादिः । ‘अञ्चतौ वप्र-  
त्यये’ इति पाठे तु ‘वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ’ इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वग्यङ् इति बोध्यम् ॥  
—अदसोऽसेः—। असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—अदसोऽसान्तस्येति । असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन  
इच्छति अदस्यति । दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यन्तान्ययकारस्य माभूत् ॥—ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्ज-  
नस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्यैव ‘विधीयमानोऽप्यण्’  
कचित् सवर्णान् गृह्णाति’ इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥—अन्त्यबाध  
इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किंतु स्थानेषष्ठी, एवं हि अलोन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो  
योऽन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामा-  
शयः ।—उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमुयङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुकूलानुपेक्ष्यमिति भावः ॥  
—लत्ववदिति । चलीकुप्यत इत्यत्र ‘कृपो रो लः’ इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेलर्थः । नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽप्युत्तरपदाधि-  
कारस्थलाद्विष्वग्यङ् देवग्यङ् इत्यञ्चत्युत्तरपदेष्वेवाद्यादेशः स्यात् तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञाप-  
यतीति ॥—अन्यत्रेति । ‘अतः कृकमि—’ इत्यादौ ॥—तेनेति । अन्यथा ‘नित्यं समासे—’ इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्र-  
हणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् ‘अतः कृकमि—’ इति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, नस्वणन्तोत्तरप-

१ अच इति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, ‘आतो धातोः’ इत्यारम्भात्, प्रतीचो यदिति निर्देशाच्च । अतएव पचाषचो न  
ग्रहणम् । २ अण इति—नन्वेवं कर्तुं च कर्तुं च इत्यादौ दीर्घानापसिः इति चेदत्र कैयटः । वदीदृशः प्रयोग उपलभ्यते तर्हि  
इतोऽपिति निवृत्तमिति । ३ सर्वनाम्न इति—इदं च सर्वनाम्नो गौणत्वेऽपि प्रवर्तते, विधानसामर्थ्यात् । ४ असात्तस्येति—  
सान्तग्रहणमोकाररेफोरप्युपलक्षणम्, ‘अदोऽनुपदेशे’ इति निर्देशात् ।

अन्तेभ्योकारस्य ईत्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । ॥ समः समि । ६।३।९।३। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा । ॥ सहस्य सध्निः । ६।३।९।५। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । स-  
ध्यङ् । ॥ तिरसस्तिर्यलोपे । ६।३।९।४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्योदेशः स्यात् । तिर्यङ् ।  
तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरञ्चः । तिरञ्चा । तिर्यङ्भ्यामित्यादि । ॥ नाञ्चेः पूजायाम् । ६।४।३।०।  
पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलो-  
पो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य  
ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । कुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः ॥ पयोमुङ् । पयो-  
मुङ् । पयोमुञ्चौ । पयोमुञ्चः । व्रश्चेति षत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्चत्वत्वे । सुवृद् । सुवृद् । सुवृञ्चौ । सुवृञ्चः ।  
सुवृदसु । सुवृदसु ॥ ॐ वर्तमाने पृषन्महद्वृहज्जगच्छतृषञ्च । एते निपात्यन्ते शतृवचैषां कार्यं स्यात् । जगित्वाङ्-  
म् । सान्तमहत् इति दीर्घः । महते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । मह-  
भ्यामित्यादि । ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१।४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्यादातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ  
सौ परे । परं नित्यं च नुम् बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धी-  
मन् । शसादौ महद्वत् । धातोरेष्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारकिञ्चान्ता-  
द्वा कर्तरि क्तिप् । शगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन स्रत् ध्वत् इ-  
त्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्भवतुः ।  
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घः । भवतीति भवन् । ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५।

दकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥—उद् ईत् । अचः, इत्यस्यापवादः ॥ इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—उ-  
च्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि । भस्येति किम् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पू-  
जायाम् । उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥—समः समि । समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरसस्तिरि-' इत्यपि ।  
संगतमञ्चतीति सम्यङ् ॥—समीच इति । अलोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥ सह अञ्चतीति सध्यङ् । भविष्ये अलो-  
पदीर्घौ । सध्नीच इत्यादि ॥—तिरसः— । न विद्यते लोपः यस्य सः अलोप इति बहुव्रीहिः । अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्य-  
पदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—अलुप्ताकार इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तं,  
व्याख्यानात् ॥ अप्रत्ययान्ते किम् । तिरोऽञ्चनमित्यादौ मा भूत् ॥—तिरञ्च इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्योदेशाभावे सस्य क्षु-  
त्वेन शः । न चालोपस्य स्थानिवत्त्वात् क्षुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥—नाञ्चेः— ।  
नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः ॥—प्राङ्क्षिति । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः किन् ।  
—प्राङ्क्षिति । 'ङ्णोः कुङ्कुङ्क्' इति वा कुङ्, 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे खकारोऽपि बोध्यः ॥—एवमिति । श-  
सादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ कुञ्चतीति कुङ् ॥  
—सलोप इति । क्षुलस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृश्चतीति सुवृद् । किपि 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥—सुवृ-  
ट्स्त्विति । चर्त्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'ङः सि-' इति वा धुद् ततश्चर्त्तम् ॥ चान्ताः ॥ ॥ निपात्यन्त इति । 'पृषु सेचने' ।  
'वृह वृद्धौ' । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव महते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे । गमेस्तु जगादेशः ।  
चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥—अत्वसन्तस्य चाधातोः । 'दलोपे-' सूत्रादीर्घस्य 'नो-  
पधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—उपधाया दीर्घः स्यादिति । इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्साम-  
र्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नल्लन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—धातुभिन्नासन्तस्य चेति । धात्ववय-  
वभिन्नो योऽस् तदन्तस्येत्यर्थः । तेन उस्त्रास्रत् पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धम् । धातुभिन्नो योऽसन्तस्येति व्याख्यायां स्रत् ध्वत्  
इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र 'सर्वनामस्थाने च-' इति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते । 'सौ च' इ-  
त्यतः साविति च तदाह—असंबुद्धौ सौ पर इति ॥—अत्वन्तत्वाभावादिति । अतु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणाच्छ-  
त्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥—उभे— । शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥—षाष्ठद्वित्वेति । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

१ समीति—'समो मिह सम इक्' इति च नावृत्तिः, परिभाषाज्ञानगौरवपरिहारार्थत्वात् । २ पूजार्थस्येति—पूजारूपार्थस्य  
गम्यमानत्वे इत्यर्थः । अत एव 'अधोऽनपादाने' इति सूत्रेऽव्याकुलं गच्छतीत्यर्थकेऽञ्चितं गच्छतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।  
एवं चाञ्चतेः पूजार्थत्वे । पूजाप्रयोगकार्यकत्वे च नलोपो न । एवं प्रकृष्टं गच्छतीत्यर्थके प्राङ्शब्देऽपि न भवति नलोपः, उपसर्गाणां  
द्योतकत्वेनाञ्चतेः पूजाप्रयोजकप्रकर्षार्थत्वात् । ३ धीमानिति—ननु अत्वसन्तस्येति सूत्रे मतोऽग्रहणं न स्यात्, एकानुबन्धकपरिभाषा-  
विरोधात् । न चान्यस्यासंभवः, अन्युत्पत्तिपक्षे भवतोः संभवात् इति चेन्न । यदपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदनुबन्धत्वस्यैव  
स्वीकारात् पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽपि अतोऽनुबन्धकत्वाभावात् इति दिक् ।

षाड्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते षमे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८। अभ्यस्तापरस्व  
शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः । ॥ जक्षित्यादयः षट् । ६।१।६। षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम  
एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवे-  
न्योर्द्वित्वेऽपि छान्दसस्वाग्रस्येन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेध्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।  
॥ त्यदादिषु दशोऽनालोचने कप् । ३।२।६०। त्यदादिषूपपदेऽप्यज्ञानार्थाद्दशोर्धातोः कम् स्याच्चात् किन् ।  
॥ आ सर्वनाम्नः । ६।३।९। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृहशवतुषु । कुत्वस्यासित्वाद्भवेति षः । तस्य  
जश्त्वेन ङः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वा-  
त्कुत्वेन ककार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव श्रूयेत नतु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्ध-  
त्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशाच्चासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । भ्रमेति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । विद् । विद् । विशौ ।  
विशः । विशम् । ॥ नशेर्वा । ८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नद् । नद् । नशौ ।  
नशः । नग्भ्याम् । नद्भ्यामित्यादि । ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः किन् स्यात् ।  
घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यति कुत्वम् । स्पृक् ।  
षडगकाः प्राग्वत् । मिष्टवा प्रागरभ्ये । अस्मादत्विगादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वे-  
न ङः । गः । कः । घृणोतीति दष्टक् । दष्टग् । दष्टवौ । दष्टवः । दष्टग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुद-  
रत्नमुद् । रत्नमुपौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षद् । षद् । षद्भिः । षड्भ्यः २ । षद्चतुर्भ्यश्चेति नुद । अनामिति  
पर्युदासाच्च घृत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं वाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनाच्चित्यमनुनासि-  
कः । षण्णाम् । षट्सु । षदसु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुढं  
प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तशुषो हरिति रुत्वम् । ॥ घोरुपधाया दीर्घ इकः । ८।२।७६। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया  
इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः । ॥ नुम्बि-

प्रतिषेधो वा' इति न्यायादिति भावः ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—उभे समु-  
दिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः—' इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥—नाभ्यस्ताच्छतुः ।  
व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह—नुम्न स्यादिति ॥—दददिति । ददातीति ददत् ।  
दावो लटः शत्रादेशः, शपः श्लुः, 'शौ' इति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्वः । 'आभ्यस्तयोरान्तः' इत्यालोपः ॥—जक्षित्यादयः  
षट् । जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसूत्रेदेतदाह—  
षट् धातवोऽन्ये इति । तान्ताः ॥ ॥ गोपायतीति गुप् किपि विवक्षिते 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वा-  
दिहायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे लतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ ॥—त्यदादिषु—। कम्-  
न्तस्य त्दाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि । तच्चात्र नोक्तं, हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः ।  
कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रुडिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दशोरिति संगच्छते । भाष्ये तु  
कर्मकर्तारि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेवं पश्यन्ति जनाः 'स इवायं पश्यति' ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थाद्ज्ञानार्थादिति तु संगच्छ-  
ते । तत्र दशोर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणावृत्तित्वात् ॥—आकारोऽन्तादेश इति । आकारादेशे सति  
लतो गुणः स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् ॥—वि-  
डिति । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् किप् ॥—नशेर्वा । केचिदिह श्लीत्यनुवर्त्य श्लि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तत्र ।  
नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् ॥—नगिति । षडगकाः प्राग्वत् ॥—स्पृशोऽनुदके किन् । ककारो गुणाभावार्थः । नकारस्तु  
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया किब-  
न्तस्य कुलाप्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं, किन्ः प्रकृतीनामेकाच्चात्वाद्वातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दृष्टमित्यत्र लन्तोदात्त-  
त्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—अनुदके सुप्यु-  
पपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेध-  
सामर्थ्यादिह किमपि न भवति । तस्मिन् हि सति 'किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयेण कुत्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति  
निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुलं मास्तु किप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥  
शान्ताः ॥ ॥ गौणत्वे त्विति । 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुङनुदौ भवत  
इति भावः ॥ पिपठिषतेः किप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिषु इति स्थिते सोर्हलङ्ग्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन  
पदान्तत्वात्सस्य र्भवति । न च रुत्वे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥—नुम्बि-

सर्जनीयशब्दवायेऽपि । ८।३।५।८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । द्रुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्णु । पिपठीःषु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निस्त्व । निस्से । नुमृग्रहणं नुमृस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिम्बु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रास्स-स्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षी । चिकीर्षः । रोः सुपीति मिथमाच्च विसर्गः । चिकीर्षु । दमेर्बोस । चित्त्वसामर्थ्यादिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्बुत्वविसर्गौ । दोः । दोषी । दोषः । पद्व इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् किप् । संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्चत्वर्ये । विवि-द । विविद् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तद् । तद् । तक्षौ । तक्षः । गोरद । गोरद् । गोरक्षौ । गो-रक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां किपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । ॐ पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । ॐ तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेषु । इति निषेधात् । तस्मासं-योगान्तलोप एव । तद् । तद् । गोरद् । गोरग । संयोगान्तलोपः । पिपद् । पिपग् । एवं विवद् । दिधक् । पिस गतौ । सुषु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीःषु । सुपीष्णु । एवं सुतः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वंसौ । विद्वंसः । हे विद्वन् । विद्वंसम् । विद्वंसौ । ॐ वसोः संप्रसारणम् । ६।४।१३१। वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वकृत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुक्षस्विति दत्वम् । विद्वज्यामित्यादि । सेदिबान् । सेदिबांसौ । सेदिबांसः । सेदिबांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रव-र्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवज्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि

सर्जनीय—। ‘इण्कोः’ इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥—द्रुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रु-विसर्गयोः कृतयोः ‘वा शरि’ इति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शब्दवाये सुतः सस्य षत्वं पूर्वस्य श्रुत्वम् । न तु ‘आदेश-प्रत्यययोः’ इति षः ‘अपदान्तस्य’ इति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु ‘नुमृविसर्जनीय-व्यवायेऽपि’ इत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ ‘नुमृशब्दवायेऽपि’ इत्येव युक्तं सूत्रयितुं, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभोदित्यन्ये ॥—निस्त्विति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवलाभाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यनुवृत्त्यभावात् ‘नुमृविसर्जनीय—’ इत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्मात्तन्त्र्येण विधायकलानङ्गीका-रात् ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ ‘इण्कोः’ इतिवत् ‘नुमृविसर्जनीय—’ इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः किप् प्रत्ययः । चिकीः । ‘एकाच उपदेशे—’ इति ‘सनि ग्रहणद्वयोश्च’ इति वा सन इडभावे ‘इको झल्’ इति कि-लाष्टुणाभावे ‘अज्जनगमां सनि’ इति दीर्घे ‘ऋत इत्—’ इतीत्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं ‘हलादिः शेषः’ ‘कुहोक्षुः’ अल्लोपः सोर्द-ल्लङ्गादिलोपे पदान्तत्वात् ‘वोरुपधायाः—’ इति दीर्घः ॥—स्कोरिति । दाम्यतीति दोः ॥—संयोगान्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहि-रङ्गत्वादिति दिक् ॥—विविडिति । विशेः सन् ‘एकाचः—’ इतीप्तिषेधे ‘हलन्ताच्च’ इति कित्त्वात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्या-सकार्ये ॥—तडिति । ‘तद्धू त्वद्धू तनूकरणे’ इत्यस्मात् किप् । गां रक्षतीति गोरद् । कर्मण्युपपदे ‘वा सरूप’ न्यायेन किप् ॥—कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा ‘स्कोः—’ इति कलोपः स्यादिति भावः ॥—पिपगिति । पफुमिच्छति पिपक् ॥ वफुमिच्छति विवक् ॥ ‘दादेः—’ इति षः । ‘एकाचो बभौ—’ इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् ॥ वान्ताः ॥ ॥ सुदूरिति । सुषु तोसतीति सुतः ॥ वेत्तीति विद्वान् । ‘विदेः शतुर्वसुः’ । अदादिलाच्छपो लृक् । ‘सार्वधातुकमपि-त्’ इति ङित्वाभ्योपधागुणः । उगित्वाभ्युम् । ‘सान्तमहतः—’ इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाल्लोपो न ॥—वसोः—। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—वस्वन्तस्येति ॥—सेदिबानिति । ‘भाषायां सदवसध्रुवः’ इति लिटः कषुः, ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वम्, ‘हलादिः शेषः’ ‘अत एकहलमध्ये—’ इत्येलाभ्यासलोपौ, ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इतीदं, नुम, ‘सान्त—’ इति दीर्घः ॥—सेदुष इति । ननु ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया ‘विदेः शतुर्वसुः’ इत्य-स्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु वसोः । सत्यम् । वसोस्कारानुबन्धकरणं वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्था-निवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहृत्य नान्नेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुज्यते—‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ इत्यादि ॥

१ प्रत्येकमिति—व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् निसेः प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्च फलितमिदम् ।  
२ संयोगान्तलोप इति—एतस्मात्पूर्वं षत्वस्यासिद्धत्वादिति काचित्कोऽपपाठः, अफलत्वात् इति । ३ पिपगिति—एतत्पूर्वं कुत्वस्यासिद्धत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति सोऽप्यपपाठः; सनोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनापि स्कोरिति लोपवारणसंभवात् । विदुष इति—नच षत्वे कर्तव्ये षत्वतुस्कोरिति सूत्रेण एकादेशस्यासिद्धत्वात्कथमत्र षत्वमिति शङ्क्यम्, पदान्तपदाधोरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वोपपत्त्या ।

प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते ननु धातोः । महच्छन्दसादृश्यात् । सुहु दिनसीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्या-  
म् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वज्याम् । एवं जत् । ॥ पुंसोऽसुक् ॥ ७।१।८९। सर्वनामस्थाने  
विवक्षिते पुंसोऽसुक् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगितमेति कीदृशं कृतेन पुनो इममुच्चिति प्रत्यय-  
स्योगिरवेनैव नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । अदुश-  
नेत्यनङ् । उशाना । उशनसौ । उशनसः । ॥ अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः । हे उशनन् । हे  
उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः ।  
वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुहु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः ।  
पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्रलः । ग्रसु ग्लसु अदने । ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ ७।२।१०७। अदस औका-  
रोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । असौ । ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्चस्य  
वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । ल्यदाद्यत्वं प-  
ररूपत्वम् । बुद्धिः । अदसोऽस्येति मत्वोत्वे । अम् । जसः शी । आहुणः । ॥ एत ईद्वहुवचने ॥ ८।२।८१।  
अदसो दात्परस्यैव ईद्व्यादस्य च मो बह्वर्थौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम् ।

अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पङ्क्तसादृश्य इव क्वचित् भाषायां भवन्ति ‘मासश्छन्दसि’ इत्यस्य सामान्यापेक्षापक्षत्वा-  
श्रयणात्कथंचित्समाधेयमिति ॥—सुहिनिनि । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभ्युपगमादधीर्घः ॥—सुहिन्स्त्विति । ‘नश्च’ इति  
सस्य वा धुद् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् । संसत इति सत् । ‘संसु ध्वंसु अवसंसने’ ‘ध्वंसु गतौ याचने च’ इत्याभ्यां क्तिप् ।  
‘अनिदिताम्’ इति नलोपः, ‘वसुसंसु’ इति दत्वम् ॥—पुंसोऽसुक् ॥ ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ इत्यनुवर्तनादाह—सर्व-  
नामस्थान इति ॥—विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुद्धिं कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुद्धि एवाका-  
रस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्यत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मिणो हलः  
स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि खरोऽनन्यत्वाभिर्वर्तयिष्यते असुद्ध्यान्त्यत्वात्करिष्यत  
इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे खरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुद्धोऽसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरि-  
भाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—पूज इति । यद्यप्युणादिषु ‘पातेर्द्धमुन’ इति  
वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् ॥—हे पुमभिति । असंबुद्धावित्युक्तेः ‘सान्त’ इति न दीर्घः ॥  
—पुंस्त्विति । संयोगान्तलोपे ‘मोऽनुस्वारः’ । नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् ‘नुम्विसर्जनीय’ इति न षत्वम् ॥—  
उशनेति । ‘वशेः कनसिः’ ‘प्रहिज्या’ इति संप्रसारणम् ॥—अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वार्तिकम् । हरदत्तादय-  
स्ताहुः । ‘सोडा’ इति वाच्ये ‘अनङ् सौ’ वचनेन क्वचिदनङ्श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि त्रिंशे कृते  
डित्वसामर्थ्यादिलोपे ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ’ इति दीर्घे ‘उशाना’ इत्यनिष्टरूपं प्रसज्येत, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो  
नेतिकृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः ॥—अनेहा वेधा इति । अनुप्रकरणे ‘नमि हन एहच्’ ‘विधाभो वेध  
च’ इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहा कालः । वेधाः विश्वस्यद् ॥—अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति षष्ठी ।  
‘तदोः सः सौ’ इत्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह—औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु  
ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां । ल्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च खरे भेदः । उदात्तेन  
सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौ स्त्री इत्यत्र टापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इतीत्यप्रसङ्गात् ॥—असुक इति ।  
औत्वाभावे ल्यदाद्यत्वे सादुत्वम् । स्त्रियां तु असुकौ असुक इत्यसुक्ती इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवममुकशर्मेल्यादिरपि ।  
अदकःशर्मेल्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥—एत ईद्वहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि  
जसि अमी इति न सिध्यत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्त्यतो व्याचष्टे—बह्वर्थोकाविति ॥—विभक्तिकार्यं  
प्रागिति । ‘ल्यदादीनामः’ इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति ‘अदसोऽसेः’ इति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु  
विभक्तिकार्यं सान्तत्वात् उल्लमल्योरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ यदि तु ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यत्र कार्यासिद्धमिष्यते, तर्हि अम्  
अमुमित्यादि न सिध्यत् । ल्यदाद्यत्वे कृते पररूपात्प्रागेवोत्त्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धतया ‘अतो गुणे’ इति पर-  
रूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुहु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् ‘स्कोः’ इति सलोपे त-  
स्यासिद्धत्वाद्दृढ्यादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादसप्ताध्याय्यां विहितं

१ बहुपुंसीति—ननु सर्वनामस्थाने इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन विवक्षणात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च कीदृशं नापित्वा पूर्वमेवास्मि  
कृते ततो ङीप् बहुपुमसीति स्यादिति चेन्न, स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारेण पूर्वमेव ङीप् इति न  
कश्चिदोषः । २ अस्थेति—एतच्च वृत्तिमाधवाद्यनुरोधेन, भाष्यानुकलेनाप्रमाणत्वादुशन इत्येकं रूपमिति प्रामाणिकाः । ३ असुक  
इति—अमुकः अमुकी अमुकशर्मेल्यादौ अव्युत्पन्नः अदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्दो बोध्य इति केचित् ।

अम् । अमुन् । सुत्वे कृते विसंज्ञायां नाभावः । ॥ न मु ने । ८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ । अमीभिः अमुभ्यै । अमीभ्यः २ । अमुभ्यात् । अमुभ्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुभिमन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

### हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

॥ नहो धः । ८।२।३। नहो इत्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानन्याम् । उपानत्सु । उपपूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्मादस्विगादिना किन् । निपातनाहलोपपत्वे । किञ्चन्तत्वात्कुत्वेन इत्य धः । जश्चत्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । धौः । दिवौ । दिवः । सुषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पृः । चतुरश्रतन्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्ववत् । ॥ यः सौ । ७।२।१०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दक्षेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ इलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः किन् अमागमश्च निपातितः । झक् । झग् । झजौ । झजः । झग्भ्याम् । झक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । असृजिति दीर्घः । आपः । अपः । ॥ अपो मि । ७।४।४८। अपस्तकारः स्याज्जादौ प्रत्यये परे । अग्निः । अग्न्यः २ ।

कार्यं प्रति त्रिपाथां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्यतीति केचित् । तन्न । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्यं कर्तव्ये, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः ॥ तदुक्तं कैयटेन—‘यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयते’ इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकस्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्वं एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उले कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोकत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्युहा । तथा च अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—न मु ने । ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा धेः परत्वाभावाभावाभावो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे ‘सुपि च’ इति दीर्घः स्यात्, दीर्घं प्रति मुलस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र परसप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं, संनिपातपरिभाषया ‘सुपि च’ इति दीर्घस्य सुसमाधेयत्वात् ॥ ननु ‘अधुना’ इति वत् ‘अमुना’ इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् । अत्राहुः । न मु ने इत्युक्तिः ‘न’ इति योगविभागागर्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुलं नासिद्धमिति वाच्यम् । तस्मूलं देवदहीत्यादौ ‘हशि च’ इत्यस्य व्यावृत्तये ‘अतो रोः’ इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वादिसर्गो लभ्यते । ‘प्रत्ययः । परश्च’ इत्यादिनिर्देशात्वेह लिङ्गमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वं स्यात् ‘शषस्तथोः’ इति च न स्यात् ॥—नहो इत्येति । ‘हो ङः’ इत्यतोऽनुवृत्तेः ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ ‘झलो झलि’ ‘पदस्य’ ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ इत्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥—उपानदिति । उपपूर्वाग्रहेः संपदादित्वात् किपि । ‘नहिवृत्ति’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः सोर्हलङ्घ्यादिलोपे घत्वं जश्चत्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सुषु अनङ्गाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनङ्गाहौ इत्युदाजहुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥—गीरिति । ‘गृ निगरणे’, ‘गृ शब्दे’ इत्यस्माद्वा किप् ‘ऋत इद्धातोः’ इतीत्वे रपरत्वम् । ‘वोरुपधाया दीर्घः’ इति दीर्घः ॥—पूरिति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ ‘उदोष्पपूर्वस्य’ इत्युत्त्वम् ॥—चतस्र इति । इह ‘चतुरनङ्गाहोः’ इत्यान्न भवति, परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥—चतसृणामिति । ‘न तिसृचतसृ’ इति न दीर्घः ॥—सर्ववदिति । ‘तेन तुल्यम्’ इति वतिः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावः ॥—यः सौ । यत्वमिदं क्रियामेव परिशेषात् । ‘इदोऽयं पुंसि’ इति पुंस्यवचनात् स्त्रीबे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च ॥—एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥—वागिति । ‘वचेः किञ्चि’ इत्यादिना किप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । ‘चोः कुः’ ॥—अपशब्द इति ।

१ गीरिति—यणि औत्तस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न, ‘नात्रानन्तर्ये’ इति निषेधात् ।



अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति इशोः किम्बिधानादभ्यन्नापि कु-  
त्वम् । इक् । इग् । इशौ । इशः । त्विद् । त्विद् । त्विचौ । त्विषः । त्विद्भ्याम् । त्विदस्सु । त्विदसु । सह । जुषते  
इति सज् । सजुचौ । सजुषः । सज्भ्याम् । सजुषु । सजुःषु । षत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वम् । आशीः । आशिचौ । आशि-  
षः । आशीभ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औळः शी । उत्त्वमत्वे । अम् । अम् । अम् । अम् । अम् । अमुया ।  
अम्भ्याम् । अम्भिः । अमूच्यै । अम्भ्याम् । अम्भ्यः । अमुच्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुच्याम् । अम्-  
पु ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

### हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनद्धृत् । स्वनद्धृद् । स्वनद्धृही । चतुरनद्धोरित्याम् । स्वनद्धृहि । पुनस्तद्धृत् । शेषं पुंषत् ॥  
दिव उत् ॥ अहर्विमलपु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् । ॥ उत्-  
तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ कि-  
म् । दधिसेचौ । इह षत्त्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अक्षलन्तत्वाच्च जुम् । वारि । च-  
त्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्व-  
क्तव्यः । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म ॥ रोऽसुपि ॥  
अहर्भाति । विभाषा छिद्योः । अह्नी । अहनी । अहानि । ॥ अहन् । ॥ २ । १६ । अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते ।  
अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरत्त्वयोरसिद्धत्वाच्चलोपे प्राप्ते । अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं  
निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह इत्थ्यादि-

आप्पोतेर्ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वश्चकारात्किप् ॥ 'अच उपसर्गात्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—तकारः स्यादिति ॥—दिगिति ।  
किन्नन्तत्वात्कुत्वम् । षडङ्गकाः प्राग्वद्व्याः ॥—अन्यत्रापीति । त्यदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥—त्विडिति । 'त्विष-  
दीप्तौ' इत्यस्मात् किप् । जश्चत्वे ॥—सज्जुरिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात् किप् । 'ससजुषोः' इति षस्य रु-  
त्वम् । 'वोः' इति दीर्घः ॥—आशिषाविति । 'आशासः क्वावुपसंह्यानम्' इत्युपधाया इत्वम्, 'शासिषाविस' इति  
षत्वम् ॥—असाविति । अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अदस औ सुलोपश्च' । 'तदोः'  
इति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वाद्विशेषविषेष् पूर्वमौत्वं ततोऽत्र नात्वटापावित्याहुः ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

दत्वमिति । 'वसुसंयु' इति दत्वमनद्धच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥—पूर्वपदस्येवेति ।  
अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥—उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपद-  
नोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्व-  
र्तिषुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष  
इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । उत्तरपदस्य समासावयवे रु-  
ढत्वात् ॥—दधिसेचाविति । सिञ्चत इति सेचौ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः ।  
उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेचशब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेव-  
मुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैयटः । 'अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्' इति ।  
वस्तुतस्तु पदस्यादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् ॥—अन्वादेश इति । अन्येवेदं विधीयते न-  
लौट्शसादिषु, फलाभावात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुका लुप्तलेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ व-  
स्तुतस्तु 'द्वितीयादौःसु' इति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानित्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । स्त्रीष्वे अमि  
लुका लुप्तलेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रुतमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । 'द्वितीयाश्रिता' इति समासे  
कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकप-  
दाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥—ब्रह्मणी  
इति । इह 'विभाषा छिद्योः' इत्यल्लोपो न, 'न संयोगाद्रमन्तात्' इति निषेधात् ॥—रोऽसुपि । अहर्भातीति । 'अहन्  
इति रुले कृते तु 'हशि च' इत्युलप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥—नलोपाभावं निपात्येति । 'अहन्' इ-  
त्यत्र नकारान्तरं प्रक्षिप्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य हरिति व्याख्यायामपि रत्वरत्त्वयोरनकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥—  
तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदे-

१ तदन्तस्यापीति—ननु अत्र तदन्तविधिर्दुर्लभः, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति, इति परिभाषाविरोधादिति चेन्न ।  
तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । ध्वनितं चेदम् 'अमृन्' इति सूत्रे स्वसा परमत्वसेति उदाहरणं ददता भाष्यकारेण ।

कोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽऽसुपीति निषेधाद्भावाभावे ऋः । तस्यासिद्धत्वाच्चान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाच । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाहः । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डिनि । जनिव । जनिवणी । जग्वीणि । वागिम । वागिमनी । वागमीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूपाणि । बहुर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः किनो विधानात् । विश्वसृष्टादौ तु न । सृजिदशोरिति सूत्रे रज्जुसृष्टभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा ब्रह्मादिसूत्रे सृजियस्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । जगत्कृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋचप्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृजि । पङ्क्त इति वा असन् । असानि असृजा । अस्त्रा । असृग्भ्याम् । असृग्भ्यामित्यादि । ऊर्हः । ऊर्गः । ऊर्जि । ऊर्जि । नरजानां संयोगः । ॐ बहूर्जि नुमप्रतिषेधः । ॐ अन्त्यात्पूर्वो घा नुम् । बहूर्जि बहूर्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्तिप् । बेभिद् । बेभिद् । बेभिदी । शाबलोपस्य स्थानिवत्वादस्यलन्तत्वाच्च नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवर्णपूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वम्सुप्सु नव षट् भादौ षट्के स्युक्तीणि जशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामञ्जतीति विग्रहे ऋत्विगादिना किन् । गतौ नलोपः । अवक् स्फोटायनस्येत्यवक् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभावेति प्रकृतिभावे । गोभक् । गोभग् । पूर्वरूपे । गोऽक् । गोऽग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ऋः । गवाक् । गोभक् । गोऽक् । अथपि एतान्येव नव । औक्ः शी भत्वादच इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्जी । गोभञ्जी । गोऽञ्जी । जशसोः शिः । शोः सर्वनामस्थानत्वाच्चुम् । गवाञ्छि । गोभञ्छि । गोऽञ्छि । गतिपूजनयोक्तीण्येव । गोष्ठा । गवाञ्छा । गोभञ्छा । गोऽञ्छा । गवाग्भ्याम् । गोभग्भ्याम् । गोऽग्भ्याम् । गवाक्भ्याम् । गोभक्भ्याम् । गोऽक्भ्याम् । इत्यादि ॥

शस्याप्यहनशब्दस्य पदलाङ्गलं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । 'उत्तरपदले चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥—सृजिदशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् । 'सृजेर्द्विः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् ॥ रज्जुसृष्टभ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद भवतीति 'सृजिदशोः' इत्यमागमः स्यात् । मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-' इति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोश्च्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृष्टभ्यां, प्रसृष्टभिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च 'सृजेर्द्विः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोश्च्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् धियौ धियः, भुवौ भुवः इत्यादावियङ्चडौ न स्यातां, किं तु चिक्षियतुः लुङ्बुवतुरित्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमियङ्गादिकं न भवति किं त्वस्योच्यमानमिति वैषम्यात् ॥—कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेति विशिष्य ग्रहणादिति भावः ॥—असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ॥—ऋचप्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यसिन्त्यक्षे खरो भिद्यते, तथापि लोके खरस्यानादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टखरः सिध्यतीति भावः ॥—बहूर्जीति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् 'बहूर्जि प्रतिषेधः, अन्त्यात्पूर्वं नुममेके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च ऊर्जालिङ्ग नुम् दुर्लभः । किं च 'उर्दं माने क्रीडायां च' । 'गर्हं गर्हायाम्' इत्यादीनां क्तिबन्तानां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् ॥—अलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते । तस्य काचित्कलात् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ॥ 'जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यामिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥' इति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाक्शब्दस्य' इत्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह—गवाक्शब्दस्य रूपाणीति । अष्टतेर्गतौ नलोपः पूजायां तु नेत्याशयेनाह—अर्चागतिभेदत इति । आद्यादिलात्तसिः । पूजागल्यर्थभेदेनासन्ध्यवर्णदभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति—स्वम्सुप्स्त्विति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारि त्यत्रापि बोध्यम् ॥—रूपाणीति । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह 'चयो द्वितीयाः-' इति वार्तिकमनान्त्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—इत्यादीति । आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोभिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोऽङ्भिः ॥ डयि । गोचे । गवाञ्चे । गोअञ्चे । गोऽञ्चे ॥ भ्यामि प्राग्वत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गौअग्भ्यः । गौग्भ्यः । गवाङ्भ्यः । गोअङ्भ्यः ।

१ जनिवणीति—इन्द्रग्रहणेऽनयैकस्यापि ग्रहणं भवतीति पूर्वमुक्तं तस्यानेन फलं दर्शितम् । २ भाष्यप्रयोगादिति—रज्जुसृष्टभ्यामिति भाष्यप्रयोगेन अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो ज्ञाप्यते, अव्ययपूर्वपदत्वे तु असृगित्यादौ कुत्वमेवेति बोध्यम् ।

सुपि तु कान्तानां पक्षे क्लोः कुगिति कुरु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चत्वेत्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्ज्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशाद्विणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥ ऊहमेवां द्विवचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यक् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्भित्ति वा यकृत् । यकानि । यक्ता । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ता । शकृता । ददत् । ददती । ॥ धा नपुंसकस्य । ७१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् । ॥ आच्छीनघोर्नुम् । ७१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनघोः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् । ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् । ७१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य

इभ्यः । गोऽइभ्यः ॥ डसौ । गोचः । गवाञ्चः । गोअञ्चः । गोऽञ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ डसि पञ्चम्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचोः । गवाञ्चोः । गोअञ्चोः । गोऽञ्चोः ॥ अमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोअञ्चाम् । गोऽञ्चाम् ॥ डौ तु । गोचि । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोऽञ्चि ॥ ओसि प्राग्वत् ॥ सुपि तु । गवाङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोक्षु ॥ ननु भ्यामत्रये भ्यसद्वये डसिडसोरोसद्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत् । अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥—षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥—चत्वेत्यासिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः ॥—तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥—घर्धन्त एवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः ॥—अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अणोऽप्रगृह्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि अद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश ॥ संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश ॥ संकलनया अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि ‘यणो मयः’ इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया षष्ट्युत्तरशतम् । ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्थानणत्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् । डसौ चतुर्णां मध्ये अद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ डसाविव डसोसुआम् ङिओस् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानामप्यन्यस्य द्वित्वात् । डौ तु सप्तानामप्यन्यस्य ‘अणोऽप्रगृह्यस्य’ इति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु ‘खयः शरः’ इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां डकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पक्षे तु चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥—तिरश्ची इति । भलात् ‘अचः’ इत्यल्लोपः । ‘अलोपे’ इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥—दददिति । पुलिङ्गेऽप्ययं व्युत्पादितः ॥—शतेति । ‘ऋदुशन’ इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥—आच्छीनघोः—नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ वा नपुंसकस्य इत्यत्र ‘इदितो नुम् धातोः’ इत्यतोऽनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥—शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गलाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परोस्य शतुरिति न भवति । ‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्’ इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥—भादिति । ‘भा दीप्तौ’ । लटः शतर्यदादिलाच्छोषो लृक् ॥—शप्श्यनोर्नित्यम् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यार-

१ वा नपुंसकस्येति—ननु वा शाविलेव सूत्रयितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य संभवादिति चेन्न । श्रुतानुमितन्यायान्नापनाद्वारा गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, बहवो ददतो येषु तानि बहुददति इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं तत्सत्त्वात् ।

नित्यं नुम् स्याच्छीनघोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दिव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी । नि-  
त्यात्परादपि नुम् प्राक् असृजिति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाभिप । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्र-  
कृते तद्विरहाद्युमेव । स्याभिप । स्वपा । अपो भि । स्वज्याम् । स्वज्निः । अतिपूर्वपीत्यादिना धनेरुस् । रुवम् । धनुः ।  
धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति षत्वंम् । धनुंषि । धनुषा । धनुभ्याम् । एवं चक्षुर्हविरायः । पिपठि-  
षतेः क्तिप् । वोरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानि-  
वत्त्वाभावाज्जलन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीभ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्या-  
मित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ इति  
हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

### अव्ययप्रकरणम् ।

४ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३।७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बह्विस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्वा, अद्वा, भ्रमसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥—पचन्ती इति । कर्तरि शप् नित्यं नुम् ॥—दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् बोध्यः ॥—स्वबिति । शोभना आपो यस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः । ऋक्पूर्व- इति समासान्ते प्राप्ते 'न पूजनात्' इति निषेधः । 'झन्तरुपस-  
र्गेभ्यः' इति ईङ् भवति । तत्र 'अप' इति 'कृतसमासान्तस्यानुकरणम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—निरवकाशत्वं प्र-  
तिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति 'छदिरुपधिबलेर्द्वम्' इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥—धनेरुसिति । 'जनेरुसिः' इत्यत उंसिरित्यनुवर्तमाने 'अतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकेनेत्यर्थः ॥—धनुभ्यामिति । इह 'वोरुपधाया-' इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः, रेफान्तस्याधातुत्वात् ॥—एवमिति । 'चक्षेः शिच्' । चादुसिः । चक्षुः । 'अर्विश्चुचिहुसपि-' इत्यादिना जुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्विरादयो ग्राह्याः ॥—सुपुमांसीति । 'पुंसोऽसुह्' इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत ॥ औङि चातिप्रसङ्गः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य 'तद्धितश्चासर्व-' इत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यस्मादूर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यव-  
हियतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञा-  
नापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्यय-  
संज्ञेय्यत इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ 'प्राप्तीश्वराभिपाताः स्वरादिनि-' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्र्यतां, तथा हि सति  
स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि 'निपात एकाजनाह्' इति प्रष्टव्यसंज्ञा स्वरादीनामप्ये-  
काचां प्रसज्येत । स्तो हि 'स्वरादिषु 'किमोऽत्' 'दक्षिणादाव्' इत्यादावेकाचौ तद्धितौ, केन्द्रप्रभृतय एकाचः कृतप्रत्ययाश्च  
सन्ति । 'तसिलादिस्तद्धित एधाचपर्यन्तः' इति सूत्रस्य 'कृन्मकारसन्त्यक्षरान्तः' इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् ।  
यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । स्वरादीनुदाह-  
रति—स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्युषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च ।  
सनुतरित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्गाति प्रातरत्रेत्यादावुक्तं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः ।  
उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियमान्ये । ऋधक् सैत्येऽपि । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्चित्यन्ये । ऋते वर्जने ।  
युगपदित्येककाले । आराद्हरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽहि । इवोऽनागतेऽहि । दिवा दिवसे । रात्राविति  
निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत् इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने ।  
बह्विस् अवस् इमौ बाधे । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे ।  
नक्तमिति रात्रौ । नञ् इति निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्देति प्राकाश्ये । अद्देति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशय-

१ निरवकाशत्वमिति—इदं च 'शेषादिभाषा' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि—'शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ति' इत्याशङ्क्य 'अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशाः' इत्युक्तम् । २ स्वरिति—प्रयो-  
गस्थानामनुकरणान्येतानि । तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्तिः । भू सत्तायामिति वत् । तेन विसर्गा-  
दिकं न । ३ आरादिति—'अव्ययस्यप' इति सूत्रे भाष्ये ग्रामविशेषवाचिनोऽपि आराच्छब्दस्याव्ययत्वं स्वीकृतम् । ४ सातत्ये ।

सामि, वत्, ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, उयोह, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, औषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहा-  
वसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहल-  
अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नेमस्, हिरक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माह् । आकृतिग-  
णोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत् भूयस्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्,  
चण्, कश्चित्, किञ्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माह्, नम्, यावत्, तावत्, त्वै,

योरित्यन्ये । सामीत्यर्थजुगुप्सितयोः ॥ वत् । 'तेन तुल्यम्-' इत्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते । त-  
दाह—ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् इति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम् । यस्तु 'उपसर्गाच्छन्दसि  
धात्वर्थे' इति विहितः, स इह न गृह्यते । 'यदुद्धृतो निवतो यासि' इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयस्य दर्शनात् ॥  
अत्र वदन्ति । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिवती' इति वतिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव  
गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥—सना, सनत्, सनात् एते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्त-  
र्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रायै संप्र-  
त्यये च । कमिति वारिपूर्धनन्दासुखेषु । शमिति सुखे । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकवि-  
नार्ययोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट्, औषट्, वौषट् एते  
हविदाने । अन्यदन्यार्थे । अस्तीति सत्तायाम् । उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसेति  
वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा, मिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । इत ऊर्ध्वं 'क्लातोऽसुनकुसुनः' 'कृन्मकारसन्ध्य-  
क्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्र्या समानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति  
बोध्यम् । वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते । पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो, मिथस् एतौ रहःसहार्थयोः । प्राय-  
सिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । प्रवाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहल-  
मिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये ।  
साकं सार्धमेतौ सहार्थे । नमस् नतौ । हिरक् वर्जने । धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । इत ऊर्ध्वं 'तसिलादयस्तद्धिता एधाचप-  
र्यन्ताः' 'शसुत्सी' 'कृत्वसुच्' 'सुच्' 'आस्थालौ' 'च्यार्थाश्च' इति प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् ॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः ।  
'पञ्चम्यास्तसि' इत्यारभ्य 'एधाच' इत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा 'बह्वर्थाच्छ-  
स्-' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक्' । 'तसिश्च' इत्ययमपि तसिः । 'क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वसुच्' । 'द्वित्रि-  
चतुर्भ्यः सुच्' । 'इण आसिः' इत्यादिसूत्रेण विहित आसिः । 'प्रज्ञपूर्वविशेषमात्थाल् छन्दसि' । 'संपद्यकर्तृरि च्विः' ।  
'विभाषा साति कात्स्न्ये' 'देये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति । अम् शैष्ट्येऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । असु च  
छन्दसि 'किमेतिङ्चय-' इति 'कासप्रत्ययात्-' इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके ॥ प्रतं नय प्रतरं  
ययाचतरां कारयामास । प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा, माह् एतौ निषेधाशङ्कयोः ।  
आकृतिगण इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् साच्छन्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे ।  
साम्प्रतमिति न्याये । परमिति क्लियर्थे । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे । मङ्गधु,  
आशु एतौ शैष्ट्ये । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । उपेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव  
इत्यन्तरिक्षे । श्रुति, श्रुतिगति, तरसा एते शैष्ट्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु निन्दे । शु पूजायाम् । कु इति कुत्सिते-  
षदर्थयोः । अञ्जसेति तत्त्वशीघ्राययोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । धरमिति  
ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति—चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेत-  
रयोगसमाहारेण । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेऽनवकुसौ  
च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भू-  
यस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविविति भूयर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषे-  
धविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यथार्थे । चण् अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु 'निपातैर्यदिहन्तकुविभेदेष्वण्-' इति विशेषणा-  
र्थः । समुच्चयादौ लननुबन्धकः । कश्चिदितीत्यप्रश्ने । यत्रेति अनवकुत्स्यमर्षगर्हाश्वर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गह्वं आ-  
श्वर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः

१ अन्तरा, अन्तरेणेति—'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति सूत्रभाष्येऽनयोनिपातत्वोक्तेः स्वरादिषु अनयोः पाठः प्रक्षिप्त इति केचिदाहुः ।

२ नमसिति—महसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः ।

इ, ऐ, औषट्, औषट्, स्वाहा, स्वाहा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुषु, स्म, आदह । (ग) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुक्म्, यथाकथाच, पाद, प्याद, अङ्ग, ई, हे, भोः, अये, य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः । ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्वेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाभाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् । ॥ कृन्मेजन्तः । १।१।३९। कृद्यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।

माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माङ्गनञौ खरादिषूचौ । इह पाठस्तु निपातलार्थः, तेनायुदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्खरेणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये लाहुः । सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं खरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावच्चावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्वन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने—यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्रं तावद्वाङ्मनानामश्रयस्व । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्कं । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । लं रै किं करिष्यसि । औषट्, औषट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । औषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः खरभेदार्थः । तुमिति तुंकारे । गुं तुंकृत्य हुंकृत्य । तथाहीति निदर्शने । खलु इति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । किलेति वार्तायामलीके च । अथो अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं खरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सलार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः—‘उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुलिपि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्धिर्वर्गः ज्ञपयांभूव ताम्’ इति । अत्र हि अथ ज्ञपयांभूवेत्यस्य मङ्गलज्ञपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत् ॥ सुषु खरभेदार्थं पाठः । स्नेह्यतीते पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । आदह स्वधामन्वित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पदं पठन्ति ॥—अवदत्तमिति । इह अवस्यानुपसर्गत्वात् ‘अच उपसर्गात्’ इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे । एवं ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं ‘लामस्मि वच्मि—’ इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहृत्युवाचेत्यर्थः । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् ॥ अहंयुरिति । ‘अहंशुभमोर्युष्’ । यदि तु ‘त्वाहौ सौ’ इति मपर्यन्तस्याहदेशे शेषेलोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुपि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति मयुरिति स्यादिति भावः ॥—अस्तिक्षीरेति । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोऽयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽधिकक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थः । पशु मन्यमानाः । शुक्ं शौघ्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने । हेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थः । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थः । युत् कृत्यायाम् । आत इति इतोऽपीत्यर्थः ॥—आकृतिगण इति । तथाया । यत्तदिति हेतौ । आहोस्विद्विकल्पे । सीम सर्वतोभावे । शुक्मतिशये । अनुक्तं वितर्कं । शम्बट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । य पादपूरणे इवार्थं च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रियवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे इत्यादि ॥ अत्र खरादिचाथोराकृतिगणलाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु । अन्ये तु खरादिषु खरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः ॥—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥—सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥—नोत्पद्यत इति । किं लेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वेत्यादि किम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च ‘लुब्धोगाप्रख्यानात्’ इति वदतां नैषां तद्धितान्तलमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्यासेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—परिगणनं कर्तव्यमिति । तसिलादय इति । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इति विहितो यस्तसिल् तदादयो ‘याप्ये पाशप्’ इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—शस्त्रप्रभृतय इति । ‘बह्वल्पायात्—’ इति विहितो यः शस्तदादयः ‘समासान्ताः’ इति सूत्रपर्यन्ताः ॥—कृत्वोर्था इति । ‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृलसुच्’ इति विहिताः कृलसुजादयश्च ॥—तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं, शस्त्रप्रभृतिलादेव ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’ इत्यस्य लाभादिति वाच्यम् । ‘तेनैकदिक्’ ‘तसिश्च’ इत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । ‘तेन तुल्यम्—’ इति वतिः ॥—नानाभाविति । ‘विनञ्भ्यां नाना औ नसह’ इति विहितौ ॥—पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥—कृन्मेजन्तः । अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं ननु कृदन्तस्याश्रुतस्य । अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे णौ किपि णिलोपे वस्योऽठि वृद्धौ च लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति हेतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च ध्रूयते इति तदाह—

स्मारंस्मारम् । जीवसे पिबध्वै । ॥ क्त्वातोऽनुक्तसुनः । ११।१।४०। एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । श्वेतोः । वि-  
सृपः । ॥ अव्ययीभावश्च । ११।१।४१। अभिहरि । ॥ अव्ययादाप्सुपः । १२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सु-  
पश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणाच्चेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि  
न गौणे । आब्रह्मणं व्यर्थमलिङ्गत्वाद् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति त-  
दव्ययम् ॥ इति श्रुतिर्लिङ्गसंख्याकारकाभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरिहोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा

कुद्यो मान्त एजन्त इति ॥—स्मारंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्नम् ।  
'नित्यवीप्सयोः' इति द्विलम् ॥—जीवसे इति । 'तुमर्थेसेसेन्-' इत्यसेप्रत्ययः ॥—पिबध्वै इति । 'तुमर्थे-' इत्यनेनैव  
शचैप्रत्ययः । 'पाप्रा-' इति पिबादेशः । 'येन विधित्तदन्तस्य' इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह  
न । आधये चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यल्लङ्गापनायेदमिति मनोरमायां स्थितम् ।  
'एतच्च अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र 'अव्ययात् परस्य सुपो लुक्' इति यथाश्रुतव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्या-  
ख्याने लाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्ठान्तरमूहम् ॥—क्त्वातोऽनुक्तसुनः ॥—कृत्वैति । 'समानकर्तृकयोः-'  
इत्यादिना क्त्वा ॥—उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेण्-' इत्यादिना तोऽनुन् ॥—विसृप इति । 'सृपितृदोः  
कसुन्' ॥—अव्ययीभावश्च । अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरूपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लु-  
क्युदाहरणम् । उपाभि । 'अव्ययाद्-' इति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपाभिमुखः प्रत्यभिमुखः 'मुखं स्वाङ्गम्'  
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययदिकृशब्द-' इत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वशब्दप्रकृतित्वात्  
एव भवति, पूर्वपदं च समासखरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्ताबुदाह-  
रणम् । उपपयःकारः । उपपयःकामः । इह 'अतः कृकमि-' इति प्राप्तं सत्वम् 'अनव्ययस्य' इति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं  
किम् । उपाभ्यधीयान । इह 'सुबामश्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठम् 'आमश्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । परा-  
ङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः, उपाभ्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाभिकमित्यादौ 'अव्ययसर्वना-  
माम्-' इत्यकच्च न ॥ उपकुम्भमन्यः 'खित्यनव्ययस्य' इति वर्तमाने 'अरुर्द्धिषदजन्तस्य-' इति विहितो यो मुम् तस्येह प्र-  
तिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । इह 'अस्य च्चौ' इतीत्यस्य प्रतिषेधो न । हलविधौ हि 'अव्ययस्य च्चावितीत्वं न' इति प्रति-  
षेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । खरादित्वेनैव सिद्धत्वात् 'तद्विहितस्य-' इत्या-  
दिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि 'तसिलादिस्तद्धित एधाचपर्यन्तः' इत्यादिना 'च्यर्थोश्च' इत्यन्तेनासिप्रत्ययमौणादिकं वर्ज-  
यित्वा 'तद्विदित्वासर्वविभक्तिः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'कृन्मकारसंध्यक्षरान्तः' इत्यनेन 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते ।  
'क्त्वातोऽनुक्तसुनः' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ॥ अत्राहुः पुनर्वचनमनित्यल्लङ्गापनार्थं तेन  
प्रागुक्तं 'लुङ्मुखस्वरूपचाराः' इति परिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा कूरस्य विसृपो विरपशमित्यादिसि-  
द्धये, 'नलोकाव्यय-' इत्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोऽनुक्तसुनोऽनुप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यत इति ॥—अव्यया-  
दाप्सुपः । 'प्यक्षत्रियार्थ-' इति सूत्राह्णानुवर्तत इत्याह—लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसं-  
ज्ञाविधानार्थम् । न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसौ अत्युच्चैः  
इत्यादिसिद्धिः । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात्  
सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह—विहितविशेषणादिति ॥—अत्युच्चैसाविति । ननु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया-  
न्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधान्यपि  
कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च  
प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् ॥ ननु खरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग  
इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थया अन्वर्थसंज्ञाया वैय-  
र्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्वधर्मपरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धम्, तदेतदाह—अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि ।  
'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति वार्तिकं मनसि निधाय आह—आब्रह्मणं व्यर्थमिति । सूत्रयोक्तिसंभवस्तु  
'स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः, भूतमित्यं ब्राह्मणीत्यादावित्यप्तेः ॥  
यदि तु 'आमः' इति सूत्रानन्तरं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' 'अव्ययात्' इति सूत्र्यते तदा सुब्रह्मणमपि व्यर्थं, सुप इत्य-  
नुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आधर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्काह—सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति  
किंतु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मात् व्येति तदव्ययम् ॥—लिङ्गसंख्याकारकेति । विभक्तिवचन-

१ अत्युच्चैसाविति—अत्र इति स्थिते इति शेषः । अत्युच्चैरिति उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । औ इति अशब्दस्य दिवचनम् ।  
तत्रैकदेशस्य परादिवद्भावात्सुप्त्वमिति बृहच्छेखरे ।

वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥ ॥

### स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

॥ स्त्रियाम् । १४।१।३। अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । ॥ अजाद्यतष्टाप् । १४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र घोले टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्धीषो ङीपश्च बाधनार्था । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाच्चेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । पृढका । अथा । चेटका ।

शब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—घटीति । भागुरिराचार्यः ॥—आपं चैवेति । वष्टीत्यनुषज्यते ॥—यथा वाचेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः ॥—वगाह इति । अपिना साहचर्यादादिरेवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः ॥ इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः—॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु नार्थः । ‘ऋचि’ इति निर्देशात्, गणपाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम्, ‘संख्याया—’ इति लिङ्गात्, अजादिभ्यः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च ॥ इह ‘इयाप्रातिपदिकात्’ इत्यधिकारेऽपि इयापौ न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वात्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तललाभः, तदाह—अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे ‘अतः’ इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः ॥ स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिङ्ग प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । ‘इको यणचि’ इत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः खरार्थः ‘औङ आपः’, ‘याडापः’, ‘आङि चापः’, इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तद्विधानार्थष्टकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया ‘औङ आपः’ इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् ॥ नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् । न च कुष्ठा उष्णिहा देवविशा इत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थे तदिति वाच्यम् । तथा सति कुष्ठेत्यादिरेव गृह्येत, न लजादिरतो व्याचष्टे—अजाद्युक्तिर्धीषो ङीपश्चेति ॥—खट्वेति । ‘खट् काङ्क्षायाम्’ ‘अश्वप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः कन्’ ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गव्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारानित्यादौ नलाभावप्रसङ्गात् तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किंतु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्तुत्वतिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिंलिङ्गे शक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । ‘करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे’ इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । अत्राहुः । ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा—‘तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः’ ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्,—‘संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ खट्वान्ततः । संस्थाने स्थायतेर्द्ध स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति । अस्मायमर्थः । संस्थानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिको डुमसुनप्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । ‘पूयो डुमसुन्’ इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तत्रपुंसकं ‘नभ्राणपाद्—’ इति निपातनादिति भावः ॥ तथावस्थितिसाम्यं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवात्पुंसकलिङ्गं सर्वं नामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमाभ्युपसङ्गमिति शब्दाच्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मै धर्मिणि च वर्तन्ते । खट्वान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ ‘कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ’ इत्यमरः ॥—पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति ‘तद्धितार्थ—’ इत्यादिना द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदः—’ इति स्त्रीत्वे ‘द्विगोः’ इति ङीप् । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाद्याप्राप्तेः सत्त्वात् ॥—समासार्थसमाहारनिष्ठमिति । नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समा-

१ तत्र घोले इति—प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः, घोत्यस्य तु विशेषणत्वमिति आकरेः स्यादम् । अत एव वागादिषु विनापि टापं तद्वोषो भवति वाच्यत्वे हि वाचकाभावात्स न स्यादिति भावः । २ बाधनार्थेति—येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । ३ चटकेति—क्षिपकादित्वादित्वं नेति शब्देन्दुशेखरे ।



मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाका । वरसा । होडा । मन्दा । विळाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः ॥ \* संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । ऋयापोरिति इस्वः ॥ \* सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ \* शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुम्भा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिका जातावपि ॥ \* मूलान्नजः ॥ अमूला ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ कर्त्री । दण्डिनी । \* उगितश्च । ७।१।६। उगिदन्ताप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीभ्यन्ती । शपश्यनोरिति नुम् । उगिदवामिति सूत्रेऽङ्ग्रहणेन धातोर्भेदुगित्कार्यं तद्धञ्जतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्तत् । क्तिप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्जतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । \* धनोर च । ७।१।७। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां हारोऽप्यजायर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरङ्गत्वात् टाविवेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र लदन्तत्वप्रयुक्त्यावित्यवेहि । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । 'द्विगोः' इति ङीपा बाधितत्वात् ॥—चटकेति । न चात्र 'प्रत्ययस्थात्-' इतीकारः शङ्क्यः । 'चटकाया ऐरक्' इति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति नव्याः ॥—मूषिकेति । 'वृश्चिकृषोः किकन्' इत्यधिकारे 'मुषेर्दीर्घश्च' इति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु 'मूष स्तेये' इति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितिलं तु विशेषः ॥ केचित्तु कुप्रन्तोऽसावजादिगणे पाठं न प्रयुञ्जे गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुप्रन्ताद्याप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥—भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः ॥—ऋयापोरिति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ' इति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् ॥ 'पाककर्म-' इत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥—सदृक्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्थव्य इति ध्वनयश्रुदाहरति—प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः । 'संभस्त्रा-' इत्यादि वचनद्वयं 'मूलान्नजः' इति वक्ष्यमाणं च 'पाककर्म' इत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजायन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यः । तथात्वे मानाभावात् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥—शूद्रा चेति । शूद्रशब्दश्चापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदितिहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥—पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । 'वैश्याश्चक्षोस्तु राजन्यामाहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ' इति ॥—महाशूद्रीति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । इह 'अमहत्पूर्वा' इति व्यर्थं, महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थक्यतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः 'शूद्रा च' इत्यादिवचनम् 'अजायतः-' इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न लिदं गणसूत्रमित्याहुः ॥—कुञ्जेत्यादि । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु 'कुम्भानालभेत' 'उष्णिहककुम्भौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्त्रीकृताः ॥ पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन च यथासंभवमदन्तत्वात् ॥—पुंयोगेऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥—मूलान्नजः । नजः किम् । शतमूली ॥—अमूलेति । ओषधिजातिरियम् ॥—उगितश्च । उगिच्छन्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति 'येन विधिः-' इति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह—उगिदन्तादिति । तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते—भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं, सर्वादिगणे 'भवतु' इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः महच्छब्दस्य तु शतवद्भावात् । न चैवं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—भवतीति । द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—पचन्तीति । पचेल्लटः शतरि 'कर्तरि शप्' । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः सः 'भातेर्भवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव । शत्रन्तात् भवतेर्ङीपि 'शपश्यनोः-' इति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥—उखास्तदित्यादि । उखायाः क्षंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । 'क्षंसु ध्वंसु अवध्वंसने' 'वसुध्वंसु-' इति दत्वम् ॥—वनो र च । वभिति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं

१ अञ्जतेरिति—नलोपिनोऽञ्जतेरित्यर्थः । २ वनो र चेति—इदं सूत्रे न ङीप्विधायकं, किंतु 'ऋन्नेभ्यः-' इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकम् । उभयविधौ गौरवात् । वन्चात्रार्थवानेव गृह्यते तेन मधोनीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

कीप् स्यात् रश्मादेशः । वञ्चिनि कृनिपृक्निपवनिपां सामान्यग्रहणम् । (प) प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-  
स्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता भतिषुवरी । अतिधीवरी ।  
शर्वरी ॥ ॐ वनो न हश इति वक्तव्यम् ॥ हशन्ताद्वातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्तात् प्रातिपदिकात् कीप्  
रश्म तेत्यर्थः । ओणु अपनयने । वनिप् । विह्वनोरित्यात्वम् । अबाबा ब्राह्मणी । राजयुष्वा ॥ ॐ बहुव्रीहौ वा ॥ बहु-  
धीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते । ॥ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ १४।१।८। पाञ्चदशः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रा-  
तिपदिकात् कीष्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् । ॥ टावृचि ॥ १४।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्वि-  
पदा ऋच् । एकपदा ॥ न षदस्त्वन्नादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेल्यत्र नलोपे कृतेऽपि णान्ता षडिति षदसंज्ञां प्रति  
नलोपः सुप्खरेति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च षदस्त्वन्नादिभ्य इति न टाप् ॥ मनः ॥ १४।१।११। मन्तान्तान् कीप् । सी-  
मा । सीमानौ । ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ १४।१।१२। अन्तान्ताद्बहुव्रीहेर्न कीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ॥ डा-  
बुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे ।

रूपम्' इति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन  
वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधिः-' इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावो-  
ऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः तस्य प्रातिपदिकमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य  
वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥—सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा  
नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्नग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह—प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥—तेनेति ।  
वन्नन्तेनेत्यर्थः ॥—तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन-' इति निषेधो न  
प्रवर्तते 'अमहत्पूर्वो' इत्यादिज्ञापकादिति भावः । अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन  
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्त्वात् 'ग्रहणवता-' इति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥—सुत्वानमिति । 'सुयजोर्द्विनिप्' ।  
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे-' इति समासः ॥—अतिधीवरीति । दधातेः 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' इति कनिप् । 'धुमास्था-'  
इतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि संप्रसारणमिति स्थितम्—॥ नस्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अलो-  
पोऽनः' इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात् न भवतीति 'श्वयुवमघोनाम्-' इत्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥—शर्वरीति ।  
शृधातोः 'अन्येभ्योऽपि-' इत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे च हशन्तात् परत्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् डीग्रयोरत्र  
निषेधो न ॥—वनो न हश इति । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति डीपो निषेधे  
रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥—राजयुष्वेति । राजानं योधितवती 'राजनि युधि कृयः' इति कृनिप् ॥—बहुव्रीहौ चेति ।  
'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ॥—बहुधीवरीति । बहवो धीवानो यस्यां  
नगर्यामिति विग्रहः ॥—पक्षे डाबिति । 'डाबुभाभ्याम्-' इति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवयौ बहुधीवानौ  
बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पाद-  
शब्दस्यान्तलोपः, डीपि भलात् 'पादः पत्' ॥—टावृचि । पूर्वैण प्राप्तस्य डीपोऽपवादः । यद्यपि 'पदं व्यवसितत्राण-  
स्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि  
ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः ॥—असिद्धत्वादिति । एतच्चासिद्धलो-  
पवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च  
पञ्चमिति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चेल्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् ।  
एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि 'स्थानिवदादेशोऽनन्तिधौ' इत्यत्र पठ्यते तच्चात्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसि-  
द्धत्ववर्णनस्य युक्त्वात् ॥—न डीबिति । पूर्वसूत्राभ्यनुवर्तत इति भावः ॥—अनो बहुव्रीहेः । ननु राजयु-  
ष्वेत्यादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हशः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण । मैवम् । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः 'डाबुभा-  
भ्याम्-' इति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यारब्धव्यत्वात् । तथा चानेन डीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो 'वनो र च'  
इति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हशः' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥—बहुयज्वानाविति ।  
'न संयोगात्-' इति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र 'अन उपधालोपिनः-' इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥—डाबु-  
भाभ्याम् । उभाभ्यांग्रहणं व्यर्थं मन्नन्तान्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमाव-

१ कृतसमासान्त इति—उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधादत्रापि स एव गृह्यते इति भावः, तेन पा-  
दयतेः किन्नन्तस्य न ग्रहणम् । २ टावृचीति—अत्र अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यम्, तेन ऋच्यभिधेयायामेकपाद् इत्यपि भवत्येव ।  
अनुवृत्तौ प्रमाणं तु एतत्सूत्रग्रन्थाल्लेखान्तरं ऋचाप्सूत्रस्थं भाष्यमिति द्रष्टव्यम्, एतद्विस्तरशः शब्देन्दुशेखरे । ३ न डीबिति—अयं  
अन इति च टापोऽपि निषेधः, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तत्रेत्यर्थात् । अत एव सीमभ्यामित्यादौ नलोपे कृते न टाप् ।

दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ । ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ ७११२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डाबनिषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञौ । बहुराज्ञे । बहुराज्ञानौ । ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ७१३१४४॥ प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका ॥ कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥

इयमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किमन्यतरस्याग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र 'मनः' इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात् । पूर्वेणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं 'ऋभ्यः—' इति डीपा सह विकल्पार्थम् 'अन उपधालोपिनः—' इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनोऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुव्रीहयौ बहुव्रीहानौ बहुव्रीहेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वा' इत्येतन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमात् सुपूर्वा चारुपूर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि डीप् न भवति, किं तु डापनिषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा बहुव्रीहरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालोपिनः—' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि कृतेऽपि 'ऋभ्यः—' इति प्राप्तं डीपमनूय तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो 'वनो र च' इति रेफः स न सिध्येत् । ननु 'वनो र च' इति सूत्रमेव डीवरौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन डीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् ॥ भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यस्यानन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति सूत्रमस्य, 'अन उपधा—' इत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डापसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥—अन उपधा—। 'बहुव्रीहेरुपसो डीप्' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं 'संख्याव्यादेर्डीप्' इत्यतो डीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्याग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥—प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य—। कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्वं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टकारस्य प्रत्ययस्थलाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तकार एव प्रत्ययस्थो भवतु 'अतो गुणे' इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरुपसिद्धेरिति वाच्यम् । पञ्चतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः । कचित्समुदायात् प्रयोगस्तु 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्यादि निर्देशरूपयमसाध्य इति भावः ॥—आपि पर इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यव्यायेऽपि भवति, न तु पुत्रकाम्या रथकथ्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदित्वापीति ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकथ्येत्यादावतिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परलानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यत्रानुवाद इत्यस्यानूयमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूयेलविधानादनुवाद्यलमेवात इत्यस्य, न लनूयमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य लनूयमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठत इति वैषम्यात् । अनूयमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः—' इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि 'असुपः' इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकानगरीत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेऽपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परष्टाबिति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—स आप् सुपः परो न चेदिति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥—सर्विकेति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इत्यज्ञातार्थेऽकच् ॥—कारिकेति । करोतेष्वुल् णित्वाद्बुद्धिः ॥—नौकेति । नौशब्दात् स्वार्ये कः, ततष्टाप् ॥—शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचायच् ततष्टाप् ॥—बहुपरिव्राजकेति । परिपूर्वाद् व्रजेष्वुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाद्यपः सुबन्तात् परलमस्तीतीलमत्र न भवति ॥—नन्दनेति । 'नन्दिग्रहि—' इति ल्युः । वस्तुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थे कि' इति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुलजमित्याहुः ॥—पूर्वस्य किमिति । अर्थोदेवेदं लभ्यते । टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्येत, किं तु टाबेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह—परस्येत्यादि—कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥—राकेति । 'कृदाधारार्थिकलिभ्यः कः' । बाहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न ॥ मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थलाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—मामिकेति । ममेयं मामिका । 'युष्मदस्-

१ प्रत्ययस्थादिति—स्थग्रहणं स्पष्टार्थम्, केवलककारस्य प्रत्ययस्थाभावात् ।

ॐ त्यक्त्यपोश्च ॥ दाक्षिणात्यिका । इहलिका । ॥ न यासयोः । ७।३।४५। यत्तदोरस्येन स्यात् । यका । सका । सकाम् । तकाम् ॥ ॐ त्यकनश्च निषेधः ॥ अभिलिका । उपलिका ॥ ॐ आशिषि वुनश्च । जीवका भवका ॥ ॐ उत्तरपदलोपे न ॥ देवदत्तिका देवका ॥ ॐ क्षिपकादीनां च ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ ॐ तारका ज्योतिषि ॥ अन्यत्र तारिका ॥ ॐ वर्णका तान्त्रिके ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ ॐ वर्तका शकुनौ प्राच्याम् ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ ॐ अष्टका पितृदेवत्ये ॥ अष्टिकान्या ॥ ॐ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ इह वा न इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे क्रीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्स्ववाचनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि । ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६।

दोरन्यतरस्यां खञ् इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिश्रुतिः । 'केवलमामक-' इत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न खीप् ॥—नरिकेति । 'कै' शब्दे 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्मन्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप इति च' इत्यालोपः, टाप्, ईलम् ॥—त्यक्त्यपोश्च । उपसंह्यानमित्यनुषज्यते । 'उदीचामातः-' इति विकल्पापवादः ॥—दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' दक्षिणाभवेति विग्रहे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्', 'किति च' इत्यादिना श्रुतिः, टाप् । ततोऽज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यगिधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वानात्रो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापेक्षेति ॥—इहलिकेति । 'अव्ययात्त्यप्'-न यासयोः । 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति ॥—यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाथले टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह—यकां तकामिति । यद्यपि 'न यत्तदोः' इत्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यलङ्घनार्थं 'न यासयोः' इत्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'न यत्तदोः' इत्युक्तेऽप्यनित्यत्वं सिद्ध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्यलं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥—त्यकनश्च निषेध इति । ननु 'मृदस्तिकन्' इतिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यकनिति वक्तव्ये त्यकनित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्त्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् । पञ्चभिरुपलकाभिः क्रीतः पञ्चोपल्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्प्रकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यकनित्युक्ते हि पञ्चोपल्यक इति स्यात्, इष्यते तु पञ्चोपल्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'मृदस्तिकन्' इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिरुत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हात्-' इति टकः 'अध्यर्थ-' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावात् 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्त्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्त्वं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीलसत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशोऽपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाद्वाग्रहणेन ग्रहणात् 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥—उपत्यकेति । 'उपाधिभ्यां ल्यकभासप्राकृतयोः' ॥—आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुनप्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—जीवका भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि च' इति वुन्, तस्याकादेशे कृते टाप् ॥—देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति प्राग्वीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥—क्षिपकादीनां चेति । नेत्यनुषज्यते ॥—क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं 'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यस्मादपि । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' पचाद्यच् । कुटादिलान्निस्त्वेन गुणाभावे उवङ् । 'चट भेदने' । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् ॥ तरतेर्णुल् । अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥—वर्णकेति । प्रावारविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रिया-विस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् ॥—अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च ॥—वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥—अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । अभ्रन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका 'इष्यशिभ्यां तकन्' ॥—अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'वृन्दवृन्दाभ्याम्-' इत्यारकन् । देवतावाचित्व-न्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि रूपमुस्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव 'त्रिषूतरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपि-मुख्यौ' इत्यमरेणोक्तम् ॥ उदीचाम्—यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीलमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति

१ यकपूर्वाया इति—अत्र यकपूर्वत्वं पूर्वत्र कात्पूर्वत्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते, उदात्तयणोरित्यादिवदनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तेः तेन कृशराशब्दात्कनि ह्रस्वत्वे चेत्त्वविकल्पो न ।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्रियका । यकेति किम् । अश्रिवका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यासीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ॐ धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ सुनयिका । सुपाकि-  
का । ॥ भस्त्रैषाज्जाज्ञास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७।३।४७। स्वेत्यन्तं लुप्तपट्टीकं पदम् । एवामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा  
द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नैत्वम् । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाभित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमेषका । अद्वके ।  
परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संशोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । नतु द्वैषयो-  
रसंभवात् । नाप्यन्येषामन्यभिचारात् । स्वशब्दस्वनुपसर्जनमात्मीयावाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संशोप-  
सर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्येवोदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विक्का परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र ‘न यासयोः’ इत्यतो नेति वर्तते ।  
यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—इद्वा  
स्यादिति । एवमग्रेऽप्युक्तम् । ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूयमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत  
इति ज्ञापनार्थम्, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिकपरिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रैकपरिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपग-  
वीय इत्यादावेव ‘वृद्धाच्छः’ स्यात्, नतु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्यकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावात् । तथा ‘अतो  
गुणे’ इत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितौ एषे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । ‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इति इट एवे कृते  
इत्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवन्ती पचन्तीत्यादौ तु न स्यात् तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु  
वृद्धाच्छं बाधित्वा ‘अणुगयनादिभ्यः’ इत्यणुप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यथनूयमान-  
विशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्या-  
प्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥—सांकाश्रियकेति । संकाशेन  
निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं, ‘बुञ्छण्—’ आदिसूत्रेण ‘संकाशादिभ्यो ण्यः’ । ततो भवार्थे ‘धन्वयोपधाद्बुञ्’ अकदेशः । स च  
सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति—यथायमकारो नाकार-  
स्थानिकः, एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्व्यङ्गविकलमेतत् । अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकबुद्ध्यर्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यात-  
थात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥—शुभंया इति । ‘अन्येभ्योऽपि इत्यते’ इति बिच् । शुभमिति मान्तो निपा-  
तः ॥—सुनयिकेति । सुष्ठु नयो यस्याः सा सुनया ततः कः । ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा सुपाकिका ॥  
—भस्त्रैषा—॥—लुप्तपट्टीकमिति । केचिदिह स्वा इति च्छित्त्वा षष्ठाः स्थाने सौप्रत्वाद्भ्यत्ययेन जसिति व्याचक्षते ॥  
‘प्रत्ययस्थात्—’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अत इद्वा स्यादिति । नतु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संप्रहः क्रियते, न तु  
नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—तदन्तविधिनैवेत्यादि ।  
आज्ञायादिति भावः ॥ एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥—अन्यस्य  
त्विति । अनुपसर्जनस्य तु ‘अभाषितपुंस्काच्च’ इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥—एतयोस्त्विति । भस्त्राज्जाज्ञास्वानां तु सपूर्वा-  
णामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् ‘असुपः’ इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥—सपूर्व-  
योरिति । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥—अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । न सु एतद् सु इति स्थितेऽकचि  
कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्प्रत्ययस्य कृते ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायेन त्यदाद्यत्प्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः  
सुपि त्यदाद्यत् पररूपे च कृते ततष्टाप । स च आद्यसुपः पर इति भावः ॥—अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका न ए-  
षका अनेषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—स्वशब्दस्यातो विशे-  
षणमिति । यद्यपि हरदत्तप्रत्यये अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत  
इति शेषो बोध्य इति भावः ॥—अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः ॥—नित्यमेवेति । खिकेत्यादावकचि  
कृते आतःस्थानिकोकारोऽत्र दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् ‘प्रत्ययस्थात्—’ इति नित्यमेवेत्यप्रवृत्तेः । एवं च ‘हंसं तनौ  
संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमिव खिकायाम्’ इति श्रीहर्षश्लोके ‘भस्त्रैषा—’ इति वैकल्पिकमित्त्वम् इति केषांचिद्व्याख्या-  
नं नादर्थव्यमिति भावः । वस्तुतो ‘हंसं तनौ—’ इति श्लोके खिकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्व-  
नामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तलोदाहरणान्याह—निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्रा-

१ उपसर्जनार्थमिति—एवं चानुपसर्जने ‘आदाचार्याणाम्’ इति आत्वं भवत्येव, उपसर्जनस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावादिति  
भावः । २ अकजर्ह इति—एवं च तदकारस्यातःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । ३ भवत्येवेति—नच संज्ञाभूतस्य ‘अभाषितपुंस्काच्च’  
इत्यनेन सिद्धिः, ‘संज्ञापूर्व्योश्च’ इति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कात्वावगमात् ।

निर्भक्षिका । पृषका । पृषिका । कृतषत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । जका । जिका । जके । जिके । निःस्वका । निःस्त्रिका ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ७।३।४८। एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखद्वा अखद्विका । शेषिके कपि सु विकल्पः एव ॥ आदाचार्याणाम् ॥ ७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कासु शुभ्रिका ॥ अनुपसर्जनात् ॥ ७।१।१४। अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिधाय्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ टिङ्गाणञ्छ्रयसज्दभ्रज्मात्रचतयपठकूठञ्कञ्करपः ॥ ४।१।१५। अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदद्, नदी, । वक्ष्यमाणेष्वत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो डित्वेन (५) लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम् । इति ज्ञापनाच्च भवति । अः शानचः शिस्वेन

याः निर्भक्षा, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उपसर्जनह्रस्वष्टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयोः' इति बहुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—कृतषत्वनिर्देशादिति । इहाज्ञातेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न । शुभ्रोऽजो यस्याः सा शुभ्राजिका । जानातीति जः 'इगुपध-' इति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥—निःस्वकेति । स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहो, न लिह स्विकस्या निष्क्रान्ते, तथात्वे ह्युपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्, आतस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥—अभाषित—॥—एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—बहुव्रीहेरिति ॥—ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खद्वा यस्याः साऽखद्वेयत्र 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे 'गोत्रियोः-' इत्यनुपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखद्वशब्दाद्भाषितपुंस्काद्यापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्थात्-' इत्युत्सर्ग एव प्रवर्तते परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेनातिखद्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥—विकल्प एवेति । अखद्वेति बहुव्रीहौ न सु खद्वा सु इति स्थिते 'सुपो धातु-' इति सोर्लुक्नुपसर्जनह्रस्वत्वात् नाधित्वा 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किं तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति । 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पः प्रवर्तते, तत्र हि खद्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे त्वखद्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥—अधिकारोऽयमिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—अभिधाय्येति । अत एव बहुयुवा शालेयत्र 'यूनस्तिः' इति न प्रवर्तत इति प्राश्नः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वाभान्तलक्षणो ङीप् स्यात् इति शङ्क्यं, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावाच्चलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधान्डीबभावे ङाभिषेधाविह भवत इत्याहुः ॥ अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥—टिङ्गाणञ्—। टिङ्गादयः प्रत्ययास्तैस्तदन्तं गृह्यते, तच्चावर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् 'अजायतः' इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति । नदद् देवद् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदन्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेऽपि धातोश्चित्त्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु ङादय एव प्रत्ययाः । टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं, तेन टित् प्रातिपदिकं ङाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणम्—कुरुचरीति । द्वितीयस्योदाहरणं—नदडिति । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्वम् । तृतीयं तु धेट्टित्वात् स्तनं धयतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥—कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः ॥—उपसर्जनत्वाच्चेति । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान् ङीमेत्यर्थः ॥—वक्ष्यमाणेति । श्रूणो लटि 'लटः सद्वा' इति शानच् । 'श्रूवो वचिः' इति वच्यादेशः 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् कर्मणि वा लटः शानच् । 'स्यतासी-' इति स्यः । कुत्वषत्वे । 'आने मुक्' इति मुक् ॥—टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चात्वधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । 'न ल्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु 'अनत्विधौ' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् डेरामि कृते स्थानिवद्भावेनैव टित्त्वलाभात्तादागमस्य यासुटो डित्वं व्यर्थं सत् 'लाभ्रयानुबन्धकार्यमादेशानां न' इति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः ॥ 'पिब डिम्' इत्यादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वौपदेशिकेन पित्वेनातिदेशिकं डित्वं बाध्यत इति यासुटो

कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वी । ऊरु-  
मात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादशी । इत्वरि ॥ (५) ताच्छीलिके णेऽपि । चौरि ॥ ॐ नमून्नाजीक-  
कृष्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ जैणी । पौष्ठी । शाक्तीकी । आढ्यङ्कणी । तरुणी । तलुनी ।  
॥ यञञ ॥ १४।१।१६। यञन्तारिक्त्यां ङीप्स्यात् । आकारलोपे कृते । ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १६।१।१५०।

डित्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह—**शः शानचः शित्वेनेत्यादि ॥—सौपर्णेयीति ।** ‘कद्रूश्च वै  
सुपर्णी’ इति श्रुतिः । सुपर्णाशब्दादपत्येऽर्थे ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ । ‘आयनेयी-’ इत्येयादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया  
‘शिलाया ढः’ यश्च ‘तत्र साधुः’ इत्यधिकारे ‘सभाया यः’ ‘ढञ्छन्दसि’ इति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु  
ढकः । सत्यम् । शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः क्रियामसंभवात् । सभाया ढस्य च सभेयीति स्त्रियां छन्दसि  
प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते ॥—**ऐन्द्रीति ।** इन्द्रो देवता अस्याः । ‘साऽस्य देवता’  
इत्यण् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अत्र व्याचक्षते । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य’ इत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि  
अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्,  
तथापि कुम्भकाराति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न  
सिध्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिदुक् कुम्भ-  
कारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । ‘समर्थः पदविधिः’ इति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थोत्तद्विद्वितानुत्पत्तेरिति ॥ मनोरमायां तु इह  
सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानाग्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति ।  
अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् ध्रूयमाणः स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानोऽध्येत्रण् ‘प्रोक्ताल्लुक्’ इति स लुप्तः वर्णप्राधान्यान्न  
प्रत्ययलक्षणमग्रावेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्  
कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । स्वरितलप्रतिज्ञाया ‘अधिकारोऽयम्’ इत्यधिकारलाभयणादनुपसर्जनग्र-  
हणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥—**औत्सीति ।** उत्से भवा ‘उत्सादिभ्योऽङ्’ ॥ नन्वेनेनैव सिद्धे ‘शार्ङ्गवाद्यनः-’ इत्यत्रा-  
न्यग्रहणं व्यर्थम् । अगन्तस्यायुदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरौ विशेषाभावात् । मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्रान्तलक्षणं  
ङीपं बाधित्वा परलाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तद्वाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं ‘शार्ङ्गवाद्यनः-’ इति ङीना सिद्धमिदं  
रूपमित्यन्यग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गवस्य स्त्री शार्ङ्गरी औत्सस्य स्त्री  
औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परलान्ङीन् स्यान् तु ङीप् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद् भावावयर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणा-  
द्भावायर्थं ङीबर्थमिहाप्यन्यग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**ऊरुद्वयसीत्यादि ।** ऊरु प्रमाणमस्याः सा । ‘प्रमाणे द्वयसचद-  
ग्रन्मात्रचः’ । यद्यत्र ‘नलोका-’ इति सूत्रे तृप्तिवद्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दण्डमात्रजग्रहण-  
मिहाकर्तुं शक्यम् ॥—**पञ्चतयीति ।** पञ्च अवयवा अस्याः, ‘संख्याया अवयवे तयप्’ ॥—**आक्षिकीति ।** ‘तेन दी-  
व्यति-’ इति ठक् ॥—**लावणिकीति ।** लवणं पण्यमस्याः । ‘लवणाङ्’ ॥ ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठमिद्व्यर्थम्, तेनेह न ।  
दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । ‘अत इनि’ इति ठन् । अत एव णिठन्तेऽपि न ङीप् । काशिषु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठ-  
ञ्मिठौ ॥—**यादशीति ।** ‘त्यदादिषु दृशः-’ इति कञ् । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारः ॥—**इत्वरिति ।** एति तच्छीला ।  
‘इण्णशजिसर्तिभ्यः करप्’ । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । करपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थम् । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः ।  
‘विन्यस्तमङ्गलमहौषधिराश्रया’ इति भारविः । तत्र ‘स्थेशभास-’ इति वरच् । ईश्वरीति तु त्रेधा—पुंयोगलक्षणे ङीष्य-  
न्तोदात्तमेकम्, ‘इञोपधायाः’ इत्यनुवृत्तौ ‘अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरद्’ इत्यौणादिके वरटि टिलान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्,  
ईशोः कनिपि वनिपि वा ङीब्रयोरायुदात्तमन्यत् ॥—**ताच्छीलिकेति ।** अयं भावः । ‘शीलं’ ‘छत्रादिभ्यो णः’ इति विहितो  
यो णस्तस्मिन्नप्यकार्यं भवति ‘कर्मस्ताच्छील्ये’ इति ज्ञापकात् । तत्र हि ‘अन्’ इत्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो नि-  
पात्यते, यदि तु णप्रत्यये अणकार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अप्यकार्यज्ञापनाग्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्री-  
डायां दाण्डा । ‘तदस्यां प्रहरणम्-’ इति णः । ‘छत्रादिभ्योऽण्’ इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्टयेति तु बहवः ॥—  
**चौरिति ।** चुरा शीलमस्याः ॥—**नमून्नाजीक-** । श्रुतिकृता तत्रत्यह्युनग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य ‘करष्युनाम्’ इति पठितम्,  
तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यतीति ॥—**जैणी पौष्ठीति ।** ‘जौपुंसाभ्याम्-’ इति नमून्नाजी ॥—**शाक्तीकी-**  
**ति ।** शक्तिः प्रहरणमस्याः, ‘शक्तियष्टधोरीकक्’ ॥—**आढ्यङ्कणीति ।** अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे ‘आढ्य-  
सुभग-’ इत्यादिना कृञः ह्युन् । ‘युवोः-’ इत्यनदेशः । ‘अशर्द्धिषत्-’ इति मुम् ॥—**तरुणी । तलुनीति ।** तरुणतलुन-  
योगौरादिषु पाठात् ङीन्ङीषोः पर्यायो बोध्यः । स्वरौ विशेषः । ‘कृद्वादिरभ्य उन्नन्’ । ‘त्रोरश्च लो वा’ इति । तरुणतलुनयो-  
रुन्नन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्वादायुदात्तता । सैव ङीपि । ङीषि तन्तोदात्ततेति ॥—**यञञ ।** योगविभाग उत्तरार्थः । ‘प्राचां  
ष्क तद्धितः’ इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥—**हलस्तद्धितस्य ।** हल इति पञ्चमी । ‘यस्येति च’ इति सू-

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्याह ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणाच्चेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यमवाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न स्वपत्याधिकारपठितः । ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः । ७।१।१७। यमन्ताल्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः । ॥ षः प्रत्ययस्य । १।३।६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्याह । ॥ आयनेयीनीयियः फट्छच्छां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायच्चादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । शिस्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे पिद्वौरेति

प्रादीतीत्यनुवर्तते । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, 'आपत्यस्य च-' इत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह—  
हल उत्तरस्येत्यादि । 'तद्धितः' इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः । 'संकाशादिभ्यो ष्यः' ततो 'धन्वयोपधात्-' इति वुञ् ॥—उपधाभूतस्येति । 'सूर्येतिष्या-' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु 'यस्येति च' इति यञोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये लाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति । तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एवं च 'सूर्येतिष्या-' इति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्त्युक्तेरिति ॥—गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वादत्र 'जातेः' इति ङीष् न भवति । तथा चाद्युदात्तमेवेदं पदम् ॥—अनपत्याधिकारेति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव वार्तिकम्, तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियमेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता 'यमश्च' इत्यत्र 'कञ्कारपोऽयमश्च' इति 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यत्र 'अयञः' इति चाकारः प्रश्लिष्टः । एवं च 'यमञोश्च' इति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे अयमञोश्च' इत्यकारः प्रश्लिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नव्यास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येति रूपासिद्धिः शङ्का । 'अयमश्च' इति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि 'देवाद्यमञौ' इत्यत्रायमित्यकारः प्रश्लेष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्सार्थं 'अभिजिद्विदधत्-' इत्यादिना यमि अभिजितीति रूपं न सिध्येत । 'ध्रुमदणो यञ्' इत्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप्संभवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रश्लिष्य गर्गादिभ्यो यमि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत । मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रश्लेषे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादित्यसिद्धेः । एवं च 'करप्प्युनाम्' इति पाठः 'करपोऽयमश्च' इति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥—प्राचां ष्फ तद्धितः । तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । तेन 'विद्वौरा-' इति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि चित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यमन्ते 'यस्येति च' इति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिहान्तादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं । तेन 'आद्युरेऽपसंख्यानाम्' इति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥—षः प्रत्ययस्य । 'आदिर्गिदुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । 'षष उलम्-' इत्यत्र उपदेशस्थोऽयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः । महिषः । 'अविमस्योष्टिषच्' ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीष्प्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण टितः परस्य ङीषोऽप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च चित्त्वान्ङीषि अविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचित्कारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥—आयने—। आयनीनोर्नकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढूक्फिनादीनामादेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुदग्नमित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फकति । ङौकते । खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घनादिषु तु 'चजोः कुधिण्यतोः' इत्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमेर्ढः । शण्ड इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादिति दिक् ॥—क्रमादिति । फ—आयन् । ढ—एय । ख—ईन । छ—इय् । घ—ईय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्काह—षित्त्वसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रीलमुभाभ्यामुच्यत इति भावः ॥—सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृत्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन 'आवज्याच्च' इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवज्यशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाव्विधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवज्यायनी । एवं षाद्यञश्चाव्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव, शार्कराक्षाय-

१ प्राचां ष्फ इति—यञ् इत्यनुवर्तते अत इति च । यञो योऽकारस्तदन्तादित्यर्थः । तेन वतण्डीत्यत्र प्राचां मतेऽपि ष्फो न, 'वतण्डाच्च' इति विहितस्य यञो लुक् क्रियामिति लुका लुप्तत्वेन वर्णाश्रये प्रत्ययकक्षणाभावाच्च यञोऽतोऽभावात् ।



वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्ग्यायणी । ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यजन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी । ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्ङीषोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ष्यः । कौरव्यायणी । ङक् च मण्डूकादित्यन् । माण्डूकायनी ॥ ॥ असुरेद-  
पसंख्यानम् । आसुरायणी । ॥ वयसि प्रथमे । ४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ।  
॥ वयस्यचरम इति घाच्यम् । वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । क-  
न्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् । ॥ द्विगोः । ४।१।२१। अदन्ताद्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादि-  
त्वात्रिफला । श्यनीका सेना । ॥ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४।१।२२। अपरिमाणा-  
न्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्व । आर्ह्यिष्ठक् । अध्यर्धेति लुक् । द्वौ  
विस्तौ पचति द्विविस्ता । व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात् आढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चा-

णीति यथा ॥—सर्वत्र—। सर्वेषां मत इत्यर्थः । तदेतत् फलितमाह—नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्या-  
न्वित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह सप्रार्थमभ्युपगमात् वैयर्थ्य-  
मिति ॥ यत्र इत्यनुवर्तनादाह—यजन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः ॥—लौहित्यायनीति ।  
सांशित्यायनी बाभ्रव्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते, तथा च शाकल्यायनीति रूपं न  
सिध्येत । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र  
'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत । उच्यते । कतकण्वशकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्व शकलशब्दः  
पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः । कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्वादिलात् पररूपम् । कतन्तश्च  
कतन्ताथेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिव्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादः कण्व आदियेषामिति  
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥—कौरव्य—॥—टाप्ङीषोरिति । योपधत्वेन 'जातेः' इति ङीष्ः  
प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दादपि माण्डूकात् ङीषिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीषोरिति पाठः । प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीषिति  
लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातिलान्ङीष्ः प्राप्तिनैति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति  
बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्तेन 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि  
तव' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ वयसि—। कालकृता  
शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गलात्, तेनेह  
न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अत्रालापि हि व्याख्यादिवशादु-  
त्ताना शेते, अलक्षकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥—कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो  
न त्वमूढलप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति तु गौणप्रयोगः ॥—वयस्यचरम इति । यौवनं न  
प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचमलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्  
सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारित्येके । यदाहुः—'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न  
तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि' इति ॥ त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्था-  
विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति ॥—त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः । 'अका-  
रान्तोत्तरपदो द्विगुः' इति ब्रह्मलम् ॥—त्रिफलेति । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् प्राप्नोति न तु 'पाककर्ण' इति ङीष् । तत्र  
'जातेः' इत्यनुवृत्तेः ॥—श्यनीकेति । अनीकमप्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणलाद्याविति श्यनी-  
काधिकरणे मीमांसकाः ॥—पञ्चाश्वेति । नन्वत्र 'द्विगोः' इति ङीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात् स्यादेव । नच 'अपरि-  
माण' इति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चोष्ट्रेत्यादौ सावका-  
शलात् । तत्र हि 'गोद्व्यचोसंख्या' इति यत्प्रत्ययस्य 'अध्यर्धपूर्व' इत्यादिना लुगिति चेत् । अत्राहुः । ठको योऽकार  
इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो ङीमेति ॥—द्विविस्तेति । 'सुवर्णविस्तौ हेमोऽक्षे' इत्यमरः । 'आचितो दशभाराः स्युः' ॥  
—द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम्, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत् । ततः क्रीता-  
र्थस्य ठको लुक् ॥—द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोष्ठश्च' इति खठनौ  
विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टन् । तस्य 'अध्यर्ध' इति लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । काण्डा-  
न्तात्—इत्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रम्' इति मनोरमायां  
स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे विस्तादीनामेवेति

श्री । ॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-  
मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे  
किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङीप् वा स्या-  
तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिष्ठा । ॥ ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१। ऊधो-  
न्तस्य बहुव्रीहेरनङदेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्ङीवनिषेधेषु प्राप्तेषु । ॥ बहुव्रीहेरुधसो ङीप्  
। ४।१।२५। ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोष्ठी । स्त्रियां किम् । कुण्डोष्ठी धैनुकम् । इहानङपि न । त-  
द्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् । ॥ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ५।१।२६। ङीवोऽपवादः । द्व्यूष्ठी । अत्य्यूष्ठी । बहु-  
व्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । ॥ दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्तादायनान्ताच्च

नियमार्थं तद्ग्रहणं, तेन द्विकार्षापणी ब्रह्मीत्यादि सिध्यतीति ॥—काण्डान्तात्—। षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।  
यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्येव विशेषणं स्यान्न तु काण्डा-  
न्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो  
न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रे । अतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगोः'  
इत्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकि' इति च तदाह—द्विगुस्ततो न ङीबित्यादि ॥—मात्रच इति । द्वयसचो लुगिति प्रा-  
चोक्तं नादर्थव्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति सिद्धान्तादिति भावः ॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति ।  
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् 'द्विगोः' इति ङीप् ॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्या-  
यामपरतया परिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि न तु  
यथाकथंचित्यरिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या  
तु सर्वतः' इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेत् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो  
यथा स्यादिति । तथापि च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीवेव सूत्रारम्भफलमिति ॥—पुरुषात्प्रमाणे—। अपरिमाणान्तत्वा-  
न्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणश-  
ब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिसाभाव्यादेव । तथा च शुल्बासूत्रम्—'पञ्चारज्जिः पुरुषः'  
इति ॥—द्विपुरुषीति । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्धितलुङ्दुर्लभः ।  
पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचिलाभावेन 'प्रमाणे लः—' इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव  
तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसचद्वयवाच्यमिति नास्मात्स्यातामिति  
वाच्यम् । 'ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति वचनात् । एवं 'पुरुषात्प्रमाणे—' इति वैकल्पिकस्यापि ङीप् सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः ।  
किं तु तद्धितलुङ्गेव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । अस्तिह 'प्रमाणे लः' इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे—'  
इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लग्न्याक्षिप्यत इति सुवचलादिति ॥ प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरु-  
षाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुङ्गीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति ब्रह्मविक-  
लमेतदिति चेत् । अत्राहुः । प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न ब्रह्मविकलता । ततश्च तद्धितलुङ्गीत्यनुचौ पञ्चपुरुष-  
शब्दाद्विकल्पः स्यात्, इत्येते तु 'द्विगोः' इति नित्यं ङीविति ॥—ऊधसोऽनङ् । नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं 'धनुषश्च'  
इत्युत्तरार्थमन्यथा शास्त्रधन्वेति न सिध्येत् इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपा-  
प्रसङ्गादित्यन्ये । इह 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह—ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति ।  
समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा द्वित्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राश्नः । तस्तुतस्तु प्यङ् इव प्रत्ययत्वेऽप्यादेशत्व-  
मविरुद्धं कुण्डोष्ठीत्यत्र ङीषि कृते खरेऽपि विशेषाभावादिति बोध्यम् ॥—स्त्रियामिति । उपसंख्यानाङ्गमेतत् ॥—  
डाप्ङीवनिषेधेष्विति । 'डाप्ङीवनिषेधे' इति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन ङीप् ।  
'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन 'ऋमेभ्यः—' इति प्राप्तस्य ङीवो निषेध इति विवेकः ॥—ङीप् स्यादिति । प्रकृतो ङीवेव तु  
न विहितः खरे विशेषात् ॥—कुण्डोष्ठीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः ।  
'प्राप्तापन्न—' इति समासः ॥—धैनुकमिति । 'अचित्तहस्ति—' इति समूहार्थे ठक् । 'इडुडुफान्तात्कः' ॥—स्त्रियामि-  
त्युपसंख्यानादिति । नन्विहैव लाघवार्थं 'बहुव्रीहेरुधसो ङीप्' 'नश्च' इति सूत्र्यताम् 'अनङ् च' इति वा । समासा-  
न्तेषु 'ऊधसो नङ्' इति च त्यक्त्वा 'धनुषो नङ्' इत्येव पठ्यताम् । मैवम् । कबभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधा-  
पत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥—संख्याऽव्यया—। आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधा-  
नेऽपि स्यादेव । द्विविधोष्ठी ॥—दाम—। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—संख्यादेरिति ।

१ प्राप्तेष्विति—समासान्तानामलौकिके विग्रहवाक्ये एव प्रवृत्त्यां पूर्वमनङ्येषां प्राप्तिः ।

कीप् स्यात् दामान्ते ङापप्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदात्री । अभ्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुहा-  
मा षड्वेद्यत्र ङाभिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ \* त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ व-  
योवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्ट्यते ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना चतुर्हा-  
यना शाला । ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ ७४१।२९। अन्तःतद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो कीप् । सुराज्ञी नाम नगरी ।  
अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी । ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेष-  
जाश्च ॥ ७४१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं कीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी ।  
पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ।  
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ७४१।३२। एतयोः स्त्रियां नुक्  
स्यात् ॥ ऋभ्यो कीप् ॥ गर्भिण्यां जीवन्नर्तुकायां च प्रकृतिभागौ निपात्यते । तत्रान्तरस्यस्यां गर्भ इति विग्रहे  
अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्ते मतुप् निपात्यते । पतिवतीत्यत्र तु वत्वं  
निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ॥ पत्युर्नो  
यज्ञसंयोगे ॥ ७४१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्री-  
त्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ७४१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो  
वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरोर्यभननुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य ।  
तेन बहुव्रीहावपि ददपत्नी । ददपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । प-  
त्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारकिबन्तात्कर्तरि क्तिप् । अस्मिन्नपक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयद्विविधे विशेषः ।  
सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री । ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ७४१।३५। पूर्वविकल्पापवादः समानस्य सभावोऽपि  
निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ॥ पूतक्रतोरै च ॥ ७४१।३६। \* इयं त्रिसूत्री-

समासनिर्देशोऽपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ॥—अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति  
भावः ॥ एवं चोद्गम्यत्र 'दामहायनान्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु ङाङ्गीभिषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीहिवद्रूपत्रयं भवत्यतो  
व्याचष्टे—**ङाभिषेधावपीति ॥—नित्यं संज्ञाछन्दसोः** । 'अन उपधालोपिनः—' इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भसा-  
मर्थ्यास्तिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ।—**शतमूर्ध्नीति** । इह पञ्चदशीति  
क्वचित् पाठः, स चायुक्तः 'दामहायनान्ताच्च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—**केवल—**छन्दसि 'मामकी तन्' । 'मित्रावरुण-  
योर्भागधेयी' । 'तन्वः सन्तु पापीः' । 'उतापरीभ्यः' । 'समानीव आकृतिः' आर्यकृती । सुमङ्गली । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र  
तु 'छन्दसीवनिपौ—' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी' ॥—**अन्यत्र केवलेत्यादीति** । मामकनरकयो-  
रुपसंख्यानादित्यम् । मामिका । भागशब्दात्तुल्लिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'  
इति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण  
कृतेति प्राक् सुष्ठुत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिषज इयमित्यणि आदिदृष्टेरपवादोऽस्मादेव निपातनादे-  
कारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥—**प्रत्युदाहरणं त्विति** । अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाह-  
रणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात्, द्वितीये तु वलासंभवादिति भावः ॥—**वि-**  
**भाषा सपूर्वस्य** । अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो  
विद्यते तस्येत्यर्थः । स च समुदायः, पतिशब्दस्तु न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह—**पतिशब्दान्तस्येति** ।  
ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्या-  
पि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादितिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन्  
प्रत्युदाहरति—**गवां पतिः स्त्रीति** । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीयैर्न-  
पुंसकेऽपि प्रयुज्यते—'अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति ॥—**व्यस्ते कथमिति** । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार  
इत्युक्तं तद्व्यैवेति भावः ॥—**नित्यं सपत्न्यादिषु** । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥—**निपात्यत**  
**इति** । इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते, ततश्च 'समानादिषु' इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्यु-  
क्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः ॥ सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिप्राश्रयत इत्याशयेनाह—**समानः पतिर्यस्याः सेति ॥—**  
**पूतक्रतोरै च** । ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥—**न त्विति** । अन्यथा 'लघावन्ते—' इति

१ निषेधावपीति—अपिना 'अन उपधा—' इति कीप् बोध्यः । अन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणादिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—  
बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाय इदार्थमपि इति केचित् । ३ न पत्युरिति—सूत्रे सपूर्वस्येत्यनेन  
पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वात् । स्पष्टं चेदमनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

पुंयोग एवेष्ट्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा । ॥ वृषाकप्यग्निकुसित-  
कुसिदानामुदात्तः । ॥ १४१।३७। एषामुदात्त ए आदेशः शात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृ-  
षाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौरीरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो ननु  
दीर्घमध्यः । ॥ मनोरौ वा । ॥ १४१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां संनियोगक्षिप्तो ङीप् च ।  
मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः । ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ॥ १४१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्त्रोपध-  
स्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां  
तणतिनितान्तानामिति फिदसूत्रेणाद्युदात्तः । ज्येष्ठ्या च शलव्येति गृह्यसूत्रम् । त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः ।  
अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव । शितिः स्त्री ॥ ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् । पि-  
शङ्गी । पिशङ्गा ॥ ॥ असितपलितयोर्न । असिता । पलिता ॥ ॥ छन्दसि क्रमेके । असिक्ती । पलिक्ती । अव-  
दातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । ॥ अन्यतो ङीप् । ॥ १४१।४०। तोपधभिन्नाद्वर्ण-  
वाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति मध्यो-  
दात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला । ॥ शिद्वीरादिभ्यश्च । ॥ १४१।४१। पिच्यो गौरादिभ्यश्च ङीप्  
स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनङ्गाही । अनङ्गुही ॥ (ग) पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । ॥ सूर्यतिथ्यागस्त्य-

मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्रादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिप्रभ्या विरुध्ये-  
रिति भावः ॥—उदात्तैकार इति । 'श्वस्त्वङ्निहि-' इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ 'धान्ये निट्-' इत्यधिकारान्मनुशब्द  
आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न लौकारेणापीति । तत-  
श्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमज्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—मनायीति । मध्योदात्तमिदम् ।  
इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तम् ॥—एता । कर्बुरा ॥—वर्णानामिति । एतः । शोणः । शितः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदा-  
हरणानि ॥—आद्युदात्त इति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ॥—ज्येष्ठ्ये-  
ति । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् ॥—  
गृह्यमिति । 'गृह्यं प्रहणे' ऋदुपधाच्चाकुपिचृतेः' इति क्यप् ॥—त्रीण्येतान्यस्या इति । ननु 'चित्रं किर्मांरकल्माष-  
शब्दैस्ताश्च कर्बुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शलव्यां चित्रत्रयाभावादर्यासंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याच-  
क्षते । एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्यासंगतिः । न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते 'गुणे  
शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंस-  
कत्वमप्युपपद्यते इति ॥—पिशङ्गादिति । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीषि  
प्राप्ते ङीनुपसंख्यायते । खरे विशेषः ॥—क्रमेके इति । असितपलितयोस्तकारस्य 'वर्णादनुदात्तात्-' इति नकारे प्राप्ते तं  
बाधित्वा तकारस्थाने क्रमादेशं तत्संनियोगेन ङीप् चेच्छन्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र 'छन्दस्येके' इत्यन्वयाद्वाषायां क्रो  
भवत्येव । छन्दस्येके इच्छन्त्येके तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात् । न हि छ-  
न्दसि 'पलिक्कीरिशुवतयः' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च 'गतो गणस्तूर्णमसिक्किंकानाम्' इति प्रयोगो नानुप-  
पन्नः ॥—विशुद्धवाचीति । 'दैप् शोधने' इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति  
भावः ॥—लघावन्त इति । अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वो बह्वकस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । अषि-  
त्यचः प्राचां संज्ञा ॥ कृष्णेत्यादि । 'कृषे' इति नप्रत्यये 'कपे' इति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तो-  
दात्तौ ॥—शिद्वीरादि—॥—नर्तकीति । नृनुदात्तोः 'शिल्पिनि ष्वुन्' ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रा-  
तिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः षित्त्वस्याङ्गिधौ चरितार्थलात्रपेत्यत्र तु न ङीप् । मृजेः षिलमनार्थं भिदादौ मृजेति पाठादि-  
त्याहुः ॥ मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्थ इत्यन्ये ॥—गौरीति । गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-  
खरेणान्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥—अनङ्गाही । अनङ्गुहीति । अनकारान्तला-  
ज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्बिकल्पार्थः । गौर  
मत्स्य मनुष्य शङ्ख गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वशब्दपाठा-  
दर्शनप्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्-' इत्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीष-  
न्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा  
स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भाषितपुंस्कल्माभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः किं चावान्तरगणलाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्या-  
देर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' इत्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति  
वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥—सूर्यतिथ्य—।

मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४९। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेष्टः सूर्याद्यवयवः ॥ ॥ मत्स्यस्य  
 ऊधाम् ॥ ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ऊर्धा च ॥ ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् । मत्सी ।  
 मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । वङ्गा । ॥ जानपदकुण्डगोणस्व-  
 लभाजनागकालनीलकुशकामुककबरादृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-  
 थुनेच्छाकेशवेशेषु । ४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी  
 वृत्तिश्चेत् अन्या तु जानपदी । उत्सादिस्वादनन्तत्वे टिक्वेति ङीप्पाद्युदात्तः । कुण्डी अमर्त्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि  
 दाहे गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिरुक्षणो ङीष्  
 भवत्येव । अमर्त्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीर्यते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली  
 अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नाग-  
 शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रत्युक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रत्युक्तः प्रत्युदाहरणम् । काळी  
 वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् ।  
 अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ ॥ नीलादौषधौ । नीली ॥ ॥ प्राणिनि च । नीली गौः ॥ ॥ संज्ञायाम् वा ।  
 नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी । मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनि-  
 वेशविशेषः । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । ॥ शोणात्प्राचाम् । ४।१।४३। शोणी । शोणा । वीतो गुणवचनात्  
 । ४।१।४४। उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्री मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आसुः ॥ ॥ खरसंयो-

अत्र भस्मेल्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥—मत्स्यस्य ऊधामिति । नेह म-  
 त्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥—छे च ऊर्धा चेति । सूरियः । सूरि । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह । सौर्यं चरम् । आगस्त्यम् ॥  
 —नक्षत्राणीति । नक्षत्रसंबन्धी योऽण् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति 'संधिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति च विहितस्तस्मि-  
 न्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य लप्राप्ते विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः ।  
 तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः ॥—मत्सीति । योपधत्वात् 'जातेरङ्गीविषयात्—'  
 इत्यप्राप्ते गौरादिपाठान्ङीष् ॥—मातरि षिच्चेति । 'पितृव्यमातुलमातामह—' इति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति  
 रूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते, वचनमिदं  
 खरसतो न संगच्छते । यदि त्वनित्यलक्षणापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे, तर्हि 'षिद्वौरा—' इति सूत्र एव 'अनित्यं षितः'  
 इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् ॥ दस्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । 'दाम्नीशस—' इत्यादिना करणे धृन् ॥—जानपदीति ।  
 जनपदे भवा ॥—वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥—कुण्डीति । 'अङ्गी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः ॥  
 —कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह—कुडिदाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम् ।  
 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्' इति तस्य नपुंसकत्वात् । अम्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । 'कुण्डम-  
 ग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये' इति मेदिनीकोशात् ॥—आवपनं चेदिति । आङ्पूर्वाद्गोपेधिकरणे ल्युट् । ओप्यते नि-  
 क्षिप्यते धान्यं यस्मिन् ॥—गोणान्येति । यस्या यादृच्छिकं नाम ॥—अकृत्रिमेति । यथा 'सैषा स्थली यत्र वि-  
 चिन्वता त्वाम्' इति ॥—स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । श्राणा पक्वा ॥—अयोविकार इति । फाल इति  
 प्रसिद्धा ॥—कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्खान् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति । 'अतः कृकमि—'  
 इति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥—कामुकान्येति । मैथुनादन्यद्वनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । 'लषपत—' इत्यु-  
 कम् ॥—शोणात्—'शोणः कोकनदच्छविः' इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णानां तण—' इत्याद्युदात्ततया  
 'अन्यतो ङीष्' इति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषाम् इति नियमार्थमिदम् ॥—वीतो गुणवचनात् । गुणो नाम  
 नेह—अदेङ् रूपः 'उतः' इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमासुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेत् । अ-  
 त्राहुः—'संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः' चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरप्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥  
 भाष्ये तु 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः' इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् ।  
 सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्य-

१ विधीयते इति—अपरे तु 'पिठरं तु न ना कुण्डम्' इति विश्वकोशात् कुण्डशब्दस्य स्त्रीविषयत्वाभावः स्फुट एव, कमण्डलु-  
 संस्थानस्यानुगतत्वात् तदपामत्रवाचिनः कुण्डशब्दस्य पशुवृक्षादिवज्जातिवाचकत्वमस्त्येव, अतः सूत्रान्तरेणैव ङीप् सिद्धे इदं  
 नियमार्थमिति, तेन अमृते जारजायां कुण्डेलेवेति नुवते । २ वर्णश्चेदिति—तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः, अन्यथा 'गुणे शुक्लदया पुंसि' इत्यसंगतं  
 स्यात् । एवं मैथुनेच्छाचेदित्यत्रापि बोध्यम् । ३ शुचिरिति—नेदं प्रत्युदाहरणं संगच्छते, उतोऽभावेऽप्यतोऽनुवृत्तेः । शेखरे तु  
 शुङ्गेति प्रत्युदाहर्तव्यमित्युक्तं तदपि न वार्तिककृत्संमतम्, खरसंयोगोपधाञ्चेति निषेधेनैव सिद्धेः । अतः श्वेत्याद्युदाहरणीयम् ।

गोपधाञ् । खरः पतिवरा कन्या । पाण्डुः । ॥ बह्नादिभ्यश्च । ॥ १४१।४५। एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बह्वी । बहुः ।  
 (ग) कृदिकारादक्तिनः । रात्रिः । रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नयोदित्येके । शकटिः । शकटी । अक्तिन्नयोक्तिम् । अजननिः ।  
 किञ्चत्त्वादप्राप्ते विध्यर्थे पदसिद्धान्तो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्मावः । पद्धतिः । पद्धती । ॥ पुंयो-  
 गादाख्यायाम् । ॥ १४१।४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीप् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ ॥ ॥ पालका-  
 न्ताञ् ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ ॥ ॥ सूर्यादेवतायां चाप् चाच्यः ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां  
 किम् । सूरि कुन्ती । मानुषीयम् । ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्  
 । ॥ १४१।४९। एषामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र  
 ङीप् सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयं विधीयते । इन्द्राणी ॥ ॥ ॥ हिमारण्ययो-

गुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तते इति तत्रातिव्याप्तिरत आह—अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव ।  
 यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति, नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ॥ एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वदेव्यापैति तत्राति-  
 व्याप्तिरत आह—पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा  
 अत्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः ॥ एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्  
 जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्यानुत्पाद्य इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा  
 घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न निर्येति  
 तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवा-  
 यिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन नि-  
 रवयवस्याऽऽत्मपरमाणादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेर्नित्यत्वादत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव  
 इत्यर्थः ॥—पतिवरेति । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥—बह्नादिभ्यश्च । बहुशब्द-  
 स्य गुणवाचित्वात् । पूर्वणे सिद्धेऽप्युत्तरार्थे ग्रहणम् ‘नित्यं छन्दसि’ इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति ।  
 वस्तुतस्तु बहुशब्दो ‘नित्यं छन्दसि’ इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ॥ गणसूत्रमाह—कृदि-  
 कारादिति ॥—‘सर्वतोऽक्तिन्नार्थात्’ इत्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न, सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या ॥  
 —अजननिरिति । ‘आक्रोशे नञ्यनिः’ इति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति—शक्तिः शस्त्रे शक्तिः  
 शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शक्तीति पाठे । तु शब्दद्वयम् । शस्त्रिः । शक्ती । इतः प्राप्यज्ञात् ।  
 धमनिः । धमनी ॥—चन्द्रभागान्नयाम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहनृशब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहि-  
 रुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाही प्रावृट् । पक्षे डापड्रीभिषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण  
 पुराण चण्ड कृपाण अहनृ इत्यादि ॥—पुंयोगादाख्यायाम् । इह पुमिति छुत्तपष्टीकं पृथक् पदं, तच्चावर्तते ‘पुंयोगात्’  
 इति हेतौ पञ्चमी ‘आख्यायाम्’ इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः ।  
 —पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते । इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् ‘तस्येदम्’ इत्यण् तदा गोपीत्येव भवति ।  
 योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते, संकोचे मानाभावात् । तेन ‘कौस-  
 ल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । केकयस्य दुहिता केकयी । ‘जनपदशब्दा-  
 त्क्षत्रियादब्’ इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह ‘अतश्च’ इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । ‘न प्राच्यभर्गादि-’ इति  
 प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः—‘कैकेयि कामाः फलितास्तव’ इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् ।  
 देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह, न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि  
 जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः, किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीप् ॥  
 —सूर्यादेवतायामिति । ङीषोऽपवादः ॥—सूरीति । ‘सूर्यतिप्प-’ इति यलोपः ॥—आनुगिति । ननु हस्वादिरेव  
 लाघवादानुगवक्ष्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते ‘अतो गुणे’ इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसा-  
 मर्थ्यादीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । ‘पत्युर्नः’ इतिव-  
 दादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्मशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि  
 तत्र लोपोऽस्ति ‘न संयोगात्-’ इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यक-  
 मिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण-

१ गोपालिकेति—गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः । ण्वुलन्तस्य तु गोपालकेत्येव भवति इति के-  
 चित् । वस्तुतस्तु शेषषष्ठ्या अपि कारकविभक्तित्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे आपः सुपः परत्वाभावेन तत्रापि इत्वप्रवृत्तेर्ण्वुलन्तमपि  
 इति अवगन्तव्यम् ।

महत्त्वे ॥ महद्धिमं हिमानी । महद्वरुणं अरण्यानी ॥ ॐ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ ॐ यवना-  
स्त्रिप्याम् ॥ यवनानां क्षिपिर्वनानी ॥ ॐ मातुलोपाध्याययोरानुगवा ॥ मातुळानी । मातुली । उपाध्यायानी ।  
उपाध्यायी ॥ ॐ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा क्षीप् वाच्यः ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ (ग) आचा-  
र्यादणत्वं च ॥ आचार्यस्य क्षी आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ ॐ अर्यक्षत्रियाश्र्या  
वा स्वार्थे ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैरया वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रिया ।  
कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् । ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ १४१।५०। क्रीतान्ताददन्ता-  
त्करणदेः क्षियां क्षीप् स्यात् । वस्त्रक्रीती । कृषिश्च । धनक्रीता । ॥ कादल्पाख्यायाम् ॥ १४१।५१। करणदेः  
कान्तात् क्षियां क्षीप् स्यादल्पत्वे णोत्वे । अन्नलिप्ती णौः । ॥ बहुव्रीहेभ्रान्तोदात्तात् ॥ १४१।५२। बहुव्रीहेः  
कान्तादन्तोदात्ताददन्तात् क्षियां क्षीप् स्यात् ॥ ॐ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुनञ्मुखादुत्तरादिपूर्वाच्च ।  
ऊरुभिञ्जी । नेह । बहुकृता ॥ ॐ जातान्ताश्च ॥ दन्तजाता ॥ ॐ पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ पाणिगृहीताभ्या ।

सामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेश-  
विधानसामर्थ्यात्कचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते, तेन ब्रह्मणः क्षी ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तुत्तरीत्या  
दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परंतु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घप्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्या-  
प्यनुकि कृते ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमात्रक्षणः इन्द्रः 'तत्करोति तदा-  
चष्टे' इति ण्यन्तात्किप् तस्य क्षी इन्द्राणीति सिध्यतीत्येवेति व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनु-  
पसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचलात् । न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः क्षी  
ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशोऽनुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वाक्यभेदापत्त्यपेक्षया उभयबाधनगौरवस्य  
सुसहलात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥—हिमानीति । म-  
हत्त्वयोगे हिमारण्ययोः क्षीलम् ॥—दुष्टो यवो यवानीति । जाल्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्मा-  
त्स्वीययवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ॥—यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको क्षीप् ॥—वा क्षीष्वाच्य इति ।  
इदं च 'इहश्च' इति षञ्चिधायकसूत्रस्थं वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र 'अपादाने क्षियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा क्षीप्' इति ॥  
—उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेय अस्या अधीयत इति विग्रहः ॥—स्वार्थे इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः  
स्यात् श्रद्धापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥—वैद्या  
वेत्यर्थे इति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इत्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्रामरस्य संग्रहः —'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्ष-  
त्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रिया तथा । उ-  
पाध्यायान्युपाध्यायी' इति ॥—कथमिति । सूत्रे ब्रह्मनशब्दस्याप्रहणादानुगुणपपन्न एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु—ब्रह्मा-  
णमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'गेरनिटि' इति णिलोपे 'टिङ्गुणम्' इति क्षीपि 'पूर्वपदा-  
त्संज्ञायाम्' इति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥—क्रीतात्—इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते 'प्रातिपदिका-  
त्' इति च तदाह—अदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥—वस्त्रक्रीतीति । वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते  
प्राक्सुबुत्पत्तेः 'कर्तृकरणे—' इति समासेऽदन्तलान्डीष् ॥—कचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहु-  
लप्रहणात् 'गतिकारकोपपद—' इति वक्ष्यमाणस्य कचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गलाष्टप् ।  
ततोऽदन्तलामावात्र क्षीषिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो  
ह्यवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः—काद-  
ल्पाख्यायाम् । अत्र व्याचक्ष्युः । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरप्रैलिप्ता अन्नलिप्ती । 'कृद्ग्रहणे गतिकार-  
कपूर्वस्यापि प्रहणम्' इति समुदायस्यापि कान्तलान्डीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अप्राणामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे  
सति तद्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधिलमत्वस्य संगच्छत इति ॥—तेन बह्विति । अयं भावः ।  
'बहोर्नेञ्चदुत्तरपदभूम्नि' 'नञ्मुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' 'चोक्तमितप्रतिपन्नाः' इति ह्यन्तोदात्तविधायका-  
नि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्विशुदास इति ॥—सुखादिपूर्वाच्चेति । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' ।  
इत्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते । सुखायाता, दुःखायाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः । 'अ-  
स्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादहं स्त्राङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—ऊरुभिञ्जीति । भिञ्जौ उरु यस्या इति  
बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य 'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति परनिपातः ॥—ब-  
हुकृतेति । बहुनि कृतानि यया सा ॥—जातान्ताच्चेति । 'वर्णादनुदात्तात्—' इतिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे-  
ऽन्तप्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । 'वा जात—' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥—पाणिगृहीतीति । य-

॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता । अन्तोदात्ताक्षिम् । वक्ष्यच्छा । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अतएव पूर्वेणापि न ङीष् । ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यस्माङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनाक्षिम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ ॥ अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥ सुस्वेदा व्रजत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाखा अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ॥ ॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । ॥ तेन चेत्तत्तथा युतम् ॥ सुखनी सुखना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । ॥ नासिकोदरौष्ठजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्वह्नुलक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादम्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादम्यायात् । सहनश्लक्षणास्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ (४) अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ स्वङ्गी । स्वङ्केत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॥ पुच्छाच्च ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ नित्यमित्येव । उल्लपक्षी शाखा । उल्लपुच्छी सेना । ॥ न क्रोडादिबह्वचः । ४।१।५६। क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गाच्च ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना । ॥ सहनञ्चविद्यमान-

स्याः पाणिर्मिसाक्षिं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्कष्य इत्यर्थः ॥—अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥—पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति वा ङीषिति कैयटः, पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र 'युयजातौ—' इति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विग्रह कथंचित्साधितेऽपि 'जातिकालमुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं, 'पुत्रजातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते—'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्व्युत्पत्तिः । असत्त्वलिङ्गां बह्वर्थी तां जातिं कवयो विदुः ॥' इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम् । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति, यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्गुणपद्व्येण संबध्यते । बह्वर्थी सर्वव्यक्तिय्यापिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनोपलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्ग—' इति वा ङीषिति ग्रन्थस्य न विरुध्यते । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्याजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि संगच्छत इति दिक् ॥ केचिद्वर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र 'जादल्याख्यायाम्' इत्यनेन ङीषमाहुः ॥—सुरापीतीति । पीता सुरा यया सा । 'जातिकाल—' इति सूत्रवार्तिकभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरिनिपातौ ॥—वस्त्रच्छेदोति । बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्मुदाहरति—अतिकेशीति ॥—शिखेति । 'शीङः खो ह्रस्वश्च' इति खस्तदन्ताद्याप् । अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः । केचित्तु शुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । टावन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति बाध्यम् । तथा हि सति शोभना शिखा शुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः । यद्यत्र स्वमङ्गं गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् । केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् । अतोऽन्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—स्वाङ्गं त्रिधेति ॥—मूर्तिमदिति । सशब्द द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ।—प्राणीति । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः ॥—सुमुखा शालेति । एवं च 'फलमुखी कारणमुखी चानवस्था' इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिव्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—तेन चेदिति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशेनाङ्गेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु तथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥—मध्येऽपवादेति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः ॥—उरःक्रोडेति । ङीलिङोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वले कृते अदन्तत्वान् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु 'न नाक्रोडं मुजान्तरम्' इत्याह ॥ रजपतिस्तु पुंलिङ्गतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गणरजमहोदधिकारः ॥ एवं चाविशेषाङ्गिज्ञत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे 'कुड निमज्जने' इति धातावाह

१ अस्वाङ्गेति—न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति समासः, उत्तरत्र तथा विवक्षितत्वात् । २ अतिकेशीति—ननु कोरे मुखं यस्या इति विग्रहे करमुखीत्यपि स्यात् इति चेन्न, पूर्वसन्नादस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्य स्वाङ्गमिदं पूर्वपदात्परं स्वाङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न ङीष् इति दिक् ।



पूर्वाच्च । ४।१।५७। सहेत्यादिप्रिकपूर्वाच्च ङीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका । ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४।१।५८। ङीप् न स्वात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । तान्नमुखी कन्या । ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४।१।६०। दिक्पूर्वपदास्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्याद् । प्राक्मुखी । आद्युदात्तं पदम् । ॥ वाहः । ४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे । ॥ सख्यशिन्धीति भाषायाम् । ४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि कथितम् । सखी । अशिन्धी । आधेनवो धुनयन्तामशिन्धीः । ॥ जातेरङ्गीविषयादयोपधात् । ४।१।६३। जातिवाचि षच् च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् । ॥ आकृतिग्रहणा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथनं विनापि सुप्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता । ॥ गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राभ्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बहुची ।

क्रोडः । घम् । क्रोडा अश्वानामुरः । टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । क्रोडादिषु टाबन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तर-  
मात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्कित्यो भवत्येव । कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडा मयूरीति ॥—केशैः सह  
वर्तत इति—सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा—अकेशा ॥—शूर्पणखेति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्—’ इति णत्वम् ।  
यदा तु शूर्पणखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञालाभं ङीष्निषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योग-  
वृत्त्या शूर्पणखीति भवतीत्याहुः ॥—ङीषो ङीबादेश इति । ‘अन्यतो ङीष्’ इत्यतो ङीषित्यनुवर्तते । ‘दिक्पूर्वपदात्—’  
इति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्कोटेल्यत्रापि  
प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिर्गौरवमिति भावः ॥—वाहः—। ष्विप्रत्ययान्तस्य  
वहेरनुकरणमिदम् । ‘वहेश्च’ इत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेष्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्या-  
त्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—वाहन्तादिति ॥—न ङीषिति । अखरितलादिति भावः ॥ दित्यौहीति ।  
ङीषि भवसंज्ञायां ‘वाह ऊट्’, ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । ‘एत्येधत्यूट्सु’ इति वृद्धिः ॥—सख्यशिन्धीति ।  
सखिशब्दादशिञ्शब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिञ्श्रुयस्याः साऽशिन्धी । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी  
भव ॥—जातेरङ्गी—। जाल्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात्, स्वरूपं तु न गृह्यते अङ्गीविष-  
यत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति ॥—आकृतिग्रहणेति । ग्रहणमिति करणे ल्युट् ॥  
सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिसत्तदेतत्फलितमाह—अनुगतसंस्थानेत्यादि । वृषले  
ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह—लिङ्गानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्या-  
नन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ॥—न सर्वभागिति । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गापे-  
क्षलेऽपि गमकत्वाद्भजो ष्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥—वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे  
कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुप्रहत्वादिति भावः ॥—देवदत्तेति । नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदा-  
भ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुप्रहत्वात् । मैवम् । परि-  
माणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च य-  
स्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादित्यु भवत्येव त-  
दीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुप्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयानाकान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—गोत्रं च चरणैः स-  
हेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शास्त्राभ्येता । तदेतत् फलितमाह—अपत्यप्रत्ययान्त इति ।  
अत्र व्याचष्ट्युः । नाडायनं बहुचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिङ्गौ गोत्रचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम् । तेनात्र  
‘लिङ्गानां च न सर्वभाक्’ इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति ॥—औपगवीति । अण्णन्तलक्षणं ङीष् परत्वादयं  
बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय ‘टिड्ढाण्—’ इत्यादिना ङीषिति व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भा-  
वः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकं गोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्रेति पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं  
लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपग-  
वीति ङीबन्त इति प्राचासुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा ‘कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्य-  
श्च’ इति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्निस्तस्य ‘कठचरकाष्ठुक्’ इति लुक् । अध्येत्रणस्तु ‘प्रोक्ताष्ठुक्’ इत्यनेन ॥—बहुचीति ।  
बहुच ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । ‘अनृचबहुचाव्येत्येत्येव’ इति वचनात् ‘ऋक्पूरब्धूर—’ इति अप्रत्ययः स-

१ आकृतिग्रहणा जातिरिति—‘प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य गुणपदगुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वीं तां जातिं कवयो विदुः’ इति  
लक्षणान्तरं भाष्ये । २ तटीति—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । जलसमीपदेशविशेषो हि तटम् ।

ब्राह्मणीत्यत्र तु शास्त्रैरवादिपाठात् कीना कीप् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ ॐ योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ गवयी । हयी । मुकयी । इल्लक्षितस्येति यलोपः । मनुषी ॥ ॐ मत्स्यस्य ऊधाम् ॥ मत्सी । ॐ पाककर्ण-  
पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाश्च । ४।१।६४। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि कीप् स्यात् । ओदन-  
पाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीकली । दर्भमूकी । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते । ॐ इतो  
मनुष्यजातेः । ४।१।६५। कीप् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्ति-  
रिः । ॐ ऊकृतः । ४।१।६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूर्ह स्यात् । कुरूः ॥ कुरुनादिभ्यो  
ण्यः ॥ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ ॐ अप्राणिजातेभ्यारज्ज्वादीनामुपसं-  
ख्यानम् ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोद्धात्वोरिति विभ-  
क्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊकः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । इनुः । ॐ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ।  
४।१।६७। स्त्रियामूर्ह स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः । ॐ पङ्कोश्च । ४।१।६८। पङ्कः ॥ ॐ श्वशुर-  
स्योकाराकारलोपश्च ॥ चादूर्ह । पुंयोगलक्षणस्य कीप्ऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रुः ।  
ॐ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूर्हत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूर्ह स्यात् । करभोरुः ।  
ॐ संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ शुरौ तावि-

मासान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम्, तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् । तदाह यमः—‘पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जी-  
बन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा’ इति । यद्वा मा नामाधिगीष्ट तद्वंशत्वात्ताच्छब्दं भविष्यति,  
यथानधीयानेऽपि माणवके ॥—ब्राह्मणीत्यत्रेति । एवं च प्राचो ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ॥—मुण्डेति ।  
मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । ‘बलाका विसकण्ठिका’ ॥—क्षत्रियेति । ‘क्षत्राद्’ इत्यपत्ये धविधानाद्गोत्रलक्षणा ‘लिङ्गानां च न  
सर्वे’ इत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥—योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वा-  
र्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥—पाककर्ण—। जातेरित्यनुवृत्तेर्नह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वैर्गैव  
सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह—स्त्रीविषयादपीति ॥—इतो मनुष्य—। इतः किम् । विट् । दरद् । विट्श-  
ब्दात् ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादन्’ इत्यन्, दरच्छब्दात् ‘द्यममगध—’ इत्यन् । तयोः ‘अतश्च—’ इति लुक् । यस्तु वैश्य-  
पर्यायो विट्शब्दः सोऽपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥—दाक्षीति । ‘अत इन्’ गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो  
कीप् विधीयते ॥—योपधादपीति । ‘जातेः’ इत्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥—उदमेयस्येति । उदकं  
मेयं यस्य उदमेयः । ‘उदकस्योदः संज्ञायाम्’ इत्युदादेशः ॥—इम उपसंख्यानमजाल्यर्थम् । सौतंगमी । निवृत्ता-  
द्यर्थे ‘बुम्बलन्—’ आदिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इन्, न चायमिगन्तो जातिः ॥—ऊकृतः । ऊकारो ‘नोद्धात्वोः—’ इति वि-  
शेषणार्थः । अन्यथा यवाग्वा यवागैव इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रुशब्दार्थम् । अन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि  
सिद्धेः ॥—कूरुरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते ‘यथेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति  
व्याख्यायेत तर्हि कण्ठे कुञ्चे इत्यादावपि ‘एकवचनमुत्सर्गतः इति सुः प्रवर्तेत तद्वारणाय अप्रत्ययः’ इति प्रसज्यप्रति-  
षेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वश्रुरित्यत्रैकादेशाभावालिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र ‘एका-  
देशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति’ ॥—अध्वर्युरिति । अध्वर्युशास्त्राध्येत्री अध्वर्यु-  
शास्त्राध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः । चरणलक्षणेयं जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे ‘मृगय्वादयश्च’ इत्यौणादिकेन अध्वरशब्द-  
स्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च ॥—पर्युदासादिति । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूहः संभवो नेति  
भावः ॥—अलाब्धेत्यादि । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् ॥—नोद्धा-  
त्त्वोरिति । ऊद्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥—पङ्कोश्च । अजाल्यर्थमिदम् । पङ्कशब्दो  
हि गुणवाची ॥—श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे कीप् प्राप्ते ऊर्ह तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वाद् अन्त-  
स्यैवाकारस्य न लादेः एतच्च वचनं ‘श्वशुरः श्वश्वा’ इति निर्देशसिद्ध्यर्थक्यनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न  
शङ्क्यः ॥—ऊरुत्तरपदा—। उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फल-  
तमाह—उपमानवाचिपूर्वपदमिति ॥—करभोरुरिति । ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’, तद्वदूर्ह यस्याः  
सा ‘धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः’ इत्यत्र तूर्ह न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदलाभावात् ॥—औपम्ये किम् ।  
वृत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरु

१ बलाकेति—अत्र ‘बलाका विसकण्ठिका’ स्याद्बलाका विसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः’ इति कोशे  
पुलिङ्गस्याप्यभिधानाद्भेदं युक्तमिति न अमितम्बम्, प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गातररहितमिन्नादित्यर्थात् ।

व संश्लिष्टवाटुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाय च । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ ॐ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहितोरुः । सहेते इति सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ॥ संज्ञायाम् ॥ १४१।७२। कटुकमण्डलः संज्ञायां क्रियामूर्क स्यात् । कटुः । कमण्डलः । संज्ञायां किम् । कटुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थे वचनम् । ॥ शार्ङ्गेवाद्यञो ङीना ॥ १।७३। शार्ङ्गेवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गेरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । (ग) नृनरयोर्वृद्धिश्च । इति गणसूत्रम् । नारी । ॥ यङश्चाप् ॥ १४१।७४। यङन्तात् क्रियां चाप् स्यात् । यङ इति व्यङ्ग्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बध्या । कारीषगन्ध्या ॥ ॐ वाद्यञश्चाप् वाच्यः ॥ पौतिमाभ्या । ॥ आवट्याच्च ॥ १४१।७५। अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति ङीषोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या । ॥ तद्धिताः ॥ १४१।७६।

अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेऽपि ऊरुत्तरपदलमिह नास्ति । स्वाम्यूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् ॥—संहिता—। संहितादिपूर्वपदमूर्त्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्माद्ङ् स्यात् ॥—शफाविति । यद्यप्यमरेण 'शफं ह्रीवे क्षुरः पुमान्' इति नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव । 'शफाविव जर्भुराणा' इति श्रुतेः । 'शफः क्षुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि, इति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥—वामोरुरिति । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'पीवरोरु पिबतीष बर्हिणः' इति कुमारः । ऊङभावे हि पीवरोरो इति स्यात् । ऊङश्चेह विधायकं नास्ति । अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतेया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुच्येति ॥—हितेन सहेति । 'समो वा हितततयोः' इति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥—कमण्डलुरिति । चतुष्पाज्जातिवाचकोऽयम् । अत एव 'चतुष्पाञ्चो ढङ्' इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यते । पात्रप्रयोज्यस्तु न प्रत्युदाहरणं, तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥—अच्छन्दोऽर्थमिति । वेदे तु 'कटुकमण्डलोच्छन्दसि' इत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः ॥—अञोऽकार इति । अञा अकारविशेषणं किम् । शूरसेनी । 'जनपदशब्दात्-' इत्यञ् 'अतश्च' इति छकि जातिलक्षणेऽत्र ङीष् ॥—शार्ङ्गेरवीति । शृङ्गरशब्दादप्येऽण् आदिबुद्धिः 'ओर्गुणः' 'टिङ्गणञ्-' इति ङीपं बाधित्वा परत्वात् 'जातेः-' इति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते । तेन निच्वादाद्युदात्तः । ङीषि तु प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः स्यात् ॥—बैदीति । विदस्यापत्यं स्त्री 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽण्' । पूर्ववज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते ॥ शार्ङ्गेरव कापटव ब्राह्मण गौगुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गर कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । गौतमशब्दः ऋष्यगन्तः ॥ अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति ॥—ङीषेवेति । जातेरित्यनुवृत्तौ तु शार्ङ्गेरवस्य स्त्री विदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायां परित्याज्येन स्यादिति भावः ॥—नृनरयोरिति । नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः-' इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थम् ॥ ननु नरशब्दे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वृद्धिः स्यात् । अत्राहुः । 'वार्णादाङ् बलीयः' इत्यकारस्य 'यस्येति च' इति लोपेनापहारात् अनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः । कतन्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रक्षेपसामर्थ्यादिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वानरशब्दे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्ठरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि 'किंनरीणां नरीणाम्' इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी । पुंयोगलक्षणे ङीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किञ्चिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्रमविभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्धयभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गेरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्वर्णसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते । ततः क्रियां ङीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः क्रियां स्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे' इत्यमरोक्तेः । तेन 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति' । 'कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम्' इत्यादिप्रयोगा निर्वाधा एव ॥ यत्तत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलः पुत्रशब्दः क्रियां नास्तीति । तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । 'सुतिकापुत्रिका-' इत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च 'सूतोप्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ्गा' इति 'कारे सत्यागदस्य' इति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥—यङश्चाप् । पकारोऽत्र 'हृङ्ङ्याप्-' इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातेन चरितार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ॥—आम्बध्वेति । आम्बध्वस्यापत्यं स्त्री 'वृद्धेत्कोसला-' इति व्यङ् ॥—कारीषगन्ध्वेति । करीषत्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धि । 'उपमानाच्च-' इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । 'अणिभोरनार्षयोः-' इति व्यङ्देशः । स च यद्यपि क्रियामेव विहितस्तथापि डित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्यर्थं चाप् ॥—वाद्यञ इति । एतच्च 'आवट्याच्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थलाभ्यत इत्याहुः ॥—पौतिमाभ्येति । पौतिमाषशब्दो गर्गादिः ॥—तद्धिताः । बहुवचनमनु-

१ कदुरिति—नागमातुरिखं संज्ञा । २ शार्ङ्गेवेति—शार्ङ्गेरवादीति लुप्तपञ्चम्यन्तम्, अञ इति च षष्ठी पञ्चमी वा ।

आपञ्चमसमाहारेधिकारोऽयम् । ॥ यूनुस्तिः । ४।१।७७। युवन्शब्दातिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टप-  
रिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार इत्यर्थः । युवतिः । अनुपसर्जनान्नित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युव-  
तीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

### कारकप्रकरणम् ।

॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।२।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य  
प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।  
श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य ।  
तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परि-

कानामुपसंख्येयानां संप्रहार्यम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वयलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव  
स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोलु ष्विधौ तद्धितग्रहणं 'यस्येति' लोपे ईद्वहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् । पट्टी मृद्वी-  
स्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु 'यस्येति च' इत्यत्र ईद्वहणमेव ङीषि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः  
प्राक् तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिदोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । कुरुरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसङ्गादिति नव्याः ॥—यूनुस्तिः ।  
'ऋभेभ्यः' इति ङीपोऽपवादः ॥—युवतिरिति । 'खादिषु' इति पदलान्नलोपः । कथं तर्हि 'युवतीकरनिर्मथितम्'  
इति प्रयोगः । अत्र केचित् । 'सर्वतोऽक्षिन्नयोत्' इति बह्वादिगणसुत्राद्वैकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वा-  
न्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'उक्तेऽपि भवन्त्येते' इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् ।  
किं तु 'तस्य समूहः' इत्यणि 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौतेरौणा-  
दिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं परिहरन्नाह—शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति  
पत्येति विग्रहे 'लटः शतृशानचौ' इति शतरि 'उगितश्च' इति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोऽपि सुलभः । त्यन्तादणि  
तु पुंवद्भावायौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यात् पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति 'भिक्षादिभ्योऽण्' इतीत्यत्रैवोपपादयि-  
ष्यामः ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

'खौजसमौद्' इत्यादिना तावत् खादयो ह्यप्रातिपदिकादृशिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते—प्रा-  
तिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति 'खौजसमौद्' इति सूत्रे मूलक-  
तोक्तम् । कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्याय-  
सिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति गृह्येत ततो  
लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्-  
त्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति—नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उ-  
च्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ  
प्रथमा न स्यात् । अत्राहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तोरुपसर्गस्य सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्य-  
भावादिति ॥—मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-  
परिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणाखपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः ॥  
—प्रत्येकमिति । द्वन्द्वान्ते भ्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् ।  
न च 'पूर्वापर' इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमान-  
येत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसं-  
स्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् ॥ मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत्तथापि लिङ्गपरिमाणग्रहणाद्विग्रहाधिक्ये परिमाणाधिक्ये  
च भवेदेवेत्याह—लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि लिङ्गमात्रे परिमाणमात्र इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना  
लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् ॥—उच्चैरिति । पदत्वादिह स्वत्विसर्गो भवतः । किं च अस्य प्रथमा-  
न्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्तव स्व, ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति 'सपूर्वायाः' इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥—  
कृष्ण इति । यद्यपि नीलव्येऽयमनियतलिङ्गः, तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुलिङ्ग इति भावः ॥—ज्ञानमिति ।  
भावे स्युद् ॥—तटः तटीति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थः, त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि तत्तद्विग्रहस्य पाक्षि-  
कोपस्थितिकत्वात् प्रातिपदिकार्थेत्यनेन गतार्थता ॥—द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति

१ परिमाण इति—परिमाणशब्देन च संख्याकालातिरिक्तं परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, व्याख्यानात् । तेन पक्षं घृतमित्यादावपि  
प्रथमेति केचिदाहुः । एतत्सूत्रव्याख्यानं तु विस्तरशो बृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यम् ।

माणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन ग्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोकार्यत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् । ॥ संबोधने च ॥ २।२।४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम । ॥ कारके ॥ १।४।२३। इत्यधिकृत्य । ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १।४।४९। कर्तुः

वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥— ग्रीहिरिति । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो ग्रीहय इति भवत्येव ॥—अभेदेनेति । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥—वचनं संख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥—अप्राप्तौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च ‘कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र’ इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिर्भवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तौ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । ‘न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या’ इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं ‘द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्विवचनम्’ इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो ग्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो ग्रीहिरित्यभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदान्वयात् ‘परिमाणं प्रत्ययार्थः’ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ग्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत् । अत्राहुः—शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादस्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ ‘तस्येदम्’ इत्यनेनैवाण्प्रत्ययसिद्धेः ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपः, मत्वर्थयिनिनैव सिद्धेः ‘परिवृत्तो रयः’ इत्यधिकारे ‘पाण्डुकम्बलादिनिः’ इतीतिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि ‘बाधनार्थं कृतं भवेत्’ इति समाधानस्याणो बाधनार्थमितिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचित् द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवहियते त एते पक्षाः केषामभिमतः । कथं वामीषामुपपत्तिरिति चेत् ॥ अत्र व्याचक्षुः । स्वार्थव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारा मन्यन्ते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । ‘तत्रोपपदं सप्तमीत्यम्’ इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितश्चिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यथा अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाविभक्त्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेदेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतश्चिकमेव प्रातिपदिकार्थः, संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति ॥ लिङ्गं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये । तत्र स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्यं विशेष्यम् । लिङ्गं ब्रीलादि । संख्या एकत्वादिति । कारकं कर्मादि ॥—संबोधने च । मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च ‘ब्रजानि देवदत्’ इत्यादौ ‘एकतिह्वाक्यम्’ इति वाक्यत्वे सिद्धे ‘आमन्त्रितस्य च’ इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वात्तत्सिद्ध्यते । ‘समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः’ इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम्—‘संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति’ इति । एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥—कर्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्तुरिति ‘कस्य च वर्तमाने’ इति कर्तरि षष्ठी । आप्रोतेः सन् द्विलम् ‘आपूज्यधामीत्’ ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यभ्यासलोपः ‘मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः ‘अतिशयने तमविष्टनौ’ इत्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्राप्तुमिष्यमाणतमं कर्मैत्यर्थः ॥ कर्ता च धातुपातव्या-

१ परिच्छेदपरिच्छेदकभावेनेति—नचैवं द्रोणो ग्रीहिमानयेत्यस्य साधुतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण नाम्नोः संबन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । २ संबोधनेचेति—संबोधनं चाभिमुखीकृत्य अज्ञातार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः, संबोध्यत्वं च तस्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराभ्यत्वम् ।

क्रियया आमुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा ननु कर्तुः । तमव्ये-  
हणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्के । कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।  
॥ अनभिहिते । २।३।१। इत्यधिकृत्य । ॥ कर्मणि द्वितीया । २।३।२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

पाराश्रयः । स च केनामुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाह्वयते, तदाह—क्रिययेति । कप्रत्यये-  
नोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥—कारकमिति । एतच्च 'कारके'  
इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अ-  
पाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः  
सह समावेशसिद्धिः तेन स्तम्भेरम इत्यत्राधिकरणलात्सप्तमी । कारकत्वाद् 'गतिकारकोपपदात् कृत' इति कृदुत्तरपदप्रकृ-  
तिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचान्नोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः श-  
ङ्क्या । 'स्तम्भकर्णयोः' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदा-  
त्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेयं  
संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणो ह्यत्र पुत्रविशेषणं न  
तु क्रियान्वयीति ॥—पयसेति । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारक-  
त्वात्करणम् । न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति, त-  
दा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥—कर्मैत्यनुवृत्ताविति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति सूत्रात् ॥—अनभिहि-  
ते । ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचप्रत्ययेनोच्चार्यत्वात् कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादि-  
भिरुच्चार्यत्वाद्वितीया न भविष्यति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशाया प्रथमया  
बाधिष्यते । न च वृक्षः वृक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् ।  
अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्ये-  
वावकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परस्मात् प्रथमैव स्यात् । तथा चानभिहिताधिकारो दृष्टैवेति चेत् । अत्राहुः—'संख्या  
विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र  
द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट  
इत्यादौ केन कर्ममात्रोच्चार्यत्वे तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः  
कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठी प्रसङ्गात् । 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य कप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात्  
प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाच्चात्मादिविभक्तेरप्रवृत्तौ 'अनभिहिते' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे  
इति । कारकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अद्योले' इत्यर्थः । तथा च कप्रत्ययादिभिरद्योले कर्मणि  
द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे लनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत  
इति दिक् ॥—हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुपादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं  
भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥  
'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थे प्रति विशेष्या न तु कृदर्थे प्रतीव विशेषणमिति हि  
तस्यार्थः । अत एव पाचको ब्रजतीतिवत्पचति ब्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः ।  
एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिब्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायि-  
कोद्बोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नोदर्थव्यः । तन्मते हि पाककर्ता ब्रजनानुकूलकृतिमानिति पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिब्र-  
जत्योस्तु पाकानुकूलकृतिर्ब्रजतीत्यर्थः । एवंप्रकारेण वाक्यार्थपर्यवसानात्, तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् ॥ किं च हरिं भ-  
जति देवदत्तः, हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव 'हरिनिष्ठ-  
प्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्र-  
थमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नोदर्थव्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सलप्रधानानि नामानि' इति ॥  
पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च 'सुबन्तं हि यथाऽनेकं  
तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेष-  
णत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्वास्थ्य-  
क्रियेत्यर्थ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभवित्युपमाणात् । एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भव-

१ तमप्रमाणं किमिति—अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः, कर्तुरुद्देश्यं कर्मैवेवास्तु इति भावः ।

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्, इतिः सेव्यते । कृत, लक्ष्म्या सेवितः । तद्वितः, शतेन क्रीतः शल्यः । समासः, प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । कश्चिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि संबन्धं स्वयं छेतुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १।४।५० ॥ ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सिततमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुजानो विषं भुङ्क्ते । ॥ अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुहायाच्छृण्वद्गुरुविप्रच्छिन्नशूशासुजिमथमुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्याद्भीहृक्प्वहाम् । दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः ।

तीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥—अभिहिते त्विति । नन्वेवं 'पक्षमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह हि पविभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती, तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुकलात् ॥—शल्य इति । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत् ॥—प्राप्तानन्द इति । इह 'गल्यर्थो कर्मक' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—कश्चिन्निपातेनेति ॥—विषवृक्ष इति । संबन्धेयत्र छेतुमित्यत्र चार्थोद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥—युज्यत इत्यर्थ इति । एतेन निपातानां यो-तकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥ तथायुक्तम्—। तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह—ईप्सिततमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह—अनीप्सिततमपीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोऽयं, तेन यदुपेक्ष्यं, यच्च द्वेष्यं तच्च द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति—ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्त्यसंयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं, तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तु तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वैवैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषयः, नदी कूलं कषतीत्यचेतने तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥—विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीष्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमीप्सितमेव ॥ योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्गुह्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तत । तस्मादिदमुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरोऽपि वैरिणा निगृह्यमानो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितप्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः । अमेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्याप्यपादानत्वं प्राप्तं तद्वाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेषोदासीनयोः संप्रहार्यं 'तथायुक्तम्' इत्यपि आवश्यकमेवेति ॥—अकथितं च । केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः ॥—अविषक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोषि पयः । बलेर्गोचरे वसुधाम् । व्रजेऽवरुणदि गाम् । इत्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः । एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरितिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न लनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न लन्यथा ॥—कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥—दुह्याजिति । 'दण्डं दण्डनिपातने' चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न लिका 'प्रहिज्या' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥—कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते कर्म-युक् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना कृप् ॥—कर्मणा यद्युज्यत इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबन्धमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये लाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः ॥—परिगणनमिति । तेन नटस्य गृणोति गायामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गायार्कर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव ॥—गां दोग्धीति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता

१ अभिहिते त्विति—उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः । द्विर्द्वमिति न्यायस्तु नेहाश्रीयत इति भावः । २ इत्यर्थ इति—वस्तुतस्तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेध्यत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा क्रियाभोपपदाभावात्तुमुन्दुर्लभः, शकारियोगाभावाच्च । विषवृक्षोऽपि संबन्धं छेतुमिष्यते इति यत् तदसांप्रतमित्यर्थः । इत्यादि सर्वं इहच्छेखरतोऽवगन्तव्यं विस्तरमयात्रेह लिख्यते । ३ तथायुक्तमिति—तथायुक्तं च समभिध्याद्वैभवात्प्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । ४ कर्मयुगिति—कर्मनिष्ठधात्वर्थस्य निमित्तमित्यर्थः ।

बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । ब्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवधिनोति फलानि । माणवकं धर्मं मूते शास्त्रि वा । शतं अयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मग्नानि । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्पति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिषत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अथ-कर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरुन् स्वपिति । मास-मासे । गोदोहमासे । क्रोशमास्ते । ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकमाणां कर्ता स णौ ॥१४॥५२॥

न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यवधिक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति' । एतेनावधित्वविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्पञ्चमेव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा 'दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिन्नब्रूशासु-जिकर्मयुक् । नीहृक्पञ्चम्यवहृदण्डग्रहमुष्पचिकर्मभाक्' इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीभ्यादींश्च द्वैराश्रयेन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लङ्कृत्यक्तलार्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं 'स्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषात् दण्डिरत्र ग्रहणार्थः, न तु निग्रहार्थं इत्युक्तम् । अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृ-त्तेरसंभवात् । तथा मन्येरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारविः 'येनापविद्धसलिलस्फुटनांगसम्या देवा-सुरैरमृतमम्बुनिधिर्मन्ये' इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥—बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थ-नार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥—अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥—तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वा-विवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये लाहुः—'क्ष्वर्थः पचिः' इति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्वि-क्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति ॥—गर्गानिति । ग्र-हणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥—ब्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म ब्रजेत्यधि-करणत्वाविवक्षायां 'अकथितं च' इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अहमपीदमचोर्धं चोर्धे' इति 'तत्राज'सूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । अत एव 'स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति भट्टिः प्रायुक्तः । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्या-देतत् । यद्यर्थनिबन्धनेयं संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः, उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारं न यतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति 'जग्राह शुतरं शकम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥—बलिं भिक्षत इति । 'भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च' भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥—देश इति । कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते । तेन 'अधिशीड्स्थासां कर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यम्, अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—कुरुनिति ॥—गोदोहमिति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति, जन्य-मात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वाभावेभ्यो द्वितीया' इति केचि-दित्युक्त्वा नदीमास्त इत्युदाहृतम् । तदसंगतम् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्रामं स्वपि-तीति न भवतीत्याकरात् । अथेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धोऽनियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यस्य सङ्गतम्, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वा-त्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्या-ख्याय पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि नदीमास्त इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥—गतिबुद्धिः—। प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥—शब्दकर्मणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्य-

१ विनयं याचते इति—अत्र याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामि इति शब्दप्रयो-गजनको ज्ञानविशेषः । २ कर्मसंज्ञक इति—अतएवास्त्येते मास इति कर्मणि लादयोऽपि, अकर्मकपदे निषेध्यसमर्पककर्मपदेन कालादिरूपकर्मणामग्रहणेनाकर्मत्वाभावेऽपि लादय इति बोध्यम् ।



गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रून्गमयस्वर्गं वेदार्थं स्वाभवेदयत् । आसयन्नामृतं देवान्वेदमभ्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुक्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ ॐ नीचहोर्ने ॥ नाययति बाहयति वा भारं श्रुत्येन ॥ ॐ नियन्तुर्कर्तृकस्य बहिरनिषेधः ॥ बाहयति रथं बाहान् सूतः ॥ ॐ आदिस्वाद्योर्ने ॥ आदयति स्वादयति वाचं बटुना ॥ ॐ भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना ।

तिहारे' इत्यत्रेव क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणाम्' इत्येव ब्रूयात् ॥—अणौ यः कर्तेति । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स प्यन्ताधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थोदीनामेव कर्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च—'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्माता गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः ॥ ननु णिजर्थे प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते, हेतुमति णिजविधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च—'परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्बाधमेव । तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां प्रत्यो विरुध्यत इति चेत् । अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति ॥ गत्यादिप्यन्तान् क्रमेणोदाहरति—शत्रून्गति । शत्रवः स्वर्गमगच्छन्, तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरप्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते प्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्रमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेऽप्युक्तम् ।—वेदार्थमिति । स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आभून् तानाशयत् । विधिः वेदमच्यैतं तं ब्रह्माणं वेदमप्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात् ॥ अत्र केचित् 'गतिबुद्धिः' इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातुपातव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते, एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणाभ्याभ्युपगमस्य शाब्दकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकामावात् । अत एव जिघातोर्जये शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिघातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । 'प्रधानः कर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्त्वा 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'प्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥—नीचहोर्नेति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्यावन्मात्रेण प्राप्तिमत्त्वा प्रतिषेध उक्तः ॥—नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति । तेन बाहयति बलीवर्षान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते ॥—अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । नीचहोर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥—सूत इति । 'नियन्ता प्राजितायन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—आदिस्वाद्योर्नेति । 'अद भक्षणे' 'खाद भक्षणे' । प्राचा तु आदीति पठ्यते ततु प्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् ॥—आदयतीति । इह 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते, 'अस्तेः प्रतिषेधः' इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥—भक्षेरिति । ननु 'गतिबुद्धिः' इति सूत्रेणाणौ कर्तुणौ कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावाभिषेधोऽयं व्यर्थ इति चेत् । अत्राहुः । हेतुमणिजन्ते विधिरिति । निषेधोऽप्यणावित्ययं संनिधानाद्देतुमणिजिवधय एव, तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिस्त्वात्तभिषेध उपसंख्यात इति ॥

१ गमयतीति—यज्ञदत्तनिष्ठगमनानुकूलदेवदत्तनिष्ठव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रनिष्ठो व्यापार इति बोधः ।

अहिंसायस्य किम् । भक्षयति बलीवदान् सत्यम् ॥ ॥ जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ ॥ हृष्टोऽयं ॥ हृष्टयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिजिप्रतीत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन ॥ ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वाप्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । नै त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । ॥ हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १।४।५३। हृक्कोरणौ यः कर्ता स गौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा शृत्वं शृत्वेन वा

—भक्षयतीति । बलीवदाः सत्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्याम-  
वस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥—जल्पतिप्रभृतीनामिति । ‘जप जल्प व्यकायां वाचि’ । पुत्रो धर्मं जल्पति तं देवदत्तो  
जल्पयंतीत्यप्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता । प्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः ।  
न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन ‘गतिबुद्धि-’ सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति प्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामि-  
त्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा ‘वेदमध्यापयद्विधिम्’ इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किञ्चिद्विलपति  
तं विलापयतीत्याद्यप्युक्तम् ॥—स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः ‘घटादयो मितः’ इति भित्त्वं, न चिन्तार्थक-  
स्येति भावः ॥—देवदत्तेनेति । स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु ‘गेरणौ-’ इति सूत्रे भाष्ये प्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥  
—शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थं ‘शब्दवैर-’ इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमणिच् ॥—धात्वर्थसंगृहीतेति ।  
एतेन शब्दाययति सैनिकै रिपूनि कर्म प्रयुज्जानाः परास्ताः ॥—न त्वविवक्षितकर्माणोऽपीति । यथा  
‘लः कर्मणि च-’ इति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येन् तदा ओदनादिकर्म-  
णोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं ‘गत्यर्थकर्मक-’ इति सूत्रेऽप्य-  
विवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा ‘अ-  
यकन्दशब्दायहेमां न’ इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अयतेनिषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुणौ कर्मलस्य तत्रेष्टत्वात् ।  
कन्दहेमोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि ‘श्रुप्रह-  
रशाम्’ इति कर्मलमुक्तं, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मलात्सिद्धम् । प्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि  
‘अभिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्’ इति भट्टिप्रयोगस्य, ‘अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां प्राहयितुं शशाक’ इति  
कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणम् । तथापि बहुनामसंमतमेव । अत एव ‘तं धनुरजिग्रहद्वो धितवान् सुतां प्राहयितुमु-  
द्वाहत्वेन बोधयितुम्’ इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयाचक्रिरे । न च बुद्धयर्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थे एव प्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्ति-  
ति वाच्यम् । तथा हि सति ‘जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्याम्’ इत्यत्र कप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्माभूतधेनोः स्यात्, न  
तु गन्धमाल्यकर्मणः, ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयो-  
ज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिप्राहितामिति स्यात् । कप्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥  
सिद्धान्ते तु जायया प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाभावेन गन्धमाल्यस्यैव कप्रत्ययेनाभिहितत्वात् ।  
ययेति तृतीया तु णिजर्थे प्रति जाययाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थे प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरण-  
विषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रति-  
ग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावैर्नैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थाभावः  
कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥—हृक्को—। हा च का च ह्कारौ तयोरिति विग्रहः, हुश्च कुश्च ह्कारोरिति वा ।  
प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्रविभाषेयम् ।  
अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थकत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात् ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अ-  
र्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्यारम्भात् ॥ अप्राप्ताबुदाहरणमाह—हारयतीति । हरति करोति वा कटं मृत्  
इत्यप्यन्तावस्थायां मृत्स्यः कर्ता, स एव प्यन्तावस्थायां कर्माभूत् । प्राप्ते तदाहरणम्—तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान्  
तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिरिह  
नानुवर्तत तदैतदेवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे उभयत्रविभाषाद्यु

१ भक्षयति. बलीवदानिति—हिंसाफलके भक्षणे भक्षेवृत्तिः । परकीयसत्यभक्षणे परो हिंसितो भवति इति तत्त्वामिनोऽत्र  
हिंसा द्रष्टव्या । २ शब्दायतेनेति—अयं निषेधो व्यर्थः, शब्दायतेः शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्यतेरिव बहिभू-  
तपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे । ३ नत्वविवक्षितेति—तदविवक्षा च द्विधा, तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागादेका,  
सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षा परा ।

कटम् ॥ ॐ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । ॥ अधिशीङ्-  
 स्वासां कर्म ॥ ११४१४६ । अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अघ्नास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।  
 ॥ अभिनिविशश्च ॥ ११४१४७ । अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सम्मार्गम् ।  
 परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकमुल्याऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाअयणारक्तचिह्नम् । पापेऽभि-  
 निवेशः । ॥ उपान्वध्याकुसः ॥ ११४१४८ । उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अभिवसति  
 आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ ॐ अभुक्ष्यर्थस्य न ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्यो धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥ द्विती-  
 याऽऽग्नेहितान्तेषु सतोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतःकृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युप-

भाष्यकृताऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ॥—अभिवादीति । ‘वद संदेशवचने’ चुरादिराष्ट्रीयः ।  
 अभिपूर्वकलाभ्रमस्कारार्थता । अभिवादयतेराप्तौ दृशेत्सु प्राप्तावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः । अभि-  
 वादयते । ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवं भक्तो दर्शयते देवं  
 भक्तमित्यादि ॥—अभिनिवि—। नेरत्यात्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविषयार्थमित्याह  
 —संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । ‘निविशते यदि शूकशिखापदे’ इति ॥—कचिन्नेति । ‘एष्वर्थेऽभिनिविष्टानाम्’  
 इति समर्थसूत्रस्य भाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥—उपान्व—। लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति ‘वस निवासे’  
 इति भौवादिक एव गृह्यते न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—उपादिपूर्वस्य वसंते-  
 रिति । ‘वसेर्यर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे—अभुक्ष्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृ-  
 त्तिवचनः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः ॥—वने उपवसतीति । कथं तर्हि ‘गल्यर्थाकर्मक—’ इति सूत्रे  
 ‘हरिदिनमुपोषितः’ इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्यर्थिकीति न दोष  
 इति ॥ उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः ।  
 प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच्च न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचिन्नात् । तथा चोभशब्देन  
 उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्चप्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो  
 यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्ये-  
 त्यर्थः ॥ अत्र प्राश्नः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गविलयमाहेतिवत् इत्याहुः । तत्र । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते  
 ‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जस्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । ‘कस्य  
 च दः’ इति सूत्रे ‘धक्त्’ इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । ‘कस्य च दः’ इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकचसंनियोगेन  
 दलं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यन्तिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो छक् । यदि तु  
 धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो छक्यविभक्तिको निर्देश इति  
 वक्तुं शक्यत्वात् ॥—उभयतःकृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादिलात्तसिः, षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।  
 एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोगे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव  
 गृह्यते, न लाद्यादिभ्य इति तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ ‘तसेष्व’ इत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यत्वेन यत्र संज्ञायां  
 तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु ‘तसेष्व’ इत्यत्र ‘किसर्बनामबहुभ्यः’  
 इत्यनुवर्तनादिति ॥—धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः ।  
 प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिक् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया  
 न प्रवर्तत इति ‘संबोधने च’ इति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं कचिच्छ्रुतं कचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिक् मूर्खं निषिद्धा-  
 चरणमिदमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः । प्रथमार्थे धिगयोगे द्वितीयेति वादिमते  
 तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ इति संबोधने प्रथ-  
 मैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचिन्नादित्याहुः । तत्स्थितम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च  
 देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्त्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात् ।  
 किं च । देव त्वां भजे, त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥—उपर्युप-  
 रीति । कथं तर्हि ‘उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ इति । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः ।  
 तेनात्राग्नेहितत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य ‘उपर्यध्यधसः सामीप्ये’ इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणा-

१ अभिनिविशते इति—अभिनिवेश आग्रहः । सम्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । २ उपवादिष्विति—उपर्यादीनां समीपोर्ध्व-  
 देशादिदृष्टित्वमर्थः ।

रि कोकं हरिः । अध्यधि कोकम् अधोधो कोकम् ॥ ॐ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । प्रामं समया । निकषा कृष्णम् । हा कृष्णाभकम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्र-  
ति भाति किञ्चित् । ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते । १२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अ-  
न्तरेण हरिं न युज्यते । ॥ कर्मप्रवचनीयाः । ११।४।८३। इत्यधिकृत्य । ॥ अनुर्लक्षणे । ११।४।८४। लक्षणे चोत्पे-  
ऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । १२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्या-  
त् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूते-  
त्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् । ॥ तृतीयार्थे । ११।४।८६। अस्मिन् चोत्पेऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । नदी-  
मन्ववसिता सेना । नद्या सह संबन्धेत्यर्थः ॥ विम् बन्धने कः । ॥ हीने । ११।४।८६। हीने चोत्पेऽनुः प्राग्वत् ।  
अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । ॥ उपोऽधिके च । ११।४।८७। अधिके हीने च चोत्पे उपेत्यप्ययं प्राक्संज्ञं  
स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ।

दिह च वीप्साद्विवेचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥—अभितःपरित इति । एतच्च 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति  
पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति वाच्यमुः ॥—अभितःकृष्णमिति । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल् । समयानिकषाशब्दौ  
सामीप्यवचनावव्यये । 'विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनिष्यति' इति माघः ॥ हेति खेदे, तदेतदाह—तस्य शोच्यतेति ।  
—बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र 'कर्मप्रव-  
चनीययुक्ते-' इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या ॥—अन्तरान्तरेण—। प्रतिपक्षोक्तलाभिपातश्रोत्रेव ग्रहणं न तु टाबन्ततृ-  
तीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते प्रहयोरेव प्रतीतिर्न लाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयो-  
रन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ॥—अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ॥  
हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवेत्युक्ते ॥—अन्तरेण हरिमिति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये इ-  
त्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते 'मृणालसूत्रमलमन्तरेण स्थितश्चलन्मरयोर्द्वयं सः' इति । चलन्मरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः ।  
युक्तग्रहणाभेद—अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णात् द्वितीया अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनान्वयात् ॥  
—कर्मप्रवचनीयाः ॥—इत्यधिकृत्येति । रीश्वरात्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय । कर्म क्रियां प्रोक्तव-  
न्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्येनीयम् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—'क्रि-  
याया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः' इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षत् इ-  
त्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव संबन्ध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्त-  
त्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियैव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्ति-  
प्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धि वर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशे-  
षेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते । 'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति यथा ॥  
—उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः ॥—गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोयो-  
गाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः—गम्यमाननिशमन-  
क्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति  
वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुलाभ्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि 'ज-  
पमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्' इत्यर्थावगमाच्चयबन्तलोपे पञ्चम्यपवादायैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम् । त्यबन्तलोपे हि कर्मणि  
अधिकरणे च षष्ठमी, जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति ॥—परापि हेतौ तृतीयेत्यादि । अयं भावः । लक्षणे  
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः, यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि ।  
जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परलातृतीया स्यात्तां बाधित्वा 'अनुर्लक्षणे' इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव  
भवतीति । न च 'तृतीयार्थे' इति सूत्रेणेह गतार्थता शङ्क्या, तस्य पुरस्तादपवादव्यायेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येतावन्मात्र-  
बाधकत्वात् ॥—सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः ॥—नदी-  
मन्विति । द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥—  
हीने । उक्तृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्त्वभावादित्याशयेनोदाहरति—अनु हरिमिति ॥—उपोऽधिके च—।  
चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह—अधिके हीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—सप्तमी वक्ष्यत  
इति । 'यस्मादधिकम्-' इत्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्य-  
कमेवेति ज्ञेयम् ॥—उपहरिमिति । पूर्ववदुक्तृष्टादेव द्वितीया ॥—लक्षणेत्थम्—॥—वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्ध-

१ लक्षणे इति—लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । २ हेतुभूतेति—जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः ।

१।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्याक्ष्य उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभू-  
ताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां, वृक्षंवृक्षं प्रति  
पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति । ॥ अभिरभागे १।४।९१। भागवर्जे  
लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र म-  
मामिष्यात्तदीयताम् । ॥ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९२। उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यगच्छति ।  
गतिसंज्ञाबाधावतिर्गताविति निघातो न । ॥ सुः पूजायाम् १।४।९३। सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वात्  
षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् । ॥ अतिरतिक्रमणे च १।४।९४। अतिक्रमणे पूजायां चातिः  
कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु १।  
४।९५। एषु दोषेष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव  
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षट्ठी तु अपिशब्द-  
बलेन गम्यमानस्य बिन्दुरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव अपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्र-  
वर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ॥

द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्याक्ष्यो द्योतयन्ति ॥—भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तैश्च विषय-  
विषयिभावः प्रत्यादिद्योतः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्ति इत्यर्थः ॥—लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य ह-  
रिणा सह स्वस्वामिभावः संबन्धः ॥—वृक्षंवृक्षमिति । इह वीप्सा द्विवचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते ।  
कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपारता इति व्या-  
ख्यातमाकरे । ‘पञ्चम्यापाङ्परिमिः’ इति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥—परिषिञ्चतीति । सर्वतः  
सिञ्चतीत्यर्थः । ‘उपसर्गात्सुनोति-’ इति षत्वम् ॥—ममामिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु ममामिष्या-  
दिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्य-  
र्थतः पर्यवसानात् ‘अभागे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषेधे ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति षत्वम् ॥—कुतोऽध्यागच्छतीति ।  
इह प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरेह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं  
धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवत्तास्त्येवेति बोध्यम् । ‘गतिर्गतौ’ इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कृत इत्यु-  
क्तम् ॥—अतिरतिक्रमणे च । चकारेण पूजायामित्यनुकृत्यत इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणमु-  
चितादधिकस्यानुष्ठानम् । अर्थद्वयेऽप्येकमेवोदाहरति—अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये तुदाहरन्ति—अतिसि-  
क्तम्, अतिस्तुतमिति बहुतरं समीचीनं सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः ॥  
अपिः पदार्थः—॥—सर्पिषोऽपि स्यादिति । सर्पिर्विन्दुः स्यादित्यर्थः ॥ अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह—अनु-  
पसर्गत्वात् ष इति । उपसर्गसंज्ञाभावात् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति-’ इतीह न प्रवर्तते इति भावः ॥—  
संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ‘ण्यासप्रन्यो युच्’ ॥ भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह—  
तस्या ऐवेति । संभावनाया ऐवेत्यर्थः ॥—कर्तृदौर्लभ्येत्यादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो  
भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥—अवयवावयविभावेति । सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः ॥—इय-  
मेवेति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः ॥—द्वितीयेति । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते-’ इत्यनेन विहिता ॥—न त्व-  
पिनेति । न च बिन्दुना योगे तद्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम् ।  
अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् । शृणु—अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमा-  
क्षिपति । कर्ता लिङ् बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति ॥  
—उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषा  
इत्यर्थपर्यवसानात् ॥—अपि स्तुयादिति । अवाञ्छनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्य-  
दीयस्त्वने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्य-

१ वृक्षं वृक्षमिति—वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्वितीया । २ सुसिक्तमिति—सेक-  
गतपूज्यत्वद्योतकः सुः, क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा संज्ञा । अत एव सुषिक्तं किं तवेत्यत्र तु । ३ पदा-  
र्थेति—पदस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । ४ अपिशब्दबलेनेति—तदुक्तं वृक्षकृताः ‘प्राञ्चान्बिन्दुः’ स्तोक्रमित्यस्यार्थेऽपि वर्तते इति ।  
५ न त्वपिनेति—बिन्दुना योगेऽप्यपिषोऽन्वयसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम्, प्रकृते  
चापिषोऽन्वयसंबन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः ।

अपि स्तुहि । अश्ववसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ शिखदेवदत्तमपि स्तुयानृषकम् । गर्हा । अपि सिद्ध । अपि स्तुहि । स-  
मुच्चये । ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गु-  
ह्यानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे  
पर्यतः । ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ॥ साधकतमं करण-  
म् ॥ १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्रग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । ॥ कर्तृकरण-

शेतक इति महां भेदः । 'उपसर्गास्तुनोति-' इत्यादिना बलं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् ।  
एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥—अपि सिद्ध, अपि स्तुहीति । सिद्ध स्तुहि चेत्यर्थः ॥—कालाध्वनोः—अन्तं  
विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स घासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः, निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्वयैरित्यौ-  
चित्याद्वोध्यम् ॥—द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात्कालाध्वन्युक्तिभ्यामेव । स्वरूपप्रग्रहणं लिङ्गं न भवति । 'कालः', 'अ-  
त्यन्तसंयोगे च' इति समासविधायके 'कालः' इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिनैति ज्ञापनात् । अत एव  
मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधानुदाहरिष्यति ॥—मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव दे-  
वाकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानाभाहे 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥—मासस्य द्विरिति । 'कृत्योर्थ-  
प्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति प्राश्नः ॥ तत्र । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनि-  
वृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि 'कृत्योर्थ-  
योगे' इति सूत्रस्य द्विरहो भुङ्क्ते इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ ॥ इति द्वितीया ॥  
स्वतन्त्रः कर्ता । प्रधानीभूतधात्वर्थोऽश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इति  
स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति—विव-  
क्षितोऽर्थे इति ॥—साधकतमं करणम् ॥—प्रकृष्टेति । यस्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—'क्रि-  
यायाः फलनिष्पत्तिर्यस्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्' । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि  
करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—'वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा द-  
श्यते यतः' इति । अयं भावः । कारकत्वं तस्याप्यकर्तृत्वादिवदकं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किंतु  
वैवक्षिकम् । न हि 'गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौः' इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ।  
तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने 'प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः  
कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणम्' इति स्थितम् ।  
पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिभ्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनता-  
त्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचती-  
त्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्वात्पातत्वात्, तथा आदिस्त्रादि-  
भ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म, अधिपूर्वैः शीघ्रादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, के-  
वलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्वात्पा-  
त्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियायां यदा आमुमिष्टतमत्वेन यद्वि-  
वक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् ॥ यत्तु केचि-  
त्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालिलं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पणं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्येतिव्या-  
प्त्यभावेऽप्युपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धालर्थतावच्छेदकफलशालिलं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सति ग्रामं  
गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धालर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतना-  
दिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनाभावादानेऽतिव्याप्तिः । नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तर्येतिव्याप्तिः, संयोगादिफलज-  
नक्रीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्विभ्रस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदप्येतेन प्र-  
त्युक्तम् । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । निजर्ष्यरेणराज्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वा-  
भावात् । तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्येतिव्याप्तेः । 'गतिबुद्धिः' इत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना  
कंचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, कंचित् कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । 'हृकोरन्यतरस्याम्' इति शास्त्रमन्तरेण हारयति  
कारयति वा कटं श्येनं श्युमिम्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् ।

१ काष्ठेति—अत्यन्तसंयोगश्च गुणक्रियाद्वयवदभावस्यापि । अत एव 'मासं भोजनाभाव' इति सिद्ध्यति । २ क्रियायामिति  
—यतश्च कारकाधिकाराद्व्यन्यते ।

योस्तृतीया । २।३।१८। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन इतो वाली ॥ ॐ प्रकृत्यादि-  
भ्य उपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेनैति । द्विद्रोणेन धाम्

तर्हि 'आकङ्कारादेका संज्ञा या परानवकाशा च' इत्युक्तलाभिरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधाभो-  
क्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण ॥ स्यादेतत् 'आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना'  
इत्यादिप्रयोगाः कथं संगच्छन्ते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मलादेरसंभवात्, परया कर्तृसंज्ञया कर्मकर-  
णादिसंज्ञाया बाधात् । नैव दोषः । अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्य 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादिप्रयोगस्याकरे  
समर्थितत्वात् ॥ ननु 'साधकं करणम्' इत्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा  
चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—तममग्रहणं किमिति । इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय  
एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तममग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—गङ्गायां घोष इति । उफहा-  
पनानङ्गीकारे लिहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्वरितार्थत्वादिति भावः ॥  
अत्र व्याचक्षुः—यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे  
वर्तते तदा तु न प्रयोजनं, तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्रापक्षे विभक्तिर्लक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लक्षणिकीत्यादि ॥—  
रामेणेति । यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेषणतैव । 'सत्त्व-  
प्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाव-  
व्यत्यासाभावेऽपि हत इत्यादिकर्मकृतसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्वि-  
षयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः । बालिनं हन्ति, वाली हन्यत  
इत्यादौ तु बालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो  
बोध्यः ॥ अत्रेदमवधेयम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्' । इह  
धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः । 'आश्रये तु तिङः' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वाचकत्वे-  
नेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयातृतीयादीनामपि केषांचिदाश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीया-  
सप्तमीनां सांकर्यं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितस्तु  
तृतीयार्थः । स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् ।  
कर्मकृतसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात् । 'हरिं भजति देवदत्तः' इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्र-  
त्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्गाच्याधारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्त-  
मानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौर-  
वात् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरसमज्ञापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोऽप्याह—'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा  
तिङाम्' इति । अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वल् । शाब्दिकः । 'शब्दद्वेरे करोति' इति ठक् । कृतं विश्वं  
येन कृतविश्वः, विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ल्युट् ॥—प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽ-  
यम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चित्तेन दान्तः' इत्यादि सिद्धम् ॥—चारुरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अभवणात् कर्तृकर-  
णयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विव-  
क्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात् ॥—प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां  
प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥—गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य  
गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा ॥—समेनैतीत्यादि । सममेतीत्याद्यर्थे सम-  
विषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा, पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥—द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रो-  
णयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादिवात् क्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरि-  
मितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रियां प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥—चादिति । करणशब्दा-  
नुवृत्त्या 'परिक्रियणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांप्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चप्रहणं  
समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । 'मनसः संज्ञा-  
याम्' इत्यल्लक् ॥ किंच अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्णौ 'गतिबुद्धिः' इत्यनेन कर्मत्वं न,  
'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमपि न भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यती-  
त्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं

क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । ॥ दिवः कर्म च । १।४।४३। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चा-  
त्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति । ॥ अपवर्गे तृतीया । १२।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिसिद्ध्यां घोषायां कालाध्व-  
नोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोधेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः । ॥ सह-  
युक्तेऽप्रधाने । १२।३।१९। सहाय्येन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसाधैसमयोगे-  
ऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् । ॥ येनाङ्गविकारः । १२।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो  
विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः  
किम् । अक्षि काणमस्य । ॥ इत्थंभूतलक्षणे । १२।३।२१। कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-  
स्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः । ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । १२।३।२२। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि  
तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते । ॥ हेतौ । १२।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं  
निर्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः ।

तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतत् । दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात् ।  
तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः  
संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥—  
सहयुक्ते—। 'सहेनाप्रधाने' इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—सहाय्येनेति । सहाय्यकशब्देन सहसाकं-  
सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥—पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तस्याप्राधान्यमुच्यते ॥ अ-  
प्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र  
प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायप्रधानग्रहणमावश्य-  
कमिति वाच्यम् । कारकविभक्तैर्बलीयस्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥—येनाङ्गेति—।  
येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः  
संभवति तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥—अङ्गिन इति । सूत्रेऽङ्गशब्दः अर्शआद्यजन्त इति भावः ॥ जटानामित्थं-  
भूतलक्षणत्वमुपपादयति—जटाज्ञाप्येति । जटाभिज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥—संज्ञो—। 'ज्ञा अवबोधने' इत्य-  
यमेव गृह्यते न तु 'जनी प्रादुर्भावे' इति, तस्याकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य ह्य इत्यस्य 'अङ्गोपोऽनः' इत्यङ्गोपेन निष्पन्नतया  
लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—जानातेरिति ॥—संजानीत इति । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तद् । क्रियोगे परत्वात्  
'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठ्येव पितुः संजाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह—आध्याने तु परत्वात्  
'अधीगर्थे' इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तत्र । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—हेतौ । हेतुरिह  
लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव  
तृतीयासिद्धेरत आह—हेत्वर्थे इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरण-  
त्वयोर्भेदमाह—द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये प्राप्ते । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतु-  
त्वमित्यर्थः ॥—करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरणयोर्भे-  
दादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः ॥ उक्तं च—द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु  
व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि  
व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह—पुण्येन  
दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते, तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाभावात् करणत्वमिति  
भावः । यदा तु यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति 'कर्तृकरणयोः' इत्यनेनैव तृतीया  
सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापसः इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्ष-  
णादनेनाप्राप्ता तृतीयेति 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य 'हेतौ'  
इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः 'कर्तृकरणयोः' इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, करणसंज्ञा तु आवश्यकी 'क-

१ नायात इति—अनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते । २ सहाय्येनेति—सहाय्यः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालि-  
कतक्रियादिमत्त्वं, कचिच्च समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह साधान्वपतीति भवति ।  
३ अक्षणा काण इति—यद्यपि अक्ष्येव काणं तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् शरीरे तदुवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढः ।  
४ काणत्वेति—लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं तत्त्वम् । ५ जटाभिरिति—यद्यपि जटाभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियाकरणत्वेनैव  
तृतीया सिद्धा तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयासिद्धयर्थमिदम् ।



फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ ॐ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति । ॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १॥४॥३२॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् । ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ २॥३॥१३॥ विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ ॐ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेते ॥ ॐ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्वेतुः । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिनिमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षाणात् 'कर्तृकरणयोः' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥—फलमपीति । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥—अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहैवं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सह निरूपकता । ततश्च 'फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु 'दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः' इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥—गम्यमानापि । अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चयते । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापि भावः ॥—साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति भावः ॥—अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कुर्वन्ति 'अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति ॥—दास्या संयच्छते इति । 'दाणश्च सा चेत्' इति तद् । 'पात्राध्यायः' इति यच्छादेशः ॥—कामुक इति । 'लषपतपद' इत्यादिना कमेरुक् ॥ इति तृतीया ॥ ॥ कर्मणा—महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति ग्रामम्, हस्तं निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वलनिवृत्तिपूर्वकं परस्वलोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक् । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः 'कण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषिलाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषिलं कर्मणश्च शेषलं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषिलमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । 'उदात्तवता गतिमता च तिङ्ग गतेः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासलात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्सर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरमित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥—दानीय इति । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् ॥—क्रियेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तथा अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेणैव सिद्धम् 'संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैरुक्तत्वात् । नचैवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् ॥ नन्वेवं कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वात्तत्रैवानिष्ठप्रसक्तिः । न चैवं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ' इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यार्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतत्—दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्यं चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया । मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदार्थः । कारकाणां क्रियार्थत्वात् ॥—कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि । छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुब्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

१ अशिष्टेति—अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्विधेयप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्संबन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णाचारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । २ दास्येति—दासीसंप्रदानकं रतिकफलं दानमिति बोधः । ३ दानस्येति—दाषात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य ।

॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । ॥ श्लाघद्गुण्याशपां श्लीप्स्यमानः । १।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी श्लाघाकृष्णाय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । श्लीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । ॥ धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति भोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । ॥ स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे स्पृहः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । ॥ कुधद्गुहेर्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७। कुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये कुध्यति । क्रुध्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽप्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । क्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । क्रुधादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेष-

—रुच्यर्थानाम्—। रुचिर्यो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् ॥—प्रीयमाण इति । ‘प्रीम् तर्पणे’ अस्मात् कर्मणि लट् ॥—हरये रोचत इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह—अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थं संज्ञा न भवति ॥—हरिनिष्ठ-प्रीतेरिति । एतेन अन्यकर्तृकलमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥—मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वं, प्रीयमाणपदाभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः ॥—श्लाघद्गु—। ‘श्लाघ कृत्यने’ ‘हुद् अपनयने’ ‘घा गतिनिवृत्तौ’ ‘शप उपालम्भे’ ॥—कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये लाहुः । कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिन् पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥—हुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं हुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्य कस्यचित् हुते बोधयतीति वा ॥—तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । ‘प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च’ इति तद् ॥—शपत इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥—धारे-रुत्तमर्णः । ‘धृद् अवस्थाने’ । हेतुमण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । अतः क्तः । ऋणम् । ‘ऋणमाधमर्ण्ये’ इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥—भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः । धृष्टोऽकर्मकत्वादपौ कर्तुर्भोक्षस्य गौ कर्मलम् ॥—शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिराधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इराधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः ॥ एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्वाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः ॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥—स्पृहेरीप्सितः । ‘स्पृह ईप्सायां’ चुरादावदन्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणे न ॥—परत्वादिति । तेन ‘परस्यरेण स्पृहणीयशोभम्’ ‘स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः’ इत्यादौ कर्मण्यनीयर स्थितिः । शेषलविवक्षायां तु ‘कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च’ इत्यत्र षष्ठ्यापि स्थियतीति हरदत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥ युक्तं चैतत्—‘क्रियया यमभिप्रैति—’ इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ‘स्पृहेरीप्सितः’ इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन ‘परस्यरेण स्पृहणीयशोभम्’ इत्यादौ ‘दानीयो विप्रः’ इतिवत् बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर इति व्याख्येयम् । ‘कुमार्य इव कान्तस्य’ इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयतीति व्याख्येयमिति केचित् ॥—कुधद्गुह—। ‘कुध क्रोधे’ ‘हुह जिघांसायाम्’ ‘ईर्ष्य ईर्षायाम्’ ‘असूयतिः कण्ठ्वादियगन्तः’ एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥—क्रोहोऽपकार इति । ‘हुह क्रोहे’ इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा क्रोह एवेत्यर्थतोऽनुभाषणं वा ॥—अक्षमेति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः ॥ कुधद्गुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत् । अत्राहुः—द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन ‘योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’ इत्यत्र चतुर्थी न भव-

१ अन्यकर्तृक इति—अभिलष्यतिकर्मपेक्ष्यान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिभक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यत्किंचिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतेः कर्ता । यत्किंचिद्विषयप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्तैति भावः । २ श्लाघते इति—श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ३ मोक्षमिति—मोक्षोऽप्यवश्यदेयत्वेन ऋणं भवत्येव । ४ परत्वादिति—इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । ५ भार्यामीर्ष्यतीति—नात्र भार्या प्रति कोपः, किंतु परैर्दृश्यमानां तां न सहते इत्येव । एवं च अत्र न कोपजन्येर्षा, किंतु अन्यपुरुषदर्शनजन्या इति भावः ।

षणं सामान्येन यं प्रति कोप इति । ॥ कुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥१॥४॥३८॥ सोपसर्गयोरन्यथैव प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिकुप्यति । अभिमुह्यति । ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥१॥४॥३९॥ एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । ॥ प्रत्याङ्भ्यां भुवः पूर्वस्य कर्ता ॥१॥४॥४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेत्येवमेव पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मङ्गं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । ॥ अनुप्रतिगृणश्च ॥१॥४॥४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं संसति तमभ्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः । ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥१॥४॥४४॥ नियतकारकं श्रुत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या ॥ मुक्ये हरिं भजति ॥ ॥ कृपि संपद्यमाने च ॥ भक्तिज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि ॥ ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ वाताय कपिका विद्युत् ॥ ॥ हितयोगे च ॥ ब्राह्मणाय हितम् । ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥२॥३॥१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि

ति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विवेदः । अत एवाचेतनेष्वपि द्विवधातुः प्रयुज्यते । औषधं द्वेष्टि देवदत्तमिति ॥—कोपप्रभववाप्येति । कथं तर्हि 'कुप्यसि कस्मैचित्' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः ॥ अत्र व्याचल्युः—कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत् 'क्रियया यम्—' इत्येव सिद्धे कुधदुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—राधीक्ष्योः—'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने' । अनयोस्तिह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च अत्रपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति—पृष्टो गर्ग इति । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्बाल्येनोपसंप्रदादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन् 'राधोऽकर्मकाद्भावेव' इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थोऽभ्युपगमात् षष्ठां प्राप्तायां वचनमिदम् ॥—अनुप्रतिगृण इति श्रान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ 'प्रत्याङ्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति सूचयन्नाह—आभ्यां गृणातेरिति ॥—होत्रे इति कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् ॥—परिक्रयणे—'द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालादित्याशयेनाह—नियतेति । श्रुत्या वेतनादिना ॥—तादर्थ्यं इति । तस्यै कार्यायेदं तदर्थं करणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणदिलात् घ्यन् । 'कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात् घ्यया संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्त्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्वित्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति 'हेतौ' इति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थे तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥—कृपीति । संपदादिलाद्भावे किपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, कुप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी, विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति—भक्तिज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पते । यदा तु 'जनिकर्तुः—' इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव 'भक्तेज्ञानं कल्पते' ॥ कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—संपद्यत इत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥—उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥—वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥—हितेति । चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लब्धमिति भावः ॥ एवं शुभयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या ॥—क्रियार्थोपपद—। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्वोध्यम् । क्रियाफलकं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्न्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कट्टेऽर्थः । 'तुमुन्न्तुलौ क्रियायाम्—' इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥—तुमुन इति । ण्वुलोऽयुपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात् ॥—कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा

चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति फलान्याहुः यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकलयितुमित्यर्थः । एवं स्वर्गभुवे नमस्कृत्येत्यावापि । ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २।३।१५। भाववचनाच्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यहुं यातीत्यर्थः । ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषट्पयोगाच्च ॥ २।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । (५) उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषट्पिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाक्षिपीति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ २।३।१७। प्राणिवर्जे मन्यन्तेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । शयना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्येऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय ॥ ॥ नौकाकाशशुक्रशृगालवज्र्येष्विति वाच्यम् ॥ तेन न त्वां नावमघं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव । ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१८। अध्वनिञ्चे गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हर्षि

भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह 'तादर्थ्ये' इति प्राप्तिः शङ्क्या ॥ यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुन्'पुलौ क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥—तुमर्थात् । —। 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह—भाववचनाच्चेतीति । न च 'तादर्थ्ये' इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाच्च' इति घना तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको ब्रजतीति ष्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तत्र ष्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् ष्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात्, गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य व्याख्याने बाधकाभावात् भाववचनादिति त्यजुं शक्यम् । न चैवं 'तुमर्थात्' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥—बलीयसीति । हरये नम इत्यत्र तद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशेन क्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तुपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्वेवावगम्यत इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः ॥—षष्ठ्यपीति । ननु प्रभवादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ॥—न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम् । 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नमः प्रयोगेण । अत्राहुः—'प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो निष्कृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नमः प्रयोगे झटित्वेव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥—इयना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म संभवति । इयन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मन्त्रा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः प्रधनाभिरास्थत्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥—नौकाकाशेति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥—गत्यर्थकर्मणि—। गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अक्षेण व्रजति ॥ 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवावश्यम् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाच्च

१ नमस्कुर्म इति—'नमःस्वस्ति' इत्यादिना तु न चतुर्थी, उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् । २ पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति—व्याख्यानादिति भावः । ३ स्वस्तीति—स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि, 'प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः । स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा' इति भविष्योत्तरपुराणात् । ४ चेष्टायां किमिति—धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रशः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

प्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्नाधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पत्तेन पथे गच्छति । ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ११।४।२४। अपायो विच्छेदस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ १२।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽधात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ पापाज्जुगुप्सते । विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ ११।४।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद् विभेति । चोरात्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये विभेति त्रायतेति वा । ॥ पराजेरसोढः ॥ ११।४।२६। पराजेः प्रयोगेऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । ॥ धारणार्थानामीप्सितः ॥ ११।४।२७। प्रवृत्तिविधातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं

वाचिनां सर्वेषामेव निषेधः । तथा च वार्तिकम्—‘अध्वन्यर्थग्रहणम्’ इति ॥—गन्नाधिष्ठित एवेति । ‘आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति वार्तिकेति भावः ॥ आस्थितः संप्राप्तः । पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय ‘असंप्राप्ते’ इति पूर्यते । तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेत्यर्थः, प्रापणवाचित्वादिति ॥ ‘गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा’ इति वक्तव्ये द्वितीयाप्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥ ॥—ध्रुवमपाये—। ‘ध्रु गतिस्थैर्ययोः’ अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वाङ्ङित्वे उवङ् । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ इति केचित् । तत्र ‘इगुपध—’ इति कः । ध्रुवं स्थिरम् ॥ अपायशब्देन विवक्षितमाह—विच्छेद इति । एवं च प्रकृतधाल्लार्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागश्रयो ध्रुवमिति फलितम् ॥ तच्चार्यादवधिरेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधात्पात्तक्रियां प्रत्यवधिलं न विरुध्यते ‘परस्परस्मान्मेधावपसरतः’ इत्यत्र तु स्रधातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्युपादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा—‘अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादधात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पततेः कुब्जादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेषान्तरक्रियापक्षमवधिलं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्’ इति । पर्वतात्पततोऽधात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीयत्रोदनकर्मकोद्धरणविभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेत् । अत्र वदन्ति । कारकरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥—जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽन्यता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विच्छेदो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः ॥ भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्तिकं ‘भीत्रार्थानाम्—’ इत्यादिसूत्राणि च प्रत्याचक्ष्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनाश्रित्येतत् इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोऽपायः ॥—भीत्रा—। ‘कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे’ इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं संयुगस्यापादानलापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥ भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्खः, कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः ॥ भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् । अत्र वदन्ति । भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायांमतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोराद्विभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥—पराजेः—।—अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् ॥—पराजयत इति । ‘विपराभ्यां जे’ इति तङ् ॥ असोढ इति ‘कार्यो भूतकालो न विवक्षितः’ । तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । नचासोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मां भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥—धारणार्थ—॥—यवेभ्य इति । यवसंयोगात्

१ जुगुप्सेति—जुगुप्सादीनां बुद्धिषयकत्वेन विवक्षा तदपादानमित्यर्थः । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकस्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां संबन्धित्वेन च विवक्षायां पापत्येति षष्ठी भविष्यति । २ प्रवृत्तिविधात इति—अक्षुण्णसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुक्तो व्यापार इत्यर्थः ।

स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निष्ठीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चोराश्च दिदक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । ॥ आख्यातोपयोगे । १।४।२९। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्षा प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति । ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । ॥ भुवः प्रभवः । १।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । शशुराजि-

प्रागेव गां निवारयतीति 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥—गां वारयतीति । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततत्त्वमलविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा-प्रवृत्तेः । सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्य-त्वात् ॥—अन्तर्धौ—। येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृत्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्या-त्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥—निलीयत इति । 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिकः ॥ नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, न दिदक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोराश्च दिदक्षत इत्ययम-र्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चि-न्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥—आख्यातोप—। नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः ॥ आख्या-तेत्येतत् तृजन्तमित्याह—घक्तेति ॥—उपाध्यायादिति । उपेय अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इङ्श्च' इति घञ् । अध्ययनं तु गुरुस्वारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् ॥—नटस्येति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः । नटस्य गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं न स्यात् ॥—जनिकर्तुः—। जननं जनिरुत्पत्तिः । 'इणजादिभ्यः' इति जनेर्भावे इण् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या 'तृजकाभ्याम्-' इति निषेधात् । एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्वात्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव । 'अज्ञादज्ञात्संभवसि-' इति यथा । तदेतदाह—जायमानस्येति । एतेन 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गम-हन-' इत्युपधालोपमर्थसंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिरुन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्य-कैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥—भुवः—। भवनं भूरिति । संपदादित्वा-द्भावे क्तिप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थं 'ऋदोरप्' ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्क्य परिहरन्नाह—तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाद्भाष्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थमेदोऽस्तीति भावः ॥ 'भीत्रार्थानाम्-' इत्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रे-त्यमुपपत्तिसंभवः । 'चोरेभ्यो बिभेति' भयाग्निवर्तत इत्यर्थः, प्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः, वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान्निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्या-याग्निःसरन्तं शब्दं शृङ्गातीत्यर्थः, । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्रामभिर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपू-र्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपा-ध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मात्ममाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'ध्रुव' 'भयहेतुः' 'असोढः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न माषाणामभूयात्' इत्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—ल्यब्लोपे इति । ल्यबन्तस्य गम्यमा-नार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यबग्रहणमिह ल्यबर्थपरं, तेन क्तोऽपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षत

१ यथा स्यादिति—अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः । २ नियम इति—नियमो ब्रह्मचर्यादिः । ३ प्रकृतिर-  
ति—प्रकृतिरूपादानकारणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति । श्रुतं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नद्याः ॥ ॐ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ ॐ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ ॐ कालात्सप्तमी च षष्ठ्या ॥ वनाहामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । ॥ अन्यारादितरते दिक्शब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २। ३। २९। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य परमात्रेऽद्वैतमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अश्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति पट्वीं वाचिषु पृथग्ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आह, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । अबात्प्रभृति आरभ्य वा सेष्यो हरिः । अपपरिवहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्विद्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्विदिः । ॥ अपपरी वर्जने । १। ४। ८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः । ॥ आह् मर्यादावचने । १। ४। ८९। आह् मर्यादायासु-कसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि । ॥ पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः । २। ३। १०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुकेः संसारः । आसकलाद्विदिः । ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १। ४। ९२। एतयोरर्थयोः प्रतिकूलसंज्ञः स्यात् । ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २। ३। ११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रयुज्यः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । ॥ अकर्तृयुगे पञ्चमी । २। ३। २४। कर्तृवर्जितं यरणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वदः । अकर्तरि किम् । शतेन

इति ॥—यतश्चेति । यदवधिलेनाध्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्ताभिमर्शमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥—कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते ॥—आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोऽण् । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् ॥—अन्यारा—॥—अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । न च ‘इतरस्त्वन्यनीचयोः’ इत्यमरोक्तेर्नार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । ‘अस्मात्तारो मन्द्रो वा’ इतिवत् ‘पञ्चमी विभक्ते’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गः नमोऽपि भेदे शकत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥—आराद्वनादिति । इह ‘दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्’ इति प्राप्ता ॥—ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि ‘फलति पुरुषाराधनमृते’ इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति हरदत्तः । अन्ये तु ‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने ‘ऋते द्वितीया च’ इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ॥—दिशि दृष्ट इति । रुढ्येति शेषः । तेनैन्द्रादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याद्व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेऽर्थे यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति ॥—दिक्शब्दत्वेऽपीति । यद्यप्यदिक्शब्दोऽप्यश्चूत्तरपदमस्ति सध्यङ्कित्यादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादश्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे अजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—प्रभृतियोग इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । तथा च ‘कार्तिक्याः प्रभृति’ इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन ‘तत आरभ्य’ इत्यर्थः इति प्रयुक्तम् ॥—ग्रामाद्वहिरिति । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ । तेन ‘करस्य करभो बहिः’ इति सिद्धम् ॥—अपपरी—। वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत्र इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम् ॥—वचनग्रहणादिति । विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य उपातो विशेषो विशेषणांशरूपः सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्रहः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि ‘आह्मर्यादाभिविध्योः’ इति सूत्रं, तत्र य आह् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥—परिहरेरिति । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । ‘परेवर्जने वा वचनम्’ इति वार्तिकात् पक्षे द्विवचनाभावः ॥—परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनाथेनापेन साहचर्यादिति भावः ॥—आमुकेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः ॥—आसकलादिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥—प्रतिनिधिप्रतिदाने—। अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥—अकर्तरि—॥—हेतुभूतमिति । ‘हेतौ’ इत्यनुवर्तते इति भावः ॥—पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् ॥—शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाहणं ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति चकारात् कर्तृसंज्ञं च ॥

१ गम्यमानापीति—विशिष्य तद्वाचकशब्दानुपात्तेत्यर्थः । २ दिशि दृष्ट इति—शब्दग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ३ आरभ्येति—अवाचीमारभ्येत्यादौ तु आरभ्येत्यस्य गृहीत्वैत्यर्थः । ४ पञ्चमीति—पञ्चम्यपीत्यर्थः । तेन ‘करस्य करभो बहिः’ इत्यपि स्युपादयम् ।

बन्धितः । ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २।३।२५। गुणे हेतावचीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याजाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च कचित् । धूमादस्त्रियाम् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः । ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना । ॥ करणे चः स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २।३।३३। एभ्योऽङ्गव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । ॥ दूरान्ति-कार्थेभ्यो द्वितीया च । २।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नह । दूरः पन्थाः । ॥ षष्ठी शेषे । २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वाभिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सर्वेभ्योऽत्रविवक्षायां षष्ठी च । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति ।

—बन्धित इति । प्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥—योगविभागादिति । एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति सूत्रे पदमङ्ग्यं स्पष्टम् ॥—स्त्रियां चेति । 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेः' इति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ॥—पृथग्विना— । ननु तृतीयाभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह—अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—पञ्चमीति । तत्र मण्डूकश्रुत्या पञ्चमी, द्वितीया तु संनिहितैव । इह पृथग्यैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, तेन हिरुर्ग देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः ॥ 'पृथङ्नानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इति सुवचम् । नानाधिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लोभात् ॥—नानेति । 'हिरुर्ग नाना च वर्जने' इत्यमरः । 'नाना नारी निष्फला लोकयात्रा' इति प्रयोगः ॥—करणे च— । अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति ॥—स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥—दूरं दूराद्दूरेण वेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युत्तरसूत्रेऽन्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते—'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः ॥—असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनलभिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युत्पद्यते तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोका' इति सूत्रे 'करणे किम्' । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोके पचति । क्रिया न द्रव्यम् इति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कर्तृकर्मतरकारकलिङ्गानन्वयिलमात्रेणासलोपपत्तेः ॥ उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' इति ॥ फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः ॥ इति पञ्चमी ॥—षष्ठी शेषे । उपयुक्तादन्यः शेषः । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे—कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥—राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्तिह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वार्थावाच । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः । यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति ॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् ॥—कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ॥—सतां गतमिति । सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाह्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः ॥ सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः 'अकर्मकाश्च' 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यनेन वा जानातेस्तद्वा अन्ये तु व्याचष्टुः, कर्मणः शेषत्वविव-

१ धूमादिति—धूमपदं स्वज्ञाने, अस्मिन्पदं च स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोध्यमिति । २ अद्रव्येति—द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः । द्रव्यशब्देनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा गृह्यते । ३ कर्मादीनामपीति—आदिपदेन कर्तुरपि ग्रहणं, 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यत्र भाष्ये छात्रस्य हसितमिति प्रयोगात् । ४ संबन्धमात्रविवक्षायामिति—क्रियाकारकभावमूलकसंबन्धस्यैव विवक्षायां ननु कर्मत्वादिविवक्षायामित्यर्थः ।



एधो दकस्योपस्कुरुते । अजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृसः । ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ १२३१२६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ १२३१२७ ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि । ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ १२३१३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् । ॥ एनपा द्वितीया ॥ १२३१३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । ॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ १२३१३४ ॥ एतैर्योगे षष्ठी स्था-

क्षया षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥—एधो दकस्येति । एधाश्च उदकं चैषां समाहार एधोदकम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च हलायुधः—‘भुवनममृतं जीवनं दकं च’ इति ॥—उपस्कुरुते इति । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । ‘उपात्प्रतियत्न-’ इति सुट् ॥ न-चैवं ‘ज्ञोविदर्थस्य करणे’, ‘अधीगर्थदयेशां कर्मणि’, ‘कृजः प्रतियत्ने’, ‘रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः’, ‘आशिषि नाथः’, ‘जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम्’, ‘व्यवहृणोः समर्थयोः’ ‘कृलोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि ‘ज्ञोविदर्थस्य-’ इत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव । तदयमर्थः—इह षष्ठ्येव, तु तल्लुक् । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति । न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्त्रीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्तिकं ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति ॥ हरिश्चाह ‘कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये’ इति ॥ एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं, मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्याः समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात् ‘गतिकारक-’ इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च खरार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते ‘न लोका-’ इति निषेधात् । आह च—‘निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिविध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते’ इति । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—**षष्ठी हेतु**—अत्र ‘हेतौ’ इत्यनुवर्तते तदाह—**हेतौ द्योत्ये इति ॥—अन्नस्येति** । ‘हेतौ’ इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे किम् । अजेन वसति । हेतौ द्योत्ये किम् । अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्मा भूदित्यन्ये ॥—**सर्वनाम्नस्तृतीया च** । इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठी-तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति** । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते ॥ अत्र व्याचक्षुः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिः, तथापि विशेषत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति ॥—**निमित्तपर्यायेति** । पर्यायग्रहणस्य फलमाह—**एवमित्यादिना** । एतद्वार्तिकेन ‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’, ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ इति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम् ॥—**षष्ठ्यतस-** । ‘दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्’ इत्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः, अस्तातिप्रभृतयः पञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतसुचोऽस्तात्यनन्तरत्वेऽपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः ॥—**पञ्चम्या अपवाद इति** । ‘ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च’ इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यपिसाधुः । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत्, प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् ॥ कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः—प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तातौ षष्ठ्यभावः ॥ ‘अन्यारात्-’ इत्यत्राश्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छब्दमवबुक्तेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—**पुर इति** । ‘पूर्वाधरावराणाम्’ इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥—**पुरस्तादिति** । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इत्यादिनास्तातिः, ‘अस्ताति च’ इति पूर्वस्य पुरादेशः ॥—**एनपा**—। कथं तर्हि ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्’ इति । उत्तरेणेत्येतद् ‘दूरादक्षयं सुरपतिधनश्चारुणा तोरणेन’ इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ ‘धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं’ इति कैश्चित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥—**दक्षिणेनेति** । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे ‘एनबन्त्यतरस्याम्’ इत्यादिना एनप् ॥—**दूरान्तिकार्थैः**—।

१ एधो दकस्येति—एधः कर्ता, दकस्य उदकस्य । एधशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः ‘कारके’ इति सूत्रे भाष्ये प्रत्युक्तः । ‘एधाः पक्ष्य-’ मतीति । सान्तः छीनो वा’ इति शब्देन्दुशेखरे । २ किं निमित्तमिति—इदं प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ।

एषमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा । ॥ जोऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वे-  
न विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ॥ अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि । २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्या-  
त् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो वयनम्, ईशानं वा । ॥ कृजः प्रतियत्ने । २।३।५३। कृजः कर्मणि शेषे षष्ठी स्या-  
द्गुणाधाने । एधो वृकस्योपस्करणम् । ॥ रुजार्यानां भाववचनानामज्वरेः । २।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जि-  
तानां रुजार्यानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ ॐ अज्वरिसंताप्योरिति घाच्यम् ॥ रोगस्य  
चौरज्वरः चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । ॥ आशिषि नाथः । २।३।५५। आशीर-  
र्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ने-  
त्यर्थः । ॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चो-  
रस्योज्ञासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा ।  
नट अवस्कम्भने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । घानापेषणम् ।  
॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः । २।३।५७। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ।  
शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ॥ दि-  
वस्तदर्थस्य । २।३।५८। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति ।

षष्ठां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं, तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुचीयते व्याख्यानात्,  
न तु संनिहिते अपि द्वितीयातृतीये तदाह—पञ्चमी चेति ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं  
यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा ॥—अधीगर्थ—। अधिशब्दोच्चारणम् ।  
'इडिकावधुपसर्गं न व्यभिचरतः' इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'स्मृत्यर्थद्वयेशाम्' इत्येव ब्रूयात् 'इगर्थे—' इति वा ॥ इदंशे नेदं  
ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचक्षुः । कर्मणि किम् । करणे  
शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दा-  
देवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥—रुजार्यानाम्—।  
'रुजो भग्ने' भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङ्गि टाप् । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्यानां धातूनां भाववाचकत्वा-  
व्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घमादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तीति वचनः । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न  
विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुलनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यः । तथा चायमर्थः । भावो व-  
चनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतद्वाच्ये—भावकर्तृकाणामिति । 'रुजार्यानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव  
सूत्रयितुं युक्तम् ॥—चौरस्येति । चुरा शीलमस्य चौरः । अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन षष्ठी ॥—रोगस्ये-  
ति । 'पदरुज—' इति घमा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्ता 'कर्तृकर्मणोः—' इति रोगशब्दात् षष्ठी ॥ भावकर्तृ-  
काणां किम् । श्लेष्मणचौररुजा । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः ॥—चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् 'रुजार्यानां'  
इति षष्ठा अप्रवृत्तौ 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन 'षष्ठी' इति समासो भवत्येवेति भावः ॥—सर्पिषो नाथनमिति । सर्पिर्मे  
भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥—माणवकनाथनमिति । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः—' इति यदा षष्ठी, तदा  
आशिष्यपि समासोऽस्त्येव । तथापि तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समासान्तोदात्तत्वं तु या-  
च्मादावेव न लाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम् ॥—जासि—। 'जसु ताडने', 'जसु हिंसायाम्' इति च चुरा-  
दिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य । जासीति निर्वेशात् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च ॥—निप्रहण-  
नमिति । 'हन्तेरपूर्वस्य' इति णत्वम् ॥—प्रणीति । 'नेर्गद—' इति णत्वम् ॥—चुरादिरिति । 'नट वृत्तौ' इति तु न  
गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः ॥—क्राथनमिति । 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातना-  
द्बुद्धिः । मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् 'चिष्णुमुलोः' इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् ।  
'घटादिपाठो 'घटादयः पितः' इत्यादिदेशिकत्वे अहं यथा स्यादित्येतदर्थः इति तन्मन्दम् । 'घटादयः पितः' इति हि  
मध्ये सूत्रितम् । तेन पूर्वेषां लरत्यन्तानामेव पितृत्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत एव लरत्यन्तास्त्रयोदशानुवातेतः  
'पितृत्व' इति घटादौ वक्ष्यति ॥—पणनमिति । 'स्तुतावेव' इति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः ॥—ब्राह्मणपणनमिति ।  
'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः ॥—दिवस्तद—। तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रय-  
विक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह—द्यूतेति । पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति  
यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ॥—कर्मणीति । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्या-  
त् । अन्यथा षष्ठां विकल्पितायां तथा मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या दृष्टैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः । अन्ये

१ समर्थयोरिति—समपर्यायसंशब्देन सह सुप्पुषेति समासः । शकृन्वादितात्पररूपं वा । तुल्यार्थयोरिति भावः ।

तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः । ॥ विभाषोपसर्गे ॥ २।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २।३।६१। देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुबूहि वा । ॥ कृत्वोऽर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽङ्को भोजनम् । द्विरङ्को भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्ध्ययनम् । ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ ॥ गुणकर्मणि वेद्यते ॥ नेताऽश्वस्य सुप्तस्य सुप्तं वा । कृ-ति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् । ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र

लाहुः, लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवोग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्यो-गस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचलादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति—शतस्य दीव्यतीति ॥—प्रेष्यब्रुवोः—। इष्यतेदेवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति । तत्साहचर्याद् ब्रुवरिपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यते । तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ ‘हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः’ ॥ इन्द्रामिभ्यां छागस्य ह-विर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥—कृत्वोऽर्थ—। कृत्वसुचोऽर्थ इवाथो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोऽर्थाः ॥—शेषे इति । इह ‘दिवस्तदर्थस्य इत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥—पञ्चकृत्व इति । ‘संख्यायाः क्रिया-’ इत्यादिना कृत्वसुच् ॥—द्विरिति । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ ॥—कर्तृकर्मणोः कृति । शेष इति निवृत्तं, ‘कर्तरि च कृति’ इति सूत्रे कृतेन चकारेण ‘अधीगर्थ-’ इति सूत्रात् ‘चतुर्थर्थे बहुलं छन्दसि’ इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुक-र्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः । तन्मन्दम्, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गेन तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् । तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शब्देन भेत्ता—कृतिरिति । करणं कृतिः ‘क्रियां किन्’ कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति—जगत इति । कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥—कृति किमिति । नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ ‘न लोका-’ इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृदग्रहणेने-ति प्रश्नः ॥—कृतपूर्वी कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मलं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात्तद्विधाधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृदग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे कस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी, इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया स-मासो दुर्लभ एव, एवं तद्धितोऽपीति चेत् । अत्राहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतश-ब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव । तथा च ‘कृतपूर्वीत्यं पूर्वं कृतवान्’ इत्यनेन समासार्थः संपद्यते गु-णभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मलं कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मलं न केनाप्यभिहितम् । भावे कस्य, कर्तरि इतिप्रत्ययस्य च विधानात् । अतोऽसति कृदग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः ‘सुप्सुपा’ इति बोध्यः । तद्धितस्तु ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति कर्तरि इनिः । तद्विधौ ‘श्राद्धमनेन’ इति सू-त्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत् । भिदेर्न्यन्तात् ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु’ इति ष्वुचि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामि-त्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् । मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तृस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञद-त्तेनत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । ‘तदर्हम्’ इति निर्देशात् ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्ये-तदनित्यम् । तथा च ‘धायैरामोदमुत्तमम्’ इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥—उभयप्राप्तौ—। कृतीत्यनुवर्तते । तेना-न्यपदार्थत्वाद्बहुमीहिरित्याह—उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्यते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृ-

१ पूर्वयोगेति—एतेन अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, तदर्थस्येति चानुवर्तते इति ध्वनितमिति बोध्यम् । २ कर्तृकर्मणो-रिति—क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेऽपि कर्मशब्देन तेषां न ग्रहणम्, अत एव दारुणं यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापकशब्दस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनं भाष्यकृता आरब्धम् । अन्यथा समासेनैव सिद्धे तदर्थं स्यात् इति । इदमेव क्रियाविशेषणात् षष्ठ्यभावे लिङ्गम् ।

कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ ॐ शेषे विभाषा ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । 'शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । ॐ कस्य च वर्तमाने । २।३।६७। वर्तमानार्थस्य कस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ॐ अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८। कस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितं शयितं गतं भुक्तं वा । ॐ न लोकाभ्ययनिष्ठाखल्यर्थतृनाम् । २।३।६९। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ ॐ कमेरनिषेधः ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खल्यर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानवाविति तृशब्दादारभ्या तृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ ॐ द्विषः शतुर्घा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शेषे षष्ठी

कर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्वर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवा-  
प्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य  
सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥—स्त्रीप्रत्यययोरिति । 'त्रियां किन्' इत्यधिकारे विहितयोरि-  
त्यर्थः ॥—नायं नियम इति । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किन्तु  
कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तते इति फलितोऽर्थः ॥ कथं तर्हि 'सुट् तिथोः' इति सूत्रे 'सुटा सीयुटो बाधो न' इति वृत्तिः । अत्राहुः ।  
कर्तुः करणत्वविवक्षया तृतीया बोध्यते ॥—भेदिकेति । भेदनं भेदिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इति ष्वच् । 'धाल्यनिर्देशे  
ष्वल् वक्तव्यः' इत्यनेन ष्वलित्येके । 'युवोरनाकौ' त्रियां टाप् 'प्रत्ययस्थात्-' इति इलम् ॥—विभित्सेति । भेत्तुमि-  
च्छा । भिदेः सनि 'हलन्ताच्च' इति किलाहुणाभावः । 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥—शेषे इति । अकाऽकारा-  
भ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य 'उभयप्राप्तौ' इति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठी संपादनफल-  
कस्य 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोः-' इति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणी-  
त्याशयेनोदाहरति—जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति ॥—अविशेषेणेति । अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥—अनु-  
शासनमिति । अनुशिष्यते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥—राज्ञां मत इत्यादि । 'मतिबु-  
द्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'पूजितो यः मुरासुरैः' इत्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते ।  
न च 'मतिबुद्धि-' इति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः । 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥—अधिकरण—  
अयमपि निषेधापवादः ॥—आसितमिति । आस्यते अस्मिन्नित्यासितं 'क्तोऽधिकरणे च-' इत्यधिकरणे क्तः ॥—इदमे-  
वामिति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्त-  
मोदनस्य । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनन्तरस्या एव षष्ठास्तत्रियमाभ्युपगमात् ।  
एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥—न लोका—। जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उक्च उक्च ऊकौ,  
लक्च ऊकौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं, तेषां च साक्षात्प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह  
—लादेशा इति । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकतिङन्तामन्तेन योगेऽपि कटस्य 'कर्तृकर्मणोः  
कृति' इति षष्ठी न भवति 'आमः' इति लुकोऽपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि 'बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः' इत्यत्र 'न  
लोका-' इति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किंकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ । नैष दोषः । 'किंकिनौ लिट् च' इत्यनेन  
लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः—दिदृक्षु-  
रिति । 'सनाशंसमिक्ष उः' ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—अलंकरिष्णुरिति । 'अलंकृन्  
निराकृन्-' इत्यादिना इष्णुच् ॥—घातुक इति । 'लषपत-' इत्यादिना उक्च् ॥—ईषत्कर इति । 'ईषदुस्तुषु-' इत्या-  
दिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह—प्रत्याहार इति ॥—पवमान इति ।  
'पूज्यजोः शानन्' ॥—मण्डयमान इति । 'मडि भूषायाम्' इदित्त्वानुम् 'ताच्छील्यवयोवचन-' इति चानश् ॥—अधी-  
यन्निति । 'इक्षार्योः' इति शता । शाननादिषु 'लटः' इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥  
तृन्निति । तच्छीलादिषु 'तृन्' इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृन्निति प्रत्याहारग्रहणाभित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—द्विष  
इति । 'द्विष अप्रीतो' इत्यस्मात् 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥—सर्वोऽय-  
मिति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायादिति शेषः ॥—शेषे षष्ठीत्विति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्वर्यो गवां

तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ १२।३।७०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनैव योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ १२।३।७१॥ षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरि क्तिम् । गेयो साणवकः साङ्गाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन । सतः ॥ कर्तरि वा ॥ उक्तोऽर्थः । ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ १२।३।७२॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां क्तिम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ १२।३।७३॥ एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं मद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि क्तिम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादप्यन्तरो न पठनीयः । ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ १।४।४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ १२।३।३६॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपेक्षिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्यास्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तिः ।

दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥—अकेनोः । आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह—भविष्यत्यकस्येति । इनस्तु उभयोः संभवादाह—भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनैव योग इति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये ‘अकस्य भविष्यति’ ‘इन आधमर्ण्ये च’ इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वर्थे तेन ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यधिकारे विहितः ‘तुमुन्प्लुलौ—’ इति प्लुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—सतः पालक इति । सत इति शत्रन्तम् ॥ यस्तु कालसामान्ये ‘प्लुल्लुचौ—’ इति प्लुल्लुक्तस्य न निषेधः । ओदनस्य पाचकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः ॥—ब्रजंगामीति । ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः’ इत्यावश्यकं णिनिः ॥ यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः ॥ ननु ‘गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी च’ इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाग्रहणमिति ब्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् अत्राहुः । इहैव सूत्रे प्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन प्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साङ्गी, न तु प्रामं गन्तेति द्वितीयेति ॥—शतं दायीति । ‘आवश्यका—’ इत्याधमर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनैव योग इत्युक्तत्वात्नेह निषेधः । अवश्यं करोत्यवश्यकारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेऽप्ययम् ॥—कृत्यानाम्—। ‘कर्तृकर्मणोः—’ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥—सेव्य इति । ‘षष्ठे सेवायां’ ‘ऋह्लोः—’ इति कर्मणि ण्यत् ॥—योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । ‘उभयप्राप्तौ—’ इत्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । ‘गुणकर्मणि वेध्यते’ इति तृमयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥—तुल्यार्थैः—। शेषषष्ठां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तथा मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तादाह—पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे ‘तुल्यार्थैः’ इत्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि ‘तुलां यदारोहति दन्तवानसौ’ इति कालिदासः, ‘स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना’ इति माघश्च । उच्यते । ‘सह युक्तेऽप्रधाने’ इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति शङ्क्यम्, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत संनिहितत्वात् ॥—तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । ‘नौवयोधर्म—’ इत्यादिना यत् ॥—तुला उपमा वेति । तोलनं तुला अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुब्धोर्निपातनात्साधुरिति माधवः । उपमितिरुपमा । ‘आतश्चोपसर्ग’ इत्यङ् ॥—हितमिति । ‘हितयोगे च’ इत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः ॥—व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ् निमित्तं, तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥—आधारः—। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । ‘अध्यायन्याय—’ इति सूत्रे ‘अवहाराधार—’ इत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् । स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकाकाराक्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥—त्रिधेति । एतच्च ‘संहितायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नयामास्त इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥—कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थावल्यां पचतीति । वैषयिकाधारमुदाहरति—मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु—सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमि-

१ स्यादेवेति—अत्र नवीनाः ‘कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवति’ इति वदन्ति, तच्च शेषरतोऽवगन्तव्यं, विस्तरभाष्येनैव लिख्यते । २ औपेक्षिक इति—उप‘समीपे’ शेषः ‘संबन्धः’ तत्कृत इत्यर्थः । एतस्योदाहरणं तु गङ्गायां गाव इति ।

अयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ ॐ कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विप्रदे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ ॐ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मा-  
मुळे ॥ ॐ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं इग्निं दन्त-  
मोहन्ति कुअरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तच्चिवारणार्थमिदम् ।  
सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धाम्न् लुनाति । ॥ यस्य च भावेन भाव-  
लक्षणम् ॥ १२।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते तैतः सप्तमी स्यात् । गोषु दुष्टमानासु गतः ॥ ॐ अर्ह्याणां  
कर्तृत्वेऽनर्ह्याणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु  
तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । ॥ षष्ठी चानादरे ॥ १२।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे  
षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राम्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः । ॥ स्वामीश्वराधि-  
पतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ १२।३।३९। एतैः सप्तमियोंगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठांमेव प्राप्तायां पाक्षिक-  
सप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभविषुं जात इत्यर्थः । ॥ आयुक्तकु-  
शलाभ्यां चासेवायाम् ॥ १२।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः  
कुशको वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । ॥ यतश्च नि-  
र्धारणम् ॥ १२।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

स्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥—चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यर्थः । ‘दूरान्तिकार्थेभ्यः—’ इत्यस्येहावर्त-  
नादधिकरणेऽप्येते बोध्याः ॥—कस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य ज्ञान्तस्य तत्स्येत्यर्थः ॥  
अन्ये लाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । ज्ञान्तस्येनः प्रकृतिरिति ॥—अधीती  
व्याकरणे इति । भावे कप्रत्यये तत ‘इष्टादिभ्यश्च’ इति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमन-  
भिहितं कर्मेति कृतपूर्वाकटमितिवद्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ लकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तकस्य काल-  
कर्मणो बहिरङ्गलादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयावि-  
धाने व्यक्षिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥—साध्वसाधुप्रयोगे च । यत्रार्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वक-  
थनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्धृत्यो राक्षीत्यादि यथा । ‘साधुनिपुणाभ्याम्’ इति सूत्रे साधुग्रहणं  
लक्षायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥—निमित्तमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्येत,  
तर्हि जाप्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबन्धः ॥—हेतुतृ-  
तीयेति । तादर्थ्यं चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥—सीमाऽण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः—‘सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्व-  
ण्डकोशेषु च क्रियायाम्’ इति । ‘अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः’ इति च ॥ हरदत्तस्तु पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि  
सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिन् पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥—यस्य च—। निर्ज्ञात-  
काला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वालक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्रा-  
ह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धषष्ठां प्राप्तायामियं सप्तमी । लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रि-  
याद्वारेणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तृर्मुदाहरणम् ॥ कर्मण्यह—गोष्विति ॥—अर्ह्याणामित्यादि ।  
यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृ-  
त्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं  
तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥ आद्यमुदाहरति—सत्सु तरत्स्विति । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वि-  
तीयमुदाहरति—असत्सु तिष्ठत्स्विति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते । तद्वैप-  
रीत्ये प्रथममुदाहरति—सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां हि तरणमनुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन द्योत्यते । द्वितीय-  
मुदाहरति—असत्सु तरत्स्विति । असतां हि तरणमनुचितं तेषां च कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं ‘यस्य च  
भावेन—’ इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥  
—षष्ठी चानादरे ॥—अनादर इति । ‘यस्य च भावेन’ इत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । त-  
देतत्फलितमाह—अनादराधिक्य इति । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥—  
स्वामीश्वर—। ‘स्वाम्यर्थ—’ इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘विरूपणामपि समानार्थानाम्’ इ-  
त्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥—दायाद इति । दायमादत्ते इति दायदः । सोपसर्गादप्या-

१ निमित्तादिति—‘मुक्ताफलाय करिणम्’ इत्यादौ तु ‘क्रियाशोपपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी, तत्र प्रन्तीति शेषः । २ तत इति—  
शापक्रियाश्रयवाचकादित्यर्थः । ३ प्राम्राजीदिति—अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं भाव्यर्थः ।

नृणां नृषु वा ब्राह्मणः भेदः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् क्षीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ १२।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव सत्र पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आभ्यतराः । ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ १२।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुनिपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा । ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ १२।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरो वा । ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ १२।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानापुत्रीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्वीं अवणेन विसर्जयेत् । मूले अवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः । ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ १२।३।४७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं ग्रहे ह्यहाहा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विष्येत् । कर्तृकर्मशक्तयोर्मध्येऽयं देशः । अधि-कैशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः । ॥ अधिरीश्वरे ॥ १२।४।९। स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ १२।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अवडक्षेत्यादिना खः । ॥ विभाषा कृञि ॥ १२।४।९। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे ।

दन्ताद् अत एव निपातनात्कः । गवां गोषु वा दाय्या इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः ॥—पञ्चमी विभक्ते ॥—भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याकान्ततेति भावः ॥—तत्र पञ्चमी स्यादिति । नन्वेवं माधुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । मैवम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत् एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः । अनभिहिताधिकारान्माधुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये ॥—माधुरा इति । न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम् । ‘पुण कर्मणि शुभे’ अस्माभिर्पूर्वादिगुणपक्षलक्षणः कः । ‘अर्च पूजायाम्’ अस्माद्भौवादिकात् ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकात् ‘प्यासभ्रन्थः—’ इति युच्य-र्चनेति स्यात् ॥—निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे लर्चां विना सप्तमी भवत्येव ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ इति वार्ति-कात् ॥—अप्रत्यादिभिरिति । ‘लक्षणेत्थम्—’ इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥—प्रसितोत्सुकाभ्यां—। ‘तत्परे प्रसि-तासप्तौ’ इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लः इत्यर्थे न भवति ॥—नक्षत्रे च लुपि । लुप्साब्दोऽत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह—यो लुप्संज्ञयेत्यादि ॥—अधिकरण इति । एतच्च ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इत्यतो मण्डूकश्रुत्यानुवर्तते इति भावः ॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥—मूलेनेति । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणो ‘लुबविशेषे’ इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह ‘जनपदे लुप्’ इति लुप् ॥—सप्तमीपञ्चम्यौ—। ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह—यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यखरि-तत्वात् ॥—अथ भुक्त्वायमिति । नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवहियते, किंतु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अथ भुजेः साधनमपरा ह्यहेऽ-तीते भुजेस्तदेतद्भावे—कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं काल इति ॥—यस्मादधिकम्—॥—उपपरार्धे इति । ‘उपोऽधिके च’ इत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ‘यस्य चेश्वरवचनम्’ इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । यस्येत्यनेन खं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । ईश्वर-शब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामीवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलित-माह—स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तलाघुगपदुभाभ्यां न

१ नृणामिति—बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदविवक्षया । तिरोहितावयवभेदविवक्षया चैकवचनं तु भाष्यविरुद्धम् । २ कालाध्वाना-विति—यद्यपि अवयवविभक्तोः साजात्यनियमेन कालाध्वानौ कारकमध्ये न संभवतः, तथापि शक्तिपदेन तदाधारकालग्रहणाच्च दोषः । ३ अधिकशब्देनेति—कर्तरिक्तप्रत्ययान्ताभ्यारूढशब्दार्थाधिकशब्देनेत्यर्थः । कर्मणिकप्रत्ययान्ताभ्यारूढशब्दार्थाधिकशब्दयोगे तु ‘अधिको लोको हरिणा’ इति प्रथमेव ।

यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतिस्त्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

### अव्ययीभावः ।

॥ समर्थः पदविधिः । २।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थोऽश्रितो बोध्यः । ॥ प्राक्कडारात्समासः । २।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । ॥ सह सुपा । २।१।४। सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं

सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् ॥—यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥—तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्त्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् ‘तिङ्गतिङः’ इति निघातस्य ‘निपातैर्यद्यदि-’ इत्यादिना निषेधात् ॥—निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षा-  
दिवशायाः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां योयः संनिहितो योग्यश्च तेन तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । तथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति, पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थे, न तु तदितरः । उक्तं च ‘समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संपृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह’ इति । यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च ‘संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते’ इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु । मैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये कुप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । ‘बहुनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभजनम् । कर्तव्यं ते न्याय-  
सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्’ ॥ तथाहि—धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रीडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रगदादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किंच प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीची-  
नमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च ‘वृत्तस्य विशेषणयोगो न’ इति वचनेनैव वारणीयः, ‘नामार्थयोरभेदान्वयः’, ‘प्रत्ययार्थः प्रधानम्’ इति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाद्यर्थाभ्युपग-  
मात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दधान्य तक्रम्, इह स्यादेव यन् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलभार्थम् । पद-  
स्येत्युचौ तु ‘उपपदमतिङ्’ इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वन्यन्नाह—  
समर्थोऽश्रित इति । समर्थेति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णाश्रित इत्यादि समासो मा भूत् । यथा वज्रमुपगोरपलं चैत्रस्येत्यत्र ‘तस्यापत्यम्’ इत्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यादुत्तरिङ्गी-  
क्रियते । तद्यथा किमोदनं शालीनाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सकृनामा-  
ढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । ‘रोपधेतोः प्राचाम्’ इति वुन् ॥—प्राक्कडारात्समासः । प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्य-  
यीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदी-  
भवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु ‘अकर्तरि च कारके-’ इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यत इत्युत्तरप्रन्थो न संगच्छेत । नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—योगो विभज्यत इति । ‘सुबाम-  
श्रिते-’ इत्यतः सुबित्यनुवर्तते तदाह—सुबन्तमिति ॥—समस्यत इति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तद् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तुं ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि ‘उपसर्गादस्यत्यूहोः’ इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याहृयेयप्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ।

१ पदविधिरिति—पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितोऽपि गृह्यते । तेन सन्नन्तादावेकार्थीभावोऽस्त्येव ।



समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिष्ठन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पूर्वभूषत् । अनुव्यचलत् । ॥ सुपो ॥ १२।१।४। सुप्सुपो सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ १२।४।७। एतयोरवयवस्य सुपो लुङ् स्यात् । भूतपूर्वं चरदिति निर्देशात्तत्तदस्य पूर्वनिपातः । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ जीमूतस्येव । ॥ अव्ययीभावं ॥ १२।१।५। ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यवृत्त्यर्थभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसाहचर्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ १२।१।६। अव्ययमिति 'योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १२।१।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ १२।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १२।२।४४। विग्रहे वक्ष्यतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः । ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १२।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् । ॥ नाव्ययीभावादतोऽमु त्वपञ्चम्याः ॥ १२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुङ् किंतु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशोर्मेध्ये अपदिशम् । स्त्रीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मेध्ये विद्विक्लिष्यामित्यमरः । ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ १२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमन्नुमत्तगगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह

बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् ॥—स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥ —छन्दस्येवेति । यदि लोकेऽपि स्यात्तर्हि यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वायुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्सर्वनामतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेऽस्माभिरुद्धावितम् ॥ —अनुव्यचलदिति । सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगतिः' इति सूत्रे कैयटः ॥—सुपो धातु—। सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यलुक्समासविधानाज्ज्ञापकात् ॥—निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । 'उद्गाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जने तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥—अव्ययं विभक्ति—। विभक्तिरिह कारकशक्तिः विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥—प्रथमानिर्दिष्टम्—। अत्र समासपदं तद्विधायकं लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशास्त्र इति ॥—विग्रह इति । अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥—नतु तस्येति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥—गोस्त्रियोः—। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्त्राक्षणः कुमारीत्रत्य न दोष इत्युक्तम् ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । क्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वात् दोषः । भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृतद्धित' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति बोध्यमिति ॥—नाव्ययी—। अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेध अनन्तरत्वादम एव न तु व्यवहितस्याल्लुकोऽपि । अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः ॥—तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशानुभावपि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् । अधिहरि ॥—दिशयोरिति । दिशो हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठाद्वच् ॥—अपदिशमिति । पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु

- १ सुपो इति—लक्षणमिदमधिकारश्च । अन्ये फलं तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासपट्टीसमासयोरभावः ।  
२ सुपो धात्विति—'अङ्गस्य सुपः' इति नोक्तम् । तथा सति अङ्गनिमित्तस्य सुपः इत्यर्थोऽपि स्यात् । ३ इवेनेति—'हरीतकीं भुंक्व राजन्मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्यलुङ् पाठः, इति बोध्यम् । ४ अव्ययीभाव इति—महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । ५ योगो विभज्यते इति—'इदं भाष्ये न दृश्यते' अपदिशमित्यादिमान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम्, अपदिशेनेत्यादीनां तु चिन्त्यत्वमिति केचिदाहुः ।

समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि किं अधि इत्य-  
लौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ॥ अव्ययीभावश्च ॥ २॥४॥१८॥  
अयं नपुंसकं स्यात् ॥ इत्सो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।  
समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा कङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु भाष्ययीभावः । अभितः  
परितः अम्बारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मन्त्राणां समृद्धिः सुमन्त्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्यवनम् ।  
विगता ऋद्धिर्व्युद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्याल्योऽतिहिमम् । अल्यो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न

अपदिशादित्युदाहार्यम् ॥—विभक्तौ तावदिति । तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति—हराविति ।  
प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विग्रहीतम् । तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यस्याप्रतीतिः ॥—हरि ऊति । अलौकिके  
दिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायात् । अन्यथा हेरौच्ये कृते अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः  
स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥—अभि-  
हितेऽपीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्त्यनुवर्त्यं सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी  
स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य  
सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽपिशब्दोत्थाधिकरणार्थवाचकविभक्त्येवैह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्या-  
ख्यातम्—तिङ्कृतद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति । तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात्  
‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः’ इति प्रयोगविरोधाच्च । अत्र व्याचक्षते ।  
‘वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ‘साकल्यान्तेतु’ इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थ-  
मात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि  
वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत्र एव ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः’ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्र-  
कृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे ‘अधि-  
करणे’ इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुक्तेति ॥ अन्ये तु लाघवात् ‘विसमीपसमृद्धि-’  
इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् ‘इति नारदम्’ इति  
समासो भवत्येवेत्याहुः ॥—नपुंसकं स्यादिति । एतच्च ‘स नपुंसकम्’ इत्यतो लभ्यते ॥—समीप इति । अव्ययीभाव  
इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः, समीपवर्तिप्राधान्ये तु ‘संख्ययाव्ययासज्ञा—’ इति बहुव्रीहि-  
वैक्ष्यति ‘उपदशाः’ इति यथा ॥—विधानसामर्थ्यादिति । ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्व-  
व्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । ‘अन्यारात्’ इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशादिति चेत् ।  
अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । ‘दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम्’ प्रति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते ।  
तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्य-  
गेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । ‘अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, ‘अन्यारात्—’ इति सूत्रस्य लन्यत्र  
कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति’ । एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाभावे श्रुत्यर्थे सावकाशोऽयं  
यद् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन बाध्येतेति ‘नित्यवीप्सयोः’ इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक् ॥—सुमन्त्रमिति ।  
उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु ‘कुगति—’ इति तत्पुरुषः । सङ्क्रा मन्त्राः सुमन्त्राः ॥—दुर्यधनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन  
समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धे-  
रभाव इति ॥—निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो, न लन्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन, समस्यमानपदजन्य-  
प्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारलेऽप्य-  
विशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति,  
तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥—अत्यय इति । स्पष्टा-  
र्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः । घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति नि-  
ष्कर्षात् ॥—संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः । ‘एताहिं संप्रतीदानीम्’ इत्यमरोक्तः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

- १ वचनेति—प्रत्यासत्त्या यदिभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव । यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः ।
- २ सामर्थ्यादिति—एतच्च रक्षितानुसारेण । वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमी-  
विधानस्य च चारितार्थादिदमनुक्तम् । समयानिकषाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावाच्चैतैः समासः ।  
समीप इति हि तेषामर्थोऽन्वयन्यायेन । विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवाचिन एव अव्ययस्य तेन समासविधानात् । उपशब्दस्तु  
समीपमात्रवाची इति भवत्येवोपकृष्णमिति समासः ।

युज्यत इत्यतिनिम्नम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरिः । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्संख्यते इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहृदि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे । ॥ अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाङ्गम् । सहस्रः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमपि । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साम्नि । ॥ यथाऽसादृश्ये । २।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते । ॥ यावर्दवधारणे । २।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युत्तप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २।१।९। शाकस्य

क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह—युज्यत इति । असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेन नभसमास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः स निषिध्यत इति । तत्र । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियैवान्वयार्हस्य निषेधप्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्थः स्यात् ॥ —इतिहरीति । स्वरूपपदेन षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः ॥—ततः पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—भाष्यप्रयोगादिति । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ सूत्रे इति ‘सर्वपश्चात्’ इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥—प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विवचनम् ॥—प्रतिशब्दस्येति । यत्साहुः—ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति । तत्र । नित्यसमासेषु ‘सविशेषणानां वृत्तिर्न’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् ॥—चक्रेण युगपदिति । अत्र केचित्—युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥—सहपूर्वाङ्गमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥—गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥—अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽप्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥—सामीति । अमिश्रशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रस्य विवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तस्त्विववक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादमिश्रग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः ॥ यत्तु केचिदमिरन्तोऽप्येति प्रथमान्तेनामेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुः । तत्र । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्, सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमतीत्यत्र साकल्यस्यैव सामीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्ययोस्तथा तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । ‘तदधीते—’ इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्सामीत्यत्राण् नोक्तः । कृतेऽप्यध्येत्राणि ‘सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः’ इति वक्ष्यमाणत्वात्सामीत्येव रूपमिति ॥—यथाऽसा— । निःसंदेहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नभः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे—असादृश्य इति ॥—यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । ‘यत्तदेतेभ्यः—’ इति वतुप् ॥—यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्वितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम् । यावद्वत्तावद्भुक्तम् । कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥—सुप्प्रतिना— । सुबिल्यनुवर्तमाने पुनः सुब्रह्मणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्मुदाहरति

१ भाष्येति—‘अचः परस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्येऽयं प्रयोगः । २ विधानसामर्थ्यादिति—इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ षष्ठाभावसंपादनेन सा चरितार्था । तस्मादर्थमर्थं प्रतीति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगावदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तौ वाक्यं साधु इति तत्त्वम् । ३ आनुपूर्व्येणेति—आनुपूर्व्यं क्रमः । ४ गुणभूतेऽपीति—तदा व्याख्यानात्सर्वार्थं प्यञ् इति भावः । ५ तथा हर इति—तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः । सहश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादशैनासादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययस्य समासात् इति तत्त्वम् । ६ अवधारणे इति—संख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम् । तद्बोधकं यावदित्यव्ययमित्यर्थः ।

लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥२१११०॥  
 घृतप्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । ॥ विभाषा ॥२११११॥  
 अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमा-  
 सविधानाज्ज्ञापकात् । ॥ अपपरिबहिरञ्चः पञ्चम्या ॥२१११२॥ अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु ।  
 परि विष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् । ॥ आङ्मर्यादाभिधिव्योः ॥२१११३॥ एतयोराङ्  
 पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः । ॥ लक्ष-  
 णेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥२१११४॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः  
 पतन्ति । अभिमभि । प्रत्यभि । अभि प्रति । ॥ अनुर्यत्समया ॥२१११५॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभू-

—शाकप्रतीति । नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् । अत्राहुः । पुनः सुवग्रहणाभावे दोषामन्य-  
 महर्दिवात्मन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्सादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य  
 लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति ॥—वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसं-  
 ज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भे वाक्यमेव स्यात्, न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशलादिति चेत् । मैवम् । वृक्षं प्रति  
 सिचन्तीत्यादौ षलनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् ।  
 वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादौ षलाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया  
 तत्सामर्थ्याद्वितीयागर्भे वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता ‘अव्ययं विभक्ति-’ इति सूत्रे ॥ अत्र वव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वी-  
 प्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्त-  
 वनं प्रतिस्थानमित्यादौ षलनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञया चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्र-  
 त्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षंवृक्षं प्रति सिचन्तीत्यत्र द्विवचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिश-  
 ब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षलं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य ‘ल-  
 क्षणेत्थंभूता-’ इति सूत्रस्थस्य दत्तजलाञ्जलिः स्यात्, ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्य-  
 प्रयोगादेव द्वितीयागर्भे वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥—पराजयं द्योतयितुमाह—विपरीतं वृत्तमिति ।  
 पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥—एकपरीति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥—‘विभाषाप-  
 रिबहिर-’ इति योगं विभज्य व्याचष्टे—विभाषेति । इतः प्राचीनानां समासानां टिप्पुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावा-  
 भित्यलं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रव्यति—एतदिति । नन्वेवं ‘सुप्सुपा’ इत्यपि नित्यः स्यात्, इष्टापत्तौ तु  
 ‘पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः’ इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । तथा शाकलसूत्रे ‘सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः’ इ-  
 त्यत्र ‘नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्याश्वः’ इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत—‘वाप्याश्व इति सुप्सुपा’  
 इति समासः ‘संज्ञायाम्’ इति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध—इति, सोऽपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशङ्क्यामाह  
 —सुप्सुपेति त्विति । नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह—अव्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे ‘अव्यय-  
 म्’ इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कर्ता ज्ञापयतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् ‘उद्वा-  
 हुरिव वामनः’ इत्यादि सिद्धम् । ‘इवेन’ इति वार्तिकं तु यद्यपि ‘कुगति’ इत्यत्र पठ्यते । तथापि ‘सुप्सुपा’ इत्यत्रत्यमेव नि-  
 त्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयकत्वं कल्प-  
 यन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्येवेत्यत्र हि बहुचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयै-  
 र्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—अपपरिबहि—। अपपरियोगे ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी विहिता  
 अभूत्तरपदयोगेऽपि ‘अन्यारात्’ इत्यादिना विहितैव । तेनात्र ‘पञ्चम्या’ इति ग्रहणं ‘बहिर्योगे पञ्चमी भवति’ इति ज्ञापना-  
 र्थम् । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति ‘करस्य करभो बहिः’ इत्यपि सिद्धम् ॥—आबालमिति । ‘आ परमाणोरा च भूगो-  
 लकम्’ इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् । ‘आ च भूगोलकात्’ इति पाठस्तुचितः ॥  
 —लक्षणेना—। ‘चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरस्तदाह—चिह्नवाचिनेति । इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम्, आभि-  
 मुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम् ॥—अभिप्रतीति । अभिप्रतीति । ‘अभिरभागे’ ‘लक्षणेत्थंभूता-’ इत्यनेन च  
 अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ लक्षणेनेति किम् । सुप्तं प्रतिगतः । सुप्तादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र  
 हि सुप्तः कर्म, न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रतीति किम् । येनाभिस्तेन गतः । येन पथा अभिर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति  
 गमनस्याभिर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरभिप्रायेण समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्गा गावः  
 प्रत्यङ्गाः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्गा आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्गो ह्यत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ न-  
 नूत्सर्गतं अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भ-  
 वतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन ‘संख्या वंदयेन’ द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥—अनुर्यत्स—। यदिति समया

तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुबनमशनर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । ॥ यस्य चायाम् ॥ १२।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना घोष्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यः पलक्षितेत्यर्थः । ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १२।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काळे सः तिष्ठद्गु दोह-नकाकः । आयतीगवम् । इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंल्लङ्गावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । ॥ पारे मध्ये षष्ठा वा ॥ १२।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादामय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् । ॥ संख्या वंद्येन ॥ १२।१।१९। वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविचक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिः भारद्वाजम् ।

योगे द्वितीयेति ध्वनयति—यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह—लक्षणभू-तेनेति । चिह्नवाचिनित्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे ‘वनस्यानु’ इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्साम-र्थ्यात्समया लङ्गमिति वत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । ‘लक्षणेत्यम्-’ इत्यत्र मात्रपदा-भावात् अभिममि । अभिप्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम् । प्राप्तं समया ॥ यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥ लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमिति वदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥—यस्य च । इहानुरित्यनुवर्त्य आहृत्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे—अनुनेति ॥—लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—अनुगङ्गमिति । इहायामोपलक्षणत्वं चानुना घोष्यते, लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव, वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति ॥—वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । ‘अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः’ इति रुद्रभसौ । तस्यादूरे भवा । ‘अदूरभवश्च’ इत्यण् । आदि-वृद्धिः ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् ॥—गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमि-त्याहुः ॥—तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्य-र्थः ॥—तिष्ठद्गुरिति । ‘गोस्त्रियोः-’ इति ह्रस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह—इह शत्रादेशः इति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयवं खलेषुसम् । सप्तम्या अलङ् । लूनयवम् । लूनमानयवमित्यादि, प्राणम् ॥—पारे मध्ये—॥—निपात्यत इति । यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तलनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु ‘त-त्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलप्रहणादलङ्का सिद्धेः, अतोऽत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादि-ति ॥—महाविभाषयेति । नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः । महाविभाषया एका-र्थाभावस्य पाक्षिकत्वेन विवक्षिते यदा एकार्थाभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशा-र्थमिह वाग्रहणम् । ‘व्यपेक्षासामर्थ्यमेके’ इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथा ‘यत्रोत्सर्गपवादै महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्वं काय-स्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इना मुक्ते अण् न भवति किंतुमयत्र वाक्यमेवेति ॥—संख्या वंद्येन । वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् ॥—द्विमुनीति । पाणिनिकात्या-यनौ ॥—त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलिष्वेति त्रयो वंश्याः ॥ व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । यदा लन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥—त्रिमुनि व्याकरण-मिति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु ‘लक्षणेनाभिप्रती-’ इति सूत्रे आभिमुख्यप्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाह-रति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्विदाद्यनो ‘यमगोश्च’ इति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्तार्थोपसर्जनैकलविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाङ्गभाव इति कैयटोक्तमादत्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रा-गेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगा-

॥ नदीभिश्च ॥२१॥२०॥ नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् ॥ ॥ समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्विपुत्रम् । ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥२१॥२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि बाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । अन्मत्तगङ्गं नाम देशः । छोटित-गङ्गम् । ॥ समासान्तः ॥५१४॥६८॥ इत्यधिकृत्य । ॥ अव्ययीभावे शरदप्रभृतिभ्यः ॥५१४॥१०७॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासात्त्वोऽव्ययीभावे । शरद्ः समीपपशरदश्च । प्रतिविपाशश्च । शरद् । विपाश । अनश् । मनश् । उपानह । दिव् । हिमवत् । अनहुह । दिश । दश । विश । चेतश् । चतुर् । तद् । यद् । कियत् । (ग) जराया जरश्च । उपजरसम् । (ग) प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्या-दव्ययीभावः । परोक्षे छित्ति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यधि । समक्षम् । अन्वक्षम् । ॥ अनश्च ॥५१४॥१०८॥ अन्नन्तादव्ययीभावाद्ष्टच् स्यात् । ॥ नस्तद्धिते ॥६१४॥१४४॥ नान्तस्य भस्य टेर्लो-पः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥५१४॥१०९॥ अन्नन्तं यत्क्रीबं तदन्तादव्ययी-भावाद्ष्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्मम् । ॥ नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्यः ॥५१४॥११०॥ वा टच् स्यात् । उपन-

देव लुगभावोऽत्र बोध्य इति । एतच्च 'तृतीयासप्तम्योः' इति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—नदीभिश्च—। स्वरूपस्य संज्ञायाम् नेह प्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं लर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इति वक्ष्यमाणेन समासान्तोऽच् ॥ चकारेण संख्येत्यनुकुर्यत इत्याह—संख्येति । स्यादेतत्—पुरस्तादपवादस्यानेन 'पूर्वका-लैक-' इत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य 'नदीपौर्णमास्या-' इति टचः प्रसङ्गः समाहारे तु परत्वाद्भिगुरेव स्यादित्यत आह—समाहारे चायमिति । एवकारार्थधकारः । एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥—अन्यपदार्थे च—। संख्येति निवृत्तम् । नदीप्रहणमनुवर्तते । तदाह—सुबन्तं नदीभिः सहेति । अ-न्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी ॥—संज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यद् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्र-तीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ ॥ अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् स-मासान्तानाह—अव्ययी—। शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिप्रहणं कृतम् ॥—टच् स्यादिति । 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यतश्चजनुवर्तत इति भावः ॥—समासान्त इति । समासस्य समासाद्योत्तरप-दस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वात्, द्विपुरीत्यादौ तु 'ऋक्पूरुषः-' इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्-' इति व्रीत्वे 'द्विगोः' इति डी-प्तिष्यतीति बोध्यम् ॥—प्रतिविपाशमिति । 'लक्षणेनाभिप्रती-' इति समासः । 'विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम्' इत्य-मरः ॥ गणं पठति—शरदित्यादिना । अत्र ये भ्रयन्तास्तेषां 'भ्रयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरश्च' 'प्रतिपर-' इति च द्वयं गणसूत्रम् ॥—उपजरसमिति । जरायाः समीप इत्यर्थः ॥—यस्येति चेति । टच-स्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः ॥—प्रत्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः । अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती-' इति वा समासः ॥—अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह—विधानसामर्थ्यादिति ॥—समक्ष-मिति । अक्ष्णो योग्यम् ॥—अन्वक्षमिति । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः ॥—नस्तद्धिते । न इत्यनेन भस्येत्य-धिकृतं विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—नान्तस्य भस्येति । ननूपराजमित्यत्र 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम् 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपेनैव सिद्धेः । न चाव्ययत्वं टञ्चिशिष्टे पर्याप्तमिति बाध्यम् । अव्ययीभावसंज्ञाया उप-जीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात् ॥ अत्राहुः । भाष्ये लुङ्सुखस्वरोपचारेषु त्रिज्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्या-व्ययसंज्ञाविधानात् दोष इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत ॥—अध्यात्ममिति । आ-त्मनीत्यप्यात्मं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥—नपुंसकादन्य—। नपुंसकप्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं, नाव्ययीभावस्य अव्य-भिचारादित्याह—अन्नन्तं यत्क्रीबमिति । अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—तदन्तादिति ॥—उपचर्ममिति । टचि टिलोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च ॥—नदीपौर्ण—। इह स्वरूपस्यैव प्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याप्रहाय-

१. समाहारे चेति—तत्रैवेत्यर्थः । २. समासान्ता इति—अत्रत्यं समासपदं तत्संबन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरम् । एवमव्ययीभावादि-पदान्यपि तत्पराणि । अत एव बहुकुमारीको देश इत्यत्र 'गोखियोः' इति ह्रस्वो नेति । स्पष्टं चैवमादि शब्देन्दुशेखरे । ३. अर्शआद्य-चीति—धर्मपरात्परोक्षशब्दादिति भावः ।

दम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । ॥ श्रव्यः १५।४।१११। श्रवन्तादव्य-  
यीभावाद्गुप्ता । उपसमिधम् । उपसमिध् । ॥ गिरेश्च सेनकस्य १५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाद्गुप् वा स्यात् ।  
सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

### तत्पुरुषप्रकरणम् ।

॥ तत्पुरुषः । १२।१।२२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः । ॥ द्विगुश्च । १२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ।  
इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः  
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ॥ द्वितीया भितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । १२।१।२४। द्वितीयान्तं भितादि-  
प्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं भितः कृष्णभितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ ॥ गम्यादी-

भ्योः पृथग्रहणात् ॥—उपनदीति । टजभावे नपुंसकइत्थः । अत्र व्याचक्षते—‘वृत्तिग्रन्थमनुरुच्येदं विकल्पकथनम् । पर-  
मार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते । ‘बहुगण-’ इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमु-  
नादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विपादशब्दपाठाच्चेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं ‘नदीपौर्णमासी-’ इत्यत्र टच् पा-  
क्षिकत्वे संगच्छते, नियमार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेः । अत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य  
वृत्तिग्रन्थं कथञ्चित्समर्थितवानिति ॥—पूजार्थमिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम् । योगं विभज्य सं-  
ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य  
श्रव्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, ‘तद्वितार्थोत्तरपद-’ इति सूत्रमनुवर्त्य ‘तद्वितार्थ-’ इत्यत्र उक्तविधेः संख्यापूर्वं इति  
व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह—समासान्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तद्वाहरणम्—‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-’  
इत्यचि शङ्कलमिति बोध्यम् ॥—पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ ‘राजाहःसखिभ्यः-’ इति टच् समासस्यैवायमन्ताव-  
यव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीलाभावः समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि  
पात्रादित्वाच्चेति बोध्यम् ॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स काचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः ॥ अत्र केचित् पात्रा-  
दित्वाकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥—द्वितीया भितातीत—। भितादीनां  
गतिविशेषवाचित्वात् ‘गत्यर्थकर्मक-’ इति कर्तरि क्तः ॥ ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इत्याशयेनाह—द्वितीयान्तमि-  
ति ॥—भितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् भितादयस्तद-  
दितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं ‘खद्वा क्षेपे’ ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ इत्यादावप्युष्मम् । न हि खद्वेयस्य  
द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्—द्वितीयान्तस्य भितप्रकृतिसुबन्तेन समासे काष्ठभितेत्यो न  
सिच्येत् । भितशब्दादपि ततः सुपि काष्ठं भिता काष्ठभितेति समासे भिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः ‘क्षीभ्यो ङक्’  
इति ङकि काष्ठभितेय इति स्यात् । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु भितान्तस्य टाबन्त-  
त्वाद्विष्टं सिध्यतीति चेत् । मैवम् । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठभितेत्यस्य निर्बाधत्वात् । न च कदाचित्  
भिताशब्दादपि ङक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ भिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् । अजहत्स्वार्थाया-  
मपि न दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्ते-  
रिति दिक् ॥—कृष्णं भित इति । ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधः ॥—कृष्णभित इति । ‘प्रथमानिर्दिष्टम्-’ इति द्वि-  
तीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह भितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके ‘प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्’ इत्युक्त-  
मिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात्  
‘सुप्सुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘सुप्सुपा’ इति  
समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं भितः राहः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिच्येरमिति चेत् । अत्राहुः ।  
पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि ‘प्राक्कारात्समासः’ इत्यनन्तरं ‘प्र-  
थमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्-’, ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा  
सिच्येत्येव विभक्त्यर्थोदिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स  
समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीति । ननु  
‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत् । अत्र के-

नामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं दुधुधुः अन्नदुधुधुः । ॥ स्वयं केन । २।१।२५। द्वितीयेति न संबध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । ॥ खट्वा क्षेपे । २।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वाखट्वा जात्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि बाक्येन निन्दा गम्यते । ॥ सामि । २।१।२७। सामिकृतम् । ॥ कालाः । २।१।२८। केनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपञ्चनम् । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । ॥ अत्यन्तसंयोगे च । २।१।२९। काला इत्येव । अकान्तार्थं वचनम् । सुहृत् सुखं सुहृत्सुखम् । ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा काणः । ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्ररुक्षैः । २।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ।

चित् । उक्तीरलैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां 'प्रथमानिर्दिष्टम्-' इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा 'सुप्सुपा' इति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा 'सिन्धिलसमासयोः' इति वार्तिके 'नित्यग्रहणेन नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यासामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् ॥ ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः, स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि कान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण । मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् ॥—दुःखातीत इति । अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः । अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्युद्धानि । कूपपतितः । यद्यपि 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः-' इति विकल्पितेऽङ्गात् 'यस्य विभाषा' इतीप्तिषेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादिङित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य 'पत गतौ च' इत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसमतत्वात् । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । अत्यासो ह्यतिमक्रमः । सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः, आदिकर्मणि क्तो वात्राभ्युपेयः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः ॥—गम्यादीनामिति । गम्यादयश्च प्रयोगतो ह्येयाः ॥—ग्रामगमीति । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले । 'अकेनोः-' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥—अयोग्यत्वादिति । स्वमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥—स्वायंकृतिरिति । असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः ॥—खट्वाखट्वा इति । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वाखट्वा । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाहोऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । खट्वायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धा-नुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वाखट्वा इत्युच्यते । अत एवाह—नित्येति ॥—सामि । सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः ॥—कालाः । बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । कालवाचिनो द्वितीयान्ताः कान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्तु केनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—अनत्यन्तेति ॥—मासप्रमित इति । 'माह माने' । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपञ्चनेन नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥—मुहूर्तमिति । मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाच्चनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥—तृतीया तत्कृता—॥—लुप्तेति । सौत्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् । तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे—तृतीयान्तार्थेत्यादिना ॥—अर्थशब्देन चेति । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो ब्रवीमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाठवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'अस्त्वे निविशतेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटलादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥—शङ्कुलया खण्ड इति । करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदने' इत्यस्माद्भावे घमि व्युत्पादितः खण्डशब्दः किर्यारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मलर्यलक्षणया तद्वति ब्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति ॥—धान्येनेति । करणे तृतीया । अर्ध्यते इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् ॥ अर्थनमर्थः अभिलाषो वा । भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य खण्डत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता-' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति खण्डलाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥—तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे कृता-' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—अक्षणेति । न ह्यक्षणा काणत्वं कृतं किं तु कर्माक्षिणैवेति भावः ॥ तृतीया त्विह 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन ॥—काण इति । 'कण निमीलने' इत्यस्माद्धञ् । गुणवचनत्वं तूक्तीरला खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसंबन्ध-दध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥—पूर्वसदृश—इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थः-' इति तृतीया । अन्यैर्योगे स्वत एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति



मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोऽन्तर्गताः कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारशुद्धः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गसंस्थावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ मासेनावरो मासावरः । ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । ॥ १२।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरिघातः । नक्षत्रिभिर्नो नक्षत्रभिः ॥ (५) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नक्षत्रिभिः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेवा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ १२।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तुणम् । काकपेया मदी । ॥ अग्नेन व्यञ्जनम् ॥ १२।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमग्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसंस्कृत्याद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ १२।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । ॥ १२।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्ध्रनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुलप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति लब्धे ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥—ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वोदिभिः । समासदशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः ॥—मिश्रं चेति । ‘पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः’ इति सूत्रार्थः ॥—अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थेयैव सिद्धत्वादित्दं सुलजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । ‘सप्तदशावराः सत्रमासीरन्’ इति श्रुतौ ‘अव्यक्तानुकरणाद्वयजवरार्थात्’ इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥—कर्तृकरणे—समाहारद्वन्द्वात्समीत्याशयेनाह—कर्तरि करणे चेति । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमादिवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥—सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित् विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः ॥ समासाभावं प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि प्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्युपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ ‘युप मन्दायां गतौ’ हेतुमणिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् । ‘अमूर्धमस्तकात्—’ इत्यञ्क ॥ कर्तृलकरणल्योः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, ‘युपा’ इत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—कृता किमिति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकतद्वितान्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—काष्ठैरिति ॥—कृत्यैरधिकार्थ—पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽर्थं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥—काकपेयेति । ‘शक्ति लिङ् च’ इति शक्त्यर्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥—चातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेतुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेतुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा ॥—अग्नेन—‘भिस्सा व्री भक्षमन्धोऽन्नमोदनोऽग्नी’ इत्यमरः ॥ व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह—संस्कारकेत्यादि ॥—भक्ष्येण—स्वरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । स्वरं कठिनं विशदं विविकावयवं स्वाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अन्नभक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भावः ॥—गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । प्रत्ययवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायप्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥—चतुर्थी तदर्थार्थ—तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥—बलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे ‘चतुर्थी चाशिषि—’ इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ ‘ननु चतुर्थी चाशिषि’ इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षि-

१ अवरस्येति—एतच्च व्यवस्थाविषयावधारणम् । किंच भाष्यमते ऊनार्थेत्यर्थग्रहणस्य तृतीयेति सूत्रे प्रत्याख्यानान्न सूत्रेण सिद्धिरिति । २ कृद्ग्रहणे इति—गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तदिशिष्टस्यैव ग्रहणम्, अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्य ग्रहणम् इति परिभाषेन्दुशेखरे । ३ अर्थवादेति—आरोपितोऽर्थ इत्यर्थः । ४ उपसंस्कृत्याद्वारेति—तां विना दध्नाः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूयः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं प्रयः । सूतवशिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २।१।३७। चोराज्यं चोरभयम् ॥ ॥ भयभीतमीतिभीमिरिति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तै-  
रल्पशः । २।१।३८। एतैः सहाकर्षं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्ग-  
पतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः । ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन । २।१।३९।  
स्तोकांशुक्तः । अल्पांशुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।  
पञ्चम्याः । स्तोकादिभ्य इत्यलुङ् । ॥ षष्ठी । २।२।८। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ॥ याजकादिभिश्च । २।२।९।  
पुमिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तुजकाम्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ ॥ गुणात्तरेण-  
तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ तरबन्तं यदुणवाचि तेन सह समासस्तरप्रत्ययलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च  
निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ ॥ कृद्योगा षष्ठी समस्यत  
इति वाच्यम् ॥ इध्मस्य ब्रध्नः इध्मब्रध्नः । ॥ न निर्धारणे । २।२।१०। निर्धारणे वा षष्ठी सा न सम-  
स्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ ॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ ॥ पूरण-

तप्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि  
समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्तिकात् 'चतुर्थी तदर्थी-' इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां  
समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति हितसुखप्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥—यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एव-  
मप्रेऽपि यथासंभवमूह्यम् ॥—अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेवं रन्धनाय स्थालीयत्राणि षष्ठीस-  
मासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च खरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्थी-' इति पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्ट्यमाणत्वात् ॥ अत्राहुः । 'संबन्धलतादर्थ्यलकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः ।  
अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । न माषाणामश्रीयात्, दाशरथ्ये मैथिलीत्यादिप्रयोगा अपि इत्यमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः ।  
एवं च 'पूर्वसदृश-' इति सूत्रे सदृशप्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैल-  
क्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति ॥—अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भा-  
वः ॥—विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवलिङ्गम्-' इति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्या-  
दिति भावः ॥—पञ्चमी भयेन । भयेति स्वरूपप्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात्, 'भयभीत-' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन  
वृकात्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि 'भोगोपरतो प्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । आत्राहुः । बहुलप्रहणात्  
क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । 'सुप्सुपा' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥—अपेतापोढ—  
पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययप्रहणात्तदन्तप्रहणम् ॥ अल्पश इत्यत्र 'बहुल्यार्थच्छस्कारकात्-' इति शस् । यद्यपि 'बहुल्यार्थान्मज्ज-  
लामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य क-  
र्मलतादभिधायित्वात्पक्षेऽप्यस्य, तदेतदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥—स्तोकांशुक्त इत्यादि । 'करणे च स्तो-  
काल्प-' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः-' इत्यनेन ॥—राजपुरुष इति । राजन् अस् पुरुष सु  
इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्चयन्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदलान्न लोपः ॥—याजकादिभिश्च । याजक ।  
पूजक । परिचारक । परिवेषक । ज्ञातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् ॥  
—गुणात्तरेणेति । एतच्च वार्तिकं 'सर्वं गुणात्तरेण्ये' इत्यत्र पठितम् ॥—कृद्योगा षष्ठीति । 'कृतृकर्मणोः कृति' इति  
कृत्यनियोगेन कृत्यैत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना-' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्वाधनायारब्धव्यम् । तस्यै-  
वानारभ्यत्वमनुपर्वं वक्ष्यामः ॥—इध्मब्रध्न इति । वृथ्यते छिद्यतेऽनेनेति ब्रध्नः कुठाराविः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति  
कर्मवचनान्तस्यानेन समासः ॥—नृणामिति । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि  
षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ  
कथं पुरुषोत्तम इति । यस्माभिर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतन्नित्यसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति  
'द्विवचनविभज्योप-' इति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं  
'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् । खरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे  
तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासं-  
गतिप्रसङ्गात् । तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥—प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपद-

१ नित्यसमास इति—अयं चानुवादः, नित्यसमासस्तु चातुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसङ्गे सिद्ध एव ।  
२ गुणात्तरेणेति—इदं च सर्वशब्दविषयकमेव ।

गुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २।२।११। पूरणाद्यैः सदादिभिश्च षष्ठी न संमल्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य काण्वर्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तद्विशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमाम्बुमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थोऽस्त्युत्पत्त्याः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन ।

विधाना । 'षष्ठी शेषे' इति विहायान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः । धातुकारक-विशेषं गृहीत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वेनेनैव गतार्थत्वात् 'न निर्धारणे' इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तथा मा बाधेति प्रतिप्रसूयते इत्यन्यदेतत् । एवं 'स्वामीश्वराधिपति-' इत्यादिष्वपि । तेन गृह-स्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न माषाणामश्रीयात्' इत्यादाविव 'षष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक्' इति । तथा च लुक्ः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः । ततश्च 'प्रतिपदविधाना-' इति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते 'कृद्योगा षष्ठी-' इति वचनमपि मास्तु । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठी विधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् 'षष्ठी' इत्यनेनैव समाससिद्धेः ॥—सर्पिणो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥—पूरणगुण—। अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह—पूरणाद्यैरिति । अत्र प्राचोक्तम् 'एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते' इति । तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह—सदादिभिश्चेति ॥—षष्ठी इति । षष्ठां पूरणः षष्ठः । 'तस्य पूरणे षट्' 'षट्कृतिकृतिपयचतुरां शुक्' ॥ कथं तर्हि 'तान्युच्छषष्ठाङ्कितसैकतानि' इति । प्रमाद एवायमित्येके ॥ उच्छेषु षष्ठः उच्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम् ॥—गुण इति । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न लवेऽल्लक्षणः, अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । 'श्लोकाशतयोजनशतयोः' इति वार्तिके निर्देशात् ॥—काकस्य काण्वर्यं । ब्राह्मणस्य शुक्ल इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनव्यव्याची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्ल इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह—यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समसो षक्तव्यः' इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम ॥ ननु 'पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तत्स्थगुणवचन इति चेत् । न । पिनष्टि इति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः, मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगदर्शनात् । किंतु चन्दनत्वादजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि 'बलाकायाः शौक्ल्यं' 'केशस्य नैत्यम्' इत्यादावितिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नमप्यत्र शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसमानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचिलम् इत्यर्थ इति ॥—फलानामिति । करणस्य शेषलविवक्षायां षष्ठी ॥—स्वरे विशेष इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'थाथ-' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तु-पिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति 'पितृनताप्सीत्सममंस्त बन्धून्' इति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि को नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥ द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्मिति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—किंकर इत्यर्थ इति ॥—ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥—कृदव्ययमेवेति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्-' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥—इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुक्त । 'यत्कृतेऽरीभिर्गृहीतः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्णं लया विना' इति ॥—रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपरि' इत्यादाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥—तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥—स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः ॥—स्वरे भेद इति । कृतुत्तरपदप्र-

१ पूरणाद्यैरिति—अत्र पूरणार्थत्वेन 'पूरणात्स्वार्थे सीयादन्' इति अन्नन्तस्यापि ग्रहणम्, व्याख्यानात् । २ गुणेनेति—पूरणेनेत्यपि बोध्यम्, तेन उच्छषष्ठः इत्यादि सिद्धम् । अत्र मानं तु लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्देशः ।

तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणाच्च । गोर्धेनोरित्यादिषु षोडशवृत्तीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरि-  
तार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ॥ केन च पूजयाम् ॥ २।२।१२ ॥ मतिबुद्धीति  
सूत्रेण विहितो यः क्लृप्तवन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन  
सह तृतीयासमासः । ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ २।२।१३ ॥ केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ।  
॥ कर्मणि च ॥ २।२।१४ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ॥ तृज-  
काभ्यां कर्तरि ॥ २।२।१५ ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठी न समासः । अपां जहा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाषकः ।  
कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वासमासः । भूमतां । कथं तर्हि घटानां  
निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समासः इति कैयटः । ॥ कर्तरि च ॥ २।२।१६ ॥ कर्तरि षष्ठ्या  
अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । ॥ नित्यं-

कृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥—सो-  
ऽप्यनेनेति । षष्ठीसमासेन 'षोडशवृत्ति' इति समासो वारितः । सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुण-' इत्यनेन वार्यत इत्य-  
र्थः ॥—केन च पूजयाम् । सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणव्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति ॥—राज्ञामिति । 'क्लृप्त-  
च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी ॥—भूत इति । न च तत्कौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्लृप्तं वर्तमानकालो भूतकालतां  
बाधत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिक्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते'  
इत्यत्र हि भूते ऋते, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्लृप्तं च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न  
स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयक-  
ज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन 'क-  
लहं स राममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥—अधिकरणवा-  
चिना च । वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥—इदमेषामिति । 'कोऽधिकरणे च-' इति क्तः ।  
'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥ 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किं-  
वृत्तं यदुक्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणकान्तेन कथमिह समास इति चेत् । मैवम् । नाय-  
मधिकरणे क्तः, किं तु 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥—कर्मणि च । केनेति नानुवर्तते,  
'केन च पूजयाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी लनुवर्तते, किंतु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां  
जहा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्मव्रध्वनः' इत्यादौ समाससिद्धये व-  
चनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् ।  
ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थे चशब्दोऽयम् । तदाह—कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य  
या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिसुखेन निषेधसुखेन वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् ॥—गवां  
दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचक्षुः । शब्दा-  
नामितीयं षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः-' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ-' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादा-  
नात् । 'कृतवर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादानं एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्वर्यो  
गवां दोह इत्यत्र हि आश्वर्यं प्रतिपाद्यम्, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न लन्यथा ।  
अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्टोपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनं, न लर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं,  
न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ-' इति  
सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभ-  
वात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥—तृजकाभ्याम्—। इह  
'कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्याम्' इति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजक-  
योरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः ध्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्,  
तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह—इक्षुभक्षिकेति । 'पर्यायाहर्णां-' इति भावे ण्वुच् । कर्मणि षष्ठ्या समासः ॥  
ननु वज्रस्य भर्तृत्यादाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यकभावादित्याशङ्क्याह—पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति ।  
यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु  
यौगिकयेति भावः ॥—शेषषष्ठ्येति । न्यासकारस्तु तृन्मन्तमेतत् । 'न लोका-' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्याम्-' इति  
वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु—'जनिकर्तुः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशादनित्योऽयं समासनि-  
षेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥—नेह तृजिति । न चोत्तरार्थं शङ्क्यम् । तृच्

क्रीडाजीविकयोः । २।२।१७। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दन्तकेलकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाम्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ॐ पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१८। अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते एक-  
त्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं  
नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् ।  
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वहैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्य-  
रात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ॐ अर्धं नपुंसकम् २।२।२१। समांशवाच्यध्वशब्दो  
नित्यं छीबे स प्राग्वत् ॥ ॐ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः ।  
तेन पञ्चसद्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिपल्याः अर्धपिप्पली । छीबे किम् । प्रामार्धः । द्रव्यैक्य एव अर्धं पिप्पली-

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनस्तु 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किम् । रम-  
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥—भावे ण्वुलिति । भजनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि  
षष्ठी ॥ 'भावे' इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम् ।  
'उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ॥—पूर्वापर—। एकदेशश-  
ब्दोऽवयवे कृढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मलर्थीयः । 'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मलर्थीयः' इति  
निषेधस्य रुद्धेऽप्यप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठक् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह—अवयवधने-  
ति । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् 'समुदाये हि वृत्ताः श-  
ब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत आह—षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्ठप्रयोगनिवृ-  
त्तये सूत्रमिति भावः ॥—पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारात्-' इति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्या-  
ख्यानेन संप्रत्ययिगृह्यतिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमाग्नेडितम्' इति लिङ्गात् 'अवयव-  
वाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी न' इत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥—पूर्वं नाभेरिति । नाभेर्यः पूर्वो भागः, स काय-  
स्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशीति नाभ्या सह स-  
मासो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नाभेः' इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥ पूर्वश्छात्रा-  
णामिति । नासौ निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छा-  
त्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावाच्च समासः ॥—सर्वोऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥—ज्ञापकादिति ।  
अन्यथा अहस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ॥—मध्याह्न इति । 'राजाहःसखिभ्यः-' इति टक् । 'अहोहः-' इत्याहोदेशः ॥  
अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति, तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाभ्रयणं  
युक्तमेवेति बोध्यम् ॥—इत्याहुरिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्या-  
सार्वत्रिकत्वात् ॥—अर्धं नपुंसकम् । खण्डवाच्यध्वशब्दो न नित्यनपुंसकः । प्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची  
तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा-' इति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये 'अर्धम्' इति योगविभागेन निर्देशान्नपुंस-  
कत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे—नित्यं छीबे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः स इत्यर्थः ॥—प्रा-  
ग्वदिति । एकलविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचक्षुः—'अर्धम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे  
नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम् । 'तेन तस्येदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्धपि-  
प्पलीत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अषष्ठ्य-  
न्तवचनमिति । तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वाच्च दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति  
न सिध्येत् उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीपोऽप्रवृत्तेरत आह—एकदेशिस-  
मासविषयकोऽयमिति । 'पञ्चखट्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अषष्ठ्यन्त' इत्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः ॥ अर्धपि-  
प्पलीति । परवलिङ्गत्वात् स्त्रीलम् ॥—अर्धं पिप्पलीनामिति । सतिसमासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात् । परव-  
लिङ्गमिति लिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ 'अर्धपिप्पल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्धानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहे  
असाधुभेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव, अर्धं पिप्पल्या अर्धं पिप्पली अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना  
किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवलिङ्गम्' इत्यत्र भाष्ये प्रत्या-  
ख्यातम् । तथापि । अर्धपिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धम् । 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् । समप्र-  
विभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः । 'अर्धाहारः' 'अर्धोक्तम्' 'अर्धविलोकितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं  
बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुक्त—'प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य'

नाम् । ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् । ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीते तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ॥ कालाः परिमाणिना । २।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ग्रहजातः । द्वयोरङ्गोः समाहारो ग्रहः । ग्रहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ ॐ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहुनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स ग्रहजातः । अङ्गोऽङ्ग इति वक्ष्यमाणोऽङ्गादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः । ॥ सप्तमी शौण्डैः । २।२।६। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः । ॥ सिद्धशुष्कपक्षबन्धश्च । २।२।७। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपकः । चक्रबन्धः । ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २।२।८।

इति ॥—द्वितीयतृतीय—। ‘षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः’ इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं बाधित्वेति ॥—प्राप्तजीविक इति । ‘गोत्रियोः—’ इत्युपसर्जनह्रस्वः । ‘द्विगुप्राप्तापन्ना—’ इति वक्ष्यमाणेन परवह्निनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य ‘जातिकालमुखादिभ्यः’ इति परनिपातापत्तेरिति ॥ ‘प्राप्तापन्ने च’ इति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रस्थेयानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ च अलं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्त्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राप्तः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति ॥—प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाच्छिन्नविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥—कालाः परिमाणिना । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी, तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति ॥—काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥—मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु ह्रस्वितत्वादिर्कं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमापि परिच्छिनत्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं योतयितुं ‘यस्य सः’ इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु ‘जातस्य मासः’ इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सुत्रारम्भावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचित इति किमनेन ‘जातस्य यस्य सः’ इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः—‘मासजातो मृतः’ इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे ‘यस्य सः’ इति स्वीक्रियत इति ॥—मासजात इति । यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति ‘जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा बाध्या’ इति वचनात् । न च स्वरे विशेषः । ‘वा जाते’ इत्यन्तोदात्तत्वापि सिद्धे, तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवस्थारम्भणीयमिति दिक् ॥—उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ‘सुप्सुपा’ इत्येकलस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् ‘सुप्सुपा’ इत्येकलं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥—अङ्गादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः ‘तद्धितार्थ’ इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः ॥—पूर्वत्रेति । ग्रहजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥—सप्तमीशौण्डैः । बहुवचननिर्देशाद्ग्रणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—शौण्डादिभिरिति ॥—अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रियैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥—अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य लव्ययीभाव एव ॥ अधिहरीति यथा ॥—ख इति । नित्यमिति शेषः । ‘विभाषाभ्यः’ इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । मध्ये इत्यर्थः । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्वनान्तर्वसति । यस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य तु ‘विभक्त्यर्थे’ इति नित्यमव्ययीभावः । ‘प्रनिरन्तःशर—’ इति णत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वे-

१ उत्तरपदेनेति—इदं वार्तिकमेतत्सुत्रविषयकमेव । तथैव भाष्यकृतोदाहरणात् । २ सांकाश्यसिद्ध इति—संकाशेन निर्वातिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । सांकाश्ये नगरे सिद्धो ज्ञात इत्यर्थो वा ।

ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाक इत्यर्थः । ॥ कृत्ये-  
 ऋणे । २।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः । मासेदेयं ऋणम् । पूर्वोद्देश्यं साम । ॥ सं-  
 ज्ञायाम् । २।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमादित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः ।  
 वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् । ॥ केनाहोरात्रावयवाः । २।१।४५। अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः  
 कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अङ्गि इष्टम् । ॥ तत्र । २।१।४६। त-  
 त्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् । ॥ क्षेपे । २।१।४७। सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अ-  
 वतसेनकुलस्थितं त एतत् । ॥ पात्रेसमितादयश्च । २।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये  
 एव संगताः नतु कार्ये । गेहेश्वरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकत-  
 या प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २।१।४९।  
 विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पू-  
 र्वं ज्ञातः पश्चादनुल्लिखितः ज्ञातानुल्लिखितः । एकनाथः । सर्वयायिकाः । जरज्ञेयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः ।  
 केवलवैयाकरणाः । ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २।१।५०। समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-  
 मेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामक्षामी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । ॥ तद्धितार्थोत्तर-  
 पदसमाहारे च । २।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां

पि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वा अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनप्र-  
 हणसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च मध्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्ड ।  
 धूर्त । कितव । व्याज । प्रवीण । संवीत । अन्तर । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । श्रुत् ॥—**कृत्यैः**—  
 कृत्यप्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । ‘अल्पशः’ इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति—**मासेदेयमिति** ।  
 ‘तत्पुरुषे कृति-’ इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ॥—**नियोगोपलक्षणार्थमिति** । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणा-  
 र्थमित्यर्थः ॥—**नित्यसमासोऽयमिति** । अत एव ‘पुरुषेषूतमः’ इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम ॥—**अवतत इति** ।  
 नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि कान्त इति  
 तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । ‘तत्पुरुषे कृति-’ इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितलप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥—  
**पात्रेसमितादयश्च** ।—**पात्रेसमिता इति** । संपूर्णादिणः क्तः ॥—**गेहेनर्दीति** । ‘नर्द शब्दे’ इत्यस्मात् ‘सुप्यजातौ-’  
 इति णिनिः ॥—**घटकतया प्रवेशो नेति** । ‘परमाः पात्रेसमिताः’ इति वाक्यमेव भवति । न तु ‘सन्महत्-’ इत्यादिना  
 समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु ‘केवलाः पात्रेसमिताः’ इति वाक्यमेव, न तु पूर्वका-  
 लैक-’ इत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥—**पूर्वकालैक**—। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु षष्ठी स्वरूपग्रहणम् । पूर्व-  
 त्वस्य ससंबन्धकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति—**ज्ञातानुल्लिखित इति** । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पात्राचकपा-  
 ठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥—**याज्ञिक इत्यादि** । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । ‘कतृक्यादि-’ इति ठक् । एवं  
 नैयायिकाः । ‘जीर्णतेरतृन्’ इति भूतेर्येऽतृन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते वि-  
 दन्ति वा मीमांसकाः ‘क्रमादिभ्यो वुन्’ ॥—**नवपाठका इति** । पठन्तीति पाठकाः । ‘ष्वलृत्चौ-’ इति ष्वल् । संख्या-  
 वाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते ‘दिक्संख्ये संज्ञायाम्’ इति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्यम् । षष्ठी-  
 समासोऽपि इह न भवति । ‘पूरणगुण-’ इति निषेधात् ॥—**दिक्संख्ये संज्ञायाम्** ॥—**नियमार्थमिति** । ‘तत्पुरुषे  
 संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्यते’ इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिध्यति ॥ कथं तर्हि ‘त्रिलोकनाथः पितृसम-  
 गोचरः’ इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञालात् । न च समाहारे द्विगुः । ‘द्विगोः’ इति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रा-  
 दित्वं कल्प्यम्, ‘यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्’ इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च ‘उत्तरपदे’ इति समासः ‘त्रिपदत-  
 त्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । व्यवयवो लोकत्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वात् उत्तर-  
 पदलोपः’ इति ॥—**पञ्चब्राह्मणा इति** । यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्रा-  
 ह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥—**तद्धितार्थो**—। असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विच्यत इत्याशयेनाह—  
**तद्धितार्थे विषये इत्यादि** । यदि तु ‘तद्धितार्थे वाच्ये’ इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् ।  
 तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौर-  
 वमिति भावः ॥ ‘तद्धिते परे’ इति तु न व्याख्येयमेव । ‘तद्धिते परतः समासः’ समासे कृते ‘दिक्पूर्वपदात्’ इत्यादिना  
 तद्धितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥—**समाहारे च वाच्ये इति** । तेन पञ्चगवभित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समू-  
 हार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा तत्र ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टञ्ज स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् प्रवृत्ते-

शाखायां भवः पौर्वशाखः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां न इति नः ॥ ॐ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाषः ॥  
 आपरशाखः । पूर्वा शाखा प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शाखाशब्दे  
 आकार उदात्तः । पूर्वशाखाप्रियाः । विष्णु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थः । षष्णां मातृणामपत्यं पाष्मा-  
 तुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववात्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ ॐ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-  
 मासवचनम् ॥ ॥ गोरतद्धितलुकि । ५।४।९२। गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ।  
 ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः । २।१।५२। तद्धितार्थेऽत्रोक्तविविधः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । ॥ द्विगुरेकवचनम् । २।४।१।  
 द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । ॥ कुत्सितानि

रिति भावः ॥—सर्वनाम्न इति । एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्वयि ॥ यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः,  
 तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थे 'सर्वनाम्न-' इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः ॥—वृत्ति-  
 मात्रे इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः—आकार उदात्त इति । असति त्वत्रान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्र-  
 कृतिस्त्रेण पूर्वशब्दस्यानुदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ॥—षाण्मातुर इति । 'मातुर्त्संख्यासंभ्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः ।  
 'अनपत्ये' इत्युक्ते 'द्विगोर्लुक्-' इति लुक् न ॥—विकल्पे प्राप्ते इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्त-  
 जभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति  
 प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोर-  
 प्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् । द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च दृष्य प्रिये अस्य वागृषदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः ।  
 इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्-' इति समासान्तश्च जपि नित्य एव ॥—गोर-  
 तद्धित- । 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तते, तच्च, तदाह—गोन्तादित्यादि । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्त-  
 त्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माद्विजित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह—समासान्त इति ।  
 अयं भावः । 'समासान्ताः' इत्यधिकारादृच् समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तद-  
 न्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥  
 —न तु तद्धितलुकीति । लुग्विषय इत्यर्थो, न तु तद्धितलुकि सतीति । समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् अतद्धितलुकीति  
 किम् । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य ठक्ः 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुक् ॥—संख्यापूर्वो द्विगुः ॥—अ-  
 त्रोक्त इति । अयं भावः । पूर्वसूत्रविषयैवेयं संज्ञा । 'अनन्तरस्यैव-' इति न्यायात् । एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम् । अ-  
 न्यथा 'दिक्स्थले संज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु' इत्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल-' इत्यादिना  
 पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण न भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, 'सप्तर्षयस्तपसे ये निषेदुः' । 'सप्तर्ष-  
 षीणां सुकृताय लोक' इत्यादि ॥—त्रिविधः संख्यापूर्व इति । 'तद्धितार्थे' विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च  
 वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः सः' इत्यर्थः ॥ तद्धितार्थे यथा । पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' इति  
 लुक् । उत्तरपदे यथा । पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तश्च । समाहारे पञ्चमूली । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥  
 —द्विगुरेकवचनम् । वक्षीति वचनम्, बाहुलकात्कर्तरी ल्युट् । 'सामान्ये नपुंसकम्' । द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको  
 भवतीत्यर्थः ॥ न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह—एकवत्स्या-  
 दिति । समाहारे इति तत्पसंख्यानाल्लभ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः ॥ समाहारे किम् । तद्धितार्थं मा  
 भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र तु प्रथमद्विग्व-  
 र्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्वहिरङ्गत्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे ।  
 यदा 'तद्धितार्थ-' इति सूत्रे 'समाहारे' इति 'कर्मसाधनः' तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन  
 एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमे-  
 कत्वमिति नास्य प्रयोजनम् । न च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम् । समुदायवा-  
 चकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्धितार्थ-' इति सूत्रे समाहार इति भावे  
 षण् न कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थोऽभ्युपगमे सामाहियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न  
 च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्राभैवमिति वाच्यम् । पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समा-  
 हृतास्त्रित्वेन विग्रहसंभवेन नियतविभक्तिलाभावात् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वाभावे 'गोस्त्रियोः-' इति  
 ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आबन्तो वा' इति स्त्रीलपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणो ङीप् स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्ति-  
 लादुपसर्जनत्वमव्याहृतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा च पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति  
 दिक् ॥—स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥—कुत्सितानि— । 'कुत्सा अवक्षेपणे' कर्मणि



कुत्सनैः । १२।१।५३। कुत्समानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणस्सूचिः । मीमांसकदुर्दुष्टः ।  
 ॥ पापाणके कुत्सितैः । १२।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः । ॥ उपमानानि सामा-  
 न्यवचनैः । १२।१।५५। घन इव इयामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे  
 इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । १२।१।५६। उपमेयं  
 व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषो व्याघ्रः । नृसोमः ।  
 व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । १२।१।५७।  
 भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलमग्रहाणात्कविशित्यम् । कृष्ण-  
 सर्पः । कचिन्न । रामो जामदग्नयः । ॥ पूर्वोपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमधीराश्च । १२।१।५८। पूर्व-

क्तः । स च 'मतिबुद्धि-' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह—कुत्समानानीति ।  
 तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः ॥—वैयाकरणस्सूचिरिति । सूचयते: 'अव  
 इ:' । यः पृष्ठः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात् एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम् ।  
 वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥—दुर्दुष्ट इति । 'दुल उरक्षेपे' दुर्पूर्वः ।  
 औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति गेर्लुक् । रल्योरेकलस्मरणाल्लस्य रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सू-  
 त्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात् । तेनेह न—नैयायिको दुराचारः ॥—पापाणके—। एतौ कुत्सना-  
 भिधायिनौ । 'कुपूयकुत्सितावयखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्, तस्मात्पू-  
 र्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—पूर्वसूत्रापवाद इति ॥—उपमानानि—। उपमीयते येन तदुपमानम् ।  
 उपपूर्वान्माहः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माह सादृश्यवाचके परिच्छेदे रुढः । येन वस्तुन्तरं सादृश्येन परि-  
 च्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः साद-  
 र्श्येन गवयं परिच्छिनत्ति ॥—सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादिलात्कार्यं ध्यम् । उपमानो-  
 पमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनमग्रहाणभ्यते । सामान्य-  
 मुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च  
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥—लाक्षणिकमिति । अत एव सामाना-  
 धिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थितस्यामलचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते सं-  
 निधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥—पूर्वनिपातेति । अन्यथा-  
 ऽनियमः स्यात् खजकुञ्जवदिति भावः ॥ किं च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यै-  
 वोपमानमग्रहेण मग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तते इति सिद्धान्तः ॥—  
 उपमितम्—। उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमान-  
 भूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥—पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः  
 सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि 'भाष्याब्धिः क्वातिग-  
 म्भीरः' इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः । अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न  
 विवक्षितं, किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समास इति मनोरमायां स्थि-  
 तम् ॥—विशेषणम्—। विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणलविवक्षायां ल्युट्, तदाह—भेदकमिति । व्यावर्तकमि-  
 त्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः ससंबन्धकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोरुपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च  
 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह—समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारकयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोरेत्र  
 परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् । नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति, न तु  
 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् ॥ कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्क-  
 विद्या, व्याकरणशास्त्रं, भोजराजः, इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादा-  
 विव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशे-  
 ष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोश्चानियम एव । ख-  
 जकुञ्जः कुञ्जखजः । पाचकपाठकः पाठकपाचकः । खजपाचकः पाचकखज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा ।

१ उपमितमिति—इदं सूत्रमुभयोः समानलिङ्गत्वं एव प्रवर्तते । भाष्याब्धिरित्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।  
 २ पूर्वोपरैति—बहुलमग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेतेषां न समासः, इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च अपरा-  
 ध्यापक इति उदाहरणं चिन्त्यम् ।

निपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैशाकरणः । अपराध्यापकः ॥ ॐ अपरस्यार्धे पञ्चभावो वक्तव्यः ॥ अपरश्चासावर्धश्च पञ्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वात्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाज्जिव्यति । ॥ श्रेण्यादयः कृताविभिः । २।१।५९। ॐ श्रेण्यादिषु कथ्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ अश्रेयणः श्रेयणः कृताः श्रेणी-कृताः । ॥ केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २।१।६०। नञ्विशिष्टेन कान्तेनानञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ ॐ शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २।१।६१। सद्देशः । वक्ष्यमाणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कटुकृत इत्यर्थः । ॥ धृन्वारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २।१।६२। गोहृन्वारकः ॥ व्याघ्रदेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थे वचनम् । ॥ कतरकतमौ जातिपरिग्रहे । २।१।६३। कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहति जातित्वम् । ॥ किं क्षेपे । २।१।६४। कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति । ॥ पोढायुषतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । २।१।६५। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । २।२।४२। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊढभावो यस्मिन्स्थाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्रासः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौम्यभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इमपोढा । पोढा स्त्री पुंसलक्षणा । इभयुषतिः । अग्निस्तोकः । उदधित्कतिपयम् । गृष्टिः

अप्रधानं लुपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्रधान्यं स्पष्टमेवेति ॥—अपरस्यार्धे इति । एतच्च 'पञ्चात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥—बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥—श्रेण्यादयः—। आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । 'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यात् । श्रेणी, एक, पूरा, कुन्द, शशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, मित, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह—अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ॥ च्यन्तानां तु 'कुमति-' इति नित्यसमासः, परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'च्यौ च' इति दीर्घः ॥—केन—। विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टाङ्गिशितम् । 'क्लिष्टः क्लान्निष्ठयोः' इति वेदः ॥—कृताकृतमिति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥—शाकपार्थिव इति । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । 'तस्येश्वरः' इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् । षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥—सन्महत्—। गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥—कतरकतमौ—। जातिपरिग्रहे किम् । कतरो देवदत्तः । 'वा बहुनां जातिपरिग्रहे कतमच्च' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिग्रहग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः' इति ॥—किं क्षेपे ॥—किराजेति । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं 'किंस्त्रा यो हृषति' । 'किंगौः यो न वहति' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—तत्पुरुषः । समानाधिकरणशब्द अर्शआद्यजन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥—भाषितपुंस्कादित्यादि । एतच्च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिषु-' इति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—पूरणीप्रियादिष्विति । तथेति च ॥—महानवमीति । नवानां पूरणी 'तस्य पूरणे ङट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' टिलान्ङीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत् आकारः ॥—कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूर्व्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यारक्तविकारे' 'स्वाज्ञाभेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—पाचकस्त्रीति । जातीयदेशीयोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवमिति । पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर' ॥—पाचकदेशीयेति । 'ईश्वदसमाप्तौ' इति देशीयर । उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पठुजातीया पठुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥—इत्यादीति । आदिपदात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, सौम्यजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥—स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्रादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः ॥ उदधिवदिति । 'तत्कं लुदधिवन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम्'

१ सन्महदिति—महापापमिलादौ तु पूजाभावेऽपि विशेषणसमासो बोध्यः ।

सकृत्प्रसूता, गोवृष्टिः । धेनुर्नैवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहत् गर्भवातिनी, गोवेहत् । वष्क-  
वणी तरुणवत्सा, गोवष्कवणी । कठप्रवक्ता । कठभोजयिषः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ १२।१।६६।  
एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मत-  
ल्लिकाद्यो नियतल्लिका न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका । ॥ युवा खलतिपलितवलिनज-  
रतीभिः ॥ १२।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः  
युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ।  
॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ १२।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य भोवनः ।  
प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । ॥ वर्णो वर्णेन ॥ १२।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।  
॥ कडाराः कर्मधारये ॥ १२।२।३८। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोग्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनि-  
कडारः । ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ १२।१।७०। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भि-  
णीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ १२।१।  
७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । ॥ मयूरव्यंसकाद्यश्च ॥ १२।१।७२। एते नि-  
पात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्वावाक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रच-  
म् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ (ग) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अभीत पिबतेत्येवं सततं  
चत्राभिधीयते सा अभीतपिबता । पचतमृजता । खादतमोदता ॥ ॥ एहीडाद्योऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति च-  
स्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठानुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अ-

इत्यमरः ॥—कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कृत्यते । अतः ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इति गतार्थता न शङ्का, प्रवृत्तिनिमित्त-  
कुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । ‘जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तवक्रो बालमत्स्यानाम्’ इत्यत्र धूर्तवक्र इत्यसाधुरेव ॥—प्रशंसा-  
वचनैश्च । वचनग्रहणं रुढिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः छुचिमु-  
द्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति ‘सिंहो माणवकः’ इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥—गवोद्ध इति । ‘अवह-  
स्त्रोदायनस्य’ इत्यवहि ‘आहुणः’ ॥ ‘मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि’ इत्यमरः ॥ ‘प्रशं-  
सावचनपोटायुवति-’ इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥—युवा खलतीति । ‘कृदिकारादफिनः’  
इति ङीप् । ‘पुंवत्कर्मधारय-’ इति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः ॥—जरतीति । ‘जीर्यतेरतृन्’, ‘उगितश्च’ इति ङीप् । एवं  
युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिनशब्दः पामादिः ॥—कृत्यतुल्याख्या—। तुल्यमहान्, सदृशमहानित्यादौ तु  
परत्वादानेन ‘सन्महत्-’ इति बाध्यते । ‘तस्य सत्कृत्यशालिनः’ इति भट्टिप्रयोगे तु ‘सतां कृत्यं सत्कृत्यम्’ इति षष्ठीसमासो  
बोध्यः ॥ एवं ‘परमपूज्यः’ इत्यादिष्वपि ॥—वर्णो । समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाचि समस्यत इत्यर्थः । विशेष्येणेत्यने-  
नैव सिद्धे पृथग्विधानं ‘वर्णो वर्णेनैव’ इति पूर्वपदप्रकृतिसंखरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु  
नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥—कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावय-  
वके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये ‘विशेषणं विशेष्येण-’ इत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु  
‘तृतीया तत्कृता-’ इत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । सारङ्गश्चित्रपर्यायः । नापि खरे भेदः । ‘तत्पुरुषे  
तुल्यार्थतृतीया-’ इत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिसंखरो सिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थे समासोऽनेनैवावश्यं  
विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह ‘विशेषणं विशेष्येण’ इत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः खरो न सिध्यति ।  
न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिञ्चित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥—कडा-  
रादय इति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन गडुलशाण्डित्यः, शाण्डित्यगडुलः, इत्यादि । एतच्च भाष्ये  
स्पष्टम् ॥—एतदेवेति । एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । ‘युवा खलति-’ इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि  
ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवनशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥—चतुष्पादो—। मण्डूकश्रुत्या अत्र  
‘जातिः’ इत्यनुवर्तते इत्याह—जातिवाचीति । जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।  
प्रत्युदाहरणे ‘विशेषणम्-’ इति समासः स्यादेव । गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥—मयूर—। चकारोऽत्रावधार-  
णार्थः । तेन ‘परममयूरव्यंसकः’ इत्यादि समासान्तरं न भवति ॥—धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वच-  
नमारब्धमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासस्यापवादोऽयम् ।  
तेन ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ-’ इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिसंखरोपमानसंशब्देनेन विहिते  
प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥—अभीतपिबतेति । इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाद्वापि । एव-

सातत्यार्थमिह पाठः ॥ ॐ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं स-  
मस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य  
सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । धिदेव चिन्मात्रम् ॥ ॥ ईषदकृता । २।२।७। ईषत्पिङ्गकः ॥ ॐ ईषद्गु-  
णवच्चनेनेति घाक्यम् ॥ ईषद्रक्ताम् ॥ ॥ नम् । २।२।६। नम् सुपा सह समस्यते । ॥ नलोपो नञः । ६।३।७३।  
नमो नस्य कोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अत्राह्मणः । ॥ तस्माद्युडचि । ६।३।७४। लुप्तनकाराच्च उत्तर-  
पदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनञः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजन-  
मिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ॐ नञो  
नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ अपचसि त्वं जाह्नम् ॥ नैकधेयादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः । ॥ नभ्राणनपात्र-  
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रानाकेषु प्रकृत्या । ६।३।७५। पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुब-  
न्तः । न सत्या असत्याः न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न-  
क्षी पुमान् नपुंसकम् । क्षीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति नि-  
पात्यते । न क्रामसीति नक्रः । क्रमेर्हः । न अकमस्मिन्निति नाकः । ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६।३।७७।  
नग इत्यत्र नम् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडत्यतो  
नित्यमित्यनुवर्तमाने । ॥ कुगतिप्रादयः । २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । ग-

मप्रेऽपि—राजान्तरमिति । अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची ॥—चिन्मात्रमिति । ‘मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे’ इत्यमरः । अ-  
न्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्यपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमि-  
त्याहुः ॥—उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूद्-  
रेत्यस्याकाङ्क्षापूर्णार्थमुक्तम् ॥—समासेन चेत्कर्तेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं ज-  
हिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः ॥—नञ्—इह ‘नलोपो नञः’ इत्यत्र विशेषणार्थो अकारः । तत्फलं च नैकधे-  
त्यत्रालोपः ॥ ‘अव्यये नञ्कुनिपातानाम्’ इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्कारार्थं अकारोच्चारणमित्यन्ये ॥—सुपा समस्यत इति ।  
उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् ‘आरोपितो ब्राह्मणः’  
इति बोधे अर्थात् ‘ब्राह्मणभिन्नः’ इत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥  
तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । ‘एतत्तदोः—’ इति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि  
मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥—नलोपो नञः । ‘नमोऽञ्’ इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकचकार्यम् । तेन नमोऽञ्चि अक-  
ब्राह्मणः अकनश्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥—उत्तरपदे इति । ‘अल्लुगुत्तरपदे’ इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् ।  
घटो नास्ति पटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि ‘क्षैणार्थः’ इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नयं  
विशिष्य ‘पूर्वपदभूतस्य नमः’ इति व्याख्यानाच्च भवति । ‘क्षीपुंसाभ्याम्—’ इति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत  
एव अत्र ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्’ इति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्ग्रहणान्नञ्प्रत्यया-  
न्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः—’ इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वच्यम् । ‘हृदयस्य हृल्लेख—’ इति सूत्रे अण्प्र-  
हणात्पृथक् लेखग्रहणेन ‘उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्ग्रहणं नास्ति’ इति ज्ञापनात् । यद्वा ‘अमूर्धमस्तकात्—’ ‘वि-  
भक्तावप्रथमायाम्’ इत्यादिज्ञापकात् ‘नलोपो नञः’ इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥—तस्माद्युडचि ।  
‘डः सि धुद्’ इत्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह—अजादेरिति । अत्रा उत्तरपदविशेषणात् ‘यस्मिन्विधिः’  
इति तदादिविधिलेभ्यत इति भावः ॥—अनञ्च इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वात् ‘ड्यो ह्रस्वात्’ इति डमुज्ज भवति ॥  
ननु विघ्नानामभावोऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिरवि-  
वाद इति न सिद्धयेदित्याशङ्क्याह—अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥—अविघ्नमिति । यद्यप्यविघ्नमाना विघ्ना  
यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मत्वादिप्रयोगः सिध्यति । तथापि ‘उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु’ इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना  
स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥—नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—अपचसीति । कु-  
त्सितं पचसीत्यर्थः ॥—नशब्देनेति । नञा समासे लनेकधेत्येव स्यादिति भावः ॥—नभ्राद्—। सत्सु साधवः सत्याः  
‘तत्र साधुः’ इति यत् । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन ‘नासत्यावधिनौ  
दत्तौ’ इति सिद्धम् ॥—नमुचिरिति । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ । ‘इशुपधात्कित्’ इति कित्वाच्च गुणः ॥—क्षरतेः क्षीयते-  
र्वेति । ‘क्षर संचलने’ भ्यादिः । ‘क्षि निवासगत्योः’ तुदादिः ॥—कुगति—। कुशब्दोऽप्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवा-

१ विकल्पते इति—पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादि रीत्येति । २ नशब्देनेति—एकश-  
ब्दस्येति भावः । ततो धा प्रकारे । एवमेव नमरेनाराचनान्तरीयकादयः ।

तिश्रेयानुवर्तमाने । ॥ ऊर्यादिच्चिडाचञ्च ॥ १।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य । ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १।४।६२। खादकृत्य । अनितिपरं किम् । खादिति कृत्वा निरडीवत् । ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३। सत्कृत्य । असत्कृत्य । ॥ भूषणेऽलम् ॥ १।४।६४। अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृन्विषया । ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५। अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ॥ कणेमनसी भ्रष्टाप्रतीघाते ॥ १।४।६६। कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिधातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । ॥ पुरोऽव्ययम् ॥ १।४।६७। पुरस्कृत्य । ॥ अस्तं च ॥ १।४।६८। अस्त्विति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तंगत्य । ॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ १।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोष । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति । ॥ अदोऽनुपदेशे ॥ १।४।७०। अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदःकृत्वा । ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ १।४।७१। तिरोभूय । ॥ विभाषा कृञि ॥ १।४।७२। तिरःकृत्य ।

चक्रः । गत्यादिसाहचर्यात् ॥—ऊर्यादिच्चिडाचञ्च । ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग इति । चिडाचौ कृन्वस्तियोगे विहितौ । तत्साहचर्यादूर्धादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न ऊरीपक्त्वा ॥ माधवादिग्रन्थे तु ‘आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसंज्ञा’ इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणादिस्वात्रमुदाहरति, ऊरीकृत्येत्यवतरितुं युक्तम् । संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च ल्यंबिति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावज्जीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृन्वो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः, कृन्वस्तियोगे लनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि ‘वारुणीमदविशङ्क्यमथाविश्वधुषो भवदसाविव रागः’ इति माध इति चेत् । अत्राहुः । ‘ते प्राग् धातोः’ इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थलपक्षे प्रकृते अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थलपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥—शुक्लीति । ‘कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः’ । ‘अस्य च्वौ’ इतीकारः ॥—पटपटाकृत्येति । ‘डाचि बहुलं द्वे भवतः’ इति पटच्छन्दस्य द्विलम् । ‘अव्यक्तानुकरणाद् ब्रजवराधार्त’ इति डाचि टिलोपः । नित्यमाग्नेडिते डाचि इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन ऊरीकृतमित्यत्र ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रत्युक्तमाद्युदात्तलं भवति ॥—कारिकेति । भावे ‘पर्यायाहणः’ इति ण्वुच् । तदाह—क्रियेति । ‘क्रियायोगे’ इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यन्न इत्यन्ये ॥—अनुकरणं चा—। ‘ते प्राग् धातोः’ इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितिती व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—अनितिपरं किमिति । इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खादित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति—खादिति कृत्वेति । सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु ‘इति खादकृत्य’ इत्येव स्यादिति भावः ॥ न च ‘इति खादकृत्य’ इति न भवति, इतिपरस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । ‘अनितिपरम्’ इत्यत्र इतिः परो यस्मात् इतिपरम्, न इतिपरमितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्त्पुरुषाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खादिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एवायं कृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्वटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्येव क्रियायोग इति ॥—हतं परिगृह्येति । हलागमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, ननु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥—कणेहृत्येति । अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च भ्रष्टाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हला गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः ॥—पुरस्कृत्येति । ‘पूर्वाधरावराणाम्—’ इत्यस्य प्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । ‘नमस्पुरसोः—’ इति विसर्गस्य सः । ‘अमुं पुरः पश्यसि’ इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृशि प्रत्यगतित्वात्सत्ताभावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः ॥—अस्तं च । अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥—अच्छमिति । सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वासुच्छं स्यादिति भावः ॥—अदःकृत्येति । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥—अदःकृतमिति । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तलम् ॥—प्रत्युदाहरणमिति । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः ॥—तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥—विभाषा कृञि ॥—तिरःकृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभावे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सल-

तिरस्कृत्य । तिरःकृत्वा । ॥ उपाजेऽन्वाजे । १।४।७३। एतौ कृमि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे-  
कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधयेत्यर्थः । ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च । १।४।७४। कृमि  
वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ ॥ च्छर्थ इति वाच्यम् ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणकृत्य । लवणं कृत्वा । मा-  
न्तत्वं निपातनात् । ॥ अनत्याधान उरसिमनसी । १।४।७५। उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः ।  
मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपलक्षणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि कोते । ॥ मध्ये पदे  
निवचने च । १।४।७६। एते कृमि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा ।  
निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । ॥ नित्यं हस्ते पाणाद्युपयमने । १।४।७७। कृमि उप-  
यमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । ॥ प्राध्वं बन्धने । १।४।७८। प्राध्वमित्यन्ययम् । प्रा-  
ध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा । ॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये  
। १।४।७९। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा ।  
प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥  
॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥  
अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थया ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥  
॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रति-  
षेधः ॥ वृक्षं प्रति । ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कु-  
म्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः । ॥ उपपदमतिङ् । २।२।१९। उपपदं सु-

विधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह—उपाजेऽन्वाजे । एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्या-  
धाने वर्तते । तदाह—दुर्बलस्येति ॥—साक्षात्प्रभृ—साक्षात् । मिथ्या । आम् । थद्वा । लवणम् । उष्णम् ।  
शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस्  
इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥—साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्गतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्यन्तेषु तु पूर्व-  
विप्रतिषेधात् ‘ऊर्वादित्विडाचश्च’ इति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्वि पाक्षिकगतिसंज्ञासं-  
नियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञा-  
विकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैरूप्यं निर्बाधम् ॥—अनत्या—। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥—मध्ये पदे—।  
‘विभाषा कृमि’ इति वर्तते । चकारात् ‘अनत्याधाने’ इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तलमविशेषे निपात्यते,  
न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥—वाचं नियम्येति । निवचनं हि वचनाभावः ।  
अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥—नित्यं हस्ते—। उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तलमौदन्तलं च निपात्यते ॥—हस्तेकृत्य ।  
परिणीयेत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्य नानार्थ  
गत इति योज्यम् ॥—एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते—प्रादिग्रहणमिति ॥—सुपुरुष इति ।  
क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते—प्रादय इति । आदि-  
शब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥—प्रगत आचार्य इति । अनेन गतार्थे वृत्ति-  
मखपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥—अत्यादय  
इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलागुद्गलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥—अतिमाल इति ।  
‘गोत्रियोः—’ इति ह्रस्वः ॥—अवादय इति । आदिपदात्परिग्लानो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥—  
पर्यादय इति । आदिपदादुक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥—अध्ययनायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना  
परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥—निरादय इति । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्क्रुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥—  
प्रतिषेध इति । ‘कुगतिप्रादयः’ इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च ‘सुराजा, अतिसखा’ इति भाष्यादिप्र-  
योगात्स्थितिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥—वृक्षं प्रतीति । ‘लक्षणेत्यंभृता—’ इति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसाम-  
र्थ्यादिह समासो नेति चेत् । तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । ‘अपि स्तुयाद्विष्णुम्’ इत्यादौ ‘अपिः पदार्थसंभावना—’ इत्यस्य  
सावकाशलात्सरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः—तत्रोपपदम्—। सप्तमीस्थमित्येतच्चाचष्टे ॥—सप्तम्यन्त इत्यादिना ॥—  
यद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्भ्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥  
‘धातोः’ इति पृथगधिकारबलात् ‘संनिहिते धात्वधिकारे’ इति लभ्यते । तेन ‘च्छि लुङि’ इत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावु-  
पपदे धातोश्छिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे—तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु

बन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माकि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माकुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्वेतद्देहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च । (५) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः इति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी । ॥ अमैवाव्ययेन । २।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुकारम् । नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति

‘धः कर्मणि घृन्’ इत्यादाविव ‘कर्मण्यण्’ इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्येण प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्येण प्रत्ययः संभाव्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते ‘धः कर्मणि-’ इत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु ‘तत्रोपपदम्-’ इत्यस्य ‘कर्मण्यण्’ इत्यादेशैकवाक्यतया प्रवृत्ताद्युपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिध्यत्येवेत्याहुः ॥—समर्थेनेति । तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—अतिङन्तश्चेति । सुबिति तु अनुवर्तत एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥—कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् ॥—अतिङ् किमिति । ‘सुपा’ इत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥—पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य ‘कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥—तथा चेति । यद्यप्युक्तीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकांशे तु ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति सूत्रस्थ-बहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥—प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुबुत्पत्तं लिहानुवर्तत एव । तेन राजदर्शात्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—व्याघ्रीति । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कः । ‘पाग्राध्माधेद्-’ इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते । व्याडो प्रशब्देन गतिसमासः । स यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु डीषा । प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचिलाभावात् ततो प्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो डीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाडो प्रशब्देन समासे पश्चादप्राशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । अङ्पूर्वादातोः कप्रत्ययविधानादाङ्गुपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्देन तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीता ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति समासः । ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति डीष् । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् ‘क्रीतात्करण-’ इत्ययं डीष् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । ‘सुपि’ इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टाबेव स्यान्न डीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् ॥ प्राचा तु ‘उपपदमतिङन्तं समस्यते’ इत्युक्तम् । तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुबुत्पत्तनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शा चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ ‘अतो गुणे’ इति पररूपं च स्यात् ॥ स्यादेतत् । कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । ‘सुप्यजातौ-’ इति णिना कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे ‘प्रातिपदिकान्त-’ इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणे डीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥—अमैवाव्ययेन । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥—तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥—तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः ॥—स्वादुकारमिति । ‘स्वादुमि णमुल्’ । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्येत । तथा सति ‘स्वादुकारः’ इत्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यमीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत् । तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् ‘अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्य’ इति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवका-

१ अतिङन्तश्चेति—कथमपि तिङन्ताघटित इत्यर्थः । २ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति—समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः । ३ अमैवेति—अमिति णमुल्लखमुञ्चोः सामान्यग्रहणम्, तेन चोरकारमित्युदाहरणीयम् ।

क्त्वाणमुक्तौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २।२।२१। उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् । ॥ क्त्वा च । २।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५।४।८६। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य अङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच् स्यात्संख्याव्ययादेः । अहः प्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषाहश्च स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः । ॥ अहष्टखोरेव । ६।४।१४५। टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्वयहीनः क्रतुः । तद्वितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वैत्यनुवृत्तौ रान्यहःसंवरसराचेति खः । छिन्नविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । ॥ अहोह एतेभ्यः । ५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन्वाद्स्याद्वादेशः स्यात्समासान्ते परे । ॥ अहोऽदन्तात् । ८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्था-

रेणामा चान्येन च तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवैयुक्तम् ॥ —तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उभयत्रविभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । ‘अव्यये यथाभिप्रेताख्यान-’ इति क्त्वाणमुक्तौ । उच्चैःकारम् । इह समासपक्षे कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ‘आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्’ इत्याद्युदात्तलम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तलम् । ‘उदि चेडैसिः’ इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु ‘फिषः’ इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तत इत्याह—अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । ‘पर्याप्तवचनेषु-’ इति तुमुन् ॥—क्त्वा च । क्वेति तृतीयान्तम् । ‘आतः’ इति योगविभागादालोपः ‘क्वि स्कन्दिद्यन्दोः’ इतिवदिति हरदत्तः । तत्र । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तलोपपत्तेः ॥ —अलं कृत्वेति । ‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः-’ इति सूत्रस्य ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इत्यस्मात्पूर्वलाभेह समासः ॥—तत्पुरुषे असाधारणान्समासान्तानाह—तत्पुरुषस्येति । अलोन्यविधि बाधित्वा ‘प्रत्ययः परश्च’ इति परलात्तत्पुरुषात्पर एवाचप्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः कित्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टच् भवति, न लन्तावयवः । भ्रमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्वाच्यते । एवं च लाघवात् ‘तत्पुरुषादङ्गुलेः-’ इति वक्तव्ये ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-’ इति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥—अङ्गुलमिति । ‘तद्वितार्थ-’ इति समासः । ‘द्विगोर्नित्यम्’ इति मात्रको लोप इति वृत्तिकृतः ॥ मनोरमायां तु द्वयस्यो छगिति स्थितम् ॥—द्वन्द्वार्थमिति । अहो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां, रात्रिशब्दस्य वा रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चैव । मुख्यसंभवे गौणप्रहणायोगात् । ‘हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च’ इत्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च ॥—अहोरात्र इति । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । ‘स नपुंसकम्’ इत्येतद्बाधित्वा परलात् ‘रात्राहोरात्रः-’ इति पुंस्त्वम् ॥ एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः ॥ ‘मासेन स्यादहोरात्रः’ इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥—सर्वरात्र इति । ‘पूर्वकालैक-’ इति समासः ॥—पूर्वरात्र इति । ‘पूर्वापराधरोत्तरम्-’ इत्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यन्ते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥—द्विरात्रमिति । ‘संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्’ इति वक्ष्यते ॥—अहष्टखोरेव । ‘नस्तद्विते’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह एव टखयोरिति विपरीतनियमश्चानिरासार्थः । ‘आत्माध्वानौ खे’ इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति किम् । अहो निर्वृत्तमाहिकम् । ‘कालात्’ इत्यधिकारे ‘तेन निर्वृत्तम्’ इति ठच् । टिलोपाभावात् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः ॥—उत्तमाह इति । ‘सर्वैकदेशसंख्यात-’ इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठाद्वादेशो न ॥—अहीन इति । समासान्तविधेरनित्यलाभ टच् । सति तु तस्मिन्नाहदेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ —अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्गं ‘शक्तिलाङ्गलाङ्गुल-’ इत्यत्र घटीग्रहणम् ॥—मद्रराज्ञीति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा ‘भस्यादे-’ इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥—अहोऽह एतेभ्यः । एतच्छब्देन ‘अहःसर्वैकदेश-’ इति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्महारादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां शुद्धिस्तत्वाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह—सर्वादिभ्य इति ॥—समासान्ते पर इति । एतच्च प्रकरणात्त्वम् ॥ भाष्ये तु अहदेशः प्रत्याख्यातः । ‘अह एभ्यः अच् स्याद्वचोऽपवादः’ इति व्याख्यायाम् ‘अहष्टखोरेव’ इति

१ द्वन्द्वार्थमिति—ब्रह्मणोऽहोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्याद्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषाद्यनभिधानमेवेति भावः ।



त्रेफात्परस्याऽङ्गादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । द्वयोरङ्गोर्भवः । कालाट्टम् । द्विगोलुङ्गनपत्य इति ठञो लुक् । अङ्गः । स्त्रियामदन्तत्वाङ्गात् । अङ्गा । अङ्गप्रियः । अत्यङ्गः । ॥ क्षुभ्रादिषु च । ८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृद्ध । एवं चैतदर्थमङ्ग इत्यदन्तानुकरणल्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपतिक्रान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणाच्चेह । परागतमहः पराङ्गः । ॥ न संख्यादेः समाहारे । ५।४।८९। समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो ब्रह्मः । श्यहः । ॥ उत्तमैकाभ्यां च । ५।४।९०। आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामिलेव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपाभ्यस्यापि संग्रहार्थमिलेके । संख्याताहः । ॥ अग्राख्यायामुरसः । ५।४।९३। टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः । ॥ अनोदमायःसरसां जातिसंज्ञयोः । ५।४।९४। टच्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताहम् । कालायसम् । मण्डकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाहम् । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा । ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः । ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुब्जां भवः कौटः स्वतन्त्रः सचासौ तक्षा च कौटतक्षः । ॥ अतेः शुनः । ५।४।९६। अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेना । ॥ उपमानादप्राणिषु । ५।४।९७। अप्राणिष्वयकोपमानवाचिनः शुनष्टस्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वारनश्वा । ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सकश्च । ५।४।९८। चादुपमन्नात् । उत्तरसकश्चम् । मृगसकश्चम् । पूर्वसकश्चम् । फलकमिव सक्थि फलकसकश्चम् । ॥ नावो द्विगोः । ५।४।९९। नौशब्दान्ताद्विगोष्टच् स्याच्च तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोलुङ्गनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणादल्लादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनीः । ॥ अर्धाच्च । ५।४।१००। अर्धाच्चावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम् । अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् । ॥ स्वार्याः प्राचाम् । ५।४।१०१। द्विगोरर्धाच्च

नियमादिलोपाभावे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपात्सर्वाङ्गः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥—रेफादिति । यदि तु लक्षे अहस्तु भव इत्यादिभ्युत्पत्त्या लाक्षाङ्ग इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि षादिलपि बोध्यम् । 'रषाभ्याम्—' इत्यधिकारात् ॥—ठञो लुगिति । अणो लुगिति वृत्तिकारायुक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसज्जादाह—स्त्रियामिति । नन्विह ब्रीलं दुर्लभं 'रात्राहाहाः पुंसि' इति वचनादिति चेत् । मैवम् । सर्वमहस्तर्वाङ्ग इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि युक्तवत्—' इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूयः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् । किं च 'द्विगुप्राप्तापन्ना—' इत्यादिना परबलिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य 'रात्राहाहाः—' इत्यस्याप्राप्तिरेवेति ब्रह्मशब्दोऽयं विशेष्यनिम्न एव, न तु नियतपुलिङ्गः । एवं चात्र भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठक्रीलाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् ॥—टाबिति । न चेह ठञन्तत्वान् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम् । ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रयत्वात् । ठञो योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकारायुक्ताणो लुक्पक्षेऽपि न ङीप् 'अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टञन्तत्वान्ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थे प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये ॥ 'द्विगोः' इति ङीप् न शङ्क्य एव । 'अपरिमाण—' इति निषेधात् । अतश्चात्र युक्तस्तथैवोदाहरति—ब्रह्मेति । 'अहोह—' इति सूत्रे अहादेशं प्रत्याख्याय 'अचप्रत्यन्वव—' इत्यतोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽच्' इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् ॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां ब्रह्मीति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुमीहौ नान्तलक्षणो ङीव् बोध्यः । द्वयोरङ्गोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया श्रेय इति ॥—संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह—स्पष्टार्थमिति ॥—पुण्याहमिति । 'पुण्यसुदिनाभ्याम्—' इति क्लीबत्वं वक्ष्यति ॥—उपान्त्यस्यापीति । यथा 'प्रथमयोः—' इति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥—अग्राख्यायाम्—। पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानम् । अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात् ॥ अग्राख्यायां किम् । देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥—ग्रामकौटाभ्यां—। 'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तते ॥ ग्रामेति किम् । राहस्तक्षा राजतक्षा ॥—अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः ॥—अतिश्वीति । नीचेत्यर्थः ॥—आकर्षः श्वेति । 'उपमितं व्याप्रादि—' इति समासः । आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानात्किम् । निष्क्रान्तः शुनो निश्वा ॥—फलकसकश्चमिति । अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः ॥—द्विनावरूप्य इति । 'हेतुमनुष्येभ्यः—' इति रूप्यः ॥—पञ्चनौरिति । आर्हीयष्टक् । 'अध्यर्धपूर्व—' इति लृक् ॥—स्वार्याः—॥—द्विगोरिति ।

१ अग्राख्यायामिति—अग्रे भवोऽय्यो मुख्यः, तस्याख्यायामित्यर्थः इति शेखरकृता यकारघटितः पाठो दर्शितः ।

कार्याष्ट्वां स्यात् । द्विस्वारम् । द्विस्वारि । अर्धस्वारम् । अर्धस्वारि । ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५।४।१०२। टज्वा स्यात् द्विगौ । अञ्जलिम् । अञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो अञ्जलिः । ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५।४।१०४। ब्रह्मास्तात्तत्पुरुषाष्ट्वा स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ॥ कु-महद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुरित्तो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६।३।४६। महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महत्ः सेवा महत्सेवा । काक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽत्र ग्रहीष्यते चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् (प) लक्षणप्रतिप-दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागा-दात्वम् । प्रागेकादशस्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजा-तीया ॥ ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ असमानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टकपालः ॥ ॥ गवि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टकगवं शकटम् । अचूप्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद-बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टगवमिति वा । ॥ अष्टनः संख्यायाम-बहुव्रीह्याशीत्योः । ६।३।४७। आस्त्वत् । द्वौ च दश च द्वादश । अधिकादशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्याशीत्योः किम् । द्वित्राः । अशीतिः ॥ ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ नेह द्विशतम् । द्विसहस्रम् । ॥ त्रेल्लयः । ६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः । सुजयं बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । ॥ वि-भाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६।३।४९। अष्टनोस्त्रे प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु । ॥ एकादिद्वैकस्य चादुक् । ६।३।५०। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह स-मासे कृते एकशब्देन सह नृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः एकाविंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ ॥ षष्ठ उत्त्वं दत्तदशधासूत्रपदादेः पुत्वं च धासु वेति वा-

खारीशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः ॥—अर्धस्वारीति । ‘परवलिङ्गम्’ इति ब्रीलम् ॥—अर्धस्वारमिति । अर्धनावसिब क्रीबलं लोकात् ॥—टज्वा स्याद्विगाविति । द्विगाविति किम् । द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः ॥—द्वयञ्जलमिति । समाहारे द्विगुः ॥—अतद्धितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् ॥—अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवात्, किं तु ‘अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विदक्षितः’ । ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र टज् । तस्य तु ‘अध्यर्धपूर्व-’ इति लुक् ॥—ब्रह्मणो—। जनपदे भवो जानपदः । ‘द्वैकयोः—’ इति वद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह—समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥—सुरा-ष्ट्रब्रह्म इति । ‘सप्तमी’ इति योगविभागात्समासः ॥ जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥—कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥—आन्महतः—। तकार उच्चारणार्थो, न तु सर्वदेशार्थ इत्याह—आकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । ‘ग्रहणवता—’ इति निषेधस्तु प्रत्य-यविधिविषय इत्युक्त्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रालप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु वर्धमानेनोक्तम् ‘इष्टकेषीकामा-लानाम्—’ इत्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति, तेन परममहत आलं नेति । तद्वा-च्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि । ‘येन विधिः—’ इति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्षेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु ‘इष्टकेषीका—’ इत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आलं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समा-नाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह—महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयम्, स च सामान्यशास्त्रनिवृत्तत्वालाक्षणिक इति भावः ॥—अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आलं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—अष्टकपाल इति । ‘संस्कृतं भक्षाः—’ इत्यणः ‘द्विगोर्लृगनपत्ये’ इति लुक् ॥ ‘अध्यर्धपूर्व-’ इत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं, ‘संस्कृतम्—’ इत्यणोऽनार्हायत्वात् ॥—त्रेल्लयः । संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—त्रयस् स्या-दिति ॥—सुजयं बहुव्रीहिरिति । ‘संख्ययाव्यया—’ इत्यादिनेति शेषः ॥—एकादिरिति । अदुगिति छेदः । पररूपं लकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥—धासुवेति । ‘संख्याया विधार्थे’ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवैह ग्रह-

१ हविषीति—तेनाष्टानां कपालानीति पृथीतत्पुरुषे न भवति ।

चयम् ॥ षोडन् । षोडश । षोडा । षड्धा । ॥ परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २।४।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्ते जीविकां प्रासजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः । ॥ पूर्ववदश्ववडवौ । २।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि । २।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसेव । अन्तरङ्गत्वात्परवलिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकर्ता बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः ग्रहः ॥ ॥ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् । ॥ अपथं नपुंसकम् । २।४।३०। तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशाबेह । अपन्थाः । ॥ अर्धर्चाः पुंसि च । २।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं, पीयूषं, देहः, अङ्गुशः, कलशः । इत्यादि । ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १।२।५८। एकोऽप्यर्थो वा बहुवचनवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । ॥ अस्सदो द्वयोश्च । १।२।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्सदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि भावां ब्रूव इति वा ॥ ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ पदुरहं ब्रवीमि ॥ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १।२।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ॥

णम् 'प्रत्ययाप्रत्यययोः-' इति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षट्धा । 'आतोऽनुपसर्गे कः । टाप् ॥—षोड-  
श्रिति । षट् दन्ता अस्य षोडन् । 'वयसि दन्तस्य-' इति दन्त्रादेशः ॥—परवलिङ्गम्—। इतरतरयोगे द्वन्द्वोऽत्र गृह्यते  
न समाहारे द्वन्द्वः 'स नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः-' इति न सप्तमीद्विवचनम् । त-  
थात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वलिङ्गं पूर्वपदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयू-  
रीकुकुटावित्यत्र पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसङ्गः, कुकुटमयूर्यौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे क्लीप्रत्यय उत्पद्येत । किं तु षष्ठीद्वि-  
वचनमित्याशयेनाह—एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपमेये षष्ठ्य-  
भ्युपगमाद्वृत्तिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह—परपदस्येवेति । भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति प्रत्या-  
ख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिन् प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वालिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्, तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् ।  
अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥—गतिसमासेष्विति । गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादि-  
त्याशयेनोदाहरति—निष्कौशाश्विरिति ।—अतन्त्रमिति । अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे  
किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववलिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि  
पुंस्त्वं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयक्रीलस्यानिवर्तनाद्यपः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शसि नल-  
प्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुलिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इहैव निपातनात् 'अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्' इ-  
त्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥—अहोरात्र इति । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र  
वदन्ति 'रात्राद्वाहाः-' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु 'परवलिङ्गम्-' इत्येव सिध्यति । अत एव मि-  
त्रविषयत्वात् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । एवं च 'रात्राद्वाहाः-' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव  
भवति परवलिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उक्तरीत्या ब्रह्महृत्पादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्महृत्पाद इति  
प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'ते तु त्रिशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधाच्च । तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं  
पुंस्त्वविधिः 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः-' इति प्रक्रमणात्, तथा च मित्रविषयत्वाद्यभावात् 'रात्राद्वाहाः-' इति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकर्ता  
परत्वेन बाधत एव ॥—संख्यापूर्वमिति । अत्र च 'अपथपुण्याहौ नपुंसकौ' । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रं  
मूलम् । संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्-' इति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनो-  
दाहरति—द्विरात्रम् ।—गणरात्रमिति । गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥—अपथं नपुंसकम् ॥—  
तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥—अपन्था इति । 'पथो विभाषा' इति समा-  
सान्तविकल्पः ॥ इदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'पथः संख्याव्यायदेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह—  
अर्धर्चा इति । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेय्यते । सा च व्यवस्था मयमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः, चै-  
त्रादिवाची तु पुलिङ्गः, भूतपिशाचे द्विलिङ्गः, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिङ्गं इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥—'अर्धर्चाः पुंसि च' 'स  
नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जात्याख्याम्' इति चतुःसूत्र्याः संगतिरिह चिन्त्या ॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलि-  
तोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह—एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति । एवंच विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयशुदाहरति—ब्राह्मणाः  
पूज्या इति । जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः ॥ एकस्मिन्किम् । ग्रीहियवौ ॥—अस्सदो द्वयोश्च । चात्  
'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेतदाह—एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि ॥—फल्गुनीप्रोष्ठ-

पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके । ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवच-  
नस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १२।१६३। बहुत्वं द्विवचनवति । तिष्यश्च पुनर्वस्व च तिष्यपुनर्वस्व । तिष्येति किम् ।  
विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वस्वो माणवकाः । ॥ स नपुंसकम् ॥ १२।४।१७। समाहारे द्विगु-  
द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥  
पञ्चमूली ॥ ॥ आबन्तो वा ॥ पञ्चलट्टी । पञ्चलट्टम् ॥ ॥ अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षी । पञ्च-  
तक्षम् ॥ ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा ॥  
पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ।  
त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशाद्धे । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ ॥ सामान्ये  
नपुंसकम् ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् । ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १२।४।१९। अधिकारोऽयम् ।  
॥ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ १२।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ।  
सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षि-  
कन्था । ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ १२।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्

पदानां च । चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—द्वित्व इति ॥—फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दात् 'नक्षत्रेण  
युक्तः कालः' इत्यण् तस्य 'लुबविशेषे' इति लृप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ' इति टः, टित्वान् डीप् । न चायं  
गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुह्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणभावस्यकमिति भावः ॥—तिष्यपुनर्वस्वोः—॥—  
विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः ॥—तिष्यपुनर्वस्व इति । तिष्यपुनर्वस्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत्  
'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् 'लुबविशेषे' इति च लृप् । ततो जातार्थे 'संधिवेला'—आदिमुत्रेण अण् तस्य तु 'श्रविष्ठाफल्गुन्य-  
नुराधा—' इत्यादिना लृक् ॥ नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च  
'सिध्यपुनर्वस्व' इत्यपि सिध्यतीति दिक् ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वस्व । चार्थे द्वन्द्वोऽयम् ॥—स नपुंसकम् ।  
'अनन्तरस्य—' इति न्यायोऽत्र नाप्रीयते, तथात्वे द्विगुसंप्रहो न स्यादित्याशयेनाह—द्विगुद्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याच-  
क्षते । प्रकरणादेवानुवाचलाभे 'स' ग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संप्रहार्यम्, तेन संज्ञापरिभाषमित्यादि  
सिद्धमिति ॥—पञ्चगवमिति । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥—दन्तोष्ठमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणि—'  
इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः ॥—पञ्चलट्टमिति । नपुंसकह्रस्वः ॥—पञ्चलट्टीति । उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तत्वात्  
'द्विगोः' इति क्लीबपक्षे डीप् ॥—अनो नलोपश्चेति । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ—' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-  
धादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वैण । तेन नित्यो नलोप इत्याह—  
पञ्चतक्षमित्यादि ॥—पात्राद्यन्तस्येति । क्लीबमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् ॥—सुदिनाहमिति । प्रश-  
स्तपर्यायः सुदिनशब्दः 'सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च' इत्यादिप्रयोगात् ॥—पथः संख्या-  
व्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः ॥—त्रिपथं, विपथमिति । 'ऋक्पूरुषः—' इत्यप्रत्ययः ॥—सुप-  
न्थाः, अतिपन्था इति । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि 'व्यञ्चो दुरञ्चो विपथः कदञ्चा कापथः समाः'  
इत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु 'पथे गतौ' इत्यस्मात्पचाद्यच्च पथति व्याप्नोतीति व्युत्पा-  
दितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । 'वाटः पथश्च मार्गः स्यात्' इति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् ।  
न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । 'ईषदर्थे च' इति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः  
पर्यवसानादिति स्थितम् ॥ केचित्तु 'पथः संख्या—' इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बी-  
जाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः 'परवल्लिङ्गापवादलात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते,  
नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, 'द्विगुप्राप्ता—' इत्यादिना  
परवल्लिङ्गापवादाः प्रतिषेधादिति ॥—सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविषयकमिदम् । तेनादिः पचति,  
प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणलाट्वितीयान्तम् । धातूपासभावनां प्रति हि फलांशः क-  
र्मभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सकृन्वाविद्यादौ कारकपूर्वकलाद्यण् । यत्र तु भावनां प्रति  
करणतया धाल्यविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च 'करणे यजः'  
इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जयैः स्पष्टम् ॥—तत्पुरुषोऽनञ्—। नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागभवतीति  
सूत्रार्थः ॥—उपज्ञो—। उपज्ञायत इत्युपज्ञा 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यद् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नो-

१ तिष्यश्चेति—तिष्य एका तारा, पुनर्वस्व च द्वे तारे । 'छन्दसि पुनर्वस्वोः—' इति निर्देशात् । २ अधिकारोऽयमिति—  
परवल्लिङ्गमिति यावदिति भावः ।

तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ।  
 ॥ छाया बाहुल्ये ॥ १२।४।२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभा-  
 पासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आ समन्ताभिषादिन्य इत्याहुप्रश्नेषो बोध्यः । ॥ सभा  
 राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ १२।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरस-  
 भम् ॥ ॥ पर्यायस्यैवेष्ट्यते ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षः-  
 सभम् । पिशाचसभम् । ॥ अशाला च ॥ १२।४।२४। संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं स्यात् । स्त्रीसभम् ।  
 स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।  
 २।४।२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुञ्चच्छायम् ।  
 कुञ्चच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽन्यकर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । इहसेनो राजा ।  
 असेना । परमसेना ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

### बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

॥ शेषो बहुव्रीहिः ॥ १२।२।२३। अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स  
 शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ १२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थं वर्तमानं वा समस्यते स

दात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् ।  
 तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेती-  
 च्छासना इह विवक्षेव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन 'त्वदुपक्रमसौजन्यम्' इत्याद्यपि सि-  
 ध्यति ॥—पाणिनेरिति । कर्तरि षष्ठी ॥—नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥—छाया—। बाहुल्ये  
 सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्वा-  
 हुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कु-  
 ञ्चस्य छाया कुञ्चच्छाया ॥—प्रश्नोषो बोध्य इति । केचित्तु 'इक्षुच्छायनिषादिन्यः' इत्येव पठन्ति ॥—सभा—॥—इन-  
 सभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्—' इति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्या-  
 यस्येत्यत आह—पर्यायस्यैवेष्ट्यते इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः । कथं तर्हि 'वृत्तिसंभामगमनवे-  
 पमानः' इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । 'अन्यकर्मधारयः'  
 इत्युक्तेर्न स्त्रीबलमित्याहुः । रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥—अशाला च ।  
 शालावाची संघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः स्त्रीबलमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो वि-  
 धीयत इत्याह—संघातार्थेति ॥ विभाषा सेना—। प्रथमार्थे षष्ठीति । सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन  
 तदन्तविधित्वादह—एतदन्त इति ॥—श्वनिशमिति । कृञ्चतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छ्रान उपवसन्ति । एतच्च  
 शाबरभाष्ये तिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ 'तत्पुरुष—' इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु 'संज्ञायां कन्धोशीनरेषु' इत्या-  
 दिपञ्चसूत्र्याम् । अतत्पुरुषस्य नमसमासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति—इहसेन  
 इत्यादि । ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य बलीय-  
 स्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवलिङ्गापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ 'शिष्व असर्वोपयोगे' कर्मणि षच् । अत्र वृत्तिकृत् यत्रान्यसमासो नोक्तः सः शेष इत्याह ।  
 येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यत ॥ एतच्च 'प्रा-  
 कटारात्परं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिन्नु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात् ।  
 निरवकाशत्वाच्चव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्ठं पक्षे प्रसज्येत ॥ 'आकटारादेका—' इति पाठाभ्युपगमपक्षे लेकसं-  
 ज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगङ्गमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अत-  
 स्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययो नान्य-  
 स्माद्बहुव्रीहेरित्येतल्लभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥—यस्य त्रिकस्येति । यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे  
 प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीयाश्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वा-  
 र्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥—प्रथमान्तमिति । कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य  
 इति भावः ॥—अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्य-  
 यार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ यद्यपि त्रिकपक्षे संहया प्रत्ययार्थः तथापि तस्याः प्रक-

बहुव्रीहिः । अग्रथमा विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरयोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्भूतौदना स्थाली । पीतान्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुङ्कमस्य ॥ ॐ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपत्ति-  
तपणः प्रपणः ॥ ॐ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभ-  
क्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-  
णीप्रियादिषु । ६।३।३४। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठाश्च  
लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं

त्यर्थे प्रति विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्ताद्यर्थे' इति फलितम् । तदाह  
—अग्रथमाविभक्त्यर्थे इति ॥—समानेति । एतच्च शेषग्रहणाच्छब्दम् ॥ अनेकं किम् । बहुनामपि यथा स्यात् । ए-  
तच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनिज्जिधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् ।  
बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादप्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति  
ल्यन्यग्रहणे कण्टेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं  
सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधते । पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा ज्ञासीरिति  
वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः—प्रकृत्यर्थे विशि-  
ष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत । इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्ध-  
मात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् । 'सुपा-' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रा-  
नेकं प्रथमान्तं मिथः समस्यते इति पर्यवसन्नोऽर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ॥ ये तु 'सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्ये 'अ-  
नेकं सुबन्तं सुपा सह-' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति—  
प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु  
तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनङ्ककर्तृकोद्ग्रहनकर्माभूतो रथः । रथकर्मकोद्ग्रहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्माभूतः,  
पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः ॥ स्थात्यवधिकोद्धारणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धारणावधिः स्थाली स-  
मासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थे प्रति कप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा  
विशेष्यत्वाद्वापि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोदरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् । उच्यते ।  
एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकं शक्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न लवयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्व-  
गत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च  
बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवम्'  
इत्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥—प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन  
वा अतिप्रसङ्गवारणात् 'अग्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥—व्यधिकरणानामित्यादि । इह शे-  
षपदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ 'यत्रान्यसमासो नोक्तः स  
शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यादिभाक्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥—प्रादिभ्य  
इति । प्रादिभ्यः परं यद्वातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥—चा चेति । इदं तु  
वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामा-  
श्रित्य सुत्यजम् ॥—नञोऽस्त्यर्थानामिति । नमः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां  
तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः । नमः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह 'सुपा' इत्यननुवृत्तावपि  
सुबिलेतेतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥—स्त्रियाः  
पुंवत्—॥—निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥  
—लुगिति । अनूडिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् 'अनूङ् समानाधिकरणे' इति  
षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥—तुल्ये इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते  
इति 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटी-  
भार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोणशब्दस्तु परिमाण-  
विशेषे पुल्लिङ्गो, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति ॥—ऊङ्भावो यत्रेति । यदि तु ऊङ्भ्योऽनूडिति पर्युदासः स्यात् तर्हि दा-

१ पुंवाचकस्येति—प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्ष्णस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते, तेन जरतीशब्देन  
विग्रहे इङ्गुरिति, वरटा भार्या यस्येति विग्रहे इंसभार्य इति च न भवति ।

स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोक्षियोरिति इस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस्य गो अस्य इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवज्जार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घा-जङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-माक्षिप्यते । आनङ् भक्त इत्यत्र यथा । तेनोपान्थस्य पुंवदेव । चित्राजरद्विरत्यादि । अतएव चित्राजरस्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्विरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चि-त्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनङ् किम् । वामो-रुभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु । ॥ अप्पूरणीप्रमाणयोः । ५।४।१६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप-स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्र-तिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु । ॥ नद्युत्तम् । ५।४।१५३। नद्युत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः । ॥ केऽणः । ७।४।१३। के परेऽणो इस्वः स्यात् । इति

बाधन्तमेव श्रूयते । ततः किमिति चेत्, दरदोऽपत्यं दारदः । 'द्वयञ्मगध-' इत्यण्, तस्य स्त्रियाम् 'अणश्च' इति लृक् । दरद्, सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्यो यस्य दर्शनीयभार्ये इत्यादाविव स्त्रीप्र-त्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु 'न कोपधायाः ऊङश्च' इत्येव सूत्र्यतामिति चेत् । न । बाधकबाधनार्थेन 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः । पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः ॥ स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्यय-परतां वारयति—स्त्रीवाचकस्येति । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः' इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारद-वृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पठभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया स्त्रीषो निवृत्तेः 'अवः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावा-द्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी 'वतण्डाच्च' इति यञ्, 'लृक् स्त्रियाम्' इति तस्य लृक् । शास्त्ररवादित्वान्-डीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन स्त्रीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या-निवृत्तत्वात् 'लृक् स्त्रियाम्' इति यञो लृक् प्रसज्येतेति भावः ॥—ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति 'एकविभक्ति च-' इति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः ॥—चित्रा असिति । 'अन्तरज्ञानपि-' इति न्यायादिह पूर्वसवर्णेदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लृक् चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः ॥—नेहेति । अत्रैव सूत्रे पद्वीमृद्ध्यौ भार्ये अत्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पद्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥—आनङ्गिति । तथा च 'समर्थ-' सूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णो द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदा-क्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, होतृरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥—अत एवेति । पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः ॥—चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसमानाधिकरण्यान् टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टाग्नित्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्यय-प्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कलेऽपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथालात् ॥—द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥—जरच्चित्रेति । 'पूर्वकालैक-' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्वहणेन जरती-शब्दस्यापि ग्रहणात् ॥—चित्रजरद्वीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्वी 'गोरतद्धित-' इति टचि टिलान् ङीप् । चित्रा जरद्वी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्युत्तश्च' इति वक्ष्यमाणः कप् ॥—वामोरुभार्य इति । 'संहितशफलक्षणवामादेश' इ-त्यूङ् ॥—प्रधानमिति । भावत्युङन्तं नित्यनपुंसकम् ॥—पञ्चमीति । 'तस्य पूरणे' इति ङट् 'नान्तादसंख्यादेः-' इति ङटो मङागमः ॥ 'टिङ्गा-' इति ङीप् ॥—प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् ॥ कथं तर्हि 'प्रमाणायां स्मृतौ' इति शाबरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । किञ्चान्ता-दयतैस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते' इत्याहुः ॥ तत्रायतेः किपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्या-गमशास्त्रस्यानित्यलातुर्देति बोध्यम् ॥ किञ्चिवाचरति किञ् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदा-चरतीत्याचारकिञ्चान्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः ॥—प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाभ्यायसिद्ध-मिदम् ॥—नद्युत्तः । तपरत्वं स्पष्टार्थम् ॥—नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते

१ मुख्येति—उक्ततावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाया रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति वार्ति-पदार्थस्याप्यपदार्थेऽनुप्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः ।

प्राप्ते । ॥ न कपि । ७।४।१३। कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-  
स्याभ्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अभियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोशा । कल्याणी ।  
सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सधिया । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । त-  
नया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ इदं भक्तिर्यस्य स इदं भक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु इदं भक्तिः । ॥ तसिलादिष्वा-  
कृत्वसुचः । १६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु श्रियाः पुंवस्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्यास्यतिव्यासिपरि-  
हाराय । त्रतसौ । तरसमपौ । चरद्वजातीयरौ । कल्पवृक्षीयरौ । रूपपाशपौ । थाल् । तिलथ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र ।  
बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । वरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पद्वितरा । पद्वितमा । प-  
दुचरी । पदुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी  
वृकतिः । अजाभ्यो हिता । अजध्या ॥ ॥ शसि बहुलपार्थस्य पुंवद्भावो चक्तव्यः ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अ-  
रुपाभ्यो देहि अरुपशः ॥ ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ शुक्राया भावः शुक्रत्वम् । शुक्रता । गुणवचनस्य किम् ।  
कर्त्या भावः कर्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ ॥ भस्यादे तद्धिते ॥ हस्तिनीनां समूहो  
हास्तिकम् । अदे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्दगिति ढकि तु पुंवदेव । अग्रायी देवताऽस्य  
स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दश्चिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गैरवादित्वात् स्त्रीन्येकः । समानः पतिर्यस्या  
इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कृतृती-  
यः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपरन्या अपत्यं सापन्नः । तृतीयात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पर्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव ।

बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥—  
इदमिति । अदावर्चनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र इदंशब्दप्रयोगात् लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायां तु  
इदंभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इ-  
त्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वसुच्-' इत्येतत्पर्यन्तेष्वित्यर्थः ॥—अव्यास्यतिव्यासिवारणायेति ।  
वृकतिरजध्या बहुश इत्यत्राव्यासिः, तसिलादिष्वसुचपर्यन्तेषु तिलथ्यनृशसां पाठाभावात् । पद्विदेश्या शुभ्राख्य इत्य-  
त्रातिव्यासिः, 'ईषदसमासौ' इति देश्यस्य 'षष्ठा रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तन्निवारणाय परिगणन-  
मित्यर्थः ॥ परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति—बह्वीष्विति । यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रे-  
त्यादि स्थिति तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्ठवारणायेदम् ॥ ततस्तत्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । 'सर्वनाम्नो वृ-  
त्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—पद्वितरेति । प्राचा तु पद्वितरेत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति  
भावः ॥—पदुचरीति । 'भूतपूर्वं चरद' ॥—पदुजातीयेति । 'प्रकारवचने जातीयर' ॥ दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्र-  
शंसायां रूपप्' । 'याप्ये पाशप्' ॥—बहुथेति । 'प्रकारवचने थाल्' तत्र हि 'किसर्वनामबहुभ्यः' इत्यधिकृतम् ॥—वृ-  
कतिरिति । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि' इति तिल् ॥—अजध्येति । 'अजाविभ्यां ध्यन्' ॥—शसी-  
ति । 'बहुलपार्थात्' इति यश्शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥—त्वत-  
लोर्गुणवचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्रत्वं शुक्रतेति ।  
नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्मेमात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तस्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृता-  
र्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिषु पुंवद्भावप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमि-  
ति । एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत्' इत्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिधे-  
नोः' इति ठक् । न चात्र 'यस्येति' लोपेन निर्बाहः, तस्य 'असिद्धवदत्रा' इत्यसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानि-  
वद्भावाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपानापत्तेः । न च 'ठक्छसोश्च' इत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्का । छसा साहचर्यात् ।  
'भवतष्ठक्छसौ' इत्यस्यैव ठक्स्तत्र ग्रहणात् । नापि 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । असादेव भाष्योदाहरणात्  
'सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसंख्यानिकस्य' इति ज्ञापनात् ॥—रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङी-  
ज्ञकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥—गृह्यते इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥—  
अग्रायीति । अभिशब्दात् 'वृषाकप्यभि-' इति श्रियां ङीवैकारादेशौ ॥—आग्नेय इति । पुंवद्भावभावे तु आग्नेय इति  
स्यादिति भावः ॥—शत्रुपर्यायादिति । अत्र च 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपन्नारिद्विषद्वेषण-  
दुर्हेदः' इत्यमरः ॥—विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः ॥—सापन्न इति । अभाषि-  
तपुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भा-

१ गुणवचनस्येति—अत्र संज्ञाकृदन्ततद्विज्ञान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते, आकङ्कारस्य-  
त्राभ्यतस्तथैव कौमात्, अत एव 'एकतद्धिते च' इत्यत्र एकत्वमिति पुंवत्वात्सिद्धमिलाशङ्क्य न सिध्यति, उक्तमेतत्त्वतलो-  
गुणवचनस्य इत्युक्तम् ।



न त्वण् । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ ॐ ठक्छसोश्च ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एत-  
द्वातिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्व-  
मयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भक्ष्याद्वेति लिङ्गात् ।  
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ ॐ कुकुट्यादीनामण्डादिषु ॥ कुकुट्या अण्डं कुकुटाण्डम् ।  
सृग्याः पदं सृगपदम् । सृगक्षीरम् । काकशावः । ॥ क्यङ्मानिनोश्च । ६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनी-  
वाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्ना कांश्चिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियां  
मन्यते दर्शनीयमानिनी चैत्रः । ॥ न कोपधायाः । ६।३।३७। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिका-  
भार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ ॐ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाक-  
भार्यः । ॥ संज्ञापूरण्योश्च । ६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि

वेऽपि सापन्न इत्येव भवतीति भावः ॥—रुढयोरेवेति । आद्यः शब्दो रुढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन 'समानः पति-  
र्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥—ठक्छसोश्च । अभवार्थ आरम्भः ॥—भावत्का इति । 'भवतष्ठक्-  
छसौ' ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशो भलात् 'भस्या-  
दे-' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र ठग्रहणेन । मैवम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवात्विधि-  
त्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः 'ठक्छसोः' इति ठग्रहणं कर्तव्यमेव ॥—  
भवदीया इति । छसः सित्करणात् 'सिति च' इति पदसंज्ञा । तेनात्र जडत्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बा-  
धात् 'भस्यादे-' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छसग्रहणं कृतम् ॥—भाष्यकारेष्ट्येति । अनेन सूत्रवर्तिकयोक्तिसंभवो ध्व-  
नितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—गतार्थत्वादिति । इष्टेरुदाहरणान्याह—सर्वमय इ-  
त्यादिना । 'तत् आगतः' इत्यर्थे 'मयङ्' इति मयद् । तसिलादिषु मयङादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः ॥—  
सर्वकभार्य इति । न च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपधायाः' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन नि-  
षेधः शङ्क्यः । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् ।  
न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामलाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा कचित्सर्वनाम-  
त्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम का-  
चित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वोदिगणवर्हिर्भूतत्वेन प्रवृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥—  
सर्वप्रिय इति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यत्र प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदन्ये-  
त्यादावुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥—लिङ्गादि-  
ति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य अपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भा-  
ष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः समासे पुंवत्' इत्युक्तम् । यच्च व्याचक्षुः 'वार्तिकार्थमनुवदति  
सर्वनाम्न इत्यादिना' इति । तत्प्रामादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहर-  
णासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वार्ति-  
कमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । 'ठक्छसोः' इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्ति-  
संभव उक्त एव प्राक् ॥ क्यङ्क्षा—॥—एतायत इत्यादि । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोः  
'अकृत्सार्व' इति दीर्घः ॥—मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्यर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—स्वभिन्नामित्यादिना ।  
—दर्शनीयमानिनीति । 'मनः' इति णिनिः । नान्तलान् ङीप् । या लात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र 'स्त्रियाः पुं-  
वत्' इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमलव्यापाराश्रयलविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामाना-  
धिकरण्याविधातादिति भावः ॥—पाचिकाभार्य इति । पचतीति पाचिका ण्वुल् । 'युवोः-' इत्यकादेशे टापि 'प्रत्यय-  
स्थात्' इतीत्वम् ॥—रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन् ॥—मद्रिकायत  
इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रङ्ज्योः कन्' । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न भ्रूयेतेति  
भावः ॥—तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते भ्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते, तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः ॥—पाका-  
भार्येति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'व-  
यसि प्रथमे' इति ङीप् बाधित्वा अजादित्वाद्यप् ॥—संज्ञापूरण्योश्च । यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषु-  
दाहृतम् । तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितम् ॥—पञ्चमीपाशेति । 'याप्ये पाशप्' । 'तसिलादिषु-' इति प्राप्तिः ॥—

१ कुकुट्यादीनामिति—जातिमात्रपरकुकुटादिनैव समासे सिद्धमेतदिति भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम्, तत्पक्षे कुकुट्यादिशब्दानां  
समासोऽनभिधानात् भवति ।

न संज्ञाभूलोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-  
विकारे । ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तदेतुयस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः ।  
माधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन  
किम् । तावभार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः ।  
वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । ॥ स्वाङ्गाश्चेतः । ६।३।४०।  
स्वाङ्गाश्च ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । भुक्शेरीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ ॐ अ-  
मानिनीति वक्तव्यम् ॥ सुकेशमानिनी । ॥ जातेश्च । ६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शु-  
द्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याठ इति तु भवत्येव ।  
॥ संख्ययाऽव्ययासंज्ञादूराधिकसंख्याः संख्येये । २।२।२५। संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स  
बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणो ङच् ।  
॥ तिं विंशतेर्ङिति । ६।४।१४२। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्वृत्तिः । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।

वृद्धिनिमित्तस्य—स्त्रीभार्येति । सुप्रे भवा । 'तत्र भवः' इत्यणि 'टिड्ढा' इति ङीप् ॥—माधुरीयत इति । म-  
धुरायां भवा माधुरी । सेवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् ॥—मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः'  
इति मः ॥—काण्डलावेति । काण्डं लुनातीति काण्डलावी 'कर्मण्यण्' । कृदयम् ॥—तावदिति । तत्परिमाणमस्या-  
स्तावती । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुपि 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥—काषायीति ।  
कषायेण रक्तेत्यर्थे 'तेन रक्तं रागात्' इत्यणि ङीप् ॥—हैमीति । हेमो विकार इत्यर्थे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यण् ॥—फ-  
लोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति  
भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । स्वधस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी 'तस्यापत्यम्' इ-  
त्यण् । उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः 'न ध्वाभ्याम्' इत्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः किं तु स्वर-  
ूपयोग्यः ॥ यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद्द्विं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति  
न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते—सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धि-  
तस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो  
लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥—सुकेशीति । 'स्वाङ्गाश्चोपसर्जनात्'  
इति ङीप् ॥—अकेशेति । 'सहनञ्जिघमान' इति निषेधान्ङीषभावः ॥—जातेश्च । यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति  
व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंह्यायानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिनृशब्दात् 'जातेः'  
इति ङीप् विहितः, अदन्तलाभावात् । किं तु 'ऋभ्यः' इति ङीप्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसङ्गेत आह—  
जातेः पर इति । एवं च हस्तिनीभार्यः, शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥—यः स्त्रीप्रत्यय इति । टा-  
वादिः ॥ प्राचा तु ङीषेवोपासत्सदयुक्मिति ध्वनयशुदाहरति—शूद्राभार्य इति ॥—ब्राह्मणीति । शाङ्गरवादित्वा-  
न्ङीन् प्राचा तु ङीप् पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं तद्वत्तत्वात् ॥—सौत्रस्यैवेति । व्याख्यानादिति  
भावः ॥ 'न कोधायाः' इति निषेधस्तु 'भस्यादे' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं विलेपिकमिति सि-  
द्धम् । यदि 'अष्महिष्यादिभ्यः' इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न ध्रुयेत । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्प-  
ष्टम् ॥ प्रासन्निकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—संख्येयेति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वच-  
नम् ॥—दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विग्रहीतम् । पूर्वैर्नैव सिद्धेः ॥—उपदशा इति । उपशब्दः समीपे  
समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥—नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्या-  
द्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥—  
सूत्रे तीति छसप्तष्टीकमित्याशयेनाह—तिशब्दस्येति ॥—विंशा इति । इह तिलोपोत्तरम् 'अतो गुणे' इति पररू-  
पमेव, न तु टिलोपः, टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् ।  
अज्जल्लादेशो जादेशो न भवतीति 'अचः परस्मिन्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'स्थानिवदादेशः' इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये  
कार्ये हि कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥—विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विग्र-

१ सुकेशमानिनीति—अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्द-  
स्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणे मानाभावात् इति भाष्ये ध्वनितमिहापि सुकेशमानिनीति उदाहरता  
ध्वनितमिति भावः ।

अदूरत्रिंशः अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । ॥ विष्णुनामान्यन्तराले । ॥ १२।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिङ् । ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे । ॥ १२।२।२७। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे भोले स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । ॥ अन्येषामपि दृश्यते । ॥ ६।३।१३७। दीर्घः इत्यनुवर्तते । इषि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इष् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विष्प्रत्ययस्य पाठादप्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ॥ ओर्गुणः । ॥ ६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहुबाह्वि । ओरोदिति वक्ष्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन । ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । ॥ १२।२।२८। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । ॥ धोपसर्जनस्य । ॥ ६।३।८२। बहुव्रीह्यावयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा

हीतमुक्तयुक्तेः ॥—अदूरेत्यादि । अदूराक्षिशतः, अधिकाश्वलारिशत इति विग्रहौ बोध्यौ ॥—द्वित्रा इति । वार्थेऽयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः, किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शा । तत्र च त्रयोऽपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोर्ज्ञाणाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥—द्विरावृत्ता इति । सुजयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु सुजयान्तर्भावेनैवैकार्थभावाभ्रयणात्सुचोऽप्रयोगः ॥ संख्यायेति किम् । चलारो ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्यायेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यायेयं संख्यायेति न समासः ॥ आ दशतः संख्याः संख्याये वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्याः संख्यास्तु संख्यायसंख्यायोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्याये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकाविंश इति ॥—तत्र तेनेदम्—॥—ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रद्वियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् । कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्यते प्रहरणवचने तृतीयान्ते च' इत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥—अन्येषामपि दृश्यते । अत्र प्राचा दक्षिणग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घलम्, 'आलं वानचि' इत्युक्तम् ॥ तत्र 'आलं वा' इत्यपाणिनीयम् । अत एव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—ओर्गुणः । तद्धिते किम् । पद्वी । वाच्योः ॥—गुणोक्तिरिति । यद्यपि 'ओरोत्' इति सूत्रितेऽपि 'भस्य तद्धिते' इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव । तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात् । 'ओरो' इत्येव वास्तु । 'खं रूपं शब्दस्य' इति तु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥ स्यादेतत् । तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोरनृतः' इति ह्रतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् कुक्षिशिखेल्यत्र ह्रतसिद्धये 'ऋलृक्' सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तीत्या लृकारस्य ह्रतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदितां लृदितां लृदितामृदितां च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राजृप्राजृगम्लृशकु इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'नागलोपिशास्त्रदिताम्' 'लृदितः परस्मैपदेषु' इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः—'गुरोरनृतः' इत्यनेन ऋद्विभक्त्य गुरीः ह्रतविधानात् 'अनृतः' इत्येतदनुमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकह्रतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कुक्षिशिखेल्यत्र ह्रतो न सिध्यति । ततश्च तत्सिद्ध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्याभावात् । न च 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्' इति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—तेन सहेति । तुल्ययोगे किम् । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृतीया तु 'सह युक्ते' इत्यनेनैव ॥—धोपसर्जनस्य । उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारान्न । किं तत्परदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—बहु-

१ अन्तराले इति—अन्तरालशब्देन दिगेव, प्रत्यासत्तेः । अत एवास्य नित्यलीलिङ्गता । २ अव्ययीभावत्वमिति—केचित्तु 'इच्छप्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावत्वे तु न दृढतरं फलं मानम्, नापि तत्प्रयोगः प्रसिद्धः' इत्याहुः । ३ तुल्ययोगे इति एकेन गमनादिना योगस्तद्व्योतकं सहेत्यर्थः ।

आगतः । तस्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ॥ प्रकृत्याशिषि । ६।३।८३ । सहस्रशब्दः प्रकृत्या  
स्यादाशिषि । स्वसि राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ ॥ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ सगवे । सवत्साय ।  
सहस्राय । ॥ बहुव्रीहौ संख्येये उज्ज्वलगणात् । ५।४।७३ । संख्येये यो बहुव्रीहिल्लङ्कारश्च स्यात् । उप-  
दशाः । अवगुणात्किम् । उपवहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ ॥ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥  
निर्गतानि त्रिंशतो निक्षिप्तानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतत्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निक्षिप्ताः सप्तः । ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्य-  
क्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च । ५।४।११३ । व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी  
यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ।  
॥ अङ्गुलेर्दीर्घाणि । ५।४।११४ । अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यादाहण्यर्थे । पञ्चाङ्गुल्यो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अ-  
ङ्गुलिसहस्रावयवं धान्यादिविक्षेपणकाङ्क्षमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या व्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे  
तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । ॥ द्वित्रिभ्यां षे मूर्ध्नेः । ५।४।११५ । आभ्यां मूर्ध्नेः  
षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्ध्नेः । त्रिमूर्ध्नेः ॥ ॥ नेतुर्नक्षत्रे अन्वक्तव्यः ॥ मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्रा रात्रयः ।  
पुष्यनेत्राः । ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः । ५।४।११७ । आभ्यां लोभोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोभः । बहिलोभः ।  
॥ अङ्गु नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५।४।११८ । नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च  
नसं प्राप्नोति ननु स्थूलपूर्वात् । ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८।४।३ । पूर्वपदस्याङ्गिमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्सं-  
ज्ञायां ननु गकारव्यवधाने । नुरिव नासिकाऽस्य गुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अणूग-  
यनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावाभावाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥  
॥ खुरखराभ्यां वा नसः ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ ॥ पक्षे अजपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । ॥ उपसगाश्च ।  
५।४।११९ । प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उज्जता नासिका  
यस्य स उज्जसः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तदङ्गत्वा भाष्यकार आह । ॥ उपसर्गाद्बहुलम् । ८।४।२८ । उपस-

व्रीहेरिति । तेनेह न, सहयुष्वा । सहकृत्वा । 'राजनि युधि कृमः' 'सहे च' इति कनिपि उपपदसमासाविमौ ॥ 'सहस्य  
सः संज्ञायाम्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सहस्य सः स्यादिति ॥ प्रायिकमिति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशा-  
दिति भावः ॥—सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥—प्रकृत्याशिषि । कथं तर्हि 'यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रा-  
तृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति  
भवन्तोऽनुवृण्वन्तु' इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न लाशीर्वचनम् । यन्नाशीर्वचनम् 'तथास्तु' इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयु-  
ज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥—बहुव्रीहौ संख्येये— । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—यो बहुव्रीहिस्तत्सा-  
दिति । उपगणा इत्यत्र ङचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह—स्वरे विशेष इति । ङचि सति 'चितः' इत्य-  
न्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि ङचि परलात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति श-  
ङ्क्यम् । 'चितः' इति स्वरस्य सतिशिष्टलात्, ङचिस्वित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥—संख्याया इति । संख्यान्तस्य तत्पुरु-  
षस्य चरमावयवो ङज्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तेः ॥  
—व्यत्ययेन षष्ठीति । एतन्नोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि । 'अप्रवं मूर्तिमतः' इत्या-  
दिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेल्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः ॥—षच् स्यादिति । षो ङीषर्थः ।  
चक्षु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति ॥—स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्गुराणि  
यस्याः सा ॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यचो दुर्वारत्वात् ॥ यदपि समासान्त-  
विधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्वाह्यातम् । तदसारम् । एवं हि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्र-  
प्रज्ञात् ॥—अङ्गुलेति । मात्रचो 'द्विगोर्नित्यम्' इति छक् ॥—नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तद-  
न्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥—मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु  
न भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न तु नेतृशब्द इति ॥—खुरखराभ्यामिति । 'नासिकायाः' इति  
वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥—खुरणा इति । 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः ॥—उपसर्गाश्च । उपस-  
र्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गलायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गलमस्त्विति  
शङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्सुनोति' इति सत्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेरिति ॥—उपसर्गा-

१ प्रायिकमिति—इदमिति शब्दाच्छ्रम्यते । २ संख्येये इति—संख्येयेऽर्थे विद्यमानसंख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः ।  
३ अङ्गुलीसङ्घशेति—दारुणोऽप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवात् । ४ षइति—षचि प्रकृते षविधानं 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धेषु' इति  
पाक्षिकान्तोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थम् । षचि तु चित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।

गंस्याभिमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ ॐ वेप्रो वक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥  
 ॐ ख्यश्च ॥ विख्यः ॥ कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ॥ सु-  
 प्रातसुभ्यसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । ५।४।१२०। एते बहुव्रीहावग्रस्यस्यान्ता निपात्यन्ते ।  
 शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं शोऽस्य सुभः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । च-  
 तस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ॥ न-  
 ऋदुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् । ५।४।१२१। अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असकथः । असकथिः ।  
 एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः । ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५।४।१२२। न-  
 ऋदुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । ॥ धर्मादनिच्केवलात् । ५।४।  
 १२४। केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कस्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो  
 धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्य-  
 धर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्येव । निवृत्तिधर्मा अनुष्ठितिधर्मेत्यादिवत् ।  
 पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । ॥ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५।४।१२५। जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्य-  
 ते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति  
 वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । ॥ दक्षिणेर्मा लुङ्घयोगे । ५।४।१२६। दक्षिणे ईर्मे  
 मणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतमण इत्यर्थः । ॥ इच् कर्मव्यतिहारे । ५।४।१२७। कर्मव्यतिहारे यो ब-

द्वनोत्परः । अनोत्परः किम् । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत् ॥ तद्भङ्गश्चेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलप्रहणं  
 च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्रनः पुषेत्यादौ लतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥—प्रणस इति ।  
 प्रगता नासिका असेति विप्रः ॥—कथं तर्हीति । प्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥—नासिकयेति ।  
 तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु 'पद्म-' इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥ शोभनं प्रातरस्येति ।  
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रेव  
 प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्पद्मावः ॥—  
 नऋदुःसुभ्यो-। नन्वत्र हलिप्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । नच महद्वलं हलिः,  
 तद्रहितोऽहलित्तत्रैवार्थं हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्वलरहित इत्यर्थप्रतीतिः ।  
 न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमचप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्रः स्यादिति शङ्क्यम् । 'नऋदु-  
 भ्याम्' इत्यनेनान्तोदात्तलविधानात् । अत्राहुः । शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, 'दुर्हलः' इत्यत्रान्तोदात्तलार्थं च तदिति ॥  
 —शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥—नित्यमसिच्—। अकारोच्चारणं  
 भलसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ 'यस्येति च' इत्याकारलोपः सिध्यति । अस्तरितत्वादेव 'अन्यतरस्याप्रहणाननु-  
 वृत्तिसिद्धौ नित्यप्रहणमन्यतो विधानार्थम् । 'तेनाल्पमेधस' इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥—धर्मादनिच्—। अनिचो-  
 ऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा 'तत्करोति-' इति ष्यन्तात् किपि धर्मं परमो धर्मं यस्य सः  
 परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत  
 इत्यनुपपदमेव वक्ष्यति । तच्च 'केवलात्' इत्यनेन विशेष्यत इत्याह—केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषि-  
 तम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आहृत्तौ माना-  
 भावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्री-  
 हावयवीभूतपूर्वपदात्परलस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात् ॥—मध्यमत्वादिति । न च 'सर्वनामसंख्ययोः' इति स्वश-  
 ब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥—आपेक्षिकमिति । नन्वत  
 एवं केवलप्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रुढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे  
 तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥—कर्मधारयपूर्वपद इति । नन्वत्रानिच् दुर्लभः, 'केवलात्' इत्यस्य  
 समानात्मकत्वादित्यर्थादिति चेत् । भैवम् । केवलप्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी  
 भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । असदुक्तार्थस्तु 'धृम् धारणे' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति  
 साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं  
 परास्तम् ॥ उक्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात् संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥—साध्येवेति । परमश्चासौ स्वश्च  
 परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥—दक्षिणेर्मा—। लुङ्घो व्याधः । तद्योगादेवेर्निष्पत्ताविदं निपातनं  
 नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—व्याधेनेति । 'वाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा' इति प्रयोगस्तूपचारिक

बहुव्रीहिसंज्ञादिषु स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । सुसलासुसलि । ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ॥ ५।४।१२८। तादर्थ्यं चतुर्थ्येण । एषां सिद्धयर्थमिषु प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाह-  
 सि । उभयाहसि । ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्द्धुः । ॥ ५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्द्विरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ ।  
 प्रगते जानुनी यस्य प्रभुः । संभुः । ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा । ॥ ५।४।१३०। ऊर्ध्वंभुः । ऊर्ध्वजानुः । ॥ धनुषश्च । ॥ ५।४।  
 १३२। धनुर्गन्तस्य बहुव्रीहेर्निरुद्धादेशः स्यात् । शास्त्रेभ्यः । ॥ वा संज्ञायाम् । ॥ ५।४।१३३। शतधन्वा । शतधनुः ।  
 ॥ जायाया निङ् । ॥ ५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निरुद्धादेशः स्यात् । ॥ लोपो व्योर्वलि । ॥ ६।१।६६। वकारयका-  
 रयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवज्ञावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । ॥ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः । ॥ ५।४।१३५।  
 एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पृतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । ॥ गन्धस्येत्वे तदे-  
 कान्तग्रहणम् ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ।  
 नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः । ॥ अल्पाख्यायाम् । ॥ ५।४।१३६। सूपस्य गन्धो लेशो य-  
 स्मिन्स्तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशो संबन्धगर्वयोरिति विश्वः । ॥ उपमानाच्च ।  
 ५।४।१३७। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि । ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । ॥ ५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जिता-  
 दुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् ।

इति कथंचिन्नेयः ॥—केशाकेशीति । ‘तत्र तेनेदम्’ इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्बुप्रभृतिषु पाठा-  
 दव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् ॥ नन्वेवमिच्छित्करणं व्यर्थम् । अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया बाधात्समासस्वरूपेणान्तोदा-  
 त्तलसिद्धेः । अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठद्बुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् ।  
 किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्यागम्यत्वात् । एवं च  
 स्वरार्थमपि चित्तं कर्तव्यमेवेति ॥—द्विदण्डीति । समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेयत्र लिज्  
 न भवति ॥—उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥—प्रसंभ्याम्—। जानुशब्दस्यैकत्वेऽप्युपपद-  
 निबन्धनं द्विलमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानषष्ठीलस्फुटीकरणम् ॥ ‘जानुनः’ इत्युक्ते तु किमियं  
 पञ्चमी प्रत्ययाधिकारात् नुरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—जानुशब्दयोर्द्विरादेश इति । शा-  
 स्त्रेभ्येति । कथं तर्हि ‘खलावप्याशंसाधृतधनुषमहाय तृणवत्’ इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । समासान्तवि-  
 धेरनित्यलान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च अश्वादिगणे राजनशब्दपाठः । स हि ‘प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे’ इत्यन्तोदा-  
 त्तार्थः । ‘राजाहःसखि-’ इति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति ॥—लोपो व्योर्वलि । ‘व्योर्लोपः’ इति वक्तव्ये ‘वैरपृक्त-  
 लोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः किपि सुखीरिति सिद्धम् ॥—  
 गन्धस्येत्—। तकार उच्चारणार्थं इत्याशयेनाह—इकारोऽन्तादेश इति । ‘आदेः परस्य’ इतीह न भवति ‘समासा-  
 न्ताः’ इत्यधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः ‘यस्येति च’ इति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः ।  
 न च ‘तित्स्वरितम्’ इत्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्का, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न  
 प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । ‘गापोष्टक्’ इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति ॥—अविभागेनेति । एवं च गुणवाचिन  
 एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः ॥—द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः ‘वहति जलमियं पि-  
 नष्टि गन्धान्’ इति प्रयोगात् । ‘गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः’ इति  
 कोशाच्च ॥ केचित्तु ‘गन्धस्येत्वे’ इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च  
 भट्टिः । ‘आग्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः’ इति ॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्—‘गन्धस्य’ इत्यादिनेकारः समासान्तो न,  
 ‘तदेकान्तग्रहणम्’ इति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव ‘भग्नबालसहकारसुगन्धौ’ इत्यादीनां प्रामा-  
 दिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम् ॥—अल्पाख्यायाम्—। अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्यात् बहुव्रीहौ ॥—सूपस्य  
 गन्ध इति । अत एव ज्ञापकादधिकरणपदौ बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् सूपो गन्धो यस्मिन्त्रिलेव विग्रहः ।  
 गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥—पादस्य—। यद्ययं लोपः समासान्तो न स्यात् ‘आदेः प-  
 रस्य’ इत्यादेः स्यात् । शैषिकः कप्च प्रसज्येत । ‘शेषाद्विभाषा’ इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह—समा-  
 सान्त इति । कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत

१ अनन्तादेश इति—साहचर्यात् किञ्चश्रवणाच्चास्यादेशत्वमिति भावः । २ एकदेश इति—तदेकान्तग्रहणमिति वार्तिकं  
 गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमते गन्धोऽवयव इति तज्ज्ञाव इत्यन्ये । ३ पादस्य लोप इति—पादस्य पादिति नोक्तम्, प्रतिपदो-  
 क्ततास्यैव ‘पादः पद्’ इत्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः किपि पद इत्यस्यानापत्तेः ।

अहस्तादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः । ॥ कुम्भपदीषु च । ५।४।१३९। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पद् ॥ कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः । ॥ संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । ॥ वयसि दन्तस्य दत् ५।४।१४१। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः । ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३। दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अबोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती । ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५।४।१४४। दन्तस्य दत् वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । ॥ अप्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुक्कलाग्रदन् । कुक्कलाग्रदन्तः । ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५।४।१४६। अजातककुत् । पूर्णककुत् । ॥ त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८। लोपः स्यात् । उक्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । ॥ पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९। पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । ॥ सुहृदुर्द्वौ मित्रामित्रयोः ५।४।१५०। सुदुभ्यां हृदयस्य हन्नावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्द्वमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्द्वयः । ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१। व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ (ग) अर्थान्नञः ॥ अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् । ॥ इनः स्त्रियाम् । ५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी ॥ (प) अनिनस्न्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डि । बहुदण्डिको ग्रामः । ॥ शेषाद्विभाषा ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात्किम् । उपबहवः ।

इति भावः ॥—कुम्भपदीषु च । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाप्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह—स्त्रियामिति । यत्तद्दोषमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनं, तेन 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पो न भवति ॥—द्विद्वन्निति । द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुलावस्था लिह गम्यते । 'उगिदचाम्-' इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न ॥—षोडन्निति । 'षष्ठ उलं दत्तदशधा-' इत्यनेनोल्लुत्वे ॥—सुदतीति । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥—समदन्तीति । 'नासिकोदर-' इत्यादिना ङीप् ॥—श्यावदन्निति । 'श्यावः स्यात्कपिशः' इत्यमरः ॥—अरोकदन्निति । अरोका अच्छिद्रा दन्ता यस्य सः ॥—अप्रान्तः—। इहानुक्तसमुच्चयार्थश्चकारस्तेन मृषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुरिति ॥—अजातेति । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि बाल्यावस्था गम्यते ॥—उरःप्रभृतिभ्यः कप् । उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् । 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्वरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कविति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेलम् ॥—व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः 'सोऽपदादा' इति विसर्जनीयस्य सः ॥—प्रियसर्पिष्क इति । 'इणः षः' इति विसर्गस्य षस्त्वम् ॥—एकवचनान्तानीति । 'नयृ-तश्च' इति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्तिह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्यो यस्येति विग्रहः ॥ यत्तु प्राचोक्तं 'नयृतश्च' इति कप् बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तलाभावात्प्राकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तलसंभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन 'उरः-प्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इत्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति हेयम् ॥—अर्थान्नञः । गणसूत्रमिदम्—अनर्थकेनापीति । कथं तर्हि 'सुपथीनगरी' इति हलन्तेषूक्तं, कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यनेन 'ऋक्पूरब्धुः-' इत्यस्येव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः । षचः प्राचीनानामेव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य षच उत्तरत्वात् । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् ॥—बहुवाग्मिकेति । 'वाचो गमिनिः' ॥—शेषाद्वि—। यद्यत्र प्रायुक्तकवमात्रापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह—अनुक्तसमासान्तादिति ।—व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समासान्त इत्युक्तम् ॥—सुगन्धिरिति । 'गन्धस्येत्-' इत्यादिना इत्समासान्तः ॥—प्रियपथ इति । 'ऋक्पूः-' इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः उपबहव इति ।

उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्नादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । ॥ आपोऽन्यतरस्याम् । ७।४।१५। कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । ॥ न संज्ञायाम् । ५।४।१५३। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ॥ ईयसश्च । ५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदार्थे कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोक्षियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । ॥ वन्दिते भ्रातुः । ५।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्ताच्च कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोरित्यतः प्रागेवेति बध्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । ॥ नाडीतन्मयोः स्वाङ्गे । ५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्मयीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्मयीर्मीवा । तन्मयीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात्कस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्मयीका धीणा । ॥ निष्प्रवाणिश्च । ५।४।१६०। कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्व्यते-र्युद्ध । प्रवाणी तन्नुवायशालाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः, नव इत्यर्थः । ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । १२।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकामधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम् ॥ शब्दपरविप्रतिषेधात् ग्रन्थः ॥ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ द्वित्राः ॥ ॥ द्वन्द्वेऽपि । द्वादश ॥ ॥ वा प्रियस्य ॥ गुहप्रियः । प्रियगुहः ॥ ॥ गङ्गादेः परा सप्तमी ॥ गङ्गकण्ठः । कचिन्न । वहेगङ्गः ॥ निष्ठा । १२।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ सारङ्गजग्धी मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ॥ वाहिताश्यादिषु । १२।२।३७। आहिताग्निः । अश्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥ कचिन्न विवृतासिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

‘संख्ययाव्यया-’ इत्यादिना समासः ॥—उत्तरपूर्वेति । ‘दिङ्नामा-’ इत्यादिना समासः ॥—सपुत्र इति । ‘तेन सहिति-’ इत्यादिना समासः ॥ अयं भावः । ‘शेषो बहुव्रीहिः’ इत्यतः शेषपदम् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते, ‘संख्ययाव्ययासन्ना-’ इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति । एवं च ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रात्पृथक् ‘संख्ययाव्ययासन्ना-’ इत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् ॥ ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह—तन्नादिनेति । ‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’, ‘सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः’ इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्नामिति विवेकः ॥ यत्तु वदन्ति ‘प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति’ तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति । तत्र । ‘ऋ-भ्यः-’ इत्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥—ईयसश्च । नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते ॥—बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । ‘द्विवचनविभज्योप-’ इतीयसुन् । ‘प्रशस्यस्य भः’ । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप्प्रत्ययः ॥—बहुश्रेयसीति । ‘नवृतश्च’ इति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘ईयसश्च’ इति प्रतिषिध्यते ॥—बहुनाडिरिति । उपसर्जनह्रस्वः ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । ‘अवितृस्तुतश्चिभ्यः’ इतीप्रत्ययस्य ‘क्षियाम्’ इत्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः ॥—सप्तमीविशेषणे—। यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति ज्ञायते तस्य विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् ॥—चित्रगुरिति । न च ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । ‘बहुव्रीहौ सप्तमी’ इत्युक्ते तत्क्रौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधापत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥—सर्वनामेति । कथं तर्हि ‘तः परो यस्मात्स तपरः’ इति । कथं च ‘जहत्सार्था वृत्तिः’ इति ॥ इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादिवाद्वा सिद्धमिति ॥—द्विशुक्ल इति । अथपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृतम् । ननु संख्याया अल्पाचूतरत्वेन ‘संख्यांसर्वनामोः’ इति वाक्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—मिथोनयोरिति । विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥—अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥—गङ्गादेरिति । आदिशब्दः प्रकाशवाची । तेन पद्मे नामौ यस्य पद्मनाभः । ऊर्णो नामौ यस्य । ‘ङथापोः-’ इति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः ॥—जातिकालेति । एतच्च ‘जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्’ इत्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥—सारङ्गजग्धीति । सारङ्गो

१ तन्नादिनेति—उच्चारयित्वा तन्नेणोच्चरितं, बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इति भावः । २ न कविति—न संश्लेषयोरिति वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यात् ‘नष्टतश्च’ इत्यस्यापि निषेध इति बोध्यम् ।



## द्वन्द्वप्रकरणम् ।

॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ १२१।२९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाच्येतरतरयोगसमा-  
हाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाच्यः । मिक्षितानाम-  
न्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामटं गां चानयेत्यन्वाच्ये च न  
समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेटोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे  
तु होतापोतानेटोद्गातारः ॥ राजदन्तादिषु परम् ॥ १२१।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राज-  
दन्तः ॥ ॥ धर्मादिष्वनियमः ॥ अर्थधर्मौ । धर्माथौ । दम्पती जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जन्मावो  
दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । ॥ द्वन्द्वे धि ॥ १२१।३२। द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरि-  
हरौ ॥ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः । ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ १२।  
३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वयेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ ॥ व्यन्तादजाद्यदन्तं वि-  
प्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी । ॥ अल्पाचूतरम् ॥ १२।३४। शिवकेशवौ ॥ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपू-  
र्येण ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥  
कुशकाशम् ॥ ॥ अभ्यर्हितं च ॥ तापसपर्वतौ ॥ ॥ वर्णानामानुपूर्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्याः ॥ ॥ भ्रातु-

जग्धो यया सा । ‘अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा’ इति ङीप् ॥ कथं तर्हि ‘चारुस्मितश्चारुहसितः’ इत्यादि । अत्राहुः—‘नपुंसके भावे  
क्तः’ इति कस्य न पूर्वनिपातः, निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह प्रहणादिति ।—कचिन्नेति ॥ आहिताभ्यादिलक्षणादनभि-  
धानाद्वेति भावः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते ‘सुबामश्रिते-’ इत्यस्मात्सुबपि, ‘समासः’ इति, ‘विभाषा’  
इति चाधिक्रियत एव । तदाह—अनेकं सुबन्तमित्यादि ॥—चार्था इति । चशब्दयोः इत्यर्थः ॥—एकस्मि-  
न्निति । भजनादावित्यर्थः ॥—ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति  
द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्युक्तम् ॥—भि-  
क्षामटं गां चानयेति । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयनपि भिक्षामटत्वेव । अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि  
नान्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुषङ्गिकता ॥—असामर्थ्यादिति । एकार्था भाषा-  
भावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थाभाव आवश्यकः ।  
‘समर्थः पदविधिः’ इति परिभाषितत्वात् ‘चार्थे द्वन्द्वः’ इत्युक्तेषु । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थाभावः संभ-  
वति, येन समुच्चयान्वाच्यत्वावेकार्थाभावान्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भ-  
वति, न तु समुच्चयान्वाच्ययोः । परं खितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं  
विशेषणमिति विवेकव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थाभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः  
स्यात् । नैवम् । ‘विशेषणं विशेष्येण-’ इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् । तस्यास्त-  
सामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु ‘प्रमाणप्रमेय-’ इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे  
दृष्टापतिरेव ॥—होतृपोन्निति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ्गं न ॥—राजदन्तादिषु । इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेऽपि  
‘अर्थधर्मौ’ इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेषूपन्यासः ॥—द्वन्द्वे धि । ‘अनेकम्’ इति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वावि-  
शेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं ध्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह—अनेकप्राप्तावेक-  
त्रेति । अत्र व्याचल्युः—आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति  
जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्तिह नाश्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति ॥—हरिहरगुरव इति । हर-  
गुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥—अजाद्यदन्तम् । ‘समुद्राभ्राद्भ्यः’ ‘लक्षणहेलोः क्रियायाः’ इत्यादिनिर्देशा-  
दनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन ‘स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्’ इति भारविप्रयोगः संगच्छते ॥—अल्पाचूतरम् । अत-  
एव निपातनात् स्वार्थे तरप् कुलचुलयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तो-  
पपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥—ऋतुनक्षत्राणा-  
मिति । ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तदयकृतं च ॥—अभ्यर्हितं च । ‘वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्’ इति निर्दे-  
शेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । ‘अल्पाचूतरम्’ ‘अजाद्यदन्तम्’ इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्

१ अनेकस्येति—तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष इति भावः । २ अन्य इति—यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयशब्दार्थ इति अन्यः,  
नतु अन्य एव समुच्चय इति अमितव्यम् ।

ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् । २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यज्ञादीनां समाहार एव यथा स्यात् । ॥ अनुवादे चरणानाम् । २।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ ॥ स्थेणो-  
र्लुङीति वक्तव्यम् ॥ उद्गात्कठकाकापम् । प्रत्यङ्गात्कठकौथुमम् । ॥ अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् । २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः ऋतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युऋतुः किम् । इषुवन्नौ साम-  
वेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धचांदी । ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् । ॥ जातिरप्राणिनाम् । २।४।६। प्राणिव-  
ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशकुलि । प्राणिनां तु विदूशूत्राः । द्रव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसौ । गमना-  
कुञ्जने । जातिप्राधान्य एवायमेकवज्जावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि । ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-

ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते ॥ युधिष्ठिरार्जुनाविति । द्वन्द्वपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छ्रुत्वाद्वा अभ्य-  
र्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः स्थित्यतीति भावः ॥—द्वन्द्वश्च प्राणि— प्राणितूर्यसेनानामज्ञानीति । बहुवचनान्ते-  
नाज्ञानेन षष्ठीसमासः । अज्ञानशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यज्ञानां प्राण्यज्ञैरेव, तूर्याज्ञानां तूर्याज्ञैरेव, सेनाज्ञानां सेनाज्ञैरेव  
यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गं नामावयवः ॥ तूर्यस्य लङ्गं  
नामोपकारकं बोध्यम् ॥—एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यज्ञानां द्वन्द्वः, तूर्याज्ञानां द्वन्द्वः, सेनाज्ञानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । ‘द्विगुरे-  
कवचनम्’ इत्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैकं वक्षीति व्युत्पत्त्या एकलविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्रातिपादकः स्यादित्यर्थं  
मन्वानः फलितमाह—एकवत्स्यादिति ॥—पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येव सिद्धम् । तथापि  
द्रव्यप्राधान्येऽपि भवति प्राणिग्रहणमित्येके । पाणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यने ॥—मार्दङ्गि-  
क्रेति । मृदङ्गवादं शिल्पमस्येत्यर्थं ‘तदस्य शिल्पम्’ इति ठक् । एवं पाणविक इत्यपि ॥—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन  
चरन्तीति रथिकाः । ‘पर्पादिभ्यः छन्’ इति छन् । ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ ‘ननु चार्थे द्वन्द्वः’ इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः  
सिद्धः, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह—नियमार्थमिति ।—समाहार एवेति । समाहारे  
प्राण्यज्ञादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति ‘तिष्यपुनर्वस्त्रोः’ इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य  
द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वस्त्रिति न स्यादिति ॥ एवं च ‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-’ इति प्रकरणवर्हिर्भूता-  
नामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन ‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति’ इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥—चर-  
णानामिति । शाखाय्येतृवाचिनामित्यर्थः ॥—स्थेणोरिति । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । ‘ङ्ण् गतौ’ । स्थाप्रकृतिकङ्ण्प्रकृतिकलु-  
ङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः ॥ स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः ॥—उद्गादिति ।  
इह यदा कठेषु कालेषु च प्रतिष्ठितेषु उदितेषु चावाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते ।  
कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य ‘कठचरकात्-’ इति लृक् । अध्येत्रणस्तु ‘प्रोक्तालृक्’ इति  
लृक् ॥ ‘कलापिनोऽण्’ ‘सब्रह्मचारि-’ इत्याद्युपसंख्यानान्छिोपः ॥—यजुरिति । सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति  
भावः ॥—पदकेति । पदान्यधीते पदकः । ‘क्रमादिभ्यो वुन्’ । एवं क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा  
प्रत्यासत्तिः ॥ अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥—जातिर— जातिवाच्यव-  
यवकद्वन्द्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति ।—विदूशूत्रा इति । जातिप्राधान्येऽपि बहुव-  
चनमुपपद्यते ‘जात्याख्यायामेकस्मिन्-’ इति विधानात् । तेनात्र द्व्यङ्गविकलं नेति भावः ॥—द्रव्यजातीनामेवेति ।  
‘अप्राणिनाम्’ इति पर्युदासात् ‘नविवयुक्त-’ न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः ॥  
जातिः किम् । नन्दकपाश्वजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ ॥—जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा प-  
र्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥—द्रव्यविशेषेति । नन्वेवं ‘रजिता तु विवि-  
धास्तृशैलाः’ इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अ-  
त्राहुः । सकलतृशैलरजनं तत्र विवक्षितं, न तु केषांचित्तृशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्त-  
मिति ॥—बदरामलकानीति । ‘फले लृक्’ इति लृक् ‘लृक्छित्तलृकि’ इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लृकि फललजात्युपसर्जन-  
द्रव्यवचनावेतौ । ‘विभाषा वृक्षयुग-’ इति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भाव  
इति वक्ष्यति, तच्च नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फललजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकवचना-  
न्तानां द्वन्द्व इति ‘फलसेनावनसति-’ इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥—विशिष्टलिङ्गो— सूत्रे चलारोऽपि

शोऽग्रामाः । २।४।७। ग्रामवर्ज्येनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्धृष्टं दूरावती । च उद्धयेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गाचमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालुकिनी ग्रामः । जाम्बवशालुकिन्यौ । ॥ ध्रुद्रजन्तवः । २।४।८। एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आ नकुलाक्षुद्रजन्तवः । ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।४।९। एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोभ्याग्रम् । काकोल्लुकमित्यादौ परत्वात् विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् । २।४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्विष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः । ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । ॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २।४।१२। वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । वृक्षान्यग्रोचम् । वृक्षान्यग्रोधाः । रुद्रपृषतम् । रुद्रपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुक्रबकम् । शुक्रबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ ॥ फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगशकुनिध्रुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । रथिकाधारोद्दी । वृक्षान्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यादिषु सेनाङ्गत्वाभित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् ।

शब्दा अवयवधर्मेणावयविद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां द्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग् ग्रहणात् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् । कुकुटमयूरी ॥ विशिष्टपदस्यार्थमाह—भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव 'विशेषणं विशेष्येण—' इति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् ॥—समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निष्कर्षाभिप्रायेणयमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्' इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥—उद्धयेरावतीति । उद्धयो नदः, सोऽपि नदीविशेषलाभदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोऽपि ॥ 'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः' । तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति, उभयोरपि नगरत्वात् ॥—ध्रुद्र—। अपचितपरिमाणं ध्रुद्रत्वम् । तक्षापेक्षितत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते 'ध्रुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथ वा ध्रुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि' इति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति—यूकालिक्षमिति ॥—आ नकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरः, न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः 'कालाद्वम्' । अतएव निपातनात् 'इ-सुसुक्तान्तात्—' इति कादेशः, 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम् । 'देवाधुरैर्मृतमम्बुनिधिर्मन्ये' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् ॥—परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां च—' इत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणप्राङ्गणमित्यादौ ज्ञेयः ॥—चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥—ध्रुद्राणाम्—। त्रैवर्णिकेतरमनुच्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् ॥—पात्रादिति । यैरुक्ते 'भस्मना शुष्यते कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुष्यति तेषामित्यर्थः ॥—गवाश्व—॥—यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकलाघवा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोश्चेभ्यः पशवो गोअश्वाः' ॥—गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥—दासीदासमिति । अत्र 'पुमान् क्रिया' इत्येकशेषो बाध्यते ॥—विभाषा—॥—विशेषाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः न च द्वयोः सह प्रयोगः, 'सरूपाणाम्—' इत्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्वेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्षमृग—' इत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ॥ बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥—बदराणि चामलकानि चेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्—' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥—बदरामलके इति । जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥—पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि ॥—नपुं-

अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् । ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २।४।१३। विरुद्धार्थानामग्र-  
व्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वद्वयार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स  
विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अग्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन अग्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे  
उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । मन्दकपाञ्जल्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ॥ न दधिपयआदी-  
नि । २।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनादीर्यः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । ॥ अधि-  
करणैतावत्त्वे च । २।४।१५। अग्र्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्टाः । ॥ विभाषा स-  
मीपे । २।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तो-  
ष्टम् । उपदशाः दन्तोष्टाः । ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । १६।३।२५। विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे  
आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डककुल्या पुत्र

सकत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुलादिकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे  
'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्वाधिला 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन द्वेकवद्भावभाजं परामृश्य विधीय-  
मानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥—  
विप्रतिषिद्धम्—। अधिकरणमिह द्वयम् । चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—विरुद्धार्थानामित्यादि । उ-  
दाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे, सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥—भवत्येवेति । विप्रतिषि-  
द्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्, अग्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः ।  
इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् ॥—न दधिपय—॥—दधिपयसी इति । व्यञ्जनलादिकल्पः प्राप्तः । एवं  
'मधुसर्पिषी, सर्पिमधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतर-  
योगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्यादधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनलप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जा-  
तिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्भावमा-  
त्रस्य निषेधात् । यथा 'न षट्स्वलादिभ्यः' इत्यत्र ङीष्ठापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'स्त्रियां यदुक्तं तन्न' इति सामान्यतो  
निषिध्यत इति दिक् ॥—ऋक्सामे ।—वाङ्मनसे इति । 'अचतुर—' इत्यादिनात्र समासान्तोऽन् निपात्यते ॥—अ-  
धिकरणै—। समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—अ-  
ग्र्यसंख्यावगमे इति ॥—नियमो न स्यादिति । न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य 'एकवचनमेव' इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि  
'द्वयार्थे द्वन्द्वः' इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । 'विशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् ।  
न चोक्त्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'सामान्याप्रयोगे' इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपग-  
मात् । उक्तं हि भाष्ये 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' इति ॥ स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्च  
प्राणित्यर्थः—' इति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । 'नियमसू-  
त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इति पक्षे 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यर्थः—' इति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरे-  
तरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनायेदमिति फलित-  
मिति दिक् ॥—विभाषा समीपे । यद्यपीह 'समाहारद्वन्द्व' एवेति व्याख्यानेऽपि न क्षतिः, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनि-  
षेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह—नियमो वा स्यादिति ॥—उपदशं दन्तोष्टमिति । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानु-  
प्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहेः तदा 'उपदशस्य दन्तोष्टस्य' इति षष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तोष्टस्य' इत्येवेत्यत इत्याकरः ॥  
दन्तोष्टस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं लव्ययीभावस्यै-  
वेति तदाशयः ॥—आनङ्—। ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति लनुवर्तते,  
तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह—विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति । ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किम-  
नेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः, 'ऋतः' इति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तत्तरपदे परतो यत्पूर्वं यस्य विशेषणं पुत्र-  
शब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति—॥—उत्तरपदे इति । एतच्च  
'अङ्गुत्तरपदे' इत्यधिकारात्तदभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यददन्तं तस्यानङ्गित्यर्थः ॥—होतापोताराविति । आनङो  
क्लितात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । 'उरण् रपरः' इति रपरप्रस-  
ङ्गात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्या-  
सन्निधानात् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो डित्करणेन । सत्यम् ।

१ पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति—तथाच वाक्यभेदेन व्याख्यानम् 'ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ्' इति, तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्रौ । ॥ देवताद्वन्द्वे च । ६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः । अग्निवायु । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती ईत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव । ॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८।३।८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ । ॥ इहृद्धौ । ६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्रामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङ्मीरत्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परत्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ विष्णौ न ॥ आग्नावैष्णवम् । ॥ दिवो द्यावा । ६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा । ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् । ६।३।३०। दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदसौ पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । ॥ उषासोषसः । ६।३।३१। उषसशब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । ॥ मातरपितराबुदीचाम् । ६।३।३२। मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ । ॥ द्वाद्वाष्टुदषहान्तात्समाहारे । ५।४।१०६। चवर्गान्ताष्टहान्ताश्च द्वाद्वाष्टु स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वञ्चम् । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्स्त्रिवम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृद्धशरदौ ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

### एकशेषप्रकरणम् ।

अथैकशेषः ॥ सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शि-

ङ्किरणभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याल एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन 'ऋत इति कार्यनिर्देशार्थम्' इत्युक्तलाभिर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङ्किरणं व्यर्थमित्याशङ्क्यापि परास्ता ॥—नेष्टोद्गातार इति । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥—मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविधायकतः संबन्ध एकस्मिन्येके आर्विज्यरूप इति विवेकः ॥—मण्डूकप्लुत्येति । तेन 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र न संबध्यत इति भावः ॥—पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥—देवता—। अत्रकारान्तार्थमविधायोः निसंबन्धार्थं च वचनम् ॥—ईदग्नेः—। आनङोऽपवादोऽयम् ॥—देवताद्वन्द्व इत्येवेति । इदं च वृत्तिप्रत्यये स्थितम् ॥ ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमौ प्रणेयामि' इत्याश्रयायनप्रयोगस्त्वार्षलत्साधुः ॥ यद्वा । मास्तु तदनुवृत्तिः । अग्नि-सोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायेनादोषत्वात् ॥—अग्नेः—। 'सात्पदायोः' इति निषेधेऽयमारम्भः ॥—अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदादिलादधिकरणे किप् ॥—अग्निष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते ॥—इहृद्धौ । तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे—वृद्धिमत्युत्तरपद इति ॥—आनङ्मीत्वं च बाधित्वेति । यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङ्गीलयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि 'परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽग्निनिविशते' इति न्यायादानङ्गीत्वे न भवत इति भावः ॥—आग्नावैष्णवमिति । इत्याभावानङ्गेव भवति ॥—रुत्वं मा भूदिति । अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः ॥—विसर्गमिति । तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥—उषासासूर्यमिति । उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥—मातरपितरौ—। मातृशब्दस्यारब्धदेशो निपात्यते ॥—द्वाद्वात्—। अन्तर्ग्रहणं विसृष्टार्थं, चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्स्त्रजमिति । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्त्रजम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्त्रजम् ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

द्वाद्वापवादत्वेनाह—अथैकशेष इति ॥—विरूपाणामिति । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥—वृद्धो यूना—। 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्' इति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कुत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह—गोत्रं शिष्यत

१ इत्यादाविति—आदिशब्देन स्कन्दविशाखावित्यादावपि नेति बोध्यम् । २ मातरपितराविति—एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात् द्वन्द्वः । ३ तल्लक्षणश्चेदेवेति—तल्लक्षणे विशेषे इत्येव सिद्धे, चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

प्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्याय-  
णौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । ॥ स्त्री  
पुंवच्च ॥ १२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियमित्य-  
नुवर्तमाने यजमोक्षेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ १२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान्  
शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसुपुहितृभ्याम् ॥ १२।६८। भ्राता च  
स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १२।६९। भङ्गी-  
बेन सहोक्तौ स्त्रीष्वं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः । शुक्रा शाटी । शुक्रं वज्रम्  
तदिवं शुक्रम् । तानीमानि शुक्रानि । ॥ पिता मात्रा ॥ १२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च  
पिता च पितरौ मातापितरौ । ॥ श्वशुरः श्वश्रवा ॥ १२।७१। श्वश्रवा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव  
विशेषश्चेत् । श्वश्रश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रश्च श्वशुरौ । ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १२।७२। सर्वैः सहोक्तौ ल-

इति । 'गोत्रं यूना' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन औपगवध्वान-  
न्तरः औपगवध्वान्युवेत्यत्र नैकशेषः ॥—भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्युनि 'वृद्धाङ्क सौ-  
वीरेषु बहुलम्' इति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरलं चाधिकमपेक्ष्यते । नतु युवलमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥—गार्ग्य-  
वात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥—स्त्री पुंवच्च ॥—वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं  
स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—गार्ग्यायणाविति ॥—अनुवर्तमान  
इति । 'तद्गजस्य बहुषु-' इत्यतः । 'पुंवत्' इत्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनालङ्घनं स्यात् ।  
'गार्ग्यायण्य' इत्यत्र नलं च सिद्धम् । रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्ध्यते । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः ॥ 'वृद्धो यूना'  
इत्याद्यनुवर्तनामेह । गार्गी च वात्स्यायनौ च ॥—पुमान् स्त्रिया । 'वृद्धो यूना-' इति निवृत्तम् ॥ 'सरूपाणाम्' इति  
लनुवर्तते 'भ्रातृपुत्रौ-' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन 'हंसश्च वरटा च' इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्व-  
जातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ 'एतौ गावौ' इति  
नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् ॥  
अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति ॥ 'इन्द्रेन्द्राण्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयो-  
गकृतविशेषस्य सद्भावात् । स्यादेतत् । 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम् ।  
'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ' इति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्ये-  
वेति चेत् । अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलौ गावौ' 'सुन्दरौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् ॥  
अथवा, एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्तुंवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ, 'सरूपाणाम्-' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ'  
इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे-' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान्  
स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशे-  
षणानाम्' इत्येतदभ्याससिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पुरुष-  
विशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेऽपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे-' इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति  
स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥—  
नपुंसकमन—। अन्यतरस्याग्रहणम् 'एकवच्च' इत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह—स्त्रीष्वं शि-  
ष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्रं च शुक्रं च शुक्रे । अत्र 'एकवच्च' इति न भवति ॥ 'अस्य'  
ग्रहणम् 'अस्यैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तराप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्केत ॥  
—शुक्रः पट इत्यादि । 'शुक्रः शुक्रा शुक्रम्' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं शुक्रशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोर-  
णाय ॥—पिता मात्रा ॥—श्वशुरः श्वश्रवा । नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रु-  
शुरयोर्लक्षणाया बोधसंभवात् । न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् ।  
पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत् । अत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रुशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमा-  
रम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥—मातापितराविति । 'पितुर्देशगुणं माता  
गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ् ऋतः' इत्यानङ् ॥—श्वश्रुश्वशुराविति । 'श्वश्रुः  
पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः श्वश्रवा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥—त्यदादीनि सर्वैः—। सर्वैः

१ पुमान् स्त्रियेति—अत्र विभक्तवित्यनुवर्तते विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहक्षेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेदवाचकमातृ-  
शब्दयोर्नैकशेषः ।

दादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ ॐ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ॥ ॐ त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यश्चदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परस्वात्मपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ ॐ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ कुकुटमयूरयोर्विमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते । ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुख इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ ॐ अनेकशेषेति वाच्यम् ॥ अथा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्बन्धो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्थेत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवज्रावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

### सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृतेऽद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस्य पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः ।

किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोक्तौ' इत्यर्थो मा भूत् ॥—यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥—त्यदादित इति । आद्यादित्वात्तत्तिः । 'त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान्, यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायामर्थोत्पदादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं 'कुकुटमयूर्यौ' इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुकुटमयूर्योर्विमे' इति नियमतो न स्यादिति चेत् । अत्र नव्याः । 'परवलिङ्गम्—' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तद्विज्ञाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति ॥—मयूरीकुकुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् ॥—तच्चेति । पिप्पल्यर्धम् ॥—सा चेति । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च' 'तच्च' सा च, अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूह्यम् ॥—ग्राम्य—। ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यस्त्रयौ' इति यः लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—इमा इति । एवं च इमे च, इमाश्च, इमाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति, न तत्र 'त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ 'गाव इमाः' इति भाष्योदाहरणादित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषात् 'गावः' इतिवत् 'इमाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥—एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्गग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः ॥—एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदात् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः' इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् । अत्राहुः । यथेकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्तावुत्पत्त्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते ले' कशेषे स न भवतीति तात्त्विकी प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति ॥—द्वन्द्वो नेहिति । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति भ्रमो निरस्तः । न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति ॥—पन्थानाविति । न चात्र 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यम् । 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ' इत्यादौ 'इतोऽत्—' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥ इत्येकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह—कृत्तद्वितेत्यादि ॥—पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वोच्चार्याणां संज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः ॥ तल्लक्षणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भावेणापरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमात् । अन्यथा 'मृदु पचति' इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् 'सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह 'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति ॥—अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥—अस्वपदेति ।

१ वत्सा इति—अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोध्यम् । बर्करा इमे इति तु प्रत्युदाहरणं न्याय्यम्, 'बर्करस्तरुणः पशुः' इति कोशात् । २ कृत्तद्वितेति—तद्वितशब्दस्तद्वटितसमुदायपरः । अत एव बह्वचनो न बोधः ।

अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधाधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-  
भावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचा वादः  
प्रायोऽभिप्रायः । सुपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमाकादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ द्वन्द्वोष्टमित्या-  
दिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदार्थं द्वन्द्वबहुव्रीहोरेव । तत्पुरुषस्य कश्चि-  
देवेत्युक्तम् । किञ्च ॥ सुपां सुपा तिङ् नान्ना धातुनाऽथ तिङ् तिङ् । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः चङ्निधो बुधैः  
॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङ्, पर्यभूषत् । नान्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रः । अजज्ञम् । तिङ् तिङ्,  
पिबतस्वादता । खादतमोदता । तिङ् सुपा, कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीढादयोऽन्य-  
पदार्थे इति मयूरव्यसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

### समासान्तप्रकरणम् ।

॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ५।४।७४। अ अनक्ष इति ष्ठेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः  
स्थात् अक्षे या धूसदन्तस्य तु न । अर्धर्चः ॥ अनुचबहुचावध्येतयैव । नेह अनृक्साम । बहृक् सूक्तम् । विष्णोः  
पुः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । ॥ ह्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६।३।९७। अप इति कृतस-  
मासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्र-  
तीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणाच्चेह । स्वर ।  
स्वपी ॥ ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥ ऊदनोर्देशे । ६।३।९८। अनोः परस्यापस्य  
ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । ॥ अच् प्रत्य-  
न्वधपूर्वात्सामलोमः । ५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसा-  
मम् । प्रतिकोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ ॥ कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिघ्यते ॥ कृष्णभूमः ।  
उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । प्रासादः ॥ ॥ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदाव-

समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥—द्वन्द्वबहुव्रीहोरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं त-  
योरेव संभवतीति भावः ॥—कचिदेवेति । ऋहजात इत्यादौ ॥—नास्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति ।  
अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः ॥—कटप्रः । अजज्ञमिति । ‘किञ्चिप्रच्छि-’ इति वार्तिके ‘नमिकम्पि-’ इति सूत्रे  
च ‘कटप्र’ ‘अजज्ञ’ इति निपातनाद्धानुना समासः ॥—पिबतस्वादतेति । ‘आख्यातमाख्यातेन-’ इति मयूरव्यसकादौ  
पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूर—॥ ‘अ’ इति छसप्रथमैकवचनान्तं, ‘समासान्ताः’ इति लधिक्रियते तदाह—समासस्याप्रत्ययोऽन्ता-  
वयव इति । ‘अनक्षे’ इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे—अक्षे या  
धूरिति ॥—तदन्तस्य तु नेति । सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणलविवक्षया सप्तमी । तेन ‘अक्षसंबन्धिनी या धूसदन्तस्य न’  
इत्यर्थः ॥ यद्यत्र ‘अक्षे पूर्वपदे न’ इति व्याख्यायेत, तर्हि ‘दृढधूरक्षः’ इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु ‘अक्षे समासार्थे  
न इति व्याख्यायेत, तदा ‘अक्षधूः’ इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः ॥—अर्धर्च इति ।  
‘अर्धे नपुंसकम्’ इति समासः । ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ इति पुंस्त्वम् ॥—अनृगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वात् ‘शेषाद्वि-  
भाषा’ इति कप्रत्यये ‘अनृक्कम्, बहृक्कम्’ इत्यपि बोध्यम् ॥—विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति  
तथापि ‘विष्णुपुः’ इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्णग्रहणम् ॥—कृतसमासान्तस्येति । ‘येन विधिः-’ इति सूत्रे ‘आपस्तिष्ठन्ति  
स्वापस्तिष्ठन्ति’ इति भाष्यादिति भावः ॥—अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति वि-  
ग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम् ॥—समाप इति । अनुपसर्गलान्तेलमिति भावः । भाष्ये तु ‘समाप ईलप्रतिषेधो  
वक्तव्यः’ इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः ‘समीपसमृद्धि-’ इति निर्देशात् ‘समीपम्’ इति भाष्योदाहरणाच्चेति  
ज्ञेयम् ॥—देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥—स्वबिति । ‘न पूजनात्’ इति समासान्ता-  
भावः ॥—अवर्णान्ताच्चेति । ‘ह्यन्तर-’ इति सूत्रे ‘ईलमनवर्णात्’ इति वक्तव्यम् । इह माभूत् ‘प्रापं परापम्’ इति  
भाष्योक्तेः, ‘गतिश्च’ इति सूत्रे ‘प्रेपं परेपम्’ इति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥—ऊदनोः—। दीर्घोच्चारणं कचिच्छाखाया-  
मवग्रहार्थम् ॥ बहृचास्तु ‘अनूपे गोमान् गोभिः’ इत्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति ॥—अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नि-  
त्यनूपो देशः ॥ ‘जलप्रायमनूपं स्यात्’ इत्यमरः ॥—प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एव-  
मनुसामादावप्युक्तम् ॥—कृष्णोदगिति । ‘अव’ इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥—कृष्णभूम



रम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चानाभः । ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् । ॥ ५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्  
स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्ङुहकसामवाङ्मानसाक्षि-  
भूवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषश्चायुषश्चायुषर्ग्यजुष-  
जातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ॥ ५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यान्त्यो बहुव्री-  
हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ ॥ ५।४।७८। अचतुरोऽजिप्यते ॥ त्रिचतुराः ।  
चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनङ्ङुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मानसे । अ-  
क्षिणी च अद्वौ च अक्षिभूवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः ।  
पदष्टीवम् । निपातनाट्टादशब्दस्य पञ्चावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रे-  
मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति  
साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजःपङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पु-  
रुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । आयुषम् । श्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततश्चयः कर्मधा-  
रयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपं वैपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे आ  
गोष्ठश्च । ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ॥ ५।४।७८। अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसच् । हस्तिवर्चसम् ॥ ॥ ५।४।७९। पल्यराजभ्यां  
चेति वक्तव्यम् ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ॥ ५।४।७९। अवतमसम् । संतम-  
सम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् । ॥ श्वसोवसीयश्श्रेयसः । ॥ ५।४।८०। वसुशब्दः  
प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाभाषीर्विषयतामाह । मयूरम्बंसकादित्यात्समासः ।  
श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । ॥ अन्धवतसाद्रहसः । ॥ ५।४।८१। अनुरहसम् । अवरहसम् । तसरह-  
सम् । ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ॥ ५।४।८२। उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ॥ अनुगव-  
मायामे । ॥ ५।४।८३। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम् इति समासः । ॥ द्विस्तावा त्रि-

इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥—पञ्चानाभ इति । ‘पञ्चं नाभावस्य’ इति विग्रहः । गङ्गादित्यात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ ‘पचा-  
कारा नाभिरस्य’ इति वा ॥ एवमूर्णनाभोऽपि श्रेयः ॥ तत्र तु ‘ड्यापोः संज्ञाछन्दसोः’ इति ह्रस्वो विशेषः ॥—अक्ष्णो—  
दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—अचक्षुःपर्यायादिति ।  
—गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची, षष्ठीसमासः ॥—अचतुर—निपात्यन्त इति । निपा-  
तनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह—आद्या इति ॥—बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन  
तत्पुरुषे अचलारो विचलार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूहम् ॥—त्रिचतुरा इति । त्रयश्चलारो वेति  
विग्रहः । ‘संख्ययाव्यासपञ्चा’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ संख्येये’ इति ङङोऽपवादोऽच् ॥—अक्षिभूवमिति । प्राण्यङ्गला-  
देकवत् ॥—ऊरू चाष्टीवन्तौ चेति । ‘सक्वि ऋन्ने पुमानूरूः’ इत्यमरः । ‘जानूरुपर्वाष्टीवदन्नियाम्’ इति च ॥—ऊर्वष्टीवं ।  
पदष्टीवमिति । प्राण्यङ्गलादेकवद्भावः ॥—द्वन्द्वो निपात्यत इति । ‘विरूपाणामपि’ इत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः ॥  
—सरजसमिति । ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इति सहस्य सभावः ॥—सरजःपङ्कजमिति । ‘सरजसमकरन्दनिर्भरासु’  
इति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥—निःश्रेयानिति । ‘निश्चितं श्रेयो येन’ इति विग्रहः ॥ ‘निःश्रेयस्कम्’ इति  
केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् । ‘ईयसश्च’ इति कपो निषेधात् ॥—गोष्ठे श्वेति । एतेन ‘सप्तमीतत्पुरुष एव’ इति नियमो  
दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे ‘गोष्ठश्च’ इत्येव ॥—ब्रह्मवर्चसमिति । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ एवं हस्तिवर्चसमपि ॥—पल्येति ।  
‘पलं मांसमर्हति’ इति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसम् ॥—अवतमसमित्यादि । अवहीनं संततं च तमः,  
इति विग्रहः ॥ अन्धयतीति । ‘अन्ध दृष्ट्युपघाते’ जुरादिः ॥—अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥—श्वसो—‘अ-  
वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्’ इत्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्षया इति ध्वनयति—वसुशब्द इति ॥—वसीय  
इति । ‘यः कामयेत वसीयान् स्याम्’ इति श्रौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः ॥—श्वसशब्द इति । कालवाच्यप्ययं,  
प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वाभाव्यात्तमेवाह—उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥—आ-  
शीर्विषयमिति । षष्ठीसमासः । विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गलातुंलिङ्गनिर्देशः ॥ ‘उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह’ इति पाठा-  
न्तरं कचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ॥—अन्धव—‘रहः’ इत्यप्रकाशमुच्यते ।  
‘अनुगतमवहीनं च रहः’ इति प्रादिसमासः । ‘अनुगतं रहोऽस्मिन्’ इत्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥—तसरहसमिति । तप्त च

१ तत्पुरुष एवेति—उत्तरपदार्थप्रधाने इत्यादिः । २ उपशुनमिति—अव्ययीभावे एव इदम् । ३ आशीर्विषयतामिति—एवं  
च आशीर्लिङ्गविषये एवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ।

स्तावा वेदिः । ५।४।८४। अध्रस्वयद्विलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽ-  
धमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः । ॥ उपसर्गादध्वनः । ५।४।८५।  
प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । ॥ न पूजनात् । ५।४।८६। पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-  
राजा ॥ ॥ स्वतिभ्यामेव ॥ नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः  
प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः । ॥ किमः क्षेपे । ५।४।७०। क्षेपे षः किञ्चिद्वक्तुः परं यत्तदन्ता-  
स्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा । किराजा । किराजा । किङ्गौ । क्षेपे किम् । किराजः । किराजः । किङ्गवः ।  
॥ नञस्तत्पुरुषात् । ५।४।७१। समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् । ॥ पथो  
विभाषा । ५।४।७२। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं  
वर्तते ॥ ॥ इति समासान्ताः ॥

### अलुक्समासः ।

॥ अलुगुत्तरपदे । ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङ्गः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमासे । ॥ पञ्चम्याः स्तोका-  
दिभ्यः । ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थद्वार्यकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे  
किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निष्क्रान्तः ॥ ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणे विहितानि शास्त्राणि उप-  
चाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानदेव । ॥ ओजःस-  
होऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि ॥ ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् ।  
आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ ॥ पुंसानुजो अनुषान्ध इति च ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । अनुषान्धो जा-  
त्यन्धः । ॥ मनसः संज्ञायाम् । ६।३।४। मनसागुता । ॥ आह्वायिनि च । ६।३।५। मनस इत्येव । मनसा  
आह्वातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ॥ आत्मनश्च । ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ ॥ पूरण इति  
वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोधः । पू-

तग्रहश्च इति विग्रहः । 'परेणानधिगम्यम्' इत्यर्थः ॥—इत्यतः प्रागिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्ति-  
कोक्तेरिति भावः ॥—किमः क्षेपे । क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितस-  
मासस्यैव ग्रहणात् ॥—किराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥—नञस्तत्पुरुषात् । 'नञः'  
इति षष्ठी, 'नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मात्' इत्यर्थः ॥—अपथमिति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'अ-  
पथं नपुंसकम्' स्त्रीबलम् ॥—अपथं वर्तते इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समा-  
सान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् 'सुपो धातु-' इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥—स्तोकान्मुक्त इति ।  
समासप्रयोजनमैकपयमैकस्वर्थं विशेषणयोगाभावश्च । किं च 'स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तोकान्मुक्तिः' 'स्तोकान्मुक्तायाः स्तौ-  
कान्मुक्तेयः' इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वास्तद्धि-  
तनिमित्तो लुङ् दुर्वार इति शङ्क्यम् । 'सुपो धातु-' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुङ्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह  
'स्तोकान्तिक-' इति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु 'करणे च स्तोकात्पकृच्छ्र-' इति सूत्रपठिताः ॥  
समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च ॥ 'स्तोका-  
न्तिक-' इत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायह—एवमिति । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु  
समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव ॥—शास्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणि-  
निष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शङ्कम्' इति याज्ञिकानां, व्यवहारः ॥—ओजःस—।  
ओजसाकृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमोऽतमन्यतः' इति भारविः । अत्राहुः ।  
'वृत्तु वर्तने' इत्यस्मात् 'वचर्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति । यत्तु केवलपदा-  
धिकार एव तदन्तविधिर्न तत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नैशतमसा' तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् ॥  
तत्र । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पक्वेष्टकचितम्' इति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥  
—अनुषेति । 'अनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥—आत्मनापञ्चम इति । 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ॥

१ द्विस्तावतीति—अत्र पदद्वयं बोध्यम् । २ उत्तरपदे इति—उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे लुङ्, पदे इत्येव सिद्धे उत्तर-  
ग्रहणात् । ३ पूरणप्रत्ययान्त इति—यद्यप्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, तथापि आत्मशब्दापूर-  
णप्रत्ययासंभवेनेह तदन्तग्रहणं कार्यमेवेति भावः ।

रणे किम् । आत्मकृतम् । ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६।३।७। आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मने-  
भाषाः । तादर्थ्यं चतुर्थ्येषा । चतुर्थीति योगविभागात्समासः । ॥ परस्य च । ६।३।८। परस्यैपदम् । परस्यैभाषाः ।  
॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६।३।९। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः । ॥ ग-  
वियुधिभ्यां स्थिरः । ८।३।९५। आभ्यां स्थिरस्य सत्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । यु-  
धिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ ॥ हृद्घुभ्यां च ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।  
॥ कारनास्ति च प्राचां हलादौ । ६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।  
मुकुटेकाषोपणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाङ्ग्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कारनास्ति किम् ।  
अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देश्यस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्ता-  
त्किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः । ॥ मध्याह्नुरौ । ६।३।११। मध्येगुरुः ॥ ॥ अन्ताच्च ॥ अन्तेगुरुः । ॥ अमूर्ध-  
मस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६।३।१२। कण्ठेकालः । वरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धशिल्पः । मस्तकशिल्पः ।  
अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । ॥ बन्धे च विभाषा । ६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्ते-  
बन्धः हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः । ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४। स्तम्भेरमः । कर्णे-  
जपः । कचिन्न । कुरुचरः । ॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे । ६।३।१५। प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दि-  
विजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । ॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६।३।१६। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः ।  
क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः । ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः । ६।३।१७। सप्तम्या विभाषाऽ-  
लुक् स्यात् । घे । पूर्वाङ्गितरे । पूर्वाङ्गितरे । पूर्वाङ्गितमे । पूर्वाङ्गितमे । काले । पूर्वाङ्गिकाले । पूर्वाङ्गिकाले । तने । पूर्वाङ्गे-  
तने पूर्वाङ्गतने । ॥ शयवासवासिष्वकालात् । ६।३।१८। शययः । स्वशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामे-  
वासी ग्रामवासी । हलदन्तादिष्वेव । भूमिशयः ॥ ॥ अपो योनियन्मतुषु ॥ अप्सु योनिस्त्वप्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः ।  
अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ । ॥ नेन्सिद्धबभ्रातिषु च । ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् ।

इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ 'आत्मना कृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये ॥—बहुव्रीहिर्बोध्य  
इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थलमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥—वैयाकरणा—। व्याकरणे  
भवा वैयाकरणी । 'अणूयनादिभ्यः' इत्यण् । सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः ॥—आत्मन इत्येवेति । इह 'आ-  
त्मनः' इत्यननुवर्त्ये 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुक्' इति व्याख्याने तु 'परस्य च' इत्युत्तरमूर्तं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥  
—आत्मनेभाषा इति । यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभाव-  
विरहात् 'रन्धनाय स्थाली' इतिवत्समासाभावमाशङ्काह—योगविभागादिति । इहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः  
सुवचः ॥—परस्य च । परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्या अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥—गवियुधि—। स्थिर-  
शब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर-' इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । 'सात्पदायोः' इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥  
—वचनादेवेति । न च लुक् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गलाच्चावादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः-' इत्येवालुक् सिध्यतीति वा-  
च्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः ॥—हृदिस्पृक् दिविस्पृ-  
गिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा ॥—अवि-  
कटोरण इति । 'संघाते कटच्' इति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेवः ॥—बन्धे च विभाषा । बन्ध इति घनन्तः ॥  
—हस्तेबन्ध इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्सिद्धबभ्रातिषु च' इति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥—अप्सव्य  
इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतं तदाकरविद्भम् ।  
जे चरे च वक्तव्यम् । 'अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु 'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरणद्व-  
येऽपि 'हलदन्तात्-' इत्यलुकमाहुः ॥—अप्सुमन्ताविति । कारीर्याम् 'अप्सुमे सधिष्ठव' 'अप्सु मे सोमो अन्नवीत'  
इत्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचा तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अ-  
प्सुमतिः' इत्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् । अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । अन्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया  
अभावेन मतुबेव दुर्लभः । आद्ये तु लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ  
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । 'मतिषु' इति पाठस्य 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्य-  
वृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव क्ताप्यदर्शनात् व्यर्थलाञ्छ । 'अस्यवामीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव  
लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥—नेन्सिद्धब—॥—चक्रबन्ध इति । 'तत्पुरुषे'

स्थण्डिलशायी । साङ्गादयसिद्धः । चक्रबद्धः । ॥ स्वे च भाषायाम् । ६।३।२०। सप्तम्या अलुक् । समस्यः । भाषायां किम् । कृष्णोत्पात्तरेडः । ॥ षष्ठ्या आक्रोशे । ६।३।२१। चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥  
 \* चाग्विक्पदयन्मथो युक्तिवण्डहरेषु ॥ बाधोयुक्तिः । विशोवण्डः । परयतोहरः ॥ \* आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फह् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोशादित्वाहुम् । एवमाहुष्यकुलिका ॥ \* देवानां प्रिय इति च मूर्खे ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥  
 \* शेषपुच्छलाकूलेषु शुनः ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाकूलः ॥ \* दिवश्च दासे ॥ दिवोदासः । ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६।३।२२। षष्ठाः पुत्रे परेऽलुक्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः । ॥ ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः । ६।३।२३। विद्यासंबन्धयोनिर्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठा अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ \* विद्यायोनिर्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ॥ नेह होतृधनम् । ॥ विभाषा स्वसृपत्योः । ६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः । ॥ मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । ६।३।२५। आभ्यां स्वसुः सस्य वो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । लुक्पक्षे तु । ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा । ६।३।२६। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ ॥ इत्यलुक्समासः ॥

### समासाश्रयविधयः ।

॥ धरूपकल्पचेलहृद्भुवगोत्रमतहृतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६।३।४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् धरूपकल्पपत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्रह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिभुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । भूजः पचाद्यचि षष्ठ्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । क्यः. किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा । ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६।३।४४। अक्यन्तनद्या क्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा । क्षितरा । क्षीतरा ॥ \* कृष्णद्या न ॥ लक्ष्मीतरा । ॥ उगितश्च । ६।३।४५। उगितैः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विदुषतरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेष्वप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् । ॥ हृदयस्य हृल्लेख्यवण्डलासेषु । ६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । इच्छासः । क्लेशेऽप्यनन्तस्य

इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ तु 'बन्धे च विभाषा' इति विकल्प एव ॥—पश्यतोहर इति । 'पश्यन्तमनादस्य हरति' इत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी ॥—देवानामिति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माभ्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो गवादित्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥—शेषपुच्छेति । शुन इव शेषमस्य शुनःशेषः ॥ यद्यपि शेषशब्दः सकारान्तः 'गौलिङ्गं चिह्नशेषसोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि ङीडे निपातनादौणादिके पप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव ॥ तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशान्तः प्रहराम शेषम्' इति ॥ 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यदावपि बहुव्रीहिः, त्रयोऽप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥—'मातुःपितृभ्याम्' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तिताम् । तत्फलं दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः ॥ इत्यलुक्समासः ॥

धरूपकल्प—'तरपतमपौ घः' । 'प्रशंसामां रूपम्' । 'चिल वसने' । 'चेलट्' इति पचादौ टित्पठ्यते, ङीबर्थम् ॥—प्रत्ययेष्विति । लेखप्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥—ब्राह्मणितरेति । 'जातेष्व' इति निषेधात् 'तसिलादिषु—' इति न पुंवद्भावः ॥—चेलीति । पचादौ 'चेलट्' इति पाठात् 'टिड्ढा—' इति ङीप् ॥—आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥—नद्याः । उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह—अङ्गुयन्तेति । उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुंस्क' इत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह—क्षीतरेति ॥—उगितः परा या नदीति । ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥—विदुषितरेति । 'उगितश्च' इति ङीपि 'वसोः संप्रसारणम्' ॥—वृत्त्यादिष्विति । प्रक्रियातद्वाक्यानां चादिशब्दग्राह्याणि ॥—अण-

१ मूर्खे इति—इदं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनादौ न दृश्यते । २ उगितः परेति—विहितेत्यर्थः, तेनेपुमतोऽपलं ङी पेपुमती, ततस्तरेत्यत्र नित्यह्रस्व इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ग्रहणम् । षणि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । ॥ वा शोकप्य-  
 अरोगेषु । ६।३।५१। हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदयम् । ह्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो  
 हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६।३।५२। एतत्तरपदेषु पा-  
 दस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीन् प्रत्ययः । अ-  
 जेभ्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः । ॥ पद्यात्यतदर्थे । ६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थं यति परे ।  
 पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थं किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥ ॥ इको चरता-  
 वृत्तसंख्यानम् ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् इन् । ॥ हिमकाषिहतिषु च । ६।३।५४। पद्मिमम् ।  
 परकाषी । पद्धतिः । ॥ ऋचः शो । ६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्री पञ्चः शंसति । पादपादमि-  
 त्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति । ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु । ६।३।५६। पादस्य पत् । पद्मोषः ।  
 पादघोषः । पम्मिश्रः । पादमिश्रः । पञ्चशब्दः । पादशब्दः ॥ ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ पञ्चिष्कः । पादपिष्कः ।  
 ॥ उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६।३।५७। उदमेघः ॥ ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः । ॥ पेक्षवास-  
 वाहनधिषु च । ६।३।५८। उदपेक्षं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।  
 एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६।३।५९। उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूर-  
 यितव्येति किम् । उदकपर्वतः । ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ६।३।६०। उदमन्थः ।  
 उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो  
 वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालव-  
 ग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इयकुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ॥ श्रीमदः ।  
 भूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ ॥ अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारोऽ-  
 नेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी न-  
 र्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । ॥ एकतद्धिते च । ६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या  
 आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । ॥ ऊयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६।३।६३। रेवतिपुत्रः अजक्षीरम् । ॥ त्वे  
 च । ६।३।६४। त्वत्प्रत्यये ऊयापोर्बा ह्रस्वः । अजत्वम् । अज्जत्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणित्वम् । ॥ व्यङ्गः सं-  
 प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६।१।१३। व्यङ्गन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । ॥ सं-  
 प्रसारणस्य । ६।३।१३९। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदग-

न्तस्य ग्रहणमिति । अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्-  
 ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह—ज्ञापकमिति । अत एव 'धरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यातम् ॥—सौहार्द्यमिति ।  
 ब्राह्मणादिलात् प्यञ्, 'हृद्गसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः ॥—पादस्य पदा—। उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः,  
 सौत्रो विभक्तिलुक् । तदाह—अदन्तादेश इति । तेन 'पदगः' इत्यादि सिद्धम् ॥—पद्या इति । 'विध्यत्यधनुषा' इति  
 षत् ॥—पाद्यमिति । 'पादार्थाभ्यां च' इति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यात्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव  
 पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाथं, त्रिपाद्यम्' इत्यत्र 'पणपादमाष—' इति यति  
 पदावेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तप्रत्ययोः स्पष्टम् ॥—पत्काषीति । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः ॥—पद्धति-  
 रिति । कर्मणि क्तिन् ॥—ऋचः । 'शे' इति शस्प्रत्ययस्येदमुत्तरकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मूलार्थं शो  
 न संभवतीति भावः ॥—पच्छ इति । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् ॥—उदमेघ इति । साहस्रयात्पुरुषस्येयं  
 संज्ञा ॥—उदपेक्षमिति । 'जेहने पिषः' इति णमुल् ॥—उदधिरिति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधि-  
 करणे च' इति किप्रत्ययः ॥—उदमन्थ इति । इवप्रत्ययसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीया'  
 इति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥—शुक्लीभाव इति । 'ऊर्यादिचिञ्डाचक्ष' इति च्यन्तलाभिपातलेऽन्ययत्वम् ॥  
 —भ्रुकुंस इत्यादि । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः ॥ 'तन्त्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम्'  
 इति च ॥—एकतद्धिते—। 'एक' इति छत्तषष्ठीकं तदाह—एकशब्दस्येति । ह्रस्वविधानमस्य टावन्ते एवोपयुज्यते ।  
 न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वलादतो व्याचष्टे—एकस्या आगतमित्यादि ॥—व्यङ्गः—। इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपद-  
 मुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र व्यङ्ग पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—व्यङ्गन्तस्येति ॥—पुत्रपत्योरुत्तरपद-  
 योरिति । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीषगन्ध्यापरमुत्तरः' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—संप्र-  
 सारणस्य । 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । 'दलोपे—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह—दीर्घः स्यादुत्तरपद इति ।  
 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका छत्तलेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥—कौमुदगन्ध्याया इति । कौमुदगन्धे-

न्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया इत्यो न । (प) स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन इति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीष-  
गन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमाज्ञेह अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६।१।१४। बन्धुशब्दे  
उत्तरपदे व्यक्तः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारी-  
षगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । स्त्रीनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ \* मातृजमातृकमातृषु वा ॥ का-  
रीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता कारीषग-  
न्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनाम्मातृशब्दस्य मातृजादेशः कश्चिदप्यत्र । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह कारीषगन्ध्याया  
माता कारीषगन्ध्यामाता । विश्वसामर्थ्याद्विस्त्वरो बहुव्रीहिसत्त्वं बाधते । ॥ इष्टकेषीकामालानां चित्तूल-  
भारिषु । ६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादुत्तरपदेषु इत्स्वः स्यात् । इष्टकचितम् ।  
पक्षेष्टकचितम् । इषीकतुलम् । मुञ्जेषीकतुलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी । ॥ कारेसत्यागदस्य । ६।३।७०।  
मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ \* अस्तोभ्येति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्कारः ॥ \* धेनोर्भव्यायाम् ॥ धेनुम्भ-  
व्या ॥ \* लोकस्य पृणे ॥ लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ \* इत्येऽनभ्याशस्य ॥ अनभ्याश-  
मित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ \* भ्राष्ट्राभ्योरिन्धे ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अभिमिन्धः । \* गिलेऽगिलस्य ॥  
तिमिगिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ \* गिलगिले च ॥ तिमिगिलगिलः ॥ \* उष्णमद्रयोः करणे ॥  
उष्णङ्करणम् । अद्रङ्करणम् । ॥ रात्रेः कृति विभाषा । ६।३।७२। रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः ।  
अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुद्धिषदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः । ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् । ६।३।७८  
उत्तरपदे । सपक्षाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुष्वा । ॥ ग्रन्थान्ताधिके च । ६।३।७९। अनयोः परयोः  
सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्ते ज्योतिषमधीते । सप्रोणा खारी । ॥ द्वितीये चानुपाख्ये । ६।३।८०। अनु-  
मेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । ॥ समा-  
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे ननु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः ।  
अनु सखा सयूथ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । स-  
मानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति

रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'अणिनोः' इति प्यङ्गदेशः, 'यङ्श्चाप्' ॥ ननु कौमुदगन्धीपुत्रः' इ-  
त्यादौ 'इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य' इति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितवि-  
भाषयेति ॥—नेहेति । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥—अतिकारीषेति । कारीषगन्ध्यामितिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्याः, तस्य  
पुत्रः ॥—इष्टकचितमिति । 'कर्तृकरणे कृता' इति तृतीयासमासः ॥—पक्षेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्त-  
विधिः प्रवर्तत इति भावः ॥—मालभारीति । 'मालां बिभर्ति' इत्यर्थः । 'मुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'हारिषु' इति पा-  
ठान्तरम् ॥—कारे सत्या—'अरुद्धिषत्—' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—मुम् स्यादिति । सत्यङ्कारः शपथकरणम् । अश-  
पथेऽपि 'सत्यादशपथे' इति ङाचं बाधित्वा परत्वानुमेव । अगदङ्कारो वैद्यः । अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमः । अस्त्विति तिङन्तप्र-  
तिरूपकमव्ययम् ॥—धेनुम्भयेति । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः ॥ 'भव्यगेय—' निपातनात्कर्तरि कृत्यः । 'धेनुश्चासौ भव्या  
चेति विग्रहः' ॥ गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुधेनुभव्या' इत्यत्र 'आर्षत्वानुमन्' इति बोध्यम् ॥—लोकंपृण इति । पृण-  
धातुः प्रीणनार्थः । 'पृणतिः पूरणकर्म' इति तु हरदत्तः ॥—अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशं समीपं तद्विग्रमनभ्या-  
शम् । 'एतिस्तुशास्त्रद्वयुषः' इति इणः क्यप् ॥—भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥ एवमभिमिन्धोऽपि ॥—  
गिले गिलस्य । 'गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः ॥—तिमिगिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभु-  
जादित्वात्कः । 'अचि विभाषा' इति ललम् ॥—गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति' इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिलः  
इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥—रात्रेः कृति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतो-  
ऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति । यद्यप्याचारक्रियन्तात् ष्वलादिः संभवति ।  
तथापि विलम्बितोपस्थितिकलात्स न गृह्यत इति भावः ॥—नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥—रात्रिमन्य  
इति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् सार्वधातुकलात्तस्मिन्परे श्यन् ॥—सहयुध्वेति । 'सहे च' इति कनिप् । ब्रिया-  
मपि 'वनो न हश्च' इति निषेधात् स्त्रीब्रौ न ॥—समुहूर्तेमिति । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्य-  
त्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥—द्वितीये—'अप्रधानो यः स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम्, उपा-  
ख्यं प्रत्यक्षं तद्विग्रमनुमेयं तदाह—अनुमेये इति ॥—सराक्षसीकेति । 'नद्युतश्च' इति कप् ॥—योगो विभज्यत

१ धेनुम्भयेति—मयूरव्यसकादित्वात्समासः, अत एव भव्याशब्दस्य परनिपातः । २ स इति—अयं च सदेशो निपा-  
तनादुदात्त इति भाष्ये स्थितम् ।

काशिका । अथवा सहशब्दः सहशब्दचनोऽप्यस्ति । सहशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि । ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६।३।८५। एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि । ६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी । ॥ तीर्थे ये । ६।३।८७। तीर्थे उत्तरपदे यौदौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः । ॥ विभाषोदरे । ६।३।८८। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥ इन्द्रशवतुषु । ६।३।८९। सह । सहशः ॥ ॥ इक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ सहशः । वतुरुत्तरार्थः । ॥ इदं किमोरीशकी । ६।३।९०। इन्द्रशवतुषु इवम ईश किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वत्ताहरणं वक्ष्यते । इक्षे च । ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः । इक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मत्कोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८।३।८०। अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः । ॥ भीरोः स्थानम् । ८।३।८१। भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् असमासे तु । भीरोः स्थानम् । ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८।३।८३। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः । ॥ सुषामादिषु च । ८।३।९८। सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषम्भिः । ॥ एति-संज्ञायामगात् । ८।३।९९। सस्य मूर्धन्यः । हरिवेणः । एति किम् । हरिसक्यम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः । ॥ नक्षत्राद्वा । ८।३।१००। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीवेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६।३।९९। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन बाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः, अन्यस्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । ॥ अर्थे विभाषा । ६।३।१००। अन्यदर्थः । अन्यार्थः । ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६।३।१०१। अजादायुत्तरपदे । कुरितोऽश्वः कदम्बः । कदम्बम् । तत्पुरुषे किम् । कूहो राजा ॥ ॥ त्रौ च ॥ कुरितसत्ताम्यः कम्बयः । ॥ रथवदयोश्च । ६।३।१०२। कद्वयः । कद्वदः । ॥ तृणे च जातौ । ६।३।१०३। कचणम् । ॥ का पथ्यक्षयोः । ६।३।१०४। कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । ॥ ईषदर्थे । ६।३।१०५। ईषजलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काञ्चलः । ॥ वि-

इति । एतदर्थमेव च्छान्दसमपि 'समानस्य च्छन्दसि' इति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः ॥—बहुव्रीहिरिति । तेन 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः ॥—सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह 'समानमध्यमध्यम-धीराश्च' इति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, 'सरूपाणामेकशेषः' इति लिङ्गात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥—ब्रह्मचारीति । 'व्रते' इति णिनिः ॥—सब्रह्मचारीति । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रतचारी' इति फलितोऽर्थः ॥—तीर्थे ये इति । अकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिरित्याह—यादौ प्रत्यय इति ॥—विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरङ्गः, समासप्रकृतिकसुबन्ताच्च यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥—सोदर्य इति । 'समानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते 'सोदरायः' इति यः । सभावाभावपक्षे तु 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यति समानोदर्यः ॥—सहक् । सहश इति । 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति इक्षेः किन्कनौ ॥—दीर्घे इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥—भीरोः स्थानमिति । विसर्जनीयव्यवधानेऽपि षत्वप्राप्तिरस्ति ॥—ज्योतिषः स्तोम इति । 'इवं ज्योतिः स्तोमोऽयम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥—एति संज्ञायामिति । सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् ॥ एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि ॥—विष्वक्सेन इति । चत्वरस्यासिद्धलाङ्कारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥—अषष्ठ्य—। अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥—नायं निषेध इति । एतच्च 'अषष्ठीतृतीयास्थ' इत्येव सिद्धे निषेधानित्यल्लङ्गापनार्थाद् द्विर्नम उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥—त्रौ च । अनजायर्थमिदं वार्तिकं 'कत्र्यादिभ्यो ढक्' इति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥—कापथ-

१ अथवेति—अनेन पक्षान्तरोपन्यासेन योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वमिति धोतयति । २ यादौ प्रत्यये इति—निरनुबन्धकपरिभाषा तु नेहोपतिष्ठते, तीर्थोन्ताभिरनुनासिकस्यासंभवात् ।

भाषा पुरुषे । ६।३।१०६। कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाश्रित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । ॥ कर्त्तृ चोष्णे । ६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे को कर्त्तृ का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कवुष्णम् । ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि सिद्धैर्यथोच्चारितानि तथैव साधुनि स्युः । पृषतः ष्वरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिबाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेशः कर्त्तव्यम् ॥ भवेद्वर्णागमादसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ ॥ दुरो दाशनाशदमभ्येषूत्वमुत्तरपदादेः घृत्वं च ॥ दुःखेन दास्यते दूडाशः । दुःखेन नास्यते दूणाशः । दुःखेन दम्यते दूढभः । खलु त्रिभ्यः । दम्भेनलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूष्यः । आतमेति कः । भुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । भुवच्छब्दस्य वृ आदेशः, सदरेधिकरणे वृद । आकृतिगणोऽयम् । ॥ संहितायाम् । ६।३।११४। अधिकारोऽयम् । ॥ कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रक्षुब्धस्वस्तिकस्य । ६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । मिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । क्षुब्धकर्णः । स्वस्तिककर्णः । ॥ नहिबृतिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६।३।११६। किबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृत् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीपद । परीतत् । ऋविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकमुखा विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकाकारयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिरमरुक् । ॥ घनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६।३।११७। कोटरादीनां घने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ॥ घनपुरगामिभ्रकासिभ्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः । ८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेष्वस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रका-

मिति । कुत्सितः पन्थाः । 'ऋकूपूरब्धुः' इति समासान्तः । 'पथः संख्याव्यायादेः' इति नपुंसकत्वम् ॥—अप्राप्तविभाषेति । 'ईषदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥—पृषोदरप्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥—शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदम् । 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिष्टोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह—यथोच्चारितानीति ॥—तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव सिद्धे ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—घर्णागमादिति । हन्तेः पचायचि समागमः ॥—विपर्ययादिति । हिंसेस्तु पचायचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥—दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाश' इत्यप्येवम् ॥—खलु त्रिभ्य इति । दाशनाशदमेति त्रयोऽपि 'ईषहुःषुषु' इति खलुप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥—वृसीति । 'मुनीनामासनं वृसी' ॥—आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'लुम्पेदवश्यमः' लुप्ते तु काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मोसस्य पचि युद्धघ्नोः' इत्यपि संग्रहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः भ्रन्तं लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्यः, अवश्यसेव्यः ॥ तथा तुमः काममनसोः परतः भ्रन्तं लुम्पेत् । गन्तुकामः, गन्तुमनाः ॥ समो हितततयोः भ्रन्तं वा लुम्पेत् । सहितः संहितः । सततः । संततः ॥ युद् घञ् च एतयोः परो यः पञ् धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत् । मांसपचनी । मांस्याकः । इह संयोगान्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणाग्रेति बोध्यम् ॥—संहितायामिति । तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयन्ति—अधिकारोऽयमिति । तेन 'विष्ठाहि ला' इत्यादौ पदकाले 'अचोतस्तिङ्' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्पृष्टानीति ॥—नहिबृति—। 'णह वन्धने', 'वृत्तु', वर्तने', 'वृषु सेचने', 'व्यध ताडने', 'रुच दीप्ती', 'बह मर्षणे', 'तनु विस्तारे' ॥—किबन्तेष्विति । उत्तरपदेषु इति शेषः । तेन 'दिषसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—उपानदिति । संपदादिलात्कर्मणि क्तिप् ॥ 'निवर्तते' इति नीवृत् ॥ 'प्रवर्षति' इति प्रावृत् । 'मर्माणि विध्यति' इति मर्मावित् । व्यधेः 'प्रहिज्या' इति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥ 'ऋति सहते' ऋतीषद् । 'पूर्वपदात्' इति षत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः घृतनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे । 'परितनोति' इति परीतत् । 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति बाध्यम्' इत्युक्तेर्लोपः ॥—घनं पुरगा—। 'व्यत्ययेन पञ्चमं प्रथमा' इत्याह—घनशब्दस्येति ॥—एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः । 'एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषाम्' इति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात् ॥—नियमार्थ इति । अयं भावः 'पुरगामिभ्रका' इति दीर्घनिर्देशादसं-

१ लक्षणस्येति—यत्पञ्चानां स्वामिविशेषज्ञानार्थं दात्राकारादिचिह्नं क्रियते तदिह लक्षणम् । २ अष्टकर्ण इति—अष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ।



वणम् । सिप्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपन्नवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदम्भादिषु निपातनात्ससम्भ्या अलुह । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किञ्चुलुकागिरिः । ॥ १६३।११८। वलम्-  
त्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । ॥ मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम् । १६३।११९। अमरावती । अनजिरादीनां  
किम् । अजिरवती । बहुचः किम् । ग्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती । ॥ शरादीनां च । १६३।१२०।  
शरावती । इको वहेऽपीलोः । १६३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्गहे । ऋषीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अ-  
पीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ ॥ अपीलवादीनामिति वाच्यम् ॥ दारुवहम् । ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्  
। १६३।१२२। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्वयम् परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।  
॥ इकः काशे । १६३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः ।  
॥ अष्टनः संज्ञायाम् । १६३।१२५। उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाम् किम् । अष्टपुत्रः । ॥ चितेः कपि  
। १६३।१२७। एकचितीकः । ॥ नरे संज्ञायाम् । १६३।१२९। विश्वानरः । ॥ मित्रे चर्षो । १६३।१३०। विश्वामित्रः ।  
ऋषी किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दधराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥ आदन्तः,  
इत्यादि । ॥ अनिरन्तःशरेधुप्रक्षाम्नकार्थ्यस्वदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८।४।५। एभ्यो वनस्य गत्वं  
स्यात् । प्रवणम् । कार्यवणम् । इह घातपरत्वाण्णत्वम् । ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८।४।६। एभ्यो वनस्य  
गत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । ॥ ह्यच्यञ्जभ्यामेव ॥ नेह । देवदारु-  
वनम् ॥ ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । ॥ वाहनमाहितात् । ८।४।८।  
आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य गत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाह-  
नम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्लुटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । ॥ पानं देशे । ८।४।९। पूर्वपदस्या-  
न्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य गत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

ज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव गलमिति फलितम् । एवं च 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यनेनैव वनस्य गत्वे सिद्धे पुनरपि कृ-  
तदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य गलविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥—विध्यर्थ इति । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्य-  
स्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति  
वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्त्रीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य गत्वं न' इति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य लकारा-  
न्तत्वात् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव 'अगः' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अणूयनादिभ्यः'  
इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे ॥—पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥—असिपन्नवनमिति । 'ए-  
भ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनियमे तु गलमत्र दुर्वारमिति भावः ॥ सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह—प्रथमे-  
ति । किञ्चुलकादीनामुदाहरणमाह—किञ्चुलकादिरिति । आदिशब्दप्राप्त्यास्तु 'अजनागिरिः' इत्यादयः ॥—किञ्चु-  
लकेति किम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥—कृषीवल इति । 'रजःकृष्यासुति-' इत्यादिना मत्वर्थे वलच् ॥—अ-  
मरावतीति । 'मादुपधायाश्च' इति, 'संज्ञायाम्' इति वा मतोर्मस्य वः ॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वात्संभवादाह—घञन्त  
इति ॥—निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । 'निषीदत्यस्मिन्यापम्' इति निषादः, 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं  
तर्हि दीवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । प्रतिहारो द्वारम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति ॥—एकचितीक  
इति । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ॥ 'दंष्ट्रा' इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु हस्वान्तं पठित्वा 'श्वादंष्ट्रः' इति बहुमी-  
हौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥—इह वादिति । 'कार्थ्य' इति तालव्यपाठस्त्वनार्थ इति भावः—वनस्पतिभ्यो वनस्य  
गत्वमुदाहरति—शिरीषवणमिति । ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः-' इत्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फ-  
लप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो गत्वमिह कथमिति चेत् ।  
अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र च 'लुपि युक्त्वत्' इति सूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि 'व्यक्तिव-  
चने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवणमित्यत्र गले कर्तव्ये वनस्पतिलमप्यतिदिश्येत्' इ-  
त्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥—ह्यच्यञ्जभ्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणा-  
दिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह—इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाज्ञानादेव सिद्धम् ॥—

१ असिपन्नवनमिति—नरकविशेषस्येयं संज्ञा । २ वले इति—अयंच प्रत्यय एव गृह्यते, यथोपदिष्टमित्यस्यानुवृत्तेः । तेनाजन्ते  
वल्लभातौ न दीर्घः संज्ञायामेवेदम्, तेन पुत्रवल इत्यत्र न दीर्घः ।

पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥ वा भावकरणयोः । ८।४।१०। पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् ॥  
 \* गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिनदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रणितम्बा । \* प्रातिपदिकान्तनुम्बिभ-  
 किषु च । ८।४।११। पूर्वपदस्याङ्गिमिप्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणौ ।  
 जुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।  
 नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव जुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य जुम्बिधानात्तङ्गको हि जुम् नतुत्तरपदस्य ।  
 किञ्च । ग्रहिण्यवित्यादौ द्विवेर्नुमो णत्वार्थमपि जुमग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्रादित्वाच्च ॥ \* युवादेर्न ॥  
 रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । जुमि, क्षीर-  
 पाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा । \* कुमति च । ८।४।१३। कवर्गवत्युत्तरपदे प्रागवत् । हरिकामिणौ । हरि-  
 कामाणि । हरिकामेण । \* पदव्यवायेऽपि । ८।४।१८। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतु-  
 रङ्गयोगेन ॥ \* अतद्धित इति घाच्यम् ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । \* कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६।१।  
 १४३। अत्र सुणिपाल्यते । कुस्तुम्बुरु धाम्याकम् । क्षीबत्वमतश्चम् । जातिः किम् । कुस्तुम्बुरुणि । कुस्तितानि ति-  
 न्मुकीफलानीत्यर्थः । \* अपरस्परः क्रियासातत्ये । ६।१।१४४। सुणिपाल्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति ।

उशीनरा इति । इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्कः ॥—कर्मणि ल्युट् इति । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इत्यनेन ॥—वा  
 भाव—। आदेशार्थ आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥—क्षीरपाणमिति । पीतिः पानं ‘ल्युट् च’ इति नपुंसके भावे ल्युट् ।  
 पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥—गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ सं-  
 ज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयतश्च विभाषेत्याहुः ॥—माषवापिणाविति । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनिः ॥  
 व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् ॥—उत्तरपदं यदिति । इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥—गर्गभगि-  
 नीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिनशब्दः ॥ अत्र च व्याख्याने जुमग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचा मत-  
 माह—अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापकं विषयति—किञ्चेति ॥—परिपक्वानीति । ‘कुमति च’ इति नित्यं णत्वं प्रा-  
 तम् ॥—एकाजुत्तर—। प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥—वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तौ ‘ब्रह्म-  
 भूण—’ इति क्तिप् ॥—हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् । ‘गतिकारकोपपदानाम्—’ इत्यादिना सुबु-  
 त्पतेः प्राक् समासाम्कारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान्धीप् ॥—क्षीरपाणीति । पिबतेः कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इति  
 कः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः ॥—रम्यविणेति । रम्यश्चासौ विधेति विग्रहः । तत ‘आडो नाऽङ्घ्रियाम्’ ॥ ननु  
 अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । ‘उत्तरपदले चापदा-  
 दिविधौ—’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ ‘स्वादिषु—’ इत्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु  
 विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधिसस्यैव पदलाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव, नास्मि परतो भूशब्दस्य  
 पदत्वाभावात् ॥—कुमति च । अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ ‘कौ’ इत्येव तु न सूत्रितम् । ‘यस्मिन्विधिः—’ इति तदादि-  
 विधौ कवर्गानुत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं विधिः स्यात् न तु वज्रयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह  
 —कवर्गवतीति ॥—पदेन व्यवधान इति । निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं नेत्यर्थः ॥—माषकुम्भवापे-  
 नेति । माषकुम्भं वपतीति ‘कर्मण्यण्’ उपपदसमासः ॥—चतुरङ्गयोगेनेति । ‘चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योगः’ इति मनो-  
 रमायां विग्रहीतम् । तदयुक्तम् । ‘उत्तरपदले चापदादिविधौ’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् ‘अज्ञानां  
 योगोऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः’ इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च ‘चतुरङ्गेन योगः’ इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्ष-  
 णप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, ‘उत्तरपदले च—’ इति प्रतिषेधवचनस्यापि ‘उत्तरस्य  
 समासचरमावयवस्य पदले कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते’ इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ ‘शाकपार्थिवादीनामुत्तरपद-  
 लोपः’ । ‘प्रादिभ्यो घातुजस्य—’ इत्यादौ तत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः ॥  
 इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च ‘माषकुम्भवापेन’ इत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भ-  
 शब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्कः । ‘माषाणां कुम्भवापः’ इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु ‘अपदादिविधौ इत्यत्र  
 ‘पदान्तविधौ’ इत्यर्थं परिकल्प्य ‘पदव्यवायेऽपि’ इत्यस्य पदान्तविधिलाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तद-  
 परे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् ‘पदान्तविधौ’ इत्येव ब्रूयात्, न तु ‘अपदादिविधौ’ इति दिक् । किञ्चोत्तरपदले इति  
 वचनस्य पदान्तविधौ कर्तव्ये प्रतिषेध इत्यर्थाभ्युपगमे परमदण्डिनाविति ‘डमो ह्रस्वादचि—’ इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थेनैव वि-  
 रोध इत्यलमयता ॥—अतद्धित इति । ‘व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेधः’ इत्यर्थः ॥—आर्द्रगोम-  
 येणेति । इह गोशब्दः पदम् । ‘उत्तरपदत्वे च—’ इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयन्दस्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च ‘स्वा-

१ क्षीरपानमिति—सपिपानमित्यादौ तु न, ‘वापदाणोः’ इति निषेधात् । तस्य हि पदे परतो यः पकारस्ततः परस्य नस्य णो  
 नेत्यर्थः । अन्तग्रहणसामर्थ्यात् ।

सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।  
 ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥ सुद सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पचन्तेऽस्मिन्देशे स  
 गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदारण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः  
 पदं गोपदम् । ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ ६।१।१४६ ॥ आत्मयापनाय स्थाने सुद निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति  
 किम् । आपदापदम् । ॥ आश्रयमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥ अश्रुते सुद । आश्रयं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् ।  
 आश्रयं कर्म शोभनम् । ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥ ६।१।१४८ ॥ कृत्स्नं वर्चो वर्चस्कम्, अन्नमलं, तस्मिन् सुद । अव-  
 कीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः । ॥ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४९ ॥ अपकरोऽयम् । ॥ चि-  
 ष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ ६।१।१५० ॥ पक्षे विकिरः । वाचनेनैव बुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि श-  
 कुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिसाध । भाष्यविरोधात् । ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ ६।१।१५२ ॥ कश गतिशास-  
 नयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यधि सुद निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशे किम् ।  
 प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽयम् । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन  
 धात्वन्तरोपसर्गाच्च । ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ ६।१।१५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्र-  
 कण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिम्राजकयोः ॥ ६।१।१५४ ॥ मकरशब्दोऽयु-  
 त्पन्नस्य सुष्ठुनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥  
 ६।१।१५५ ॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे  
 किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् । ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥ कारं कारोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र का-  
 रकरः । केचित्तु कस्कादिविदं पठन्ति न सूत्रेषु । ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥ एतानि  
 समुद्गानि निपात्यन्ते नास्ति । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ (ग) तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपश्च ॥  
 तारपूर्वं चत्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुद । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः ।  
 तस्करः । बृहस्पतिः ॥ (ग) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिग-  
 णोऽयम् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

दिषु' इति पदत्वात् ॥—गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवात्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवां  
 संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥—आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय  
 वेत्यर्थः ॥—आश्रयमिति । आङ्गः परस्य चरेः सुद 'चरेराङ्गि चागुरो' इति यत् ॥—चिष्किरः—'कृ विक्षेपे'  
 इत्यस्मात् 'इष्पध-' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन निपात्यते । षत्वं तु 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेन ॥—विकिरग्रहण-  
 मिति । 'विकिरः शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—तस्यापीति ।  
 विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥—कशेरेव कशेति । कशाधातोरेव कशाशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥ धात्वन्तरेति । 'प्रतिकशः'  
 इत्यत्र प्रतिर्गमेवमसर्गो, न तु कशेः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव' इति न्यायादिति भावः ॥—अमन्त्रार्थमिति ।  
 मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्तोत्तरपदे मन्त्रे' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥—मस्कर—। मस्करशब्दादिना मत्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ  
 मस्करिग्रहणं 'परिम्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात्' इत्येवमर्थमित्याहुः ॥—कातीरमिति । 'ईषदर्थे' इति कोः का-  
 देशः ॥—पारस्कर इति । 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृञो हेतुताच्छीत्ये-' इति टः ॥—किष्किन्धेति । 'कि-  
 मपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे कः' । टाप् निपातनात् किमो द्विलं पूर्वस्य मलोपः सुद षत्वं च । 'किं किं दधाति'  
 इति विग्रहतां मते तु वीप्सायां द्विलं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुतस्तु रुढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्त  
 इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥—तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् ॥—तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति शेषः—प्रा-  
 यस्य—। गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः ॥—आकृतिगणोऽयमिति ।  
 तेन शतात्पर्याणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह 'घुष्पुषा' इति 'पञ्चमी' इति योगविभागाद्वा समासः । राज-  
 दन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुद ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

१ प्रायस्येति—निर्देशादकारान्तः पुंलिङ्गस्तपोवाची प्रायःशब्दः । 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते' इति स्मृतेः ।  
 'प्रायः पापम्' इत्यादिस्मृत्यन्तराच्च पापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

## तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

॥ समर्थानां प्रथमाद्वा । ७।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् । प्राग्दीव्यतोऽण् । ७।१।८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते । ॥ अभ्वपत्या-  
दिभ्यश्च । ७।१।८४। एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । ॥ तद्धितेष्वचामादेः  
। ७।२।११७। मिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ॥ किति च । ७।२।११८। किति तद्धिते च  
तथा । अभ्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मञ्ज इति तु ग्रामादिकमेव । ॥ दित्यदित्यादित्यप-  
त्युत्तरपदाण्यः । ७।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अ-  
दितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशिकायाम् ॥ याम्यः ॥ ॥ पृथिव्या आजौ ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह—समर्थानामिति । ‘अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि’  
इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नायं स्वतन्त्रो वि-  
धिरित्याह—अधिक्रियत इति । ‘पदत्रयम्’ इत्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निरुक्ता-  
वप्यपरस्यानिरुक्तिः, तथा च ‘प्राग्दिशः—’ इति सूत्रे—‘समर्थानां प्रथमात्—’ इति निवृत्तम्, ‘वा’ इति लघुवर्तत एव—  
इति, वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥—प्राग्दिश इतीति । तत् उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन ‘समर्थानां प्रथमात्—’  
इति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु ‘समर्थः पदविधिः’ इति परिभाषया गतार्थत्वात् ‘समर्थानाम्’ इत्येतद्व्यर्थम् । न  
च पदविधित्वं नेति शङ्क्यम् । ‘धकालतनेषु’ इत्यल्लुग्विधानात् ‘सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः’ इति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वात्  
आह—सामर्थ्यमिति ॥—कृतसंधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविव्यति ।  
इह ‘समर्थोत्प्रथमाद्वा’ इति वक्तुं युक्तम् ॥—महोत्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत इत्यादिना । सूत्रे ‘दीव्यत’ इत्येकदेशो-  
ऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः ‘प्राग्दीव्यतात्—’ इतिवदित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः ‘दीव्यत’ इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ ए-  
वावधिरिति ॥—प्राग्दीव्यतीयेष्विति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । ‘अपपरिबहिरक्ष्वः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभाव इति  
प्राश्नः ॥ ‘प्राग्दीव्यतम्’ इति त्वितम् । ‘ज्ञयः’ इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तन्न । ‘ज्ञयः’ इति टचः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा  
‘उपसमिधमुपसमित्’ इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपे  
‘प्राग्दीव्यतीये’ इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे ‘प्रयोजनं लुब्धुस्वस्वरोपचारः’ इति परिगणनात् ।  
प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । ल्यप् तु न शङ्कनीय एव । ‘अमेहकृतसिन्धेय एव’ इति परिगणनात् ।  
‘लुब्धुस्वस्वः’ इत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥—वक्ष्यमाणस्येति । ‘पत्युत्तरपदाण्यः’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥—  
तद्धितेष्व—अचो मध्ये आदिरजेवेति ‘अचो अणिति’ इति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—अच  
इति ॥—वृद्धिः स्यादिति । ‘वृज्ज्वृद्धिः’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥—किति च । ‘वाहीकः’ इत्याद्यर्थमपीदं  
सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् ॥ ‘अचामादेः’ इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकूपरिभाषात्र नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति—  
आश्वपतमित्यादि ॥—ग्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाण्यन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृति-  
गणत्वात् ष्यमिति व्याख्यायते तदा निर्दिष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपती-  
त्यश्वपत्यादिः ॥—दित्यदित्या—पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहि-  
रित्याह—पत्युत्तरपदाच्चेति । ‘पत्यन्तात्’ इत्युच्यमाने बहुव्रीहिर्वापि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥—दैत्य इति । ननु  
दितेर्देवताद्यर्थे ष्यः सावकाशः, ‘इतश्चानिजः’ इत्यपत्ये ङक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे  
परत्वाद्ङक् स्यात् । मैवम् । ‘ष्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध’ इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थवि-  
शेषे इति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् । ‘तस्येदम्’ ‘पत्राच्चर्युपरिषदश्च’ इत्यम् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन ‘तस्येदम्’  
इत्यर्थे ष्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि ‘दैतेयः’ इति । अत्राहुः । ‘कृदिकारात्—’ इति ङीष्-  
न्तात् ‘ङीभ्यो ङक्’ । ष्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च ‘अन्तादिवच्च’ इति पूर्वस्यान्तवद्भा-  
वेन स्यादेव ष्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दान् ङीष् कृते ‘यस्येति च’ इति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यश-  
ब्दाण्यप्रत्यये ‘यस्य—’ इति लोपे ‘हलो यमां—’ इति पाक्षिको यलोपः । न चाङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वम्, यलोपे ‘न पदान्त—’  
इति तन्निषेधात् ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्युक्तेश्च ॥—काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अण-  
न्तात् स्वार्थिकेन ष्यया प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष् न भवति, षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ आचोः फलभेदज्ञापनस्य

१ समर्थानामिति—समर्थशब्दः शक्तपर्यायः, शक्तत्वं चार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव संभवति, नहि तु उत्थित  
इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वमिति ।

पार्थिवा । पार्थिवी ॥ \* देवाद्यञ्जौ ॥ वैम्यम् । देवम् ॥ \* बहिषष्टिलोपो यश्च ॥ बाह्यः ॥ \* ईकच ॥ बाहीकः ॥ \* स्यान्नोऽकारः ॥ अश्वत्थामः । प्रषोदरादिस्वात्सस्य तः ॥ \* भवार्थे तु लुग्वाच्यः ॥ अश्वत्थामा ॥ \* लोन्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ अकारः । बाह्यादीनोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ \* गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । \* उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४।१।८६। औत्सः ॥ \* अग्निकलिभ्यां ढक् षक्तव्यः ॥ अमेरपत्यादि आमेयम् । कालेयम् ॥ \* इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

\* स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्झञौ भवनात् ॥ ४।१।८७। धाम्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाच्चञ्झञौ स्तः । झैणः । पौञ्जः । वल्यर्थे न । स्त्रीपुंवचेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । \* द्विगोलुगनपत्ये ॥ ४।१।८८। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीत्यस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडासः पञ्चक-

क्रीलिङ्गमुदाहरति—पार्थिवा । पार्थिवीति ॥—बहिषः—। टिलोपवचनम् ‘अव्ययानां भमात्रे’ इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥—अश्वत्थाम इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्वामन्दाब्दस्यापत्येन योगासंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम् । जाताद्यर्थेन तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अश्वत्थेव स्वाम् यत्येति बहुव्रीहिः ॥—उडुलोमा इति । उडुनि नक्षत्राणीव लोमान्यत्येति विग्रहः । केवलस्यापत्येन योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारष्टिलोपः ॥—गोरिति । न केवलमपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् ॥—गव्यमिति । गवि भवं गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥—गोरूप्यमित्यादि । ‘हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, मयद्च’ इति रूप्यमयटौ ॥—उत्सादिभ्योऽञ् । अणस्तदपवादानामिजादीनां चायमपवादः ॥ इह ‘बष्कयासे’ इति गणसूत्रम् । असे असमासे, पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । बष्कयस्यापत्यादि बाष्केयः । असे किम् । गौबष्कयिः ॥ ‘असे’ इति निषेधालिङ्गादिह तदन्तविधिः, तेन धेनुशब्दस्येह पाठाधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धेनुकं गौधेनुकमित्यत्राभ् प्रवर्तते, ‘अचित्तहस्तिधेनोः—’ इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धेनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिष्येदिति चेत् । न । ‘धेनुरनञ् इकमुत्पादयति’ इति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥—अग्निकलिभ्यामिति । अयं भावः । ‘सास्य देवता’ इत्यधिकारे ‘अमेर्ढक्’ इति सूत्रं, ‘दृष्टं साम’ इत्यधिकारे ‘कलेर्ढक्’ इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनामेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अमेरिदम्, अग्नौ भवम्, अमेरागतमामेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन ‘यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वम्’ इति श्रुतावर्था-न्तरेऽपि ढको दर्शनात् ‘कलेर्ढक्’ इति सूत्रमपार्थक्यमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रलोकिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम्—। प्रागित्यनुवर्तते तदाह—प्रागर्थेष्विति ॥—पौञ्ज इति । इह ‘स्वादिषु—’ इति पदलात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो ननेव न विहितः, पौञ्जमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽवेवास्तु, तत्संनियोगेन ‘स्त्रीपुंसयोर्नुक्च’ इति जुगेव विधीयताम् । न चैवं ‘झैणाः, पौञ्जाः’ इत्यत्र ‘ययञोश्च’ इति लुक्प्रसङ्गः । झैणानां संघ इत्यादौ ‘संघाङ्कलक्षणे’ इत्यण्प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि ‘गोत्रे’ इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा ‘पौत्राः, दौहित्राः, इत्यत्राप्यञो लुक् स्यात् । एवं च ‘नञ्झञीककृयुन्—’ इति वार्तिके नञ्झञ्ग्रहणं विना अवनन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः । नुकि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः स्यात् । न चैवं जुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुक् सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, ‘यस्येति च’ इत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि ‘श्रीर्देवतास्य भायं हविः’ इत्यत्रेव ‘लोपात्परत्वाद्बुद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते’ इति स्त्रीशब्देऽपि नुक् सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्झञाविति यथान्यासमेव स्त्रीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु ‘स्त्रीपुंसयोर्नुक्च’ इत्यस्तु, आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च ‘यस्येति च’ इति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं च ‘टिड्ढाणम्—’ इति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्झञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः ॥—अत्यर्थ इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्झञौ वल्यर्थे न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवोदाहरति—स्त्रीवदिति । ‘आ च लात्’ इति चकारो नञ्झञ्भ्यां लतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीलं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥—द्विगोलुगनपत्ये । द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थश्च हेतुत्वं, तच्च भाविनोऽन्यु-

१ लोम इति—‘अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन संज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । अस्य चापत्यमात्रविषयत्वेऽपि साधारणप्रत्ययेषु पठनं ‘स्यान्नोऽकार’ इत्यतोऽकारप्रत्ययानुवृत्त्यनुरोधादिति भावः । २ द्विगोर्निमित्तमिति—न चैवं पञ्चकपालीति द्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पाञ्चकपालमिति स्यादिति वाच्यम् । अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुवृत्तेः ।

पाठः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गकल्पम् । अनपले किम् । इयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । ॥ गोत्रेऽलुगचि । ४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः वृद्धाच्छः । ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६।४।१५१। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न स्वाकारे । गर्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गकल्पम् ॥ यूनि लुक् । ४।१।९०। प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लौचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लौचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्वण् । ग्लौचुकायनः तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । ॥ पैलादिभ्यश्च । २।४।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यादि । तस्मादणो अच इति फिन् । तस्य लुक् । पैलः । पिता पुत्रश्च ॥ (ग) तद्राजाच्छाणः ॥ अयमगधेत्यणन्तादाशब्दादणो अच इति फिजो लुक् । आङ्गः । पिता पुत्रश्च । ॥ इजः प्राचाम् । २।४।६०। गोत्रे य इज् तदन्तायुवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पञ्चागारस्यापत्यम् । अत इज् । अमिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पाञ्चागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । न तौल्वलिभ्यः । २।४।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वैण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इमि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । ॥ फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४।१।९१। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः । कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो अच इति फिन् तस्य छात्राः, यास्कीयाः । यास्कायनीयाः । ॥ तस्यापत्यम् । ४।१।९२। षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता-

पपद्यते, बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह—द्विगोर्निमित्तमिति ॥—अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रात् ‘अचि’ इत्यपकर्षाद्भ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोत्रे लुगचि । गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुगयथा स्यात् । नेह । कुवलस्येदं कौवलं, बदरस्येदं बादरम् । कुवली-बदरीशब्दौ हि गौरादिङीषन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे ‘अनुदात्तादेश’ इत्यम् । तस्य ‘फले लुक्’ इति लुक्, तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ् भवतीति वृद्धत्वाभावाच्छो नेति भावः ॥—विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी ॥ परसप्तमीले तु अवृद्धत्वाच्छस्त्राप्राप्तौ अणोव स्यादिति भावः ॥—गर्गाणामिति । अपत्यबहुलविवक्षायां ‘यमजोश्च’ इति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य चेति । ‘ढे लोपो कद्वाः’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, ‘सूर्येतिष्य’ इत्यतो य इति, ‘हलस्तद्धितस्य’ इत्यतो हल इति च तदाह—हलः परस्येत्यादि । आभीयलेऽप्यल्लोपो नासिद्धः, आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—यकारस्येति । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः । ‘संकाशादिभ्यो ण्यः’ ततो ‘धन्वयोपधात्’ इति वुम् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्यौ । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् गार्ग्यायणः ॥—गर्गीयमिति । ‘तस्मै हितम्’ इति छः ॥—यूनि लुक् । प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति । ‘प्रत्ययस्य लुक्’ इति संज्ञाकरणाद्बन्धो यः प्रत्ययः, स ‘यूनि’ इत्यनेन विशेष्यते । तथाच ‘यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक्’ इत्यर्थस्तदाह—युवप्रत्ययस्येति ॥—वक्ष्यमाण इति । ‘प्राचामवृद्धात्किन्वहुलम्’ इति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूपम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लौचुकायनीयम् । ‘तस्मै हितम्’ इति छः ॥ इह ‘द्विगोर्लुगनपत्येऽचि’ ‘यूनि’ ‘गोत्रे न’ इत्येव सूत्रयितव्यम् । तथाच ‘लुगलुगग्रहणं शक्यमकर्तुम्’ इति मनोरमायां स्थितम् ॥ तत्र ‘फक्फिजोः’ इति सूत्रे ‘यूनि’ इत्यस्य मण्डकञ्जतिराश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ॥—पैलादिभ्यश्च । ‘ण्यक्षत्रियार्थ’ इत्यतो ‘यूनि लुक्’ इति वर्तते तदाह—युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥—पीलाया वेत्यादि । अपत्येऽपि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणोव ‘एको गोत्रे’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्ताल्लशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिन् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिजोऽनेन लुगित्यर्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिषु ये इमन्ताः शालङ्किसाल्यकिऔदमेयिपैल्लिप्रभृतयस्तेभ्यः ‘इजः प्राचाम्’ इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति हेयम् ॥—तद्राजाच्छाणः ॥—गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥—तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । इह प्राचाग्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु ‘प्राचामवृद्धात्’ इत्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥—दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं च गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥—न तौल्वलि—। बहुवचननिर्देशात्पठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । श्वाफलिक । आसुरि । निमेषि । पौष्करसादि । वैकर्णीत्यादितौल्वल्यादिः ॥—कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादिलाद्यम् । ततो यूनि ‘यमिजोश्च’ इति फक् ॥—कातीया इति । ‘आपत्यस्य च’ इति यलोपः ॥—तस्यापत्यम् ।

वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम्, औपगवः । आदिबुद्धिरन्योपधाबुद्धी बाधते । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाध-  
नार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ बृह्दाम्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु, भानोरपत्यं भानवः । कृत-  
सन्धेः किम् । सौस्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वक्ष्यमुपगोरपत्यं चै-  
त्रस्य । प्रथमात्मिकम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीति सूत्रादप्यन्तरस्याग्रहणानुष्ठेतेः

‘तस्य’ इति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—षष्ठ्यन्तादिति । षष्ठ्यर्थोऽध्याहार-  
भ्यः । अनुकरणात्षष्ठ्याः सौत्रो लुगवा ॥—उक्ता इति । अग्न्यादय उक्ताः ॥—वक्ष्यमाणा इति । इत्यादयः ॥ ननु  
‘उपगु अ’ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् ‘अचो भूणिति’ इति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे  
अवादेशे च ‘अत उपधायाः’ इति वृद्ध्या भाव्यमत आह—आदिबुद्धिरिति । परत्वादिति भावः । अन्योपधाबुद्धोरवका-  
शः । गौः, पाचकः । आदिबुद्धेस्तु सुश्रुतं सौश्रुतः । ‘लाष्ट्रो जागतः’ इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादादिबुद्धिरेव भवति । ल-  
क्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्वृत्तिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशक्तिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आगुपधाबुद्धिभ्यां  
पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च ‘पुष्करसदा चरति’ इत्यर्थे ठकि ‘पौष्करसादिक—’ इत्येतदर्थमनुशक्ति-  
कादिपाठ आवश्यकः मिति णित्येव उपधाबुद्धेः स्वीकारात् न तु कितीति वाच्यम् । अनभिधानाद्वाग्रहणं न भवतीत्यादिसमाधा-  
नस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तज्ञापकेन ‘सत्यपि सं-  
भवे बाधनं भवति’ इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘जागतः’ इत्यादानुपधाबुद्धिर्बाध्यताम् । औपगव इत्यत्र लादिबुद्धि-  
प्रवृत्तिवैलयासुपधाबुद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । जागत इत्यादानुपधाबुद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते कचित्का-  
लान्तरप्राप्त्या अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिबुद्धिर्न जाता तत्रान्योपधावलक्षणा बुद्धिः कस्मान्न भव-  
ति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । ‘इगन्ताच्च’ इत्यण् । व्यापदि भवं वैयापदम् । ‘तत्र भवः’ इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राप्यै-  
चौ परत्वात्तद्बाधकविति सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—तस्येदमित्यपत्येऽपीति ।  
इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि ‘तस्येदम्’ इत्यण् प्रवर्तत इति किमनेन ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रेणेत्यर्थः ॥  
यद्यपि ‘अत इम्’ इत्याद्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते—  
बाधनार्थमिति । ‘तस्येदम्’ इत्यस्य यद्बाधकं ‘बृह्दाच्छः’ इति तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु ‘तस्येदम्’  
इत्यणस्तदपवादस्य बृह्दाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, ‘अपत्यादिचतुर्थीपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः’  
इत्यभ्युपगमादत आह—उत्सर्गः शेष एवासौ बाधनार्थमिति । असौ अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । असति योगविभागे अदन्तबा-  
ह्वादिप्रकृतिसंबन्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृतिसंबन्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो  
बृह्दाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव  
नास्तीति ॥ ननु उपगवादेरबुद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावाभिष्कलो योगविभाग इत्यत आह—बुद्धानीति । प्राति-  
पदिकानीति शेषः ॥—कृतसन्धेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात् संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधि-  
कारसूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः,  
लोकतः सिद्ध्यन्त्ये ॥—सावुत्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया ‘अकृत—’ इत्यनया अकृतसन्धे-  
रेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र ‘सामर्थ्यं परिनिष्ठित-  
त्वम्’ इत्यविशेषणोक्तं, तथापि ङ्याप्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्टे इत्यवधेयम् । तेन औपगवः दण्डि-  
मानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा ‘औपगवदण्डीमान्’ इत्यादि स्यात् ‘अश्विमानण्’ इत्यादिनिर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पा-  
मादिगणे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्च’ इत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन ‘परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिः’ इत्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थ-  
मेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥—प्रथमात्मिकमिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं,  
न त्वपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव ग्रहीष्यत इति किं तेन ‘प्रथमात्’ इत्यनेनेति प्रश्नः ॥—अपत्यवाचका-  
दिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठ्यन्तोपगवादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्ता-  
दिशब्दात्प्रत्ययो भवत्विति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—ननु ‘उपगोरपत्यम्’ इति विप्र-  
हवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि ‘अपत्यमुपगोः’ इति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् । मैवम् ।  
लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा ‘प्रथमात्’ इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥—  
षष्ठ्यर्थे माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा  
उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य ‘औपगवो देवदत्तः’ देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः ‘दैवदत्तिरुपगुः’ इति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे  
सष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् ।  
‘यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारेमध्ये—’ इत्यत्र वाग्रह-

समासोऽपि । अपत्यपत्यम् । जातित्वान् कीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । क्षेणः । पौञ्चः । ॥ अ-  
पत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ॥ १४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । ॥ जीवति तु वंश्ये  
युवा । ॥ १४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् । ॥ भ्रातरि च  
ज्यायसि । ॥ १४।१।१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादियुवा स्यात् । ॥ चान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविर-  
तरे जीवति । ॥ १४।१।१६५। भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् ।  
एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे

णेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति ॥—जातित्वादिति । ‘गोत्रं च चरणैः सह—’ इत्य-  
नेनेति शेषः । प्राचा तु ‘अणन्तलान्डीप्’ इत्युक्तम् । तस्याख्यातृभिश्च ‘टिड्ढाणम्’ इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि ‘गोत्रा-  
धून्यस्त्रियाम्’ इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ॥ ‘गोत्रं च चरणैः—’ इत्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न लपत्यमात्रमित्याशयेन  
प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्महोत्सर्गान् क्रमेणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि ॥—औत्स इति । ‘उत्सः प्रस-  
वणं वारि प्रवाहो निर्झरो झरः’ इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु ‘गात्रेयो भीष्मः’ इतिवत् ॥—अपत्यं पौत्र—। न-  
न्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किं, व-  
स्तुतः पौत्रप्रभृत्वेन यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते ‘गर्गस्येदम्’ इति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव त-  
त्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावप्यणर्थस्य  
गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नष्टाणः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं किं लपत्यत्वमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयन्माद्यर्थस्यैव गो-  
त्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किम-  
नेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । ‘ते तद्राजाः’ इत्यत्र तच्छब्देन ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादश्च’ इत्यादिना विहिता  
ये अगादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राप्तनप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधि-  
कारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंबन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अन-  
न्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जिः, गार्गिः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ‘यस्य पौत्रादि  
तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञा’ इति स्वीकारात् । एवं च गार्गि प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति  
स्यादेव गर्गाद्ययिति दिक् ॥—जीवति तु वंश्ये—। पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । दिगा-  
दित्याद्यत् । ‘पौत्रप्रभृति’ इत्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणम्यते व्याख्यानात्, ‘गोत्राधून्यस्त्रियाम्’ इति लिङ्गाच्चेत्याह—पौत्रा-  
देरिति । तुशब्दो भिन्नक्रमो युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे—युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञा-  
धिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् । मै-  
वम् । शालङ्काः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शालङ्केरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादेशौ । शालङ्के-  
रपत्यम् । शालङ्केर्युवापत्यं ‘यन्निबोध’ इति फक्, तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम्  
‘इगश्च’ इत्यणि शालङ्का भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा ‘पीलाया वा’ इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा  
‘अणो ष्यचः’ इति फिन् । तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः  
समावेशे तु ‘गोत्रे लुगचि’ इति फक्फिनोरलृक् प्रसज्येत । न च परलाद्यूनि लुगभविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् ।  
ततोऽपि परलात् ‘फक्फिनोरन्यतरस्याम्’ इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, ‘फक्फिनोः’ इत्ययं  
यूनि लृक एवापवादो, न तु ‘पलादिभ्यश्च’ इत्यस्य, ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि ‘फक्फिनोः—’  
इति विकल्पः परलात् ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् ‘पै-  
लादिभ्यश्च’ इति नित्य एव लुगित्याहुः ॥—भ्रातरि च—। अवंशार्थोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः ‘उत्पादकप्रबन्धो  
वंशः’ इत्यभ्युपगमात् । ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति—’ इत्यनुवर्त्य ‘पौत्रप्रभृतेः’ इति षष्ठा विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह—  
चतुर्थादीति । अत्रायमर्थः, गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥—चान्यस्मिन्—। इहत्यं जीव-  
तिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीव-  
त्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥—एकमिति । इहत्यमित्यर्थः ॥—द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं  
सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति—स्थानेन वयसा चेति ॥—मातामहे भ्रातरि चेति । सं-

१ गोत्रमिति—यद्यपि प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं लोके, तथापि प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् । २ पौत्रादीति—पौत्र्या-  
देरप्युपलक्षणमेतत् । ३ सपिण्डे इति—सप्तपुरुषावपि पितृकुले सपिण्डाः, मातृकुले तु पञ्चपुरुषावपीति बोध्यम् । प्रकृते तु भ्रातु-  
रन्यस्मिन्निति पर्युदासादाद्यमेव गृह्यत इति वृत्तिः, अन्यमपि गृह्यत इत्यन्ये । अतएव ‘स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि  
वा’ इति अग्रिमो ग्रन्थः संगच्छते । ऋचितु पितामहभ्रातरीति पाठः ।



पितृभ्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानवचनोभ्युने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ ॐ वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ ॐ यूनुश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ गार्ग्यो जाह्नवः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः । ॐ एको गोत्रे । ३।१। ९३। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिषु स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिभ्योः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिष्वपि स्यात् । चतुर्थे फगिति फगिभ्योः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे-

निहितत्वात् 'भ्रातरि' इत्यस्य 'मातामहभ्रातरि' इत्येवार्थ इत्येके । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । वृत्तौ तु 'पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा' इति पाठः ॥—जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव 'मृते मृतो वा' इत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥—वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनुश्च' इत्यग्रिममपि ॥—एको गोत्रे । 'गोत्रे' इति जाल्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । 'गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्यत्वबोधकप्रत्यय एक एव स्यात्' इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः । यदि लनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—गोत्रे एक एवेति ॥—अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराल्लब्धम् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते ॥ तत्किञ्चम् । 'अस्यां पञ्चावेकमानय इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु 'प्रथमात्' इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकग्रहणमिह लक्ष्णं शक्यमित्याहुः ॥—औपगव इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न लौपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य इवाणैव भवति, न लिङ् ॥—गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यक्' इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र 'अत इङ्' न भवति किं तु यजेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न तत्र यन्तात्फक् 'एको गोत्रे' इति नियमात् ॥—नाडायन इति । 'नडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि 'अत इङ्' न भवति, किंतु फगेव, स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिषु, उक्तनियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तैर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति—गोत्रे स्वैकोनेति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम् इत्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः । तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिभ्योः परम्परा, चतुर्थे लणिङ्फकां, पञ्चमे लणिङ्फगिणाम् । यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इति लोपेनाणादेरसत्त्वात् 'अणिवादीनां परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि 'अण्णन्तादिभ्योत्पद्यते, इन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥—स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्वयूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः, इत्यादीत्यर्थः ॥—अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां लमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इति ॥ मुख्यमतमाह—ततः प्राचामिति । पित्रपेक्षया ये प्राश्नः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः 'पङ्क्तिर्विशतिः' इति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः ॥ 'यन्निमित्तं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतनहेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वाण्युपाख्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रवृत्तिः' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी वृत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥—तद्वान्यै इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अन्ये तु स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥—औपगवादिषु स्यादिति । तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं चासति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यात्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥—अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञायां संख्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥—इष्टे सिद्धेऽपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः तदा 'औपगवः' इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥—तत इति । इन्तादित्यर्थः ॥—फगिभ्योरिति । फगन्तादिषु, इन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिङ् इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥—नियमार्थमिति । नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्त-

अप्युक्तम् । गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ७।१।९४। युन्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युव-  
संज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यावणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । अत इच्छ । ७।१।९५। अदन्तं यत्प्राति-  
पदिकं तत्प्रकृतिकात्वञ्चान्तादिभ्यः स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । बाह्यादिभ्यश्च । ७।१।९६। बाहविः । औडुलोमिः ।

रापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याव्यक्तात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात्-  
त्राप्राप्ते विच्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये  
क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो  
नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचिद्वाच-  
क्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् ‘एको गोत्रे’ इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैको नामैकजातीय इत्य-  
र्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति—‘अणन्तादण्, इमन्ता-  
दिभ्यः, यनन्ताद्यञ्’ इति । न चैवमण्योः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राणप्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्यं  
इत्यादौ यनादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादाव-  
निष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥—ऊह्यमिति । ‘अपत्यं पितुरेव’ इति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते ‘गोत्राद्युनि-’ इति  
नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते । पञ्चमे तु  
यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ ‘ततः प्राचामपि’ इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे  
यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्वा-  
भ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न खनन्तरापत्यवाचकात् ।  
ततो जातेऽप्यत इमि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोक्तमित्यर्थः ॥—गोत्राद्युनि—। असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते  
पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिका-  
निष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति । न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु  
युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वाद-  
प्राप्तौ विच्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह ‘पितुरेवापत्यम्’ इति पक्षो  
नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—आद्यपक्षे ‘गोत्राद्युनि-’ इत्यावर्त्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते ‘यूनि गो-  
त्रादेव’ इति । एवं च ‘ततः प्राचामपि’ इति पक्षेण सहास्यैकरूपता भवतीति ॥ ‘गोत्राच्चैयून्येव’ इति विपरीतनियमस्त्वह न  
कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । न च शैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । ‘गोत्रेऽल्लगचि’ इति लिङ्गात् ॥—स्त्रियां त्विति ।  
यद्यत्र ‘अस्त्रियाम्’ इत्यस्यैकवाक्यतया ‘स्त्रीभिरेव यूनि गोत्रादेव’ इत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिवेधात् युवतिषु  
प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्यते । न च ‘एको गोत्रे’ इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया बाधात् । अथ ‘स्त्रियां न युवप्र-  
त्ययः’ इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्यये युवतिर्नोभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री  
गार्गी न स्यात् । अतो ‘युवसंज्ञानिवेधपरमेवेदम्’ इत्याशयेन व्याचष्टे—न युवसंज्ञेति । अत्रायमाशयः । ‘अस्त्रियाम्’ इति  
योगो विभज्यते । ‘यूनि’ इति शब्दस्वरूपमनुवर्तते । परिभाषा चेयम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र ‘अस्त्रियाम्’ इत्युपतिष्ठत इति  
सिद्धस्य गतिरियम् ॥ ‘जीवति तु वंस्ये युवास्त्रियाम्’ इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥—अत इच्छ । ‘घकालतनेषु-’ इति ज्ञापकात्सु-  
बन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति—अदन्तं यत्प्राति-  
पदिकमिति । अत इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ तपरः  
किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः । ‘प्रदीयतां दाशरथाय-’ इत्यत्र तु ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां लिभेव ॥—बाह्या-  
दिभ्यश्च । ‘बाहु लोडने’ इति धातौ ‘केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविः’ इति माधवोक्तं चिन्त्य-  
मिति ध्वनयन्नाह—बाहविरिति । ‘जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतम-’ इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्वाप्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः  
संज्ञारूपोऽस्तीति भावः ॥—औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रशुभ्रेत्यादिषु केवलो लोमनशब्दः  
पठितः तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ ‘तारकाप्युड वा स्त्रियाम्’ इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य  
तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इमपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडु-  
लोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो  
बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यण्वेव, न त्विभ्यः ॥ उक्तं च हरिणा—‘अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविधुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः  
शब्देषु न तदुक्तिषु’ ॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु । तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत

आकृतिगणोऽयम् । ॥ सुधातुरकः च । ॥ १४।१।९७। चादिश्च । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ ॥ व्यासवरुडनिषाद-  
चण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् । ॥ न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ॥ ७।३।३। पदान्ताभ्यां  
यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।  
॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फक् । ॥ १४।१।९८। ॥ व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ॥ ५।३।११३। व्रातवाचिभ्यश्च फजन्तेभ्यश्च स्त्रियै  
भ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौजायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राह्मायन्यः । स्त्रियां कौजायनी । गोत्रत्वेन  
जातित्वान्कीष् । अनन्तरापत्ये कौजिः । ॥ नडादिभ्यः फक् । ॥ १४।१।९९। गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः ।  
अनन्तरो नाडिः । ॥ हरितादिभ्योऽञ्जः । ॥ १४।१।१००। एभ्योऽञ्जन्तेभ्यो यूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्रा-  
धिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । ॥ यजिजोश्च । ॥ १४।१।१०१।  
गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनासीत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न । गार्गायणः । दाक्षायणः ।  
॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुणत्साम्रायणेषु । ॥ १४।१।१०२। गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आसौ विदादी । शार-  
द्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आत्रायणश्चेत् । दार्भि-  
रन्यः । ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ॥ १४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्व-  
तायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाङ्गयनन्तरे तूपचारात् । ॥ अनृच्यान-  
न्तर्ये विदादिभ्योऽञ्च् । ॥ १४।१।१०४। एभ्योऽञ्च् गोत्रे ये त्वन्नानृषयस्तेभ्य अनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे ष्यच् । विदस्य

एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र 'राजश्वशुरात्-' इति यन्न । सिमीते माता, तस्याः स्वसा मातृस्वसा । इह 'मातृ-  
पितृभ्यां स्वसा' इति षत्वं न ॥ नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोचौ न सिध्यत इति चेत् । मैवम् । अणिगोर्विधौ शब्द-  
विशेषानुपादानादप्रतिषिद्धेष्चपि तत्प्रवृत्तेः—व्यासेति । वेदान् व्यसतीति वेदव्यासः 'कर्मण्यण्' भीमो भीमसेन इति-  
वदेकदेशग्रहणम् ॥—न खाभ्याम्—। खाभ्यां किम् । न अर्थो यस्या नार्थः, तस्यापत्यं नार्थः ॥ पदान्ताभ्यां किम् ।  
याज्ञिकः ॥ ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यश्चिर्माध्यश्चिः । न ह्यत्र खाभ्यां परस्य वृद्धिप्रस-  
फिरस्ति ॥ क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेपि नेष्यते । द्वे अशीती श्रुतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥—वारुडकिरिति ।  
वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् 'न खाभ्याम्-' इत्यैज् न ॥—इत्यादीति । नैषादकिः, चाण्डालकिः,  
बैम्बकिः ॥—गोत्रे कुञ्जा—। इतः प्राक् 'एको गोत्रे' इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्यज्यते तर्ह्यत्रत्यं गोत्रग्रहणं लक्षुं शक्यमित्याहुः ॥  
चफजो मकारो वृद्धर्थः । कौजायनाः । चकारस्तु 'व्रातचफजोः-' इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'अश्वादिभ्यः फक्' आश्वायन  
इत्यत्र व्यो न भवति ॥ अत्रेदमवधेयम् । कौजायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च व्यस्य भित्त्वादायुदात्तत्वेन । बहुत्वे तु  
व्यस्य लुकि च्फजश्चकारमकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वात् भित्त्वेरेणायुदात्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ 'तद्धितस्य कितः' इत्यत्र  
योगं विभज्य 'चितः' इत्यनुवर्त्य 'तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौजायनाः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वे भवति ।  
न चैवं हि फगेवात्रास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम् । तथा हि सति 'व्रातचफजोरस्त्रियाम्' इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायना-  
दिभ्योऽपि व्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि ॥—व्रातचफजो—। 'पूगाञ्ज्योऽग्रामणी-' इत्यतोऽनुवर्तना-  
दाह—व्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरिष्यति ॥ अस्त्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री—तद्राजत्वा-  
दिति । 'व्यादयस्तद्राजाः' इति सूत्रेणेति शेषः ॥—लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः ॥—कौजाय-  
नीति । इह सति व्यप्रत्यये योपधत्वात् 'जातेः' इति ङीष्भावे टापि रूपे स्त्रे च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥—यजिजोश्च ।  
अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यजिजोर्विशेषणं न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्तदेतदाह—गोत्रे याविति । गोत्रे किम् । 'द्वी-  
पादनुसमुद्रं यन्' द्वीपे भवो द्वैष्यः । सुतंगमादिभ्यश्चातुरधिक इम् । सौतंगमिः तदपत्ये फक् मा भूत् ॥—फक् स्यादिति ।  
सामर्थ्याद्यून्ययम् ॥—शरद्वच्छुनक—। शृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावितात् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः ।  
अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चात्रायणश्चेति द्वन्द्वे 'अत्रिशृगु-' इति 'यजिजोश्च' इति च यथासंभवं लुग् बोध्यः ॥ यद्यप्यत्र बहुला-  
भावात् 'अत्रिशृगु-' इत्यादिना लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बहुर्थत्वात्सौत्रलाद्वा स्यादेव लुक् ।  
अतो व्याचष्टे—भार्गवश्चेदिति ॥—वात्स्यश्चेदिति च ॥—अनादिरिति । अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः,  
तदपेक्षयाऽन्य एवायं द्रोण इत्यर्थः ॥—अश्वत्थाम्नीत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रोणायन इति प्रयोगो  
भाक् इत्यर्थः ॥—अनृच्या—। 'अनृषि' इति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनृषिभ्य इत्यर्थः ॥—सूत्रे इति । आनन्तर्ये इत्य-

१ न इति—अयं च निषेधो येननाप्राप्तन्यायेन 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धेरेव, तेन 'द्वाशीतिकः' इत्यत्र 'संस्मायाः संवत्सर-'  
इति वृद्धिर्भवत्येवेति शेषरकाराः ।

गोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाह्यादेराकृतिगणत्वादिन् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः । ॥ गर्गादिभ्यो यञ् । ४।१।१०५। गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः । ॥ यञञोश्च । २।४।६४। गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेत-  
योर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुष्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां  
तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ।  
॥ मधुबभ्रवोर्ग्राह्यणकौशिकयोः । ४।१।१०६। गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौ-  
शिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् ।  
बाभ्रव्यायणी । ॥ कपिबोधादाङ्गिरसे । ४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् ।  
कापेयः । बौधिः । ॥ वतण्डाच्च । ४।१।१०८। आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च  
पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः । ॥ लुक् स्त्रियाम् । ४।१।१०९। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रि-  
याम् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् षः । अणि तु वातण्डी ।  
ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः प्यङ् न । ॥ अश्वदिभ्यः फञ् । ४।१।११०। गोत्रे । आश्वायनः ॥ (ग) पुंसि जाते ॥ पुंसीति  
तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । ॥ भर्गाङ्गैर्गते । ४।  
१।१११। गोत्रे फञ् । भार्गायणक्षैर्गतेः । भार्गिरम्यः । ॥ शिवादिभ्योऽण् । ४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तम् ।

त्रेत्यर्थः ॥—स्वार्थ इति । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ वैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह—बाह्यादेरिति । विद,  
उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वानर, । ‘परस्त्री परशुं च’ इत्यादि ॥—गर्गादिभ्यो—। गर्ग, वत्स, व्याघ्र-  
पाद, पुलस्त, बभ्रु, मण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कष्य, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि, इत्यादि ॥  
कथं तर्हि ‘रामो जामदग्न्यः’ इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि गोत्रलारोपाद्बोधः ॥—यञञोश्च ।  
‘प्यक्षत्रियार्थ’ इत्यतो लुगिति, ‘तद्वाजस्य’ इति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चानुवर्तते ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’ इत्यतो गोत्र  
इति च तदाह—गोत्रे यद्यञन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ यञञौ न भवत इति गोत्र इत्यनेन तद-  
न्तं विशेषितम् ॥—तदवयवयोरिति । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इति भावः ॥—प्रवराध्यायेति । एतच्च ‘क्षीपु-  
साभ्याम्’ इति सूत्रे ‘लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्’ इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥—तेनेह नेति । यद्यत्र  
लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—लोहितादीति । ‘सर्वत्र लोहितादि-’ इत्यादिना  
ष्ः ॥ ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे पितृसामर्थ्यात् ङीषित्वाशयेनाह—बाभ्रव्यायणीति । गर्गादिगण एव ‘बभ्रुः कौशिके’ इति  
पाठ्यम् । एवं हि द्विवैभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥—कापेय इति । ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् । कपेर्गोदिगण-  
पाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनीति सिध्यति ॥—बौधिरिति । अश्वित्वादिषु बाह्यादित्वाद्वा ॥—वतण्डाच्च ।  
यञणोः प्राप्तयोरङ्गिरसे यजेवेति नियमार्थं सूत्रम्—लुक् स्त्रियाम् ॥—विहितस्येति । ‘परिशेषितस्य वा’ इति बो-  
ध्यम् । एतच्च ‘आङ्गिरसे’ इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि ‘वतण्डाङ्गुक् स्त्रियाम्’ इत्येकसूत्रकरणेऽपि ‘आङ्गिरसे’ इत्यनुवृत्त्या  
अनाङ्गिरसे यञणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं  
कृतम् ॥—ऋषित्वादिति । न चैवं ‘ऋष्यन्धक-’ इत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन  
यथा बाधास्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥—प्यङ्केति । ‘अणिभोरनार्थयोः’ इति सूत्रेणेति भावः ॥—अश्वदिभ्यः—  
॥—गोत्र इति । इह गणे वैत्य, आनङ्गुष्य, आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव । ‘एको गोत्रे, गोत्रा-  
यूनि-’ इति वचनात् । तत्र विलिर्नाम राजर्षिस्ततो ‘वृद्धेत्कोसला-’ इति व्यङ् । आनङ्गुष्यशब्दो गर्गादियञन्तः । आत्रेयशब्दो  
ढगन्त इति श्रेयः ॥—पुंसि जात इति । गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्था-  
ज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥—जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥—शिवादि-  
भ्योऽण् । ननु विशेषविहितानिगादीन् बाधिला अणेवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाणग्रहणेन । अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोऽत्र  
गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिजं बाधिला परत्वात् ‘सेनान्तलक्षण-’ इति प्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इमेव स्यान्  
त्वण् । तथा चात्राणग्रहणमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादणेव स्यान्नायं इत्यणग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ,  
वतण्ड, जरत्कार, विपाट्, तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि ॥—गोत्र इति ॥—निवृत्तमिति । एतच्च  
वृत्तौ कैयटे च स्पष्टं ॥ यद्यपि ‘गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः’ इति ‘यूनि लुक्’ इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते ।  
तथापि तन्मतान्तस्त्विति भावः ॥—एवं चेत्ततः प्रश्नप्रत्ययसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादित्वाभित्यं ढकि प्राप्ते  
जरत्कारशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जरत्कारवः ॥ ढकि तु ‘ढे लोपोऽङ्काः’ इत्युलोपः । जरत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् ‘गोत्रे  
कुञ्जादिभ्यः’ इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥ ‘सेनान्तलक्षण-’ इति प्यप्रत्यये

शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिम् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाद्भक् । गाङ्गेयः । ॥ अष्टवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ७।१।११३। अष्टवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् । स्यात् । ढकोऽपवादः । या-  
मुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अष्टवृद्धेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः ।  
तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः । ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च । ७।१।११४। ऋषयो मन्त्र-  
ष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वा-  
दित्वादिम् । कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः । इय एवायमपवादो मध्येऽपवादस्यायात् । अत्रिशब्दात् परत्वाद्भक् ।  
आत्रेयः । ॥ मातृरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ७।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्य-  
यश्च । द्वैमातुरः । चाण्मातुरः । सांमातुरः । आद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्त्वसर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्दे-  
शोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्द्वैमात्रेयः । ॥ कन्यायाः कनीन च ।  
७।१।११६। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्निभयोगेन कनीनादेशश्च । कनीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।  
॥ विकर्णशुक्लच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । ७।१।११७। अपत्येण । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौक्रो  
भारद्वाजः । शौक्रिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुक्लस्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् ।  
शौक्रेयः । ॥ पीलाया वा । ७।१।११८। तन्नामिकाणं वाधित्वा अच इति ढकि प्राप्ते पक्षेण विधीयते । पीलाया  
अपत्यं पैलः । पैलेयः । ॥ ढक् च मण्डकात् । ७।१।११९। चादण् । पक्षे इय । माण्डकेयः । माण्डकः । मा-  
ण्डकिः । ॥ स्त्रीभ्यो ढक् । ७।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवा-  
दित्वात्सापन्नः । ॥ ह्यचः । ७।१।१२१। अचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ  
इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । ॥ इतश्चानिजः । ७।१।१२२। इकारान्ताद् अचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौ-  
लेयः । नैधेयः । ॥ शुभ्रादिभ्यश्च । ७।१।१२३। ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । ॥ प्रवाहणस्य ढे । ७।३।  
२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ।  
॥ तत्प्रत्ययस्य च । ७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्या-

‘उदीचाम्—’ इतीति च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते प्यप्रत्ययेन समावेशोऽप्रेष्यते, न लिङ् । ताक्ष्णः ताक्ष्ण्यः ॥ विश्रवण-  
रवणशब्दावत्र पठ्यते तौ च विश्रवःशब्दस्यादेशौ । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः रावणः ॥—अष्टवृद्धाभ्यो—। ‘अष्टवृद्धेभ्यो नदीमा-  
नुषीनामभ्यः’ इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे—अष्टवृद्धेभ्य इत्यादिना ॥—द्वैमातुर इति । ‘तद्धितार्थ’ इत्या-  
दिना समासः । अत्र ‘द्वयोर्मात्रोरपत्यम्’ इति विग्रहो, न तु ‘द्विमात्रोरपत्यम्’ इति । ‘द्विक्संख्ये संज्ञायाम्’ इति नियमेनासं-  
ज्ञायां समासासंभवात् ॥—धान्यमातुर्नैति । ‘अभिव्यक्तपदार्थोः—’ इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य  
स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ ‘अभिव्यक्त—’ इत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थ इति लङ्ये ॥—कन्यायाः—।  
ननु कन्या ह्यक्षतयोनिः, तस्याश्चापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह—अनूढाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥—  
विकर्ण—। वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे ‘यज्जोश्च’ ‘अत्रिभृगुकुत्स—’ इति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लृक् । न  
चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शङ्क्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्ययललाभावादतो व्याचष्टे—वात्स्यश्चे-  
त्यादि । ‘युगपदधिकरणवचनताया बहुलमस्ति’ इति ‘शरद्वच्छुनक—’ सूत्र एवोक्तम् ॥—पक्षे इति । पूर्वसूत्राद्वा-  
ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥—स्त्रीभ्यो ढक् । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । ढगर्थतया शुभ्रा-  
दिषु विमातृशब्दपाठात् । किं तु क्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टक्तिभादेरित्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य  
इति । तेन ‘दरदोऽपत्यं दारदः’ इत्यत्र ढक् न भवति । क्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाची-  
ति ततोऽपत्यार्थे ‘क्षत्रमगध—’ इत्यणि तस्य स्त्रियाम् ‘अतश्च’ इति लुकि दरच्छब्दस्य क्यर्थवाचितात् । ‘ढक्च—’ इति वर्त-  
माने पुनरिह ढग्रहणमणसंबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि ‘चानुकृष्टं नोत्तरत्र’ इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । त-  
थापि तस्या अनित्यलक्षणापनाय ढग्रहणमित्याहुः ॥—तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ॥—इतश्च—।  
इतः किम् । दाक्षिः ॥ अनिजः किम् । दाक्षायणिः ॥ ह्यचः किम् । उदधेरपत्यमौदधः ॥ काशिकायां तु ‘मरीचोर्मरीचः’ इत्यु-  
दाहृतम् । तदसत् । बाह्वादिलेनेनप्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादिलमविवक्षितम् । ‘मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते’ इति ‘मिदचो-  
ऽन्यात्परः’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् ॥—आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भावः ॥—शुभ्रादिभ्यश्च ।  
चकारस्त्वाकृतिगणलघोतनार्थ इत्याहुः । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा, गोधा,  
प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन पाण्डवेय इत्यादि सिद्धम् ॥ इहादन्तेषु इन् प्राप्तः, विधवाशब्दात्क्षुभ्रालक्षणे ढक्,  
चतुष्पाज्जातिवाचिषु ढक् गोधाशब्दाद्द्वग्वचनात्सोऽपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिकोऽण् प्राप्त इति बोध्यम् ॥—प्रवाहणस्य ढे ।  
उत्तरपदस्येयधिक्रियते । ‘अर्थात्परिमाण—’ इत्यतः ‘पूर्वस्य तु वा’ इति अनुवर्तते तदाह—उत्तरपदस्याचामादेरित्या-  
दि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु ‘प्रवाहणेयीभार्यः’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ इति पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥—तत्प्रत्ययस्य च ।

पत्यं प्रावाहणेभिः । प्रावाहणेभिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाभ्येण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ।  
 ॥ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । ४।१।१२४। अपत्ये ढक् । वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौपीतकिः ।  
 ॥ भ्रुवो भ्रुक् च । ४।१।१२५। चार्क् । औवेयः । ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् । ४।१।१२६। एषामिनङादेशः स्यात्  
 ढक् च । काव्याग्निनेयः । बान्धकिनेयः । ॥ कुलटाया वा । ४।१।१२७। इन्ञात्र विकल्प्यते ढक् तु नित्यः । पूर्व-  
 णैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती मिधुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे  
 ढक् । कौलटेरः । ॥ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७।३।१९। इदाणन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धि-  
 र्भिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसि-  
 न्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ॥ चटकाया पेरक् । ४।१।१२८॥ ॥ चटकस्येति वाच्यम् ॥ लिङ्गविशिष्टपरि-  
 भाषया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ तयोरेव रूप्यपत्यं  
 चटका । अजादित्वाद्याप् । ॥ गोधाया दृक् । ४।१।१२९। गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । ॥ आर-  
 गुदीचाम् । ४।१।१३०। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्ड-  
 स्यापत्यं पाण्डारः । ॥ क्षुद्राभ्यो वा । ४।१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा दृक् । पक्षे ढक् ।  
 काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । ॥ पितृष्वसुदृष्टण् । ४।१।१३२। अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः । ॥ ढकि  
 लोपः । ४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याद्भुकि । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः । ॥ मातृष्वसुश्च । ४।१।  
 १३४। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः । ॥ चतुष्पाङ्गयो ढक् । ४।१।१३५। ॥ ढे  
 लोपोऽकट्टाः । ६।४।१४७। कट्टमिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतु-  
 ष्पाजातिविशेषः । ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४।१।१३६। एभ्यो ढक् स्यात् । अण्ढकोरपवाङ् । गाष्ट्यः । मित्रयोर-  
 पत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढक् । ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७।३।२। एषां यकारादेरिय आदेशः स्यात्

‘प्रावाहणस्य’ इत्यनुवर्तते, तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते तदाह—ढान्तस्येत्यादि ॥—बाह्यतद्धितनिमित्तेति । ढक्  
 प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इन् तन्निमित्तेत्यर्थः ॥—कल्याण्यादीनाम् । इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । ‘परस्य स्त्री परस्त्री’ इति व-  
 छीसमासः । पारस्त्रैण्यः । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ बिदादिगणे तु ‘परस्त्री परशुं च’ इति  
 पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढाया-  
 मुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्वदेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेऽपि ‘अनुशक्तिकादीनां च’ इत्युभयपदवृद्धिः  
 स्यादिति वाच्यम् । सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनर्ह्यर्थं ग्रहणम् । अन्येषां  
 तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, परस्त्रीत्यादि ॥—कुलटाया वा । शकन्वादितात्पररूपमत एव निपात-  
 नाद्वा ॥—सती मिधुक्यत्रेति । अत्र इन्द्रिधौ । तथा चोक्तममरेण—‘अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलक्षासतीसुतः । कौल-  
 टेरः कौलटेयो मिधुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोपि चात्मजः’ इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इन्ढा तृतीयं  
 रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति ॥—पक्षे ढगिति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥—हृद्ग—‘पूर्वपदस्य च’ इति चकारेण  
 ‘उत्तरस्य’ इत्यनुकृत्यते तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । ‘महते सौभगाय’ इत्यत्र तूद्रात्रादित्वादन् छान्दसलाभोत्तरपदवृ-  
 द्धिरित्याशयः ॥—‘चटकायाः’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति ॥—वाच्यमिति । एवं च  
 ‘चटकादैरक्’ इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृदुक्तिर्वातिकविरोधादुपेक्ष्या ॥—तयोरेवेति । तत्र टाबन्तात्तद्धितलुकि  
 ‘लुक्तद्धितलुकि’ इति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाबिति भावः ॥—गौधेर इति । ढस्य एयादेशे  
 कृते ‘लोपो व्योः’ इति यलोपः ॥—आरगुदीचाम् । वचनादेव दृढगारकां पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥  
 ‘अरक्’ इति न सूत्रितं ‘यस्येतिच’ इत्याकारलोपे ‘गौधेरः’ इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥—अन्यत इति । अनाकारान्ताल्लस्यानुरोधेन  
 कुतश्चिदित्यर्थः ॥—पण्डस्येति । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति ॥—क्षुद्राभ्यः । अर्थगतं स्त्रीलं शब्दे  
 आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥—गृष्ट्यादिभ्यश्च । गृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अग(जव)स्ति, मित्रयु ॥—अण्ढकोरपवाद्  
 इति । इहान्ययोर्द्वयोर्ऋषिलादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु ‘इतश्चानियः’ इति विवेकः ॥—गाष्ट्य इति । सक्तुप्रसूता सर्वापि  
 गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न ‘चतुष्पाङ्ग्यः’ इत्यनेन ढम्सिद्धिः ॥—केकय । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । ‘जनपदश-  
 ब्दाक्षत्रियादम्’ मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । ‘गोत्रचरणाच्छूद्राघात्याकारः’ इति वुष् । तत्र हि लौकिकं  
 गोत्रं गृह्यते, लोके च ‘ऋषिशब्दो गोत्रम्’ इति प्रसिद्धं इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्देऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने  
 वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा ‘मित्रयूनाम्’ इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृ-

मिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते । ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिने-  
यवाशिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैश्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ॥ १२।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते । इति यु-  
लोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ । ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे । ॥ १२।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रि-  
याम् । मित्रयवः । ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । ॥ १२।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्  
तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अन्नयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ॥ बहुच इजः प्रा-  
च्यभरतेषु । ॥ १२।४।६६। बहुचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पद्मागाराः । यु-  
धिष्ठिराः । ॥ न गोपवनादिभ्यः । ॥ १२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौप-  
वनाः । शैप्रवाः । ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । ॥ १२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे ।  
तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिन् तस्य लुक् । तिककितवाः । ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्व-  
न्द्वे । ॥ १२।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडा-  
दिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । आष्टककपिष्ठलाः । आष्टिकापिष्ठलयः । लमकाः ।  
लामकायनाः । ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । ॥ १२।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो

द्धि न बाधते 'अचामादेरचो वृद्धिः, यादेरियादेशः' इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न तु कार्यति हरदत्तः ॥  
आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये ॥—दाण्डिनायन—निपात्यन्त इ-  
ति । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ वसन्तादिषु 'अथर्वन्' इति पठ्यते । 'अथर्वणा  
प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः' ॥ शुभ्रादिषु 'जिह्वाशिन्' इति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्याशिनेयः ॥ वा-  
शिनेोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्—' इति फिन् ॥ भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः ष्यणि तकारोऽन्तादेशो निपात्यते ।  
भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहृत्यम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽन्विण्णलोः' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति 'धातोः  
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्त्तमस्य तत्त्वं न ॥ नन्वेवं 'प्रसृङ्भ्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य  
च—' इत्यम् दुर्वारः स्यात् । अम्बिधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहुः । 'मृजेवृद्धिः' इति सूत्रस्थभाष्य-  
पर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि  
दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परे प्वादेर्वो निपात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् ॥ इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः । 'जन-  
पदशब्दात्क्षत्रियादन्' उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादण्' ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव ।  
अमणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अमस्तद्राजलाष्ट्रक्' अणस्तु 'न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां  
दुरापेऽर्थे' इति । मुरारिस्त्वाह 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्वस्माकमथाशिषः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः ।  
मयटि यादेर्लोपोऽत्र निपात्यते ॥—यस्कादिभ्यो—। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—अ-  
पत्यप्रत्ययस्येति । 'ण्यक्षत्रियार्थे—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तत्राजस्य—' इति सूत्रात् 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति च,  
तदाह—लुक् स्यादित्यादि । तत्कृतेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यांस्कः । शिवायण् ॥ यस्क, लुक्, वृक्ष,  
कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु इत्यादि ॥—अत्रि—।—गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिजः' इति ढक् ।  
इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् ॥—भरतगोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कु-  
लक्षण्यं बाधित्वा बाह्यादित्वादिम् ॥—विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति । 'यमनोश्च' इति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥—ति-  
ककितवादिभ्यो—। यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिका-  
दिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यते तत्तरपदेष्वपि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् ॥—तिककित-  
वा इति । अन्येऽप्यत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । आष्ट-  
कयश्च कापिष्ठलयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् । आष्टककपिष्ठलाः । काष्णीजिनयश्च काष्णीमुन्दरयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् । कृष्णा-  
जिनमुन्दरा इत्यादि ॥—उपकादिभ्यो—। अद्वन्द्वग्रहणं 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां  
मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे लनेन विकल्प  
इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये 'आष्टिकापिष्ठलयः' इत्युदाहरणास्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेऽपि वि-  
कल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति—आष्टककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प  
इत्याशयेनोदाहरति—लमकाः लामकायना इति । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः, आष्टकाः आष्टका-  
यनाः इत्यादि ॥—आगस्त्य—। अगस्त्यशब्दादध्यण्, कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गाद्यम् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य यच्च 'भस्यादे—'

१ प्राच्यभरतेषु इति—भारतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । तेनेजः  
प्राचामिति लुक्, न भरतयूनः, यौधिष्ठिरिः पिता, यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति । २ बहुत्वे इति—तत्कृते, ननु स्त्रियामित्यपि  
बोध्यमिति शेखरकारः । कचित्तु मूल एव 'तत्कृते बहुत्वे ननु स्त्रियाम्' इति पठ्यते ।

यमश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनश्च एतावादेशौ स्तः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । ॥ राजश्वशुराद्यत् । ४।१।१३७ ॥ राशो जातावेवेति वाच्यम् । ॥ ये चाभावकर्मणोः । ४।४।१६८। यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । शत्रुर्यः । जातिग्रहणाच्छृङ्गादावुत्पन्नो राजनः । ॥ अन् । ४।४।१६७। अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राशः कर्म भावो वा राज्यम् । ॥ संयोगादिश्च । ४।४।१६६। इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ४।४।१७०। मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वं किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चर्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः । ॥ ब्राह्मोऽजातौ । ४।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः । ॥ औक्षमनपत्ये । ४।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यम् । ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ४।४।१७५। षपूर्वं योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । औण्यः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्ष्ण्यः । ॥ क्षैत्राद्दः । ४।१।१३८। क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षाभिरन्यः । ॥ कुलात्स्वः । ४।१।१३९। कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्दकञौ । ४।१।१४०। कुलादित्येव । पक्षे स्तः । कुस्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुस्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । ॥ महाकुलादञ्चञौ । ४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे

इति पुंवद्भावे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्नोति । न च 'संयोगादिश्च' इति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । 'अणि' इति तत्रानुवर्तनात् । मैवम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्योदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥—अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापतेः, लुकि हि सति 'गोत्रेऽल्लुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वापगमे शेषिकोऽणोऽप्येव स्यात् ॥ कौण्डिनाश्छात्रा इति तुभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कृष्णादिभ्यो गोत्रे' इत्यणप्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥—राजश्वशुराद्यत् । क्रमेणाणिनोरपवादः ॥—जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिष्वेद्वाच्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवयोरुद्ध इति फलितोऽर्थः ॥—टिलोपो नेति । 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तटिलोपो नेत्यर्थः ॥—ब्राह्मो जातौ ॥—योगविभागोऽत्रेति । एकयोगत्वे तारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति निषेधाटिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्मणमित्यादि न सिध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥—ब्राह्म इति । इह 'अपत्ये' इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्वं' इति प्रकृतिभावनिषेधाटिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति ॥—ब्राह्ममिति । 'ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्थालीपाकः' इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति 'न मपूर्वं' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह मण्डूकश्रुत्या 'अपत्ये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च, तदेतदाह—अपत्ये जातावित्यादिना । अयमत्रार्थः—'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति' इति ॥ केचिदिह 'अजातौ' इति छित्त्वा 'जातौ न भवति' इति व्याचक्षते ॥ तस्मिन्नु व्याख्याने 'न' इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥—ताक्ष्ण इति । शिवादित्वात्, 'तस्येदम्' इति वाण् ॥—ताक्ष्ण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥—कुलात्स्वः । केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदात्' इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यद्दकञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति ॥—लिङ्गादिति । अन्यथा 'ग्रहणवता' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्रासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति खरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥—बहुकुल्य इति । 'विभाषा सुपः' इति बहुचप्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदलात्प्रत्ययत्रयं भवत्ये-

१ जातिग्रहणादिति—वार्तिके इति शेषः । २ शृङ्गादाविति—तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः । ३ क्षत्रादिति—अत्र स्वरूपग्रहणम्, ननु पर्यायानां, व्याख्यानादिति भावः ।



खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । ॥ दुष्कुलाद्दृक् ॥ ४१११४२ । पूर्ववपक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः । ॥ स्वसुदृच्छः ॥ ४१११४३ । स्वजीवः । ॥ भ्रातृव्यश्च ॥ ४१११४४ । चाच्छः । अणोऽपवादः । आ-  
तृव्यः । आत्रीयः । ॥ व्यन्तसपक्षे ॥ ४१११४५ । भ्रातृव्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । आ-  
तृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् । ॥ रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ ४१११४६ । ॥ ठस्येकः ॥ ७३१५० ।  
अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ ४१११४७ । गोत्रं वा स्त्री तद्वाच-  
काच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याणूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जात्मः । भस्यादे तद्धिते  
इति पुंवङ्गावाङ्गार्ग्यशब्दाण्ठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः । ॥ वृद्धाद्दृक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ ४१  
११४८ । सुवीरदेशोज्जवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राणूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागविषेर्भागवित्तिकः ।  
पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ॥ फेदृच्छ च ॥ ४१११४९ । फिन्नन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये ।  
यमुन्दास्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादिवात् फिन् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् ।  
यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः । ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां  
णफिजौ ॥ ४१११५० । सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाचरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु  
यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४१११५१ ।  
अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ (ग) सम्राजः क्षत्रिये ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ॥ सेनान्त-  
लक्षणकारिभ्यश्च ॥ ४१११५२ । एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सत्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः  
शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाच्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । ॥ उदीचामिन् ॥ ४१११५३ । हारिषेणिः । लाक्षणिः ।  
तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापिताच्च परत्वात् फिनेव । नापितायनिः ॥ \* तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् ॥  
ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः । ॥ तिकादिभ्यः फिन् ॥ ४१११५४ । तैकायनिः । ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ ४१  
११५५ । अपत्ये फिन् । इणोऽपवादः ॥ \* परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

वेति भावः ॥—व्यन्स्यादिति । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दात् व्यन्नेव स्यात् । न तु व्यच्छौ इत्यर्थः ॥  
—समुदायेनेति । तद्धितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिकृतोक्तम् ‘अपत्यार्थोऽत्र ना-  
स्त्येव’ इति तदुपेक्ष्य भाष्यविरोधादिति मनसि निधायह—पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति—  
उपचारादिति । ‘अस्त्री पङ्क् पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्’ इत्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त  
एवायं प्रयोग इति भावः ॥—रेवत्या—। रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, इत्यादि ॥—ठस्येकः । ‘अङ्गस्य’  
इत्यनुवर्तनादाह—अङ्गात्परस्येति । ‘अङ्गात्’ इति ठकारविशेषणादठचष्टकारस्य न भवति । कर्मठः ॥—गोत्रस्त्रि-  
याः—। णित्वं तु ‘ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनो जात्मः’ इत्यत्र फिन्नन्ताण्ये वृद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥—साम-  
र्थ्याणूनीति । ‘गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न’ इत्युक्त्वादिति भावः ॥—गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा  
व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जात्मः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगवविर्जात्मः ॥ कुत्सनेति  
किम् । गार्गेयो माणवकः ॥—फाण्टाहृति—। ‘कुत्सने’ इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्मुदाहर-  
ति—मैमत इति । न च भाष्यमतेऽपि ‘फाण्टाहृताभ्याः’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य—’ इति पुंवङ्गावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति  
वाच्यम् । ‘अस्त्रियाम्’ इति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् ‘एको गोत्रे’ इति नियमादिनन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्याप-  
त्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥—कुर्वादिभ्यो—। ‘सौवीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् ॥—कौर-  
व्या ब्राह्मणा इति । यत्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्यः’ इति वक्ष्यति तस्य तद्वाजलाद्बहुषु लुकि ‘कुरवः क्षत्रियाः’ इति भवति,  
न तु ‘कौरव्याः’ इति भावः ॥—वावदूक्य इति । वदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु,  
गर्ग, वावदूक ॥—सम्राजः क्षत्रिये । सम्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः ॥—वामरथस्य कण्वादिष्वस्वरवर्जम् । यमन्तस्य  
कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनेत्यर्थः ॥ बहुत्वे ‘यमनोश्च’ इति लुक् ॥ वाम-  
रथाश्छात्राः । ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे’ इति छापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । ‘यमन्थ’ । ‘प्राचां ष्फ तद्धितः’  
इति ङीप्फौ ॥ वामरथानि । संघाङ्गलक्षणानि ‘संघाङ्गलक्षणेष्ु’ इति च्छापवादोऽण् । सत्यंकार, बलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥  
—हारिषेण्य इति । ‘एतिसंज्ञायाम्—’ इति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोऽयम् ॥—ताक्ष्ण इति । उदीचामिणोपवादोऽयमण् ।  
अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठोऽनार्थ इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा ‘कारिलक्ष-  
णमुदीचामिमयमण् बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यते’ इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले णि  
शेषाभावात् ॥—कौशल्य—॥—परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु ‘वृद्धेत्कोसला—’ इति न्यङन्तात्कोशल-

कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्माययणिः ॥ ॐ छागवृषयोरपि ॥ छाग्यायनिः । वाप्यायणिः ।  
 ॥ अणो ज्यचः । ४।१।१५६। अपत्ये फिम् । इजोऽपवादः । कार्मायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । ज्यचः  
 किम् । औपगविः ॥ ॐ त्यदादीनां फिम् वा वाच्यः ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्  
 । ४।१।१५७। आन्नगुसायनिः । प्राचां तु । आन्नगुसिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ॥ वा-  
 किनादीनां कुक् च । ४।१।१५८। अपत्ये फिम् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ॥ पुत्रा-  
 न्तादन्यतरस्याम् । ४।१।१५९। अस्माद्वा फिम् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः ।  
 गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । ॥ प्राचामवृद्धात्किम्बहुलम् । ४।१।१६०। ग्लुषुकायनिः । ॥ मनोज्ञतावज्यतौ  
 शुक् च । ४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४।१।१६८।  
 जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाको । क्षत्रियस-  
 मानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्राजमाचक्ष्णान्स्त्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पा-  
 ञ्चालः ॥ ॐ पुरोरण्यं वक्तव्यः ॥ पौरवः । ॐ पाण्डोर्ज्यम् ॥ पाण्ड्यः । ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४।  
 १।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति न्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् । ॥ इज्यमग-  
 धकलिङ्गसूरमसादञ् । ४।१।१७०। अजोऽपवादः । ज्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौर-  
 मसः । तस्य राजन्यप्येवम् । ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् । ४।१।१७१। वृद्धात् । आम्बव्यः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्, तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः ॥—छागेति । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमे-  
 तत् । फिम्प्रकरणे ‘दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य’ इति वार्तिकात् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ।  
 अन्यथा प्रतिपदोके युटि कृते प्रत्ययादिलाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु ‘दागव्या-  
 यनिः’ इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः ॥—कार्मायणिरिति । कर्तुरपत्यं कार्मस्तस्यापत्यं तु कार्मा-  
 यणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च ‘कार्म्यः’ इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्रा-  
 युदाहार्यमिति ॥—दाक्षिरिति । ‘वा नामधेयस्य’ इति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिम् भव-  
 त्येव । ‘दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः’ इत्यमरः ॥—वाकिनादीनाम्—। यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-  
 र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ ‘उदीचाम्—’ इत्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्याह—फिञ्वा स्यादिति ॥—वाकि-  
 नकायनिरिति । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः । पृषोदरा-  
 दिलादादिलोपः, शक्न्वादिलात्पररूपम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादिलादिनिः ।  
 ‘चर्मिर्मणिर्णोर्नलोपश्च’ इति गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । चार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ  
 वचनम् । न च कुक्परादिरस्ति वाच्यम् । फस्यानादिलादायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥—वाकिनिरिति । ‘अत इज्’ ।  
 फिजभावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यूह्यम् ॥—पुत्रान्तात्—। ‘उदीचां वृद्धात्—’  
 इत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—वा फिम् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिजि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥  
 —प्राचामवृद्धात्—। प्राचांप्रहणं पूजार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलप्रहणान्नेह । दाक्षिः ॥—मानुषः,  
 मनुष्य इति । जातिशब्दावेतौ ॥ ‘अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्य-  
 स्तेन सिध्यति माणवः’ ॥ गलविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सि-  
 तत्वम् ॥ इदं च वचनं ‘ब्राह्मणमाणव—’ इति गलनिपातनाल्लब्धमित्याहुः ॥—जनपद—॥—जनपदक्षत्रियेति । जन-  
 पदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्राति-  
 पदिकस्योभयपदवाचिलमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । दुहोरपत्यं द्रौण्यः । केवलक्षत्रियवाच्ययम् ॥ क्षत्रि-  
 यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्यादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमि-  
 ल्यन्ते ॥—क्षत्रियसमानशब्दादिति । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समा-  
 नशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् ‘तस्य’ इति षष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—पञ्चालानां  
 राजेति । इह ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्’ इति प्राप्तौ बुब् बाध्यते ॥—पुरोरिति । पुरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दी-  
 व्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचिले तु ‘इज्यमगध—’ इत्येव सिद्धम् ॥—पाण्डोर्ज्यम् । णित्करणं  
 तु ‘पाण्ड्यभार्यः’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य—’ इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नैह  
 प्रहणं, ‘जनपदशब्दात्—’ इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—वृद्धेत्—। तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

अन्वर्थेति—एतच्च वृत्त्यनुसारेण, भाष्ये त्वस्यास्तत्त्वं नोक्तमिति बोध्यम् ।

इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजाद्यः । ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ॥ १४।१।१७२। कौरव्यः । नैषध्यः । सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् । ॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाहमकादिभ् । ॥ १४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इभ् । अगोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आहमकिः । राजन्यप्येवम् । ॥ ते तद्राजाः । ॥ १४।१।१७४। अजादय एतत्संज्ञाः स्युः । ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । ॥ १२।४।६२। बहुष्वर्येषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे नतु क्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पञ्चवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूनामन्वयं वक्ष्ये, निरूप्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । ॥ कम्बोजालुक् । ॥ १४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ ॥ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ चोलः । शकः । अजलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अगो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जावित्यण् । ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ॥ १४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । ॥ अतश्च । ॥ १४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्रौ । कथं माद्रीसुताविति । इह एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ॥ १४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । भाङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । युधा । शुक्रा । आभ्यां अच इति ढक् । ततः स्वार्थे षर्वादियौधेयादिभ्योऽण्जावित्यण् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी । ॥ अणिञोरनार्थयोर्गुरुपोत्तमयोः

शब्दो हि जनपदक्षत्रियवचनः ॥—कुरुना— । नकार आदिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्व्यमूलक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्तन्नि प्राप्ते च वचनम् ॥—उदुम्बरादय इति । ‘उदुम्बरास्तिलखला मन्द्रकारा युगंधराः । धूलिज्ञाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः’ इति वृत्तिः ॥—औदुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिरित्याद्युदाहरणान्युदाहर्तव्यानि ॥—ते तद्राजाः ॥—अजादय इति । ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु ‘तद्राज’ इत्यधिकृत्य ‘जनपदशब्दात्क्षत्रियादम्’ इत्यादिसूत्राणां मारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥—तद्राजस्य— ॥—तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥—साधव इतीति । तथाच ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाद्भुङ् नेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचिलाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुयदुशब्दयोरिति ॥—लक्षणयेति । ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न इति भावः ॥—कम्बोजालुक् । ‘तद्राजस्य बहुषु’ इति प्रकरण एवेदं न कृतं, श्लोकार्थवाचकस्यागो लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुगविधानसामर्थ्यात् श्लोकार्थोपपन्नो लुगभविष्यत्वेवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्कापत्तेर्लोघवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयैव ‘कम्बोजः कम्बोजौ’ इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । कम्बोज इत्यादिपाक्षिकानिष्ठवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥—सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य सिन्ध्वादिलादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाद्भुङ्नेति भावः ॥—अवन्ती । कुन्तीति । ‘वृद्धेत्—’ इति व्यञ्जे लुकि ‘इतो मनुष्यजातेः’ इति ङीप् ॥—कूरुरिति । ण्यस्य लुक् ‘ऊङुतः’ इत्यूङ् ॥—अतश्च । इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न लकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्तविधौ व्यङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादानेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य ‘स्त्रियामवन्ति—’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौसल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तत्प्रकरणं विसृष्टार्थमिति भावः ॥—शूरसेनीति । अगो लुकि ‘जातेः’ इति ङीप् । न लजन्तलक्षणो ङीन्, अगो योऽकारस्तदन्तात्’ इति व्याख्यानात् ॥—कारुशीति । कृञ उः कः तं वष्टि करुशः । ‘वश कान्तौ’ मूलविभुजादिलात्कः । ‘प्रहिज्या—’ इति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारुशः ॥ स्त्रियां कारुशी । एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि ॥—अतश्चेति लुकि त्विति । ‘नादयस्तद्राजाः’ इति वक्ष्यमाणत्वादगोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्तान् ङीप् प्राप्तिर्नैत्याशयेनाह—ङीपीति ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते लगो लुगभावात् ङीन्यायुदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । ‘अतश्च—’ इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिका-

१ तदर्थेति—तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाङ्गचैत्रमैत्रा इत्यत्र न, तत्र चैत्रादावपि बहुत्वस्यान्वयेन तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् ।

प्यङ् गोत्रे । ४।१।७८। व्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुत्तमम् । गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्यौ तदन्तयोर्गुरु-  
रूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् ॥ (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । इत्यणिजोरेव षडावितौ  
यङ्श्चाप । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः  
किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ॥ गोत्रावयवात् ॥ ४।१।७९।  
गोत्रावयवा गोत्राभिमतताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थ आ-  
रम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।८०। स्त्रियां व्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थो-  
ऽनणिजर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या ॥ (ग) सूत युवत्याम् ॥ सूत्या ॥ (ग) भोज क्षत्रिये ॥ भोज्या । ॥ दैव-  
यज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः व्यङ् । अगोत्रार्थमिदं गो-  
त्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

नामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु 'आदयस्तद्राजाः' इति पाश्चसिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेया-  
दिग्रहणेन । सत्यम् । 'व्याप्तिन्यायेन पाश्चसिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वोद्यणः स्त्रियां  
लुक् सिध्यति । तथा हि पशुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं स्त्री 'द्व्यङ्मगध-' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति  
लुक् पुनः पार्श्वदिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि लुकि 'ऊङुतः' पशुः ॥ एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववदण्-  
द्वयस्यापि लुकि 'अत्वसन्तस्य-' इति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता 'पार्श्वदिभ्यो लुग्वक्तव्यः । यौधेयादिप्रतिषेधो वा  
ज्ञापकः पार्श्वदिलुक् ॥—यौधेयीत्यादि । युधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥—अणिजोः—। उत्तम-  
मिति । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, । न तूच्छन्दात्तमम् । तेन 'किमेत्तिङव्ययघात्-' इत्यामूनशङ्क्यः ॥—गोत्रे याविति ।  
'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च 'अनार्षयोः' इति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह  
त्यक्तुं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्त-  
रापत्येऽपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति ॥ इदं च कौस्तुभानुसारि व्या-  
ख्यानमत्रत्यमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि' सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभवि-  
ष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारस्येव व्यङ् आदेशत्वमेवोचितम् 'अणिजोः-'  
इति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह—व्यङ्गादेशः स्यादिति । व्यङ्ः प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्युहेति मनोरमायां स्थितम् ॥  
नन्वयं 'डिच्च' इत्यन्तादेशं बाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । 'डिच्च' इत्यस्यानन्यार्थङित्वेष्वनडादिषु चरितार्थत्वात् । प्यङोऽनु-  
बन्धस्य 'यङ्श्चाप' इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याह—निर्दिश्यमानस्येति ॥—षडावितौविति । अनु-  
बन्धद्वयकरणं व्यङ् इव प्यङोऽपि 'यङ्श्चाप' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च 'व्यङ्ः संप्रसारणम्' इत्यत्र विशेषणार्थं तयो-  
रुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यङ्ः  
संप्रसारणम्' इत्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोलयापतिरित्यत्र लकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र  
इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तिरित्यत्र व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥—कौमुदगन्ध्येति । अणः प्यङ् ॥—वा-  
राह्येति । इयः प्यङ् ॥ अणिजोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादिलाद्व 'शाङ्गैरवाद्यजः' इति ङीन् ॥ 'टि-  
ङ्ढा-' इत्यादीनां ङीबिति तु वृत्तिकारः । 'अणिजोः' इत्यत्र तु लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणैः-' इत्यत्र तु पारि-  
भाषिकमेव गृह्यते । तेन जातिलाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥—गोत्रावयवात् । अवयवशब्दो-  
ऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः, निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—गोत्राभिमतता इति । गोत्रमि-  
त्येवमभिमतताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठ्याच्चाप्राधान्यम् ॥  
—कुलाख्या इति । कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वयं  
गोत्रेण' 'भुणिका वयं गोत्रेण' इति ॥—तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥—क्रौड्याडिभ्यश्च । पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्य-  
यत्वमेवेहाश्रीयत इत्याह—व्यङ् प्रत्यय इति । क्रौडि, व्याडि, आपिशलि, गौकक्ष्य, इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियन्त-  
स्तदर्थमाह—अनणिजन्तार्थश्चेति ॥—सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः प्यङ् लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥  
—सूत्येति । प्यङ् 'यङ्श्चाप' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाद्याप । सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् । सूती ॥—भोजेति । इदमपि  
गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोऽपवादः प्यङ्, क्रियाशब्दात्तु टावेव । भोजयतीति भोज्या ॥—दैवयज्ञि—॥—चतुर्भ्य  
इति । इयन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्य-  
मुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः सुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । 'कर्तृकरणे कृता-' इति समासः । निपात-

## तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

तेन रक्तं रागात् । १४।२।१। रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माक्षिष्ठम् । रागा-  
त्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । ॥ लाक्षारोचनादृक् ॥ १४।२।२। लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ ॥ शकलकर्दमाभ्यामु-  
पसंख्यानम् ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ ॥ नील्या अन् ॥  
नील्या रक्तं नीलम् ॥ ॥ पीतात्कन् ॥ पीतकम् ॥ ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामन् ॥ हरिद्रामाहारजनम् । ॥ नक्ष-  
त्रेण युक्तः कालः । १४।२।३। पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । ॥ लुबविशेषे ॥ १४।२।४। पूर्वेण विहितस्य  
लुप्स्यात् । षष्टिदण्डमकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी चौ-  
षीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणश-  
ब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी । ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्था-  
भ्याम् ॥ १४।२।५। विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ।  
॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ १४।२।६। नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधा-  
नुराधीया रात्रिः । ॥ दृष्टं साम ॥ १४।२।७। तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ ॥ अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्धा  
वक्तव्यः ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् । ॥ कलेर्दक् ॥ १४।२।८। कलिना दृष्टं कालेयं साम । ॥ वाम-  
देवाद्दृष्टमिन्द्राय ॥ १४।२।९। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । सिद्धे वस्येति लोपेन किमर्थं वयतौ ऋतौ । ग्रहणं

नात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठे विद्धः 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यल्लक् । एभ्यः  
सर्वेभ्योऽपत्ये 'अत इन्' ॥—गोत्रेऽपि परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् । 'अणिजोः—'  
इति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिग्रन्थः खरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव  
तत्र गृह्यते तदा 'अणिजोः—' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम्—। तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥—  
राग इति । रजकद्रव्यमित्यर्थः । शुक्रस्य वर्णान्तरापादनमिह रजेरर्थः ॥—लाक्षारोचनात्—। वृत्तिकृता तु वार्ति-  
कस्यौ शकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ 'शकलं खचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥—वृत्तिकार इति । भाष्ये  
तु नैतद् दृष्टमिति भावः ॥—नीत्येति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोऽयम् ॥—नक्षत्रेण । नक्षत्रवाचकाः  
शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥—पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः । एवं  
च 'पौषमहः' इत्यादिव्यवहारः संगच्छते । सर्वेषामप्यङ्गां पुष्ययोगसत्तेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥  
नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तचन्द्रः ॥—लुबवि—। पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह  
'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थं उपलभ्यते तदाह—षष्टिदण्डेति । 'अथ पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्वः'  
इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाद्भुव भवत्येवेति भावः ॥ 'अविशेषे' इत्यत्र प्रसज्यप्रति-  
षेधाश्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुब् न भवति, षष्टिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य  
प्रतीतेरित्याशयेनाह—विशेषश्चेति ॥—अथ पुष्य इति । 'मूलेनावाहयेदेवी श्रवणेन' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—  
द्वन्द्वाच्छः । विशेषे उदाहरणमाह—तिष्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् 'अथ राधानुराधीयम्' इति । न चात्र  
'लुबविशेषे' इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येऽपवादस्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु  
लुपं परत्वाद्वाधते इति वृत्तिकृतोक्तम् । तत्र । द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥—दृष्टं साम । तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणा-  
दयः स्युर्यदृष्टं तच्चेत्साम ॥—अस्मिन्नर्थे इति । तथा च श्लोकवार्तिकम्—'दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधी-  
यते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्गवदिष्यते' ॥ इति जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः  
शातभिषः, शातभिषजः । इह हि 'प्राग्दीव्यतः' इति प्राप्तोऽण् कालाद्रभा बाधितः, स च 'सन्धिवेलादि—' सूत्रेण प्रतिप्रसूयत  
इत्ययं द्विरण्कोऽण् ॥—तीयादिति । तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः ॥ द्वैतीयकः, तार्तीयकः ॥—न विद्याया इति ।  
विद्यावाचकात्तीयान्तादीकङ् भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥—गोत्रादङ्गवदिति । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्गे यः प्रत्ययः स  
दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह, 'गोत्रचरणाद्भु' इति वुञ् ॥—वामदेवात्—॥—ग्रहणं  
माऽतदर्थं इत्यादि । अतदर्थं 'ययतोश्चातदर्थे' इति विहिते नञ्स्वरे नञाश्रितस्वरे व्यञ्जतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ॥ 'यय-

१ रागादिति—एतस्याभावे कर्तृतृतीयान्तादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । २ अथ पुष्य इति—अथतनमहोरात्रमित्यादाविव राहोः  
शिर इत्यादाविव कल्पितभेदमादायाभारत्वोपपत्तिर्बोध्या ।

मास्तदर्थे भूदामदेव्यस्य नन्वरे ॥ १ ॥ ॥ परिवृतो रथः । ॥ १४।२।१०। वक्षैः परिवृतो वाक्को रथः । रथः किम् । वक्षेण परिवृतः कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः । ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः । ॥ १४।२।११। पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थेवै-  
नैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । ॥ द्वैपय्याघ्रादञ् । ॥ १४।२।१२। द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः । ॥ कौमारापूर्ववचने । ॥ १४।२।१३। कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । ॥ त-  
त्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः । ॥ १४।२।१४। शाराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन स-  
प्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ॥ १४।२।१५। तन्त्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शोते स्थण्डिलो मिधुः । ॥ संस्कृतं भक्षाः । ॥ १४।२।१६। सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भ-  
क्षाभ्येते स्युः । आग्ने संस्कृता भ्रात्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । ॥ शूलोखाद्यत् । ॥ १४।२।१७। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उच्यम् । ॥ दध्नष्टक् । ॥ १४।२।१८। दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ॥ १४।२।१९। ठक् स्यात्पक्षेऽण् । ॥ इसुसुक्ता-  
न्तात्कः । ॥ १७।३।५१। इस् इस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्रयति वर्धते इत्युदधित् । तत्र संस्कृतः औदधित्कः । औदधितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाच्चेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥  
॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ दोभ्यां चरति दौष्कः । ॥ क्षीराद्वद् । ॥ १४।२।२०। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते ननु  
भक्षा इति । तेन यवाव्यामपि भवति । क्षैरेयी । ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति । ॥ १४।२।२१। इति शब्दात्संज्ञायामिति  
लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाद्वक् । ॥ १४।२।२२। अग्रे हायनमस्या

तोश्च' इति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु—अव्ययपूर्-  
वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं ङित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि ङित्वे 'ययतोः' इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति  
शङ्क्यम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य', 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे  
च परिभाषे इहैव ङित्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजनं 'पूर्णगुण-' इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्विती-  
यस्यास्तु अङ्ग्रहणे चञोऽग्रहणम् । 'श्रयतेरः' अङि परे इति शेषः । अश्नत् । चङि परे तु, अशिषियत् ॥—परि-  
वृतो—। तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृतः स चेद्व्रथो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वक्त्रकम्बलादिकं  
तत् एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु च्छात्रादिभ्यः इत्याशयेनाह—समन्ताद्देष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति  
भावः ॥—कौमारा—। तेनेति निवृत्तम् ॥ 'अपूर्व' इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह—अपूर्वत्वे इति । अ-  
पूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वेल्यनाग्रहः ॥—अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्यस्या  
इति बहुव्रीहिः ॥—कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥—कौमारीति । इह कुमा-  
रीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः, 'टिड्ढाण-' इति ङीप् ॥—तत्रोद्धृत—। 'सास्मिन्पौर्णमासी-' इति सूत्रात्प्राक् 'तत्र'  
इत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थे  
इति वृत्तिकृत । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति' इति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥—सप्तमीति । निधानक्रिया-  
पेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥—स्थण्डिलात्—। व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य-  
न्ताद्याविहितः प्रत्ययो भवति शयितर्यर्थे ॥—अष्टाकपाल इति । 'द्विगोर्लुगनपले' इत्यणो ङक् ॥—शूलोखा—।  
'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते ॥ कथम् 'उच्योऽस्मिः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः । दिगादिलान्द्रवार्थे यदिति  
॥—दध्नष्टक् ॥—दध्नीति । संस्कारस्तिह लवणादिना, दधि लधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु 'प्राग्वहतेः' इत्यत्र 'संस्कृतम्'  
इति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥—इसुसुक्तान्तात्—। 'तात्' इत्युक्तेऽन्यङ्ग-  
विशेषणेनैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन  
'माथितिकः' इत्यत्र ठस्य इकादेशे 'यस्य' इति लोपे च कृते तान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे  
कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥—उदश्वितिति । श्रयतेः क्विपि  
मुक् 'उदकस्योदः-' इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥—सास्मिन्—। सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्त-  
म्यन्तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौर्णमासी भवति ॥—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसार-  
यति ॥ वृत्तिकृता तु सूत्रे एव 'संज्ञायाम्' इति प्रक्षिप्तम् ॥—पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञा-

१ समन्ताद्देष्टित—इत्यादिरपपाठः, पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगात्, तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकाच्च इति शेषरकाराः ।

२ संस्कृतमिति—भोजनादिरूपोपयोगफला क्रिया संस्कारः, ननु गुणाधानमेवेति बोध्यम् ।

इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्गण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहा-  
यणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । ॥ विभाषा  
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ॥ १४।२।२३। एभ्यश्चगवा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रव-  
णिकः । श्रवणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः । ॥ साऽस्य देवता । ॥ १४।२।२४। इन्द्रो देवताऽस्येति  
ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो  
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीति ङक् । ॥ कस्येत् । ॥ १४।२।२५। कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययस-  
न्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः । श्रीदेवतास्य आयम् । ॥ शुक्रा-  
द्धन् । ॥ १४।२।२६। शुक्रियम् । ॥ अपोनप्त्रपात्रमृभ्यां घः । ॥ १४।२।२७। अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् । अपोन-  
पात् अपानपात्र देवता । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाते अपानपातेऽनुब्रूहीति प्रेषः ।  
॥ छ च । ॥ १४।२।२८। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् ॥ ॥ शतरुद्राद्धंश्च ॥  
चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । वच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुङ्गानपत्ये इति न लुक् ।  
॥ महेन्द्राद्धाणौ च । ॥ १४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । ॥ सोमाद् ट्यण् । ॥ १४।  
२।३०। सौम्यम् । टित्वाङ्गीप् । सौमी ऋक् । ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । ॥ १४।२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् ।  
॥ रीङ्कृतः । ॥ १४।२।३२। अकृष्णकारेऽसार्वधातुके यकारे ञ्वो च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङ्गदेशः स्यात् । यस्येति च ।  
पित्र्यम् । उषस्यम् । ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ॥ १४।२।३२।  
द्यावत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । ॥ अग्नेर्देक् । ॥ १४।२।३३। आग्नेयम् ।  
॥ कालेभ्यो भववत् । ॥ १४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । ॥ महाराजप्रोष्ठपदाद्गुम् । ॥ १४।२।३५। माहारा-  
जिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । ॥ देवताद्वन्द्वे च । ॥ १४।३।२१। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् मिति णिति  
किति च परे । आग्निमारुतम् । ॥ नेन्द्रस्य परस्य । ॥ १४।३।२२। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य  
किम् । ऐन्द्राग्रः । ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य । ॥ १४।३।२३। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घा-  
त्किम् । आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत ॥ ॥ तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ नावयज्ञिकः  
कालः । पाकयज्ञिकः ॥ ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥ पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । ॥ पितृ-  
व्यमातुलमातामहपितामहाः । ॥ १४।३।२६। एते निपात्यन्ते ॥ ॥ पितुर्भातरि ङ्येत् ॥ पितुर्भाता पितृव्यः ॥

दिलात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यधिकारे 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदा-  
शयः ॥—सास्य—। 'सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम्' इति पुनः सामग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपातनादेवशब्दात्स्वार्थे  
तल् ॥—मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । 'एतिलुशास्' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥—आग्नेयो वै ब्राह्मण इति ।  
इहाभ्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः ॥—परत्वादादिवृद्धिरिति । इदं च  
समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादिलविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् ॥—उक्तं रूपमिति । 'नपात्'  
इत्यस्य 'नमृ' इति रूपमित्यर्थः ॥—शतं रुद्रा इति । शतरुद्रोऽनन्तवचनः ॥—सौमीति । 'हलस्तद्धितस्य' इति  
यलोपः ॥—रीङ्कृतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्व' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥—यस्येति चेति ।  
पित्र्यतीत्यत्र रीङ्गविधिः सावकाश इति भावः ॥—उषस्यमिति । उषस्यशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति ॥  
—द्यावापृ—। अण्यणोरपवादः ॥—शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ॥ शुनो  
वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत् ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथा च मन्त्रः  
'इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयं मरुत्वम् । अग्नीषोमीयम् ।  
अग्नीषोम्यम् । 'इदमेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः । 'वैश्वभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' ।  
वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयं गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः 'मरुत्यो गृहमेधेभ्यः' इति  
॥—कालेभ्यो—। कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करणं  
सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति—मासिकं प्रावृषेण्यमिति ।

१ शैषिकेऽर्थे इति—अग्नेरयं भक्त इत्यर्थे इति भावः । २ कशब्दस्येति—ब्रह्मरूपस्यैवात्र ग्रहणम्, एवं च कायानुब्रूही-  
त्येव प्रेषः कस्मा अनुब्रूहीति कल्पसूत्रोक्तं तु आश्रयमिति प्राचः । नवीनास्तु किमोऽप्यत्र तन्नेण निर्देशः, शब्दपरत्वेऽपि  
किमः कादेशः, क्षिय इत्यादौ इयङ्कृत् । किञ्चोपि प्रजापतिवाची, अतएव 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति श्रुतौ  
प्रजापतये इत्यर्थेकं कस्मै इतीदं संगच्छत इत्याहुः । ३ व्यत् इति—नित्यप्रत्ययस्तिद्वेति बहुवचनैर्विचार्यमिति शेषः ।

॥ मातुर्बुलम् ॥ मातुर्भाता मातुलः ॥ ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ ॥ मातरि विष्ण्व ॥ मातामही । पितामही ॥ ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ सकारपाठसामर्थ्याच्च षः । अविषोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ ॥ तिलाक्षिफलात्पिञ्जपेजौ ॥ तिष्ण-पिञ्जः । तिष्णपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ ॥ पिञ्जश्छन्दसि ङिष्ण्व ॥ तिष्णपिञ्जः । ॥ तस्य समूहः । ॥ १४।२। ३७। काकानां समूहः काकम् । बाकम् । ॥ भिक्षादिभ्योऽण् । ॥ १४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह भस्याह इति पुंवद्भावे कृते । ॥ इण्यनपत्ये । ॥ १६।४।२६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्वित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरभि यौवतम् । ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोत्थराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याज्जाहुश्च । ॥ १४।२।३९। एभ्यः समूहे बुञ्च स्यात् । लौकि-कमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् । ॥ युवोरनाकौ । ॥ १७।१।१। यु बु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लोचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते ॥ ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वार्धकम् । ॥ केदाराद्यञ्च । ॥ १४।२।४०। चाहुश्च । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ ॥ गणिकाया अञिति वक्तव्यम् ॥ गानिक्यम् । ॥ ठञ्कव-चिनश्च । ॥ १४।२।४१। चाकेदारादपि । कवचिनां समूहः कवचिकम् । कैदारिकम् । ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ १४।२।४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ ॥ पृष्ठादुपसंस्थानम् ॥ पृष्ठम् । ॥ ग्रामजनबन्धु-भ्यस्तल् । ॥ १४।२।४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ गजता । सहायता ॥ ॥ अङ्कः स्तः क्रतौ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आङ्कः । इह खण्डिकादित्वादङ् । अङ्कस्त्रोरेवेति नियमाटिलोपो न ॥ ॥ पश्चां णस् वक्तव्यः । ॥ सिति च । ॥ ११।४।१६। सिति परे पूर्व पदसंज्ञं

‘कालाङ्कम्’ । ‘प्रावृष एण्यः’ ॥—डामहजिति । एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आनङ्गदेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥—सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या ‘अविषोढम्’ इत्यत्र षलनिवारणेऽपि ‘अविदूसम्’ इत्यादौ स्यादेव षलम् ॥ तत्र हि ष्यन्तात्किपि ‘अविदूः’ इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् ‘अविषोढम्’ इत्यादिभाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥—तस्य समूहः । इह ‘अचित्ताङ्कम्’, ‘अनुदात्तादेरञ्’, ‘गोत्रान्ताहुम्’, ‘केदाराद्यञ्च’ इत्यादिना प्रतिपदं यमादींश्च वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्यय-रहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति—काकं बाकमिति । एवं वार्कम् । काकबकवृकशब्दाः ‘प्राणिनां कुपूर्वाणाम्’ इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्युर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । ‘अथादिः प्राक् शकटेः’ इत्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं तदुपेक्ष्यम् । खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्त्वानां भाव्यमिति हरदत्तादयः ॥—भिक्षादिभ्योऽण् ॥—भैक्षमिति । अचित्तत्वाङ्कं प्राप्तः ॥ गार्भिणमिति । अनुदात्तात्वादङ् प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम् । न च ‘भस्याडे-’ इति पुंवाचकरूपातिदेशात् टिलोपः स्यादिति बाध्यम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥—यौवनमिति । युवतिशब्दस्यानुदात्तादिलादभि प्राप्ते अणर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्प्रत्ययनिवृत्तिः । ‘अन्’ इति प्रकृतिभावः । ननु ‘भस्याडे-’ इत्यत्र ‘अडे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावः’ इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां ‘कनिन् युवृषि-’ इति कनिनन्ततया आयुदात्तत्वाद् सद्-एवेति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः । ‘इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंव-द्भावो न’ इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं ‘गार्भिणं यौवतं गणे’ इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरभि-त्याशङ्काह—शत्रन्तादिति ॥—युवोः—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तुच्चारणार्थो नेत्सङ्गकः । तेन न-न्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका इत्यत्रोगिलक्षणौ नुमडीपौ न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥—प्रकृ-त्याऽक इति । इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थम् । रुढिशब्दत्वेन ‘आपत्यस्य च-’ इति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् । अत एव ‘गोत्रोक्षोष्ट्र-’ इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौव-निका । मनोहादिलाहुम् ॥—वार्धकमिति । यदि वृद्धत्वेपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोहादिलं कल्पनीयमि-त्याहुः ॥—ब्राह्मणमाणव—। ननु त्रयोऽप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यनेवास्तु । वृद्धायति यमि वा रूपे विशेषाभा-वात् । नापि स्वरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । त्रिणां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । ‘यमश्च’ इत्यत्रापत्य-ग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्तरितलादि चेत् सत्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनम् । तसिद्धा-र्थानुवादकं वार्तिकमाह—पृष्ठादिति । पृष्ठं स्तोत्रविशेषः ॥—पृष्ठय इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः षडह इति तु मलर्यलक्षणया बोध्यम् ॥—ग्रामजन—। वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥



स्यात् । अमत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ ४।२।४४। कापोतम् । मायूरम् । ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४।२।४६। काठकम् । छान्दोग्यम् । ॥ अक्षितहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४।२।४७। साफुकम् । हासिकम् । धैनुकम् । ॥ केशाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४।२।४८। पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्रीयम् । आशम् । ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४९। पाश्या । तुण्या । धूम्या । वन्या । वात्या । ॥ खलगोरथात् ॥ ४।२।५०। खल्या । गव्या । रथ्या । ॥ इनिप्रकट्यचश्च ॥ ४।२।५१। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकव्या ॥ ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ ङकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । ॥ विषयो देशे ॥ ४।२।५२। षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शौबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । ॥ राजन्यादिभ्यो घुञ् ॥ ४।२।५३। राजन्यकः । ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ॥ ४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । ॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४।२।५५। अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ४।२।५६। सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः । ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४।२।५७। वण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । ॥ घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ४।२।५८। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे झीलिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्वृत्तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । ॥ श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ४।३।७१। श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् अप्रत्ययपरे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलपाता स्वभा । श्येनतिलस्य किम् । वण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । ॥ तदधीते तद्वेद ॥ ४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा व्याकरणः ।

—अनुदात्तादेरञ् । आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वात् ‘अचित्तहस्तिधेनोः—’ इति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—कापोतमिति ॥—लघावन्त इति फिदसूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ ॥ न च ‘शकुनीनां च लघुपूर्वम्’ इत्याद्युदात्ताविमिविति शङ्क्यम् । ‘अन्यात्पूर्वं लघूदात्तम्’ इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥—खण्डिका—। आयुदात्तार्थमचित्ताद्वको बाधनार्थं च वचनम् ॥—चरणेभ्यः—। यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः ॥ वुआदयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र ‘चरणाद्धर्मात्रायोः’ इति तु वार्तिकम् । तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते ॥—काठकमित्यादि । ‘गोत्रचरणाहुम् ॥—छान्दोग्यमिति । ‘छन्दोगौक्थिक—’ इति व्यः ॥—यञ्छाविति । यथासंख्यं स्तः ॥—ठगणाविति । केशशब्दादचित्तलेन ठक् ॥—विषयो देशे । ‘तस्य’ इत्यनुवर्तत इत्याह—षष्ठ्यन्तादिति । विषयशब्दार्थमाह—अत्यन्तेति ॥—भौरिक्या—। आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः ॥—भौरिकिविधमित्यादि । झीबलं लोकात् ॥—सोऽस्यादिरिति । छन्दो नामाक्षरेयत्तानिबन्धनपङ्क्तादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिमिति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्स प्रगाथश्चेत् ॥ प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः । ‘ग्रन्थ संदर्भे’ इत्यस्मात् ‘अकर्तरि च कारके’ इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादिलाद्रेफनकारयोर्लोपः ॥ अन्ये तु प्रणीयत इति प्रगाथः ‘गै शब्दे’ इत्यतः ‘उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्’ इत्याहुः । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथः—त्रैष्टुभमिति । ‘स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति न्यायेन झीबतेति भावः ॥—संग्रामे—। ननु ‘प्रथमात्’ इत्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह—सोऽस्येतीति । एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतिलम् ‘अस्य’ इति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति ॥—तदस्याम्—। प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडायां किम् । खञ्जः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥—घञः ॥—कृद्ग्रहणादिति । तेन ‘श्येनपाता’ इत्यत्र ‘णिगिति’ इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते ॥ ‘तदस्याम्’ इति प्रकृते पुनः ‘सास्याम्’ इत्युक्तिः ‘क्रीडायाम्’ इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह—वण्डपातोऽस्यां तिथाविति ॥—तदधीते—। द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तदग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं

१ विषय इति—देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः । विषयः स्वत्ववान्, निवासस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः । २ प्रयोजनेत्यादि—तेनेह न, सुभद्रा प्रेक्षिकास्य संग्रामस्य ।

॥ क्रतूक्त्यादिसूत्रान्तादृक् ॥४२॥६०॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वप्येतर्हि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तव्यम् । तदधीते वेद वा औप्यिकः ॥ ॥ मुख्यार्थासूक्त्यशब्दादृगणौ नेष्येते ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्, वार्तिकः । लोकायतम्, लौकायतिकः इत्यादि ॥ ॥ सूत्रान्तास्त्वकल्पादेरेवेष्यते ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । कल्पसूत्रः ॥ ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ वायसविधिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्ष-  
णिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविधा तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-  
ख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ ॥ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्ठेः षिकन्पथः ॥ पूर्वप-  
दिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । ॥ क्रमादिभ्यो युन् ॥४२॥६१॥ क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः । ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥४२॥६२॥ तदधीते तद्वेदेत्यर्थः । ब्रा-  
ह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थानेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् । ॥ वसन्तादिभ्य-  
ष्टक् ॥४२॥६३॥ वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपो न । ॥ प्रो-  
क्ताल्लुक् ॥४२॥६४॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधान-  
मिति कः ॥ सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । ॥ गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥६॥४१॥६५॥ प्रतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इय् । पाणिनिः । ॥ ण्यक्षत्रियार्थञितो यूनि लुगणिभ्योः  
॥२॥४१॥५८॥ ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्ताद्व्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् भितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिभ्यो-  
र्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।  
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इय् । कौहडिः पुत्रः । यूनि

विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषा-  
मध्ययनासंभवेन वेदितव्यं प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥—क्रतूक्त्यादि—॥—क्रतुविशेषेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् ।  
तथात्वे सत्युक्त्यादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्त्यादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥—अप्येतरीति ।  
अप्येतरीत्यर्थः ॥—आग्निष्टोमिक इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थाके क्रतौ निरुद्धप्रयोगः ॥—  
तल्लक्षणेत्यादि । तत्प्रतिपादकप्रतिशाख्यमित्यर्थः ॥—नेष्येते इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥—त्रिविधेति ।  
'तिलो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ 'त्रिविद्यः' इत्येव स्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥  
आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः ॥—सर्वादेरिति । 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परि-  
भाषाज्ञापनार्थम् ॥—सवार्तिक इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले'  
इति सहस्य सभावः ॥—इकञ्जिति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्त्वष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्श-  
ब्दस्तदन्तात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥—शतपथिक इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शतपथः'  
इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति—शतपथिकीति ॥—अण्बाधनार्थमिति । भाष्ये  
तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या लणित्यत इति, अनभिधानाच्चेति वा बोध्यम् ॥—वसन्ता—। उक्त्यादिष्वेव वस-  
न्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्त्यादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥—अथर्वाणमिति । अथर्वणा प्रोक्त  
उपचारादथर्वा ॥ यद्वा 'तेन प्रोक्तम्' इत्याधिकारे 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्य  
'अथर्वणो वा' 'अथर्वा, आथर्वणः' इति भाष्योक्तेः साधुः ॥—गाथिविदधि—। 'इनप्यनपत्ये' इति सिद्धे अप-  
त्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥—ण्यक्षत्रियार्थञ्—॥—कौ-  
रव्य इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' तत इभो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते, तथा च कौरव्या-  
यणिरिति फिमा भाव्यं, न लिभेति चेत् । सत्यम् । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र  
पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥—श्वाफल्क इति । 'ऋष्यन्धक-' इत्यण् । तत इभो लुक्, श्वा-  
फल्कः पुत्रः ॥—वासिष्ठ इति । ऋष्यण् तत इभोलुक् । वासिष्ठः पुत्रः ॥—तैकायनिरिति । 'तिकादिभ्यः फिन्' ततोऽणो

१ ण्यक्षत्रियेति—प्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययान्ता एव गृह्यन्ते, गोत्राण्यनीत्युक्तेः क्षत्रियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः ।

किम् । वामरथस्य छात्राः वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इज्ज्येत्तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदितृणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । ॥ सूत्राच्च कोपधात् । ॥ १४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः । ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ॥ १४।२।६६। छन्दोब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् । ततोऽण्, तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥

### तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नास्ति । ॥ १४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरः । ॥ तेन निर्वृत्तम् । ॥ १४।२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । ॥ तस्य निवासः । ॥ १४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शैबः । ॥ अदूरभवश्च । ॥ १४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । ॥ ओरञ् । ॥ १४।२।७१। अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती । ॥ मतोश्च बहुजङ्गात् । ॥ १४।२।७२। बहुञ् अङ् यस्य मतुपसदन्तादङ्

लुक् तैकायिनिः पुत्रः ॥—वामरथा इति । कुर्वादिलात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छः बाधित्वा 'कष्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैषिकोऽण् ॥—इतीति । 'प्यक्षत्रियार्ष-' इत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ॥—ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः ॥ नन्विदं 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते । अत्रैर्युवापस्यानि पुमांसोऽत्रयः, 'इतश्चानिभः' इति ढक् तदन्तायूनि 'अत इञ्' तस्य 'प्यक्षत्रिया-' इति लुक्, 'अत्रिभ्युक्तस-' इति 'ढकोऽपि लुक्' इत्युक्तत्वात् । 'ऋष्यन्धक-' इत्यण एव ग्रहणे तु ढकोऽग्रहणात्ततः परस्येवो लुङ् स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः' इति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥—इज्ज्येतीति । 'यूनि लुक्' इति लुक्वपि प्रत्ययलक्षणेन इजन्तमस्तीति भावः ॥—गोत्रे य इति । 'गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते' इति भावः ॥—स्वरे इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात् । लुकि सति लीकार उदात्तः, टाप् च सिध्यतीति भावः ॥

—अष्टकमिति । संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यपूत्राध्ययनेषु इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥ संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥—कालापक इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेऽण् 'सम्प्रदाचारी-' इत्युपसंख्यानादिलोपः । ततोऽध्येतृण्ये तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कालापानामात्राय इत्यर्थे 'गोत्रचरणाद्गुञ्' ततोऽध्येतृवेदितृणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥—छन्दोब्राह्मणानि । इह मण्डकश्रुत्यानुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पञ्चम्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति ॥—तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्तिहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इति वदनीयमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । यमन्तात् 'कष्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनः कौशिकिनः इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्याम्-' इति प्रोक्ते णिनिः, अध्येतृणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥

तदस्मिन्—। अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् ॥ तत्प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मतुपोऽयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिसंकेतेऽपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नास्ति' इत्यनुवर्तते ॥—तेन निर्वृत्तम् । अन्तर्भावितप्रत्ययवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥—अदूर—। अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातमात्सप्तमीसमासः ॥ चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अभ्यात्मादिलाहम् ॥ चतुर्वर्षेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु 'द्विगोर्लुगणपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् ॥—मतोश्च—। ननु 'मतोर्बहुञ्' इत्येवास्तु । बहुञो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन

१ छन्द इति—छन्दःपदेन गायत्र्यादिच्छन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणम् । 'जुष्टापिते च छन्दसि' इत्यत्र तु छन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणा 'निलं मन्त्रे-' इत्यत्र मन्त्रग्रहणात् । २ चातुरर्थिकत्वमिति—चतुर्णां सप्तानामर्थोश्चतुरर्थीः तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः, तत्त्वमित्यर्थः ।

नाऽण् । सैभ्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं  
 माभूत् । ॥ बह्वचः कूपेषु । ॥ १४।२।७३। अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः । ॥ उदक्च वि-  
 पाशः । ॥ १४।२।७४। विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दातः कूपः । उदक्  
 किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव । ॥ सङ्कलादिभ्यश्च । ॥ १४।२।७५। कूपेष्विति निर्वृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् ।  
 पौष्कलम् । ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ॥ १४।२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण  
 निर्वृत्ता दातामित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाप्ती । प्राप्ति, माकन्दी । ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ॥ १४।२।७७। अणो-  
 ऽपवादः । सुवासोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णं, वर्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् । सौवास्तवी ।  
 ॥ रोणी । ॥ १४।२।७८। रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्, कूपाजोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । ॥ कोपधाञ् । ॥ १४।२।  
 ७९। अण् । अणोऽपवादः । कर्णच्छिद्रकः कूपः । कर्कवाकवम् । शैशङ्गवम् । ॥ बुञ्छण्कठजिलसेनिरद्व-  
 ण्ययफक्फिभिज्ययङ्यककृठकोऽरीहणकृशाश्वर्ष्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्ग-  
 मप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ॥ १४।२।८०। एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युभ्यतुरध्याम् । अरीहणादिभ्यो बुञ् ।  
 अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । काशार्श्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादि-  
 भ्यश्छप् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इङ् । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मा-  
 दिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साख्यम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् ।  
 पक्षादिभ्यः फङ् । पाक्षायणः । (ग) पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कर्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् ।  
 सौतङ्गमिः । प्रगथादिभ्यो भ्यः । प्रगदिन्, प्रागथः । वराहादिभ्यः कङ् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्छङ् । कौमुदिकः ।  
 ॥ जनपदे लुप् । ॥ १४।२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । ॥ लुपि युक्तवच्चिकिचवचने । ॥ १४।२।५१। लुपि  
 सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । ॥ तद्-  
 शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । ॥ १४।२।५३। युक्तवच्चनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् । ॥ लुप्योगाप्रख्यानात् । ॥ १४।२।५४।  
 लुगपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः । ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । ॥ १४।२।५५। यदि हि योग-  
 स्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । ॥ १४।२।

व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्याशङ्कं निवारयति—अङ्गग्रहणमिति ॥—मत्वन्तविशेषणमिति । संभवति  
 सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव । ततश्चाहिमतमित्यादावतिप्रसङ्गः स्या-  
 दिति भावः ॥—रोणी । रोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह—रोणीशब्दादिति । पञ्चम्याः  
 सौत्रो लुगिलन्ये ॥—तदन्तादिति । ‘येन विधिः—’ इति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य  
 ‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः’ इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥—बुञ्छण्—। ‘ठक्’ इत्यन्तमेकं सम-  
 स्तपदम् । अरीहणादि लपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन कशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह-  
 पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विःपाठोऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य  
 इति । पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—पथ इति ॥—जनपदे लुप् । तन्नाग्रीत्येव । नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जन-  
 पदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह—लुपि युक्तवदिति ।  
 व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः ‘वरणादिभ्यश्च’ इति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वन-  
 स्यातिलमतिदिश्येत । ततश्च ‘विभाषौषधिवनस्यतिभ्यः’ इति णलं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो  
 नातिदिश्यत इति चेत् । अत्राहुः । वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी  
 परिगृह्यतामिति वाच्यम् । षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतलाटुकार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥—पञ्चाला इत्यादि ।  
 यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति  
 भावः ॥ पूर्वोच्चार्योत्तरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—तद्विशिष्यमिति । पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, इत्यादयो  
 जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः, न लत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा ।  
 न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्यते इति भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—लुप्योगेति ।  
 ‘जनपदे लुप्’ ‘वरणादिभ्यश्च’ इति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । ‘अशिष्यम्’ इति संबध्यत एव । तदाह—लुबपीति ।  
 प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे—  
 अप्रतीतिरिति । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति ‘तस्य निवासः’ ‘अदूरभवश्च’ इति  
 तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥—न दृश्येतेति । विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो  
 जनपदेषु प्रयुज्यते इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥—प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—प्रधानेत्यादिना ।

१ योगप्रमाणेचेति पञ्चालादौ योगस्यावयववृत्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः ।

५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यक्षिप्यम् । कुतः, अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् । ॥ १।२।५७। अतीताया रात्रेः पञ्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि-  
पूर्वार्धैः परिभाषितं तत्राप्यक्षिप्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । ॥ विशेषणानां चाजातेः । ॥ १।२।५२। लुबर्धस्य  
विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । प-  
ञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ॥ खलतिका-  
दिषु वचनम् ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे  
लुबर्धे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । ॥ वरणादिभ्यश्च । ॥ १।२।८२। अजनपदार्थ  
आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । ॥ शर्कराया वा । ॥ १।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ।  
॥ ठक्छौ च । ॥ १।२।८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्कौ । वाग्रहणसाम-  
र्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्धिवक्ष्यः । षट् रूपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शा-  
र्करम् । ॥ नद्यां मतुप् । ॥ १।२।८५। चातुरर्थिकः । इक्षुमती । ॥ मध्वादिभ्यश्च । ॥ १।२।८६। मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः ।  
अनर्थ आरम्भः । मधुमान् । ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ङातुप् । ॥ १।२।८७। कुमुदान् । नडान् । वेतस्वान् । आ-  
द्योर्क्षय इति अन्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ ॥ महिषाश्चेति वक्तव्यम् ॥ महिष्मान्नाम देशः ।  
॥ नडशादाङ्ङुलच् । ॥ १।२।८८। नड्गुलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वकः । ॥ शिखाया वलच् । ॥ १।२।८९।  
शिखावलम् । ॥ उत्करादिभ्यश्चङ् । ॥ १।२।९०। उत्करीयः । ॥ नडादीनां कुक् च । ॥ १।२।९१। नडकीयम् ।  
(ग) कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ कुञ्चकीयः ॥ (ग) तक्षन्नलोपश्च । तक्षकीयः । ॥ बिल्वकादिभ्यश्चङ् । ॥ १।२।९२।

विशेषणानाम्—। यद्यपि सूत्रपाठे ‘लुपि युक्तवत्’ इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा ‘तदक्षिप्यम्-’ इत्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं  
व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥—पञ्चाला  
रमणीया इति । कथं तर्हि ‘पञ्चालाः जनपदः, सुभिक्षाः संपन्नपानीयः’ इति प्रयोग इति चेत् । जनपदविशेषणत्वादित्य-  
वेहि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चालाः जनपदाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति ॥—हरीतक्य  
इति । ‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ इत्यणो लुप् । तत्र हि ‘लुप् च’ इत्यतो लुबनुवर्तते ॥—खलतिकमिति । ‘वरणादिभ्यश्च’ इति  
लुप् ॥—चञ्चेति । ‘संज्ञायाम्’ इति कनो ‘लुम्मनुष्ये’ इति लुप् । चञ्चा तृणमयः पुमान् ॥—वरणादि—। चकारोऽनु-  
क्तसमुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥—वरणा इति । एवं कटुबदरी, शिरीषाः, गोदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्त-  
व्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह—झय इति । नडानित्यत्रापि परत्वात् ‘झयः’  
इत्यनेनैव वकारो न तु ‘मादुपधायाः’ इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात् ‘मादुपधायाः’ इत्येव तत्र न्याय्यमिति वा-  
च्यम् । ‘प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न तु योगे योगः’ इति ‘उपसर्गादसमासेऽपि-’ इत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वा-  
नित्यत्र वेतसशब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मतुपो ङित्वसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य स्वं स्यात् । न  
च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गं स्वं प्रति बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् ।  
न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि ‘खादिषु-’ इति  
सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयस्त्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्वहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति स्वं दुर्वारमेव । न च ‘नद्यां मतुप्’ इति च-  
तुरर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ङातुप् मत्वर्थाय इति ‘तसौ मत्वर्थे’ इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।  
न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य स्त्वविधिना सह कार्यकालतया ‘पूर्वत्रासिद्धे न’ इति निषेधादिति चेत् । अत्राहुः । पदसंज्ञायां  
यथोद्देशपक्षाश्रयणात् ‘पूर्वत्रासिद्धे न’ इति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आम-  
लकीत्यत्र ‘खादिषु’ इति पदत्वाज्ज्ञत्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् ॥ ननु  
प्रक्रियालाघवाय ङुतुवेव विधीयताम्, अथ वा ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो ङित्’ इति प्रकृतस्य मतुपो ङित्वमतिविश्रयताम्,  
किमनेन ङातुविविधानेन । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तत् ॥ तत्सिद्ध्यर्थक्यनपरं वार्तिकमाह—महिषाश्चेति ॥—  
शिखाया—। निर्वृत्ताद्यर्थे देशे तन्नाश्रयणो बाधनार्थं चेदम् । ‘दन्तशिखात्संज्ञायाम्’ इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशोऽपि शि-  
खावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥—नडादीनाम्—। नडल्लक्षबिल्ववेणुवेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—कु-  
ञ्चेति । एवं तक्षन्नित्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । ‘द्वे लोप-’ इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुगग्रहणं व्यर्थमित्याश-

१ वाग्रहणेति—अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठक्ककोर्विकल्पेन लोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । २ महिष्मानिति—  
अत्र प्रत्यये भाषायामिति न, षकारसवर्णानुनासिकाभावात् । तत्र च सवर्णग्रहणापकर्षस्य सर्वसंमतत्वादिति ।

१५३। नडाद्यन्तर्गता विस्वकादयस्तेभ्यश्चस्य लुक् तद्धिते परे । विस्वा यस्यां सन्ति सा विस्वकीया । तस्यां भवा वैस्वकाः । वेन्नकीयाः । वेन्नकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुगग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि येमात्रस्य स्यात् ॥ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

### तद्धितेषु शैषिकाः ।

॥ शेषे । १४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राज्जादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । भावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । इषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उल्लखले क्षुण्ण औल्लखलो यावकः । अन्वैरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिर्लुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । ॥ राष्ट्रावारपाराद्धसौ । १४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्धसौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति घक्तव्यम् । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वादयद्वयव्युत्पन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ॥ ग्रामाद्यस्त्रयौ । १४।२।९४। ग्राम्यः । ग्रामीणः । ॥ कज्यादिभ्यो ढक् । १४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कज्यः । तत्र जातादिः काक्षेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः । ॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । १४।२।९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । प्रैवेयकोऽलङ्कारः । प्रैवोऽन्यः । ॥ नद्यादिभ्यो ढक् । १४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । १४।२।९८। दक्षिणेत्याजन्तमन्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । ॥ कापिइयाः ष्फक् । १४।२।९९। कापिइयां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । ॥ रङ्गोरमनुष्येऽण् च । १४।२।१००। चात् ष्फक् ।

ब्रूयाह—सर्वलोपार्थमिति ॥—यमात्रस्येति । न च ‘आदेः परस्य’ इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । ‘सूर्यतिथ्य-’ इत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ॥—लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपातेष्वेषु अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम् ‘तस्येदम्’ इत्यनेन चाक्षुषादीनाम्, ‘संस्कृतंभक्षाः’ इत्यनेन दार्षदादीनां, सिद्धेः । तथाधिकारोऽपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेष्वर्थेषु घादीनां व्युत्पन्नानां निवृत्तिः, जातादयर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकपालादीनामुत्करादिपाठेन ‘इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते’ इति ज्ञापनात् । अन्यथा ‘वृद्धाच्छः’ इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः, तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु ‘प्राग्दीव्यतः’ इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाज्जादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव ‘प्रावृषष्ठप्’ इत्यादिभिः सह ‘राष्ट्रावारपारा-’ इत्यादयोऽपि पठ्येरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते ‘शैषिकास्तत्परः शैषिको न’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव ‘शैषिकान्मनुबर्थायात्’ इत्यादिश्लोकं ज्ञापयति । एष च श्लोकः सन्निधौ मतुन्निधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षले दोषतादवस्थात् । ‘आर्द्रकादिभ्यो यदि च्छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेव’ इति नियमस्यापि संभवाच्चेति । एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥—विगृहीतादपीत्यादि । वचनमेवेदं, सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥—कुत्सितास्त्रय इति । इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कद्वावः ॥ ‘कद्वावे प्रावुपसंख्यानम्’ इति तु प्रत्याख्येयम् ॥ ‘कुल्याया यलोपश्च’ इति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः । कज्जि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि ॥—दक्षिणापश्चात् ॥—अन्ययमिति । साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-’ इति पुंवद्भावाशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥—पाश्चात्य इति । कथं तर्हि ‘पश्चात्तनैः कश्चन नुयमानः’ इति । न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकात् व्युत्प्लौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । ‘अप्रादिपश्चात्-’ इति डिमच्चा व्युत्प्लौर्बाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥—कापिइयाः ष्फक् । कापिशीशब्दात्षफक् स्यात् ॥ विस्वावन्दीषु तदाह—कापिशायनीति ॥—रङ्गोरमनुष्ये—। रङ्गो जनपदः, ततः ‘प्राग्दीव्यतोऽण्’ इत्यण्प्रत्ययः प्राप्तः । तद्वाधक-

१ छस्य किमिति—तेभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । २ यमात्रस्येति—इदं च उपधाग्रहणानुवृत्तौ संगच्छते इति कश्चित् । वस्तुतस्तु तदनुवृत्त्यभावेऽपि ‘आदेः परस्य’ इति यमात्रस्यैव लोपः प्राप्नोतीति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ३ अन्योऽर्थ इति—विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवं चेदंत्वेन भासमानमपत्यापि न शेषः । ध्वनितं चेदं ‘तस्येदमित्यपत्येऽपि’ इति श्लोकेन ।

राङ्गवो गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ॥ शुभ्रागपागुदकप्रतीचो यत् । ॥ १०१ । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । ॥ कन्धायाष्टक् । ॥ १०२ । काम्यिकः । ॥ वर्णौ युक् । ॥ १०३ । वर्णुर्नदस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकम्भाशब्दादुक्तं स्यात् । यथा हि जातं हिमवतसु काम्यिकम् । ॥ अव्ययास्यप् । ॥ १०४ । ॥ अमेहकतसिन्नेभ्य एव ॥ अमाऽन्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिहान्नव औपरिहः ॥ ॥ अव्ययानां अमात्रे टिलोपः ॥ अनित्योऽयं बहिषटिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ ॥ स्यमेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ नित्यः ॥ ॥ निसो गते ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ॥ १०५ । ॥ इत्यादिणः परस्य सस्य चः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निवृत्त्यप्राण्डाकादिः ॥ ॥ अरण्याणः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः ॥ ॥ उत्तरादाहन् ॥ औत्तराहः । ॥ ऐषमोहः श्वसोऽन्यतरस्याम् । ॥ १०६ । ॥ एभ्यस्त्यङ्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ व्युत्प्लौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते । ॥ तीरूप्योत्तरपदादञ्जौ । ॥ १०७ । ॥ यथासंख्येन । कौकतीरम् । पाख्खतीरम् । शैवरूप्यम् । तीरूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुवर्णान्माभूत् । बाहुरूप्यम् । ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः । ॥ १०८ । ॥ अणोपवादः । पौर्व-  
शाळः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशब्दां भवः पूर्वेषुकामशब्दः । प्राचां ग्रामनगरा-  
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । ॥ मद्देश्योऽञ् । ॥ १०९ । ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादि-  
वृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । ॥ उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् । ॥ ११० । ॥ अञ् स्यात् । शैव-  
पुरम् । ॥ प्रस्थोत्तरपदपलघादिकोपधादण् । ॥ १११ । ॥ माहिकिप्रत्यः । पाळदः । नैलीनकः । ॥ क-

त्वेन 'अङ्गदादिपि' इति वुञ् प्राप्तः, तमपि बाधिला 'ओदेशे' ढञ् प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण्' बाधकः, ततोऽपि परत्वा-  
त्कृच्छ्राद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयते । कोपधलादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्गशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्बुन्विधानार्थ इति  
कैयटः । अत एवाह—राङ्गवको मनुष्य इति । क्वचित् राङ्गव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनु-  
ष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादेन वुञ् तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् । अणुग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव  
तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृतः । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति, राङ्गवः  
कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यणुग्रहणं च कियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फक-  
मङ्गीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥—शुभ्रागपा—॥—दिव्यमिति । सूत्रे 'दिव उट्' इत्युत्वेन निर्देश इति भावः ॥  
अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्मः, 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनो-  
रमायाम् ॥ केचित्तु 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः' इत्यमरकोशे अपाचीति दन्त्योष्मपाठं क्वाचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेऽपि 'अवाक्' इति  
पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ 'प्रागपाक्' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तात्यन्ता  
अव्ययाः, तद्विप्रास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि 'संस्काराः प्राक्ता इव' इति । अत्राहुः ।  
कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधिला परत्वात् व्युत्प्लौ बोध्याविति ॥—वर्णौ युक् ॥—वर्णुरिति । 'अदूरभवश्च' इ-  
त्यर्थे सुवास्तादित्वादिणि 'जनपदे लृप्' इति लृप् ॥—अमात्य इति । अमाशब्दः समीपवाची खरादिः । अमा समीपे  
भव इत्यर्थः ॥—ह्रस्वात्तादौ—। पदान्तलात्पलघात्प्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं 'यस्मिन्विधिः' इत्येव  
सिद्धेः । ह्रस्वात्किम् । गीस्तराम् । धूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःसाद्रवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङ्-  
न्तस्य प्रतिषेधो घाच्यः । भिन्दुस्तराम् ॥—दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥—औत्तराह इति । इहा-  
शुदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥ यदा तु 'उत्तराच्च' इत्याहिप्रत्यये ततोऽण् कियते 'अमेह-' इति परिगणनेन ल्यपो-  
ऽभावात् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥—वक्ष्यमाणाविति । 'सायंचिरम्-' इत्यादिनेति  
शेषः ॥—वक्ष्यत इति । 'श्वसस्तु च' इत्यत्र ॥—दिक्पूर्व—। 'असंज्ञायाम्' इत्यत्र सौत्रत्यापन्नमर्थे सप्तमीत्याश-  
येनाह—संज्ञाभूताया इति ॥—मद्देश्योऽञ् । बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु मद्रपर्यायः ॥—दिशोऽम-  
द्राणामिति । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्दृष्टिः स्यात् मिति णिति किति च तद्धिते' इति  
सूत्रार्थः ॥—पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ-' इति समासः ॥—  
उदीच्य—। दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माधुरः ॥ बहुचः किम् । प्वाजः ॥ पिप्पल्यादिङीषन्तो ष्वजीशब्दः ।  
अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानम्, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिसंख्येण लिप्तास्यावस्थानात् ॥  
—शैवपुरमिति । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति वुञ् न भवति, 'वृद्धात्' इति तत्रानुवृत्तेः ॥—प्रस्थोत्तर—। उदीच्य-

१ टिलोपविधानादिति—'बहिषटिलोपो यच्च' इत्यनेनेति भावः । २ अरण्याण इति—अणि हि सति ङीप् स्यादिति भावः ।

३ काकतीरमिति—ककतीरः प्रकृतिः । काखतीरमिति पाठान्तरम् ।

पवादिभ्यो गोत्रे । ४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।  
 ॥ इमञ्च ॥ ४।२।११२। गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गो-  
 त्रमिह शास्त्रीयं ननु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् । ॥ न द्यच्चः प्राच्यभरतेषु ॥ ४।२।११३। इजश्चेत्यणो-  
 ऽपवादः । प्राडीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।  
 ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्बृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।  
 ॥ त्यदादीनि च ॥ १।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । ॥ वृद्धाच्छः ॥ ४।२।१४। शास्त्रीयः । मास्त्रीयः । तदीयः ।  
 ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ १।१।७५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ।  
 ओजकटीयः । पक्षे अणि । एणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ ॥ वा  
 नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः । ॥ भवतष्टकृच्छसौ ॥ ४।२।११५। वृद्धाद्भवत  
 एतौ स्तः । भावकः । जश्चम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणोव । भावतः । ॥ काश्यादिभ्यष्टञ्-  
 जिठौ ॥ ४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका ॥ ॥ आपदादिपूर्वपदात्का-  
 लान्तात् ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिका । आपत्कालिका । ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ४।२।११७। वाही-  
 कग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिका । कास्तीरिका ।  
 ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ४।२।११८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनीकि । सौदर्श-  
 निका । सौदर्शनीया । ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ ४।२।११९। उवर्णांतादेशवाचिनष्टञ् । निषादकर्षुः, नैषादकर्षुकः । केऽण  
 इति इत्थः । देशे किम् । पटोच्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दा-  
 शिकर्षुकः । ॥ वृद्धात्प्राचाम् ॥ ४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आठकजम्बुकः । शा-  
 कजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः । ॥ धन्वयोपधाङ् ॥ ४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च  
 देशवाचिनो वृद्धाङ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्गाइयकाम्पिस्यशब्दौ बुभुक्षणादिसूत्रेण ग्यान्तौ । सा-  
 ङ्गाइयकः । काम्पियकः । ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ ४।२।१२२। एतदन्ताद्वृद्धादेशवाचिनो बुभ् स्यात् । छस्याप-  
 वादः । मालाप्रस्थकः । नाम्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे वृत्तरेण सिद्धम् । ॥ रोप-  
 धेतोः प्राचाम् ॥ ४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाङ् स्यात् । पाटलिपुत्रः । ईतः, का-  
 कन्दकः । ॥ जनपदतद्वच्योश्च ॥ ४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तद्वचिवाचिनश्च वृद्धाङ् स्यात् । आदर्शकः ।

ग्रामलक्षणस्यापवादः ॥—पालद इति । पलदीति ईकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशासंहिता  
 तुल्यैव ॥ वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलयादिषु पठ्यते परं छं बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परलाच्छ एव स्यात्कोप-  
 धप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे सावकाश इति ॥ यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः । ‘अन्’ इति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्नलोपनिपातना-  
 दिति हरदत्तादयः ॥—सौतङ्गमेरिति । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुर्यिक इञ् ॥—शास्त्रीयमिति । ननु ‘अपत्याधिकाराद-  
 न्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते’ इति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते, ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे यः  
 प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः—’ इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राप्तिधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ ‘गर्गादिभ्यो यञ्’  
 इत्यत्र तु ‘गोत्रे कुजादिभ्यः—’ इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थलात् तदेव हि  
 ‘इमञ्च’ इति सूत्रेऽनुवर्तते इति ॥—न द्यच्चः—॥—अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥—भरतानामग्रहण-  
 स्येति । तेन ‘इमः प्राचाम्’ इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य छह् न भवति । औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति  
 ‘आर्हादगोपुच्छ—’ इति सूत्रे कैयटः ॥—भवतः—। छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः—। पदसंज्ञार्थं सित्करणादित्याशये-  
 नाह—जश्चमिति ॥—काश्यादिभ्यः—॥—इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र अकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यास-  
 पाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेष्यार्थ इति भावः ॥—आपदादीति । गणसूत्रमिदम् ॥—वृद्धादेवेति । ‘वृद्धाच्चेत्प्राचामेव’  
 इति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णांतास्याभावात् ॥—धन्वयोपधा—। धन्वेति न स्वरू-  
 पपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह—धन्वविशेषेति ॥—ऐरावतं धन्वेति । यद्यपि ‘समानौ मरुधन्वानौ’  
 इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि ‘आष्टकं नाम धन्व’ इति भाष्ये ह्रस्वपाठाग्रपुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥—उत्त-  
 रणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥—जनपद—। स चासौ अवधिष्वेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च

१ नामधेयस्येति—अत्र नामशब्देनाधुनिकः संकेत एव गृह्यते, अत एव ‘एङ् प्राचां देशे’ इति सार्थकम्, घटीयमित्यादि तु  
 गृह्यादित्वात्सिद्धम् इति केचित् । अन्ये तु रूढ्या बोधकशब्दमेवात्र नामत्वम् । ‘एङ् प्राचाम्’ इति तु नियमार्थम्, देशवृत्तिभेदेऽदि-  
 रेवेति, एवं च घटीयाणां प्रयोगा अनेनैव साध्यन्त इत्याहुः ।



त्रैगतकः । ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ॥ १४२।१२५। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतद्विधावाचिनो बहुवचनवि-  
षयात्प्रातिपदिकाहुम् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आज्ञकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः,  
आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किं । एकशेषेण बहुत्वे  
माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वर्तनः । ॥ कच्छाग्निष्वक्त्रवर्तोत्तरपदात् । ॥ १४२।१२६। देशवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाच्च बुम् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुवर्तकः । ॥ धू-  
मादिभ्यश्च । ॥ १४२।१२७। देशवाचिभ्यो बुम् । धौमकः । तैर्थकः । ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ॥ १४२।१२८।  
नगरशब्दाहुम् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ।  
॥ अरण्यान्मनुष्ये । ॥ १४२।१२९। बुम् । अरण्याण इत्यस्यापवादः । ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-  
ष्विति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा ॥ ॥ वा गोमयेषु ॥ आर-  
ण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । ॥ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । ॥ १४२।१३०। बुम् । कौरवकः । कौरवः । यौ-  
गन्धरकः । यौगन्धरः । ॥ मद्रवृज्योः कन् । ॥ १४२।१३१। जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ।  
॥ कोपधादण् । ॥ १४२।१३२। माहिकः । ॥ कच्छादिभ्यश्च । ॥ १४२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् । बुभादेरप-  
वादः । काच्छः । सैन्धवः । ॥ मनुष्यतत्त्वयोर्बुम् । ॥ १४२।१३४। कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको  
मनुष्यः । कच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः । अपदातौ साल्वात् । ॥ १४२।१३५। साल्व-  
शब्दस्य कच्छादित्वाहुनि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः  
पदातिर्नजति । ॥ गोयवाग्धोश्च । ॥ १४२।१३६। साल्वाहुम् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका  
यवागूः । साल्वमन्यत् । ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः । ॥ १४२।१३७। देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्र-  
हणं बहुपूर्वनिरासार्थम् । ॥ गहादिभ्यश्च । ॥ १४२।१३८। छः स्यात् । गहीयः ॥ (ग) मुखपार्श्वतसोलोपश्च ॥  
मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अन्ययानां ममात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (ग) कुग्जनस्य परस्य च ॥  
जनकीयम् । परकीयम् ॥ ॥ देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ (ग) स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ ॥ वेणुकादिभ्यश्छ-  
ण्वाच्यः ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । ॥ प्राचां कटादेः । ॥ १४२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटा-  
देश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटवोषीयम् । कटपल्वलीयम् । ॥ राज्ञः क च । ॥ १४२।१४०। वृद्ध-  
त्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । ॥ वृद्धादकेकान्तस्त्रोपधात् । ॥ १४२।१४१।  
अक इक एतदन्तास्त्रोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र  
जातो ब्राह्मणकीयः । शालमलिकीयः । अयोमुखीयः । ॥ कन्थापलदनगरप्रामहृदोत्तरपदात् । ॥ १४२।१४२।

जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, 'बुधेव यथा स्यान्नायत्' इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधि-  
वाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् 'गतोत्तरपदात्'— इति च्छे न भवति, किं तु 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण बुधेव  
भवतीत्याशयेनोदाहरति—**त्रैगर्तक इति** । 'जनपदतदवध्योः' इति सूत्रे जनपदावधिविवाचिन उदाहरणं तु 'श्यामायनकः'  
इत्यादि बोध्यम् ॥—**नागरा ब्राह्मणा इति** । कड्यादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यासंज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ठ-  
कंया नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥—**विभाषा कुरु**— । कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽपि सिद्धे  
इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्थरार्थमेव । 'अवृद्धादपि'— इति नित्यप्राप्तौ बुधनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु पर-  
त्वाभित्य एव बुध् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः । अन्यथा अनयैव विभा-  
षया वृण्णोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥—**सैन्धव इति** । 'ओर्देशे'— इति ठम् प्राप्तः ॥—**बुद्धि सिद्धे इति** । 'मनु-  
ष्यतत्स्थयोः'— इत्यनेन ॥—**गहादिभ्यश्च** । गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्चः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचि-  
त्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥—**मुखपार्श्वतसोरिति** । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादिलात्तसिः ॥  
—**मुखतीयमिति** । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तसः सकारस्य लोपे 'यस्येति च'  
इत्यकारलोपः ॥—**कुग् जनस्येति** । इदमपि गणसूत्रम् ॥—**स्वकीयमिति** । स्वार्थिककप्रन्तात्स्वशब्दाद्ब्रह्मदे-  
राकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचिलाभावेऽपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः ॥ अत एव 'लुब्धोगाप्रख्यानादिति सूत्रे न हि  
स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्' इति न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलात्स्वशब्दादणव । सौवम् । एतच्च 'द्वारादीनां च'  
इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राक्कीताच्छः' अन्तरशब्दात्तु गहादिलाच्छे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे  
कनि च नान्तरीयकम्' इति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥—**बृद्धादके**—॥—**ब्राह्मणकीय इति** । 'कोपधादण्' इ-

कन्धादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् ठञ्मिठादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षि-  
मगरीयम् । दाक्षिप्रामीयम् । दाक्षिहवीयम् । ॥ पर्वताच्छ ॥३२॥१४३॥ पर्वतीयः । ॥ विभाषाऽमनुष्ये ।  
॥३२॥१४४॥ मनुष्यमिक्षेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् ।  
पर्वतीयो मनुष्यः । ॥ कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे ॥३२॥१४५॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् ।  
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् । ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥३३॥१॥ चाच्छः । पक्षेऽण् ।  
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । ॥ तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ॥३३॥१॥ युष्मदस्मदो-  
रेतावादेशौ स्तः खन्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । ॥ तवकममकावेकवचने  
॥३३॥३॥ एकार्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खन्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः ।  
मामकः । छे तु । ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥३३॥१॥ मपर्यन्तयोरेकार्ययोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।  
त्वदीयः । मदीयः । ॥ अर्धाद्यत् ॥३३॥४॥ अर्ध्वः । ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥३३॥५॥ परार्ध्वम् ।  
अवराध्वम् । अधमार्ध्वम् । उत्तमार्ध्वम् । ॥ दिक्पूर्वपदादृञ्च ॥३३॥६॥ चाणत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वाध्वम् ।  
॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥३३॥७॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादध्नान्तादञ्-  
ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवा इति तद्धिताये  
समासः । ठञ्प्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत । ॥ मध्यान्मः ॥३३॥८॥ मध्यमः ।  
॥ अ सांप्रतिके ॥३३॥९॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं  
वाह । नाति हस्यं नातिदीर्घमित्यर्थः । ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥३३॥१०॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषया-  
द्वीपशब्दाच्च स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या । ॥ कालादृञ्च ॥३३॥११॥ कालवाचिभ्यश्च स्यात् । मासिकम् । सांव-

त्यण् प्राप्तः ॥—आयोमुखीयमिति । बाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्मिठाविह प्राप्तौ ॥—ठञ्मिठादेरिति । आदिशब्देन  
'रोपयैतोः' इत्यादिना प्राप्तस्य वुञः ॥—पर्वतीय इति । 'तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्' इत्यत्र तु 'पर्वती-  
यस्य राज्ञ इमे' इत्यर्थे छान्तादण् ॥—कृकण—। भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिवि-  
शेषणमित्याह—भारद्वाजदेशेत्यादिना ॥—युष्मदस्मदोः । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खन्यो-  
रपि विधानार्थमिदम् ॥—पक्षे अणिति । अन्यतरस्याप्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथा-  
संख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः । तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतर-  
स्याम्-' । आभ्यां छो वा स्यात् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ततः 'खञ्च' एवमुत्तरसूत्रेऽपि  
योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः खन्यभ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥—युवयोरित्यादि । एकवचने तवकममकादेश-  
विधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥—तस्मिन्नाणि च । तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ्च निर्देश्यते । ननु  
क्वानुकुष्टः ॥ निमित्तयोरपदेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति 'खन्योः-' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् ॥  
स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत एव तत् ॥—तवक—। इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खन्योरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति,  
किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—तावकीनः । मामकीन इति ॥—पराधरा—। 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव  
वक्तव्ये पूर्वप्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरधश्चन्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ  
बाधित्वा यदेव भवति ॥—दिक्—। पूर्वपदप्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ॥—अ सांप्रतिके । संप्रतीत्यव्ययं  
न्याय्ये वर्तते 'अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । न श्यूनो  
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव । 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरात् । ततः प्रज्ञादिज्ञात्स्वार्थेऽण्  
विनयादित्वात्स्वार्थे ठणपि । तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥—उत्कर्षेत्यादि । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र  
गृह्यते इति भावः ॥—द्वीपादनु—। समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । 'अनुर्येतसमया' इत्यव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चेदम् ।  
विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्यपुमश्चापवादोऽयम् ॥  
अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यञ् । द्वैपको मनुष्यः । 'मनुष्यतत्स्थयोः-' इति वुञ् ॥—द्वैप्येति । 'यञ्च' इति डीङ्  
भवति । 'अपत्याधिकारस्थादेव यज्ञो द्वीप' इति प्रागेवोक्तत्वात्—कालादृञ्च । स्वरूपस्यैव न प्रहणम् 'संधिवेलादि'  
सूत्रेण संधिवेलाभ्रयोदशीचतुर्दशीप्रथतिभ्योऽष्टदेभ्योपि ठञ्बाधनार्थमण्विधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां प्रहण-  
मित्याशयेनाह—कालवाचिभ्य इति । यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न प्रहणमिति पदमञ्जरीदिषु स्थितम् । तदसत् ।

१ अमनुष्ये इति—अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात्, ननु 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्रैव कृत्वा रक्षःपिशाचा-  
दिनोषकः । २ कालादिति—कालशब्देन यथाकथंचिदपि कालबोधकानां प्रहणम् । अत एव सायंप्रातिक इत्यत्र इञ् सिद्धः ।  
अन्यथा स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववत्कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावाद्वा न स्यात् इति दिक् ।

स्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौषसरा-  
गेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जात इति वायत्का-  
लाधिकारः । ॥ आद्ये शरदः । ॥ १४३।१२। ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आद्यम् । ॥ विभाषा रो-  
गात्तपयोः । ॥ १४३।१३। शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं वधि । ॥ निशाप्रदोषा-  
भ्यां च । ॥ १४३।१४। वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् । ॥ श्वसस्तुद् च । ॥ १४३।१५।  
श्वसशब्दाद्वद् वा स्यात्तस्य तुदागमश्च । ॥ द्वारादीनां च । ॥ १४३।१६। द्वार, स्वर, व्यस्कश, स्वस्ति, स्वर, स्तयकृत,  
स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्त एषां न वृद्धिरजागमश्च । शौवस्तिकम् । ॥ संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् । ॥ १४३।१६।  
संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेकम् । प्रैषम् । तैषम् ।  
सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ (ग) संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥  
सांवत्सरं फलं पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् । ॥ प्रावृष एण्यः । ॥ १४३।१७। प्रावृषेण्यः । ॥ वर्षाभ्यष्टक् । ॥ १४३।  
१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुण्यत्पुण्यमानेभ्योऽपि साध्वर्थे । ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च । ॥ १४३।  
२२। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकायोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् । ॥ सायंचिरंप्राहेप्रगे-  
ऽव्ययेभ्यश्च्युलौ तुद् च । ॥ १४३।२३। सायमित्यादिभ्यश्च्युलौऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्च्युलौ सप्तयो-

‘कालिकः संबन्धः, कालिकी व्याप्तिः’ इत्यादिप्रयोगानापत्तेः । न च विशेषाणामेव ग्रहणे सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलादिभ्योऽ-  
ण्विधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यम् ॥ गौणमुख्यन्यायस्तिह नान्नीयते । तेन कदम्ब-  
पुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, ग्रीहिपलालसाहचर्याग्रीहिपलालः कालः, तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं ग्रीहिपलालिकमित्याकरः ।  
अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः,  
‘लुनविशेषे’ इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुण्यादिसमीपस्थचन्द्रमंसा युक्ते  
काले पुण्यादिशब्दानां गौणत्वात् । ‘लुनविशेषे’ इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वात्वाख्यापकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते ‘कालवा-  
चिभ्यः-’ इति मूलस्य ‘कालप्रतिपादकेभ्यः’ इति फलितोऽर्थः ॥—आद्यमिति । भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मैतर्थाः ।  
‘प्रज्ञाभ्रद्वाच्योऽण्’ इति मत्वर्थयिन व्युत्पादितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥—श्वसस्तुद् च । वि-  
भाषेयानुवर्तनादाह—ठञ् वा स्यादिति । ‘ऐषमोक्षः’ इत्यादिना ल्यपि विकल्पेन विहित आभ्यां युक्ते व्युत्पलावपि  
स्त एव ॥—शौवस्तिकमिति । नन्वन्तरज्जलात् तुटि ठस्य प्रत्ययादिलाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् ।  
न च परत्वादिकादेशे तस्य तुटिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरज्जलात्तुटः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य लाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् ।  
सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु ‘इसुसुक्तान्तात्-’ इति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम् । वृद्धादिषु ठचक्षित्वेन ‘एका-  
देशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्’ इति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं ठचक्षित्वेन । कृते  
विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चित्तं प्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—संधिवेला—। अण्ग्रहणं तु छबाधना-  
र्थम् । अन्यथा ‘सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः’ इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् ‘वृद्धाच्छः’ स्यात् । वचनं तु ठमो  
बाधनाय स्यादिति भावः ॥—तैषमिति । तिष्याद्वादावण् । जातार्थे तु ‘श्रविष्ठाफाल्युनी-’ इति लृक् स्यात् । ‘सूर्यति-  
ष्य-’ इत्यत्र ‘तिष्यपुण्ययोर्नक्षत्राणि’ इति वचनाद्यलोपः ॥—प्रावृष एण्यः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृद्, ‘नहि-  
वृ-  
ति-’ इति दीर्घः तत्र भवः । जाते तु ठञ् वक्ष्यति । ‘रषाभ्याम्-’ इति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थे णकारोच्चारणमित्याहुः ॥  
किं च प्रावृषेण्यमात्रक्षणः प्रावृषेण् इत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । प्यन्तात्किपि टिलोपणिलोपयलोपाः ॥—सर्वत्राण्-  
च—॥—हेमन्तादिति । एतच्च ‘हेमन्ताच्च’ इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ॥—हैमनमिति । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे  
‘अन्’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे ‘यस्येति च’ इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-  
त्स्यानिवद्वादाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥—हैमन्तमिति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य ‘सर्वत्राण्-’ इति प्रतिपक्षेण  
अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति ‘हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ’  
इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु ‘हेमन्ताच्च’ इति ठया  
हैमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठया अणो बाधः शङ्क्यः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिक-  
त्वात् । वृत्तिकृता तु ‘हेमन्ताच्च’ इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृत्य लोकेऽपि हैमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥—सायंचिरम् ।  
नन्वन्तरज्जलात्प्रथमं तुटि ‘मृत्युः’ इत्यादाविष्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युक्तस्य विधीयमानोऽनादेशो  
न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गात्, अत

१ सन्धिवेलादिति—इह गणे शश्वतो वेति पाठाच्छाश्वतिकाशश्वतौ सिद्धावेति ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति  
शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

स्तुद च । तुदः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राहेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परारिभ्यम् ॥ ॥ अप्रादिपञ्चाङ्गिभ्यश्च ॥ अग्रिमम् । आविमम् । पश्चिमम् ॥ ॥ अन्ताष्ट ॥ अन्तिमम् । ॥ विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गभ्याम् । ॥ १४३।२४। आभ्यां व्युत्प्लौ वा स्तस्तथोस्तुद च । पक्षे ठम् । पूर्वाहेतनम् । अपराहेतनम् । घकाकतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाङ्कः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाङ्गतनम् । अपराङ्गतनम् । पौर्वाङ्गिकम् । आपराङ्गिकम् । ॥ तत्र जातः । ॥ १४३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः सौप्तः । औत्सः । राट्टियः । अवारपारीण इत्यादि । ॥ प्रावृषष्टप् । ॥ १४३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । ॥ संज्ञायां शरदो वुम् । ॥ १४३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्रविशेषाश्च । ॥ उत्तरपदस्य । ॥ १४३।२८। अधिकारोऽयम् । इनस्त इत्यस्याप्राक् । ॥ अवयवाद्गतोः । ॥ १४३।२९। अवयववाचिनः पूर्वपदाद्गुवाचिनोऽवामादेरचो वृद्धिः स्यात् मिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् । पूर्वाष्ट वर्षाष्ट भवः पौर्ववार्षिकः । ऋतोर्दृष्टिमद्विधावयववानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् । ॥ सुसर्वाधार्जनपदस्य । ॥ १४३।३०। वत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदत्वभ्योरिति वुम् । सुसर्वाधर्दृक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । ॥ दिशोऽमद्राणाम् । ॥ १४३।३१। दिग्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग वृत्तार्थः । ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् । ॥ १४३।३२। दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामज्ञानांमवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामज्ञानां भवः पूर्वेषुकामज्ञानः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः । ॥ पूर्वाङ्गापराङ्गार्थमूलप्रदोषावस्कराहुन् । ॥ १४३।३३। पूर्वाङ्कः । अपराङ्कः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अव-

आह—तुदः प्रागिति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन 'घकाकतनेषु' इति प्राह्यम् ॥—सायन्तनमिति । स्यतेर्ध्वि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रुढः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तात्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् ॥ भाष्यकृता तु 'मान्ताव्ययम्' इत्याश्रित्य सायग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायशब्दात्कालादग्नि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानाद्वेत्याहुः ॥—चिरन्तनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तात्वा निपात्यत इति भावः ॥ अत्र वदन्ति । खरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतत्पर्यम् । न चादन्ताच्चिरशब्दाद्वम् स्यादिति वाच्यम् । मेन बाधादिति ॥—एदन्तत्वमिति । प्राहः सोढोऽस्य प्राहेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जातार्थे 'घकाकतनेषु' इत्यलुकापि सिद्धेः ॥—चिरत्नमिति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानात् व्युत्प्लवावपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव व्युत्प्लव्यौ तत्संभवात् । परुत् पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे ॥—अप्रादि । ङिमञो ङिस्त्वं सप्तार्थम् ॥—तत्र जातः । ननु शेषे इत्यस्य लक्षणलोकेः 'चाक्षुषं रूपं, धावणः शब्दः' इत्यादाविव जातादिष्वर्थचणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवाणादयः' इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा 'तत्रास्ते, तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । 'सुप्त आस्ते, सुप्ते शेते' इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्ताक्षेपादेव लक्ष्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् 'प्रावृषष्टप्' इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यादयः, ते तु व्यर्था एवेति दिक् ॥—संज्ञायां शरदः—। समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् ॥—पूर्ववार्षिक इत्यादि । वर्षाणां पूर्वः, हैमन्तस्यापर इति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः ॥—पूर्वास्त्विति । तद्धितार्थे समासः ॥—ऋतोर्दृष्टिमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदुवाची शब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः ॥—पूर्वत्रेति । पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र तथा च 'वर्षाभ्यष्टक्' 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः ॥ वृद्धिमद्विधौ किं, पूर्वप्राप्तवम् । 'प्रावृष एण्यः' इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणेव ॥—इह त्विति । पौर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेद् 'कालाद्वम्' इति ठमेनेति भावः ॥—अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वोक्त वर्षास्त्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः ॥—जनपदत्वद्व्यभ्योरिति । तस्मिन्ननुवर्तमाने 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥—पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽम्' इत्यम् ॥ पूर्वाङ्क इति । विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गभ्याम् इत्यस्यापवादः ॥ आर्द्रकः । मूलक इति ।

१ पूर्ववार्षिक इति—इयं चोत्तरपदवृद्धिः सत्यपि संभवे इति न्यायेन पूर्वपदवृद्धेर्नाशिका, अत एव 'इद्गगसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इति चरितार्थमिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—'प्राचां ग्रामम्' इत्युत्तरपदे दिश एव संबन्धो यथा स्यात् इत्येवमर्थ इत्यर्थः । एकयोगे तु स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पशुंदासः संभाव्येतेतीहायोऽपीत्यन्ये ।

स्करकः । ॥ पथः पन्थ च । ४।३।२९। पथि जातः पन्थकः । ॥ अमावास्याया वा । ४।३।३०। अमावास्याकः । अमावास्याः । ॥ अ च । ४।३।३१। अमावास्याः । ॥ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४।३।३२। सिन्धुकः । कष्ठाद्यपि मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽपि प्राप्ते । ॥ अणञौ च । ४।३।३३। क्रमात् स्तः । ॥ सैम्बवः । आपकरः । ॥ अविष्टाफल्गुन्यनुराधास्वातितित्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालुक् । ४।३।३४। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ॥ लुक् तद्धितलुकि । ४।२।४९। तद्धितलुकि सत्युप-सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अविष्टासु जातः अविष्टः फल्गुन इत्यादि ॥ ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामु-पसंख्यानम् ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुङ् तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगण-त्वात्पुनर्लीपः ॥ ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ चित्रामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ ॥ अविष्टाषाढाभ्यां लुण्वक्तव्यः ॥ अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । आषाढीयः । ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् । ७।३।१८। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्वाध्या-मादेरचो वृद्धिः स्वाज्जातार्थे भिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः । ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाश्च । ४।३।३५। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे इत्स्वत्वम् । ॥ व-त्सशालाभिजिदध्वयुकशतभिषजो वा । ४।३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुङ् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि ॥ ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डित्त्वक्तव्यः ॥ शातभिषः । शातभिषजः । शतभिषक् । ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४।३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । ॥ कृतलब्धक्रीत-कुशलाः । ४।३।३८। तत्रेत्येव । जुमे कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा जौमः । ॥ प्रायभवः । ४।३।३९। तत्रेत्येव । जुमे प्रायेण बाहुल्येन भवति जौमः । ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टृक् । ४।३।४०। औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

नक्षत्राणोऽपवादः ॥—प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यापवादः ॥—अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्या-णोऽपवादः । ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति तन्मते असंज्ञायां यथायथमणादयो वादयश्च बोध्याः ॥—अमावास्याया वा । सन्धिबेलाद्यणोऽपवादः ॥ 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्-वाद्धसेर्ष्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । अमावस्यः । ये त्विह सूत्रे सन्धिबेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोप-धस्य न स्यात् विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः ॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वो-पधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥—अ च । अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥—अमावास्या इति । ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः ॥—अणञौ च । यथासंख्यार्थो योगविभागः ॥—अविष्टा—इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः । माधवस्तु 'दीर्घान्तः' इति 'अत् सातत्यगमने' इति धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवांत इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव ॥ कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायां केऽस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुक् प्रवृत्तेः ॥—उपसर्जनेति । अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभक्ति च-' इति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती, कुन्ती, कुरूः ॥—अविष्टास्त्विति । अविष्टा धनिष्ठा ॥—इत्यादीति । आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहुलः ॥ कृत्तिकावाची बहुलाशब्दश्च-बन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे ॥—उपसंख्यानमिति । लुक् इति शेषः ॥—चित्रेति । 'लुङ् तद्धित-' इति लुकि पुनष्टाप् ॥—टानाविति । विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् ॥—स्थानान्त—। गोशालेत्यत्र 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वे इत्स्वं तत्साहचर्यात्खरशालेऽप्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त-त्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि टाबन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन ङीवेऽपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवाय ह्रस्वपाठः ॥—नपुंसकत्वे इत्स्वत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥—वत्सशाले जात इति । वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥—इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः, अश्वयुक् आश्वयुजः ॥—प्रतिप्रसूत इति । कालाद्रग निवर्तमानो य औत्सर्गिकोऽण् 'सन्धिबेलादि' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥—कृतलब्ध—। ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम् । कृतलक्रीतलप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुभाजामपि कृते न लुक् ॥—प्राय—। कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन गतार्थत्वेत्याहुः ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यात-मेतत् 'प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति ॥—उपजानू—। त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽव्ययीभावाः ।

॥ संभूते । १४।३।४।४। सुप्ते संभवति औन्नः । ॥ कोशाद्बु ॥ १४।३।४२। कौशेयं वक्ष्यम् । ॥ कालात्साधुपुण्य-  
 त्यप्यमानेषु । १४।३।४३। हेमन्ते साधुहेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुम्भकताः । शरदि पण्यन्ते  
 शारदाः शालवः । ॥ उप्ते च । १४।३।४४। हेमन्ते अप्यन्ते हेमन्ता यवाः । ॥ आश्वयुज्याबु ॥ १४।३।४५। ठञोऽ-  
 पवादः । आश्वयुज्यामुसा आश्वयुज्जा माषाः । ॥ ग्रीष्मवसन्तादभ्यन्तरस्याम् । १४।३।४६। पक्षे कत्वण् । ग्रीष्मकम् ।  
 ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् । ॥ देयमृणे । १४।३।४७। कालादित्येव । मासे देयमृणं प्रासिकम् । ॥ कलाप्यभ्यन्त-  
 यवबुसाद्बु ॥ १४।३।४८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् ।  
 अभ्यन्तस्य फलमभ्यन्तस्तुक्तः कालोऽभ्यन्तः । यस्मिन् कालेऽभ्यन्ताः फलन्ति तत्र देयमभ्यन्तकम् । यस्मिन् यवबु-  
 समुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् । ॥ ग्रीष्मावरसमाद्बु ॥ १४।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसेमकम् ।  
 ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च । १४।३।५०। चाद्बु । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहाय-  
 णकम् । ॥ व्याहरति मृगः । १४।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति  
 स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । ॥ तदस्य सोढम् । १४।३।५२। कालादित्येव । निशास-  
 ह्यरितमभ्यवर्तनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः । ॥ तत्र भवः । १४।३।५३। सुप्ते भवः औन्नः । रात्रियः ।  
 ॥ दिगादिभ्यो यत् । १४।३।५५। दिश्यम् । वर्ग्यम् । ॥ शरीरावयवाच्च । १४।३।५२। दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।  
 ॥ प्राचां नगरान्ते । १४।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिमिति णिति किति  
 च । सुहृन्नागरे भवः सौहृन्नागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदङ्मु तत्र भवो मानगरः । ॥ अङ्गलधेनु-  
 वलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । १४।३।२५। अङ्गलाधेनुस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा  
 णिति णिति किति च । कुञ्जङ्गले भवं कौञ्जङ्गलम् । कौञ्जङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवल्जम् ।  
 सौवर्णवल्जम् । ॥ इतिकुक्षिकलशिबस्त्यस्त्यहेर्दञ् । १४।३।५६। दातैयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः । तत्र भवं

तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुस्तकम् ॥—संभूते । इह तन्मादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकधेति द्वयम-  
 प्याश्रीयते ॥—औन्न इति । सुप्ते संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥—कोशात्—॥ कौशेय-  
 मिति । वक्ष्यविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या ढञ्' इत्यस्या-  
 नन्तरं 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाच्च ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः' इति ॥—कालात्—  
 पुण्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—पुण्यन्तीति ॥—उप्ते च । कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—उप्यन्त  
 इति । सुप्ते भूतकालोऽतश्चमिति भावः ॥—आश्वयुज्या बु ॥ अकारः स्वरार्थ उत्तरत्र वृद्धार्थश्च ॥—आश्वयुज्या-  
 मिति । अभिनीनक्षत्रपर्याय अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥—देयमृणे । ऋणे किम् । मासे  
 देया निष्ठा ॥—अभ्यन्त इति । 'फले लृक्' । इह पुल्लिङ्गनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अभ्यन्तशब्द औपचा-  
 रिक इत्याशयेन पुल्लिङ्गप्रयोग इत्याहुः ॥—ठञ्चेति । 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां वा' इत्येव सुवचम् ॥ न च 'वा' इति व-  
 क्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव  
 यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् । तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं  
 शक्यत्वादिति नव्याः ॥—नैशिक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् ॥—तत्र भवः । 'कालात्' इति नि-  
 वृत्तम् । कालसंबन्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणम-  
 स्त्विति वाच्यम् । 'तदस्य—' इति सूत्रस्येत् उत्तरत्रापि सुपठलात् । यद्यपि भूधातुस्त्वप्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ-  
 एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् ॥—दिगादिभ्यो—। दिश् वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्, उक्षा, सा-  
 क्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्संज्ञायां' न्याय, वंश कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठो-  
 ऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥—प्राचां नगरान्ते । सप्तमीनिर्देशात्  
 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह—नगरान्तेऽङ्गे इति ॥—इतिकुक्षि—। इतिधर्मवि-  
 कारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्च' इति वुणि प्राप्ते अनेन ढञ् । कलशिर्मन्थपात्रं  
 'कलशिमुदधिगुर्वी बल्लाव लोढयन्ति' इति माघः ॥ 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं वास्तेयम् ॥ 'अस्ति'  
 इति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा,  
 अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयम् । 'त्रिष्वाहेयं वि-

१ आवरसमकमिति—आगामिवर्णानामाधे वर्षे देयमित्यर्थः । अवरशब्दस्यादिकच्छब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः । २ विभा-  
 षितमिति—विभाषितशुद्धिकमित्यर्थः ।

कालशेयम् । बास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च । ॥ १४।३।५७। चात् ठञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ॥ गम्भीराब्ज्यः । ॥ १४।३।५८। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । ॥ अव्ययीभावाच्च । ॥ १४।३।५९। परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ ॥ परिमुखादिभ्य एवेप्यते ॥ नेह । औपकूलः । ॥ अन्तःपूर्वपदाट्टञ् । ॥ १४।३।६०। अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवंमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ ॥ अध्यात्मादेष्टुञिप्यते ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । ॥ अनुशतिकादीनां च । ॥ १४।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् भिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ॥ देविकादिशापादित्यवाद्दीर्घसन्नश्रेयसामात् । ॥ १४।३।१। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् स्यात् भिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शांलयः । शिक्षाया विकारः शांशपञ्चमसः । पञ्चांशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इवं दात्यौहम् । दीर्घसन्ने भवं दार्घसन्नम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ॥ १४।३।६१। ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ॥ १४।३।६२। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । ॥ वर्गान्ताच्च । ॥ १४।३।६३। कवर्गीयम् । ॥ अशब्दे यत्खावन्म्यतरस्याम् । ॥ १४।३।६४। पक्षे पूर्वण छः । मङ्गर्ग्यः । मङ्गर्गणः । मङ्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे । ॥ १४।३।६५। कर्णिका । ललाटिका । ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ॥ १४।३।६६। सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैः । कर्तः । सुप्सु भवं सौपम् । ॥ बहुचोऽन्तोदात्ताट्टञ् । ॥ १४।३।६७। षत्त्वंत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्त्वंत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्त्वणत्विकः । ॥ ऋतुयज्ञेभ्यश्च । ॥ १४।३।६८। सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तन्मन्त्रतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।

धास्यादि' इत्यमरः ॥—ग्रीवाभ्योऽण् च । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यण्डौ स्त एव ॥—ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवाद्यु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः ॥—गम्भीराब्ज्यः ॥—पञ्चजनानुपसंख्यानम् । पाञ्चजन्यम् ॥—परिमुखमिति । यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिबहिरश्वः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । यदि तु सर्वतोभावः, तदा लस्यादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः ॥—परिमुखादिभ्य एवेति । अयं भावः । विगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्यौष्ठ, पर्युल्लखलेत्यादिपरिमुखादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेवं 'परिमुखादेः' इति सूत्रं विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अव्ययीभावात्' इत्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि नः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात् तेभ्योऽण्वेव भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शास्त्रं व्याप्तौ' इति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । 'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे अ इति माधवः ॥—अन्तर्वेश्ममिति । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तश्च ॥—अध्यात्ममिति । 'अनश्च' इति टच् ॥—कर्णललाटात्—यतोऽपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्णं ललाट्यम् ॥—तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते येन स व्याख्यानः । करणे ल्युट् । इतिशब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च 'षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युः' इति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलीपुत्रो हि तया व्याख्यायते 'ईदृक्संनिवेशविशिष्टम्' इति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेणैव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥—बहुचो—अणोऽपवादः । बहुचः किम्, ष्यचष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैडम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः साहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोयम् ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् 'वर्णादनुदात्तात्—' इत्यत्र यथा ॥—ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥—अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्त्यादित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवागूभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा क्षत्रियेण सूयते, राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्य—' इति क्यप् । तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव । धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च समास-

अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः । ॥ १४३।६९। ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठम् स्यात् । वसिष्ठेन इष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् । ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्तुम् । ॥ १४३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः तत्तुम् । पौरोडाशिकः । ॥ छन्दसो यदणौ । ॥ १४३।७१। छन्दस्यः । छान्दसः । ॥ अजुङ्गाहणकर्प्रथमाध्वरपुरश्चणानामाख्यातादृक् । ॥ १४३।७२। अच् । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्थिकः । इत्यादि । ॥ अणुगयनादिभ्यः । ॥ १४३।७३। ठभादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । ॥ तत आगतः । ॥ १४३।७४। जुभादागतः सौत्रः । ॥ ठगायस्थानेभ्यः । ॥ १४३।७५। शुक्कशालाया आगतः शौक्कशालिकः । ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् । ॥ १४३।७६। भावस्थानठकछादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । सैथः । ॥ विद्यायोनिबंधेभ्यो वुम् । ॥ १४३।७७। औपाध्यायकः । पैतामहकः । ॥ ऋतष्टम् । ॥ १४३।७८। वुमोऽपवादः । होतृकम् । भ्रातृकम् । ॥ पितुर्यच्च । ॥ १४३।७९। चाहम् । रीङ् ऋतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् । ॥ गोत्रादङ्कवत् । ॥ १४३।८०। विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रकुशलनिपुणानाम् । ॥ १४३।८०। नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा भिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशकम् । अकौशकम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् । ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ॥ १४३।८१। समादागतं समरूप्यम् । विषमरू-

खरेणान्तोदात्तः । नवैर्वाहिभिर्भयजनं नवयज्ञः । आप्रयणम् । ‘यजयाचविच्छ-’ इति नङ् । ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति समासः । कृत्तरपदप्रकृतिखरेणान्तोदात्तः ॥—अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनैव भाव्यमित्याभिष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥—अध्यायेष्वेवर्षेः । एवकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥—वासिष्ठीति । भवार्थेऽण् ॥—पौरोडाश—। षिलान्डीष् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरोदाशयते इति पुरोडाशः । ‘दाशु दाने’ कर्मणि घम् । इहैव निपातनादस्य डलम् ॥—छन्दसो—। छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः । ऋजुलक्षणस्य ठकोऽपवादः ॥—छन्दस्य इत्यादि । इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वस्वित्वादिति बोध्यम् ॥—अजुङ्गाहण-। ‘अणोपवादः ॥—चातुर्होतृक इति । ‘पृथिवी होता यौरध्वर्युः’ इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥—इत्यादीति । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्वरणिकः ॥ ‘नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थ’ इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् व्यञ्जनादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥—अणुगयन-। ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् स्यात् ॥—ठभादेरिति । आदिशब्दादङ्कवत् ॥—आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे ‘अनो भावकर्मवचनः’ इत्यन्तोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह ‘बह्वचोऽन्तोदात्तात्’ इति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राप्येवम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो ‘अजुङ्गाहण-’ इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात् ‘वृद्धाच्छः’ ॥—ठगाय-। एत्येनं स्वामी, स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिप्राप्तो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । आपणिकः । आकरिकः ॥—छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र ‘कृकणपर्णाद्भारद्वाजे’ इति छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात्तु धूमादिलाहुम् प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादिलादम् प्राप्त इत्यर्थः ॥—विद्यायोनि-। विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुम् स्यादणोऽपवादः ॥ छं तु परत्वाद्भाते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥—ऋतष्टम्-। ‘विद्यायोनिबंधेभ्यः’ इति वर्तते तदाह-वुमोऽपवाद इति । ‘उष्कम्’ इति वक्तव्ये तपरकरणं ठम्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राप्नोति ॥ पैतृकी विधेयत्र ङीबर्थे ठम्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च ‘टिड्ढा-’ इति सूत्रे कम्ग्रहणात् ङीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्याद्यसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणात् ‘त्यदादिषु दशः-’ इति कणो ऋनुबन्धकत्वात् ॥ तपरकरणं विहाय ‘उष्ठम्’ इत्येव सुवचमित्याहुः ॥—गोत्रादङ्कवत् । ‘अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्’ इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् ‘तत आगतः’ इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः, तेन ‘गोत्रचरणाद्बुम्’ इति वुमपि लभ्यते । स हि ‘तस्येदम्’ इति सामान्येन विधीयमानोऽपि अम्यभिन्नन्तादन्यत्र अङ्केऽपि दृष्टः ॥—वैदमित्यादि । ‘सङ्गाह-’ इत्यादिना अङ्कार्थेऽण् विहित इतीहाप्यव्यञ्जीनन्तादण् ॥—औपगवकमिति । ‘गोत्रचरणात्-’ इति वुम् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यणन्ताद्बुम् ॥—हेतुमनुष्येभ्यो-। मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थं बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥—समरूप्यमिति । ‘वभाषा गुणे-’ इत्यत्र

१ ‘ततष्टमिति—पौरोडाशिकं काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं, तदेव पौरोडाशिकमिति विनयादित्वाद्बुकि साधु । २ आशौचमिति—अशुचेरागतमित्यर्थ इत्यभिमानः । अशुचौ भवमिति वा । एवमन्येऽपि, एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता इति मते तु अत्रैतत्सूत्रलेखो लेखकप्रमादादिति शब्देन्दुशेखरे ।



प्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तम् । देवदत्तीयम् । देवदत्तम् । ॥ मयट् च । ४।३।८२। सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । ॥ प्रभवति । ४।३।८३। तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति । हैमवती गङ्गा । ॥ विदूरात् । ४।३।८४। विदूरात्प्रभवति । वैदूर्यो मणिः । ॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४।३।८५। सुप्तं गच्छति जौहः पन्था दूतो वा । ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४।३।८६। तदित्येव । सुप्तमभिनिष्क्रामति जौहं कान्यकुब्जद्वारम् । ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४।३।८७। तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारेत् । ॥ शिशुकन्दयमसभङ्गद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४।३।८८। शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसमीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् । ॥ सोऽस्य निवासः । ४।३।८९। सुप्तो निवासोऽस्य जौहः । ॥ अभिजनश्च । ४।३।९०। सुप्तोऽभिजनोऽस्य जौहः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुचितं सोऽभिजन इति विवेकः । ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हङ्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते

विभाषा' इति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदष्टे' इति लिङ्गम् ॥—मयट् च । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । टो डीबर्थः ॥—हैमवतीति । हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते 'तत्र जातः' इत्यतो भेदेन निर्देशात् ॥—वैदूर्य इति । दन्त्यमध्योऽयं शाङ्गलवत्, न तु नङ्गलवन्मूर्धन्यमध्यः ॥ नन्वत्रार्थसंगतिः । बालवायपर्वतादसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रियते ॥ सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये । 'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्भूयाजिलरीवदुपाचरेत्' इति । अस्यार्थः बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च, सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणदेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विश्रवसुशब्दः आक्षिप्यते, यथा वा 'पद्म-' इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपः स्थानी पददन्तादिराक्षिप्यते तद्वत् ॥—प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः । एवं चास्मिन्पक्षे 'बालवायात्प्रभवति' इति विग्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानकेशो नेति भावः ॥—न वा इति । वैशब्दोऽक्षमां द्योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद् भूयाजिलरीवद्व्यवहरेत् । नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा वणिज एव वाराणसीं जिलरीति व्यवहरन्ति एवं वैयाकरणा एवार्थं विदूर इति ॥—तद्गच्छति—। द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साध्वसिद्धिर्नस्ति, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्ता ॥—अभिनिष्क्रामति—। द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्याद्यभिनिष्क्रामति तच्चेद्भारमित्यर्थः ॥—जौहं कान्यकुब्जद्वारमिति । सुप्ताभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥—तदित्येवेति । 'अधिकृत्य' इत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥—शारीरकीय इति । कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबन्धी शरीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गयरूपो ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता सुमनोहरा । कचिन्न । भैरवी ॥ अभेदोपचारेण गतार्थत्वात्नेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् ॥—शिशुकन्द—। अत्र वार्तिकं 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' देवासुरम् । राक्षसुरम् ॥—निपातनादिति । 'सभा राजा-' इति सूत्रे 'अमनुष्यशब्दो रुद्ध्या रक्षःपिशाचादीनाह' इत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भावः ॥—सोऽस्य निवासः । स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् ॥—सुप्तो निवास इति । निवासाधिकरणमित्यर्थः । नन्वस्येति कृत्योने कर्तरि षष्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् सुप्ताधिकरणवासकर्तृह वृत्त्यर्थः, तथा च 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेत् । अत्राहुः । वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यम् । 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इत्यादौ तूपचारो बोध्य इति ॥—अभिजनश्च । योगविभाग उत्तरार्थः । 'अभिजनाः पूर्वबान्धवाः' इति वृत्तिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्वबान्धवाः पित्रादयः । बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । पूर्वसूत्रादिह 'निवासः' इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह—यत्र पूर्वैरिति ॥—आयुधजीविभ्यः—। तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजीविभ्य आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह—पर्वतवाचिन इत्यादि । पर्वत इति किम् ।

इहोलीयाः । आयुषेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आक्षोदा द्विजाः । ॥ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः । ४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४।३।९३। सिन्ध्वादिभ्यो-  
ऽञ् स्थादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । ॥ तूदीसलानुरवर्मतीकूचवारा-  
डुकृच्छण्डज्यकः । ४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शाकानुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । ॥ भक्तिः । ४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । कुम्भो भक्तिरस्य औम्भः । ॥ अचित्ताद्देशकाला-  
दुक् । ४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अधित्तात्किम् । देवदत्तः । अदेशात्किम् । औम्भः । अका-  
लात्किम् । प्रैष्मः । ॥ महाराजादुक् । ४।३।९७। महाराजिकः । ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४।३।९८।  
वासुदेवकः । अर्जुनकः । ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४।३।९९। अणोऽपवादः । परत्वादुद्धाच्छं बाधते ।  
ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाच्चेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । ॥ जनप-  
दिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपद-  
वाचिनां समानधृतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽप्राति-  
दिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पेञ्चला ब्राह्मणा  
भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । ॥ तेन प्रोक्तम् । ४।३।१०१। पाणि-  
निना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोऽस्त्राच्छण् । ४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता ।  
तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४।३।१०३। काश्यपेन प्रो-

सांकाश्यका आयुधजीविनः । 'योपधात्' इति वुम् ॥—शण्डिकादिभ्यो ङ्यः । शण्डिका सर्वसेनशकेत्यादि ॥—सि-  
न्धुतक्ष—। सिन्धु वर्णं गन्धार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव  
सिद्धे मनुष्यवृषो बाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वत्सोद्धरणा बर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥—वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।  
छाणोरपवादः । 'अजायदन्तम्' 'अल्पाचूतरम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं  
निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकः' इत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र 'गो-  
त्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरसूत्रेण वुनेवास्तु, किमनेन वुना । न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च 'वृद्धिनिमि-  
त्तस्य' इति पुंवद्भावनिषेधो दोषः स्यादिति वाच्यम् । वुन्यपि 'न कोपधायाः' इति निषेधस्येष्ट्यमाणत्वात् । न वा स्वरे  
विशेषः । 'जिन्यादिर्नित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । त-  
थात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हितम्' इत्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । 'संज्ञैषा भगवतः' इति । अयं  
भावः 'सर्वत्रासौ समस्तत्र वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मृतेः परमात्मा इह-  
वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः, बाहुलकादुण् । वासुधासौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च  
नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्याति युक्त एव वुन्विधिः । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं 'श्वयु-  
वमघोनाम्' इत्यादि लिङ्गादित्यवधेयम् ॥—वृद्धाच्छं बाधत इति । औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥—जनप-  
दिनाम्—। स्वस्वामिभावसंबन्धे मलर्थाय दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति—॥ प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति ।  
अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र  
वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम्, तच्च मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः । वृद्धिनिमि-  
तेषु वुनादिष्वतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सो-  
ऽप्यबहुल एवेति निर्हासोपचयोऽल्पता ॥ तथा हि मद्राणां राजा 'क्षत्रमगध-' इत्यण् । माद्रः । वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्को-  
शला-' इति । ङ्यङ् । वार्ज्यः संभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे मद्रकः वृजिकः । 'मद्रवृज्योः कन्' । अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक  
इति स्यात् ॥—आङ्गक इति । 'जनपदतदवध्योश्च' 'अवृद्धादपि-' इति वुम् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्ता-  
दपि प्राप्ते वुनतिदिश्यते ॥—पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्वाङ्मेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्रहणं  
किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आङ्ग आङ्गो वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छे  
प्राप्ते वुम् ॥—तेन प्रोक्तम् । प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥—पाणि-  
निना प्रोक्तमिति । स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ प्रेति किम् । दे-  
वदत्तेनाप्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः ॥—तित्तिरिव—। अणोऽपवादः ॥—तद्विष-  
यतेति । 'शौनकादिभ्यस्तृन्दसि' इत्यत्रास्यानुवृत्तैस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥—तैत्ति-  
रीया इति । 'प्रोक्षाङ्गुक्' इत्यप्येतत्प्रत्ययस्य लृक् । एवमप्रेऽपि ॥—काश्यप—। छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृ-

१ तूदीसलानुरेति—शलेति पाठो वृत्तौ । २ पञ्चाला ब्राह्मणा इति—अत्राभेदोपचारो बोध्यः ।

कमधीयते काश्यपिनः । ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ॥ १४३।१०४। कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः आलम्बिनः । ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ॥ १४३।१०५। तृतीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, आल्लविनः । शाठ्यायन, शाठ्यायनिनः । कल्पे, पित्रेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्विनः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ॥ १४३।१०६। छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । ॥ कठचरकाल्लुक् । ॥ १४३।१०७। कलापिना प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । ॥ कलापिनोऽण् । ॥ १४३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रक्षचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैति लिजाजलिजालिशिलालिशिलिषिण्डसुकरसधसुपर्वणामुपसंख्यानाटिलोपः । ॥ छगलिनो ढिनुक् । ॥ १४३।१०९। छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः । ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ॥ १४३।११०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । ॥ कर्मन्दकृशाश्वदिनिः । ॥ १४३।१११। भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । ॥ तेनैकदिक् । ॥ १४३।११२। सुदाक्षा अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी । ॥ तसिश्च । ॥ १४३।११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । ॥ उरसो यश्च । ॥ १४३।११४। चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । ॥ उपज्ञाते । ॥ १४३।११५। तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् । ॥ कृते ग्रन्थे । ॥ १४३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । ॥ संज्ञायाम् । ॥ १४३।११७। तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् । ॥ १४३।११८। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ॥ १४३।११९। तेन कृते संज्ञायाम् ।

अर्थः । ननु 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भाविनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेत् । अत्राहुः । णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन क्रियामप्रवृत्तेः । प्रवृत्तावपि 'जातेश्च' इति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातिलादिति ॥ ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥—कलापिवैशम्पायन—अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद्वाधते ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप इति ॥ वैशम्पायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बि कलिङ्ग कमल ऋचाम आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापी इति ॥—हरिद्रविण इति । एवं तौम्बुरविणः, औलपिनः ॥ छगलिनस्तु ढिनुक् वक्ष्यति ॥—आलम्बिन इति । एवं कालिङ्गिनः कामलिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः ॥ कठाल्लुक् वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां यमन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—अणि आपत्यस्येतीति । 'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः स एवानुसृतः सूत्रकृता ॥—कठचरकाल्लुक् । कठशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवासिवाणिनिः । चरकादण् । तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । कठाः चारकाः श्लोकाः ॥—कलापिनोऽण् । वैशम्पायनान्तेवासिवात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—नान्तस्य टिलोप इति । 'कलापिनः' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरणप्रहणमधिकविधानार्थं सद्वाधकभाधानार्थं भवति । तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । मौदाः पैपलादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ मुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण् ॥—छगलिनो ढिनुक् । कलाप्यन्तेवासिवात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥—पाराशर्य—मण्डूकश्रुत्या णिनिरिह संबध्यत इत्याह—णिनिः स्यादिति । तद्विषयतात्रेच्यते । तदर्थं छन्दोप्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥—भिक्षुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥—पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचारात् 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्-' इति लुक् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥—कर्मन्द—। इहापि छन्दो-नुवृत्त्यादि प्राग्वत् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । कर्मन्दम् । कार्शाश्वम् ॥—तेनैकदिक् । तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्था ॥—सौदामिनीति । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तद्धितसौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—तसिश्च । पूर्वोक्तविषये ॥—उपज्ञाते । विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् ॥—कुलालादिभ्यो—। कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार श्रपाकादयः कुलालादयः ॥—क्षुद्राभ्रमर—। पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्योऽपि अणि अन् विधीयते ॥—

१ कलापीति—कलापिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्ब्रह्मणश्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम् । २ भिक्षुसूत्रमिति—भिक्षुत्वसंपादकं सूत्रमित्यर्थः । यथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः । तथाच मनुः—'वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुगो विजः' इति ।

क्षुद्राभिः कृतं क्षीद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् । ॥ तस्येदम् । १४।३।१२०। उपगोरिवमौपगवम् ॥ ॥ वहे-  
स्तुरणिद् च ॥ संबोद्धः स्वं सांवहित्रम् ॥ ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ अग्निधेन्यो अग्नीधः, तस्य  
स्थानमाग्नीधम् । तात्स्थ्यास्तोऽप्याग्नीधः ॥ ॥ समिधामाधाने षेण्यण् ॥ सामिधेन्यो मज्जः । सामिधेनी ऋह ।  
॥ रथाद्यत् ॥ १४।३।१२१। रथ्यं चक्रम् । ॥ पत्रपूर्वाद्व ॥ १४।३।१२२। पत्रं बाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ।  
॥ पत्राध्वर्युपरिषद्व ॥ १४।३।१२३। अम् ॥ ॥ पत्राद्वाह्ये ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आश्वर्यवम् । पारिष-  
दम् । ॥ हलसीराट्ठक् ॥ १४।३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् । ॥ द्वन्द्वाद्बुन्वैरमैथुनिकयोः । १४।३।१२५। काको-  
ल्लिका । कुत्सकुशिकिका ॥ ॥ धैरे देघासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ देवासुरम् । ॥ गोत्रचरणाद्बु ॥ १४।३।१२६।  
औपगवकम् । चरणाद्धमाज्ञायोरिति वक्तव्यम् ॥ काठकम् । ॥ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वभ्यञ्जिभ्रामण् । १४।३।१२७।  
घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ अम्, वैदः सङ्कोऽङ्को घोषो वा । वैदं लक्षणम् । यम्, गार्गः । गार्गम् । इम्, दाक्षः ।  
दाक्षम् । परम्परासंबन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम् । ॥ शाकलाद्वा । १४।३।१२८। अण् बोक्तेऽर्थे पक्षे चरणत्वाद्बु ।

तस्येदम् । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, चादयश्च षष्ठ्यन्तात्संबन्धिनः स्युः ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानान्न, देवदत्तस्यानन्तर-  
मिति ॥—वहेस्तु । इदं यमिदमुपसंख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानूयते । तुरिति तृन्तुचोः सामान्यग्रहणम् ॥ हलादीनामसि-  
द्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिदं ततो निमित्ताभावात् हलादीत्याशयेनोदाहरति—सांवहित्रमिति ॥—अग्नीधिति ।  
किप् । ऋत्विग्विशेषोऽयम् ॥ ‘लमभिदतायते’ इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वम् ॥—आग्नीध्रमिति । भलविधानादस्य जस्त्वं  
नेति भावः ॥—सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थः ॥ ननु ‘पिबामीध्रात्तव’ इत्यादावायुदात्तं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके ‘तुरण्’ इति पा-  
ठादयमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः । ‘आग्नीध्रसाधारणादम्’ इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽन् तत्पक्षे तत्रायुदात्तत्वं  
बोध्यमिति ॥—समिधाम् । कर्मणि षष्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे षेष्ण्यं स्यात् ॥  
—सामिधेन्य इति । यया अग्निः समिध्यते सा समित्, संपदादिलात्करणे किप् । तस्या आधान इति विग्रहः ॥—  
सामिधेनीति । षित्त्वान्डीष् ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यलोपः । यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । ‘प्रवो  
वाजा अभिषवः’ इत्याद्याः ‘आजुहोता दुवस्यत’ इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवहियन्ते ॥—रथाद्यत् । अणोऽपवादः ।  
‘रथाद्वाह्ये’ इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथ्यं चक्रमिति । ‘रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ’ इति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ।  
परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥ द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाङ्ग  
एव यदीष्यते कथं तर्हि ‘रथस्य वोढा रथ्यः’ इति । ‘तद्वहति—’ इत्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यग्रथाङ्ग एव वोढ-  
र्यपीष्यतां ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ इत्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र ‘द्विगो-  
र्लुगनपत्ये’ इति प्रागदीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् । ‘तद्वहति’ इति यत्प्रत्ययस्य तु प्रागदीव्यतीयत्वाभावात् लुगिति द्विरथ्य इति  
सिध्यतीति ॥ ननु ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘तद्वहति—’  
इत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्ग-  
मिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥—पत्रपूर्वाद्व । पूर्वस्य यतोऽपवादः ॥—पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे  
‘दात्री—’ इत्यादिना छन् ॥ रथादित्येव संबन्धत इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥  
—पत्राध्वर्यु— । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाह्य इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्या-  
नमेव शरणम् ॥—द्वन्द्वाद्बुन् । अणोऽपवादः । छं तु परलाद्वाधते ॥—काकोल्लिकेति । काकोल्लिकस्य वैरमित्यर्थः ।  
बुध्नन्तं क्रियाम् ‘वैरमैथुनिकादिबुन्’ इति क्यधिकारे अमरः ॥—कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवा-  
हरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं हि दंपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादिलाद्बुन् बुध्नन्तं चेदम् । क्रियां स्वभावात् ॥  
अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनि-  
कायां बुनिति नाग्रहः कार्यः । ‘यूनि लुक्’ इति सूत्रे कैयटेन अग्निभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वा-  
द्बुनो व्याख्यातत्वादिति ॥—सङ्गाङ्ग— । पूर्ववद्बुनोऽपवादः ॥—घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्त्रिस्तः प्रत्ययार्थवि-  
शेषणानि चलारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥—गार्ग इति । ‘आपत्यस्य—’ इति यलोपः ॥ यययङ्गलक्षणयोः  
पर्यायत्वं प्रसिद्धं ‘कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरः । तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरते-  
त्याह—परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥—साक्षादिति । यथा विद्वानां विद्या ।

१ तस्येदमिति—अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । २ भं चेति—‘यचि भम्’ इति  
सूत्रादनन्तरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकडारस्थत्वात्पदत्वसिद्धिः । ३ वैर इति—कचिद् दन्दे इति पाठः, स तु लेखकप्रमादः,  
मैथुनिकायामित्यन्तेः । दन्दशब्दो वैरवाची वा । तथा चामरसिंहः ‘दन्दं कलङ्कयुग्मयोः’ इति । ४ अण् बोक्तेऽर्थे इति—अ-  
ण् संबन्धसङ्गादीनामनुवृत्तेरिति भावः ।

शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्क्षोभो घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे ङीबता । छन्दोगी-  
क्थिकयाक्षिकबहुचनटाब् ड्यः । ७।३।१२९। छन्दोगानां धर्म आज्ञायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याक्षि-  
क्यम् । बाहुच्यम् । नाव्यम् ॥ चरणाद्धर्माज्ञायोरित्युक्तं तस्माद्वर्णाष्टशब्दादपि तयोरेव । न दण्डमाण-  
वान्तेवासिषु ७।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवासोषु शिष्येषु च युग्मं न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः  
शिष्या वा । रैवतिकादिभ्यश्छः ७।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे । जुगोऽपवादः । रैवतकीयः । बैजवापीयः ॥  
कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः ॥ कपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुमरण् । कौपिञ्जलः ।  
गोत्रजुगोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादस्यायं हास्तिपदः । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ७।३।१३३।  
अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आज्ञायो वा । चरणाहुगोऽपवादः ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

### तद्धितेषु विकारार्थकाः ।

तस्य विकारः ७।३।१३४। अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनः ।  
मार्तिकः । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ७।३।१३५। चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्व  
काण्डं भस्म वा । पैपलम् । बिल्वादिभ्योऽण् ७।३।१३६। बैल्वम् । कोपधाश्च ७।३।१३७। अण् । अगो-  
ऽपवादः । तर्कुं, तार्कवम् । तैत्तिरीकम् । प्रपुञ्जतुनोः शुक् ७।३।१३८। आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः जुगागमश्च ।  
प्रापुषम् । जातुषम् । ओरञ् ७।३।१३९। देवदारवम् । भाद्रदारवम् । अनुदात्तादेश्च ७।३।१४०। दाधित्थम् ।

घोष आभीरस्थानम् । णित्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च । बैदी विद्या यस्य बैदीविद्यः । विदानामसाधारणी या विद्या  
तद्वानित्यर्थः ॥—छन्दोगीक्थिक—। सङ्गादयो निवृत्ताः एभ्यो व्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे ॥ चरणशब्देभ्यो जुगोऽपवादः  
न लौत्सर्गिकस्याणः ॥ धर्माज्ञायोरित्युक्तेनैह । छन्दोगं कुलमिलादि ॥—न दण्ड—। 'तस्येदम्' इत्यनुवर्तते तेषु  
शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः ॥—दाक्षा इति । 'इमश्च' इत्यण् ॥—रैवतिकादिभ्यश्छः । रैवतिक-  
शब्दो 'रैवत्यादिभ्यश्छक्' इति ठगन्तः । वैतिक औदमेधि बैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽस्मी गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पू-  
र्वेण जुगि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह—जुगोऽपवाद इति । अत इमशाशङ्काह—इहैव निपातनादिति । हस्तिनः  
पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात्तदाह—हस्तिपादस्येति ॥  
हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्मावधेति भावः ॥—आथर्वणिकस्य—। अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा,  
अभेदोपचारात् 'तदधीते' वसन्तादिलादृक् 'दाण्डिनायन-' आदिमूत्रे निपातनाटिलोपाभावः ॥ अन्ये त्वाहुः । अथर्वणा  
प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततः 'छन्दोब्राह्मणानि-' इति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठा-  
दध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताह्वेति ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः ॥ चादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥  
अणादयस्तु न निवर्तन्ते 'प्राग्दीव्यतः-' 'प्राग्भवनात्' इति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात् । इह 'प्राणिरजतादिभ्योऽण्,  
ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयद्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः, पिष्टाश्च,' इत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादपि आयुदा-  
त्तम् अष्टद्वं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ म-  
निन्प्रत्ययान्तौ, 'मृदस्तिक्न्' नित्स्वरेण त्रयोऽप्यायुदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त  
इति नेह ठक् । हालः, सैरः ॥—चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यश्चिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार  
एवेति फलितम् ॥ मायूर इति । 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यण् । अनुदात्तादेरमः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थे वृद्धेषु मयद्भावनार्थं  
चावश्यकमिदं परलादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वाशब्दः 'तृणधान्यानां च वषाम्'  
इत्यायुदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु 'लघावन्ते' इत्यनेनायुदात्तः ॥—बिल्वादिभ्योऽण् । अण्मयदोरपवादः । बिल्व ग्रीहि  
काण्ड मुद्र मसूर गोधूम इक्षु कर्षासी वेष्वादयो बिल्वादयः ॥—प्रपुञ्जतुनोः—। 'बिल्वादिभ्योऽण्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—  
अण् स्यादिति । 'ओरञ्' इत्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादिलादवयवे न भवतीत्याशयेनाह—विकारे इति ॥—प्रा-  
पुषमिति । प्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् ॥—ओरञ् । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् ॥—दैवदा-  
रवमिति । देवदारुभद्रदाशब्दौ 'पीतद्वर्णानाम्' इत्यायुदात्तौ—। दाधित्थमिति । दधनि तिष्ठतीति 'सुपि स्थः' इति  
कः । उपपदसमासः । पृषोदरादिलात्सकारस्य तकारः । कुटुम्बरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तलम् ॥ एवं कपित्थेपि बोध्यम् ॥

१ आश्म इति—एवं च चर्मणो विकारश्चार्मः कोशः 'चर्मणः कोशे' इत्युपसंख्यानान्दिलोपः ।

कापित्थम् । ॥ पलाशादिभ्यो वा । ॥ १४३।१४१। पाळाशम् । कारीरम् । ॥ शम्याः प्लञ् ॥ १४३।१४२।  
 शामीलः भस्म । चित्वाण्डीप् । शामीली च्चुक् । ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । ॥ १४३।१४३।  
 प्रकृतिमात्राभ्यन्तरे स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः ।  
 कार्पासमाच्छादनम् । ॥ नित्यं बृद्धशरादिभ्यः । ॥ १४३।१४४। आन्नमयम् । शरमयम् ॥ ॥ एकाचो  
 नित्यम् ॥ त्वच्चायम् । बाष्पायम् । कथं तर्हि आप्यमभ्यमिति । तस्येदमित्यण्णन्तात्त्वार्थे व्यञ् । ॥ गोश्च  
 पुरीषे । ॥ १४३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् । ॥ पिष्टाच्च । ॥ १४३।१४६। मयद् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म ।  
 कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् । ॥ संज्ञायां कन् । ॥ १४३।१४७। पिष्टादित्येव ।  
 पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । ॥ व्रीहेः पुरोडाशे । ॥ १४३।१४८। मयद् स्यात् ।  
 बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । वैहमन्यत् । ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ॥ १४३।१४९। तिल-  
 मयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । ॥ तालादिभ्योऽण् । ॥ १४३।१५०। अन्नमयटोरपवादः

—पलाशादिभ्यो वा । उभयत्रविभाषेयम् । पलाशखदिरशिशापास्यन्दनानामनुदात्तादित्वाभित्य प्राप्ते, करीरशिरीष-  
 विकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् ॥—पालाशमिति । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्दः ‘अजिर-  
 शिशिर-’ इत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिशापाशब्दः ‘अथ द्वितीयं प्राणीषात्’ इति वर्तमाने ‘पान्तानां गुर्वादीनाम्’  
 इति मध्योदात्तः ॥ ‘स्यदि किञ्चिच्चलने’ ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति युच् ॥—कारीरमिति । ‘किरतेरीरन्’ । नित्यरेण  
 करीरशब्दोऽयमायुदात्तः ॥ ‘कृतभ्यामीषन्’ ‘शृङ्भ्यां किञ्च’ पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्यायुदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः  
 ‘ग्रामादीनां च’ इत्यायुदात्ताः ॥—चित्वाण्डीपिति । टित्वाण्डीविति तु माधवः ॥—मयड्वैतयोः—। भाषायां  
 किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकलात्सिद्धमिदमिति चेत् ॥ अत्राहुः । वेदे बह्वचः परस्य म-  
 यटोऽर्थान्तरपरत्वेनेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥ ‘व्यचश्छन्दसि’ इति सूत्रस्य ‘व्यच एव’ इति नियमार्थत्वे यद्यपीदं  
 गतार्थम्, तथापि ‘व्यचश्छन्दस्येव’ इति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयो-  
 र्लाभ एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ इत्येवमादयस्ते तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपो-  
 तमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकम् ‘अभक्ष्याच्छादनयोः’ इति संबध्यते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं  
 न ॥—आश्मनमिति । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः’ इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे  
 अश्ममिति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाङ्गे राज्ञो भार्यायां मयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञाल-  
 द्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्ममिति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च ‘अश्मनो  
 विकारे’ इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥ वस्तुवस्तु ‘तस्येदम्’ इति  
 सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्याश्मनशब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पैष्टी सुरेतिवत् ॥—मौद्गः सूपः । कार्पासमिति ।  
 मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । ‘कृमः पासः’ इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणकीषन्तस्ताभ्यां  
 ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यमं बाधिला बिल्वादित्वाद् ॥—नित्यं बृद्ध—। इह ‘भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः’ इत्यनुवर्तत इति  
 वृत्तिः ॥ नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः ‘अन्योन्तर आत्मानन्दमयः’ इति श्रुतौ ‘आनन्दमय इति विकारे मयद्’  
 इत्युक्तं तत्कथं संगच्छतां, ‘प्राचुर्ये मयद्’ इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । प्राचुर्ये मयद्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिना  
 दुःस्वस्य लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः ॥ यद्वा ‘नित्यं बृद्ध-’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते  
 अनुवृत्तावपि ‘भाषायां नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्कः’ इत्याभित्य मयद् सुसाधः ॥ अथ वा ‘हेतुमनुष्येभ्यः-’ इत्यनुवर्तमाने  
 ‘मयद् च’ इति सूत्रेण आगतायै मयद् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवयैवेति ॥—शर-  
 मयमिति । शर दर्भं मृत् कुटी तृण सोम बिल्वज शरादिः ॥—एकाचो नित्यमिति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे  
 ‘नित्यं बृद्ध-’ इति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं, तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाचत्वादेव सिद्धे  
 शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः ॥—गोश्च पुरीषे । पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि ‘तस्येदम्’  
 इत्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥—यावक इति । यवशब्दाद्वि-  
 कारेऽण्, तदन्तात् ‘यावादिभ्यः’ इति स्वार्थे कन् ॥—तालादिभ्योऽण् ॥—अन्नमयटोरिति । तालस्यामाकशब्दाभ्यां  
 बृद्धत्वान्मयद् प्राप्तः । बहिणां विकारो बार्हम् । ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ ततो ‘भित्तश्च तत्प्रत्ययात्’ इत्यञ् प्राप्तः, शेषे-

१ चित्वाण्डीपिति—शेखरे तु टित् प्रत्ययः । ‘भित्तश्च तत्प्रत्ययात्’ इति सूत्रे भाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारित्वमारोप्य तत्सुत्रं  
 प्रत्याख्यातम् । अस्य पित्ते हि तत्प्रत्याख्याने चित्वाण्डीप्, आरम्भे त्वचन्तत्वाण्डीपिति फलभेदः स्यात् इत्युक्तम् । २ भाषायामिति—  
 भेदे तु मृन्मयं गृहमित्यत्र प्राचुर्ये मयद् बोध्यः । ३ गोश्च पुरीष इति—नचैवं सति प्रकरणबाधोऽत्र भवतीति वाच्यम् । गोरार-  
 विकारे पुरीषे गोर्विकारत्वमारोप्य प्रकरणैक्यस्य सुवचत्वात् इति ।

॥ तालाद्गुणः ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे । ॥ ३११५३ ॥ अणु । बहुवचनात्पययग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । ॥ प्राणिः रजतादिभ्योऽञ् । ॥ ३११५४ ॥ शौकम् । बाकम् । राजतम् । ॥ अितश्च तत्प्रत्ययात् । ॥ ३११५५ ॥ निघो विः कारावयवप्रत्ययसदन्तादम् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । मितः किम् । बैल्वमयम् । ॥ क्रीतवत्परिमाणात् । ॥ ३११५६ ॥ प्राग्बतेष्टमित्यारभ्य क्रीतार्थे वे प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । ॥ उष्ट्रादुष्ट्र । ॥ ३११५७ ॥ प्राण्यनोऽपवादः । औष्ट्रकः । ॥ उमोर्णयोर्वा । ॥ ३११५८ ॥ औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । बुभभावे यथाक्रममणौ । ॥ एण्या ढञ् । ॥ ३११५९ ॥ ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् । ॥ गोपयसोर्यत् । ॥ ३११६० ॥ गम्यम् । पयस्यम् । ॥ द्रोश्च । ॥ ३११६१ ॥ द्रुक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । ॥ माने वयः । ॥ ३११६२ ॥ द्रोरित्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाव्यमिति मानार्थं त्रयम् । ॥ फले लुक् । ॥ ३११६३ ॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फल-मामलकम् । ॥ प्लक्षादिभ्योऽञ् । ॥ ३११६४ ॥ विधानसामर्थ्याच्च लुक् । प्लक्षम् । ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ॥ ३११६५ ॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । ॥ जम्ब्वा वा । ॥ ३११६५ ॥ जम्बूशब्दात्फलेण वा स्यात् । जाम्ब-वम् । पक्षे ओरम् तस्य लुक् जम्बु । ॥ लुप् च । ॥ ३११६६ ॥ जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः फलं जम्बूः ॥ ॥ फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ ब्रीहयः । मुद्राः ॥ ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः

भ्यस्त्वनुदात्तादित्वादम् प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादिलाकः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । इन्द्राविश इन्द्रादशः । 'चप सान्त्वे' पचायच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते—' इति मथ्योदात्तः 'फिषः' इत्य-धिकारादापः प्रागेव खरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरणान्तोदात्तः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्यय-विधौ बहिर्गणशब्दाद्बहुलक्षणो मयट् स्यात् 'अितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥—ता-लाद्गुणः ॥ गणसूत्रमिदम् ॥—हाटक इति । इह बहुलक्षणो मयट् प्राप्तः, 'तपनीयादेः अनुदात्तादेश' इत्यम् प्राप्तः ॥—प्राणि— अनुदात्तादेरनः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह—शौकं बाकमिति । शुक्रवकशब्दौ 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तौ ॥—राजतमिति । रजतसीसलोहउदुम्बरकण्टकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयट्बाधनार्थः । अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥—शामीलमिति । शामीलशब्दः 'शम्याः प्लञ्' इति प्ल-अन्तः । दधित्यात् 'अनुदात्तादेश' इत्यम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् ॥—बैल्वमयमिति । विल्वशब्दोऽणन्तः ॥—नैष्कि-कमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठक् ॥—शत्यः शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतौ—' ॥—अणञ्जाविति । उमाशब्दः 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्त इति भावः ॥—एण्या ढञ् । प्राण्यनोऽप-वादः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह—एणस्य त्विति ॥—गोपयसोः— यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'म-यड्वैतयोः—' इति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥—द्रोश्च । ओरनः, 'एकाचो नित्यम्' इति मयट्श्चापवा-दोऽयम् ॥—द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्म—' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्गृयते आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः ॥—माने वयः । यतोऽपवादः ॥—द्रुवयमिति । द्रोर्वि-कारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥—फले लुक् ॥—विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥—आमलकमिति । मयटो लुक् 'लुक्छितलुकि' इति ङीषो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपट्-रित्यत्र 'अध्यर्धपूर्व—' इति ठञो लुकि कृते 'लुक्छित—' इति ङीषो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति ॥—प्लक्षादिभ्योऽञ् । अनोऽपवादः । शिमुकर्कन्धूशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादिलादमः प्राप्तिः ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इह्रुदी शिमु कर्कन्धू बृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'ल-घावन्ते' इति मथ्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादिलादन्तोदात्तः । इह्रुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ 'आश्वत्थवैणवप्ल-क्षनैयग्रोधैर्बहुदं फलम्' इत्यमरः ॥—न्यग्रोधस्य च । केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥—जम्बवति । नपुंसकह्रस्वः । 'फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' ॥—फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥—ब्रीहयः । मुद्रा इति । विल्वाद्यणो लुक् ॥—मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्यानो लुप् ॥ 'मालादीनां च' इति फिदसूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितीय-

पुष्पं मल्लिका । आत्माः पुष्पं आती । विदार्यां मूलं विदारी । बहुलप्रहणाबेह । पाटलानि पुष्पाणि । साक्षानि मू-  
कानि । बाहुलकात्कथितम् । अशोकम् । करवीरम् । ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १४३१६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य  
छुप्स्वात् । हरीतक्यादीनां छिन्नमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ॥ कंसीयपरशब्दभ्यां यञञौ स्तद्धितयोश्च लुक्  
च ॥ १४३१६८ ॥ कंसीयपरशब्दभ्यां यञञौ स्तद्धितयोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कंस्यम् ।  
परशब्दे हितं परशब्दम्, तस्य विकारः पारशब्दः ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

### ठगधिकारः ।

॥ प्राग्वहतेष्टम् ॥ १४३११ । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ ॥ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥  
माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । ॥ स्वागतादीनां च ॥ १४३१७ ॥ ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वाग-  
तिकः । स्वाभ्यारिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ॥ व्यवहारेण चरति व्याव-  
हारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥ ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्षासिकः ॥ ॥ पृच्छतौ  
सुखातादिभ्यः ॥ सुखातं पृच्छति सौखातिकः । सौखसायनिकः । अनुश्रुतिकादिः ॥ ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥  
पारदारिकः । गौरुतस्त्रिकः । ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ १४३१२ ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अङ्ग्या  
खनति आङ्गिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । ॥ संस्कृतम् ॥ १४३१३ ॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् ।  
मारीचिकम् । ॥ कुलत्थकोपधावण् ॥ १४३१४ ॥ ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ।  
॥ तरति ॥ १४३१५ ॥ बहुपेन तरति औदृषिकः । ॥ गोपुच्छाट्टम् ॥ १४३१६ ॥ गौपुच्छिकः । ॥ नौद्यच्चट्टम् ॥ १४३१७ ॥  
नाविकः । षटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका ङी । ॥ चरति ॥ १४३१८ ॥ तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोश्च  
स्यात् । इस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । ॥ आकर्षात् छल् ॥ १४३१९ ॥ आकर्षो  
निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पित्वान्कीष् । आकर्षिकी । ॥ पर्पादिभ्यः छन् ॥ १४३११

मुदात्तं आतीविदारीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥—पाटलानीति । बिल्वादिलादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकखरेणान्तो-  
दात्तः ॥—हरीतक्यादिभ्यश्च । इह प्राक्षाप्रच्युतिभ्यो 'नित्यं वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽङ्, इतरेभ्यस्त्वणः ॥—छिन्नमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—कंसी-  
यमिति । 'प्राक्षीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति छः । तस्यैव छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशब्दं  
दाह । पारशब्दशब्दस्यानुदात्तादिलादभि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच 'यस्येति-' यलोपे कृते 'हलस्तद्धि-  
तस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदाहेतीति । वाक्यादयं प्रत्ययविधिः, शब्दो माकाराति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द  
इति य आह स नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्म-  
मात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥—ऐच् न स्यादिति । 'न ध्वाभ्याम्-' इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषि-  
ध्यते । 'न कर्म-' इत्यतो नमनुवर्तनादिति भावः ॥—स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्बन्' स्वशब्दस्य द्वारा-  
दिलादैजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥—आहाविति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आ-  
हेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ॥—प्राभूतिक इति । क्रियाविशेषणाद्गच्छति प्र-  
त्ययः ॥—तेन दीव्यति— । इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति ।  
एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव 'जयति,  
जितम्' इति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्वृतः, अक्षैः खातः, इति कर्माद्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥—अ-  
ङ्ग्येति । 'अग्निः क्षी काष्ठकुहालः' इत्यमरः ॥—संस्कृतम्— । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—बाहुलकेति । सूत्रे ष-  
कारः साहितिको, न खनुबन्ध इति न ङीष् । तथा च 'आकर्षात् पर्पादेः' इत्यादिश्लोकवार्तिकं पितृविवेचनाय प्रकरणान्ते  
पठिष्यति ॥—निकषोपल इति । सुवर्णपरीक्षार्थः ॥—पाठान्तरमिति । एतच्च भ्वाद् 'कषखष-' इत्यादिदण्डके  
'आकर्षात्छल्' इति माधवेनोपन्यस्तम् । किं तु 'आकर्षात्पर्पादेः' इति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंग-  
तिप्रसङ्गात् ॥—पर्प इति । 'पर्प गतौ' । 'हलश्च' इति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्रं 'पादः पञ्च' इति । पादाभ्यां चरति

१ पुष्पाणीति—भाष्ये तु मूलानीति पाठः । २ माशब्दादिभ्य इति—'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इति वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्वाक्यादयं  
प्रत्ययविधिरिति बोध्यम् । ३ स्वपतौ इति—स्वागतादिगणे स्वपतिशब्दपाठो मन्दप्रयोजनः, 'स्वशब्दादेश्चात्स्वग्रामस्वाभ्याययोरेवेति'  
नियमेन स्वाराज्यादाविवात्राभ्येचोऽप्राप्तेः । ४ संस्कृतमिति—सत उत्कर्षाधानं संस्कारः ।



॥१०॥ पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः । ॥ श्वगणादृञ् ॥ १४१४ ।  
 ११। चात् छन् । ॥ श्वादेरिञ् ॥ १४१४। ऐच् न । अमञ्जस्यापत्यं आभञ्जिः । आदंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव  
 ज्ञापकम् ॥ ॥ इकारादाविति धाच्यम् ॥ श्वगणेन चरति श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ।  
 ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ १४१४। १२। श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैर्वा । आपदस्येदं आपदम् । शौवापदम् ।  
 ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १४१४। १२। वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः । ॥ घञ्प्रत्ययविक्रयादृञ् ॥ १४१४। १३।  
 वञ्जेन मूक्येन जीवति वञ्जिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।  
 ॥ आयुधाच्छ च ॥ १४१४। १४। चाहन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १४१४। १५।  
 उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । ॥ भस्मादिभ्यः छन् ॥ १४१४। १६। भस्मया हरति भस्मिकः । चित्वाङ्गीष् । भस्मिकी ।  
 ॥ विभाषा विवधात् ॥ १४१४। १७। विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यान्य-  
 त्वाद्दीवधादपि छन् । दीवधिकः । दीवधिकी । विवधचीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाद्ये काष्ठे वर्तते ।  
 ॥ अण कुटिलिकायाः ॥ १४१४। १८। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं कोटं च । कुटिलिकया हरति  
 मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च । ॥ निर्वृत्तेऽक्षसूतादिभ्यः ॥ १४१४। १९। अक्षसूतेन निर्वृत्तमाक्षसू-  
 तिकं वैरम् । ॥ त्रेर्मञ्जित्यम् ॥ १४१४। २०। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकासूतीयान्ताभिर्वृत्तेऽर्थे मन्स्याञ्जित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं  
 कृत्रिमम् । पवित्रमम् ॥ ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप् क्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । ॥ अपमि-  
 त्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ ॥ १४१४। २१। अपमित्येति ह्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं  
 याचितकम् । ॥ संसृष्टे ॥ १४१४। २२। दग्ना संसृष्टं दाधिकम् । ॥ चूर्णादिनिः ॥ १४१४। २३। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनो-  
 ऽपूपाः । ॥ लवणालुक् ॥ १४१४। २४। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । ॥ मुद्रादण् ॥ १४१४। २५।  
 मोद्र ओदनः । ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ १४१४। २६। ठक् । दग्ना उपसिक्तं दाधिकम् । ॥ ओजःसहोऽम्भसा  
 वर्तते ॥ १४१४। २८। ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमी-

पदिकः ॥ वार्तिकं 'पद्माव इके चरतानुपसंख्यानम्' इति सोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय, व्याल,  
 पादः पत् ॥—श्वगणादृञ् ॥ ठकोऽपवादः ॥—एतदेव ज्ञापकमिति । द्वारादिगणे श्वनशब्दः पठ्यते, न तु श्व-  
 भ्रञ्ज श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च 'श्वादेरिञ्' इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्भारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु द्वारापाल-  
 स्यायं दौवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥—इकारादाविति । सूत्रे इमित्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये  
 तु इवीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाज्ञाक्षितप्रत्ययस्य विशेषत्वात् 'यस्मिन्विधित्वादौ' इत्यनेन इकारादिलभ्यते  
 इत्याह—श्वगणिकीति । छनः चित्वाङ्गीष् ॥—श्वापदस्येति । 'अन्येषामपि हस्यते' इति दीर्घः ॥—धानुष्क  
 इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दण्डिकः, दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥—  
 आयुधाच्छ च । आयुच्यन्ते अनेनेति आयुधं 'धन्ये कविधानम्' इति कः ॥—हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । अभ्यस्तु-  
 तीयान्तेभ्यश्च स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे ॥ उत्सङ्ग, उडुप, उत्थित, पिटक, पिटाक ॥—भस्मादिभ्यः छन् । भस्मा  
 चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अलुक् । पक्षे  
 शीर्षभारः ॥—एकदेशविकृतस्येति । 'वीवधाच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥  
 वृत्तिकृत्तु सूत्रे विवधशब्दं प्रक्षिप्य । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति पपाठ ॥—त्रेर्मञ्जित्यम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं  
 वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो, न तु केः, तदाह—कृत्या निर्वृत्तमिति । एवमग्रेऽपि  
 पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'णिजां त्रया-  
 णाम्' इति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां  
 तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवार-  
 णात् ॥—इममिति । एवं च मप् न कर्तव्यः । तथा हि 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' । ततः 'त्रेः' । पूर्वेण सिद्धे नियमा-  
 र्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमन्विषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो 'नित्यम्' अनेन निर्वृत्तार्थाविवक्षा-  
 यामपि श्रुतस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवं च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । खरेऽपि  
 विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमम् इकारस्योदात्तत्वात् ॥—अपमित्येति । 'उदीचां माङः' इति क्त्वाप्रत्यये  
 अपेक्ष्येन सह गतिसमासः क्लो ल्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्त्वम् 'ह्रस्वस्य' इति लुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीया-  
 न्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥—व्यञ्जनैरुप— । व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति  
 व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥—तत्प्रत्यनु— । वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्या-

१ वेति—एतच्च निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादुपपद्यते । २ उपसिक्ते इति—सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः ।

पलोमकूलम् । ४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिकोमिकः । आनुकोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । ॥ परिमुखं च ४।४।२९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः । ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३०। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः । कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ ४।४।३१। गर्ह्यार्थमाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थः । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं प्रथमं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्वितार्थः । ॥ उच्छति ४।४।३२। वदराण्युच्छति वादरिकः । ॥ रक्षति ४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः । ॥ शब्दद्वर्तुरं करोति ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । वार्धुरिकः । ॥ पक्षिमत्स्यमुगान्दन्ति ४।४।३५। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । ॥ परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६। अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः । ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । ॥ आक्रन्दद्दुःखिनां ४।४।३८। अस्माद्वृत्त्या स्यात्तादृक् धावतीत्यर्थः । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ४।४।४०। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । कालामिकः । ॥ धर्मं चरति ४।४।४१। धार्मिकः ॥ ॥ अधर्माच्चेति वक्त-

दिना संबन्ध इत्याशङ्कयामाह—क्रियाविशेषणत्वादिति ॥—प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘ऋक्पुः—’ इत्यकारः समासान्तः । ‘द्व्यन्तरुपसर्गोभ्यः—’ इति ईलम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया हीमे रुढिशब्दाः ॥—आन्वीपिक इति । अन्वीपमित्यत्र ‘ऊदोर्दोशे’ इत्युलं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥—परिमुखमिति । ‘अपपरी वर्जने’ इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी, अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभावः । ततश्च । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः ॥—प्रयच्छति । द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥—द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दपमिति भावः ॥ बहुवृद्धयुद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यलम् ॥—वार्धुषिक इति । वृद्धार्थो वृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं ‘वृद्धाजीवश्च वार्धुषिः’ इत्यमरः । ठक्संनियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् । अत्राहुः—निरकुशाः कवय इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥—निपात्यते इति । अत एव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकादशानिति । ‘संख्याया अल्पीयस्याः’ इति पूर्वनिपातः ॥—उत्तमर्ण एवेति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यलादिति भावः ॥—उच्छति । भूमी पतितस्यैकैकस्योपादानमुच्छः ॥—सामाजिक इति । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥—शब्दं करोतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वभाव्यात् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति वर्ततः खरो वा ॥—वार्धुरिक इति । कुलालः । वाद्यमाण्डवाचीह ददुरशब्दः ॥—मात्स्यिक इति । ‘मत्स्यस्य ङ्याम्’ इति परिगणनात् ‘सूर्यतिष्ठ्या—’ इति यलोपाभावः ॥—हारिणिक इति । नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् । अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥—परिपन्थं च—। परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषलातिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मलमस्त्येवेत्याह—द्वितीयान्तादिति । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह ॥—तिष्ठति हन्ति चेति ॥—माथ इति । मथ्यते गन्तुमिति माथः ‘मथे विलोडने’ । कर्मणि घञ् ॥—पदोत्तरपदम्—। परशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुवृत्त्यान्मा भूदिति ॥—प्रतिकण्ठमिति । कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥—धर्मं चरति ।

१ क्रियाविशेषणत्वादिति—अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्भावत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्वितीयेति भावः । २ द्विगुणार्थमिति—औपचारिकादेवायं प्रत्ययः, अभिधानस्वभावात् । ३ निपात्यते इति—‘संख्यायास्तत्पुरुषस्य नाप्यः’ इति वार्तिकं तु अव्ययादावेति भावः ।

व्यम् ॥ आधर्मिकः । ॥ प्रतिपथमेति ठक् ॥ १४१४४२ । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । ॥ समवायान्समवैति । १४१४४३ । सामवायिकः । सामूहिकः । ॥ परिषदो ण्यः ॥ १४१४४४ । परिषदं समवैति परिषदः । ॥ सेनाया वा ॥ १४१४४५ । ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः । ॥ संज्ञायां ललाटकुक्षुट्यौ पश्यति ॥ १४१४४६ । कलाटं पश्यति कालाटिकः सेवकः । कुक्षुटीशब्देन तत्पाताईः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौक्षुटिको भिक्षुः । ॥ तस्य धर्म्यम् । १४१४४७ । आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ १४१४४८ । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । ॥ ऋतोऽङ् ॥ १४१४४९ । यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ ॥ विशसितुरि-  
ङ्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशक्कम् ॥ ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ विभाजयितु-  
र्धर्म्यं वैभाजित्रम् । ॥ अवक्रयः ॥ १४१४५० । षष्ठ्यन्ताद्दृक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजप्राज्ञं  
द्रव्यमवक्रयः । ॥ तदस्य पण्यम् ॥ १४१४५१ । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । ॥ लवणाटुम् ॥ १४१४५२ । लाव-  
णिकः । ॥ किसैरादिभ्यः छन् ॥ १४१४५३ । कितरं पण्यमस्य कितरिकः । कित्वान्कीप् । कितरिकी । कितर,  
उशीर, नलद, इत्यादि । कितरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ १४१४५४ ।  
छन्स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । ॥ शि-  
ल्पम् ॥ १४१४५५ । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । ॥ मङ्गुकर्षार्शरादन्यतरस्याम् ॥ १४१४५६ । मङ्गुकादनं  
शिल्पमस्य माङ्गुकः । माङ्गुकिकः । झार्शरः । झार्शरिकः । ॥ प्रहरणम् ॥ १४१४५७ । तदस्येत्येव । असिः प्रहरण-  
मस्य आसिकः । धानुष्कः । ॥ परश्वधाटुम् ॥ १४१४५८ । पारश्वधिकः । ॥ शक्तियष्टयोरीकक् ॥ १४१४५९ ।  
शाक्तीकः । बाष्टीकः । ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ १४१४६० । तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य  
स आसिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । ॥ शीलम् ॥ १४१४६१ । अपूपम-  
क्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ १४१४६२ । गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ।  
॥ कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १४१४७२ । कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तद्वित् इत्येव  
सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरौ तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः । ॥ कर्माध्ययने

चरतिरिहासेवायां, न लनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो दुर्द्वैतो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि खारसिकी  
प्रवृत्तिः । एवं दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो यः सद्भूत अधार्मिक इति नोच्यते ॥—प्रतिपथमिति । वीप्सायामभिमुख्ये वा अ-  
व्ययीभावः । ‘ऋक्पूः—’ इति समासान्तः ॥—समवायान्—। समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्टक् स्यात्समवैतीत्यर्थे ॥  
इह समवपूर्वस्येणोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः । विशेष्यापेक्षया तु  
लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ‘कुरुक्षेत्रे समवेताः’ इति यथा । ‘एत्येधति—’ इति वृद्धिरिह न भवति, एजादिलाभावात् ॥  
—सैन्याः सैनिका इति । द्वितीयान्ताण्यठकौ ॥ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इति निघण्टुपूर्वकं  
तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् ॥—संज्ञायाम् । ललाटकुक्षुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्-  
ज्ञानं संज्ञा प्रसिद्धिस्तस्याः प्रसिद्धिविषयभूतेर्ये इत्यर्थः ॥—लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु का-  
र्येण प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ ‘लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः’ । कौक्षुटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि पाद-  
विक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः ॥—धर्म्यमिति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । ‘धर्मपथ्यर्थन्याया-  
दनपेते’ इति यत् ॥—अवक्रयः । अवक्रियते अनेनेति करणे ‘एरच्’ ॥—पण्यमिति । पणितव्येयं ‘अवशपण्य—’  
इति यदन्तो निपातितः ॥—शलालुक इति । ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ । ठक्पक्षे लादिवृद्धिः । शलालुकः ॥—मार्दङ्गिक  
इति । मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, ‘अनभिधानादिति भवः ॥—शिल्पं कौश-  
लम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः ॥—प्रहरणम् । प्रहियते  
अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥—धानुष्क इति । ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ । ‘इणः षः’ इति विसर्गस्य षः ॥—परश्वधात् ।  
चाटक् । ‘द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः’ ॥—परलोक इति । एतच्चाभिधानशक्तिस्त्वाभावात्प्रत्यये ॥—आ-  
स्तिक इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात्, नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः ॥  
—दिष्टमिति । ‘दैवं दिष्टं भागधेयम्’ इत्यमरः ॥ ‘नालम्बते दैष्टिकताम्’ इति माघः ॥ ‘प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा’ इति प्राचोप्ति-  
स्तुपेक्षया । दिष्टशब्दस्य क्रीत्वे प्रमाणानुगमात्क्रीवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥—छत्रादिभ्यो णः । ‘छत्रादिभ्योऽण्’  
इत्येव सुवचमिति ‘कर्मस्ताच्छील्ये’ इति सूत्रे कैयटः ॥—ताच्छील्ये णे इति । कर्मन्शब्दस्य छत्रादिलादिति भावः ॥—  
चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्या तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्कीप् सिध्यतीत्यर्थः ॥—कर्माध्ययने

१ पण्यमिति—विक्रयाय इठे प्रसारितम् । २ कितरादिभ्य इति—तालम्यमध्यपाठो वृत्तौ । ३ शाक्तीक इति—  
ईकिक दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् ।

वृत्तम् । ४।४।६३। प्रथमान्तात्त्वष्टयर्थे । ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । य-  
स्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्थूलितमेकं जातं सः । ॥ बहुचूर्णपूर्वपदाट्टन् ४।४।६४।  
प्राग्घिबधये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । ॥ हितं  
भक्षाः ४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४।४।६६। अग्रभोजनं नि-  
यतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । ॥ आणामांसौदनाट्टिठन् ४।४।६७। आणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै आणिकः ।  
आणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । ॥ भक्तादणन्यतर-  
स्याम् ४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । ॥ तत्र नियुक्तः ४।४।६९। आकरे  
नियुक्त आकरिकः । ॥ अगारान्ताट्टन् ४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । ॥ अध्यायिन्यदेशकालात्  
४।४।७१। निषिद्धदेशकाकवाचकाट्टक् स्यादध्येतरि । इमंशानेऽधीते इमाशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ।  
॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ४।४।७२। तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा  
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।  
सांस्थानिकः । ॥ निकटे वसति ४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । ॥ आवसथात् छत् ४।४।७४। आवसथे  
वसति आवसथिकः । शिवान्कीर् । आवसथिकी । आकर्णात्पार्षदेर्भक्षादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किंसरादेः  
वितः वरेते ठगधिकारे ॥ १ ॥ षडिति सूत्रपङ्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

### तद्धितेषु प्राग्घितीयाः ।

॥ प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४।४।  
७६। रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।  
॥ धुरो यद्वृकौ ४।४।७७। इकि चेति दीर्घे प्राप्ते । ॥ न भकुर्चुराम् ४।४।७८। अस्य कुर्चुरोऽपघाया  
दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः । ॥ खः सर्वधुरात् ४।४।७९। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । ॥ एकधुरा-  
लुक्च ४।४।८०। एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः । ॥ शकटादण् ४।४।८०। शकटं वहति शकटो गौः ।

‘तदस्य-’ इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि ॥—ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति  
विगृह्य ‘तद्धितार्थ-’ इति समासः, ततश्च । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा ‘न य्वाभ्याम्-’  
इत्यैच् ॥—हितं भक्षाः । ‘अस्य’ इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, ‘तदस्मै-’ इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह  
—अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपभक्षस्तद्रक्षणे लाक्षणिक इति भावः ॥—आणा । ‘यवानूशणिका  
आणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः ॥—टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीबर्थः ॥—संघातविगृहीतार्थ-  
मिति । ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठन्नारब्धः । अन्यथा लाघवाद्भवमेव ब्रूयादिति भावः ॥—आकरिक  
इति । ‘खतिः क्रियामाकरः स्यात्’ इत्यमरः ॥—अध्यायिन्य—। अदेशकालात् किम् । कास्यामधीते, पूर्वाह्ने अधीते ॥  
—कठिनान्त—। प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति बहवः ॥ प्रस्तारो यज्ञः ‘प्रेक्षो यज्ञे’ इति घञ् । संस्थानं  
संनिवेश इत्येके ॥—नैकटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र  
वसतीति भावः ॥—आवसथात्—। लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । ‘उपसर्गे वसः’ इत्यथप्रत्ययः ॥  
—कुसीदसूत्रादिति । ‘कुसीददशैकादशात्-’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह ‘नौ ऋचच्छन्’ इत्यत्रेव  
येषां षकारः साहितिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणने छन्नादेः शिष्वमनार्थमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः शिष्यस्य-  
यान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ॥ ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति । युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥—प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥—धुरो—‘धुरो  
ठक् च’ इत्येव सुबच्चम् ॥—नभ—उपघाया इति । उपघायां च इति ॥ पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः ॥ उप-  
घायाः किम् । प्रतिदीप्तः । इह नान्तस्य भत्वेऽपीकारस्यानुपधालान्निषेधो न प्रवर्तते ॥—खः सर्वधुरात् । सर्वधुरायाः  
इति षक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपपेक्षया ‘बन्धुनि बहुमीहौ’ इतिवत् ॥—सर्वधुरामिति । सर्वकालैक- इति स-  
मासः । ‘ऋक्पूरवधुः’ इति समासान्ते अप्रत्यये टाप् ॥—एकधुरालुक् च । चात्स्वः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्,  
खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह—एकधुरीण इत्यादि ॥—शकटो गौरिति । ननु ‘तस्येदम्’

१ युग्य इति—युगशब्दो रथाङ्गवाच्येव रथसाहचर्यात् । २ एकधुर इति—अत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेन सवर्णदीर्घात्पूर्वमेव टापो लुक् ।

॥ हलसीराट् ॥ १४४।८१। हलं वहति हलिकः । सैरिकः । ॥ संज्ञायां जन्या ॥ १४४।८२। जनी बधूः तां वहति प्रापयति जन्या । ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ १४४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धेनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । ॥ धनगणं लब्धा ॥ १४४।८४। वृञन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । ॥ अज्ञाणः । १४४।८५। अज्ञं लब्धा आज्ञः । ॥ वशं गतः ॥ १४४।८६। वश्यः परेष्ठानुचारी । ॥ पद्मसिन्धुदयम् ॥ १४४।८७। पद्मः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ १४४।८८। आवर्हणमावर्हं वत्पाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मूढाः । ॥ संज्ञायां धेनुष्या ॥ १४४।८९। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत् प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । ॥ गृहपतिना संयुक्ते ऋयः ॥ १४४।९०। गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसमित-सम्मितेषु ॥ १४४।९१। नावा तार्यं नाभ्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्त्यं धर्म्यम् । विषेण वध्मो विष्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीतं क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् । ॥ धर्म-

इत्याणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे श-कटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्घितीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥—हलसीराट्—। ननु 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे हलसीराट् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैषिकेण हलिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः । तेन द्वैहलिको द्वैसैरिक इति भवति, शै-षिके ठकि तु प्राग्घितीयो लुङ् स्यात् ॥—जायते अस्यां गर्भे इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—जनी बधूरिति । 'जनि-घसिभ्यामिण्' 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्-' इति ङीष् । ततोऽनेन सूत्रेण यति जन्या मातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु बधूं जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु बध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त—'यातेति जन्यानवदकु-मारी' इति । जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः ॥—पद्या इति । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्मावः ॥ अधनुषा किम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च 'न चेत्तत्र धनुः करणम्' इत्यत्र 'संभाव्यते' इति शेषो बोध्यः ॥—तृञन्तमिति । एवं च 'न लोका-' इत्यादीनां कृयोगषष्ठा निषेधात् 'धनगणम्-' इति प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—वशं गतः । वशनं वश इच्छा । 'वशिरण्योरु-पसंख्यानम्' इत्यप् ॥—मूलमस्यावर्हि । प्रथमान्तादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् ॥—आवर्ह इति । 'वृद्ध उच्यमाने' दन्त्योष्वादिरयम्, न तु पवर्गादिः 'उद्ध ह रक्षः सहमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥—मूल्यां मुद्रा इति । मूलोत्पाटनं विना संप्रहीतुमशक्याः, मध्यतो ल्यमानेषु कोशस्था अपि यस्याभवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति यावत् ॥—यप्रत्यय इति । तेन धेनुष्याशब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥—संज्ञायामिति । ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥—गार्हपत्य इति । 'गृहपतिना-' इति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥—नौवयो-धर्म—। नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टवर्षेषु यत्स्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्तानां पञ्चानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादि-द्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूपाभावादे-कशेषो न भवति ॥—नावा तार्यमिति । शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्,' करणे तृतीया ॥—वयस्य इति । 'क्लिग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥—विषेण वध्म इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः-' इति सूत्रेण वधशब्दादहार्थे यद्विधानात् ॥—मूलेनानाभ्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-ग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभार्थं यद्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाभ्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् 'पोरदुपधात्' इति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्यत्, तथा चा-नाभ्यमभिभवनीयम् आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभारूपो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्य-शब्दस्य तद्धटिते संघाते निरुद्धलक्षणा बोध्या ॥—सीतेति । सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः । समितं संगतं निम्नोन्नतादिर-हितं कृतमित्यर्थः । सगीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः । परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत् । द्विसीत्यम् ॥—तुलया संमितमिति । संमितं परिच्छिन्नम् । रुद्धिशब्दोऽयं

पथ्यर्थन्यायादनपेते । ४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । ॥ छन्दसो निर्मिते । ४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । ॥ उरसोणं च । ४।४।९४। पाषात् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः । ॥ हृदयस्य प्रियः । ४।४।९५। हृद्यो देशः । हृदयस्य हृद्येति हृदादेशः । ॥ बन्धने चर्षौ । ४।४।९६। हृदयशब्दात् बन्धस्ताद्वन्धने परस्याद्देशेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो बन्धीकरणमन्त्रः । ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४।४।९७। मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मलयम् । जनस्य जल्पो जल्पः । हलस्य कर्षो हल्यः । ॥ तत्र साधुः । ४।४।९८। अग्रे साधुः अभ्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । ॥ भक्ताणः । ४।४।१००। भक्ते साधवो भक्ताः शाक्यः । ॥ परिषदो ण्यः । ४।४।१०१। पारिषद्यः । परिषद् इति योगैविभागाणोऽपि । पारिषदः । ॥ कथादिभ्यश्चक्र । ४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः । ॥ गुडादिभ्यश्चक्र । ४।४।१०३। गुढे साधुर्गौढिक इक्षुः । साक्षुका यवाः । ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दन् । ४।४।१०४। पथि साधु पायेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्त्रयं साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । ॥ सभाया यः । ४।४।१०५। सभ्यः । ॥ समानतीर्थेवासी । ४।४।१०७। साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । ॥ समानोदरे शयित-ओ चोदात्तः । ४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । ॥ सोदराद्यः । ४।४।१०९। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

‘संज्ञायाम्’ इत्यधिकारात् । अतएव ‘तुल्यम्’ इति सदृशमात्रे प्रयुज्यते, न तुलायामाग्रहः क्रियते ॥—पथ्यमिति । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि ॥—छन्दसो—। ‘छदि संवरणे’ इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव ‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ’ इत्यादौ ॥ असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिस्त्रयं निर्माणे इच्छाया करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः ॥—इच्छया कृतमिति । यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादि च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्, किं लिच्छापार्याय एव गृह्यते इति भावः ॥—पुत्र इति । संज्ञाधिकारात्नेह । उरसा निर्मितं सुखम् ॥—हृदयस्य—। प्रीणातीति प्रियः ‘इगुपध-’ इति कः । कृयोगात्कर्मणि षष्ठी, अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥—बन्धने—। बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् ॥—वन्धीकरणमन्त्र इति । तेन हि परहृदयं वन्धीक्रियते । संज्ञाधिकाराद्वसिष्ठादावृषौ नायं यत् ॥—मत—॥—तस्य करणमिति । कर्मणि षष्ठी । कृतिः करणं, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं वेति । जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तरि षष्ठी ॥—हलस्येति । कर्षणं कर्षस्तयोगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा ॥ ‘रथसीता-’ इति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ॥—तत्र साधुः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् ‘तस्मै हितम्’ इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥—प्रतिजनमिति । ‘जनो जनः’ इति प्रतिजनम् । वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजनम् ॥ ‘परस्यामुष्य’ षष्ठोर्निपातनादल्लङ् ॥—भक्त इति । ‘भिस्सा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नम्’ इत्यमरः ॥—गुडादिभ्यश्चक्र । गुड, कुल्माष, सफु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु, सङ्ग्राम, संघात, प्रवास, निवास, वृत् ॥—वसतिरिति । वसेत्येतत्प्रत्ययः । स्वस्य पतिः स्वपतिराव्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥—सभाया यः । यति तु तित्स्वरः स्यात् ‘ऋतुर्भवत्युक्थ्यः’ इति यत् । न च ‘यतोनावः’ इत्याद्युदात्तता शङ्का । ‘यदुत्पत्तिवेलयां द्व्यचकस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः’ इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पक्षान्तरे तु ‘नमः शश्याय च फेन्याय च’ इत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किञ्चिद्व्याख्येयमिति तत्त्वम् ॥—समानतीर्थेवासी । निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वान्निदग्रहीत्यनेन वा ॥—सतीर्थ्य इति । ‘तीर्थे ये’ इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थं । ‘तरते-स्थक्’ ॥—‘तीर्थं शास्त्राच्चरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे च’ इति विश्वः ॥ इह त्पुपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥—शयितः स्थित इति । शीघ्रातुः स्थित्यर्थे वर्तते । ‘जलाशयः’ ‘कुशेशयम्’ इति प्रयोगादिति भावः ॥—सामनमुदरमिति । ‘पूर्वापरप्रथम-’ इत्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः ॥—सोदराद्यः । ‘ओ चोदात्तः’ इति नानुवर्तते । ‘विभाषोदरे’ इति समानस्य सभावः । तत्र ‘तीर्थे ये’ इत्यतोऽनुवृत्तं येत्येतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यस्माद्यः प्रत्ययः ॥—प्राग्वदिति । ‘समानोदरे शयित इत्येवार्थः’

१ धर्मादनपेतमिति—यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्तत एव तदित्यर्थः । २ भक्ता इति—निष्कलीकृता इत्यर्थः । ३ योगविभागादिति—सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति भावः ।

## तद्धितेषु छयतोरधिकारः ।

॥ प्राक् क्रीताच्छः । ५।१।१। तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते । ॥ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२। प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । (ग) नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । (ग) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् । शून्यम् । शुन्यम् । (ग) ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः । ॥ कम्बलाश्च संज्ञायाम् ५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा । ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४। आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । ॥ तस्मै हितम् ५।१।५। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गन्धम् । हविष्यम् । ॥ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः ॥ नस्यम् । नाभ्यम् ।

इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इति मुरारिरिति चेत् । अत्राहुः । सह समानमुदरं यस्य सोदरः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । तस्य च वैकल्पिकत्वात् 'यत्र भ्रात्रा सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥ समाप्ताश्चातुरथिकाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥—इत्यतः प्रागिति । इहार्थोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीतायेऽर्था हितादयस्त्वेवस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासान्यः' इति कालः प्रतीयते, 'प्रामातृर्वः' इति देशः, 'अलोऽन्यात्पूर्वः' इत्येव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाविशेषात्तत्त्वव्यानीयरासिब पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणाज्ज्ञात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधिलस्त्रीकारेऽपि न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्गनिरसनादिति चेत् । अत्राहुः । एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन ॥ 'प्राग्बतेछन्' इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपपद्यतात् ॥ सद्यप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि-' इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति ॥—उगवादिभ्यो-। उवर्णादीर्गवशब्दादेश्च यत्सादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्राण्याह—नाभि नभं चेति । नाभिशब्दो यत् लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥—नभ्योऽक्ष इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः, तदपि ज्वहनत्वान्नाभये हितम् ॥—रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥—शून्यमिति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, संप्रसारणे पररूपे च कृते अनुरूपाभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥—नङ् चेति । चाद्यत् । 'नश्च' इति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये लाहुः । ऊधन्यशब्दात् 'तत्करोति तदाच्छे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्तिपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः 'अनुनासिकस्य कि-' इति दीर्घे ततः क्तिबन्तादाचारक्तिपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नङो द्विस्करणमावश्यकमिति ॥—ऊधन्यमिति । 'ये चा-' इति प्रकृतिभावः ॥—कम्बलाश्च संज्ञायाम् । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्यापवादः ॥—विभाषा हविरपूपादिभ्यः । गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंजातविरोधिलेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥—अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः । अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे 'अन्नविकारेभ्यश्च' इति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥ 'हविरपूपादिभ्यो विभाषया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन' । सक्तव्या घानाः, चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः ॥—नस्यमिति । नासिकायै हितम् । 'नासिकायां भवम्' इति विग्रहेऽनु 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । क्षुप्ते तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । 'सुप्सुपा' इति समासः ॥—नाभ्यमिति । 'नाभि नभं च' इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवा-

ये च तद्धिते । ६।१।६१। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः ॥ अचि शीर्ष इति धातुयम् ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ५।१।७। खलाय हितं खल्यम् । यष्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । अजाविभ्यां ध्यन् । ५।१।८। अजथ्या यूयिः । अविथ्या । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्तः । ५।१।९। आत्माध्वानौ खे । ६।४। १६९। एतौ खे प्रकृत्या खः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादेवेत्यते ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च एव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनादुञ्च खश्च ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनादुञ्च ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । (ग)आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीणः । सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ । ५।१।१०॥ सर्वाणो वेति वक्तव्यम् । सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिस्त्रतादिभ्योऽय् इत्यणि प्राप्ते समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । माणवचरकाभ्यां खञ् । ५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

दियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥—‘शीर्षश्छन्दसि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षादेश इति ॥—शीर्षण्य इति । ‘ये चाभावः’ इति प्रकृतिभावः ॥—शिरस्यतीति । ‘नः क्ये’ इति नियमेन पदलाभावाद्बलाभावः ॥—खलयव—अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहाय नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । ‘आत्मन्विश्वजनः’ इति-वत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्ताद्यति तु वृष्यमिति स्यात् ॥—ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मण्यशब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु ‘ये चा-’ इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषण्यशब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छेऽप्यनभिधानात्तेत्याकरः । तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥—चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥—अजाविभ्याम्—अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः । अत एव ‘द्वन्द्वे धि’ इत्य-विशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा ‘अजायदन्तम्’ इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि’ इति स्त्रीलिङ्गादपि ध्यन् । तसिलादिषु ध्यनः परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् ॥—अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥—कर्मधारयादेवेति । व्याख्यानादिति भावः ॥—विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेश्यादिः, विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीह्यावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः ॥—पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः । ‘पञ्चजनात्’ इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च एव । पञ्चजनीयः ॥—सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । ‘पूर्वकालैक-’ इति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ साध्वर्थे तु ‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥—मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदलाभावेऽपि ‘अट्कुप्वाङ्’ इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि ‘भोगः सुखे क्वादिभृतावहेथ फणकाययोः’ इत्य-मरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्च एव । माप्रीयः । पिप्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां लौत्सर्गिकः छेऽपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमित्यर्थे हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥—सर्वपुरुषाभ्याम्—आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णटञौ स्तस्तस्मै हितमाचार्याय ‘प्राप्तीतात्-’ इति छस्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥—सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥—पुरुषाद्वध-विकारेति । योग्यताबलादिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, ‘तेन कृते’ इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह—पुरुषस्य वध इति ॥—समूहेऽप्यणीति । ‘तस्य समूहः’ इत्यनेन ॥—ग्रन्थेऽणिति । ‘कृते ग्रन्थे’ इत्यनेन ॥—अप्राप्ते इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढमिति भावः ॥—माणव—खनो भित्करणं वृद्ध्यर्थे स्वरार्थे च ॥ यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य च-’ इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥—माणवायेति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः । ‘अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः’ इत्यपत्याधिकारस्थवार्तिकणलं, तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थक्यनपरमित्याहुः ॥—चार-कीणमिति । चरतीति पचाद्यच् । ‘चरिचलिपतिवदीनाम्’ इति द्विवचनं विकल्पितत्वादिह न भवतीति । ततः संज्ञायां

१ भोगोत्तरपदादिति—उत्तरपदशब्दो हि भोगेनैव संबध्यते, व्याख्यानात् । भोगः शरीरसामान्यवाची अत्र, ‘अहरिव भोगैः पर्येति’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ।



॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्यां प्रकृतौ वाक्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकरीया इष्टकाः । शङ्कभ्यं दारः । ॥ छदिरुपधिवलेर्ढञ् ५।१।१३। छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते ॥ उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गं तदेव औपधेयम् । ॥ ऋषभोपानहोर्भ्यः ५।१।१४। छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं चर्म । ॥ चर्मणोऽञ् ५।१।१५। चर्मणो या विकृतिसङ्गाचकादञ् स्यात् । वध्यै इदं वार्धं चर्म । वारत्रं चर्म । ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ५।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकरीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारः । प्रकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकरीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । ॥ परिखाया ढञ् ५।१।१७। परिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

### तद्धितेष्वर्हीयाः ।

॥ प्राग्वतेष्टञ् ५।१।१८। तेन तुल्यमिति वर्ति वक्ष्यति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते । ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्या-

कनि चरकः ॥—तदर्थं विकृतेः—। ‘तस्यै हितम्’ इत्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । ‘तदर्थम्’ इति ‘समान्ये नपुंसके’ व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह—तदर्थ्यामिति । विकृत्यर्थ्यामित्यर्थः । तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति ‘समर्थानां प्रथमात्—’ इत्यधिकारोऽप्यत्र निर्बाध एव ॥—शङ्कभ्यमिति । ‘उगवादिभ्यः’ इति यत् ॥—छदिरुपधि—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । छस्यापवादोऽयम् ॥—छादिषेयाणीति । छाद्यतेऽनेनेति छदिः । ‘अचिञ्चिहुसपिछादिछर्दिभ्य इसिः’ । ‘इस्मन्त्रन्किषु च’ इति ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वात् ‘चर्मणोञ्’ इत्यञ् प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञ् वेधेयते । छादिषेयं चर्म ॥ आह च ‘यज्यावजः’ पूर्वविप्रतिषिद्धम् ‘ढञ् च’ इति ॥ यत् उदाहरणं स्तनङ्गव्यं, स्तनङ्गश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म ‘उगवादिभ्यः’ इति यत् । व्यस्योदाहरणमौपानहमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥—बालेया इति । ‘करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥—उपधिरिति । ‘उपसर्गे षोः किः’ इति धामः किः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः ॥—विप्रतिषेधेनेति । ‘यज्यावजः’ इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य, व्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन ‘प्रतिपदोक्तं बलीयः’ इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहुः । निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधिलं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन ‘स्वम्पि तडागानि’ इत्येव गुक्तं, परलानुमप्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वादीर्घमाश्रित्य स्वाम्पि तडागानीति मतं दुर्बलम् । ‘अपृत्न—’ इति दीर्घस्य आपस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वाबलीयस्त्वादिति ॥—चर्मणोऽञ् । ‘तदर्थम्’ इत्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् छस्यापवादः । ‘चर्मणः’ इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् ‘चर्मणो द्वीपि—’ इत्यादौ न चेष्ट्यते चा-र्मणो द्वीपीति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति ॥—वध्यै इति । ‘वृधिवपिभ्याम्’ इति रन्प्रत्यये वर्धशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, ‘तस्य विकारः’ इत्यञ् ‘टिड्ढा—’ इति ङीप् । वार्धो रञ्जुः तस्यै । वधेरौणादिके घृनि तु वध्रीति भवति ततोऽणि तु बाधम् । ‘नध्री वध्री वरत्रा स्यात्’ इत्यमरः । ‘चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्य’ इति भाष्यम् ॥—तदस्य—। प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इति ‘संभावनेऽलमिति च’ इत्यादिना संभावने लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारः आसां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । ‘तदस्यास्त्यस्मिन्’ इतिवत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् । ‘ठञ्’ इत्येव वक्तव्ये ‘प्राग्वतेः’ इति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः ‘सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणौ’ ‘शीर्षच्छेदाद्यञ्’ इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेऽपि ‘पारायण—’ इत्यादौ ठञेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं ‘पारायण’ आदि-सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यश्चः प्रकृतसूत्रं विनालाभात् । तथा च गौपुच्छिकः साम्तिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥—आर्हादगोपुच्छ—।

१ बालेया इति—वाक्यावस्थायां यो लौहित्यादिगुणस्तद्रहिता बालेया इत्युच्यन्ते । प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र यथाकथंचित् । २ प्रासादो देवदत्तस्येति—ईदृशेऽपि प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यत इति भावः । ३ प्राग्वतेरिति—अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते, तेनार्थबोधकेष्वेवावस्योपस्थानम्, तेनापवादविषये नेति बोध्यम् ।

परिमाणान्तकृ ॥५॥१॥१९॥ तदहंतीत्येतदभिवाच्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्टाधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्ज-  
यित्वा । ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥५॥१॥२०॥ आर्हादित्येतत्सेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । नि-  
ष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हायेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठक् । ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।  
७॥३॥१७॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् मिदादौ ॥ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति । इतः प्राक् तदन्तवि-  
धिरिति । तेन । सुगम्यम् । यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि ।  
पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादन् माभूत्  
किंतु ठक् । द्विशौर्पिकम् । ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ७॥३॥२६॥ अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्या-  
देरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा भिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । ॥ नातः  
परस्य ७॥३॥२७॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा मिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ।  
अतः किम् । आर्धकौटविकम् । तपरः किम् । अर्धस्त्रायो भवा अर्धस्त्रारी । अर्धस्त्रारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति  
पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । ॥ शताब्धं अन्यतावशते ॥५॥१॥२१॥ शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ।

—तदहंतीति । इह ‘तदहम्’ इति सूत्रान्तर्गतमच्ययान्तं नानुक्रियते किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शबन्त एव व्याख्यानादिति  
भावः ॥—अभिवाच्येति । तेन त्रैतच्छत्रिक इत्यत्रार्हस्ये ठक् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणान्तस्य संख्याग्रहणं व्यर्थं  
परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—  
‘ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः’ ॥ अस्यार्थः । तुलादावारोप्य येन  
ब्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो  
विस्तारः । ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां खगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन ग्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्व-  
तोभावे । आयागो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वज्रादेर्हस्तादिः । क्वचि-  
दूर्ध्वाधोभागावस्थितस्य भवति । यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादि-  
प्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो बहिर्भूता एकलद्विलादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गा-  
त्कृतमिति बोध्यम् ॥—असमासे निष्कादिभ्यः । निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥  
तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची, षष्टिशब्दः संख्यावाची, ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्व-  
सूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये लाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते ।  
तेन सर्वेभ्यश्च णि प्राप्ते ठग्विधानार्थं वचनम् । न चैवं ‘परिमाणं तु सर्वतः’ इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘प्रमा-  
णपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संभ्रये’ इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमज्जयां स्पष्टम् ॥—अथ किमर्थम् ‘अस-  
मासे’ इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—असमासग्रहणमिति ॥—सुगम्यमिति ।  
‘उगवादिभ्यो यत्’ ॥—यवापूप्यमिति । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे ‘अपूपादीनां  
प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः । अत एव तत्सूत्रे ‘अपूपादीनां  
केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः’ इत्यवोचाम ॥—ऊर्ध्वमिति । ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् । संख्या-  
पूर्वपदानामिति किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥—द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृति-  
र्लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् ‘शूर्पादन्यतरस्याम्’ इति प्राप्तस्यानष्टञो वा ‘अध्यर्धपूर्व-’ इति लुक् ॥  
—द्विशौर्पिकमिति । ‘परिमाणान्तस्य-’ इत्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाद्भुगभावः ॥ यद्यपि ‘अ-  
ध्यर्थ-’ इति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हायस्य लुगित्येव मूले व्याख्यायते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा  
अत्रैव ठञो लुक् स्यात् । एतच्च ‘अध्यर्थ-’ इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥—तपरः किमिति । दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि  
रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥—निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥  
इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोप-  
धानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥—शताब्धं—। अ-  
शतेऽभिधेये आर्हायेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः ॥ चकारः ‘असमासे’ इत्यस्यानुकर्षार्थः ॥

१ परिमाणान्तस्येति—अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, शाणपर्युदासात् । कालस्य तु परिच्छेदकत्वेऽपि नेह ग्रहणम्,  
अनेनेव सिद्धे ‘संख्यायाः संवत्सर-’ इत्यत्र संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणस्याभावश्चापनात्, न च संज्ञायां तदुपयोग  
इति वाच्यम्, ज्ञापनपरमाभ्याप्रामाण्येन तादृशसंज्ञाया अभावकल्पनात् ।

शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्गः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थोऽत्र भिद्यते । तेन ठन्यतौ न किंतु कनेव । असमा-  
स इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५।१।२२। संख्यायाः कन् स्यादा-  
र्ह्येऽर्थे ननु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः, चात्वारिं-  
शत्कः । ॥ वतोरिङ्गा ॥ ५।१।२३। वत्वन्तात्कन इङ्गा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः । ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां  
दुनसंज्ञायाम् ॥ ५।१।२४। योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां दुन् स्यात्कनोऽपवादः । विंशकः ।  
त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । ॥ कंसाट्टिठन् ॥ ५।१।२५। टो क्रीवर्यः । इकार उच्चारणार्थः । कं-  
सिकः । कंसिकी ॥ ॥ अर्धार्धेति वक्तव्यम् ॥ अर्धिकः । अधिकी ॥ ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च  
चा ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । ॥ शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ ५।१।२६। शौर्षम् । शौर्षिकम् ।  
॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ५।१।२७। एभ्योऽण् स्याद्वृत्तनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शत-  
मानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । ॥ अध्यर्थपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ ५।१।२८। अध्यर्थपूर्वद्विगोश्च  
परस्यार्ह्यस्य लुक् स्यात् । अध्यर्थकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । ॥ विभाषा कार्षापणसह-

—द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन् 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि'  
इत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः ॥—त्यन्तशदन्ताया इति ।  
त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥—पञ्चक इति लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥—बहुक इति तु पा-  
रिभाषिक्याः ॥—साप्ततिक इति । ठञो भित्त्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इतीकारलोपः ॥ अर्थवतस्तिश-  
ब्दस्य ग्रहणाद् इत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । शतिकः ॥—चात्वारिंशत्क इति । 'इषुषुफान्तात्कः'  
—वतोरिङ्गा । 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कन्' इति प्रथमायाः षष्ठी कल्पयतीत्याह—वत्वन्तात्कन इति ।  
तावतिक इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥—कर्तव्य इति । अन्यथा त्यन्तशद-  
न्तयोः पर्युदासाद्विशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः ॥—विंशक इति । 'ति विंशतेर्ङिति' इति तिशब्दलोपः ॥—  
अर्धिक इति । अर्धशब्दस्य कार्षापणाधे रूढत्वाद्भागवदपेक्षयाऽत्रासामर्थ्यं न शङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे वि-  
ज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव टिठन् द्रोणाधिकः प्रस्थाधिक इति  
केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥—शूर्पा—। शूर्पाशब्दस्य परिमाणवाचिन्त्वादपि प्राप्ते तदपवादत्वेनान् पक्षे विधीयते ॥—  
ठञ्ठकनामिति । शतमानं परिमाणं ततष्ठन् प्राप्तः, विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयम् । असंज्ञायां हि 'विंशति-  
त्रिंशद्भ्याम्—' इति दुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठन् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेतर्हि ठक् प्राप्तः । वसनश-  
ब्दात्तु ठगेव, सहस्रशब्दस्य संख्यावाचिन्त्वात्ततः 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥—अध्यर्थ-  
पूर्व—। अध्यारूढमर्थं यस्मिन् तदध्यर्थम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' इत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्थशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहु-  
व्रीहिर्गर्भबहुव्रीहौ कृते अध्यर्थपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्रं पुस्तकम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—  
अध्यर्थपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिकं 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणे' द्विगोर्निमित्तं  
यस्तद्वितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशर्पम् । द्विशर्पेण क्रीतं द्विशौर्षिकमिति ॥ पूर्वोक्तोदाह-  
रणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशर्पां तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशर्पमिति रूपं न स्यात् ।  
तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया 'अध्यर्थ—' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेत् ।  
मैवम् । 'अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह  
अर्थो न भिद्यते तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥  
एवं च द्विशर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशर्पां क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्विगोः परस्य तद्धितस्य  
लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितः' इति व्याख्याय  
प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशर्पां क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशर्पादेव प्रत्ययो भवति । अजाविकन्यायात्,  
न तु द्विशर्पांशब्दात् इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्थशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके  
गण्यते 'एकोऽध्यर्थो द्वौ' इति ॥ अत एव अध्यर्थकमिति कन्, अध्यर्थकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्थसावसारिक-  
मित्यादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति । तत्किमध्यर्थपूर्वग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'संख्या-  
कार्यमेतस्य किञ्चित्' इति ज्ञापनार्थमिवम् । तेन कन्दिगुंसमासवृद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा अध्यर्थं करोति । नेह कृत्व-  
सुच् । यः सङ्कृतलान्तां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥—पाञ्चकलापिक-

स्त्राभ्याम् । ५।१।२९। लुग्व स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । ॥ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् । ५।१।३०। लुग्व स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । ॥ विस्ताम् । ५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वादिसा-  
दार्हीयस्य लुग्व स्यात् । द्विबिसम् । द्विबैक्षिकमित्यादि । ॥ विशतिकात्स्वः । ५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद्दिगोरि-  
त्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । ॥ स्वार्या ईकन् । ५।१।३३। अध्यर्धसारीकम् । द्विसारीकम् ॥  
॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॥ सारीकम् । ॥ पणपादमाषशताद्यत् । ५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।  
अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्रा-  
ण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । ॥ शाणाद्वा । ५।१।३५। यत्स्यात्पक्षे ठक् तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् ।  
॥ द्वित्रिपूर्वाद्ण च । ५।१।३६। शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति  
पर्युदासादाविबुद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठमादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थवि-

मिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठक् । एवं पाञ्चलोहि-  
तिकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवद्भावालोहि-  
नीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च  
वृत्तिकृता सूत्राशयमनुसृत्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगु-  
विशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स श्रूयते  
इति द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥—विभाषा ॥—टिठनो लुगिति । प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् न भवति  
प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् ॥—अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविंशतिकः' इति विहितस्याणो  
लुक् ॥ तदभावपक्षे तु 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥—  
द्वित्रिपूर्वात् । अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगोः' इति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयि-  
तम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥—  
द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्वतेष्टम्' मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात् 'परिच्छेदक-  
मात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि ठनेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'अगोपुच्छ' इत्यादिना पर्युदस्तलाद्गभावे  
निष्कादिभ्यश्चि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेऽपि समासे ठव एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥  
'द्विगोः' इति संबन्धान्नेह लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्विनैष्किकम् । 'अध्यर्धपूर्व' इत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किक-  
मित्यप्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥—विस्ताम् । चकारेण 'द्वित्रिपूर्वात्' इत्यलुक्पठ्यते तत्फलं तु 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र'  
इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः ॥—विंशतिकात्स्वः । 'शतमानविंशतिकः' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥  
—स्वार्याः—। 'तदस्य परिमाणम्' इति ठभि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ 'केणः' इति ह्रस्वः  
स्यात् ॥ इकन्विधावपि 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥—प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति । अयं भावः ।  
'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातिभिर्गतवचनैः संबन्धसंभवात् । तथा च  
'पद्यति' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥—पक्षे ठञिति ।  
यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि 'आर्हात्' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगवृत्त्या परि-  
च्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाद्गभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः ॥ 'शाणाद्वा' इति  
सूत्रे 'शताच्चेति वक्तव्यं', पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव  
वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशत्यम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'श-  
ताच्च ठञ्यतौ' इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥—द्वित्रिपूर्वाद्ण च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता  
सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह—शाणादित्येवेति । न्यासकृता लब्धि-  
धायके वार्तिके सूत्रलभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपाद' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रि-  
यते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाद्ण च' इत्यत्र  
तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् न—इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमप्विधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथे-  
स्यास्तां तावत् ॥—त्रैरूप्यमिति । तदेतद्दर्शयति—द्वैशाणमित्यादिना । अप्येकं, ठनो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् ॥  
—ठमादयस्त्रयोदशेति । ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य द्विर्गणने तु द्वादशेति

१ ईकञिति—दीर्घोच्चारणं सारीशब्दस्य स्वपर्यायपुंलिङ्गस्वारशब्दप्रकृतिकत्वे पुंवत्त्वेनेष्टासिद्धेरिति भावः ।

भक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । ॥ तेन क्रीतम् ॥५१॥३७॥ उक्त्वा गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । सा-  
स्तिकम् । प्रास्थिकम् । उक्त्वा । नैष्ठिकम् । ॥ इन्द्रोण्याः ॥१२॥५०॥ गोण्या इत्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः ।  
पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥५१॥३८॥ संयोगः संबन्धः । उ-  
त्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य  
निमित्तमित्यर्थः ॥ ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।  
पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् ॥ ॥ संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ सांनिपातिकम् । ॥ गोब्यचोऽसंख्यापरिमाणा-  
श्वादेर्यत् ॥५१॥३९॥ गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः, । ब्यचः, धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोब्यचः किम् ।  
विजस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि, आश्वि-  
कम् । आदिमकम् ॥ ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ पुत्राच्छ च ॥५१॥४०॥ चाघत् । पु-  
त्रीयः । पुत्र्यः । ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥५१॥४१॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः  
पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशक्तिकादिषु पठ्यते । ॥ तस्येश्वरः ॥५१॥४२॥ तत्र विदित इति च ॥५१॥४३॥  
सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः । ॥ लोकसर्वलोकाद्वत् ॥५१॥४४॥ तत्र विदित इ-  
त्यर्थः । लौकिकः । अनुशक्तिकादिवातुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । ॥ तस्य वापः ॥५१॥४५॥ उप्यते अस्मि-  
न्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्वैणिकम् । खारीकम् । ॥ पात्रात् छन् ॥५१॥४६॥ पात्रस्य वापः  
क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते ॥५१॥४७॥ वृद्धिर्दीयत इ-  
त्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः शतिकः ।  
शत्यः साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्याधिकं  
ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उक्त्वा उपदा ॥ ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ पञ्चासौ वृद्ध्यादि-

त्रयोदशेत्येतरूपपादमेव । न च 'शूर्पादन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्याप्रहणलभ्यठममादाय त्रयोदशलं सूपादमिति वा-  
च्यम् । तुल्यन्यायेन 'शाणाद्वा' इति सूत्रलभ्ययठमोर्प्रहणेन पञ्चदशलप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपासौर्द्वादशभिः सह 'द्वित्रि-  
पूर्वादण् च' इति वार्तिकोपात्ताप्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः उक्तरीत्या कंसाटिठन्' इति सूत्रे 'अर्धोऽपि वक्तव्यं' 'कार्षा-  
पणाटिठन् वक्तव्यः' इत्यादिवार्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि प्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः । 'कंसाटिठन्' इति सूत्रस्थ एव  
टिठन् अर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति न मिथ्यते । 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इति वार्तिकस्थोऽण् तु मिथ्यते, 'शतमानवि-  
शतिकः' इत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्शमशक्यत्वादिति ॥—तेन क्रीतम् । तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्र-  
त्ययाः स्युः ॥—ठञिति । 'आर्हात्' इति सूत्रे 'अगोपुच्छः' इत्यादिपर्युदासाद्वगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यश्च भवती-  
त्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः—करणे तृतीयैवेह सम-  
र्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न लन्यापि, अन्यत्र लनभिधानान्न प्रत्ययः ॥ एतच्च 'तद्धिताः'  
इति महासंज्ञाकरणाग्राह्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥—लुकोऽपवाद इति । 'लुक्कद्धितलुकि' इति  
प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥—पञ्चकमिति । संख्यालक्षणः कन् ॥—आदिमकमिति । अश्मनो नि-  
मित्तमित्यर्थे ठक् 'नस्तद्धित' इति टिलोपः ॥—पुत्राच्छ च । 'गोब्यचः' इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् ॥ कथं पु-  
त्रीयः ऋतुरिति । नहि ऋतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ऋतुरपि  
संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याग्रह इति ॥—  
सर्वभूमि—। आभ्यां यथासंख्यमणजौ स्तः ॥—तस्येश्वरः । 'तस्य निमित्तम्' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः 'तस्य'  
इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत ॥  
—तत्र विदित इति च । योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥—तस्य वापः । 'तस्य' इति वापोपेक्षया  
कर्मणि षष्ठीत्याह—प्रस्थस्येति । कर्तरि षष्ठां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥—खारीकमिति ।  
'खार्या ईकन्' ॥—तदस्मिन्—। प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं  
प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च 'उगायस्थानेभ्यः' इति ठक् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः ॥—उपदा  
दीयत इति । जसः सस्य रुत्वे यत्वे च यलोपः ॥—साहस्र इति । 'शतमानः' इत्यादिनाण् ॥—रक्षानिर्वेशो

१ क्रीतमिति—क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्तुवन्तरग्रहणम् । २ प्रत्येकमिति—एकैककर्मकदानाधिकरणेऽपि प्रयोगस्ये-  
ष्टत्वात्, द्रव्यस्य सौत्रत्वात्साधुरिति भावः ।

दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममप्राज्ञणे दानमिति वदधिकरणत्वविवक्षा वा । ॥ पूरणार्धाट्टन् ॥ ५११४८ ॥ यथाक्रमं ठक्ठिटनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धपादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्थिकः । अर्थशब्दो रूपकस्यार्थे रूपः । ॥ भागाद्यच्च ॥ ५११४९ ॥ आट्टन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थे रूपः । भागो वृद्धपादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५११५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः । ॥ वक्राद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ ५११५१ ॥ यथासंख्यं स्तः । वक्रं हरति वाहत्यावहति वा वक्रिकः । द्रव्यकः । ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५११५२ ॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकीब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् च ॥ आट्टन् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी । ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५११५३ ॥ पक्षे ठक् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी । ॥ द्विगोः छुञ्च ॥ ५११५४ ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठक्खौ वा स्तः । पक्षे ठक् तस्याध्यर्थेति लुक् । पित्वाङ्कीप् । आढकिकी । आढकीना । द्विगोरिति कीप् । आढकी । आचितिकी । आचितितीना । अपरिमाणेति कीप्निषेधात् । आचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । ॥ कुलिजालुक्खौ च ॥ ५११५५ ॥ कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् छुञ्च । लुगभावे ठक्ः श्रवणम् । द्वि-कुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । ॥ सोऽस्यांऽशवस्त्रभृतयः ॥ ५११५६ ॥ अंशो भागः । वक्रं मूल्यम् । भृतिर्वैतनम् । पञ्च अंशो वक्रो भृतिर्वास्य पञ्चकः । ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५११५७ ॥ प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु ॥ ५११५८ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा श्लोकयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणमिति प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्ख्ये पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्ख्यशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ ॥ स्तोमे ङविधिः ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः ।

इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशो रक्षानिर्वेशः । संबन्धषष्ठा समासः ॥—सममित्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादत्तव्यमिति भावः ॥—पूरणार्धाट्टन् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्थशब्दाच्च ठक् स्यात् ॥—अर्थिकमिति । ‘अर्थाच्चेति वक्तव्यम्’ इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् क्रियां कीप् स्यात् । इष्यते तु टाप् ॥—रूपकस्येति । रूपकं कार्षापणम् ॥—रूढ इति । तथा च भगवद्रव्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥—भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भारभूतानिति । भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ ‘भारेभ्यः’ इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे ‘भारात्’ इति निर्देशः ॥—वक्रिक इति । वक्रं मूल्यम् ॥—संभवत्यवहरति । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह—प्रस्थं स्वस्मिन्निति ॥—प्रास्थिकीति । ठमन्तलान्कीप् ॥ अवहरतीत्येतद्वाच्ये—उपसंहरतीति ॥—तत्पचतीति । वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥—पक्षे ठञिति । आढकादीनां परिमाणत्वाद्द्वेनेति भावः ॥—द्विगोः छुञ्च । छनिति छेदः, तदाह—पित्वादिति ॥—आढकिकीति । ‘नय्वाभ्याम्—’ इत्यैजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्देव प्राप्त्यभावात् ॥—अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति भावः ॥—द्वैकुलिजिकीति । ‘असंज्ञाशाणयोः’ इत्यत कुलिजशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नैत्याहुः ॥—तदस्य परिमाणम् । इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः ‘सोऽस्य’ इति वर्तमाने पुनः ‘तदस्य’ इति ग्रहणात् ‘द्वे षष्ठी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकत्रिषाष्टिकः’ इत्यादौ ‘अध्यर्थ—’ इति लुङ् न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥—पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्ख्य इत्यादि सिध्यति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । एतच्च ‘आर्हादगोपुच्छ—’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति ॥—स्तोमे ङविधिरिति । ङिकरणमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशदौ टिलोपार्थं च ॥—पञ्चदश मन्त्रा इति । ‘साम्ना सुवीत’ ‘एकं

१ लुगभावे इति—अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते इति वृत्त्यनुरोधेनेदम् । वस्तुतस्तु तदत्र नानुवर्तते, पुनः स्वग्रहणात् ।

२ तदस्येति—सोऽस्येत्वनुवर्तमाने तदस्येति स्पष्टार्थम् ।

सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंशिका स्तुतिः स्तोमः । ॥ पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । ५।१।५९। एते रुडिशब्दा निपात्यन्ते । ॥ पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५।१।६०। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । ५।१।६२। त्रिंशदध्यायाः परिमाणेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । ॥ तदहर्ति । ५।१।६३। कञ्चुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्वाद्यः स्युः । श्वेतच्छत्रमहर्ति श्वेतच्छत्रिकः । ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५।१।६४। नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमहर्ति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विराग विरङ्गं च ॥ विरागं नित्यमहर्ति वैरङ्गिकः । ॥ शीर्षच्छेदाद्यञ्च । ५।१।६५। शीर्षच्छेदं नित्यमहर्ति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यद्वकोः संनियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । ॥ दण्डादिभ्यो यत् । ५।१।६६। एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमहर्ति दण्ड्यः । अर्धः । वध्यः । ॥ पात्राद् घञ् । ५।१।६८। चाद्यत् तदहर्तीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । ॥ कङ्कुरदक्षिणाच्छ च । ५।१।६९। चाद्यत् । कङ्कं करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कङ्कुरं माषमुद्रादिकाष्टमहर्तीति कङ्कुरीयो गौः ।

साम तृचे क्रियते' इति हि श्रुतिः । तत्र तृचस्य पञ्चकूल आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्याया ऋचः सप्तकूल आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोस्तु पञ्चकूल एव । एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकूल आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥—छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ॥—पङ्क्तिर्विंशति—'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तते ॥ पञ्चनृशब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, 'चोः कुः' इति कुलम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥—रुडिशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिव्येष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिकापङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतित्वं प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वं निपातनात्कारस्यानुसारः ॥ केचित्तु विभावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति ॥ त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शब्द प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिन्भावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां चत्वारिंशत् । आभ्यामपि शतप्रत्ययः । षण्णां दशतां षष्, तिस्र प्रत्ययः अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः ॥ ततस्त्रिभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, दशानां दशतां दशमावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥—पञ्चदशतौ—। इमौ ह्यत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गेऽभिधेये । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तत एव ॥—दशदिति । दश परिमाणमस्य ॥—पक्षे इति । बाग्रहणात् 'संख्यायाः' इति कन्नपि भवतीति भावः ॥—त्रिंशच्चत्वारिंशतोः—। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वान्त्यम्येकवचनम् ॥ इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति 'ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञा' इति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्ये च प्रयोगे इत्यनिष्टोऽर्थः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च ङण् न सिध्येत । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥—उद्गाद्य इति । ठञ् उदाहरणं तु प्रस्थमहर्ति प्रास्थिकः, द्रौणिकः इत्यायूषम् । आदिशब्दप्राह्यस्य ठञ् उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिक इति । एवं खारीकः शल्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥—छेदादिभ्यो—। नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—छेदं नित्यमहर्तीति । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न संभवति । नित्यं छेदमहर्तीत्यस्यासंभवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमहर्ति । योऽपि वेतसादिरर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं छेदमहर्ति । कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेऽपि छेदमहर्तीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यातं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद द्रोह दोषेत्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह—चिरागेति ॥—दण्डादिभ्यः—। पूर्वसूत्राद्यनुवर्तत इत्याह—यत्स्यादिति । केचित्तु 'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि 'अचो यत्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'हनो वा यत् वधादेशश्च' वध्यः घाल्यः । 'तद्धितो वा' । वधमहर्ति वध्य इति ॥ यदि चेह यद्धिधीयते तदैवैतदुपपद्यते पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि लत्र यो विधीयते तदा खरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु 'क्यञ्चिधौ हनो वा वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्धिधीयते, तदैव तदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं सत्यपि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥—कङ्कुरदक्षिणाच्छ च । 'कङ्कुर' इति पाठस्तुपेक्ष्य इति ध्वनयति—कङ्कं करोतीति । 'कङ्क मदे' कङ्कतीति कङ्कः ॥—माषमुद्रादिकाष्टमिति । अमरबाह 'कङ्करो बुसं क्लीबम्'

१ पङ्क्तिर्विंशतीति—अत्र विंशत्याषाः संख्यायां संख्येये चैकवचनान्ताः, तेन विंशतिर्गवाभित्यादि सिद्धम् ।

कङ्कयः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । ॥ स्थालीबिलात् । ५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबि-  
लीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । ॥ यज्ञवर्धिन्यां घञञौ । ५।१।७१। यथासंख्यं स्तः ।  
यज्ञसृष्टिजं चार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ ॥ यज्ञवर्धिन्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् ॥ यज्ञियो  
देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥ आर्हियाणां ठगादीनां पूर्णोऽवधिः ॥

### तद्धितेषु ठग्रधिकारे कालाधिकारः ।

अतः परं ठजेव । ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः ।  
तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । ॥ संशयमापन्नः । ५।१।७३। संशयवि-  
षयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । ॥ योजनं गच्छति । ५।१।७४। यौजनिकः ॥ ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसं-  
ख्यानम् ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥  
क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । ॥ पथः पन्थः । ५।१।७५। पथो ऋषयः ।  
पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । ॥ पन्थो ण नित्यम् । ५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।  
॥ उत्तरपथेनाहतं च । ५।१।७७। उत्तरपथेनाहतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ ॥ आह-  
तप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथिकम् । ॥ कालात् । ५।१।७८। व्युष्टा-  
दिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । ॥ तेन निर्वृत्तम् । ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । ॥ तमधीष्टो भूतो  
भूतो भावी । ५।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी  
तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः ।

इति ॥—गौरिति । ‘नीवारपाकादिकङ्करीयैः’ इति रघुः ॥—स्थालीबिलात् । छयतावनुवर्तते । अस्माच्छयतौ  
स्तः । ठकोऽपवादः ॥—पाकयोग्या इति । त्रिःफलीकृता इति यावत् ॥—यज्ञं ऋत्विजं चार्हतीति । अर्थसमर्थो  
विद्वान् शास्त्रेणापयुक्त इत्यर्थः ॥ देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानम्—यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ॥  
—ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खगोऽप्राप्तानुपसंख्यानम् ॥ आर्हियाणां ठगा-  
दीनां गतोऽवधिः ॥

पारायण—। आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते,  
अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् ।  
तदाह—छात्र इति ॥—यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र  
तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥—विषयीभूतोऽर्थ इति ।  
‘स्थाणुर्वा पुरुषो वा’ इति संशयविषयीभूते स्थाण्वादवेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेगधरि, इति भावः ॥ कथं  
तर्हि ‘सांशयिकः संशयापन्नमानसः’ इति चेत् । अत्राहुः । संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमा-  
नस इति ॥—ततोऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥—पन्थो ण—। पथः पन्थ इत्ययमादेशः गन्ध प्रत्ययः ॥  
नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं गच्छतीति । नित्यमिति किम् । पथिकः ।  
आप्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि संभवति, तथापि नातै-  
वार्ये पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्वच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति  
शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥—उत्तरपथेन—। ककारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुचीयते । तदाह—  
उत्तरपथेन गच्छतीति ॥—वारिपथिकमिति । वारिपथेन गच्छतीति वारिपथेनाहतमिति वा विग्रहः ॥ कालात् ।  
स्वरूपग्रहणमिह न भवति, ‘तमधीष्टो भूतो भूतो भावी’ इत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । ‘मासाद्वयसि—’ इत्यादौ मा-  
सादीनां कालेन विशेषणाच्च ॥—तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनष्टम् स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुरर्थ्य-  
न्तर्गते ‘तेन निर्वृत्तम्’ इत्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितत्वात्तद्वृत्तेः कर्मणि कः ॥—आह्नि-  
कमिति । ‘अह्नस्त्रोरेव’ इति नियमात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—मासाद्वयसि—। खगो भिक्करणं खरार्थं  
पुंवद्भाष्यप्रतिषेधार्थं च । मासीनाभार्यः ॥ अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्यात् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि  
मासमधीष्टो भूतो वेत्याद्युक्तौ कान्तिकालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—मासं भूत इति । एतच्च वृत्तिपदम-

१ पन्थो ण इति—अणिति पाठस्तु ‘छेदादिभ्यश्च’ इति सूत्रस्थभाष्यासंमतः । २ कालादिति—कालग्रहणे यथाकथंचिदपि  
कालनोधकस्य ग्रहणमिति ‘तदस्य परिमाणम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्च ।



मासं भावी मासिक उत्सवः । ॥ मासाद्वयसि यत्स्वञौ । ५।१।८१। मासं भूतो मासः । मासीनः । ॥ द्वि-  
गोर्यप् । ५।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमासः । ॥ षण्मासाण्यश्च । ५।१।८३। वयसी-  
त्येव । यबप्यनुवर्तते । चाट्ठम् । षण्मासः । षण्मासिकः । ॥ अवयसि ठञ्च । ५।१।८४। चाण्यत् । षण्मा-  
सिको व्याधिः षण्मासः । ॥ समायाः खः । ५।१।८५। समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः । ॥ द्वि-  
गोर्वा । ५।१।८६। समायाः ख इत्येव । तेनपरिज्येत्यतः प्राक्त्रिर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।  
॥ रात्र्यहःसंवत्सराच्च । ५।१।८७। द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । ग्राहीनः । द्वैयद्विकः । समासान्त-  
विधेरनित्यत्वाच्च टच् । द्विसंवत्सरीणः । ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७।३।१५। संख्याया उत्तरपदस्य  
वृद्धिः स्यात् मिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-  
माणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । ॥ वर्षोल्लुक् च । ५।१।८८। वर्षशब्दा-  
न्ताद्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । ॥ वर्षस्यामविष्यति ।  
७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो  
न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः ।  
॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७।३।१७। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं  
द्विसौवर्गिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा ।  
द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । ॥ चित्तवति नित्यम् । ५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्विगोः  
प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५।१।९०।  
बहुवचनमतश्चम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । ॥ तेन परिज्यलभ्यका-  
र्यसुकरम् । ५।१।९३। मासेन परिज्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन कर्म्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।  
॥ तदस्य ग्रहचर्यम् । ५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।  
मासं ग्रहचर्यमस्य स मासिको ग्रहचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं  
ग्रहचर्यम् ॥ \* महानाक्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ महानाक्यो नाम विदामचवक्षित्याद्या ऋचः ।  
तासां ग्रहचर्यमस्य माहानाकिकः । हरदत्तस्तु भस्याह इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ \* चतुर्मासाण्यो यक्षे

अर्थोः स्पष्टम् ॥—मासीन इति । बालकः ॥—द्विगोर्यप् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण  
यत्स्वञोः प्राप्तयोर्यब् विधीयते ॥ पित्त्वादनुदात्तः । तेन 'द्विमासः' इत्यादौ 'इगन्तकाल-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो  
न तिष्ठते ॥ 'यः' इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादन्तोदात्तो द्विमासः स्यात्, सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥—  
यबप्यनुवर्तत इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—समायाः खः । 'हायनोऽङ्गी शरत्समाः' इत्यमरः ॥—समा-  
मधीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥—द्विगोर्वा । 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-  
मल्लुक्' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—द्वैसमिक इति । खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥—द्वैयद्विक  
इति । 'टसोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' 'न ध्याभ्याम्-' इत्यैच् ॥ ननु 'तद्धितार्थ-' इति द्विगुसमा-  
सानन्तरं 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इत्येवं बाधित्वा परत्वाद्वा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'बृहतीजा-  
त्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत्त आह—समासान्तविधेरिति । यद्यपि टचि कृतेऽप्यहोरात्रेण द्वैयद्विकः  
इति रूपं सिध्यति, तथापि ग्राहीनः इति हि रूपं न सिध्यति टचि सत्यहोरात्रेण तस्य स्थानिवत्त्वात्, 'राजाहः-' इति  
समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्यये कृतेऽपि द्व्यङ्गीन इति रूपप्रसङ्गादि-  
त्याहुः ॥—उत्तरपदवृद्धिर्नैति । एतच्चोपलक्षणम् । द्विवर्षा इत्यत्र 'द्विगोः' इति डीङ्ग भवति । परिमाणपर्युदासेन  
पर्युदासाभावात् 'अपरिमाणविस्तारित-' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भूते 'तमधीष्टः-' इति ठञ् 'वर्षोल्लुक्' इति लुक् ॥  
'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षीणो व्याधि-  
रिति ॥—द्विवर्षिको मनुष्य इति । अत्र वदन्ति । मनुष्ये 'चित्तवति-' इति नित्यलुक्प्रसङ्गात् 'मनुष्यो मनुष्य-  
सदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥—दारक इति । बालकः ॥—'परिज्यः' इत्यस्य  
विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'क्षय्यज्यौ शक्यार्थे' इत्ययादेशः ॥—महानाक्यो नामेति । तथा चाभाषितपुंस्त्वला-  
पुंवद्भाषो नेति भावः ॥—हरदत्तस्त्विति । यौगिकोऽयं, न तु रुढ इति मन्यते ॥—माहानामिक इति । पुंवद्भावे  
कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥—चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च  
विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यम् । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्त्येव

तत्र भव इत्यर्थे ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ ॐ संज्ञायामण ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी । अण्णन्तस्वान्कीप् । ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५।१।१५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । ॥ तत्र च दीयते कार्यं भवचत् । ५।१।१६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

### तद्धितेषु ठञधिकारः ॥

॥ व्युष्टादिभ्योऽण् । ५।१।१७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । ॥ तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ । ५।१।१८। यथाकथाचेत्यभ्यसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । ॐ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । ॥ संपादिनि । ५।१।१९। ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । ॥ कर्मवेषाद्यत् । ५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । ॥ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः । ॥ योगाद्यच् । ५।१।१०२। चाहम् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः । ॥ कर्मण उक्ञ् । ५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कर्मुक्कम् । ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । ॥ ऋतोरण् । ५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ॥ कालाद्यत् । ५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । ॥ प्रकृष्टे ठञ् । ५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । ॥ प्रयोजनम् । ५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । ॥ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । ५।१।११०। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ ॐ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा, चौडम् । अद्वा, आद्वम् । ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । ॥ समापनात्सपूर्वपदात् । ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । ॥ ऐकागारिकद् चौरैः । ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः । ॥ आ-

संगतिरिति ॥—संज्ञायामणिति । 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरपि विधिः 'द्विगोर्लुगनपले' इति लुक्का भूदित्ये- तदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मासात्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेयाकाङ्क्षायामाह—आषाढीति । अषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥—तस्य च दक्षिणा—। षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति ॥—तत्र च—। कालवाचिनः सप्तम्यन्तादीयते कार्यमित्येतयो- रर्थयोर्भवत्प्रत्ययः स्यात् ॥—प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥—शारदमिति । 'संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्' ॥ ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् । व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते ॥—संपादिनि । गुणोत्कर्षः संपत्तिः । 'भावस्यके णिनिः' इति वृत्तिकृत् । एवं वल्लयुगेन संपादि वल्लयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वल्लयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥—तस्मै प्रभवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥—आर्तवमिति पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥—काल्य- मिति । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं भृग्यम् ॥—प्रकृष्टे ठञ् । प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । इत्याह—दीर्घः काल इति । ठञ्प्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्यते ॥—इन्द्रमह इति । मह उत्सवः ॥—वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति । विशाखाषाढशब्दौ रुढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते । तयोस्तु यथाकथंचिद्युत्पत्तिः कियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥—अनुप्रवचना—। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मो- दनमुच्यते ॥—सपूर्वपदादिति । विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः ॥—ऐकागारिकद्—। टो ङीबर्थः । ऐकागारिकी ॥ किम- र्थमिदमुच्यते यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव ठमि सिद्धम् । सत्यम् । चौरैः नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि 'ऐकागाराच्चौरैः' इति ठमेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन

१ प्रावृषि दीयते इति—भाष्यमते दीयते इत्यस्य 'अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्' इत्युदाहरणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । २ चूडादिभ्य इति—इदं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'ऋतोरण्' इत्यनयोरपि बोध्यमिति शेखरकाराः ।

कालिकडाद्यन्तवचने । ५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादादुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ ❀ आकालादुद्भूतः ॥ आकालिका विद्युत् ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

### तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ।

❀ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति क्रिम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । ❀ तेन तस्येव । ५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत् क्षुप्ते प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः । ❀ तदर्हम् । ५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकश्रुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् । ❀ तस्य भावस्त्वतलौ । ५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रेकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्षीबं, तलन्तं क्षियाम् । ❀ आ च त्वात् । ५।१।१२०। ब्राह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् स्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्छम्भ्यामपि समावेशार्थः । क्षियो भावः क्षेणम् । क्षीरवम् । क्षीता । पौंछम् । पुंस्त्वम् । पुंसा । ❀ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट्युधकतरसलसेभ्यः । ५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषाच्च स्युश्चतुरादीन्वजैरित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्क्रिम् । बार्हस्पत्यम् तत्पुरुषात्क्रिम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्त्वस्य भाव आपटवम् ।

टिक्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । क्षीबेव भवति न भित्त्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति ॥—आकाल आदेश इति । निपात्यत इति शेषः ॥—आद्यन्तौ यस्येत्यादि । अस्येत्याधिकारात्पञ्चार्थे इकट् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥—आकालादुद्भूतः । वार्तिकमिदम् ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा ॥ —ब्राह्मणेन तुल्यमिति । ‘नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते’ इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते ‘ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः’ इति न कोऽपि दोषः ॥—गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एवं च ‘ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः’ इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रियः’ इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अत एव ‘पूर्वतो वह्निमान् महानसवत्’ इति वाक्ये ‘महानससदृशः पूर्वतः’ इत्यर्थे वतेरसाधुलं मला तस्य वतेः साधुलरक्षणार्थं ‘पूर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति’ इत्यादिक्रियापदं प्रयुज्यन्ते वृद्धाः ॥—तत्र तस्येव । सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ ‘क्रिया चेत्’ इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति ॥—मथुरावत्क्षुप्ते इति । मथुरायां यादृशः प्राकारः, तेन तुल्यः प्राकारः क्षुप्ते इत्यर्थः ॥—तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हं पचाधच् ॥ यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके ॥ ‘कर्तृकर्मणोः’ इति षष्ठ्या अनित्यल्लापकमिदम् । तेन च ‘धायैरामोदमुत्तमम्’ इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्वचोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विष्टहति—विधिमर्हतीति । कथं तर्हि ‘ततो यथावद्विहिताध्वराय’ इति असत्त्वार्थकस्य कर्मलासंभवेन द्वितीयान्तलाभावादिति चेत् । अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, तथात्वमित्यादिषु लतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति लतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्थार्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभ इति । तस्य भावस्त्वतलौ ॥—प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्धर्मः, घटलमित्यत्र द्रव्यलपृथिवीलादेरभानात् ॥—गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः, तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकलमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानलमित्यत्र तु कर्मलरूपसंबन्धः । तथा औपगवलमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजपुरुषलमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्युक्तम् ॥ एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं ‘कृत्तद्धिसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन’ इति । तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् । उक्तीर्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥—अपवादैः सहेति । ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ इत्यादिभिः ॥—चकार इति । अन्यथा लतलौ द्वीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशलादिति भावः ॥—पौंछं पुंस्त्वमिति । संयोगान्तलोपे ‘पुमः खयि—’ इति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ विसर्गे कृते सत्वम् ॥—अपतित्वमिति । इह ‘पत्यन्त—’

१ क्रियेति—एतच्च संनिहितत्वात्समानविभक्तित्वात्साध्यान्त्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, नतु प्रकृत्यर्थस्य । २ तत्रेति—अत्र तत्रेत्यनेन पष्ठार्थे सप्तम्या एव ग्रहणम्, नत्वधिकरणसप्तम्याः । असामर्थ्यात् । इवशब्दयोगे पष्ठार्थे सप्तम्याश्चेदमेव शापकमिति भाष्ये स्पष्टम् । ३ प्रकार इति—मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः । ४ अपवादैरिति—अन्यथापवादविषयेऽस्यानुपस्थितिः स्यान्निराकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्ग्यम् । आलवण्यम् । आवड्यम् । आयुध्यम् । आकल्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् । ॥ पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा । ५।१।१२२। वाचनमणादिसमावेशार्थम् । ॥ २ ऋतो हलादेर्लघोः । ॥ ६।४।१६१। हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु । ॥ टेः । ६।४।१५५। अस्य टेर्लोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । त्रिदिमा । मार्दवम् । ॥ वर्णदृढादिभ्यः व्यञ्ज । ५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्तिमा । दाढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रुदिमा । षो ऋष्यः । औचिती । याथाकामी । ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५।१।१२४। चान्नावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण । ७।३।३१। नमः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्निदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापूर्यम् । अयाथापूर्यम् । आ पादसमासेर्भावकर्मधिकारः ॥ ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् चाङ्गुष्यम् । सैन्यम् । साम्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्त्रानधीते सर्ववेदः । सर्वादिरिति लुक् । स एव सार्ववेधः ॥ ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेधः । चतुर्विधस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विध एव चातुर्वेधः । ॥ स्तेनाद्यन्लोपश्च । ५।१।१२५। नेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्वे पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति व्यञ्जन्तमपि 'केचिद्विच्छन्ति' । ॥ सख्युर्यः । ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ ॥ दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चार्थं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् । ५।१।१२७। कापेयम् । ज्ञातेयम् । ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५।१।१२८। सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ ॥ राजाऽस्ते ॥ राज-

इति यग् न भवति ॥—अपटुत्वमिति । इह तु 'इगन्ताश्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति ॥—आचतुर्यमित्यादि । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । ॥—पृथ्वादिभ्यः—॥—अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु व्यञ् । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याम इति बोध्यम् । लतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ ॥—२ ऋतो—। हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृष्णिमा । 'पृथुमृदुभृश-' इति परिगणने तु 'हलादेर्लघोः' इति त्यक्तुं शक्यम् ॥—वर्णदृढादिभ्यः—। गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थे वचनम् । 'पृथुमृदुभृश-' इति परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्टवद्भावः ॥—औचितीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् व्यञ् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एवं यथाकामी ॥ दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानाम् अनन्तरः व्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वं वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । वैलाभ्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादनपि । वैमतम् । विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । लतलोः समावेशेन विलाभलम् । विलाभतेत्यादीन्यूहानि ॥ समो मतिमनसाः । समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः व्यञ् भवतीत्यर्थः । संमतिमतम् । संमतिता । संमतिमा । सांमत्यम् । इगन्तत्वादनपि सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥—गुणवचन । व्यञ्जनवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः ॥—अर्हत इति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥—आकृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः ॥ एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहारादिके वार्तिके प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालाशब्दव्यवायात्' इति । अन्यभाव एव आन्यभाव्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति । तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम् ॥—सर्ववेद इति । 'पूर्वकालैक-' इति समासः ॥—चतुर्वेद इति । तद्विदितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लङ्गनपले' इत्यणो लृक् ॥—चतुर्विध इति । 'विद्यालक्षणसूत्रान्तात्' ठक् । तस्य लृक् ॥—संघातग्रहणमिति । वर्णग्रहणे तु 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति । 'अचः परस्मिन्-' इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयदेशप्रसङ्गादिति भावः ॥ अनु संघातग्रहणेऽपि 'अलोन्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् 'नानर्थकेऽलोन्यविधिः-' इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥—कपिज्ञात्योः । इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्न्यासासंख्य न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥—

शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् व्यम् । आधिराज्यम् ।  
 ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽम् ॥ ५।१।१२९। प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औद्गम् । वयोवचने, कौ-  
 मारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औद्घेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्टवम् । ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५।१।१३०।  
 द्वेहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ ॥ ॥ भ्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ औत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुन-  
 कुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि । ॥ इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ॥ ५।  
 १।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् व्यम् । ॥ योपधाद्-  
 रूपोत्तमाद्गुञ् ॥ ५।१।१३२। रामणीयकम् । अभिधानीयकम् ॥ ॥ सहायाद्वा ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ।  
 ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।१।१३३। शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । ॥ गोत्रचरणाच्छाधात्याकारतद-  
 वेतेषु ॥ ५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्येः । तद्वेतेषु गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्त अवगतवान्वा । गार्गिकया श्ला-  
 घते । गार्ग्यत्वेन विकस्यत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽप्याकुस्ते । गार्गिकामवेतः । काठकेन श्लाघते । ॥ होत्राभ्यश्छः ।  
 ५।१।१३५। होत्राशब्द ऋत्विग्वाची कीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छाधाकस्य भावः कर्म वा अच्छा-  
 वाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ ५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्स्वः स्यात् । छत्यापवादः ।

ब्राह्मणादित्वादिति । यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः, तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति  
 'अस्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो  
 योगेव भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कथंचित्क्यमि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यका सह  
 समावेशार्थ इति । तथा चावेष्टाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं 'राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यम्' इति ॥ पुरोहित सं-  
 ग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः ॥—प्राणभृज्जाति—। मुखनासासंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजातिः' इत्येव सुव-  
 चम् ॥ प्राणभृदिति किम् । तृणलम् । तृणता ॥ जातीति किम् । देवदत्तलम् ॥—औद्गात्रमिति । उद्गात्रादिषु ये  
 ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्ते अन् विधीयते । सुष्ठु दुष्ठु द्वाभ्यां गुणलक्षणे व्यमि प्राप्ते, बहुशब्दादि-  
 गन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्तत्तलोः प्राप्तयोः ॥ इह तु 'सुभगं मन्त्रे' पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे  
 अजमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महते सौभगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिह 'हृद्गसिन्ध्वन्ते' इत्युत्तरपददृष्टिर्न  
 भवति । अत एव मन्त्रेऽपि क्वचिदम् न भवति । 'सौभाग्यमस्यै दत्ताय' इह व्यम् ॥—हायनान्त—। अस्मात्पतलोः  
 प्राप्तयोरपिधानम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अणि प्राप्ते ॥—यौवनमिति । अणि परतः 'अन्' इति  
 प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठाद्गुञ् । यौवनकम् । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावः ॥—भ्रोत्रिय-  
 स्येति । 'भ्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः घञ् प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं, तदेह 'घलोपः' इति यथा-  
 श्रुतम् ॥ यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा घञ्देन इय इति रूपं लक्ष्यते ॥ क्वचित्तु 'यलोपश्च' इति  
 पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे लिकारस्य यणादेशः स्यात्तु 'यस्येति च' इति लोपः । अकारलो-  
 पस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भलाभावात् । एतच्च हरदत्तप्रत्यये स्पष्टम् ॥ मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव  
 प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः ॥—इगन्ताश्च—। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम् । पूर्वत्वं च  
 संनिधानदिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति ॥ 'लघुपूर्वकः' इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वक  
 तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति नव्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुत्वम् ॥—कथं का-  
 व्यमिति । कुधातोः 'ओरावश्यके' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मैत्यर्थे कावमिति स्यादिति प्रश्नः ॥—योपधात्—।  
 गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानलम् ॥ गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियलम् ॥  
 —आभिधानीयकमिति । अत्र प्रकृतिरभेः परानीयरप्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः ॥  
 —सहायाद्वेति । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । मनोज्ञ प्रियरूप बहुल अवश्ये-  
 त्यादिर्मनोज्ञादिः ॥—गोत्रचरणात्—। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्गुञ् स्याद्भावकर्मणोः ॥ अपत्याधि-  
 कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे ॥ 'गोत्रं च चरणैः  
 सह' इति जातिलात् 'प्राणभृज्जातिः' इत्यादिना अणि प्राप्ते वचनम् ॥—श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वि-  
 त्यर्थः ॥—प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—अवगतवाग्भवेति ॥—गार्गिकयेति ।  
 'आपत्यस्य' इति यलोपः ॥ चरणाद्गुञ् उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यलम् ।  
 कठत्वम् ॥—होत्राशब्द इति—। जुहोतेजन् ॥—नेति वाच्ये इति । छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलौ'

ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये स्ववचनं तलो वाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मशब्दासु स्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥  
नञ्ब्रह्मभोरधिकारः समासः ॥

### तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥५१२१॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्ग्रीनम् । ॥ व्री-  
हिशाल्योर्दक् ॥५१२२॥ व्रीहेयम् । शालेयम् । ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥५१२३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।  
यवक्यम् । षष्टिक्यम् । ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥५१२४॥ यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तित्यम् ।  
तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । ॥ इम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् । ॥ सर्व-  
चर्मणः कृतः खखञौ ॥५१२५॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ।  
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥५१२६॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्य-  
यीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य  
दर्शनः संमुखीनः । ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥५१२७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ता-  
त्सः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । ॥ आ-  
प्रपदं प्राप्नोति ॥५१२८॥ पादस्याग्रं प्रपदं तन्मयीदीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । ॥ अनुपदसर्वा-

इत्यनेनैव लप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणालाघवं च भवतीति भावः ॥ 'होत्राभ्यः-' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—  
ब्राह्मणपर्यायादिति । इति भावकर्मायकाः ॥ नञ्ब्रह्मभोरधिकारः समासः ॥

धान्यानाम्—। 'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य  
लोप इकारस्य चालम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भव-  
नापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये  
तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्ता-  
वचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यापि स्यादिति ॥ धान्यानां  
किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—व्रीहिशाल्योः—। अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया  
कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥—यवयवक—। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥—विभाषा—। खनि नित्ये  
प्राप्ते वचनम् ॥—औमीनं भाङ्गीनमिति । नन्माभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चम-  
कानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति  
स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः,  
तत्राधान्यानामप्याशमादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति  
पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥—सर्वचर्मणः—। 'खञ्' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येतेति ॥  
अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणलस्योचितत्वात् ॥—सर्वश्चर्मणेति । सर्वेण चर्मणा  
कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—यथामुख । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्ये'  
इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह—निपातनादिति । एतच्च वृत्तिप्रथममनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये  
तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रकम्योक्तम्—'यथामुखीनः सीतायाः पुङ्गवे बहु लोभयन्'  
इति ॥—'यथामुखं दर्शनं इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति  
कृत्योगलक्षणा षष्ठी । तस्याः 'नाव्ययीभावात्-' इत्यमादेशः ॥—सर्वस्य मुखस्येति । 'संमुखस्य' इति नोक्तम् । प्रत्ययसं-  
नियोगेनैव समशब्दस्यान्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुखः' इत्यग्र-  
तीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्रदं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखाव-  
स्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—तत्सर्वादेः—। तद्धिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः ।  
परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत्त केवलानां पथ्यादीनां सर्वादिलासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्त्वदन्तविधिः । तदाह—पथ्या-  
द्यन्तादिति । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—सर्वपथीन इति । 'पूर्वकालैक-' इति समासः । 'ऋक्पुः-'  
इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—अनुपदसर्वाज्ञायानयम्—। इत्यत्र

१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्वयादुत्तरपदार्थे अन्वयाभावादसामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—  
पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमेति भावः ।

आयानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५।२।९। अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वाभानि भक्षयति सर्वाभिनो भिक्षुः । आयानयः स्थलविशेषः । तं नेय आयानयीनः शारः । ॥ परोवरपरम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति । ५।२।१०। परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अन्युरपञ्च शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसञ्चियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । ॥ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५।२।११। अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारिणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । मृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । ॥ समांसमां विजायते । ५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्तैरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ॥ खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा । ॥ अद्यश्चीनावष्टब्धे । ५।२।१३। अद्य शो वा विजायते अद्यश्चीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । ॥ आगवीनः । ५।२।१४। आहपूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । ॥ अनुग्वलंगामी । ५।२।१५। अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । ॥ अध्व-

निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥—अनुरायाम इत्यादि । ‘यस्य चायामः’ इति ‘यथार्थेऽव्ययम्’ इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥—सर्वाभिन इति । प्रकारकात्स्न्ये सर्वशब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ ‘अयः प्रदक्षिणगमनम् । अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोऽयमायानयः’ इति काशिका ॥—तन्नेय इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥—आयानयीनः शार इति । ‘फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः’ इति काशिका ॥—अवरस्येति । आदेरिति शेषः ॥ उक्ते कृते ‘आहुणः’ । केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्प-रस्यातः ‘एङः पदान्तात्’ इति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥—अवारपार—॥—गामीति । ‘गमेरिनिः, आङि णिच्’ इति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु ‘आवस्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येव’ इत्याह ॥—अवारपारमिति । ‘अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु ‘गत्यर्थकर्मणि—’ इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ‘ग्रामं गन्ता’ इतिवदिति व्याचक्षुः । तदसत् । ‘अकेनोः—’ इति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥—अवारीण इत्यादि । ‘विगृहीताद्विपरी-तादपीष्यते’ इति भावः ॥—अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥—अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सदृशमनु-कामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥—समांसमाम् ॥—यलोप इति । ‘स-मायाम्’ इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुगं भवति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—समांसमीनेति । वीप्सायां द्विवचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृ-तिः ॥ विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—प्रसूयत इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्वायाः समाया व्याप्त्यभावात् ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—समायामित्यादि ॥—खप्रत्ययानुत्पत्ता-विति । पदद्वयेऽपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः ॥—अद्यश्चीना—। अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्चीनो गोसमूहः । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥—अद्य श्वो वेति । निपातनाद् वार्थे समासोऽयमिति भावः ॥ ‘अवाञ्छालम्बना—’ इति सूत्रेण आविर्द्वये स्तम्भेः षलविधानादवष्टब्धशब्द आस-न्नपरः ॥ ‘विजायते’ इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति ॥—कर्मकर इति । यस्तु प्रातर्गौ गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥—गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रति-दाने वर्तते इति भावः ॥—आगवीन इति । ‘आग्व्यादांमिष्योः’ इत्यव्ययीभावे ‘गोक्षियोः—’ इति ह्रस्वे कृते खप्र-त्ययः । ‘ओर्गुणः’ ॥—अनुग्वलं—। ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् ‘अलंगामी’ इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥—गोः पश्चा-दिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् । अत्र हरदत्तः । अनुग्विलस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य ‘सुप्यजातौ—’ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादतत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित्—धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृयो-

नो यत्स्वौ ॥५।२।१६। अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ स्वे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥५।२।१७। चायस्वौ । अभ्यमित्रोयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रोणः । अभिमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । ॥ गोष्ठात्स्वञ् भूतपूर्वे ॥५।२।१८। गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः । ॥ अश्वस्योकाहगमः ॥५।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आधीनोऽध्वः । ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥५।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि । ॥ व्रातेन जीवति ॥५।२।२१। व्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिबैभवेन स व्रातीनः । ॥ साप्तपदीनं सख्यम् ॥५।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥५।२।२३। ह्योगोदोहस्य ह्यिङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥५।२।२४। पीलुनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । ॥ पक्षात्तिः ॥५।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । ॥ तेन वित्तञ्चुपचणपौ ॥५।२।२६। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुष्टुः । विद्याचणः । ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥५।२।२७। असहार्थं पृथग्भावे वर्तमान-

गलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्योपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृदादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणात् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदर्हम्' इति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्त्रीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥—अभ्यमित्रात्—। अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । समर्थविभक्तिः ॥—गोष्ठात्स्वञ् । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि—' इति षलम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः 'सुप्पुपा' इति समासः ॥—अश्वस्य—। कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः—एकाहगम इति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः ॥ नन्विह 'ग्रहवृद्धनिक्षिगमथ' इत्यपि बाधित्वा 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादब् द्रष्टव्य इति ॥—शालीनकौपीने—। इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रुढिशब्दादेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥—शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—कूपपतनमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपवतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये लाहुः अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति ॥—शरीरायासेनेति । भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्रत्यभाष्यादिप्रत्ययपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥—साप्तपदीनम्—। योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति—सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥—हैयङ्गवीनम्—॥ ह्योगोदोहस्येति । गोदोहो गोदोहः षष्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्यशब्दस्य 'सुप्पुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यानोऽपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥—नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तंतु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तप्रत्यानुरोधेनेदमुक्तम् ॥—तस्य पाक—। पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावाग्नेलम् । पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः ॥ कर्णं अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥—मूलग्रहणमात्रमिति । एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—पक्षात्तिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—तेन—। वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नलं न ॥—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुडषाः प्रत्ययस्य' इति वक्ष्ये पृथग्योगकरणात् 'चुट्' इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥—नानाञाविति । नानो अकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह—असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

१ गोष्ठादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि 'भूतपूर्वे चरद्' 'षष्ठा रूप्य च' इत्यत्रैव पठित्वा, 'गोष्ठात्स्वञ्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् तथापि तयोरन्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खञा चरदो बाधो न भवति' इत्याहुः ।



माभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ।  
विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् । ॥ संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चादिकटम् ॥  
॥ अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ अलावूनां रजः अलावूकटम् ॥ ॥ गोष्ठजादयः स्थाना-  
दिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ ॥ संघाते कटच् ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ ॥ विस्तारे  
पटच् ॥ अविपटः ॥ ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वायुगौ उग्रगोयुगम् ॥ ॥ षट्त्वे षड्वचच् ॥ अषषण्वचम् ॥ ॥ ज्ञेहे  
तैलच् ॥ तिलकैलम् । सर्षपतैलम् ॥ ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । ॥ अवा-  
त्कुटारश्च ५।२।३०। चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटम्ना-  
टज्जुप्तचः ५।२।३१। अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवजटम् । तद्यो-  
गाभासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । ॥ नेर्बिडज्जिरीसचौ ५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् । ॥ इ-  
नच् पिटश्चिकचि च ५।२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेभ्यश्च चि इत्या-  
देशौ च ॥ ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिकम् ॥ ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्  
लब्धास्य चक्षुषी । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ ॥ चुल् च ॥ चुल्लः । ॥ उपाधिभ्यां त्यक्-  
भासभारूढयोः ५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका

एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ॥ यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययोस्तु, विनभोः प्रतिषेधार्थत्वादिति सिद्धेः 'विगर्दभरयकः' इत्यादौ विशब्द-  
स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति ।  
तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तप्रत्यये स्पष्टम् ॥—स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥—संप्रो-  
दश्च—। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतम्, संबाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः ।  
उत्कटं उद्भूतं, विकटं विकृतं, रुढशब्दाच्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते ॥—अलावूतिलेत्यादि । अभ्यः पञ्चभ्यो रजस्यभि-  
धेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वादिकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—अलावूकटमिति । 'ओरच्' मय-  
द्वैतयोः' इति मयद्वेह प्राप्तः ॥—तिलकटमिति । 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयद् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृता-  
दिलादन्तोदात्तात् 'अनुदात्तादेश्व-' इत्यन्, 'उमोर्णयोर्वा' इति युञ्ज प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् 'तृणधान्यानां च क्षपाम्'  
इत्याद्युदात्तत्वादप्ययङ्गा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूपा ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादिलादन्तोदात्तत्वमङ्गी-  
कृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्व' इत्यन्, 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयङ्गा प्राप्त इत्याह, तत्र तिलशब्दस्य घृतादिल्ल-  
त्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ 'तृणधान्यानां च क्षपाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । 'तिलाश्च' मे' इत्यत्र तथैव  
वेदे पाठाच्च ॥—गोष्ठजादय इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥—पशुना-  
मभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥—गवां स्थानमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजा-  
दिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥—संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्प-  
टचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥—द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे शोत्य इत्यर्थः ॥—उग्रगोयुगमिति । द्वयं  
युगमित्यादिवद् क्षवयवसंघातप्रधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥—नतमिति । नपुंसके भावे क्तः ॥—नमनमिति ।  
नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥—अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां  
चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति ॥—नेर्बिडच्—। 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते  
निशब्दाभासिकाया नतेऽभिधेये बिडज्जिरीसचौ स्तः ॥—निबिडमिति । तद्योगान्निबीडा नासिका निबिरीसा ॥ कथं  
तर्हि 'निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्' इति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयोगानुरो-  
धेनेह सूत्रे 'नते नासिकायाः-' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥—प्रकृतेरिति । निशब्दस्येत्यर्थः ॥—आदेशौ चेति ।  
प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥—चिकिनमिति । इनच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥—  
चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥—क्लिन्नस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लक्ष प्रत्ययः  
'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ चुल् चेति । चाल्लप्रत्ययः ॥—चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव  
विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षि चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादि-  
तानां तदवयवे लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये लाहुः—अस्य चक्षुषी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले पिल्ले ।  
पुरुषे तु मल्लर्थेच् । अर्शादिषु 'स्वाङ्गास्तीनात्' इति सूत्रितत्वादिति ॥—उपाधिभ्याम् । संज्ञाधिकारादिह निय-  
तविषयमासनारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुक्तस्थानम् ॥—उपत्यकेति । 'प्रत्य-

॥ कर्मणि घटोऽठञ् ॥ ५।२।३५। घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ प्रमाणे द्वयसज्-  
द्वयमात्रच्च ॥ ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् ॥ ॥ प्रमाणे  
लः ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सं-  
ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ ॥ वत्त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ  
बहुलम् ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ५।२।३८। पुरुषः प्रमाणमस्य  
पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हस्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५।२।३९। यत्परिमाणमस्य

यस्यात्—' इतीत्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेधः' इत्युक्त्वात् ॥—कर्मणि घटो—। सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् 'घ-  
टते' इत्यर्थे ठञ् स्यात् ॥—कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठञ् ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥  
—तारकितमिति । एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाक्षितमित्याद्युदाहार्यम् ॥—प्रमाणे द्वयसच् । प्रमाणे  
विद्यमानात्प्रथमान्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् ।  
द्वयसच्दप्रचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मी-  
यते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥  
अत एव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादर्थव्यमित्यवोचाम ॥—प्रमाणे ल इति ।  
लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति—शमो दिष्टिः वितस्तिरिति ।  
शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुक्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—द्विगोर्नित्यमिति ।  
द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्तो लुगिवधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात्प्रत्ययग्रहणमिह निरर्थकमिति  
चेत् । अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वय-  
सच्' इति यः पूर्वविधितद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति ।  
तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्या-  
ख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥—पुरु-  
षहस्तिभ्यामण् । 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हस्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगो-  
र्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य नायमनुवादः,  
पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति ।  
'तथाप्यपूर्वोऽत्र लुगिवधीयते' इति ॥ एतच्चसंगतम् । 'द्विगोर्नित्यं लुक्' इत्यपूर्ववचनस्य मुनिप्रयानुक्त्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधी-  
यत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीष्-  
कल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥—यत्तदेतेभ्यः—॥—यावानित्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिदचाम्—' इति  
शुम् । 'अलसन्तस्य च' इति दीर्घः । 'हलङ्घादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरि-  
माणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्याभिर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः'  
इति ॥ अस्मार्थः—इह शास्त्रे वतुपं विधायं तस्मिन् परे आलं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्या निर्देशोऽयं  
डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः ।  
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्तं इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानच्चा यावती रञ्जुरित्यादि न सि-  
ध्येत्, 'अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति ब्रूये, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानच्चेत्यादिप्रयो-  
गाच्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—मात्रा-  
दीति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न  
स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥  
नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्या-  
ख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूच्यताम्,  
मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रञ्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं  
विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—भावः सिद्धयेति ॥—डावतोरिति पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वल-  
प्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुब्जादेः, तावन्मात्रम् ।  
आहप्राशीकृतस्य धान्यादेर्दर्थं तादृशं कुब्जादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्त्वाद्भवन्तान्मा-

१ प्रमाणे द्वयसमिति—प्रमाणशब्देनायामपरिच्छेदकस्यैव ग्रहणमिति मते तु प्रस्थमात्रमित्याद्यसाम्येति बोध्यम् ।

यावान् । तावान् । एतावान् । ॥ किमिदंभ्यां चो घः । ॥ ५।२।४०। आभ्यां वतुप्स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् । ॥ किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । ॥ ५।२।४१। चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः । ॥ संख्याया अवयवे तयप् । ॥ ५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दाह । ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्या-  
यज्वा । ॥ ५।२।४३। द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । ॥ उभादुदात्तो नित्यम् । ॥ ५।२।४४। उभशब्दात्तय-  
पोऽयच् स्यात् । स चाद्युदात्तः । उभयम् । ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङुः । ॥ ५।२।४५। एकादश अधिका  
अस्मिन्नेकादशम् ॥ ॥ शतसहस्रयोरेवेष्ट्यते । नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः  
समानजातीयत्व एवेष्ट्यते ॥ नेह । एकादश भाषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । ॥ शदन्तविंशतेश्च । ॥ ५।२।४६।  
ङः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् । ॥ ५।२।४७।  
भागस्य मूल्ये वर्तमानाप्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयद् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधि-  
ज्जागस्य द्विमयमुदधिवचानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

त्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणक-  
मिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मा-  
त्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येव मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥—किमिदंभ्याम्—॥—वतु-  
प्स्यादिति । वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्ये सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ ‘आदेः परस्य’ इत्येव सिद्धे ‘वः’  
इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥—कियानिति । ‘इदंकिमोरीङ्की’ । ‘यस्येति च’  
इति लोपः ॥—इयानिति । ईशादेशस्य ‘यस्य’ इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च—‘उदितवति परस्मिन्  
प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हृदा  
पण्डितोऽपि ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तौ द्वयोऽयं श्लोकः ॥—किमः संख्या—। ‘तदस्य—’  
इत्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे  
ङितिः स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । क्षेपे माभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । ‘अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।  
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते’ इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्यायाः कुत्सा बोध्या ॥—संख्याया । अवयवे वर्त-  
माना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः । ‘अस्य’ इत्यधिकारात् ॥  
यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥—त्रयमिति । ननु ‘त्रयोऽवयवाः तन्तवो यस्य त्रयं सू-  
त्रम्’ इति प्रयोगे संभवत्यपि ‘मुनित्रयम्’ इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेत् ॥ अ-  
त्राहुः । अवयवी त्वत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरि-  
क्तत्वपक्षेऽपि समुदायषट्कत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विप्रविधातकत्वमस्त्येवेति ॥—उभादुदात्तो  
नित्यम् । इह ‘चितः’ इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति वचनाद्वाधितम् ।  
न च हे उभयेति संकुप्यन्ते आमश्चिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादव्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता,  
न त्वामश्चिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा ‘उभयं शृण्वन्न न’  
इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ॥—तदस्मिन्—। पुनस्तद्ग्रहणम् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासा-  
र्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति । अन्तग्रहणं किम् । दशं अधिका अस्मिन् शते । न  
चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यभ्युपगमात् ॥—शदन्त—।  
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति ‘यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादेस्तदन्तस्य’ इति परिभाषया तदादिनियमः  
स्यात् । तं वारयितुमन्तग्रहणम् । एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिशदधिका अस्मिन्  
शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दान-  
न्तरं कर्तव्यम् ‘शद्विशत्यन्ताच्च’ इति । तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा ‘ग्रहणवता—’ इति तदन्तविधिप्र-  
तिषेधादिह न स्यात् ॥—संख्याया गुणस्य—। गुणो भावः । निमीयते क्रीयतेनेनेति निमानं मूल्यम् । ‘मेद् प्रणि-  
दाने’ इत्यस्मात्प्रपूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्ये इति ॥—षष्ठ्यर्थे इति । यद्यपि ‘तदस्यस्मिन्नधिकम्—’  
इत्यतः ‘तद्’ इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकहत्या ‘तदस्य संजातम्’ इत्यतः ‘तवस्य’ इत्यनु-  
वर्तनात् ‘षष्ठ्यर्थे’ इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥—द्विमयमिति । द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् ‘यवा-

१ अवयवे इति—अवयवी चात्रानुद्गृतावयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रयं, बहुतयं यूथम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् ।

२ इष्ट्यते इति—इतिकरणलब्धोऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—मध्यमणिग्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्त-  
मानादुपगतसंख्यावाचकान्मयद्विलयः ।

क्षीरस्य एकसौलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । ॥ तस्य पूरणे डट् । ५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः । ॥ नान्तादसंख्यादेर्मेढ् । ५।२।४९। डटो महागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । ॥ षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक् । ५।२।५१। एषां धुगागमः स्याद्भुटि । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाद्भुट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ ॥ चतुरदृश्यतावाद्यक्षर-लोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः । ॥ बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् । ५।२।५२। डटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यत-एव डट् । बहुतिथि इत्यादि । ॥ वतोरिथुक् । ५।२।५३। डटीत्येव । यावतिथः । ॥ द्वेस्तीयः । ५।२।५४। डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । ॥ त्रेः संप्रसारणं च । ५।२।५५। तृतीयः । ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्य-तरस्याम् । ५।२।५६। एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम् इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छन्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्विति ॥ अत्राहुः । विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भाग-वन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकलं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इह न भवति । भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुलं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—तस्य पूरणे—। 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । एकलमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासंभवात् । पूर्वैतेऽनेनेति पूरणः, प्यन्तात्करणे ल्युट् ॥—एकादशानामिति । उद्गतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा 'अतिशयाने—' 'याप्ये—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादिः' इत्यत्र नातिप्रसङ्गश्चाश्लेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकाद-शलस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति वि-ग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणलम्' इति तथेहापि बोध्यमिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्य-ध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव ॥—नान्तादसंख्यादेः—॥—डट् इति । 'डट्' इति प्रथमान्त-स्यानुवृत्तस्य 'नान्तात्—' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र त-मट आगमलमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात् । तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः—मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥—विंश इति । विंशतेः पूरणः । 'तिविंशतेर्दिति' इति लोपः ॥—षट्कृति—। इह षष्ठीनिर्देशव-त्तात् षडादीनामागमिलं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तौ डट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—डटीति । डट एव थुट् तु न कृतः षष्ठे पकारस्य जश्चप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैवं 'नान्तात्—' इति सूत्रेऽपि डटि परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः ॥—चतुरदृश्यताविति । विशेषविहिताभ्यामपि छयङ्गां डट्प्रत्ययो न बाध्यते, थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धिम् ॥—आद्यक्षरेति । अक्षरसहितं व्यञ्जनम-क्षरशब्देनोच्यते अक्षरसहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विवचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय—' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः ॥—द्वेस्तीयः ॥—डटोऽपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति । 'डिति' 'डिङ्ङा—' इति ङीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाश्रिता—' इति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥—तृतीय इति । रेफस्य ऋ-कारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ब्रलोपे—' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः त्रेस्तु च इति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥—विंशत्यादिभ्यः—। इति प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति—' इत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लो-कप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न 'पङ्क्ति—' इत्या-दिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्वहणे श्लोकविंशतिप्रवृत्तिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठ्यादेशसंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तद-न्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'षष्ठ्यादेश—' इति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति । एवं च सति एकात्रविंशतेः पूरण एकात्रविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते तु नैतत्सि-

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दो-ऽस्तीति 'पूरणाङ्गागे' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतेः ।

॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएवं वद । मासतमः । ॥ षष्ठादेश्चाऽसंख्यादेः । ५।२।५८। षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः । एकषष्ठितमः । ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५।२।५९। मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५।२।६०। मत्वर्थस्य छल्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् । ५।२।६१। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । ॥ गोषदादिभ्यो वुन् । ५।२।६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः । ॥ तत्र कुशलः पथः । ५।२।६३। वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । ॥ आकर्षादिभ्यः कन् । ५।२।६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषोपलः । ॥ धनहिरण्यात्कामे । ५।२।६५। काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः । तैव्रचनायां तत्पर इत्यर्थः । ॥ उदरादुगाधूने । ५।२।६७। अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आधूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । ॥ सस्येन परिजातः । ५।२।६८। कन् स्वर्थे ननु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची । ननु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः । ॥ अंशं हारी । ५।२।६९। हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दाय्यादः । ॥ तन्मादचिरापहृते । ५।२।७०। तन्नकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५।२।७१। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते । ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५।२।७२। शीतं करोतीति शीतकौऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी । ॥ अधिकम् । ५।२।७३। अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च । ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता

ध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भावविलादस्याः संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिक-विज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनेन 'पङ्क्तिः' इत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यन्ते, इति भाष्यमतमयुक्तमिति ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्थव्यमिति ॥—शततम इति । यद्यपीदं 'षष्ठादेश्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्यावार्थं 'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति—एकशततम इति ॥—मासादेरिति । संख्यावाचित्वाभावेऽपीति भावः ॥—षष्ठादीति ॥ 'विंशत्यादिभ्यः-' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥—संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शताद्विषयम् 'नित्यं शतादि-' इत्युक्तात् ॥—मतौ छः—॥—मत्वर्थ इति । मतोर्विषयः । तेन 'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥—विधानसामर्थ्यादिति । मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तत्पाक्षिकं लुक्मनुमापयतीति कैयटः ॥—तत्र कुशलः—। सप्तमीसमर्थोत्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥—आकर्षादिभ्यः कन् । वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरुकः ॥—मुख्यः पाठ इति । आकर्षन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । 'पुंसि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफे पठन्ति, तेषाम् 'आकर्ष इति घञि रूपम्' इति हरदत्तेनोक्तादिति भावः ॥—धने काम इति । 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यान्तात्प्रत्यय इति भावः ॥—उदरात्—। आयुधशब्दार्थमाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानलविधानात् ॥—सस्येन—। कर्मकर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह—संबद्ध इति ॥—अत एवेति । 'अकेनोः-' इति निषेधादिति भावः ॥—तन्मात्—। तन्त्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्नुवायशलाका अचिरः कालोऽपहतस्येत्तच्चिरापहतस्तस्मिन् । 'कालाः परिमाणानां' इति समासः ॥—प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणकोष्णिके—। ब्राह्मणशब्दादायुधजीविलोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्तु अल्पलोपाधिकात् । तदाह—आयुधेत्यादि ॥—शीतोष्णाभ्याम्—। शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयाभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—अधिकम् ॥—अध्यारूढशब्दादिति । 'गत्यर्थोऽकर्मक-' इत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि वा को विहितः । आद्ये कप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा-

।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।  
 ॥ **पार्श्वेनान्विच्छति** ।५।२।७५। अनृजुरपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । ॥ **अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां**  
**ठकूठशौ** ।५।२।७६। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भा, तेनान्वि-  
 च्छति दण्डाजिनिकः । ॥ **तावतिथं ग्रहणमिति** लुग्व ।५।२।७७। कन् स्वात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्विती-  
 यकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ **तावतिथेन गृह्णातीति कन्वकड्यो**  
**नित्यं च लुक्** ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । ॥ **स एषां ग्रामणीः** ।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो  
 येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । ॥ **गृह्णलमस्य बन्धनं करभे** ।५।२।७९। गृह्णलकः करभः । ॥ **उत्क**  
**उन्मनाः** ।५।२।८०। उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छेददात्सार्यं कन् । उत्क उत्कण्ठितः । ॥ **कालप्रयोजनाद्रोगे** ।५।२।८१।  
 कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं  
 वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । ॥ **तद-**  
**स्मिन्नज्ञं प्रायेण संज्ञायाम्** ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमज्ञं चेत्प्रायविषयं तत् । गुहा-  
 पूषाः प्रायेणाज्ञमस्यां गुहापूषिका पौर्णमासी ॥ ॥ **वटकेभ्य इनिर्वाच्यः** ॥ वटकिनी । ॥ **कुलमाषावध्** ।५।२।  
 ८३। कुलमाषाः प्रायेणाज्ञमस्यां कौलमाषी । ॥ **श्रोत्रियश्छन्दोधीते** ।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेरछान्दसः ।  
 ॥ **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** ।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । ॥ **पूर्वादिनिः** ।५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

सायां 'यस्मादधिकं' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्याः । अधिको  
 द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु केन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्या-  
 विह न शङ्कनीये ॥—**अनुका**—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रलालिञ्जव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ॥—**अन्वभि-**  
**भ्यां कनिति** । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः ॥—**पार्श्वेनान्विच्छति** । 'आकर्षादिभ्यः  
 कन्' इत्यतः कन्नुवर्तते ॥—**अनृजुरिति** । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वयःशू-  
 लदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—**तावतिथं ग्रहणमिति**  
**लुग्व** । तावतां पूरणं तावतिथम् । 'वतोरिधुक्' यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देश-  
 स्तथात्र 'तावतिथम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठकूठशौ नामुवर्तते, अस्वरितत्वादित्यभि-  
 प्रेत्याह—**कन्स्यादिति** ॥—**पूरणप्रत्ययस्येति** । न तु कनो लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्या-  
 दिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्यापि सिद्धमेव, तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकार-  
 स्याभिमत इति व्याचष्टे—**द्विकमिति** । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व  
 वचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणात्' इत्याह । तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—**तावति-**  
**थेनेति** । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमाने प्रदीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—**स एषां**  
**ग्रामणीः** । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः ॥—**करभ इति** । उद्गृह्णलकः ॥—**द्वितीयेऽह-**  
**नीति** । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तत इति भावः ॥ ननु  
 साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्र-  
 स्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाभाव्याद्वा तद्विध्यमिति ॥—**वटकेभ्य इति** । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भवि-  
 ष्यतीति चेत् । किं ततः । इनेरप्राप्तत्वादर्थं वचनमज्ञीकार्यमेव । 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्या-  
 शात्र न कार्यो । 'सप्तम्यां च न तौ स्पृतौ' इति वचनात् ॥—**श्रोत्रियं**—। यश्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र  
 भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थं श्रोत्रियमित्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो  
 निपात्यते 'तदधीते इत्येतस्मिन्नर्थे घञ् प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्ध-  
 रूपस्य कियारूपस्य वाऽऽसन्नभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयछन्दोऽध्यायी  
 अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—**वेत्यनुवृत्तेरिति** । 'तावतिथं ग्रहणमिति  
 लुग्व' इत्यतः ॥—**श्राद्धमनेन**—। श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम्—'प्रज्ञाश्रद्धाच्चाभ्यो णः' ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्दे-  
 नोच्यते । तथापिह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥—**श्राद्धी** । श्राद्धिक इति । 'अय-  
 तन एवेष्यते' अय भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥—**पूर्वादिनिः** । पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥  
 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति कांचिक्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—

१ कालप्रयोजनादिति—कालवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययः । कारणवाचकात्तृतीयान्तात्वनित इत्यर्थे,  
 फलबोधकाल्पमन्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानस्वभाव्यादिति शब्देन्दुशेखरे ।

॥ सपूर्वाच्च । ५।२।८७। कृतपूर्वी । ॥ इष्टादिभ्यश्च । ५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती । ॥ छन्दसि परि-  
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । ॥ अनुपद्यन्वेष्टा  
। ५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । ॥ साक्षाद्गृह्णरि संज्ञायाम् । ५।२।९१। साक्षाद्गृह्ण साक्षी ।  
॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अग्रतीकार्थं इत्यर्थः ।  
॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं  
करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । ५।२।  
९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां  
भवन्ति मनुबादयः ॥ १ ॥ ॥ रसादिभ्यश्च । ५।२।९५। मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं  
वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, ज्ञेह । (ग) गुणात् । एकाच्चः ॥ स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—सपूर्वाच्च । ‘अनेन’ इति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः  
स्यात् ॥ ‘पूर्वान्ताच्च’ इत्येतत्फलितम् ॥—कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः ‘सुप्सुपा’ इति समासः । इह प्रातिपदिकाधि-  
कारात् ‘पूर्वादिनिः’ इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे ‘सपूर्वाच्च’ इत्येतद् ‘ग्रहणवता  
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये ‘पूर्वान्ताच्च’ इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिव-  
द्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे ‘पूर्वादिनिः’ इत्येतत् ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति परिभाषां ज्ञापयति ॥—छन्दसि—  
पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायास्तात्थ्ये इनिप्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य पन्थ पर एतावादेशौ निपात्येते ॥ ‘अपत्यं परिपन्थिनम्’  
‘मा ला परि परिणो विदन्’ । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—लोके त्विति । ‘अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः’  
इत्यादौ ॥—अनुपद्यन्वेष्टा । अन्वेष्टरि इनिः प्रत्ययो निपात्यते ॥—अनुपदमिति । पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्य-  
यीभावः ॥—अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्ट्ये न भवतीति  
हरदत्तः ॥—साक्षाद्गृह्णरि—। द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशादिह  
सूत्रे पञ्चम्या लुक् । ‘उदस्थास्तम्भोः—’ ‘अवाञ्चालम्बना—’ इत्यादौ तु ‘प्रकृतिवत्’ इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वा-  
भावात् पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् ॥—साक्षीति । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्गृह्णरिभ्यो भव-  
न्ति, दाता ग्रहीता उपगृह्णा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपगृह्णैवोच्यत इत्याहुः ॥—क्षेत्रियच्—। ‘परक्षेत्र-  
शब्दात्सप्तम्यन्ताद्धच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते’ इति मनोरमा ॥ अन्ये तु ‘परक्षेत्रे चिकित्स्यः’ इत्यर्थे ‘क्षेत्रियच्’  
इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥—क्षेत्रियो व्याधिरिति । किंच  
क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि  
चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो नि-  
ग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—इन्द्रियमिन्द्र—। इन्द्रशब्दाद्धच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं ‘मम चक्षुः, मम  
श्रोत्रम्’ इत्यादिक्रमेण सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा । दत्तं यथायथं विषयेभ्यः । रुढिशब्दोऽयं यथा कथंचिदु-  
त्पादितः ॥—तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते,  
कालस्तु विवक्षितः, धने गते भाविनि वा ‘धनवानयम्’ इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तथाहि—  
‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुबादयः’ ॥ अविवक्षायां ये मनुबादयो वि-  
धीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥—भूमा बहुलम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव  
बहुलबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चपाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यक्हारः । राक्षस्तु सहस्रगोरपि  
गावोऽस्या इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य स्त्रार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु सहस्रे-  
णापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि ‘यवमतीभिरद्विर्युपं प्रोक्षति’ इति । अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वा-  
द्भूमाभावेऽप्यत्र मनुप् ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवंपरमिति ॥—निन्दायां, ककुदावर्तिनी  
कन्या ॥—प्रशंसायां, रूपवान् ॥—नित्ययोगे, क्षीरिणे वृक्षाः ॥—अतिशायने, उदरिणी कन्या ॥—संबन्धे, दण्डी ।  
संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष  
इत्यादिवत् ‘पुरुषी दण्डः’ ‘पुरुषवान् दण्डः’ इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे स-  
मानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमस्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमज्जलवत्  
पात्रमेवेत्याशयेन ‘कथं यवमतीभिरद्विर्युपं प्रोक्षति’ इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥—अन्यमत्व-  
र्थीयेति । कथं तर्हि ‘रूपिणी कन्या’ ‘रसिको नटः’ इति । अत्राहुः । रसादिगणे ‘गुणात्’ इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

॥ तसौ मत्वर्थे ॥१४१९॥ तान्तसाम्तौ भसंज्ञौ सो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥  
 \* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वो-  
 ऽयवादिभ्यः ॥८१२१॥ मवर्णावर्णान्तामवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् ।  
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । कक्ष्मीवान् । यथास्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । ॥ श्रयः ॥८१२१०॥  
 श्रयन्तामन्तोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाच्च जश्त्वम् । विद्युत्त्वान् । ॥ संज्ञायाम् ॥८१२११॥ मतोर्मस्य वः  
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्गुमण्वच्चर्मण्वती  
 ॥८१२१२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ।  
 अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवाक्षाम राजा ।  
 चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवाक्षाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुम-  
 ण्वाक्षाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णवं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । ॥ उद-  
 न्वानुवधौ च ॥८१२१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-  
 न्वान् सौराज्ये ॥८१२१४॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥५१२१९६॥  
 चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् ।  
 प्रत्ययस्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वाजुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । ॥ सि-  
 ध्मादिभ्यश्च ॥५१२१९७॥ लज्जा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-  
 कल्पार्थं । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग)घातदन्तबलललाटानामूहच ॥ वातूः । ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले

एवान्यमत्वार्थस्य निषेधः, रुपिणीत्यत्र तु रुपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो  
 गृह्यते न तु रसनाप्राप्तो गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति । गुणे तद्धितं च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते  
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वल्लमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधाया— । मूच अश्वं मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन  
 मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—मवर्णावर्णान्तादिति । ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-  
 भूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनान्याल्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—  
 मवर्णावर्णोपधादिति ॥—श्रयः । इदमपि मतुवाक्षिस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—श्रयन्तादिति ॥—  
 विद्युत्त्वानिति । एतेन ‘वह्निमद्वान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्करीत्या जश्त्वस्याप्रवृत्तेः । मलन्तामन्तुपो नि-  
 षेधाच्च ॥ ननु गोषुष्मान् मधुलिण्मानित्यत्र इत्य घत्वे ढत्वे च कृते ‘श्रयः’ इति वल्लप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरलाभावात् ‘प्रत्यये  
 भाषायां नित्यम्’ इत्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोषुष्वान् मधुलिङ्गानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम् । चलढलयोर-  
 सिद्धत्वेन ‘श्रयः’ इति वल्लप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थात्—॥—शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणविगियं दर्शिता । शिखा-  
 शब्दस्य ग्रीष्मादिपाठेन लज्जोऽप्रसज्जात् । ‘चूडावान् वृक्षः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणिलमस्तीति  
 शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणागुत्तया  
 लभ्यते ॥—चूडालोऽसीति । असीत्यस्य ‘तिङ्ङित्ठः’ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोस्त्वे तस्य ‘अतो रोरमुतात्-’  
 इत्युकारे कृते हलां संसनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वात् ‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ इत्यनुदात्त  
 इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आहुणे सति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्युकार उदात्तः । ततः ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्वरूपमेकादेश-  
 सस्य ‘स्वरितो वाजुदात्तः’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म गड् मणि विजय  
 निष्पाव पांशु हनु पाष्ण्यादयः सिध्मादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनाव-  
 प्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह  
 लिङ्गं ‘केशाद्’ इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे त्वनु-  
 वृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, ‘लजन्य-  
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थात्-’ इति सूत्रेण लज्जि विकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालचूडावानिति  
 रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वे तु न दोष इति ॥  
 एवं च ‘लज्जा स्यात्’ इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—  
 घातदन्तेत्यादि सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥—ऊहू चेति । ङित्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशलसिद्धावपि प्रत्यय-  
 ल्लशब्दानिवारणाय ङोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं वेति शङ्क्यम् । ‘अहंशुभमोर्धुस्’ ‘गोपयसोयेत’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरतः । तत्र हि ‘कक्ष्यायाः  
 संज्ञाया मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवारम्भम्, वत्त्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।



।५।२।९। आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । ॥ फेनादिलक्ष ॥ ५।२।९९।  
 बाह्वृच । अन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यमुच्यार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छा-  
 दिभ्यः शनेलचः ॥ ५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः ।  
 पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ॥ लक्ष्म्याः अञ्च । लक्ष्मणः । ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥  
 विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । ॥ प्रज्ञाभ्रञ्चार्चाभ्यो णः ॥ ५।  
 २।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । आद्वः । आर्षः ॥ ॥ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५।  
 २।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरिग्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा  
 बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण् च ॥ ५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।  
 साहस्रः ॥ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ ५।२।१०४।  
 सैकतो घटः । शार्करः । ॥ देशे लुबिलचौ च ॥ ५।२।१०५। चादण् मनुप् च । सिकताः सन्धस्मिन्देसो सिकताः ।  
 सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उन्नत उरश्च ॥ ५।२।१०६। उन्नता दन्ताः

इत्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥—वातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातूल  
 इत्युक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययखरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेत्यत इत्याहुः ॥ 'पार्णिधम-  
 न्योर्दीर्घश्च' । 'ध्रुवजन्तूपतापाञ्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पार्णालः । धमनीलः । ध्रुवजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः ॥  
 उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—वत्सांसाभ्याम्—॥—कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति  
 भावः ॥—वत्सल इति । जेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राप्यज्ञविशेषे च रूढौ, न कामबलयोः ।  
 तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ जेहबलयोर्वर्तते  
 इति ॥ अस्मिन्नु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किं ल्यार्थान्तरमेव तेन  
 प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ॥—लोमादि—॥ इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपि-  
 च्छादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ 'अङ्ग कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति—अङ्गादिति । शाकीपलालीदूर्वा  
 ह्रस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ 'दरिद्राते-  
 रालोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चादप्रत्ययः । दर्दूस्त्वप्रोगविशेषः । तद्वान् दर्द्वणः ॥—विष्वगिति । 'सम-  
 र्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याच्चेत्लोपः । चकाराप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे  
 उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥—विषुण इति । विषु नाना अश्नन्तीति । विष्वं चित्ता-  
 न्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मू-  
 लत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिन-  
 वत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्तात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वा-  
 युरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥—प्रज्ञाभ्रञ्चा—॥—प्राज्ञो व्याकरण इति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन  
 संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वाकटमिति वत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा  
 च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कं निराकुर्वन्नाह—प्राज्ञेति । स्त्रियां टाप् । 'प्रज्ञा-  
 दिभ्यश्च' इत्यपि तु ङीप् स्यादिति भावः ॥—वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥  
 विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—तपस्वी ।—सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा-  
 भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्भूयते ॥—उत्तरार्थ इति । विनीन्योर्य-  
 थासंख्यप्रवृत्त्यर्थेऽपि बोध्यम् ॥—ज्यौत्स्न इति । शुरुपक्षः ॥—तामिस्र इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःस-  
 मूहस्तमिस्रं । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इति निपातनात्मलार्थयो रः । तत्र शब्दव्यवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति वि-  
 ग्रहे रान्तादण् । स्त्रियां तामिस्री ॥ 'तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्वान्तं  
 न लणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—सि-  
 कताशर्करा—। देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—घट इति ॥—मनुप् चेति । अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र मनुपः  
 समुच्चयादिति भावः ॥—सिकता इति । लुपि युक्तवद्भावाः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संज्ञग्राह—'स्त्री शर्करा  
 शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुभेयाः सिकतावति' इति ॥—दन्त उन्नत—। उन्नत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यायेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादयं उभयसंबन्धो विनीनोर्यथासंख्यं च  
 सिद्धमिति भावः ।

॥ तसौ मत्वर्थे ॥ १४१९॥ तान्तसाम्प्रतौ असंज्ञौ स्त्रो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥  
 \* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ शुद्धो गुणोऽस्यास्तीति शुद्धः पठः । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वो-  
 ऽयवादिभ्यः ॥ ८१२१९॥ मवर्णावर्णान्तामवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् ।  
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । कक्षमीवान् । यज्ञस्वान् । आस्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । ॥ झयः ॥ ८१२१९०॥  
 झयन्ताममतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाच्च जश्त्वम् । विद्युत्त्वान् । ॥ संज्ञायाम् ॥ ८१२१९१॥ मतोर्मस्य वः  
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्दुमण्वच्चर्मण्वती  
 ॥ ८१२१९२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ।  
 अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवाचाम राजा ।  
 चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवाचाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुम-  
 ण्वाचाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । ॥ उद-  
 न्वानुवधौ च ॥ ८१२१९३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-  
 न्वान् सौराज्ये ॥ ८१२१९४॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । ॥ प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् ॥ ८१२१९५॥  
 चूडाळः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिक्षावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् ।  
 प्रत्ययस्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडाळोऽसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । ॥ सि-  
 ध्मादिभ्यश्च ॥ ८१२१९७॥ लज्जा स्यात् । सिध्मः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यांप्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-  
 कल्पार्थं । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग)वातदन्तबलललाटानामूर्ध्वं च ॥ वातूळः । ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले

एवान्यमत्वर्थस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो  
 गृह्यते न तु रसनाप्राप्तो गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति ॥ गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते  
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वल्लमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधाया— । मृच अक्ष मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन  
 मतुप्प्रत्ययाक्षितं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—मवर्णावर्णान्तादिति । ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-  
 भूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनान्यात्व्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—  
 मवर्णावर्णोपधादिति ॥—झयः । इदमपि मतुवाक्षितस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—झयन्तादिति ॥—  
 विद्युत्त्वानिति । एतेन ‘वह्निमद्वान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तीत्या जश्त्वस्याप्रवृत्तेः । मलन्ताममतोपो नि-  
 षेधाच्च ॥ ननु गोषुष्मान् मधुलिण्मानित्यत्र इत्य घत्वे ङत्वे च कृते ‘झयः’ इति बलप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरलामावात् ‘प्रत्यये  
 भाषायां नित्यम्’ इत्यनेन चकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोषुग्वान् मधुलिङ्गानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम् । बलबलयोर-  
 सिद्धत्वेन ‘झयः’ इति बलाप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थात्— ॥—शिक्षावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणद्विगियं दर्शिता । शिक्षा-  
 शब्दस्य ग्रीष्मादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । ‘चूडावान् वृक्षः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणिलमस्तीति  
 शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या  
 लभ्यते ॥—चूडाळोऽसीति । असीत्यस्य ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोस्त्वे तस्य ‘अतो रोरुतात्-’  
 इत्युकारे कृते हलां संसनधर्मत्वात्स्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपस्थानिकस्यापि सुप्लवात् ‘अनुदात्तौ सुपितौ’ इत्यनुदात्त  
 इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आहुणे सति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्युकार उदात्तः । ततः ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्वरूपमेकादेश-  
 स्तस्य ‘स्वरितो वानुदात्तः’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म गङ्ग मणि विजय  
 निष्पाव पांडु हनु पाण्ड्यादयः सिध्मादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनाव-  
 प्यन्यतरस्यांप्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह  
 लिङ्गं ‘केशाद्’ इत्यत्रान्यतरस्यांप्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांप्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनु-  
 वृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांप्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, ‘लज्जन्य-  
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थात्-’ इति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालशब्दानिति  
 रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वे तु न दोष इति ॥  
 एवं च ‘लज्जा स्यात्’ इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—  
 वातदन्तेत्यादि सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥—ऊङ् चेत । ङित्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोपावन्तादेशलसिद्धावपि प्रत्यय-  
 लशब्दानिवारणाय कोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं वेति शङ्क्यम् । ‘अहंशुभमोर्गुत्’ ‘गोपयसोर्गुत्’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि ‘कक्ष्यायाः  
 संज्ञाया मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवारब्धम्, वत्त्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

।५।२।९। आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । ॥ फेनादिलब्ध ।५।२।९२।  
 चाल्पः । अन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यसुखार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छा-  
 दिभ्यः शनेलच्चः ।५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः ।  
 पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ॥ लक्ष्म्याः अञ्च । लक्ष्मणः । ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥  
 विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । ॥ प्रज्ञाभ्रक्षार्चाभ्यो णः ।५।  
 २।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ ॥ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।  
 २।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरिग्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा  
 बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण् च ।५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।  
 साहस्रः ॥ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४।  
 सैकतो घटः । शार्करः । ॥ देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५। चादण् मनुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देसो सिकताः ।  
 सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उन्नत उरश्च ।५।२।१०६। उन्नता दन्ताः

इत्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥—वातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातूल  
 इत्युक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेष्ट्यत इत्याहुः ॥ 'पार्णिधम-  
 न्योर्दीर्घश्च' । 'ध्रुजन्तूपतापाञ्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पार्णालः । धमनीलः । ध्रुजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः ॥  
 उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—घत्सांसाभ्याम्—॥—कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति  
 भावः ॥—वत्सल इति । ज्ञेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, न कामबलयोः ।  
 तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवाञ्छोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ ज्ञेहबलयोर्वर्तते  
 इति ॥ अस्मिन्नु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन  
 प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ॥—लोमादि—। इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपि-  
 च्छादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ 'अङ्ग कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति—अङ्गादिति । शाकीपलालीददूर्वा  
 ह्रस्वत्वं च । चाग्रप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ 'द्विप्राते-  
 रालोपश्च' इत्यादिप्रातेण इकाराकारयोर्लोपश्चादप्रत्ययः । दर्दूलप्रोगविशेषः । तद्वान् दर्दूलः ॥—विष्वगिति । 'सम-  
 र्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्यान्तेलोपः । चकाराग्रप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे  
 उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥—विषुण इति । विषु नाना अश्नन्तीति । विष्णं चित्ता-  
 न्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मू-  
 लत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिन-  
 वत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्तातथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वा-  
 युरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥—प्रज्ञाभ्रक्ष—॥—प्राज्ञो व्याकरण इति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन  
 संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वीकटमिति वत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा  
 च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह—प्राज्ञेति । स्त्रियां टाप् । 'प्रज्ञा-  
 दिभ्यश्च' इत्यपि तु ङीप् स्यादिति भावः ॥—वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥  
 विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—तपस्वी ।—सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा-  
 भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्भूयते ॥—उत्तरार्थे इति । विनीन्योर्य-  
 थासंख्यप्रवृत्त्यर्थेऽपि बोध्यम् ॥—ज्यौत्स्न इति । शुरुपक्षः ॥—तामिस्र इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःस-  
 मूहस्तमिह । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इति निपातनान्मलार्थयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति वि-  
 ग्रहे रान्तादण् । स्त्रियां तामिस्री ॥ 'तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिस्तेत्येतद्वान्तं  
 न लणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—सि-  
 कताशर्करा—। देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—घट इति ॥—मनुप् चेति । अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र मनुपः  
 समुच्चयादिति भावः ॥—सिकता इति । छपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्वयरः संज्ञाग्रह—'स्त्री शर्करा  
 शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुनेयाः सिकतावति' इति ॥—दन्त उन्नत—। उन्नत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थे इति—तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यायेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादयं उभयसंबन्धो विनीनोर्बन्धासंख्यं च  
 सिद्धमिति भावः ।

ब्रह्मत्वम् । नेति बाधे त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मशब्दात् त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥  
नञ्छब्दोऽधिकारः समाप्तः ॥

### तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५।२।१। भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौढीनम् । ॥ त्री-  
हिशाल्योर्दक् । ५।२।२। त्रैहेयम् । शालेयम् । ॥ यवयवकषट्ठिकाद्यत् । ५।२।३। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।  
यवक्यम् । षट्ठिक्यम् । ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः । ५।२।४। यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिस्यम् ।  
तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । ह्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् । ॥ सर्व-  
चर्मणः कृतः खखञौ । ५।२।५। असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणिः । सार्वचर्मणिः ।  
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५।२।६। मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्य-  
यीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य  
दर्शनः संमुखीनः । ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५।२।७। सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ता-  
त्सः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणिः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । ॥ आ-  
प्रपद् प्राप्नोति । ५।२।८। पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । ॥ अनुपदसर्वा-

इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भवतीति भावः ॥ 'होत्राभ्यः-' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—  
ब्राह्मणपर्यायादिति । इति भावकर्मार्थकाः ॥ नञ्छब्दोऽधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम्—। 'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्यस्य  
लोप इकारस्य चालम् । धिनोतीति धान्यम् । मञ्चश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भव-  
नापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये  
तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्ता-  
वचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां  
किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—त्रीहिशाल्योः—। अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया  
कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥—यवयवक—। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥—विभाषा—। खमि नित्ये  
प्राप्ते वचनम् ॥—औमीनं भाङ्गीनमिति । ननूमाभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'त्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चम-  
कानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति  
स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः,  
तत्राधान्यानामप्यास्मादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत् एव धान्यनिर्णय इति  
पूर्वोक्तस्य तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥—सर्वचर्मणः—। 'खञ्' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येतेति ॥  
अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥—सर्वचर्मणेति । सर्वेण चर्मणा  
कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—यथामुख । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्ये'  
इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह—निपातनादिति । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये  
तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रकम्योक्तम्—'यथामुखीनः सीतायाः पुष्टवे बहु लोभयन्'  
इति ॥—'यथामुखं दर्शन इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति  
कृद्योगलक्षणा षष्ठी । तस्याः 'नाव्ययीभावात्-' इत्यमादेशः ॥—सर्वस्य मुखस्येति । 'संमुखस्य' इति नोक्तम् । प्रत्ययसं-  
नियोगेनैव समशब्दस्यान्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुखः' इत्यर्थप्र-  
तीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्रदं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखाव-  
स्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—तत्सर्वादेः—। तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः ।  
परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत् केवलानां पथ्यादीनां सर्वादिलासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैसदन्तविधिः । तदाह—पथ्या-  
द्यन्तादिति । पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—सर्वपथीन इति । 'पूर्वकालैक-' इति समासः । 'ऋक्पूः-'  
इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—अनुपदसर्वाद्यानयम्—। इत्यत्र

१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्वयादुत्तरपदार्थे अन्वयाभावादसामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—  
पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमेति भावः ।

आयानयं बद्धामक्षयतिनेयेषु । ५।२।९। अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वाङ्गानि  
 भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । आयानयः स्थूलविशेषः । तं नेय आयानयीनः शारः । ॥ परोवरपरम्पर-  
 पुत्रपौत्रमनुभवति । ५।२।१०। पराङ्गावराङ्गानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । पराङ्ग  
 परतराङ्गानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराश-  
 ङ्दस्तु अभ्युपपन्नं शब्दान्तरं क्लीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ऽप्यभि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् ।  
 स्वप्रत्ययसंज्ञियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । ॥ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५।२।११। अवारपारं  
 गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अ-  
 नुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । ॥ समांसमां विजायते । ५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्त्यल्लुप्त  
 च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ॥ स्वप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो  
 वा चक्षुष्यः ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा । ॥ अद्यश्चीनावष्टब्धे । ५।२।१३। अद्य शो वा वि-  
 जायते अद्यश्चीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमि-  
 त्यर्थः । ॥ आगवीनः । ५।२।१४। आहृपूर्वाद्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति  
 स आगवीनः । ॥ अनुग्वलंगामी । ५।२।१५। अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । ॥ अश्व-

निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥—अनुरायाम  
 इत्यादि । ‘यस्य चायामः’ इति ‘यथार्थेऽव्ययम्’ इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥—सर्वाङ्गीन इति । प्रकारकात्स्न्ये सर्व-  
 शब्दः । यान्यङ्गानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ ‘अयः प्रदक्षिणगमनम् ।  
 अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोऽयमायानयः’ इति काशिका ॥—तन्नेय  
 इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥—आयानयीनः शार इति । ‘फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः’ इति  
 काशिका ॥—अवरस्येति । आदेरिति शेषः ॥ उक्ते कृते ‘आहुणः’ । केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्प-  
 रस्यातः ‘एङ्’ पदान्तात् इति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥—अवारपार—॥—गामीति । ‘गमेरिनिः, आङि  
 णिञ्च’ इति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु ‘आवश्यके  
 णिनिः सोऽपि भविष्यत्येव’ इत्याह ॥—अवारपारमिति । ‘अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु  
 ‘गल्यर्थकर्मणि—’ इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ‘ग्रामं गन्ता’ इतिवदिति  
 व्याचक्षुः । तदसत् । ‘अकेनोः—’ इति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥—अवारीण इत्यादि । ‘विगृहीताद्विपरी-  
 तादपीष्यते’ इति भावः ॥—अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥—अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सहशमनु-  
 कामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥—समांसमाम् ॥—यलोप इति । ‘स-  
 मायाम्’ इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुगं भवति ‘सुपो  
 धातुप्रातिपदिकयोः’ इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—समांसमीनेति । वीप्सायां द्विवचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृ-  
 तिः ॥ विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—प्रसूयत इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्वायाः समाया  
 व्याप्त्यभावात् ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—समायामित्यादि ॥—स्वप्रत्ययानुत्पत्ता-  
 विति । पदद्वयेऽपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः ॥—अद्यश्चीना—। अविभक्तिको  
 निर्देशो न तु क्लीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्चीनो गोसमूहः । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥—अद्य शो वेति ।  
 निपातनाद् वार्थे समासोऽयमिति भावः ॥ ‘अवाञ्छालम्बना—’ इति सूत्रेण आविर्दये स्तम्भेः षलविधानादवष्टब्धशब्द आस-  
 न्नपरः ॥ ‘विजायते’ इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति ॥—कर्मकर इति ।  
 यस्तु प्रातर्गौ गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥—गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रति-  
 दाने वर्तते इति भावः ॥—आगवीन इति । ‘आग्व्यादांभिविधयोः’ इत्यव्ययीभावे ‘गोस्त्रियोः—’ इति ह्रस्वे कृते खप्र-  
 त्ययः । ‘ओर्गुणः’ ॥—अनुग्वलं—। ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् ‘अलंगामी’ इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥—गोः पश्चा-  
 दिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् । अत्र हरदत्तः । अनुविन्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद्  
 द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य ‘सुप्यजातौ—’ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् ।  
 क्रियाविशेषणादतत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित्—धातूपात्तव्यापारजन्यफलाभ्रयत्वं  
 यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्यो-

नो यत्त्वौ ॥५१२१६॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ से इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥५१२१७॥ चाद्यत्त्वौ । अभ्यमित्रोयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः । अभिमित्रामिसुखं सुधु गच्छतीत्यर्थः । ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वं ॥५१२१८॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः । ॥ अश्वस्येकाहगमः ॥५१२१९॥ एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा । ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥५१२२०॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अष्टष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वृत्तौप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि । ॥ व्रातेन जीवति ॥५१२२१॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धि-वैभवेन स व्रातीनः । ॥ सासपदीनं सख्यम् ॥५१२२२॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते सासपदीनम् । ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥५१२२३॥ षोगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । षो-गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥५१२२४॥ पीलुर्नाः पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । ॥ पक्ष्वात्तिः ॥५१२२५॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । ॥ तेन वित्तभृश्रुपचणपौ ॥५१२२६॥ यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टत्वेन चस्य नेत्संज्ञा । विषया वित्तो विद्याचुसुः । विद्याचणः । ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥५१२२७॥ असहार्थं पृथग्भावे वर्तमा-

गलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्योपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृदादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणात् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदर्हम्' इति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्त्रीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथ-मान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥—अभ्यमित्रात्—। अभ्य-मित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । समर्थविभक्तिः ॥—गोष्ठात्खञ् । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि-' इति षत्वम्, पूर्वं भूतो भूत-पूर्वः 'घुप्सुपा' इति समासः ॥—अश्वस्य—। कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः—एकाहगम इति । 'क-र्तृकरणे कृता' इति समासः ॥ नन्विह 'ग्रहवृद्धनिक्षिगमश्च' इत्यपे बाधित्वा 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादब् द्रष्टव्य इति ॥—शालीनकौपीने—। इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रुढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनि-वेशः कार्यः ॥—शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—कूपपतन-मिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः 'अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वा-त्तदाच्छादनमिति ॥—शरीरायासेनेति । भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्रत्य-भाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥—सासपदीनम्—। योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति—सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥—है-यङ्गवीनम्—॥—षोगोदोहस्येति । गोदोहो गोदोहः षष्ठीसमासः । तेन सह ह्यसंज्ञस्य 'घुप्सुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याभ्योऽपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥—नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तनु हैयङ्गवीनं यत् षोगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनी-तमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनैदमुक्तम् ॥—तस्य पाक—। पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावात्तेलम् । पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर-पील्वादिः ॥ कर्णं अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू श्मश्रु दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥—मूलग्रहणमात्रमिति । एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—पक्षतिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—तेन—। वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नलं न ॥—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'बुद्ध्याः प्रत्ययस्य' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'बुद्ध' इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥—नानाञाविति । नाभो अकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह—असहार्थे इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

१ गोष्ठादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि 'भूतपूर्वे चरद्' 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यत्रैव पठित्वा, 'गोष्ठात्खञ्' इत्येव सूत्रमिदं युक्तम् तथापि तयोरन्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खना चरटो नाभो न भवति' इत्याहुः ।

नाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ।  
विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् । ॥ संप्रोदश्च कटच् । ५।२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चादिकटम् ॥  
॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ ॥ गोष्ठजादयः स्थाना-  
दिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ ॥ संघाते कटच् ॥ अधीनां सङ्घातोऽधिकटः ॥ ॥ विस्तारे  
पटच् ॥ अविपटः ॥ ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुग्रौ उग्रगोयुगम् ॥ ॥ षट्त्वे षङ्गचच् ॥ अश्वषङ्गवम् ॥ ॥ जेहे  
तैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । ॥ अवा-  
त्कुटारश्च । ५।२।३०। चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटम्ना-  
टज्झटच्चः । ५।२।३१। अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तद्यो-  
गाभासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । ॥ नेर्बिडज्विरीसचौ । ५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् । ॥ इ-  
नच् पिटश्चिकचि च । ५।२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेभ्यश्च चि इत्या-  
देशौ च ॥ ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिकम् ॥ ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्  
लक्ष्मास्य चक्षुषी । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिलः । पिलः ॥ ॥ चुल् च ॥ चुलः । ॥ उपाधिभ्यां त्यक-  
भासन्नारूढयोः । ५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका

एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ॥ यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययोस्तु, विनयोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः 'विगर्दभरथकः' इत्यादौ विशब्द-  
स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति ।  
तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥—संप्रो-  
दश्च—। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतम्, संबाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः ।  
उत्कटं उद्भूतं, विकटं विकृतं, रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्गुत्पाद्यन्ते ॥—अलाबूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चभ्यो रजस्यभि-  
धेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वादिकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—अलाबूकटमिति । 'ओरन्' मय-  
डूतयोः' इति मयडूह प्राप्तः ॥—तिलकटमिति । 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयडू प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृता-  
दिलादन्तोदात्तात् 'अनुदात्तादेश्व-' इत्यन्, 'उमोर्णयोर्वा' इति युञ्ज प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्'  
इत्याद्युदात्तत्वादप्ययङ् प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूपा ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादिलादन्तोदात्तलमङ्गी-  
कृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्व' इत्यन्, 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयङ् प्राप्त इत्याह, तत्र तिलशब्दस्य घृतादिल्लक-  
ल्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इति फिटसूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । 'तिलाश्च' मे' इत्यत्र तथैव  
वेदे पाठाच्च ॥—गोष्ठजादय इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥—पशुना-  
मभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥—गवां स्थानमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजा-  
दिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥—संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्प-  
टचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥—द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्यौश्च इत्यर्थः ॥—उग्रगोयुगमिति । द्वयं  
युगमित्यादिवद् द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥—नतमिति । नपुंसके भावे क्तः ॥—नमनमिति ।  
नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥—अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां  
चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति ॥—नेर्बिडच्—। 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते  
निशब्दाभासिकाया नतेऽभिधेये बिडज्विरीसचौ स्तः ॥—निबिडमिति । तद्योगान्निबीडा नासिका निबिरीसा ॥ कथं  
तर्हि 'निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्' इति । उपमानाद्भवति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयोगानुरो-  
धेनेह सूत्रे 'नते नासिकायाः-' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥—प्रकृतेरिति । निशब्दस्येत्यर्थः ॥—आदेशौ चेति ।  
प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥—चिकिनमिति । इनच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥—  
चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥—क्लिन्नस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लक्ष प्रत्ययः  
'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ चुल् चेति । चाल्लप्रत्ययः ॥—चुल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव  
विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अप्राहुः । पुरुषे व्युत्पादि-  
तानां तदवयवे लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये लाहुः—अस्य चक्षुषी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले पिल्ले ।  
पुरुषे तु मत्वर्थेच् । अर्शआदिषु 'स्वाङ्गाद्धीनात्' इति सूत्रितत्वादिति ॥—उपाधिभ्याम् । संज्ञाधिकारादिह निय-  
तविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुपस्थानम् ॥—उपत्यकेति । 'प्रत्य-

॥ कर्मणि घटोऽठञ् ॥ ५।२।३५। घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ प्रमाणे द्वयसज्-  
दग्नमात्रचः ॥ ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदग्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ ॥ प्रमाणे  
लः ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सं-  
ख्यायाभ्यापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ ॥ वृत्तन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ  
बहुलम् ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ५।२।३८। पुरुषः प्रमाणमस्य  
पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५।२।३९। यत्परिमाणमस्य

यस्यात्—' इतीत्वं तु न भवति, 'त्यकन्ध निषेधः' इत्युक्त्वात् ॥—कर्मणि घटो—। सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् 'घ-  
टते' इत्यर्थे ठञ् स्यात् ॥—कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठञि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥  
—तारकितमिति । एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाक्षितमित्याद्युदाहार्यम् ॥—प्रमाणे द्वयसच् । प्रमाणे  
विद्यमानात्प्रथमान्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् ।  
द्वयसच्दग्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मी-  
यते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यग्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥  
अत एव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादर्थव्यमित्यवोचाम ॥—प्रमाणे ल इति ।  
लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति—शमो दिष्टिः वितस्तिरिति ।  
शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुक्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—द्विगोर्नित्यमिति ।  
द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वैणाप्राप्तो लुगिवधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात्प्रत्ययग्रहणमिह निरर्थकमिति  
चेत् । अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वय-  
सच्' इति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति ।  
तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्या-  
ख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥—पुरु-  
षहस्तिभ्यामण् । 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगो-  
र्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य नायमनुवादः,  
पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति ।  
'तथाप्यपूर्वोऽत्र लुगिवधीयते' इति ॥ एतच्चसंगतम् । 'द्विगोर्नित्यं लुक्' इत्यपूर्ववचनस्य मुनिप्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधी-  
यत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीष्-  
कल्प्यते तदेव लुक्मनुमापयतीति ॥—यत्तदेतेभ्यः—॥—यावानित्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिदचाम्—' इति  
शुम् । 'अलसन्तस्य च' इति दीर्घः । 'हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ' । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरि-  
माणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्याभिर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः'  
इति ॥ अस्यार्थः—इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आलं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरं तद्रीत्या निर्देशोऽयं  
डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः ।  
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्तं इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानच्चा यावती रञ्जुरित्यादि न सि-  
ध्येत्, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति श्रूये, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानच्चेत्यादिप्रयो-  
गाच्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—मात्रा-  
दीति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न  
स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥  
नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्या-  
ख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानुपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूच्यताम्,  
मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रञ्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं  
विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—भावः सिद्धयेति ॥—डावतोरिति पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वल-  
प्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुब्जादेः, तावन्मात्रम् ।  
आहप्राशीकृतस्य धान्यादेर्द्वैर्घ्यं तादृशं कुब्जादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्ताद्भवन्तान्मा-

१ प्रमाणे द्वयसजिति—प्रमाणशब्देनायामपरिच्छेदकत्वेव ग्रहणमिति मते तु प्रस्थमात्रमित्याद्यस्येति बोध्यम् ।



यावान् । तावान् । एतावान् । ॥ किमिदंभ्यां चो घः । ॥ ५।२।४०। आभ्यां वतुप्स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् । ॥ किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । ॥ ५।२।४१। चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति । कियन्तः । ॥ संख्याया अवयवे तयप् । ॥ ५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दाह । ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्या-  
यज्वा । ॥ ५।२।४३। द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । ॥ उभादुदात्तो नित्यम् । ॥ ५।२।४४। उभशब्दात्तय-  
पोऽयञ्च स्यात् । स चाद्युदात्तः । उभयम् । ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः । ॥ ५।२।४५। एकादश अधिका  
अस्मिन्नेकादशम् ॥ ॥ शतसहस्रयोरेवेभ्यते । नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः  
समानजातीयत्व एवेभ्यते ॥ नेह । एकादश भाषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । ॥ शदन्तविंशतेश्च । ॥ ५।२।४६।  
ङः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् । ॥ ५।२।४७।  
भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयद् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधि-  
ज्ञागस्य द्विमयमुदधियवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ ग्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

त्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणक-  
मिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मा-  
त्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येव मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥—किमिदंभ्याम्—॥—वतु-  
प्स्यादिति । वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ ‘आदेः परस्य’ इत्येव सिद्धे ‘वः’  
इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥—कियानिति । ‘इदंकिमोरीशकी’ । ‘यस्येति च’  
इति लोपः ॥—इयानिति । ईशादेशस्य ‘यस्य’ इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च—‘उदितवति परस्मिन्’  
प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को इदा  
पण्डितोऽपि ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य ऋत्तो द्वयोऽर्थे श्लोकः ॥—किमः संख्या—। ‘तदस्य—’  
इत्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे  
ङितिः स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । क्षेपे माभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । ‘अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।  
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते’ इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्यायाः कुत्सा बोध्या ॥—संख्याया । अवयवे वर्त-  
माना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः । ‘अस्य’ इत्यधिकारात् ॥  
यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥—त्रयमिति । ननु ‘त्रयोऽवयवाः तन्त्वो यस्य त्रयं सू-  
त्रम्’ इति प्रयोगे संभवत्यपि ‘मुनित्रयम्’ इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेत् ॥ अ-  
त्राहुः । अवयवी त्वत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरि-  
क्तपक्षेऽपि समुदायषट्कत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विप्रविधातकत्वमस्त्येवेति ॥—उभादुदात्तो  
नित्यम् । इह ‘चितः’ इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति वचनाद्वाधितम् ।  
न च हे उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादव्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता,  
न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा ‘उभयं ऋणवच्च न’  
इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ॥—तदस्मिन्—। पुनस्तद्ग्रहणम् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासा-  
र्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति । अन्तग्रहणं किम् । दशं अधिका अस्मिन् शते । न  
चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यभ्युपगमात् ॥—शदन्त—।  
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य’ इति परिभाषया तदादिनियमः  
स्यात् । तं वारयितुमन्तग्रहणम् । एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्  
शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दान-  
न्तरं कर्तव्यम् ‘शद्विंशत्यन्ताच्च’ इति । तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा ‘ग्रहणवता—’ इति तदन्तविधिप्र-  
तिषेधादिह न स्यात् ॥—संख्याया गुणस्य—। गुणो भावः । निमीयते क्रीयतेनेनेति निमानं मूल्यम् । ‘मेद् प्रणि-  
दाने’ इत्यस्मात्पूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्ये इति ॥—षष्ठ्यर्थे इति । यद्यपि ‘तदस्यस्मिन्नधिकम्—’  
इत्यतः ‘तद्’ इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकहत्या ‘तदस्य संजातम्’ इत्यतः ‘तदस्य’ इत्यनु-  
वर्तनात् ‘षष्ठ्यर्थे’ इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥—द्विमयमिति । द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् ‘यवा-

१ अवयवे इति—अवयवी चात्रानुज्ञातावयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रयं, बहुतयं सूत्रम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् ।

२ इभ्यते इति—इतिकरणलब्धोऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—मध्यमणिग्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्त-  
मानादुपगतसंख्यावाचकान्मयदित्यर्थः ।

क्षीरस्य एकलैकस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । ॥ तस्य पूरणे ङट् । ५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः । ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५।२।४९। ङटो महागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । ॥ षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक् । ५।२।५१। एषां धुगागमः स्याद्भुटि । पण्णां पूरणः पष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाद्भट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ ॥ चतुरद्वयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः । ॥ बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् । ५।२।५२। ङटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यतएव ङट् । बहुतिथ इत्यादि । ॥ वतोरिथुक् । ५।२।५३। ङटीत्येव । वावतिथः । ॥ द्वेस्तीयः । ५।२।५४। ङटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । ॥ त्रेः संप्रसारणं च । ५।२।५५। तृतीयः । ॥ त्रिंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५।२।५६। एभ्यो ङटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम् इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छन्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्विति ॥ अत्राहुः । विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभावाद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इह न भवति । भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुलं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—तस्य पूरणे—। 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासंभवात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, प्यन्तात्करणे ल्युट् ॥—एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधितस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशलादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा 'अतिशयाने—' 'याप्ये—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादिः' इत्यत्र नातिप्रसङ्गश्चालेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणलम्' इति तथेहापि बोध्यमिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्याध्यायो यदा चरमं गम्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव ॥—नान्तादसंख्यादेः—॥—ङट इति । 'ङट्' इति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य 'नान्तात्—' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र तममड आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात् । तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः—मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥—विंश इति । विंशतेः पूरणः । 'तिविंशतेर्ङिति' इति लोपः ॥—षट्कृति—। इह षष्ठीनिर्देशवत्त्वात् षडादीनामागमिलं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तौ ङट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—ङटीति । ङट एव थुट् तु न कृतः षष्ठे पकारस्य जश्लप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैवं 'नान्तात्—' इति सूत्रेऽपि ङटि परे मुगेव विधीयतामिति बाध्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः ॥—चतुरद्वयताविति । विशेषविहिताभ्यामपि छयत्र्यां ङट्प्रत्ययो न बाध्यते, धुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धिम् ॥—आद्यक्षरेति । अक्षसहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते अक्षसहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विवचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय—' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः ॥—द्वेस्तीयः ॥—ङटोऽपवाद इति । ङट आदेशस्तु न भवति । 'ङिति' 'टिङ्वा—' इति ङीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाश्रिता—' इति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥—तृतीय इति । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ब्रलोपे—' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः त्रेस्तु च इति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥—त्रिंशत्यादिभ्यः—। इति प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति—' इत्यादिसूत्रेण निपातिता त्रिंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु त्रिंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न 'पङ्क्ति—' इत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्वहणे लोकविंशतिप्रवृत्तिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठादेः संख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'षष्ठादेः' इति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति । एवं च सति एकान्विंशतेः पूरण एकान्विंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते तु नैतत्सि-

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्तीति 'पूरणाद्भागे' इति सूत्रस्य भाष्यासंगतेः ।

॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव  
 वद । मासतमः । ॥ षष्ठादेर्माससंख्यादेः । ५।२।५८। षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव ।  
 एकषष्टः । एकषष्ठितमः । ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५।२।५९। मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति  
 अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५।२।६०। मत्वर्थे छः स्यात् । अतएव  
 ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् । ५।  
 २।६१। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । ॥ गोषदादिभ्यो  
 वुन् । ५।२।६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः । ॥ तत्र कुशलः पथः । ५।२।६३। वुन् स्यात् ।  
 पथि कुशलः पथकः । ॥ आकर्षादिभ्यः कन् । ५।२।६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफर-  
 हितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषोपलः । ॥ धनहिरण्यात्कामे । ५।२।६५। काम इच्छा । धने कामो धनको  
 देवदत्तस्य । हिरण्यकः । ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः । तैश्चनानां तत्पर इत्यर्थः ।  
 ॥ उदराट्टगाद्यने । ५।२।६७। अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः ।  
 आद्यने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । ॥ सस्येन परिजातः । ५।२।६८। कन् स्वर्थे नतु  
 ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची । नतु धान्यवाची । सस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः  
 साधुः । ॥ अंशं हारी । ५।२।६९। हारीत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः । ॥ त-  
 न्नादचिरापहृते । ५।२।७०। तन्नकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५।२।७१।  
 आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देसो स ब्राह्मणकः । अल्पमद्यं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो  
 निपात्यते । ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५।२।७२। शीतं करोतीति शीतकौऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः  
 शीघ्रकारी । ॥ अधिकम् । ५।२।७३। अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च । ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता

ध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिक-  
 विज्ञानायथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनेन 'पङ्क्तिः—' इत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विंशत्या-  
 दयो गृह्यन्ते, इति भाष्यमतमयुक्तमिति ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यं तत् । अत एव तत्र  
 भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादत्तव्यमिति ॥—शततम  
 इति । यद्यपीदं 'षष्ठ्यादेश' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्याद्यर्थे 'नित्यं शतादि—' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्-  
 दाहरति—एकशततम इति ॥—मासादेरिति । संख्यावाचित्वाभावेऽपीति भावः ॥—षष्ठ्यादीति ॥ 'विंशत्या-  
 दिभ्यः—' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥—संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शताद्विध्यम् 'नित्यं शतादि—' इत्यु-  
 क्त्वात् ॥—मतौ छः—॥—मत्वर्थ इति । मतौर्विषयः । तेन 'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति  
 प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥—विधानसामर्थ्यादिति । मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य छग्विधानं तत्पाक्षिकं  
 लुक्रमनुमापयतीति कैयटः ॥—तत्र कुशलः—। सप्तमीसमर्थोत्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥—आकर्षा-  
 दिभ्यः कन् । वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरुकः ॥—मुख्यः पाठ इति । आकर्षण्यस्मिन्  
 सुवर्णादिकमित्याकषः । 'पुंसि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं पठन्ति, तेषाम् 'आकर्षे इति घञि  
 रूपम्' इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—धने काम इति । 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यान्तात्प्रत्यय इति भावः ॥—उद-  
 रात्—। आयुधशब्दार्थमाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानलविधानात् ॥—  
 सस्येन—। कर्मकर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह—संबद्ध इति ॥—अत एवेति । 'अ-  
 केनोः—' इति निषेधादिति भावः ॥—तन्नात्—। तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्नुवायशलाका अचिरः  
 कालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । 'कालाः परिमाणिना' इति समासः ॥—प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥—ब्रा-  
 ह्मणकोष्णिके—। ब्राह्मणशब्दादायुधजीविलोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्  
 अल्पलोपाधिकात् । तदाह—आयुधेत्यादि ॥—शीतोष्णाभ्याम्—। शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति  
 कार्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयाभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी  
 तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थश्चुत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—अधिकम् ॥—अध्यारूढशब्दा-  
 दिति । 'गत्यर्थकर्मक—' इत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्या-  
 रूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा-

।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अमेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।  
 ॥ पाभ्वेनान्विच्छति ।५।२।७५। अनृजुरपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां  
 ठकूठभौ ।५।२।७६। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्वि-  
 च्छति दण्डाजिनिकः । ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ।५।२।७७। कन् स्वात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्विती-  
 यकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो  
 नित्यं च लुक् ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । ॥ स एषां ग्रामणीः ।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो  
 येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।५।२।७९। शृङ्खलकः करभः । ॥ उत्क  
 उन्मनाः ।५।२।८०। उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः । ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ।५।२।८१।  
 कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं  
 वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । ॥ तद-  
 स्मिन्नङ्गं प्रायेण संज्ञायाम् ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमङ्गं चेत्प्रायविषयं तत् । गुहा-  
 पूपाः प्रायेणाङ्गमस्यां गुहापूपिका पौर्णमासी ॥ ॥ षट्केभ्य इनिर्वाच्यः ॥ षट्किनी । ॥ कुल्माषादम् ।५।२।  
 ८३। कुल्माषाः प्रायेणाङ्गमस्यां कौल्माषी । ॥ श्रोत्रियश्छन्दोधीते ।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेरुच्छान्दसः ।  
 ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । ॥ पूर्वादिनिः ।५।२।८६। पूर्व कृतमनेन पूर्वा ।

सायां 'यस्मादधिकं' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः स्वार्योः । अधिको  
 द्रोणः स्वार्यमिति । द्वितीये तु केन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्या-  
 विह न शङ्कनीये ॥—अनुका—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रलाङ्घ्रिव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ॥—अन्वभि-  
 भ्यां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः ॥—पाभ्वेनान्विच्छति । 'आकर्षादिभ्यः  
 कन्' इत्यतः कन्नुवर्तते ॥—अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वयःशू-  
 लदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—तावतिथं ग्रहणमिति  
 लुग्व । तावतां पूरणं तावतिथम् । 'वतोरिधुक्' यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देश-  
 स्तथात्र 'तावतिथम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठकूठभौ नामुवर्तते, अस्वरितत्वादित्यभि-  
 प्रेत्याह—कन्स्यादिति ॥—पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनो लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्या-  
 दिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्यापि सिद्धमेव, तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकार-  
 त्याभिमत इति व्याचष्टे—द्विकमिति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व  
 वचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणात्' इत्याह । तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—तावति-  
 थेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमाने ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—स एषां  
 ग्रामणीः । 'ग्रामणीर्नापिपे पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः ॥—करभ इति । उष्ट्रबालकः ॥—द्वितीयेऽह-  
 नीति । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तत इति भावः ॥ ननु  
 साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्र-  
 स्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्त्राभावाद्वा तद्वोच्यमिति ॥—षट्केभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कत्र भवि-  
 ष्यतीति चेत् । किं ततः । इनेरप्राप्तत्वादर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव । 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्या-  
 शात्र न कार्यं । 'सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति वचनात् ॥—श्रोत्रियं—। यश्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र  
 भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्वार्थे श्रोत्रियमित्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो  
 निपात्यते 'तदधीते' इत्येतस्मिन्नर्थे चञ्च प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्ध-  
 रूपस्य कियारूपस्य वाऽऽसन्नभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयछन्दोऽध्यायी  
 अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथं ग्रहणमिति  
 लुग्व' इत्यतः ॥—श्राद्धमनेन—। श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम्—'प्रज्ञाश्रद्धाचार्त्तभ्यो णः' ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्दे-  
 नोच्यते । तथापिह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥—श्राद्धी । श्राद्धिक इति । 'अथ-  
 तन एवेष्यते' अथ भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥—पूर्वादिनिः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥  
 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति काचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—

१ कालप्रयोजनादिति—कालवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययः । कारणवाचकात्तृतीयान्ताब्जित इत्यर्थे,  
 फलबोधकाल्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानस्वाभाव्यादिति शब्देन्दुशेखरे ।

सपूर्वाच्च । ५।२।८७। कृतपूर्वी । इष्टादिभ्यश्च । ५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । अनुपद्यन्वेष्टा । ५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । साक्षाद्गृष्टरि संज्ञायाम् । ५।२।९१। साक्षाद्गृष्टा साक्षी । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः । इन्द्रियमिन्द्रलङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रवृत्तमिति वा । ५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गकरणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण तुर्जयमिन्द्रियम् । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । ५।२।९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने । संबन्धेऽस्तिविषयक्षायाम् भवन्ति मनुबादयः ॥ १ ॥ रसादिभ्यश्च । ५।२।९५। मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमन्वर्थीयमिन्द्रियार्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, ज्ञेह । (ग) गुणात् । एकाचः ॥ स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—सपूर्वाच्च । ‘अनेन’ इति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति स्यात् ॥ ‘पूर्वोन्ताच्च’ इत्येतत्फलितम् ॥—कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः ‘सुप्सुपा’ इति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकात् ‘पूर्वादिनिः’ इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे ‘सपूर्वाच्च’ इत्येतद् ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये ‘पूर्वोन्ताच्च’ इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वात्यपि रूपे सिद्धे ‘पूर्वादिनिः’ इत्येतत् ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति परिभाषां ज्ञापयति ॥—छन्दसि—। पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्सार्थे इतिप्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य पन्थ पर एतावादेशौ निपात्येते ॥ ‘अपसं परिपन्थिनम्’ ‘मा ला परि परिणो विदन्’ । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—लोके स्थिति । ‘अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः’ इत्यादौ ॥—अनुपद्यन्वेष्टा । अन्वेष्टरि इति प्रत्ययो निपात्यते ॥—अनुपदमिति । पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः ॥—साक्षाद्गृष्टरि—। द्रष्टव्ये इति स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् । ‘उदस्थास्तम्भोः—’ ‘अवाचालम्बना—’ इत्यादौ तु ‘प्रकृतिवत्’ इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् ॥—साक्षीति । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्गृष्टारम्भयो भवन्ति, दाता प्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टव्योच्यत इत्याहुः ॥—क्षेत्रियच्—। ‘परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्धच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते’ इति मनोरमा ॥ अन्ये तु ‘परक्षेत्रे चिकित्स्यः’ इत्यर्थे ‘क्षेत्रियच्’ इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्युच्यते ॥—क्षेत्रियो व्याधिरिति । किञ्च क्षेत्रियं विषयम् । यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—इन्द्रियमिन्द्र—। इन्द्रशब्दाद्धच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं ‘मम चक्षुः, मम श्रोत्रम्’ इत्यादिक्रमेण सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा । दत्तं यथायथं विषयेभ्यः । रुढिशब्दोऽयं यथा कथंचिद्युत्पादितः ॥—तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते, कालस्तु विवक्षितः, धने गते भाविनि वा ‘धनवानयम्’ इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तथाहि—‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने । संसर्गेऽस्तिविषयक्षायाम् भवन्ति मनुबादयः’ ॥ अविवक्षायाम् ये मनुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥—भूमा बहुलम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुलबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यवहारः । राक्षस्तु सहस्रगोरपि गावोऽल्पा इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य स्तार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि ‘यवमतीभिरद्भिर्व्युप्तं प्रोक्षति’ इति । अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽप्यत्र मनुप् ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवंपरमिति ॥—निन्दायां, ककुदावर्तिनी कन्या ॥—प्रशंसायां, रूपवान् ॥—नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः ॥—अतिशयाने, उदरिणी कन्या ॥—संबन्धे, दण्डी । संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष इत्यादिवत् ‘पुरुषी दण्डः’ ‘पुरुषवान् दण्डः’ इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे समानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमस्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमजलवत् पात्रमेवेत्याशयेन ‘कथं यवमतीभिरद्भिः’ इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥—अन्यमन्वर्थीयेति । कथं तर्हि ‘रूपिणी कन्या’ ‘रसिको नटः’ इति । अत्राहुः । रसादिगणे ‘गुणात्’ इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

॥ तसौ मत्वर्थे ॥१४॥१९॥ ताम्बलान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विद्युश्चान् ॥  
 \* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वो-  
 ऽयवादिभ्यः ॥८॥२॥९॥ मवर्णावर्णान्तामवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् ।  
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । कक्ष्मीवान् । यक्षावान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । मृमिमान् । ॥ श्रयः ॥८॥२॥१०॥  
 श्रयस्ताम्रमतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाच्च जश्चम् । विद्युत्त्वान् । ॥ संज्ञायाम् ॥८॥२॥११॥ मतोर्मस्य वः  
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्गुमण्वच्चर्मण्वती  
 ॥८॥२॥१२॥ एते च संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ।  
 अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवाचाम राजा ।  
 चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवाचाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुम-  
 ण्वाचाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । ॥ उद-  
 न्वानुवधौ च ॥८॥२॥१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-  
 न्वान् सौराज्ये ॥८॥२॥१४॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । ॥ प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् ॥५॥२॥१६॥  
 चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् ।  
 प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो बाजुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । ॥ सि-  
 ध्मादिभ्यश्च ॥५॥२॥१७॥ लज्जा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अभ्यतरस्यांग्रहणं मनुष्यसमुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-  
 कल्पार्थं । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग)घातदन्तबलललाटानामुक्च ॥ वानूलः । ॥ घत्सांसाभ्यां कामबले

एवान्यमत्वर्थयित्य निषेधः, रुपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो  
 गृह्यते न तु रसनाप्राप्तो गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति । गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते  
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधाया— । मृच अश्च मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन  
 मतुप्रत्ययाक्षितं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—मवर्णावर्णान्तादिति । ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-  
 भूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनान्यालव्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—  
 मवर्णावर्णोपधादिति ॥—श्रयः । इदमपि मतुवाक्षितस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—श्रयन्तादिति ॥—  
 विद्युत्त्वानिति । एतेन ‘वह्निमद्वान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तीत्या जश्चस्याप्रवृत्तेः । मलस्ताम्रमतुपो नि-  
 षेधाच्च ॥ ननु गोधुश्चान् मधुलिण्मानित्यत्र इत्य घत्वे ढत्वे च कृते ‘श्रयः’ इति बलप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् ‘प्रत्यये  
 भाषायां नित्यम्’ इत्यनेन चकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुवान् मधुलिङ्गानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम् । घलढलयोर-  
 सिद्धत्वेन ‘श्रयः’ इति बलाप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थात्—॥—शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणविगियं दर्शिता । शिखा-  
 शब्दस्य ग्रीष्वादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । ‘चूडावान् वृक्षः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणिलमस्तीति  
 शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या  
 लभ्यते ॥—चूडालोऽसीति । असीत्यस्य ‘तिङ्ङित्ठः’ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोर्त्वे तस्य ‘अतो रोरङ्गतात्-’  
 इत्युकारे कृते ह्रस्वो संसनधर्मत्वात्तत्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपथानिकस्यापि सुपत्वात् ‘अनुदात्तौ सुपितौ’ इत्यनुदात्त  
 इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आहुणे सति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्युकार उदात्तः । ततः ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्वरूपमेकादेश-  
 स्तस्य ‘स्वरितो बाजुदात्तः’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म गड् मणि विजय  
 निष्पाव पांशु हनु पाण्ड्यादयः सिध्मादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनाव-  
 प्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्रप्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह  
 लिङ्गं ‘केशाद्’ इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनु-  
 वृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, ‘लज्जन्य-  
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थात्-’ इति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालधूडावानिति  
 रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वे तु न दोष इति ॥  
 एवं च ‘लज्जा स्यात्’ इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—  
 घातदन्तेत्यादि सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥—ऊङ् चेत । ङित्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशलसिद्धावपि प्रत्यय-  
 लेशान्निवारणाय कोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं वेति शङ्क्यम् । ‘अहंशुभमोर्गुत्’ ‘गोपयसोर्गुत्’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि ‘कक्ष्यायाः  
 संज्ञाया मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवारब्धम्, वत्त्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

।५।२।९। आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । ॥ फेनादिलब्ध ।५।२।९२।  
चाह्वच् । अन्यतरस्याग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छा-  
दिभ्यः शनेलच्चः ।५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो मः ।  
पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ॥ लक्ष्म्याः अङ्ग । लक्ष्मणः । ॥ चिष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥  
विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । ॥ प्रज्ञाभ्रञ्चाभ्यां विनीनी ।५।  
२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । आद्गः । आर्घः ॥ ॥ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।  
२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरिग्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा  
बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण् च ।५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।  
साहस्रः ॥ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४।  
सैकतो घटः । शार्करः । ॥ देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५। चादण् मनुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः ।  
सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उन्नत उरच् ।५।२।१०६। उन्नता दन्ताः

इत्यादौ प्रत्ययलाभ्युपगमात् ॥—वातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातूल  
इत्युक्त्वा । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः ॥ 'पार्णिधम-  
न्योर्दीर्घश्च' । 'ध्रुवजन्तूपतापाञ्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पाष्णीलः । धमनीलः । ध्रुवजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः ॥  
उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—वत्सांसाभ्याम्—॥—कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति  
भावः ॥—वत्सल इति । ज्ञेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रुद्धौ, न कामबलयोः ।  
तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ ज्ञेहबलयोर्वैतैते  
इति ॥ अस्मिन्नु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतिः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन  
प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ॥—लोमादि— इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपि-  
च्छादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ 'अङ्ग कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति—अङ्गादिति । शाकीपलालीद्वर्णौ  
ह्रस्वत्वं च । चात्रप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ 'दक्षिणो-  
रालोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चादुपप्रत्ययः । दर्दूलप्रयोगविशेषः । तद्वान् दर्दूलः ॥—चिष्वगिति । 'सम-  
र्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याश्वतेर्लोपः । चकारात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे  
उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥—विषुण इति । विषु नाना अश्नन्तीति । विष्वं चित्ता-  
न्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मू-  
लत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिन-  
वत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्तात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वा-  
युरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥—प्रज्ञाभ्रञ्चा—॥—प्राज्ञो व्याकरण इति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन  
संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वीकटमिति वत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा  
च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कं निराकुर्वन्नाह—प्राज्ञेति । ज्ञियां टाप् । 'प्रज्ञा-  
दिभ्यश्च' इत्यपि तु डीप् स्यादिति भावः ॥—वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥  
विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—तपस्वी ।—सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा-  
भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते ॥—उत्तरार्थ इति । विनीन्योर्य-  
थासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम् ॥—ज्यौत्स्न इति । शुक्लपक्षः ॥—तामिस्र इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःस-  
मूहस्तमिस्रं । 'ज्योत्स्नातमिस्रा' इति निपातनात्मलार्थयो रः । तत्र शब्दव्यवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति वि-  
ग्रहे रान्तादण् । ज्ञियां तामिस्री ॥ 'तमिस्रा तामसी रात्रिज्यौत्सी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरौ तु तमिस्रेत्येतद्वान्तं  
न लणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—सि-  
कताशर्करा— । देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—घट इति ॥—मनुप् चेति । अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र मनुपः  
समुच्चयादिति भावः ॥—सिकता इति । लुपि युक्त्वद्वाकः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संज्ञाग्राह—'ज्ञी शर्करा  
शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुभेयाः सिकतावति' इति ॥—दन्त उन्नत— । उन्नत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यायेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादयं उभयसंबन्धो विनीनोर्यथासंख्यं च  
सिद्धमिति भावः ।

संख्यस्य दन्तुरः । ॥ ऊषसुषिमुष्कमधो रः । ५।२।१०७। ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु माधु-  
र्यम्, मधुरः ॥ ॥ रप्रकरणे खमुखकुक्षेभ्य उपसंख्यानम् ॥ खरः । मुखरः । कुक्षो हसिहनुः, कुक्षरः ॥  
॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अन्युत्पन्न एव ॥ ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं  
च । कच्छुरः । ॥ शुभ्रभ्यां मः । ५।२।१०८। शुभ्रः । शुभ्रः । ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५।२।१०९। प्रकृते-  
नान्यतरस्याग्रहणेन मनुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति नोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ ॥ अन्ये-  
भ्योऽपि दृश्यते ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ ॥ अर्णसो लोपश्च । अर्णवः । ॥ गाण्ड्य-  
जगात्संज्ञायाम् । ५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोरेणा तन्नेन निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं  
पिनाकः । ॥ काण्डाण्डादीरक्षीरचौ । ५।२।१११। काण्डीरः । आण्डीरः । ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्  
। ५।२।११२। रजस्वला स्त्री । कृषीवलः वल इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।  
पर्षद्वलम् ॥ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ।  
॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५।२।११३। दन्तावलः हस्ती । शिखावलः केकी । ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज-  
स्विभूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । ५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।  
ज्योत्स्ना । तमस उपधाया ह्रस्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतश्चम् । तमिजम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् ।  
तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुब्र-  
न्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । ॥ अत इति नौ ।  
५।२।११५। दण्डी । दण्डिकः । ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५।२।११६। व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य ह-  
निठनाभिष्येते । किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । यवखदादिभ्य इकः । अन्येभ्य उभयम् । ॥ तुन्दादिभ्य  
इलच् । ५।२।११७। चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥

वान् ॥—ऊषसुषि—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ 'स्यादृषः क्षारमृत्तिका । उषवानृषरः' । इत्यमरः । सुषिश्छि-  
द्रम् ॥—खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रूढोऽयम् ॥ मुखरो वाचाल इति हरदत्तः ॥—नगर  
मिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोऽयम् । तथा च नगरीत्यत्र ङीष् भवति ॥ नगशब्दोऽयमस्मादिषु पठ्यते इति  
'बुद्धि' आदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्वोऽयं न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥—पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्रो वर्ण-  
स्तद्वान् ॥—अभ्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'गुणे  
शृङ्गावयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति च ॥—कच्छा—। कच्छस्त्वग्रोवविशेषः ॥—शुभ्रभ्यां मः ॥—शुभ्र  
इति । शौरस्यास्ति 'दिव उत्' इत्युत्त्वम् ॥ हर्षक्षः सोऽस्यास्ति जनकतयेति द्वमोऽपि वृक्ष एव । 'पलाशी द्व्यमागमाः'  
इत्यमरः । इह सर्वत्र समुच्चयमानोऽपि मतुप् रूढशब्देषु नेष्यते । तदर्थस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात् ॥—दृश्यत  
इति । व इत्यनुवर्तते ॥—अर्णश्च इति । अर्णसुनु नुदच् । अर्णः जलं तद्वान् ॥—संज्ञायामिति । 'तदस्यास्ति-' इति  
सूत्रस्थेतिशब्दस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—यणेति । 'ह्यत्यात्-' इति वक्तृत्वयणादेशस्यानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावात् । किं  
तु सूत्रे सांहितिकोऽयं यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । 'अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ' । 'गाण्डीवी कनकशिलानिभं  
भुजाभ्याम्' इति च ॥—आसुतीवल इति । पुन्र अभिषवे किन् । आसुतिरभिषवः ॥—परिषदिति । परितः  
सीदतीति परिषत् 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना किप् 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥—पाठान्तरमिति । 'शृदृभसोदिः' इत्यदि-  
प्रत्ययो बाहुलकात् पृथेरपि भवति ॥ तथा च भाष्यं 'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां' 'सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रम्' इति च ।  
भट्टिस्त्वाह । 'पर्षद्वलान्महाश्वैराटनैकटिकाश्रमान्' इति 'पर्षदेषा दशावरा' इति मनुः ॥—भ्रातृवल इति । 'वले'  
इत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्नह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह—संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । 'वनगिर्योः' इति सूत्रादिति  
भावः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मलर्थीयोपपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्या-  
ख्यातः । निघण्टुषु तमःपर्यायस्त्वमित्यशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥—स्त्रीत्वमतश्च-  
मिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्नोमित्रित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥—अत इति नौ ।  
तपरकरणं किम् । खद्वावान् 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' । एकाक्षरात्—खवान् ॥ कृतः—कार-  
कवान् । जातेः—व्याघ्रवान् सिंहवान् । सप्तम्यां—दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्थेतिकरणो  
विषयनियमार्थः सर्वत्रापि संबध्यत इति ॥ क्वचित्कृतोऽपि भवति । कार्या कार्याकः । क्वचित्तु जातेरपि—तण्डुली  
तण्डुलिकः ॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् ॥—तुन्दादिभ्य इलच् । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुप् चेति । अत्र



(ग) स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । विवृद्धयुपाधिकात्स्वाङ्गावाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिकः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥ ॥ एकगोपूर्वाद्भु नित्यम् । ५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५।२।११९। निष्कात्परौ यो शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भु स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः । ॥ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । ५।२।१२१। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । ब्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । किञ्चन्तत्वात्कुः । खग्वी ॥ ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । आमयावी ॥ ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ ॥ फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इन्ठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्जीति रक् । तृप् । पुरोडाशः । तं न सहते तृपालुः । तृप् दुःखमिति माधवः ॥ ॥ हिमाच्छेलुः ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ ॥ बलादूलः ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ ॥ वातात्समूहे च । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ ॥ तप्पर्वमरुद्भयाम् ॥ पर्वतः । मरुतः । ॥ ऊर्णाया युस् । ५।२।१२३। सिक्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक् चैतत् । अन्यथाहि अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् । ॥ वाचो ग्मिनिः । ५।२।१२४। वाग्मी । ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५।२।१२५। ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये । ५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकारस्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । ॥ अर्शभादिभ्योऽच् । ५।२।१२७। अर्शस्यस्य वि-

‘स्वाङ्गाद् विवृद्धौ’ इति पठ्यते । विवृद्धयुपाधिकात्स्वाङ्गावाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य कर्णिकः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् ॥—एकगोपूर्वात् ॥—ऐकशतिक इति । एकं च तच्छतं चेति ‘पूर्वकाल-’ इत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठी-तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वश्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इत्येव नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । अन्यथा ठञ् इतिठनोर्बाधे कृतेऽन्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथम्—एकद्वयवान् इति । असाधुरेवायम् ॥ एकेन द्वयवानिति वा विप्रहीतव्यम् ॥ कथम् एकदण्डी इति । ‘एकदेशिनैकाधिकरणे’ इति निर्देशो ज्ञापयति ‘इनिरपि क्वचिद्भवति’ इति ॥—रूपादाहत—। आहतप्रशंसविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥—आहतमिति । आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥—हिम्या इति । भूम्नि यप् ॥—पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥—गुण्या इति । दक्षिणग्रहणादिनिरपि । तथा च माघः—‘गुण्यगुण्य इति न, व्यजीगणत्’ । गुणी अगुण्य इति पदच्छेदः—अस्मायामेधा—॥—यशस्वीति । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भलादुल्लं न ॥—यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् ‘पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ ‘चोः कुः’ इत्यनेन सिद्धे ब्रथादिष्वलमाशंक्याह—किञ्चन्तत्वादिति ॥—हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् । अन्यतरस्याग्रहणं इतिठनोः प्राप्त्यर्थं । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । चकारस्य ‘जुद्ध’ इतीत्सङ्गा । तेन हृदयाल्लशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः ॥—शीतोष्णेति । इह चाल्लरनुवर्तते ॥—पुरोडाश इति । ‘न तृप् उरुव्यचसम्’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—माधव इति । सुन्धातुवृत्तौ स्थितमिदम् ॥—हिमाच्छेलुरिति । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः ॥—बलादिति । सिष्मादिषु बल्ललवात्लशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ ॥—तप्पर्वमरुद्भयाम् । पित्तमनुदात्तत्वात् । काशिकायां तु ‘पर्वमरुद्भ्यां तन्वफळ्यः’ इति स्थितम् ॥ हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आशुदात्तत्वार्यो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम् । तत एव तदवधार्यम् ॥—पदत्वमिति । तेन ‘यस्येति च’ इति लोपो न प्रवर्तत इति भावः ॥—अनुवर्तयन्तीति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यतः ॥—वाचो ग्मिनिः । इकारो नकारपरित्राणार्थः चकारस्य कृत्वे जस्त्वे च कृते वाग्मी वाग्मिनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु त्रयाणाम् ॥ ‘मिनिः’ इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्विलाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किं च यरोऽनुनासिके ‘प्रत्यये भाषायां नित्यम्’ इति वाक्ययमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति । तच्चानिष्ठमिति ग्मिनिः कृतः ॥—स्वामिन्नैश्वर्ये ॥—ऐश्वर्यवाचकादिति । स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचिलमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम् ॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते । यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः स्वामीति ॥ ऐश्वर्ये किम् । खवान् ॥—अर्शभादिभ्यो—। इह ‘स्वाङ्गाङ्गीनात्’ इति गणे पठ्यते । खञ्जः

पन्थे अहंसः । आकृतिगणेश्वरम् । ॥ छन्दोपतापगह्वार्थाणिस्थादिनिः । ५।२।१२८। इन्द्रः । कटकवल्लयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुडी । किलासी । गर्हम् निम्बम् । ककुदावती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पकलवान्धटः ॥ ॐ प्राण्यङ्गाच्च ॥ पाणिपादवती । अतइत्येव । शिन्नकल्लाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठना-  
दिवाचनार्थम् । ॥ वातातीसारभ्यां कुक् च । ५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ ॐ रोगे चायमि-  
ष्यते ॥ नेह वातवती गुहा ॥ ॐ पिशाचाच्च ॥ पिशाचकी । ॥ वयसि पूरणात् । ५।२।१३०। पूरणप्रत्यया-  
न्ताम्भत्वर्थे इनिः । स्वाद्वयसि घोले । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उद्गः । उन्वाचनार्थमिदम् ।  
वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । ॥ सुखादिभ्यश्च । ५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ (ग) मालाक्षेपे ॥  
माली । ॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।  
॥ हस्ताज्जातौ । ५।२।१३३। हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । ॥ वर्णाङ्गैश्चाचारिणि । ५।२।१३४। वर्णी ।  
॥ पुष्करादिभ्यो देशे । ५।२।१३५। पुष्करिणी । पश्चिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ ॐ बाह्वरूपवपदाह-  
लात् ॥ बाहुवली । ऊरुवली ॥ ॐ सर्वादेश्च ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । ॐ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ अर्थी । संनिहिते  
तु अर्थवान् ॥ ॐ तदन्ताच्च ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । ॥ बलादिभ्यो मतुबन्त्यतरस्याम् । ५।२।१३६। बलवान् ।  
बली । उत्साहवान् । उत्साही । ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५।२।१३७। मन्मन्तान्मास्ताप्तेनिर्मत्वर्थे । प्रथमिनी ।  
दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् । ॥ कंशभ्यां बभयुस्ति तुतयसः । ५।२।१३८। कंश-  
मिति मान्तौ । कमित्युदकमुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युसवसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः ।  
कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः  
परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । ॥ तुन्दिबलिबेटर्भः । ५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्ध-  
न्योपबोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः । बटिभः । पामादिबाह्वलिनोऽपि । ॥ अहंशुभमोर्युस् । ५।२।१४०।  
अहमिति मान्तमन्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

**तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ।**

॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥५॥३॥१॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव । ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः । ५॥३॥२॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । ॥ इदम् इडा ॥५॥३॥३॥ प्राग्दिशीये परे । ॥ ए-  
तेतौ रथोः ॥५॥३॥४॥ इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।  
॥ एतदोन् ॥५॥३॥५॥ योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ।

पादोऽस्यास्तीति खजः । काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः ॥—प्रथिमिनीति । ‘पृथादिभ्यः-’ इतीमनिचि ‘टेः’ इति टिलोपः । ‘र ऋतः’ इति रभावः । ‘अनिनस्सन्प्रहृणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’ इति मन्त्रन्तादिनौ कृते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपे नान्तत्वान्दीप् ॥—दामिनीति । दाधातोर्मनिन् ॥—होमिनी । सोमिनीति । ‘अर्तिस्तु-  
सुदुष्टदृष्टि-’ इत्यौणादिकेन मनि नित्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ ॥—कंशंभ्याम्—॥—पदत्वार्थ इति । अ-  
न्यथा ‘कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्यः’ इति स्यादिति भावः ॥—घकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरयम् ॥—  
अनुनासिकौ वयाविति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्वादिः, न तु पवर्गवृतीयः इति ध्वनितम् ॥—माघघ इति ।  
‘तुङि तोडने’ इति धातौ तेनोफम्—‘वृद्धा नाभिस्तुण्डिः’ । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । ‘तुन्दादिभ्य इलब्’ इत्यत्र  
‘स्वाज्ञाद्विबुद्धौ’ इति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । ‘तुण्डिवलिवटेर्भः’ इति मत्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेष्टने  
इन् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ॥—अहंयुः । शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ॥  
इति मत्वर्थीयाः ॥

**किसर्वनाम—**॥ ब्रूयादिपञ्चदासात्मिकः पृथग्ग्रहणम् ॥ ब्रूयादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । 'त्यदानीनां मिथः सहोष्णौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्त्वात् ॥—एतदोऽन्—  
भाष्यारूढोऽयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु 'एतदोऽश्' इति पठित्वा शकारः सर्वोद्देशार्थं इत्याह । अनिति । प्राग्निदशीये परे  
अन्त्यात् ॥—अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययनित्त्वस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः ॥—

१ वर्णोदिति—वर्णोऽत्र वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । २ विभक्तिसंज्ञा इति—संज्ञासूत्रत्वं च एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानाद्बोध्यम् । अन्यथा प्राक्कारादितिवदधिकारोऽपि संभाव्यते । ३ अधिक्रियते इति—अधिकारश्च विधेयानिर्देशाद्बोध्यः ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५।३।६। प्राग्विदशीये ढकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा । ॥ कु तिहोः । ७।३।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अमुतः । बहुतः । आदेस्तु । द्वाभ्याम् । ॥ तसेश्च ५।३।८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थे विभक्त्यर्थे च वचनम् । ॥ पर्यभिभ्यां च ५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । ॥ सप्तम्यास्तल् ५।३।१०। कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । ॥ इदमो हः ५।३।११। त्रलोऽपवादः । इहादेशः । इह । ॥ किमोऽत् ५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् । ॥ काति ७।३।१०५। किमः कादेशः स्यादति । क । कुत्र । ॥ वा ह च छन्दसि ५।३।१३। कुह स्यः कुह जग्मथुः । ॥ एतदस्त्वतसोऽस्तसौ चानुदासौ १२।४।३३। अन्वादेशविषये एतदोऽश्च स्यात्स चानुदास्तसोः परतः तौ चानुदासौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽग्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । ॥ इतराभ्योऽपि इदयन्ते ५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो इदयन्ते इतिग्रहणाद्भवदादियोग एव । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् । ॥ सर्वैकान्यकियत्तद् काले दा ५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे । ॥ इदमोर्हिल् ५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । इत्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे । ॥ अधुना ५।३।१७। इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इह । यत्सेति लोपः । अधुना । ॥ दानीं च ५।३।१८। इदानीम् । ॥ तदो दा च ५।३।१९। तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् । ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ५।३।२१। कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । ॥ सद्यः परुत्परायैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वधुरन्येधुरन्यतरेधुरितरेधुरपरेधुरधरेधुरभयेधुररुत्तरेधुः ५।३।

कुतिहोः । तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेल्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—कस्मादिति ॥—यतस्तत् इति । ‘कृतस्मित-’ इति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि ल्यदाद्यलम् । पक्षे यस्यात् ॥—इत इति । ‘इदम इह’ । पक्षे अस्मात् ॥—अत इति । एतदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् ॥—अमुत इति । ‘अदसोसेः-’ इति गुलम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥ बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः ॥—द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् ‘अग्रादिभ्यः’ इति पर्युदासात् ॥—तसेरिति । ‘प्र-’ तियोगे पञ्चम्यास्तसिः, ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥—विभक्त्यर्थं चेति । ‘अ-’ न्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्विदशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे ‘यतोऽवगच्छति’ इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च ‘तसेश्च’ इति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोऽवहीयते कुतोऽवरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् ॥—सर्वो- भयार्थाभ्यामेवेति । अत्र चाभिधानस्वाम्यं हेतुः । तेनेह न भवति । परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । मैवम् । वावचना- नुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥—सप्तम्यास्तल् । इह त्रल्लतसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ ‘अच्च धेः’ ‘धेर्ङिति’ इत्यादिकं नेत्याहुः ॥—किमोऽत् । ‘न विभक्तौ तु स्याः’ इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । थमोदकारेण मकारपरिप्राणार्थेनानिल्यताज्ञापनात् ॥—वाग्रहणमिति । ‘किमोऽद्वा’ इति सूत्रं पठित्वा ‘ह च छन्दसि’ इति सूत्रयितुं युक्तम् ॥—कुत्रेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रल् नेच्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । ‘नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्’ । अमरश्चाह— ‘साहचर्याच्च कुत्रचित्’ इति ॥—वा ह च छन्दसि । पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमि- दमुपन्यस्तम् ॥—अत इति । एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥—तत्रभवन्तमिति । ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥—एवमिति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्युल्लेखित्यर्थः ॥—सदेति । ‘सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि’ इति समावः ॥—कदेति । किमः कः ॥—एतर्हीति । ‘एतेतौ रथोः’ इत्येतादेशः ॥—अधुनाप्रत्यय इति । नि- पातनान्मध्योदात्तोयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अशभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र ‘ऊढिदम्-’ इत्यादिना विभक्तिसंज्ञाः, स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥—दावचनमिति—‘तदश्च’ इत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः ॥—एतस्मिन्काले एतर्हीति । ‘एतदः’ इति योगविभागाग्रफोदावेतादेशः ॥—सद्यः प- रत्—। निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तर्ह्ययति—

२२। एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो घञ् चाहनि । समानेऽहनि सघः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच प्रत्ययौ वत्सरे । पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । परस्मादेद्य-  
व्यहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । इदमोऽश् घञ् । अस्मिन्नहनि अघ । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येष्टुस् । पूर्वस्मिन्नहनि  
पूर्वेष्टुः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येष्टुः । उभयोरङ्गोदभ्येष्टुः ॥ ॐ शुद्धोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयष्टुः । ॥ प्रकारवचने  
थाल् । ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । ॥ इदमस्थमुः । ५।  
३।२४। थालोऽपवादः ॥ ॐ एतदोऽपि घञ्च्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । ॥ किमश्च । ५।३।२५। केन  
प्रकारेण कथम् ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

### तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरू-  
ढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात् । ॥ पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् । ५।३।३९।  
एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर, अध, अव, इत्यादेशाः स्युः । ॥ अस्ताति च । ५।३।४०। अस्तातौ  
परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ।  
॥ विभाषावरस्य । ५।३।४१। अवरस्यास्तातौ परेव स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि  
रुढेभ्यः किम् । ऐन्द्रयां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ  
वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते । ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५।३।२८। अस्ताते-  
रपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः । ॥ विभाषापराधराभ्याम् । ५।३।२९। परतः । अवरतः । परस्तात् ।  
अवरस्तात् । ॥ अञ्जेलुक् । ५।३।३०। अञ्जल्यन्वादिक्शब्दावस्तातेर्लुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां  
प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च । ॥ उपर्युपरिष्ठात् । ५।३।३१। अस्तातेर्विषये  
ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विल्रिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।  
॥ पश्चात् । ५।३।३२। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेऽविषये । ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः  
। ५।३।३४। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । ॥ एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५।३।३५। उत्तरादिभ्य एनन्वा-  
स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केष्विदुस्-

समानेऽङ्गीति ॥—पर उदारी चेति । पर इत्यादेशः, उदारी प्रत्ययौ ॥—प्रकारवचने थाल् । सामान्यस्य भेदको  
विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माधुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इत्यत्र सादृश्यं  
प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ ‘अव्ययं विभक्ति-’ इति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्,  
इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥—तेन  
प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात् न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषवि-  
हितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर् तु तद्धति स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकार-  
मात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुज्यते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥—अनेन एतेन वेति ।  
द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च ‘लक्षणेत्यंभूताख्यान-’ इत्यादिसौत्रप्रयोगो  
लिङ्गम् ॥ एतेन कथंभूतो व्याख्यातः ॥—इत्थमिति । ‘एतेतौ रथोः’ इति इदम इतादेशः । ‘एतदः’ इति योगविभागा-  
देतदोऽपि इतादेश इति भावः ॥—किमश्च । योगविभागः ‘था हेतौ च छन्दसि-’ इत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा  
स्यादिदमो मा भूदिति ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति । यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् ॥—पुरः पुरस्तादिति । कथं तर्हि ‘पश्यामि तामित  
इतः पुरतश्च पश्चात्’ इति भवभूतिः, ‘स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः’ इत्यमरः, ‘पुरतः प्रथमे चाग्रे’ इति विश्वश्च । समानकाली-  
नं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः ॥ केचित्तु ‘दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ ‘अतसुच्’ इत्यकारोच्चारण-  
मन्यतोऽपि विधानार्थः । तेन पुरत इति सिध्यति । ‘पुर अग्रगमने’ किपि पुर ‘वोः’ इति दीर्घलु न भवति भलात् । न  
चातसुचश्चिन्वेऽप्याकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव  
न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्तादग्रणीयम् । अधस्ताद्वसति अधस्तादागत  
इत्यादि सिध्यति ॥—प्राच्यां प्राच्य इति । प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्यां दिश आगतः प्रागागत  
इत्यादि योज्यम् ॥—पञ्चम्यन्तं धिनेति । नेह उत्तरादागतः । अधरादागतः ॥—उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं  
वा ॥—पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥—

रादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । ॥ दक्षिणादाच् ॥ ५।३।३६। अस्तातेर्वि-  
षये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । ॥ आहि च दूरे ॥ ५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि  
स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । ॥ उत्तराच्च ॥ ५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । ॥ संख्याया विधार्थे धा  
॥ ५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । ॥ अधिकरणविचाले च ।  
५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । ॥ एकाद्वो ध्यमुअन्यतर-  
स्याम् ॥ ५।३।४४। ऐक्यम् । एकधा । ॥ द्विज्योश्च धमुज् ॥ ५।३।४५। आभ्यां धा इत्यस्य धमुज् स्याद्वा । द्वै-  
धम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ ॥ धमुअन्तात्स्वार्थे उदर्शनम् ॥ पथि द्वैधानि । ॥ एधाच्च ॥ ५।३।४६।  
द्वेधा । त्रेधा । ॥ याप्ये पाशप् ॥ ५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५।३।  
४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः ॥ द्वैतीयिकः । द्वितीयः ।  
तार्तीयिकः । तृतीयः ॥ ॥ न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येत्येव । ॥ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ५।३।४९।  
पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां अ च ॥ ५।३।५०। चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः ।  
षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । ॥ मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ लो  
माने पञ्चङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्रा-  
प्तम् । षष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र जानौ नित्याविति ज्ञापयति । ॥ ए-  
कादाकिनिष्ठासहाये ॥ ५।३।५२। चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः । ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५।३।५३।  
आभ्यो भूतपूर्वः । आभ्यचरः । ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वस्य रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य

संख्याया विधार्थे धा । विधानशब्दस्यार्थो विधार्थः ॥ यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन  
एका गोविधेत्यादौ न भवति ॥ इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव  
यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह—क्रियाप्रकारे वर्त-  
मानादिति । कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणः' इत्यादि ॥ अत्रापि ह्यश्रुता क्रिया प्रतीयते, 'उपदिश्यते', इति वा,  
'भवति' इति वा इति हरदत्तः ॥—अधिकरणविचाले च । अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालोऽन्यथाकरणम् । नि-  
जन्तादेरच् । तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनमिति व्याचष्टे—द्रव्यस्येत्यादिना । संख्यान्तरापादनं हि एक-  
स्यानेकीकरणम्, अनेकस्य च एकीकरणम् । तत्राग्रे उदाहरणम्—एकं राशिं पञ्चधेति । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वि-  
तीये तु अनेकम् । एकधा कुर्वित्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ॥—एकाद्वो—  
शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्य-'  
इति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमज्जयोः स्पष्टम् ॥ एतेन ध्यमुज् स्वतन्त्र एव प्रत्ययोऽस्तित्या-  
शङ्का परास्ता ॥—ऐक्यमिति । विधार्थे ऐक्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐक्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एव-  
मग्रेऽपि द्वैधमित्यादौ योज्यम् ॥—एधाच्च । द्विज्योः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् । योगविभागे यथासंख्य-  
निरासार्थः ॥—याप्ये पाशप् । 'कुत्सिते' इत्यत्रैव नायं विहितः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥—पूरणाद्भागे—। पूर-  
णार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुख्यतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र  
लनर्थकत्वात्तातिप्रसङ्गः ॥ भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समासेऽप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भ-  
वति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रसज्येत ॥—एकादाकिनिष्ठा—। असहायवाचिन  
एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥—कन्लुकाविति । आकिनिचः कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ अस-  
हायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्विलबहुत्वे च  
न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परतिरिक्तसहायाभावेन  
द्वयोर्बहुनामपि भवति । इह 'अकिनिच्' एवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । 'यस्येति च' इति लोपश्चकारोच्चारण-  
सामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥—भूतपूर्वे । अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ 'गोष्ठात् खन्' इत्यत्रैव  
नोक्तम् । विशेषविहितेन खन् चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति । यद्यपि दूरस्थ-  
स्यापि बाधो न्याय्य एव तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥—षष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्वं  
इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङथाप्रातिपदिकस्य विशेषणं, तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्, तदा-  
क्षितस्य संबन्धिना गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह—भूतपूर्वेऽर्थे

भूतपूर्वो गौः । कृष्णरूप्यः कृष्णचरः । तसिद्धादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वाच्च पुंनत् । शुभाया भूतपूर्वः शुभारूप्यः ।  
 ॥ अतिशायने तमबिष्टनौ ॥ ५।३।५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः ।  
 आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । ॥ तिङ्ङश्च ॥ ५।३।५६ ॥ तिङ्ङन्तादतिशये षोडशे तमप् स्यात् । ॥ तरत्तमपौ घः ।  
 १।१।२२ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । ॥ किमेत्तिङ्ङ्ययघादांस्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ५।४।११ ॥ किम् एदन्तात्तिङ्ङ्ययाच्च  
 यो घस्तदन्तादायुः स्याच्च तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राद्धेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै-  
 स्तमस्ततः । ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५।३।५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुसि-  
 ङ्ङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । प-

रूप्यः स्यादिति ॥—अतिशायने—। अतिपूर्वाच्छेतेत्युद् । अतिशयनमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनादीर्घः ।  
 न तु सौत्रः । तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । तेन ह्रस्वोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः  
 शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं, किं लभिवः । ‘पूर्वान् महाभागतयातिशेषे’ इति प्रयो-  
 गदर्शनात् ॥ न चैवं ‘प्रकर्षे तमबिष्टनौ’ इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथोक्त-  
 त्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । नापि  
 प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न त्वाढ्यादिभ्यः किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु  
 योतकस्तदेतदाह—अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥—अयमेषामिति । अयमेव समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते  
 तदा तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्बहुनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः ॥  
 —आढ्यतम इति । सुबन्तात्तमप् । ‘सुपो धातु-’ इति लुक् । यद्यपि ‘इयाप्रातिपदिकात्’ इत्येवानुवर्तते । तथापि  
 सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाद्देतरां पूर्वाद्देतमामित्यादौ ‘घकालतनेषु कालनाम्नः’ इति सप्तम्या अलुगिवि-  
 धानं कथमुपपद्यताम् ॥—तिङ्ङश्च । अस्मादिष्टन्न भवति, ‘अजादी गुणवचनादेव’ इति नियमादित्याशयेनाह—तमप्  
 स्यादिति ॥—तरत्तमपौ घः । अस्मिन्नेवातिशयनिकप्रकरणे ‘तादौ घः’ ‘पितौ घः’ इति वा वक्तव्ये प्रकर-  
 णान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेन ‘अल्पाचूतरम्’, ‘लोपश्च बलवत्तरः’ इत्यादि सिद्धम् । अ-  
 ल्पाजेव ह्यल्पाचूतरम् । न तत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा ‘शिवकेशवौ’ इत्यादिसिद्धावपि ‘शङ्खदुन्दुभि-  
 वीणाः’ इत्यादि न सिध्येदित्याहुः ॥—किमेत् । आमोहकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ ‘ह्रस्वनद्यापः-’  
 इति नुटि पचतितराणामिति स्यात् । ‘यस्येति’ लोपस्य परेण नुटा बाधात् । सिद्धान्ते तु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य’  
 इति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणम् ॥—द्विवचनविभज्योपपदे—। द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । करणे ल्युट् ।  
 कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वावर्थानुच्येते तद्विवचनम् । विभक्त्यं विभज्यम् । ‘ऋहलोः-’ इति ण्यति प्राप्ते तद-  
 पवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु ‘चजोः’ इति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् । विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं  
 चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तात् ‘अचो यत्’ इति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः । ‘निवृ-  
 त्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच्’ इति ‘णेरणौ’ इति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः ॥  
 तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च अर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्या-  
 ख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति समा-  
 हारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशदन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः ।  
 वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानादन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तो-  
 ष्ठाशब्देनोच्यत इति नास्ति ‘द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे’ इति पक्षे दोष इति ॥ विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽव-  
 गन्तव्यः । अन्वर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव  
 प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ इह द्वे उपपदे द्वे च सुबन्ततिङन्तरूपे  
 प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते ॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति—अनयोरिति ॥—लघीयानिति । ‘ते-’  
 इति लोपः । उगित्त्वान्नुम् । ‘सान्तमहतः-’ इति दीर्घः । ह्रङ्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥ विभज्योपपदमुदाहरति—प्रा-  
 च्येभ्य इति । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि ‘पुरुद्रवान् पटुरासीत्, ऐषमस्तु पटुतरः’ इति । अत्राहुः । एक-  
 स्यापि धर्मिणस्तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति ॥

१ उच्चैस्तमस्तरिति—उच्चैःशब्दोऽत्रोच्चत्वगुणवत्परः । द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति  
 बोध्यम् । २ द्विवचनेति—नतरामित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपाल्पान्तिकत्वे भावगते प्रकर्षे तरप् । प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरना-  
 दिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवाविषयम् । एवं बोलाश्रमप्रकर्षेऽपि योतकात्तरप् । यथा, नितरां गच्छतीत्यादौ ।

टीयांसः । ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५।३।५८। इष्टवीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाच-  
कतमः । ॥ तुष्टच्छन्दसि । ५।३।५९। तुष्टच्छन्तादिष्टवीयसुनौ स्तः । ॥ तुरिष्ठेमेयः सु । ६।४।१५४। तुष्टच्छन्दस्य  
लोपः स्यादित्थेमेयः सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रशस्यस्य भ्रः । ५।३।६०। अस्य  
भ्रादेशः स्यादजाघोः । ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६।४।१६३। इष्टादिव्येकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् । ॥ ज्य च ।  
५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादित्थेयसोः । ज्येष्ठः । ॥ ज्यादादीयसः । ६।४।१६०। आदेः परस्य । ज्यायान् ।  
॥ वृद्धस्य च । ५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाघोः । ज्येष्ठः । ज्यायान् । ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।  
अजाघोः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् । ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रभुद्राणां यणादिपरं पू-  
र्वस्य च गुणः । ६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । हसिष्ठः ।  
क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसु । ह्रस्वक्षिप्रभुद्राणां पृथ्वादिस्वाद् । ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । ॥ प्रियस्थिर-  
स्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहिगर्वर्षिप्रप्राधिवृन्दाः । ६।४।१५७। प्रियादीनां  
क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्रा-  
धिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिस्वात्प्रेमेत्यादि । ॥ बहोर्लोपो भू च  
बहोः । ६।४।१५८। बहोः परयोर्मियसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । ॥ इष्टस्य यिट् च । ६।  
४।१५९। बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५।३।६४।  
एतयोः कनादेशो वा स्यादित्थेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे । यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि । ॥ विन्मतोर्लुक् ।  
५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादित्थेयसोः । अतिशयेन क्षज्वी क्षजिष्ठः । क्षजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः ।  
त्वचीयान् । ॥ प्रशंसायां रूपप् । ५।३।६६। सुबन्तासिङ्गन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

व्यपदिशन्ति च—‘अन्य एवासि संवृत्तः’, ‘कचित्स एवासि धनंजयस्त्वम्’ इति ॥—अजादी गुणवचनादेव । इष्ट-  
तोऽवधारणार्थ एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोऽपि संभा-  
व्येत । तथा च पटुतरः, पटुतम इत्यादि न सिध्येत् ॥—तुष्टच्छन्दसि । पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयम्,  
नलपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसंकरो न ॥—तुरिष्ठे—‘टिः’ इत्यनेनान्यलोपे सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तुष्टच्छन्दस्य लोप-  
स्तदाह—करिष्ठ इति ॥—दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री ‘भस्यादे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधौ’ इति वच-  
नात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीप् निवृत्ते दोग्ध्रशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् धलजस्त्व-  
योरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः ‘अकृतव्यूह-’ परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते ।  
छतेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् छान्दसमपि ‘तुः-’ इति सूत्रम्, ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति च ‘णाविष्ठवत्’ इत्यतिदेशेन  
लोकेऽपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥—प्रशस्यस्य भ्रः । ‘अजादी’ इत्यनुवृत्तं स-  
प्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—अजाघोरिति । अजाघोः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः—श्रेष्ठ इति । प्रकृति-  
भावादिह ‘टिः’ इति लोपो ‘यस्येति’ लोपश्च न भवति ॥—ज्यादात्—। ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥  
—वृद्धस्य च । स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु ‘वृद्धिर्यस्याचामादिः’ इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य ‘प्रियस्थिर-’  
इत्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येयमनिचि सावकाशता शङ्का । वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् । यदि तु  
‘वृद्धस्य वर्षिश्च’ इति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥—स्थूलदूर—। पर-  
ग्रहणं यविष्ठो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् छते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणला-  
भात् ॥—स्थविष्ठ इति । न चात्र ‘ओर्गुण’ इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासि-  
द्धत्वात् क्षिप्रभुद्रयोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—एवमिति । प्रेयान् । स्फेयान् ।  
वरीयानित्यादि ॥—इमेयसोर्लोप इति । स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव भवति ॥—इष्टस्य यिट् च । पूर्वसूत्रं  
संपूर्णमनुवर्तते तदाह—बहोरित्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥—भूयिष्ठ इति । अत्र इष्टस्यादिलोपे कृते विशब्द  
आगमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः, इकारस्तुच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यारूढम् ॥—युवाल्पयोः—।  
युवेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवाल्पस्य, अल्पसाहचर्याव्याख्यानाच्च । ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादजाधोरेव पूर्वयोर्न तु तत्प्र-  
मपोरित्याशयेन व्याचष्टे—इष्टेयसोरिति ॥—विन्मतोर्लुक् ॥—क्षजिष्ठ इति । विनो लुकि कृते भलात्पदकार्यो-  
भावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेऽपि विन्मतोरजादी भवतः ॥—प्रशंसायां रूपप् । प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्र-  
शंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोऽयं यदक्षणोरप्यजनं हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्णं ॥—  
पचतिरूपमिति । ‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ क्रियायाश्चासलरूपत्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतोरूपं पच-  
न्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥

॥ ईषदसमासौ कल्पद्वेष्ट्यदेशीयरः । ५।३।६७। ईषदून् विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पञ्चतिकल्पम् । ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५।३।६८। ईषदसमासविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुच् स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईषदून्ः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् । ॥ प्रकारवचने जातीयर् ५।३।६९। प्रकारवति चायम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः । ॥ प्रागिवात्कः ५।३।७०। इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काधिकारः । ॥ अव्ययसर्वनासामकच् प्राक् टेः ५।३।७१। तिलश्रेत्यनुवर्तते । ॥ कस्य च दः ५।३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच् । ॥ अज्ञाते ५।३।७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ॥ ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनास्येः प्रागकच् ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बुक्तव्यः ॥ मिस्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ ॥ शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णीशीलस्तूष्णीकः । पञ्चतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् । ॥ कुत्सिते ५।३।७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । ॥ संज्ञायां कन् ५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेरसंज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् । ॥ अनुकम्पायाम् ५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ।

स्त्रीबलं लोकात् । एवं पञ्चतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥—विभाषा सुपः—। सूत्रे 'सुपः' इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्युक्तेः ॥—सुबन्तादिति । एतच्च षष्ठ्यन्तमुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्त्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यारात्' इति सूत्रेऽभूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्येतद्वाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितम् । त्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥—प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न तु पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदश्रितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् ॥ तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभत्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा 'लघुर्बहुतृणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवलिङ्गमेव भवति, न लभिधेयवलिङ्गम् ॥ ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयति 'ईषदसमासौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥—प्रागिवात्कः । 'सुपः' इत्यनुवर्तते तेन तिङन्तात्को न ॥—अव्ययसर्वनासाम्—॥—अनुवर्तते इति । मण्डूकमुच्येति भावः । 'इथाप्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तत एव ॥—कस्य च दः ॥—कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यम् । कलस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि 'अशाशक्' इति संभवति । तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वात्नेदं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिल्लक्ष्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दलविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥—ओकारेति । अकञ्चिधौ सुपोऽप्यनुबृहत्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचाराद् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनादव्यवस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्यन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां लविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेण भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥—त्वयका मयकेति । नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योऽचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् । मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यलविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥—शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥—तूष्णीक इति । 'केऽणः' इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगात् 'न कपि' इत्यत्र 'न' इति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयशुदाहरति—पञ्चतकीत्यादि ॥—अनुकम्पायाम्—। 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥—नीतौ च तद्यु-

१ ईषदसमासाविति—स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनान्नीकाराद्बहुगुडो द्राक्षा, वृषभकल्प इयं गौरित्यादि सिद्धम् । बहुगुडा द्राक्षा इति तु क्वचिल्लङ्गितो लिङ्गवचनान्तिप्रमात्तिरुद्धम् । तत्र च 'णचः स्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीग्रहणं लिङ्गम् ।



५।३।७७। सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । इन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अहकि । पूर्वणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्न-  
ष्टज्वा । ५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये । ॥ घनिलचौ च । ५।३।७९। तत्रैव । ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।  
५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतोऽद्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो  
देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे क-  
विधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्प-  
तिकः ॥ ॥ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः ।  
दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्य-  
भामा । भामा । सत्या ॥ ॥ उवर्णाह्ल इलस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुकः ॥ ॥ ऋवर्णादपि । सवित्रियः । सवितृकः ॥  
चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाह्ल इलस्य च ॥ १ ॥ ॥ प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ।  
५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकापूर्वविषये अहश्च बुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनु-  
कम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि । ॥ जातिनाम्नः  
कन् । ५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कस्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः ।  
शरभकः । रासभकः ॥ ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ ॥ ए-  
काक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति ॥ षषडा-

कात् ॥—अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो न तु धानादिः, तथापि तद्वारा धानादी-  
नामप्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥—धानका इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः । कप्रत्यया-  
न्ताष्टाप् ॥ अत्र ‘प्रत्ययस्थात्-’ इतीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः ॥  
‘कर्मव्यतिहारे णच् क्रियाम्’ इति सिद्धे ‘णचः क्रियामच्’ इति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं ‘स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचि-  
दतिवर्तन्ते’ इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः ॥—घनिलचौ च । चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह  
पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वाचनान्तोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हर-  
दत्तः ॥—ठाजादौ—। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, ‘यस्मिन्विधित्तदादौ-’ इत्येव सिद्ध-  
मिति हरदत्तः ॥—अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः ॥  
ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह—द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्व-  
मिति । ‘अजिनान्तस्य’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह—लुप्यत इति । ननु ठग्रहणं व्यर्थम् । इकादेशे कृते अजादावि-  
त्येव सिद्धत्वादत आह—ठग्रहणमुको द्वितीयत्व इति ॥—वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्था-  
यामेव लोपे ‘इसुसुक्तान्तात्-’ इति कः । किञ्च पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्टञ्  
तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । ठाव-  
स्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ ‘चतुर्थादनजादौ च’ इति  
वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥—अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । ‘अस्मिन्  
प्रकरणे’ इत्येव ॥—लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ ‘अप्रत्यये तथैवेष्टः’ इत्येतद्व्या-  
चष्टे ॥—विनापि प्रत्ययमिति ॥—ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र ‘आदेः परस्य’ इति इकारलोपो  
बोध्यः ॥—प्राचामुपादेः—। ‘बह्वचो मनुष्य-’ इत्याद्यनुवर्तते ॥—उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसंधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य  
पूर्वान्ततया ग्रहणात् ‘उपादेः’ इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड  
इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलचूठञ्खपि दोष एव । तस्मादिदं ‘द्वितीयं  
संध्यक्षरं चेत्’ इति वार्तिकं कृतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तम् । तथाहि । आङ्गणे  
कृते ‘द्वितीयं संध्यक्षरम्’ इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनि-  
ष्ठितलपरेण समर्थग्रहणेन सौत्थितिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । ‘प्रागिदशः-’ इति सूत्रे ‘समर्थग्रहणं निवृत्तम्’ इत्युक्त-  
त्वात् ॥ ‘अकृतसंधेः’ इति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाभ्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः  
उपगुरुष्वकर्तृत्वाद्विषूपडादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोऽध्यवसेयः ॥—जाति-  
नाम्नः—। ये शब्दा जाल्यन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥—द्वितीयमित्यादि । वचः  
संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥—वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥—वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच

जादिवचनास्तिद्धम् । ॥ शेवलमुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । ५।३।८४। एषां मनुष्यनाम्नां  
ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलिङ्गः । शे-  
वल्लिङ्गः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५।३।८२। अजि-  
नान्तामनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।  
॥ अल्पे । ५।३।८५। अल्पं तैलं तैलकम् । ॥ ह्रस्वे । ५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । ॥ संज्ञायां कन् । ५।३।८७।  
ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः  
। ५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । ॥ कुत्वा डुपच् । ५।३।८९। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृतेः  
जेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' । ॥ कासूगोणीभ्यां घृरच् । ५।३।९०। आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा  
कासूतरी । गोणीतरी । ॥ घत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५।३।९१। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्रासः । उक्षतरः ।  
अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वं एवायम् । ॥ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५।३।  
९२। अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । ॥ वा बहुनां जातिपरिग्रहे  
डतमच् । ५।३।९३। बहुनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिग्रह इति प्रत्याख्यातमाकरे ।  
कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ ॥ किमो-  
ऽस्मिन्विषये डतरजपि ॥ कतरः । ॥ एकाच्च प्राचाम् । ५।३।९४। डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो

ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् तदा वाच् आ इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भवे  
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुलजश्लयोः सतोर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अज्जलदे-  
शत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भम्' इति भसंज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा पदसंज्ञाधिकारात्परत्वा-  
द्वाच्यते । 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कनीयैव 'यचि भम्' इति पदसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥—कथमिति । अत्राप्युत्त-  
रपदलोपे जाते जश्लं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥—षष्ठ इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न लौपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥—  
शेवलसुपरि—॥—शैवलिक इति । 'बह्वो मनुष्यनाम्नः' इति ढञ् । घनिलचोलु शेवलिङ्गः । शेवल्लिङ्गः ॥ 'शेवला-  
दीनां तृतीयालोपो य उच्यते स च कृतसंधीनां वक्तव्यः' ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरिल इति भाष्ये स्थितम्,  
कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं  
भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु 'यस्येति च',  
इत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो नियुक्तिर्न भविष्यतीति ॥—ह्रस्वे । तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यङ्गहाराभावात् वृक्षक  
इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शान्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥—कुटीर इति । 'स्वा-  
र्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गतात्र संगच्छते ॥—वत्सोक्षाश्च—। तनुलं न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनि-  
मित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् । तत्र वत्सः प्रथमवयाः ॥ वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयो-  
ऽन्तरप्राप्तिस्तदाह—द्वितीयमिति । तरुण उक्षा । तारुण्यस्य च तनुलं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वदुत्पन्नोऽश्वः, अश्वत्वं  
च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वदुत्पन्नलधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितुकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥  
ऋषभो भारस्य बोढा । तस्य तनुलं भारोद्धरणे मन्दशक्तिता । तद्वास्तु ऋषभतरः ॥—कियत्तदो—॥—कतरो वैष्णव  
इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरोऽध्यापकः । कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयो-  
रेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि 'कयोरन्यतरो देवदत्तः' 'ययोरन्यतरः' 'तयोरन्यतरः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अ-  
त्राहुः । निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् 'द्वयोः'  
इति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति 'अस्मिन् संघे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादावेव स्यात् ॥—वा बहुनाम्—।  
'कियत्तदः' इति वर्तते ॥ जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु  
गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम् एव विशेषणम् । तच्च क्षेपनिवृत्त्य-  
र्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात् । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रा-  
योऽभिप्रायम् । बहुनां निर्धारणेऽपि डतरच् इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम् । किमादीनां द्विवचने प्रत्ययविधानादुपाध्यान-  
र्थक्यम् इति ॥ अत्र कैयटः । 'द्वयोः' इति, 'जातिपरिग्रहे' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—प्रत्या-  
ख्यातमाकर इति ॥—कठ इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् ॥—यकः सक इति ।  
कक इति तु नोक्तम् । अकच्सहितस्यापि 'किमः कः' इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् ॥—महाविभाषयेति । 'प्राग्दि-  
शः—' इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ 'कियत्तदः—' इति सूत्रे द्वयोरि-  
त्यस्य प्रत्याख्यानादाह—किमोऽस्मिन्निति ॥—एकाच्च—। प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तते एव ॥

मैत्रः । एषामेकतमः । ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ५१३१५॥ व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुरस्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुरिते तु कृत्स्न इत्यस्य ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ५१३१६॥ कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः । ॥ संज्ञायां च ॥ ५१३१७॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदस्य संज्ञा । अश्वकः । उद्भूतः । ॥ लुप्ताम्भुष्ये ॥ ५१३१८॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्याम्भुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृण-मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्निका । ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ५१३१९॥ जीविकार्थे यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते । ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ ५१३१००॥ कनो लुप्स्यात् । देवपथः । ईसपथः । आकृति-गणोऽयम् । ॥ वस्तेर्द्वम् ॥ ५१३१०१॥ इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वा-स्तेयी । ॥ शिलाया ढः ॥ ५१३१०२॥ शिलाया इति योगविभागाद्वृजपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् । ॥ शास्त्रादिभ्यो यः ॥ ५१३१०३॥ शास्त्रेव शास्त्र्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अभ्यः । शरण्यः । ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ ५१३१०४॥ द्रव्यमयं ब्राह्मणः । ॥ कुशाग्राच्छः ॥ ५१३१०५॥ कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५१३१०६॥ इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तद्युक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५१३१०७॥ शर्करेव शर्करम् । ॥ अङ्गुल्यादिभ्य-ष्ठक् ॥ ५१३१०८॥ अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजेव मारुजिकः । ॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ ५१३१०९॥ एक-शालाशब्दादिवाच्ये ठञ्वा पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः । ॥ कर्कलोहितादीकक् ॥ ५१३११०॥ कर्कः शुक्लोऽथः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फाटिकः । ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ५१३११२॥ इवार्थो

—अवक्षेपणे कन् । कृत्स्नते तु कः । खरे विशेषः ॥—येनेतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युङ्न्त इति भावः ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नायं स्वार्थिक इत्येके ॥ अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इ-त्याहुः । प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः । गवयस्तु नैवम् ॥—समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः ॥—चञ्चा । वध्निकेति । छपि युक्त्वद्वावात् क्री-लिङ्गता ॥—वासुदेवः । शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देव-लका अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिगृह्यन्ते पूज्यन्ते च तासूत्रसूत्रेण छप् । तदुक्तम्—‘अर्चासु पूजनाह्रासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु’ इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु । पूज-नाह्रासु चित्रकर्मध्वजेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासुदाहरणं—शिवः । विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु—कपिः । गरुडः । सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयो ध्वजेषु राक्षां सन्ति ॥—हस्तिकानिति । ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—‘रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धि-ग्धिक् । अस्मिन्पथे योऽपशब्दं न वेति व्यर्थप्रश्नं पण्डितं तं च धिग्धिक्’ इति । अयं भावः । ‘अपण्ये’ इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानिति वत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥—देवपथ इत्यादि । देवपथ इव प्र-तिकृतिः । ईसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥—वस्तिरिति । ‘वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः’ इत्यमरः ॥—द्रव्यं च भव्ये । इदंशब्दादिवार्थे प्यप्रत्ययो निपात्यते ॥—समासाच्च तद्विषयात् । तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह—इवार्थविषयादिति ॥—छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । ‘पूगाञ्ज्यः—’ इत्यतः प्राग्वेत्यधिकारात् । शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तर्भूत इति छो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात् ॥—काकतालीय इति । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः । सुष्ठुपेति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥—इह काकतालेत्यादि । आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्ता-लफलपतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचौरसमागमादेवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपपन्नः । यादच्छिक इत्यर्थः ॥—पूगाञ्ज्यो—।

१ काकतालीय इति—अत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्, उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम् । समुदायश्चोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणचोरपतनपर इति बोध्यम् ।

मिहृत्तः । नानाजातीया । अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पूगास्तद्वाचकास्वार्थे न्यः स्यात् । लौहितध्वजः ।  
 ॥ व्रातचफओरस्त्रियाम् । ५।३।११३। व्राते । कपोतपाक्यः । चफम् । कौञ्जायन्यः । ब्राह्मणायन्यः । ॥ आयु-  
 धजीविसङ्गाग्रइयङ्गाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्गास्तद्वाचिनः स्वार्थे  
 न्यद । शौद्रक्यः । माल्यः । टित्वाङ्गीप् । शौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्केति किम् । सन्नाद । वाही-  
 केषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्र-  
 हणम् । ॥ वृकाट्टेण्यण् । ५।३।११५। आयुधजीविसङ्गाचकास्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दा-  
 न्मा भूत् । ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गाचिभ्यः  
 स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां त्रिगर्तषष्ठाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ क्रोटुकिर्जाल-  
 मानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जाळकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौण्डो-  
 परथीयः । दाण्डकीयः । ॥ पश्वादिद्यौधेयादिभ्योऽणञौ । ५।३।११७। आयुधजीविसङ्गाचिभ्य एभ्यः क्रमा-  
 दणञौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । ॥ अभिजिद्विदभृच्छालाव-  
 च्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् । ५।३।११८। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभि-  
 जितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैलावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः । ॥ इयाद-  
 यस्तद्राजाः । ५।३।११९। पूगाम्भ्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लौहितध्वजाः ।  
 कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राह्मणायना इत्यादि । ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५।४।१।  
 कोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुञ्चन्तं चि-  
 यामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोद-  
 किकाम् । ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् ।

स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देव-  
 दत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥—लौहितध्वज इति ।  
 लोहितः ध्वजो यस्य संघस्य स लोहितध्वजः । स एव लौहितध्वजः ॥—व्रातचफओः—। उत्सेधजीविलं व्रातस्य पूगा-  
 द्विशेषः । उत्सेधः शरीरायासः ॥—कौञ्जायन्य इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति चफञ् ॥—दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्—।  
 समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी ॥—त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति । येषामायुधजीविनां षडन्तवर्गाः ॥ षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥  
 त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चेति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथ-  
 मपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्विमन्ताः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥  
 —कौण्डोपरथीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दाण्डक्य इत्यादि ॥—पार्श्व इति । पशुरिति जनपदशब्द-  
 स्ततोऽपत्ये 'क्ष्यभ्रमगध-' इत्यण् । बहुत्वे तद्राजलाल्लुक् । पुनः संघविवक्षायामनेनाण् अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजलाल-  
 ल्लुक् । तदाह—पार्श्व इति । ननु पशुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयतामपत्यवाचिपशुशब्दात्संघ-  
 विवक्षायामपि यौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः । केवलः पशुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवा-  
 चिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'क्ष्यभ्रमगध-' इत्यणः 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपशुशब्दादेव स्वार्थे  
 विधीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पशुशब्दस्य संघवाचिलं नेति शङ्क्यम् । बह्वपत्यवाचिले संघवाचिलघ्नौव्यादिति न  
 काप्यनुपपत्तिरिति ॥—यौधेय इति । युध्यतेऽसौ युधा । युधेरिगुपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं 'क्ष्यचः' इति ढक् । तद-  
 न्तात्संघविवक्षायामनेनाण् । तेन यौधेय इति आयुदातं भवति । किं च यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेयः । 'संघाङ्क-  
 लक्षण-' इत्यमन्तादण् । एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः शौकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम् ॥—यौधेया इति ।  
 अत्रो लुक् अन्तोदात्तम् । न च 'न प्राच्यभर्गा-' इत्यादिना निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियामेव तन्निषेधात् ॥—आभिजित्य  
 इति । आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदमृत्प्रभृतिभ्योऽणि तदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैलावतादिभ्यो  
 यञ् ॥—पादशतस्य संख्यादेः—। पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥  
 वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥—अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वा-  
 दञ् ॥—तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥—ददा-  
 तीति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः, न तु परस्त्वपादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवसृ-  
 जतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥—अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यादौ त्वन-  
 भिधानाभातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दण्डव्यवसर्ग—। दण्डं दण्डधुरादित्वाद्भावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थ-'  
 इति समासः । श्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः । स्वार्थिकत्वाद्गुणः ॥—द्वौ पादौ दण्डित इति ।

द्विशतिकां । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः । ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५।४।३। जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ ॥ चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानम् ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ (ग) सुराया अहौ ॥ सुरावर्णोऽहिः । सुरकः । ॥ अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ५।४।४। छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । ॥ न सामिवचने ॥ ५।४।५। सामिपर्याये उपपदे कान्ताच्च कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् । ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ ५।४।६। कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः । ॥ अषडक्षशित-  
ह्नवर्लंकर्मालंपुरुषाभ्युत्तरपदात्सः ॥ ५।४।७। स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलंकर्मिणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । न्यादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राग्वायटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । ॥ विभाषाञ्चैरदिकृत्प्रियाम् । ५।४।८। अदिकृत्प्रिबृत्तेरन्यन्तात्प्रातिपदिकात्सः स्मद्वा स्वार्थे । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टावरेकयाप्यावमाधमाः । अर्धन्तमञ्जतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम् । अदिकृत्प्रियां किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं प्रामादनाः ।

देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति । 'दण्डेर्ग्रहणार्थे' इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः ॥—स्थूलादिभ्यः—। प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् ॥—जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥—चञ्चद्बृहत्तोरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः ॥—चञ्चत्क इति । चञ्चत्तिश्चलनकर्मा । चञ्चन्नेव कश्चिच्चञ्चत्कः । एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः । यद्वा अचञ्चन्नबृहन्मपि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥—सुरक इति । 'केऽणः' इति ह्रस्वः ॥—छिन्नकमिति । ईषच्छिन्नमित्यर्थः । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः । सेह नास्ति ॥—न सामिवचने । सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—सामिपर्याये इति ॥—सामिकृतमिति । 'सामि' इति समासः ॥—अर्धकृतमिति । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥—प्रकृत्यैवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः ॥—ज्ञापयतीति । अयं भावः । 'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगतौ' इति कनो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्यस्तु कान्तत्वाभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य कान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम् । सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति ॥—अषडक्षीण इति । अवियमानानि षडक्षीणि यस्मिन्नि बहुव्रीहिः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । तदन्तादनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् ॥—आशितंगवीनमिति । आङ्पूर्वादश्रोतेः 'आशितः कर्ता' इति ज्ञापकात्क-  
र्तरि क्तः । ण्यन्तात्कर्मणि वा । उभयत्रापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः ॥—अलंकर्मिण इति । अलंकर्म अलंपुरु-  
षेति 'पर्यादयो ग्लानायर्थे चतुर्थ्ये' इति समासः ॥—अलंपुरुषीण इति । प्रतिमल्लादिः ॥—ईश्वराधीन इति । अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम् ॥—तमबादय इति । 'अतिशायने तमप्' इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । 'अवक्षेपणे कन्' इति विहितात् ॥—न्यादय इति । 'पूगाब्ज्यो प्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः ॥—प्राग्बुन इति । 'पादशतस्य सं-  
ख्यादेः' इति विहितात् ॥—आमादय इति । किमेतिद्व्ययवादासु—' इत्यादयः ॥—प्राग्वायट इति । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥—बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपल-  
क्ष्यते । जात्यन्तशब्देन 'जात्यन्ताच्च' इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशवादयो गृह्यन्ते । यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दै-  
रर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिविभक्त्या एवेति स्थितमाकरे ॥ कन्छौ मुक्त्वा मूले बृहती-  
मात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्याघ्रप्रणधानुवादकत्वात्त दोषाय ॥—विभाषाञ्चैर—। दिक्  
चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात् ॥—प्राचीनमिति । 'अचः' इत्य-  
कारलोपे कृते 'चौ' इति दीर्घः । एवमग्रे क्वचिद्वृत्त्यम् ॥—प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकर्षेणाश्वतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-  
निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधभावः ॥—प्राचीनमिति ।  
प्राच्यां दिशीत्यर्थे 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यस्तातिः 'अश्वेर्लृक्' इति लृक् । 'लृक्क्षितलृक्' इति स्त्रीषो लृक् । 'तद्धितश्चासर्व-

१ जातीयरोऽपवाद इति—जातीयविभौ भेद एव प्रकार इति अयादित्यमतेऽपवाद इत्यस्य परत्वाद्वाचक इत्यर्थः । तत्राप्युभयं गृह्यते इति वामनमते तु यथाश्रुतमेव ।

॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणा जातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं  
द्रव्यं बन्धु । ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तरमर्थवदि-  
त्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् । ॥ अनुगादिनष्टक ५।४।१३। अनुगद-  
तीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । ॥ विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६। अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति  
किम् । विसारी देवदत्तः । ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रि-  
याजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुक्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्भुक्ते ।  
॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभुक्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः । ॥ एकस्य सकृच्च ।  
५।४।१९। सकृदित्यादेशः स्याच्चासुच् । सकृद्भुक्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः न तु हल्ङ्याविति । अमैत्सीदि-  
त्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । ॥ विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः ।  
बहुधा दिवसस्य भुक्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुक्ते । ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् ५।४।२१।  
प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ह्युद् । भावे प्रकृतमन्वयमयम् । अप-

विभक्तिः' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीलाभावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥—ब्राह्मणजातीय इति । श्लोकयोरितिव-  
द्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणजाति-  
रिति । षष्ठीतत्पुरुषः । भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥—जातेर्व्यञ्जकमिति । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः 'श-  
स्त्रमिहि-' इत्यादिना अधिकरणे उपत्ययः । रुढोऽपि बन्धुशब्द आसपर्यायः पुल्लिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यते ।  
'बन्धुनि' इति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं—तुल्येनेति ॥—पितृस्थानीय इति ।  
स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥—गोस्थान-  
मिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो  
न भवति ॥—अनुगादिन—प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत् । न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति हर-  
दत्तः । 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः ॥—विसारिणो—पूर्वविद्विहापि णिनिः । हरदत्तस्तु 'सुप्यजातौ-' इति णिनि-  
पसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन्न अतएव निपातनात् णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स बभूवोपजी-  
विनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेऽपि णिनेरवश्यं स्त्रीक-  
र्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ 'अणिनुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अण् स्यादिति ॥—वैसारिण इति ।  
'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ॥—संख्यायाः—अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा षट्कृत्वः  
प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह—अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥—भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य  
लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम् । 'बहुगण-' इति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति  
बहोरेव' इति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवा-  
चित्वात् 'कालाध्वनोः-' इति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल  
एव वर्तते इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्या-  
वृत्तिगणने किम् । पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया  
एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनःपुनर्दण्डो पुनः-  
पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । मैवम् । उत्तरार्थे क्रियाग्रहण-  
स्यावश्यकत्वात् ॥—एकस्य सकृच्च । अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन होकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्या-  
स्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा 'आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इत्येको भुक्ते इत्यत्रापि  
स्यादिति । इह साधु पञ्चतीत्यादिवदेकं भुक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः । एकः पाक  
इत्यत्र तु अनभिधानामेति काशिका ॥—संयोगान्तस्येति । हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह—  
न त्विति । सुतितीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह—सिच इवेति ॥—बहुधा दिवसस्य  
भुक्ते इति । शेषलविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तस्तु नादत्तव्या । शेषा-  
धिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥—तत्प्रकृत—  
प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रुढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि  
यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—भावे इति । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये

१ संख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । २ तत्प्रकृते—तद्ग्रहणं वाच्यभेदेन प्राचुर्याभावेऽपि  
अत्यन्तस्वार्थिकमयमर्थम् । तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि सिद्धम् ।

पमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । ॥ समूहवच्च बहुषु । ५।४।२२। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयद । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाकुलिकम् । शकुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । ॥ अनन्तावसथेतिहभेषजाव्ययः । ५।४।२३। अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भेषज्यम् । ॥ देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । ५।४।२४। तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे व्यम् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । ॥ पादार्थाभ्यां च । ५।४।२५। पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्थ्यम् ॥ ॥ नवस्य नू आदेशः क्षतनपूत्राश्च प्रत्यया चकव्याः ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ ॥ नञ् पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्तमानास्प्रशब्दाश्चो वक्तव्यः ॥ चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रन्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ आगधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ ॥ आग्नीध्रसाधारणाद्वच् ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । क्षियां क्षीप् । आग्नीध्री । साधारणी । ॥ अतिशेज्यः । ५।४।२६। तादर्थ्यं ह्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । ॥ देवात्तत् । ५।४।२७। देव एव देवता । ॥ अवेः कः । ५।४।२८। अविरेवाविकः । ॥ यावादिभ्यः कन् । ५।४।२९। याव एव यावकः । मणिकः । ॥ लोहितान्मणौ । ५।४।३०। लोहित एव मणिर्लोहितकः । ॥ वर्णे चानित्ये । ५।४।३१। लोहितकः कोपेन ॥ ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ लोहितिका लोहिनिका कोपेन । ॥ रक्ते । ५।४।३२। लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्त्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी । ॥ कालाच्च । ५।४।३३। वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं सुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । ॥ विनयादिभ्यश्चक् । ५।४।३४। विनय एव वैमथिकः । सामथिकः ॥ (ग) उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपथिकः । ॥ वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५।४।३५। संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेशवाग् वाचिकं स्यात् । ॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५।४।३६। कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः । ॥ ओषधेरजातौ । ५।४।३७।

प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनम् । अपूपमयमित्यपि क्वचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते । अस्मिन्पक्षे तद्वहणं व्यर्थम् । द्वितीये लावण्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलभार्थम् ॥—द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह—अन्नमयो यज्ञ इति । अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्मित्यर्थः ॥—मौदकिकम् ॥—शाकुलिकमिति । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ ॥—आवसथ इति । ‘उपसर्गे वसेः’ इत्यप्रत्ययः ॥—निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः ॥—ऐतिह्यमिति । ‘इतिहाव्ययम्’ इति कोशः ॥—भेषजमिति । भिषज्यतेः कण्ठादियगन्तात्किप् । भिषजामिदं भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः ॥—पितृदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः ॥—अर्थ्यमिति । ‘मृत्ये पूजाविधायर्धः’ इत्यमरः ॥—पूर्वोक्ता इति । नपूतनपक्षप्रत्यया इत्यर्थः ॥—आग्नीध्रमिति । ‘अग्नीध्रः शरणे रणं भं च’ इति शैषिकेषु व्युत्पादितं, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाम् । आद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह—क्षियामिति ॥—आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् ॥ समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्ययविशिष्टसंबन्धो भूम्यादिः । पृषोदरादिलात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणाद्वभावे टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः ॥ नन्वभावपक्षे समानस्य सभावेऽपि साधारण इत्येव स्यान्न तत्रादिद्विरिति चेत् । अत्राहुः । ‘साधारणाद्वच्’ इत्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति ॥—देवतेति । तच्छ्रुतं क्षियाम् ॥—वर्णे चानित्ये । अनित्ये किम् । लोहितं रुधिरम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिह समानाधिकरणञ्चसंप्रतियोगित्वम् । अतएव ‘रक्ते’ इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वणासिद्धेः ॥—लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादर्थं कोपशान्तौ लोहितो नश्यतीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः । ‘प्रातिपदिकात्तद्धितः’ इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे ‘वर्णादनुदात्तात्’ इत्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्क्यामाह—लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि संप्राप्तत्वात् । ‘युञ्जन्तात्तद्धिताः’ इति पक्षस्य ‘निरवकाशत्वमपवादत्वम्’ इति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु ‘वर्णादनुदात्तात्’ इत्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशलाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् । अत एव ङयावग्रहणं व्यर्थमिति स्वामीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादायुक्तमिति दिक् ॥—उपायेति । उपायशब्दच्छ्रुतं लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ॥ अकस्माच्छब्दोऽत्र पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः । तेन कादेशो न ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोपः’ आकस्मिकम् ॥—वाचो व्याहृता—। व्याहृतार्थायां किम् । मधुरा वाग्देवदत्तस्य ॥—वाचिकमिति । ‘अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गम्’ इति नपुंसकत्वम् ॥—प्रश्न एवेति । प्रजाना-

१ देवतान्तादिति—वैधे कर्मणि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं, मन्त्रस्तुत्यत्वं च देवतात्वम् ।

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातो किम् । औषधयः क्षेत्रे रुढाः । ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च । ५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी जी । दैवतः । बान्धवः । ॥ मृदस्ति कन् । ५।४।३९। मृदेव मृत्तिका । ॥ सञ्जौ प्रशंसायाम् । ५।४।४०। रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् सृत्सा । मृत्सा । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याप्रहणादित्योऽयम् । ॥ बहुलपार्थाच्छ-स्कारकादन्यतरस्याम् । ५।४।४२। बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ ॥ बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-वचनम् ॥ नेह । बहुनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थो एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । ॥ प्रतियोगे पञ्चम्या-स्तसिः । ५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुज्जः कृष्णतः प्रति ॥ ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । ॥ अपादाने चाहीयरुहोः । ५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामा-

तीति प्रज्ञः । 'इगुपघज्ञा-' इति कः । ततः स्वार्थेऽण् । प्राज्ञः ॥—प्राज्ञीति । 'टिड्ढा-' इति डीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । 'आत-श्वोपसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाश्रद्धार्थाभ्यः' इति णः ॥—मृदस्ति कन् । 'प्रत्य-यस्थात्-' इत्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्चपि श्रवणार्थं च । पञ्चमिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकाः पटः ॥—सञ्जौ—। इह 'प्रशंसायां रूपप्' इत्यस्यानन्तरं 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि' । 'मृदः सञ्जौ' 'तिक्श्' इति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सन्नाविव तिकन् प्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । 'तिक्श्' इत्यत्र 'प्रशंसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । 'मृदः सन्नतिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥—प्रशस्ता मृदिति । 'मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका' इत्यमरः ॥—नित्योऽयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमाद्विभाषात् नानुवर्तत इति सन्नावित्ययं विधिरित्य एव । उत्तरसूत्र-स्थान्यतरस्याप्रहणात् सुतरामिति भावः ॥—बहुलपार्थात्—॥—बहुनीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्य अ-ल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बहुलपार्थात्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थप्रहणात्पार्थाभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहुनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥—मङ्गलवचनमिति । 'बहुशो ददात्याभ्युदयि-केषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह—नेहेति ॥—अनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥—आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्र-योजनेष्वभ्याधेयादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तन्नामङ्गलप्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः ॥—परि-माणशब्द इति । तथा चैकवचनप्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥—माषं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमाषमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति प्रती-तिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत, एव च प्रत्युदाहरति—घटं घटमिति । घटादयो हि जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेक-साधारणत्वात्, किं लभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जशशोः' इति सूत्रे तेनोक्तम् 'जसा सहचरितस्य शशो प्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशति' इति तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यथार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति ॥ अथ कथम् 'एकैकशः पितृसंयुक्तान्' इति द्विवचनशशोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हर-दत्तः । अतएव 'सुपः' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः ग्रामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकव-चन-' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥—द्वौ ददातीति । कथं तर्हि—'अम्रतानाममम्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्ते-षामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेन 'एकश एकवचनादिंसंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥—कृष्णतः प्रतीति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी ॥—आद्यादिभ्य इति । 'तस्यादित उदात्तम-

१ बहुलपार्थादिति—अत्राल्पशब्देन स्तोकादीनामेव ग्रहणम् । न तदर्थैकशब्दस्य । तत्सत्त्वे मानाभावात् । सत्त्वेऽपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाल्पार्थशब्देन न ग्रहणम् ।



दागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । खर्गादीयते । पर्वतादवरोहति । ॥ अतिग्रहाऽव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि  
तृतीयायाः । ५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चा-  
रित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यनतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचकनम् । वृत्तेन न व्ययते । वृत्ततो न व्ययते ।  
वृत्तेन न चकृतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन  
क्षिप्तः । ॥ हीयमानपापयोगाच्च । ५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृ-  
त्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते । ॥ षष्ठ्या  
व्याश्रये । ५।४।४८। षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् ।  
अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा । ॥ रोगाच्चापनयने । ५।४।४९। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा  
तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।  
॥ कृम्बस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । ५।४।५०॥ ॥ अभूततद्भावे इति वक्तव्यम् ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां  
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे । ॥ अस्य च्वौ । ७।४।३२। अवर्णस्य ईत्स्यात्  
च्वौ । वेर्लोपः । ऋयन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । गङ्गीभवति । गङ्गीत्यात् ॥  
॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये  
उक्तम् । ॥ क्यच्छयोश्च । ६।४।१५२। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।  
॥ च्वौ च । ७।४।२६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूत्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचि-  
त्तन्निर्मुलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीत्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि  
नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीकृतः ॥ माग्रीकरोति । ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां  
लोपश्च । ५।४।५१। एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरुक्करोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षुक्करोति । विचेतीकरोति । विर-  
हीकरोति । विरजीकरोति । ॥ विभाषा साति कात्स्न्ये । ५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकस्ये । ॥ सा-  
त्पदाद्योः । ८।३।१११। सत्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाज्जवति । अग्नीभवति ।  
महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । ॥ अभिविधौ संपदा च । ५।४।५३।  
संपदा कृम्बस्तियोगे सातिर्वा स्याद्याप्तौ । पक्षे कृम्बस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते  
अग्निसाज्जवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्याव्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-  
भावः कात्स्न्यम् । बहुनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः । ॥ तदधीनवचने । ५।४।५४।  
सातिः स्यात्कृम्बस्तियोगे संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजधीनमित्यर्थः । ॥ देये आ च ।  
५।४।५५। तदधीने देये आ स्यात्सातिश्च कृम्बादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते ।  
पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाज्जवति राष्ट्रम् । ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्ब-  
हुलम् । ५।४।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च आ स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोकेरन्यत्रापि ।

धेहस्वम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् ॥—ग्रामत इति । एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् ॥—अतिगृ-  
ह्यत इति । अन्यातिक्रमेण लोकेर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति ॥—प्रवाहिकात  
इति । प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका विसूचिका । प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः ॥—कृम्बस्तियोगे—  
योग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥—संपद्यकर्तरीति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः । 'पाप्राध्माधेट्टहाः' इति  
विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति । दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः ॥—वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु  
'अभूततद्भावे' इति सूत्रमध्ये प्रविक्षेप ॥—च्यन्तत्वादिति । तस्य निपातत्वात् 'खरादिनिपातमव्ययम्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥  
—गार्गीभवतीति । इह यजन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवति, ईका-  
रेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥—अरुर्मनः—॥—च्विश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियो-  
गशिष्टत्वार्थः ॥—विभाषा साति— विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । ततः  
टाप् । न त्विदमव्ययं 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयस्तु विभाषया' इत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥—कृत्स्नमिति । सर्वावयवोपे-  
तमित्यर्थः ॥—अग्निसाज्जवति शस्त्रमिति । जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥—वन्दे रमे वेति । देवान्

१ अभूततद्भावे इति—गम्यमाने इति शेषः । अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावेऽवच्छेदकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यम् ।  
एवं च येन रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितोऽर्थः । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापयमानं  
विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः ।

बहुत्रा जीवतो मनः । ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥५१४५७॥ अच् अवर् न्यूनं न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ ॥ नित्यमात्रेष्ठिते डाचीति वक्तव्यम् । डाचपरं यदात्रेष्ठितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । इषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । अत्करोति । अवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेल्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । ॥ कृजो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात्कृषौ ॥५१४५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृम एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यडाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्भशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्भाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥५१४५९॥ कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । ॥ समयाश्च यापनायाम् ॥५१४६०॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । ॥ सपञ्चनिष्पन्नादतिव्यथने ॥५१४६१॥ सपञ्चाकरोति मृगम् । सपुञ्जशरप्रवेशनेन सपञ्चं करोतीत्यर्थः । निष्पन्नाकरोति । सपुञ्जस्य शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनाभिष्पन्नं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपञ्चं निष्पन्नं वा करोति भूतलम् । ॥ निष्कुलाभिष्कोषणे ॥५१४६२॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥५१४६३॥ सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । ॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥५१४६४॥ दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । ॥ शूलात्पाके ॥५१४६५॥ शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । ॥ सत्यादशपथे ॥५१४६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । ॥ मद्रात्परिवापणे ॥५१४६७॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रारमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति । मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरुन् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥—डाचि विवक्षित इति । परसप्तम्यां लन्त्योन्माश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥—खरटखरटाकरोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्व्यजवरार्धादित्युक्ते लत्र डाच् न स्यात् । न डात्रार्धं द्व्यच् किं तु त्र्यच् ॥—अनेकाच इत्येवेति । ‘द्व्यजवरार्धात्’ इत्यपनीयेत्यर्थः ॥—पटिति । ‘अव्यक्तानुकरणात् इतौ’ इति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवंप्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति ॥—बीजेन सहेति । ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥—समयाश्च—॥—कालं यापयतीत्यर्थ इति । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना’ इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । ‘अथ मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते’ इति ॥—सपञ्चनिष्पन्नात्—॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् । शराणां पुङ्गवतो बर्हः ॥—सपञ्चं निष्पन्नं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवमर्थः ॥—निष्कुलान्—। निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥—शूलात्पाके । पाके किम् । शूलं करोति कदम्बं, शूलमुदरोगः ॥—सत्यादशपथे । सत्यं साधु सत्यम् । ‘तत्र साधुः इति प्राविधतीयत्वायति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोऽयम् । ‘सत्येनोत्तमिता भूमिः’ । ‘ऋतं च सत्यं च’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ॥—सत्याकरोतीति । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजातम् ॥—क्रेतव्यमिति । मयैवैतद् प्राणमिति बुद्ध्या’ परीक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥—तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । ‘पादार्धाभ्यां च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थं यत् ॥—परिवापणमिति । कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेहेतुमणिचि ल्युडिति हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । यथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥—माङ्गल्यमुण्डनेनेति चौलदीक्षादौ ॥—भद्राच्चेति । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

## द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ सर्वस्य द्वे । ८।१।१। इत्यधिकृत्य । ॥ नित्यवीप्सयोः । ८।१।४। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च घोले पदस्य द्विवचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वन्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम्, वृक्षंवृक्षं

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिलु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकार्यिणोर-  
निर्देशेन साकाङ्क्षात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह—इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति  
'नाग्नेदितस्यान्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् । स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाग्नेदितं स्यात् । न तु द्विरुक्तस्याव्य-  
क्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाग्नेदितस्य—' इति पररूपनिषेधोऽन्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्व कथं संगच्छेत ॥ ननु 'नित्यवी-  
प्सयोः' इत्यादौ 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः ।  
'स्वादेषु' इति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विवचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणे 'सर्व-  
शब्दोऽवयवकार्त्तव्यं वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति ॥ इह  
'द्वे' इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानषष्ठी ॥ सोऽयं स्थाने द्विवच-  
नपक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं  
कस्योच्चारणं स्यादतः 'सर्वस्य' इत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । 'सर्वं द्विरुच्चारयेत्'  
इति फलितोऽर्थः । सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विवचनम्' इति पक्षः ॥ ननु आयपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् ।  
न लवयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र ङमुट्, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पदा-  
न्तस्य' इति गल्लनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने' इत्यत्र 'एङः पदान्तात्—' इति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत । किं चापदान्तलप्रयुक्तकार्याणि  
स्युः । तद्यथा 'पयः पयः' इत्यत्र 'सोऽपदादौ' इति सत्वं स्यात्, 'पपीः पपीः' इत्यत्र 'इणः षः' इति षत्वं स्यात् । पाशक-  
ल्पकाम्येषु' इति वृत्तिप्रत्ययमवष्टभ्य कथंचित्सत्वषलपरिहारेऽपि 'अश्रीताश्रीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति  
चेत् । अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्यात् द्वे इति द्विवचनमनुपपन्नं स्यात्, अतो द्वे इति  
वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव  
चावयवयोरोपीति न कश्चिदोष इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य न सिध्यति ।  
ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ 'तिङ्तिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादौ  
हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा  
समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ॥—नित्यवीप्सयोः । नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह—आभीक्ष्ण्य  
इति ॥—घोले इति । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः, एकवद्भावश्च बोध्यः ॥—पदस्येति । तेन नित्यतायां विधीयमानं  
द्विवचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदस्योच्यमानं तु बहिरङ्गमिति यङं  
न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थं क्रियासमभिहार इति भृशार्थं सावकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन  
वाध्यते । न च पदस्य द्विवचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपचति प्रपचतीत्यादेर्द्विवचनं न स्यादिति बाध्यम् । वार्तिककारवचनात्त-  
त्सिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे ऐक्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विः-  
प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्वह स्थाने द्विव-  
चनपक्ष एव मुख्यः । स्थानिनः सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायात् व्यञ्ज्योः संभवेन पौनःपुन्यं  
पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः । 'प्रातिपदिकात्तद्धितः' इति पक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकलनिषेधात्पुनरित्यस्यैव  
प्रातिपदिकलेनादेशस्यापि प्रातिपदिकलात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे लन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि  
द्वित्वं प्रवर्तते इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यञ्ज्यौ न च भवतः । न च 'अर्थवदधातुः—'  
इत्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं च प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । 'यत्र  
संघाते पूर्वा भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वासंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च  
द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदा-  
यस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विवचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्त-  
मिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववग्र-  
होऽपि न सिध्येदिति ॥—आभीक्ष्ण्यमिति । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्व्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्या-  
य्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधा-  
नानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगितात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु

सिञ्चति । ग्रामीग्रामो रमणीयः । ॥ परेर्वर्जने । ८।१।५। परिपरि वक्त्रेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥  
 ॥ परेर्वर्जने वाचचनम् ॥ परि वक्त्रेभ्यः । ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८।१।७। उपर्यपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरि-  
 ष्टात्समीपे देश इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याध-  
 स्तात्समीपे देश इत्यर्थः । ॥ वाक्यादेरामश्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८।१।८। असूयायाम्,  
 सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ, देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं शास्यसि । कुत्सने,  
 धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने, चोरचोर धातयिष्यामि त्वाम् । ॥ एकं बहुव्रीहिवत् । ८।१।९। द्विरुक्त  
 एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुग्लोपपुंवङ्गावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोलुकि कृते बहुव्रीहिवङ्गा-  
 वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवङ्गावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहावित्यत्र

तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारक-  
 विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्विलापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्विलं न स्यात् ॥  
 ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्णत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्विलं स्यादेवेति चेत् । तर्हि  
 तत्रैव धातुमात्रस्य द्विलं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्विलं दुर्वारमिति पदस्येत्यप-  
 कर्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**धीप्सायामिति** । व्यामुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः  
 आबाधवत् । ‘गतगता’ इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिञ्चती-  
 त्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच ‘नित्यव्याप्त्योः’ इत्येव  
 सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्तव्यं तच्चाधिकारिकम् । ‘सर्वं च ब्राह्मणा आमश्रिताः’ इत्यादौ यथा । ‘न हि जगतीतले  
 विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामश्रयितुं शक्यन्ते’ इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया यत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते ।  
 तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव  
 कार्त्तव्यं वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव ‘जातोजातो  
 निधनमुपैति’ इति यथा ॥ न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेऽपि बहुलसंख्यायास्तत्राभानात् । प्रत्येक-  
 निष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचनस्य  
 प्रसङ्ग एव नास्ति । न ‘अर्थवदधातुः—’ इत्यनेन प्रातिपदिकत्वं शक्यम् । ‘यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति  
 समासस्यैव’ इति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विवचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनादेकस्य  
 पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘सरित्सरित्’ ‘योषायोषा’ इत्यादौ  
 बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वं संभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्राति-  
 पदिकत्वं संभवादिति चेत् । अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धौ द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या  
 बहुलमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्रायेण  
 ‘देवदत्तेन शय्यते’ इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते । तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् ‘एकैकस्य प्राचाम्’  
 इति निर्देश इति ॥—**परेर्वर्जने** । अत्र वार्तिकं ‘परेरसमासे’ । नेह परित्रिगते वृष्टो देवः ॥ ‘वेति च वक्तव्यम्’ ॥  
 तथा च अप हरेः परि हरेः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥—**परिपरि वक्त्रेभ्य इति** । ‘अपपरी वर्जने’ इति कर्मप्रवचनी-  
 यसंज्ञायां ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी ॥—**उपर्यध्य**—। सामीप्यं प्रत्यासत्तिः । तच्च कालकृतं देशकृतं वा ॥—  
**अध्यधि सुखमिति** । कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारय-  
 तीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनं न भवति ॥  
 विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च ‘उपज्ञोपक्रमं तदायाचिख्यासायाम्’ इति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक  
 इत्याहुः ॥—**वाक्यादेः—**॥—**सुन्दरसुन्दरेत्यादिः** । ‘स्वचित्तमाग्नेष्वितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु’ ‘आग्नेष्वितं भर्त्सने’  
 इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः भूतो वैकल्पिकत्वाद्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् ‘सर्वैः भूतो वैकल्पिकः’ इति ॥ नन्वत्र कोपा-  
 सूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनप्रहणमपार्थक्यम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अक्रुपितो भर्त्सयति इति चेत् । अत्राहुः ।  
 गुरवो हि हितैषिलादक्रुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्कया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः ।  
 ‘सामृतैः पाणिभिर्गन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः’ इति ॥—**एकं बहुव्रीहिवत्** ।  
 द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चाबुवाद्यसमर्पकं, तदाह—**द्विरुक्त इति** ॥—**तेनेति** । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि  
 तत्र दृष्टवित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥—**सुग्लोपपुंवङ्गावाविति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः ॥—  
**समुदायात्सुबिति** । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धौ द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्षेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—  
**पूर्वभाग इति** । नत्तरभागेऽपि । तथाहि द्विधात्र पुंवङ्गावः ‘सर्वनाम्नोऽवृत्तिमात्रे—’ इति वा ‘स्त्रियाः पुंवत्—’ इति वा ॥ तत्राद्यः

पुनर्वहुव्रीहिसंग्रहं मुख्यबहुव्रीहिसंग्रहं । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राज्ञः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीहयोर्येऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहासिदेशसङ्केतः नास्ति । एकैकस्यै देहि । ॥ आबाधे च । ८।१।१०। पीठ्यायां घोल्यायां द्वे सो बहुव्रीहिवचः । गतगतः । विरहात्पीठ्यमा-  
नस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुह । गतगता । इह पुंवद्भावः । ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८।१।११। इत्  
उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । ॥ प्रकारे गुणवचनस्य । ८।१।  
१२। सादृश्ये घोले गुणवचनस्य द्वे सस्त्रक्ष कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः ।  
समासस्येयन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवल-  
गुणवाचिनश्चेद् गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ ॥ आनुपूर्व्ये द्वे घाट्ये ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥  
॥ संज्ञमेन प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ सर्पः सर्पः शुष्यस्व २ । सर्पः ३ शुष्यस्व ३ ॥

पूर्वभागस्यैव 'भक्षैषा-' इति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणप-  
रत्वमस्तीति भावः ॥—अद्यग्रहे विशेष इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥—एकैकस्यै इति । ननु सुब्लोप-  
पुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्याददेशोऽत्र दुर्लभ  
इति चेत् । अत्राहुः । सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न  
संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं ललौकिकवाक्ये निषेधकं, ननु बहुव्रीहावि-  
त्युक्तादिति ॥—आबाधे च ॥—इहेति । बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते । तथा च 'भ्रियाः पुंवत्-' इति प्रवर्तते ।  
न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भा-  
वेनोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नमः' इति कस्मान्न भवति । उच्यते । 'नलोपो नमः' इत्यत्र उत्तरपदे इति  
प्रवर्तते, नम इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नमो निमित्तभावो बाध्यते । यथा मद्रहदो भद्रहद  
इति । अत्र रेफस्य 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्विलप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्य'  
इति ॥ नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्थाःपन्थाः' इत्यादौ 'ऋम्पूरब्धूर-' इति समासान्तः स्यादिति चेत् । न । 'समासाच्च तद्वि-  
षयात्' इत्यतः समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परि-  
ग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥—कर्मधारयवदुत्तरेषु । अधिकारेणैव सिद्धे 'वदुत्तरेषु'  
इति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ॥—प्रकारे गुणवचनस्य । यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः  
प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्, ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च । तथापीह विवक्षितमाह  
—सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति सूत्रात् । तच्च कोपधादि-  
ष्वपि कालकालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति  
बोध्यम् ॥—पटुपटुरिति । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधा नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय  
इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽयं सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति  
किम् । अभिर्माणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहामिसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैक्ष्ण्यकौर्यादिगुणो गम्यते, तथापि  
प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्विलं, न लन्वेषामित्याकरः । 'नवनव'  
प्रीतिरहो करोति' इत्यत्र वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन तु द्विवचने सुब्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवायुभिरादये' इत्यत्र ल-  
नेनैव द्विवचनं, न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविः । इवशब्देन सादृश्यस्यो-  
क्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । सत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । 'आ-  
धिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम् । तादृशस्य वार्तिकस्याप्र-  
सिद्धत्वात् । अथ कथं 'खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलुपयः स्रोतसां चोपयुज्य' इति  
मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्यस्यासंभवादिति चेत् । अत्राहुः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परि-  
कल्प्य वीप्सा बोध्यते ॥ अथ कथं 'मन्दमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघदूतः । वीप्सार्यस्यासंभवादनैव  
द्विवचने कृते 'मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम्' इतिवत्सुब्लुक् स्यादिति चेत् । सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं लां पवनो मन्दं  
नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥—शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वन-  
यति—रूपमिति ॥—आनुपूर्व्ये इति । वीप्साभावाद्यमारम्भः ॥—मूलेमूले इति । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्त-  
व्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये  
अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां संभवः ॥ 'मूले-  
मूले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः

ॐ क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिवम् । पौनः-  
पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य धोतकतां लब्धुं वा ॥ ॐ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहु-  
लम् ॥ बहुलप्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ ॐ असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुब-  
क्तव्यः ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्ते वक्तव्यादि ।  
अन्योन्येषां पुष्करैरामृशान्त इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणे-  
त्यादि ॥ ॐ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वक्तव्यः ॥ अन्योन्याम् । अन्योन्यम् ।  
परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वि-  
तीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तृदाह-  
रणस्य दिक्प्राप्तास्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥ दलद्वये टावभावः स्त्रीष्वे चाद्विरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चेति  
सिद्धं बाहुलकाश्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे  
पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रस-  
ङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाद्वितरादिभ्य इत्यद्वद् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्याश्रयः । पर-  
स्पराक्षिसादर्यम् । अद्वटपरस्परेरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं  
क्षियामिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयत्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।  
८।१।१३। प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि  
पुनस्त्वेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । ॥ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४। यथास्वमिति  
वीप्सायामध्ययीभावः । योऽयमात्मा यथास्मीयं तथायास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य 'द्वे स्त्रीत्वं च निपात्यते । यथायथं  
ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथास्मीयमिति वा । ॥ द्वन्द्वं रहस्यमयोदावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-  
मिव्यक्तिषु ८।१।१५। द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽवमुत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु ।

शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः ॥—पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि विद्यमानात्पुनः-  
पुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥—लोटा सह समुच्चित्येति । नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विवचनं भवति, तथा  
क्रियासमभिव्याहारे यद्वा सह समुच्चित्य द्विवचनं स्यात् पापच्यतेपापच्यते बोध्यतेबोध्यते इति । अत्राहुः । लोट् क्रिया-  
समभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोट्द्विवचनयोरेव तद्ध्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति  
युक्तं लोढन्तस्य द्विवचनम् । यद् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य धोतकत्वम् । तेन तद-  
न्तस्य न द्विवचनमिति ॥—कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनियम इत्यर्थः ॥—द्वे इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बाहु-  
लकं तु समासवद्भावस्यैव ॥—सुपः सुबक्तव्य इति । अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । अत  
एवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति । तदपाणिनीयम् । भाष्यादाव-  
नुफलात् । तदेतद्वचनयन् वचनान्तरमुदाहरति—अन्योन्यावचनोन्यानिमिति ॥—माघ इति । स च भाष्यानुगुण  
एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह—'क्षितिभःसुरलोकनिवासिभिः  
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः' इति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्र-  
थमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥—अन्योन्यमिति । न चात्र आमभावेऽपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् ॥  
'बहुलप्रहणाद्भावः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह—  
अत्र केचिदिति । वस्तुस्थितिमाह—अन्येत्विति ॥—अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचन-  
स्यापि वृत्तिलमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । 'कारकं चेद्विजानीयाथां यां मन्येत सा भवेत्' इति  
'अकथित—' सूत्रस्य 'यांयां' इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नव्यास्तु 'यांयां प्रियः प्रैक्षत' इत्यादिमाघप्रयोगे  
'सासा' इति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्शुं शक्यत्वात् ॥ अत एव । भाष्ये 'यांयां मन्येत सा भवेत्'  
इत्येवोक्तमित्याहुः ॥—सोर्लुक् च प्राप्त इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति  
भावः ॥—योऽयमात्मेत्यादि । आत्मास्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात् ॥—यथायथमिति । 'न लोका—' इत्य-  
नेन कृयोगषष्ठीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य तृप्तन्तत्वात् ॥ 'योय आत्मा' इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—यथास्वभाव-  
मिति । 'आत्मा यन्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च' इत्यमरः ॥—पूर्वपदस्येति । द्विऔ द्विऔ इति स्थिते कर्मधा-  
रयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—नपुं-

१ अन्येत्विति—तदुक्तं बृहैः—'नचोदाहरणमादरणीयम्' इति । तदतिरिक्तोदाहरणमात्र इत्येवंपरतयानादरणीयमित्यर्थः ।

२ द्वे इति—वीप्सायां यथाशब्दस्यावृत्तेर्द्वित्वाप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः ।

तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पञ्चो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन 'अतोऽम्' इत्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥—रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः ॥—द्वन्द्वं मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः । एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥—आचतुरमिति । 'आत्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः ॥—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति । 'स्फ्यश्च कपालानि च' इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥—अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे द्विवचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥—अन्यत्रापि । 'द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते' । इह वीप्सायां द्विवचनम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः ॥ 'द्वन्द्वानि सहते' शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखे चापरं क्षुत्तृष्णे चापरम् । इह स्वार्थे द्विवचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुलं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी ॥ समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिवाजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

समाप्तं पूर्वार्धम्

१ मिथुनीयन्तीति—मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनम्, तदिच्छतीत्यर्थे वयच् । मिथुनायन्ते इति वयन्तोऽपपाठः । उपमानार्थाभावात् ।







लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । ॥ वर्तमाने लट् । ३।२।१२३। वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।  
॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३।४।६९। लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे क-

इति । लेडिलर्थः । लट् लङिति खोक्तमपेक्ष्यैव लेटः पञ्चमलं, न तु सूत्रोक्तक्रमेणेति बोध्यम् ॥—वर्तमाने लट् ।  
वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह—वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत  
इति भावः ॥—लट् स्यादिति । तस्य वाच्यत्वमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः किं तु द्योत्य  
एव । लिङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तुवस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे  
वक्ष्यामः ॥—अटावितौ । अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तम्, लिङादिवैलक्षण्यसंपादनात्स्यावश्यकत्वव्यत्वात् ॥—  
लः कर्मणि च—। चकारात् 'कर्तरि कृत' इत्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते, सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य  
बाधितत्वात्, भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च । तदेतदाह—सकर्मकेभ्य इति ॥—भावे चेति । चका-  
रेण कर्तृवानुकृष्यते न तु कर्म, असंभवात्तदाह—भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् 'शेषात्कर्तरि-'  
इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाङ्गकाराणां भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण । मैवम् । असत्य-  
स्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि घञादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत, तन्माभूदित्येतदर्थमेत-  
त्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यतां, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम् ।  
अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न  
चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्त्विति वाच्यम् । भावे इव कर्तर्यप्यकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव  
कर्तर्यपि लकारानापत्तेः । नन्वेवमपि 'लक्ष भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणाङ्गकाराः सकर्मकेभ्यः  
कर्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाङ्गविध्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् ।  
मैवम् । उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणकेशस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्यथान्या-  
समेव रमणीयम् । अत्र नैयायिकाः—'लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवाच्च तु कर्तरि । कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौ-  
रवात्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदे तल्लाभाच्च । देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यन्नो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु  
संसर्गः । तथाच पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुभूपपद्यते' इति । तत्र । पचतीत्युक्ते पाककर्ता क  
इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मि-  
न्मित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा । न चैककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एवेति श-  
ङ्क्यम् । कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्मि-  
न्मल्लि कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्वारैवेति शङ्क्यम् । विकृत्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात्  
क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्मित्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः । किंच पचन्तं देवदत्तं पश्य, पचते देवत्ताय देहि, पचमानस्य  
देवदत्तस्य प्रव्यम्, इत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लदेशत्वाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधापत्तेः । न चेष्टापत्ति-  
राश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्व-  
यस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिबादीनां तु  
कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवाच्च लादेशो गौरवादिति  
स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः, ज्ञानं, कतरत्, इत्यादौ सोर्विसर्गे सोरमि सोरदडि च कृते लाघवात्सुत्वेनैव श-  
क्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्यासांगत्यापत्तेश्च । एवं च तिबादीनां च शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं  
बोधकस्तु लकार एवेति स्थिते स च शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत् ? । 'अव्याप्तेऽनेका-  
र्थत्वम्' इति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं, घटेन,  
हरेऽव, विष्णोऽवेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति भवतां तन्महदनिष्टम् । किं  
च 'कर्तरि कृत' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव 'लः कर्मणि—' इति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ष्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ  
वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ष्वुलादौ कर्तृर्वाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् । पचतिरूपं पचति-  
कस्यं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्स्वपि कर्तुरेव वाच्यतौचित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्पा-  
चक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेत् रूपवाच्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्र प्रशस्तपा-  
ककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्स्वपि कर्तृर्वाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तृर्वाच्यत्वा-  
नभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः' 'अस्मद्युक्तमः' इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्तरि

१ वर्तमानक्रियेति—वर्तमानकालक्रियेत्यर्थः । वर्तमानत्वं प्रारम्भापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं बोध्यम् । २ ल इति—  
इदमुच्चारणाधीकारेण सह जातानेकवचनम्, लस्येत्यत्र तथा दृष्टत्वात् । ३ फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । ४ फल-  
समानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् ।

प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचत्यो-  
दनम्, ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तत्र । कृतद्वितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्र-  
सिद्धत्वात् । ततश्च पक्षव्यस्तण्डुलः, शल्यः शतिकोऽश्वः, प्रातोदको ग्रामः, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा  
न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम् । स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्दि-  
कोऽयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रेव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'क्ष-  
ब्दददुर् करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुकूलोद्भवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते  
कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातुपातव्यापाराश्रयः कर्ता तन्नाश्रयमात्रं कृता लकाराणां चार्थः न तु व्या-  
पारोऽपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वयः, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे  
तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । यस्तु वदति 'कृधातोः कृतिरर्थः कृतप्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु क-  
र्तरि । 'कर्तरि कृत' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः । कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्ता-  
दिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादि तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः । 'कर्मवत्कर्मणा-' इति सूत्रे  
करोतिरुत्पादनार्थः, उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यन्नार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्ध-  
रम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यन्नाभावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रय-  
त्वान्न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव  
लाभात्, जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थं इति स्वीकृत्य यन्नार्थत्वस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात् । न हि यन्नमन्तरेण ज्ञानं नोदे-  
तीति कश्चिदभ्युपैति । तस्मात्कृता तिङा च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं  
कर्तृनिरस्य जञ्जभ्यमानाधिकरणे यद्वन्ताद्विहितस्य जञ्जभ्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि  
प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे 'कर्तरि कृत' इति व्याकरणं शक्तिप्राहकमस्तीति । तत्र । कृद्वाक्यशेषो ह्ययमर्थकाङ्क्षायाम-  
निर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्यायः' इति न्यायात्, न तु शत्रादिषु । स्थानिभूतलकारार्थैर्नैवैतेषां  
निराकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादिप्रयोगो भावे  
न स्यात् । कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः । कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप् कर्तरि यत्रिलं  
तत्र तस्, इत्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि-' इत्यस्य 'द्येकयोः-' इत्यादेशैकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीति ।  
तच्चिन्त्यम् । 'तान्येकवचनद्विवचन-' इति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबा-  
दिविधिना 'द्येकयोः-' इत्यस्यैकवाक्यतास्तु । न च तिबादिविधौ कर्तरीत्यस्ति यत्रिलैकलादिविशेषणतया कथंचिन्नीयेत ।  
ननु 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत' इत्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिबादिविधावस्त्येव, लविधितिबादिविध्योरप्येकवा-  
क्यतास्वीकारादिति चेत् । सत्यम् । वाक्यैकवाक्यता हि सा न तु पदैकवाक्यता 'लः कर्मणि-' इति विहितलकारानुवादेन  
तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र  
संख्योपस्थापकमस्ति । लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञानविनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च कर्तरि यदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभ-  
वत्येव ॥ स्यादेतत् । 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्रहणं न भवति किंतुत्पष्टानुबन्धक-  
लकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् । तत्र 'ल' इति जसन्तं माभूत् किं तु ङसन्तमस्तु । 'लः परस्मैपदम्' इति-  
वदादेशापेक्षा चेयं षष्ठी, लस्य य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । न चाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम् । 'वर्त-  
माने लट्' इत्यादिभिरेव लविधानात् । तथा च लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाद्भावे  
कर्तरि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैव चेत् । अत्राहुः । ल इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थं उक्तः  
स्यात् । सोऽपि तिबादीनामेव न तु शबादीनाम्, तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् । 'द्येकयोः-' इत्यादिनास्यैकवाक्यताया  
भवद्भिरुक्तत्वात् । न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत' इत्यनेनैव निर्वाहः । भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् ।  
न च शानञ्चिधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेष्टसिद्धिः । सकर्मकादपि भावे शान-  
जापत्तेः । किं च जसन्तत्वे श्रुतेनैव संबन्धः षष्ठ्यन्तत्वे लादेश इत्यध्याहारादौ रवमित्यादि ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'भावे  
चाकर्मकेभ्य' इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोऽपि गृह्यन्ते । अत एव 'णेरणौ-' इति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति  
भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं, नेह, पच्यते इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च  
कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु कैश्चिदुक्तम् इह 'अविवक्षितकर्माणां  
भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तम्' इति तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् ।  
प्रत्युताविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रबलः । तथाहि 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे  
लङुक्तो हरदत्तेन, 'णेरप्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिरपि नपुंसके भावे कः अकर्मकेभ्य एव, 'तयोरेव कृत्यक-

तैरि च । ॥ लस्य । ३।४।७७। अधिकारोऽयम् । ॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्स्तातांज्ञासाथांध्व-  
मिङ्महिमहिङ् । ३।४।७८। एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । ॥ लः परस्मैपदम् । १।४।९९। लादेशाः परस्मैपद-  
संज्ञाः स्युः । ॥ तङानाधात्मनेपदम् । १।४।१००। तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञाप-  
वादः । ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १।३।१२। अनुदात्ते उपदेशे यो ङितदस्ताब् धातोर्ङस्य स्थाने आ-

इत्यत्र कमात्रस्य ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनादन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् । एवं स्थिते  
यद्यविवक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मकग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे कान्तादर्शाद्यजि-  
त्यादि निष्ठादिप्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्, 'आदिकर्मणि कः' इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वात्यत्र भावे क इति  
कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छेत, कथं च 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । 'गतिबुद्धिः' इति सूत्रे लकर्मकग्रहणे-  
नाविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तं तेनाणौ यः कर्ता स ण्यन्ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धम् 'गत्यर्था-  
कर्मकः' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि चो विधीयत इति दत्तवान् पक्कवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्क इत्याद्या-  
पत्तेः इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् ॥—लस्य । वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहण-  
परिभाषा, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति छानाति, चूडाल, इत्यादौ तिबाद्यदिशः कुतो न भवतीति चेत् । अत्राहुः ।  
'लः कर्मणि' इति निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिबाद्यादेशानु-  
वादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता । लस्थानिकतिबादीनां कर्त्राद्यर्थविधानं, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधान-  
मित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसङ्गः । लस्येत्संज्ञा तु न  
भवति, फलाभावात् । न च लिट्स्वरः फलं, णलो लिट्त्वेन तदभावस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फलं, तदुच्चारणस्यानर्थ-  
क्यापत्तेरादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च । लस्य तिबादिस्थानिलाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिस्वरसतः संगच्छतः इति  
दिक् ॥—तिप्तस्झि—। समाहारे द्वन्द्वः । इट्टकार आगमलिङ्गं न भवति सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् । किं तु  
'इटोऽत्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एधेवहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात्, वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयो-  
रप्रवृत्तेः । केचित्तु 'इटोऽत्' इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनालिङ्गदेशस्येवर्णस्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने एधेवहि एधेमही-  
त्यादावतिप्रसङ्गो नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति । तेन 'इटोत्' इत्यत्र टकारः सप्तप्रतिपत्त्यर्थे एवेत्याहुः । त-  
च्चिन्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोऽस्यादित्यर्थप्रसक्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थ-  
त्वात् । बहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन लिङ्त्वात् । महिङो ङकारस्तङ् तिङिति प्रत्याहारार्थः, स च समुदायानुबन्धो न  
लवयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषेः कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न, तथा च वृथतेः पृच्छतेष्व कर्मणि  
लिटि च वत्रश्चिमहे प्रपच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहिज्याः' इति संप्रसारणं न ॥—तङानौ—। लस्येत्यस्यानुवृत्तेर्लादेश एवानौ गृ-  
ह्यते इत्याशयेनाह—शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि 'ताच्छीत्यवयवचनः' इति चानश् भवत्येव ।  
कतीह निम्नानाः ॥—अनुदात्तङितः—। अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् । द्वन्द्वान्ते ध्रुयमाण  
इच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते । तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह—अनुदात्तेत  
इत्यादि । 'उपदेशोऽजनुनासिकः' इत्यतोऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि द्विदश एव संबध्यते नान्यत्र, अव्यभिचारादाह—उपदेशे  
यो ङित्विति । विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह—धातोरिति ॥—लस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावोभ-  
यमपि दुर्लभं 'भ्वादयः' इति सूत्रान्मण्डकस्त्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्धातोरिति पदे लब्धेऽपि  
लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः । 'इको झल्' इत्यत्र सना धातोरिवेहात्मनेपदेन लकारधालोराक्षेपो बोध्यः तिङ्ग  
लादेशालाङ्गस्य च धातोर्विधानादिति । उपदेश इति किम् । चकटिषति । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सन आतिदेशिकं ङित्वम् ।  
धातोः किम् । चङ्ङभ्यां माभूत् । अदुवृत्तः । अबोचत् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः 'स्यतासीः' इत्यादिना स्यप्रत्यये  
कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेव लस्य तिबादिषु  
सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिद्ध्यत्येवेति 'वृज्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन 'विक-  
रणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्त्वाद्गतिष्यत इत्येवं नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते 'वृज्यः स्यसनोः' इति पर-  
स्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्ताच्चङ्ङोर्न दोषः विकरणात्प्रागेव परस्मैपदवृत्तेरिति  
चेत् । सत्यम् । स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव । अयं च पक्षः 'शदेः शितः'  
इति सूत्रे भाष्यकैकटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकं 'धातोरेकाचः' इत्यादिना यद् । बो-

१ लादेशा इति—लमात्रोद्देशेन विहिता आदेशा इत्यर्थः, तेन सिजादीनां परस्मैपदसंज्ञा न भवति । तेषां च्लेरित्यादिवि-  
शिनानुवादेन विहितत्वात् । २ आत्मनेपदमिति—अनया च संज्ञया पूर्वसंज्ञाया बाध आकङ्क्षणीयत्वात् ।

त्मनेपदं स्यात् । ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२। स्वरितेत्तो भित्त्वा धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्मणामिनि क्रियाफले । ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १।२।७८। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्भातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । ॥ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१। तिङ् उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः । ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १।४।१०२। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १।४।१०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् । ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । १।४।१०६। मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यतेरुत्तमः स्यात्स वैकार्यस्य वाचकः स्यात् । ॥ अस्मद्युत्तमः । १।४।१०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । ॥ शेषे प्रथमः । १।४।१०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भू सत्तायाम् ॥ कर्तृविचक्षार्या भूति इति स्थिते । ॥ तिङ्शित्सार्धधातुकम् । ३।४।११३। तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

भूयते । 'ऋतेरीयङ्' ऋतीयते । शेते हुते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् । 'नमोवरिवक्षित्रङ्' इति क्यचि चित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेत् । अत्राहुः । अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति । तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङिदन्तत्वं बोध्यमिति ॥—स्वरितञितः—। पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायं, कर्मण्यण् ॥—धातोरिति । धातोर्ल्येत्यर्थः । लकारधालोराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः ॥—तिङ्स्त्रीणि त्रीणि—। तिङ्ः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह—उभयोरिति । परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथासंख्यं संज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः । ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युर्न त्वेकैक्येति । एवं 'गलुत्तमो वा' इति सूत्रं विरुध्येत गल उत्तमसंज्ञकत्वलाभात्, ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वन्द्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम्, तथाहि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मैपदमात्मनेपदप्रहणानुवृत्तिरिति चेत् । मैवम् । एकशेषाभ्रयणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च लयापि परस्मैपदात्मनेपदप्रहणमनुवर्त्येव । अन्यथा शतृक्त्वोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्यते । ततश्च काम्यति कामतीत्यादौ 'कमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो न स्यात् । आकामभित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । यदि तु 'परस्मैपदानाम्' इति विहितस्य गलो 'गलुत्तमो वा' इति णित्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति ब्रूषे, तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिगौरवम् ॥—तान्येकवचन—। तानीत्यस्य व्याख्यानं तु लब्धेत्यादि । अन्यथैकसंज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् । इष्टापत्तौ तु अत्तेर्लोटे 'मेर्निः' इति कृते एकलविचक्षार्यामुत्तमसंज्ञाभावात् 'आहुत्तमस्य' इत्यस्याप्रवृत्त्या अभीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः ॥—प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शसिति सिद्धान्तात् । तथा 'सुपः' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस् न लत्र वीप्सायाम् । न च स्वार्थे यः शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यत इति वाच्यम् । एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानान्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् । ततश्चैकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः ॥—युष्मदि—। समानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति, लया क्रियते, तुभ्यं ददाति ॥—प्रहासे—। मन्योपपद इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे—तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्भातोर्ल्यस्य स्थान इत्यर्थः ॥—तथाभूतेति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥—तिङ्शित्—। धात्वधिकारोक्ता इति किम् । हरीन् । शसः 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वे 'धेर्ङिति' इति गुणः स्यात्, लिङ्ः त्रियः इत्यादिशसन्तेषु 'सार्वधातुके यक्' इति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणीत्यत्र नुमि कृतेऽपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुः । तन्न । ङितीति निषेधात्, इगन्तलप्रयुक्तस्य नुमो

१ क्रियाफले इति—क्रियाफलं च यदुरेशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव ननु दक्षिणादिरूपम् । २ उपपदे इति—उपोच्चरितं पदमुपपदं ननु कृत्रिमम्, तस्योद्देशानुपयोगादप्राप्तेश्च । ३ अविषये इति—तेन देवदत्तश्च त्वं च इत्यत्र एकशेषे युवा भवथः इत्येव शुभमर्थविषयत्वात् । एकशेषेऽपि शिष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनैव सुसार्थबोधाय । ४ सत्तायामिति—सत्ता इह आत्मधारणं, सत्तायामित्यादेवैतत् इति शेषो बोध्यः ।

॥ कर्तरि शप् ॥ ३।१।६८। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ७।३।८४। अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः । ॥ शोऽन्तः ॥ ७।१।३। प्रत्ययावयवस्य श्रत्यास्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथ । भवथ । ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ ७।३।१०१। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । एवं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने माभूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि । ॥ परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५। भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । कस्य तिबादयः । ॥ लिट् च ॥ ३।४।

गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥—कर्तरि शप् । ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते ‘धातो-रेकावः—’ इति सूत्राद्भातोरिति च, तदाह । कर्त्रर्थे इत्यादि ॥—शोऽन्तः । तकारादकार उच्चारणार्थः । ‘आयने-यीनी—’ इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न त्वादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितलप्रतिज्ञानात् । तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीङ्गे ‘केटोडाटौ’ इत्यन्तरङ्गलादन्तादेशात्प्रागाटि कृते श्रत्यादिलाभावात्, तदेतदाह—प्रत्ययावयवस्येति । प्राचा तु प्रत्ययान्तस्येत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् । इह मनोरमायामादिग्रहणं विवृतमित्युक्तं तदापाततः अन्यत्राप्रवृत्तस्यादि-ग्रहणस्य निवृत्तलायोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थ इति वा कथंचिद्व्याहयेयम् । यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते आढागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तत्र । अव-यवविनिर्मुक्तस्यावयविलायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येदः धातुवन्तं तु नाङ्गमिति चेत् । न । आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणान्त-स्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गाताया दुर्वारत्वात् । किं च लविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इद् तस्यागमेनाविलविधातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वा-धिकारस्याप्युदात्तः स्यात्, तद्वारणाय प्रत्ययस्वरे कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । ‘आगमा अनुदात्ताः’ इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ॥—ह्रस्व्येति । शकारा-दकार उच्चारणार्थः—अतो गुणे इति । ‘अतो दीर्घो यञि’ इति तु न प्रवर्तते, स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥—अतो दीर्घो—। ‘दुर्लभशम्यमः—’ इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुके किं, केशवः अङ्गना । अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथाऽपाक्षीरोदनं देवदत्त ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाह्वानयोरिति हतः स्यात् । केचित्तु अत आदिति सुबचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति हतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्तस्थाने उदात्त आकारः, अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव ‘वृषा-कप्यमि—’ इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु तु ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इत्येव सिद्धमिति मनोरमादायुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनणि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु ‘हल्ङ्याभ्यः’ इत्यत्र आ आबिति वदत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्नेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । ‘प्रहासे च—’ इति सूत्रस्यो-दाहरणमाह—एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः ॥—एतं एतं वेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति युवां मन्येथे, भोक्ष्यामहे इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः ॥—परोक्षे लिट् । यद्यप्यधिभ्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव । उक्तं हि भाष्ये—‘क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति, तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविघ्नानां साधनानां पारो-क्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिट् भवत्येव । अयं पपाच त्वं पेचिथ । ननु क्रियाशब्दवाच्याधि-भ्रयणाच्चःभ्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः, ततश्च लिङ्गतमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिषेधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव । ‘बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्’ इतिवदिति ॥—लिट् च ।

१ कर्तरि—कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्, भावकर्मणोस्तु यका बाधात् । अन्यथापवादविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरपि ‘दिवादिभ्यः इयन्’ स्यात् । यत्तु पुरस्तादपवादन्यायेन शप् एव बाधकः स्यात् । २ परोक्षे इति—पारोक्ष्यं च साक्षात्कृतमित्येतादृश-विषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् । ३ भूतेति—भूतत्वं च वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् ।

११५) लिङादेशसिद्धार्थधातुकसंज्ञ एव स्यात् न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । ॥ परस्मैपदानां जलतु-  
सुस्थलधुसणल्वमाः । ३।४।८२। क्तिङसिवादीनां नवानां जलादयो नव स्युः । भू भ इति स्थिते । ॥ भुवो  
बुलुङ्लिटोः । ६।४।८८। भुवो बुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरधि । निष्पत्त्याद्बुगुणवृद्धी बाधते । ॥ एकाचो द्वे  
प्रथमस्य । ६।१।१। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२। इत्यधिकृत्य । ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६।१।८। क्तिङि  
परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भू भू भू इति स्थिते ।  
॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६।१।४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । ॥ हलादिः शेषः । ७।४।६०। अ-  
भ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । ॥ ह्रस्वः । ७।४।५९। अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।  
॥ भवतेरः । ७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् छिटि । ॥ अभ्यासे चर्च । ८।४।५४। अभ्यासे झकां  
चरः स्युर्जशब् । झशां जशः झयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्त-

आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङः शाकटायनस्य-' इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तत इति भावः ॥—परस्मै-  
पदानाम्—। अत्र यशब्दस्याकारो विधीयमानोऽन्तस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम् ।  
यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् । अत्राहुः । धातोरित्यधिकारात् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते, द्वयोः 'अतो  
गुणे' इति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्वात्सर्वादेशे सिद्धमिष्टमिति । ननु सुबन्ता-  
नामेव द्वन्द्वस्तत्र लकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेत् । मैवम् । आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् यशब्दस्य  
विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥—  
भुवो बुक्—। 'अचि श्रुधातु-' इति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह—लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम् । अभूत् अभूः इत्यत्र  
बुकि सति 'लोपो व्योः-' इति लोपं बाधित्वा परलाङ्लुङ्यादिलोपः स्यात् । ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वात् 'लोपो व्योः-'  
इति लोप एव भविष्यति । तथा च मव्यतेर्यङ्लुङन्ताङ्गि तिप्सिपोः अमामत् अमाम इत्यत्र व्योर्लोप एव माधवादिभिः  
स्वीकृतः । एवं चाज्ग्रहणं 'मादुपधाया-' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरजकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न लावश्यक-  
तयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेत् । अत्राहुः । 'भुवो बुक्-' इत्यस्याङ्गलाङ्गपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्यैव बुकोऽपि बहिर-  
ङ्गतया असिद्धत्वे सति वलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति । अयं च शङ्काग्रन्थः ससाधानग्र-  
न्थश्च मनोरमायां स्थितः ॥ अत्र नव्याः । मव्यतेर्यङ्लुङन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव, यकारवका-  
रान्तानामूद्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति 'घ्नोः शङ्-' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन सङ्गीकृतम् । इदं च घ्नोरिति यत्रोद्  
तद्विषयकं 'ज्वरलर-' इत्यूद्भाविनोः सिविमव्योस्तु यङ्लुङस्त्येवेति न्याय्यं माधवादिसंमतं च । 'मव्य बन्धने' अयं यान्त  
ऊद्भावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच तद्वन्धेन सहाग्रन्थमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहुः । यदि तु मव्यतेर्यङ्लुङन्ता-  
दिति मनोरमायां पठ्यते तदा तत्र पूर्वाग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् ॥—अजादेरिति । यदि बहुमीहेः षष्ठी तदा  
इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रिप्रियति इत्यत्र दकारस्य 'न न्राः-' इति द्वित्वनिषेधः स्यात्, किं तु  
अच्चासावादित्वादिना कर्मधारयादेशा पञ्चमी तदाह—आदिभूतादचः परस्य स्थिति ॥—भू भू भू इति ।  
यद्यप्यत्र धालवयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्विध्यम् । नन्विह चलार एकाचस्तत्रावयवाग्रयः,  
तत्र भू ऊ ऊव् इति भूविति समुदायश्चतुर्थः, तथा चानियमेन यस्य कस्यचिन्निलं स्यात् । मैवम् । समुदायस्यैकाच एव  
द्विवचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिन्निह द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव, वृक्षचलने सर्वात्रयवचनवत् ॥—अ-  
त्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥—हलादिः—। अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आदतुदित्यादौ तकारा-  
दिनिवृत्तिः सिध्यति, कचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥—भवतेरः । 'अत्र लोपोऽभ्या-  
सस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तृनिर्देशात् भावकर्मणोर्नालमिति, व्याख्यातं च  
तत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः शितपशपोर्निर्देशादित्यर्थ इति । तत्र । धातुनिर्देशमात्रे शितपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात्  
कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य शितपः शित्वसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेः, अन्यथा लङुफरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिमुवति-' इत्यादी-  
नामपि भावकर्मणोः प्रवृत्तौ सर्वोपलब्ध एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशम् । प्रयुज्यते च कर्मण्यप्यकारं  
कवयः । 'तस्यातपत्रं विभरांभूवे' 'विभावरीभिर्बिभरांभूविरे' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ।  
अत्र नव्याः । शितपः शित्वसामर्थ्यादेवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र । पिबति ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्त्र-  
निवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च 'उपसर्गात्सुनोतिमुवति-', 'भवतेरः', 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशा-  
दकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्षितपौ-' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः ।

१ आदिभूतादिति—अनेन चाधिकारसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्तव्यमिति ध्वनितम् । २ अन्ये इत्यादि—इतरनिवृत्तिपूर्व-  
कावस्थानस्य शेषशब्दार्थत्वादित्युक्तम् ।

रतम्यात् । ॥ असिद्धवदत्राभात् । ६।४।२२। इत ऊर्ध्वमा पादपरिसमासेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तद-  
सिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुक्तं प्राप्ते ॥ ॐ वुग्युटावुक्क्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ बभूव । बभूवतुः ।

केचित्तु ! शित्वात्पिः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीडागमनिवृत्त्या, प्रवीतिरित्यत्र 'भुव ईद्' इतीडागमप्रवृत्त्या च शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचक्षुः, तच्चिन्त्यम् । 'तितुत्र—' इत्यनेनेष्मिन्नेधादाधेधातुकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । 'भुव ईद्' इत्यत्र भुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि क्ष-  
त्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे वुवो लिटि वच्यादेशे सिपस्थलि उवक्थेत्यत्राति-  
प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वं, श्रः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुब-  
न्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति तन्निषेधात् । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव श्रितपः शित्त्वसामर्थ्याकदर्तयपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो नि-  
राकर्तव्य इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसा-  
रणे सत्युवचिय उवक्थेति न सिद्ध्येत् किं तु ऊचिय ऊक्थेति स्यात् । तस्मात्स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेऽभ्युपगते उव-  
क्थेत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्येडागम इति व्याख्यातव्यमेव । तथाच प्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या  
शित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिदुक्तं तदपि सम्यगेवेति ॥—असिद्धवदत्राभात् । वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय, अन्यथा  
सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत्सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति  
प्रयोगो राजवदिति कथंचित्कल्पयति, राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'वल्लुकोर-  
सिद्धः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगल्यैव कल्प्यत इति ज्ञेयम् । आ भादित्य-  
भिविधावाद् । भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । अधिकारश्चायम् । अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभादग्रहणं विषयनि-  
र्देशार्थम् । भाधिकारस्यावधिलाभस्तु 'अज्ञस्य', 'प्रत्ययः', 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिद्ध्यति । एवं चानुदात्तोपदेशे-  
त्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । एषामनुनासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ कृति परे स चासिद्धो भवति । अत्र झलादि-  
किदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये सति जज्ञहि जहृहि 'अतो हेः' इति लृग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य  
हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् । नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं  
स्यात् न ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'ध्वसोः—' इत्येवं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । न भवेदयं दोषः शब्दा-  
धिकारे । अर्थाधिकारस्तथ्यं । ततश्चेह 'आम्ललोपः' इत्यवधिर्निर्णीतः स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—इत  
ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरे स्थितम् । तेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्नि-  
बन्धनं 'हुम्लज्यो हेर्धिः' इति धिलं सिद्ध्यति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति । देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य  
जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्लुद्धौ निवर्तितार्थां पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धिलकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । समानाश्रये  
इति किम् । पपुषः । चिच्युषः । छल्लुषः । इह पाधातोश्चिन्नो लुमश्च परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् 'आतो लोप इटि च'  
इत्यालोपे 'एरनेकाचः—' इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि कसौ, संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्र-  
यत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात् । 'वाह ऊट्' सूत्रबहिरङ्गपरि-  
भाषाया अप्याभीयत्वेनाल्लोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया अल्लोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति  
शङ्क्यम् । वसोः संप्रसाणे कृते ह्याजाद्याश्रयेणाल्लोपादीनि प्रवर्तन्ते तेषु कर्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये  
बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्सत्तादिति दिक् । विषयलाभार्थमाभादग्रहणं किम् । आभीयं प्रत्येवाभी-  
यमसिद्धं नान्यं प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भज्जेश्च चिणि', 'रज्जेश्च', 'धणि च भावक-  
रणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र  
'अन्थिप्रन्थिदम्भि—' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्त्वान्नलोपेऽप्येलाभ्यासलोपौ न स्यातां, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः ।  
'असोरल्लोपः' इति तपरकरणांलिङ्गादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्राडागमस्य  
लोपो माभूदित्येतदर्थम् । यथाडागमः असोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च 'दम्भेश्च' इति  
वक्ष्यमाणं नापूर्वं वार्तिकं किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति ॥—वुक् इति । 'भुवो वुक्' शास्त्रस्य । एवमग्रेऽपि । वुट उदाहरणं  
विदीपे ॥—बभूवेति । अत्र प्राचा 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं पितोऽपि लिटः कित्त्वार्थमिति व्याख्याय 'अचोऽभ्युगिति'  
इति वृद्धिप्राप्तौ 'कृति च' इति निषेध इत्युक्तं तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्धोर्निषेध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा  
इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वा-  
च्यम् । 'थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् 'इन्धेश्च-

१ बभूवेति—अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन हलादिःशेषात्वयोरत्र समावेशो बोध्यः ।



बभूवुः । ॥ आर्धधातुकस्येडुल्लादेः । ७।२।३५। वलादेराधधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवधुः । बभूव । बभूव । बभूविथ । बभूविम । ॥ अनद्यतने लुट् । ३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । ॥ स्यतासी ललुटोः । ३।१।३३। लृ इति लृलुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ खो लृलुटोः परतः । शबाधपवादः । ॥ आर्धधातुकं शेषः । ३।४।११४। तिङ्शिक्ष्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय पुरतस्त्रयः स्यात् । इदम् ।

न्दोविषयलाङ्गवो वुको नित्यलाताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति, तथापि कृताकृतप्रसङ्गिमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते, तेन रधेर्णिचि परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् 'रधिजभोरचि' इति जुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि संयोगात्परस्य लिटः किन्त्वार्यमिन्धेन्नेत्यंशोऽपेक्षित एव । अन्यथा 'समीधे दंस्यु हन्तमम्' इत्यत्रेन्धेर्नलोपो न स्यात् । मैवम् । 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा च विधीयते, तेन 'सार्वधातुकमपित्' इति लिटो ङित्वे स्यादेव नलोप इति वार्तिकाशयात् । अत्र नव्याः । बभूवेत्यत्र 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यजादेशस्य निषेधाद्गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतुपन्यासो निष्प्रयोजनः, शब्दान्तरस्य प्राप्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसङ्गिमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिप्य स्वयमेव समादधुः । षाष्ठद्विलप्रकरणान्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते 'द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिनोरुत्थेभ्यः' इति । तथाच 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति । 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेणाजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृज्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिप्रत्ययः सम्पद्येव । न चैवमपि नामधातुषु लापयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वात्तिलोप इति प्रत्ययः कथं संगच्छेतेति वाच्यम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः । अत एव लापयति मादयतीत्येवं न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥—आर्धधातुकस्येडुल्लादेः । नेडुल्लिङ्गिति' इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिदं ग्रहणं निषेधसंबन्धस्येदो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये 'प्रागुदिशः—' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमात्—' इति निवृत्तं 'वा' इति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति किम् । आस्ते, शेते । वलादेः किम् । एधनीयम् । ननु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदीदृ भवति तर्हि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र इदं न भवेदित्यार्धधातुकस्येति ग्रहणं व्यर्थम् । न च रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम् । 'रुदविदमुषप्रहिस्विप्रच्छः संक्ष' इति क्त्वासनोः क्तिवस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् लघुत्तराख्या रुदादेः क्त्वासनोरिडागमाभावेन 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिकक्तिवस्य सुस्थत्वात् । 'हलन्ताच्च' इति झलादिसनः क्त्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवेनार्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गस्येति यदधिकृतं तद्विशेष्यं स्यात्, ततश्च अडाविधेडागमोऽप्यङ्गस्य स्यात् । मैवम् । कृतेऽप्यार्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्योक्तदोषतादवस्थादकृतेऽपि तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येडिति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च । तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये 'आर्धधातुकस्य—' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेवं केशवः, अङ्गना, वृक्षत्वमित्यत्रेदं स्यात् 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवतीति परिहारसंभवेऽपि छ्भ्यां पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमो विहितविशेषणेनाप्यर्थं वारयितुमशक्यः' किञ्चन्ताः धातुत्वं न जहतीति पूभ्यां पूभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किं च जुगुप्सते इत्यादौ 'गुप्तिज्जिह्वः—' इति धातोर्विहितस्य सन इदं दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् । 'ऋत इद्धातोः' इत्यत्र धातोरिति षष्ठ्यन्तत्वात्, तथा च वृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोऽनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वं, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः । तस्माज्जुगुप्सत इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् । केचिच्च धातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययस्तस्येडिति यदि व्याख्यायेत तदा छ्भ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादाधधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥—बभूविषेति । न चात्र 'भ्युकः किति' इतीप्निषेधे वुगागमोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम् । ऋदिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥—अनद्यतने—। अतीताया रात्रेः पञ्चाधेनागामिन्याः पूर्वाधेनं सहितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् ॥—आर्धधातुकम्—॥—धातोरिति । 'धातोरेकाचः—' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥

॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । १२।४।८५। डा रौ रस् एते कमात्स्युः । डिङ्खसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । ॥ पुगन्तलघूपधस्य च । ७।३।८६। पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाङ्गवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनसीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् वा । अत्रेको गुणे प्राप्ते । ॥ दीधीवेदीटाम् । १२।१।६। दीधीवेभ्योरिटेऽङ्ग गुणवृद्धी न स्तः । भविता । ॥ तासस्त्योलोपः । ७।४।५०। तासेरस्तेऽङ्ग लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । ॥ रि च । ७।४।५१। रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्यः । ॥ लृट् शेषे च । ३।३।१३। भविष्यदर्थान्तालोर्लृट् स्यात्क्रियायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । ॥ लोट् च । ३।३।१६२। विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोड् स्यात् । ॥ आशिषि लिङ्गलोटी । ३।३।१७३। ॥ एरुः । ३।४।८६। लोट इकारस्य ङः स्यात् । भवतु । ॥ तुष्टोस्तातङ्कुडाशिष्यन्यतरस्याम् । ७।१।३५। आशिषि तुष्टोस्तातङ्क् वा स्यात् । अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः । यद्यपि किञ्चेल्यमपवादस्तथाप्यनन्यार्थकिञ्चेल्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया संभवत्ययोजनङ्कारे तातङ्कि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् । ॥ लोटो लङ्कृत् । ३।४।८५। लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि । ॥ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । ३।४।१०१। क्तिञ्चनुर्णां तामादयः कमात्स्युः । ॥ नित्यं क्तितः । ३।४।९९। सकारा-

धातोरिति विहितेति किम् । लभ्यां जुगुप्सते ॥—अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं न त्वङ्गस्येति भावः ॥—तासस्त्योः—। ‘सयार्धधातुके’ इत्यतः सीत्यनुवर्तते, अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । ‘यस्मिन्विधिः’ इति तदादिविधित्वादिदमाह—सादाविति । एवं रादाविलग्न्याप्यहम् ॥—प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥—लृट् शेषे च । ‘तुमुन्ष्वलौ क्रियायां क्रियायां याम्’ इति प्रागुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह—असत्यामिति । चार्थमाह—सत्यामिति । हरदत्तस्त्वाह । अस्वरितत्वादेव क्रियायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थायत इत्यादौ तुमुना लटो बाधापत्तेः । चत्पुटुतुमुन्खल्येषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं ‘प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्वाश्च’ इत्यत्र लोटो बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतं तदापाततः । तुमुन्विषयेऽपि लृट् भवति तुमुना लृण बाध्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति, भावे हि सः । समानकर्तृकेष्वेवेति च वक्ष्यते । लृङित्येतावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिद्ध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ॥—लोट् च । ‘विधिनिमज्जना—’ इत्याद्यनुवर्तते तदाह—विध्यादिष्विति ॥—आशिषि लिङ्गलोटी । ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् । अत्राहुः । इह हि ‘किञ्चौ च—’ इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ्गलोटावपीहैव विधेयौ । विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि ‘स्मे लोट्’ इत्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात् । सिद्धान्ते तु परत्वादेशे विधिः ‘स्मे लोट्’ इत्यादेर्बाधक इति महान्विशेष इति ॥—तुष्टोस्तातङ्क्—। यद्यपि तिष्टोस्तातङ्कि वक्तुं शक्यं तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट इत्यनुवर्तमाने वा गौरवाच्च तुष्टोरित्युक्तम् ॥—लोटो लङ्कृत् । लोट इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतित्वादह—तेनेति । अङादौ तु नातिदिश्येते । न हि तौ लङः क्रियेते किं त्वङ्गस्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र ‘लङः शाकटायनस्य—’ इति जुस् स्यात्, जुङ्गुं विदन्वित्यत्र तु ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुस्स्यात् । अत्राहुः । ‘विदो लटो वा’ इति वाग्रहणमिहा-नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् जुस् । यद्वा ‘लङः शाकटायनस्य—’ इति सूत्रे ‘नित्यं क्तितः’ इत्यतो क्तित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धे-लेङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लुङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् ‘लुङि तु ‘मेर्जुस्’ इति जुसो विहितत्वाच्च । क्तित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात्ततो लेङ्ग्रहणं विभज्यते । नियमश्चायं ‘लङेव यो लङ् तस्यैव मेर्जुस् न तु लङ्बद्भावेन यो लङ् तस्येत्यतो नोक्तदोष’ इति । तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र ‘सिजभ्यस्त—’ इति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वाच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् । तस्मात्लेङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव, न तु तदतिरिच्यते । न च ‘आत’ इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्, अन्यथा अभूवन्वित्यत्र ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुस् उर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि त्विह ‘आतः’ इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थता नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावाद्यद्वेति समाधानमपि सम्भवेव, शाकटायनस्येति जुसो विकल्पकत्वात्, तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् । ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुसि स्त्रीकृते तु सुतरां सम्भवेव, परं तु जुङ्गुं विदन्वित्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा त्वाश्रयणीयैवेति दिक् ॥—सकारान्तस्येति । क्लृकारोत्तमसकार-

१ क्तिञ्चेति—सर्वदेशत्वं तु अनुबन्धान्तरेणापि सिद्धमिति भावः । २ इट्क्षेति—धातुसाहचर्येऽपि तस्यानित्यत्वादागमस्यैवेतो ग्रहणं, व्याख्यानात् ।

न्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोन्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु । ॥ सेर्हपिष्च । ३।४।  
 ८७। लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिष्च । ॥ अतो हेः । ६।४।१०५। अतः परस्य हेर्लङ् स्यात् । भव । भवतात् । भव-  
 तम् । भवता ॥ मेर्निः । ३।४।८९। लोटो मेर्निः स्यात् । ॥ आङुत्तमस्य पिष्च । ३।४।९२। लोटुत्तमस्याङा-  
 गमः स्यात्स पिष्च । हिम्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम । ॥ अनद्यतने लङ् । ३।  
 २।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्भातोर्लङ् स्यात् । ॥ लुङ्लङ्लृङ्स्वल्लुङ्दात्तः । ६।४।७१। एषु परेस्वल्लुङ्गा-  
 गमः स्यात्स चोदात्तः । ॥ इतश्च । ३।४।१००। कितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् ।  
 अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम । ॥ विधिनिमज्जणाम-  
 ञ्जणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३।३।१६१। एष्वर्थेषु घोलेषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भूत्यादेर्नि-  
 कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमज्जनं नियोगकरणं । आवश्यके आद्यभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमज्जनं कामचारा-  
 नुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । ॥ या-

स्येति प्राचो व्याख्यानं लयुक्तं भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—ङिदुत्तमस्येति । ङिङ्कारोत्तमस्येत्यर्थः ।  
 तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—सोऽपिष्चेति । एवं च पितृवेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स तु  
 'स्थानेऽन्तर्गतः' इत्यनुदात्तो न भवति 'जहि शत्रून्' 'सुहि श्रुतम्' ॥—भवतादिति । ङगपेक्षया परत्वादेस्तातद्,  
 अनन्तरङ्गमेव लङ् कथ्यते न तु परमिति भावः ॥—स पिष्चेति । स इति तच्छब्देन यस्याङागमः स परामृश्यत इत्याहुः ॥  
 —इतश्च । 'इतश्च लोपः—' इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वात्यनुदात्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणम्य इत इत्यनेन विशेष्यते त-  
 दाह—परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्वाकारस्य लोप इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भवेदित्यादावति-  
 व्याप्तेः । ननु 'अतो येयः' इत्यत्र ईय् दीर्घादिरस्तु, एवं च नोक्तातिव्याप्तिः 'इतश्च' इति तपरकरणात् । अत एव अबोमवी-  
 दित्यादावपि न दोष इति चेत् । मैवम् । रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषप्रौढ्यादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—विधिनिम-  
 ज्जणा—॥—घोलेषु वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्याप्याहरे स्थितत्वादिति भावः । अत्राद्ये लिङ्यमुपपत्तिः—विध्यादीनां  
 प्रत्ययार्थलमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था बाधकाः स्युः, तथाच लिङः  
 कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शाब्दादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अतभिहित-  
 लप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति । द्वितीये लिङ्यमुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधा-  
 भावात् । तथा च 'लः कर्मणि—' इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संप्रहालिङ्गादीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयुः ।  
 किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशाः । न च लङादयोऽवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवर्तमानलभूतत्वादेरपि सत्तत्त्वका-  
 रवाच्यत्वात् । न चैवं पचतीत्यादौ धालर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमानां  
 पचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु  
 प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते लज्यते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि  
 तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥—प्रवर्तनायामिति । प्रवर्तना लस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुस्यूतत्वादिति भावः । अत्र  
 वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः, स च धालर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यलक्ष्मीकारात् । तदाश्रयस्तु लका-  
 रार्थः, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धालर्थत्वेऽपि प्रवृत्तत्वात् । प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या शोत्या चेति पक्षद्वयम् ।  
 प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्था भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः, मां प्रेरयतीत्यनुभवालिङ्गादिनिष्ठा शाब्दी भावनेत्युच्यते । वेद  
 एव लिङ्गादिनिष्ठा वक्तुरभावात् । लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या ।  
 पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एवं च धातुपातव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङ्गद्वय  
 इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् । एवं णिच्यपि ।  
 इयास्तु विशेषः । णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु णिज्निष्ठा, लिङ्गादिद्योत्या तु मतेभेदेन  
 लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ॥ स्यादेतत् । लिङ्गादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञ-  
 दत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्तारं तृतीया  
 न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत् । तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः । पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना  
 लिङ्गादिवाच्यैव, न तु धातुवाच्या । तथा च लिङ्गुपातव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः । देवदत्तेन पाचयति

१ भवतादिति—ङगपेक्षया परत्वादेस्तातद्, अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु आपकसिद्धत्वादित्य इति शब्देन्दुशेखरे । २ अनद्य-  
 तने इति—अयं बहुव्रीहिः, तेन अवश्यो वा मुख्यमहि इत्यत्र लुङेव । ३ संप्रभेति—संप्रभः विचारः तदा  
 कर्तव्यमेतदेत्यादिरूपः ।

सुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिङ् । ३।४।१०३। लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिङ् । ङिङ्कोकेर्ज्ञा-  
यते कश्चिदनुबन्धकार्येऽप्यनङ्गिङ्भाविति प्रतिषेध इति । भावेष्वयं शानचः शित्वमपीह ङिङ्गम् । सुट्तिथोः ।  
३।४।१०७। ङिङ्गस्कारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । ङिङ्गे यासुट् तकारथकारयोः सुडिति वि-  
षयभेदात् । लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य । ७।२।७९। सार्वधातुकङिङ्गेऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सका-  
रद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः अवनं त्वाशीर्लिङ्गि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । अतो येयः । ७।२।८०। अतः  
परस्य सार्वधातुकावयवस्य याङ्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । षिकीर्ण्यात् । मध्येऽ-  
पवादन्त्यायेन हि अतो लोप एव बाध्यते । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् । शेर्जुस् । ३।३।१८।  
ङिङ्गे शेर्जुस् स्यात् । अ इत् । उरूपदान्तात् । ६।१।१६। अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।  
इति प्राप्ते । परत्वाभित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति  
व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत् । भवेयम् ।  
भवेव । भवेम । लिङ्गाशिषि । ३।४।११६। आशिषि ङिङ्गस्तिङ्गार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । किदाशिषि । ३।४।  
१०४। आशिषि ङिङ्गे यासुट् कित्स्यात् । स्कोरिति सलोपः । किति च । १।१।५। गित्किङ्गिभिस्ते इङ्गलक्षणे

यङ्गदत्त इत्यादौ तु गिजन्तस्य धातुत्वाद्भातृपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये  
कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति कौस्तुभादौ 'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य गिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्था-  
पितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे लभीत्यस्य गिजर्थविशेष्यकत्वे अभिसावयति प्रकृत्यर्थविशेष्यकत्वे 'उपसर्गात्सुनोति-'  
इति षलमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिबुद्धिः' इति सूत्रेऽणिकर्तेति विशेषणमव्या-  
वर्तकं स्यात् । लन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वमिति दिक् । प्रार्थनं याज्ना ॥—  
कश्चिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिडुगिल्लक्षणडीबभाव इति 'टिड्ढा-' इति सूत्र एवोक्तम् । रुयादित्यादौ 'उतो  
वृद्धिल्लिङ्गि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिब डिङ्ग, डिङ्ग पिब' इति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन क्तिन्वेन पितृवस्य बाधादि-  
त्यादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो क्तिन् न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह—अः शानचः शित्वमिति ॥—सुट् तिथोः । तकारा-  
विकार उच्चारणार्थः ॥—लिङ्ः सलोपो—'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, सेति लुप्तषष्ठीकमनन्त्यस्ये-  
त्यनेन विशेष्यते तदाह—सार्वधातुकङिङ्गेऽनन्त्यस्येति ॥—सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोऽपि समुदायं  
प्रत्ययवयव इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः ॥—आशीर्लिङ्गीति । भूयास्तामित्यादौ । ननु सुटि कृते  
'अनचि च' इति द्विलस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः-' इति यासुटः सकारो लुप्यते, झलि परे यः संयोगस्तदादित्यात् ।  
तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् । सुट्भावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः-' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य  
द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह—स्फुटतरं त्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति  
भावः ॥—मध्येऽपवादन्त्यायेनेति । 'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तावयवं न्यायः प्रवर्तत इति भावः ॥  
—अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्, 'अतो येयः' इत्यस्य लाङ्गलात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति  
भावः । नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत् । मैवम् । अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्रा-  
श्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥—व्याख्येयमिति । एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥—आर्धधातुकसंज्ञ इति ।  
'लङ्ः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्तत्त्व  
पक्षे शबादिः स्यात् ॥—किदाशिषि । क्तिन्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किङ्गचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्या-  
दित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते, ङिङ्गं चेह विशेषविहितेन क्तिन्वेन बाध्यते ॥—सलोप इति ।  
झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थितं तदसंबद्धमिति  
मलात्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र तु सुट इव  
यासुटोऽपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् । सृष्ट  
इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥—ङिङ्गिभिस्ते इति । गिति किति  
ङिति परे इको गुणवृद्धी नस्त्वं इति न व्याख्यातम्, ङिङ्गं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । नचारम्भसामर्थ्यं  
शङ्क्यम् । चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः । अन्ये तु ङिङ्गीति प्रत्ययग्रहणात्  
प्रत्ययेन 'संनिधापितस्याङ्गस्य ङिति पर इति व्याख्याने तु ङिङ्गं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैवं भवावः भवाम  
इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गगुणं प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । 'ङिति च' इति सूत्रे चर्त्वेन गकारोऽपि  
प्रक्षिप्यत इत्याशयेन गित्किङ्गिभिस्ते इत्युक्तम् । गिति किं 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' जिष्णुः । किति त्वस्मिन्स्थाङ्गुरित्यत्र  
'धुमास्था-' इतीत्वं प्रसज्येत । न च झोर्गित्त्वे भूष्णूरित्यत्रेण निषेधो न स्यात् 'ग्लजिस्थश्च-' इति चकाराद्बुध

१ द्वयस्यापीति—पुरा प्रवृत्त्या लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ।

गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्तम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्त । भूयास । भूयास ।  
 ॥ लुङ् । ३।२।११०। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । ॥ माङि लुङ् । ३।३।१७५। सर्वलकारापवादः । ॥ स्मो-  
 त्तरे लङ् च । ३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाङुङ् । ॥ च्लि लुङि । ३।१।४३। नबाधपवादः । ॥ च्लेः  
 सिच् । ३।१।४४। इचावितौ । ॥ गातिस्याघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु । २।४।७७। एभ्यः सिचो लुङ् स्यात् ।  
 गापाविहेणादेशपिबती गुह्येते । ॥ भूसुबोस्तिङि । ७।३।८८। भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।  
 ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७।३।९६। सिच अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छन्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यभ्येन  
 कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुङ् । विद्यमानास्तिचोऽस्तोश्च परस्यापृक्तस्य हल् ईडागमः स्यात् । इतीप्तेह ।

शुभ्रवतीति स्त्रीकारादिति वाच्यम् । 'श्रुकः किति' इत्यत्रापि चल्लेन गकारं प्रक्षिप्य गित्कतोरिण् स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चल्लेस्यासिद्धतया 'श्रुकः—' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हृदि च' इत्युल्लेखेन स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वात् । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावद्वेष्टसिद्धेः । वामनसु 'ग्लजिस्थ—' इति सूत्रे स्था आ इति प्रक्षेपात्स्याद्वारित्यत्र 'धुमास्था—' इतीलं न भविष्यतीति गकारप्रक्षेपाभावात् 'श्रुकः किति—' इत्यत्र चल्लेस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनकेश इत्याह ॥—  
इग्लक्षणे इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः । इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः । लिगोर्नडादिलात्फक् । इहादिबृहदोरुणस्य च वस्तुगत्या इति ।  
ऽपि न निषेधः । न चेक इत्युक्तेऽपि 'किति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम् । नाडायनादौ—  
नान्यत्वात् ॥—भूयादिति । इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्कारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्त-  
संयोगादिलोपेनानवकाशः बाध्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वादल्लङ्घादिलोपः स्यात्, पदान्ते संयोगादिलोपस्य भृद् भृदित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः । सुट्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वा-  
भावात्, हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति ॥ सर्वलकारापवाद् इति । मास्त्वित्यादौ निषेधा-  
र्थकमाशब्दोऽन्य एव न तु माडित्याहुः ॥ चिल लुङि । इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा । न च 'मन्त्रे वस—' इति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने चिलभिन्नस्यापि लकारस्य लृक् स्यादिति शङ्क्यम् । 'गातिस्था—' इति सूत्रात्सिच इत्यनुबलं सि-  
चस्थानिनः स्थान्यर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावाद्भिभाषानुवृत्तेर्लृको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापा-  
द्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥—शबाद्यपवाद् इति । आदिशब्दात्तत्तद्वर्णप्रयुक्तानां शब्दादीनां प्रहणात् ॥—इचाविताविति । तत्रेदित्वे प्रयोजनमन्तेत्यत्र 'अनिदिताम्—' इत्युपधालोपाभावः ॥—गातिस्था—  
इह व्यवहितोऽपि लुगनुवर्तते न तु श्लः, व्याख्यानादित्याशयेनाह—लुगिति ॥—गापाविति । गातीति स्तिपा-  
विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो गृह्यते, 'लुग्विकरणाल्लुग्विकरणयोरल्लुग्विकरणस्य प्रहणम्' इति परिभाषया-  
पिबतिर्गृह्यते न तु पातिरित्यर्थः ॥—भूसुचोः—'भूः प्राणिगर्भविमोचने' सुवतिसूयत्योस्तु न प्रहणं तिङो विकरणेन व्यव-  
धानात् ॥—अस्तिसिचोऽपृक्ते । अत्र प्राश्नः । अस्तिश्च सिचेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः-  
सिचश्च परस्येति व्याचष्टुः । तच्चिन्त्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण 'द्वन्द्वाभ्युदयहान्तात्—' इति प्राप्तस्य टच्ः परिहारेऽपि-  
'समुद्राभ्राद्धः' इति निर्देशात् 'अल्पाचर्तरम्' इत्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेऽपि 'अस्तेर्भूः' इति भूभावस्य-  
स्थानिवत्त्वेनास्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात्, तथा गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचो लृक्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः-  
परत्वानपायादागदादस्थादभूदित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद्धनयन्व्याचष्टे—सिच्च अस् चेति ॥—सौत्रं भत्वमिति । तेनात्र-  
कुलजशब्देन न भवत इति भावः ॥—विद्यमानादिति । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति-  
भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति । अत्र माधवः । अस् स् इति समुदायस्या-  
धातुतया 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति स्तिपप्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति । द्विसकारकनिर्देशे स्तिप् न स्यादिति यदुक्तं-  
तद्वत्प्रसक्तमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः । सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रक्षिप्यते न तु स्तिपः प्राक् । अत एव 'सिचो-  
ऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, एवं च सान्तादस्तेः-  
सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव । द्वितीयश्च सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानात्, व्यपदेशिवद्भावेन-  
पदान्तत्वाद्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो रोः—' इत्युल्लं दुर्लभमिति वाच्यम् । 'संयोगान्तलोपो-  
रुक्त्वे' इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्, संयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः, किं तु सकारद्वयस्यापि-  
रुक्त्वे कृते 'अतो रोः—' इत्यनेनैक एवोकारो भविष्यति, विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिमे-  
देन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, स्वर्णदीर्घानन्तरमाहुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वा-  
दाहुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या 'अस्ति सिचोऽपृक्ते' इति रूपासिद्धेः, तस्मादुक्तीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अत एव-  
विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकप्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्विति परे यो रुः स त्वतः

१ भ्रूवोरिति—अत्र पितीत्यस्यानुवर्तनाननुवर्तनयोः फलदोषयोरभावेन तदनुक्तिः ।



उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य श्रोतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणायां वगतेः । उक्तं च । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति । एध वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः । ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे । ३।४।७९। टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते । ॥ सार्वधातुकमपित् । १।२।४। अपित्सार्वधातुकं लिङ्गस्यात् । ॥ आतो डितः । ७।२।८१। अतः परस्य क्तितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते । ॥ थासः से । ३।४।८०। टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे । ॥ इजादेभ्यः गुरुमतोऽनृच्छः । ३।१।३५। इजादियौ धातुर्गुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याद्विडि । आमो मकारस्य नेरवम् । आस्कासोराम् विधानाज्ज्ञापकात् । ॥ आमः । २।४।८१। आमः परस्य लुक् स्यात् । ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३।१।४०। आमन्ताह्निदपराः कृन्वस्त्वयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्प्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृन्वस्त्वियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति अकारेण प्रत्याहाराभयणात्कृन्वस्त्विलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादात्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वाच्च प्रयुज्यते । कृन्वस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १।३।६३। आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतश्चुणसंविज्ञानो बहु-

प्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गो श्रोतक एव न तु वाचक इति भावः ॥—उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम्—‘स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः’ इति ॥—टित आत्मने—। ननु शानचोऽपि लस्थानिकात्मनेपदलात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकृतैस्त्रिंशदिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं च ‘टितस्तडां टेरे’ इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥—थासः से । एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति ‘लिटस्तद्वयोः’ इत्यतः स्फुटीभविव्यति ॥—अतो गुणे इति । इट एत्वे कृते आहुणं बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः ॥—इजादेभ्यः—। ‘धातोरेकाचः’ इत्यतो धातुप्रहणं ‘कासप्रत्ययात्’ इत्यतः आम् लिटीति चानुवर्तत इत्याह—इजादियौ धातुरित्यादि । गुरुमान् किम् । इयेष । ऋच्छेस्त्वानर्छ ॥—आमः । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तं’ परिभाषया ‘प्रत्ययप्रहणं’ परिभाषया च नेह । आम । आमतुः ॥—परस्य लुगिति । ‘मन्त्रे घस—’ इति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्य ‘लेङ्गक्’ इति काशिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपेक्षितं व्याख्यालाभात् । तिङाद्यपवादलाङ्गावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽडित्-डन्तत्वादेवदत्तादिपदात्परत्वेऽपि ‘तिङ्गुतिङः’ इति न निघातः । आमन्तात्परस्य निघातश्च तिङन्तस्येत्यर्थः । न चातिङन्तत्वे पदलाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः क्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोऽस्तत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदलात् ॥—कृञ्चानुप्रयुज्यते—। कथं तर्हि ‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्’ । ‘प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार’ इति । प्रमाद एवायम् । न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्यतीति वाच्यम्, आमन्तस्य विपर्ययसनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् ॥—अन्यस्यापीति । यदीह कृन्वन्नेन एक एव धातुर्गृह्येत तदा धालन्तरस्य प्राप्त्यभावात् ‘आम्प्रत्ययवत्’ इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र ‘कृन् च—’ इति चकारेणैवाप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् । अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कृन् इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षिणत्वात् ॥—अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः । एवं च एधांचके एधांबभूवे इत्यादौ एककर्तृकभूतानयतनपरोक्षा वृद्धभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् । अत्राहुः । यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवांचकारेत्यादौ तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भवस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथा च माघः—‘तस्यात्पत्रं बिभरांबभूवे’ इति । श्रीहर्षश्च ‘तपतुर्पूर्तावपि भेदसां भरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविर’ इति । अत्रेदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांबभूव इत्यादौ केवलो होमो गम्यते इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः, घटमानय द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतिकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥—अनन्वितेति । संपदर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥—आम्प्रत्ययवत्—। आम्प्रत्ययान्तस्यात्मने-

१ उपसर्गास्त्विति—तुना उपसर्गाणां श्रोतकत्वमेव, निपातानां श्रोतकत्वं वाचकत्वं वेति ध्वनितम् । २ ज्ञापकादिति—ननु मित्रादन्त्यादचः परत्वसामर्थ्यादसंजातविरोधन्यायेनात्र सवर्णदीर्घबाधोऽस्त्विति चेन्मेवम्, प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेक्षया इत्संज्ञावाच्योचित्यात् । ३ अनन्वितार्थत्वादिति—संपदेर्हि सिद्धवस्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरुपार्थकत्वादिति भावः ।

मीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृभोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तुंगेऽपि फले इन्दांचकारेत्यादौ न तत् । ॥ लिट्स्तस्मयोरेशिरेच् ॥ १३।४।८१ । लिङादेशयोस्तस्मयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं, तदादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । ह्र ए इति स्थिते । ॥ असंयोगाल्लिङ्गित् ॥ १२।२।५। असंयोगात्परोऽपिलिङ्गित्स्यात् । किति चेति निषेधात्सा-  
वधानुकारधेनुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वापि प्राप्ते । ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥ १२।२।५९ । द्वित्वनिमित्तेऽचि परे  
अच आदेशो न स्यादित्ये कर्तव्ये । ॥ उरत् ॥ ७।४।६६ । अभ्यासकवर्णस्य अस्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । हलादिः  
शेषः । प्रत्यये किम् । वेत्रश्च । ॥ कुहोभ्युः ॥ ७।४।६२ । अभ्यासकवर्णहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचके । ए-  
धांचक्राते । एधांचकिरे । ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ७।२।१० । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य

पदाभावादाह—अतद्गुण इति ॥—आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्ताद्वतिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र  
कर्मणि षमिति भावः ॥ ‘अनुदात्तङित्—’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य  
निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह—वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा  
पूर्ववदित्यनुवृत्तैवानुप्रयोगस्य कृमः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन ‘आम्प्रत्ययवत्’ इत्यनेन ॥—लिट्स्त-  
स्मयोः—। एषिति शकारकरणमकारविशिष्टकारस्यादेशलाय ॥—असंयोगात् । असंयोगादिति किम् । ममन्थे ।  
अत्र नलोपो न ॥—द्विर्वचनेऽचि । अचा सामानाधिकरण्यालाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते ।  
यद्वा । उच्यत इति वचनं द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच् । तदेतदाह—द्वित्व-  
निमित्तेऽचीति । इह ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यतोऽच इति, ‘स्थानिवदादेशः—’ इत्यस्मादादेश इति, ‘न पदान्त—’ इत्यतो नेति  
चानुवर्तते तदाह—अच आदेशो न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः  
फलं चोभयत्र तुल्यं, तथाप्यादेशनिषेधपक्षोऽपि भाष्यारूढ इति स एवात्र स्वीकृतः । किं च आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपा-  
श्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । ‘प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति न्यायात् । ‘न पदान्त—’ इति  
निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं सत्यनुगृहीत इति श्रेयानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विर्वचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे—  
द्वित्वे कर्तव्ये इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः ॥ द्वित्वनिमित्ते किम् । दुशूषतीत्यत्र द्वित्वात्परत्वादौटि कृते यदि  
यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दिदूषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्तम् । न ह्यद्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम् ।  
जेघ्रीयते । देष्मीयते । शाशय्यते । इह ‘ई प्राप्थोः’ इति ईकारः । ‘अयङ् यि किति’ इत्ययडादेशश्च निषिध्यते स माभूदिति  
प्राप्तः । अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं घ्रीयमायशाय्य इति द्वितीयाज्वाधकस्यैकाचः कार्यितया यडो द्वित्वनिमित्तलाभावादिति ।  
अचः किम् । असूषुपत् । इह ‘स्वापेधङि’ इति यत्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न ध्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः  
संप्रसारणेन स्वापेधव्यवत्त्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव  
‘न संप्रसारणे—’ इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् । स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधात्प्रवृत्त्या यणं स्यादेव ।  
अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्यातथात्वात् । न च ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्र इत्यादौ सावकाशत्वात् ।  
तथा चैकाचत्वाभावात् ‘लिटि धातोः—’ इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदाय-  
घटकतया वा यद्वित्वप्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च ‘उत्स्येकः’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच  
ऊर्णोतेः सनि ‘सनीवन्त—’ इतीदृशे ‘विभाषोर्णोः’ इति द्वित्वविरहे ऊर्णनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो  
द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावाभावात्मात्रेणेह निमित्तत्व-  
मिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमोऽस्तु, अकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि  
‘स्मिपूङ्क्त्वां सनि’ इति इटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति निषेधे ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति द्वित्व-  
प्रसङ्गादिरिषतीति न सिध्येत् । रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेत् ।  
अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव द्वित्वम् । नच द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः । इस्शब्दस्तु नेह निमित्तं कार्यि-  
त्वात् । न हि कार्यि निमित्ततयाऽऽधीयते ‘स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते’ इति ज्ञापकात् । अन्यथा शीढो द्वित्वेन ‘किति च—’  
इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च किति इति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायामुक्तायै शयितरीति  
न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य ‘किति च’ इति सूत्र एवो-  
पपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परतः प्राप्तयोर्गुणावादेशयोरनिषेधाद्गुणवि-  
षतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थान्येनेतिना कार्यमनुभवत एव कीर्यित्वालाभात् । ऊर्णोतेर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपं कार्यि-

१ न तस्मिन्—इदमुपलक्षणं कानचोऽपि । २ वत्रश्चेति—अन्यथा उरत्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवत्त्वाभावेन ‘न संप्रसारणे—’  
इति निषेधानापत्तिः ।



वकादेरार्धधातुकस्येदं न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥ श्रितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्वर्णेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥ इति । एतच्चेहैवैकाजग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेहन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधांचकृते । एधांचक्राये । ॥ इणः षीध्वलुङ्लुकिटां धोऽङ्गात् । ८।३।७८। इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वलुङ्लुकिटो धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृद्धे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांबभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेभ्योभावो न । अन्यथा हि क्रश्चानुप्रयुज्यत इति कृभिवति वा नृयात् । ॥ अत आदेः । ७।४।७०। अभ्यासस्यादे-

मनुभवति न तु सन् । अरिषतीत्यत्र तु रिशब्दः कार्यभागिति वैषम्यादिति ॥—उभयान्वयीति । मध्ये पाठादे-हलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति बिभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाचत्वात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशोऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति शङ्कते—एकाचः किमिति । पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्क्यपीण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—स्मरन्ति हीति ॥—श्रितपेत्यादि । श्रितपा यथा—स्यति-हन्ति याति वाति श्रिततीत्यादि । तेन प्रत्यजङ्गनीदित्यादौ ‘नेर्गद-’ इति णलं न । शपा यथा—भरेति । तेन बिभर्तेः सनि बिभरिषतीत्यत्र ‘सनीवन्तर्ध-’ इतीड्विकल्पो न किंतु नित्यमेवेत् । ‘एकाच-’ इति निषेधाप्रवृत्तेः । अनुबन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेतसंज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा—‘शीङः सार्वधातुके गुणः’ ‘दीङो युङचि’ इति । शेषितः । द्येयितः । तसि फप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणे । इत्संज्ञकत्वेन यथा—‘अनुदात्तङितः-’ तेन स्पर्ध शीङादिभ्यः, ‘अनुदात्तङितः-’ इत्यात्मनेपदं न । पास्यधीति । शेषयीति । गणेन यथा—बेभिदीति । ‘रुधादिभ्यः-’ इति श्रम् न । एकाचग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न ॥—एतच्चेति । न च श्रितपाशपाद्यं कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमति-द्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य ‘उपपदमतिङ्’ इत्यादौ दृष्टत्वात् । अत एव तत्र ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तते’ इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्रितपादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । ‘अपरस्परः-’ इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या ‘लुप्तेदवश्यमः कृते’ इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया ज्ञापनस्य ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तं तदयुक्तमिति नव्याः । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥—तद्वत् इति । न च मलार्थलक्षणायां मानाभावः । वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तपाठः परिश्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्तीत्यादिपाठस्त्वनार्थलाभ मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातृपरम्परया संगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेऽप्यनुदात्तपाठस्य परिश्रष्टत्वात् वसतिशक्त्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भवेधादय इति निर्धारणं न स्यात् ॥—एकग्रहणेति । नन्वेकाजग्रहणं यङ्लुग्यावृत्त्यर्थमित्युक्तौ पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । एकाचशब्देनैकाजग्रहणं यङ्लुग्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्यैवैकाजग्रहणं तथैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥—वधेरिति । यस्तु तद्व्यावृत्तयेऽनित्यकारिकाखदन्तपर्युदास उक्तो व्याप्रभूतिना स एव प्राचाऽनुसृतः । ‘अदन्तन्तरुक्षुशीयुनुक्षुधिडी-’ श्रिभिः । वृद्ध्वभ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनित्यः’ इति । स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्राननुगुणत्वात् । तथाहि—‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति न्यायेन कृइत्यादेः कर इत्यादिरादेशस्तस्य, यथा स्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता हतैत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादेशोऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्रकारेणाऽपर्युदस्तत्वादिति भावः ॥—इणः षीध्वम्— । ‘इणकोः’ इत्यधिकारेऽपि पुनरिणग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम् । तेनेह न । पक्षीध्वम् ॥—अङ्गात्परेषामिति । विहितानामित्युक्तौ तु दाभो लुङि अदिहृद्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात् लिहदुहनहां तु ढलघलधत्वेषु लिक्षीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अङ्गात् किम् । वेविषीध्वम् । यद्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृषीहृद्वमित्यादावेव भवेत् नत्वत्र, तथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन ‘अनिनस्मन्ग्रहणानि-’ इति सिद्धम् ॥—एधांबभूवेत्यादि । ‘आम्प्रत्ययवत्-’ इति सूत्रे कृन्मग्रहणादनुप्रयोगान्तरे तद्धनेति ‘शेषात् कर्तरि-’ इति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधांबभूवे ईक्षांबभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तद्धि कृते एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि ‘ह एति’ इति हादेशे कृते एधामाह ईक्षामाह इति केचित् । तासिसाहचर्यादित्येव हलं न त्वेशीत्यन्ये । तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तद्धिव्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ॥—कृभिवतीति । यद्यपि कृन्

रतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाये । ॥ धि च । ८।२।२५। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । ॥ ह एति । ७।४।५२। तासत्स्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येये । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे । ॥ आमेतः । ३।४।९०। कोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । ॥ सवाभ्यां वामौ । ३।४।९१। सवाभ्यां परस्य कोटेतः क्रमाद् अम् एतौ सः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् । ॥ एत पे । ३।४।९३। लोडुत्तमस्य एत पे स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहे । एधामहे । ॥ आडजादीनाम् । ६।४।१०२। अजादीनामाद् स्याल्लुकादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च । एधत । एधेताम् । एधन्त । एधथाः । एधेयाम् । एधध्वम् । एधे । एधावहि । एधामहि । ॥ लिङः सीयुट् । ३।४।१०२। सलोपः । एधेत । एधेयाताम् । ॥ शस्य रन् । ३।४।१०५। लिङो शस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् । ॥ इटोऽत् । ३।४।१०६। लिङादेशस्येडोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्सर्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ट । एधिषाताम् । ॥ आत्मनेपदेष्वनतः । ७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु शस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । एधिषत । एधिष्ठाः । एधिषाथाम् । इणः षीध्वलुक्लिटां धोऽङ्गात् । एधिष्वम् । इङ्गिष् एव इणिह गृह्यते इति मते तु एधिष्वम् । षधयोर्वस्य मस्य च द्विवचिकल्पात्षोडश रूपाणि । एधिषि । एधिष्वहि । एधिष्वमहि । एधिष्यत । एधिष्येताम् । एधिष्यन्त । एधिष्यथाः । एधिष्येथाम् । एधिष्यध्वम् । एधिष्ये । एधिष्यावहि । एधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्गुणादेरिदं । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥ ऊदृदन्तैर्यौति, रु, ण्यु, शीङ्, चु, जु, झु,

इत्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥—पररूपापवादः । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाज् इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्विलम् 'अतो गुणे' 'अत आदेः' इति दीर्घः । णल औ वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादिःशेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥—आडजादीनाम् । एतच्चाजादीनामटा सिद्धमिति वार्तिककृता प्रत्याख्याताम् । ननु अटि सति 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं च 'अतो गुणे' इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिध्येत् । यदि तु 'आटश्च' इति सूत्रं 'अटश्च' इति क्रियेत तर्हि अस्वपोऽहसत् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' 'अङ्गाग्यगालवयोः' इति अडागमस्य सलात् 'अतो रोरुहतात्' इति रोरुवे सति अच्परत्वाच्चेति चेत् । न । 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृष्याजादौ धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्वपोऽस्तीत्यादावोकारस्यान्तबद्धानादत्वात्परत्राजादिधातुसत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकाररूपादाटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन अटश्चेत्युक्तौ 'अट गतौ' इत्यस्माच्छुटि अटनमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् । न चैवमपि आतत् आतीत् इत्यादि न सिध्यति । 'अटश्च' इत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया परत्वादिह 'अतो गुणे' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । चकारोऽत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा 'अटश्च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । स्यादेतत् । 'आडजादीनाम्' इति सूत्राभावे आस्ताम् आसन् इति कथमटा सिध्यति । 'श्रसोः' इत्यल्लोपेन 'अटश्च' इति तत्र वृद्धिप्रवृत्तेः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् श्रसोरल्लोपस्याप्रसङ्गे । न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति शङ्क्यम् । व्याश्रयत्वात् । 'वार्णादाङ्गम्' इति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि 'श्रसोरल्लोपः' इति तपरकरणमेव लिङ्गम्, यदि वृद्धेः प्रागेवाल्लोपः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानद् आव् इत्यादौ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्सूत्रं कर्तव्यं तथाप्याटं विनैवाहव्यत्ययेन आहपूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद्वाह्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥—सलोप इति । 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इत्यनेन ॥—एधेयातामिति । सीयुटः सलोपे आह्गुणः, ॥—एधिषीध्वमिति । इणः परत्वेषुपि इणन्तादङ्गात्परत्वाभावात् 'इणः षीध्वम्' इति ढत्वं न भवति ॥—आत्मने—'भोऽन्तः' इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्मात् अदिति चानुवर्तते । तदाह—इत्यात्स्यादिति । आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति । सुन्वन्ति । अनतः किम् । एधन्ते । ह्वन्ते ॥—इङ्मिन्न एधेणिति । 'विभाषेडः' इति इटो विशिष्यग्रहणाद्गोबलीवर्देन्यायेन, कैश्चिदिङ्मिन्न एवेडिह गृह्यत इति भावः ॥—ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृद्ध्वभ्यां

१ पररूपापवाद इति—पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम्, अन्ते इत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वोपस्थितहलादिःशेषोत्तरं दीर्घ इति भावः । २ प्रत्यये इति—तेन पयो धावतीत्यादौ न सलोपः । ३ षत्वमिति—लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोर्वा । ४ मते तु इति—तुना आभ्याननुग्रहरूपोऽस्वरसो बोधितः ।

धि, डीङ्, श्रिभिः ॥ वृङ्, वृजभ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शेङ्, पैच्, मुधि, रिच्, बच्,  
विच्, सिच्, प्रच्छि, त्यज्, निजिद्, भजः ॥ भञ्ज्, भुज्, भ्रसज्, मसजि, यज्, युज्, रुज्, रञ्ज्, विजिद्,  
स्वजि, सञ्ज्, सृजः ॥ २ ॥ अद्, क्षुद्, सिद्, छिद् , तुदि, नुदः, पद्य, मिद्, विद्यति, विनद्, ॥ शद्, सदी, स्वि-  
द्यति, स्कन्दि, हदी, क्रुध्, क्षुधि, वृध्यती ॥ ३ ॥ बग्धि, युंधि, रुधी, राधि, ध्वंच्, शुध्, साधि, सिञ्ज्यती ॥  
मन्य, हृन्नाप्, क्षिप्, क्षुपि, तप्, तिप, स्तृप्यति, इप्यती ॥ ४ ॥ छिप्, छुप्, बप्, शप्, स्वप्, मृपि, यभ्, रभ्,  
लभ्, गभ्, नभ्, यमो, रभिः ॥ क्रुशि, र्दंशि, दिशी, इश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृशः, कृषिः ॥ ५ ॥  
त्विच्, तुष्, द्विप्, दुप्, पुष्य, पिच्, विच्, शिच्, शुष्, लिष्यतयो, घसिः ॥ वसति, र्दंद्, दिदि, दुहो, नद्,

[illegible]

१. एकाच इति—अनेन जागृदीधीत्यादीनां व्यावृत्तिः । २. शूल इति—‘भाष्ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते’ इति शेखरकृतः । ३. पचिषि—‘बुपचष पाके’ इत्यस्यैव ग्रहणम्, प्रसिद्धत्वात् ।

मिह, रुह, लिह, वहिस्तथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता इहन्तेषु धातवो अधिकं शतम् ॥ तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ तृप्, हृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ॥ किं च । स्विद्यपयौ, सिध्यञ्चयौ, मन्यपुण्यश्चि-  
षः श्यना ॥ ८ ॥ वसिः शपा लुका यौतिर्निर्विष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर, विजिर, शकु, इति सानुबन्धा अमी  
तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिभ्यान्प्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥  
रञि, मस्जी, अदि, पदी, तुद्, क्षुष्, शुषि, पुषी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥  
स्पर्धं संघर्षं । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते । ॥ शर्पूर्वाः स्वयः ॥ ७७४६१ ॥  
अभ्यासस्य शर्पूर्वाः स्वयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्-  
धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठाक्षिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥  
बाधृ लोढने । लोढनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाथ नाधृ याच्योपतापैश्वर्यांशीःषु ॥ ६ ॥ अशिषि नाथ इति  
धाच्यम् ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ।  
॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६४१२० ॥ लिङ्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयव-  
स्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । ॥ थलि च सेटि ॥ ६४१२१ ॥ प्रा-  
गुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्र्वां तेषु  
सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एके-  
त्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥  
स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । ॥ इदितो नुम् धातोः ॥ ७३१५८ ॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥  
भिदि शैत्ये । अकर्मकः । भिन्दते । शिभिन्दे ॥ १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ भदि

इति पञ्चदशानां संज्ञेयाभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह—तुदादाविति । तृप्हृपी मतभेदेन तु-  
दादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः । अत एव वक्ष्यति । ‘तृप तृप्फ तृप्तौ’ ।  
द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । ‘दृप दृप्फ उत्केशे’ । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ । चुरा-  
दौ तु ‘तृप तृप्तौ’ । ‘तृप दृप संदीपने’ इत्येके इति च ॥—अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु ‘गिष्विदा वेहनमोचनयोः’ ।  
‘पद स्यैवे’ । ‘विध गत्याम्’ । ‘विधू शान्ते माङ्गल्ये च’ । ‘बुधिर बोधने’ इति भौवादिकाः । ‘मनु अवबोधने’ तानादिकः ।  
‘पुष पुष्टौ’ भौवादिकः कैयादिकोऽनुदात्तश्च । ‘श्लिष दाहे’ भौवादिकः । ‘वस आच्छादने’ आदादिकः, एते अनुदात्तत्वादिहत्यात्  
सेटः । ‘युष् बन्धने’ कैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिद् । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ‘गिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’ ‘पद गतौ’ ।  
‘विधु संरादौ’ । ‘बुध अवगमने’ । ‘मन ज्ञाने’ । ‘पुष पुष्टौ’ । ‘श्लिष आलिङ्गने’ । ‘वस निवासे’ । एतेऽनिटः । ‘यु मिश्रणा-  
मिश्रणयोः’ । अयं सेट् ॥—अमी तथेति । ‘णिजि शुद्धौ’ । ‘ओविजी भयचलनयोः’ । ‘शक मर्षणे’ । इत्येषां क्रमेण  
आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः । विन्दतिरिति ‘विदुलाभे’ ॥—इष्ट इति । अनिट्त्वेनेति  
शेषः ॥—भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः, न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरो-  
धात् शुष्क धृष्टौ ‘केन नञ्विशिष्टेनानञ्’ इत्यादि सौत्रप्रयोगादनुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणत-  
यैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥—अकर्मक इति । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता  
दृश्यते ‘आह्वस्त मेरावमरावती या’ इति उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायामाङः’ इत्यत्र स्वयमेव ‘कृष्णश्वाणरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थः’  
इति । श्रीहर्षोऽपि प्रायुक्त—‘तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥—  
शर्पूर्वाः—॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः किं तु स्वयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भ-  
वति द्वितीकस्यैकाच्चः संबन्धिरेफस्यैव ‘न न्द्राः—’ इति निषेधादिति बोध्यम् । गाधृ । ऋकारो ‘नागलोपिशास्त्रदिताम्’ इति  
निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापनं अवस्थानं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । नाधृ नाधृ । उपतापो  
रोगः ॥ अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेः नियमार्थं वार्तिकमित्याह—आशिष्येवेति ॥—अत एकहल्मध्ये—। एकशब्दो-  
ऽत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमे-  
त्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह—लिङ्निमित्तेति । किति लिटीति च । यद्यपि ‘गमहन—’ इति सूत्रे कृतीति वर्तते । त-  
थापि प्रयोजनाभावात् कृतीत्येतन्नानुवर्तत इति भावः । किति किम् । ननाद । लिटि । किम् । पापच्यात् ॥—चकणतुरिति ।  
न चैवमपि बभणतुरित्यत्र ‘अभ्यासे चर्च’ इत्यस्यासिद्धत्वादेलाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन

१ अकर्मक इति—देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धते इत्यत्र तु स्पर्धापूर्वके शब्दने वृत्तिः । २ इदित इति—कर्मधारयेण धातोर्विशेषणं,  
तेन इदिदन्तस्य धातोर्नुम्विधानात् चक्षिडादौ न दोषः ।

कल्याणे सुखे च । भन्दते । भन्न्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वमकाम्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥  
 रूपदि किञ्चिच्छब्दे । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्लिदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् ।  
 चिह्निन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते । ॥ न शसददवादिगुणानाम् ॥ १६॥१२६॥  
 शसेर्देवकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एवाभ्यासलोपो न । दददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥  
 प्वद स्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः । ॥ धात्वादेः षः सः ॥ १६॥१६॥ धातोरादेः  
 षस्य सः स्यात् । सात्पदाधोरिति पत्वमिवेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने  
 क्रीडायां च । ॥ उपधायां च ॥ १८॥१७९॥ धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊ-  
 र्दते । ऊर्दीचके ॥ २० ॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुर्द्वे ॥ २१ ॥ खर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥  
 गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ धूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ सेक्, सृप्, सृ, स्तृ, सृज्, स्तृ, स्थाऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः ।  
 एकाचः षोपदेशाः प्वष्क्, खिद्, खद, खज, खप्, खिक् ॥ १ ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि, प्व-

एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धलक्षणपनात् । एवं चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं  
 कर्तव्यमेवेति दिक् ।—मदि स्तुति । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्न आलस्यम् ॥—न शसदद—‘शशु हिंसायां’  
 दन्त्यान्तः । सूत्रेऽवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वा-  
 ज्जदनिबन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे—गुणशब्देन भावितस्येति । भावितत्वं च साक्षात्पर-  
 साधारणम् । तथा च शशरतुः परतरुतिर्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः । छलविधेयादौ तु गुणश-  
 ब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यायादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थाभास्यत्रानुपपत्तिः ॥—दददे इति । शशरतुः ।  
 शशशुः । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥—प्वद स्वर्द ॥—अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥—  
 सकर्मक इति । खदस्य । हव्यान्यनुभवेत्यर्थः ॥—अकर्मक इति । ‘अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः  
 खदते तुषारः’ इति श्रीहर्षः । न खदते । न रोचते इत्यर्थः ॥—धात्वादेः—धातुग्रहणं किम् । षद् षद् । आदेः किम् ।  
 लषति ॥—उपधायां च । ‘सिपि धातोः—’ इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । ‘बोरुपधायाः—’ इत्यतः बोरिक इति । ‘हलि च’  
 इत्यतो हलीति च । तदाह—धातोरित्यादि । धातोः किम् । ‘ऊहुतः’ । कुरूः कुर्वो कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो माभूत् । न  
 चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम् ।  
 पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारात् ‘अचः परस्मिन्’ इति  
 स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे ‘असिद्धं बहिरङ्गम्—’ इति परिभाषायाः प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात्  
 कुर्वो कुर्व इत्यत्र ‘उपधायां च’ इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणाऽनुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दते  
 इत्यादौ दीर्घः सिध्यत्येवेत्याहुः । रेफवकारयोः किम् । पुष्पविकसने पुष्पति । हल्परयोः किम् । चिरिणोति । जिरिणोति । इकः  
 किम् । अर्वते । नर्वति । ननु ‘हलि च’ इत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादिसिध्य-  
 त्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । ‘हलि च’ इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावति-  
 प्रसङ्गः स्यात् । तथा च ‘उपधायां च’ इति सूत्राभावे उपधाभूतयोः बोरः परतो दीर्घो न स्यात् किं तु रेफवान्तगोरेव धालोः  
 ‘हलि च’ इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥—सूदते इति । लवतीत्यर्थः । ननु खर्दतिवत् खद सूदेति  
 दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ष्यन्ताश्चङि असिष्-  
 दत् असुषुदत् इत्यादौ लिटि सुषूदे सिषेधेत्यादौ च ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वं न स्यात् । इणः परस्य सकारमात्रस्य षत्व-  
 विधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव  
 पठिताः, स च पाठ इदानीं परिश्रष्टः । साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वात् ॥ अतो लक्षणमुखेन तान्यवस्थापयति—  
 सेगित्यादि । दन्त्यश्च अश्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः,  
 स अदिर्येषां धातूनां ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार  
 उपवेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः । दन्त्येत्यादि किम् । चुक्कुन्दे । एकाचः किम् । सोसूच्यते । सोसूच्यते ।  
 सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ ॥ उक्कलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह—सेगिति । ‘सेक् गतौ’ । ‘सृष्ट गतौ’ । ‘सृ  
 गतौ’ । ‘स्तृम् आच्छादने’ । ‘सृज विसर्गे’ । ‘स्तृम् आच्छादने’ । ‘स्त्यै शब्दसंघातयोः’ । एभ्योऽन्ये । पूर्वेषु  
 केषांचिदसंप्रदाहाह—प्वष्केति । ‘प्वष्क् गतौ’ । ‘मिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’ । ‘खद आस्वादने’ । ‘प्वज परिष्वजे’  
 ‘मिष्वेष्प शये’ । ‘सिङ् ईषद्वसने’ । एते षोपदेशा इत्यन्वयः । ‘खाद आस्वादने’ इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—दन्त्यः केवल-

१ धातवदेरिति—धातुग्रहणं स्पष्टार्थम्, नामधातुभ्यामृचयेऽनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनैव षद् षद् इत्यादिसिद्धेः । २ गुदेति—गुद इति  
 पृथग्धातुः, अतः एवोदाहरति—गोदते, जुगुदे इति ।

ष्वादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ ह्राद्व्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जहादे ॥ २६ ॥ ह्रादी सुखे च । चाद्व्यक्ते शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादने । स्वादते ॥ २८ ॥ पर्द कुसिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युतु जुतु भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विथु वेथु याचने । विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥ अथि शैथिल्ये । अन्थते ॥ ३५ ॥ ग्रंथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ ॥ अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति । अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुकि आतिस् ई त् इति स्थिते ।  
 ॥ इट ईटि । ८।२।२८। इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ ॥ सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः । ॥ षद्वज्रजहलन्तस्याचः । ७।२।३। षदेर्जजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । ॥ नेटि । ७।२।४। इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १॥ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत् । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्गीकरणम् । आसीषदर्थेऽभिध्यासौ च ॥ ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ ज्योतति । जुज्योत । ॥ इरितो वा । ३।१।५७। इरितो धातोश्चरे वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अज्योतीत् ॥ ३ ॥ ऋयुतिर् क्षरणे । ऋयते । जुज्योत । अज्युतत् । अज्योतीत् ॥ ४ ॥ यकाररहितोऽप्ययम् । श्रोतति ॥ ५ ॥ मन्थ विछोडने । विछोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति किंवादनदितामिति नलोपः । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंज्ञेयः । इतिस्वाङ्गलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ १० ॥ बिध गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाघोरिति निषेधे प्राप्ते । ॥ उपसर्गात्सुनोति सुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जसञ्जाम् । ८।३।६५। उपसर्गस्याभिन्नादेर्षां सस्य षः स्यात् । ॥ सदिरप्रतेः । ८।३।६६। प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः

दन्त्य इति । तथा च असिखदित्यादौ षत्वं नेति भावः । ह्रादी सुखे च । चाद्व्यक्ते शब्दे । ईकारः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीग्नियेधार्थः । प्रह्नः, प्रह्नवान् । इह 'ह्रादो निष्ठायाम्' इत्युपधाहसः ॥—श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसंबन्धज्ञापनं श्लाघा ॥—आततुरिति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेवं न ॥—इट ईटि । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह—लोपः स्यादिति । इटः किम् । अहाशीत् । ईटि किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥—सिज्जलोप इति । अत्र वदन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं 'झलो झलि' इत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'धि च' इति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥—चद्वज्र—। अवाजीत् । अवाजीत् । 'अतो हलादेः—' इति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः । हलन्तस्योदाहरणमाक्षीत्, अधाक्षीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'ह्रलोऽच' इत्युक्ते लजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु इक्परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यात् लपाक्षीदित्यादौ ॥—नेटि ॥—प्रागुक्तं नेति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वद्वज्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः, किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः, तस्या अनिडादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित्पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नित्येव पठ्यते ॥—इर इत्संज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः—' इति रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः । एतस्य वैयर्थ्यं 'चक्षिष् व्यक्षायां वाचि' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥—जुज्योतेति । 'शरपूर्वाः खयः ॥—यकाररहितोऽप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते 'मधुक्षुतं घृतमिव सुपूतम्' इति ॥—मन्थ । अयं क्रयादावपि । 'बिध गत्याम्' । अयमुदितिति केचित् । ननु सिज्जतिबुज्जत्योः श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । ऊदित्वे तु 'ऊदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पाभिधायामिड् न स्यात्, 'यस्य विभाषा' इति निषेधात् ॥—सिषेधेति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥—उपसर्गात्—। 'सुनोति सुवति' इत्यादिश्रितपा निर्देशो यङ्गुणिवृत्त्यर्थस्तेन अभिसोषवीति अभिसोषोतीत्यादौ षत्वं नेति प्राश्नः । स्यादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वं न सुनोत्यादिष्विति नियमाग्रेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेनया अभियाति अभिषेणयति । सेधेति शपा निर्देशाद्गौवादिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यते । परिसिध्यति ॥ गृहा दारा इत्यत्रेव 'तात्स्थ्यात्ताच्छन्यम्' इत्याह—उपसर्गस्यादिति ॥—निमित्तादिति । इणरूपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते, असंभवात् । न च निःपुणोति निःषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावात् सस्य षत्वं न स्यादिति शङ्क्यम् । षत्वविधौ 'नुम्-विसर्जनीयशब्दवायेऽपि' इत्यधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरः षत्वणलयोः—' इत्युपसर्गत्वप्रतिषेधादुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक् ॥ मूर्धन्यादेशे फलितमाह—सस्य षः स्या-

१ प्रथि कौटिल्ये इति—कौटिल्यं शास्त्रं वक्रता वा । २ अष्टत्रिंशदिति—अष्ट त्रिंशदिति च भिन्ने पदे, समस्तत्वे तु अष्टात्रिंशदिति पाठो बोध्यः । ३ उपसर्गादिति—अभिषावयतीति प्यन्तेऽपि षत्वं भवत्येव, शब्दशक्तिमहिम्नोपसर्गाणामपि प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् ।

स्यात् । ॥ स्तन्मेः । ८।३।६७। स्तन्मेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच । अप्रतेरिति नानुव-  
र्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविबुद्धमन्युः । ॥ अवाच्छालम्बनाविदूर्ययोः । ८।३।६८। अवाच्छालम्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ।  
॥ वेधश्च स्वनो भोजने । ८।३।६९। व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्यान्नोभोजने । ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसय-  
सिबुसहसुदस्तुस्वञाम् । ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । ॥ प्राक्सिताद्द्व्य-  
वायेऽपि । ८।३।६३। सेवसितेभ्यः सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामद्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् ।  
न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् । ॥ स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८।३।६४। प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्य-  
वायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषेधेच । निषिषिधतुः ॥ १० ॥ ॥ सेधते-  
र्गतौ । ८।३।११३। गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ विधू शब्दे माङ्गल्ये च । शाकं शा-  
सनम् । ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूदितो वा । ७।२।४४। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराधेधातुकस्येवा स्यात् ।

दिति । स्यादिष्विति । स्यादिषु 'प्राक् सितात्-' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे—सदिरप्रतेः ।  
अप्रतेः किम् । प्रतिसीदति । षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह—सदेरिति ॥—स्तन्मेः सौत्रस्येति । स्तन्मु स्तुन्मु इति सूत्रे  
निर्दिष्टस्य रोधानर्थस्य, न तु 'ष्ठभि प्रतिबन्धे' इत्यस्येति भावः । एवं 'जृस्तन्मु' इत्यद्विधायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति  
बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिपदोक्त' परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः । इदित्वाश्रुमि ष-  
मिलार्क्षणिकः । तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्वं न । 'उदःस्थास्तम्भोः-' इति सूत्रे मकारोपधग्रहणेनोभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते  
इति द्वयोरपि रूपं तुल्यं, मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् ॥—उत्तरार्थे इति । उत्तरसूत्रे स्तन्मेरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः ।  
ननु 'सदिस्तन्म्योः' इति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—किंचेति ॥—नानुव-  
र्तत इति । तथा च 'स्तन्मेः' इत्यात्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः ॥—अवाच्छा—। चकाराखिन्यप्रयोजन  
इत्याहुः । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् । तच्च प्रयो-  
गोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । एतयोः किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । केचिदिह  
अविदूरशब्दात्सार्वभौम्यं ष्वम् । आविदूर्यमनतिदूरम् । ईषदूरमित्यर्थः । तथा च अविदूरशब्दात् 'न नमपूर्वात्तत्पुरुषात्' इति नि-  
षेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्यय इति मनोरमाप्रन्योक्तिर्नार्तीवोपयुज्यत इत्याहुः ॥—वेधश्च—। विष्वणति । स-  
शब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अदृक्प्राङ्-' इति णत्वम् । एवमवष्वणति । व्यष्वणत् । विष्वण्ण । 'स्यादिष्वभ्यासेन-' इति षत्वम् ।  
भोजने किम् । विखनति वीणा ॥—परिनिविभ्यः—। सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यद्वृत्तये शपाः निर्देशः  
एवास्त्विति शङ्क्यम् । वकारान्तानामूढभाविनां यद्वृत्तं नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । 'षेधु सेवायाम्' । परिषेधते । 'विन्  
बन्धने' । कान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । विसिनोति ।  
'षिबु तन्तुसन्ताने' । परिधीव्यति । 'षह मर्षणे' परिषहते । सुहागमः । परिष्करोति । विष्करोति । सुखञ्जोः 'उपसर्गात्सुनोति-'  
इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाहव्यवायेऽपि' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ॥—प्राक् सितात्—।  
'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना विहितं षत्वम् अद्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् ॥—तेषामिति ।  
पञ्चदशानामित्यर्थः । अभ्युषणेदित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥—स्थादिषु—। इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविष्यर्थं द्वितीयं तु निय-  
मार्थमित्याशयेनाह—व्यवायेऽपि षत्वमेषामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'षु  
प्रेरणे' अभिसुसूचति । अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वं, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिष्योः' इति नियमान्न भवति । अभि-  
सिषासतीत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात्परस्य षत्वं पूर्वस्य तूक्तनियमामेति बोध्यम् ॥ स्यादेतत् । निषेधेत्वेत्यादौ अभ्या-  
सस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः ।  
फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यं १ अवोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । २ अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।  
'अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्टौ' । ३ षणि प्रतिप्रसवार्थं च । अभिषिषिषति । 'षिच क्षरणे' । 'स्तौतिष्योरेव-' इति नियमात्  
षभूते सनि निवर्तितमपि षत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति ॥—सेधतेर्गतौ । क्षिपा निर्देशाद्गत्यादिस्याद्यद्व्यङ्ग्यं न  
निषेधः तेनोपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव ॥—निषेधतीति । न च सेधेति शपा निर्देशाद्यद्व्यङ्ग्यं 'उपसर्गात्सुनोति-' इति  
षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा सेधतेरिति क्षिपानिर्देशस्य  
वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । विधू शब्दे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यम् ॥—स्वरतिसूति—। 'सृ शब्दोपतापयोः'

१ सेधतेर्गताविति—अयं निषेधोऽनन्तरस्येति न्यायेन आदेशप्रत्यययोरित्यस्य, तेन निषेधेत्वादौ षत्वं भवत्येव इति केचिद् ।  
अन्ये तु सिचो यद्विद्येतत्साहचर्यादयं सर्वषत्वनिषेधः, उपसर्गादित्यस्य तु नात्र संबन्धो विच्छिन्नत्वात्, तेन गङ्गां सिसेधेत्येव  
यद्यभिधानमस्तीति वदन्ति । २ सूतीति—अत्र गुणाभावश्छान्दसः ।

॥ शषस्तथोर्धोऽधः । ८।२।४०। शषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्चम् । सिपेद्ध । सिपेधिय । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधियति । असेत्सीत् । ॥ श्रलो श्रलि । ८।२।२६। श्रलः परस्य सस्य लोपः स्यात् श्रलि । असेद्धम् । असेत्सुः । असेत्सीः । असेद्धम् । असेद्ध । असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्स्य । पक्षे असेधीत् । असेधिशाम् । इत्यादि ॥ १२ ॥ स्वाह भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद् ॥ १३ ॥ खद् स्थैर्ये हिंसायां च । चाञ्चक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति । ॥ अत उपधायाः । ७।२।११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् भिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद् । ॥ णलुत्तमो वा । ७।१।९१। उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद् । चखद् । ॥ अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७। हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद् स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद् । बेदतुः । बेदिय । बबाद् । बबद् । अबादीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ गद् व्य-कायां वाचि । गदति । ॥ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यति-चिनोतिदेग्धिषु च । ८।४।१७। उपसर्गस्याभिमित्तात्परस्य नेर्गः स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् ॥ १६ ॥ रद् विक्षेपने । विक्षेपनं भेदनम् । रराद् । रेदतुः ॥ १७ ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे । ॥ णो नः । ६।१।६५। धातोरा-वेण्यस्य नः स्यात् । णोपदेशास्त्वनर्द-नाटि-नाथ-नाथ-नन्-नङ्-वृ-नृतः । नाटेर्दीर्घाऽईस्य पर्युदासादटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्नान्ताधतेर्नृनद्योश्च केचिण्णोपदेशात्तामाहुः । ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८।४।१४। उपसर्गस्याभिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत आदेः । ॥ तस्मान्नुद् द्विहलः । ७।४।७१। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुद् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ नर्द गर्दे शब्दे । णोपदेशत्वाभावाच्च णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति जगर्द ॥ २१ ॥

भ्वादिः । ननु 'स्वरतिसूधूचूदितो वा' इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयलोः पृथग्रहणेन । मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्ध-कपरिभाषया 'धू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न लादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न चैवं धू इति पठ्यतामिति वाच्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याथ परिभाषायाः सूतिसूयलोः पृथग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः । 'धून् कम्पने' स्वादिः क्र्यादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूनने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इद् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्टं वापदम-त्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् । पुनर्वाग्रहणे तु आर्धधातुकतयाप्रे विकल्पः सिद्ध इति भावः ॥—शषस्तथोः—। अध इति किम् । धतः ॥—असेत्सीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईडागमः । 'वद्वज्र—' इति वृद्धिः । ततश्चत्वंम् ॥—श्रलो श्रलि । 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति 'रास्तस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह—सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्वाधिकारात्प्रत्यासत्तेर्श्रलो श्रलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति । श्रलः किम् । अनेष्टाम् । श्रलि किम् । असेत्सीत् ॥—असेधीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः । स्वाह ॥—ऋकार इदिति । तेन 'नागलोपि—' इति निषेधे अचखादत् ॥—अत उप—। अतः किम् । तुतोद । उप-धायाः किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परलाहृद्धिः स्यात् ॥—अतो हलादेः । इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि' इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह—इडादावित्यादि । वृद्धिर्वा स्यादिति । अतः किम् । अदेवीत् । हलादेः किम् । मा भवानतीत् । अटीत् । लघोः किम् । अगदीत् । अरक्षीत् । इडादौ किम् । अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम् । अयतिष्ठ । अयतिषाताम् । अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधान-नम्' इति न्यायेन यथेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा लरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावात्क्षोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् ॥—पवर्गीयादिरिति । दन्त्योष्मादित्वे तु 'न शसदद—' इत्येलाभ्यासलोपनिषेधात् बेदतुः बेदियेत्यादि न सिध्ये-दिति भावः ॥—नेर्गदनद—। गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः सत्यादीनामेकादशानां स्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रणिजागदीति । प्रणिनानदीति । प्रनिसासेति । प्रनिजंघनीति इत्यादौ णलं न । वृशब्देन वृशङ्का दाधादयः षद् गृह्य-न्ते । हुदाम् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणियति । देह् । प्रणिदयते । भेद् । प्रणिधयति । हुधाम् । प्रणिद-धाति । माशब्देन मेड्माक्षोरेव ग्रहणं । वृषकृतिमाडिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥—णो नः ॥—धातोरिति । 'धालादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्धालादेरित्येव । नेह अणति । णोपदेशान्पर्युदासमुखेनाह—णोपदेशास्त्विति । नर्द शब्दे । नट अवस्यन्दने । चुरादिः । यस्तु नट वृत्ताविति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाथु नाथु याज्नादौ । नटुदि समृद्धौ । नङ् नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः ॥—तवर्गेति । तेषां मते तु पञ्च-भ्यो भिन्ना णोपदेशाः ॥—उपसर्गाद्—। 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनास्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणं । कृते तु तस्मिन्समास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम् ॥—प्रणिनदतीति । नेर्गदेति णलम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमास—' इति णलं न भवत्यडादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह—दीर्घाभूतादिति ।



तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिं-  
सारुपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । खसर्द ॥ २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त ॥ २५ ॥  
अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दां चकार ॥ २७ ॥ बिदि अवयवे । पवर्गवृत्तीयादिः ।  
बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चते  
न तिङ्बिषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥  
दुनदि समृद्धौ । आदिभिर्दुडवः । १।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वाङ्गलोपो न ।  
नन्यात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ अदि चेष्टायाम् । तन्नन्द ॥ ३३ ॥ कदि कदि कृदि आह्लाते  
रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्रन्द ॥ ३६ ॥ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द ॥ ३७ ॥ शुन्ध  
शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुभ्यात् ॥ ३८ ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् ॥ शीकृ  
सेचने । तालभ्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकृते । शिशीके ॥ १ ॥ लोक् दर्शने । लोक्ते । लुलोके ॥ २ ॥ ऋक्  
संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुवां । आये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोक्ते ॥ ३ ॥  
त्रेकृ भ्रेकृ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दित्रेके ॥ ४ ॥ दिभ्रेके ॥ ५ ॥ रेकृ शङ्कायाम् । रेकृते ॥ ६ ॥  
सेकृ सेकृ स्त्रिकि श्रिकि ऋकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालभ्यादी । अपोपदेशत्वाच्च च । सिसेके ॥ ११ ॥  
शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे । अङ्कते आनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते  
॥ १४ ॥ मकि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ कक लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके ॥ १६ ॥ कुक  
वृक आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥ वर्कते । ववुके ॥ १८ ॥ ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्र-  
तिषेधेन ॥ चक तृसौ प्रतीघाते च । चकते । चके ॥ १९ ॥ ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ प्वष्क-  
वष्क मष्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रधि लधि गत्यर्थः । कङ्कते । कुठौके । तुत्रौके ॥ ॥ सुब्धातुष्टिबुष्क-  
तीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ प्वष्कते । प्वष्कं । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । ऊधि भोजननिवृत्तावपि  
॥ २४ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।  
मधि कैतवे च ॥ २७ ॥ राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये । राघते ॥ ३८ ॥ लाघते ॥ ३९ ॥ ध्राघृ इत्यपि केचित् ॥ ४० ॥  
द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते ॥ ४१ ॥ ऋाघृ कथने । स्थाघते ॥ ४२ ॥ अथ परस्मैपदिनः  
पञ्चाशत् ॥ फक् नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दमन्दगमनमसम्भवहारश्च । फङ्कति । पफक् ॥ १ ॥ तक हसने । तकति ॥ २ ॥  
तकि कृष्णजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ वुक् भषणे । भषणं श्रवः । वुङ्कति ॥ ४ ॥ फक् हसने । प्रनिकसति ॥ ५ ॥ ओखृ  
राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखां चकार ॥ १० ॥ शाखृ ऋाखृ व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥  
उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि  
वगि मगि तगि त्वगि भ्रगि ऋगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ताश्चोदश ।  
इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ॥ अभ्यासस्यासवर्णे । ६।४।७।८। अभ्या-  
सस्य इवर्णोवर्णयोरियङ्गुवङ्गौ स्तोऽसवर्णेऽधि । उवोख । सक्षिपातपरिभाषया इजादेरित्याह । ऊखतुः । ऊखुः । इह

खर्दं दन्दशूकस्य सर्पलात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह—दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः ॥  
आनन्तेति । यदित्त्वानुम् 'तस्मानुद् द्विहलः' इति नुद् ॥—वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ 'आदिभिर्दुडवः' । 'उपदे-  
शेऽजनुनासिक' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—उपदेशे इति । उपदेशे किम् । भिकारीयति । भिष्वप् 'भीतः कः' । सुप्तः 'द्वितोऽधुव' ।  
नन्दथुः । 'द्वितः किः' । कृत्रिमम् । क्लिदि परिदेवने । अनुदात्तेषु पठितस्येह पाठः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थः ।  
खरितेत्स्वयं न पठितः । शुन्ध शुद्धौ । अयं शौचकर्मणि युजादौ माङ्गलिकः । एधतिरुक्तवर्गीयान्तस्तदनुरोधेन कतिचित्  
तवर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह—अथेत्यादि ॥—चुकुके इति । परमपि गुणं बाधित्वा नित्य-  
लात् 'असंयोगात्' इति कित्त्वम् ॥—सुब्धात्त्वित्यादि । सुब्धातोरुदाहरणानि । षद् दन्ता अस्य षोडन् । तमाचष्टे णिचि  
टिलोपः । षोडयति । षण्डं करोत्याचष्टे वा षण्डयति । षण्डीयतीत्यत्र षण्डशब्दात् क्यचि ईलं बोध्यम् । एतच्च वार्तिकं भाष्ये  
प्रत्याख्यातम् । तथाहि 'धालादेः' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । ष्विबुष्कती तु यका-  
रादी । 'लोपो व्योः' इति यलोपः ॥—प्रनिकसतीति । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकस्मादाविति पर्युदासाभेर्णलं नेति भावः ॥  
—असवर्णेऽचीति । असवर्णे किम् । ऊखतुः । अवि किम् । इयाज, उवाय ॥—उवोखेति । 'द्विर्वचनेऽधि' इति निषेधात्पूर्वं  
द्विल्लं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमित्येषेल्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङ्गदौ कर्तव्ये गुणोऽत्र  
न स्थानिवदिति बोध्यम् ॥—संनिपातपरिभाषयेति । आसि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु  
'इजादेः' इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मनुप् । ततश्च नित्यं यो गुरुमान् 'एव वृद्धौ' इत्यादिसत्रैव स्यादिति नात्र



॥ २० ॥ गुञि अव्यक्ते शब्दे । गुञति । गुञ्यात् ॥ २१ ॥ अर्च पूजयाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽप्यशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । म्लेच्छ ॥ २३ ॥ लच्छ लाच्छि कक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ कलाम्छ ॥ २५ ॥ वाच्छि इच्छायाम् । वाम्छति ॥ २६ ॥ आच्छि आयामे । आम्छति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावाच्च नुद । आम्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुद । आनाम्छ ॥ २७ ॥ हीच्छ कजायाम् । जिहीच्छ ॥ २८ ॥ हुच्छि कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हुच्छति ॥ २९ ॥ मुच्छि मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्च्छति ॥ ३० ॥ स्फुच्छि विस्तृतौ । स्फूर्च्छति ॥ ३१ ॥ युच्छि प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ उच्छि उच्छे । उच्छः कणश आदानं कणिशाघर्जनं शिलमिति यादवः । उच्छति उच्छाचकार ॥ ३३ ॥ उच्छि विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ भ्रज भ्रजि भृज भृजि भ्वज भ्वजि गतौ । भ्रजति । भ्रजति । भर्जति ध्वजति । भ्वजति । भ्वजति ॥ ३५ ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ॥ ३६ ॥ अर्ज पर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज ॥ ३७ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ३८ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ३९ ॥ तर्ज अर्त्सने । तर्जति ॥ ४० ॥ कर्ज व्यथने । चर्ज ॥ ४१ ॥ खर्ज पूजने च । चखर्ज ॥ ४२ ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अजति । अजेर्ब्यध्रजपोः । ॥ १२॥ ५६॥ अजेर्ब्य इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ छ घलादावार्धधातुके वेध्यते ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वपरत्वात् उपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्परत्वं । न च न पदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । यत्किं एकाच इतीति निषेधे प्राप्ते । अजस्तृभृवस्तुद्रुक्षुश्रुवो लिटि । ॥ ७२॥ १३॥ एभ्यो लिटि इप्पन् स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिनिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां यत्किं भारद्वाजनिधमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनिधमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ।

अश्वयीत् । 'विभाषा घेट्भ्योः' इति चङि अशिभियत् ॥ अर्च । पूजयाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्तुर्नेऽपि फले परस्मैपदार्थः ॥—दीर्घाभावादिति । स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः ॥—मुखसुखार्थमिति । कृत-ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नुद भवत्येवेति भावः । 'युच्छ प्रमादे' ॥—युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावाच्च गुणः । न च 'वाणोदाङ्गं बलीयः' इति वाच्यम् । आज्ञवाण्योर्युगपत्प्रवृत्तावेव आज्ञस्य बलीयस्त्वात् । न च युच्छेति चकारछकारानुच्चार्येतां किमनेन तु विधिनेति शङ्क्यम् । बहुषु धातुरुपेक्षु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवात् 'छे च' इत्यस्य शिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च ॥—अजेर्ब्य—। वी इति च्छेदः । तेन संवीतः संवीतिरित्यादि सिध्यति ॥—आर्धधातुकविषय इति । तेन विभाषोत्तरं यत्किं वेवीयते इत्यादि सिध्यति परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाच्च न स्यादिति भावः । यद् लृक् तु अस्मात् भवति । लृका यङोऽपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावाच्चाधधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसङ्गे । एतच्च 'न लुमता—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अधमपोः किम् । समाजः । 'समुदोरजः पशुषु' इत्यप् । समजः । उदजः ॥—वि-व्यतुरिति । 'एनेकाचः—' इति यण् ॥—लोपाज्जादेश एवेति । एतच्च 'न पदान्त—' इति सूत्रं एवाऽस्माभिरुपपादितम् ॥—एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्तः, ऊदुदन्तादिभिश्च एकाचोऽजन्ताः सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् ॥—कृस्तृभृ—। कृत् करणे । कृम् हिंसायाम् । इह निरनुबन्धग्रहणादेकानुबन्धत्वनुबन्धयोरुभयोर्ग्रहणम् । एवमग्रेऽपि, भृम् भरणे । डृभृम् धारणपोषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । स गतौ । वृष् संभ्रजौ । वृम् वरणे । इह निरनुबन्धग्रहणाद्विभानुबन्धयोरप्युभयोर्ग्रहणम् ॥ कृ सृ ऋ एषामनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे—' इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते वृश्चोत्सृष्टात्वात् 'श्रुकः किति' इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह—क्रादीनां चतुर्णामिति । इह सुद्धादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनिधमप्रापितेभ्योऽपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् ॥—इति निषेध इति । 'नेडुशि—' इति प्रकृत्याश्रयापादितस्यैवाभावस्य नियमो न तु विभाषाबललभ्यस्यापि । 'अनन्तरस्य—' इति न्यायादपि संनिहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिषेधिय । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिच्च इत्याद्युभयं भवति ॥—नान्येभ्य इति । तेन पेचिव, बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव 'नेडुशि कृति' इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति 'वस्वेकाज्जाद्वसाम्' इतीद्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति । नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् स्यात्तर्हि लिङ्येवेति विपरीतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षादित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् । भैवम् । 'कृते ग्रन्थे' 'तमधीष्टो भृतः' 'परिभृतो रयः' इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः ॥—वमादि-भिविति । आदिशब्देन सेधेवहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुवे । तुष्टुभ्वे । तुष्टुवहे । तुष्टुमहे इत्यादि । स्यादेतत् । अस्तु प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्येत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति थलोऽकित्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः वृम् उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहणं वृङोऽपि नास्ति, तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् वृ इति वृम् एव ग्रहणं

अचस्तास्त्वथल्यनिटो नित्यम् । ७।२।६१। उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट ततः परस्य थल इष्णः स्यात् । उपदेशोऽत्वतः । ७।२।६२। उपदेशो अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इष्णः स्यात् । ऋतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३। तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेद भारद्वाजस्य मतेन । तेनाभ्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः । अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट यसि वेङ्यम् । ऋदन्त ईदङ्गित्यानिट काचभ्यो ङिति सेङ्गवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुव्वादीनामपि थलि विकल्पः शाङ्क्यः । अचस्तास्त्वदिति उपदेशोऽभवत् इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेच्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७।२।१। इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । अवै-

भवेत्, विधिनियमयोर्विधिवेद व्यायानिति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्तादौ 'श्र्युकः किति' इतीप्तिषेधो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । 'बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्वाषायां वृमस्थल इटः स्त्रीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयलायोगाद्भमादीनां च कित्त्वेन नियमस्य सुस्थलादिति ॥—अचस्तास्त्वत्—। उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह—उपदेशोऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाभ्यते । न ह्यधातोस्थल संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिटिल्लिपेक्षायां संनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते 'तासि च कुपः' इति सभिहितं वाऽनुवर्तते । 'न वृज्यः' इत्यस्माभ्येत्थनुवर्तते, तदाह—तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वितिः । यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः । अच इति किम् । बिभेदिय । करोषिय । उपदेशे इति किम् । जहर्थ । इह परत्वाभित्याच गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादितस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेश इत्युक्तम् । थलीति किम् । पपिव पपिम । नित्यमनिटः किम् । सखरिथ । सखर्थ । नाथं तासौ नित्यमनिट् । 'खरतिस्मृतिः' इति विकल्पितेदत्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः तास्वदित्येतन्भातीवोपयुज्यत इति केचित् । अन्ये तु तस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इप्तिषेध इत्येतल्लभार्थं तत् । तेन उवयिथ, जघसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहुः ॥—उपदेशोऽत्वतः । पपकथ । इयष्ठ । उपदेशे किम् । कर्था । चकर्षिथ । अकारवदिति किम् । भेत्ता । बिभेदिय । तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिय । तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिय । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । ऊदि-त्त्वेन क्लायां वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेद । नित्यानिटः किम् । अङ्गा । अजिता । आनजिथ । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । नहि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् । 'श्रुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेट्-कत्वात् ॥—ऋतो भारद्वाजस्य । तपरकरणात्कृगुप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु ह्रस्वभृतादिषु 'अचस्तास्त्वत्-' इत्येव सिद्धं वृमृडौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृडः थलेव नास्ति, आत्मनेपदित्वात् वृमस्तु छन्दसि 'ववर्थ' इति निपातनाद्वरियेति भाषायामिडा भाव्यम् । तस्माभ्यमोऽयमित्याह—ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ ॥—अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ पपाथ । पेचिथ । पपकथ । इयजिथ इयष्ठ ॥—अकारवानिति । इस्माकारवानित्यर्थः ॥—ईदङ्गिति । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुवृजुभ्रवामपि थलि भारद्वाजनियमादिद् स्यात् । न चैवं क्वादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्वनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्वादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति ।—योगद्वयेति । क्वादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्योकाह्वयामाह—अनन्तरस्येति । न चैवम् 'उपदेशोऽत्वतः' इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अत्वस्तु धातुषु ऋदन्तत्वादर्थेनेन यद्यत्वतः थलि इप्तिषेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि 'अचस्तास्त्वत्-' इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् । अत्राहुः । उपदेशोऽचस्तास्त्वदित्येवं सूत्रे कृतेऽपि तास्यनिट् थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्याच इति पूर्वसूत्रे तु तास्त्वथलीत्यादेशाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन वाच्यते । यदि तु 'उपदेशोऽत्वतोऽचस्तास्त्वथल्यनिटो नित्यम्' इति एको योगः स्वीक्रियते तदात्र नास्त्येव शङ्कालेशोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते 'अचस्तास्त्वत्-' इति सूत्रानन्तरमेव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्त्वथल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इप्तिषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते अनेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्वादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेद्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाङ्गारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिणमात्रमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाधेतेत्येतदर्थो हि स अरम्भः । अनुमेवार्थः सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्वादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थमिति मूलेऽप्युपनिबद्धमिति ॥—विव्यिथ विव्यिमेति । क्वादिनियमाभिलमिद् ॥—सिचि वृद्धिः—। 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषोपस्थानादाह—इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम् । अधविष्ट । अधोष्ट । सिचि किम् । एति । विभर्ति ।

धीत् । आजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४८ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ खज मन्थे । खजति ॥ ५० ॥ खजि गतिवैकल्ये । खजति ॥ ५१ ॥ एज्ज कम्पने । एजांचकार ॥ ५२ ॥ दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ क्षि क्षये । अकर्मकः । अस्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । विक्षाय । विक्षियतुः । विक्षियुः । विक्षयिष्य । विक्षेय । विक्षियिव । विक्षियिम । क्षेता । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७।४।२५। अजन्ता-  
ङ्गस्य दीर्घः स्यादादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षेपीत् ॥ ५४ ॥ क्षीज अभ्यक्ते शब्दे । क-  
जिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लज्जि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्जने च ॥ ५९ ॥ जज जजि युजे ॥ ६१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज  
गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वद्व्रजेति वृद्धिः । अमाजीत्  
॥ ७२ ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्ग्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् ॥ अह् अतिश्रमणार्हिसयोः । दोषधोऽयम् ।  
तोपध इत्येके । अहते । आनहे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अवेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट  
संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघटे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥  
अठि गतौ अण्डते । आनण्डे ॥ ८ ॥ घटि एकचर्यायाम् । ववण्डे ॥ ९ ॥ मठि कठि शोके । शोक इह आध्या-  
नम् । मण्डते ॥ १० ॥ कण्डते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्डते ॥ १२ ॥ हेठ विबाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ एठ  
च । एठांचके ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि संघाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि  
दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ घडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥ भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-  
पालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि संघाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जने शुद्धिर्न्यग्भा-  
वश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः ।  
हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥ शडि रुजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥  
तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥  
हेडु होडु अनावरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ बाडु आश्लय्ये । बशादिः । आश्लय्यमाश्लवः । बाडते ॥ ३३ ॥  
द्राडु ध्राडु विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ भ्राडते ॥ ३५ ॥ शाडु श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ ॥ अथ  
आ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ शौटु गर्वे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ यौटु बन्धे । यौटति ॥ २ ॥

गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् । खज मन्थे । कजेति केचित्पठन्ति । एज्ज कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । दुओ-  
स्फूर्जा । 'द्वितोऽधुच्' । स्फूर्जयुः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानलार्थमोकारः । स्फूर्णः । स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितश्च'  
इति निष्ठायामिटो निषेधार्थः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पार्थश्च । स्फूर्णं स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधायां च' इति  
दीर्घस्यानित्यलक्षणपनार्थमिह दीर्घोपदेशः । तेन हुञ्छेति मुञ्छेति इत्यपि भवतीति केचित् । क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः ।  
क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ ॥—अकृत्सार्व—। दीर्घप्रहणेन 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादाह—अजन्तेति ॥—यादौ  
प्रत्यय इति । 'अयङ् यि ऋति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाक्षितप्रत्ययस्तेन विशिष्यते विशेषणेन तदादिविधिः । 'यस्मिन्वि-  
धिः—' इति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥—न त्विति । कृयकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैःकृत्य । तुकं बाधिला परत्वात्  
दीर्घः स्यात् । तुग्विधित्तु अभिचित् । सोमसुत् । इत्यादौ चरितार्थः । स्यपः पितृत्वमप्यनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्व-  
धातुक्यकारे तु चिनुयात् सुनुयात् ॥—कूजिनेति । अर्थेक्यादेकत्र पाठ उचित इति भावः ॥—लज लज्जि । लज्यात् ।  
लज्ज्यात् ॥ लज प्रकाशने इति कथादौ ॥—भर्त्सने चेति । चात् भर्जने । तुजि पालने । भाषार्थोऽयं युजादौ । गज गजि ।  
'गजा तु मदिराग्रहम्' । खज मदने च । मदनं मदः चित्तविकारः । वज व्रज । वादिलादेलाभ्यासलोपौ न । वव्रजतुः ।  
वव्रजतुः ॥—शाङ्ग्यन्ता इति । शाडु श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः ॥—दोषधोऽयमिति । तथा च पुलशाङ्गस्यासिद्धत्वात्  
'न न्दाः—' इति द्विलनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चादकारस्य ह्रस्वे चत्वे च अट्टिष्टते आट्टिष्टदित्यादि सिध्यति ।  
टोपधत्वे तु अट्टिष्टते । आट्टिष्टदिति स्यादिति भावः ॥—तोपध इति । अस्मिस्तु पक्षे अतिट्टिष्टते । आट्टिष्टदित्यादि बो-  
ध्यम् । हलादिःशेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ह्रस्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमायां तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि-  
र्वचने' इति पुलस्यासिद्धत्वाभावाद्द्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिःशेषे अट्टिष्टते आट्टिष्टदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् । 'निमि-  
त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति लनित्यमिति तदाशयः ॥—आनण्डे इति । इह 'न न्दाः—' इति निषेधो न । तत्र द्विती-  
यस्येत्यनुवर्तनात् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं शुरादावपि । स्फुट । अयं कृटादावपि । आ-  
नण्डे इति । 'तस्मान्नुद् द्विहलः' इति नुद् । वण्डते इति । सहायं विना चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः ।  
मडि श्लेषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु । भडि । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमरः । शडि । 'शण्डोऽधु-  
रपुरोहितः' ॥ द्राडु । विशरणमवयवविभागः । शाडु । डलयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥ शौटु गर्वे ।

म्लेटु म्लेटु उम्मादे । द्वितीयो ङान्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्यसाम्याच्चायतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ म्लेटति ॥ ४ ॥  
 कटे वर्षावरणयोः । चटे ह्येके । चकाट । सिचि अतो इकाहेर्कचोरिति वृद्धौ प्रासायाम् । ॥ ह्यन्तक्षणभ्वस्-  
 जागृणिह्येदिताम् ॥ ७१२५ ॥ ह्यन्तक्षणभ्वस्- अयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत्  
 ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतु । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥  
 लट बाह्ये । लकाट ॥ १० ॥ शट रजाविशरणगल्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ घट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।  
 ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ किट खिट त्रासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट घिट अनादरे । शेडति ।  
 शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति सिषेट ॥ १६ ॥ जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥ तट उच्छ्राये ॥ २० ॥  
 खट काङ्क्षायां ॥ २१ ॥ नट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अवयवे  
 ॥ २५ ॥ लुट विलोढने । ङान्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ छिट परमेष्ठे ॥ २८ ॥ विट शब्दे ॥ २९ ॥ बिट आक्रोशे ।  
 बशादिः । ह्रित्येके ॥ ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्रीदितो  
 निष्ठायामितीतिनिषेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा लुमि कृते कण्टसीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्र-  
 क्लिप्तम् । अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारे-  
 स्याद्युदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूषायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥  
 मुडि मुड मर्दने ॥ ३९ ॥ खुडि अल्पीभावे ॥ ४० ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ पुडि चेल्येके । पुण्डति  
 ॥ ४२ ॥ रुटि लुटि स्त्रेये । रुण्टति ॥ ४३ ॥ लुण्टति ॥ ४४ ॥ रुटि लुटि इत्येके ॥ ४६ ॥ रुडि लुडि इत्यपरे  
 ॥ ४८ ॥ स्फुटि विस्मरणे । इतिस्वादङ्गा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् । इतिस्वाङ्गम् ।  
 स्फुण्डति ॥ ५० ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५१ ॥ घठ स्यौल्ये । ववठतुः ।  
 ववठिथ ॥ ५२ ॥ मठ मदनिकासयोः ॥ ५३ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५४ ॥ रट परिभाषणे ॥ ५५ ॥ रठेत्येके  
 ॥ ५६ ॥ हठ मुतिशठस्वयोः । बलात्कार इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५७ ॥ रुठ लुठ उठ उपघाते । ओठति ॥ ६० ॥  
 ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६१ ॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६२ ॥ शठ कैतवे च ॥ ६३ ॥ शुठ प्रतिघाते ।  
 शोठति ॥ ६४ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्ठति ॥ ६५ ॥ कुठि च । कुण्ठति ॥ ६६ ॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च  
 ॥ ६७ ॥ शुठि शोषणे ॥ ६८ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ७० ॥ चुडि भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् ।  
 चुडति । चुचुड ॥ ७१ ॥ अडि अभियोगे । अडति । आनड ॥ ७२ ॥ कडि कार्कश्ये । कडति ॥ ७३ ॥ चुडादय-  
 न्यो दोषाः । तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्रीड ॥ ७४ ॥ तुडु तोढने । तोडति

अस्योणादिषु ईरन्वक्ष्यते । 'तदेतदतिशौटीर्यमौडलोमेर्न मृष्यति' इति कल्पतरुः । कटे ॥—ह्यन्तक्षण—॥ अग्रहीत् ।  
 दुवम् । अवमीत् । ह्य गतौ । अहयीत् । क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् । भ्वस् प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये ।  
 अजागरीत् । प्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिध्वनयति-' इत्यादिना चङि निषिद्धे औनयीदिति उदाहरणम् । दुभोश्चि । अश्व-  
 यीत् ॥—इडादौ सिचितीति । इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् । किट खिट ॥—इट किटेति । किटि-  
 र्गतौ पठिष्यते । इह पाठस्वर्यभेदात् । जट झट । जेटतुः । जझटतुः । इह लादेशादिलादेलाभ्यासलोपौ न । खट । 'अ-  
 क्षप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः कन्' । खट्वा । णट नृतौ । प्रणटति । गोपदेशपर्युदासेनाटीति सवृद्धिकनिर्देशेन नट अवस्यन्दने  
 इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं गोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति ण्वुल् बाहुलकादस्त्रियामपि ।  
 षट । पचायजन्ताष्टप् । 'सटा जटाकेसरयोः' । चिट । 'सर्वधातुभ्यः-' इति औणादिक इन् । चेटि । 'कृदिकारात्-' इति  
 झिष् । चेटी । विट । इगुपधलक्षणः कः । विटः ॥—इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । 'अभ्यासस्यास-  
 वर्णे' इति इयङ् ॥—इयतुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच-' इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गलात्सवर्णदीर्घः । ततः 'अचि श्रु-  
 धातु-' इतीयङ् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु 'वार्णादाङ्गं बलीयः'  
 इति दीर्घं बाधित्वा यण् । न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः  
 समानाश्रयत्वात् । अत एव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्र-  
 मिदं निर्विषयं स्यात्, अभ्यासाभावादित्याहुः । स्यादेतत् । णल्लुलोत्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । तस्मिन्कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्-' इति  
 वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत् । नैवम् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु  
 नास्ति सामर्थ्यम् । इयति इयुत् इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः । न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । न-  
 न्यथा अभ्यासस्यार्ताविति ब्रूयात् । एवं चान्तरङ्गलात्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय, यि, इय, इयङ्,  
 इयङ्के तु अयिथेति स्यादित्याशङ्कापि न कार्या । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । एता । एष्यति । 'अकृत्सार्व-

इति दीर्घः । ईयात् । ऐषीत् । कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुडु । तोडनं दारणं हिंसनं च । रोडु लोडु । उन्मा-  
दक्षित्तिभ्रमः । गडि वदनैकनेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः । अन्तल्यादिषु तु पष्ठैते न तिङ्विषया इति  
मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तः । तिष्ठ तेष्ठ ॥—लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु । ‘इको झल्’ ‘हल्न्ताच्च’ इति  
वर्तते । ‘असंयोगालिङ् कित्’ इत्यतः किति च तदाह—इकसमीपादित्यादि । इकः किम् । यक्षीष्ट । सति कित्त्वे  
संप्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेति किम् । अद्राक्षीत् । कित्त्वे सति ‘सृजिदृशोर्ल्यम्यमकिति’ इत्यमरः न स्यात् । आत्मनेपद-  
परत्वं सिच एव विशेषणं न तु लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य । लिङ्गः परत्वासंभवात् ॥ तेष्ठ कम्पने च चकारात्क्षरणार्थस्य लाभा-  
दस्य पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु तिष्ठ तेष्ठ इति पठन्ति ॥ दुष्टेषु । वेपथुः । केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु च । योगविभागात्पूर्वो-  
त्तरार्थौ चकारेणानुक्रुष्येते, तदाह—चात्कम्पने गतौ चेति । योगविभागसामर्थ्यादेवावर्धयलामे चकारो व्यर्थ  
इत्यन्ये ॥—पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः ॥—तृफल-॥ तरतेरकारस्य गुणशब्देन  
भाषितत्वात्फलमजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्यात् प्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थलाभावादप्राप्ते विधिरयम् । तेरतुः । तेरुः । फे-  
लतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः ॥ अब्जि शब्दे । अस्मात् ‘गुरोश्च हलः’ इति अप्रत्यये अम्बाशब्दः । तिस्रः अम्बा अकारो-  
कारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप्रत्यये अम्बक इत्येके । केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि  
यस्येति विगृह्णन्ति ।—अभिरमि इति । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ इत्यधिकारे ‘उदके नुम्भौ च’ इति वक्ष्यमाणत्वात् धात्वन्तरे-  
णापि अम्भःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । ‘अम्भसो लोपश्च’ इति बाह्वादिपाठा-  
दिभिः सलोपः ॥—तद्बीजं त्विति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः षत्पाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥—रधिजभोरचि । रन्धयति ।  
परापि वृद्धिर्मित्येन नुमा बाध्यते । अचीति किम् । रद्धा । जग्धा ॥—सनाद्यन्ताः—॥—सनादय इति । ‘सन्क्य-  
च्काम्यच्क्यङ्क्यथोऽधाचारक्किप् णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः’ ॥—धातुत्वा-  
दिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । सुसिङ्गन्तमित्यनेन ‘संज्ञाविचौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति’ इति ज्ञापितत्वा-

दयः । गोपायति । ॥ आयादय आर्धधातुके वा । ३।१।३१। आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।  
 ॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३।१।३५। कास्भातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ ॥ कास्यनेकाज्  
 ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तस्यानेऽनेकाच् इति बाध्यमित्यर्थः । ॥ आर्धधातुके । ६।४।४६।  
 इत्यधिकृत्य । ॥ अतो लोपः । ६।४।४८। आर्धधातुकोपदेशकाळे यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके  
 परे । गोपायांचकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्देह । जुगोपिथ । जुगोप्य । गो-  
 पायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप संतापे ।  
 धूपायति । धूपायांचकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च  
 ॥ ४ ॥ चप सान्त्वने ॥ ५ ॥ षप समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप  
 व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ  
 तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य छिटः कित्वाभावा-  
 न्नलोपो न । किदाशिषीति कित्वाञ्छलोपः । तुप्यात् ॥ (ग) प्रासुम्पतौ गवि कर्तरि । इति पारस्करादिगणे पाठात्सुद । प्रस्तु-  
 म्पति गौः । इतिपा निर्देशाच्चल्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति ।  
 इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकार-  
 वन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ।  
 ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपप । रफति ।  
 रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति ।  
 सर्बति । चर्बति ॥ ३१ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुबि तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥  
 चुबि वक्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सभति । ससभ । सभिता । सृम्बति । ससृम्भ ।  
 सृम्यात् ॥ ३७ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसा-  
 यामित्यन्ये ॥ ४२ ॥ ॥ अध्यानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश ॥ घिणि घुणि घृणि ग्रहणे ।  
 नुम् । हुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घृण्णते । जुघृण्णे । घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ घृण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते ।  
 इमौ मुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव संबध्यते । पृथङ्निर्देशात् । पनि  
 साहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पण्णते । पेणे । पणितादि । स्तुतावनुबन्धस्य केबले चरितार्थत्वा-  
 दायप्रत्ययान्ताङ्गात्मनेपदम् । पणायति । पणायांचकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाच्यात् । पनायति । पना-  
 यांचकार । पेने ॥ ७ ॥ भाम क्रोधे । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे ।

द्विशिष्टस्य 'धातुसंज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम् । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताच्चेति न सूत्रिम् ।  
 सनादयो द्वादशैवेति निर्धारणाभावापत्तेः । 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यस्यानन्तरं तु 'भूवादयश्च' इति पठित्वा धातव इत्येतत्तत्र-  
 त्यक्तुं शक्यम् ॥—आयादयः—। आयेयङ्णिङ् इत्यर्थः ॥—विवक्षायामिति । परसप्तम्यां तु आर्धधातुकोपदेशकाळे  
 यददन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः । अन्ये तु 'गुण रक्षणे' इत्यस्मात् किं पश्चादयप्रत्यये गोपायतिरित्य-  
 निष्टं प्रसज्येत, विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते किं बाधित्वा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति  
 सिध्यतीत्याहुः ॥—कास्प्रत्यया—। अमन्त्रेति किम् । कृष्णो नोनाव । अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि  
 आम इष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रयामास । प्रत्ययान्तत्वादात् । 'अथ ह शुनःशेष ईक्षांचके' । इजादेश्चेत्याम् । इह चलुम्प-  
 चकासदरिद्रादिभ्य आमोऽप्राप्तौ 'कास्यनेकाच-' इति वार्तिकमारभ्यते ॥—प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इवा-  
 चरति अति । अस्य लिटि औ अतुरित्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणम-  
 पनीयेत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे किपि लिटि आंचकार आंचकतुरित्यादी-  
 त्याहुः ॥—अतो लोपः । अनुदात्तोपदेश इति सूत्रानुपदेश इत्यनुवर्तते । तदाह—आर्धधातुकोपदेशोत्यादि । उपदेशे  
 इति किम् । अय पय गतौ । आभ्यां किपि 'वैरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकान् 'लोपो व्योः-' इति  
 यलोपे 'अतो लोपः' इति लोपो माभूत् । अत् पत् । इह 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुक् । आर्धधातुके पर इति किम् । कथ-  
 यति । वृद्धौ कर्तव्यायां 'अचः परस्मिन्-' इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् ॥—गोपायामिति । नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामा-  
 अित्य लोपकरणे फलाभावाद्वाच्यारणार्थ एव तत्राकारोस्त्विति चेत् । अत्राहुः । 'गोपायतं नः' इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात्  
 धातोरन्त उदात्तो भवति ततः शबकारेणैकादेशेऽपि 'एकादेश उदात्तेन-' इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेऽन्विदुपदे-  
 शात्' इत्यनुदात्तः ततश्चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति न इत्यस्य एकध्रुतिः ।  
 आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वे नेदमिष्टं सिध्यतीति ॥—स्तुतावेवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि आयं प्रायुक्त । 'न चोपलेभे व-



णिजां पणायाम्' इति । वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । 'अ प्रत्ययात्' इति आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये टाप् ॥—चक्षुसे इति । इह 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः—' इत्युपधादीर्घो न कृतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति ॥ कमु कान्तौ । अस्य णिङभावे 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्गिकल्पः । कमित्वा । कान्त्वा । निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधात्कान्तः ॥—अयामन्ता—। नामन्तेति सूत्रितेऽपि 'गेरनिटि' इति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणयादेशयोः सतोः कामयांचके इत्यादिरूपाणि सिध्यन्त्येव, तथापि 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमयादेशवचनम् । प्रस्तनय्य । सङ्गमय्य । नह्यत्र गुणयादेशौ लभ्येते । आम् । कारयामास । अन्त । गण्डयन्तो मण्डयन्तः । 'तूभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' इत्यौणादिको झच् । 'स्रोऽन्तः' । 'सृष्टिहृदि—' इत्याञ्छच् । सृष्ट्याञ्छः । 'श्रुदक्षिसृष्टिहृदिभ्यः—' इत्यौणादिक आध्यः । सृष्ट्याप्यः । 'स्तनिहृषिपुषि—' इत्यौणादिक एव इत्तुच् । स्तनयित्तुः । 'गेरुच्छन्दसि' इति इण्णच् । वीरुधः पारयिष्णवः ॥—णिभिद्दु—॥ च्लेः सिचोऽपवादः ॥—गेरनिटि । गेरिति णिङ्गुणिचोर्भ्रहणम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्यनेनाधिकृतमाधेधा-  
तुक इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । 'अतो लोपः' इत्यस्माद्धोप इति चानुवर्तते, तदाह—अनि-  
डादावित्यादि ॥—यणि प्राप्त इति । ननु परत्वादियङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावा-  
णिप्रहणेन प्रहणाद्धोपो भविष्यतीति चेत् । नैवं शङ्क्यम् । इयङादेशे ह्यन्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् । एतच्च 'अतो  
लोपः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धोः कृतयोरन्तरङ्गत्वाद्यादेशयोः कृतयो-  
रन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेशे एव दोष उक्त इति शङ्क्यम् । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यायाौ बाधित्वा णि-  
लोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् ॥—ण्यल्लोपाविति । णिलोपः इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । अल्लो-  
पस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः । णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह—पाकिरित्या-  
दि किञ्जन्तमिति । तत्र 'तितुत्र—' इतीति निषेधादिति भावः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । अयं भावः । गेरित्येतावति  
सूत्रे कृतेऽप्यार्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतो वर्तमानो णिलोप इयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् फि-  
च्येव स्यादित्यनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत, तथा चानिडावार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु किञ्जन्तमेवेति ॥—अय-  
मिति । णिलोप इत्यर्थः । अल्लोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिं चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सावै—' इति  
दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोपः' इति लोपो भवतीत्याहुः ॥—णौ चङुपधायाम् ह्रस्वः । उपधायाम् किम् ।  
अचकाङ्क्षीत् ॥—सन्वल्लुघुनि—। चङ्पर इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते । भ्रिद्भुवामपि चङ्परत्वादत आह—अङ्गसं-  
ज्ञानिमित्तमिति ॥—अङ्गस्याभ्यास इति । अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः ॥—अङ्गस्येति  
नावर्तत इति । अस्मिन्नु व्याख्याने चङ्परे इत्येतावतैव णिरिति लभ्यते, भ्रिद्भुषु परेषु अङ्गलासंभवादतो व्याचष्टे—  
चङ्परे णौ यदङ्गमिति । चङ्परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम् । अनगलोपे किम् । अवकथत् ॥—सन्त्यतः ॥  
'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येति 'भृमामित्' इत्यत इङ्गहणं चानुवर्तते तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । तपरकरणं

Digitized by Google

९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत ॥ ॐ णिङ्भावपक्षे कमेऽन्तेऽङ्कुचव्यः ॥ गेरभा-  
वाच्च दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥ संज्ञायाः कार्यकाळत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च मानेकाक्षिवृत्ति  
माधवः ॥ १ ॥ चकारस्यार्थापयत्यूर्णोत्पादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥ २ ॥  
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मम्मदे ॥ ३ ॥ चकारौ तूभ-  
यमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया । गेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव

किम् । पापच्यतेः सन् । पापविषते । न च सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात्तत्परकरणाभावेऽपि नोक्षातिप्रसङ्गः ।  
अभ्यासस्येह यङ्गिमित्तादिति वाच्यम् । तादृशविवक्षायां मधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः । न हि कार्यं निमित्तत्वे-  
नाश्रीयते । यथाश्रीयेत तर्हि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधेन रिसृशब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिषिषतीत्यादि न सिध्येत । नन्वेवं  
पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः । अभ्यासस्य सन्परलाभावात् । न च 'येन नाव्यवधान' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽप्यभ्यासस्येवं  
स्यादेवेति वाच्यम् । प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परलसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । अत्राहुः । सना  
धातुमाक्षिप्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानाभोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं  
परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम् । तत्परकरणस्यैव तत्र मानलात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा  
सन इत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति ॥—दीर्घो लघोः ॥—लघोरभ्यास-  
स्येति । ननु अङ्गलसमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् । नैष दोषः । इमे हि न समा-  
नाधिकरणे षष्ठ्यौ किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सर्वमिहा-  
नुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तदाह—सन्वद्भावविषय इति । हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्र-  
माणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्ददत् आट्टिटिलादौ दीर्घः स्यादिति  
शङ्क्यम् । अङ्गलम्बोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयोऽभ्यासो  
न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः । एतेन आट्टिटिलादिभाष्योदाहरणमेव 'हलादेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषां-  
चिदुत्प्रेक्षापि प्रत्युक्ता । दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् । लघोः किम् । क्षु हिंसायाम् । अचिक्षणवत् । शास्त्रे अस्मिन्  
'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं' 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः'  
इत्यस्य 'सन्वल्लघुनि—' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता समानैव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देश-  
पक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्वाच्ये—संज्ञाया इत्यादिना  
श्लोकद्वयेन ॥—अङ्गं यत्रेति । अयं भावः । 'सन्वल्लघुनि—' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते अभ्यासस्येति  
च तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमप्याह्रियते, तच्च  
कृदन्तं, तथोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति । अचीकरत् । अपी-  
पचत् । युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तिर्लसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीलकल्पनाया अन्याप्यत्वात् ॥—नाङ्गं  
द्विरुच्यते इति । एवं च अचचकासत् । आर्तथपत् । और्णुनवत् इत्येव भवतीति भावः ॥—अवयवः कश्चिदिति ।  
हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधी-  
यमानौ एकाक्षेवेति च फलितम् । किं च अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सुलभम् 'एकाचो द्वे—' इत्यधिका-  
रादित्याशयेनाह—तस्मादेकाक्षिवृत्तिः । स्यादेतत् । उक्तरीत्या ह्रस्वहलादिशेषचुलादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न  
चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिदरिद्रासति । जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत  
इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वात्, वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चैत्यभिप्रेत्याह—वस्तुत  
इति ॥—ऊर्णौ दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते । और्णुनवत् । इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते, णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भा-  
वेन निषेधेन वा नृशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः ॥—अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णि-  
च्यापुगागमे ततश्च च्लेखङि दीर्घस्य 'सन्वत्' इतीत्यस्य च प्रवृत्तौ आर्तिथपदित्येव भवतीति भावः । अर्थ उपयाज्यामि-  
त्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथतेति भवति न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति चुरादौ स्फुटीभविष्यति ॥—उभय-  
मिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्वयमित्यर्थः ॥—न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परे णौ यल्लप्तिरिति व्याख्याने न स्यात् ।  
चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु  
यथा चङ्परे णौ यल्लप्तिरिति व्याख्याने 'येन नाव्यवधान' न्यायेन अपीपचदित्यादावेवोभयं भवति न लनेकव्यवाये अचच-  
कासदित्यादौ, तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास इत्यत्राप्येकेनैव व्यायस्य स्वीकार्यत्वादक्षिणदित्यादौ सन्वदितिलं न  
स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'अत्स्यदुल्लर—' इतीलापवादेन अलवचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेऽपीत्यस्य स्थापित-  
त्वाभोक्तदोषः । अत एव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति सार्थकम् । माधवोऽपि जागृधातावित्यमेवाह । एवं च वदन् 'यथो-

वर्णनात् ॥ गेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्ध्ये ॥ ५ ॥ ॥ अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण  
घण भण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपो  
न । ववणतुः । ववणिय ॥ १० ॥ धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । घणति ॥ ओणु अपनयने । ओणति । ओणांचकार  
॥ ११ ॥ शोणु वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ ओणु संवाते । ओणति ॥ १२ ॥ श्रोणु च । शोणाद-  
यस्त्रयोऽमी तालुभ्योष्मादयः ॥ १४ ॥ पैणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणु इति कश्चित्पठ्यते । पिपेण ॥ १५ ॥ ध्रण  
शब्दे । उपदेशे नास्तोऽयम् । रषाभ्यामिति गत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं तु यत्कृत् । दंभन्ति ॥ १६ ॥ वणेत्यपि  
केचित् । वेणतुः । वेणिय ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ छन घन शब्दे । सनति । वनति  
॥ २० ॥ घन घण संभक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः । ॥ ये विभाषा । ६।४।४३।  
जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ कृति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥ अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः  
परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ द्रम ह्रस्व मीम् गतौ । द्रमति । द्रमाम । इय-  
न्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । ह्रमति । जह्रम् । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु जमु  
झमु अदने । ॥ छिवुक्लमुचमां शिति । ७।३।७५। एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ ॥ आङि चम इति वक्त-  
व्यम् ॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ जिमि केचित्पठन्ति । जेमति ॥  
क्रमु पादविक्षेपे । ॥ वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्रमुत्रसिन्नुटिलषः । ३।१।७०। एभ्यः इयन्वा स्यात्क्रत्रर्थे सार्वधा-  
तुके परे । ॥ क्रमः परस्मैपदेषु । ७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु ।  
क्रामतु । ॥ झुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७।२।३६। अत्रैवेद । अक्रमीत् ॥ ३० ॥ ॥ अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ।  
अय वय पय मय चय तय णय गतौ । अयते । ॥ व्यायासश्च । ३।१।३७। दय अय आस एभ्य आम्  
स्याष्टिति । अयांचके । अयेत । अयिषीष्ट । ॥ विभाषेटः । ८।३।७९। इणः परो य इद तैतः परेषां वीध्वं-

देशपक्षमेवाशिश्रियत् । तथाच ऊर्णधातौ यत्तेनोक्तमौर्णवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चरूपरेणौ  
यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र लङ्गावयवाभ्यासो न लङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते ।  
अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वोपरग्रन्थविरोधः समाधेय इति । कातञ्चपरि-  
शिष्टे खिलदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम् । तन्मतद्वयेऽप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामेव विवृणोति—गेरिति । सभि-  
हितमिति हेतुगर्भविशेषणं, लघुनीत्येतत् गेर्विशेष्यं भवति सभिहितत्वादित्यर्थः ॥—अङ्गमेवेति । अस्य चरूपरे इत्यत्र  
आदेशरूपचङ्गं आकाङ्क्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिताकाङ्क्षादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः ॥—कैयटेनैवेति । तथा  
च एकं हरदत्तमतम्, अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भावः । चरूपरे इत्यावर्त्य अग्लोप-  
विशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह—गेरिति । श्रिद्धुषु परतोऽग्लोपित्वासंभवादिहापि चरूपरे इत्येतावतैव णाविति  
लभ्यत इति बोध्यम् ॥—अगितामपीति । पचिकमिशक्तिप्रभृतीनामित्यर्थः । नहीत्संज्ञकानां लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः ॥  
—नोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः ।—दंभन्तीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुक् ॥—गत्यादि-  
ष्विति । गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः । मीम् । ऋदित्फलं तु 'नाग्लोपि-' इति निषेधः । अमिमीमत् ॥—छिवुक्लमु—। छी-  
वति । क्राम्यति ॥—आङि चम इति । 'छिवुक्लमुआचमाम्' इति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः ॥—जिमि केचि-  
दिति । तथाच जेमनमिति भोजने प्रयुज्यते ॥—वा आश—। उभयत्रविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः । क्रमित्रसी च  
दिवादी, तेभ्यो नित्यं प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चारम्भात् । आश भ्लाश दीप्तौ । फणादावेतौ । अमु चलने भ्वादिः, ज्व-  
लादिः फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते तद्रभसादिति नव्याः । अमु अनवस्थाने । दिवादिः, पुषादिः, शमादिः तत्र  
भ्वादेः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु इयनि दीर्घे भ्राम्यतीति त्रैरूप्यम् । क्रमु ग्लानौ, त्रसी उद्वेगे, नुट छेदने, लष  
कान्तौ ॥—क्रमः—॥ 'छिवुक्लमुचमाम्-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते ।  
पराक्रमते ॥—झुक्रमोः—॥—अनात्मनेपदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु द्विवचन-  
स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः । उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तडोनिमित्तम्,  
क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम् । झुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह—अत्रैवेदिति । अनात्मनेपदेति  
किम् । उपक्रोष्यते जलेन । उपक्रंस्यते । आक्रंस्यते । निमित्त इति किम् । झौतीति झविता, स इवाचरति झवित्रीयते । इह क्यङ्

१ क्रामत्विति—उक्तामेत्यत्र हेतुकि दीर्घो भवत्येव । 'क्रम' इति सूत्रेऽनुवृत्तस्याङ्गस्य परस्मैपदपरशिभिरूपितस्यैव ग्रहणात् । हेतु-  
वयपि तत्रिरूपिताङ्गस्य कार्यभावेन ननुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः । २ ततः परेषामिति—यच्चपीटः वीध्वमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं दुरुपपादं,  
तथापि धृतिवृत्तानन्तर्यमात्रेण शास्त्रस्य प्रवृत्तिः सामर्थ्याद्बोध्यम् ।

लुङ्किटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीदुम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिदुम् । आयिध्वम् । ॥ उपसर्ग-  
स्यायतौ । ८।२।१९। अयतिपरसोपसर्गस्य यो रेफस्तस्य क्त्वं स्यात् । ग्लायते । पलायते । निस्सुदुसोरुबस्यासि-  
क्त्वाक् क्त्वम् । निरयते । दुरयते । निरदुरोस्तु । निरुयते । तुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अय  
कथम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इटकिटकटी इत्यत्र प्रकृष्टस्य भविष्यति । यद्वा । (५) अनुदात्तेस्त्वल्-  
क्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिणे छिक्करणाऽज्ञापकात् । वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये  
॥ ७ ॥ द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । द्याचक्रे ॥ ८ ॥ रय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने ।  
ऊयाचक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ क्रूयी शब्दे उन्दे च । चुक्रूये ॥ १२ ॥  
क्षमायी विधूने । चक्षमाये ॥ १३ ॥ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । ॥ लिङ्य-  
ङोश्च । ६।१।२९। लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति  
यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे । ॥ दीपजनबुधपुरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३।१।६१। एभ्यश्छेद्विभवा  
स्यादेकवचने तशब्दे परे । ॥ चिणो लुक् । ६।४।१०४। चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥  
तायु सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । सताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥ शल चकनसंचरणयोः  
॥ १७ ॥ चल चल संवरणे संचरणे च । ववले ववले ॥ १९ ॥ मल मलु धारणे । मेले । ममले ॥ २१ ॥  
मल मलु परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥  
कलु अव्यक्ते शब्दे । कलते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे ।  
दिदेवे ॥ २७ ॥ पेवृ गोवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ ग्लेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं  
सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तज्जाप्यविरुद्धम् । गोवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । ग्लेवते ॥ ३३ ॥  
शेवृ खेवृ केवृ इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ रेवृ वृवगतौ । वृवगतिः कुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ ॥ अथावत्यन्ताः परस्मै-  
पदिनः । मठ्य बन्धने । ममठ्य ॥ १ ॥ सूक्ष्य ईक्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्याधीः ॥ ४ ॥ ह्य गतौ । अहयीत् । यान्तस्वाङ्ग  
वृद्धिः ॥ ५ ॥ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥  
शुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गतिकान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्यासिवारणेषु । अकति । आक । ॥ अतो  
ह्रान्तस्य । ७।२।२। स्वेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ह्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि ।

आत्मनेपदनिमित्तं न तु त्रौतिरित्याहुः ॥—लुङ्किटां धस्येति । लिटि । लिलिहिद्वे । लिलिहिध्वे ॥—अथ कथ-  
मिति । शानवा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः । क्रूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्लेदनम् ॥—लिङ्यङोश्च ॥ यङि पेपी-  
यते ॥—दीपजन— दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने । एते दिवादयः ॥—चिणो  
लुक् ॥—परस्य लुक् स्यादिति । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते तदार्थिकार्थकथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते  
चिणः परस्य जायमानो लुक् ‘प्रत्ययस्य लुक्लुपः’ इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥—अयमिति । षेवृ धातुः ॥  
—भाष्यविरुद्धमिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्यायतिरिवायमपि सोपदेशलक्षणे पर्युदयेत, तदकरणाभास्ति सोप-  
देश इति भावः ॥—वृवगताविति । केचित् वृवेति धालन्तरमित्याहुस्तद्धि मनोरमायां दूषितम् । वृवेति धालन्तरत्वे  
‘विभाषा ङि वृवोः’ इत्यत्र वृवः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् । वृवेत्येतस्माद् घञि आग्रावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा ‘घवति-  
भृणोति—’ इति सूत्रेण वृवतेरभ्यासोकारस्येत्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् तद्धि पक्षे अपिवृवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते, तच्च  
रूपं वृवधातोः ‘सन्त्यतः’ इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥—ममठ्येति । ‘यस्य हलः’ इति लोपस्तु न भवति,  
यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे लर्थवग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति  
दिक् । छुटि, मव्यिता । आशिषि, मव्यात् । ‘हलो मयाम्—’ इति धातुयकारस्य वा लोपः । सूक्ष्य ईक्ष्य । णलि । सुषूक्ष्य ।  
ईक्ष्याचकार । ईर्ष्याचकर । एभ्यः क्विपि ‘लोपो व्योः—’ इति लोपे ‘स्कोः’ इति कलोपे जश्चलचर्त्तयोः सूर्दे ईर्दे । संयोगान्त-  
लोपस्त्वित् न भवति ‘रात्सस्य’ इति नियमात्सूक्ष्य आदर इति वक्ष्यते तस्यापि सूर्दे इत्येव रूपम् । ह्य गतौ । जहाय ।  
हय्यात् ॥—शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥—सुराया इति । तत्प्रकरणे ‘संधानं स्याद-  
भिषवः’ इत्यमरोक्तेः ॥—अतो ह्रान्तस्य । यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन  
तदन्तविधेः सिद्धत्वादनन्तग्रहणमनर्थकम् । अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च समीपवाचिना अन्तःशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिरणि-  
शङ्कप्रवृत्तिष्वतिव्याप्तिः, अङ्गस्यातः लोः समीपत्वात् । छं च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तःशब्देन कर्मधारयपक्षे लन्तशब्दस्य  
विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह—लुप्तषष्ठीकमिति । अन्तःशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह—अतः समीपा-

१ पुनःप्रसङ्गेति—परे तु लिटीति विषयसप्तम्या आश्रयणं कुर्वन्ति । २ ह्रान्तस्वेति—आगन्तुकेनाकारेण निर्देशः । क्वचिन्नाप्ये  
वृत्तस्येति पाठः ।

नेटीति निषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानीलीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते, अकृते इत्या-  
द्यपि ॥ ९ ॥ अफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥ मील स्मील सील  
स्मील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्त्रालभ्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्टम्भे । प्रति-  
ष्टम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥  
कूल आवरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ तुल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तन्नाम्नर्गतस्य  
बहिर्निःसारणम् । तुल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायां ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलुः ।  
फेलुः ॥ २४ ॥ चुल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल क्षै-  
थिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिल गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिल्लेत्येके । तिल्लति ॥ २९ ॥ वेल् चेल् केल् खेल्  
क्षेल् वेल् चल्ने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः ॥ ३५ ॥ पेल् फेल् शेल् गतौ ॥ ३८ ॥ वेल् इत्येके ॥ ३९ ॥  
स्खल संचलने । चस्त्राल । अस्त्रालीत् ॥ ४० ॥ खल संचये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥  
वल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ दल विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल आश्रुगमने । शश्चाल । अश्चालीत् । शश्चल ।  
अश्चलीत् ॥ ४६ ॥ खोल खोर्ल गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्ल गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥  
त्सर छद्मगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्मर हृच्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ अञ्ज घञ् मञ्ज चर गत्यर्थाः ।  
चरतिर्भक्षणेऽपि । अञ्जति । आनञ्ज । मा भवानञ्जीत् । अङ्गान्यरेफस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिबु  
निरसने । छिबुल्लुम्बिति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्यकारवृत्तारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः ।  
तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः । इलि र्वेति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय  
वत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ ७३ ॥ ७५ ॥ जयतेः सन्लिङ्गिनिमित्तो योऽभ्यासस्ततः  
परस्य कुरवं स्यात् । जिगाय । जिगयतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिगियव । जिगियम ।  
जेता । जीयात् । अजैवीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ पीव मीव तीव णीव स्यौल्ये । पिपीव ।  
मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ क्षीबु क्षेबु गिरसने ॥ ६४ ॥ उर्वी तुर्वी थुर्वी उर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ।  
ऊर्वीचकार । उपधायां वेति दीर्घः । मुतूर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने  
॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अदने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व दपे  
॥ ७८ ॥ अर्व शर्व षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि ग्याप्तौ । इव्वति ।

विति ॥—अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्नामृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादिक्परि-  
भाषानुपस्थानेऽप्यलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य स्यादिति भावः । यद्यपि ‘अतो लृस्य’ इत्युक्तेऽपि लान्तस्याङ्गस्य अतः सि-  
चि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते ‘येन नाव्यवधान’ न्यायेनेष्टं सिध्यति तथाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थोऽपि प्रतीयेत ।  
ततश्चाश्वलीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तग्रहणं कृतमिति । तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत  
इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् । अतः समीपाविति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् । लान्तस्याङ्गस्य किम् । श्वल  
आश्रु गमने । अश्चलीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारस्य समीपः । ननु ले-  
त्यस्य लुप्तपञ्चीकलाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयववाचिलं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यत् लं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति  
व्याख्याने लत इत्यस्यानुवृत्तिर्नापेक्षितेति चेत् । अत्राहुः । ‘हलन्त्यम्’ इति सूत्रे मनोरमायां ‘सामीप्यं षष्ठ्यर्थः’ इति पक्षस्य  
निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अत्र केचित् । ‘अतो लान्तस्य’ इत्यत्र लेति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा  
‘अतो, लान्त’ इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च ‘अङ्गस्यान्तं यद् लं तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्या-  
ख्यानसंभवान्न तन्नामृत्त्याद्याश्रयणकेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन ‘पदाङ्गाधिकारे तस्य  
च तदन्तस्य च’ इति परिभाषायाः पदमङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । ‘अल्लोपोऽनः’ इति सूत्रेऽङ्गावय-  
वोऽसर्वनामस्थानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्कचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः ॥—नेटीत्यादि ।  
यद्यपि पुरस्तादपवादो न तु विकल्पस्यापि तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत  
इति पुरस्तादपवादोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥—मील संकोचे इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल  
गतौ । तिल केहने इति चुरादौ । दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः । धोर्ल । धोरितकमश्वानां गति-  
विशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥ तसर । छद्मना कपटेन गतिः छद्मगतिः । क्मर हृच्छने । हृच्छनं कौटिल्यम् । छिबु नि-  
रसने । अस्य ल्युटि छैवनम् । ‘छीवनाऽद्यक्षकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्’ इत्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार  
इत्याहुः ॥—सन्लिटोर्जेः ॥—सन्लिङ्गिनिमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमा-  
त्रियेत तदा ‘येन नाव्यवधान’ न्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव परं तु यद्व्यगन्तात्सनि जेजयिषतीत्यत्र कुलं स्यात् न

इन्वाचकार ॥ ८२ ॥ पिबि मिबि णिबि सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेचन इति तरङ्गिण्याम् ।  
 पिबन्वति । पिपिब्व ॥ ८५ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥ धिन्विकृण्व्योर च  
 । ३।१।८०। अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रास्यश्च शब्दिवचने । अतो लोपः । तस्य स्थानिवन्नावाह्यपृथगुणो न ।  
 उप्रास्यस्य पितृसु गुणः । धिनोति । धिनुवः । धिन्वति । ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्वाः । ६।४।१०७।  
 असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् भ्वाः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धि-  
 नुमः । मिपि तु परस्वाङ्गुणः । धिनोमि । ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६।४।१०६। असंयोगपूर्वो यः प्रत्य-  
 योकारस्तदन्तावन्नात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाद । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति ।  
 इत्यादि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चका-  
 राङ्गत्वात् । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेतुः । अमवीत् ।  
 अमावीत् ॥ ९५ ॥ अश्च रक्षणगतिकान्तिप्रीतिरित्यवगमप्रवेशश्च वणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीत्यवशात्स्थालिङ्गनहिंसा-  
 दानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धातु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते । द-  
 धाव दधावे ॥ ९७ ॥ ॥ अथोष्मान्ता आरम्भनेपदिनः । धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे ।  
 धिक्षते । दिधिक्षे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ भिक्ष भिक्षा-  
 यामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ क्लेश अव्यक्त्यायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ  
 क्षीप्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियममन्त्रादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष दर्शने ।  
 ईक्षाचक्रे ॥ ९ ॥ ईव गतिर्हिंसादर्शनेषु । ईषाचक्रे ॥ १० ॥ भाष व्यक्त्यायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्ष ज्ञेहने ।  
 वन्त्योष्ठयादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ गेषु अन्विच्छायाम् । ग्लेषु इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेषु  
 प्रयसे । पेषते ॥ १४ ॥ जेषु णेषु एषु प्रेषु गतौ । जेषते । नेषते । एषाचक्रे । पिप्रेषे ॥ १५ ॥ रेषु हेषु हेषु  
 अव्यक्ते शब्दे । आपो वृक्षशब्दे । ततो द्वावशब्दशब्दे । रेषते । हेषते । हेषते ॥ २१ ॥ कास्तु शब्दकुत्सायाम् । का-  
 साचक्रे ॥ २२ ॥ भास्तु दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ णास्तु रास्तु शब्दे । नासते प्रणासते ॥ २५ ॥ णस् कौटिल्ये ।  
 नसते ॥ २६ ॥ भ्यस् भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङ् शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसते ॥ २८ ॥  
 प्रसु ग्लसु अदने । जग्रसे । जगृक्षसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहाचक्रे ॥ ३१ ॥ बहि महि वृद्धौ । बंहते ।  
 बर्बहे । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आन्हते ॥ ३४ ॥ गर्ह गल्ह कुरसायाम् । जगर्हे । जगर्हते ॥ ३६ ॥  
 बर्ह बल्ह प्राचान्ये । ओष्ठयादी ॥ ३८ ॥ घर्ह घल्ह परिभाषणार्हिसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्वो-

च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥—धिन्विकृण्व्योर च । ‘अलोऽन्यस्य’ इति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु  
 उप्रास्ययोऽनुकृष्यते । बोपदेवेन स्तनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रास्यलाभः ॥—अतो लोप  
 इति । यद्यप्युपदेशोऽदन्तत्वं नास्ति अथाप्यार्धधातुकोपदेशे तदस्येव । ‘धिन्विकृण्व्योर च’ इति श्रुतत्वात् अकारादेशे  
 कृते चानुकृष्टस्य पञ्चाज्यायमानत्वादिति भावः ॥—लोपश्चा—॥—यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय  
 इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्षुव अक्षुम इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अक्षुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् । ‘उतश्च-’  
 इति सूत्रेऽपि अक्षुहीत्यत्र दोषाभावेऽपि अक्षुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ।  
 अक्षुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तुचितः ॥  
 कृवि ।—अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुर्न पठ्यते, किं तु कृम् हिंसायामिति । तस्य च  
 परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थः । अश्च रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः  
 शोभा । दीप्तिस्तेज इत्याहुः । तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमे-  
 वार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । ‘भागे वृद्धौ ग्रहे वधे’ इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । यात्रालाभाला-  
 भाभ्यर्थोः । स्वामी तु क्लेश अव्यक्त्यायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि भिक्षधातोरर्थविति मन्यते । क्लिश उपतापे इति  
 दिवादौ । क्लिश विबाधाने इति क्र्यादौ । दीक्ष । पञ्चार्थाः । ईष गति । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस  
 ईषा मनीषा । शकृच्चादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । ‘प्रातिपदिकादालर्थे बहुलमिष्टवच’ इति णिचि तदन्तात्  
 कः । ईष उञ्छे इति तु परस्मैपदिषु । इत्यादयस्त्रयः । इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ये क्र्यादिः ॥  
 —कासाचक्रे इति । ‘कासप्रत्ययात्-’ इत्याम् । भास्तु दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तद्भास्रफलकम् । ‘भ्राजभास-’  
 इत्यादिनोपधादस्वस्य विकल्पितत्वात् । णस् कौटिल्ये । लिङ्गमित्तादेशादिलाभावादेलम् । नेसे । आङ् शसि । शंसु  
 सुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते । प्रसु ग्लसु । ‘उदितो वा’ इति क्लायां वेद । प्रसित्वा । प्रस्ता । ‘यस्य विभाषा’ इति

१ उप्रास्यश्चेति—संनियोगशित्वेनोभयोपदेशकालस्यैकत्वात् आर्धधातुकोपदेशकालेऽदन्तत्वादतो लोप इति भावः ।

दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः ॥ ४० ॥ ग्लिह गतौ । पिण्डिहे ॥ ४१ ॥ वेह जेह बाह प्रयत्ने । आधो  
दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्यः केषलोष्ठ्यादिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे । जेहतिर्गल्यर्थोऽपि ।  
बबाहे ॥ ४४ ॥ दाह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ काशू दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहां-  
चके ॥ ४७ ॥ गाह विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिषे । जगाहिष्वे । जघाह्वे । गाहिता ।  
॥ ढो ढे लोपः । ८।३।१३। यस्य लोपः स्याद्वे परे । गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगा-  
हिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाक्षम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह गहणे । गहते । जगृहे ॥ ४९ ॥ ऋदुप-  
धेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृद्वे । गहिता । गडा । गहिष्यते । घक्ष्यते । गहि-  
षीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगहिष्ट । इडभावे । ॥ शल इगुपधादनिटः क्सः । ३।१।४५। इगुपधो यः शलन्त-  
स्तस्मादनिटः क्लेः कसादेशः स्यात् । अघृक्षत । ॥ कसस्याचि । ७।३।७२। अजादौ तङि कसस्य लोपः स्यात् । अलो-  
ऽन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तिकरणे । घुषते । घुष्वे । केचि-  
द्वेषेतुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ ॥ अथाहृत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दं प्रतिज्ञानं ततोऽन्य-  
स्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेदुः । घोषति । घोष । घोषिता । इतिवाद् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥  
अक्षू व्याप्तौ । ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३।१।७५। अक्षो वा शुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधानुके परे । पक्षे शप् ।  
अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा ।  
अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्षयति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवनि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णुवम् ।  
अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्दे । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् ।  
आष्टाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । ॥ तनूकरणे तक्षः । ३।१।७६। शुः स्याद्वा शन्विषये ॥ त-  
क्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ।  
वारिभः संतक्षति । अस्संयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षाचकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ णिक्ष चुम्बने ।  
प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोषे । संघात इत्येके ॥ ११ ॥  
मृक्ष संघाते । व्रक्ष इत्येके ॥ १२ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचोमहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥  
सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः ॥ १५ ॥ काक्षि वाक्षि  
माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि भ्राक्षि भ्वाक्षि घोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूष पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष

नेट् । प्रस्तः । वेह जेह बाह ॥—आद्य इति । वेहतेरिति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । ‘पोढायुवति-’ इति सूत्रे  
इति भावः । वेहद्रभौपधातिनी ॥—अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य ‘ध्रुवस्त्वान्तध्वान्त-’ इति निपातितस्य  
बाहशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः ॥—दन्त्योष्ठ्यादी इति । उभावपीत्यनुषज्यते । अनुदात्तेत्त्वकृतमात्मनेपदम-  
नित्यम् । तेन ‘ववाह रक्ते पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः’ इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रसवणा-  
र्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः । ऊह । कथं तर्हि ‘अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः’ इति । अत्राहुः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य  
तडोऽनित्यत्वात् दोष इति । गाहू । ऊदित्वादिङ् । इडभावे ढलम् । ‘एकाचः-’ इति भष्भावः । ‘षढोः कः सि’ इति  
कः । कात्परस्य षलम् । जघाक्षे । ‘विभाषेः’ इति वा मूर्धन्यः । जगाहिष्वे । जगाहिष्वे । इडभावे तु भष्भावः ॥  
—ढो ढे लोपः । जघाह्वे । ढे किम् । ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे ‘घुना घुः’ इत्यस्य आ-  
श्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥—अगाढेति । ‘शलो शलि’ इति सलोपः । ढत्वधलघुलढलोपाः । सिचो  
लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न । असिद्धत्वात् भष्भावस्तु सिज्जलोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेऽपि  
रालोपे प्रत्ययलक्षणेन सिचपरत्वाद्भष्भावो तुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं  
गोहितमित्यत्रावदेशः स्यादिति दिक् ॥—जगृहे इति । कित्वात्परत्वात् । ‘पुगन्त-’ इति गुणे प्राप्ते ‘ऋदुपधेभ्यः’ इति  
वार्तिकार्थकत्वे गुणाभावः ॥—शल इगुपधा—। शल इति धातोर्विशेषणान्तलाभः । शल इति किम् । अतित ।  
इगिति किम् । अगाढ । अनिटः किम् । औहिष्ट ॥—कसस्याचि ॥—अजादाविति । अज्ञाक्षितप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः ।  
तडीति तु केषांचित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु ‘लुगवा दुह-’ इत्यत आत्मनेपद इत्यपकर्षणात्तडीति  
लभ्यते । तेन ‘दशोः कसः’ इति वार्तिकोक्तकसप्रत्ययस्य लोपो न भवति सदक्षा अन्यादक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुषि कान्तिकरणे ।  
लुङि । अघुषिष्ट अघुषिषाताम् । अघुपधपाठे तु अघोषीत् । अकषीत् ॥—अतक्षीदिति । ‘नेटि’ इति तु वृद्धिनिषेधः । इडभावे  
तु अताक्षीत् ॥—प्रणिक्षतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति नियं णलम् । ‘वां निसनिक्षनिन्दाम्’ इति तु कृद्विषयम् ।  
‘ण्वुलृचौ’ । प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता ॥—अवक्षेत्यादि । सूर्क्षणमादरस्ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यमरप्र-  
त्ययः । यदि तु सूर्क्षणमनादर इत्युच्येत तर्हि असूर्क्षमवज्ञापर्यायो न स्यादिति भावः । काक्षि । काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि भ्राक्षि

तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष वृष्टौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये ॥ २५ ॥ लूप रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्य-  
नुज्ञानम् । ताल्म्योष्मादिः ॥ २८ ॥ यूष हिंसायाम् । जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलंकारे । भूषति ॥ ३१ ॥ ऊष  
रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३२ ॥ ईष उन्धे ॥ ३३ ॥ कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष  
हिंसार्थाः । तृतीयचटौ ताल्म्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठयादिः । चकाष । चलाष । शिषेच । शिषेपिच । शेष्टा ।  
कसः । अशिक्षत् । अशेक्षत् । जेषतुः । ज्ञेषतुः । शेषतुः । ववेषतुः । मेषतुः । ॥ तीषसहलुभरुपरिषः  
॥ ७११४८ ॥ इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येडा स्यात् । रोषिता । रेष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति  
॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सने श्रवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति । ॥ उषविदजागृभ्यो-  
ऽन्यतरस्याम् ॥ ३११३८ ॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिच ॥ ४५ ॥ जिषु  
विषु मिषु सेचने । जिजेष । क्वादिनियमादिद् । विवेषिच । विविषिच । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥  
पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिद्रेषु पुष्येति इयना निर्देशादयं सेद । अतो न कसः ।  
अक्षविधौ दैवादिकस्य ग्रहणाच्चाङ् ॥ ४९ ॥ श्रिषु श्रिषु मृषु मृषु दाहे । श्रेषति । शिषेच । श्रेषिता । श्रेषति ।  
शिषेच । श्रेषिता । अयमपि सेद । अनिदसु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्वनिदकारिकान्यासे द्वयोर्ग्र-  
हणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुमोष । पुमोष ॥ ५३ ॥ पृषु वृषु मृषु सेचने । मृषु  
सहने च । इतरौ हिंसासंज्ञेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ घृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥ हृषु अलीके ॥ ५८ ॥  
तुस हस हस रस शब्दे । तुतोस । जहास । जह्वास । ररास ॥ ६२ ॥ लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ घस्लृ  
अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्कादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ् वचनं वास्ति तत्रैवात्य  
प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लुदिक्करणमङि । अनिदकारिकासु पाठो वलाघार्धधातुके । कमरषि तु  
विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता । ॥ सः स्यार्धधातुके ॥ ७१४१४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घस्सति ।  
घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । ॥ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ॥ ३११५५ ॥  
इयन्विकरणपुषादेर्धुतादेर्लङितश्च परस्य च्छेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च शर्श परिभाषणहि-

ष्वाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः । वास्तु शब्दे ॥—ष्वाङ्कृतीति । श्वाङ्कः काकः । द्राक्षि धातोः 'गुरोश्च हलः'  
इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनामलोपः । द्राक्षामान् । इह मनोर्वलं तु न भवति, अयवादिभ्य इत्युक्तेः ।  
तूष तुष्टौ । दिवादौ तु ह्रस्वोपधः । मूष स्तेये । संज्ञायां कुनि मूषकः । क्यादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम् । भूष अलंकारे ।  
अयं चुरादावपि । ईष उन्धे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः । कष खष । शिषेत्ययमप्यनिदको न तु रौधा-  
दिक एव । संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति—शेष्टा । अशिक्षदित्यादि ।—तीषसह—। इष इच्छायाम् ।  
षह मर्षणे । लुभ गार्थ्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लोब्धा ॥—उवोषेति ।  
'पुगन्त—' इति गुणः 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । घृषु संघर्षे । ल्युटि घर्षणम् । घस्लृ अदने ॥—अयमिति । य-  
द्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत, ततश्च 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः ॥  
—अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः ॥—कमरचीति । 'स्यस्यदः कमरच्' इति सूत्रे ॥—सः स्या-  
र्ध—। सः सीति च्छेदः । सादौ किम् । घस्सरः । आर्धधातुके इति किम् । वस्से ॥—आशिषीति । आशीर्लीङीत्यर्थः ।  
एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यमिवषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥—पुषादिद्युता—। पुष धातु-  
भ्वादौ दिवादौ क्यादौ चुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टाविति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणे गृह्येत तदा युतादिग्रह-  
णमनर्थकं भवेत् । पुषेदन्तरत्र युतादीनां पाठात् । नापि क्वाद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुषधातोर्ग्रे मुष स्तेये, खच भूतप्रादुर्भावे,  
हेठ च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाद्भूत एव कियेरन् । ग्रहेः  
स्वरितेत्वेऽपि लृकारेणैव तन्निर्वाहदानेकानुबन्धासङ्गौरवशङ्काया अप्यभावात् । नापि चुरादिः । णिच्चा व्यवधानेन ततो-  
न्तरस्य च्छेरसंभवात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह—इयन्विकरणपुषादेरिति । केचित्तु दिवाद्यन्त-  
र्गत एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्प इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभव-  
तीति तेषामाशयः । 'नन्दिग्रहपचादिभ्यः' इतिवत् 'पुषद्युताद्युदितः' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुषादयो युताद-  
यश्च लङित एव कृतो न कृता इति चेत् । अत्राहुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात् ।  
न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लङित्करणेऽपि सिध्यतीत्यनेकानुबन्धासङ्गौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम् ।  
आदितामीदितामूदितां चैतेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहदानेकानुबन्धासङ्गौरवस्य दुर्निवारत्वादिति । जर्ज  
चर्च शर्श । एषां परिभाषणादिभिः सह यथासङ्ख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः । परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः । त्रयाणा-

१ तादेरिति—अत्र आर्धधातुकशब्दस्यानुवृत्तस्य सप्तम्यन्तत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तदादिविधिर्बोध्यः । तथाहि पूर्वसत्रा-



सातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिस्व पेस्व गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ हसे हसने । एदिस्वाच्च वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ णिश् समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ॥ ७१ ॥ मिश मश शब्दे रोचकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शव गतौ । दन्त्योष्ठयान्ततालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ शश इतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शोशुः । शोशिव ॥ ७५ ॥ शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसद्वेत्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिव ॥ ७६ ॥ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ चह परिकल्पने । कल्पनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह त्यागे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रहति । रंहात् ॥ ८१ ॥ दह दहि दृह वृहि वृद्धौ । दहति । ददह । ददहतुः । दहति । बहति । बृहति । वृहि शब्दे च । बृहितं करिगर्भितम् ॥ ८५ ॥ वृहिर इत्येके । अवृहत् । अवर्हीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर दुहिर उहिर अर्धने । तोहति । तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत् । अदोहीत् । अनिङ्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । माभवानुहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ ॥ अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ घुत दीप्तौ । घोतते । ॥ घुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७१४६७॥ अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । घोतिता । ॥ घुद्ग्यो लुङि ॥ १३१९१॥ घुतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अघुतत् । अघोटिष्ट ॥ १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिथिते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ मिमिदा ओहने । मेदते । ॥ मिदेर्गुणः ॥ ७१३८२॥ मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । एष आदिशित्वाभावाच्चानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ अश्विदा ओहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ अश्विदा चेल्येके । अश्विदत् । अश्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये । रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुठ प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ संचलने ॥ १२ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । आघोऽभावेऽपि । नमन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रयादी च ॥ १३ ॥ संसु ध्वंसु भ्रंसु अवर्जसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अन्नसत् । अन्नसिष्ट । नास्त्रसत्करिणां प्रैवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु इत्यपि केचित्पेडुः । अत्र तृतीय एव तालव्या-

मपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न लिहोष्मान्तेषु । णिश् समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः ॥—प्रणेशतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति णत्वम् ॥—रोचकृते चेति । चकारात्समाधौ । शश इतगतौ । ‘न शसद्व-’ इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—शेशतुरिति । प्राचा तु शशतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥—अचहीदिति । ‘इयन्त-’ इति न वृद्धिः । रह त्यागे । अयं कथादावपि । ‘क्षपमिच्च’ इति मित्रकरणेऽप्ययमेकीयमते न पठितः ॥—नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥—मा भवानुहदिति । ‘न माङ्योगे’ इत्याडभावः । ‘इरितो वा’ इत्यङ्वा ॥ ॥ अथ घुतादिः ॥ घुत दीप्तौ ॥—घुतिस्वाप्योः—॥ स्वापीति णिजन्तस्य ग्रहणम् ॥—दिद्युते इति । संप्रसारणे कृते ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरणं तु घुष्वापयिषति । इह स्वापेर्णिजन्तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न स्वापेर्णुल् स्वापकः, तमिच्छति स्वापकीयति, ततः सन् सिस्वापकीयिषति ॥—घुद्ग्यो लुङि । बहुवचननिर्देशात् शौण्डैरित्यत्रेव तदादिग्रहणम् । तदाह—घुतादिभ्य इति । घुतादयो घट चेष्टायामित्यवधिकाः । ‘ङः सि-’ इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थतेत्यभिप्रेत्याह—लुङः परस्मैपदमिति । मिमिदा ।—मिदेर्गुणः । ‘छिवुक्लमुचमाम्-’ इत्यतः शितीत्यनुवर्तते तत्र शश्वसौ इचेति कर्मधारयात्सप्तमी । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः । तेन ‘यस्मिन्विधिः’ इति तदादिविधिः प्रवर्तते । तदाह—इत्संज्ञकशकारादाविति ॥—आदिशित्वाभावादिति । मेयति । मेयत इत्यादौ तु ‘दिवादिभ्य’ इति इयन् । आदिशित्वात् गुणो भवत्येव ॥—मिमिदे इति । शितीति बहुव्रीहौ लिह स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्ये इत्यादौ पिवादयोऽपि स्युरिति भावः । अश्विदा । अनिदकारिकायां स्विघतिरिति श्यना निर्देशाद्यं सेट् । स्वेदिता स्वेदिष्यते ॥—अश्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥—हरये इति । ‘रुच्यर्थानाम्-’ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥—जुघुटे इति । ‘असंयोगात्-’ इति क्तिच्वात् गुणाभावः । क्षुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्ययो मन्थनं च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभातीति क्रयादौ ॥—नास्त्रसदिति । नास्त्रादित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपं, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥—

इलादेरित्यनुवर्त्य विशेषणीभूतवत्पदार्थस्य तकारो विशेषणं, तेन तकाररूपवलादेरिति वाच्योऽर्थ इति । एवं ‘सेऽसिचि-’ इत्यादावपि बोध्यम् ।

१ घुतिस्वाप्योरिति—प्रत्यासत्त्याङ्गाभ्यासयोरेकनिमित्तत्वे एवास्य प्रवृत्त्या दुषोतकीयिषतीत्यादौ संप्रसारणाभावः ।

न्त इत्यन्ये । अशु अंशु अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ क्त्वाभ्यु विशासे । अक्षभत् । अक्षमिभट् । दन्त्यादिरयम् ।  
 ताकण्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते । ववृते । ॥ वृद्ध्यः स्यसनोः । ११३।१२। वृतादिभ्यः  
 परस्मैपदं वा स्यात्से सनि च । ॥ न वृद्ध्यश्चतुर्थ्यः । ७।२।५९। एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तकानयो-  
 रभावे । वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्तिष्यत् । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वृधु वृद्धौ । ॥ वृधु शब्दकुत्सा-  
 याम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ स्यन्दू प्रजवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्स्ये । सस्यन्दिध्वे । स-  
 स्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृथः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्थ-  
 हणसामर्थ्याच्च वृथ इति निषेधः । स्यन्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्स्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्सीष्ट । शुभो लुकीति पर-  
 स्मैपदपक्षे अक् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्साताम् । अस्यन्स्यत । अस्यन्स्यत् । अस्य-  
 न्दिष्यत । अस्यन्स्यत । ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८।३।७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य  
 स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुप्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणि-  
 ण्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुप्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृषू  
 सामर्थ्ये । ॥ कृषो रो लः । ८।२।१८। कृष उ इति छेदः । कृषेति लुप्तपट्टीकम् । तच्चावर्तते । कृषो यो रेफस्यस्य  
 लः स्यात् । कृषेर्लकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृषे । चकृषिषे । चकृप्से  
 इत्यादि स्यन्दिषत् । ॥ लुटि च कृषः । ११३।१२। लुटि स्यसनोश्च कृषेः परस्मैपदं वा स्यात् । ॥ तासि च  
 कृषः । ७।२।६०। कृषेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण स्यात्तकानयोरभावे । कलहासि । कलहास्थ । क-  
 ल्पितासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यते । कल्पिषीष्ट । कृप्सीष्ट । अकृपत् । अकल्पिष्ट । अकृप्त ।  
 अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत् । अकल्प्यत ॥ वृत् । वृत्तः संपूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ अथ  
 त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मि-  
 त्संज्ञा । तत्फलं तु षौ मितौ इत्य इति षिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं  
 तर्हि कमलघनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट संघात इति  
 चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् ।  
 अहेतौ स्वार्थे णिचि णपादिपञ्चकस्यतिरिक्ताभिरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसंचलनयोः । व्यथते ।

वृद्ध्यः—वृतादयः पञ्च ॥—न वृद्ध्यः—। गणकार्यलाडुभयोर्यल्लक्ष्यप्रवृत्तिः । वर्तिष्यति । वर्तिष्यति । चतुर्थहणफलं तु  
 मूले एव स्फुटीभविव्यति । ‘सेऽसिचि-’ इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह—सकारादेरिति ॥—इण् न स्यादिति । स्यन्दे-  
 रुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥—तकानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि  
 परतः सन इडागमसिद्धये ‘गमेरिद् परस्मैपदेषु’ इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तकानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवा-  
 नुवर्तते, अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेऽपि तृचि विवृत्तिसतारावित्यत्र ‘अतो हेः’ इति हेर्लुकि लं विवृत्ते इत्यत्र च  
 सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येदुचनानादन्यत्र निषेध इति  
 स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविद् भवति । विवृत्तिस्तेवाचरति विवृत्तिस्त्रीयते इत्यत्र लात्म-  
 नेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थलाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तङ्गि कृतेऽपि न निवर्तते चतुर्थहणसा-  
 मर्थ्यादिति । अत्र व्याचष्ट्युः । पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितम् । एवं च तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्विति-  
 व्याप्तिः, तकानयोः सत्त्वादिति ॥—अस्यन्तेति । अत्र ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपो न भवति । सिज्जलोपस्यासिद्धत्वेनानुप-  
 धालात् ॥—अनुविपर्यभिनिभ्यः—॥—एभ्य इति । पञ्चभ्य इत्यर्थः ॥—षत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृक-  
 स्याप्यप्राणिकर्तृकलानपायादिति भावः । असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशये-  
 नाह—प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृषू सामर्थ्ये । भाष्यकृता व्याख्यामाह—कृष उ इति । ‘कृषो रो लः’ अर्वाचीनपा-  
 ठस्तु नादर्थ्य इति ध्वनयति—कृषेर्लकारस्येत्यादिना । वर्णकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह—रेफसदृश इति । एवं  
 चात्र कृषेत्यस्यावृत्तिरवयवं स्वीकर्तव्या । तथा च ‘लुटि च कृषः’ इत्यादिसौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः ॥—तासि  
 च कृषः । चकारात्सायार्धधातुकं गृह्यते ॥—कृप्सीष्टेति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इण् कित्त्वान्न गुणः ॥—वृदिति ।  
 वृत् वर्तने इत्यस्माक्लिप् । अलरा संभ्रम इत्यस्यानन्तरं ‘घटादयः षितः’ इत्युक्तात्त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न तु फणा-  
 न्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि सष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह—षितश्चेति । प्रयोजनं तु ‘विद्भिदादिभ्यः-’ इत्यङि टाप् । घटा  
 व्यथेत्यदिरूपसिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये घातवोऽन्यत्राधीतास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये लिहैव पठ्यन्ते तेषा-  
 मुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्वमस्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितं तदेतत् ध्वनयन्नुदाहरति—विघटयतीति ॥—

१ नान्ये मित इति—अनुवादसामर्थ्येन तद्वाचकत्वनपेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवौचित्यादिति भावः ।

व्यथो लिटि । ७।४।६८। व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्यादिति । हलादिःशेषापवादः । यस्य हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विध्यथे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस् विसारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ झद मर्दने ॥ ५ ॥ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्रसामर्थ्यादनुपचारवेऽपि चिष्णमुल्लोरिति दीर्घविकल्पः । अक्षजि । अक्षजि । क्षजंक्षजम् । क्षजंक्षजम् ॥ ७ ॥ दक्ष गतिर्हिसनयोः । योऽयं वृद्धिशैष्ययोरनुदात्तेषु पठितस्त्वस्येहार्थविशेषे मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि क्रदि कृदि वैकृभ्ये । वैकृभ्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकृदी इदितौ । क्रद कृदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिकृदिकृदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिभूक्तानां पुनरिह पाठो मित्रार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ अित्वरा संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः । पित्वादक् कृत्सु वक्ष्यते ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥ गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड अनादर इत्यात्मनेपदेषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूयते अर्थविशेषे मित्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ घट भट परिभाषणे । घट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ नट नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यस्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यस्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति । गतावित्यन्ये । गोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्गोपदेश एव ॥ ६ ॥ छक प्रतीघाते । स्रकति ॥ ७ ॥ चक वृत्तौ । वृत्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य वृत्तिमात्रे मित्रार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदेषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदित्वाच्च वृद्धिः । अकसीत् ॥ ९ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे लहगे षगे छगे संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥ कण रण गतौ । चकण । रराण ॥ २० ॥ चण शण श्रण दाने च । शण गतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ ऋथ क्रथ कृथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्रेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्रं तु निपातनात्परत्वाच्चिष्णमुल्लोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथंक्राथम् ॥ २७ ॥ घन च हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् ।

व्यथो लिटि—हलादिःशेषापवाद इति । हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च ‘उत्सर्गसदेशश्चापवादः’ इति परस्मैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तः ‘न संप्रसारणे’ इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः । केचित्तु हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादलं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनाद्वलादिःशेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । ‘संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं’ इति वचनाभावे तु ‘व्यथो लिटि’ इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन ‘इयणः—’ इति संज्ञविशेषद्वयाश्रयत्वेन च बहुपक्षस्य बहिरङ्गलात्संप्रसारणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥—यस्येति । संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादलं न तु यकारनिवृत्तेरिति भावः । लिटीति किम् । विव्यथिषते । इह ‘सन्त्यतः’ इति इलम् । वाव्यथ्यते । वाव्यथीति । कृप कृपायां गतौ । चकाराभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः । कदि क्रदि । कन्दयति । अक्रन्दि अक्रान्दि । क्रन्दंक्रन्दम् । क्रान्दंक्रान्दम् । अित्वरा । आदित्वमिह व्यर्थम् । ह्रस्वोच्चारणेनाप्यात्मनेपदसिद्धेः । न च निष्ठायाम् ‘आदितश्च’ इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् । ‘रुष्यमत्वर—’ इति निष्ठायामिदो विकल्पितत्वात् । तूर्णः । लरितः । ज्वर रोगे । गौ । ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरंज्वरम् । ज्वारंज्वारम् । गड सेचने । गौ । गडयति । अगडि । अगाडि । गडंगडम् । गडंगडम् । एवमन्यत्राप्यूहम् । हेड वेष्टने ॥—उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टने ‘नाग्लोपि—’ इति निषेधश्चैव नास्तीति भावः ॥—गोपदेश एवेति । प्रणटति प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति ॥—वृद्धिर्निपात्यत इति । तेन ‘मितां ह्रस्वः’ इति न प्रवर्तत इति भावः ॥—निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते न तु ततः परं ‘चिष्णमुल्लोः—’ इत्येतदित्यर्थः । घन च । संभ्रमौ पठितस्य हिंसायां मित्रार्थोऽनुवादः । वनति । गौ । वनयति । अवनि । अवानि । वनवनम् । वानंवानम् ॥—तानादिकस्येति । वनु याचन इत्येत्येत्यर्थः ॥—सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतोदितत्वेन क्त्वायामिद्विकल्पस्य निष्ठायामि-

१ मित्रं तु इति—निपातनं च चिष्णमुल्लोरित्कविषये चरितार्थम् । तदभावेपि न वृद्धिः । फले विशेषाभावेन दीर्घेण नाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तच्छास्त्रस्य तदभावेऽपि तात्पर्यादिति भावः ।

तेन क्रियासामान्ये घनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मिस्त्वविकल्पो वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वल्ययति । ज्वल्यति ॥ ३० ॥ हल हल चकने । प्रहल्यति । प्रहल्यति ॥ ३१ ॥ ह्नु आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मिस्वार्योऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३२ ॥ वृ भये । वृ विदारणे इति क्रादेरयं मिस्वार्योऽनुवादः । इणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तर-मेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्वदादौ अस्मद्वृत्तेरेति सूत्रे च वृ इति दीर्घस्थाने इत्वं पठन्ति । तच्चेति माधवः ॥ ३४ ॥ नृ नये । नृयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ भ्रा पाके । भ्रै इति कृ-तात्वस्य भ्रा ह्रस्वादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । (प) लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, (प) लक्षणप्र-तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् इति परिभाषाभ्याम् । अपयति । विह्वेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ह्रा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशाने-ष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेण जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्छेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मि-स्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मिस्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शास्त्रम् । कम्पनादन्यत्र तु क्षीकं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिप-तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मिस्वार्योऽयमनुवादः । अने-कार्थत्वात्कर्जैरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुक्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवार-यन्तं प्रयुक्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वो-न्मथने लङिः । लङ् विलास इति पठितस्य मिस्वार्योऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लङ् यति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लङ् यति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तस्यापारो लङ् यते । समाहारद्व-न्द्वोऽयम् । लङ् यति शत्रुम् । लङ् यति दधि । अन्यत्र लङ् यति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षरूपेणयोः । रूपापनं

दप्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—घनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते । वानयति ॥—मिस्त्वविकल्प इति । 'ग्लान्नावनुवमां च' इति गणसूत्रेण ॥—अप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थम् । वृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम् । हणाति । दरयति ॥—तच्चेतीति । माधवस्यायमाशयः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतः । तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वः पठ्यते । यद्ययं हस्वान्तो भवेत्तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इति धातुद्वयेन ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृप्रहणमनर्थकं स्यात् । दद्रुतः ददरतुरिति रूप-द्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दृप्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति । नृ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनारि । नरनरम् । नारनारम् । भ्रै इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः ॥—लुग्वि-करणेति । अत्र व्याचक्षते 'स्वरतिसूतिः—' सूत्रे सूङ् इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदमां परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टानुरोधात् । सूङ् इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यात् तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम् । साहचर्यस्यानित्यत्वात् । तस्मात्पृथ-ग्ग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा, लाक्षणिकं हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति ॥—परिभाषाभ्यामिति । यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपीष्टं सिध्यति तथा-प्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः ॥—मारणतोषण— । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्न-त्वादाह—चाक्षुषं ज्ञानमिति ॥—एष्वर्थेष्विति । पशुं संज्ञपयति । मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति । संतोषयती-त्यर्थः । संज्ञपयति रूपम् । माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम् । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते 'श्चाङ्गह्रस्वा—' इति सूत्रे शीप्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्ति-प्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तदप्रन्थस्य का गतिरित्यत आह—ज्ञप मिच्छेति ॥—ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिप्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः ॥—मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तं चुरादिषु तु ज्ञप-मिष । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मिस्त्वात् ह्रस्वेन भवि-तव्यमिति भावः ॥—मिस्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधव-मते बोध्यम् । छदिरूर्जने । ऊर्जं बलप्राणनयोः । अत्र च्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे ॥—णिजभावा इति । 'आभृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥—लङ् यति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥—जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह—लङ् यति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करो-

दैव्यम् । दैवादिकस्य मित्रार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति, गलेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तवि-  
कारमुपादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्यं मित्रार्थमनूयते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति ।  
अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, बलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपयश्चेति पपाठ ।  
तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विधारणे । दल संवरणे । स्खल संचलने त्रपूष लज्जायामिति गताः । तेषां णौ ।  
दलयति । बलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्वेशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥  
स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वामयति ॥ ५० ॥ (ग) घटादयो मितः ॥  
मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ (ग) जनीजृषूक्तसुरक्षोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते । जूषिति चित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् ।  
जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जू षण्सु इति पठित्वा षण्सु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ (ग) उज्ज्वलह-  
लललनमामनुपसर्गाद्वा । एषां मित्रं वा । प्राप्तविभाषेयम् । उज्जलयति । उज्जलयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्रम् ।  
प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उच्चाययतीति । घनन्तात्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितं ह्रस्व  
इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाभयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्,  
धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ (ग) ग्लास्त्रावनुषमां च ॥ अनुपसर्गादेषां मित्रं वा स्यात् । आ-  
द्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ (ग) न कस्यमिच्छामाम् ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्रमेषां न स्यात् । कामयते ।  
आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥ (ग) शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रण-  
यिनो निशामय्य बभूव कथाः । कथं तर्हि निशामय्य तदुत्पत्तिं विस्तराद्भक्तो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य ।  
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ (ग) यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मित्रं स्यात् ।  
आयामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं निय-  
मयन्नित्यादि तु नियमवच्छेदात्करोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ (ग) स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ मित्रेत्येव । अवस्त्रादय-  
ति । परिस्त्रादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नजमुत्तरत्रिसूयामननुवर्त्य शम अद-  
र्शने इति चिच्छेदः । यमस्त्रपरिवेषणे मित्रमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदे-  
भेदवादिपूर्वत्वेति नियमात्प्रस्त्रादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च

तीत्यर्थः ॥—लडयति दधीति । उन्मथति । विलोडयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु  
लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति ॥—लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ॥—ध्वनिरणी  
उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः, रणिस्तु कण रण गताविलस्रेत्यर्थः । स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूषणम् ॥—  
स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अखनीत् । अखानीत् । अखनि । अखानि । स्वनंस्वनम् । खानंखानम् ॥—घटा-  
दयो मित्संज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते । घट चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादे-  
कत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन सूत्रेण विधीयत इति भावः ॥—जनीजृषू । जनी प्रादुर्भावे । जृषू  
वयोहानौ । ऋषु हरणदीप्त्योः । त्रयोऽपि दिवादयः । रज रागे । दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः क्रमिगमीत्यादयः ।  
जनयति । जरयति । क्रसयति । रजयति मृगान् । रजयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति ॥—उज्ज्वलहल ॥—  
एषां मित्रमिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थेयं पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति  
भावः । 'नमोनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरं तत्र न कश्चित्क्लेशः ॥—प्राप्तविभाषेति । उज्ज्वल दीप्तौ । हल हल चलने इति  
त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्प्रमेस्त्वमन्तत्वादिति भावः ॥—कथं संक्रामयतीति । क्रमेः 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधात्  
घञि क्रम इत्येवं भवति न तु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्र संभवात्पृथक् प्रश्नः ॥—व्यवस्थितविभाषेत्यादि ।  
कचित् णौ मितं ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः ॥—वृत्तिकृदिति । केचित्तु घनन्तात्क्रमशब्दात्प्रज्ञायणि क्रामशब्दं स्त्री-  
कृत्य तस्मात् 'तत्करोति' इति णौ संक्रामयतीति समादधत इति भावः ॥—इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्वं पाठाद्-  
मेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लापयति । ग्लपयति । क्षापयति । क्षपयति । वानयति । वनयति । वामयति । वमयति ॥—  
शाम्यतिवदिति । यथा शाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः ॥—  
यमोऽपरिवेषणे ॥—यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्ययं धातुर्भोजनातोऽन्यत्र । भोजनाशब्दो 'प्यासश्रन्थो गुच्' इति  
युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मित्रिवेधः ॥—नियमयन्निति । नियमवच्छेदाद्विधि-  
विन्मतोर्लुकि शतरि शाप्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥—व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते स्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे  
तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेवस्खदयति । परिस्त्रदयति । प्रपूर्वस्य तु प्रस्त्रादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः ॥—  
उपेक्ष्यमिति । 'न पादम्याङ्-' इति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तापुष्कं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्रं प्रतिषिध्यत

१ दैवादिकस्येति—अस्यैवानुवाद इत्यर्थबोधनार्थमीदृशमिति भावः । २ वृत्तिकृदिति—भाष्ये त्वेतन्न वृद्धयते इति भावः ।

मतं वृत्तिन्यासादिबिरोधादुपेक्ष्यम् ॥ १९ ॥ फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥ फणां च सप्तानाम् ॥ ६।४।१२५। एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ सः किति छिटि सेटि थळि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिय । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृ-  
दित्येके । तन्मते फणयतीत्येव ॥ ७० ॥ राज् दीसौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे ।  
अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् ॥ ११ ॥ दुभ्राज् दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीसौ । अनुदात्ततः । आ-  
जतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु ब्रह्मादिष्वल्पाभावात् । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् ।  
अजे । बभ्राजे । वा आशेति इयन्वा । आशयते । आशते । अशे । बभ्राशे । भ्लाशयते । भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे ।  
द्वावपीमौ साळन्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ॥ स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः ।  
सस्वमतुः । अस्वमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुक्ते  
इत्यर्थः । वेभ्र स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥ ध्वनतुः ॥ ३ ॥ षम छम अवैकश्ये । ससाम तस्ताम् ॥ ५ ॥  
ज्वल दीसौ । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ लज् घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ टल टुल वैक्लव्ये  
॥ १० ॥ छल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ । पळति  
॥ १४ ॥ बल प्राणने धाम्यावरोधने च । बळति । बेळतुः । बेळुः ॥ १५ ॥ पुल महस्वे । पोळति ॥ १६ ॥ कुल  
संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः ॥ बन्धुशब्देन तस्यापारो गृह्यते । कोळति । चुकोळ ॥ १७ ॥ शल हुल पल्ल  
गतौ । शशाल । जुहोल । पपात् । पेततुः । पतिता । ॥ पतः पुम् ॥ ७।४।१२६। अळि परे । अपसत् । नेगंदेति  
णत्वम् । प्रणयपसत् ॥ २० ॥ कथ्ये निष्पाके । कथति । चकाथ । अकथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥  
मथे विलोढने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ दुवम् उद्गिरणे । इहैव निपातनादृत इत्वमिति सुधाकरः । व-  
वाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । आगवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्युदाहृतं तन्नाभ्यादौ न इष्टम् ॥ २४ ॥  
अमु चलने । वा आशेति इयन्वा । अम्यति । अमति । आम्यतीति तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम्  
॥ ६।४।१२४। एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा सः किति छिटि सेटि थळि च । अमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमीत् ॥ २५ ॥

इति न्यासेऽपि तत्र 'न कम्पमि-' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते । अन्यथा 'न कमि-'  
इत्यतः प्रागेव त्रिसूत्रीं पठेदिति भावः । फण गतौ । फणति । छुङि । अफाणीत् । अफणीत् । गौ तु 'चिण्मुलोः-' इति वा  
दीर्घः । अफणि । अफाणि । फणफणम् । फाणफाणम् ॥—असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिव नेत्येतन्न  
संबध्यते किं तु मित्संज्ञैव । तदेतदाह—फणयतीति ॥—सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—तत्र  
हीति । षलविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राद् विभ्राद्भ्याम् । पूर्वं पठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः ॥  
—अस्वमीदिति । मान्तलान्न वृद्धिः ॥ ॥ अथ ज्वलादिः ॥—अज्वालीदिति । 'अतो लान्तस्य' इति वृद्धिः ॥—  
वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं मयादिजनितोद्विगता ॥—तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूले व्यापारः ॥—पतः पुम् ॥  
मित्त्वादन्यादचः परः ॥—अकथीदिति । एदितलान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत् । अमथीदित्यत्रापि । दुवम् । केचिद-  
मुमुदितं पठित्वा बान्त्वा वमित्वेत्युदाहरन्ति तच्च वामनेन विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तमुच्चया-  
र्थलमाश्रित्य बान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्वे तु 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैव बान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् ।  
एवं च कलाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु ॥—निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उद्गिरण इति स्यात् । अद्यपि अर्थनि-  
र्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादिलमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ॥—इत्याद्यप्युदाहृतमिति । 'वेमुश्च केचिद्धिर्गम्' इत्यादि-  
प्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेलाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत् । अत्राहुः । 'न शसद-  
दवादिगुणानाम्' इति सूत्रितेऽपि वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च  
स्वीक्रियते । तथा च नायं वादिः किं तु द्वादिरिति । अन्ये तु वमेरादौ 'लोपो व्योः-' इति लोपेन यकारः प्रकृष्यते । तत-  
श्चोपदेशे वादित्वाभावाभिषेधो नेत्याहुः । अमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धालर्थो न तु चलनमात्रं तदभाववद्विशेष्यकं  
तत्प्रकारकज्ञानं च धालर्थः । 'शुर्फि पश्यन् रजतमिति भ्रमति' इति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट् । भ्रमिला ।  
भ्रान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति  
वाच्यम् । पचादेराकृतिगणलादचप्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अचप्रत्यये  
च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । अत्राहुः । यदि पचादित्वादचप्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशच्चौ' इति नमः परम-  
न्तोदात्तं स्यात् णप्रत्यये लिह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥—वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्रासविभाषेयम् ॥  
—अभ्रमीदिति । मान्तलान्न वृद्धिः ॥—अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेठि' इति निषेधे 'अतो लान्तस्य'

क्षर संचलने । अक्षारीत् ॥ २९ ॥ ॥ अथ द्वावनुदाचेतौ ॥ बह मर्षणे । परिनिविभ्य इति बत्त्वम् । परिच-  
हते । सेहे । सहिता । तीवसहेति वा इह । इहभावे ढत्वधत्त्वद्वयोः । ॥ सहिवहोरोद्वर्णस्य । ६।३।  
११२। अनयोरवर्णस्य ओत्स्याद्वलोपे सति । ॥ सोढः । ८।३।११५। सोढरूपस्य सहेः सस्य बत्त्वं न स्यात् । प-  
रिसोढा । ॥ सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि । ८।३।७१। परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य चो वा स्याद्व-  
व्यवायेऽपि । पर्यसहत् । पर्यषहत् ॥ १ ॥ रम क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीह । अरंस्त ॥ २ ॥  
॥ अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । ॥ पाद्माध्मास्थान्नादाण्डस्यतिर्सर्ति-  
शब्दसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छौशीयसीदाः । ७।३।७८। पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञक-  
सकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससथ । सत्ता । सत्स्यति । लुदिस्वाद्वत् । असदत् ।  
सदिरप्रतेः । निषीदति । न्यषीदत् । ॥ सदेः परस्य लिटि । ८।३।११८। सदेरभ्यासात्परस्य बत्त्वं न स्याच्छ्रिति ।  
निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ शान्तु शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते । ॥ शदेः  
शितः । १।३।६०। शिञ्जाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशरथ । शप्ता ।  
अशदत् ॥ २ ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । क्लेः कसः । अकुक्षत् ॥ ३ ॥ कुच संपर्चनकौटिस्य-  
प्रतिष्ठम्भविस्त्रेखनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह-  
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । हरोह । हरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ कस गतौ । अका-  
सीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ज्वलादिगणः समासः ॥ ॥ अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक् अभ्यक्ते  
शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ अञ्जु गतौ याचने च । अञ्जति । अञ्जते ॥ ३ ॥ अञ्जु इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इ-  
त्यपरे ॥ ४ ॥ दुयान्तु यात्रायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेटु परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ चते चदे  
याचने । चचात् । चेते । अचतीत् । चचाद् । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुमोथ । पुमोथे ॥ ९ ॥  
मिह मेह मेधाहिसनयोः । मिमेद् । मिमिदे । मिमेदे । यान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । यान्ताविति न्यासः  
॥ ११ ॥ मेधु सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिह णेह कृत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् । निनिदतुः । नि-

इति वृद्धिः । बह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥—सहिवहो—। इह रेफलोपस्यासंभवात् ‘ढलोपे पूर्वस्य-’  
इत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह—ढलोप इति । ढलोपे किम् । सहते । बहते ॥—सोढः ॥—बत्त्वं नेति । ‘न रपर-’  
इति सूत्राभ्येयानुवर्तत इति भावः ॥—सिवादीनां—। सिनुसहस्रदस्तुसङ्गः सिवादयः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । पर्यष्करोत् ।  
पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्वजत् । व्यस्रजत् । रमु क्रीडायाम् । अमुमुषितं मत्वा रत्वा रमित्वेति केचिदुदाज्जुस्तन्मा-  
धवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां रन्त्वेत्येव साधु ॥—रेमिषे इति । क्वादिनियमादिद् । पचाद्यचि टाप् । रमा ।  
यमि तु रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ह्रस्वः । रमयति । षट् । विशरणमवयवानां विस्त्रेषः । अवसादनं नाशः ॥—  
पाद्माध्मा—। पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् । प्रथीति केषांचित्पाठस्तत्र ‘सृजिदहोः—’ इत्यम् ।  
अर्तात्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात्पश्चादशाभाव इति बोध्यम् । दस्यतीति पाठस्तु निर्वृष्ट एव ॥—पादीना-  
मिति । एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । ‘छिवुक्कुमुचमाम्—’ इत्यतः शितीत्यनुवर्तते स च  
कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह—इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम् । पपे । जप्ते । दध्मे । शितीति बहुव्री-  
हिरित्यभ्युपगमे लिह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥—सेदिथेति । ‘उपदेशेऽलतः’ इति क्वादिनियमप्राप्तस्येदो निषेधेऽपि भा-  
रद्वाजनियमादिद् ॥—सदेः परस्य—। सदेरिति षष्ठी । फलितमाह—अभ्यासात्परस्येति । ‘स्यादिष्वभ्यासेन च-’  
इति प्राप्तिः । लिटीति किम् । निषिषित्सति । सदिस्रज्योरिति वृत्त्यादिरूढोऽपि पाठ इहोपेक्षितः भाष्यानुगुणत्वात् ॥  
—निषसादेति । ‘सदिरप्रतेः’ इत्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्त्वं नेति बोध्यम् । शान्तु ।  
विशीर्णतायामिति वक्ष्ये शातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते—शातनं त्विति । शदेरेव हि णिचि ‘शदेरगतौ-’  
इति तत्त्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोर्दिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गम्ल्  
गतौ । द्वपचष् पाके इत्यादाविति भावः ॥ कुच संपर्चनादौ । कुच शब्दे तारे इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः  
संपर्चनादावेव ज्वलादित्प्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः । अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि  
क्चित्क्वचिदर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ॥—बोधितेति । बुध्यतेरेवानि-  
ट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः ॥—अकासीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधेऽपि ‘अतो ह्लादेः-’  
इति वैकल्पिकी वृद्धिः—वृद्धिति । अत्र नव्याः । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यः—’ इति निर्देशादुत्करणमिहानाप्तमित्यनुमीयते ।  
अन्यथा ‘ज्वलादिभ्यो णः’ इत्येव सूत्रयेदित्याहुः । अञ्जु गतौ । ‘अनिदिताम्—’ इति नलोपः । अच्यात् । अचीत्येकीयमते । तु  
इदित्वादभ्यात् । मेधु संगमे च । चात्पूर्वोक्तेऽर्थे । ‘प्रजायै गृहमेधिनाम्’ इत्यत्र गृहैर्दरैर्मैधन्ते संगच्छन्ते इति विग्रहः । ‘मुष्य-

निद । निनेदे ॥ १४ ॥ मृधु मृधु उन्वने । उन्वनं । छेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । शर्धति । शर्धते ॥ १६ ॥  
 बुध्निर् बुधने । बुधति । बुधते । इतिवाद्वा । अमुधत् । अमोधीत् । अमोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भ-  
 वति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । उबुन्दे ।  
 अमुधत् । अमुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नाम्तोऽप्ययम् ॥ १९ ॥  
 खनु अवधारणे । खनति । खनते । ॥ गमहनजनखनघसां लोपः कृत्यनङि । ६।४।९। एषामुपधाया लोपः  
 स्यादजादौ कृति न त्वङि । चल्नतुः । ये विभाषा । ख्यात् । खन्यात् ॥ २० ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः ।  
 चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायू पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ दाशू दाने ।  
 ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषू भये । गताविलेके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ भेषू भ्लेषू गतौ ॥ २६ ॥ अस्  
 गतिदीह्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं चान्तोऽपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं  
 ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ लष कान्तौ । वा आशेति इयन्वा । लष्यति । लषति । लेषे ॥ २९ ॥  
 चष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे ॥ ३१ ॥ झष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्रक्ष  
 भ्रक्ष अदने ॥ ३३ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दासू दाने ॥ ३६ ॥ माहू माने ॥ ३७ ॥ गुहू संवरणे ।  
 ॥ ऊदुपधाया गोहः । ६।४।८। गुह उपधाया ऊत्स्यादुण्हेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदिस्वा-  
 दिङ् । गूहिता । गोहा । गूहिष्यति । घोक्षयति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे । क्सः । अमुक्षत् ।  
 ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे वन्त्ये । ७।३।७३। एषां क्सस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तङि । डत्वचत्वट्त्वड-  
 कोपदीर्घाः । अगूढ । अमुक्षत् । क्सस्याचीत्यन्तलोपः । अमुक्षाताम् । अमुक्षन्त । अगूहहि । अमुक्षावहि । अमुक्षा-  
 महि ॥ ३८ ॥ ॥ अथाजन्ता उभयपदिनः । भिञ् सेवायाम् । अयति । अयते । शिभ्रियतुः । अयिता । शिभ्रीति  
 चक् । अशिभ्रियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे । भरति । ५भार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता । ॥ ऋद-  
 नोः स्ये । ७।२।७०। ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इद स्यात् । भरिष्यति । ॥ रिङ् शयग्लिङ् । ७।४।२। शो यकि यादा-  
 वार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् । ॥ उञ्च । १।२।  
 १२। ऋवर्णात्परो ऋकादीलिङ् तरुपरः सिधेत्येतौ कितौ सः । मृषीष्ट । मृषीयास्याम् । अमार्षीत् । अमार्षाम् ।  
 अमार्षुः । ॥ ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७। सिचो लोपः स्याज्जङि । अमृत । अमृषाताम् । अमरिष्यत् ॥ २ ॥

जातौ—’ इति णिनिः । मृधु मृधु ॥—छेदनमिति । आर्धभाव इत्यर्थः । उदित्वात् क्त्वायां वेद । शर्धित्वा । शृद्धा ।  
 उबुन्दिर् । बुन्दिता । बुन्त्वा । निष्ठायां बुभः । निशामनं चाधुवं ज्ञानम् । वेणु । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वायुभाण्डस्य  
 वादनार्थं ग्रहणं वादिग्रहणम् । वेणिः वेणीवेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः ॥—नान्तोऽपीति । ‘उत माता महिषमन्व-  
 वेनत्’ इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खातः ॥—गमहन—। ‘अचि श्रुधातुभु-  
 वाम्—’ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । ‘ऊदुपधाया गोहः’ इत्यत उपधाग्रहणं च तदाह—एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः ।  
 जग्मुः । जग्मतुः । जघुः । जङ्हे । जङ्गाते । जङ्गतुः । जङ्घुः । अनङीति किम् । अगमत ॥—चीवृ । चीवरं वस्त्रं, ‘ची-  
 वरपीवरमीवर—’ इत्यादिषु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्त्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कु-  
 त्रापि गत इति चिन्तयैव सा ॥—अव्ययीदिति । यान्तत्वात् वृद्धिः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ‘णिञि—’ इति च्ले-  
 षङि । अपस्पशत् । ‘अत्सृदूलरप्रथ—’ इत्यादिना अभ्यासस्यालं सन्वदित्वापवादः । पस्पशा । यङन्तादचि ‘यङ्गेऽचि  
 च’ इति लुक् ‘अजायतः—’ इति टाप् । ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः ।  
 ‘जपजमदहदशमजपशां च’ इत्यत्र पसेति सौत्रो धातुः ॥—पसतीत्यादि । यङ्लुकोस्तु ‘जपजम—’ इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक् ।  
 यङि पंपस्यते । लुकि । पंपसीति । पंपस् इति कण्ठवादिः । पंपस्यति ॥—ऊदुपधायाः—॥—गुणहेताविति । एतच्च गोह  
 इति विकृतनिर्देशाङ्गन्धम् ‘अचि श्रुधातु—’ इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणेन तदादिविधिसदाह  
 —अजादाविति ॥—वन्त्ये तङीति । वन्त्यादौ तङीत्यर्थः । अदुग्ध । अमुक्षत् । अदिग्ध । अधिक्षत् । अलीढ । अलि-  
 क्षतेत्यादि ॥—रिङ् शयग्लिङ् । ‘अयङ् यि कृति’ इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ् एव विशेषणं शेऽसंभवात् । यकि तु  
 वैयर्थ्यात् । तथा ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’ इत्यनुवृत्तमपि लिङ् एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह—यादावित्यादि । शे । भ्रियते ॥  
 बुदादिभ्य इति शः । यकि । क्रियते । भ्रियते ॥—उञ्च । ‘इको झल्’ इत्यतो झल्लग्रहणं ‘लिङ्सिचौ—’ इति पूर्वसूत्रं  
 चानुवर्तते तदाह—ऋवर्णादित्यादि ॥—अमार्षीदिति । ‘सिचि वृद्धिः—’ इति वृद्धिः ॥—ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वात्

१ गुणहेताविति—एतेन जुगृह्णतुरित्यादि सिद्धम् । २ ह्रस्वादङ्गादिति—यद्यपि ‘ह्रस्वात्सिचः’ इत्येव सिद्धम् । अलाविष्टा-  
 मित्यादावपि न दोषः । आगमे कृते तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्ववर्तित्वम् इति स्वावयवत्वेन पौर्वापर्याभावात्, तथापि  
 पदकावभावादेवमेवोक्तम् ।



हृञ् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्नेहं नाशनं च । अहर्यं । अहिव । अहिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३॥ धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अघृत ॥ ४ ॥ णीञ् प्रापणे । निनयिथ । निनेय । निन्यिषे ॥ ५ ॥ ॥ अथाजन्ताः परस्मै-पदिनः ॥ धेट् पाने । धयति । ॥ आदेच उपदेशोऽशिति । ॥ १६॥ १४५॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्याच्च तु शिति । ॥ आत औ णलः । ७१॥ ३४॥ आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ । ॥ आतो लोप इटि च । १६॥ १४६॥ अजाधोराधधातुकयोः कृदिदोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाद्योपे प्राप्ते द्विवचनेऽचीति नि-षेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय । दधाथ । दधिव । धाता । ॥ दाधा च्चदाप् ॥ ११॥ २०॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो वुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना । ॥ एलिङि । १६॥ १४७॥ वुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः । ॥ विभाषा धेट्भ्योः । ३॥ १४९॥ आभ्यां

किम् । अच्योष्ट । अप्रोष्ट । अङ्गग्रहणादिह 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव तत्रापीष्टत्वात्सिच एव लोपो भवति । तेनेह न । अंस्तं द्विष्टमाम् । केचित्तिहङ्गग्रहणाभावे अपाचिष्टाम् अलाविष्टमित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते । संनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम् । अमृषाताम् । अमृषत । हृञ् हरणे । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति । स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति । चोरयति । पापं हरति नाशयति । धृञ् । दधार । दध्रुतुः । दधर्थं । दध्रे । दध्राते । धर्ता । ध्रियात् । णीञ् ॥—निनयियेति । भारद्वाज-नियमाद्विकल्पः ॥—आदेच उपदेशोऽशिति । 'लिटि धातोः—' इत्यतो धातोरेत्यनुवृत्तमेवा विशेष्यते । तदाह—एजन्तस्य धातोरिति । उपदेशे किम् । चेता स्तोता । ननु लाक्षणिकलादेवात्र न भविष्यतीति चेत् । अत्राहुः । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'क्रीड्जीनां णौ' इति कृतात्वे क्रापयतीत्यादौ नुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् । धातोः किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेढोः 'ग्लानुदिभ्यां ङौः' इत्युपदेशे एच् । अशितेति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शितीति । पर्युदासे तु जरले मन्ले इत्यादौ 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधादात्वं न स्यादभ्यासे उकारश्च श्रूयेत । किं च सुगल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सुगलेत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति क्रियामङ् । सुगलान इत्यत्र 'अतो युच्' इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यालमादन्ताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोऽपि दोषः । 'ह्वावामश्च' इति सूत्रेण कबाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति । नन्वेवमपि एशः शित्वाज्जगले मन्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोऽयम् । तथा चाशितेत्यत्रेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्य-र्थात्पर्युदासेऽपि न क्षतिरिति ॥—आत औ णलः । इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते धातोरिति तु फलितार्थकथनम् । आदन्ता-दङ्गादित्यर्थः ॥—आतो लोप इटि च । आर्धधातुक इत्यनुवर्तते 'दीङो युङचि ऋति' इत्यतोऽचि ऋतीति च, तदेतत्फलितमाह—अजाधोराधधातुकयोरिति । अजाधोः किम् । ग्लायते । यक् । जाग्लायते । यङ् । दासीय । डुदायो लिङुत्तमैकवचनमिट् । आर्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरै । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातोर्लिङुत्त-मैकवचनमिट् ॥—दधियेति । एवं च अजाधार्धधातुकस्य कित्त्वेन दधिव दधिमेत्यादिष्वातो लोपसिद्धावपि दधिय पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचि ऋतीत्येतदार्धधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः ॥—दाधा च्चदाप् । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाम् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ । डुधाम् धारणपोषणयोः । धेट् पाने । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् 'आदेच उपदेशे—' इत्यात्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाः । दाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥—दापदैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोधने एतद्विभ्रा इत्यर्थः । दैपः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न लजु-दात्तार्थम् । 'अनुदात्तौ सुपितौ' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकलाभास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्करणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त्वं 'गामादाग्रहणेऽविशेषः' इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः । अदाविति किम् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह 'दो ददोः' इति ददावो न । अवदातं मुक्तम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपसर्गात्—' इति तादेशो न ॥—एलिङि ॥—मास्थादीनामिति । मास्थागपाजहातिसामित्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणे-ष्वविशेषेऽपि माङ्मेढौ नेह गृह्यते लिङि कित्त्वाभावात् । घा गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गाङ् गतौ इति तु न गृह्यते लिङि कित्त्वासंभवादेव । पा पाने । ओहाक् त्यागे । षोऽन्तकर्मणि । देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । आर्धधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितीति किम् । दासीष्ट । इह 'दीङो युङचि—' इत्यतः ऋतीत्यनुव-र्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता ॥—विभाषा धेट्—। 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते 'णित्रि—' इत्य-

प्लेभ्यः स्वात्कर्तृवाचिणि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् । ॥ विभाषा घ्राधेदशाच्छासः । ॥ १२॥७८॥ एभ्यः सिचो लुग्वा स्वात्परस्यैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः । ॥ यमरमनमातां सकृ च । ॥ ७९॥७९॥ एषां सकृ स्वादेभ्यः सिच इद स्वात्परस्यैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टम् । अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाय । ॥ वान्यस्य संयोगादेः । ॥ १३॥८०॥ घुमास्यादेभ्यस्य संयोगादेधातोरात् पूर्व वा स्वादार्धधातुके किति किङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति ॥ ३ ॥ धै न्यङ्करणे । न्यङ्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ ध्रै स्वप्ने ॥ ५ ॥ ध्रै वृत्तौ ॥ ६ ॥ ध्रै चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्त्यै छ्रै शब्दसंघातयोः । स्थायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु विष्टयासति । अतिष्टयपदित्यत्र षत्वम् ॥ १० ॥ खै खदने ॥ ११ ॥ खै जै षे क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । घुमास्येत्यत्र विभाषा घ्राधेदित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिञ्जुक्कौ न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै जै शब्दे । गोयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ श्रै श्रै पाके ॥ १८ ॥ पै ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । घुमास्येतीत्वं तदपवाद एलिङ्गीत्येवं गातिस्थेति सिञ्जुक् च न । पारूपस्य काक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ छै वेष्टने । स्थायति ॥ २१ ॥ छौ वेष्टने । शोभायां चेत्येके । शौच इत्यन्ये । स्थायति ॥ २२ ॥ दैप् शोधने । दायति । अधुत्वादेवसिञ्जुक्कौ न । दायत् । अदासीत् ॥ २३ ॥ पा पाने । पाप्राभ्येति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वाच्चोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् ॥ २५ ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अभितष्टौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ स्ना अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ कृ कौटिल्ये । कूरति । ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ॥ ७९॥८१०॥ ऋदन्तस्य संयोगादेर्ऋस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जङ्गार । जङ्गारुः । जङ्गवः । जङ्गयः । कृतौ । कृदन्तोः स्वे । कूरिष्यति । ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ॥ ७९॥८२९॥ अर्तेः संयोगादे-

स्मात्कर्तरीति च तदाह—छ्लेभ्यः येत्यादि ॥—अदधदिति । चङि आतोलोपः । श्रयतेरुदाहरणमशिष्ययत् ॥—विभाषा घ्रा—। इह ‘प्यक्षत्रियार्थे’ इत्यतो लुगनुवर्तते ‘गातिस्था—’ इत्यतः सिचः परस्यैपदेष्वाति च तदाह—सिचो लुग्वेत्यादि—॥—अधुरिति । ‘आतः’ इति हेर्जुस् । परस्यैपदे किम् । व्यत्यग्रास्त ॥—यमरमनमातां—। इह ‘अर्धधातुकस्येडुल्लोके’ इतीडनुवर्तते । ‘अञ्जेः सिचि’ इत्यतः सिज्ग्रहणं, ‘स्तुसुधूमभ्यः’ इत्यतः परस्यैपदग्रहणं च तदाह—एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् । अयंसिष्टम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टम् । अनंसीत् । अनंसिष्टम् । परस्यैपदेषु किम् । उदायंस्त भारम् । अरंस्त । अरंसाताम् ॥—वान्यस्य—। अन्यस्य किम् । स्थेयात् । धै न्यङ्करणे । दायति । दयौ । अद्यासीत् ।—घुमास्येत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्वतीनामिति श्यना निर्देशाच्चेति भावः ॥—विभाषा घ्रेति । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः । एवं शाच्छसेति गुगिधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातोः ‘अर्तिङ्ही—’ इति पुगेव । सापयति । पै ओवै । पायति । बायति । शुष्यतीत्यर्थः । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्वम् । वानम् । ‘शुष्के वानमुभे त्रिषु’ इत्यमरः ॥—अदन्तत्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयन्ति । घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन ‘जिघ्रति कुसुमम्’ इत्यादिप्रयोगो न सिद्ध्येदिति चेत् । अत्राहुः । यदात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वं नान्यस्य । भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंग्रहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । घ्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वान्नाकर्मकतेति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति । अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः ॥—स्थेयादिति । ‘एलिङ्गि’ इति नित्यमेलम् । लुङि । अस्थात् । स्ना अभ्यासे । मनति । विद्यामभ्यस्यतीत्यर्थः । मन्त्रौ । अग्रासीत् ॥—अदादिति । ‘गातिस्था—’ इति सिचो लुक् ॥—ऋतश्च—। संयोगादेः किम् । चक्रुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् । स्तृम् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ‘ऋच्छत्युताम्’ इति गुणस्य जायमानत्वात् । चकारो मन्दप्रयोजनः । ‘दयतेर्लिङ्गिलिटि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—गुणः स्याल्लिट्तीति । अवृद्धिनिमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्थव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बोधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥—गुणोर्ति—। अर्तीति भ्वादिस्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे-कर्तव्ये रितपा निर्देशो यच्छब्दित्यर्थः । ‘रीद् ऋतः’ इत्यस्मादत इति वर्तते, तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते । तदाह—संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्यो रइत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘अयद् यि किति’ इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते । तच्च लिङो

१ गुण इति—अरेव सिद्धे गुणग्रहणं ऋच्छत्युतामित्यस्य इलक्षणत्वेन ‘किति च’ इति निषेधाय, कसोः कित्सामप्योत्रिवेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधानङ्गीकारात् ।

ऋदन्तस्य च गुणः स्यादकिं यादावार्धधातुके लिङि च । ह्यात् । अह्नार्षीत् । अह्नाष्टीम् ॥ ३० ॥ स्तु सन्वो-  
पतापयोः । स्वरितिसृतीति वेद । सस्वरिथ । सस्वर्य । वमयोस्तु । ॥ ३१ ॥ अयुक्तः किति । ७।२।११। अय एकाच  
उगन्ताच्च परयोर्गिरिक्तोरिण्ण स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन  
निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमाश्रित्यमिदं । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वाद्वनोरिति नित्यमिदं । स्वरिष्यति । स्वर्णात् ।  
अस्वारीत् । अस्वारिष्टम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टीम् ॥ ३१ ॥ स्तु चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ घृ संवरणे ॥ ३३ ॥ सु  
गतौ । क्वादित्वाच्चेद् । ससर्थ । ससृव । रिक् । क्रियात् । असांषीत् । असांष्टीम् । ॥ ३४ ॥ सतिशास्त्यतिभ्यश्च ।  
३।१।५६। एभ्यश्छेरिक् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा प्रासिना साहचर्यात्सत्यंतीं जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन  
भ्वाद्योर्नाक् । शीघ्रगतौ तु पात्राभ्येति धौरादेशः । भावति ॥ ३४ ॥ अङ्ग गतिप्रापणयोः । अङ्गच्छति । ॥ ३५ ॥ अङ्गच्छ-  
त्युताम् । ७।४।११। तौदादिकङ्छेर्कधातोर्कृतां च गुणः स्याद्विङि । णकि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः ।  
आरुः । ॥ ३६ ॥ इडस्यतिव्ययतीनाम् । ७।२।६६। अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्त्वलो नित्यमिदं स्यात् । आरिथ । अर्ता ।  
अरिष्यति । अर्थात् । आर्षीत् । आर्ष्टीम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जमिव । रिक् । मि-  
यात् । अगार्षीत् ॥ ३७ ॥ ष्वृ हृछने ॥ ३८ ॥ सु गतौ । सुक्षोथ । सुक्षुव । ज्ञूयात् । णिभीति चक् । लघूपधगु-  
णादन्तरङ्गत्वात्तुक् । असुक्षुवत् ॥ ३९ ॥ सु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुक्षोथ । सुषविथ । सुषुविव ।  
सोता । ॥ ४० ॥ स्तुसुधूभ्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२। एभ्यः सिच इदं स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां  
भित्त्वा साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् ॥ ४० ॥ श्रु अवणे । ॥ ४१ ॥ श्रुवः श्रु च । ३।१।१४। श्रुवः श्रु  
इत्यादेशः स्यात् शुप्रत्ययश्च शब्दिवचने । शपोऽपवादः । भोर्हिस्त्वाद्धातोर्गुणो न । श्रुणोति । श्रुणुतः । ॥ ४२ ॥ हुश्रुवोः  
सार्वधातुके । ६।४।८७। जुहोतेः शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके ।  
ववहोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृण्वः । शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृणुवामि ।  
शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्वैर्ये । भ्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ हु हु गतौ । हु-

विशेषणम् । 'रिक् शयगिल्ह' इति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह—यकिं यादाविति ।  
आर्धधातुके इत्येतत् 'अकृतसार्वधातुकयोः' इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् । संयोगादिरिति किम् ।  
क्रियात् । यादीति किम् । संस्कृषीष्ट । आर्धधातुके किम् । इयूयात् । स्तु । उपतापो रोगः ॥ ३१ ॥ अयुक्तः किति ।  
'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते तच्च उक्तो विशेषणमित्याह—एकाच उगन्तादिति । अतः अतवान् ।  
अत्रि । भूतः । भूला । भूतिः । इत्युदाहरणम् । भूष्णः । 'ग्लाजिस्थश्च' इति ग्लुः । स च गिद्धवति न कित् । स्थालु-  
रित्यत्र 'घुमास्था' इतीलप्रसङ्गात् । एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् । ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावे ऊर्णतः ।  
ऊर्णतवान् इति सिध्यति । उगन्तात्किम् । शयितः । शयितवान् ॥—पुरस्तादित्यादि । 'आर्धधातुकस्येड्लोदे' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्लुशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—निषेधे प्राप्ते इति । स्रुतः ।  
सूतः । धृत इत्यादौ यथेति भावः । सु गतौ । सरति । सरिष्यति ॥—सर्तिशास्त्यति—। परस्मैपदेष्विति न सं-  
बध्यते । पुषादियोगादस्य पृथक्करणम् । आङ्गः शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणं किं तु सत्यंतीभ्यां साहचर्या-  
त्परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः । असरत् । अशिषत् । आरत् ॥—प्राग्वदिति । किदर्थमारब्धोऽपि गुणः परत्वाण्यस्यपि  
भवति । रपरलम् । तत् उपधावृद्धिरित्यर्थः ॥—नित्यमिदं स्यादिति । 'विभाषा सृजिहशोः' इत्यतो विभाषा नानुवर्तत  
इति भावः । ष्वृ । हुछने कौटिल्यम् । सु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति  
घृतम् ॥—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् ॥—स्तुसुधू-  
भ्यः—। परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥—श्रुवः श्रु च । यद्ययं ध्रुधातुः स्वादौ पठ्येत तर्हि चकारो  
न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥—हुश्रुवोः—। जुहति । सुन्वन्ति । हुश्रुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति । सार्व-  
धातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वेति किम् । अक्षुण्वन्ति । असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्रुप्रत्ययस्य ।  
तेन आप्नुवन्ति इत्यत्रापि यणिवेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणले तु अक्षुण्वन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः । स्या-  
देतत् । यङ्लुक्छान्दसलाघोयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेनार्धधातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति  
किमनेन हुश्रुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तने-  
नोक्तदोषाभावादिति चेत् । अत्राहुः । 'दाधर्तिर्दर्थतिर्दर्थविषोभूत' इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषायां यङ्लुकि बोभवीतीत्यादौ  
'भूसुवोः' इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावति-  
प्रसङ्गवारणाय हुश्रुग्रहणं कर्तव्यमेवेति । हुश्रुग्रहणाज्ज्ञापकात् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुग्भवतीति भाष्यकाराः । एवं च सा-  
र्वधातुकपरयोर्हुश्रुनोरनेकाचलाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्क्या निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे

दोष । दुद्विथ । दुद्विव । दुद्रोथ । दुद्रुव । निभीति चङ् । अदुद्रुवत् ॥ ४ ॥ जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥ अथ डीडन्ता डितः ॥ धिङ् ईषद्भसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिष्वे । सिष्मियिष्वे ॥ १ ॥ गुङ् अग्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इटपत्ये कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत । गयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इङ्गादेशस्यैव गाङ्गे ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङ्गिवाङ्मास्येतीत्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् कुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् कुङ् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । कवते । कवते । जवे । वाणोदाङ्गं बलीय इत्युक् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । कवते । मुकुवे । ओता ॥ ७ ॥ ञ्युङ् ज्युङ् मुङ् सुङ् गतौ ॥ ११ ॥ ज्युङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः । रेणं हिंसा । रुक्वे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृङ् अवबन्धने । धरते । दध्रे ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गदिति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा क्तिं माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिङि लिटि । १७।१८।१९ । दिग्यादेशेन द्वित्वाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये । द्याच्चोरिङ् ॥ १२।१७ । अनयोरिदादेशः स्यात् सिङ् किंस्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ १६ ॥ इयैङ् गतौ । इयायते । शश्ये ॥ १७ ॥ द्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ प्रैङ् पाकने । प्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिङ्गे । डयिता ॥ २२ ॥ तृ लृवनतरणयोः ।

हुधुप्रहणस्य शापकलासंभवादिति दिक् ॥—दुद्विथेति । भारद्वाजिनियमादिद् ॥—दुद्रोथ । दुद्रुवेति । कादित्वाङ्गिति नेद् । गाङ् गतौ ॥—गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो डितः' इति न प्रवर्तते 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति तु प्रवर्तते इति तातांशेषु तुल्यं रूपमित्याहुः । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् । गाताम् । गाताम् । गायते । उत्तमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगात् । अगाताम् ॥—न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङ् प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशाङ्कारस्तु न चरितार्थः । स्थानिवद्भावेन ङित्वादेव तङ् सिद्धत्वादिति भावः ॥—आदादिकोऽयमिति । एवं च गाते गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः 'आतो डितः' इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्तीति भावः ॥—फले तु न भेद इति । न च गाते गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इयं स्यादिति शङ्क्यम् । पक्षमीसमासपक्षस्यानित्यलाभ्युपगमादिति भावः ॥—जुहुवे इति । 'कुहोषुः' इति इत्य अः ॥—ज्युङ् इति । अस्मात् पचाद्यचि विच्यवः ववयोरभेदाद्विच्यव इत्यन्ये । मेङ् ॥—प्रणिमयत इति । ननु 'नेर्गद-' इति कथमिह णत्वं स्यात् । शिद्धिषये आलाभावेन मारूपाभावादशिद्धिषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यात् त्वस्य लाक्षणिकस्य । 'गामादाग्रहणेष्वाविशेषः' इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे कृते प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—तत्रेति ॥—इष्टत्वादिति । अयं भावः । घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम् । 'नेर्गदनद-' इति णत्वविधौ 'घुमा-' इत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात्पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न क्वाप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः । माङ् इति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति ॥—दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तं दिग्यादेशश्च तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न चैवं 'प्यायः पी' 'चक्षिङ् रूपाञ्' इति पीरूपाभोरपि विशेषविहितत्वाभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङ्गुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी । लक्ष्यानुरोधात् । तदेतत्सूचयति—इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्वाधित्वा परत्वादियदेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् ॥—स्याच्चोरिङ् । इह 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रादात्मनेपदेष्वाति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु 'गातिस्था-' इति लुक्ः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् । अस्थित । अस्थिताताम् । भाव्यमानोऽण् कचित्सवर्णान् गृह्णातीत्यत्रेदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः । अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेऽपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'घुमास्था-' इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि हतः स्यादिति वाच्यम् । हताऽह-तप्रसङ्गे 'हृतश्च विषये स्मृतः' इति सिद्धान्तादिति । डीङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः ॥

१ फले तु न भेद इति—गा अ आते इत्यत्र वार्णपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'आतो डितः' इतीयादेशः स्यादिति भेदस्तु न शङ्क्यः । तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः ।

॥ ऋत इद्धातोः । १।१।१००। ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्यात् ॥ \* इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन ॥ तरति । ऋच्छयूतामिति गुणः । तुफलेत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः । ॥ वृतो वा । ७।२।३८। वृत्तुभ्यामुदन्ताभेदो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् । ॥ सिचि च परस्मैपदेषु । ७।२।४०। अत्र वृत इदो दीर्घो न । अतारिष्टम् ॥ २३ ॥ ॥ अथाष्टावनुदासेतः ॥ गुप गोपने ॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजयाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥ ॥ गुप्तिज्जिह्वः सन् । ३।१।५। ॥ मान्बधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३।१।६। सूत्रद्वयोक्त्यर्थः सन् स्थान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ \* गुपेर्निन्दायाम् ॥ \* तिजेः क्षमायाम् ॥ \* कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च ॥ \* मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ \* बधेश्चित्तविकारे ॥ \* दानेर्जार्जवे ॥ \* शानेर्निशाने ॥ सनाथन्ता इति धातुत्वम् । ॥ सन्यङोः । ६।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे सोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदासेतो दानशानौ च स्वरितेता । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात् । धातोरित्यविहितत्वात्सोऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भग्भावः । चर्त्त्वम् । वीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ रामस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभष् प्राप्नोति । कभते ॥ ६ ॥ खञ परिष्वजे । ॥ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६।४।२५। ॥ रजेञ्च । ६।४।२६। एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । अन्धिमन्धिदम्भिस्वञ्जिनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ॥ \* सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वजोरुपसंख्यानम् ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वजे । परिष्वज्जे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्गा । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्ग । प्राङ्क्षितादिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वङ्गयोः परि-

—ऋत इद्धातोः । किरति । गिरति । कीर्णः । गीर्णः । स्तीर्णः । धातोः किम् । मातृणाम् ॥—इत्वोत्वाभ्यामिति । परलाद् गुणवृद्धी भवत इति वक्ष्ये किमिदं वार्तिकमिति चेत् । अत्राहुः । परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमितीत्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति ॥—वृतो वा । इह 'आर्धधातुकस्येड्' इत्यत इदित्यनुवर्तते 'ग्रहो लिटि' इत्यतो लिटि दीर्घ इति च तदाह—इदो दीर्घो वेत्यादि ॥—सिचि च । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह—इदो दीर्घो नेति ॥—मान्बध—। आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र 'सन्यतः' इतीत्येव । यदि तु इह इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह—अभ्यासस्येकारस्येति । वृत्तिकाराद्युपनिबद्धार्थान्दर्शयति—गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥—सन्यङोः—। सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च परे इति व्याख्यायां प्रतीषिषति अटाय्यते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्विलप्रसफेरत आह—सन्नन्तस्येति । ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङोरेव द्विलं स्यात् ननु प्रकृतिभागस्य । शपोऽकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विलार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यिलस्वीकारे आट आटतुरित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्विलं न सिध्येत्ताप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'सन्यङोः' कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् । मैवम् । अकारफलानां बहुनां सत्त्वात् । तथाहि दित्यं धित्यमित्यत्राचो यति कृते 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अकाराभावे तु 'ऋह्लोः' इति ष्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् । किंच पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तलक्षणो नुम् न भवति, अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च 'यस्य ह्लः' इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहर्थादित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् । तथा च अपापचिष्टेयादौ यलोपोऽप्यकारफलमिति 'सन्यङोः' इति षष्ठ्येव युक्ता । एवं हि यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वादित्वं सिध्यति । परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्कार्यत्वात् 'न लुमता' इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ॥—दानशानौ चेति । आर्जवनिशानार्थविति भावः ॥—अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥—अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवलेऽचरितार्थत्वात् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिवाकर्तृगफलात् ष्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः । एवं चानुपूर्वमात्रसाम्येऽपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् ॥—इह गुणौ नेति । यद्यपि 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वेनापि गुणाभावः सुसाधस्तथापीडभावाथमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः । केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्वमित्याहुः ॥ रभ रामस्ये । रामस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेमाते । छुडि । अरब्ध । अरप्साताम् । डुलभष् । 'द्वितः किः' लप्तिमम् । 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् । लभा ।

१ गुपेर्निन्दायामिति—गोपनार्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्बोद्धव्या । २ किञ्चिन्ना इति—य एवं विद्वान् चिकित्सतीत्यादिप्रयोगात् परस्मैपदीति भावः ।

निवीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यञ्चः । पर्यस्वः ॥ ७ ॥ हृद् पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृदेत् । हृत्सीद । अहृत् ॥ ८ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अभ्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिद् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्स्यति । नलोपः । स्कधात् । इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्युः । ॥ २ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८।३।७३। षत्वं वा स्यात् । कृत्वेवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः । ॥ ३ ॥ परेञ्च । ८।३।७४। अस्मात्पश्यत्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च षत्वस्याभ्ययतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यम मैथुने । येमिथ । ययन्थ । यन्था । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ गम्ल् स्तुल्ल गतौ । ॥ ५ ॥ इषगमियमां छः । ७।३।७७। एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जगमत्तुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता । ॥ ६ ॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७।२।५८। गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लुदित्वादङ् । अनङीति पर्युदासाच्चोपधाचलोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । ॥ ७ ॥ अनुदात्तस्य चर्तुपधस्यान्यतरस्याम् । ६।१।५९। उपदेशेऽनुदात्तो य ऋतुपधस्तस्याम्बा स्याज्जलादावकिति परे । जज्ञा । सज्ञा । ज्ञप्स्यति । सप्स्यति । असृपत् ॥ ८ ॥ यम उपरमे । बष्छति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ९ ॥ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । ॥ १० ॥ निस्तप्तपताघनासेवने । ८।३।१०२। षः स्यात् । आसेवने पौनःपुन्यं ततोऽप्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षञ्च सञ्जे । दंशसजस्वजां शपीति नलोपः । सजति । सज्जा ॥ १० ॥ दृशिद् प्रेक्षणे । पश्यति । ॥ ११ ॥ विभाषा सृजिदृशोः । ७।२।६५। आभ्यां थल इडा । ॥ १२ ॥ सृजिदृशोर्ल्यमकिति । ६।१।५८। अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । ददृष्ट । ददृशिथ । दृष्टा । दृक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा । ॥ १३ ॥ ऋदृशोऽङि गुणः । ७।४।१६। ऋवर्णान्तानां दृशोश्च गुणः स्यादङि । अदृशत् । अङ्भावे । ॥ १४ ॥ न दृशः । ३।१।४७। दृशश्चलेः कसो न । अद्राक्षीत् ॥ १५ ॥ दंश दशने । दशनं दंशान्यापारः । दृषोदरादित्वादेनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसजेति नलोपः । दक्षति । ददृशिथ । ददृष्ट । दंष्टा । ददृक्ष्यति । दृश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १६ ॥ कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । ऋष्टा । कर्ष्टा । ऋक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ १७ ॥ स्पृशमृशकृषतृपदपां चलेः सिञ्चा वाच्यः ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । पक्षे कसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १८ ॥ दृह भस्मीकरणे । देहिथ । ददृग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाङ्धाम् । अधाक्षुः ॥ १९ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ २० ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये

लिटि । लेभे । लुङि । अलन्थ ॥—वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ‘सिवादीनाम्—’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते । अषोपदेशत्वावप्राप्ते विभाषेयम् । माधवादिप्रन्थानुरोधेनाह—कृत्वेवेदमिति । प्राचा तु विस्कन्दतीत्युदाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति भावः ॥—न संबध्यत इति । अत एव तिङन्तेऽपि षत्वमुदाहरन्ति—परिष्कन्दतीति ॥—णम प्रहृत्वे । केचिदमुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—जग्मतुरिति । ‘गमहन—’ इत्युपधाचलोपः ॥—अनुदात्तस्य—। ‘आदेच उपदेशेऽङिति’ इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । उपदेशे किम् । सप्तम् । तुमुनि उदात्तः । ऋतुपधस्य किम् । कर्ता । झलिति किम् । ससर्प । अकितीति किम् । सप्तः ॥—असृपदिति । लुदित्वादङ् । ‘स्पृशमृश—’ इति सिञ्चिकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य अस्माप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—अयंसीदिति । ‘यमरम—’ इतीदृशकौ ॥—निसस्तपता—। मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह—षः स्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥—विभाषा सृजिदृशोः । कृदिनियमाभित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥—सृजिदृशोः—। झलिति किम् । ससर्प । ददर्श । अकितीति किम् । सृष्टः । सृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥—अदाङ्क्षीदिति । ‘वदमज—’ इति वृद्धिः । अदाङ्ष्टाम् । अदाङ्क्षुः । कृष्टा कर्ष्टेति । ‘अनुदात्तस्य च’ इत्यम् वा ॥—धक्ष्यतीति । षत्वषत्वभषभावाः ॥—अधाक्षीदिति । ‘अस्तिसिच—’ इतीदृ । वृद्धिः । षत्वादि प्राग्वत् । मिह सेचने । सेचनमिह मिश्रीकरणं विवक्षितं न तु सेचनमात्रम् । ‘मेढं मेहनसेफसी’ इत्यमरः । कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सन्धित्युक्तं तदुदाहरति—चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ।

१ कृत्वेवेदमिति—परे तु अत्र भाष्याननुग्रहः । अत एव ‘अनुविपरिभ्य—’ इत्यत्रैव भगवतात्र सृजे पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः । तस्मादिपूर्वस्यास्य तिङ्प्रयोगो वा षत्वप्रयोग इत्याहुः । २ अनुनासिकलोप इति—सच दंशान्यापारे एव । ‘तनुत्रं वमे दंशनम्’ इत्यमरस्वरसात् ।

प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तोत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चित्तुदाजहार । नि-  
वासे तु केतयति ॥ १६ ॥ दान खण्डने । शान तेजने ॥ ॥ इतो घहृत्यन्ताः स्वरितेतः ॥ दीदांसति । दीदां-  
सते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पचति । पचते । पे-  
थिथ । पपकथ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ षच् समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । भेजतुः ।  
भेजुः । भेजिथ । बभकथ । भक्ता । भक्षयति । भक्षयते । अभाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रज्ज रागे । गळोपः । रजति ।  
रजते । अराक्षीत् । अरक्त ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शोपे । अशाप्सीत् ।  
अशप्त ॥ ७ ॥ त्विष दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्षयति । त्विषीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम् ॥ ८ ॥  
यज देवपूजासंस्कृतिकरणदानेषु । यजति । यजते । ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १६।१।१७। वच्चादीनां प्रक्षा-  
दीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याच्छिटि । इयाज । ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १६।१।१५। वचिस्वप्योर्यजा-  
दीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्विस्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा । य-  
क्षयति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं  
च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उव्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त ॥ १० ॥ घह  
प्रापणे । उवाह । उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्षयति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अ-  
वाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति ।  
उवास । ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ १८।३।६०। इण्कुभ्यां परस्मैषां सस्य षः स्यात् । ऊचतुः । ऊचुः । उव-  
सिथ । उवस्य । वस्ता । ॥ सः स्यार्धधातुके ॥ ७।४।४९। सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उव्यात् ।  
अवाप्सीत् । अवाप्तम् ॥ १२ ॥ वेञ्जु तन्तुसन्ताने । वयति । वयते । ॥ वेञ्जो वयिः ॥ १२।४।४१। वा स्याच्छिटि ।  
इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृद्धतिपृच्छतिभृज्जतीनां किति च ॥ १६।  
१।१६। एषां किति किति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते । ॥ लिटि वयो यः ॥ १६।१।३८। वयो  
यस्य संप्रसारणं न स्याच्छिटि । ऊयतुः । ऊयुः । ॥ वभ्रास्यान्यतरस्यां किति ॥ १६।१।३९। वयो यस्य वो वा  
स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिदं । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन भित्वात्तद् ।

शत्रुं चिकित्सति ॥ निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्रे तृणं चिकित्सति । अपनयति नाशयति वेल्यर्थः । अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं  
तदुदाहरति—केतयतीति । षच् समवाये । समवायः संबन्धः ॥—भेजतुरिति । 'तृफलभज-' इत्येत्वम् ॥—भ-  
क्षयतीति । कृत्वषत्वे । त्विष दीप्तौ ॥—अत्विक्षदिति । 'शलइगुपधा-' इति क्सः । कृत्वषत्वे ॥—अत्विक्षातामिति ।  
'क्सस्याचि' इति लोपः । यज देव । देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिबोधितो ब्रव्यत्यागः ॥—लिट्यभ्यासस्येति—  
वच्चादयो वचिस्वपियजादयः । प्रक्षादयस्तु 'ग्रहिज्यावयि-' इत्यादयः । यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे  
कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते । जप्राह । पप्रच्छ । बभ्रज्ज । वृथ्वेस्तु विशेषः । सं-  
प्रसारणस्याकरणे वप्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधप्रवृत्तिरिति । लिटीति  
किम् । विवक्षति । यियक्षति ॥—वचिस्वपि—। आगणान्ता यजादयः । 'यजिर्वपिर्वहिव्यैव वसिर्वेञ्जु व्येञ्ज इत्यपि ।  
हेञ्जुवदी श्रयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव' ॥ कीतीति किम् । इयष्ट । डुवप् । 'द्वितः क्त्रिः' । उप्त्रिमम् ॥—शासि-  
वसिघसीनां च । धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिसौ सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः सकारस्य चेदेषा-  
मेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रं त्यज्यतामिति चेत् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य षलवारणाय  
आदेशस्येत्यंशस्तावदावश्यकः । तद्ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रह-  
णमपि कर्तव्यमेवेति ॥—अवाप्सीदिति । 'वदव्रज-' इति वृद्धिः । 'सः सि' इति तः । 'अस्तिसिचः' इतीद् ॥—  
उच्चारणार्थ इति । इत्संज्ञायाम् 'इदितः' इति तु नुम् स्यादिति भावः ॥—उवायेति । 'ग्रहिज्या-' इत्यत्र वयिग्रह-  
णाद्वेञ्ज इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इत्याहुः ॥—ग्रहिज्यावयि—। गृह्णाति । गृह्णीतः । जिनाति । जिनीतः । जीनः । किति  
वयेरुदाहरणं नास्ति किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्-' इति सिद्धम् । यजादिषु वेञ्जः पाठात् । अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि  
सिद्धम् ॥—वेञ्ज इति । संप्रसारणनिषेधस्तु 'लिटि वयो यः' इति निषेधारम्भात् प्रवर्तते । तस्मात् ग्रहिज्यादिषु वयि-  
ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥—वभ्रास्य—। अस्येत्यनेन 'लिटि वयो यः' इति परामृश्यते । तदाह—वयो यस्येति ।  
'वो वा किति' इत्येव सुवचम् । 'लिटि वयो यः' इति प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽलतः' इति निषेधमाशङ्क्याह—वयस्तासा-  
वभावादिति । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेत् । अत्राहुः । शास्त्री-

१ अवाप्तामिति—सिञ्जोपस्यासिद्धत्वेन सःसीति तत्त्वं सिञ्जोपः । २ उच्चारणार्थ इति—परे तु वयिरित्यादौ स्थानि-  
वद्भावेन भाव्यातिदेशिकं धातुत्वमादाय धातुनिर्देशेऽत्र इक् इति वदन्ति ।

ऊये ऊवे । वयादेशाभावे । ॥ वेञ्जः । ६।१।४०। वेजो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । व-  
विथ । ववाथ । ववे । वाता । जयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ ङ्येञ् संवरणे । व्ययति । ॥ न ङ्यो लिटि  
६।१।४६। ङ्येन आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रह-  
णसामर्थ्यात् । अन्यथा वयादीनां प्रत्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इह-  
स्यतीति नित्यमिदं । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अ-  
व्यास्त ॥ १४ ॥ ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च । ॥ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३। अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येञः संप्रसारणं  
स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्याता । ह्यात् । ह्यासीष्ट । अ-  
ह्यास्त ॥ १५ ॥ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३। एभ्यश्छेरक् स्यात् । ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४। अतो लोपः ।  
अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वस्त ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद् व्यक्तायां वाचि । अच्छ  
वदति । उवाद । उदतुः । उवदिथ । वदिता । उवात् । वदन्नजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥ दुओश्च गति-  
वृद्धयोः । श्रयति । ॥ विभाषा श्वेः ६।१।३०। श्रयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यकि च । शुशाव । शुश्रुवतुः ॥  
॥ श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ तेन लिट्यभ्यासत्वेति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्विथतुः । श्रयिता ।  
श्रयेत् । श्रयात् । जृस्तम्भित्यक् वा । ॥ श्रयतेरः ७।४।१८। श्रयतेरिकारस्य अकारः स्यादकि । पररूपम् ।  
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेदश्चयोरिति चक् इयक् । अशिश्विथत् । इयन्तेति न वृद्धिः । अश्रयीत् ॥ २ ॥  
वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

### तिङन्ते अदादयः ।

ऋतेरीयङ् ३।१।२९। ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां  
चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचके । आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वे-

यकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके । अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेऽपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तेरल्विधिला'  
दिति ॥—वेञ्जः । लिटि किम् । उत्तम् । उत्तवान् ॥—नङ्यो लिटि । लिटि किम् । व्याता व्यास्यति ॥—हलादिःशेषं बा-  
धित्वेति । हलादिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः ॥—वीयादिति । संप्रसारणे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । अजन्तोकार-  
वान्वा यस्तास्यनिदं थलि वेङ् भवतीत्याशङ्क्यामाह—नित्यमिडिति । ह्येञ् । शब्द इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द  
एवात्र गृह्यत इत्याहुः । तथा च माघे 'यान्तोऽन्यतः कृतकृतस्वरमाशु दूरादुद्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्मणि  
प्रयोगः ॥ 'ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु 'गौ च संश्रद्धोः  
विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजुहवत् ॥—अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येञ इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विवचनात्प्रागेव  
ह्येञः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो ह्येञ् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य  
स्वीकारात् । तेन जिह्वायकियिषतीत्यत्र ह्येञः संप्रसारणं न भवति ष्वलो द्विलनिमित्तलाभावात् । अत एव णिचो द्विलनि-  
मित्तत्वं नेति ह्रः संप्रसारणमिति योगविभागः क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥—लिपिसिचि । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे ।  
अलिपत् । असिचत् ॥—अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतिलाद्धातोः प्राक् प्रयोगः ॥—विभाषा श्वेः ।  
—लिटि यकि चेति । 'लिच्यडेश्व' इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भावः । उभयत्रविभाषेयं लिङंशे अनुसादौ नित्यं  
प्राप्ते णलादावप्राप्ते । यङंशे लप्राप्तविभाषा । शोश्चयते । शोश्चयीते ॥—संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्रावेत्यादि स्या-  
दिति भावः ॥—श्रयतेरः । अलोऽन्यपरिभाषालभ्यमाह—इकारस्येति ॥—पररूपमिति । अतो लोपस्तु न  
भवति आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् ॥—इयङिति । लघूपधगुणापेक्षयान्तरङ्गलादिति भावः ॥  
—अश्रयीदिति । नन्विहान्तरङ्गलाङ्गुणायामेशयोः कृतयोर्यान्तलादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्चिग्रहणे-  
नेति चेत् । अत्राहुः । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्चिग्रहणम् । तेन चिरिणोतिजिरिणोर्लोयङ्गुणान्तानां चिनी-  
प्रवृत्तीनां च सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अचेचायीत् । अनेनायीत् इति ॥—तेनेति ।  
उक् च वार्तिककृता—'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इति ॥—चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोप इति क-  
विकल्पद्वये उक्तत्वात् ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् । तान्तोऽयं धातुरिकानिर्दिष्टो न लिङ्कारान्तः 'वञ्जिष्ठव्यूतश्च' इति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दीर्घो-  
न्धारणात्तान्तोऽयमिति ज्ञायते । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तन्निमित्तम् । इदन्तत्वे तु 'एरनेकाच-'  
इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधावकृत्सार्वेति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम् ।  
यङ्विधौ 'सन्त्यङोः' इति द्विलापतेः ॥—कृपायां चेति । 'अर्तनं च ऋतीया च घृणीया च घृणार्थकाः' इति 'जुगुप्सा



तीयरूभावे शेषाकर्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अतिष्यति । आर्तीत् ॥ १ ॥ अद् भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।  
 ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २।४।७२। लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदम्ति । ॥ लिट्यन्यतरस्याम् । २।४।  
 ४०। अदो घस्लु वा स्याच्छ्रुति । जघास । गमहनेत्युपधाकोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिवेधादस्य च-  
 र्वम् । शासिचसीति षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । घसस्त्रासावभावात्थलि नित्यमिदं । जघसिथ । आद । आदतुः । इ-  
 ङ्यतीति नित्यमिदं । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । ॥ हुस्लभ्यो हेर्धिः । ६।४।१०१। होर्लकन्तेभ्यश्च हेर्धिः  
 स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि । ॥ अदः सर्वेषाम् । ७।३।१००। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः  
 स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद् । आत्त । अघात् । अघा-  
 ताम् । अघुः । अघास्त्राम् । अघासुः । ॥ लुङ्सनोर्घस्लु । २।४।३७। अदो घस्लु स्यात् लुङि सनि च । ल-  
 दित्वादङ् । अघसत् ॥ २ ॥ हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति । ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना-  
 सिकलोपो झलि किति । ६।४।३७। अनुनासिकेति लुप्तपृष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां  
 वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशः । तनु षणु क्षणु क्षिणु  
 कणु तृणु वृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः । मन्ति । ॥ वमोर्वा । ८।४।२३। उपसर्गस्याभिमित्तात्परस्य  
 हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान ।  
 जघतुः । जघुः । ॥ अभ्यासाच्च । ७।३।५५। अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । हन्ता ।  
 ऋद्धनोरीतिद् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । मन्तु । ॥ हन्तेर्जः । ६।४।३६। द्वौ परे । आभीयतया जस्यासिद्ध-  
 त्वादेर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अमन् । अहनम् । ॥ आर्धधातुके । २।  
 ४।३५। इत्यधिकृत्य । ॥ हनो वध लिङि । २।४।४२। ॥ लुङि च । २।४।४३। वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातु-  
 क इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशो अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्त्राम् । आर्धधातुके किम् ।  
 विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अछोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति न वृद्धिः । अवधीत्  
 ॥ ३ ॥ ॥ अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेष्टयति । द्वेष्ट्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् ।  
 द्विष्टि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट । ॥ द्विषश्च । ३।४।११२। लङ्गे शेर्लुङ्गा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् ।  
 अद्वेषम् । द्विषीत् । द्विषीष्ट । अद्विषत ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे ।  
 दोग्धु । दुग्धि । दोग्धानि । धुक्व । धुग्ध्वम् । दोग्धे । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लु-  
 ग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथासप्ध्वहिवु लङ्कृदपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेगिध ॥ ३ ॥ लिह आस्त्रादने । छेदि ।

करुणा घृणा' इति चामरः ॥—हुस्लभ्यो हेर्धिः । जुहुषि । घसिमसोर्हलीत्यतो हलीत्यनुबल्यं हलादेरिति व्याख्या-  
 नात् । रुदिहि खपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धिर्न भवति, अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु  
 'सकृद्रतौ' इति न्यायान्नेत्याहुः । अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आ-  
 देशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङ्गे धित्वप्रसङ्ग इति सकृद्रतित्यायाश्रयणमपि मास्तिवत्याहुः ॥—अदः  
 सर्वेषाम् । 'अङ्गाग्यगालवयोः' इत्यतः अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषांप्रह-  
 णम् ॥—लुङ्सनोः—। जिघत्सति ॥—प्रणिहन्तीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् ॥—अनुदात्तोपदेश—। यद्यत्र  
 एतेषामनुनासिकस्य लोप इति व्याख्यायेत तदा मन्यतेर्नमन्हमिहमुचमस्त्रादीनां चानन्यस्यापि लोपः स्यात्, तथा च मतः  
 नतः नद्धः मीढः मम इत्यादि न सिध्येत् । अत आह—लुप्तपृष्ठकमिति ॥—वनतीतरेषामिति । वनतेरव्यभिचारा-  
 द्विशेषणं व्यर्थमिति भावः । वतिः । इह क्तिनि 'नेडुशि कृति' इतीप्तिवेधाज्झलि किति न लोपः ॥—लोपः स्यादिति ।  
 अलोऽन्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशान्दर्शयति—यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान्दर्शयति  
 —तनुक्षणुक्षिण्विति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव तन्मध्ये सनोतेः 'जनसनस्रनाम्-' इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परि-  
 गणितः । ततः क्षतः क्षितिः इत्यादीन्युदाहरणानि । तनोत्यादीनामुदित्वात् क्त्वायामिडिकल्पनाभिप्रायां नेद् । अनुनासिका-  
 न्तानामिति किम् । शक्तः । रुद्धः । झलीति किम् । गम्यते । नम्यते । कृतीति किम् । गन्ता । मन्ता ॥—जघान । ज-  
 घ्नुरिति । यद्यप्यत्र 'अभ्यासाच्च' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात् 'हो हन्तेः-' इत्युपन्यस्तम् ॥—आभीय-  
 तयेति । सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लङ् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् । तन्मन्दम् । 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्तस्याः  
 प्रवृत्तेरिति नव्याः ॥—वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदेशोपदेशोऽनेकाच्चात् अवधीदित्यत्र 'एकाचः' इतीप्तिवेधा-  
 प्रवृत्ताविडादौ सिचि 'अतो हलादेः-' इति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्नेति भावः । दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं त्याजनम् ।  
 —लङ्कृदपीति । अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्धम् । अदुहहि ॥—दिह । उपचयो वृद्धिः ॥—प्रणिदेग्धीति ।

कीदः । छिह्मि । छेक्षि । कीडे । किक्षे । कीद्वे । केदु । कीदि । केहानि । अलेद । अलिक्षत् । अलिक्षत । अ-  
कीद । अलिक्षावहि । अलिह्वहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः ।  
विचक्षणः प्रथमम् । नुम् तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति  
ज्ञापनार्थः । तेन स्फायिभिमौकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ चक्षिङ्ः  
ख्याम् । २।४।५४ । ॥ वा लिटि । २।४।५५ । अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति  
स्थितम् । निस्वात्पदद्वयम् । चक्ष्यौ । चक्ष्ये । चक्षौ । चक्षे । चयो द्वितीया इति तु न । चत्वेस्यासिद्धत्वात् ।  
चचक्षे । ख्याता । कशाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । कशास्यति । कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । ख्ये-  
यात् । कशायात् । कशेयात् । ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३।१।४२ । एभ्यश्चक्रेद् । अख्यत् । अख्यत ।  
अकशासीत् । अकशास्त । ॥ वर्जने कशाञ् नेष्टः ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥ ॥ अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥  
ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचके । ईताम् । ईर्व । ईर्वम् । ऐरिट् ॥ १ ॥ ईड् स्तुतौ । ईष्टे । ॥ ईशः से । ७।  
२।७७ । ॥ ईड्जनोर्ध्वे च । ७।२।७८ । ईशीहजनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिदं स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः ।  
ईडिषे । ईडिष्वे ॥ (५) एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिष्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् ।  
ऐरद्वुम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिष्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च । आसांचके ।  
आस्व । आश्वम् । आसिट् ॥ ४ ॥ आङ् शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् ।  
तेन नमोवाकं प्रशास्ते इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥  
कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालग्यान्तोऽप्यनिदिद् । कष्टे । क-  
शाते । कक्षे । कद्वे ॥ ७ ॥ णिसि चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालग्यान्त इति बभ्राम  
॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निङ्गे । निङ्गे । निजिता ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्गे ॥ १० ॥ पिजि वर्णे ।  
संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्गे ॥ ११ ॥ पृजीत्येके । पृङ्गे ॥ १२ ॥

‘नेर्गद-’ इति णलम् ॥—अलिक्षतेति । ‘शल इगुपधा-’ इति कसः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त ॥—अलीढेति ।  
‘लुवा दुह-’ इति वा लृक् । अलीढाः । अलीढम् ॥—चक्षिङ् ॥—दर्शनेऽपीति । ‘विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः’  
इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—युजर्थ इति । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति युच् ॥—अन्तेदित इति ।  
‘इदितः’ इति नुम्विधौ गोः पादान्त इत्यस्मादन्त इत्यनुवर्तत इति भावः । एवं च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ् इका-  
रस्यानेऽकार एवासक्तुमुचितः । अनुदात्तत्वेनैव तडि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—ङकारस्त्विति ॥—स्फा-  
यिभिति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः ॥—चष्टे इति । ‘स्कोः-’ इति कलोपः । हुलम् ॥—खशादि-  
रिति । तेन पुंख्यानमित्यत्र ‘पुमः खय्यमपरे’ इति रुलं नेत्यादि पूर्वार्थे एवोक्तम् ॥—असिद्धकाण्डे इति । णलप्रकर-  
णानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् ‘कृत्वाचः’ इति णलं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृतं सौ-  
प्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यलस्यासिद्धत्वात् ‘धन्वयोपधात्-’ इति वुन् न । किं तु छ एवेति बोध्यम् ॥—अच-  
ष्टेति । ‘स्कोः-’ इति कलोपः । हुलम् ॥ ‘अस्यतिवक्तिख्याति-’ इत्यत्र विधिसामर्थ्यात् न नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः  
सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादङि सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति ॥—च-  
क्षीति । ‘ब्रुवो वचिः’ ‘वच परिभाषणे’ इति उभयोर्ग्रहणम् । ईर । इरिता । ईरिष्यते । लङि । ऐर्ते । ऐराताम् । ऐरत ।  
ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ॥—ईशः से । यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिष्वमिति न सिध्येदत आह—ईशी-  
हजनामिति ॥—वैचित्र्यार्थ इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । ‘से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थ इत्य-  
र्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माच्छब्दन्छान्दसो लृक् उपधालोपाभावश्च ।  
जनिषे । जनिष्वे । जनिष्वम् । जन जनने इति श्रुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजक्षिषे । व्यतिजक्षिष्वे । ‘क-  
र्तरि कर्मव्यतिहारे’ इति तद् ॥—नमोवाकमिति । ‘नमस्ते रुद्रमन्यवे’ इत्यादि नमोवचनम् । वचैर्धम् । ‘वजोः’ इति  
कुलम् ॥ ववसे इति । वादिलादेलाभ्यासलोपौ न । णिसि चुम्बने ॥—बभ्रामेति । ‘नुम् विसर्जनीय-’ इति सूत्रे  
वृत्तिपदमज्जयादिभिरुक्तं ‘नुमादिभिः प्रत्येकं व्यावाये षत्वमिष्यते तेन निस्ते निस्त्वे इत्यत्र न भवति’ इति तच्चास्य सा-  
न्तत्वे युज्यते । शान्तत्वे तु ‘ब्रध्व-’ आदिष्वत्वे ‘वडोः-’ इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संग-  
च्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिदकेषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेङिति ध्वनयति—निजितेति ।  
—शिजि अव्यक्ते शब्दे । कप्रत्यये शिजितम् । आवश्यकणित्यन्तान्डीपि शिजिनी । ‘भूषणानां तु शिजितम्’ । ‘मौर्व

१ ज्ञापनार्थ इति—इदं च माधवमतानुरोधेन । परे तु ज्ञापकत्वं भाष्यानुक्तम्, स्फायिभित्यादि तु असाध्वेवेति वदन्ति ।

वृज्जी वर्जने । दन्त्योष्ठादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदिदित्यन्ते । वृक्ते ॥ १३ ॥ पुच्ची संपर्चने । वृक्ते ॥ १४ ॥ वृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता । सविता । भूसुबोरिति गुणनिषेधः । सुवे । सवि-  
पीष्ट । सोपीष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने । ॥ शीङ्कः सार्वधातुके गुणः । ७।१।२१ । किति चेत्यस्या-  
पवादः । शेते । शयाते । ॥ शीङ्को रुट् । ७।१।६ । शीङ्कः परस्य श्लादेशस्यातो रुढागमः स्यात् । शेरते । शेवे ।  
शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ ॥ अथ कौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णस्तुभ-  
यपदी । यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८९ । लुगिष्ये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति ह-  
लादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये  
पिब किञ्च किञ्च पिबेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन क्त्वेन पिबस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥  
रु शब्दे । ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७।३।९५ । एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेशस्तु ईडा स्यात् ।  
नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रवीतः । रतः । हलादेः किम् ।  
रुवन्ति । तिङ्कः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रुयात् । विध्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् । अरा-  
वीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिसासु । अयं च लुगिष्यकरण इति स्मरन्ति । तवीति ।  
तौति । तुवीतः । तुतः । सोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ णु स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ टुशु शब्दे । क्षौति क्ष-  
विता ॥ ५ ॥ णु तेजने । क्षणौति । क्षणविता ॥ ६ ॥ णु प्रसवणे । क्षौति । सुष्णाव । क्षविता । क्षुयात् । क्ष-  
यात् ॥ ७ ॥ ऊर्ण्व् आच्छादने । ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।३।९० । वा वृद्धिः स्यादहलादौ पिति सार्वधातुके ।  
ऊर्णौति । ऊर्णौति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ८ ॥ ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् । ॥ न  
न्द्राः संयोगादयः । १।१।३ । अचः पराः संयोगादयो न दरा द्विनं भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् ।  
(५) पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साम्यास्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णु-

ज्या शिञ्जिनी गुणः' इति चामरः ॥—सुषुविषे इति । 'खरतिसूति-' इति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' इति निषेधे  
प्राप्ते क्कानियमाश्रित्यमिदं । शीङ् स्वप्ने ॥—किति चेत्यस्येति । अन्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन सि-  
द्धमिति भावः ॥—शीङ्को रुट् । 'सोन्तः' इत्यतो न इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽपि च । तथा चेष्टानुरोधे-  
नाऽपि प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे—श्लादेशस्यात इति । शस्यैव रुढागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदि-  
त्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥—शिश्ये इति । 'एरनेकाचः' इति यण् । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष् । शयायाम् ।  
शेष्मम् ॥—उतो वृद्धिः— । 'नाभ्यस्तस्यापि पिति-' इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह—न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम् ।  
एति । एषि । लुक्किति किम् । सुनोति । जुहोति । हलि किम् । यवानि । यवाव । 'आहुत्तमस्य-' इत्याढागमः पित् । पिति  
किम् । युतः । रतः । 'नाभ्यस्तस्य' इति किम् । योयोति । रोरोति । सार्वधातुके किम् । यूयात् । न चात्र डिञ् पि-  
बेति व्याख्यानाभिर्वाहः शङ्क्यः । 'किदाशिषि' इति यासुटः क्त्वात् । केचित्तु युयात् सुयात् इत्यादावपि डिञ् पिबे-  
त्येतदाश्रित्य व्याचक्षते । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्विद्धिर्न भवति । अन्यथा 'उत औत्' इत्येव वदेदिति ॥—तुरुस्तु— ।  
तुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति ॥—अपिदर्थमिति । एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकं  
रवीतः स्तुवीतः इत्याद्यसिध्यापत्तेरिति भावः । शम्यमोरुदाहरणं तु शमीष्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति । शम्यमोश्छन्दसि  
विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम् । आपिशलास्तु 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधा-  
तुके छन्दसि' इति पठन्ति तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥—ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिः' इति नित्ये प्राप्ते विभाषे-  
यम् । हलादौ किम् । ऊर्णवानि । पिति किम् । ऊर्णुतः । सार्वधातुके किम् । ऊर्णूयात् ॥—ऊर्णोतेराम्नेति । 'ऊर्णोतेर्णु-  
वद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्यामभावोऽपि फलमिति भावः ॥—न न्द्राः— । अजादेरिति वर्तते । स च कर्मधारयः ।  
आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह—अचः परा इति । उन्दिषति । इन्दिषति । अङ्गिषति । 'न न्द्राः' इति  
किम् । ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते । संयोगादयः किम् । प्राणिषति । अरिषति । अचः पराः किम् । इन्दीयितुमिच्छतीति  
व्यजन्तात्सनि इन्दिषीयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्विरुच्यत एव । अचः परत्वाभावात् ॥—नुशब्द-  
स्येति । उपदेशे नकार एव । नत्वं तु 'रषाभ्याम्-' इत्यनेनेति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन  
षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यत् औढिढत् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु श्लोका श्लोका-  
श्लोकेति । इह त्रिपादीस्थं घत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात्पूर्वमेव श्लोका इत्यस्य द्वित्वे पश्चात्

१ स्मरन्तीति—अव्यवहिततिङ् ईद्विधानमत्र बीजम् । २ नुशब्दस्येति—नत्वस्यासिद्धतया नुबुद्धयैव द्वित्वकरणात् ।  
यद्व्या शास्त्रप्रवृत्तिस्तद्वितीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानाच्चोत्तरखण्डे नश्रवणम्, पूर्वोच्चारणेन व्यवधानाच्च शास्त्रेण तत्प्रसङ्ग  
इति भावः ।

उबुः । ॥ विभाषोर्णोः । १।२।३। इडादिप्रत्ययो वा क्त्विष्यात् । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवे । ॥ गुणोऽपृक्ते । ७।३।९। ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृज्जपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णयात् । ऊर्ण्याः । इह वृद्धिर्न । किञ्च पिबेति भाष्यात् । ऊर्ण्यात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णविषीष्ट । और्णवीत् । और्णुविष्टाम् । ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६। इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णविषुः । और्णावीत् ॥ ८ ॥ ध्रु अभिगमने । षीति । षोता ॥ ९ ॥ ध्रु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् ॥ १० ॥ कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ ध्रु स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूम्भ्य इतीद् । अस्तावीत् । प्राक्सि-  
तादिति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ ब्रून् व्यक्तायां वाचि । ॥ नुवः पञ्चानामादित आहो नुवः । ३।४।८। नुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णळादयः पञ्च वा स्युर्भुवश्चा-  
हदेशः । आकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः । ॥ आहः स्वः । ८।२।३। ऋणि परे चर्चम् । आत्थ-  
आहधुः । ॥ नुव ईद् । ७।३।१३। नुवः परस्य हलादेः पित ईद् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं ऋ-  
लीति थत्वविधानाच्च भवति । ऋवीति । ऋतः । ऋवन्ति । ऋते । आर्धधातुकाधिकारे । ॥ नुवो वचिः । २।४।५३।  
उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ऋवीतु । ऋतात् । किञ्च पिबेत्यपित्वादीणम् ।  
ऋवाणि । ऋवे । ऋयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् । ॥ वच उम् । ७।४।२०। अङि परे । अवोचत ।  
अवोचत् ॥ १३ ॥ ॥ अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इक् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ।  
॥ इणो यण् । ६।४।८१। अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय । ॥ दीर्घ इणः किति ।  
७।४।६९। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति किटि । ईयतुः । ईयुः । इयथिथ । इयेथ । एता । इतात् । इहि ।  
अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् । ॥ एतेर्लिङि । ७।४।२४। उपसर्गात्परस्य इणोऽणो  
ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति किङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात्

‘वा इह—’ इति घलढलयोः प्रवृत्तौ ग्लोघा ग्लोदेत्यपि द्विवचनं कदाचित्स्यात् न तु ग्लोघा ग्लोघेति समानजातीयस्यैव नियमे-  
न द्विवचनं सिध्यति । किं च षट् सन्त इत्यत्र ङस्य चल्ले टकारस्य द्वित्वं ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्युक्तेरिति मनोरमादा-  
नुक्तम् । अत एव सुष्युपास्य इत्यत्र धस्य जङ्त्वेन दकारे व्यकिभेदाङ्कारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः ॥—अनित्य-  
मिति । अत एव हतिशब्दस्य द्विलमौजिदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति ॥—उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरित्यनेन  
णलं कृत्वा द्विवचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिवतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्राणिनायेत्यादौ द्विती-  
यस्य णलाभावः सिद्धः ॥—विभाषोर्णोः । ‘गाहकुटादिभ्यः’ इत्यतो ङिदिति ‘विज ईद्’ इत्यत इङिति चानुवर्तते  
इत्याशयेनाह—इत्यादिप्रत्यये इत्यादि । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् ॥—गुणोऽपृक्ते । ‘नाभ्यस्तस्याचि’ इत्यतः पिति  
सार्वधातुके इति ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इत्यतो हलीति चानुवर्तते तदाह—हलादावित्यादि ॥—ऊर्णोतेर्विभाषा ।  
‘सिचि वृद्धिः’ इति सूत्रं ‘नेटि’ इत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—इडादावित्यादि ॥—स्तवीतीति । ‘तुष्ण-  
शम्यमः’ इति ईङ्वा ‘स्तुसुधूम्भ्यः’ इत्यत्र परस्मैपदेऽभित्युक्तेः । आत्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥—नुवः  
पञ्चानाम् । ‘विदो लटो वा’ इत्यतो लटो वेति वर्तते । नुव इत्येतदादिमं पञ्चम्यन्तमन्तिमं तु षष्मन्तमित्याशयेनाह—नुवो  
लट इत्यादि ॥—चर्चमिति । प्रक्रियालाघवात् ‘आहस्तः’ इत्येव-सुवचमित्याहुः ॥—नुव ईद् । हलादेः किम् । ऋवाणि ।  
पितः किम् । ऋतः ॥—ऋलीति थत्वविधानादिति । ईडागमे कृते ऋलादिलाभावादिति भावः ॥ इण् गतौ ॥—  
इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः । दीर्घ इणः  
किति । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते ‘व्यथो लिटि’ इत्यतो लिटीति च । किति किम् । इयाय ।  
अत्र वदन्ति । इह दीर्घे कृतेऽपि ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इतीयङ्ग रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं  
व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयतुः । ईयुरित्यत्र ‘वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्य-  
नुवर्तमानमपीह व्यर्थमेव व्याख्याभावादिति । एता । एष्यति । एतु । इतात् । इताम् । यन्तु । इति । उत्तमे तु । अयानि ।  
अयाव । अयाम् । लङ्मध्यमे । ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमेतु । आयम् । ऐव । ऐम् ॥—ईयादिति । ‘अङ्गत्सार्व—’ इति  
दीर्घः ॥—एतेर्लिङि । इहार्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम् । किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥—उभयत आ-  
श्रयण इति । अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्यावयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परस्य क-

१. आयमिति—यण आभीयासिद्धत्वेनाह । तदसिद्धत्वप्रत्याख्याने तु लावस्थायामेव कर्तव्यः, आहजादीनामिति च न  
कार्यम्, ‘आटश्च’ इति सूत्रमटश्चेति कार्यम्, तेन ऐव्यतेत्यादौ न दोषः । आयमित्यत्र चान्तरङ्गत्वाद्वावायादेशः, वृद्धौ कृतायामिणो  
यणितिं तु न, तत्र परित्यक्तवर्णनेकारूपस्यैवेणो यणित्यर्थात् ।

समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । ॥ इणो गा लुङि । १२।४।४५। गतिरस्येति सिचो लुङ् । अगात् । अगा-  
ताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अघ्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । ॥ गाङ् लिटि । १२।४।४९।  
इङ्गे गाङ् स्याल्लिटि । लावस्थायां विवक्षिते वा । शधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अभ्येता । अभ्येप्यते । अ-  
ध्यै । गुणादादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य षण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः ।  
गेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशाच्च भवति । अभ्यैत । परत्वादियङ् । तत् आद् । वृद्धिः । आध्यैयाताम् । आध्यैयत । अभ्यैयि । अ-  
ध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीष्वम् । अधीयीय । अभ्येयीष्ट । ॥ विभाषा लुङ्लुङोः । १२।४।५०।  
इङ्गे गाङ् वा स्यात् । ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्डित् । १२।१। गाङ्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गणितः प्रत्यया  
ङितः स्युः । ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि । १६।४।६६। एषामात् ईत्स्यादलादौ कृत्यार्धधातुके । अभ्यगीष्ट ।  
अध्यैष्ट । अभ्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेषामिति किङ्गात् । अन्य-  
था हीगर्थेलेव नृयात् ॥ ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ अभियन्ति । अभ्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्त-  
स्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते षण् । तथा च भट्टिः । ससीतयोरारवयोरधीयञिति ॥ ३ ॥ धी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-  
सनत्वाद्नेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । धीतः । वियन्ति । वेयि । वेमि । धीहि । अवेत् । अधी-  
ताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाष्टत्वाद्यणिति केचित् । अभ्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते ।  
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।  
॥ लङ्कः शाकटायनस्यैव । ३।४।१११। अदन्तात्परस्य लङ्गे शेर्जुंस वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् । या-  
याताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ घा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥ भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ णा दीप्ते ॥ ९ ॥  
आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥ प्ला मक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । आपसीत् ॥ १३ ॥

यमादिवद्भावः स्यात् । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामौ  
इत्यस्य सुप्तिङन्तमिति पदत्वं न स्यात् । परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । यस्मात्प्रत्ययविधित्वादस्मादन्तस्य ग्रहणमिति  
स्वीकारादम् । इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् । अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चाद्रेकादेश इति नोक्त-  
दोषः । इह च ज्ञापकं 'सुप्तिङन्तसमाः' इति । विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे  
कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—भौवादिकस्येति । इटकिटकटीत्यत्र प्रक्षिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि इदं रूपम् ।  
वी गतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥—गाङ् लिटि ।—  
लावस्थायामिति । वार्तिकमते तु एकादेशात्प्रागेव गाङ्कादेशे 'द्विर्वचनेऽन्वि' इति सूत्रं न प्रवर्तते द्विलनिमित्ताच्चोऽभावात् ॥  
—विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते अनैमित्तिकत्वादिति भावः ॥—निर्देशाच्च भवतीति । 'वार्णादाजं  
बलीयः' इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः ॥—अध्यैयतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति शस्य अतः । लङ्  
मध्यमे तु अध्यैयाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैष्वम् ॥—अध्यैयीष्टेति । लिङ्कः सीयुद् । अध्यैयीयास्ताम् । अध्यैयीरन् ॥  
गाङ्कुटादिभ्यो—। इह गाङ् गतावित्यस्य न ग्रहणम् । तदर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आ-  
देशाङ्कारस्तु अचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङ्कः सिद्धत्वादत आह—गाङ्कादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । के-  
चित्तु कुट आदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादवश्च कुटादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुट-  
पूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाखिलनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च 'रलो व्युपधात्-' इति सूत्रस्येन लिखित्वा लेखित्वा  
लिलिखिषति लिलेखिषति इति वृत्तिग्रन्थेन, शकुनिष्वालेखने इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते । अङ्गणितमिति किम् । घमि कोटः ।  
पोटः । गलि चुकोट । पुपोट ॥—घुमास्था—। 'दीडो युङचि-' इत्यतः कृतीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधिक्रियत  
एव । किति किम् । दाता । धाता । हलादौ किम् । ददतुः । ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीलं स्यात् । आर्धधातुके  
किम् । मातः । माथः ॥—अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्त्वादीत्वम् । इक् स्मरणे । ककार इह 'इण्वदिकः' इति विशेषणार्थः ।  
एरित्युक्ते तु इट किट कटीत्यत्र प्रक्षिष्टस्य ईधातोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः ॥—केचित्तु इति । आर्धधातुकाधिकारे वार्तिक-  
पाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥—अधीयञिति । स्मरन्त्यर्थः । राघवयोरित्यत्र  
'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इति षष्ठी ॥—धी गति—॥—अवियञिति । अडागमात्परत्वादियङ् ॥—अडागमे सतीति ।  
कृताकृतप्रसङ्गित्वात्मात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः । अत एवापरितोषात् 'असिद्धवदत्राभात्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये  
अटोऽसिद्धत्वादियङ्कोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् ॥—  
ईकारोऽपीति । प्रयुजते च 'न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः' इति । व्याख्यातं च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे  
तद् । न च 'न गतिर्हि सार्थेभ्यः' इति निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याभिर्भावार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना  
कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तत्रात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव ।

रा दाने ॥ १४ ॥ छा आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दाया-  
स्नाम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ क्त्वा प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्यानत्वं नमः क्त्वात्रे इति वार्तिकं  
तन्नाम्यं चेह लिङ्गम् । सस्यानो धिङ्मूलीयः । स नेति क्त्वादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य क्त्वातेः  
प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥ मा माने । अकर्मकः । तनौ मसुस्तत्र न केटभट्टिष इति माघः ।  
उपसर्गवशेनायान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेगदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १९ ॥  
वच्च परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । क्षिपर इत्यपरे । वक्षि । वक्ष्यात् ।  
वक्ष्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ विद् ज्ञाने । ॥ विदो लटो वा । ३।४।८३। वेत्तेलटः परस्मैपदानां णकादयो वा  
स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विष्ण । पक्षे वेत्ति । विचि । इत्यादि । वि-  
वेद । विविदतुः । उपविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाञ्च लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । ॥ विदांकु-  
र्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ॥ ३।१।४१। वेत्तेल्लोभ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोढन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पु-  
रुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् । ॥ तनादिकृष्ण्य उः । ३।१।७९। तनादेः कृञश्च उपत्ययः स्यात् । शपो-  
ऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृष्णग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ।  
विदांकरोतु । ॥ अत उत्सार्वधातुके । ६।४।१०। उपत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्सार्वधातुके कृति । उदिति  
तपरकरणसामर्थ्याञ्च गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उत्तमेति हेतुर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वाद्गुणम् ।  
विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । सिजम्यस्तेति श्लेश्च । अविदुः । ॥ दश्च । ८।२।७५। धातोर्दस्य  
पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेत् । अवेत् ॥ २१ ॥ अस् भुवि । अस्ति । ॥ असोरल्लोपः । ६।४।१११।  
अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृति । स्तः । सन्ति । तासस्योरिति सलोपः । अस्ति । स्थः ।  
स्थ । अस्ति । स्तः । स्तः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ अस्तेभूः । २।४।५२। बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् ।

ततश्चोदीते इति भावे निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति ॥—प्रणिदातीति । ‘शेषे वि-  
भाषा—’ इति णत्वविकल्पः ॥—अदासीदिति । अधुलान्न सिजल्लुक् ॥—नमः क्त्वात्रे इति । यययमाधधातुकेऽपि प्रयुज्येत  
तर्हि तृजन्तेऽस्मिन्परे ‘शरपरे विसर्जनीयः’ इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्वोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः खशादित्वे  
प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः ॥—संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति  
प्रयोगस्तु क्त्वादेशस्येति न्यासकाराशयः । मा माने ॥—नास्येति । धुप्रकृतिमाह इति पाठात् द्वितामेव तत्र ग्रहणं, त-  
तश्च ‘शेषे विभाषा—’ इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह—प्रणिमाति । प्रनिमातीत्यादि । वच्च परिभाषणे । उवाच । वक्ता ।  
वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् ॥—अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति, वक्ष्यन्ति, वचन्तु, अवचन्,  
अवोचन्, अवक्ष्यन्तित्येतेऽसाधवः ॥—बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे । वक्थ । उत्तमे तु । वच्मः । लि-  
टि । ऊचुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । छटि वक्ताः । लिङि वक्ष्यातुः । उच्चासुरित्यादयोऽप्यसाधवः ॥—  
क्षिपर इति । अस्मिस्तु पक्षे । वक्थः । वच्मः । ऊचे । लिटि ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥—विदो लटो वा ।  
पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावाच्चेति आदेशास्तदाह—वेत्तेरिति ॥—लोटो लु-  
गिति । ‘आमः’ इति सूत्रे ‘मञ्चे घस—’ इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेङ्गिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षे  
तु तेनैव छगिति बोध्यम् ॥—पुरुषवचने इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचि-  
न्मते कर्तरिकर्मव्यतिहारे तद् । व्यतिविदांकुरुताम् । व्यतिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् ॥—तेनेति । विश्वसेदित्यत्र शपो ल-  
गभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण ॥—अत उ-  
त्सार्व— । कृति किम् । करोति । करोषि ॥—लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह  
भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते लसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥—दश्च । ‘सिपि  
धातोर्वा’ इत्यनुवर्तते, पदस्येति, ‘शलां जशोऽन्ते’ इत्यस्मादन्त इति च तदाह—धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् ।  
तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः । सिपि ख्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । वेत्तीत्यत्रा-  
तिप्रसङ्गाच्चत्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् ॥—असोरल्लोपः । ‘अत उत्—’ इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्याद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि-  
त्याहुः ॥—असोरिति । शकन्वादिवात्पररूपमित्याह—अस्यास्तेश्चेति । अस्योदाहरणम् । रुन्धः । रुन्धन्तीत्यादि ।  
कृति किम् । रुन्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासमित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अ-

१ न विवक्षिते इति—तथोर्नान्तरीयकतया उच्चार्यमाणत्वादिति भावः । २ सार्वधातुके कृतीति—अत्र सार्वधातुके इति  
निष्कर्षम् । आर्धधातुके तस्य भूमावात् । ईशामसेत्यादौ ‘अत आदेः’ इति दीर्घे सति परस्य लोपेऽपि क्षलभावात् । अस्य सार्व-  
धातुके ऽव सत्त्वाच्च ।

साम् । सन्तु । ॥ च्वसोरेखावभ्यासलोपश्च । ६।४।११९। चोरस्त्रे एत्वं स्यादौ परे अभ्यासलोपश्च । आभी-  
यत्वेन एवस्यासिद्धत्वादेर्धिः । असोरित्यल्लोपः । एधि । तातरूपक्षे एत्वं न, परेण तातका बाभात्, सकृद्रताविति न्यायात् ।  
स्यात् । सन् । स । असानि । असाव । असाम । अस्तिचि इतीद् । आसीत् । असोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-  
दाद् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्त्रे विद्यमानत्वेन विशेषणादीन् । ॥ उपसर्गप्रा-  
दुभ्यामस्तिर्यक्परः । ८।३।८७। उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽधि च परे । निष्यात् । प्रादुः-  
ष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । षपरः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ मृजू शुद्धौ । ॥ मृजेवृद्धिः । ७।२।११४। मृजेरिको  
वृद्धिः स्यादातुप्रत्यये परे ॥ ॥ कृत्यजादौ वेच्यते ॥ ब्रमेति षः । मार्हि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममा-  
र्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ह । मार्जिता । मर्था । मृष्टि । अमार्द । अमार्जम् । अमार्जीत् । आमार्जीत्  
॥ २३ ॥ रुदिद् अश्रुविमोचने । ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७।२।७६। रुद् स्वप् अस् अन् जक्ष एभ्यो वदाळेः  
सार्वधातुकत्वेद स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः । ७।३।९८।  
हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईद स्यात् । ॥ अङ्गार्यगालवयोः । ७।३।९९। अरोदीत् । अरोदत् । अरु-  
दिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामन्तरेणान्तरत्वाद्यामुद । रुद्यात् । अरुदत् ।  
अरोदीत् ॥ १ ॥ अिष्वप् षाये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्य । ॥ सु-  
विनिर्दुर्भ्यः सुपिस्तिसमाः । ८।३।८८। एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति छिति  
परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वप्रासिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्या-  
सस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावाच्च षः । सुसुष्वाप ।  
सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्व-  
सिता । श्वसीत् । श्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ अन च । अ-  
निति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् । ॥ अनितेः । ८।४।१९। उपसर्गस्याक्षिमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् ।  
प्राणिनि ॥ ४ ॥ जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः । ॥ अदभ्यस्तात् । ७।१।४। अस्य अत्स्यात् । अन्ता-  
पवादः । जक्षति । सिञ्जन्त्यस्त्रेति शुस् । अजङ्गुः । अयमन्तस्यादिरित्युज्ज्वलदन्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च

नुपदं स्फुटीभविष्यति ॥—च्वसोरेखा—॥ एत्वमलोऽन्त्यस्य लोपस्तु शित्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ सद्यम् । देहि । धेहि ॥  
—असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् ‘श्रसोः’ इत्याल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेत् । अ-  
प्राहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन देभतुरित्यादि सिद्धमिति । स्यादेतत् । अत्र केचित् । अङ्गह-  
णस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न च ‘अत उत्-’ इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति  
वाच्यम् । अस्येत्युक्तौ गौरवादर्थमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमङ्गहणमावश्यकमि-  
त्याहुः ॥—उपसर्गप्रादुभ्याम्—। प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुसश्चेति पाठे प्रादुभ्यामिति निर्देशो न युज्यते  
इति प्राचां धान्तापाठः प्रामादिकः ॥—परस्येति । अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः । तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् ।  
उपसर्गेत्यादि किम् । दधि स्यात् । अस्तेः किम् । परिसृजति । मृजू शुद्धौ । अयं न षित् । भिदादिपाठसामर्थ्यात् ॥—  
मृजेवृद्धिः । गुणापवादः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह—धातुप्रत्यये इति । धातुप्रत्यये किम् ।  
कंसपरिमृद्भ्याम् ॥—कृत्यजादाविति । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे भाष्यकृता  
स्वीकृतम् ॥—मृद्धीति । ‘हुसलभ्यः’ इति हेर्धिः । षत्वष्ट्वजश्त्वानि ॥—बलादेः सार्वधातुकस्येति । बलादेः  
किम् । रुदन्ति । सार्वधातुके किम् । सप्ता ॥—धित्वं नेति । सकृद्रताविति न्यायात्, हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार  
उच्चारणार्थं इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्वैति भावः ॥—रुदश्च—। पञ्चभ्यः किम् । जागर्तेर्लङि अजागः ॥—प्रकृतिप्रत्यये-  
त्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमन्तीटोः ॥—अरुददिति । ‘इरितो वा’ इत्यद् ॥—अरोदीदि-  
ति । ‘अस्तिचि-’ इति ईद । ‘रुदश्च-’ इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥—सुषुपतुरिति । ‘वचि-  
स्वपि-’ इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ॥—सुपिस्तिसमा इति । सूतीति क्तिन्नन्तः । समेति पचाद्यजन्तः । सुषु-  
प्तिः । सुषूतिः । सुषमा । विषमः ॥—अद्विर्वचन इति । तेन षत्वसहितस्य द्वित्वम् ॥—सुपिरूपाभावादिति ।  
‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’ इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिव-  
त्त्वाभावादित्याहुः । वसुतस्तु ‘स्थानिवदादेश-’ इत्येतं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूढमित्यन्ये ॥  
—अनितेः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि-’ इत्यत उपसर्गादिति वर्तते, ‘रषाभ्याम्-’ इत्यतो ‘नो णः’ इति च तदाह—उपसर्गस्था-  
दित्यादि ॥—अन्तापवाद इति । ‘सोऽन्तः’ इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादो जुसिति हेयम् ॥—बभ्रामेति ।  
जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्युपनिषदि जशादित्वस्य निर्विवादत्वात् । ‘नाभ्यस्ताच्छदुः’ इति निषेधेन जक्षन् इति नुमश्चा-

गताः ॥ ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । षषविदेत्याम्बा । जागरांचकार । अजागार । ॥ जा-  
ग्रोऽविचिण्णलुङित्सु । ७।३।८५। जागर्तेगुणः स्याद्विचिण्णलुङित्सोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । अ-  
जागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाञ्जुस् । ॥ जुसि च । ७।३।८३। अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः  
स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृत्युः । आशिषि तु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि । अजा-  
गरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं सिषि वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते हल-  
न्तलक्षणा प्राप्ता, नेटीति निषिद्धा । ततोऽतो हलादेरिति बाधित्वाऽतोऽन्तस्येति प्राप्ता, ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ।  
गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो न वेति ॥ १ ॥ दरिद्रा दुर्गतो ।  
दरिद्राति । ॥ इहरिद्रस्य । ६।४।११४। दरिद्रातेरिक्कारः स्याद्वलादौ कृति सार्वधातुके । दरिद्रितः । ॥ आभ्य-  
स्तयोरातः । ६।४।११२। अनयोरातो छोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्चादाम् । दरिद्रांचकार ।  
आत औ णल इत्यत्र ओर्ह्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अतएव शापकादाज्ञेयेके । द-  
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥  
लुङि घां ॥ सनि ण्वुलि ल्युटि च न ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् ।  
अदरिद्रीत् । इदसकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकास् दीप्तौ । चकास्ति । सस्य अत् । चकासति । चकासांचकार ।  
धिचेति सकोपः सिच एवेत्येके । चकादि । चकाधीत्येव भाष्यम् । ॥ तिप्यनस्तेः । ८।२।७३। पदान्तस्य सस्य दः  
स्यात्सिचि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः । ॥ सिचि धातो रुर्वा । ८।२।७४। पदान्तस्य धातोः सस्य  
रः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । ॥ शास इदङ्हलोः । ६।४।३४।

न्दसत्वेऽपि जशादित्यस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च ॥—जाग्रोऽविचिण्णलु—॥ डिक्-  
भ्योऽन्यसिञ्जिति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तुच्चारणार्थ इति वदतां मते कसावपि न भवति ।  
जजागृवान् । जजागृवासौ । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । डिक् । जागृतः । जागृत्यः ॥—वृद्धिविषये इति । ण्वुलि ।  
जागरकः । घभि । जागरः । णिचि । जागरयति । चैतेषु गुणे कृतेऽपि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः स्यादिति वा-  
च्यम् । गुणविधेक्षिणलुप्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः ॥—जुसि च । चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । ‘क्सस्याचि’ इत्यतो-  
ऽचीत्यनुवर्तत इत्याह—अजादाविति ॥—जागृत्युरिति । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । या-  
सुटो ङित्वाच्छृणुयुरित्यादौ गुणो नेति प्राचोफिस्तु मनोरमायां दधिता, ‘जुसि च’ इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति । केचित्तु  
‘जुसि च’ इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उस्वरूपे जुसीति व्याख्यानाभोक्तदोष इत्याहुः । अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् ॥  
जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति ॥—तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जा-  
गर्तिगुणेन बाधस्तेन गुणेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ठाम् ।  
अजागरीरित्यादि । दरिद्रा ॥—इहरिद्रस्य । इदरिद्रः इति वक्तुमुचितम् ॥—आभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते ।  
पुनन्ति । पुनते । दधति । दधते । कृति किम् । क्रीणाति । पुनाति । दधाति । अतः कित् । बिभ्रति ॥—ओर्ह्येव  
सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥—निर्मूलमेवेति । यत्तु व्याख्यातुभिः समर्थते । आमोऽभावे आ-  
तो छोपे कृते आदन्तलाभावादौलं नेति । तन्न । ‘आत औ णलः’ इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रा-  
तेरालोपेऽपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात् । तत्कथमौलस्याप्रवृ-  
त्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति । तदपि स्थवीयः । तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वार-  
त्वप्रसङ्गात् ॥—विवक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचाद्यजेव भवति परसप्तम्यां तु ‘स्याद्यधा-’ इत्यादन्त-  
लक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति युक्तिं दरिद्राय इति स्यादिति भावः ॥—सनि ण्वुली-  
ति । एतेष्वाल्लोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥—अदरिद्रुरिति । ‘सिजभ्यस्त-’ इति ङेर्जुस् ।  
‘लङ्गः शाकटायनस्यैव’ इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् ‘आभ्यस्तयोः’ इत्यालोपे आकारान्तस्यैवाभावात् । ‘ई  
इत्यधोः’ इत्यत ईलमिह न शङ्क्यमेव । ङेर्जुसि हलादिपरत्वादिति भावः । ननु दरिद्रा ङि इति स्थिते जुसः प्रागेव  
आलोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईलं स्यात् । नैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् । इलनिमित्तं हलादिलं तच्च विना-  
शोऽस्मृत्वं जुसो भावित्वात् ॥—सस्य अदिति । अदभ्यस्तादित्यनेन ॥—तिप्यनस्तेः । पदान्तस्य किम् । चका-  
स्ति । यस्येति किम् । वशेर्लेङि तिपि अवद् । तिपि किम् । किपि चकाः । अनस्तेः किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङि  
तिपि अस्ते रूपम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति ईद् न ॥—शास इदङ्हलोः । अङि । अशिषत् । अशिषताम् । कृति । शिष्टः ।

१ ओ इत्येवेति—द्विमात्रत्वसाम्येऽपि ओकारस्य विवृततरत्वेन प्रयत्नलाघवादिति भावः ।



शास उपधाया इत्यादकिं हलादौ किति च । शासिवसीति च । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु । शिष्टाम् । शासतु । ॥ शा हौ । ६।४।३५। शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सतिशास्त्रीत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥ ४ ॥ दीधीङ् दीक्षिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः ॥ दीधीते । प्रनेकाच इति यण् । दीध्याते । ॥ यीवर्णयोर्दी- धीवेव्योः । ७।४।५३। एतयोरन्त्यस्य लोपः स्यात्कारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तु- ल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ वसं सस्ति स्वमे । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्ति । सन्तः । संसन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्फोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः इत्येके ॥ २ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः । वक्षिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टि । अवद । अवह । औष्टाम् । औशन् । अवशाम् । उदयाताम् । उदयास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् ॥ ३ ॥ (ग) चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । कुङ् अपन- यने । हुते । जुहुवे । जुहीत । ह्योषीष्ट । अह्योष्ट ॥ ४ ॥ इत्यादयः ॥

### तिङन्ते जुहोत्यादयः ।

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति आभ्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । ॥ जुहोत्यादिभ्यः ह्युः । २।४।७५। ऋपः ह्युः स्यात् । ॥ ऋ ॥ ६।१।१०। धातोर्द्धे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुभुवोरिति यण् । जुहति । ॥ भी- हीभृदुवां ह्युवच्च । ३।१।३९। एभ्यो क्तिव्याम्वा स्यादामि श्वाविव कार्यं च । जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाङ्गुणः । जुहवानि । परत्वाङ्गुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हुयात् । अहौषीत् ॥ १ ॥ भिभी मये । बिभेति । ॥ भियोऽन्यतरस्याम् । ६।४।११५। इकारः स्या-

शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ्साहचर्यात्परस्मैपद एवेत्वम् । नेह । आशास्ते । अन्ये तु यस्माच्छासरेङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिष्टे इत्यात्मनेपदेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥—शा हौ । पूर्वसूत्रे उपधापदान्वया- नुरोधेन शास इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठ्येव उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह—शास्तेः शादेश इति । ‘धि च’ इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘शास इत्—’ इति इत्वं स्यात् तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः ॥ —यीवर्णयोः । य्वोरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिष्व इवर्णश्च यी- वर्णौ तयोः । यिष्वेति इकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षितस्तदाह—यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः ॥ —लोपं बाधित्वेति । लोपस्य तदाहरणम् । आदीष्य गतः । अवैव्य गतः । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । यीवर्णयोरिति किम् । आदीष्यनम् । आवैव्यनम् । वस॥—असदिति । ‘तिप्यनस्तेः’ इति दत्वम् ॥—अस इति । ‘सिपि धातोः—’ इति रुर्वा । पक्षे दः ॥—सन्तीति । इदित्वाङ्गुमि सन्सतति इति स्थिते ‘स्कोः’ इति सलोपे ‘झरो झरि सवर्णे’ इति तकारस्य वा लोपः ॥—संस्ति संस्त इति । इहापि पूर्ववत्सलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । ‘वष्टि भागुरिरलोपं’ ‘जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः’ इति ॥—चर्करीतं च । गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ॥—अदादौ बोध्यमिति । तेन यङ्लुगन्तेषु ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ इति शपो लृग् भवतीति भावः । प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तं तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम् ॥ इत्यादयः ॥

हु दाना—॥ यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दानं तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे—प्रक्षेप इति ॥—वैध इति । आहवनीयादौ ॥—हविष इति । विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः ॥—स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम् ॥—परस्मैपदिन इति । तेन होष्य इति केषांचित्प्रयोगोऽसाधुरेव । ‘स्मरामौ जुह्वानाः’ इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शाननोऽप्रवृत्तावपि चानशन्त- त्वात् ॥—आदीति । ‘आहुतमस्य’ इत्यनेन ॥—परत्वादिति । ‘हुक्षुवोः’ इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः ॥—भियो- ऽन्यतरस्याम् ॥ सार्वधातुके किम् । भीयते । बिभिये । हलादौ किम् । बिभ्यति । किति किम् । बिभेति । केचिदत्र हलादौ

१ वससस्तीति—‘जक्षित्यादयः’ इति सूत्रसमाभ्यप्रयोगात् सस्तिधातुरत्र नास्तीति प्रतीयते । मूलपाठस्तु माधवानुरोधेनेति बोध्यम् । २ चर्करीतमिति—यङ्लुक् संज्ञेयमित्यर्थः ।

ह्रस्वादी कृति सार्वधातुके । विभितः । विभीतः । विभ्यति । विभयांचकार । विभाय । भेता ॥ २ ॥ ही कञ्जायाम् जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयांचकार । जिहाय ॥ ३ ॥ पृ पाळनपूरणयोः । अर्तिपिपत्योश्च । ७। ४। ७। ७। अभ्यासस्य ह्रकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७। १। १०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्त-  
दन्तस्याङ्गस्य वत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिसं बाधेते । पिपति । श्वम् । रपरत्वम् । ह्रस्वेति दीर्घः । पिपृतः । पिपुरति । पपार । किति किति ऋच्छत्युतामिति गुणे प्राप्ते । शृदृप्रां ह्रस्वो वा । ७। ४। १२। एषां किति किति ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पपुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपृताम् । अपिपरुः । पिपृयात् । पूयात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । इत्यान्तोऽयमिति केचित् । पिपति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु सं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् ॥ ४ ॥ जुभृञ् धार-  
णपोषणयोः । भृजामित् । ७। ४। ७। ६। भृञ् माह ओहाक् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् श्लौ । विभर्ति । वि-  
भृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवज्ञावाद् द्वित्वोत्वे । विभरामास । बभार । बभर्थ । बभृव । विभृहि । विभराणि ।  
अविभः । अविभृताम् । अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥ माहू माने शब्दे  
च । ई हल्यघोः । ६। ४। ११३। आभ्यस्तयोरित् ईत्यात्सार्वधातुके कृति हलि न तु घुसंशकस्य । मिमीते ।  
आभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रणयमास ॥ ६ ॥ ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे ।  
हाता । हास्यते ॥ ७ ॥ ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति । जहातेश्च । ६। १। ११६। इत्याद्वा ह्रस्वादी  
कृति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जहौ । आ च हौ । ६। ४। ११७। जहातेहौ परे  
आ स्यात् चादिदीर्घा । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः । लोपो यि । ६। ४। ११८। अहातेर-  
लोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जहात् । एकिंकि । हेयात् । अहासीत् ॥ ८ ॥ जुदाञ् दाने । प्रणिदधाति । दत्तः ।  
ददति । दत्ते । ददौ । वसोरित्येत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् ।  
अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ जुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति । दधस्तथोश्च । ८।  
२। ३। ८। द्विरुक्तस्य ण्यन्तस्य धातो बभौ भष स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति  
वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । दध्वः । धत्ते । धत्से । ध-  
दध्वे । वेहि । अधित ॥ १० ॥ अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः । णिजां त्रयाणां गुणः  
श्लौ । ७। ४। ७। ५। णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेकि । नेनिकः । नेनिजति । निनेज । नेक्का ।  
नेक्षयति । नेनेकु । नेनिजिध । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७। ३। ८। ७। कृषूपधगुणे न स्यात् । नेनि-  
जानि । अनेनेक् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक ॥ १ ॥  
विजिर् पृथग्भावे । वेवेकि । वेविके । विवेजिध । अत्र । विज इडिति क्त्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

छितीत्येतन्मातीवोपयुज्यते । इलविधानस्य विभित इत्यादौ चरितार्थत्वात् । विभ्यति विभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादि-  
त्याहुः ॥—अर्तिपिपत्योश्च । अर्तेरुदाहरणमियतीति वक्ष्यति ॥—उदोष्ठ्य—। अङ्गावयवेति किम् । अङ्ग गतौ न्या-  
दित्वात् । ऋत्तलये ‘भ्युकः किति’ इति इणिवेधात् समीर्ण इति भवति । अन्यथा तु समूर्ण इति स्यात् ॥—शृदृप्रां—। शृ  
हिंसायाम् । दृ विदारणे । इमौ न्यादी ॥—पक्षे गुण इति । ‘ऋच्छत्युताम्’ इत्यनेन ॥—पप्रतुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् ।  
ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे  
तु पपरतुः शश्रतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत् । नैवम् । गुणाभावपक्षे ‘ऋत्त इहातोः’ इतीति प्रसङ्गात् । न चातरङ्गलायणेव  
स्यादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । जुभृञ् । ‘द्वितः किः’ । भृत्रिमम् ॥—भृजामित् । णिजां त्रयाणा-  
मित्यतोऽनुवर्तनादाह—एषां त्रयाणामिति । केचित्तु कपिजलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः । त्रयाणां  
किम् । जहाति । श्लौ किम् । बभार ॥—ई हल्यघोः ॥ आभ्यस्तयोरिति । छनीते पुनीते । छितीति किम् । छनाति ।  
अघोः किम् । धत्तः दत्तः ॥—मिमीते इति । ‘धुमास्था—’ इतीति मिह न प्रवर्तते तत्रार्थधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः ।  
माथः गाते । गासे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तमार्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति योगं यावदिति ॥  
—जहातेश्च । छितीति किम् । जहाति । सार्वधातुके किम् । हीयते ॥—चादिदीर्घाविति । अत एव भट्टिः प्रायु-  
क्त । ‘जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्’ इति ॥—लोपो यि । सार्वेति किम् । हेयात् ॥—प्रणिदधातीति । ‘ने-  
नेर्गद—’ इति णलम् ॥—दध इति । ‘आभ्यस्तयोः’ इत्यालोपः । अघोरित्युक्त्वादीलं तु न ॥—अदादिति । ‘गातिस्था—’  
इति सिचो लृक् ॥—दधस्तथोश्च । दध इति कृतद्विवचनाभ्यासकार्यो धात्वैव गृह्यते न तु दध धारण इत्ययमिति व्या-  
चष्टे—द्विरुक्तस्येति । ण्यन्तस्य किम् । दधाति । वन्वेवं धत्त इत्यादावपि न स्यादलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाक्षयन्तत्वात् आह  
—वचनसामर्थ्यादिति ॥—णिजाम् । श्वाविति किम् । निनेज ॥—नाभ्यस्तस्य—। अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ।

णिजिजिजी रुधादावपि ॥ २ ॥ विष्टु व्यासौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लुदिस्वादह । अविषत् । तकि वसः । अजादौ वसस्याचीति अलोपः । अविक्षत् । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्द-  
साश्च ॥ घृ क्षरणदीप्तयोः । जिघर्ममिं हविषा घृतेन । भृणामित् । बहुलं छन्दसीति इत्यम् ॥ १ ॥ इ प्रसङ्गकरणे । अयं सुबो अभिजिह्वीति होमात् ॥ २ ॥ ऋ स्तु गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अतिपिप्लोमेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासर्वण इतीयम् । इयति । इयूतः । इयूरति । आर । आरतुः । इडर्यसीति नित्यमिद् । आरयि । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयूताम् । ऐयरुः । इयूयात् । अर्यात् । आरत् । ससति ॥ ४ ॥ भस् भस्तेनदीप्तयोः । बभस्ति । बसिभसोईलि चेत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञाने । चिकेति ॥ ६ ॥ तुर स्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥ ७ ॥ धिष शब्दे । दिषेष्टि । दिषिष्टः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति । जनसनस्रनां सनझलोः । ६।४।४२। एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ कृति च । जजातः । जजति । जसंसि । जजान । जजन्त्यात् । जजायात् । जन्त्यात् । जायात् ॥ १० ॥ गा स्तुतौ । देवाभिगाति मुञ्जयुः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

### तिङन्ते दिवादयः ।

दिबु क्रिडाविजिगीषाम्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । झृषन्ताः परस्मैपदिनः । ॥ दिवादिभ्यः इयन् ॥ ३।१।६९। शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अ-  
दीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ बिबु तन्मुसस्ताने । परिषीष्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यषेवीत् ॥ २ ॥ स्त्रिबु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ छिबु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥ ण्सु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुत्यति । सुणोस ॥ ५ ॥ ण्सु निरसने । सत्यति । सञ्जास ॥ ६ ॥ झसु झरणदीप्तयोः । झरणं कौटिल्यम् । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे । व्युषोष ॥ ८ ॥ घुष च ॥ ९ ॥ नृती गात्र-  
विक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । ॥ सेसिचि कृतचतुष्टयदृष्टदृष्टतः । ७।२।५७। एभ्यः परस्य सिग्भिभक्ष्य सादेरा-  
र्धधातुकस्येद्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी वद्वेगे । वा आशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रसतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दीर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हि-  
सायाम् ॥ १३ ॥ गुथ परिषेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप मरणे । क्षिप्यति । क्षेसा ॥ १५ ॥ पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ तिम छिम छीम आर्दीभावे । तिम्यति । क्षिम्यति । स्त्रीम्यति ॥ १९ ॥ व्रीड चोदने कञ्जायां

अचि किम् । वेवेष्टि । पिदप्रहणम् 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्युत्तरार्थम् । सार्वेति किम् । निनेज ॥—बहुलं छन्दसी-  
तीत्वमिति । एतच्च पूर्वोत्तरान्वयि ॥—इयतीति । अभ्यासस्य इयङ् अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः ॥—इग्रतीति । 'अ-  
दभ्यस्तात्' इत्यत् ॥—अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति-' इति गुणः ॥—आरदिति । 'सर्तिशास्ति-' इत्यङि 'ऋदशोऽङि-' इति  
गुणः ॥—बब्ध इति । तसस्तकारस्य 'झषस्तयोः-' इति धलम् ॥—तुतूर्त इति । 'हलि च' इति दीर्घः । धन धान्ये ।  
धान्यार्जन इत्यर्थः ॥—दधन्त इति । छान्दसत्वात् 'अनुनासिकस्य-' इति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥—जनसनस्रनाम्-  
जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिषासति ॥—जजतीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः ।  
—जजायादिति । 'ये विभाषा' इति वा आलम् । एवं जायादित्यत्रापि ॥—जिगातीति । 'बहुलं छन्दसि' इति  
इलम् ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

दिबु व्रीडा । उदित्करणं क्लायामिद्विकल्पार्थं निष्ठायामनिर्दर्थं च । देवित्वा । शूला । शूतम् । व्रीडायाम्, दीव्यन्ति  
माणवकाः । 'विजिगीषायाम्' शत्रुं दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा । युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥ बिबु ॥—  
परिषिषेवेति । 'स्थादिष्वभ्यास-' इति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः । अस्य चाप्राक्सितीय-  
त्वात् । तेनाभ्यासस्य षलं 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेन भवत्येव ॥—न्यषेवीदिति । 'सिवादीनां वा-' इति विकल्पः । नृती ।  
ईदित्करणं 'इवीदित-' इति निष्ठायामिनिषेधार्थम् । यद्यपि 'सेसिचि-' इति इटो विकल्पितत्वात् 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैवेष्टं  
सिष्यति, तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यलक्षणापनार्थमीदित्करणं तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि सिद्धम् ॥—सेऽसि-  
चि—॥—नर्तिष्यति नत्स्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्यति । कर्तिष्यति । कत्स्यति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति इत्यादि  
हेयम् ॥—अनर्तीदिति । असिचीत्युक्त्वादिह नित्यमिद् ॥—त्रेसतुरिति । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येवाभ्यासलोपौ ।  
कुथ । पूतीभावः पवित्रीभवनम् । कुथति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः । पुष्प विकसने । 'कालात्साधु-' इत्यत्र पुष्प्यतिः  
शत्रन्तः । पचायचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम् । व्रीड । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घञि तु व्रीडः ।

च । मीर्यति ॥ २० ॥ इष गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सङ्गति । सुङ्गति ॥ २३ ॥  
 जूषू ऋषू वयोद्धानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत । जीर्यात् । जूषुभिन्त्यकृ । ऋशोऽङि  
 गुणः । अजरत् । अजारिष्टम् । जीर्यति । जजरतुः । अजारीत् ॥ २५ ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुषे । स्वरसि-  
 स्तीति विकल्पं बाधित्वा श्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते कादिनियमाश्रित्यभिद् । सुषुषिवे । सुषुषिवदे । सोता । स-  
 विता ॥ २६ ॥ वूङ् परितापे । दूयते ॥ २७ ॥ दीङ् क्षये । दीयते । ॥ दीङो युङ्क्षि किति । ६।४।६३। दीङः  
 परस्याजादेः कृत् आर्धधातुकस्य युद् स्यात् ॥ ७।३।७१। युग्युटावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ घक्तव्यौ ॥ दिदीये । ॥ मीना-  
 तिमिनोतिदीङ् ल्यपि च । ६।१।५०। एषामात्वं स्यात् क्यपि चकारादशिलेप्तिमिच्चे । दाता । दास्यते । अदास्य ।  
 अदास्याः ॥ २८ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । ङिङ्ये ॥ २९ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिष्ये । धेता ॥ ३० ॥  
 मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ रीङ् श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीङ् श्लेषणे । ॥ वि-  
 भाषा लीयते । ६।१।५१। लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरित्वां वा स्यादेज्जिषये क्यपि । केता ।  
 काता । छेप्यते । छास्यते । एज्जिषये किम् । लीयते । लिङ्ये ॥ ३३ ॥ मीङ् वृणोत्यर्थे । मीयते । विम्रिये । स्वादय  
 ओदितः । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥ ईङ्  
 गतौ । ईयते । अयांचक्रे ॥ ३७ ॥ मीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । मीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ।  
 शो तनूकरणे । ॥ ओतः क्यनि । ७।३।७१। ओपः स्यात् इयनि । इयति । इयतः । इयन्ति । शशौ । शशतुः ।  
 शाता । शास्यति । विभाषा प्राधेदिति सिचो वा लुक् । लुगभावे यमरमेतीदसकौ अशात् । अशाताम् । अशुः ।  
 अशासीत् । अशासिष्टम् ॥ १ ॥ छो छेदने । छयति ॥ २॥ षोऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् ।

अत एव 'मीढमावहति मे स संप्रति' इति कालिदासः । 'मीढादिवाभ्यासगतेर्विल्ल्ये' इति माघश्च । षह षुह । 'परि-  
 विनिभ्यः—' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति षलमिह भवति । परिषद्यति । 'तीषसह—' इतीङ्कल्पस्तु नास्य भवति स-  
 हेति शबन्तनिर्देशात्, किं तु 'षह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह—' इत्यत्र  
 शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः—' इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिदं हेयमेव । तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । न  
 पुंसके भावे कः । सुहितं तृप्तिः । अत एव 'पूरणगुण—' इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति व्याख्यातम् ॥—जेरतुरिति ।  
 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे कृते 'न शस—' इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्रवृत्तौ वा जृभ्रमु-  
 त्रसाम्' इत्येलाभ्यासलोपविकल्पः । षूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घटं सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'स्वादय  
 ओदितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नलम् । प्रसूनम् ॥—विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥—निषेधे  
 प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥—दीङो— । पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—परस्येति ॥—  
 अजादेरिति । ऋः सीत्यत्रेव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् । अचि किम् । देदीयते ।  
 कृतीति किम् । उपादानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह—युग्युटाविति ॥—दिदीय इति । परमपि यणं बाधि-  
 त्वा नित्यत्वादादौ युद् । सति तु यणि इकारस्य श्रवणं न स्यादिति युटः सिद्धलमुक्तम् ॥—मीनाति— । मी हिंसा-  
 याम् । डुमिन् प्रक्षेपणे । प्रमाय । उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एजिमित इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्वं  
 पश्चाद्वा 'आतो युक्' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरशि कृते तत आत्वे उपदा इति स्यात् ॥—अदा-  
 स्तेति । डीङः प्रतिषेधः 'स्थाघोरिच्च' इति न पुलमित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाघोरिच्च' इत्येतत्तु  
 न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासंभवेनापुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ 'नेर्गद—' इति णलमपि न भवतीत्याहुः । अयं  
 भावः । 'दो अवलण्डने' इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति । 'आदेच उपदेशे—' इत्यस्यानैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एजिमितप्रत्ययवि-  
 षये आत्वं दा इत्यनुकरणे एजिमितस्याभाविलान्न पुलम् । एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णलस्याप्रसक्तिरिति । डीङ् ।  
 डीनः डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्याभिप्रायामिष्ण । इटि हि सति व्यवधानात् 'ओदितश्च' इति नलं न स्यादिति ।  
 स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिहव्यवधानेऽपि णलमस्त्विति न शङ्कामिष्ठानुरोधात् । ङयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । नि-  
 ष्ठा शीङ्मित्यत्र निष्ठेति योगविभ्रगादकित्वे गुण इत्याहुः । मीङ् हिंसायाम् । मीन इति क्र्यादौ ॥—प्राणवियोग इति ।  
 मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः । लीङ् । ली श्लेषण इति क्र्यादौ ॥—यकेति । सर्वधातुके यगिति विहितेन ॥—न तु  
 इयनेति ॥ अन्यथा लीङ् इत्येव ऋयादिति भावः । यका निर्देशस्य फलमाह—लीलीङोरिति । ल्यपि । विलाय ।  
 विलीय । मीङ् वृणोत्यर्थे । वरणम् । वृन् वरण इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात् । वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थ इति वचनं  
 वैविच्यार्थम् । मी वरण इति क्र्यादौ । माङ् ॥—मायत इति । 'धुमास्था—' इतीलं तु न । तत्रार्धधातुक इत्यधिकारात् ॥—  
 षो अन्त । अन्तकर्म नाशनम् । 'राघव स्य शरैर्घोरैर्घोरै रावणमाहवे' इति । राघवेति संबुध्यन्तम् । स्येति लोप्पम्यैकव-  
 चनम् ॥—अभिष्यतीति । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षलम् ॥—अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितादङ्गव्यायेऽपि' इति षलम् ॥

अभिससौ ॥ ३ ॥ दो अवखण्डने । णति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥ अधात्मनेपद्मिनः पञ्चदश ॥ जनी प्रादुर्भावे । ॥ ज्ञाजनोर्जा । ७।३।७९। अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् । ॥ अनिवध्योश्च । ७।३।३५। अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि णिति कृति च । अजनि अजनिष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतिस्वरणहिसनयोः । तूर्यते ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागयोः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोर्हाम्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्त्रभनयोः ॥ ९ ॥ चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्व्ययौ कभते । अन्यदा तु शब्दिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्सु वामग्रहणं वृत्तधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठास्तरम् । वृत्तधामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ घृतु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वा वृत्यते । ततो वा वृत्यमाना सा रामशाळां न्यविक्षतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिश् उपतापे । क्लिश्यते क्लिशिता ॥ १३ ॥ काष्ठ दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ घाशु शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥ ॥ अथ पञ्च स्वरितेतः ॥ मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष ममृषे ॥ १ ॥ ई शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्धने । नहति । नह्यते । ननाह । ननह । नेहिथ । नेहे । नह्या । नह्यति । अनासीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ अथैकादशानुदात्तेतः ॥ पद् गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पयेत । परसीष्ट । ॥ चिण् ते पद्ः । ३।१।६०। पदश्चक्रेचिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपरस्ताताम् । अपस्तत ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये । खिद्यते । खिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । मोर्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । ॥ ४ ॥ युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति कथम् । अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति वन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्रितवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिः । संसृजिषे । सृष्टा । सृक्ष्यते । लिङ्गसिचाविति कित्वाच्च गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ ११ ॥ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ १२ ॥ अथागणान्ताः परस्मैपद्मिनः ॥ राधोऽकर्मकावृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव इयन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । वृद्धातीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । वृद्धान्त-

—अभिससाविति । ‘स्थादिषु—’ इति नियमात्तु षलम् । दो अवखण्डने । अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः । खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धेः ॥—प्रणिदातेति । नेर्गदेति णत्वम् ॥—देयादिति । ‘एलिङ्गि’ इत्येत्वम् ॥—अदादिति । ‘गातिस्था—’ इति सिचो लृक् ॥—ज्ञाजनोर्जा । जानाति । शिति किम् । ज्ञाता । य इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि ‘अतो दीर्घो यभि’ इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पाधातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति पिबादेशस्यादन्तलाभ्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः ॥—अति णिति कृति चेति । णभि भिति कृत्युदाहरणं जनः । णिति कृति तु जनकः । जनयतीत्यत्रोपधावृद्धौ सत्यां ‘जनीजूष्—’ इति मित्त्वात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । दीपी दीप्तौ । ईदित्वाभिष्टायामिण् । दीप्तः । एवं पूरीत्यादेरीदित्वात्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम् ॥—केचिस्त्विति । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति ॥—न्यविक्षतेति । निपूर्वाद्विशतेर्लुङि ‘शल इगुपधा—’ इति कसः । ‘नेर्विशः’ इति तद् । घाशु शब्दे । ‘मन्दिवाशि—’ इत्युत्तरम् । वाशुरा रात्रिः ॥—तितिक्षायामिति । ‘गुपतिज्जिह्वः—’ इति सन् । तत्र हि तिजेः शमायामित्युक्तम् । ईशुचिर् । ईदित्वाभेद् । शुक्लम् । क्लिन्नमित्यर्थः ॥—ननह्येति । ‘नहो धः’ इति षलम् ॥—चिण् ते पद्ः । तशब्द इति सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । तशब्दे किम् । अपत्थाः ॥—प्रण्यपादीति । ‘चिणो लृक्’ इति तशब्दस्य लृक् । ‘नेर्गद—’ इति णत्वम् ॥—अबोधीति । ‘दीपजनबुध—’ इति चिण् । अनो रुध कामे । अनोः परो रुधधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् ‘रुधादिभ्यः—’ इति भ्रमं नाधित्वा इयन् ॥—नाप्यमिति । ‘सृजिह्वोर्ह्रस्वमिति’ इत्यकित्येव विधानात् । लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः ॥—लिक्षीष्टेति । ‘लिङ्गसिचावाम्नेपदेषु’ इति कित्वाच्च गुणः ॥—अलिक्षतेति । ‘शल इगुपधा—’ इति कसः ॥—राधोऽकर्मकात् । भिन्नक्रमं दर्शयति—अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव इयमिति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात्किम् । शत्रुमपराधोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादादिसायामप्ययम् ॥—उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके इयन्तस्य प्रयोगान्दर्शयति—यन्मह्य-

मित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धारयर्थेऽन्तर्भावजी-  
वत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामित्येवाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्म-  
कतया दैवादिकस्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिक्षुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसा-  
रणम् । विध्यति । विध्याध । विविधतुः । विध्यद्ध । विध्यधिय । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अभ्या-  
सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिय । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ शुष  
शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिषेव । श्लेष्टा ।  
श्लेक्ष्यति । ॥ श्लिषः । ३।१।४६। अस्मात्परस्यानिटः कसः स्यात् । पुषाद्यलोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादप-  
वादन्यायात् । ॥ आलिङ्गने । ३।१।४६। श्लिषश्चलैरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छल इगु-  
पधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिषात्कस्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जनु काष्ठम् । अह् । प्रत्या-  
सत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिषाताम् । अश्लि-  
क्षत । अश्लिष्टाः । अश्लिष्टम् ॥ ७ ॥ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते  
हरिं व्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय । शशकथ । शेके । शक्ता । शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेङ्गोऽय-  
मित्येके तन्मतेनानिङ्कारिकास्तु लुटिस्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ श्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मसूतावित्यर्थः ।  
अयं भीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥  
क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ क्षुध शुभ्रायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिकिबन्तात्तारका-  
दित्वादितज्जिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिष्कुधोरितीद वक्ष्यते ॥ ११ ॥ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा  
॥ १२ ॥ बिधु संराद्धौ । उदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ रध हिंसा-  
संराद्धोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः । ॥ रधादिभ्यश्च । ७।२।४५। रध् नश्च तृप्  
इप् हुङ् शुङ् णिङ् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेद स्यात् । ररन्धिय । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व । ॥ नेट्य-  
लिटि रधेः । ७।१।६२। ङिङ्गर्जे इटि रधेर्नुङ्ग स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अङि नुम् । अनि-  
दितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय । ॥ मस्तिजनशो-  
र्झलि । ७।१।६०। नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । णशिता । नष्टा । नशिष्यति । नश्क्ष्यति ।  
नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । ॥ नशेः षान्तस्य । ८।४।३६। णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तप्रहणं  
भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनश्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । नाभिरुत्प्यति काष्ठानाम् ।  
पितृनताप्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिय । तत्रप्य । ततर्प्य । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता ।

मित्यादिना ॥—कृष्णायेति । ‘राधीक्ष्योः’ इति चतुर्थी ॥—अपुषदिति । द्वित्वाङ्गुणाभावः । शुष । शोष्टा । शो-  
क्ष्यति ॥—‘श्लिष आलिङ्गने’ इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—श्लिष इति ॥—अनिटः कसः इति । एतच्च ‘च्लेः  
सिच्’ ‘शल इगुपधात्’ इत्यतोऽनुवर्तते इति भावः । अनिटः किम् । ‘श्लिषु दाहे’ इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत् ।  
‘शल इगुपध’ इति सिद्धे पुनः कसविधेः फलमाह—पुषाद्यङ् इति ॥—सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव  
कसो नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥—शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्यातां प्रवृत्तिष्वना-  
लिङ्गने सिजेव भवति न तु कसः । समश्लिषत जत्तुनि काष्ठैरिति कसप्रत्यये सति तु समाश्लिषन्तेति स्यादिति भावः ॥  
—प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः । श्लिषश्चलैरालिङ्गन एव कस इति  
व्याख्यानफलं दर्शयति—कर्मणीत्यादिना । अश्लिषातामित्यादौ यद्यपि कससिचोर्विशेषो नास्ति ‘कसस्याचि’ इत्यकारलोपात्त-  
थापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति—अश्लिष्टाः । अश्लिष्टद्वमिति ॥—न्यासकारादय इति । तथा  
च तन्मते ‘भीतः कः’ इति वर्तमाने को भवति । आदित्त्वाभिधायं नेट् । स्विन्नः । ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ । स्विन्नम् ।  
स्वेदितमित्यादि सिद्धम् । बिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । ‘उदितो वा’ इति क्त्वायामिङ्गिकल्पः । इत्पक्षे ‘रलो व्युपधात्’ इति वा कि-  
त्वम् । सिधिला सेधिला । सिद्धा ॥—प्रामादिक इति । ऊदित्वे लनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठे व्यर्थः स्यादिति भावः ॥  
—रधादिभ्यश्च । ‘खरतिसूति’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैविध्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्गुलि राराधितेत्येव न  
तु रारदेति ॥—नेट्यलिटि—। इटीति किम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात्परत्वेनाकि-  
त्वाभलोपो न ॥—नष्टेति । ‘नशेर्वा’ इति कुलमिह न शङ्क्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टेरित्यादि न सिध्येत्  
॥—प्रणश्यतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति णत्वम् ॥—नशेः । ‘न भाभूपकमिगमि’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह  
—णत्वं न स्यादिति । षस्येत्युक्तेऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तप्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह—भूत-  
पूर्वेति ॥—काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥—तत्रप्येति । ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य’ इति विकल्पे-

स्पृशन्मुशकृषेति सिञ्चवा । अताप्सीत् । अत्राप्सीत् । अतर्पीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ हृष हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । हृष्यतीत्यादि । रधादित्वादिभ्यो वेदकावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥ हुह जिघांसायाम् । वा हुहमुहेति वा घः । पक्षे ङः । हुद्रोग्ध । हुद्रोड । हुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोडा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । ङत्वघटवयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुहति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोड । मोग्धा । मोडा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ प्णुह उन्निरणे । जुहति । सुप्णोह । सुप्णोहिथ । सुप्णोग्ध । सुप्णोड । सुप्णुहिथ । सुप्णुह । ओहिता । ओग्धा । ओडा । ओहिष्यति । ओक्ष्यति । अजुहत् ॥ २० ॥ ण्हिह प्रीतौ । षिहति । सिण्हेह । वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः ॥ पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥ शमु उपशमे । शमामष्टानां दीर्घः इयनि । ७।३।७४। शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमत्तुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ तमु कङ्कायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ दमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिषदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ भ्रमु तपसि खेदे च । आभ्यति । अभ्रमत् ॥ ४ ॥ भ्रमु अनवस्थाने । वा आशेति इयन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । आभ्यति लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिबत् ॥ ५ ॥ क्षमु सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्व । क्षमिता । क्षन्ता । अयमभित् भ्वादिस्तु चित् । अभितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूचः क्षमते क्षमा ॥ ६ ॥ क्मु रक्तानी । क्काम्यति । क्कामति । शपीव इयन्वपि षिवुक्त्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो विनुणर्थः । अक् । अक्कमत् ॥ ७ ॥ मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् ॥ शमादयोऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥ असु क्षेपणे । अत्यति । आस । असिता । अस्यतेऽस्थुक् । ७।४।१७। अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अत्यतिवक्तीति वचनं तर्क्यम् । तद् रूपसर्गादस्यत्पूरोरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । ३।१।७१। सं-यस्यत् । ३।१।७२। इयन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसत्तुः । न शसद्वेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु । वेसत्तुः । वेसुः ॥ ६ ॥ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अयंभेदेन स्वर्क्यं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठयादिर्दन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्ये । अपकारो युष इत्यपरे ॥ ७ ॥ सुष दाहे । अक्षुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सु-वचम् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविसत् ॥ ९ ॥ कुस संरक्षणे । अकुसत् ॥ १० ॥ वुस उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस स्पर्शने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोढने ॥ १४ ॥ उच्च समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचत्तुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥ भृशु भ्रंशु अघःपतने । बभर्श । अभृशत् । अभिदितामिति नलोपः । अभ्रयति । अभ्रशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ जितृषा पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ । इयन्नलौ भौवादिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ कष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेद । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा ॥ २३ ॥ डिष क्षेपे ॥ २४ ॥ कुप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप व्याकुलत्वे ॥ २६ ॥ युप रूप लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । कोपिता । लुप्यतिः सेङ्कः । अगिङ्कारिकासु कृपिसाहचर्योत्तौदादिकलैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥ लुभ गार्ध्वे । गार्ध्वमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेद । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरङ्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ संचकने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो युतातौ त्रयादौ च पठ्यन्ते । तेषां युतादित्वादङ् सिद्धः । त्रयादिश्चापक्षे सिञ्भवत्येव । इह पाठस्तु इयनर्थः ॥ ३३ ॥ क्लिदू आर्द्रिभावे । क्लिप्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेथ । चिक्लिदिथ । चिक्लिह । चिक्लिदिम । चिक्लिष । क्लेदिता । क्लेप्ता ॥ ३४ ॥ जिमिदा ज्वेदने । मिदे-गुणः । मेद्यति । अमिदत् । युतादिपाठादेवामिदत् । अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति माम्बूदिति । युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्त्वित्तः ॥ ३५ ॥ जिह्विदा ज्वेदनमोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋधु बुद्धौ । आनर्थ । आर्धत्

नामागमः ॥—रधादय इति । रधनशतृपट्पट्हुहमुहण्णहण्हिह इत्यर्थः । शमु । उदित्वात्कत्वायां वेद । शमित्वा । शन्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायांमनिट् । शान्तः ॥ भ्रमु अनवस्थाने ॥—शेषमिति । इयनि दीर्घो लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ चक्षण्वेति । 'म्वोश्च' इति मस्य नत्वे कृते णत्वम् ॥ शमादिपाठ इति । 'शमित्यष्टाभ्यो विनुण्' ॥—शमादय इति । शमत्तमदमृभ्रमृक्षमृक्कृमृमद इत्यर्थः ॥—यसोऽनुप— । अत्र वदन्ति । यस इत्ये-वास्तु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसञ्चेत्पूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यस

॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमास्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिबदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥ इति दिवादयः ॥

### तिङन्ते स्वादयः ।

षुञ् अभिषवे । अभिषवः क्पनं पीडनं खानं सुरासंधानं च । तत्र खानेऽकर्मकः । ॥ स्वादिभ्यः श्रुः । ३।१।७३। सुनोति । सुनुतः । हुभुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । स्तुसुभूम्य इतीद । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव । ॥ सुनोतेः स्यसनोः । ८।३।११७। स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ षिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये ॥ २ ॥ शिञ् निशाने । तालम्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डु-मिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिञ् चयने । प्रणिषिनोति । ॥ विभाषा चेः । ७।३।५८। अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिषिकाय । चिषाय । चिष्ये । चिष्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तुञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्यात् । ॥ ऋतश्च संयोगादेः । ७।२।४३। ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तकि । स्तरीषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तृत् ॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे । ॥ बभूयाततन्थ-जगृभ्रमववर्थेति निगमे । ७।२।६४। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां यलीद । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७।२।४२। वृक्वृभ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तकि । ॥ न लिङि । ७।२।३९। वृतो लिङ् इतो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेद । दुषविथ । दुषोथ । किति लिटि तु श्र्युक् इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमाश्रित्य-मिद । दुषुविथ । स्तुसुभूम्य इति नित्यमिद । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ दुदु उपतापे । दुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृद्धौ च । ॥ हिनुमीना । ८।४।१५। उपसर्गस्थास्त्रिभिस्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति । ॥ हेरचङि । ७।३।५६। अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यात्तु चकि । जिषाय ॥ २ ॥ पृ प्रीतौ । पृणोति । पतां ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आपु व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नोतः । आप्नवन्ति । आप्नवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । लुदिस्वादक् । आपत् ॥ ६ ॥ शक्नु शक्तौ । अशकत् ॥ ७ ॥ राध साध संसिद्धौ । राप्नोति । ॥ राधो हिंसायाम् । ६।४।१२३। एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थकि च । अपरेषुतुः । रेधुः । रेथिथ । राद्धा । साप्नोति । साद्धा । असात्सीत् । आसाद्धाम् ॥ ९ ॥ अथ ब्राह्-

क्षेति प्रहणं स्युङ् शक्यमिति ॥—दाहे पठित इति । पुष्प दाह इत्यस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः ॥—अङ्गर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् ॥ इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥—सुन्व इति । ‘लोपश्चास्या-’ इत्युकारस्य वा लोपः ॥—सुनवानीति । ‘आडुत्तमस्य-’ इत्यादि कृते ‘हुभुवोः-’ इति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥—सुनोतेः स्यसनोः । ‘न रपर-’ इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह—षो न स्यादिति । सनि तु अभिषुसूः । सन्नन्तादस्मात्किप्यतो लोपे कृते दीर्घः । सुसूषतीत्येतत् नोदाहरणम् ‘स्तौतिष्योरेव षणि’ इति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । चिञ् । चयनं रचनाविशेषः ॥—विभाषा चेः । ‘चजोः’ इति सूत्रात्कुरित्यनुवर्तते ‘सन्लिटोर्जे-’ इत्यन्तः सन्लिटोरिति च । सन्नुदाहरणम् । चिकीषति । चिचीषति ॥—ऋतश्च संयोगादेः । ‘इत् सनि वा’ इत्यत इत् वेत्यनुवर्तते । ‘लिङ्सिचोः-’ इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च तदाह—इड वा स्यात्तङीति । तङि किम् । अस्तार्षीत् ॥—बभूयाततन्थ—। भूधातोस्तनोतेथ थलि इडभावो निपात्यते । ‘त्वं हि होता प्रथमो बभूय’ । ‘येनान्तरिक्षमुर्वततन्थ’ । भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । ‘जगृभ्राते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्’ । भाषायां तु जग्रहिम । वृणोतेत्यलि क्रादिसूत्रेणेष्विषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थप्रहणम् । ‘ववर्थं त्वं हि ज्योतिषाम्’ । भाषायां ववरिथ । ववृषे ॥—लिङ्सिचोः—। वृत इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिष्टम् । अवारिषुः । ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इति निषेधादिह ‘वृतो वा’ इति न दीर्घः ॥—हिनु मीना । प्रमीणाति ॥—हेरचङि । जेषीयते । अचङीति किम् । अजीहयत् । इह प्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात्केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्यय-परत्वाभावात्कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति प्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघाप-यिषतीत्यादि सिद्धम् ॥—आप्नुहीति । संयोगपूर्वत्वात् ‘उतथ प्रत्ययात्-’ इति हेर्लङ् न ॥—राधो हिंसायाम् । अत



नुदात्तेतौ ॥ अशू व्यासौ संघाते च । अभुते । ॥ अश्रोतेश्च ॥ ७।४।७२। दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुद  
स्यात् । आनघे । अशिता । अष्टा । अक्षिष्यते । अक्ष्यते । अभुवीत । अक्षीष्ट । अक्षिषीष्ट । आक्षिष्ट । आष्ट ।  
आक्षाताम् ॥ १ ॥ छिद्य आस्कन्दने । स्तिमुते । तिष्ठिवे । स्तेधिता ॥ २ ॥ ॥ अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः ॥  
तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिप्नोति ॥ २ ॥ षघ हिंसायाम् । सप्नोति ॥ ३ ॥ जिघृषा  
प्रागल्भ्ये । घृणोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्नोति । ददम्भ । अन्धिग्रन्थिदम्भि-  
स्वङ्गीनां छिटः किरवं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वेनासि-  
द्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ ५ ॥ दम्भेश्च ॥ एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ । देभतुः । ददम्भतुः । इदं किरवं विद-  
पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषय-  
कमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप मीनन  
इत्येके । क्षुब्धादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । (ग) छन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्यासौ । अह्नोति ॥ १ ॥  
दघ घातने पालने च । दघ्नोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । चम्नोति ॥ ३ ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश द हिंसा-  
याम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरि-  
त्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥ इति स्वादयः ॥

### तिङन्ते तुदादयः ।

तुद ग्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः । ॥ तुदादिभ्यः शः । ३।१।७७। तुदति । तुवते । तुतोद । तुतोदिय ।  
तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त ॥ १ ॥ णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ दिश  
अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ भ्रस्ज पाके । प्रक्षिप्येति संप्रसा-  
रणम् । सस्य क्षुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृजति । भृजते । ॥ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६।  
४।४७। भ्रस्ज रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादाधर्षातुके । मित्त्वादन्त्यादयः परः ॥ स्थानषष्ठीनिर्देशा-  
न्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ ।

इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादिकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते ॥—अश्रोतेश्च । तस्मान्नुडित्यनुवर्तत इत्याह—दीर्घादिति ।  
श्रुविकारणनिर्देशः किम् । ऋयादेरश भोजन इत्यस्य माभूत् । आश । आशतुः । जिघृषा । श्लेन घृणोति प्रगल्भते इति  
श्लघृक् । श्लघृषौ । ‘ऋलिकृदधृक्-’ इति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुलम् । दम्भु । लोकवञ्चनाय विहि-  
तकर्मानुष्ठानं दम्भः । तृप । अयं सेट्कः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् । अह व्यासौ । अस्मात् ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति अह्य  
इति ‘तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्’ इत्यत्रास्माभिरुपपादितम् । अन्ये लाहुः । ‘शतचक्रं योऽष्टौ वर्तनिः’ इत्यत्र अह्य इति षष्म-  
न्तमेव । ‘घेर्ङिति’ इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वाच्चेति । रिक्षि । एते षट् धातवः । एक एवाजादिरिति मते तु  
पञ्च धातवः ॥ इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये ।  
भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोऽत्र धालर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः । भ्रस्जो इति केषांचित्पाठे तु  
‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्वप्रसक्त्या श्रष्टः श्रष्टवानिति न सिध्येत् ॥—भ्रस्जो रोपधयोः—। रम्यकार उच्चारणार्थः ।  
रमित्यस्यान्त्यादयः परत्वे ‘रोपधयोः’ इति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—निवृत्तिरिति । अयं भावः । स्थानविशेषला-  
भाय मित्त्वस्य करणान्न रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भ-  
वति । यथा ‘इको यणचि’ इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्गोपधयोः स्थाने न भवति । एवं चास्य आ-  
देशागमत्वे भवतो यथा श्रमः प्रत्ययागमत्वमिति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा ‘सनः क्तिचि’ इत्यतो लो-  
पमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु ‘भ्रस्जो रसरन्यतरस्याम्’ इत्येव सूत्रमस्तु । रसः ऋ इति  
च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अङ्गिति भर्जको भर्जनं बभर्जे-  
त्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रज्जनं बभ्रज्जेत्यादि । ङिति तु ऋकारपक्षे श्रष्टिः श्रष्ट्यादित्यादि । तदभावे  
संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च बरीश्रज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुम् ‘अनुदात्तोपदेश-’ इत्यत उप-  
देशग्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्य, ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव  
लाघवमित्याहुः । इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनादित्यस्य वा ऋवचनादिति छेदः ।  
भाष्यकारैस्तु ‘सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु’ इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि

स्कोरिति सकोपः । ब्रमेति चः । बभ्रह । बभ्रजे । भ्रष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्षयति । भ्रक्षयति ॥ ॐ कृति रमागमं  
बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभाक्षीत् । अभा-  
क्षीत् । अभर्ष्ट । अभर्ष्ट ॥ ४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ॥ ५ ॥ कृष विछे-  
त्तने । कृषति । कृषते । क्रष्टा । क्रष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशस्पृशकृषेति सिज्वा । पक्षे वसः । सिचि अभ्या ।  
अक्राक्षीत् । अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । तकि लिङ्सिचाधिति क्तिवाद्भ्र । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत ।  
अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ । परसौपदी । ऋषति । आनर्ष ॥ १ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥  
आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । ओविजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । ॥ विज इट् ॥ १।२।२।  
विजेः पर इडादिः प्रत्ययो क्तिवत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ ओलजी ओलरूजी व्रीडायाम् । लजते ।  
लेजे । लजते । लज्जे ॥ ४ ॥ ॥ अथ परसौपदिनः ॥ ओव्रश्च छेदने । ग्रहज्या । वृक्षति । वम्रश्च । वम्रश्चतुः ।  
वम्रश्चिथ । वम्रष्ट । किञ्चभ्यासस्येति संप्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा-

रेफाकारसमुदायस्य ऋभावे पक्ष दोषाः । अपिल्लिति बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते, बभ्रजतुः बभ्रजुरित्यादि स्यात् । न चात्र  
गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कीत्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् । 'सनीवन्त-' इति इङ्गिकल्पाद्विभर्क्षी-  
त्यादि इष्यते बिभृक्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे 'हलन्ताच्च' इति सनः क्तिवप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादि  
स्यात् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्तिवाद् णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितिष्यते । अभीभृजदित्यपि स्यात् । इररारामपवादत्वेन  
'उर्कृष्ट' इति ऋत्वप्रवृत्तौ 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वद्भावात् 'सन्मतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति प्रवृत्तेः । यद्यपि 'उर्कृष्ट'  
इत्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव तथापि पक्षे अभीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् । ऋचिभृजी भर्जने इति  
भ्वादेस्तादृशं रूपमिष्टमिति चेत् । मैवम् । भर्जनार्थे हि तादृग् रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्यत्वाभ्युपगमेऽपि  
प्राचीनाश्वत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहराः । अपिल्लिति भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्त-  
त्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचाभिडागमधौ-  
व्यात् । बिभर्क्षति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेभृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः । पूर्वोक्तदूषण-  
गणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन्पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्यादेशे पुनर्द्विवचनस्य दुर्लभत्वास्था-  
निवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । स्त्रीकृतेऽपि द्विवचने रुमित्रीकोऽभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जि बाभर्जिष्यती-  
त्यादि रूपं नैव सिध्येत । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते तर्हि भ्रस्जे रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य  
अरेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति । अयमत्र संप्रहः—'रस ऋच्चेदपिल्लिट्सन्लिङ्सिचश्चस्परणिधु ते । दोषो  
भ्रस्जेभृजौ चैवं दोषो यङ्लुकि चाधिकः ॥ साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेदन्तेर्वधिर्यथा । द्वित्वं पुनर्न लभ्येत स्थानिव-  
त्त्वाद्भेदिरिव ॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति' ॥—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न  
च संप्रसारणात्पूर्वं धातो रेफस्य पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानु-  
रोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि कचिन्नित्यलक्षीकारात् ॥—विज इट् । इह 'वृद्धिर्यस्य-' इति सूत्रान्मण्डककृत्या यस्यादिरिति  
अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु इह इडित्यनेनोत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च  
सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तद्विजितेत्यादौ । ततश्चेष्टसिध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डित्वं व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्या-  
प्राप्तेरतो लक्षणया इङ्गान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनमिडादिप्रत्ययो डिट्त्वदिति । एवं च इडादिरिति ला-  
भाय यस्यादिरित्यनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवेत्याहुः । इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावे इति  
जुहोत्यादिव्याख्यानात् । यस्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिट्कत्वादिति । तदयुक्तम् । क्वादिनियमेन  
लिटि इट्संभवात् । न च तत्र क्तिवेन गतार्थत्वादितो डित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । अपिल्लिटः क्तिवेऽपि विवेजियेत्यत्र पित्त्वेन  
डित्त्वाभावात् ॥—वम्रश्चेति । अत्र नव्याः । वम्रश्चेत्यादौ 'लिङ्भ्यासस्य-' इत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ  
पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न संप्रसारणे-' इति सूत्रं स्वीकृत्यते । ततश्च अत एव ज्ञापकात्परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य  
आ पादपरिसमाप्तेरज्ञाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्वस्याज्ञाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकारात् 'अचः परस्मिन्-' इति  
स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपद्यते । परस्य संप्रसारणं परस्य यणः संप्रसा-  
रणमिति वा सूत्रिते परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभाद् उक्तक्लेशं विनैव वम्रश्च यून् इत्यादि सर्वे सिध्य-  
ति ॥ नचैवं 'लिटि वयो यः' 'वेमः' इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नञोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । 'न लिटि वयो यः' इति  
सूत्रकरणे बाधकाभावात् 'न संप्रसारणे-' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ

१ अकृक्षन्तेति वसादेशोऽनत इत्युक्तेरवादेशो न भवतीति बोध्यम् ।

वाच्यं संप्रसारण इति वक्ष्यते न । प्रक्षिता । प्रष्टा । प्रक्षिप्यति । प्रक्षयति । वृक्ष्यात् । अव्रक्षीत् । अव्राक्षीत् ॥ १ ॥  
 व्यञ्च व्याजीकरणे । विचति । विचयाच । विचिचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विचयात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् ।  
 व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे । उच्छति  
 ॥ ३ ॥ उच्छी विवासे । उच्छति ॥ ४ ॥ अचच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । अचक्ष्यतामिति गुणः । द्विहल्प्र-  
 हणस्यानेकहलुपलक्षणत्वाद्वा । आनर्छ । आनर्छतुः । अचछिता ॥ ५ ॥ मिच्छ उच्छे । उच्छेः पीडा । मिमिच्छ ।  
 अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ७ ॥ त्वच्च संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ अच्य  
 स्तुतौ । आनर्च ॥ ११ ॥ उज्ज आर्जवे ॥ १२ ॥ उज्ज् उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ विमोहने । विमोहनमाकुलीकर-  
 णम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिसादानेषु । रिफति । रिरेफ ।  
 रिह्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १५ ॥ टृप तृप् तृप्सौ ॥ आचः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।  
 द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता । स्पृशस्पृशेति सिञ्चिकल्पः पौषादिकस्यैव । अरूपवादात्वात् ।  
 तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पित् । तृप्ति । शस्य क्तिवादनिदितामिति नलोपे ॥ १६ ॥ शे तृप्तादीनां नुम्वाच्यः ॥  
 आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषङ्गास्ते तृप्तादयः । तृप्ति । तत्तृप् । तृप्तात् ॥ १७ ॥ तुप तृप् तुप  
 तृप् हिंसायाम् । तुपति । तुप्ति । तुफति । तुफति ॥ २१ ॥ इप इप् इप्पे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वि-  
 तीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । इपति । इप्ति ॥ २२ ॥ अफ अफ् अफ्पे हिंसायाम् । अफति ।  
 आनर्फ । अफति । अफाचकार ॥ २५ ॥ गुफ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । गुगोफ । गुम्फति । गुम्फ ॥ २७ ॥  
 उभ उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाचकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ बोभार्थे । शुभति । शुम्भति  
 ॥ ३१ ॥ इभी ग्रन्थे । इभति ॥ ३२ ॥ चृती हिंसामन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचितीति वेद । चर्तिष्यति । चर्त्सति ।

‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति । तथा च सुधुपास्य  
 इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव । यदि  
 स्थानिभेदेऽपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते तत्र तु ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति स दोषः परिह्रियतामित्याहुः ॥  
 —अव्रक्षीदिति । ऊदित्वात्पक्षे इत् । ‘वदवज-’ इति वृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधः ॥ —अव्राक्षीदिति । ‘त्कोः’ इति सलोपः  
 ‘व्रश्च’ इति षः । षडोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् ।  
 तदाहुः—‘नकारजावनुस्वारपक्षमौ शलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाष्टवर्गस्त्ववर्गजः’ इति । व्यञ्च । व्याजीकरणं छापक-  
 रणम् ॥ —पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ —कृन्मात्रविषयत्वादिति ।  
 तेन उद्विचिता उद्विचिनुमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचिता व्यचिष्येत्यादौ तु तिङ्विषये न भवति । विव्याचेत् । अफति । आनर्फ ।  
 अफति । अफाचकार ॥ गुफ । कुटादित्वे जातेऽपि न क्षतिः । ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति सूत्रे अङ्गितः प्रत्यया क्तितः  
 स्युरित्युक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्वाभावपक्षे क्तित्वात्संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक  
 इति बोध्यम् । ‘उच्छि उच्छे’ ‘उच्छी विवासे’ । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उच्छतिउच्छतीत्यत्र ‘आच्छीनयोः’ इति  
 नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु खरार्थः । तथाहि । उच्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शपृतिवादीनां पित्वादानुदात्तत्वे धातु-  
 खरेणाद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययखरेण मध्योदात्तमिति । न च ‘सति शिष्टखरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः’ इति वक्ष्य-  
 माणत्वात्कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात्परत्वेन तत्खरस्योदात्तस्य विकरणस्वरपेक्षया  
 प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरपेक्षया शखरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ —उपलक्षणत्वादिति । अत एव अनुप-  
 धस्य चेत् अश्रोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्प्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् । अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः ॥ —  
 आनर्छेति । अनृच्छ इति पर्युदासानाम् । नव्यास्तु ‘अच्छत्युताम्’ इति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध  
 इति ‘इजादेः’ इति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्यप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अन्ये तु ‘अच्छत्युताम्’ इत्यत्र तौदादिकच्छेतिरिति  
 सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् गणान्तरेपि अछिरस्तीत्यनुमीयते तदातोस्तु लिट्यामनिवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ।  
 मिच्छ । उत्कटः क्लेश उक्लेशः । अच्य स्तुतौ । अच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिह करणे क्तिप् ।  
 लोभिता । लोब्धा । ‘तीषसह-’ इति वेद् । शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी  
 रिहन्ति हिंसन्ति । न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः । चृती हिंसामन्थनयोः । ईदित्करणं ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीप्तिषेधार्थम् । य-  
 दप्यस्य वेदकृत्वाग्निष्टायामिप्तिषेधः सिध्यति तथापि ‘यस्य विभाषा’ इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन धा-

१ तृपतुंफेति—‘शे मुचादीनाम्’ इति सूत्रभाष्ये ‘शे तृपादीनां नुम् वाच्यः तृप्ति, तृप्ति’ इति पाठदर्शनाद्योऽपि सनकारः  
 प्रतीयते । मूलं तु धातुवृत्त्यनुसारीति बोध्यम् ।

अवर्त्तात् ॥ ३३ ॥ विध विधाने । विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । म-  
रुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने । मडति । मर्दिता ॥ ३६ ॥ पृड च । पृडति ॥ ३७ ॥ पूण प्रीणने । पूणति ।  
पपण ॥ ३८ ॥ वृण च । वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिष्ये । तुणोण ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि  
छुमे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥ हुण हिं-  
सागतिकौटिष्येषु ॥ ४६ ॥ घुण घूर्णे भ्रमणे ॥ ४८ ॥ घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । घुरति । घुरोर । आशिषि स्यात् ।  
॥ ४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कुर्यात् । अत्र न भकुर्भुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥  
खुर छेदने ॥ ५१ ॥ मुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ धुर विलेखने ॥ ५३ ॥ धुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अग्र-  
मने ॥ ५५ ॥ वृह् उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ रुह् स्तुह् टुह् हिंसार्याः । रुहति ।  
तवर्ह । स्तुहति । तखर्ह । स्तर्हिता । सवर्ह । अतृहीत् । अताह्वीत् । अताण्डांम् ॥ ५९ ॥ इष इच्छायाम् । इषुग-  
मीति छः । इष्यति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥  
॥ ६१ ॥ किल शैल्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ तिल छेदने ॥ ६३ ॥ चिल वसने ॥ ६४ ॥ चल विलसने ॥ ६५ ॥ हिल  
स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ विल संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः ॥ ६७ ॥ बिल भेदने । ओष्ठयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने  
॥ ६९ ॥ हिल भावकरणे ॥ ७० ॥ शिल चिल उन्धे ॥ ७२ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७३ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लि-  
खेत् ॥ ७४ ॥ कुट कौटिष्ये । गाक्कुटादिभ्य इति क्तिवम् । कुटिथि । कुटोट । कुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट  
संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७७ ॥ गुज शब्दे ॥ ७८ ॥ गुड रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ डिप क्षेपे ॥ ८० ॥ घुर  
छेदने । न भकुर्भुरामिति न दीर्घः । घुर्यात् ॥ ८१ ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ मुट आक्षे-  
पमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ म्रुट छेदने । वाभ्राशेति इयम्बा । म्रुम्यति । म्रुटति । म्रुटोट । म्रुडिता ॥ ८४ ॥ तुट कलहकर्मणि ।  
तुटति । तुटोट । तुटिता ॥ ८५ ॥ चुट छुट छेदने ॥ ८७ ॥ जुड बन्धने ॥ ८८ ॥ कड मदे ॥ ८९ ॥ लुट संश्ले-  
षणे ॥ ९० ॥ कृड घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कृडिता ॥ ९१ ॥ कुड बाह्ये ॥ ९२ ॥ पुड उत्सर्गे  
॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ थुड स्थुड संवरणे । थुडति । तुथोड । तुथ्यो-  
ड ॥ ९७ ॥ खुड लुड इत्येके ॥ ९९ ॥ स्फुर स्फुल संचलने ॥ १०१ ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलन इत्येके ।  
॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः । ८।३।७६। चत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं  
केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ स्फुड चुड वृड संवरणे ॥ १०५ ॥ कृड भृड निमज्जन इत्येके । गुरी उद्यमने  
अनुदात्ते । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ गू स्रवने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मै-  
पदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ धू विधूनने । धुवति ॥ २ ॥ गु पुरीचोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गु-  
व्यति । अगुषीत् । इस्वादङ्गात् । अगुताम् । अगुषुः ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्वर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुव-  
तीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूय्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ २ ॥  
कूङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविट् । इस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥  
वृत् । कुटादयो वृत्ताः । पृङ् व्यायामे । प्रायेण । व्याङ्पूर्वः । रिङ् इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्याप-  
रिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ १ ॥ मृङ् प्राणत्यागे । ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङ्गोश्च ॥ १।३।६१। लुङ्लिङ्गोः

वितमिभराजधिया' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । कुर शब्दे —करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां  
कृञ एवोपस्थितिर्भवति न लस्येति भावः । मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः । धुर  
विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् धुरति । इगुपधेति कः । धुरः शस्त्रम् । तिल भेदने । तिलति । 'इगुप-  
ध-' इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ । तेलतीति शपि गतम् । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं । लिखिष्यतीति प्रयोगः  
प्रामादिकः । यत्तु कैश्चित् कुटस्यादिः कुटादिः कुट कुटादिर्येषां ते कुटादयः कुटादयश्च कुटादिश्च कुटादयः इत्येकशेषं  
स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् । तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः ।  
वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । 'गाङ्लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गा-  
पत्तेश्च । किं च 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति  
प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः । अपनम् आपः प्राप्तिः लिखस्यापो लिखापस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुट-  
त्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविधः । कड मदे । कुटादिकार्यभावेऽपि ङान्तानुरो-  
धेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः पूर्वं पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडती-  
त्यादौ आधुनातार्थः ॥—स्फुरतिस्फुलत्योः—'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह—चत्वं वा स्यादिति ।  
—परिणूतेति । 'भ्युकः किति' इतीप्तिषेधः ॥—म्रियतेर्लुङ्लिङ्गोश्च । चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह—

शितश्च प्रकृतिभूतान्मृत्सङ्गं नान्यत्र । किरं स्वार्थम् । भ्रियते । ममार । ममर्थ । मन्निव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ १ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥ धू प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् । ॥ किरतौ लवने । ६।१।१०४। उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । अङ्भ्यासङ्यवायेऽपि ॥ ॥ सुट् कात्पूर्वं इति घक्तव्यम् ॥ उपस्किरत् । उपचस्कार । ॥ हिंसायां प्रतेश्च । ६।१।१४१। उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ १ ॥ गृ निगरणे । ॥ अचि विभाषा । ८।२।२१। गिरते रेफस्य लृत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । जगाल । जगरिथ । जगक्षिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता ॥ ७ ॥ ङङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आद्रे । आद्रिये । आदता । आद्रिष्यते । आदपीष्ट । आदत । आदपाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने । भ्रियते ॥ २ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ पृच्छ शीप्तायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । प्रपच्छिथ । पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् । किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदशोः । ससर्जिथ । सस्रष्ट । स्रष्टा । स्रक्षयति । सृजिदशोर्ल्यमकित्तीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् ॥ २ ॥ टुमस्त्रो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मस्त्रिनशोर्ललीति नुम् ॥ ॥ मस्त्रेजन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्कथ । ममज्जिथ । मङ्गा । मङ्कयति । अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्गुः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षयति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥ ४ ॥ भुजो लौटिल्ये । रुजिवत् ॥ ५ ॥ छुप स्पर्शे । छोसा । अच्छौप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्षयति । रेष्टा । रेक्षयति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्टा । स्पक्षयति । स्पक्षयति । अस्त्राक्षीत् । अस्त्राक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ गतौ । गुपधूपेत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अन्नाक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥ णुद् प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि औवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वार्थश्च । शब्-नुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ शट् शातने । स्वार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मने-पदोक्तेः ॥ १६ ॥ ॥ अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तर्क्यः । मिलति । मिलते । भिमेल । भिमिले ॥ १ ॥ मुच्छ मोक्षणे । ॥ शे मुचादीनाम् । ७।१।५९। नुम्

शितश्च प्रकृतिभूतादिति ॥—तङ्किति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन भ्रियमाण इति सिद्धम् ॥—स्वार्थमिति । मा हि मृतेत्यत्र 'तास्यनुदात्तेऽङ्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन डितः परस्य लदेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । डित्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् डितः परलं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । डित्वसामर्थ्यात् सिज्जलोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवच-त्वात् । अमृतेत्यत्राङ्गमस्यैवोदात्तत्वात् मृद्धो डित्वस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माङ्प्रयोगे 'तिङ्कितिङः' इति तिङन्तनिघातेऽपि डित्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगः । हिशब्दप्रयोगे तु 'हि च' इत्यनेन तिङन्तनि-घातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् । रि पि गतौ । परत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्क्यामाह—अन्तरङ्गत्वादिति । —किरतौ लवने । 'उपात्प्रतियङ्' इति सूत्रादुपादिति वर्तते । लवने किम् । उपकिरति ॥—हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात् 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नक्षैः' इति माघः । कर्मणि लिट् । 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणः ॥—ङङ् आदरे । 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः । प्रच्छ शीप्तायाम् । श्वातुमिच्छा शीप्सा । अत्र झपिर्ज्ञाने । 'आपङ्गवृधा-मीत्' 'अत्र लोपः—' इत्यभ्यासलोपः । ण्वुलि । प्रच्छकः । पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिजन्ताण्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः ॥—किरादयो वृत्ता इति । एते च 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति वक्ष्यमाणयकृचिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बो-ध्यम् ॥—ससर्जिथेति । 'विभाषा सृजिदशोः' इति थलि वेद् ॥—विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायती । विच्छायन्ती इति नुम्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती विच्छन्ती इति नुम्विकल्पं विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजहुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छेदः । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव 'शप्यनोः—' इति नुम् ॥—पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥—तङ्कर्थ इति । पूर्वपाठस्तु संश्लेषणे कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः ॥—

१ अन्तरङ्गत्वादिति—नाजानन्तर्ये इति तु न, समकालप्रवृत्तिकत्वात् ।

स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्षा । मुञ्चात् । मुञ्क्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ लुप् छेदने ।  
 लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विदुः लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादि-  
 मते सेदकोऽयम् । वेदिता । आभ्यादिमतेऽनिद्रकः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । उपेष्टं परित्यज्य दारान्ग्रीष्मं कञ्च-  
 नानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । केसा । लिपिसिन्धीत्यक् । तङि  
 तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ विच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त ।  
 अभिचिञ्चति । अभ्यचिञ्चत् । अभिचिषेच ॥ ६ ॥ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकत ।  
 कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् ॥ १ ॥ खिद् परिघाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दि-  
 वादौ रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति । पेक्षिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिशतु ॥ ३ ॥  
 वृत् मुचादयो वृत्ताः तुदादयश्च ॥ इति तुदादयः ॥

### तिङन्ते रुधादयः ।

रुधिर् आवरणे । नव स्वरितेत इरितश्च । ॥ रुधादिभ्यः श्रम् । ॥ ३१॥ ७८॥ शपोऽपवादः । मित्रादन्या-  
 दचः परः । नित्यस्त्राहुणं बाधते । रुग्धि । असोरछोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वं  
 न । न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरछोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।  
 रुग्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुन्धानि । रुन्धै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् ।  
 अरौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ भिदिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्दते । भेत्ता । भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत् । अभि-  
 न्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभित ॥ २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छै-  
 सीत् । अच्छित ॥ ३ ॥ रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिक्के । रिरेच । रिरेचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरै-  
 क्षीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विक्के ॥ ५ ॥ क्षुदिर् संपेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता ।  
 अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ युजिर् योगे । योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृदिर् वीक्षितेवनयोः । कृणत्ति । कृन्ते ।  
 चच्छर्द । सेसिचीति वेद । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छ-  
 र्दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि कृणत्तिवत् ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आ-  
 र्धधातुके तौदादिकवत् ॥ १० ॥ लि इन्धी दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । ॥ आञ्जलोपः । ॥ ११॥ २३॥ भमः प-  
 रस्य नस्य छोपः स्यात् । असोरछोपः । इन्धे । इन्धसे । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये  
 खिन्दते । खेत्ता ॥ २ ॥ विद् विचारणे । विन्दते । वेत्ता ॥ ३ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः । शिष्टल्ल विशेषणे । शिनष्टि ।  
 शिष्टः । शिचन्ति । शिशेषिथ । शोष्टा । शोक्ष्यति । हेर्धिः । अश्त्वम् । हृत्वं । झरो झरीति वा ङलोपः । अनुस्वारपरस-  
 वर्णौ । शिण्डि । शिण्डि । शिनषाणि । अशिनद । लृटित्वादक् । अशिषत् ॥ १ ॥ शिष्टल्ल संवूर्णने । शिषिवत् । पि-  
 नष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभञ्जथ । भञ्जा ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।  
 भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह हिसि हिंसायाम् । ॥ तृणह इम् । ॥ ७१॥ ३१२॥ तृहः भमि कृते इमा-

विच क्षरणे ॥ विचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह 'लिपिसिचिद्धश्च' इति च्छेरक् विधीयते  
 स चाप्राप्तविधिः इरित्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः ॥—पिंशत्त्विति । दीपयलित्यर्थः ॥  
 इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्रादन्यादचः परः । प्रत्ययसंज्ञाफलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु 'असो-  
 रछोपः' 'आञ्जलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्वे गुणनिषेधः  
 फलमिति शङ्क्यम् । इगन्तस्याञ्जलाभावात् ॥—अरुण इति । सिपि दक्षेति रुवा । एवमभिन इत्यत्रापि । उच्छृदिर् ।  
 उकारः क्त्वायामिद्विकल्पार्थः । कृत्त्वा । छर्दिता । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्चनिषेधाद् गुणः ॥—आञ्जलोपः ।  
 अस्य मुख्योदाहरणम् । भनक्ति । भनक्ति । आदित्युत्पष्टसकारानुबन्धस्य श्रमो ग्रहणमित्याह—श्रमः परस्येति । एवं च  
 'यजयाच' इति विश्रवाब्दस्यापि नुटि विश्रानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्ती-  
 त्याहः । इन्धे इन्धत्से । श्रमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । नलोपस्य 'असिद्धव-  
 दत्र' इत्यसिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाद्वा । भञ्जो । ओदित्करणं निष्ठानत्वात् । भमः । भुज पालनादौ । 'भुजोऽनवने'  
 इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते । भुङ्के । भुञ्जते ॥—तृणह इम् । तृह इति वक्तव्ये सभ्रमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्रमो  
 बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्व-

गमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेडि । तृणः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेद । हिनस्ति । अर्हिंस । हिंसिता ॥ १ ॥ उन्दी  
 क्लेदने । उनसि । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्जकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दत् । औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥  
 अञ् इयत्किन्नक्षणकान्तिगतितु । अनक्ति । अङ्कः । अञ्जन्ति । आनञ् । आनञ्जिथ । आनञ्जथ । अङ्का । अ-  
 ञ्जिता । अङ्गिध । अनजानि । आनङ् । अञ्जेः सिचि । ७।२।७१। अञ्जेः सिचो नित्यमिदं स्यात् । आञ्जीत्  
 ॥ ८ ॥ तञ्च सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्का । तञ्जिता ॥ ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्कः । विज  
 इदिति क्तिवम् । विविजिथ । विजिता । अविनङ् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥  
 पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्थ ॥ १२ ॥ इति रुधादयः ॥

### तिङन्ते तनादयः ।

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे । तनादिकृन्म्य उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने ।  
 तनु । अतनीत् । अतानीत् । तनादिभ्यस्तथासोः । २।४।७९। तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । थासा  
 साहचर्यादेकवचनं तदाब्दो गुह्यते । तेनेह न यूयमतनिष्ट । अनुदात्तोपदेशेयनुनासिकलोपः । तकि । अतत । अतनिष्ट ।  
 अतथाः । अतनिष्टाः ॥ ११ ॥ षणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात् ।  
 असनिष्ट । असाथाः । असनिष्टाः ॥ १२ ॥ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । इयन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत ।  
 अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्टाः ॥ ३ ॥ क्षिणु च । उपत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । (प) संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः  
 इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षणीत् । अक्षित । अक्षे-  
 णिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ । ऋणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अपर्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । अर्णीत् । आर्त ।  
 आर्णिष्ट । आर्थोः । आर्णिष्टाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ घृणु दीप्तौ जघर्ष । जघृणे  
 ॥ ७ ॥ अथ द्वाघनुदात्तेतौ ॥ घनु याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान ॥ १ ॥ मनु  
 अवबोधने । मनुते । मेने ॥ २ ॥ कुक्कु करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके । कुस्तः । यण् । न भङ्गुरामिति न  
 दीर्घः । कुर्वन्ति । नित्यं करोतेः । ६।४।१०८। करोतेः प्रत्ययोकारस्य मित्यं लोपः स्याम्बोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।  
 चकर्थ । चकृव । चकृषे । कर्ता । करिष्यति । ये च । ६।४।१०९। कृन् उलोपः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्वात् ।  
 आक्षिपि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अ-  
 कृथाः । संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । ६।१।१३७। समवाये च । ६।१।१३८। संपरिपूर्वस्य करोतेः सुद  
 स्यान्भूषणे संधाते चार्थे । संस्करोति । अकं करोतीत्यर्थः । संकुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कश्चिद्भूषणेऽपि  
 सुद । संस्कृतं भक्षा इति शापकात् । परिनिविभ्य इति चः । परिष्करोति । सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्का-  
 र्षीत् । उपात्प्रतियङ्गवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६।१।१३९। उपात्कृजः सुद स्यादेष्वाध्याहारेषु चात्प्रागुक्तयोर-  
 थयोः । प्रतियङ्गो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशापरणम् । उपस्कृता  
 कन्या । अकंकृतैत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपकुर्वते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उप-  
 स्कृतं भुङ्के । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं भूते । वाक्याध्याहारेण भूत इत्यर्थः । सुदकात्पूर्वः । ६।१।१३५। अबध्यास-  
 भ्यावायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्वं इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते । अ-  
 न्तरङ्गत्वासुद । ततो द्वित्वम् । एवं च ऋतश्च संयोगावेर्गुणः । संचस्करतुः । कृत्स्न्युति इति सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति  
 सूत्रे च कृनोऽसुद इति वक्तव्यम् । तेन ससुदकात्परस्येद । संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोर्तीति सूत्रे नित्यं छन्द-

धातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति-' इत्यतः पिति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति च वर्तते तदाह  
 —हलादौ पिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किं तु  
 पितिति अनुवर्तत एव । तेन तृड इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि  
 नेत्यनुवर्तनात् । उन्दी । क्लेदनमार्द्राभावः । अञ्च । व्यक्तिर्विवेचनम् । प्रक्षणं क्षिगधता ॥—अञ्जेः सिचि । नित्य-  
 मिदं स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः । सिचि किम् । अङ्का । पृची । ईदित्वाभिधायानेद । पृक्तः ।  
 'अपृक्त एकाल्' इत्यत्र नमपूर्वः ॥ इति रुधादयः ॥

अतनिष्ट । अतानिष्टेति । 'तस्थस्थमिपाम्-' इति तादेशः । 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः ॥—अततेति । 'तनादिभ्यस्त-  
 थासोः' इति सिज्जुल्यनुनासिकलोपः ॥—अतनिष्टेति । लगभावपक्षे इद । षणु दाने । नान्तोऽयं णकारस्तु लाक्षणिकः ।  
 तेन यङ्गुलि संसन्ति संसन्त इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ । क्षणु हिंसायाम् । क्षिणु च इमावपि लाक्षणिकणकारौ । तेन  
 विक्षन्ति । क्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥—सिचो लोप इति । न चास्मिन्पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुणः

१ आत्रेयादय इति—अत्रारचिस्तु संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वे भाष्यानुक्तत्वम् ।

सीति सूत्राभित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थास्तुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेद । एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादेरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृपाताम् ॥ १ ॥ इति तनादयः ॥

### तिङन्ते त्रयादयः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । ॥ त्रयादिभ्यः आ । ३।१।८१। क्रीणाति । ई ह्रस्वघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं क्रेरन्तादेशः । परत्वाभित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं श्रत्याङ्गावः । ततः भाभ्यस्तयोरित्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीतात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ सिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे । ॥ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्रुञ् ३।१।८२। चात् आ । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ सम्भवादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमवृत्तीयौ सम्भार्यौ द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भिवत्यङ्गा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ८।३।७७। वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति । ॥ हलः श्रः शानज्झौ ३।१।८३। हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तमान । स्तुमान । स्कमान । स्कुमान । पक्षे स्तभ्नीत्यादि । युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता ॥ ७ ॥ कृञ् शब्दे । कृनाति । कृनीते । कृविता ॥ ८ ॥ दृञ् हिंसायाम् । दृणाति । दृणीते ॥ ९ ॥ पूञ् पवने । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ७।३।८०। शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लृञ् छेदने । लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तर । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेद । ॥ न लिङि ॥ ७।३।३९। वृत इदो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उन्नेति किरवम् । स्तीरिषीष्ट । सिषि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीष्ट ॥ १२ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥ वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोध्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्याष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्येष्ट ॥ १४ ॥ धृञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । भोता । धविता । स्तुधुम्भ्य इतीदृ । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥ अथ बभ्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ हिंसायाम् । शृह्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्युतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्र्युकः कितीति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ पू पाठनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि । पूर्यात् ॥ २ ॥ वृ वरणे । भरण इत्येके ॥ ३ ॥ भृ भत्सने । भरणेज्येके ॥ ४ ॥ मृ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ वृ विदारणे । वदरतुः । वदरतुः ॥ ६ ॥ जृ

स्यादिति वाच्यम् । 'उक्थ' इति सिचः कित्त्वेन तन्निषेधात् ॥ 'संपर्युपेभ्यः—' इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्तिकानुसारेणाह—संपरिभ्यामिति ॥ इति तनादयः ॥

एवं श्रत्याङ्गाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यनेन ॥—सौत्रा इति । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥—विष्टभ्नोतीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । 'स्तन्भेः' इति षलम् ॥—वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते इति च्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥—विस्कभ्नोतीति । स्कभ्नातेरित्यत्र श्राविशिष्टं रूपं न विवक्षितं किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कम्भितमित्यादावपि षत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, माधवादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥—हलः श्रः—॥—स्तभानेति । 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अत एव जह्नीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः । यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य भो भवति न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥ प्वादीनां ह्रस्वः । 'ष्ठिवृक्मुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते इत्याह—शिति पर इति ॥—न लिङीति । अनेन वृत इदो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् ॥—उदोध्य—। दन्तोऽपि ओष्ठयग्रहणेन गृह्यत इत्याह—वूर्यादिति ॥—वरिषीष्टेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेद ॥—अवूर्येति ।



वयोहानौ ॥ ७ ॥ मृ इत्येके ॥ ८ ॥ धृ इत्यन्ये ॥ ९ ॥ नृ नये ॥ १० ॥ कृ हिंसायाम् ॥ ११ ॥ ऋ गतौ । ऋणाति । अरांचकार । अरिता । अरीता । आणीत् । आणीताम् । ईयात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ गृ शब्दे ॥ १३ ॥ ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या । हलः । ६।४।२ । अङ्गावयवात्कलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ री गतिरेषणयोः । रेणं वृकशब्दः ॥ १५ ॥ ली श्लेषणे । विभाषा क्षीयतेरित्येविवचये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ ल्ली वरणे । लिनाति ॥ १७ ॥ ल्ली गतौ ॥ १८ ॥ वृत् । स्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । ल्ली वरणे ॥ १९ ॥ ल्ली भये ॥ २० ॥ भरण इत्येके ॥ २१ ॥ क्षीष् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केचांश्चिन्मते तु न ॥ २२ ॥ ज्ञा अवबोधने । ज्ञानोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः ॥ २३ ॥ बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्धय । बन्धा । बन्धारौ । भन्स्यति । बधान । अभान्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भषभावात्पूर्वं झलो झकीति सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भषभावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्सुः ॥ २४ ॥ वृद्ध संभक्तौ । वृणीते । वमे । ववृषे । ववृढे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत् ॥ १ ॥ अन्ध विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः । अघ्नाति । अन्धिमन्थीत्यादिना किरवपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः । श्रेयुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेयिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु । शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ २ ॥ मन्थ विलोढने ॥ ३ ॥ अन्ध मन्थसन्दर्भे । अर्थभेदाच्छब्दः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४ ॥ कुन्थ संश्लेषणे संश्लेषे इत्येके । कुभाति । चुकुन्थ ॥ ५ ॥ कुयेति दुर्गः । चुकोय ॥ ६ ॥ मृद क्षोदे । मृदाति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड च । अयं सुस्तेऽपि । मृत्वम् । मृदणाति ॥ ८ ॥ गुध रोषे । गुभाति ॥ ९ ॥ कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । निरः कुषः । ७।२।४६ । निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इङ्गा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ क्षुभ संचलने । क्षुभ्नादिषु च । ८।४।३९ । क्षुभाति । क्षुभीतः । क्षोभिता । क्षुभान् ॥ ११ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । नभाति । तुभाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि ॥ १३ ॥ क्लिश विबाधने । शादिति श्रुत्वनिषेधः । क्लिभाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ अश भोजने । अभाति । आश ॥ १५ ॥ उध्रस् उन्धे । उकार इत् । प्रभाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार ॥ १७ ॥ इष आभीक्ष्ये । पौनःपुन्यं शृशार्थो वा आभीक्ष्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं नतु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । प्षिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इङ्गिकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति ॥ १८ ॥ विष विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥

‘उध्र’ इति लिङ्गिचोः कित्वाद् गुणाभावे सत्युलम् ॥—हलः । संप्रसारणस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह—अङ्गावयवात्किति । अङ्गावयवात्किम् । निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति । क्षीष् हिंसायाम् । षित्वाद् । क्षिया हेतिक्षियायाम् । क्षियाशीरित्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेद इति वक्ष्यति ॥—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । नतु दीर्घग्रहणेनाङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ज्ञानोर्जा विदध्यात् । ‘अतो दीर्घो यमि’ इति दीर्घसिद्धेः । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उपपरिभाषायां ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः । तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किञ्चिद्वाधकमिति । किंच ‘अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः’ इत्येव परिभाषाशरीरम् । तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु ‘भ्यसो भ्यम्’ इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिन्नु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति । केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः ॥—बभ्नातीति । ‘अनिदिताम्—’ इति नलोपः ॥—अभान्सीदिति । ‘वदव्रज—’ इति वृद्धिः । भषभावः ॥—अबान्धामिति । ‘क्षपस्तथोः—’ इति तस्य धत्वम् । ‘क्षरो क्षरि’ इति वा लोपः । वृद्ध संभक्तौ । भक्तिर्मर्जनम् । अन्ध ॥—किरवपक्षे इति । अन्धिमन्थिदम्भिखजीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥—निरः कुषः । ‘खरति—’ इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते ‘आर्धधातुकस्येद—’ इत्यधिक्रियत एव तदाह—वलादेरित्यादि । निरः किम् । कोषिता । कोषितुम् ॥—निरकुक्षदिति । इहभावे कसः ॥—सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि षह पुह चक्यर्थ इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥—श्यन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत् इषेस्तकारे परत इङ्गिकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च ‘तीषसह—’ इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥—

१ निर्देशसामर्थ्यादिति—एतेन अङ्गवृत्तपरिभाषा निष्फलेति सूचयति इति शेषरकारः ।

मुष प्लुष जेहनसेवनपूरणेषु । मुष्णाति । कुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता ॥ २२ ॥ मुष स्तेये । मोषिता ॥ २३ ॥ खच्च भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोरपत्तिः । खच्णाति । वान्तोऽयमित्येके । ॥ च्छ्रोः शृङ्खलानासिके च । ६।४।१९ । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊढ एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ शलादौ च कृति । सौनाति । चक्षाव । क्षविता । शानचः परत्वावृद्धि कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच । सौनीहि ॥ २४ ॥ हिठ च । हुत्त्वम् । हिष्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिष्या । गृह्णाति । गृहीते । ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७।२।३७ । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यान्ननु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्णात् । ग्रहीषीष्ट । हयन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत् ॥ २६ ॥ इति त्रयादयः ॥

### तिङन्ते चुरादयः ।

चुर स्तेये । ॥ सत्यापपाशरूपवीणात्लश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३।१।२५ । भ्यो णिच् स्यात् । चूर्णांतेभ्यः । (ग) प्रातिपदिकास्मात्त्वर्थे इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिपशवादि । गुणयादेशौ । चोरयति । ॥ णिच्चञ्च । १।३। ७४ । णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिधीति चङ् । गौ चङीति इत्थः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत् ॥ १ ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्तयते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहलित्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एवाष्टषाद्वैत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यत्रि संकोचे । यन्नयति । यन्नेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्नतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुट्टितन्निमन्निषु ॥३॥ स्फुण्डि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फुण्डति । स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति ॥ ४ ॥

पोषितेति । अनिदकेषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेडिति भावः ॥—च्छ्रोः शृङ्खलानासिके च । ६।४।१९ । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊढ एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ शलादौ च कृति । सौनाति । चक्षाव । क्षविता । शानचः परत्वावृद्धि कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच । सौनीहि ॥ २४ ॥ हिठ च । हुत्त्वम् । हिष्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिष्या । गृह्णाति । गृहीते । ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७।२।३७ । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यान्ननु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्णात् । ग्रहीषीष्ट । हयन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत् ॥ २६ ॥ इति त्रयादयः ॥

सत्यापपाश—॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नास्माभिरुपपाद्यन्ते । लचशब्दोऽकारान्तः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये त्वाहुः । सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमेषामुपादानम् । अन्यथा रमणीयं घटं करोतीत्यादाविव रमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज् न स्यादिति ॥—अचूचुरदिति । अत्र प्राचा व्याख्यात्रा 'सन्वद्धुनि-' इति सन्वद्धाव इत्युक्तं तद्वभसात् । सन्वद्धावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्धावं नापेक्षत इति ॥—सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्त इत्येतदर्थकमित्यर्थः । न चैवम् 'आधृषादा' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् । एवं चास्मिन्पक्षे आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः, अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्यवस्थित इत्यर्थः ॥—जगाण । जगणतुरिति । इत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुरः पाठस्तस्मिन्नु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः । केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तलाङ्गणामासेत्यामा भवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः ॥—न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतिगणलात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धेः ॥—तच्चिन्त्यमिति । यत्रितन्निमन्निषादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात् यन्त्रतन्मन्त्र इति नकारे पठितेऽपि 'अनिदिताम्-' इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् । चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारो-

१ एकाच इति—हरदत्तानुरोधेनेदमुक्तम् । अग्रहीष्टामित्यादौ लावस्थायामिति पक्षे एकाचो विहितत्वाभावादीर्घाप्राप्त्या असंगतं हरदत्तोक्तमिति बोध्यम् । २ स्वार्थे इति—करणे इत्यस्य तु नानुवृत्तिः, विच्छिन्नत्वादिति भावः ।

लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ ५ ॥ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लङ् उपसेवायाम् । लाङ्यति ॥ ७ ॥ मिदि  
खेहने । मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलङ्गि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके ।  
लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज् इत्येके  
॥ १३ ॥ पीङ् अवगाहने । पीडयति । ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ७।४।३। एषा-  
मुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्छ्रपरे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥ नट् अवस्कन्दने । अवस्कन्दनं नाट्यम्  
॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके ॥ १६ ॥ बाध संयमने । बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पू पूरणे ।  
पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेदकत्वाय । एवं च घृणातिविपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि  
परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥  
वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने । प्राथयति । नाथ्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणस्वाच्चास्य मिरवम् ।  
॥ अत्स्मृदृत्व्वरप्रथमद्रस्तृस्पशाम् ॥ ७।४।९।५। एषामन्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्छ्रपरे णौ । इत्वापवादः ।  
अपप्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे । पर्ययति । ॥ उर्ध्वत् ॥ ७।४।७। उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा च्रपरे  
णौ । हररारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्यत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति ।  
अससम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब च । अशशम्बत् ॥ २७ ॥ साम्ब इत्येके ॥ २८ ॥ भक्ष अदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदन-  
भर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अलीभावे ॥ ३१ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं  
दोषधः । छुवस्यासिद्धत्वाच्चान्न इति निषेधः । आट्टित् ॥ ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठि  
स्तेये इति औवादिकस्य ॥ ३५ ॥ शठ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ ३७ ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुजि पिजि हिंसाबलादा-  
ननिकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदित्करणात्तुजति । पिजति ॥ ४० ॥ तुज पिजेति ॥ ४२ ॥ लजि लुजि इत्येके  
॥ ४४ ॥ पिस गतौ । पेसयति । पेसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ षान्त्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वल्क घल्क  
परिभाषणे ॥ ४८ ॥ णिह् खेहने । स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे । अयोपदेशत्वाच्च षः । असिस्मि-  
टत् ॥ ५१ ॥ घिमिङ् अनादर इत्येके । ऋवस्यावयवेऽधरितार्थत्वाणिजन्तात्तद् । स्माययते ॥ ५२ ॥ मिठ्प  
श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ । पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुहने ॥ ५५ ॥ छदि संवरणे । छन्दयति ॥  
छन्दति ॥ ५६ ॥ अण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विभ्राणयति ॥ ५७ ॥ तड् आघाते । ताडयति ॥ ५८ ॥ खड्

पधपाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लङ् । ज्ञेहपूर्विका सेवोपसेवा । लाङ्यति पुत्रम् । लङ्योरभेदाल्लयति ॥—**ओकार इदित्येक इति ।** ओदित्करणं 'ओदितश्च' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नलार्थमिति तद्वल्लोभेत्येके । लङ्णः । ओदिद्वलादिद्व्यवधानेऽपि नलमित्यन्ये । लण्डिनः । **पीङ् अवगाहने ॥**—**‘भ्राजभास-’** इति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वात् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह—**अपीपिङ्दित्यादि ॥** पू पूरणे ॥—**दीर्घोच्चारणमित्यादि ।** पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः । अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्टैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न हि ऋकारान्ताः सेट्का इति । तेन परिभाषितं येनेत्यं तस्याशयः कल्येत । कविकल्पद्रुमे 'लस्य नित्यण्यन्तलमुक्तमिति । एवं चास्मिन्पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परितो परीतेत्यादौ 'वृतो वा' इति इदो दीर्घविकल्पार्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः । ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान्भवति । जीवति वेत्यर्थः ॥—**उर्ज्जत् । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति वर्तते ॥—इररारामिति ।** ऋकरोपधे 'उपधायाश्च' इत्यचीकृतदित्यादौ इर प्राप्तः, अमीमृजदित्यत्र मृजेर्गृद्धिरार प्राप्तः, इतरेषां ऋदुपधानां गुणेन अपीपृथदित्यादावर् इति विवेकः । नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति ऋदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति । तथा च अचीकुपदित्यत्र 'ऊर्ज्जत्' इत्यनेन ऋवर्णे सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत् । मैवम् । ललस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'उर्ज्जत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् 'कृपो रो लः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धेः । न च चलीकुप्यत इत्यादौ रीगागमादेर्लृत्वाथं 'कृपो रो लः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातुः 'कृपू सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते । ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीति वाच्यम् । अचीकुपदित्यत्र 'ऊर्ज्जत्' इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । 'कृपो रो लः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशप्रौढ्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् । न-  
लिदं क्षोदक्षमम् 'ऋत उत्' इत्यनेन तपरकरणे लृवर्णप्राहकत्वे रूपसिद्धेः सष्टत्वात् ॥—**अयं दोपध इति ।** दोपधत्वे लाटिष्ठदिति स्यादिति भावः । शाठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥—**स्माययत इति ।** आलं तु नेह भवति । 'नित्यं स्मयतेः' इति निर्देशेन 'स्मिद् ईषदसने' इति भौवादिकादेव हेतुमणौ तद्विधानात् । अण

१ दीर्घोच्चारणमित्यादि—वस्तुतस्तु इदमपि ज्ञापकं चिन्त्यमेव, दीर्घपाठस्य संदिग्धत्वादिति केचित् ।

खडि कडि भेदने । खाडप्रति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति ॥ ६१ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने । रक्षण इत्येके । कुडि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति । गुडि इत्यपरे ॥ ६५ ॥ खुडि खण्डने ॥ ६६ ॥ घडि विभाजने । घडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥ भडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छुडि धमने ॥ ७१ ॥ पुस्तु बुस्तु आदरानादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद् संचोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने । गोपदेशलक्षणे पर्युदस्योऽयम् । प्रतक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क खुक्क इत्यने ॥ ७८ ॥ क्षल शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठापाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने । तोलयति । तोलयामास । अतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङ-  
न्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ दुल उत्क्षेपणे । दोलयति । दोलयामास । अदुलत् ॥ ८२ ॥ पुल महत्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छाये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे । मूलयति । मूलयामास ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे । कालयति ॥ ८७ ॥ बिल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूष हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्ब माने शूर्पे च ॥ ९४ ॥ चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट संचूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने । पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ घज मार्ग संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि गत्याम् । चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ क्षजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ ज्ञप मिश्र । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । ॥ मितां ह्रस्वः । १६।४।९२। मितामुपभासा इत्यः स्थानौ परे । ज्ञपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे । चान्मिह । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह त्याग इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने । बलयति ॥ ११२ ॥ चिन् चयने । ॥ चिस्फुरोर्णौ । १६।१।५४। आत्वं वा स्यात् । ॥ अर्तिहीव्लीरीक्यूीक्ष्माय्यातां पुङ्गुणौ । ७।३।३६। चययति । चययति । अत्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयति । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचयति । (ग) नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन ज्ञमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं न मिश्रं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने । मुस्त संघाते ॥ ११५ ॥ खट्ट संवरणे ॥ ११६ ॥ षट्ट स्फिट्ट चुबि हिंसासायाम् ॥ ११९ ॥ पूल संघाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पूणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि बन्धने । टक्कयति । टक्कति ॥ १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । ताल-

दाने । विभ्राणनं वितरणम् । चुद् संचोदने । ‘प्यासभ्रन्थः—’ इति युचि चोदना । घज मार्ग । वाजयति । मार्गयति । केचिपु मार्गेति न धात्वन्तरं किं तु वजेत्येक एव धातुमार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचक्षुः । ज्ञप मिश्र । चाद्रतावित्येके । ज्ञपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकत्वेत्यन्ये ॥—ज्ञाने ज्ञापने चेति । ‘प्रतिपदक्षतिचेतनाः’ प्रच्छ झीप्सायामित्यत्र ज्ञाने । ‘श्लाघद्’ इति सूत्रे झीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्याया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः ॥—वेष्टनमिति । ‘परिवेषस्तु परिधिः’ इत्यमरः ॥—न त्वित्यादि । अयं भावः । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति पठितं तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्यन्तस्य रूपम् । हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च परिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिवेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्वासिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिश्रेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तद्व्याख्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपं ‘यम च परिवेषणे’ इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्यस्य निषेधेऽपि ‘यम च परिवेषणे’ इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥—चिस्फुरोर्णौ । ‘आदेच उपदेशे’ इत्यत आदित्यनुवर्तते ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह—आत्वं वा स्यादिति ॥—अर्तिही-परत्वादन्तरङ्गलाभ आदौ पुक् पश्चाद्गुणः । अर्पयति । हेपयति । ब्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति । क्षापयति । स्थापयति ॥—चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कबाधनाय ‘ह्वावामश्च’ इत्यारम्भादिति भावः ॥—ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त ॥—पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम्—‘पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादशहे वयम्’ इति । पूल । पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः वज्रधातोर्मार्गसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवेत्य-

१ चिस्फुरोरिति—अत्र णिजभेदेन चुरादिणिच एव ग्रहणम् । प्रतिपदोक्तत्वात् । अतएव स्वादेश्वरन्त्यस्य स्फुरश्चात्र न ग्रहणम् इति प्राणः । नवीनास्तु चिभ्यो अित्त्वसामर्थ्यात् णिजभेदेन चिभ्योऽग्रहणम् । स्फुरशब्देनापि । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु ईदृशरीत्या असावर्त्रिकी । एवं च स्वादेश्वरैर्हेतुमणिणिच आत्वं भवत्येवेति वदन्ति ।

व्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण संकोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजयाम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्त-  
वने । तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥ शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ जुड  
प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति ॥ १३२ ॥ मर्च च । मर्चयति ॥ १३३ ॥ घृ प्र-  
क्षवणे । क्षावण इत्येके ॥ १३५ ॥ पञ्च विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य अपि गतम्  
॥ १३६ ॥ तिज निशाने । तेजयति ॥ १३७ ॥ कृत संशब्दने । उपधायाश्च । ७।१।१०१। धातोरुपधाभूतस्य  
ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । उर्कत् । अचीकृतत् । अधिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ धर्ध  
छेदनपूरणयोः ॥ १३९ ॥ कुषि आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति ॥ १४० ॥ कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुबि तुबि अदर्शने ।  
अर्दन इत्येके ॥ १४३ ॥ ह्रूप व्यक्तायां वाचि ॥ १४४ ॥ ह्रूप इत्येके ॥ १४५ ॥ चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ।  
एलयति । ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ म्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेच्छलु अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ म्रूस बर्ह हिंसायाम्  
॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज गर्ध शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पूर्व निकेतने ॥ १५६ ॥  
जसि रक्षणे । मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥ ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडि  
संचाते ॥ १६० ॥ रुष रोषे । रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६३ ॥ छुप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ आ कुस्मादा-  
त्मनेपविनः । कुसनाज्ञो वेति वक्ष्यते तमभिध्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफकार्थमिदम् । चित संचेतने । चेतयते ।  
अचीचित्त ॥ १ ॥ दशि दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकुक्षीयमात्मनेपदं निष्-  
सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते ।  
दंसति ॥ ३ ॥ दसेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप संचाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्नयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति  
कृत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने  
॥ १२ ॥ बस्त गन्ध अर्दने । बस्यते । गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिंसायाम् ॥ १५ ॥ हिष्केत्येके ॥ १६ ॥ निष्क  
परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कूण संकोचने ॥ १९ ॥ तूण पूरणे ॥ २० ॥ भ्रूण आशाविशङ्कयोः  
॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजयाम् ॥ २३ ॥ स्यम वितर्के ॥ २४ ॥ गूर उद्यमने ॥ २५ ॥ शम  
लक्ष आलोचने । नाम्ये मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ जुट छेदने ।  
कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल क्षवणे ॥ ३१ ॥ भल आभण्डने ॥ ३२ ॥ कूट आपदाने । अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥  
कुट्ट प्रतापे ॥ ३४ ॥ वञ्च प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्ष-

र्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् । चूर्ण संकोचने । प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥—मर्च चेति ।  
क्वचिदातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । ‘मिदचोऽन्यात्परः’ इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । ‘मर्तो  
मर्तं मर्चयति द्वयेन’ इति प्रयोगदर्शनाच्च ॥—उपधायाश्च । ‘ऋत इद्धातोः’ इति वर्तते तदाह—धातोरुपधाया  
इति । ननु ‘ऋत इद्धातोः’ इति सूत्रे धातोर्ऋत इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मै-  
वम् । तथा हि सति ऋकारीयतीत्यत्रापि इत्वप्रसङ्गात् ॥—अर्दन इत्येक इति । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुवी भ्वादौ पठितौ  
तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्वादेव लुम्बति तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने लर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सार्थक इत्यर्द-  
नार्थलं चौरादिकभोरप्युक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति । म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षणेऽप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्ष-  
यति । आमम्रक्षत् । गुर्द पूर्व निकेतने । गुर्दयति पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते  
इति व्याचक्षते । जसु हिंसायाम् । क्लायामिद्धिकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य निजनित्यः । जासयति । जसयति ।  
जसिला । जस्त्वा । जस्त्वम् । चित संचेतने । संचेतनं मूर्च्छायवस्थानिश्च्युत्तरकालिकं ज्ञानम् ॥—दशतीति । इह ‘दंशसज-’  
इति नलोपमाशङ्क्याह—सज्जिसाहचर्यादिति । स्पश । स्पाशयते । ‘अत्सृष्टृलर-’ इत्यादिनाऽभ्यासस्य अलम् । इलापवादः ।  
अपस्पशत् । तर्ज भर्त्स तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । ‘तर्जयन्निव केतुभिः’ इति प्रयोगस्तु निजन्तादस्माद्रीवादिकात् तर्जतेर्वा  
हेतुमणिचि बोध्यः । भ्रूण । भ्रूणयते । ‘भ्रूणोऽर्भके ज्ञेयगर्भे’ इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपधोऽयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु  
दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमने इति पाठादस्योपध एव तथापि दिवादौ धूरी गुरी  
हिंसागत्योरिति पाठाभास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः । शम लक्ष । ननु ‘निशामय तदुत्पत्तिम्’ इत्यत्र शामय इत्येतत् शमु  
उपशम इत्यस्माणिचि रूपं चेत् अमन्तत्वान्मिस्त्वे सति हस्त्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुक्षी-  
यत्वात्तद्धि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसमतत्वादिति चेत् । अत्राहुः । स्वार्थप्यन्तादस्मादेतुमणिचि निशामयेति रूपम् ।  
न चार्थसंगतिः । ‘निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे निजुच्यते’ इति सिद्धान्तादिति । कुत्स अवक्षेपणे । ‘यूनश्च कुत्सायाम्’  
इति निर्देशादह । कुत्सा । ‘प्यासश्रन्ध-’ इति युच् । कुत्सना । भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः । वञ्च प्रलम्भने ।  
युटि वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्लायामिद्धिकल्पार्थत्वाणिजनित्यः । वक्षयति । वक्षति । वक्षिला । वक्षित्वा । वक्त्वा ।

यते ॥ ३३ ॥ मद् वृत्तियोगे । मादयते ॥ ३७ ॥ दिष परिक्रान्ते ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते ॥ ३९ ॥ विद्  
चेतनास्थाननिवासेषु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्नोत्यन्-  
कुहभ्रमेष्विषयैः क्रमात् ॥ मान स्मरने । मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् । यावयते ॥ ४२ ॥ (ग) कुस्म ।  
कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मरणे वर्तते । कुसयते । अचुकुसत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं तस्यो भात्वर्थे  
णिच् । इत्याकुस्मीयाः ॥ ॥ चर्च अभ्ययने ॥ १ ॥ बुक् भवणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चान्नवणे ।  
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ।  
काणयति । णौ चकृथुपधाया इत्स्वः । काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि ना-  
शने । जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ धृद् क्षरणे । सूदयति । असुधुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने । जासयति । जसति  
॥ ७ ॥ पशु बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ णपि  
गतः । तस्मादेतुमणौ न कम्यमिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फु-  
टति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ (ग) हन्त्यर्थाच्च । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे  
णिचं कभन्त इत्यर्थः । दिवु मर्दने । उदित्वादेवतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्जं प्रतियजे । अयमर्थान्तरेऽपि । ब्रह्ममर्जयति  
॥ १४ ॥ घुषिर् विशब्दने । घोषयति । घुषिरविशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाह्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् ।  
घोषति । हरित्वाचङ्गा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजुघुषत् ॥ १५ ॥ आळः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः  
क्रन्दधातुराह्वानार्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिचं कभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसा-  
तत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूष अलंकरणे । अवतंसयति । अवतं-  
सति । भूषयति ॥ १८ ॥ मोक्ष असने । मोक्षयति ॥ १९ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २० ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति ॥ २१ ॥  
भज विश्राणने ॥ २२ ॥ शृधु ग्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २३ ॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥  
रक् लग्न आस्वादने । रघ इत्येके । रगेत्यन्ये ॥ २८ ॥ अञ्जु विशेषणे । अञ्जयति । उदित्वं णिज्विकल्पार्थम् । अत  
एव विभाषितो णिच् । अञ्जति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९ ॥ लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति ।  
लिङ्गति ॥ ३० ॥ मुद् संसर्गे । मोदयति सकृन् घृतेन ॥ ३१ ॥ जस धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये  
॥ ३२ ॥ उध्रस् उन्धे । उकारो भात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । भ्रासयति । भ्रसति । उभ्रासयति ॥ ३४ ॥ मुच  
प्रमोचने मोदने च ॥ ३५ ॥ ध्रस् ऊहण्ठेदापहरणेषु ॥ ३६ ॥ चर संज्ञाये ॥ ३७ ॥ च्यु सहने । इसने चेत्येके ।  
व्यावयति । च्युसेत्येके । च्योसयति ॥ ३९ ॥ भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये ।  
भावयति ॥ ४० ॥ कृपेच्च । कल्पयति ॥ ४१ ॥ (ग) आ स्वद्ः सकर्मकात् । स्वदिमभिव्याप्य संभवकर्मभ्य एव णिच् ।  
प्रस ग्रहणे । प्रासयति कल्म ॥ १ ॥ पुष धारणे । पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ दल विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥

‘वञ्जिष्ठवृत्तश्च’ इति सेटः क्तवः कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोपः । इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् । ‘यस्य वि-  
भाषा’ इतीप्तिनिषेधः नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे—अथ वेति—॥—प्रातिपदिकमिति । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति सूत्रे  
अन्येष्वोऽपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात्स्मयतेर्दप्रत्यये टिलोपे ‘कुगति-’ इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य सिङो  
लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धं तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुस्मयांचके  
इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ चर्च । सर्वोऽपि चुरादिणिच् पाक्षिक इति पक्षे ‘गुरोश्च हलः’  
इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दस्वभावात् । काणः ॥—काण्यादीनामिति । एते  
हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाच्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्जं । प्रतियजो गुणाधानम् ॥—अ-  
र्जयतीति । संश्रुतातीत्यर्थः । घुषिर् । अविशब्दनं प्रतिज्ञानम् ॥—निषेधाह्लिङ्गादिति । घुषिरविशब्दन इति सू-  
त्रेण अविशब्दने निष्ठाया इप्तिनिषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योऽस्य  
णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः । हरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् ॥—शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शि-  
ल्पम् । यत निकारोपस्कारयोः । यज्ञो वा प्रैषो वा निकारः । निकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिषट्ठौ च  
‘यज्ञे प्रैषे निराकारे पादपे चाप्युपस्कृतौ । निसोऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने’ इत्युक्तम् । अस्यार्थः । यन्माथर्षेषु चतुर्षु यतधातुं  
प्रयुज्यते । निसः परभागे चेत्ययुज्यते तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तते इति । ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ।  
अञ्जु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् । भुवोऽवकल्कने । भूधातोर्णिच्स्यात्—॥ भावयतीति । मिश्रीकरोतीति चिन्तयति  
वेत्यर्थः । कृपेच्च । कृपेर्णिच् स्यादवकल्कने । आस्वद्ः ॥—अभिव्याप्येति । आकुस्मादिति पूर्वत्र आध्यादागर्वा-  
दिति परत्र च आङोऽभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः । अन्ये

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि वृहि बर्ह  
 बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक्क लोक्क णद कुप तर्क वृत्तु वृत्तु भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति ।  
 छोटयति । तुअयति । तुअति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति । ॥ नागलोपिशास्त्रुदिताम् ॥ ७१४१२ ॥ णिष्-  
 ग्लोपिनः शास्त्रोदितानि च उपधाया इत्यो न स्याच्चरपरे णौ । अल्लोक्त् । अल्लोक्त् । वर्तयति । वर्धयति ।  
 उदित्वावर्तति । वर्धति ॥ ३४ ॥ रुंठ लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जिजि रधि लघि  
 अहि रहि महि च ॥ ४९ ॥ लडि तड नल च ॥ ५२ ॥ पूरी आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायाभिनिवेष्टाय ।  
 अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ ष्वद् आस्वादने । स्वाद् इत्येके । असि-  
 ष्वद् । दीर्घस्य त्वपोपदेशत्वात् । असिस्वद् ॥ ५६ ॥ इत्यास्वादीयाः ॥ (ग) आ धृषाद्वा । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो  
 वृषधातुमभिध्याप्य । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पचयति । पचति । पक्षिता । अप-  
 र्चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजयाम् ॥ ३ ॥ बह मर्षणे । साहयति ॥ स एवायं नागः सहति कछमेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥  
 ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली वृषीकरणे । लापयति । लयति । छेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥  
 वृज् आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ जु वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता ।  
 जरीता ॥ ९ ॥ जि च । प्राययति । प्रयति । प्रेता ॥ १० ॥ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । रेचयति । रेचति ।  
 रेक्ता ॥ ११ ॥ शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥  
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृसौ । सन्दीपन इत्येके । तपयति । तर्पति । तर्पिता  
 ॥ १४ ॥ तृदी सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेसिचीति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधा-  
 दिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ तृप तृप तृप तृप सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १९ ॥ दृभी भये । दर्भ-  
 यति । दर्भति । दर्भिता ॥ २० ॥ दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २१ ॥ अथ मोक्षणे । हिंसायामित्येके  
 ॥ २२ ॥ मी गतौ । माययति । मयति । मेता ॥ २३ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २४ ॥ शीक  
 आमर्षणे ॥ २५ ॥ चीक च ॥ २६ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २७ ॥ हिंसि  
 हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति भमि गतम् ॥ २८ ॥ अर्ह पूजयाम् ॥ २९ ॥ आङ् षद् पथ्ये ।  
 आसादयति । आसीदति । पात्रेति सीदादेशः ॥ आसत्ता । आसासीत् ॥ ३० ॥ शुन्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता ।  
 अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३१ ॥ छुद् अपवारणे । स्वरितेत् ॥ ३२ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्कणमूहो हिंसा वा ।  
 परितर्पण इत्यन्ये ॥ परितर्पणं परितृप्तिरिति । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोरुच्यते इति तुदादौ ॥ ३३ ॥ धूञ्  
 कम्पने ॥ णावित्यधिकृत्य ॥ ॥ धूञ्प्रीञ्चोर्नुग्वक्तव्यः ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूम्रीणोरिति पठित्वा  
 प्रीणातिसाहचर्यानुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति ॥ ३४ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च । स्वादौ इत्यत्र । तथा च  
 कविरहस्ये ॥ धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ बाधुर्विधूनयति चम्पकपु-  
 ष्परेण्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥ ३५ ॥ प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूम्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति ।  
 प्रयति । प्रयते ॥ ३५ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३७ ॥ आपु छम्भने । आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता ।  
 आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३८ ॥ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति ।

त्वाद्पूर्वकात्स्वदः सकर्मकाणिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः ॥—घाटयतीति । अयं चुरादावेव  
 संघाते गतः, पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् ॥—स्वाद इत्येक इति । अस्मिन् मते पूर्वत्राप्यास्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु  
 दीर्घपाठो व्यर्थः । इहपाठेऽप्युपधावृज्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वादत आह—दीर्घस्य त्विति । ‘सः खिदित्सदिस-  
 हीनां च’ इति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य तस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्सन्नन्तेऽपि सिखादयिषतीत्यादि रूपं  
 तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह—असिस्वद्विति ॥ इत्यास्वदीयाः ॥—आधृषाद्वा । व्याख्यानात्, योग्यताबलाद्वा णिजिति सं-  
 बध्यते ॥—अयौक्षीदिति । णिजभावपक्षे अनिट्कोऽयमिति भावः । ली वृषीकरणे । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश  
 इति भाष्यकारोक्तत्वात् ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यात्वमिह न प्रवर्तत इति ध्वनयति—लेतेति ॥—घरीतेति । ‘वृत्तो वा’ इति  
 वा दीर्घः । लिङि व्यतीत । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । वरिषीष्ट । ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इति वेद् । ‘न लिङि’ इति इदो दीर्घनि-  
 वेधः । इडभावपक्षे ‘उख’ इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः । ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ इति दीर्घ-  
 निषेधः । आत्मनेपदे तु । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अद्वत । रिच । णिजभावे अयमनिष्ठित्याह—रिक्तेति ॥—  
 अशिक्षदिति । ‘शल इगुपधा—’ इति वसः । तृप । अनिट्पु श्यना निर्देशादयं सेविति ध्वनयति—तर्पितेति । छुदी ।  
 ईदित्वाभिधायामनिट् । ऋवर्णात्रस्य णत्वम् । छृणः । छृणवान् ॥—ह्रस्वध्वेति । धुञ् कम्पने इत्यर्थः ॥—

१ लापयतीति—‘लीलोः—’ इति नुक् न भवति, लासाहचर्यादेतुमण्णावेव तस्य प्रवृत्तेः ।

तनति । चितनति ॥ ३९ ॥ चन अदोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥ ४० ॥ चद् सन्देशवचने ॥ वादयति ।  
स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदासेदित्येके । ववदतुः । ववदिय । ववदे । वधात् ॥ ४१ ॥ वच्च परिभाषणे ॥  
वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४२ ॥ मान पूजयाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु  
भौवादिको नित्यसङ्गन्तः । सङ्गमे मानयते इत्याकुक्षीयाः । मन्थयते । इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥ ४३ ॥  
भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भाषयते । भवते । णिच्सञ्चियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ ४४ ॥ गर्ह विनिन्दने  
॥ ४५ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४६ ॥ कठि शोके । उत्पूर्वोऽयमुक्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४७ ॥  
मृज्जु शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टी ॥ ४८ ॥ मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति ।  
मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति ॥ ४९ ॥ धृष प्रहसने । धर्षयति । धर्षति  
॥ ५० ॥ इत्याधृषीयाः ॥ ॥ अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च वृद्धिः । कथयति ।  
अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ चर ईप्सायाम् ॥ चरयति । चारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण  
संख्याने ॥ गणयति । ई च गणः । ७।४।९।७। गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चाङ्गूपरे णौ । अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥  
शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पठ वठ ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररहत् ॥ ८ ॥ स्तन गदी देवज्ञाने ।  
स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ (ग) पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आधे । पतयति । पतति ।  
पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति ॥ १२ ॥  
स्वर आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ रच्च प्रतियक्षे ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परिक-  
ल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजयाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार  
कूप अथ दौर्बल्ये ॥ १९ ॥ सारयति । कूपयति । अथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे ।  
अवभामत् ॥ २२ ॥ सूच पैशून्ये ॥ सूचयति । अषोपदेशत्वाच्च षः । असुसुचत् ॥ २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त  
इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षये ॥ २७ ॥ गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ कुमार कीडायाम् ।  
अजुकुमारत् ॥ २९ ॥ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सा-  
न्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् ॥ ३१ ॥ वेल कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । काल-  
यति ॥ ३३ ॥ पल्यूल लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥ घात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनयोरित्येके । वातयति । अव-  
वातत् ॥ ३५ ॥ गवेष मार्गणे । अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ निवास आच्छादने । अनि-  
निवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मेणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ ऊन

अवाक्षीदिति । 'अस्यतिवक्' इति लुका निर्देशाद् निति भावः । 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम् । उच्चात् । धृष प्रसहने ।  
केचित्त्वादितमाहुस्तन्मते वृष्टे मुख्यमते वृषितः । नन्वत्र 'निष्ठा शीङ्-' इत्यादिना सेष्णिष्ठायाः कित्चनिषेधाद्गुणेन भाव्यमिति  
चेत् । अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित एव मिध्वेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इद् दुर्लभ इति श-  
ङ्क्यम् । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति तत्संभवादिति ॥ इत्याधृषीयाः ॥ ॥ अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु  
अन्यावयवोऽकारो न त्त्वारणार्थ इत्यर्थः ॥—स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिरिति । 'अचः परस्मिन्-' इति सूत्रेणेत्यर्थः ।  
न च स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि  
न सिञ्चेदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभा-  
वावुभावप्यतिदिश्यते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेऽप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि  
न भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त-' इति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् ॥ ई च गणः । 'अत्सृदूलर-' इत्यत्र  
योऽत् स चकारेण समुचीयते । स्तन गदी । गदीत्यत्र इका निर्देशादतो लोपः । अनेकाच्चेनाषोपदेशत्वात्त्वं न ॥—तिस्त-  
नयिषति । 'स्तनिहृषिपुषि-' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्ता-' इत्ययादेशः । 'स्तनयितुर्बलाहकः' । पत गतौ वा । गणसू-  
त्रमिदम् ॥—कूपयतीति । 'कूपो रो लः' इति न प्रवर्तते । तत्र कूप सामर्थ्य इत्यस्य ग्रहणात् । कूपप्रकृतिकणिजन्तस्य  
तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह । आमुमिच्छा ईप्सा ॥—अववामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि-' इत्युपधाहस्यो  
न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशून्यम् ॥—अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्चादिति भावः ॥—साम सान्त्वने  
इत्यतीतस्य त्विति । अयं तु धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु सृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वने  
इत्यस्य क्वाप्पठितत्वेऽपि षान्त्व सामप्रयोगे इति प्राक्पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च  
सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते । गवेष । मार्गणमन्वेषणम् ।  
ऊन परिहाणे । अस्माणौ चङि द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वे औनिनदित्य-  
निष्टं प्रसज्यते, किं तु औनिनदित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेण



परिहाणे । जनयति । ओः पुयण्जीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं निश्चय आदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तयितुं सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत् उत्तरखण्डेऽङ्गोपः । औननत् । माभवानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूटं परितापे । परिदाहे इत्यन्ते

द्वित्वे कर्तव्ये अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावाभिषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह—ओः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लिङ्गमिति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह—पययोरिति । अयं भावः । ‘सिपू-  
इरञ्चशां सनि’ ‘सनीवन्तर्धे-’ इति सूत्राभ्यां पूर्ययौतिभ्यां परस्य सन इडागमे कृते ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावादा-  
देशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते । पिपविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्चाभ्यासोवर्णस्येत्यर्थं पययोरित्यपेक्षि-  
तम् । अन्यथा पिपविषते । पिपविषतीति न सिध्येदिति ॥—वर्गप्रत्याहारेति । पुयण्जीति वर्गादिग्रहणफलं तु  
अबीभवत् अमीभवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति  
वाच्यम् । तदुपपादम् । णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृष्ट्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य ‘सन्त्यतः’  
इतीत्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सत्कार्ये ज्ञापकमिति भावः । ज्ञापनफलं तु यत्र ‘ओः पुयण्जि-’ इत्य-  
स्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । चङ्गयचुक्षवत् । उडुरिवाचरति उडवति । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-’ इत्या-  
चारे किप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उड्वावयिषति । चङि औडवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् । तुतावयिषति ।  
चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्कारयिषति । अपुस्फुरत् । ‘चिस्फुरोर्णौ’ इति वात्वम् । अपुस्फुरदित्या-  
दिष्वभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनात्, अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतो-  
क्तम् ‘ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य’ इति । स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् । अच्च आदेशो  
न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वेवं  
कृत संशब्दन इति धातोर्णौ चङि इरादेशात्प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तयितुं स्यात् न अचिकीर्तयितुं  
आह—यत्र द्विरुक्ताविति ॥—आद्योऽजिति । चङ्सहितस्योत्तरखण्डलमभ्युपेत्येदमुक्तम् । अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्ट-  
प्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अङ्गव्यासंभवादित्याहुः । औजडत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते  
अवर्णस्यालाभादाह—प्रक्रियायामिति । चुक्षावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह—परिनिष्ठिते रूपे  
वेति । वाशब्दोऽनास्थायां कचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु अमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः ॥—सजातीयापेक्षत्वादिति ।  
पुयण्जीत्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन्नपि  
हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तयित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् । ननु ‘ओः पुयण्जि-’ इति सूत्रे  
णिचि इति नास्ति तथा च णिच्यच आदेशो न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच  
आदेशो न स्यादित्येव शाप्यतामिति वाच्यम् । दिदवनीयिषति निनवयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेत् ।  
अत्राहुः । येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते । तच्च णेरेव संभवतीति णिजिव-  
षयकमेव ज्ञापकं, दिदवनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा व्यवधानादन्येन व्यवधानमिति न तद्विषयकं ज्ञापनमिति । अस्मिन् मते  
आचारक्किबन्ताइवनशब्दात्सनि दुदुवनिषतीति स्यात्, तच्च नेष्यते, णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तेः । स्थानिवत्त्वेन  
प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न  
पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् । फलितमाह—प्रकृते त्विति ॥—औननदिति । ‘नोनयति ध्वनयति-’ इति चङ्कि-  
षेधस्त्वह न । तत्र च्छन्दसीत्यनुवृत्त्या ‘मा लावतो जरितुः काममूनयीः’ इत्यादावेव तभिषेधात् । यद्यपि परिनिष्ठित  
एवावर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत्त्वान्नान्य इति वदतां बोपदेवादीनां मते औनिनदित्येव भाव्यम् । अ-  
वर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वालाभात्तथापि अचिकीर्तयित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अव-  
र्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्बाधमेव ।  
किं च उवर्णादेश एवेति नियमे ‘लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य’ इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ ‘शाच्छासा-’ इत्यादिना युक्ति  
चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्पाप्शब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिप्रन्थो विरुध्येत । अपि च ‘शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामि-  
मानौजडत्था’ इति वैयाकरणवार्तिकस्य औजडदिति प्रयोगोऽपि विरुध्येत । एतदिदं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथनवा-  
र्तिकम् । तद्यथा । शुष्किकेत्यत्र तु ‘उदीचामातः-’ इतीत्वविकल्पो न । ‘शुषः कः’ इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ।  
शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव ‘न कोपधायाः’ इति पुंवद्भावनिषेधो न । क्षामिमानित्यत्र तु ‘मादुपधाया-’ इति वत्त्वं  
न । ‘क्षायो मः’ इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । बह्वेः कान्ताणिचि चङि औजडदित्यत्र डत्वस्यासिद्धत्वाणौ कृतस्य टिलोपस्य  
स्थानिवत्त्वाच्च हतशब्दस्य द्वित्वं ‘कुहोक्षुः’ ‘अभ्यासे चर्च’ सन्वदित्वं तु अनङ्गलोपीति प्रतिषेधाम्भवति । एवं काशि-

॥ ४३ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चात्कूटोऽपि कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् ॥ केत आवणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । अभिकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकाराक्रेत कुण सङ्कोचने इति ॥ ४७ ॥ स्तेन चौर्ये ॥ अतिलोपः ॥ ४८ ॥ ॥ आ गघोदात्मनेपदिनः ॥ पद गतो ॥ पदयते । अपपदत ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यतीति कण्ठादिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ५ ॥ स्थूल परिहृष्टे । स्थूलयते । असुस्थूलत ॥ ७ ॥ अर्थ उपचात्त्रायाम् । अर्थयते । आर्तयत ॥ ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत ॥ अनेकाच्-त्वाच्च बोपदेशः ॥ सिसन्नयिषते ॥ ९ ॥ गर्व माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिविकल्पः । धातोरन्त उदात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥ इत्यागर्वीयाः ॥ ॥ सूत्र वेदने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र प्रस्रवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रूक्ष पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेकृ दर्शन इत्येके ॥ अदिधेकृत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ ८ ॥ कर्तैत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्यं बहुलमिष्टवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवङ्गाव-रभाव-टिलोप-विन्मत्तुङ्लोप-यणादिलोप-प्रत्य-स्फाद्यादेश-भसंज्ञासङ्गणनावपि स्युः । पटुमाचष्टे पट-

कायामपि 'पूर्वप्रासिद्धम्' इति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाहृत्यदौजिढदित्येतत् क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तं तदपि विरुध्यते । उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र स्थानिवत्त्वाभावेन ह्रतशब्दस्य ह्रति-शब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्गधातोर्णिच्यलोपे चङि स्थानिवत्त्वात्कशब्दस्य द्वित्वे आक्षकदिति रूपमेव सर्वसंमतं न त्वाक्षिकदिति बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् । नन्वचिकीर्तित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभागे अवर्णाभावादिति वदन्भाष्यकारो न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः । उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्याशयेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति यत्र 'ओः पुण्यञ्जि-' इत्यस्याप्रातिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवज्ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगादिति दिक् । संकेतिताश्चत्वारोऽत्र धातवः ॥—पाठान्तरमिति । संकोचन इत्येतत्पर्यन्तम् । अनेकाच्चेनाबोपदेशत्वात्फलं नेति ध्वनयति—अतिस्तेनदिति ॥—गृहयते इति । अल्लोपस्य स्था-निवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपान्न सन्वद्भावः ॥—मृगयते इति । मार्गयति । मार्गतीति तु मार्ग अन्वेषण इत्याधृषीयस्य । अर्थ ॥—अर्थयत इति । 'वृद्धेलोपो बलीयान्' इत्यल्लोपान्न वृद्धिः । बोपदेवस्तु वृद्धौ कृतायां पुकि चा-र्थापयते इति रूपमाह तद्वत्सात् । न च 'अर्थवेदसत्त्वानाम्-' इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् ॥ अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कयादिषूपधावृद्धिर्दीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीना-मुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादन्तत्वं सार्थकम् । इह लदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावाण्णिवः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः । ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय वालोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेत् । अत्राहुः । चिन्तयतेरित्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मते तु तत्र तत्र आकार इकार उकाराभ्ये-नुबन्धा यथा ज्ञापकतया स्त्रीकृताः तथा अदन्ततापि णिच्विकल्पमेव ज्ञापयतु, कुप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपू-र्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तथा हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यत इति ॥—असुसूत्रदिति । अनेकाच्त्वाच्च फलम् ॥—प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्ताण्णिच् स्यात्तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्यादिति भाव इति के-चित् । तत्र । इष्टवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः । अत्र बहुलं णिच् स्यात् । स च णिच् इष्टवद्भवतीति अन्वयात्पक्षे वा-क्यमपि भवतीत्याह—पटुमाचष्ट इति । धात्वर्थ इत्यनेन करणाख्यानादिर्युक्त इति भावः । तेन बहुन्याचष्टे भावयती-त्यत्र 'इष्टस्य यिद् च' इति णिचोऽपि यिद् स्यात् । अत्राहुः । टेरिति सूत्रे णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिके प्रातिपदि-कग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो माभूदित्येवमर्थम् । तेनात्र णिचो यिप्न भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियो-गशिष्टत्वात् । किं तु बहुयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् । एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति । अन्ये त्वाहुः । इष्टव-दिति हि सप्तम्यन्ताद्वतिर्णवित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टोऽपीति ॥—पुंवङ्गावेति । अतिशयेन पट्टी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवङ्गावः । कशिष्ठः वृद्धिः इत्यत्र 'र ऋतो हलादेः-' इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी सजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोऽङ्क' इति विनो लृक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मनुपो लृक् । स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूर-' इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रत्याद्यादेशः ॥—सङ्गणनावपीति । पुंवङ्गावस्योदाहरणमेणीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवङ्गावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिध्यर्थमिति बोध्यम् । वृद्धयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रज-यतीत्यत्र विनो लृक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मनुपो लृक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे

यति । परत्वाद्बुद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । जौ चलीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेल्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ (ग) तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं निजर्थः ॥ लङर्थस्त्वविवक्षितः ॥ (ग) तेनातिक्रामति । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ (ग) धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते ॥ वधशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ ॐ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते । ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः । ७।३।३२। हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णवर्जं मिति णिति । नन्वभ्राजसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य ग्राह्या । ततश्चाद्वि-  
त्वयोर्दोषः किंच कुत्वतत्त्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवचेति च-  
कारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्विती-  
यान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । (ग) कर्तृकरणाद्भात्वर्थं ॥ कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न

प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । द्वयोरिति निर्देशन तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥  
—परत्वाद्बुद्धाविति । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । वृद्धिप्यनित्या । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्बुद्धिः । तस्यां कृताया-  
मौकारस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद्गार्णोदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः । एवं चानग्लोपिलादीर्घसन्वद्भावौ स्त इत्याह—  
—अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानादीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिच्प-  
रत्नानपायात् । चङ्परं जौ यल्लध्विति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ  
स्त एव । केचित्तु चङ्परं जौ यल्लध्विति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिच्परं लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्याऽपपट-  
दित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोर-  
मोक्तं यत्, तन्नादर्थव्यम् । णिच्यच आदेशो न स्याद्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य  
दुरुपपादत्वादित्याहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाचर्प्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्विलमिति हि निर्विवादम् । तथाच द्वि-  
तीयस्याचो द्वित्वाकरणात्प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥—वृद्धेल्लोप इति । कृताकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्व-  
नित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात्, स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिन्नु  
पक्षे ‘मुण्डमिश्र-’ इति सूत्रे हलिकल्पोरदन्तलनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा  
चादन्तलनिपातनसामर्थ्याद्विलोपात्पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादीपपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्राप्ताप्याद्-  
पद्वयमपि साध्विति बहवः ॥—लङर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लङ्भेकवचनम् । लङर्थविवक्षायां  
तु प्यन्ताद्भावकर्मणोः भूतमविध्यतोर्द्विलबहुलयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः । यद्यप्येकत्वादिसंख्या लङर्थो न भवति  
तथापि लङ्देशतिङर्थोऽपीह लङर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् ॥—तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात्प्रातिपदिकाणिच् ।  
तृतीयान्ताणिजित्यन्ये । एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च सुबन्ताणिचि वाचं करोत्याचष्टे  
वाचाऽतिक्रामति वा वाचयतीत्र कुलं स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । यशस्विनमाचष्टे  
यशसयति सग्विनमाचष्टे सजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्यावश्यकत्वात् ‘तत्करोति-’  
इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताणिजिति पक्ष एव न्यायानित्याहुः ॥—णिच्प्रकृतिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिरि-  
दानीं तु कृल्लुक्प्रवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः ॥—आख्यानात्कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः स आख्यानं न  
भवति तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दो भवत्येव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ॥—कृल्लुगिति । ‘ह-  
नश्च वधः’ इति विहितस्य अपप्रत्ययस्य लृक् ॥—प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थस्तदे-  
तत्सकलमभिप्रेत्याह—कंसं हन् ई इति स्थिते इति ॥—कंसविशिष्टस्येति । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः ।  
दोष इति । कंसशब्दात्पूर्वमङ्गमः कंस इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः ॥—किंचेति । एवं च कंसमजीघनद्वितीष्टं न सि-  
ध्येदिति भावः ॥—तत्प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र ‘हनस्तः’ इति तलं न भवतीति ज्ञेयम् । उक्तदोषा-  
न्परिहरति—सत्यमिति । प्रकृतिवचेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह—चात्कार्यमिति । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यद्वि-  
र्वचने सिध्यतः, तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्त्वादिलाभायेति विवे-  
कः । इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः किं त्पाख्यानमात्रे । तेन राजागमनमाचष्टे  
राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृत्प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि गमेर्हेतुमणौ ‘गतिबुद्धि-’ इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति  
द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशबलात्स्वीक्रियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव  
भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ ‘हृक्नोरन्यतरस्याम्’ इति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः ॥  
—कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात्तु करिभिरवबभ्राति अवकरयतीत्यादौ ।  
लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्, अतस्तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु साधकतमत्वेन

तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना इति असयति ॥ चष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिदर्शने ॥ चित्रेत्ययमङ्गुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अंस समाधाते ॥ ३ ॥ घट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ घटि लजि इत्येके ॥ घण्टयति । लजयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । घण्टापयति । लजापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुक्माह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र स-  
म्पर्के ॥ ८ ॥ संग्राम युद्धे ॥ अयमनुवासेत् अकारप्रत्ययेणात् । अससंग्रामत् ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तो-  
मत् ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये ॥ ११ ॥ कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युप-  
घाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये ॥ आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आञ्जकत् ॥ १५ ॥ अङ्ग च ॥ आञ्जगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनलोहनयोः ॥ १९ ॥ व्यय विचसमुत्सर्गे । अवययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद् अपवारण इत्येके ॥ छादयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरणे ॥ २४ ॥ व्रण गात्र-  
विच्छर्जने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । वि-  
स्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतद्विदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलका-  
दन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुत्य  
आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः ।  
तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे  
णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे  
स्थिताः ॥ (ग) णिङ्ङाभिरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकाभिरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । इसौ निरस्यति इसयते । पादयते ॥  
(ग) श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वदीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते णिङ् च धा-  
त्वर्थः । श्वेताश्वमाषष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाषष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गाळोडयते ।  
आह्वरयते । केचित् णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ (ग) पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव  
बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाष्येति णिकृषिः । सिद्धसब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥ इति चुरादयः ॥

### तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ।

॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ११४५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । ॥ हेतुमति च ॥ १३१२६॥  
प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये चातोर्णिच् स्यात् । अवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचमेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् ।

विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकर-  
णग्रहणप्रसक्त्या बाणेन हत इत्यादि रूपं न सिद्ध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किञ्चिद्वाधकमिति  
व्याख्याय कर्तृकरणादित्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजहुः । कदाचिद्दर्शने । चित्रक-  
रणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् ॥—अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तर्भावादतो लोपं बाधित्वा वृद्धि-  
रित्यर्थः । संग्राम । संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते ॥—अनुवाचेदिति । एतच्च 'भृशादिभ्यो  
भुवि-' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् ॥—अकारप्रत्ययेणादिति । तेन प्रच्छिद्यत्येतसंज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोपः ।  
तथा च अगलोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाहसः । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो परामृश्यते ।  
प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ इत्येके । सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यात् त्वाचष्ट  
इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥—पुच्छादिष्विति । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥—ग्रन्थान्त इति । भू सत्तायामित्या-  
दिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन 'सतत्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः  
प्रेरकः, तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः संज्ञाधिकारवाधनार्थस्तदाह—हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः  
प्रयोजनं 'भीस्म्योर्हेतुभये' 'मियो हेतुभये पुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च  
भावे च-' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥—हेतुमति च । खनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासंबन्धेन हेतुर्धन्रास्ति  
स हेतुमान्यापारः । तस्मिन्वाच्ये णिजित्याहुः ॥—प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः  
स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु  
फलरूपः ॥—प्रेषणादाविति । श्रुत्यादेर्निष्कृतस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आह्वेत्यर्थः । आदिशब्देनाप्येषणानुमत्यादीनामुपा-

43

भा. भवान्निदिधत् । एजादावेधतौ विधानाच्चेह वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्रा इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्निद्वत् । आङ्गिद्वत् । आङ्गिद्वत् । वरुज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनादस्य वः । स चास्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्द्रा इति निषेधाजिज्ञादस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औञ्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिग्रपत् । ॥ रभेरशब्दोः । ७।१।६३। रभेर्नुम् स्यादपि न तु शब्दोः । ॥ लभेच्च । ७।१।६४। अरम्भत् । अलम्भत् । हेरचकीति सूत्रे अचकी-  
त्युक्तेः कुलं न । अजीहयत् । अस्त्वृत्स्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र ऊघोर्न दीर्घः । ॥ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । ७।४।९६। अभ्यासस्यात्वं वा स्यात्कारपरे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचे-  
ष्टत् । अचिवेष्टत् । आजभासेत्यादिना वोपधाग्रहः । अविभ्रजत् । अबभ्रजत् ॥ ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥

दिक्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तेऽर्थे ज्ञापकमेव ॥—एजादावेधताविति । ‘एत्येधत्युद्गु’ इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र ‘णौ चङि—’ इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादि-  
विशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति विशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वक्षसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् । ‘द्विःप्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्’ इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुलं च न स्यादिति दिक् ॥—उञ्ज आर्जव इति । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य ‘मलां जश् झशि’ इति जश्त्वेन बकारे कृते उञ्जिता । उञ्जितमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहानां शर्षु पाठस्य फलम् । भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उ-  
ञ्जिजिषतीति रूपं न सिध्येत । यदि ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने’ इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यता-  
माश्रित्य वकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आये उविञ्जिषति, द्वितीये तूपध्मानीयस्याच्चात्तदादेः ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव बकारे उञ्जि-  
षतीत्यापत्तेः । ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोऽयं स्वीकार्यः । भुजन्त्युञ्जाविति निपातनादुपधादकारस्य बोधवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च ‘स्तोः क्षुना क्षुः’ इत्यस्याग्रे । तदयमर्थः । क्षुना योगे उदजेर्दकारस्य बकार इति । अभ्युद्गः समुद्गः इत्यत्र तु उञ्जिता उञ्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते ‘न न्द्राः’ इति निषेधाजिज्ञा-  
दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उञ्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने’ इति बकारोत्तरं द्विवचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम् । द्विवचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीत्यस्यासिद्ध-  
त्वात् ‘न न्द्राः’ इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु ‘भुजन्त्युञ्जौ—’ इति निपातनेन दस्य व इति । न चैवं बकारसहितस्य द्विलप्रसङ्गः । धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारभ्रवणप्रसङ्गः । अकुलविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युद्ग इत्यादि रूपं द्विगुपसर्गाद्विभक्तप्रत्यये हेयम् । उदजेस्तु घमि अनभि-  
धानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति । तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह—उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति । ‘न न्द्राः’ इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते, तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विनोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः । ननु लावस्थायामेव अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिग्रपदित्यत्र अजादिलमस्त्येव न्याय्यश्च प्रथममद् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेत् । अत्राहुः । द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्थायामडि कृतेऽपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजा-  
दिलाभावाग्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इष्ट-  
सिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्द्रिगिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्विलनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ ला-  
दिभूतादचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिगिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव, आद्यवयवस्य हल्लान्नकारस्य द्विलनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्त्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वं, किंतु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दा-  
धिकाराभ्रयणादिति हेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भा-  
ष्यं विरुध्यतेति चेत् । मैवम् । यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्य-  
चिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वगैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्विलार्थमिति सुवचत्वात् ॥—  
रभेरशब्दोः । ‘रभिजभोः—’ इत्यतोऽचीति ‘इदितः’ इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । अचि किम् । आरब्धम् । अश-  
ब्दोः किम् । रभते । रेभे ॥—लभेच्च । योगविभागः ‘आङो यि’ इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥—काण्या-  
दीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । भ्रण दाने । छण्ड छेदने । हिठ विबाधायाम् । षट् । ड्वे स्-  
र्थायां शब्दे च । णण शब्दे । छट प्रतिघाते । छण्ड छेदने । लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापय इति पाठान्तरे लप व्य-  
क्तायां वाचि । केचिच्च लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः । भ्रण दाने । छट स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषा-

प्यन्ताः कणरणभणभ्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड्भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिछोटिलोप(च)यश्चत्वारोऽभिका व्यासे । वाणि-  
छोटी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अभीकणत् । अचकाणत् । ॥ स्वापेञ्चङि । ६।१।१८। प्यन्तस्य स्वापेञ्चङि संप्रसा-  
रणं स्यात् । असूषुपत् । ॥ शाच्छासाह्याव्यावेपां युक् । ७।३।३७। गौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्याययति ।  
॥ ह्रः संप्रसारणम् । ६।१।३२। सम्परे चरूपरे च गौ ह्रः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् । ॥ लोपः  
पिबतेरीषाभ्यासस्य । ६।४।४। पिबतेरुपधाया छोपः स्वादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चरूपरे गौ । अपीप्यत् । अतिग्रीति  
पुक् । अर्पयति । रेपयति । प्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति । क्षमापयति । स्थापयति । ॥ तिष्ठतेरित् । ७।४।५।  
उपधाया इदादेशः स्वाचरूपरे गौ । अतिष्ठित् । ॥ जिघ्रतेर्चा । ७।४।६। अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । उर्कत् । अचीकृतत् ।  
अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्तत् । अमीयुजत् । अममाजत् ॥ ॥ पातेर्गौ लुग्वक्तव्यः ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ।  
॥ वो विधूनने जुक् । ७।३।३८। वातेर्जुक् स्याणौ कम्पार्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा  
लीयते । ॥ लीलोलुङ्गुकावन्यतरस्यां छेदविपातने । ७।३।३९। लीयतेर्लातेश्च क्रमाजुङ्गुकावगमौ वा लो  
गौ छेदप्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलाळयति । विलापयति वा वृतम् । ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वपक्षे  
जुक् न । छेदप्रवे किम् । कोहं विलापयति । विलाययति ॥ ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजास्तु लियो नित्यमात्मम-  
शिति वाच्यम् । ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७०। लीङ् लियोर्ण्वन्तयोरात्मनेपदं स्वादकर्तु-  
गेऽपि फले पूजामिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटामिळीपयते । पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । इयेनो वर्तिकास्तुल्यपयते ।

यंकोऽपि । अरीरणत् । अरराणत् । अभीमणत् । अबभाणत् । अशिभ्रणत् । अशभ्राणत् । अल्लपत् । अल्लोपत् । अजीहि-  
ठत् । अजिहेठत् ॥—स्वापेञ्चङि । चङि किम् । स्थापयति ॥—असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तरं द्विलम् ॥—शा-  
च्छासा—। शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । हेच् सार्धायाम् । व्येच् संवरणे । वेच् तन्तुसंताने । पा पाने ।  
'लुग्विकरणास्तुल्यकरणे' इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति । शाययति ।  
अशीशयत् । छाययति । अचिच्छयत् । साययति । असीषयत् । ह्याययति । अजिह्वयत् । व्याययति । अविव्ययत् । वायय-  
ति । अवीवयत् । पाययति । अपीपयत् । इह शाच्छासादीनां कृतालानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुम् । तत्प्रयोजनं ल-  
स्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति क्रापयतीत्यादि सिद्धम् ॥—ह्रः संप्र—। 'गौ च संख-  
लोः' इति वर्तते तदाह—सम्पर इत्यादि ॥—अजूहवत् । अजुहावदिति । 'काण्यादीनां वा' इति ह्रस्वविकल्पः ॥—  
अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे ह्रस्वविशेषे ईकारः ।  
स च अनभ्यासविकार इति निषेधादन्यस्यादेशः । इहाग्लोपिलादलघूपधलाच्च सन्वदिलदीर्घयोरप्राप्ताविलं विधीयते ।  
—प्लेपयतीत्यादि । प्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्यूय शब्दे उन्दे च । क्षमायी विधूनने ॥—तिष्ठतेरित् । तकारो मन्द-  
प्रयोजनः । क्षिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अतास्थायत् । लटि तास्थायतीति तास्थायेति । उर्कत् । जुरादौ व्याख्या-  
तम् ॥—अचिकीर्तदिति । ऋदादेशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीत्ये रपरत्वं 'उपधायां च' इति दीर्घः ॥—पुकोऽप-  
वाद इति । आदन्तलाप्युक्तः प्राप्तिः । एवं च जुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातु-  
नापि सिद्धेरिति भावः ॥—वो विधू—। लुग्विकरणास्तुल्यकरणपरिभाषया औवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणं न तु  
वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लस्मिन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । औवै शोषणे इत्यस्य रूप-  
मिति वदन् वामनोऽप्यत्रानुकूलः । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेवेहापि फलम् ॥  
—वातेरिति । वायतेरिति वज्रं युक्तम् । आलविधायकसूत्रं स्मारयति—विभाषा लीयतेरिति । लीयतेरिति यका-  
निर्देशो न तु ज्ञाना । अन्यथा विभाषा लीड इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीङोरुभयोरप्यालं भवति ॥—लीलोः—। लीङ् श्लेषणे  
दिवादिः । ली श्लेषणे त्रयादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्त्वौ लीलीङौ च त्रयोऽपि गृह्यन्ते । लीयतेरिति औ-  
चित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया  
सूत्रेऽपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इयं हि परिभाषा 'वामदेवाङ्ग्यङ्ग्यौ' इत्यत्र विरुद्धेन स्थापिता । स्थापनं च उत्सर्गतः  
सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं  
न तु तव्यतः, अत एव 'जुवङ्ग्योः क्लि' इति सूत्रे जृणातिजीयेलोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् । अतोऽत्र  
लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं 'दिव औत' इत्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु  
धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति वाच्यम् । उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ वाचकाभा-  
वादिति वदन्ति ॥—विलीनयतीति । लीलीङोरिकारान्तयोर्जुङ्गि रूपम् ॥—विलाययतीति । जुगभावपक्षे तयोरेव  
रूपम् ॥—विलाळयतीति । लातेः कृतालयोर्लीलीङोश्च लुङ्गि रूपम् ॥—विलापयतीति । जुगभावपक्षे अदन्तानां  
तेषामेव रूपम् ॥—लोहं विलापयतीति । जुग्लोरभावादात्त्वपक्षे युक् । आलाभावे तु इष्यायादेशौ ॥—  
प्रलम्भनेति । प्रलम्भनं वधनम् । अशिति किम् । लीयते । लिनाति ॥—लियः संमानन—। चात्प्रलम्भने ॥—

अभिभवतीत्यर्थः । बाह्यमुखापयते । प्रक्षयतीत्यर्थः । ॥ बिभेतेहेतुभये । १६।१।५६। बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयो-  
जकाङ्गयं चेत् । ॥ भीस्म्योहेतुभये । ११।३।६८। ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्यादेतोश्चेन्नयस्यौ । सूत्रे भयप्र-  
हणं भावार्थोपलक्षणम् । मुण्डो भाषयते । ॥ भियो हेतुभये पुक् । ७।३।४०। भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते ।  
ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात् णौ हेतुभये । भीषयते । ॥ नित्यं स्मयतेः । १६।१।५७। सयतेरेचो नित्यमात्वं  
स्याणौ हेतोः सये । जटिको विस्मापयते । हेतोश्चेन्नयस्यैवावित्युक्तेर्नह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति ।  
कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अभ्यथा ज्ञानजपि स्यात् ।  
सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो वि-  
स्मापयन्निति ण्यन्ताणौ शतेति व्याख्येयम् । ॥ स्फायो वः । ७।३।४१। णौ । स्फाययति । ॥ शदेरगतौ तः  
। ७।३।४२। शदेणौ तोऽन्तादेशः स्याच्च तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।  
॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३। णौ । रोपयति । रोहयति । ॥ क्रीङ्जीनां णौ । १६।१।४८। एषामेच  
आत्वं स्याणौ । क्रापयति । अभ्यापयति । जापयति । ॥ णौ च संश्रद्धोः । १२।४।५१। सन्परे चक्षुरे च णौ इहो  
गाङ्गा स्यात् । अभ्यजीगपत् । अभ्यापिपत् । ॥ सिध्यतेरपारलौकिके । १६।१।४९। ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य  
सिध्यतेरेच आत्वं स्याणौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं  
निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । ॥ प्रजने वीयतेः । १६।१।५५। अस्यैच आत्वं वा स्याणौ प्रजनेऽर्थे ।  
चापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । ऊदुपधाया गोहः । गूहयति । ॥ दोषो णौ । १६।४।  
९०। दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया कस्याणौ । दूषयति । ॥ वा चित्तचिरागे । १६।३।९१। विरागोऽप्रीतता ।  
चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मितं ह्रस्वः ॥ भ्वाद्वा चुराद्वा च मित उक्ताः । घटयति । जनीजृप् । जनयति ।  
जरयति । जृणातेस्तु । जारयति ॥ ॥ रज्जेणौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ मृगरमणमास्तेटकम् । रजयति मृगान् ।  
मृगेति किम् । रजयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रजयति मृगास्तृणदानेन । चुरादिषु ऋपादिभिर्य ॥ चिस्फुरोरिति  
वा आत्वम् । चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फुरत् ।

बिभेतेहेतुभये । हेतुः प्रयोजकः । इह 'आदेच उपदेशे-' इत्यत एव आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषा,  
'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति च तदाह—बिभेतेरेच इत्यादि॥—भीस्म्योः॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह—आभ्यामिति। 'णेरणौ-'  
इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः॥—ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न तत्र पुगित्यर्थः॥  
करणादेच हीति । तथा च करणात् सये आत्वाभावेन पुगुर्लभ इति भावः ॥—प्रयोज्यकर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणि-  
जर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका । अत एव आत्वं प्रवृत्तं तथापि द्वितीयणिजर्थभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् ।  
केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः ॥—ण्यन्ताण्णाविति ।  
राजा विस्मयते तं मनुष्यवाग्विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थः । एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्व-  
पुकावुपपन्नौ ॥—क्रीङ्जीनाम् । कुकीन् इत्यविनिमये । इह अध्ययने । जि जये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥—  
अध्यजीगपदिति । नात्र णिजिमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे  
आद्योऽजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच  
एव द्वित्वं भवेत्तत्तद्व्यपरणिजिमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसा-  
म्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥—अध्यापिपदिति । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥—सिध्यतेरपार—। श्यना निर्देशाद्वा-  
दिकस्याग्रहणम् ॥—तत्त्वं निश्चिनोतीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयः स च परलोके उपयुज्यते ॥—प्रजने । वीयते-  
रिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्येभ्योऽपि  
ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्र आत्वे तद-  
भावे च यद्यपि व्येनः व्याययतीति रूपं तुल्यं 'शाच्छासा-' इति पुकोऽपवादतया युगिबधानात् तथापि णिजन्तात्किमपि व्याः  
व्यौ व्याः । आत्माभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः । विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेच उपदेशोऽस्ति'  
इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रयोजनोऽर्थ इति ॥—दोषो णौ । दुष वैकृत्ये दिवादिः । णौ किम् ।  
दोषः ॥—चित्तमिति । चित्ती संज्ञान इत्यस्मात् क्तः ॥—दूषयति दोषयति चेति । चित्तं दुष्यति ज्ञानसंख्यादौ  
विरक्तं भवति । तत्प्रयुक्त इत्यर्थः ॥—जृणातेस्त्विति । अपिष्त्वादस्य मित्वं नेति भावः ॥—आस्तेटकमिति । मृग-  
येत्यर्थः ॥—रजयतीति । रजन्ति मृगाः, ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान्मृगांस्तद्ग्रहणव्यापारविषयान्क-  
रोतीत्यर्थः ॥ ऋपादिभिर्य इति । तेन मित्वाद्ग्रह इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्वं नेत्युदाहरति—चाप-  
यतीत्यादि ॥—अपुस्फुरदिति । द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभिषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः 'चि-



अपुस्फरत् । ॥ उभौ साभ्यासस्य । ८।४।२१। साभ्यासस्यानितेदमौ नकारौ णत्वं प्राप्तौ निमित्ते सति । प्राणिणत् । ॥ णौ गमिरबोधने । २।४।४६। इणो गमिः स्याणौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अभिगमयति । इनस्रोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कृत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ॥ ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति चक्षव्यम् ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्स्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्च षकार एवाभ्यासे भ्रूयते । इळादिः शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शायनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेष्वपि ॥ इति प्यन्तप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३।१।७। इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सम्प्रत्ययो वा स्याद्विच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्षधातुकत्वम् । इदं द्वित्वम् । सन्धतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्वितीच्छति गुरुः । वामप्रहणापक्षे वाक्यमपि । छुस्सनोर्ध्वस्तु । एकाच उपदेश इति नेद । सस्य तत्त्वम् । अनुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । इर्ष्ययिषति । इर्ष्ययिषति । ॥ रुदविदमुषप्रहिस्वपिप्रच्छः संञ्च । १।२।८। एभ्यः

स्फुरोर्णौ' इति वा आलम् ॥—उभौ सा—। 'एवाभ्याम्—' इति सूत्रे न इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यत इत्याह—उभौ नकाराविति । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभौग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्गुणपन्न सिध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेणौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यनाभ्यायमाणे अकृतगणस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्यानितेरेति पूर्वैव गणस्य सिद्धत्वाद् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्कौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् । साभ्यासस्येति किम् । प्राणं नमति । असत्यस्मिन् 'अनितेः' इति षष्ठी संबन्धसामान्ये स्यात्तत्त्वानन्तर्यादिसंबन्धोऽपि गृह्येत । सति लस्मिन्नवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि त्विष्टानुरोधेनानितेरेति षष्ठी अवयवसंबन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्विर्वचनं प्राप्त एवानितिरुच्येत तदा साभ्यासस्येति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यल्लापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात्पूर्वमेव नृशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे गलाभावः सिद्धः ॥—प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञापनार्थता । छुडि प्रत्याययत् । इह इणो णिचि कृते 'इणो यण्' इति यणं बाधित्वा परत्वादुक्तिः । न च 'ओः पुयण्जि—' इति ज्ञापकात्पूर्वं द्वित्वं पश्चादुक्तिरिति शङ्क्यम् । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥—इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः ॥—षकारस्येति । रेफस्य तु 'न न्द्राः' इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥—द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ॥—सन्नन्ते प्रवर्तत इति । वचनसामर्थ्यादिति भावः ॥—ऐर्ष्ययदिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्ष्ययदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति—द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना ।—द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः ॥—अप्रवृत्तेरिति । किं तु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्ययिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाज्यामित्यस्य अगर्वायत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माषकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह—निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽऽर्थे णिजुच्यते' इति ॥—तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः । केचित्तु परस्मैपदसिध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गोणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतयार्थवेदेल्यापुगागमस्य दुर्नारत्वात् ॥ इति प्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः—॥—इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मलं कर्तृलं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः ॥—पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥—यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वं, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः ॥—रुदविद—। रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्—' इति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेः 'न क्त्वा सेद्' इति निषेधात्कत्वाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छयोस्तु क्तवः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वाप्राप्तौ वचनम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम् । गृहीत्वा । मुत्वा ।

सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुद्विषति । विविदिषति । मुमुषिषति । ॥ सनि ग्रहगुहोश्च । ७।२।१२। ग्रहेर्गुहेरु-  
न्ताश्च सन इण स्यात् । ग्रहिष्येति संप्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।  
॥ किरञ्च पञ्चभ्यः । ७।२।७५। कृ गृ इह इह पञ्च भ्यः सन इह स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिग-  
रिषति । जिगकिषति ॥ ॥ अत्रेदो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुदिधीरुरिति । औवादिक्थोर्द-  
धरुनोरिति गुहाण । ॥ इको झल् । १।२।९। इगन्ताञ्जलादिः सन् किस्त्वात् । बुभूषति । दीह । दातुमिच्छति दि-  
दीषते । पृजिषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनि मीमेति सूत्रे माघातोः । पृथक्मीग्रहणं कृतम् ।  
॥ हलन्ताश्च । १।२।१०। इहसमीपाङ्कः परो झकादिः सन् किस्त्वात् । गुह् । सुषुक्षति । विमिस्सति । उक्-  
किम् । यियक्षते । झलिकम् । विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तुनूह । तितृक्षति । तितृदिषति । ॥ अज्ज्ञन-  
गमां सनि । ६।४।१६। अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झकादौ सनि । सन्किटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा  
चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति । ॥ सनि च । २।४।४७। इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने ।  
जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तह् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नैद । झकादौ  
सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । ॥ इहञ्च  
। २।४।४८। इको गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । ॥ रलो व्युपधाङ्गलादेः संञ्च । १।२।२६। उश्च इश्च वी ते  
उपधे यस्य तस्माद्झकादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । शुत्तिस्त्वाप्योः संप्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्यो-  
तिषते । रुद्विषते । हरोषिषते । छिक्छिषति । छिछेक्षिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्ति-  
षते । झकादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्क-  
दित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । ॥ सनीवन्तर्धभ्रूजदम्भुभिस्त्वयूण्युभरञ्जपिसनाम् । ७।२।४९। इव-  
न्तेभ्य ऋभादिभ्यश्च सन इङ्गा स्यात् । इङभावे हलन्ताच्चेति क्तिवम् । झोरिति वस्य ऊह । यण् द्वित्वम् । दुघूषति ।

पृष्टा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥—सनि ग्रहगुहोश्च । ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥—सनः  
षत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इति । कुलस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भ्रूभाव इत्यप्या-  
हारेण योजयन्ति । तथा च जागृहस इति स्थिते । इणः परत्वेन सस्य सत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद्भ्रूत्वे भ्रूभावः । ततश्च  
कृत्वे कवर्गात्परस्य षत्वमिति विधिक्रमः । अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भ्रूभावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्भ्रूभावो न  
स्यादित्याशङ्क्यां सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते ॥—जिघृक्षतीति ।  
गुहेर्जुघुक्षति । सूत्रे चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उक् इत्यनुकृष्यते । उगन्तात् । बुभूषति । छल्लषति । श्रयतिस्तु  
नानुकृष्यते । तस्य 'सनीवन्तर्ध-' इति विकल्पविधानात् ॥—किरञ्च पञ्चभ्यः । पञ्चग्रहणमुत्तरार्थे स्पष्टप्रतिपत्तये  
इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्यपञ्चभ्य इत्यनेनैव वृत्करणं यत्तदपा-  
णिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः । केचित्तु 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्-' इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः ।  
अत्र 'इट' इति 'वृत्तो वा' इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् ॥—औवादिक्थोरिति । तथाच 'अज्ज्ञनगमाम्-' इति वक्ष्य-  
माणेन दीर्घ इति भावः ॥—इको झल् । 'रुद्विद-' इत्यतः सनुवर्तते, सनाक्षितो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणेन  
च तदन्तविधिरित्याह—इगन्तादिति । इगन्तात् किम् । पिपासति । तिष्ठासति । झलिति किम् । शिद्यिषते ॥—  
किस्त्वादिति । 'असंयोगाद्धि कित्' इत्यतः किदनुवर्तते इति भावः ॥—पृजिषयत्वाभावादिति । किच्चेन गुणा-  
प्राप्तेरित्यर्थः ॥—अत एवेति । यद्येजिषयदान्यत्राप्यात्वं भवेत्तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेष्वाविशेषादिति  
भावः ॥—हलन्ताश्च । इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न संभवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ॥—  
इहसमीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥—तितृक्षतीति । किच्चे सति 'अनिदिताम्-' इति  
नलोपः ॥—अज्ज्ञनगमाम्—। गमः सामान्येन ग्रहणे गम्ल गतावित्यस्मात् सञ्जिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः 'सनि च'  
'इहञ्च' इति सूत्राभ्यां विहितस्येणिङोरादेशस्य 'इण्वदिकः' इति इह आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह—अजादेशगमेरिति ।  
एतच्च सूत्रेऽज्ज्ञनगमाम्भ्यते । तथाहि । इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाज्ञस्य विशेषणादजन्ता-  
ज्ञस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ज्ञनगमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् ।  
अजन्तस्य दीर्घो भवति ॥—अजादेशगमेरिति । झलादाविति किम् । जिगमिषति । 'गमेरिद् परस्मैपदेषु' इति इद् ॥—  
सनि च । 'गौ गमिरबोधने' इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते ॥—प्रतीषिषतीति । तत्क्रौण्डिन्यायस्यानित्यत्वात्सन्नरूपस्या-  
भ्यासस्येत्यम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥—संजिगंसते इति । 'समो  
गम्यृच्छिभ्याम्' इति तह् 'पूर्ववत्सन्' इति सन्नन्तादपि भवति ॥—रलो व्युपधा—। 'न क्त्वासेद्' इत्यतः सेङिति वर्तते ।  
नकारेण क्त्वायाः संप्रहः 'असंयोगात्-' इत्यतः किदिति 'नोपधात्-' इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह—क्त्वासना-

दिदेविषति । सौतिष्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमाच्च षः । सुस्यूषति । सिसेविषति । ॥ आपृक्षप्युधामीत् । ७।४।५६।  
 एषामच ईत्यात्सादौ सनि । ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७।४।५८। सनि मीमेत्यारम्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य  
 लोपः स्यात् । आमुमिच्छति ईप्सति । अधितुच्छति । रपरत्वम् । चर्वम् । ईर्त्सति । अर्दिषिषति । विभ्रजिषति ।  
 विभर्जिषति । विभ्रक्षति । विभर्क्षति । ॥ दृम्भ इच्छ । ७।४।५६। दृम्भेरच इत्यादीच सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।  
 हलन्ताच्चेत्यत्र ह्रस्महणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वाच्चलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिभी-  
 षति । शिभ्रयिषति । उदोष्मपूर्वस्य । सुस्यूषति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनूषति ।  
 ऊर्णुनूषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेषीति सूत्रेण द्वित्वे  
 कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वाभिहितता कथमिति वाच्यम् ॥  
 (५) कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि ॥ न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । मुमूर्षति ।  
 विभरिषति । श्रुपिः पुगन्तो मिस्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको झलिति कित्वाच्च गुणः । अज्ज्ञनेति दीर्घः  
 परत्वाणिगलोपेन बाध्यते । आपृक्षपीति ईत् । शीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् ।  
 सिषासति । सिसनिषति ॥ ॥ तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः । ॥ तनोतेर्विभाषा । ६।४।१७। अस्यो-  
 पधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । वितंसति । तितनिषति ॥ ॥ आशाङ्गायां सन्धक्तव्यः ॥ आ मुमू-  
 र्षति । कृळं पिपतिषति । ॥ सनि मीमाशुरभलभशकपतपदामच इत् । ७।४।५४। एषामच इत् स्यात्सादौ  
 सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पिप्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । इमिम् मीम् आभ्यां सन् ।  
 कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपत्वाविशेषादिषु । सः सीति तः । मिप्सति । मिप्सते । मा माने । मिप्सति । माक्मे-  
 ञोः । मिप्सते । दोदाणोः । दिप्सति । देह । दिप्सते । दाम् । दिप्सति । दिप्सते । भेद । धिप्सति । धाम् । धिप्स-  
 ति । धिप्सते । रिप्सते । लिप्सते । शङ्कु । शिषति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पि-  
 त्सते ॥ ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ रिप्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति । ॥ मुचोऽकर्मकस्य  
 गुणो वा । ७।४।५७। सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मु-  
 मुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृक्षश्चतुर्थ्यः । विवृत्सति । तकि तु । विवर्तिषते । सेऽसिषीति । वेद् । निनर्तिषति । निनृत्स-  
 ति । ॥ इट् सनि वा । ७।२।४१। वृहृष्टृभ्यामृदन्ताच्च सन इडा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति ।  
 विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृहृ । वुवूर्षते । विवरिषते । तुप्पूर्षति । ॥ सिपूङ्करञ्जशां सनि । ७।२।७४।

वित्यादि । सेट् किम् । भित्त्वा । छित्त्वा । मुमुक्षते ॥—आपृक्षप्यु—। ‘सनि मीमा—’ इत्यतः अच इत्यनुवर्तते  
 ‘सः स्याधेधातुके’ इत्यतः सीति च तदाह—अच ईत्यात्सादाविति । सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः ॥—  
 ईप्सतीति । ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति पशब्दस्य द्वित्वम् ॥—विभ्रजिषतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि  
 रूपाणि ॥—सुस्यूषतीति । ‘अज्ज्ञनगमाम्—’ इति दीर्घे सत्युत्वम् ॥—यियविषतीति । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यादेशानि-  
 षेधान्नित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्वम् ॥—ऊर्णुनूषतीति । इडभावे ‘अज्ज्ञनगमाम्—’ इति दीर्घः । इदपक्षे तु ‘विभाषोर्णोः’  
 इति वा द्वित्वम् ॥—न चेह सन्निति । किं तु नृशब्द इत्यर्थः ॥—कित्वाच्च गुण इति । णिचः स्थाने इत्यर्थः ॥—  
 श्वा मुमूर्षतीति । एकश्वविषया मरणशब्देति बोधः । मरणशब्दाविषयो भवतीत्यन्ये । ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदमिह  
 न शङ्क्यम् । ‘शदेः’ इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—सनि मीमा—  
 ‘सः सि’ इत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणत्वात्सादौ सनीति लाभः ॥—मीरूपाविशेषादिति । ननु मिनोतेर्मीरूपस्य  
 लाक्षणिकत्वात् मीम्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदो-  
 क्योरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्रेति ‘इको झल्’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः ।  
 मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः ‘विभाषा दिक्समासे’ इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणात् ‘दिङ्नामान्यन्त-  
 राले’ इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्कचिदुपतिष्ठते कचिनोपतिष्ठते  
 इति तु निष्कण्टोऽर्थः ॥—मिप्सतीति । ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वाच्चोपधागुणः ॥—शिक्षतीति । ननु निरनुबन्धपरिभा-  
 षया शक मर्षण इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव ‘जृष्योः’  
 इत्यत्र जृष्योः मर्षणग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥—मुचोऽकर्मकस्य—  
 ‘हलन्ताच्च’ इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् ॥—विवृत्सतीति । ‘वृज्यः ससनोः’ इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥  
 —इट् सनि वा । चिकीर्षतीत्यादौ ‘अज्ज्ञनगमाम्—’ इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते । ‘एकाच उपदेश—’ इत्यतः उपदेश इत्यनु-  
 वर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेदं विनैवोदाहरति—तुप्पूर्षतीति । ष् कौटिल्ये । ‘अज्ज्ञन—’ इति  
 दीर्घः । ‘उदोष्मपूर्वस्य’ इत्युत्वं ‘हलि च’ इति दीर्घः ॥—सिपूङ्—। प्रकृति उकारानुबन्धग्रहणात् पूलः पुपूषतीत्ये-

सिः पूषः अङ्गुः अङ्गुः एभ्यः सन इह स्यात् । सिञ्जयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । इह रिसृशब्दस्य द्वित्वम् । इह इति सनोऽन्वयः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद्विर्वचनेऽपीति न प्रवर्तते । अञ्जिषति । अञ्जिषिषते । अञ्जोऽन्त्यास्य । प्राणिषति । उच्छेत्सुह । पुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति चछाभ्यां सहितलेटो द्वित्वम् । इहादिः शेषः । उचिषिषति । निमिषापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वविसम् । ष्वोरिति सनुग्रहणाप्यापकार । प्रकृतिप्रत्यापसिचचनाद्वा णौ च संभञ्जेरिति सूत्राभ्यामिहो गाह् भयतेः संप्रसारणं च वा । अचिषिषति । अच्यपिषति । शिष्यायिषति । शुशायिषति । इहः संप्रसारणम् । जुहायिषति । णौ द्वित्वाप्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्कारयिषति । सुष्ठायिषति । ओः पुण्यप्यपरे । पिपायिषति । बिभायिषति । यियायिषति । रिरायिषति । ङिषायिषति । जिजायिषति । पुण्यञ्जि किम् । जुनायिषति । अपरे किम् । जुभूषति । अच्यपिषति । सिञ्जयिषति । सुञ्जयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुभूषते । ॥ स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ८।३।६१ । अभ्यासेनः परस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्प्रभूते सनि नान्यस्य । शुभूषति । शुतिस्वाप्नोरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषायिषति । स्तौतिष्योः किम् । सिसिषति । उपसर्गांश्च स्वादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नह निषेधः । इण् । प्रतीषति । इह । अधीषति । ॥ सः सिदिस्वदिसिद्धीनां च ॥ ८।३।६२ । अभ्यासेनः परस्य ष्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्वादिष्वभ्यासेनेति नियमाज्ञेह । अभिसुषति ॥ शैषिकाम्मनुबर्थ्याच्छैषिको मनुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सञ्ज्ञान्ताञ्च सनिष्यते ॥ ॥ शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न, तेन शास्त्रीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छन्ने भव आहिच्छन्ने । आहिच्छन्ने भव आहिच्छन्नीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थ्यासरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मनुबन्ताम्मनुब न विरूपस्तु स्यादेव । षण्डिमती शास्त्रा । सरूप इत्यनुबध्यते । अर्थद्वारा सारस्यं तत्सार्यः । तेन इच्छासञ्ज्ञादिच्छासञ्च । स्वार्थसञ्ज्ञास्तु स्यादेव । शुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ इति सञ्ज्ञन्तप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ।

॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासममिहारे यङ् ॥ ३।१।२२ । पौनःपुन्यं नृशार्थश्च क्रियासममिहारसस्मिन् शोले यङ् स्यात् । ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ ७।४।८२ । अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद्वादायः । ङित्वन्तत्वादात्मानेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूषते । बोभूषाचक्रे । अबोभूषिट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन नृवो वधिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । इहादेः किम् । नृशर्माक्षते । नृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ्गेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुष्यते । शोशुष्यते ॥ ॥ सूचि-सूचिभूष्यत्यर्थशृणोतिष्यो यङ् वाक्यः ॥ आद्याक्यधुरादावदन्ताः । सोसूष्यते । सोसूष्यते । अनेकाक्ष्वेना-

व । 'सनिग्रह-' इतीप्तिषेधात् ॥—सिस्मयिषत इति । सिह ईषद्वसने अस्यानिदत्वादिङागमस्याप्राप्तिः । 'स्तौतिष्योरेव-' इति नियमान्न षः ॥—अरिरिषतीति । अस्याप्यनिदत्वादिङागमस्याप्राप्तिः ॥—रिसृशब्दस्येति । सन इति गुणे च कृते अरिस इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिसृशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥—अञ्जिषिषतीत्यादि । अङ्गु व्यक्लिप्तक्षणादौ । अङ्गु व्याप्तौ । अनयोरुदित्वादिङागम्याप्राप्ते नित्यमिदं । अश भोजने इति कादिसु नित्यं सेवेव ॥—सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयेऽपरे तु षष्ठे । तत्राद्येन गाहादेशोऽपरेण संप्रसारणम् ॥—इहः संप्रसारणम् । इहं च णिजन्तेषु व्याख्यातमिह तु स्मारितम् ॥—जिजायिषतीति । जुः सौत्रो धातुः 'जुचक्रम्' इत्यत्रोक्तः ॥—शुभूषते इति । 'शशुष्यत्वां सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥—स्तौतिष्योरेव- । एवं च सिषायिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिषायिषेयस्येति ज्ञेयम् ॥—'उपसर्गांस्त्विति । मध्येऽपवादस्यायात् 'स्तौतिष्योः-' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यते न तु स्वादिष्वभ्यासेन च-' इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥—सुषुप्सतीति । 'रुदविद-' इति सनः क्तिषान्न गुणः ॥—प्रतीषिषतीति । इह षभूते सनीष् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥—नियमाज्ञेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोतेः स्यसनोः' इति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अभिसुषतेरप्रत्ययः । अभिसुसुरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः । शेषे भवः शैषिकः अध्यात्मादिकत्वाद्वा । मनुबर्थे भवो मनुबर्थीयः । गहादित्वाच्छः । मनुबर्थोऽस्यास्तीति मनुबर्थिकः 'अत इनिठनौ' इति ठन् ॥ इति सञ्ज्ञन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो—॥ क्रियासममिहार इत्युक्तत्वाद्धातोरेव स्यात् न प्रातिपदिकादिति पृच्छति—धातोः किमिति ।—नृवो वधिरित्यादीति । बावच्यते, बाव्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे षिणित्यस्य

चोपदेशत्वात्परत्वं न । मोमूयते । ॥ यस्य हलः । ६।४।४९। यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । सोसृचाचके । सोसृचिता । सोसृचिता । मोमूयिता । ॥ दीर्घोऽकितः । ७।४।८३। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यकिं यङ्लुकि च । अटाव्यते । ॥ यङि च । ७।४।३०। अतः संयोगादेशः ऋतो गुणः स्याद्यकिं । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अरायिता । अशायिता । ऊर्णोनूयते । बेमिषते । अलोपस्य स्थानिवत्वाच्चोपधागुणः । बेमिषिता । ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३।१।२३। गत्यर्थोऽकौटिल्य एव यङ् स्याच्च तु क्रियासममिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । ॥ लुपसदृचरजपजभदहदश-गृभ्यो भावगर्हायाम् । ३।१।२४। एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासघते । ॥ चरफलोऽभ्य । ७।४।८७। अनयोरभ्यासस्यातो नुङ् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति यथा स्यात् । ॥ उत्परस्याऽतः । ७।४।८८। चरफलोभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । इकि चेति दीर्घः । चञ्चर्यते । चञ्चर्यते । पम्फुल्यते । पुंफुल्यते । ॥ अपजभदहदशमक्षपशां च । ७।४।८६। एषामभ्यासस्य नुङ् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जप्यते इत्यादि । ॥ प्रो यङि । ८।२।२०। गिरते रेफस्य लृत्वं स्याद्यकिं । गर्हितं गिरति जेगिर्यते । घुमास्थीतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोद्यते । शेषीयते । यङि च सास्वर्यते । रीङ् ऋतः । चेकीयते । सुद । संचेस्कीयते ।

स्मादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्चाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥—यस्य हलः ॥—संघातग्रहणमिति । तेन ईर्ध्विता अहर्थादित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपरिधत्वा पुत्रक्राम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम् । लोलुयिता । पो-पूयिता ॥—दीर्घोऽकितः । अकितः किम् । यंयम्यते । रंरम्यते । ननु दीर्घश्रुलोपस्थितेनाचा 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्येताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थोऽप्यपच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयम्यते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परलानुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्येव स्त्रीकृतेऽकिङ्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन नाप्राप्तित्यायेन नुको दीर्घापवादलक्ष्मीकाराच्च । तस्मादकित इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । ङोढीक्यते इत्यत्राभ्यासहस्रं बाधित्वा परत्वात् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे कृते ङोढीक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्त इति ज्ञापनायाकित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् यंयम्यत इत्यादौ दीर्घा-त्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यात्, तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥—अटाव्यत इति । इह व्यशब्दस्य द्वि-लम् ॥—यङि च । इह 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥—यकारपरस्येति । यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्तदाऽर्थमाख्यत् आर्यदित्यादि सिध्यति ॥—नित्यं कौटिल्ये—। नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्या-ह—कौटिल्य एवेति । तत्कौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने केनाबाधनात्पूजार्थेभ्यो भूते क्तः सिध्यति । ततश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीयासाधुरेव ॥—इत्यादीति । जंजम्यते । दंदश्यते । दंदद्यते । बंभज्यते । पस धातु-दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति सप्त बाधनस्पर्शनयोरेत्यत्र माधवः । पंपस्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिदुच्यते । एवं जजपति । जजभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥—प्रो यङि । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति वर्तते तदाह—रेफस्य लृत्वमिति ॥—चेकीयते इति । परत्वाद्दीर्घे कृते द्विर्वचनम् ॥—संचेस्कीयते इति । रीङि द्वित्रे च सुद । न च संकृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वा-च्यम् । अङ्भ्यासव्यवायेऽपीत्यस्यारम्भे अङ्भ्यासयोः कृतयोरेव सुद न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् । एतेन सुदो बहि-रङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । अभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादि-लभ्यदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् । ननु 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि सुद कात्पूर्वः' इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय 'पूर्वं धातु-रुपसर्गेण युज्यते' इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सुटि ससुदकस्यैव द्वित्वाभ्युगमात् संचे-स्कीयते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुटि कृते रीङ् बाधित्वा परत्वात् 'यङि च' इति गुणे संचस्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् । यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयणेन रीङ्गदेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेत् । अत्राहुः । अङ्भ्यासेत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष आश्रितः । संचेस्कीयते समचेत्स्क्रियत इत्यादिसि-

॥ सिचो यङि । ८।३।११२। सिचः सत्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । ॥ न कघतेर्यङि । ७।४।६३। कघतेरभ्यासस्य ङ्ङत्वं न स्याद्यङि । कोक्यते । कौतिकुवत्योस्तु चोक्क्यते । ॥ नीग्वञ्चुञ्चसुध्वञ्चसुञ्चसुञ्चसपतपवस्कन्दाम् । ७।४।८४। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युकेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीजस्यते इत्यादि । ॥ जुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७।४।८५। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्य ङ्ङत्वं स्यात् । जुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यङ्यम्यते । यङ्यम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । वामान्यते । ये विभाषा । जाजायते । जअन्यते ॥ ॥ हन्तेर्हिसायां यङि झीभावो वाच्यः । जेझीयते ॥ हिसायां किम् । जङ्गन्यते । ॥ रीगृदुपधस्य च । ७।४।९०। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्त्यते । क्षुजादिवाच्य णः । नरीनृस्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकुप्यते ॥ रीगृत्वत इति घक्तव्यम् ॥ वरीवृत्त्यते । परीपृच्छयते । ॥ स्वपिस्यमिन्वेष्ठां यङि । ६।१।१९। संप्रसारणं स्याद्यङि । सोपुप्यते । सेसिम्यते । वेधीयते । ॥ न वशः । ६।१।२०। वावश्यते । ॥ चायः की । ६।१।२१। चेकीयते । ॥ ई घ्राध्मोः । ७।४।३१। जेघ्रीयते । वेष्मीयते । ॥ अयङ् यि किति । ७।४।२२। शीळोऽयङ्गादेशः स्यादादौ किति परे । शाशक्यते । अभ्यासस्य इङ् । ततो गुणः । ङोङीक्यते । तोङीक्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

यङोऽचि च । २।४।७४। यङोऽचप्रत्यये लुक् स्याच्चकारात् विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादावौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्भित्त्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाच्चकारादयः । क्षोषात्कर्तरीति

द्विलु वार्तिकायतैवेति ॥—सिचो यङि । अभ्यासकारस्य ‘उपसर्गात्तुनांति-’ इति, ततः परस्य तु ‘स्थादिघभ्यासेन च-’ इति षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् । यङि किम् । अभिषिषिक्षति ॥—न कघतेर्यङि । इह कोरित्येव वाच्ये कघतेरिति शपा निर्देशात्कुङ् शब्द इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्द इति अदादिः कूङ् शब्द इति तुदादिश्वेत्याशयेनाह—कौतिकुवत्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेऽपि कूङ् प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाद्भुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेत् । अत्राहुः । कोरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वाद्भुग्विग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन्कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कूङ् इत्येवात्र सुवचम् ॥—इत्यादीति । दनीध्वस्यते । वनीध्वस्यते । चनीकस्यते । पनीपस्यते । पनीपयते । चनीस्कयते । एवं वनीवक्षीति । सनीजंसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लुक्पुदाहर्तव्यम् ॥—झीभाव इति । झीभावे कृतेऽपि ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वेन जेझीयत इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय झी इत्युक्तमिति मनोरमा । अन्ये तु ‘सेहिः’ ‘मेनिः’ इति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा ‘एरुः’ इत्युत्वं न भवति तथा झीभावे हि कृते ‘अभ्यासाच्च’ इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन झीभावः कृत इत्याहुः । अत्र च दिग्यादेशेनैव झीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् । वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं झीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्वित्वं निर्बाधमेव ॥—रीगृदुपधस्य च । ऋदिति किम् । चेकीर्यते । णिजभावपक्षे एकाच्चायङ् ॥—स्वपिस्यमि— यङि किम् । स्वप् ॥—सेसिम्यते इति । स्वप् शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनाषोपदेशत्वाच्च षः ॥—वेधीयते इति । ‘इलः’ इति ‘अकृत्सार्व-’ इति वा दीर्घः ॥—चायः की । यङि परे चायः की स्यात् । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव ‘न लुमता-’ इति निषेधोऽपि न प्रवर्तत इति यङ्लुक्क्यपि चायः की स्यादेव । चेकीतः ॥—ई घ्राध्मोः । दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । जेघ्रीतः । ‘अस्य च्वौ’ इत्यार्थं दीर्घप्रहणमिति तु सुवचम् ॥—शाशक्यते इति । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङ्गादेशे कृते द्वित्वम् ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च ॥ यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते ननु प्रत्याहारः । ‘प्यक्षत्रियार्ध-’ इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते । तदाह—अचप्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यत इत्याह—बहुलं लुक् स्यादिति । केचित्तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति तेषामपि मते कचिद्भाषायां यङ्लुगभवत्येव । भूषुवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूत्विति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविव्यति ॥—अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लोळवः पोपुवः इत्यादौ ‘न धातुलोप-’ इति निषेधः सिध्यति ॥—यङन्तत्वादिति । ‘सन्त्यङोः’ इति षष्ठी न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ द्वित्वं न स्यादिति भावः । न चाज्ञाधिकारविहितकार्यस्यैव ‘न लुमता-’ इति निषेधात्रित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम् । ‘न लुमता-’ इत्यत्राज्ञाधिकारो न गृह्यते किं तु आज्ञमनाज्ञं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात्, त्वदुचरीत्याः प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात् । यद्यपि ‘एकाचः-’ इति विधीय-

परस्मैपदम् । अनुदात्त इति तु न । क्तिवस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्यय-  
स्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुत्पत्त्यासाद् इत्यत्रात्वसन्तत्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीलादयो-  
ऽनुदात्तचित्तोऽप्येव न । अनुदात्तचित्त इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च हितपा शपेति निषेधात् । अत एव इयञ्चादयो  
न । गणेन निर्देशात् । किंतु शपेव । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् । यङो वा । ७।३।९४। यङन्तात्परस्य  
इत्यादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्गा स्यात् । भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिके इति छन्दसि  
निपातनात् । अत एव यङ्लुगभाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् ।  
(५) प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति सिद्धान्तात् । बोभवीति ।  
बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवाचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभुः ।  
बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीदपक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्गुक् । अ-  
बोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस । नित्यत्वाद्गुक् । अबोभूयुः । अबोभविष्यदित्यादि । पा-  
स्पर्धीति । पास्पर्धि । पास्पर्धः । पास्पर्धति । पास्पर्त्सि । हुसलभ्यो हेर्धिः । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पर्त् । अपास्पर्द् ।  
सिपि दश्चेति रुक्पक्षे रो रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जाघारिस् । अजाघात् । सिपि रुक्पक्षे । अजाघाः ।  
नाथृ । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदाधद्दाम् । अदाधुः । अदाधः ।

मानं द्विलं 'हितपा शपा-' इत्यादिना निषिध्यते तथापि तस्यादेव । 'गुणो यङ्लुकोः', 'रुप्रिकौ च लुकि' इत्याद्यभ्यासकार्य-  
विधिभिर्द्विलानिषेधस्य ज्ञापनात् ॥—प्रत्ययाप्रत्ययेति । प्रत्यये क्तिव दृश्यते 'ऋतेरीयङ्' इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते  
चित्रकादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः । क्तिव इत्य-  
नुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्तत्र नोक्तः शीलादीनामिव भू इत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वात् । यङो ङकारस्य प्रत्य-  
यानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् ॥ सुदृषदिति । शोभनां दृषदो-  
ऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसन्तः ॥—दीर्घो नेति । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययसाधारणरूपानाश्र-  
यणात्प्रत्ययलक्षणेनासन्तलाभावादिति भावः ॥—तेभ्योऽपीति । ये लनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव क्तिव तेभ्योऽपी-  
त्यर्थः ॥—अदादौ पाठादिति । तथा च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः ॥—यङो  
वा । 'नाभ्यस्ताश्चि-' इति सूत्रात्पितः सार्वधातुक इति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति चानुवर्तते 'भुव ईद्' इत्यत ईडिति  
च । तदेतदाह—यङन्तादित्यादि । यङो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् । एतेन यङन्तादलादिपित्साविधातुकं न  
संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तीरित्या यङन्तलानपायात् । किं च यङन्तादलादिपिभ  
संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि 'सन्त्यङोः' इति द्विलस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावा-  
द्यङ्लुकि द्विलाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥—छन्दसि निपातनादिति । गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो  
नाम्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः ॥—बोभूत्विति । समुदायस्यातिरिक्त्वात् 'भूसुवोः-' इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातन-  
मिदं न नियमार्थमित्याशङ्क्यामाह—न चेति ॥—द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्ये-  
तन्नायसिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः ॥—बोभुवतीति । अदभ्यस्तादित्यत ॥—अबोभूवीदिति । केचिदिह 'भुवो वुक्'-  
इति सूत्रे 'ओः सुपि' इत्यत ओरित्यनुवर्तते । तथा च । उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यर्थात् गुणे कृते वुक् प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो  
वुक् । स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन बोभवीदिति रूपमाहुः । तच्चिन्त्यम् । भुवो वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थ-  
विरोधात् । तस्माद्गुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृत ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव ।  
आत इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह—अभ्यस्ताश्रय इति । अयं भावः । 'सिजभ्यस्त-' इति सूत्रेण सिचः परत्वमा-  
श्रित्य यो जुस प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न लभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति ॥ 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्याह—नित्यत्वाद्गु-  
गिति ॥—अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादे-  
शापवादत्वात् ॥—पास्पर्धीतीति । स्पर्धं सङ्घर्षं । 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । 'यङो वा' इति ईङ्गिकल्पः । इङ्गाभा-  
वपक्षे 'क्षपस्तयोः-' इति धलं, 'क्षरो क्षरि सवर्णे' इति वा धलोपः । लोटि पास्पर्धाचकार । पास्पर्धिता । लटि पास्पर्धि-  
ष्यति । लोटि पास्पर्धीतु पास्पर्धु । पास्पर्धात् । पास्पर्धाम् । पास्पर्धतु । पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धिलोपः । लङि इङ्गागमपक्षे  
अपास्पर्धीत् ॥—रुक्पक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त् । अपास्पर्द् । लङि । पास्पर्धात् । पास्पर्धाताम् । पास्पर्धास्ताम् ।  
लुङि । 'अस्तिसिचोऽपृक्' इति नित्यमीद । 'इट ईटि' इति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । लुङि  
अपास्पर्धिष्यत् ॥—जागाद्धीति । गाधृ प्रतिष्ठादौ । ईदपक्षे तु जागाधीति ॥—जाघात्सीति । 'एकाच-' इति भवभावः । धस्य  
चत्वम् । लोटि जागाधीतु जागाद् जागाद्धा जागाधतु । लङि । अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । लुङि ।  
अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । नाथृ नाथृ याच्नादौ ॥—नानात्तीति । ईदपक्षे नानाधीति । दध धारणे । ईदपक्षे दाद-

अदाधत् । लुङि । अदाधाधीत् । अदाधधीत् । चोस्कुन्तीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्तुः ।  
 मोमुदीति । मोमोषि । मोमोर्वाचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः ।  
 अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोक्तीति । चोक्तीति । लङ् तिप् । अचोक्तीत् ।  
 अचोक्तीत् । सिप्पक्षे । अचोक्त् । अचोक्त् । अजोग् । वनीवञ्चीति । वनीवञ्चि । वनीवचः । वनीवचति । अवनी-  
 वञ्चीत् । अवनीवन् । अङ्गमीति । अङ्गमि । अनुयातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । अङ्गतः । अङ्गमति । म्बोश्च । अङ्ग-  
 म्मि । अङ्गम्बः । एकाजग्रहणेनोक्तत्वाच्चेतिनियमः । अङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुङ् ।  
 अङ्गहि ॥ मो नो धातोः ॥ अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च ष्फेरङ् । इयन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् ।  
 इन्तेर्यङ्लुङ् । अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि हो इन्तेरित्यतो इन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं, तथापि यङ्लुङि भवत्येवेति  
 न्यासकारः । दितपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुङोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । अङ्गनीति ।  
 अङ्गन्ति । अङ्गतः । अङ्गति । अङ्गनिता । दितपा निर्देशाज्जादेशो न । अङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । अङ्गम्यात् ।  
 आशिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासत्वेति  
 निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवत्तात् । आङ्पूर्वात् आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् ।  
 आजङ्गते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वाच्च गुणः । इङि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायो-  
 गात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चुः । चञ्चनीति । चञ्चन्ति । जनसनेत्यात्वम् ।  
 चञ्चातः । गमहनेत्युपधालोपः । चङ्कनति । चङ्काहि । चङ्कनानि । अचङ्कनीत् । अचङ्कन् । अचङ्काताम् । अचङ्कन्तुः ।  
 ये विभाषा । चङ्कायात् । चङ्कम्यात् । अचङ्कनीत् । अचङ्कनीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । यो-  
 योति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति ।  
 नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई ह्रस्वघोः । जाहीतः । इह जहातेश्च आचहौ लोपोयि घुमास्था एङिङीत्येते पञ्चापि

धीति । लुङि 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः ॥—चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । 'इदितः-' इति नुम् । इडभावे 'झरो  
 झरि सवर्णे' इति वा लोपः । लङि ईट्पक्षे । अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिड् । अचोस्कुन्दीत् ।  
 अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥—मोमुदीतीति । मुद हर्षे । 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति लघूपधगुणनिषेधः ॥—मोमोदितेति । न  
 चात्र 'न धातुलोप-' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलप्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुङोऽनैमित्तिकत्वात् ॥—लुङि गुण इति ।  
 सिङ्गमित्तकोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥—चोक्तीति । कुर्दं खर्दं गुर्दं  
 गुदं क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोक्तीत् । अजोग्दीत् ॥—पक्षे अचोक्तीति । 'दध्' इति रुत्पक्षे इत्यर्थः ॥  
 वनीवञ्चीतीति । वषु गतौ । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीगवधु-' इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुङा  
 लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥—वनीवच इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोटि वनीव-  
 ङीतु वनीवङ् । वनीवङ्गात् । वनीवङ्गाम् । वनीवचतु । वनीवगिध । वनीवङ्गानि ॥—अङ्गमीतीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य'  
 इति नुक् ॥—अङ्गमीतीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः—अजङ्गमिति । ईट्पक्षे लजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्गमुः ।  
 अजङ्गमीः । अजङ्गताम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गम्ब । अजङ्गन्म ॥—सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाच  
 इत्यत्रैकाजग्रहणाद्यङ्लुङि द्विवचनं न कुत्रापि प्रप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुङोः' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्वि-  
 वचनं विना निषेधमलभमानः सन् 'दितपा शपा-' इति सर्वेषामपि निषेधानां कचियङ्लुङ्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च  
 प्रयुज्यते 'राजा वृत्रं जङ्घनत्' इत्यादि ॥—द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य 'हनो  
 वध लिङि, लुङि च' वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स्थानिवत्त्वेनेति ॥—आङ्पूर्वादिति ।  
 प्रकृतिप्रहणे यङ्लुगन्तादपि प्रहणादिति भावः ॥—चञ्चूर्तीति । चरतिर्गतौ भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य  
 नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अचञ्चुरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वात् 'वैरुपधायाः-' इति दीर्घः ॥  
 —चङ्कनीति । खनु अवदारणे ॥—चङ्कात इति । यतु केचिद्भ्रातृप्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुङि वेति 'जनसन-' इत्या-  
 ल्भाभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' इति दीर्घोऽपि न भवति किप्साहचर्यादि झलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङित्य-  
 भ्युपेत्य चङ्कन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम् । धातुप्रहणेन कृतस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आलं वेति  
 विकल्पोक्त्या चङ्कात इति रूपं केन वार्यताम् । यञ्चोक्तम् । 'अनुनासिकस्य-' इति सूत्रे किप्साहचर्याञ्जलादिरपि कृदेव  
 गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव किप् स्यात्तदा साहचर्योक्तिः सङ्गच्छेत किं तु कृद्भिन्नोऽप्यस्येवाचारकिप् ।  
 अत एव राजानति चर्मणति इत्यादौ माधवादिभिः किनिमित्तो दीर्घ उक्तः ॥—चङ्काहीति । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात्  
 'जनसन-' इत्यालम् ॥—अचङ्कानीदिति । 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः ॥—जाहेतीत्यादि । हाङ्हाकोऽनुनासि-  
 रूपाणि । ङित्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तेः । 'भृगामित्' इति हाङ् इत्यस्य ङित्वनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च ।



न भवन्ति । क्षितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीति । अजाहेत् । अजा-  
हात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । अशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् ।  
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्वमीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिष्ण । सास्वपीति । सास्वसि ।  
सास्वसः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपीत्युत्वं न । सामुप्यात् । असा-  
स्वापीत् । असास्वपीत् । ॥ रुमिकौ च लुकि । ७।४।९१। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आ-  
गमाः स्युर्यङ्लुकि । ॥ ऋतश्च । ७।४।९२। ऋदन्ताद्धातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्ति ।  
वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३ । वर्वर्तामास ३ । वर्वर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वाच्च वृद्धादुभयं  
इति न । वर्वर्तिष्यति ३ । अववृतीत् ३ । अववर्त ३ । सिपि दधेति स्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वाच्च न ।  
अववर्तीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । चर्कृतः ३ । चर्कति ३ । चर्कराचकार ३ । चर्करी-  
ता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्क्यात् ३ । आशिषि रिक् । चर्क्यात् ३ । अचर्करीत् ३ । ऋतश्चेति तपर-  
त्वाच्चेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः ।  
अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तयङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम् ।  
हलादिः शेषः । रुक् । रिग्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्ण इति इयक् । अरर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अ-  
र्कृतः । अरियृतः । क्षि अत् । यण् । रुको रोरीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासि-  
ङ्गीये तन्निषेधात् । आरति । अरिग्रति । लिङि क्षितपा निर्देशान्नृणोऽर्तीति गुणो न । रिक् । रलोपः । दीर्घः । आरि-

नच अकित इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम् । अकित इत्यत्र हि न विद्यते  
क्रियस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते, तेन 'द्विःप्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्' इत्यभ्युपगमाद्धातोः क्त्वे अभ्यासस्य क्त्वेऽपि  
वनीवद्धीतीत्यादाविष्य क्त्वाभावात् दोषः । किं च द्विभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि  
सर्वसमतम् । तथा क्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययव्यवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः ॥—जाहीयादिति । 'ई  
हल्यघोः' इतीलम् ॥—लुका लुप्ति इति । सर्वविधिभ्यो लुगिन्धेर्बलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुक् पूर्व न शङ्क्यमे-  
वेति भावः ॥—उत्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । स्वपिस्वमीत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तमेत्यर्थः ॥—असा-  
स्वापीदिति । 'अतो हलादेः' इति विकल्पेन वृद्धिः ॥—रुमिकौ च—। चकारेण 'रीगृदुपधस्य' इत्यतो रीगनुकृत्यते  
रुक् उकार उच्चारणार्थः ॥—ऋतश्च । ऋताऽनुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्य ऋस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्धा-  
तोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः । लोटि । वर्वृतीत् ३ । वर्वर्तु ३ । वर्वृतात् । वर्वृताम् ३ । वर्वृतु ३ । वर्वृदि  
३ ॥—अङ्कनेति । 'पुषादियुतादि' इत्यनेन । चर्करीति । रुक्कृण् करणे ॥—चर्क्यादिति । सार्वधातुकत्वात् 'अकृत्सार्व' इति  
न दीर्घः । लुङि 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ अचर्करिष्टाम् ३ अचर्करिषुः ३ अचर्करीः ३ ॥—चाकर्तीति । ईदृशे  
चाकरीति । लोटि । चाकरीत् । चाकर्तु । चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचा-  
कीर्ताम् । अचाकरुः । लङि । चाकीर्तात् । आशिषि तु चाकीर्तास्ताम् । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्टाम् । एवं तातरी-  
तीत्यादि ॥—अर्तयति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् ॥—उरद्वत्त्वमिति । केचित्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य  
गुणमाहुः । फले तु न विशेषः ॥—रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियतीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः ॥—आरतीति । 'रो  
रि' इति लोपे 'दृलोपः' इति दीर्घः । 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घस्तु न भवति क्त्वात् ॥—अरिग्रतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् । ततो  
यण् रिग्रीकोस्तुल्यमिदम् । मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अर्क्यः । अरियृषः । अरर्मि । अरियर्मि ।  
अररीमि । अरियरीमि । अर्क्यवः । अरियृवः । लिटि अरराचकार । रिग्रीकोस्तु । अरियराचकार । लुटि । अररिता । रिग्री-  
कोस्तु । अरियरिता । अररिष्यति । ४ अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु । अर्क्यतात् । अरियृतात् । अर्क्यताम् । अरियृताम् । आरतु ।  
अरिग्रतु । अर्क्यहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् ।  
आरियरीत् । आर्क्यताम् । आरियृताम् । आररुः । आरियरुः । आरः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्क्यतम् । आरियृ-  
तम् । आर्क्यत । आरियृत । आररम् । आरियरम् । आर्क्यव । आरियृव । विधिलिङि अर्क्ययात् । अरियृयात् । अरि-  
यृयाताम् । अर्क्ययुः ॥—लिङ्गीति । आशीर्लिङ्गीत्यर्थः ॥—अरिग्रियादिति । रिग्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि रिक् ।  
बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद्यलोपो न भवति 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च । न च 'न पदान्त' इति निषेधः शङ्क्यः ।  
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्त्वात् । न च अकृतव्यूहपरिभाषया इयङ् नेति शङ्क्यम् । रिङः  
स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्त्वापरिभाषया अप्रवृत्तेः । अत एव अरिग्रतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानि-  
वत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेरियङ्गे निर्बाधत्वात् । कश्चित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वाभित्याम् पूर्व रिङि कृते  
इयङ्गेऽप्रवृत्तिरित्याक्षयेन आरिरियात् आरिरियादिति पठ्यते तदापाततः । अरिग्रतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरप्रत्ययोर्विरो-

यात् । अरिग्रियात् । अरारीत् । आरिचारीत् । गृह् प्रहणे । अर्गृहीति ३ । अर्गर्हि ३ । अर्गृढः ३ । अर्गृहति ३ । अजर्घर्दे ३ । गृह्णातेस्तु जाग्रहीति । जाग्रहि ॥ तसादौ ङिङिमितं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च ङा-  
दयः ॥ आगृढः । आगृहति । आग्रहीषि । आग्रक्षि । लुटि । आग्रहिता । ग्रहोऽङिटीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्य-  
नुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तज्जाप्यविरुद्धम् । अर्गृहीति ३ । अर्गर्हि ३ । अर्गृढः ३ । अर्गृचति ३ । अर्गृवीषि ३ ।  
अर्घर्हि ३ । अजर्गृहीत् ३ । इडभावे गुणः । इड्क्यादिलोपः । भवभावः । अइत्स्वचरत्वे । अजर्घर्दे ३ । अजर्गृ-  
हाम् ३ । सिपि दधेति पक्षे रुक्त्वम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्घिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । त-  
सादौ ग्रहियेति संप्रसारणं न भवति । हितपा निर्देशात् । ञ्छोः झुडिति शः । मश्चेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति ।  
पाप्रक्षि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तूढभाविनां यङ्लुक् नास्तीति ञ्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ।

धापतेः । लुङि । आरारीत् । आरियारीत् । लुङि आरिष्यत् । आरियरिष्यत् ॥—जर्गृहीतीति । ‘नाभ्यस्तस्याचि-’  
इति गुणनिषेधः । मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३ । जर्घर्हि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहीमि ३ । जर्गृहः ३ । जर्गृह्यः ३ । जर्गृ-  
ह्वाचकार । जर्गृहिता । जरीगर्हिता । इहानुबन्धनिर्देशाद्विलक्षण इङिकल्पो न । जर्गृहीतु । जर्गृहु । जर्गृहाम् । जर्गृहतु ३ ।  
जर्गृष्टि ३ । सिपि । जर्गृहाणि ३ । लुङि अजर्गृहीत् ३ । ईडभावे ‘एकाच-’ इति भवभावः । अजर्घर्दे ३ । यद्यपि इह यत्रै-  
काज्प्रहणं चेति निषेधाद्भभावो दुर्लभस्तथापि ‘गुणो इङ्लुकोः’ इत्यनेन ‘क्षितपा शपा-’ इत्यादिनिषेधस्यानित्यलक्षणापनात्  
भवभावोऽत्र प्रवर्तते इत्याहुः । अजर्गृहाम् । अजर्गृहुः ३ । अजर्गृहीः । अजर्घर्दे ३ । अजर्गर्हि ३ । अजर्गृहम् ३ । अजर्गृह ३ ।  
जर्गृह्यात् ३ । अजर्गर्हीत् । अजर्गर्हिष्टाम् ३ । अजर्गर्हिष्यत् ॥—जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने । यङो लुका लुप्तत्वात्तन्नि-  
मित्तं ‘ग्रहिज्या-’ इति संप्रसारणमिह नेति भावः ॥—जर्गृढ इति । ‘उरत्’ । दीर्घोऽङितः । तत्रैकाच इति अनुवर्तत  
इति ‘एकाचो द्वे’ इति अस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—माधवस्थिति । अयं भावः । ‘ग्रहोऽङिति-’  
इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहीतेत्यादिषु ग्रहेर्घञ्जन्तात्तुचस्तासेर्वा य  
इद् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके । ग्रहेर्विहितो य इद् तस्य दीर्घ इत्यपरे ।  
तत्रायः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानानात् ।  
त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या, तेन तु सामान्यतो  
दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किञ्चिद्  
बाधकम् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् अज्झलादेशलाभ स्थानिवद्भावायोगात् । ‘द्विःप्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्’ इति सिद्धान्ता-  
यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितलानपायाच्च ॥—तज्जाप्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते ।  
विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट  
आह । ‘तृचो हि जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः, विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति’ । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्ये-  
दमुक्तं, तथापि युक्तिसाम्यायङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । एकाज्प्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुकूलः । न ह्य-  
स्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य य इद् दीर्घ इति च प्रागु-  
क्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादृक्कलादिति न्यायेन यङन्तांशे उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपा-  
श्रयणे गृहीत इत्यादिविदो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्राहितमित्यादौ  
तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव, ‘निष्ठायां सेटि’ इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाचत्वानपायात् ।  
तदित्यम्—‘यङ्लुगन्ताणिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता’ । अस्यार्थः ।  
यङ्लुगन्तादीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम् । ग्रहेरङ्गादिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तास्तु ग्रहिस्वरूपाभावः, वि-  
हितविशेषणं, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् । यङन्तात्समाधानचतुष्टयम् । ‘एकाचः-’ इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमा-  
धानत्रयं चेति ॥—अजर्घा इति । गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य ‘रो रि’ इति लोपो भवत्येव,  
तत्र मण्डकहृत्या पदस्येत्यनुवर्तनात् ॥—पाप्रच्छीति । प्रच्छ शीप्सायाम् । ‘ब्रथ-’ इति षः । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति ।  
पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रष्टु । पाप्रच्छानि । अपाप्रच्छीत् । अपाप्रद । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः ।  
अपाप्रद । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रश्च । अपाप्रश्म ॥—भाष्ये ध्वनितमिति । ‘छोः झृ-’ इति  
सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते न वेति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् । एतावानेव विशेषः ।  
अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे ‘च्छः षत्वं वक्तव्यम्’ इति । अननुवर्तमानेत्वेन छः सत्वे कृते शान्तलादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा  
प्रष्टुमित्यादिसिद्धये ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । एवं हि वदता भाष्यकृता ऊढभाविभ्यो यङ्लुक् नास्ती-  
त्युक्तप्रायम् । अन्यथा दिवैर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेदि इत्यादौ ऊढो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र

१ गृध्रेर्लोपे लङि सेरिलोपे इङ्लुकादिलोपे रपरे गुणे च ॥ भवभावजडत्वे च रुरेफरत्वे ङ्लोपदीर्घे च भवेदजर्घाः ॥ १ ॥

कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च्छोरिति यत्रोद् तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेत्यूहभाषिनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्वेषेति न्याय्यम् । माधवादिसंमतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊहभाषी । तेह देव देवने इत्यादयो वान्ताः । इय-  
गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वकि लोपे यजादौ दीर्घः । जाहामि ।  
जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्त्योः । जाहयीति । जाहति । जाहर्तः । जाहयति । कोटि । जाहर्हि । अजाहः ।  
अजाहर्ताम् । अजाहर्तुः । मव बन्धने । ॥ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ १६॥४२०॥ ज्वरादीनामुपधाव-  
कारयोरूह स्यात् कौ शलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्तितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्श-  
नात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईदभावे ऊठि पिति गुणः ।  
मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवानि ।  
अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामावः । अमामूमः । तुर्वी हिंसायाम् । तोर्वीति । ॥ राह्लोपः ॥ १६॥४२१॥  
रेफात्परयोद्गुर्लोपः स्यात् कौ शलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः । ॥ न धातुलोप  
आर्धधातुके ॥ ११॥१४॥ धात्वन्शलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादी-

किदग्रहणाननुवृत्तावुठः प्रवृत्त्या देवोति देवोषीत्यादिरूपविशेषलाभात् । ततश्चैतावानेवेत्येवकारो विरुध्यते ॥—स्त्रिवि-  
मव्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशोषणयोः । मव बन्धने ॥—जाहामीति । ईदपक्षे । जाहयीमि । कोटि । जाहयीतु । जाहतु ।  
जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयामः । लङि । अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् ।  
अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् । इयन्तक्षण-  
इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्ठात् । अजाहयिष्यत् ॥—ज्वरत्वर—। ज्वर रोगे । मित्तरा संभ्रमे । अत्र वृत्तौ  
शलादौ क्तितीत्युक्तं तत्र क्तितीत्येतद्भसकृतमेवेत्याह—क्तितीति नानुवर्तत इति ॥—अवतेस्तुनीति ।  
'ज्वरत्वर—' इत्युपधावकारयोरुठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र क्तितीति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥  
—अवतेरिति । उपधावकारयोरुठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं किपि  
जुः जुरौ जुरः । शलादौ तु । जर्तिः । जर्णः । जर्णवान् । त्वरः । तः । तुरौ । तुरः । तर्तिः । तर्णः । तर्णवान् । स्त्रिवि । वृः । वृ-  
वौ । व्रवः । व्रुतिः । अवि । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतिः ॥—मामोषी-  
त्यादि । ईदपक्षे मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥—राह्लोपः । 'द्योः शङ्'-  
इत्यतः छोरित्यनुवर्तते । कावुदाहरणम् । तः । तुरौ । तुरः । धुर्वी । धूः । धुरौ । धुरः । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः ॥—  
न धातुलोप—। आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे—धात्वन्शेति । यद्यपि 'दुरिणो लोपश्च' इत्यौ-  
णादिके रक्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इणो लुप्तलादेव गुणाप्रसङ्गात् । प्रत्ययसन्निभेन  
धातुलोपविधानात् आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र 'दूलोपे—' इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य  
स्थानिवत्त्वं नास्ति, इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्यदिशेष्यं चार्धधातुकमित्याशयेनाह—लोपनिमित्ते इति ।  
—गुणवृद्धी न स्त इति । यद्यपि 'क्ति च' इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो माभूदिति 'इलक्षणे गुणवृद्धी  
न स्तः' इति व्याख्यातं, तथापि इह प्रयोजनाभावादिगलक्षण इति नोक्तम् । धात्विति किम् । लृप् । लविता । पूम् ।  
पविता । नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति ब्रह्मविकलमिदमिति चेत् । अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातो-  
र्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्त इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु लोपे सत्यार्धधातुक इत्यर्थोल्लवितेत्यादौ दोषः  
स्यादेवेति । यदा तु लोपयतीति लोपः तस्मिँल्लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते, तदा धातुग्र-  
हणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उत्पद्यनुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयाटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववय-  
वलोपे सत्यार्धधातुक इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । आर्धधातुके किम् । 'त्रिधा बद्धो  
वृषभो रोरवीति' । ६ शब्द इत्यस्मात् 'धातोरेकाच—' इति यङि तस्य लृक् यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवलाहल्ल-  
लाच्चात्रापि निषेधः स्यात्तन्माभूदिति । नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति ब्रह्मविकलमिति  
चेत् । अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभात् बहुव्रीहिर्यदिशेष्यते, तदभावे लवयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त  
इत्यर्थोऽरोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति । केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः, 'दूलोपे—' इत्यत्रेव 'कर्मण्यण्' इत्यभ्युपेक्ष्य व्यधि-  
करणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम् । रागः, अमाजि ।  
'धमि च भावकरणयोः' इति रञेर्नलोपे कृते वृद्धिः । अमाजीत्यत्र तु 'भञ्जेश्व विधि' इति नलोपे वृद्धिः । तेन नेह निषेध  
इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोळवः, पोपुवः, मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोळयपोपुयशब्दाभ्यां पचावधि 'यङोऽवि  
च' इति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोळयादिभ्योऽच्प्रत्यये  
'अतो लोपः' इत्यल्लोपे यकारस्य 'यङोऽवि च' इति लृक्यलोपस्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्तः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति

नामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । इङि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । तोथोर्ति । तोथोर्ति । मुञ्छा । मो-  
मूर्च्छति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्षी । वे-  
वीयते । अस्य यङ्लुङ्गादि । लुकापहारे विषयत्वाभावेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३।१।८। इषिकर्मण एषितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ।  
धात्ववयवत्वात्सुबलुक् । ॥ क्यच्चि च ॥ ७।४।३३। अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । बान्धो यि  
इत्यये । गम्यति । नाम्यति । लोपः शाक्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि । ॥ नः क्ये ॥ १।४।१५। क्यच्चि  
क्यच्चि च नाम्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गम्यांचकार । गम्यता । ना-  
म्यांचकार । नाम्यता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वघति । मघति । एकार्ययोरित्येव । युष्मघति ।  
अस्मघति । इङि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति

गुणो 'मृजेवृद्धिः' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण । न चैवमपि लोडुव इत्यादावुक्ते कृते लघूपधगुणः  
स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उक्ते आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् ।  
स्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेन उक्ते दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतत् 'न पदान्तः' इति सूत्रे सवर्ण-  
प्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्डि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुसारे दृष्टः किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य  
परसवर्णे कर्तव्ये भ्रम अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नोनवीतीत्यत्र तु  
लङ्घुत्पत्तेः प्रागेव बहुलप्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृज्यभावशङ्केति 'न धातुलोपः' इति  
सूत्रस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥—तोतोतीति । यद्यप्यत्र  
'लोपो व्योः' इत्यनेन लोपः सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं 'राल्लोपः' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो व्योः'  
इति लोपं बाधित्वा वस्य 'च्योः शुद्धः' इति ऊट् स्यात् ॥—तोथोतीत्यादि । शुर्वी धुर्वी हिंसायाम् । मुञ्छा मोहसमु-  
च्छाययोः । मोमूर्च्छति । मोमोर्षि । मोमूर्थः । मोमूर्थः । मोमूर्छिभि । मोमोर्षि । मोमूर्छुः । मोमूर्मः । मोमूर्छांचकार । मोमू-  
छिता । मोमूर्छितु । मोमोर्तु । मोमूर्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्छात् । अमोमोः । अमोमूर्छुः । मोमूर्छात् । अमोमोर्छात् ।  
अमोमूर्छिष्टम् । अमोमूर्छिष्यत् ॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ 'धातोः कर्मणः' इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाक-  
र्मण एव भवतीत्याह—इषिकर्मण इति । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपातः । स तु  
स्वशब्दपर्यायः स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः सन्निधापितत्वादेवितैव गृह्यते तदाह—एषितृसंबन्धिन इति । सुब-  
न्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् ॥—नः क्ये । 'लोहितडाभ्यः क्यप्वचनं शृणादिधितराणि' इति वक्ष्यमाण-  
तया हलन्तात्क्यप् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह—क्यच्चि क्यङ्कीति । एवं चेह क्यपीत्यपि कैश्चिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् ॥ 'यस्य  
हलः' इति लोपमाशङ्क्याह—सन्निपातपरिभाषयेति । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्वकारो यलोपस्य निमित्तं न भव-  
तीति भावः ॥—गम्यतीति । अत्रान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाल्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह—अपदान्तत्वादिति ।  
इदं च समाधानस्य समाधानान्तरादृषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तरीत्या शङ्कैव नेति बोध्यम् ।  
अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्नेष इति द्वितीयपक्षमाश्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्नेषे लोपासंभवात् न हि कार्यीति न्यायात् । न च  
वलीति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा वलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपे तस्य  
निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥—राजीयतीति । 'क्यच्चि च' इत्यवर्णस्य ईत्वे क-  
र्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपोऽसिद्धो न भवति, 'नलोपः सुप्स्वरः' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेध-  
मुखेन प्रवृत्तिरिति 'नलोपः सुप्स्वरः' इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम् । राजभ्यामित्यादौ तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलो-  
पस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेस्तथापि विधिसुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठित-  
मिति ज्ञेयम् । न च विधिसुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम् । 'अनुपराभ्यां कृमः' इति सूत्रस्थभाष्यप्रत्ययपर्या-  
लोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु 'नलोपः सुप्स्वरः' इति सूत्रे मनोरमायांमुक्तं 'नियमसूत्राणां विधिसुखेन प्रवृत्तिः सामान्य-  
शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता च' इति पक्षस्य 'शुभ्रो छङि' इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति । तन्नित्यम् । तत्सूत्रस्य  
भाष्यकारैरस्मृत्वात् । केचित्तु 'शुभ्रो छङि' इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्यम् 'शुभ्रो छङि'

माघवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्णिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति ।  
रीकृतः । कर्त्रीयति ॥ क्यञ्योश्च ॥ गार्गीयति । वाच्यति । अकृतसार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति । ॥ क्यञ्य  
विभाषा । १६।४।५०। इहः परयोः क्यञ्योश्चोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो कोपः । तस्य स्वाभि-  
वरवाङ्मूषधगुणो न । समिधिता । समिधिता ॥ ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्ताद्व्ययाच्च क्यच् न ॥ किमिच्छति ।  
इदमिच्छति । स्वरिच्छति । ॥ अशनायोदन्यधनाया बभुक्षापिपासागर्धेषु । ७।४।३४। क्यञ्यन्ता निपात्यन्ते ।  
अशनायति । उदन्यति । धनायति । बभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । ॥ अश्वक्षीरवृ-  
षलघणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७।१।५१। एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥  
अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ ॥ क्षीरलघणयोर्लालसायाम् ॥ क्षीरस्यति बालः । लघणस्यति उहः ॥  
॥ सर्वप्रतिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुको ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ।  
॥ काम्यश्च । ३।१।९। उक्तविषये काम्यश्च स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य इह इति कोपो न ।  
अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातप्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किं-  
काम्यति । स्वःकाम्यति । ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०। उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्र-  
मिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ ॥ अधिकरणाच्चेति घक्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुम्भां मिथुः ।  
कुटीयति प्रासादे । ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३।१।११। उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सां-  
न्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्समिधयोगसिद्धः । स च  
व्यवस्थितः ॥ ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये  
तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु पुष्पद्यते ।  
असद्यते । क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते सपत्नीव सपत्नायते ।

इति सूत्रं यस्मिन्प्रकरणे तद् 'शुभ्यो लुङि' इति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः । तत्र हि 'अनुपराभ्याम्' इति सूत्रं वर्तते  
इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति । यद्वा 'अनुपराभ्यां कृमः' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'शुभ्यो  
लुङि' इति परामृष्टम् । तथा च 'शुभ्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिन्तत् शुभ्योलुङीतिसूत्रम् । 'अनुपराभ्यां कृमः' इति  
सूत्रमित्यर्थ इत्येवं कुकविकृतिवत् कथंचित्स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥—पूर्णिरोः साम्यादिति । गृ शाब्दे । पुं  
पालनपूरणयोरित्येताभ्यां किपि 'ऋत इदातोः' 'उदोष्मपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥—प्रामादिक एवेति । दिवु-  
धातोः किपि तु गुरिति स्यात् । ततः क्यचि तु श्रूयतीति भवति । किपं विहाय विचि कृते तूपधागुणो वलोपश्च स्यात् ।  
ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धातोर्ित्येव, नेह । दिवमिच्छति दिव्यति'  
इत्येवोक्तमिति भावः ॥ आपत्यकारस्य लोपं स्मारयति—क्यञ्योश्चेति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदलाभावात्कृत्वं  
नेत्याह—वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जस्त्वं नेति बोध्यम् ॥ 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्य यथाश्रु-  
तव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यात्, अतो व्याचष्टे—मान्तप्रकृतिका-  
दिति ॥—अशनायोदन्य—॥—क्यञ्यन्ता इति । उदकशब्दस्योदन्भावोऽन्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य  
एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकं, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमि-  
च्छति, यश्च पातुमुदकं, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननु 'उदन्या तु पिपासा तृद' इति निघण्टौ  
परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचिलादिति चेत् । अत्राहुः । अशनावतीत्यादिषु अविवक्षि-  
तप्रकृत्यर्थे बभुक्षापिपासादिकमेवार्थः, तथा च नोक्तदोष इति ॥—अश्वक्षीर—। 'आजसेः' इत्यतोऽसुगिति वर्तते ॥—  
अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः । ननु 'इति रामो वृषस्यन्तीम्'  
इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः, अत एव 'वृष-  
स्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति ॥—लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥—का-  
म्यश्च । उच्चारणसामर्थ्यात् कस्येत्यसंज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति—अयं स्यादेवेति ।  
आचरतीति । व्यवहरतीत्यर्थः ॥—अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात्सुबन्तादित्यर्थः ॥—कर्तुः क्यङ् सलो-  
पश्च । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्राद्वैत्यनुवर्तत इत्याह—क्यङ्का स्यादिति । सेति छसषष्ठीकं कर्तृविशेषणमित्याह—  
सान्तस्येति । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥—तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो  
बोध्यः ॥—विद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदलात्सस्य स्त्वं न । पुंवद्भावं स्मारयति—क्यङ्मानिनोश्चेति ॥—सप-  
त्नीवेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् ॥—सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्न्याच्छात्रैरवादिनीनन्तात्क्यकिं  
पुंवद्भावे 'अकृतसार्व' इति दीर्घे च रूपमिदम् ॥—सपत्नीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य 'निसं'

सपक्षीयते । सपक्षीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमुद्राविव पट्टीमुद्रयते ॥ न कोपधायाः । पाचिकायते ॥ ॐ आचारेऽवगल्भगल्भीबहोदेभ्यः क्त्वा चक्षुष्यः ॥ वामहणात् क्यरूपि । अवगल्भायः पचायजन्ताः । क्त्वास्त्रियो-  
गेनानुदात्तमनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तद्ध । अवगल्भते । क्लीबते । होङते । भूतपूर्वा-  
वृत्त्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलाभावेवा-  
चारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातुनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाचक्षे । क्लीबाचक्षे । होङाचक्षे । वार्तिकेऽप्युप-  
सर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तद्ध नेति तूचितम् ॥ ॐ सर्वप्रातिपदिके-  
भ्यः क्त्वा चक्षुष्यः ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थं । तत्र किबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न  
संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।  
अतः । अस्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । ङः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति

सपक्ष्यादिषु' इति नादेशे नान्तत्वान् ङीप्, ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः ॥—सपक्षीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारवि-  
शेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीलाभ पुंवत् ॥—युवायत इति । न च क्त्वाप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदा-  
हरणाद् यौवनं प्रातिरिति 'जातेष्व' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोऽनित्यत्वेनाजा-  
तिलात् । अन्यथा युवजातिरिति 'अचः परस्मिन्—' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थो विरुध्यते । युवतितरेति भाष्यस्य तु का  
गतिरिति चेत् । अत्राहुः । 'तसिलादिषु—' इति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि  
'धरूप—' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव ॥—पट्टीमुद्रयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुंवत् ॥—पाचिकायत  
इति । पुंवद्भावे सति कात्पूर्वस्येत्वं न ध्रुयेतेति भावः । एवं पक्षमीयते । क्षौणीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥—  
आचारेऽवगल्भ— । गल्भ धाष्ट्यं । क्लीबृ अधाष्ट्यं । होङ् अनादरे ॥—क्यरूपीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तसु 'सर्व-  
प्रातिपदिकेभ्यः—' इत्यत्र वामहणात्प्रत्यये इत्याहुः ॥—किप्सन्त्रियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्सन्त्रियोगेनानुदात्तलानुनासिकल-  
योरभावादित्संज्ञालोपो न स्त इति 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति ॥—तेन तङ्कि-  
ति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति ॥—माधवादय इति । केचितेषामाश-  
यमाहुः । 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च । केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भप्रगल्भादिषुबन्तात्क्यङेच  
न तु किप् ॥—तद्ध नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्किप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः  
किपि सिद्धे तत्सन्त्रियोगेनानुदात्तलानुनासिकलमात्रमचप्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते । लाघवाद-  
न्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु किपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङ्किति भावः । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र  
वामहणात् क्यङ्भानुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेऽप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति ।  
तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्प्रत्ययुक्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः किप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विष-  
यभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेतत् । गल्भ धाष्ट्यं इत्यादीनामनुदात्तला-  
दवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन किपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगः स्यात्प्राप्त्यर्थमाचारेऽव-  
गल्भ इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् 'भूतपूर्वादवृत्त्यनेकाच आम्' इत्येतदप्युक्तमिति चेत् । सत्यम् ।  
अत्र ह्ययमाशयः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिके वामहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च अवगल्भक्लीबहोदेभ्यः  
किपोऽभावादिनिष्ठप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् ॥—पदकार्यं नेति । सर्वणदीर्घो यद्यपि  
पदमात्रकार्यं न भवति तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत् स इव आचरति ततति । अत्र  
जङ्त्वं न । लङिव आचरति लचति । अत्र कुलं नेत्याद्यपि बोध्यम् ॥—द्वित्वमिति । अणल् इति स्थिते 'अतो  
गुणे' इति द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति, अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि  
शास्त्रप्राप्तिक्रममनुवर्त्योक्तम् । यद्यप्येवं 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत् । मैवम् । तस्याः  
समानाश्रये कारककारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारात् तु व्याश्रयेऽपि । नच परत्वाभित्यलाच्च 'अत आदेः' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्य-  
मिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् 'अत आदेः' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो  
यद्यन्यत्र चरितार्थस्वार्हि अन्तरङ्गेण बाध्यत इत्युक्तत्वात् । आनर्देश्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिः शेषात्प्रागेव परत्वात्  
'अत आदेः—' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यलादलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम्, नित्यलस्य 'अत आदेः' इत्यत्रापि  
दुल्लभात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आ-  
नर्देश्यादौ चरितार्थत्वापन्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि  
प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादणं बाधित्वा  
कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति । तदपरे न क्षमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिर्-

दीर्घः । णञ् औ वृद्धिः । अतुसादिषु स्वातो लोप इति चेत्स्वालोपः ॥ माळेवाचरति माळाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा किप् । माळाचकार । कङि । अमाळात् । अत्र हलन्त्यादिलोपो न । कीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इहसको । अमाळासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्किङि कवीयात् । सिचिवृद्धिरित्यत्र धातोर्ल्यनुबर्त्तं धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानात्प्रामाण्यतोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नाम-धातोर्ल्य वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव भवति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आक्षिपि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति, भुवो वृगिति, भवतेर इति च न भवन्ति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । भुभाव । आभावीत् । दुरिव द्रवति । निभीति चङ् न । अभावीत् । ॥ अनुनासिकस्य किशलोः किति । १६।४।१५। अनुनासिकान्तस्त्रोपधाया दीर्घः स्यात् को झलादौ च किति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मधीनति । ऋभुक्षीणति । क्षौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊटि घवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यलोपाधिति वचनात् णङि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्च इति रूपमाह । स्व इव स्वति । सखौ । सख । णतु स्वामी स्वाचकारेति तदनाकरमेव । ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । १३।१।१२। अमृततन्नावधिष्येभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशावते । अच्चेरिति पदुंदास-बलादभृततन्नाव इति कण्वम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्ती-त्यर्थः । सुमनस् । अल्य सलोपः । सुमनावते । चुरादौ संग्राम युदे इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मा-

भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते लानर्देत्यादौ हलादिःशेषात्प्राक् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्य-भावाद्द्वेषम्यमस्तीति । ननु 'अत आदेः' इत्यस्य पररूपापवादलमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत्कथं संगच्छते । आनुधतुरित्यादौ 'आङ्गुणः' इति गुणस्यापि प्राप्तेः । न च यथा सवर्णदीर्घौ यण्गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति बाध्यम् । एवमप्या-नर्देत्यत्रेव हलादिःशेषात्प्रागेवासेत्यत्रापि 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादलकथनेनेति चेत् । अत्र कैचि-दाहुः । द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषांचित्प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकपरः 'सरूपाणाम्-' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेरेकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽत्रस्यापवादशब्दोऽपि बाधकपरः । 'अत आदेः' इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यादारब्धे तु तत्सूत्रे परलादहलादिःशेषात्प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसङ्गेरिति । यथाप्यासेत्यादौ प्रथमतः 'अत आदेः' इति दीर्घाकरणेऽपि हलादिः शेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति अभ्यासग्रह-णेन ग्रहणात् 'अत आदेः' इति दीर्घप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धिस्तथाप्यानर्देत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मान्मुद् द्विहकः' इति दीर्घाभूतादकाराभुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकलात्किपोऽनुत्पत्तिमाश-ङ्गमाह—लिङ्गविशिष्टेत्यादि ॥—सिचिवृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपात् 'ऋत इदातोः' इत्यतो धातोर्ल्य-नुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति हेयम् ॥—विरिचेति । विः पक्षी ॥—अनुनासिकस्य—। अङ्-स्येति विशेष्यसन्निधानात्तदन्तलाभः । 'द्वलोपे-' इत्यतो दीर्घग्रहणं, 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादि ॥—झलादाविति । एतच्च 'यस्मिन्विधित्वादावल्प्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणं किति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः दंशान्तः ॥—पथीनतीति । अन्तरङ्गलादीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । 'इन्हन्-' इत्यनेन शावेवेति नियमादीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्नादीनां शाबु-पधादीर्घः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनामिन्हभिति नियमो न तु पथ्यादीनामेतेषां तु शौ परतः सुपन्थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि 'इतोऽस्त्वैनामस्थाने' इत्यत्वे कृते 'इन्हन्-' इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्थानौ प-न्थान इति न सिध्येत्तथा च पथीनतीत्याद्येव साधित्यपरे ॥—देवतीति माधव इति । अपदान्तत्वादि च उक्त ॥—अत्रेति । लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादुटि यण् तस्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्युठो नासिद्धत्वं 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति बाध्यम् । व्याभ्रयलात् । अत एव सिवेरीणादिके नप्र-त्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः ॥—क इवेति । को ब्रह्मा ॥—चक इतीति । नन्वेवमौ अतुरित्यत्रापि 'अत आदेः' इति दीर्घं बाधित्वा 'अतो लोप' एव स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'ण्यलोपो-' इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घं बाधते 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्, न तु व्यवहितमपि 'अत आदेः' इति दीर्घमिति माधवाशयाप्राप्तेन तद्व्यत्यस्य विरोध इति ॥—अनाकरमेवेति । अनेकाप्यभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहण-मपनीयेत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः ॥—भृशादिभ्यो-। भुवीत्येतन्नाचष्टे—भवत्यर्थे इति । भृश, शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्, सुमनस्, उन्मनस्, इत्यादयो भृशादयः । क दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे—ये रात्रावित्यादिना ॥—प्रातिपदिकमिति । न खयं धातुः 'प्रसेरा च' इत्यौणादिकेन मन्त्रप्रत्ययान्ततया

सत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्निभयोगेनानुबन्ध आसज्यते युद्धे चोऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्राम-  
शब्दे कृत्वे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । अपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते  
इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागद । अमनायत । उमनायते । उदमनायत । एवं चावागमभूत अवागमिभेदेत्यादावप्य-  
वेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं भूयते न त्वादेशेनापहतं तत्रैव  
पृथक्कृतिः । एवं च आ कृत् ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उमनाय्य अवागमभूतेतिवच्च रूपम् । ज्ञापकस्य  
विशेषविषयत्वे षाडे वार्तिकं तज्ज्ञाप्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ ॐ उख्योमाकृद्वाटः प्रतिषेधः ॥ इति ओमाकोश्च  
परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उक्तामैच्छत् । औलीयत् । औकारीयत् । औडीयत् । आटमेति चशब्देन पुनर्द्विवि-  
धानादिव सिद्धमिति षाडे स्थितम् । ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ ३११३ । लोहितादिभ्यो डाजन्ताश्च भव-  
त्यर्थे क्यष् स्यात् । ॥ वा क्यषः ॥ १३१९० । क्यषस्तात्पर्यैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्रा-  
प्येरित्यनुवृत्त्याऽभूततज्ज्ञापविषयत्वं कृत्तम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्द-  
प्राधान्यात् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ ॐ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितरा-  
णीति । न चैवं काम्यच इव क्यचोऽपि ककारः भूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्या-  
नात् । पटपटायति । पटपटायते । कृम्भस्त्रियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यचो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु लोहि-  
तश्यामदुःखानि, हर्षगर्वसुखानि च । मूर्छानिद्राकृपाभूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥ १ ॥ इति पठित्वा इयमादिभ्योऽपि  
क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तज्ज्ञाप्यवार्तिकविरुद्धम् । तज्ज्ञाप्येभ्यः क्यकेव । इयमायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति  
वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ ३१  
११४ । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यष् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सह्य इत्यर्थः ॥ ॐ सत्र-

निष्पादितत्वात् । एवं च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥—अनुबन्ध इति । संग्रामेति मशब्दाकारात् भिन्नोऽका-  
रोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि असंसंग्रामते-  
त्यत्र 'णौ चङि-' इत्युपधाहस्यः स्यात् । णिच्सन्निभयोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या 'णिचक्ष' इति कर्तृगामिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्यात्तु परगामिनीति विवेकः ॥—सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे  
प्रयोगाभावादिति भावः । क्रियायोगाभावादुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह—समानाकारमिति ॥—पूर्वपदमिति । तच्च समास  
एव संभवति । तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषां क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति  
रूपं स्यादिति भावः ॥ पृथक्करणस्य फलमाह—तेनेति । सुमिमनायिषति । उन्मिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विवचनं  
पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥—अवागमभूतेति । 'आचारेऽवगल्भ-' इति किन्विधौ अवत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रागद ।  
किं तत्साजाल्यमित्यत आह—तेनेति ॥—उक्तामिति । 'माहेयी सौरभेयी गौरुक्ता माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः ॥—औक्की-  
यदिति । क्यजन्तादुक्ताशब्दादङि अङ्गस्याटि च कृते 'उत्सपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुत्स न प्रहीयत  
इति वाच्यम् । छिन्दुभिन्त्युरित्यादावप्युत्सोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थत्वात् । तथा चायुरायुरित्यादावेव स्यात् । एवं चाय-  
मेवाडागमस्य उत्सि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् । अत एव 'उत्सपदान्तात्' इत्य-  
त्राऽपदान्तात् किं कोसेति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥—औकारीयदिति । 'ओमाकोश्च' इति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याङि  
परे उदाहरणमाह—औडीयदिति । यत्रादेशेनापहतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा आङः परत्राटा भाव्यमित्याडागमस्याङि  
परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्दं प्रयुजानः  
सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह—चशब्देनेति ॥—षाष्टे स्थितमिति । भाष्यकारोऽप्युक्त्यर्थे प्रमाण-  
भूत इति भावः । स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आये बोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं  
वकारद्विलं च कृत्वा चङि आववधीरयित्युदाहृतं तत्र संगच्छेत । द्वितीये तु 'इतीव धारामवधीर्ये मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि-  
तुरङ्गमेर्मही' इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेत् । अत्राहुः । नायं धातुधुरादौ पठितः किं तु 'बहुलमेतन्निर्देशनम्' इति  
बाहुलकाद्बुद्धितः । ऊह्य धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यान्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । यदा  
स्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति ॥—तस्ये-  
ति । आदिशब्दस्येत्यर्थः ॥—तस्यापीति । क्यषः ककारस्येत्यर्थः । एतेन 'नः क्ये' 'क्यस्य विभाषा' इति सूत्रद्वये  
क्यचोऽपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ॥—लोहिनीयतीति । क्यङि सति तडेव स्यात् । क्यङ्मानिनोश्च इति पुंवद्भाव-  
श्चेति भावः ॥—कष्टाय क्रमणे । क्यङ्चानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यष् । कष्टयेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते ।  
क्रमणमुत्साहः । 'इतिसर्गतायनेषु-' इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति सर्वव्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् ।  
'कृच्छ्रग्रहणयोः कषः' इति इडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह—पापं कर्तु-



कक्षकष्टकृच्छ्राहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति धक्तव्यम् ॥ कण्वं पापम् । सन्नादयो वृत्तिविषये पापायाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सन्नायते । कक्षायते इत्यादि । ॥ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३।१।१५। रोमान्थतपोभ्यां कर्मभ्यां कमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ ॥ हनुचलन इति धक्तव्यम् ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । मेह कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशाभिः स्रुतं ग्रन्थमिह रोमन्थः । तदन्नातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यास-कारहरदत्तो ॥ ॥ तपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्यति । ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्गमने । ३।१।१६। आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्गमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ ॥ फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ फेनायते । ॥ शब्दवै-रकलहाञ्जकण्वमेघेभ्यः करणे । ३।१।१७। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीच्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ सुदिनायते । ॥ सु-खादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३।१।१८। सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव वेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते । ॥ नमोवरिवश्चित्रङ् । क्यङ् । ३।१।१९। करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाभ्यर्थे च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये । ॥ पुच्छभाण्डचीवरारणिङ् । ३।१।२०। ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ विविधं विरुद्धं बोधेपणं व्यसनम् । उपपुच्छयते । विपुच्छ-यते परिपुच्छयते ॥ ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राक्षीकरोतीत्यर्थः । सम-बभाण्डत ॥ ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ संचीवरयते मिश्रुः । चीवराण्यर्जयति । परिग्रहे वेत्यर्थः । ॥ मुण्ड-मिश्रशृङ्गलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततुस्तेभ्यो णिच् । ३।१।२१। कृजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ ॥ व्रता-ज्जोजनतश्चिद्वृत्योः ॥ पयः शूद्राजं वा व्रतयति ॥ ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ संवस्त्रयति ॥ ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ हलिकस्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वा-द्वद्वा सत्यामपीद्वज्जावेन अणेव लुप्यते । अतः सन्वज्जावदीर्घो न । अजहकत् । अचकलयत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तृक्षानि विहस्ति वितृक्षयति । तृक्षं केशा इत्येके । जदीमृताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः । सत्यापपाशे-त्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्वात्यर्थे इत्येव सिद्धेः केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजार्थम् । मुण्डयति माणव-कम् । मिश्रयत्यन्नम् । शृङ्गयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकस्योरदन्तत्वाथम् । सत्यस्य आपुगार्थम् । के-षांचित्तु प्रपञ्चाथम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ ॥ अर्थवेद्योरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तुलेनानुकुण्णालनुतलयति । तु-

मिति ॥—द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥—कर्मणो—। रोमन्थतपोभ्यामि-त्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पञ्चमी । प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह—कर्मभ्यामिति ॥—वर्तनायां चरण इति । सूत्रे वर्तति ण्यन्तात् वृत्तेः ‘ण्यासश्रन्य-’ इति युक्तं बाधिला अस्मादेव निपातनात् फिन् । वर्तेतु संपदादिलात् भावे क्रिविति भावः । केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः ‘इक्षितपौ’ इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः ॥—शब्दवैर-। कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह—एभ्यः कर्मभ्य इति ॥—सुखादिभ्यः—। कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तपट्टीकम् । विद चेत्तना-ख्याननिवासेष्विति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् । कर्ता च सुखादिभिरन्वेति । तदेतदाह—वेदनाकर्तुरेवेति ॥—परस्य सुखमिति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्विज्ञो वेदनाकर्तृति वाक्यमेव । सुखादयः सुखदुःख-तृप्रकृच्छ्रादयः ॥—नमोवरिवः—। चित्रङ् क्यजिविधानमीलार्थं डिस्करणं तु तद्धर्थम् ॥—विस्मापयत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः—‘ततश्चित्रीयमाणोऽसौ’ इति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ॥—पुच्छभा-ण्ड—। करणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति—पुच्छादित्यादिना । इकारोऽत्र ‘णेरनिटि’ इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च । उदपुच्छत ॥—मुण्डमिश्र—। कृजर्थ इति । कश्चिन्क्रियासामान्ये, प्राप्नुयेंण तु क्रियाविशेषे ॥—व्रतादिति । पयो व्रतयति । अभ्रातीत्यर्थः । शूद्राजं व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥—वस्त्रादिति । समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजित्यर्थः ॥—संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥—अदन्त-त्वमिति । अयमेव निपातो द्वद्वा सत्यां टिलोप इत्यत्र शापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाऽङ्गलोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन । तथा च । अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम् ॥—कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति । एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः ॥—सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः । अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव न तु पटयतीति वृत्तिः । सापेक्षत्वमेव दर्शयति—माणवकमित्यादिना । अयं भावः । द्वितीयान्ताद्विधीयमानो णिच् पदविधिलात्सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव

पार्श्वं तूकेनामुच्यतेऽतीत्यर्थः । लोकेऽप्यस्योति उपश्लोकयति । सेनया अभिवाति अभिवेजयति । उपसर्गात्सुनोतीति च । अभ्यवेजयति । प्राक्सितादिति च । अभिविजेययति । स्वादिष्वभ्यासेन चेति च । कोमान्धनुर्माहिं अनुको-  
मयति । स्वच संवरणे । चः । स्वर्चं गृह्णाति स्वचयति । वर्मणा संमृहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णे-  
रचर्चसते अवचूर्णयति ॥ इहवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । पुमीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पुथुं प्रच-  
यति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिकोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । स्रुत्स्र् अदयति । अमिज्रदत् । अमज्रदत् । भृशं कृशं  
इदम् । अशयति । कशयसि । मृदयति । अचम्रदत् । अचम्रदत् । अदम्रदत् । परिम्रदयति । पर्यवम्रदत् । ऊहिमा-  
क्यत् औजिहत् । उवादीनामसिद्धत्वात् इतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वभासिद्धीवमद्वित्वे इति त्वमित्यमित्युक्तम् । डि  
इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिहत् । ऊढमाक्यत् । औजहत् । औडहत् । ओः पुवण्जीति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजप्रहो  
किङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णाचच आदेशो नेति जतवतावुक्तम् ॥ प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुको । स्वापयति । स्वां मां वाऽऽचष्टे  
त्वापयति । मापयति । मपयन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादिकोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु  
न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति अमि-  
तय्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टाशुदाहरणविशेषेऽऽभ्ययासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । आनमाचष्टे  
चावयति । नस्तद्वित इति टिकोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वा-  
त्संप्रसारणम् । अभ्ये तु । नस्तद्वित इति मेहातिदिश्यते । इहनि तत्त्वादत्त्वात् । अजिष्ठ इत्यादौ परत्वादेरित्यस्यैव  
प्रभृतेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे  
वृद्धावाचादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वादिकोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिकोपः । विद्व-  
तीत्यपरे । उद्वज्जमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्जम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्ण इति प्रकृतिभाव-

शुभ्यतीति वृत्तिः स्यात् न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति ॥—छ-  
इति । ‘पुंश्च संज्ञायाम्—’ इत्यनेन ॥—पुंवद्भावादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूप-  
सिद्धौ पुंवद्भावाग्रहणं दारदयतीतिसिध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्यं दारदः । ‘अभ्यमगच—’ इत्यण् । तस्य  
क्रियाम् ‘अतश्च’ इति लुकि दरद् तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति वरयतीति स्यात् ॥—प्रथयतीति ।  
‘र ऋतो हलादेः—’ इति रभावः ॥—अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति ‘सन्त्यतः’ इतीलम् ।  
वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् ॥—औजहदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो हुर्लभ  
इत्यत आह—ओः पुवण्जीत्यादि ॥—स्वमाविति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इत्यनेन ॥—अन्तरङ्गत्वादिति । न च  
‘वाणांदाङ्गम्’ इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् ॥—भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति सूत्रे  
प्रेयाम् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थायादेशविधायकस्य ‘प्रियस्थिर—’ इत्यादिशास्त्रस्य ‘असिद्धवदत्राभात्’ इत्य-  
सिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । सगिवन् । सजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न  
भविष्यति लोपापवादस्य विन्मतोर्लुक्स्तत्र प्रवर्तनात् । एवैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकसजिष्ठ इत्यादिषु गतिः ।  
न चैतावता ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम् । स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥—युवा-  
माचामिति । युष्मानस्मानिति निप्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोरुक्तौ युवावौ भवत इति रूपे वि-  
शेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । लुक् लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम् ।  
‘अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुक् बाधते’ इति न्यायात् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाच्च ॥—येन नाप्राप्तीति ।  
यत्र यत्र ‘प्रकृत्यैकाच्’ इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु ‘वस्तद्विते’ इत्यस्य । सजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः ।  
‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ इति न्यायेनेत्यन्ये ॥—संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यनन्तत्वाभावात्  
‘अनुवमघोनाम्—’ इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यनन्तत्वलाभात् । अतद्वित  
इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधः । तेन तद्विते न विधिर्न निषेधः । किं तु तद्वितमिमे परे विधिः । तद्वितमिमेत्वं तु  
णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः, नापि दविष्ठ इत्यादाविष्ठिनि ओर्गुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धि बाधित्वा गुणः स्यादिति  
वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः । अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणं प्रति ‘असिद्धवदत्र—’ इत्यसिद्धत्वादिवद्भावेन  
नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥—शुनयतीति । इष्टवद्भावेन भत्वासंप्रसारणम् । ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावः ॥—नित्यत्वा-  
दिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥—उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याचशब्दादेव णिजिति  
‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रभृतेः टिलोपो न । ‘उद ईत्’ इतीत्वम् । ‘अनिदिताम्—’ इति किनिमित्तो नलोपः ॥—उदैचिचदिति ।  
लुकि ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति णिलोपस्य निषेधाच्चशब्दस्य द्वित्वम् ॥—प्रतीचयतीति । ‘अच’ इत्यन्तोपे ‘चौ’ इति पूर्वस्य दीर्घः ॥  
—प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्याच इति लोपे विशब्दात्प्रागटि पूर्वस्य यण् । न चास्तामासन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्ध-

पक्षे । प्रतिअधिचत् । सम्यग्माचष्टे समीचवति । सम्यचिचत् । समिअधिचत् । तिर्वञ्जमाचष्टे तिराययति । अञ्जे-  
ट्टिकोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदनेति चिणोलुङ्ग्यायेन प्रथमट्टिकोपोऽसिद्धः ।  
अतः पुनट्टिकोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्ग्यग्लोपित्वाहुपचाहस्वो न । अतितिरायत् । सञ्चञ्जमाचष्टे  
सञ्चाययति । अससञ्चायत् । विष्वज्जञ्जम् । अविष्वज्जञ्जायत् । देवज्जञ्जम् । देवजाययति । अदिदेवजायत् । अद्वज्जञ्जम् ।  
अदवजायत् । अद्वज्जञ्जम् । अद्वज्जञ्जाययति । आदवज्जञ्जायत् । अमुज्जञ्जम् । अमुज्जञ्जाययति । चङ् । आमुज्जञ्जाययत् ।  
भुवं भावयति । अवीभवत् । भुवम् । अमुभवत् । भ्रियम् । अशिभयत् । गाम् । अजगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम् ।  
अनूतवत् । स्वश्चम् । स्वाशचत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे ट्टिकोपः । स्वयति । असिखत् । बहुन् भावयति । बहयती-  
त्यन्ये । विन्मतोरिति लुङ् । अजिबणम् । अजयति । संज्ञापूर्वकत्वाच्चवृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अययति । अशिभयत् ।

स्वादाद् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । गिनिमित्तो हि लोपो लुङ्निमित्तत्वाद् । आसभित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥  
—तिराययतीति । उपसर्गसमानाकारत्वाभावाद्विह तिरसः पृथक्करणं नास्ति तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेष्टिलोपस्तदाह—  
अञ्जेरिति ॥—चिणोलुङ्ग्यायेनेति । यथाऽपचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति,  
प्रथमलुङोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः ॥—पुनट्टिलोपो भेति । तिर्यदेशस्येकारस्य लोपो नैत्यर्थः ॥—अङ्गोलोपित्वा-  
दिति । अनङ्गोलोपिनोऽप्यङ्गोलोपित्वस्वीकारादिति भावः ॥—देवज्जञ्जमिति । ननु 'आख्यानात्कृतत्वाच्' इति कारकस्य  
पृथक्करणादेवानुसृत्यतीति प्रसज्येत, बलिबन्धनमाचष्टे बलिं बन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवजाययतीत्येव रूपम् । किंच  
कारकस्य पृथक्करणेऽसिद्धेदेवजायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्याना एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् ।  
राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेत् । अत्राहुः । यत्राख्याने कृच्छ्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते, कृत्तुगिति संनियोगशि-  
ष्टविधानात् । किंच । आख्यानाप्रवृत्तिसामर्थ्यान्महाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । आख्यादौ तदंशानामेवोदाहृत-  
त्वात् । यदि तु देवाश्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानुसृत्यतीति भवत्येवेति ॥—आमुज्जञ्जाययदिति ।  
'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धलनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् ॥—अवीभवदिति । 'ओः पुयण्जि-' इत्यभ्यासोर्वण-  
स्येलम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ननु परत्वात्प्रथमं दीर्घं कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-  
मिति वाच्यम् । अजृहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः 'विप्रतिषेधे परम्-' इत्यत्र परशब्दस्येष्टावि-  
त्वात्तद्व्यापारोपेन दीर्घात्प्रागिलमेव भवति । लक्ष्यमेवाप्युनरिक्तस्य दीर्घो वा भवतीति ॥—अमुज्जञ्जवदिति । 'इहाभ्या-  
सात्परो यः पश्चर्गः स लवर्णपरो न । यस्तवर्णपरो यण् नासावभ्यासात्पर इत्यभ्यासोकारस्येत्यं न । गां गावयति ॥—स्वश्च-  
मिति । शोभनोऽश्वः स्वश्चः । शोभनोऽश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ॥—स्वाशश्चदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथ-  
क्करणाद् अजादेरिति द्वितीयस्य द्वित्वमाङ्गमव्य ॥—स्वयतीति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्ति-  
न्यायादेरित्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययानां भमात्रे ट्टिकोपः' इत्यस्येति भावः ॥—असिखदिति । 'ओः पुयण्जि-' इति  
ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा खरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनङ्गोलोपित्वाभ्युपगमेऽप्यल्लोपे-  
ऽजादेशलव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह—असिखदिति ॥—भावयतीति । 'बहोर्लोपो भू  
च बहोः' 'इष्टस्य यिद् च' इति भूभावः । न चैवं यिङ्गमोऽपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादिष्ववि-  
द्यत्र सप्तम्यन्ताद्वितिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते न लिष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥  
—बहयतीत्यन्य इति । यिङ्भावे तत्समियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमि-  
दमुपन्यस्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्राधान्यादिष्ववदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टनि दृष्टं भूमावं स  
एवातिदेशो विधत्त इति नात्र समियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति ॥—अजयतीति ।  
इष्टवद्भावेन 'विन्मतोः-' इति लुङ् । ननु 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्तत्वाद् इष्टन्प्रत्ययः सग्विन्शब्दादुल्लभ इति इष्टवद्भा-  
वोऽप्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनाज्ज्ञापकाद्विन्मन्ताम्ननुवन्ताश्च अजादी भवत इत्यभ्युपगमात् ॥—श्री-  
मतीमिति । मत्तुपो लुङ् ॥—अययति । अशिभयदिति । द्वित्वे गिनिमित्तगुणे सत्यादेशः । एतेन 'स संचरिष्णुर्मु-  
वनान्तरेषु यदृच्छयाशिभयदाभयः भ्रियाम्' इति माचञ्कोके अशिभयदिति प्रचुरः पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति  
मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्तदुक्तम् । नहि कश्चित् यं घटं करोति तमान-  
येत्यर्थं यं घटयति तमानयेति प्रयुञ्जे । अत एव 'तत्करोति' इत्यनेनैव सिद्धे मुष्ठादिप्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिज्यमिति  
पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात्तर्हि तत्र संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम् । यां विंशं  
श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेऽपि विशेष्ययोगे स्यादेवं वृत्तिरिति नात्रानुप-  
पत्तिरिति श्रीमतीमिज्यं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नास्तीतिवत् । न हि  
कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञः त्रैमतिमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माचञ्कोके अशिभयदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु

पयस्विनीम् । पयस्यति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्वययति । दूरम् वययति । कथं तर्हि दूरयेत्यनन्ते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरार्तं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं वययति । कथयति । युवावयोरिति वा कम् । अयिकं नेदयति । वारं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह अग्नौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं व्यापयति । वर्धयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । ऊर्ध्वं वरयति । वारयति । बहुकं बंहयति । गुहं गरयति । तृप्तं प्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते कण्ठादयः ।

॥ कण्ठादिभ्यो यक् ॥ ३११२७ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् ॥ द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्ठ् क्त्वा गात्रविघर्षणे ॥ कण्ठयति । कण्ठयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्येके । मन्तयति । चन्द्रस्तु मितमाह । मन्तयते ॥ २ ॥ घल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गुवति ॥ ३ ॥ अस्तु वपतापे ॥ अस्तु । अस्तुम् इत्येके । अस्तयति । अस्तयति । अस्तयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् चौर्ये पूर्वभावे स्वमे च ॥ दीप्तावित्येके । केव्यति । केटिता । कोव्यति । कोटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् इरज् इरञ् इर्या-याम् ॥ इरयति । इरयति । इकि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १३ ॥ वेद् चौर्ये स्वमे च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुम क्षेपे ॥ कुषुमयति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥

इत्यते न लक्षिभ्यदित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः ॥—पयस्यतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदि-  
त्वादिकं च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावाभावात् 'णौ चद्-' इति सूत्रे अत्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुकि अपपयसत् । एवं स्रग्भिनमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्वं न । गोमन्तं गवयति । लुकि । अजुगवत् । इहाग्लोपात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजुगवत् । असस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य बहिरङ्गत्वेन अस्ति-  
द्धत्वादिव दृष्टिर्न । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावदीर्घो न ॥—तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो  
लुक् ॥—स्वययतीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिः स्यादिति  
वाच्यम् । अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः 'प्रातिपदिकाद्वात्यर्थे-' इति बहुलग्रहणाद्वा । लुकि । अतुस्थवत् ॥—वययतियवय-  
तीत्यादि । इहापि पूर्ववद्बुध्यभावः । लुकि अद्दवत् । अयूयवत् । अचीकनत् ॥—नेदयतीति । 'अन्तिकवाड्योर्नेदसाधौ'  
टिलोपः । लुकि । अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् प्राशशस्यत् ॥—पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनो-  
ऽभावात् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः ॥—ज्यापयतीति । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । स च 'प्रियस्थिर-' इति वर्षादेशेन  
सह विकल्प्यत इत्याह—वर्धयतीति । लुकि । अजिज्यपत् । अववर्धत् । प्रियम् । अपिप्रयत् । स्थिरम् । अतिस्थयत् ।  
सस्यादेशावयवत्वात्त्वं न । स्फिरम् । अपिस्फिरत् ॥—उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा माध-  
वेन विकल्पेन उपधादृष्टिदाहतेति, स्वयमपि तथैवाह—वरयति । वारयतीति । अवीवरत् ॥—बंहयतीति । अग्लो-  
पित्वादवबंहत् ॥—गरयतीति । अजीगरत् ॥—प्रापयतीति । अतिप्रपत् ॥—द्राघयतीति । अदद्राघत् ॥—वृन्द-  
यतीति । अववृन्दत् ॥ ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ठादिभ्यो यक् ॥ 'धातोरेकाच-' इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते । वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्ठवतीति स्यात्-  
दाह—धातोर्नित्यमिति । केचित्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्र हि  
नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते तत्कौण्डिन्यन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् । किंच 'नित्यं कौटिल्ये गतौ'  
इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यक् स्यादिति ॥—स्वार्थे इति । कण्ठादिभ्यो यक् स्यात् कृमये  
इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥—द्विधा इति । यक्ः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायते । कण्ठम् इति दीर्घपाठेन  
प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घेण कण्ठयतीत्यादि-  
सिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन । द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकम् । कण्ठरित्याद्यविग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घ-  
पाठोऽपि सार्थकः । अत एवोक्तं भाष्ये—'धातुप्रकरणाद्धातुर्गस्य चासज्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्वि-  
भाषितः' इति । एतेन कण्ठं करोति कण्ठयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ठादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपग-  
मात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथाहि सति धातोर्लङ्बादौ कण्ठवतीत्याद्यनि-  
ष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अग्लोपासंभवेन मुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् 'शब्दवैरकलह-'  
इति सुश्राव्येण इत्यनुवर्तनात् कृमये यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किञ्चिद्वाधकमित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ माना-  
भावात् । अन्यथा गिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां न्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥—पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः ॥—लेटितेति ।

नीचदास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुखं दुःखं तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति ।  
 सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर अराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् भिक्षिस्ता-  
 याम् ॥ २३ ॥ भिषज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुघ्न शरधारणे ॥ २५ ॥ खरण धरण गतौ ॥ २७ ॥ खुरण  
 चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण स्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्रुद् वाक्स्त्वकने ॥ ३१ ॥ पला  
 केला खेला विलासे ॥ ३४ ॥ इलेत्यन्ये ॥ लेखा स्त्वकने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अक्ष-  
 कुत्सनयोः । लिख्यति ॥ ३७ ॥ लाट् जीवने ॥ ३८ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम् ।  
 महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा स्थापनादमयोः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥  
 तिरस् अन्तर्घौ ॥ ४३ ॥ अगद् नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥  
 तरण गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रसूतौ ॥ ४७ ॥ संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ अंबर संवर संभरणे ॥ ५० ॥  
 आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्डादयः ॥

### तिङन्ते प्रत्ययमाला ।

कण्डूयतेः सन् । सन्त्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्डूदेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ कण्डूयिषि-  
 षति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टं नामधातुषु ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य ।  
 पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । अशिन्नीयिषति । अन्धीयिषति । नदराणां संयुक्तानामचः पर-  
 स्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिद्वीयिषति । इन्द्रीयिषति । चि-  
 चन्द्रीयिषति । चन्द्रिद्वीयिषति । चन्द्रीयिषति । प्रियभास्यानुमाचक्ष्णानं प्रेरयितुं वेष्टति । विप्रापयिषति । प्रापि-  
 पयिषति । प्रापयिषति । उहं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयिषति । बाहं सिसाधयिषतीत्यादिरूपप्रथम् ।  
 षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः । यङ् सन् प्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ् णिच् सञ्जन्ताणिच् ।  
 बोभूययिषयतीत्यादि ॥ इति प्रत्ययमाला ॥

### तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम् । आसे । शेते । ॥ भावकर्मणोः । १।३।१३। बभूवे । अनुबभूवे । ॥ कर्तरि  
 कर्मव्यतिहारे । १।३।१४। क्रियाविनिमये शोले कर्तार्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं  
 अन्यः करोतीत्यर्थः । असोरलोपः । व्यतिले । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सकोपः । व्यतिसे । धि च ।

‘यस्य हलः’ इति यलोपः ॥—सुख्यतीति । चुरादौ तु सुखं दुःखं तत्क्रियायां सुखयतीत्याद्युदाहृतम् ॥—सपर ।  
 यगन्तात् ‘अप्रत्ययात्’ ‘गुरोश्च हलः’ इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । अररम् । आरा प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आरा-  
 कर्म ॥—अदन्तोऽयमिति । लेख्येति । आदन्तपक्षे तु लेखायति । महीङ् । ‘प्रेत्य स्वर्गे महीयते’ इति रामायणम् ॥  
 —प्रसूतायति । प्रसूतिः परिमाणविशेषः ॥—प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । ‘प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदम्रं बहुलं  
 बहु’ इत्यमरः ॥ संभूयस्यति । असंभूयसीत् । न इह संशब्दस्य पृथक्कृतिरत्र प्रातिपदिकाद्वातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं  
 तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः ॥—आकृतिगण इति । तेन दुवत्सन्दीपन इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च ‘समिधामि दुवस्यते’  
 इत्यादि ॥ इति कण्डादिप्रक्रिया ॥

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु ‘यथेष्टं नामधातुषु’ इति प्राप्ते ‘कण्डूदेस्तु-  
 तीयस्य’ इत्युक्तमित्यवतारितं, तदयुक्तम् । नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्डादयः  
 पृथगेवोक्ताः ॥—द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य त्वचः परत्वात् द्वित्वं नेति भावः ॥—पिप्रापयिषतीति ।  
 णाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य ‘प्रियस्थिर-’ इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि ॥—सिसाधयिषतीति । इष्ठवद्भावादिव  
 ‘अन्तिकबाढयोः-’ इति साधादेशः । सादिधयिषति ॥—षत्वं तु नास्तीति । आदेशावयवत्वादिति भावः ॥—बोभू-  
 यिषयिषतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय ‘लिटि धातोः-’ इति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतदवश्यं  
 कर्तव्यम् । एवं च ‘लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते’ इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्तिवति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढवादमात्र-  
 मिति भावः । इति प्रत्ययमाला ॥

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥—कर्तरि कर्म-॥—अन्यस्येति । ग्रहस्य योग्यं  
 सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । संप्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृ-  
 ग्रहणमुत्तार्यम् ॥—व्यतिस्ते इति । यच्परत्वाभावात् षः ॥—व्यतिस इति । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति नेह षत्वम् ।

व्यतिषेधे । इ एति व्यतिषेधे । व्यत्यसै । व्यत्यास । व्यतिषीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे । ॥ न गतिर्हिंसार्थेभ्यः । ११।३।१५। व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति ॥ ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ संप्रहरन्ते राजानः । ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । ११।३।१६। ॥ परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । ॥ नेर्विशः । ११।३।१७। निविशते । ॥ परिष्यवेभ्यः क्रियः । ११।३।१८। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । ॥ विपराभ्यां जेः । ११।३।१९। विजयते । पराजयते । ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे । ११।३।२०। आरूपपूर्वाददातेर्मुखविकसन्यादभ्यन्त्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ ॥ पराङ्कर्मकाश्च निषेधः ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । ११।३।२१। आदाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयाच्च । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ ॥ समोऽकूजने ॥ संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ ण्यन्तत्वेदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा स्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्नो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ आशिषि नाथः ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते सर्पिर्मे स्वादित्याशास्ते इत्यर्थः । कथं तर्हि नाथसे किमु पतिं न भृशतामिति नाथसे इति पाठ्यम् ॥ ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमातृश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । ॥ अपाङ्क्षतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । १६।१।१४२। अपाङ्किरतेः सुद स्यात् ॥ ॥ सुडपि हर्षादिवेषेव वक्तव्यः ॥ अपङ्किरते वृषो इष्टः । कुकुटो भक्षार्थी । सा आश्रयार्थी च । हर्षादिविविति किम् । अपङ्किरति कुसुमम् । इह तद्गुडो न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद् प्राप्तस्यापि सुडभावाच्चेत्यत इत्याहुः । गजोऽपङ्किरति ॥ ॥ आङि नुप्रच्छयोः ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ ॥ शप उपालम्भे ॥ आक्रोशात्तत्स्वरितेतोऽकर्तृगोऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते । ॥ समवप्रविभ्यः स्त्रः । ११।३।२२। सन्तिष्ठते । स्याभ्योरिष् । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ ॥ आङ्

सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति शब्दं तु 'सात्यदायोः' इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥—न गतिर्हिंसार्थेभ्यः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिर्हिंसयोर्वर्तन्ते त एषेह गृह्यन्ते । हरतिस्तुपसर्गवशात् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः ॥—इतरेतरा—। नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य शोतितत्वात्तद्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते । अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारशोतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति ॥—नेर्विशः । नेः किम् । प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । 'मधूनि विशन्ति भ्रमराः' । 'इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्गे निविशती भयात्' इत्यत्र तु अङ्गानि विशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे लङ्गे निविशतीति पाठोऽप्यदोष इति वाच्यम् । लं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि लङुक्त्वा साधुलापत्तेः, वा लिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । स्यादेतत् । 'नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत' इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात् । अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति चेत् । अत्राहुः । लावस्थायामङ्गागम इति भाष्यमते न कश्चिदोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अद्वयवाये उपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति दिक् ॥—आङो दो—। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तेन 'व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं खकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणेऽपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामिलविवक्षणात् ॥—शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्ष विद्योपादान इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति च्चनयति—धनुर्विषय इत्यादिना ।—नियमार्थमिति । नाथतेनुदात्तेत्वं तु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति शुचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥—मातुरनुहरतीति । साहस्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥—गजोऽपङ्किरतीति । अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् घुटोऽप्राप्तिः ॥—कृष्णाय शपते इति । 'श्राघङ्ग' इति संप्रदानसंज्ञा । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सह्यः शपामि यदि किंचिदपि सरामि' इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न

प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः । ॥ प्रकाशनस्वेत्याख्य-  
योश्च ॥ ११३२३ ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीनिर्णेतु-  
त्वेनाश्रयतीत्यर्थः । ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ ११३२४ ॥ मुक्तादुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ॥ ई-  
हायामेव ॥ नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ ११३२५ ॥ आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे  
किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ आदित्य-  
मुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतात्वाद्वा । गङ्गा  
यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः क्षुद्रमुपतिष्ठते । ग्रामोतीत्यर्थः ॥  
॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः । ॥ अ-  
कर्मकाश्च ॥ ११३२६ ॥ उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।  
॥ उद्विभ्यां तपः ॥ ११३२७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ ॥ स्वाङ्गकर्मकाश्चेति  
वक्तव्यम् ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं ननु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति ।  
सन्तापयति विष्ठापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः । ॥ आङ्गो यमहनः ॥ ११३२८ ॥  
आयच्छते आहते । अकर्मकास्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि आज्ञे विषमविलोचनस्य  
वक्ष इति भारविः ॥ आहृष्यं मा रघूत्तममिति अद्विष्टम् । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येयस्याहारो वा ।  
स्यच्छोपे पञ्चमीति तु स्यबन्तं विनैव तदर्थोपगतिर्यत्र तद्विषयकम् । भेषुमित्यादि तुमुब्रन्ताभ्याहारो वा । समीपमे-  
वेति वा । ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ १२४४४ ॥ इनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । अवशिष्टः ।  
अवधिषाताम् । ॥ हनः सिच् ॥ १२४४५ ॥ कित्स्यात् अनुनासिकलोपः । आहत् । आहसाताम् । आहसतः ।  
॥ यमो गन्धने ॥ १२४४५ ॥ सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् । उदा-  
यस्य पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । ॥ समो गम्युच्छिभ्याम् ॥ १२४४६ ॥ अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते । ॥ वा  
गमः ॥ १२४४७ ॥ गमः परौ श्लाघादी लिङ्सिचौ वा कितौ सः । संगसीष्ट संगसीष्ट । समगत । गमगंस । सद्य-

तडित्याहुः ॥—प्रकाशन—। प्रकाशनं ज्ञापनं स्थेयो विवादपदनिर्णेतः । तिष्ठन्तेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः ।  
बाहुलकादधिकरणे 'अचो यत्' । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । कर्णादिष्विति अधि-  
करणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते तमेवार्थमाह—कर्णादीनिति । प्रकाशनेत्यादि किम् ।  
चैत्रे तिष्ठति ॥—उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म । 'उदोऽनूर्ध्व-' इत्यु-  
क्तेष्वनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्यन्दायैलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रे-  
त्याह—ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥—उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्र-  
करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः, तत्र वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥—आग्नेयेति । अग्निदेवताकृत्वा ऋचा  
आग्नीध्रमभिषिषेवं सौतीत्यर्थः । अत्र केचित् श्लोकै राजानं सौतीत्यर्थे श्लोकरूपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या  
गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा  
तडिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठत इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र यच्चादिबन्मन्त्रस्य करणत्वं न संभवतीति  
वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेऽपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति  
द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः ।  
आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासंभवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थे इत्याहुः ॥—गङ्गा  
यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥—स्वाङ्गकर्मकाश्चेति । च-  
कारेणाकर्मकस्य संप्रहः ॥—नत्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रेत्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेतेति भावः ॥—आङ्गो  
यमहनः ॥—प्राप्येति । तथा च । हन्तेरकर्मकतया आज्ञे आहृष्यमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः ॥—भेषुमित्यादीति ।  
एवं च स्यच्छोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥—समीपमेत्येति । विषमविलोचनस्य समीपमेव वक्षः आज्ञे ।  
स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालयार्चके इत्यर्थात्स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः ॥—आत्मनेपदेष्विति ।  
तडीत्येव सुवचम् ॥ 'समो गम्युच्छिप्रच्छिखरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः' इति वृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति—समो  
गम्युच्छिभ्यामिति ॥—संगच्छत इति । सङ्गतं भवतीत्यर्थः ॥ वा गमः । 'असंयोगाद्भिदं किद' इत्यतः किदनुवर्तते,  
'इको मल्ल' इत्यतो मल्लग्रहणं, 'लिङ्सिचौ' इत्यतो लिङ्सिचामिति चानुवर्तते । किंचपक्षे 'अनुदात्तोपदेश-' इति मलोपः ।

तिङ्प्रते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति ॥ ॐ विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संविसे । संविदाते । ॥ वेत्तेर्विभाषा । ७।१।७। वेत्तेः परस्य सादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविप्रते । संविदते । संविप्रताम् । संविदताम् । समविप्रत । समविदत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ ॐ अतिश्रुदशिश्रमेति वक्तव्यम् ॥ अतीति इयोर्ग्रहणम् । अङ्घ्रिष्वी त्वितरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृचताम् । मा समृचतेति । समारत । समार्षताम् । समार्षतेति च म्वादेः । इयतेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति श्रुतिप्रयोगः । ग्रामादिक इत्याहुः । अभ्याहारो वा इति कथयत्य इति ॥ अथासिन्नकर्मकाधिकारे इतिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु ॥ आतोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंभवात् । प्रसिद्धेरविबक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ २ ॥ बहति भारम् । नदी बहति । स्वयत् इत्यर्थः । जीवति । मृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेवो वर्षति । कर्मणोऽविबक्षातो यथा । हिताच्च यः संशृणुते स किंप्रभुः ॥ ॐ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम् ॥ अकर्मकादिति निहृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । ॥ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः । ७।४।२३। यादौ छितिः । ब्रह्म समुदात् । अग्निं समुदात् । ॥ निसमुपविभ्यो हुः । १।३।३०। निह्वयते । ॥ स्पर्धायामाहुः । १।३।३१। कृष्णभाणुरमाहुयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाहुयति । ॥ गन्धनावक्षेपणसेधनसाहसिक्यप्रति-  
प्रक्षप्रकथनोपयोगेषु कृष्णः । १।३।३२। गन्धनं हिंसा । वृक्कुरते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानु-  
कूलत्वादित्येव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । इयेनो वर्तिकामुदाकुरते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरते । सेवते परदारान्-  
प्रकुरते तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो दकस्योपस्कुरते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरते । प्रकथयति । शतं प्रकुरते ।  
धर्माय विनियुक्ते । एषु किम् । कटं करोति । ॥ अघेः प्रसहने । १।३।३३। प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । बह  
मर्षेणोऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । ॥ वेः शब्दकर्मणः । १।३।३४।  
स्वरान्बिकुरते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । ॥ अकर्मकाच्च । १।३।३५। वेः  
कृष्ण इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं कृन्ते इत्यर्थः । ॥ संमाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणन-  
व्ययेषु नियः । १।३।३६। अत्रोत्सज्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे

समृच्छिष्यत इति लटः प्रयोगस्तु तौदादिकृच्छेरत्र ग्रहणं न तु कृच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥—ग्रामं संगच्छ-  
तीति । 'तत्रैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थाद्भेदकर्मकत्वमेवेति तद् । एकमेवैक्यम् । सार्थं प्यद् ॥—विदि-  
प्रच्छिन् । परस्यैपदिसाहचर्यादाह—वेत्तेरेवेति । विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सप्ताविचारणार्थोस्तु अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम् । न  
च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात् ॥  
—वेत्तेर्विभाषा । 'शीङो रुट्' इत्यतो रुट्प्रवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह  
—अतो रुडागम इति ॥—अङ्घ्रिष्वी त्विति । 'सतिशास्त्यति' इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः ॥—  
मा समृतेति । 'उध्व' इति क्त्विम् । माह्योगादुधभावः ॥—समार्षेति । ननु सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् 'आटश्च' इति वृद्धौ  
कृतायां 'इत्यादज्ञात्' इति सिज्जलोपाप्रवृत्त्या समार्षेति रूपं स्यात् । न च इत्याद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति  
वाच्यम् । विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहृतेत्यासिद्ध्यापत्तेश्च । अत्र केचित् । 'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो  
वाच्यः' इत्यनेन पूर्वं सिज्जलोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकदेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमप्येति न सिध्येत्तत्रा-  
प्युक्तीत्या पूर्वं सिज्जलोपे वृद्धौ सत्यामप्येति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम् । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते सि-  
ज्जलोपो न प्रवर्तते इति 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायामप्येति रूपस्य निर्बाधत्वात् । समार्षेत्यत्र तु 'उध्व' इति क्त्विन्  
गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्जलोपे पश्चात् 'आटश्च' इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः । अन्ये तु सिज्जलोपानन्तरं यत्रैकादेशः  
प्रसज्यते तत्रैव सिज्जलोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति  
पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ्गं बलीयः । अन्यथा द्यौरिवाचरति यवतीत्यत्र  
यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त' इति गुण एव स्यात् । तथा च समार्षेत्येव वक्तव्ये समार्षेति लेशकप्रमाद इत्याहुः ॥—  
गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहो-  
म्भसा' इति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्यात्थ्यम् ॥—परदारानित्यादि । ता वशीकरोतीत्यर्थः ।  
साहसिक्यं न धात्वर्थः । तथाहि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह—  
तेषु सहसेति ॥—एधो दकस्येति । एधशब्दोऽकारान्तः 'अवोदैधो ध्' इति निपातितः । एधाश्च  
उदकं च तेषां समाहारः । एधःशब्द सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दोऽप्यु-  
दकाच्चेवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते । उक्त्वं च हलायुधे—'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति ॥—संमानन—॥—



नयते । शास्त्रस्य सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सृजने । दण्डमुच्यते ।  
 उरक्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि  
 आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निम्निनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । श्रुतिदानेन स्वसमीपं प्रापयती-  
 त्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्वातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिसोषयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं  
 विनियुक्त इत्यर्थः । ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१३॥३७॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ-  
 रीरावयवमिमे एव स्यात् । सूत्रे शरीराशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य  
 चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितमित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गङ्गं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य  
 नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥१३॥३८॥ वृत्तिरप्रति-  
 बन्धः । अथि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्गं उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सृजते इत्यर्थः । क्रम-  
 न्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः । ॥ उपपराभ्याम् ॥१३॥३९॥ वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेण तूपस-  
 र्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति । ॥ आरु उद्गमने ॥१३॥४०॥ आक्रमते सूर्यः । उदयत  
 इत्यर्थः ॥ ॐ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ नेह । आक्रमति धूमो हर्म्यतकात् । ॥ वेः पादविहरणे  
 ॥१३॥४१॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ।  
 ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥१३॥४२॥ समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता ।  
 प्रक्रमते । उपक्रमते । समार्थाभ्यां किम् । प्रक्रमति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रमति । आगच्छतीत्यर्थः । ॥ अनुपस-  
 र्गाद्वा ॥१३॥४३॥ क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । ॥ अपह्ववे ज्ञः ॥१३॥४४॥ शत-  
 मपजानीते । अपह्वपतीत्यर्थः । ॥ अकर्मकाश्च ॥१३॥४५॥ सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।  
 ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१३॥४६॥ शतं संजानीते । अवेषत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।  
 अनाध्यान इति योगो विभजते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुषां संजानाति । कर्मणः  
 शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । ॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु घटः ॥१३॥४७॥ उपसंभाषोपमन्त्रणे  
 धातोर्बोध्ये । इतरे प्रयोगोपाचयः । शास्त्रे वदते । भासमानो प्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसाम्बन्धम् । श्रुत्यानुप-  
 वदते । साम्बन्धयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्द-  
 नम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः । ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१३॥४८॥ मनुष्याणां संभूयोच्चारणे वदेरात्म-  
 नेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति खगाः । ॥ अनोरकर्मकात् ॥१३॥४९॥ व्यक्तवाग्विवक्षयाद्-  
 नुपूर्वादकर्मकाद्वनेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् ।  
 अनुवदति भीमा । ॥ विभाषा विप्रलारे ॥१३॥५०॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् ।  
 विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः । ॥ अवाङ् ॥१३॥५१॥ अवगिरते । गुणातिस्त्ववपूर्वं न प्रयुज्यत एवेति  
 भाष्यम् । ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥१३॥५२॥ शब्दं नित्यं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति  
 प्राप्तम् । ॥ उद्धरः सकर्मकात् ॥१३॥५३॥ धर्ममुचरते । उल्लङ्घय गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमु-  
 चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः । ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥१३॥५४॥ रथेन संचरते । ॥ दाणश्च सा चेच्चतु-  
 र्यर्थे ॥१३॥५५॥ संपूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम  
 इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते । ॥ उपाद्यमः  
 स्वकरणे ॥१३॥५६॥ स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । ॥ विभाषोपयमने ॥१३॥५६॥ यमः सिध्द किद्वा

उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं बहुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । ननुपनयनमात्रेण आ-  
 चार्यत्वं भवति किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधिवत् परंपरया ज्ञेयम् । 'उपनीय ददद्देवमाचार्यः स उदाहृतः' इति  
 स्मृतिः ॥—कर्तृस्थ—॥—कर्मणीति । आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥—वृत्तिसर्ग—। तावृ सन्तानपालनयोः । तायनं  
 स्फीतता तदाह—स्फीतानीति । प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥—वेः पाद—। यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थ-  
 त्वादेवमुक्तम् ॥—प्रोपाभ्याम्—। प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् ॥—उपक्रामतीति । वृत्त्याद्यर्थेष्वेवोपपराभ्या-  
 मिति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शास्त्रमिति भावः ॥—वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गा-  
 त्क्रमेणवृत्त्याद्यर्थेपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् ॥—अकर्मकाश्च । 'अनुपसर्गाज्ज्ञः'  
 इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् ॥—भासनोपसंभाषा । एषु किम् । यत्किंचिद्वदति ॥  
 —अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥—विभाषा विप्रलारे ।  
 अप्राप्तविभाषा ॥—स्वकरणं स्वीकार इति । स्वकरणमित्यत्र चिर्बन् भवति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति विकल्पात् ।

स्वादिवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदबोदेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधाक्षित्वं किञ्चम् ।  
 आश्रुस्मृदशा सनः । १।३।५७। सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुभूषते । सुस्मृषते । विदृक्षते ।  
 नानोर्ज्ञः । १।३।५८। पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषो-  
 ऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तत् । अकर्मकाचेति केचकादिधानात् । प्रत्या-  
 कृत्या श्रुयः । १।३।५९। आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुभूषति । आशुभूषति । कर्मप्रवचनीयात्सा-  
 देव । देवदत्तं प्रतिशुभूषते । शदेः शितः । १।३।६०। प्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६१। व्याख्यातम् ।  
 पूर्ववत्सनः । १।३।६२। सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशधिषते ।  
 निविधिषते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो मेल्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न ।  
 शिशत्सति । सुमूर्षति । आम्प्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य । १।३।६३। एषांचके । प्रोपाभ्यां युजे-  
 रयज्ञपात्रेषु । १।३।६४। प्रयुक्ते । उपयुक्ते ॥ ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ उयुक्ते । नियुक्ते ।  
 अयज्ञपात्रेषु किम् । इन्द्रं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । समः क्षणुवः । १।३।६५। संक्षुते शस्त्रम् । भुजो-  
 ऽनघने । १।३।६६। ओदनं भुङ्के । अभ्यवहरतीत्यर्थः । भुजुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलम् । वृद्धो जनो  
 दुःखज्ञातामि भुङ्के । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । गेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स  
 कर्ताऽनाध्याने । १।३।६७। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्मकारकं स  
 चेण्णौ कर्ता स्यान्नत्वनाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणाव-  
 कर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते ॥ कर्तृत्वभावकाः कर्तृत्वक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा

स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृतम् । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुक्तं 'उपायंस्त महाभाणि' इति ॥—  
 गन्धनाङ्गे इति । पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥—नित्यं किञ्चमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्व-  
 सूत्रेणेत्यर्थः ॥—आश्रुस्मृ- । 'अपह्ववे हः' इत्यादिना ज्ञाधातोः 'अतिश्रुदशिभ्यश्च' इति श्रुदशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मि-  
 न्विषये 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् ॥—निविधिषत इति । 'नेर्विशः'  
 इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् ॥—सनो नेत्यनुवर्त्येति । 'नानोर्ज्ञः' 'पूर्ववत्सनः' इति सूत्राभ्यामिति  
 शेषः ॥—समः क्षणुवः । 'समो गम्यच्छिच्छिभ्यः' इति पठनीये पृथगस्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्-  
 दाहरति—संक्षुते शस्त्रमिति ॥—भुजोऽनघने । अवनं पालनम्, अदने इति वक्तव्ये अनवन इति पर्युदासस्य  
 प्रयोजनद्वयम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुलाघौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम् । अदनादर्थादर्थान्तरेऽप्युपभो-  
 गादौ आत्मनेपदं भवति द्वितीयं, तदाह—भुभुजे पृथिवीपाल इति ॥—इहेति । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसा-  
 त्करणस्यापि । पृथिवीं भुभुजे । स्वाधीनां चकारेत्यर्थः । भुजः पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटि-  
 ल्य इत्यस्यानुदादेः परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । मूलानि विभुजति ॥—गेरणौ यत्कर्म— । आत्मनेपदमित्यधिक्रि-  
 यते । इहावान्तरवाक्यानि चलारि प्रतीयन्ते गेरात्मनेपदमित्येकं वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ  
 यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । कर्मशब्दः क्रियापरः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव  
 ण्यन्ते चेदित्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह—सैव चेद् ण्यन्तेनोच्येतेति । स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्यादि  
 चेच्छब्दश्चान्तरमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्याचष्टे—अणौ यदित्यादिना  
 स्यादित्यन्तेन । अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे—न त्विति । आध्यानेमुत्कृष्टापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्यु-  
 दास एव लाघवादाश्रयणीयः । अस्मिन्पक्षे आध्यानेभिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न लाध्याने इति नेयः । तथा च अत्र  
 वाक्यप्रयमेवेति बोध्यम् ॥—विकल्प इति । परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः ॥—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'विभाषोपपदेन-'  
 इत्यस्यावकाशः । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । गेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्म-  
 कात्-' इत्यस्य शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । 'गेरणौ-' इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि  
 लयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः । न च पश्यति भव इतिवन्नित्यीयकक्षायां लुनाति केदार  
 इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा-' इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु 'अणा-  
 वकर्मकात्-' इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दशेरणावकर्मकत्वात् परस्मैपदप्राप्तेः ।  
 'विभाषोपपदेन-' इति विकल्पबाधे तु न किञ्चिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्-' इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् ।  
 पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात्तथा च परत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्तीति  
 पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यतः इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'गेरणौ-' इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि लावयते केदार  
 इत्यादौ चरितार्थत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इत्यनेन परगामिनि क्रियाफलेऽपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयो-

हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिश्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् प्रथमायां कर्मणो भवत्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत् आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत् आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिश्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते । आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तद् । समानक्रियत्वाभावाणिज्यसंश्लेषादिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।

गबलात्पूर्वविप्रतिषेधाभ्युपगमेन 'णेरणौ—' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मार्थं दर्शयते स्वार्थं दर्शयते इत्यादौ परत्वात् 'विभाषोपदेन—' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्ति । ततोऽपि परत्वात् 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तद्वाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते 'विभाषोपपदेन—' इत्यस्याप्यर्थात्पूर्वविप्रतिषेधेन बाधो जात एवेति चेत् । एवं तर्हि दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थत्वात्सोपपदप्रयोगे 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'णेरणौ—' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक् ॥ 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति—कर्तृत्वभावका इति । अपरिस्फन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्फन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया साधनं कारकं तत्साध्यत्वादित्यर्थः । ननु नृस्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दशेः कर्तृत्वभावकता न स्यात् किं तु कर्तृत्वक्रियाकर्तृत्व स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृस्यन्भवः पश्यतीत्यत्र तद्गोपतादवस्थ्यादिति चेत् । अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिस्फन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनभ्रवणादौ न भवति किंतु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति । कर्तृत्वभावकमुदाहरति—पश्यन्तीति ॥—प्रेरणांशेति । सौकर्यविवक्षयेति भावः ॥—तत् इति । त्यक्प्रेरणांशकादातोऽरित्यर्थः ॥—पुनर्ण्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावभ्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह—द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥—तुल्योऽर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥—तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु प्यन्तत्वाभावात् तदः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥—क्रियासाम्येऽपीति । प्रथमकक्षायामिहेत्यर्थः ॥—द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेद् प्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदा लघिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्संभवति । इदानीं कर्तृत्वक्रियाकमुदाहरति—एवमित्यादिना ॥—आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् ॥—ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह—आरोहयते इति । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—यद्वेति ॥—हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम् ॥ पश्यत इति । पश्यतो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः ॥—आधिक्यादिति । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तद् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः । णेरिति किम् । पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वात् प्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च । अणौ या क्रिया सैव चेत्प्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां माभूत् । कथं तर्हि 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति माघप्रयोगः 'स सन्ततं दर्शयते गतस्वयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । 'णिचश्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तद् न तु प्रकृतसूत्रेणेति । अणौ यत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां माभूत् ॥—स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकक्षा ॥—स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् । केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भूत्यान् राजेत्युदाहरणं स्मरयतेन वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचिलं स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेत्प्यन्तेनोच्येतेति वाक्यान्तराभ्युपगमेऽप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणं स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च

॥ भीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८। व्याख्यातम् । ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । १।३।६९। प्रसारणेऽर्थे ष्यन्ता-  
भ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयती-  
त्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः । ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७०। व्याख्यातम् ।  
॥ मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १।३।७१। गेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।  
मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुहु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति । ॥ स्वरितभितः कर्त्र-  
भिप्राये क्रियाफले । १।३।७२। यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति । ॥ अपा-  
द्वदः । १।३।७३। न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति । ॥ णिचश्च । १।३।७४। कारयते ।  
॥ समुदाङ्गभ्यो यमोऽग्रन्थे । १।३।७५। अग्रन्थे इति छेदः । ग्रीहीन्संयच्छते । भारमुयच्छते । वस्त्रमायच्छते ।  
अग्रन्थे किम् । उयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुष्णं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ।  
१।३।७६। गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमबालुलोके  
ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि छिद । नृपेणेति विपरिणामः । ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १।३।७७।  
स्वरितभित इत्यादिपञ्चसूभ्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा  
स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोती कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति  
कारयते वा । स्वं ग्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युत्त्वाऽत्र मूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः ।  
गभीरायां नयां घोष इत्यत्र गभीराभिन्नयामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभा-  
वात्तथास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं तद्वदिहापि  
अप्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्वितं ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिक-  
बोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोध-  
कारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यादि-  
विधिवान्वयस्य योऽर्थवादः 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिसूत्र-  
वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च  
यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनकेशेनेति चेत् । मैवम् । निवृत्तप्रेषण-  
पक्षे दर्शयते भव । इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकृत्यतया तदैकरूप्यस्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्म-  
कोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किंच 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेनैव सिद्धे  
कर्तृत्वभावक्रियार्थे सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा-' इति  
सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न लाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति  
वाच्यम् । तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रिय इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समी-  
हितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयलापादानविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण  
सत्त्वेऽपि विषयलापतिरूपाया न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्येत-  
त्सार्यक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः कियत् इत्युच्यते, तदा कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्म-  
णेत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्च अप्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु  
द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाप्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र  
विनिगमनाभावाभ्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद् दुर्वोर इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव प्राग्वत्तेन कक्षाचतुष्टय-  
पक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते श्रुत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अप्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति  
दिक् ॥—गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः ॥—मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । इह करोति-  
रुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसारणम् । ष्यन्तस्तुच्चारणवृत्तिः सकर्मकः ॥—उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः ।  
असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा आत्मनेपदं तु द्योतकं तेनैव द्योतितत्वात् 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्विवचनम् ॥—ऋत्विजो  
यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानास्वर्गादिरेव फलमिति  
भावः ॥—समुदाङ्गभ्यो-। 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आहपूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति—वस्त्र-  
मायच्छत इति ॥—अनुपसर्गाज्ज्ञः । अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः ॥—विभाषोपपदेन-। उपपदेन  
फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तद्वोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये ॥—स्व-  
यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्यं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते परस्मैपदप्रक्रिया ।

॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ११३।७८। अस्ति । ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ११३।७९। कर्तुगेपि कळे गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्म-कर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मैत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ११३।८०। क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । ॥ प्राड्ढः ॥ ११३।८१। प्रव-इति । ॥ परेर्युषः ॥ ११३।८२। परिर्युष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केषित् । ॥ व्याङ्गपरिभ्यो रमः ॥ ११३।८३। विरमति । ॥ उपाङ्ग ॥ ११३।८४। यङ्गवत्तमुपरमति । ॥ उपरमय-तीत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ११३।८५। उपाङ्गमेककर्मकात्परस्मैपदं वा । उपर-मति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः । ॥ बुधयुधनशजनेङ्मुदुसुभ्यो णेः ॥ ११३।८६। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेल्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नासयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विकापयतीत्यर्थः । स्नावयति । स्वन्दयतीत्यर्थः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ११३।८७। निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिष्टाद्योनेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्त-स्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यङ्गं बटुना । ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ-कात् ॥ ११३।८८। ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णसं गोपी शाययति । ॥ न पादभ्याङ्गमाङ्गयसपरि-मुहुरुचिनुतिवद्वसः ॥ ११३।८९। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः इतरे चित्तवत्कर्तृका अक-र्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ ॥ छेद उपसंख्यानम् ॥ आपयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये

शेषात् कर्तरि—‘अनुदात्तङितः—’ इत्यादिष्वात्मनेपदमेवेति नियमात् तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्विभानामेव तद्विविध्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । ‘अनुदा-त्तङितः—’ इत्यादिष्वात्मनेपदमिति नियमात् ‘शेषात्कर्तरि—’ इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥—अस्य बाधादिति । अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं तु तद्विधायकं ‘भावक-र्मणोः’ इति शास्त्रमतिदिश्यते, तस्य च पूर्वलात्परेण ‘अनुपराभ्याम्—’ इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह—शास्त्रातिदेश इत्यादि ।—स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥—परेर्युषः । स्वरितलात्प-दद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—परिमर्षतीति । ‘आ धृषाद्वा’ इति वैकल्पिकलाणिजभावः ॥—उपाङ्ग । व्याङ्ग्युपेभ्य इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेयस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥—निगरणचलनार्थेभ्यश्च । निगरणं भक्षणम् । भुङ्क्षुणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र निवृत्तं प्रापयतीत्यर्थं इत्यादिना । कथं तर्हि ‘इमां किमाचामयसे न चक्षुषी’ इति श्रीहर्षः । आङ्गुष्ठाङ्गमेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् । अत्राहुः । आचा-मयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे से इति । केचित्तु सा लम् इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥—अणावकर्मकात्—। क्रियाफलस्य कर्तृगामिलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम् । हेतुमण्यन्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोहमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । ‘गेरणौ—’ इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णतस्तस्माद्वितीये णिचि प्रत्यु-दाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । चुरादिष्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् । तद्यथा पुष्ट चुष्ट अल्पीभावे । पुष्टयति । चुष्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुमण्येचि पुष्टयते । चुष्टयते । इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्वाप्यादिविरुद्धम् । तथाहि । बुधादिसूत्रादिह गेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्येचि संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रति-षेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिष्यन्ताद्हेतुमण्यौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्येः प्राक् योऽकर्मको हेतुमण्यन्तभिन्नस्तस्माद्हेतुमण्यवात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः । अकर्मकात्किम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्पन्ति ग्रीहयस्तावशोषयते ॥—न पाद—॥—चित्तवत्कर्तृका-ऽकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम्, इह स्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्ववि-वक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः ॥—पाययत इति । ‘शाच्छासा—’ इति युक् ॥—आयामयत इति । ‘यमोऽपिनिषेधे’ इति मित्वनिषेधः ॥—वासयत इति । वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, वस आच्छादने इत्यस्य तु निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेऽपि छविकरणपरिभाषाया नात्र ग्रहणमित्याहुः ॥—समीची इति ।

बोधादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति । ॥ वा कयषः । १।३।९०। कोहितायति । कोहितायते । ॥ घुङ्गथो लुङि । १।३।९१। अयुतत् । अयोतिष्ट । ॥ घृङ्गथः स्यसनोः । १।३।९२। वत्स्यति । वर्त्स्यते । विवृत्सति । विवर्त्सते । ॥ लुटि च रूपः । १।३।९३। कत्सासि । कत्पितासे । कत्सासे । कत्स्यति । कत्पिष्यते । कत्स्यते । विहृत्सति । विहत्पिषते । विहृत्सते ॥ ॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

## तिङन्ते भावकर्मप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । भावकर्मणोरिति तद् । ॥ सार्वधातुके यक् । ३।१।६७। धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनं सार्वधातुके परे । भावो भावना, उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूयते । युष्मदस्माद्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न

प्रथमाद्विवचनम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥—परस्मैपदं स्यादेवेति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥ ॥ इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । 'धातोरेकाचः-' इत्यतो धातोरिति, 'चिन् भावकर्मणोः' इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥ —भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तादेरजिति भावः । 'एरच्' प्यन्तानामिति लनार्थमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः ॥ भवतेस्तत्पत्त्यर्थत्वं प्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति—उत्पादना क्रियेति । यथा करोति घट-मित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उपत्त्यनु-कूलो व्यापारोऽस्त्येव, परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे चिन् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य धातुत्वे 'धालर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति विकल्पस्यापि भावलापस्या तद्वाचकवाशब्दाद्धिद् स्यादेवेति केषांचिद्वाह्यानं परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाद्धिद्भावेऽपि लङादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरेव लङादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुलासंभवात् 'आतो धातोः' इति तत्राहोपाप्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातोः' इति कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्व्यवाचकोऽपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । 'आतो धातोः' इत्यत्र लात् इति वर्णग्रहणात् । तस्माद्व्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धातुत्वार्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति ॥—धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥—धातुवाच्येति । नन्वेवं पञ्चतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पञ्चक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ कुतस्तात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति उत्सर्गस्य चेह त्यज्यते 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणात् । टाबाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीलस्य पाचिकादौ विशेषणलाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य प्रत्युक्त्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा च दृश्यते अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम्, किं कृतवान् भुक्तवान् इति न च कृतमपि तव्य-दादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन 'कर्तरि कृत' इति । तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्तः पक्वम् ओदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायिन एव संभवति न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे—सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्मदस्माद्भिन्नोपपदे सामानाधिकरणे देवदत्तः पञ्चतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । 'क्षेपे प्रथमः' इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् ॥—तिङ्वाच्येति । घनादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्विती-

द्विवचनादि । किंवेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपक्षत्वात् । अनभिहितं कर्तरि तृतीया । त्वया मया-  
ऽन्ये च भूयते । बभूवे । ॥ स्यसिचसीयुद्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽज्जनग्रहदशां वा चिष्वदिट्  
च । ६।४।६२। उपदेशो योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोरन्यमानयोः  
स्यादीनामिडागमश्च । अयमिदं चिष्वज्जावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं  
नेतरेषामव्यभिचारात् । चिष्वज्जावावृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत ।  
भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । ॥ चिण् भावकर्मणोः । ३।१।६६। च्लेशिण् स्याज्जावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।  
अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दचैत्रेण त्वया मया च ।  
अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । स्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् ।  
णिङोपः । भाव्यते । भावयांचके । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते इ एतीति  
हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव इ एतीति इत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता ।  
चिष्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिङोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भाविष्यते । भाव्यताम् । अभव्यत ।  
भाव्येत । भाविषीष्ट । भाविषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । भुभूष्यते । भुभूषांचके । भुभूषिता ।  
भुभूषिष्यते । बोभूष्यते । यकृल्लुगन्तासु । बोभूयते । बोभवांचके । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः ।  
स्युयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्थाविता । स्तोता । स्थाविष्यते । स्तोष्यते । अस्त्वावि । अस्त्वाविषाताम् । अस्तोषाताम् ।

यादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यधर्माङ्गिसंख्याकारकादीन्  
गृह्णातीत्यर्थः ॥—एकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इति  
भाष्ये धालर्थनिर्देशे ण्वलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिकाः शायिकाः इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते  
शय्यन्ते इत्यत्र तत्र सिष्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्ति इति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवात् अर्था-  
सङ्गतेश्च । तत्र ह्युष्ट्राणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनानीत्यर्थः ।  
सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम् । नचैवं संख्यानव्यतिरेके असत्त्वरूपता न स्यादिति  
वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपलमुपपद्यत इति कारकेषूक्तत्वात् । केचिदिह उष्ट्रासिकाहतश-  
यिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति  
च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं स्त्रीबलमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । 'क्रियां फिन्'  
इत्यधिकारात्स्त्रीलावधारणेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यानवधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेर्भेत्युक्तम् ॥—स्यसिचसीयुद्ता-  
सिषु—। यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेश इत्यत्र एव विशेषणं न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह—उपदेशो  
योऽजिति । उपदेशो अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथाहि सति णिजन्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि  
साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिष्वदिति सप्तम्यन्ताद्वितिः, 'स्यसिचसीयुद्तासिषु' इति प्रतियोगिनि सप्तमिनि-  
र्देशादतो व्याचष्टे—चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृक्षादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते । आयिष्यते । अभ्यायिष्यते  
इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गलैव कार्यस्यातिदेशात् ।  
न चैते हनिणिङादेशा आङ्गास्तदेतदाह—अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥—सीयुट इति । तथा च सीयुटशब्देन तद्विशिष्टं  
लक्ष्यत इति भावः । आर्धधातुक इत्यनेन व्याख्येयं विधिलिङ् । तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । न चात्र 'लिङ्गः सलोपः—' इति  
सलोपाद्वलादित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्येहानपेक्षणात् । यदाहुः । 'चिष्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेष्व घलं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा  
चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बल्लिमित्तो विधाती ॥' इति । अस्यार्थः । चिष्वदित्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं  
प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यते इत्यादौ घलम् ।  
हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्णमुळोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः ।  
अत्रैव शामितेत्यादौ 'स्यसिचसीयुट्—' इत्यनेन कृत इड् आभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तत इति णेलोपो भवति ।  
भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि बलादिलक्षणमिदं बाधित्वा चिष्वदिडेव भवति । यतोऽयं नित्यः । बल्लि-  
मित्तो विधाती त्वनित्यः । साप्तमिके तस्मिन्कृतेऽयं चिष्वदिट् भवति । अस्मिन्कृते तु स न भवति । बलादिनिमित्तस्य  
विहितत्वात् । एवं च नित्यत्वात् सेड्भ्योऽप्ययमेवेद भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो बलादिलक्षण इदं भवतीति बोध्यम् ॥  
चिण् भावकर्मणोः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्-  
हणं 'न रुधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्ग्रहणं कृतम् । तशब्दे किम् । अभाविषाताम् ॥—चिष्वदिट्

गुणोर्हीति गुणः । अर्पते । स्मर्यते । सस्मरे । परस्वाङ्गित्वाच्च गुणे रपरि कृतेऽमन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिष्वदिह ।  
 आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोऽर्तात्त्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति  
 गङ्गोपः । जङ्गते । इदितस्तु गम्यते । संग्रसारणम् । इष्यते ॥ अयम् यि कृति ॥ शय्यते ॥ ॥ तनोतेर्यकि  
 । ३।५।४४। आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तावते । तम्यते ॥ ये विभाषा ॥ जायते । जम्यते ॥ ॥ तपोऽनुतापे च ।  
 ३।१।६५। तपक्लेमिष्ण स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतस पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि छुह ।  
 यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अक्षोचीत्यर्थः । पुमास्येतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशित्तीति कर्मधारयादि-  
 त्संज्ञकप्रकारादौ निषेधः । एषा आदिस्त्वाभावात्तस्मिन् भावम् । जग्ले ॥ ॥ आतो युक् चिष्कृतोः । ७।३।३३।  
 आदस्तात् । युगागमः स्याच्चिणि मिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदा-  
 यिषाताम् । स्थाप्योरिष । अदिषाताम् । अघायिषाताम् । अभिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लायिताम् । हन्यते ।  
 अचिष्णोर्हीत्युक्तेर्हन्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि  
 वधादेशस्यापवादमिष्वङ्गावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि ।  
 अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्या-  
 दिषु चिष्वदित्यतिदेशाद्वादेशः स्यादिति बाध्यम् । अङ्गलेखधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिष्वदिदो  
 न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वल्गादिलक्षणस्यैवेदो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ।  
 ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । इष्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् ।  
 सिचः कित्वाद्वा । अदक्षताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिष्वदिदो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगा-

इति । प्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिष्वदिदिह प्रवर्तत एवेति भावः ॥—परत्वादिति ।  
 चिष्वदिदपेक्षया ॥—नित्यत्वादिति । न च कृते चिष्वदिदि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘अचो-  
 णिति’ इति वृद्धि बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चात् ‘अत उपधयाः’ इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥  
 —उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थितं तदादाय प्यन्ताद-  
 प्यारितेत्यादौ चिष्वदिद् प्रवर्तत इति भावः । न चैवं स्मारितेत्यादि न सिध्येत्, स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभा-  
 वात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु प्यन्तस्य न स्यादित्युक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषान्मनो-  
 रमायामुक्तमस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गलेति व्यधिकरणषष्ठी । अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थः इति ।  
 एवं च णिजन्तेऽपि शास्त्रितेत्यादौ चिष्वदिद् सिध्यति व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्र-  
 यणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥  
 —नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । ‘नित्यं छन्दसि’ इति सूत्रात् । काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्ताद्वा  
 संयोगादिलमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम् । सुट् कात्पूर्वं इति विधीयमानः कभक्तो न लङ्गभक्तस्तेनार्ह-  
 योगाद्येव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः ॥—तनोतेर्यकि । ‘विबुनोः—’ इति सूत्रादादिति, ‘ये विभाषा’ इत्यतो विभा-  
 षेति चानुवर्तते । यकि किम् । तंतन्यते ॥—तपोऽनु—। चकारेण ‘अचः कर्मकर्तरि’ इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते ।  
 कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति—अभ्याहत इत्यर्थः इति । भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह—पापेन पुंसेति । अविचार्य  
 कर्म कृत्वा पश्चादक्षोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति—आतो युक्—। ‘अचो णिति’ इत्यतो-  
 णितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणं न तु चिणः । तस्य णित्वेनाव्यभिचारात् । चिष्कृतोः किम् । चौडिः । बालाकिः ।  
 बाह्वादित्वादिन् । ददौ । णितीति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥—अदायिषातामिति । ‘स्थाप्योरिष’ इत्येतद्वाधित्वा  
 परत्वाच्चिष्वदिदि कृते ‘पुमास्था—’ इतीलं न भवति अजादित्वात् । ‘स्थाप्योरिष’ इत्यपि पुनर्न भवति अज्जलादित्वादित्याहुः ।  
 तेषामयमाशयः । ‘इको झल्’ इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् किञ्च त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्सं-  
 नयोगादिष्वत्वादित्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षतिः । सिचः कित्वेऽप्यनिगलक्षणाया अनिवेधात्  
 ‘अचो णिति’ इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः ॥—आशीर्लिङिति । न तु लुङि । तत्र चिष्वद्भावात् ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’  
 इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति भावः ॥—आर्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि ‘ह्नो  
 वध लिङि’ इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिङीत्यपि समानं, तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणं सीयुड् तु आत्मनेपद  
 एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥—अहसातामिति । ‘चिष्वदिदोऽभावे हनः सिच्’ इति कित्वात् ‘अनुदातोपदेश—’  
 इत्यनुनासिकलोपः । चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिष्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—नचेत्यादिना ॥—अदर्शि-  
 षातामिति । ‘न दृशः’ इति कसस्य निषेधादिह सिचि चिष्वदिद् ॥—सिचः कित्वादिति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’



रिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृत्तो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरीध्वम् । एषां त्रैधातोः कर्त्तृ, कर्त्तृ, द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । किङ्कसिचोरिति विकल्पत्वादिङभावे उभेति कित्त्वम् । इत्थं रपरत्वं इकिः चेति दीर्घः । इणः धीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अशीर्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्त्वणवत्या सह संकलने उक्ता संलयेति ॥ इह दीर्घश्चिण्वदिह कर्त्तृ ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं भातम् ॥ हेतु-मण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन । ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ॥ ६।४।९३। चिण्परे णमुपरे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितो हस् एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्यौ हस्वविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । इहस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यवष्टम्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजम्बरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । 'दीर्घग्रहणं मास्तु' इति तदाशयः । शमिता । शमिता । शमयिता । शमिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङ्मन्ताणि च । शंशम्यते । शंशमिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्गुगन्ताणि च येष्वम् । भाष्यमते तु यङ्मन्ताश्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना । ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ॥ ७।३।३४। उपधाया वृद्धिर्न स्यादिति मिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगमि । मास्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आशमि ॥ ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ चिणि आयावप इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवाशि । वचः । हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णवृद्धिरित्युक्तेर्न गुणः । अजाताति । ॥ भजेच्चः चिणि । ६।४।३३। नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभजि । ॥ विभाषा चिण्णमुलोः । ॥ ७।१।६९। लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलभि । अलामि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्मित्यं नुम् । प्राकम्भिः । द्विकर्मकाणां तु । गौणे कर्मणि दुष्पादेः प्रधाने नीहृक्पञ्चहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यप्येषां ण्यन्तानां

इत्यनेन ॥—लत्वमिति । 'अचि विभाषा' इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् ॥—ढत्वमिति । 'विभाषेडः' इत्यनेन षण्णां ढत्वे द्वादश ॥—द्वित्वत्रयं चेति । 'अनचि च' इति द्वादशानां मध्ये षण्णां ढस्य षण्णां षस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वे लघाचलारिंशत् । 'अनचि च' इति मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः ॥—ढत्वमानामिति । 'अचो रहाभ्याम्' इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे चलारि । चतुर्णामपि मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे लघौ ॥—चिण्णमुलोः—। शमितेत्यादौ 'जनीजुष' इत्यादिना मित्वेन मितामुपधाया नित्यं हस्त्वं प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते—ण्यन्ताण्णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥—दीर्घः सिध्यतीति । 'न पदान्त' इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्ये दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ण्यन्ताण्यौ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह—जातिपरो निर्देश इति ॥—इदं मास्तिवति । हस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोः' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेतुः अनादरे घटादिः । मितो हस्त्वे कर्तव्य एव इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्हस्वे विकल्प्यमाने अहिङि अहेङि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिङि अहीङीति भवति । एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥—शंशमितेत्यादि । चिणि । अशंशमि । अशंशमि । णमुलि शंशमंशंशमं शंशमंशंशममित्यादि द्रष्टव्यम् ॥—दीर्घो नास्तीति । यङोऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्यरत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेः प्रवृत्तेः । तथा च फलमेदादीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ॥—शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वात् भावे लः ॥—नोदात्तोपदेशस्य—। मिति कृति । शमः । दमः । घञ् । णिति कृति । शमकः । दमकः । ण्वल् । उपदेश इति किम् । शमी । दमी । इह चिनुणि कृते वर्ज्यमानसरेण उदात्ताभावाभिषेधो न स्यात् । कथं तर्हि 'हरेर्यदकामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽङ्कुत्वाद्भेदनिषेधः । मितामिति हस्वस्तु न भवति 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च हस्वे जातेऽपि न क्षतिः । चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पनात् इति । कथमड उद्यमे । यम उपरमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृष्यभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपरमशब्दौ घञर्थे कविधानाद् बोध्यौ ॥—णिङ्णिचोरप्येवामिति । णिङ्मन्ताणिजन्ताद्वा कमे-श्चिणि 'जेरनिटि' इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥—विभाषा—। 'लभेच्च' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लमंलभम् । लामंलभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भं प्रलम्भमित्येव । अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लङ्कृत्यलङ्कार्योः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं बोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां त्विति ॥—दुष्पादेरिति । दुष्पात्पञ्चिः श्लोके पूर्वार्धोपात्ता द्वादश दुष्पादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह—बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥—निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणम् ॥—प्रयोज्येति । अणौ कर्तुर्णौ कर्म-

काव्यो मत्ताः ॥ गौर्दुष्टते पयः । अजा ग्रामं नीयते । हियते । कृष्यते । वृद्धते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा भास्यते देवदत्तेन । गिजन्तासु प्रबोध्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां कथन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिद्धिर्नस्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाळी पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । मिथते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३१।८७। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्त्वात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्विण्वदितः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । मिथते काष्ठम् । अपाचि । अमेदि । ननु भावे लकारे कर्तृद्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यकिति द्विलकारकाल्प इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तृलंकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यफललक्षाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचि

संज्ञा यस्य तत्प्रयोज्यकर्म ॥—अन्येषामिति । गत्यर्थाकर्मकहकरोतीनाम् ॥—लादय इति । कृत्यफललक्षा आदिशब्देन प्राप्ताः ॥—गौर्दुष्टते इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोषव्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या । हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥—ग्रामं गम्यत इति । यद्देवदत्तेनेत्यप्याहारः ॥—माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वप्याहर्तव्यः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः ॥—प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकस्य फलमाह—भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् । ‘मभ्राति सागरोऽमृतम्’ । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपभुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी’ इति । प्रदुग्धे इत्यत्र ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहि-पच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यको ‘न दुहसूनमाम्’ इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अजां ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां त्रजो गौणकर्मैति रुणद्धि त्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु त्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति ॥—कृष्यते त्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गोर्दुष्टते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥—कर्मवत्कर्मणा—। वत्करणं किमर्थम् । यथा अत्रद्वादत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मैत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात् । सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मैत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः मिथते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन मिथते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् । कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह—कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह—तुल्यक्रियः कर्तेति ॥—कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽपि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥—भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥—द्विलकारकादिति । ‘व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यश्च’ इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लङ्गमिति । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यादिकमेव भवति न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह—अत एवेति ॥—न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तृरुपस्थानात्कृतादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । कृत्यफललक्षा इत्यत्र कप्रहणं ल्यप्पुमुचितं तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि ‘सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य’ इति वार्तिके सिनो प्रासः स्वयमेवेति । ननु ‘गत्यर्थाकर्मक—’ इत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते दत्तवान् पकवान् इत्यर्थे दत्तः पक इत्यापत्तेरिति चेत् । अत्राहुः । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोऽपि कचित्

मिथोः कर्मस्था क्रिया विहृत्सिद्धिर्धामभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थामे-  
दोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते  
साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किञ्च । कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शा-  
स्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति च । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो हरयते यथा पक्षेभ्यु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु  
तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्षापक्षतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरूपादनार्थः ।  
उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्तार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवचनस्य कर्तृस्थत्वात् ।  
एतेन अनुव्यवस्थामानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्या-  
दावयं चानश्च न त्वात्मनेपदम् ॥ ॐ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अभ्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥

गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो प्रासः स्वयमेवेत्यादि, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते  
इति । अत्र केचिद्वदन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यत्र वद्ग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसं-  
ज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकाकर्तरीव भावे लकारस्य  
निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तृत्वस्तदन्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वक्त-  
रणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहन्नुनमाम्' इति यको निषेधेऽपि शप् न स्याद्वक्त-  
रणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टासिद्धेरिति ॥—न तु तत्तुल्ये-  
ति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया  
एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमजसमिति भावः । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह—कर्मत्वेति ।  
कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदौपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रि-  
याभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तृरस्तीति भावः ॥—करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्तृत्वेतावत्युच्यमाने  
असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एवेदानीमसिद्विच्छनति स्थाली पचतीत्यादौ  
कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्माभूदित्यर्थः । नच कर्मत्वावस्थायां विहृत्त्यादिरिव करणत्वावस्थायामपि स्थाल्या  
व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातुपा-  
त्तत्वेनाविरोधितत्वात् । न हेतस्मिन्सूत्रे धातुपात्तक्रियया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत् । ननु  
तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेकारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत  
आह—किं चेति । अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धे तु 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' । ननु फलं व्यापारश्च  
धालर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च  
सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह—यत्र कर्मणीति ॥—  
ग्रामेष्विति । आरूढानारूढस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यत इति बोध्यम् ॥—कारिष्यते  
इति । 'स्यसिच्छीयुट्-' इति वैकल्पिकश्चिष्वदिट् । पक्षे 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । कारिष्यते । एवं लङि अकारिष्यत अकरि-  
ष्यत । सिचश्चिष्वदिटि । अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुटश्चिष्वदिटि । कारिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चि-  
णोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव । अकारीत्यादि ॥—नैतत्सिद्ध्येदिति । 'कर्मवत्कर्मणा-' इति कर्मवत्त्वं न सिध्यदित्यर्थः ।  
एतेन पचति पाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेत्यत्रार्थत्वे तु यत्तते इति-  
वत्सकर्मकतापि न स्यादिति ॥—एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥—यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यव-  
सीयमान इति स्यादिति भावः ॥—ओलोप इति । 'ओतः श्यनि' इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत  
आह—ताच्छील्यादाविति ॥—न त्विति । शानच् न भवतीत्यर्थः ॥ देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव  
कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्तीति कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह—सकर्मकाणामिति । न चात्र  
देवदत्तो यज्ञदत्तो स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च खनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम्  
इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्, इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थ-  
क्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति शङ्क्यम् ।  
तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किञ्च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रि-  
यत्वादरोहते हस्ती गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्य-  
तया रुहिगमिभ्यां स्पृशेवैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह—अजेति ॥—ग्रामं नयती-  
ति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो  
विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् । अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि  
नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु व्यापारांशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां

॥ दुहिपच्योर्बहुलं । सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ ॥ न दुहञ्चुनमां यक्चिणौ । ३।१।८९। एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्यात् । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिण् तु विकल्पेनेष्यते । शब्दलुक् । गौः पयो दुग्धे । ॥ अचः । कर्मकर्तरि । ३।१।६२। अजन्तात् प्लेक्षिण् वा स्वात्मकर्मकर्तरि तप्तत्वे परे । अकारि । अकृत । ॥ दुहञ्च । ३।१।६३। अदोहि । पक्षे चसः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अशुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ ॥ सृजियुज्योः इयंस्तु ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च इयन्वाच्य इत्यर्थः ॥ ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ सृज्यते अजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ ॥ भूषाकर्मकिरादिसर्नां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिद् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अर्ककुर्वते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्णं । गिरते । अगीर्णं । आद्रियते । आरत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृत्वत्वेऽपि करोति कि-  
यापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥ ॥ न रुधः । ३।१।६४। अस्मात् प्लेक्षिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवा-  
रोधि गौर्गोपेन । ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३।१।८८। कर्ता कर्मवत्त्वात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ  
एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति चिण्विधेधात्सिच् । अतस । तपः-  
कर्मकत्वेति किम् । उचपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहञ्चुनमां यक्चिणौ ॥ प्रक्षुते । प्राञ्जाविष्ट । प्राञ्जोष्ट । नमते  
दण्डः । अनस । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिभ्रूजामुपसंख्यानम् ॥

विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भवत्विति । एव-  
महमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमनं तदेव  
रुद्देश्यो न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि  
'वद्धि तु परं छन्दसि' इत्यत्र भाष्यं रुद्दिर्गल्यर्थ इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादि  
प्रयोगेष्वपि कर्तृणो कर्मत्वं संगच्छते । पचिभियोस्तु विक्रितिर्द्विधामवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार  
इति कर्मस्थक्रियत्वात्पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव । अजा प्राप्तं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य  
संयोगस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक् ॥—दुहिपच्योरिति । द्विकर्म-  
कत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वाभिषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—गौः पयो दुग्धे इति । अत्र  
कर्मवद्भावेनात्मनेपदं नित्यं 'गौणे कर्मणि दुग्धादेः' इत्युक्त्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमि-  
द्वाहुः । एवं च 'प्रधाने नीदृक्पञ्चहाम्' इत्युक्त्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् ॥  
—अचः कर्मे । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्वेशब्दानुवर्तते 'दीपजन-' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह—अजन्ता-  
दित्यादि । अचः किम् । अभेदि काष्ठम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तरि किम् । अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि नित्य-  
मेव ॥—दुहञ्च । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥—उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं  
फलं पचतीति स्थिते । गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः । ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति ये  
वदन्ति तेषामयं प्रत्ययः कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यस्याप्राप्तौ दुहि-  
पच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते सृजियुज्योरिवेति न काप्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्योस्तु श्यन् श्यनो नित्वमाद्युदात्ता-  
र्थम् । यकि तु 'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं श्रूयते ॥—अश्रद्धोपपन्न इति । अश्र-  
द्भायुक्ते कर्तरि तु यगेव ॥—भूषाकर्ममिति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह—भूषावाचिनामिति ॥—अन्यत्रेति । आत्म-  
नेपदादन्यस्य निषेधः आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—यक्चिण्णाविति ॥—अवाकीर्णं । 'लिङ्सिचौ-' इति वेदः ॥  
—आद्रियत इति । तुदादित्वाच्छे 'रिङ् शयग्लिङ्भु' इति रिङि श्यङ् ॥—आहतेति । 'उव' इति क्तिच् । 'ह्रस्वाद-  
ज्ञात्' इति सिचो लोपः ॥—न रुधः । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्वनुवर्तते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—  
कर्मकर्तर्येवेति ॥—अपत्तेति । तपस्तापस इत्यनुषज्यते । न दुहञ्चु- । ननु दोग्धिपयोर्यत्वेन स्त्रीतेरपि द्विकर्मक-  
त्वाद्गोपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् ।  
अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रसवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातोरर्थः । सा च गोनिष्ठा । स्नु प्रसवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् ।  
प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवणं सा चोत्कण्ठा । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपसृता  
उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां प्रज्जोति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्त्रीतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रभुते गौरिति ॥  
—प्राञ्जाविष्टेति । चिण्वदिद् । न च चिणि निषेधे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम् । चिण्वदित्यनेन हि चिणीव  
कार्यमिति दिश्यते । न च चिण् नेत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेधः शक्यते येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् ॥—प्राञ्जोष्टेति ।  
'सुक्मोर्नात्मनेपदनिमित्ते' इति नियमाद्वलादिलक्षण इह न ॥—नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शना-

कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिभ्रियत् । चिण्वदिद् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । भूते कथा । अवोचत् ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ ॐ णिभ्रन्थिग्रन्थिब्रूआरमनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ पुच्छमुदस्यति । उपुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उपुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उपुच्छयते गौः । उदपुच्छत् । यन्त्रिणोः प्रतिषेधाच्छपचौ । ग्रन्थिग्रन्थोराधुषीयस्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । अशीते अशीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वलाम्सीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकावेति तद् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणस्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत् । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत् । ॥ कुषिरजोः प्राचां इयन्परस्मैपदं च । १।३।९०। अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु इयन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति कुष्यते पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वज्रम् । यगविषये तु नास्व प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंशीष्ट ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

### तिङन्ते लकारार्थप्रक्रिया ।

॥ अभिज्ञावचने लट् । ३।२।११२। स्मृतिबोधिन्पुपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लकोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वस्यामः । एवं दुष्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्ति-संभवात् । ॥ न यदि । ३।२।११३। यद्योगे वक्तुं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुजमहि । ॥ विभाषा साकाङ्क्षे । ३।२।११४। उक्तविषये लट् स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षेऽप्येवार्थः । स्मरसि कृष्ण वने वस्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लट् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । ॥ परोक्षे लिट् । ३।२।११५। चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विकल्पाप । बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ ॐ अत्यन्तापह्नवे लिङ्कुच्यः ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम । ॥ ह्रशब्दतोर्लट् च । ३।२।११६। अनयोरुपपदयोर्लिङ्गविषये लट् स्यात् चाह्निद । इति हाकरोचकार वा । शब्दकरोचकार वा । ॐ प्रश्ने चासन्नकाले । ३।२।११७। प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिङ्गि-

दुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥—अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'णिभ्रि-' इति चङ् ॥—णिभ्रन्थीति । गेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह—पुच्छ-मुदस्यतीत्यादि । 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति—विकुर्वते सैन्धवा इति ॥—कुषिरजोः—'न दुहस्तुनमाम्-' इत्यतो नेति वर्तते तदाह—न यगिति ॥—किं तु इयञ्जिति । तस्मिन्नेव विषय इति भावः । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य रापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः इयन् तदीयस्थान एव भवत्यतो व्याचष्टे—यगविषये तु नास्येति । श्यना सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति—कोषिषीष्टेति । कोषिष्यते । नुकुषे । अकोषि । अकोषिष्यत् । रङ्क्ष्यते । ररजे । अरञ्जि । अरङ्क्ष्यत् । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । इयन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छी-नयोः-' इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते तत्र स्वयंशब्दः । करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्त्रर्थत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा—॥ भूते इत्यधिक्रियते । 'अनद्यतने लट्' इत्यतः अनद्यतन इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते-ऽनेनेति विग्रहस्तदाह—स्मृतिबोधिनीत्यादि ॥—वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थ-रूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म । कृष्णेति संबोधनं स्मर-णक्रियायां विशेषणम् । तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं कृष्णसंबन्धकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—न यदि । लट् प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥—वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धलाज्जापकमित्यर्थः ॥—चारणं लक्ष्यमिति । सहसा बुद्ध्यनारोहाज्जा-प्यम् ॥—पक्षे लङ् इति । वने अवसाम । गा अचारयाम ॥—यच्छब्दयोगेऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भावः ॥—अत्यन्तापह्नव इति । अपह्नवोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्यं यदभियुक्तस्तदे-तोरप्यपह्नुतिः ॥—नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मरणात्तस्मिन्देशे त्रयां गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिङ्गाजगामे-ति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्नव इति लङ् भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥—प्रश्ने च । प्रश्ने भूतानद्यतनप-रोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नङ् इत्याह—प्रष्टव्य इति ॥—आसन्नेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं

पक्षे लङ्लिटौ स्तः ॥ अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्नं तु कंसं जघान किम् । ॥ लट् स्ते । ३।२।११।  
 लिटोऽपवादः । यजति अ युधिष्ठिरः । ॥ अपरोक्षे च । ३।२।११९। भूतानघतने लट् स्यात् अयोगे । एवं अ  
 पिता ब्रवीति । ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३।२।१२०। अनघतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः  
 किम् । ननु करोमि भोः । ॥ नन्वोर्विभाषा । ३।२।१२१। अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु  
 करोमि । अहं न्वकार्षम् । ॥ पुरि लुङ् चास्मे । ३।२।१२२। अनघतनग्रहणं मण्डकमुखाऽनुवर्तते । पुराशब्द-  
 योगे भूतानघतने विभाषा लुङ् चास्ते ननु अयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः ।  
 अवसन् । ऊर्ध्वम् । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने । ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्  
 । ३।३।४। यावद्भुक्ते । पुराभुक्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावदास्यते तावदोक्ष्यते ।  
 करणीभूतया पुरा यास्यति । ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः । ३।३।५। भविष्यति लङ् वा स्यात् । कदा कर्हि वा  
 भुक्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा । ॥ किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३।३।६। भविष्यति लङ् वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा  
 भोजयसि भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । ॥ लिप्स्यमान-  
 सिद्धौ च । ३।३।७। लिप्स्यमानेनाच्चादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति  
 दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा । ॥ लोडर्थलक्षणे च । ३।३।८। लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन  
 तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्गतोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुक्तेः त्वं गाश्चारय । पक्षे लङ्लिटौ । ॥ लिङ् चोर्ध्व-  
 मौहूर्तिके । ३।३।९। ऊर्ध्वं मुहूर्ताग्रवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके  
 भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्गतोर्लङ्लिटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आग-  
 मिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३।३।१३। समीपमेव  
 सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यम् । वर्तमाने लङित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव

तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः—पृच्छधमान इति । आसन्नकालिके भूतानघतनपरोक्षार्थवृत्तिधालये प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने  
 किम् । भूतानघतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः ॥—लट् स्ते । स्ते इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥—ननौ—। पृष्टस्य  
 प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यात् इध्यते च प्रतिवचने एव लट् । तदाह—ननु करोमीति । न च  
 पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रति-  
 वचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥—नन्वोः—। भूत इत्येव । पक्षे लङ् । अनघतने तु लङ् ॥—  
 पक्षे यथाप्राप्तमिति । लङ्लटोरभावपक्षे लङ्, पारोक्ष्ये तु लिङित्यर्थः ॥—भविष्यतीति । ‘भविष्यति गम्यादयः’  
 इति सूत्रात् ॥—यावत्पुरा—। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते—यावत् भुङ्क्त इति ।  
 निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः ॥—यावदास्यत इति । अनघतनभविष्यति तु यावदाता तावदोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥—  
 विभाषा—। ननु ‘अनघतनेर्हिकन्यतरस्याम्’ इत्यनघतने किमोर्हित्वहितस्तत्तत् कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते  
 कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लट् । कर्हियोगे तु अनघतनावगतिलक्षणयेति ॥—भोक्ता  
 चेति । ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लङ्हितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेत् । अत्राहुः । ‘अनघतने लुट्’  
 इत्यत्र ‘विभाषा कदा—’ इत्यादीनि कानिचित्सूत्राणीष्टानुरोधेनानुवर्तन्ते तेन लङ्भवेऽपि लङ् भवति न लनघतने लुटा लङ्  
 बाध्यत इति ॥—किंवृत्ते—। किमा वृत्तं किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तं तथापि तत्र गृह्यते । अनभि-  
 धानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः ॥—लिप्स्यमान—। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात्पूर्वेण  
 सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति—योऽन्नमिति ॥—लोडर्थ—। लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्ण-  
 भोजनं लोडर्थः गोचारणं प्रेषस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥—पक्षे लङिति ॥—कृष्ण इति ।  
 भोक्ता कृष्णश्चेद्भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः ॥—लिङ् चोर्ध्व—। कालाद्गन् । ‘तद्धितार्थोत्तरपद—’ इत्यत्र ‘दिव्संहये—’ इत्य-  
 नुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशाङ्क्यामाह—निपातनादिति ॥—वर्तमान—॥—स्वार्थे ष्यमिति । अस्मादेव  
 सामीप्य इति निर्देशात्ष्यमि सिद्धे ‘चतुर्वर्णादिभ्यः’ इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न चात्र ‘पूरणगुण—’ इति निषेधात्षष्ठी-  
 समासो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्वमित्यादि सिद्धम् ॥—  
 येनोपाधिनेति । धातुविशेषाद्युपाधिना । तथाहि । पूज्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धातु-  
 न्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरि ‘अलङ्कृम्—’ इत्यारभ्य ‘आजभास—’ इति ये इष्णुजादय उक्तास्तेऽपि कृणादिभ्यो  
 धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति । कदा आगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्त-  
 येऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रस्वे-  
 दादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभि-  
 व्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाऽविनाभूतं यत्

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । ॥ आशंसायां भूतवच्च । ३।३।१३२। वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धाम्यमवापस्म वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लुटौ न । ॥ क्षिप्रवचने लट् । ३।३।१३३। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्प्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः । ॥ आशंसावचने लिङ् । ३।३।१३४। आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीत । आशंसे क्षिप्रमधीयीत । ॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३।३।१३५। क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाहास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाभ्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनादधीत । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३।३।१३६। भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवच्च । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पास्यामः । ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३।३।१३७। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येप्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राप्येतास्महे । ॥ परस्मिन्विभाषा । ३।३।१३८। अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राभ्येप्यामहे । अभ्येतास्महे । ॥ लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ । ३।३।१३९। भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । ॥ भूते च । ३।३।१४०।

रूपं परिकरबन्धादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्का । उत्तरत्राय-  
मेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । सामीप्ये किम्, कदा आगतो भवान् । अस्यान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् ।  
एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गालारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानलारोपसंभवात् ॥—आशंसायाम्—  
आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्-  
विष्यतीत्युक्तम् । आशंसायां किम् । गमिष्यति ॥—क्षिप्रवचने—। वचनप्रहणं स्वरूपप्रहणनिरासार्थम् । तदाह—  
क्षिप्रपर्याय इति ॥—पूर्वविषय इति । आशंसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽयम् ॥—आशंसावचने—  
भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् ॥—आशंसेऽधीयीयेति । एवं  
प्रार्थये अधीयीत इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् ॥—क्षिप्रमिति । क्षिप्रयोगेऽपि परलालिङ्गिति भावः ॥—  
नानद्यतन—। भूतानद्यतने लङ्लुटौ भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्यते तदाह—लङ्लुटौ नेति ।  
एवं च भूते लङ् भविष्यति तु लङ्लित्याशयेनोदाहरति—अन्नमदात् दास्यतीत्यादि ॥—अग्नीनिति । आहवनी-  
यादीन् ॥—भविष्यति मर्यादा—। अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह—  
अनद्यतनवच्चेति । लुङ्त्र नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र विशेषं वक्ष्यति—तस्य  
यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम् ।  
योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पिबाम । मर्यादावचने इति किम् । योऽध्वा गन्तव्यो  
निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य  
यत्परं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पातामः ॥—कालविभागे च—। कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति  
संबन्धवष्टी ॥—पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ कालविशेषायदवरं तस्मिन्प्रविभागे भविष्यत्यनद्यतनवच्च,  
स चेत्कालविभाग अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः । इह कालविभागे सत्यवरस्मिन्ननद्यतनवच्चेत्युक्ते कस्मादित्यपे-  
क्षाममर्यात्कालविशेषादिति लभ्यत इत्येके । केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः ॥—उत्तरार्थ इति ।  
'परस्मिन्विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं  
मासात्तत्र पयोऽपिबाम । मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातामः ॥—पञ्चद-  
शरात्र इति । नन्वत्र 'संह्यापूर्वं रात्रम्' इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणा-  
त्युल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । 'अहःसर्वैकदेश' इत्युत्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयो-  
गात्क्रीबलं नेत्याहुः ॥—परस्मिन्—। 'भविष्यत्यनद्यतनवच्च' इति विकल्पेन निषिध्यते ॥—वर्ज्यमिति । गिजन्तात् 'अचो  
यत्' इति कर्मणि यत् । वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां चेति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं वत्सर आगामी तस्य  
यत्परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पाताम इत्यादि ॥—लिङ्निमित्ते—। अतिपत्तिरनिष्यतिः ॥—भूते च । लिङ्निमि-  
त्ते लङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् । अस्योदाहरणानि

पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते । ॥ **वोताप्योः** । ३।३।१४१। वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्-  
निमित्ते लृङ् वेल्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । ॥ **गर्हायां लङ्पिजात्वोः**  
३।३।१४२। आभ्यां योगे कद् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुकादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु  
गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् । ॥ **विभाषा कथमि लिङ् च** । ३।३।१४३। गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् ।  
कथं धर्मं त्यजेत्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान्  
धर्ममत्यक्ष्यत् । अत्याक्षीद्वा । ॥ **किंवृत्ते लिङ्लटौ** । ३।३।१४४। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः  
कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा लृङ् प्राग्वत् । ॥ **अनवकुप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि** । ३।३।१४५।  
गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकुप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्  
निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । ॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लट्** । ३।३।१४६। अनवकुप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति  
बाधदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधघोतक उपपद्यते । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविधत्तयः । लिङ्गेऽपवादः । न  
अद्भ्ये न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्राद्यं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ।  
॥ **जातुयदोर्लिङ्** । ३।३।१४७। यदायद्योरुपसंस्थानम् ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादसो  
हरिं निन्देन्नावकक्ष्ययामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । ॥ **यच्चयत्रयोः** । ३।३।१४८। यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः ।  
न अद्भ्ये न मर्षयामि । ॥ **गर्हायां च** । ३।३।१४९। अनवकुप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां  
लिङ्गेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अम्याय्यं तत् । ॥ **चित्रीकरणे च** । ३।३।१५०। यच्च यत्र वा  
त्वं शूद्रं याजयेः । आश्रयमेतत् । ॥ **शेषे लङ्ङयदौ** । ३।३।१५१। यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये  
धातोर्लट् स्यात् । आश्रयमन्त्रो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्रयं यदि सोऽधीयीत । ॥ **उताप्योः**  
**समर्थयोर्लिङ्** । ३।३।१५२। बाढमित्यर्थेऽनयोस्तु स्याद्यंता । उत अपि वा हन्यादधं हरिः । समर्थयोः किम् ।  
उत दण्डः पतिष्यति अपिधास्यति द्वारम् । प्रभः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ

‘उताप्योः समर्थयोर्लिङ्’ इत्यारभ्य ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु ‘वोताप्योः’  
इत्यनेन विकल्पोक्तेः ॥—लृङ् वेति । लिङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पो, भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् ॥—**गर्हायाम्**—।  
अत्र ‘वोताप्योः’ इति न संबध्यते । वर्तमाने लङ्कः कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥—**कालत्रय इति** ।  
कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥—**परत्वादिति** । निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम् ॥—**अपि जायामिति** । त्यक्षसि  
अत्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि त्यजसीत्यादि लङ् प्रयुज्यत इति भावः । एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता  
त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामाधत्ते इति लङ् कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः ।  
लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥—**कालत्रये लकारा इति** । परोक्षानयतनभूते लिङ् । कथं धर्मं तत्यक्ष्य ।  
भूतानयतने लृङ् । कथं धर्ममत्यजः । भूतसामान्ये लृङ् । अत्याक्षीः । भविष्यत्यनयतने लृङ् । त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लृङ्—  
कथं धर्मं त्यक्ष्यसीत्यादि ॥—**अत्रेति** । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥—**किंवृत्ते** । लिङ्लटौ कालत्रये स्तः ॥—**नानुव-**  
**र्तत इति** । एवं चास्मिन्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः ॥—**प्राग्वदिति** ।  
क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेल्यर्थः ॥—**अनवकुप्त्यमर्षयोः**—। लिङ्लटावनुवर्तते तौ च कालत्रये भवत-  
स्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेऽपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपाताहस्याचः  
परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥—**लृङ् प्राग्वदिति** । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैत्रो हरि-  
मनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥—**किङ्किलास्त्यर्थेषु** । लिङ्लटोः प्राप्तयोरिह लृङ्प्रहणाद्भिन्निवर्तत इत्याशयेनाह—  
**लिङ्गेऽपवाद इति** ॥—**अस्ति भवतीति** । लत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थः ॥—**लृङ् नेति** । लिङ्गे निवृत्तत्वेन तन्नि-  
मित्तत्वाभावात् ॥—**जातुयदोर्लिङ्** । अनवकुप्त्यमर्षयोरिति वर्तते । तथाच ‘अनवकुप्त्यमर्षयोः’ इति लिङ्लटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं  
लटो बाधनार्थम् । तदाह—**लटोऽपवाद इति** । अयं कालत्रये ॥—**लृङ् प्राग्वदिति** । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति  
नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लङ्कः ॥—**यच्चयत्रयोः** ।  
‘अनवकुप्त्यमर्षयोः’ इति वर्तते यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लटोरपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्च-  
यत्रयोरिवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यो न अद्भ्ये न मर्षयामी-  
त्यादि ॥—**गर्हायां च** । कालत्रयेऽयं भवतीति सर्वलकारापवादः ॥—**लिङ्गेव स्यादिति** । गर्हायां ‘विभाषा कथमि—’ इति  
लट् प्राप्तस्तत्रैव किंवृत्त इति लट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोयोगे विहितोऽयं लिङ्गिति भावः । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र  
वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याप्यमित्यादि ॥—**चित्रीकरणे च** । अयमपि कालत्रये । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं  
शूद्रमयाजयिष्यः । आश्रयमेतत् ॥—**शेषे** । सर्वलकारापवादः ॥—**सोऽधीयीतेति** । यदायद्योरुपसंस्थानात् ‘जातुय-  
दोः’ इति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न—**उताप्योः**—। धातोर्लिङ् स्यात्कालत्रये ॥—**भूतेऽपि नित्य इति** ।



भूतेऽपि नित्यो लृक् नित्यो लृक् । ॥ कामप्रवेदनेऽकश्चित् । ३।३।१५३। स्वामिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ्  
 स्वाङ्गं तु कश्चित् । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकश्चित् इति किम् । कश्चिज्जीवति । ॥ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्र-  
 योगे । ३।३।१५४। अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे  
 लिङ् स्वाङ्गेष्वसंभावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्धात् । सिद्धाप्रयोगे किम् ।  
 अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । ॥ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि । ३।३।१५५। पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।  
 संभावनेऽर्थे धातानुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत  
 भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । संभावयामि यञ्जुञ्जीथास्त्वम् । ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३।३।१५६। वा  
 स्यात् । कृष्णं नमेष्टुसुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्ट्यते ॥ नेह । हन्तीति पलायते ।  
 ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ । ३।३।१५७। इच्छामि भुञ्जीत वा भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे  
 बोध्यम् ॥ ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ नेह । इच्छन् करोति । ॥ लिङ् च । ३।३।१५९। समानकर्तृकेषु

वाग्रहणस्य निवृत्तत्वात् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लृङ् । उताहनिष्वइत्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥—  
 कामप्रवेदने ॥—लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः ॥—कश्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुषङ्गनीयम् ।  
 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् ॥—संभावनेऽल—॥—प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥—प्रथमया सप्तम्या चेति । सं-  
 भावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते । अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥—संभावनेऽर्थे इति । न च  
 प्रथमया विपरिणमितत्वात्कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत् । अत्राहुः । संभावनेऽलमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्स-  
 र्वैष्टिसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताभ्यवसायः ॥—अलमितीति । तच्च संभावनं समर्थ इति चेद् भवति तदा लिङ्  
 स्यादित्यर्थः ॥—सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति  
 फलितोऽर्थः । मनोरमायां तु 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति  
 निग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् ॥—अपि गिरिमिति । संभावनद्योतकोऽपिशब्दः । गिरिवि-  
 दारणे पर्याप्त इति संभावनान्न गम्यते । कालसामान्ये लिङ् । लृङ् प्राग्वत् । अपि गिरि शिरसाऽभेत्यत् । अलमिति  
 चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥—विभाषा धातौ—। संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन्धातौ । संभावनार्थ-  
 कधातावित्यर्थः ॥—भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् । धातौ किम् । संभावनवचने स्वरूपग्रहणं माभूत् ।  
 कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोरेप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥—हेतु-  
 हेतु—। विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह—वा स्यादिति ॥—नमेष्टेदिति । कृष्णनतिः सुखाप्राप्तौ हेतुः ॥—भविष्यत्ये-  
 वेति । लिङ् इत्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥—हन्तीत्यादि । ननु 'लक्षणहेलोः क्रियायाः'  
 इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । मैवम् । 'देवत्रातो गलो ग्राह' इति योगे च सद्विधिः । मिथस्तेन  
 विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन  
 तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति संज्ञा । तत्र 'नुदविदोन्द्वाप्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति न नत्वं भवति देवत्राण इति । किं  
 तु देवत्रात इत्येव । 'प्रो यडि' 'अचि विभाषा' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति ।  
 'विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययो जलचरे भवति ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । 'लक्षणहेलोः' इति सूत्रे 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो  
 विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति शब्दयोगे सद्विधिः शतृशानचौ न भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने  
 गवाक्षः । अन्यत्र लवङ् न भवति । गोक्षः । संशितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति संशात इती-  
 त्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शातः । शितः । ते पूर्वोक्तत्वादिविधयो मिथः परस्परं एकविषये न विकल्प्यन्ते त-  
 त्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् । यथवार्षिच्यत् सस्य-  
 मुदपत्स्यत् ॥—इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ । एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । 'लिङ् च' इत्यनेन  
 समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटोऽवसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् ॥—इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधा-  
 नात् 'समानकर्तृकेषु—' इति तुमुन् न । ननु 'कामप्रवेदनेऽकश्चित्' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु लोकेव  
 विधीयतामिति चेन्न । लोटो लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूत्र्यता-  
 मिति वाच्यम् । चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि  
 कामप्रवेदन इत्युपसंख्यानदानेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकश्चित्' इति सूत्रं मास्ति वाच्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवे-  
 दनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् ॥—लिङ् च । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'  
 इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधा नेति शङ्क्यम् ।  
 कल्प्युदतुमुन्स्वरूपेषु तदभावात् । अथापि वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्यान्नोद् माभूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव ।

इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । सुञीयेतीच्छति । ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३।३।१६०। लिङ् स्यात्पक्षे कट् ॥ इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । विधिनिमज्जनेति लिङ् । विधौ । यजेत । निमज्जने । इह सुञीत भवान् । आमज्जने । इहासीत् । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेन्नवान् । संप्रभे । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भोजनं कमेय । एवं लोट् । ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३। प्रैषो विधिः । अतिसर्गः काम-चारानुज्ञा । भवता यद्व्ययम् । भवान्यजताम् । चकारेण कोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । ॥ लिङ् चोर्ध्वमौह-र्तिके । ३।३।१६४। प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । सुहुतांर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्ट्यम् । ॥ स्मे लोट् । ३।३।१६५। पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङ् कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं सुहुतां यजतां स्म । ॥ अधीष्टे च । ३।३।१६६। स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय । ॥ लिङ् यदि । ३।३।१६८। यच्छन्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यदुञीत भवान् । ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९। चाह्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः । ॥ शकि लिङ् च । ३।३।१७२। शकौ लिङ् स्यात् चाकृत्याः । त्वं मारं वहेः । ॥ माङि लुङ् । ३।३।१७५। मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः । ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३।४।१। धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन

क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् ॥—इच्छार्थेभ्यः—। इच्छार्थेभ्यः किम् । पचति गच्छति ॥—प्रैषातिसर्ग—। प्रैषो विधिरिति । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः ॥—लोटोऽनुकर्षणमिति । ‘लोट् च’ इति योग-स्येदमेव प्रयोजनम्, एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् ॥—प्राप्तकालार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादिति भावः—लिङ् चोर्ध्व—। प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम् । प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वैर्न प्राप्त एव लिङ् । लोट् कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा माभूदिति चकारः ॥—पूर्वसूत्रविषय इति । प्रैषादय ऊर्ध्वमौ-हर्तिके इति चानुवर्तत इति भावः ॥—अधीष्टे च । लिङोऽपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहर्तिकाननुवृत्त्यर्थः ॥—लिङ् यदि ॥—कालसमयवेलासु चेति । उपपदेऽपि वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोऽपवादः ॥—यदु-ञीतेति । यत्कालः पचतीत्यत्र तु न प्रैषादीनामनुवृत्तिः ॥—अर्हे—। योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या । वहनीया । त्वं कन्यां वोढा ॥—कन्यां वहेरिति । कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वेह किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेत् अत्राहुः । अर्हातायां शोलायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः । क्यधिकारा-दूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ॥—धातुसंबन्धे—। इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् । पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः, कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् । शाब्दानुगमादृते न शाब्दोऽस्ति प्रत्यय इत्यवष्टभ्य शाब्द-बोधे शब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । यथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु ‘धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्—’ इति सन्विधौ कर्मणं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र ‘वसन् ददर्श’ इत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः । तदेतद-भिप्रेत्याह—धात्वर्थानामिति । विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इत्यत्रेव ‘तदस्यास्त्यस्मिन्—’ इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात्प्रकृतसूत्रानपेक्ष-यैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मतुब्बिधौ वर्तमाने लङित्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः । तद्वाच्यैक्यटायननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् । कैयटेन तु ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति—’ मनुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् । तथा च मतुब्बिधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्व्यवसायवगम्यते । किंच दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवाऽऽनीयते नान्यः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरो-धेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मनुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिवान्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—यत्र काल इति । ‘वर्तमानसामीप्ये—’ इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः । वनानि पश्यन् ययाविलादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तिङन्तवाच्ये-ति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः ॥—प्रत्यया इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ।

गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्धमोः । ३।४।२। पौनःपुन्ये नृशार्थे च घोले धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तस्त्रिकामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्त्रिकसंज्ञौ च । तद्धमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो

—भूते लङिति । एवं चोषिला ददर्शेत्यर्थः ॥—अतीतेति । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥—सोमयाजीति । ‘करणे यजः’ इति भविष्यति णिनिः । अत एवाह—सोमेन यक्ष्यमाण इति । एवं च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । ‘निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे’ इत्यत्र तु वेदयतेर्भूते लट् तस्य ‘लटः सद्वा’ इति शतृप्रत्ययः । निवेदनं कृतवत् इत्यर्थं इत्याद्युक्तम् । स्यादेतत् । भावि कृत्यमासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्त्रीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थात् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत्प्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्त्रीकर्तव्यः । स्त्रीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु । ‘वसन् ददर्श—’ इत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्त्रीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः । अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तकेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति ॥—क्रियासमभिहारे—॥—द्योत्य इति । क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः । लोट् तु द्योतक इति भावः ॥—तस्य च हिस्वौ स्त इति । ननु लोट् इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम् । तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तद्धमोरिति वाक्यशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन हिस्वयोस्तिङ्गपदादत्वे सति तद्धमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेत् । अत्राहुः । लोट्शब्दस्य तिङ्गलक्षणा न न्याय्या असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किंच तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र ‘ईहल्यघोः’ इतीलं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र ‘ब्रुव ईट्’ इतीडागमे ब्रवीहि इति स्यात् । तृष्ठीत्यत्र तु ‘तृणह इम्’ इतीमागमे तृणेढीति स्यात् । किंच लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशतिङ्गदेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिङादीनां हिस्वौ स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेवं द्वयोरपि ‘लः परस्मैपदम्’ इति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह—तौ चेति । अयं भावः । लोटो हिस्वौ इति वाक्ये ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोटसंबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किंतु स्थानिवद्भावलब्धलोट्पददेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तरं लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लोट्प्रहणसामर्थ्याल्लोट्धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च पूर्वोक्तीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एवं च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याल्लोट्प्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥—तिङ्गसंज्ञौ चेति । तेन पदत्वं ‘तिङ्गतिङ्गः’ इति च भवति ॥—हिस्वविधानं इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्यातां तर्हि युष्मात्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः ॥—हिः कर्तरि । स्त्रो भावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि । हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः । अल्पे हस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवत्क्रियासमभिहारे लोट्यं स्वार्यिक एव । न तस्मिन्लोडि ‘लः कर्मणि च’ इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधांचक्रे इत्यत्र तडादेशात्प्रागेव आमः परस्य लेङ्गक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगवलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत् । ‘क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोट्वा च तद्धमोः’ इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वौ लोटौ न भवत इति लोट्धर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेत् । अत्राहुः । हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडिदेशवद्भावेन ‘ईहल्यघोः’ इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोटन्तत्वं न सिध्येत । तथा च हन्त चेत्यनुदात्ताविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहिप्रलुनीहीत्यर्थं लुनाति । एवं च लोटन्तत्वलाभार्थं लोटो हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वौ लोडित्युक्तेऽपि लोट्द्वावाश्रयेण लोट्कार्यं हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोट्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपद-

भावकर्मकर्तृषु । ॥ समुच्चयेऽन्तरस्याम् । ३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये णोत्वे प्रागुक्तं वा स्यात् । ॥ यथा-  
विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३।४।४। आद्ये लोद्धिधाने लोदप्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः । ॥ समुच्चये  
सामान्यवचनस्य । ३।४।५। समुच्चये लोद्धिधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यर्थः कदा-  
च्यसिबादयश्च । ततः संख्याकाकयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ ॥ क्रियासमभिहारि द्वे षाच्ये ॥  
याहियाहीतियाति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इति-  
शब्दस्त्वभेदाभ्यव्यये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहि-  
याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये  
तु सकृन्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादेत्य-  
भ्यवहरथ । भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्त्वौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्ये-  
नाभेदाभ्यव्ययः । पक्षे सकृन्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्के । दाधिकमास्वादयते । एतेन पुरीमवस्कन्द लुनीहि  
नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य षके नमुषिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् ।  
अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थः इति तु  
व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापसेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि  
मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे तिङन्तं समाप्तम् ॥

संज्ञादीन्यपि न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः स्यात् । लोद लोटो हिस्त्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्त्वयोर्लोद-  
त्वालोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति 'क्रियासमभिहारे लोद' इति वाक्यालोडित्यनुवर्त्य हिस्त्वौ लोडिति प्रागेव व्याख्यातत्वा-  
लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥—समुच्चय इति । चिनोतेर्भावे 'एरच्' इत्यच् ॥—प्रागु-  
क्तमिति । धातोर्लोद लोटो हिस्त्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः ॥—यथाविध्यनु- । पूर्वस्मिन्क्रियासमभिहारविषये । अत्र  
संख्याकारकादीनां हिस्त्वान्तादप्रतीतेस्तद्वोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे  
प्राप्तस्य नियमनायाहियाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र 'इन्हन्युषार्यम्णां शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या  
व्यवहियते 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना शौ तद्विभे च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात्तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदा-  
चिद्रच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूर्णाया 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेवायम् ।  
एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥—द्वे षाच्ये इति । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रि-  
यया व्याख्यातम् ॥—इतिशब्दस्त्विति । ननु इतिशब्देन व्यवधानायातीत्यस्यानुयोगलं कथमिति चेत् । अत्राहुः । अनु-  
शब्दस्येहानुवादिलमात्रपरत्वाद्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णयिते । न च  
'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेषस्योक्तत्वात्सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन्मिति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु  
यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा याहि याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् । यस्मालोदविधित्प्रकृतिकति-  
ङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोगोक्तमहंलाभ तत्पस्थितपरित्यागेन यत्किंचिदातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगाहतेति । अत एव 'स्वं रूपं  
शब्दस्य-' इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । 'अभेदेक्' इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाभिशाब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्प-  
रित्यागेनानुपस्थितवन्नादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति । एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः  
स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् ॥—एवमिति । याहियाहीति यातः । याहियाहीति यान्तीत्येवमूहमित्यर्थः ॥—पक्षे  
इति । 'वा च तध्वमोः' इत्युक्तत्वात् हिस्त्वाभावपक्ष इत्यर्थः । तध्वमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते ध्वंसाहचर्योत् ।  
यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां  
मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्त्वात् 'तस्थस्थमिपाम्-'  
इति यात इत्यत्र यस्य तादेशः । विध्यादिलोदविषये लनुप्रयोगेऽपि यस्य तादेशप्रवृत्तेर्युयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥—अधी-  
ध्वमधीध्वमिति । 'सवाभ्याम्-' इत्यम् ॥—अधीध्वे इति । विध्यादिलोदविषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् । भाव-  
कर्मणोस्तु भूयस्वभूयसेति भूयते । पच्यस्वपच्यसेति पच्यते इत्याद्युत्प्रेयम् । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहार  
इत्यननुवर्तनात् द्विलमकृत्वैवोदाहरति—सकृन् पिब धानाः खादेति ।—अभ्यवहरयेति । विध्यादिलोदविषये तु  
अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवम् अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥—पक्षे हिस्त्वाविति ।  
पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्यादाहार्यम् ॥—लवनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे प्राप्ते ।  
अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति ॥—भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भावः । एव-  
मुक्तोदाहरणेषु हिस्त्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदान्तत्वं च सिद्धं पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विस्वयोर्न  
स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्व्याख्यायां तिङन्तं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलित

## सिद्धान्तकौमुदी ।

कृदन्तप्रकरणम् ।

॥ धातोः ।३।१।९१। आ तृतीयसमासेरधिकारोऽयम् । ॥ तत्रोपपदं सप्तमीत्यम् ॥ कृदतिङ् ॥ वा-  
ऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।३।१।९४। परिभाषेयम् । असिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्

समस्तजगतामीशो जगदानन्दकारकौ । जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

‘कृदतिङ्’ इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानलाप्तिङ्निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपण-  
मुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह—धातोरिति । ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ ‘ऋत्विग्-  
दधृग्—’ इत्यादिना किन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । किन्नादिनिरूपणस्य  
तत्र प्रासङ्गिकत्वात्, प्राधान्येन च कृतामत्रैव निरूपणाभोक्तशङ्कावकाश इति । यद्यपि ‘धातोरेकाचो हलादेः—’ इति सूत्राद्वा-  
तोऽरित्यनुवर्तत एव तथापि आर्धधातुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारललाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा  
‘आर्धधातुकं शेषः’ इत्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लभ्या पूभ्यामित्यादाविद्गुणौ  
स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्धधातुकत्वात्, पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तव्यस्यव्यादय इव धातोऽरित्येवमविधानाद् भ्यामादे-  
रार्धधातुकत्वं नेति दिक् । ‘प्राग्लदेशादालधिकारः’ इति पक्षोऽयुक्त इत्याशयेनाह—आ तृतीयसमासेरिति । तृती-  
याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । प्राग्लदेशादिति पक्षे तु ‘तिङ्शिस्तासर्वधातुकम्’ इत्यत्र धातोऽरित्यधिकाराभावात् शित्प्र-  
त्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे ‘सार्वधातुकमपित्’ इति क्तिन्वे च हरीनित्यादौ ‘चेर्ङिति’ इति गुणः  
स्यादिति ज्ञेयम् । स्यादेतत् । धातोर्लकारे सति तस्मिन् परतो नित्यलात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ तिबाध-  
प्रसङ्गः, यत्र तु तिबाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिबादयः स्युरिति चेत् । मैवम् । ‘विकरणेभ्यो  
नियमो बलीयान्’ इति स्त्रीकारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्येति व्याख्यानादिदृष्टिदेः । नन्वेवं  
विहितविशेषणाश्रयणे ‘विदु लभे’ इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शब्दिकरणव्यवायेऽपि ‘विदो लटो वा’ इति णलादयः  
स्युरिति चेत् । अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते विदिना लानन्तर्यमिति । तथा चायमर्थः संपद्यते । धातो-  
र्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलादय इत्यभ्युपगमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलादयो भवन्ति न तु विन्दतेर्लट इति  
दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितलात्वाधिकारसूत्रमिदमित्याह—अधिकारोऽयमिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन  
कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् । अयं भावः । यदि द्वितीयधा-  
त्वधिकारो न स्यात्तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तौ तु सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन ‘च्लि छङि’  
इत्यादौ लुङन्ते उपपदे च्लिरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करिष्यतीत्यादौ  
स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन ‘कृत्तद्धित—’ इति प्रातिपदिकलादौत्सर्गिकमेकवचनमिति सर्वसंमतत्वेन सुप्रत्ययप्रसङ्गाच्च, तस्माद-  
धिकारविशेषे अनयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयमधिकार इति ॥—धासरूपोऽस्त्रियाम् । अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते  
क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव ‘अचो यत्’ ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इत्याद्यपवादविषये तव्यवादयोऽपि  
प्रयुज्यन्ते—भव्यम्, भवितव्यम् । कार्यं, कर्तव्यं, करणीयम् । वाच्यम्, वक्तव्यमित्यादि ॥—परिभाषेति । अधि-  
कारसूत्रमिति । स्त्रीकृते तु क्यधिकारेण विच्छेदाद्वासरूपसूत्राप्रवृत्त्या आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यादिरूपाणि न सि-  
द्ध्यन्ति । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते, क्त्वाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्भावे भवति । लकारोऽपि तत्रैवेति  
समानविषयत्वादुभयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् । किंच वर्णाकार इत्युत्सर्गः स च ‘रादिफः’ इत्यनेन बाध्येत । न चेष्टापत्तिः ।  
‘रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति’ इत्यादिप्रयोगविरोधात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय ‘हरदत्तादिभिः परिभाषे-  
यमित्युक्तम् । एतेन ‘शक्ति लिङ् च’ इति ज्ञापकाद्वासरूपविधेरनित्यत्वेन क्यधिकारादुत्तरेषु कल्युटतुमुन्ञ्जलयेषु वासरूप-

कृत्यधिकारोक्तं विना । ॥ कृत्याः । ३।१।९५। अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् । ॥ कर्तरि कृत् । ३।४।६७। कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते । ॥ तयोरेव कृत्यक्तस्यलार्थाः । ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः । ॥ तद्व्यञ्ज्यानीयरः । ३।१।९६। धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकारेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं स्त्रीवत्त्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ ॥ घसेस्तव्यत्कर्तरि णिञ्च ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमा भाषाः । पक्तव्याः । भिदेकिमाः सरलाः भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह तज्ज्ञाप्यविद्वद्म् । ॥ कृत्यचः । ८।४।२९। उपसर्गस्याक्षिमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमन्नः ॥ ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य हुत्वम् । निर्विण्णः । ॥ णेर्विभाषा । ८।४।३०। उपसर्गस्याक्षिमित्तात्परस्य ण्यस्ताद्विहितो यः कृत्यस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् । ॥ हलश्चेजुपधात् । ८।४।३१ । हलादेरिजुपधात्कृत्स्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् । ॥ इजादेः सनुमः । ८।४।३२। सनुमश्चेन्नवति तर्हि इजादेर्हलन्ता-

विधिर्नास्तीति सिद्धान्तः संगच्छत इति दिक् । 'वासरूप-' इत्यत्राऽसरूप इति च्छेदः । अन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासंदेहाय सरूपो वेति ब्रूयादित्याशयेनाह—असरूप इति । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स तुत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् । गोदः । कम्बलदः । न च कृतेऽप्यसरूपग्रहणे अण्कोरप्यसरूपत्वान्नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति सिद्धान्तात् । अक्षियामित्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्याशयेनाह—कृत्यधिकारोक्तं घिनेति । तेन 'क्षियां क्तिन्' इत्युत्सर्गम् 'अप्रत्ययात्' इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकीर्षा । जिहीर्षा । नन्वक्षियामित्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय क्षियामभिधेयायां वासरूपविधिर्नेति क्षियामित्येवं शब्दमुच्चार्य विहिते वासरूपविधिर्नेति वा व्याख्यायतामिति चेत् । अत्राहुः । क्षियां वाच्यायामिति पक्षे लव्या लवित्वेति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह स्त्रीलवाचकत्वात् । क्षियामिति शब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णञो विषये क्तिन्न स्यात् । द्वयोरपि क्षियामित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च कृत्यधिकारोक्तं विनेति व्याख्यैव ज्यायसीति दिक् ॥—कृत्याः । अत्र 'प्रत्ययः' इत्यादिवत्कृत्य इत्यधिकारेणापीष्टसिद्धेर्बहुवचनमुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थं तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्याहुः ॥—ण्वुलः प्रागिति । 'ण्वुत्तुचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इति नावधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवधिविशेषे ज्ञापकं तु 'अर्हं कृत्यतृच' इत्यत्र कृत्यात्पृथक् तृचो ग्रहणमेव । न चैवं तृचोः कृत्यत्वेऽपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्बलं स्यात्, इष्टापत्तौ तु 'तयोरेव-' इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यात् तु कर्तरिति वाच्यम् । भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यलमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकमिति सिद्धान्तितत्वात् । वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राक् ण्वुल इति प्रचिक्षेप ॥—तयोरेव—। तच्छब्देन भावकर्मणी परामृश्येते । एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह—भावकर्मणोरेवेति । यद्यप्येतत्कौण्डिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके । तस्यायस्यानित्यलक्षणपदार्थमित्यन्ये ॥—स्वरार्थाविति । तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितलार्थः । रेफस्तु 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तार्थः ॥—कृत्यचः । उपसर्गादित्यनुवर्तते रषाभ्यामिति च । तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह—उपसर्गस्यादिति ॥—कृत्यस्य नस्येति । अच उत्तरस्येत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न स्यादिति भावः ॥—प्रमन्न इति । 'दुमस्जो शुद्धौ' 'ओदितश्च' इति निष्ठानलं, तस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः-' इति सलोपे 'चोः कुः' ॥—निर्विण्णस्येति । विदे कस्य 'रदाभ्याम्-' इति नलं पूर्वस्य दस्य च ॥—प्रयापणीयमिति । या प्रापणे । णिचि 'अर्तिह्री-' इति पुक् 'णेरनिटि' इति णिलोपः ॥—प्रयाप्यमाणमिति । यातेर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धातुत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शिच्चेन 'तिक्शित्-' इति सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेन यकि कृते 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'आने मुक्' इति मुगागमे णत्वे च सिध्यति रूपम् । विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावाच्च सिध्यति । न चाव्यवधेऽपीति भविष्यतीति वाच्यम् । रषाभ्यां परस्य नस्येत्येते तस्यादिति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणामित्यादिसिद्धये व्यवधेऽपीति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसङ्गे प्राप्ते अट्कुप्वाङित्यशो नियमार्थः । आह्मग्रहणं तु पदव्यवधेऽपीति निषेधं बाधितुमिति स्थितम् । 'णेर्विभाषा' इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमग्रहणेन निवार्येति भावः ॥—हलश्च । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह—हलादेरिति ॥—प्रकोपणीयमिति । ऊप क्रोधे ॥—प्रोहणीयमिति । ऊह वितर्के । अत्र 'कृत्यचः' इति नित्यमेव गतम् । एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि । डवप् बीजसंताने ॥—इजादेः सनुमः । 'कृत्यचः' इत्येव

द्विहितो यः कृतस्थस्यैव । प्रेङ्गणीयम् । इजादेः किम् । मणि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । जुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणा-  
र्थम् । अङ्कुष्वाकिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् । ॥ वा निसनिक्षनि-  
न्दात् ॥ ८।४।३३। एषां नस्य गो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् । ॥ न भाभूपकमिग-  
मिप्यायीवेपाम् ॥ ८।४।३४। एभ्यः कृन्नस्य गो न । प्रमानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ ॥ पूज एवेह ग्रहणमि-  
ष्यते ॥ पूरुस्तु प्रवपणीयः सोमः ॥ ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् ॥ प्रभापनीयम् । स्वाज्ञः शस्य यो वेत्यु-  
क्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्विध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानाच्च णत्वम् । प्रख्यानीयम् । ॥ कृत्यल्युटो  
बहुलम् ॥ ३।३।११३। ज्ञान्यनेन ज्ञानीयं चूर्णम् । दीयतेऽसौ दानीयो विप्रः । ॥ अचो यत् ॥ ३।१।९७। अजन्ता-  
द्धातोर्यस्यात् । चेषम् । जेषम् । अजग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तस्यदादिष्वेव यतोऽपि सुप-  
ठ्वात् । ॥ ईद्यति ॥ ६।४।६५। यति परे आत् ईत्यात् । गुणः । देयम् ग्लेयम् ॥ ॥ तकिशसिचतियतिज-  
निभ्यो यद्वाच्यः ॥ तक्यम् । शस्यम् । चस्यम् । यत्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः ।  
न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्नोमिति निषेधात् ॥ ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः । वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् ।  
वात्यः । ॥ पोरदुपधात् ॥ ३।१।९८। पवर्गान्तादुपधात्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृत-

सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—सनुमन्नेदित्यादि । इह हल इत्यनुवृत्तं तदन्तपरं न तु तदादिपरम् । इजादेर्हलादिलासंभवा-  
त्तदाह—हलन्तादिति ॥—विहित इति । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत, णिज-  
न्ताद्विहितस्यापि कृत्यनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन 'गेर्विभाषा' इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ  
तु अणिजन्तप्रकृतिकानियरप्रत्ययान्तं प्रेङ्गणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात्, किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किंचातः  
अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र 'कृत्यचः' इत्यनेन णलं स्यात्, अतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति  
दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थलसंभवात्, नुमकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इत्यस्याप्राप्ते-  
रित्यत आह—नुमग्रहणमिति । 'अङ्कुष्वाङ्-' इति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यत एति विध्यर्थलमिह न शङ्क-  
नीयमिति भावः ॥—प्रोम्भणमिति । उम्भ पूरण इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥—वा निस- । 'कृत्यचः' इत्यतोऽनुवर्तना-  
दाह—कृति पर इति ॥—ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वाद्प्राप्ते वचनम् । 'हेरचडि' इति सूत्रे  
अचडीति पर्थुदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुस्तत्रभसात् । ज्ञापनं तु कुल-  
मात्रविषयकमिति भाषादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥—अचो यत् । धातोरिति वर्तते । अजग्रहणं च धातोर्विशेषणं विशे-  
षणेन तदन्तविधित्वादह—अजन्तादिति ॥—शक्यमकर्तुमिति । अत्र केचिदजग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादि-  
त्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्सं धित्समित्यत्र यति कृते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति, ण्यति कृते तु 'तित्स्वरितम्'  
इति प्रसज्येत । न च दित्सं धित्समित्यत्र 'ऋहलोः-' इति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविषयायमेव  
अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुस्तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवेत्,  
लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादांनुपधाद्विप्रसङ्गादिति  
भावः ॥—सुपठ्वादिति । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च । तत्र हलन्ताण्यतं वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेवं यद्विध्य-  
तीति भावः ॥—तकिशसि- । तक् हसने । शसु हिंसायाम् । चते याचने । यत्तु केचिच्छंसीति । सानुस्वारं पठन्ति  
तदुपेक्ष्यम् । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इति सूत्राविरोधेन शंसोर्ण्यन्त एव स्वीकर्तव्यत्वात् । 'हनो वा यतं' इति हन्तेर्वा  
यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने  
'दण्डादिभ्यः-' इति तद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्यत् । कृति पुनः 'कर्तृ-  
करणे कृता' इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विप्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वध-  
शब्दस्य पाठात्प्रत्ययविधौ तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात्स्वरे भेदाच्च, असिवधशब्दाद्यति हि सति 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः  
प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह  
सुप्पुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तलप्रसङ्गादिति दिक् ॥—घात्यमिति । 'हनस्तोऽविष्णलोः' इति तलम्  
'हो हन्तेः-' इति कुलम् ॥—पोरदुपधात् । पोः किम् । पाक्यम् । आदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरकरणं किम् । आप्ल  
व्याप्तौ । आप्यम् ॥—नानुबन्धेति । अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाधीयते । एकान्तत्वपक्षेऽपि 'ददाति-  
दधातोर्विभाषा' इति विभाषाग्रहणाज्ज्ञानाधीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं  
तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेऽपि शप्यमित्यादौ ण्यन्त भवतीति भावः । एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणम-  
नुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं । विभाषाग्रहणं

मसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तस्यदादयस्तु स्युरेव । ॥ आङो यि । ७।१।६५। आङः परस्य लभेर्नुम् स्याच्चादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽनुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आङभ्यो गौः । ॥ उपात्प्रशंसायाम् । ७।१।६६। उप-  
कम्भः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः । ॥ शकिसहोश्च । ३।१।९९। शक्यम् । सङ्गम् । ॥ गदमदचरयमभ्यानुपसर्गे । ३।१।१००। गद्यम् । मद्यम् । चर्वम् ॥ ॥ चरेराङि चागुरौ ॥ आचर्षो देशः ।  
गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचर्षो गुरुः । यमेर्नियमार्यम् । सोपसर्गान्माभूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्या-  
देव । तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षु-  
षेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा । ॥ अवद्यपण्यधर्मा गृह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३।१।१०१। वदे-  
नेभि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गृह्यायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गह्यं  
किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गह्यं वचनार्हं च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । अयस्कामो न  
गृह्णीयाज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनि-  
रोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्यां कन्या । वृत्त्यान्या । ॥ वृह्यं करणम् । ३।१।१०२। वह्न्य-  
नेनेति वृह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । बोधय्यम् । ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३।१।१०३। ऋ गतौ अस्मा-  
द्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः । ॥ उपसर्गो  
कात्या प्रजने । ३।१।१०४। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भोधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्ये-  
त्यर्थः । प्रजने कात्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । ॥ अजर्यं संगतम् । ३।१।१०५। नञ्पूर्वाञ्जी-

लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणोहाप्युक्तम् । अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारणं लिङ्गम् 'उदीचां माङः—'  
इति सूत्रे माङो ग्रहणम् । मेङ् इत्यत्र हि सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एजन्तत्वमविहतमिति 'आदेच उप-  
देशे—' इत्यात्वस्वीकारादिति दिक् ॥—ण्यदेवेति । तेन 'तित्स्वरितम्' इति स्वरिते सति आलभ्य इत्यत्र समासान्तो-  
दात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं  
प्रसज्येत तच्चानिष्टमिति भावः ॥—उपात्प्रशंसायाम् । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाङ्गभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायाम् । सा  
चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव, तेन यस्य प्राप्त्यैस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् ।  
विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थानुमि कृते ण्यति सत्यन्तस्वरितत्वं भवति, यति तु  
सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेषमनालोच्य 'पोरदुपधात्' इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्या-  
ख्यातं । तदाकरविरोधावुपेक्ष्यमित्याहुः ॥—गदमद—। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् ण्यतो-  
ऽपवादः । अनुपसर्गे किम् । 'न नैषधे कार्यमिदं निगद्यम्' इति श्रीहर्षः ॥—यमेरिति । 'पोरदुपधात्' इत्यनेनैव सिद्धेरिति  
भावः ॥—नियमे साधुरिति । 'यमः समुपनिविष्टु च' इति वैकल्पिकेऽप्रत्यये कृते 'तत्र साधुः' इति तद्धितो यदि-  
त्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया दुर्लभा, तथापि त्वयेति च तेनेति च करण-  
त्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्बोध्यः । केवलाद्यतं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे । यद्वा 'यमोऽपरिवेषणे मित्'  
इति मतमाश्रित्य 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यदाविव मित्त्वं स्वीकृत्य ण्यन्ताद्यत् बोध्यः । अथ वा संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्  
ण्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् । एवं च वार्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथासिद्ध इति तद्वलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीयमिति भावः ॥  
—अनुद्यमिति । अत्र वदेः क्यवेव भवति यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'नलोपो नञः' 'तस्मान्नुडचि' ॥—व्यवहर्तव्येति ।  
यद्यपि पणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणस्तथापि निपातनस्येह रुढ्यर्थलाभ्यवहर्तव्य एवायं निपात्यते । उक्तं च हरिणा—  
'धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ॥ अनुबन्धविकाराणां रुढ्यर्थं च निपातनम्' इति ॥—अनुबन्धविकाराणां निय-  
मस्य च प्राप्त्यर्थमिति पूर्वशान्वयः ॥—शतेनेति । शतशब्दोऽनियमपरः । कन्याया वरणे वरयितृणां नियमो नास्ती-  
त्यर्थः ॥—वर्धेति । संभक्तव्येत्यर्थः । वृद्धः संभक्तावित्यस्येदं निपातनम्, तत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्य संभवादिति भावः ।  
अनिरोधेष्वित्यस्यानुक्तौ वृद्धोऽपि स्यादिति ध्वनयति—वृत्त्येति । 'एतिसुशास्' इत्यादिना वृद्धः क्यप् । इह सूत्रेऽवशादीनि  
निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि तत्र वर्याशब्दद्वयान्तोऽनुक्रियते । न त्वयं द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देशः । तेन वर्धेति क्रियामेव  
निपात्यते । अस्त्रियां तु वृद्धः 'ऋहलोर्ध्वत्' वर्या ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादनिरोधोऽस्ति स्त्रीत्वं  
तु नास्तीति ण्यदेव भवति । एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चात्र 'एतिसु—' इति क्यप् शङ्क्यः । तत्र वृद्ध एव ग्रहणं न तु वृद्ध  
इति सिद्धान्तात् । भट्टिस्तु द्वन्द्वाज्जसा निर्देश इति मत्वा पुंलिङ्गेऽपि यत् प्रायुक्तम् । 'सुमीवो मम वर्योऽसौ' इति ॥—  
वाह्यमिति । वह्नकर्मेत्यर्थः ॥—उपसर्गो—उपपूर्वात्सरतेः सतेर्वा यन्निपात्यते । कालः प्राप्तोऽस्याः कात्या । 'तदस्य  
प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनो गर्भग्रहणम् । भावे घञ् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः ॥  
—उपसर्ग्येति । कर्मणि ण्यत् ॥—कर्तरि यदिति । 'तयोरेव—' इति भावे प्राप्ते कर्तरि यन्निपात्यत इति भावः ॥



येतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यज्यम् । तेन संगतमार्गेण रामाज्यं कुरु हुतमिति भट्टिः । सृगे-  
रज्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमभ्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः ।  
भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्ज्य संगतेन । ॥ षट् सुपि क्यप् च । ३।१।१०६। उत्तरसूत्रादिह भाव  
इत्यपकृत्यते । वदेभावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमि-  
त्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययाविलेके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । ॥ भुवो भावे । ३।१।१०७। क्यप्स्यात् ।  
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुप्युपपदे इत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग एव । प्रभव्यम् । ॥ हनस्त च । ३।१।१०८।  
सुप्यनुपसर्गे उपपदे हन्तेभावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । कीत्वं लोकात् । ॥ एतिस्तु-  
शास्त्वृद्धजुषः क्यप् । ३।१।१०९। एभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदृक् ह्रस्वः ।  
शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृक्तः । वृत्त्यः । वृक्तस्तु वार्या ऋत्विजः । आहृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः पर-  
स्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिम्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुष्यम् । दोष्यम् ।  
गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्द्वृशंसनुहां ण्यत् इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं  
भृग्यम् ॥ ॥ आङ्पूर्वादेशेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अङ् व्यक्तिक्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनि-  
दितामिति नलोपः । आज्यम् । ॥ ऋधुपधाच्चाङ्पिचूतेः । ३।१।११०। वृत् । वृत्यम् । वृष्ट् । वृष्यम् । कृपि-  
चृत्योस्तु । कर्ष्यम् । चर्त्यम् । सपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताभिराद्य इति णिजभावे ण्यत् । णि-  
जन्तास्तु यदेव । ॥ ई च खनः । ३।१।१११। चात्क्यप् । आहुणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः । ॥ भृजो-

—संगतं चेदिति । ननुसंके भावे कः ॥—विशेष्यमिति । इहाज्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न प्राह्यः पर्या-  
याणां युगपत्प्रयोगासंभवेनाज्यं सतां संगतमिति प्रयोगानापत्तेः । तेन संगतमिति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेः ॥—षट्—  
सकर्मकलाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः ‘लः कर्मणि—’ इति सूत्र इव ‘तयोरिव—’ इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यः  
एव भावे इति सिद्धान्तात् । अत आह—भावा इत्याकृत्यते इति । ‘भुवो भावे’ इत्यत्रानुपसर्ग इत्यनुवर्तनात् निरुपसर्गस्य  
भवतेरकर्मकत्वात् ‘तयोरिव कृत्य—’ इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये  
स्थितं तद्भाष्यस्वारस्यग्राहिणां मतमाह—कर्मणीति ॥—सुप्यनुपसर्ग इति । सुपि किम् । ‘हनस्तो विष्णोः’ ।  
घातः । अनुपसर्गे किम् । प्रघातः । भावे षन् ॥—एतिस्तु—। एभ्य इति सुप्यनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः ।  
एतीतीण एव ग्रहणं नेडिकोः । तयोरधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं  
व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु ‘इष्वदिक इति वक्तव्यम्’ इति वचनादिकोऽपि भवतीत्यधीत्या-  
मतेत्युदाहरन्ति ॥—इस्य इति । कथं तर्हि उपेयमिति ईङ् गताविति दैवादिकाद्यत् ॥—न वृक्त इति ।  
‘ईडवन्द—’ इति ज्ञापकात् तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृक्त एव ग्रहणमिति भावः ॥—परस्यापीति ।  
‘ओरावश्यके’ इति प्राप्तस्य तस्यावकाशोऽवश्यलाभ्यमिति आवश्यकविवक्षायां स्तुत्य इत्यादौ क्यपोऽवकाशः  
अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्ती ‘विप्रतिषेधे परम्—’ इति ण्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यबुक्तिरिति भावः ॥  
—आङ्पूर्वादेशेरिति । ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न । कुलप्रसङ्गातिस्त्वरप्रसङ्गाच्च । त-  
स्मात्क्यबन्त एवाज्यशब्दः । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति, न चेष्टापत्तिः । आज्यं किमासीदित्यादौ पदकारैस्त्वदकरणादिति  
चेत् । अत्र भाष्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति । सत्यपि अबान्तरपदत्वे ‘ऋत्विजं,  
पूर्वेभिः’ इत्यादाविव संप्रदायानुरोधेन कचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादि तदाशयः ॥—कृपिचृत्योस्त्विति । कृप्  
सामर्थ्ये । चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥—कल्प्यमिति । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वाद् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्तम् ॥  
—ह्रस्वः सुपठ इति । दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः । दीर्घनिर्देशः इ इति प्रत्येकार्थस्तत्र द्वितीय इकारो ‘ये वि-  
भाषा’ इत्यात्वबाधनार्थः । अन्यथा ‘ये विभाषा’ इत्यस्यावकाशः । खायते खन्यते । इत्यस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आलं  
नास्ति । आलपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वात्त्वं स्यात् ‘ये विभाषा’ इत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी । तथा च यका-  
रादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमालमन्तरङ्गम् । इकारस्तु क्यपा सह विधानाद् बहिरङ्गः । तथा चान्तरङ्गस्यालस्य बाधनाय  
प्रत्येकार्थेन द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई चेति दीर्घोच्चारणं कृतमिति । दीर्घं प्रत्याचक्ष्णस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः ।  
इलमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् क्यप्सन्निधोगशिष्टं हि तत् । आलं तु बहिरङ्गं ये इति परसप्तम्याश्रयणात् ।  
एवं च इत्वेनात्वबाधो न्याग्य एवेति दीर्घो न पठनीयः । ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्रयण-  
मपि युक्तमिति । स्यादेतत् । इ चेति ह्रस्वदेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आहुणे तस्यासिद्धतया ‘ह्रस्वस्य पिति—’  
इति तुक् स्यात् ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ इति षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशालस्यासिद्धत्वस्वीकारात् । अतो दीर्घ एव विधेयं

ऽसंज्ञायाम् । ३।१।११२। श्रुत्याः कर्मकाराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ ॐ समञ्च बहुलम् ॥ संश्रुत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाष्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यं । विभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्यपादेवो ण्वत् । क्यप् तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया । ॥ मृजे-र्विभाषा । ३।१।११३। मृजेः क्यत्वा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः । ॥ चजोः कु घिण्यतोः । ७।३।५२। चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् धिति ण्यति च प्रत्यये परे । मृजेर्दृष्टिः । भार्यः । ॥ न्यङ्कादीनां च । ७।३।५३। कुत्वं स्यात् । न्यङ्कः । नावज्जेरित्युप्रत्ययः । ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यदच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३।१।११४। एते सप्त क्य-बन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा कृतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ठ्यते-ऽन्त्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनादीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः कर्तरि क्यप् निपा-तनाहुत्वम् । यद्वा पु प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोके प्रेरयति । क्यपो रुद । मृषोपपदाद्देः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विषोप्यनिजोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतमिश्रं धनं कुप्यम् । गोप्यमभ्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्ट-पाक्याः । न व्यथते अभ्यध्यः । ॥ मिद्योऽधौ नदे । ३।१।११५। भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वं च । भिनसि कृलं मिद्यः । उज्झत्युदकमुद्धयः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता । ॥ पुष्यसिध्वौ नक्षत्रे । ३।१।११६। अधिकरणे क्यप्रियापात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्निध्वः । ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३।१।११७। पुञ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । 'पिष्ट औषधिविशेष' इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्र तु विपच्यम् । विनेयम् । जेयम् । ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३।१।११८ ॥ ॐ छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । ॥ पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषु च । ३।१।११९। अव-गृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्त्रैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवदिभूतेत्यर्थः । क्षीलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाणत् । आर्वै-

इति चेत् । मैवम् । पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न लन्वोऽपीति सिद्धान्तात् । अन्यथा वृक्षे छत्रमित्यत्र ङवाहुणस्या-सिद्धतया छे चेति ह्रस्वाभयो नित्यस्तुक् स्यात् । इष्यते तु दीर्घात्पदान्ताद्वेति वैकल्पिक इति दिक् ॥—'भृगोऽसंज्ञायाम्' इत्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्भार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि क्यप् न भविष्यतीत्यत आह—पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यन्त्रेत्यर्थः ॥—तदनुबन्धेति । दुभृम् इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्तेः क्यपोऽप्रसङ्ग इति भावः ॥—मृजे-र्विभाषा । ऋदुपधत्वाभिलं क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—चजोः—। यथासंख्यं नेह विवक्षितं 'तेन रक्तं रागात्' इति लिङ्गादिति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं तदालोच्याह—चस्य जस्य चेत्यादि । धिति ण्यति च चस्य कुत्वं धिति ण्यति च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥—न्यङ्कुरिति । 'कृष्णसाररुच्यङ्कुरकुशम्बररोहिषाः' इत्यमरः ॥—राजसूय—॥—यदेति । राजानं क्रीणन्ति इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः ॥ पुम् अभिषव इत्यस्य ह्रस्वान्तत्वात्तदाह—निपातनादीर्घ इति । नि-पातनं च रुच्यर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः ॥—उत्त्वमिति । तस्य पर-त्वात् 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः ॥—नित्यं क्यबिति । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्प्रत्ययो नेति भावः ॥—मिद्योऽधौ—॥—क्यबिति । कर्तरीति शेषः ॥—उद्ध्व इति । 'तोयदागम इवोऽश्वमिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्' इति रघुः ॥—पुष्यसिध्वौ—। नक्षत्रे किम् । पोषणं सेधनम् । अधिकरणे ल्युट् । पुष्यसिध्योः पर्यायत्वेऽपि स्वरूपपरत्वात्सूत्रे द्वन्द्वः । 'पुष्ये तु सिध्यतिध्वौ' इत्यमरः ॥—पापमिति चेति । 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः' इत्युप-क्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात् 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्योरपि' इति कोशाच्चेति भावः ॥—वक्तव्यमिति । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । क्यप उदाहरणं तु छन्दस्येव । मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापि गृह्यम् ॥—लोके त्विति । ण्यदेवेति भावः ॥—पदास्त्रैरि—। एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् ॥—अवगृह्यमिति । यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम् । अवग्रहो विच्छेदः । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं पाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् ॥—प्रगृह्यमिति । यस्य प्रग्रहस्तत्पदम् । प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाभावे परस्परमचोरसमिकर्षः । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा वि-हिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः । यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उप-चारो बोध्यः । अवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ ॥—अस्त्रैरीति । स्त्रेन ईरितुं शीलमस्य स्त्रैरी स्वतन्त्रः । 'स्वादीरेणिणोः' इति वृद्धिः । नन्पूर्वस्तु अस्त्रैरी ॥—गृह्यका इति । 'अनुकम्पायाम्' इति कन् । गृ-

गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाभित इत्यर्थः । ॥ विभाषा कृवृषोः । ३।१।१२०। क्यप्स्यात् । कृत्यम् । कृष्यम् । पक्षे । ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४। ऋवर्णान्ताद्धन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् । ॥ युग्यं च पत्रे । ३।१।१२१। पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते । ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२२। अमोपपदाद्भस्वरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमावास्या ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्यां रज्जुः ॥ ॥ समवपूर्वाच्च ॥ समवसर्ग्यां । ॥ न क्रादेः । ७।३।५९। क्रादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति प्रयित्वा न क्रादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ । तेन अर्जितस्त्रिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेहत्वात् । मुचुग्लुभृत्प्रभृतीनां तु क्रादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । ॥ अजिप्रज्योश्च । ७।३।६०। न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः । ॥ भुजन्युज्यौ पाण्युपतापयोः । ७।३।६१। एतयोरेतौ निपातौ । मुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युज्जन्यस्मिन्निति न्युज्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्रः । ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७।३।६२। एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः । ॥ वज्रेर्गौ । ७।३।६३। कुत्वं न । वज्र्यम् । गतौ किम् । वज्र्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । ॥ ओक उच्चः के । ७।३।६४। उच्चैर्गुणकुत्वे निपात्यते के परे । ओकः शकुन्तवृषकौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ॥ ण्य आवश्यके । ७।३।६५। कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् । ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७।३।६६। ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ ॥ त्यजेश्च ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति काशिका । तत्र

हासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः ॥—विभाषा कृ—। करोतेः क्यप्प्राप्ते वृषेस्तु ऋदुपधलाभित्यं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—पत्रं वाहनमिति । पतत्यनेनेत्यत्र 'दात्रीशस—' इत्यादिना करणे धृत् ॥—युग्यो गौरिति । यद्यपि 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति तद्धितयतापि इदं सिध्यति तथापि ण्यतं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि युग्यो गौरिति स्यात् । अन्ये त्वाहुः । युग्यो हस्तीति हि वृत्ताबुदाहृतं तत्तु तद्धितेन न सिध्यति । न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिध्यति । युज्यते संबध्यते ह्यसौ कृथादिनेति ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक् ॥—वृद्धौ सत्यामिति । तेन 'अमावास्याया वा' इति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षेऽपि सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यथा मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद् दुर्लभः । अथापि बाहुलकाद्भावेत् । एवमपि ण्यदन्तमनूय विहितस्तद्धितो यदन्तान्न स्यादिति दिक् ॥—ऋहलोः—। पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋ इति ऋधातोर्न प्रहणं किंतु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात्परं कार्यमिति निर्देशात् 'ईडवन्द—' इत्यादिलिङ्गाच्च ॥ 'ऋहलोः—' इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषणं विशेषणेन तदन्तविधितस्तदेताह—ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमप्येवम् । मूलपुस्तकेषु सर्वत्र 'विभाषा कृवृषोः' इत्यत्र पक्षे ण्यत् भवतीति वक्तुम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रं पठित्वा पश्चात् 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठक्रमेण 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति व्याख्याय पश्चात् 'ऋहलोः—' इति सूत्रं व्याख्यातं तथैवात्रापि व्याख्यातमिति ॥—गर्ज्यमिति । गर्ज शब्दे 'ऋहलोः—' इति ण्यति 'चजोः—' इति कुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः ॥—कुत्वं स्यादेवेति । 'ऊदितो वा' इति क्त्वायामिङ् विकल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः ॥—विपरीतमिति । सूत्रकारमते मुचुग्लुभृत्प्रभृतीनां 'न क्रादेः' इति कुत्वं न भवति, वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वात् 'चजोः—' इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ समाज इति । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धमि 'चजोः—' इति कुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः । एवं वजेरपि ॥—न्युज्ज इति । उब्ज आर्जवे । निपूर्वस्यास्य जस्य कुलाभावो दस्य च वकारो निपात्यते ॥—घञा सिद्धे इति । उच्च समवाय इत्यस्माद्धमि 'चजोः—' इति कुत्वे लघूपधगुणे च ओक इति रूपं सिध्यति, परं तु 'अिनित्यादिर्नित्यम्' इत्याबुदात्तत्वमनिट् स्यादिति भावः ॥—ण्य आवश्यके । अवश्यभावः आवश्यकम् । मनोह्लादित्वाद्गुम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥—अवश्यपाच्यमिति । 'आवश्यकाधमर्ण्योर्णिनिः' 'कृत्याश्च' इति ण्यत् । अवश्यशब्दोऽर्थशोतनार्थो न तु प्रयोगार्थः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यत्कुलाभावश्च भवति । यथा 'अशोच्यानन्वशोचस्तम्' इति । केचित्तु शोचितुमर्हाः शोच्याः न शोच्या अशोच्या इति भगवद्गीतासिद्धं व्याचक्षते तन्निष्पत्त्यम् । 'अहं कृत्यत्-चश्च' इति ण्यति 'चजोः' इति कुत्वप्रसङ्गात् 'चजोः—' इति कुत्वं 'निष्ठायामनिटः' वार्तिकमते तु सम्पद्येवेति दिक् ॥—यज—। यज देवपूजादौ । द्रुयान् याच्यायाम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो वच परिभाषणे । ऋच् स्तुतौ ॥—ग्रन्थविशेष इति । तथा च संज्ञेयमिति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रसङ्गाभिषेधोऽयमिति भावः ॥—ज्ञापकादिति । । सरूपत्वाद्वा-

पूजेग्रहं चिन्त्यम् । भाष्यानुकत्वात् । ण्यत्प्रकरणे खजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् । ॥ चचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७।३।६७। वाच्यम् । शब्दाक्यानां तु वाच्यम् । ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७।३।६८। प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भूत्यः । ॥ भोज्यं भक्ष्ये । ७।३।६९। भोग्यमन्यत् । ॥ ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ काव्यम् । दभिर्भातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाम्यः । ॥ ओरा-  
वक्ष्यके । ३।१।१२५। उवर्णान्ताद्भातोऽर्ण्यत्स्यादवक्ष्यभावे घोले । काव्यम् । पाव्यम् । ॥ आसुयुवपिरपित्रपि-  
चमश्च । ३।१।१२६। युञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । प्राप्यम् । चाप्यम् । ॥  
॥ आनाय्यो नित्ये । ३।१।१२७। आहपूर्वाच्चयतेऽर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि  
गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च । ॥ प्रणा-  
य्योऽसंसर्तौ । ३।१।१२८। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाद्य-  
ओरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः । ॥ पाय्यसाभ्राय्यनिकाय्यधाय्या  
मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३।१।१२९। मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति  
युक् । सम्बन्ध मीयते होमार्थमग्निं प्रतीति साक्षात् हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निधीयते-  
ऽस्मिन्वाभ्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आत् धात्वादेः कृत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति  
धाया ऋक् । ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंज्ञायौ । ३।१।१३०। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः ।  
संधीयतेऽसौ संचायः । ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः । ३।१।१३१। अभिधारणार्थं स्थलविशेषे एते

सरूपविधिना ण्यद्रवेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥—वाक्यमिति । ‘तिङ्मुबन्तचयो वाक्यम्’ ॥—भोज्यम्—। भ-  
क्ष्यमिहाभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितं न तु खरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवतीत्याहुः ॥—भोग्यम-  
न्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥—लपिदभिभ्यां चेति । ‘पोरदुपधात्’ इति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । जया-  
दित्यस्तु ‘आसुयुवपिरपि—’ इति सूत्रे लपिं प्रक्षिप्य रपिलपिचपीति पठित्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः संप्रह इत्युक्तवान्  
तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्बाजं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥—स्वीकार्य इति । ‘कास्यनेकाच आम्बकव्यशुल-  
म्पाद्यर्थम्’ इति वार्तिकबलाद्यथा चुलुम्पादिभ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते—‘न ता नशन्ति  
न दभाति तत्स्करः’, ‘विष्णुर्गोपा अदाभ्यः’ इत्यादि ॥—लाव्यमिति । आवश्यके उपपदे इति व्याख्याने तु नेदं सिध्य-  
तीति भावः । क्वचित्तु लाघवं प्रत्यनादरात् व्यतिसे इत्यादौ व्यतिशब्दवत् द्योतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्य-  
काव्यम् । अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः ॥—आसु—। युञ् । आसाव्यमिति ।  
युञ् अभिषव इत्ययं गृह्यते न तु पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । ‘कृत्यल्युटो बलहुम्’ इति बहुलप्रहणादिति ॥—यु मिश्रण इति ।  
युञ् बन्धन इति तु न गृह्यते सातुबन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रश्रुतीनां द्वन्द्वं कृत्वा पश्चादासुशब्देन द्वन्द्वः । तेन  
अल्पाचूतरम् इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः । इहाद्ययोः ‘अचो यत्’ इत्यनेन रपित्रपिचमां तु ‘पोरदुपधात्’  
इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—अनित्यमात्रे यदि प्रयोगस्तर्हि घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—दक्षिणाग्निवि-  
शेषेत्यादि ॥—वैश्यकुलादेरिति । दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलाद्विस्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥—  
कर्मव्यापार इति । तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंसर्तोरिति । वस्तु-  
तस्तु प्रीतिविषयीभवनापेक्षया लाघवात्प्रीतिरेव संमतिः सा यस्मिन् चोरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंसर्तः । यद्वा संमतिः  
प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसंसर्तः । तन्नेणार्थद्वयमपि गृह्यते ॥—पाय्यसाभ्राय्य—। चतुर्षु अर्थेषु  
चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेऽनेनेति माङ्कः करणे ण्यत् । मेयमन्यत् ॥—हविर्विशेष इति । ऐन्द्रं दध्यमावासाया-  
मैन्द्रं पयोऽमावास्यामिति विहितो दधिपयोरूपः ॥—धीयते अनयेति । अत्र सर्वा सामिधेनी न प्राप्ता किंतु  
सामिध्यमानवती समिदवती चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा ‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ इत्यादिकैव । अयं च विशेषो निपात-  
नस्य रुच्यर्थत्वाद्भ्यते । नन्वेवं निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रे सामि-  
धेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाय्याः शंसतीति । न हि शब्देण समित्  
प्रक्षिप्यते ॥—क्रतौ कुण्डपाय्य इति । कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च  
निपात्यते । नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् । एवं च ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ इति सिद्धत्वात् युक् च न निपा-  
तनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गात् । इष्यते तु ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदकृतित्स्वरः ।  
तथा च प्रयुज्यते । प्रणाय्यात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाचिनोतेस्तु ण्यदायौ निपात्येते । क्रतौ किम् । कुण्डपानम् ।  
संचेयम् ॥—अग्नौ परि—। अभिरिह न उवलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह—स्थलवि-  
शेष इति ॥—एते सावध इति । स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाचिनोतेः ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वदेस्तु संप्रसारण-

साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् । ॥ चित्यामिचित्ये च । ३।१।१३२। चीवतेऽसौ चित्तोऽभिः । अभ्येक्षणमभिचित्या । ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३। त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा माभूदिति पुनःकृत्यविधिः क्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः कचिधेति ज्ञापयति । तेन कल्युदतुमुन्सकथेषु नेति सिद्धम् । ॥ अहं कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः, स्तुतिकर्म । स्तोता, स्तुतिकर्ता । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः । ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३।४।१८। एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि भकर्मकानु भावे शेषः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साज्ञामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । ॥ शकि लिङ् च । ३।३।१७२। चाकृत्याः । बोधुं शक्यो बोढव्यः वहनीयो बाह्यः । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवाद्भेदेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

### कृदन्तप्रक्रिया ।

॥ ण्वुल्तृचौ । ३।१।१३३। धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युधोरनाकौ । कारकः । कर्ता । बोधुमर्हो बोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति क्तिवम् । कुटिता । अग्निदित्युक्तेर्न क्तिवम् । कोटकः । विज इद् । विजिता । हनस्तोऽधिष्णोः । धातकः । आतो युच् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न बुद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरधि । रन्धकः । जम्भकः । नेत्र्यकिटि रधेः । रधिता । रद्धा । मस्तिजनशोरिति नुम् । मङ्गा । नष्टा । नशिता । रभेरशक्तिटोः । रम्भकः । रम्भा । लम्भश्च । लम्भकः । लम्भा । तीषसहेतिवेदः । पृषिता । पृष्टा । सहिता । सोढा । द्रिद्रातेरालोपः । द्रिद्रिता । ण्डुलि न । द्रिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन

दीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥—चित्त्योऽभिरिति । चिनोतेः कर्मणि क्यप् । यतोऽपवादः । इह सूत्रे अमावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य । तस्य भावार्थकत्वेनाभिवाचकत्वासंभवात् । अपरेन्यत्र चेतमित्येव । शब्दकौस्तुभादौ तु अमिचित्येत्यल्ल भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते न तु क्यप् । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुसरेण चित्य इवायुदात्तः स्यादिति स्थितम् । ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह—क्यधिकारादूर्ध्वमित्यादि ॥—कल्युडिति । हसितं हसनं छात्रस्य । 'नपुंसके भावे कः' 'ल्युट् च' इत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति लोप् । लिङ् तु भवत्येव । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' लिङ् चेति वचनात् । ईषत्पानः । 'आतो युच्' इति युच् । अत्र 'ईषहुःषुषु' इति खल् न ॥—लिङ्गा बाधेति । चकारेण 'लिङ् यदि' इत्यतो लिङ्नुकृत्यत इति भावः ॥—भव्य—'तयोरेव' इति नियमात्कर्तर्यप्राप्ते वचनम् ॥—साज्ञामिति । कर्मणि षष्ठी ॥—इत्यादीति । प्रवचीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा । आहवते आहव्यः । प्यत् आहव्यमनेन वा ॥—शकि लिङ् च ॥—बोढव्य इति । वह प्रापणे इत्यस्मात्तव्यः । हस्य 'हो ढः' इति ढत्वे 'क्षपस्तयोः' इति ढत्वे 'धुना ह्रुः' इति ह्रुत्वे 'ढो ढे लोपः' 'सहिवहोः' इत्यवर्णस्यौलम् । अत्र ढलोपे कर्तव्ये ध्रुत्वमसिद्धमिति नाशङ्क्यम्, आश्रयासिद्धत्वात् ॥—बाधा माभूदिति । कृत्यानामिति शेषः ॥—कृत्योक्तिरिति । कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः ॥—लाघवादिति । इह हि चकारमात्रेण ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ णकारो वृज्यर्थः । लकारो 'लिति' इति स्वरार्थः । तृचश्चकारस्तु 'तुरिष्ठेमेयस्तु' 'तुच्छन्दसि' इत्यादौ सामान्यग्रहणाविधातार्थः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति, 'आयुदात्तश्च' इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च 'अपृन्' इति सूत्रे तृन्तृचोः पृथगग्रहणं विहाय अतृचस्य इत्येव सुवचमित्येके । अन्ये तु सामान्यग्रहणेऽपि कचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थम् 'अपृन्' इति सूत्रे तृन्तृचोरुभयोर्ग्रहणम् । तेन कोपधग्रहणेन तद्धितपुगग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः ॥—बोढेति । 'अहं कृत्यतृचश्च' इति तृच्, ढलादयस्तु बोढव्य इत्यत्रेवात्राप्युद्धाः ॥—रन्धतेति । 'रधादिभ्यश्च' इति वेद् ॥—रद्धेति । इह 'नेत्र्यकिटि' इति निषेधाप्रवृत्तावपि 'रधि' इत्यनेन अच्परल्लाभावात्तु ॥—मङ्गेति । दुमसृजो छुडौ । अस्मात् तृच् 'मस्तिज' इति नुम् अन्त्यात्पूर्वः । 'स्कोः' इति सलोपः । जस्य कृत्वे चत्वंम् अनुस्वारपरसवर्णौ । 'बहुनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः' इति पक्षे तु नुमागमस्याच्परत्वेऽपि 'स्कोः' इति सलोपो भवत्येवेति हेयम् ॥—नष्टेति । रधादिस्तादिभभावपक्षे नुम् ॥—लम्भेति । 'क्षपस्तयोः' इति घः, झकारस्य जश्चलम् । 'लम्भे' इति नुम् तु न भवति, अचीत्यनुवर्तनात् ॥—ण्डुलि नेति । 'सनि ण्डुलि ल्युटि च न' इति वचनात् ॥—योगविभागेनेति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रे कृतो बहुलमित्ये-

कृन्ताप्रत्ययभ्यभिवारार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ ॐ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इपिनवेधो धातुः ॥ प्रकृन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पाहस्य न निषेधः । क्रमिता । तदहस्त्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रमेत्यपीति केचित् । गमेरिदित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तत्कानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृत्त्यश्रुतभ्यः । विवृ-  
त्सिता । यकृन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । पापचकः । यकृल्लुगन्तात् पापाचकः । ॥ नन्दिग्रहिप-  
चादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३।१।१३४। नन्धादेर्ल्युग्रादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्द-  
यतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः । नन्धादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही ।  
स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृत्त्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको  
वृत्त्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' 'कर्मणि घटोऽठच्' इति सूत्रयोः करोतेर्घटेऽप्यप्र-  
योगात् । अच्प्रत्यये परे यकृल्लुगन्तानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचित्पाठक-  
वाधनार्थः । पचतीति पचः । नदद् । चोरद् । देवद् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीग्यतेरिगुपधेति कः  
प्राप्तः । जारभरा । श्वपा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । भ्यङ्कादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यकोऽचि चेति लुक् । न  
धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुबः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ ॐ चरिचलिपतिवदीनां  
वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासहस्रो हलादिःशेषश्च न । चरा-  
चरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ ॐ हन्तेर्घत्वं च ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् ।  
वनावनः । ॐ पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घाभ्यासस्य ॥ पाट्टपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । इनः ।  
पाटः । रात्रेः । कृतीति वा मुम् । रात्रिचरः । रात्रिचरः । ॥ इगुपधङ्गाप्रीकिरः कः । ३।१।१३५। एभ्यः कः स्यात् ।  
क्षिपः । छिखः । बुधः । कुशः । ज्ञः । ग्रीणातीति ग्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्लुच्चावपि ।  
क्षेपकः । क्षेसा । ॥ आतश्चोपसर्गे । ३।१।१३६। कः स्यात् । इयाद्यधेति णस्यापवादः । सुगलः । प्रजः । ॥ पा-  
प्राध्माधेर्दृशः शः । ३।१।१३७। पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । घेटष्टिवात् सनन्ध-

वाकरे स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥—प्रकृन्तेति । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति क्रमे-  
रात्मनेपदविषयता ॥—अनन्यभावे विषयशब्द इति । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः । तथा च विकल्पा-  
हस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वाभिषेधो नेति भावः ॥—सञ्जिगमिषितेति । संपूर्वाक्रमेः सन् 'सन्नयकोः'  
इति द्वित्वे हलादिःशेषे 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आर्धधातुकस्य' इति सन इद्, षत्वं, सन्नन्तात्तृ पुनरिद् ॥—अल्लो-  
पस्येति । प्राचा तु 'न धातुलोप' इति सूत्रे इह इत्यनुवृत्तेर्घट्टेरेरनिषेधः पापाचक इत्युक्तं, तत्र । यकृन्ते अल्लोपस्य स्थानि-  
वत्त्वेन वृद्धेः । प्राप्त्यभावात् । ननु यकृल्लुकि पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम् । तत्र हि अकारविशिष्टस्यैव यको लुगिति  
सर्वसंमतत्वेन । स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् । मैवम् । एवं तर्हि आर्धधातुकस्य धालवयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यकृल्लुगन्ते 'न  
धातुलोप' इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् ॥—नन्दिग्रहि—। द्वन्द्वान्ते ध्रुयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तदाह—  
नन्धादेर्ल्युरित्यादि ॥—मधुसूदन इति । मधु दैत्यं सूदयतीति विग्रहः । वृद् क्षरणे । इह अर्दिसूदिभ्यां कर्मण्यणि  
प्राप्ते नन्धादिपाठात् ल्युः ॥—विभीषण इति । 'भियो हेतुभये पुक्' ॥—ग्राहीति । णिनेर्णिस्त्वादुपधावृद्धिः ॥—  
स्थायीति । आतो युक् ॥—मन्त्रीति । मन्त्रीति चुरादाविदित्पाठान्मुम्, 'गेरनिटि' इति लोपः ॥—विषयीति । विष्  
बन्धने 'वालादेः' इति षस्य सत्त्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदाचोः' इति निषेधादाह—इह षत्वम-  
पीति । निपातनादित्यनुषज्यते । 'परिनिविभ्यः' इति सूत्रे सितस्येति कान्ताजन्तसिनोतेर्ग्रहणाणिन्यन्तसिनोतेर्निपातनं  
विना षत्वं दुर्लभमिति भावः ॥—जारभरेत्यादि । जारं विभर्ति, श्वानं पचतीति विग्रहः ॥—श्वपाकोऽपीति । कर्म-  
ण्यणपि पक्षे भवतीति भावः ॥—चेक्रिय इति । संयोगपूर्वत्वात् 'एरनेकाचः' इति न यण् ॥—लोलुब इति । इह  
सुबभावात् 'ओः सुपि' इति यण्नेति 'अचि श्रुधातु' इत्युबद् ॥—मरीमृज इति । 'रीगुपधस्य च' इति रीगागमः  
हलादिःशेषश्च नेति । सति तु हलादिःशेषे आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीत्यत्रा चाभ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः ॥  
पाटेर्णिलुगिति । 'गेरनिटि' इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाट्टपट इत्यत्रोपधावृद्धिः स्यादिति भावः । इहापि  
पूर्ववत्तत्त्वाहलादिःशेषयोरभावः ॥—इगुपध—। इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अवबोधने, प्रीम् तर्पणे, कृ विक्षेपे । एषामितरे-  
तरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् 'ऋत इद्धातोः' इति  
इत्यम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकद्वन्द्वत्वे सति इत्वं न स्यात् ॥—ज्ञ इति । जानातीति ज्ञः, 'आतो लोप इटि च' इत्या-  
लोपः ॥—पाप्राध्मा । पा पाने । पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते लुगिवकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति  
तद्ग्रन्थनामसंमतम् । तथा च श्रीहर्षः 'फलानि धूमस्य ध्यानचोमुखात्' इति । भ्रूयते च 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णः'

यीति खशीव ङीप् प्राप्तः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । प्रः संज्ञार्था न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् । ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३।१।१३८। शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेज्यः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन कृपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गादिभ्यः । प्रक्षिपः ॥ ॐ नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ निलिम्पा देवाः ॥ ॐ गद्यादिषु विदेः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् । ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा । ३।१।१३२। शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः । ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३।१।१४०। इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ ॐ तनोतेरुपसंख्यानम् ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । ॥ इयाद्व्याघ्रा-  
स्तुसंस्वृतीणवसावहलिहलिषभ्वसश्च । ३।१।१४१। इयैरुप्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । इयैकोऽवस्यतेऽवावन्त-  
त्वासिद्धे प्रथमग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । सु गतौ । आरूप्यः संपूर्णः । आलावः । संलावः । अलायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । आसः । ॥ दुन्यो-  
रनुपसर्गे । ३।१।१४२। णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकादुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः । ॥ विभाषा ग्रहः । ३।१।१४३। णो वा । पक्षेऽच् । व्यव-  
स्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेऽनेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः  
पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राश्यथाचुरादिष्यन्तादच् । भावः । ॥ गेहे कः । ३।१।१४४। गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ।

इति ॥—अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द—। इह लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं न तु सत्ताद्यर्थकानाम् ॥—धारय इति । धृञ् धारणे । धृङ् अवस्थाने । ष्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । अथ कथं 'न मह्यमत्रो-  
त्तरधारयस्य ते' इति श्रीहर्षः । परत्वादि सूत्रधारदिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम् । तथाच वार्तिकम् । 'अकारादधुपपदा-  
त्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' इति । सत्यम् । कर्मणः शेषलविवक्षायामणोऽप्राप्त्या शे कृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति ।  
एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः ॥—पारय इति । पार कर्मसमाप्तौ चुरादिष्यन्तः । ॥ धृ पालनपूरणयोरिति  
वा हेतुमण्यन्तः ॥—वेदय इति । विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः । इहोदाहर-  
णेषु लिपिविदिभ्यः 'तुदादिभ्यः शः' 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । धाद्योदिभ्यस्तु शङ्गुणायादेशाः ॥—अरविन्दमिति ।  
चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दति लभते इत्यर्थे  
कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥—ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ ददः दधः इति । शे परे 'जुहोत्यादिभ्यः—' इति इङ् । 'लौ' इति  
द्वित्वम् अपित्सार्वधातुकस्य शस्य ङित्वात् 'आतो लोपः—' इत्यालोपः ॥—वक्ष्यमाणो ण इति । 'व्याघ्राधा—'  
इति णप्रत्यये आतो युक्ति दायः धायः ॥—प्रदः प्रधः इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । स्यादेतत् । दद दाने दध  
धारणे आभ्यामचि दधो दधः इति सिद्धम् । दाधाभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि, ततश्चेदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् ।  
सत्यम् । स्वरार्थमिदं सूत्रम् । अददः अदधः । इहहि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते अजन्तत्वे तु अजकावशात्तावि-  
स्यन्तोदात्तत्वं स्यात् ॥—इतिशब्द आद्यर्थे इति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—इयाद्व्याघ्रा—। अनुप-  
सर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् । एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह—नित्यमिति ।  
इह सूत्रे इयैह गतावित्यस्य आत्वे इया इति प्रक्षेपो न तु शीङो यणादेशेन नाप्यततेः अच्छन्दान्तानां वायतिप्रभृ-  
तीनां नाप्यकारान्तानां वा प्रक्षेपेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः ॥—कं बाधितुमिति । अन्यथा 'आतश्चोपसर्गे' इति  
विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः । सु गतौ । प्राचा तु सूत्रे आश्रु संश्रु इति तालव्यं पठित्वा  
भृणोतिरुदाहृतस्तदनाकरम् । तथा च प्रयुज्यते—'अनाश्रवावः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः' इति नैषधादी ।  
अमरोऽप्याह 'वचने स्थित आश्रवः' इति । यदि तु सूत्रे अस्मिन् शृणोतेर्ग्रहणं स्यात्तर्हि 'ऋदोरप्' इति सामान्यविहित-  
मपि बाधित्वा आङ्पूर्वकाच्छृणोतेर्विशेषविहितोऽण एव स्यात्, तथा च आश्रव इति रूपं न स्यात्किंवाश्रव इति स्यादिति  
विक् ॥—लेहः श्लेष इति । 'इगुपधङ्गा—' इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः ॥—दुनोतेरिति । दुदु उपतापे इत्य-  
स्यात् ॥—दवतेरिति । दु गतावित्यस्यात् ॥—दध इति । 'दवदावौ वनारण्यवही' इत्यमरः ॥—काशिकेति । भाष्ये  
चेतद्वाार्तिकं नास्तीति तन्मते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह—भाष्यमते त्विति ॥—गेहे कः । गेह इति प्रत्ययार्थस्य  
कर्तुर्विशेषणं नोपपदम् । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—गेहे कर्तरीति । एतत्सूत्रं तु शक्य-

गृह्णाति धाम्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः । ॥ शिल्पिनि ष्वुन् । ३१।१।४५। क्रियासु कौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तारि ष्वुन् स्यात् ॥ ॥ नृतिस्त्रनिरञ्जिभ्य एव ॥ नर्तकः । नर्तकी । स्वनकः । स्वनकी ॥ ॥ असि अकेऽने च रञ्जेनलोपो वाच्यः । रजकः । रजकी । आप्यमते तु नृतिस्त्रनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु कुन्शिष्यसंज्ञयोरिति कुन् । दाप । रजिका । पुंयोगे तु रजकी । ॥ गत्यकन् । ३१।१।४६। गायतेत्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गा-थकः । ॥ ण्युद् च । ३१।१।४७। गायनः । दिग्वाद्गायनी । ॥ ह्रस्व ग्रीहिकालयोः । ३१।१।४८। हाको हाङ्ग्र ण्युद् स्यात् ग्रीहो काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो ग्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते ग्रामोति वा । ॥ मुत्तुल्वः समभिहारे वुन् । ३१।१।४९। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । संरकः । ळवकः । ॥ आशिषि च । ३१।१।५०। आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् जीवकः । नन्दता-त् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । ॥ कर्मण्यण् । ३२।१। कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानाच्च ॥ ॥ शीलिका-मिमस्याच्चरिभ्यो णः ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ॥ ई-क्षिप्तमिभ्यां च ॥ सुलप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षार्था भविष्यन्ति । ॥ हावामश्च । ३२।२। अण् स्यात् । आपवादः । स्वर्गहायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । ॥ आतोऽनुपसर्गे कः । ३२।३। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः । पार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोलम्बायः ॥ ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङः । ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे ।

मकर्तुः । गृह् प्रहणे इति श्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धे ॥—तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्या-  
त्ताच्छब्दस्यम् । मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ मन्त्रशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते, एवं च गृहशब्दो वेदमनि मुख्यो दारेषु लौ-  
पचारिक इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । गृहशब्दोऽयमर्थोदिलादुभयलिङ्गः । तत्र नपुंसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः पुंलिङ्गस्तु  
बहुवचनान्त एव । ‘गृहाः पुंसि च भूष्येव’ इत्यमरोक्तेरिति ॥—शिल्पिनि ष्वुन् । पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि  
प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तृपदमित्याह—तद्वति कर्तरीति ॥—भाष्यमते त्विति । तथा च षष्ठे ‘रजकरजनरजः-  
सूपसंह्यानम्’ इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् । रजकरजनरजःसु कित्वात् सिद्धं कित् एवैते औणादिका इति तत्र  
कैयटः ॥—रज्जक इति । ‘शिल्पिनि ष्वुन्’ इति ष्वुन् ॥ रजनमिति ‘रजेः क्युन्’ इति क्युन् । रज इति ‘भूरजिभ्यां कित्’  
इत्युन् प्रत्यय इत्यादि ॥—गव्यकन् । गामादाप्रहणेष्वादेशेऽपि गै शब्द इत्यमेवेह गृह्यते न तु गाह् गताविति । थकन्  
प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्याशयेनाह—गायतेरिति ॥—ण्युट् च । योगविभाग उत्तरत्र  
अस्यैवानुवृत्त्यर्थः ॥—गायन इति । आतो युक् ॥—जहात्युदकमिति । उदकादधिकं वर्धनात् ॥—भावान् इति ।  
भावाः पदार्थाः तान् जिहीते इति ओहाङ् गतौ ‘भ्रमाति’ इत्याभ्यासस्येत्वम् ॥—मुस्तृत्वः । पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन  
जस् । ‘ओः सुपि’ इति यण् ॥—लक्ष्यत इति । भूयः सहचाराद् यो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुभवति स तत्र प्रायेण  
कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र पुन्यस्तु बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः ॥—आशिषि  
च् । अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः । ‘कर्तरि कृत्’ इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह—आशीर्वि-  
धयार्थेत्यादिना ॥—जीवतादिति । जीवनं तव भूयादित्यर्थः ॥—जीवक इति । क्रियां तु टापि ‘आशिषि वुनश्च  
न’ इति निषेधात् ‘प्रत्ययस्थात्-’ इति इलाभावः । जीवका ॥—कर्मण्यण् ॥ उपपदसमास इति । ‘तत्रोपपदम्-’  
इति कर्मोदावाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् ‘उपपदमतिह’ इति समास इत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति । अणि कृते  
‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः ॥—शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु  
धरतीति धरः गङ्गाया धर इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचम् । स्यादेतत् । धातोर्विधीयमानस्याणादेः  
पदविधिलाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कुम्भं, करोति कटमित्यादावसमर्थोदपि धातोरणादयः स्युरिति  
चेत् । अत्राहुः । कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधिलात्समर्थपरिभाषोपस्थानाज्जोक्तदोषः । उपोच्चारितं  
पदं ह्युपपदं पदं च सुप्तिङन्तमिति प्रागेवोक्तवादिति ॥—ह्वावामश्च ॥—कापवाद् इति । ‘आतोऽनुपसर्गे-’ इति प्राप्ति-  
बोधा ॥—स्वर्गहाय इत्यादि । हेग्वेवोः ‘आदेच-’ इत्याले ‘आतो युक्-’ इति युक् । माह् माने मेह् प्रणिदाने अन-  
यो रिह प्रहणं न तु मा माने इत्यस्य अकर्मकत्वात् । कविधानस्य फलमाह—आतो लोप इति ॥—पार्ष्णित्रमिति ।  
पार्ष्णित्रं त्रायत इति । त्रैह पालने ॥—गोसंदाय इति । अण् युक् ॥—प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमिति  
संप्रसारणपर्यायः ॥—जिनातीति । ज्या वयोहानौ ॥—त्रयादिभ्य इति । भ्राप्रत्यये ‘ग्रहिज्या-’ इति संप्रसारणे पूर्व-  
रूपे ‘हलः’ इति दीर्घे च कृते ‘ज्वादीनाम्-’ इति ह्रस्वः ॥—ब्रह्मज्य इति । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । पूर्वेण के हि



आहः । प्रहः । ॥ सुपि स्थः । ३।२।४। सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदस्तात्कः स्यात् । आख्यां विव-  
तीति द्विपः । समस्यः । विषमस्यः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्था-  
नमाखूत्थः । ॥ प्रष्टोऽप्रगामिनि । ८।३।९२। प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अप्रतो गच्छतीत्यर्थः । अप्रेति किम् ।  
प्रस्थः । ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विभ्रिकुशेकुशङ्कङ्कुमजिपुजिपरमेर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८।३।९७।  
स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि  
सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः । ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३।२।५। तुन्द-  
शोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति षक्तव्यम् ॥ तुन्दं परिमाहंति तुन्दप-  
रिमृजोऽक्षसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अक्षसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमप-  
नुदति स शोकापनुदः ॥ ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।  
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिळतीति गिळः । ॥ प्रे दाहः । ३।२।६। दारूपाजानातेश्च प्रोपसृष्टाकर्म-  
ण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रहः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥  
॥ समि ख्यः । ३।२।७। गोसंख्यः । ॥ गापोष्टक् । ३।२।८। अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ।  
सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति षाच्यम् ॥ सुरापी । शीधुपी ।  
अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३।२।९। अंशहरः । अनुद्यमने  
किम् । भारहारः ॥ ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ शक्तिप्रहः ।  
लाङ्गलप्रहः ॥ ॥ सूत्रे च धार्येऽर्थे ॥ सूत्रप्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणैव सूत्रप्राहः ।  
॥ वयसि च । ३।२।१०। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः । ॥ आङि ताच्छील्ये । ३।२।११। पुष्पाण्या-

सति कित्वात्संप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात् ॥—आहः प्रह इति । के हि सति 'वचिस्विपि-' इत्यादिना हेमः  
संप्रसारणे सति आहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥—सुपि स्थः । सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते न तु सप्तमीबहुवचनम् ।  
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् ॥—आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादिह 'कर्तरि कृत्' इति न  
संबध्यते अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थे भातोः स्वार्थो भाव एव । नन्वेवं 'घमर्थे कविधानम्' इत्यनेन गतार्थेति चेत् । न । वार्तिकं  
दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः । किंच 'षष्ठी' इति सूत्रेण पाक्षिकसमासे प्रसक्ते 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थमिदम् । अत एव  
त्युङन्तेनाऽस्वपदविग्रहमाह—आखूनामुत्थानमिति । नन्वेवं घमर्थे कविधाने 'स्थाप्रापाव्यधिनिगुप्यर्थम्' इति वार्तिके  
स्थाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । अकर्तरि कारके विधानार्थं तत्र स्थाग्रहणमिति ॥—आखूत्थ इति । स्था इत्यस्य  
के परे 'आतो लोपः' इत्यालोपः, 'उदः स्थास्तम्भो-' इति उदः परस्य थः, उदो दस्य चत्वम् । अत्र प्राचा आखूत्थं वर्तत  
इति नपुंसके पठितं तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुल्लिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात् । 'त्युः कर्तरीमनिज् भावे को  
योः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् 'भावे नणकचिन्वोन्यः' इति नपुंसकविधानेन कस्य पर्युदा-  
साच्चेति नणकचिन्व इत्यत्र चकार इयस्य स चेत् नश्च नश्च कश्च चिच्च नणकचितस्तेभ्योऽन्य इति विग्रहः ॥—अम्बाम्ब-  
म्ब-॥—कप्रत्ययान्तस्येति । तेन भूमिस्थितं गोस्थानमित्यादौ नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातव्ये स्थः  
सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येत्यध्याहृत्य व्याख्येयम् ॥—द्विष्टः त्रिष्ट इति । द्वयोस्त्रिष्टीत्यादि विग्रहः ।  
एवमम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्यष्ठः अपष्ठः कुशेष्ठः कुष्ठः शङ्कुष्ठः अङ्कुष्ठः मज्जिष्ठः पुजिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः अ-  
ग्निष्ठः ॥—आभ्यामिति । परिमृजापनुदोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीति भावः ॥—तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजेरजादाविति  
वैकल्पिकी वृद्धिर्व्यवस्थितविभाषया नेत्येके । स्यादेवेत्यन्ये ॥—मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी मूलविभु-  
जादिस्थिधर्ममित्यर्थः ॥—प्रेदा-। गामादाग्रहणेष्वाविशेषादाह—दारूपादिति ॥—पथिप्रह इति । पन्थानं प्रकर्षेण  
जानातीत्यर्थः ॥—प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्तरे सति 'आतोऽनुपसर्ग-' इत्यने-  
नापि न भवतीति भावः ॥—गोसंख्य इति । गाः संचष्टे इति विग्रहः । चक्षिङः ख्यात् । ख्या प्रकथन इत्यस्य तु संपूर्वस्य  
प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ॥—गापोष्टक् । इह गामादा-  
ग्रहणेष्वाविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गाङ् गतौ गा सुतौ इत्यनयोः, अनभिधानात् ॥—सामगा सामगीति । एतेन  
टकः कित्त्वमालोपार्थं टित्वं तु ङीबर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकारादकः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति धातोः पर एव  
स्यादिति 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यस्यात्र आशङ्क्येन नास्तीति बोध्यम् ॥—सामसङ्गाय इति । कर्मण्यणि सति 'आतो युक्-' इति  
युक् ॥—पिबतेरिति । 'छग्विकरणाछग्विकरणयोः' इति परिभाषालब्धार्थकथनमुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥—क्षीरपेति  
क्षीरं पिबतीत्यातोऽनुपसर्गे कः ॥—शक्तीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन

हरति तच्छीकः पुष्पाहरः । तच्छीक्ये किम् । भारहारः । ॥ अर्हः । ॥ ३।२।१२। अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे । अणोपवा-  
दः । पुष्पाहो प्राङ्गणी । ॥ स्तम्भकर्णयो रमिजपोः । ॥ ३।२।१३। ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्भे रमते  
स्तम्भेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलन्तादिति वा केरलुक् । कर्णेजपः सूचकः । ॥ शमि धातोः संज्ञा-  
याम् । ॥ ३।२।१४। शम्भवः । शम्भदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु टो मा भूत् ।  
शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला । ॥ अधिकरणे शोतेः । ॥ ३।२।१५। खे शोते खशयः ॥ ॥ पाश्चादिषूपसं-  
ख्यानम् ॥ पाश्चाभ्यां शोते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शोते उदरशयः ॥ ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः शोते  
उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवगतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा । अधोमुखः शोते इत्यर्थः ॥ ॥ गिरौ उद्गच्छन्दसि ॥  
गिरौ शोते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपपचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ।  
॥ चरेष्टः । ॥ ३।२।१६। अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । ॥ भिक्षासेनादायेषु च । ॥ ३।२।१७। भिक्षां  
चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति स्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु  
चरति पाठात् । ॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः । ॥ ३।२।१८। पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः ।  
सूत्रेऽग्रे इति पदस्यत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूयं तदग्रसरगर्हितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ।  
॥ पूर्वं कर्तरि । ॥ ३।२।१९। कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सतैः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् ।  
पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः । ॥ कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ॥ ३।२।२०। एषु धात्येषु करोतेष्टः स्यात् ।  
अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्ता-  
दिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गाबाह्वह्यस्तत्तनुररुषु । ॥ ३।२।२१। एषु कृण्टः  
स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य  
वैपुल्याय संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिबलिभक्तौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादि-  
त्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ ॥ कियत्तद्बहुषु कृजोऽज्विधानम् ।  
इति वार्तिकम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वाद्यौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किंकरी ।

मन्त्राङ्गीत्यत्र टच्, द्विषतीताप इत्यत्र 'द्विषत्परयोः-' इति खच् नेति दिक् ॥—कवचचहर इति । कवचोद्यमनं क्रियमाणं  
संभाव्यमानं वा बयो गमयति । तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥—हस्तिसूचकयोरिति । अन्यत्र तु  
स्तम्भे रन्ता कर्णे जपिता ॥—शमि धातोः— । शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच् स्यात् ॥—पुनर्धातुग्रहणमिति ।  
असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायामित्यस्यावकाशः । शंभवः । शंवदः । 'कृजो हेतुताच्छील्ये' इत्यस्यावकाशः । श्राद्धकरः शङ्कर  
इत्यभोभयप्रसङ्गे परंलाह एव स्यात् । धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादजेव भवति तदाह—शङ्करा नामेत्यादि ॥—अनधि-  
करणाद्युपसंख्यानमिति दर्शयति—पाश्चाभ्यामित्यादिना ॥—कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यटतीत्यर्थः ॥—  
भिक्षासेना— । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥—भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्ज-  
यतीत्यर्थः ॥—सेनाचर इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥—पचादिष्विति । टविधानं तु 'उपपदमतिङ्' इति  
नित्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु सुप्सुपेति वैकल्पिकः समासः ॥—कृजो— । हेतुरिह लौकिको न तु 'तत्प्रयो-  
जको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, केवले कृमि तदसंभवात् ॥—धात्येष्विति । न तु धात्येषु 'कर्तरि कृत' इत्यस्य बाधापत्ते-  
रिति भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति—यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरत्वाद् व्यनुबन्धोऽपि  
करोतिरेव गृह्यते न तु कृच् हिंसायामिति । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् ॥—दिवाविभा— ।  
ननु अन्तशब्देन नञ्समासे स्त्रीकृतेऽपीष्टसिद्धौ सूत्रे लन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । खरे  
तु विशेषोऽस्ति नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु 'गतिकारकोपपदात्कृत' इति  
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति ॥—दिवाकर इति । दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः । दिवाभूता रात्रि-  
रित्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् । मूलेऽनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊह्यानि । कर एव  
कारः । प्रज्ञादिलादण् । कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किंकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रकरः  
क्षेत्रकरः जङ्घाकरः बाहुकरः इति ॥—वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥  
—पुंयोगे ङीषिति । यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति तेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भव-  
तीति तन्नादर्थव्यम् । परत्वादच् टो बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम्, अथ-  
वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति 'दिवाविभा-' इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'कियत्तद्बहुषु कृजः' इति  
पठितव्यं वार्तिकमपीत्यमेव नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां  
परत्वाद्देन बाध्यते तेन पुंयोगं विनापि किंकरी स्यादेव पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीष्, कियत्तद्बहुष्वच्चेति प्रक्रियायां

॥ कर्मणि भृतौ । ३।२।२२। कर्मसन्धे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः । ॥ नः शब्द-  
श्लोककलहगाथावैरचादुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३।२।२३। एषु कृण्वो न । हेत्वादिवु प्रासः प्रतिषिध्यते । शब्दकार  
इत्यादि । ॥ स्तम्बशक्तोरिन् । ३।२।२४। ॥ श्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बकरिर्ग्रीहिः । शङ्करि-  
वंत्सः । श्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शङ्करकारः । ॥ हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । ३।२।२५। दतिनाथयो-  
रुपपदयोर्ह्यत्र इन् स्यात्पशौ कर्तरि । दतिं हरतीति दतिहरिः । नाथं नासारजुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् ।  
दतिहारः । नाथहारः । ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३।२।२६। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहे-  
रिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृज इन् । चात्कुक्षिम्भरिः ।  
चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेदुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः । ॥ एजेः खश् । ३।२।२८।  
प्यन्तादेजेः खश् स्यात् । ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६।३।६७। अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् सिदन्ते  
उत्तरपदे न त्वभ्ययस्य । शिखाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ ॥ घातशुनीतिलशर्धेष्वजधेद्रुदजहा-  
तिभ्यः खश् उपसंख्यानम् ॥ वातमजा मृगाः । ॥ स्त्रित्यनव्ययस्य । ६।३।६६। सिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः  
स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धेजहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहा-  
तिरन्तर्भावितण्यर्थः । ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३।२।२९। अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां  
ध्मश्चेति वाच्यम् ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टिष्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।  
॥ नाडीमुष्टयोश्च । ३।२।३०। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ ॥ यथासंख्यं नेष्यते ॥ नाडि-  
न्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ ॥ घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्या-  
दि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । ॥ उदि कूले रुजिघहोः । ३।२।३१। उत्पूर्वाभ्यां रुजिघहिभ्यां कूले

विकल्पोक्तिस्लाकरविद्वत्तात्कर्मण्यणोऽपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे 'दिवाविभा-' इति टः स्यादिति वाच्यम् ।  
सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अथ वा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन प्रक्रियाग्रन्थः  
प्रगृह्य इति स्वीक्रियते । तथा च हेलाद्यविवक्षायां क्रियतदिति वार्तिकेनाच्, तद्विवक्षायां तु परत्वाद् इति विषयविशेषे  
व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामुच्येति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—कर्मणि  
भृतौ । भृतिर्वेतनम् । कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरतयाह—कर्मशब्द इति ॥—स्तम्बकरिरित्यादि ।  
इनो निष्ठात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेणोत्तरपदमायुदात्तम् ॥—कुक्षिम्भरिरिति । एवं च 'गिरिस्तु कनकाचलः कति न  
सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः । मरुतु मलयानिलः कति न सन्ति शज्जानिलाः  
प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः ॥' इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥—एजेः खश् । एज् कम्पने ।  
एजेरिति प्यन्तस्य निर्देशो न तु शुद्धस्येका निर्देशः, खशः शित्करणाङ्गिज्ञात् । तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शप् यथा  
स्यादिति । न च शुद्धस्य शब्दस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति । न चोत्तरार्थे शित्त्वमिति वाच्यम् । इहार्थवत्त्वे संभवति  
केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याप्यत्वात्तदेतदाह—प्यन्तादेजेरिति ॥—अरुर्द्विषत्-। वर्णग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं  
शुनिन्धय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम् । तथा हि अन्तःशब्दः समीपपरः अन्नासावन्तश्चेति विग्रहः । निपातना-  
द्विशेषणस्य परनिपातः । समीपः । 'स्त्रित्यनव्ययस्य' इति सूत्रेण विहितो योऽच् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते । एवं च  
जनमेजय इत्यादौ खतो ह्रस्वेऽपि मुम्सिद्धये प्रथमं खितीति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥—शर्धेजहा इति ।  
शर्धेनं शर्धः । शधु कृत्सायाम् । घञ् तं जहति इति ॥ ननु माषाः शर्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु खतो जहती-  
त्याशङ्क्यामाह—अन्तर्भावितण्यर्थ इति । यथासंख्यं वारयितुमाह—अत्रेति ॥—धेटष्टिष्वादिति । अवयवे  
अचरितार्थत्वादिति भावः । खशप्रत्ययान्तादेव धेटो डीषिष्ठो नान्यत इति वर्धमानक्षीरस्वामिहरदत्तादयः । तेन  
'प्राप्ताध्माधेट्-' इति शप्रत्यये 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये च टावेव । धया कन्या । गां धयतीति गोधा । अत्र च  
संप्रदाय एव शरणम् ॥—नासिकंधम इति । 'प्राप्ताध्मा-' इति धमादेशः ॥—नाडीमुष्टयोश्च ॥ यथासंख्यं नेति ।  
एतच्चेहैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु 'यथासंख्यम्' इति सूत्रे नाडीमुष्टोरित्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके  
शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तद्विशेष्यमिति स्थितम् ॥—घटीखारीखरीष्विति । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार ।  
वातंधमः वातंधय इति, यत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूले एवोपेक्षितम् ॥—उदि —कूले— । ननु कूलसे-  
वोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रुजिघहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् । अत्राहुः ।  
नाडीमुष्टोरिति वल्लाघवादुकूलयोरिति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणान्नोपपदम् । एवं चोदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी  
रुजिघहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठते तेन

कर्मण्युपपदे खच् स्यात् । कृलमुहुजतीति कृलमुहुजः । कृलमुद्दहः । ॥ वहाभ्रेलिहः । ३।२।३२। वहः स्कन्धसं  
केहीति बह्विहो गौः । अदादिस्वाच्छपो लुक् । खशो क्तिवाच्च गुणः । अभ्रंलिहो वायुः । ॥ परिमाणे पच्चः  
। ३।२।३३। प्रत्यम्पचा स्यात् । खारिम्पचः कटाहः । ॥ मितनखे च । ३।२।३४। मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा  
पवागूः । पचिरत्र तापवाची । ॥ विध्वरुषोस्तुदः । ३।२।३५। विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।  
अरुन्तुदः । ॥ असूर्यललाटयोर्दशितपोः । ३।२।३६। असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दक्षिणा नजः संबन्धात् । सूर्य  
न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पचा राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । ॥ उग्रंपदयेरंमदपाणिधमाश्च । ३।३।३७। एते  
निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं । तस्मिन्नुपपदे दशोः खश्च । उग्रं पश्यतीत्युग्रंपदयः । इरा उदकं तेन माचति  
दीप्यतेऽस्मिन्भवत्वादिति इरंमदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यञ्च । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिधमो-  
ऽध्वा । अन्धकाद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते । ॥ प्रियवशो वदः खच् । ३।२।३८।  
प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ ॥ विहायसो विह इति  
वाच्यम् ॥ ॥ खच्च डिद्वा वाच्यः ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः । ॥ द्विषत्परयोस्तापेः । ३।२।३९।  
खच् स्यात् । ॥ खच्चि ह्रस्वः । ६।४।९४। खच्परि णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः ।  
परन्तपः । घटघटीग्रहणाच्छिक्कविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः । ॥ वाचि  
यमो व्रते । ३।२।४०। वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये । ॥ वाच्यमपुरन्दरौ च । ६।३।६९। वाक्-  
पुरोरन्तत्वं निपात्यते । वाच्यमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । ॥ पूःसर्व-  
योर्दार्तिरिहोः । ३।२।४१। पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च दारेरिति काशिका ।  
बाहुककेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः । ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३।२।४२। सर्वङ्कषः  
खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या । ॥ मेघर्तिभयेषु कृञ्च । ३।२।४३। मेघङ्करः ।  
कृतिङ्करः । भयङ्करः भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३।२।४४। एषु कृञोऽण्  
स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं  
हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अल्पाभ्याः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् । ॥ आशिते  
भुवः करणभाषयोः । ३।२।४५। आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भवः ।

कूलं विशेष्यते नोच्छब्दः, असलवाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥—विधुन्तुद इति । अरु-  
द्विषदजन्तस्य इत्युकारात्परो मुम् । 'तमस्तु राहुः खर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः ॥—अरुन्तुद इति । 'अरुन्तु-  
दस्तु मर्मस्पृक्' इत्यमरः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरः' इति च ॥—असूर्यपद्या इति । 'पाप्माभ्याम्' इति पद्यादेशः । गुप्तिपरं  
चेदम् । एवं नाम राजदाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने  
प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्च न भवत्यनभिधानादिति  
न्यासकारादयः ॥—प्रियवशो वदः खच् । खकारो मुमर्थश्चकारस्तु 'खच्चि ह्रस्वः' इति विशेषणार्थं इति वृत्तिः । खे ह्रस्व  
इत्युच्यमाने 'एजेः खश्च' जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । 'एकानुबन्धग्रहणे धनुबन्धस्य न ग्रहणम्' इति खशि न  
भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तलमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ  
यथा स्यातां शप् च माभूदिति । नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् । इह करणमन्यतोऽपि क्वचित् भवतीति  
ज्ञापनार्थं, तेन 'गमेः सुपि—' इति नापूर्वं वार्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव ॥—असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु वक्ष्यमाणेन 'गमश्च'  
इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥—विहङ्गम इति । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः ॥ पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा 'खच्  
च डिद्वा' इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति—भुजङ्गमः । भुजङ्ग इति । इह 'गमेः सुपि—'  
इति खच् ॥—द्विषन्तप इति । 'अरुद्विषत्—' इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥—वाचियमो व्रते ॥ निपात्यत इति ।  
न चैवं खच् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्री-  
यते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाच्यमो व्रते पुरंदरश्चेति तदा इह 'वाचि यमो व्रते' इति सूत्रं 'पूःसर्वयोः—' इत्यत्र पुरिदारे-  
रित्यंशश्च शक्यमकर्तुम् ॥—पूःसर्वयोः— । दृ विदारणे अयमेव गृह्यते न तु दृ भये दृङ् आदर इत्येताविति संप्रदायः ।  
असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु 'संज्ञायां भृतृवृजि—' इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥—आशितंभव इति । यावता  
ओदनेन अतिध्यादिर्मौजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युटपि । आशितम्भवनं, घञ् तु बाध्यत एव सरू-  
पत्वादित्याहुः । न चात्र कल्युटतुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नैति ल्युटो निषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घनादेर्बाधकत्वेन कल्युडादयः  
प्रसङ्गास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । एतच्च

50

स्यादेव । अन्वावित्युत्तरार्थम् । ॥ कर्तरि भुवः खिण्णच्त्रुक्कौ । ३१२।५७। आभ्यादिषु ऋचर्थेण्वच्यन्तेषु भवत्वेरेवौ स्याः । अनाभ्य आभ्यो भवतीति आभ्यभविष्णुः । आभ्यभादुक् । ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३१२।५८। इत्स्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । ॥ ऋत्विग्धृक्क्षग्दिगुणिगञ्जुयुजिकृञ्चां च । ३१२।५९। व्याख्यातम् । ॥ त्यदाविषु दशोऽनालोचने कञ्च । ३१२।६०। ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ सट्क् । सदशः । अन्याट्क् । अन्यादशः ॥ ॥ क्सोऽपि वाच्यः ॥ तारक्षः । सदक्षः । अन्यादक्षः । ॥ सत्सूहिः प्रहृदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३१२।६१। पृथ्यः क्तिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । युसत् । उपनिषत् । अण्डस् । प्रस् । मित्रद्विद । प्रद्विद । मित्रधृक् । प्रधृक् । गोधृक् । प्रधुक् । अथ-  
हृक् । प्रयुक् । वेद्वित् । निविदित्वादि ॥ ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः । ॥ भजो णिवः । ३१२।६२। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्णिवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् । ॥ अदोऽनञ्जे । ३१२।६८। विद स्यात् । आसमसि आमात् । सत्यात् । अनञ्जे किम् । अभादः । ॥ ऋच्ये च । ३१२।६९। अवेर्विद । पूर्वेण सिद्धे नञनमण्वाचनार्थम् । ऋचात् आमर्सासभक्षकः । कथं तर्हि ऋचादोऽस्तप आशर इति । पकमांससन्धे उपपदेष्ण् । उपपदस्य ऋचादेशः पृषोदरादित्वात् । ॥ दुहः कण्वश्च । ३१२।७०। कामदुघा । ॥ अन्येभ्योऽपि हृद्यन्ते ।

विति । तथाहि आढीकरणमिति रूपं ल्युट् ह्युनोस्तुल्यम् । न च ह्युनि मुमुहसौ स्यातामिति वाच्यम् । अनव्ययस्येति पर्वदासात् । ‘ऊर्यादिच्चिडाचश्च’ इति निपातसंज्ञकत्वेन च्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च ह्युनि सति ‘उपपदमतिङ्’ इति नित्यसमासो लभ्यते, ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्य-समासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः, ल्युटि ‘टिड्ढा-’ इति सूत्रेण ह्युनि तत्रत्येन ह्युन उपसंह्यानेन च ङीप्स्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः, ल्युटि लिट्स्वरेण ह्युनि नित्स्वरेण कृञ् उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमच्चावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवल-ोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम्—इह ल्युडपि नेति ॥—भाष्यमते त्विति । भाष्यवार्तिकखरसेन ल्युडिङ् इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥—कर्तरि भुषः—॥—अच्यन्तेष्विति । अच्चावित्यनुवर्तते अन्यथा आढीभविष्णुः आढीभावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थ-मुत्तरार्थं चेति प्राश्नः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारोऽमुमर्थः । चकारः ‘चित्’ इत्यन्तोदात्तार्थः । अकारो वृज्यर्थः । स्यादेतत् । खिण्णच् इकारो मास्तु ख्ण्णुरित्येवो-च्यंताम्, एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरैर्गैवाभिमतसिद्धेः, इकादिलसिद्धये इडागमे कृतेऽपि ‘आगमा अनुदात्ताः’ इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च ‘कुलोक्तेष्णुर्बावीदयश्च’ इति खरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्ष-णिकत्वात्पल्लवलयोरसिद्धत्वेनेण इति रूपभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया अलंकृणादीष्णुच्च एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेदन्तैव ख्ण्णजयमस्तु तत्रेति कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह लाषवाभावादिकारोऽस्तु चकार एव भाविचति शङ्क्यम् । एकमात्रो ह्रस्वः व्यञ्जनं लर्थमात्रकमिति सर्वसंमतत्वात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तं पल्लवलयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः । स्रजपेक्षया ण्युजुप्तौ प्रत्युत प्रक्रियालाषवेन पल्लवलयोः करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥—निवृत्तमिति । ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपद इत्येव प्राप्यत इति चेत् । अत्र प्राश्नः । पूर्वसूत्रात्कर्तरि इत्यनुवर्तते सा चानुवृत्तिः ‘कर्तरि कृत’ इत्यनेनैव कर्तरि किञ्च सिद्धत्वाद्यर्था सती कर्तृप्रचयार्था, कर्मण्युपपदे एकः कर्ता करणादौ चापर इत्येव कर्तृप्रचयस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थ-मिति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । न चेह कर्तृप्रचयार्था तदावश्यकमिति शङ्क्यम् । मन्त्रस्पृगित्यादेः क्षिपापि सिद्धेः । न च क्षिपि कुलं न स्यादिति वाच्यम् । किञ्चप्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिबलादेव कुलसंभवादिति दिक् ॥—सहगति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः रूढ्यर्थानुगुणत्वात् ॥—सत्सू-द्विष- । बदल विशरणादौ । सू इति द्विषा साहचर्यात्सूतेरादादिकस्य ग्रहणं न तु सुवतिसूयलोः । युजिर् योगे युज समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने विद विचारणे विद सत्तायां त्रयाणामपि ग्रहणम् । विदल्ल लाभे इत्यस्य तु न ग्रहणम् । विदेल्यकारस्य विवक्षितत्वात् ॥—युसदिति । ‘पूर्वपदात्-’ इति पलं तु न भवति छन्दसीत्यनुवृत्तेः । तथा च माघः—‘मनस्सु येन युसदाभ्यधीयत’ इति । ‘आदितेया दिविषदः’ इत्यत्र तु सुषामादिलात्वसमिति माधवादयः । उपनिषदित्यत्र हि ‘सद्विरप्रतेः’ इति षः ॥—अग्रग्रामाभ्यामिति । ‘स एषां ग्रामणीः’ इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् । नीरूपप्रत्ययविष-यत्वे चेदं, तेन कर्मण्यणि गत्वं न भवति । ग्रामनायः । ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वात् अग्रशब्दोपपदादपि गत्वं तेनाग्रणी-मित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥—अदोऽनञ्चे ॥—विट् स्यादिति । ‘जनसनखनकमगमो विट्’ इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम् । तत्र हि ‘छन्दसि सहः’ इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तनात् ॥—कामकृषेति । धेनुरिति शेषः । कामं दोग्धीति

।३।२।७५। छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः । ॥ नेद्वशि कृति । ७।२।८।  
वशादेः कृत इण्ण स्यात् । शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा । ॥ विङ्गनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६।४।४१। अनुनासि-  
कस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच्, रोद् । रेद् । सुगण् । ॥ किप् च । ३।२।७६।  
अयमपि दृश्यते । सत्सुद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । बलात् । पर्णप्यत् । बाहभद । ॥ अन्तः । ८।४।२०। पदान्त-  
स्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् शास इद्वितीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥  
॥ आशासः कावुपधाया इत्वं वाच्यम् ॥ आशीः । इत्वे । गीः । एः । ॥ इस्मन्त्रन्किषु च । ६।४।  
९७। एषु छादेर्हस्यः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् प्रशान् । ञ्छोरित्यूह ।  
अक्षधूः । अवरवरेत्यूह । जः । जुरौ । जरः । त् । च् । जः । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः ।  
मूः । मुचौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राहोपः । मूर्छा, मूः । मुरौ । मुरः । उर्वी, पूः । ॥ गमः कौ ।  
६।४।४०। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गात् ॥ ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ परितत् । संयत् । सुनुत् ॥  
॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ कोपश्च । अग्नेः । अग्नेः । ॥ स्यः क च । ३।२।७७। चात् किप् । शंस्यः ॥  
शंस्थाः । शमि धातोरित्यथं बाधितुं सूत्रम् । ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३।२।७८। अजात्यर्थे सुपि धा-  
तोरिनिः स्यात्ताच्छील्ये शोले । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामप्रयिता । ताच्छील्ये किम् ।

विग्रहः ॥—अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । इह 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो विच् प्रत्ययः । 'आतो मनिन्-' इति सूत्रान्मनिनादय-  
श्चानुवर्तन्ते तदाह—मनिन्कनिबित्यादि ॥—सुशर्मिति । सुष्ठु शृणातीति विग्रहः । प्रातः एतीति प्रातरित्वा । इणः  
कनिपि 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुक् ॥—अवाचेति । अनुनासिकस्य आत्वे अवादेशः । सौ दीर्घनलोपौ ॥—रोद् रेडिति ।  
रुष रिष हिंसायाम् । उपधागुणः जश्चर्त्वे । बाहभडिति पाठः । बाहादश्वात् अश्रयतीति विग्रहः । इतौ तु वहाप्रडिति  
पाठः । वहः स्कन्धः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ॥—अन्तः । अनितेरिति वर्तते अन्तश्चोत्तर-  
पदापेक्षो गृह्यते नानितेरेपेक्षयाऽव्यभिचारादत आह—पदान्तस्येति ॥—हे प्राणिति । अन प्राणने किप् 'अनुनासिकस्य'  
इति दीर्घः । 'न डिसंबुञ्जो' इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति संबुध्यन्तमुदाहृतम् ॥—मित्रशी-  
रिति । छप्तेऽपि किप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन हलादिकिप्रत्ययपरत्नमस्ति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्येतद्वर्णप्राधान्यं  
एवेत्युक्तत्वादिति भावः ॥—आशास इति । शासु अनुषिष्टौ आहः शासु इच्छायाम्, आत्मनेपदे 'शास इत्-' इत्यादिना सिद्धे  
कावेव उपधाया इत्वमिति नियमार्थमिदम् । तेन आशास्ते इति सिद्धमित्येके । अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं न नियमार्थं प्राप्त्यभा-  
वात् । न च 'शास इव इहोः' इति इत्वस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्राहसाहचर्यात्परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । यद्यपि  
'सर्तिशास्ति' इति सूत्रे पृथक् योगकरणादतैर्छेडि आरत समारतेति पदद्वयेऽप्यडिति सिद्धान्तस्तथाप्युत्तरार्थतया परस्मैपद-  
ग्रहणानुवृत्तेरेप्याकरे सप्ततया परस्मैपदे दृष्टो यः शास्तिस्तस्मात्परस्याडिति निष्कर्षः । तथा चाऽशास्ते इत्यत्र इत्वप्रसक्तिरेव  
नास्तीत्याहुः । वस्तुतस्तु 'आशिषि लिङ्लोटौ' 'क्षियाशीःप्रेषु' इत्यादिनिर्देशेनैव सिद्धमिति नेदमपूर्ववार्तिकम् । ततश्च  
इत्वं वाच्यमित्यस्य इत्वं व्याख्येयमित्यर्थः । आशिषीलायुक्तनिर्देशादिति दिक् ॥—सुम्वाविति । 'ओः सुपि' इति  
यण् ॥—स्यः क च ॥ शंस्था इति । किपि छप्ते 'धुमाथा-' इति ईत्वं न, स्थानिवद्भावस्य अनत्वधाविति निषेधात् ।  
प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनोक्तम् । 'इत्वं  
मवकारादाविति वचनाद्वाच्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईत्वं नेति । ततः अतृणेत्यादिसिद्धये प्रत्यय-  
प्राधान्ये अत्विध्यर्थे प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य तत्राप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यप-  
रितोषेण पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशीरित्यत्र कथमिदं  
भवेदिति चेत् । अत्राहुः । शासः इदिति । ततः अडि नियमार्थमिदम् । अजादौ चेदित्वं स्यादङ्ग्येव नान्यत्रेति हलप्रहणं  
मास्त्विति ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादौ पिति सार्वधातुके तृणह इमो विधानादतृणेत्यादि तु नियमपक्षे न सिध्यती-  
त्यत्विध्यर्थमिति पक्षोऽपि स्वीकार्य इति वाच्यम् । 'उतो वृद्धिः-' इति सूत्रादलप्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यत्रानिष्टवारणाय  
'नाभ्यस्तस्याचि-' इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् । एतच्च रुधादिगण एव व्याख्यातम् । स्यादेतत् । 'सुपि स्थः'  
'किप् च' इति सूत्राभ्यां ककिपौ सिद्धौ तत्राह—शमीत्यादि । धातुप्रहणसामर्थ्यादि धातुमात्राद्भवन् प्रत्ययो हेत्वा-  
दिषु कृष्टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः ककिपावपि बाधेतेति 'स्थः क च' इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेवं 'शमि धातोः'  
इत्यस्यानन्तरं 'स्थः क च' इति सूत्र्यतां चकारेणाचि समुचिते सवर्णदीर्घेण शंस्था इति भविष्यति । एवं चोत्सर्गापवादयोः  
समानदेशतया संदर्भशुद्धिरपि लभ्यते इत्याभावाच्च न यतनीयमिति महत्त्वाच्चमिति चेत् । अत्राहुः । अशंस्था इत्यत्र  
'अच्कावशक्तौ' इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि' इति 'शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् ।  
किञ्चनेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिसंखरः सिध्यतीति ॥—उष्णभोजीति । उष्णं भोजुं शीलमस्य ॥—आमन्त्र-

वृष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उपप्रतिभ्यामाह सत्तेरुपसंख्यान-  
मिति । पठितम् । इरदत्तमाधवादिभिन्न तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धोपसर्गोऽपि णिनिः ।  
स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविमिरित्यादौ ॥ साधु-  
कारिण्युपसंख्यानम् ॥ ॐ ब्रह्मणि वदः ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी । ॐ कर्तयु-  
पमाने । ३।२।७९। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरूपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्कु-  
रादी । अताच्छील्यार्थं आत्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति मावान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ।  
ॐ व्रते । ३।२।८०। णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । ॐ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३।२।८१। पौनःपुन्ये षोडशे सुप्युपपदे  
णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः । ॐ मनः । ३।२।८१। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । ॐ आत्ममाने  
खश्च । ३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश्च स्यात् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पठितमन्यः ।  
पण्डितमानी । स्त्रियनव्ययस्य । कालिमन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या । ॐ इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।  
६।३।६८। इजन्तादेकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । यास च स्वाद्यम्बस्त्रिदन्ते परे । औतोऽम्प्रत्ययवच्च । गामन्यः वामशसोः । स्त्रिय-  
मन्यः । स्त्रीमन्यः । नृ । नरमन्यः । भुवंमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात्

यितेति । मत्रि गुप्तपरिभाषणे चुरादिराहुर्पूर्वः । इदित्वाभुम् । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वान्नृन् । अत एव 'न लोक-' इति  
निषेधात् ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता ॥—उपसर्गभिन्न एवेति । 'सत्सूद्विष-' इति सूत्रे उपसर्गोऽपीत्युक्त्वादु-  
पसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुप्रग्रहणं कृतमिति भावः ॥—भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये  
सुबिति वर्तमाने पुनः सुप्रग्रहणं किमर्थमनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं तु सुप्मात्रे यथा स्यादुदारासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति ।  
अस्यायमाशयः—'सत्सूद्विष-' इति सूत्रे 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते तच्च उपसर्गोत्तरपरम् । उपसर्गोऽपीति पृथ-  
गुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गोत्तरपरमेव स्यादिति निष्कर्षेण तु मा भूदिह सुप्रग्रहणम् । उपसर्गोपीत्यंशस्याप्य-  
नुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुप्मात्रे उपपदे णिनिः न लनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—  
प्रसिद्धमेति । एवं च पाणिनीयानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोऽपि निर्बाध एव । अमरश्च प्रायुक्तः—'लिङ्गशेषवि-  
धिव्यापी विशेषैर्यथाबाधितः' इति दिक् ॥—साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । 'आ केः-' इति सूत्रे हि तच्छी-  
लात्पृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव संगच्छते ॥—ब्रह्मणि वदः । इदं तु वाचनिकमेव ।  
अताच्छील्यार्थमिति । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्वर्तमानत्वासाधुकारि-  
परतया व्याख्यानं कृतम् । आ केरित्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छेतेति चेत् ।  
अत्राहुः । भट्टादानामयमाशयः । 'सुप्यजातौ-' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः । उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि  
णिनिः । 'आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः' इत्यावश्यके णिनिस्तु तद्वर्मे पर्यवस्यति न त्विह 'आ केः-' इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति ।  
ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थ-  
नमिति चेत् । अत्र नव्याः । 'सुप्यजातौ-' इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् । ब्राह्मणानाम-  
अयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—मनः । बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मन ज्ञान इति दैवादिकस्यैव  
ग्रहणं न तु मनु अवबोधन इति तानादिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे खशि श्यनेव भवति न तूप्रत्ययस्तदाह—मन्यतेरिति ।  
आत्ममाने—। मननं मानः, भावे घञ्, आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन  
समिहितकर्ता स्वपदार्थस्तदाह—स्वकर्मक इत्यादि ॥—चादिति । ननु वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति  
किमर्थवकार इति चेत् । अत्राहुः । चकारेण विच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते । तेन 'करणे यजः' इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते  
न तु खश्च, एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नोत्तरत्रेतीह न प्रवर्तते इति ॥—पण्डितमात्मानमिति । एक-  
स्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो  
यज्ञदत्तस्य ॥—कालिमन्येति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद् ह्रस्वः । यत्त्वत्र 'क्यङ्मानिनोः-'  
इति प्राप्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं तद्वत्सोक्तमेव, मानिनरूपाभावस्य स्पष्टत्वात् ॥—दिवामन्येति । अधिक-  
रणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् ॥—इच्च एकाचः—। अम्प्रग्रहणमिहावर्तते, तत एकेन अम्प्र विधीयते  
परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह—स्वाद्यम्बवदिति । एवं च 'न विभज्यो तुस्माः' इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा, अत-  
एव परश्च भवति । 'औतोऽम्प्रशसोः' इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुवेवाम् गृह्यत इत्युक्त्वादोत आकारश्च भवतीत्याशयेनो-  
दाहरति—गामन्य इति ॥—नरमन्य इति । 'ऋतोऽङि-' इत्यादिना गुणः ॥—भाष्यकारेति । अयं भावः । यथा  
ग्रह्यादयः शब्दाः पुंयोगास्त्रियां वर्तन्ते प्रथी गणिकेति तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तसल्लिङ्गः स्त्रीवः सन् कुळे वर्तते, तत्र 'इसो



श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च । ॥ भूते । ३।२।८४। अधिकारोऽयम् । वर्तमाने कृदिति वाच्यम् । ॥ करणे  
यजः । ३।२।८५। करणे उपपदे भूतार्थापेक्षेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।  
॥ कर्मणि हनः । ३।२।८६। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतस्य हे चेति वाच्यदधिक्रियते । ॥ ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् ।  
३।२।८७। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते किप्स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिवम् ।  
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव किबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव किबेवेति द्विविधो नियम  
इति भाष्यम् । ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३।२।८९। सौ कर्मादिषु च कृजः किप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र  
नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । किबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राणन ।  
कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न किप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति चेति

नपुंसके—' इति ह्रस्वः । मुम् तु न अपवादेनामा बाधात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लृक् । न चैवं गामन्य इत्यादावपि  
'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लृक् स्यादिति वाच्यम् । अम्विधिसामर्थ्यादेव तद्वाधादित्याहुः । अम्विधिसामर्थ्यादेव 'मध्येऽप-  
वादा—' इति न्यायेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लृकमेव बाधते न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लृकमिति भाष्यादौ  
स्थितम् । स्यादेतत् । नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्तिकथमत्रापवादेन अमा बाधादित्युक्तिः संगच्छेत 'अर्द्धिषत्—'  
इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन 'स्वित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् । सत्यम् ।  
जनमेजय इत्यत्र स्वतः सिद्धेऽपि ह्रस्वे यथा 'स्वित्यनव्ययस्य' इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थं स्वीक्रियते तथात्रापि भवेदित्यस्येव  
मुमः प्राप्तिरिति ॥—भूते । धातोरित्यधिकारादाल्लर्थस्य विशेषणमिवम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्भातोरित्यर्थः ॥—करणे—  
स्वरितत्वाणिनिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याह—णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः ॥—  
अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणयाऽग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च  
काशिकायाम् अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ॥—कर्मणि हनः ॥—पितृव्यघातीति । अत्र काशिका ।  
कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् चोरं हतवानिति । यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिसामान्यादिदं  
लभ्यत इत्याहुः ॥—चतुर्विध इति । अयमाशयः । इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतिस्वाङ्मन्ति-  
स्ततः परिशेषाद्भूत इति । किप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते  
किबिति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरं भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्य-  
वधारणे हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलको नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे  
स्वनन्तरत्वादिशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धालन्तरनिवृत्तिफलकः, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव किबित्यवधारणे तु किप्-  
न्योरानन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते किबेवेति वचन-  
व्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानो विवेकः । अष्टाष्टमाणवि-  
शेषात्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूतं इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले  
चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । अरिहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति अरिहा स चासौ  
योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः ।  
ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूतं इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति  
वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव किबिति प्रत्ययनियमेऽपि  
ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदाने वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः किप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा, अरिहेति  
प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते किबेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वि-  
त्युक्तेरुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती । इह 'कर्मणि हनः' इति भूते  
णिनिः । कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते निष्ठा  
तु भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाशिश्रियत् । तस्यायमाशयः । धातुकाले हि नेह  
सूत्रे श्रुतौ किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यो न तूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्था-  
पितत्वात् । एवं न्यायोपपत्त्येन भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यत्त्विह हरदत्तेनोक्तं  
धातुपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥  
—सुकर्म—॥—त्रिविध इति । धातुनियमस्तिह नेष्यते इति भावः ॥—किबेवेतीति । भूते किबेवेति  
प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः ॥—कृज एवेतीति । सुकर्मादिषु कृज एवेति धालन्तरसंबन्धनिवृ-  
त्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः ॥—भूत एवेतीति । भूत एव किबिति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः ॥

विबक्षार्या न क्तिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादभ्यक्षिप्युपपदे क्तिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् । ॥ सोमे सुजः । ३।२।९०। सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । ॥ अग्नी चेः । ३।२।९१। अग्निचित् । ॥ कर्मण्यड्याख्यायाम् । ३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्तिप्स्यात् । अभ्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । इयेन इव चितः इयेनचित् । ॥ कर्मणीनि विक्रियः । ३।२।९३। कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीणातेरितिः स्यात् ॥ ॥ कुरित्ततग्रहणं कर्तव्यम् ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । ॥ दशोः कनिप् । ३।२।९४। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा । ॥ राजनि युधिकृजः । ३।२।९५। कनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितव्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा । ॥ सहे च । ३।२।९६। कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । ॥ सप्तम्यां जनेर्देः । ३।२।९७। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । कथापोरिति ह्रस्वः । ॥ पञ्चम्यामजातौ । ३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्देः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः । ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३।२।९९। प्रजा स्वास्तन्ततौ जने । ॥ अनौ कर्मणि । ३।२।१०। अनुपूर्वाजनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । ॥ अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्देः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कश्चित् । परितः स्वाता परित्वा । ॥ कक्तवत् निष्ठा । ३।२।१०२। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । ॥ निष्ठा । ३।२।१०२। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवत् । उकावितौ । छातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् । ॥ निष्ठायामण्यदर्थे । ३।२।१०३। ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो

—स्वादिष्वेवेतीति । स्वादिष्वेव कृञ् इत्युपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः ॥—सोमे सुजः । इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतकालस्य क्तिपि नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोमसावः, अग्निं चितवान् अग्निचाय इत्यण् न भवति । सुनोतेः सोम इव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतेस्त्वभावेवोपपदे नियतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत् । इष्टकाक्षितवानिष्टकाक्षितेति न भवति किं तु सुरासावः इष्टकाचाय इत्यणेव भवति, सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् । अमेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भृतवान् अग्निभृत् इति क्तिप् न भवति किं तु सोमक्रायः अग्निभार इत्यणेव भवति । भूत एव क्तिपो नियतत्वात्सोमं सुनोति सोष्यति वेल्यर्थे क्तिप् न भवति । तथा अग्निं चिनोति चेप्यति वेल्यर्थे क्तिवभावः किलणेव ॥—कर्मण्यड्याख्यायाम् ॥—इयेनचिदिति । समुदायोऽयं आहवनीयधारणार्थे इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरुद्धः ॥—कर्मणीति ॥—कुरित्ततग्रहणमिति । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याद्भ्रम्यते, यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । कुरित्ततग्रहणामेह । धान्यविक्रायः ॥—दशोः कनिप् । ‘अन्येष्वोऽपि दृश्यन्ते’ इति सिद्धे नियमार्थमिदं कनिष्वेव यथा स्यात्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपौ माभूतां न वा अणादय इति । सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनाग्निष्ठा तु भवत्येव ॥—पारं दृष्टवानिति । एवं स्थिते ‘विश्वदृशनयना वयमेव’ इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृशानि तानि नयनानि येषां ते विश्वदृशनयना इत्येवं कनिष्वन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थे सूत्रमित्येवं वृत्तिकादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैयटाद्यभियुक्तैरनुक्तलादिति दिक् ॥—राजनि युधि कृजः—सहे च । इदमपि सूत्रद्वयं ‘दशोः कनिप्’ इतिवन्वित्यर्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकत्वादित्यं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्तिवहोदासीना एवेति शब्दकं, ‘अमे स्थितम् ॥—मन्दुरायामिति । ‘वाजिशाला तु मन्दुरा’ इत्यमरः ॥—पुमनुजेति । इह जनिः सकर्मकः, अनुरोधविशिष्टजननवृत्तिलात् ॥—अन्येष्वपि दृश्यते । ‘सप्तम्यां जनेः’ इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह—अजः । द्विज इति । न जायत इत्यजः, द्विजातो द्विजः, ‘जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः’ इत्यभियुक्तोक्तेः । ‘पञ्चम्यामजातौ’ इत्युक्तं जातावपि दृश्यत इत्याह—ब्राह्मणज इति ॥—अपिशब्द इति । यत्तु ‘अन्तात्यन्ताच्च’ इति प्रकरणे ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इत्युपसंख्यातं, तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थलात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदं ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे जनेर्दे प्रकृत्य ‘गमेरप्ययं षो वक्तव्यः’ इति वदता भाष्यकारेण । एवं प्रकृतसूत्रस्थं ‘अन्येष्वोऽपि दृश्यते’ इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् ॥—कक्तवत् निष्ठा । ‘ननु कक्तवलोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः, सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां कक्तवलोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । अत्राहुः । भाविनी संज्ञाऽत्र विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति भवति । इत्याश्रयणे सामर्थ्यात् कक्तवलोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥—ण्यदर्थो भावकर्मणी इति । यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाण्यद्भवति, तथापि ‘तयोरेव’ इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तोऽर्थ इति स एवेह विवक्षित इति

दीर्घः स्यात् । ॥ क्षियो दीर्घात् । ८।२।४६। दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु  
क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भृतः । भृतवान् । क्षुतः ॥ ॐ ऊर्णोतेर्णुवद्भाषो  
वाच्यः ॥ तेन एकाग्रवाचेद । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः । ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८।२।४२।  
रेफकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ । ऋत इत् । रपरः । नत्वम् ।  
शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वाच्चेद । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः । ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।  
८।२।४३। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । ॥ ल्वादिभ्यः । ८।२।४४। एकविंशतेर्लृमादिभ्यः  
प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ ॐ दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ दु गतौ । दूनः । दुवु उपताप इत्ययं तु न  
गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ ॐ पूओ विनाशे ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः ।  
पूतमन्थत् ॥ ॐ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृ-  
केति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन । ॥ ओदितश्च । ८।२।४५। भुजो । भुमः । दुओधि । उच्छूनः । ओहाक् ।  
प्रहीणः । स्वादय ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङ् । पाठसामर्थ्याच्चेद ।  
उड्गिनः । ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः । ६।१।२४। द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शं चार्थे इयैकः संप्रसारणं स्याद्विष्ठा-  
याम् । ॥ इयोऽस्पर्शे । ८।२।४७। इयैको निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे  
किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतासंकुचित इत्यर्थः । ॥ प्रतेञ्च ।  
६।१।२५। प्रतिपूर्वस्य इयः संप्रसारणं स्याद्विष्ठायाम् । प्रतिशीनः । ॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । ६।१।२६। इयः  
संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।  
तेनेह न । समवश्यानः । ॥ अञ्चोऽनपादाने । ८।२।४८। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यात् त्वपादाने । ॥ यस्य  
विभाषा । ७।२।१५। यस्य कचिद्विभाषयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इण् न स्यात् । उदितो वेति ऋवायां वेदत्वादिह  
नेद । समक्तः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । नत्वस्यासिद्धत्वाद्भवेति षत्वे प्राप्ते ॥ ॐ निष्ठादेशः षत्व-

भावः ॥—क्षियो—। क्षि क्षये, क्षि निवासगल्योः, द्वयोरपि ग्रहणम् ॥—क्षितः काम इति । अन्तर्भावितार्थत्वेन  
सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । एतच्च 'अक्षितोतिः सनेदिमम्' इति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामेनेत्याधु-  
दाहरणीयम् । इग्निषेधसूत्रं सारयति—श्र्युकः कितितीति ॥—क्षुत इति । उक्षु शब्दे ॥—नुत इति । शु  
सुतौ ॥—वृत इति । वृड् संभक्तौ, वृन् वरणे ॥—रदाभ्याम्—। इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते न निष्ठा  
तेन चरितमुदितमित्यत्र न, तकारस्येष्टा व्यवहितत्वात्तदेतदाह—परस्य निष्ठातस्येति ॥—बहिरङ्गत्वेनेति । निष्ठात-  
काराद्बहिर्भूततद्धितमित्ययमाश्रित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद्विर्बहिरङ्गेति भावः ॥—द्राण इति । द्रा कुत्सायां  
गतौ ॥—ग्लानः ग्लान इति । ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥—एकविंशतेरिति । त्रयादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्ते, तत्र पूञ्  
विहाय त्वादयो ज्ञेयाः ॥—जीन इति । सिद्धत्वाभिल्लाच्च 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे कृते 'संयोगादेरातः-' इत्यस्या-  
प्राप्तिः ॥—गून इति । गु पुरीषोत्सर्गे ॥—विनष्टा इति । धातूनामनेकार्थत्वात्पून् पवन इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः ॥  
—सिनोतेरिति । भिन् बन्धने । प्रासरूपं कर्म प्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः ॥  
—सिनो ग्रास इति । पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव  
कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—ग्रासेति किमिति । प्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः ॥—कर्मकर्तृकेति किमिति ।  
प्रासकर्मकस्येत्येवास्तु कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय प्रासकर्तृकस्येत्युक्तौ तु प्रासेन कण्ठः सित इत्यत्रापि  
स्यादिति बोध्यम् ॥—भुजो इति । भुजो कौटिल्ये । नलस्यासिद्धत्वात् झलि परतः कुलम् ॥—उच्छून इति ।  
श्रयतेर्यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च 'हलः' इति दीर्घः ॥—प्रहीण इति । 'धुमास्था-' इति ईलम् ॥—सून इति ।  
पूङ् प्राणिप्रसवे ॥—दून इति । वृङ् परितापे ॥—ओदिन्मध्ये इति । यदि डीङ् इत् स्यात्तर्हि धातोः परो  
निष्ठातकारो न संभवतीति नत्वार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिष्टा  
व्यवधाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन इडभावकल्पनाया एव न्याय्य-  
त्वात् । अन्ये तु सत्यपि इडागमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिष्टा व्यवधानं नास्त्येवेतीष्टं सिध्यतीत्याहुः ॥  
संश्यान इति । इयैङ् गतावित्यस्य 'आदेच-' इत्यात्वे 'संयोगादेरातः-' इति निष्ठातस्य नः ॥—यस्य विभाषा ।  
यस्येत्यार्धधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥—समक्त इति । अङ्गु गतिपूजनयोः संपूर्वः, नलस्यासिद्धत्वात्  
झलि परतः कुलम् ॥—उदक्तमिति । उदृतमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत्तु अङ्गु व्यक्तीत्यस्य न लक्ष्यः । तेनात्र नत्वा-  
भावः ॥—वृक्षण इति । ओवश्छेदने, 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । नलस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः-' इति सलोपः 'चोः कुः'

स्वरप्रत्ययेद्धिषु सिद्धो वाच्यः ॥ वृक्कणः । वृक्कणवान् । ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८।३।७५।  
पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावे निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिस्कन्दः । परिस्कन्दः । परेभ्येति  
विकल्पः । सम्भेरिति वत्वे प्राप्ते । ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८।३।११४। अत्र वत्वं न स्यात् । ॥ विषोऽवि-  
जिगीषायाम् । ८।२।४९। विषो निष्ठातस्य नः स्याद्विजिगीषायाम् । घूनः । विजिगीषायां तु । घूतम् ।  
॥ निर्वाणोऽघाते । ८।२।५०। अघाते इति छेदः । निपूर्वाद्घातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्घातभेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्नि-  
मुनिश्च । घाते तु निर्वातो घातः । ॥ शुष्कः कः । ८।२।५१। निष्ठात इत्येव । शुष्कः । ॥ पचो घः । ८।२।५२।  
पकः । क्षायो मः । ८।२।५३। क्षामः । ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६।१।२३। प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्याद्विज्ञायाम् ।  
॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५४। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रारिक्त् । स्त्यानः ।  
अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकुशोल्लाघाः । ८।२।५५। भिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य कत्वं निपात्यते । कववेकवे-  
क्षस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु कप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्त्येतोऽभावश्च  
निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कुशस्तनुः । ब्रह्मघो नीरोगः । अनुपसर्गादिक् । ॥ आदितश्च । ७।२।१६। आकारेतो  
निष्ठाया इण्ण स्यात् । ॥ ति च । ७।४।८९। चरफलोरेत उस्यात्तादौ किति । प्रकुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रकुशितः ।  
प्रोक्षावितः । कथं तर्हि लोभद्रुमं सानुमतः प्रकुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ।  
॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंस्थानम् ॥ ॥ नुदविदोन्दन्नाग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५६। एभ्यो निष्ठा-  
तस्य नो वा । नुदः । नुत्तः । विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः ।  
वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी । ॥ धीदितो निष्ठायाम् । ७।२।१४। धयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्ण ।  
उन्नः । उन्नः । प्राणः । प्रातः । प्राणः । प्रातः । द्रीणः । द्रीतः । ॥ न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम् । ८।२।५७। एभ्यो  
निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । क्थातः । पूर्तः । राहोपः । मूर्तः । मत्तः । ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८।२।५८।  
विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा  
गमनेनेति कसौ वेदत्वादिव नेद । ॥ भित्तं शकलम् । ८।२।५९। भित्तमन्यत् । ॥ ऋणमाधमर्ण्ये । ८।२।६०।

इति कुलं च । उदित्वेन वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया इडभावः । नुद्धिधिलादेशविनामेषु वर्णकदेशस्यापि वर्णत्वेन  
प्रहणादकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति 'अट्कुप्वाङ्-' इति नस्य गत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा । ऋवर्णास्य  
णत्वमिति यथाभूतपक्षेऽपि णत्वनिषेधार्थं क्षुभादिषु नृमनशब्दपाठादकारं निमित्तीकृत्यापि 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वं भ-  
वत्येवेति दिक् ॥—परिस्कन्दः । अवि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥—घून इति ।  
'च्छोः शङ्-' इत्युद् । क्षीण इत्यर्थः ॥—घूतमिति । विजिगीषया हि तत्राक्षाः पाल्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥—  
निर्वाणो घाते । वा गतिगन्धनयोः, निपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे णत्वम् ॥—घातभेत्कर्ता नेति । एवं च घातेन  
हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः ॥—निर्वात इति । 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि कः । नितरां घातो गत  
इत्यर्थः ॥—शुष्क इति । शुष् शोषणे ॥—क्षाम इति । क्षे क्षये । 'आदेचः-' इत्यात्वम् ॥—प्रस्तीमः प्रस्तीत  
इति । स्त्ये छ्ये शब्दसंघातयोः । आत्वे कृते 'संयोगादेः-' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घः  
पश्चाद्यण्वत्वादन्तत्त्वयोर्विरहाच्च नत्वम् । संस्थान इत्यत्र तु भवत्येव ॥—क्षीबादिष्विति । क्षीबृ मदे, कुश तनुत्वे,  
लाघृ शफांनुत्पूर्वः एभ्यः कः ॥ ननु फुल्ल विकसन इत्यस्मादुल्लाघेय पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये च  
फुल्लादयः सिध्यन्ति तर्हि सूत्रेणेत्यत आह—सूत्रं त्विति । निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य 'निष्ठा च  
यजनान्त' इत्याद्युदात्तस्य च सिध्यर्थमिति बोध्यम् ॥—उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इति च फुल्लः पचाद्यचा  
सिद्धं, तथापि उत्फुल्ल संफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥—नुद विदौ—'रदाभ्यां-' 'संयोगादेरातः-' इति नित्ये प्राप्ते  
हीलस्याप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् ॥—वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । 'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इच्यते । वेत्ते-  
र्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः' इति ॥—नुदः नुत्त इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः ॥—न ध्या—  
यै चिन्तायाम् । क्था प्रकथने । पृ'पालनपूरणयोः । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मदी हर्षे ॥—पूर्त इति । 'श्रुकः किति'  
इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति—राहोप इति ॥—मूर्त इति । 'आदितश्च' इति नेद ॥—मत्त इति । 'धीदितः-'  
इति नेदः ॥ वितेर्ज्ञानार्थकाद्विदेरिडा भाव्यं सप्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेश्च भोगप्रत्यययोर्द्वैतिर्न संभवतीत्याशयेनाह—वि-  
न्दतेरिति । विदुः लाभ इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे—भोग्ये  
प्रतीते चार्थे इति ॥—भित्तं शकलम् । भिदेः के 'रदाभ्याम्-' इति प्राप्तनलस्याभावो निपात्यते । 'भित्तं शक-  
लखण्डे वा' इत्यमरः ॥—भित्तमन्यदिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥—ऋणमाधमर्ण्ये । अधमं दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः

ऋधातोः के तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् । ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । १६।१२२। स्फीतः । ॥ इग्निष्ठायाम् । ७।२।४७। निरः कुपो निष्ठाया इद् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः । ॥ वसतिक्षुधोरिद् । ७।२।५२। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यात् । उषितः । क्षुधितः । ॥ अञ्चेः पूजायाम् । ७।२।५३। पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिद् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः । ॥ लुभोऽविमोहने । ७।२।५४। लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यान्नतु गार्ध्वे । लुभितः । गार्ध्वे तु लुब्धः । ॥ क्लिषः क्त्वानिष्ठयोः । ७।२।५०। इङ्वा स्यात् । क्लिष उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिषू विबाधने । अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लि-  
शितः । क्लिष्टः । ॥ पूङ्क्षः । ७।२।५१। पूङ्क्षः क्त्वानिष्ठयोरिङ्वा स्यात् । ॥ पूङ्क्षः क्त्वा च । १।२।२२। पूङ्क्षः क्त्वा निष्ठा च सेद् किञ्च स्यात् । पषितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते । ॥ निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिस्विदिधुषः । १।२।१९। एभ्यः सेग्निष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यत्कलङ्कित-  
त्यर्थः । शोषितः । शोषितवान् ॥ ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३।४।७१। आ-  
दिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चान्नावकर्मणोः । ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७।२।१७। भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इङ्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ङिष्विदेति भ्वादिर्न गृह्यते । भिज्जिः साहचर्यात् ।  
स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । भिमिदा । भिष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्षेदितः । प्रक्षे-  
दितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेङ्गिम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि । ॥ मृषस्तितिक्षायाम् । १।२।२०। सेग्निष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।  
॥ उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १।२।२१। उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेग्निष्ठा वा किञ्च स्यात् ।  
द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधा-  
त्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुषितं कार्वाणम् । सेदकिम् । कुष्टम् ॥ ॥ शब्धिकरणेभ्य एवेष्ट्यते ॥  
नेह । गुध्यतेर्गुधितम् । ॥ निष्ठायां सेटि । ६।४।५२। गेलोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । शीदित इति  
नेद । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहः, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेङ्क्त्वादिवभावे प्राप्ते द्विती-

तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतीत्याशयेन व्याचष्टे ॥—अधमर्णव्यवहार-  
इति । स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः संबन्धो भवतीत्युत्तमर्णोऽपि प्रयोगो न विरुध्यते । लक्षणायां तु 'धारेरुत्तमर्णः' इति निर्देशो  
लिङ्गम् ॥—स्फायः स्फी । स्फायी वृद्धौ । कथं तर्हि स्फीतिकाम इति । स्फीतमाचष्टे इति प्यन्तादच इः, अलोपणि-  
लोपौ ॥—यस्येति । 'निरः कुषः' इति विकल्पितेद्लादिति भावः ॥—उषित इति । यजादिलात्संप्रसारणम् ।  
'शासिवसि-' इति षः । वसतीति शपा निर्देशः स्यार्थः । वस्तेः सेट्त्वाद्भवितव्यमेवेदम् ॥—क्षुधित इति । एवं च  
'तस्यालमेषा क्षुधितस्य' इति प्रयोगो निर्बाध एवेति क्षुधेर्धातोर्भावे किपि 'तारकादिलादितच्' इति धातुवृत्तिषु यदुक्तं तन्ना-  
दतव्यम् । समानन्यायतया कृषितादावुपयोक्ष्यत इति वा कथञ्चिन्नेयम् ॥—अञ्चेः- । उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते  
निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति निषेधे वचनम् ॥—अञ्चित इति । 'नाच्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः ॥—अक्त  
इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः ॥—लुभो- । 'तीषसह-' इति क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥  
—पूङ्क्षः । 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥—पूङ्क्षः क्त्वा च । 'न क्त्वा सेद्' इत्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रह-  
णमिह व्यर्थमित्यत आह—उत्तरार्थमिति ॥—क्त्वैवेति । नतु निष्ठा चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥—शोषित इति ।  
'एरनेकाचः-' इति यण् ॥—आदिकर्मणीति । आयेषु क्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावाभिष्ठा न प्राप्नोतीति  
वचनम् । आदिकर्मणि कस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः ॥—चादिति । अन्यथा तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्या-  
दिति भावः ॥—प्रस्वेदित इति । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः, स्वेदितमित्यादि भावे ॥—भ्वादिर्नञेति । 'भिष्विदा स्ने-  
हनमोचनयोः' इति पठितः ॥—स्विद्यतेस्त्विति । 'ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दिवादिषु पठितस्य स्विदित इत्येवेति किञ्चनि-  
षेधाभावादिति भावः । न च ष्विदेति दैवादिकोऽपि शीदिति वाच्यम् । हरदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः । अत्र हरदत्तः भिष्विदा  
स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्यस्य न तु भिष्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादिर्न मिदिना साहचर्यादित्याह । तच्चिन्त्यम् ।  
भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह—दिवादी भ्वादी चेति । सिदादी-  
नाम् 'आदितश्च' इतीणनिषेधात्सेग्निष्ठा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृता ॥—अविस्पष्टमिति । मृष धातोस्तितिक्षा-  
यामेव वृत्तिसत्त्वेऽपि सूत्रस्थतितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापयत्यनेकार्था धातव इति ॥—रुचितमिति । रुच दीप्तौ । 'गल्यर्थोऽकर्मक-'  
इति कर्तरि क्तः ॥—कुष्टमिति । कुश आह्वाने रोदने च । ब्रश्वादिना पत्वे घृत्वम् ॥—गुधितमिति । गुध परिवेष्टने दिवादिः ॥  
संप्रसारणमिति । वचिस्वपीत्यनेन ॥—शून इति । दुओश्चि गतिवृद्धौ । 'हलः' इति दीर्घः 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नः ॥  
गूढ इति । 'यस्य विभाषा' इति नेद् ङत्वधत्वधृत्वढलोपदीर्घाः ॥—वतः ततः इति । 'अनुदात्तोपदेश-' इति नलोपः ॥—सनि

याभितेति सूत्रे निपातनादिह । पतितः । सेऽसिचीति वेङ्कट्कारिसिद्धे कृन्तत्यादीनामीदृश्वेनानित्यस्वज्ञापनाद्वा । तेन भावितमिभराजधियेत्यादि । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । वरिप्रितः । ॥ ध्रुब्धस्थान्तध्वान्तलघ्नमिलिष्टविरिब्ध-  
फाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । ७।२।१८। ध्रुब्धादीन्यष्टावनिङ्कानि निपात्यन्ते  
समुदायेन मन्थादिषु बाध्येषु । प्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । ध्रुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः ।  
ध्वान्तं तमः । लघ्नं सकम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । मिलिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयो-  
रुपभाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापकं  
द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु ध्रुभितम् । ध्रुब्धो राजेति स्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ।  
स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् । ॥ धृषिशास्ती वैयात्ये ।  
७।२।१९। एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । घटः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु  
वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादिस्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु  
भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । घटम् । धर्षितम् । प्रघट्टः । प्रधर्षितः । ॥ दृढः स्थूलबलयोः । ७।२।  
२०। स्थूले बलवति च निपात्यते । दृढ इहि वृद्धौ । कस्येदभावः । तस्य दत्वम् । इत्य लोपः । इदितो नलोपश्च ।  
इहितः । इंहितोऽन्यः । ॥ प्रभौ परिवृद्धः । ७।२।२१। वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृद्धितः । परिवृद्धि-  
तोऽन्यः । ॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७।२।२२। कषो निष्ठायाम् इण् स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च ।  
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीकम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् । ॥ घुषिरविशब्दने ।  
७।२।२३। घुषिर्निष्ठायामनिद स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्दने प्रकटीकृताभिप्रा-  
यमित्यर्थः । ॥ अर्देः संनिधिभ्यः । ७।२।२४। एतत्पूर्वाददेर्निष्ठायाम् इण् स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दि-  
तोऽन्यः । ॥ अमेभ्राविद्व्ये । ७।२।२५। अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् । ॥ णेरध्ययने

वेङ्कट्वादिति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः इति वचनात् ॥—कृन्तत्यादीनामिति । 'श्रीदित-' इति  
निष्ठायामनिदकार्यं कृती छेदने, नृती हिंसाग्रन्थनयोः, नृती गात्रविक्षेपे, इत्येतेषामीदृश्वरूपेण 'यस्य विभाषा' इत्यस्या-  
नित्यस्वज्ञापनाद्वा पतित इति सिद्धमित्यर्थः ॥—ध्रुब्ध—। ध्रुभ संचलने 'क्षपस्तयोः-' इति धलम् । स्वन ध्वन शब्दे ।  
इडभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' इति दीर्घः । लगे सङ्गे, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे 'ब्रध्व-' इति पठ्ये पुलम् । रेभृ शब्दे, फण गतौ ।  
दीर्घः पुलम् । बाह प्रयत्ने इडभावे ढत्वधत्वपुलढलोपाः । अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह—अनायाससाध्य  
इति । 'ध्रुण्मौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुष्य पूजा यत्पीयते तत्फाण्टम्' इत्याहुः ॥—वेदभाष्ये इति । 'तद्वै  
नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥—अन्यत्र त्विति । मन्थादेरवा-  
च्यत्वे तित्यर्थः ॥—धृषिशास्ती—। मिश्रा प्रागल्भ्ये । शसु हिंसायाम् । अनयोः 'आदितः' 'यस्य विभाषा' इति सूत्राभ्यामि-  
दप्रतिषेधे हि सिद्धेऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिटत्वं नान्यत्रेति नियमार्थमित्याह—अचिनये एवेति । विरुद्धं यातो वियातः अ-  
विनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु धृषेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान् भवतीत्याशङ्क्या-  
माह—नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—अत एवेति ॥—माधवस्त्विति । एवं च आदि-  
त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेव चिन्त्यमिति भावः ॥—दृढः स्थूल—। बलमस्यास्तीति बलः 'अर्श आदि-  
भ्योऽच्' तदाह—बलवतीति । स्थूले मांसलः स च निर्बलोऽपि बलवान्, कुशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः ॥—  
तस्येति । तत्कारणेत्यर्थः ॥—इत्येति । ननु 'हो ढः' इति ढले ढोढे लोपेनैव सिद्धमिति यस्य ढलं इत्य लोपश्च न नि-  
पात्यतामिति चेन्नैवम् । तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लोपोः' इति रभावो न स्यात्परिद्वय गत  
इत्यत्र 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशो न स्यात् । परिद्वयस्यापलं पारिद्वी कन्येत्यत्र गुरुपोत्तमलक्षणः ध्यच् स्यात् । अतो-  
ऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम् । अत एव 'ढलोपे-' इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य  
प्रामादिकतामभिप्रेत्य तुढो वृढ इति प्रत्युदाहम् ॥—प्रभौ—। निपातनमिति । हलोपे प्रयोजनमपि त्रिदिमा परिव्रज्ये-  
त्यादिसिद्धिरिति प्राग्वदेव बोध्यम् ॥—कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते, कषतिर्हि सार्थः ॥  
—कष्टो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥—घुषिरवि—। घुषिरविशब्दार्थ इति भ्वादिः घुषिरविशब्दन इति चुरादिर्द्व-  
योरपि सामान्येन ग्रहणम् । ननु विशब्दनार्थाद्धृषेक्षुरादिणिचा भाव्यं ततश्च णिचा व्यवधानाद् घुषेः परा निष्ठा नास्तीति  
कथमिणनिषेधप्रसङ्गः, किं च विशब्दने लिण्निषेधाभावाण्णिच्युपधागुणे 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमि-  
त्यपि स्यादिति चेत् । आत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनप्रतिषेध एव ज्ञापकः विशब्दनार्थस्य चुरादिणिजनित्य इति नास्त्युक्त-  
बोध इति दिक् ॥—अमेः । विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं तस्य भाव आविद्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात्पथ्यम् । अ-  
सादेव निर्देशात् 'न नमपूर्वात्तत्पुरुषात्-' इति निषेधो न भवति । सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेः, तदेत-  
दध्वनयन्याचष्टे—नातिदूरं नासन्नं वेति । एवं च सामीप्य इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥

वृत्तम् । ७।२।२६। ण्यन्तादृतेः कस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण । संपादितम् । अभीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः । ॥ श्रुतं पाके । ६।१।२७। आतिश्रपयत्योः के श्रुभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । श्रुतं क्षीरम् । स्वयमेव विह्वलं पकं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यसु आणं श्रपितं वा । ॥ चादान्तशान्तपूर्ण-दस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७।२।२७। एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । जपितः । ॥ रुच्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम् । ७।२।२८। एभ्यो निष्ठाया इङ्गा । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । स्वरितः । अस्याऽऽदिरवेफलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वमितः । ॥ हृषेलोमसु । ७।२।२९। हर्षेर्निष्ठाया इङ्गा स्यात् लोमसु विषये । इष्टं हृषितं लोम ॥ ॥ विस्मितप्रतिघात-योश्च ॥ इष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । इषु अलीके इदित्वाभिष्टायां नेद । इष तुष्टौ इद । ॥ अपचितश्च । ७।२।३०। चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः । ॥ प्यायः पी । ६।१।२८। वा स्याभिष्टायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोप-सर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्थान्धूसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः । ॥ ह्वादो निष्ठायाम् । ६।४। ९५। ह्रस्वः स्यात् । प्रह्वः । ॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७।४।४०। एवामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्स्वदङ्गावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः । ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७।४।४१। शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्गतविषये इयतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमि-त्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयज्ञवानित्यर्थः । ॥ दधातेर्हिः । ७।४।४२। तादौ किति । अभिहितम् । निहि-तम् । ॥ दो दद्धोः । ७।४।४६। घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्तम् । दत्तः । घोः किम् । दातः ।

णेः-। अधीयत इति अध्ययनम् 'कृत्यल्युटः-' इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् ॥—णिलुक् चेति । निपात्यत इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥—श्रुतम् ॥—आतिश्रपयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम् । श्रै पाक इति च भ्वादौ तस्यापि कृतालस्येह प्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणेप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः ॥—श्रुभावो निपात्यत इति । 'प्यङ् संप्रसारणम्-' इति प्रकृतमेव संप्र-सारणं न विहितम् । श्रयतेरपि श्रितमेव यथा स्यादिति । अत्र 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इति विभाषानुवर्तते सा च व्यव-स्थिता तेन क्षीरहविषोरेव श्रुभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह—क्षीरहविषोः पाक इति ॥—अन्यसु इति । शाकादिः श्रपितमिति णौ मितां ह्रस्वः ॥—चा दान्त—। शमु दसु उपशमे, पूरी आप्यायने' दिषादिश्रुरादिष्व । दसु उपक्षये, सश बाधने, छद् अपवारणे । इपिमित् मित्संज्ञायां मारणतोषणनिशामनेष्वित्युक्तेः ॥—रुच्य—। रुष रोषे 'ती-षसह-' इति विकल्पितेदकलात् 'यस्य विभाषा' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम गत्यादिषु । अम रोगे इति चौरादिकसु न गृह्यते 'एकाचः' इत्यधिकारादित्याहुः ॥—आन्त इति । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः ॥—तूर्ण इति । मिलरा संप्रमे 'ज्वरत्वर-' इत्युद् निष्ठानलम् । 'आदितश्च' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एवं च आदित्वस्य फल-मात्मनेपदमात्रं तच्च एधत्यादिवद्भ्रस्त्रानुबन्धत्वेऽपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह—फलं मन्दमिति ॥—संघुष्ट इति । सं-पूर्वादं घुषेर्विशब्दने इटि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि संपूर्वस्य परलादयं विकल्प एव ॥—आस्वान्त इति । आङ्पूर्वस्य खनेर्मनोऽभिधानेप्ययमेव विकल्पः परलात् । आस्वान्तं मनः । आस्वानितं मन इति ॥—हृषेः-। हृषु अलीके । उदित्वाभिष्टायामनिट्, हृष तुष्टौ सेट् उभयोरपि प्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ॥—पीनमिति । ओदित्वाभिष्ठानलम् ॥—प्यान इति । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह—सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्धुः कृपः ॥—प्रह्व इति । ह्वादी मुखे, ईदित्वादिडभावे 'रदाभ्याम्-' इति नलम् ॥—द्यतिस्यति । दोऽवच्छब्दने, षोऽन्त-कर्मणि, मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, छा गतिनिवृत्तौ । दितपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि दितपं विना इयन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् 'दितपा निर्देशो यद्भुङ्निवृत्त्यर्थः 'दादत्तः सासत्तः' इति । तत्र । यद्भुङ्कि हि इडा भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र ति कितीति वचनात्तास्ति प्रसङ्गः । किं च 'दो दद्धोः' इति विधीयमान आदेशः अनेकाल्लात्सर्वस्येति निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त इति लदुदाहृतरूपं कथमुक्तिसंभवं लभेतेत्याहुः ॥—शाच्छो—। शो तनूकरणे । छो छेदने ॥—दधातेर्हिः । दितपा निर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न । दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता दितपा निर्देशस्य यद्-लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्वाधीत इति 'धुमास्था-' इतीलमुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥—दो दद्धोः । इहादेशः धान्त एव न तु तदधान्तः जरूवे कृते संहितायास्तुल्यत्वेऽपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राश्नः । तथा चाहुः । तान्ते दीर्घलाह्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो नत्वाह्यः स्यान्निर्दोषत्वात् धान्तो प्राण्य इति तदनुसारेणाह—दथ् स्यादिति ॥—दात

तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा, भान्तो वा । न च दान्ताख्ये निष्ठान्तत्वं भान्तख्ये श्रवस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधानात् ।  
 ॥ अच उपसर्गात्तः । ७।४।४७। अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । प्रत्तः । प्रवत्तः । अवदत्तं विदत्तं च प्रवत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥ चक्षत्वाद्यथाप्राप्तम् ।  
 ॥ दस्ति । ६।३।१२४। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यादादेशो यत्तकारस्तदादावुत्तरपदे । स्वरिषेति चत्वंमाभयारिसङ्गम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमाख्येतीरवम् । धेद । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्याखम् । जातम् । सातम् । खातम् ।  
 ॥ अदो जग्धिर्ल्यसि किति । २।४।३६। ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । हकार । उच्चारणार्थः । धत्वम् । शरो शरि । जग्धः । आदिकर्मणि कः कर्तरि च । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः सः । ॥ वा क्रोशदैन्ययोः । ६।४।६१। क्षियो निष्ठायाम् दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा । ॥ निनदीभ्यां ज्ञातेः कौशले । ८।३।८९। आभ्यां ज्ञातेः । सत्य षः स्यात्कौशल्ये गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां ज्ञातीति नदीष्णः । सुपीति कः । ॥ सूत्रं प्रतिष्ठातम् । ८।३।९०। प्रतेः ज्ञातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिज्ञातम् । ॥ कपिष्ठलो गोत्रे । ८।३।९१। कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् । ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८।३।९६। एभ्यः स्थलस्य सत्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् । ॥ गत्यर्थकर्मकन्निष्ठशरीरस्थसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३।४।७२। एभ्यः कर्तरि कः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । गलानः सः । कक्ष्मीमाक्षिष्ठो हरिः । शेषमभिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि । ॥ कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३।४।७६। एभ्योऽधिकरणे कः स्यात्

इति । दाप् लवने अदाविति निषेधान्न घुत्वम् । इह सर्वे पक्षाः सापवादा इत्याह—तान्तो वेत्यादिना ॥—दीर्घापत्तिरिति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिवेति, तत्राद्ये पक्षेयं दोषो नान्त्ये इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति—तकारादाविति ॥—निष्ठानत्वमिति । ‘रदाभ्याम्’ इत्यनेन ॥—सन्निपातेति । तादि निमित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविघातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः ॥—अच उपसर्गात्तः । तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे—अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनावृत्तं पञ्चम्यन्तमेवास्तु किं तु द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्वात्सर्वस्य बोधेविध्यति एकतकारो हि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति बाधित्वा ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यद्येवम् ‘अपो मि’ इत्युत्तरसूत्रेऽपि द्वितकार एवेति सर्वोदेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य पकारस्यैव भविष्यति तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य जस्त्वेन सिद्धमिष्टमिति ॥—अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव विशेषणं नेतरेषामसंभवात् । दातुं प्रकान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः ॥—इष्यते इति । तादेशबाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकलाभ्रयणे ह्यवदत्तं विदत्तमित्यादि सिध्यति, उपसर्गलाभ्रयणे तु पूर्वोक्तमवतमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥—दस्ति । ‘इकः काशे’ इत्यत इक इति ‘उपसर्गस्य घमि’ इत्यत उपसर्गस्येति ‘दूलोपे’ इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते ‘अल्लुत्तरपदे’ इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषणं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिसिद्धेतत्सकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे—इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना । ननु चत्वंस्यासिद्धलादादेशतकारो नास्तीत्यत आह—आभयारिसङ्गमिति । ‘अतो रोः’ इत्युलं प्रति क्लवदिति भावः ॥—धीतमिति । ‘दधातेर्हिः’ इत्यत्र लुग्विकरणस्य निर्देशात् धेद् पान इति भ्वादेर्हिर्न भवति, नापि दत् ‘दो दद्वोः’ इति द इत्युपादानादिति भावः ॥—उच्चारणार्थ इति । इदित्वे तु नुम् स्यादिति भावः ॥—धत्वमिति । ‘श्रवस्तथोः’ इत्यनेन ‘शरो शरि’ इति अनेन पाक्षिको धलोप इत्यर्थः । इदानीं कार्यान्प्रपद्यति—आदिकर्मणि—। व्याख्यातम् ॥—प्रकृतः कटमिति । कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मण्योतनार्थः । केनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया । प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः ॥—नदीष्ण इति । नद्यां ज्ञातो नदीज्ञाने कुशल इत्यर्थः ॥—गत इति । ‘अनुदात्तोपदेश’ इति मलोपः ॥—प्राप्त इति । प्रपूर्वः आप्ल व्याप्तौ व्याप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः ॥—गलान इति । ग्लै हर्षक्षये अकर्मकोऽयम् । ‘आदेच’ इत्यात्वे ‘संयोगादेरातः’ इति नलम् ॥—शेषमिति । ‘अधिशीहस्थासां कर्म’ इति कर्मलम् ॥—अधिष्ठित इति । ‘यतिस्यति’ इति इलम् ॥—उपोषित इति । ‘वसतिष्ठथोः’ इतीद् ‘शासिवसि’ इति षलम् ॥—अनुजीर्ण इति । जृष् वयोहानौ ‘ऋत इद्वातोः’ ‘हलि च’ इति दीर्घः ।



चायथाप्राप्तम् । प्रौढ्यं स्वैर्यम् । मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । मुकुमेतदनन्तस्वेत्युच्यते । दिग्दक्षः ॥  
 आसेरकर्मकत्वाकर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः ।  
 तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति एवामिति मत्वर्योऽपि ।  
 वर्तमाने इत्यधिकृत्य । ॥ जीतः क्तः । ३।२।१८७। भिद्विदा । दिवण्णः । भिद्वन्धी । इदः । ॥ मतिबुद्धिपू-  
 जार्थेभ्यश्च । ३।२।१८८। मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः ।  
 विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यादि । ॥ नपुंसके  
 भावे क्तः । ३।३।११४। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । ॥ सुय-  
 जोङ्गनिप् । ३।२।१०३। सुनोतेर्यजेश्च कुनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ । ॥ जीर्यतेरत्तुन् ।  
 ३।२।१०४। भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् । ॥ छन्दसि  
 लिट् । ३।२।१०५। ॥ लिटः कानज्वा । ३।२।१०६। ॥ कसुञ्च । ३।२।१०७। इह भूतसामान्ये छन्दसि क्तिद्  
 तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । तं तस्मिन्नासं नागरोप-  
 कण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वाण्यभिजग्मुषस्ते इत्यादि । ॥ वस्वेकाजादसाम् । ७।१।६७। कृतद्विवचनानामेकाचामा-  
 दन्तानां वसोश्च वसोरिदं नान्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् ।  
 बभूवन् । ॥ भाषायां सद्वचसश्चुवः । ३।२।१०८। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां क्तिद्वा स्यात् । तस्य च  
 नित्यं कसुः । निषेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्युषुषस्तामभवजनस्य । शुश्रुवान् । ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च

नलं गलम् ॥—मुकुन्दस्येति । अस्यतेऽस्मिन्नासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्मिति यानं मार्गः । भुज्यतेऽस्मि-  
 न्मिति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥—द्विवचन इति । 'आदितश्च' इति  
 नेट् ॥—इदम् इति । 'श्रीदितः-' इति नेट् नलोपः—राज्ञामिति । 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ॥—इष्ट इति ।  
 'तीषसह-' इति वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् ॥—शीलित इत्यादि । शील समाधौ, रक्ष पालने, क्षमूष् सहने, कुश  
 आह्वाने, जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥—सुयजोङ्गनिप् । सुनोतेरिति । पुम् अभिषवे । यद्यपीह सु गतौ, पु प्रसवैश्वर्ययो-  
 रिति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं, तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । इकारः  
 सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥—यज्वेत्यादि । कनिपि कृते लत्र 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणं स्या-  
 दिति द्विबुक्कः ॥—अतृनिति । नकारः स्वरार्थः, ऋ इत् ॥—जरमिति । ऋकारस्य गुणे रपोऽकारः 'उगिदचाम्-'  
 इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घः ॥—छन्दसि लिङिति । सूत्रस्यार्थमाह—भूतसामान्ये इति । न च  
 'छन्दसि लुङ्लिट्' इत्यनेन गतार्थता शङ्का, धातुसंबन्धाधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति  
 विशेषात् । अत्र व्याचक्षुः । कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेध-  
 विषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु 'असंयोगाक्लिङ्कित्' इत्येव सिद्धं कित्त्वमिति ॥—त्रिमुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्द-  
 सीति प्रकान्तलादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि कसुकानचोः 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्सार्वधातुकरत्वेन  
 'सार्वधातुकमपित्' इति क्तिच्चादेव आजिबानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्योणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तृतीर्वान् तिस्तिराणः  
 इत्यादौ 'ऋच्छत्युताम्' इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव कित्करणसामर्थ्या-  
 द्भाषायामपि कसुकानचौ स्त इति केषांचिदुत्प्रेक्षा नादर्तयेति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः ॥—कवयस्त्विति ।  
 गतानुगतिकतयेति भावः ॥—वस्वे—। वस्वित्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति—वसोरिति । नित्यत्वाद्  
 द्वित्वे कृते एकाचत्वमेव नेति कथमिदं स्यादित्यत आह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव  
 ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेद्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्वादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येदो नियमोऽयमित्याह—  
 नान्येषामिति ॥—। आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वह्लादिशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतद्विलोऽप्ययमेकाजे-  
 वेतीह भवति ॥—आरिवानिति । ऋ गतौ 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् ॥—  
 ददिवानिति । डदाच् दाने । द्वित्वे नायमेकाच् इप्तिमित्त्वातो लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमाह—प्रहणम् ॥—  
 जक्षिवानिति । 'लित्यन्यतरस्याम्' इत्यादेर्घस्तोदेशः । कृते द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचक्षुः । द्विला-  
 त्पूर्वं परत्वात् 'घसिभसोर्हलि-' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनच्कत्वात् द्विलमेव न स्यात् । न चास्य द्वित्वे कर्तव्ये  
 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विवचन एकाज्  
 भवतीति । घसिग्रहणं, तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते, कृते त्विडागमे 'गमहन-' इत्युपधालोपस्तस्य चाज्नि-  
 मितत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्विलम् । यद्वा 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधपक्षे त्वपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपधालोपः 'शासिघसि-  
 घसीनां च' इति षत्वं चर्त्तं क्षः 'अभ्यासे चर्त्त' इत्यभ्यासघकारस्य ज्ञत्वमिति ॥—निषेदुषीमिति—। षद्ल विशरणादौ

।३।२।१०२। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा तस्य निलं कसुः । इद् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्नामपि मूर्तिमद्रयाम् । उपेयुषी । उपेत्यविबक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादभातेः कसुरिङ्-भाष्यम् । दृष्टजयपृष्ठरेणाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । ॥ वि-भाषा गमहनविद्विशाम् । ७।२।६८। एभ्यो वसोरिङ्गा । जग्मिवान् । जगम्बान् । जग्मिवान् । जगम्बान् । विवि-दिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेग्रहणम् । वेत्सेस्तु विविद्वान् । नेद्वशि कृतीतीणनिषेधः ॥ ॐ दृशेभ्य ॥ दृशिवान् । दृश्वान् । ॥ लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे । ३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । ॥ आने मुक् । ७।२।८२। अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङ्लिङ्गनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि कचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ ॐ माङ्ग्याक्रोशे इति वाच्यम् ॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । माङ्गि लुङिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याद्भुक् । ॥ संबोधने च । ३।२।१२५। हे पचन् हे पचमान । ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३।२।१२६। क्रियायाः परिचायके हेतौ चाथे वर्तमानाद्वातोर्लटः शतृ-शानचौ स्तः । शयानाः सुभते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । ॥ कृत्यचः । ८।४।२९। प्रपीयमाणः सोमः । ॥ ईदासः । ७।२।८३। आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः । ॥ विदेः शतुर्वसुः । ७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी । ॥ तौ सत्

‘लिटि धातोः—’ इति द्वित्वे ‘अत एकहल्मध्ये—इत्येत्वाभ्यासलोपौ ‘उगितश्च’ इति ङीप् ‘वसोः—’ इति संप्रसारणे बलादि-त्वाभावाभेदः । ‘सदिरप्रतेः’ इति बलम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥—अध्यूषुष इति । वस निवासे अधिपूर्वः ‘वचिस्त्रिपि—’ इति संप्रसारणं द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः इति मत्वात्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अध्यूषिवान् ॥—उपेयिवानना—।—इडिति । बलादिलक्षण एवेद् ‘नेद्वशि कृति’ इति निषिद्धः क्र्यादिनियमात्पुनः प्राप्तः ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिड् स्यान्नान्येषामिति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकाचत्वात् । न च सवर्णदीर्घैकाचत्वम् । ‘दीर्घे इणः किति’ इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात् । स एव बलादिलक्षण इद् इह प्रतिभूयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति । अत एवोदाहरति—उपेयुष इति । सति लिटि तस्य यणादेशो उपेय्युष इति स्यादिति भावः ॥—अचिवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—ईयिवानिति । इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घे बाधित्वा आङ्गत्वात् ‘इणो यण्’ इति यण् भवति, वसोरिङागमे हि परत्राजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् ॥—घचेरिति । वच परिभाषण इत्यस्मादनुवो वचेर्वा कर्तरि न तु भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाल्लब्धम् ॥—जग्मिवानित्यादि । इदपक्षे ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः ॥—लटः शतृ—॥—सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्य-प्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतृशानचोस्तद् दृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते ॥—शबादीति । शित्वेन सार्वधातुकत्वादिति भावः ॥—पचन्तमिति । शतेरुगित्वाभुम् । विकृतिरनुकूलवर्त-मानव्यापाराश्रयमित्यर्थः ॥—आने मुक् । ‘अतो येयः’ इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठ्या विपरिण-म्यते, आन इति सप्तमीबलात् । न चात इति पञ्चमीबलादान इति सप्तम्यन्तं पदं षष्ठ्या विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम् । पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्चरितार्थत्वात्तदेतदाह—अङ्गस्यात इति । प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातं । तदयुक्तम् । पचमान इत्यादौ ‘अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्’ इति शानचः खरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । अदन्ताङ्गस्येति पक्षे हि अङ्गभक्तो मुक् स चाङ्गमेव न व्यवदध्यात्तदवयवमकारं तु व्यवदध्यादेव अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोषः । ननु खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषया मुकोऽविद्यमानवत्त्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्त-त्वमिति चेत् । अत्राहुः । हलः खरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्नान्यत्रेत्याकरारूढम् । न चात्र हलः खरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ‘ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥—ल-ङिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं, तथापि धातोरित्याधिकारात्पञ्चम्यन्तात्परं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः । न-च ‘वर्तमाने लट्’ इत्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति ‘गुप्तजिक्कि-ञ्यः सन्’ इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात् ॥—प्रथमासमानाधिकरण्येऽपीति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सा-मानाधिकरण्याभावेऽपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति । अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमित्यादौ तद्धितसमासौ न स्याताम् ॥—लक्षणहेत्वोः—। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परि-चायकम् ॥—शयाना इति । शीङ् आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः शानच् । अत्र शयनं लक्षणं चिह्नं पचनकर्तृकभोजनस्य न तु फलं नापि करणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ्निर्देशः ॥—अर्जयन्निति । अर्जे प्रतियन्ने चुरादिः, अर्जनाथो वास इत्यर्थः ॥—हरिमिति । हरिदर्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः ॥—विदेः—। स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे वसोरुगित्करणं

।३।२।१२७। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ साः । ॥ लटः सद्वा ।३।३।१४। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने कक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं करिष्यतः । करिष्यन्नक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि कश्चित् । करिष्यतीति करिष्यन् । ॥ पूङ्ग्यजोः शानन् ।३।२।१२८। वर्तमाने । पवमानः । यजमानः । ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।३।२।१२९। एषु घोलेषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । शत्रूभिमानः । ॥ इङ्धार्योः शत्रुकच्छिणि ।३।२।१३०। आभ्यां शतृ स्यादकृच्छिणि कर्तरि । अधीयन् । वारयन् । अकृच्छिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति । ॥ द्विषोऽमित्रे ।३।२।१३१। द्विषन् शत्रुः । ॥ सुजो यज्ञसंयोगे ।३।२।१३२। सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः । ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ।३।२।१३३। अर्हन् । ॥ आकेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।३।२।१३४। किपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः । ॥ तृन् ।३।२।१३५। कर्ता कटान् । ॥ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पत्तौ तपोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृषु सप्तहचर इण्युच् ।३।२।१३६। अलंकरिण्युः । निराकरिण्युः । प्रजनिण्युः । उत्पत्तिण्युः । उत्पत्तिण्युः । उन्मदिण्युः । रोचिण्युः । अपत्रपिण्युः । वर्तिण्युः । वर्धिण्युः । सहिण्युः । चरिण्युः । ॥ णेइङ्गन्यसि ।३।२।१३७। वीरुषः पारयिष्णवः । ॥ भुवश्च ।३।२।१३८। छन्दसीत्येव । भविण्युः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविण्यु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आजिण्युरिति वृत्तिः । एवं क्षयिण्युः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । ॥ ग्लजिष्यश्च ग्लुः ।३।२।१३९। छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं ग्लानुः । गित्वाच्च गुणः । जिण्युः ।

‘वसोः संप्रसारणम्’ इत्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्याच्च ‘एकानुबन्धग्रहणे न शानुबन्धकस्य’ इत्येतदपि न प्रवर्तते ॥—पूङ्ग्यजोः—। शाननः शकारः सार्वधातुकत्वार्थः, नकारः स्वरार्थः । ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयं न तु शत्रादिवल्लघ्वेशस्तथाहि सति वेति वाच्यं स्यात्पवते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । किंच लादेशत्वे ‘लः कर्मणि च’ इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत इष्यते तु कर्तर्येव । एवं चानशः ‘इङ्धार्योः—’ इति शतृश्च स्वातन्त्र्यं बोध्यम् । अत्र केचित् । शाननो लादेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । परत्वाभिस्वरप्रवृत्त्या पवमान इत्यादेराहुदात्तत्वे शाननोऽनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् । नन्वेषां लादेशत्वानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेन्नैवम् । ‘न लोका—’ इति सूत्रे वृत्तिरिति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ॥—ताच्छील्य—। वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयशुदाहरति—निभ्रान इति । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः ॥—इङ्धार्योः—। इङ् आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफले न सिध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥—सुजो यज्ञसंयोगे । सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् । नन्विह सुजो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकत्वेऽनुलोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् । अत्राहुः । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्तरि ‘लटः शतृशानचौ’ इत्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरलसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति । एकस्मिन्यागे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य यागविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति—सर्वे सुन्वन्त इत्यादि । सत्रयागे हि बहवो यजमानास्त एव ऋत्विजां कर्म सोमाभिषवनं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादि बहुवचनान्तस्यापि यजमानपरलं संभवतीति भावः ॥—अर्ह—। प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरौ वधम् ॥—आ केः—। शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधातुर्थो निर्दिश्यते ॥—किपमभिव्याप्येति । ‘प्राजभासधुर्विद्युतोर्जि—’ इति वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥—कर्ता कटानिति । ‘न लोकाव्यय—’ इति षष्ठीनिषेधः ॥—अलंकृञ्—। कृमिति कृञ् करण इत्यस्यैव न तु कृञ् हिंसायामित्यस्य ‘प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम्’ इति न्यायात् । निराङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे । इह ड्रपचष् पाके, पतल गतौ, मदी हर्षे, त्रयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते । तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्ष्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थस्तेन समुत्पत्तिण्युरित्यादि न भवतीत्याहुः । रुच दीप्तौ अपपूर्वः, त्रपू लज्जायाम्, वृत्त वर्तने, वृष्ट वृष्टौ, वह मर्षणे, चर गतावित्यादीति । आदिशब्दप्राप्तास्तु निराकरिण्युः, प्रजनिण्युः, उत्पत्तिण्युः, उत्पत्तिण्युः, उन्मदिण्युः इति । उत्पत्तिण्युः ‘उत्पत्तिण्यु च चेरतुः खरदूषणौ’ इति भट्टिः । कालिदासोऽप्याह ‘एलानामुत्पत्तिष्णवः’ इति । केचित्तु पत इति स्थाने दान्तं सूत्रे पठित्वा पद गतावित्यस्यात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिण्युः रोचिण्युः अपत्रपिण्युः वर्तिण्युः वर्धिण्युः सहिण्युः चरिण्युः ॥—पारयिष्णव इति । ‘अयामन्ता—’ इति णेरय—नैतदिति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थमित्यर्थः ॥—ईत्वं नेति । ‘धुमास्था—’ इत्यादिनोगित्वादिति ‘किञ्चि च’ इत्यत्र

स्थासुः । चासुः । श्युकः । कितीत्यत्र गकारप्रत्ययेऽपदे । भूष्णः ॥ ॐ दंशोऽहलन्वस्युपसंख्यानम् ॥ दक्ष्णवः पशवः ।  
 ॥ असिगृध्रिधृषिक्षिपेः ॥ कृः । ३।२।१४०। प्रक्षुः । गृध्रः । धृष्णुः । क्षिमुः । ॥ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् । ३।२।  
 १४१। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति प्रत्य-  
 विकल्पः । न चैवं शमी शमिनाविस्थादौ नुम्प्रसङ्गः । शलग्रहणमपकृष्य शलग्रहणानामेव तद्विधानात् । नोदासोपदेश-  
 सेति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी । भमी । क्षणी । क्षमी । प्रमादी । उत्पूर्वाभ्यन्तदेः अलंकृतादिसूत्रे-  
 णेषुजुक्तो वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् । ॥ संपृचा-  
 नुरुधाङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयु-  
 जाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनञ्च । ३।२।१४२। धिनुण् स्यात् । संपर्की । अनु-  
 रोधी । आचामी । आचामी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परि-  
 दाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । प्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । भति-  
 चारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । ॥ वौ कषलसकत्थस्त्रम्भः । ३।२।१४३। विकषी । विलासी ।  
 विकत्थी । विलम्भी । ॥ अपे च लषः । ३।२।१४४। चादौ । अपलापी । विलापी । ॥ प्रे लपसुदुमथवद-  
 वसः । ३।२।१४५। प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमायी । प्रवादी । प्रवासी । ॥ निन्दहिंसक्रिशाखाद्विना-  
 शपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूत्रो बुञ् । ३।२।१४६। पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो बुञ् स्यात् । निन्दकः ।  
 हिंसक इत्यादि । ण्डुला सिद्धे बुञ्चचनं ज्ञापकं तच्छीलिकादिषु वासरूपन्यायेन नृजादयो नेति । ॥ देविकुशोऽभ्यो-  
 पसर्गे । ३।२।१४७। आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा । ॥ चलनशब्दार्थादकर्मका-  
 युच् । ३।२।१४८। चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मका-  
 किम् । पठिता विद्याम् । ॥ अनुदात्तेतश्च लहादेः । ३।२।१४९। अकर्मकायुच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनु-  
 दात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकार्त्तिकम् । वसिता वञ्चम् । ॥ जुचङ्कम्यदन्त्रम्यसु-  
 गृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३।२।१५०। जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्कमणः । दन्त्रमणः ।

गकारं प्रक्षिप्य गिति किति ङिति व्याख्यानादिति भावः ॥—गकारप्रत्ययेऽपदेति । नन्वेवं गकारे चर्त्वेत्यासिद्ध-  
 स्यात् ‘हशि च’ इत्युलं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्तिकम्—‘गोर्गित्त्वात् स्थ ईकारः कृतो-  
 रीत्वप्रशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्वार्यः श्रुकोऽनिटत्वं कगोरिति’ ॥—दक्ष्णव इति । दंश दशने ‘ब्रध्’ इत्यादिना  
 षत्वे ‘षढोः कः सि’ इति कत्वम् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वम् । ‘अनिदिता’ इति नलोपो न, ग्लोर्भित्त्वेन प्राप्त्यभावात् ॥—  
 प्रक्षुरिति । ‘नेक्षुशि’ इति नेट् ॥—शमित्यष्टाभ्यो— इतिशब्द आर्यः ॥—शमिनीतरेत्यत्रेति । अत्र नव्याः ।  
 विद्वत्तरेतिवत्सिलादिविधिति । पुंवद्भावेन शमितरेति भाव्यम् । न च उगित्त्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्भवविकल्प एव भव-  
 तीति वाच्यम् । पाक्षिकहस्तेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्ग्लोभाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्बलत्वादित्याहुः ॥—संपृ-  
 चा—॥—संपर्कीति । पृची संपर्के ‘चजोः’ इति कृत्वं गुणः ॥—परिदेवीति । देव देवने भ्वादिः, प्यन्तस्य दीव्य-  
 तेषु नेह प्रहणं लाक्षणिकत्वात् । अप्यन्यैः साहचर्याच्च ॥—अभ्याघातीति । अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्हस्य कृत्वेन घः ।  
 ‘हनसोऽचिण्लोः’ इति नस्य तः ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥—वौ कष—। कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः,  
 कथं श्लाघायाम्, स्तम्भु विश्वासे ॥—अपे च लषः । लष कान्तौ ॥—प्रे लप—। रप लप व्यक्तायां वाचि ॥—  
 प्रमायीति । मये विलोडने ॥—निन्दहिंस—। इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशोर्ष्यन्तस्य भाविना णिलोपेन  
 निर्देशः, अकारस्त्वान्तुकः । केचित्तु विनाशीति प्यन्तमेव पठन्ति, परिवादीति तु वदेर्ष्यन्तस्य पाठो निर्बिवाद एव ।  
 असूयतिः कङ्गादिर्यगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव बुञ् विधेयो  
 नेतरेभ्यः, निन्दादीनां ण्वल्ले सिद्धेः । न हि तत्र लिट्स्वरान्तिस्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्यायुदात्तत्वात् । असूयतेसु  
 ण्वलि ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं बुञि तु ‘भिनत्यादिर्नित्यम्’ इत्यादिरुदात्त इति विशेषस्तदाह—ण्वुलेति ॥—  
 नृजादयो नेति । नेट् ण्वल्लिषयकमेव ज्ञापकं किंतु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥—देविकुशोः—।  
 दीव्यतेर्हनुमण्यन्तस्य दिवु कृजने इति चुरादिप्यन्तस्य च प्रहणम् ॥—चलनशब्दार्था—। चल कम्पने, पुप मन्दायां  
 गतौ, कपि चलने, शब्द शब्दने चुरादिः, ण् शब्दे । चलन इत्यादि ‘युवोः’ इत्यनादेशः ॥—अनुदात्तेतश्च हलादेः ।  
 ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वासामर्थ्यादलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेनेति चेत् ।  
 अत्राहुः । आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्तथाहि सत्येधितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, जुगुप्सत इत्यादि च न सि-  
 ध्येत् । अस्ति चेहानुदात्तेत्वं गुणादिव्यवयवेच्चरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ॥—जुचङ्कम्य—।

सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लषपतपदेत्युक्त्या बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिना-  
स्तीति । तेनालंकृतस्तृष्ण । ॥ क्रुधमण्डार्येभ्यश्च । ३।२।१५१। क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः । ॥ न यः ।  
३।२।१५२। यकारान्ताद्युच् न स्यात् । कृयिता । क्षमायिता । ॥ सूददीपदीक्षश्च । ३।२।१५३। युच् न स्यात् ।  
सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेग्रहणं ज्ञापयति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-  
नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्प्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युच् न । कथं मधुसूदनः ।  
नन्वादिः । ॥ लषपतपदस्याभूवृषहनकमगमशुभ्य उक्त्व । ३।२।१५४। लापुकः । पातुकः इत्यादि । ॥ ज-  
ल्पमिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । ३।२।१५५। जल्पकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।  
॥ प्रजोरिति । ३।२।१५६। प्रजवी । प्रजविनी । प्रजविनः । ॥ जिहक्षिविभीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसभ्यश्च ।  
३।२।१५७। जयी । वरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अभ्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी । ॥ स्पृहि-  
गृहिपतिव्ययिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३।२।१५८। आघातयक्षुरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः ।  
पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ ॥ शीङो वाच्यः ॥ शयालुः ।  
॥ दाधेदसिदसदो रुः । ३।२।१५९। दारुः । भारुः । सेरुः । शङुः । सङुः । ॥ सूघस्यदः कमरच् । ३।२।  
१६०। सुमरः । घमरः । अघरः । ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् । ३।२।१६१। भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः । ॥ वि-  
दिमिदिच्छिदेः कुरच् । ३।२।१६२। विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् । ॥ इण्णशजिसर्तिभ्यः करप् । ३।२।१६३।  
इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः । ॥ गत्वरश्च । ३।२।१६४। गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते ।  
गत्वरी । ॥ जागरूकः । ३।२।१६५। जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः । ॥ यजजपदर्शा यङुः । ३।२।१६६।

कमिद्रमी यङन्ती, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म मीमृ गतौ ॥—पूर्वेणेति । ‘अनुदात्तेतश्च’<sup>१</sup> इत्यनेन । इह पदिग्रहणं सकर्म-  
कार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम् । भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकाश्च भविष्यतीत्युक्तत्वात् । ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह—  
बाधा माभूदित्यादि ॥—परस्परमिति । निन्दादिमूत्रे हि तच्छीलालिषु वासरूपविधानात् तृणादयो नेति ज्ञापित-  
मिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ॥—क्रुध—। क्रुध क्रोधे, रुष रोषे, मडि भूषायाम्,  
भूष अलंकारे ॥—न यः । अय पय नय तय जय गताविति पठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः अनुदात्तेत्वादेव युचः सिद्ध-  
त्वात्किन्तु नेति पृथक् पदमिति मत्वाह—यकारान्तादिति ॥—कृयिता क्षमायितेति । कृयी शब्दे उन्दे च, क्षमायी  
विधूयने ॥ सूददीप—। सूद क्षरणे, दीपी दीप्तौ, दीक्ष मौष्ण्येज्यादौ ॥—ताच्छीलिकेष्विति । परस्परमिति  
शेषः ॥—प्रायिकमिति । न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश इति मन्तव्यं किन्तु प्रायिकत्वं एव  
भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमेः ‘लषपतपद—’ इत्युक्तमविषये तत्रापि । गन्ता गामुकः । तथा ‘वौ कषलस—’ इति  
चिनुष्विषये युजपि । विकृत्यी विकृत्यन इत्यादि सिध्यतीति भावः ॥—जल्प—। जप जल्प व्यक्तायां वाचि, भिक्ष  
भिक्षायां अलाभे लाभे च, कुट्ट छेदने, लुण्ट स्तेये, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचक्ष्युः । जल्पेः चलनशब्दार्थादिति भिक्षेः  
‘अनुदात्तेतश्च’ इति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्टयोः ‘णेऽछन्दसि’ इति इण्युचि प्राप्ते वृङ्स्तु ‘आहगमहनजन—’ इति किकिनोः  
प्राप्तयोरयं विधिरिति । षो ङीषदर्थ इत्याह—वराकीति ।—प्रजवी । जु इति सौत्रो गत्यर्थः ॥—जिहक्षि—। जि  
जये, जि अभिभवे, दृङ् आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, भ्रिञ् सेवायाम् विपूर्वः, व्यथ भयसंचलनयोर्नमपूर्वः ।  
निपातनाश्रयो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः ॥ अम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥—प्रसवीति । वू प्रेरणे । अस्मादिनिः । वूह  
प्राणिगर्भविमोचने, वूह प्राणिप्रसवे, इमौ न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । ‘जिहक्षि—’ इत्यत्रैव प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम् ।  
एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मारिलति सुवचम् ॥—स्पृहि—। स्पृह ईप्सायाम्, गृह ग्रहणे, पत गतौ, त्रयक्षुरादाविति ।  
तेन गेरयादेशेन रूपसिद्धिरिति भावः । यद्येवं णिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह—अदन्ता इति । ततश्चाहोपस्य  
स्थानिवत्त्वात्तदभावः ॥—तत्पूर्व इति । तच्छब्दस्य समासोऽपि निपातनादिति बोध्यम् । दुधाम् श्रत्पूर्वः । श्रद्धालुः । धे-  
टलु नेदं रूपम् । श्रत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचक्ष्युः । कथं कृपालुः । सार्धालुः इति कृपां सार्धां च लातीति विग्रहे  
मृगध्वादिलात्तुः ॥—दाधेद—। दुदाम्दोदेडां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दापोरित्याहुः ॥—भङ्गुर इति ।  
‘चजोः—’ इति कुलम् । अभिधानस्वभावाद्भजेः कर्मकर्तार्येवेत्याहुः ॥—विदिमिदि—। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणं न तु ला-  
भार्थस्य व्याख्यानात् ॥—छिदुरमिति । कर्मकर्तारि प्रत्ययः इति वृत्तिः, नेति तद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च माषः मुखे  
कर्तारि प्रायुङ्क—प्रियतमाय वपुर्गुहमस्तरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति । इह अदुरिति छेदः ॥—इत्वरः इत्वरी-  
ति । इण् गतौ ‘इहस्य पिति—’ इति तुक् कित्वाङ्गुणाभावः । ‘टिब्दा—’ इत्यादिना जियां ङीप् ॥—जागरूकः । जागु-  
रिति पथम्यन्तं तथाच्चे—जागर्तेरिति । जागरूक इति सिद्धरूपमेव न तु निपातितम् । उत्तरसूत्रे उक्तस्यानुवृत्तिप्रस-  
ङ्गात् ॥—यजजप—॥—यायजूक इति । यजेर्यङि द्विलादि ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासदीर्घः । अतो लोपे यस्य इहः

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊङ् । स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । बावजूकः । जङ्गपूकः । दन्त्यङ्गकः । ॥ नमि-  
कम्पिस्स्यजसकमर्हिसदीपो रः । ३।२।१६७। नम्रः । कम्रः । खेरः । जसिर्नम्पूर्वः क्रियासातसे वर्तते । अज-  
कम् । सन्तवमित्यर्थः । कज्रः । हिज्रः । दीमः । ॥ सनाशंसमिक्ष उः । ३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः ।  
मिक्षुः । ॥ विन्दुरिच्छुः । ३।२।१६९। वेत्तेर्नुम् इषेच्छ्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीको विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।  
॥ क्याच्छन्दसि । ३।२।१७०। देवाभिगाति सुन्नयुः । ॥ आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७१।  
आवन्ताहवन्ताहमादिभ्यश्च किकिनौ स्रश्छन्दसि लौ च लिङ् । पपिः सोमं ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जगिमर्तुवा ।  
जगिर्वज्रमभिमित्रियम् । जजिः ॥ ॐ भाषायां धावृक्छुगमिजनिनमिभ्यः ॥ दधिः । चकिः । सभिः । जगिमः ।  
जजिः । नेमिः ॥ ॐ सासहिधावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ  
पतेर्नेगभावश्च निपात्यते । ॥ स्वपितृषोर्नेजिङ् । ३।२।१७२। स्वग्रहः । तृष्णहः । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेति  
वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णहः । ॥ शृवन्द्योराहः । ३।२।१७३। शाराहः । बन्दारः । ॥ भियः कुरुकनौ ।  
३।२।१७४। भीरुः । भीरुकः ॥ ॐ कृकञ्जपि घाच्यः ॥ भीरुकः । ॥ श्वेशभासपिसकसो वरश्च । ३।२।  
१७५। स्यावरः । ईश्वरः । मास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । ॥ यक्ष यङ् । ३।२।१७६। यातेर्यङ्कन्ताहरश्च स्यात् ।  
अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिवेधाहोपो व्योरिति यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाभित्य आतो  
लोपे प्राप्ते । वरे कुतं न स्थानिवत् । यावावरः । ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुप्रावस्तुवः क्तिप् । ३।२।१७७।  
विभ्राह । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्जः । पूः । पुरौ । दशिग्रहणस्यापकर्वाजवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ ।  
जुवः । प्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्तिप् । प्रावस्तुत् । ॥ अन्येभ्योऽपि ह्रस्यते । ३।२।  
१७८। क्तिप् । छित् । भिद् । दशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिदीर्घः कचिदसंप्रसारणं कचिद्वे कचिजस्वः । तथा

इति यलोपः ॥—जङ्गपूक इत्यादि । ‘जपजभदहदश-’ इत्यादिना नृक् । धावृक्कशब्दस्तु ‘उल्लाकादयश्च’ इत्यत्र वक्ष्यते ।  
माधवस्साह कुर्वादिगणे धावृक् इति पाठादेव यङन्ताद्वेदरूपप्रत्यय इति ॥—सनाशंस- । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तद-  
न्तग्रहणम् । वणु दाने । वण संभक्ताविति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेत्याङ्कः शंसु  
इच्छायामित्यर्थः गृह्यते न शंसु स्तुताविति अङ्का सह निर्देशात् ॥—विन्दुरिच्छुः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरे-  
धाम् । एवमिधेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं नतिवष गतौ, इष आभीक्ष्ण्य इत्यनयोः । अनभिधानाभिप्रायतनाद्वेति भावः । विन्दु-  
शब्दस्तु पवर्गीयादिः । विदि अवयवेऽस्मान्मृगय्यादित्वात्कृप्रत्यये बोध्यः ॥—क्याच्छन्दसि । क्य इति क्यच्यव्यङ्ग्यङां  
सामान्यग्रहणम् । क्यान्ताहतातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रस्यो भवतीति काशिका, किणः क्य इति व्याख्यानात्कण्ठ्या-  
दिरपि गृह्यते । तेन ‘तुरष्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त’, ‘समर्थे सपर्यवः’, ‘यमस्य योनौ शकुनं भुरभ्युम्’ इत्यादि सिद्धम् । तुर लरा-  
याम्, सपर पूसायाम्, भुरण धारणपोषणयोरित्येते कण्ठादिषु पठिताः । अथ कथं ‘सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्य-  
नसंयुतः’ इति भट्टपादाः । मृगय्यादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥—सुन्नयुरिति । सुन्नशब्दात्क्यचि तद-  
न्ताहुः । ‘न छन्दस्युपनस्य’ इति निषेधात् ‘क्यचि च’ इति ईलम् ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घश्च न भवति ॥—आह- ।  
‘हृदोरप’ इतिवदादिति दकारो मुखसुखाथौ न लयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद् इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते ततुरिज-  
श्रुतिः । तृ छवनतरणयोरित्यस्य गृ निगरण इत्यस्य च ‘बहुलं छन्दसि-’ इत्युत्वे रूपमिति प्राश्नः । वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृति-  
विशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किकिनौ लिट्चेत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथाच वार्तिकम् । ‘किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि  
सदादिभ्यो दर्शनात्’ इति । उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमित्यादि । एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनयन्नाह  
—आहवन्ताहवन्तादिति ॥—बभ्रिर्वज्रमिति । ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । किकिनोः स्थाने तिबादयो न  
लिङ्गदित्यतिषेधेन स्वरूपाभावेनैव कार्यातिदेशात् । छान्दससूत्रद्वयोपन्यसनं भाषायां धामित्यादिवार्तिकविषयविवेचनार्थम् ।  
इह च वार्तिके गमिर्येषपि न ह्रस्यते तथापि धातुवृत्तौ कचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥—जगिमरिति । ‘गमहनजन-’  
इत्युपधालोपः ॥—जगिरिति । ‘अभ्यासाव’ इति कुलम् ॥—दधिरिति । आतो लोपः ॥—नेमिरिति । एलाभ्यासलोपौ ॥  
॥—सासहीत्यादि । यङोऽतो लोपे यलोपः । अभ्यासदीर्घः ॥—नीगभावश्चेति । ‘नीग्वञ्जु-’ इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागम-  
स्याभाव इत्यर्थः ॥—तृष्णगिति । क्तिप्चात्र गुणः । नजिङ् इकार उच्चारणार्थः ॥—कृकञ्जपीति । अत एव ‘भीरुभीरुक-  
भीरुका’ इत्यमरः ॥—ईश्वर इति । ‘नेवृशि-’ इतीडभावः ॥—पेस्वर इति । पिष्ट पेष्ट गतौ ॥—कस्वर इति । कस  
गतौ ॥—झञ्ज- । आ केरित्युक्त्वातच्छीलादिष्वयं क्तिप् । भ्राजु दीप्तौ, धुर्वा हिंसायाम्, शुत दीप्तौ, ऊर्जे बलप्राणनयोः,  
पू पास्तर्कपूरणयोः, शु गतौ सौत्रः । प्रावपूर्वः हुम् स्तुतौ ॥—विभ्राडिति । ‘प्रश्च-’ इति षलम् । जश्लवत्वं ॥—  
धूरिति । ‘राहोप’ इति बलोपः ‘वोरुपधाया-’ इति दीर्घः —ऊर्गिति । चोः कृः । ‘रात्स्य’ इति नियमान्न संयोगान्तलोपः ।  
—पूरिति । ‘उदोष्मपूर्वस्य’ इत्युलम् । ‘वोः’ इति दीर्घः ॥—घाक् । प्राडिति । इह दीर्घः संप्रसारणाभावश्च । संप्रसारण-

च वार्तिकम् ॥ ॐ किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटपुञ्जश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ किञ्चितीत्यादिना उणादि-  
सूत्रेण केवाचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्षीति वाक् । पृच्छतीति प्राद । आयतं  
सार्त्तं वि आयतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रः । जुरुक्तः । अयति हरिं सा श्रीः ॥ ॐ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ दृशि-  
ग्रहणादभ्याससंज्ञा । विद्युत् । जगत् ॥ ॐ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहः । दृ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति ददत् ॥  
ॐ ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ धीः । ॥ भुवः संज्ञान्तरयोः । ३।२।१७९। मित्रभूनां कश्चित् । धनिकाधमर्ण-  
योरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । ॥ विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायाम् । ३।२।१८०। एभ्यो भुवो दुः स्यात् तु  
संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूनां कश्चित् ॥ ॐ मितद्वादिभ्य उपेसं-  
ख्यानम् ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शंभुः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र भवतिः । ॥ धः कर्मणि घ्नन् । ३।  
२।१८१। धेठो धानश्च कर्मण्यर्थे घ्नन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमस्युपमातृषु । ॥ दाक्षीशसयुजस्तुतु-  
दसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३।२।१८२। दाबादेः घ्नन् स्यात्करणेऽर्थे । दाम्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।  
॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७।२।९। एषां दशानां कृतप्रत्ययानामिषण स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।  
क्षोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेद्वम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नक्षी । ॥ हलसूकरयोः पुषः । ३।२।१८३। पूषपूजोः करणे  
घ्नन् स्यात् तत्त्वकरणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर  
इत्रः । ३।२।१८४। अरित्रम् । कवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । ॥ पुषः संज्ञा-  
याम् । ३।२।१८५। पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यन्मानामिकावेष्टनम् । ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३।२।१८६। पुष  
इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दशनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् ॥  
देवतायां स्वप्तिः पवित्रं स मा पुनातु ॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम् ॥

प्राप्तिस्तु 'वचिस्वपि-' 'प्रहिज्यावयि-' इत्यादिना । अयति हरिं श्रीरिति । प्राचा तु अयन्त्येतामिति कर्मणि किमुदाहृतः  
स्तत्र 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । बाहुलकं तु अगतिकगति ॥—द्युति—। 'द्वे च' इति कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससं-  
ज्ञेह दुर्लभा प्रत्यासत्त्या बाष्पद्वित्व एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्क्यामाह—इतिग्रहणादिति ॥—विद्युरिति ।  
'द्युतिस्त्राप्योः-' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥—जगदिति । 'गमः कौ' इति मलोपे तुक् । अत्र 'द्वे च' इति चकारेण  
दीर्घः समुचीयमानो द्युतिगम्योर्न भवति दीर्घश्रुत्या 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादजन्तस्य जुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह ॥—  
जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहः । ह्रस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुचीयते ॥—धीरिति । ध्यायतीति धीः ।  
'हलः' इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो न तु धीः, एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसमतत्वात् । कथं तर्हि भवदुक्तार्थः  
संगच्छत इति चेत् । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां किप् भवति ॥—भुवः संज्ञा—॥—धनिकेत्यादि ।  
तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं  
तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्व्यभाषिण्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदा-  
नेन निवर्तत इत्युभयोर्मेद इति ॥ शं सुखं भावयतीति शंभुरित्यर्थाभ्युपगमेनाह—अन्तर्भावितेति । शंभवति  
सुखस्वरूपो भवतीति शंभुरित्यन्ये । शंभवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने दुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥—  
धः कर्मणि—। कर्मणीति नोपपदम् । 'ह्वावामश्च' इत्यनन्तरमेव धः घ्निति वक्तव्ये । पृथक्कर्मग्रहणात्साहचर्यानाद्वेत्याशये-  
नाह—कर्मण्यर्थे इति । अत एव धीयते पीयत इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते ॥—दाक्षी मेद्वमिति ।  
हो ढः धलद्रुलढलोपाः ॥—दंष्ट्रेति । चिच्चेऽपि ङीष् इह न भवति अनित्यः पिता ङीषित्युक्त्वात् । अन्ये लजादिपाठा-  
द्यपमाहुः ॥—नक्षीति । 'नहो धः' इति धलम् । 'शषस्तयोर्धो धः' इति जश्वल्म् । सूत्रे दशेति नलोपिनो निर्देशो  
ज्ञापकः कचिदकित्यपि दंशेर्नलोपो भवतीति । तेन दंश दशन इत्यस्मात्पुटि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च संभिधा-  
नात् घ्न्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम् । 'शुनीदन्तदंष्ट्रा' इति निर्देशात् ॥—तत्त्वकरणमित्यादि । एतेन हलसूकर-  
योरभिधेयलुपपदत्वं च निरस्तम् ॥—मुखमित्यर्थ इति । तत्रैव रुधिरिति भावः ॥—अर्तिलूधूसू—। धू विधूने-  
इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव 'गाङ्कुटा-' इति हिस्वाङ्गुणनिषेधे उवङ् तदाह—धूवित्रमिति ॥—  
पुषः—। पूषपूजोर्भयोर्ग्रहणमविशेषात् । करण इत्यनुवृत्तेराह—येनाज्यमिति ॥—कर्तरि चर्षि—। इत्रः स्या-  
दिति । करणे कर्तरि चेत्यर्थः । काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे—ऋषौ करणे इति । 'कर्तरि कृत्' इति सूत्र-  
स्थभाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं नेति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥

॥ अथोणादयः ॥

॥ कृवापाजिमिस्वदिसाभ्यशृभ्य उण् ॥ १ ॥ करोतीति कारः शिल्पी कारकश्च ॥ आतो युच् ॥ ३१ ॥ १२८॥ वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् आयुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति वेहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । सामोति परकार्यं साधुः । अभुते आशु शीघ्रम् । आशुर्वहिः पाटलः स्यात् । ॥ छन्दसीणः ॥ २ ॥ मान आयौ । ॥ वृसनजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ ३ ॥ दीर्यत इति दाहः । सुः प्रस्थः सामुरक्षियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवध्योमेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगव्यादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि । ॥ किञ्जरयोः धिणः ॥ ४ ॥ किं शृणोतीति किंशारः सस्यशृकं बाणश्च । जरामेति जरायुर्गर्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् । ॥ त्रौ रश्च लः ॥ ५ ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालुः । ॥ कृके घच्चः कश्च ॥ ६ ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः । ॥ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमसजिभ्य उः ॥ ७ ॥ भरति विभर्ति वा भरुः स्वामी हरश्च । जियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शोते शायुरजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । रसरुः खड्गादि-

अथोणादयः ॥—कृवापा-। डुकृन् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, पा रक्षणे, जि अभिभवे, डमिन् प्रक्षेपणे, खद आखादने, सांघ संसिद्धौ, अशं व्याप्तौ । ‘विश्वकर्मणि ना कारुक्षिषु कारकशिल्पिनोः’ इति मेदिनीकोशः । ‘कारुः शिल्पिनि कारके’ इति धरणिश्लेषस्वदेतदभिप्रेत्याह—कारुरित्यादि । आये योगरूढिर्द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—‘राघवस्य ततः कार्यं कारुर्नरपुत्रवः । सर्ववानरसेनानामाश्रयगमनमादिशत्’ इति । पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । ‘गुदं लपानं पायुः’ इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः—‘भुवस्तस्य स्वतवोः पायुरभे’ इति । ‘स्वतवान् पायौ’ इति नस्य रुलम् । ‘अगदो जायुरित्यपि’ इत्यमरः । पुल्लिङ्गाहचर्याज्जायुः पुंसि । ‘मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा’ इत्यमरः । गोपूर्वाद्वा वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तु मायुशब्दः ‘यत्पशुर्मायुमकृतं’ गोमायुरेकः’ इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् । खदते रोचते इति स्वादुः विशेष्यनिघ्नोऽयम् । एवं साधुरपि । आशु शीघ्रमिति विलम्बाभावमात्रे स्त्रीवे, तद्विशिष्टव्यपारत्वे तु त्रिलिङ्गम् । ‘अथ शीघ्रं लरितम्’ इत्युपक्रम्य ‘स्त्रीवे शीघ्रायसत्वे स्यान्निष्पेक्षां भेद्यगामि यत्’ इत्यमरः । ग्रीहो पुंस्येव । ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युपभवति । रह त्यागे । गृहीत्वा चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः । वस निवासे वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीति वा वासुः वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ‘ऋष्यन्धकश्चक्रुर्गुरुभ्यश्च’ इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥—छन्दसीणः । उणनुवर्तते । एति गच्छतीत्यायुः ॥—मा न आयौ इति । आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । अत एव ‘लामभे प्रथममायुमायवे’ ‘मानस्तोके तनये मान आयौ’ इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु ‘छन्दसीणः’ इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य ‘आयुर्जीवितकालो ना’ इत्यमरप्रत्यये आयुशब्दमुकारान्तं व्याख्युः । ननु ‘एतेर्णिक्’ इत्युत्प्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव ञटा आयुरस्येति विग्रहे ‘शृणं हला जटायुषम्’ इति रामायणप्रयोगो ‘यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्’ इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च ‘आयुर्जीवितकालो ना’ इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्ययतां किमुकारान्ताभ्युपगमेनेति चेत् । अत्राहुः । सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुल्लिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति । अन्ये तु ‘छन्दसीणः’ इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे ‘मा वधीष्ट जटायुं माम्’ इति भट्टिप्रयोगः । ‘तटी विन्ध्यस्याग्नेरभजत जटायोः प्रथमजः’ इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः । मृगव्यादित्वात्कुः । आयातीत्यायुः । एवं च ‘जटायुषा जटायुं च विषादायुं तथायुषा’ इति द्विरूपकोशः । ‘वायुना जगदायुना’ इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक् ॥—वृसनि । वृ विदारणे, वणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने ॥—दार्घ्विति । ‘काष्ठं दार्घ्वन्धनं त्वेधः’ इत्यमरः ॥—चाट्टिति । ‘चटु चाटु प्रियं वाक्यम्’ इति हट्चन्द्रः । ‘चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्’ इति रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । ‘चकर च किल चाटुन् प्रौढयोषिद्वयस्य’ इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । ‘चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्’ इति ॥—किञ्जरयोः । शृ हिंसायाम्, इण् गतौ, आभ्यासुण् स्यात् ॥—सस्येति । ‘किंशारुना सस्यशृके विशिष्टे कङ्कपक्षिणि’ इति मेदिनीकोशः ॥—त्रौ रश्च लः । तृ प्लवनतरणयोः । त्रः रथेति च्छेदः । केचित्तु ऋ इति प्रकिञ्चिद्भयोरपि सवर्णदीर्घे त्रौ तयोर्भोरित्युक्त्वा ऋ गतावित्यस्मादपि मुण् रस्य ल इति व्याख्याय इयति अर्थे वा आहुः शाकविशेषो वटी चेलाहुः । ‘कर्क्याल्लालन्तिका’ ॥—भृमृशी—। भृन् भरणे, मृह् प्राणत्यागे, शीह् स्वप्ने, तृ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेऽपि, त्सर छत्र गतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डमीन् प्रक्षेपणे, डमसजो शुद्धौ ॥—भरुरिति । ‘भरुः स्वर्णे हरे पुंसि’ इति मेदिनी । ‘भरुर्मर्तुकनकयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—शायुरिति । ‘अजगरे शायुर्बाहस इत्युभौ



मुष्टिः । तनु स्वरूपम् । क्षियां मूर्तितनुस्तनुः । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुं विदुः । धनुरिवाजमि वक्तु इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्रुः पापीयकाकिकेति रभसः । न्यङ्कादिस्वाङ्कुत्वम् । जश्वेन सत्य दः । ॥ अणश्च ॥ ८ ॥ लवलेक्षकणाणवः । चारुटिवटिभ्याम् । कटुः । वटुः । ॥ धान्ये निम् ॥ ९ ॥ धान्ये बाष्पेऽण उपत्ययः स्यात् स च निम् । निस्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे । मीहिमेदस्त्वणुः पुमान् । निङ्ग्रहणं फलिपाटीत्यादि सूत्रमभिधाय्य संबध्यते । ॥ शृस्वृक्लिहित्रप्यसिबसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ॥ १० ॥ शृणातीति शरुः । शरुरायुधकोपयोः । स्वरुर्वज्रम् । जेहुर्ग्याधिः । चन्द्र इत्यम्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि भूइयसवः प्राणाः । वसुह्रदेऽग्नौ योक्तेऽग्नौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्त्रकदेशः । छेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् । विदि भवयवे । बिन्धुः । ॥ स्यन्देः संप्रसारणं धञ्च ॥ ११ ॥ देशे नदविशेषेऽञ्चौ सिन्धुर्ना सरिति क्षियामित्यमरः । ॥ उन्देरिच्चादेः ॥ १२ ॥ उनसि इन्दुः । ॥ ईषेः किञ्च ॥ १३ ॥ ईषेः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईषते दिनसि इषुः शरः । इषुर्दयोः । ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ १४ ॥ कन्दुः । ॥ सृजेरसुम् च ॥ १५ ॥ चात्सलोप उपत्ययश्च । रज्जुः । ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १६ ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् । ॥ नावञ्चैः ॥ १७ ॥ न्यङ्कादिस्वाङ्कुत्वम् । नियतमञ्जति न्यङ्कुर्मृगः । ॥ फलिपाटिनमिमनिजमां गुक्पटिनाकिधतश्च ॥ १८ ॥ फलेर्गुङ् । फरुगु । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मम्यते इति

इत्यमरः ॥—तरुरिति । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः ॥—चरुरिति । अनवसावितांतरूपमपक ओदन इति याज्ञिकाः । तृचुर्बधिकरणेऽप्येवमुक्तम् । ‘उगवादिभ्यो यत्’ इति सूत्रे कैयटस्त्वाह । स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थायोदने भाफ इति ‘तनुः काये लचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे’ इति मेदिनी । ‘धनुः पुमान् प्रियालक्ष्मी राशिभेदे शरासने’ इति नान्ते मेदिनीविश्वप्रकाशमुदाहरति ॥—धनुषा चेत्यादि । धनुषा सार्धं धनुं विदुरित्यर्थः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्धमित्यतः सार्धमित्यनुषज्यते । ‘शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शकः । क्षिमुरेनमृजुमाष्टु सपक्षं सायकम्’ इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । ‘धनुर्वशविद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति’ इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति उकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यम् । ‘अथाक्षियाम् । धनुष्यापौ’ इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् ॥—किन्नर इति । ‘तुरंगवदनो मयुः’ इत्यमरः । ‘मीनातिमिनोति—’ इत्यात्वं तु नेह बाहुलकात् । ‘मयुस्तुरंगवदने मृगेऽपि मयुरिष्यते’ इति विश्वः । मञ्जति पानीये इति मद्रुः ॥—अणश्च । अण शब्दे अस्मादुपत्ययः स्यात् ॥—चादिति । ‘कटे वर्षादौ’ वट वेष्टने, कटति रसनमिति कटुः । ‘कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्यश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—वटुरिति । वटतीति वटुः । ‘वटुर्द्विजसुतः स्मृतः’ इति संसारवर्तः । नटवटुरिति तूपचारात् ॥—अभिव्याप्येति । यद्यपि ‘फलिपाटि—’ इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासप्रत्ययेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येत्येवोचितम् ॥ ‘पिबतं सोम्यं मधु’ इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥—शृस्वृक्लिहि । शृ हिंसायाम्, शृ शब्दोपतापयोः, णिह उपतापे, त्रपूष लज्जायाम्, असु क्षेपणे, वस निवासे हन हिंसागत्योः, क्लिद् आर्द्रभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने ॥—शरुरिति । ‘शरुः कोपे शरे वज्रे’ इति हेमचन्द्रः ॥—स्वरुर्वज्रमिति । ‘शतकोटिः खरुः शंभुः’ इत्यमरः ॥—त्रपु सीसमिति । तद्धि अभि दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव । ‘रज्जसीसकयोन्नपु’ इति मेदिनी । अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यस्य प्राणाः ॥—हनुरिति । ‘हनुः पुमान्परो गण्डात्’ इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । हनुर्हृदविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे क्षियाम् । द्वयोः कपोलावयवे’ इति मेदिनीकोशः । अतिशायने मतुप् । हनुमान् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दक्षिप्रहणात्याक्षिको दीर्घः । हनूमान् । जेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादिलाह्वान्धवः । ‘बन्धुर्वन्धूकपुष्पे स्याद्वन्धुर्घ्रातरि बान्धवे’ इति विश्वः । मनुरादिराजो मन्त्रश्च । स्यन्दु प्रस्रवणे ।—उन्देः—। उन्दी छेदने ॥—ईषेः । ईष गतिहिंसादानेषु ॥—स्कन्देः—। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ॥—कन्दुरिति । स्कन्दत्यसिज्जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः । अत एव ‘क्लीबेऽम्बरीषं आश्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी’ इत्याम् इत्यमरः । ‘कन्दुर्वा ना’ इति पूर्वैणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥—सृजेः—। सृज विसर्गे सृजतीति रज्जुः क्षियाम् । आगमसकारस्य श्रुत्वेन शः । जश्वेन जः । सृजेरम् चेति सुवचमिति नव्याः । ‘रज्जुर्वेण्यां गुणेपि च’ इति मेदिनी ॥—कृतेराद्यन्त—। कृती छेदने ॥—तर्कुरिति । कृत्यतेऽनेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । ‘तर्कुटी सूत्रला तर्कुः’ इति हारावली ॥—नावञ्चैः । अक्षु गतौ । ‘न्यङ्कुर्मनौ मृगे पुंसि’ इति मेदिनी ॥—फलिपाटिः । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, प्यन्तः । णम प्रकृत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, एभ्य उः स्यादेषां च यथाक्रमं गुणागमः पटि नाकि धत इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकपि षष्ठी विषयभेदान्निर्यते । गुणागमे हि फलेरवयवषष्ठी पञ्चायादेशचतुष्टयविविधौ तु

मधु । जायते इति जतु । ॥ बलेर्गुक्च ॥ १९ ॥ बल संवरणे । ॥ शः कित्सन्वच्च ॥ २० ॥ इयतेः स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिष्टुर्वाकः । ॥ यो द्वे च ॥ २१ ॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सम्बदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्यनित्यस्यर्थम् ॥ कुर्त्तश्च ॥ २२ ॥ बभ्रुर्गुण्यस्तरे विष्णौ बभ्रु नकुलपिङ्गलो । स्यादन्वतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जमुर्हन्ता । पपुः पालकः । ॥ पृमिविष्यधिगृधिधृविभ्यः ॥ २३ ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनसि भिदुर्वज्रम् । ग्रहिष्येति संप्रसारणम् । विरहिणं विष्यति विधुः । विधुः शशाङ्गे कर्पूरे इषीकेषे च राक्षसे । गृधुः कामः । ध्रुवर्क्षः । ॥ कृप्रोरुच्च ॥ २४ ॥ करोतीति कुरुः । गुणाति गुरुः । ॥ अपदुःसुषु स्यः ॥ २५ ॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपदु प्रतिकूलम् । दुदु । सुदु । ॥ रपेरिञ्चोपधायाः ॥ २६ ॥ अनिहं रपतीति रिपुः । ॥ अर्जिहशिकम्यमिपशिबाधामृजिपसितुकृधुकृदीर्घहकाराश्च ॥ २७ ॥ अर्जयति गुणात् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अभ्युः कृपः । पांशुरी न द्वयो रजः । ताकम्वा अपि दन्त्याश्च सम्बस्करपांसवः । बाधते इति बाहुः । बाहुः स्त्रीपुंसयोरुजः । ॥ प्रथिञ्चिञ्चिस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च ॥ २८ ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं अस्त्रजः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यरुकादित्वात्कुरवम् । मृजति तपसा मृगुः । ॥ लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ २९ ॥ लघुः । ॥ वालमूललङ्घलमकुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ॥ ३० ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः । ॥ ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ॥ ३१ ॥ ऊरु सक्थि । ॥ महति ह्रस्वश्च ॥ ३२ ॥ वद महत् ।

पात्रादिभ्यः स्थानषष्ठी सापि धतयोर्विधौ अन्तेऽप्युपसंहियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठेवेति बोध्यम् । 'फलवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदेऽमलयां स्त्री' इति मेदिनी ॥—**नाकुर्वलमीकमिति** । 'वाम-लूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः ॥—**मध्विति** । 'मधुवैत्रे च दैत्ये च मये पुष्परसे मधु' इति ह्रस्वन्तः । 'मकरन्दस्य मयस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुनपुंसकयोर्मधु' इति शाश्वतः । बल संवरण इति दन्त्यो-ज्वादिः । 'वल्गुः स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । यनु उज्ज्वलदत्तेन 'बलेर्गुक्च' इति ओज्वादित्वात् बल प्राणने इत्युपन्यसं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'अयं नाभावदति वल्गुवो गृहे' इत्यादौ दन्त्योच्चपाठस्य निर्विवादत्वात् ॥—**शः कित्**—शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः 'आदेच उपदेशे' इत्यालं द्विलं 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासस्येत्यम् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । शिष्टुः ॥—**यो द्वे च** । या प्रापणे ॥—**कुर्त्तश्च** । भृञ् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्विलं च । भरतीति बभ्रुः । धरणिकोशस्थमाह बभ्रुरित्यादि । 'बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत्' इति मेदिनीकोशः ॥—**चादन्वतोपीति** । प्रः कुश्चेति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिलेके । भवेति प्रकृतिसंस्पृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयादित्यन्ये ॥ पू पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । मिधृषा प्रागल्भ्ये ॥—**पुरु रिति** । कुप्रत्यये परत 'उदोच्चपूर्वस्य' इत्युले रपरत्वम् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्बलोके च नृपभेदपरागयोः' इति मेदिनी । 'विधुः शशाङ्गे' इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूत्रे धृविभ्यश्चेति पठित्वा इषुर्द्वयः । 'सूर्याग्निशानिराहवोऽपि हृषवः' इति केचित् ॥—**कृप्रोरुच्च** । डकृन् करणे, गृ शब्दे, आभ्यां कुः स्यादुकारान्तादेशश्च । 'उरणरपरः' । 'कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूत्रि नीवृति' इति मेदिनी ॥—**अपदुःसु**—छा गतिनिवृत्तौ ॥—**सुषामेत्यादि** । एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु स्थास्थित्पृथुनामुपसंहयानम् । 'अपशुः पुंसि बाळे च वामे स्यादन्वलिङ्गके' इति मेदिनी । वामे प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगत्वादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रक्षितः ॥—**अर्जिहशि**—अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः द्रोः पशिरादेशः कमेस्तुगागमः । अम् रोगे इत्यादौ वा अस्य धुगागमः । पशि नाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः । बाधु लोडने अस्य हादेशः । बह्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥—**अविशेषेणेति** । चादिगणे पश्चिति पठितम् 'पशु दस्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । 'कन्तुः कन्दर्पः कन्तुर्मकराङ्गः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—**पांशुरिति** । पठि पशि नाशने चुरादिष्यन्तः ॥—**स्त्रीपुंसयोरिति** । उक्तं ह्यमरेण 'द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहु' इति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः । अकारान्तोऽप्ययम् । अत एव 'बाहौ श्वभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'बाहा भुजे पुमान्मानभेदाश्चवृषवायुषु' इति मेदिन्यां टाबन्तोऽप्ययम् ॥—**प्रथिञ्चि**—प्रथ प्रह्याने, म्रद मदेने, भ्रस्ज पाके ॥—**प्रथते इति** । 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लक्-पत्र्यां कृष्णजीरेऽथ पुमान्मौ नृपान्तरे' इति मेदिनी । अदितुं शक्यतेऽकठिनत्वादिति मृद्वः कोमलः । 'मृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि' इति विश्वः ॥—**लङ्घि**—लधि लाधि गतौ, बहि महि वृद्धौ ॥—**लघुरिति** । 'पृक्षायां स्त्री लघुः स्त्रीषु शीघ्रे कृष्णागुरुष्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'लघुरगुरौ च मनोहे निःसारे वाच्यवल्कीवम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्षानामौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**नृपभेद इति** । एतेन 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम्' इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् ॥—**बहु रिति** । 'बहुस्तुल्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥—**ऊरुरिति** । 'सक्थिः स्त्रीषु पुमान्गुरुः' इत्यमरः । ऊर्णयते आच्छाद्यते इत्यूरुः । कर्मणि प्रत्ययः ॥—**उरु महदिति** ।

॥ त्रिभुवेः कश्च ॥ ३३ ॥ श्लिष्यतीति श्लिष्यर्भ्यः । उद्यतो उद्योतिश्च । ॥ आङ्परयोः खनिश्रुभ्यां श्लिष्य ॥ ३४ ॥ आखनतीत्याहुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादिस्वाङ्कारलोपात्परशुरपि । ॥ हरिमितयोर्द्वयः ॥ ३५ ॥ हु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्वयते हरिद्वैक्षः । मितं द्रवति मितहुः समुद्रः । ॥ शते च ॥ ३६ ॥ शतधा द्रवति शतहुः । बाहुलकाकेवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति हुर्द्वैक्षः शाखा च तद्वान् हुमः । ॥ खरु शङ्कु पीयू नीलङ्गु लिगु ॥ ३७ ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूलः अश्वश्च । शङ्कुर्नी कीलशस्ययोः । ॥ पिबतेरित्वं युगागमश्च ॥ ३८ ॥ पीयुर्वायसः काळः सुवर्णं च । निपूर्वा-  
ह्मणि गतावस्मात्कुत्वं नेर्दोर्वश्च । नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । क्लो सङ्गे अत्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूलः । ॥ मृगय्वाद्यश्च ॥ ३९ ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपा-  
त्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्वायसः । देवयुर्वायसः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ मन्दिवाशिमथिच-  
तिचक्ष्यङ्किभ्य उरच् ॥ ४० ॥ मन्दुरा । वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चक्रुरो रथः । अङ्कुरः ।  
सर्जरादिस्वाङ्कुरोऽपि । ॥ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ॥ ४१ ॥ विधुरश्चोरक्षसोः । ॥ मुकुरद्वैरौ ॥ ४२ ॥ मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दृ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य क्व टिलोपश्च । दर्वुरक्षोपदे भेके वाद्य-  
भाण्डादिभेदयोः । दर्वुरा षण्डिकायां स्याद्भामजाके च दर्वुरमिति विश्वः । ॥ महुराद्यश्च ॥ ४३ ॥ वरजन्ता  
निपात्यन्ते । माघतेर्गुक् । महुरो मत्स्यभेदः । कवृ वर्णे । रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बभ्रातेः सर्जरा-

कर्तरि प्रत्ययः ॥—त्रिभुवेः—। श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः ॥—उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लि-  
ष्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥—आङ्परयोः । खनु अवदारणे, शृ हिंसायाम् ॥—परशुरपीति । ‘पशुः परशुना  
सह’ इति विश्वः ॥—हरिमितेति—। हु गतौ, अस्माद्हरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् । हरिद्वैक्ष इति । दारुहरिश्चा  
इत्येके । शतद्वन्द्वीभेदः । ‘शतद्वस्तु शितद्वः स्यात्’ इत्यमरः ॥—तद्वानिति । ‘युद्धभ्यां मः’ इति मः ।—खरुशङ्कुः—। खनु  
अवदारणे, शकि शङ्कायाम् ॥—काम इत्यादि । खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । ‘खरुर्दोर्धरे दैत्ये ह्ये श्वेते तु बाध्यवत्’  
इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ । शङ्कुते अस्मादिति शङ्कुः । ‘शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च  
स्थाणावपि च दृश्यते’ इति विश्वः ॥—पीयुरिति । ‘पीयुः काले रवौ घोरे’ इति मेदिनी ॥—क्रिमिविशेष इति ।  
‘नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भमरालीप्रसूनयोः’ इति विश्वः । ‘नीलङ्गुः स्यात्कुमौ पुंसि भम्भरात्यां तु श्लोषिति’ इति मेदि-  
नीकारः ॥—पाठान्तरमिति । ‘नीलङ्गुरपि नीलङ्गुः’ इति विश्वः । धातोरपीति केचित् । नीलशब्दे उपपदे गमेष्टि-  
लोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । ‘लिगु चित्ते नपुंसकम्’ इति वररुचिः ॥—मृगय्वाद्यश्च । ‘मृगयुः  
पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि’ इति मेदिनी । ‘मृगयुर्ब्रह्मणि ह्यातो गोमायुर्व्याधयोरपि’ इति विश्वः । ‘देवयुर्वायस्यलिङ्गे  
स्याद्दार्मिके लोकयात्रिके’ इति मेदिनी ॥—आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्ठम्भे अस्मात्कुः । ‘पीलुर्गजे ह्ये कण्ठे  
परमाणुप्रसूनयोः’ इति विश्वः । भाट्टस्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्थप्रसिद्धिर्गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजहुः । पठि गतौ  
अस्मात्कुः धातोर्द्विद्विष्य । पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥—मन्दिवाशि—। मदि सुत्यादौ, वाश्ट शब्दे,  
मन्थ विलोडने, चते याचने, चङ्ग इति सौत्रो धातुः । अकि लक्षणे ॥—वाशुरा रात्रिरिति । वाश्यन्ते, अस्या-  
मिति विग्रहः । वाशुरो गर्दभ इत्यन्ये । ‘वाशुरा वाशिताराभ्योः’ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥—चक्रुर इति । ‘चक्रुरः खन्दने  
वृक्षे’ इति मेदिनी । ‘अङ्कुरो रुधिरं लोत्रि पानीयेऽभिनवोद्भिदि’ इति ॥—सर्जरादित्वादिति । ऊरुप्रत्ययोऽपीति भावः ।  
‘अङ्कुरोऽङ्कुर एव च’ इति विश्वप्रकाशः ॥—व्यथेः—। व्यथ भयसंचलनयोरस्मादुरच् कित्स्याद्धातोः संप्रसारणं च दश-  
पायां तु व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्चेति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनमिक इत्युदाहृतम् । माघवप्रसादकारा-  
दिभिरपि तदेवानुसृतं नत्वेतद्युक्तम् । ‘त्वमेषां विधुरा शावा’ ‘अथ विद्धा विधुरेणाश्विदत्ता’ इत्यादिमन्त्रेषु धकारपाठस्य  
निर्विवादत्वात् । यदपि माघवेनोक्तं विदिभिदिष्ठिरित्यत्र व्यथेः संप्रसारणं चेति वचनात्कुरचि धान्तरूपमिति । तदपि  
स्थवीयः । कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंहयानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव । कथं  
तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि । समासान्ता इति सूत्रे, इतिपद-  
मज्जयांस्तथैवोक्तत्वात् । इह व्यथेः किञ्चेत्येवास्तु । ‘प्रहिज्या—’ इत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति न प्रमितव्यम् । प्रहिज्यादिषु  
व्यधिर्वर्गचतुर्षो न लयमिति निष्कर्षात् ॥—मकुर इति । मकि मण्डने अस्मादुरच् नलोपश्च बाहुलकादिति धातोर्वा-  
धायाः पक्षे उकार इति भावः । ‘मकुरो मुकुरोऽपि च’ इति विश्वः । ‘मकुरः स्यान्मकुरवर्षणे च कुलहमे । कुलहदन्धे’  
इति मेदिनी ॥—धातोर्द्विर्वचनमिति । केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः । दामजाके चेति । यामजाकेति पाठा-  
न्तरम् ॥—महुराद्यश्च । मदी हर्षे । कर्बुरः । ‘कर्बुरं सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसो’ । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यथा

दित्वावुरोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नन्नसुन्दरयोश्चिषु इति रन्तिदेवः । ॥ कौकतेर्वा कुक् ॥ ४४ ॥ कुकुरः ।  
 कुकुरः । ॥ असेरन् ॥ ४५ ॥ असुरः । प्रज्ञाघण् । आसुरः । ॥ मसेश्च ॥ ४६ ॥ पञ्चमे पादे मसेरुपरिचि वक्ष्यते ।  
 मसुरा मसुरा ग्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति । मसुरा मसुरा वा ना वेद्याग्रीहिप्रभेदयोः । मसुरी पादरोगे स्यादुपधाने  
 पुनः पुमान् । मसुरमसुरी च द्वाविति विश्वः । ॥ शावसेरासौ ॥ ४७ ॥ शु इति आश्रये । श्वशुरः । पतिपत्न्योः  
 प्रसूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः । ॥ अविमहोष्टिषच् ॥ ४८ ॥ अविषः । महिषः । ॥ अमेर्दीर्घश्च  
 ॥ ४९ ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्यान्नोग्यवस्तुनि । ॥ रुहैर्वृद्धिश्च ॥ ५० ॥ रकुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृग-  
 भेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः । ॥ तवेर्णिङ्गा ॥ ५१ ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविषावगधौ  
 स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् । ॥ नञि व्यथेः  
 ॥ ५२ ॥ अव्यथिषोऽविषसूर्ययोः । अव्यथिषी धराराभ्योः । ॥ किलेर्बुक् च ॥ ५३ ॥ किल्बिषम् । ॥ इविमदिमु-  
 दिविमदिच्छिविभिदिमन्दिचन्दिमितिमिहिमुहिमुचिरुचिर्बन्धिधनुषिभ्यः किरच् ॥ ५४ ॥ इषिरोऽग्निः ।  
 मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभयोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुडारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दि-  
 रं गृहम् । क्षियामपि । मन्दि-रं मन्दि-रापि स्यादिति विश्वः । चन्दि-रौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः  
 सूर्यः । मुहिरः काम्यसम्भयोः । मुषिरो दाता । रुषिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे । शुषि-रं छिद्रम् । शुष्कमि-  
 ल्यन्ते । ॥ अशोर्णित् ॥ ५५ ॥ आशिरो बहिरक्षसोः । ॥ अजिरशिशिरशिशिलखिरफिरखिरखिदिराः  
 ॥ ५६ ॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्थम् । शिशिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । अथ  
 मोषणे उपधाया इत्थं रेफलोपः । प्रत्ययेरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्यात्फाद्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्थिरं  
 प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् इत्थत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीको बुक् इत्थत्वं च । शिविरम् । ॥ सलि-  
 कल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥ ५७ ॥ सलति गच्छति निष्प्रमिति सलिलम् ।

इति मेदिनी ॥—बन्धूरबन्धुराविति । बन्ध बन्धने ॥—कुकुर इति । कुक आदाने 'कुकुरः कुकुरो मतः' इति हृश्चन्द्रः ।  
 'कुकुरः सारमेये ना प्रनियर्णे नपुंसकं' इति मेदिनी । अत सातत्यगमने । आदिदीर्घः । आतुरः । वा गतिगन्धनयोः । गुगागमः ।  
 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यादिरपि ज्ञेयम् । असु क्षेपणे ॥—मसेश्च । मसी परिणामे । 'मसुरा मसुरा वा ना वेद्याग्रीहिप्रभेदयोः ।  
 मसुरी पापयोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥—शावसे- । शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्त्वस्मिन्नुपपदे आसौ  
 गन्धमानायाम् अश्च व्याप्तावित्यस्मादातोऽरन्त्यात् । श्वशुरो दम्पत्योः पिता । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता  
 तयोः' इत्यमरः ॥—अवि- । अव रक्षणादौ । मह पूजयाम् ॥—अविष इति । राजा समुद्रश्च । महिषो महान् ।  
 'तुरीयं धाम महिषो विवक्षि' । 'उत माता महिषमन्ववेनत्' । टित्त्वान्दीप् । महिषी राजपत्नी । रुह बीजजन्मनि  
 प्रादुर्भावे च । 'रौहिषो मृगभेदः स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥—वेदभाष्यमिति । 'इन्द्रो वृत्रस्य  
 तविषीम्' । 'इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरपृशिन्' इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ ओजः पाजः इत्यादिषु बल-  
 नामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । 'तविषः शोभनाकारे बलेऽन्धिव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां  
 पुंसि स्वर्गे महोदधौ । तविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गामुधिकाक्षने' इति मेदिनी ॥—नञि व्यथेः । व्यथ भयसंचल-  
 नयोः ॥—किलेः । किल शैत्यक्रीडनयोः अस्माष्टिषच् धातोर्बुगागमश्च । 'किल्बिषं पापयोगयोः । अपराधेऽपि' इति  
 मेदिनी ॥—इषिमदि- । इषु इच्छायाम्, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर द्वैधीकरणे, भिदिर विदारणे, मदि  
 स्तुत्यादौ, चदि आह्लादने, तिम आर्शीभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्ये, मुच्छ मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर आवरणे, बन्ध बन्धने,  
 शुष शोषणे ॥—इषिरोऽग्निरिति । आहार इत्यन्ये । 'छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे' इति मेदिनी । 'मन्दि-  
 रं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये' इति मेदिनी । 'चन्दिरोऽनेकपे चन्द्रे' इति च । 'तिमिरं ध्वान्तं नेत्रामयान्तरे' इति ।  
 'मिहिरः सूर्यबुद्ध्योः' इति मेदिनी । 'मिहिरः कामिमूर्खयोः' इति च । 'सुन्दरं रुचिरं चारु' इत्यमरः । रुधिरोऽङ्गारके  
 पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमाद्योः' इति मेदिनी । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः । 'शुषि-रं विषरं बिलम्' इत्यमरः ॥—अशोः ।  
 अश भोजने ॥—अजिर- । अज गतौ, शश हुतगतौ, छा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, खद हिंसायाम् ॥—अजिर-  
 मिति । दशपादीवृत्तौ तु नमृपूर्वस्य जीर्यतेऽङ्गवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् । 'आशु हुतमजिरं प्रलम्भीभ्यम्'  
 इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात् ॥—अङ्गणमिति । अङ्गेल्युटि अनादेशः । नकारस्य बाहुलकात् णल-  
 मित्येके । अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति । 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले' इति मेदिनी । 'शिशिरो ना हिमे न  
 क्लीः ऋतुभेदे जडे त्रिषु,' इति च विश्वकोशस्थमाह—शिशिरं स्यादिति । खदिरो वृक्षभेदः । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना  
 चन्द्रे दन्तधावने' इति मेदिनी ॥—शिविरमिति । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि, 'निवेशः शिविरं शण्डे' इत्यमरः ॥—  
 सलिकलि- । बल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह पूजयाम्, भडि परिभाषणे, भदि कल्याणे सुखे च, शडि रुजायाम्,

कलिलः । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भङ्ग इति सौत्रो धातुः । भङ्गिकौ धारसेवकौ । भङ्गिको वृत्तः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । पुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविको भयः । बाहुलका-  
कुटिलः । ॥ कमेः पञ्च ॥५८॥ कपिलः । ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ ५९ ॥ गुपिको राजा । तिष्ठिको निशाकरः ।  
गुहिलः । वनम् । ॥ मिथिलादयश्च ॥ ६० ॥ मध्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पयिकः । पथिकः । ॥ पतिक-  
ठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य परक् ॥६१॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । छटेरः कृच्छ्रजीवी । कुटेरः पर्णाशः । बाहुलकावुत्त ।  
गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः । ॥ कुम्भेर्नलोपञ्च ॥ ६२ ॥ कुबेरः । ॥ शदेस्त च ॥ ६३ ॥ शतेरः  
शत्रुः । ॥ मूलेरादयः ॥ ६४ ॥ पुरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुघेरो गोसा । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो  
मूखः । ॥ कवेरोतच् पञ्च ॥६५॥ कपोतः पक्षी । ॥ भातेर्डधतुः ॥६६॥ भातीति भवान् । ॥ कठिचकिभ्या-  
मोरन् ॥ ६७ ॥ कठोरः । चकोरः । ॥ किशोरादयश्च ॥ ६८ ॥ किंपूर्वस्य शृणातेष्टिकोपः किमोऽम्बकोपः । किशो-  
रोऽम्बकावः । सहोरः साधुः । ॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥६९॥ कपीति निर्वैज्ञानिकोपः । कपोलः ।  
गडोलगण्डोको गुडकपर्यायी । कटोलः कटुः । पटोलः । ॥ मीनातेकरन् ॥ ७० ॥ मयूरः । ॥ स्यन्देः संप्रसा-  
रणं च ॥ ७१ ॥ सिन्दूरम् । ॥ शितनिगमिमसिसच्याविधाञ्छुशिभ्यस्तुन् ॥७२॥ सिनोतीति सेतुः । तितु-  
न्नेति मेह । तम्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । उचरत्वेत्यूह । तत्र कृतीत्यनुव-  
र्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः क्रोष्टा । ॥ पः कित् ॥ ७३ ॥ पिबतीति पितुर्वहौ दिवाकरे ।  
॥ अर्तेश्च तुः ॥ ७४ ॥ अर्तस्तुः स्यात्स च कित् । ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः । ॥ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च  
॥ ७५ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भूते गन्धर्वे गा-

पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम्, कुट कौटिल्ये ॥—कलिल इति । मिश्रो गहनश्च । ‘कलिलं गहनं समे’ इत्यमरः ॥—महिलेति । ‘महिला फलिनीस्त्रियोः’ इति मेदिनी । ‘प्रियङ्गुः फलिनी फली’ इत्यमरः ॥—पृषोदरेति ।  
तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः ‘परमहेलारतोऽप्यपरदारिकः’ इति । परस्य महेला स्त्री अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा  
तत्र रत इत्यर्थः ॥—कमेः—। कमु कान्तौ । अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः । ‘कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः ।  
पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलोक्यम् । नानले बासुदेवे च मुनिभेदे च कृष्णे’ इति मेदिनी । रेणुकैह लताविशेषः ।  
‘हरेण रेणुका कुन्ती कपिला भस्मगन्धिनी’ इत्यमरात् ॥—गुपादिभ्यः—। गुप् रक्षणे, तिज निशाने, गुह्य संवरणे ॥—  
मिथिलादयश्च । मथे विलोडने । अकारस्येत्येवं निपातनात् । पथे गतौ ॥—पतिकठि—। पत्न्य गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने,  
कुठि च, गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने, कुठिधातोरेदित्वात् मुमि प्राप्ते आह—बाहुलकादिति ॥—कुम्भेः—।  
कुनि आच्छादने । अन्येषामैश्वर्यं कुम्भतीति कुबेरः । ‘कुबेरक्यम्बकसखः’ ॥—शदेः—। शदु शातने ॥—मूलेरा—। मूलं  
प्रतिष्ठायाम्, गुह्य परिवेष्टने, गुह्य संवरणे, मुह्य वैचित्ये ॥—कवे—। कवृ वर्णे । ‘कपोतः स्यान्नित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः’  
इति मेदिनी । ‘कपोतः पक्षिमात्रेऽपि’ इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतचक्षित्वं प्रामादिकम् । ‘यत्कपोतः पदममौ कृणोति’, ‘देवाः  
कपोत इषितो यद्विच्छन्’ इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययसरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः ॥—भातेः । भा दीप्तौ ।  
भवानिति सर्वनामशब्दोऽयम् ॥ कठि कच्छ्रजीवने, चक तृप्ता । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । ‘कठोरताराधिपलाम्छनच्छविः’  
इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः । किशोरः । शू हिंसायाम् । बह मर्षणे । ‘किशोरोऽम्बस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च  
स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः’ इति मेदिनी ॥—कपिगडि—। कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट  
गतौ ॥—कपोल इति । केचित्तु सूत्रे कडि पठन्ति । कडि मदे । कण्डोलश्चण्डालः । ‘चण्डालिका तु कण्डोलवीणा च-  
ण्डालवल्ली’ इत्यमरः ॥—पटोल इति । ‘पटोलं वल्लभेदे नौषधौ ज्योत्स्यां तु योषिति’ इति मेदिनी । कल शब्दे । बाहु-  
लकादतोप्योलच् । ‘कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु वारिणः’ इति मेदिनी ॥—स्यन्देः—। स्यन्द प्रसवणे । ‘सिन्दूर-  
स्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णकै’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—सितनि—। विष् बन्धने, तनु विस्तारे, गम्य गतौ,  
मसी परिणामे, पच सेचने, अव रक्षणादौ, दुघान् धारणपोषणयोः, कुश आक्रोशे । ‘सेतुर्नालौ कुमारके’ इति मेदिनी ।  
‘सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्’ इत्यमरः । ‘सूत्राणि नरि तन्तवः’ इत्यमरः । ‘मण्डं दधिभवं मस्तु’ इति च । ‘धातुर्ना मेन्निवे  
त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्वैरिकेऽस्ति च’ इति मेदिनी । ‘श्लेष्मादिरसर-  
कादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः’ इत्यमरः ॥—पः कित् । पा पाने अस्मात्तुन्  
स च कित् । किलात् ‘पुमास्था—’ इतीलम् ॥—अर्तेश्च तुः । ऋ गतौ । तुनि प्रकृते अस्तोदात्तार्थं तुः क्रियते । ‘ऋतुना  
यज्ञं य ऋतुर्जनीनाम्’ इत्यादि । ‘ऋतुर्वर्षादिषट्पु च । आर्तवे मांसि च पुमान्’ इति मेदिनी । ‘ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च’  
इत्यमरः ॥—कमिमनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ वृद्धौ च । कमि-  
प्रहणं प्रपञ्चायम् । ‘अर्जिदशि—’ इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥—मन्तुरिति । ‘मन्तुः पुंस्पर्वादिऽपि मनुष्येऽपि

यनेऽपि च । भातुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि ह्रीवे । हेतुः कारणम् । ॥ ७६ ॥ केतुग्रह-  
पताकयोः । ॥ आम्रोतेर्ह्रस्वश्च ॥ ७७ ॥ अमुः शरीरम् । ॥ वसेस्तुन् ॥ ७८ ॥ वस्तु । ॥ अगारे णिञ् ॥ ७९ ॥  
वैश्वभूवास्तुरक्षियाम् । ॥ कृञः कतुः ॥ ८० ॥ कतुर्यज्ञः । ॥ पधिवहोश्च तुः ॥ ८१ ॥ एधतुः पुरुषः । वह-  
शुरमन्वान् । ॥ जीवेरातुः ॥ ८२ ॥ जीवातुरक्षियां भक्ते जीविते जीवनौषधे । ॥ आतुकम् वृद्धिश्च ॥ ८३ ॥ जी-  
वेरित्येव । जीवातुकस्त्विबन्धुमिषगायुष्मत्सु कृषीवले । ॥ कृषिचमितनिधनिसार्जिस्वर्जिभ्य ऊः ॥ ८४ ॥ कर्षूः  
पुंसि करीषामौ कर्षूर्नद्यां क्षियां मता । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्जं सर्जने । सर्जर्वणिक् । खर्जं व्यथने । खर्जूः  
पामा । ॥ मृजेर्गुणश्च ॥ ८५ ॥ मर्जुः शुद्धिकृत् । ॥ घहो धश्च ॥ ८६ ॥ वधूर्जायांनुषाक्षीषु । ॥ कषेष्टश्च ॥  
॥ ७८ ॥ कच्छुः पामा । ॥ णित्कसिपद्यर्तेः ॥ ८८ ॥ कासुः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरुः पिङ्गलः । ॥ अणो  
डश्च ॥ ८९ ॥ आहर्जल्लवण्यम् । ॥ नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥ ९० ॥ तुम्ब्यलावूरुभे समे इत्यमरः । ॥ के श्च  
परङ् च्चास्य ॥ ९१ ॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरुः स्यादेरङ् आदेशः । कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः  
ह्रीवे पुंसि च । ॥ त्रौ दुट् च्च ॥ ९२ ॥ तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । तर्दुः स्याद्दरुहस्तकः । ॥ दरिद्रातेर्यालोपश्च  
॥ ९३ ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दुः कुष्ठप्रमेदः । ॥ नृतिशृङ्ग्योः कूः ॥ ९४ ॥ नृत्नर्तकः । शृधूप्रपानम् ।  
॥ ऋतेरम् च्च ॥ ९५ ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कृमारमागमश्च । रन्तुर्देवनदी सत्यवाक् च । ॥ अन्तुर्दम्भूज-  
म्बूकफेल्ककर्मधूविधिषूः ॥ ९६ ॥ एते कृप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्तुर्बन्धनम् । दम्भी ग्रन्थे । निपातनाशुम् ।  
दम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दम्भूः । ॥ जनेर्बुक् ॥ ९७ ॥ जम्बुः । जम्बु अदने अत्येके । बाहुल-

प्रजापतौ' इति मेदिनी । 'गातुर्ना कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी । 'भातुर्ना किरणे सूर्ये' इति ॥—  
चायः किः । चायुः पूजानिशामनयोः । अस्मात्पुर्वातोः किरादेशश्च । 'केतुर्ना रक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति  
मेदिनी ॥—आम्रोतेः—। आपु व्यासौ ॥—अमुः शरीरमिति । अभिलषितार्थश्चाप्तव्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाच-  
कस्याप्तोर्गामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥—वसेः—। वस निवासे ॥—कृञः । इकृञ् करणे । कतोः  
किच्चादुष्णाभावे यणादेशः । 'कतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी ॥—पधिवहोश्च तुः । एध वृद्धौ, वह प्रापणे,  
चित्त्वादन्तोदात्तः । 'स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व' । 'वहतुः पथिके वृषभे पुमान्' इति मेदिनी ॥—जीवेः । जीव प्राणधारणे ॥  
—आतुकम् । जीवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोक्षिषु' इति मेदिनी ॥—कृषिचमि । कृष विकेन्दने, चसु  
अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये । रभसकोशस्थमाह—कर्षूः पुंसीत्यादि । 'कर्षूः पुमान् करीषामौ क्षियां कुल्याल्पघातयोः'  
इति मेदिनी । 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' इति मेदिनी । 'क्षियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'सर्जर्व-  
णिजि विधुति । 'क्षियां खर्जे विधौ स्त्रे' इति मेदिनी ॥ 'खर्जः कीटान्तरे वृत्तौ', 'खर्जरीपादपे कण्डूम्' इति च ॥—  
मृजेः—। मृजु शुद्धौ । अस्माद् स्याद्भृज्यपवादो गुणश्च । 'मर्जुः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च' इति मेदिनी ॥—घहो धश्च ।  
वह प्रापणे । 'वधूः क्षुधा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काज्ञानासु च' इति विश्वः । पृक्का महिला च वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—  
कषेष्टश्च । कर्षविधेति दण्डके हिंसायैऽस्माद् स्याच्छब्दान्तादेशः । 'कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—  
णित्कसि—। कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ । 'कासूर्विकलवाचि स्यात्तया शक्त्यायुधे क्षियाम्' इति मेदिनी । 'कासुः  
शक्त्यायुधे रुजि । वृद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥—अणो डश्च । अण दण्डके शब्दार्थः । अस्माद् स्यात्त च  
णित् शब्दान्तादेशः ॥—नञि लम्बेः—। लवि अवसंसने । न लम्बते जले इत्यलावूः ॥—के श्च—। कृ हिंसायाम् ॥—  
त्रौ दुट् च्च । तृ प्लवनतरणयोः ॥—तर्दुरिति । 'नेटुशि—' इति नेट् । वरमनादाविति परिगणनं तु बाहुलकान्नाश्रित्यते  
इत्याहुः । केचित्तु इहभावाय 'त्रौ दुक् च' इति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं  
अत्राप्ते तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥—दरिद्रातेः—। दरिद्रा दुर्गतौ ॥—इश्च  
आश्चेति । भोजदेवस्तु यालोप इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान् । रिष आश्चेति व्याख्या । दट्ठः रश्च इष आ-  
श्चेति व्याख्याने तु 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दुरिति । मृगज्वादितात्तुप्रत्यये दर्दुरित्यन्ये । 'द-  
र्दुणो दट्ठरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थं चत्वारि रूपाणि ॥—नृति—। नृती गात्रविशेषे, शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥—अन्तुर्दम्भू-  
। अदि बन्धने । 'नृतिशृङ्ग्योः कूः' इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः । ला आदाने कफपूर्वः । दुधाम् धारणादौ  
कर्कपूर्वः । षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः वलं च ॥—अन्तुर्बन्धनमिति । 'अन्दः क्षियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति  
मेदिनी । 'अन्तुको हस्तिनि गदे' इत्यमरः । संज्ञायां कन् । 'केणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु अम गतौ अस्य दुक् । अन्तुर्बुद्धिरिति  
व्याचक्ष्युः ॥—दम्भी ग्रन्थ इति । तुदाधिरयम् । दम्भीति दम्भूः संदमेकतैल्यर्थः । कथक इत्यन्ये । कैयटमतानुरोधेनास्य  
रूपाणि द्वद्वयवित्युक्तम् । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कृप्रत्ययः । उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते । यद्वा दृढार्थकं  
दम्भीति नान्तमव्ययमुपपदम् । दम्भूस्तु सर्पः कपिवैति व्याख्याय 'दन्कर—' इति यणि वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः ॥—

काङ्गखोऽपि । जम्बुः । कफं छाति कफेष्टः इलेष्मातकः । निपातनादेरवम् । कर्कं दधाति कर्कम्पूर्वदरी । निपातनाभुम् । दिधिं धैर्यं स्वति स्वजतीति दिधिषूः । पुनर्भूः । केचित्तु अन्वृद्धम्जम्बुकम् इति पठन्ति । इम्फः उत्केशः । इम्फूः सर्प-  
जातिः । ॥ कमेर्बुक् ॥ ९८ ॥ कम्बूः पराङ्म्यापहारी । ॥ मृप्रोरुतिः ॥ ९९ ॥ मरुत् । गरुपक्षः । ॥ प्रो मुद्-  
च ॥ १०० ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुद् । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषम् । ॥ इषेरुलच् ॥ १०१ ॥ इषुलो मृगकामिनोः ।  
बाहुलकाच्छतेः । चटुलं शोभनम् । ॥ इत्सुहियुषिभ्य इतिः ॥ १०२ ॥ हरित्कुम्भि वर्णे च तृणवाविशेषयोः ।  
सरिद्धी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः । ऋश्यस्य रोहित् । पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ।  
॥ ताडेर्णिलुक् च ॥ १०३ ॥ ताडयतीति तडित् । ॥ शमेर्डः ॥ १०४ ॥ बाहुलकादिस्तंजा एवादेश इदं च न ।  
शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्डः स्त्रीवः । ॥ कमेरठः ॥ १०५ ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक-  
मिति मेदिनी । बाहुलकाजठः । ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ १०६ ॥ रामठं हिङ् । ॥ शमेः स्त्रः ॥ १०७ ॥ शङ्गः । ॥ कणे-  
ष्टः ॥ १०८ ॥ कण्ठः । ॥ कलस्तृपश्च ॥ १०९ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चातृफतेः । तृपला कृता । त्रिफला तु फलत्रिके ।  
॥ शपेर्बश्च ॥ ११० ॥ शबलः । ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥ १११ ॥ वृषलः । पलकम् । बाहुलकावृणः । सरलः । तरलः ।  
॥ कमेर्बुक् ॥ ११२ ॥ कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलम् । ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ ११३ ॥ लङ्गलम् । ॥ कुटिकशि-

ह्रस्वोऽपीति । अत एव विक्रमादिलेनोक्तं 'तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति । केचित्तु 'परिणतजम्बुफलोप-  
भोगहृष्टा' इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजहुस्तत्र । 'इको ह्रस्वो ङय-' इत्युत्तरपदाधिकारस्य ह्रस्वविधायकसूत्रेण  
गतार्थत्वात् ॥—दिधिमिति । केचित्तु दधातेरिखं द्विखं पुक् च निपात्यते । दधाल्यसौ दिधिषूरित्याहुः ॥—पुनर्भूरिति । 'पुन-  
र्भूदिधिषूल्वा द्विः' इत्यमरः । द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः । उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह—केचित्स्थितिः । एतच्च कैयटमा-  
धवादिग्रन्थविरुद्धम् । अत एव 'इम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः' इति भान्ते मेदिनी ॥—मृप्रो- । मृष्ट् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, आ-  
भ्यामुरितीकारस्तकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः ॥—मरुदिति । प्रज्ञादित्वादिणि मारुतोऽपि । मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा  
च विक्रमादिलेनोक्तं । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमारुतम्' इति कवि-  
राजश्लोकेऽनुपपत्तिं मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदृष्टान इति वर्णविवेकः ॥—गरुदिति । यषादिरयं ।  
तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य 'भयः' इत्यनेन बलं न । गरुमान् ॥—गर्मुदिति । 'गर्मुत्स्त्री खणलतयोः' इति मेदिनी ॥—  
इषे- । इष तृष्टौ ॥—चटतेरिति । चटे वर्षावरणयोः ॥—इत्सु- । इत् हरणे, स गतौ, रह बीजजन्मनि । विश्वको-  
शस्यमाह—हरिदिति । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' इति मेदिनी ॥—ऋश्यस्येति ।  
एतेन 'गतं रोहिर्द्रुतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा-' इति पुण्यदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्क' इति मेदिनी ॥—ताडेः- । तड आघाते ण्यन्तः । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—शमेः- । शम उपशमे ।  
—बाहुलकादिति । यद्यपि 'नेङ्गुशि कृति' इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादित्थं नेत्येतदयुक्तं तथापि नेङ्गुरमनादाविति  
परिगणनाद्बहुलप्रहणमात्रिलैव इडभावोऽपि साधितः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' इति मेदिनी ॥—कमेः । कमु कान्तौ । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसके' इति मेदिनी ॥—जरठ इति । जू  
वयोहानौ । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती ॥—  
रमेः । रम क्रीडायाम् ॥—शमेः । शम उपशमे । 'शङ्गो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्गः कम्बौ न  
योषिन्ना भालास्थिनिधिभिन्नखे' इति मेदिनी ॥—कणेः- । 'कण्ठो गले सभिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—  
कल- । तृप प्रीणने ॥—फलत्रिक इति । 'त्रिफला त्रिफला च सा' इति विश्वः । त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्द  
इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः ॥—शपेः- । शप आक्रोशे ॥—वृषादिभ्यः । वृषु सेचने, पल गतौ, स गतौ, तृ हव-  
नतरणयोः । 'शृङ्गाश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शङ्गे' इति हेमचन्द्रः । 'पलं तिलचूर्णे च पिके  
मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । फलप्रत्ययस्य कित्वादाह—बाहुलकादिति । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदा-  
रावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिहृमाः । न शमी न च पुष्पागा अस्मिन्संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥—कमेः- । कमु कान्तौ । अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति बुक् । 'कम्बलो  
नागराजे स्यात्सालाप्रवारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोऽपि च पुनपुंस-  
कयोः स्त्रियाम् । तालूमूल्यामाञ्चपर्णागृहगोधिकयोरपि' इति मेदिनी । मूर्धन्यमप्योऽप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन  
इति धातोर्दन्त्यान्तेषु मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव 'मु-  
सलो मुषलोऽपि च' इति विश्वकोशे मुशलोऽपि चेति पाठान्तरम् ॥—लङ्गेः- । लङि गतौ अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादि-  
त्यनुषङ्गाद्भिरिति भावः । एवमप्येऽपि । मुडागमो बाहुलकादेव ॥—कुटिकशि-

कौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ ११४ ॥ कुट्मलः । कुडेरपि । कुट्मलः । कश्मलम् । बाहुलकावृणः । कोमलम् ।  
 ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥ ११५ ॥ मलम् । ॥ चुपेरषोपधायाः ॥ ११६ ॥ चपलम् । ॥ शकिशम्योनिट् ॥ ११७ ॥  
 सकलम् । शमलम् । ॥ छो गुक् ह्रस्वश्च ॥ ११८ ॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः । ॥ अमन्ताडुः ॥ ११९ ॥  
 दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डदिच्छाहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सभावः । वण्डः सङ्घातः । तालव्यादि-  
 रित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः । ॥ कादिभ्यः कित् ॥ १२० ॥ कवर्गादिभ्यो  
 ङः कित्वात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुह् । गुहः । पुण भ्रमणे । पुण्डो भ्रमरः । ॥ स्थाचतिमृजेरालञ्वाञ्जालजा-  
 लीयश्च ॥ १२१ ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् स्थाली । चतेर्वाञ्च । चत्वाळः । मृजेरालीयश्च । मार्जालीयो विहाळः ।  
 ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ १२२ ॥ पाताळम् । चण्डाळः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । ॥ तमिचिशि-

कु शब्दे, अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह—बाहुलकादिति । ‘कोमलं मृदुलं मृदु’ । बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः ।  
 तद्यथा । कुस श्लेषणे । दन्त्यान्तोऽयम् । बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि गुणः । कोशलः कोसलो वा देशविशेषः । ‘वृद्धे-  
 त्कोसला—’ इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव सांप्रदायिकः । संब संबन्धे, शंब च । संबलं शंबलम् । ‘शंबलोऽस्त्री संबलवत्  
 कूलपाथे च मत्सरे’ इति मेदिनी । कदि आह्वाने नलोपः । गौरादित्वाङ्गीषि कदली । ‘मन्दान्दोलितकूर्पूरकदलीदल-  
 संज्ञया । विश्रमाय भ्रमापन्नानाह्वयन्तीमिवाध्वगान्’ इति काशीखण्डम् । अजादेराकृतिगणलाघावपि । ‘कदलाकदलौ पृथ्वा  
 कदली कदलौ पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदली बिम्बिकायां च’ इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो  
 धातुः । ‘कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसके’ इति मेदिनी । कमु कान्तौ । ‘कमलं सलिले  
 ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । मडि भूषायाम् । ‘मण्डलं  
 परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके’ इति मेदिनी । ‘कोठो मण्डलकम्’ इत्यमरः । ‘बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु’ इति च ॥—  
 मृजेः—। मृज् शुद्धौ । ‘मलोऽस्त्री पापविद्विष्टे कृपणे लभिधेयवत्’ इति मेदिनी ॥—चुपेः—। चुप मन्दायां गतौ ।  
 ‘चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपलाकमलाविश्रुतुंक्षलीपिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले  
 चले’ इति मेदिनी ॥—शकिशम्योः—। शकु शक्तौ, शम उपशमने, शकलं खण्डे रोहितादीनां लचि च तथोगात् ।  
 शकली मत्स्यः । मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्, ‘शकलं लचि खण्डे स्याद्वागवस्तुनि वत्कले’ इति मेदिनी ॥—  
 छो गुक् । छो छेदने । ‘छगलं नीलवज्रे ना छागे स्त्री वृद्धदारके’ इति मेदिनी ॥—अमन्ताडुः । अमिति प्रत्याहारः ।  
 दशु उपशमे, रशु क्रीडायाम्, खशु अवदारणे, मन ज्ञाने, वन संभ्रजौ, अम गत्यादिषु, षणु दाने, गम्यु गतौ, चण  
 दाने, पण व्यवहारे स्तुतौ च । काशिकायां तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युरित्युक्तम् । अम् प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः ।  
 अष्टाध्याय्यां तस्य विषयाभावात् ॥—दण्ड इति । बाहुलकात् ‘चुट्’ इति नेत्संज्ञा ‘दण्डोऽस्त्री लघुडेऽपि स्यात्’ इत्यमरः ।  
 ‘रण्डा मूषकपर्ण्यां च विषयायां च योषिति । खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गले शाकभेदे क्लीबं  
 तु मस्तुनि । चण्डा तु पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिबर्जिते । अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेनेति अण्डः  
 प्राण्यवयवः । ‘वण्डः पश्चादिसंघाते न स्त्री स्यात् गोपतौ पुमान्’ । शडि रुजायाम्, अस्मात् घमि शण्डशब्द-  
 स्तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह—तालव्यादिरित्यपरे इति । ‘गण्डः स्यात्पुंसि  
 खड्गिनि । चिह्नवीरकपालेषु हयभूषणबुद्धे । चण्डो ना तित्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनी देव्यां  
 हिंसा कोपनयोषितोः । वण्डः वण्डे धियि स्त्री स्यात्’ इति मेदिनी ॥—फण्ड इति । फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादित्वा-  
 दण् । फण्डमुदरम् ॥—कादिभ्यः कित् । कुण शब्दोपकरणयोः ॥—कुण्डमिति । इह कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव  
 लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । इत्य कित्वाच्च गुणः । ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः—’ इति दीर्घस्तु न भवति  
 बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देव्याहुः । ‘कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवल्लीस्रुते  
 पुमान् । पिठरे तु न ना’ इति मेदिनी । ‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः’ इत्यमरः ॥—काण्डमिति । कमु  
 कान्तौ । ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावैवर्गावसरवारिषु’ इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव ‘काण्डं  
 स्रग्मे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षमित्राडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । गुड् अव्यक्ते शब्दे ।  
 ‘गुडो गोलेक्षुपाकयोः’ इत्यमरः । गुडा झुही तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारिलात् । ‘गुडः स्याद्गोलके ह-  
 स्तिसन्नाह्रेक्षुविकारयोः । गुडा झुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति’ इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा  
 जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥—स्थाचति—। छा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृज् शुद्धौ, लचा सिद्धे आलच आकारधिन्य-  
 प्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पक्षे आयुदात्तार्थमित्येके । ‘स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पादलेखयोः’ इति मेदिनी ।  
 ‘चत्वाळो यङ्कुण्डे स्याद्भर्ते च’ इति विश्वः । ‘मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे विडाले कायशोधने’ इति मेदिनी ॥—पतिचण्डि—।  
 पत्तु गतौ, चडि कीपे । पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पाताळम् । उपधावृद्धिः । ‘अधोभुवनपातालं बलिसद्य रसातलम्’ इत्यमरः ।



विडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ॥ १२३ ॥ तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् । कुडालः ॥  
 कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः । ॥ पतेरङ्गश्च पक्षिणि ॥ १२४ ॥ पतङ्गः । ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ १२५ ॥ तरङ्गः ॥  
 लवङ्गम् । ॥ विडादिभ्यः कित् ॥ १२६ ॥ विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्त्वं च । ॥ सुवृजोर्द्विभ्यः  
 ॥ १२७ ॥ सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः । ॥ गन् गम्यद्योः ॥ १२८ ॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः । ॥ छापूजदि-  
 भ्यः कित् ॥ १२९ ॥ छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् षिट् अनादरे गम्भस्त्वाभावश्च । विङ्गः तरलः । विङ्गेरगद्यतः  
 ससंभ्रममेवमेकेति साधः । ॥ भृञः किक्षुट् च ॥ १३० ॥ भृञः कन् कित्सात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः विङ्गादिभूम्याटाः ।  
 ॥ भृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ १३१ ॥ शङ्गम् । ॥ गण् शकुनौ ॥ १३२ ॥ नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । ॥ मुदिप्रोग्गी  
 ॥ १३३ ॥ मुङ्गः । गर्गः । ॥ अण्डन् कृस्भृवृजः ॥ १३४ ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । ॥ वरण्डो  
 मुखरोगः । ॥ शृद्भूमसोऽदिः ॥ १३५ ॥ शरत् । द्रुदृदयकूलयोः । भसजघनम् । ॥ पुणातेर्दृग् ह्रस्वश्च ॥

‘पातालं नागलोके स्याद्विचरे वडवानले’ इति मेदिनी ॥—चण्डाल इति । इदित्वाभुमि अदुपधलाभावान्न वृद्धिः । मा-  
 धवेन तु पतिचण्डिभ्यामालभिति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्विद्विमुक्त्वा वृज्यर्थमालभिति केषांचित्पाठे तु च-  
 ण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादित्युक्तं तदतिरभसात् ॥—एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवस्त्रकर्मादिनिषादचण्डा-  
 लमित्रादिभ्यश्चन्दसीति चण्डालात्स्वार्थेऽणं विदधता वार्तिकेन तद्व्याप्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥—तमिविशि-  
 तमु काङ्क्षायाम्, विशा प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्थाने, कपि चलने, निर्देशान्नलोपः । पल गतौ,  
 पचि विस्तारे । ‘तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरुणह्रमे’ इति मेदिनी । ‘विशाला लिन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति ।  
 नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ इति मेदिनी । ‘विडालो नेत्रपिण्डे स्यात्पृथुदंशकके पुमान्’ इति च मेदिनी । ‘ओतु-  
 र्विडालो मार्जारो वृषदंशक आश्वभुक्’ इत्यमरः । ‘मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे’ इति मेदिनी । ‘कुलालः ककुभे  
 कुम्भकारे स्त्री लज्जनान्तरे’ इति च मेदिनी । ‘कुलालो घृकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च’ इति हेमचन्द्रः । ‘कपालोऽस्त्री  
 शिरोस्त्रि स्याद्धटादेः शकले व्रजे’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ‘पाञ्चाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृत्ति’ इति  
 मेदिनी । बाहुलकात् इत्येतरपि कालन् । ‘आदेच उपदेशे-’ इत्यात्मम् । शाला । शल चलने अस्मात् घञि शाला । ‘से-  
 नासुराच्छायाशालानिशानाम्’ इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । ‘शाला ह्रस्वकन्धशास्त्रायां गृहगेहैकदेशयोः । ना व्रजे’  
 इति मेदिनी ॥—पतेरङ्गश्च । पल्ल गतौ । पक्षिणीत्युपलक्षणम् । ‘पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदेऽपक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते’  
 इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥—तरत्या— । तृ प्रवततरणयोः । लृप् छेदने । तरङ्ग ऊर्मिः । ‘तरङ्गस्तुरंगादीना-  
 मुत्फाले वल्लभत्रयोः’ इति विश्वः । ‘लवङ्गं देवकुसुमे’ आकृतिगणोऽयम् ॥—विडादिभ्यः । विड आक्रोशे, मृद क्षोदे, कृ वि-  
 क्षेपे, एभ्यो ङच् कित्स्यात् । विडङ्ग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । विडङ्गः कृमिसंघघ्ने विडङ्गो नागरेऽन्यवत्’ इति  
 विश्वः । ‘विडङ्गमिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘मृदङ्गः पटहे घोषे’ इति च । कुरङ्गो मृगविशेषः ॥—  
 बाहुलकादुत्त्वं चेति कुर शब्दे इत्यस्मादङ्गश्च तस्य कित्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥—सुवृजोः— । स गतौ, वृन् वरणे ।  
 ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ इति मेदिनी । बाहुलकात् नृ नये । ‘अथ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमज-  
 प्रणिनि विटे नागरङ्गह्रमेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—गन् गम्— । गम्ल गतौ, अद भक्षणे, बाहुलकादम गत्यादिषु । अस्मा-  
 दपि गन् । ‘अङ्गं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्गः संबोधनेऽव्ययम्’ इति विश्वः । ‘अङ्गं  
 गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृत्ति । क्लीबैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके’ इति मेदिनी ॥—छापू— । छो छेदने, पूह  
 पवने, खड भेदने । छायते छिद्यते यद्वायमिति छागः । पूयते मुखमनेनेति पूगः । ‘पूगस्तु क्रमुके वृन्दे’ इति मेदिनी ।  
 ‘खङ्गो गण्डकशृङ्गे स्यान्निक्षिप्ते गण्डकेऽपि च’ इति शब्दतरङ्गिणी । ‘खङ्गो गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके’ इति मेदिनी ॥  
 —भृञः— । भृञ् धारणपोषणयोः । किदित्यनुवर्तनात्किञ्चिदङ्गमिह सप्रार्थम् । ‘भृञो भूम्याटविज्ञयोः । मधुव्रते शृङ्ग-  
 राजे पुंसि शृङ्गं गुहलचि’ इति मेदिनी ॥—शृणातेः । शृ हिंसायामस्माद्गन् धातोर्ह्रस्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च ।  
 ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्रीविषायां खर्णमीनभेदयोर्ह्र-  
 वमौषधौ’ इति मेदिनी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शौलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते, इत्युत्पलि-  
 नीकोशः ॥—गण् शकुनौ । शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुट् । ‘अचोऽङ्गिति’ इति धातोर्ह्रस्वः । शार्ङ्गः । पक्षी ।  
 शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥—मुदिप्रोः । मुद हर्षे, गृ निगरणे, आभ्यां यथासंख्यं गङ्ग इत्येतौ स्तः ।  
 मुङ्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥—अण्डन् । ङकृन् करणे, स गतौ, भृन् भरणे, वृन् वरणे । ‘करण्डो मधुकोशासिका-  
 रणेषु ललाटके’ इति मेदिनी । ‘वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् । तृ प्रवततरण-  
 योरपि । ‘तरण्डो बडिषीसूत्रवृक्षकाष्ठादिके ह्रमे’ इति मेदिनी ॥—शृद् । शृ हिंसायाम्, वृ विदारणे, भस भर्त्स-  
 नदीप्त्योः । ‘शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ । द्रुत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि । भसत् स्त्री भास्वरे योनौ’ इति मेदिनी । ‘उवे

॥ १३६ ॥ एतद् । ॥ स्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥ १३७ ॥ एतद् । तद् । यद् । सर्वादयः । ॥ एतेस्तुद् च ॥ १३८ ॥ एतद् । ॥ सतैरटिः ॥ १३९ ॥ सरद् स्वाहातमेवयोः । वेदभाष्ये तु यामिः कृशानुमिति मन्त्रे सरद्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् । ॥ लङ्घनेलोपश्च ॥ १४० ॥ लघद् वायुः । ॥ पारयतेरजिः ॥ १४१ ॥ पारद् सुवर्णम् । ॥ प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥ १४२ ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ भियः पुक् इत्यश्च ॥ १४३ ॥ भिषक् । ॥ युष्यसिभ्यां मविक् ॥ १४४ ॥ युष सौत्रो घातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् । ॥ अर्तिस्तुसुहृद्भूमिभूभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ १४५ ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । क्षोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पक्षम् । पक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । ॥ जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ १४६ ॥ जिह्वः कुटिलमन्दयोः । ॥ अवतेष्टिलोपश्च ॥ १४७ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा विदित्येव ब्रूयात् । स्वरत्वरेति ऊटौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्य । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । ॥ ग्रसेरा च ॥ १४८ ॥ ग्रामः । ॥ अविसिविसिशुभिभ्यः कित् ॥ १४९ ॥ ऊर्म नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः । ॥ इषियुधीन्धिवसिभ्याधूस्वभ्यो मक् ॥ १५० ॥ इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युष्मः शरो योद्धा च । इष्मः समित् ।

अम्बुलामिके' इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्भग इति वेदभाष्यं, 'जाघन्यां पक्षीः संयाजयन्ति भसद्दीर्घा हि क्रियः' इत्यत्र भसजघनमिति व्याख्यातारः ॥—उणातेः—। दृ विदारणे । 'दृषभ्येषणशिलापट्टप्रस्तरयोः क्रियाम्' इति मेदिनी ॥—स्यजि—। त्यज हानौ, तजु विस्तारे, यज देवपूजादौ ॥—स्यदित्यादि । अदेर्दित्वाटिलोपः ॥—एतेः—। इण् गतो अस्माददित्स्य तुटि गुणः । एतद् ॥—सतैः—। स गतौ ॥—लङ्घनेः—। लघि शोषणे ॥—पारयतेः—। पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः ॥—पारगिति । णिलोपः कुलम् ॥—प्रथेः—। प्रथ प्रख्याने ॥—भियः—। भिभी भये ॥—युष्यसि—। अयु क्षेपणे ॥—अर्तिस्तु—। ऋ गतौ, हृस् स्तुतौ, पुष् अभिषवे, दु दानादनयोः, स गतौ, धृन् धारणे, क्षि क्षये, दुष् शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः । पद गतौ, णीम् प्रापणे, 'सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ' इति मेदिनी ॥—होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । 'धर्मोऽस्त्री पुष्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषभ्याये ना धनुर्यमसोमये' इति च । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ' इति विश्वः । 'क्षौमं पठे दुकूलेऽस्त्री क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसिजे' इति मेदिनी । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति च । 'यामस्तु पुं संप्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' इति च । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । लघुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यौ क्रियामथ । वामी शृगाली वडवा रासमी करभीषु च' इति । 'पयोऽस्त्री पक्षके व्यूहनिषिंसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च मेदिनी ॥—यक्ष पूजायामिति । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः । 'क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च' इत्यमरः । 'राजयक्षमेव रोगाणाम्' इति माचः । 'यक्ष्मणापि परिहाणिराययौ' इति रघुः । अत्र जकारयकारयोर्मैदाग्रहेण जक्षमक्षहसनयोरित्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तत्र । तस्य चवर्गवृत्तीयादित्वात् । अत एव 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुकादधि । यक्षं सर्वस्मात्' इति मन्त्रे यक्षमशब्दस्यान्तःस्थादित्वम् । 'जक्षन् कीडन् रममाण' इत्यादिमन्त्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गवृत्तीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचक्षुः । 'नेमः कीलेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेपि च' इति मेदिनी । 'नेमस्त्वर्थे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥—जहातेः—। ओहाक् त्यागे ॥—जिह्व इति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे 'सन्वतः' इतीलम् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगरपादये' इति मेदिनी ॥—अवतेः—। अव रक्षणादौ । 'ओं प्रश्ने स्त्रीकृतौ रोषे' इति विश्वः ॥—ग्रसेरा च । प्रसु अदने । अतो मन्धातोराकारश्च । 'ग्रामः स्वरे संवसये वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । 'शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः' इत्यमरः । संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तं 'संपूर्वः संयुगे स्मृतः' इति ॥—अविसि—। अव रक्षणादौ, विषु तन्तुसन्ताने, विष् बन्धने, शुष शोषणे, एभ्यो दन्त्यास्त च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । ऊर्म नगरमिति 'त्वे कृतुम्' इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमाना इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाप्रसत्त्वे 'उमातसीहैमवतीहरिप्राकान्तिकीर्तिषु' इति मेदिनी । स्यूमो रश्मिरिति सूत्रम् । तन्मुरित्यन्ये । सिमः सर्वनामगणे पठितः । 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी । शुष्मं बलमिति वेदभाष्यम् ॥—इषियुधि—। इष गतिहिंसादानेषु । ईष गताविति केचित् । इष्मः । युध संप्रहारे, मिहन्धी दीप्तौ, दसु उपक्षये, श्यैर् गतौ, धूम् कम्पने, धूम् प्राणिगर्भविमोचने ॥—युष्म इति । 'युष्मो धनुषि संयुगे' इति मेदिनी । 'दस्मस्तु यजमाने स्वादिपि चौरै हुताशने' इति च । 'त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्वाच्छारिवा निशा' इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अग्रसूता-

दस्रो यजमानः । श्यामः । धूमः । सुसोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः । ॥ युजिरुचितिजां कुक्ष ॥ १५१ ॥  
 युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । ॥ हन्तेर्हि च ॥ १५२ ॥ हिमम् । ॥ मियः युग्वा ॥ १५३ ॥ भीमः । भीष्मः ।  
 ॥ घर्मः ॥ १५४ ॥ घृघातोर्मगुणश्च निपात्यते । ॥ ग्रीष्मः ॥ १५५ ॥ प्रसतेर्निपातोऽयम् । ॥ प्रथेः विष्वन् सं-  
 प्रसारणं च ॥ १५६ ॥ पृथिवी । पवन्नित्येके । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी इति शब्दार्णवः । ॥ अश्वमुपिलटिकणि-  
 खटिविशिभ्यः कन् ॥ १५७ ॥ अश्वः पुष जेहनादौ । पुष्वः स्यात्तुसूर्ययोः । पुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः  
 फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् । ॥ इण्शीभ्यां घन् ॥ १५८ ॥ एवो गन्ता । एव-  
 या मरुत् । असत्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय । ॥ सर्वनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपदप्रद्वेष्या अतन्ने  
 ॥ १५९ ॥ अकर्तयैते निपात्यन्ते । सतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्वेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्वतेऽनेन निघृष्वः  
 सूरः । निष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।  
 शीञ्जो हस्त्वम् । पटो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रहूः । हेन आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् ॥  
 ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अतन्ने किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकाद् हसतेः हस्वः । ॥ शेवयहजिह्वाग्री-  
 वाप्वामीवाः ॥ १६० ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्यनेन यहः । हस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । कका-  
 रस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ।  
 ॥ कृगशूद्भ्यो वः ॥ १६१ ॥ कर्वः काम आसुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः । ॥ कनिन् युवृषितक्षिरा-  
 जिधन्विद्युप्रतिदिघः ॥ १६२ ॥ योतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा  
 सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः । ॥ सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ १६३ ॥ सप्त । अष्ट । ॥ नभि जहा-

ज्ञनायां च प्रियज्ञावपि गुग्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधे । नीलिकायाम् इति मेदिनी ॥—ईर्ममिति ।  
 ईर गतौ । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः ह्रीवे' इत्यमरः । बाहुलकाज्जन जनन इत्यस्मादपि । जन्मम् । रह बीजजन्मनीति निर्दे-  
 शान्मनिनन्तोऽप्यस्ति स तु नान्तः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥—युजि- ।  
 युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । 'स्वम् तु काश्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ ।  
 तिग्मं तीक्ष्णम् ॥—हन्तेः— । हन हिंसगल्योरस्मान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । हिमं तुषारमल्योद्भवयोः  
 स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गे इति मेदिनी ॥—मियः— । मिमी भये । विभेत्स्यादिति विप्रहः ।  
 'भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः । भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥—घर्मः— । घृ क्षरणदीप्त्योः ॥  
 —ग्रीष्मः । प्रसु अदने । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि' 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' इति च मेदिनी ॥  
 —प्रथेः । प्रथ प्रथ्याने । चित्त्वान्डीष् । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा' इति शब्दार्णवः ॥—अश्वमुषि-'  
 अश्व व्याप्तौ, लट् बाल्ये, कण निमीलने, खटि काङ्गायाम्, विश प्रवेशने, । 'अश्वः पुंजातिभेदे च तुरगे च पुमान-  
 यम्' इति मेदिनी । 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लट्वा करजभेदे स्यात्फले वाये खगान्तरे' इति विश्वमे-  
 दिन्यौ । 'कण्वं पापे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी । 'किण्वं बीजाघसीधुषु' इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काङ्कयते इति  
 खट्वा । 'विश्रा ह्यतिविषायां व्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुष्ण्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु' इति मेदिनी ॥—  
 इण् । इण् गतौ । शीङ् खप्ते । शेवं मुखमिति वेदभाष्यम् । शेवं मेढमित्युज्ज्वलदत्तः ॥—सर्वनीघृष्व- । स गतौ,  
 घृषु संघर्षे, रिष हिंसायाम्, लष कान्तौ, शीङ् खप्ते, पट गतौ, हेन् स्पर्धायां शब्दे च, ओहाक् त्यागे, इति वा । ईष  
 शब्दे । तन्मशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह—अकर्तरीति ॥—निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः ॥—हस्व इति ।  
 हस्व शब्दे । 'हस्वो न्यक्स्वर्गयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—शेवयह् । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥—अन्तोदात्तार्थमिति ।  
 इण्शीभ्यामित्यनेन आयुदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीङ् खप्ते । शेवा लिङ्गाकृतिः दशपादीवृत्तिरित्याह ॥—यान्यने-  
 नेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ जकारस्य हकारो यहो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यहशब्दः  
 पठितः । 'प्रवो यहं पुरुषा' । यहं महान्तमिति वेदभाष्यम् । लिह आखादने । लिहन्त्यनयेति जिह्वा । जि जये हुगागमः ।  
 जिह्वा रसनेत्युज्ज्वलदत्तः ॥—ग्रीवेति । गृ निगरणे, आप्ल व्याप्तौ, मीङ् हिंसायाम् ॥—मीवेति । वेदे तु अमीवेति  
 छित्त्वा अम रोग इत्यस्माद्गः । इट् चेत्युक्तम् । 'अमीवहा वास्तोष्पते' इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकूलाः ॥—कृ गृ । कृ विक्षेपे,  
 गृ निगरणे, गृ हिंसायाम्, वृ विदारणे । गर्वोऽहंकारः । शर्वो रुः ॥—कनिन्धु— । यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्ष् तक्ष् तन्-  
 करणे, राज् दीप्तौ, धवि गत्यर्थः, यु अभिगमने, दिषु क्रीडादौ । 'युवाः स्यात्तुरगे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि' इति । 'वृषाः कर्णे  
 महेन्द्रे ना' इति च मेदिनी । 'तक्षा तु वर्षकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्त्रे यक्षे क्षत्रि-  
 यशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुधन्वानौ' इति च । 'अथास्त्रियाम् । धनुष्यापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्युकम्' इति  
 चामरः । 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीवे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—सप्यशूभ्याम्— । षप समवाये, अश्व

॥ तेः ॥ १६४ ॥ अहः ॥ ॐ भवभुक्षन्पूषन्प्रीहन्क्लेदन्जेहन्मूर्धन्मज्जन्मनविभ्वप्सन्परिजन्मातरिभ्वन्मघ-  
वमिति ॥ १६५ ॥ पते त्रयोदश कनिम्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्रयतीति श्वा । वक्षा पूषा । छिह गतौ । इकारस्य  
दीर्घत्वम् । ज्ञेहतीति प्रीहा कुक्षिप्याभिः । छिद् आर्द्राभावे । छियति क्लेदा चन्द्रः । छिद्यतेर्गुणः । छिद्यतीति जेहा  
मुहचन्द्रश्च । मुहान्यभिजाहते । मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थि-  
सारः । अयंपूर्वो माह् अयमा । विश्वं प्साति विश्वप्साभिः । परिजायते परिऽमा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो  
मभ्रान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्रयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो बुगागमश्च ।  
मभवा इन्द्रः ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

**द्वितीयः पादः ।**

॥ कृद्भ्यामेणुः ॥ १६६ ॥ करेणुः । हरेणुगन्धद्रव्यम् । ॥ हनिकुपिनरिकाशिभ्यः कथन् ॥ १६७ ॥  
 हयो विषण्णः । कुहः । नीथो नेता । रथः काहम् । ॥ अवे भृञः ॥ १६८ ॥ अवभृथः । ॥ उषिकुषिगार्ति-  
 भ्यः स्वनू ॥ १६९ ॥ ओष्ठः कोष्ठम् । गाथा अर्थः । बाहुलकात् शोथः । ॥ सतर्तेणित् ॥ १७० ॥ सार्थः समूहः ।  
 ॥ जृष्टम्भ्यामूथन् ॥ १७१ ॥ जरुथं मांसम् । वरुथो रथगुप्तौ ना । ॥ पातृतुदिषचिरिचिसिचिभ्यस्तक्  
 ॥ १७२ ॥ पीथो रविर्धृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राभ्यर्क्षेत्रोपायोपाध्यायमग्निषु । अवतारर्षिबुद्धाम्भःजीरजःसु च विष्णु-

ध्यासौ ॥—नञि-। ओहाक् त्यागे, कनिनि आतो लोपः ॥—**श्वश्रुक्षन्** । दुओधि गतिवृद्धोः, उक्ष सेचने, पूष वृद्धौ, णिह प्रीतौ, मुह वैचित्ये, मुर्वा बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य धकार इत्युच्चवदत्तः । दुमस्त्रो ह्रौदौ । मस्त्रेः सकारस्य शकारस्तस्य जस्त्रवेन जः । माह् माने शब्दे च, प्सा भक्षणे, जनी प्रादुर्भावे, दुओधि गतिवृद्धोः ॥—**कनिप्रत्ययान्ता इति** । नायं निदिदिता भावः । केचित्तु नित्त्वं स्त्रीकृत्य उक्षन्नादीनां सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुस्तच्च गौरवप्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥—**श्वेति** । इकारलोपो निपात्यते ॥—**पूषेति** । 'सौ च' इत्युपधादीर्घः । 'इन्हन्-' इति नियमात्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । 'ह्रिदौषधिशाशङ्क्योः' इति यादवः ॥—**मूर्धेति** । 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—**मञ्जेति** । नकारान्तोऽयं टाबन्तोऽप्यभ्युपगम्यते । 'ऊष्मया सार्धं मूष्मापि मञ्जोऽपौ मञ्जवा सह' इति द्विरूपकोशात् । 'अर्थमा तु पुमान्सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**परिजार्यत इत्यादि** । एतच्च दशपादावृत्त्यनु-रोधेनोक्तम् । 'परिजमानं सुखं रथम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिजमा परितो गन्ता । अञ्जेः परिपूर्वस्य 'श्वश्रुक्षन्-' इत्यादिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः आशुदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । उच्चवदत्तञ्च परिज्वेति पठित्वा शु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः, यणादेशः परिज्वा चन्द्र इत्याह तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥—**मातरिश्वेति** । सप्तम्या अल्लक् । इह भलविषये संप्रसारणं न भवति । 'श्वयुव-' इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुञ्जुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आथर्थस्तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दशपाद्यां तु इति शब्दोऽत्र न पठ्यते ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृद्भ्याम्-॥ डुकृन् करणे, हन् हरणे । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी ॥—गन्धद्रव्यमिति । कलायश्चेति बोध्यम् । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः । 'हरेणुखण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—हनिक्वृषि-। हन हिंसागत्योः, कुष निष्कर्षे, णीम् प्रापणे, रसु क्रीडायाम्, काश्च दीप्तौ । 'कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनी । 'कुष्ठं रोगे युगन्धे च' इति विश्वः । 'नीथे नीथे मधवानं सुतासः' इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये वीरणे वेतसेऽपि च' इति विश्वः । 'काष्ठा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । 'स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्पुसंक्रम' इति मेदिनी ॥—अध्वे-। डुधम् धारणपोषणयोः । अध्वधो यज्ञावसानम् ॥—उषिकुषि-। उष दाहे, कुष निष्कर्षे, गैशब्दे, ऋ गतौ, एभ्यः स्यन् 'कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः । गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृक्षयोः' इति मेदिनी । 'अर्थोऽभिषेयैरवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । शोधः श्वयधुः । शु गतौ ॥—सर्तैः-। सृ गतौ । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संचातमात्रके' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—जृवृज् । ज्या वयोहानौ क्पायिः, जृष् दिवादौ । वृम् वरणे । जरूथोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यम् । 'जरूथः स्यात्तनुप्राणे रथगोपनवेदमनोः' इति हेमचन्द्रः ॥—पातु-। पा पाने, तृ प्रवततरणयोः, तुद व्यञ्जने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, विच क्षरणे, ऋच स्तुतौ । 'तृत्योऽप्रावज्जने तृत्या नीलीसहस्रैलयोरपि' इति विश्वः । 'तृत्यमज्जनभेदे स्यात्नीलीसहस्रैलयोः क्षि-

तमिति विश्वः । तृथोऽग्निः । वक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकादचेरपि । रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ।  
 ॥ अर्तेर्निरि ॥ १७३ ॥ निर्ऋथं साम । ॥ निशीथगोपीथावगथाः ॥ १७४ ॥ निशीथोऽध्वरात्रः । रात्रिमात्रं च ।  
 गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातः ज्ञातः । ॥ गञ्धोदि ॥ १७५ ॥ वद्वीथः साज्ञो भागविशेषः । ॥ समीणः  
 ॥ १७६ ॥ समिथो वक्त्रिः संप्रामश्च । ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ १७७ ॥ तिजेजंकोपः । तिथोऽनलः कामश्च ।  
 पृष्ठम् । गूथं विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गाख्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते । ॥ स्फायितश्चिषश्चिषाकिक्षिपि-  
 क्षुदिसृपितृपिदपिचन्द्र्युन्दिभित्तितृत्यजिनीपदिमदिमुदिस्त्रिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसि-  
 वाशिशीङ्गहसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ १७८ ॥ द्वात्रिंशच्चो रक् स्यात् । वलि यलोपः स्फारम् । म्यक्कादित्वा-  
 र्कृत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । इप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः ।  
 उन्दी, उद्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपी ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्दी, वीरः । नीरम् । पद्रो  
 प्रामः । मन्द्रो हर्षो देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । सिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।  
 चन्द्रः । पचाद्यधि चन्द्रोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः । दहोऽग्निः । दक्षः स्वर्धेयः । दम्भः  
 समुद्रः स्वरूपं च । वसेः संप्रसारणे । ॥ न रपरसृपिसृजिस्सृशिस्सृहिसधनादीनाम् ॥ ८३११० ॥ १७९ ॥  
 रेफपरस्य सकारस्य सृज्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्रांसः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभि-  
 प्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उन्नो रहिमः । उन्ना गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः ।  
 हज्रो मूर्खः । सिभ्रः साधुः । शुभ्रम् । ॥ मुसेरक् ॥ १८० ॥ मुक्त्रम् । बाहुलकाद् अश्रुः । ॥ चकिरस्योरुञ्जो-

याम् । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—अर्तेः—। ऋ गतौ । 'प्रोषवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्'  
 इति मन्त्रे निर्ऋथो हिंसेति वेदभाष्यम् ॥—निशीथ—। शीङ् खप्ते निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, 'धुमास्था—' इतीत्वम् । गाङ्  
 गतौ । अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वत्वम् । 'निशीथस्तु पुमानध्वरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनी । 'प्रतिलं चारुमध्वरम्' इति  
 मन्त्रे गोपीथः सोमपानमिति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥—गञ्धोदि । उदि उपपदे गै शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥  
 —समीणः—। इण् गतावस्मात्समि उपपदे थक् । समिथशब्दः संप्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । 'भ्रिये जातः' इति  
 मन्त्रे समिथाः युद्धानीति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव । सम्यगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । संपूर्वस्येणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि  
 युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण 'समित्याजिसमिद्युधः' इति ॥—तिथपृष्ठ—। तिज निशाने, पृष्ठ सेचने, गु पुरीषो-  
 त्सर्गे, थु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देह-  
 स्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषेऽपि पृष्ठम् । 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥—गूथमिति । निपातना-  
 दीर्घः । एवं यूथेऽपि । 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्रीपुष्पभेदेऽपि योषिति' इति मेदिनी । 'यूथी पुष्पप्रभेदे स्यान्मागध्यां च कुरण्टके ।  
 यूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति रघुः ॥—प्रोथ-  
 मिति । निपातनाद्गुणः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कव्यामध्वने त्रिषु' इति मेदिनी ॥—स्फायितश्चि—। स्फायी  
 वृद्धौ, तच्च संकोचने, वञ्च प्रलम्भने, शकु शक्तौ, क्षिप प्रेरणे, क्षुदिर् संपेषणे, सृष्ट गतौ, तृप प्रीणने, दृष हर्ष-  
 मोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी क्लेदने, श्विता वर्णे, वृत्तु वर्तने, अज गतिक्षेपणयोः, णीम् प्रापणे, पद  
 गतौ, मदी हर्षे, मुद हर्षे, सिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आह्वाने, दह भस्मीकरणे, दसु  
 उपक्षेपे, दम्भु दम्भने, वस निवासे, वाश्र शब्दे, शीङ् खप्ते, हसे हसने, शिष गत्याम्, शुभ दीप्तौ द्वात्रिंशत् । इति ।  
 दशपायां तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्भिवहिवसीति पठित्वा वह प्रापणे ऊहोऽनङ्गानित्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् ॥  
 —स्फारमिति । 'नेडुशि कृति' इति नेट् । वलि यलोपः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्धुदे' इति मेदिनी । तक्र-  
 मिति । 'तक्रं छुदश्चिन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । 'वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शानेश्वरे' इति विश्वः । 'शक्रः  
 पुमान् देवराजे कुटजाजुनभूरुहोः' इति मेदिनी । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥—तृप्रः  
 पुरोडाश इति । 'न तृप्रा उरुव्यचसम्' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्थं व्याख्यातं प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ।  
 दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् । तृप्रं दुःखमिति सुन्धातुवृत्तौ माधवः । हिमांशुरित्यादि हिमद्युतिरि-  
 त्यन्तं शब्दार्णवः । दस्यति रोगान् क्षिपतीति दक्षः । 'दक्षः खरेऽश्विनीसुते' इति मेदिनी । 'दक्षः खरे चाश्विनयोः'  
 इति विश्वः ॥—शासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवं च 'अविन्द उक्षियाः' इति मन्त्रे पलाभायः सिद्धः । माधवस्तु  
 वृत्तिप्रस्थानुरोधेन बाहुलकादिह षलं नेति व्याचष्टे । 'उन्नो वृषे च किरणे उल्लार्जुन्युपवित्रयोः' इति मेदिनी । 'माहेयी  
 सौरभेयी गौरसा गाता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । 'वाश्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे' इति मेदिनी । 'वाश्रो रास-  
 भपक्षिणोः' इति केचित् । माधवेन तु 'वाश्रेव विशुन्मिमाति' इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रकृतस्तना धेनुवश्चेति व्याख्यातम् ।  
 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुदीतशुक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—मुक्त्रमिति । मुस खण्डने ॥—चकि—। चक तृप्तौ, रमु क्रीडा-

पधायाः ॥१८१॥ चुक्रमन्त्रयम् । रुद्रोऽरुणः । ॥ वौ कसेः ॥१८२॥ विकुञ्जश्चन्द्रः । ॥ अमितम्योर्दी-  
र्घश्च ॥१८३॥ आन्नम् । तान्नम् । ॥ निन्देर्नलोपश्च ॥१८४॥ निद्रा । ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥१८५॥ आर्द्रम् ।  
॥ शुचेर्दश्च ॥१८६॥ श्रः । ॥ दुरीणो लोपश्च ॥१८७॥ दुःक्षेनेयते प्राप्यत इति कूरम् । ॥ कृतेऽङ्गः कू च  
॥१८८॥ कृच्छ्रम् । कूरः । ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥१८९॥ रोदयतीति रुद्रः । ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः  
॥१९०॥ णिलुगित्येव । वाम्नि पर्णशुभो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ॥ जोरी च ॥१९१॥ जीरोऽणुः । प्रमेलेके ।  
॥ सुसूधानृधिभ्यः क्रन् ॥१९२॥ सुरः । सूरः । चीरः । गृध्रः । ॥ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ॥१९३॥ शुः

याम्, 'चुक्रस्त्वन्म्लवेतसे । चुकी चाग्नेरिकायां स्यादक्षान्ते चुक्रमिष्यते' इति विश्वः ॥—वौ कसेः । कस गतौ ।  
विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुलं चोपधायाः ॥—अमि- । अम गत्यादिषु, तसु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्यादुपधाया  
दीर्घश्च ॥—निन्देः- । णिदि कृत्सायाम् ॥—अर्देः । अर्द गतौ । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिप्तेऽभिधेयवत्' इति  
मेदिनी ॥—शुचेः- । शुच शोके, अस्माद्रक् दधान्तादेशः धातोर्दीर्घश्च । श्रः श्रः वृषलः । 'अहहारे त्वा श्रः' इति भृतौ तु रुदे-  
र्वाधाद् योग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतश्चे भगवता व्यासेन सूत्रितम् 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति ॥—दुरीणो- ।  
इण् गतावित्यस्मादुपपदे रक् स्याद्वातोर्लोपश्च 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'दूलोपे-' इति दीर्घः ॥—कृतेः- । कृती च्छेदने इ-  
त्यस्माद्रक् स्याच्छक् इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः । कू लनेकास्त्वात्सर्वस्यादेशः । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले  
पापसंतापनादिनोः' इति विश्वमेदिन्यौ । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । 'कूरस्तु कठिने चोरे नृशंसे चाभिधेयवत्'  
इति विश्वः । 'नृशंसो घातुकः कूरः पापो धूर्तस्तु वक्त्रकः' इत्यमरः ॥—रोदेः- । रुदिर् अश्रुविमोचने, ण्यन्तादस्माद्रक्  
णेश्च लुक् । 'णेरनिटि' इति लोपे तु 'पुगन्त-' इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥—रोदयतीति रुद्र इति ।  
नन्वेवं 'सोऽरोदीयदरोदीतगृध्रस्य रुद्रत्वम्' इति ध्रुवा सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'कर्तरि कृत' इति  
सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितव्यर्थता यथा स्त्रीक्रियते तथा अरोदीदित्यत्राप्यन्तर्भावितव्यर्थतायां स्त्री-  
कृतायां रोदनं कारितवानित्यर्थलाभाभास्ति श्रुतिविरोधः । नच देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं तच्च धनं । देवैर्यचितं चेद-  
मित्तु रोदनं कृतवानिति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितव्यर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्तत्परिहार्य एवेति  
वाच्यम् । देवैः स्थापितं वामं वसु देवेभ्योऽग्निना न दत्तं ते देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु तदीयमदत्त्वा रोदनं कारित-  
वानित्यर्थकल्पनायाः संभवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदित्तीति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु परन्तु ब्रह्मविष्णुरुक्षा इति  
व्यवहित्यमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्पनायां बाधकाभावात्  
श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥—अन्यत्रापि । धात्वन्तरात्प्रत्ययान्तरेऽपि णेलुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति  
वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा । शं सुखं भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु वृधु वृद्धौ 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' वर्धयन्तिवत्यर्थः ।  
'य इमा जजान' । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवत्येव,  
'जनिवच्योश्च' इति निषेधस्य चिणि मिति णिति किति च स्त्रीकारात् । न च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् कास्प्रत्यया-  
दित्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमञ्च इति पर्युदासादामोऽप्रसक्तेः । कास्यनेकाच इति वार्तिकेन तु आमृशब्दा दूरापास्तैव, लिटि  
णिलोपे सत्यनेकाचत्वाभावात् । ननु णलि 'णेरनिटि' इत्यनिष्ठादावार्धाधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन  
लुक्प्रयुदाहरणेनेति चेन्मैवम् । णिलोपे सति 'जनीजृषकसुरजोऽमन्ताश्च' इति णौ मिस्त्वे 'मितां ह्रस्वः' स्यात् प्रत्ययलक्षण-  
न्यायेन णिपरत्वसंभवात् ततश्च जजनेति स्यात्तुकि सति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति मिस्त्वाभावादित्थं सिध्यति ।  
बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि कचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति—वाम्नीत्यादि । पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुभः । पर्णानि  
मोचयन्तीति पर्णमुचः ॥—जोरी च । जु गतौ सौत्रोऽस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः । 'जीरः खञ्जे वणिग्न्ये' इति विश्वः ।  
'जीरस्तु जरणे खञ्जे' इति मेदिनी ॥—ज्यञ्छेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं पूर्वरूपम् ।  
'ह्रलः' इति दीर्घः ॥—एके इति । मुख्या इत्यर्थः । तथा च 'न धातुलोप-' इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्या-  
नार्थं नैतज्जीवे रूपं किं तु रकि ज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ॥—सुसूधा- । शुम् अभिषवे, शुम् प्राणिगर्भविमो-  
चने, दुधाम् धारणादौ, गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । 'सुरा चषकमययोः । पुंलिङ्गविद्वेषे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे  
सुरा मये चषकेऽपि सुरा कचित्' इति विश्वः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः । 'सूरसूर्यवर्मादित्य'  
इत्यमरः । 'भीरो धैर्यान्विते सैरे बुधे क्लीबं तु कुक्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' इति मेदिनी । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि  
वाच्यलिङ्गोऽथ लुब्धके' इति च ॥—शुसिचि- । शु गतौ, चिन् वन्धने, चिन् चयने, दुमिन् प्रक्षेपणे, एभ्यः क्रन् एषां  
दीर्घत्वं च । 'श्रः स्यादादवे भटे' इति मेदिनी । 'श्रश्चाभटे सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि चीरी  
शिल्लयां नपुंसकं । गोस्तने वक्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी । 'चीरं तु गोस्तने वक्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च । चीरी

सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः । ॥ वा विन्धेः ॥ १९४ ॥ वीधं विमलम् । ॥ वृद्धिचपिभ्यां  
रन् ॥ १९५ ॥ वधं चर्म । वप्रः प्राकारः । ॥ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुम्भचुम्भधुरधुरभद्रोभमेरभेलशुकशुकगौ-  
रवज्रेरामालाः ॥ १९६ ॥ रजन्ता ऊनविंशतिः । निपातनाहुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अग्नेर्नलोपः ।  
अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । ड्रवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्भचुम्भयोर्नलोपः । कुम्भमरणम् । चुम्भं मुक्तम् ।  
धुर विलेखने रेफलोपः । अगुणः । धुरः धुर छेदने रलोपो गुणाभावश्च । धुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच सम-  
वाये । चस्य गः । वप्रः । मिभी भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुभेभ्यस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्रः ।  
गुरू वृद्धिः । गौरोरुणे सिंते पीते । वन संभक्तौ । वज्रो विभावी इणो गुणाभावः । इरा मये च वारिणि । मा  
माने । माला । ॥ समि कस उकन् ॥ १९७ ॥ कस गतौ । सम्यक्समिति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्गसुको दुर्ज-  
नः अस्थिरश्च । ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ॥ १९८ ॥ पचे कः । पाकुः सूपकारः । नशोर्नुम् । नङ्कुः ।  
॥ मियः कुकन् ॥ १९९ ॥ भीरुकः । ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ २०० ॥ रजकः । इक्षुकुष्टकः । चर-  
कः । चष मक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः । ॥ रमे रश्च लो वा ॥ २०१ ॥ रमको विलासी । लमकः । ॥ जहा-  
तेर्द्वे च ॥ २०२ ॥ जहकस्यागी कालश्च । ॥ ध्मो धम च ॥ २०३ ॥ धमकः कर्मकारः । ॥ हनो वध च ॥ २०४ ॥  
वधकः । बहुलमन्यप्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् । ॥ कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ २०५ ॥ कर्षकः ।

कृच्छाटिकाशिलयोः' इति विश्वः ॥—वाविन्धेः । मिदन्धी दीप्तौ । विपूर्वादस्मात् क्रन् 'अनिविताम्—' इति नलोपः ।  
'वीधं तु विमलार्थकम्' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥—वृद्धि-। वृधु वृद्धौ, ड्रवप् बीजसन्ताने । 'वप्रः पितरि केदारे वप्रः  
प्राकाररोधसोः' इति धरणिरन्तिदेवौ । 'वप्रः ज्ञाते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इति मेदिनी ॥—ऋज्रेन्द्राग्र-।  
ऋजु गतिस्थानादिषु, इदि परमेश्वर्ये, अगि गतौ, वज गतौ, ड्रवप् बीजसन्ताने, कुम्बि आच्छादने, चुम्बि वक्त्रसंयोगे, भदि  
कल्याणे, शुच शोके, गुरू अव्यक्ते शब्दे, इण् गतौ ॥—नायक इति । 'ऋज्राश्वः पृष्टिभिरम्बरीषः' इति मन्त्रे ऋज्रा  
गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्व इति वेदभाष्यम् । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः' इति विश्वः । 'अग्रं' पुर-  
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुंनपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्  
इति मेदिनी । धुरो लोमच्छेदकः । 'धुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोधुरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'धुरः कोलदले  
शफे' इति मेदिनी । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषमेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना स्त्रीष्व मङ्गलमुत्सयोः' इति च । 'उप्रः  
शङ्खासुते क्षत्राह्वरे पुंसि त्रिभूकटे । स्त्रीष्वचाधुरयोः' इति मेदिनी ॥—भेरीति । गौरादिलान्स्त्रीष्व । 'भेरी स्त्री हुन्नुभिः  
पुमान्' इत्यमरः । 'भेलः प्लवे भीलुके च निर्वृद्धिमुनिभेदयोः' इति विश्वः । 'भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावक्षे च वाच्यवत्'  
इति । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः स्त्रीष्व शुक्रो योगान्तरे सिंते । नपुंसकं तु रजते'  
इति च । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पञ्चकेसरे । गौरी लसंजातरजःकन्या-  
शंकरभार्ययोः । रोचने रजनीपिङ्गाग्रियङ्गवसुधासु च । आपगया विशेषेऽपि यादसांपतियेषिति' इति च मेदिनी ।  
'नदीभेदे च गौरी स्याद्वरुणस्य च योषिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तस्सुतो  
यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । 'इराभूवाकुसु-  
रास्तु स्यात्' इत्यमरः ॥—मालेति । प्रत्ययरेफस्य ललम् । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्षासजोर्जात्यन्तरे पुमान्' इति  
मेदिनी । 'मालं क्षेत्रे जिने मालो माला पुष्पादिदामनि' इति विश्वः । 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पलः । 'क्षेत्रमालम् मालम्'  
इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे रूढः । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः । बाहुलकातिज निशाने ।  
रन् दीर्घत्वं जस्य वः । 'तीव्रा तु कटुरोहिण्यां राजिकागण्डपूर्वयोः । त्रिष्वत्युष्णे नितान्ते च कटौ' इति मेदिनी ॥—समि कस-।  
'संकुकोऽस्थिरः' इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥—पचिनशोः—। ड्रवचप् पाके, गण अदर्शने । आभ्यां शुक्लं  
प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्धर्थः । अनयोर्यथाक्रमं कादेशुमागमौ च भवतः ॥—मियः-। मिभी । मये ।  
'अधीरे कातरल्लौ भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः ॥—कुन् । शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च कुन् स्याद-  
पूर्वस्य निरुपपदस्य च अपिशब्दात्सोपपदस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकार-  
कभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके कुमित्याद्यर्थः फलितः । शिल्पिनि तावत् । रज रागे । 'रजको  
धावके शुके' इति विश्वः । 'रजकौ धावकशुकौ' इति हेमचन्द्रः । कुह छेदने, इक्षत् कुहयति गौडिकः । चर गतिप्रक्ष-  
णयोः । संज्ञायां तु 'चकषोऽस्त्री पानपात्रम्' । शुन गतौ, भष भर्त्सने, शुनकः भषकः । आ ॥—लमक इति । ऋषिवि-  
शेषः ॥—जहातेः—। ओहाक् त्यागे ॥—ध्मो धम च । ध्मा शब्दामिसंयोगयोः । कुहको दात्मिकः ॥—कृतकः  
मिति । कृती छेदने ॥—कृषेः । कृष विलेखने । अस्मात्कुन् । कर्षकः कृषीवलः । कृषकः स एव । 'कृषकः पुंसि फाळे  
स्यात्कर्षके लभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥—उदकं च । उन्दी छेदने अस्मात्कुन् । ननु 'कुन् शिल्पि-' इत्यादिना गतांशमि-

कृषकः । उदकं च ॥२०६॥ प्रपञ्चार्थम् । वृद्धिकृष्योः किकन् ॥ २०७ ॥ वृद्धिकः । कृषिकः । प्राङ्णि पणिकषः ॥२०८॥ प्रापणिकः । पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी । मुखेर्दीर्घश्च ॥२०९॥ मूषिक आसुः । स्यमेः संप्रसारणं च ॥ २१० ॥ चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः । क्रिय इकन् ॥ २११ ॥ ऋषिकः क्रेता । आङ्णि पणिपनिपतिस्त्रिभ्यः ॥ २१२ ॥ आपणिकः । आपणिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो देवायतश्च । आत्मिको मूषिको वराहश्च । शास्त्र्याह्वयिभ्य इलच् ॥ २१३ ॥ श्येनः । स्येनः । हरिणः अविनोऽध्वर्युः । वृजेः किकश्च ॥ २१४ ॥ वृजिनम् । अजेरज्ज च ॥ २१५ ॥ धीभावबाधनार्थम् । अजिनम् । बहुलमन्यत्रापि ॥२१६॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । घतेः ॥ २१७ ॥ यत्परुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥२१८॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा । अतैः किदिश्च ॥ २१९ ॥ हरिणं शून्यम् । वेपितुहोर्ह्रस्वश्च ॥ २२० ॥ विपिनम् । तुहिनम् । तलिपुलिभ्यां च ॥ २२१ ॥ तलिनं विरले लोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् । गर्वेरत उच्च ॥२२२॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी । गर्भिणी । रुहेश्च ॥२२३॥ रोहिणः । महेरिणश्च ॥२२४॥ चादिनन् । माहिनन् । महिनं राज्यम् । किंश्चि-प्रच्छिभिस्तुमुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ २२५ ॥ बाक् । प्राद् । श्रीः । ज्वल्यतो घृतादिकमिति चूर्णशोपक-रणम् । ग्रहिरण्यम् । कटप्रः कामरूपी कीटश्च । जुराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने क्षियाम् । आप्रोतेर्ह्रस्व-श्च ॥२२६॥ आपः । अपः । अग्निः । अभ्यः । परौ व्रजेः वञ्च पदान्ते ॥२२७॥ व्रजेः क्पिदीर्घो स्तः पदान्ते तु

त्याशङ्क्यामाह—प्रपञ्चार्थमिति ॥—वृद्धिकृष्योः । ओत्रध्व छेदने, कृष विलेखने ॥—प्राङ्णि—पण व्यवहारे । कषशिवेति दण्डके हिंसार्थकः ॥—मुखेः—। मुख स्तेये अस्मात्किन् धातोर्दीर्घश्च ॥—स्यमेः । स्यमु शब्दे ॥—क्रियः । इक्रीन् प्रयविनिमये ॥—आङ्णि पणि—। पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पल्लु गतौ, खनु अवदारणे, एभ्य आङ्णि उपपदे इकन् स्यात् ॥—आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वे आङ्णि प्रापणिक इति सिद्धौ आङ्णि पणीत्यत्र पणिग्रहणं प्रप-ञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमिति तु मनोरमायाम् । आपणिकशब्दोऽयं णित्स्वरेणाद्युदात्तः । आपणेन व्यव-हरतीत्यर्थे ठकि तु कित इत्यन्तोदात्तः ॥—इयास्स्या—। श्यैद् गतौ, स्यै छै शब्दसंघातयोः, इन् हरणे, अव रक्षणादौ । ‘श्येनः पत्रिणि पाण्डुरे’ इति मेदिनी । स्येनश्चौरः । स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि । केचित्तु ‘स्त्यायूनां पतये नमः’ इत्यादि प्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि द्वैधातोर्माधवादिभिर्भ्वादिषु स्त्रीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि द्वैधातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः । ‘हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे लभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च नारी-मिदृशमेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च’ इति मेदिनी ॥—वृजेः—। वृजी वर्जने । वृजिनं पापम् । ‘वृजिनं कल्मषे क्लीबं क्लेशे ना कृटिकेऽन्यवत्’ इति मेदिनी ॥—अजेः—। अज गतिक्षेपणयोरस्मादिनच् । अजेरजदेशविधानं व्यर्थमित्यत आह—धीभावबाधनार्थमिति । ‘अजिनं चर्म कृतिः स्त्री’ इत्यमरः ॥—बहुलमन्यत्रापि । अन्यस्मादपीत्यर्थः । कठ कृच्छ्रजीवने, णल गहने, मल मल्ल धारणे, कुडि दाहे, दो अवस्त्रण्डने । ‘कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्था-स्याम् । कठिनी घटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च’ इति मेदिनी । ‘मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति’ इति मेदिनी ॥—कुण्डिनमिति । ‘नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ’ इति श्रीहर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ॥—यत्परुषि । पर्वणि दिनं खण्डितं तद्देवानामिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥—द्रुदक्षि—। द्रु गतौ, दक्ष वृद्धौ । ‘द्रविणं न द्वयोर्विते काञ्चने च-पराक्रमे’ इति मेदिनी । ‘दक्षिणो दक्षिणोद्धूतसरलच्छन्दवृत्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि क्षियाम्’ इति च । ‘दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु । बाध्यवदक्षिणा वाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः’ इति विश्वः ॥—अतैः—। ऋ गतौ, अस्मादिनन् किस्स्याद् इकारश्च धातोः रपरलम् । ‘हरिणं शून्यमूषरम्’ इत्यमरः । ‘हरिणं तूषरे शून्येऽपि’ इति मेदिनी ॥—वेपि—। दुवेष्ट कम्पने, तुहिर अर्दने, आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । ‘अटव्यरण्यं विपिनम्’ इत्यमरः ॥—तुहिनमिति । लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः—तलि—। तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महरवे तलिनं तरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्’ इति मेदिनी—गर्वेः—। गर्व मोचने, अस्मादिनन् अकारस्य उत् ॥—रुहेश्च । रुह बीजजन्मनि प्रदुर्भावे ॥—रोहिण इति । प्रह्लादिलादणि रौ-हिण्यन्वनतदः ॥—महेः । मह पूजयाम् । ‘कुतस्त्वस्मिन्माहिनः सन्’ माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् ॥—किंश्चि-ञि—। वच परिभाषणे, प्रच्छ झीप्सायाम्, भ्रिम् सेवायाम्, झु गतौ, इङ् गतौ, पुङ् गतौ, जु गतौ सौत्रः—चागिति । ‘वचिखलिपि-’ इति संप्रसारणाभावः । प्रच्छतीति प्राद् । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणाभावः । ‘च्युः शङ्-’ इति शः । ‘व्रथ-’ इति प्लवं ज-श्लक्ष्णे, प्राशौ प्राशः—धीरिति । ‘कृदिकारात्-’ इति ङीष् तु न भवति कृत्प्रत्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृ-दन्तं यधिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ङीष्प्राप्तिरस्ति तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । इषट्छु ङीषि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह ‘श्री तेष्वरचना शोभा भारती सरलद्वये । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिवि-धोपकरणेषु च । विभूतौ च मतौ च ङी’ इति मेदिनी । जुराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमिति मेदिनी ॥—आप्पोतेः—। आप् व्याप्तौ, अस्मात्किप् धातोर्ह्रस्वश्च । ‘आपः स्त्री भूम्नि वावांरि’ इत्यमरः ॥—परौ—। व्रज गतौ ॥—हुचः । हु दानादनयोः ।



चश्च । परित्राद । परित्राजौ । ॥ सुवः इलुवश्च ॥२२८॥ जुहः । ॥ सुवः कः ॥२२९॥ सुवः । ॥ चिक् च ॥२३०॥  
इकार उच्चारणार्थः । क इत् कुत्वम् । सुव च सुचश्च संसृष्टि । ॥ तनोतेरनश्च वः ॥२३१॥ तनोतेभिश्च प्रत्ययः ।  
अनो वशाब्दादेशश्च । त्वक् । ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥२३२॥ ग्लौः । नौः । ॥ छिन्नरन्त्ययम् ॥२३३॥ छौरित्येव ।  
ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तऋग्यन्त एवेति । ॥ रातेडौः ॥२३४॥ राः ।  
रायौ । रायः । ॥ गमेडौः ॥२३५॥ गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । की तु स्यादिति भारत्या भूमौ च सुर-  
भावपि । नृक्षियोः स्वर्गवज्राम्बुरदिमहर्बाणल्लोमसु । बाहुलकाच् घुतेरपि डोः । यौः की स्वर्गान्तरिक्षयोः । ॥ अमे-  
श्च डूः ॥२३६॥ अः । चाग्रमेः । अग्रैः । ॥ दमेडौसिः ॥२३७॥ दोः । दोषौ । ॥ पणेरिज्यादेशश्च वः  
॥२३८॥ वणिक् । स्वार्येऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् । ॥ वशोः कित् ॥२३९॥ वशिगमौ घृतेऽपि च । ॥ भृञ्  
ऊश्च ॥२४०॥ भूरिक् भूमिः । ॥ जसिस्सहोरुत्ति ॥२४१॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च । ॥ सु-  
युवृजो युच् ॥२४२॥ सवश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः । कोकिलः । वरणः । ॥ अशोरश्च ॥२४३॥ अशो-  
तेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । ॥ उन्देर्नलोपश्च ॥२४४॥ ओदनः ।  
॥ गमेर्मश्च ॥२४५॥ गमेर्युच् स्याद्गमश्चादेशः । गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

रस्मात्किप् गातोश्च दीर्घः श्लवद्वावाङ्निर्वचनम् ॥—सुवः कः । सु गतौ । सुवो यङ्गपात्रविशेषः । ‘अयं सुवो अभिजिर्चित’  
‘सुवेण पर्वणौ जुहोति’ इत्यादौ प्रसिद्धः ॥—चिक् च । सुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥—क इदिति । तेन  
सुक् सुचौ सुच इत्यादौ गुणो न ॥—तनो- । तनु विस्तारे, व इति संघातग्रहणं तदाह—वशाब्दादेश इति । ‘क्षियां तु  
त्वगसृग्धरा’ इत्यमरः ॥—ग्लानुदि- । ग्लै हर्षक्षये, शुद प्रेरणे । ‘ग्लैर्मृगाङ्गः कलानिधिः’ इत्यमरः । ‘क्षियां नौस्तरणिस्तारिः’  
इति च ॥—ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लृक् ॥—ऋग्यन्त एवेति । तेन  
ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥—रातेः- । रा दाने ॥—रा इति । ‘रायो हलि’ इत्यालम् । ‘रा स्मृतः  
पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः’ इति मेदिनी । ‘रास्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने’ इति हेमचन्द्रः ॥  
—गमेः- । गम्ल गतौ । ‘गोतो णित्’ गौः । केशवोक्तमाह—गौर्नादित्य इत्यादि । ‘गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे  
पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता’ इत्यमरः ॥—घुतेरपीति । शुत दीप्तौ, शोतन्ते देवा अस्या-  
मिति यौः ॥—अमेश्च- । अमु अनवस्थाने, गम्ल गतौ । अग्रैः सेवकः ॥—दमेः- । दमु उपशमे छित्त्वाट्टिलोपः ॥  
—दोः । दोषं तस्येति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंसत्वम् । कङ्कदोषणी इति भाष्यप्रयोगान्पुंसकत्वम् । ‘दोर्दोषा च भुजो बाहुः’ इति  
धनंजयकोशात्कील्लिङ्गोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥—पणोः- । पण व्यवहारे सुतौ च । अमरकोशमाह—नैगम  
इत्यादि ॥—वशोः- । वश कान्तौ, अस्मादिनिः किरत्यात् । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणम् ॥—भृञ्- । भृञ् भरणे,  
अस्मादिनिः किरत्यात् धातोरुकारान्तादेशश्च ॥—जसि- । जसु मोक्षणे । षह मर्षणे । ‘जसुरये स्वर्यं पिप्ययुर्गोम्’ इति  
मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति ‘नीचायमानं जसुरिं न श्येनम्’ इत्यत्र जसुरिं क्षुधितं श्येनं न श्येनपक्षिणमिवेति । ‘उतस्य  
वाजी सहुरिर्ऋतौ’ इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥—सुयु- । युच् अभिषवे, यु मिश्रणे, र शब्दे, वृञ्  
वरणे, ‘सवनं त्वध्वरे ज्ञाने सोमनिर्दलेऽपि च’ इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । ‘रवणः शब्दने खरे’ इति च मेदिनी ।  
रवणः कोकिल इत्येके । वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । ‘वरणस्तिक्कशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृत्तौ’ इति विश्वः ।  
‘वरुणो वरणः सेतुस्तिक्कशाकः कुमारकः’ इत्यमरः ॥—अशोः- । अशू व्याप्तौ ॥—जिह्वावाची त्विति । रस आस्वा-  
दने चौरादिकः । ततो नन्यादित्यात् ल्युः । ‘प्यासश्रन्थ-’ इति युज्वा । रसत्यास्वादयतीति रसना । ‘रसनं खदने ध्वनौ ।  
जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्वाङ्मायां रसना क्षियाम्’ इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवा-  
नित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाशब्दोऽपि काश्यां जिह्वायां च तथा दन्त्य-  
सकारवान् रसनाशब्दोऽप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशृकरपाशवः । रशनापि च जिह्वायाम्’  
इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु । ‘रसनं निःस्वने स्वादे रसना काश्चिजिह्वयोः’ इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काश्यामप्युभयं  
साधु । एवं च ‘अशेरश्च च’ इति सूत्रे अशू व्याप्तौ, अश भोजने, इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादे रस शब्दे, इति  
धातुभ्यां तु ‘बहुलमन्यत्रापि’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोऽपि स्पृपाद इत्याहुः ॥—उन्देः- ।  
उन्दी क्लेदने अस्माद्युच् । ‘ओदनं न क्षियां भुक्तेऽबलायामोदने क्षियाम्’ इति मेदिनी ॥—गमेः- । गम्ल गतौ । ‘नभो-  
ऽन्तरिक्षं गगनम्’ इत्यमरः ॥—बहुलम्- । स्यन्द प्रसवणे, रुच दीप्तौ । ‘स्यन्दनं तु ध्रुतौ नीरे तिनिशे ना रये क्षियाम्’  
इति मेदिनी । ‘रोचना रक्तकङ्कारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशात्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु’ इति च । चदि  
आह्लादे । ‘चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी’ इति विश्वः । ‘चन्दनी तु नदीभिदि । चन्द-  
नोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्’ इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । ‘भद्रकाली तु गन्धोल्यां कात्यायन्यामपि  
क्षियाम्’ इति मेदिनी । अणु क्षेपणे । ‘असनं क्षेपणे स्त्रीषं पुंसि स्याज्जीवकङ्कमे’ इति मेदिनी । अत सातत्यगमने राजपूर्वः ।

॥ रञ्जेः क्युन् ॥ २४६ ॥ रजनम् । ॥ भूस्वधूमसृजिभ्यश्छन्दसि ॥ २४७ ॥ भुवनम् । भुवन भावित्वः । भवनो वक्तिः । निभुवने सुरतम् । भृजनमम्बरीषम् । ॥ कृपवृजिमन्दिनिधात्रः क्युः ॥ २४८ ॥ किरणः पुरणः समुद्रः । वृजन-मन्तरिक्षम् । मन्दनं स्त्रोत्रम् । निधनम् । ॥ धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् ॥ २४९ ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः । ॥ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृषब्ध ॥ २५० ॥ अतिप्रत्ययान्ताः । पृषु सेचने गुणाभावः पृषन्ति । बृहत् महान् । गर्भेर्जगादेशः । जगत् । ॥ संश्चतृपद्वेहत् ॥ २५१ ॥ एते निपात्यन्ते पृथक्करणं शतृषज्ञावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुद् इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेऽहिलोपः । इत् ए च । वेहद्गर्भोपघातिनी । ॥ छन्दस्यसानच् शुज्ज्याम् ॥ २५२ ॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः । ॥ ऋजिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥ २५३ ॥ ऋजसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानो मिर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च । ॥ अर्तेर्गुणः शुद् च ॥ २५४ ॥ अर्शसानोऽग्निः । ॥ सम्यानच्च स्तुवः ॥ २५५ ॥ संस्वानो वाग्मी । ॥ युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च ॥ २५६ ॥ युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः । ॥ हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥ २५७ ॥ जुहुराणश्चन्द्रमाः । ॥ श्वि-

‘राजादनः क्षीरिकायां प्रियाळे किञ्चुकेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥—रञ्जेः—। रज्ज रागे, ल्युटि तु रजनम् । ‘रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने’ इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् । ‘कृपो रो लः’ इति प्राप्तल्लाभावश्च । कृपणः ॥—भूस्व—। भू सत्तायां, बृह प्राणिप्रसवे, धूम कम्पने, अस्ज पाके, बहुलवचनाद्वाधायामपि क्वचित् । ‘भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने’ इति मेदिनी । ‘विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरः ॥—भृजनमिति । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणम् । सस्य जस्तवेन दः, दस्य क्षुत्वेन जः । ‘ह्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना’ इत्यमरः ॥—कृप—। कृ विक्षेपे, पृ पालनादौ, वृजी वर्जने, मदि स्तुत्यादौ, इधाम् धारणपोषणयोः । ‘निधनं स्यात्कुले नाशे’ इति मेदिनी । ‘निधनं कुलनाशयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—धृषेः—। मिधृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात्कुः धिषादेशश्च धातोः । ‘धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति’ इति मेदिनी । ‘गीष्पतिर्धिषणो गुरुः’ इत्यमरः ॥—वर्तमाने—॥—शतृषब्धेति । तथा च ‘उगिदचाम्-’ इति नुमि महान् । क्षियां तु ‘उगितश्च’ इति क्षीपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः । ननु पृषन्महदादयः ‘लटः शतृषानचौ-’ इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु । ततश्च वर्तमान इति शतृषब्धेति न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेदत्राहुः । शतृप्रत्ययान्तत्वे तु ‘कर्तरि शप्’ इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ ‘आच्छीनयोः-’ इति नुम् स्यात्, महानित्यादौ तु ‘तास्यनुदातेन्बिन्दुपदेशात्’ इति लसार्वधातुकस्वरः स्यात्, अतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्धधातुकलाभ्युपगमेन शबभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वे निपातनं स्वीकृतमिति । बृह वृद्धौ, मह पूजायाम्, गम्य गतौ ॥—पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । ‘पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभावयिषौ’ इति मेदिनी । ‘बृहती क्षुप्रवार्ताक्यां कण्टकार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः’ इति विश्वः । शतृवद्भावात् ‘उगिदचाम्-’ इति नुम् । बृहन् विपुलः । ‘महती बलकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्’ इति मेदिनी । महती नारदवीणा । ‘विश्रावसोस्तु बृहती गुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी’ इति वैजयन्ती । ‘अवेक्षमाणं महतीं सुहृर्मुहुः’ इति माघः । ‘जगत्स्याद्विष्टपे ह्रीवं वायौ ना जज्ञमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां । छन्दोभेदे जनेऽपि च’ इति मेदिनी । तत्र वायुवाचिनः पुल्लिङ्गस्य शतृवद्भावादुगितत्वेन नुम् । जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि । ‘श्रुतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगती जगत् इत्यादीति बोध्यम् ॥—संश्चतृ—। चिच् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः ॥—निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः ॥—निवृत्त्यर्थमिति । एवं च संश्रित्यत्र ‘उगिदचाम्-’ इति नुमः शङ्कैव नास्ति । वेहदित्यत्र ‘उगितश्च’ इति क्षीप् नेति भावः ॥—संचिनोतेरिति । शुभूतिचन्द्रस्तु संपूर्वाच्छ्रयतेः संश्रित्याह ॥—तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । विहन्ति गर्भमिति वेहत् ॥—इत् ए चेति । विशब्दसंबन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ ‘वेहद् गर्भोपघातिनी’ इत्यमरः ॥—छन्दसि—। शु गतौ, जृष् वयोहानौ ॥—पन्था इति । ‘प्रमन्महे’ इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तुपरतया व्याख्यातः ॥—ऋजि । ऋजि भर्जने, वृध वृद्धौ, मदि स्तुत्यादौ, बह मर्षणे, एभ्यः असानच् कित्स्यात् ॥—ऋजसानो मेघ इति । ऋजेरितिच्चाशुम् । इदित्वादेव नलोपाभावः । एवं चार्यं मदिसही च त्रयोऽपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः कित्त्वं तु वृधधातवेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुलभम् । अर्तेः सुद् च वृधेः कित्दित्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । ‘ऋजसानः पुरुवार उक्थैः’ ‘अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू-’ इत्यादिमन्त्राणां भाव्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥—अर्तेः—। ऋ गतौ धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुहागमः । ‘आसाविषदशैसानाय’ इति मन्त्रस्य भाव्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंस्त्रे इति व्याख्यातम् ॥—स्तमि—। इन् स्तुतौ अस्मात्सम्पुपपदे आनच् ॥—युधि—। युध संप्रहारे । युधानो रिपुः । बुधिर बोधने । बुधान आचार्यः । दृशिर प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरप्यानच् । कृपाणः खन्नः । ‘कृपाणेन कथंकारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति’ ॥—हुर्छेः—। हुच्छौ कौटिल्ये, अस्मात्सम्पन्नतात्

तेर्वृक्ष ॥ २५८ ॥ शिभिदानः पुण्यकर्मा । ॥ तृन्तृचौ शंसिस्तदादिभ्यः संज्ञायां चामिटौ ॥ २५९ ॥ संसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ सः तौ चामिटौ । संस्ता सोता । संस्तरौ । संस्तरः । क्षदिः । सौत्रो धातुः शकडीकरणे भक्षणे च । अनुदात्ते । वृक्षे चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहर्तं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षता स्वास्ता-रयौ द्वाःस्ये क्षत्रियायां च शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि । ॥ नमृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ पुहितृ ॥ २६० ॥ न पतम्यनेन नसा पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽयम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । आजतेर्जलोपः । भ्राता । जाया माति जामाता । मा-न पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्थम् । पिता । दुहेस्तृच इदं गुणाभावश्च । दुहिता । ॥ सावसेर्नन् ॥ २६१ ॥ स्वसा । ॥ यतेर्वृद्धिश्च ॥ २६२ ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् । ॥ नञि च नन्देः ॥ २६३ ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्मिनी च । सेति शब्दार्णवः । ॥ दिवेर्नन् ॥ २६४ ॥ देवा देवरः । स्वामिनो देवदेवरौ । ॥ नयतेर्दिष्टश्च ॥ २६५ ॥ ना । नरौ । नरः । ॥ सव्ये स्पष्टश्च ॥ २६६ ॥ अम्बाम्बेल्यत्र स्वास्थिनृस्थूणामुपसंख्यानम् । सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्ये-ष्टरः । ॥ अर्तिस्तृधृधम्यक्षयवितृभ्योऽनिः ॥ २६७ ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्भेदोऽनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः । ॥ आङि शुभेः सनश्छन्दसि ॥ २६८ ॥ आङ्गुशुभणिरभिर्वातश्च । ॥ कृषेरादेश्च चः ॥ २६९ ॥ चर्षणिर्जनः । ॥ अदेर्मुट् च ॥ २७० ॥ अन्ननिरग्निः ।

आनच्यात्सनो लृक् छलोपश्च । 'युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः' इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कृत् इति भाष्यम् ॥—भ्रितेः । धिता वर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच् 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वम् । सनो लृक् तकारस्य च दकारः । किदित्यनुवृत्तेर्ने गुणः ॥—पुण्यकर्मेति । 'शिभिदानोऽङ्गणकर्मा' इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । अङ्गणं शुङ्गं निष्पापलात् शुङ्गं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्तृत्य भिदि श्रैत्ये अस्माङ्गितः कानजिति व्याख्यातं, तदसंगतं कानचक्षान्दसलात् । इदित्वेन नलोपापपत्तेरिति दिक् ॥—तृन् तृचौ—॥—शंस्तेति । शंसु सुतावसात्तृन् । 'अप-तृन्' इति सूत्रे नप्तादिप्रहणं नियमार्थमौणादिकतृन्तृजन्तानां चेदुपधादीर्घस्तर्हि नप्तादीनामेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो नेत्युदाहरति—शंस्तरौ शंस्तर इति । निष्वादाशुदातः । तथा च मन्त्रः 'प्रावग्राम उत शंस्तासु विप्रः' । आदिशब्दा-च्छासु अनुशिष्टौ । शास्ति विनयति सलान् शास्ता बुद्धः । शास्तारौ शास्तारः । 'शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्' इति । प्रपूर्वस्य तु नप्तादिषु पाठात् 'अमृन्' इति दीर्घः । प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । 'क्षताः शत्रा च वैश्यादौ प्रतीहारे च सारथौ' इति मेदिनीकोशानुसारेणाह—वैश्यायामिति । अमरस्तु 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्याह । णीम् प्रापणे उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विग्भेदः ॥—बहुलमन्यत्रापि । अन्यत्रापि धातोर्बहुलं तृन्तृचौ भवतः । पूर्वसूत्रस्यादिशब्देनैव मन्ताहन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥—नमुनेष्टृ—। नप्तादयो दश तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते ॥—नसेति । नयः प्रकृतिभावः । पल्लु गतावित्यस्मात्तृच् टिलोपः । णीम् प्रापणे, लिष दीप्तौ, हु दानादनयोः, पून् पवने, भ्रातृ दीप्तौ, मा माने, पा रक्षणे, दुह प्रपूरणे । 'लघ्व पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावित-प्यर्थः ॥—सुख्यसेः—। सुभि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन् यणादेशः । स्वसा भगिनी । सावसेरिति तु क्वाचित्कः पाठः ॥—यतेः—। यती प्रयत्ने ॥—नञि च—। दुनदि समृद्धौ अस्मान्न्युपपदे ऋन् ॥—न नन्दतीति । कृताया-मपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । 'उषाप्यूषा ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपकोशः ॥—दिवेः—। दिशु क्रीडाविजिगीषादौ ॥—देवेति । भ्रातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवदेवरौ' इत्यमरः ॥—नयतेः । णीम् प्रापणे । अ-स्माद् ऋप्रत्ययः स च ङित् ङित्वाङ्गिलोपः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः ॥—सव्ये—। छा गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात्स च ङित् । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलृक् ॥—उपसंख्यानमिति । वल्लस्येति शेषः ॥—अर्ति—। ऋ गतौ, छ गतौ, घृन् धारणे, धमिः सौत्रः, अम गतौ, अश भोजने, अव रक्षणादौ, तृ श्वनतरणयोः । 'अरणिर्वैद्विमन्थे ना द्वयोर्निर्मध्यदारुणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सरणिः पङ्क्तौ मार्गे स्त्री' इति मेदिनी । शृ हिंसायां ततोऽतिप्रत्ययः । शरणिर्नित्येके । 'शरणिः पथि चापलौ' इति ताल-व्यादावजयः । 'इमामभे शरणिम्' इति मन्त्रे शरणिं हिंसाव्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । धरणिर्भूमिः । 'धमनी तु शिराहृद्विलासिन्यां तु योषिति' इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अस्यते भुज्यते राज्यमिन्नेणानयेति अशनि-र्वञ्जम् । अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चक्षलायां रवावपि' इति मेदिनी । अवनिः पृथिवी । 'तरणिर्वृमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः क्षि-याम्' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहाकुमारीगन्धाब्द्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥—रजनिरिति । रज रागे अस्मादप्यनिर्नलोपोऽपि बाहुलकात् 'कृदिकारात्' इति ङीष् । रजनी । 'रजनी नीलिनी रात्रिर्हृदिप्राजतुकासु च' इति मेदिनी ॥—आङि—। शुष शोषणे अस्मात्सन्नन्तादाङि उपपदे अनिः स्यात् ॥—कृषेरा-देः—। कृष विलेखने, चर्षणिर्जन इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । 'ओमासश्चर्षणीधृतः' इत्यादिमन्त्रेषु

वृत्तेऽथ ॥ २७१ ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुद वर्त्मनिरित्याह । ॥ क्षिपेः किञ्च ॥ २७२ ॥ क्षिपणिरायु-  
धम् । ॥ अर्चिशुचिहुस्त्विष्ठादिछर्दिभ्य इति ॥ २७३ ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ।  
शोषिर्दंशिः । इधिः सर्पिः । इक्ष्मन् इति इत्थः । छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनस्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्द्यतीसारधूल-  
वान् । ॥ वृहेर्नलोपश्च ॥ २७४ ॥ बर्हिर्नो कुशशुष्मणोः । ॥ वृतेरिसिञ्चादेऽथ जः ॥ २७५ ॥ ज्योतिः ।  
॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ २७६ ॥ वसुरोषियञ्च । ॥ भुवः कित् ॥ २७७ ॥ भुविः समुद्रः । ॥ सहो धञ्च ।  
॥ २७८ ॥ सिधिरत्तज्ञान् । ॥ पिबतेऽस्थुक् ॥ २७९ ॥ पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः । ॥ जनेरुसिः ॥ २८० ॥ अनुर्जन-  
नम् । ॥ मनेर्धश्छन्दसि ॥ २८१ ॥ मधुः । ॥ अर्तिपूषपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ २८२ ॥ अरुः ।  
परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुपी । तनूषि । धनुरक्षियाम् । धनुर्वैश्विद्युदोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ।  
सान्तस्य इदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु । ॥ एतेर्णिञ्च ॥ २८३ ॥ आयुः । आयुषी । ॥ चक्षेः शिञ्च  
॥ २८४ ॥ चक्षुः । ॥ मुहेः किञ्च ॥ २८५ ॥ मुहुरप्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । ॥ कृगृश्वृञ्च-  
तिभ्यः स्वरच् ॥ २८६ ॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोहकारी । शर्वरी रात्रिः । बर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ।  
॥ नौ सदेः ॥ २८७ ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातलाभं । उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश ध इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् । तदयु-  
क्तम् । तथा सति धर्षेरित्येव सूत्रयेत् । प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् । आदेश ध इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च, तस्मादा-  
देश चः इति दशपादीपाठ एवेत्याहुः ॥—अदेः—। अद भक्षणे अस्मादनि तस्य मुदागमश्च ॥—वृत्तेऽथ । वृत्तु  
वर्तने अस्मादप्यनिः—वर्तनिरिति । ‘कृदिकारात्—’ इति ङीषि तु वर्तनी । ‘सरणिः पद्धतिः पथा वर्तन्येकपदीति च’  
इत्यमरः ॥—क्षिपेः—। क्षिप प्रेरणे ॥—क्षिपणिरायुधमिति । ‘उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरप्यति’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु  
क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरप्यति त्वरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् ॥—अर्चि—। अर्च पूजयाम्, शुच शोके, हु दाने, सृष्ट  
गतौ, छद अपवारणे, न्यन्तः । छर्द वमने, अर्चिरिति सान्तम् । ‘तमर्चिषा स्फूर्जयन्’ इति मन्त्रः । ‘नयनमिव सनिग्रं  
घूर्णते दैवमर्चिः’ इति माघः । ‘ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः’ इति नानार्थे सान्तेष्वमरः ॥—इदन्तोऽपीति । निजन्तादवैरच  
इरिति भावः । ‘अर्चिर्हेतिः शिखा क्षियाम्’ इत्यमरः । ‘रोचिः शोचिर्भे ह्रीबे’ इति । सर्पिर्धृतम् । छद्यतेऽनया छदिः ।  
छदिः क्षियामेवेति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एवं च पटलं छदिरित्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्योच्छदिषः ह्रीबतां वदन्त उपेक्षयाः ॥  
—छर्द्यतीति । छर्दिश्चातिसारध्वं शूलं च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः ॥—वृहेः—। वृहि वृद्धौ अस्मादिसिः ॥—कुश-  
शुष्मणोरिति । शुष्मा नाम अग्निः । ‘अभिर्वैश्वानरो वह्निः’ इत्युपक्रम्य बर्हिः शुष्मेत्यमरेणोक्तत्वात् ॥—वृतेः—। वृत्त  
दीप्तौ । ‘ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः’ इति मेदिनी ॥—वसौ—। रुच दीप्तावस्माद्बुशब्दे  
उपपद इत्थिन्यात्संज्ञायाम् । बाहुलकात्केवलादपि ‘रोचिः शोचिर्भे ह्रीबे’ इत्यमरः ॥—भुवः—। भवतेरिसिन् स्यात्स च  
कित् ॥—सहो—। सह मर्षणेऽस्मादिसिन् ध्वान्तादेशः ॥—पिबतेः—। पा पाने अस्मादिसिन्धातोश्च धुगागमः ॥  
—जनेः—। जनी प्रादुर्भावे ॥—मनेः—। मनु अवबोधनेऽस्मादुचिः स्याच्छन्दसि धकारध्वान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥  
—अर्तिपू । ऋ गतौ, पू पालनपूरणयोः, डवप् बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे,  
एभ्य उत्तिर्निस्स्यात् । ‘व्रणोऽक्षियामीर्मरुः ह्रीबे’ इत्यमरः । ‘ग्रन्थिर्नो पर्वपरुषी’ इति च । ‘वपुः ह्रीबं तनौ शस्ताकृता-  
वपि’ इति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः । यजुरिति यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुषेऽनग्नमिति सुबन्धुः ।  
‘स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः’ इति द्विरूपेषु विश्वः । ‘अथाक्षियाम् । धनुश्चापौ’ इत्यमरः । ‘धनुः प्रियाले ना  
न ह्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु’ इति सान्ते मेदिनी ॥—एतेः—। इण् गतावित्यस्मादुसिः, णित्त्वाद् वृद्धौ कृता-  
यामायादेशः ॥—चक्षेः—। चक्षिर् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिद्भवति । शित्त्वात्स्यान्मादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभव-  
न्यनेनेति चक्षुः ॥—मुहेः । मुह वैचित्र्ये । मुहुः पुनः पुनः शब्ददभीक्ष्णमसकृत्समाः’ इत्यव्ययेष्वमरः । अस्मात्परं ‘बहुलमन्यत्रापि’  
इति सूत्रं स्पष्टलाप्यकम् ॥—कृ गू—। कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, गृ हिंसायाम्, कृन् वरणे, चते याचने । ‘नैऋतः कर्वरः कव्यात्कर्वुरो  
यातुरक्षसोः’ इति शब्दार्णवः । ‘शर्वरी यामिनीक्षियोः’ इति मेदिनी । ‘वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । बर्वरः पञ्जिकायां तु  
वर्वरा शाकपुष्पयोः’ इति विश्वः । ‘वर्वरः पामरे केशचकले नीवृदन्तरे । पञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः क्षियाम्’ इति  
मेदिनी ॥ ‘चत्वरं स्यण्डिके गणे’ इति च ॥—नौ सदेः—। षट् विशरणादौ । निपूर्वादस्मात्स्वरच् स्यात् । ‘सदिरप्रतेः’  
इति षलम् । ‘निषद्वरः स्मरे पक्षे निशायां तु निषद्वरी’ इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

## तृतीयः पादः ।

छित्त्वरछित्त्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकद्वरसंयद्वराः ॥ २८८ ॥ एकादश चरत्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुअयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिवादः । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कद्वरं व्यजनम् । यमेर्देकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः संपद्वरः इ- लोके । ॥ इण्सिञ्जिदीकुप्यविभ्यो नक् ॥ २८९ ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्नौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । जनः । ॥ फेनमीनौ ॥ २९० ॥ एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः । ॥ कृषेर्वर्णे ॥ २९१ ॥ कृष्णः । ॥ बन्धेर्बन्धिवुधी च ॥ २९२ ॥ बन्धः । बुधः । ॥ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ॥ २९३ ॥ धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः । पर्णे पत्रम् । पर्णेः किंशुकः । वस्त्रो मूल्ये वेतने च । अजेर्वी । वेनः । अन्न आदित्यः । बाहुलकात् । शृणोतेः श्रोणः पशुः । ॥ लक्षेरट् च ॥ २९४ ॥ लक्षेक्षुरादिग्यन्ताक्षः स्यात्तस्याङागमश्च । चान्मुडिल्येके । लक्षणं लक्षमणं नास्ति चिह्ने च । लक्षणो लक्षमणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्षमणा । ॥ वनेरिच्छोपधायाः ॥ २९५ ॥ वेज्ञा नदी । ॥ सिवेष्टेयु च ॥ २९६ ॥ दीर्घोच्चारणसाध्याश्च गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊह । अन्तरङ्गवाद्यणः । गुणः । स्योनः । ॥ कृवृजृसिद्धपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ २९७ ॥ कर्णः । वर्णः । जर्ण- श्वन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वमो निद्रा । ॥ धेट इष्ट ॥ २९८ ॥ धेनः

छित्त्वर-॥—अनयोरिति । छिदिर् द्वैधीकरणे, छद् अपवारणे, 'छित्तरश्छेदने ब्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । डुधाम् धारणपोषणयोः, पा पाने, मा माने, एषां त्रयाणामीलमन्तस्य निपात्यत इत्येके । अन्ये तु पीव मीव तीव नीव स्त्रौत्ये । एभ्यः च्वरचि 'लोपो व्योः' इति लोपमाहुः । 'पीवरः कच्छपे स्थूले' इति मेदिनी ॥—मेवर इति । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीन् हिंसायामित्यस्मात्त्व्वरजिति केचिदाहुः । 'तीवरो नाम्बुधौ व्याधे' इति मेदिनी । 'स्यात्तीवरो वाणितिके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—गाहतेरिति । गाहृ विलोडने । 'कद्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तत्रे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वकहु दानादनयोरित्यस्मात्त्व्वरच्युकारलोपः । 'उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् । 'तदुप्रयक्षत' इति मन्त्रे तु उपह्वरे उपगन्तव्ये समीपदेशे ॥—इण्-। इण् गतौ, षिन् बन्धने, जि जये, दीह् क्षये, उष दाहे, अव रक्षणे । 'इनः पत्नौ नृपार्कयोः' इति मेदिनी । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात्त्रिषु जिलरे' इति च । 'दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'ज्वर- त्वर-' इत्युठि ऊनमसंपूर्णम् ॥—फेन-। स्फायी वृद्धौ अस्य फे इत्यादेशः । मीन् हिंसायाम् । 'डिण्डीरोऽन्विचक्रफः फेनः' इत्यमरः । 'मीनो रात्र्यन्तरे मत्स्ये' इति विश्वः ॥—कृषे । कृष विलेखने अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीबे मरिचलोहयोः' इति मेदिनी ॥—बन्धेः । बन्ध बन्धने अस्मान्क् । 'भास्करोऽहस्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ' इत्यमरः । 'बुधो ना मूलरुद्रयोः' इति मेदिनी ॥—धापृ । डुधाम् धारणादौ, पृ पालनादौ, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो नः स्यात् । नक् प्रत्यये सति तु वक्ष इत्यत्र संप्रसारणं स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । 'धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । 'पर्णे पत्रं किंशुके ना' इति मेदिनी । 'वस्त्रस्त्वक्त्रये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम्' इति च । वेन इति लुण्टाकः प्रजापतिश्च ॥—लक्षेः-। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥—लक्षणमित्यादि । लक्षणलक्षमणशब्दौ द्वावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ । हंसयोषायां लक्षणा । सारसस्य योषायां तु लक्षमणेति, व्यवस्थेत्यर्थः । 'लक्षणं नास्ति चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्षमणः । लक्षमणं लाञ्छने नास्ति रामभ्रातरि लक्षमणः' इति विश्वः । 'लक्षणो लक्ष- मणोऽपि च' इति द्विरूपेषु च विश्वः । 'लक्षणं नास्ति चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्षमणा त्रौषधीभेदे सरस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिषेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु 'सारस्यामपि लक्षणा' इति निर्मेकारः पाठः स्वीकृतः ॥—घनेः-। वन संभक्तावस्मान् । उपधाया इत्वं च । वेष्टेति लघूपधगुणः ॥—सिवेः-। षिषु तन्तुसन्ताने ॥—बाहुलकादिति । एतच्च 'छोः छड्-' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः-' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् ॥—यणिति । लघू- पधगुणे कृते त्वेकारस्यायादेशे ऊठोऽपि 'सावैधातुक-' इत्यादिना गुणे कृते स्योन इति स्यादिति भावः । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति मेदिनी ॥—कृवृ-। कृ विक्षेपे, वृम् वरणे, दीर्घपाठे तु वृ वरणे, जृष् वयोहानौ, दिवादिः । जृ इति क्र्यादौ चुरादौ च । षिन् बन्धने, द गतौ, पन सुतौ, अन प्राणने, मिष्णप् क्षये, एभ्यो नप्रत्ययो णित्स्यात् । 'कर्णेः पृथायेष्टपुते सुव- णालौ ध्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । वर्णो द्विजादिशुक्रादियशोगुणकषासु च । सुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने' इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्थमाह—जर्णश्चन्द्र इति । 'जर्णोऽजीर्णहृमेन्दुषु' इति हेमचन्द्रः । 'ध्वजिनी बाहिनी सेना'

सिन्धुर्नदी धेना । ॥ तृषिःशुचिरसिभ्यः कित् ॥ २९९ ॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रत्नं द्रव्यम् । ॥ सुञो दीर्घश्च ॥ ३०० ॥ सूना वधस्थानम् । ॥ रमेस्त च ॥ ३०१ ॥ रमयतीति रत्नम् । ॥ रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणाः ॥ ३०२ ॥ रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा बल्लकी । ॥ गादाभ्यामिष्णुश्च ॥ ३०३ ॥ गेष्णुर्गायनः । वेष्णुर्दाता । ॥ कृत्यशूभ्यां कृत्तः ॥ ३०४ ॥ कृत्तम् । अक्षमस्तम्भम् । ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ ३०५ ॥ तीक्ष्णम् । ॥ हिलषेरश्चोपधायाः ॥ ३०६ ॥ हलक्ष्णम् । ॥ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ ३०७ ॥ यज्युरध्वर्युः । मय्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । ॥ भुजिमृदभ्यां युक्त्युक्तौ ॥ ३०८ ॥ मृद्युर्भाजनम् । मृत्युः । ॥ सतैर्युः ॥ ३०९ ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः । ॥ पानीचिषिभ्यः पः ॥ ३१० ॥ पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तथोगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाहुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । ॥ च्युवः किञ्च ॥ ३११ ॥ च्युपो वक्रम् । ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ ३१२ ॥ स्तूपः समुच्छ्रायः । ॥ सुभूभ्यां निच्च ॥ ३१३ ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकादृत्वम् । शूर्पम् । ॥ कुयुभ्यां च ॥ ३१४ ॥ कुवन्ति मण्डूका अभिन् कूपः । कुवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः । ॥ स्वप्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्यतल्पाः ॥ ३१५ ॥ ससैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य पत्वम् । खण्णौ क्रोधबलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्पत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पू । पर्पं गृहं बालतृणं पशुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याददारेषु । ॥ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ ३१६ ॥

इत्यमरः । श्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादीनामपीष्यते । अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी । 'स्त्रः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । घेत् पाने अस्मात्तः स्याद्विज्ञानादेशः । 'धेना नद्यां नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'नेनः समुद्रे नद्यां च धेना' इति विश्वः । श्लोके धानेत्यादिषु बाहुलामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव 'धेना जिगाति दाशुषे' 'इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥—तृषिः । अितृषा पिपासायाम्, शुष शोषणे, रस शब्दे । 'तृष्णा लिप्तापिपासयोः' इति विश्वः ॥—सुञः—। शुम् अभिषवे अस्मात्तः स्यादातोर्दीर्घश्च । 'सूनाधोजिह्विकापि च' इति नान्तेऽमरः । 'सून् प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—रमेः—। रमेर्ण्यन्तात्तः तकारश्चान्तादेशः । 'रत्नं स्वजातिप्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । रस आस्त्रादने उपधादीर्घः । 'रास्त्रा तु स्याद्भुजङ्गाक्षयामेलापण्यमपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी । षस स्वप्ने उपधादीर्घः । 'सास्त्रा तु गलकम्बलः' इत्यमरः । 'सास्त्रा गोगलकम्बलः' इति पाठान्तरम् । घा गतिनिवृत्तावित्यस्य ऊर्लं प्रत्ययस्यालं च । 'अथ स्थूणा स्यात्सूर्या स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी । सूमी लोहप्रतिमा । वी गत्यादिषु गुणाभावो गलं च । 'वीणा विद्युति बल्लक्याम्' इति मेदिनी ॥—गादाभ्याम्—। गै शब्दे, हुदाश्च दाने । 'गेष्णुर्नटे गायके च देष्णुर्दातरि दुर्दमे' इति विश्वः ॥—कृत्यशू—। कृती वेष्टने, अश्व व्याप्तौ । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' इति मेदिनी ॥—तिजेः—। तिज निशाने अस्मात्तः धातोर्दीर्घश्च । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—यजि—। यज देवपूजादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे । 'दस्युश्चौरि रिपौ पुंसि' इति मेदिनी । 'अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यभिधातृषु' इति च ॥—भुजि—। भुज पालनादौ, मृद् प्राणत्यागे, आभ्यां यथासंहयं युक्त्युक्तौ स्तः । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥—सतैः—। स गतौ ॥—पानी—। पा रक्षणे, णीष् प्रापणे, विष्ट व्याप्तौ । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥—च्युवः—। च्युद् गतौ । धातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाथां तु 'चुपः किञ्च' इति पठ्यते । चुप मन्दायां गतौ । चोपतीति चुप्यः मन्दगमनकर्ता ॥—स्तुव—। ह्रुम् स्तुतौ । अस्मात्तः स्यादातोर्दीर्घश्च ॥—सुशू—। शुम् अभिषवे, शू हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स च निद्रवति । नित्त्वं तु स्वरार्थम् । 'सूपो व्यजनसूदयोः' इति मेदिनी ॥—शूर्पमिति—। बाहुलकादुलं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः ॥—कुयु—। कृ शब्दे, यु मिश्रणे । आभ्यां पः स च मिदातोर्दीर्घत्वं च ॥—स्वप्पशिल्प—। खनु अवदारणे, शील समाधौ, बाध लोडने, रु शब्दे, पू पालनादौ । 'स्वप्नः क्रोधे बलात्कृतौ' इति विश्वः । 'शष्पं बालतृणेऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ' इति मेदिनी ॥ विश्वोक्तिमाह—बाष्प इति । 'बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह—बाष्पं चेति । 'तल्पं मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—तल्पं शय्येति ॥—स्तनिहृषि—। स्तनगदी देवशब्दे, चुरादिष्यन्तौ, हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः, घटादिः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः ह्रुच् स्यात् । 'स्तनयिन्नुः पुमान्वा-रिधरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी । 'स्तनयिन्नुः पयोवाहे तद्धनौ मृगरोगयोः' इति विश्वः । 'हर्षयिन्नुः सुते हेमि पोषयिन्नुः पिके द्विजे' इति च । गदयिन्नुः पुमान्कागे जल्पाके कार्मुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'मदयिन्नुः कामदेवे

अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितुर्वावदूकः । मदयितुर्मदिरा । ॥ कृहनि-  
भ्यां क्तुः ॥३१७॥ कृषुः शिल्पी । हवुर्ग्याधिः कृत्तं च । ॥ गमेः सन्वच्च ॥ ३१८ ॥ जिगत्तुः । ॥ दाभाभ्यां  
नुः ॥३१९॥ दानुर्दाता । भानुः । ॥ वचेर्गश्च ॥३२०॥ वमुः । ॥ घेट इच्च ॥ ३२१ ॥ धवति सुतानिति धेनुः ।  
॥ सुवः कित् ॥३२२॥ सुनुः पुत्रेऽनुजे रवौ । ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ॥३२३॥ जङ्घुः । ॥ स्थाणुः ॥३२४॥ स्थाणुः ।  
कीले स्थिरे हरे । ॥ अजिवृरीभ्यो निच्च ॥ ३२५ ॥ अजेर्वा वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां ध्रुकिः ।  
॥ विषेः किच्च ॥३२६॥ विष्णुः । ॥ कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ॥ ३२७॥ बाहुलकात् कलेत्संज्ञा । कर्को धवल-  
घोटकः । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । अरुकः पापाशये पापे दम्भे विदकिह्योरपि ।  
॥ स्रुवभूशुषिमुषिभ्यः कक् ॥ ३२८ ॥ सृक् वत्पलवातयोः । वृक्ः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्को-  
ऽण्डम् । ॥ शुक्वलकोल्काः ॥ ३२९ ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः । वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् । उष दाहे । पल्य कः ।  
उल्का । ॥ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ ३३० ॥ एके मुख्याभ्येकवल्काः । भेको मण्डूकमेघयोरिति वि-  
श्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अरुकः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः । ॥ नौ हः  
पुमान्मये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥—कृहनि । डुकृन् करणे, हन हिंसागत्योः ॥—कृत्तुरिति । कर्तैत्यर्थः । कित्त्वाभ  
गुणः ॥—हन्तुरिति । ‘अनुदातोपदेश-’ इत्यादिनानुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र । गमेः कुप्रत्यये जिगत्तुरित्यपि बोध्यः ॥  
—शस्त्रं चेति । चादन्ता । दशपादीवृत्तौ तु कुरिति तकाररहितं पठित्वा कृष्णुः कर्ता । हनुर्वकैकदशः । बाहुलकाग्नलोपः ।  
गमेस्तु जिगत्तुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादात् । तथा च श्रूयते । ‘सुरूपकृत्तुमृतये’ ज्येष्ठराजं भरे कृत्तुं’ अयं  
कृत्तुरगृहीतः । ‘मानो वधाय हन्तवे’ ‘मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम्’ ‘यो नः सनुत्य उत वा जिगत्तु’ इत्यादि । अत एव  
हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहन्तुरित्युदाहृत्य क्रोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम् यत्तु तेनैव ‘सुरूपकृत्तुम्’ इति मन्त्रं विवृण्वता  
तकारोपजनश्छान्दस इत्युक्तं तद्दशपादीवृत्तिमनुसृत्य ननु वस्तुस्थितिमनुरूप्येति सहृदयैराकलनीयमित्याहुः ॥—दाभाभ्याम् ।  
डुदाञ् । दाने, भा दीप्तौ । ‘दानुर्दातरि विक्रान्ते’ इति मेदिनी । ‘भानू रश्मिदिवाकरौ’ इत्यमरः ॥—घटेः—। वच परि-  
भाषणे । वमुर्वाचालः ॥—घेटः—। घेट् पाने अस्मानुः स्यादिकारश्चान्तादेशः । धेनुः स्यान्नवसूतिका’ इत्यमरः ॥—सुवः—।  
षूड् प्राणिप्रसवे अस्मानुः स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह—सुनुः पुत्रे इति—॥—जहातेः—। ओहाक् त्यागे । ‘जङ्घुः  
स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने’ इति मेदिनी ॥—स्थो णुः—। घा गतिनिवृत्तौ । अस्माणुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह  
—स्थाणुरिति । ‘स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे’ इति मेदिनी ॥—अजिवृ—। अज गतौ, वृक्ष संभक्तौ, री  
गतिरेषणयोः, एभ्यो णुर्नित्यात् । ‘वेणुर्नृपान्तरे वंशे’ इति विश्वः । ‘रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्यटे पुनः’ इति मेदिनी ॥  
—विषेः—। विषू व्याप्तौ । अस्माणुः स्यात्स च किच्चाभित् । नित्त्वादाद्युदात्तलम् । विष्णुरिद्धा । ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णः’  
इत्यमरः ॥—कृदा—। डुकृन् करणे, डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्चं पूजायाम्, कल गतौ । ‘कर्कः  
कर्कं तले वह्नी शुक्राश्वे दर्पणे घटे’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘राका नयन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियोः । संपूर्णेन्दुतिथौ’  
इति मेदिनी । ‘राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि च’ इति विश्वः ॥ कृन् दा धा रा एषां  
‘केणः’ इति ह्रस्वो बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । ‘अर्कोऽर्कपणे रूफटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ’ इति  
विश्वमेदिन्यौ । ‘कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विदकिह्योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः’ इति मेदिनी ।  
बाहुलकाद्रेरपि कः । ‘रङ्कः कृपणमन्दयोः’ इति मेदिनी । कपिलकादित्वाल्लं टाप् । ‘लङ्का रक्षःपुरीशास्त्राशाकिनी-  
कुलटासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—स्रुवृ—। स्रु गतौ, वृन् वरणे, भू सत्तायाम्, शुष शोषणे, मुष स्तेये ॥—सृक् इति ।  
‘सृकं संशाय पविमिन्द्रतिगमम्’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलं पवि वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्येति व्या-  
ख्यातम् । ‘भूकं छिद्रे च काले च’ इति मेदिनी । ‘मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च’ इति स एव । ‘शुको  
व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः’ इति च । ‘उल्का  
ज्वालाविभावसोः’ इति सुभूतिचन्द्रः ॥—इण्भी—। इण् गतौ, मिभी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्य-  
गमने । ‘एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने  
मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोली काकजङ्घयोः । रफिकायां मलट्वां च काकमाच्यां च यो-  
षिति । काकं सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ‘पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ये  
स्थाल्यादौ पचनेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘शल्कं तु शकले वल्के’ इति च । मर्च इति सौत्रो धातुरिति बहवः । मर्चं शब्दे चौ-  
रादिक इति ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इति सूत्रे कैयटः । ‘मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन’ इति मन्त्रे मर्चयति विषेयीकरोति भर्त्सयतीति  
वेदभाष्यम् । न चैव णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुलाभावान्मर्क इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । शो  
तनूकरणे अस्मादपि बाहुलकात्कन् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्नौ ह्रमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥  
—नौ हः । ओहाक् त्यागे । अस्माभिश्च शब्दे उपपदे कन्यात् । ‘निहाका गोधिका समे’ इत्यमरः ॥—नौ स्रुदेः—। षूड्—

॥३३१॥ अहातेः कन् स्यात् । निहाका । गोधिका । ॥ नौ सदेर्द्धिश्च ॥३३२॥ निष्कोऽस्त्री हेन्नि तत्पले । ॥ स्य-  
मेरीट् च ॥ ३३३ ॥ स्यमीको वस्मीकः वृक्षभेदश्च । इददस्व इति केचित् । स्यमिकः । ॥ अजियुधुनीभ्यो दीर्घ-  
श्च ॥३३४॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । ॥ ह्रियो रश्च लो वा ॥३३५॥ हीका  
ह्रीका जपा मता । ॥ शकेऽनोन्तोन्त्युनयः ॥३३६॥ वन वन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।  
शकुन्तिः । शकुनिः । ॥ भुवो सिच् ॥ ३३७ ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकाद्वेश्च । अवन्तिः । वदेवदन्तिः ।  
किंवदन्ती जनश्रुतिः । ॥ कन्युच्क्षिपेश्च ॥ ३३८ ॥ चान्द्रवः । क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भवन्त्युः स्वामिस्-  
र्ययोः । ॥ अनुङ् नद्वेश्च ॥ ३३९ ॥ चारिक्षेपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपण्युर्वातः । ॥ कृवृदारिभ्य उन्नन् ॥ ३४० ॥  
करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता । वरुणः । वारुणम् । ॥ त्रो रश्च लो वा ॥ ३४१ ॥ तरुणस्तुलो युवा ।  
॥ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥ ३४२ ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । ॥ फलेर्गुक् च ॥३४३॥  
फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाघण् । फाल्गुनः । ॥ अशोर्लेशश्च ॥३४४॥ लघुनम् । ॥ अर्जेर्णिलुक् च ॥३४५॥ अर्जुनः ।  
॥ तृणाख्यायां चित् ॥ ३४६ ॥ चित्रादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् । ॥ अर्तेश्च ॥ ३४७ ॥ अरुणः । ॥ अजिय-  
मिशीङ्भ्यश्च ॥ ३४८ ॥ वयुनं देवमन्दिमम् । यमुना । शयुनोऽजगरः । ॥ वृवृवदिह्निकमिकशिभ्यः सः  
॥ ३४९ ॥ वसम् । तसः । लवसमुद्रयोः । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ।

विशरणे अस्मान्निशन्दे उपपदे कन् स्यात्स च डित् । डित्त्वाटिलोपः । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते  
दीनारकर्षयोः । वज्रोत्तरकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—स्यमेः—। स्यमु शब्दे अस्मात्कन्यासात्स्य च  
ईडागमः । 'स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्षयोः' इति मेदिनी ॥—अजि—। अज गतिक्लेषणयोः, यु मिश्रणे,  
धूक् कम्पने, गीष् प्रापणे, एभ्यः कन् स्यादेषां दीर्घश्च । तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वाभावः ॥—ह्रियः—। ही लज्जायाम-  
स्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वं च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः ॥—शकेः—। शक्नु शक्तौ । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः'  
इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान्पक्षिमात्रप्रश्रविशेषयोः । सुभाशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यात्प्रसक्तम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः  
कीटभेदे स्याद्वासपक्षिविहङ्गयोः' इति । 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' इति च ॥—भुवः—। भू सत्तायाम् ।  
अस्मात् सिच् स्यात् । 'क्षोऽन्तः' 'कृदिकारात्' इति ङीष् । भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च 'अस्तिभेवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः'  
इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्ददेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । 'कुन्ती  
पाण्डुप्रियायां च शलक्यां गुग्गुलुदुमे' इति मेदिनी ॥—अवन्तिरित्यादि । अव रक्षणे, वद वक्तायां वाचि, । आभ्या-  
मपि सिच् ॥—वदन्तीति । 'कृदिकारात्' इति वा ङीष् ॥—कन्युच्—। क्षिप प्रेणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्युस्तु  
पुमान् देहे शुरभौ वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवन्त्युः स्यात्पुमान्भानौ ज्वलने शशलाञ्छने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—  
अनुङ्—। णद अव्यक्ते शब्दे । अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥—क्षिपण्युरिति । डित्त्वाद्गुणाभावः ॥—कृ वृ—। कृ विक्षेपे,  
पृष् पूरणे, दृ विदारणे ण्यन्तः । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वरुणस्वरुभेदेऽस्तु प्रती-  
चीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः । 'वारुणं भीषणं भीष्मम्' इत्यमरः । 'वारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी ॥  
—त्रो रश्च । तृ लवनतरणयोरस्मादुनन्त्यात् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति मेदिनी ॥ गौरादि-  
लान् ङीष् । तरुणी तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः ॥—क्षुधि—। क्षुध बुभुक्षायाम्, पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि ।  
मिथिः सौत्रो धातुः । 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । 'पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयो-  
न्निषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च ॥—फलेः—। फल  
निष्पत्तौ, अस्मादनङ्गुगागमश्च धातोः । 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीनार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी' इति  
मेदिनी । 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः ॥—अशोः—। अश भोजनेऽस्मादुनन् धातोर्लेशादेशश्च । लघुनं  
महाकन्दः । 'लघुना लघुनं वेश्म कश्मलं विश्वमश्ववत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लस चेति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामा-  
दिकः ॥—अर्जेः—। ऋज गतिस्थानार्जनेनोपार्जनेषु, अस्माण्यन्तादुनन् स्यात् णेश्च लुक् । इह 'गेरनिटि' इति णिलोपेनैव सिद्धे  
णिङ्क् चेत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्यवत् । नपुं-  
सकं तुणे नेत्रे रोगे वाप्यर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानयां कुट्यां चापि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—अर्तेश्च ।  
ऋ गतावस्मादुनन्त्यात्स च चित् । 'अरुणोऽव्यकरागेऽर्कं सन्ध्यारागेऽर्कसारयौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।  
अरुणातिविषाभ्यामामजिष्ठात्रिवृतास्तु च' इति मेदिनी ॥—अजि—। अज गतिक्लेषणयोः, यम उपरमे, शीङ् स्वप्ने, एभ्य  
उन्नन् स्यात्स च चित् । अजेर्वाभावः । वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनम् । 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' इति मन्त्रे वयुनानि  
प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम् । वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रज्ञास्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः । 'यमुना शमनखसा' इत्यमरः ।  
—वृवृ—। वृ वरणे, तृ लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागत्योः, कसु कान्तौ, कष हिंसायाम् ॥—वसः तसः



॥ सुषेरञ्चोपधायाः ॥ ३५० ॥ ऋक्षः । ॥ मनेर्दीर्घश्च ॥ ३५१ ॥ मांसम् । ॥ अशोर्देवने ॥ ३५२ ॥ अक्षः । ॥ सुव्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित् ॥ ३५३ ॥ सुषा । वृक्षः । कुत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । ॥ ऋषेर्जातौ ॥ ३५४ ॥ ऋक्षोऽग्निभेदे भङ्गके इति च । ॥ उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ॥ ३५५ ॥ उत्सः प्रसवणम् । गुत्सः स्तबकः । उक्षो जठरम् । ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥ ३५६ ॥ गुत्सः कामदेवः । पक्षः । ॥ अशोः सरः ॥ ३५७ ॥ अक्षरम् । ॥ वसेश्च ॥ ३५८ ॥ वत्सरः । ॥ सपूर्वाच्चित् ॥ ३५९ ॥ संवत्सरः । ॥ कृधूमधिभ्यः कित् ॥ ३६० ॥ बाहुलकाक्ष षत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मत्ता । ॥ पतेरश्च लः ॥ ३६१ ॥ पत्सलः पन्थाः । ॥ तन्युषिभ्यां कसरन् ॥ ३६२ ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋषिबृह ।

इति । 'तितुत्र-' इति नेट् । षत्वं तु न भवति बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्षशब्दे तु षत्वं भवत्येव एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युणादिश्रुतिकारैरिह षत्वमुदाहृतमिति चेत् । अत्राहुः । अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् वर्षं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु षत्वमस्तु । बाहुलकलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि बाधकाभावात् षृषितृषिभ्यां घञि कृते ष्यन्तादेरपि 'घञर्थे कविधानम्' इति ष्यन्तात्कप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वात्, अजिघ्रौ भयादीनामुपसंहयानामपुंसके ष्वादिनिवृत्त्यर्थमित्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरुपता फलितेति । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपान्बृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' इति मेदिनी । 'तर्षो लिप्सोदन्योरः' इति च । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीबं तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । सद्यो जातस्तर्णकः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च' इति मेदिनी । 'कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये माने सुरेतरे' इति च । 'कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीपस्य पश्चादपि च पङ्क्ते । स्पर्धायां ना तु दोर्मूले कच्छवीरुतृणेषु च' इति मेदिनी ॥—सुषेः-। इष दाहे, अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । 'ऋक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपभित्तुजराशने' इति मेदिनी । 'ऋक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पकटीगर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः' इति विश्वः ॥—मनेः-। मन ज्ञाने । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबे कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—अशोः । अश्व व्याप्तौ, अस्मादेवने वाच्ये सः स्यात् । 'व्रश्चप्रसज-' इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना धूताग्ने कर्षचके व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यमरः । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चके कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये' इति मेदिनी ॥—सुव्रश्च-। सु प्रसवणे, ओव्रश्च छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतौ, एभ्यः सः कित्स्यात् । सुषा पुनवधूः ॥—वृक्षश्च इति । सस्य कित्वाद् 'प्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भङ्गके शोणके पुमान् । कृतवैघनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—ऋषेर्जातौ । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋषेर्जातावेवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेनान्येभ्यस्त्रिभ्यः केवलयोगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति ॥—उन्दिगुधि-। उन्दी क्लेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यात् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'उत्सः प्रसवणं वारि' इत्यमरः । गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्भे हारभिरन्ध्रिपण्योः' इति मेदिनी । 'गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति द्विरूपकोशात् । स्याद् गुच्छः स्तबके स्तम्भे हारभेदकलापयोः' इति च वर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च ॥—गृधि । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, पण व्यवहारे सुतौ च । ननु गृधेश्वत्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । चर्लस्यासिद्धत्वेन 'एकाचो वशः-' इति भषभावप्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतोवृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुजरपार्श्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—अशोः । अश्व व्याप्तौ 'व्रश्च-' इत्यादिना षत्वादिकार्यम् । 'अक्षरं स्यादपवर्णे परमब्रह्मवर्णयोः' इति हेमचन्द्रः । 'अशोः सरन्' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः नित्स्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम् । 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिऋद्धमन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठात् । अत एवाश्रोतेर्वा सरोऽक्षरमिति द्वितीयाहिकान्ते भाष्यकृतोक्तम् ॥—वसेश्च । वस निवासे, अस्मादपि सरः स्यात् 'सुः स्यार्धधातुके' इति तत्त्वम् ॥—सपूर्वाच्चित् । पूर्वसहिताद्वसतेः सरः स्यात्स च चित् । चित्त्वादन्तोदात्तः । 'इदुवत्सराय परिवत्सराय' । संपूर्वादिति पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥—कृधू-। डुकृन् करणे, धून् कम्पने, मदी हर्षे, एभ्यः सरः कित्स्यात् ॥ कृसर इत्यादि हारावलीत्यम् । 'धूसरी किन्नरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे' इति मेदिनी । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यकोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' इति च । 'मत्सरोऽन्यद्युभेदे तद्वत्कृपणयोऽभिषु' इत्यमरः । 'अथ मत्सरः । असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्यं कृपणे कुधि' इति विश्वः । वेदे तु मदी हर्षे इति योगार्थे पुरस्कृत्य प्रयुज्यते 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्' । 'तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रियाणाम्' इत्यादि । समत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम्—पतेः-। पत्ल गतावस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च ॥—तन्युषि-। तनु विस्तारे, ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह—तसर इति । कित्त्वात्

॥ पीयूकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च ॥३६६॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणाको देश-  
भेदः । ॥ कठिकुषिभ्यां काकुः ॥३६४॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरभिः सूर्यश्च । ॥ सतैर्दुक् च ॥३६५॥ स-  
दाकुर्वातसरितोः । ॥ वृतेर्दुक्चिश्च ॥३६६॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । ॥ पर्देर्नित्संप्र-  
सारणमलोपश्च ॥३६७॥ पृदाकुर्दुक्चि के व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे । ॥ स्युयवचिभ्योऽन्युजागूजकुचः  
॥३६८॥ अन्युच् आगूच् अकुच् एते क्रमास्त्युः । सरण्युर्मधवातयोः । यवागूः । वचकुर्विप्रवागिमनोः । ॥ आनकः  
शीकुमियः ॥३६९॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः । ॥ आणको लुधुशिधिधाञ्भ्यः ॥३७०॥ लवाणकं  
दात्रम् । धवानको वातः । शिङ्घाणकः स्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको दी-  
नारभागः । ॥ उल्मुकदर्विहोमिनः ॥३७१॥ उष दाहे । यस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । इणा-  
तेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी । ॥ ह्रियः कुक् रश्च लो वा ॥३७२॥ हाकुः । हीकुर्लज्जावान् ।  
॥ हसिमृगिणवाऽमिदमित्पूधुर्विभ्यस्तन् ॥३७३॥ दशम्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेद । हस्तः । मर्तः ।  
गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । दन्तः । अन्तः । लोतः स्वादुक्षुचिद्वयोः । पोतो बालवद्विद्योः । धूर्तः । बाहुलकासु से-  
र्विश्च । त्सं पापं धुकिर्जटा च । ॥ नञ्याप इट् च ॥३७४॥ नापितः । ॥ तनिमृङ्भ्यां किञ्च ॥३७५॥  
ततम् । मृतम् । ॥ अजिघृत्सिभ्यः कः ॥३७६॥ अफम् । घृतम् । सितम् । ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥३७७॥

‘अनुदात्तोपदेश-’ इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥—ऋक्षरः ऋत्विगिति । ‘ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरस्तृत्विजि स्मृतः’ इति  
मेदिनी । ‘अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् ॥—पीयूकणि-  
भ्याम्—। अणरण इति दण्डके कणिः पठ्यते सच शब्दार्थकः आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च । ‘राजा-  
दनः प्रियालः स्यात्’ इत्यमरः । प्रियालः स्यात्प्रियालवत्’ इति द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्भजोरपि कालन् । कित्त्वान्नलोपः ।  
न्यइकादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् । मत्वर्थे इनिः । ‘चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषच्चजे’ इति राजशेखरः ॥  
—कठिकुषि—। कठ कृच्छ्रजीवने, कुष निष्कर्षे । ‘कुषाकुः कपिवह्नयर्के ना परोत्तापिनि त्रिषु’ इति मेदिनी । उज्ज्वलद-  
त्तस्तु कठिकुषिभ्यामिति पठित्वा कषशिषेति दण्डके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनीकोशे क्युकारप्र-  
क्रमे पाठात् ॥—सतैः—। स गतावस्मात्काकुः स्याद्वातोर्दुगागमश्च । ‘सदाकुर्नानिले वके ज्वलने प्रतिसूर्यके’ इति मेदिनी ॥—  
वृतेः—। वृत् वर्तने ‘वार्ताकुः प्रियवार्ताकी वृन्ताकोऽपि च दृश्यते’ इति द्विरूपे विश्वः । ‘वार्ताकी दिङ्गली सिंही भण्टाकी दुष्प्र-  
धर्षणी’ इत्यमरः । ‘वार्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्’ इति वैद्यशास्त्रम् ॥—पर्देः—। पर्द कुत्सिते शब्दे । अस्मात्काकुः  
स्यात्स च नित् । धातोः रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह—पृदाकुरिति । ‘पृदाकुर्दुक्चि के व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः  
पुमान्’ इति मेदिनी ॥—स्युयुः—। स गतौ, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे । ‘सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि’ इति  
मेदिनी । ‘सरण्युरस्य सूनुरश्वः’ इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । ‘यवागूरुणि काश्राणा विलेपी तरला  
च सा’ इत्यमरः । ‘वचकुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत्’ इति मेदिनी ॥—आनकः । शीङ् खप्ते, भिभी भये,  
बिभेयस्मादिति भयानको भयंकरः । ‘भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे’ इति मेदिनी ॥—आणको—। लृच् छेदने  
धूम् कम्पने, शिधि आघ्राणे, दुधाम् धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह शिङ्घाणमिति । ‘शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयो-  
र्मले’ इति विश्वः । शिङ्घाणः फेनडिण्डीरे नक्ररेतश्च पिच्छिले’ इति विक्रमादित्यकोशः ॥—उल्मुक । एते निपात्यन्ते । निपातप्रकार-  
मेवाह—उष दाहे इत्यादि । हारावलीस्थमाह—उल्मुकमिति । ‘दर्विः कम्बिः खजाका च’ इत्यमरः ॥—ह्रियः—।  
ही लज्जयामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात् । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥—हसि—। हसे हसने, मृद् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, इण् गतौ, वा  
गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दसु उपशमे, लृच् छेदने, पूज् पवने, धुर्वी हिंसायाम् । ‘हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।  
ऋक्षे केशात्परो व्राते’ इति मेदिनी ॥ अत्रायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची । तथा च केश-  
हस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । ‘गर्तस्त्रिगर्तमेदे स्यादवष्टे  
च कुकुन्दरे’ इति मेदिनी ॥—एत इति । ‘एतः कर्बुर आगते । अन्तःस्वरूपे नाशे ना न स्त्रीशेषेऽन्तिके त्रिषु’ इति च ।  
‘दन्तोऽद्रिकटके कुजे दशने चौषधौ स्त्रियाम्’ इति च मेदिनी । ‘लोतमधुणि चोरिते’ इति विश्वः । ‘कचवत् निष्ठा’ इति  
सूत्रे लोतो मेष इति कैयटः । ‘पोतः शिशौ वह्निरे च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—धूर्त इति । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति बलोपः ।  
‘रास्त्रोपः’ इत्यनेन लोपस्तु क्तितीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । ‘हलि च’ इति दीर्घः । धूर्तं तु खण्डलवणे धत्तुरे ना शटे त्रिषु’ इति  
मेदिनी ॥—सूस्तमिति—। तुस खण्डन इत्यस्मात्तन् ॥—नञ्या । आपू व्याप्तौ अस्मान्नञ्युपपदे तन्स्यादिङागमश्च बाहु-  
लकाभ्यो नलोपाभावः ॥—तनि—। तुस विस्तारे, मृद् प्राणत्यागे, आभ्यां तप्रत्ययः स्यात्स च कित् । कित्वादनानासिकलोपः ।  
‘ततं वीणादिकं वाद्यम्’ इत्यमरः । ‘अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु समीरणे’  
इति मेदिनी । ‘मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमिति त्रिषु’ इति च ॥—अजि—। अज् व्यक्तिसंक्षणादौ, घृ क्षरणदी-

दूतः । तातः । ॥ जेमुद् चोदात्तः ॥ ३७८ ॥ जीमूतः । ॥ लोष्टपलितौ ॥ ३७९ ॥ लुनातेः कः तस्य सुद  
धातोरुणः । लोष्टम् । पलितम् । ॥ हृह्याभ्यामितन् ॥ ३८० ॥ हरितश्येतौ वर्णभेदौ । ॥ रुहे रश्च लो वा  
॥ ३८१ ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् । ॥ पिशोः किञ्च ॥ ३८२ ॥ पिशितं मांसम् । ॥ श्रुदक्षिस्पृ-  
हिगृहिभ्य आच्यः ॥ ३८३ ॥ श्रवाच्यो यज्ञपशुः । दक्षाच्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृह्याच्यः । गृह्याच्यो गृहस्वामी ।  
॥ दिधिषाच्यः ॥ ३८४ ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं पुक् च । मित्र इव यो दिधिषाच्यः । ॥ घृञ् पण्यः ॥ ३८५ ॥  
वरेण्यः । स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि ॥ ३८६ ॥ स्तुपेय्यं पुरुवर्षसम् । ॥ राजेरन्यः ॥ ३८७ ॥ राजन्यो वक्त्रिः ।  
॥ शूरन्योश्च ॥ ३८८ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् । ॥ अर्तेर्निष् ॥ ३८९ ॥ अरण्यम् । ॥ पर्जन्यः ॥ ३९० ॥ पृषु  
सेचने । वस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः । ॥ वदेरान्यः ॥ ३९१ ॥ वदान्यस्यागिवागिमनोः । ॥ अमिनक्षिय-

प्लोः, पिप् बन्धने, एभ्यः कः स्यात् । निष्ठासंज्ञत्वे तस्य नः भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यथा 'निष्ठा च  
द्यजनात्' इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति 'क्कवत् निष्ठा' इति सूत्रे कैयटः । अक्तं परिच्छन्नम् । अक्तः परिमाणवाचक इति भाष्यस्य  
कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । 'अक्तं व्याघ्रे च संकुले' इति विश्व इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि 'व्यस्तं  
व्याप्ते च संकुले' इति स्थितत्वात् । मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम् । 'घृतमाज्ये जले क्लीबं प्र-  
दीप्ते लभिधेयवत्' । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां क्ली' इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋगतावित्यस्मात् कः । ऋतमुञ्च-  
शिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी ॥—दुतनि—। दु गतौ, तनु विस्तारे, आभ्यां कः स्याद्वातोर्दीर्घश्च ।  
दूतः प्रेष्यः । गौरादित्वाङ्दीष् दूती । कथं तर्हि 'तेन दूति विदितं निषेदुषा' इति रघुरिति चेत् । अत्राहुः । दूङ् परितपे इत्य-  
स्मात् क्तिचि दूतिरिति । 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुक्रम्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् शीङ्  
स्वप्ने इत्यस्मादपि कः । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च शीता । शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः  
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः इति तालव्यादौ धरणिः । सीता दन्त्या-  
दिरप्यस्ति । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीखर्गसङ्गाप्तु' इति दन्त्यादौ मेदिनी । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्योगगङ्गा च जानकी' इति  
दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ॥—जेः—। जि जये, अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमूढागमः स्याद्दीर्घ इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं  
रूत्रमनार्थमिति केचित् । अत एव शृष्यादिप्रत्यये पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । 'जीमूतोऽद्वौ भूतिकरे देवतादौ पयोधरे' इति मे-  
दिनी । 'वेणी खरा देवताढो जीमूतः' इत्यमरः । 'जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्नेऽद्वौ घोषके घने' इति विश्वः ॥—लोष्टः—। लृष् छेदने,  
पल गतौ, एतौ क्कान्तौ निपात्येते । 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । अत्र पुंसीत्युभयान्वयि । तेन पुनपुंसकलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथाच  
'स्थानेऽन्तरतमः' इति भाष्यम् । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वेत्यादि । अत एव 'लोष्टः शण्डेऽपि लोष्टः स्यात्' इति पुलिङ्गकाण्डे  
बोपालितः । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी ॥—हृह्या—। हृह् हरणे, श्येह् गतौ । 'हरिता क्ली  
च दुर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । 'शृङ्गशुभ्रश्चिभ्येतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः ॥—रुहेः—। रुह बीजज-  
न्मनि प्रादुर्भावे च । अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति  
मेदिनी । 'लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान् नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति च ॥—पिशोः—।  
पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि । अस्मादिनन्यात्स च क्ति । पिशितं मांसं 'मांस्यां क्ली' इति मेदिनी । मांस्यां जटा-  
मांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेयी' इति धन्वन्तरिः ॥—श्रुदक्षि—। श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह ईप्सा-  
याम्, गृह ग्रहणे, तुरादावदन्तौ । 'उद्यतः सुचे भवति श्रवाच्यः' इति मन्त्रे श्रवाच्यो मन्त्रे श्रवणीय इति वेद-  
भाष्यम् । 'दक्षाच्यो यो दम आस नित्यः' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥—स्पृह्याच्य इति ।  
एवं गृह्याच्य इति ॥—दिधिषाच्य इति । डुधान् धारणपोषणयोः । 'अयामन्ता—' इति णेरयादेशः । उज्ज-  
लदत्तस्तु दधिषाच्य इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराच्यः षत्वं च दधिषाच्यो घृतमिति व्याख्ययत् । दशपादीवृ-  
त्तिकारस्तु धिषु शब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वं चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह प्रसादकारादयोऽप्येवमेवाहुस्तदेतत्सर्वं प्रा-  
मादिकम् । 'मित्र इव यो दिधिषाच्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगादिधिषाच्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः ॥—घृञः—।  
वृञ्वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः ॥—स्तुवः—। घृञ् स्तुतौ । स्तुपेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुवर्षसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । स्तुवः केय्यं  
इति पठित्वा किलाद्गुणाभावे उवङ् सति स्तुवेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्वाच्यादिविरोधादुपे-  
क्ष्यः । तस्मादिह क्सेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव ज्यायानित्याहुः ॥—राजेः—। राज् दीप्तौ । क्षत्रियजातौ तु 'राज-  
श्वशुरात्—' इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्सरितः ॥—शूरन्योः—। शूर् हिंसायाम्, रम क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥  
—अर्तेः—। ऋ गतौ । अस्मादन्यः स च नि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥—पर्जन्यः । पृषु सेचने वस्य जः ।  
'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी ॥—वदेः—। वद व्यक्तायां वाचि । अजयकोशस्थमाह—वदान्य

जिवधिपतिभ्योऽन्न ॥३९२॥ अमन्नं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं च तनूरुहम् । ॥ ग-  
 ङेरादेश्च कः ॥३९३॥ कवत्रम् । कलघोरेकत्वस्मरणत्वात् कलत्रम् । ॥ वृञश्चित् ॥३९४॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ।  
 ॥ सुविदेः कत्रः ॥३९५॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् । ॥ कृतेर्नुम् च ॥३९६॥ कृन्तत्रं काष्ठलम् । ॥ भृम्भृ-  
 शियजिपर्विपच्यमितमिनमिह्येभ्योऽतच् ॥३९७॥ वसभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । भरतो मृत्युः । दधतः  
 सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोभिः । अमतो रोगः । तमतस्तृणापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः ।  
 ॥ पृषिरजिभ्यां कित् ॥३९८॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । ॥ खलतिः ॥३९९॥ खलतेः सलोपः  
 अतच्प्रत्ययान्तस्य ह्रस्व च । खलतिर्निष्केशशिराः । ॥ शीङ्शपिरुगमिबश्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥४००॥  
 सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीति पाठे  
 वन्थते वा वन्धथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः  
 शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः । ॥ भृञश्चित् ॥४०१॥ भरथो लोकपालः । ॥ रुदिविदिभ्यां कित् ॥४०२॥  
 रोदितीति रुदथः शिशुः । वेचीति विदथः । ॥ उपसर्गे वसेः ॥४०३॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।  
 ॥ अत्यविचमितमिरभिलमिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ॥ ४०४ ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् ।  
 अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यतसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्

इति ॥—अमिनक्षि-। अम गत्यादिषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायाम्, पत्न गतौ ॥—नक्षत्रमिति ।  
 'नभ्राणपात्-' इति सूत्रे नभः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमभिहोत्रमिति  
 प्राचः । वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । 'सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् ।  
 अमरकोशस्थमाह—पतत्रं चेति ॥—गङ्गे-। गङ्गं सेचने, अस्मादन्नस्याङ्गकारस्य ककारादेशश्च । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः'  
 इत्यमरः ॥—वृञ-। वृम् वरणे अस्मादन्नं चित्स्यात् चित्त्वादन्तोदात्तः । 'नघ्री वघ्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः ।  
 'वरत्रायां दार्वाणह्यमानः' इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः ॥—सुविदेः कत्रः । विद ज्ञाने । इह कत्रमिति नितं के-  
 चित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । 'बृहस्पते सुविदप्राणि राध्या' इत्यादौ नित्स्वरादर्शनात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्यय-  
 स्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः ॥—कृतेः-। कृती छेदने, अस्माकत्रः स्यादातोर्नुमागमश्च । 'धन्व च यत्कृन्तत्रं च'  
 इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥—भृम्भृ-। भृम् भरणे, मृद् प्राणत्यागे, दशिर प्रेक्षणे, यज  
 देवपूजादौ, पर्व पूरणे, ङुपचष् पाके, अम गतौ, तमु काङ्क्षायाम्, णम प्रहृत्वे शब्दे च, हर्य गतिकान्त्योः । द-  
 शपायां तु भृद्वीकिति पठित्वा दृङ् आदरे त्रियते दरतः शेते शयतः इत्युदाहृतम् । तन्न । 'रुशन्तमभिं दर्शतं  
 बृहन्तम्' 'तरणिर्विश्वदर्शतः' 'दैव्यो दर्शतो रथः' इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । 'भरतो नाव्यशास्त्रे मुनौ  
 नटे । रामानुजे च दौष्यन्तौ' इति मेदिनी ॥—यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेनैवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु  
 'हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्यप्रभेदयोः ।  
 देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी ॥—हर्यतोश्च इति । 'परित्यं हर्यतं हरिम्' 'आहर्यताय धृष्णवे' इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः  
 स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥—पृषि-। पृषु सेचने, रज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् । 'पृषन् मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः  
 पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' इति मेदिनी । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवे हारे च दुर्वर्णे'  
 इति च ॥—खलतिः-। खल संचलने ॥—शीङ्शपि-। शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्ल गतौ, वञ्च  
 गतौ भ्वादिः । वञ्च प्रलम्भने चुरादिः, जीव प्राणधारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवीति पठ्यते ।  
 अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्यते बहुभ्रुतैः पाठो निर्णयः ॥—वन्दथ इति ।  
 कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥—प्राणथ इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥—शमिदमिभ्यामिति । शम उपशमे, दश  
 उपशमे । 'शमथः शान्तिमञ्जिणोः' इति मेदिनी । 'दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति च ॥—भृञ-।  
 भृम्भृ धारणपोषणयोः । अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥—रुदि-। रुदिर अधुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथः स्यात्स च  
 कित् । 'विदिथो योगिकृत्तिनोः' इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः रुविदिभ्यां किविति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार ।  
 दशपादीवृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां किमिति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन किविति पठितम् । तथाहि 'गाङ् कुटादि-' सूत्रे के  
 पुनश्चक्षदथः चङ्अङ्जिङ्अथङ्इति भाष्यम् । किविति पठतां तु अथ किवितिभाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥—उप-।  
 वस निवासि, अस्मादुपसर्गे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गादुपसरेति पठितमन्यैस्तु आङि वसेरिति पठि-  
 तम् ॥—अत्यवि-। अत सातत्यगमने, अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायाम्, णमु प्रहृत्वे शब्दे च, रभ रामसे,  
 डुलभश्च प्राप्तौ, णम तुभ हिंसायाम्, भ्वादौ चुरादौ चायम् । तप सन्तापे, पत्न गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, मह

तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रमसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नमति नभ्यति वा नभस अकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । पनसः कण्टकिकलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । ॥४०५॥ बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः । ॥ वहियुभ्यां णित् ॥४०६॥ बाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । ॥ वयश्च ॥४०७॥ वय गतौ । वायसः काकः । ॥ दिवः कित् ॥४०८॥ दिवसम् । दिवसः । ॥ कृशशलि-कलिगर्दिभ्योऽभच् ॥४०९॥ करमः । शरमः । शलमः । कलमः । गर्दभः । ॥ ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥४१०॥ ऋषभः । वृषभः । ॥ रुषेर्निलुप् च ॥४११॥ रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित्किरस्यात् लुषादेःश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि । ॥ रासिबल्लिभ्यां च ॥४१२॥ रासभः । बल्लभः । ॥ जृविशिभ्यां शच् ॥४१३॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पत्तलम् । ॥ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥४१४॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । शित्वान्ङीष् । रोहन्ती । ॥ तृभूवहिवसिभासिसाधिग-डिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥४१५॥ दशभ्यो षप् स्यात्स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः क्रतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेघटादित्वान्मिस्त्वं । हस्वः । अयामन्तेति णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः । ॥ हन्तेर्मुट् हि च ॥४१६॥ हेमन्तः । ॥ भन्देर्नलोपश्च ॥४१७॥ भदन्तः प्रव्रजितः । ॥ ऋच्छेररः ॥४१८॥ ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरश्चरादयः । ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥४१९॥ षहभ्योऽश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । अमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ॥ कुवः करन् ॥४२०॥ कुररः पक्षिभेदः । ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥४२१॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः । ॥ गडेः कड च ॥४२२॥ क-

पूजयाम् । गौरादित्वात् ङीष् । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके त्रियाम्' इति मेदिनी । 'पनसः कण्टकिकले कन्दके वानरान्तरे । त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति च ॥—वेजः—। वेज् तन्नुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्तस्य तुद् । दशपादीवृत्तौ तु 'वियस्तुद् च' इति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्यादिष्विति धातुरुदाहृतः ॥—वहि—। वह प्रापणे, यु मिश्रणादौ, 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः । 'वा तु ऋषिर्देवसवासरौ' इति च ॥—यावस इति । असचो णित्वाद्बुद्धिः ॥—दिवः । दिवु क्रीडादौ ॥—कृशू—। कृ विक्षेपे, शू हिंसायाम्, शल गतौ, कल विलेखने, गर्द शब्दे । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्टृतस्तुते' इति मेदिनी । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभो वानरभिदि' इति मेदिनी । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । 'कलमः करिपो-तकः' इति च । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥—ऋषि—। ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां अभच् स्यात्स च कित् । 'ऋषभस्तृषधान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्णरन्ध्रगर्द-भपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठ स्त्री नराकारयोषिति । शूकशिभ्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' इति मेदिनी । 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति च ॥—रासिबल्लि—। रास्व शब्दे, बल संवरणे । 'वल्लभो दयितेऽप्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे' इति मेदिनी ॥—जृवि—। जृ वयोहानौ । विश प्रवेशने । 'वेशन्तः पत्तलं चाल्पसरः' इत्यमरः । बाहुलकादहृतेरपि शच् । 'अहन्तः क्षप-णको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः ॥—रुहि—। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । दुनदि समृद्धौ, जीव प्राणधारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः एभ्य आशिषि शच् स च षिद्रवति ॥—प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥—तृभू—। तृ भवनतरणयोः । भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भास्व दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायाम्, उभौ ष्यन्तौ । जि जये, दुनदि समृद्धौ, ष्यन्तः ॥—नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्य अना-शीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥—हन्तेः—। हन हिंसागत्योरस्मात् शच् प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिशब्दादेशश्च ॥—भन्देः—। भदि कल्याणे सुखे च । अस्मात् शच् स्याद्धातोर्नकारलो-पश्च ॥—ऋच्छेः—। ऋच्छ गतौ ॥—बाहुलकादिति । जर्ज चर्वं शर्क्ष परिभाषणहिंसातर्जनेषु । परिभाषणभर्त्सनयोरिति तुदादौ । 'जर्जरे शैवलै शक्रवृजे त्रिषु जरत्तरे । शक्नेरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे' इति च मेदिनी । बाहुलकादेव शस्य जादेशे जर्जर इत्युज्ज्वलदत्तः ॥—अर्तिकमि—। ऋ गतौ, कमु कान्तौ, अमु अनवस्थाने, चमु अदने, दिवु क्री-डादौ, वस निवासे, उभावपि ष्यन्तौ । 'अररं छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः । 'अमरः का-मुके मृजे' इति मेदिनी । 'चमरं चामरे स्त्री तु मज्जरीमृगभेदयोः' इति च । 'चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥—वासर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा वाश्च शब्द इत्यस्मादप्रत्ययो वाश्यत इति वाशरः कोकिल इत्याहुः ॥—कुवः—। कु शब्दे ॥—अङ्गि—। अगिर्गल्यर्थः, मदी हर्षे, मदि स्तुत्यादौ । 'अङ्गार उत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति मेदिनी । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभेदेऽर्कणै च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' इति च । मदिस्तुत्यादावित्यस्मा-द्बाहुलकादारुपि । 'पारिभेदे तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः ॥—गडेः—। गडि वदनैकदेशे, गड सेचने,

कारः । ॥ शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ ४२३ ॥ शृङ्गारभ्यामारभुम् गुग् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । शृङ्गारः कनकालुका ।  
 ॥ कञ्जिमृजिभ्यां चित् ॥ ४२४ ॥ कञ्जिः सौम्रो धातुः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः । ॥ कमेः कितुञ्चो-  
 पधायाः ॥ ४२५ ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः । ॥ तुषारादयश्च ॥ ४२६ ॥ तुषारः कासारः । सहार  
 आन्नभेदः । ॥ दीङो नुद् च ॥ ४२७ ॥ दीनारः सुवर्णभरणम् । ॥ सत्तेरपः षुक् च ॥ ४२८ ॥ सर्पपः ।  
 ॥ उषिकुटिदलिकचिखचिभ्यः कपन् ॥ ४२९ ॥ उषो वह्निसूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् ।  
 कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् । ॥ कणेः संप्रसारणं च ॥ ४३० ॥ कुणपम् । ॥ कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥ ४३१ ॥  
 खरे भेदः । ॥ विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥ ४३२ ॥ चत्वारोऽमी कपन् प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः वि-  
 शतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुद । पत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् । ॥ चलतेः  
 संप्रसारणम् ॥ ४३३ ॥ उळपं क्रोमलं तृणम् । ॥ घृतेस्तिकन् ॥ ४३४ ॥ वर्तिका । ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः  
 कित् ॥ ४३५ ॥ कृत्तिका भित्तिका भित्तिः । कृत्तिका गोधा । ॥ इष्यशिभ्यां तकन् ॥ ४३६ ॥ इष्टका । अष्टका ।  
 ॥ इणस्तशन्तशसुनौ ॥ ४३७ ॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः । ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥ ४३८ ॥ वी  
 गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् । ॥ वृदलिभ्यां भः ॥ ४३९ ॥ दर्मः । 'दर्मः स्याद्विचक्रयोः' । ॥ अर्तिगृभ्यां  
 भन् ॥ ४४० ॥ अर्मः । गर्भः । ॥ इणः कित् ॥ ४४१ ॥ इभः । ॥ असिसञ्जिभ्यां क्थिन् ॥ ४४२ ॥ अस्थि ।  
 सक्थि । ॥ षुषिकुषिषुषिभ्यः क्सिः ॥ ४४३ ॥ इक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । ॥ अशोर्नित् ॥ ४४४ ॥ अक्षि ।  
 ॥ इषेः कसुः ॥ ४४५ ॥ ॥ इक्षुः । ॥ अवितृस्तृतभिभ्य ईः ॥ ४४६ ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीनौः । सरी-

अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी । 'कडारः कपिलः पिङ्गः' इत्यमरः ॥—शृङ्गार-।  
 शृ हिंसायाम्, इभृम् धारणपोषणयोः, 'एतौ निपाल्येते । आभ्यामारभुम् गुग् ह्रस्वश्च । 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च  
 गजमण्डने । नपुंसकं च वज्रेऽपि नामसंभवचूर्णयोः' इति मेदिनी । 'शृङ्गारी शिल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमान्' इति  
 च ॥—कञ्जि-। मृज् शुद्धौ, वित्त्वादारन्प्रत्यय अन्तोदात्तः । 'कञ्जारो जठरे सूर्ये विरधौ वारणे मुनौ' इति विश्वमे-  
 दिन्यौ । 'मार्जार ओतौ खट्वाङ्गे' इति च 'ओतुर्विडालो मार्जारः' इत्यमरः ॥—कमेः-। कमु कान्तौ, अस्मादारन्कि-  
 त्स्यात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणादौ ना न द्वयोर्वात्यकांचने । कुमारी शैलतनया-  
 वनकात्योर्नदीभिदि । सहापराजिताकन्याजम्बुद्वीपेषु च क्रियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति  
 पाठः । रामतरणी लताविशेषः । सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी कर्णिकाचारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाब्जा' इति  
 धन्वन्तरिनिघण्टुः । 'जम्बुद्वीपसहा कन्या कुमार्योऽध्याश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भर्तृदारके' इति त्रि-  
 काण्डशेषः ॥—तुषार-। एते निपाल्यन्ते । तुष तुष्टौ आरन् । 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः । काष्ठ  
 शब्दकृत्सायाम् । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः ॥—सहार इति । वह मर्षणे ॥—दीङो-। दीङ् क्षये,  
 अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥—सत्तेः-। स्र गतौ अस्मादपः स्यादातोः षुगागमश्च ॥—उषि-। उष दाहे, कुड  
 कौटिल्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज मन्ये ॥—कणेः-। कण शब्दे । अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणं च ।  
 'कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमल्लियाम्' इत्यमरः ॥—विटपः । 'विटपो न क्रियां स्तम्बशा-  
 खाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' इति मेदिनी ॥—विशतेरिति । विश प्रवेशने ॥—आदेः प इति । एतच्च उज्ज्वल-  
 दन्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विष्टपेति दन्त्यौष्मादिमेव पठन्ति । युक्तं चैतत् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इत्यादौ तथा वर्ष-  
 नात् । अमरकोशेऽपि 'विष्टपं भुवनं जगत' इति प्रचुरपाठाच्च ॥—चलतेरिति । चल बल संवरणे संचरणे च, 'उलपो न  
 स्त्री गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे' इति मेदिनी ॥—घृतेः-। घृत वर्तने ॥—कृतिभिदि-। कृती छेदने, भिदिर् विदारणे,  
 लतिः सौत्रो धातुः ॥—इष्यशि-। इष इच्छायाम्, अक्ष व्याप्तौ, आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥—इष्टकेति । 'इष्टकेषीकामा-  
 लानाम्' इति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति नेलम् । केचित्तु प्रत्ययस्थादितीलमिह न भवत्यनित्यत्वात्, तज्ज्ञापकं तु 'मृद-  
 स्तिकन्' इति श्कारोच्चारणमित्याहुः ॥—इणस्तश-॥—एतश इति । 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः । एतशसौ । एतशसः ॥  
 —वीपति-। पल्ल गतौ । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति पुरीषयोऽप्येवमरः ॥—वृदलि-। वृ विदारणे, दल विकसने ॥—  
 अर्तिगृ-। ऋ गतौ, इयतीति अर्मः शिशुः । संज्ञायां कनि अर्मकः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्ठके' इति  
 मेदिनी ॥—इणः-। इण् गतौ, अस्माद्भन् कित्स्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः ॥—अस्ति-। असु क्षेपणे, षज्ज  
 सजे । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूः' इति च ॥—षुषि-। षुष दाहे, कुष निष्कर्षे, शुष  
 शोषणे ॥—अशेः-। अश व्याप्तौ, अस्मात् किस्रित्स्यात् । अक्षि नयनम् ॥—इषेः-। इष इच्छायाम् । 'रसाल इक्षुः'  
 इत्यमरः ॥—अवि-। अव रक्षणादौ, तृ लघ्वनतरणयोः, स्तृन् आच्छादने, तत्रि कुटुम्बधारणे, चुरादिप्यन्तः ॥—

धूमः । तन्नीर्वीणादेर्गुणः । ॥ यापोः किञ्चे च ॥ ४४७ ॥ ययीरश्चः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः । ॥ लक्ष्मेर्मुद् च ॥ ४४८ ॥ लक्ष्मीः ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

### चतुर्थः पादः ।

॥ वातप्रमीः ॥ ४४९ ॥ वातशब्दे षपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अयं बीपुंसयोः । ॥ अतन्यजिवन्यञ्चयर्पिमद्यत्यक्किङ्कुयुकुशिभ्यः कक्षिच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्त्यनिथिनुत्यसासा-  
नुकः ॥ ४५० ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अतः कक्षिच्य यण् । बद्धमुष्टिः करो रक्षिः सोऽरक्षिः प्रसृताङ्गलिः । तनोतेर्यतुच ।  
तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अजेरलिच् । अङ्गलिः । वनेरिदुष् । वनिष्ठुः स्यविराङ्गम् । अजेरिदृष् । अजिष्ठो भानुः । अपय-  
तेरिसन् । अपिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः ।  
अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशोरानुह । कृशानुः । ॥ अः करन् ॥ ४५१ ॥ उत्तरसूत्रे  
किङ्कणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा । ॥ पुषः कित् ॥ ४५२ ॥ पुष्करम् । ॥ कलश्च ॥ ४५३ ॥ पुष्कलम् ।  
॥ गमेरिनिः ॥ ४५४ ॥ गमिष्यतीति गमी । ॥ आङि गित् ॥ ४५५ ॥ आगामी । ॥ भुवश्च ॥ ४५६ ॥ भावी ।

तरीरिति । 'क्षियां नौत्तरणिस्ततिः' इत्यमरः ॥—यापोः—। या प्रापणे, पा पाने, आभ्यामीः कित्स्यात् द्विलं च धातोः ॥  
—लक्ष्मेः—। लक्ष् दर्शनाङ्गनयोश्चुरादिष्यन्तः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । 'लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च' ।  
'कृदिकारात्—' इति ङीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋज्यौषधौ च पद्मायाम्' इति  
मेदिनी ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

माधातो रिति । मा माने, कित्त्वात् 'आतो धातोः' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः ॥—अयमिति ।  
'द्विचतुःषट्पदोर्गाः' इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गतोकेः । सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोकेष्वेति  
भावः । तत्र 'कृदिकारात्—' इति पाक्षिको ङीष् कैश्चिदित्यते । न च ह्रस्वादेव 'कृदिकारात्—' इति ङीष् भवति न तु दीर्घा-  
दिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि 'कृदिकारात्—' इति ङीष्ः संभवात् । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति  
पक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटप्रत्यये स्पष्टम् । 'आशीरा ह्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिर्क्षियां' इति  
द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इत्यमरकोशः संगच्छते । अश भोजन इत्यस्मात् 'इणजादिभ्यः' इति इण्-  
प्रत्यये उपधावृद्धौ 'कृदिकारात्—' इति ङीष्ः स्त्रीकारात् 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । 'आशीर्हिताशंसा-  
हिदंष्ट्रयोः' इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽप्याशीःशब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥—अङ्गुतनि—। ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अङ्ग व्य-  
क्त्यादौ, वनु याचने, अङ्ग स एव, ऋ गतौ ण्यन्तः, मदी हर्षे, अत सातत्यगमने, अगि गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे,  
कृश तनुकरणे । प्रसङ्गादाह—अरक्षिरिति । न रक्षिः अरक्षिरिति नमसमासः । प्रसृताङ्गलिः स हस्तः अरक्षिरि-  
त्यर्थः । दशापादीवृत्तौ तु कमिजित्यत्र ककारमपठित्वा अतैरभिचमकितं विधाय अरक्षिः साधितः । उज्ज्वलदत्तानुसारे-  
णाह—चायू रात्रिश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्' इति मन्त्रे  
तन्यतुर्गर्जितमिति 'यजा वृष्टिं न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मेष इति 'उतस्मास्य तन्यतोर्वि योः' इति मन्त्रे 'दिवश्चित्रं न  
तन्यतुम्' इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । 'अङ्गलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कृन्वेऽपि च' इति  
मेदिनी ॥—स्थविराङ्गमिति । 'वनिष्ठोर्हृदयादधि' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्त्वात् ॥—अङ्गिष्ठ इति । केचिदङ्गे-  
रिण्णुचमिच्छन्ति तेषामङ्गिण्णुरुदाहरणम् ॥—अर्पिस इति । 'आर्तिही—' इत्यादिना पुक् । 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥—  
मदेरिति । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूति देशे' इति मेदिनी । 'अतिथिः कृशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु' इति च । 'अङ्गुलिः  
करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति च । कवसः सन्नाहः कंकटजातिश्च ॥—अच इति । 'कवचो गर्दभाण्डे च  
संनाहे पर्पटेऽपि च' इति मेदिनी ॥—यौतेरिति । 'दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः' इति धन्वन्तरिनिषण्डः ।  
'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥—अः—। शृ हिंसायाम् । 'शर्करा खण्डविकृतौ उपलाशर्करांशयोः । शर्करान्वितदेशे  
चरुभेदे शकलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—पुषः—। पुष पुष्टौ, अस्मात्करन्यात्स च कित् । 'पुष्करं खेऽन्तुपन्नयोः । त्वय्यके  
खण्डफले हस्तिहस्ताप्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपभेदेषु वारुणौ' इति मेदिनी ॥  
—कलश्च । पुष्यतेः कलन् स च कित् । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हेमचन्द्रः ॥—गमेः—। गम्द गतौ । 'गमिष्यति  
गम्यादयः' इत्याशयेनाह—गमिष्यतीति ॥—आगामीति । इतिप्रत्ययस्य णिलादुपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥  
—भुवश्च—। भू सत्तायामसादिनिः स च णित्स्यात् । भविष्यतीति भावी ॥—अः स्यः । घ्रा गतिनिवृत्तौ, प्रपूर्वादस्मा-

॥ ४५७ ॥ प्रस्थायी । ॥ परमे कित् ॥ ४५८ ॥ परमेष्ठी । ॥ मन्थः ॥ ४५९ ॥ मन्थतेरिनिः कित्त्वात् । कित्त्वात्कारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ॥ पतः स्व च ॥ ४६० ॥ पन्थाः । पन्थानौ । ॥ खजेराकः ॥ ४६१ ॥ खजाकः पक्षी । ॥ बलाकादयश्च ॥ ४६२ ॥ बलाका । शलाका । पताका । ॥ पिनाकादयश्च ॥ ४६३ ॥ पातेरित्वं जुम् च । झीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छुल्लशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः । ॥ कषिदूषिभ्यामीक-  
न् ॥ ४६४ ॥ कषिका पक्षिजातिः । दूषिका नेत्रयोर्मैकम् । ॥ अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥ ४६५ ॥ अनीकम् । हृषीकम् । ॥ चङ्गणः कङ्कणश्च ॥ ४६६ ॥ कण शब्दे । अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । षण्टिकायां कङ्कणीका  
सैव प्रतिसरापि च ॥ शृपृवृजां द्वेदक् चाभ्यासस्य ॥ ४६७ ॥ शर्करीको हिंजः । पर्परीको दिवाकरः । वर्बरीकः  
कुटिलकेशः । ॥ पर्परीकादयश्च ॥ ४६८ ॥ स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन् धातोः पर्परादेशः । पर्परीकं किसलयम् ।  
वर्दरीकं वादित्रम् । शर्करीकं शरीरम् । तिसिन्धीको वृषभेदः । चरेर्नुम् । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः ।

दिनिः स च णित् । णित्वात् 'आतो युक्-' इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः—परमे । परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः  
कित्त्वात् । कित्त्वादातो लोपः 'हलदन्तात्-' इत्यलुक् । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः ॥—मन्थः । मन्थ विलोढने ॥—  
मन्था इति । 'पथिमथि-' इत्यालम् । 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' । 'मन्था मन्यनदण्डे च वज्रे चापेऽपि च स्युतः' ॥—पतः—।  
पतु गतावित्यस्मादिनिः स्थानादेशः । पथे गतावित्यस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोऽप्यस्ति । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति सुभू-  
तिचन्द्रः । 'लचि लचः किरोऽपि स्यात्किरौ' प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति  
विप्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । ततो मलर्यायेनिः ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिप-  
दिकम् । 'पथिमथि-' इत्यात्वे 'इतोऽत्-' इत्यत्वे च ऋभुक्षा इन्द्रः ऋभुक्षणौ ऋभुक्षणे इत्युज्ज्वलदत्तः । दशपायां तु 'अतैः  
भुक्षिनक्' इति सूत्रमुपन्यस्य लस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम् । 'ऋभुक्षिणमिन्द्रमाहुव ऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाह-  
ृतम् । अत्रायं विवेकः । इतिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात् । अवग्रहाभावो  
बाहुलकात् द्वितीयमते लवग्रहाभावो न्याय्यः । परन्तु प्रत्ययस्वरेणाकारस्योदात्ततया भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे  
प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥—खजेः—। खज मन्थे ॥—बलाका—। बल प्राणने, शल गतौ, पल्ल  
गतौ, एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'बलाका बकपक्षिः स्याद्बलाका विसकण्डिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च  
बको मतः' इति विश्वशाश्वतौ । 'शलाकाञ्जनयष्टिका । पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽङ्गे ध्वजेऽपि च' इति विश्वः ।  
'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्गयोः' इति मेदिनी ॥—पिनाका—। एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पा रक्षणे,  
'पिनाकोऽस्त्री रुद्राचे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—झीबपुंसोरिति । किञ्च पिच्छ संचूर्णेन, वकारस्य  
णलं धातोर्गगागमः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिङ्गे' इति मेदिनी ॥—कषि—। कषखेति दण्डके हिंसा-  
र्थकः । दुष वैकृत्ये ण्यन्तः । 'दोषो णौ' इत्युपधाया उकारः । अमरोक्तिमाह—दूषिकेति । किञ्च अकृतेऽपि ईकनि दृश्य-  
तेः 'अच इः' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्-' इति ङीषि दूषी । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमच्यैव । 'केऽणः'  
इति ङीषोऽपि ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च दशोर्मैलम्' इति विक्रमादित्यकोशः । 'दूषिका तुलिकायां च  
मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥—अनिहृषि । अन प्राणने, हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्यात् स च कित् । 'अनीको स्त्री  
रणे सैन्येऽपि' इति मेदिनी । 'हृषीकं विषयेन्द्रियम्' इत्यमरः ॥—चङ्गणः । कणधातोर्दङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'स-  
न्यङ्गे' इति द्वित्वे 'कृहोक्षुः' इत्यभ्यासस्य तुत्वे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुकि चङ्गण । ऋसिङ्सोस्तु चङ्गणः ॥—घा-  
तोरिति । चङ्गणिलस्य ॥—शृपृ । शृ हिंसायाम्, पू पालनादौ, वृष्वरणे, एभ्य ईकन् एषां द्विवचनमभ्यासस्य रुगागमश्च ॥  
—शर्करीक । इत्यादि । उरदत्वे रपरत्वम् ॥—पर्परीकाद—। ईकमन्ता एते निपात्यन्ते ॥—पर्परादेश इति । एत-  
च्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तं वस्तुतस्तु धातोर्द्विलमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्येति दशपायां यदुक्तं तदेव न्याय्यम् ।  
चरेर्नुम् चेत्युत्तरप्रस्थानुरोधेन द्वे रुक् चेत्साधनमुच्यतेन्याय्यत्वात् ॥—किसलयमिति । 'नैतोशेव तुर्फरी पर्परीका' इति  
मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु मिफला निशरणे, पू पालनपूरणयोः, पर्व पूर्व पूरणे, एषामन्यतमस्य निपातनमिदमित्याश्रित्य शत्रूणां  
विदारयितारौ स्तोतॄणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् ॥—वर्दरीकमिति । वृ विदारणे, अस्मादीकन्धा-  
तोर्ददर्दादेशः ॥—शर्करीकमिति । शृष्व वयोहानौ अस्मादीकन्धातोर्ददर्दादेशः । वस्तुतस्तु दर्दरीकशर्करीकावपि पर्प-  
रीकवदातोर्द्विल रुक् चाभ्यासस्येति व्याख्येयौ उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् ॥—तिसिन्धीक इति । तिम धीम  
आर्द्धभावे मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च । 'तिसिन्धी चिष्वाभ्लिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च 'तिसिन्धी लभ्लिका  
चिष्वा तिसिन्धीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । 'अम्लीका चाम्लिका चिष्वा तिसिन्धीका च तिसिन्धी' इति चन्द्रः । 'अम्लीका  
चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्राथ शुक्रा । अम्लिका चिष्वा चिष्वा तिसिन्धीका सुतिसिन्धी' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥—  
चरेः—। चर गतिमक्षणयोरस्मादीकन् द्विवचनमभ्यासस्य नुमागमश्च । 'भ्रमरश्चञ्चरीकः स्याल्लोचनो मधुसूदनः ।  
इन्द्रिन्दिरः पुष्पकीटो मधुके शटः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—मर्मरीक इत्यादि । मृद् प्राणत्यागे, दुष्टम् करणे, आभ्या-



कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च । ॥ ईषः किञ्चस्वश्च ॥ ४६९ ॥ इषीका शलाका । ॥ अजेञ्च ॥ ४७० ॥ ऋजीकः उपहतः । ॥ सतेर्जेन्मु च ॥ ४७१ ॥ सुणीका लाला । ॥ मृडः कीकचूकङ्कणौ ॥ ४७२ ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्गणः शिशुः । ॥ अलीकादयश्च ॥ ४७३ ॥ कीकजन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाभलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि । ॥ कृतृभ्यामीषन् ॥ ४७४ ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरीता । ॥ शृपूभ्यां किञ्च ॥ ४७५ ॥ शिरीषः । पुरीषम् । ॥ अर्जेर्ऋज च ॥ ४७६ ॥ ऋजीषं पिष्टपचनम् । ॥ अम्बरीषः ॥ ४७७ ॥ अयं निपात्यते । अवि शब्दे । अम्बरीषः पुमान् भाद्रम् । ॥ कृशृपूकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ॥ ४७८ ॥ करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरम् फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीर-स्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादिस्वात् व्यञ्ज । शौटीर्यम् । ॥ वशोः कित् ॥ ४७९ ॥ वशीरम् । ॥ कशोर्मुट् च ॥ ४८० ॥ काश्मीरो देशः । ॥ कृञ उच्च ॥ ४८१ ॥ कुरीरं मेथुनम् । ॥ घसेः किञ्च ॥ ४८२ ॥ क्षीरम् । ॥ ग-भीरगम्भीरौ ॥ ४८३ ॥ गमेभ्यः पक्षे जुम् च । ॥ विषा विहा ॥ ४८४ ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अग्नये इमे । ॥ पच पलिमच् ॥ ४८५ ॥ पचेलिमो वक्षिरयोः । ॥ शीङो धुक्-

मीकन् धातोर्द्वित्वम् अभ्यासस्य रुक् 'कर्कर्याल्लगलन्तिका' इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे, णस्य डः प्रत्ययस्य रुडाग-मश्च । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजे कोशकारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—ईषेः—। ईष गतावस्मादीकन् ह्रस्वश्च कित्वाङ्गुणाभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्थे कित्त्वमित्याहुः । 'इषीका स्यादीषिकापि वानायुजवनायुजौ' इति द्विरूपकोशः ॥—अजेः—। अज गतौ ॥ सतेर्जेन्मु च गतावस्मादीक-नित्स्याद्भातोर्नुमागमश्च । 'सुणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः ॥ मृडः कीकचू । मृड सुखने । मृडः कीकमित्युज्ज्व-लदत्तादिपाठः प्रमादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरान्तोदात्तत्वात् । 'मृडीके अस्य सुमतौ स्याम' इत्यादौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥—अलीकाद्—। 'अलीकमप्रियेऽपि स्यादिव्यसत्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिवि' इति विश्वः । 'अलीकमप्रिये भाले वितथे' इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तैः प्रयुज्यते । 'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्षमल्लशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलमा ये कालतां कुटिलतां च न संयजन्ति' इति । इहालीकलमाः भाललमाः अप्रिये लमा इत्याद्यर्थो यथायोग्यं बोध्यः । व्यलीकमप्रियाकार्यैवलक्ष्येणपि पीडने । 'ना नागरे' इति मेदिनी । वल संवरणे, 'वलीकनीप्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । वलतेर्नुमागमे वल्मीकम् । वामल-रश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् इत्यमरः । वहतेर्बृद्धिश्च । वाहीको गौरश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः । शाम्यते शमीकः ऋषिः । एवमन्येऽप्युह्या इत्याशयेनाह—इत्यादीति ॥—कृतृ—। कृ विक्षेपे, तृ ऋवनतरणयोः ॥—शृपू—। शृ हिंसायाम् । पृ पालनादौ, आभ्यामीषन् कित्स्यात् । 'ऋत इद्भातोः' इति इत्वं रपरत्वम् । शिरीषो वृक्षभेदः । 'उदो-ष्मपूर्वस्य' इत्युत्वे 'पुरीषं गूथं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ क्रियाम्' इत्यमरः ॥—अर्जेः—। अर्ज षर्ज अर्जने, अस्मादीषन् कित्स्यात् धातोर्ऋजदेशश्च । अमरोकिमाह—ऋजीषमिति । किञ्च उद्धतरसः सोमलतायाः शेषोऽपि ऋजीषम् । एतच्च 'ऋजीषिणं वृषणसश्चत प्रिये' 'आसत्यो यातु मघवाऋजीषी' इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥—अयमिति । ईषन् प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः । बोपालितोकिमाह—अम्बरीषमिति । 'क्लीबेऽम्बरीषं ब्राह्मः' इत्यमरः । 'अम्बरीषो रणे ब्राह्मे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आभ्रातकेऽनुपाते च' इति मेदिनी ॥—कृशृपू—। कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, इट कटि कटी गतौ, चुरादौ पट पुटेति दण्डके भाषार्थः । शौट् गर्वे । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वययोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी ॥ शीर्यत इति शरीरम् । 'शरीरं वर्ष्मं विप्रहः' इत्यमरः । अर्धचादित्वाच्छरीर इति पुल्लिङ्गोऽपि ।—परीरमिति । पूर्यतेऽनेनेति वि-प्रहः । बाहुलकात् हिङि गत्यनादरयोः, हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः । 'हिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः' इत्यमरः । हिण्डी-रोपि च हिण्डीरः' इति द्विरूपकोशः । किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोऽपि बाहुलकादेव बोध्याः । 'किर्मीरो नागराजे च कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' इति च ॥—वशोः—। वश कान्तौ, अस्मादीरन्कि-त्स्यात् । कित्त्वात्संप्रसारणादि । उशीरं वीरणमूलमुशीरोऽपि । 'मूलेऽस्योशीरमक्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः ॥—कशोः—। कश इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च । पृषोदरादित्वात्काश्मीरः ॥—कृञ—। कृञ् करणे अस्मादीरन् धातोर्न्यस्य उदादेशो रपरः—घसेः—। घस्त् अदने अस्मादीरन् कित्स्यात् । 'गमहन-' इत्युपधालोपे कत्वं षत्वं च । 'क्षीरं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः ॥—गमीर—। गम्ल गतौ अस्मादीरन् भकारोऽन्तदेशः । पक्षे जुमा-गमश्च निपात्यते । 'निम्रं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ॥—विषा—। षोऽन्तकर्मणि, ओहाक् त्यागे, आभ्यां विपूर्वाभ्यामा-प्रत्ययः निपात्यते ॥—पच—। डपचष् पाके, अस्मादेलिमच् स्यात् । कर्तरि अयम् । कृत्यप्रत्ययेषु तु केलिमर उपस-

लक्ष्मलम्बालनः ॥४८६॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीघ्रं मध्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शैवालम् । बाहुलका-  
द्वयं पोऽपि । शैवालं शैवलो न स्त्री शैपालो जलनीलिका । ॥ मृकणिभ्यामृकोकणौ ॥४८७॥ मरुको मृगः ।  
काणूकः काकः । ॥ घलेरूकः ॥४८८॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च । ॥ उलूकादयश्च ॥४८९॥ वलेः संसारण-  
मूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । बावदूको वक्ता । भल्लूकः । ॥ शम्बुर्बुक्च ॥४९०॥ शम्बूको जलशुक्तिः । ॥ शलि-  
मण्डिभ्यामृकण ॥४९१॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । ॥ नियो मिः ॥४९२॥ नेमिः । ॥ अर्तेरूक्ष  
॥४९३॥ ऊर्मिः । ॥ भुवः कित् ॥४९४॥ भूमिः । ॥ अश्रोते रश् च ॥४९५॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च  
॥ दलिमः ॥४९६॥ दल विशरणे । दलमिरिन्द्रायुधम् । ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥४९७॥ बाहुलकाण्यत्वम् ।  
वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः । ॥ स्रुचिभ्यां कित् ॥४९८॥ सृणिरङ्गुशः ।  
वृष्णिः क्षत्रियमेघयोः । ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥४९९॥ अमिः । ॥ वहिश्चिभ्युद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् ॥५००॥  
वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकाम्बुलानिः । ॥ घृणिपृश्निपा-  
र्णिचूर्णिभूर्णि ॥५०१॥ एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः पृश्निरत्यशरीरः । पृषेईदिश्च ।

ख्यातः ॥—शीङ्—। शीङ् स्वप्ने, शेरतेऽनेनेति शीघ्रमयविशेषः । 'मैरेयमासवः शीघ्रः' इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात्  
क्रीचं च । 'पुनपुंसकयोर्दासजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः । शीलं स्वभावे सद्गते' इति मेदिनी । 'जलनीली  
तु शैवालम्' इत्यमरः । शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह—शैवालं शैवाल  
इति ॥—मृकणि—। मृद् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः ॥—  
वलेः—। वल संवरणे । 'उलूकः पुंसि काकादाविन्द्रे भारतयोधिनि' इति मेदिनी वदेर्यङ्लुगन्ताङ्कः । 'वाचोयुफि-  
पटुर्वाग्मी बावदूकोऽतिवक्त्रि' इत्यमरः ॥—भल्लूक इति । भल्ल परिभाषणे इत्यस्माद्कः ॥—शम्बुः—। शम्बु उपशमे  
अस्माद्कः धातोर्भुगागमश्च । 'शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे च शृङ्गतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकादुक्तप्रत्यये ह्रस्व-  
मध्योऽपि । 'जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्' इति द्विरूपकोशः । जम्बूकवधूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः । 'जम्बूकः  
फेरेवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी-विश्वप्रकाशौ । 'बन्धुकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके' इति  
च ॥—शलिमण्डि—। शल गतौ, मण्डि भूषायां हर्षे च । 'सौगन्धिकं तु कङ्गारम्' इत्याद्युपक्रम्य 'शालूकमेषां  
कन्दः स्यात्' इत्यमरः । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवान्तानां कन्दो मूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते वर्षासमयमिति  
मण्डूको मेकः ॥—नियो मिः । गीष् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः । 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः  
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि । या प्रापणे, 'यामिः खसकुलस्त्रियोः' इत्यन्तस्थादौ रसमः । 'जामिः  
खसकुलस्त्रियोः' इति चवर्गवृत्तीयादावजयकोशः । 'चवर्गादिरपि प्रोक्तो जामिः खसकुलस्त्रियोः' इति द्विरूपेषु  
विश्वः ॥—अर्तेरूक्ष । ऋ गताविल्यस्मान्मिः धातोरुकारादेशश्च । उभेति वक्षुमुचितम् । रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घसं-  
भवात् ॥ 'ऊर्मिः क्रीपुंसयोर्वाच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' इति मेदिनी ॥—भुवः—।  
भवतेर्मिः कित्स्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । 'भूमिर्वसुन्धरायां स्यात्स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।  
'भूर्भूमिरचलानन्ता' इत्यादि त्वमरः ॥—अश्रोतेः—। अश्नु व्याप्तौ, अस्मान्मिः धातो रशादेशश्च । 'रश्मिः पुमान्  
दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी ॥—वीज्या । वी गतौ, ज्या वयोहानौ, उवर रोगे । अमरोक्तमाह—वेणिः  
स्यादित्यादि । 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । 'वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे' इति मेदिनी । 'वेणी गरागरी  
देवताडो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च' इति विश्वः । 'ज्वरत्वर—' इत्युपधाया वकारस्य च ऊट् ।  
जूर्णिः क्रीरोगः ॥—स्रुचि—। स्रु गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां निः कित्स्यात् । 'अङ्गुशोऽङ्गी सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।  
'सृणिः स्यादङ्गुशे पुमान्' इति कोशान्तरम् । अत एव 'आरक्षमममवमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति माघे पुलिङ्गप्रयोगः ।  
'वृष्णिस्तु यादवे मेघे वृष्णिः पाखण्डमेषयोः' इति विश्वः । 'ऐन्ने.वृष्णि वोढशिनि तृतीयम्' इति ध्रुवौ वृष्णि मेष-  
मित्यर्थः ॥—अङ्गेः—। अगिर्गल्यर्थः । 'अभिर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी ॥—वह्नि । वह  
प्रापणे, श्रिष् सेवायाम्, श्रु भ्रवणे, यु मिश्रणे, हु गतौ, ग्लै म्लै हर्षक्षये, ओहाक् त्यागे, मित्तरा संभ्रमे, एभ्यो  
निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । 'वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी । 'पङ्क्तिर्निःश्रे-  
णित्त्वचिरोहिणी । श्रेणिः क्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ' इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः । 'कटिः  
श्रोणिः कङ्कप्रती' इत्यमरः । योनिर्भगम् । 'योनिः क्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । श्रोणिः सेचनी ।  
'कृदिकारात्—' इति ङीष् श्रोणी । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृन्दन्तरे'  
इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः ॥—घृणि—। घृ सेचने, स्पृश संस्पर्शने, पृषु सेचने, चर गतौ, द्रुष्यन् धा-  
रणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । 'घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरत्रेषु' इति हेमचन्द्रः । 'घृश्निरत्यतनौ'

पार्ष्णिः पादतलम् । चरुपचाया उत्तम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । विभर्तेत्यम् । भूर्णिर्धरणी । ॥ वृद्धभ्यां चिन् ॥५०२॥ वर्धिवरः । दधिः । ॥ जृश्वस्तुजागृभ्यः किन् ॥५०३॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्ह्रिः । स्त्रीर्विर्ष्व-  
र्युः । जागृविर्नृपः । ॥ दिवो द्वे दीर्घाभ्यास्य ॥५०४॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः । ॥ कृविघृष्विच्छवि-  
स्यविकिकीदिवि ॥५०५॥ कृविस्तनुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्योर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तनु-  
वायः । दीम्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चायः । बाहुलकाद्गृह्यदीर्घयोर्विनिमयः । चापेण किकीदीविना ।  
॥ पातेर्डतिः ॥५०६॥ पतिः । ॥ शकेर्ऋतिन् ॥५०७॥ शकृत् । ॥ अमेरतिः ॥५०८॥ अमतिः काकः ।  
॥ वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ॥५०९॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः । क्रोधः । ॥ अञ्जेः को वा ॥५१०॥ अङ्कतिः । अङ्कतिर्वातः । ॥ हन्तेरंह च ॥५११॥ हन्तेरतिः स्याद्वहादेवश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया  
अंहतिर्दानम् । प्रादेशान् निर्बपणमपवर्जनमंहतिः । ॥ रमेर्नित् ॥५१२॥ रमतिः कालकामयोः । ॥ सूङः क्रिः ।  
॥५१३॥ सूरिः । ॥ अदिशदिभूशुभिभ्यः किन् ॥५१४॥ अदिः । शदिः । शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्महा ।  
॥ वङ्कत्रयादयश्च ॥५१५॥ किञ्चन्ता निपात्यन्ते । वङ्ककिर्वाद्यभेदो गृहदाह पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अङ्गि-  
रङ्गिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः । तन्निर्मोहः बाहुलकाद्गुणः । मेरिः । ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥५१६॥ रात्रिः ।  
शभिः । कुअरः । ॥ अदेस्त्रिनिश्च ॥५१७॥ चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ । अत्रिणः । अत्रिः । अत्री । अत्रयः ।

इत्यमरः । 'पार्ष्णिः स्यानुन्मदः । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—भूर्णिरिति । 'तक्कान  
भूर्णिः' इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥—वृद्ध-। वृत् वरणे, दृङ् आदरे, स्त्रियां 'कृदिकारात्-' इति  
डीप् । दीर्घा ॥—जृश्व-। जु वयोहानौ, शृ हिंसायाम्, स्तुम् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये, किन् कित्वात् 'श्रुत इहातोः'  
इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरित्यादि ॥—दिवो-। दिवु क्रीडादौ अस्मात् किन् कित्वाद्गुणाभावः । 'दीदिविर्धिवषणाभयोः' इति  
विश्वः । 'दीदिविर्ना धिषणोऽन्नं तदन्नियाम्' इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । 'दीदिविर्धा दशकरश्चक्षुः सुरगुरुः'  
इति त्रिकाण्डशेषः । दीदिविर्द्वादशार्चिः स्याज्जीवः प्राक्फल्गुनीसुतः' इति हारावली । 'ओदनोऽङ्गी सदीदिविः' इत्यमरः ।  
अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिविः पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं  
नादत्तव्यम् । स इति छेदने तु अन्नियामिति न लभ्येत ततश्चात्र तदन्नियामिति पूर्वोक्तमेदिनीप्रन्यो विरुध्यतेति ध्येयम् ।  
'गोपायुतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥—कृवि-। कृक् करणे, वृषु सेचने, छो छेदने, घा गतिनिवृत्तौ,  
दिवु क्रीडादौ, एते किञ्चन्ताः ॥—घृष्विर्वराह इति । 'उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः' कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्या-  
तम् । घृषु सेचने इति धालर्थानुगमात् । 'छविः शोभास्त्वोर्ध्वोऽपि' इति मेदिनी । 'अथ चायः किकीदिविः' इत्यमरः ॥—वि-  
निमय इति । 'किकीदिविकिकीदिवौ' इति द्विरूपकोशः ॥—पातेः-। पा रक्षणे डित्वाट्टिलोपः । 'पतिर्धवे नात्रिष्वीशे' इति  
मेदिनी ॥—शकेः-। शक्नु शक्तौ । 'उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विघ्नाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥  
—अमेः-। अम गतौ 'अयामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः' इति मेदिनी ॥—चङि-। वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ गतौ ।  
'वसतिः सचिवे गवि' इति विश्वः । 'वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' इति मेदिनी ॥—अञ्जेः-। अञ्जु गतौ,  
अस्मादतिः स्यात्कारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥—हन्तेः-। हन हिंसागत्योः, अमरोक्तिमाह—प्रादेशानमित्यादि ॥—रमेः-।  
रमतेरतिः स्यात्स च नित् । 'रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । नित्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरसिरमतिरसि ॥—सूङः-।  
धृङ् प्राणिप्रसवे कित्वाद्गुणाभावः । 'पुमान् सूरिः कृती कृष्टिलेन्धवणौ विचक्षणः' इत्यमरः । दशपायां तु 'धुगोरिन् दीर्घश्च'  
इति पाठस्तत्र रिनो मकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे चित्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव किमुच्येत । तथा च सूरि  
सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरिती नान्तमुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्त्वं  
स्त्रीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविक्रममपि 'सदा पश्यन्ति सूरयः' 'विसूरयो दधतो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरि-  
शब्दस्यान्तोदात्तलदर्शनात् ॥—अदि-। अद भक्षणे, शदू शातने, भू सत्तायाम्, शुभ शुम्भ शोभायै । 'अग्रयो हुमसौलार्काः'  
इत्यमरः । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी ॥—वङ्कत्रया-  
दयः । वकि कौटिल्ये, ड्रवप् बीजसन्ताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । अहिर्भाषार्थश्चुरादिष्यन्तः । अचि गतौ गत्यारम्भे  
च । जिभी भये ॥—तन्निर्द्रिति । 'कृदिकारात्-' इति पक्षे डीप् । 'तन्त्री निद्राप्रमिलयोः' इति मेदिनी । 'तन्त्री तन्निर्द्र  
तन्द्रायाम्' इति । 'विभज्य नक्तदिवमस्ततन्निर्द्रा' इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति ।  
—राशदि-। रा दाने, शदू शातने । 'शत्रिर्नाम्भोधरे विष्णौ' इति मेदिनी । 'शत्रिमग्र उपमा केतुमर्यः' इति मन्त्रस्य वेद-  
भाष्ये तु उपमा उपमानभूतं केतुं प्रहयातं सत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥—अदेः-। अद भक्षणे, अत्रिर्मु-  
निभेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्त्रिभिति पठित्वा अत्रिरित्युदाजहुस्तत्र । त्रिपैषेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु  
अदेस्त्रिभिति पठित्वा निदिति वचनाप्रकारस्य नेत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि न नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्वापत्तेः । न

॥ पतेरत्रिन् ॥५१८॥ पतत्रिः पक्षी । ॥ मृकणिभ्यामीचिः ॥५१९॥ मरीचिः कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।  
 ॥ भ्रयतेधित् ॥५२०॥ भ्रयीचिर्ग्याधिः । ॥ वेजो ङिञ्च ॥५२१॥ वीचिस्तरङ्गः । नभसमासे अवीचिर्नरक-  
 भेदः । ॥ ऋहनिभ्यामूषन् ॥५२२॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः । ॥ पुरः कुषन् ॥५२३॥ पुर अग्रगमने ।  
 पुरुषः । अन्येषामपीति दीर्घः । पुरुषः । ॥ पुनहिकलिभ्य उषच् ॥५२४॥ पुरुषम् । नहुषः । कलुषम् ।  
 ॥ पीयेरूषन् ॥५२५॥ पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवं पयः । ॥ मस्जेर्नुम्  
 च ॥५२६॥ मज्जूषा । ॥ गङ्गेश्च ॥५२७॥ गण्डूषः । गण्डूषा । ॥ अर्तेररुः ॥५२८॥ अरुः शत्रुः । अरू ।  
 अररवः । ॥ कुटः किञ्च ॥५२९॥ कुटर्बन्धगुहम् । कित्प्रयोजनं चिन्त्यम् । ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥५३०॥  
 शकटोऽस्त्रियाम् । शकिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि । ॥ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्ब-  
 च् ॥५३१॥ करम्बं ग्यामिभम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ।  
 ॥ कदेर्णिप्पक्षिणि ॥५३२॥ कादम्बः कलहंसः । ॥ कलिकर्घोरमः ॥५३३॥ कलमः । कर्ममः । ॥ कुणि-  
 पुल्योः किन्दच् ॥५३४॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । ॥ कुपेर्वा घञ् ।  
 ॥५३५॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये । ॥ नौ षञ्जेर्घयिन् ॥५३६॥ निषङ्गधिराकिङ्कः । ॥ उघर्तेधित्  
 ॥५३७॥ उदरधिः समुद्रः । ॥ सतेर्णिञ्च ॥५३८॥ सारधिः । ॥ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥५३९॥

चेष्टापत्तिः 'जहिन्यत्रिणं पर्णि' 'दूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्रिणः' 'अग्रे हंसिन्यत्रिणम्' इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् ।  
 अत एव 'न छुमताङ्गस्य' इति सूत्रे अदेक्षिनिधेत्येव कैयटोऽप्याहेति दिक् ॥—पतेः—। पल्लु गतौ ॥—पतत्रिरिति ।  
 पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मलर्थे इति तु नान्तः पतत्री पतत्रिण इत्यादि ॥—मृकणि—। मृह् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः,  
 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'कणीचिः  
 पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटे स्त्रियाम्' इति च ॥—भ्रयतेः—। दुओधि गतिवृत्त्योः, अस्मादीचिप्रत्ययश्चित्स्यात् ॥—वेजोः—।  
 वेन् तन्तुसन्तानेऽस्मादीचिर्ङित्स्यात् । 'वीचिः खल्ये तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—ऋहनि—। ऋ  
 गतौ, हन हिंसागल्योः, कुष निष्कर्षे । किलाद्गुणाभावः । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—पू  
 महि—। पू पालनपूरणयोः, णह बन्धने, कल शब्दसंख्यानयोः, 'पुरुषं कर्तुं रुक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी ।  
 'नहुषो राजविशेषे नागमिथपि' इति हेमचन्द्रः । उषचश्चित्वाग्नहृषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रामादिलादृषादित्वादायुदात्तल-  
 मित्याहुः । एतच्च 'देवा अकृष्वन्नहुषस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । 'कलुषं त्वाविलैनसोः' इति विश्वः ॥—पीयेः—।  
 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे तथाऽमृते' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—पेयूष इत्यादि ।  
 —मस्जेः—। ढमस्जो शुद्धौ, अस्मादुषन्त्यानुमागमश्च धातोः । 'मिदचोऽन्यात्परः' सस्य ध्रुत्वेन शस्तस्य जस्तुत्वेन जस्तस्य  
 'झरो झरि-' इति वा लोपः । लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मज्जूषा काष्ठमयं द्रव्यम् । पेटक इति यावत् । 'पिटकः पेटकः पेटा मज्जूषा'  
 इत्यमरः ॥—गङ्गेः—। गङ्गि वदनैकदेशे । 'गण्डूषो मुखपूर्तीभिः पुष्करप्रसृतोन्मिते' इति मेदिनी ॥—अर्तेः । ऋ गतौ,  
 उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु संकारान्त इति स्फोरयति अरू अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । 'कचिद्यावि-  
 ररं शूरमर्त्यम्' 'अपाररुमदेवयजनो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । अत्र व्याचक्षते । 'मा नः शंसो अररुषः' इति  
 मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति माधवेनोक्तं यत्तत्प्राविवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुष इति पदस्य आयुदात्तत्वात्पुनपत्तिप्रस-  
 ज्ञात् तस्माद्वातेः लिटः कसुधेति कसोरिवानित्यनेन नभसमासे इत्यररुष इति व्याख्येयम् । ततश्च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्या-  
 दिना पूर्वपदप्रकृतित्वरे सत्यायुदात्तत्वं सिध्यति । 'गुल्हेषोऽरुषे दधन्ति' इत्यत्र स्वयमेव रातेः कसन्तस्य नभसमास इत्यादि  
 व्याख्यानात् । 'यो नो अग्रे अररिवां अघायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति ॥—कुटः—। कुट कौटिल्येऽस्मादरुः स्यात्स च  
 कित् ॥—चिन्त्यमिति । 'गाङ् कुटादिभ्यः-' इति कित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धिरिति भावः ॥—शकिर्गत्यर्थे इति । शकु  
 शक्ताविल्यस्मादटमित्येके । 'क्षीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः ॥—देवट इति । देव देवने ॥—करट इति । डुकृन्  
 करणे । कृ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन् । 'काकेभगण्डौ करटौ' इत्यमरः । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्यजीविनि । एकादशा-  
 हादि धादि दुर्दुरुक्षेऽपि वायसे' इति मेदिनी ॥—कृकदि—। डुकृन् करणे, कटे वर्षावरणयोः । करम्बो मिश्रिते वान्तो  
 भान्तस्तु दधिसक्तुषु इति विश्वः । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति विश्वः ॥—करेः—। कदम्बः स्यात्पु-  
 मान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' इति मेदिनी ॥—कलि—। कल संख्याने, कर्द कुत्सिते शब्दे । 'कलमः पुंसि लेखिन्यां शालौ  
 पाटभरेपि च' इति मेदिनी ॥—कुणिपुल्योः—। पुल महत्वे ॥—कुपेः—। कुप क्रोधेऽस्मात्किदच् स्यात् वकारश्चान्तादेशो  
 विकल्पेन । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बहुलकादल भूषणादौ अलिन्दम् । 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गनागो-  
 मयगोमुखाणि' इति माघः ॥—नौ षञ्जेः—। षञ्ज सज्जे । निपूर्वादस्मात् घथिन्यात् । 'उपसर्गास्तुनोति-' इत्यादिना षलम् ।  
 'चजोः-' इति कुलम् । 'आभुरस्य निषङ्गधिः' । रथकूर इत्यर्थः ॥—उदि—। ऋ गतावुत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥  
 —सतेः—। स गतावस्मात् घथिन् भित्स्यात् । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः ॥—खर्जि—। खर्ज

खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जलं कुशवर्तिः ॥ लङ्गेवृद्धिश्च ॥ लाङ्गलम् । कुसूलः । तमेवुङ्गु-  
द्धिश्च । ताम्बूलम् । शृणातेर्दुर्गवृद्धिश्च । शार्दूलः । दुक्कोः कुक्च । दुक्कलम् । कुक्कलम् । ॥ कुवश्चट् दीर्घश्च ॥ ५४० ॥  
कूची चित्रलेखनिका । ॥ समीणः ॥ ५४१ ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । ॥ सिवेष्टेरु च ॥ ५४२ ॥  
सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । ॥ शमेर्बन् ॥ ५४३ ॥ शम्बो मुसलम् । ॥ उल्बादयश्च ॥ ५४४ ॥ बलन्ता निपात्यन्ते ।  
उच समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं तान्नम् । बिम्बम् । ॥ स्यः स्तोऽम्बजबकौ  
॥ ५४५ ॥ तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ सस्तादेशश्च । सम्बो गुच्छस्तृणादिनः । सबकः पुष्पगुच्छः । ॥ शाशपिभ्यां  
ददनौ ॥ ५४६ ॥ शादो जम्बालशष्पयोः । ॥ शब्दादयश्च ॥ ५४७ ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः । ॥ कौतेर्नुम् ॥ ५४८ ॥  
कुन्दः । ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ५४९ ॥ वलयम् । मलयः । तनयः । ॥ वृहोः पुगदुकौ च ॥ ५५० ॥  
वृषय आश्रयः । इदयम् । ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ ५५१ ॥ मेरुः । पेरुः । सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः  
पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः । ॥ जञ्वादयश्च ॥ ५५२ ॥ जनु जनुणी । अश्रु । अश्रुणी । ॥ रुशातिभ्यां कुन् ॥ ५५३ ॥  
रुह्युङ्गमेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाङ्गस्त्वम् । ॥ जनिदाच्युसृष्टुमदिषमिनमिभृवभ्य इत्वनत्वन-

मार्जने, पिञ्ज हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमं ऊरुलचौ स्तः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः'  
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । कृपू सामर्थ्ये । बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति लताभावः । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । 'वनसारक्षन्त्रसंज्ञः  
सिताश्रो हिमवालुका' इत्यमरः । वल्ल संवरणे । वल्लूरम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं  
शालूरादयो द्रष्टव्याः । 'मेके मण्डकवर्षाभूशालूरल्लवदुंराः' इत्यमरः ॥—लङ्गेः—। लङ्गेर्गल्यर्थः । 'लाङ्गलं पुच्छशेफलोः'  
इति मेदिनी ॥—कुसूल इति । कुस श्लेषणे दन्त्यसकारवान् । 'कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्' इति विश्वः ।  
ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः । तसु ग्लानौ, वुग् दीर्घत्वं च । ताम्बूली नागवह्न्यां क्ली क्रमुके तु नपुंसकम्' इति मेदिनी ।  
शू हिंसायाम्, धातोर्द्विर्दुर्गागमश्च । 'शार्दूले राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च पत्तने तृतरस्थिते' इति मेदिनीविश्व-  
प्रकाशौ । उत्तरस्थित उत्तरपदभूतः शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यथा । दु गतौ, कुङ् शब्दे, अनयोः कुक् च ।  
'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् क्षौमे च' इति मेदिनी । 'कुक्कूलं शङ्कुसङ्कीर्णं श्वश्रे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शिरीषादपि  
मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुक्कूलोऽभिकर्कशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च ॥—कुवः—। कु शब्दे । कुचः स्तनः ।  
'कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति विश्वः ॥—कूचीति । टित्वान्ङीप् ॥—समीणः । इण् गतावस्मात्सम्युपपदे चट् स्यादीर्घश्च  
धातोः ॥—सिबेः—। पिबु तन्तुसन्तानेऽस्माच्चट् प्रत्ययः स्यादेकल्लं च । टित्वान्ङीप् 'सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभि-  
नयान्तरे' इति मेदिनी ॥—शमेः—। शम उपशमे । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुमान्विते त्रिषु' इति  
विश्वमेदिन्यौ ॥—उल्बमिति । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं तु कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके चस्य लत्वं गुणाभावश्च  
प्राग्वत् । 'शुल्बं ताप्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु । अस्य  
नुमागमो हस्त्वत्वं च । बवयोरभेदाद्विम्बम् । 'बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले पुनपुंसकम् । बिम्बिकायाः फले क्लीबं कृक-  
लासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥—स्वस्तः—। ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्वयेऽपि च' इति  
विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्वयगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः' इत्यमरः ॥—शाशपि—। शो तनूकरणे, शप  
आक्रोशे । 'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालतृणं घासः' इति च । 'शादः स्यात्कर्दमे शष्पे' इति मेदिनी ।  
शब्दो निनादः ॥—शब्दादयः । एते ददनन्ता निपात्यन्ते । अव रक्षणे वस्य बः । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुखकयोः पुमान्'  
इति मेदिनी ॥—कौतेः—। कु शब्दे, 'कुन्दो माच्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना' इति च मेदिनी ॥—वलिमलि—।  
बल संवरणे संचरणे च, मल मल्ल धारणे, तनु विस्तारे । 'बलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मलयः  
पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥  
—वृहोः—। वृज् वरणे, हृज् हरणे, आभ्यां कयन् स्यात् । यथाक्रमं पुगदुकावागमौ च भवतः । कयनः किञ्चं लिङ्  
गुणाभावार्यम् । ह्रियते विषयैरिति इदयं मनः ॥—मिपीभ्याम्—। डुमिन् प्रक्षेपणे, पीङ् पाने । 'मेरुः पुमेरुर्हमाद्रिः' इत्य-  
मरः । पीयते रसानिति पेरुः ॥—पिबतेरिति । पा पाने । इष्टवन्त्रोक्तिमाह—संवत्सरवपुर्इत्यादि ॥—जञ्वादयः ।  
रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावे । नकारस्य तकारः । शत्रुः स्कन्धसन्धिः । 'स्कन्धी तस्यैव जनुणी' इत्यमरः । तस्य  
पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । असु क्षेपणे, अश्रु व्याप्तौ संचाते च । असु अश्रु च नयनजलम् । शीङो हस्त्वत्वं गुणा-  
गमश्च । 'शिपुर्ना शाकमात्रेऽपि शोभाजनमहीरहे' इति मेदिनी ॥—रुशाति—। रु शब्दे, शत्रु शातने प्यन्तः । 'कृष्णसा-  
रुह्यङ्कुरकुशम्बरौहिषाः' इत्यमरः । 'रुह्येत्ये मृगेऽपि च' इति मेदिनी ॥—जनिदा—। जनी प्रादुर्भावे, इदाम् दाने,  
च्युङ् गतौ, स्र गतौ, वृज् वरणे, मदी हर्षे, धम धम अवैकल्ये, धम प्रहृत्वे शब्दे च, डुमृज् धारणपोषणयोः । एभ्यो नवभ्यो

क्षणकिंनशकृत्स्यदडटाटचः ॥५५४॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । प्यौबो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्य-  
श्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृषः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । हित्वाट्टिकोपः । नमसीति नटः  
शैल्यः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च । ॥ अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते ॥५५५॥ पेट्वमसृतम् भृशम् । ॥ कुत्से-  
रम्भोमेदेताः ॥५५६॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः । ॥ सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुला-  
कुशचषालेल्बलपल्बलधिष्ण्यशल्याः ॥५५७॥ सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नुक्  
च । वर्णसिर्जलम् । पृ पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अकुशः । चषेराळच् । चषालो  
यूपकटकः । इल्बलो दैत्यभेदः । पल्बलम् । जिघृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शल्येयः । शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना ।  
॥ मृशक्यविभ्यः क्लृः ॥५५८॥ मूलम् । शक्लुः प्रियंवदे । अम्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः । ॥ माछास-  
सिभ्यो यः ॥५५९॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सस्यं दक्षिणवामयोः । ॥ जनेर्युक् ॥५६०॥ ये  
विभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या । ॥ अझ्यादयश्च ॥५६१॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्युक् अडागम उपधाकोपश्च ।  
अझ्या माहेयी । अझ्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् । वन्ध्या । ॥ छामदिपद्यार्तिपृशकिभ्यो

यथासंह्यं नव स्युः । जनेरिलन् । जनेरिडागमेनापि जनित्वेति रूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥—च्यौबो इति । ऋणो  
णित्वावृद्धिः ॥—सृणिरिति । क्तिनः कित्वात्र गुणः । निट्त्वं तु आद्युदात्तार्थम् । ‘सृष्टिभ्यां किति’ इति । निप्रत्यये त्वन्तो-  
दात्तः साधितः ॥—वृश इति । शकः कित्वात्र गुणः ॥—मत्स्य इति । स्यप्रत्यये चत्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् ।  
‘ऋतन्यञि-’ इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः ॥—षण्ड इति । बाहुलकादात्वादेः षस्य सकारो न प्रत्ययादेः । ढस्य तु  
प्रयोजनाभावाभेत्संज्ञा । ‘शमेढः’ इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । ‘सायं सायो भवेत्कोशः कोषं षण्डश्च षण्डवत्’  
इति द्विरूपकोशः । ‘षण्डो वर्षवरः’ इत्यमरः । ‘नदी नल्याषधी स्त्री स्याच्छैल्लषाशोकयोः पुमान्’ इति मेदिनी ॥—नट  
इति । नमतेर्ढट् ॥—भरट इति । विभर्तेरटच् ॥—अन्येभ्योऽपि-। इत्वन्नादयोऽनुवर्तन्ते ॥—पेट्वमिति । पा पा-  
नेऽस्मादिलन् ॥—भृशमिति । मृगः शक् ॥—कुत्से-। कुस श्लेषणेऽस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । ‘कु-  
सुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ’ इति मेदिनी । ‘कुसुमं क्षीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः’ इति च । ‘कुसीदं जी-  
वने वृष्ट्या क्लीबं त्रिषु कुसीदके’ इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । ‘वृषाकप्यभि-’ इति सूत्रे  
ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम् । ‘पारलौकिककुसीदमत’ इति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरपि ॥—सान-  
सि-॥—सनोतेरिति । षण् दाने ॥—वृजो नुक् च इति । वृज् वरणेऽस्मादसिः । दशपायां तु ‘सानसिधर्णसि-’ इति  
पठित्वा वृजो नुक् च धर्णसिलोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् । ‘धर्णसिं भूरिधायसम्’ इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥—  
—पर्णसिरिति । पृ पालनपूरणयोरस्मादसिप्रत्ययो नुक् च ॥—तण्डुला इति । उलच्प्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । त्रेधा तण्डु-  
लान्विभजेत् । इह चित्स्वरः । ‘तण्डुलः स्याद्विडम्बे च धान्यादिनिकरे पुमान्’ इति मेदिनी ॥—अकुश इति । अयमपि चि-  
त्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा मन्त्रः ‘दीर्घं अकुशं यथा’ इति । ‘अकुशोऽस्त्री सृणिः क्षियाम्’ इत्यमरः ॥—चषेराळ इति । चष भक्षणे  
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तस्त्वालजिति चितमाह । तत्र । ‘चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति’ । ‘चषालवन्तः स्वरवः  
वृथिव्याम्’ इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात् । अमरोक्तिमाह—चषाल इति ॥—इल्बल इति । इल स्वप्नेरणयोः । वल्बु गुणा-  
भावः । ‘इल्बला तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः’ इति मेदिनी । ‘इल्बलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः’ इत्यमरः ।  
पा पाने अस्माद्वल्बु लुगागमः ह्रस्वं च । पिबन्त्यस्मिन्निति पल्बलमल्पसरः । ‘वेशन्तः पल्बलं चाल्पसरः’ इत्यमरः ॥—इकार  
इति । रपरत्वाभावो ष्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् । ‘धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽम्रौ’ इत्यमरः । ‘धिष्ण्यं स्थानाग्निसमस्तु । ऋक्षे शप्नौ च’  
इति मेदिनी ॥—शल्येः-। शल गतौ । ‘शल्यं तु न क्षियां शङ्खौ क्लीबं क्ष्वेडेभ्यो तोमरे । मदनवृद्धाविधोर्ना’ इति मेदिनी ॥  
—मृशकि-। मूह् बन्धने, शक्नु शप्नौ, अविशब्दे । ‘मूलं क्षिपाययोः । मूलं वित्तेऽन्तिके’ इति मेदिनी । ‘शक्लुः प्रियंवदे’  
इति विशेष्यनिर्देशमरः । अम रोगे चुरादिष्यन्तः । बाहुलकादेव वोपधाह्रस्वः । ‘अम्लो रसविशेषे स्यादम्ला चाङ्गेरि-  
कौषधौ’ इति मेदिनी ॥—माछा-। मा माने, छो छेदने, षस स्वप्ने । ‘माया स्याच्छाम्बरीबुद्धोर्मायः पीताम्बरे सुरे’ इति  
मेदिनी । ‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु क्षियाम्’ इति विश्व-  
मेदिन्यौ । ‘वृक्षादीनां फलं सस्यम्’ इत्यमरः ॥—सुनोतेरिति । बुज् अभिषवे, ‘सस्यं वामे प्रतीपे च’ इति मेदिनी ॥  
—जनेः । जन जनने । यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् । ‘जन्यं हृष्टे परीवादे सङ्क्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृव्यस्यायां जन्यः  
स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूपाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । क्षिग्वे’ इति मेदिनी ॥ आत्वपक्षे रूपमाह—जायेति ।  
—अझ्यादयश्च । अझ्य इति । यकः कित्वात् ‘गमहन-’ इत्युपधालोपे ‘हो हन्तेः-’ इति कृत्वेन हस्य घः । अडागमम-  
नुक्त्वा नमपूर्वाद्धन्तेर्यगित्यन्ये ॥—अझ्येति । क्षियां टाप् । ‘माहेयी सौरमेयी गौरुसा माता च शङ्गिणी । अर्जुन्यझ्या  
रोहिणी स्यात्’ इत्यमरः । संपूर्वाद्धानो यक् आतो लोपश्च । संध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्युगसन्धिषु इति मेदिनी । ‘कन्या

वनिप् ॥५६२॥ आवा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्वायोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शका हस्ती । कीर्मा । शकरी अङ्गुलिः । ॥ शीङ् शीङ्गुशिरुहिजिह्वसृष्ट्यः कनिप् ॥ ५६३ ॥ शीवा अजगरः । कुशा सृगालः । रुक्मा वृक्षः । जिस्वा जेता । क्षिस्वा बायुः । सृस्वा प्रजापतिः । घृस्वा विष्णुः । ॥ ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ५६४ ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । ॥ अवेर्धे च ॥ ५६५ ॥ अध्वा । ॥ प्र ईरशदोस्तुट् च ॥ ५६६ ॥ प्रेर्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी । ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ ५६७ ॥ पश्चिभिः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मलिः । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । ॥ हृपिषिरुहिवृत्तिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च ॥ ५६८ ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे ह्ये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेचिर्वज्रम् । रोहिर्बती । वर्तिः । वेदिः । छदिश्छेत्ता । कीर्तिः । ॥ इगुपधात्किट् ॥ ५६९ ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । छिपिः । बाहुलकाद्वत्वे छिभिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका । ॥ भ्रमेः संप्रसारणं च ॥ ५७० ॥ भृमिर्वातः । बाहुलकाद्भ्रमिः । ॥ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्छ ॥ ५७१ ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि ।

कुमारिकागौयैरोषधीराशिभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—वन्धयेति । बन्ध बन्धने । 'वन्ध्यस्तलफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम्' इति मेदिनी । कौतेर्यतिर्दुक् । कुष्यमित्युज्ज्वलदत्तः । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तः । यकप्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति 'निवाते वातत्राणे' इति सूत्रे वृत्तिः । छित्त्वाट्टिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्काराड्कारस्येत्येत्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं स्थितेऽभ्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥—आमदि—। णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पू पालनपूरणयोः, शकृ शकौ । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'पर्वं क्लीबं सहे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' इति च ॥—छीमाविति । 'वनो र च' इत्यनेन ॥—अङ्गुलिरिति । एते 'आरोहतं दशतं शकरीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'शकरी छन्दसो भेदे नदी-मेखलयोरपि' इति मेदिनी ॥—शीङ्—। शीङ् स्वप्ने, कुश आह्वाने रोदने च, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, जि जये, क्षि निवासगत्योः, छ गतौ, घ धारणे ॥—ध्याप्योः—। ध्ये चिन्तायाम्, प्यैर् वृद्धौ, आभ्यां कनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धातोर्हल इति दीर्घः ॥—अदेः—। अद भक्षणेऽस्मात्कनिप् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥—प्र ईरः—। ईर गतौ, शट्टु शातने, आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां कनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥—प्रेत्वरीति । स्त्रियाम् 'वनो र च' इति कीर्मा ॥—सर्वधातुभ्य इन् । डुपचष् पाके, तुडि तोडने, तोडनं दारणं हिंसनं च, वल संवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, काश्च दीप्तौ, यती प्रयत्ने । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे, केलु चलने भ्वादिः, केला विलासे कण्डूदिः, किल शैत्यक्रीडनयोस्तुदादिः, कुट कौटिल्ये, हिल भावकरणे, बुध अवगमने, दुनदि समृद्धौ, कल शब्दसंख्यानयोः । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति छित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति । 'कोटी स्त्री धनुषोऽप्रे श्रीसंख्याभेदप्रकर्षयोः' इति मेदिनी । 'बोधिः पुंसि समापेक्ष भेदे पिप्पलपादपे' इति च । 'नन्दिर्युताङ्ग आनन्देऽस्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान्' इति च । इह इभिलेव सूत्रं सर्वधातुभ्य इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यष्टृभित्यादावपि बोध्यमित्याहुः । अत एव दशपाद्यां ऋभिलेव पठितमिति दिक् ॥—हृपिषि—। हृष् हरणे, पिष्ट्ल संचूर्णेन, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, श्रुतु वर्तने । वर्तिर्दोषापकरणम् । विद सप्तायाम् । विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । छिदिर द्वैधीकरणे, कृत संशब्दने, हरतेः कीर्तयतेष्व 'अच इः' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्—' इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपि भेकेषु हरिनां कपिले त्रिषु' इत्यमरः । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमादिषु । कपो सिंहे हरेऽजेशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत्पिङ्गहरितोः' इति मेदिनी । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । 'वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः ॥—इगुपधात्—। कृष विलेखने, ऋषी गतौ, शुच शोके, लिप उपदेहे, इत्यादेरिगुपधाद्वातोरिन्त्यात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किरिति पठित्वा इणोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचक्ष्युः । तत्र । प्रत्ययस्वरेण ऋभ्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'अभिः पूर्वभिर्ऋषिभिः' 'ऋषिर्विप्रः काव्येन' 'शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तता न सिञ्चोदिति वाच्यम् । 'इकृष्यादिभ्यः' इतीकप्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' इति मेदिनी । शुचिर्ग्रीष्माभिश्चन्द्रावेष्वाषाढे शुद्धमग्निणि' इति च ॥—भ्रमेः । भ्रमु अनवस्थानेऽस्मादिन्त्यात्स च कित् संप्रसारणं च । 'भृमि विद्यथावसवो पुषन्ति' इति मन्त्रे भृमि भरणशीलं दरिद्रं जनमिति वेदभाष्यम् ॥—क्रमि—। क्रमु पादविक्षेपे, तमु काङ्क्षायाम्, शतिस्तम्भौ सौत्रौ, एभ्य इन्त्यात्स च कित् । एषामत इकारादेशश्च । क्रमिः क्षुद्रजन्तुः 'कृमिर्ना क्रमिवत्कीटे लाक्षायां क्रमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पारतं पारदं वास्त्री वासरः क्रमिवत्कृमिः' इति

तिमिर्मत्स्यमेदः । शितिर्मैचकशुक्लयोः । स्तिमिः समुद्रः । ॥५७२॥ मुनिः । ॥ वर्णेर्बलिश्चाहिर-  
प्ये ॥५७३॥ वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे क्षियाम् । हिरप्ये तु वर्णिः  
सुवर्णम् । ॥ वसिषपियजिराजिब्रजिसदिहनिनाशिवाशिवादिभ्य इञ् ॥५७४॥ वासिष्भेदनवस्तुनि । वापिः ।  
वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरभिः । वादि-  
विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु स्त्रीबम् । बाहुलकाद्धारिः पथिकसंहतौ । ॥ नहो भञ्ज ॥५७५॥ नाभिः  
स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु क्षियाम् । पुंस्यपीति केचित् । ॥ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥५७६॥ कार्षिः । ॥ भ्रः श-  
कुनौ ॥५७७॥ शारिः । शारिका । ॥ कृञ उदीचां कारुषु ॥५७८॥ कारिः शिल्पी । ॥ जनिघसिभ्यामि-  
ण् ॥५७९॥ जनिर्जननम् । घासिर्मक्ष्यमक्षिश्च । ॥ अज्यतिभ्यां च ॥५८०॥ आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ।  
॥ पादे च ॥५८१॥ पदाजिः पदातिः । ॥ अशिपणाद्यो रुडायलुकौ च ॥५८२॥ असे रुद । राशिः  
पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः । ॥ चातेर्दिङ् ॥५८३॥ विः पक्षी । क्षियां वीत्यपि । ॥ प्रे हरतेः कूपे  
॥५८४॥ ग्रहिः कूपः । ॥ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥५८५॥ व्येज इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः ।  
नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च । ॥ समाने ख्यः स चोदात्तः ॥५८६॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यं-

द्विरूपकोशः ॥—तिमिरिति । ‘अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिगिलः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति  
लक्ष्मण’ इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु ‘तद्विलोऽप्यस्ति राघव’ इति पठित्वा राघवं प्रति लक्ष्मणवाक्य-  
मित्याहुः । ‘शितिः कृष्णे सिते भूर्जे’ इति विश्वः । ‘शितिर्भूर्जे ना सितसितयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी ॥—मनेः—  
मन ज्ञाने अस्मादिन्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । ‘मुनिः पुमान्वसिष्ठादौ वज्रसे-  
नतरौ जिने’ इति मेदिनी ॥—वर्णेः—। अस्मादिन्यात्स च कित् ॥—वसि—। वस निवासे, डुवप् बीजसन्ताने, यज  
देवपूजादौ, राज् दीप्तौ, व्रज गतौ, षट् विशरणादौ, हन हिंसागत्योः, वाश् शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ष्यन्तः, वृञ् वरणे  
ष्यन्तः । वासिरिति दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वास्यादीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यलनियमादिति  
वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र ‘स्कोः—’ इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रसिद्धा । ‘राजिः स्त्री  
पङ्क्तिरेखयोः’ इति मेदिनी । इह वादीति ष्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादप्यन्तादपि इञ् । तथा च भूवादिसूत्रे वदन्तीति  
वादयो वाचका इति न्यासकारादयः । ‘वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि हीभेदनीरयोः । वारी घटीभबन्धन्योः’ इति विश्वः ।  
इण् हरणेऽस्मादिञ् । ‘हारिः पथिकसन्तानद्युतादिभङ्गयोः क्षियाम्’ इति मेदिनी ॥—हनः—। गृह बन्धनेऽस्मादिञ्  
स्यात् भञ्जान्तादेशः ॥—क्षियामिति । लिङ्गानुशासने क्षियामित्यधिकारे ‘नाभिरक्षत्रिये’ इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥—  
पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी ‘नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यान्निषु कस्तुरिकामदे’  
इति । भारविश्च पुंसि प्रायुक्त्वा, ‘समुच्छ्रसत्पङ्कजकोमलैरुपाहितश्रीष्युपनीविनाभिभिः’ इति ॥ कृषेः—। कृष विलेख-  
नेऽस्मादिञ् वृद्धिश्च ‘इको गुणवृद्धी’ इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति ॥—कार्षिरिति । भाषायां तु कृषिरित्येव ॥  
—भ्रः—। शृ हिंसायामस्माच्छकुनौ वाच्ये इत्यस्यात् । ‘शारिर्नाक्षोपकरणे क्षियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहा-  
रान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी ॥ कपिलकादिलालम् । ‘शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारजे पुमान्’ इति मेदिनी ॥—  
जनि—। जनी प्रादुर्भावे, घस्तु अदने, आभ्यामिण् ‘जनिवध्योश्च’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । जनिरिति स्त्रीलिङ्गम् । ‘कृ-  
दिकारात्—’ इति पक्षे ङीष् । ‘जनी सीमन्तिनीवध्योरुत्पत्तावौषधीभिदि’ इति मेदिनी ॥—अजि—। अज गतिक्लेषणयोः,  
अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्वाभावो न ॥ पादे चोपपदे ‘अज्यतिभ्यामिण्’ । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ इति  
पदादेशः । पदाजिः पादचारी । ‘पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पदश्च पथिकश्च’ इत्यमरः ॥—अशिपणाद्योः—।  
अशिष्व पणाथिश्चाशिपणाद्यौ तयोरिति विग्रहः । अश्च व्याप्तौ, पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्व्याथा-  
क्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । ‘राशिर्मैषादिपुञ्जयोः’ इति मेदिनी ॥—चातेः—। वा गतिगन्धनयोरस्मादिञ् स्यात् । डिच्चा-  
ट्टिलोपः ॥—प्रे—। प्रपूर्वाद्धरतेः कूपे वाच्ये इण् । ‘पुंस्येवान्धुः ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा’ इत्यमरः ॥—नौ—। व्येज् संव-  
रणे । ‘स्त्रीकटीवस्त्रग्रन्थेऽपि नीवी परिपणेऽपि च’ इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् ॥—समाने । ख्या प्रकथने ॥—इण्  
स्यादिति । यत्तुज्ज्वलदत्तेनोक्तमिञ् स्यात्स चोदात्त इति । तन्न । संनिहितेन ‘जनिघसिभ्यामिण्’ इत्यनेन वपियजीत्यादिना  
विहितस्येनो विच्छिन्नत्वात् । यद्यपि तेनैव ‘नौ व्यः’ इति पूर्वसूत्रे उक्तमिञ्त्रानुवर्तते न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञाप-  
कादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने  
विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इण् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य

१ यद्वा भारविप्रयोगे सामान्ये नपुंसकत्वं पदसंस्कारता चाम्युपगम्यते । तथा च लिङ्गानुशासनवृत्तौ ‘नाभिरक्षत्रिये’ इति सूत्रे  
मूले एव वक्ष्यते इत्यधिकः कचित्पाठः ॥



आदिण् स्यात्स च दिक् यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं कयायते जनैरिति सखा । आङि  
 श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ॥५८७॥ इण् स्यात्स च दिक् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पात्यभिकोटयः । सर्वे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।  
 अच इः ॥५८८॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । भक्तिः । खनिकप्यज्ज्यसिधसिधनिसनिध्व-  
 निग्रन्थिचरिभ्यश्च ॥५८९॥ खनिः । कषिर्हिचः । अजिः । असिः । वसिर्वजम् । वनिरग्निः । सनिर्मकिर्दानं  
 च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चरिः पशुः । वृतेश्छन्दसि ॥५९०॥ वर्तिः । भुजेः किञ्च ॥५९१॥ भुजिः ।  
 कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ॥५९२॥ इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा । काणः  
 गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिनंगरं राजा नदी च । कुटिः शाळा शरीरं च । भिदिर्वजम् ।  
 छिदिः परशुः । कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥५९३॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । सर्वधातुभ्यो मनिन्  
 ॥५९४॥ कियत् इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्यभिति इत्सः । छप् । सुत्रामा ।  
 वृहेर्नोञ्च ॥५९५॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । अशिशकिभ्यां छन्दसि  
 ॥५९६॥ अश्मा । शक्मा । हृभृष्टृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥५९७॥ हरिमा काळः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा ।

सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतं तदपि न । सभाविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमजरीकारादिभिरुक्तं 'समानस्य छ-  
 न्दसि' इति सूत्रेण सभाव इति तदपि न, लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च 'सखायमब्रवीत्' 'सखायस्त्वा वव-  
 महे' । 'सखा सखिभ्य ईङ्यः' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इमुदात्त इत्युज्ज्वलद-  
 तादिव्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञलप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥—आङि—। श्रिण् सेवयाम्, हन हिंसागलोः । अमरोक्तिमाह—  
 —स्त्रिय इति । एवं च 'सुप्रातसुध्व-' इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत एव । तत्सूत्रे केषांचिदन्यपाठस्तु तत्सू-  
 त्रपर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति चेदत्राहुः । अकारान्तेन दन्त्यगर्भिणास-  
 शब्देन विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीको-  
 शादिति । 'अहिर्बृत्रासुरे सर्वे' इति मेदिनी ॥—अच इः । अजन्ताद्वातोः स्यात् । रु शब्दे, पूष् पवने, पविर्वजम् । तु लृव-  
 नतरणयोः । तरिर्वज्रादिस्थापनभाण्डम् । 'त्रियां नौस्तरणिस्तारिः' इत्यमरः । कु शब्दे । 'कविर्बाल्मीकशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे  
 पुंसि स्याद्वलीने तु योषिति' इति मेदिनी । ऋ गतौ । अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद्वैकल्पिकं ललम् । अलिर्भ्रमरः ॥—  
 —खनिः—। खनु अवदारणे । कष खपेति दण्डकः हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः, असु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन षण  
 संभक्तौ, वनु याचने, षणु दाने, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ बन्धने उभौ चुरादी, चल कम्पने, एभ्य इः स्यात् । 'खनिः क्रियामाकरः  
 स्यात्' इत्यमरः । प्यन्तात् 'अच इः' इति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिपणं  
 नागबन्धे रुभेदपर्वणोः' इति मेदिनी । 'ग्रन्थिर्ना पर्वणरुषी' इत्यमरः ॥—वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यस्मादि-  
 प्रत्यये वनिर्यज्ञा इत्याहुः ॥—चरिः पशुरिति । चरिभ्यश्चेति पाठान्तरम् । चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि । चरिः  
 पशुः ॥—वृतेः—। वृतु वर्तनेऽस्मादिः स्यात् । बाहुलकाद्भोकेपि 'साज्यं त्रिवर्तिसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भेषज-  
 निर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी ॥—भुजेः—। भुज पालनाभ्यवहारयो-  
 रस्मादिः स्यात्स कित् । भुजिरभिः ॥—कृगृशृ—। कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कुट कौ-  
 टिल्ये, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे । 'वराहः सूकरो वृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । 'इगुपध्ना-  
 प्रीकिरः—' इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि । 'लचि लचः किरौ प्रोक्तः पयः पथि' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्ना  
 नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरीजके योषिद्वीणौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—कुटिरिति । क्लीषि तु कुटी । 'कुटीशमी-  
 शण्डाभ्यो रः' कुटीरः । 'कुटिः कीटे पुमान्क्ली षटे क्लीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च चुरायां चित्रगुच्छके' इति  
 मेदिनी ॥—कुडि—। कुडि दाहे, कपि चलने, आभ्यामिः कित्स्याद्वातोर्नलोपश्च । 'कपिर्ना सिंहके शास्त्रामृगे च मधुसू-  
 दने' इति च ॥—सर्वधातुभ्यः—। डुकृन् करणे, चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि, जन जनने, भस भर्त्सनदीप्त्योः, शृ  
 हिंसायाम्, शर्म सुखे, छा गतिनिवृत्तौ, छद अपवारणे चुरादिः, ऋ पालने । सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः ।  
 'कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुनपुंक्तयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'चर्म वृत्तौ च फलके' इति मेदिनी ॥—वृहेः—। वृद्धा-  
 वस्मान्मनिश्रुमो नकारस्याकारे ऋकारस्य यणदेशः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि' वेषसि । ऋत्विग्योग-  
 भिदोर्विप्रे' इति मेदिनी ॥—अशि—। अश व्याप्तौ संघाते च, शकु शक्तौ, शक्मा इन्द्रः । छन्दसीत्यस्य  
 शकिना संबन्धो न त्वशिना । अत एव 'अश्मानमारोपयतः स्मरारः' इति प्रयोगः । इन् हरणे डुधन् धा-  
 रणपोषणयोः, धृ धारणे, स्र गतौ, स्तृम् आच्छादने, शृ हिंसायाम् ॥—हरिमेति । एतच्छोऽज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दश-  
 पायां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने सृधातुं प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादि नितं च कृत्वा, स्तृसृभ्यामीमञ्जिति पठ्यते छन्दोप्रहणं

रूपम् । सरिमा वायुः । सरिमा तल्पम् । सरिमा प्रसवः । ॥५९८॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः । ॥ वेजः सर्वत्र ॥५९९॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्मुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः । ॥ नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन् ॥ ६०० ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । ज्ञायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेदीर्घः । सीमा सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे सीमाः । व्येनोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्याम परिमाणं तेजश्च । ॥ मिथुने मनिः ॥६०१॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥६०२॥ स्यति । साम । सामनी । आत्मा । ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् ॥६०३॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका । ॥ कोररन् ॥६०४॥ कवरः । ॥ गिर उडच् ॥६०५॥ गरुडः । ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ ६०६ ॥ इदम् । ॥ कायते-डिमिः ॥६०७॥ किम् । ॥ सर्वधातुभ्यः घृन् ॥६०८॥ वज्रम् । अज्रम् । शक्त्रम् । इत्यङिति इत्यत्वम् । छादनाच्छम् । ॥ भ्रसजिगमिनमिहनिविह्यशां वृद्धिश्च ॥६०९॥ भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नाभं श्रोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् । ॥ दिवेर्घुश्च ॥ ६१० ॥ घौघ्रम् । ॥ उषिखनिभ्यां कित् ॥६११॥ उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च । ॥ सिविमुच्योष्टेरु च ॥६१२॥ सूत्रम् । मूत्रम् । ॥ अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः ॥६१३॥ आघ्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शक्त्रम् । ॥ पुवो ह्रस्वश्च ॥६१४॥ पुत्रः । ॥ स्त्या-

चानुवर्तितम् । युक्तं चैतत् । 'पिपृतां नो भरीमभिः' । 'वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि' 'स्तीर्णं बहिः सुष्टरीमा जुषाणा' । 'यस्यामतिर्भा अदियुतत्सवीमनि हिरण्यपाणिः' इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन च्छन्दोऽनुवृत्तेर्याप्यत्वाच्च । अत एव वेजः सर्वत्रेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥—जनी-। जन जनने, मृद् प्राणत्यागे ॥—वेजः-। वेच् तन्नुसंताने ॥—निपात्यन्त इति । मनिनन्ता इति शेषः । न्ना अभ्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम संज्ञा । षिच् बन्धने, 'सीमसीमे क्रियासुभे' इत्यमरः । व्येच् संवरणे, रु शब्दे, रोम गात्रकेशः । लूच् छेदने । लोम स एव । पा पाने युगागमः । घ्यै चिन्तायां बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यक्ष पूजयाम् । 'क्षयः शोषश्च यक्षमा च' इत्यमरः । घृ प्रेरणे, सोमा चन्द्रः । कुधाच् धारणपोषणयोः । 'धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ॥—मिथुने-। शृ हिंसायाम्, सुष्ठु शृणाति सुशर्मा इति राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मच्योदात्तं स्यात् ॥—साति-। षोऽन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां यथासंख्यमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरन्येत्यात्साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि इति च ॥—हनि-। हन हिंसागलोः, मश शब्दे रोषकृते च । 'मक्षिका भम्भराली स्यात्' इति हारावली ॥—कोररन् । कु शब्दे । कवरः पाठकः । बवयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद-' इति ङीप् । अन्यत्र कवरा ॥ गिरः-। गृ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत इति विग्रह्य ङीङो ङप्रत्यये पृषोदरादित्वाङ्गस्तत्कारलोपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति ॥—इन्देः-। इदि परमैश्वर्ये । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ तच्चिन्त्यम् । 'इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम्' । 'इदन्ते सोम्यं मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यां तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् । इदमिति सर्वनामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शा ॥—कायतेः । कै गै शब्दे । प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । ङकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् । किमिति सर्वनाम ॥—सर्वधातुभ्यः-। दशपाद्यां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन घृन्तित्वेव सूत्रिम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवासे, असु, क्षेपणे, शसु हिंसायाम्, छद अपवारणे ण्यन्तः । 'अन्नं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । पल्लु गतौ 'पत्रं तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पा पाने । पात्रम् । षित्त्वान् ङीप् 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे भोग्ये' इति मेदिनी । दंश दशने च, 'व्रथ-' आदिना षत्वे घृत्वे षितां ङीषोऽनित्यत्वाद्याप् । दंष्ट्रा ॥—भ्रसजि-। भ्रस्ज पाके, गम्लु गतौ, णम प्रहृत्वे शब्दे च, हन हिंसागलोः, विश भ्रवेशने, अश्रु व्याप्तौ, एभ्यः घृन् स्यादेषां वृद्धिश्च ॥—भ्राष्ट्र इति । संयोगादिलोपः । व्रथेति षत्वे घुलम् । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् ॥—दिवेः-। दिवु क्रीडादावस्मात् घृन् स्यात् शुदादेशो वृद्धिश्च धातोः ॥—उषि-। उष दाहे, खनु अवदारणे, आभ्यां घृन् कित्स्यात् । उष्ट्रः क्रमेलकः । 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाज्ञाः' इत्यमरः ॥—सिवि-। सिवु तन्नुसंताने, मुनु मोक्षणे, आभ्यां घृन्कित्स्यात् टेल्कारादेशश्च । सूत्रिमूत्रिभ्यां चुरादि ण्यन्ताभ्यामेरच्चा रूपसिद्धेराद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घना तत्सिद्धिः 'एरच्' इत्यस्य घनो बाधकत्वात् । 'सूत्रं तु सूचनाप्रत्यये सूत्रतन्नुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । अमि-। अम गतिशब्दसंभक्तिषु, चिन् चयने, भिमिदा ज्ञेहने, शसु हिंसायाम् ॥—आन्त्रमिति । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । 'श्रोणिजम्बिपुष्पाञ्जमेखलाम्' इति कालिदासः । 'आलेख्या-श्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि' इति मेदिनी । 'शक्त्रं लोहाक्षयोः क्लीबं क्षुरिकायां तु योषिति'

यतेर्द्ध ॥६१५॥ क्री । ॥ गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥६१६॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा  
पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रं । वक्त्रम् । यक्त्रम् । सक्त्रम् । क्षक्त्रम् । ॥ हुयामाभ्रुसिभ्यस्त्रन् ॥६१७॥ हो-  
त्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भक्षा । ॥ गमेरा च ॥६१८॥ गात्रम् । ॥ दादिभ्यश्छन्दसि ॥६१९॥  
दात्रम् । पात्रम् । ॥ भूवादिगृभ्यो णिन्नन् ॥६२०॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गादित्रमोदनम् । ॥ चरेर्वृत्ते  
॥६२१॥ चारित्रम् । ॥ अशिन्नादिभ्य इन्नोत्रौ ॥६२२॥ अशिन्नम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैह एवमादिभ्य  
उन्नः । तोत्रं ग्रहरणम् । वृन् वरुत्रं प्रावरणम् । ॥ अमेर्द्धिषति चित् ॥६२३॥ अमित्रः शत्रुः । ॥ आः समिण-  
निकषिभ्याम् ॥६२४॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कपेश आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा । ॥ चित्तेः  
कणः कश्च ॥६२५॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं खिग्धम् । ॥ सूचेः स्मन् ॥६२६॥ सूक्ष्मम् । ॥ पा-  
तेर्द्धुस्सुन् ॥६२७॥ पुमान् । ॥ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥६२८॥ रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । ॥ वसे-  
स्तिः ॥६२९॥ वसिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहुलकात् शासः शासिः राजदण्डः । विन्ध्याक्य-  
मगमस्यतीत्यगसिः । शकन्ध्वादिः । ॥ सावसेः ॥६३०॥ स्वसि । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ वौ तसेः  
॥६३१॥ वितसिः । ॥ पदिप्रथिभ्यां नित् ॥६३२॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वप्रहादीनामितीद । ॥ इणा-

इति च प्रलयस्वरैरेतेऽन्तोदात्ताः । 'शुन आम्नाणि पेचे' । 'चित्रं देवानाम्' । 'मित्रं नयम्' । 'शस्त्रस्य शस्त्रमसि' इत्यादि  
॥—पुवः । पून् पवनेऽस्मात्कः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च । पुनाति स्ववंशानिति पुत्रः । पुंनामा नरकस्तस्मात् त्रायते  
इत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥—स्त्यायतेः—। स्तै छ्ये शब्दसंघातयोः ॥—त्रिति ।  
डित्त्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । टित्त्वान्डीप् । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः ॥—  
गुधृ—। गुड् अव्यक्ते शब्दे, धृन् धारणे, वी गतिप्रजननादौ, डुपचष्पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, षट् विशरणगत्यादौ,  
क्षद इति सौत्रः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी ॥  
'सत्रमाच्छादने यक्षे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । 'सत्रं यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । क्षत्रं ब्राह्म-  
णानन्तरजातिः ॥—हुयामा—। हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, भ्रु श्रवणे, भस भर्त्सनदीप्त्योः । होत्रमाहुतिः । होत्रा-  
शब्द ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यश्छः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्यान्नमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति  
मेदिनी । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे खल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' इति च । कर्णशब्दप्रहौ  
श्रोत्रं ध्रुतिः स्त्री श्रवणं ध्रुवः इत्यमरः । 'भक्षा चर्मप्रसेविका' इति च ॥—गमेः—। गम्ल् गतावस्मात् त्रन्स्याद्धातोराका-  
रान्तादेशश्च । 'गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाप्रजङ्गादिभिर्भागेऽपि समीरितम्' इति विश्वः ॥—दादिभ्यः—। दाप्  
लवने एवमादिभ्यस्त्रन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने, 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । क्षि निवासगत्योः ।  
क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥—भूवादि—। भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि प्यन्तः । वादित्रं  
तूर्यादि । गृ निगरणे ॥—चरेः । चर गतौ, अस्माणित्रन्स्यात् । वृत्तं वाच्ये । 'वृत्तं पथे चरित्रे च' इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये  
चरित्रमित्युक्तं ततश्च प्रज्ञाद्यणि चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । भैवम् । खरे विशेषात् ॥—अशि—। अश्र व्याप्ता-  
वेवमादिभ्य इन्नः । त्रैह पालने, एवमादिभ्य उन्नश्च स्यात् ॥—वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥—धरित्रीति । धृन्  
धारणे । गौरादित्वात् डीप् ॥—अमेः—। अम गतौ अस्मादित्रः स्यात्स च चित् । उन्नस्तु नानुवर्तते अखरितत्वात् ।  
मित्रं नेति विप्रहे लमित्रमिति नपुंसकम् ॥—आः—। इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयादेशः ॥—कषेरिति ।  
कष खषेति दण्डकः । समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ । बाहुलकात् दुषेः दोषा । दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य  
गुणाभावे दिवा । खदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धोन्तादेशश्च । खधेत्यादि ॥—चित्तेः—। चिती संज्ञानेऽस्मात्कणः  
प्रत्ययः स्यात्पश्चान्तादेशः । अमरोक्तमाह— चिक्कणमिति । सूच पेशन्ये नुरादिरस्मात्सन् णिलोपः । कुलषत्वे । 'सूक्ष्मं  
स्यात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणो त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी ॥—पातेः—। पा रक्षणेऽस्मात् डुम्सुन्स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः । उकार  
उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तुगित्कार्यार्थः । सुपुंसीति 'उगितश्च' इति डीप् । नकारः खरार्थः 'पुंसोऽसुहृ' इति सूत्रे  
न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मवसुन् ह्रस्वधेति पठितम् । पूनो डुम्सुभित्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्रत्यये पुमानित्युक्तम् । 'उपेयप्रति-  
पत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः' इति तत्त्वम् ॥—रुचि—। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, भुज पालनादौ । 'भुजिष्यस्तु खतत्रे च  
हस्तमुत्रकदासयोः । स्त्रियां दासीगणिकयोः' इति मेदिनी ॥—वसेः—। वस निवासे, वस आच्छादने । 'वसिर्द्वयोर्निस्ते नाभ्य-  
धोभूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥—शास इति । शासु अनुशिष्टौ ॥—अस्यतीति । अश्र क्षेपणे । 'अगसिः कुम्भयोनौ  
च वक्त्रसेनतरो पुमान्' इति मेदिनी ॥—सावसेः । अस् भुवि अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात् । बहुलवचनान्न भूभावः ॥—  
वौ—। तसु उपक्षयेऽस्माद्विपूर्वातिः स्यात् । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । 'स्त्रीपुंसयोर्वितसिः स्यात्'  
इत्यमरमाला ॥—पदि—। पद गतौ, प्रथ प्रख्याने, आभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥—पत्तिरिति । पदातिः ॥—प्रथि-  
तिरिति । प्रख्यातिः ॥—तितुत्रेष्विति । प्रहादित्वादिङागमनिषेधो नेति भावः ॥—इणातेः । दृ विदारणे । अस्मातिः

तेह्रस्वश्च ॥६३३॥ रतिः । ॥ कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥६३४॥ किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कु-  
क्षिवारिणोः । ॥ रुचिचचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥६३५॥ रुचितमिष्टम् । रुचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं  
कुटिलम् । ॥ कुटिकुचिभ्यां कमलन् ॥६३६॥ कुडमलम् । कुम्भलम् । ॥ कुपेल्लश्च ॥६३७॥ कुम्भकं पापम् ।  
॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥६३८॥ चेतः । सरः । पयः । सदः । ॥ रपेरत एच्च ॥६३९॥ रेपोऽवघम् । ॥ अ-  
शेर्देवने युद् च ॥६४०॥ देवने स्तुतौ । यशः । ॥ उद्धेर्बले बलोपश्च ॥६४१॥ ओजः । ॥ श्वेः संप्रसारणं  
च ॥६४२॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् । ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥६४३॥ श्रयतेः शिर आदेशो-  
ऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी । ॥ अर्तेरुच्च ॥६४४॥ वरः । ॥ व्याधौ शुद् ॥६४५॥ अशौ गुदव्याधिः ।  
॥ उदके नुद् च ॥६४६॥ अर्तेरसुन् स्वात्तस्य च नुद् । अर्णः । अर्णसी । ॥ इण आगसि ॥६४७॥ एनः ।  
॥ रिच्चेर्धने धिञ्च ॥६४८॥ चात्प्रत्ययस्य नुद् । चित्त्वात्कुचम् । रेक्णः सुवर्णम् । ॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च

स्यादातोर्ह्रस्वं च । 'दतिश्चमैपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥—कृतृ । कृ विक्षेपे, तृ श्वनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये । 'किरीटं  
मुकुटे न स्त्री' इति हेमचन्द्रः । 'गोमी कृपीटमुदरे नीरे' इति विश्वः । दशपायां तु कृगृकृपिकृपिभ्य इति पठित्वा कम्पीट इति  
चतुर्थमुदाहृतम् 'कृपो रो लः' इत्यत्र न्यासे तु कृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चित् । 'तरतेधेति पृथक्प-  
ठित्वा तिरीटः कूलवृक्ष इति कश्चिद्याह्वयत् ॥—रुचिचचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे तारे, अथ  
वा कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । इकः कित्त्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥—उचितमिति । 'वचिस्वपि—' इत्या-  
दिना संप्रसारणम् ॥—कुटिकुचि— । 'कुम्भलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी ॥ कुष निष्कर्षे । कुम्भलं छर्दनम् ।  
विकसितमित्यन्ये ॥—सर्वधातुभ्योऽसुन् । दशपायां तु असुभित्येव सूत्रम् । चिती संज्ञाने, चित संचेतने चुरादिः, स-  
गतौ गौरादित्वाङ्गीष् । 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः । महान्ति सरांसि सरस्य इति भाष्यम् । पय गतौ, पीद् पाने ।  
'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । षडु विशारणादौ । सदः सभा । बर्च दीप्तौ । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विद्यायामपि ते-  
जसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । रुदिर् अश्रुविमोचने । 'रोदध रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयो-  
गेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः । वी गत्यादिषु । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।  
अन प्राणने । अनो भक्षम् । 'अनोऽद्मायः सरसां जातिस्त्रयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थानं महानसम्' इत्यमरः ।  
तमु ग्लानौ । 'तमः क्लीबं गुणे शोके सैहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधु-  
नुदे' इति मेदिनी । षह मर्षणे, 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' इति मेदिनी । तप संतापे ।  
'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' इति । मह पूजयाम् । 'मह उत्सवतेजसोः' इति  
मेदिनी ॥ नभ हिंसायां भौवादिकः क्रैयादिकश्च । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्धं तपं तु तपसा  
सह । सहं च सहसा सार्धं महं च महसा सह । तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः । नन्वसुचप्रत्यये  
नभः सहस्रम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचाद्यचि तु नभं सहं तमं इत्याद्यजन्ता अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारा-  
न्तसकारान्तौ रलोपवच्छब्दौ(?) न सिध्यत इति 'रजेनापि रजः समम्' इति कोशश्चिन्त्य एवेति चेदत्राहुः । रज रागेऽस्मादसुनि  
'भूरजिभ्यां कित्' इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्त्वात्तलोपे रज इति सिध्यति । 'घमर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि  
सिध्यतीति ॥—रपेः— । रप व्यक्तायां वाचि, अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च ॥—रेपोऽवघमिति । 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे  
भाष्ये उक्तं नमपूर्वकरेपःशब्दस्यानवघवाचकत्वात् ॥—अशोः— । अश व्याप्तौ संघाते च अस्मादसुन्यादातोर्धुडागमश्च । यशः  
कीर्तिः ॥—उज्जेः— । उज्ज आर्जवे अस्मादसुन् स्याद्वले वाच्ये बकारस्य लोपश्च । 'ओजो दीप्तावघम्भे प्रकाशबलयोरपि'  
इति मेदिनी ॥—श्वेः— । दुओश्चि गतिवृद्धयोः अस्मादसुन्यात्संप्रसारणं च ॥—श्रयतेः— । श्रिन् सेवायामस्मात्स्वाङ्गे वाच्ये-  
ऽसुन्यात्स च किदातोः शिरादेशश्च । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । घमर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरोवाची ।  
'शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद्रयाशिरे' इति वायुपुराणे । 'कुण्डलोद्धृष्टगण्डानां कुमारानां  
तरखिनाम् । निचकर्त शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् ॥—अर्तेः— । ऋ गतावस्मादसुन् कित्त्वादातो-  
रुत्वं च । रपरत्नम् । 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः ॥—व्याधौ— । अर्तेरेव व्याधौ वाच्येऽसुन् तस्य सुडागमश्च स्यात् ॥  
—अर्ण इति । पानीयमित्यर्थः ॥—इणः— । इण् गतौ अस्मात्पापे वाच्येऽसुन् स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥—  
रिच्चेः— । रिचिर् विरेचने, रिच वियोजनसंपर्चनयोरित्यस्माद्वा धने वाच्येऽसुन् ॥—रेक्ण इति । 'चजोः—' इति कृत्ये 'अद्-  
कुप्वाद्—' इति णलम् । इह दशपादीवृत्तौ नुटं नानुवर्त्य रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तत्र । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्  
मण्डकवृत्तौ मानाभावात्तद्व्यवसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिच्चेर्धने चित्किञ्चेति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्त्वाद्गुणाभावे नुटश्रुत्वेन  
अकारे रिचमिति साधितं तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । 'नित्यं रेक्णो अमर्त्यः' 'परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः' 'रेक्णः स्वस्त्यभिया  
वाममेति' इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथापाठात् वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव

॥ ६४९ ॥ चनो भक्तम् । ॥ वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च ॥ ६५० ॥ वषो रूपम् । शेषो गुणम् । ॥ स्तुरीभ्यां तुट् च ॥ ६५१ ॥ स्रोतः । रेतः । ॥ पातेर्बलेजुट् च ॥ ६५२ ॥ पाजः । पाजसी । ॥ उदके शुट् च ॥ ६५३ ॥ पाथः । ॥ अञ्जे च ॥ ६५४ ॥ पाथो भक्तम् । ॥ अदेर्नुम् धौ च ॥ ६५५ ॥ अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽश्चम् । ॥ स्कन्देऽश्च स्वाङ्गे ॥ ६५६ ॥ स्कन्दः । स्कन्दसी । ॥ आपः कर्माख्यायाम् ॥ ६५७ ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अमः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी । ॥ रूपे जुट् च ॥ ६५८ ॥ अञ्जो रूपम् । ॥ उदके नुम्भौ च ॥ ६५९ ॥ अम्भः । ॥ नहेर्दिवि भञ्ज ॥ ६६० ॥ नभः । ॥ इण आग अपराधे च ॥ ६६१ ॥ आगः पापापराधयोः । ॥ अमेर्हुक्च ॥ ६६२ ॥ अंहः । ॥ रमेऽश्च ॥ ६६३ ॥ रंहः । ॥ देशे ह च ॥ ६६४ ॥ रमन्तेऽश्चिन् रहः । ॥ अञ्जयञ्जिगुजिभृजिभ्यः कुञ्ज ॥ ६६५ ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गभ्रान्तादेशः । अङ्गि-  
ङ्गशरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः भर्गल्लेजः । ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ ६६६ ॥ भुवः । रजः । ॥ वसे-  
र्णित् ॥ ६६७ ॥ वासो वक्त्रम् । ॥ चन्देरादेऽश्च छः ॥ ६६८ ॥ छन्दः । ॥ पचिवचिभ्यां सुट् च ॥ ६६९ ॥

तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् ॥—चायतेः—चायृ पूजानिशामनयोः आस्मादन्ने वाच्येऽसु-  
न्यात्तस्य नुट् च धातोर्ह्रस्वलं च यलोपः । 'चनो दधिष्व पचतः' 'सुते दधिष्व नश्च नः' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽयं चनशब्दः ।  
एतेन चणोऽन्मित्युदाहृत्य बाहुलकाण्यलमिति वदन्तो दशपादीश्रुतिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥—वृङ्—  
वृङ् संभक्तौ शीङ् स्वप्ने, आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्यात्तस्य पुढागमश्च ॥—वषो रूपमिति । 'घ्नन् छि-  
न्नदेवाँ अभिवर्षसाभूत्' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । 'शेषः स्याद्वषणं पेलम्' इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययम् । शे-  
पपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' इति वार्तिके शेष इति निर्देशात् 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम्' इति वैदिकप्रयोगाच्च ॥—स्तुरीभ्याम्—  
स्तु गतौ, रीङ् ध्रुवणे, आभ्यामसुन् तस्य तुट् च स्यात् । 'स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः' इति विश्वः । 'रैतः शुक्ले पारदे च' इति  
मेदिनी ॥—पातेः—पा रक्षणेऽस्माद्वले वाच्येऽसुन् जुढागमश्च वर्गवृत्तीयादिः । युट् चेत्यन्तस्थादिपाठस्तृत्वलदत्तस्य प्रामा-  
दिकः । 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिमन्त्रतद्वाच्यविरोधात् ॥—उदके—पातेरुदके वाच्येऽसुन्यात्तस्य शुढागमश्च । 'कबन्धमुदकं  
पाथः' इत्यमरः ॥—अदेः—अद भक्षणे । 'भिस्ता स्त्री भक्तमन्धोन्नम्' इत्यमरः । 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा' इति  
भारविः ॥—स्कन्देः—स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्ध्वान्तादेशः ॥ आपः—आप्ल व्याप्तौ ।  
अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुढागमस्तु वा स्यात् । 'अप्रखतीमश्विना' 'अपांसि यस्मिन्प्रधिसंदधुः' ॥  
—बाहुलकादिति । उपलक्षणं ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि संभवात् । तथा च भ्रुवते 'कतमोऽपि नपुंसकमपि' इति  
कोशमुदाहृत्य 'सर्वमापोमयं जगत्' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः ॥—रूपे—रूपे वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वलं च  
धातोः प्रत्ययस्य जुढागमश्च स्यात् ॥—अञ्ज इति । 'झलां जश् झशि' इति पकारस्य वकारः ॥ उदके—उदके  
वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वलं च नुमागमो भ्रान्तादेशः ॥—नहेः—नह बन्धने अस्माद्रमने वाच्येऽसुन् भ्रान्तादेशः  
स्यात् । 'नभो व्योम्नि नभो मेघे भ्रावणे च पतद्गहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्' इति विश्वः । 'नभः खं  
भ्रावणो नभाः' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्धम्' इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥—इणः—इणोऽसुन् स्यादपराधे  
वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह—आग इति ॥—अमेः—अम गत्यादौ । अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् ।  
अमन्ति गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यहो दुरितम् ॥—रमेऽश्च—रमेरसुन् स्यात् । हुगागमश्च धातोः । रंहो भोगः ।  
अहिरहिभ्यामसुना सिद्धे अधिरधिभ्यामसुनि अङ्गो रङ्ग इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्धनः । तथा च 'स्यान्मध्यो-  
ष्मचतुर्थ्यलमंहसो रंहसस्तथा' इति द्विरूपकोशः । एवं च 'दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्गोविधातम्' इति 'रङ्गः-  
सङ्घः सुराणां जगदुदयकृते नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः' इत्यत्र अङ्गो  
रङ्ग इति धकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥—देशे—देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारभ्रान्तादेशः स्यात् ।  
'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' इति मेदिनी ॥—अञ्जि—अञ्ज गतिपूजनयोः, अञ्ज व्यतिम्रक्षणकान्तिगतिषु, गुजिर् योगे, गुज  
समाधौ, भृजी भर्जने, अङ्गः अङ्गसी अङ्गसि । अङ्ग अङ्गसी अङ्गसि । योगः योगसी योगसि ॥—भर्गस्तेज इति । 'हरः स्मर-  
हरो भर्गः' इत्यत्र तु भर्गशब्दो घञन्तः पुंलिङ्ग इति बोध्यः । उच समवायेऽस्मादसुनि बाहुलकात्कुलम् । न्यङ्कादित्वाद्वा ।  
'ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—भूरञ्जि—भू सत्तायाम्, रज रागे, आभ्यामसुन्कित्स्यात् ।  
भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि  
हस्यते' इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु आकारान्तोऽप्ययम् । 'रजोऽयं रजसा सार्धं क्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयकोशः ॥  
—वसेः—वस निवासेऽस्मादसुन् स्यात्त च णित् । णिलाद्धिः ॥—चन्देः । चदि आह्लादने अस्मादसुन् आदेः छका-  
रश्च । 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि खैराचाराभिलाषयोः' इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । 'छन्दावभिप्रायवशौ' इत्यमरद्वि-  
रूपकोशौ ॥—पचि—डुपचष् पाके, वच परिभाषणे, आभ्यामसुन् स्यात्तस्य शुढागमश्च । चस्य कुरुवे सस्य षत्वम् ।

पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो इदयम् । ॥ वहिहाधान्भ्यश्छन्दसि ॥६७०॥ वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातो युगिति युक् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । श्रोता इव गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो न यः पृथिवीं विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं विश्वधायासम् । चर्णसि भूरिधायासमित्यादि । ॥ इण आसिः ॥ ६७१ ॥ अयाः वक्षिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥ ६७२ ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रा-  
सुनोऽपवादोऽसिः । स्वरार्थः । ॥ नञि हन पृह च ॥ ६७३ ॥ अनेहाः । अनेहसौ । ॥ विधाओ वेध च ॥ ६७४ ॥ विदधातीति वेधाः । ॥ नुवो धुट् च ॥ ६७५ ॥ नोधाः । ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वं च ॥ ६७६ ॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् ऋदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादाद्यर्थमिदम् । ॥ चन्द्रे मो डित् ॥ ६७७ ॥ चन्द्रोपपदान्माकोऽसिः स्यात्स च डित् । चन्द्रमाः । ॥ वयसि धाञ् ॥ ६७८ ॥ वयोधास्तरुणः । ॥ पयसि च ॥ ६७९ ॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च । ॥ पुरसि च ॥ ६८० ॥ पुरोधाः । ॥ पुरुरवाः ॥ ६८१ ॥ पुरुषशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । ॥ चक्षेर्बहु-  
लं शिञ्च ॥ ६८२ ॥ नृचक्षाः । ॥ उषः कित् ॥ ६८३ ॥ उषः । ॥ दमेरुनसिः ॥ ६८४ ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः । ॥ अङ्गतेरसिरि रुडागमश्च ॥ ६८५ ॥ अङ्गिराः । ॥ सतैरप्पूर्वादसिः ॥ ६८६ ॥ अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः । ॥ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ६८७ ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । ॥ वशोः कनसिः ॥ ६८८ ॥ संप्रसा-  
रणम् । उशनाः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

पक्षः पक्षसी पक्षांसि । ‘यथा शालायै पक्षसी’ इति श्रुतिः । ‘पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी’ इति श्रुतिः । पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु पक्षपरिग्रह इत्यस्मादसुन् इत्याह ॥—चहि । वह प्रापणे, ओहाक् त्यागे, ङुधाम् धारणादौ, एभ्योऽसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह । वक्षाः हासाः धासाः इति ॥—प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न दृश्यन्ते न वा संभवन्ति । सूत्रेस्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह—वस्तुत-  
स्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेद्वहानुकूला इत्यवधेयम् ॥—इणः । इण् गतौ अस्मादासिः स्यात् ॥—मिथुने—। सुयशा इति । ‘अशेर्वेदने युट् च’ इत्यादि पूर्ववत् । सुपयाः सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥—नञि—। हन्तेर्नञ्युपप-  
देऽसिः स्यात् धातोरेहादेशश्च ‘ऋदुशनस्पुरदंस—’ इत्यादिना सावनङ् ॥—विधाञ्—। ङुधाम् धारणादौ विपूर्वादस्मादसिः स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः । ‘वेधाः पुंसि हर्षीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि’ इति मेदिनी ॥  
—नुवो—। णु स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्तस्य धुडागमश्च ॥—नोधा इति । ‘सयो भुवद्वीर्याय नोधाः’ इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भव-  
तीति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥—गति—। गतौ कारके चोपपदेऽसिः स्यात् । तप सं-  
तापे, विद ज्ञाने, विट् लभे ॥—चन्द्रे । चन्द्रं रजतममृतं च तदिव मीयते असौ चन्द्रमा इति हरदत्तः । स च डितिति डित्त्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति ॥—वयति—। ङुधाम् धारणे अस्माद्वयस्युपपदेऽसिः स्यात्स च डित् ॥—पयोधा इति । पयःशब्द उपपदे ङुधाम् पूर्ववत् ॥—पुरसि च । पुरःशब्द उपपदे पूर्ववत् । ‘पुरो-  
धास्तु पुरोहितः’ इत्यमरः ॥—रौतेरिति—। ऋ शब्दे । ‘पुरुरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः’ इत्यमरः ॥—चक्षे—। चक्षिद् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शित् । शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां ख्यात् न । नृचक्षाः राक्षसः । शि-  
त्वाभावपक्षे तु ख्यायादेशः । प्रख्याः प्रजापतिः ॥—उषः—। उष दाहेऽस्मादसिः स्यात्स च कित् । उषः प्रभातम् । द-  
शपायां तु वसः कित्ति पाठः । वसति सूर्येण सहेति उषा देवताविशेषः । ‘अपो भि’ इति सूत्रे ‘उषस्येभ्यते’ इति वा-  
र्तिकस्य समुपधिरित्युदाहरणं विश्ववृद्धिरयं पाठः पुरस्कृतः ॥—दमे—। दसु उपशमे । ‘सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः’ इत्यमरः ॥  
पक्षे ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘जुष्टो दमूनाः’ ‘दमूनसं गृहपातिं वरेण्यम्’ । दशपायां तु ‘दमेरुनसिः’ इति सूत्र एव दीर्घः पठ्यते तन्मते बाहुलकाद्भ्रसो बोध्यः ॥ अङ्गिराः ऋषिभेदः ॥—सतैः—। स गतौ ॥—प्रायेणेति । ‘भ्रियां  
बहुष्पप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘अप्सरस्स्वप्सराः प्रोक्ता सुमनाः सुमनस्सु च’ इति द्विरूपकोशः । ‘एकाप्सरः-  
प्रार्थितयोर्विवादः’ इति रघुः ॥—विदि—। विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहारयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् ॥  
शब्दस्वरूपपरत्वाद्दिक्षे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्वं वेत्ति भुक्ते इति विग्रहः । यत् ‘तत्पुरुषे कृति—’  
इति सप्तम्या अलुक् विश्ववेदाः अग्निः विश्वभोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तत्र । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः ।  
‘सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः’ ‘पूषाभगः प्रभृथे विश्वभोजाः’ इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव दर्शनात् वृत्तौ तथैवोदाहरणाच्च ॥  
—वशोः—। वश कान्तौ ‘उशना भार्गवः कविः’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

## पञ्चमः पादः ।

अदि भुवो उतच् ॥६८९॥ अद्भुतम् । गुधेरुमः ॥६९०॥ गोधूमः । मसेरुमः ॥६९१॥ मसुरः । प्रथमे पादे असेरुमसेश्वेत्यत्र व्याख्यातः । स्थः किञ्च ॥६९२॥ स्थूरो मनुष्यः । पातेरतिः ॥६९३॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः । चातेर्नित् ॥६९४॥ चातिरादित्यसोमयोः । अर्तेश्च ॥६९५॥ अरतिरुद्देगः । तुहेः क्रो हलोपश्च ॥६९६॥ तृणम् । वुञ्जलुठितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च ॥६९७॥ त्रियन्ते लुञ्जन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः । दंसेष्टनौ न आ च ॥६९८॥ दासः सेवकश्चद्वयोः । दंशेश्च ॥६९९॥ दाशो धीवरः । उदि चेर्दंसिः ॥७००॥ खरादिपाठादभ्ययस्त्वम् । उबैः । नौ दीर्घश्च ॥७०१॥ नीचैः । सौ रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥७०२॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये कः स्यात् । कित्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च । पूओ यण् णुक् ह्रस्वश्च ॥७०३॥ यण्यस्यः । पुण्यम् । संसेः शिः कुट् किञ्च ॥७०४॥ संसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्वम् । अर्तेः क्यु-रुश्च ॥७०५॥ उरणो मेषः । हिंसेरीरक्षीरचौ ॥७०८॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः । उदि इणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥७०७॥ वदरम् । डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥७०६॥ अच् अल् च डित्स्याद्दातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् । अमेः सन् ॥७०९॥ अंसः । मुहेः खो मूर्च ॥७१०॥ मूर्खः । नहेर्हलोपश्च ॥७११॥ नखः । शीङो ह्रस्वश्च ॥७१२॥ शिखा । माङ ऊखो मय् च ॥७१३॥ मयूखः । कलिग-लिभ्यां फगस्योश्च ॥७१४॥ कुलफः शरीरावयवो रोगश्च । गल्फः पादग्रन्थिः । स्पृशोः श्वण् शुनौ पृ च ॥७१५॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽङ्गी कक्षयोरधः । पशुरायुधम् । श्मनि श्रयतेर्ङ् ॥७१६॥ श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रुः । अश्वाद्यश्च ॥७१७॥ अश्व नयनजलम् । जनेष्टन्

अदि भुवो-। अत् इत्यव्ययम् । आकस्मिकार्थेऽस्मिन्नुपपदे भूधातोर्द्वित्त्यात् डित्त्वाटिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥—  
गुधेः-। गुध परिवेष्टने गुच्यते परिवेष्ट्यते पाणिभिरिति । 'गोधूमो नागरञ्जे स्यादोषधीन्नीहिभेदयोः' इति मेदिनी ॥—मसेः-। मसी परिणामे ॥—स्थः-। घा गतिनिवृत्तावसादरन् कित्वादालोपः ॥—स्थूरो मनुष्य इति । 'स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारातिथरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् ॥—पातेः-। पा रक्षणे ॥—चातेः-। वा गतिगन्धनयोः ॥ रभसकोशस्थमाह—चातिरिति ॥—अर्तेः-। ऋ गतौ अस्मादतिः स्यात्स च नित् ॥—तुहेः-। तुह हिंसायाम्, क्रस्य कित्वाङ्गुणाभावः ॥—वृञ्-। वृष् वरणे, लुठ विलोढने, तनु विस्तारे, तड आघाते, चुरादिः एभ्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च धातोः । यद्यपि 'सानसिपर्णसी'ति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरणे मच्योदात्तः सः अयं तु चित्स्वरणान्तोदात्त इति विवेकः ॥—दंसेः-। दंस सेवने अस्माष्टनौ स्यातां नकारस्याकारश्च । टनो नकार आद्युदात्तार्थः । 'दासः शूद्रे दानपात्रे मृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ॥—दंशेः-। दंश दशनेऽस्मादपि टनौ नकारस्य चालं स्यात् । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः ॥—उदि-। चिच् चयने । डैसेर्दित्त्वाटिलोपः ॥—सौ-। रसु क्रीडायाम् । पूष् पवने । 'पुण्यं मनोज्ञे-ऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥—संसेः-। संसु अधःपतने कित्त्वं तु गुणाभावार्थम् ॥—अर्तेः । ऋ गताव-स्मात्कुप्रत्ययः स्याद्दातोर्लृत् च रपरत्वम् 'युवोरनाकौ' । 'भेदोरभोरणोर्णायुमेषवृण्य एवके' इत्यमरः ॥—हिंसेः-। हिंसि हिंसायाम् ॥—उदि-। दृ विदारणे ॥—डित्स्वनेः-। खनु अवदारणे, अस्मादजलौ स्तः । 'मुखं निःसरणे वके प्रारम्भोपा-ययोरपि । सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—अमेः । अम गतौ, 'स्कन्धो भुजशिरोसोऽङ्गी' इत्यमरः । 'अंसः स्कन्धे विभागे च' इति दन्त्ये विश्वः ॥—मुहेः-। मुह वैचित्त्येऽस्मात्प्रत्ययो धातोर्मुदादेशश्च । मुखतीति मूर्खः । 'अङ्गे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः' इत्यमरः ॥—नहेः-। णह बन्धने । 'नखं कररुहे षण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः । 'नखी स्त्रीक्रीडयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—शीङ्-। शीङ् खपेऽस्मात्प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याङ्गुणाभावः । 'शिखा शाखा बहिर्चूडालाङ्गुलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी ॥—माङ्-। माङ् माने । 'मयूखस्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः ॥—कलि-। कल शब्दसंख्यानयोः । गल अदने, आभ्यां फक् स्यात् धातोरकारस्योलं च ॥—गुल्फ इति । 'तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । तयोः पदयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः ॥ स्पृश संस्पर्शे, 'पार्श्वे कक्षधरे चक्रोपान्तपशुगणेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—श्मनि-। श्रिन् सेवायामस्मात् श्मन्युपपदे हुन्त्यात् डित्त्वाटिलोपः । 'तद्वद्दौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तत इत्यर्थः ॥—अश्वाद्यः-। अश्व व्याप्तावस्मात् रुन् प्रत्ययो नमपूर्वात् श्रयतेर्ङ् च । यत्तूज्वलदत्तेनोफम् अश्रोतेर्ङ् रुद् चेति तदयुक्त्वं, डित्त्वाटिलोपे सति धातोरश्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम् । तथा सति डित्त्वोत्प्रेक्षणस्यानिष्कलत्वापत्तेरिति दिक् ॥—जनेः-। जनी प्रादुर्भावे अस्मादन्प्र-

लोपश्च ॥७१८॥ जटा । ॥ अच् तस्य जङ्घ च ॥ ७१९ ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच् । जङ्घा । ॥ हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥७२०॥ जनघनम् । पञ्चाश्रितम्बः कीकव्याः क्लीबे तु जघनं पुरः । ॥ क्लिशोरन् लो लोप-  
श्च ॥ ७२१ ॥ लकारस्य लोपः । केशः । ॥ फलेरितजादेश्च पः ॥ ७२२ ॥ पलितम् । ॥ कृञादिभ्यः संज्ञायां  
बुन् ॥७२३॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् ।  
कोरकः कोरकं च । ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ७२४ ॥ कीचको वंशभेदः । ॥ पचिमच्योरिच्छोपधायाः  
॥ ७२५ ॥ पेचकः । मेचकः । ॥ जनेररष्ट्र च ॥ ७२६ ॥ जठरम् । वचिमनिभ्यां चिच्च ॥७२७॥ वठरो मूलैः ।  
मठरो मुनिशौण्डयोः । विदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः । ॥ ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च  
॥७२८॥ ऊर्जरः शूररक्षसोः । ॥ कृदराद्यश्च ॥७२९॥ कृदरः । कुसूलः । सृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः । ॥ हन्ते-  
र्युञ्जाद्यन्तयोर्धत्वतत्त्वे ॥ ७३० ॥ धातनो मारकः । ॥ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ७३१ ॥ क्रान्तुः  
पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः । ॥ हर्यतेः कन्यन् हिरच् ॥७३२॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । ॥ कृञः  
पासः ॥७३३॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वचम् । ॥ जनेस्तु रश्च ॥७३४॥ जतुहंस्त्री योनिश्च । ॥ ऊर्णो-  
तेर्ङः ॥७३५॥ ऊर्ण । ॥ दधातेर्यत् नुट् च ॥७३६॥ धान्यम् । ॥ जीर्यतेः किन् रश्च चः ॥७३७॥ जित्रिः  
स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकादलि चेति दीर्घो न । ॥ मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः ॥ ७३८ ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः  
स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापताको विषये । ॥ ऋजेः कीकन् ॥७३९॥ ऋजीक इन्द्रो  
धूमश्च । ॥ तनोतेर्ङउः सन्वच्च ॥ ७४० ॥ तितवः । पुंसि क्लीबे । ॥ अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ७४१ ॥

ल्ययः स्यादातोरन्त्यलोपश्च । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां प्लक्षे पुनर्जटी' इति मेदिनी ॥—जङ्घेति । जनेरच् प्रत्यये सति  
'अजायतः—' इति टाप् ॥—हन्तेः—। देहावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः स्यात् द्वित्वं च धातोः अभ्यासकार्यम् 'अभ्यासाच्च'  
इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह—पञ्चाश्रितम्ब इति । 'जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' इति मेदिनी॥—क्लिशोः—।  
क्लिशु विबाधनेऽस्मादनस्यात् । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे कुबेरे कुण्डलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—फलेः—। फल निष्पत्तौ ।  
'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । पलितं शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी ॥—कृञादिभ्यः—।  
कृञ् करणे । करकः कमण्डलुः । करका वृष्टिपाषाणः । कटे वर्षावरणयोः, 'कटको वलये सानौ' । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति  
कुन्यप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः, निषेधभाजस्तु कुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नृ  
नये । 'स्यान्मारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति  
मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न नरकाप्येव सन्तीति क्लीबं प्रयुज्यते तन्निर्मूलमित्याहुः । सृ गतौ । 'सरकोऽस्त्री  
शीधुपात्रे शीधुपानेक्षुशीधुनोः' इति मेदिनी । कुर शब्दे । 'कोरकोऽस्त्री कुण्डले स्यात्कलोलकमृणालयोः' इति मे-  
दिनी । 'विचकार कोरकाणि' इति माघः । 'कोरकः पुमान्' इत्यमरोक्तिस्तु नादन्त्येत्याहुः । अपवरका-  
दयोपि इहैव बोध्याः ॥—चीकयतेः—। चिक आमन्त्रणे, चीक च चुरादिः । अस्याद्यन्तविपर्ययः । पचिम-  
च्योरिलं चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकबललभ्यं बोध्यम् । 'कीचको दैत्यभिद्राताहतसखनवशयोः' इति मेदिनी । उपचष्  
पाके । 'उल्लेके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः । 'पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके' इति मेदिनी ॥ मचि  
मुचि कल्कने । 'मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तयुक्ते वाच्यवत्क्लीबं क्षोतोऽञ्जनान्धकारयोः' इति मेदिनी ॥  
—जनेः—। जन जनने, जनी प्रादुर्भावे वा । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयो-  
स्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—वचि—। वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् ठञ्चान्तादेशः । 'वठरः  
कुक्षुटे वण्टे शठे च' इति मेदिनी ॥—ऊर्जि—। दृ विदारणेऽस्मादूर्ज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ स्तः ॥—कृदराद्यश्च ।  
कृ मृ सृ एतदव्ययपूर्वकदृणातिप्रकृतिका लजन्ता निपात्यन्ते ॥—हन्तेः—। हन हिंसागत्योः ॥—क्रमि—। क्रमु पादविक्षेपे,  
गम्ल गतौ, क्षमूष् सहने, एभ्यस्तुन्यादेशां वृद्धिश्च ॥—हर्यतेः—। हर्य गतिकान्त्योः । 'हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शात-  
कुम्भवराटयोः । अक्षयं मानभेदे स्यादकुप्यं च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—कृञः—। कृञ् करणे ॥—जनेः । तु इत्य-  
विभक्तिकम् । जनेस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥—ऊर्णोतेः—। ऊर्णञ् आच्छादनेऽस्मात् ङः स्यात् ङित्वादिहोपः  
टाप् । 'ऊर्णो मेषादिलोप्ति स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्तस्तत्रेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥  
दधातेः—। दृधातु धारणादौ अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । 'धान्यं व्रीहिषु धान्याके' इति मेदिनी ॥  
—जीर्यतेः—। जृ वयोहानावस्मात् किन्स्यात् । 'ऋत इद्वातोः' । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः ॥—मव्यतेः—।  
मव्य बन्धने ॥—अन्तस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥—ऋजेः—। ऋजी गतौ ॥—तनोतेः—। तनु विस्तारेऽस्मात् ङउः  
प्रत्ययस्तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्यं च ङित्वादिहोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तितउः चालनी । 'सकु-  
मिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत' । 'तितउः परिपवनं भवति' इति पयशायां भाष्यम् । 'चालनी ति-



ऋधु वृद्धौ । अतो बुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् । ॥ अवद्यावमाधमावरेफाः ॥ ७४२ ॥ कुत्सिते वदेर्नभि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे घः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । ॥ रिफ-  
तेस्तौदादिकादेः ॥ ७४३ ॥ रेफः । ॥ लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ७४४ ॥ तरौ प्रत्ययौ  
क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं ऋष्टम् । रिप्तं कुत्सितम् । ॥ क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च  
लो नाम् च ॥ ७४५ ॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चि-  
न्त्यम् । ॥ अश्रोतेराशु कर्मणि वरट् च ॥ ७४६ ॥ चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः । ॥ डतेरुन् ॥ ७४७ ॥  
चत्वारः । ॥ प्राततेरुन् ॥ ७४८ ॥ प्रातः । ॥ अमेस्तुट् च ॥ ७४९ ॥ अन्तर्मध्यम् । ॥ दहेर्गो लोपो  
दश्च नः ॥ ७५० ॥ गप्रत्ययो धातोरेन्तस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । ॥ सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ७५१ ॥  
सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः । ॥ व्याङि घ्रातेश्च जातौ ॥ ७५२ ॥ कप्रत्ययः स्यात् ।  
व्याघ्रः । ॥ हन्तेरच् घुर च ॥ ७५३ ॥ घोरम् । ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ७५४ ॥ चादच् । क्षमा । ॥ तरतेर्ङिः  
॥ ७५५ ॥ त्रयः । त्रीन् । ॥ ग्रहेरनिः ॥ ७५६ ॥ ग्रहणिः ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः । ॥ प्रथेरमच् ॥ ७५७ ॥  
प्रथमः । ॥ चरेश्च ॥ ७५८ ॥ चरमः । ॥ मङ्गेरलच् ॥ ७५९ ॥ मङ्गलम् । इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

तउः पुमान् इत्यमरः । 'चालनं तितउन्त्युक्तम्' इति कोशान्तरम् ॥ 'स्याद्वास्तु हिङ् तितउ' इति पुनपुंसकवर्गे त्रिका-  
ण्डशेषः ॥—अर्भक—। एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह—ऋधु वृद्धावित्यादि॥—प्रथेरिति । प्रथ प्रख्याने,  
पा पाने, पिबति स्तनादिकमिति पाकः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' । इत्यमरः । 'अर्भकः कथितो  
बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौ-  
क्ल्ये स्थात्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी ॥—अवद्या—। एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि, अव रक्षणादौ,  
ऋ गतौ, रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटग-  
ह्याणकाः समाः' इति च । 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊनेऽपि' इति मेदिनी ॥ 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो  
रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत्' इति च मेदिनी ॥—लीरीङोः—। लीङ् श्लेषणे, रीङ् श्रवणे ॥—क्रमादिति । श्लेषणे  
वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । लिप्तं विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते' इति विश्वः ॥—क्लिशेः—।  
क्लिश्च विबाधने ॥ नामागमश्च प्रत्ययस्येति ॥—चिन्त्यमिति । ईत्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भावः ।  
'कीनाशः कर्षकः क्षुद्रो पांशुधूलिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी ॥—अश्रोतेः—। अशू व्याप्तौ अस्माद्वरट् स्यात् । आशु-  
कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥—ईश्वर इति । स्त्रियां तु टित्वान्डीप् ईश्वरी । प्रत्ययस्वरणे  
मध्योदात्ता । ईशेः वनिपि 'वनो र च' इति डीब्रयोस्तु धातुस्वरणाद्युदात्ता पुंयोगलक्षणे ङीषि अन्तोदात्ता । 'स्थेशभास-  
पिसकसः' इति वरचि तदन्ताद्यापि ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेन्महो-  
मायाम्' इति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायामिति छेदः । 'ईश्वरः शङ्करेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः । 'विन्यस्त-  
मङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । दशपायां तु सूत्रान्तरमपि 'हन्ते रन् घञ्' । हन हिंसागल्योरस्मान्प्रत्ययः  
स्यात् घञ्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेऽतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥—चतेः । चते याचनेऽस्मादुरन्याहकार उच्चारणार्थः ।  
'चतुरनडुहोरामुदात्ताः' इत्याम् ॥—प्रादत्तेः—। अत सातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादनस्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । खरादिपा-  
ठादव्ययत्वम् ॥—अमेः—। अम गतिशब्दसंभक्तिषु, अस्मादुरन्यात्तस्य तुङागमश्च । अन्तःशब्दोऽपि प्रातःशब्दवत् अ-  
व्ययम् ॥—दहेः—। दह भस्मीकरणे । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी ॥—सिचेः—। षिच क्ष-  
रणे ॥—हकारादेश इति । धातोरेन्त्यस्येत्यर्थः । 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सप्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रवृहत्योः स्या-  
द्वासके राहुमातरि' इति विश्वः ॥—व्याङि—। घ्रा गन्धोपादानेऽस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् कित्वादातो लोपः ।  
'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थकण्टकायां च योषिति' इति मेदिनी ॥—हन्तेः—।  
हन्तेरच् स्याद्घातोर्धुरादेशश्च । 'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः ॥—क्षमेः—। क्षमूष् सहने । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः ॥  
—तरतेः—। तृ प्लवनतरणयोरस्मात् ङिः स्यात् । ङित्वाङिलोपः ॥—ग्रहेः—। ग्रह उपादाने ॥—ङीषिति । 'कृदि-  
कारात्' इत्यनेन 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका' इत्यमरः ॥—प्रथेः—। प्रथ प्रख्याने । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च  
वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'प्रथमचरम' इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः । प्रथमे प्रथमाः ॥—चरेश्च—।  
चर गतिभक्षणयोरस्मादमच्छात् । चरमे चरमाः । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । प्रथिचरिभ्यामित्येव सुवचम् ॥—  
मङ्गेः—। उख उखीत्यादिदण्डके गत्यर्थको मणिः पठ्यते । 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्' । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितदर्वा-  
यामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु काल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च' इति मेदिनी । भावे व्यभि माङ्गल्यम् । 'तत्र साधुः'  
इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यान्नायमाणाश्वत्थवित्त्वमसूरके । स्त्रियां शम्भ्यामधःपुष्प्यां मिसि शुक्रवसासु च । रोचनायामथो दधि  
क्लीबं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं तत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां, सोऽप्युपन्यासोऽनेकप्रघटकतया कृतः किंतु विच्छि-  
येति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव काश्चित्प्रमादान्दर्शयामः । ‘भजो ष्विः’ इति ष्विप्रकरणे  
‘छन्दसि सहः’ ‘बह्वक्ष’ इत्युपन्यस्य ‘परौ व्रजेः षः पदान्ते’ इति ष्विस्तेनैव षः परिग्राहित्यं हि प्राचो ग्रन्थस्तथाख्यायां  
तत्पौत्रेण पञ्चपायुणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । ‘किञ्चि-’ इति किञ्दीर्घौ हि प्रक्रम्य ‘परौ  
व्रजेः-’ इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि धनर्तचक्षिहृत्पितपिजनिजेरुस इस्  
इति पठितं तदप्यनाकरम् । तथा हि जनेरुसिः । अर्तिपूवपियजिनितनिधनितपिभ्यो नित् । एर्णिच् । चक्षेः शिञ्चेति सर्वसंमतः  
पाठः । ‘तपुंषि तस्मै वपुष्टरम्’ इत्यादिमन्त्रेषु आयुदात्ततयानुकूलश्च ॥ वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे  
प्रमादाः ॥ तृतीयपादेऽपि स्तनिहृषिपूषिगदिहृदिभ्यो णेरिन्नुजिति प्राचा पठितं तत्र दूषिहृदौ केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न  
पठितौ दूषयिन्नुः हृदयिन्नुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्य इति हि पञ्चपादीपाठः ।  
‘धुषिगन्धिमण्डिजनिगमिभ्यः’ इति दशपायामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् । यदपि ‘धुदक्षिस्तृहिष्टृहिष्टृजृभ्य आप्यः’ इति  
पठित्वा दराप्य जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि न । दृजृप्रहणस्याकारानारूढत्वात् । इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि  
कृगृस्तृभ्यः किन् । कीर्विः गीर्विः स्तीर्विरिति प्राचोक्तं तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, स्तृन् आच्छादने,  
इति प्राचो ग्रन्थं विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्धैवाशुद्धा । ‘जृस्तृजाशृभ्यः किन्’ इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां  
च संमतः । जीर्विः पशुः । शीर्विहिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युरिति तद्वन्धेषूपपादितम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वं एव ‘ऋत इद्वातोः’  
इतीलं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं ‘ग्लाज्याहालरि-  
भ्यो निः’ इति तदप्यनाकरम् । आकरे हि ‘वीज्याज्वरिभ्यो निः’ इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं ‘वहि श्रीः’ इति सूत्रे  
‘ग्लाहात्वरिभ्यो नित्’ इति सूत्रितत्वात् । ‘तूर्णी रथः सदानवः’ इत्यादावायुदात्तदर्शनाच्च ॥ नच स्त्रियां किन्नित्यधिकारस्थं  
वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यम् । एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् ॥  
षम संस्थाने स्त्यायतेर्द् द्वे इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्त्यायतेर्द् द्वित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपद्यां चोपलम्भात् ।  
‘संस्थाने स्त्यायतेर्द् द्वे स्त्री सूतेः संप्रसवे पुमान्’ इति भाष्ये श्लोकपाठो न तु सूत्रपाठस्य तथालं दृश्यते, एवं तद्वन्धव्याख्या-  
तृणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणैरुक्तम् ‘अनेरुचोपधायाः’ इति, न ह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां  
दशपाद्यां वास्ति, अत इत्यनुवर्तमाने ‘मनेरुच’ इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ॥

॥ इत्युणादयः समाप्ताः ॥

## अथ उत्तरकृदन्तम् ।

॥ उणादयो बहुलम् । ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूष्माः । संज्ञासु धा-  
तुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विधादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु । ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३।३।२। ॥ भवि-  
ष्यति गम्यादयः । ३।३।३। ॥ दाशगोप्त्री संप्रदाने । ३।४।७३। एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दशन्ति  
तस्यै दाशः । गां हन्ति तस्यै गोप्त्रीऽतिथिः । ॥ भीमादयोऽपादाने । ३।४।७४। भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः ।  
प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः । ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३।४।७५। संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ  
भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । ॥ तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३।३।१०।  
क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्स्त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको  
याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न । पुनर्बुलुकेः । ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३।३।१५। अक्रियार्थोपपदार्थ-  
मेतत् । इच्छार्थेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वान्छति वा । ॥ शकधृषञ्हा-

उणादयो बहुलम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह—एते  
इति । अत्र हि सूत्रे 'धातोः' 'प्रत्ययः' 'कृदतिङ्' इति चानुवर्तते, तेन 'कृवापाजिमि-' इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायी-  
वहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति । तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परत्र 'कर्तरि कृत्' इति  
कर्त्रर्थे भवन्ति । उणादिप्रत्ययान्तस्य 'कृत्तद्धित-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्यादिसर्वमपीष्टं सिध्यति । अपरि-  
पूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणम् । तस्य फलमाह—केचिद्विहिता अपीति । ह्येकलज्जितः स तु शङ्करपि  
भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात् । किंच फिङ्फिङ्प्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अतैरुच्येते ऋफिङ् ऋफङ् इति तयोः कित्त्वं  
च कल्प्यते । तथा षण्ड इत्यत्र सत्त्वाभावश्चेत्यादि ॥—संज्ञास्त्विति । अनादिसंज्ञास्त्वेव न तु सर्वास्त्वित्याहुः । 'ह्येकलच्' इति  
प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरुच्यते । तेन शङ्कुलेति सिद्धम् । ऋ गतावित्यादिभ्यः फिङ्फिङ्गिदिप्रत्यया गृह्यन्ते ॥—कार्या-  
द्विधादिति । ऋफिङ् इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनुबन्धं ककारादिकं विधात् । अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य  
घञि-' इति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः ॥—भूतेऽपि दृश्यन्ते । नन्वेवं वर्तमानग्रहणं च 'उणादयो  
बहुलम्' इत्यत्र नानुवर्त्यताम् । एतच्चोत्तरसूत्रं च त्यज्यताम् । अविशेषेण कालत्रयेऽपि प्रत्ययलाभादिति चेदत्राहुः । बाहुल्येन  
वर्तमाने भवन्ति भूतभविष्यतोस्तु कचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिति ॥—भविष्यति गम्यादयः । गमिष्यतीति गमी  
ग्रामम् । आगमिष्यतीति आगामी । गमेरिनिः 'आङि णित्' इत्याद्विपूर्वस्य तु णित्त्वादुपधावृद्धिः ॥—भीमो भीष्म इति ।  
'भियो हेतुभये पुक्' इति मप्रत्ययसंनियोगेन वैकल्पिकः पुक् । प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने ल्युट् । प्ररक्षत्य-  
स्मादिति प्ररक्षः पचाद्यच् । मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः । मुहेः खो मूर्च । स्खलत्यस्मादिति खलतिर्निष्केशशिरा इति प्रागु-  
क्तम् ॥—ताभ्यामिति । ताभ्यामित्यनुचौ तु संनिहितापादानस्यैव परामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ॥  
—ततोऽसाविति । तनोतेः कर्तरि क्तः । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः असौ ततो भवति विस्तृतो  
भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन् ॥—वृत्तमिति । गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्म । वृत्तेः कर्मणि मनिन् । 'अयनं वर्त्म-  
मार्ग-' इत्यमरः ॥—तमुन्प्बुलौ— क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् ॥ अत्रेदं बोध्यम् ।  
तुमुन्प्बुलोः कृत्वाविशेषेऽपि अव्ययकृतो भाव इति वचनाद्भावे तुमुन् । प्बुल् तु कर्तरि क्रियायामिति निर्देशात्तद्वाचकस्य  
यातीत्यादेः 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्युपपदत्वमिति ॥—कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मकं भविष्यदर्शनं तत्प्रयोजकं यान-  
मित्यर्थः ॥—कृष्णं दर्शक इति । कृष्णकर्मकभविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः । क्रियायां किम् ।  
भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भिक्षार्था जटाः ताश्च द्रव्यं न तु क्रिया, भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण  
समर्थनीयः ॥ क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपतनार्था । धाव-  
नं तु दण्डपतने हेतुर्भवति न तद्देश्यमिति दिक् ॥—समानकर्तृकेषु ॥—अक्रियार्थेति । भोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजन-  
विषयिणीच्छेति प्रतीयते न तु भोजनार्थेच्छेति । अतः पूर्वोणात्राप्रसिरिति भावः । सूत्रस्थसमानशब्द एकतावचन इत्याह  
—एककर्तृकेष्विति । एकेति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छतीति । पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः । इह सूत्रे  
समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका । अत्र काशि-  
कायामुक्तम् । इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानामेति । अत्र निष्कर्षमाहुः । उक्तविषये इच्छन्कर्तृमिति प्रयोगाभावेऽपि इच्छन्  
कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु 'तुमुन्प्बुलौ-' इति सूत्रेण स्यादिति । तन्निवन्त्यम् । करोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावात् । तस्य भा-  
वार्थकत्वात् । इह च लटा कर्तृप्रतीतेः । किंचेच्छन्कर्तृमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः, कर्तुमिच्छमिति प्रयोगस्य  
सकलसंमतत्वात् । पदानुपूर्व्याश्चाह्वर पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्तत्वात् । विस्तरस्त्वह मनोरमादावनुसन्धेयः ॥  
—वष्टीति । वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति वशधातुरपीच्छार्थकः ॥—शकधृष— अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः ।

ग्लाघटरभलभक्रमसहाह्रास्त्यर्थेषु तुमुन् ।३।४।६५। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । ॥ पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु ।३।४।६६। पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ।३।४।६७। पायायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैयादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता । ॥ भाववचनाश्च ।३।३।११। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घनादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । ॥ अण् कर्मणि च ।३।३।१२। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति । ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ।३।३।१६। भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ॥ सृ स्थिरे ।३।३।१७। सृ इति लुप्तविक्रिकम् । सतैः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः ॥ ॐ व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बले स्थिरांशे च । ॥ भावे ।३।३।१८। सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्ध्वं स्यात् । पाकः । पाकौ । ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्ध्वि ।६।१।४७। अनयोरेव आत्वं स्याद्वि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः । ॥ इकः काशे ।६।३।१२६। काशे उत्तरपदे इगन्तल्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनुकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेश्च । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् । ॥ स्यदो जवे ।६।४।२८। स्यन्देर्ध्वि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । ॥ अवोदैधौघप्रभ्रथहिमभ्रथाः ।६।४।२९। अवोदः अवच्छेदनम् । एध इन्धनम् । ओघ उन्दनम् । अन्धेर्नलोपो वृद्धभावश्च । ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ।३।३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । ॥ घञि च भावकरणयोः ।६।४।२७। रज्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रज्जः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावत् द्वयमप्यनुव-

भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते नैपुण्यं च गम्यते । ग्लायति भोक्तुमित्ययं भोजनविषयिष्यशक्तिर्गम्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता । आरभते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेराभावस्था । लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम् ॥—पर्याप्तो भोक्तुमिति । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥—उपलक्षणार्थमिति । तस्य फलमाह—अनेहा इति । ‘कालो दिष्टोऽप्यनेहापि’ इत्यमरः ॥—तेनेह नेति । अनुवादे न भवतीत्यर्थः ॥—यागायेति । यष्टुमित्यर्थः । ‘तुमर्थोऽव भाववचनात्’ इति चतुर्थी ॥—ण्वुलोऽपवाद इति । अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥—पदरुज—॥—पद्यतेऽसाविति । करणस्य कर्तृविवक्षात्र बोध्या । पद्यते गच्छति येनेति फलितोऽर्थः ॥—सृस्थिरे । सतैरिति भ्वादेश्चोल्यादेश्च ग्रहणं स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह—स्थिरे कर्तरितीति । अर्धर्चादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥—व्याधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं वचनं तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः संगच्छते ॥—अतीसार इति । ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः ॥—सारो बले इति । अत्रापि सधातुरन्तर्भावितव्यर्थः । सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधात् । बलवानेव हि चेष्टते ॥—सिद्धावस्थापन्न इति । पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः ॥—आचमेति । ‘नोदात्त-’ इति सूत्रे अनाचमेरित्युक्तत्वादिति भावः । तत्रैव सूत्रेऽनाचमिकमिवमीनामिति वार्तिकाद्वृद्धिनिषेधो नेत्याहुः ॥—कामो वाम इति ॥—अपाणिनीयमिति । श्रमेरुदात्तोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्लभत्वात् । यदि तु ‘धुर्यान्विभ्रामय’ इत्यादिवणिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः । ‘नोदात्त-’ इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाभावात् । न चैवमपि मितां ह्रस्वः स्यादिति शङ्क्यम् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः । परन्तु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यत इति भावः । वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च ‘रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः’ इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम् ॥—अवोदै—॥—अवोद इति । उन्दी क्लेदनेऽवपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते ॥—एध इति । इन्धेर्ध्वि नलोपो गुणश्च निपात्यते । ‘न धातुलोप-’ इति निषेधादप्राप्ते गुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् ॥—ओघ इति । उन्देर्गौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते ॥—अन्धेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् ॥—प्रायिकमिति । सर्वात्मना संज्ञाग्रहणस्यागे कृतः

संते । ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३।३।२०। घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनि-  
ष्पावौ । द्वौ कारौ ॥ ॥ दारजारौ कर्तरि णितुक्च ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । ॥ इङ् ॥ ३।  
३।२१। घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते । उपाध्यायः । ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च  
वा ङीष् ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ ॥ शू धायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ शू इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे  
घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निम्रियते आग्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौ-  
रिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । ॥ उपसर्गे रवः । ३।३।२२। घञ् । संरावः । उपसर्गे  
किम् । रवः । ॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८।३।८६। अस्मात् स्तनेः सत्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो  
वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ् । ॥ समि युद्गुदुवः । ३।३।२३। संयूयते मिश्रीक्रियते गुहा-  
दिभिरिति संयावः पिटविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः । ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३।३।२४। आचः ।  
नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रअयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादिस-  
मासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् । ॥ वौ क्षुश्रुवः । ३।३।२५। विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः ।  
श्रवः । ॥ अवोदोर्नियः । ३।३।२६। अवनायः अधो नयनम् । उच्चायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुच्चयः उपेक्षेति । बा-  
हुलकात् । ॥ प्रे हुस्तुस्रुवः । ३।३।२७। प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्रवः । स्रवः ।  
॥ निरभ्योः पूर्वोः । ३।३।२८। निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् ।  
पवः । रवः । ॥ उच्योर्गः । ६।३।२९। उद्गारः । निगारः । उच्योः किम् । गरः । ॥ कृ धान्ये । ३।३।३०।  
कृ इत्यस्माद्धान्यविषयादुच्योर्वञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य । विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः ।  
पुष्पनिकरः । ॥ यज्ञे समि स्तुवः । ३।३।३१। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे  
किम् । संस्तावः परिचयः । ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३।३।३२। अयज्ञे इति छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अय-

कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥—परिमाणाख्यायाम्—  
सर्वेभ्यो धातुभ्यः । परिमाणं परिच्छित्तिः । आख्यानमाख्या उक्तिः । परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छि-  
त्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते । आख्याप्रहणं रुद्धिनिरासार्थं, तेन परिमाणप्रहणेन संख्या च गृह्यते । सर्वेभ्यः किम् ।  
अन्यथा पुरस्तादपवादस्यायेनाचमेव घञ् बाधेत न लपम् ॥—तण्डुलनिचाय इति । निचीयते राशीक्रियते इति  
निचायः । अत्र राश्येकत्वे च समुदायिनां परिच्छित्तिरर्थाद्रम्यते । ‘एरच्’ इत्यचि प्राप्ते घञ् । निष्पूयते शोच्यते तुषायप-  
नयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः । ‘ऋदोरप्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । शूर्पेणेति करणे तृतीयान्तस्य ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’  
इति समासः । अत्र शूर्पसंख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिः । शूर्पद्विलं तु आर्थिकं न तु शान्दं, निष्पावगतद्विलं तु शान्दम् ।  
यद्यप्यत्र ‘निरभ्योः पूर्वोः’ इति घञ् लभ्यते तथापि सर्वप्रहणबलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । संप्रत्यस्य मुख्यो-  
दाहरणमाह—द्वौ काराविति । कृ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । शूर्पादिना विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय  
एवापवादो नलर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात् । तेनायं प्रकृत्याश्रयो घञ् फिनोऽपवादो न भवति ।  
एका तिलोच्छ्रित्तिः । उत्पूर्वकाच्छ्रयतेः कर्मणि भावे वा फिन् । ऊर्ध्वाकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम् ।  
अजपोरपवाद इति । तयोरपि प्रकृत्याश्रयत्वादपवाद्यापवादयोः समानविषयौचित्यात् । स्त्रियां फिन् त्वर्थाश्रय इति दिक् ॥—  
दारजाराविति । अकर्तरि कारके इत्यधिकारात् ‘ऋदोरप्’ इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥—  
णितुक् चेति । चात् घञ् । लोपे हि सति घमाश्रया वृद्धिर्न स्याणिलोपस्य स्थानिद्भावेन व्यवधानात् । न च णिजिमितैव  
वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । जारशब्दे ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वापत्तेः । ‘जनीजूष’ इति जृधातोर्णौ मित्वात् । लुकि सति तस्य  
परनिमित्तत्वाभावेन ‘क्लिङ्गुपधा—’ इति कौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जार इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन  
दीर्यते यैस्ते दाराः जीर्यतेऽनेनेति जाराः इत्यण्यन्ताभ्यामेव करणे घञस्तु किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता ।  
‘ऋदोरप्’ इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । क्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरनङ्गीकारादपवादोऽप्यच् करणाधिक-  
रणयोरिति ल्युटा बाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥—उपेत्येति । गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः ॥—अपादान इति । पुरस्तादपवाद-  
न्यायेन इङ्श्रेत्यस्याच एवापवादलात्स्त्रियां तु फिन् स्यादिति तद्बाधनायायमारम्भः । घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति वचना-  
त्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियांप्रहणम् ॥—उपाध्यायेति । या स्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु ङीप्-  
वाऽनुगागमश्च पाक्षिक इत्युक्तम् ॥—करणे क्त इति । कृञ् वरण इत्यस्मादित्यर्थः ॥—नीशार इति । ‘उपसर्गस्य  
घञि—’ इति दीर्घः । ननु ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्’ इति कथं प्रयोगः । वायुवर्णेत्यर्थपरिगणनादिति चेत् । अत्राहुः । अत  
एव वार्तिकप्रयोगादक्षेपपि शृणोतव्यम् ॥—रव इति । ‘ऋदोरप्’ इत्यप् ॥—राज्ञो नय इति । णीञ् प्रापणे इत्यस्मा-  
दचो यत् ॥—यज्ञे समि— अधिकरणे ल्युटोऽपवादोयं घञ् ॥—छन्दो— शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । केचित्तु

ये किम् । बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः । ॥ प्रथमे वाचशब्दे । ३।३।३३। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्वादशब्दविषये प्रथमे । पटस्य विस्तारः । प्रथमे किम् । तृणविस्तारः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तारः । ॥ छन्दोनाम्नि च । ३।३।३४। च इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिरुच्छन्दः । विलीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः । ॥ छन्दोनाम्नि च । ८।३।९४। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ्स्तस्य सस्य बत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति बत्त्वम् । ॥ उदि ग्रहः । ३।३।३५। उद्गाहः । ॥ समि मुष्टौ । ३।३।३६। मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः । ॥ परिन्योर्नीणोर्द्युताभ्रेषयोः । ३।३।३७। परिपूर्वाच्चयतेर्निर्पूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् इन्ति । समन्ताच्चयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः । ॥ परावचनुपात्यय इणः । ३।३।३८। क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः । ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३।३।४९। तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् । ॥ हस्तादाने चेरस्तेये । ३।३।४०। हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्यथा प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण । ॥ निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः । ३।३।४१। एषु चिन्तेर्घञ् आदेशश्च ककारः । उपसमाधानं राक्षीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चित्तौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युत्कर्षकलुप्त्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनः पुना राक्षीकरणमित्यर्थः । ॥ सङ्गे चानौत्तराधर्मे । ३।३।४२। चेर्घञ् आदेशश्च कः । मिश्रुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्गः । अनौत्तराधर्मे किम् । सूकरनिचयः । सङ्गे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३।३।४३। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् । णच् स्त्रियाम् । ॥ न कर्मव्यतिहारे । ७।३।६। अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी । ॥ अभिविधौ भाव इनुण् । ३।३।४४। अणिनुणः । इनप्यनपत्ये । साराविणं वर्तते । ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३।३।४५। अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः ।

प्रस्तारं पङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनात्र बाविति नानुवर्तयन्ति ॥—उदि ग्रहः । भावादौ घञ् स्यात् । ‘ग्रहवृह-’ इति प्राप्तस्यापोऽपवादः ॥—परिन्योः—। अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः ॥—परावचनु—। अत्र व्याचक्षुः । द्विः परिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि । परो नियो द्यूते, इणोऽनुपात्यये, नावभ्रेषे । इह इण इत्यनुवर्तनादिणोऽनुपात्यय इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः । तथा च तदनुवृत्तैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेदग्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ इति इनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति ॥—आकायमिति । आचीयन्तेऽस्मिन्नष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति ध्रुत्वर्थः ॥—सङ्गे चानौत्तराधर्मे । उत्तरे चाधरे चोत्तराधरास्तेषां भाव औत्तराधर्मम् ॥—सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेते तदैतत्प्रत्युदाहरणम् । यदा तु मिश्रुवत्पृथक्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घमिहापि ॥—कर्मव्यतिहारे णच्—। कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्वातोर्त्यर्थः ॥—भावे णजिति । कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात् ॥—णच् स्त्रि—। अनेन णजिति चकारोऽत्र विशेषणार्थं इति ध्वनितम् । स्त्रियां किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥—ऐच् नेति । ‘न व्याभ्याम्-’ इति प्राप्तस्य निषेधेनादिदृष्टिरेव । णच्स्तद्धितत्वाभावेऽप्यमस्तद्धितत्वादिति भावः । कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वात्ततोऽभि तत्प्रयुक्तादिदृष्टिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति—व्यावक्रोशीति । कुश आह्वाने, हसे हसने । स्यादेतत् । स्त्रियां क्तिमिति प्रकरण एवायं णञ्विधेयः । एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेन्नैवम् । स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधिनियेधापत्तेः । इष्यते तु व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां क्तिमपि अपवादविषये क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । इह ‘व्यासभ्रन्थ-’ इति युच्प्राप्तः । व्यात्युक्षी । अत्र ‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः । क्वचिदकार एवेष्यते न तु णच् । व्यतीक्षा, व्यतीहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्नीकार्या ॥—अभिविधौ—। अभिविधौ किम् । संरावः । वासरूपेण घञ् कश्च न भवति पुनर्भावग्रहणात् । नच कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति बाध्यम् । पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वभावाव्यादेव कारकेऽनुणोऽप्रवृत्तेः । ल्युटा तु समावेश इष्यते । तच्च बाहुलकालभ्यत इत्याकरः ॥—अणिनुणः । अत एवेऽनुणो गानुबन्धो विशेषणार्थं इति ध्वनितम् ॥—साराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संशब्दोऽभिविधियेत्यतः । पूर्ववत्सगतिक्वादण् । अणस्तद्धितत्वादिदृष्टिः । ‘इनप्यनपत्ये’ इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिळोपेन न निवृत्तिः । स्वभावतत्वेदमभिनुणन्तं नपुंसकम् ॥—आक्रोशे—। ‘ग्रहवृह-’ इत्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥

निग्राहसे भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य । ॥ प्रे लिप्सायाम् । ३। ३।४६। पात्रप्रग्राहेण चरति मिश्रः । ॥ परौ यज्ञे । ३।३।४७। उत्तरः परिग्राहः । स्वयेन वेदेः स्वीकरणम् । ॥ नौ वृ धान्ये । ३।३।४८। वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । किन्विषयेऽपि बा-  
हुलकादप । प्रवरा सेतिवत् । ॥ उदि भ्रयतियौतिपूदुवः । ३।३।४९। उच्छ्रावः । उद्यावः । उत्पावः । उद्रावः । कथं  
पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् । ॥ विभाषाङ्कि रुद्रवोः । ३।३।५०। आरावः । आरवः । आग्रावः ।  
आह्ववः । ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३।३।५१। विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्राहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ।  
अवग्रहः पदस्य । ॥ प्रे वणिजाम् । ३।३।५२। प्रे ग्रहेर्घ् वा वणिजां संबन्धी चेत्यत्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत् ।  
तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्राहेण । ॥ रश्मौ च । ३।३।५३। प्रग्रहः । प्रग्राहः । ॥ वृणोतेराच्छादने । ३।३।  
५४। विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः । ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने । ३।३।५५। परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने  
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । ॥ परच् । ३।३।५६। जयः । जयः ॥ ॥ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके  
कादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भयम् । वर्षम् । ॥ ऋदोरप् । ३।३।५७। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप । करः । गरः । शरः ।  
यवः । लवः । सवः । पवः । ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८।३।९३। अनयोर्विपूर्वस्य ऋः पत्वं निपात्यते । विष्टरो  
वृक्ष आसनं च । वृक्षे किम् । वाक्यस्य विस्तरः । ॥ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । ३।३।५८। अप् स्यात् । वनचोरपवा-  
दः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्रयः । गमः ॥ ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ वशः । रणः ॥ ॥ घञर्थे कविधा-  
नम् ॥ प्रस्थः । विज्ञः ॥ ॥ द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् ॥ चक्रम् । चिह्निदम् । चक्रसः ।  
॥ उपसर्गोऽदः । ३।३।५९। अप् स्यात् । ॥ घञपोश्च । २।४।३८। अदेर्वेस्त्व स्यात् घञि अपि च । प्रघसः ।  
विघसः । उपसर्गं किम् । घासः । ॥ नौ ण च । ३।३।६०। नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप च । न्यादः । निघसः ।  
॥ व्यधजपोरनुपसर्गं । ३।३।६१। अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गं तु आध्याधः । उपजापः । ॥ स्वनह-  
सोर्वा । ३।३।६२। अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गं इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।  
॥ यमः समुपनिविषु च । ३।३।६३। एषु अनुपसर्गं च यसेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः ।  
नियमः । नियामः । विषमः । वियामः । यमः । यामः । ॥ नौ गदनदपठस्वनः । ३।३।६४। अप् वा स्यात् ।  
निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः । ॥ कणो वीणार्था च । ३।३।  
६५। नावनुपसर्गं च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राप्त्यर्थम् । निक्कणः । निक्काणः । कणः । काणः ।  
वीणार्था तु । प्रकणः । प्रकाणः । ॥ नित्यं पणः परिमाणे । ३।३।६६। अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यव-  
हारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः । ॥ मदोऽनुपसर्गं । ३।३।  
६७। धनमदः । उपसर्गं तु । उन्मादः । ॥ प्रमदसंमदौ हर्षे । ३।३।६८। हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः । ॥ स-

—अवग्रहः पदस्येति । छेदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निरोधः ॥—प्रे लिप्सायाम् । लिप्सायां किम् । देवदत्तस्य  
प्रग्रहः । प्रकृष्टोऽभिनवेश इत्यर्थः ॥—पात्रप्रग्राहेणेति । मिश्रापात्रोपादानेन, पात्रं गृहीत्वेति यावत् ॥—नौ वृ-  
नौ उपपदे वृञो भावादौ घञ् स्यात् ॥—निवरा कन्येति । ‘ग्रहवृद्ध-’ इत्यादिना कर्मण्यप् । ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि  
परत्वात् क्तिना भाव्यम् । ‘अजन्म्यां स्त्रीखलनाः’ इत्युक्तेरत आह—किन्विषयेऽपीति । एवं च प्रायेण भवार्थ एव  
घञजबन्ताः पुंसीति द्रष्टव्यम् ॥—रश्मौ च । रथादियुक्तानामश्वानां संयमनार्था रज्जुः रश्मिः । तस्यामभिधेयायां  
प्रे उपपदे ग्रहेर्घञ्वा स्याद्भावादौ । इह द्विःकृत्वो ग्रहिरूपातः सकृदेव तु वक्तुं शक्यः । तथाहि उदि ग्रहः, समि मुष्टौ,  
आक्रोशे वन्योः, प्रे लिप्सायाम्, परौ यज्ञे, अवेर्घप्रतिबन्धे, विभाषा प्रेवणिजाम्, इत्यादि ‘परौ भुवोऽवज्ञाने’ इत्यस्यान-  
न्तरम् ‘आङ्कि रुद्रवोः’ इत्यस्तु तथा तु न कृतमित्येव ॥—वृणोतेः—॥—प्रवार इति । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुजे बहुलम्’  
इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छादने किम् । प्रवारो गौः । प्रशस्त इत्यर्थः ॥—परिभावः । ‘अनादरः परिभवः परिभावस्तिर-  
क्रिया’ इत्यमरः ॥ परत्वादि क्त्युटौ प्राप्तौ । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः । एवं च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रव-  
र्तते । अनपवादत्वादिति भावः ॥—वर्षमिति । वृषभो वर्षणादिति भाष्यप्रयोगात् ल्युटपि वर्षणम्—ऋदोरप् ।  
ऋच्च उच्च तयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदोरित्ययं न तकारः किं तर्हि वकारः । ‘निरभ्योः पूर्वोः’ इत्यपवादतया  
घञ्विधानाज्ज्ञापकादीर्घान्तादप्युदाहरति—लवः । पव इति ॥—घञचोरपवाद इति । निश्चय इत्यत्राच्चः प्राप्तिरन्यत्र  
घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घमुदाहृतः—वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति  
शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥—व्ययते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसः वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । घासश्चतुष्पदां भक्ष्यम् ।  
‘शण्यं बालतृणं घासः’ इत्यमरः । उपजापो मञ्जभेदः ॥ ‘शण्ये निनादनिनदच्चनिष्वावरवस्वनाः । स्वानः’ इत्यमरः ॥—  
क्कणो—। ‘निक्काणो निक्कणः क्काणः कणः, कणनमित्यपि । वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्काणदयः’ इत्यमरः ॥—मदो—





स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः । ॥ स्त्रियां किन् ॥ ३।३।१४। स्त्रीकिञ्चे भावादौ किन् स्यादङोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाधेते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । कान्ताद्वात्वर्ये णिधि अच इरिति वा समाधेयम् ॥ ॥ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ॥ श्रुयतेऽनया श्रुतिः । यजेरि-  
पेश । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ॥ ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लुनिः । धुनिः ।  
पुनिः । ह्वाद् इति योगविभागात् । किनि इस्वः । प्रह्वभिः । ति च । चूर्तिः । कुलतिः ॥ ॥ चायतेः किनि चिभा-  
वो वाच्यः ॥ अपचितिः ॥ ॥ सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ सम्पत् । विपत् । ॥ क्तिन्नपीष्यते ॥ सम्पत्तिः । वि-  
पत्तिः । ॥ स्थागापापचो भावे ॥ ३।३।१५। किन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः ।  
पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् । ॥ ऊतियूतिजुतिसातिहेति कीर्तयश्च ॥ ३।३।१७।  
अवतेज्वरत्वेरत्युद् । ऊतिः । स्वरार्थे वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दोषत्वं च निपात्यते ।  
स्थतेः । सातिः । यतिस्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थे निपातनम् ।  
हन्तेर्हि नोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ३।३।१८। व्रज्या । इज्या । ॥ संज्ञायां समजननिषद-  
निपतमनविदधुञ्जशीङ्भृजिणः ॥ ३।३।१९। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥  
॥ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ समजन्यस्यामिति समञ्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः ।  
निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभि-  
षवः । शय्या श्रुत्या । ईयतेऽनया इत्या शिबिका । ॥ कृजः श च ॥ ३।३।१००। कृज इति योगविभागः । कृजः  
क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ ॥ श च ॥ चात् किन् । क्रिया । कृतिः । ॥ इच्छा ॥ ३।३।१०१। इषेर्भावे शो वगभावश्च  
निपात्यते । इच्छा ॥ ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ शी यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा ।

नेति । एनेन उप समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिः । बाहुलकात्कर्तरि किरिति माधवादिग्रन्थो नादत्तव्य इति ध्वनितम् ।  
'विधाता विश्वसृष्टिधिः' इत्यत्रापि कर्तरि माभूत् किः किंतु विध विधाने इत्यस्यादिगुपधात्किद्वितीनि रूपसिद्धेः ॥—स्त्रियां  
किन् ॥—घञोऽपवाद इति । यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः । भाष्ये लधिकः कारोऽधिकार इति घनप्युदाहृत  
इति तद्व्रमसात् । न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः किंतु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम् ॥—अजपौ त्विति । तयोरवकाशः ।  
चयः । लवः । किनोवकाशः । कृतिः । इति । चिनोतिस्तौतिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नित्यर्थः ॥—प्रामा-  
दिकमिति । 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति निष्ठायामेव स्फीभावविधानादिति भावः ॥—श्रुयजीति । परत्वात् 'करणा-  
धिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते वचनम् । श्रुतिः श्रोत्रम् ॥—यजेरिति । यजेः किनि 'वचिखपि-' इति संप्रसारणे  
'व्रश्चरस्ज-' इति षत्वे इष्टिरिति रूपम् । इज्यतेऽनयेति विग्रहः । एवमिष्यतेऽनया इति । स्तुयतेऽनया स्तुतिः ॥—तेन  
मत्त्वमिति । कीर्णिरित्यादौ । 'रदाभ्याम्-' इत्यनेन नत्वम् । लुनिरित्यादौ तु 'त्वादिभ्यः' इत्यनेनेति विवेकः ॥—ह्वाद् इति ।  
'ह्वादो निष्ठायाम्' इत्यत्रेत्यर्थः ॥—चूर्तिरिति । 'ति च' इति चरफलोत्त्वे 'वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घः ॥—चायतेः ।  
चायृ पूजानिशामनयोः ॥—क्तिन्नपीति । अस्त्रियामिति प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरवाधादिदमुक्तम् ॥—अङोऽप-  
वाद इति । पुरस्तादपवादस्यायेन स्यादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति, पचेत्तु 'विद्भिदादिभ्यः-' इति प्राप्तस्याङोऽपवादो न-  
तु ष्ठुलिभोरिति भावः । ष्ठुलिगौ तु परत्वाद्भवत एव । का लं स्थायिकां लं स्थायिमिति भाष्यकारप्रयोगात् ॥—  
प्रस्थितिरिति । 'यतिस्यतिमास्थाम्-' इत्यत इत्वम् ॥—सङ्गीतिरिति । 'बुमास्था-' इत्यादिना ईत्वम् ॥—उदात्त  
इतीति । 'मन्त्रे वृष-' इति सूत्रादनुवर्तत इत्यर्थः । एवं च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'ऊतियूति-' इत्यादयोऽन्तोदात्ता  
इति पर्यवसन्नोऽर्थः ॥—इत्वाभाव इति । 'यतिस्यति-' इति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः ॥—हन्तेरिति । नकारस्येत्वं,  
हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम् ॥—कीर्तिरिति । कीर्तयतेः 'प्यासग्रन्थ-' इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते उदात्तत्वं च ।  
'तां सुते कीर्तिम्' ॥—व्रजयजोः- । उदात्त इत्येव । पित्करणं तत्तरत्र तुगर्थम् ॥—गलपार्श्वेति । तथा हि कुदो  
ज्ञायत इति भावः । शेरतेऽस्यामिति शय्या । भरणं श्रुत्या जीविका । 'कुमारश्रुत्याकुशलैरधिष्ठितः' इति रघुः ।  
'कुमारश्रुत्या गर्भिण्याः परिचर्याभिधीयते' इति हारावली । संज्ञायां किम् । मतिः । स्मृतिः । आद्युतिः । तथा च  
व्यवहृतम् 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' 'कर्मणि श्रुतौ' 'रजःकृष्याद्युति-' इत्यादि । एतेन 'मतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रप्रयोगादेव  
मतिश्रुतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्युक्ता ॥—क्रियेति । यदा भावकर्मणोः शः तदा 'सार्वधातुके यक्'  
'रिङ् शयगिलङ्क्षु' इति रिङादेशः । अन्यत्र तु यगभावेऽपि शो परतो रिङादेशो कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् ॥—  
इच्छा ॥—इषेर्भावे इति । न त्वकर्तरि कारकेऽपीत्यर्थः । अत एव करणेऽर्थे इष्यतेऽनया इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥—  
यकारनिवृत्तिरिति । हलादिशेषस्तु नास्ति । षाष्ठद्वित्वे धातुद्वित्वे वाभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावादिति  
भावः ॥—अटाट्येति । यदा तु अटतेर्यङन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदाऽलोपे 'यस्य हलः' इति यलोपेऽटाटेति रूपं बोध्यम् ।

परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । सृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः । अतो कोपाभावोऽपि । शे यकि णिकोपः । सृ-  
गया । अटतेः शे यकि व्यञ्जदस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाव्या ॥ \* जागर्तेरकारो वा ॥ पक्षे  
ज्ञः । जागरा । जागर्ता । ॥ अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः क्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चि-  
कीर्त्ता । पुत्रकाम्या । ॥ गुरोश्च हलः । ३।३।१०३। गुरुमतो इकृन्तात् क्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः  
किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ नेह । आसिः । तितुत्रेति नेट् । दीहिः ।  
\* तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् ॥ निगृहीतिः । निपठितिः । ॥ चिन्निदादिभ्योऽङ् ॥ ३।३।१०४।  
चिन्तो भिदादिभ्यश्च क्रियामङ् । जुष । ऋषोऽङि गुणः । जरा । प्रपूष । प्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भि-  
तिरम्या । छिदा । सृजा ॥ (ग) क्रोपेः संप्रसारणं च ॥ कृपा । ॥ चिन्तिपूजिकुथिकुम्बिचर्चश्च ॥ ३।३।१०५।  
अङ् स्याद्युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ ३।३।१०६। अङ् स्यात् ।  
किनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोपसर्गवद्वृत्तिः अदा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ।  
॥ प्यासश्चन्यो युच् ॥ ३।३।१०७। अकारस्यापवादः । करणा । हरणा । आसना । अन्यना । ॥ घट्टिबन्दिबिदि-  
भ्यश्चेति वाच्यम् ॥ घटना । बन्दना । वेदना ॥ \* इषेरनिच्छार्थस्य ॥ अन्वेषणा ॥ \* परेर्वा ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ।  
॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ ३।३।१०८। प्रच्छर्दिकेति । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिच्च । शिरोर्तिः ॥ \* धा-  
त्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बक्तव्यः ॥ आसिका । शायिका ॥ \* इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ पचिः पचतिः ॥ \* वर्णा-

द्वित्वे हलादिशेषे सति 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः ॥—जागर्तेरिति । शे परतः सार्वधातुके यक् 'जाग्रो-  
ऽविचिण्—' इति गुणः ॥—गुरोश्च । धातोरित्यवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते । न  
चायं गुरुरिति संभवति । अजिषयो हि गुरुः, अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह—गुरुमत इति । ननु विपरीतमस्तु गुर्व-  
न्तादल इति तादृशस्यापि धातोर्द्विक्रीमित्यादेः सत्त्वादिति चेन्नैवम् । 'चेष्टायामनध्वनि' 'आशंसायां भूतवच' इति निर्देशेन  
विपरीतशङ्कायां अप्रवृत्तेः ॥—चिन्निदा—। कथं तर्हि 'मुखान्जगन्धलब्धेः' इति माघः । 'प्रेक्षोपलब्धिः' इत्यमरश्च ।  
चित्त्वादङि लभेत्येव ह्युचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगाद्बाहुलकाद्वा किमपि बोध्यः ।  
विस्तरस्त्वह मनोरमायां बोध्यः ॥—मिद्वेति । एवमादयोऽदन्ताः समुदाया एव गणे पठ्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिदछिद  
इत्यादयस्ते आदिशब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः । गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य क्वचिदलाक्षणिककार्यस्य संप्रहार्यः ॥  
—भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुम्भम् ॥—छिदेति । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्चिच्छम् ॥  
—सृजेति । सृज् शुद्धौ अस्यापित्त्वाद्भिदादौ पाठः ॥—चिन्तिपूजि—। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोल्यतेस्तु-  
लेति हरदत्तः । अत एव 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति नैषधकृदाह ॥—युचोऽपवाद इति । 'प्यासश्चन्य—'  
इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥—आसनेति । आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ष्यत्प्रत्यये लास्या । न च  
स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्नैति शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्थत्वेपि उत्सर्गस्य ष्यतस्तदभावात् ॥—घट्टिबन्दि-  
विदिलोभार्थो गृह्यते ज्ञानार्थस्य तु संवितिः ॥—इषेरिति । अनिच्छार्थस्य युच इच्छार्थस्य त्विषेरिच्छेत्वेव ॥—  
रोगाख्या—। धातोर्बहुलं ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्तं चेद्वेगस्य संज्ञा । किन्नादीनामपवादः ॥—प्रच्छर्दिकेति । छर्दं वमने ॥  
—प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी ॥—विचर्चिकेति । चर्चं अध्ययने । प्रत्ययो-  
पसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः । 'पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—शिरोर्तिरिति । शिरःपीडा । अर्दं हिंसायाम् । 'ति-  
तुत्र—' इति नेट् ॥—धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥—आसिका । शायिकेति । आसनं शयनमि-  
त्यर्थः ॥—इक्षितपौ—। धातोर्निर्देशोऽनुकरणम् । बहुलमित्यनुवृत्तेः कचिच्च । 'गुप्तिजिक्ञ्यः सन् 'भुवो बुग्लुङ्क्लि-  
टोः' ॥—पचतिरिति । 'उपसर्गात्सुनोतिषुवतिस्यति—' 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके  
परे शबादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके कचिच्च, 'विभाषा लीयतेः' इति यथा । तत्र हि लीलीक्येका निर्देशो  
न तु स्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा श्रितपः शित्करणसामर्थ्याच्छबादय इत्युक्तम् । तत्र । पिबतिर्गोयतिरित्यादौ पिबाद्यादेश-  
प्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् ॥—वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न तु वर्णानुचर्यमाणादिति ।  
तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यान्न तु ककार इत्यादौ । अत्र हि संघातस्योच्चारणात् । अनुकार्यं त्विह वर्णमात्रम् ।  
अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थ इत्यादिप्रयोगा इति चेदत्राहुः । कचि-  
त्सङ्घातादपि भवति 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इति सूत्रनिर्देशात् । सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते भाष्यप्रयोगाद्बाहुलव-  
चनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि भालधिकारस्थत्वात्कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोज-  
नाभावाच्च ककारस्येत्संज्ञा आर्धधातुकत्वाभावादिबागमो न 'अस्य च्चौ' इत्यादौ तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव ॥—

त्कारः ॥ निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः ॥ ॐ रादिफः ॥ रेफः ॥ ॐ मत्वर्थोच्छः ॥ बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥ ॐ इणजादिभ्यः ॥ आजिः । आतिः ॥ ॐ इञ्चपादिभ्यः ॥ वापिः वासिः । स्वरे भेदः ॥ ॐ इक् कृप्यादिभ्यः ॥ कृषिः । गिरिः । ॥ संज्ञायाम् । ३।३।१०९। अत्र धातोर्णुल् । उद्गलकपुष्पभञ्जिका । ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । ३।३।११०। परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इन् स्यात् णुल् । विभाषोक्त्यर्थप्राप्तमन्वेऽपि । कां त्वं कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्थीः । सर्वा कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्थम् । एवं गणि गणिकां गणनाम् । पाषि पाषिकां पचां पकिम् । ॥ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३।३।१११। पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिवु धोत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभशिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उपपादि । ॥ आक्रोशे नञ्यनिः । ३।३।११२। विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । आप्रवाणिः । ॥ कुस्यल्युटो बहुलम् । ३।३।११३। भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा मुज्यन्ते राजभोजनाः शाक्यः । ॥ नपुंसके भावे कः । ३।३।११४। ॥ ल्युट् च । ३।३।११५। हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३।३।११६। येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरिति किम् । गुरोः खापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म । ॥ वा यौ । २।४।५७। अजेर्धी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् । ॥ करणाधिकरणयोश्च । ३।३।११७। ल्युट् स्यात् । इध्मप्रप्रश्नः कुठारः । गोदोहनी स्याली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः । ॥ अन्तरदेशे । ८।४।२४। अन्तःशब्दादन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वत्येव । अन्तर्हन्ति । तपरः किम् । अन्तरधानि । ॥ अयनं च । ८।४।२५। अनयस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः । ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३।३।११८। ॥ छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य । ६।४।९६। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्घः स्यादे परे । दन्ताम्बाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छ-

रादिफः । वासरूपविधिना कारोऽपि । तेन 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥—अकारलोप इति । अतद्विपरलादभलाच्च 'यस्य—' इति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तलात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद्बोध्यम् । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र बाहुलकाच्छेदो न । 'शेषिकान्मनुवर्थायात्' इत्यत्र तु बाहुलकादेव मनुवर्थाशब्दाच्छेदः । अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थे भव इति विगृह्य गहादित्वाच्छ्रमत्यये तद्वितान्तमेवेत्याहुः ॥—इणजा—। धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयम् । एवमप्रेऽपि ॥—आजिरिति । बाहुलकादजेर्धीभावो न ॥—संज्ञायाम्—। अधिकरणे ण्वुलर्थोऽयमारम्भः । उद्गलकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भजनं भञ्जिका । भावे ण्वुल् । उद्गलकपुष्पाणां भञ्जिकेत्यन्ये ॥ सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पात्तरत्वेन पूर्वनिपाते कृते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयाऽर्थप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे—परिप्रश्ने आख्याने चेति ॥—परिपाटीति । पट गतौ परिपूर्वः । 'इणजादिभ्यः' इतीण् 'कृदिकारात्—' इति ङीष् ॥—आक्रोशे । आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे कः । ननु 'तयोरेव कृत्यफलस्यार्थः' इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे कः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेत् । अत्राहुः । भूते इत्यधिकृत्य 'निष्ठा' इति सूत्रेण विहितस्य कस्य भावोऽर्थः 'तयोरेव—' इति सूत्रेण विहितः, अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे णो विधीयते । एवं च स्वविषये परलात् घञजपां बाधक इति परिशेषादेवैषां पुंविषयत्वं सिध्यति । किंच इह भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्यासन्निधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं भवति घनादिवत् । 'गतं तिरश्चीनमनूहसारथेः' इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्येव शङ्केति । नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् कृत्योगलक्षणषष्ठ्या 'न लोका—' इति निषेधात् । एवं च घटं कृतं वृक्षं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत । अनूहसारथेरित्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापद्यते, कारकषष्ठ्या निषेधेऽपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति समाधानसंभवादिति चेन्नैवम् । नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत्तर्हि तत्प्राप्त्याप्राप्येण शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यत एव । क्वचित् द्वितीयापि दृश्यते 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम्' इति दिक् ॥—कर्मणि च । कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह—येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति ॥—ल्युट् स्यादिति । नपुंसके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह—पूर्वेणेति । ल्युट् चेत्यनेनेत्यर्थः ॥—नेहेति । ज्ञानकर्तृत्वेऽपि ज्ञपने न गुरुः कर्ता किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वजने सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥—करणाधिकरणयोः । येन नाप्राप्तिन्यायेन घनोऽपवादोऽयम् । अजपौ क्षीप्रत्ययांश्च परत्वाद् बाधते । उक्तं हि 'अजन्म्यां क्षीखलनाः क्षियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति ॥—इध्मेति । इध्मानि प्रवृत्त्यन्ते

दः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः । ॥ गोचरसंचरवहप्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३।३।११९। घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । प्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्विभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कचः । निकचः । ॥ अवे तृत्तोर्ध्वम् । ३।३।१२०। अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जचनिका । ॥ हलश्च । ३।३।१२१। हलन्तादम् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याभ्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी । ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३।३।१२२। अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्यवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् । ॥ उदङ्कोऽनुदके । ३।३।१२३। उपपूर्वादङ्गतेर्ध्वम् स्यात् न तूदके । धृतमुदध्यते उद्भियतेऽस्मिन्निति धृतोदङ्गश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः । ॥ जालमानायः । ३।३।१२४। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः । ॥ खनो घ च । ३।३।१२५। चादम् । आखनः । आखानः । धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ ॥ खनेड्डरेकेकचका घाच्याः ॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनिवचनाः । ॥ ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ ईषक्षिमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । ॥ उपसर्गात् खल्घञोः । ७।१।६७। उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपलम्भः । उपसर्गात्किम् । कामः । ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७।१।६८। उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खलघञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । ॥ कर्तृकर्मणो भूकृजोः । ३।३।१२७। कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् ॥ ॥ कर्तृकर्मणोऽव्यययोरिति वाच्यम् ॥ खित्वान्मुम् । अनाद्येनाद्येन दुःखेन भूयते दुराव्यभवम् । ईषदाव्यभवम् । स्वाव्यभवम् । ईषदाव्यङ्करः । दुराव्यङ्करः । स्वाव्यङ्करः । व्यययोः किम् । आद्येन सुभूयते । ॥ आतो युच् । ३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि । ॥ षात्पदान्तात् । ८।४।३५। नख णो येन, गौर्दृष्टते यस्यामिति विग्रहः ॥—आकुर्वन्तीति । एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम् ॥—अवे—। अवे उपपदे तृत्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः ॥—अवहारेत्यादि । धृत्कारस्त्वाधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्दं संजग्राह तदसंबद्धम् इति स्पष्टमेव ॥—उदङ्को—। ‘हलश्च’ इत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदम् ॥—उदकोदञ्चन इति । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घे प्राप्ते घञ्विहितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यात् तु ल्युडिति चेन्मैवम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । न हि इह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्मि । न च खरे विशेषः । घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिखरेणान्तोदात्तता घञ्यपि थाधादिखरेण तथैवेति ॥—जालमा—। जल धान्ये । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन जलशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥—खनो—॥ धित्करणमिति । आखन इत्यादौ ‘चजोः’ इति कुलस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥—भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः । ‘करणाधिकरणयोः’ ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्, अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति ॥—एते इति । आखनादयः षडित्यर्थः ॥—ईषदुःसुषु—। इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते, दुरिति कृच्छ्रार्थे इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे । तदेतद्दर्शयति—कृच्छ्रो दुष्कर इत्यादिना ॥—भवतेति । ‘न लोका’ इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम्, खल्पं कार्यमित्यर्थः ॥—खलिति—। लकारः स्वरार्थः । खित्करणं तूत्तरत्र मुमर्थम् ॥—निमिमीति । ‘मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च’ विभाषा लीयते’ इति प्राप्तं निषिध्यते ॥—नियम इत्यादि । एरच् ॥—उपसर्गात्खल्घञोः । ‘लभेश्च’ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—उपसर्गादेवेति ॥—तदा स्वती इति । ‘सुः पूजायाम्’, ‘अतिरत्तिकर्मणे च’ इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥—कर्तृकर्मणोः—। चकारः संनियोगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थवमेवास्तु न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनामेवोपपदत्वे तु खलः खित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः मुमर्थं हि तत् । मुम् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेव । तदेतदाह—ईषदादिषु चेति । कर्तृकर्मणी द्वे भूकृजौ च द्वौ तयोर्यथासंख्यं प्राप्तम्, स्त्रीकृतं च काशिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवोक्तं, तद्व्याख्यातृभिश्चानुमोदितं, तत्सर्वं नादर्व्यम् । यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह—यथासंख्यं नेष्यत इति । ननूपपदयोर्मध्ये पूर्वोपरी भावव्य-

न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । पात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमी-  
समासोयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण । ॥ आवश्यककाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३।३।१७०। अवश्यंकारी । सतंदा  
यी । ॥ कृत्याश्च । ३।३।१७१। आवश्यककाधमर्ण्ययोरिलेख । अवश्यं हरिः सेव्यः । सतं देयम् । ॥ किञ्चत्तौ  
च संज्ञायाम् । ३।३।१७४। धातोः क्तिच् कश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेह । भवतात् । भूतिः । ॥ न  
किञ्चि दीर्घश्च । ६।४।३९। अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपो न स्तः किञ्चि परे । यन्तिः ।  
रन्तिः । वन्तिः । सन्तिः । ॥ सनः किञ्चि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६।४।४५। सनोतेः क्तिञ्चि आत्वं वा  
स्यालोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः  
प्राचां क्त्वा । ३।४।१८। प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति निब-  
मात्रोपपदसमासः । दो ददोः । अलं दत्त्वा । घुमास्या । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षात् । प्रतिषेधयो-  
किम् । अलंकारः । ॥ उदीचां माङ्गो व्यतीहारे । ३।४।१९। व्यतीहारेऽर्थे माङ्गः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमि-  
दम् । ॥ यमतेरिदन्यतरस्याम् । ६।४।७०। मेढ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ह्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय ।  
उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते । ॥ परावरयोगे च । ३।४।२०। परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे  
गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरोप-  
तयोगोऽत्र नद्याः । ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४।२१। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वा-  
तोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतश्च । ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनु-

वस्था न सिध्यति भूकृञोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्ट्यते न लीषदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेद-  
त्राहुः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या दुराव्यभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह—कर्तृकर्मणी  
चेति । भवतेः कर्तृयुदाहरति—अनाद्येनाद्येति । कर्मणि त्वनाद्य आद्यीभूयते इति विग्रहः । भाव्यते इति  
तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुभेयम् । अनाद्येनाद्येन स्वयमेव क्रियते अनाद्यः आद्यः क्रियत इति ॥—इत्या-  
दीति । आदिशब्देन नुर्देशनः नुर्धर्षणः नुर्मर्षणः ॥—किञ्चत्तौ—किञ्चकारो 'न किञ्चि' इति विशेषणार्थः न कावि-  
त्युक्ते हि किनोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः । तत्र । एकानुबन्धपरिभाषयैव किनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु  
वदन्ति । 'तितुत्र—' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः । अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्तु किन इति तत्रभ-  
सात् । 'तितुत्र—' इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुबन्धरणेनैकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसंभवस्यैवाभावात् । एतेन 'तितुत्र—'  
इति सूत्रे एकानुबन्धत्वासिद्धेव गृह्यते न त्वयं किञ्च । ततश्च रोदित्तीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता ॥—भूतिरिति ।  
यद्यपीह परत्वात् 'श्र्युकः किति' इत्येवेष्टनिषेधो न्याय्यस्तथापि वनितन्योरिष्णिवेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषार्भा-  
वाच्च 'तितुत्र—' इत्युपन्यस्तम् ॥—दीर्घानुनासिकेति । 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः—' इति दीर्घस्य 'अनुदातोपदेश—'  
इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥—यन्तिरित्यादि । यम उपरमे, रम क्रीडायाम्, वनु याचने, तनु  
विस्तारे ॥—अलंखल्वोः—॥—पूजार्थमिति । ननु विकल्पार्थमेवास्तु अलं रुदित्वा अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति  
चेन्मैवम् । वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च 'क्ल्युट्त्तुमुन्खल्वेषु वासरूपविधिर्न' इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो ना-  
स्तीति वाच्यम् । क्ल्युडादयोऽपवादभूताः स्वबाध्यं नित्यं बाधन्त इति हि तस्य निष्कृष्टोऽर्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः  
क्त्वा चेति वैषम्यात् । ननु 'प्रेषादिषु कृत्याश्च' इति वचनेन क्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति  
चेत्किं ततः । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे बाधकाभावात् ॥—अलं दत्त्वेति । अपात्रे न देय-  
मिति फलितोऽर्थः ॥—उदीचाम्—। व्यतीहारे व्यतिक्रमः । मेढः कृतात्वस्यायं माङ्ग इति निर्देशो 'नानुबन्धकृतमनेज-  
न्तत्वम्' इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां दैपोऽप्यदाविति पर्युदासः सिध्यति ॥—अपमित्येति । 'समासेऽन्यपूर्व—'  
इति वक्ष्यमाणेन क्तो ल्यपि तुक् । याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः ॥—परावर—॥—अप्राप्येति । दक्षिणदेशस्थानां गङ्गा-  
मप्राप्य विन्ध्यः । गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः । अत्र विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते ॥—अतिक्रम्येति ।  
दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः । अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते । इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमा-  
त्रार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् ॥—समानकर्तृ—। इह धात्वधिकारेऽपि समा-  
नकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह—धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो  
यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः । एवं च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहिव्यतिरेकेति फलितम् ॥  
—क्त्वा स्यादिति । स च भावे, अव्ययकृत इति वचनात् । भावोऽपि घनादाविव नेह सिद्धावस्थः किंतु साध्या-  
वस्थः । स च धातुनैव लब्धः । क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंबन्धाधिकारात् । संसर्गबेह  
सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च । तत्र संसर्गविशेषतात्यर्थप्राहकाः क्त्वाणमुलादयः । अत्र च 'समानकर्तृकयोः—' इति

दासेलानुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा सौति । स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सूत्वा । भूत्वा । ॥ क्त्वि स्क्न्दिस्क्न्दोः । ६।४।३१। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्क्न्त्वा । ऊदित्वादिङ्गा । स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा । ॥ न क्त्वा सेट् । १।२।२८। सेट् क्त्वा क्त्वि स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशायदवसः क्त्वा । १।२।७। एभ्यः सेट् क्त्वा क्त्वि । मृडित्वा । क्लिप्तः क्त्वेति वेद । क्लिशित्वा । क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविदेति क्त्विम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा । १।२।२३। सेट् क्त्वा क्त्वि स्याद्वा । अथित्वा अनित्यत्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा । ॥ वञ्चिलुञ्चयुतश्च । १।२।२४। सेट् क्त्वा किद्वा । वषित्वा । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । ॥ तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य । १।२।२५। एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा क्त्विम् । शुतित्वा । द्योतित्वा । क्लिप्तित्वा । केक्षित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिद् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोषित्वा । अञ्जेः पूजायामिति नित्यमिड । अञ्जित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुम्बित्वा । लोम्बित्वा । लुम्बोऽविमोहन इतीद् । विमोहने तु लुब्ध्वा । ॥ जृम्भक्योः क्त्वि । ७।२।५५। आभ्यां परस्य क्त्वं इद् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा । ॥ उदितो वा । ७।२।५६। उदितः परस्य क्त्वं इद्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः । शान्त्वा । शूत्वा । देवित्वा । ॥ क्रमश्च क्त्वि । ६।४।१८। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । कान्त्वा । कन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । पूञ्चेति वेद । पवित्वा । पूत्वा । ॥ जान्त-नशां विभाषा । ३।४।३२। जान्तानां नशश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भक्त्वा रक्त्वा । रक्त्वा । मस्तिजनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नङ्वा । नङ्वा । रधादिभ्यश्चेतीद् । पक्षे नक्षित्वा ॥ ॥ झलादाविति वाच्यम् ॥ नेह । अञ्जित्वा ऊदित्वाद्देवपक्षे । अक्त्वा । अक्त्वा । जनसनेत्यात्वम् । खात्वा । खनित्वा । णित्यतीतीद् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातेर्हिः । हित्वा । ॥ जहातेश्च क्त्वि । ७।४।४३। हित्वा । हाक्त्वा । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा । ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७।१।३७। अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो क्यवा-

सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक् ॥—द्वित्वमिति । नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते मध्यमो नानीयते, तथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेदत्राहुः । इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं, तां प्रति क्त्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वे एव विशेषणं न तु तासां परस्परसंबन्धः 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् । अत एव ज्ञात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यत इति । 'स्वरतिसूति-' इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह—स्वरत्यादेरिति ॥—क्त्वि स्क्न्दि । स्क्न्दिर्गतिशोषणयोः । 'इर इत्संज्ञा-' इति वार्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञा नेति 'अनिदिताम्-' इति पर्युदासोऽत्र न प्रवर्तत इति स्क्न्दिप्रहणम् ॥—स्क्न्त्वेति । 'एकाचः-' इति नेट् ॥—मृडमृद- । मृड सुखने, मृद क्षोदे, गुध परिवेष्टने, गुध रोषे च, कुष निष्कर्षे, क्लिश हिंसायां दिवादिः, क्लिष्ट विबाधने क्र्यादिः, वद व्यफायां वाचि, वस निवासे ॥—किदिति । 'असंयोगा-ङ्गिद् क्त्वि, इत्यतः किदित्यनुवर्तत इति भावः ॥—उदित्वेति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥—उषित्वेति । 'वसति-क्षुधोः-' इतीद् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'शासिवसि-' इति षः ॥—गृहीत्विति । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम्, ग्रहोऽल्लिटि' इति इटो दीर्घः ॥—नोपधात्थ- । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । थफादित्युक्तेऽपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विसेष्यसंनिधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात् ॥—कोथित्वा । रेफित्वेति । कृष पूतीभावे, रिफ क्त्वनयुद्धनिन्दाहिसादानेषु । इह 'रलोव्युपधात्-' इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥—घचित्वेति । वञ्चु प्रलम्भने ॥—लुञ्चित्वेति । लुञ्चु अपनयने ॥—ऋतित्वेति । ऋतिः सौत्रो धातुर्णार्थकः, तस्यार्थधातुकविषये 'ऋते-रीयङ्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे क्त्विमनेन विकल्प्यते ॥—तृषिमृषि- । मितृषा पिपासायाम्, मृष तितिक्षायाम्, कृश तनूकरणे । 'नोपधा-' इत्यतो वेल्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥—अञ्जेरिति । 'उदितो वा' इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः ॥—अञ्जित्वेति । 'न क्त्वा सेट्-' इति क्त्वाभावान्नलोपो न । एवं चेह 'नाञ्जेः पूजायाम्' इति नलोपो नेति प्रसादकारोक्तिर्व्येथलाहुः ॥—जृम्भक्योः- । जृ इत्यस्मात् 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते वक्षेरुदित्वादिकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥—जरीत्विति । 'वृत्तो वा' इति इटो वा दीर्घः ॥—व्रश्चित्वेति । इह 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्विनिषेधात् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं न ॥—घूत्विति । इडभावपक्षे 'च्छोः-' इत्युट् ॥—झलादावितीति । 'जान्तनशाम्-' इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥—खात्वा । खनित्वेति । ऊदितो वेट् ॥—जग्ध्वेति । 'भरोभरि-' पाक्षिको धलोपः ॥—समासेऽनञ्- । नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वं पूर्वपदं यस्य समासयेति व्याचष्टे—अव्ययेति ॥—प्रकृत्येति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य श्रोतकः, स तु 'कुगतिप्रादयः'

देशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनङ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणाच्चेह । परमकृत्वा । ॥ षत्वतुकोरसिद्धः । ६।१।८६। षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । इत्स्वत्येति तुक् । ॥ वा ल्यपि । ६।४।३८। अनुदासोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याच्छपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो स्यन्बाधते । जग्धिविधौ स्यन्बग्रहणात् । तेन ह्रिस्वदत्त्वात्वेत्त्वदीर्घत्वश्रुतिष्ठो स्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छय । प्रदीन्य । ॥ न ल्यपि । ६।४।६९। ल्यपि परे घुमास्यादेरीत्वं न । घेद । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः । विहाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य । ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् । ६।४।५६। लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् स्यपि । विगणय्य । प्रणम्य । प्रबेमिद्व्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधाय । ॥ विभाषापः । ६।१।५७। आमोतेणेरयादेशो वा स्यात् स्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । ॥ क्षियः । ६।४।५९। क्षियो स्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ॥ ल्यपि च । ६।१।४१। वेनो स्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ॥ ज्यञ्च । ६।१।४२। प्रज्याय । ॥ व्यञ्च । ६।१।४३। उपम्याय । ॥ विभाषा परेः । ६।१।४४। परेर्व्यञ्चो वा संप्रसारणं स्यात् स्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वाद्धल इति दीर्घः । परिबीय परिभ्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकाळेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति । ॥ आभीक्ष्ये णमुल् च । ६।४।२२। पौनःपुन्ये षोत्वे पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा

इति क्त्वान्तेन नित्यं संमस्यते ॥—पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र त्यविति भावः ॥—षत्वतुको-  
प्रासङ्गिकषत्वविषयमुदाहरति—कोऽसिचदिति । को असिचदिति स्थिते 'एङ् पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशः ।  
तस्य 'अन्तादिबन्ध' इति परादिबन्धेन 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावादिणः परत्वेन षत्वे प्राप्ते । एकादेशस्यासिद्धत्वे  
सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावात् भवति ॥ प्रकृतं ल्यपि कार्यमुदाहरति—अधीत्येति ॥—विधायेति । दधा-  
तेर्हिर्न ॥—प्रदायेति । 'दो दद्धोः' इति न ॥—प्रखन्य । 'जनसनखन-' इत्यात्वं न ॥—प्रस्थाय । 'यतिस्यति-'  
इतीत्वं न ॥—प्रक्रम्य । 'क्रमश्च क्त्वा-' इति दीर्घो न ॥—आपृच्छय । प्रदीन्य । छकारवकारयोश्छोरिति श्रुतौ न ।  
इहभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्याद्येव ॥—न ल्यपि । कथं तर्हि 'निपीय यस्य' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद-  
त्राहुः ॥ पीड् पाने इति दिवादिगणस्थात् ल्यपि न दोष इति । इह प्रशाय प्रच्छायेत्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति  
प्राप्तस्येत्वस्याप्यभावो बोध्यः ॥ लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात् । लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः ।—विगणय्ये-  
ति । 'नन्विह गौ कृतस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाल्लघुपूर्वकवर्णापरत्वं नास्ति । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगम-  
य्येत्यादौ मित्तु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथा  
चात्र स्थानिवत्त्वाभावाणेरयादेशो भवत्येव । 'निष्ठायां सेटि' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकं तु 'अचः परस्मिन्-' इति सूत्र एवास्मा-  
भिरुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते ॥—प्रणम्येति । अमन्तत्वान्मिच्चे मित्तां हत्वः ॥—प्रबेमिद्व्येति । भिदेर्यङ्गता-  
द्वेभिद्येत्यस्माणिण्यल्लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपः । ननु ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वकवर्णात्परं णिनर्त्तीति  
कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेन्नैवम् । 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यत्र 'समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्' इति हि  
व्याख्यातम् । तेनात्राशङ्क्येव नास्ति । ह्रस्वादयो हि गौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥—विभाषापः ।  
अप्राप्तविभाषेयम् ॥—आमोतेरिति । यद्यपीडे णिचि परतः 'क्रीड्जीनां गौ' इत्यात्वे 'अर्तिही-' इत्यादिना पुकि आ-  
विति शब्दोऽस्ति, तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥—प्राप्येति । एतेन 'अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमि-  
मवाप्य दिवः खलु पाल्यते' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अवाप्येत्यस्यावाप्येत्यर्थसंभवात् । एतेन तत्रान्तर्भावितप्य-  
र्थेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यप्स्थानिनां क्त्वात् 'वचिस्वपि-' इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह—ल्यपि चे-  
ति ॥—ज्यञ्च- । संप्रसारणं न स्यात् । एवं व्यञ्चेत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥—कथमिति । ल्यबादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वा-  
प्रत्ययो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाल इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते यदैव हसति तदैव नेत्रे  
समीलयति । तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वात्प्रत्ययः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः ॥ समाधत्ते—व्यादानेत्यादिना । एते-  
नेश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि व्याख्यातम् । 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु समान-  
कर्तृकतानिर्वाहार्थं स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम् ॥—आभीक्ष्ये णमुल् च । ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो  
भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्नैवम् । उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्तते । न चेष्टापत्तिः, 'विभाषाग्रे-'  
इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि क्त्वान्मुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्येते ।  
यद्यपि वासरूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति, तथापि णमुला सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते

च । द्वित्वम् । स्मार्त्तं स्मार्त्तं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् । भोजं भोजम् । श्रावं श्रावम् । चिण्णमुळो-  
रिति णमुल्परं णौ वा दीर्घः । गमं गमम् । गामं गामम् । विभाषा चिण्णमुळोरिति नुम् वा । लंभं लंभम् । कामं  
कामम् । व्यवस्थितविभाषया षपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भं प्रलम्भम् । जाग्रोऽविशिष्टिणिति गुणः । जागरं जागरम् ।  
व्यन्तस्याप्येवम् । ॥ न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ ३।४।३३ । यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तच्च यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये  
तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुङ्क्त्वा  
व्रजति ततोऽधीते । ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ । आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः  
पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा सः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रे भुङ्क्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुङ्क्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुङ्क्त्वा ।  
पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेभोजं भोजं व्रजति ।  
भुङ्क्त्वा भुङ्क्त्वा । ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ ३।४।२५ । कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति ।  
करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ । स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः  
पूर्वकाले पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । संपन्न-  
लवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । ॥ अन्यथैवंकथमित्यंस्तु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।  
३।४।२७ । एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।  
एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । ॥ यथातथयो-  
रसूयाप्रतिवचने ॥ ३।४।२८ । कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं

इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् । तत्फलं तु 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रत्ययः  
लभ्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वासरूपं विनैव क्त्वाल्लडाद्योः स्त्रीकारे 'न यद्यनाकाङ्क्षे' इत्यत्र क्त्वाप्रत्यय-  
वत् लडादिरपि न विरुध्यते । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात् । सिद्धान्ते तु 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इति  
विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् ॥—पूर्वविषय  
इति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यर्थः ॥—पायंपायमिति । आतो युक् ॥—घा दीर्घ इति । गमेर्ष्यन्ताणमुलि  
मितां हस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥—ण्यन्तस्यापीति । यत्तु प्राचा ण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्य-  
स्तं तदपाणिनीयमिति भावः ॥—न यदि ॥—अनाकाङ्क्ष इति पचायजन्तेन नञ्समासस्तद्दर्शयति—नाकाङ्क्षते  
चेदिति ॥—इहेति । नन्वेवं 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् णमुल् मा भूत् । क्त्वा तु 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रान्तरेण स्यादे-  
वेति चेदत्राहुः । पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तस्मैति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोऽपि न भवतीति ॥—विभाषाग्रे—। यद्यप्यग्रेषाब्दो  
देशविशेषवचनोऽप्यस्ति, प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् । प्रथमं भुङ्क्ते  
इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्त्येर्लङ् न  
कृतः अस्यवागीयमिति वत् ॥—अग्रेभोजमिति । 'अग्रेवाव्ययेन' इति नियमाद्यस्तमेवेदं न लत्रोपपदसमासः । नन्वग्रे-  
प्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यत इति कथमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेदत्राहुः । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुङ्क्त्वा  
व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रेप्रवृत्तिभिर्भोक्तृपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनपि-  
क्षया पूर्वत्वं तु क्त्वाणमुल्भ्यां शोच्यत इत्याशङ्क्यात्र नास्तीति ॥—नित्यमेव विधिरिति । अग्रे भुङ्क्ते इत्येव लडादिर्न  
प्रयुज्यत इति भावः ॥—स्वादुमि—। स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह—स्वाद्वर्थेष्विति ॥—मान्तत्वमिति ।  
ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल् । खमुमेवानुवर्त्यताम् । 'अर्द्धिषत्-' इति मुम्भविष्यति । एवं च निपातनं  
विनापि मान्तत्वं सिध्यति महल्लाघवमिति चेन्मैवम् । च्यन्तस्य मुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात्ततश्च स्वादुङ्कारमित्यत्र  
'चौ च' इति दीर्घः स्यात् संपन्नङ्कारमित्यादिषु 'अस्य चौ' इतीत्वं स्यात् । किं च क्रियां 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषि  
स्वादीकारमिति स्यात् । अतोऽत्र स्वादुमीति रूपं निपात्यते ततश्चानजन्तत्वात्तद्दीर्घो न वा ङीष् । निपातनमिह भावप्र-  
त्ययमात्रविषयकम् । तेन स्वादुङ्कत्वेत्यपि सिध्यति । स्यादेतत् । उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमीत्येव सूत्रमङ्गीक्रियतां, णमुल्  
तु त्यज्यतां कृञः खमुञि कृतेपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धिरिति चेन्मैवम् । तथा सत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात् खमुमे-  
वानुवर्तत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादिति दिक् ॥—व्यर्थत्वादिति । निष्प्रयोजनत्वा-  
दित्यर्थः । तदेतद्दर्शयति—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । इह शब्दबोधे विशेषसत्त्वेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति  
णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मनोरमादावनुसन्धेयः ॥—शिरोऽन्यथेति । इह शिरोऽन्यथा  
कृत्यौदनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः । तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिर-  
सोऽन्यथाकरणम् । अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः ॥—यथाकारमि-  
ति । प्रष्टुमर्हः सन्यदि पृच्छति तदेवमुत्तरम् । अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः ॥—



तवानने । ॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३।४।२९। कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति कभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ॥ यावति विन्दजीवोः । ३।४।३०। यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावत्कभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते । ॥ चर्मोदरयोः पूरेः । ३।४।३१। कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । ॥ वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३।४।३२। कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं बृहो देवः । गोष्पदग्रं बृहो देवः । अत्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् । ॥ चेले क्लोपेः । ३।४।३३। चेलायेंषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेल्क्लोपं बृहो देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् । ॥ निमूलसमूलयोः कषः । ३।४।३४। कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकां कषति । समूलकां कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्देदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३।४।३५। एषु कर्मसु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् । ॥ समूलाकृतजीवेषु हनृक्प्रहः । ३।४।३६। कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः । ॥ करणे हनः । ३।४।३७। पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । मिश्रधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते । ॥ स्नेहने पिषः । ३।४।३८। स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेणमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः । ३।४।३९। हस्तार्थं करणे हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् । ॥ स्वे पुषः । ३।४।४०। करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् । ॥ अधिकरणे बन्धः । ३।४।४१। चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । ॥ संज्ञायाम् । ३।४।४२। बध्नातेणमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बध् । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा । एताः । ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिबहोः । ३।४।४३। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषबाहं बाहति । पुरुषो बहतीत्यर्थः । ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३।४।४४। ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूध्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षादकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ॥ उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५। चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३।४।४६। यस्माणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् । ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् । ३।४।४७। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीभ्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । इद्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वा-

कन्यादर्शमिति । अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम् ॥—सर्वा इति । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् ॥—ब्राह्मणवेदमिति । विद ज्ञाने, विदु लामे, विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे—जानातीत्यादि । सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थत्वात्तद्देह ग्रहणमिति भावः ॥—यावति विन्द—विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम् । तस्य हि विन्दतीत्यादौ 'शे मुचादीनाम्' इति नुमस्ति ॥—यावत्कभत इति । असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि 'कर्मणि दृशिविदोः' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥—चर्मोद—चर्मपूरमित्यादि । चर्म पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेऽसंभवादप्रतीतेष्व । एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् ॥—चेले—व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याहुः ॥—चेलायेंष्विति । चेल्क्लोपमित्यादि । यथा वर्षणे चेलाणि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः । अन्ये तु क्लीं शब्दे उन्दे च, उन्दी क्लेदने, क्लिद् आर्द्राभावे, इत्येवं क्लोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्राभवन्ति तावद् वृष्ट इति व्याचष्टुः ॥—निमूलमिति । निगतं मूलमस्य निमूलम् । सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणामिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः ॥—तेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेष्यं, विशेषस्तु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादौ आम्रो विशेषणं वृक्षस्तु विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् । यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥—स्नेहने—'शुष्कचूर्ण' इति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि 'कर्मणि दृशिविदोः' इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करण इत्यनुवर्तनीयमिति ॥—हस्ते—हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह—हस्तार्थे इति ॥—संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥—तथैवेति । निमूलकां कषतीत्याहुदाहृतमित्यर्थः ॥—मूलकोपदंशमिति । अय-

तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समा-  
सश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३।४।४८। तृतीयान्ते उप-  
पदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकादिंसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्ड-  
ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति । ॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः  
। ३।४।४९। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शोते । पार्श्वोरुपपी-  
डम् । पार्श्वाम्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । ब्रजेन ब्रजे वा उपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति ।  
पाणादुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । ॥ समाससौ । ३।४।५०। तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सञ्चिकर्षे गम्यमाने ।  
केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा । ॥ प्रमाणे च । ३।४।५१। तृतीयासप्तम्यो-  
रित्येव । ब्रजुलेन ब्रजुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । ब्रजुले ब्रजुलेन वोत्कर्षम् । ॥ अपादाने परीप्सायाम् । ३।  
४।५२। परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । ॥ द्वितीयायां च । ३।४।५३। परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं  
युध्यन्ते । छोटग्राहम् । ॥ अपगुरो णमुलि । ६।१।५६। गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अस्वपगारं

मर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते । किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य, अर्थान्मूलकमिति संबध्यते ॥—एतावतैवेति । शाब्दान्वयाभा-  
वेऽपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवे-  
त्तर्हि ‘करणे हनः’ इतिवत् ‘उपदंशः करणे’ इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः ।  
एतच्च मनोरमाप्रन्थानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् । नन्वेवम् ‘उपदंशः कर्मणि’ इत्येव सूत्रमस्तु । अत्रोपदंश इत्येवास्तु ।  
उपमाने कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्देशेणमुलिति व्याख्यायतां किमनया कुसृष्टेति । न चैवं कर्म-  
ण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च ‘तृतीयाप्रभृतीनि-’ इति सूत्रे  
करणप्रभृतीनीत्युक्ते नास्त्येव दोषः । ‘करणे हनः’ इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न  
हि संदेहादलक्षणम्’ इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । ‘तृतीयाप्रभृति-’ इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीत्युक्तेऽपि दोषाभावात् ।  
‘कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुच्’ ‘कर्मणि दृशिविदोः-’ इत्यारभ्य वा विकल्प इति संदेहस्य ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ इति परि-  
भाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् ‘उपदंशः करणे’ इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः । वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृ-  
तीत्यन्यतरस्यामित्युक्ते ‘उपमाने कर्मणि च’ इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कषादिषु यथाविध्य-  
नुप्रयोगोऽपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकमुल्याश्रयणं त्वगतिकगतिः । उपदंशः कर्मणीति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकोपदंशमिति  
समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यादिष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति । करणे प्रभृतीनीति  
मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रभृतेरिति दिक् ॥—कालयतीति । कल  
विक्षेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः ॥—दण्डताडमिति । तड आघाते अयमपि चुरादिरेव ॥—सप्तम्यां चो—॥—उप-  
पूर्वेभ्य इति । सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः । इह सौत्रं  
पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । कर्षेति शपा निर्देशः । कृष विलेखने इत्यस्य गुणसहितस्योच्चारणात् । तत्फलं तुदादेर्व्युदासः ।  
यद्यपि विलेखन एव सोऽपि पठ्यते तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते । पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति दर्शनात् । एवंच  
तौदादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति, न त्विह णमुलिति स्थितमाकरे ॥—समास-  
सौ ॥—केशग्राहमिति । केशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥—ब्रजुलोत्कर्षमिति । द्वयो-  
रङ्गुल्योः समाहारो ब्रजुलम् । ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यायादेः’ इत्यच् समासान्तः । ब्रजुलेनोत्कर्ष्य । परिच्छिद्येत्यर्थः ।  
खल्पः खण्डः खण्डिका, हस्तः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि हस्तशब्दो वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण  
प्रयुज्यते । अल्पे हस्ते इति पृथक् सूत्रस्वारस्यात् । तथापि हस्तदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि क्वचिद्भवतीत्याहुः ॥—  
द्विती-॥—परीप्सायामित्येवेति । कथं तर्हि ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति । नह्यत्र त्वरा गम्यते । अत्राहुः । अस्यां  
हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता । तेनायमर्थः । उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा  
परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥—यष्टिग्राहमित्यादि । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिक-  
मपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः ॥—अस्वपगोरमिति । असिमुद्यम्येत्यर्थः ॥—उपपदसंज्ञा-  
र्थमिति । ‘विशिपति-’ इति सूत्रे द्वितीयायामित्यनुवर्तनान्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥—अव्यये-॥—अयथेति ।  
न यथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्यान इति  
यावत् । नन्वप्रियाख्याने इत्येव कृतो नोक्तमिति चेदत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव न त्वप्रिख्यान-  
मिति नीचैः कृत्य नीचैःकारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्यात् । तथा अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमिति । नीचैः कृत्य  
नीचैःकारमप्रियं ब्रूत इति प्रयोगोऽपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति ॥—तिर्यक्कृत्वेति । अत्रुत्वादप्रतः

युध्यन्ते अस्यपगोरम् । ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३।४।५४। द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ।  
 भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उल्लिख्य । येन विना न जीवनं तद्भुवम् । ॥ परिहृष्य-  
 माने च । ३।४।५५। सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिषेधं युध्यन्ते । कृत्स्नमुर  
 पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् । ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्य-  
 मानासेव्यमानयोः । ३।४।५६। द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्वाभ्याप्यमाने  
 आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्व्ययाणां विद्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः  
 पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये  
 णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमासे । गेहानुप्रवेशमनुप्रवेशम् । गेह-  
 मनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च  
 पर्यायेण द्वित्वम् । ॥ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३।४।५७। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रिया-  
 न्तरः तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेऽत्र कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । ग्रहात्यासं गाः  
 पाययति । ग्रहमत्यासम् । द्रव्यहृतर्षम् । द्रव्यहृतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य  
 पाययित्वा ग्रहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । ॥ नाह्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८। द्वितीयायामित्येव । नामा-  
 देशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति । ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । ३।४।५९। अयथाभि-  
 प्रेताख्याने नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य ।  
 नीचैःकृत्वा । नीचैःकारं प्रियं ब्रूते । ॥ तिर्यच्यपवर्गे । ३।४।६०। तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः स-  
 मासौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं  
 गतः । ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्योः । ३।४।६१। मुखतःकृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय ।  
 मुखतो भूत्वा । मुखतो भावम् । ॥ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । ३।४।६२। नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे  
 कृभ्योः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नानाकृत्वा नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विना-  
 कारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् ।  
 एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा । पृथग्भूत्वा । ॥ तूष्णीमि भुवः । ३।४।  
 ६३। तूष्णीशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णीभूय । तूष्णीभूत्वा । तूष्णीभावम् । ॥ अन्वच्यानुलोभ्ये  
 । ३।४।६४। अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्व-

स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥—स्वाङ्गे तस्प्रत्यये । यस्मात्तत्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येके । प्रत्ययग्रहणपरि-  
 भाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो अस्वाङ्गं तस्मिन्नुपपद इति तु  
 प्राश्नः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नित्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति बोध्यम् ॥—मुखतः कारं  
 मुखतो भूयेति । क्त्वाणमुलोः कृभ्योश्च यथासंख्यं नेष्यत इति भावः । मुखत इत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । प्रत्यय-  
 ग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः । तसु उपक्षये किप् । धातुत्वादिह 'अलसन्तस्य-' इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति  
 काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुलभम् ॥—नाधार्थं—। नाथौ 'विनङ्भ्याम्'  
 इति विहितौ नानाभौ । धार्थाः 'द्वित्र्योश्च धमुन्' इति धमुनादयः । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो धार्थको भव-  
 तीत्याशयेनोदाहरति—एकधाभूयेत्यादि । एवं द्वैधं कृत्य त्रैधंभूय द्वैधंकारं द्वैधं भावमित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ ननु नानाभौ  
 प्रत्ययौ धा च प्रत्ययः धमुनादिविधौ तु 'एकादो ध्यमुन्यतरस्याम्' इत्यतो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादेशत्वात्प्राथम्येऽपि स्थानिवद्भा-  
 वेन धमुनादिर्धाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्ययग्रहणमित्याक्षिपति—प्रत्ययग्रहणमिति । यद्यप्युक्तीत्या धाग्रहणेन धमु-  
 नादेर्ग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमुनन्तात्स्वार्थे ङदर्शनमिति ङप्रत्ययान्तसंप्रसारणमग्रहणं,  
 तत्फलं तु द्वैधीकृत्येत्यादिप्रयोगः ॥—तूष्णीमीति । कृभ्यो निवृत्त्यर्थं भूग्रहणम् ॥—अन्वच्या—। नन्विह 'अचः'  
 इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घेऽनुचीति निर्देष्टुमुचितम् । 'युप्रागपाग-' इति सूत्रे प्रतीचो यदितिवत् । एवं  
 'तिर्यच्यपवर्गे' इति सूत्रेऽपि तिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् । अत्र केचित् । शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति । अर्थश्च  
 लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते । 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः' इति न्यायात् । अतोऽनुकरणे  
 न भविष्यतीत्यन्वचीति सम्प्रयोगेवेति । तस्मिन्त्यम् । एवं तर्हि 'क्षियो दीर्घात्' इत्यादावियङादिकं न स्यात् । 'प्रतीचो  
 यत्' इत्यपि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशे न दोषः । वैकल्पिकत्वं  
 च 'यत्तदेतेभ्यः-' इति सूत्रे ल्यदाद्यलस्य वारणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णायत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥—अग्रत इत्या-

ग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिव्यान्नामिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाश्चाक्षं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

दि । अन्वक्शब्दस्यानुकल्पमात्रे विभ्रान्तेर्देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥—पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति । इहान्वक्शब्देनानुकूलोऽननुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण क्वचिदिहानुकूल्यलाभेऽपि अन्वक्शब्दस्य तत्समर्पणे व्यापाराभावाण्णमुल् न । किंतु क्लैव भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिण्याख्यायां कृदन्तं समाप्तम् ॥

श्रीः ।  
 सुबोधिनीव्याख्यासंवलित  
 सिद्धान्तकौमुदी ।  
 वैदिकी प्रक्रिया ।

प्रथमोऽध्यायः ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।१।२।६१। द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वस्व नक्षत्रं पुनर्वसु वा । लोके तु द्विवचनमेव । ॥ विशाखयोश्च ।१।२।६२। प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा । ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।१।४।९। षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विषयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । यषि भम् ॥ ॐ नभो-  
 ऽङ्गिरोमनुषां वेत्युपसंख्यानम् ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वात्तुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदभे । जने-

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्रितं सदानन्दनम् ॥  
 अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥  
 यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलमातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ॥  
 सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भट्टटट्टादीन्द्रवृन्दाप्रणीः श्रीरामाङ्गिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥ २ ॥  
 रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥ रघुनाथ इतीष्यनामगम्यो रघुनाथाङ्गिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥  
 बभूवुस्तस्य चलारस्तनयाः सुनया बुधाः ॥ महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥  
 रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्गिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तु सूदृढः ॥ ५ ॥  
 श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः खरवैदिकखण्डयोः ॥ नला मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥  
 सुशब्दमातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदा सद्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥  
 कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविम्बंसनकरी कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदमप्रयोजनम् । 'रक्षोहागमलध्वसं देहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दभिन्नत्वात्तदनुशासननैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा 'आत्मना देवेषु मच्चाजभार' 'गृभ्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति 'अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह—छन्दसीत्यादि । पुनर्वस्वशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्भयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह—द्वयोरित्यादि ॥—वा स्यादिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति 'जात्याख्यायाम्-' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥—लोके त्विति । 'गां गताविव दिवः पुनर्वस्व' इत्यादौ ॥—विशाख—॥—प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥—विशाखेति । अमरस्तु विशाखेति प्रयुज्जानो द्विवचननियमं नेच्छति सूत्रं तूदासीनम् ॥—षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते । 'पतिः समास एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—पतिनेति । धिलात् 'आढो ना-' इति भावः । षष्ठीति किम् । 'मया पत्या जरदधिर्यथासः' । छन्दसीति किम् । प्रामस्य पत्ये ॥—योगं विभज्येति । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति उक्त एवार्थः । ततो 'वा छन्दसि' इति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तदाह—तेनेत्यादिना ॥—नभोङ्गिरो- । नभस् अङ्गिरस् मनुष एषां वति परे भलं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—नभस्वदिति । 'तेन तुल्यम्-' इति वतिः । भलफलमाह—रुत्वाभाव इति । 'ससजुषोः-' इति प्राप्तस्य । तत्र हि पदस्येत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन रुत्वाभाव इति संबध्यते ॥—मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भलात् 'आ-

रुसीति विहित इतिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ ॐ वृषण्वस्वध्वयोः ॥ वृषन् वृषुं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा  
अश्वो यस्यासौ वृषण्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वाव्यते । अत एव पदान्त-  
स्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽनः इति तु न । अनङ्गत्वात् ॥ ॐ अयस्सयादीनि छन्दसि । १।४।२०। एतानि  
छन्दसि साधूनि । अपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ ॐ उभयसंज्ञान्यपीति  
वक्तव्यमिति ॥ स सुष्टुभास ऋकता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्वाभावः । जश्चविधानार्थायाः पदसंज्ञाया  
भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्चत्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । ते प्राग्धातोः ।  
ॐ छन्दसि परेऽपि । १।४।८। ॐ व्यवहिताश्च । १।४।८२। हरिभ्यां याद्वोक आ । आ मन्द्रैरिन्द हरिभिर्याहि ।  
ॐ इन्धिभवतिभ्यां च । १।२।६। आभ्यां परोऽपि लिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः ।  
बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । इन्धेऽछन्दोविषयत्वाद्बुको बुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥  
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ तृतीया च होरुछन्दसि । २।३।३। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहो-  
त्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिभित्तममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये ह्ययत इति व्युत्पत्तेः यवा-

देशप्रत्यययोः' इति षः पदसंज्ञायां तु रुलं स्यात् न षत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् ॥—बाहुलकादिति । बहु-  
नर्थाहोतीति बहुलम् । ला आदाने अस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोह्लादिलाहुन् ।  
वृषणित्येतद्वसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं स्यात् । निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥—वृषण्वसुरिति ।  
लोके वृषवसुः । वृषाश्वः ॥—नलोपः प्राप्त इति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन ॥—अत एवेति । भत्वा-  
देवेत्यर्थः ॥—अनङ्गत्वादिति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राङ्गस्येति अधिकारात् ॥—अयस्सयादीनि—। आनन्तर्याम्यसंज्ञाद्वा-  
रेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—संज्ञाद्वयमिति । ननु 'अनन्तरस्य—' इति न्यायं बाधिलोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याश-  
ङ्गाह—तथा च वार्तिकमिति ॥—कुत्वमिति । 'चोः कुः' इत्यनेन ॥—जश्चत्वाभाव इति । 'भलां जशोऽन्ते'  
इति प्राप्तस्य ॥—ऋकतेति । अयस्सयादिषु ऋकतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्चमस्तु कुत्वं मा भूदिति  
वैपरीत्येन प्रसज्येतेति बोध्यम् ॥—नैनमिति । वाचाभिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छ-  
न्तीत्यर्थः ॥—ते प्राक्—। व्याख्यातम् ॥ अस्यापवादमाह—छन्दसीत्यादि । गत्युपसर्गसंज्ञकाच्छन्दसि परे प्रयो-  
क्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वं । व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह—हरिभ्यामि-  
त्यादि । आयाहीति प्राप्तम् । ते प्रागित्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परा-  
मृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिन् पक्षे 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति  
सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥—इन्धि—। इन्धीत्युच्चारणार्थेनकारेण निर्देशः । 'सुट्तिथोः' इतिवत् न तु 'इक्स्तिपौ—' इति  
इका नलोपापत्तेः । 'असंयोगात्—' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते । तदाह—लिट् किदिति । मि इन्धी दीप्तौ, लिटः  
किच्चाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् ॥—बभूवेति । किच्चाद्बभूवभावे 'भुवो बुक्—'  
इति बुक् । अत्र पित्वात्पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् ॥—इदमिति । इन्धीति सूत्रम् ॥—छन्दोविषयत्वादिति । अयम-  
भिप्रायः । इन्धेर्भाषायाम् 'इजादेव—' इत्यमा भाव्यं । छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति तथापि 'छन्दस्युभ-  
यया' इति लिटः सार्वधातुकत्वे हिच्चात्समीधे इति नलोपः । श्रमभावस्त्वार्धातुकत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥—  
बुको नित्यत्वादिति । 'परनित्या—' इति परिभाषया पराभित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥  
इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया—॥ 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते चशब्दात्सापि भ-  
वति । तदाह—कर्मणीति ॥—यच्चाव्येति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो  
हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविर्भौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह—यच्चाव्यमित्यादि । भिन्नवि-  
भक्त्यवच्छेदेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धलाभामार्थयोरभेदान्वयः । भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो  
ह्यमावपि वर्तते । यस्य अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । ह्ययतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तथदा यवागूशब्दात्तृतीया  
तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यमौ वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदा-

ग्राह्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ॥ द्वितीया ब्राह्मणे । २।३।६०। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः समायां दीन्वेयुः । ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २।३।६२। षष्ठी स्यात् । पुरुषसृगश्चन्द्रमसे । गोधाकालकादावाघटले वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ ॐ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ या सर्वेण पिबति तस्यै सर्वः । ॥ यजेथ करणे । २।६।६३। इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते । ॥ बहुलं छन्दसि । २।४।३९। अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्ताबूनम् । लुङि मन्त्रे घस्तेति च्छेर्लुङ् । अडभावः । सग्धिश्च मे । ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २।४।२८। इन्द्रः पूर्ववच्छिन्नः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः । ॥ बहुलं छन्दसि । २।४।७३। वृत्रं हन्ति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचिल्लङ् । ब्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः इलुः । ॥ बहुलं छन्दसि । २।४।७६। दाति प्रियाणि धिक्नुसु । अन्यत्रापि । पूर्णो विवष्टि । ॥ मन्त्रे घसहरणशवृदहादृक्कृगमिजनिभ्यो लेः । २।४।८०। एभ्यो लेर्लुङ् स्थान्मन्त्रे । अक्षक्षमीमदन्त हि । घस्तादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माङ्गमित्रस्य । धूर्तिः प्रणवार्थस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मा न आ धक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आ प्रा यावापृथिवी । परावरभारभृद्यथा । अक्रन्नुपासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नैह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

मिहोत्रशब्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्राह्यं हविर्देव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥—द्वितीया—। ‘दिवस्तदर्थस्य’ इति वर्तते तदाह—ब्राह्मणेत्यादि । सोपसर्गस्य च्छन्दसि ‘विभाषोपसर्गे’ इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थं आरम्भः ॥—षष्ठ्यपवाद इति । ‘दिवस्तदर्थस्य’ इति प्राप्तायाः ॥—चतुर्थ्यर्थे—। बहुलग्रहणात् चन्द्रमसेरुदमी रात्र्यै इत्यादौ षष्ठ्यभावः ॥—यजेः—। यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् ॥—बहुलम्—। ‘अदो जग्धिः—’ इत्यतः अद इति ‘लुङ्सनोः—’ इत्यतः घस्तु इति च । अदो बहुलं घस्तादेशः स्याच्छन्दसि ॥—घस्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥—अडभाव इति । ‘बहुलं छन्दसि’ ‘न माङ्गयोगे’ इत्यनेन । नन्विदं ‘लुङ्सनोः—’ इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह—सग्धिरिति । अदनं गिधः । अदेः फिनि घस्तादेशे ‘षसिभसोर्लुङि च’ इत्युपधालोपे ‘भलो भलि’ इति सलोपः । ‘भषस्तयोः—’ इति धलम् । धस्य जस्त्वम् । न च जश्ले कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ‘न पदान्त—’ इति सूत्रेण जश्वे तन्निषेधात् । ततः समानशब्देन समासे कृते ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु’ इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—हेमन्तशिशिरा—। ‘परवच्छिन्नं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ इति प्राप्तम् ॥—अहोरात्रे इति । अहश्च रात्रिष्वेति द्वन्द्वे कृते ‘अहःसर्वैकदेश—’ इत्यनेन समासान्तोऽन् ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । ‘रात्राहाहाः पुंसि’ इति प्राप्तं द्विलमतश्चम् । अहोरात्राणि विदधत् । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेणेदं ‘बहुलं छन्दसि’ इति घस्तादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं तथापि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥—बहुलं छन्दसि । बहुलं शपो लुक् स्यात् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति—वृत्रं हन्तीत्यादि । हन्ति शेते इति लोके ॥—ब्राध्वमिति । त्रैङ् पालने ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यालम् । त्रायध्वमिति लोके ॥—दातीति । ददातीति लोके ॥—अन्यत्रापि । जुहोत्यादिभिन्नेऽपि इल्लभ्वतीति शेषः ॥—विवष्टीति । वश कान्तौ अदादिः । ‘श्लौ’ इति द्विलम् । ‘श्रुमिति’ ‘बहुलं छन्दसि’ इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । ‘ब्रध्व—’ इति षलं घृत्वम् ॥—मन्त्रे घस—। घस अत्तरादेशः । ह्रस्व इन् कौटिल्ये । अस्य कृतगुणानुकरणं हरेति । अकारस्तुच्चारणार्थः । गश अदर्शने । वृज् वरणे । वृङ् संभक्तौ । दह भस्मीकरणे । आत् । आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः । वृजी वर्जने । जु कृञ् करणे । गम्लु गतौ । जनी प्रादुर्भावे ॥—अक्षमिति । अत्तेर्लुङि भिः ॥—घस्तादेशस्येति । ‘लुङ्सनोः—’ इति विहितस्य ॥—माङ्गरिति । माङ्गि उपपदे ह्रस्वेर्लुङि तिप् । ‘इत्थ’ इतीकारलोपः । च्छेर्लुङि कृते ‘सार्वधातुके—’ इति गुणे कृते रपरले ‘हल्ङ्याप्—’ इति लोपः ॥—प्रणगिति । प्रपूर्वाभ्येर्लुङ् । ‘हल्ङ्याप्—’ इति लोपः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति णलम् ॥—मर्त्यस्येति । मकारेऽनुनासिके परे ‘यरोऽनुनासिके—’ इति ङः ॥—कुत्वमिति । पक्षे ‘ब्रध्व’ इति षलेन नडिति रूपं बोध्यम् ॥—आव इति । वृणो रूपम् ॥—आधगिति । आङ्पूर्वाहर्देर्लुङ् । ‘दादेर्धातोः—’ इति षः । ‘एकाचो वश—’ इति भष्भावः ॥—आप्रा इति । आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप् । स्ले यत्वे च यलोपः ॥—परावर्गमिति । परापूर्वाद्भजेस्तिप् । उपधागुणे ‘चोः कृः’ इति कुलम् ॥—अक्रमिति । क्षेडित्वाङ्गुणभावे यण् ॥—अनुगममिति । अनुपूर्वादृच्छतोर्क्षिः । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अहतेत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्काह—मन्त्रग्रहणमित्यादि ॥—अज्ञतेति । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मन्त्रेति किम् । अघं

## तृतीयोऽध्यायः ।

॥ अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रभिति च्छन्दसि । ३।१।४२। आ-  
येनु चतुर्नु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीवन-  
दित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे धिनोतेराम् । द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् ।  
पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः । ॥ गुपेच्छन्दसि । ३।१।५०। छेश्रद्धा । गृहानजगुपतं युवम् । अगौस-  
मित्यर्थः । ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३।१।५१। छेश्रद्ध न । मा स्वायतो जरितुः काममूनयीः ।  
मा स्वाभिध्वनयतीत् । ॥ कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि । ३।१।५२। छेरद् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् ।  
यत्सानोः सानुमारुहत् । ॥ छन्दसि निष्टक्यदेवद्वयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तार्याध्वर्यस्त्रान्यस्त्रान्यदेवय-  
ज्यापृच्छयप्रतिषीध्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३।१।१२३। कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते  
ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्युत्तेर्नुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च ।  
स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृक्षस्तृणध्व-  
भ्यो यत् । मर्यः । स्तार्याः । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । स्त्रान्यः । स्त्रान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याद्य  
कर्मणे देवयज्यायै । आरूपपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्षेति । सीग्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीध्यः । ब्रह्म-  
णि वदेण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ । भवतेः स्त्रौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्त्राव्यः ।  
उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ उपचेवपृडमन्वत् ।  
मृड सुखने पृष्ठ चेत्यस्मादिगुपधकक्षणः कः । ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् । ३।२।२७। एभ्यः कर्मण्युपपदे इन्

सत् । अहार्षात् । अनशत् । अवारीत् । अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षात् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥  
इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयाम्-। अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षट् विशरणगल्यवसादनेषु । जनी  
प्रादुर्भावे । रम क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिन् चयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं  
कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह-आद्येष्विति ॥-अक इति । कृनो लुङि तिपि च्छेः 'मन्त्रे षस-' इत्या-  
दिना लृक् तिपो हल्ङ्थादिलोपः ॥-सादयामक इति । 'आमः' इति लुङे लृक् ॥-अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्य-  
न्ताल्लुङिचङि 'णौ चङ्युपधायाः-' इति ह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । हलादिःशेषः । 'सन्वल्लुघुनि-' इति सन्वद्भावे 'सन्त्यतः'  
इतीलम् । लघोर्दीर्घः ॥-लोक इति । वेदेपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदाकुर्वन्तु-' इति सूत्रादन्यतरस्यां गृहणानु-  
वृत्तेः ॥-पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्ग्याम् । क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥-क्रियादिति । करोतेराशी-  
र्लिङि रूपम् । 'लिङ्गशिषि' इत्यार्धधातुक्त्वाद्विकरणाभावः । 'रिङ्शयण्-' इति रिङ् ॥-विदामक्रभिति । विदेर्लुङि  
आम् गुणाभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥-गुपेः-। आयप्रत्ययाभावस्थल एवेदं सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥-अजगु-  
पतमिति । गुपू रक्षणे 'तत्स्थमिपाम्-' इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥-अगौ-  
समिति । ऊदित्वादिवभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । इदपक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये  
अगोपयिष्टम् । इत्वं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः ॥-नोनयति-। ऊन परिहाणे ।  
ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्छेः 'णिन्त्रि-' इति प्राप्तश्चङदेशो नेत्यर्थः । तन्नोनय-  
त्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्नान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्यन्तः ॥-ऊनयिरिति ।  
मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । लायतस्त्वामिच्छतः  
जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् ॥-ध्वनयिदिति ।  
तिप् 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां घटादेरध्वनत् । चुरादेरध्वनत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् ।  
ऐलिलदिति लोके ॥-कृमृद-। 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अत्यतिवक्ति-' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेल्य-  
नुवर्तते तदाह-च्छेरेत्यादि ॥-अकरमिति । उ कृञ्करणे मिप् अङि कृते 'ऋशोऽङि-' इति गुणः ॥-अमरदिति ।  
मृद् प्राणत्यागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥-अदरदिति । दृ विदारणे ॥-अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।  
लोके तु अकार्षात् । अमृत । अदारीत् अरुक्षत् ॥-छन्दसि-। निष्टक्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः ॥  
-क्यपि प्राप्त इति । 'ऋदुपधाश्च-' इति सूत्रेण ॥-आपृच्छयमिति । प्रच्छ शीप्सायाम् । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसार-  
णम् ॥-प्रतिषीध्येति । विबु तन्तुसंताने । 'हलि च' इति दीर्घः ॥-उपचाय्यपृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृष्ठं चेति  
कर्मधारयः ॥-हिरण्य इति । हिरण्येऽभिषेय इत्यर्थः ॥-छन्दसि-॥-एभ्य इति । वन षण संभजौ । रक्ष पा-



स्यात् । ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । इविर्मयीना-  
मभि । ॥ छन्दसि सहः । ३।२।६३। सुप्युपपदे सहेर्षिः स्यात् । पृतनाषाद् । ॥ वहश्च । ३।२।६४। प्राग्वत् ।  
दित्यवाद । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ड्युद् । ३।२।६५। एषु वहेर्द्युद् स्याच्छन्दसि । कव्य-  
वाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ॥ हव्येऽनन्तःपादम् । ३।२।६६। अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु  
वहश्चेति णिवरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः । ॥ जनसनस्वनक्रमगमो विद् । ३।२।६७। विङ्गनोरित्यात्वम् ।  
अन्नाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिकाः  
शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः । ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिवन् । ३।२।७१॥ ॥ श्वेतवहादीनां  
ह्रस्वपदस्येति वक्तव्यम् ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र णिवनोऽपवादो ङस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेत-  
वाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाइयते दीयते पुरोडाः ।  
॥ अवे यजः । ३।२।७२। अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ३।२।६७। एते  
संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । ॥ विजुपे छन्दसि । ३।२।७३। उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयद् ।  
॥ आतो मनिनृक्निन्वनिपञ्च । ३।२।७४। सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादय-  
क्षयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिद्रावा । वृतपावा । विच् । कीलालपाः । ब्रह्म-  
णवृत्रेषु किप् । ॥ बहुलं छन्दसि । ३।२।८८। उपपदान्तरेऽपि इन्तेर्बहुलं किप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा ।  
॥ छन्दसि लिट् । ३।२।१०५। भूतसामान्ये । अहं धावापृथिवी आ ततान । ॥ लिटः कानज्वा । ३।२।१०६।  
॥ कसुश्च । ३।२।१०७। छन्दसि कटः कानच्कस् वा सः । चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिर्वा अघायुः ।  
॥ णेइछन्दसि । ३।२।१३७। ण्यन्ताद्वातोऽछन्दसि इण्यच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिण्यवः । ॥ भुवश्च  
। ३।३।३८। अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् ॥ ॥ कयाच्छ-

छने । मन्थ विलोडने । एभ्य इत्यर्थः ॥ 'स्त्वम्बशकृतोरिन्' इत्यतः इमिति वर्तते, तदाह—इन्त्यादिति । वन षण सं-  
भक्ताविति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, षणु दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् ॥—  
ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति गां सनतीति विवक्षायाभिन् तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । सुषामादिलात्पलम् ॥  
—पथिरक्षय इति । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥—पथिरक्षीति । पन्थानं रक्षतीति विग्रहः । इविर्मयतीति विग्रहः ॥  
—छन्दसि—। षह मर्षणे 'भजो णिवः' इति वर्तते तदाह—णिवः स्यादिति । ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा  
दस्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् णिजन्ताद्विच् बोध्यः ॥—पृतनाषादिति । 'सहेः साढः सः' इति षत्वम् ॥—वहः ॥—  
प्राग्वदिति । णिवः स्यादित्यर्थः ॥—हव्ये—। अन्तःशब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेर्द्युद् स्यात् पादमध्ये चेन्न  
पदान्ते इति फलितोऽर्थः ॥—हव्यवाळग्निरिति । अत्र ङस्य ङः, द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ङकारो  
ळकार इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥—जनसन—। जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विद् स्यात् ॥—अग्नेगा इति ।  
'हलदन्ताद्' इति सप्तम्यलुक् ॥—मन्त्रे श्वेतवहो—। श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो णिवन्त्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थं  
निपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके णिवन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः  
नलोपश्च । पुरःपूर्वस्य दाश दाने इत्यादेर्ढलं कर्मणि च प्रत्ययः । ङस्य दस्येति प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते । भाविपदत्वाभ्रयणेन  
चेदमुच्यते तदाह—यत्र पदत्वं भावीति । ङसन्तस्येत्यर्थः ॥—श्वेतवा इति । श्वेता एव तं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः ।  
'अलसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशासाविति नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥—अवे—। योगविभाग उत्तरार्थः ।  
पुरोडाशावयजोर्णिवन् इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरप्रातुवृत्तिः स्यात् । यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यैवेत्यत  
इति ॥—अवयाः श्वेतवाः—। ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना ङसि कृते सौ 'अलसन्तस्य' इति दीर्घे रुवे च श्वेतवा इत्यादि  
सिद्धे नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह—एते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि 'अलसन्तस्य' इति न प्राप्नोति तत्रासंबुद्धावित्यनु-  
वर्तनात् ॥—विजुपे—। ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं  
छन्दोप्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम् । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥—सुधीवा सुपीवे-  
ति । 'सुमास्था' इतीलम् ॥—कीलालपा इति । कीलालं जलम् । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । तत्  
पिबतीति । पा पाने विच् ॥—उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः ॥—आततानेति । 'णलुत्तमो वा' इति  
णित्वपक्षे वृद्धिः ॥—अररिवानिति । रा दाने । लिटः कडुः । 'वस्त्रेकाजाद्वसाम्' इत्यादन्तत्वादित् । ततो नञ्समासः । 'दीर्घा-  
दटि' इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् 'आतोऽटि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः ॥ प्रसङ्गादघायुशब्दं व्युत्पाद-  
यितुमाह—छन्दसीति । 'सुप आत्मनः' इत्यत्र आत्मन इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—कयाच्छ-

न्दसि । ३।३।१७०। प्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ \* परजधिकारे जवसवौ छन्दसि घाच्यौ ॥ जवे यामिर्नृनः । ऊर्मोर्मे जवः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । \* मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३।३।१६। वृषादिभ्यः किन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुभ्रमिष्टये । पचात्पकीरुत । इयं ते नग्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्र आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः । \* छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३।३।१२९। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो घातुभ्य-  
\* छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सुपसदनोऽग्निः । \* अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३।३।१३०। गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोऽङ्गणे गाम् । \* छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३।३।१६। धात्व-  
र्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अथ कोट्यर्थे लुङ् । इदं तेभ्यो-  
करं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट्, अद्य ममार । अद्य त्रियत् इत्यर्थः । \* लिङ्गर्थे  
लेट् । ३।३।१७। विष्वादी हेतुहेतुमन्नावादी च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि । \* सिन्धुलं लेटि । ३।३।१३। \* इतश्च  
लोपः परस्मैपदेषु । ३।३।१७। केटस्तिष्ठामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु । \* लेटोऽडाटौ । ३।३।१८। केटः अद्  
भाद् एतावागमौ खलौ च पितौ ॥ \* सिन्धुलं णिवृक्तव्यः ॥ वृद्धिः । प्र ण आयुषि तारिषत् । सुपेक्षसस्करति  
जोषिषदि । आ साविषदर्शसानाय । सिप् इलोपश्च चाभावे । पताति दिष्टुत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवति । \* स  
उत्तमस्य । ३।३।१८। केडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् । \* आत पे । ३।३।१९।  
केट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादात् ऐत्वं न ।  
अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् । \* वैतोऽन्यत्र । ३।३।१६। केट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत  
ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते । \* उपसंवादाशङ्कयो-  
श्च । ३।३।८। पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । हलः सः

न्दसि । 'सनाशंसमिक्ष उः' इत्यतः उरिति वर्तते क्यान्ताद्धातोः स्याच्छन्दसि ॥—अघायुरिति । परसाधमिच्छतीत्यर्थे  
क्यच् 'अश्वाघस्यात्' इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥—जवासवाविति । जु इति सौत्रो धातुः । वृह  
प्राणिगर्भविमोचने । पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्यां 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽजिवधीयते । खरे भेदः ॥—मन्त्रे वृषेष-  
'त्रियां किन्' इत्यतः किमिति वर्तते । वीरा इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह—वृषादिभ्य इति ॥—वृष्टिमिति ।  
वृषु सेचने ॥—इष्टये इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येकवचनम् ॥—मतिरिति । मन ज्ञाने किन् । 'अनुदात्तोपदेश-'  
इत्यनुनासिकलोपः ॥—वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । कित्वात्र लघूपधगुणः ॥—वीतये इति । वी गतिव्याप्तिप्रज-  
नकान्यसनखादनेषु ॥—राताविति । रा दाने ॥—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ।  
—आगमदिति । गम्ल गतौ 'पुषादि-' इति लदित्वाद्दृङ् ॥—अकरमिति । 'कृमृदृङ्दिभ्यश्छन्दसि' इति च्छेरङ् ।  
'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः ॥—अवृणीतेति । वृण् वरणे । लङ् । 'क्यादिभ्यः श्रा' 'ई' इत्यधोः' इतीत्वम् ॥—इतश्च ।  
'लेटोऽडाटौ' इत्यतः लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह—लेट इत्यादि ॥—लेटो—आगमौ स्त  
इति । तौ च पर्यायेण न तु योगपथेन अङ्घ्रिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् ॥ 'आडुत्तमस्य-' इति  
सूत्रान्मन्त्रकङ्कल्या पिबेल्यनुवर्तते इत्याशयेनाह—तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विक्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते' इत्या-  
दिषु गुणः—वृद्धिरिति । 'अचोऽङिति' इत्यनेन ॥—तारिषदिति । तृ हवनतरणयोः । तिप् इकारलोपः । सिप्  
इद ॥—जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—आसाविषदिति । आङ्पूर्वात्सु  
प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माद्धेद ॥—पतातीति । पल्ल पतने तिप् । आडागमः ॥—करवावेति । कृभो लेटो वस् 'तनादि-  
कृभ्यः-' इति उः । गुणः रपरः । 'लेटोऽडाटौ' इत्याद् । तस्य पितृवेनाङित्वाद्विकरणस्य गुणः । 'अत उस्सार्वाधातुके' इत्यु-  
त्ताभावश्च । मदी हर्षे णिच् तदन्ताद्धेद । आतामि कृते आह—टेरेत्वमिति । 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेन ॥—  
आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेनैतमेव नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्या-  
ऽनित्यत्वं कृताकृतप्रसङ्गित्वात्प्राप्ते कचिन्नित्यताप्रयणात् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च । आट एत्वं नेत्युक्तं तस्य फल-  
माह—यजाति यजात इति । यज देवपूजादौ । लिट् आडागमः ॥—वैतो—। अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्व-  
सूत्रविषयादिति लभ्यते सम्बिधानात् । तदाह—आत इत्यादि ॥—ईशै इति । ईश ऐश्वर्ये । उत्तमैकवचनमिदं ।  
'इतश्च-' इति लोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः । टेरेत्वे तस्य ऐ ॥—गृह्यान्ता इति । ग्रहेः कर्मणि लेट् क्षिः । तस्याडागमः ।  
यक् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदैवम् ॥—पणबन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति  
समयकरणं पणबन्धः । आशङ्का संभावना ॥—अहमेवेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवः संसा-  
रिणः ॥—नेदिति । इच्छन्द आशङ्कां द्योतयति । जिह्वा जरणेन नरकपातः स माभूदित्यर्थः ॥—पतामेति । स उत्तम-

शानज्ज्ञौ । ॥ छन्दसि शायजपि । ३।१।८४। अपिशब्दाच्छानम् । इग्रहोर्भरछन्दसीति इत्य भः । गुमाव-  
जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गुम्नामि ते । मध्वा जभार । ॥ व्यत्ययो  
बहुलम् । ३।१।८५। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनतीति प्राप्ते । जरसा  
मरते पतिः । अत्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो बलेन नेषतु । नयतेर्लोद शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम  
वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरेतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः । सुसिक्कपग्रहलिङ्गनराणां कालहलक्षस्व-  
रकर्तृयत्नं च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामि-  
ति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छ-  
तीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः ।  
अथा स धीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्रोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये  
लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अदुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते ।  
कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृतद्वितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अणिवचये अच् । अवग्रहे विशेषः ।  
यको यज्ञशब्दादारम्य लिङ्ग्याशिष्यकिति ककारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक् एव । ॥ लिङ्ग्याशि-  
ष्यङ् । ३।१।८६। आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्रये ॥ ॥ इशोरङ्वक्तव्यः ॥ पितरं च  
इशेयं मातरं च । अङि तु ऋदशोऽङ्गीति गुणः स्यात् । ॥ छन्दस्युभयथा । ३।४।१७। धात्वधिकारे षक्तः प्रत्ययः  
सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकरवाणिज्यलोपः । विश्वविद्रे ।  
सार्वधातुकस्यात् भुः शृभावश्च । हुबुवोरिति यण् । ॥ आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७। आद-  
न्ताहवर्णान्ताङ्गमादेश किकिनौ सखौ च लिङ् । बभ्रिवग्रम् । पपिः सोमम् । ददिगाः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रममि-  
त्रियम् । जग्निः । लिङ्ब्रह्मावादेव सिद्धे ऋच्छत्युतामिति गुणबाधनार्थं किरवम् । बहुलं छन्दसीत्युत्तम् । ततुरिः । जगु-

स्येति सलोपः ॥—छन्दसि शाय— छन्दसि श्रः शायजप्यादेशः स्यादौ परे ॥—गुमायेति । ग्रह उपादाने ।  
लोः सेहिः 'क्र्यादिभ्यः श्रा' 'ग्रहज्या—' इति संप्रसारणम् ॥—बधानेति । बन्ध बन्धने । 'अतो हेः' इति लृक् ।  
प्रसङ्गात् 'इग्रहोर्भरछन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह—गुम्नामित इति ॥—जभारेति । इन् हरणे । लिटो णलि वृद्धौ इत्य  
भः । गुम्नामि जहारेत्यर्थः ॥—भेदतीति । भिदिर विदारणे रौधादिकः । भमि प्राप्ते शप् ॥—अत्रियत इति ।  
मृद् प्राणत्यागे । 'तुदादिभ्यः—' इति से कृते 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः इयङ् ॥—नेषत्विति । नयत्वित्यर्थः ॥  
—द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः सितु बाहुलकात् । एतेन 'सैमामविङ्दि—' इत्यादि व्याख्यातम् । अव  
रक्षणे । अस्माहोति शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप् । 'हुब्रह्म्यो हेर्धिः' षलं णुलम् जश्लम् ॥—तरुषेमेति । तरुषमसिति  
जाते यासुट् 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' । 'नित्यं कितः' । 'अतो येयः' । 'लोपो व्योर्वलि' । 'आद्गुणः' । अत्रोप्रत्ययान्तस्य  
सिप् प्रत्यङ्गत्वात् 'सार्वधातुक—' इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लृधूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकात् भवति ॥—सुसिक्किति ।  
शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्रमृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य  
भावो बाहुलकम् । मनोश्चादित्वाद्भुम् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बहुयोदानत्वं, चशब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो  
व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥ वियूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ्  
॥—आधास्यमानेनेति । आङ्पूर्वाद्धातेः 'लृटः सद्वा' इत्यनेन शानजादेशः । 'स्यतासी—' इति स्यः । 'आने मुक्' इति  
मुक् ॥—मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः ॥—स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव त्रियसे इत्यत्र 'तुमर्थे—' इत्यनेन  
वसेनि कृते 'जिनत्यादिः—' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता ॥—कृतद्वितानामिति । 'तेन दीव्यति—' इत्यादौ  
विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम् । न लिह कारकवाचिलेऽप्याग्रहः कृतद्वितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च  
किमो विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति । 'त्वं वेत्य यति ते जातवेदः' । 'विश्वेदेवासो मरुतोयतिष्ठन' ॥—अन्नादायेति ।  
अन्नमतीत्यन्नादस्तस्मै अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽङ् ॥—अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु  
अन्नअदायेति भावः ॥—वोचेमेति । वचेराशीर्लिङो मस् अङ् । वच उम् यासुट् ॥—छन्दस्युभययेति । लिङः  
सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति तेन यासुट् इत्यादेशः वलिलोपः ॥—आह— । परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थे  
गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह—लिङ्गदिति । किकिनौ भवतः लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति ।  
तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात् ॥—बभ्रिविति । मृण् अस्मात् किः लिङ्ब्रह्मावाग्रितम् । किकिनोः स्थाने ति-  
बादयस्तु न । लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । 'न लोकाव्यय—' इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्वितीया ॥  
—जग्मिरिति । 'गमहन—' इत्युपधालोपः ॥—जग्मिरिति । 'हो इन्तेः—' इति कुलम् ॥—जग्मिरिति । शुलम् ।  
जगोर्हः । ननु लिङ्ब्रह्मावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह—लिङ्गद्वावादिति ।

रिः । ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेनकसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेकृतवेनः । ३।४।९। से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेधे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेक्षित्वादाद्युदात्तः । कसे । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं घृणध्यै । पक्षे आयुदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे निस्वरः । शध्यै । राघसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवाड । तवेङ् । सूतवे । कर्तवे तवेन् । ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्ययिष्यै । ३।४।१०। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोदुमव्यधितुमित्यर्थः । ॥ दृशे विख्या च । ३।४।११। द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । ॥ शकि णमुक्कमुलौ । ३।४।१२। शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नास्तकत् । अपलुपं नास्तकत् । विभक्तुमपकोसुमित्यर्थः । ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३।४।१३। ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः । ॥ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । ३।४।१४। न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् । ॥ अवचक्षे च । ३।४।१५। रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः । ॥ भावलक्षणे स्थेणकुम्भवद्विचरिद्वुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३।४।१६। आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमासेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः । ॥ सृपित्वोः कसुन् । ३।१।४७। भावलक्षणे इत्येव । पुरा कूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जनुभ्य आतृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

‘असंयोगाद्धि कित्’ इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः । आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह—ततुरिर्जगुरिरिति । तृ प्लवनतरणयोः । गृ निगरणे । आभ्यां किः । द्वित्वात्परत्वात् ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युले प्राप्ते ‘द्विर्वचने—’ इति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम् । उदरत्वम् । उत्तरस्योत्वम् ॥—तुमर्थे—। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु ‘कर्तरि कृत्’ इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति ॥—वक्षे इति । वच से कुत्वं षत्वम् । कषसंयोगे क्षः ॥—पषे इति । इणो गुणः । नकारो ‘जिन्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तार्थः ॥—प्रेषे इति । इणः से कित्त्वादगुणे आहुणः ॥—ध्रियसे इति । इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः । इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरौ बोध्यः ॥—आहुवध्यै इति । जुहोतेस्वङ् ॥—मादयध्यै इति । मदी हर्षे ण्यन्ताच्छच्यैप्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सावैधातुके यदि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणयादेशौ ॥—पिबध्यै इति । अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् । ‘पात्रा—’ इति पिबादेशः ॥—दातवाड इति । ददातेस्ववै आयादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥—सूतवे इति । शित्वात्र गुणः ॥—कर्तव इति । कृणो गुणः । कर्तुमित्यर्थः ॥—प्रयै—। प्रपूर्वाधातेः कैप्रत्ययः । रुहेरिष्यै । नञ्पूर्वाभ्येध ॥—दृशे—। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः ख्यातेष्व के प्रत्ययः । कित्त्वादृशेर्न गुणः । ख्यातेरालोपश्च ॥—विभाजमिति । विपूर्वाङ्गजतेर्णुल् । णित्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥—अपलुपञ्जिति । छल्ल छेदने कित्त्वाद्गुणाभावः ॥—ईश्वरे—। ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि ॥—विचरितोरिति । चर गताविद ॥—विलिख इति । लिख विलेखने कित्त्वात्र गुणः । ‘क्लातोऽमुन्कसुनः’ इत्यव्ययत्वात् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति विभक्तैर्लुक् ‘न लुमता—’ इति निषेधाद् ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घो न ॥—कृत्यार्थे—। कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययास्त्युः । यद्यपि कृत्यानामर्थो ‘भव्यगेय—’ इत्यादौ कर्तापि वक्ष्यं ज्ञानीयमित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः ॥—न म्लेच्छितवै इति । न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः ॥—अवगाहे इति । गाहू विलोडने ॥—दिदृक्षेण्य इति । दृशेः सन्नन्ताकेन्यः । अतो लोपः ॥—कर्त्वमिति । कृणः त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि ‘तुमर्थे सेसेन्—’ इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—अवचक्षे । अवपूर्वाभ्यक्षिड एष प्रत्ययो निपात्यते । शित्वात्सावैधातुकत्वं तेन ख्यानादेशो न ॥—भावलक्षणे—। कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः ॥—आ समासेरिति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रुढः । संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥—आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ॥—सृपित्वोः । सृप्ल गतौ । उत्तदिर् हिंसा-नादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपित्वस्तुमर्थे कसुन् ॥—विसृप इति । गमनादित्यर्थः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ रात्रेऽध्याजसौ । १४।१।३१। रात्रिश्चन्द्राङ्गीत्यात् अजसिषये छन्दसि । रात्री व्यस्यदायती । लोके तु कृदि-  
कारादिति ङीप्पन्तोदात्तः । ॥ नित्यं छन्दसि । १४।१।४६। बह्नादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । बह्नीषु हिस्वा ।  
नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ॥ भुवश्च । १४।१।४७। ङीप् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति दुप्रत्ययान्तं  
सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवकादेशस्तु सौत्रः ॥ ॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिख ॥ ङीषो किरवमानुङ् चागमः ।  
लिखस्वरः । रथीरभून्मुद्रकानी । ॥ दीर्घजिह्वी च छन्दसि । १४।१।५९। संयोगोपधात्वाद्भासो ङीप् विधीयते । आ-  
सुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाद । ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । १४।१।७१। ऊर् स्यात् । कद्रुश्च वै कमण्डलुः ॥  
॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ गुग्गुलुः । मधुः । जतुः । पतयालुः । अभ्ययात्त्यप् ॥ ॥ आ-  
विष्टस्योपसंस्थानं छन्दसि ॥ आविष्टयो वर्धते । ॥ छन्दसि ठञ् । १४।३।१९। वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे  
भेदः । वार्षिकम् । ॥ वसन्ताच्च । १४।३।२०। ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् । ॥ हेमन्ताच्च । १४।३।२१। छन्द-  
सि ठञ् । हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । १४।३।१०६। णिनिः प्रोक्तैर्भ्यः । छापो-  
रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । ॥ ह्यचश्छन्द-  
सि । १४।३।१५०। विकारे मयद् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः । ॥ नोत्वद्भ्रबिल्लवात् । १४।३।१५१।  
उत्वाङ् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वस्त्रं चर्मं तस्य विकारो वार्षी रज्जुः । बैल्यो यूपः । सभाया यः । ॥ ढश्छन्दसि  
। १४।३।१९६। समेषो युवा । ॥ भवे छन्दसि । १४।३।१९०। सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च ।  
यथायथं शैषिकाणामणादीनां धादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् ।  
तद्यथा । मुञ्जवाङ्माम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमासेऽछन्दोऽधिकारः  
॥ पाथोनदीभ्यां ङण् । १४।३।१११। तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाथो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः ।

रात्रेऽध्याजसौ । न जसि अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इतिवत् ॥—छन्दसीति ।  
ननु 'तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः अजसामिति निषेधाच्च । किं च  
वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—लोके त्विति । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः ॥  
—कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिरिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽपिन्नर्थात्' इति ङीष्  
बोध्यः ॥—नित्यम्—। 'बह्नादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति च तदाह—बह्नादिभ्य इति ।  
नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥—भुवः—।  
—विम्बीति । 'विप्रसंभ्यो दुप्रत्ययान्ताम्' इत्यतो दुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वर्थभूत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—  
दुप्रत्ययान्तमिति । ननु दुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह—उत इत्यनुवृत्तेरिति । 'बोतो गुणवचनात्'  
इति सूत्रात् । ननु तर्हि दुप्रत्ययान्तस्य 'वेर्ङिति' इति गुणे कृते भोः इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह—उवकादे-  
शस्तु सौत्र इति ॥—मुद्रला—। 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ॥—लिखस्वर इति । लितीत्यानु-  
गाकारस्योदात्तत्वम् ॥—दीर्घजिह्वी—। दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥—अभासो ङीषिति । 'सात्रापो-  
पसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र ह्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् ॥—कद्रु—। 'ऊहुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते  
कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च क्रियामूढ स्याच्छन्दसि ॥—गुग्गुलुमधु—। एषां व्यत्ययेन छन्दसि ङीत्वम् । पतया-  
लुशब्दः 'स्पृहिहृहि' इत्यादिना आलुजन्तः ॥—अभ्यया—। व्याख्यातमपि स्यबनुश्रुतिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥  
—आविष्टस्येति । 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र 'अमेहकृतसिन्नेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्राद् विधीयते ।  
—आविष्टश्च इति । आविर्भूतमाविष्टम् । 'हस्तात्तादौ' इति षत्वम् तकारस्य ण्वलम् ॥—ढकोऽपवाद इति । 'वर्षा-  
भ्यष्टक्' इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठनोः को विशेषस्तत्राह ॥—स्वरे भेद इति । ठमि कृते 'भिनत्याभिनित्यम्'  
इत्याद्युदात्तत्वं ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥—वार्षिकमिति । ठत्येकः ॥—  
उत्तरार्थ इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्येतदर्थः । तत्र ह्यसंयोगोपधत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माभूत् ॥—  
शौनक—। 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' इति वर्तते तदाह—णिनिरिति ॥—प्रोक्तेः इति । 'तेन प्रोक्तम्'  
इत्येतत्सिन्नर्थं ॥—शौनकीयेति । वृक्षाच्छः ॥—ह्यचः—। 'मयवैतयोर्भाषायाम्' इत्युक्तेर्देऽप्राप्तौ विधीयते ॥—  
नोत्वत् । उकारवतः प्रातिपदिकाद्भ्रबिल्लवाद्भास्यां च मयज् स्यात् । 'अचश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—  
मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥—वाङ्गीति । वरुणशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । 'टिड्ढाणम्' इति ङीप् ॥—ढश्छन्दसि ।  
सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे ॥—अणादीनां चेति । 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम् ॥ पाथोनदीभ्याम् ।  
सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भावार्थे ङण् स्यात् ॥—पाथसीति । पाथो ऋत्वम् । 'ऊवन्ममुदकं पाथः' इत्यमरात् । 'पाथो-

नषां भवो नायः । ॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । १४।४।११२। भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा । ॥ श्रोतसो विभाषा ऋहृयौ । १४।४।११३। पक्षे यत् । ऋहृययोस्तु स्वरे भेदः । श्रोतसि भवः श्रोत्यः । श्रोतस्यः । ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् । १४।४।११४। अनुभाता सगर्भ्यः । अनुसन्ना सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघृक्षु । नुतिर्नतम् । नपुंसके भावे कः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे वच् । यतोऽपवादः । ॥ तुप्रादन् । १४।४।११५। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः क्षमं वृषमं तुड्यास्विति बहुषाः । तुप्रियास्विति शास्त्रान्तरे । घनाकाशयशवरिष्ठेषु तुप्रशब्द इति वृत्तिः । ॥ अग्राद्यत् । १४।४।११६। ॥ घच्छौ च । १४।४।११७। चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः । ॥ समुद्राद्वाङ् । १४।४।११८। समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अग्निवस्त्रेव घोषाः । ॥ बर्हिषि दत्तम् । १४।४।११९। प्राग्वि-  
तापदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । ॥ दूतस्य भागकर्मणी । १४।४।१२०। भागोऽक्षः । दूत्यम् । ॥ रक्षोया-  
तूनां हननी । १४।४।१२१। या ते अग्रे रक्षस्या तन् । ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । १४।४।१२२। प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । प्रविष्यम् । ॥ असुरस्य स्वम् । १४।४।१२३। असुर्यं । देवेभिर्वायि विश्वम् । ॥ मायायामण् । १४।४।१२४। आसुरी माया । ॥ तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टका-  
स्तु लुक् च मतोः । १४।४।१२५। वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः । ॥ अभिमानण् ।

ऽन्तरिक्ष' इति वृत्तिः ॥—वैशन्तीभ्य इति । विशेषेण । वेशन्तः पत्वल्म । तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥—सगर्भ-  
सयूथस-। अतिगृभ्यां भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । 'तीर्थपृष्ठयूथगूथप्रोथाः' इति  
यक्प्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥—कर्मधारया इति । समानश्वासौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ्य  
इति विग्रहः ॥—यतोपवाद इति । 'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य ॥—अग्राद्यत् । 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे  
वादिभिर्वाधा माभूदिति यद्विधीयते ॥—समुद्रा-। समुन्दतीति समुद्रः । 'स्फायितश्चि-' इति रक् । अपो विभर्ति  
इत्यग्रम् । मूलविमुजादित्वात्कः । अत्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्रादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यलङ्घनार्था ॥—  
बर्हिषि-। तत्र भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दादतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥—बर्हिष्येति । बृंहतेर्नलोपध्वेतीस्त्र-  
त्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥—दूतस्य । दूतशब्दात्त्वष्टीसमर्थोद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे 'तस्ये-  
दम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु 'दूतवणिगभ्यां च' इत्योपसंहयानिकेये दूत्यमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः कर्म  
दूत्यम् ॥—रक्षोयातूनाम्-। षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः ।  
'कमितनिमनि-' इत्यादिना यातेस्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषः  
स्यादिति वाच्यम् । बहुवर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रे मिथार्थत्वात् ॥—रक्षस्येति । हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम् ।  
एवं यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय । बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते ॥—रेवतीजगती-।  
प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वाच्छंसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् तदाह—प्रशंसने इति । रयिरस्यास्तीति रेवती । रयि-  
शब्दान्मतुप् 'छन्दसीरः' इति वल्म, रयेः 'मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । उगित्त्वान्कीप् । नक्षत्रे गौरादित्वान्कीप् ।  
जगच्छब्दात् 'वर्तमाने-' इत्यनेन शतृषद्भावात् 'उगितश्च' इति कीप् । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं  
हविष्यं, यत्स्येति लोपे कृते 'हलो यमां यमि-' इति यलोपः ॥—असुरस्य स्वम् । असुरशब्दात्त्वष्टीसमर्थोत्समित्येत-  
स्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥—असुर्यमिति । न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी । अथ वा असेरश्च अस्यति अस्यते वा असुरः ।  
तस्य स्वमसुर्यम् ॥—मायायामण् । मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माह औणादिको यः । तस्यां  
वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः ॥—आसुरीति । 'टिड्ढाणम्-' इति कीप् ॥—तद्धानासा-। मात्वंता-  
त्प्रथमासमर्थोदासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्वेत्ता  
भवन्ति । मतोष लुक् ॥—वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः 'भूतं च  
स्थ मय्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपधीवतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥—ऋतव्या  
इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुष्व माधवश्वेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना-  
मृतव्याः । तद्धानिति क्रिम् । मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्धानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां  
प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्त्वन्तादिष्टकामिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः  
स्यात् । तथा च समुदायाच्च प्राप्नोतीति चेत्सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रथमप्रतिवचने ततश्चो-  
पधानो मन्त्र आसामिष्टकास्तु लुक् च मतोरिति योगः करिष्यते । तथा च तद्धानित्यस्याभावे भूतं च स्थ मय्यं च स्थेत्यय-  
मुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः ।  
उपधान इति क्रिम् । वर्चस्ववर्चमिन्मन्त्रमासामित्यत्र माभूत् । 'क्षिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः । कुम्भेष्टकामिमन्त्रणे विनि-

।४।४।१२६। आश्विनीरूपदधाति । ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।४।४।१२७। तद्दानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्ध्वशब्दस्ततो मतुप्यात्प्रथमस्य मतोलुक्च वयःशब्दवन्म-  
ओपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दौ सखेनोपधेयासु मूर्ध्वन्वतीरूपदधातीति प्रयोगः । ॥ मत्वर्थे  
मासतन्वोः ।४।४।१२८। नभोऽन्नम् तदक्षिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तन्ः । ॥ मधोर्जं च ।४।४।  
१२९। माधवः मधव्यः । ॥ ओजसोऽहनि यत्सौ ।४।४।१३०। ओजस्यमहः । ओजसीनं वा । ॥ वेशोयशआदे-  
र्भगाद्यत्सौ ।४।४।१३१, १३२। यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बळं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभ-  
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ।४।४।१३३। गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते  
पन्थाः सवितः पूर्व्यासः । ॥ अङ्गिः संस्कृतम् ।४।४।१३४। यत्सेदमप्यं हविः । ॥ सहस्रेण संमितौ घः ।  
४।४।१३५। सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः । ॥ मतौ च ।४।४।१३६। सहस्रशब्दान्मत्वर्थे  
घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः । ॥ सोममर्हति यः ।४।४।१३७। सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।  
॥ मये च ।४।४।१३८। सोमशब्दाघः स्यान्मयवर्धे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः । ॥ मधोः ।४।४।१३९।  
मधुशब्दान्मयवर्धे यस्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । ॥ वसोः समूहे च ।४।४।१४०। चान्मयवर्धे यत् ।  
वसव्यः ॥ ॐ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः ।  
आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति अक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं अक्षरो वषट्कार एव वै सप्तद-  
शाक्षरश्छान्दस्यः । ॥ नक्षत्राद्दः ।४।४।१४१। स्वार्थे । नक्षत्रिभ्यः स्वाहा । ॥ सर्वदेवात्तातिल् ।४।४।१४२।

युक्तः । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टकाखिति किम् । वर्चस्वानुपधान आसां  
शर्कराणामित्यत्र माभूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतु-  
व्ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक्  
भविष्यति ॥—अश्विमान् । अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिरित्यादिकः । प्रथमान्ताद-  
श्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्वेत्ता  
भवन्ति मतोश्च लुक् ॥—आश्विनीरूपदधातीति । अश्वशब्दात् । ‘अत इनिठनौ’ इत्यस्त्यर्थे इनिः । तदन्तान्मतुप्  
अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याणि विहिते मतोश्च लुकि कृते ‘इनप्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावः ॥  
—वयस्यासु— । वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्ध्वशब्दा-  
दासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्वेत्ता भवन्ति ।  
यस्मिन्मन्त्रे मूर्ध्वशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्ध्वान् वयस्वान् यथा मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वच्छब्दा-  
दिव मूर्ध्ववच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुबन्धिष्येतेलाशयेनाह—यस्मिन्मन्त्रे इति ॥—मूर्ध्वन्वतीरिति ।  
‘अनो नुद्’ इति नुडागमः । मूर्ध्वत इति वक्तव्ये भाविनं मतुबल्लं चेतसि कृत्वा मूर्ध्व इत्युक्तम् ॥—मत्वर्थे— । यस्मि-  
न्नर्थे मतुबन्धितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थ-  
ग्रहणादित्येवेहि । ‘कृषिचमितनिधनिसर्जिस्त्रिभ्य उः’ इति ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु ‘भृमृशीङ्च-  
रित्सरितनिधनिसमिस्त्रिभ्य ऊः’ इत्युकारान्तः । ‘द्वन्द्वे चि’ इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ॥—ओजस्या इति । ओजो यस्या  
यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥—मधोः— । मधुशब्दान्मत्वर्थे नः स्याच्चाद्यत् ॥—मधव्या इति । ओर्गुणः । ‘वान्तो यि-’  
इति अवादेशः ॥—ओजसोऽह— । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्सौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खञ्जेत्येवा-  
स्तिति चेन्मैवम् । खञ्ज्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य अमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥—वेशोयश— ।  
वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यत्सौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः ॥  
पूर्विणेभिरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः तैः । एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः ॥—अङ्गिः— । तृतीयान्तादप्यशब्दा-  
त्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ॥—सहस्रेण— । तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सहस्र-  
स्तुत्य इत्यर्थः ॥—सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । संमिताविति पाठा-  
न्तरम् ॥—मतौ— । ‘तपःसहस्राभ्यां विनीनी’ इत्यस्यापवादः ॥—सोममर्हति— । द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हती-  
त्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥—सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥—मये च । आगतविकारावयवप्रकृतां मयवर्धः ।  
तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः विकारावयवयोः षष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा ॥—मधोः ॥—यत्स्यादिति । वृत्तिकारस्तु  
यतमेवानुवर्तयति न तु यम् ॥—नक्षत्रात्— । स्वार्थे इति । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय

स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः । ॥ शिवशमरिष्टस्य करे । ॥ १४१४१४३ । करो-  
तीति करः । पचायच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददायुषे । अथो अरिष्टतातये ।  
॥ भावे च । १४१४१४४ । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः ।  
अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ सप्तनोऽच्छन्दसि । ५११६१ । तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असञ्जत् ॥ ॥ शनशतोर्दि-  
निच्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ ॥ विंशतेऽथेति  
वाच्यम् ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुष्वाच्यः ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावो अन्वः ।  
यञ् विप्रस्य मावतः । ॥ छन्दसि च । ५११६७ । प्रातिपदिकमात्राचद्वर्तीति यत् । सादन्यं विद्व्यम् । ॥ व-  
त्सरान्ताच्छन्दसि । ५११९१ । निर्वृतादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ॥ संपरिपूर्वात्स्य च । ५११९२ । चाच्छः ।  
संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः । ॥ छन्दसि घस् । ५११९०६ । ऋतुशब्दाच्चदस्य प्राप्त-  
मित्यर्थे । भाग ऋत्विजः । ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५११९१८ । धात्वर्थेविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे  
वतिः स्यात् । यदुद्धतो निवतः । उद्धताभिर्गतादित्यर्थः । ॥ थट् च छन्दसि । ५१२१५० । नान्तादसंख्यादेः परस्य  
उटस्यद् स्यान्मद् च । पञ्चमम् । पञ्चमम् । ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५१२१८९ ।  
अपस्य परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणो विदन् । ॥ बहुलं छन्दसि । ५१२१२२ । मत्वर्थे विनिः स्यात् ।  
॥ छन्दोविनप्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभया-  
विनम् । शुनमष्टाम्यचरत् ॥ ॥ छन्दसीधनिपौ च वक्तव्यौ ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमी-

उत्पद्यत इत्यर्थः ॥—सर्वदेवात्—। सर्वशब्दादेवशब्दाच्च तातिल् स्यात् ॥—शिवशम—। करशब्दसामानाधिकरण्यात्  
'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी ॥ इति वैदिकमुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽम् । सप्तनशब्दादस्य स्याच्छन्दसि ॥— साप्तानीति । सप्तनशब्दादभि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे तद्धितान्त-  
लात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जज्ञासोः शिः' । 'नपुंसकस्य—' इति जुम् । उपधादीर्घः । शनशतोः डित्करणं शदन्तस्य  
टिलोपार्यम् ॥—पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति ङिनिः । टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ॥  
—विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे ङिनि कृते 'तिविंशतेर्ङिति' इति तिशब्दलोपे  
कृते यसेति लोपः । अङ्गिरसः अयास्यगार्ग्यगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामि-  
त्यर्थः ॥—त्वावत इति । लमिव लावान् तस्य लावतः । अहमिवेति मावान् तस्य मावतः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'  
इति लमादेशौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यालम् ॥—सादन्यमिति । सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः । 'अन्येषामपि—' इति  
दीर्घः ॥—विद्व्यमिति । विद्वयो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः ॥—इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भू-  
तो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥  
संपरिपूर्वात् । संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृतादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः ॥—छन्दसि  
घस् । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह—ऋतुशब्दा-  
दित्यादि ॥—ऋत्विज इति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओर्गुणः' इति गुणाभावे यण् ॥—उपसर्गात् ।  
इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । सार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—धात्व-  
र्थेविशिष्ट इति । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः यदुत ध्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न  
भ्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्कौशाम्बिः । तथा च यत्र क्रियापदं न भ्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं  
धात्वर्थ इत्युक्तम् ॥—थट् च । 'तस्य पूरणे—' इत्यतः ङङिति 'नान्तादसंख्यादेः—' इति च तदाह—नान्तादित्यादि ॥  
—पञ्चम्यमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे ङङि कृते तस्य थडागमः ॥—छन्दसि । परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ  
निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः । सपक्ष इत्युच्यते । निपातनं चात्र । पर्यवस्थातृशब्दा-  
त्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते ॥—बहुलम्—। 'अस्मायामेषास्त्रजो विनिः' इति  
वर्तते तदाह—विनिः स्यादिति ॥—अष्टाधीति । अशोः धृन् अष्ट । दंष्ट्रापर्यायोऽयम् । मेखलावी इयावी रुजावी  
हृदयावी । अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां खत एव दीर्घत्वात् ॥—छन्दसि—। ईष्व वनिप् च  
ईवनिपौ ॥—ई इति । ईप्रत्ययोद्वाहरणमुच्यते ॥—रथीरिति । रथोऽस्यास्तीति रथीः ॥—सुमङ्गलीरिति । सुष्टु मङ्गल-



महे । ॥ तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि । ५।३।२०। इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि । ॥ था हेतौ च छन्दसि । ५।३।२६। किमस्या स्यादेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । ॥ पञ्च पञ्चा च छन्दसि । ५।३।३३। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पञ्च हि सः । नो ते पञ्चा । ॥ तुष्टछन्दसि । ५।३।५९। वृजन्ताच्चन्ताच्च इष्टधीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । ५।३।१११। इवार्ये । तं प्रकथा पूर्वया विश्वयेमथा । ॥ अमु च छन्दसि । ५।४।१२। किमेतिव्ययघादित्येव । प्र- तं नय प्रतरम् । ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि । ५।४।४१। स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतार्ति बर्हिषदम् । ॥ अनसन्ताग्रपुंसकाच्छन्दसि । ५।४।१०३। तत्पुरुषादृच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसामि । ॥ बहुप्रजाच्छन्दसि । ५।४।१२३। बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । ॥ छन्दसि च । ५।४।१४२। दन्तस्य दत्तु स्याद्दुग्धीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । ॥ ऋतच्छन्दसि । ५।४।१५८। ऋदन्ताद्दुग्धीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि । ॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६।१।७। तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तुतुजानः सूर्ये । मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव । ॥ बहुलं छन्दसि । ६।१।३४। ह्रः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादि- लोपश्च छन्दसि ॥ ऋचश्चन्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तुचं सूकम् । छन्दसि किम् । नृचा-

मिति सुः पूजायाम् इति समासः । ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः ॥—मघवानिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिषि, मतुपि तु मघवच्छन्दः ॥—तयोः । तच्छन्देन 'इदमोर्हिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविदन्तदौ परामृश्येते तदाह—इदन्तदोरिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥—यथासंख्यं स्त इति । इदंशब्दात् तच्छब्दात् हिल् ॥—इदा । इदमशब्दात् 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः ॥ था हेतौ—'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमथेति तदाह—किमस्या स्यादित्यादि ॥—कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह—कथा दाशेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥—पञ्च पञ्चा—अवरस्य पञ्चभावः अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥—अ- स्तात्यर्थे इति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥—करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ठन् 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तुलोपः ॥—दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्धीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्धीशब्दात्प्रत्ययः । 'भस्यादे—' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः । ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति वृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्भवकुत्वयोरपि निवृत्तिः ॥—प्रज्ञपूर्व—प्रज्ञ पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् ॥—अमु च । किमेतिव्ययघाद् द्व्यप्रकर्षे वर्तमानादमुप्रत्ययो भवति ॥—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादमु । खरादिषु अम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रोदित्करणम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच' इत्यत्रास्य ग्रहणं माभूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रा- पि यदृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह त्रियमन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥—अनसन्तात्—अनन्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति । असन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति ॥—बहुप्रजाः । बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि ॥—बहुप्रजा इति । बहुपः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः असिच् प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'अवसन्तस्य—' इति दीर्घः स्त्वविसर्गौ ॥—छन्दसि च । 'वयसि दन्तस्य दत्तु' इत्यतो 'दन्तस्य दत्तु' इत्यनुवर्तते तदाह—दन्तस्य दत्तु स्यादिति ॥—उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥—हतमाता इति । 'नयु- तश्च' इति नित्यं कप् प्राप्तः ॥ इति सुबोधिनीयां पञ्चमोऽध्यायः ॥

जागारेति । जाग्र निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥—दातीति । इदाम् दाने छद् । शप्ः खुः । 'छौ' इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः ॥—तुतुजान इति । तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः ॥—मामहानमिति । मह पूजायां कानच् ॥—तूतावेति । तुः सौत्रो धातुः तस्माद्विद् ॥—बहुलं छन्दसि । 'ह्रः संप्रसारणं' इति वर्तते तदाह—ह्रः संप्रसारणं स्यादिति ॥—आहुवे इति । आहूपूर्वात् हेनो लङात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुक्तादेशश्च ॥—तुचं सूकमिति । तिस्रः ऋचो यसिस्त्वत् तुचम् । 'ऋचपूरब्धुःप्रथमानक्षे' इति

नि ॥ ॐ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः । ॐ चायः की । ६।१।३५। न्य१न्यं चिक्युर्न निचि-  
क्युरन्यम् । छिटि ङसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नह । अस्मि ज्योतिर्निचाय्य । ॐ अपस्पृधेयामानृचुरानृभ्रि-  
च्युषेतित्याजभ्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६।१।३६। एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् ।  
स्पृधेर्लङि आधाम् । अर्कमानृषुः वसून्मानृषुः । अर्चैर्हैम छिटपुसि । चिक्युषे । च्युको छिटि थासि । यस्मिन्नाज ।  
त्यजेर्णलि । आतास इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीम् पाके निष्ठायाम् । आशीरं हुदे । मध्यत आशीर्तः ।  
श्रीज एव किपि निष्ठायां च । ॐ सिद्धेष्टछन्दसि । ६।१।३७। सिद्धे दैन्ये । अस्यैव आद्रा स्यात् । चिस्मात् । चिस्ते-  
देत्यर्थः । ॐ शीर्षेष्टछन्दसि । ६।१।३८। शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः । ॐ वा छन्दसि ।  
६।१।३९। दीर्घाञसि इषि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराहौ । मानुषीरीळते विश्वः । उत्तरसूत्रद्व-  
येऽपिदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मी च क्षम्यं च । सुर्म्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति  
पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः । ॐ शोष्टछन्दसि बहुलम् । ६।१।४०। लोपः स्यात् । या ते मात्राणाम् ।  
ता ता पिण्डानाम् ॥ ॐ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोश्मन् । ॐ भय्यप्रवय्ये  
च छन्दसि । ६।१।४१। बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि  
किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ ॐ ह्रदय्या उपसंख्यानम् ॥ ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् । ॐ प्रकृ-  
त्यान्तःपादमव्यपरे । ६।१।४२। ऋक्पादमध्यस्थ एह प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारवकारपरेऽति ।

समासान्तः अः ॥—रयेर्मतौ । रयिशब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि ॥—रेवानिति । ‘छन्दसीरः’  
इति बलम् ॥—रयिमानिति । बहुलग्रहणात्संप्रसारणबलयोरभावः ॥—चायः की । चायतेर्बहुलं कील्य-  
मादेशः स्याच्छन्दसि ॥—चिक्युरिति । ‘कुहोश्चुः’ इति चुः ॥—निचाय्येति । चायृ पूजानिशासनयोः  
अस्मात्कृत्वा । गतिसमासे ‘समासेऽनन्पूर्वे क्तो ल्यप्’ इति ल्यप्वादेशः ॥—स्पृधेर्लङ्याधामिति । द्विवचनं  
रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ॥ अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पृधेर्लङ्यामि  
संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इत्यङागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पृधेयामिति  
भाषायाम् ॥—अर्चैर्हैमश्चेति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदलम् ‘अत आदेः’ इति दीर्घत्वम् ।  
‘तस्मान्नुद् द्विहलः’ इति नुडागमः । आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम् ॥—च्युको लिटीति । अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं  
च निपातनात् । चुच्युविषेति भाषायाम् ॥—त्यजेर्णलीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तस्या-  
जेति भाषायाम् ॥—आता इति । श्रीम् पाके इत्यस्य निष्ठायां आभावः ॥—श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च ॥  
—आशीरमिति । आहपूर्वस्य श्रीणातेः क्षिप् धातोः शिर आदेशः । तस्माद्वितीयैकवचनम् ॥—आशीर्त इति । श्रीजः  
आहपूर्वस्य शिर इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नलाभावो निपातनात् । ‘हलि च’ इति दीर्घः ॥—सिद्धेष्टछन्दसि । ‘आदेच’  
उपदेशे-’ इत्यतः आदिति एच इति च वर्तते ‘विभाषा लीयते’ इत्यतो विभाषेति च तदाह—आद्रा स्यादिति ।  
—चिस्मादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—शीर्ष्ण इति । ‘अल्लोपोऽनः’ । इत्यलोपः ‘रषाभ्याम्-’ इति णत्वम् । ‘पूर्वस्मा-  
दपि विधौ स्थानिवद्भावः’ इति पक्षे तु ‘अट्कुप्वाङ्-’ इत्यनेन ॥—वा छन्दसि । ‘नादिवि’ ‘दीर्घाञसि च’ इति वर्तते  
तदाह—दीर्घावित्यादि ॥—वाराही इति । वराहस्य विकार इति ‘अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः’ इति प्राणि-  
रजतादिभ्योऽङ् झीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः ॥—मानुषीरिति । प्रथमाबहुवचनम् ।  
‘मनोर्जातावच्यतौ पुक् च’ इति अङ् मनोः पुगागमः ॥—सूत्रद्वये इति । ‘अमि पूर्वः’ ‘संप्रसारणाच्च’ इत्यत्र ॥—वाक्य-  
भेदेनेति । अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तथा ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह—तेनेति ॥  
—क्षम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति  
यणादेश एव भवति ॥—यज्यमान इति । यजेर्लटः शानच् । ‘सार्वधातुके-’ इति यक् । ‘आने मुक्’ इति मुक् ।  
‘ग्रहिज्या-’ इति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वाद्भावे यण् ॥—या ते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य  
शेलेपे कृते प्रत्ययलक्षणेन ‘त्यदादीनामः’ इति अत्वे ‘नपुंसकस्य झलचः’ इति नुम् । ‘सर्वनामस्थाने च’ इति  
दीर्घः । नलोपः ॥—ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ॥—भय्यप्रवय्ये । बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति  
प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते ॥—भय्य इति । ‘कृत्यल्युटः-’ इति अपादाने यत् ॥—ह्रदय्या इति ।  
अकारस्यायादेशः ॥—प्रकृत्या- । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं म-  
ध्यमाचष्टे । पादबोधे ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य । ‘वा छन्दसि’ इत्यतो मण्डकश्रुत्या छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदि-  
कत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह—ऋक्पादमध्यस्थ इति । ‘एहः पदान्तात्-’ इति सूत्रादेकः इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथ-  
मया विपरिणम्यतेऽप्यस्य कार्यिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह—एह प्रकृत्येति । सन्धिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः ॥—

उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अन्यपरे किम् । तेऽवदन् । ॥ अ-  
व्यादवद्यादवक्रमुरप्रतायमवन्त्ववस्युषु च । ६।१।११६। एषु व्यपरेऽप्यति एह प्रकृत्या । वसुभिर्नो अभ्यात् ।  
मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अवत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुक्षिकासो अव-  
स्यवः । यद्यपि बहुवैखेनोऽवन्तु रयत् । सोऽवमगात् । तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुल-  
कात्समाधेयम् । प्रातिशाक्ये तु वाचनिक एवायमर्थः । ॥ यजुष्युरः । ६।१।११७। उरःशब्द एवन्तोऽति प्रकृत्या  
यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावानदन्तःपादार्थं वचनम् । ॥ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे-  
ऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६।१।११८। यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशु-  
भ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्यसौ न । ॥ अङ्ग इत्यादौ च ।  
६।१।११९। अङ्गशब्दे य एह तदादौ च अकारे य एह पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ।  
॥ अनुदात्ते च कुधपरे । ६।१।१२०। कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एह प्रकृत्या यजुषि । अवं सो अग्निः । अवं  
सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्ने रुदे । अग्रशब्द आधुदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः । ॥ अवप-  
थासि च । ६।१।१२१। अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एह प्रकृत्या । ग्रीह्येभ्यो अवपथाः । वपेस्था-  
सि ळङि तिङ्ङितिङ् इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्ग्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्व्यद्यदीति निघातो न । ॥ आङो-  
ऽनुनासिकश्छन्दसि । ६।१।१२६। आङोऽपि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अङ्ग औ अपः । गभीर औ  
उग्रपुत्रे ॥ ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ ईषाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविहु ।  
॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६।१।१३३। स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्यादङि । एष स्य भानुः । ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर-

उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तम् ॥—अन्तःपादं किमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः ॥  
—एतेऽर्चन्तीति । 'काया मती कुत एतास' 'एतेर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एङसि  
अक्षर परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थलमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावः ॥—अभ्यात्—  
एषामनुकरणलात्सुबन्तेन समासः । अव रक्षणे । आशीर्लिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्येवपूर्वस्य  
क्रमेर्लिङ्गुसि द्विवचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विवचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विवचनं  
ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बहुचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते ॥—अग्रतेति । वृद्धृणोः 'मन्त्रे घस-' इति च्छेर्लुक् ।  
'आत्मनेपदेषु' इति श्रत्यादादेशः ॥—अयमिति । इदमः सौ 'इदोऽयं पुंसि' ॥ अवतेर्लोद्—अवन्तुः । अवस्युरिति ।  
अवेरसुन् औणादिकः । ततः क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः ॥—यजुष्युरः—॥—उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृत्या-  
न्तःपादम्-' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह—यजुषि पादाभावादित्यादि ॥—आपो जुषाणो—  
आपो इत्यादीनि पृथक्पदान्यनुकरणानि विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् भवति 'सुपां सुलुक्' इति  
विभक्तेर्लुक्वा । अम्बिके पूर्वं इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं असन्तमनुकरणम् । द्वितीयं खन्तं तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं  
व्यन्तमितरे संबुध्यन्ते । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च ते अति परतः प्रकृत्या  
स्युः ॥—अङ्ग इत्यादौ च ॥—अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥—तदादौ अकारे  
य एङ्पूर्वं इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य  
आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एह स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु । असति च-  
कारेऽङ्गशब्दस्यैवैह तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीव्यदित्यत्र न  
स्यात् । सति तु तस्मिन्ङ्गशब्दस्य य एह यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेह स प्रकृत्या  
भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥—अनुदात्ते च कुधपरे । कुधौ  
परौ यस्मात्स तथोक्तः ॥—कवर्गधकारेति । धकारे अकार उच्चारणार्थः ॥—अग्निरिति । अग्निशब्दो 'अङ्गेर्निर्नलो-  
पश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरूपान्तोदात्तः ॥—आधुदात्त इति । 'ऋज्रेन्द्र'-  
इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ॥—आङो—। आङिति ङिद्विशिष्ट आकारो गृह्यते यः 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधौ  
च यः । एतमातं कितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि अङ्ग औ अप इत्यत्र आकारो न 'ईषदर्थो-  
दिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात् । तथापि वाक्यस्मरणयोरङित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राह ङिद्वेदितव्यः ।  
एवं तावद्वाक्ये स्थितम् ॥—अङ्ग औ अप इति । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राह । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' 'इतीत्संज्ञा तु न'  
उपदेशग्रहणात् ॥—स्यश्छन्दसि । स्य इति ल्यदिलेतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । 'सुपां सुलुक्' इति ङसप्तमीकम् ॥  
—एष स्यति । एतदस्यदश्च ल्यदाथलं 'तदोः सः सौ' इति सः । एतदस्यदश्च परस्य सोः 'एतत्तदोः सुलोप-' इति  
'स्यश्छन्दसि-' इति च लोपः ॥—ह्रस्वात्—। चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः शुदागमो भवति । स भवन् । चन्द्रशब्दस्यै-

पदे मन्त्रे ।६।१।१५१। इत्यात्परस्य चन्द्रश्चन्द्रस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुत्तमः । सुमन्त्र दस्य ।  
 ॥ पितरामातरा च छन्दसि ।६।३।३३। इन्द्रे निपातः । आ मा गन्तां पितरा मातरा च । चाद्विपरीतमपि । न  
 मातरा पितरा नू चिदिष्टौ । ॥ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ।६।३।८४। समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिरे  
 उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ ॐ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ विष्वग्देवयोरग्रादेशः । विश्वाची च वृताची च । देवद्रीचीं  
 नयत देवयन्तः । कद्रीची । ॥ सध मादस्योदछन्दसि ।६।३।९६। सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र चास्मिन्सध-  
 मादे । सोमः सधस्यम् । ॥ पथि च छन्दसि ।६।३।१०८। पथिषाब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः ।  
 कापथः । कुपथः । ॥ साढ्यै साढा साढेति निगमे ।६।३।११३। सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तुनि तृतीयं निपा-  
 ल्यते । मरुत्तमः पृतनासु साढा । अचोर्मध्यस्थस्य ङस्य कः ङस्य कङ्ग्र प्रातिशाख्ये विहितः । आहहि । द्वयो-  
 र्मास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ङकारो लकारः कङ्कारतामेति स एव चास्य ङकारः सङ्गमना संप्रयुक्त इति ।  
 ॥ छन्दसि च ।६।३।१२६। अष्टन आत्वं स्यात् उत्तरपदे । अष्टापदी । ॥ मन्त्रे सोमाभ्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य  
 मतौ ।६।३।१३१। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अथावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मद्विन्तमः । विश्वकर्मेणा विश्वदेव्यावता ।  
 ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।६।३।१३२। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधालोषधीषु । ॥ ऋचि  
 तुनुघमश्चतुक्कुत्रोरुप्याणाम् ।६।३।१३३। दीर्घः स्यात् । आ तु न इन्द्र । नू मर्तः । इत् वा वा स्यात् ।  
 मक्षु गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तक्षिति आदेशस्य स्विपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न शृणोत प्रावाणः ।  
 कृमनाः । अत्रा ते, मद्रा । यत्रा नञ्चक्रा । उरुप्याणः । ॥ इकः सुञि ।६।३।१३४। ऋचि दीर्घ इत्येव । अमीषुणः  
 सखीनाम् । सुञ इति षः । नञ्चातुस्त्रोरुभ्य इति णः । ॥ ऋचोऽतस्तिङ् ।६।३।१३५। मन्त्रे दीर्घः । विश्वा  
 हि चक्रा अरसम् । ॥ निपातस्य च ।६।३।१३६। एवा हि ते । ॥ छन्दस्युभयथा ।६।४।५। नामि दीर्घो वा ।

वोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह—चन्द्रश्चन्द्रस्योत्तरपदस्येति ॥—सुडागमः स्यादिति । ‘सुद-  
 कात्पूर्वः’ इत्यतः सुबिल्यनुवर्तनात् ॥—पितरा— पूर्वपदस्याराद्धादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु ‘सुपां सुलक्-’ इत्यादिना  
 विभक्त्योराकारादेशः । ‘ऋतो हि सर्वनामस्थानयोः’ इति गुणः ॥—समानस्य—सः स्यादिति । ‘सहस्य सः’ इत्यतः  
 स इत्यनुवर्तते ॥—सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः । ‘सगर्भसयूयसनुतायन’ इति यन् प्रत्य-  
 यः । अमूर्धेत्यादि किम् । समानमूर्धा समानभृतयः समानोदकाः ॥—छन्दसि स्त्रियाम्—‘विष्वग्देवयोः-’ इति  
 सर्वनामोऽप्युपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्कविष भवति ॥—विश्वाची देवद्रीचीति । विश्वमश्वतीति देवानश्वतीति किन् ।  
 ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपः । ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । अत्र विष्वग्देवयोरग्रादेशः प्राप्तो बाहुलकात् । क-  
 विष भवतीत्याह—कद्रीचीति । कृत्सितमश्वतीति कद्रीची । किञ्चन्दस्य टेरग्रपादेशः ङीबलोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥—स-  
 धमाद्—‘सहस्य सध्रिः’ इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्य इत्येतयोः उत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधे-  
 ल्यविभक्तिको निर्देशः ॥—सधमादे इति । सह मायन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यङ्ग इति । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इत्य-  
 पि प्राप्ते ‘अजब्भ्यां ङीबलनाः-’ इति तद्वाचकेन ल्युटि ‘हलश्च’ इति घञ् । सूत्रे मादेल्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः  
 किञ्चन्तस्य मादिति यक्ष्णं तत्रापि भवति । ‘आला बृहन्तो हरयो युजाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु’ ॥—सधस्य  
 इति । सह तिष्ठतीति सधस्यः । ‘आतोऽनुपसर्गे-’ इति कः ॥ साढ्यै । एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे सहेः क्त्वाप्रत्यय  
 इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य चै आदेशश्च निपात्यते । साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य चै ‘हो ङः’ इत्वं ‘ढोढे लोपः’ । ‘दलोपे-’  
 इति दीर्घः ॥—साढा इति । ङत्वादि पूर्ववत् ॥—तुनि तृतीयमिति । तृचि लन्तोदात्तः स्यात्तथा भूरि चक्रेति मन्त्रे  
 साढ्यैसाधुदासं पठ्यते तत्र संगच्छेतेति भावः । सूत्रे इतिचन्द्रः प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । अ-  
 बाळ्हो अमे वृषभः ॥—द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य ङकारो लकारतां संपद्यते लक्षणना सं-  
 प्रयुक्तः ङकारः कङ्कारतामेतीत्यन्वयः ॥—अष्टापदीति ॥—अष्टौ पादा अस्या इति । बहुव्रीहौ ‘संख्यासुपूर्वस्य’  
 इति पादस्य लोपे कृते ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ इति ङीप् ॥—मन्त्रे । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषां मनुप्रत्यये  
 परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥—ओषधेश्च—न च ‘कृदिकारादफिन्’ इति ङीषा गतार्थता अन्तोदात्ततापत्तेः । इत्येते लाघु-  
 दासः ‘लघावन्ते-’ इति फिट्सूत्रात् ॥—ऋचि तुनु—घ इति स्वरूपग्रहणं न तरपूतमपोऽछन्दसि घञश्चस्यैव दीर्घ-  
 दर्शनात् ॥—उत्त वेति । भार्याया भ्राता श्यालखतः पञ्चमी ॥—भरतेति । लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य ङस्य ‘लोडो  
 लङ्कवत्’ इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः ‘तस्यस्थमिपाम्-’ इत्यनेन ॥—शृणोतेति । ‘तप्तनप्तनचनान्’ इति तबादेशः ।  
 अत्र पितृवाङ्मिषं नास्ति ॥—उरुप्याण इति । उरुप्येति कङ्कादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेहिः । ‘अतो हेः’ इति  
 लृक् । नः इत्यस्य ‘नञ्चातुस्त्रोरुभ्यः’ इति गत्वम् ॥—इकः—इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादचि ॥—ऋचो—  
 ऋचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादचि ॥—विश्वेति । विद ज्ञाने लट् । ‘विदो लटो वा’ इति मस्य स्थाने मः । चक्रेति लोटो  
 मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥—निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवञ्चन्द्रश्चादिषु पाठाभिपातः ॥—छन्दस्यु—नामीति

धाता धातुणामिति बहुधाः । तैत्तिरीयास्तु इत्थमेव पठन्ति । ॥ वा षपूर्वस्य निगमे । ६।४।९। षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा तक्षाणौ । ॥ जनिता मन्त्रे । ६।४।९३। इडादौ वृषि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । ॥ शमिता यज्ञे । ६।४।९४। शमयितेत्यर्थः । ॥ युष्टुवोर्दीर्घ-  
इच्छन्दसि । ६।४।९८। स्यपीत्यनुवर्तते । विद्युय । विद्युय ॥ आडजादीनाम् । ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ६।४।७३। अनजादीनामित्यर्थः । आनद । आवः । न माङ्योगे । ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६।४।७५। अडादौ न स्तः माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । ॥ इरयो रे । ६।४।७६। प्रथमं दध आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेभ्यश्च्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । ॥ छन्दस्युभयथा । ६।४।८६। भूसुधियोर्यण् स्यादियङ्कुवकौ च । वनेषु धिन्नं विभ्वम् । विमुवं वा । सुध्यो नम्यमन्त्रे । सुधियो वा ॥ ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ तन्वं पुषेम् । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्र्यम्बकम् । ॥ तनिपत्योश्छन्दसि । ६।४।९९। एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पक्षिम् । ॥ घसिभसोर्हलि च । ६।४।१००। सन्धिश्च मे । बन्धां ते हरी धानाः । हुश्रलभ्यो हेर्धिः । ॥ श्रुशृणु-  
पृकृष्वभ्यश्छन्दसि । ६।४।१०२। श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पर्धि । उरुणस्कुधि । अपावृधि । ॥ वा  
छन्दसि । ६।४।८८। हिरपिद्वा । ॥ अङ्कितम् । ६।४।१०३। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्भ्यत्येन परस्मैपदम् ।  
शपः श्रुतभ्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । ॥ मन्त्रेष्व-  
ऊयादेरात्मनः । ६।४।१४१। आत्मनश्चादस्यादेर्कोपः स्यादाङि । स्मना देवेषु । ॥ विभाषजोश्छन्दसि । ६।४।  
१६२। ऋभुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्तु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा । ॥ ऋत्त्यवास्त्यवा-

वर्तते । 'दलोपे-' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—नामीत्यादि ॥—ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिन्शब्द उणादिषु नि-  
पातितः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः ॥—जनितेति । जनयितेत्यर्थः ॥—शमिता । निपातनं पूर्व-  
वत् ॥—आनङिति । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस-' इति लेङ्क् । 'नशेर्वा' इत्यस्याभावे 'अथ' इति षः । जश्त्वेन ङः । तस्य  
चत्वेन टः ॥—आवरिति । वृगो लुङि लेङ्क् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥—बहुलं छन्दसि । माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि  
बहुलमडादौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः ॥—जनिष्ठा इति । जनेर्लेङ् थास् अडागमाभावः ।  
माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति—मा व इति । यो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः  
उत्तानि माभूवन् । वयेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'ऋलेः सिच्' 'वदन्नज-' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदा-  
हृतम् । अध्ययनं तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्यटस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥—इरयो- । इर इत्येतस्य रे आदेशः स्या-  
च्छन्दसि ॥—दध्रे इति । धागो लिटि स्यस्य 'लिटस्तन्मयोः-' इतीरेनि कृते रेभावः । 'ननु चात्र परत्वाद्भावे कृतेऽनजा-  
दिलादालोपो न प्राप्त इत्यत आह ॥—रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव कादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च  
रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृत्प्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह—अत्रेति । कथं पुनर्लक्षणिकस्य रेभ्यश्च्येन रेभावो भवति तत्रा-  
ह—तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥—तन्वादीनाम् । बहुलमित्यङ्कु-  
वडादेशः स्याच्छन्दसि ॥—तनुषमिति । अधातुलादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥—तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यसि  
पूर्वत्वाभावे यण् ॥—त्र्यम्बकमिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः ॥—वितन्निरे इति । तनु  
विस्तारे । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये-' इति एलाभ्यासलोपो न लोपविधान-  
सामर्थ्यात् ॥—पक्षिमेति । पतल पतने लिटो मसो मस्य इद् । वितेनिरे पक्षिमेति भाषायाम् ॥—घसिभसो- । अनयो-  
रुपधालोपः स्याद्वलादावजादौ च कृति ॥—सन्धिरिति । अदेः किन् 'बहुलं छन्दसि' इति घस्तादेशे उपाधालोपे च  
कृते 'शलो शलि' इति सलोपस्तकारस्य धलं धस्य जश्त्वम् । ततः समाना गिधः सन्धिरिति समासे कृते 'समानस्य  
छन्दस्यमूर्ध्वप्रत्ययदुर्केषु' इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—बन्धामिति । भसेर्लोङि ताम् श्लुः । परं नित्यमप्युपधालो-  
पं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लौ' इति द्वित्वम् । तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि ॥—श्रुशृणु- ।  
एभ्यो हेर्धिः स्यात् ॥—श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घत्वम् ॥—पृ-  
णुधीति । श्रुवः श्रुभावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति न हेर्लुक् दीर्घः पूर्ववत् ॥—पृथीति । पृ-  
पालने । शपो लुक् 'उदोष्मपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥—उरुणस्कुधीति । 'नश्च धातुशोऽभ्यः' इति  
णत्वम् । 'कः करत-' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥—अपावृधीति । दीर्घः पूर्ववत् ॥—अभ्यासस्य दीर्घश्चेति ।  
तुजादिलादिति भावः ॥—रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिना मलोपो न हेरङित्वात्—यमेः शपो लुगिति ।  
'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि ॥—विभाषजोः- । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इत्यतः र ऋत इति 'तुरिष्ठमेयः' इति  
इति च तदाह—ऋतः स्थाने इत्यादि ॥—ऋत्त्य- । ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते ॥

स्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६।३।१७५। क्तौ भवसृज्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्यम् । वास्त्वं च । मधु-  
शब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्बोधधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो  
निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रयेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

शीलो रुद् । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।८। रुढागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो  
दुदुहे । लोपाभावे घृत्तं दुदुहेते । अदध्रमस्य । अतो भित् पेत् । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।१०। अग्निर्देवेभिः ।  
॥ नेतराच्छन्दसि । ७।१।२६। स्वमोरदद् न । वार्त्तम्रमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । समासेऽनन्पूर्वं  
क्त्वो ल्यप् । ॥ क्त्वापि छन्दसि । ७।१।३८। यजमानं परिधापयित्वा । ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया-  
द्याख्यायाजालः । ७।१।३९। ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते  
केलुङ् । धीती मती सुदुती । धीत्या मत्या सुदुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।  
अग्निना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्वादौ प्राप्ते आ । नताप्राज्ञणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विष्ण ता त्वा । य-  
मिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया वृष्णुया । वरुणा  
वृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते ङा । ता अनुष्ठयोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थाव-  
दद् । आङो ङ्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ ॥ इयाडियाजी-  
कारणामुपसंख्यानम् ॥ ॥ षर्विया । षर्विया । वरुणा वारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् ।  
इति न शुष्कं सरसी शयानम् । केरीकार इत्याहुः । तन्नाद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु कीचन्तात्  
केलुङ् । ईकारादेशस्य त्दाहरणान्तरं सृज्यम् ॥ ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ प्र बाहवा सिसृतम् । बाहुनेति

—मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वात् ‘यस्य’ इति लोपो न । ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घस्त्वङ्गुत्परिभाषया वारणीयः । यद्वा  
मकारमात्रस्य लोपः । ततो ‘यस्य-’ इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य ध्वणम् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

बहुलं छन्दसि । छन्दसि विषये बहुलं रुढागमः स्यात् ॥—दुदुहे इति । दुदुहेलुङ् टेरेत्वे मस्यादेशे रुद् तलोपः ।  
—लोपाभावे इति । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥—अदध्रमिति । दशिर प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन  
प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् । तस्य रुढागमः ॥—नेतरा- । इतरशब्दात्परयोः स्वमोरददादेशो न  
स्याच्छन्दसि ॥—इतरमिति । ‘अदध्रइतरादिभ्यः’ इत्यदभभावे ‘अतोऽम्’ इत्यम् ॥—क्त्वो ल्यबिति । समासेऽनन्पूर्वं  
क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह ॥—क्त्वापि- । अनन्पूर्वं समासे क्त्वा इत्ययमादेशः अपिशब्दा-  
ल्लपबपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा ‘वा छन्दसि’ इत्येव ज्ञ्यात् ।  
तथा च छन्दोविधिमनुविधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुज्यते ॥ आज्येनाक्षिणी अज्येति ॥—परिधापयित्वेति । गिज-  
न्तात्परिपूर्वाद्भातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥—सुपाम्- । सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णाभावात्सेयाद्याख्या-  
यान् आल् एते आदेशाः स्युच्छन्दसि ॥—पन्था इति । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इत्येव सिद्धमिदम् । उक्त्वं हि तत्र ‘सुप्तिङुपग्रह-’  
इत्यादि तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—धीतीत्यादि । धीतीमतीसुदुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत  
आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥—दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति । अनेनादित्यत्राकारोऽपि प्रच्छिद्यत इति दर्शितम् ॥—  
नतादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । ‘न विभक्तौ तु-’ इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥—या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥  
—न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेषे लोपः ॥—अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वादायादे-  
शाभावः ॥—नाभा इति । ङित्वाङिलोपः ॥—ता अनुष्ठेति । षड्विंशतिरस्य वङ्ग इति प्रकृत्य इदमभ्वयुर्प्रेषे  
पठितं ताः वङ्गीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्यावयतात् भवान् विशसनं करोतु । पृथक् करोतु भवानि-  
त्यर्थः ॥—अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य ड्यादेशे ङित्वाङिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः ‘आत-  
लोपसर्गे-’ इत्यङ् बाधित्वा ‘स्थागापापचो भावे’ इति फिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् । ‘पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा-’ इति सूत्रे  
व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति—व्यवस्थावदिति ॥—साधु इति ।  
प्राप्त इति । सोलुङ्क प्राप्त इत्यर्थः ॥—वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे तु ‘अतो गुणे’ इति स्यात् ॥—  
उर्वियेति । उरुदाशब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥—सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः ।  
ङित्वाङिलोपः ॥—बाहुनेति प्राप्ते इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्त्वं तत्समासध्रमादित्यवधेयम् ।

प्राप्ते आकादेशः । धेर्ङितीति गुणः । स्वमया । स्वमेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव भावया । भावेति प्राप्ते अयाद् । रिस्त्वरः । ॥ अमो मश् ॥ ७।१।४०। मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईद् । वधीं वृत्रम् । अवधिवमिति प्राप्ते । ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ७।१।४१। छन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति । ॥ ध्वमो-ध्वात् ॥ ७।१।४२। अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । ॥ यजध्वैनमिति च ॥ ७।१।४३। एनमि-त्यभिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामा-दिकी । ॥ तस्य तात् ॥ ७।१।४४। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । ॥ तप्तनप्तनयनाम् ॥ ७।१।४५। तस्येत्येव । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तनप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं धित्रमसौ । तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुञ्च । विश्वदेवांसो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो इति । अस्तेस्तस्य यनादेशः । ॥ इदन्तो मसि ॥ ७।१।४६। मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस इत्यय-मिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव असि । इमः सः इति प्राप्ते । ॥ क्तवो यक् ॥ ७।१।४७। दिवं सुपर्णो गत्वाय । ॥ इष्टीनमिति च ॥ ७।१।४८। क्त्वाप्र-त्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । ॥ ज्ञात्वाद्याद्यञ्च ॥ ७।१।४९। भादि-शब्दः प्रकाशार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । खिन्नः ज्ञात्वा मलादिव । पीत्वा सोमस्य वावुधे । ज्ञात्वा पीत्ये-

प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् ॥—स्वप्नयेति । अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥—नावयेति । नौशब्दाच्च इत्यस्या-ऽयार् ॥—रिस्त्वर इति । 'रिति' इति सूत्रेण ॥—अमो—। अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—मिबादेशस्येति ॥—शित्वात्सर्वादेश इति । शित्करणभावे तु 'अलो-ऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात् । 'आदेः परस्य' इति तु न पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयो-जनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः कौ' इत्यत्र यथा ॥—वधीमिति । हन्तेर्छेद् 'हनो वध लिङि' 'छेदि च' इति वधादेशः । 'छेः सिच्' इद् 'तस्यस्थ—' इति मिपोऽम्-भावः । तस्य मश् 'अस्तिसिचः—' इति मस्यापृक्तस्येद् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घलं 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥—लोपस्त—। आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥—अदुहतेति । दुहेर्छेद् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति मस्यादादेशः 'बहुलं छन्दसि' इति रुद्र । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥ शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥—ध्वमो—। ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥—वारयध्वा-दिति । वृभो णिचि लोद ॥—यज—। वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह तद् दृश्यति—वकारस्येत्यादि ॥—प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेरिति भावः ॥—तस्य—॥—मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥—कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । 'धिविक्क-ण्योर च' इत्युप्रत्ययः वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥—गमयतादिति । गमेर्णिच् । 'जनीजुष—' इति अमन्तत्वा-न्मिस्संज्ञायां मितां ह्रस्वः लोष्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादादेशः ॥—तप्तनप्त—। तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥ शृणोतेति । श्रु श्रवणे । 'श्रुवः श्र च' इति श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पित्वेनाङित्वाङ्गुणः ॥—सुनोतनेति । पुञ् अभि-षवे 'स्वादिभ्यः श्रुः' त इत्यस्य तनप् ॥—दधातनेति । अत्राप्यङित्वात् 'श्राभ्यस्तयोः—' इत्याकारलोपाभावः ॥—इदन्तो—। अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थः । मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—मस् इत्ययमिति । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसज्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यार्थादागमोऽयं संप-द्यते तदेतदध्वनयन्नाह—मस इगागमः स्यादिति । एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥—एमसीति । इण् गतौ मस् तस्य इकारः अन्तावयवः ॥—ससीति । अस्तेर्मस् 'भ्रसोरल्लोपः' ॥—क्तवो—। क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥—गत्वायेति । गमेः क्त्वा । 'अनुदातोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥—इष्टीन—। क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥—इष्टीनमिति । यजेः क्त्वा । 'वचिस्त्रपि—' इति संप्रसारणम् ।

ति प्राप्ते । ॥ आज्ञसेरसुक् ॥ ७१।५०। अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः । ॥ श्री-  
ग्रामण्योदछन्दसि ॥ ७१।५१। आमो नुद् । श्रीणामुदारो ध्रुवो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् । ॥ गोः पादा-  
न्ते ॥ ७१।५७। विष्ठा हि स्वा गोपतिं क्षुर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां सता पृथयामेषु । पादान्तेऽपि कश्चिद् ।  
छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् । ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७१।७६। अस्थ्यादीनामनङ् ।  
इन्द्रो दधीचो अस्थमिः । ॥ ई च द्विवचने ॥ ७१।७७। अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।  
॥ इकस्ववस्वतवसां छन्दसि ॥ ७१।८३। एषां नुम् स्यात्सौ । कीदङ्किन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् । उदो-  
न्नपूर्वस्य । ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७१।१०३। ततुरिः । जगुरिः पराचैः । ॥ हु हरेदछन्दसि ॥ ७१।२३१।  
हरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् । अहुतमसि इविधानम् । ॥ अपरिहृताश्च ॥ ७१।२३२। पूर्वण प्राप्तस्यादेशस्या-  
भावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् । ॥ सोमे हरितः ॥ ७१।२३३। इद्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो  
हरितः । ॥ प्रसितस्कमितस्तमितोत्तमितश्चत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरु-  
प्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिषमित्यमितीति च ॥ ७१।२३४। अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र प्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदि-  
त्वाभिष्टायामिदप्रतिषेधे प्राप्ते इषिनपात्यते । युवं क्षचीभिर्प्रसिताममुञ्चतम् । विष्कमिते अजरे । येन स्वाः क्षमितम् ।  
सत्येनोत्तमिता भूमिः । क्षमितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस  
गतौ । आभ्यां कत्येवभावः । चत्तो इतश्चत्तामुतः । त्रिधा इ इयावमधिना विकसाम् । उत्तानाया इदं यद्विक-  
साम् । निपातनं बहुलापेक्षम् । सूत्रे बहुवचनं विकसा इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु क्षसु क्षासु  
पृथ्यस्तृच इवभावः । एकस्वद्वुरश्चस्याविशस्ता । प्रावप्राभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्द्वुवृणोश्च तृच इह  
ऊद एतावागमौ निपात्येते । तस्तारं रथानाम् । तस्तारम् । वस्तारम् । वरुतारम् । वरुप्रीतः सुशरणो नो अस्तु ।  
अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्यम् । वरुतृशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्षप

‘व्रध-’ इति षलम् । षुलम् । आकारस्येनमादेशः ॥—पीत्वेति । पिबतेः क्त्वा । ‘धुमास्था-’ इतीलम् ॥—आज्ञसेः-।  
जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः ॥—देवास इति । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम् । असुक् सकारस्य वि-  
सर्गः ॥—श्रीणामिति । अस्य ‘वामि’ इति नदीलविकल्पाद्भदीलाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीलवक्षे तु ‘इक्षन-  
यापो नुद्’ इत्यनेनैव सिद्धम् ॥—सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यथेतीतरेतरयोगः ॥—गोः पा-। गो इत्ये-  
तस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते । पादब्धेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दसीत्यधिकारात् ॥—छन्दस्य-। ‘छन्दसि च-’  
इत्येव सिद्धे अपि दृश्यत इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत ।  
टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति ॥—अस्थमिः । विभक्तवित्युक्तमविभक्तावपि भवति । ‘अस्थन्वन्तं यदनस्थावि-  
भर्ति’ । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मनुप् । अनङि कृतेऽनो नुडिति मुतुपो नुद् । अनङो नकारलोपः ॥—इक्-।  
‘आच्छीनयोर्नुम्’ ‘सावनडुहः’ इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते तदाह—नुम् स्यादिति ॥—कीदङ्किन्द्र इति । किम्-  
शब्दे उपपदे ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च’ इति दृशेः किन् । ‘इदंकिमोरिष् की’ इति किमः की आदेशः । नुम् ‘संयो-  
गान्तस्य लोपः’ ‘किन्प्रत्ययस्य-’ इति कृत्वेन नस्य ङः ‘ङमो ह्रस्वादचि-’ इति ङमुद् ॥—स्ववानिति । अवतेरनुन् ।  
सुष्ठु अवो ययेति विग्रहः । स्ववःशब्दाद्भुमि कृते ‘सान्तमहत्-’ इति दीर्घः । संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धलाभलोपो न ॥—  
स्वतवानिति । तुधातुः सौत्रो वृज्यर्थः । ततोऽसुन् । खं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः ॥—ततुरिरिति । तरतेः ‘आहगम-’  
इति किन्प्रत्ययः । उत्वं तस्य ‘द्विवचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात् इत्येतस्य द्विवचनम् । उरदलम् ॥—हु हरे-। ‘श्री-  
दितो निष्ठायाम्’ इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह—निष्ठायामिति ॥—अहुतमिति । न हुतमहुतम् ॥—अप-  
रिहृताः-। छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः ॥—सोमे ॥—इद्गुणाधिति । हु इत्या-  
देशस्याभावोऽपि बोध्यः ॥—प्रसित-। प्रसु अदने । स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ । चते याचने । कस गतौ । शसु  
हिंसायाम् । क्षसु क्षुतौ । शासु अनुशिष्टौ । तृ प्लवनतरणयोः । वृद् संभक्तौ । वृष् वरणे । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने ।  
क्षमूष सहने । द्रुवम् उद्विरणे । अम गत्यादिषु ॥—अष्टादशेति । क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः ॥—उदित्वा-  
भिष्टायामिदप्रतिषेधे प्राप्ते इति । ‘उदितो वा’ इति कलायां वेदत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः ॥—  
विष्कमित । ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपः । ‘वेः स्कभ्रातेर्नित्यम्’ इति षलम् ॥—उत्तमितेति । ‘उदः स्यात्स्तम्भोः-’  
इति पूर्वसवर्णः । सकारस्य थकारः । तस्य ‘क्षरो क्षरि सवर्णे’ इति लोपः ॥—अन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति । यदि  
स्यात् उत्तमितग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥—चत्ता इति । चशब्दाद्यापि उभा सह ‘आहुणः’ निपातनेन सह एकीकृत्य छेदस्तु  
पदकाराणां संप्रदायसिद्धः । भूयामो इति मन्त्रे भूयामो इति यथा ॥—अभ्यस्याविशस्तेति । ‘अन्येषामपि-’ इति  
पूर्वपदस्य दीर्घः । निपातनं बहुलापेक्षमिति तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः ॥—ततो ङीपा



इकारादेशो निपात्यते । उवल दीसौ । क्षर संचकने । दुवम उन्निरणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमि-  
 तीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु प्रसक्तकण्ठस्तद्व्यञ्जितविकसिताः ।  
 विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे, क्षमति ।  
 वमति । अमति । ॥ बभूथाऽततन्थजगृभमवचर्येति निगमे । ७।२।६४। विष्ठा तमुत्सं यत् आ-  
 बभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्य । भाषायां तु बभू-  
 विथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरियेति । ॥ सनिससनिवांसम् । ७।२।६९। सनिमित्थेतत्पूर्वात्सनतेः सनोते-  
 र्वा कसोरिद । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ ॥ पाषकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्यात्कादित्वं नेति वा-  
 च्यम् ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ॥ घोर्लोपो लेटि वा । ७।२।७०। दधद्रजानि दाशुषे । सोमो ददद्रज-  
 वांय । यदभिरभये ददात् । ॥ मीनातेर्निगमे । ७।३।८१। शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ।  
 अस्तिसिचोऽपृक्ते । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।३।९७। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ॥  
 ॥ जसादिषु छन्दसि पाषचनं प्राङ् गौ चङ्गुपधायाः ॥ अघा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रत्वः । पञ्चे नृभ्यो  
 यथा गवे । पशवे ॥ ॥ नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ अनुषज्जोषत् । ॥ नित्यं  
 छन्दसि । ७।४।८। छन्दसि विषये चङ्गुपधाया ऋवर्णस्य ऋक्षित्यम् । अवीद्वधत् । ॥ न छन्दस्यपुत्रस्य । ७।  
 ४।३५। पुत्रमिच्छस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति डः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदा-  
 नवः ॥ ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ जनीयन्तोन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः । ॥ दुरस्युर्द्विषण्यस्युर्वृष-  
 ण्यतिरिष्यति । ७।४।३६। एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् । दुष्टीयति । द्विषणीयति । वृषी-  
 यति । रिष्टीयति । ॥ अघायस्यात् । ७।४।३७। अघ अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अघायन्तो मघवन् ।  
 मात्वा वृका अघायवः । न छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति । अग्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । ॥ दे-  
 वसुस्योर्यजुषि काठके । ७।४।३८। अनयोः क्यचि आत्स्याजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुज्ञा-  
 यन्तो इवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति ।  
 किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाभिगाति सुज्ञयुः । बह्वृचाना-  
 मप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ॥ कव्यध्वरपूतनस्यर्चि लोपः । ७।४।३९। एवाम-

इति । ‘ऋभ्यः-’ इति विहितेन ॥—बभूथा—। निगमो वेदः । एषां वेद इडभावो निपात्यते । वृमः क्रादिसूत्रेणेडभावे  
 सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह—भाषायां तु ववरियेति ॥—सनिस—। सनिपूर्वात्सनतेः सनो-  
 तेर्वा सनिस सनिवांसमिति निपात्यते ॥—कसोरिडिति । ‘नेडुशि कृति’ इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥—पाषका  
 इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ष्वल् टाप् ॥—दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् ‘श्रौ’ इति द्विलम् ।  
 दधाति इति स्थिते आकारलोपः ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यङगमः । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय  
 रजानि दधत् । दधादित्यर्थः । दददिति ददाते रूपम् ॥ लोपाभावे उदाहरणमाह—ददादिति ॥—मीनातेः । ‘प्रादीनां  
 ह्रस्वः’ इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह—शिति ह्रस्व इति ॥—प्रमिणन्तीति । ‘हिगुमीना’ इति णलम् ॥—आइद्व-  
 मिति । अस्तेर्लेट् तिप् ‘आडजादीनाम्’ इत्याद् शपो लुक् । ‘अस्तिसिचः-’ इतीडभावे अपृक्त्वाद्दल्लब्धादिलोपः स्त्व-  
 विसर्गौ संहितायां तु ‘भोभगो-’ इति रोर्ध्वलम् । ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥—जसादिष्विति । आदिशब्दः  
 प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥—शतक्रत्व इति । ‘जसि च’ इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि  
 ‘वा छन्दसि’ इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते ॥—पञ्चे इति । ‘वेर्दिति’ इत्यस्याभावे यण् ॥—जुजोष-  
 दिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यद् व्यत्ययेन शपः  
 श्लुः द्विवचनम् ॥—न छन्दसि—। इह यथानन्तर्यादीलमात्रं प्रतिषिध्यते तर्हि ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घः स्यात् । अपवादे  
 पुनस्तस्य स्थितेः, अत आह—ईत्वदीर्घो नेति । क्यचि यजुष्कं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव  
 वक्ष्यति—पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । ‘उगिदचाम्-’  
 इति नुम् ॥—दुरस्यु—। दुष्टशब्दस्य दुरसभावो द्विषणशब्दस्य द्विषणभावः वृषस्य वृषणभावः रिष्टस्य रिषणभावश्च  
 निपात्यते ॥—दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तुना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥—अघायन्त  
 इति । अघशब्दात् क्यच् । लटः शत्रादेशः ॥—अघायव इति । छन्दसि परेच्छायां क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः ॥  
 —इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् ॥—देवाभिगातीति । नन्विदं  
 प्रत्युदाहरणमज्ञह्यविकलम् । यजुषि काठक इत्यद्वयस्यापि तत्रभावादित्याशङ्क्याह—बह्वृचानामप्यस्तीति । तत्रेदं  
 दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुज्ञयुर्दिमस्ति ॥—कव्यध्वर—।

म्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋचि ऋग्विषये । सपूर्वधा निविदा कन्यतायोः । अप्वयुं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतम्युम् ।  
 दधातेर्हिः । जहातेश्च क्त्वि । ॥ विभाषा छन्दसि । ७।४।४४। हित्वा शरीरम् । हित्वा वा । ॥ सुधित वसु-  
 धित नेमधित धिष्व धिषीय च । ७।४।४५। सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः कप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्मे  
 माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौत्सा । किन्यपि हरयते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व  
 वष्रं दक्षिण इन्द्र इत्से । धत्सेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ्गि इद् । इटोऽञ् । धासीयेति प्राप्ते । अपो  
 मि ॥ ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ माञ्जिः । शरञ्जिः ॥ ॥ स्ववः स्वतवसोरुपसम्भेप्यते ॥ स्ववञ्जिः । अवते-  
 रसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववससैः । तु इति सौत्रो धातुस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवञ्जिः । समुचञ्जि-  
 स्त्वायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किञ्चेलसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्भ्याख्यातम् ।  
 न कवतेर्यङि । ॥ कृषेश्छन्दसि । ७।४।४६। यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ॥ दाधर्तिदधर्ति द-  
 धर्धि बोभूतु तेतिकेऽलर्घ्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिकदत्कनिकदञ्जरिभ्रद्विध्वतोदविद्युतरित्रतः  
 सरीसृपतं चरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७।४।४७। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आघातयो घञे  
 धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तद् । इयतेर्कटि इकादिः-  
 शेषापवादो रेफस्य क्त्वंमित्वाभावश्च निपात्यते । अकर्षि युष्म खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तत्रम् । अकर्ति  
 दक्ष इत । फणतेराक्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्यापनीफणत् । सन्धेः संपूर्व-  
 स्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निङ् । धातुसकारस्य पत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रमेर्लुङि  
 ष्ठेरङ्गद्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिकदञ्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जङ्वाभा-  
 वः । वि षो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वतरेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ङकारकोपश्च । दविध्वतो  
 रक्षमयः सूर्यस्य । शुतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽस्त्वं विगागमश्च । दविद्युतदीधृष्योऽशुचानः । ततरेः शतरि ऋ अ-  
 भ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि ऋ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि ऋव-  
 भ्यासस्य रीक् । सृजेर्कटि णल् अभ्यासस्य ऋ धातोश्च युक् । गमेराक्पूर्वस्य कटि ऋवभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगा-  
 गमश्च । वक्ष्यन्दी वेदाऽगनीगन्ति कर्णम् । ॥ ससृषेति निगमे । ७।४।४८। सृतेर्कटि परस्मैपदं युगागमोऽभ्या-

कवि अश्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये । मृग्यादिगणेऽप्ययुंशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं  
 बोध्यम् ॥—विभाषा—। जहातेरङ्स्य विभाषा हि आदेशः स्यात् ॥—हीत्वेति । हिआदेशाभावे ‘धुमास्था-’ इतीलम् ।  
 क्वचित्वालेति पाठस्तत्र छान्दसलात् ‘धुमास्था-’ इतीलाभावः ॥—वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां  
 धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥—नेमधितमिति । सामिपयायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥—धत्सेति ।  
 ‘भ्राभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । ‘दधस्तयोश्च’ इति भ्रभावः ॥—धिषीयेति । आशीर्लिङ्गमनेपदोत्तमपुरुषैकवचने  
 दधातेरित्वं निपात्यते तदाह—आशीर्लिङ्गीति ॥—माञ्जरिति । ‘पद्मोमास्-’ इति मासशब्दस्य मास्आदेशः ॥—  
 न कवतेरिति । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥—करीकृष्यते इति । ‘रुप्रिकौ च लुकि’ इति रीगागमः । लोके तु  
 चरीकृष्यते कृषीवलः ॥—धृङ् इति । धृङ् अनवस्थाने ॥—धारयतेवेति । स एव प्यन्तः । तत्र दाधर्तीयत्र  
 धारयतेः शपः ऋ णिङ्क् अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते । धृङ् वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र ऋवभ्यासस्य  
 दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्क्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दधर्ती-  
 यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । ‘रुप्रिकौ च लुकि’ ‘ऋतश्च’ इत्येव ऋ  
 सिद्धः । इल्लपक्षे तु ऋपि निपात्यः । दधर्षीयत्र यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु ऋवेव । भवतेर्यङ्लुगन्ता-  
 षोद् गुणाभाव इति । ननु ‘भूषुवोस्तिङि’ इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम् । ज्ञापकार्यं तर्हि  
 निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन बोभवीतीयत्र भाषायां गुणः  
 सिद्धस्तदेतदाह—तेन भाषायामिति । तिजेर्यङ्लुक्क्यात्मनेपदं निपात्यते तदाह—तिजेरिति । ऋ गतौ लटि सिपि  
 ‘ऋ’ इति द्विलम् । अभ्यासस्य इकादिःशेषापवादो रेफस्य क्त्वं निपात्यते । ‘अर्तिपिपल्लोश्च’ इत्यभ्यासस्य प्राप्तसेलस्या-  
 भावो निपात्यते तदाह—इयतेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते ‘ऋतश्च-’ इति रिगा-  
 गमस्तदाह—करोतेरिति ॥—चुत्वाभाव इति । ‘कुहोश्चुः’ इति प्राप्तस्य । विभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य  
 जङ्वाभावो निपात्यते तदाह—विभर्तेरिति ॥—जङ्वाभाव इति । ‘अभ्यासे चर्च’ इति प्राप्तस्य ॥—दविध्वत  
 इति । ध्वतरेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमप्रतिषेधः । शुतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्र-  
 सारणाभावोऽस्त्वं च निपात्यते तदाह—शुतेरिति ॥—संप्रसारणाभाव इति । ‘शुतिस्त्रायोः संप्रसारणम्’ इति प्रा-

सस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः सस्य स्थविरम् । सुबुवे इति भाषायाम् ॥ बहुलं छन्दसि । ७४।७८। अस्या-  
सस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णो विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८।१।६। एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमभिः । संसमिश्रवसे । उपोप मे पराश्रयः ।  
किं नोदुदु इवसे । छन्दसीरः । ८।२।१५। इवर्णान्ताद्रेफाम्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते इवभाय ।  
गीर्वाणम् । अनो नुद् । ८।२।१६। अन्नन्ताम्मतोनुद् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अक्षण्वन्तं यदनस्था ।  
नादस्य । ८।२।१७। नाम्नात्परस्य घस्य नुद् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदावस्तुवाच्यः ॥ भूरिदावत्तरो जनः ॥  
ईद्रथिनः ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । ८।२।१६।  
सदेर्नम्पूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञसा । निषत्तमस्य चरतः । असत्तं निषण्णमिति प्राप्ते ।  
उन्देर्नम्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति स्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति च इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य । अक्ष-  
रुधरचरित्युभयथा छन्दसि । ८।२।७०। रुर्वा रेफो वा । अन्न एव । अन्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव ।  
अवरेव । भुवश्च महाव्याहृतेः । ८।२।७१। भुवइति । भुवरिति । ओमभ्यादाने । ८।२।७। ओमभ्यादस्य

सस्य ॥—सस्येति निगमे । दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् ॥—विषष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः शौ द्विलम्  
अभ्यासस्येत्वं 'त्रश्च' इति षत्वम् छलम् ॥ इति सुबोधिनीयां सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'द्वन्द्वानुदषहान्तात्-' इति न टच् ॥—प्रप्रा-  
यमभिरिति । नात्र द्विवचनस्य किञ्चिद्बोध्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति साम-  
र्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ॥—छन्दसीरः ॥—हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै । हरि-  
शब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः ॥—गीर्वाणमिति । 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः ॥—अक्षण्वन्त इति । अक्षि-  
शब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसकभ्यक्ष्णामननुदात्तः' । 'छन्दस्यपि इत्यते' इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुद्  
णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुद् क्रियते तस्य मतुब्ग्रहणेन प्रहणात् 'मादुपधायाः-' इति बत्वं मतुपस्य न स्यात्  
नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुद् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुटोऽसि-  
द्धत्वाभ्योक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षणिनि गान्तं शवगृह्णाति अक्षेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्सत्यम् ।  
न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्तनीयं तस्यावधारणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किं-  
च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते । पूर्वभिरभिनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति ॥—घस्येति । तर-  
त्तमपोरित्यर्थः । 'तरत्तमपौ घः' इति तरत्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् ॥—सुपथिन्तर इति । सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनवि-  
भज्योपपदे-' इति तरप् नलोपः । तरपो नुद् तस्यानुस्वारः परसवर्णः ॥—भूरिदाव इति । भूरिदन्तः परस्य घस्य नुद्  
वाच्य इत्यर्थः ॥—भूरिदावत्तर इति । 'आतो मनिन्-' इत्यादिना दाघातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रा-  
तिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुडागमः ॥—ईद्रथिन इति । रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे ॥—रथीतर इति ।  
रथशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थाय इनिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलो-  
पापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥—रथीतममिति । इह पदकारा  
हस्वान्तमवग्रहन्ति 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥—नसत्त—। एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥  
—नत्वाभाव इति । 'रदाभ्याम्-' इति प्राप्तस्य ॥—निषत्तमिति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥—अनुत्तमिति ।  
अनुत्तमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दन्-' इति विकल्पो नेत्याहुः ॥—प्रतूर्तमिति ।  
यदा लरतेस्तदा 'ज्वरत्वर-' इत्यादिना ऊङ् । यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा 'राहोपः' ॥—सु इत्यस्येति । निपात-  
नादुत्तम् । रपरत्वं तु 'उरण् रपर' इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाभ्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥—गूर्त-  
मिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥—अन्न—। उभययेति व्याचष्टे—रुर्वा रेफो घेति । 'ससजुवो रुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते  
पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अन्नस्यश्च ईषदर्थे । अन्नरत्तमितमिति यथा । अबो रक्षणम् ॥—अन्न एवेति । यदा रुत्वं तदा  
'भोमगो-' इति रोयेत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः ॥—भुवश्च—। महाव्याहृतेर्भुवश्च इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा  
रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया प्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किम् ।  
भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि छल्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्छान्दसो बहुलं

हुतः स्यादारम्भे । ओ ३ म् अग्निमीके पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् । ॥ ये यज्ञ-  
कर्मणि । ८।२।८८। ये ३ यज्ञामहे । यज्ञेति किम् । ये यज्ञामहे । ॥ प्रणवष्टेः । ८।२।८९। यज्ञकर्मणि टेरोमि-  
त्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि जिन्वतो ३ म् । टेः किम् । हलन्ते अन्यस्य माभूत् । ॥ याज्यान्तः । ८।२।९०। ये  
याज्या मन्त्रास्तेषामन्यस्य टेः हुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामन्त्रे षड्रुपे इत्युच्चाह ३ म् । अन्तः किम् । याज्यानामुच्चा वा-  
क्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्यस्य चेष्यते । ॥ ब्रूहिप्रेष्यध्रौषड्रौषडावहानामादेः । ८।२।  
९१। एवामादेः हुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेषुम् ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य । अस्तु औ ३ षद् । सोमस्याग्ने  
वीही वी ३ षद् । अग्निमा ३ वह । ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८।२।९२। अग्नीधः प्रेषणे आदेः हुतस्मात्पर-  
स्य च । ओ ३ आ ३ वय । ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८।२।९३। हुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षे हि ३ ।  
अकार्षे हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु । ॥ निगृह्यानुयोगे च । ८।२।  
९४। अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः हुतो वा । अद्यामावात्येत्यात्थ ३ । अद्यामावात्येत्येववादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्यव्य एव-  
मनुयुज्यते । ॥ आग्नेडितं भर्त्सने । ८।२।९५। दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपल-  
क्षणम् । चौर ३ चौर ३ । ॥ अङ्गयुक्तं तिङ्ङाकाङ्क्षम् । ८।२।९६। अङ्गैत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तं लुवते । अङ्ग कूज ३  
इदानीं ज्ञास्यसि जाकम् । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।  
भर्त्सनं इत्येव । अङ्गाधीष्व भर्त्सं तव दास्यामि । ॥ विचार्यमाणानाम् । ८।२।९७। वाक्यानां टेः हुतः । होत-  
व्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचा-  
रः । ॥ पूर्वं तु भाषायाम् । ८।२।९८। विचार्यमाणानां पूर्वमेव लुवते । अहिर्नुं ३ रज्जुर्नुं । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् ।

‘छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इत्यङ्गभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं,  
तेन कापयतीत्यादौ युक् सिध्यति ॥—भुव इति । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥—ओम्—। अभ्यादान-  
मारम्भस्तदाह—आरम्भे इति । अत्र हुतश्रुत्यान्वपरिभाषोपस्थानादच एव हुतः । मकारस्त्वर्धमात्रः । समुदायोऽध्यर्ध-  
तुर्यमात्रः संपद्यते ॥—ये यज्ञ—। ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि हुतो भवति ॥—प्रणवः—। यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि  
टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह—यज्ञकर्मणीत्यादि ॥—जिन्वतो ३ मिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवा-  
देशः ॥—टेः किमिति । ‘वाक्यस्य टेः’ इत्यतः टेरेत्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति  
हि टिग्रहणे ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वचनाद्व्योऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात् तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह—हलन्ते-  
न्त्यस्य माभूदिति । अजन्ते विशेषाभावादलन्ते इत्युक्तम् ॥—याज्यान्तः—ये याज्या मन्त्रा इति ।  
याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥—तेषामिति ।  
मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्तग्रहणं टेरेतस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा ।  
आये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः हुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरेन्तत्वाव्यभि-  
चारवित्यभिप्रायेणाह—अन्तः किमिति । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—याज्यानामुच्चा मिति । याज्या नाम ऋचः  
काथिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः हुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेत्येते तदर्थमन्तग्रहणमिति  
भावः ॥—अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिन्तदाह—अग्नीधः प्रेषण इति ॥—विभाषा  
पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः हुतो भवति ॥—निगृह्या—। निगृह्येति त्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव  
स्वमतस्य एवं किल लं निरुपपत्तिकमात्येति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह—अत्र यद्वाक्यमिति ।  
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावात्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्या साभ्यसूयमनुयुक्ते—अद्यामा-  
वात्येति ॥—आत्येति । तदेव विवृणोति—अद्यामावात्येत्येवमित्यादि ॥—दस्यो ३ दस्यो ३ इति । ‘वाक्यादेराम-  
ञ्चितस्य’ इत्यादिना द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव हुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य ‘तस्य परमाग्नेडितम्’ इति  
परभागस्यैवाग्नेडितसंज्ञाविधानात् इत्येते द्वयोरपीत्याह—आग्नेडितग्रहणमित्यादि ॥—द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति ।  
द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । एतच्चाग्नेडितस्य भर्त्सने वृत्तसंभवात्प्रच्यते ॥—अङ्गयुक्तम् । आकाङ्-  
क्षीत्याकाङ्क्षं पचायत् ॥—तिङ्ङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङ्ङन्तमित्यर्थः ॥—अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोऽमर्षं कूज  
अव्यक्ते लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् ॥—ज्ञास्यसि आल्मेति । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥—अङ्ग देव-  
दत्तेति । अङ्गशब्दोऽत्रानुनये । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदत्येतदपेक्षते ॥—विचार्यमाणानाम् ।  
‘कोटिद्वयसृष्टिगिब्रह्मं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ॥’ इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि  
विचार्यमाणानि ॥—गृहा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रगृह्येत्येति हुतविकारः ॥—पूर्वं तु—। पूर्व-

भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । ॥ प्रतिश्रवणे च । ८।२।१९। वाक्यस्य टेः हुतोऽभ्युपयमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ । ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८।२।१००। अनुदात्तः हुतः स्यात् । दूराद्धतादिषु सिद्धस्य हुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते ढेरनुदात्तः हुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ । ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८।२।१०१। वाक्यस्य ढेरनुदात्तः हुतः । अग्निचिन्नाया ३-त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् । ॥ उपरि-स्विदासीदिति च । ८।२।१०२। टेः हुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३-त् । अधः स्विदासी ३-दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः हुतः । ॥ स्वरितमात्रेण्डितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ८।२।१०३। स्वरितः हुतः स्यादात्रेण्डिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते अभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाह्नम । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । ॥ क्षियाशीःप्रेषेषु तिङ्गाकाङ्क्षम् । ८।२।१०४। आकाङ्क्षस्य तिरुन्तस्य टेः स्वरितः हुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरपि । अग्नीदग्नीन्विहर । ॥ अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८।२।१०५। अनन्यस्यान्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः हुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम ३ मू पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू । ॥ सुतावैच इदुतौ । ८।२।१०६। दूराद्धतादिषु हुतो विहितस्तत्रैव ऐचः हुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ लुवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संप-येते । ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । ८।२।१०७। अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धते हुत-विषये पूर्वस्यार्धस्याकारः हुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ ॐ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभि-

णैव सिद्धे नियमार्थमिदं तुशब्दस्त्विष्टार्थतोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव हुत इति मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्कः ॥—प्रतिश्रव—। प्रतिश्रवणार्थमाह—अभ्युपगमेत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः ॥—प्रति-ज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥—आभिमुख्ये चेति । अत्र ‘लक्षणे-नाभिप्रती आभिमुख्ये’ इत्यव्ययीभावः ॥—दत्त किमात्थ ३ इ इति । किं ब्रूषे इत्येव पृच्छयते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं ग-म्यते ॥—अनुदात्तं प्रश्नान्त—। प्रश्नवाक्ये यच्चरं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन हुतो विधीयते किं तु दूराद्धतादिषु विहितस्य हुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तलक्षणमात्रं विधीयते तदाह—दूराद्धतादिष्विति । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । अभिपूजिते च यः हुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते ‘दूराद्धते च’ इति हुत इति । इतरत्र तु ‘अन-न्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति ॥—अग्निभूत ३ इ इति ॥—पट ३ उ इति । अगमाः पूर्वान् ग्रामान् इत्येतद्वक्तव्यं अग्निभूते पटो इत्यनन्तरं समाप्तं तत्र अगमा इत्येवमादीनाम् ‘अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति स्वरितः । हुतः अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः । अभिपूजिते उदाहरणमाह—शोभनः खल्वसीत्यादि ॥—चिदिति चोप—। चिदित्येत-न्निपात्यते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य ढेरनुदात्तः हुतो भवतीत्यर्थः । हुतोऽप्यत्राजिबधीयते न गुणमात्रम् । इतीति किम् । अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः हुत इति विज्ञायेत । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं हुतस्तु ‘वाक्यस्य टेः—’ इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखे-नाह—अग्निचिद्विष भायादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य हुतः किं तु भायादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चि-च्छब्दस्यैव हुतः स्यात् अग्निचिद्भाया ३ दित्यत्र न स्यादिति भावः ॥—कथंचिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥—अ-ग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्र-तीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥—उपरिस्विदासीदिति । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य हुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥—स्वरितमात्रे-ण्डिते—। उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्विवचनम् ॥—क्षियाशीः—। क्षिया आचारोऽलङ्घनम् । इष्टाशंसन-माशीः ॥—दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षात् । न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते किं तु तर्हि उपाध्यायं पदार्तिं गमयतीत्युक्ते ॥—हुतो वै—। उदाहरणे ‘गुरोरनृतः—’ इति हुतः ॥—चतुर्मात्राविति । एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णवर्णयोः । तत्र ईदुतोः हुते कृते तयोस्तिष्ठो मात्राऽवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्याभ्यर्धमात्रेवर्णवर्णयोरिति मतेऽर्ध-चतुर्थमात्रावत्येचौ प्राप्ततः । सत्यम्, ‘चतुर्मात्रः हुत इत्यते’ इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयत इति भावः ॥ परि-गणनमाह—प्रश्नान्तेत्यादि । ‘अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः’ ‘अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति चानुदात्तः स्वरितो

वाद्याज्यान्तेष्वेव ॥ प्रश्नान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ न ग्रामा ३ न । अभिभूत ३ इ । अभिपूजिते । करोषि पट ३ इ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ । न होतव्य ३ मिति । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अभिभूत ३ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नया ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अग्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ ॐ आमन्त्रिते छन्दसि घृतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्र ३ इ पक्षी वः । ॥ तयोर्व्यावचि संहितायाम् ॥ ८।२। १०८। इदुतोर्थकारवकारौ स्तोऽधि संहितायाम् । अग्र ३ याशा । पट ३ वाशा । अग्र ३ यिन्द्रम् । पट ३ बुदकम् । अचि किम् । अग्रा ३ इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्र ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा । ॥ मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ ८।३।१। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् । ॥ दाभ्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ८।१।१२। एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ ॐ घन उपसंख्यानम् ॥ कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपपत्तिहेतुः । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्वायन्तं वसुना प्रातरित्त्वः । इणः कनिष् । ॥ उभयथर्धु ॥ ८।३।८। अम्परे छवि नकारस्य

वा हुतः । अभिपूजिते 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति हुतः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति हुतः । 'प्रत्यभिवादेऽग्रे' इति हुतः । याज्यान्ते 'याज्यान्ते' इति हुतः ॥—विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवादूराद्भूत इत्युच्यते अत आह—अदूराद्भूत इति न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् ॥—भद्रं करोषि गौरिति । अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न भवति ॥—शोभने माले इति । 'इददेद्-' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥—आमन्त्रितेति । अप्राप्ते एव हुते वचनम् ॥—अग्र ३ इ इति । अभिशब्दस्य संबुद्धौ रूपं 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा ॥—तयोर्व्या— । नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत आह—इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । 'हुतप्रगृह्या अचि-' इति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, हुतस्यासिद्धत्वेन तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु हुतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । हुतकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह—सवर्णदीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्येत अग्र ३ इ इन्द्रं पट ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्र३याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य-' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यन्त्रान्तरमस्ति किं पुनस्तत्तस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च । तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् हुतपूर्वः न च हुतविकारः भो ३ इन्द्रं भो यिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दसः हुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः । तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह—यवयोरिति । तथाचोक्तं इति कृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्दयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ इक् च यदा भवति हुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः' ॥ अयमर्थः । 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्व्यां विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ । ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौविति । शाकलस्येदं शाकलं 'कष्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । पुनश्चोदयति । इक् च यदेति । वार्तिककारोऽपि इक्ः हुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घो न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति । यणस्वरेति । यणस्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥—मनु— । अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मनुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाक्षरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥—मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तीति मनुप् 'मयः' इति वस् 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जस्त्वं न ॥—हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्ध्येकवचने 'उगिदचाम्-' इति नुम् । हलङ्घादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः 'संयोगान्तलोपो रुवे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हशि च' इत्युत्वम् ॥ प्रसङ्गादाह—दाभ्वानिति ॥—कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशाभावात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कनिष्कोऽपि ग्रहणम् ॥—प्रातरित्त्व इति । प्रातरेतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिष् । 'हस्वस्य पिति कृति तुक्' । तदाह—इणः कनिषिति ॥—उभयथार्ध— । 'नश्चव्यप्रशान्' इति वर्तते । तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—पशून्तां-

रुवा । पशून्तांश्रके । ॥ दीर्घादिति समानपादे । ८।३।९। दीर्घाच्चकारस्य रुवा स्यादिति तौ चेन्नादौ एकपादस्यौ स्याताम् । देवाँ अच्चा सुमती । महँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्याभ्यामिषामहे । ॥ आंतोऽटि नित्यम् । ८।३।३। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् । ॥ स्वतवान्पायौ । ८।३।११। रुवा । भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरमे । ॥ छन्दसि वाऽप्राप्तेऽदितयोः । ८।३।४९। विसर्गस्य सो वा स्यात् कुन्वोः प्रशब्दमाप्तेऽदितं च वर्जयित्वा । अग्रे त्रातर्कतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूर्यः पतिः । अग्रेत्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । परुषः परुषः । ॥ कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८।३।५०। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् । ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८।३।५१। पञ्चमी विसर्गस्य सः स्यादुपरिमवार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्पति प्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः । ॥ पातौ च बहुलम् । ८।३।५२। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु । ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८।३।५३। वाचस्पति विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्परामस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो विधिपाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु । ॥ इडाया वा । ८।३।५४। पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः । इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे । ॥ निसस्तपतावनासेवने । ८।३।१०२। निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टं रक्षो निष्टसा अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः । ॥ युष्मत्तत्ततश्चुष्वन्तःपादम् । ८।३।१०३। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः स्वंत्वातेतवाः । त्रिभिर्देव सवितः । तेभिष्ट्वा । आभिष्टे । अप्स्रमे सधिष्टव । अग्निष्टद्विष्टम् । द्वावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्निस्तदर्थमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तपुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः । ॥ यजुष्येकेषाम् । ८।३।१०४। युष्मत्तत्ततश्चुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिर्द्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्तत्रमित्यादि । ॥ स्तुस्तोमयोश्छन्दसि । ८।३।१०५। नृमिष्टतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदम् । ॥ पूर्वपदात् । ८।३।१०६। पूर्वपदस्याग्निमित्तात्परस्य सस्य पो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्टः । युवं हि स्यः स्वर्पती । ॥ सुअः । ८।३।१०७। पूर्वपदस्याग्निमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य पः । ऊर्ध्वं ऊपुणः । अभीपुणः । ॥ सनोतेरनः । ८।३।१०८। गोषा इन्दो नृषा असि । अनः

अक्रे इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः—' इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सः ॥—दीर्घावटि समानपादे । एकपर्यायः समानशब्द-स्तदाह—तौ चेन्नाटावेकपादस्याविति । नाटौ नकाराटौ ॥—देवाँ अच्छा ॥—महाँ इन्द्रो इति । देवान् महा- निति नस्य रुः । 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः ॥—नेहेति । एतेन महान् हि स इति बह्वचानां पाठोऽपि व्या- ह्यातः । आकरे तु महां हीत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥—एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्र- त्यागेन महद्भाषवं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥—स्वत—। स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्वा पायुशब्दे परे ॥—स्वतवा इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽधुन् । खं तवो यस्यासौ स्वतवान् । 'हृक्स्व- वःस्वतवसां छन्दसि' इति जुम् ॥—परुषः परुष इति । वीप्सायां द्विवचनम् ॥—कः करत्—। करिति कृञो लुङ् 'मन्त्रे घस—' इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाडयोगेऽपि' इत्यडभावः । करदिति कृञ एव लुङ् । 'कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । 'ऋदशोऽङि—' इति गुणः । करतीति लट् व्य- त्ययेन शप् । कृधीति लोट् सेहिः । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । कृत इति कृञ एव क्तः ॥—पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ॥—पातौ च—। कचित्पठ्यते पताविति ॥—धातुनिर्देश इति । अन्ये तदाहरण- पर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥—षष्ठ्याः—॥—वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृतिबहुलम्' इति षष्ठ्यल्लुक् ॥—निसस्तपता—। आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥—युष्मत्तत्तत्श्रुष्विति—॥ सकारान्तानुकरणात् परस्य सुपसकारस्य 'नुम्विसर्जनीयशर्वावायेऽपि' इति षत्वम् ॥ 'ह्रस्वात्तादौ—' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—तका- रादिष्विति । एतद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ॥—त्वं त्वा ते तथा इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः ॥—स्तुतस्तोमयोः—। एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥—पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूतरार्थं कर्तव्यमेव ॥—ऊषुण इत्यादि । 'इकः सुमि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नुस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्योरुभ्यः' इति लत्वम् ॥—सनोतेरनः । अन्नन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् ॥—गोषा इति । 'जनसनस्त्रनकमगमो विट् ।

किम् । गोसनिः । ॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८।३।१०९। पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् । ॥ निव्यभिभ्योऽद्वयघाये वा छन्दसि । ८।३।११९। सस्य मूर्धन्यः । न्यवीदत् । न्यसीत् । व्यवीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् । ॥ छन्दस्युवद्वप्रहणात् । ८।४।२६। ऋकाराम्सादवप्रहत्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयानम् । ॥ नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः । ८।४।२७। धातुस्थात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अभिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मो षु णः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

### ॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

‘विद्वनो-’ इत्यात्म ॥—गोसनिरिति । ‘छन्दसि वनिसनिरक्षिमथाम्’ इतीन्प्रत्ययः ॥—निव्यभिभ्यो—। ‘न रपर-’ इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह—मूर्धन्यो वा स्यादिति ॥—अभ्यष्टौदिति । ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इति वृद्धिः ॥—छन्दस्युवद्व—। अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋतासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥—नृमणा इति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णलं पदकाले वावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वाद्कारोऽवग्रह इत्युक्तः न तु तद्वापन्नः । अत्र हि नृमणा इति पदकालेऽवगृह्यते ॥—नञ्—। धातुस्थाम्भित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् पुषाब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं । षु इति कृतषलस्य सुभो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन ‘इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः’ इत्यादौ न । नसिति नासिकादेशस्य नासादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥—रक्षा ण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं ‘अचोतस्तिडः’ इति दीर्घः ॥—उरुणस्कृधीति । कृभो लोट् सेर्हिः ‘ध्रुग्युपुकृवभ्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिः । ‘कः करत्-’ इत्यादिना विसर्जनीयस्य सलम् ॥—अभीषुण इति । ‘इकः सुभि’ इति दीर्घः । एवं मोषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकखण्डं समाप्तिमगमत् ॥



## अथ स्वरप्रक्रिया ।

॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८। परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधी-  
यते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्तात्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण  
यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ ॥ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥ तेनो-  
क्तोदाहरणे गुपेधोतुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सति  
शिष्टोऽपि आ इत्यस्य स्वरः न शिष्यते किं तु तस एव । ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६।१।१६१।  
यस्मिन्नुदात्तः परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः । ॥ चौ ॥ ६।१।२२२। लुसा-  
कारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ ॥ अतद्धित इति

अनुदात्तं पदम्-॥—परिभाषेयमिति । नाधिकारोऽस्वरितत्वात् । ‘आयुदात्तश्च’ ‘समानोदरे शयित ओ चोदात्तः’  
इत्यादीनामसंप्रहृष्य स्यात् ॥ परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह—स्वरविधीति । सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यन्तः पदसामा-  
नाधिकरण्यात् । अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह—तमेकमिति । यत्तदोर्नि-  
त्यसंबन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन ‘तवै चान्तश्च युगपत्’  
इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् ।  
वृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादायुदात्त इति स्थितम् ॥—गोपायतमिति । गुप इत्यस्य ‘धातोः’ इत्यन्त उदात्तः ।  
तत आयः प्रत्ययः ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । ततः ‘सनाद्यन्ताः—’ इति धातुसंज्ञायां ‘धातोः’ इति यका-  
राकार उदात्तः । स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सति शिष्टः अतो बलवान् । तस्य ‘अनुदात्तौ सुप्तिौ’  
इत्यनेनानुदात्तेन शबकारेण सह ‘अतो गुणे’ इति पररूपे कृते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तः । यसस्तमादेशः । तस्य  
‘तास्यनुदात्तेनृडिदुपदेशात्—’ इत्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितः । नन्वत्र  
तमिति स्वरितमाश्रित्य ‘अनुदात्तं पदम्—’ इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्मैवम् । यथोद्देशपक्षाभ्रयणेनेयं परि-  
भाषा त्रिधायां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तव्यतस्त्वत्त्वं ‘यतोऽनावः’ इति च ॥—सति शिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति  
शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितविधिभि-  
रेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तिसूत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृ-  
त्तिर्बाध्यते । तद्यथा औपगवलमित्यत्राणप्रत्यये लप्रत्यये च ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते  
द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सति शिष्टः स्वरः बलीयस्तर्हि सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि  
बलीयान् स्यात् । तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह—अन्यत्रेति । सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः  
प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसर्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लावस्थायां  
तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सति शिष्टत्वात्  
शेषनिघातेनैव सिद्धेनर्थकं तत्स्यात् ॥—गृणीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र ‘तास्यनुदात्त—’ इति लसर्वधातुकनिघातो  
न, अनुपदेशेति तकारकरणात् श्राप्रत्ययस्यादन्तलाभावात् । ‘तिङ्गितिङः’ इति निघातस्तु न भवति ‘यदृताभिल्यम्’ इति  
निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥—तस एवेति । तस्य ‘आयुदात्तश्च’ इत्यायुदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः ॥  
—अनुदात्तस्य—। देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तः पचादिषु देवङिति पाठान् ‘टिङ्गा—’ इति ङीप्  
तस्य ‘अनुदात्तौ सुप्तिौ’ इत्यनुदात्तत्वे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं न ह्यायुदात्ते स्वरिते वा परे  
उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् ‘कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तोदात्तः । ‘उपसर्गस्य षड्यम-  
नुप्ये बहुलम्’ इत्युपसर्गस्य दीर्घः ‘तं वहति’ इति प्राग्वितायत् ‘तित्त्वात्स्वरितः’ तस्मिन् परे ‘यस्य—’ इति लोपः । अत्र स्वरिते  
परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यनुदात्तं तत्कुत उदात्त-  
लोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां ‘शल इगुपधा—’ इति च्लेः कसः आतामित्यस्य ‘तास्यनु-  
दात्तेनृडिदुपदेशात्’ इति लसर्वधातुकमनुदात्तत्वम् । कसः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ‘कसस्याचि’ इत्यकारलोपः । अत्र ‘कर्षात्वतो  
घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यत अन्त इत्यधिकारादन्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने  
कथमन्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्त-  
त्वात् । ‘कसस्याचि’ इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रा-  
र्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुक्षातामित्यत्र ‘तिङ्गितिङः’ इति निघातः स्यादिति  
वाच्यम् । ‘हि च’ इति निषेधात् ॥—उदात्तनिवृत्तीति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याभ्यकारस्य ‘अच’ इति लोपे

वाच्यम् ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ आमन्त्रितस्य च । ६।१।१९८। आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः  
 स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः । आमन्त्रितस्य च । ८।१।१९। पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्या-  
 नुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तषाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ।  
 आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । अग्न इन्द्र । अग्नेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभा-  
 वात् । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमा-  
 नवत् । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अग्नये देवि सरस्वति । विभाषितं  
 विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति प्रितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते  
 विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्थीरुह नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः  
 शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । सुषामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २।१।२। सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्या-  
 ङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्बन्तात्षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाठिकमामन्त्रिता-  
 नुदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मतं भो-  
 जनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्नन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ षष्ठ्यन्तमाम-  
 न्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा ।  
 समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वोक्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ उपाध्याधीयान । उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरि-

सति 'अनुदात्तस्य च-' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः ॥—देवद्रीचीमिति । देव अच् इति स्थिते 'विष्-  
 न्देवयोः-' इति देवशब्दस्याग्निः आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अचः' इत्यश्चतेरकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । द्विती-  
 कार उदात्तः । ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वम् ॥—अतद्धित इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते  
 परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सति  
 शिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिन् सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥—दा-  
 धीच इति । दधि अच् अण् इति स्थितेऽणस्वर उदात्तत्वे कृते 'अचः' इत्यकारलोपः । ततः सति शिष्टत्वात् 'चौ' इति  
 स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाणप्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह—प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥—अग्न इत्यादि ।  
 'सामन्त्रितम्' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥—प्रागुक्तषाष्ठ्येति । आमन्त्रितस्य चेत्यस्य ॥—इमं म इति । मेशब्दात्परत्वमा-  
 भिल्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति  
 वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते ॥—शुतुद्रीति । षाष्ठेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनानुदात्तः ॥—आमन्त्रितं  
 पूर्वम् ॥—अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्ठेनानुदात्तानि ॥—निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भावः ॥—नामन्त्रिते-  
 अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र संबन्धनीयमिति भाष्यं तथाचष्टे—विशेष्यमिति । विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित्तु  
 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥—तेजस्विन्नित्यादि । अग्ने इत्य-  
 स्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥—अग्नये देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे  
 सहस्रमतीं प्रकृत्य 'इदंरन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिविश्रुति एतानि ते अग्निये नामानि' । वृत्तौ तु इडे काव्ये वि-  
 हव्ये इति पाठः । स तु शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्य-  
 र्थम् । भाष्यकृन्मते विसृष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षलात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यं स्थितत्वात् ॥—सामान्य- । बहुवच-  
 नमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् ॥—देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् ।  
 तेन षडित्यस्य निघातः ॥—शरण्या इति । शरणं रक्षितुलं तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥—द्वि-  
 तीयस्येति । षष्ठ्यन्तस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥—सुषामन्त्रिते— ॥—परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रि-  
 तस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः ॥—षष्ठ्यामन्त्रित- । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते ।  
 तेन गोषु स्वामिन्नित्यापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥—परशुना वृश्नन्निति । आङ्गपरयोः 'स्वन्नित्यां ङिच्' इति  
 कृत्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वात् कार-  
 कपेक्षा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥—पितर्मरुतामिति । अत्र  
 मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव  
 भवतीत्यर्थः ॥—अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्यानुदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् ।  
 'निपाता आनुदात्ताः' इत्यानुदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । खरादिबन्तोदात्तयोर्बन्तौचैःशब्दयोः पाठात् ॥—अ-  
 व्ययीभावस्य त्विति । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा । सूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति गणनादन्य-

तोऽनुदात्तस्य । ८।२।४। उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि स्वरितस्य यणः । खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८।२।५। उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोऽभाः । क्वावरं मरुतः । ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८।२।६। अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीदं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे त्वात्तः । किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्नेष्वेक्षेप्राभिनिहतेषु चेति । ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८।३।६६। उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभिमीळे ।

त्राव्ययसंज्ञाभावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः ॥—उपाङ्ग्यधीयानेति । पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥—अभ्यभीति । अभिशब्द 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिदस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विलं 'तस्य परमाप्नेडितम्' 'अनुदात्तं च' इति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वाद्यकारात्स्वरितः । खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । स उदात्तयण् । ततः परो डिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । तस्यानेन स्वरितः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न । 'नोऽङ्गालोः' इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥—अस्येति । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः ॥—शेषेति । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तः औजडवित्यत्र हतशब्दे द्विलं प्रवर्तते न तु ढशब्दे । न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । 'प्रत्यमिष्वसामप्रम' ह्यत' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोऽयमिति निषेधः शङ्क्यः । 'अनन्तरस्य—' इति न्यायेन 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति यत्र प्रातिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलप्याशान्या अभिप्राया अस्मानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । 'योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तयण इत्यनुवर्तते' उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्द्दिष्टः स्वरितस्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयणात्सिद्धत्वं नान्यस्य ॥—एकादेश इति । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह—वोऽभा इत्यादि । 'बहुवचनस्य वक्षसौ' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकाराद्वस अनुदात्तः । अशोः कृतिरिति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसोःस्त्वम् । उत्त्वम् । एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपम् ॥—क्रेति । किमोत् 'क्वाति' इति किमः कादेशः । 'तित् स्वरितम्' । अवरशब्दः 'खाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः ॥—स्वरितो —॥—वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदंशब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे 'ऊडिदंपदात्—' इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते इङ् गतौ दिवादिः । 'तिङ्कृतिङः' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥—इकारयोः स्वरित इति । ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः ॥—दीर्घप्रवेशे तिष्ठति । दिवीयत इत्यत्र ॥—उदात्त इति । एकादेश उदात्त इत्यनेन । इयं च बहुचानां व्यवस्योक्ता अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया ॥—पूर्वरूपे इति । तेऽवदमित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । जसः सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥—अवदन्निति । वदेर्लेङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । तेऽत्यतिङन्तात्परस्य तस्य 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः ॥—सोऽयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । सुइति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचनं फिदस्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः 'एङः पदान्ता—' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥—इकारयोश्च प्रश्नेष इति । ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्नेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षेप्रः सन्धिः । यत्र 'एङः पदान्तात्—' इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्त्रीक्रियत इत्यर्थः । 'वीदं ज्योतिः' 'अभ्यभि हि' 'तेऽवदन्' इति क्रमेणोदाहरणानि ॥—उदात्तादनुदात्तस्य—। यत्र 'तयोर्भावचि' इत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥—अभिमीळे इति । अभिशब्दः फिदस्वरेण वान्तोदात्तः अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अभि पूर्वः' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईङ् सुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ङकारो ङकारः' इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन ङस्य ङः । 'तिङ्कृतिङः' इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । स्वरविधौ व्यञ्जनमवियमानवत् इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु 'तिस्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं च स्वरितप्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह—अस्येति । यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तते इह प्रकरणे

अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः । ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८।४।६७। उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आहः । बोधाः का ३ भीषावः । ॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ । १।२।३३। दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवक । ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्गसामस्तु । १।२।३४। यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्वाजपादी-  
न्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विह-  
वेस्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्गा नाम षोडश भोंकाराः । गीतिषु सामाख्या । ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १।२।३५। यज्ञकर्मणि वषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । ॥ विभाषा छन्द-  
सि । १।२।३६। छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्व-

न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ॥—तमीशानास इति । तमिति तच्छ-  
ब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्येऽस्माच्छानच् ।  
चित्त्वादन्तोदात्तः जसः सुत्वादानुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥—नोदात्त—। उदात्तस्वरितौ  
उदयौ यस्मादिति । बहुमीहिः । । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाह्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये  
मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि  
भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्ठस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति  
पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥—प्र य आहुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आ-  
हुरिति अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं श्निः तस्य 'परस्मैपदानाम्—' इत्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्कृतिङः' इति  
निघातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्ताभित्यम्' इति निषेधात् । आकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः ॥—चो-  
श्वाः केति । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः ॥—केति । किमोत् तित्स्वरितम् ॥—एकश्रुति—। संबोधनं संबुद्धिरि-  
त्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न 'एकवचनं संबुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देव-  
ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्तदाह—दूरात्संबोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धाश्रयते । न ह्यामश्रितवि-  
भक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद्वादानत्वाद्दूरादिति विशेषणसंभवः । दूरत्वं न देशस्वरूप-  
माश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रू-  
यते किं लघिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥—एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमे-  
कश्रुतिः ॥—आगच्छेत्यादि । 'दूराद्भूते च' इति 'वाक्यस्य टेः हुत उदात्तः' प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्राहु-  
पसर्गश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आयुदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्याम-  
श्रितनिघातः ॥—यज्ञ—। त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते ॥  
—मन्त्र इति । एतच्चाजपेति पर्युदासाश्रयते तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये  
आयुदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥—जपादीनिति । जपन्यूङ्गसामानीत्यर्थः ॥—अग्निर्मूर्धेति । 'अग्निर्मूर्धा दिवः  
ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३' । 'अग्नेर्निर्नलोपश्च' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वा-  
न्तोदात्तः । मुदीं बन्धने 'कनिन् युवधितक्षिराजिधन्वि—' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'श्वश्रुक्षन्पूषन्—' इत्यत्र मूर्धनशब्दः क-  
निन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवशब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊडिदम्पदात्—' इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रा-  
तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्डेति । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । प्रथेः शिवन् संप्रसारणं च चित्त्वान्डीष् षष्ठ्येकव-  
चनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् । इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः आप्रोतेः क्तिप् ह्रस्वः । 'ऊडिदम्—'  
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीद्वज्जिभ्यां तुङ्गेल्यसुनप्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः ॥—जिन्वतीति । जिन्वतेः  
प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः । 'प्रणवष्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणवः ॥—ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्केसि' इत्या-  
द्युदात्तत्वम् । अमेः शब्दस्यामश्रितनिघातः । वर्चःशब्दोऽसुन्नप्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्ययतेः 'हः संप्रसारणं च' इत्यप्रत्ययः ।  
आथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ॥—उच्चैस्तराम् । वषट्शब्देनात्र वषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देव-  
तासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत् विचित्रा हि सूत्रस्य  
कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णनि-  
र्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् ।  
उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः ।  
'अहि प्रेष्य' इति सूत्रेण वषट्शब्दस्यादेः हुत उदात्तो विहितः तदपेक्षयायमुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते । अन्ये तु स्वाधिकस्तर-  
वित्याहुः ॥—विभाषा—। बाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणं अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधा-

ह्रस्वानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था । ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । ११२।३७। सुब्रह्म-  
ण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥  
॥ असावित्यन्तः ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । अित्वात्प्राप्त आयुदात्तोऽनेन  
बाध्यते ॥ ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ॥ ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ चादन्तस्ते-  
न द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ ॥ वा नामधेयस्य ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देव-  
दत्तस्य पिता यजते । ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः । ११२।३८। अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा  
ब्रह्माण आगच्छत । ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । ११२।३९। स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामे-  
कश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । ११२।४०। उदात्तस्वरितौ परौ  
यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयस्त्वः । तस्य परमात्रेष्ठितम् । ॥ अनुदात्तं च  
। ८।१।३। द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥ इति साधारणस्वराः ॥

नार्थम् । अत एव श्वेतो धावति अलंबुसानां पातेति व्यर्थं वाक्यमिति पश्यशान्ते भाष्यम् । तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-  
दात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तसिद्धिः । 'ऊढिदम्-' इत्यनेन श्वेत इति 'षणानां तण-' इत्यायुदात्ते प्राप्ते घृतादिस्वादनतोदात्तम् ।  
अलंशब्दो निपातत्वादायुदात्तः । बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंबुसशब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां  
यथेकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं व्यर्थं स्यात् ॥—न सु—॥—सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादबन्धे  
गदिवैतैते यथा गद्यामिति निःशब्दः प्रकर्षः । उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां  
गद्यत इति कर्मणि 'नौ गदनद-' इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव  
निगदविशेषस्य नाम ॥—सुब्रह्मण्योमिति । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तित्स्वरितं' 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र व्यच  
इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः । ततो निपातत्वादायुदात्तेन ओमशब्देन 'ओमाकोश' इत्यु-  
दात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह—प्रथमान्तस्येति ॥  
—गार्ग्य इति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' ॥—अमुष्येति । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् ॥—दाक्षेरिति । दक्षशब्दावप्येदत्त इम् ।  
अत्रापि अित्स्वरः प्राप्तः ॥—स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्वशब्दान्तस्योपोत्तममन्यश्चोभय-  
मुदात्तं भवति ॥—देवब्रह्मणो— । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो  
विधीयते ॥—देवा ब्रह्माण इति । देवब्रह्माणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्यायुदात्तत्वम् । ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्थाने-  
नानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तूतरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा  
'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे  
देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ॥—स्वरित—॥—अनुदात्तानामिति । जातौ  
बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः । अभिमीले पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शि-  
तम् ॥—इमं मे इति । इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्यदायत्वेऽपि पूर्वः एकादेश उ-  
दात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रशस्ती-  
नामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्व एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीत्यत्वाद्-  
सिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । 'क्व वः सुत्रा-' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्नैवम् । 'तस्यादितः-' इत्यारभ्य  
नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम्-' इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति  
वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकादेश उदात्तेन-'  
इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र एतदुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥—उदात्त— । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन  
खनुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह—अनुदात्ततर इति । प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥—सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य  
सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथम-  
मक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥—व्यचक्षयस्येति । वीति उपसर्गत्वादायुदात्तः । ततः परस्यावक्ष-  
यदिति तिङन्तस्य 'तिङः' इति निघातः ॥—स्वरिति । न्यङ्स्यरौ स्वरितामिति स्वरितः । तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः ॥  
—साधारणस्वरा इति । एकस्मिन् पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वात्साधारण्यम् । 'आयुदात्तश्च' 'अिन्यादिर्नित्यम्'  
इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वाच्च साधारणाः ॥

## धातुस्वराः ।

॥ धातोः । ६।१।१६२। अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायत नः । असि सत्यः । ॥ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि । ६।१।१८८। स्वपादीनां हिंसेऽनिव्यजादौ कसार्धधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरुदात्तगणः । स्वपन्ति । असन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । क्लियेवेप्यते । नेह स्वपानि हिनसानि । ॥ अभ्यस्तानामादिः । ६।१।१८९। अनिव्यजादौ कसार्धधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे । ॥ अनुदात्ते च । ६।१।१९०। अविद्यमानोदात्ते कसार्धधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं त्रिविणं च दाक्षुषे । ॥ भीहीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६।१।१९२। भी-प्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति कसार्धधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममचु नः परिग्मा । माता यद्दीर्घं दधनत् । जागर्षि त्वम् । ॥ लिति । ६।१।१९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ॥ आदिर्णमुल्यन्यस्याम् । ६।१।१९४। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोल्यंलोल्यम् । पक्षे क्लित्स्वरः ।

प्रकृतिर्दिधा धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह—धातोरिति । ‘कर्षात्स्वतः—’ इत्यत अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते तदाह—अन्त उदात्त इति ॥—गोपायेति । यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य ‘तास्यनुदात्तेत्—’ इत्यनुदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितः । ‘बहुवचनस्य वक्षसी’ इति नसादेशस्य, ‘स्वरितात्संहितायाम्—’ इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः ॥—असीति । अस्तेः सिप् ‘तासस्त्वोः—’ इति सलोपः । अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्वरितपरस्य ‘उदात्तस्वरितपरस्य’ इत्यनुदात्ततरादेशः ॥—स्वपादि—। ‘तास्यनुदात्तेत्—’ इत्यतः कसार्धधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते तदाह—अनिव्यजादादित्यादि ॥—अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः ॥—हिंसन्तीति । हिंसि हिंसायां रुधादिः । ‘भ्रात्रलोपः’ । ‘भ्रसोरलोपः’ ॥—क्लियेवेप्यत इति । वृत्त्यनुरोधादेतदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । केचित्तु स्वपानीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्धिनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तत इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति ॥—हिनसानीति । अत्र भ्रमः ‘तन्मध्यपतितस्त्रहणेन गृह्यते’ इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपितः । ‘रुधादिभ्यः सार्धधातुके’ इतीदं ॥—अभ्यस्तानाम्—। ‘आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्’ इत्यतः आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसंबन्धमन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते । अचि किम् । दधात् । अनिटि किम् । जक्षिष्य ॥—ये ददतीति । दुदाश् दाने लटि । क्षिः । तस्य ‘अदभ्यस्तात्’ इत्युदादेशः । ‘आभ्यस्तयोः—’ इत्यालोपः ॥—चित्स्वरमिति । ‘चितः’ इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः ॥—दधानेति । लटः शानजादेशः ॥—अनुदात्ते च । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुमीहितदाह—अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुमीहो विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो ‘हि च’ इति निघातनिषेधार्थः ॥—भीही—। आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मविर्दिवादिः । दरिद्राजाम्रावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि विभेति जिह्वेति विभर्ति । ‘शृणामित्’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥—ममत्त्विति । मदेर्लोदं ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्रुः ॥—जजनत् । दधनदिति । जन जनने, धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् ‘इतश्च’ इतीकारलोपः । ‘क्लोडोऽडाटौ’ इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पितृत्येवोक्ते ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे—’ इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाग्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौबर्धः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्या इति । तेन ‘उपोत्तमं रिति’ रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । चङ्थन्यतरस्यां चङ्थन्तस्येत्यर्थो न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं ‘चतुरः शसि’ इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शस्प्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति । यदि हि ‘चतुरः शसि’ इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्त ‘ऊर्ध्वदंपदात्—’ इत्यस्यानन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणादृश्या ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥—लिति । पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते तदाह—प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् लिदन्तस्य स्वरो न शाङ्कनीयः ॥—चिकीर्षेति । सप्तम्याण्वुल् तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाहोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् । ऋचित्युस्तके भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र ‘भौरिक्यावैषुकार्यादिभ्यो विधल्लभक्तलौ’ इति ‘विषयो देशे’ इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दाद्वैषुकारिशब्दाच्च विधल्लभक्तलौ श्येयौ ॥—आदिर्णमुलि—॥—अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोल्यमिति प्रतीकमुपादाय एकाक्षु धातुषु क्लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनैकाजु-

अचः कर्तृयकि । ६।१।१९५। उपदेशोऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लृयते केदारः स्वयमेव ।  
 चङ्ङ्यन्यतरस्याम् । ६।१।२१८। चङ्ङ्यन्ते धातादुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । भत्स्वकार उदात्तः ।  
 पक्षान्तरे चङ्ङ्यदात्तः ॥ ॥ इति धातुस्वराः ॥

### प्रत्ययस्वराः ।

कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्तः । ६।१।१५९। कर्षतेधातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः ।  
 शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः । उच्छादीनां च । ६।१।१६०। अन्त उदात्तः स्यात् । उच्छादिषु  
 युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे । अभ्यत्र । योगे योगे  
 तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशब्दस्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शाश्वतममीळते ।  
 चतुरः शसि । ६।१।१६७। चतुरोन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्ववि-  
 धौ स्थानिवत्त्वाच्चेह । चतस्रः पश्य । चतेरुत्तम् । निष्वादाद्युदात्तता । शल्युपोत्तमम् । ६।१।१८०। षट्त्रिचतु-  
 र्भ्यो या शलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अभ्यर्तुभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जा-  
 यमानः । आदशभिर्विभक्तवत्तः । उपोत्तमं किम् । आ वङ्गिर्हूयमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । शलि किम् । नवानां नवती-  
 नाम् । विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१। उक्तविषये । सर्वस्य सुपि । ६।१।१९१। सुपि परे सर्वशब्द-  
 स्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा । ऋग्नित्यादिर्नित्यम् । ६।१।१९७। भिदन्तस्य भिदन्तस्य चादिरु-

दाहृत इति हरदत्तग्रन्थादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् ॥—णमुलि पर इति । यद्यपि  
 सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्या इति 'भीही-' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं  
 तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति ॥—लोलूयं लोलूयमिति । यङन्ताणमुळ । 'नित्यवीप्सयोः' इति  
 द्वित्वम् । अत्र प्रथमः लोलूयशब्द आद्युदात्तः । लृ इति स्वरितः । ततश्चलारः प्रचयाः ॥—अचः-। इह कीर्यत इत्यादौ  
 इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्तेत्-' इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते सप्तम्या  
 च विपरिणम्यते तदाह—उपदेशोऽजन्तानामिति । नन्वेवम् 'एकं द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविधान्तर्भूतप्यन्तात्कर्म-  
 कर्तृविषयात् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा-' इत्यात्वे, सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदे-  
 शोऽनजन्तत्वादिति चेन्नैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—कर्तृयकीति ।  
 कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥—लृयत इति । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ 'तास्यनुदात्तेत्-'  
 इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥—चङ्ङ्यन्यतरस्याम् । 'उपोत्तमं रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—उपोत्त-  
 ममिति । श्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥—मा हि चीकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुका-  
 नुदात्तत्वे कृते चङ् एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न । मा हि दधत् । अत्र 'विभाषा  
 धेट्श्व्योः' इति चङ् ॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्त्वतो-। 'ऋग्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वान् । 'तसौ मल्ले' इति भत्वाज्झत्वाभावः ।  
 कर्षश्चात्वाच्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य तदाह—शपा निर्देशादिति ॥—पाक  
 इति । पचेर्धञ् । 'चजोः-' इति कुलम् ॥—कालविशेष इति । कृतद्वापरादौ ॥—भक्षशब्द इति । भक्ष अदने बु-  
 रादिः । 'अनित्यप्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ् प्यन्तात् 'एरच्' इत्यचि सिद्धम् । एरजप्यन्तानामिति  
 तु नास्तीत्याहुः ॥—उत्तमशब्दस्तमाविति । तमबन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविषयायामाभावः । पितृवानुदात्तत्वे प्राप्ते  
 पाठः ॥—चतुरः । 'चतेरुत्तम्' निष्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतस्र अस् इति स्थिते  
 परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह—अचि र इति ।—स्थानिवत्त्वादिति ।  
 न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात् ॥—शल्युपोत्तमम् ।  
 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः ॥—पञ्चभिरित्यादि । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः ॥—आषड्भिरिति ।  
 षषशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्ङिः त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि 'षट्त्रि-  
 चतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥—नवानामिति । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ॥—विभाषा-॥—उक्तः  
 विषय इति । षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या शलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः  
 तिसृभिः चतुर्भिः । पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि ॥—सर्वस्य-। सर्वशब्द उच्छादिष्वन्तोदात्तो निपा-  
 तितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादेरभि' इत्यनुदात्तलक्षणोऽङ् यथा स्यात् । श्रवणं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव  
 प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्ट्यमाणत्वात् ॥—ऋग्नित्यादि-। 'भीही-' इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्त-

दासः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् व्यम् । सुते दधिष्व नञ्नः । चायतेरसुन् । चायेरञ्चे इत्स्वञ्चेति चकारावसुनो जुडागमश्च । ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६।१।१९९। आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रश्च । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । ॥ अन्तश्च तवै युगपत् । ६।१।२००। तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तो युगपदाद्युदात्तो स्तः । हर्षसे दातवा च । ॥ क्षयो निवासे । ६।१।२०१। आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिमत । ॥ जयः करणम् । ६।१।२०२। करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्च । ॥ वृषादीनां च । ६।१।२०३। आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनी-वती । इन्द्रं वाणीः । ॥ संज्ञायामुपमानम् । ६।१।२०४। उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चवे चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति कश्चित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । जैत्रः । ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् । ६।१।२०५। निष्ठान्तस्य अचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । अच किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् । इतम् । ॥ शुष्कधृष्टौ । ६।१।२०६। एतावाद्युदात्तो स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् । ॥ आशितः कर्ता । ६।१।२०७। कर्तृवाची आशित-शब्द आद्युदात्तः । कृषत्किंकाळं आशितम् । ॥ रिक्ते विभाषा । ६।१।२०८। रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ॥ जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६।१।२०९। आद्युदात्ते वा स्तः । ॥ नित्यं मन्थे । ६।१।२१०। एतस्मिन् शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । पत्तर आहुरर्पितम् । इत्यादेः पूर्वणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादानायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलाः इत्यत्रान्तोदा-त्तदर्शनाच्च । ॥ युष्मदस्मदोर्दसि । ६।१।२११। आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्त्व नो मम । ॥ ऊयि च । ६।१।२१२। तुभ्यं हिन्वानः । महां वातः पवताम् । ॥ यतोऽनावः । ६।१।२१३। यत्प्रत्ययान्तस्य अच आदिरुदात्तो

सप्तम्या इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह—अदन्तस्येति ॥—पथिमथोः—। गमेरिनिः । उपः कित् । मन्थः । 'पतेः स्थ च' इतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्वादुपधालोपः ॥—पन्था इति । 'पथिमप्यभुक्षामात्' । 'थो न्यः' ॥—पथ इति । मस्य टेलोपः ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ दातवा उ इति । ददातेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यलनः' इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्यायादेशः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपथं न स्यात् ॥—क्षयो—। निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः ॥—स्वे क्षये इति । क्षि निवासगल्योः । क्षयन्ति यस्मिन्मिल्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये 'एरच्' । कर्तरि षष्ठी ॥—जयः—॥—जयोऽश्च इति । पुंसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे एरच् ॥—वृषादीनाम्—। वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः ॥—वाजेमिरिति । वजेर्धम् । 'कर्षात्त्वतः' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणलादाद्युदात्तः ॥—संज्ञायाम्—॥—चञ्चेति । उपमानशब्दो-ऽयमुपमेयस्य संज्ञा ॥—कनो लुबिति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो 'छम्भनुष्ये' इति लुप् ॥ ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् 'जित्यादिर्नित्यम्' इत्येव सिद्धमत आह—एतदेवेति ॥—निष्ठा ॥—दत्त इति । ददातेः कः 'दो ददोः' इति दतादेशः ॥—चिन्तित इति । चिति स्तुत्याम् । चुरादिः ॥—कृतं इतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥—असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येव सिद्धम् ॥—शुष्कमिति । शुषेः कः । तस्य 'शुषः कः' इति कादेशः ॥—आशितः—॥—कर्तृवाचीति । आहपूर्वादश भोजनेऽस्मात्कर्तरि षो निपात्यते । अपर आह । कर्त-त्यनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णौ कर्माभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेष्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थ' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥—रिक्त इति । रिचिर् विरेचने ॥—संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः । गुप्तः । अस्य लवकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥—जुष्टार्पिते—। जुष्टः । अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुष्टी प्रीति-सेवनयोः कः । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीणनिषेधः । जुष्टः । अर्तणिच् । 'अर्ति' इत्यादिना पुक् । अर्पितः ॥—नित्यं—। जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥—पूर्वैणैव सिद्धेरिति । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याश-ङ्गाह—छन्दसीत्यादि । न केवलं गतार्थत्वमात्रं किं लारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह—अर्पिताः षष्टिरित्या-दिना ॥—युष्मदस्मदोः—। 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥—ममेति । 'युष्मदस्मदभ्यां ङ्सोऽश्' 'तवममौ ङसि' इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनो-दात्तः' इति विभक्त्येवदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥—ऊयि च । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥—तुभ्यं मममिति । 'के प्रथमयोरम्' । 'तुभ्यमग्नौ ङयि' ॥—यतः—। 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यतो द्व्यजनुवर्तते तथाह—द्व्यच इति । अत्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यजनमविद्यमानवत्' इति । अन्यथा य आदिर्नकारो



मावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् । ॥ ईडवन्वृशंसदुहं ण्यतः । ॥ ६।१।२१४। एषां ण्यद-  
न्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आशुहान ईड्यो वन्धश्च । ओहं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय संखम् ।  
॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः । ॥ ६।१।२१५। आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अभिम् । ॥ त्यागरागहासकुहश्चठ-  
क्रथानाम् । ॥ ६।१।२१६। आदिरुदात्तो वा । आद्याक्यो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः । ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञा-  
यां स्त्रियाम् । ॥ ६।१।२१७। मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनास्ति । बहुम्बरावती । शरावती । ॥ अन्तोऽवत्याः ।  
॥ ६।१।२२०। अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेन्नवती । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ॥ ईवत्याः । ॥ ६।१।२२१।  
ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

### अथ फिदसूत्राणि ।

॥ फिषोऽन्त उदात्तः ॥ १ ॥ प्रातिपदिकं फिद तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चेः । ॥ पाटलापालकाम्बासाग-  
रार्थानाम् ॥ २ ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अ-  
पालक, व्याधिघात, आरेवत, आरवधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उन्वञन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः ।  
समुद्रः । ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ गेहम् । नन्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आशुदात्तोऽयम् ।  
इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् । ॥ गुदस्य च ॥ ४ ॥ अन्त उदात्तः स्याच्च तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आग्नेम्य-  
स्ते गुदाम्यः । स्वाङ्गशिदामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततश्चाप । ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ ५ ॥ धका-  
रयकारपूर्वो योऽन्तोऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाज्ञामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । वान्तस्या-  
न्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया ।

नासौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्ये नाव्यम् ।  
'नौवयोधर्म' इति यत् । यन् किं, विचिर्ष्यम् । उभयप्रापि तित्स्वरः ॥—ईडवन्वृ— ईड स्तुतौ, वदिः अभिवादन-  
स्तुत्योः, वृह संभक्तौ, शंसु स्तुतौ, वुह प्रपूर्णे । ण्यन्तो यनुबन्धकत्वाद्यग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—ईड्य  
इत्यादि । 'ऋहलोः' इति ण्यत् ॥—वार्यमिति । नन्वत्र 'एतिसुशासु-' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति  
चेत्तस्यम् । क्यव्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् ॥—विभाषा—। वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाशुदात्तः  
प्राप्तः । स्थो गुरित्यनुवर्तमाने 'जृहृरिभ्यो निष्' इति व्युत्पादनात् । इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः ।  
यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । 'असोरल्लोपः' इति उदात्तस्य भ्रमो-  
ऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाशुदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥—स्यागराग—। त्यज हानौ । 'वजोः' इति कुलम् । रज  
रागे 'धमि च भाव-' इति नलोपः । हसे हसने एषां पक्षे 'कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति ॥—त्रयः पचाद्य-  
जन्ता इति । कुह विस्मापने, श्वठ असम्यग्भाषणे, चौरादिकावदन्तौ । कथ हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पक्षे  
भवति । मतोः—॥—मतोः पूर्व आकार इति । आर्यव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।  
केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति ॥—शरावतीति । चातुरर्थिको नयां मनुप् 'मादुपधायाः' इति बलम् । 'मतौ  
बहुचोऽनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् ॥—वेन्नवतीति । मनुप् । बलम् । न चात्र बलस्यासिद्धत्वादवती-  
शब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति ।  
स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावात्तद्वतीशब्दः ॥—अहीवतीति । पूर्ववदीर्घः । संज्ञायामिति बलम् ॥

अथ फिदसूत्राणि ॥—फिषोऽन्त उदात्तः । फिडिति पूर्वार्थप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते तदाह—प्राति-  
पदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च  
'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः । 'नियतकालाच्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे 'साध्वसाधुप्रवि-  
भागः' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिदसूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथाच 'आशुदात्तश्च' इति सूत्रे  
भाष्यं 'प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वावकाशः । यत्रा-  
नुदात्ता प्रकृतिः समलं सिमत्वमिति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः लत्वसमसिमेत्यादिफिदसूत्राभ्रयणं विना प्रकृतेरन्तो-  
दात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥—पाट—। पाटलेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः ॥—लघावन्त इति  
प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥—पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते-' इति  
प्राप्ते ॥—गेह—। गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥—गुद—। अगेहार्थमिदम् ॥—ध्यपूर्व—॥—धकारेति ।  
नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः ॥—प्राप्ते इति । आशुदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥—यञन्तत्वादिति । 'बहिषष्टिलोपो यञ' इति

यतो नाव इत्याद्युदात्त इत्यशब्दः । क्षत्रिशब्दस्तु यान्तस्यान्यात्पूर्वमिति मध्योदत्तः । ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥ ६ ॥  
 नक्षत्रम् । उक्ता । सुखम् । दुःखम् । नक्षत्रस्य स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उक्ता नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रि-  
 मत्वात्स्वयुवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा ।  
 शुक्लम् । शुक्लस्य स्वाङ्गशिष्टामिति नञ्विषयस्येति वा भाष्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीकः खो निङ्गस्वञ्चेति उणादिषु  
 निस्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टामिति वा बोध्यम् । ॥ हिष्ठवत्सरतिशतथान्तानाम् ॥ ७ ॥ एषामन्त  
 उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । निस्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरथैः सुवृता रथेन । यद्वहिष्ठं नातिविदे  
 इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अक्षीतिः । लघा-  
 वन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्युवर्णानां प्रभृत्यस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत  
 इत्याहुः । याथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥ ८ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यव-  
 स्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दा-  
 नुवर्तिष्विति कोशः । ॥ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ ९ ॥ इह दक्षिणस्याधन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः ।  
 आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । ॥ छन्दसि च ॥ १० ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् ।  
 दक्षिणः । इह पर्यायेणाधन्ताद्युदात्तौ । ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ ११ ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते  
 अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां ग्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां तु कृष्णो रात्र्यै । ॥ वा नाम-  
 धेयस्य ॥ १२ ॥ कृष्णस्येलेव । अयं वां कृष्णो अग्निना । कृष्ण ऋषिः । ॥ शुक्लगौरयोरादिः ॥ १३ ॥ नित्यमुदात्तः  
 स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिब । इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् । ॥ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां  
 छन्दस्यन्तः ॥ १४ ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नि-  
 यमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः । ॥ पृष्ठस्य च ॥ १५ ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् ।  
 ॥ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ १६ ॥ उनर्वन्तानामित्याद्युदात्तत्वाद्वापः । ॥ अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ १७ ॥  
 प्राम्नास्यान्यात्पूर्वमिति यतो नाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ १८ ॥ दिगाख्याभ्यावृ-  
 त्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिस्पर्शयस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि । ॥ नक्षत्राणामव्विषयाणाम् ॥ १९ ॥  
 अन्त उदात्तः स्यात् । आशेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टान्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते  
 वचनम् । ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ २० ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वां य आप्  
 तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका बहुलिका इत्यत्रान्तोदात्तो नेत्याहुः । ॥ घृतादीनां च ॥ २१ ॥ अन्त उदात्तः ।

वचनात् ॥—यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादिलायत् ॥—यान्तस्यान्यादिति । ‘क्षत्राद् वः’ इति प्रत्ययस्व-  
 रेणापीति वा बोध्यम् ॥—खान्तस्या—। श् च म् च श्मौ तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः । तस्य शका-  
 रमकारादिभिन्नस्य खान्तस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—शीकः खो निङ्गस्वञ्चेत्यादि । ननु बहुवृणादिपुस्तकेषु शीको ह्रस्व-  
 ष्वेत्येव पठ्यते । ‘मुहेः खो मूर्च’ इत्यतः खोऽनुवर्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् ।  
 तस्मात्पूर्वापरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥—हिष्ठ—॥—एषामिति । हिष्ठ वत्सरति-  
 शत् य एतदन्तानामित्यर्थः ॥—बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् ‘अतिशयाने तमविष्ठनौ’ इतीष्टन् । ‘प्रियस्थिरस्फिर-’ इत्य-  
 नेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥—परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र ‘वसेध संपूर्वाभित्’ इति सरप्रत्ययस्य  
 चित्त्वादपि सिद्धेः ॥—सप्ततिरित्यादि । ‘पङ्क्तिर्विशतिर्त्रिंशत्-’ इत्यत्र व्युत्पादिता एते ॥—प्राग्वदिति । ‘लघा-  
 वन्ते-’ इति प्राप्त इत्यर्थः ॥—दक्षिणस्य—। अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे । वीणायां दक्षिणः । प्रवीण इत्यर्थः ॥—  
 छन्दसि । दक्षिणस्याधन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥—कृष्णस्य—। अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥  
 —एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्तते वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेययोः । शुक्लगौरयोरादिरुदात्त  
 इत्यर्थः । तेन ‘सरो गौरो यथा पिब’ इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव नामधेयलाभावात् ॥—अङ्गुष्ठो—। एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥  
 —अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । बकशब्देऽपि प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥—वा भाषायाम् ।  
 —पृष्ठमिति । पक्षे ‘स्वाङ्गशिष्टाम्-’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥—अर्जुनस्य—। अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् ।  
 अर्जुनो वृक्षः । ‘उनर्वन्तानाम्’ इत्याद्युदात्तः ॥—अर्यस्य—। अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ इति  
 निपातितोऽयमर्थशब्दः ॥—आशाया—। अदिगाख्यायामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् ॥—ज्येष्ठेत्यादि ॥ ‘प्रशस्यस्य  
 श्रः’ ‘ज्यः च’ इति प्रशस्यशब्दादिष्ठानि ज्यादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रववती । धनं विद्यते अस्याः सा  
 धनवती । अतिशयिता । श्रववती श्रविष्ठा धनिष्ठा । इष्टानि ‘विन्मतोऽलंक्’ इति मतुपो लुक् ॥—आद्युदात्ते प्राप्त इति ।  
 ‘अिनत्यादिः-’ इत्यनेन ॥—कृत्तिकेति । ‘लघावन्ते-’ इति आद्युदात्तत्वम् ॥—घृतमिति । नञ्विषयस्येति प्राप्ते ॥—

घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् । ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ २२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः । ज्येष्ठः । कनिष्ठोऽपि कः । इह निस्वादायुदात्त एव । ॥ विल्वतिप्ययोः स्वरितो वा ॥ २३ ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

### द्वितीयः पादः ।

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ २४ ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् । ॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ २५ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः । ॥ नन्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ २६ ॥ वने न वायः । इत्यन्तस्य तु सर्पिः । नप नपुंसकम् । ॥ तृणधान्यानां च ह्येषाम् ॥ २७ ॥ अचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिळाः । बह्वर्चा तु गोधूमाः । ॥ प्रः संख्यायाः ॥ २८ ॥ पञ्च । चत्वारः । ॥ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ॥ २९ ॥ शिद सर्वनाम । कर्णार्थ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः । ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ ३० ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुक्रेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् । ॥ सत्ययुवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ ३१ ॥ सति परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः । ॥ उनर्वन्तानाम् ॥ ३२ ॥ उन । वरुणं यो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्या कृण्वे । वन् पीवानं मेघम् । ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ ३३ ॥ आदिरुदात्तः । एतः हरिणः । शितिः । पृभिः । हरित् । ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनुत्ताच्छील्ये ॥ ३४ ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः । ॥ अक्षस्यादेवनस्य ॥ ३५ ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवनेतु । अक्षैर्मा दीप्यः । ॥ अर्धस्यासमद्योतने ॥ ३६ ॥ अर्धो ग्रामस्य । समंशके तु अर्धं पिप्पल्याः । ॥ पीतवृथानाम् ॥ ३७ ॥ आदिरुदात्तः । पीतवृः सरलः । ॥ ग्रामादीनां च ॥ ३८ ॥ ग्रामः । सोमः । यामः । ॥ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ ३९ ॥ चञ्चे चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचा संज्ञा । ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ ४० ॥ एषामुपमेयनाज्ञामादिरुदात्तो न । ताक इव ताकः । मेरुरिवः मेरुः व्याघ्रः । सिंहः । महिषः । ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ ४१ ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-  
दाहरणम् । ॥ लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुः ॥ ४२ ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्वह्नकस्य गुरुदात्तः । कल्या-  
णः । कोलाहलः । ॥ स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ ४३ ॥ एषां त्रयाणामायुदात्तः । स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्ण । श्येनी ।

ज्येष्ठ इति उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्टनि ज्यादेशः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति युवनशब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् ॥—निस्वादिति । तथा च निस्वरा-  
पवादोऽयं योगः ॥—पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥ इति प्रथमः पादः ॥

नन्विषयस्य । इत्यन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥—सर्पिरिति । 'अर्चिञ्चि-' इत्यादिना इतिः ॥  
—तृण— । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च अचामादिरुदात्तः स्यात् ॥ अषिति अचः प्राचा संज्ञा तदाह—ह्यचामि-  
त्यर्थ इति ॥—गोधूमा इति । 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तता ॥—प्रः संख्या— । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदि-  
रुदात्तः ॥—चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यत्राम्स्वरेण भाव्यम् । चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' इति चतुर्भिरित्यत्र  
'क्षत्युपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगाल-' इति पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरेणायुदात्तोऽयम् ॥—स्वाङ्गशिष्टाम्— । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥—उदकमिति । छन्दसि  
अङ्गुष्ठोदकबकवशानामित्यन्तोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं चोदात्तम् ॥—उनर्व— । उन ऋ धन् एतदन्ता-  
नामादिरुदात्तः स्यात् ॥—ह्रस्वान्तस्य— । अत्रुक्तिम् । नृशंसः ॥—अक्षस्य— । अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः ॥—अ-  
र्धस्य— । असमद्योतनेऽर्धशब्दस्यादिरुदात्तः ॥—ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥—लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो  
लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥—चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य 'लुम्मनुष्ये-' इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् ।  
अभिर्मोणवकः ॥—न वृक्ष— । पूर्वेण प्राप्तमायुदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः ।  
अत्र पूर्वेणायुदात्तत्वं भवत्येव ॥—राजविशेषस्य— । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्यायुदात्तः यमन्वा चे-  
न्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहुः । फिट्सूत्रौ तु वृद्धस्य चेन्नाज-  
विशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः ॥—आङ्ग इति । आङ्ग इवायमाङ्गः । अङ्ग इवायमाङ्गः ॥—लघावन्ते— । इह  
आदिरिति न संबध्यते तेन नादेरपि गुरोर्दात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुदात्त इति 'वृषाकप्यभि-'  
इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्यतो  
डीप्' इति सूत्रे सारङ्गकल्पाशब्दौ 'लघावन्ते-' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः ॥

हरिणी । अक्षुषाब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरङ्गः । ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥४४॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तिसिरिः । खंजरीटः । ॥ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥४५॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः । ॥ धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ ४६ ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । पान्तानाम् । माषाः । ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥ ४७ ॥ आदिरुदात्तः । केकयः । ॥ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥ ४८ ॥ इयिति ह्रस्वसंज्ञा । पल्लम् । शल्लम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः । ॥ इगन्तानां च झषाम् ॥४९॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥ ॥ इति फिद्स्त्रेषु द्वितीयः पादः ॥

### तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥५०॥ ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः । ॥ व्यचां प्राक्प्रकारात् ॥५१॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् व्यचामित्यधिकारः । ॥ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥५२॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा व्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । कलाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् । ॥ मादीनां च ॥५३॥ मलयः । मकरः । ॥ शादीनां शाकानाम् ॥५४॥ शीतन्या । शतपुष्पा । ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥५५॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु अनूपम् । व्यचां तु नीपम् । ॥ युतान्यप्यन्ताम् ॥ ५६ ॥ युते । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः । ॥ मकरवरूढपारेषतवितस्तेस्वाङ्गिप्राक्षाकलोमाकाष्ठपेष्टाकाशीनामादिर्वा ॥ ५७ ॥ एषामादिद्वितीयो बोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि । ॥ छन्दसि च ॥५८॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । कक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं बोदात्तं ज्ञेयम् । ॥ कर्दमादीनां च ॥५९॥ आदिर्द्वितीयं बोदात्तम् । ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥६०॥ आदिर्द्वितीयं तेषां ज्ञेयम् । ॥ पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः । ॥ नपः फलान्तानाम् ॥६१॥ आदिर्द्वितीयं बोदात्तम् । राजादनफलम् । ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ॥६२॥ कुलायः । ॥ यान्तस्य च नालघुनी ॥६३॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । शिशुमारोदुम्बरबलीषर्दीष्टारपुरुषसां च ॥६४॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । ॥ साङ्काश्यकाम्पित्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥६५॥ द्वितीयमुदात्तं वा । ॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥६६॥ इषीषा ।

—कल्याण इति । पर्यायेणोदात्तमध्यायुदात्तौ ॥—शकुनीनाम्—। पक्षिवाचिनाम् ॥—पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात् ॥—कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ॥—नर्तु—। ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥—धान्यानाम्—। धान्यवाचिनां वृद्धक्षान्तानां पशुशब्दान्तानां चादिरुदात्तः ॥—श्यामाका माषा इति । अत्रोशीनरेत्यनेन तृणधान्यानामित्यनेन चायुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् । फिद्भृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुदात्त इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति । नैषादकाः कालाक्षा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहृतं तत्र । श्यामाके धान्यत्वाभावविन्यः ॥—जनपदा—। जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥—केकय इति । अत्र परत्वाद्यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमत अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥—हयादीनाम् । हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति । पशालाः कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च ।—इग—। अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । ‘अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्’ इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । ‘लघावन्ते’ इति मध्योदात्तत्वम् ॥—रसना वदनमिति । ‘स्नात्रशिदाम्’ इत्यायुदात्तत्वम् ॥—मादी ॥—मलयः मकर इति । अनयोर्मकरवरूढेति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति विशिष्यस्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् ॥—शादीनां शा—। शकरादीनां शाकवाचिनां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनामिति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति ॥—पान्तानाम्—। पशुशब्दान्तानां गुर्वादीनां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे अनोरप्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं नीपे नेरनिधाने इत्यनेनेत्याहुः ॥—युत—। युत अनि अणि एतदन्तानां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्टा । काशीनानामिति वक्ष्ये नुबभाव आर्षः ॥—छन्दसि—। छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं बोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमा कुलटा उदकं गान्धारिः ॥—सुगन्धि—॥—आदिरिति । सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥—नपः फलान्तानाम्—। नप् नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो वृक्षः ॥—यान्तस्य—। यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥—यान्तस्य—। केचित्तु यान्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वं उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाहृतः ॥—शिशुमारो—। शिशुमार इति पाठान्तरम् ॥—उष्टार—। उष्टार इति पाठान्तरम् ॥—सांकाश्य—। सांकाश्यकाम्पित्यशब्दो ‘बुञ्छण्’ इति श्रान्तौ । दार्वाघाटशब्दो ‘दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्’ इत्यणप्रत्ययान्तः ॥—ईषान्तस्य—। ईषान्तस्य

लाङ्गलीषा । ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ ६७ ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् । ॥ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ ६८ ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपदधाति ॥ ॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

### चतुर्थः पादः ।

॥ शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ ६९ ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी । ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ ७० ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः । ॥ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ ७१ ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ ७२ ॥ एषां चतुर्णां धूम्रभृतीश्वतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः । ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ७३ ॥ कपिकेशः । हरिकेशः । ॥ न्यङ्गस्वरौ स्वरितौ ॥ ७४ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्गुत्तानः । व्यञ्जयत्स्वः । ॥ न्यर्बुद्व्यल्कशयोरादिः ॥ ७५ ॥ स्वरितः स्यात् । ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजमनुष्याणामन्तः ॥ ७६ ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाव इति प्राप्ते । ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ७७ ॥ अन्तस्वरितानि । ननो बिल्व उदतिष्ठत् । ॥ त्वत्त्वसमसिमस्यनुष्ठानि ॥ ७८ ॥ स्तरीरुत्वत् । उतत्वः पश्यन् । नमन्तामन्यके समे । सिमसौ । ॥ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः ॥ ७९ ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र इष्टस्येत्वेवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमसौ इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव । ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ ८० ॥ स्वाहा । ॥ उपसर्गाश्चाभिर्वर्जम् ॥ ८१ ॥ ॥ एषादीनामन्तः ॥ ८२ ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह ते मित्र सुरभिः सह । षष्ठ्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राञ्जः । तच्चिन्त्यम् । ॥ वाचादीनामुभाद्युदात्तौ ॥ ८३ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय । ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥ ८४ ॥ स्पष्टम् । ॥ यथेति पादान्ते ॥ ८५ ॥ तच्चेमिभृभवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो अदितिः करत् । ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ ८६ ॥ पटुपटुः । ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ ८७ ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । पत्रायम् । दिवेदिवे ॥ ॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

### अथ प्रत्ययस्वराः ।

॥ आद्युदात्तश्च । ३।१।३। प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् । ॥ अनुदात्तौ सुप्तिता । ३।१।४। पूर्वसापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शसिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ । ॥ चितः । ६।१।६३। अन्त उदात्तः स्यात् ॥ ॥ चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थम् ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः ।

हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥—उशीर—। अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । ‘धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम् । ‘लघावन्त—’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं ‘स्वाज्ञानामकुर्वादीनाम्’ इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां ‘लघावन्ते—’ इति प्राप्ते वचनम् ॥ —महिष—। एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥ इति तृतीयः पादः ॥

—त्वत्त्व—। एतानि सर्वानुदात्तानि ॥—सिमस्य—। सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः ॥—उपसर्गाश्चाभि—। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ॥—यथेति । यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् ॥—प्रकारादि—। ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इत्यादिद्वित्वे पदस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—पटुपटुरिति । ननु ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ इति कर्मधारयवद्भावादेव ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं प्रकारादिद्वित्वादित्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥ इति चतुर्थः पादः ॥

अग्निरिति । ‘अग्नेर्नलोपश्च’ इति निप्रत्ययः ॥—कर्तव्यमिति । तव्यप्रत्ययः तव्यतस्तु तित्त्वात्स्वरितो वक्ष्यते । नच तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितो भवत्येवेति चेत्सत्यम् । किं त्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः । तव्यतस्त्वमेव शेषनिषातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥—युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । ‘धातोः’ इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितः । ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति तिपः प्रचयः ॥—चितः ॥—सप्रकृतेरिति । नन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु ।

नभन्तामन्त्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तत्सुते । ॥ तद्धितस्य । ६।१।१६४। चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वण सिद्धे भित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौआयनाः । ॥ कितः । ६।१।१६५। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाभेयः । ॥ तिसृभ्यो जसः । ६।१।१६६। अन्त उदात्तः । तिस्रो णावः सधितुः । ॥ सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः । ६।१।१६८। साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता । बाबा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेयादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विदधते राजनि स्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् । ॥ अन्तोदात्तात्तत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६।१।१६९। नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । ॥ अञ्जेऽछन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६।१।१७०। अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । साविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् । ॥ ऊद्विहम्पदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः । ६।१।१७६। एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा ॥ ॥ ऊठपुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अक्षयुवा । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोन्वादेशोऽशानुदात्तस्तृतीयादौ' इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू । माभ्यां गा अनु । पद्मोमासद्विज्ञ इति षट् पदादयः । पद्मयां भूमिः । दन्निर्न जिह्वा । अहरहर्जायते

चित इत्यवयवादेशा षष्ठी न कार्यिणः । चिथोऽवयवस्तस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यी अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अशोभादेराकृतिगणलादच् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचक्षिस्करणम्, अन्यथा तस्यैकाच्चादनर्थकं तत्स्यात् ॥—अन्यके इति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यके तकदित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम् ॥—जित्स्वरबाधनार्थमिति । चफजश्चकारो 'वातचफजोरन्नियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः । अकारो वृद्धौ । तत्रासत्यस्मिन् परत्वात् भित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥—कौआयना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफज्' 'वातचफजोरन्नियाम्' इति जः । 'ज्यादयस्तत्राजाः' । तत्राजस्य बहुषु छक् ॥—आभेय इति । अभेर्वक् ॥—तिसृ- । अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात् ॥—तिस्र इति । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादनन्तोदात्तः । 'अनुदात्तौ सुपितौ' इति जसनुदात्तः । अत्र 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः-' इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥—सप्तमीबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम् व्याख्यानात् ॥—राज्ञेति । सावित्येतस्मिन्नसति एकाचः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमलोपे कृते एकाच् ॥—राज इति । राजशब्द आद्युदात्तः । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिनन्तत्वात् ॥—अन्तोदात्ता- । एकाच इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः ॥—नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यसमासे किम् । अमिचित् । 'अमौ च' इति क्तिप्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्त्यैककल्पिक उदात्तो भवत्येव । अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोऽयं न तु बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्क्च श्वोर्क इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा । षष्ठीसमासात् टाप् ॥—दधीच्च इति । दध्यश्चतीति 'ऋत्विग्-' आदिना किन् । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ॥—शस्परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि मा भूत् सुटि यथा स्यादिति ॥—ऊद्विह- । अत्रैकाच् इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥—प्रष्टौह इति । 'छन्दसि सहः' । 'बहश्च' इति ण्विः । 'बाह ऊट्' । उपपदसमासे प्रष्टवाहशब्दो 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्टौहशब्दस्यानेकाच्चेऽपि ऊठशब्दस्यैकाच्चमेव ॥—ऊठपुपधाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न लन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षयूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न । अत्र हि अक्षैर्द्विव्यतीति क्तिप् । अन्तरङ्गत्वाद् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् ॥—अन्वादेशेनेति । अत एव 'सावेकाचः-' इत्यपि स्त्रो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् ॥—प्र ते बभ्रू इति । भिन्ना ऋक् । अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्यत्रोक्ता ॥—माभ्यामिति । अत्र पूर्वार्धे बभ्रूशब्दोक्तयोरिहेदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव । अन्वादेशश्च कथिताशुक्थितामात्रं न लिदमा कथितस्येदमैवानुक्थनमिति भाष्योक्तेः ॥—षट् पदादय इति । न तु ततः परे

मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद् आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विव-  
स्वतः । दिव् । उपत्वाप्ते दिवेदिवे । ॥ अष्टनो दीर्घात् । ६।१।१७२। शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः  
॥ शतुरनुमो नद्यजादी । ६।१।१७३। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभ-  
क्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः ।  
अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसावर्धातुक इति निघातः । ॥ उदात्तय-  
णो हल्पूर्वात् । ६।१।१७४। उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोद-  
यित्री सनुतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे । ॥ नोङ्धात्वोः । ६।१।१७५। अनयोर्थणः परे शसा-  
दय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेतृभिः सुभवे । ॥ ह्रस्वमुङ्भ्यां मतुप् । ६।१।१७६। ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्परा  
परो मतुबुदात्तः । यो अविदमँडवनिमँडयति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा  
विदविषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वायवा गहि ॥ ॐ रेशब्दाच्च ॥  
रेवाँइदेवतः । ॥ नामन्यतरस्याम् । ६।१।१७७। मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेत-  
न्ती सुमतीनाम् । ॥ ऊयाश्छन्दसि बहुलम् । ६।१।१७८। ऊयाः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभजती-

एकाच इत्यनुवृत्तेः ॥—अष्टनो—। दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । ‘शल्युपोत्तमम्’ इत्यस्यापवादः ।  
अष्टनशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः ।  
इह ‘शल्युपोत्तमम्’ इति स्वरः । ननु चात्रापि ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति  
चेत्सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति । नित्ये लात्वे व्यावर्त्याभावादीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृता-  
त्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिरिति किं  
दीर्घग्रहणेन ॥—जानतीति । ‘ज्ञानोर्जा’ इति जादेशः । ‘श्राभ्यस्तयोरातः’ इति श्राकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण  
शत्रन्तोदात्तम् ॥—कृण्वत इति । ‘धिन्विकृण्वोर च’ ॥—तुदन्तीति । तुदादित्वाच्छः । ‘आच्छीनशोः’ इति  
नुम् ॥ प्रत्युदाहरणे ब्रह्मविकलतां परिहरति—एकादेशोऽत्रोदात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरनुप-  
देशात्परत्वात् ‘तास्यनुदात्त’ इति निघाते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति  
अनुम इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुमकमन्तोदात्तं भवति ॥—उदात्तयणो—।  
‘उदात्तस्वरितयोर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते । ‘चितः’  
इत्यन्तोदात्तः ॥ हल्पूर्वादिति किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । ‘तनोतेर्डः सन्वच्च’  
इति उः । ‘चालनी तितउः पुमान्’ । ‘बहोर्नैज्वदुत्तरपदभूम्नि’ इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति  
विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं  
वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ‘न भूवाक्चिदि-  
धिषु’ इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इति नकारे नान्तत्वानुङीप् अनेनोदात्तः ॥—नोङ् ॥—शसादय  
इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्थणः परा नदी न संभवतीति नानुवर्तिता ॥—ब्रह्मब-  
न्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषेधे ‘उदात्तस्वरित-  
योर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति विभक्तिः स्वरिता ॥—सुभवे इति । किबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य  
‘ओः सुपि’ इति यण् ॥—अन्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किः । उदनिशब्दोऽ  
व्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा ‘युतान्यप्यन्तानाम्’ इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । ‘मनु-  
वसोरुः संवुद्धौ छन्दसि’ इति रुः । ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकः ॥—अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप्  
‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनकुदात्तः’ इति ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्यनङ् । ‘आनो नुट्’ इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो  
भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । ‘मादुपधायाः’ इति वलम् ॥—इषुरिति । ‘धान्ये नित्’ इत्यधिकारे ‘इषेः किच्च’ इति उ-  
प्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । अत्र मतुबुदात्तत्वं  
प्राप्नोति । ‘मृगोरुतिः’ इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नच तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जन-  
स्याविद्यमानत्वात् अत आह—स्वरविधाविति ॥—नेष्यत इति । ‘समासस्य’ इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ‘ह्रस्वमुङ्भ्यां  
मनुप्’ इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्गाह्य ह्रस्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः ॥—रेवानिति । रयिरस्या-  
स्तीति मतुप् ‘रयेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । ‘आहुणः’ ततो ह्रस्वाभावाद्भवन्म् ॥—नामन्य—।  
ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुबग्रहणं च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते तेन ह्रस्वो विशेष्यते तदाह—मनुपि यो ह्रस्व  
इति ॥—सुमतीनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । ‘नङ्मुभ्याम्’ इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ।

नाम् । वेत्युक्तेनैह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु । ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६।१।१७९। एभ्यो हलादिर्विभक्ति-  
रुदात्ता । आपङ्गिर्ह्यमानः । त्रिभिर्द्वं देव । ॥ न गोभ्यन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः । ६।१।१८२। एभ्यः प्रागु-  
क्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो शुभ्रम् । तेषां पाहि  
शुधी हवम् । ॥ दिवो झल् । ६।१।१८३। दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । शुभिरकुभिः । झलिति किम् ।  
उप त्वाप्ते दिवेदिवे । ॥ नृ चान्यतरस्यामृत् । ६।१।१८४। नुः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । नृभिर्यमानः ।  
॥ तित्स्वरितम् । ६।१।१८५। निगदभ्याख्यातम् । क नूनम् । ॥ तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुक-  
मनुदात्तमन्विहोः । ६।१।१८६। अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्यय-  
स्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । क्तितः । अभिषष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुषुजा चनस्यतम् । चि-  
त्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणाच्चेह ।

भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ । अन्यथा परत्वाभिल्लाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् स्यात् । तिसृणा-  
मित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र  
न स्यात् । मनुपि तिसृभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्ते-  
रुदात्तत्वमिष्यते ॥—षट्त्रि—। अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । यथेतदनुवर्तेत पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् ।  
'अत्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वात्क तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादिः किम् ।  
चतस्रः पञ्च । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुरः शस्ति' इत्यत्रैवावोचाम ॥—न गो—। साविति यदि  
सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् । तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः ल्यदाद्यत्वे कृते 'बहुव-  
चने झल्येत्' इत्येत्वविधानात् । तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तलाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु याखित्यत्रा-  
वर्णान्तलात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह—सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात् षाष्टिकस्वरस्य प्रति-  
षेधो विज्ञायत इत्याह—प्रागुक्तं नेति । एवं च वीरवत्तमित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति न भवति । 'स्फा-  
यितश्चि-' इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः ॥—गोभ्य इति । 'सावेकचः-' इति प्राप्तम् ॥—शुनश्चिच्छेप-  
मिति । अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् । शुनःशेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनःशेषं चिदिति  
पठ्यते । 'शेषपुच्छलङ्गुलेशु शुनः' इत्यल्लुक् । वनस्पत्यादित्वाद्युभयपदप्रकृतिस्रः । श्वनशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावे-  
कचः-' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राडिति क्तिबन्तः । राजा ॥—अङ्किति । अङ्कतिः क्तिबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं  
विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । 'नाश्चः पूजयाम्' इति प्र-  
तिषिध्यते नलोपः । 'अश्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' । इति प्राप्तं निषिध्यते । गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव । प्राचा  
प्राचै । कुडिति क्तिबन्तः । कुष्ठा । कुष्ठ कौटिल्याल्पीभावयोः । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना किन् । तत्रैव सूत्रे कुडिति निपात-  
मात्रलोपाभावः । कृत् करोतिः कृन्ततिर्वा क्तिबन्तः । कृता कृते ॥—दिवो ॥—झलादिरिति । नन्वसति सप्तमीनि-  
र्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः । केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का  
पुनर्झलन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्त इति चेत्तस्यम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यतः आदिरिति वर्तते दिवः  
परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति कीदृशी या स्याज्झलादिरिति ॥—शुभिरिति । 'सावेकचः-' इति वा 'ऊडिदम्-' इति वा प्राप्तः  
स्वरः प्रतिषिध्यते ॥—दिवे दिवे इति । 'ऊडिदंपदात्-' इति विभक्तिरुदात्ता ॥—तित्स्वरितम् ॥—निगदभ्या-  
ख्यातमिति । उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः ॥—केति । 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' 'क्ताति' इति किमः क्तादेशः ॥—  
तास्यनु—। तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां डिदभ्यां संबध्यते न तु तास्यनुदात्तेभ्याम् ।  
डिदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याकारेण डिता च विशेषणात्तदन्तविधिः । तथा च सूत्रार्थः । ता-  
सेरनुदात्तेतो डिदुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्हिदौ वर्जयित्वा ॥—कर्तेत्यादि । 'लुटः  
प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने डिच्चाटिलोपः । इतरत्र 'रि च' इति सलोपः । आस्त इत्यत्रादादित्वाच्छपो लुक् ॥—  
ङिति इति । अस्याप्युपदेशविशेषणाच्चेह । शणुते जरितुर्हवम् । अत्र श्रुतिदेशेन क्ति ॥—चनस्यतमिति ।  
चनोभन्तादात्मन इच्छतमित्यर्थः । क्यच् । लोट् यसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तलाददुपदेशः ॥—चित्स्वरो-  
ऽपीति । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ । वर्धमानमित्यत्र  
ल्यं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः ॥—वर्धमानमिति । वृधु वृद्धौ । लटः शानच् । शप् 'आने मुक्' इति  
मुक् । न चात्र मुका व्यवधानम् । ययकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः ।  
स्वावयवेन व्यवधानाभावात् । ययकारान्तस्याङ्गस्य भजो मुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षलादन्तरङ्गस्वरं प्रत्य-



हतो वृत्राण्यार्या । लग्नहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्विहोः किम् । कृते । यद्धीते ॥ ॥ ॥ चिन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । ॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६।१।१८७। सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरभिनी । ॥ थलि च सेटीडन्तो वा । ६।१।१९६। सेटि थलन्ते पदे इद्गुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा छितीति प्रत्ययापूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः । ॥ उपोत्तमं रिति । ६।१।२९७। रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

### समासस्वराः ।

॥ समासस्य । ६।१।२२३। अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् । ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६।२।१। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्रित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः । ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६।२।२। ससैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यधेतः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्धे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शक्नीश्यामा ॥ ॥ अव्यये

कारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः ॥—इति । ‘अनुदात्तोपदेश-’ इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् भवति । न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते ॥—कतीह पचमाना इति । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । क्वचित् कतीह निघ्नाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारकिञ्चिन्ताच्छान्दसो मुगभावः । तत्तु तास्यादिभ्यः परलाभावाधिन्यम् ॥—शिश्य इति । ‘एनेकाचः-’ इति यणादेशः ‘लिट् च’ इत्यार्धधातुकमेतत् ॥—यद्धीत इति । यच्छब्दप्रयोगो ‘निपातैर्यद्यदिहन्त-’ इति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणे, इन्धी दीप्तौ, खिद दैन्ये, इति त्रयोऽनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह—चिन्दीत्यादि । एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—यासिष्टमिति । या प्रापणे । लङ् थसस्तम् । ‘च्लि लुङि’ । च्लेः शिच् ‘यमरमनमाताम्-’ इतीदृशको । ‘बहुलं छन्दस्यमाह्वयोऽपि’ इत्यहभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तदाहरणान्तरं मृगम् ॥—थलि- । ‘णमुल्यन्यतरस्याम्’ इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिदन्तयोरैव कार्यित्वं विकल्पेत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विद्ग्रहणात्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । इद्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने यथियेत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिदभावेऽपि स्यादित्यर्थः ॥—आहवनीय इति । बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥—यज्ञश्रियमिति । षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतम्यादियदुदात्तः ॥—बहुव्रीहौ । इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृतेतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणाप्रतिस्वरणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते । पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्पुरुषोदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह—उदात्तस्वरितयोगीति ॥—चित्रेति । श्रूयते इति श्रवः कर्तिः । चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः । ततस्तमम् । चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ततः परस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य-’ इति स्वरितः । ततः परस्य ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति प्रचयः ॥—समपाद इति । त्वत्वसमसिमेत्यनुचानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः । पादशब्दो ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥—तुल्यधेत इति । ‘नौवयोधमेषिष-’ इति यति ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । ‘सदृक्थेतः सदृशथेतः’ इति । ‘समानान्ययोश्च’ इति किञ्चन्तः सदृक्शब्दः । ‘गतिकारकोपपदात्कृत’ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । एवं सदृशशब्दः कमन्तो मध्योदात्तः ॥—किरिणेति । ‘कृगृगृपूहिमिदिच्छि-’ इत्यौणादिक इः स च कित् । ‘भुजेः किञ्च’ इत्यतः कित्स्वित्पदवर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ॥—मन्दयत्सखमिति । मदि स्तुत्यादिषु । प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्धधातुकत्वेन शबभावात् ‘तास्यनुदात्तेन्द्रिदुपदेशात्-’ इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । ‘गेरनिटि’ इति णिलो-

नञ्कुनिपातानाम् ॥ अयशो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते । ६।२।३। वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितक-  
रमाषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः ।  
अनेते किम् । कृष्णैतः । ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे । ६।२।४। एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं  
प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्दः  
इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमित्युक्ता परिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् । ॥ दायाद्यं  
दायादे । ६।२।५। तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् ।  
परमदायादः । ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६।२।६। प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे ।  
गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रति-  
बन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् । ॥ पदेऽपदेशे । ६।२।७। व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।  
मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्याधादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे  
किम् । विष्णुपदम् । ॥ निवाते वातत्राणे । ६।२।८। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ।

पस्तु न । तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छ-  
ब्दोऽन्तोदात्तः ॥—शस्त्रीश्यामेति । ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासः । शस्त्रीशब्दो गौरादिडीषन्तोऽन्तोदात्तः ॥  
—अव्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ ‘आक्रोशे नञ्यनिः’  
इत्यनिः । किञ्चित् इत्यत्र ‘तिसृभ्यो जसः’ इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चलारः  
अनङ्गाहः इत्यत्र सति शिष्टोऽप्यामृस्वरो बाध्यते । अव्यथीत्यत्र ‘जिह्वक्षि-’ इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः  
क्रियते । तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् ॥—स्नात्वेति । मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं त-  
त्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु समासस्येत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ ‘सामि’ ‘स्वयं केन’ इति समासः ॥—  
मुहूर्तं सुखमिति । ‘कालाच्वनोः-’ इति द्वितीया । ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति समासः । मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तो-  
दात्तः ॥—भोज्योष्णमिति । ‘कृत्यतुल्याख्या-’ इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरि-  
तान्तः ॥—वर्णो वर्णे- । अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि  
स्वरूपग्रहणं न तदाह—वर्णवाचिनीत्यादि-॥—कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति । वृषेर्वर्ण इति विहितो यो नक्  
तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्या चेत् इत्यन्तो वेदे । भाषायां तु ‘वर्णानां तणतिनितान्तानाम्’ इत्या-  
द्युदात्तः ॥—इतन्नन्त इति । ‘रहेःरश्च लो वा’ इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥—कृष्णतिला इति । ‘वर्णो  
वर्णेन’ इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥—गाध-॥—अरित्रगाध-  
मिति । अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम् । गाध्यत इति गाधः । गाध् प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् अर्धर्चोदित्वात्  
क्लीबलम् ॥—गोलवणमिति । षष्ठीसमासः । गोशब्दो ‘गमेडोः’ इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—इत्रान्त इति ।  
‘अर्तिल्लसूखनसहचर इत्रः’ इति विहितः ॥—मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण ॥—इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति ।  
इयत्तायाः परिच्छित्तिरित्युक्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः ॥—  
दायाद्यम्— । दातव्यो दायोशः दायमादत्ते दायादः । मूलविमुजादित्वात्कः । दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं  
तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृ-  
तिस्वरं स्यात् ॥—क्युप्रत्ययान्त इति । ‘कृपृष्टृजिमन्दिनिधाञः क्युः’ इति विहितः ॥—परमदायाद इति । अत्र  
समासान्तोदात्तत्वेमेव ॥—प्रतिबन्धि- । कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यकं णिनिः ॥—गमनचिरम् ।  
व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ । तयोरित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये  
सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचितात् । नैष दोषः । चिरका-  
लवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंस-  
कादित्वमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचिलमुपपादयति—गमनमित्यादि । कारणवैकल्यादि चिरकालभावि गमनं  
कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥—मूत्रकृच्छ्रमिति ।  
षष्ठीसमासः ॥—पदेऽपदेशे- । अपदेशो व्याजः । ‘व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च’ इत्यमरात्तदाह—व्याजवाचिनीति ॥—  
उच्चारपदेनेति । उच्चारः पौरुषक्रिया ॥—विष्णुपदमिति । षष्ठीसमासः ॥—निवाते-॥—निवातशब्दे परे

कुटीनिवातम् । कुब्जनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीपन्तः । कुब्जशब्दो ङ्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातप्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे । ॥ शारदेऽनार्तवे ॥ ६।२।९। ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम्बेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तम-शारदम् । ॥ अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ ६।२।१०। एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्याद्वैशम्पायनाम्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाङ्गुमिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । ॥ सहशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११। अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूर्वमानता न सादृश्यम् । ॥ द्विगौ प्रमाणे ॥ ६।२।१२। द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्य-सप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोनित्यमिति मात्रचो लृक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । ग्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् । ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ ६।२।१३। वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः । ॥ मात्रोपक्षोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ ६।२।१४। मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः ।

वातप्राणवाचिनीति । वातप्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुब्जादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवातम् । कुब्ज एव निवातं कुब्जनिवातम् ॥—उद्यगन्त इति । कवतेर्ध्यक् ङकारस्येत्सङ्गा न भवति । गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबन्धात् ॥—यगन्त इत्यन्ये इति । ते तु कवतेर्ध्यमिति सूत्रमधीयते ॥—शारदे—॥—नूतनार्थ इति । अव्युत्पन्न इत्यर्थः ॥—रज्जोः सद्य उद्धृतमिति । रज्जुबद्धपात्रधृते रज्जुशब्दः । इदानीमेव कृपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः ॥—सृजेरसुम्बेति । ‘स्कन्देः सलोपश्च’ इत्यतः सलोप इति वर्तते ‘ऋमृशीडी’ इत्यतः उरिति ‘धान्ये नित्’ इत्यतो निदिति । सृजेरः स्यात्स च नित् । धातोरसुगमगः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरन्यादचः परेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुमसकारस्य जश्चैव च रज्जुरिति भवति ॥—आद्युदात्त इति । प्रत्ययस्य नित्त्वाभित्त्वेरेण ॥—उत्तमशारदमिति । शरदि ऋतौ भवं शारदम् ॥—अध्व—॥—कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञं यातीयध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्त छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दात् णिनिप्रत्ययः तस्य लृक् । अध्येत्रणस्तु ‘प्रोक्ताल्लृक्’ इति लृक् । विशेषणसमासोऽयम् ॥—दौवारिककषाय इति । षष्ठीसमासः ॥—सदृश—। सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोर्नृत्तरपदयोः ॥—पितृसदृश इति । पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ । नन्त्र ‘पूर्वसदृशसमोनार्थ—’ इति तृतीयासमासे कृते ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ—’ इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठा अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेन्मैवम् । अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्या सदृशो वृषत्याः सदृश इति । ‘षष्ठा आक्रोशे’ इत्यलुक् । दासीशब्दो ‘दसेष्टे न आच’ इति दसेष्टः प्रत्ययः नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः । टित्वाङीप् ‘यस्य—’ इति लोपः । ‘अनुदात्तस्य च यत्र—’ इति ङीप् उदात्तलम् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । उभयत्रापि ‘उदात्तयणो ह्रस्वर्वात्’ इति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके ‘पूर्वसदृश—’ इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु । सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेन्मैवम् । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी ॥—प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । ‘युप्रांगपागुदकप्रतीचो यत्’ इति यदन्तत्वात् ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः ॥—परमसप्तसममिति । सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् ऋत्वाभावः ॥—गन्तव्यपण्यम्—। वाणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वादण् ॥—मद्रवाणिज इति । मरेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः ॥—गोवाणिज इति । गमेर्भोः । अन्तोदात्तोऽयम् ॥—सप्तमी-समास इति । सप्तमीति योगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः ॥—रक्प्रत्ययान्त इति । ‘स्कायितधि—’ इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् ॥—मात्रो—॥—तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षार्थास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः । तदाह—भिक्षाया इति । पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायित इति उपज्ञः । ‘आतश्चोपसर्गे’ कर्मण्यङ् । पाणिनिशब्द इत्यन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः । ‘उपज्ञोपक्रमं तदावाचि-ह्यासायाम्’ इति नपुंसकता ॥—नन्दोपक्रममिति । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि

इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो निस्वात् । नपुंसके किम् । कुञ्जच्छाया । ॥ सुखप्रिययोर्हिते । ६।२।१५।  
 एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लिट्स्वरः । हिते किम् । परमसु-  
 खम् । ॥ प्रीतौ च । ६।२।१६। प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मण-  
 छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् । ॥ स्वं स्वामिनि । ६।२।१७। स्वामिशब्दे परे  
 स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी । ॥ पत्यावैश्वर्ये । ६।२।१८। द्यूना गृहपतिर्दमे ।  
 ॥ न भूवाक्चिद्विधिषु । ६।२।१९। पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः ।  
 वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । ॥ वा भुवनम् । ६।२।२०। उक्त्विषये । भुवनपतिः । भूसूभृभस्त्रिभ्य इति  
 क्युञ्जन्तो भुवनशब्दः । ॥ आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु संभावने । ६।२।२१। अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् ।  
 गमनाशङ्कमसि । गमनाबाधम् । गमनेनेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते ।  
 संभावने किम् । परमनेदीयः । ॥ पूर्वं भूतपूर्वं । ६।२।२२। आद्यो भूतपूर्वः आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये  
 भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् । परमपूर्वः । ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६।२।२३।  
 एषु पूर्व प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये  
 किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् । ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६।२।२४। विस्पष्टकटु-  
 कम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमकवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ।

घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥—इषुच्छायमिति । इषूणां छायेति तत्पुरुषः । 'छाया बाहुल्ये' इति  
 नपुंसकता ॥ 'इषेः किञ्च' इत्युप्रत्ययान्त इषुः तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह—इषुशब्द इति ॥—गमनसुख-  
 मिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥—लिट्स्वर इति । गमनशब्दो ल्युङन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाद्यु-  
 दात्तः ॥—प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनि-  
 वृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रिययोः-' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यं तत्राये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ  
 गम्यमानायां भविष्यतीति चेत्सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्मणोऽ-  
 पत्यमित्यण् । 'ब्राह्मो जातौ' इति जातौ टिलोपाभावेऽस्मिनि प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः 'छात्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः ॥  
 —पत्या—ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति षष्ठीसमासः । 'गेहे कः' इति कप्रत्य-  
 यान्तो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥—न भू—। भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् इत्थलम् ॥—एतानीति । भूवा-  
 क्चिद्विधिषु एतानीत्यर्थः ॥—न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र  
 भ्वादयस्त्रयः किञ्चान्ताः । दिधिषुशब्दः 'अन्द्भूमूकफेल्डकर्कन्धूदिधिषू' इत्युप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥—वा-  
 भु—॥—उक्त्विषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते  
 विकल्पोऽयम् ॥—भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः ॥—आशङ्काबाध—। आशङ्काबाध-  
 नेदीयस्सूत्रपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शक्ति शङ्कायाम् । बाध् लोडने । आहपूर्वाभ्यां  
 कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायाामीयसुनि 'अन्तिकबाधयोः-' इति नेदा-  
 देशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा ॥—अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिबन्धः ॥—  
 गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युङन्तानि । तत्र लिट्स्वरः ॥—गमनं शङ्क्यत इत्यादि । संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकम-  
 न्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते । गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥—  
 पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—आद्यो भूतपूर्वं इति । यः पूर्वमाद्य आसीत्स  
 एवमुच्यते ॥—आद्यपूर्वं इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा । आद्यशब्दः आहपूर्वाध्यायतेः 'घर्ण्ये कविधान-  
 म्' इति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृषोदरादित्वाद्धस्य ङः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥—परमपूर्वं इति । परमश्चासौ  
 पूर्वश्चेति श्रुत्यै वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तदाहरण-  
 मेव ॥—सविध—। सामीप्यायेषु सविधादिभूतपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥—मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे  
 षष्ठीसमासः । मद्रः रगन्तेनोदात्तः । गान्धारिः 'कर्दमादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा । काश्मीरो 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तः ।  
 सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीपमि-  
 त्यर्थः ॥—समर्यादमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमासः । सविधादिषु किम् ।  
 मद्रसमीपम् ॥—विस्पष्टा—। गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः ॥—विस्पष्टकटुकमिति ।  
 स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोरित्यस्य प्यन्तस्य निष्ठायां 'वा दान्तशान्त-' इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गति-  
 समासः । विस्पष्ट कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दैर्गुणव-

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । मिश्रण । ॥ अज्याऽवमकम्पापवस्तु भावे कर्मधारये । ६।२।२५। अ ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकमिष्टम् । गमनपापिष्टम् । श्रेयादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् । ॥ कुमारश्च । ६।२।२६। कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । ॥ आदिः प्रत्येनसि । ६।२।२७। कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः । ॥ पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६।२।२८। पूगा गणास्तोत्रं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्रेत्येव भवति । ॥ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६।२।२९। एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्नः । दश मासान् भूतो दशमासः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमासः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । अः संख्याया इति पञ्चशब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाशः । द्विगौ किम् । परमाश्रयः । ॥ बहुष्वन्यतरस्याम् । ६।२।३०। बहुशब्दस्तथा वा । बहुश्रयः । बहुमासः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च । ६।२।३१। एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेष्वकालात् । ६।२।३२। अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यन्तः । आतपशुष्कः । आह्नपक्षः । आह्नेति घञन्तः । चक्रबन्धः ।

इव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपेति समासः ॥—विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिष्यन्तादेरच् । विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंखरेणाद्युदात्तः । चिती संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुमीही प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याद्युदात्तः । अञ् व्यक्त्यादिषु । तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिखरे 'उदात्तस्वरितयोः' इति खरितादिः । पदेः कर्तरि क्तः । याथादिखरेणान्तोदात्तः । गतिखरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अयं कर्तरि क्तः । 'फलिपाटिनमिकनिजनां कुक्पटिनकिधतश्च' इत्युत्प्लयान्तः पटशब्दः । तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः । पठि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः । उष्णादिभृतौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमन्ताः । पण्डा बुद्धिः सा संजाताऽस्येति तारकादिस्वादितच् । एवमुक्तम् । कुशान् लातीति कुशलः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । चुप मन्दायां गतौ । अस्मात् 'चुपेरन्वोपधायाः' इति कलप्रत्ययः । तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि झुमे । 'इगुपध्नाप्रीकिरः कः' । याथादिखरेणान्तोदात्तः ॥—अज्या—। अज्यकनामादेशानामुत्तरपदलासंभवात्सामर्थ्यात्तद्व्युत्तरपदं गृह्यत इत्याह—इत्यादेशवतीति । इष्टेयमुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' ॥—गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादिलाप्राजदन्तादिलाद्वा विशेषणस्य परनिपातः ॥—पापिष्टमिति । विन्मतोर्लुक् । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः । 'ल्युट् च' इति भावे ल्युट् । तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिखरेणाद्युदात्तानि ॥—गम्यतेऽनेनेति । 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् ॥—केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥—कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिसंखरं स्यात् ॥—कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः ॥—अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचायच् चित्स्वरः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसंखरत्वं मतभेदेन भवति ॥—आदिः—। आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः खरः प्राप्तः सोऽप्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति ॥—पूगेषु—। गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥—कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाज्यो प्रामणीपूर्वात्' इति अः । तस्य 'तद्राजस्य बहुषु' इति लृक् ॥—कुमारश्रेत्येव भवतीति । तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥—पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लृक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः, पञ्चभगालः पञ्चशरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लृगनपत्ये' इत्यणो लृक् ॥—पञ्चाश्वा इति । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हायष्ठक् तस्य 'अध्यर्थः' इति लृक् ॥—बहु—। बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिसंखरं वा इगन्तादिभूतरपदेषु द्विगौ । पूर्वैर्न नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बहि वृद्धौ अस्मात् 'लङ्गिबन्धोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलृक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥—दिष्टि—। दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लृक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥—सप्तमी—॥—ण्यन्त इति । युञ्छणादिषु 'संकाशादिभ्यो ण्यः' ॥—घृष्टन्त इति । 'मक्षिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति घृन् संयोगादिलोपः । 'अश्च' इति षत्वं निश्चा-

चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकाराकारिकम् । पूर्वाह्नसिद्धः । थाथादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ॥ परि-  
प्रत्युपाप्ता वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६।२।३३। एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चो-  
त्तरपदे । परित्रिगते वृद्धो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । उपपूर्वाह्नम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगतम् । उपसर्गा आधुदात्ताः ।  
बहुमीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्यमिदम् ॥ अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् ।  
अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति, किम् । अग्निं प्रति । प्रत्यग्नि । ॥ राजन्यबहुव-  
चनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६।२।३४। राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं  
प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराधुदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ।  
द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राज-  
न्यग्रहणमिहाभिधिकवदयानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् ।  
वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः । ॥ संख्या ६।२।३५। संख्यावाचि पूर्व-  
पदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेकयसादेश आधुदात्तो निपात्यते । ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासी ।  
६।२।३६। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचा-  
र्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आ-  
चार्येति किम् । छान्दसत्रैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । ॥ कार्तिकौजपादयश्च

दाधुदात्तः ॥—अन्तोदात्त इति । 'कृमः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण ॥—थाथादिस्वरेण बाधितः  
सप्तमीस्वर इति । सिद्धशृङ्गपक्षानां क्तान्तत्वाद् बन्धस्य घनन्तत्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना सप्त-  
म्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते । क्वचित् कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः  
स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥—परिप्रत्यु- । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥—परित्रिगतेमिति । त्रिगते वर्ज-  
यित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यापाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । 'अपपरिबहिरक्षवः पञ्चम्या'  
इत्यव्ययीभावः ॥—प्रतिपूर्वाह्नमिति । अहः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यादेशः । 'अहोऽदन्तात्'  
इति गलम् । पूर्वाह्नं प्रति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः ॥—उपपूर्वाह्नमिति । पूर्वाह्नस्य समी-  
पम् । 'अव्ययं विभक्तिः' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः ॥—अपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वा भागः पूर्वरात्रः ।  
'अहःसर्वैकदेशः' इत्यत्र 'रात्राहाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥—उपसर्गा- । आधुदात्तानि  
पूर्वपदानि ॥—सिद्धत्वादिति । 'बहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यद्वितीयाकृत्याः'  
इत्यनेन । ननु किं पुनः करणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह—अपपर्योरिति । तेन त्रिगते वर्ज-  
यित्वेत्यर्थे उपत्रिगते प्रतित्रिगतेमिति न भवति । ननु पूर्वाह्नं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्नं परिपूर्वाह्नं अपपूर्वरात्रं  
परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयववा अपपर्योः कस्मान्नोदाहियन्ते इत्याशङ्क्याह ॥—अहोरात्रावयवा इति ॥—वर्ज्य-  
माना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥—वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु  
किम् ॥—अग्निं प्रतीति । 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः ॥—श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वाफल्कचैत्रकाभ्या-  
मपत्येऽण ॥—शिनिराधुदात्त इति । 'वह्निधुयुद्धगलाहात्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोऽपि निः । तस्य  
नित्त्वं ह्रस्वत्वं चेति ॥—द्वैप्या इति । 'द्वीपादनुसमुद्रं यन्' ॥—भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् 'अत इन्' त-  
दन्ताद्वाच्छः । ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाप्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्य-  
युक्तं प्रत्युदाहरणं तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह—राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचारा-  
द्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥—एकादशेति । 'संख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः ।  
'आन्महतः' इत्यत्र आदिति योगविभागात्प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आत्वम् । 'इणभीकायाशत्यतिमर्बिभ्यः कन्'  
इति नित्वादेकशब्द आधुदात्तः ॥—द्वादशेति । 'द्वयष्टनः संख्यायाः' इत्यात्वम् ॥—त्रयोदशेति । 'त्रेकयः' इति  
त्रयआदेशः ॥—अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे' लक्ष्यानु-  
रोधादाधुदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥—आचार्योपसर्जन- । आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः ॥—  
अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी 'शयवासवासिष्वाकालात्' इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने  
प्रथमैकवचनं तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति ॥—पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः ।  
रौढिशब्दात् 'इमश्च' इत्यण् 'न द्वयचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधात् ॥—द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासिवि-  
शेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह—सकलो द्वन्द्व इत्यादि ॥—  
छान्दसेति । 'छन्दोधीते' इत्यण् । 'श्रोत्रियंछन्दोऽधीते' इति तु न तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः ॥—आपिशलपाणिनीये

।६।२।३७। एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजयो । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।  
 ॥ महान् ब्रीह्यपराङ्गुष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृत्तेषु ।६।२।३८। महच्छब्दः प्रकृत्या  
 ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः । महापराङ्गः । महागुष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः ।  
 सम्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो ब्रीहिर्महब्रीहिः । ॥ क्षुल्लकस्य वैश्वदेवे ।६।२।३९।  
 चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुभं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः । ॥ उष्ट्रः  
 सादिवाम्योः ।६।२।४०। उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः घृनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः । ॥ गौः सादसादिसारथिषु  
 ।६।२।४१। गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः । ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलहृदरूपापारेवडवातै-  
 तिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च ।६।२।४२। एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।  
 कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्यायान्तः कुरुः ॥ ॐ वृजेरिति वाच्यम् ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः ।  
 रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला हृदरूपा अश्ली-  
 लहृदरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादिस्वाहृच् । कपिलकादि-  
 स्वाहृत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवाच्यं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादिस्वाहृन्तोदात्तः ।  
 तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्णन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।  
 ॥ संज्ञायामिति चकव्यम् ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष

इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इमश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धा-  
 च्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये ॥—कार्तिकौजयोः—कुजाः तान् पातीति कु-  
 जपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सावर्णिमन्तः । माण्डूकेयशब्दो 'ठक् च मण्डूकात्' इति ढगन्तः ॥—महाब्री-  
 हिरिति । 'आन्महतः—' इत्यात्वम् ॥—महेष्वासः—इति । अत्रैकारः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितो  
 वा । आदिपदेन महाजाबालः, महाभारः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति  
 'वर्तमाने पृषन्महत्—' इत्यत्र तथा निपातनात् ॥—सम्महदिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु  
 प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् । 'कुरुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य  
 कान्तत्वादिति चेन्न । कर्मधारये निष्ठेत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः भे-  
 द्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥—क्षुल्लक—। क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिसखरं स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥—क्षुल्ल-  
 केति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'तोलिं' इति परसवर्णः ॥—उष्ट्रः—। उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिसखरं स्यात्सादिवाम्योः परतः ॥  
 —उषेः घृनीति । उष दाहे अस्मात् घृनिति । वर्तमाने 'उषिलिनिभ्यां कित्' इति व्युत्पादितत्वात् ॥—गौः साद—।  
 गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या साददिघृतरपदेषु ॥—गोसाद इत्यादि । सदेर्घञ् । तदन्तेन षष्ठीसमासः । अथ वा गां साद-  
 यतीति गोसादः । सदेर्घ्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः । गोसादी । तत्र सादसादिनोः कृत्स्नस्यापवाद इत्यर्थः । सा-  
 रथौ समासखरस्य ॥—कुरु—। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः । तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठाः सौत्रो लृक् इतरेषां प-  
 क्षानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह—एषामिति । दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह—  
 दासीभारादेरिति ॥—उप्रत्यायान्त इति । 'कुरोरुश्च' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तोऽयम् ॥—आ-  
 द्युदात्त इति । वृजी वर्जने 'इगुपधात्कित्' इतीन्नन्तत्वात् फिषस्तु 'इगन्तानां च षष्ठा' इत्यादिर्द्वितीयो बोदात्तः । एवं  
 कुरुरपि । रिक्तगुर्वाद्यस्यः कर्मधारयाः ॥—असूतजरती । अश्लीलहृदरूपेति । असूताऽश्लीलशब्दौ नञ्समा-  
 सत्वादाद्युदात्तौ ॥—श्रीर्यस्यास्तीति । श्रीशब्दो लावण्यवचनः ॥—कपिलकादिस्वाहृत्वमिति । 'कपो रो लः'  
 इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानान्मलम् । लावण्यरहितापि कुञ्जलादीनामभावात्संस्थानमात्रेण हृदेल्यर्थः ॥—पारे  
 वडवेति । 'पारेमध्ये—' इत्यव्ययीभावस्तु न । तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्याद् वडवायाः पारस्यासंभवाच्च ॥—  
 तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली । तिलशब्दान्मल्यर्थीय इनिः । टिलोपः पृषोदरादित्वादि-  
 शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र यदाऽपत्येण् तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृति-  
 भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चारीत्यनेन टिलोपः ॥—पण्यशब्दे इति । 'अवयपण्य—' इति यदन्तो 'यतोऽनावः'  
 इत्याद्युदात्तः ॥—संज्ञायामिति । नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा ॥—समासान्तोदात्तत्व-  
 मेवेति । ननु पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसखरेण भाव्यमत आह—  
 प्रतिपदोक्ते हीति । 'कृत्यतुल्याह्या अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशे-  
 ष्येण—' इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याह्या अजात्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं

स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राखे स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नन्विष्यस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । ॥ चतुर्थी तदर्थे । ६।२।४३। चतुर्थ्यन्ताधाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दाक् यूपदाक् । ॥ अर्थे । ६।२।४४। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देशार्थम् । ॥ के च । ६।२।४५। कान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या गोहितम् । ॥ कर्मधारये निष्ठा । ६।२।४६। कान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् । ॥ अहीने द्वितीया । ६।२।४७। अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टभितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ ॐ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथेयस्यापवादोऽयम् । ॥ तृतीया कर्मणि । ६।२।४८। कर्मवाचके कान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः । ॥ गतिरनन्तरः । ६।२।४९। कर्मार्थे कान्ते परेऽयमविहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेयस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु

शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं नतु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धान्तानुवाद एवेति स्थितम् ॥—दासीभार इति । 'दंसेष्टो न आ च' इति टिप्पण्डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्द अन्तोदात्तः ॥—देवहूतिरिति । देवः पञ्चाद्यजन्तः ॥—यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् ॥—चतुर्थी—। तस्यै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थं उच्यते तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति ॥—यूपदार्थमिति । निदिति दीर्घेऽन्यनुवर्तमाने 'क्युभ्यां च' इति पः । निष्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः ॥—देवार्थमिति । देवः पञ्चाद्यजन्तः ॥—गोहितमिति । 'चतुर्थी चाशिष्य-' इत्यादिना चतुर्थी ॥—आद्युदात्त इति । श्रिञ् सेवाम् । 'वह्निश्रियुदुगलाहालरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तः ॥—पूगशब्द इति । मुदिप्रोर्गौ बाहुलकात्पूजोऽपि गक् ॥—कृताकृतमिति । 'केन नन्विशिष्टेनानम्' इति समासः । अनिष्टेयः । नुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया 'केन नन्विशिष्टेन-' इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥—अहीने—। हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥—अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ॥—कष्टभित इति । 'द्वितीयाश्रिता-' इति समासः ॥—कष्टशब्द इति । कान्तत्वात् ॥—ग्रामशब्द इति । 'प्रसेरा च' इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥—अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीमानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥—थाथेयस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः ॥—तृतीया—त्वोतास इति । लया कृताः रक्षिताः त्वोतासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य लादेशे दकारलोपशब्दः । अवतेः कः । 'ज्वरस्वर-' इत्यूट् । 'एत्येधत्यूट्सु' इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जसः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । ततः स्वरितप्रचयः ॥—रगन्त इति । 'रोदिर्णिङ्क् च' इति विहितः ॥—महाराजहत इति । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—रथेन यात इति । गत्यर्थलात्कर्तरि कः ॥—पुरोहितमिति । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवबैषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्नः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥—अभ्युद्धत इति । इह इतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्धृतशब्दस्तस्य पुनरभिज्ञानेन समासः । तस्य 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्धृतशब्दः कान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्वाक्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्नरे तदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य कान्तत्वेऽभेददानन्तर्यसत्त्वादिति चेन्नैवम् । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिराश्रीयते । अभिध न तथा । नन्वेवं मा भूदमेः स्वर इष्टसिद्धिस्तु कथम् । अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते 'संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आहः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्त्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् अत्रोच्यते । धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते । न हि कप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादभ्युद्धृतं समासकृतमिति तावत्सुस्थम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वरः अत आह—कारकपूर्वेति । अयं भावः ।



सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरादागतः । ॥ तादौ च निति कृत्यतौ । ६।२।५०। तकारादौ निति पुनश्च-  
 क्तिते कृति परेऽन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्रे रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गति गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ।  
 प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः । ॥ तवै चान्तश्च युगपत् । ६।२।५१।  
 तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः । ॥ अ-  
 निगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६।२।५२। अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चसान् । अनि-  
 गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरापरत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्च-  
 नम् । ॥ न्यधी च । ६।२।५३। वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्कुतानः । उदात्तस्वतियोर्यण  
 इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अभ्यङ् । ॥ ईषदन्यतरस्याम् । ६।२।५४। ईषकङारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईष-  
 जेद इत्यादौ कृत्स्वर एव । ॥ हिरण्यपरिमाणं धने । ६।२।५५। सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे  
 सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णे तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुमीहावपि परत्वादिकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रत्य-  
 धनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाणा । ॥ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ । ६।२।५६।  
 प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरेम-  
 जन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः । ॥ कतरकतमौ कर्मधारये । ६।२।५७। वा प्रकृत्या । कतरकठः  
 कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् । ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६।२।५८। आर्यकु-

अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि संनिधानाद्वतिरेव प्रतीयते । ततश्चापूर्व-  
 पदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा  
 'कारकादित्प्रतयोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते कप्रहणं गतिप्रहणं चानुवर्तते । कारकात्परं कान्तं सगतिकमु-  
 त्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थायादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः'  
 इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥—दूरादागत इति । 'स्तोकांतिक' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः'  
 इत्यङ्क ॥—प्रभूताविति । किमयम् ॥—प्रजाल्पाक इति । 'जल्पमिक्षुकुट्टलपट्टङ्कः पाकन' ॥—आगन्तु-  
 रिति । 'सितनिगमिमव्यविधागुस्तुकुशिभ्यस्तुन्' । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि । गतेरयं स्वरो विधीयते, गतिसंज्ञा  
 च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपद-  
 त्वासंभवाद् न भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं, तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपिते-  
 त्यादि सिध्यति । स्वरप्रवृत्तिवैलायां तादित्वलाभावेऽपि पूर्वं तत्संत्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं 'यस्मिन्विधिः—' इत्येव  
 सिद्धेः ॥—तवै चा—॥—अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु ।  
 प्रकृत्येति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चो-  
 दात्त एवेति युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥—अन्वेतवा उ इति । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुरागुदात्तः ॥—अ-  
 निगन्तोऽञ्चतौ—॥—पराञ्च इति । 'ऋलिकृ' इत्यादिनां किन् । स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात् ।  
 'उगिदचाम्—' इति नुम् पराशब्द आगुदात्तः ॥—प्रत्यञ्च इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥—परत्वादिति । चुस्वर-  
 स्यावकाशः । दधीचा यत्र गतिर्नास्ति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराचः इत्यादौ । उभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव  
 भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः सति शिष्टः असंज्ञायामाहोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रति-  
 षेधः । किं तर्हि इष्टिरेव । चोः 'अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये' इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्य-  
 ल्येष्टत्वादित्यर्थः ॥—न्यधी च । अत्रापि चुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगौ ॥—ईषदन्य । ईषच्छन्दः  
 पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥—अन्तोदात्त इति । फिद्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥—ईषज्जेद इति ।  
 'ईषङ्ःशुषु कृच्छ्रकृच्छ्रायैषु खल्' ॥—कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथ वा ईषङ्गुणवचनेनेति प्रतिपक्षोक्त-  
 समासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥—द्वे सुवर्णे इति । 'पञ्चकृष्णलंको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पलं सुवर्णा-  
 श्वत्वारः' इति ॥—द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः ॥—बहुमीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥—  
 प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंज्ञेयः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह—अभिनवत्व इति ॥—अञ्चीति किमिति ।  
 अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥—प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकर-  
 णशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥—कतर—। एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरो वा स्यातां कतरकतमौ कतर-  
 जतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ ॥—इह त्वित्यादि । 'कतरकतमौ जातिपरिप्रक्षे' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रह-  
 णम् । स च कर्मधारय एव । तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥—आर्यो ब्राह्मण—। ब्राह्मणकुमारयोस्तत्तरप-

भारः आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव । ॥ राजा च । ६।२।५९। ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ षष्ठी प्रत्येनसि । ६।२।६०। षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न । ॥ के नित्यार्थे । ६।२।६१। कान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वे वा प्रकृत्या । नित्यग्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् नित्यशब्दस्य बन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तग्रहसितः । ॥ ग्रामः शिल्पिनि । ६।२।६२। वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या । ॥ राजा च प्रशंसायाम् । ६।२।६३। शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलाकः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती । ॥ आदिरुदात्तः । ६।२।६४। अधिकारोऽयम् । ॥ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६।२।६५। सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनास्ति चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्चः । वैयाकरणहस्ती । कचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां स्वन्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् । सप्तमेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्टयर्थं यदीयते तद्वहनमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्नो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति । ॥ युक्ते च । ६।२।६६। युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः । ॥ विभाषाऽध्यक्षे । ६।२।६७। गवाध्यक्षः । ॥ पापं च शिल्पिनि । ६।२।६८। पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । षष्ठीसमासे न । ॥ गोत्राऽन्तेवासिसमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६।२।६९। भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कु-

दयोरार्थः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥—अन्तस्वरित इति । 'तित्स्वरितम्' इत्यनेन ॥—ब्राह्मणादीति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥—राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृशयोर्द्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यथा स्यादर्थशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं हेतुम् ॥—राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेतः पापं यस्य प्रत्येनाः । राजः प्रत्येनाः ॥—अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र ॥—द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽष्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' ॥—स्यबन्त इति । 'त्यन्तेभ्रुवे' इति लप् ॥—मुहूर्तग्रहसित इति । थाथादिस्वरः । समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥—ग्रामः—। ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥—ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः ॥—आद्युदात्त इति । 'प्रसेरा च' इति मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥—राजनापित इति । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यता तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणलाभजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ॥—आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहाद्यात्त्वष्ट्या विपरिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥—सप्तमी—। हारीत्यावश्यके णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरयायातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थः' इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे 'नौवयोधर्मः' इत्यादिना ज्ञातः । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह—याज्ञिकाश्चेति । षष्ठीसमासः ॥—कर्मकरवर्द्धितक इति । वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः ॥—वाडवहरणमिति । कचिदयमाचारः बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्टयर्थं योग्यमसुरादि दातव्यं यदीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्नो प्राप्तेऽनोभावकर्मवचन इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति ॥—युक्तवाचिनीति । युक्तः कर्तव्ये तत्परोः । तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥—विभाषा—। अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—पापं—। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥—गोत्रान्तेवासि—। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—भार्यासौश्रुत इति । सुश्रुतोतीति सुश्रुत तस्यापत्यं सौश्रुतः ॥—भार्याप्रधानतयेति ।

मारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासी-श्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः । ॥ अङ्गानि मैरेये । ६।२।७०। मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविका-रस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः । ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६।२।७१। भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशाक्यः । समशानं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ॥ गोबि-डालसिंहसैन्धवेष्पमाने । ६।२।७२। धान्यगवः । गोबिडालः । तुणसिंहः । सफुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति वि-ग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः । ॥ अके जीविकार्थे । ६।२।७३। दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् । रमणी-यकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । ॥ प्राचां क्रीडायाम् । ६।२।७४। प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायाम् किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् । ॥ अणि नियुक्ते । ६।२।७५। अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः नियुक्ते किम् । काण्डलावः । ॥ शिल्पिनि चाऽकृञः । ६।२।७६। शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भ-वति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः । ॥ संज्ञायां च । ६।२।७७। अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः । ॥ गोतन्तियव पाळे । ६।२।७८। गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाळे इति किम् । गोरक्षः । ॥ णिनि । ६।२।७९। पुष्पहारी । ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतत्वादेव । ६।२।८०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिग्न्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उद्गक्रोशी । ध्वाङ्कुरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ

भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादिलाहुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः ॥—कुमार्यादिलाभकाम इति । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षि-प्यते । पूर्ववत्समासः ॥—भयब्राह्मण इति । तृतीयेति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्म-णाचारं करोति स एवमुच्यते ॥—अङ्गानि—। अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्त-रपदे तदर्थाऽरम्भकवाचिनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥—मद्यविशेष इति । सुराव्ययितिकं मद्यं मैरेयमित्यर्थः ॥—भक्ताख्या—। अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषुत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आ-ख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवात्रादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठी-समासाः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥—बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषश्वेदन्तो-दात्तः ॥—गोबिडाल—। उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिषूपमानवाचिपूतरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—धान्यगव इति । अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याद्वच-श्चित्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति ॥—गवाकृत्येत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । संनिवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजयितव्यम् ॥—अके—। जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—दन्तलेखक इति । 'ण्वुल्लुचौ' इति ण्वुल् ॥—प्राचाम्—। प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यथाहारो न युज्यते इति त-त्राह—प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । अजीविकार्थमिदम् ॥—उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । 'नित्यं क्रीडा—' इति समासः ॥—अणि नियुक्ते—। युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिऽरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्त-त्परता । अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतेतो ग्रहणं, योगः संबन्धमात्रम् ॥—छत्रधार इति । कर्मण्यण् ॥—शिल्पि—। नि-युक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥—तन्तुवाय इति । 'ह्वावामश्च' इत्यण् । आतो युक् ॥—संज्ञायाम्—। संज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति ॥—गोतन्ति—। गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे ॥—गोपाल इति । गाः पालयतीति विग्रहः ॥—तन्तिपाल इति । तजु वि-स्तारे । किन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥—णिनि । णिन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् ॥—उपमानम्—।—उद्गक्रोशीत्यादि । 'कर्तुं उपमाने' इति णिनिः ॥—शब्दार्थप्रकृतौ किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥—

किम् । वृक्वञ्जी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्वभोचारी । ॥ युक्तारोह्यादयश्च । ६।२।८१। आयुदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । ॥ दीर्घकाशानुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६।२।८२। कुटीजः । काशजः । तुषजः । आहजः । वटजः । ॥ अन्त्यात्पूर्वं बहुचः । ६।२।८३। बहुचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बहुचः किम् । दग्धजानि तृणानि । ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः । ६।२।८४। ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः । ॥ घोषादिषु च । ६।२।८५। दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः । ॥ छाड्यादयः शालाया-  
म् । ६।२।८६। छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्यात्पूर्वप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् । ॥ प्रत्येऽवृद्धमकर्णादीनाम् । ६।२।८७। प्रत्यशब्दे उत्तरपदे कर्णादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाधुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रत्यः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रत्यः । अकेति किम् । कर्कप्रत्यः । मकरीप्रत्यः । ॥ मालादीनां च । ६।२।८८। वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रत्यः । शोणाप्रत्यः । ॥ अमहन्नवज्जितंऽनुदीचाम् । ६।२।८९। नगरे परे महन्नवज्जितं पूर्वमाधुदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । महानगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । वननगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् । ॥ अर्मे चाऽ-  
वर्णे ङ्यच् ङ्यच् । ६।२।९०। अर्मे परे ङ्यच् ङ्यच् पूर्वमवर्णान्तमाधुदात्तम् । गुप्तार्मेम् । कुकुटार्मेम् । अवर्णे किम् । वृहदर्मम् । ङ्यच् ङ्यच् किम् । कपिञ्जलार्मेम् । अमहन्नवज्जितेव । महार्मेम् । नवार्मेम् । ॥ न भूताधिकसञ्जीवम-  
द्राश्मकञ्जलम् । ६।२।९१। अर्मे परे नैतान्याधुदात्तानि । भूतार्मेम् । अधिकार्मेम् । सञ्जीवार्मेम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मेम् । अश्मार्मेम् । मद्राश्मार्मेम् । कञ्जलार्मेम् ॥ ॐ आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां

वृक्वञ्जीति । कृत्स्न एव भवति ॥—प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्त्वदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत । तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्त्वत्रापि स्यात् । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रह-  
णम्’ इति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपदत्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति । योऽत्र धातुर्नोसौ शब्दार्थः । यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एवं किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत् ॥—  
युक्तारोह्या—। युक्तारोह्यादयः समासा आयुदात्ताः स्युः ॥—युक्तारोहीत्यादि । अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपद-  
नियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ॥—क्षीरहोतेति ।  
याजकादित्वात्पृष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरापवादे कृत्स्नरे प्राप्ते तदपवादे मन्फिमिति तदपवादोऽयम् ॥—दीर्घकाश—।  
दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आयुदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे ॥—कुटीज इति । ‘सप्तम्यां जनेर्देः’ ॥—  
उपसरज इति । ऋगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । ‘प्रजने सतैः’ इत्यप् तत्र जातः उपसरजः ॥—  
आमलकीज इति । दीर्घकाशेति बाधिला परलादयं स्वरः ॥—ग्रामे—। सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निर्वाहद्वयेः ‘नृवसिबहि-  
भासिसाधिगण्डिमिष्ठिन्यश्च’ इति ऋच् ॥—मल्लग्राम इति । षष्ठीसमासः ॥—दाक्षिग्राम इति । दाक्षयो निवसन्त्य-  
स्मिन्स उच्यते ॥—घोषा—। घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाधुदात्तम् । अत्र निवसन्त इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे ना-  
नुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थं दाक्षिघोषशब्दे आयुदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति ॥—  
छाड्यादयः—। शालशब्दे परे छाड्यादय आयुदात्ताः स्युः ॥—यदा शालान्त इत्यादि । ‘विभाषा सेनासुरा—’ इत्या-  
दिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकमुक्ताम् । तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति । छात्रिशाल । तत्पु-  
रुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छाड्यादिपूर्वो न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छाड्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च  
तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायामित्यर्थं च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामन-  
हरदत्तौ ॥—प्रत्ये—। मालादीनां वज्रनादवृद्धमिति च्छेदः । कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् । वा नामधेयस्य  
वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥—अकेति किमिति । अकर्क्यादीनां किमित्यर्थः ॥—माला । प्रत्ये परे मालादीनामाविरुदात्तः  
स्यात् ॥—शोणप्रत्य इति । ‘यद् प्राचां देशे’ इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् ॥—अम—। महन्नवज्जितं पूर्वपदमिति ।  
महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः ॥—महानगरमिति । ‘आन्महतः समानाधिकरण—’ इति महत् आत्वे  
कृतेऽवर्णान्तत्वादस्तिप्राप्तिः ॥—नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्यप्रवचनोऽकारान्तः ॥—संघातविगृहीतार्थमिति ।  
मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः ॥—मद्राश्मार्ममिति । ‘अनोश्मायः सरसां जाति-  
संज्ञयोः’ इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् । मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अश्मार्ममिति  
तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते तद्वत्त्यनुरोधाद्युक्तम् । अश्मशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् ।  
स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥—

छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दिवोदासाय दाशुपे । ॥ अन्तः । ॥ १६।२।९२। अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।  
 ॥ सर्वे गुणकार्त्तये ॥ १६।२।९३। सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वे किम् । परमश्वेतः ।  
 आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्तये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्तये किम् । सर्वेषां श्वेततरः  
 सर्वश्वेतः । ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः । १६।२।९४। एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौषिडनिकायः ।  
 संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः । ॥ कुमार्यां वयसि । १६।२।९५। पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी ।  
 कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते  
 न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी । ॥ उदकेऽकेवले । १६।२।९६। अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके  
 परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले  
 किम् । शीतोदकम् । ॥ द्विगौ क्रतौ । १६।२।९७। द्विगानुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः ।  
 द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिम्बहोमस्य सप्तरात्रो बिम्बसप्तरात्रः । ॥ सभायां नपुंसके । १६।२।९८।  
 सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् ।  
 नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणशेषः । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् । ॥ पुरे प्राचाम् । १६।२।  
 ९९। देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् । ॥ अरिष्टगौडपूर्वे च । १६।२।१००। पुरे परे  
 अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि तथा स्यात् । अरिष्टाश्रित-  
 पुरम् । गौडभृत्यपुरम् । ॥ न हास्तिनफलकर्मादेयाः । १६।२।१०१। पुरे परे नैताम्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् ।  
 फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभादित्वाद्बुद्धिः । ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । १६।२।१०२।

दिवोदासायेति । 'दिवसश्च दासे' इति षष्ठ्या अलुक् ॥—अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वे-  
 दितव्या ॥—सर्वे गुण-। गुणकार्त्तये वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्तये भवति ॥—  
 सर्वश्वेत इति । 'पूर्वकालैक-' इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते ॥—आश्रयव्याप्त्ये-  
 ति । नतुज्ज्वलत्वेन—सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कार्त्तये ॥—सर्वश्वेत इति । 'गुणात्तरेण तरलोपश्च' इति  
 समासः तरप्रत्ययलोपश्च ॥—कार्त्तये किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्तये न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं  
 नियमः कर्मधारये न षष्ठीसमास इत्याह—सर्वेषामिति । गुणकार्त्तये वर्तमानो न गुणकार्त्तये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे  
 षष्ठी । पठस्य शौक्ल्यमितिबद्ध गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारश्चेत्तगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो  
 गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तात् 'पूर्वकालैक-' इति समासो गृह्यते तदा कार्त्तयेग्रहणं मास्तु ॥—अञ्जना-  
 गिरिरिति । 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति दीर्घः ॥—कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि शोत्ये ॥—  
 वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवद्भावः ॥ ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा 'वयसि  
 प्रथमे' इत्यनेन ङीबत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह—कुमारीत्यादि । कुमारीशब्दे  
 द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसां सहासंप्रयोगश्च, तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं  
 भवति तदाह—तच्चेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥—न कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं  
 तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याद्भ्रम्यते । अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत  
 इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः  
 सोऽनन्तरं गोवृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते ॥—परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोन्तरमिति  
 भवति प्रत्युदाहरणम् ॥—उदके-। अकेवल इति पदच्छेदः । अन्यथाऽसंदेहार्थं केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह—अकेवलं  
 मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम् ॥—गुहोदकमिति । गुहमिश्रमुदकं गुहोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ॥—  
 गर्गत्रिरात्रमिति । षष्ठीसमासः । तिसृणां रात्रीणां समाहारत्रिरात्रम् । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यादिनाच् समासान्तः ।  
 'संख्यापूर्वं रात्रं ङीबम्' इति ङीबत्वम्, एवं सप्तरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । बिम्बसप्तरात्रमित्यत्र  
 बिम्बशब्दो बिम्बहोमे वर्तते तेन सह षष्ठीसमासः ॥—गोपालसभमिति । 'अशाला च' इति ङीबत्वम् ॥—प्रतिपदो-  
 क्तेति । 'सभाराजा-' इत्यादिविहितम् ॥—रमणीयसभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयव-  
 शान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ॥—पुरे प्रा-। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥—अरिष्ट-॥—  
 पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥—इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति  
 बहुव्रीहिलभ्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।  
 असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात् समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥—  
 न हास्ति-। 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तः प्रतिविध्यते ॥—मार्देयपुरमिति । 'दे लोपोऽकृद्वाः' इत्युकारलोपः ॥—

पुताम्यन्तोदात्तानि विळे परे । कुसुलविकम् । कूपविकम् । कुम्भविकम् । शाकविकम् । कुसुलादि किम् । सर्पविकम् । विळेति किम् । कुसुलस्वामी । ॥ दिक्शब्दाः प्रामाज्यनपदाख्यानचानराटेषु । ६।२।१०३। दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् । ॥ आचार्योपसर्जनस्यान्तेवासिनि । ६।२।१०४। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् । ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वे च । ६।२।१०५। उत्तरपदस्येयधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाऽन्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः । ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६।२।१०६। बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याधुदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्वदेवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्राग्व्ययीभावाद्बहुव्रीह्याधिकारः । ॥ उदराश्वेषुषु । ६।२।१०७। संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः । ॥ क्षेपे । ६।२।१०८। उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेश्वः । अनुदरः इत्यत्र नन्सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन । ॥ नदी बन्धुनि । ६।२।१०९। बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आधुदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः । ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६।२।११०। निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रथौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्ग-

दिक्शब्दा—। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिभूतपरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम् ॥—पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । ‘दिकसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः ॥—पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘पूर्वापरप्रथम-’ इत्यादिना कर्मधारयः ॥—पूर्वयायातमिति । यायातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः ॥—शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥—आचार्योपसर्जन—। आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणं सप्तम्यर्थे प्रथमा तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि ॥—पूर्वपाणिनीया इति । ‘पूर्वापरप्रथम-’ इति समासः । पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्येस्तूपसर्जनम् ॥—पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः ॥—उत्तरपदवृद्धौ—। अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह—उत्तरस्य पदस्येत्यादि ॥—सर्वपाञ्चालक इत्यादि । ‘सुसर्वादिदिक्शब्दस्य’ इति तदन्तविधौ ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्’ इति युग्मं । सुसर्वाधीजनपदस्य ‘विशोऽमद्राणाम्’ इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह—सर्वकारक इति ॥—बहुव्रीहौ—। संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्येति । विशेषः कन् निष्ठादाधुदात्तो विश्वशब्दः ॥—उदरा—। एषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः ‘प्राणिनां कुपूर्वाणाम्’ इत्याधुदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः ॥—हर्यश्व इति । हरतेः ‘सर्वधातुभ्यः-’ इति इन् । आधुदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि कृते ‘उदात्तस्वरितयोः-’ इति स्वरितः ॥—महेषुरिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ‘वर्तमाने पृष्णमहत-’ इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति लन्यार्थं आरम्भोऽपवादत्वादानेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुष्पेपुरिति ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः । ‘नन्दुःसुभ्याम्-’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुष्पा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु ‘स्वरितो वानुदात्ते पदादौ’ इति पक्षे स्वरितः ॥—घटोदर इति । घटशब्दः पचायजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । ‘चरिचलपतिवदीनां वा द्विलमध्याक्चाभ्यासस्य’ इति पचायजन्तो चलाचलशब्दः ॥—अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः घटोदरः । ‘नन्सुभ्याम्-’ इत्यस्यावकाशः । अयशाः । सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥—नदी—। बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया । नपुंसकनिर्देशः । ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् ‘यमश्च’ इति ङीप् ॥—गार्गी—। मित्स्वरेणाधुदात्तः ॥—ब्रह्मबन्धुरिति । ‘बृहेर्नोञ्’ इति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिनन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाधुदात्तः । तदाह—ब्रह्मेत्यादि ॥—गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥—निष्ठोपसर्ग—। उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥—प्रथौतपाद इति । धातुगतिशुभ्योः कः ‘च्छ्वोः श्छ्’ इत्यूट् ‘एत्येयत्तूट्’ इति वृद्धिः । प्रथौतशब्दो गतिस्वरेणाधुदात्तः ॥—प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिट्त्वान्मध्योदात्तः ॥—

पूर्व किम् । शुष्कमुखः । ॥ उत्तरपदादिः । ६।२।१११। उत्तरपदाधिकारः आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः । ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् । ६।२।११२। वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः । ॥ संज्ञौपम्ययोश्च । ६।२।११३। कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । ॥ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । ६।२।११४। संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः । ॥ शृङ्गमवस्थायां च । ६।२।११५। शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उन्नतशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वचोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेघशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः । ॥ नञो जरमरमित्रमृताः । ६।२।११६। नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय अवो देवेष्वसृष्टम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः । ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी । ६।२।११७। सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्त्रान्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः सुवक्षा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवचाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुजोतस्कः । ॥ कृत्वादयश्च । ६।२।११८। सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । सात्राज्याय सुकृतुः । सुप्रती । सुहृद्यः । सुप्रवृत्तिमनेहसम् । ॥ आद्युदात्तं द्यच् छन्दसि । ६।२।११९। यदाद्युदात्तं द्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अथा स्वभाः सुरथो आतिथिग्वे । निस्सरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दकथ्यच् । ॥ वीरवीर्यौ च । ६।२।१२०। सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रथिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वैवेव सिद्धं स्यात् । ॥ कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६।२।१२१। उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् ।

शुष्कमुख इति । 'शुष्कधृष्टौ' इति शुष्कशब्द आद्युदात्तः ॥—उत्तरपदादिः । उत्तरपदेति पृथक्पदं छत्तषष्ठीकम् ॥—कर्णो—आद्युदात्त इति । सिद्ध्यर्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ॥—शङ्कुकर्ण इति । शङ्कुः कर्णे यथेति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'गङ्गदेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य' इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं कियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥—श्वेतपाद इति । श्विता वर्णे पचायच् ॥—शोभनकर्ण इति । शुभ शोभार्थे 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतित्त्वर एव भवति ॥—संज्ञौपम्य—संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—कण्ठपृष्ठ—कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्नाज्जिष्टाम्' इत्याद्युदात्तौ । ग्रीवाजङ्घयोः स्नाज्जत्वेऽप्यदन्तलाभावादान्तोदात्तत्वम् । सुग्रीव इत्यत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थं इति व्याख्येयम् ॥—नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घ यस्य स नाडीजङ्घः ॥—नञो जर—'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । जरणं जरः 'ऋदोरप्' मरणं मरः । अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । विमिदा ज्ञेहने 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' । मृको नपुंसके भावे कः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् ॥—जेति किमिति । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥—अशत्रुरिति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—सोर्मन—मन् च अस् च मनसी ॥—सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं 'द्यच् छन्दसि' इत्यनेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बहुजर्थमच्छन्दोर्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रादेशः ॥—सुराजेति । राजशब्दः 'कनिन्युवृषि' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । छनातेर्मनिन् लोम । उष दाहे । मिथुनेऽमिरिति वर्तमाने उषः क्ति । उषः ॥—कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्मा । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषधः ॥—आद्युदात्तम्—'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । 'अशप्रुषिलटिकण्खटि' इति कनन्तोऽश्वशब्दः । 'हनिकुशिनिरमिकाशिभ्यः कथन्' इति कथनन्तो रथशब्दस्तदाह—निस्सरेणेति ॥—सुबाहुरिति । 'अर्जिहशिकम्यमिपशिबाध' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्सरेणान्तोदात्तः ॥—सुहिरण्य इति । 'हृयतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तकथ्यच् ॥—वीरवीर्यौ—वीर विक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचायचि वीरः । 'अचो यत्' वीरेषु साधुरिति प्राग्दीव्यतीयो वा यत् । वीर्यः ॥—तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमिलाह—तत्र हि सतीति ॥—कूलतीर—एतान्युत्तरपदान्नाद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुष-

तिष्ठद्भ्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अभ्ययीभावे किम् । परमकूळम् । ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्य-  
काण्डः द्विगौ । ६।२।१२२। द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ।  
॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६।२।१२३। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमायुदात्तम् । ब्राह्मण-  
शाकम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशाकं ब्राह्मणकुम्भम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाका ।  
॥ कन्था च । ६।२।१२४। तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमायुदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् ।  
नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था । ॥ आदिश्चिहणादीनाम् । ६।२।१२५। कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादी-  
नामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्यायुदात्तार्थम् । ॥ खेलखे-  
टकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६।२।१२६। खेलादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि । पुत्रखेळम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् ।  
प्रजाकाण्डम् । खेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादिस्वात्समासः । गर्हायां किम् । परमखेळम् । ॥ चीरमु-  
पमानम् । ६।२।१२७। वक्षं चीरमिव वक्षचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् । ॥ पललसूप-  
शाकं मिश्रे । ६।२।१२८। घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् ।  
परमपललम् । ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६।२।१२९। आयुदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिस्थलम् ।  
दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । ॥ अकर्मधारये राज्यम् । ६।२।  
१३०। कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमायुदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ ॥ चेल-  
राज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् । ॥ वर्ग्याद्व्यञ्ज । ६।२।१३१। अर्जुन-  
वर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्विगाद्यन्तर्गणः । ॥ पुत्रः पुम्भ्यः । ६।२।१३२।  
पुम्भ्यश्च परः पुत्रशब्द आयुदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः  
किम् । दाक्षीपुत्रः । ॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६।२।१३३। एभ्यः पुत्रो नायुदात्तः । आ-  
ख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-

ममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति बलम् । तस्यासिद्धलात्समशब्द एवायम् ॥—तिष्ठद्भ्रभृतिष्वेते  
इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥—कंसमन्थ—। एतान्युत्तरपदानि द्विगावायुदात्तानि स्युः ॥—द्विकंस इति । द्वाभ्यां  
कंसाभ्यां क्रीत इति तद्वितार्थे समासः । 'कंसाटिठ्ठ' इति टिठ्ठन् तस्य 'अप्यर्धपूर्व' इति लृक् ॥—द्विमन्था इति ।  
'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । शेषं पूर्ववत् ॥—द्विशूर्प इति । 'शूर्पादन्यतरस्याम्' ॥—द्विपाय्यमिति । 'पाय्य-  
साभाप्य' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्टक्' ॥—द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमा-  
णमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रच् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लृक् ॥—ब्राह्मणशालमिति । 'विभाषा सेना-  
सुराच्छाया' इति नपुंसकता ॥—दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च निग्नान्त-  
त्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिदं  
क्रियते परिभाषा नाश्रयणीया ॥—सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौ-  
शमिकन्थम् । 'संज्ञायां कन्योशीनरेषु' इति नपुंसकत्वम् ॥—आह्वरकन्थमिति । आहपूर्वात् इत्यतेः 'आतथोपसर्गे'  
इति कः ॥—आदिश्चिहणादीनाम् । चिनोतेः क्तिप् । चित् । हन्तेः पचायच् हनः । चिहण इति निपातनात्तलोपो गत्वं  
च । मलमल्ल धारणे आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दलं । मन्दरः आदिरिति वर्तमान इति पूर्वत्र आदिग्रहणमुत्तरपदमिसंबद्धम् ।  
इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामायुदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥—पुत्रखेलमिति । खेलं वक्षं तद्वत्पुच्छमि-  
त्यर्थः ॥—नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम तद्वद्बुलः ॥—दधिकटुकमिति । कटु गतखादु तद्वत् गतखादु ॥—  
प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनामा । स यथा सत्वरपीडाकरः एवंभूतम् । व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥—चीर—।  
उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमायुदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥—वक्षचीरमिति । पूर्वव्याघ्रादिसमासः ॥—पललसूप—।  
पललादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे ॥—घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं  
मांसम् । 'पललं कव्यमाभिषम्' इत्यमरः ॥—कूलसूद—। एतान्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥—दाण्डाय-  
नस्थलीति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्थलीशब्दो गृह्यते । 'जानपदकुण्ड' इत्यनेन बीब् ॥—  
खेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः । खेलराज्यादिस्वरावकाशो भार्याखेलं ब्राह्मणराज्यम् ।  
'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्भिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रति-  
षेधः ॥—वर्ग्या—। वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युः । कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते त एवेह  
यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते वर्गादिपाठाभावात्तादह—वर्गादिर्विगाद्यन्तर्गण इति ॥—कौनटिमातुल इति ।  
कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः ॥—आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥—



पुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋषिपुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृ-  
संबन्धेन बान्धवाः । शातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६।२।१३४। एतानि प्राणिमित्र-  
षष्ठ्यान्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्रचूर्णम् । अग्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् । ॥ षट् च काण्डादीनि । ६।२।  
१३५। अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपल्लम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् ।  
षट् किम् । राजसूदः । अग्रेति किम् । दत्तकाण्डम् । ॥ कुण्डं वनम् । ६।२।१३६। कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि  
तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सारद्वये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् । ॥ प्रकृत्या भगालम् । ६।२।१३७।  
भगाकवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदाकम् । कुम्भीपाकम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येव-  
धिकृतमन्त इति यावत् । ॥ शितेर्नित्याऽबहुव्रीह्यावभसत् । ६।२।१३८। शितेः परं नित्याबहुव्रीह्यं  
प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य निष्ठात् । शितेः किम् ।  
दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः । ॥ गतिकारको-  
पपदात्कृत् । ६।२।१३९। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणाष्टण् नृवाहसा ।  
इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टा-  
र्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरबाधन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेष्टव्यं तु

होतुः पुत्र इति । 'ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इति षष्ठा अलुक् ॥—भ्रातृपुत्र इति । कस्कादिपाठात्वत्वम् ॥—  
चर्णेति । वर्ण चूर्णं संकोचे पचाद्यच् ॥—षट् च—। अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि  
स्युः । चेल खेट कटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूल सूद स्थल कर्षाः संज्ञायामिति कूलान्तानि काण्ड चीर पल्ल सूप  
शाक कूल एतानि काण्डादीनि तत्र काण्ड गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । 'चीरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि  
भवति 'पल्लसूपशाकं मित्रे' इत्युक्तमित्रेऽपि भवति कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति ॥—अग्रेति किमिति ।  
अप्राणिषष्ठ्या इति किमर्थमित्यर्थः ॥—मृत्कुण्डमिति । मृद्वाजनविशेष इत्यर्थः ॥—प्रकृत्या—। भगालमित्यर्थप्रकरणं  
तदाह—भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—मध्योदात्ता एते इति । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति  
सूत्रात् ॥—शितेः—। शितेः परं नित्याबहुव्रीह्यं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—अंसशब्द इति ।  
अमेः सन् अंसः ॥—दर्शनीयपाद इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्य-  
यान्तः । 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः ॥—शितिराद्युदात्त इति । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति सूत्रेण ॥—  
गतिका—। 'शितेर्नित्याबहुव्रीह्यं' इत्यतो बहुव्रीहिप्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् किं तु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यव-  
हितमपि तत्पुरुषप्रहणमनुवर्तते तदाह—तत्पुरुषे इति ॥—प्रकारक इति । 'कुगति' इति समासः । लिखरेण पूर्व-  
प्रत्ययाद्युदात्तम् ॥—नृवाहसेति । नृवहतीति विग्रहः । 'वसेर्णित्' इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेरनुनो णित्वादुपधादृद्धिः ।  
नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥—इध्मप्रव्रश्चन इति । प्रवृक्ष्यते येनेति करणे ल्युट् । कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः ।  
अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्नरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः ॥—उच्चैःकारमिति । 'अव्यये यथाभिप्रेते' इति णमुल् । तत्र हि  
उच्चैरित्युपपदम् ॥—ईषत्कर इति । 'ईषद्ःसुषु कृच्छ्रा' इति खल् । उभयथापि लिखरः ॥—शेषलक्षणा षष्ठीति ।  
न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् । अत्र कृद्ग्रहणं  
किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा  
भवन्ति । न तत्र कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः कारकं च क्रियायामेव संभवति । उपपदमपि धातुधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं  
प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते धातोश्च क्रियावाचिखं तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः  
कृतस्तिङ्श्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति । अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतिलनिबन्धनः समासः किं  
तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह—कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति । य एवं प्रति-  
वक्तुमसमर्थस्तं प्रति विसृष्टार्थं कियत इत्यर्थः । ननु विसृष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति । प्रपचति-  
तरामिति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—प्रपचिततरामित्यादि । इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं  
विसृष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः । तदयमर्थः । कृद्ग्रहणं विसृष्टार्थम् । आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या  
व्याचक्षते इति ॥—प्रपचितिदेष्टव्यं त्विति । आदिशब्देन प्रपचितिकल्पं प्रपचितिदेशीयः प्रपचितिरूपमित्येतेषां त्र-  
याणां ग्रहणम् । प्रपचितिदेष्टव्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः । न विसृष्टार्थः कृद्ग्रहणम्, अपि तु  
प्रपचितिदेष्टव्यादौ यत्र सति शिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरौ मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयो-  
जनमाहुः । अत्र हरदत्तः । इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचितितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पञ्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभा-  
षया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्त एव स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपथाभावादाम् । प्रपचितितरां देव-

कृद्ग्रहणमित्यन्ते । ॥ उभे घनस्पत्यादिषु युगपत् ॥६२॥१४०॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । घनस्पतिं घन आ । वृहस्पतिं पः । वृहच्छब्दोऽप्रायुदात्तो निपात्यते । इर्बया शचीपतिम् । शाङ्करवादिवादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शची-  
मिर्ब इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् । निपातनादीर्घः । शुनःशेषम् । ॥ देवताद्वन्द्वे च ।  
६२॥१४१॥ उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती वयम् । देवता किम् । ह्यक्षन्वप्रोचौ । इन्द्वे  
किम् । अग्निष्टोमः । ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥६२॥१४२॥ पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदा-  
त्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा  
निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिळुच्येति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । शत्रुक्षन्पूषन्ति पूषा  
अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिष्विन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं  
यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादिति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । ॥ अन्तः ॥६२॥१४३॥  
अधिकारोऽयम् । ॥ थाऽथघञ्क्ताऽजऽबिन्नकाणाम् ॥६२॥१४४॥ थ अथ घञ् क अच् अप् इत्र क एतदन्तानां  
गतिकारकोपपदात्परेशामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवसथः । वच् । प्रभेदः । कः । चर्ता वज्री पुरुहुतः । पुरुषु  
बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादि-  
त्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता । ॥ सुपमानात् कः ॥६२॥१४५॥ सोरुपमानाच्च परं कान्तम-  
न्तोदात्तम् । अतस्य योनौ सुकृतस्य । शशङ्कुतम् । ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥६२॥१४६॥ गतिकारकोपपदात्

दत्तेत्यादावाम एकान्तरमामश्रितमनन्तिक इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात् । तस्मात्प्रश-  
ब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तरबन्तेन । तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपथं भवति खरे तु  
दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विधः ॥—उभे—॥—घनस्पति-  
मिति । घनशब्दो 'नवविषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दोऽपि 'पातेर्बतिः' इति उतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्व-  
रेण । पारस्करादित्वात्सुद् ॥—वृहस्पतिमिति । 'वर्तमाने पृषन्महत्-' इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यप्रायुदात्तो  
निपात्यते 'तद्वृहतोः करपत्योः-' इति सुदत्तलोपौ ॥—शाङ्करवादिवादाद्युदात्त इति । शाङ्करवादिवादात् ङीनि कृते  
नित्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥—शचीपतिरिति । एते षष्ठीसमासाः ॥—तनूनपादिति । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिख-  
जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽप्रायुदात्तो निपात्यते । न पातयतीति नपात् 'नप्राणपान्नवेदाः-'  
इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादिति विग्रहः ॥—नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । न  
नये 'ऋदोरप्' शंसं कर्मणि घञ् द्वावप्याद्युदात्तौ । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घः ॥—शुनःशेषमिति । शुन इव शेषोऽस्येति  
बहुव्रीहिः । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायाम्' इत्यल्लक् षष्ठाः । श्वनशब्दः प्रातिपदिकखरेण शेषशब्दः 'स्त्राशितामद-  
न्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ ॥—इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रशब्दः 'ऋजेन्द्राग्र-' इति रगन्तः, वरुणशब्दः 'कृद्दारिभ्य उनन्'  
इत्युननन्तः उभौ आद्युदात्तौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् ॥—इन्द्रावृहस्पती इति । वृहस्पतिशब्दौ वाच-  
स्यत्वादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ । तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः ॥—अग्निष्टोम इति । 'अग्नेः सुत्तोमसोमाः' इति  
षलम् ॥—इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दः 'अग्नेर्निर्नलोपश्च' इति नित्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥—पृथिवीत्यन्तो-  
दात्त इति । ङीप्रत्ययान्तत्वात् ॥—सोमारुद्राविति । अर्तिसुसहस्रधितमनन्तत्वादुदात्तः सोमशब्दः ॥—उत्त-  
रपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः नोत्तरपदं तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य  
विशेषणं स्यात् ततश्चेन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात् । चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः 'राजसूर्यसूर्यै-' इति  
यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे तस्यैव धृतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति ॥—अनुदात्ता-  
दाविति ॥—विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा प्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादि-  
प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तेन 'अग्निमीळे' इत्यादौ स्वरितः सिध्यति ॥—थाऽथ—॥—प्रभृ-  
थस्येति । 'हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः कथञ्' 'अवे श्वजः' इति कथन् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते—आवसथ इति । 'उप-  
सर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययान्तः ॥—पुरुहुत इति । कर्मणि कः । पुरुषिति तृतीयात्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणि' इति सूत्रेण  
कर्मणि क्तान्ते । उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥—प्रक्षय इति । 'एरच्' न च क्षय-  
शब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । 'क्षयो निवासे' इति क्षयशब्दस्याद्युदा-  
त्तत्वात् ॥—प्रलव इति । 'ऋदोरप्' ॥—प्रलवित्रमिति । 'अर्तिलक्ष्मसूखनसहचर इत्रः' ॥—गोवृष इति । गां  
वर्धते इति विग्रहः । वृषु सेचने 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥—सुस्तुतमिति । 'सुः पूजयाम्' इति कर्मप्रवच-  
नीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥—सूप—॥—सुकृतस्येति । 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्ते ॥—शशङ्कुतमिति ।

कान्तमन्तोदात्तमाधितादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आधितम् । आस्थापितम् । ॥ प्रवृद्धादीनां च । ६।२।१४७। एषां कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुतः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६।२।१४८। संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपाकितः । अस्माभिर्यमादत्र संज्ञायामनेति च । तृतीया कर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं तथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संभ्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्कविशेषस्य संक्षेपम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वमेव भवति । ॥ इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६।२।१४९। इत्थम्भूते कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । ॥ अनो भावकर्मवचनः । ६।२।१५०। कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शाकल्यः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् । ॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि-क्रीताः । ६।२।१५१। कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिः कृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अभ्यस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः । ॥ सप्तम्याः पुण्यम् । ६।२।१५२। अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुव्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् । ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६।२।१५३।

शश इव हुतमिति विग्रहः । 'तृतीया कर्मणि' इति प्राप्तम् ॥—उपहृत इति । 'हेनो निष्ठायाम्' यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥—परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्तम् ॥—अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥—आचितमित्यादि । चिन् चयने । छा गतिनिवृत्तौ णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः ॥—प्रवृद्धः प्रयुत इति । वृद्ध वृद्धौ । यु मिश्रणे ॥—असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञायां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् ॥—कारकाद्वत्त-। तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परवोर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥—देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति वर्तमाने 'फिच्फौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'दो ददोः' इति ददादेशः । विष्णुरेन श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥—संभूतो रामायण इति । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति त्रितयाधिकाशयैव कारकाभियमो भवति, तथा गतेरपि स्यात् ॥—एव किमिति । सिद्धेऽधिकारे आरभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥—कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकाद्वत्तश्रुतयोर्न स्यात् इष्यते च तथा कारकस्यानियतत्वादेवपाकित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं यथा स्याद्वत्तश्रुतावधारणं मा भदित्येवमर्थमेवकारप्रहणमित्यर्थः ॥—देवखातेति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥—इत्थम्—इत्थम्भूतेन, कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थं प्रकारमापन्न इत्थम्भूतस्तेन कृतमित्यर्थे ॥—सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितानीति कृतानि अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभावितम् । उन्मत्तभावितमित्यादिक्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्यत आह—कृतमितीति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह—तृतीयेति । तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निर्विषयत्वं स्यात् । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनमभूतप्रादुर्भाव इति ॥—अनो—। 'गतिकारकोपपदाकृत' इत्यस्यापवादः ॥—पयःपानमिति । 'कर्मणि च येन'—इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः ॥—राजभाजना इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठीसमासः ॥—मन्क्तिन्—। कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु तृतीयाकर्मणीत्यस्य ॥—रथवर्त्मेति । वृतेरधिकरणे मनिन् कर्तरि षष्ठाः समासः ॥—पाणिनिः कृतिरिति । कर्मणि फिन् । पूर्ववत्समासः ॥—छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥—ब्राह्मणयाजक इति । 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थे ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते ॥—प्रभूतौ संगतिमिति । 'तादौ च नितीकृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥—सप्तम्या—। सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥—अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥—ऊनार्थ—। तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरप-

माघोनम् । माघविकलम् । बाह्वहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति ।  
 आन्वयार्थः । ऊनशब्देन स्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ।  
 ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६।२।१५४। पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं किम् ।  
 गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्म-  
 णमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः । ॥ नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ।  
 ६।२।१५५। सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्ट-  
 किकम् । न कर्णवेष्टकिकमकर्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽष्टैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः ।  
 न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । द्विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे  
 किम् । गर्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादिस्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रो-  
 च्यते तत्रार्थं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः  
 अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा । ॥ ययतोऽध्यातदर्थे । ६।२।१५६। ययतौ यौ  
 तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या  
 अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थं किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् ।  
 तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् । ॥ अच्कावशक्तौ । ६।२।१५७। अजन्तं कान्तं च  
 नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः ।  
 गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । ॥ आक्रोशे च । ६।२।१५८। नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे ।  
 अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोशयते । अविक्षिपः । ॥ संज्ञायाम् । ६।२।१५९। नञः परमन्तोदात्तं  
 संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ॥ कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च । ६।२।१६०। नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः ।  
 उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुजग्रहणे लिष्णुचो अनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसाम-  
 धान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश-' इत्यादिना तृतीयासमासः ॥—केचित्स्वित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि  
 स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह—ऊनशब्देन त्विति । अर्थनिर्देशार्थं तु  
 व्याख्यानादवसेयम् ॥—मिश्रं च-। तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-'  
 इत्यस्यापवादः ॥—पणबन्धेनैकार्थ्यमिति । पणबन्धः परिभाषणम् । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्या-  
 मीत्येवंरूपम् ॥—तिलमिश्रा इति । 'पूर्वसदृशसमोन्वयार्थ-' इति समासः ॥—गुडधाना इति । 'भक्ष्येण मिश्री-'  
 इति समासः ॥—तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह—मिश्रग्रहणे-  
 स्यादि । तेन मिश्रशब्दगौरिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ॥—ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः  
 कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूप-  
 भेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूप-  
 भेदो न गृह्यत इत्याहुः ॥—नञो गुण-॥—कर्णवेष्टकिकमिति । 'संपादिनि' इति प्राग्वतेष्टम् ॥—छैदिक इति ।  
 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक् ॥—वत्सीय इति । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥—सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति  
 सन्तापादिभ्यः' इति ठक् ॥—नञः किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः ॥—विगार्दभर-  
 थिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥—गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेषं दर्श-  
 यितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—गुण इति ॥—तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्धितार्थः संपा-  
 द्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥—संपादित्वादिति । आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—  
 'संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणलं परतन्त्रलात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्' इति ॥—वोढेति । 'अर्हे कृत्य-  
 तृचश्च' इति तृच् । धलढलष्टुलढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्' इत्योलम् ॥—पाशयेति । समूहे 'पाशादिभ्यो यः' ॥—  
 अदन्त्यमिति । 'शरीरावयवाश्च' इति यत् ॥—अपाद्यमिति । 'पादार्थाभ्यां च' इति यत् ॥—अदेवमिति । उदात्त-  
 दाने अर्हार्थं अचो यत् । 'इयति' इतीत्वे गुणः ॥—अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवात् च्यदुभौ' इति  
 ञ्यः ॥—अपच इति । पचाद्यच्—अविलिख इति । 'इगुपच-' इति कः । 'कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च' इति वक्ष्य-  
 माणैः । कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादचक्योः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् ॥—  
 अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति न लक्षकत्वेन ॥—अपचो जाल्म इति । पक्तुं शक्नोऽपि  
 पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह—पक्कमित्यादि ॥—अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्यस्तकर्म न  
 करोति स एवमक्षिप्यते ॥—अनागामुक इति । 'लषपतपद-' इत्युक् ॥—अनलङ्करिष्णुरिति । 'अलङ्कम्-'  
 इतीष्णुच् ॥—इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तात्ततः परस्य लिष्णुच इत्येकारादित्वे सिद्धे इकारा-

ध्यात् । अनाद्यं भविष्युः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ (ग) राजाहोऽछन्दसि ॥ अराजा । अनाहः । भाषायां नमः स्वर एव । ॥ विभाषा तुन्नज्ञतीक्ष्णशुचिषु । ॥ १६२।१६१। तुन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अभ्ययस्वरः । ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्ग्रथः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ॥ १६२।१६२। एभ्योऽनयो-रन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्ग्रथः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहुव्रीह्यस्य तद्वद्ग्रथः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । प्रथमपूरणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथमो येषां ते इदंप्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधि-कारो वनं समास इत्यतः प्रागबोध्यः । ॥ संख्यायाः स्तनः । ॥ १६२।१६३। बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तनी । चतुः-स्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः । किम् । द्विशिराः । ॥ विभाषा छन्दसि । ॥ १६२।१६४। द्विस्तनां करोति । ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः । ॥ १६२।१६५। देवमित्रः । कृष्णमित्रम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥ ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ विश्वामित्र ऋषिः । ॥ व्यवयिनोऽन्तरम् । ॥ १६२।१६६। व्यवधानवाचकात्परमन्तो-दात्तम् । वक्षन्तरं व्यवधायकं यस्य स वक्षन्तरः । व्यवयिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ॥ मुखं स्वाङ्गम् । ॥ १६२।१६७। गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला । ॥ नाऽव्ययद्विक्रशब्दगोमहत्स्थू-लमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ॥ १६२।१६८। उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्पूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते । ॥ निष्ठोप-मानादन्यतरस्याम् । ॥ १६२।१६९। निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालित-

देर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः ॥—अनाद्यं भविष्युरिति । ‘भुवः खिष्णुचक्षुकौ’ इति खिष्णुच् ॥—अच्चा-रुरिति । ‘हसनि-’ इति चरेरुण् ॥—असाधुरिति । साधोतेः ‘कृवापाजि-’ इत्युण् ॥—राजाहोः । चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । नमः परयोरेतयोऽछन्दसि अन्तोदात्तत्वम् ॥—अराजेति । ‘नमस्तत्पुरुषात्’ इति समासान्तनिषेधः ॥—विभाषा तुन्-। नम उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे ॥—बहुव्रीहाविदम्-॥—एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तद्ग्रथः अनयोः प्रथ-मपूरणयोः ॥—इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा ॥—अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भ-वति ॥—यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः ॥—इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥—उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्येति प्रकृतम् । उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तन्मम् । इहोत्तरपदं कार्यत्वेनाश्रीयते तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तम् । कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य । ‘उत्तरप-दावयवाः समासान्ताः’ इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥—संख्यायाः-। संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥—दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दो-ऽनीयरप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥—विभाषा-। पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् ॥—द्विस्तनीमिति । अन्तोदात्तत्वम् । ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-’ इति ङीष् ॥—चतुःस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण ‘चतेरुन्’ इति चतुःशब्दस्य निष्वा-दाद्युदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् ‘स्वाङ्गात्-’ इति ङीष् न ॥—संज्ञायां मित्रा-। एतयोस्तत्तरपदयोरेव उदात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥—विश्वामित्र इति । ‘मित्रे चर्षौ’ इति दीर्घः । अत्र ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति बाधित्वा परत्वाद्नेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अतो ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥—व्य-वायि-। उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति णिचि पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे लन्ववाच्यन्तर-शब्दः ॥—मुखं-। स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥—दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शा-लाया उच्यते । स्वाङ्गमक्षवाचिलक्षणमिह गृह्यते न तु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः ॥—नाऽव्यय-। एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषादाहरणेषु ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथाहि ‘उदि चैर्दोसिः’ । उच्चैः । ‘अनिगन्तो-ऽद्यतावप्रत्यये’ इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकादेशस्वरेण प्राश्शब्द उदात्तः । ‘गमेर्दोसिः’ । गोः । ‘वर्तमाने पृषत्-’ इत्या-दिना महच्छब्दः उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः ‘ऋन्नेन्द्र-’ इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुखेः क्तिच् मुष्टिः । ‘प्र-थिमिदम्रस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च’ इति कुः । पृथुः । ‘कृतवदि-’ इत्यादिना सः । वत्सः ॥—उपमानलक्षणो विकल्प इति । निष्ठोपमानादिति प्राप्तः ॥—बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाशुपमानं न भवति । गौर्मुखमिव यस्य सः । वत्सो मुखमिव यस्येति । सर्वत्रात्र गवाशुपमेयं नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः यत्र

मुखः । पक्षे निष्ठापसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंह-  
मुखः । ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६।२।१७०। सारङ्गजग्धः ।  
मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकाळेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वञ्चच्छब्दः । अकृतेति  
किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकाभिधान्तस्य परनिपातः । ॥ वा जाते । ६।२।१७१।  
जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः । ॥ नञ्सुभ्याम् । ६।२।१७२।  
बहुव्रीह्युत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः । ॥ कपि पूर्वम् । ६।२।१७३। नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं  
तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अन्नश्चबन्धुकः । सुकुमारीकः । ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६।२।१७४।  
ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्त-  
माने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अन्नकः । कब-  
न्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् । ॥ बहोर्नञ्सुभ्यामुत्तरपदभूम्नि । ६।२।१७५। उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य  
नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः । ॥ न  
गुणादयोऽवयवाः । ६।२।१७६। अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः ।  
बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।  
॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं । ६।२।१७७। प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।  
स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्गाहुः । अपशुं किम् । विपशुः । ॥ वनं समासे । ६।२।१७८। समा-  
समात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे । ॥ अन्तः । ६।२।१७९। अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् ।

गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥—सिंहमुख इति ।  
पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादिलादाद्यन्तविपर्ययः ॥—जातिकाल-। जात्यादिभ्यः  
परं कान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥—सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः  
पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेः  
श्रृन् । वञ्चशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो 'नवविषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा'  
इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तत्रास्माज्ज्ञापकादिति । इदमेव मनसि विभाव्योक्तं 'जातिकालसुखादिभ्यः परा  
निष्ठा वाच्या' इति ॥—दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः ।  
मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः ॥—नञ्सु । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरपदा-  
वयवाः । तेनानृच इत्यत्र 'ऋक्पूर-' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समा-  
सस्यैव कार्यिलमाश्रीयते नोत्तरपदस्य कपि पूर्वमिति ज्ञापकात् । यथनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्या-  
दावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमित्यवाच्यं स्यात् । कपि पूर्वं पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ।  
'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नयुतश्च' इति कप् ॥—ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो  
यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते इत्याशयेनाह—उत्तरपदे समासे वेति । अत्र  
कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्वहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवर्तमान इति  
प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्ते-  
ऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति ॥—न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह—कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति ।  
नास्ति ज्ञा यस्य अन्नकः । अत्र येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिन्नु नियमे  
सति न भवति 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति ॥—बहोर्नञ् । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमी-  
समर्थाद्वृत्तिः । बहुनां भावो भूमा 'बहोर्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुलासं-  
भवात् तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वेति ॥—बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति स्वरः ॥—बहुमान  
इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु 'लघिबन्धोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—न गुणा-। अवयववा-  
चिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् ॥—उपस-। स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्ग-  
ग्रहणं प्राथुपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पशुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् । बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।  
दर्शनीयशब्दोऽनीयरप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥—उद्गाहुरिति । कोशतीति शेषः । अत्र कोशनसमय एवोद्गाहत्वं न सर्वदै-  
वेत्यधुवम् ॥—वनं समासे । बहुव्रीहावित्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥—प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । 'प्रनिरन्तः-' इति णत्वम् ॥—अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो छक् तदाह—अस्मात्प-

अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् । ॥ अन्तश्च । ६।२।१८०। उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ।  
 ॥ न निविभ्याम् । ६।२।१८१। न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ।  
 ॥ परेरभितोभावि मण्डलम् । ६।२।१८२। परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तो-  
 दात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६।२।१८३। प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ।  
 ॥ निरुदकादीनि च । ६।२।१८४। अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । ॥ अभेर्मुखम् । ६।२।१८५।  
 अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला । ॥ अपाञ्च । ६।२।  
 १८६। अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ स्फिगपूतवीणाऽधोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६।२।१८७।  
 अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जम् । अपाक्षः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गा-  
 दध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् ।  
 नाम । अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । ॥ अधेरुपरिस्थम् । ६।२।१८८।  
 अध्याखण्डो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् । ॥ अनोर-  
 प्रधानकनीयसी । ६।२।१८९। अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थ-  
 प्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अग्रेति  
 किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः । ॥ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ६।२।१९०। अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः ।  
 अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः । ॥ अतेरकृत्पदे । ६।२।१९१। अतेः  
 परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारः ॥ ॐ अतेर्धातु-

रमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः ॥—अन्तर्वण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् ॥—अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु  
 पूर्वैरेव सिद्धम् ॥—न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति ।  
 बहुव्रीहिसमासे । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति । तत्पुरुषे तु ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इत्यनेन ॥—परेरभितः—। परेरुत्तरोऽभिषन्दो  
 भाववाची मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यार्थमाह—अभितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा अभितः उभयतो  
 भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावि । ‘सुप्यजातौ’ इति णिनिः ॥—परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासो-  
 ऽव्ययीभावो वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, अव्ययीभावे तु ‘परिप्रत्युपापा—’ इति, ‘कूलतीर—’ इति  
 च प्राप्ते । परितः कूलमस्य, परिगतं कूलमिति वा कूलाकूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव विग्रहः ॥—प्राद—।  
 प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥—प्रगृहमिति । प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा ॥—प्रपदमिति । पूर्वपद-  
 प्रकृतिस्वरः ॥—निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्या-  
 भाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ॥—अभे—। अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥—उपसर्गा-  
 त्स्वाङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति ‘नाव्ययदिकशब्द—’ इति निषेधात् ॥—अपाञ्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं  
 स्यात्समासे ॥—अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि ‘परि-  
 प्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु’ इति प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात्  
 अभेर्मा भूत् ॥—स्फिगपूत—। नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते न स्फिगादिभिः । स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्रहणादिति हर-  
 दत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निश्चीयते ॥—उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । ‘उपसर्गादध्वनः’ इदं  
 समासान्ताच्चप्रत्ययविधायकं तदभावे । तस्मिन् सति अचप्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । ननु ‘उपसर्गादध्वनः’ इत्यनेन नि-  
 त्योऽङ् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह—एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः  
 स्यात् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्यात्, अचप्रत्ययस्य चित्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति । समासान्ता  
 अनित्या इति ॥—स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिय समासस्तदा  
 ‘उपसर्गात्स्वाङ्गम्’ इत्येव सिद्धम् ॥—अध्वेः—। अध्वेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् ।  
 ‘सुपि स्थः’ इति कः । तदेतद्दर्शयति—दन्तस्योपरीति ।—अधिकरणमिति । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं  
 नैतदुपरिस्थवाचि किं लघुःस्थवाचि । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ॥—अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्या-  
 प्राधान्यं दर्शयति—पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति ॥—प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्य-  
 त्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचिलं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—पुरुष—।  
 —अन्वादिष्ट इति । अनु पश्चादादिष्टः । कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥—अतेरकृ-  
 त्पदे । अकृत् पदं च अकृत्पदे तदाह—अकृदन्तं पदशब्दश्चेति ॥—अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति वि-  
 ग्रहः ॥—अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमिति ॥—अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशदौ वृत्तिविषये-

लोप इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कास्मसिकारकः ।  
 ॥ नेरनिधाने ॥ ६।२।२९२। निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । व्यक्षम् ।  
 अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः । ॥ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ॥ ६।२।१९६। प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः ।  
 प्रतिगतोऽङ्गुः प्रत्यङ्गुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वाच्च टच् । ॥ उपाद् अजजिनमगौरादयः  
 ॥ ६।२।१९४। उपात्परं यत् अचक्रमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् ।  
 अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः । ॥ सोरवक्षेपणे ॥ ६।२।१९५।  
 सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुमाह्वजः । अवक्षेपणे  
 किम् । सुवृषणम् । ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ ६।२।१९६। तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति  
 उत्पुच्छयते एरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पु-  
 रुषे किम् । उदत्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः । ॥ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ६।२।१९७। आभ्यां परेष्वेवन्तो-  
 दात्तो वा । द्विपादतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विद् । त्रिमूर्धानं सप्तसिमम् । मूर्धन्त्रित्यकृतसमासान्त एव मूर्ध-  
 शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमस्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भव-  
 तीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्वि-  
 मूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । ॥ सकथं चाऽक्रान्तात्  
 ॥ ६।२।१९८। गौरसकथः । शृङ्गसकथः । आक्रान्तात्किम् । चक्रसकथः । समासान्तस्य पचञ्चित्वाश्रित्यमेवान्तोदात्तत्वं  
 भवति । ॥ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९। छन्दसि परस्य सकथशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसकथमा-

ऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः ॥—अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्य-  
 शब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यदे इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—ने-  
 रनि- । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे ॥—निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य । निर्गतं वा मूलं निर्मूलम् ॥  
 —निदण्ड इति । निशब्दो निधानार्थे वर्तते कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं  
 साधनमाहुः ॥—समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इदं राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति । समासान्ता अनित्या  
 इति । अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचञ्चित्वादेव सिद्धं स्यात् ॥—सोरव- । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं  
 स्यात्तत्पुरुषे ॥—सुप्रत्ययवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः 'स्वती पूजायाम्' इति समासः । तेन  
 सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह—वाक्या-  
 र्थस्त्विति । कथमित्याह—असूययेति । यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥—  
 विभाषोत्- । उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥—सेयमुभयत्र विभाषेति । आथायां तु  
 व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्य-  
 मन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा ॥—द्वित्रिभ्याम्- । पादिति कृताकारलोपो गृह्यते ददिति कृतददेशो  
 दन्तशब्दः ॥—आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्द-  
 स्याकारलोपः ॥—द्विदञ्चिति । 'वयसि दन्तस्य दत्' ॥—मूर्धन्त्रित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्द इति । एतच्च  
 मूर्धस्त्विति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्धेष्त्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत  
 आह—तस्येति । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत  
 आह—यद्यपीति । इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्धन्शब्दः ॥—तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेक-  
 देशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहेरेकदेशी अवयवो यस्य  
 स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा  
 समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥—द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां षः ॥—कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर  
 एवात्र भवति । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते-' इत्यादिना मन्थोदात्तः ॥—सकथं च । 'बहुव्रीहौ सकथशब्दोः-' इति वज्रन्तः  
 सकथशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् स चेत् कशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वाश्रित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः ॥—  
 गौरसकथ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शृङ्गगौरयोरादिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ । तेनात्र त्रैस्वर्यम् ॥—शृङ्ग-  
 सकथ इति । 'कृत्यशब्दां कञः' 'शिवेरचोपधायाः' इति शृङ्गशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—पचञ्चित्वादिति । एतेन चित्स्वर-  
 स्यापवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति—परादिश्छन्दसि- । परशब्देनात्र सकथशब्द एव । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वा-  
 त्वाह—परस्य सकथशब्दस्येति । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सकथशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि  
 प्रकृतत्वात्स्याधुदात्तत्वं शङ्केत । 'विभाषोत्पुच्छ-' इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बहुव्रीह्यर्थदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं



लभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ ॐ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते व्यस्ययोः ब-  
हुलं यतः ॥ इति परादिः । सुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहृत्या । यस्मिन्चक्रः । पूर्वान्तः । वि-  
श्वायुर्वेदि ॥ इति समासस्वराः ॥

### तिङन्तस्वराः ।

॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८।१।२७। तिङन्तात्पदाहोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति  
गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनग्रहणप्रकरणप्रत्ययानादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेना-  
न्वत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रम् ।  
समेत्य कूपम् । ॥ तिङ्तिङः । ८।१।२८। अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे । ॥ न लुट् । ८।१।२९।  
लुटन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । ॥ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविधेष्टेष्वणकश्चिद्यत्रयुक्तम् । ८।१।३०।  
एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यद्गमे स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृयः । कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चक्रमा कश्चित् ।

श्लोकेन दर्शयति—परादिश्चेति । उरुणां क्षयो निवास इति विग्रहः । ‘क्षयो निवासे’ इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । ‘समासस्य’  
इत्यन्तोदात्तं बाधिला कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्प्रायादिसखरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरप-  
दाद्युदात्तत्वम् । एतच्च ‘क्षि निवासगल्योः’ इति धातोर्बाहुलकादधिकरणे ‘एरच्’ इति माधवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु चप्रत्ययान्तः  
क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थायादिसखरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरेणैव सिद्धम् । ‘परादिश्च’ इत्यस्योदाहरणं तु  
‘चोदयित्री सूनृतानाम्’ इति बोध्यम् । ऊन परिहाणे । चुरादिष्वदन्तः णिच् क्तिप् । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनृ तहतं  
सूनृतम् । ‘अयस्सयादीनि—’ इति भलाप्रलोपो न ॥—मुष्टिहृत्ययेति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहृत्या ‘हनस्व च’ इति सुबन्ते  
उपपदे क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरोऽत्र प्राप्तः ॥—त्रिचक्र इति । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिसखरः प्राप्तः ॥—विश्व-  
युरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिसखरेणाद्युदात्तः प्राप्तः ॥ इति  
स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो—॥ पचति गोत्रमिति । गोत्रं खकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—  
पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते । विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः ।  
‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्वित्वम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति । तानि  
च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति ।  
अस्मिन्विचारे निर्णयमाह—कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चार्थो योगविभागात्प्रत्ययते । तिङो गोत्रादीनीत्येको  
योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि  
कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि । तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह—तेनेति ॥—अन्यत्रापि । ‘चनचिदिबगोत्रा-  
दितद्धिताभेदितेष्वगतेः’ इत्यत्र ॥—पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥—खनति गोत्रं समेत्य कू-  
पमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूला कूपं खनतीत्यर्थः ॥—तिङः—। अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह—निहन्यत  
इति । सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया  
भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं ‘समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः’ इत्युक्तत्वात् । एकस्मिन् वाक्ये तिङन्तद्वयाभा-  
वादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥  
—न लुट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥—श्वःकर्ता । श्वःकर्तारविति । तासेः परस्य लसार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वे  
कृते तासिरुदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिसखरेण डा उदात्तः ॥—निपातैः—। यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां  
द्वन्द्वे वृत्तीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन समासः । निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह—एतैर्निपातैरिति ।  
यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चण् कश्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । ‘यद्यदायं च हेतौ च विचारे यदि चेन्नः । हन्त इवैऽनु-  
कम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कश्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्सृष्टम्’ । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुहाहतः ।  
अन्येष्वूहाः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥—यद्गमे स्यामिति । अस्तेर्लिङि भम् ॥—चक्रमा कश्चि-  
दिति । चक्रमेति लिट् । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तम् । कश्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् ।  
निपातैः किम् । यत्कृजति शकटम् । एतीति यत् । इणः शतरी रूपम् ‘इणो यण्’ इति ‘यण्’ । ननु प्रतिपदोक्तत्वात्  
यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं  
व्यवस्थापकमिति । तेन ‘यावद्यथाभ्याम्’ इत्यत्र ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वदुप्’ इति व्युत्पादितस्य लाक्षणिकनिपातस्यापि

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । ॥ नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१। नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति । ॥ सत्यं प्रश्ने । ८।१।३२। सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्वाम । ॥ अङ्गा-  
ऽप्रातिलोम्ये । ८।१।३३। अङ्गेल्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कृष । अप्रातिङ्लोम्ये किम् । अङ्ग कृजसि  
वृषल । इदानीं शास्त्रसि जाह्नम् । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिङ्लोमो भवति । ॥ हि च । ८।१।३४। हियुक्तं तिङन्तं  
नानुदात्तम् । आ हि ष्मा याति । आ हि रुहन्तम् । ॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८।१।३५। हीत्यनेन युक्तं  
साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चेन्न न युनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्त्यते । ॥ या-  
वद्यथाभ्याम् । ८।१।३६। आभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यथाचित्कण्वभावतम् । ॥ पूजायां नानन्तरम्  
। ८।१।३७। यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभ-  
नम् । पूजायां किम् । यावद्भुक्ते । अनन्तरं किम् । यावदेवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।  
॥ उपसर्गव्यपेतं च । ८।१।३८। पूर्वानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्पचति शोभनम् ।  
अनन्तरमित्येव । यावदेवदत्तः प्रपचति शोभनम् । ॥ तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८।१।३९। एभिर्युक्तं ति-  
ङन्तं न निहन्त्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । ॥ अहो च । ८।१।४०। एतद्योगे नानुदात्तं पूजा-

ग्रहणं भवति । 'यावत् स्तोत्रभ्योऽरदो गृणानाः' इति । अत्रारद इत्यदस्वरेणाशुदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते  
मा भूत् । 'यावत् क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्' इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् ॥  
—नह प्रत्या— । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥—नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्प्रत्यारम्भ इत्यस्य नि-  
घातः । स्यप्रत्ययस्त्ररेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्ते पृच्छति  
भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥—नह वैतस्मिन्निति । तस्मिन्शब्दः फिट्स्वरेणाशुदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यज-  
न्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इति शिदत्वादशुदात्तः ॥—सत्यं भोक्ष्यस इति । इदं  
मध्योदात्तम् ॥—अङ्गा— । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्य इति  
वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे लमर्थे ॥—अङ्ग कुर्विति । करोतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य  
'सेर्हपिष्व' इति हिरादेशः । 'तनादिङ्भ्यः सार्वधातुके' इति करोतेर्गुणः । 'अत उत्सार्वधातुके' 'उतश्च प्रत्ययादसंयोग-  
पूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युपसर्गस्वरेणान्तोदात्तम् ॥—हि च । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते ॥—आ हि ष्मेति ।  
स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽव-  
धारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे लमर्थे ॥—छन्दस्य— । अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदा-  
हरति—स्वनृतं हीति । हिर्येत इत्यर्थः । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा । पापमेनं पुनाति अनृतवदनदोषेण  
युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अमिहिं पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनुदयन् । अत्र एकमजयमित्याशुदात्तम् ।  
परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रति-  
षेधे प्राप्ते कचिदनेकस्य कचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥—  
—यावद्यथा— । इयं तृतीया न पञ्चमीत्याह—आभ्यां युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति याव-  
दिति यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते 'निपातैर्येद्यदि' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपा-  
धिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥—आवतमिति । अवतेर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दो-  
दाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । 'यावत् स्तोत्रभ्योऽरदो गृणानाः' इति । रद विलेखने  
लङि सिपि अद् । अदस्वरेणाशुदात्तः ॥—पूजायां— । नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः ॥—यावदेव-  
दत्त इति । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्यवधेयः यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्य-  
मकर्तुम् ॥—उपसर्ग— । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥—  
अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य ॥—प्रपचतीति । प्रशब्द आशुदात्तः ॥—तुपश्य— ।  
तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते पश्य माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्ते इति आश्वर्यं  
तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पू-  
जायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्नैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तदि  
पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न छुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्,  
मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम् । किं चानन्तरमित्येवं तदभूत् इह लविशेषेणैवेत्यते ॥—अहो च ।  
अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभि-

याम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । ॥ शेषे विभाषा । ८।१।४१। अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । ॥ पुरा च परीप्सायाम् । ८।१।४२। पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेनस्य पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा । ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८।१।४३। ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । आकर्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८।१।४४। क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्त्रिजं च । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूर्वात् । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपेऽप्यम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति । ॥ लोपे विभाषा । ८।१।४५। किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्त्रिजं पठति । ॥ एहि मन्ये प्रहासे लट् । ८।१।४६। एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गन्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे । युक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमाथोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नाम्बन्तः । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये । ॥ जात्वपूर्वम् । ८।१।४७। अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटंजातु करिष्यसि ।

यौगि मा भूदिति ॥—शेषे—। पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेष इत्याह—पूजायामिति ॥—अहो कटं करिष्यतीति । पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाध्वर्यभूतमेव वस्तु असूयया आध्वर्यवत्प्रतिपाद्यते न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादिति । तत्र 'यवत्पुरा-' इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते । पक्षे शोतत इति धातुस्वरेणाशुदात्तम् । 'तास्यनुदात्त' इति लसार्वधातुकनिघातः ॥—न तेनस्म पुराधीयत इति । 'लट् से' इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा ॥—नन्वि—। किञ्चित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यनुपगमोऽनुज्ञा । तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । तदाह—अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट् । प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट् ॥—अन्विति किमिति । अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः । 'अज्ञाऽप्रातिलोम्ये' इत्यादिवदिति । करणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः । अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥—किंक्रिया—॥—अप्रतिषिद्धमिति । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः ॥—किं द्विजः पचति आहोस्त्रिजं च । आहोस्त्रिजं निपात आशुदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तन्न निहन्यते उत्तरं तु न कियुक्तमिति निहन्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः । ये त्वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति ते मन्यन्ते । अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते । क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्त्रिजं इत्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते । तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किंशब्दः । किञ्चित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्थव्यं सोपसृष्टत्वात् ॥—लोपे । 'किंक्रियाप्रश्न-' इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानार्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव । लोपो विवक्षितः ॥—देवदत्तः पचति आहोस्त्रिजं पठतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाशुदात्तता । किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्थाने प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि ॥—एहि—॥—एहि मन्ये इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे आह चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥—एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे-' इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यसे इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानं स्यात्तत्त्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये एहीति ॥—गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्ध इति । आहपूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आह परत्वाद्विहीत्यत्र निघातः ॥—मन्ये इति । ज्ञाने अनुदात्तेत् । इयन्नन्तलादाशुदात्तत्वम् । 'तास्यनुदात्तेत्-' इति अदुपदेशात्परत्वादिदुदात्तः ॥—जात्व—। अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य । 'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणप्रापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति । तत्र शेषप्रकुप्यर्थं तत्स्यात् शेषे विभाषा कश्च शेषः सान्तरं शेष इति अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणे प्रकुप्यः शेषः कथम् । अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेषः इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति ॥—जातु भोक्ष्यसे इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । मन्थोदात्तं पदम् । जातुशब्दो नि-

॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८।१।४१। अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं उत्तरवृत्तमाप्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिदुक्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुक्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंविपठति । ॥ आहो उताहो वाऽनन्तरम् । ८।१।४२। आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुक्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषा वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुक्ते । ॥ शेषे विभाषा । ८।१।५०। आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो देवः पचति । ॥ गत्यर्थलोटा लृप्ति चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१। गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोटं तत्रैव लृङि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उद्घान्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेदेव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वे किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङन्तेनोच्यते । ॥ लोट् च । ८।१।५२। लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवोदनं भुक्ष्यस्येनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्येवं रामः । सर्वप्रहणास्तिहः स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्चावः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८।१।५३। लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । ॥ हन्त च । ८।१।५४। हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं नानुदात्तं । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कृद । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुआवहै । ॥ आम् एकान्तरमामभितमनन्तिके । ८।१।५५। आम् परमेकपदान्तरितमामभितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आम्-

पातत्वादाशुदात्तः । कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः ॥—किंवृत्तम्—। वृत्तमित्यधिकरणे कः । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति कर्तरि षष्ठी । ‘अधिकरणवाचिना च’ इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्यादेव त्रिपातनात्समासः । इह ‘जात्वपूर्वम्’ इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तथाचष्टे—अविद्यमानपूर्वमिति । यदि अत्र किञ्चन्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि मिमी यः कितरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे—विभक्त्यन्तमित्यादि॥—शेषे वि—। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह—व्यवहितमिति ॥—पचतीति । पक्षे धातुखरेणाशुदात्तम् ॥—गत्यर्थ—। गतिरर्थो येषामिति विग्रहः । गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृङन्तवाच्यस्य न चेत्कारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—यत्रैव कारके लोडित्यादि । कर्तरि कर्मणि वा ॥—आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आदुपसर्गः । गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वाभिघातः । ग्रामशब्दो ‘प्रसेरा च’ इति मनन्त आशुदात्तः ॥—द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययखरेण मध्योदात्तम् ॥—उद्घान्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति । बहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थम् । उद्घान्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् ॥—आगच्छेरिति । लिङ्यं न लोट् ॥—द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामीप्ये लृट् ॥—आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति । कारकशब्दो न सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाधीयते तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः ॥—त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वप्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वप्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृङ्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥—लोट् च । लृट्प्रहणं विहाय ‘गत्यर्थलोटा—’ इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह—गत्यर्थेत्यादि ॥—आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहतं । गच्छेति तु निहतमेव ॥—योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लृटो मा भूद् इति ॥—विभाषितम्—। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तममभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात् न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥—सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति ॥—आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेषेति पक्षे निहतं पक्षे शप्रत्ययखरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा ‘तिङ्गि चोदात्तवति—’ इति गतेर्निघातः ॥ पश्य । प्रविशानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥—हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोट्प्रहणं च तदाह—हन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्तविभाषेयम् । ‘निपातैर्यद्यदि—’ इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥—प्रभुआवहै इति । भुजेर्लोडं ‘भुजोऽनवने’ इत्यात्मनेपदं च हिः टेरेलं श्रम् । ‘आडुत्तमस्य पिब’ ‘एत ए’ अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकाशुदात्तत्वम् । विकरणखरः ॥—आम् । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् ।

भ्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्तः । ॥ यद्वितुपरं छन्दसि । ८।१।५६।  
तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशस्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति द्विषेति तुपद्वयेति  
च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य  
लोडन्तस्य निघातो भवति । ॥ चनच्चिदिवगोत्रादितद्धिताग्रेडितेष्वगतेः । ८।१।५७। एषु षट्सु परत-  
स्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचति-  
कल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन । ॥ चादिषु च । ८।१।५८। चवाहाहैवेषु  
तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवा-  
योग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव । ॥ चवायोगे प्रथमा । ८।१।५९। चवेत्याभ्यां योगे  
प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गानी-  
यतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा-  
भूत् । ॥ हेति क्षियायाम् । ८।१।६०। इयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३।  
उपाध्यायं पदार्ति गमयति ३ । क्षियाक्षीरिति द्रुतः । ॥ अहेति विनियोगे च । ८।१।६१। अहयुक्ता प्रथमा । ति-  
ङ्भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३।  
उपाध्यायं पदार्ति नयति । ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८।१।६२। च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भ-  
क्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं  
गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः । स च केवलार्थः ।  
अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न कचिदित्यर्थः । अनवकृतावेव । ॥ चादिलोपे विभाषा । ८।१।६३।

उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाधुदात्तत्वम् ॥—अनन्तिक इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव साम-  
र्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिवं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति  
सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतैरसिद्धत्वाभावात् । इतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिकं इत्यनेन  
यत्र दूरं न च संनिष्ठं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव भवेत् । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्-  
तोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति ॥—यद्वितु—उदसृज इति । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यद् ॥—उशस्ति हीति ।  
वश कान्तौ । अदादिः । लटि श्रान्तः । प्रख्यादित्वासंसारणम् ॥—नान्यैरिति । यदिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः ॥—  
जाये स्वारोहावैहीति । रहेर्लोड् । वस् शप् । ‘आहुतमस्य पिब’ ‘लोडो लहुत्’ इति लङ्वावात् ‘नित्यं डितः’ इति  
सलोपः । अङ्पूर्वादिणो लोड् । सिपि हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य ‘लोड् च’ इति प्राप्ति निघातप्रति-  
षेधो नियमाभिवर्त्यते । तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति । खाशब्दे ‘री रि’ इति लोपः । ‘ब्रूलोपे’ इति दीर्घः । खो रोहा-  
वेति पाठे तु छान्दसत्वादुत्पत्त्यम् ॥—चनच्चि ॥—पचति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आग्रेडित एष्वित्यर्थः ।  
इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादीत्यत्रैवोक्तम् ॥—पचति कल्पमिति । अत्रानुदात्त  
एव तद्धितो प्राणः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचतिदेशः ॥—चादिषु च । ‘न चवाहाहै-  
वयुक्ते’ इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिष्ठत्वात् न तु ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् । तदेतदाह  
—चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥—पचति च खादति चेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति  
नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृलोदाहृतम् ॥—चवा—॥—  
प्रथमेति । ब्रिलिङ्गस्य निर्वाहमाह—प्रथमा तिङ्भक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्भक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति  
प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥—उत्तरवाक्ययोरिति । ‘दिवो वा पार्थिवादधि’ । ‘इन्द्रं महो वा रजसः’ इत्ये-  
तयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत्, अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथ-  
म्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे नियमेन मुष्टिहृत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्प-  
ष्टम् ॥—हेति—॥ स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदार्तो गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमि-  
त्याचारभेदः ॥—अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह—नानाप्रयोजने नियोगे इति । अनेकप्रयो-  
जनो नियोगः प्रेषणम् । उदाहरणे पूर्वत्र प्रेषे इत उत्तरत्र क्षियायाम् ॥—चाहलोप—। अवधारणार्थैव शब्दप्रयोगे सति  
प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ।  
चशब्दः समुच्चयार्थः । हशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपः । नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्श-  
यति—ग्राममरण्यं चेति ॥—केव भोक्ष्यसे इति । अनवकृतावयमेव शब्दः । ‘एवे चानियोगे’ इति पररूपम् ॥—

चवाहाहैवानां चोपे प्रथमा तिङ्मिफिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र बाजेतु नोऽव । शुक्ला ग्रीहयो भवन्ति । चेतो गा  
आत्माप दुहन्ति । बाकोपे ग्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । ॥ वैषावेति च छन्दसि । ८।१।६४। अहवै देवाना-  
मासीत् । अथ वाव इक्ष आसीत् । ॥ एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम् । ८।१।६५। आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्मि-  
फिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । अजामेकां रक्षति । तयोरभ्यः पिप्पलं स्वाद्वसि । समर्थोभ्यां किम् ।  
एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् । ॥ यदृत्ताभित्यम् । ८।१।६६। यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं  
तिङ्मन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्के । यदग्रकृद्युवाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं  
काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ ॐ मलोपश्च वक्तव्यः ॥  
दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह । दारुणमध्यापक इति  
वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलामार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्च-  
मीनिर्देशोऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति । ॥ सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिसृङ्मन्तं पूजितमनु-  
दात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि  
निहन्यते ॥ ॐ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ नेह । यत्काष्ठां शुद्धीकरोति । ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ  
८।१।६९। कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिष्या ।  
कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचतिक्लिभाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ ॐ क्रिया-  
कुत्सन इति वाच्यम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति । पूतिर्देवदत्तः ॥ ॐ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥

च्वादि-॥—वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके  
चलोप इत्युक्तम् इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् । अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो  
न तु सर्वत्रास्त्यत्र चलोपः ॥—ग्रीहिभिर्यजेतेति । पक्षे निहतम् । पक्षे आद्युदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं  
शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् ॥—वैषाव- । आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थे क्षमायां  
च । वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ॥—एकान्या- । समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ । शकन्वादितात्पररूपम् ॥—जिन्वतीति ।  
जिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाभुम् । छट् तिप् शप् ॥—अजामेकां रक्षतीति । अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः ॥—एक  
इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम् । ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे स-  
मानेऽप्ये संख्यायां च प्रयुज्यते’ इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । न साहचर्यमत्र प्रकरणे  
व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यत्रैवानोचाम ॥—यद्-॥—यदग्रकृदिति । यद् अग्रतीति किन् । ‘विष्वदेवयोश्च-’ इति  
देरग्रवादेषः ॥ कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यदग्रकृद् बायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—अत्र व्यवहिते कार्य-  
मिष्यत इति । अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभव्यति ॥—पूजनात्- । ‘काष्ठादिभ्यः-’ इति वार्तिकं दृष्टं तदनु-  
रोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं  
ब्रुवन्तविषयकम् ॥—काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति । समासविषयकं सूत्रमि-  
दम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥—मलोपश्च वक्तव्य इति ॥—दारुणमध्यापक इति । समासे कृते  
विभक्तैर्लुकिं स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतं तदेतदाह—इति वृत्तिमत-  
मिति । भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति ।  
मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह । यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावश्यम् । युक्तं  
चेत्तत् । न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात् । अस्मिन् पक्षे मलोपवचने च सार्थकम् ॥—पूजनादित्येव पूजि-  
तपरिग्रहणे सिद्धइति । पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः ॥—अनन्तरपूजितलामार्थमिति । ‘पूजनात्पूजितम्’ इति  
सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—एतदेवेति ।  
ज्ञापकत्वं तु ‘यदृत्ताभित्यम्’ इत्युक्तम् ॥—सगति-॥—यत्काष्ठां पचतीति । ये मलोपश्चेत्यनेन वाक्ये मलोपमाहु-  
स्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ॥—सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः ।  
यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तथथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं  
यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्याति-  
द्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥—कुत्सने- । पदादिति निवृत्तम् ॥—पचति क्लिभातीति । कथमत्र समानवाक्यत्वस्य साम-  
र्थ्यस्य वा भाषादेवाप्राप्तेः । सुपीति सद्यर्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् ॥—पचति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं  
कुत्स्यते । अस्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध इत्यर्थः । तिङन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । वशेस्तिविति  
तिप् । बाहुलकात्पुनोऽपि भवति तस्मादेव गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्चमुपसं-

तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ ॐ वा बहुवर्धमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ पचन्ति पृति । ॐ गतिर्गती । ८।१।७०। अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूर-  
रोमभिः । ॐ तिङ्गि चोदात्तवति । ८।१।७१। गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्प्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ।  
अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्त्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् ।  
प्रपचति ॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

### स्वरसंचारप्रकारः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक् । तन्नामिशब्दोऽभ्युत्पत्तिपक्षे किञ्च  
इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादिवात् । व्युत्पत्तौ तु निःप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्व  
इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः । ईळे । तिङ्गिति इति निघातः । संहितायां उदात्तानुदात्तत्वेतीकारः स्वरितः ।  
स्वरितात्संहितायामिति के इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधारावराणामित्यसिप्रत्ययस्व-  
रात् । हितशब्दोऽपि । धातो निघातां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽभ्ययमिति गतिसंज्ञायां कुग-  
तीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुस्थार्थेत्यभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृति-  
स्वरे थायादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये  
प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सञ्चर इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् ।  
देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण बान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्द-  
स्तृन्प्रत्ययान्तो निःस्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नञ्विचयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नाभि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण  
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण बान्तोदात्तः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि, यथाशास्त्रमुक्तेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिक्प्राप्तमिह दर्शितम् । तद्वस्तु ग्रीतये श्रीमद्भगवद्गीताध्यायः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

ख्यायते ॥—वा बहुवर्धमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं धातुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्वदा पृतिरन्तोदात्तः ।  
अन्यदा लाद्युदात्तः ॥—आमन्त्रैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादादित्येष गतिः ॥—तिङ्गि—उदात्तवति  
तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्यस्यापवादः ॥—यत्प्रपचतीति । 'निपातैर्यद्यदि—' इति निघातप्रति-  
वेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्प्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्त्रशब्दे मा भूत् 'आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि'  
इति मन्त्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोदात्त इति वाच्यम् । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति वचनात् स्वसं-  
बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथायादिस्वरगतिस्वरेषु  
कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव । तस्मान्नार्थस्तिङ्प्रहणेनेत्याशङ्क्याह—तिङ्प्रहणमिति । परिमाणमित्या । परि-  
माणार्थत्वमेव स्पष्टयति—अन्यथाहीति । अक्रियमाणे तिङ्प्रहणे धातुरेव क्रियावाचिलाद्रतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदा-  
त्तमिति निघातः स्यात् न प्रत्यये, तिङ्प्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्वटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते,  
तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इ-  
त्याहुः ॥—प्रपचतीति । 'तिङ्गितिङ्' इति निघातः ॥ इति सुबोधिनीया स्वरप्रक्रिया ॥

ईळे इति । ईळ सुतौ लङ्गुचमैकवचनम् । इद् टेरलं द्वयोश्चास्य स्वरयोरिति प्रातिशाख्येन ङः ॥—यज्ञस्येति ।  
'यजयाच—' इति यजेर्नङ् विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति ॥—स्वरितत्वमिति । स्वरितो धातुदात्त  
इत्यनेन ॥—ऋत्विगिति । ऋतावुपपदे यजेः किन् ऋत्विगित्यनेन 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् ॥—नञ्विचयस्येति ।  
इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥ इति स्वरसंचारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजराष्ट्रनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ।

भैरवमिश्रकृतव्याख्यासंवलित

# सिद्धान्तकौमुदी ।

लिङ्गानुशासनम् ।

रूपधिकारः ।

लिङ्गम् ॥ १ ॥ ॥ स्त्री ॥ २ ॥ अधिकारसूत्रे एते । ॥ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वस्पोतृनान्दरः ॥ ३ ॥  
ककारान्ता एते पञ्चैव ऋलिङ्गाः । स्वप्नादिपञ्चकस्यैव ऋवृत्तिवेधेन कर्त्रीत्यादेर्भा ईकारान्तत्वात् । तिसृष्वक्षोस्तु  
स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योच्चित्तुरोर्कदन्तत्वाभावात् । ॥ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ॥ ४ ॥ अनिप्रत्ययान्त  
ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्तिप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः ।  
॥ अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च ॥ ५ ॥ इयमयं वा अशनिः । ॥ मिन्यन्तः ॥ ६ ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च  
धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । ॥ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ॥ ७ ॥ पूर्वस्यापवादः । ॥ ओणियोन्यूर्मयः  
पुंसि च ॥ ८ ॥ इयमयं वा ओणिः । ॥ किञ्चन्तः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । ॥ ईकारान्तश्च ॥ १० ॥  
ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । कक्ष्मीः । ॥ ऊङाबन्तश्च ॥ ११ ॥ ऊङुः । विद्या । ॥ च्वन्तमेकाक्षरम् ॥ १२ ॥ श्रीः ।  
भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुभीः । ॥ विशत्यादिरा नवतेः ॥ १३ ॥ इयं विशतिः । ॥ त्रिषत् । चत्वारिंशत् ।  
पञ्चाशत् । षट्तिः । सप्ततिः । अष्टीतिः । नवतिः । ॥ दुन्दुभिर्क्षेषु ॥ १४ ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् ।

श्रीः ॥ मूले, अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि लिङ्गमित्या शास्त्रसमाप्तेः, द्वितीयस्तु 'ताराधारा-' इति  
यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तच्चार्यनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रायं विशेषः । शब्द-  
शक्तिसम्भावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता कस्यचिद्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि  
शब्दानामर्थानां चानन्यात्प्रातिखिकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्त्युज्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव संभवति न लसदा-  
दीनामज्ञानम्, तथाप्यसदायुद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनासदादीनां ज्ञानं संभवेत्तथाह—ऋकारान्ता इत्या-  
दिना । ऋति पदमेषु सूत्रेषु संन्यते, तच्च भावप्रधाननिर्देशेन ऋलिङ्गा इति  
सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषतः उपादानात्पञ्चेति लब्धम् । अवधारणस्य तु यथा लाभस्त्वं प्रकार-  
माह—स्वप्नादिपञ्चकस्यैवेति ॥—ऋलिङ्गवेधेनेति । 'न षट्स्रिभ्यः' इति सूत्रेण ऋपो निवेधेन ॥—कर्त्रीत्यादे-  
रिति । अनेन कर्तृपदेन यौगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः । रुढस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्यादिना परिग्रहः । नच सप्तै-  
वेति त्रचस्यै पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदेशत्वाकान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात् । यद्यपि भाष्यसंमते 'तृज्वत्क्रोष्टृः'  
इत्यादित्रिसूत्र्याः प्रयोगनियमार्थलपक्षे स्त्रियां प्रवर्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्यादेशत्वानाकान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्दे-  
ऽयमीकारान्त एव प्रयुज्यत इति भावः । 'उणादयो बहुलम्' इति संगृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध-  
मिति तदभिप्रायेणाह—अन्य इत्यादि । अवनिः । 'अतिष्ठधृध्म्यस्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिः ॥—चमूरिति । 'कृषिच-  
मितनिधनिसर्जिभ्य ऊः' इत्यूः । दयूः । अत्र वकारस्य 'च्छ्रोः-' इत्यूद् ॥—अशनिभर—। पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥  
—मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवः क्तिप्' इति निः । ग्लानिः । 'वह्निध्रियुदुग्ला-  
हालरिभ्यो नित्' इति निः । वन्धादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन ऋत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि-। वृष्णिः । 'सृष्टृषिभ्यां  
क्तिप्' इति निः । अग्निः । 'अङ्गेर्नलोपध्व' इति निः ॥—ओणियोन्यूर्—। ओणिः । योनिः । 'वह्निभि-' इतीनिः । कर्मिः ।  
'अर्तेरुष' इति निः ॥—ईकारान्तश्च । अत्र ईकारः प्रत्यय एव पूर्वोत्तरसाहचर्यात् ॥—ऊङ्मीरिति । अत्र 'ऊङ्मेरुद्  
च' इति सूत्रे 'अवितृस्तुतत्रिभ्य ईः' इत्यत ईरित्यनुवृत्त्या । तेनेकारः प्रत्ययः । एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि  
ऋलिङ्गम् । तथाप्यवनीनारी रजस्वला, तरीनौस्तरी धूमः, तन्त्रीर्वाणादेर्गुणः । नच 'यापोः क्तिप् च' इति सूत्रविहितेका-  
रान्तस्यापि ऋलिङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'योपध्वः' 'पोपचः' इत्याभ्यां परत्वाद्वाधात् । यूप इत्यादौ प्रथमस्य  
समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थात् । एवं च पपी ययीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः ॥—ऊङ्गाबन्तश्च । 'ऊङुतः'  
इत्यूद् । आब्रह्मणेन टाप्डापचापां ग्रहणम् ॥—च्वन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यात् ॥—  
विशत्यादिरानवतेरिति । विशत्यादयः 'प्रक्षिर्विशति-' इति सूत्रनिर्दिष्टाः ॥—दुन्दुभिर्क्षेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु यः



अयं दुन्दुभिर्बाणविशेषोऽसुरो वेलथः । ॥ नाभिरक्षत्रिये ॥ १५ ॥ इयं नाभिः । ॥ उभावप्यन्यत्र पुंसि ॥ १६ ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्रोत्रविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पद्मपत्रकोमलैरुपाहित-  
श्रीपुपनीविनाभिमिरिति भारविः । उच्यते । इदमकिरित्यादाविष कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तु-  
तस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्गुण्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः  
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभसोऽप्याह । मुख्यरादक्षत्रिये नाभिः पुंसि  
प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽम्बत्रापि बोध्यम् । ॥ तलन्तः  
॥ १७ ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्रता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव  
देवता । ॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ १८ ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिश्चिन्नागा । कृता  
वह्नी । वनिता योषित् । ॥ यादो नपुंसकम् ॥ १९ ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् । ॥ भाः  
सूक्ष्मगद्विगुण्णिगुपानहः ॥ २० ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि । ॥ स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ २१ ॥ एते  
स्त्रियां क्लीबे च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेघा-  
दिकोम । ॥ गृहशशाभ्यां क्लीबे ॥ २२ ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः ।  
गृहस्थूणम् । शशोर्णे शशलोमनीत्यमरः । ॥ प्रावृद्धिमुद्रदृष्टिदृष्टिषः ॥ २३ ॥ एते स्त्रियां स्युः । ॥ दर्विविदि-  
वेदिस्त्रनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः ॥ २४ ॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ।  
॥ तिथिनाडिरुचिचीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराड्यादयः ॥ २५ ॥ एते प्राग्बत् । इयं तिथिरित्यादि ।  
अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथ्यास्तिय इति । क्लीबे हि बहुतिथ्य इति  
स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलान्निधि पौर्णिमातिथीनिधि । ॥ शङ्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिमुकुदिनुदिवलि-  
पङ्कयः ॥ २६ ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शङ्कुलिः । ॥ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवि-  
तश्चतुष्पुमुत्समिधः ॥ २७ ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषाः उच्छन्ती । उषाः प्रातरविद्यात्री देवता । ॥ आशीर्धूः पूर्वा-  
ह्वारः ॥ २८ ॥ इयमाशीरित्यादि । ॥ अप्सुमनस्समासिकताकर्षाणां बहुत्वं च ॥ २९ ॥ अवादीनां पञ्चानां  
क्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुण्यम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्त्वेव । सुप-  
वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमां  
विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाप्राधेयिहिति सूत्रे अग्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां  
हरदत्तोऽप्येवम् । ॥ स्नकृत्वकृज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः ॥ ३० ॥ इयं स्नक् त्वक् ङ्योक् वाक् यवागूः नौः  
स्फिज् । ॥ तृटितीमासंबन्ध्याः ॥ ३१ ॥ इयं तृटिः । सीमा संबन्ध्या । ॥ सुल्लिवेणिसार्यश्च ॥ ३२ ॥ स्पष्टम् ।  
॥ ताराधाराज्योत्क्रादयश्च ॥ ३३ ॥ ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ ३४ ॥ नित्यग्रहणमन्त्रेषां कथिग्रभिचारं  
शापयति ॥ इति सूत्रधिकारः ॥

प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥—नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् ॥—इयं नाभिरिति ।  
पुरुषावयवे इदम् ॥—उभावप्यन्यत्र पुंसि । इदं स्पष्टार्थम् । पूर्वसूत्रयोः ‘अक्षेष्वाक्षत्रिये’ इत्यभिधानेन सिद्धेः । कथं तर्हि—  
इति अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम् । श्रीलिङ्गनाभिशब्दार्थविशेषणत्वात् ॥—सामान्य इति । लिङ्गविशेषाविवक्षया  
नपुंसकं कोमलैरिति प्रसाध्य तस्य नाभिशब्दार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम् । विशेषप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वं तथास्यापि भविष्य-  
तीत्याशयेन समाधानान्तरमाह—वस्तुतस्त्येति । ‘चक्रमध्यक्षत्रिययोः’ इत्यत्र चक्रमध्यं च क्षत्रियश्चेति द्वन्द्वः । अत  
एव ‘प्राण्यङ्गके द्वयोः’ इति संगच्छते ॥—तलन्तः । ‘तस्य भावस्तलत्वात्’ इति सूत्रविहिततत्त्वप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥—  
भूमिविद्युद् इति । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्यपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः । एव-  
मन्यत्रापि बोध्यम् ॥—यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥—स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारेण स्त्रियमित्यस्यानुक-  
र्षणार्थमस्यात्र लेखः ॥—प्रावृद्धिति । क्लीबशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि ‘स्वरितेनाधिकारः’ इत्यस्याधिकः कारः इति  
व्याख्यानास्यापि प्रसिद्धत्वात् संबन्धः ॥—दर्विविदि । दर्विशब्दो ‘वृहत्यां विन्’ इति विभ्रन्तः । ‘सर्वतोऽङ्गिर्गोषि-  
त्येके’ इति विकल्पेन ङीप् दर्वी इति ॥—तिथिनाडि—एतेप्राग्बदिति । स्त्रियां स्युरित्यर्थः ॥—पुंस्त्विति । देवा-  
सुरात्मैत्येन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्वाधाविति भावः ॥—भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये ‘णौ’ इति सूत्रनिर्दिष्टानां  
बहुत्वं प्रायिकमिति विकल्पेनान्यत्र बहुलाभावेऽपि न क्षतिः ॥—कथिग्रभिचारमिति । तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा  
पुंस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति सूचयति ॥ इति लिङ्गानुशासने सूत्रधिकारः ॥

## पुंलिङ्गाधिकारः ।

॥ पुमान् ॥३५॥ अधिकारोऽयम् । ॥ घञबन्तः ॥ ३६ ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कस्युद्भवां स्त्रीत्वाविशिष्टे तु किञ्चादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु वनाद्यन्तमपि विज्ञे-  
 प्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । संबन्धमनुवर्तिष्यत इति । ॥ घाजन्तश्च ॥ ३७ ॥ विसारः । गोचरः । चवः ।  
 जव इत्यादि । ॥ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ॥३८॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ।  
 ॥ नङन्तः ॥३९॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यवः । ॥ याऊञा स्त्रियाम् ॥४०॥ पूर्वस्यापवादः ।  
 ॥ क्यन्तो घुः ॥४१॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः  
 किम् । जशिर्बाजम् । ॥ इधुधिः स्त्री च ॥४२॥ इधुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । पूर्वस्यापवादः । ॥ देवासु-  
 रात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि ॥ ४३ ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः  
 सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽग्निः । नखः कररुहः । केशः  
 शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गळः । खङ्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः  
 कर्दम इत्यादि । ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥४४॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गभिधानतया  
 पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । ॥ द्यौः स्त्रियाम् ॥४५॥ योदिवोस्तन्नेपोपादानमिदम् । ॥ इधुबाहू स्त्रियां च  
 ॥ ४६ ॥ चापुंसि । ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ ४७ ॥ चापुंसि त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यपवादः ।  
 ॥ नान्तः ॥४८॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मोदिव्यतिव्याप्तिः मन्त्र्यचक्रोर्कर्तरीति नपुंसकप्रकरणे  
 वक्ष्यमाणत्वात् । ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि ॥ ४९ ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोको  
 गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो नीरदः । ॥ अम्रं नपुंसकम् ॥ ५० ॥ पूर्वस्यापवादः । ॥ उकारान्तः ॥ ५१ ॥ अयं  
 पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । इनुर्हृद्विकासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी । करे-  
 णुरिभ्यां स्त्री नेमे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसुप्रत्यय विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिव्यापी  
 विशेषैर्यथाबाधित इति । एवमन्यत्रापि । ॥ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ ॥ स-  
 मासे रज्जुः पुंसि च ॥ ५३ ॥ कर्कटरज्ज्वा । कर्कटरज्जुना । ॥ इमंशुजानुवसुस्वाद्भुजतुत्रपुतालूनि  
 नपुंसके ॥ ५४ ॥ ॥ वसु चार्थवाचि ॥ ५५ ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूष्माभिधानाधिपेषु । ॥ मह्यमधुसी-  
 धुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ ५६ ॥ चापुंसि । अयं मह्यः । इदं मह्यः । ॥ रुत्वन्तः ॥ ५७ ॥ मेरुः ।  
 सेतुः । ॥ दारुकसेरुजतुषस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ ५८ ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ।  
 ॥ सफूर्नपुंसके च ॥ ५९ ॥ चापुंसि । सफुः । सफुः । ॥ प्राप्रदमेरकारान्तः ॥ ६० ॥ रश्मिदिवसाभिधानमिति  
 वक्ष्यति प्रागेतस्यादकारान्त इत्यधिक्रियते । ॥ कोपधः ॥ ६१ ॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । सबकः । कस्कः ।  
 ॥ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके ॥ ६२ ॥ पूर्वसुत्रापवादः । ॥ कण्ठकानीकसरक-  
 मोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफ-  
 लकपुलाकानि नपुंसके च ॥ ६३ ॥ चापुंसि । अयं कण्ठकः । इदं कण्ठकमित्यादि । ॥ टोपधः ॥ ६४ ॥  
 टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः । ॥ किरीटमुकुटललाटघटीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुंसके  
 ॥ ६५ ॥ किरीटमित्यादि । ॥ कुटकूटकपटकघाटकपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ ६६ ॥ चापुंसि ।

भावार्थ एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम् । एतन्नामप्रकारमाह—नपुंसकेत्यादि ॥—भयलिङ्गे-  
 त्यादि । पूर्वस्यापवादोऽयम् ॥—क्यन्तो घुः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो घुसङ्गको धातुस्तद्वदितः पुमानित्यर्थः ॥  
 —देवासुरा—। अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणत्युद्भूतो  
 वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यातावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् ॥—त्रिवि-  
 ष्टप—॥—स्वर्गभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भ इति । अत एवाहामरसिंहः ‘ह्रीवे त्रिविष्टपम्’ इति ॥—द्यौः  
 स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥—इधुबाहू । भुजपर्यायवाचकोऽयम् ॥—बाण-  
 काण्डौ—। शराभिधानोऽयम् ॥—नान्त इति । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥—अम्रं नपुंसकमिति । मेघाभिधानवि-  
 षये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥—लिङ्गशेषविधिरिति । लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी । काण्डत्रयस्य विधिव्यापी  
 काण्डत्रयस्य व्यापको यदि विशेषशब्देन बाधितो न स्यादित्यर्थः ॥—नपुंसके चेति । चापुंसि ॥—वसु चार्थवाचि ।  
 अर्थवाची वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः ॥—रुत्वन्तः । उकारो नकारेत्सङ्गकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र सितनिगमिसिस-  
 च्यविधाव्यकुशिभ्यस्तुन् इति तुन् । सूर्यवाचकः प्रथमः ॥—दारुकसेरु—। जवादित्वाद्भुप्रत्ययान्ता एते । कंसं चाप्राप्तिनि । कंस-

कुटः कुटमित्यादि । ॥ ६७ ॥ गोपधः ॥ ६७ ॥ गोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः । ॥ ऋण-  
लवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ ६८ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॥ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणवि-  
षाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥ ६९ ॥ चात्पुंसि । ॥ थोपधः ॥ ७० ॥ रथः । ॥ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्त्यानि  
नपुंसके ॥ ७१ ॥ इदं काष्ठमित्यादि । ॥ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥ ७२ ॥ इमाः काष्ठाः । ॥ तीर्थप्रोथयूथ-  
गाथानि नपुंसके च ॥ ७३ ॥ चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् । ॥ नोपधः ॥ ७४ ॥ अदन्तः पुंसि । इनः ।  
केनः । ॥ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिघ्नचिह्नानि  
नपुंसके ॥ ७५ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॥ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनाला-  
नसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥ ७६ ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ।  
॥ पोपधः ॥ ७७ ॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । ॥ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त-  
रीपाणि नपुंसके ॥ ७८ ॥ इदं पापमित्यादि । ॥ शूर्पकुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च ॥ ७९ ॥ अयं  
शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । ॥ भोपधः ॥ ८० ॥ क्षम्भः । कुम्भः । ॥ तलमं नपुंसकम् ॥ ८१ ॥ पूर्वसूत्रापवादः ।  
॥ जृम्भं नपुंसके च ॥ ८२ ॥ जृम्भम् । जम्भः । ॥ मोपधः ॥ ८३ ॥ सोमः । भीमः । ॥ रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगु-  
ल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ ८४ ॥ इदं रुक्ममित्यादि । ॥ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमो-  
हामानि नपुंसके च ॥ ८५ ॥ चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् । ॥ योपधः ॥ ८६ ॥ समयः । हयः । ॥ कि-  
सलयद्दयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ ८७ ॥ स्पष्टम् । ॥ गोमयकषायमलयान्वयव्ययानि नपुंसके  
च ॥ ८८ ॥ गोमयः । गोमयम् । ॥ रोपधः ॥ ८९ ॥ भुरः । अङ्गुरः । ॥ द्वाराप्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रशु-  
द्रनारतीरदूरकृच्छरन्ध्राश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्यशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजर-  
जठराजिरवैरचामरपुष्करगङ्गह्रकुटीरकुलीरखत्वरकाक्षमीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्र-  
कलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके ॥ ९० ॥ इदं  
द्वारमित्यादि । ॥ शुक्रमदेवतायाम् ॥ ९१ ॥ इदं शुक्रं रेतः । ॥ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षी-  
रतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ ९२ ॥ चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ।  
॥ योपधः ॥ ९३ ॥ वृषः । वृक्षः । ॥ शिरीषजीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकलमाषाणि नपुंसके ॥ ९४ ॥  
॥ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥ ९५ ॥ चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि । ॥ सोपधः  
॥ ९६ ॥ वत्सः । वायसः । महानसः । ॥ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥ ९७ ॥ ॥ चमसांसरसनिर्या-  
सोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥ ९८ ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ।  
॥ कंसं चाप्राणिनि ॥ ९९ ॥ कंसोऽम्बी पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्वाजा । ॥ रश्मिदिवसाभि-  
धानानि ॥ १०० ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः दिवसो वज्रः । ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥ १०१ ॥ पूर्वसू-  
त्रापवादः । दिनाहनी नपुंसके ॥ १०२ ॥ अयमप्यपवादः । ॥ मानाभिधानि ॥ १०३ ॥ एतानि पुंसि स्युः ।  
कुडवः प्रस्थः । ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ १०४ ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः । ॥ खारीमानिके स्त्रियाम्  
॥ १०५ ॥ इयं खारी । इयं मानिका । ॥ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ॥ १०६ ॥ इमे दाराः । ॥ नाड्यप-  
जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥ १०७ ॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाडीव्रणः ।  
अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । ॥ मरुद्गरुत्तरद्विजाः ॥ १०८ ॥ अयं  
मरुद् । ॥ ऋषिराशिद्विप्रन्थिक्लिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥ १०९ ॥ एते पुंसि स्युः ।  
अयमृषिः । ॥ ध्वजगजमुञ्जपुङ्गाः ॥ ११० ॥ एते पुंसि । ॥ हस्तकुन्तान्तव्रातघातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्तः  
॥ १११ ॥ एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोऽक्षियामित्याह । ॥ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-  
पाषण्डशिखण्डाः ॥ ११२ ॥ अयं षण्डः । ॥ वंशांशपुरोडाशाः ॥ ११३ ॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः ।  
कर्मणि घञ् । अवग्याख्यायनयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशाष्टधिति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपात-  
नात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य इत्वम् । पुरोडाशमुजामिदमिति माघः । ॥ इदकन्दकुन्दबुद्धदशब्दाः

मिति शब्दस्य निर्देशात् 'नपुंसके च' इत्यस्य संबन्धः । अप्राणिनि वाक्ये कंसशब्द इत्यर्थः ॥—दिनाहनी— दिवसा-  
भिधानाविमौ ॥—खारीमानिके— मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्वारम्भः ॥—बहुत्वं चेति । चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चा-  
यकः ॥—नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरो ननु 'तत्रोपपदम्' इति तत्संज्ञकपरः । तस्य  
प्राप्त्यभावात् ॥—क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थमिति । नपुंसकाधिकारे 'मुखनयन' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेण विवराभिधानत्वेन

॥११४॥ अयं हृदः । ॥ अर्धपधिमध्यभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥११५॥ अयमर्धः । ॥ पल्लवपल्लवकफरे-  
फकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ॥११६॥ अयं पल्लव इत्यादि । ॥ सारथ्य-  
तिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ॥११७॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

### नपुंसकाधिकारः ।

॥ नपुंसकम् ॥११८॥ अधिकारोऽयम् । ॥ भावे ल्युङन्तः ॥११९॥ इसनम् । भावे किम् । ॥ पचनो-  
ऽग्निः । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । ॥ निष्ठा च ॥१२०॥ भावे या निष्ठा तदन्तं स्त्रीबं स्यात् । इसितम् । गीतम् ।  
॥ त्वप्यञौ तद्धितौ ॥१२१॥ शुक्लत्वम् । शौक्यम् । व्यजः पितृत्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी ।  
सामग्र्यम् । सामग्री । औचित्यम् । औचित्ती । ॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥१२२॥ ब्राह्मणस्य  
कर्म ब्राह्मण्यम् । ॥ यद्यद्यस्यगजण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि ॥१२३॥ एतदन्तानि स्त्रीबानि ॥ सेनाद्यञ्जलोपश्च ।  
सेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्योर्दृक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृजा-  
तिवयोवचनोद्ग्रादिभ्योऽञ् । औष्टम् । हायनान्त्युवादिभ्योऽण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो बुञ् । पितापु-  
त्रकम् । होत्राभ्यश्च । अच्छावाकीयम् । अभ्ययीभावः । अभिक्षि । ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥१२४॥ पाणिपादम् ।  
॥ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥१२५॥ स्पष्टम् । ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥१२६॥ अधिका-  
रोऽयम् । ॥ अनलोपे छाया ॥१२७॥ शरच्छायम् । ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥१२८॥ इनसभमित्यादि ।  
॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशस्त्रियां च ॥१२९॥ परवत् ॥१३०॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवलिङ्गः स्यात् ।  
रात्राद्वाहाः पुंसि । ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥१३१॥ ॥ संख्यापूर्वा रात्रिः ॥१३२॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति  
किम् । सर्वरात्रः । ॥ द्विगुः स्त्रियां च ॥१३३॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् । ॥ इसुसन्तः ॥१३४॥  
हविः । धनुः । ॥ अर्चिः स्त्रियां च ॥१३५॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ।  
॥ छदिः स्त्रियामेव ॥१३६॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति छादेश्वरादिप्यन्तादर्शिश्चुचीत्यादिना इय । इय-  
स्त्रियादिना इयः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः स्त्रीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्षयाः ।  
॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाभ्रामिधानानि ॥१३७॥ एतेषामभिधायकानि स्त्रीबे  
त्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं  
शरासनम् । विवरं विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं व्रविणम् । भ्रममशनम् ॥ अस्यापवादानाह त्रि-  
सूत्या । ॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ॥१३८॥ ॥ वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ॥१३९॥ वक्रो वक्रम् ।

स्त्रीबत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥—अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्धर्चादिष्वयं द्रष्टव्यः । इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

भावे ल्युङन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे कः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गतार्थं तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एव-  
मन्तप्रहणं चेति बोध्यम् ॥—इध्मप्रव्रश्चन इति । अत्र करणे ल्युट् ॥—निष्ठा च । अत्र निष्ठापदं कस्य बोधकम् ।  
इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे कः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् ॥—त्वप्यञौ तद्धितौ । भावे  
इत्यनुवर्तते । यद्यपि 'तस्य भावः' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयधर्मपरः । 'भावे ल्युङन्तः' इत्यत्र तु  
भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥—कर्मणि च—। चाद्भावे ।  
स्त्र्यणावित्याश्रयानुवर्तते ॥—स्तेनाद्यञ्जलोपश्चेति । यद्यपीदं सूत्रं प्राग्वाख्यातमेव तथापीतः प्रभृति कथितनपुंसकत्व-  
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहोपादानमिति बोध्यम् ॥—द्वन्द्वैकत्वमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो  
भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या इत्यर्थः ॥—अभाषायामिति । इदमपि सूत्रं 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च  
छन्दसि' इति सूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम् । हेमन्तशिशिरावित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या ॥—स्त्रियां  
चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः 'विभाषा सेना' इति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम् ॥—परवदिति । 'परवलिङ्गं-'  
इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदिति सूत्रस्य स्यारकमिह परवदिति, नत्विदमपूर्वम् ॥ तत्पुरुष इति । द्वन्द्वस्याप्युपलक्ष-  
णम् ॥—संख्यापूर्वा रात्रिः । 'संख्यापूर्वं रात्रं स्त्रीबम्' इत्यस्यानुवादः ॥—द्विगुः स्त्रियां चेति । चात्रपुंसकमिति  
संबध्यते । इदमपि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः', 'प्रात्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम् । अतएवाह—व्यवस्थ-  
येति ॥—इसुसन्तः । 'अर्चिश्चुचिहृद्यपिछादिछर्दिभ्य इतिः', 'जनेरसि' एतयोरुपात्तौ एतौ ॥—छदिः स्त्रियामेवेति ।  
यद्यपि छदिरित्यस्येनान्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि  
'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः । अत एव वक्ष्यति—अमर-  
व्याख्यातार इति ॥—अस्येति । 'मुखनयन' इति सूत्रस्य ॥—सीरार्थोदनाः—। सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थश-

नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् । ॥ अटवी स्त्रियाम् ॥ १४० ॥ ॥ लोपधः ॥ १४१ ॥ कृष्णम् । श्वम् । ॥ तूलोपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ १४२ ॥ अयं तूः । ॥ शीलम्-लमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च ॥ १४३ ॥ चात् क्लीबे । शीलं शील इत्यादि । ॥ शतादिः संख्या ॥ १४४ ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः । ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ १४५ ॥ अयं । शतः । इदं शतमित्यादि । ॥ लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ १४६ ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः ॥ वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ॥ क्लीबेऽपि लक्षम् । ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ १४७ ॥ सहस्रः कश्चित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् । ॥ मन्त्राचक्रोऽकर्तरि ॥ १४८ ॥ मन्त्रप्रत्ययान्तो अचक्रः क्लीबः स्यात् तु कर्तरि । वर्म । चर्म । अचक्रः । किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । ॥ ब्रह्मन् पुंसि च ॥ १४९ ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । ॥ नामरोमणी न-पुंसके ॥ १५० ॥ मन्त्राचक्र इत्यस्यायं प्रपञ्चः । ॥ असन्तो अचक्रः ॥ १५१ ॥ यशः । मनः । तपः । अचक्रः किम् । चन्द्रमाः । ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः । ॥ त्रान्तः ॥ १५३ ॥ पत्रम् । छत्रम् । ॥ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ १५४ ॥ ॥ भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमे-द्रोष्ट्राः पुंसि ॥ १५५ ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माचः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्यच् । अमेरमित्रम् मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परबलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्गावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाडसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् । ॥ पत्रपात्रप-वित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ १५६ ॥ ॥ बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि ॥ १५७ ॥ बलं वीर्यम् । ॥ प-ञ्चकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ १५८ ॥ पञ्चादयः शब्दाः कुसुमभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥ वा पुंसि पञ्चं नलिनमिति । एवं चार्धचौदिसूत्रे तु जलजे पञ्चं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः । ॥ आ-

वदस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । मिस्ता-भिस्तदाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः क्लीबेऽपि न क्षतिरिति ॥—अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥—संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः ॥—शतायुत—। अयं शतशब्दोऽनन्तवाची । ‘शतादिः—’ इति पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥—लक्षाकोटी—। एतयोरपि संख्यावाचकत्वात्पुंसकत्वे प्राप्ते इदम् ॥—क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्धचौदिसु द्रष्टव्यः ॥—शङ्कुः पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् ‘शतादिः संख्या’ इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥—सहस्रः कश्चिदिति । कश्चिदिति अर्थविशेष इत्यर्थः । ‘सहस्र-शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्’ इत्यत्रानन्तवाची । नचात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र ‘संख्यासुपूर्वस्य’ इति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम् । नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यालाभावेऽपि यथाकथं चित्संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति त्वितम् ॥—मन्त्राचक्रः । अत्र मन्त्रप्रत्ययः ध्रुवमाणनका-रान्तः ‘सर्वधातुभ्यो मनिन्’ इति विहितः ॥—चर्म । वर्मेति । चरादिधातोर्मनिन्प्रत्ययः । बाहुलकादिबभावः । अणि-मादौ लिट् । दामेत्यत्रापि ‘सर्वधातुभ्यो मनिन्’ इत्यनेनैव मनिन्, परं त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्द-परत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रत्ययः संभवतीति ॥—ब्रह्मेति । ‘बृहेर्नोञ्’ इति मनिन्प्र-त्ययः ॥—असन्तो अचक्रः । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ इति विहितोऽसुन् । तस्यासुनो येष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्या । ‘चन्द्रेर्भो ङित्’ इति विहितासुन्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमस् शब्दोऽप्यसुन्नतः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः-शब्दोऽपि ॥—त्रान्तः । त्रप्रत्ययान्तो नपुंसकः स्यात् । ‘सर्वधातुभ्यश्छन्’ इति त्रन्प्रत्ययो नकारानुबन्धक इति ॥—यात्रा मात्रा—। ‘हुयाम—’ इति विहितछन्प्रत्ययोऽपिग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधक-भावानुवादकः ॥—भृत्रामित्र—। पूर्वस्थापवादः ॥—यत्त्विति । दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः । मध्योदात्तः मकारेकारस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः ॥—चिन्त्य इति । चित्तवस्य सत्त्वात् । नन्वमित्रशब्दो नेत्रन्तः किंतु अमि-चिमि इति धातुविहितकान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्याह—नञ्समासेऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः ॥—परबलिङ्गतेति । एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दूषयति—तत्प्रकृतेत्यादिना ॥—नञो जरमरेति । यदि तु न मित्रः अमित्र इति नञ्समासस्तदा न ‘नञो जरमरमित्र—’ इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्रीहिसमासे प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥—कुसुमभिधायित्वेति । वस्तुतः कुसुमभिधायित्वेऽपीत्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं नतु कुसुमशब्दश-क्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजात-

हवसंप्रामौ पुंसि ॥ १५९ ॥ ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ १६० ॥ ॥ फलजातिः ॥ १६१ ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् । ॥ वृक्षजातिः स्त्रियामेव ॥ १६२ ॥ कषिदेवेदम् । हरीतकी । ॥ वियज्जगत्सकृत्शकनपृषत्शकघटुवम्भितः ॥ १६३ ॥ एते स्त्रीयाः स्युः । ॥ नवनीतावतानानृता-  
मृतनिमित्तचित्तचित्तपित्तमत्तरजतवृत्तपलितानि ॥ १६४ ॥ ॥ भास्वकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गधिस-  
कथ्यस्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ १६५ ॥ एतानि स्त्रीवे स्युः । ॥ दैवं पुंसि च ॥ १६६ ॥ दैवम् । दैवः ।  
॥ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधूप्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुक्ष्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ १६७ ॥ इदं धान्यमित्यादि । ॥ इन्द्रवर्हदुःखबडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ १६८ ॥  
॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ १६९ ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

### स्त्रीपुंसाधिकारः ।

॥ स्त्रीपुंसयोः ॥ १७० ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिषस्तिशाल्मलिश्रुटिमसिमरी-  
चयः ॥ १७१ ॥ इयमयं या गौः । ॥ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुक्कुण्डुरेणवः ॥ १७२ ॥ इयमयं वा मृत्युः ।  
॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥ १७३ ॥ त्रिलिङ्गमित्यर्थः ॥ पटुः । पटुः । पट्टी । ॥ अपत्यार्थस्तद्धिते  
॥ १७४ ॥ औपगवः । औपगवी ॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

### पुंनपुंसकाधिकारः ।

॥ पुंनपुंसकयोः ॥ १७५ ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ घृतभूतमुस्तस्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥ १७६ ॥  
अयं घृतः । इदं घृतम् । ॥ शुक्लार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ १७७ ॥ अयं श्लक्कः । इदं श्लक्कम् । ॥ व्रजकु-  
क्षुकथकूर्चप्रस्थदर्पोर्मार्धर्चवर्मपुच्छाः ॥ १७८ ॥ अयं व्रजः । इदं व्रजम् । ॥ कबन्धौषधायुधान्ताः ॥ १७९ ॥  
स्पष्टम् । ॥ दण्डमण्डलण्डशवसैन्धवपाश्वाकाशकुशकाशाङ्गुशकुलिशाः ॥ १८० ॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।  
कुशो रामसुते रमे योक्ते द्वीपे कुशं जले । इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जानपदाविसृजेणो  
विकारे स्त्रीषि कुशी । दाहणि तु टाप् । कुशा वानस्पत्याः स्य ता मा पातेति श्रुतिः । अतः कृकमीति सूत्रे कुशाकर्णी-  
ष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छब्द इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् ।  
एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छब्द इत्याहमच्छेपादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति  
विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ १८१ ॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥

॥ अविशिष्टलिङ्गम् ॥ १८२ ॥ ॥ अव्ययं कतियुष्मदः ॥ १८३ ॥ ॥ णान्ता संख्या ॥ १८४ ॥  
शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् । ॥ गुणवचनं च ॥ १८५ ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला पट्टी । शुक्लं  
वस्त्रम् । ॥ कृत्याश्च ॥ १८६ ॥ ॥ करणाधिकरणयोर्युट् च ॥ १८७ ॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १८८ ॥  
स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ इति लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी संपूर्णा ॥

कुसुमान्तरामिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः ॥—आहवसंप्रामौ पुंसि । एतयोर्युद्धामिधायकत्वान्नपुंसकत्वे  
प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि ॥—फलजातिरिति । फलोपादानाद्भक्षपरस्यामलकीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः ॥—हरी-  
तकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ‘हरीतक्यादिषु व्यक्तिः’ इति स्त्रीत्वाभिधानात् ॥—रथाङ्गादाविति ।  
आदिना देवनाक्षपरिग्रहः ॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥—नपुंसकं चेति । चास्त्रीपुंसयोः ॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

शलाकावाचीति । सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथाचेति । इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥

अविशिष्टलिङ्गम् । तत्तल्लिङ्गावचकताप्रयुक्तकार्यविशेषश्चन्यम् ॥—शिष्टा इति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्न-  
प्रतियोगिताकभेदवन्तः ॥—परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥—गुणवचनं च । परवदित्यनुवर्तते ॥—कृत्याश्च ।  
कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥—सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वनामसङ्गकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥—स्पष्टा-  
र्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गामिधानसिद्धत्वात् । अत एव ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाभ्रयत्वालिङ्गस्य’ इति भगवता भाष्य-  
कृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गामिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ॥ इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ॥

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलसंचारिविमलतरानवयसशशःपार्वणपीयूषमान्व-

गस्त्यकुलवंशावतंसश्रीमद्भवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रप्रणीतं लिङ्गानुशासनव्याख्यानं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

## सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

### अथ शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वे तद्विद्यायथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमवि-  
ज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते  
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ खरा विशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च  
यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ऋःपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥  
आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायामिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्महं  
जनयति खरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीय-  
सवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्निभिहतो वक्रमापथ मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः  
॥ ९ ॥ खरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च  
खरितश्च खरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः झुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।  
खरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-  
कोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ य-  
योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । खरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यत्पञ्चमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्था-  
भिश्च संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या  
ऋदुरा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतौ बुधैः । एणै तु कण्ठतालव्या ओऔ  
कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १ ॥  
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः २० ॥ ४ ॥ खराणामूष्मणां  
चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।  
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यखराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं  
होः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विवृतीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री  
यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी  
तर्कं इत्यभिभाषते । एवं रक्षाः प्रयोक्तव्याः खे अरौ इव खेदया ॥ २६ ॥ रज्जवर्णं प्रयुज्जीरन्नो प्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घखरं प्रयु-  
ज्जीयात्पञ्चासिकयमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रज्जस्यैवं द्विमात्रता  
॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पये-  
त्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरज्जं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च  
पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञो-  
ऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुखरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः  
॥ ३३ ॥ शक्तिं भीतमुद्वृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकखरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं लरितं नि-  
रस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं अस्तपदाक्षरं च षडेते दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थि-  
तेन खरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राहसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं  
तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यश्चतस्त्राणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्तवीषन्नेमस्पृष्टाः  
शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ अमोनुनासिका नहो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईष-  
न्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं  
भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा प्राणं

तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीते ॥४२॥ ॥८॥ उदात्तमाह्वयति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशि-  
नीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये खरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विधात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गु-  
लिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां खरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाधुदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचखरितम् । मध्योदात्तं  
खरितं धुदात्तं श्रुदात्तमिति नवपदज्ञप्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां खर्वहस्पतिरिन्द्रावृषती । अग्नि-  
रित्यन्तोदात्तं सोम इत्याधुदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचखरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं खरिति खरितम् ।  
वृहस्पतिरिति धुदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति श्रुदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्धर्युदात्त उदाहृतः । खरितः कर्णमू-  
लीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥ ॥९॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्व-  
र्धमात्रकम् ॥४९॥ कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥५०॥ सुती-  
र्यादागतं व्यक्तं स्वाम्रायं सुव्यवस्थितम् । सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः खरतो वर्णतो वा  
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति ययेन्द्रशत्रुः खरतोपराधात् ॥ ५२ ॥ अवक्षरं हतायुष्यं विखरं  
व्याधिपीडितम् । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मत्स्यके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते खरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसा-  
मभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥५५॥ हस्तेन वेदं योऽधीते खरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते  
॥५५॥१०॥ शंकरः शांकरौ प्रादाद्वाक्षीपुत्राय धीमते । वाक्त्रयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥ येनाक्षरस-  
माम्रायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवा-  
रिभिः । तमश्वाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन  
तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतन् सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्र-  
कीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥ ११॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं खराणां यथा गीत्यचो-  
स्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥

इति शिक्षा समाप्ता ॥



## अथ गणपाठः ।

### प्रथमोऽध्यायः ।

४७ सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७॥ सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनारुह्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादिः ॥ १ ॥

१०२ स्वरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७॥ स्वर अन्तर प्रातर । अन्तोदात्ताः । पुनर सनुतर उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [ अन्तिकात् ] पृथक् । आद्युदात्ताः । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [ शश्वत् ] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [ अधस् ] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्षम् नष् हेतौ [ हे है ] इडा अद्वा सामि । अन्तोदात्ताः । वत् [ ५।१।१।१५ ] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । आद्युदात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [ मक् ] ज्योक् [ योक् नक् ] कम् शम् सहसा [ श्रद्धा ] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । त्वातोऽनुक्त्यनुः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुक् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्थम् [ सत्रम् समम् ] नमस् हिक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाचपर्यन्ताः [ ५।३।७-४६ ] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्यर्याश्च । [ अथ ] अम् आम् प्रताम् प्रातान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येपि । तथाहि माङ् भ्रम् कामम् [ प्रकामम् ] भूयस् परम् साक्षात् साचि ( साचि ) सत्यम् मंथु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिष्टम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् इति तिरसा सुष्ठु कु अजसा अ मिथु ( अमिथु ) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अन्नस् ( अम्भस् ) अन्नर ( अम्भर ) स्थाने वरम् दुष्टु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [ ६।३।३६ ] । शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [ ५।४।४३-६८ ] मान्तः कृत्वर्थः । तसिवती । नानावामिति ॥ इति स्वरादिः ॥ २ ॥

७ चादयोऽसत्त्वे १।७।५७॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भुयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत चण् कञित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर नकिम् नकिर आकीम् माङ् नम् तावत् यावत् ला लै द्वै न्वै रे [ रे ] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्य अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उक्ञ वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा ( वच्चा ) धिक् हाहा हेहै ( हहे ) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो ( नौ ) अथो ननु मन्ये मिथ्या अस्ति ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत् [ सम् वशम् शिकम् दिकम् ] सनुकं छंवट् ( छंवट् ) शङ्गे शुक्लम् खम् सनात् सनुतर नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्या इडा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा हे [ है ] आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु नट् सह [ आनुषट् ] आनुषक् अन्न फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् ( चाट् ) कुम् खम् धुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥

७ प्रादयः १।४।५४॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर दुस् दुर वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

१७५ ऊर्यादिच्छिडाचश्च १।४।६१॥ ऊरी ऊररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला ञ्च-सकला अंसकला गुलगुधा सजृष् फल फली विल्ली आल्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवाली पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

१७६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्या प्राज्या प्राजरुहा बीज्या बीजरुहा संसर्गा अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अमौ वक्षे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नवस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

१५९ तिष्ठद्भ्रुप्रभृतीनि च २।१।१७॥ तिष्ठद् बहुद् आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लयनयवम् लयमानयवम् पूत-यवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संहियमाणयवम् संहृतबुसम् संहियमाणबुसम् समभूमि समपदाति शुषमम् विषमम् दुःषमम्

निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् [श्रोढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राङ्म प्रथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इच्छप्रत्ययः समासान्तः । [ ५।४।१२७॥५।४।१२८ ] ॥ इति तिष्ठद्भुप्रभृतयः ॥ १ ॥

१६८ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादयः ॥ २ ॥

१६९ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदी गेहे-  
क्ष्वेदी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदसः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेदी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेतिरिति कर्णेचुरुचुरा ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

१७१ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तद कुजर रुद्र पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादयः ॥ ४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखक-  
मलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

१७२ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९।१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत ध्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [ विशिष्ट ] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रेण्यादयाः ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्क [ युक् ] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [ संसेवित ] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [ दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित ] । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

१७२ \* शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् \* २।१।६०॥ शाकपार्थिव कुतुपसौश्रुत अजातौत्सल । आकृतिगणो-  
ऽयम् । कृतापकृत भुक्विभुक् पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥

१७३ कुमारः श्रमणादिभिः ३।१।७०॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥

१७३ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेष्ट्या ( हस्तगृह्य ) पादेष्ट्या ( पादगृह्य ) लङ्ग्लेष्ट्या ( लङ्गल्लेष्ट्या ) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं च एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिखागता अपेहिखागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहिकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा ( उद्धरचूडा ) आहरचेला आहरवसना [ अहरसेना ] आहरवनिता ( अहरविनिता ) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सजा उद्धरावसजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उष्वावचम् उष्नीचम् आचोपचम् आचपराचम् [ नखप्रचम् ] निधप्रचम् आर्किचन आलाकालक पीलास्थिरक मुक्तासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णस्यामा अपेहिप्रघसा एहिप्रघसा इहप्रघसी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । जहिजोडम् । जहिस्तम्बम् । जहिस्तम्बः [ उज्जहिस्तम्बम् ] । आख्या-  
तमाख्यातेन क्रियासातये । अश्रीतपिबता पचतश्च्युता खादतमोदता खादतवमता । खादताचमता । आहरनिवपा आहर-  
निष्किरा । आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा प्रचप्रकृटा । आकृतिगणोऽयम् ॥  
तेन । अकुतोऽभयः । कान्देशीकः । कान्देशीकः । आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा  
द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ इत्यादिमयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

१६४ याजकादिभिश्च २।२।९॥ याजक ॥ पूजक परिचारक परिवेषक । परिवेषक । ज्ञापक अध्यापक उत्साह उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

१९५ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नममुषितम् सिक्कसंमृष्टम् मृष्टलुञ्जितम् अवक्लिन्नपक्कम् अर्पितोत्तम् । अर्पितोत्तम् । उत्तगाढम् उल्लखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरद्वायनि । आरग्वायन-  
बन्धकी । चित्ररथबाहीकम् । अवन्त्यस्मकम् श्लार्थम् ज्ञातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शन्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशन्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् । गोजवाजम् । गोपालिधानपूलासम् । गोपालधानीपूलासम्  
पूलासकारण्डम् । पूलासकुरण्डम् । स्थूलासम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । [ जिज्ञास्थि ] सिञ्जास्थम् । सिञ्जाश्व-  
त्थम् । चित्राखाती । चित्रखाती । भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशु केशश्मधू शिरोविजु । शिरो-  
बीजम् । शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी [ आद्यन्तौ ] अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

१९४ वाहिताभ्यादिषु २।२।३७ ॥ आहितामि जातपुत्र जातदन्त जातस्मश्रु तैलपीत घृतपीत [ मद्यपीत ] ऊढ-  
भार्य गतार्थ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत ( अरमुद्यत ) दण्डपाणिप्रश्रुतयोऽपि ॥ इत्याहिता-  
भ्यादयः ॥ १२ ॥

१७३ कडाराः कर्मधारये २।३।३८ ॥ कडार गडुल खड खोड काण कुण्ड खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पित्र पित्रुल  
( पित्रुल ) तड तनु [ जठर ] बधिर मठर कज बर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

१४२ ॥ नौकाकाभशुकशुगालवज्र्येषु २।३।१७ ॥ नौ काक अभ शुक शुगाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

१३७ ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् २।३।१८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विशेष पञ्चक साहस्र ॥ इति  
प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

१९७ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुञ्जवामनम् कुञ्ज-  
किरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् ब्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम्  
मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् [ तृणो-  
पम् ] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

१९८ न दधिपयआदीनि २।४।१४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजाती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ  
परिव्राजककौशिकौ ( परिव्राट्कौशिकौ ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्मार्बहिषी दीक्षातपसी [ श्रद्धातपसी मेघातपसी ]  
अध्ययनतपसी उल्लखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाखनसे ॥ इति दधिपयआदीनि ॥ १७ ॥

१८१ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुपत कुसप ( कुणप ) कपाट शङ्ख गूथ यूथ  
ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूथ अन्धकार दण्ड कमण्डल मण्ड भूत द्वीप घृत चक्र धर्म कर्मन् मोदक  
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण  
खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण ( वारवारण ) प्रोथ कपित्थ [ शुष्क ] शाल शील शुक्ल ( शुल्क ) शीघ्र कवच रेणु [ ऋण ]  
कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मञ्जल निधन निर्यास जुम्भ वृत् पुस्त बुस्त स्वेदित  
भृङ्ग निगड [ खल ] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रपीथ शूल वज्र कटक कष्टक [ कर्पट ] शिखर  
कल्क ( वल्कल ) नटमक ( नाटमस्तक ) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [ कुमुद ] अर्जुद अङ्गुश तिमिर आश्रय  
भूषण इक्षस ( इष्वास ) मुकुल वसन्त तटाक ( तडाग ) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पि-  
नाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [ विशाल ] चषाल ( चखाल ) खण्ड दर विपट [ रण बल मक ] मृणाल  
हस्त आर्द्र हल [ सूत्र ] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [ छल ] पुर ( पुरा ) राष्ट्र अम्बर  
बिम्ब कुट्टिम मण्डल ( कुकुट ) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ग मध्य [ बाल ] छाल वाल्मीक वर्ष  
वज्र वसु देह उद्यान उद्योग जेह स्तेन [ स्तन खर ] संगम निष्क क्षेम शुक क्षत्र पवित्र [ यौवन कलह ] मालक  
( पालक ) मूषिक [ मण्डल वल्कल ] कुज ( कुञ्ज ) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प  
तीर्थ लोमन ( लोमश ) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन  
प्रवाल शकट अपराह नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

२१६ पैलादिभ्यश्च २।४।५९ ॥ पैलं शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदम्बि औदम्बजि औदमेधि औदव्यञ्जि  
( औदमज्जि ) औदमृज्जि दैवस्थानि पैललोदायनि राहक्षति मौलिज्जि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औम्बिहानि औदशुद्धि  
तद्राजाद्याः ( तद्राज ) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पैलादिः ॥ १९ ॥

२१६ न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति ( नैवकि ) दैव-  
मित्रि ( दैवमति ) दैवयज्ञि चाफड्कि बैल्वकि वैकि ( वैड्कि ) आनुहारति ( अनुराहति ) पौष्करसादि आनुरोहति आ-  
नुति प्रादोहनि नैमिषि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आश्वरी नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि  
वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥

२२५ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ ॥ यस्क लङ्ग द्रुह्य अयस्थूण ( अयःस्थूण ) तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार  
बहियोग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्ग वकसस्थ ( वकसक्थ ) विथ्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्गारथ उत्कास  
कटुक मथक ( मन्थक ) पुष्करद ( पुष्करसद् ) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुमान ( क्रोष्टुमान ) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय  
खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित ॥ एते यस्कादयः ॥ २१ ॥

२२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७ ॥ गोपवन शेयु ( शिशु ) बिन्दु भाजन अश्रावतान श्यामाक ( श्योमाक ) श्यामक  
श्यापर्ण ॥ विदाद्यन्तर्गणोऽयम् ४।१।१०४ ॥ गोपवनादिः ॥ २२ ॥

२१५ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८ ॥ तिककितवाः वङ्करभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनख-  
गुवपरिणदाः उब्जककुमाः लङ्शान्तमुखाः उत्तरशलङ्गटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टकपिष्ठलाः अभिवेशदशेरकाः ॥  
एते तिककितवादयः ॥ २३ ॥

२१५ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९ ॥ उपक लमक भ्राष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडा-  
रक आहारक गडुक उदङ्ग सुधायुक अचन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट ( सुपिष्ठ ) मयूरकर्ण खरीजङ्ग शलाथल पतञ्जल पदञ्जल  
कठेरणि कुषीतक कशकृत्त ( काशकृत्त ) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक  
अनुलोम अनुपद प्रतिलोम जपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिङ्गल वर्णक मसूरकर्ण मदाघ  
कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ एते उपकादयः ॥ २४ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

४२७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ३।१।१२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस्  
अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस्  
अरजस् एते भृशादयः ॥ १ ॥

४२८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ लोहितादि-  
राकृतिगणः ॥ २ ॥

४२९ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१४ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्त आस्त अलीक प्रतीप करुण कृपण  
सोढ ॥ इत्येतानि सुखादीनि २ ॥ ३ ॥

४३२ कण्डादिभ्यो यक् ३।१।२७ ॥ कण्डम् मन्तु हणीद् वल्गु असु [ मनस् ] महीद् लाद् लेद् इरस् इरज्  
इरम् इवस् उवस् वेद् मेधा कुधुम ( नमस् ) मगध तन्तस् पम्पस् ( पपस् ) सुख दुःख [ भिक्ष चरण चरम अवर ] सपर  
अरर ( अरर् ) भिषज् भिण्ज [ अपर आर ] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्रद एला केला खेला [ वेला शेला ]  
लिद् लोद् [ लेखा लेख ] रेखा प्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण ( तरिण ) पयस् संभूयस् सम्बर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥  
इति कण्डादिः ॥ ४ ॥

४६६ नन्दिर्ग्रहिपचोदिभ्यो ल्युणिन्यच्चः ३।१।१३४ ॥ १ नन्दिवाशिमदिदृषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः  
संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः  
जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः  
कुलदमनः [ शत्रुदमनः ] ॥ इति नन्दादिः ॥ ५ ॥

२ प्राही उत्साही उहासी उद्गासी स्थायी मञ्जी संमर्दी । रक्षध्रुवपशां नौ । निरक्षी निभ्रावी निवापी निशायी । याचू-  
व्याहृज्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अत्राजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम्  
अकारी अहारी अविनायी [ विशायी विषायी ] विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी  
उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति ग्रन्थादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदद् भषद् षवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् गाहद् सूरद् देवद् [ दोषद् ] जर ( रज )  
मर ( मद ) क्षम ( क्षप ) सेव मेष कोप ( कोष ) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प [ दम्भ दर्प ] जारभार श्वपच ॥ पचादिरा-  
कृतिगणः ॥ ७ ॥

४६९ \* कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् \* ३।२।५ ॥ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीप्र  
कुप्र मिप्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ८ ॥

४७० \* पार्श्वादिषूपसंख्यानम् \* ३।२।१५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

५४३ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी  
प्रतियोगी ॥ एते गम्यादयः ॥ १० ॥

५४९ \* संपदादिभ्यः क्तिप् \* ३।३।९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

५५० चिन्निदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्याः  
श्रधा मेधा गोधा । आरा शक्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा  
वपा वसा मृजा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ इति मिदादिः ॥ १२ ॥

५४३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वह चर ( वह चर ) प्रस्कन्दन प्रपतन ( प्रतपन ) समुद्र सुव सुकृष्टि ( दृष्टि ) रक्षः संकसुक ( शङ्कसुक ) मूर्ख खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

१०६ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वोपिहाणा ( पूर्वापहाणा ) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनक्षणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्चाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शश्रु चामहत्पूर्वा जातिः । कुम्भा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नयः दंष्ट्रा ॥ पतेजादयः ॥ १ ॥

७१ न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ४।१।१० ॥ खस्र दुहितृ ननान्द यातृ मातृ तिस्र चतस्र ॥ इति स्वस्त्रादिः ॥ २ ॥

११७ नित्यं सपक्ष्यादिषु ४।१।३५ ॥ समान एक वीर पिण्डश्च ( शिरि ) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥ इति समानादिः ॥ ३ ॥

११८ षिद्रौरादिभ्यश्च ४।१।४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शङ्ख पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [ पुट तृण ] वृणु श्रोण हरिण कोकण ( काकण ) पटर उणक [ आमल ] आमलक कुबल बिम्ब बदर फर्कर ( कर्करक ) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शक्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल पाण्डश आथक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक ( आपखिक ) शङ्कुल सूर्य ( सूर्य ) शूर्प सूच यूष ( पूष ) यूथ सूष मेथ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष ( वृस ) अतस [ उभय ] भृङ्ग मह मठ छेद पेश भेद श्वन् तक्षन् अनड्डही अनड्डाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम ( गोतम ) [ पारक ] अयस्थूण ( अयःस्थूण ) भारिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [ पोतन ] पातन पाठन ( पानठ ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अप्रहायणी ( आप्रहायणी ) प्रत्यवरोहिणी [ सेचन ] सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [ षण्ड ] उर्द गुरे शम सूद औड ( आर्द्र ) हृद ( हृद ) पाण्ड [ भाण्डल ] भाण्ड [ लोहाण्ड ] कदर कन्दर कदल तरुण तल्लन कल्माष बृहत् महत् [ सोम ] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी ( हरीतकी ) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टृ मातामह पितामह ॥ इति गौरादिः ॥ ४ ॥

१२० बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि ( शक्ति ) शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राभि [ शाधि ] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादफिनः । सर्वतोऽक्तिर्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नयाम् ( चन्द्रभागा नयाम् ) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख छुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ इति बह्वादयः ॥ ५ ॥

१२५ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [ आनिचेय ] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौज्जायन कैकस काव्य ( काव्य ) शैब्य एहि पर्येहि आस्मरभ्य औदपान अराल चण्डाल घतण्ड । भोगवद्भोरिमतोः संज्ञायां चादिषु [ ६।३।४३ ] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्द्विचिञ्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

२३० क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८० क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौटयत चैपयत ( वैटयत ) सैकयत वैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि क्रौडि भौरिकि भौलिकि [ शात्मलि ] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ इति क्रौड्यादिः ॥ ७ ॥

२१४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४ ॥ अश्वपति [ ज्ञानपति ] शतपति धनपति गणपति [ स्थानपति यज्ञपति ] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [ पशुपति ] धान्यपति धन्वपति [ बन्धुपति धर्मपति ] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

२१५ उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६ ॥ उत्स उदपान विकर विनद महानद महासन महाप्राण तरुण तल्लन । वष्कयासे । पृथिवी [ धेनु ] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकृण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पाञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुब् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

२२० बाह्यादिभ्यश्च ४।१।९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निबाकु शिवाकु षटाकु उपनिन्दु ( उपविन्दु ) वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला ( छगला ) ध्रुवका [ ध्रुवका ] सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अभिशर्मन् [ भद्रशर्मन् ] सुशर्मन् कुनामन् ( सुनामन् ) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदम्बु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम ( उदङ्क ) उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन सात्त्विकिः जाह्नविः ऐन्दवशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्यादयः ॥ १० ॥

२२१ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ४।१।९७ कुञ्ज ब्रह्म शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

२२१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९ ॥ नड चर ( वर ) बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक ( एक ) लमक शलङ्क कलङ्क च । सप्तल वाजप्य तिक । अभिशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल ( कातर ) फातल काश्यप ( कुश्यप ) काश्य काल्य ( काव्य ) अज अमुष्य ( अमुष्म ) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिङ्गु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [ पिण्ड ] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

२२१ अनुष्ठानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४ ॥ विद उर्वे कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प ( किंदर्भ ) विश्वानर ऋषिषेण ( ऋष्टिषेण ) ऋतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक ( शुनक् ) धेनु गोपवन शिशु बिन्दु [ भोगक ] भाजन ( शमिक ) अश्ववतान श्यामाक श्यामक ( श्यावलि ) श्यापर्ण हरित किंदास बह्मस्क अर्कजृष ( अर्कलृष ) बध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित ( रथीतर ) रथन्तर गविष्ठिर निषाद ( शबर अलस ) मठर ( मृडाकु ) सपाकु सट्ट पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्द । परस्त्री परशु च ॥ इति बिदादिः ॥ १३ ॥

२२२ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदधत् प्राचीनयोग ( अगस्ति ) पुलस्ति चमस रेभ अमिवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्लु मण्ड गण्ड शङ्ख लिङ्गु गुहलु मन्तु मङ्गु अलिङ्गु जिगीषु मनु तन्तु मनायीसूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष ( वृक्ष ) [ तनु ] तपक्ष तल्लक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत ( कपि कत ) कुरुकत अनड्डह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रङ्गुण शण्डिल वर्णक ( चणक ) चुल्लुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतुकर्ण ( जातुकर्ण ) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक ( अररक ) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उल्लूक तितिक्ष मिषज ( मिषज् ) [ मिष्णज ] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवद्व इन्द्रद्व एकल्लु पिप्पलु बृहदग्नि [ सुलोहिन् ] सुलामिन् उक्थ कुटीगु ॥ इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

२२२ अश्व्यादिभ्यः फञ् ४।१।१०६ ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शृङ्ग विद पुट रोहिण खर्जूर ( खजूर ) [ खजार वस्त ] पिङ्गल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [ प्रकृत रामोद ] क्षान्त [ काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क खर स्फुट चक्र श्रविष्ठ ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूष्ण वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड प्रीष्म अर्ह कित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य ( बैल्य ) प्राच्य [ धर्म्य ] आनड्डह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [ प्रहृत ] सुमनस् दुर्मनस् मन ( मनन ) [ प्रान्त ] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [ वद धन्य पाद ] शिव खदिर । इत्यश्व्यादिः ॥ १५ ॥

२२२ शिवादिभ्योऽण् ४।१।१०७ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् ( ककुभा ) अनभि-म्लान कोहित मुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहुय कहय रोध कपिञ्जल ( कुपिञ्जल ) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल । ( पथिक ) पिष्ट हैहय [ पार्थिका ] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मज्जिरक वृष्णिक खञ्जास खञ्जाह [ कर्मार ] रेख लेख आलेखन विध्रवण रवण वर्तनाक्ष मीवाक्ष [ पिटप विटक ] पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कार [ पृथा उरक्षेप ] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत ( अर्यश्वेत ) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [ खर्जूरकर्ण ] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश कस्क लह्य दृह्य अयस्थूण तृणकर्ण ( तृण कर्ण ) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्यवो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

२२३ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१०८ ॥ शुभ्र विष्ट पुर ( विष्टपुर ) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभू लेखाभू ( लेखाभ्र ) विकसा ( विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकंधि विमातृ विधवा शुक्र विश देवतर

शकुनि शुक्र उग्र ज्ञातल ( शतल ) बन्धकी सकण्डु विक्षि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकट्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वसिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत ( भारत ) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कट्टु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि बायुदत्त शकल शलाका खड्ग कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड्गोन्मत्ता अनुदष्टिन् ( अनुदष्टि ) जरतिन् बलीवर्दिन् विप्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥

२२४ कल्याण्यादीनामिनङ् च ४।१।१२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदष्टि अनुदृष्टि ( अनुसृष्टि ) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

२२४ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विथि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

२२७ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवक्षिन् वृकबन्धु वृकप्राह कर्णप्राह दण्डप्राह कुकुटाक्ष ( ककुटाक्ष चामरप्राह ) ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

२२७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति ( विमति ) कापिजलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीधि गणकारि कैशोरि कुट शालाका ( श-लाका ) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डि । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वर वर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

२२७ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिक्ष ( संज्ञा बाला शिक्षा ) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य प्राम्य नील अमित्र गोकक्ष ( गौकक्ष्य ) कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत् चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरन्ध बाह्यक खल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

२२८ वाकिनादीनां कुक् ४।१।१५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मवर्मिणोर्नेलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

२२९ कम्बोजाद्युक् ४।१।१७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

२२९ न प्राच्यभर्गादियौधेयौधेयौधेयः ४।१।१७८ ॥ भर्ग करुष केकय कश्मीर सात्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्रेय शौत्रेय ज्यावाणेय धौतैय धातैय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

२३४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

२३५ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेना । संज्ञायाम् । भिक्षुक शुक्र उल्लूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

२३५ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति पाशादिः ॥ २९ ॥

२३५ छल्लादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ४।२।५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ इति खल्लादि-राकृतिगणः ॥ ३० ॥

२३५ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४।२।५३ ॥ राजन्य आनृत बाध्न्य शालङ्कायन दैवयातव ( देवयात ) [ अम्रीढ वरत्रा ] जालंधरायण [ राजायन ] तेलु आरमकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैल्लष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ३१ ॥

२३५ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्मक्तलौ ४।२।५४ ॥ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत ( चैटयत ) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य ( बालिकाज्य ) सैकयत वैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन ( सारसायन ) चान्द्रायण व्याक्षायण न्याक्षायण औढायन जौलायन खाढायन दासामित्रि दास-मित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन ( शायण्डायन ) ताक्ष्यायण शौत्रायण सौवीर [ सौवीरायण ] शपण्ड

( शयण्ड ) शौण्ड शयाण्ड ( शयाण्ड ) वैश्वमानव वैश्वधेनव ( वैश्वधेनव ) नड तुण्डदेव विश्वदेव [ सापिण्ड ] ॥ इत्यै-  
षुकार्यादिः ॥ ३३ ॥

२३६ क्रतूक्थादिसुत्रान्ताड्क् ४।२।६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष  
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष ( श्लक्ष्ण ) संहिता पदक्रम संघट ( संघट्ट ) इति परिषद् संग्रह गण [ गुण ]  
आयुर्वेद ( आयुर्वेद ) इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

२३६ क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥

२३६ वसन्तादिभ्यश्चक् ४।२।६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अ-  
थर्वेन् आयर्वेण ॥ इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

२३८ संकलादिभ्यश्च ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उड्रेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत  
सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका ( पूतिक ) पूलास कूलास पलाश निवेश ( गवेश ) गम्भीर इतर आन् अहन्  
लोमन् वेमन् चरण ( वरुण ) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ इति संकलादिः ॥ ३७ ॥

२३८ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७ ॥ सुवास्तु ( सुवस्तु ) वर्ण भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त  
कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [ कर्क ] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

२३८ वृञ्छणकठजिलसेनिरद्वञ्चयय्फक्फिञ्जिञ्ज्यकठकोऽरीहणकैशाभ्वदैर्यकुमुदकौशार्तृणप्रेक्षांश्म-  
संखिसंकांशर्बैलपैक्षकर्णसुतंगमप्रगैदिन्वर्वाहकुमुदादिभ्यः ४।२।८० ॥

१ अरीहण ( अहीरण ) वृषण वृहण भलग ( भगल ) उलन्द किरण सांपरायण कौष्टायण औष्टायण त्रैगर्तायन  
मैत्रायण भाल्मायण वैमतायण ( वैमतायन ) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौष्ट्रा-  
यण ( कौन्द्रायण ) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उहण्ड उदघ्नन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत  
विंशपा रैवत ( रेवत ) विल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् ( सशर्मन् ) भलत् भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त  
॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश लोमक रोमक शबल कूटं वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर  
( प्रतर ) सदश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास ( कुविद्यास ) पराशर अरुस् अयस् मौद्रत्याकर  
( मौद्रत्य युकर ) ॥ इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥

३ ऋश्य ( हृष्य ) न्यग्रोध शर निलीन [ निवास निवात ] निधान निबन्धन ( निबन्ध ) [ विबद्ध ] परिगूढ [ उपगूढ ]  
असनी सित मत् वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनड्डह ( अनड्डह ) अरड्ड परिवंश वेणु वीरण खण्ड  
दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ॥ इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवा-  
स कूप विकण्टक दशग्राम ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह  
कपित्थ जलु सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति  
तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका ( हलका ) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप  
यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अश्मन् यूथ ऊष मीन मद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह गुह कुण्डल पीन  
गुह ॥ इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अभिदत्त वायुदत्त सखिदत्त [ गोपिल ] भल्लपाल ( भल्ल पाल ) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव  
वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर ( शीहर ) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सल ॥ इति स-  
ख्यादिः ॥ ४७ ॥



२३८ १० संकाश कपिल कश्मीर [ समीर ] सूरसेन सरक सूर । सुपथिन्यन्थ च । यूप ( यूथ ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त ( विरत ) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख ( पुल ) मूल उलडुल ( उल डुल ) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक ( सिंहक ) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कल्लष ह्रपद आनडुष्ट पाञ्चजन्य स्फिग ( स्फिज् ) कुम्भी कुन्ती जितलन् जीवन्त कुलिश आ-  
ण्डीवत् ( आण्डीवत् ) जव जैत्र आकन ( आनक ) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र खन श्वेत गडिक ( खडिक ) शुक्र विप्र बीजवापिन् ( बीज-  
वापिन् ) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विप्रह ॥ इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा ( पलाश ) शीरीष ( शिरीष ) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [ विजग्ध ] विभग् [ निभग् ]  
बाहु खदिर शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शात्मलि [ शिरीष ] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचि-  
कर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

२३९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शात्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णा ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गयान जाल-  
पदी ( जानपदी ) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्यु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ इति  
वरणादिः ॥ ५६ ॥

२३९ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६ ॥ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मस्तु वार्दाली शर  
इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला कड वट वेत ॥ इति  
मध्वादिः ॥ ५७ ॥

२३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव  
अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शर्पणाय श्यावनाय नै-  
वावक तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अमि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पण  
नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ इ-  
त्युत्करादिः ॥ ५८ ॥

२३९ नडादीनां कुक्कुच ४।२।९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण कुष्ठा हस्वलं च ।  
तक्षत्रलोपश्च ॥ इति नडादिः ॥ ५९ ॥

२४० कङ्ग्यादि ढकञ् ४।२।९५ ॥ कङ्गि कुम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती  
उह्या ग्राम । कुङ्ग्याया यलोपश्च ॥ इति कङ्ग्यादिः ॥ ६० ॥

२४० नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ ॥ नदी मही वारणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी  
( काशफरी ) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दावी सेतकी । वडवाया वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

२४१ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधाव्ण् ४।२।११० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट  
जालकीट कमलकीट कमलकीर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्जर उदपान यकल्लोम ॥ इति  
पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

२४२ काश्यादिभ्यश्चिञ्ठौ ४।२।११६ ॥ काशि चेदि ( वेदि ) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद् हस्ति-  
कर्षु कुनामन् हिरण्या करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन  
सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र । ( सधमित्र ) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व  
तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

२४३ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अष्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्य मित्रवर्ध ( मित्रवर्ध ) म-  
ज्जाली मद्रकूल आजीकूल बहव ( ब्राह्मव ) श्यहव ( श्याहव ) संस्काय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पायेय घोष पल्ली  
आराह्नी धार्तराह्नी आवय तीर्थ । कुलात्सौवीरेषु । समुद्राभावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टर  
दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

२४३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीजर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप  
अनूप अजवाह विजापक कलतर रङ्ग ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यंदिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष  
अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वप्र इष्वनीक अवस्यन्दन  
कामप्रस्य खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यधि  
आनुशंसि शौजि आमिशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मिकि ( वाल्मीकि ) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताप्र  
हंस तलप्र ( तन्त्रप्र ) उत्तर अन्तर ( अनन्तर ) मुखपार्श्वतसोलोपः । जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्छण् ॥  
इति गहादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

२४५ संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी  
प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥

२४८ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक  
उक्ता साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय ( न्याय ) वंश वेश काल आकाश ॥  
इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

२४९ ॥ परिमुखादिभ्यश्च ४।३।५९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप  
अनुपथ अनुपद अनुगङ्गा अनुतिल अनुसीत अधुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ इति परि-  
मुखादिः ॥ ६९ ॥

२४९ ॥ अध्यात्मादिभ्यश्च ४।३।६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥  
आकृतिगणः ॥ ७० ॥

२५० अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त  
व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा  
भिक्षा ॥ इत्यणुगयनादिः ॥ ७१ ॥

२५० शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति  
शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

२५२ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ४।३।९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ग बोध ॥ इति  
शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

२५२ सिन्धुतक्षैशिलादिभ्योऽणञौ ४।३।९३ ॥ १ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा  
उरसा दरद ( दरद् ) गन्दिका ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैमैदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस  
इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

२५३ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६ ॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध  
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल तण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

२५३ कुलालादिभ्यो घुञ् ४।३।११८ ॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र ( सिरिन्धि ) सैरिन्ध्र  
देवराज पर्वत् ( परिषत् ) वधू मधु रुद्र रुद्र अनड्डह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

२५५ रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव ( गौरग्रीवि ) औदमेधि औदवापि  
वैजवापि ॥ इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

२५५ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६॥ बिल्वं ब्रीहि काण्डं मुद्गं मसूरं गोधूमं इक्षुं वेणुं गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीरः ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

२५६ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१॥ पलाशः खदिरः शिंशपा स्पन्दनं पूलाकः करीरः शिरीषः यवासः विकङ्कतः ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

२५६ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४॥ शरं दर्भं मृद् ( मृत् ) कुटी तृणं सोमं बल्वजः ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

२५६ तालादिभ्योऽण् ४।३।५२॥ तालाद्गुण्डिः । बार्हिणं इन्द्रालिशं इन्द्रादशं इन्द्रायुधं चयं श्यामाकः पीयूषाः ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

२५७ प्राणिरजतादिभ्योऽङ् ४।३।१५४॥ रजतं सीसं लोहं उदुम्बरं नीपः दाहः रोहीतकः बिभीतकः पीतदाहः ती-  
व्रदाहः त्रिकण्टकः कण्टकारः ॥ इति रजतादिः ॥ ८३ ॥

२५७ मृक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४॥ मृक्षः न्यग्रोधः अश्वत्थः इक्षुदी शिग्रुः रुद्रः कक्षतुः बृहती ॥ इति मृ-  
क्षादिः ॥ ८४ ॥

२५८ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७॥ हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाढी दोढी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी  
प्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा ( चिम्बा ) शेफालिका ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

२५८ \* माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् \* ४।४।१॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः  
॥ ८६ ॥

२५८ \* आहौ प्रभूतादिभ्यः \* ४।४।१॥ प्रभूतः पर्याप्तः ॥ इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥

२५८ \* पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः \* ४।४।१॥ सुस्नातः सुस्नरात्रिः सुस्नशयनः ॥ इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥

२५८ \* गच्छतौ परदारादिभ्यः \* ४।४।१॥ परदारः गुरुतल्पः ॥ इति परदारादिः ॥ ८९ ॥

२५८ \* पर्पादिभ्यः घृन् ४।४।१०॥ पर्पः अश्वः अश्वत्थः रथः जालः न्यासः व्यालः । पादः पञ्च ॥ इति पर्पादिः  
॥ ९० ॥

२५९ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२॥ वेतनः वाहनः अर्धवाहनः धनुर्दण्डः जालः वेशः उपवेशः प्रेषणः उपवस्तिः सुखः  
शय्याः शक्तिः उपनिषद् उपदेशः स्फिज् ( स्फिज ) पादः उपस्थः उपस्थानः उपहस्तः ॥ इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

२५९ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५॥ उत्सङ्गः उड्डपः उत्पुतः उत्पन्नः उत्पुटः पिटकः पिटाकः ॥ इत्युत्सङ्गादिः  
॥ ९२ ॥

२५९ भस्त्रादिभ्यः घृन् ४।४।१६॥ भस्त्राः भरटः मरणः शीर्षभारः शीर्षभारः असंभारः असंभोरः ॥ इति भस्त्रादिः  
॥ ९३ ॥

२५० निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ४।४।१९॥ अक्षयूतः [ जानुप्रहतः ] जङ्घाप्रहतः जङ्घाप्रहतः पादस्तेदनः कण्टकमर्दनः  
गतानुगतः गतागतः यातोपयातः अनुगतः ॥ इत्यक्षयूतादिः ॥ ९४ ॥

२६१ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८॥ महिषी प्रजापतिः प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहितः मणिपाली  
अनुवारकः [ अनुचारकः ] होतृ यजमानः ॥ इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

२६१ किसरादिभ्यः घृन् ४।४।५३॥ किसरः नरदः नलदः स्थागलः तगरः गुग्गुलुः उशीरः हरिद्रा हरिद्रः पर्णी ( पर्णी ) ॥  
इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

२६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२॥ छत्रं शिक्षा प्ररोहः स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थानः कृषिः कर्मन् विश्वधा तपस्  
सत्यः अनृतः विशिखा विशिका भक्षा उदस्थानः पुरोडा विशा चुक्षा मन्त्रः ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

२६४ प्रतिजनादिभ्यः खन् ४।४।९९॥ प्रतिजनः इदंयुगः संयुगः समयुगः परयुगः परकुलः परस्यकुलः अमुष्यकुलः सर्वजनः  
विश्वजनः महाजनः पञ्चजनः ॥ इति प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

२६४ कथादिभ्यष्टक् ४।४।१०२॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् ( कुष्ठविद् ) जनवादः अनेवादः  
जनोवादः वृत्तिः संग्रहः गुणगणः आयुर्वेदः ॥ इति कथादिः ॥ ९९ ॥

२६४ गुडादिभ्यष्टक् ४।४।१०३॥ गुडः कुल्माषः सक्तुः अपूपः मांसौदनः इक्षुः वेणुः सङ्ग्रामः संघातः संक्रामः संवाहः प्रवासः  
निवासः उपवासः ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

२६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्त्रदा युग मेधा सृच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनम् च । कूप खद दर त्यर अष्टुर अष्पन् ( अष्पन् ) क्षर वेद बीज दीस ( दीस ) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

२६५ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४॥ अपूप तण्डुल अभ्युष ( अभ्युष ) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओ-  
दन सूप पूष किष्ण प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक ईर्गल । अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्य-  
पूपादिः ॥ २ ॥

२६८ असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०॥ निष्क पण पाद माष बाह द्रोण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

२७१ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५।१।३९॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा ( उर्म ) उमा भग्ना क्षण ( गङ्गा ) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥

२७२ तद्धरति बहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा ( स्थूण ) अक्ष अश्मन्  
अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

२७३ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति ( नर्त ) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग वि-  
प्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरज्जं च ॥ इति छेदादिः ॥ ६ ॥

२७३ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ  
भङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

२७५ \* महानाङ्गयादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् \* ५।१।९४॥ महानाङ्गी आदिव्रत गोदान ॥ इति  
महानाङ्गयादिः ॥ ८ ॥

२७५ \* अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेर्निर्वक्तव्यः \* ५।१।९४॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्त-  
रदीक्षादिः ॥ ९ ॥

२७६ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अभिपद  
पीलुमूल ( पीलु मूल ) प्रवास उपवास ॥ इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥

२७६ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५।१।१०१॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष  
सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विग्रहीतादपि ॥ इति  
संतापादिः ॥ ११ ॥

\* तस्मैप्रकरणे उपवत्तादिभ्य उपसंख्यानम् \* ५।१।१०५॥ उपवस्तु प्राशितृ चूडा श्रद्धा ॥ इत्युपवत्ता-  
दिः ॥ १२ ॥

२७६ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।१११॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन  
अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥

\* स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ५।१।१११॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

२७६ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ५।१।१११॥ पुण्याहवाचन खस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ इति पु-  
ण्याहवाचनादिः ॥ १५ ॥

२७८ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२२॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड  
खण्ड अकिंचन बाल होढ पाक वत्स मन्द खादु हस्य दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥

२७८ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५।१।१२३॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत  
उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्योतलातमतिर्मनःसारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ इति  
दृढादिः ॥ १७ ॥

२७८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४॥ ब्राह्मण बाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आ-  
राधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन्  
शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्च

बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्ये । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

२७८ ॥ चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च ॥ ५।१।१२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

२७९ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् १।५।१२८ ॥ पुरोहित राजासे ग्रामिक पिण्डिक सुहित वालमन्द ( बाल मन्द ) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक ( अन्तलिक ) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक ( संरक्षसूचक ) नास्तिक अजानिक शाक्तर नागर चूडिक ॥ इति पुरोहितादिः ॥ २० ॥

२७९ प्राणभृजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५।१।१२९ ॥ उद्गात् उन्नेत् प्रतिहर्तु प्रशार्त् होत् पोत् हर्त् रथगणक पतिगणक सुष्टु दुष्टु अध्वर्यु बधू सुभग मन्त्र ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

२७९ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५।१।१३० ॥ युवन् स्थविर होत् यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक भ्रमण ( भ्रवण ) कटुक कमण्डलु कुली सुली दुःली सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परित्राजक सप्तर्षाचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपध्व ॥ इति युवादिः ॥ २२ ॥

२७९ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५।१।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आव्य कुलपुत्र छान्दस छान्न श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामह ( ग्रामषण्ड ) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

२८२ तस्य पाकमूले पीलवादिर्कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ५।२।२४।१ पीलु कर्कन्धू ( कर्कन्धु ) शमी करीर बल ( कुवल ) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति पीलवादिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शङ्ख दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ इति कर्णादिः ॥ २५ ॥

२८४ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्कमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुक्कल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक ( स्तवक ) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्भ कुमुर ( मुकुर ) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्भ क्षुध सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शङ्खार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विघ्नतन्त्र प्रसय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादिराकृतिगणः ॥ २६ ॥

२८७ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसक् सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत् सत्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहस्य सोमापूषन् इवा अमाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

२८७ गोषदादिभ्यो जुन् ५।२।६२ ॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्ठः । देवीधिया ( देवीधियम् ) रक्षोहण युजान अज्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु ( कृशाकु ) ॥ इति गोषदादिः ॥ २८ ॥

२८७ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४ ॥ आकर्ष ( आकष ) तस्य पिशाच पिचण्ड अक्षनि अश्मन् निचय जय वय विजय जय आचय नय पाद दीप हृद हाद ह्राद गद्रद शकुनि ॥ इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥

२८९ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवक्रीर्ण आयुक्त गृहीत आभ्रात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ इतीष्टादिः ॥ ३० ॥

२८९ रसादिभ्यश्च ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द ज्ञेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ इति रसादिः ॥ ३१ ॥

२९० सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज बीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पशु हनु सफु मास ( मांस ) । पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूर्ध्व च । जटाघटाकटाकालाः । क्षेपे । पर्ण उदकः प्रज्ञा सक्थि कर्ण ज्ञेह शीत श्याम पित्र पित पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुशाक्षरा वर्ष्मन् पक्ष्मन् ज्येष्मन् पेश निष्पाद कुण्ड । धुद्रजन्तूपतापथोश्च ॥ इति सिध्मादिः ॥ ३२ ॥

२९१ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥ १ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तथ ॥ इति लोमादिः ॥ ३३ ॥

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु ( कद्रू ) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अज्ञात्कस्याणे शाकीपलालीदङ्गणां हस्तत्वं च । विष्णुगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः । लक्ष्म्या अश्च ॥ इति पामादिः ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥

२९१ \* ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ५।२।११३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३६ ॥

२९२ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् बर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा बबवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षाभ्रजः ॥ इति व्रीह्यादिः ॥ ३७ ॥

२९३ तुन्वादिभ्य इलश्च ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाज्ञाद्विश्रद्धौ ॥ इति तुन्वादिः ॥ ३८ ॥

२९३ अर्शादिभ्योऽच् ५।२।१२०॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर कलित जटा घटा घाटा अश्र अघ कर्दम अम्ल लवण । खाज्ञाद्दीनात् । वर्णात् ॥ इत्यर्शादिराकृतिगणः ॥ ३९ ॥

२९४ सुखादिभ्यश्च ५।२।१२१॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्त्र ( आश्र ) आस्त्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय ( प्रणय ) दल कक्ष ॥ इति सुखादिः ॥ ४० ॥

२९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१२५॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अञ्ज कमल कल्लोल पयस ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

२९४ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५।२।१२६॥ बल उत्साह उद्भास उद्भास उदास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

२९५ \* इतिग्रहणाद्भवदादियोग एव \* ५।३।१४॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

३०३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥

३०३ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद ( स्कन्द ) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका ( कनिष्ठिका ) पुण्डरीक शतपत्र गो-लोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

३०३ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५।३।१०८॥ अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि रह खल उदमित् गोणी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

३०४ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५।३।११६॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदकि अच्युतन्ति ( आ-च्युतन्ति ) अच्युतदन्ति ( आच्युतदन्ति ) शाकुन्तकि आकिदन्ति औदकि काकदन्तकि शानुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जयम काकन्दि सवित्रीपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

३०४ पश्वादि यौधेयादिभ्योऽणञौ ५।३।११७॥ १ पशु अशुर रक्षस् बाह्वीक वयस वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षीपण ॥ इति पश्वादिः ॥ ४९ ॥

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय धार्तेय ज्याबाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ ५० ॥

३०५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।३॥ स्थूल अणु माषेषु ( माष इषु ) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु शिक । पाषाणानवदातपुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अहौ । जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीभक्षुर मणि ॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

३०७ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब । ऋता उष्णशीते । पशौ छन-  
विपाते । अण्ड निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । ज्ञात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात ।  
कुमारीक्रीडनकानि च ( कुमारक्रीडनकानि च ) ॥ इति यावादिः ॥ ५२ ॥

३०८ विनयादिभ्यश्चक् ५।४।३४॥ विना समय । उपायो हस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समा-  
चार उपचार समाय ( समयाचार ) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अख्य ॥ इति विनयादिः ॥ ५३ ॥

३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विदस् विदन् षोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे ।  
जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वक्षु एनस् मरुत् कुक्ष सत्त्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत अशुर रक्षस  
पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ ५४ ॥

३०८ ॐ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॐ ५।४।४४॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिराकृतिगणः  
॥ ५५ ॥

१६० अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह अनङ्गह दिव् हिमवत् हिक्  
विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर ल्यद् तद् यद् एतद् कियत् । जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः । पथिन् ॥ इति  
शरदादिः ॥ ५६ ॥

१९२ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८॥ द्विदण्ड द्विमुसलि उभाजलि उभयाजलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति  
उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आभ्यपदि ( आभ्यपदि )  
सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ ५७ ॥

१९२ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ५।४।१३८॥ हस्तिन् कुहल अश्व कशिक कुस्त कटोल कटोलक गण्डोल  
गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला दासी गणिका कुसूल ॥ इति हस्यादिः ॥ ५८ ॥

१९३ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधा-  
पदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणि-  
पदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी ( द्रोणपदी ) हुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति  
कुम्भपद्यादिः ॥ ५९ ॥

१९३ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१॥ उरस् सर्पिस् उपानह पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली  
शालिः । अर्थात्रयः ॥ इत्युरःप्रभृत्यः ॥ ६० ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

२० ॐ शकन्ध्वादिषु पररूपं घाच्यम् ॐ ६।१।९४॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा  
मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥

२१३ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६।१।१५७॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः  
प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्गृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च । प्रातुम्पतौ गवि कर्तारि ॥ इति पारस्क-  
रादिः ॥ २ ॥

५९५ उञ्छादीनां च ६।१।१६०॥ उञ्छ म्लेच्छ जज्ञ नल्प ( जल्प ) जप वध । युग कालविशेषे रथायुपकरणे च ।  
गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुधुदुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वेद्रे दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमश-  
श्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्याः ॥ इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥

५९६ वृषादीनां च ६।१।२०३॥ वृषः जनः उवरः प्रहः ह्यः मयः गयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः  
गुह्यं । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा बहः कल्पः पादः ॥ इति  
वृषादिराकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमायुदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

६०८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४॥ विस्पष्ट विचित्र विचित व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल वपल निपुण ॥  
इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

६१० कार्तिकौजपाद्यम् ६।२।३७॥ कार्तिकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ ( सावर्णिमाण्डकेयौ ) अवन्त्यस्मकाः पैलश्याप-  
र्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकक्षपाञ्चालेयाः कटुकबाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभवाः आर्चाभिभौद्रकाः

कुन्तिपुराष्ट्राः चिन्तिपुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमलकामविद्धाः बाभ्रवशालझायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौ-  
थुमाः कौथुमलौकाक्षाः क्रीकृमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जराभृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्त-  
कौजपादिः ॥ ६ ॥

६११ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यन्शीलदृढरूपापारेषड्वातैतिलकद्रुः पण्यकम्बलोदासीभाराणां  
च ६।२।४२॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ( वसूनितिः ) औषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दा-  
सीभारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

६१६ युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतबन्धी आगतनन्दी आगतप्रहारी आग-  
तमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता प्रामगोधुक् अभ्रत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमि-  
तादयश्च ॥ इति युक्तारोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥

६१६ घोषादिषु च ६।२।८५॥ घोष घट ( कट ) वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल ( पिङ्गली ) पिशङ्ग माला रक्षा शाला ( वृद् )  
कूट कूटशाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाक् ( प्रेक्षा ) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

६१६ छाज्यादयः शालायाम् ६।२।८६॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ इति छाज्यादिः  
॥ १० ॥

६१६ प्रस्थेऽवृद्धमकर्षादीनाम् ६।२।८७॥ कर्कि ( कर्क ) मग्नी मकरी कर्कन्धु शमी करीरि ( करीर ) कन्दुक  
कुवल ( कवल ) बदरी ॥ इति कर्षादिः ॥ ११ ॥

६१६ मालादीनां च ६।२।८८॥ माला शाला शोणा ( शोण ) द्राक्षा लाक्षा क्षामा काशी एक काम दिवोदास  
वध्यश्च ॥ इति मालादिराकृतिगणः ॥ १२ ॥

६१९ क्रत्वाद्यश्च ६।२।११८॥ क्रतु दशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

६२० आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५॥ चिहण मदुर मद्गुर वैतुल पटस्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुकुट चिकण  
चित्कण ॥ इति चिहणादिः ॥ १४ ॥

६२० वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

६२१ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूत्स कुन्दम दलप चमवी  
चकन चोल ॥ इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥

६२२ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६।२।१४०॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेषः  
शण्डामकौ तृष्णावरुन्नी लम्बाविश्वयसौ मर्त्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥

६२२ संज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपच्छिष्ट  
प्रच्छिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ १७ ॥

६२३ प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सृष्णवः । आकर्षे अवहितः । अवहितो  
भोगेषु । खट्वाकूटः । कविसस्तः ॥ इति प्रवृद्धादिः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो  
वृषकृतो रथ इत्यादि ॥

६२४ कृत्योक्तेष्णुच्चार्यादयश्च ६।१।१६०॥ चारु साधु यौधिक ( यौधकि ) अनङ्गमेजय बदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्ध-  
मानत्वरमाणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे । व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाहो-  
रश्चन्दसि ॥ इति चार्घ्यादिः ॥ १९ ॥

६२६ न गुणादयोऽध्वयवाः ६।२।१७६॥ गुण अक्षर अध्याय सक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिराकृतिगणः  
॥ २० ॥

६२७ निरुद्धादीनि च ६।२।१८४॥ निरुद्धक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेक्ष दुस्तरिप  
नितरीप निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुद्धादिराकृतिगणः ॥ २१ ॥

६२८ प्रतेरभ्यादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा भवण कृत्तिका अर्धपुर ॥  
इत्यभ्यादिः ॥ २२ ॥

६२८ उपाद्वयजजिनमगौरादयः ६।२।१९४॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या शुध कल्प पाद ॥ इति  
गौरादिः ॥ २३ ॥



६२९ ❀ त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ❀ ६।२।१९९॥ त्रिचक्र त्रिष्टुत त्रिवङ्गर ॥ इति त्रिचक्रादिरा-  
कृतिगणः ॥ २४ ॥

१८४ स्त्रियाः पुंस्त्र्याषितपुंस्कादन्तसमानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४॥ प्रिया मनोहा  
कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ इति प्रि-  
यादिः ॥ २५ ॥

१८६ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५॥ तसिल् त्रत् तरप् तमप् चरद् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप्  
थल् थाल् दाहिल् तिल् ध्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २६ ॥

१८७ ❀ कुकुट्यादीनामण्डादिषु ❀ ६।३।४२॥ कुकुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रकुंस मृकुटी ॥ इति  
कुकुट्यादिरण्डादिभ्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२१० पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उल्लखल पिशाच वृसी  
मयूर ॥ इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥

२१० वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६।३।११०॥ १ कोटर मिश्रक सिध्नक पुरग सारिक ( शा-  
रिक ॥ इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुकुट ॥ इति किंशुलुकादिः ॥ ३१ ॥

२११ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।१११॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक ( हंस ) कारण्ड ( कारण्डव ) चक्र-  
वाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥

२११ शरादीनां च ६।३।१२०॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ इति शरादिः ॥ ३३ ॥

२११ ❀ अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् ❀ ६।३।१२१॥ पीलु दार रुचि चारु गम् कम् ॥ इति पील्लादिः ॥ ३४ ॥

२३९ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६।४।१५३॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छवन्नियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्व-  
कादयः ॥ ३५ ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

५७९ ज्ञात्वाद्यादयश्च ७।१।४९॥ ज्ञात्वी पीत्वी ॥ इति ज्ञात्वाद्यादिराकृतिगणः ॥ १ ॥

२४५ द्वारादीनां च ७।३।४॥ द्वार खर स्वाध्याय व्यल्कश खस्ति खर् स्फ्यकृत् खादु मृदु श्वस् श्वन् ख ॥ इति  
द्वारादिः ॥ २ ॥

२५८ स्वागतादीनां च ७।३।७॥ स्वागत स्वध्वर खङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार स्वपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

२४९ अनुशतिकादीनां च ७।३।२०॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण ( अनुसंचरण ) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु  
असिहस्य अस्यहस्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुशकत कुशपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्व-  
पुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्प्यभि । सूत्रनड ॥ इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥ तेन ।  
अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विंश इत्यादि ॥

११० ❀ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ❀ ७।३।४५॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका  
अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ ५ ॥

४६२ न्यङ्कादीनां च ७।३।५३॥ न्यङ्क मङ्क मृग दूरेपाक बलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलपाकु  
तक ( तत्र ) वक ( चक ) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक ( मासपाक ) मूलपाक कपोतपाक उल्लक-  
पाक । संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः । न्यग्रोध वीरुत् ॥ इति न्यङ्कादिः ॥ ६ ॥

४१० ❀ कणादीनां चेति वक्तव्यम् ❀ ७।४।३॥ कण रण भण भ्रण लुप हेठ ब्हायि बाणि लोटि ( लोठि ) लोपि ॥  
इति कणादिः ॥ ७ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

६२९ तिङो गोत्रादीनां कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७॥ गोत्र भ्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रख्यन प्रपञ्च प्राय  
न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥ १ ॥

६३४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१।६७॥ काष्ठ दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अमृत अमुक्त अश घोर सुख परम सु अति ॥ इति काष्ठादिः ॥ २ ॥

२९० मातुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८।२।९॥ यव दल्लि ऊर्मि ( उर्मि ) भूमि कृमि कुम्भा वशा द्राक्षा प्राक्षा प्रजि प्रजि ध्वजि निजि सिजि सजि हरित ककुब् मरुत् गरुत् इक्षु द्र मधु ॥ इति यवादिराकृतिगणः ॥ ३ ॥

३६ ❀ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् ❀ ८।२।७०॥ १ अहर गीर् धुर ॥ इत्यहरादिः ॥ ४ ॥

२ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

३४ कस्कादिषु च ८।३।४८॥ कस्कः कौतस्कृतः भ्रातृष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्त्रीः साद्यस्कः कास्कान् स-  
पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् ( बहिष्पलम् ) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः  
अहस्करः ॥ इति कस्कादिराकृतिगणः ॥ ६ ॥

२०९ सुषामादिषु च ८।३।९८॥ सुषामा निःषामादुःषामा सुषेधः निःषेधः निषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः  
सुष्टु दुष्टु । गौरिषक्यः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिक् जलाषाढम् ( जलाषाडम् ) नौषेचनम् दुन्दुभिषेचनम् ( दुन्दुभिषेचनम् ) ।  
एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ इति सुषामादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

५०५ न रपरसृपिसृजिस्पृशिसृष्टिसवनादीनाम् ८।३।११०॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सव-  
नमुखे सवनमुखे । किसं किसम् ( किसः किसः ) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् । पाठा-  
न्तरम् । सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे ।  
सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । विसं विसम् । किसं किसम् । मुसलं मुलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः  
॥ ८ ॥

२११ ❀ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ ८।४।६॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ इरिकादिराकृ-  
तिगणः ॥ ९ ॥

११२ ❀ गिरिनद्यादीनां वा ८।४।१०॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद् गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान  
माषोन आर्गयन ॥ इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥ १० ॥

१७९ क्षुभ्रादिषु च ८।४।३९॥ क्षुभ्र नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरि-  
नन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप ।  
एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शरान्निः दर्भानूपः । आचा-  
र्यादणत्वं च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥ क्षुभ्रा तृप् नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नुत्ती । गिरिनदी गृहग-  
मन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर  
कुचेर हरि कर्मार ॥ इति क्षुभ्रादिः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

## अथ धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाधायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाधृ ७ नाधृ याचोपतापिश्रयांशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्रिदि श्रेयै । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किञ्चित्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ध्वद १९ खर्द आखादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । २५ धूद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्रादी सुखे च । २८ स्वाद आखादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युत् ३२ जुत् भासने । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । ३५ अथि शैथिल्ये । ३६ प्रथि कौटिल्ये । ३७ कथ्य श्लाघायाम् ॥ पधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ च्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्य विलोडने । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ विधू शाल्ने माङ्गल्ये च । ४९ खाद भक्षणम् । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । ५१ वद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशक्ते । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये ६४ विदि अवयवे । भिदि इत्येके ॥ ६५ ॥ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोकृ दर्शने । ७७ श्लोकृ संघाते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् । ८१ सेकृ ८२ सेकृ ८३ सकि ८४ अकि ८५ शकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृती प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ शकि ९७ अकि ९८ ङीकृ ९९ त्रीकृ १०० ज्वकृ १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रधि १०८ लधि गत्यर्थाः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लधि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अधि ११० वधि १११ मधि गत्याक्षेपे । मधि कैतवे च । ११२ राधृ ११३ लाधृ ११४ द्राधृ सामर्थ्ये ॥ प्राधृ इत्यपि केचित् । द्राधृ आयामे च । ११५ श्लाधृ कथने ॥ शीक्रादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ११६ फक नीचैर्गतौ । ११७ तक हसने । ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक भषणे । १२० कख हसने । १२१ ओख १२२ राख १२३ लाख १२४ द्राख १२५ प्राख शोषणालमर्थयोः । १२६ शाख १२७ श्लाख व्याप्तौ । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ अगि १५२ ऋगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः ॥ रिख त्रिख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित् । लगि कम्पने च । १५६ युगि १५७ जुगि १५८ बुगि वर्जने । १५९ घघ हसने । १६० मधि मण्डने । १६१ शिधि आप्राणे ॥ फक्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १६२ वर्च दीप्तौ । १६३ पच सेचने सेवने च । १६४ लोच दर्शने १६५ । शच व्यक्तायां वाचि । १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ । १६८ कच बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने ॥ कथन इत्यन्ये ॥ १७३ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ मृच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । १७७ ऋजि १७८ मृजी भर्जने । १७९ एज १८० भ्रेज १८१ भ्राज दीप्तौ । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः ॥ धर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुञ्च १८६ कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७ लुञ्च अपनयने । १८८ अञ्च गतिपूजनयोः । १८९ वञ्च १९० चञ्च १९१ तञ्च १९२ त्वञ्च १९३ मञ्च १९४ म्लञ्च १९५ म्लञ्च १९६ म्लञ्च गत्यर्थाः । १९७ युञ्च १९८ ग्लञ्च १९९ कुञ्च २०० खञ्च स्तेयकरणे । २०१ ग्लञ्च २०२

षस्त्र गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्च पूजायाम् । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । २०८ वाछि इच्छायाम् । २०९ आछि आयामे । २१० हीछ लज्जायाम् । २११ हुर्छा कौटिल्ये । २१२ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ । २१४ युच्छ प्रमादे । २१५ उछि उच्छे । २१६ उच्छी विवासे । २१७ ध्रज २१८ ध्रजि २१९ धृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ पर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिक्षेपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्ये । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एज कम्पने । २३५ दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्त्सने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदने च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ शुचादय उदात्ता उदात्तेतः ( क्षिपर्ज ) परस्मैभाषाः ॥ २५५ अष्ट अतिक्रमणहिंसनयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घष्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ बठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विवाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिठि गत्यनादरयोः । २७० हुठि संघाते । २७१ कुठि दाहे । २७२ बठि विभाजने । २७३ मठि च । २७४ भठि परिभाषणे । २७५ पिठि संघाते ॥ २७६ मुठि मार्जने । २७७ तुठि तोडने । २७८ दुठि वरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ चठि कोपे । २८० शठि रुजायां संघाते च । २८१ तठि ताडने । २८२ पठि गतौ । २८३ कठि मदे । २८४ खठि मन्ये । २८५ हेठ् २८६ होठ् अनादरे । २८७ बाठ् आलस्ये । २८८ द्राठ् २८९ ध्राठ् विशरणे । २९० शाठ् श्लाघायाम् ॥ अष्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१ शौट् गर्वे । २९२ यौट् बन्धे । २९३ म्लेट् २९४ म्लेट् उन्मादे । २९५ कट् वर्षावरणयोः । चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये । ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ षट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट नृतौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुठ विलोडने ॥ ङान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ बिट शब्दे । ३१८ विट आक्रोशे । हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ रुडि ३२८ लुडि स्तेये ॥ रुडि लुडि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे ॥ ३२९ स्फुटिर् विशरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यकाव्यां वाचि । ३३१ वठ स्यौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रट इत्येके ३३५ हठ मृतिशठस्वयोः ॥ बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ लठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंश्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते ॥ शुठि इति स्वामी ॥ ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४५ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड् भावकरणे । ३४८ अड् अभियोगे । ३४९ कड् कार्कश्ये ॥ शुचादयस्त्रयो दोषधाः ॥ ३५० क्रीड् विहारे । ३५१ तुड् तोडने ॥ तड् इत्येके ॥ ३५२ हुड् ३५३ हूड् ३५४ होड् गतौ । ३५५ रौड् अनादरे । ३५६ रोड् ३५७ लोड् उन्मादे । ३५८ अड् उद्यमे । ३५९ लड् विलासे ॥ लल इत्येके ॥ ३६० कड् मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ शौट्पादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ छिपृ ३६५ छेपृ क्षरणार्थाः । तेपृ कम्पने च । ३६६ ग्लेपृ दैन्ये । ३६७ दुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ । ३७४ प्रपृ लज्जायाम् । ३७५ वपि चलने । ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अबि शब्दे । ३७९ लवि अवसंसने च । ३८० कवृ वर्णे । ३८१ क्लीवृ अधाष्टये । ३८२ क्षीवृ मदे । ३८३ क्षीवृ कथने । ३८४ चीवृ च । ३८५ रेवृ शब्दे ॥ अभिरभी कचित्पठ्येते ॥ ३८६ षमि ३८७ स्कमि प्रतिबन्धे । ३८८ जभी ३८९ जृमि गात्रविनामे । ३९० शल्म कथने । ३९१ बल्म भोजने । ३९२ गल्म धाष्टये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे ॥ दन्त्यादिषु ॥ ३९४ छुम्भु स्तम्भे ॥ तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुपूरक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यकायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यकायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्व ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्व ४१७ पर्व ४१८ लर्व ४१९ बर्व ४२० मर्व ४२१ कर्व ४२२ खर्व ४२३ गर्व ४२४ सर्व ४२५ षर्व ४२६ चर्व गतौ । ४२७ कुवि आच्छादने । लुवि ४२८ तुवि ४२९ अर्दने । ४३० चुवि वक्त्रसंयोगे । ४३१ वृभु ४३२ वृम्भु हिंसार्थौ ॥ विभु विन्भु इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ शु-

पादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ धिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण  
 भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्ती ॥  
 धिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण  
 ४५१ कण ४५२ त्रण ४५३ अण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणु अपनयने । ४५६ शोणु  
 वर्णगल्योः । ४५७ ओणु संघाते । ४५८ श्लोणु च । ४५९ पैणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित्  
 ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ छन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ वण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु ।  
 ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने । ४७४ कमु पादविक्षेपे  
 अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ वय ४८०  
 तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी  
 विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्यूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्षमायी विधूनने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९०  
 तायु संतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल  
 धारणे । ४९६ भल ४९७ मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्द  
 इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥  
 शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ५०९ मव्य बन्धने ।  
 ५१० सूक्ष्य ५११ ईक्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ ह्य गतौ । ५१४ शुक्ष्य अभिषवे ॥ चुक्ष्य इत्येके ॥ ५१५ ह्य  
 गतिकाम्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ मिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ इमील  
 ५२० स्मील ५२१ क्षमील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ।  
 ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१  
 फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके ॥  
 ५३६ वेल् ५३७ चेल् ५३८ केल् ५३९ खेल् ५४० क्ष्वेल् ५४१ वेल् चलने । ५४२ पेल् ५४३ फेल् ५४४ शेल् गतौ । ५४५  
 इत्येके ५४५ स्खल संचलने । ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ हल विशरणे । ५५० श्वल  
 ५५१ श्वल आशुगमने । ५५२ खोल ५५३ खोर्क्ष गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्क्ष गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ । ५५६  
 क्मर हृच्छने । ५५७ अत्र ५५८ वत्र ५५९ मत्र ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भक्षणोऽपि ॥ ५६१ छिषु निरसने । ५६२  
 जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ णीव स्त्रौत्ये । ५६८ क्षिषु ५६९ क्षेवु निर-  
 सने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ धुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ सुर्वी बन्धने ।  
 ५७७ पूर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दपे ।  
 ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवन  
 इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः ।  
 ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वास्थ्यार्थयाचनक्रि-  
 येच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्ताः ॥  
 ६०२ धाड गतिशुद्धयोः ॥ उदात्ताः स्वरितेदुभयतोभाषाः ॥ ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशमजीवनेषु । ६०५  
 वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्त्यां वाचि ॥ बाधने  
 इति दुर्गः । ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येऽथोपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष  
 गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्त्यां वाचि । ६१४ वर्ष सेहने । ६१५ गेषु अन्विच्छायाम् ॥ ग्लेषु इत्येके ॥ ६१६  
 पेवृ प्रयत्ने । ६१७ जेषु ६१८ नेवृ ६१९ एषु ६२० प्रेषु गतौ । ६२१ रेवृ ६२२ हेवृ ६२३ हेवृ अव्यक्ते शब्दे । ६२४  
 काश् शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भाश् दीप्तौ । ६२६ णाश् ६२७ राश् शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३०  
 आहः शसि इच्छायाम् । ६३१ प्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि  
 गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ बर्ह ६४२ बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादानेषु ।  
 ६४३ झिह गतौ । ६४४ वेह ६४५ जेह ६४६ बाह प्रयत्ने ॥ जेह गतावपि ॥ ६४७ द्राह निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥  
 ६४८ काश् दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के ॥ ६५० ॥ गाह विलोडने । ६५१ गृह प्रहणे । ६५२ गल्ह च । ६५३ घुषि कान्ति-  
 करणे ॥ घष इति केचित् ॥ धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ६५४ चुषि अविशन्दने । ६५५  
 अक्ष व्याप्तौ । ६५६ तक्ष ६५७ त्वक्ष तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने । ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१

तृक्ष ६६२ स्तृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४ बक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष संघाते ॥ मक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष  
त्वचने । ६६७ सूक्ष आदरे । ६६८ काक्ष ६६९ बाक्ष ६७० माक्ष काङ्क्षायाम् । ६७१ प्राक्ष ६७२ ध्राक्ष ६७३ ध्राक्षि  
घोरबासिते च । ६७४ चूष पाने । ६७५ तृष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ।  
६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् । ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ ईष उच्छे ।  
६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० झष ६९१ षष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रष ६९५ रिष हिंसार्थाः ।  
६९६ भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ णिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ भिषु ७०३  
किषु ७०४ मुषु ७०५ घृषु दाहे । ७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च ॥ इतरौ हिंसासंज्ञानयोश्च ॥  
७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ हस ७१३ हस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषनक्रीडनयोः ।  
७१६ षस्तु अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिष्ट ७२१ पेष्ट गतौ । ७२२  
हसे हसने । ७२३ णिषा समाधौ । ७२४ मिषा ७२५ मषा शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ । ७२७ शश घृतगतौ । ७२८  
शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ ७३० चह परिकल्कने । ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे ।  
७३३ रहि गतौ । ७३४ दह ७३५ दहि ७३६ बृह ७३७ बृहि वृद्धौ । ७३८ नृहि शब्दे च । ७३९ नृहिर इत्येके ॥ ७३८ तुहिर ७३९  
तुहिर ७४० उहिर अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ घसिस्त्वनुदात्तः ॥  
७४२ शुत दीप्तौ । ७४३ धिता वर्णे । ७४४ मिमिदा स्नेहने । ७४५ भिषिदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । भिषिदा  
चेत्येके ॥ ७४६ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ छुट ७५० छुट प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ ।  
७५२ क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् ॥ आशोऽभावेऽपि ॥ ७५५ संसु ७५६ धंसु ७५७ ग्रंसु अवसंसने ॥  
धंसु गतौ च । शुभ इत्यपि केचित् ॥ ७५८ सन्मु विश्वासे । ७५९ वृत्तु वर्तने । ७६० वृष्टु वृद्धौ । ७६१ शप् शब्दकृसायाम् ।  
७६२ स्यन्दू प्रसवणे । ७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ घुतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । घृत् ॥ ७६४ घट  
चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने । ७६९ स्खद स्ख-  
दने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृप कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ कदि ७७५  
कदि वैकृत्ये । वैकृत्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिश्चित इति नन्दी । इदित इति खामी । कदिकदी इदितौ । कद कृदाविति चानिदितौ  
इति मैत्रेयः ॥ ७७६ मित्वरा संप्रने ॥ घटादयः पितः उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ उवर रोगे ।  
७७८ गढ सेचने । ७७९ हेढ वेष्टने । ७८० षट ७८१ भट परिभाषणे ७८२ णट नृतौ ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ ष्टक  
प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९०  
वगे ७९१ हगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ ७९७  
वण ७९८ शण ७९९ धण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० धथ ८०१ स्थथ ८०२ कथ ८०३ लथ हिंसार्थाः । ८०४  
चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ हल ८०८ झल चलने । ८०९ स्मृ आप्याने । ८१० वृ भवे ।  
८११ नृ नये ८१२ भ्रा पाके । मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ झा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर ऊर्जने । जिह्वोन्म-  
थने ८१६ लठिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रलि ८२३  
भ्रानि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयथेति भोजः ॥ ८२६ खन अवसंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ जनी ८२८ जृप् ८२९  
क्रुप् ८३० रञो ८३१ ऽमन्ताब् । ८३२ ज्वल ८३३ हल ८३४ झल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६ ग्ला ८३७ झा  
८३८ वजु ८३९ वमां च । न ८४० कसि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५  
स्खदिर अवपरिभ्यां च ८४६ । फण गतौ ॥ घटादयः फणान्ता मितः ॥ घृत् । ज्वरादय उदात्ता उदा-  
त्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजु दीप्तौ ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ८४८ दुभ्राजु ८४९ दुभ्राश ८५०  
दुभ्लाश दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ८५१ स्यमु ८५२ खन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ वम ८५५  
धम अवैकृत्ये ॥ घृत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टुल वैकृत्ये ।  
८६१ स्थल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे । बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने धा-  
न्वावरोधने च । ८६६ पुल महारवे । ८६७ कुल संस्थाने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पल्ल गतौ । ८७१  
कथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ । ८७३ मथे विलोढने । ८७४ द्रवम उत्त्रिरणे । ८७५ अमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥  
स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ वह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७८  
रम क्रीडायाम् ॥ अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षटु विशरणगल्यवसादनेषु । ८८० शटु घातने । ८८१  
कुश आह्वाने रोदने च ॥ वदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-

म्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ घृत् । कुचादय उ-  
दात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ हिक् अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अञ्जु गतौ याचने च ॥  
अञ्जु इत्येके । अञ्चि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयान् याच्यायाम् । ८८९ रेदृ परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२  
प्रोयु पर्याप्तौ । ८९३ मिह ८९४ मेधु मेधाहिंसनयोः । धान्ताविभाविति स्वामी । धान्ताविभिति न्यासः ॥ ८९५ मेधु संगमे च ।  
८९६ णिह ८९७ णेह कुत्सासंनिकर्षयोः । ८९८ मृधु ८९९ मृधु उन्दने । ९०० जुधिर् बोधने ९०१ उबुन्धिर् निशा-  
मने । ९०२ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवधारणे । ९०४ चीन् आदानसं-  
वरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाष्ट दाने । ९०८ मेवृ भवे ॥ गतावित्येके ॥ ९०९  
अ्रेषु ९१० भ्लेषु गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके ॥ ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष  
कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष हिंसायाम् । ९१६ क्षष आदानसंवरणयोः । ९१७ ब्रक्ष ९१८ भ्रक्ष भक्षणे ।  
९१९ दाष्ट दाने । ९२० माह माने । ९२१ गुह संवरणे ॥ हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥  
९२२ भ्रिम् सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ९२३ भृम् भरणे । ९२४ हृम् हरणे । ९२५ धृम् धारणे । ९२६  
णीम् प्रापणे ॥ भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ९२७ वेद पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये ।  
९३० वै न्यक्करणे । ९३१ द्वै स्वप्ने । ९३२ त्रै तृप्तौ । ९३३ च्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्रै ९३६ छ्रै  
शब्दसंघातयोः । ९३७ लै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० वै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै  
पाके । ९४५ पै ९४६ औवै शोषणे । ९४७ छै वेष्टने ९४८ ञ्यै वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ ९४९ दैप शोषणे । ९५० पा  
पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दामिसंयोगयोः । ९५३ छ्रा गतिनिवृत्तौ । ९५४ भ्रा अभ्यासे । ९५५ दाण्  
दाने । ९५६ ह्रु कौटिल्ये । ९५७ स्त्रु शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ वृ संवरणे । ९६० स्र गतौ । ९६१  
ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ यृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ ष्ट्र हृच्छने । ९६५ स्त्रु गतौ । ९६६ ध्रु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु  
श्रवणे । ९६८ ध्रु स्यैर्ये । ९६९ तु ९७० ह्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ जि अभिभवे ॥ ध्यत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मै-  
भाषाः ॥ ९७३ भिमर् ईषदसने । ९७४ गुरु अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाह गतौ । ९७६ कृह् ९७७ कुह् ९७८ उह् ९७९  
हुह् शब्दे ॥ उह् कृह् कुह् गृह् कुह् इत्यन्ये ॥ ९८० ज्युह् ९८१ ज्युह् ९८२ मुह् ९८३ मुह् गतौ । मुह् इत्येके ॥  
९८४ रुह् गतिरेषणयोः । ९८५ धृह् अवध्वंसने । ९८६ मेह् प्रणिदाने । ९८७ देह् रक्षणे । ९८८ र्यैह् गतौ । ९८९  
प्यैह् वृद्धौ । ९९० त्रैह् पालने ॥ भिक्कादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९१ पूह् पवने । ९९२ मूह् बन्धने ।  
९९३ डीह् विहायसा गतौ ॥ पूञादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९४ तृ हवनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मै-  
भाषः ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने । गुपादयश्चत्वार उदात्ता  
अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ९९९ रभ रामये । १००० डुलभम् प्राप्ता । १००१ व्यञ्ज परिष्कृते । १००२ हद  
पुरीषोत्सर्गे ॥ रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १००३ भिज्जिदा अव्यक्ते शब्दे ॥ उदात्त  
उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यम मेधुने । १००६ णम प्रहृत्वे शब्दे च । १००७  
गम्लु १००८ सुम्लु गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ खज हानौ । १०१२ बज सजे । १०१३  
हशिर प्रेक्षणे । १०१४ दंश दशने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह मंसीकरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ स्कन्दा-  
दयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १०१८ कित निवासे च ॥ उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०१९ दान  
खण्डने । १०२० शान तेजने ॥ उदात्तौ स्वरितेताबुभयतोभाषौ ॥ १०२१ डुपचष् पाके । १०२२ बच समवाये ।  
१०२३ भज सेवायाम् । १०२४ रज रागे । १०२५ क्षप आक्रोशे । १०२६ ॥ त्विष दीप्ता । १०२७ यज देवपूजासंगति-  
करणदानेषु । १०२८ डुवप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ पञ्चादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतो-  
भाषाः । षचिस्तुदात्तः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०३१ वेन् तन्तुसंताने ।  
१०३२ व्येम् संवरणे । १०३३ हेम् स्पर्शायां शब्दे च ॥ वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १०३४ वद  
व्यक्तायां वाचि । १०३५ टुओश्चि गतिवृद्धयोः ॥ घृत् । अयं वदतिओदात्तौ परस्मैभाषौ ॥

इति शब्धिकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागल्लोः ॥ अनुदात्ताबुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३ द्विष अप्रीतो । ४ दुह प्रपूरणे ।  
५ दिह उपचये । ६ लिह आस्त्रादने ॥ द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिह व्यक्तायां  
वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेतात्मनेपदी । ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईह स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये ।  
११ आस उपवेशने । १२ आहःशासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिज्ञासनयोः ॥ कस इत्येके कश इत्यपि

॥ १५ णिजि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेख्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने ॥ वृजि इत्यन्ये ॥ २० पृजी संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २१ वृह् प्राणिगर्भविमोचने । २२ शीह् स्वप्ने ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे । २५ णु स्तुतौ । २६ डुह् शब्दे । २७ ण्य तेजने । २८ ण्य प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्णु आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० यु अभिगमने । ३१ यु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ह्यु स्तुतौ ॥ घुप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्त्वभयतोभाषः ॥ ३४ ब्रून् व्यक्त्यां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इह् अध्ययने । ३७ इह् स्वरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ण्ना शौचे । ४३ आ पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ह्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इह् त्वात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस् भुवि । ५६ मृज् शुद्धौ । ५७ रुदिर अश्रुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ मिष्वप् शये ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः । वृत् ॥ ६२ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गता । ६४ चकास्य दीप्तौ । ६५ शाष् अनुशिष्टौ ॥ श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीह् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीह् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ ६८ षस ६९ सस्ति स्वप्ने । ७० वश कान्तौ ॥ वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ इह् अपनयने ॥ अनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

१ हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । २ मिमी भये । ३ ही लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५ डुह् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ६ माह् माने शब्दे च । ७ ओहाह् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनौ ॥ ८ ओहाह् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ ९ डुधान् दाने । १० डुधान् धारणपोषणयोः । दाने इत्येके ॥ अनुदात्तावुभयतोभाषौ ॥ ११ णिजिर शौचपोषणयोः । १२ विजिर पृथग्भावे । १३ विष्ट व्याप्तौ ॥ णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः । १५ ह प्रसङ्गकरणे । १६ ऋ १७ छ गतौ ॥ घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अस भर्त्समदीप्त्योः ॥ उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ २० तुर त्वरणे । २१ विष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः । घृप्रभृतय एकादश छन्दसि । इयतिः भाषायामपि ॥

इति श्लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ दिवु कीडाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । २ बिडु तन्तुसंताने । ३ सिडु गतिशोषणयोः । ४ छिडु निरसने । ५ ण्यु अदाने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ण्यु निरसने । ७ ऋषु हरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ ण्यु च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कृष पूतीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्य विकसने । १७ तिम १८ छिम १९ छीम आर्द्राभावे । २० त्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ बह २३ पुह चक्यर्थे । २४ जृष २५ मृष बयोहानौ ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः ॥ २६ वृह् प्राणिप्रसवे । २७ वृह् परितापे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ दीह् क्षये । २९ डीह् विहायसा गतौ ॥ ३० धीह् आधारे । ३१ मीह् हिंसायाम् । ३२ रीह् श्रवणे । ३३ लीह् श्लेषणे । ३४ त्रीह् वृणोत्यर्थे ॥ वृत् । स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीह् पाने । ३६ माह् माने । ३७ ईह् गतौ । ३८ प्रीह् प्रीतौ ॥ वीडादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीह् तूदात्तः ॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि । ४२ दो अवलम्बने ॥ इयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ । ४५ पूरी आप्यावर्षे । ४६ तूरी गतिस्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ जूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृत् वरणे । ५५ क्लिष उपतापे । ५६ काश दीप्तौ । ५७ बाश शब्दे ॥ अन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचिर



प्रीतीभावे ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रज्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ णहाद्य-  
स्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध  
अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनो रुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन हाने । ७१ युज समाधौ ।  
७२ सृज विसर्गे । ७३ लिख अल्पीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्मका-  
द्वद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ बुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने ।  
८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ शिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ कुष क्रोधे । ८४ क्षुष बुभुक्षायाम् । ८५ शुष शौचे । ८६  
षिषु संरादौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९  
तृप प्रीणने । ९० हप हर्षमोहनयोः । ९१ हुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्ये । ९३ ण्ह उद्विगने । ९४ शिह प्रीतौ ॥  
वृत् । रधाद्य उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे ।  
९८ भ्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनवस्थाने । १०० क्षमु सहने । १०१ ऋमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ वृत् ॥  
१०३ अमु क्षेपणे । १०४ यमु प्रयत्ने । १०५ जमु मोक्षणे । १०६ तमु उपक्षये । १०७ दमु च । १०८ वमु स्तम्भे ।  
१०९ व्युष विभागे ॥ व्युस इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० घुष दाहे । १११ विस प्रेरणे । ११२ कुस संक्षेपणे । ११३  
घुस उत्सर्गे । ११४ मुस खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ उच समवाये ।  
११८ भृशु ११९ ग्रंशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे । १२२ मितृषा पिपासायाम् । १२३ हृष  
तृष्टौ । १२४ रुष १२५ रिष हिंसायाम् । १२६ छिप क्षेपे । १२७ कृप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युपु १३०  
रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्वे । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो  
युतादौ ऋयादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिद आर्द्रभावे १३७ निमिदा जेहने । १३८ मिष्विदा जेहनमोचनयोः । १३९ ऋधु  
वृद्धौ । १४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ वृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति इयन्विकरणा दिवदायः ॥ ४ ॥

१ धून् अभिषवे । २ धून् बन्धने । ३ शिन् निशाने । ४ हुमिन् प्रक्षेपणे । ५ चिन् चयने । ६ स्तून् आच्छादने । ७ कून्  
हिंसायाम् । ८ वृन् वरणे । ९ धून् कम्पने । धून् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृन् उदात्तः ॥  
१० टुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । स्मृ इत्येके ॥  
१४ आप्ल व्याप्तौ । १५ शाकु शक्तौ ॥ १६ राध १७ साध संसिद्धौ ॥ दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥  
१८ अशू व्याप्तौ संघाते च । १९ छिष आस्कन्दने ॥ अशिस्तिष्ठी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥ २० तिक  
२१ तिग गतौ च । २२ षघ हिंसायाम् । २३ मिघृषा प्रागल्भ्ये । २४ दम्पु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने  
इत्येके ॥ छन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि  
३४ दाश ३५ ह हिंसायाम् ॥ क्षिर भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीलजादिरित्येके । रेफवानित्यन्ये ॥ वृत् । तिकाद्य उदात्ता  
उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति भुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ तुद व्यथने । २ गुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ भ्रस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ तुदादयो-  
ऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ ऋषी गतौ ॥ उदात्त उदात्तेतपरस्मैपदी ॥ ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः ।  
९ ओविजी भयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्जी श्रीढने ॥ जुषाद्य उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥  
१२ ओत्रशू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उच्छे । १५ उछी विभासे । १६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ।  
१७ मिछ उत्केशे । १८ जर्ज १९ चर्च २० हर्ष परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उञ्ज  
आर्जवे । २४ उञ्ज उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ तृप २८  
तृम्फ तृप्तौ । द्वावपि फान्तावित्येके २९ । तृप ३० तृम्प ३१ तृफ ३२ तृम्फ हिंसायाम् । ३३ हप ३४ हम्फ उत्केशे ॥ प्रथ-  
मोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋप ३६ ऋम्फ हिंसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे । ३९ उभ ४० उम्भ पूरणे ।  
४१ शुभ ४२ शुम्भ शोभार्थे । ४३ हभी ग्रन्थे । ४४ वृती हिंसाग्रन्थनयोः । ४५ विध विधाने । ४६ जुड गतौ ॥ जुन  
इत्येके । ४७ मृड सुस्नेहे । ४८ पृड च । ४९ पृण प्रीणने । ५० वृण च । ५१ मृण हिंसायाम् । ५२ तृण कौटिल्ये । ५३  
पुण कर्मणि शुभे । ५४ मुण प्रतिज्ञाने । ५५ कुण शन्दोपकरणयोः । ५६ शुन गतौ । ५७ वृण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५८  
घुण ५९ घूर्ण भ्रमणे । ६० घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६१ कुर शब्दे । ६२ खुर छेदने । ६३ मुर संवेष्टने । ६४ खुर विलेखने ।

६५ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६६ पुर अग्रगमने । ६७ वृह उद्यमने । वृह इत्यन्ये ॥ ६८ तृह ६९ स्तृह ७० तृह हिंसार्थाः । ७१ इष इच्छायाम् । ७२ मिष स्पर्धायाम् । ७३ किल शैत्यकीडनयोः । ७४ तिल जेहे । ७५ चिल बसने । ७६ चिल विलसने । ७७ इल स्त्रप्रक्षेपणयोः । ७८ विल संवरणे । ७९ विल भेदने । ८० मिल गहने । ८१ हिल भावकरणे । ८२ शिल ८३ विल उच्छे । ८४ मिल श्लेषणे । ८५ लिख अक्षरविन्यासे । ८६ कुट कौटिल्ये । ८७ पुट संश्लेषणे । ८८ कुष संकोचने । ८९ गुज शब्दे । ९० गुड रक्षायाम् । ९१ छिप क्षेपे । ९२ छुर छेदने । ९३ स्फुट विकसने । ९४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । ९५ त्रुट छेदने । ९६ तुट कलहकर्मणि । ९७ चुट ९८ छुट छेदने । ९९ जुड बन्धने । १०० कड मदे । १०१ छुट संश्लेषणे । १०२ कृड घनत्वे । १०३ कुड बास्ये । १०४ पुड उत्सर्गे । १०५ घुट प्रतिघाते । १०६ तुड तोडने । १०७ युड १०८ स्थुड संवरणे । छुड छुड इत्येके ॥ १०९ स्फुर ११० फुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्यन्ये ॥ १११ स्फुड ११२ चुड ११३ मुड संवरणे ॥ ११४ कृड ११५ मृड निमज्जने इत्येके ॥ ब्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ११६ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११७ णू सवने । ११८ धू विधूनने ॥ उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥ ११९ गु पुरीषोत्सर्गे । १२० ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२१ कृड् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यायः । धृत् ॥ १२२ पृड् व्यायामे । १२३ मृड् प्राणत्यागे ॥ अनुदात्तादात्मनेभाषौ ॥ १२४ रि १२५ पि गतौ । १२६ धि धारणे । १२७ क्षि निवासगत्योः ॥ रित्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२८ वू प्रेरणे । १२९ कृ विक्षेपे । १३० गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३१ दृक् आदरे । १३२ बृह अवस्थाने ॥ अनुदात्तादात्मनेभाषौ ॥ १३३ प्रच्छ क्षीप्सायाम् ॥ धृत् ॥ १३४ सृज विधर्गे । १३५ टुमस्त्रो शुद्धौ । १३६ रुजो भङ्गे । १३७ भुजो कौटिल्ये । १३८ छुप स्पर्शे । १३९ रुश १४० रिश हिंसायाम् । १४१ लिश गतौ । १४२ स्पृश संपर्शने । १४३ विच्छ गतौ । १४४ विश प्रवेशने । १४५ मृश आमर्शने । १४६ शुद प्रेरणे । १४७ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । १४८ शट् शातने ॥ पृच्छादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तुदात्तः ॥ १४९ मिल संगमे ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १५० मुच्ल मोक्षणे । १५१ छुल्ल छेदने । १५२ विडु लाभे । १५३ लिप उपदेहे । १५४ पिच क्षरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तुदात्तः ॥ १५५ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ खिद परिघाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५७ पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । धृत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ रुधिर आवरणे । २ भिदिर विदारणे । ३ छिदिर द्वैधीकरणे । ४ रिचिर विरेचने । ५ विचिर पृथग्भावे । ६ धुदिर संपेषणे । ७ युजिर योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छृदिर दीप्तिदेवनयोः । ९ उत्तुदिर हिंसानादयोः ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ मिहन्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैन्ये । १३ विद विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेतादात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिषु विशेषणे । १५ पिषु संचूर्णने । १६ भजो आमर्शने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तुह १९ हिंसि हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अङ्ग व्यकिप्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तम्बु संकोचने । २३ ओविजो भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ पृची संपर्के ॥ तुहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ धृत् ॥

इति भम्बिकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षणु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । ४ क्षिणु च । ५ ऋणु गणौ । ६ तृणु अदने । ७ घृणु दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ उदात्तावनुदात्तेतादात्मनेभाषौ ॥ १० डकृन् करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुकीन् द्रव्यविनिमये । २ ग्रीन् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीन् पाके । ४ मीन् हिंसायाम् । ५ विम् बन्धने । ६ स्कुम् आप्रवणे । ७ युम् बन्धने ॥ क्रयादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ कूम् शब्दे । ९ दूम् हिंसायाम् । १० पूम् पवने । ११ छूम् छेदने । १२ स्तूम् आच्छादने । १३ कूम् हिंसायाम् । १४ वूम् वरणे । १५ धूम् कम्पने ॥ कूपभृतय उदात्ता

उभयतोभाषाः ॥ १६ श्रु हिंसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः । १८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ जू वयोहानौ ॥ श्रु इत्येके । धृ इत्यन्ये ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋमृ गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ शृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० ली वरणे । ३१ ली गतौ ॥ वृत् ॥ ३२ मी वरणे । ३३ मी भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ क्षीष् हिंसायाम् । ३५ क्षा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ वृद् संभक्तौ । उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्य विलोढने । ४० अन्य ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्य संश्लेषणे ॥ संश्लेषे इत्येके । कुय इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४ मृद च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिष्ट विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उग्रस उच्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ मुष ५६ मृष जेहनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ मुष स्तेये । ५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ पान्तोऽयमित्येके ॥ ६० हिठ च ॥ अन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विधिषर्ज परस्मैभाषाः ॥ ६१ ॥ ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति भाविकरणाः त्रयादयः ॥ ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुटि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुट्टि अनृतभाषणे । ७ लब्ध उपसेवायाम् । ८ सिद्धि जेहने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो भात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्यन्दने । १३ अथ प्रयजे ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमने ॥ बन्ध इति चान्द्राः । १५ पू पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ षम्ब संबन्धने । २३ शम्ब च ॥ साम्ब इत्येके ॥ २४ भक्ष भक्षणे । २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट २७ चुट अल्पीभावे । २८ अट २९ पुट अनादरे । ३० लुण्ठ स्तेये । ३१ शठ ३२ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ शठि इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ पान्त सामप्रयोगे । ३७ श्लक् ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ णिह जेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० सिट अनादरे । श्लिङ् इत्येके ॥ ४१ श्लिष श्लेषणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि संवरणे । ४५ धण दाने । ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुडि इत्यन्ये । गुडि इत्यपरे ॥ ५२ छुडि खण्डने । ५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक् ६१ धक् नाशने । ६२ चक् ६३ चुक् व्यथने । ६४ क्षल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्त्वे । ६९ चुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ विल भेदने । ७४ तिल जेहने । ७५ चल भृतौ । ७६ पाल रक्षणे । ७७ ल्ष हिंसायाम् । ७८ शुल्ब माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ मुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ प्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ शर्त गत्याम् । ९० श्रध च । ९१ श्रप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिश्रेत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणे । ९३ चह परिकल्कने । चप-इत्येके ॥ ९४ रह स्यागे च । ९५ बल प्रालने । ९६ चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ ९७ घट चलने । ९८ मुस्त संघाते । ९९ घट संवरणे । १०० षट् १०१ स्फिट १०२ चुवि हिंसायाम् । १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके ॥ पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे ॥ मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये । ११२ शुठि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६ मर्च च । ११७ घृ प्रसवणे । स्रावणे इत्येके ॥ ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छादने ॥ कुभि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप व्यक्तायां वाचि ॥ कृप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ म्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रष रोषे ॥ रुठ इत्येके । १३८ डिप क्षेपे । १३९ छुप समुच्छ्राये ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित् संचेतने । १४१ दक्षि दक्षने ।

१४२ दसि दर्शनदर्शनयोः ॥ दस इत्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५० बस्त १५१ गन्ध अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् । हिष्क इत्येके ॥ १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सायाम् । १५५ कण संकोचे । १५६ तूण पूरणे । १५७ धूण आधाविशङ्कयोः । १५८ शठ श्लाघायाम् । १५९ यक्ष पूजायाम् । १६० खम वितर्के । १६१ गूर उद्यमने । १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवक्षेपणे । १६५ नुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल स्रवणे । १६७ भल आभण्डने । १६८ कूट आप्रदाने ॥ अवसादन इत्येके ॥ १६९ कुड प्रतापने । १७० वञ्च प्रलम्भने । १७१ वृष शक्तिबन्धने । १७२ मद तृप्तियोगे । १७३ दिव परिक्वजने । १७४ गृ विज्ञाने । १७५ विद चेतनाख्याननिवासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु जुगुप्सायाम् । १७८ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ १७९ चर्च अध्ययने । १८० बुक्क भषणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जभि नाशने । १८४ बूद क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे । १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संघाते । हन्त्यर्थार्थः । १९१ विवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतियज्ञे । १९३ घुषिर् विशब्दने । १९४ आडः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्पयोगे । १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० भज विश्राणने । २०१ शृधु प्रसहने । २०२ यत निकारोपस्कारयोः । २०३ रक २०४ लग आस्वादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अश्रु विशेषणे । २०६ लिगि चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उँप्रस उच्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस ज्ञेहच्छेदापहरणेषु । २१२ चर संशये । २१३ च्यु सहने ॥ हसने चेत्येके च्युस इत्येके ॥ २१४ भुवोऽवकल्कने । २१५ कृपेष् ॥ आस्वादः सकर्मकात् ॥ २१६ प्रस ग्रहणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि २२५ लजि २२६ लुजि २२७ भजि २२८ लधि २२९ त्रसि २३० पिसि २३१ कुसि २३२ दशि २३३ कुशि २३४ घट २३५ घटि २३६ बृहि २३७ बर्ह २३८ बल्ह २३९ गुप २४० धूप २४१ विच्छ २४२ चीव २४३ पुष २४४ लोक् २४५ लोच २४६ णद २४७ कुप २४८ तर्क २४९ वृत् २५० वृधु भाषार्थाः । २५१ रुट २५२ लजि २५३ अजि २५४ दसि २५५ श्रुशि २५६ रुशि २५७ शीक २५८ रुसि २५९ नट २६० पुटि २६१ जि २६२ चि २६३ रधि २६४ लधि २६५ अहि २६६ रहि २६७ महि च । २६८ लडि २६९ तड २७० नल च । २७१ पूरी आप्यायने । २७२ रुज हिंसायाम् । २७३ ष्वद आस्वादने ॥ खाद इत्येके ॥ आधृषाद्वा ॥ २७४ युज २७५ पृच संयमने । २७६ अर्ज पूजायाम् । २७७ षह मर्षणे । २७८ ईर क्षेपे । २७९ ली द्रवीकरणे । २८० वृजी वर्जने । २८१ वृन् आवरणे । २८२ जृ वयोहानौ । २८३ जि च । २८४ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८५ शिष असर्वोपयोगे । २८६ तप दाहे । २८७ तृप तृप्तौ ॥ संदीपने इत्येके ॥ २८८ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप दप संदीपने इत्येके ॥ २८९ हमी भये । २९० हप संदर्भे । २९१ श्रथ मोक्षणे । हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९२ मी गतौ ॥ २९३ ग्रन्थ बन्धने । २९४ शीक आमर्षणे । २९५ चीक च । २९६ ॥ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् ॥ २९७ हिसि हिंसायाम् । २९८ अर्ह पूजायाम् । २९९ आडः षद पथर्थे । ३०० शुन्ध शौचकर्मणि । ३०१ छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३०२ जुष परि-तर्कणे ॥ परितर्पणे इत्यन्ये ॥ ३०३ धून् कम्पने । ३०४ प्रीन् तर्पणे । ३०५ ग्रन्थ ३०६ ग्रन्थ संदर्भे । ३०७ आपृ लम्भने ॥ स्वरितेदयमित्येके ॥ ३०८ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०९ षद संदेशवचने ॥ स्वरितेत् । अनुदात्तेदित्येके ॥ ३१० वच परिभाषणे । ३११ मान पूजायाम् । ३१२ भू प्राप्ता-वात्मनेपदी ॥ ३१३ गर्ह विनिन्दने । ३१४ मार्ग अन्वेषणे । ३१५ कठि शोके । ३१६ मृज् शौचालंकारयोः । ३१७ मृष तितिक्षायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ ३१८ धृष ग्रहसने ॥ इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ताः ॥ ३१९ कथ वाक्यप्रबन्धने । ३२० वर ईप्सायाम् । ३२१ गण संख्याने । ३२२ शठ ३२३ श्वट सम्यगवभाषणे । ३२४ पट ३२५ वट ग्रन्थे । ३२६ रह स्यागे । ३२७ स्तन ३२८ गदी देवशब्दे । ३२९ पत गतौ वा ॥ अदन्त इत्येके ॥ ३३० पष अनुपसर्गात् । ३३१ खर आक्षेपे । ३३२ रच प्रतियज्ञे । ३३३ कल गतौ संख्याने च । ३३४ चह परिकल्कने । ३३५ मह पूजायाम् । ३३६ सार ३३७ रूप ३३८ श्रथ दौर्बल्ये । ३३९ स्पृह ईप्सायाम् । ३४० भाम क्रोधे । ३४१ सूच पैश्रन्ये । ३४२ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४३ क्षोट क्षेपे । ३४४ गोम उपलेपने । ३४५ कुमार कीडायाम् । ३४६ शील उपधारणे । ३४७ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४८ वेल कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४९ पल्यूल लवनपवनयोः । ३५० वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोः इत्येके ॥ ३५१ गवेष मार्गणे । ३५२ वास उपसेवायाम् । ३५३ निवास आच्छादने । ३५४ भाज पृथक्कर्मणि । ३५५ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोः

इत्येके ॥ ३५६ ॥ ऊन परिहाणे । ३५७ ध्वन शब्दे । ३५८ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५९ ॥ सङ्केत ३६० ग्राम ३६१  
 कुण ३६२ गुण चामन्त्रणे । ३६३ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६४ कुण संकोचनेऽपि । ३६५ स्तेन चौर्ये ॥ आगर्वा-  
 दात्मनेपदिनः ॥ ३६६ पद गतौ । ३६७ गृह प्रहणे । ३६८ मृग अन्वेषणे । ३६९ कुह विस्मापने । ३७० शूर ३७१  
 वीर विक्रान्तौ । ३७२ स्थूल परिवृंहणे । ३७३ अर्थ उपयाज्यायाम् । ३७४ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७५ गर्व माने ॥  
 इत्यागर्वायाः ॥ ३७६ सूत्र वेष्टने । ३७७ मूत्र प्रसवणे । ३७८ रुक्ष पारुष्ये । ३७९ पार ३८० तीर कर्मसमाप्तौ ।  
 ३८१ पुट संसर्गे । ३८२ धेक दर्शने इत्येके । ३८३ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच ।  
 तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति धातुरूपं च । \* आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्कप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच कारकम् ।  
 \* कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । ३८४ वल्क दर्शने । ३८५ चित्र चित्रीकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८६ अंस समाघाते । ३८७ वट  
 विभाजने । ३८८ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८९ मिश्र संपर्के । ३९० सङ्ग्राम युद्धे ॥ अनुदात्तेत् ॥  
 ३९१ स्तोम श्लाघायाम् । ३९२ छिद्र कर्णभेदने । करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९३ अन्ध दृष्ट्यु-  
 पघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये । ३९४ दण्ड दण्डनिपातने । ३९५ अङ्ग पदे लक्षणे च । ३९६ अङ्ग च । ३९७ सुख ३९८  
 दुःख तत्क्रियायाम् । ३९९ रस आस्वादनस्नेहनयोः । ४०० व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०१ रूप रूपक्रियायाम् । ४०२ छेद  
 द्वैधीकरणे । ४०३ छद अपवारणे । ४०४ लाभ प्रेरणे । ४०५ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०६ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवच-  
 नेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०७ ॥ पर्ण हरितभावे । ४०८ विष्क दर्शने । ४०९ क्षप प्रेरणे । ४१० वस निवासे । ४११  
 तुत्थ आवरणे ॥ णिङ्गाभिरसने । श्वेताश्वतृतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे  
 इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थणिजन्ताभ्युरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

### अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृनान्दरः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरण्यः  
 पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वहि वृष्ण्यप्रयः पुंसि । ८ ओणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊ-  
 ङयाबन्तश्च । १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विशत्यादिरानवतेः । १४ हुंडुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र पुंसि ।  
 १७ तलन्तः । १८ भूमिविशुत्सरिल्लताबनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्कुक्लरिदग्दृगुष्णिगुपानहः ।  
 २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां स्त्रीषु । २३ प्रावृष्टिप्रुडुटुद्विद्विषः । २४ दर्विविदिवेदिस्त्रनिशान्यत्रिवेदिकृष्यो-  
 षधिकव्यङ्गुल्यः । २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकिलिच्छविरान्यादयः । २६ शङ्कुलिराजिकुव्यशनिवर्तिभुक्तुटि-  
 वलिपङ्कयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संपरिषदुषःसंविश्रुत्युन्मुत्समिधः । २८ आशीर्धूःपूर्गाद्वारः । २९ अप्समनस्स-  
 मासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० सक्त्वज्योग्वायवान्नौरिफचः । ३१ तृटिसीमासंबध्याः । ३२ चुल्लिवेणिस्वार्यश्च ।  
 ३३ ताराधाराज्योत्सादयश्च । ३४ शालाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नञन्तः । ६ याज्वा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो  
 घुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठस्त्रशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रि-  
 भुवने नपुंसके । ११ यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाहू स्त्रियां च । १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नान्तः । १५ क्रतुपुरुष-  
 कपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अश्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुंरज्जुकुहूसरयूतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९  
 समासे रज्जुः पुंसि च । २० इमश्रुजानुखाद्रश्रुजतुत्रपुताल्लनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाची । २२ मद्भूमधुशीधुसानुकमण्ड-  
 ल्लनि च नपुंसके । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तुनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राप्रश्मेरकारान्तः ।  
 २७ कोपधः । २८ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडा-  
 कनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनांकभाण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरिटमु-  
 कुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकवाटकपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णो-  
 पधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३५ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ।  
 ३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ।  
 ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवैतनशासनसोपानमिथुनदमशानरजनित्रिचिह्नानि नपुंसके ।

४२ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च ।  
 ४३ पोपधः । ४४ पापरूपोद्धपतल्पशिल्पपुष्पशण्यसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५ शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च ।  
 ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ जम्भं नपुंसके च । ४९ मोपधः । ५० रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५१ संप्रामदाडिभकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोहामानि नपुंसके च । ५२ योपधः । ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोपधः । ५६ द्वाराप्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिन्नरती-  
 रद्वरकुच्छूरन्ध्रश्वभ्रभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजजठराजिरवैरचामरपुष्करगङ्गरकुहरकुटीर-  
 कुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्राक्षशस्त्रशस्त्रपत्रपात्रन-  
 क्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५९ शोपधः । ६० शिरीषार्ज्याम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । ६१ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६२ सोपधः । ६३ पानसविसंबुससाहसानि नपुंसके । ६४ चमससरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासाकासकास-  
 मांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके । ६९ मानाभिधानानि । ७० श्रोणाढकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । ७३ नाज्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्रुत्तरदृत्विजः । ७५ ऋषिराशिदितिप्रान्थिकिमिध्वनिबलिकौ-  
 लिमौलिरविकविकपिमुनयः । ७६ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्ड-  
 करण्डभरण्डवरण्डतण्डगण्डमुण्डपाण्डशिखण्डाः । ७९ वंशांशपुरोडाशाः । ८० हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८१ अर्ध-  
 पथिमध्यभृक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८२ पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ।  
 ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युङन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वय्यौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ६ यद्य-  
 ळयगजगण्डुच्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ द्वन्द्वैकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । १० अनङ्कर्म-  
 धारयस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा । १३ घुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः  
 परवत् । १५ रात्राहाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इषुसन्तः ।  
 २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ छदिः स्त्रियामेव । २२ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाभ्राभिधानानि । २३  
 सीराशौदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तूलोपलतालकु-  
 सूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिल-  
 शालाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३२ शङ्कुः पुंसि । ३३  
 सहस्रः क्वचित् । ३४ मन्थच्छोऽकर्तरि । ३५ ब्रह्मपुंसि च । ३६ नामरोमणी नपुंसके । ३७ असन्तो व्यक्तः । ३८ अप्सराः  
 स्त्रियाम् । ३९ प्रान्तः । ४० यात्रामात्राभ्रान्नादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ४१ मृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेदोष्ट्राः पुंसि । ४२  
 पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४३ बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४४ पक्षकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहव-  
 संप्रामौ पुंसि । ४६ आजिः स्त्रियामेव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४९ वियज्जगत्सकृच्छकनपृषच्छकृद्यकृ-  
 दुदक्षितः । ५० नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतजतवृत्तपलितानि । ५१ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाद्विष-  
 कथ्यक्षयस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि । ५२ दैवं पुंसि च । ५३ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापलमूल्य-  
 शिष्यकुष्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५४ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि । ५५ अक्षमिन्त्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोगणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशास्त्रमलित्रुटिमसिमरीचयः । ३ मन्युसीधुर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ४ गुण-  
 वचनमुकारान्तं नपुंसकं च । ५ अपत्यार्थस्तद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्धनिदाघोयमशल्यदवाः । ४ व्रजकुञ्जकुयकूर्च-  
 प्रस्थदर्पाभीर्धर्चपुच्छाः । ५ कबन्धौषधायुधान्ताः । ६ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशकुशकाशाङ्गुशकुलिशाः । ७ गृहमे-  
 हदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययं कतिपुष्पदस्मदः । ३ णान्ता संख्या । ४ गुणवचनं च । ५ कृत्याश्च । ६ करणाधिकर-  
 णयोर्युद्ध । ७ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

## अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची १ ।

पृष्ठम् सूत्रम्

५ अ अ ८।४।६८  
 २८७ अंशंहारी ५।२।६९  
 २१ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१  
 १२९ अकथितं च १।४।५१  
 ५४४ अकर्तरि च कारके ३।३।१९  
 १४५ अकर्तर्युणे पञ्चमी २।३।२४  
 ४३५ अकर्मकाच्च १।३।२६  
 ४३६ अकर्मकाच्च १।३।३५  
 ४३७ अकर्मकाच्च १।३।४५  
 ६२० अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०  
 ३१४ अकृच्छ्रे प्रियसुखं ८।१।१३  
 ३४५ अकृतसार्वधातुकयो ७।४।२५  
 ६१५ अके जीविकार्थे ६।२।७३  
 १५१ अकेनोर्भविष्यदाधमं २।३।७०  
 १५८ अक्षशालाकासंख्याः ०२।१।१०  
 ५४८ अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०  
 ३५५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५  
 २०३ अक्षोऽदर्शनात् ५।४।७६  
 २६२ अगारान्ताद्गन् ४।४।७०  
 ५४८ अगारैकदेशे प्रघणः ०३।३।७९  
 ५८४ अमीत्रेषणे परस्य च ८।२।९२  
 १९९ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२  
 २३३ अग्नेर्दक् ४।२।३३  
 ४७८ अग्नौ चैः ३।२।९१  
 ४६४ अग्नौ परिचाट्यो ३।१।१३१  
 १७९ अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३  
 ५७० अग्रायत् ४।४।११६  
 १९३ अग्रान्तशुद्धश्रवणं ५।४।१४५  
 ५७७ अङ्कितश्च ६।४।१०३  
 ५४५ अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९  
 ५८४ अङ्गयुक्तं तिङ्गाकाङ्क्षम् ८।२।९६  
 ४४ अङ्गस्य ६।४।१  
 ६१५ अङ्गानि मैत्रये ६।२।७०  
 ६३० अङ्गात्प्रातिलोम्ये ८।१।३३  
 १९० अङ्गुलेर्दाणि ५।४।११४  
 ३०३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ५।३।१०८  
 २४७ अ च ४।३।३१

पृष्ठम् सूत्रम्

४८४ अच उपसर्गात्तः ७।४।४७  
 ९३ अचः ६।४।१३८  
 ५९५ अचः कर्तृयकि ६।१।१९५  
 ४४८ अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२  
 १३ अचः परस्मिन्पूर्ववि १।१।५७  
 २०३ अचतुरविचतुरसुचं ५।४।७७  
 ९ अचश्च १।२।२८  
 ३३४ अचस्तास्त्वथ्यं ७।२।६१  
 २३५ अचित्तहस्तिधेनो ४।२।४७  
 ५५२ अचित्तादेशकां ४।३।९६  
 ६९ अचि रऋतः ७।२।१००  
 ३९३ अचि विभाषा ८।२।२१  
 ६० अचि श्रुधातुश्रुवां ६।४।७७  
 ५६ अचोऽङ्गिति ७।२।११५  
 २० अचोऽन्यादि टि १।१।६४  
 ४५९ अचो यत् ३।१।९७  
 १६ अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६  
 ६२४ अच्कावशाचौ ६।२।१५७  
 ५५ अच्च घेः ७।३।११९  
 १७५ अच्छगस्यर्थवदेषु १।४।६९  
 २०२ अचप्रत्यन्ववपूर्वां ५।४।७५  
 ४६० अजर्यं संगतम् ३।१।१०५  
 २९९ अजादी गुणवचनां ५।३।५८  
 ३२३ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२  
 १०६ अजायतष्टाप् ४।१।४  
 १९५ अजायदन्तम् २।२।३३  
 २६६ अजाविभ्यां ध्यन् ५।१।८  
 ३०२ अजिनान्तस्योत्तरप ५।३।८२  
 ४६३ अजिन्नयोश्च ७।३।६०  
 ३४३ अजेर्व्यघ्नपोः २।४।५६  
 ४१४ अज्जनगमां सनि ६।४।१६  
 ३०० अज्ञाते ५।३।७३  
 ४८१ अज्ञेः पूजायाम् ७।२।५३  
 २९६ अज्ञेर्लृक् ५।३।३०  
 ६०२ अज्ञेच्छन्दस्यसर्वं ६।१।१७०  
 ४७९ अज्ञोऽनपादाने ८।२।४८  
 ३९५ अज्ञेः सिचि ७।२।७१

पृष्ठम् सूत्रम्

१९० अङ्नासिकायाः सं ५।४।११८  
 ४३ अद्गुप्ताङ्गुल्यवाये ८।४।२  
 ३७९ अद्गु गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९  
 २४७ अणञौ च ४।३।३३  
 ४४१ अणावकर्मकाचित् १।३।८८  
 ६१५ अणि नियुक्ते ६।२।७५  
 २२८ अणो ह्यचः ४।१।१५६  
 २६ अणोऽप्रगृह्यस्यानुना ८।४।५७  
 ५४४ अण्कर्मणि च ३।३।१२  
 २५९ अण्कुटिलिकायाः ४।४।१८  
 २९१ अण्च ५।२।१०३  
 २२९ अणिञोरनार्थयोगुरु ४।१।७८  
 ५४६ अणिनुणः ५।४।१५  
 ६ अणुदित्सवर्णस्य चां १।१।६९  
 २५० अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३  
 २६१ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८  
 ३३३ अत आदेः ७।४।७०  
 २२० अत इम् ४।१।९५  
 २९२ अत इनिठनौ ५।२।११५  
 ३७८ अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०  
 ३४० अत उपधायाः ७।२।११६  
 ३३६ अत एकह्रस्वम्ये ६।४।१२०  
 ३३ अतः कृकर्मिकसङ्कुभं ८।३।४६  
 ३२९ अतश्च ४।१।१७७  
 ३०९ अतिप्रहाव्यथनक्षे ५।४।४६  
 ३०७ अतिथेर्ज्यः ५।४।२६  
 १३५ अतिरतिक्रमणे च १।४।९५  
 २९८ अतिशायने तमविष्टनौ ५।३।५५  
 १७९ अतोः श्रुनः ५।४।९६  
 ६२७ अतेरकृतपदे ६।२।१९१  
 ४२ अतो गुणे ६।१।९७  
 ३२२ अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१  
 ४४ अतो भिस् ऐस् ७।१।९  
 ७२ अतोऽम् ७।१।२४  
 ३२८ अतो येयः ७।२।८०  
 ३४ अतो रोरुतादङ्गुते ६।१।११३  
 ३४८ अतो लोपः ६।४।४८

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३५२ अतो ह्रान्तस्य ७।२।२	५५२ अध्यायन्यायोद्याव० ३।३।१२२	४८८ अनुदात्तेतथ हलादेः ३।२।१४९
३४० अतो हलादेर्लघोः ७।२।७	२८७ अध्यायानुवाकयोर्लङ् ५।२।६०	३७३ अनुदात्तोपदेशवन० ६।४।३७
३२७ अतो हेः ६।४।१०५	२६२ अध्यायिन्यदेशका० ४।४।७१	६०१ अनुदात्तौ सुप्ति० ३।१।४
१६२ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९	२५० अध्यायेष्वेवैः ४।३।६९	४२७ अनुनासिकस्य कि० ६।४।१५
४१५ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८	२८१ अध्वनो यत्खौ ५।२।१६	३० अनुनासिकात्परोऽनु० ८।३।४
३० अत्रानुनासिकः पूर्वस्य० ८।३।२	६०७ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ६।२।१०	२८० अनुपदसर्वाभ्यायानयं० ५।२।९
२२५ अत्रिभृगुकृतसवसिष्ठ० २।४।६५	१९६ अध्वर्युकुतुरनपुंसकम् २।४।४	२८९ अनुपथन्वेष्टा ५।२।९०
९४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४	२२६ अन् ६।४।१६७	४४१ अनुपराभ्यां कृजः १।३।७९
३९९ अत्सुदृत्वरप्रथमद० ७।४।९५	१०९ अन उपधालोपिनो० ४।१।२८	४४० अनुपसर्गाङ्गः १।३।७६
३७३ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००	५५ अनङ् सौ ७।१।९३	४८० अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब० ८।२।५५
३७९ अदभ्यस्तात् ७।१।४	१२ अनचि च ८।४।४७	४३७ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
१५ अदर्शनं लोपः १।१।६०	३०५ अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४	४६७ अनुपसर्गाक्लिम्प० ३।१।१३८
९७ अदस औ मुलोपश्च ७।२।१०७	१७६ अनत्याधान उरसि० १।४।७५	११२ अनुपसर्जनात् ४।१।१४
२४ अदसो मात् १।१।१२	३२७ अनद्यतने लङ् ३।२।१११	१४१ अनुप्रतिगृणश्च १।४।४१
९३ अदसोऽसेदादुदो मः ८।२।८०	३२५ अनद्यतने लृट् ३।३।१५	२७६ अनुप्रवचनादिभ्यः ५।१।१११
३७३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२	२९५ अनद्यतनेर्हिलन्यत० ५।३।२१	२३६ अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२
२३७ अदूरभवश्च ४।२।७०	३०७ अनन्तावसथेतिह० ५।४।२३	१५८ अनुर्यत्समया २।१।१५
७ अवेक्युणः १।१।२	५८५ अनन्यस्यापि प्रश्ना० ८।२।१०५	१३४ अनुर्लक्षणे १।४।८४
४८४ अदो जग्धिर्त्यसिक्कि० २।४।३६	१२८ अनभिहिते २।३।१	१९६ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
४७४ अदोऽनने ३।२।६८	४५२ अनवकल्यमर्षयो० ३।३।१४५	३५८ अनुविपर्यभिनिभ्यः० ८।३।७२
१७५ अदोऽनुपदेशे १।४।७०	१६० अनश्च ५।४।१०८	२४९ अनुशतिकादीनां च ७।३।२०
७२ अद्वृत्तरादिभ्यः पञ्च० ७।१।२५	५७३ अनसन्तापपुंसका० ५।४।१०३	२८ अनुस्वारस्य ययि० ८।४।५८
५७१ अङ्गिः संस्कृतम् ४।४।१३४	७८ अनाप्यकः ७।२।११२	२२१ अनुध्यानन्तर्ये बि० ४।१।१०४
२८१ अद्यधीनावष्ट्ये ५।२।१३	६१३ अनिगन्तोऽश्चतौ व० ६।२।५२	१८३ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४
३४ अधःशिरसी पदे ८।३।४७	३७९ अनितेः ८।४।१९	११ अनेकाल्पित्सर्वस्य १।१।५५
२८७ अधिकम् ५।२।७३	९२ अनिदितां हल उप० ६।४।२४	५८३ अनो मुट् ८।२।१६
१५० अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८	३०० अनुकम्पायाम् ५।३।७६	१०८ अनो बहुव्रीहेः ४।१।१२
१६६ अधिकरणवाचिना च २।२।१३	१७५ अनुकरणं चानितिप० १।४।६२	६२३ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०
२९७ अधिकरणविचाले च ५।३।४३	२८७ अनुकामिकाभीकः ५।२।७४	४३७ अनोरकर्मकात् १।३।४९
५५७ अधिकरणे बन्धः ३।४।४१	२०३ अनुगवमायामे ५।४।८३	६२७ अनोरप्रधानकनी० ६।२।२८९
४७० अधिकरणे श्लेतेः ३।२।१५	३०६ अनुगादिनष्टक् ५।४।१३	१७९ अनोऽमायःसरसां० ५।४।९४
१९८ अधिकरणैतावत्त्वे च २।४।१५	२८१ अनुगवलंगामी ५।२।१५	४७८ अनौ कर्मणि ३।२।१००
२५१ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७	९० अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८।१।१८	६१७ अन्तः ६।२।९२
१३५ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३	३२० अनुदात्तमित् आत्म० १।३।१२	६२२ अन्तः ६।२।१४३
१५३ अधिरीश्वरे १।४।९७	५९३ अनुदात्तं च ८।१।३	६२६ अन्तः ६।२।१७९
१३३ अधिशीङ्स्थासां कर्म १।४।४६	५८९ अनुदात्तं पदमेक० ६।१।१५८	४७५ अन्तः ८।४।२०
१४८ अधीगर्भदयेसां कर्मणि २।३।५२	५८५ अनुदात्तं प्रश्नान्ता० ८।२।१००	२४९ अन्तःपूर्वपदाङ्ग ४।३।६०
४५४ अधीष्टे च ३।३।१६६	५८९ अनुदात्तस्य च य० ६।१।१६१	४९ अन्तरं बहिर्योगोप० १।१।३६
२९५ अधुना ५।३।१७	३७० अनुदात्तस्य चर्तुपध० ६।१।५९	५५१ अन्तरदेशे ८।४।२४
४६६ अधेः प्रसहने १।३।३३	२३५ अनुदात्तादेरङ् ४।२।४४	१७५ अन्तरपरिग्रहे १।४।६५
६२७ अधेःपरिस्थम् ६।२।१८८	२५५ अनुदात्तादेश्च ४।३।१४०	१३४ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
१९६ अध्ययनतो विप्रकृष्टा० २।४।५	५९४ अनुदात्ते च ६।१।१९०	५८४ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८
२६९ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लु० ५।१।२८	५७५ अनुदात्ते च कुपपरे ६।१।१२०	१४४ अन्तर्धौ येनादर्शन० १।४।२८



पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१९० अन्तर्बहिर्भ्यां च० ५।४।११७	३०८ अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५	१७७ अमैवाव्ययेन २।२।२०
११७ अन्तर्वत्पतिवतोर्लुक् ४।१।३२	१४३ अपादाने पञ्चमी २।३।२८	५७९ अमो मश् ७।१।४०
६२७ अन्तश्च ६।२।१८०	५५८ अपादाने परीप्तायाम् ३।४।५२	५८३ अन्नरुधिरवित्युभय० ८।२।७०
५९६ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२००	४४० अपाद्वदः १।३।७३	३६९ अम्बाम्बगोभूमिस० ८।३।९७
४७३ अन्तात्यन्ताध्वद्वर० ३।२।४८	१३५ अपिः पदार्थसंभाव० १।४।९६	६० अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ७।३।१०७
२० अन्तादिवच्च ६।१।८५	२२६ अपूर्वपदादन्यतर० ४।१।१४०	७७ अम् संबुद्धौ ७।१।९९
२९९ अन्तिकबाढयोर्नद० ५।३।६३	५५ अपृक्त एकात्प्रत्ययः १।२।४१	२८८ अयःश्लदण्डाजिना० ५।२।७६
६०२ अन्तोदात्तादुत्तर० ६।१।१६९	४७३ अपे क्लृप्ततमसोः ३।२।५०	४१८ अयक् यि कृति ७।४।२२
५९७ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०	४८८ अपे च लघः ३।२।१४४	५५१ अयनं च ८।४।२५
६१६ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३	१६४ अपेतापोढमुक्तपति० २।१।३८	५६२ अयस्सयादीनि च्छ० १।४।२०
२६३ अन्नाणाः ४।४।८५	२३३ अपोनप्त्रपानमृभ्यां घः ४।२।२७	३४९ अयामन्तात्वाग्येत्स्वि० ६।४।५५
१६३ अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४	९८ अपो मि ७।४।४८	२४३ अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
११८ अन्यतो ङीष् ४।१।४०	६३ अमृन्तृच्छसृनमृनेष्टृ० ६।४।११	६१७ अरिष्टगौडपूर्वं च ६।२।१००
५५६ अन्यथैवंकथमित्यंशु० ३।४।२७	१८५ अपूर्णीप्रमाण्योः ५।४।११६	४७१ अरुर्द्विषदजन्तस्य मु० ६।३।६७
१६० अन्यपदार्थे च संज्ञा० २।१।२१	५५० अ प्रत्ययात् ३।३।१०२	३०९ अरुर्मनश्चक्षुषेतोर० ५।४।५१
१४५ अन्यारादितरर्ते दि० २।३।२९	२३ अमुतवदुपस्थिते ६।१।१२९	३८२ अर्तिपिपत्योश्च ७।४।७७
४९० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८	११२ अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८	४९१ अर्तिलुधूसूखनस० ३।२।१८४
५६६ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०	२५१ अभिजनश्च ४।३।९०	४०० अर्तिहीम्लीरीकू० ७।३।३६
४७४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५	३०४ अभिजिद्विद्वष्टृ० ५।३।११८	३८ अर्थवदघातुरप्रत्ययः० १।२।४५
१८९ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७	४४९ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२	६१२ अर्थे ६।२।४४
४७८ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१	१३३ अभिनिविशश्च १।४।४७	२०९ अर्थे विभाषा ६।३।१००
५५९ अन्वचयानुलोम्ये ३।४।६४	२५१ अभिनिष्कामति द्वा० ४।३।८६	४८२ अर्धेः संनिविभ्यः ७।२।२४
२०३ अन्ववतप्ताद्वहसः ५।४।८१	५४५ अभिनिसः स्तनः० ८।३।८६	१६७ अर्धे नपुंसकम् २।२।२
५५८ अपगुरोर्णमुलि ६।१।५३	४४१ अभिप्रत्यसिभ्यः क्षिपः १।३।८०	१८१ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१
५४८ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१	१३५ अभिरभागे १।४।९१	१७९ अर्धोच्च ५।४।१००
४८३ अपचितश्च ७।२।३०	५४६ अभिविधौ भाव इनुण् ३।३।४४	२६८ अर्धात्परिमाणस्य पू० ७।३।२६
२१८ अपत्यं पौत्रप्रभृति० ४।१।१६२	३०९ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३	२४४ अर्धाद्यत् ४।३।४
१८१ अपथं नपुंसकम् २।४।३०	६२७ अभेर्मुस्त्वम् ६।२।१८५	६१६ अर्धे चावर्णे व्यञ्ज्यच् ६।२।९०
२४३ अपदातौ साल्वात् ४।२।१३५	४८२ अभेस्त्राविर्द्व्ये ७।२।२५	४६० अर्थः सामिवैदययोः ३।१।१०३
४६ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८।३।५५	२८२ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७	८२ अर्वणक्षसावनजः ६।४।१२७
१५८ अपपरिबहिरश्चः० २।१।१२	३७२ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३	२९३ अर्शादिभ्योऽच् ५।२।१२७
१४५ अपपरी वर्जने १।४।८८	५९४ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९	४७० अर्हः ३।२।१२
२५९ अपमित्ययाचिताभ्यां० ४।४।२१	३४१ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८	४८७ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
२१२ अपरस्पराः क्रिया० ६।१।१४४	३७३ अभ्यासाच्च ७।३।५५	४५४ अर्हं कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
११५ अपरिमाणविस्ताचित० ४।१।२२	३२३ अभ्यासे चर्व ८।४।५४	४८७ अलंकृञ्जिराकृ० ३।२।१३६
५८० अपरिहृताश्च ७।२।३२	५६४ अभ्युत्सादयोर्प्रजन० ३।१।४२	५५३ अलंखत्वोः प्रतिषे० ३।४।१८
४५० अपरोक्षे च ३।२।११९	४७३ अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३	२०४ अल्लगुत्तरपदे ६।३।१
१३८ अपवर्गे तृतीया २।३।६	६१६ अमहन्नवं नगरेऽनु० ६।२।८९	१० अलोऽन्यस्य १।१।५२
२१३ अपस्करो रथाङ्गम् ६।१।१२९	४६३ अमावस्यदन्यतर० ३।१।१२२	५५ अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
५७४ अपस्पृशेयामातृचुरा० ६।१।३६	२४७ अमावास्याया वा ४।३।३०	१९३ अल्पाह्यायाम् ५।४।१३६
४३७ अपहवे ज्ञः १।३।४४	४२ अभि पूर्वः ६।१।१०७	१९५ अल्पात्तरम् २।२।३४
६२७ अपाच्च ६।२।१८६	५७३ अमु च च्छन्दसि ५।४।१२	३०२ अल्पे ५।३।८५
४२४ अपाचतुष्पाच्छकु० ६।१।१४२	२०५ अमूर्धमस्तकात्स्वा० ६।३।१२	५३ अल्लोपोऽनः ६।४।१३४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२६१ अवकयः ४।४।५०	५८१ अभाषयात् ७।४।३७	२६० आक्रन्दादृष ४।४।३८
३०३ अवक्षेपणे कन् ५।३।९५	२२२ अभादिभ्यः फञ् ४।१।११०	६२४ आक्रोशे च ६।२।१५८
२२ अवक् स्फोटायनस्य ६।१।१२३	५७० अभिमानण ४।४।१२६	५५१ आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२
५६८ अवचक्षे च ३।४।१५	३०५ अवडक्षाशितंग्वलं ५।४।७	५४६ आक्रोशे वन्योर्ग्रहः ३।३।४५
४६० अवक्षपण्यवर्गार्हं ३।१।१०१	२०९ अवष्टयतृतीयास्थं ६।३।९९	४८७ आ क्रैस्तच्छीलतं ३।२।१३४
५७५ अवपथासि च ६।१।१२१	८४ अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४	१४४ आख्यातोपयोगे १।४।२९
२४६ अवयवाहतोः ७।३।११	२११ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५	२८१ आगवीनः ५।२।१४
२५५ अवयवे च प्राण्यौ ४।३।१३५	६०३ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२	२२५ आगस्त्यकौण्डिन्यं २।४।७०
२७५ अवयसि ठञ् ५।१।८४	८४ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१	२३२ आप्राहायण्यथाहृक् ४।२।२२
५६५ अवयाः श्वेतवाः पुरोः ८।२।६७	३३२ असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५	४३७ आह उद्गमने १।३।४०
२०३ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५।४।७९	२५६ असंज्ञायां तिलं ४।२।१४९	६७ आहि चापः ७।३।१०५
३३९ अवाञ्चालम्बनाविद् ८।३।६८	२६८ असमासे निष्कां ५।१।२०	४६९ आहि ताच्छील्ये ३।२।११
२८३ अवाक्कुटारश्च ५।२।३०	२४४ अ सांप्रतिके ४।३।९	५४८ आहि युद्धे ३।३।७३
४३७ अवाद्मः १।३।५१	३२४ असिद्धवद्भाभात् ६।४।२२	४३४ आहो दोऽनास्यविहं १।३।२०
२८१ अवारपाराख्यन्तानुं ५।२।११	५७० असुरस्य स्वम् ४।४।१२३	५५ आहो नास्त्रियाम् ७।३।१२०
२४३ अवृद्धादपि बहु ४।२।१२५	४७२ असूर्यललाटयोर्हं ३।२।३६	५७५ आहोऽनुनासिकं ६।१।१२६
२२३ अवृद्धाभ्यो नदीं ४।१।११३	१७५ अस्तं च १।४।६८	४३५ आहो यमहनः १।३।२८
३०७ अवेः कः ५।४।२८	२९६ अस्ताति च ५।३।४०	४६० आहो यि ७।१।६५
५४७ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबं ३।३।५१	२६१ अस्तिनास्तिदिष्टं ४।४।६०	१५८ आह मर्यादाभिविध्योः २।१।१३
५५२ अवे तूष्णोर्षम् ३।३।१२०	३२९ अस्तिसिचोऽष्टुके ७।३।९६	१४५ आह मर्यादावचने १।४।८९
५६५ अवे यजः ३।२।७२	३७८ अस्तेर्भूः २।४।५२	३१ आहसाहोश्च ६।१।७४
५४४ अवोदैधौशप्रश्रथहिं ६।४।२९	७४ अस्थिदधिसक्थ्यं ७।१।७५	२७७ आ च लात् ५।१।१२०
५४५ अवोदोर्नियः ३।३।२६	१८१ अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९	३८२ आ च हौ ६।४।११७
२१ अव्यक्तानुकरणस्यां ६।१।९८	३२१ अस्मद्युत्तमः १।४।१०७	६१० आचार्योपसर्जनं ६।२।१०४
३१० अव्यक्तानुकरणाद्यं ५।४।५७	२९३ अस्मायामेधात् ५।२।१२१	६१८ आचार्योपसर्जनं ६।२।३६
१५५ अव्ययं विभक्तिसमीपं २।१।६	३०९ अस्य च्वौ ७।४।३२	१०१ आच्छीनशोर्नुम् ७।१।८०
३०० अव्ययसर्वनाम्रामकं ५।३।७१	५५९ अस्यतितृषोः क्रियां ३।४।५७	५८० आत्मसेरसुक् ७।१।५०
२४१ अव्ययात्थप् ४।२।१०४	३७४ अस्यतिवक्तव्याति ३।१।५२	२०४ आह्वायिनि च ६।३।५
१०५ अव्ययादाप्सुपः २।४।८२	३८७ अस्यतेस्त्युक् ७।४।१७	६० आटश्च ६।१।९०
१५५ अव्ययीभावः २।१।५	१२२ अस्मात्पूर्वपदाद्वा ४।१।५३	३३४ आडजादीनाम् ६।४।७२
१०५ अव्ययीभावश्च १।१।४१	१७८ अहःसर्वकदेशसंख्यां ५।४।८७	३२७ आहुतमस्य पिब ३।४।९२
१५६ अव्ययीभावश्च २।४।१८	२९४ अहंशुभमोर्गुस् ५।२।१४०	२७२ आहकाचितपात्रां ५।१।५३
१४९ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९	९९ अहन् ८।२।६८	४७३ आव्यसुभगस्थूलं ३।२।५६
१५७ अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१	६१२ अहीने द्वितीया ६।२।४७	६० आण् नद्याः ७।३।११२
१६० अव्ययीभावे शरं ५।४।१०७	६३३ अहेतिविनियोगे च ८।१।६१	५६६ आत ऐ ३।४।९५
५५९ अव्यये यथाभिप्रेतां ३।४।५९	६३० अहो च ८।१।४०	३६५ आत औ णलः ७।१।३४
५७५ अव्यादवशादवक् ६।१।११६	१७८ अहृष्टखोरेव ६।४।१४५	३३० आतः ३।४।११०
४२५ अक्षानयोदन्यधं ७।४।३४	१७८ अहोऽदन्तात् ८।४।७	४६६ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६
२४९ अक्षन्दे यत्स्वान्वयतं ४।३।६४	१७८ अहोऽह एतेभ्यः ५।४।८८	५५० आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
१८३ अक्षाला च २।४।२४	५२ आकडारादेका संज्ञा १।४।१	३३१ आतो हितः ७।२।८१
३८९ अक्षोतेश्च ७।४।७२	२५८ आकर्षात्छ ४।४।९	५८७ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
७२५ अक्षीरवृषलवणां ७।१।५१	२८७ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४	५४ आतो घातोः ६।४।१४०
२१४ अक्षपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४	२७६ आकालिकव्यन्तं ५।१।११४	४६८ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
८४ अक्षसैकाहगमः ५।२।१९		

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५६५ आतो मनिनकनि० ३।२।७४	३१३ आवाधे च ८।१।१०	३७६ आहस्यः ८।२।३५
४४४ आतो युक् चिण् ७।३।३३	५५५ अभीक्ष्ये णमुल्ल च ३।४।२२	२९७ आहि च दूरे ५।३।३७
५५२ आतो युक् ३।३।१२८	६३२ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५	६३२ आहो उताहो चानन्त० ८।१।४९
३६५ आतो लोप इटि च ६।४।६४	३३१ आमः २।४।८१	२११ इकः काशे ६।३।१२३
२०४ आत्मनश्च ६।३।६	९२ आमन्त्रितं पूर्वमवि० ८।१।७२	५७६ इकः सुमि ६।३।१३४
३३४ आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५	५९० आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८	९ इको गुणवृद्धी १।१।३
४३५ आत्मनेपदेष्वन्यतः २।४।४४	५९० आमन्त्रितस्य च ८।१।१९	७४ इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३
३७२ आत्मनेपदेष्वन्यतर० ३।१।५४	४७ आमि सर्वनाम्नः सुद ७।१।५२	४१४ इको झल् १।२।९
२६६ आत्मन्विश्वजन० ५।१।९	३३४ आमेतः ३।४।९०	१२ इको यणचि ६।१।७७
४७६ आत्ममाने खश्च ३।२।८३	३३१ आम्प्रत्ययवत्कुञ्जोऽनु० १।३।६३	२११ इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
२६६ आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९	५८४ आग्नेयितं भर्त्सने ८।२।९५	२२ इकोऽसवर्णे शाक० ६।१।१२७
२५५ आथर्वणिकस्येक० ४।३।१३३	११४ आयनेयीनीयियः फढ० ७।१।२	२०७ इको ह्रस्वोऽङ्यो गा० ६।३।६१
१७५ आदरानादरयोः स० १।४।६३	३४८ आयादय आर्धधातु० ३।१।३१	६०९ इगन्तकालकपालभ० ६।२।३९
११२ आदाचार्याणाम् ७।३।४९	१५२ आयुक्तकुशलाभ्या० २।३।४०	२७९ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
६०९ आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७	२५१ आयुधजीविभ्यश्चः ४।३।९१	४६६ इगुपधक्षाप्रकीरः ३।१।१३५
६०५ आदिः सिचोऽन्य० ६।१।१८७	३०४ आयुधजीविसंघा ५।३।११४	७६ इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
४८१ आदिकर्मणि क्तः क० ३।४।७१	२५९ आयुधाच्छ च ४।४।१४	४१४ इडश्च २।४।४८
४८० आदितश्च ७।२।१६	२२४ आरगुदीचाम् ४।१।१३०	५४५ इडश्च ३।३।२१
२ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१	३२५ आर्धधातुकं शेषः ३।४।११४	४८७ इड्धातुः शत्रुक० ३।२।१३०
६१४ आदिरुदात्तः ६।२।६४	३२५ आर्धधातुकस्येड्लो० ७।२।३५	४७६ इच्च एकाचोऽम्प्रत्यय० ६।३।६८
३४१ आदिर्भितुडवः १।३।५	३७३ आर्धधातुके २।४।३५	१९१ इचकर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
५९४ आदिर्णमुल्यन्यत० ६।१।१९४	३४८ आर्धधातुके ६।४।४६	५४९ इच्छा ३।३।१०१
६२० आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।२२५	६१३ आर्यो ब्राह्मणकुमा० ६।२।५८	४५४ इच्छार्थेभ्यो विभा० ३।३।१६०
४९० आहगमहनजनः ३।२।१७१	२६७ आर्हादगोपुच्छसंख्या० ६।१।१९	४५३ इच्छार्थेषु लिङ्लो० ३।३।१५७
११ आदेः परस्य १।१।५४	२९३ आलजाटचौ बहु० ५।२।१२५	४५८ इजादेः सनुमः ८।४।३२
३६५ आदेच उपदेशोऽशिति ६।१।४५	१२५ आवज्याच्च ४।१।७५	३३१ इजादेश्च गुरुमतोऽनु० ३।१।३६
४६ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९	५५३ आवश्यकाधमर्ण्य० ३।३।१७०	२१४ इमः प्राचाम् २।४।६०
१८ आद्गुणः ६।१।८७	२६२ आवसथात्छल् ४।४।७४	२४२ इमश्च ४।२।११२
७८ आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१	४५१ आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२	३३८ इट ईटि ८।२।२८
९ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६	४५१ आशंसावचने लिङ् ३।३।१३४	३३४ इटोऽत् ३।४।१०६
६१९ आयुदात्तं व्यच्छन्द० ६।२।११९	६०८ आशङ्कानाधनेदीय० ६।२।२१	४१५ इद सनि वा ७।२।४१
६०१ आयुदात्तश्च ३।१।३	५९६ आशितः कर्तो ६।१।२०७	३६७ इदल्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६
१५१ आधरोऽधिकरणम् १।४।४५	४७२ आशिते भुवः करण० ३।२।४५	५८७ इडाया वा ८।३।५४
१९८ आनङ्गतो द्वन्द्वे ६।३।२५	४६८ आशिषि च ३।१।१५०	३१ इणः षः ८।३।३९
४६४ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७	१४८ आशिषि नाथः २।३।५५	३३३ इणः षीर्ध्वलुङ्लिटि० ८।३।७८
३३० आनि लोट् ८।४।१६	३२६ आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३	३७७ इणो गा लुङि २।४।४५
४८६ आने मुक् ७।२।८२	४७३ आशिषि हनः ३।२।४९	३७६ इणो यण् ६।४।८१
१८० आन्महतः समाना० ६।३।४६	२१३ आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७	४६ इणकोः ८।३।५७
२१६ आपत्यस्य च तद्धि० ६।४।१५१	२४८ आश्चयुज्या वृञ् ४।३।४५	४८९ इण्णजिसर्तिभ्यः ३।२।१६३
५७५ आपो जुषाणो वृ० ६।१।११८	२९० आसन्दीवदष्टीवच्च० ८।२।१२	४८१ इग्निष्ठायाम् ७।२।४७
१९४ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५	९५ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१	२९५ इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते ५।३।१४
४१५ आष्ण्युधामीत् ७।४।५५	४६४ आसुयविरपि० ३।१।१२६	४३४ इतरेतराभ्योऽप्योपप० १।३।१६
२८० आप्रपदं प्राप्नोति ५।३।८	३१३ आस्पदं प्रतिष्ठा० ६।१।१४६	३२७ इतश्च ३।४।१००

पृष्ठम् सूत्रम्  
 ५६६ इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७  
 २२३ इतश्चानिभः ४।१।१२९  
 ८३ इतोऽस्तर्बनामस्थाने ७।१।८६  
 १२४ इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५  
 १३८ इत्यंभूतलक्षणे २।३।२१  
 ६२३ इत्यंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९  
 २०९ इदंकिमोरीद्री ६।३।९०  
 ५७९ इदन्तो मसि ७।१।४६  
 २९४ इदम इक्ष ५।३।३  
 २९६ इदमस्थमुः ५।३।२४  
 ७९ इदमोऽन्वादेशोऽशनु० २।४।३२  
 ७८ इदमो मः ७।२।१०८  
 २९५ इदमोर्द्वि ५।३।१६  
 २९५ इदमो हः ५।३।११  
 ३३७ इदितो नुम्धातोः ७।१।५८  
 ३२ इदुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१  
 ६९ इदुभ्याम् ७।३।११७  
 ७८ इदोऽय् पुंसि ७।२।१११  
 २७१ इदोऽप्याः १।२।५०  
 ३८० इदोऽप्याः ६।४।११४  
 १९९ इदोऽप्याः ६।३।२८  
 १९३ इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२  
 २८३ इनच्छिपटश्चिक्चि च ५।२।३३  
 २३४ इनप्यनपत्ये ६।४।१६४  
 २३५ इनिप्रकट्यचक्ष ४।२।५१  
 १२० इन्द्रवरुणभवधार्षव० ४।१।४९  
 २८९ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।९३  
 २२ इन्द्रे च ६।१।१२४  
 ५६२ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६  
 ८० इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२  
 ५७७ इरयोरे ६।४।७६  
 ३३८ इरितो वा ३।१।५७  
 ३०३ इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६  
 ३७० इषुगमियमां छः ७।३।७७  
 २०८ इष्टकेषीकामा० ६।३।६५  
 २८९ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८  
 ५७९ इहीनमिति च ७।१।४८  
 २९९ इष्टस्य यिद् च ६।४।१५९  
 २३२ इषुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१  
 ३३ इषुसोः सामर्थ्ये ८।३।४४  
 ४७५ इस्त्रिभ्यश्चि ६।४।९७  
 ४१८ ई प्राभ्योः ७।४।३१  
 ४६१ ई च स्वनः ३।१।१११

पृष्ठम् सूत्रम्  
 ४०४ ई च गणः ७।४।९७  
 ५८० ई च द्विवचने ७।१।७७  
 ३७४ ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८  
 ५९७ ईडवन्दृशंसदुर्हा० ६।१।२१४  
 १९९ ईदमेः सोमवरुणयोः ६।३।२७  
 ४८६ ईदासः ७।२।८३  
 २६ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९  
 २४ ईददेद्विवचनं प्रगुणम् १।१।११  
 ४५९ ईयति ६।४।६५  
 १९४ ईयसश्च ५।४।१५६  
 ५९७ ईवत्याः ६।१।२२१  
 ३७४ ईशाः से ७।२।७७  
 ५६८ ईश्वरे तोमुन्कमुनौ ३।४।१३  
 १७४ ईषदकृता २।२।७  
 ६१३ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४  
 २०९ ईषदर्थे ६।३।१०५  
 ३०० ईषदसमाप्तौ कल्पन्दे० ५।३।६७  
 ५५२ ईषदुःसुषु कृच्छ्रा० ३।३।१२६  
 ३८२ ई हस्यधोः ६।४।११३  
 २४ ई ३ चाकवर्मणस्य ६।१।१३१  
 २६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२  
 १०७ उगितश्च ४।१।६  
 २०६ उगितश्च ६।३।४५  
 ८१ उगिदचां सर्वनाम० ७।१।७०  
 ४७२ उग्रपश्येर्मदपाणिध० ३।२।३७  
 ४ उच्चैरुदात्तः १।२।२९  
 ५९२ उच्चैस्तारो वा वषट्कारः १।२।३५  
 २५ उच्यः १।१।१७  
 ३५ उचि च पदे ८।३।२१  
 २६० उच्छति ४।४।३२  
 ५९५ उच्छादीनां च ६।१।१६०  
 ५४३ उणादयो बहुलम् ३।३।१  
 ३५४ उतश्च प्रत्यया० ६।४।१०६  
 ४५२ उताप्योः समर्थयो० ३।३।१५२  
 ३७५ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९  
 २८८ उत्क उन्मनाः ५।२।८०  
 २३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९०  
 १७९ उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०  
 २७४ उत्तरपथेनाहतं च ५।१।७७  
 ६१८ उत्तरपदद्वौ सर्वे च ६।२।१०५  
 २४६ उत्तरपदस्य ७।३।१०  
 ६१८ उत्तरपदादिः ६।२।१११  
 १७९ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्प्रः ५।४।९८

पृष्ठम् सूत्रम्  
 २९७ उत्तराच्च ५।३।३८  
 २९६ उत्तराधरदक्षिणादा० ५।३।३४  
 ४१७ उत्तरस्यातः ७।४।८८  
 २१५ उत्सादिभ्योम् ४।१।८६  
 ९३ उद ईत् ६।४।१३९  
 २८ उदःस्थास्त्रिभ्योः पूर्व० ८।४।६१  
 २०७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।५७  
 ६१७ उदकेऽकेवले ६।२।९६  
 २३८ उदक्च विपाशाः ४।२।७४  
 ५५२ उदक्कोऽनुदके ३।३।१२३  
 २९० उदन्वानुदधौ च ८।२।१३  
 २८७ उदराद्गगायूने ५।२।६७  
 ६१८ उदराशेषेषु ६।२।१०७  
 ४३७ उदश्चरः सक्र्मकात् १।३।५३  
 २३२ उदक्षितोऽन्यतरस्या० ४।२।१९  
 ६०३ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।१७४  
 ५९३ उदात्तस्वरितपरस्य० १।२।४०  
 ५९० उदात्तस्वरितयोर्यणः० ८।२।४  
 ५९१ उदात्तादनुदात्तस्य० ८।४।६६  
 ४७१ उदि कूले रुजिबहोः ३।१।३१  
 ५४६ उदि ग्रहः ३।३।३५  
 ५५४ उदितो वा ७।३।५६  
 ५४७ उदि श्रयतियौतिपूहवः ३।३।४९  
 २२८ उदीचां वृद्धादगो० ४।१।१५७  
 ११० उदीचामातः स्थाने० ७।३।४६  
 २२७ उदीचामिन् ४।१।१५३  
 ५५३ उदीचां माहोव्यती० ३।४।१९  
 २४१ उदीच्यप्रामाञ्च बह्व० ४।२।१०९  
 ४८१ उदुपधाद्वावादिकर्म० १।२।२१  
 ४३५ उदोऽनूर्ध्वैकर्मणि १।३।२४  
 ३८२ उदोष्ठपपूर्वस्य ७।१।१०२  
 ५४८ उदोनोऽस्याधानम् ३।३।८०  
 १९३ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८  
 ४३५ उद्विभ्यां तपः १।३।२७  
 ५४५ उभ्योर्मः ३।३।२९  
 २२५ उपकादिभ्योऽन्यतर० २।४।६९  
 ५४८ उपस्र आधये ३।३।८५  
 २४७ उपजानूपकर्णोपनी० ४।३।४०  
 २५३ उपज्ञाते ४।३।११५  
 १८२ उपहोपक्रमं तदाद्या० २।४।२१  
 ४५७ उपदंशस्तृतीयायाम् ३।४।४७  
 ३ उपदेशोऽजनुनासिक० १।३।२  
 ३४४ उपदेशोऽस्वतः ७।३।६२

शृष्ठम् सूत्रम्	शृष्ठम् सूत्रम्	शृष्ठम् सूत्रम्
३३७ उपधायां च ८ । २ । ७८	४३५ उपान्मन्त्रकरणे १ । ३ । २५	२०७ ऋचः श्ले ६ । ३ । ५५
४०१ उपधायाश्च ७ । १ । १०१	१३३ उपान्वध्याङ्सः १ । ४ । ४८	५७६ ऋचि तनुषमभुतः ६ । ३ । १३३
१७६ उपपदमतिङ् २ । २ । १९	४८५ उपेयिवाननाम्नान् ३ । २ । १०९	३६७ ऋच्छत्युताम् ७ । ४ । ११
४३७ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९	६०५ उपोत्तमं रिति ६ । १ । २१७	४८० ऋणमाधमर्ण्यं ८ । २ । ६०
६१५ उपमानं शब्दार्थः ६ । २ । ८०	१३४ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७	६३ ऋत उत ६ । १ । १११
१९२ उपमानाच्च ५ । ४ । १३७	२४८ उप्ते च ४ । ३ । ४४	४२१ ऋतश्च ७ । ४ । ९२
१७९ उपमानादप्राणिषु ५ । ४ । ९७	५८६ उभययर्धु ८ । ३ । ८	३८८ ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३
४२५ उपमानादाचारे ३ । १ । १०	१४९ उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६	३६६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १०
१७१ उपमानानि सामान्यं २ । १ । ५५	२८५ उभाडुदातो नित्यम् ५ । २ । ४४	५७३ ऋतश्चन्दसि ५ । ४ । १५८
५५७ उपमाने कर्मणि च ३ । ४ । ४५	९४ उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५	२५० ऋतश्च ४ । ३ । ७८
१७१ उपमितं व्याघ्रादिभिः २ । १ । ५६	६२२ उभे वनस्पत्यादिषु ६ । २ । १४०	३७२ ऋतेरीयङ् ३ । १ । २९
५८५ उपरिस्विदासीदि ८ । २ । १०२	४१३ उभौ साम्यास्य ८ । ४ । २१	६२ ऋतो डिसर्वनामः ७ । ४ । ११०
३९२ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८ । १ । ७	२५७ उमोर्णयोर्वा ४ । ३ । १५८	२६१ ऋतोऽम् ४ । ४ । ४९
२९६ उपर्युपसिद्धात् ५ । ३ । ३१	१९३ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१	३४४ ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३
५६६ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३ । ४ । ८	१८ उरण् रपरः १ । १ । ५१	२७६ ऋतोरण् ५ । १ । १०५
३७९ उपसर्गप्रादुर्भ्यामं ८ । ३ । ८७	३३२ उरत् ७ । ४ । ६६	२०६ ऋतो विद्यायोनिसंबः ६ । ३ । २३
६३० उपसर्गव्यपेतं च ८ । १ । ३८	३६४ उरसोऽञ्च ४ । ४ । ९४	२३ ऋत्यकः ६ । १ । १२८
२११ उपसर्गस्य घञ्यमः ६ । ३ । १२२	२५३ उरसो यञ्च ४ । ३ । ११४	८५ ऋत्विग्दध्वक्त्विदिगुः ३ । २ । ५९
३५२ उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९	३९९ उर्कत् ७ । ४ । ७	५७७ ऋत्विग्वास्तव्यबा ६ । ४ । १७५
७ उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९	३६४ उश्च १ । २ । १२	४६० ऋदुपधाभाक्पि ३ । १ । ११०
१९० उपसर्गाच्च ५ । ४ । ११९	३५६ उषविदजागृभ्यो ३ । १ । ३८	६३ ऋदुशानस्पुरुदसोऽने ७ । १ । ९४
५७२ उपसर्गाच्छन्दसि ५ । १ । ११८	१९९ उषासोषसः ६ । ३ । ३१	३७० ऋदुशोऽङि गुणः ७ । ४ । १६
५५२ उपसर्गात्स्त्वल्घ्नोः ७ । १ । ६७	६११ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६ । २ । ४०	३६४ ऋद्वनोः स्ये ७ । २ । ७०
३३८ उपसर्गात्सुनोतिषुवः ८ । ३ । ६५	२५७ उष्ट्राद्गुम् ४ । ३ । १५७	७१ ऋनेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५
३२६ उपसर्गात्साङ्गं ध्रु ६ । २ । १७७	३२८ उत्सपदान्तात् ६ । १ । ९६	२६७ ऋषभोपानहोर्भ्यः ५ । १ । १४
२०४ उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५	२५ कै १ । १ । १८	२२३ ऋष्यन्धकृष्णिकु ६० ४ । १ । ११४
३४० उपसर्गादसमासेऽपि ८ । ४ । १४	३ ककालोऽज्झस्वदीर्घः १ । २ । २७	४६३ ऋहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४
१९ उपसर्गादिति धातौ ६ । १ । ९१	१२४ ऊहुतः ४ । १ । ६६	३६९ ऋत इद्वातोः ७ । १ । १००
४३६ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः ७ । ४ । २३	६०२ ऊब्दिदपदाद्यपुत्रैः ६ । १ । १७१	५४७ ऋदोरप् ३ । ३ । ५७
१९० उपसर्गाद्बहुलम् ८ । ४ । २८	५४९ ऊत्तियूतिजृतिसाति ३ । ३ । ९७	९८ एकः पूर्वपरयोः ६ । १ । ८४
५४८ उपसर्गे घोः किः ३ । ३ । ९२	२०२ ऊदनोर्देशे ६ । ३ । ९८	२९३ एकगोपूर्वाङ्गिनि ५ । २ । ११८
४७८ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९	३६४ ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८९	२०७ एकतद्धिते च ६ । ३ । ६२
५४७ उपसर्गेऽदः ३ । ३ । ५९	११६ ऊषसोऽनङ् ५ । ४ । १३१	२६२ एकधुरालुक्च ४ । ४ । ७९
५४५ उपसर्गे रुवः ३ । ३ । २२	६२३ ऊनार्थकलहं वृत्ती ६ । २ । १५३	३१२ एकं बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९
१५५ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३०	१२४ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९	४२ एवचनं संबुद्धिः २ । ३ । ४९
३६० उपसर्ग्या काल्या प्रः ३ । १ । १०४	२९३ ऊर्णाया युस् ५ । २ । १२३	८८ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२
४४१ उपाच्च १ । ३ । ८४	३७६ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६	१५५ एकविभक्ति चापूर्वः १ । २ । ४४
१७६ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३	३७५ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९०	३०३ एकशालायाष्टजः ५ । ३ । १०९
३९५ उपात्प्रतियञ्वैकृतः ६ । १ । १३९	१९२ ऊर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १३०	५९२ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ १ । २ । ३३
४६० उपात्प्रशंसायाम् ७ । १ । ६६	५५७ ऊर्णैश्चुपिरोः ३ । ४ । ४४	३०६ एकस्य सकृच्च ५ । ४ । १९
६२८ उपाद्व्यजजिनमगौ ६ । २ । १९४	१७५ ऊर्ण्यदिचिवाचश्च १ । ४ । ६१	२०७ एकहलादौ पूरयितः ६ । ३ । ५९
४३७ उपाद्यमः स्वरूपे १ । ३ । ५६	२९२ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७	३३२ एकाच उपदेशेऽनु ७ । २ । १०
२८३ उपाधिभ्यां ल्यकम् ५ । २ । ३४	२०२ ऋक्पूर्वधूःपथामानक्षे ५ । ४ । ७४	३२३ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
७५ एकाचो बधो भष् झ० ८।२।३७	५७१ ओजसोऽहनि यस्त्रौ ४।४।१३०	२२३ कन्यायाः कनीन च ४।१।११६
३०२ एकाच्च प्राचाप् ५।३।९४	२५ ओत् १।१।१५	२७८ कपिश्वायोर्दक् ५।१।१२७
७१ एकाञ्चत्तरपदे णः ८।४।१२	३८४ ओतः श्यनि ७।३।७१	६२६ कपि पूर्वम् ६।२।१७३
२९७ एकादाकिनिच्चास० ५।३।५२	३५ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०	२२२ कपिबोधादाञ्जिरसे ४।१।१०७
१८० एकादिश्वैकस्य चादुक् ६।४।७६	४७९ ओदितश्च ८।२।४५	४८४ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१
५९१ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५	५८३ ओमभ्यादाने ८।२।८७	३४९ कमेर्णिङ् ३।१।३०
२९७ एकादो ध्यमुजन्य० ५।३।४४	२१ ओमाडोश्च ६।१।९५	२६५ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५।१।३
६३४ एकान्याभ्यां समर्थान् ८।१।६५	२३७ ओरम् ४।२।७१	२२९ कम्बोजाहुक् ४।१।१७५
२१९ एको गोत्रे ४।१।९३	२५५ ओरम् ४।३।१३९	५५१ करणचिकरणयोश्च ३।३।११७
२२ एङः पदान्तादति ६।१।१०९	४६४ ओरावश्यके ३।१।१२५	१४६ करणे च स्तोकाल्प० २।३।३३
२० एङि पररूपम् ६।१।९४	१८९ ओर्गुणः ६।४।१४६	३७७ करणे यञः ३।२।८५
२४२ एङ् प्राचां देशे १।१।७५	२४२ ओर्देशे ठञ् ४।२।११९	५४८ करणेऽयोविद्भु ३।३।८२
४२ एङ्हस्वात्सुबुद्धेः ६।१।६९	३०७ ओषधेरजातौ ५।४।३७	५५७ करणे हनः ३।४।३७
७५ एच इग्रस्त्रादेशे १।१।४८	५७६ ओषधेश्च विभक्ता० ६।३।१३२	३०३ कर्कलोहितादीकक् ५।३।११०
५८५ एचोऽप्रशृङ्गास्या० ८।२।१०७	४५ ओसि च ७।३।१०४	२४९ कर्णललाटात्कनलं ४।३।६५
१७ एचोऽयबायावः ६।१।७८	२२६ औक्षमनपत्ये ६।४।१७३	२१० कर्णे लक्षणस्यावि० ६।३।११५
४७१ एजेः खश्च ३।२।२८	६७ औडि आपः ७।१।१८	६१९ कर्णे वर्णलक्षणात् ६।२।११२
२५७ एष्या ठञ् ४।३।१५९	५७ औत् ७।३।१२८	४३३ कर्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
९७ एत ईद्वहुवचने ८।२।८१	६६ औतोऽम्भसोः ६।१।९३	४५८ कर्तरि कृत् ३।४।६७
३३४ एत ऐ ३।४।९३	५८७ कः करत्करति कृ० ८।३।५०	१६६ कर्तरि च २।२।१६
३७ एतत्तदोः सुलोपो० ६।१।१३२	२९४ कंभ्यां बभयुस्ति ५।२।१३८	४९१ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६
२९५ एतदन्नतसोन्नतसौ० २।४।३३	६२० कंसमन्यशर्पापाय्य० ६।२।१२२	४७४ कर्तरि भुवः खिष्णुच् ३।२।५७
२९४ एतदोऽन् ५।३।५	२६९ कंसाद्धिन् ५।१।२५	३२२ कर्तरि शप् ३।१।६८
२०९ एति संज्ञायामगात् ८।३।९९	२५८ कंसीयपरशाम्ययो० ४।३।१६८	४७६ कर्तृपमाने ३।२।७९
४६१ एतिस्तुशास्त्रद्वय० ३।१।१०९	१९३ ककुदस्यावस्थायां० ५।४।१४६	४२५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११
२९४ एतेतौ रथोः ५।३।४	२४३ कच्छामिवक्व० ४।२।१२६	१२७ कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४९
३७६ एतेर्लिङि ७।४।२४	२४३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३	१३६ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
१९ एत्येधत्यूट्सु ६।१।८९	२५३ कठचरकाहुक् ४।३।१०७	१६३ कर्तृकरणे कृता बहु० २।१।३२
२९७ एधाच्च ५।३।४६	२६२ कठिनान्तप्रस्तारसं० ४।४।७२	१४९ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
१४७ एनपा द्वितीया २।३।३१	२७३ कठंकरदक्षिणाच्छ च ५।१।६९	५५२ कर्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
२९६ एनबन्धतस्त्रयामदूरे० ५।३।३५	१७३ कठाराः कर्मधारये २।२।३८	४३७ कर्तृस्थे चाशरीरे क० १।३।३७
५४७ एरच् ३।३।५६	१७५ कणेमनसी श्रद्धाप्रती० १।४।६६	५५७ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न० ३।४।४३
६० एरनेकाचोऽसंयोग० ६।४।८२	६१९ कण्ठपृष्ठमीवाजङ्ग च ६।२।११४	२७६ कर्मण उक्त् ५।१।१०३
३२६ एङः ३।४।८६	४३२ कण्ठादिभ्यो यक् ३।१।२७	१३९ कर्मणा यमभिप्रैति १।४।३२
३६५ एर्लिङि ६।४।६७	२४१ कण्ठादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११	२८२ कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५
६३१ एहि मन्ये प्रहासे लट् ८।१।४६	६१३ कतरकतमौ कर्मधा० ६।२।५७	१६६ कर्मणि च २।२।१४
२७६ ऐकागारिकद चौरे ४।१।११३	१७२ कतरकतमौ जातिप० २।१।६३	५५१ कर्मणि च येन सं० ३।३।११६
२४१ ऐषमो ह्यःश्वसोऽन्य० ४।२।१०५	२४० कत्र्यादिभ्यो ठक् ४।२।९५	५५७ कर्मणि हसिदिदोः ३।४।२९
४०९ ओः पुण्यपरि ७।४।८०	२६४ कथादिभ्यश्च ४।४।१०२	१२८ कर्मणि द्वितीया २।३।२
६४ ओः सुपि ६।४।८३	५६९ कहुकमण्डलोश्च ४।१।७१	४७१ कर्मणि श्रुतौ ३।२।२२
४६३ ओक् उच्चः के ७।३।६४	६२० कन्या च ६।२।१२४	४७७ कर्मणि हनः ३।२।८६
२५९ ओजःसहोम्भसा० ४।४।२७	२४३ कन्यापलदनगरप्रा० ४।२।१४२	४७८ कर्मणि नि विक्रियः ३।२।९३
२०४ ओजःसहोऽम्भस्तमस० १६।३।३	२४१ कन्यायाष्टक् ४।२।१०२	४२९ कर्मणो रोमन्धतपो० ३।१।१५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४७८ कर्मण्यम्याख्यायाम् ३।२।९२	५४४ कालसमयवेलासु ३।३।१६७	१७० कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३
४६८ कर्मण्यम् ३।२।९	१६२ कालाः २।१।२८	३०० कुत्सिते ५।३।७४
५४८ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३	१६८ कालाः परिमाणिना २।२।५	३१ कुप्नोः ऋप्रौ च ८।३।३७
५५६ कर्मण्याक्रोशे कृ० ३।४।२५	३०७ कालाच्च ५।४।३३	२१२ कुमति च ८।४।१३
२१३ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।८१	२४४ कालाहम् ४।३।११	१८० कुमहस्यामन्यं ५।४।१०५
६१२ कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६	२७४ कालात् ५।१।७८	१७३ कुमारभ्रमणादिभिः २।१।७०
२५३ कर्मन्दकृशाभादि० ४।३।१११	२४८ कालात्साधुपुण्यत्प० ४।३।४३	४७३ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१
१३४ कर्मप्रवचनीययुक्ते० २।३।८	२७६ कालाद्यत् ५।१।१०७	६०९ कुमारश्च ६।२।२६
१३४ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३	१३६ कालाच्चनोरस्यन्त० २।३।५	६१७ कुमार्यौ वयसि ६।२।९५
४४६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यं ३।१।८७	२३३ कालेभ्यो भववत् ४।२।३४	२३९ कुमुदनवद्वेतसेभ्यो० ४।२।८७
२७६ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००	३३९ कालोपसर्जने च १।२।५७	१९३ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९
५४६ कर्मव्यतिहारेण० ३।३।४३	२५२ काश्यपकौशिका० ४।३।१०३	६११ कुम्भार्हपतरिक्तं ६।२।४२
२६१ कर्माच्ययने वृत्तम् ४।४।६३	२४२ काश्यादिभ्यश्च ४।२।११६	२२९ कुम्भनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
५९५ कर्षात्वतो घ० ६।१।१५९	३०२ कासुरोणीभ्यां छरच् ५।३।९०	२२७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
३५३ कलापिनोऽण् ४।३।१०८	२१३ कास्तीराजस्तुन्दे० ६।१।१५५	२४० कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः ४।२।९६
२५३ कलापिवैशम्पायं० ४।३।१०४	३४८ कास्त्रययादाममन्त्रे० ३।१।३५	४२४ कुलटाया वा ४।१।१२७
२४८ कलाप्यश्वत्थयवजुसा० ४।३।४८	३०२ कियत्तदोर्निर्धारणे० ५।३।९२	२५८ कुलत्थकोपधादण् ४।४।४
२३१ कलेर्ढक् ४।२।८	६३२ किञ्चत्तं च चिदुत्तरम् ८।१।४८	२२६ कुलात्सः ४।१।१३९
२२४ कल्याण्यादीनामि० ४।१।१२६	४५२ किञ्चत्ते लिङ्लुटौ ३।३।१४४	२५३ कुंलालादिभ्यो ङुञ् ४।३।११८
२१० क्व चोष्णे ६।३।१०७	४५० किञ्चत्ते लिप्सायाम् ३।३।६	२७२ कुलिजाङ्गुली च ५।१।५५
५८१ कव्यध्वरप्रतनस्यर्चि० ७।४।३९	२९४ किञ्चर्वनामबहुभ्यो० ५।३।२	२८८ कुल्माषादम् ५।२।८३
५६५ कव्यपुरीषपुरीषेभ्यो० ३।२।६५	४५२ किङ्किलास्त्यर्थेषु० ३।३।१४६	३०३ कुशाप्राच्छः ५।३।१०५
५५७ कषादिषु यथाविध्यं ३।४।४६	६३१ किं क्रियाप्रश्नेऽनुप० ८।१।४४	४४९ कुषिरजोः प्राचां श्य० ३।१।९०
४२८ कष्टाय क्रमणे ३।१।१४	१७२ किं क्षेपे २।१।६४	२६० कुशीददेशकादशात् ४।४।३१
३१ कस्कादिषु च ८।३।४८	६०२ कितः ६।१।१६५	६१७ कुसूलकूपकुम्भशा० ६।२।१०२
३०० कस्य च दः ५।३।७२	२१४ किति च ७।२।११८	११२ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ६।१।१४३
२३३ कस्येत् ४।२।२५	३२८ किदाशिषि ३।४।१०४	३३२ कुहोष्णः ७।४।६२
२९२ काण्डाण्डादीरभीरचौ ५।२।१११	७८ किमः कः ७।२।१०३	६१५ कुलतीरतलमूल० ६।२।१२१
११६ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३	२०४ किमः क्षेपे ५।४।७०	६२० कुलसूदस्थलक० ६।२।१२९
३१ कानाम्नेष्ठिते ८।३।१२	२८५ किमः संख्यापरि० ५।२।४१	२४४ कुंकणपर्णाद्भारद्वा० ४।२।१४५
२०९ का पथ्यक्षयोः ६।२।१०४	२९६ किमश्च ५।३।२५	४८२ कुच्छगहनयोः कषः ७।२।२२
२४० कापिद्याः षक् ४।२।९९	२८५ किमिदंभ्यां वो घः ५।२।४०	१४८ कुमः प्रतियन्ते २।३।५३
४५३ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३	२९८ किमेतिद्वय्ययादा० ५।४।११	५४९ कुमः श च ३।३।१००
४२५ काम्यच्च ३।१।९	२९५ किमोऽत् ५।३।१२	३१० कुमो द्वितीयतृतीय० ५।४।५८
६२३ कारकाहत्तश्रुतयो० ६।२।१४८	३९३ किरतौ लवने ६।१।१४०	४७० कुमो हेतुताच्छील्यं ३।२।२०
१२७ कारके १।४।२३	४१४ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५	३३१ कुम् चानुप्रयुज्यते० ३।१।४०
२०५ कारनाम्नि च प्राचां० ६।३।१०	२६१ किसरादिभ्यः छन् ४।४।५३	२४७ कृतलब्धकीतकुशं ४।३।३८
२१३ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६	१७४ कुगतिप्रादयः २।२।१८	२५३ कृते प्रन्ये ४।३।११६
२०८ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०	३०२ कुटीशमीशुण्डा० ५।३।८८	३९ कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६
६१० कार्तिकौजपादयश्च ६।२।३७	६२१ कुण्डं वनम् ६।२।१३६	४५८ कृत्यचः ८।४।२९
२६१ कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२	२९५ कुतिहोः ७।२।१०४	२७३ कृत्यतुल्याख्या अजा० २।१।६८
२८७ कालप्रयोजनाद्भोगे ५।२।८१	३०२ कुत्वा डुपच् ५।३।८९	५५१ कृत्यत्युटो बहुलम् ३।३।११३
४५१ कालविभागे चान० ३।३।१३७	६३४ कुत्सने च सुप्यगो० ८।१।६९	४५८ कृत्याः ३।१।९५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१५१ कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१	५७८ क्त्वापि च्छन्दसि ७।१।३८	२९७ क्षुद्रजन्तवः २।४।८
५६८ कृत्यार्थे तवैकेनै ३।४।१४	५५४ क्त्वि स्फन्दिस्यन्दोः ६।४।३१	२२४ क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
५५३ कृत्याथ ३।३।१७१	५७९ क्तो यक् ७।१।४७	२५३ क्षुद्राभ्रमरवटरपा ४।३।११९
१६३ कृत्यैरधिकार्यवचने २।१।३३	१८७ क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६	४८२ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त ७।२।१८
१६९ कृत्यैर्कृणे २।१।४३	४२४ क्यचि च ७।४।३३	१७९ क्षुभादिषु च ८।४।३९
६२४ कृत्योकेष्णुवार्वाद ६।२।१६०	३०९ क्यच्योश्च ६।४।१५२	६११ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९
१४९ कृत्योर्थप्रयोगे का २।३।६४	४२५ क्यस्य विभाषा ६।४।५०	२८९ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चि ५।२।९२
८५ कृदतिङ् ३।१।९३	५६५ कयाच्छन्दसि ३।२।१७०	१६९ क्षेपे २।१।४७
१०४ कृन्नेजन्तः १।१।३९	२४९ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८	६१८ क्षेपे ६।२।१०८
३५८ कृपो रो लः ८।२।१८	२३६ क्रतुक्थादिसूत्रान्ताङ्क् ४।२।६०	४७२ क्षेमप्रियमद्रेऽन्व ३।२।४४
३०९ कृभ्वस्तिरयोगे संपद्य ५।४।५०	४६४ क्रतौ कुण्डपाय्यसं ३।१।१३०	३५५ कसस्याचि ७।३।७२
५६४ कृमृद्वह्निभ्यश्छन्दसि ३।१।५९	६१९ कत्वादयश्च ६।२।११८	२६२ खः सर्वधुरात् ४।४।७८
५८२ कृषेच्छन्दसि ७।४।६४	३५१ क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६	४७२ खचि ह्रस्वः ६।४।९४
३४३ कृष्टमृष्टस्तुष्टुध्रुवो ७।२।१३	५५४ क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८	१६२ खट्वा क्षेपे २।१।२६
५४५ कृ धान्ये ३।३।३०	२३६ क्रमादिभ्यो जुन् ४।२।६१	२३५ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५
२२४ केकयमित्रयुप्रलयानां ७।३।२	१८ क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२	५५२ खनो घ च ३।३।१२५
१८५ केऽणः ७।४।१३	४७४ क्रव्ये च ३।२।६९	२० खरवसानयोर्विसर्ज ८।३।१५
२३४ केदाराश्च ४।२।४०	१४१ क्रियार्थोपपदस्य च क २।३।१४	२८ खरि च ८।४।५५
११७ केवलमामकभागधेय ४।१।३०	४५५ क्रियासमभिहारे लोट् ३।४।२	२३५ खलगोरथात् ४।२।५०
२९२ केशाद्दोऽन्यतर ५।२।१०९	४१२ क्रीड्जीनां णौ ६।१।४८	२६६ खलयवमाषतिलवृष ५।१।७
२३५ केशाश्वभ्यां य ४।२।४८	४३४ क्रीडोऽनुसंपरिभ्य १।३।२१	२७० खार्या ईकन् ५।२।३३
२०९ कोः कतत्पुरुषेऽचि ६।३।१०१	२५७ क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६	१७९ खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
२३८ कोपधाश्च ४।२।७९	१२१ क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०	४७१ खिल्यनव्ययस्य ६।३।६६
२५५ कोपधाश्च ४।३।१३७	१४० कुषहुहोर्णसूयार्थो १।४।३७	५७४ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२
२४३ कोपधादण् ४।२।१३२	१४० कुषहुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८	५७ व्यत्यात्परस्य ६।१।११२
२४८ कोशाष्टम् ४।३।४२	४८९ कुषमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१	६२१ गतिकारकोपपदा ६।२।१३९
२५५ कौपिञ्जलहास्तिप ४।२।१३	२३० कौल्यादिभ्यश्च ४।१।८०	१३० गतिबुद्धिप्रत्यवसाना १।४।५२
२३२ कौमारापूर्ववचने ४।२।१३	३९६ क्रयादिभ्यः श्रा ३।१।८१	६१२ गतिरनन्तरः ६।२।४९
११५ कौरव्यमाण्डकाभ्यां च ४।१।११९	४८१ क्रिश्चः क्त्वानिष्ठयोः ७।२।५०	६३५ गतिर्गतौ ८।१।७०
२२७ कौशस्थकामार्थ्या ४।१।११५	५४७ क्रणो वीणायां च ३।३।६५	७ गतिश्च १।४।६०
३२८ कृति च १।१।५	५६५ क्रसुश्च ३।२।१०७	१४२ गत्यर्थकर्मणि द्वितीया २।३।१२
४७८ कक्कवत् निष्ठा १।१।२६	२९५ क्राति ७।२।१०५	६३२ गत्यर्थलोटा लृण ८।१।५१
१५० कस्य च वर्तमाने २।३।६७	८५ किन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६२	४८४ गत्यर्थकर्मकश्चि ३।४।७२
१२१ कादल्पाख्यायाम् ४।१।५१	४७५ क्रिप् च ३।२।७६	४८९ गत्वरश्च ३।२।१६४
५५३ किच्यतौ च सं ३।३।१७४	२२६ क्षत्राद् ४।१।१३८	४६० गदमदचरयमश्वा ३।१।१००
६१२ के च ६।२।४५	५९६ क्षयो निवासे ६।१।२०१	६०७ गन्तव्यपथं वाणिजे ६।२।१३
१६६ केन च पूजायाम् २।२।१२	१८ क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ६।१।८१	४६६ गन्धनावक्षेपणसेवन १।३।३२
१७२ केन नम्विशिष्टे २।१।६०	४८० क्षायो मः ८।२।५३	१९२ गन्धस्थेदुत्पत्तिषु ५।४।१३५
१६९ केनाहोरात्रावयवाः २।१।४५	४५१ क्षिप्रवचने लट् ३।३।१३३	४७५ गमः कौ ६।४।४०
६१४ के नित्यार्थे ६।२।६१	५५६ क्षियः ६।४।५९	४७३ गमश्च ३।२।४७
४८४ कोऽधिकरणे च ध्रौ ३।४।७६	५८५ क्षियाशीःप्रैषेषु ति ८।२।१०४	३६४ गमहनजनस्वनघ ६।४।९८
१७८ क्त्वा च २।२।२२	४७९ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६	३७० गमेरिद् परस्मैपदेषु ७।२।५८
१०५ क्त्वातोऽनुक्कसुनः १।१।४०	२३२ क्षीराङ्क् ४।२।२०	२४९ गम्भीराङ्गः ४।३।५८



पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२२२ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५	२१६ गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९	५५ वेर्ति ७।३।१११
२४३ गर्तोत्तरपदाच्छः ४।२।१३७	२३४ गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराज ४।२।३९	५८१ चोलोपो लेटि वा ७।२।७०
४५२ गर्हायां लङ्पि ३।३।१४२	२७१ गोब्रचोऽसंह्या ५।१।३९	६१६ घोषादिषु च ६।२।८५
४५२ गर्हायां च ३।३।१४९	२२४ गोघाया वृक् ४।१।१२९	३७९ घ्वसोरेद्वावभ्यास ६।४।११९
१९७ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११	२५७ गोपयसोर्यत् ४।३।१६०	२९ डमो हस्वादचि डमु ८।३।३२
२०५ गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५	२५८ गोपुच्छाद्गु ४।४।६	५९६ ङयि च ६।१।२१२
४६८ गः स्थकन् ३।१।१४६	२४३ गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६	५५ ङसिङ्गोश्च ६।१।११०
२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८	१७० गोरतद्धितलुकि ५।४।९२	४७ ङसिङ्गयोः स्मात्स्मिनौ ७।१।१५
३७७ गाङ्गादिभ्योऽङिण १।२।१	६१५ गोबिडालसिंहसैन्ध ६।२।७२	११ ङिच्च १।१।५३
३७७ गाङ् लिटि २।४।४९	२५६ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५	६९ ङिति ह्रस्वश्च १।४।६
२९२ गाण्ड्यजगात्संज्ञा ५।२।११०	२८७ गोषदादिभ्यो जुन् ५।२।६२	८७ ङेप्रथमयोरम् ७।१।२८
३२९ गातिस्थापुपाभ्यः ०२।४।७७	२८२ गोष्ठास्त्रभूतपूर्वे ५।२।१८	६० ङेरात्रयाम्रीभ्यः ७।३।११६
२३६ गाथिविदधिकेशि ६।४।१६५	२१३ गोष्पदं सेवितासेवि ६।१।१४५	४४ ङेयः ७।१।१३
६०६ गाघलवणयोः प्रमाणे ६।२।४	१५५ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८	२९ ङोः कुक्कुक्शरि ८।३।२८
४६९ गापोष्टक् ३।२।८	६११ गौः सादसादिसार ६।२।४१	२०७ ङयापोः संज्ञाछन्दसो ६।३।६३
१६१ गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२	२०८ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९	४० ङयाप्रातिपदिकात् ४।१।१
२६४ गुडादिभ्यश्च ४।४।१०३	५८० ग्रसितस्कमितस्त ७।२।३४	६०३ ङयारछन्दसि बहु ६।१।१७८
२७८ गुणवचनब्राह्मणा ५।१।१२४	५४७ ग्रहवृद्धनिधिगमश्च ३।३।५८	३७४ चक्षिङः ख्याम् २।४।५४
३७६ गुणोऽपृक्ते ७।३।९१	३७१ ग्रहज्यावयव्यधिव ६।१।१९६	३४९ चङि ६।१।११
४१६ गुणो यङ्कुलोः ७।४।८२	३९८ ग्रहोऽलिति दीर्घः ७।२।३७	५९५ चङयन्यतरस्याम् ६।१।२१८
३६६ गुणोऽतिसंयोगाद्योः ७।४।२९	६१४ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२	४६२ चजोः कुधिष्यतोः ७।३।५२
३४७ गुपधूपमिच्छिपणि ३।१।२८	१७९ ग्रामकौटाभ्यां च त ५।४।९५	२२४ चटकाया ऐरक् ४।१।१२८
५६४ गुपेच्छन्दसि ३।१।५०	२४४ ग्रामजनपदैकदेशाद ४।३।७	५९५ चतुरः शसि ६।१।१६७
३६९ गुमिज्जिज्ञः सन् ३।१।५	२३४ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल ४।२।४३	७७ चतुरनङ्गहोरामुदात्तः ७।१।९८
२३ गुरोर्नृत्तोऽनन्यस्या ८।२।८६	२४९ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१	१५१ चतुर्था चाशिष्यायु २।३।७३
५५० गुरोश्च हलः ३।३।१०३	२४० ग्रामाद्यस्त्रौ ४।२।९४	१६३ चतुर्था तदर्थार्थब २।१।३६
४४० गृधिविभक्त्योः प्रलम्भने १।३।६९	६१६ ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४	६१२ चतुर्था तदर्थे ६।२।४३
२२४ गृध्यादिभ्यश्च ४।१।१३६	२०१ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वत १।२।७३	१३९ चतुर्था संप्रदाने २।३।१३
२६३ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ४।४।९०	२४९ ग्रीवाभ्योऽञ्च ४।३।५७	५६३ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ २।२।६२
४६७ गेहे कः ३।१।१४४	२४८ ग्रीष्मवसन्तादन्यतर ४।३।४६	१७३ चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१
५८० गोः पादान्ते ७।१।५७	२४८ ग्रीष्मावरसमादुम् ४।३।४९	२२४ चतुष्पादो ङम् ४।१।१३५
५५२ गोचरसंचरवह्नज ३।३।११९	४१७ गो यङि ८।२।२०	६३३ चनचिदिवगोत्रादि ८।१।५७
६१५ गोतन्तियवं पाले ६।२।७८	४८७ ग्लाजिश्च गस्तुः ३।२।१३९	२०९ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
६५ गोतो णित् ७।१।९०	२०५ घकालतनेषु कालना ६।३।१७	२३५ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
२५२ गोत्रक्षत्रियाह्वयेभ्यो ४।३।९९	५७० घच्छौ च ४।४।११७	२५८ चरति ४।४।८
२७९ गोत्रचरणाच्छ्रुषा ५।१।१३४	२३५ घजः सास्यां क्रिये ४।२।२८	४२७ चरफलोश्च ७।४।८७
२५४ गोत्रचरणाद्गु ४।३।१२६	५४७ घजपोश्च २।४।३८	४७० चरेष्टः ३।२।१६
२२७ गोत्रक्षत्रियाः कुत्सने ४।१।१४७	५४४ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७	२६७ चर्मणोऽम् ५।१।१५
२५० गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०	३०१ घनिलचौ च ५।३।७९	५५७ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१
२२० गोत्राद्यूनस्त्रियाम् ४।१।९४	२०६ घरूपकल्पचेलङ्गुव ६।३।४३	४८८ चलनशब्दार्थादक ३।२।१४८
६१४ गोत्रान्तेवासिमाणव ६।२।६९	५७७ घसिमसोर्हलि च ६।४।१००	६३३ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
२३० गोत्रावयवात् ४।१।७९	३७७ घुमास्थागापाजहा ६।४।६६	७ चादयोऽसत्वे १।४।५७
२२१ गोत्रे कुजादिभ्यः ४।१।९८	४८२ घुषिरविशब्दने ७।२।२३	६३३ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
६३३ चादिषु च ८।१।५८	५६१ छन्दसि पुनर्वसोरे० १।२।६१	४८९ जल्पमिक्षुकलुण्ट० ३।२।१५५
४१८ चायः की ६।१।२१	५६५ छन्दसि लिट् ३।२।१०५	४७ जसः क्षी ७।१।१७
५७४ चायः की ६।१।३५	५६६ छन्दसि लङ्लङ् ३।४।६	४५ जसि च ७।३।१०९
१९५ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९	५६४ छन्दसि वनसनर० ३।२।२७	३८२ जहातेश्च ६।४।११६
६३३ चाहलोप एवेत्यव० ८।१।६२	५८७ छन्दसि वा प्राप्ते० ८।३।४९	५५४ जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३
३५२ चिणो छक् ६।४।१०४	५६७ छन्दसि शायजपि ३।१।८४	४८९ जागुरुकः ३।२।१६५
४४५ चिणमुलोदीर्घोऽन्य० ६।४।९३	५६५ छन्दसि सहः ३।२।६३	३८० जाग्रो विचिण्ण० ७।३।८५
३८५ चित्ते पदः ३।१।६०	५८३ छन्दसीरः ८।२।१५	२५७ जातरुतेभ्यः प० ४।३।१५३
४४३ चिन्मावकर्मणोः ३।१।६६	२६४ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३	६२६ जातिकालमुखा० ६।२।१७०
६०१ चितः ६।१।१६३	२५० छन्दसो यदणौ ४।३।७१	३०१ जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
२११ चित्तः कपि ६।३।१२७	६३० छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३५	१९६ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
२७५ चित्तवति नित्यम् ५।१।८९	५७७ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३	४५२ जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
४६५ चित्यामिचित्ये च ३।१।१३२	५८० छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६	१२३ जातेरक्षीविषयाद० ४।१।६३
४५२ चित्राकरणे च ३।३।१५०	५६७ छन्दस्युभयथा ३।४।११७	१८८ जातेश्च ६।३।४१
५८५ चिदिति चोपमार्थे० ८।२।१०१	५७६ छन्दस्युभयथा ६।४।५	३०६ जालन्ताच्छ बन्धुनि० ५।४।९
५५० चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५	५७७ छन्दस्युभयथा ६।४।८६	१८१ जालाख्यायामेक० १।२।५८
४०० चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४	५८८ छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६	६३१ जात्वपूर्वम् ८।१।४७
६२० चीरमुपमानम् ६।२।१२७	२५५ छन्दोगौक्थिकया० ४।३।१२९	११९ जानपदकुण्ड० ४।१।४२
४२ चुद्र १।३।७	५४६ छन्दोनाम्नि च ३।३।३४	५५४ जान्तनशां विभाषा ६।४।३२
२५९ चूर्णादिनिः ४।४।२३	५४६ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४	१९२ जायाथा निङ् ५।४।१३४
६२१ चूर्णादीन्यप्राणि० ६।२।१३४	२३७ छन्दोब्राह्मणानि च त ३।२।६६	५५२ जालमानायः ३।३।१२४
६२० चेलखेटकटुकका० ६।२।१२६	६१६ छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६	१४८ जासिनिग्रहणनाट० २।३।५६
५५७ चेले क्रोपेः ३।४।३३	५५१ छादेर्षेऽनुपसर्गस्य ६।४।९६	४११ जिघ्रतेर्वा ७।४।६
८५ चोः कुः ८।२।३०	१८३ छायाबाहुत्ये २।४।२२	४८९ जिहक्षिविध्री० ३।२।१५७
५८९ चौ ६।१।२२२	३१ छे च ६।१।७३	२४९ जिह्मामूलाङ्गुलेः ४।३।६२
९३ चौ ६।३।१३८	२७६ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४	२८५ जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४
३९८ च्छोः शब्दनुनासिके च ६।४।१९	७२ जश्वासोः शिः ७।१।२०	२१८ जीवति तु वंश्ये० ४।१।१६३
३२९ च्लि छुडि ३।१।४३	९५ जक्षित्यादयः षट् ६।१।६	३०३ जीविकायै चापण्ये० ५।३।९९
३२९ च्लेः शिच् ३।१।४४	२४८ जङ्गलधेनुवलजान्त० ७।३।२५	१७७ जीविकोपनिषदावौ १।४।७९
३०९ च्वौ च ७।४।२६	२४२ जनपदतदवध्योश्च ४।२।१२४	४८८ जुचदकम्यदन्त्रम्य० ३।२।१५०
२५३ छगलिनो ढिलुक् ४।३।१०९	२२८ जनपदशब्दाक्ष० ४।१।१६८	५९६ जुष्टार्पिते च च्छ० ६।१।२०९
२३३ छ च ४।२।२८	२५२ जनपदिनां जनपद० ४।३।१००	३८० जुसि च ७।३।८३
२६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२	२३८ जनपदे छप् ४।२।८१	३८१ जुहोत्यादिभ्यः श्लः २।४।७५
२६७ छदिरुपधिबलेर्बम् ५।१।१३	५६५ जनसनस्ननक्रमगमो० ३।२।६७	५५४ जूत्रक्योः क्त्वि ७।२।५५
५६६ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९	३८३ जनसनस्ननां सम्मालोः ६।४।४२	३४२ जस्तम्भुस्तम्भुस्तु० ३।१।५८
५७२ छन्दसि घस् ५।१।१०६	१४४ जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०	२४७ जै प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
५७२ छन्दसि च ५।१।६७	५७७ जनिता मन्त्रे ६।४।५३	३८५ ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९
५७३ छन्दसि च ५।४।१४२	३८५ जनिवध्योश्च ७।३।३५	४३८ ज्ञाश्रुस्तृष्टां सनः १।३।५७
५७६ छन्दसि च ६।३।१२६	४१७ जपजभदहृदशभञ्ज० ७।४।८६	१४८ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २।३।५१
५६९ छन्दसि ठम् ४।३।१९	२५७ जम्भा वा ४।३।१६५	२९९ ज्य च ५।३।६१
५६४ छन्दसि निष्कर्ष्य० ३।१।१२३	१९१ जम्भासुहरिततृण० ५।४।१२५	५५५ ज्यश्च ६।१।४२
५७२ छन्दसि परिपन्थि० ५।२।८९	५९६ जयः करणम् ६।१।२०२	२९९ ज्यादादीयसः ६।४।१६०
५६२ छन्दसि परेऽपि १।४।८१	५१ जराया जरस्य० ७।२।१०१	२०९ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२०९ ज्योतिर्जनपदरा० ६।३।८५	३४० णञ्जुतमो वा ७।१।९१	२३२ तन्नोद्धृतममन्त्रेभ्यः ४।२।१४
२९२ ज्योत्स्नातमिस्त्रा० ५।२।११४	३९८ णिचक्ष १।३।७४	१७६ तन्नोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२
४२३ ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि० ६।४।२०	३८२ णिजां त्रयाणां गुणः स्त्री ७।४।७५	२८० तन्नोपपदं सप्तमीस्थम् ५।२।७
४६७ ज्वलितिकसन्ते० ३।१।१४०	६१५ णिनि ६।२।७९	१२९ तथायुक्तं चानी० १।४।५०
१६१ झयः ५।४।१११	३४९ णिभिद्विस्तु० ३।१।४८	२३५ तदधीते तद्वेद ४।२।५९
२९० झयः ८।२।१०	४३८ णेरणौ यत्कर्म णौ० १।३।६७	३०९ तदधीनवचने ५।४।५४
२८ झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२	४८२ णेरण्ययने वृत्तम् ७।२।२६	२६७ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५।१।१३
१८ झरो झरि सवर्णे ८।४।६५	३४९ णेरनिटि ६।४।५१	२७३ तदर्हति ५।१।६३
२१ झलां जशोऽन्ते ८।२।३९	४५८ णेर्विभाषा ८।४।३०	२७७ तदर्हम् ५।१।११७
१५ झलां जश्शशि ८।४।५३	५६५ णेञ्छन्दसि ३।२।१३७	२३८ तदशिष्यं संज्ञाप्र० १।२।५३
३४० झलो झलि ८।२।२६	३४० णो नः ६।१।६५	२८५ तदस्मिन्नधिकमि० ५।२।४५
५९५ झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०	४१३ णौ गमिरबोधने २।४।४६	२८८ तदस्मिन्नमं प्राये० ५।२।८२
३४० झषस्तथोऽर्धो घः ८।२।४०	३४९ णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः ७।४।११	२३७ तदस्मिन्स्तीति दे० ४।२।६७
३३४ झस्य रन् ३।४।१०५	४०९ णौ च संखडोः २।४।५१	२७१ तदस्मिन्वृज्यायला० ५।१।४७
३२८ झेर्जुत् ३।४।१०८	४१२ णौ च संखडोः ६।१।३१	२६२ तदस्मै दीयते नि० ४।४।६६
३२२ झोऽन्तः ७।१।३	४६३ ण्य आवश्यके ७।३।६५	२६७ तदस्य तदस्मिन्स्या० ५।१।१६
२५७ झितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५	२३६ ण्यक्षत्रियार्थमितो० २।४।५८	२६१ तदस्य पण्यम् ४।४।५१
४८५ झीतः कः ३।२।१८७	५५० ण्यासभ्रन्यो युच् ३।३।१०७	२७२ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
५९५ झिन्यादिर्नित्यम् ६।१।१९७	४६८ ण्युट् च ३।३।१४७	२७५ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
३०४ ज्यादयस्तद्वाजाः ५।३।११९	४६८ ण्युत्तुचौ ३।१।१३३	२८४ तदस्य संजातं तार० ५।२।३६
४४ टाट्सिड्सामि० ७।१।१२	३२० तडानावात्मनेपदम् १।४।१००	२४८ तदस्य सोढम् ४।३।५२
१०८ टाबृचि ४।१।९	२५० तत आगतः ४।३।७४	२३५ तदस्यां प्रहरणमि० ४।२।५७
११२ टिड्ढाणञ्द्वयसज् ४।१।१५	१६१ तत्पुरुषः २।१।२२	२८९ तदस्यास्त्वस्मिभि० ५।२।९४
३३१ टित आत्मनेपदानां० ३।४।७९	१७२ तत्पुरुषः समानाधि० १।२।४२	८६ तदोः सः सामन० ७।२।१०६
७२ टेः ६।४।१४३	१७८ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः० ५।४।८६	२९५ तदो दा च ५।३।१९
२७८ टेः ६।४।१५५	२०५ तत्पुरुषे कृति ष० ६।३।१४	२५१ तद्गच्छति पथिद्वयोः ४।३।८५
५४८ द्वितोऽयुच् ३।३।८९	६०५ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया० ६।२।२	२७२ तद्भरतिवहत्यावहति० ५।१।५०
२३९ ठक्छौ च ४।२।८४	६२० तत्पुरुषे शालायां० ६।२।१२३	१०४ तद्वित्त्वासर्वविभक्तिः १।१।३८
२५० ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५	१८२ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म० २।४।१९	६०२ तद्वित्तस्य ६।१।१६४
२३४ ठक्कचचिनश्च ४।२।४१	२०६ तत्प्रकृतवचने मयट् ५।४।२१	१२५ तद्विताः ४।१।७६
२२७ ठस्येकः ७।३।५०	२५९ तत्प्रत्यनुपूर्वमीप० ४।४।२८	१६९ तद्वितार्थोत्तरपद० २।१।५१
३०१ ठाजादावूर्ध्वं द्विती० ५।३।८३	२२३ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९	२१४ तद्वितेष्वचामादेः ७।२।११७
२९ ढः सि धुट् ८।३।२९	४०८ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५४	३०४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६
५८ ढति च १।१।२५	१६९ तत्र २।१।४६	२२९ तद्वाजस्य बहुषु० २।४।६२
१०८ ढाबुभाभ्यामन्य० ४।१।१३	२८७ तत्र कुशलः पथः ५।२।६३	२६२ तद्वहति रथयुगप्रास० ४।४।७६
५४८ ढितः क्रिः ३।३।८८	२७६ तत्र च दीयते कार्ये० ५।१।९६	५७० तद्धानासामुपधानो० ४।४।१२५
२२४ ढकि लोपः ४।१।१३३	२४६ तत्र जातः ४।३।२५	३७८ तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९
२२३ ढक्च मण्डकात् ४।१।११९	२७७ तत्र तस्येव ५।१।११६	३९५ तनादिभ्यस्तथाघोः २।४।७९
५६९ ढश्छन्दसि ४।४।१०६	१८९ तत्र तेनेदमिति स० २।२।२७	५७७ तनिपल्योश्छन्दसि ६।४।९९
२२४ ढे लोपोऽकङ्गाः ६।४।१४७	२६२ तत्र नियुक्तः ४।४।६९	३५५ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
३५५ ढो ढे लोपः ८।३।१३	२४८ तत्र भवः ४।३।५३	४४४ तनोतेर्विकि ६।४।४४
३६ ढूलोपे पूर्वस्य० ६।३।१११	२७१ तत्र विदित इति च ५।१।४३	४१५ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७
५४६ णचः क्रियामन् ५।४।१४	२६४ तत्र साधुः ४।४।९८	२८७ तन्नादचिरापहते ५।२।७०

पृष्ठम् सूत्रम्  
 २९१ तपःसहस्राभ्यां वि० ५।२।१०२  
 ६ तपरस्तत्कालस्य १।१।७०  
 ४४८ तपस्तपःकर्मकस्य ३।१।८८  
 ४४४ तपोऽनुतापे च ३।१।६५  
 ५७९ तप्तनप्तनथनाक्ष ७।१।४५  
 २७४ तमघीष्टो श्रुतो भू० ५।१।८०  
 ४५७ तयोरेव कृत्यफक्खलर्याः ३।४।७०  
 ५७३ तयोर्दाहिर्लौ च च्छ० ५।३।२०  
 ५८६ तयोर्घोर्वाचि सहि० ८।२।१०८  
 २५८ तरति ४।४।५  
 २९८ तरप्तमपौ घः १।१।२२  
 २४४ तवकममकावेकवचने ४।३।३  
 ८८ तवममौ ङसि ७।२।९६  
 ६१३ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१  
 ४५८ तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६  
 १८६ तसिलादिष्वाकृत्व० ६।३।३५  
 २५३ तसिश्च ४।३।११३  
 २९५ तसेश्च ५।३।८  
 २९० तसौ मत्वर्थे १।४।१९  
 ३२६ तस्थस्थमिपां तां ३।४।१०१  
 ४३ तस्माच्छसो नः पंसि ६।१।१०३  
 १० तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७  
 १७४ तस्मानुच्चि ६।३।७४  
 ३४० तस्मानुद् द्विहलः ७।४।७१  
 २४४ तस्मिन्निति च गुष्माकां ४।३।२  
 १० तस्मिन्निति निर्दिष्टे १।१।६६  
 २७६ तस्मै प्रभवति सं० ५।१।१०१  
 २६५ तस्मै हितम् २।१।५  
 ५७९ तस्य तात् ७।१।४४  
 २७६ तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५।१।९५  
 २६१ तस्य धर्म्यम् ४।४।४७  
 २७१ तस्य निमित्तं संयो० ५।१।३८  
 २३७ तस्य निवासः ४।२।६९  
 २१ तस्य परमाभेदितम् ८।१।२  
 २८२ तस्य पाकमूले पी० ५।२।२४  
 २८६ तस्य पूरणे ङद् ५।२।४८  
 २७७ तस्य भावस्त्वतलौ ५।१।११९  
 १७ तस्य लोपः १।३।९  
 २७१ तस्य वापः ५।१।४५  
 २५५ तस्य विकारः ४।३।१३४  
 २४९ तस्य व्याख्यान इति० ४।३।६६  
 २३४ तस्य समूहः ४।२।३७  
 ४ तस्मादित उदात्त० १।२।३२

पृष्ठम् सूत्रम्  
 २९६ तस्यापत्यम् ४।१।९२  
 २५४ तस्येदम् ४।३।१२०  
 २७१ तस्येश्वरः ५।४।४२  
 ४८७ ताच्छील्यवयोवचन० ३।२।१२९  
 ६१३ तादौ च निति कृ० ६।२।५०  
 ३२१ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२  
 ५४३ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५  
 २५६ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२  
 २८८ तावतिथं ग्रहणमिति० ५।२।७७  
 ३२६ तासस्त्योलोपः ७।४।५०  
 ३५८ तासि च कृपः ७।२।६०  
 ६०४ तास्यनुदात्तेऽन्दि० ६।१।१८६  
 २२५ तिककितवादिभ्यो० २।४।६८  
 २२७ तिकादिभ्यः फिन् ४।१।१५४  
 २९८ तिङश्च ५।३।५६  
 ३२१ तिङ्क्षीणि त्रीणि० १।४।१०१  
 ६३५ तिङि चोदात्तवति० ८।१।७१  
 ६२९ तिङो गोत्रादीनि कृ० ८।१।२७  
 ६२९ तिङ्ङितिङः ८।१।२८  
 ३२१ तिङ्क्षित्वावधातु० ३।४।११३  
 ४८० ति च ७।४।८९  
 ४९१ तितुत्रतथसिद्धसरक० ७।२।९  
 २५२ तित्तिरिवरतन्तु० ४।६।१०२  
 ६०४ तित्स्वरितम् ६।१।१८५  
 ३२० तित्स्वित्तिस्थिस्थमि० ३।४।७८  
 ३८० तिप्यनस्तेः ८।२।७३  
 ९४ तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४  
 ३३ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२  
 १७५ तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१  
 ५५९ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०  
 १८८ तिर्विशतोर्ङिति ६।४।१४२  
 ४११ तिष्ठतेरित् ७।४।५  
 १५९ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७  
 १८२ तिष्ठ्यपुनर्वखोर्नेक्षत्र० १।२।६३  
 ६०२ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६  
 २४१ तीरकृप्योत्तरपदा० ४।२।१०६  
 २०९ तीर्थे ये ६।३।८७  
 ३५६ तीषसहस्रभरुषिषः ७।२।४८  
 ५७० तुमाद्गन् ४।४।११५  
 ५७३ तुजादीनां दीर्घो० ६।१।७  
 ३८९ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७  
 ४६९ तुन्दशोकयोः परिमृ० ३।२।५  
 २९२ तुन्दादिभ्य इलश्च ५।२।११७

पृष्ठम् सूत्रम्  
 २९४ तुन्दिबलिवटेर्भः ५।२।१३९  
 ६३० तुपश्यपश्यताहैः पू० ८।१।३९  
 ८८ तुभ्यमहौ ङयि ७।२।९५  
 १४२ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५  
 ५६८ तुमर्थे सेसेनसेऽसे० ३।४।९  
 ५४३ तुमुन्तुलौ क्रियायां० ३।३।१०  
 २९९ तुरिष्ठेमेयः सु ६।४।१५४  
 ३७५ तुरुस्तुशम्यमः सा० ७।३।९५  
 १५१ तुल्यायैरनुलोपमा० २।३।७२  
 ४ तुल्यास्यप्रयत्नं स० १।१।९  
 २९९ तुच्छन्दसि ५।३।५९  
 ३२६ तुद्योस्तातुशिशि० ७।१।३५  
 २५२ तुदीसलातुरवर्मती० ३।४।९४  
 ५५९ तुष्णीमि भुवः ३।४।६३  
 १६६ तुजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५  
 ६२ तुज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५  
 ३९४ तुणह इम् ७।३।९२  
 २०९ तुणे च जातौ ६।३।१०३  
 ६१२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८  
 ५६२ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३  
 १६२ तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०  
 ७४ तृतीयादिषु भाषित० ७।१।७४  
 १७८ तृतीयाप्रभृतीन्य० २।२।२१  
 १३४ तृतीयार्थे १।४।८५  
 १५५ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २।४।८४  
 ५० तृतीया समासे १।१।३०  
 ४८७ तुन् ३।२।१३५  
 ५५४ तुषिमृषिकृषेः काश्य० १।२।२५  
 ३४७ तुफलभजत्रपथ ६।४।१२२  
 २२९ ते तद्राजाः ४।१।१७४  
 २७१ तेन क्रीतम् ५।१।३७  
 २७७ तेन तुल्यं क्रियाचे० ५।१।११५  
 २५८ तेन दीप्यति खनति० ४।४।२  
 २३७ तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८  
 २७४ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९  
 २७६ तेन परिजप्यलभ्य० ५।१।९३  
 २५२ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१  
 २५२ तेन यथाकथा च हस्ता० ५।१।९८  
 २३१ तेन रफं रागात् ४।२।१  
 १८२ तेन वित्तशुश्रुष्यणपौ ५।२।२६  
 १८९ तेन सहेति तुल्य० २।२।२८  
 २५३ तेनैकदिक् ४।३।११२  
 ३१० ते प्राग्धातोः १।४।८०

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
९० तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२	४१५ दम्भ इच्च ७।४।५६	३७६ दीर्घ इणः किति ७।४।६९
२७ तोः षि ८।४।४३	२६८ दयतेर्दिगिलिटि ७।४।९	६१६ दीर्घकाशतुषाष्ट्रं ६।२।८३
२८ तोर्लि ८।४।६०	३५१ दयायासश्च ३।१।३७	५६९ दीर्घजिह्वी च च्छन्दः ४।१।५९
४८६ तौ सत् ३।२।१२७	७८ दश्च ७।२।१०९	९ दीर्घे च १।४।१२
९५ त्यदादिषु दशोऽना० ३।२।६०	३७८ दश्च ८।२।७५	२३३ दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
५९ त्यदादीनामः ७।२।१०२	४८४ दस्ति ६।३।१२४	५४ दीर्घाच्चसि च ६।१।१०५
२४२ त्यदादीनि च १।१।७४	४३७ दाणश्च सा चेच्चतु० १।३।५५	३१ दीर्घात् ६।१।७५
२०० त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं १।२।७२	२२५ दाण्डनयनहा० ६।४।१७४	५८७ दीर्घादटि समानपादे ८।३।९
५९७ त्यागरागहासकुह० ६।१।२१६	७५ दादेर्घातोर्धः ८।२।३२	१६ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२
२५५ त्रपुजनुनोः पुक् ४।३।१३८	५८२ दाधर्तिर्दधर्ति० ७।४।६५	४१७ दीर्घोऽकितः ७।४।८३
४८८ त्रसिगृधिषुषिक्षि० ३।२।१४०	३६५ दाधा च्चदाप् १।१।२०	३४९ दीर्घो लघोः ७।१।९४
२७३ त्रिंशच्चत्वारिंशतो० ५।१।६२	४८९ दाधेत्सिंशदस० ३।२।१५९	३१० दुःखात्प्रातिलोभ्ये ५।४।६४
१९३ त्रिककुत्सर्वते ५।४।१४७	२९५ दानीं च ५।३।१८	४६७ दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२
६९ त्रिचतुरोः स्त्रियां० ७।२।९९	३०४ दामन्यादित्रि० ५।३।११६	५८१ दुरस्युर्द्विगणस्युर्ध्वं ७।४।३६
१६ त्रिप्रभृतिषु शाकटा० ८।४।५०	११६ दामहायनान्ताच्च ४।१।२७	२२७ दुष्कुलाङ्कुक् ४।१।१४२
२५९ त्रैर्मन्त्रित्यम् ४।४।२०	४९१ दान्नीशसयुयुज० ३।२।१८२	४७४ दुहः कण्ठश्च ३।२।७०
२८६ त्रेः संप्रसारणं च ५।२।५५	६०६ दायार्थं दायदे ६।२।५	४४८ दुहश्च ३।१।६३
१८० त्रेल्लयः ६।३।४८	५४३ दाशगोमौ सं० ३।४।७३	५७० दूतस्य भागक० ४।४।१२०
५९ त्रेल्लयः ७।१।५३	५८६ दाशान्ताह्वान्मी० ६।१।१२	२३ दूराद्भूते च ८।२।८४
८८ त्वमावेकवचने ७।२।९७	६१८ दिक्शब्दा ग्रामज० ६।२।१०३	१४६ दूरान्तिकार्येभ्यो द्वि० २।३।३५
९० त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३	२९६ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी० ५।३।२७	१४८ दूरान्तिकार्यैः षष्ठ्य० २।३।३४
८७ त्वाहौसौ ७।२।९४	२४४ दिक्पूर्वपदाश्च ४।३।६	५८० दृक्खवःखतवसा० ७।१।८३
२०७ त्वे च ६।३।६४	२४१ दिक्पूर्वपदादसंज्ञा० ४।२।१०७	२०९ दृग्दृशवतुषु ६।३।८९
५७२ थद च च्छन्दसि ५।२।५०	१२३ दिक्पूर्वपदान्डीप् ४।१।६०	४८२ दृढः स्थूलबलयोः ७।२।२०
३३६ थलि च सेटि ६।४।१२१	१६९ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०	२४८ दृत्तिकुक्षिकलशिव० ४।३।५६
६०५ थलि च सेटीङ् ६।१।१९६	२४८ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४	४७८ दृशोः कनिप् ३।२।९४
६२२ थाथघञ्काजवित्र० ६।२।१४४	१८९ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६	५६८ दृशो विख्ये च ३।४।११
३३१ थासः से ३।४।८०	२१४ दिव्यदित्यादित्य० ४।१।८५	२३१ दृष्टं साम २।३।४७
५७३ थाहेतौ च च्छन्दसि ५।३।२६	७७ दिव उत ६।१।१३१	२४८ देयमृणे ४।३।४७
८३ थो न्यः ७।१।८७	७७ दिव औत् ७।१।८४	३०९ देये त्रा च ५।४।५५
३६९ दंशसज्जसजां शपि ६।४।२५	१३८ दिवः कर्म च १।४।४३	६२२ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
२९७ दक्षिणादाच् ५।३।३६	१९९ दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०	१९९ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
२४० दक्षिणापश्चात्पु० ४।२।९८	१४८ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८	२३३ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
१९१ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ५।४।१२६	३८३ दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९	३०७ देवतान्तात्तादर्थ्ये० ५।४।२४
२९६ दक्षिणोत्तराभ्यामत० ५।३।२८	४७० दिवाविभानिशाप्रभा० ३।२।२१	३०३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००
३०४ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२	६०४ दिवो शल ६।१।१८३	५९३ देवब्रह्मणोरनु० १।२।३८
२७३ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६	१९९ दिवो यावा ६।३।२९	३०९ देवमनुष्यपुरुष० ५।४।५६
४६७ ददातिदधात्योर्वि० ३।१।१३९	४८० दिवोऽविजिगीषा० ८।२।४९	५८१ देवसुम्रयोर्यजुषि० ७।४।३६
३८२ दधस्तथोश्च ८।२।३८	२४६ दिशो मद्राणाम् ७।३।१३	३०७ देवात्तल् ५।४।२७
४८३ दधातेर्हिः ७।४।४२	६०९ दिष्टिवितस्त्वोश्च ६।२।३१	२४९ देविकाशिशपा० ७।३।१
२३२ दध्प्रक् ४।२।१८	३८४ दीडो युडचि कृति ६।४।६३	४८८ देविकुशोश्चोप० ३।२।१४७
२९१ दन्त उन्नत उरच् ५।२।१०६	२८४ दीधीवेवीयाम् १।१।६	२९१ देशे लुबिलचौ च ५।२।१०५
२९२ दन्तशिखात्संज्ञा० ५।२।११३	३५२ दीपजनबुधपूरि० ३।१।६१	२३० दैवयज्ञिशौचि० ४।१।८१

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४८३ सो ददोः ७।४।४६	१८० द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२	२४३ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
४९२ सोमो णौ ६।४।९०	६२८ द्वित्रिभ्यां पाहन्मू० ६।२।१९७	४८२ धृषिषसी वैयात्ये ७।२।१९
४८३ यतिस्यतिमास्था० ७।४।४०	२९७ द्वित्र्योश्च धमुन् ५।३।४५	१४३ ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४
२३३ यावापृथिवीशुना० ४।२।३२	१९२ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८	५७९ ध्वमो ध्वात् ७।१।४२
३५७ युतिस्त्रायोः सं० ७।४।६७	४३२ द्विर्वचनेऽचि १।१।५९	१६८ ध्वाङ्ग्रेण क्षेपे २।१।४२
३५७ युज्यो लुङि १।३।९१	२९८ द्विवचनविभज्यो० ५।३।५७	४२४ नः क्ये १।४।१५
२९२ युहुभ्यां मः ५।२।१०८	४७२ द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९	१८६ न कपि ७।४।१४
२४१ युप्रागपागुदक्प्र० ४।२।१०१	३७३ द्विषश्च ३।४।११२	५४६ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
४७९ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६।१।२४	४८७ द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१	४१८ न कवतेर्यङि ७।४।६३
३०३ द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४	२०३ द्विस्तावा त्रिस्तावा० ५।४।८४	१८७ न कोपघायाः ६।३।३७
२२१ द्रोणपर्वतजीवन्ता० ४।१।१०३	३३ द्विस्त्रिश्चतुरिति० ८।३।४३	५५३ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
२५७ द्रोक्ष ४।३।१६१	२४४ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४।३।१०	५५४ न क्त्वा सेट् १।२।१८
३१४ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादाव० ८।१।१५	२८६ द्वेस्तीयः ५।२।५४	१२२ न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६
२७९ द्वन्द्वमनोऽज्ञादिभ्य० ५।१।१३३	२३२ द्वैपवैयाप्रादन् ४।२।१२	४६३ न क्रादेः ७।३।५९
१९६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य० २।४।२	२२३ द्यचः ४।१।१२१	५७१ नक्षत्राद् ४।४।१४१
१९९ द्वन्द्वाच्चुदषहा० ५।४।१०६	५६९ द्यच्चश्छन्दसि ४।३।१५०	२०९ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
२३१ द्वन्द्वाच्छः ४।२।६	५७६ द्यचोऽस्तित्ठः ६।३।१३५	१५३ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
२५४ द्वन्द्वाद्गुणं वैरमैथु० ४।३।१२५	२५० द्यजद्वाङ्गणकर्षथमा० ४।३।७२	२३१ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
१९५ द्वन्द्वे चि २।२।३२	२२८ द्यङ्मगधकलि० ४।१।१७०	२४७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
५० द्वन्द्वे च १।१।३१	२०२ द्यन्तरुपसर्गोभ्योऽप० ६।३।९७	१२३ नखमुखात्संज्ञायाम् ४।१।५८
२९४ द्वन्द्वोपतापगर्हा० ५।२।१२८	१८० द्यष्टनः संख्यायाम० ६।३।४७	४३४ न गतिर्हिंसाथैभ्यः १।३।१५
२४५ द्वारादीनां च ७।३।४	४१ द्येकयोर्द्विवचनैक० १।४।२२	२४३ नगरात्कुत्सनप्राची० ४।२।१२८
१७० द्विगुरेकवचनम् २।४।१	४९१ धः कर्मणि धृन् ३।२।१८१	६२६ न गुणादयोऽवयवाः ६।२।७६
१६१ द्विगुश्च २।१।२३	२६३ धनगणं लब्धा ४।४।८४	२२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
११५ द्विगोः ४।१।२१	२८७ धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५	१७४ न गोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
२७२ द्विगोः छंश्च ५।१।५४	१९२ धनुषश्च ५।४।१३२	६९४ न गोश्वन्साववर्ण० ६।१।१८२
२७५ द्विगोर्थेप् ५।१।८२	२४२ धन्वयोपधाद्गुन् ४।२।१२१	७९ न डिंसंबुज्योः ८।२।८
२१५ द्विगोर्ङगनपत्ये ४।१।८८	२६० धर्मं चरति ४।४।४१	९१ न चवाहहैवयुक्ते ८।१।२४
२७५ द्विगोर्वा ५।१।८६	२६३ धर्मपथ्यर्थन्याया० ४।४।९२	५८१ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
६१७ द्विगौ कतौ ६।२।९७	२९४ धर्मशीलवर्णान्ता० ५।२।१३२	१७४ नञ् २।२।६
६०७ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२	१९१ धर्मादनिच्केवलात् ५।४।१२४	२५० नवः शुचीश्वरक्षेत्र० ७।३।३०
१६८ द्वितीयतृतीयच० २।२।३	४५४ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१	२०४ नवस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
७९ द्वितीयादौस्तेनः २।४।३४	४५७ धातोः ३।१।९१	६२४ नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१५५
५६३ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०	५९४ धातोः ६।१।१६२	६१९ नञो जरमरमि० ६।२।११६
५५८ द्वितीयायां च ३।४।५३	४१३ धातोः कर्मणः सं० ३।१।७	१९१ नञ्दुःसुभ्यो हलि० ५।४।१२१
८८ द्वितीयायां च ७।२।८७	४१६ धातोरेकाचो हला० ३।१।२२	६२६ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२
१६१ द्वितीयाधितातीत० २।१।२४	१७ धातोस्तन्निमि० ६।१।८०	२३९ नडशादादङ्लच् ४।२।८८
२०८ द्वितीये चानुपाख्ये ६।३।८०	३३७ धात्वादेः षः सः ६।१।६४	२२१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
३०६ द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् ५।४।१८	२८० धान्यानां भवने क्षे० ५।२।१	२२९ नडादीनां कुक्च ४।२।९१
२७० द्वित्रिपूर्वादण् च ५।१।३६	४० धारेस्तमर्णः १।४।३५	६९ न तिसृचतस्र ६।४।४
२७० द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ५।१।३०	३३४ धि च ८।२।२५	२८३ नते नासिकायाः सं० ५।२।३१
१९० द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नेः ५।४।११५	३४ धिम्बिक्कुष्योर च ३।१।८०	२१६ न तौस्त्वलिभ्यः २।४।६१
२८५ द्वित्रिभ्यां तयस्याय० ५।२।४३	२६२ धुरो यङ्कुौ ४।४।७७	२५५ न दण्डमाणवान्ते० ४।३।१३०

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१९८ न दधिपयभादीनि २ । ४ । १४	४९० नमिकम्पिस्म्यजसं ३ । २ । १६७	६१७ न हास्तिनफलकं ६ । २ । १०१
१६० नदीपौर्णमास्याप्र० ५ । ४ । ११०	९८ न मुने ८ । २ । ३	२१० नहिष्टिष्टिषि० ६ । ३ । ११६
६१८ नदी बन्धुनि ६ । २ । १०९	४२९ नमोवरिविधित्रिः ० ३ । १ । ११९	९८ नहो धः ८ । २ । ३४
१६० नदीमिश्र २ । १ । २०	४८९ न यः ३ । २ । १५२	४०३ नागलोपिशास्त्रं ७ । ४ । २
४४८ न दुहलूनमां य० ३ । १ । ८९	४४९ न यदि ३ । २ । ११३	६२० नाचार्यराजत्वि० ६ । ३ । १३३
३७० न दशः ३ । १ । ४७	५५६ न यथनाकाङ्क्षे ३ । ४ । २३	६ नाज्जलौ १ । १ । १०
२०६ नद्याः शेषस्यान्य० ६ । ३ । ४४	११० न यासयोः ७ । ३ । ४५	९४ नाम्नेः पूजायाम् ६ । ४ । ३०
२४० नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७	२२१ न य्वाभ्यां पदान्तां ७ । ३ । ३	१९४ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ५ । ४ । १५९
२३९ नद्यां मतुप् ४ । २ । ८५	५०५ न रपरसृपिस्तृजि० ८ । ३ । ११०	४७१ नाडीमुष्टयोश्च ३ । २ । ३०
१८५ नद्युतश्च ५ । ४ । १५३	४४८ न रुधः ३ । १ । ६४	२६८ नातः परस्य ७ । ३ । २७
२४२ न द्यचः प्राच्य० ४ । २ । ११३	२११ नरे संज्ञायाम् ६ । ३ । १२९	३४ नादिवि ६ । १ । १०४
४२३ न धातुलोप आर्धं १ । १ । ४	३८८ न लिङि ७ । २ । ३९	१६ नादिन्याक्रोशे० ८ । ४ । ४८
४८० न ध्याख्यापृमूर्च्छि० ८ । २ । ५७	६२९ न लुट् ८ । १ । २९	५८३ नादस्य ८ । २ । १७
२७७ न नमपूर्वात्तत्पुष्पां ५ । १ । १२१	५८ न लुमताङ्गस्य १ । १ । ६३	५५९ नाधार्थप्रत्यये० ३ । ४ । ६२
१६४ न निर्धारणे २ । २ । १०	१५० न लोकाव्ययनिष्ठा० २ । ३ । ६९	४५१ नानयतनवत् ३ । ३ । १३५
६२७ न निविभ्याम् ६ । २ । १८१	५३ नलोपः प्रातिपदि० ८ । २ । ७	४३८ नानोर्ज्ञः १ । ३ । ५८
४५० ननौ पृष्ठप्रतिवचने ३ । २ । १२१	७९ नलोपः सुप्स्वर० ८ । २ । २	२८६ नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९
४६६ नन्दिग्रहिपचादि० ३ । १ । १३४	१७४ नलोपो नजः ६ । ३ । ७३	३८२ नाभ्यस्तस्याचि पि० ७ । ३ । ८७
३७५ नन्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३	५५५ न ल्यपि ६ । ४ । ६९	९५ नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८
६३१ नन्वित्यनुज्ञैषणा० ८ । १ । ४३	४१८ न वशः ६ । १ । २०	९२ नामञ्चिते समा० ८ । १ । ७३
५५० नन्वोर्विभाषा ३ । २ । १२१	४२ न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४	६०३ नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७
१४ न पदान्तद्विवचन० १ । १ । ५८	३५८ न वृत्त्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९	४५ नामि ६ । ४ । ३
२७ न पदान्ताद्योरनाम् ८ । ४ । ४२	७ न वेति विभाषा १ । १ । ४४	५५९ नाभ्यादिशिग्रहोः ३ । ४ । ५८
२९ नपरे नः ८ । ३ । २७	३७२ न व्यो लिटि ६ । १ । ४६	२१ नाम्नेडितस्यान्य० ६ । १ । ९९
४५१ न पादम्याड्यमाड्य० १ । ३ । ८९	४७१ न शब्दश्लोककलह० ३ । २ । २३	१७९ नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९
२०० नपुंसकमनपुंसके० १ । २ । ६९	३३७ न शसदद्वादि० ६ । ४ । १२६	६२५ नाव्ययदिक्शब्द० ६ । २ । १६८
७२ नपुंसकस्य शलचः ७ । १ । ७२	३८६ नशेः शान्तस्य ८ । ४ । ३६	१५५ नाव्ययीभावादतो० २ । ४ । ८३
७२ नपुंसकाच्च ७ । १ । १९	९५ नशेर्वा ८ । २ । ६३	४७१ नासिकास्तनयो० १ । ३ । २ । २९
१६० नपुंसकादन्यतरस्यां ५ । ४ । १०९	२९ नश्च ८ । ३ । ३०	१२२ नासिकोदरीष्ठ० ४ । १ । ५५
५५१ नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४	५८८ नश्च धातुस्थो० ८ । ४ । २७	२६२ निकटे वसति ४ । ४ । ७३
२०४ न पूजनात् ५ । ४ । ६९	२८ नश्चापदान्तस्य झ० ८ । ३ । २४	४४१ निगरणचलनार्थे० १ । ३ । ८७
२२९ न प्राच्यभर्गादि० ४ । १ । १७८	३१ नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७	५८४ निगृह्यानुयोगे च ८ । २ । ९४
५० न बहुव्रीहौ १ । १ । २९	७१ नषट्स्त्रादिभ्यः ४ । १ । १०	५४८ निघो निमित्तम् ३ । ३ । ८
२६२ न भकुर्धुराम् ८ । २ । ७९	८० न संयोगाद्वमन्तात् ६ । ४ । १३७	२५६ नित्यं वृद्धशरा० ४ । ३ । १४
४५९ न भाभूपकमिगमि० ८ । ४ । ३४	१७९ न संख्यादेः सं० ५ । ४ । ८९	२८७ नित्यं शतादिमा० ५ । २ । ५७
६१६ न भूताधिकसंजीव० ६ । २ । ९१	१९४ न संज्ञायाम् ५ । ४ । १५	११७ नित्यं संज्ञाछन्दसो० ४ । १ । २९
६०८ न भूवाविचिदिधिषु ६ । २ । १९	५८३ नसत्तनिषत्तानु० ८ । २ । ६१	११७ नित्यं सपञ्चयादिषु ४ । १ । ३५
६१ न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५	८२ न संप्रसारणे सं० ६ । १ । ३७	३३ नित्यं समासेऽनुत्तरप० ८ । ३ । ४५
१७४ न आप्नपान्नवेदानां ६ । ३ । ७५	३०५ न सामि वचने ५ । ४ । ५	४१२ नित्यं स्वयतेः ६ । १ । ५७
२२६ न मपूर्वोऽपत्येऽव० ६ । ४ । १७०	५५२ न सुदुर्भ्यां केव० ७ । १ । ६८	१७६ नित्यं हस्ते पाणा० १ । ४ । ७७
१४२ नमः स्वस्तिस्वाहास्व० २ । ३ । १६	५९३ न सुब्रह्मण्यायां स्व० १ । २ । ३७	३९५ नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८
३२ नमस्पुरसोर्गलोः ८ । ३ । ४०	१६० नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४	४१७ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३
३३० न माद्वयोगे ६ । ४ । ७४	६३० नह प्रत्यारम्भे ८ । १ । ३१	१६६ नित्यं क्रीडाजीविकयोः २ । २ । १७

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३२६ नित्यं हितः ३।४।९९	३१ नृन्पे ८।३।१०	२७० पणपादमाषशताद्यत् ५।१।३४
५६९ नित्यं छन्दसि ४।१।४६	३३८ नेटि ७।२।४	३६२ पतः पुम् ७।४।१९
५८१ नित्यं छन्दसि ७।४।८	३८६ नेत्यलिटि रधेः ७।१।६२	५७ पतिः समास एव १।४।८
१९१ नित्यमसिचप्रजा० ५।४।१२२	४७५ नेडुशि कृति ७।२।८	२७८ पत्यन्तपुरोहितादि० ५।१।१२८
५४७ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६	५७८ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६	६०८ पत्यवैश्वर्ये ६।२।१८
५९६ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०	७८ नेदमदसोरकोः ७।१।११	११७ पत्युनो यज्ञसंयोगे ४।१।११३३
३११ नित्यवीप्सयोः ८।१।४	२३३ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२	२५४ पत्रपूर्वादम् ४।३।१२२
४८४ निनदीभ्यां क्रातेः० ८।३।८९	२०५ नेन्सिद्धबभ्रातिषु च ६।३।१९	२५४ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ४।३।१२३
४८८ निन्दहिंसक्लिशस्त्राद० ३।२।१४६	७० नेयडुवड्स्थानावल्ली १।४।४	२४७ पथः पन्थ च ४।३।२९
२४ निपात एकाजनाद् १।१।१४	६२८ नेरनिधाने ६।२।१९२	२७४ पथः ष्कन् ५।१।७५
५७६ निपातस्य च ६।३।१२६	३४० नेर्गदनदपतपद० ८।४।१७	५७६ पथि च छन्दसि ६।३।१०८
६२९ निपातैर्यथदिहन्तकु० ८।१।३०	२८३ नेर्विड्जिबरीसचौ ५।२।३२	५९६ पथिमथोः सर्वना० ६।१।११९
५४८ निपानमाहावः ३।३।७४	४३४ नेर्विशः १।३।१७	८३ पथिमध्युभुक्षामात् ७।१।८५
५५७ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४	६०३ नोड्घात्वोः ६।१।१७५	२०४ पथो विभाषा ५।४।७२
३९७ निरः कुषः ७।२।४६	६२२ नोत्तरपदेऽनुदात्ता० ६।२।१४२	२६४ पथ्यतिथिवसति० ४।४।१०४
५४५ निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८	५६९ नोत्वद्गर्भबिल्वात् ४।३।१५१	२६३ पदमसिन्दइयम् ४।४।८७
६२७ निरुदकादीनि च ६।२।१८४	५९२ नोदात्तस्वरितोदय० ८।४।६७	५४४ पदरुजविशस्पृशो० ३।३।१६
४८० निर्वाणोऽवाते ८।२।५०	४४५ नोदात्तोपदेशस्य० ७।३।३४	२१२ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
२५९ निर्दृष्टेऽक्षयूतादिभ्यः ४।४।१९	५६४ नोनयतिध्वनयत्ये० ३।१।५१	९० पदस्य ८।१।१६
६०६ निवाते वातप्राणे ६।२।८	५५४ नोपवात्थफान्ताद्वा १।२।२३	९० पदात् ८।१।१७
५४६ निवासचितिशरीर० ३।३।४१	८४ नोपधायाः ६।४।७	४३ पदान्तस्य ८।४।३७
५८८ निव्यभिभ्योऽङ्व्य० ८।३।११९	५४७ नौ गदनदपठस्वनः ३।३।६४	२५९ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९
२४५ निशाप्रदोषाभ्यां च ४।३।१४	५४७ नौ ण च ३।३।६०	३१ पदान्ताद्वा ६।१।७६
३१० निष्कुलान्निष्कोषणे ५।४।६२	२५८ नौ षचछन् ४।४।७	४६२ पदाखैरिवाह्याप० ३।१।१९९
१९४ निष्ठा २।२।३६	२६३ नौवयोधर्मविषमूल० ४।४।९१	६०६ पदेऽपदेशे ६।२।७
४७८ निष्ठा ३।२।१०२	५४७ नौ वृ धान्ये ३।३।४८	२६० पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९
५९६ निष्ठा च द्यजनात् ६।१।२०५	२५७ न्यप्रोधस्य च केवलस्य ७।३।५	५२ पदोत्तमासङ्गमिश्रसं० ६।१।६३
४८१ निष्ठायां सेटि ६।४।५२	४६२ न्यङ्कादीनां च ७।३।५३	२०७ पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३
४७८ निष्ठायामप्यदर्थे ६।४।६०	६१३ न्यधी च ६।२।५३	२७४ पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६
४८१ निष्ठा शीङ्स्त्रिदि० १।२।१९	२८२ पक्षातिः ५।२।२५	८ परः सभिकर्षः सं० १।४।१०९
६२५ निष्ठोपमानादन्यत० ६।२।१६९	२६० पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति ४।४।३५	१८१ परबलिङ्गं द्वन्द्वतत्पु० २।४।२६
६१८ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य० ६।२।११०	२७३ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्च० ५।१।५९	४० परश्च ३।१।२
१९४ निष्प्रवाणिक्ष ५।४।१६०	१२४ पञ्जोश्च ४।१।६८	२६१ परश्वषाडश्च ४।४।५८
४३६ निसमुपविभ्यो ह्रः १।३।३०	४८० पचो वः ८।२।५२	४५१ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
३७० निसस्तपतावनाना० ८।३।१०२	२७३ पश्चद्दशतो वर्गे वा ५।१।६०	३२३ परस्मैपदानां णल० ३।४।८२
४१८ नीगवसुसंयुध्वंसु० ७।४।८४	१६४ पश्चमी भयेन २।१।३७	२०५ परस्य च ६।३।८
४ नीचैरनुदात्तः १।२।३०	१५३ पश्चमी विभक्ते २।३।४२	१४३ पराजेरसोढः १।४।२६
३०० नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७	१४५ पश्चम्यपाटपरिभिः २।३।१०	६२८ परादिश्छन्दसि० ६।२।१९९
४१८ नुगतोऽनुनासिका० ७।४।८५	८८ पश्चम्या अत् ७।१।३१	५४६ परावनुपालय इणः ३।३।३८
४८० नुदविदोन्द्वाप्रा० ८।२।५६	५८७ पश्चम्याः परावध्यर्थे ८।३।५१	५५३ परावरयोगे च ३।४।२०
९५ नुम्बिसर्जनीयशब्द० ८।३।५८	२०४ पश्चम्यास्तोकादिभ्यः ६।३।२	२४४ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५
६४ नृ च ६।४।६	४७८ पश्चम्यामजातौ ३।२।९८	१४१ परिक्रयणे संप्रदानम० १।४।४४
६०४ नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४	२९५ पश्चम्यास्तसिद्ध ५।३।७	५५९ परिक्रियमाने च ३।४।५५



पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२६७ परिखाया ढम् ५।१।१७	१६९ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८	६१७ पुरे प्राचाम् ६।२।९९
३३९ परिनिविभ्यः सेव० ८।३।७०	५६९ पाथोनदीभ्यां षण् ४।४।१११	४७० पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सतैः ३।२।१८
५४६ परिन्योर्नाणोर्धूता० ३।३।३७	९२ पादः पत् ६।४।१३०	१७५ पुरोऽव्ययम् १।४।६७
२६० परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६	३०४ पादशतस्य संख्यादे० ५।४।१	४९१ पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५
६१० परिप्रत्युपापावर्ज्य० ६।२।३३	२०७ पादस्य पदाज्याति० ६।३।५२	३५६ पुषादियुताद्युदितः ३।१।५५
५४५ परिमाणाख्यायां स० ३।३।२०	१९२ पादस्य लोपोऽह० ५।४।१३८	२९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५
३६८ परिमाणान्तस्यासं० ७।३।१७	३०७ पादार्धाभ्यां च ५।४।२५	४६२ पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रे ३।१।११६
४७२ परिमाणे पचः ३।२।३३	१०८ पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८	४७२ पूःसर्वयोर्दोरिसहोः ३।२।४१
२६० परिमुखं च ४।४।२९	२११ पानं देशे ८।४।९	३०३ पूगाञ्ज्योऽप्रा० ५।३।११२
२३२ परिश्रुतो रथः ४।२।१०	६१४ पापं च शिल्पिनि ६।२।६८	६०९ पूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८
४३४ परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८	१७१ पापाणके कृत्स्नितैः २।१।५४	४८१ पूङ्गः क्त्वा च १।२।२२
२६१ परिषदो ष्यः ४।४।४४	४६४ पाय्यसांनाय्यनि० ३।१।१२९	४८१ पूङ्गश्च० ७।२।५१
२६४ परिषदो ष्यः ४।४।१०१	२१३ पारस्करप्रश्नतीनि० ६।१।१५७	४८७ पूङ्ग्यजोः शानन् ३।२।१२८
४८० परिस्कन्दः प्राच्यभ० ८।३।७५	२७४ पारायणतुरायणचा० ५।१।७२	६३४ पूजनात्पूजितमनु० ८।१।६७
६२७ परेरभितो भाविम० ६।२।१८२	२५३ पाराशर्यशिलालि० ४।३।११०	६३० पूजायां नानन्तरम् ८।१।३७
४४१ परेर्युषः १।३।८२	१५९ पारेमध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८	११७ पूतक्रतोरै च ४।१।३६
३१२ परैर्वर्जने ८।१।५	२८८ पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५	१६४ पूरणगुणसुहितार्थ० २।२।११
३७० परेश्च ८।३।७४	२३५ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९	२९७ पूरणाद्भागे तीयादन् ५।३।४८
५४८ परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२	५७६ पितरामातरा च च्छ० ६।३।३३	२७२ पूरणार्धाङ्गन् ५।१।४८
३२२ परोक्षे लिट् ३।२।११५	२०० पिता मात्रा १।२।७०	१९३ पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९
२८१ परोवरपरंपरपुत्रपौ० ५।२।१०	२५० पितुर्यञ्च ४।३।७९	१६९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पु० २।१।४९
५४८ परी घः ३।३।८४	२३३ पितृव्यमातुलमाता० ४।२।३६	५ पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
५४७ परी भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५	२२४ पितृष्वसुस्त्रण् ४।१।१३२	५८४ पूर्वे तु भाषायाम् ८।२।९८
५४७ परी यङ्गे ३।३।४७	२५६ पिष्टाच्च ४।३।१४६	५८७ पूर्वपदात् ८।३।१०३
३५८ पर्षादिभ्यः छन् ४।४।१०	२२३ पीलाया वा ४।१।११८	१९० पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३
२९५ पर्यभिभ्यां च ५।३।९	१२० पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८	४९ पूर्वपरावरदक्षिणो० १।१।३४
५४४ पर्याप्तिवचनेष्वलम० ३।४।६६	१७२ पुंवत्कर्मधारयजातीय० ६।३।४२	४३८ पूर्ववत्सनः १।३।६२
५५१ पर्यायाईणोत्पत्तिपु० ३।३।१११	५५१ पुंसि संज्ञायां घः ३।३।११८	१८१ पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७
२४४ पर्वताच्च ४।२।१४३	९७ पुंसोऽसुह् ७।१।८९	१६२ पूर्वसदृशसमोनार्थ० २।१।३१
३०४ पर्श्वोदियौधेयादि० ५।३।११७	३२६ पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६	२८८ पूर्वादिनिः ५।२।८६
६२० पललसूपशाकं मिश्रे ६।३।१२८	४२९ पुच्छभाण्डचीवरा० ३।१।२०	५० पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६
२५६ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१	६२० पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२	२९६ पूर्वाधरावरानामसि० ५।३।३९
५७३ पथपश्वा च च्छन्दसि ५।३।३३	२०० पुत्राच्छ च ५।१।४०	१७१ पूर्वापरप्रथमचरम० २।१।५८
२९६ पश्वात् ५।३।३२	२२८ पुत्रान्तादन्यत० ४।१।१५९	१६७ पूर्वापराधरोत्तरमेक० २।२।१
९१ पञ्चार्थैश्चानालोचने ८।१।२५	२०६ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२	२४६ पूर्वाङ्गापराङ्गार्शमूल० ४।३।२८
१२४ पाककर्णपर्णपुष्पफ० ४।१।६४	३० पुमः खय्यम्परे ८।३।६	४७० पूर्वे कर्तरि ३।२।१९
३६३ पाप्राध्मास्थाम्रादा० ७।३।७८	२०० पुमान्त्रिष्या १।२।६७	६०८ पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२
४७३ पाणिघताडघौ शि० ३।३।५५	६३१ पुरा च परीप्तायाम् ८।१।४२	५७१ पूर्वे कृतमिनयौ च ४।४।१३३
४६६ पाप्राध्माघेदृदशः शः ३।१।१३७	२५३ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म० ४।३।१०५	३२३ पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४
२३२ पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।११	४५० पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२	१४६ पृथग्विनानानाभि० २।३।३२
५८७ पातौ च बहुलम् ८।३।५२	६२७ पुरुषश्चान्वादिष्टः ६।२।१९०	२७८ पृथ्वादिभ्य इमनि० ५।१।१२२
२७१ पात्राङ्गन् ५।१।४६	२८४ पुरुषहस्तिभ्यामण्च ५।२।३८	२१० पृषोदरादीनि यथो० ६।३।१०९
२७३ पात्राङ्गश्च ५।१।६८	११६ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० ४।१।२४	२०७ पेषं वासवाहनधिषु ६।३।५८

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२१६ पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९	१४१ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू० १ । ४ । ४०	२१४ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३
१७२ पोटायुवतिस्तोक० २ । १ । ६५	५४६ प्रथने बावशब्दे ३ । ३ । ३३	७ प्राग्मीश्वराभिपाताः १ । ४ । ५६
४५९ पोरदुपधात् ३ । १ । ९८	५१ प्रथमचरमतयाल्पा० १ । १ । ३३	२६७ प्राग्बतेष्टम् ५ । १ । १८
२५० पौरोडाशपुरोडाशा० ४ । ३ । ७०	३४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२	२५८ प्राग्बहतेष्टम् ४ । ४ । १
४८३ प्यायः पी ६ । १ । २८	१५५ प्रथमानिर्दिष्टं समा० १ । २ । ४३	११४ प्राचां क्तद्वितः ४ । १ । १७
३०० प्रकारवचने जाती० ५ । ३ । ६९	८७ प्रथमायाश्च द्विवच० ७ । २ । ८८	२४३ प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९
२९६ प्रकारवचने थाळ ५ । ३ । ३३	६१३ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६ । २ । ५६	६१५ प्राचां क्रीडायाम् ६ । २ । ७४
३१३ प्रकारे गुणवचनस्य ८ । १ । १२	२३८ प्रधानप्रत्ययार्थ० १ । २ । ५६	२४६ प्राचां ग्रामनगराणाम् ७ । ३ । १४
४३५ प्रकाशनस्थेयाह्वय० १ । ३ । २३	२११ प्रनिरन्तःशरेभ्यः ८ । ४ । ५	२४८ प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४
५७४ प्रकृत्यान्तःपादम० ६ । १ । ११५	२५१ प्रभवति ४ । ३ । ८३	२२८ प्राचामवृद्धातिफिन् ४ । १ । १६०
६२१ प्रकृत्या भगालम् ६ । २ । १३७	४८२ प्रभौ परिवृढः ७ । २ । २१	३०१ प्राचामुपादेरढ० ५ । ३ । ८०
१९० प्रकृत्याशिधि ६ । ३ । ८३	५४७ प्रमदसंमदौ हर्षे ३ । ३ । ६८	२७९ प्राणभृज्जातिवयो० ५ । १ । १२९
२९९ प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३	५५८ प्रमाणे च ३ । ४ । ५१	२५७ प्राणिरजतादिभ्यो० ४ । ३ । १५४
२७६ प्रकृष्टे ठञ् ५ । १ । १०८	२८४ प्रमाणे द्वयसज्द० ५ । २ । ३७	२९० प्राणिस्थादातो लज० ५ । २ । ९६
४१२ प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५	२६० प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३०	२१२ प्रातिपदिकान्तनुम् ८ । ४ । ११
५४८ प्रजने सतैः ३ । ३ । ७१	४६३ प्रयाजानुयाजौ य० ७ । ३ । ६२	१२६ प्रातिपदिकार्थलिङ्गव० २ । ३ । ४६
४८९ प्रजोरिनिः ३ । २ । १५६	५६८ प्रयै रोहिष्यै अव्यथि० ३ । ४ । १०	७ प्रादयः १ । ४ । ५८
३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८	२७६ प्रयोजनम् ५ । १ । १०९	६२७ प्रादस्वाङ्गं संज्ञा० ६ । २ । १८३
२९१ प्रज्ञाभ्रद्वाचा० ५ । २ । १०१	४६४ प्रयोज्यनियोज्यौ० ७ । ३ । ६८	४४९ प्राद्बहः १ । ३ । ८१
५८४ प्रणवष्टेः ८ । २ । ८९	२२३ प्रवाहणस्य ङे ७ । ३ । २८	१७६ प्राध्वं बन्धने १ । ४ । ७८
४६४ प्रणव्यो संमतौ ३ । १ । १२८	६२३ प्रवृद्धादीनां च ६ । २ । १४७	१६८ प्राप्तापने च द्वितीयया २ । २ । ४
१४५ प्रतिः प्रतिनि० १ । ४ । ९२	२९९ प्रशंसायां रूपम् ५ । ३ । ६६	२४७ प्रायभवः ४ । ३ । ३९
२६० प्रतिक्रिष्टार्थललामं० ४ । ४ । ४०	१७३ प्रशंसावचनैश्च २ । १ । ६६	२०५ प्रावृत्तशरत्कालादि० ६ । ३ । १५
२६४ प्रतिजनादिभ्यः० ४ । ४ । ९९	२९९ प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६०	२४५ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७
१४५ प्रतिनिधिप्रतिदाने च० २ । ३ । ११	४४९ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७	२४६ प्रावृषष्टप् ४ । ३ । २६
२६१ प्रतिपथमेति ठञ्च ४ । ४ । ४२	४६९ प्रष्टोऽप्रगामिनि ८ । ३ । ९२	४७२ प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८
६०६ प्रतिबन्धि चिरकृ० ६ । २ । ६	५८२ प्रसमुपोदः पादपुरणे ८ । १ । ६	२९९ प्रियस्थिरस्फिरोरु० ६ । ४ । १५७
३०८ प्रतियोगे पञ्चम्याः ५ । ४ । ४४	१९२ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ५ । ४ । १२९	६०८ प्रीतौ च ६ । २ । १६
५८५ प्रतिश्रवणे च ८ । २ । ९९	१५३ प्रसितोत्सुकाभ्यां० २ । ३ । ४४	४६८ युसुत्वः समभि० ३ । १ । १४९
२१३ प्रतिष्कषश्च कञोः ६ । १ । १५२	२१३ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० ६ । १ । १५३	४६९ प्रेदाङ्गः ३ । २ । ६
४८० प्रतिस्तन्धनिस्त० ८ । ३ । ११४	४८० प्रस्योऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५४	५४५ प्रेडुस्तुलुबः ३ । ३ । २७
६२८ प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३	२४२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४ । २ । १२२	५४७ प्रे वणिजाम् ३ । ३ । ५२
२०३ प्रतेहरसः सप्तमी० ५ । ४ । ८२	६१६ प्रस्थेऽवृद्धमकर्व्या० ६ । २ । ८७	४८८ प्रे लपसृष्टमथवदवसः ३ । २ । १४५
४७९ प्रतेश्च ६ । १ । २५	२४१ प्रस्थोत्तरपदपल० ४ । २ । ११०	५४७ प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६
५७३ प्रत्यपूर्वविधेमात्या० ५ । ३ । १११	२६१ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७	१४९ प्रेय्युवोर्हविषो दे० २ । ३ । ६१
४६२ प्रत्यभिर्भ्यां ग्रहेः ३ । १ । ११८	३२१ ग्रहासे च मन्योपपदे० १ । ४ । १०६	५४५ प्रेयोऽयङ्गे ३ । ३ । ३२
२३ प्रत्यभिवादेऽङ्ग्रे ८ । २ । ८३	१५४ प्राक् कटारात्समासः २ । १ । ३	४५४ प्रैवातिसर्गप्राप्तका० ३ । ३ । १६३
३९ प्रत्ययः ३ । १ । १	२६५ प्राक् कीताच्छः ५ । १ । १	२३६ प्रोफालुक् ४ । २ । ६४
५८ प्रत्ययलोपे प्रत्यय० १ । १ । ६२	३३९ प्राक्सितादव्यवा० ८ । ३ । ६३	४३८ प्रोपाभ्यां युजेरयङ्गपा० १ । ३ । ६४
१०९ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व० ७ । ३ । ४४	३०० प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७०	४३७ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १ । ३ । ४२
५८ प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः १ । १ । ६१	२९७ प्रागेकादशभ्योऽङ्ग० ५ । ३ । ४९	२५७ लृक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४
२४४ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८	२६२ प्राग्वितायत् ४ । ४ । ७५	२२ मृतप्रणवा अचि० ६ । १ । १२५
४३८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १ । ३ । ५९	२९४ प्रादिदशो विभक्तिः ५ । ३ । १	५८६ मृतावैच इदुतौ ८ । २ । १०६

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३९६	प्रादीनां ह्रस्वः ७।३।८०	२९९	बहोर्लोपो भू च बहोः ६।४।१५८	५६९	भवे छन्दसि ४।४।११०
२१६	फक्फिगोरन्यतः ४।१।९१	२२५	बह्वच इजः प्राच्यमः २।४।६६	४६५	भव्यगेयप्रवचनीयोः ३।४।६८
३६२	फणां च सप्तानाम् ६।४।१२५	२३८	बह्वचः कृपेषु ४।२।७३	२५९	भस्त्रादिभ्यः छन् ४।४।१६
४७१	फलेप्रहिरात्मभरिश्च ३।२।२६	२४९	बह्वचोऽन्तोदात्ताद् ४।३।६७	१११	भस्त्रैवाजाज्ञाद्वाखानः ७।३।४७
२५७	फले छक् ४।३।१६३	३०१	बह्वचो मनुष्यनाः ५।३।७८	५२	भस्य ६।४।१२९
१८१	फल्गुनीप्रोष्ठपदाः १।२।६०	२६२	बह्वचपूर्वपदाद् ४।४।६४	८४	भस्य टेलोपः ७।१।८८
२२७	फाण्टाहृतिमिमताः ४।१।१५०	६०९	बह्वच्यतरस्याम् ६।२।३०	२७२	भागाद्यश्च ५।१।४९
२९१	फेनादिलश्च ५।२।९९	३०८	बह्वच्यार्थाच्छस्काः ५।४।४२	४३३	भावकर्मणोः १।३।१३
२२७	फेच्छ च ४।१।१४९	१२०	बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५	५६८	भावलक्षणे स्थेष्ठाः ३।४।१६
२६४	बन्धने चर्षौ ४।४।९६	४२९	बाणोभ्यश्चामुद् ३।१।१६	५४४	भाववचनाश्च ३।३।११
२९८	बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४	१२४	बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७	५४४	भावे ३।३।१८
२०५	बन्धे च विभाषा ६।३।१३	२२०	बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६	५७२	भावे च ४।४।१४४
३८८	} बहुधाततन्धजगृभम् ७।२।६४	४१२	बिभेतेर्हेतुभये ६।१।५६	५४८	भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
५८१		२३९	बित्त्वकादिभ्यश्च ६।४।१५३	४८५	भाषायां सदवसथुवः ३।२।१०८
५७०	बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९	२५५	बित्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६	४३७	भासनोपसंभाषाः १।३।४७
२९४	बलादिभ्यो मनुबः ५।२।१३६	२७०	विस्ताश्च ५।१।३१	२३४	भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
५८	बहुगणवतुडति संख्या १।१।२३	३०५	बृहत्या आच्छादने ५।४।६	४७०	भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
२८६	बहुगणगणसङ्ख्यः ५।२।५२	४४१	बुधयुधनशजनेह् १।३।८६	४८०	भित्तं शकलम् ८।२।५९
५७३	बहुप्रजाश्छन्दसि ५।४।१२३	२७९	ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६	४६२	भियोऽ्यौ नदे ३।१।११५
५६३	बहुलं छन्दसि २।४।३९	१८०	ब्रह्मणो जानपदाः ५।४।१०४	४९०	भियः कृकुक्नौ ३।२।१७४
५६३	बहुलं छन्दसि २।४।७३	४७७	ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ३।२।८७	३८१	भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
५६३	बहुलं छन्दसि २।४।७६	१०३	ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८	४१२	भियो हेतुभये षुक् ७।३।४०
५६५	बहुलं छन्दसि ३।२।८८	२८७	ब्राह्मणकोष्णिके सं ५।२।७१	१४३	मीत्रार्थीनां भयहेतुः १।४।२५
५७२	बहुलं छन्दसि ५।२।१२२	२३४	ब्राह्मणमाणववाडवाः ४।२।४२	५४३	मीमादयोऽपाक्षे ३।४।७४
५७३	बहुलं छन्दसि ६।१।३४	२२६	ब्राह्मोजातौ ६।४।१७१	२०९	मीरोः स्थानम् ८।३।८१
५७८	बहुलं छन्दसि ७।१।८	३७६	भुव ईद् ७।३।९३	४१२	मीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८
५७८	बहुलं छन्दसि ७।१।१०	३७६	भुवः पञ्चानामाः ३।४।८४	५९४	मीहीभृहुमदजनधः ६।१।१९२
५८०	बहुलं छन्दसि ७।१।१०३	३७६	भुवो वचिः २।४।५३	३८१	मीहीभृहुवां स्तुवश्च ३।१।३९
५८१	बहुलं छन्दसि ७।३।९७	५८४	भूहिप्रेष्यथौषडौषद् ८।२।९१	४६३	भुज्युजौ पाण्युपः ७।३।६१
५८३	बहुलं छन्दसि ७।४।७८	६१५	भकाख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१	४३८	भुजोऽनवने १।३।६६
५७७	बहुलं छन्दस्यमाः ६।४।७५	२६४	भक्ताणः ४।४।१००	१४४	भुवः प्रभवः १।४।३१
४७६	बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१	२६२	भक्तादन्यतरस्याम् ४।४।६८	४९१	भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
९०	बहुवचनस्य वल्लसौ ८।१।२१	२५२	भक्तिः ४।३।९५	५६५	भुवश्च ३।२।१३८
४५	बहुवचने शल्येत् ७।३।१०३	१६३	भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २।१।३५	५६९	भुवश्च ४।१।४७
६२५	बहुव्रीह्याविदमेतः ६।२।१६२	४७४	भजो णिवः ३।२।६२	५८३	भुवश्च महाव्याहतेः ८।२।७१
११६	बहुव्रीहेरुधसो डीप् ४।१।२५	४८९	भजभासमिदो घुः ३।२।१६१	४६१	भुवो भावे ३।१।१०७
१२१	बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४।१।५२	४४५	भजश्च चिणि ६।४।३३	३२३	भुवो वृगुल्लिदोः ६।४।८६
६०५	बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वः ६।२।१	५७४	भज्यप्रवत्ये च छः ६।१।८३	२९७	भूतपूर्वे चरद् ५।३।५३
६१८	बहुव्रीहौ विश्वं सं ६।२।१०६	२२२	भर्गात्रैगतं ४।१।१११	४७८	भूते ३।२।८४
१९०	बहुव्रीहौ सक्थ्यः ५।४।११३	२४२	भवतष्ठक्छसौ ४।२।११५	४५१	भूते च ३।३।१४०
१९०	बहुव्रीहौ संख्येयः ५।४।७३	३२३	भवतेरः ७।४।७३	५४३	भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२
४	बहुषु बहुवचनम् १।४।२१	५४३	भविष्यति गम्यादयः ३।३।३	७	भूवादयो घातवः १।३।१
६२६	बहोर्नञ्वदुत्तरपद् ६।२।१७५	४५१	भविष्यति मर्यादाः ३।३।१३६	१७५	भूषणेऽलम् १।४।६४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३२९ भूषुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८	६२३ मन्त्रिन्व्याख्या ६ । २ । १५१	३५७ मिदेर्गुणः ७ । ३ । ८२
३८२ मृशामित् ७ । ४ । ७६	५६३ मन्त्रे घसह्वरणश २ । ४ । ८०	६२४ मिश्रं चानुपसर्गं ६ । २ । २५४
४६१ मृशोऽसंज्ञायाम् ३ । १ । ११२	५६६ मन्त्रे वृषेषपचमन ३ । ३ । १९६	३८४ मीनासिमिनोतिदी ६ । १ । ५०
४२७ मृशादिभ्यो भुव्यच्चे ३ । १ । ११२	५६५ मन्त्रे श्वेतवहोक्थश ३ । २ । ७१	५८१ मीनातेर्निगमे ७ । ३ । ८१
४६४ भोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९	५७७ मन्त्रेष्वारुपादे ६ । ४ । १४१	६२५ मुखं स्वाङ्गम् ६ । २ । १६७
३५ भोगोभघोभपूर्वं ८ । ३ । १७	५७६ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि ६ । ३ । १३१	४ मुखनासिकावच १ । १ । ८
२३५ भौरिक्याद्यैषुकार्या ४ । २ । ५४	२०७ मन्थौदनसक्तुभि ६ । ३ । ६०	४१५ मुचोऽकर्मकस्य ७ । ४ । ५७
८८ भ्यसो भ्यम् ७ । १ । ३०	१४२ मन्यकर्मण्यनादरे वि २ । ३ । १७७	४२९ मुण्डमिश्रशृङ्गण ३ । १ । २१
३८९ भ्रस्जो रोपघयो ६ । ४ । ४७	८७ मपर्यन्तस्य ७ । २ । ९१	२५९ मुद्रादण् ४ । ४ । २५
४९० भ्राजभासधुर्विशु ३ । २ । १७७	२५ मय उजो वो वा ८ । ३ । ३३	५४८ मूर्तौ घनः ३ । ३ । ७७
३९९ भ्राजभासभाषदीप ७ । ४ । ३	२५१ मयद् च ४ । ३ । ८२	२६३ मूलमस्याबर्हि ४ । ४ । ८८
२१८ भ्रातरि च ज्यायसि ४ । १ । १६४	२५६ मयद्वैतयोर्भाषा ४ । ३ । १४३	४६२ मृजेर्विभाषा ३ । १ । ११३
२२७ भ्रातुर्व्यञ्च ४ । १ । १४४	५५३ मयतेरिदन्यतर ६ । ४ । ७०	३७९ मृजेर्द्विदिः ७ । २ । ११४
२०० भ्रातृपुत्री स्वसदुहि १ । २ । ६८	१७३ मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२	५५४ मृष्टमृदगुध १ । २ । ७
२२४ भ्रुवो वृक्च ४ । १ । १२५	५७१ मये च ४ । ४ । १३८	३०८ मृदस्तिक्न् ५ । ४ । ३९
८१ मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८	२१३ मस्करमस्करिणौ ६ । १ । १५४	४८१ मृष्टस्तिस्तिज्ञायाम् १ । २ । २०
२६१ मङ्गकमर्शरादन्यत ४ । ४ । ५६	३८६ मस्तिजनशोर्शलि ७ । १ । ६०	४७२ मेघर्तिभयेषु कृजः ३ । २ । ४३
२६४ मतजनहलात्करण ४ । ४ । ९७	२२६ महाकुलादञ्छगौ ४ । १ । १४१	३२७ मेर्निः ३ । ४ । ८९
४८५ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य ३ । २ । १८८	६११ महान्त्रीह्यपराहृग ६ । २ । ३८	२८ मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३
५८६ मतुवसो रु संबुद्धौ ८ । ३ । १	२३३ महाराजोष्टपदा ४ । २ । ३५	७८ मो नो धातोः ८ । २ । ६४
५९७ मतोः पूर्वमात्संज्ञा ६ । १ । २१९	२५२ महाराजाह्व ४ । ३ । ९७	२८ मो राजि समः कौ ८ । ३ । २५
२३७ मतोश्च बह्वज्ज्ञात् ४ । २ । ७२	२३३ महेन्द्राद्वाणौ च ४ । २ । २९	३९२ म्रियतेर्लुङ्लिङो १ । ३ । ६१
५७१ मतौ च ४ । ४ । १३६	३२९ माङ्कि लृङ् ३ । ३ । १७५	३४९ म्वोश्च ८ । २ । ६५
२८७ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ५ । २ । ५९	२६६ माणवचरकाभ्यां खल् ५ । १ । ११	९८ यः सौ ७ । २ । ११०
२११ मतौ बह्वचोऽनजि ६ । ३ । ११९	१९९ मातरपितरादुदीचाम् ६ । ३ । ३२	१२५ यङ्श्चाप् ४ । १ । ७४
५७१ मत्वर्थे मासतन्वोः ४ । ४ । १२८	२०६ मातुःपितृभ्यामन्य ८ । ३ । ८५	४१७ यङि च ७ । ४ । ३०
५४७ मदोऽनुपसर्गे ३ । ३ । ६७	२२३ मातुस्तस्यस्यासंभ ४ । १ । ११५	४१८ यङोऽचि च २ । ४ । ७४
२४३ मद्रवृज्योः कन् ४ । २ । १३१	२०६ मातृपितृभ्यां खसा ८ । ३ । ८४	४१९ यङो वा ७ । ३ । ९४
३१० मद्रात्परिवापणे ५ । ४ । ६७	२२४ मातृष्वसुध ४ । १ । १३४	५२ यचि भम् १ । ४ । १८
२४१ मद्रभ्योऽञ् ४ । २ । १०८	६०७ मात्रोपप्लोपक्रम ६ । २ । १४	४५२ यच्चयत्रयोः ३ । ३ । १४८
२२२ मधुबभ्रवोर्ब्राह्मण ४ । १ । १०६	२६० माथोत्तरपद ४ । ४ । ३७	४८९ यजजपदशां यङः ३ । २ । १६६
५७१ मघोः ४ । ४ । १३९	२९० मातृपधायाश्च म ८ । २ । ९	५७९ यजध्वैनमिति च ७ । १ । ४३
७७१ मघोर्भ च ४ । ४ । १२९	२९७ मानपश्चक्रयोः क ५ । ३ । ५१	५४८ यजयाचयतविच्छ ३ । ३ । ९०
२०५ मघ्याङ्गुरौ ६ । ३ । ११	२५७ माने वयः ४ । ३ । १६२	४६३ यजयाचरुचप्रवचर्च ७ । ३ । ६६
२४४ मघ्यान्मः ४ । ३ । ८	३६९ मान्वघदान्शान् ३ । १ । ६	५७५ यजुष्युरः ६ । १ । ११७
१७६ मघ्येपदे निवचने च १ । ४ । ७६	५७० मायायामण् ४ । ४ । १२४	५८७ यजुष्येकेषाम् ८ । ३ । १०४
२३९ मघ्यादिभ्यश्च ४ । २ । ८६	६१६ मालादीनां च ६ । २ । ८८	५६३ यजेश्च करणे २ । ३ । ६३
४७६ मनः ३ । २ । ८२	२७५ मासाद्वयसि य ५ । १ । ८१	५९२ यज्ञकर्मण्यजप १ । २ । ३४
१०८ मनः ४ । १ । ११	४७२ मितनखे च ३ । २ । ३४	२७४ यज्ञर्त्विग्भ्यां घञ ५ । १ । ७१
२०४ मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४	४०० मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२	५४५ यङ्गे समि स्तुवः ३ । ३ । ३१
२४३ मनुष्यतत्स्थयो ४ । २ । १३४	२११ मित्रे चर्षौ ६ । ३ । १३०	२२२ यमभोश्च २ । ४ । ६४
११८ मनोरी वा ४ । १ । ३८	४४० मिथ्योपपदात् १ । ३ । ७१	११३ यमश्च ४ । १ । १६
२२८ मनोर्जातावज्य ४ । १ । १६१	९ मिदचोऽन्त्या १ । १ । ४७	२२१ यमिभोश्च ४ । १ । १०१

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१५२ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१	५७७ युमुवोर्दीर्घं ६ । ४ । ५८	५४७ रश्मौ च ३ । ३ । ५३
५९६ यतोऽनावः ६ । १ । २१३	१७३ युवा ललतिप० २ । १ । ६७	५३ रषाभ्यां नो णः ख० ८ । ४ । १
२८४ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे० ५ । २ । ३९	२९९ युवाल्पयोः कनन्थ० ५ । ३ । ६४	२८९ रसादिभ्यश्च ५ । २ । ९५
२७८ यथातथायथापुर० ७ । ३ । ३१	८७ युवावौ द्विव० ७ । २ । ९२	१९५ राजदन्तादिषु० २ । २ । ३१
५५६ यथातथयोरसू० ३ । ४ । २८	२३४ युवोरनाकौ ७ । १ । १	४७८ राजनि युधि० ३ । २ । ९५
२८० यथामुखसंमुख० ५ । २ । ६	५८७ युष्मत्तततधु० ८ । ३ । १०३	६१० राजन्यबहुवचन० ६ । २ । ३४
४५६ यथाविध्यनुप्र० ३ । ४ । ४	९० युष्मदस्मदोः षष्ठी० ८ । १ । २०	२३५ राजन्यादिभ्यो वु० ४ । २ । ५३
२९ यथासंख्यमनु० १ । ३ । १०	८८ युष्मदस्मदोरनादे० ७ । २ । ८६	२९० राजन्वान्सौराज्ये ८ । २ । १४
१५७ यथासादृश्ये २ । १ । ७	२४४ युष्मदस्मदोरन्य० ४ । ३ । १	२२६ राजश्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७
३१४ यथास्ते यथायथम् ८ । १ । १४	५९६ युष्मदस्मदोर्केसि ६ । १ । २११	४६२ राजसूयसूर्ये० ३ । १ । ११४
६३३ यद्विदुपरं छन्दसि ८ । १ । ५६	८८ युष्मदस्मद्व्यां ह० ७ । १ । २७	६१४ राजा च ६ । २ । ५९
६३४ यद्वृत्ताभिल्यम् ८ । १ । ६६	३२१ युष्मदुपपदे स० १ । ४ । १०५	६१४ राजा च प्रशंसायाम् ६ । २ । ६३
५४७ यमः समुपनिविषु० ३ । ३ । ६३	१२६ यूनसिः ४ । १ । ७७	१७८ राजाहःससि० ५ । ४ । ९१
३६६ यमरमनमाता० ७ । २ । ७३	२१६ यूनि लृङ् ४ । १ । ९०	२४३ राहः क च ४ । २ । १४०
४३५ यमो गन्धने १ । २ । १५	८८ यूयवचौ जसि ७ । २ । ९३	१८१ रात्राहाहाः पुंसि २ । ४ । २९
६१४ यमतोधातदर्थे ६ । २ । १५६	५९ यूय्याह्यौ नदी १ । ४ । ३	२०८ रात्रेः कृति वि० ६ । ३ । ७२
२७ यरोऽनुनासिकेऽनु० ८ । ४ । ४५	३९५ ये च ६ । ४ । १०९	५६९ रात्रेश्चाजसौ ४ । १ । ३१
२८० यवयवकषष्टिका० ५ । २ । ३	२६६ ये च तद्धिते ६ । १ । ६१	२७५ रात्र्यहःसंवत्स० ५ । १ । ८७
४९० यश्च यङ् ३ । २ । १७६	२२६ ये चाभावकर्म० ६ । १ । १६८	६३ रात्सस्य ८ । २ । २४
३८० यसोऽनुपसर्गात् ३ । १ । ७१	८ येन विधित्वादन्तस्य १ । १ । ७२	१४१ राधीक्ष्योर्यस्य० १ । ४ । ३९
२२५ यस्कादिभ्यो गोत्रे २ । ४ । ६३	१३८ येनाङ्गविकारः २ । ३ । २०	३८८ राधो हिंसायाम् ६ । ४ । १२३
४३ यस्मात्प्रत्ययविधि० १ । ४ । १३	५८४ ये यङ्कर्मणि ८ । २ । ८८	६६ रायो हलि ७ । २ । ८५
१५३ यस्मादधिकं यस्य चे० २ । ३ । १९	३५१ ये विभाषा ६ । ४ । ४३	४२३ राल्लोपः ६ । ४ । २१
१५२ यस्य च भावेन० २ । ३ । ३७	१९७ येषां च विरोधः शा० २ । ४ । ९	२४० राष्ट्रावारपारा० ४ । २ । ९३
१५९ यस्य चायामः २ । १ । १६	२३८ योगप्रमाणे च० १ । २ । ५५	५९६ रिक्ते विभाषा ६ । १ । २०८
४७९ यस्य विभाषा ७ । २ । १५	२७६ योगाद्यच्च ५ । १ । १०२	३६४ रिङ् शयगिल्ङ्गु ७ । ४ । २८
४१७ यस्य हलः ६ । ४ । ४९	८८ योऽचि ७ । २ । ८९	३२६ रि च ७ । ४ । ५१
७२ यस्येति च ६ । ४ । १४८	२७४ योजनं गच्छति ५ । १ । ७४	४१८ रीगुदुपधस्य च ७ । ४ । ९०
१६४ याजकादिभिश्च २ । २ । ९	२७९ योपधाद्गुपोत्त० ५ । १ । १३२	२३३ रीकृतः ७ । ४ । २७
५८४ याज्यान्तः ८ । २ । ९०	२७८ रङ्गतो हलादेर्ल० ६ । ४ । १६१	४२१ रिभिकौ च लुकि ७ । ४ । ९१
६७ याङापः ७ । ३ । ११३	३०७ रक्ते ५ । ४ । ३२	१४० रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १ । ४ । ३३
२९७ याप्ये पाशाप् ५ । ३ । ४७	२६० रक्षति ४ । ४ । ३३	१४८ रुजार्थानां भावव० २ । ३ । ५४
५५७ यावति विन्दजीवोः ३ । ४ । ३०	५७० रक्षोयातूनां ह० ४ । ४ । १२१	४१३ रुदविदमुषग्रहि० १ । २ । ८०
४५० यावत्पुराणिपात० ३ । ३ । ४	२४० रङ्गोरमनुष्ये० ४ । २ । १००	३७९ रुदश्च पञ्चभ्यः ७ । ३ । ९८
१५७ यावदवधारणे २ । १ । ८	२९२ रजःकृत्वाप्तु० ५ । २ । ११२	३७९ रुदादिभ्यः सार्व० ७ । २ । ७६
६३० यावद्यथाभ्याम् ८ । १ । ३६	३६९ रजेश्च ६ । ४ । २६	३९४ रुषादिभ्यः श्रम् ३ । १ । ७८
३०७ यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । २९	२०९ रथवदयोश्च ६ । ३ । १०२	४८३ रुष्यमत्वरसंभु० ७ । ३ । २८
३२७ यायुद्ग परस्मैपदे० ३ । ४ । १०३	२५४ रथाद्यत् ४ । ३ । १२१	४१२ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ७ । ३ । ४३
३८१ यीवर्णयोर्दीर्घावे० ७ । ४ । ५३	४७९ रदाभ्यां निष्ठातो नः० ८ । २ । ४२	२९३ रूपादाहतप्र० ५ । २ । १३०
६१६ युक्तारोह्यादयश्च ६ । २ । ८१	३८६ रघादिभ्यश्च ७ । २ । ४५	५७० रेवतीजगती० ४ । ४ । १२२
६१४ युक्ते च ६ । २ । ६६	३४७ रघिजमोरचि ७ । १ । ६१	२२७ रेवत्यादिभ्यश्च ४ । १ । १४६
४६३ युग्यं च पत्रे ३ । १ । १२१	४१० रभेरशब्दलोः ७ । १ । ६३	२५५ रेवतिकादिभ्यश्च ४ । ३ । १३१
८५ युजेरसमासे ७ । १ । ७१	४१४ रलो व्युपधाद् १ । २ । २६	७० रोः सुपि ८ । ३ । १६

पृष्ठम् सूत्रम्  
 ५५० रोगाख्यायां ण्व० ३।३।१०८  
 ३०९ रोगाणापनयने ५।४।४९  
 २३८ रोणी ४।२।७८  
 २४२ रोपधेतोः प्राचां ४।२।१२३  
 ३६ रो रि ८।३।१४  
 ३६ रोऽपि ८।२।६९  
 ९५ रौरुपधायां ८।२।७६  
 ३१८ रः कर्मणि च भावे० ३।४।६९  
 ३२० रः परस्मैपदम् १।४।९९  
 ४८६ रक्षणहेत्वोः ३।२।१२६  
 ४७३ रक्षणे जायापत्योष्टक् ३।२।५२  
 १३४ रक्षणेत्थंभूताख्यानां १।४।९०  
 १५८ रक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४  
 ३७७ रक्षः शाकटायन० ३।४।१११  
 ४८६ रटः शतृशानचा० ३।२।१२४  
 ४५० रट् से ३।२।११८  
 ४१० रमेध ७।१।६४  
 २६१ रवणाहम् ४।४।५२  
 २५९ रवणाहम् ४।४।२४  
 ४३ रवाकतद्विते १।३।८  
 ४८९ रवपतपदस्था० ३।२।१५४  
 ३२० रस्य ३।४।७७  
 २३१ रक्षाशरोचनाहक् ४।२।२  
 ३२८ रक्षिः सलोपोऽनन्त्य० ७।२।७९  
 ३३४ रक्षिः सीयुद् ३।४।१०२  
 ५६६ रक्षिर्धे क् ३।४।७  
 ३२८ रक्षिषि ३।४।११६  
 ४५३ रक्षि च ३।३।१५९  
 ४५० रक्षि चोर्ध्वमौह् ३।३।९  
 ४५४ रक्षि चोर्ध्वमौह् ३।३।१६४  
 ३३० रक्षिनिमित्ते ल० ३।३।१३९  
 ४५४ रक्षि यदि ३।३।१६८  
 ५६७ रक्षिषाशिष्य ३।१।८६  
 ३४७ रक्षिचावात्म० १।२।११  
 ३८८ रक्षिचोरात्म० ७।२।४२  
 ५६५ रक्षिः कानज्वा ३।२।१०६  
 ३३२ रक्षिस्तज्ञयोरेशि० ३।४।८१  
 ३२३ रक्षि चातोरनभ्या० ६।१।८  
 ३७१ रक्षि वयो यः ६।१।३८  
 ३२२ रक्षि च ३।४।११५  
 ३७३ रक्षिन्त्यतरस्याम् २।४।४०  
 ३७१ रक्षिभ्यासस्यो० ६।१।१७  
 ३५२ रक्षिभ्योश्च ६।१।२९

पृष्ठम् सूत्रम्  
 ५९४ रक्षि ६।१।१९३  
 ३७२ रक्षिसिचिह्नश्च ३।१।५३  
 ४५० रक्षिप्यमानसि० ३।३।७  
 ४११ रक्षिः संमानन० १।३।७०  
 ४११ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।३।३९  
 २४७ रक्षिद्वितल्लुकि १।२।४९  
 २२२ रक्षि स्त्रियाम् ४।१।१०९  
 ३६४ रक्षि दुहदिह० ७।३।७३  
 ३२९ रक्षि ३।२।११०  
 ३७३ रक्षि च २।४।४३  
 ३२७ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।४।७१  
 ३७३ रक्षिर्लुगुलकाव० २।४।३७  
 ३२६ रक्षिः प्रथमस्य० २।४।८५  
 ३५८ रक्षि च कृपः १।३।९३  
 ४१७ रक्षिपदचरजप० ३।१।२४  
 २३८ रक्षि युक्त्वम् १।२।५१  
 २५७ रक्षि च ४।३।१६६  
 २३१ रक्षिर्विशेषे ४।२।४  
 २३८ रक्षिर्लुगुलकाव० १।२।५४  
 ४८१ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।२।५४  
 ३०३ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।३।९८  
 ४८७ रक्षिः सद्वा ३।३।१४  
 ३२६ रक्षि शेषे च ३।३।१३  
 ५६६ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।४।९४  
 २७१ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।१।४४  
 ३२६ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।४।८५  
 ३२६ रक्षि च ३।३।१६२  
 ६३२ रक्षि च ८।१।५२  
 ४५० रक्षिर्लुगुलकाव० ३।३।८  
 ४११ रक्षिः पिबतेरी० ७।४।४  
 १८ रक्षिः शाकल्यस्य ८।३।१९  
 ३५४ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।४।१०७  
 ५७९ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।१।४१  
 ६३१ रक्षि विभाषा ८।१।४५  
 ३८२ रक्षि यि ६।४।११८  
 १९२ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।१।६६  
 २९१ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।२।१००  
 ४२८ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।१।१३  
 ३०७ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।४।३०  
 ५५५ रक्षि च ६।१।४१  
 ५५५ रक्षि लघुपूर्वात् ६।४।५६  
 ५५१ रक्षि च ३।३।११५  
 ४७९ रक्षिर्लुगुलकाव० ८।२।४४

पृष्ठम् सूत्रम्  
 ३७६ रक्षि उम् ७।४।२०  
 ३७१ रक्षिस्त्रियजादी० ६।१।१५  
 ४६४ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।३।६७  
 ५५४ रक्षिर्लुगुलकाव० १।२।२४  
 ४६३ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।३।६३  
 २२२ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।१।१०८  
 २६९ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।१।२३  
 २८६ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।२।५३  
 ५७२ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।१।९१  
 २४७ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।३।३६  
 २९० रक्षिर्लुगुलकाव० ५।२।९८  
 ३०२ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।३।९१  
 ४६१ रक्षिः सुपि क्यप् च ३।१।१०६  
 ३३८ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।२।३  
 ६२६ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।१।१७८  
 २१० रक्षिर्लुगुलकाव० ६।३।११७  
 २१० रक्षिर्लुगुलकाव० ८।४।४  
 १०७ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।१।७  
 १९४ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।४।१५७  
 ३७३ रक्षिर्लुगुलकाव० ८।४।२३  
 ४६९ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।२।१०  
 १९३ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।४।१४१  
 २९४ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।२।१३०  
 ११५ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।१।२०  
 ५७१ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।४।१२७  
 २३९ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।२।८२  
 २४९ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।३।६३  
 ६२० रक्षिर्लुगुलकाव० ६।२।१३१  
 २१३ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।१।१४८  
 २७८ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।१।१२३  
 ११८ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।१।३९  
 २९४ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।२।१३४  
 ३०७ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।४।३१  
 १७३ रक्षिर्लुगुलकाव० २।१।६९  
 ६०६ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।२।३  
 २४१ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।२।१०३  
 ४५० रक्षिर्लुगुलकाव० ३।३।१३१  
 ३१८ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।२।१२३  
 ५५७ रक्षिर्लुगुलकाव० ३।४।३२  
 २७५ रक्षिर्लुगुलकाव० ७।३।१६  
 २४५ रक्षिर्लुगुलकाव० ४।३।१८  
 ६४ रक्षिर्लुगुलकाव० ६।४।८४  
 २७५ रक्षिर्लुगुलकाव० ५।१।८८

पृष्ठम् सूत्रम्

२११ वले ६।३।११८  
 २६३ वशं गतः ४।४।८६  
 ३७१ वश्यास्यान्यतरस्यां ६।१।३९  
 ४८१ वसतिधुरिद् ७।२।५२  
 ५६९ वसन्ताच्च ४।३।२०  
 २३६ वसन्तादिभ्यश्च ४।२।६३  
 ७७ वसुसंमुखंस्वनहुं ८।२।७२  
 ५७१ वसोः समूहे च ४।४।१४०  
 ९६ वसोः संप्रसारणम् ६।४।१३१  
 ३०३ वसोर्देन् ५।३।१०१  
 २५९ वसक्रयविक्रयाद् ४।४।१३  
 २७२ वस्रव्याभ्यां ठन्कनौ ५।१।५१  
 ४८५ वस्त्रेकाजाह्रसाम् ७।२।६७  
 ५६५ वहध्व ३।२।६४  
 ४७२ वहध्वे लिहः ३।२।३२  
 ४६० वहां करणम् ३।१।१०२  
 २२८ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।१५८  
 ४२८ वा क्यषः १।३।९०  
 २३ वाक्यस्य टेः प्लुत उ० ८।२।८२  
 ३१२ वाक्यादेरामश्रितं ८।१।८  
 ४८४ वा क्रोशदैत्ययोः ६।४।६१  
 ४३५ वा गमः १।२।१३  
 २०७ वा घोषमिश्रशब्देषु ६।३।५६  
 ४७२ वाचंयमपुरंदरी च ६।३।६९  
 ४१२ वा चित्तविरागे ६।४।९१  
 ४७२ वाचि यमो व्रते ३।२।४०  
 २९३ वाचो विमनिः ५।२।१२४  
 ३०७ वाचो व्याहृतार्थायाम् ५।४।३५  
 ५७७ वा छन्दसि ३।४।८८  
 ५७४ वा छन्दसि ६।१।१०६  
 ६२६ वा जाते ६।२।१७१  
 ३६२ वा जृभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४  
 २९४ वातातीसाराभ्यां ५।२।१२९  
 ४८३ वा दान्तशान्तपूर्णं ७।२।२७  
 ७६ वा द्रुहमुहणुहणि० ८।२।३३  
 १०१ वा नपुंसकस्य ७।१।७९  
 ४५९ वा निंसनिक्षनिन्दां ८।४।३३  
 १७ वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९  
 २१८ वान्यस्मिन्सपिण्डे ४।१।१६५  
 ३६६ वान्यस्य संयोगादेः ६।४।६८  
 २८ वा पदान्तस्य ८।४।५९  
 ३०२ वा बहुनां जातिपरि० ५।३।९३  
 २१२ वा भावकरणयोः ८।४।१०

पृष्ठम् सूत्रम्

६०८ वा भुवनम् ६।२।२०  
 ३५१ वा आशम्भाशप्रम् ३।१।७०  
 २३५ वामदेवाङ्गुयौ ४।२।९  
 ७० वामि १।४।५  
 ७० वाम्भासोः ६।४।८०  
 ५५१ वा यौ २।४।५७  
 २३३ वाय्वुपिनुषसो यत् ४।२।३१  
 १४३ वारणार्थानामीप्सितः १।४।२७  
 ३७४ वा लिटि २।४।५५  
 ५५५ वा स्वपि ६।४।३८  
 ४४ वावसाने ८।४।५६  
 ३२ वा शरि ८।३।३६  
 २०७ वा शोकप्यवरोगेषु ६।३।५१  
 ५७७ वा षपूर्वस्य निगमे ६।४।९  
 १९२ वा संशायाम् ५।४।१३३  
 ४५७ वासरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४  
 २५२ वासुदेवार्जुनाभ्यां डन् ४।३।९८  
 २० वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२  
 ७६ वाह ऊद् ६।४।१३२  
 १२३ वाहः ४।१।६१  
 २९५ वा ह च छन्दसि ५।३।१३  
 २११ वाहनमाहितात् ८।४।८  
 १९४ वाहिताभ्यादिषु २।२।३७  
 २४२ वाहीकप्राग्मेभ्यश्च ४।२।११७  
 २७० विशतिकात्सः ५।१।३२  
 २६९ विशतित्रिंशद्भ्यां ५।१।२४  
 २८६ विशत्यादिभ्यस्तमडं ५।२।५६  
 ३२४ विकर्णकुषीतकां ४।१।१२४  
 २२३ विकर्णशुक्लच्छगं ४।१।११७  
 ४८४ विकुशमिपरिभ्यः ८।३।९६  
 ५८४ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७  
 ३९० विज इद् १।२।२  
 ५६५ विजुपे छन्दसि ३।२।७३  
 ४७५ विद्वनोरनुनासिकं ६।४।४१  
 ४८० वित्तो भोगप्रत्यययोः ८।२।५८  
 ३७८ विदां कुर्वन्तिवत्यन्यं ३।१।४१  
 ४८९ विदिभिदिच्छिदेः ३।२।१६२  
 २५१ विद्वराज्यः ४।३।८४  
 ४८६ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६  
 ३७८ विदो लटो वा ३।४।८३  
 २५० विद्यायोनिंसंबन्धे ४।३।७७  
 ३२७ विधिनिमन्त्रणां ३।३।१६१  
 २६३ विध्यत्यनुषा ४।४।८३

पृष्ठम् सूत्रम्

४७३ विध्वस्योस्तुदः ३।२।३५  
 ३८२ विनठभ्यां नानाभौ ५।२।२७  
 ३०७ विनयादिभ्यश्च ५।४।३४  
 ४९० विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९  
 २९९ विन्मतोर्छक् ५।३।६५  
 ४२४ विपराभ्यां जेः १।३।१९  
 ४६२ विपुयविनीयजि० ३।१।११७  
 १९८ विप्रतिषिद्धं चानधि० २।४।१३  
 ३७ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२  
 ४९१ विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञां ३।२।१८०  
 ४० विभक्तिश्च १।४।१०४  
 ५७७ विभाषजोऽछन्दसि ६।४।१६२  
 १५८ विभाषा २।१।११  
 ४५२ विभाषा कथमि० ३।३।१४३  
 ४५० विभाषा कदाकथोः ३।३।५  
 ४४१ विभाषाकर्मकात् १।३।८५  
 २६९ विभाषा कार्षापणसं ५।१।२९  
 २४३ विभाषा कुर्युगं ४।२।१३०  
 १७५ विभाषा कृमि १।४।७२  
 १५३ विभाषा कृमि १।४।९८  
 ४६३ विभाषा कृत्तवोः ३।१।१२०  
 ५५१ विभाषाकृत्यापणि० ३।३।११०  
 ४८६ विभाषा गमहनवि० ७।२।६८  
 १४६ विभाषा गुणेऽस्त्रि० २।३।२५  
 ४६७ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३  
 ५५६ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु ३।४।२४  
 ३६६ विभाषा प्राधेदशां २।४।७८  
 ५४७ विभाषा डि रुमुवोः ३।३।५०  
 ५३ विभाषा द्विदयोः ६।४।१३६  
 १८० विभाषा चत्वारिंशं ६।३।४९  
 ४४५ विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६९  
 ३८८ विभाषा चेः ७।३।५८  
 ५९२ विभाषा छन्दसि १।२।३६  
 ६२५ विभाषा छन्दसि ६।२।१६४  
 ५८२ विभाषा छन्दसि ७।४।४४  
 ५१ विभाषा जसि १।१।३२  
 ३०५ विभाषाज्जेरदिविन्नं ५।४।८  
 २८० विभाषा सिलमाषो ५।२।४  
 ६३ विभाषा तृतीया ७।१।९७  
 ६२५ विभाषा तृमन्ती ६।२।१६१  
 ६७ विभाषा दिक्समासे १।१।२८  
 ६८ विभाषा द्वितीयातु ७।३।११५  
 ४५३ विभाषा धातो सं ३।३।१५५

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३६५	विभाषा धेद्व्योः ३।१।४९	३७६	विभाषोर्णोः १।२।३	४३६	वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
६१४	विभाषाभ्यक्षे ६।२।६७	२४२	विभाषोदीनरेषु ४।२।११८	२८३	वेः शालच्छट्चौ ५।२।२८
५५५	विभाषापः ६।४।५७	२११	विभाषौषधिवनस्प० ८।४।६	३७०	वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३
२९६	विभाषा प्ररावराभ्याम् ५।३।२९	२८७	विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१	३९६	वेः स्कन्नातेर्नित्यम् ८।३।७७
५५५	विभाषा परेः ६।१।४४	८	विरासोऽवसानम् १।४।११०	२७२	वेमः ६।१।४०
२१४	विभाषा पुरुषे ६।३।१०६	५६१	विषाखयोश्च १।२।६२	३७१	वेमो वयिः २।४।४१
२४६	विभाषा पूर्वोक्तापरा० ४।३।२४	२७६	विषाखाषाढाद० ५।१।१००	२६९	वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
५८४	विभाषा पृष्ठप्रतिवच० ८।२।९३	५५९	विशिपतिपदिस्क० ३।४।५६	४३६	वेतोर्विभाषा ७।१।७
२३३	विभाषा फाल्गुनीध० ४।२।२३	१९६	विशिष्टलिङ्गो नदीदे० २।४।७	८५	वेरपृक्तस्य ६।१।६७
३०६	विभाषा बहोर्धा विप्र० ५।४।२०	१७१	विशेषणं विशेष्ये० २।१।५७	५७०	वेशान्तहिमवद्गथा० ४।४।११२
४८१	विभाषा भावादिक० ७।२।१७	२३९	विशेषणानां चाजातेः १।२।५२	५७१	वेशोयशभादेर्भगा० ४।४।१३१
५९५	विभाषा भाषायाम् ६।६।१८१	८६	विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८	३३९	वेध स्वनो भोजने ८।३।६९
४७९	विभाषाभ्यवपूर्वस्य ६।१।२६	२३५	विषयो देशे ४।२।५२	५६६	वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
२४४	विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४	२१३	विष्किरः शकुनौ० ६।१।१५०	२०५	वैयाकरणाख्यायां च० ६।३।७
२४५	विभाषा रोगातपयोः ४।३।१३	९३	विष्वग्देवयोश्च टेर० ६।३।९२	६३४	वैयावेति च छन्दसि ८।१।६४
३८४	विभाषा लीयतेः ६।१।५१	३०१	वितर्जनीयस्य सः ८।३।३४	४५२	वोताप्योः ३।३।१४१
३७७	विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५०	३०६	विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६	११९	वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
२९६	विभाषावरस्य ५।३।४१	३०८	विस्पष्टादीनि गुणव० ६।२।२४	१८९	वोपसर्जनस्य ६।३।८२
२०५	विभाषा वर्षक्षरशरवर० ६।३।१६	६१९	वीरवीर्यौ च ६।२।१२०	४११	वो विधूने जुक् ७।३।३८
४३७	विभाषा विप्रलापे १।३।५०	२३८	वुञ्छणकठजिलसे० ४।२।८०	४८८	वौ कषलसकृथ० ३।२।१४३
२५९	विभाषा विवधात् ४।४।१७	५७३	वृकज्येष्ठाभ्यां ति० ५।४।४१	५४५	वौ क्षुभुवः ३।३।२५
१९७	विभाषा वृक्षमृगतृ० २।४।१२	३०४	वृकाटिष्यण् ५।३।११५	४३७	व्यक्तावां समुच्चारणे १।३।४८
५९७	विभाषा वेण्विन्धा० ६।१।२१५	५४७	वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३	२५९	व्यञ्जनैरुपसिधे ४।४।२६
४१०	विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ७।४।९६	५४७	वृणोतेराच्छादने ३।३।५४	५६७	व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
१९३	विभाषा श्यावारो० ५।४।११४	४३७	वृत्तिसर्गातायनेषु क्रमः १।३।३८	३५९	व्यथो लिटि ७।४।६८
३७२	विभाषा श्वेः ६।१।३०	२९९	वृद्धस्य च ५।३।६२	५४७	व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१
११७	विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४	२१९	वृद्धस्य च पू० ४।१।१६५	२२७	व्यन्सपत्ने ४।१।१४५
१९८	विभाषा समीपे २।४।१६	२४२	वृद्धाच्छः ४।२।११४	५६२	व्यवहिताश्च १।४।८२
४४९	विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४	२२७	वृद्धाद्वक्सौवीरेषु० ४।१।१४८	१४८	व्यवहृपणोः समर्थयोः २।३।५७
३०९	विभाषा साति का० ५।४।५२	२४२	वृद्धाद्वक्त्राच्चाम् ४।२।१२०	६२५	व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६
३००	विभाषा सुपो बहुच्यु० ५।३।६८	२४३	वृद्धाद्वक्त्रेकान्तलो० ४।२।१४१	५५५	व्यथ ६।१।४३
३७०	विभाषा सृजिद्व्योः ७।२।६५	१८८	वृद्धिनिमित्तस्य च० ६।३।३९	४४१	व्याहृतिभ्यो रमः १।३।८३
१८३	विभाषा सेनासुरा० २।४।२५	६	वृद्धिरादैच् १।१।१	२४८	व्याहरति मृगः ४।३।५१
२०६	विभाषा स्वसृपत्योः ६।३।२४	१८	वृद्धिरेचि ६।१।८८	५४६	व्युपयोः शोतेः पर्याये ३।३।३९
२६५	विभाषा हविरपूपादि० ५।१।४	२४२	वृद्धिर्यस्याचामादि० १।१।७३	२७६	व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७
९२	विभाषितं विशेषवच० ८।१।७४	२२८	वृद्धेत्कोसलाजादा० ४।१।१७१	३५	व्योर्लुचुप्रयत्नतरः ८।३।१८
६३२	विभाषितं सोपसर्ग० ८।१।५३	१९९	वृद्धो यूना तलक्षण० १।२।६५	५४९	व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८
३५१	विभाषेष्टः ८।३।७९	३५८	वृद्धयः स्यसनोः १।३।९२	४७६	व्रते ३।२।८०
६२८	विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६	१७२	वृन्दारकनागकुञ्ज० २।१।६२	६८	व्रक्षत्रस्त्रजमृज० ८।२।३६
२०९	विभाषोदरे ६।३।८८	११८	वृषाकप्यमिक्तुसि० ४।१।३७	३०४	व्रातच्छफोरस्त्रियाम् ५।३।११३
४४०	विभाषोपपदेन प्रती० १।३।७७	५९६	वृषादीनां च ६।१।२०३	२८२	व्रातेन जीवति ५।२।२१
४३७	विभाषोपयमने १।२।१६	२६९	वृत्तो वा ७।२।३८	८२०	व्रीहिशाल्योर्दक् ५।२।२
१४९	विभाषोपसर्गे २।३।५९	४३७	वेः पादविहरणे १।३।४१	२५६	व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८



पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२९२ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६	२६ शात् ८।४।४४	३२१ शेषात्कर्तरि परस्मै० १।६।७८
२६२ शकटादण् ४।४।८०	६०७ शारदेऽनार्तवे ६।२।९	१९३ शेषाद्विभाषा ५।४।१५४
५४३ शकधृषणागलाघट० ३।४।६५	१२५ शार्ङ्गरवाणमो ङीन् ४।१।७३	२४० शेषे ४।२।९२
५६८ शक्ति णमुत्कमुलौ ३।४।१२	२८२ शालीनकौपीने अ० ५।२।२०	३२१ शेषे प्रथमः १।४।१०८
४५४ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२	३८० शास इवङ्ङलोः ६।४।३४	४५२ शेषे लृङ्यदौ ३।३।१५१
४६० शक्तिसहोश्च ३।१।९९	३७१ शासिवसिघसीनां ८।३।६०	८७ शेषे लोपः ७।२।९०
२६१ शक्तियष्टयोरीकक् ४।४।५९	३८१ शा हौ ६।४।३५	६३१ शेषे विभाषा ८।१।४१
४७३ शक्नो हस्तिकपाटयोः ३।२।५४	२३९ शिखाया बलच् ४।२।८९	६३२ शेषे विभाषा ८।१।५०
२५२ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ४।३।९२	२९ शितुक् ८।३।३१	३३० शेषे विभाषाकक्षां ८।४।१८
२६९ शतमानविशतिसक० ५।१।२७	६२१ शितेर्नित्याबह्ज्ब० ६।२।१३८	५४ शेषो ध्यससि १।४।७
२९३ शतसहस्रान्ताच्च० ५।२।११९	३०३ शिलाया ङः ५।३।१०२	१८३ शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३
२६८ शताच्च ठन्यतावशते ५।१।२१	२६१ शिल्पम् ४।४।५५	११९ शोणात्त्राचाम् ४।१।४३
६०३ शतुरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३	६१५ शिल्पिनि चाकृमः ६।२।७६	५९९ शौनकादिभ्यश्छ० ४।३।१०६
२८५ शदन्तर्विशतेष्व ५।२।४६	४६८ शिल्पिनि घृन् ३।१।१४५	३७८ शसोरलोपः ६।४।१११
३६३ शदेः शितः १।३।६०	५७२ शिवशमरिष्टस्य करे ४।४।१४३	३९४ श्रामलोपः ६।४।२३
४१२ शदेरगतौ तः ७।३।४२	२२२ शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२	३८० श्राभ्यस्तयोरातः ६।४।११२
१०१ शप्श्यनोर्नित्यम् ७।१।८१	२५१ शिशुकन्दयमसभ० ४।३।८८	४६७ श्याद्वयधासुसं० ३।१।१४१
२६० शब्दद्वैरुं करोति ४।४।३४	७२ शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२	२३५ श्वेनतिलस्य पाते० ६।३।७१
४२९ शब्दवैरकलहाभ्र० ३।१।१७	३७५ शीङः सार्वधातुके० ७।४।२१	४७९ श्वोऽस्पर्शे ८।२।४७
३८७ शमामष्टानां दीर्घः० ७।३।७४	३७५ शीङो रुद् ७।१।६	६०९ श्रज्यावमकम्पाप० ६।२।२५
५७७ शमिता यङ्गे ६।४।५४	२८७ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५।२।७२	२४७ श्रविष्ठाफल्युन्यनु० ४।३।३४
४८८ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१४१	५७४ शीर्षेऽच्छन्दसि ६।१।६०	२६२ श्राणामासौदनाद्विठ्ठन् ४।४।६७
४७० शमि धातोः संज्ञायाम् ३।२।१४	२७३ शीर्षेच्छेदाद्यच्च ५।१।६५	२८८ श्राद्धमनेन भुक्त्वा ५।२।८५
२५६ शम्याः प्लम् ४।३।१४२	२६१ शीलम् ४।४।६१	२४५ श्राद्धे शरदः ४।३।१२
२०५ शयवासवासिष्णका० ६।३।१८	२३३ शुक्राद्वन् ४।२।२६	५४५ श्रिणीभुवोऽनु० ३।३।२४
२२१ शरद्वच्छुनकदर्भो० ४।१।१०२	२५० शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६	५८० श्रीप्रामज्योश्छ० ७।१।५६
२११ शरादीनां च ६।३।१२०	२२३ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३	३६७ श्रुवः श् च ३।१।७४
२४८ शरीरावयवाच्च ४।३।५५	४८० शुषः कः ८।२।५१	५७७ श्रुशृणुपृक्पृक् ६।४।१०२
२६५ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६	५५७ शुष्कचूर्णरूपेषु पिबः ३।४।३५	१७२ श्रेण्यादयः कृता० २।१।५९
७७ शरोऽचि ८।४।४९	५९६ शुष्कपृष्ठौ ६।१।२०६	२८८ श्रोत्रियंश्छन्दो० ५।२।८४
३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७	१९७ शुद्राणामनिरवसि० २।४।१०	३६७ श्र्युकः किति ७।४।११
२३९ शर्कराया वा ४।२।८३	२६९ शूर्पादमन्यतरस्याम् ५।१।२६	१४० श्वाबन्हुस्थाश० १।४।३४
३२ शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५	३१० शूलात्पाके ५।४।६५	३८६ श्लिष आलिङ्गने ३।१।४६
३३६ शर्पूर्वाः स्त्रयः ७।४।६१	२३२ शूलोच्चाद्यत् ४।२।१७	३८१ श्लौ ६।१।१०
३५५ शल इगुपधादनिटः० ३।१।४५	२८८ शृङ्गलमस्य बन्ध० ५।२।७९	२५९ श्वगणाद्वच्च ४।४।११
२६१ शलालुनोऽन्यतर० ४।४।५४	६१९ शृङ्गमवस्थायां च ६।२।११५	३७२ श्वयतेरः ७।४।१८
२८ शश्छोऽटि ८।४।६३	४८३ शृतं पाके ६।१।२७	८२ श्वयुवमघोनामत० ६।४।१३३
८८ शसो न ७।१।२९	३८२ शृदृप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२	२०० श्वशुरः श्वश्र्वा १।२।७१
२५४ शकलाद्वा ४।३।१२८	४९० शृवन्थोराङ्गः ३।२।१७३	२४५ श्वसस्तुद च ४।३।१५
३०३ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३	२४ शे १।१।१३	२०३ श्वसोवसीयः श्रे० ५।४।८०
४११ शाच्छासाहाव्यावे० ७।३।३७	३९३ शे मुचादीनाम् ७।१।५९	२५९ श्वादेरिति ७।३।८
४८३ शाच्छोरन्यतरस्याम् ७।४।४१	३०२ शेवलसुपरिविशाल० ५।३।८४	४८० श्रीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४
२७० शाणाद्वा ५।१।३५	५७४ शेच्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०	११४ शः प्रत्ययस्य १।३।६

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२८६	षट्कतिकृतिपयः ५।२।५१	२५८	संस्कृतम् ४।४।३	२३१	संज्ञायां श्रवणा ४।२।५
६२१	षट् च काष्ठादीनि ६।२।१३५	२३२	संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६	५४९	संज्ञायां समजनि ३।३।९९
७७	षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५	१२४	संहितशफल ४।१।७०	४५६	संज्ञायां कन् ४।३।१४७
६०४	षट्त्रिचतुर्भ्यो ६।१।१७९	३१	संहितायाम् ६।१।७२	३००	संज्ञायां कन् ५।३।७५
५८	षड्भ्यो लुक् ७।१।२२	२१०	संहितायाम् ६।३।११४	३०२	संज्ञायां कन् ५।३।८७
६९	षढोः कः सि ८।२।४१	६२८	सक्यं चाकां ६।२।१९८	१८२	संज्ञायां कन्योशीनरेषु २।४।२०
२७५	षण्मासाण्यश्च ५।१।८३	१२३	सह्यशिश्वीति ४।१।६२	६१७	संज्ञायां गिरिनि ६।२।९४
५५५	षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६	५६	सह्युरसंबुद्धौ ७।१।९२	३०३	संज्ञायां च ५।३।९७
२२६	षपूर्वहनृत् ६।४।१३५	२७८	सह्युर्यः ५।१।१२६	६१५	संज्ञायां च ६।२।७७
२७५	षष्टिकाः षष्टिरा ५।१।९०	६३४	सगतितरपि तिङ् ८।१।६८	२६३	संज्ञायां जन्या ४।४।८२
२८७	षष्ट्यादिश्वासंख्यादेः ५।२।५८	५७०	सगर्भसंयूषस ४।४।११४	२६३	संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९
२९७	षष्ठाष्टमाभ्यां अ च ५।३।५०	२३८	संकलादिभ्यश्च ४।२।७५	६२२	संज्ञायामनाचिता ६।१।१४६
१६४	षष्ठी २।२।८	१८८	संख्यायाव्यासभा २।२।२५	५९६	संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४
१५२	षष्ठी चानादरे २।३।३८	६१०	संख्या ६।२।३५	४७३	संज्ञायां भृतृजिधा ३।२।४६
६१४	षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०	१७०	संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२	२९४	संज्ञायां मन्माभ्यां ५।२।१३७
५६१	षष्ठीयुक्तसूच्यसि वा १।४।९	२६९	संख्याया अति ५।१।२२	६२५	संज्ञायां मित्राजिनयोः ६।२।१६५
१४६	षष्ठी शेषे २।३।५०	२८५	संख्याया अवयवे ५।२।४२	१३६	संज्ञोऽन्यतरस्यां २।३।२२
१०	षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९	३०६	संख्यायाः क्रियाभ्या ५।४।१७	६१९	संज्ञीपम्ययोश्च ६।३।११३
१४७	षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६	२७५	संख्यायाः संवत्सर ७।३।१५	६३०	सत्यं प्रश्ने ८।१।३२
१४७	षष्ठ्यतस्यप्र २।३।३०	२७२	संख्यायाः संज्ञासंघ ५।१।५८	३१०	सत्यादशपथे ५।४।६६
२०६	षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१	६२५	संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३	३९८	सत्यापपाशरूपवी ३।१।२५
५८७	षष्ठ्याः पतिपुत्रपृ ८।३।५३	२८५	संख्याया गुणस्य ५।२।४७	४७४	सत्सूद्विषद्वह ३।२।६१
२९७	षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४	२९७	संख्याया विधार्थे ५।३।४२	३३८	सदिरप्रतेः ८।३।६६
३०९	षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८	३१०	संख्यायाश्च गुणान्ता ५।४।५९	६०७	सदृशप्रतिरूपयो ६।२।११
५५२	षात्पदान्तात् ८।४।३५	१५९	संख्या वंश्येन २।१।१९	३६३	सदेः परस्य लिटि ८।३।११८
११८	षित्रौरादिभ्यश्च ४।१।४१	५४	संख्याविसायपूर्व ६।३।११०	२९५	सद्यः परस्परार्थेभ्यः ५।३।२२
५५०	षिद्धिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४	११६	संख्याऽव्यादेर्डीप् ४।१।२६	५७६	सध मादस्ययोश्च ६।३।९६
२६	ष्टुना ष्टुः ८।४।४१	१९३	संख्याष्टपूर्वस्य ५।४।१४०	५५३	सनः फिचि लो ६।४।४५
३५१	ष्ठिवृक्कुचमां शि ७।३।७५	३०८	संख्यैकवचना ५।४।४३	१८२	स नपुंसकम् २।४।१७
८४	ष्णान्ता षट् १।१।२४	२३५	संग्रामे प्रयोजन ४।२।५६	३४७	सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
२०७	ष्यङः संप्रसारणम् ६।१।१३	३५४	संघाकलक्षणे ४।३।१२७	४९०	सनाशंसभिश्च उः ३।२।१६८
५६६	स उत्तमस्य ३।४।९८	५४६	संघे चानौत्तरा ३।३।४२	५८१	सनिंससनिवासम् ७।२।६९
२८८	स एषां ग्रामणीः ५।२।७८	५४८	संघोद्धौ गणप्र ३।३।८६	४१४	सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२
३५६	सः सार्धधातुके ७।४।४९	१८७	संज्ञापुरण्योश्च ६।३।३८	४१४	सनि च २।४।४७
४१६	सः खिदिखदिस ८।३।६२	१६९	संज्ञायाम् २।१।४४	४१५	सनि मीमाधुरभल ७।४।५४
३८७	संयसश्च ३।१।७२	५५१	संज्ञायाम् ३।३।१०९	४१४	सनीवन्तर्धप्रस्जद ७।२।४९
२२६	संयोगादिश्च ६।४।१६६	५५७	संज्ञायाम् ३।४।४२	५८७	सनोत्तेरनः ८।३।१०८
४७९	संयोगादेरातो धा ८।२।४३	१२५	संज्ञायाम् ४।१।७२	२४५	संधिवेलावृत्तुनक्षत्रे ४।३।१६
१५	संयोगान्तस्य लो ८।२।२३	२५३	संज्ञायाम् ४।३।११७	१७२	सन्महत्परमोत्तमो २।१।६१
९	संयोगे गुरु १।४।११	६२४	संज्ञायाम् ६।२।१५९	३६९	सन्यहोः ६।१।९
२४८	संवत्सराग्रहा ४।३।५०	२९०	संज्ञायाम् ८।२।११	३४९	सन्यतः ७।४।७९
२७४	संज्ञायामपभः ५।१।७३	२६१	संज्ञायां लला ४।४।४६	३५३	सन्लिटोर्जेः ७।३।५७
२५९	संज्ञे ४।४।२२	२४६	संज्ञायां शरदो ४।३।२७	३४९	सन्वत्सुनि चक्षरे ७।४।९३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३१० सपत्रनिष्पन्नादति० ५।४।६१	४ समाहारः स्वरितः १।२।३१	२७१ सर्वभूमिपृथि० ५।१।४१
२८९ सपूर्वाच्च ५।२।८७	४६९ समि ह्यः ३।२।७	३११ सर्वस्य द्वे ८।१।१
९२ सपूर्वायाः प्रथमायां ८।१।२६	५४६ समि मुष्टौ ३।३।३६	५९५ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
५७२ सप्तनोऽच्छन्दसि ५।१।६१	५४५ समि युमुदुवः ३।३।२३	२९५ सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
१५३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० २।३।७	४५६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३	४७ सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
१९४ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५	४५६ समुच्चये सामान्यब० ३।४।५	२९५ सर्वैकान्यक्तियत्तदः ५।३।१५
१६८ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०	४४० समुदाहृत्यो० १।३।७५	३३४ सवाभ्यां वामौ ३।४।९१
६०९ सप्तमी सिद्धशुष्कप० ६।२।३२	५४७ समुदोरजः पशुषु ३।३।६९	६०८ सविधसनीहसमर्याद० ६।२।२३
६१४ सप्तमीहारिणौ धर्म्ये० ६।२।६५	५७० समुद्राद्वाहः ४।४।११८	३४ ससजुषो रुः ८।२।६६
१५१ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६	५५७ समूलाकृतजीवे० ३।४।३६	५८२ ससूतेति निगमे ७।४।७४
६२३ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२	३०७ समूहवच बहुषु ५।४।२२	४०८ ससौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
५५८ सप्तम्यां चोपपीठ० ३।४।४९	४३५ समो गम्युच्छिभ्याम् १।३।२९	२८७ सस्येन परिजातः ५।२।६८
४७८ सप्तम्यां जनेर्हः ३।२।९७	५७२ संपरिपूर्वात्स्व च ५।१।९२	१२२ सहनञ्विद्यमानपू० ४।१।५७
२९५ सप्तम्यान्त्र ५।३।१०	३९५ संपरिभ्यां करोतौ भू० ६।१।१३७	१३८ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९
६१७ सभायां नपुंसके ६।२।९८	२७६ संपादिनि ५।१।९९	१४४ सह सुपा २।१।४
२६४ सभाया यः ४।४।१०५	४८८ संपृचानुरुधा० ३।२।१४२	२०८ सहस्य सः संज्ञायाम् ६।३।७८
१८३ सभा राजामनुष्यपूर्वा २।४।२३	४३७ संप्रतिभ्यामना० १।३।४६	९४ सहस्य सभिः ६।३।९५
४३८ समः क्षुबः १।३।६५	२०७ संप्रसारणस्य ६।३।१३९	५७१ सहस्रेण संमितौ घः ४।४।१३५
४३७ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२	७६ संप्रसारणाच्च ६।१।१०८	३६३ सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२
९४ समः समि ६।३।९३	२८३ संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९	५८८ सहेः घृतनर्ताभ्यां च ८।३।१०९
३० समः सुटि ८।३।५	६७ संबुद्धौ च ७।३।१०६	७७ सहेः साढः सः ८।३।५६
३७६ समयस्तदस्य० ५।१।१०४	२५ संबुद्धौ शाक० १।१।१६	४७८ सहे च ३।२।९६
४१० समयाच्च यापना० ५।४।६०	१२७ संबोधने च २।३।४७	१७६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४
१५४ समर्थः पदविधिः २।१।१	४८६ संबोधने च ३।२।१२५	२८९ साक्षात्प्रहरि संज्ञायाम् ५।२।९१
२१४ समर्थानां प्रथ० ४।१।८२	२७२ संभवस्यवहर० ५।१।५२	५७६ साढ्ये साढ्वा साढे० ६।३।११३
४३४ समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२	४५३ संभावनेऽलमिति० १।३।१५४	३०९ सात्पदायोः ८।३।१११
२६१ समवायान्समवैति ४।४।४३	२४७ संभूते ४।३।४१	१३६ साधकतमं करणम् १।४।४२
३९५ समवाये च ६।१।१३८	४३६ संमाननोत्संजना० १।३।३६	१५३ साधुनिपुणाभ्याम० २।३।४३
४३७ समस्तुतीयायुक्तात् १।३।५४	४१ सरूपाणामेकशे० १।२।६४	७३ सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१०
२८१ समासमां विजायते ५।२।१२	३६७ सर्तिशास्त्यतिभ्य० ३।१।५६	२८२ सात्पदीनं सव्यम् ५।२।२२
५५३ समानकर्तृकयोः पूर्व० ३।४।२१	४७२ सर्वकूलाप्रकरीषेषु० ३।२।४२	८८ साम आकम् ७।१।३३
५४३ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८	६१७ सर्व गुणकार्त्तये ६।२।९३	९२ सामञ्जितम् २।३।४८
२६४ समानतीर्थवासी ४।४।१०७	२८० सर्वचर्मणः कृतः० ५।२।५	१६२ सामि २।१।२७
२०८ समानस्य छन्द० ६।३।८४	११५ सर्वत्र लोहितादि० ४।१।१८	२४५ सायंचिरंप्राहेप्रगे० ४।३।२३
२६४ समानोदरे श० ४।४।१०८	२२ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२	३३१ सार्वधातुकमपित् १।२।४
२७६ समापनात्सपूर्व० ५।१।११२	१६ सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१	३२२ सार्वधातुकार्षधातु० ७।३।८४
२७५ समायाः खः ५।१।८५	२४५ सर्वत्राण् च त० ४।३।२२	४४२ सार्वधातुके यक् ३।१।६७
५५८ समासत्तौ ३।४।५०	५७१ सर्वदेवात्तात्ति ४।४।१४२	२२९ साल्वावयवप्रत्यप्र० ४।१।१७३
६०५ समासस्य ६।१।२२३	५५ सर्वनामस्थाने चासं० ६।४।८	२२८ साल्वेयगान्धारि० ४।१।१६९
३०३ समासाच्च तद्धि० ५।३।१०६	४७ सर्वनाम्नः सौ ७।१।१४	७७ सावनडुहः ७।१।८२
१६० समासान्ताः ५।४।६८	६७ सर्वनाम्नः स्याङ् ७।३।११४	६०२ सावेकाचस्तृतीया० ६।१।१६८
२०९ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८०	१४७ सर्वनाम्नस्तृतीया० २।३।२७	२३२ सास्मिन्पौर्णमासीति ४।२।२१
५५४ समासेऽनञ्पूर्व० ७।१।३७	२६६ सर्वपुरुषाभ्यां णङ् ५।१।१०	२३३ सास्य देवता ४।२।२४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२९१ सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४	२०९ सुषामादिषु च ८।३।९८	४१६ स्तौतिष्णोरेव षण्य० ८।३।६१
३६९ सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०	२४६ सुसर्वाधीनपदस्य ७।३।१२	४८० स्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३
३४४ सिचि वृद्धिः परस्मै० ७।२।१	१९३ सुहृदुर्हृदौ मित्रा० ५।४।१५०	७० स्त्रियाः ६।४।७९
४१८ सिचो यङि ८।३।११२	४८४ सूत्रं प्रतिष्ठातम् ८।३।९०	१८४ स्त्रियाः पुंवद्भाषित० ६।३।३४
३३० सिजभ्यस्तविदि० ३।४।१०९	२३७ सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५	१०६ स्त्रियाम् ४।१।३
२३४ सिति च १।४।१६	४८९ सुददीपदीक्षश्च ३।२।१५३	१९३ स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३
१६८ सिद्धशुष्कपक्वधैश्च २।१।४१	६२२ सूपमानात्फः ६।२।१४५	५४९ स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४
२९० सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७	११८ सूर्येतिष्यागस्यम० ६।४।१४९	७१ स्त्रियां च ७।१।९६
४१२ सिध्यतेरपारलौकिके ६।१।४९	४८९ सृघस्यदः कर्मरच् ३।२।१६०	२२९ स्त्रियामवन्तिकु० ४।१।१७६
२५२ सिन्धुतक्षशिलादि० ४।३।९३	३७० सृजिदृशोऽस्त्यमकिति ६।१।५८	२०० स्त्रीपुंवच्च १।२।६६
२४७ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ४।३।३२	५६८ सृपितृदोः कसुन् ३।४।१७	२१५ स्त्रीपुंसाभ्यां नमृञ् ४।१।८७
३८० सिपि धातो र्वा ८।२।७४	५४४ सृ स्थिरे ३।३।१७	२२३ स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०
५६६ सिन्धुलुं लेटि ३।१।३४	३३९ सेधतेर्गतौ ८।३।११३	२३८ स्त्रीषु सौवीरसाल्व० ४।२।७६
३६३ सिवादिनां बाढ्य० ८।३।७१	२२७ सेनान्तलक्षणका० ४।१।१५२	४७५ स्थः क च ३।२।७७
२३५ सुः पूजयाम् १।४।९४	२६१ सेनाया वा ४।४।४५	२३२ स्थण्डिलाच्छयि० ४।२।१५
४७७ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु ३।२।८९	३२७ सेर्षापिच ३।४।८७	४४९ स्थागापापचो भावे ३।३।९५
६०८ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५	३८३ सेऽसिचि कृतचतृष्टृ० ७।२।५७	३६८ स्थाघोरिच १।२।२७
३१० सुखप्रियादानुलोभ्ये ५।४।६३	३७ सोऽचि लोपे चेत्या० ६।१।१३४	३३९ स्थादिष्वभ्यासेन० ८।३।६४
४२९ सुखादिभ्यः कर्तृवे० ३।१।१८	३६३ सोढः ८।३।११५	२४७ स्थानान्तगोशाल० ४।३।३५
२९४ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१	२६४ सोदराद्यः ४।४।१०९	३०६ स्थानान्ताद्विभाषा० ५।४।१०
५८७ सुयः ८।३।१०७	३२ सोऽपदादौ ८।३।३८	१३ स्थानिवदादेशोऽन० १।१।५६
४८७ सुमो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२	५७१ सोममर्हति यः ४।४।१३७	१० स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
३९५ सुद्र कात्पूर्वः ६।१।१३५	२३३ सोमाष्टयण् ४।२।३०	२७४ स्थालीबिलात् ५।१।७०
३२७ सुद्र तिथोः ३।४।१०७	४७८ सोमे सुयः ३।२।९०	२९९ स्थूलद्रुयुवहस्य० ६।४।१५६
५२ सुद्रनपुंसकस्य १।१।४३	५८० सोमे हुरितः ७।२।३३	३०५ स्थूलादिभ्यः प्रकार० ५।४।३
२२१ सुधातुरक् च ४।१।९७	६२८ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५	२०६ स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
५८२ सुधितवसुधितनेम० ७।४।४५	६१९ सोर्मनसी अलोमो० ६।२।११७	४९० स्थेशमासपिसक० ३।२।१७५
३८८ सुनोतेः स्यसनोः ८।३।११७	२५१ सोऽस्य निवासः ४।३।८९	५७९ स्नात्वाद्यश्च ७।१।४९
४२४ सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८	२७२ सोऽस्यां शबलभृतयः ५।१।५६	३५१ स्नुक्रमोरनारमनेपद० ७।२।३६
४१ सुपः १।४।१०३	२३५ सोऽस्यादिरिति छं० ४।२।५५	५५७ स्नेहने पिबः ३।४।३८
१५५ सुपा २।१।४	८० सौ च ६।४।१३	४३६ स्पर्शायामाढः १।३।३१
५७८ सुपां सुलक्षपूर्वसव० ७।१।३९	८६ स्कोः संयोगाद्योरन्ते० ८।२।२९	९५ स्पृशोऽनुदके क्तिन् ३।२।५८
४४ सुपि च ७।३।१०२	३९६ स्तम्भस्तुम्भुस्कम्भु० ३।१।८२	४८९ स्पृहिस्पृहिपतिद० ३।२।१५८
४६९ सुपि स्थः ३।२।४	४७० स्तम्भकर्णयोरमिजपोः ३।२।१३	१४० स्पृहेरीप्सितः १।४।३६
१५५ सुपो धातुप्रातिप० २।४।७१	४७१ स्तम्भशङ्कुरोरिन् ३।२।६४	४८१ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२
८ सुसिङ्गन्तं पदम् १।४।१४	५४८ स्तम्भे क च ३।३।८३	४१२ स्फायो वः ७।३।४१
१५७ सुप्रतिना मात्रार्थे २।१।९	४०९ स्तम्भुसिद्धसहां० ८।३।११६	६२७ स्फिगपूतबीणाञ्चो० ६।२।१८७
४७५ सुप्यजातौ णिनिस्ता० ३।२।७८	३३९ स्तम्भेः ८।३।६७	५४४ स्फुरतिस्फुल्लयोर्षणि ६।१।४७
१९१ सुप्रातसुधसुदिनशा० ५।४।१२०	५८७ स्तुतस्तोमयोऽस्त्यन्द० ८।३।१०५	३९२ स्फुरतिस्फुल्लयोर्नि० ८।३।७६
५९० सुषामन्त्रिते पराज्व० २।१।२	३६७ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै० ७।२।७२	४१५ स्मिपृश्नश्चशां० ७।२।७४
४८५ सुयजोर्बुनिप् ३।२।१०३	२७८ स्तेनायामलोपश्च ५।१।१२५	४५४ स्मे लोद् ३।३।१६५
९३८ सुवात्स्वादिभ्योऽङ् ४।२।७७	२६ स्तोः क्षुना क्षुः ८।४।४०	३२९ स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६
३७९ सुमिनिर्बुभ्यः सुपि० ८।३।८८	१६४ स्तोकान्तिकदूरार्थ० २।१।३९	३२५ स्यतासी छल्लदोः ३।१।३३

पृष्ठम् सूत्रम्

५४४ स्यदो जवे ६।४।२८  
 ५७५ स्यश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१३३  
 ४४३ स्यसिचसीयुदतासिषु ६।४।६२  
 ४०९ स्यसिचसीयुदतासिषु ७।४।८१  
 ५७० स्रोतसो विभाषा ४।४।११३  
 ७ स्वं रूपं शब्दस्याश १।१।६८  
 ६०८ स्वं स्वामिनि ६।२।१७  
 १३६ स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४  
 ५८७ स्वतवान् पायौ ८।३।११  
 ५४७ स्वतहृषोर्वा ३।३।६२  
 ५९४ स्वपादिहिंसामच्य ६।१।१८८  
 ४९० स्वपितृषोर्नञिह ३।२।१७२  
 ४१८ स्वपिस्यमिन्वेमां ६।१।१९  
 ५४८ स्वपो नन् ३।३।९१  
 ४९ स्वमन्नातिधनाख्या १।१।३५  
 ७४ स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३  
 १६२ स्वयं केन २।१।२५  
 ३३९ स्वरसिसूतिसूयति ७।२।४४  
 १०२ स्वरदिनिपातमव्ययम् १।१।३७  
 ३२१ स्वरितमितः कर्त्र १।३।७२  
 ५८५ स्वरितमात्रेचिते ८।२।१०३  
 ५९३ स्वरितात्संहितायाम् १।२।३९  
 ११ स्वरितेनाधिकारः १।३।११  
 ५९१ स्वरितो वानुदाते ८।२।६  
 २२७ स्वस्तुच्छः ४।१।१४३  
 २५८ स्वागतादीनां च ७।३।७  
 १८८ स्वाज्ञाचेतः ६।३।४०  
 १२२ स्वाज्ञाचोपसर्जनादसं ४।१।५४  
 ५५९ स्वाज्ञे तत्प्रत्यये कृन्वोः ३।४।६१  
 ५५९ स्वाज्ञेऽध्रुवे ३।४।५४  
 २८७ स्वाज्ञेभ्यः प्रसिते ५।२।६६  
 ३८८ स्वादिभ्यः श्रुः ३।१।७३  
 ५२ स्वादिष्वसर्वनाम १।४।१७  
 ५५६ स्वाधुमि णमुल ३।४।२६  
 ४११ स्वापेच्छि ६।१।१८  
 २९३ स्वामिन्नेभ्यः ५।२।१२६  
 १५२ स्वामीश्वराधिपति २।३।३९  
 ५५७ स्वे पुषः ३।४।४०  
 ४० स्वौजसमौद्रच्छाभ्यां ४।१।२  
 ३३४ ह एति ७।४।५२  
 ४३५ हनः सिच १।२।१४  
 ५४८ हनश्च वधः ३।३।७६  
 ४६१ हनस्त च ३।१।१०८

पृष्ठम् सूत्रम्

४०७ हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२  
 ३७३ हनो वध लिङि २।४।४२  
 ६३२ हन्त च ८।१।५४  
 ८० हन्तेरपूर्वस्य ८।४।२२  
 ३७३ हन्तेर्जः ६।४।३६  
 ४६९ हर्तेनुयमनेऽच् ३।२।९  
 ४७१ हर्तेर्देतिनाथयोः ३।२।२५  
 २५९ हर्त्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५  
 २२१ हरितादिभ्योऽजः ४।१।१००  
 २२८ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७  
 ३९७ हलः ६।४।२  
 ३९६ हलः श्रः शानज्ज्ञौ ३।१।८३  
 २०५ हलदन्तात्सप्तम्याः सं ६।३।९  
 ४१४ हलन्ताच्च १।२।१०  
 ३ हलन्त्यम् १।३।३  
 ५५२ हलश्च ३।३।१२१  
 ४५८ हलश्चेजुपधात् ८।४।३१  
 २५४ हलसीराट्क् ४।३।१२४  
 २६२ हलसीराट्क् ४।८।८१  
 ४९१ हलसूकरयोः पुषः ३।२।१८३  
 ११३ हलस्तदितस्य ६।४।१५०  
 ३२३ हलादिः शेषः ७।४।६०  
 ८० हलि च ८।२।७७  
 ७८ हलि लोपः ७।२।११३  
 ३६ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२  
 ८ हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७  
 १७ हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४  
 ५६ हल्ङ्याभ्यो दीर्घां ६।१।६८  
 ५६५ हल्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६  
 ४४९ हलश्चतुर्लङ् च ३।२।११६  
 ३४ हशि च ६।१।११४  
 ४६८ हश्च ग्रीहिकालयोः ३।१।१४८  
 २९४ हस्ताब्जातौ ५।२।१३३  
 ५४६ हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०  
 ५५७ हस्ते वर्तिप्रहोः ३।४।३९  
 २७९ हायनान्तयुवा ५।१।१३०  
 ३९३ हिसायां प्रतेक्ष ६।१।१४१  
 ५५८ हिसार्थानां च समा ३।४।४८  
 ६३० हि च ८।१।३४  
 २६२ हितं भक्षाः ४।४।६५  
 ३८८ हिनु मीना ८।४।१५  
 २०७ हिमकाषिहतिषु च ६।३।५४

पृष्ठम् सूत्रम्

६१० हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५  
 १३४ हीने १।४।८६  
 ३०९ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७  
 ३७३ हुमलभ्यो हेधिः ६।४।१०१  
 ३६७ हुश्रुवोः सार्वधातुके ६।४।८७  
 १३२ हुक्रोरन्यतरस्याम् १।४।५३  
 २६४ हृदयस्य प्रियः ४।४।९५  
 २०६ हृदयस्य हृल्लेख्यद ६।३।५०  
 २३४ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वप ७।३।१९  
 ४८३ हृषेर्लोमसु ७।२।२९  
 ६३३ हेति क्षियायाम् ८।१।६०  
 ४०८ हेतुमति च ३।१।२६  
 २५० हेतुमनुज्येभ्योऽन्यत ४।३।८१  
 ४५३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६  
 १३८ हेतौ २।३।२३  
 ५६३ हेमन्तशिशिराव २।४।२८  
 ५६९ हेमन्ताच्च ४।३।२१  
 २९ हे मपरे वा ८।३।२६  
 ३८८ हेरचङि ७।३।५६  
 २८२ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ५।३।२३  
 २३ हैहप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५  
 ७५ हो वः ८।२।३१  
 २७९ होत्राभ्यश्च ५।१।१३५  
 ८० होहन्तेर्ङिणेषु ७।३।५४  
 ३४६ ह्यन्तक्षणश्चसजा ७।२।५  
 ३२३ ह्रस्वः ७।४।५९  
 ९ ह्रस्वं लघु १।४।१०  
 ४५ ह्रस्वनयापो नुद ७।१।५४  
 ६०३ ह्रस्वनुदभ्यां मनुप् ६।१।१७६  
 ५४ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८  
 ४६१ ह्रस्वस्य पिति कृति ६।१।७१  
 ५७५ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर ६।१।१५१  
 २४१ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१  
 ३६४ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७  
 ६२६ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वं ६।३।१७४  
 ३०२ ह्रस्वे ५।३।८६  
 ७३ ह्रस्वो नपुंसके १।२।४७  
 ५८० हुहरेश्छन्दसि ७।२।३१  
 ४८३ ह्रादो निष्ठायाम् ६।४।९५  
 ४११ ह्रः संप्रसारणम् ६।१।३३  
 ५४८ ह्रः संप्रसारणं च न्य ३।३।७२  
 ४६८ ह्रावामश्च ३।२।२

## वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां सूची २ ।

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ३०० अक्षप्रकरणे तूष्णीमः  
 १३० अकर्मकधातुभिर्योगे.  
 १८२ अकारान्तोत्तरपदो.  
 १२ अकृतव्यूहाः पाणि. ( प. )  
 ५७१ अक्षरसमूहे छन्दस उप.  
 १९ अक्षाद्विन्ध्यामुपसं.  
 १९० अगोवत्सहलेष्विति.  
 २१५ अमिकलिभ्यां ढक्  
 २५४ अमीधः शरणे रणमं च  
 ४७४ अग्रप्रामाभ्यां नयतेर्णो.  
 २४६ अग्रादिपक्षाग्रिमच्  
 ८८ अङ्गकार्ये कृते पुनर्ना. ( प )  
 २३६ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा.  
 २९१ अङ्गात्कल्याणे. ( ग. )  
 २६६ अचि शीर्ष इति वाच्यम्  
 ५४९ अजेः क्यपि वीभावो.  
 १४८ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्  
 २०४ अजस उपसंख्यानम्  
 ३९३ अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि.  
 २१२ } अतद्धित इति वाच्यम्  
 ५८९ }  
 ६२७ अतेर्धातुलोप इति.  
 ४४९ अत्यन्तापहवे लिङ् वक्तव्यः.  
 १७६ अत्यादयः कान्ताद्यर्थे.  
 ४४१ अदेः प्रतिषेधः  
 १२२ अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं.  
 १७४ अद्रुतायामसंहितम्  
 २०१ अद्रुततत्पुरुषविशेषे.  
 २६० अधर्माच्चेति वक्तव्यम्  
 ४२५ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्.  
 २४९ अध्यात्मदेष्टुमिच्छते  
 १७ अध्वपरिमाणे च  
 ३०१ अनजादौ च विभाषा.  
 ८० अनन्तरस्य विधिर्वा. ( प. )  
 ३२ अनव्ययस्येति वाच्यम्  
 ४४५ अनानामिकमिवनीनां.  
 २७ अनाम्रवतिनगरीणा.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ८१ } अनिनसन्महणान्य. ( प. )  
 १९३ }  
 ३५२ आनुदत्तेत्त्वलक्षण. ( प. )  
 ६१२ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्  
 १९५ अनेकप्राप्तावेकत्र.  
 २०१ अनेक शफेष्विति.  
 १८२ अनो नलोपश्च वा.  
 ४८ } अन्तरं बहिर्योगोप. ( प. )  
 ४९ }  
 ३३० अन्तःशब्दस्याङ्किविधि.  
 २०५ } अन्ताच्च  
 २४६ }  
 ९३ अन्यबाधेऽन्यस. ( प. )  
 १०० अन्यत्पूर्वो वा तुम्  
 ४७३ अन्यत्रापि दृश्यते.  
 २९२ } अन्येभ्योऽपि दृश्यते  
 २९३ }  
 ९९ अन्वादेशे नपुंसके एन.  
 १७२ अपरस्यार्धे पञ्चभावो.  
 ५४५ अपादाने क्रियामुपसं.  
 २११ अपीत्वादीनामिति.  
 ५८१ अपुत्रादीनामिति.  
 २०५ अपोयोनिचन्मतुषु.  
 १५३ अप्रत्यादिभिरिति.  
 १२४ अप्राणिजातेश्चरज्जवा.  
 १३४ अभितःपरितःसमया.  
 १३३ अभिवादिदृशोरात्मने.  
 १३३ अभुक्त्यर्थस्य न  
 ३०९ अभूततद्भाव इति  
 १९५ अभ्यर्हितं च  
 २०७ अभ्युक्तसादीनामिति.  
 १८८ अमानिनीति वक्तव्यम्  
 ५९३ अमुच्येत्यन्तः  
 २४१ अमेहकृतसिन्धेभ्य.  
 २४१ अरण्याणः  
 २९२ अर्णसो लोपश्च  
 ४३६ अर्तिभृद्विशिष्येति.  
 १९ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ. ( प. )

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ४२९ अर्थवेदयोरप्यापु.  
 २९४ अर्थाच्चासंनिहिते  
 १९३ अर्थान्नः ( ग. )  
 २७६ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं  
 १६४ अर्थेन नित्यसमासो  
 २६९ अर्थाच्चेति वक्तव्यम्  
 १२१ अर्थसन्निर्याभ्यां वा.  
 २८३ अलानूतिलोमाभ्याभ्यो.  
 १६३ अवरस्योपसंख्यानम्  
 २०२ अवर्णान्ताद्वा  
 ५५२ अवहाराधारावाया.  
 १७६ अवादयः कुष्टाद्यर्थे.  
 २४० अवारपाराद्विगृहीता.  
 २३४ अवेर्दुग्धे सोढव्यस्य.  
 ३०९ अव्ययस्य च्वावीत्वं  
 ५९० अव्ययानां न  
 २४१ अव्ययानां भमात्रे.  
 ५९० अव्ययीभावस्य त्वि.  
 ६०५ अव्यये नञ्कुनिपाता.  
 १३९ अशिष्टव्यवहारे दाणः.  
 २५५ अश्मनो विकारे टिलोपो  
 ४२५ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा.  
 ११० अष्टका पितृदैवत्ये  
 १८० अष्टनः कपाले हविषि  
 ३१४ असमासवद्भावे.  
 ६८ असंयुक्ता ये डलकाः.  
 ५९३ असावित्यन्तः  
 ४६८ असि अकेऽने च रञ्जे.  
 ११८ असितपलितयोर्न  
 १२ असिद्धं बहिरङ्गम. ( प. )  
 २०८ अस्तोच्चेति वक्तव्यम्  
 २३१ अस्मिन्नर्थेऽण् विद्वा.  
 ९७ अस्य संबुद्धौ वानह्  
 १७८ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्  
 ३६ अहारादीनां पत्यादिषु.  
 १५२ अर्होणां कर्तृत्वेऽनर्होणां.  
 २३४ अहः खः क्रतौ.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २६२ आकर्षात्पदिर्भवा.  
 २७७ आकालाद्वंश  
 १२३ आकृतिप्रहणा जातिः  
 १७३ आख्यातमाख्यातेन. ( ग. )  
 २३६ आख्यानाख्याधिकेति.  
 ४०७ आख्यानास्तुतस्तदा.  
 ४३४ आगमेः क्षमायाम्  
 ३०७ आग्नीध्रसाधारणा.  
 ४३४ आहः प्रतिज्ञायामुपसं.  
 ३५१ आङि चम इति वक्तव्यम्.  
 ४३४ आङि नुप्रच्छयोः  
 ४८३ आहपूर्वस्यान्धूधसोः  
 ४६१ आहपूर्वोदजेः संज्ञायाम्  
 ५७८ आख्याजयारामुपसं.  
 ४२६ आचारेऽवगतमल्लीव.  
 १२१ } आचार्यादणत्वं च ( ग. )  
 २३६ }  
 ४८१ आदिकर्मणि निष्ठा.  
 १३१ } आदिस्त्रायोर्न.  
 ४४१ }  
 ३०८ आद्यादिभ्य उपसंख्या.  
 ६१६ आद्युदात्तप्रकरणे.  
 ४०३ आशुषाद्वा ( ग. )  
 ३१३ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये  
 १०५ आनुग्रहणं व्यर्थमलि.  
 २४२ आपदादिपूर्वपदा. ( ग. )  
 १८२ आनन्तो वा  
 ५८६ आमन्त्रिते छन्दसि  
 २९३ आमयस्योपसंख्यानम्  
 २०६ आमुष्यायणामुष्य.  
 ४६९ आलस्यमुखाहरण.  
 ५६९ आविष्टयस्योपसंख्यानम्  
 ४१५ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः  
 ४७५ आशासः क्तावुपधाया.  
 ४३४ आशिषि नाथः  
 ३३६ आशिषि नाथ इति.  
 ११० आशिषि वुनश्च न  
 ११५ आसुरेरुपसंख्यानम्  
 ४०२ आखदः सकर्मकात् ( ग. )  
 २५८ आहौ प्रभूतादिभ्यः  
 २७४ आहतप्रकरणे वारि.  
 २३६ इकन्पदोत्तरपदाच्छत.  
 २५९ इकारादाविति वाच्यम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २०७ इके चरतावुपसंख्यानम्  
 ५५१ इकृष्यादिभ्यः  
 ५५० इक्षितपौ धातुनिर्देशे  
 ५५१ इवपादिभ्यः  
 ५५१ इणजादिभ्यः  
 ४१४ इण्वदिकः  
 ३७७ इण्वदिक इति वक्तव्यम्  
 २०८ इत्येऽनभ्याशस्य  
 ३६९ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी.  
 २९६ इदम इक्षु सम्सणप्र.  
 २९६ इदमोक्ष यश्च  
 ५६२ इन्धेच्छन्दोविषयत्वा.  
 २०७ इयदुवश्चभाविनाम.  
 ११७ इयं त्रिसूत्री पुंयोग.  
 ५७८ इयादियाजीकाराणां.  
 ३३८ इर इत्संज्ञा वाच्या.  
 २११ इरिकादिभ्यः प्रति.  
 १५५ इवेन समासो विभ.  
 ५५० इषेरनिच्छार्थस्य.  
 ३९७ इषेस्तकारे इयन्प्र.  
 १५२ इष्टादिभ्यश्च  
 २१५ ईकक् च  
 ४६८ ईक्षिक्षमिभ्यां च  
 ५८३ ईक्षयिनः  
 १९४ ईयसो बहुव्रीहेर्न.  
 १७४ ईषद्वणवचनेनेति.  
 ५७५ ईषावक्ष्यादीनां छन्द.  
 ४१३ ईर्ष्येतेस्तृतीयस्येति.  
 ४३५ ईहायामेव.  
 ८ उगिद्वर्णप्रहणवर्जम्  
 ९९ उत्तरपदत्वे चापदादि.  
 ११० उत्तरपदलोपे च.  
 २०७ उत्तरपदस्य चेति.  
 २०७ उत्तरपदाधिकारे.  
 १६८ उत्तरपदेन परिमाणि.  
 २४१ उत्तरादाहव्  
 ४७० उत्तानादिषु कर्तृषु  
 १४१ उत्पातेन ज्ञापिते च  
 ४८० उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप.  
 १४२ उपपदविभक्तेः ( प. )  
 १२२ उपमानात्पक्षाच्च पुं.  
 १०४ उपसर्गविभक्ति. ( ग. )  
 ४३६ उपसर्गादित्यर्थो.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ४३५ उपादेवपूजासंगति.  
 २६७ उपादिशब्दात्साधये.  
 ३०७ उपायो हस्तत्वं च ( ग. )  
 ५६२ उभयसंज्ञान्यपीति.  
 ४८ उभयोऽन्यत्रेति  
 १३३ उभयसर्वतसोः कार्या  
 ४७३ उरसो लोपश्च  
 ३०१ उवर्णाल्ल इलस्य वा  
 २०८ उष्णभद्रयोः करणे  
 ४२८ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रति.  
 ४७५ ऊह् च गमादीनामिति.  
 ६०२ ऊठयुपधाम्रहणं कर्तव्यम्  
 २६५ ऊधसोऽनङ् च ( ग. )  
 ३७५ ऊर्णोतेरात्रेति वाच्यम्  
 ४७९ ऊर्णोतेर्णवद्भावो वाच्यः  
 ५७३ ऋचि त्रेकृत्तरपदादि.  
 २१ ऋति सवर्णे ऋ वा  
 १९५ ऋतुनक्षत्राणां समा.  
 १९ ऋते च तृतीयासमासे  
 २४६ ऋतोर्द्विद्विधाव.  
 ३४१ } ऋदुपधेभ्यो लिटः क्तिन्.  
 ३५५ }  
 ६ ऋत्ववर्णयोर्मिथः साधर्ष्यं.  
 ५४९ ऋत्वादिभ्यः क्तिमिष्टा.  
 ३०१ ऋवर्णादपि.  
 ६४ ऋवर्णाभस्य णत्वं.  
 ६२५ ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे  
 ७३ एकतरात्प्रतिषेधो व.  
 ९१ एकतिङ् वाक्यम्  
 १६७ एकविभक्तावष्टयन्तव.  
 ३७४ एकदेशविकृत. ( प. )  
 ३०१ एकाक्षरपूर्वपदानामुप.  
 २८९ एकाचः ( ग. )  
 २१ एकाचो न  
 २५६ एकाचो नित्यम्  
 २९६ एतदोऽपि वाच्यः  
 ९१ एते वांनावादय आदेशा  
 ५७४ एमन्नादिषु छन्दसि.  
 ५६६ एरजधिकारे जवसवौ  
 २० एवे चानियोगे  
 १७३ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ( ग. )  
 ३०० ओकारसकारभकारा.  
 ४२५ ओजसोप्सरसो नित्यम्.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ६६ ओतो णिदिति वाच्यम्  
 २० ओत्वोष्ठयोः समासे वा  
 ७२ औः इयां प्रतिषेधो वाच्यः  
 ९७ औत्प्रतिषेधः साकृच्छ्र.  
 २९२ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च  
 ४३३ कण्ठादेस्तृतीयस्येति.  
 ४६९ कप्रकरणे मूलविभुजा.  
 १८३ कप्रत्ययचिक्रादेशौ.  
 १२२ कवरमणिविषयशरेभ्यो.  
 १५० कमेरनिषेधः  
 २२९ कम्बोजादिभ्य इति.  
 ४०७ कर्तृकरणाद्वात्. ( ग. )  
 ५५२ कर्तृकर्मणोऽक्ष्यर्थयो.  
 १३९ कर्मणः करणसंज्ञा.  
 ४७३ कर्मणि समि च  
 २६६ कर्मधारयादेवेज्यते  
 १७६ कर्मप्रवचनीयानां  
 ३१४ कर्मव्यतिहारे सर्व.  
 ४६८ कविधौ सर्वत्र प्रसा.  
 ३४ कस्कादिषु च  
 ४०२ } काण्यादीनां वेति.  
 ४१० }  
 ४५३ कामप्रवेदन इति व.  
 ३२ काम्ये रोरेवेति वाच्यम्  
 १७५ कारिकाशब्दस्योपसं.  
 ४१५ कार्यमनुभवन्नि कार्यो. ( प. )  
 २६९ कार्षापणाद्विभक्त्यः  
 १४५ कालात्सप्तमी च वक्ष्य्या  
 ३४८ कास्यनेकाज्ग्रहणं.  
 ३६९ कितेर्व्याधिप्रतीकारे.  
 ३०२ किमोऽस्मिन्विषये डतर.  
 ४७० कियत्तद्गुणेषु कृणो.  
 ४३४ किरतेर्हर्षजीविका.  
 १८७ कुक्षुव्यादीनामण्डादिषु  
 २४३ कुगजनस्य परस्य च ( ग. )  
 ४७८ कुत्तिसतप्रहणं कर्तव्यम्  
 २९३ कुत्तिसत इति वक्ष्य्यम्  
 ४०२ कुत्सनाम्नो वा ( ग. )  
 ३९५ कृणोऽसुट इति वक्ष्य्यम्  
 १२० कृदिकारादक्तिनः ( ग. )  
 १६३ कृग्रहणे गतिकारक ( प. )  
 १६४ कृयोगा च षष्ठी समस्यत.  
 ३०६ कृमया न

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २०२ कृष्णोदक्पाण्डुसंख्या.  
 ४५८ केलिमर उपसंख्यानम्  
 २७० केवलायाधेति वक्ष्य्यम्  
 १८७ कोपधप्रतिषेधे.  
 २५५ कौपिञ्जलहास्तिपदा.  
 ३९० कृतिरमागमं बाधित्वा  
 ३७९ कृत्विजादौ वेज्यते  
 १५२ कस्येन्वियस्य कर्म.  
 ५४९ क्षिप्रपीड्यते  
 ५५० कपेः संप्रसारणं च ( ग. )  
 ४६६ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद.  
 १३९ क्रियया यमभिप्रेति.  
 ३१४ क्रियासमभिहारे च  
 ४५६ क्रियासमभिहारे द्वे वा.  
 ४९० कुकषणि वाच्यः  
 २३९ कुम्भा ह्रस्वत्वं च ( ग. )  
 २७४ क्रोशशतयोजनशत.  
 २८३ क्षिप्रस्य चिल्पिल्.  
 १४१ कुपि संप्रयमाने च  
 ४९१ किञ्चिप्रच्छयायतस्तु.  
 ६१ क्रौ लुप्तं न स्थानिवत्  
 २२६ क्षत्रियसमानशब्दा०  
 ११० क्षिपकादीनां च  
 ४२५ क्षीरलवणयोर्लालसायां  
 ४७४ क्सोऽपि वाच्यः  
 ४७२ खच्च विद्वाच्यः  
 ५५२ खनेर्देवरेकेकषका.  
 २८१ खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलो.  
 ११९ खरसंयोगोपधास  
 ३२ खर्परे शरि वा विसर्ग.  
 २३९ खलतिकादिषु वचनम्  
 २३५ खलादिभ्य इनिर्वक्ष्य्यः  
 १९० खुरखराभ्यां वा नस्  
 १९१ ख्यश्च  
 ३१ ख्यामादेशे न  
 २५८ गच्छतौ परदारादिभ्यः  
 २३४ गजसहायाभ्यां चेति.  
 १९४ गङ्गादेः परा सप्तमी  
 २३४ गणिकाया यमिति.  
 ६१ गतिकारकेतरपूर्व.  
 १७७ गतिकारकोपपदानां ( प. )  
 १९२ गन्धस्येत्वे तदेकान्त.  
 ४७५ गमादीनामिति वक्ष्य्यम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ४७२ गमेः सुपि वाच्यः  
 १४५ गम्यमानापि क्रिया.  
 १६१ गम्यादीनामुपसंख्यानम्  
 ४६७ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्  
 १८० गवि च युक्ते  
 २१२ गिरिनद्यादीनां वा  
 ४७० गिरौ ङश्छन्दसि  
 २०८ गिलगिले च  
 १०८ गिलेऽगिलस्य  
 ५६९ गुग्गुलुमधुजतुपत.  
 १४९ गुणकर्मणि वेज्यते  
 २९० गुणवचनेभ्यो मतुपो.  
 २८९ गुणात् ( ग. )  
 १६४ गुणात्तरेण तरलोपश्च  
 ३६९ गुपेर्निन्दायाम्  
 २१५ गोरजादिप्रसङ्गे यत्  
 १७ गोर्धृतौ छन्दस्युपसंख्यानम्  
 २८३ गोष्ठजादयः ज्ञानादि.  
 ३६१ ग्लान्नावनुवमां च ( ग. )  
 ५४७ घञर्थे कविधानम्  
 ३५९ घटादयः षितः ( ग. )  
 ३६१ घटादयो मितः ( ग. )  
 ४७१ घटीखारीखरीषूप.  
 ५५० घट्टिबन्दिदिविभ्यश्चेति.  
 २५४ घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्  
 १९५ ध्यस्तादजाद्यदन्तं.  
 ४६७ घ्नः संज्ञायां न  
 ७९ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो.  
 ३०५ चञ्चद्दृढोरुपसंख्यानम्  
 २२४ चटकस्येति वाच्यम्  
 २८६ चतुरक्षयतावाच्यन्त.  
 २०१ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य०  
 २७१ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्  
 २७५ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र.  
 २७८ चतुर्वर्णादीनां स्वार्य.  
 २७८ चतुर्वेदस्योभयपद. ( ग. )  
 १७३ चतुष्पाज्जातिरिति व.  
 २९ चयो द्वितीयाः शरि.  
 २५४ चरणाद्धर्मोन्नाययो.  
 ४६६ चरिचलिपतिवदीनां  
 ४६० चरेराङि चागुरौ  
 ३८१ चर्करीतं च ( ग. )  
 ६२० चलेराज्यादिसरादव्य.



पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ५४९ चायतेः फिनि विभावो.  
 ४७३ चारौ वा  
 ६०१ चितः सप्रकृतेर्बहुक.  
 २४७ चित्रारेवतीरोहिणी.  
 २४६ चिरपरुपरारिभ्यस्त्रो.  
 ४२९ चीवरादर्जने परि.  
 २८३ चुल्ल च  
 २४६ चूडादिभ्य उपसंख्यानम्  
 १७६ च्यर्थ इति वाच्यम्  
 २८ छत्वममीति वाच्यम्  
 ३८९ छन्दसि ( ग. )  
 ११८ छन्दसि क्रमेके  
 ५६५ छन्दसि परेच्छायां.  
 ५७३ छन्दसि वेति वक्तव्यम्  
 ५७६ छन्दसि स्त्रियां बहुलम्  
 ४६२ छन्दसीति वक्तव्यम्  
 ५७२ छन्दसीवनिपौ च  
 ५७२ छन्दोविप्रकरणे.  
 २२८ छागवृषयोरपि.  
 ३६१ जनीजूष्कपुरजो ( ग. )  
 १६० जराया जरस् च ( ग. )  
 १३२ जल्पतिप्रभृतीनां.  
 ५८१ जसादिषु छन्दसि.  
 १७४ जहिकर्मणा बहुल.  
 ५५० जागर्तैरकारो वा  
 १२१ जातान्तात्र  
 २४७ जातार्थे प्रतिप्रसूतो.  
 १९४ जातिकालसुखादिभ्यः  
 १२१ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्  
 १४३ जुगुप्साविरामप्रभा.  
 ४९१ जुहोतेर्दार्धश्च  
 ४३७ ज्योतिरुद्गमन इति वा.  
 २९१ ज्योत्स्नादिभ्य उपसं.  
 ३६१ उवलहलङ्गलनमा. ( ग. )  
 ५५४ शलादाविति वाच्यम्  
 १८७ ठक्छसोश्च  
 २१ डाचि बहुलं द्वे भवतः  
 ३१० डाचि विवक्षिते द्वे.  
 ४७३ डे च विहायसो विहादे.  
 ४०८ णिङ्गान्निरसने ( ग. )  
 ३५० णिङ्गभावपक्षे कमे.  
 ४४९ णिश्रन्धिप्रन्थिब्रूयां.  
 ४६४ ष्यप्रकरणे लपिदभि.

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ४५९ ष्यन्तभादीनामुपसं.  
 ३४९ ष्यल्लोपावियङ्यण्.  
 ४५९ तक्षिसिचतियति.  
 २३९ तक्षन्नलोपश्च ( ग. )  
 २२७ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्  
 २७४ ततोऽभिगमनमर्हतीति.  
 ४०७ तत्करोति तदाचष्टे ( ग. )  
 २७२ तत्पचतीति प्रोणादण्.  
 १६ तत्परे च  
 २९४ तदन्ताच्च  
 २३३ तदस्मिन्वर्तत इति.  
 २५८ तदाहेति माशब्दादिभ्य.  
 २९५ तदो दावचनमनर्थकं  
 २१३ तद्वृहतोः करपत्यो.  
 १४५ तद्युक्तादध्वनः प्रथमा.  
 २१६ तद्वाजाभाणः ( ग. )  
 ४६७ तनोतेरुपसंख्यानम्  
 ५७७ तन्वादीनां छन्दसि.  
 ४२९ तपसः परस्मैपदं च  
 २९३ तप्पर्वमरुद्रथाम्  
 ५३ } तस्य दोषः संयोगादि.  
 ९३ }  
 २१७ तस्येदमित्यपत्येपि.  
 ११३ ताच्छीलिके णेऽपि. ( प. )  
 १४१ तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या  
 ११० तारका ज्योतिषि  
 २५६ तालादनुषि ( ग. )  
 २८८ तावतिथेन गृह्णातीति  
 ३६९ तिजेः क्षमायाम्  
 ५५० तितुत्रेष्वाप्रहादीना.  
 २३४ तिलाभिष्फलात्पिञ्ज.  
 ११९ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि.  
 २९७ तीयादीकृ स्तार्थे.  
 ४०७ तेनातिक्रामति ( ग. )  
 ११० त्यकनश्च निषेधः  
 ११० त्यकत्यपोश्च  
 ४६३ त्यजेथ  
 २०१ त्यदादितः शेषे पुन.  
 २२८ त्यदादीनां फिन्वा.  
 २०१ त्यदादीनां मिथः.  
 २४१ त्यजेथुव इति वक्त.  
 ११७ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य.  
 २०३ त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजि.

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 १८६ त्वतलोर्गुणवचनस्य  
 ३८९ दम्भेश्च  
 ३८० ददित्रातेरार्धधातुके  
 ४८८ दंक्षेच्छन्दस्युपसंख्यानम्  
 ३६९ दानेराजवे  
 ५४५ दारजारौ कर्तरि णि.  
 ४७३ दारावाहनोऽणन्तस्य.  
 २१० दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य.  
 २०६ दिवश्च दासे  
 ४७९ दुग्बोर्दार्धश्च  
 ३३० दुरः षत्वणत्वयोरुपसं.  
 २१० दुरोदाशनाशदमध्ये.  
 ४४८ दुहिपच्योर्बहुलं सक.  
 २७८ दूतवणिग्भ्यां च  
 २४१ दूरादेशः  
 २०९ दृक्षे चेति वक्तव्यम्  
 ६४ दृक्करपुनःपूर्वस्य भुवो.  
 २९५ दृशिप्रहणाद्भवदादि.  
 ५६७ दृशेरगवक्तव्यः  
 १३२ } दृशेश्च  
 ४८६ }  
 २४३ देवस्य च  
 २१५ देवाद्यञौ  
 २०६ देवानां प्रिय इति च.  
 २३२ दोष उपसंख्यानम्  
 ४९१ द्युतिगमिजुहोतीनां.  
 २९६ द्युक्षोभयाद्वक्तव्यः  
 १७० द्रुद्धतत्पुरुषयोस्तत्.  
 १९४ द्रुन्वेऽपि  
 १८१ द्विगुप्राप्ताप्रभालं.  
 २८४ द्विगोर्नित्यम्  
 ३०१ द्वितीयं संध्यक्षरं.  
 ५४७ द्वित्वप्रकरणे के कृत्वा.  
 २८३ द्वित्वे गोयुगच्  
 ५९ द्विपर्यन्तानामेवेतिः  
 १५० द्विषः शतुर्वा  
 २११ द्यच्च्यज्भ्यामेव  
 २९७ घमुबन्तात्स्वार्थे.  
 १९५ घर्मादिष्वनियमः  
 ४०७ धातुरूपं च ( ग. )  
 १११ धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्  
 ५५० धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्  
 ५०३ धून्प्रीनोर्गुणवक्तव्यः

पृष्ठम् वार्तिकदि  
 ४४१ धेट उपसंख्यानम्  
 २०८ धेनोर्भेव्यायाम्  
 ४९१ ध्यायतेः संप्रसारणं.  
 ३६१ न कम्यमिचमाम् ( ग )  
 २९२ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च  
 १७४ नमो नलोपस्तिष्ठि क्षेपे  
 १८४ नमोऽस्त्यर्थानां वाच्यो.  
 ११३ नमस्त्वमीकवस्तुंस्तरुण.  
 ५६१ नमोऽङ्गिरोमनुषां.  
 २६१ नराचेति वक्तव्यम्  
 ३०७ नवस्य नूभादेशः  
 २९७ न विद्यायाः  
 ३०७ नक्ष पुराणे प्रात्  
 २३ न समासे  
 २६५ नस्नासिकायाः  
 ७८ नानर्थकेऽलोन्त्यविधि. ( प. )  
 ४७ नानुबन्धकृतमने. ( प. )  
 २५३ नान्तस्य टिलोपे सत्र.  
 ४०० नान्ये मितोऽहेतौ ( ग. )  
 २६५ नाभिनभं च ( ग. )  
 ५८१ नाभ्यस्तस्याचीति.  
 ३१० नित्यमात्रेडिते ङाचि.  
 १४७ निमित्तात्पर्यायप्रयो.  
 १५२ निमित्तात्कर्मयोगे.  
 ५५२ निमिमीलियां खलचो.  
 १३१ नियन्तुर्कर्तृकस्य.  
 १७६ निरादयः क्रान्ताथर्थे.  
 ५१ } निर्दिश्यमानस्यादे. ( प. )  
 २३० }  
 ४५८ निर्विण्णस्योपसंख्या.  
 २०७ निष्के चेति वाच्यम्  
 ४७९ निष्ठादेशः षत्वस्वर.  
 ५५० निष्ठायां सेट इति वक्त.  
 २४१ निसो गते  
 ११९ नीलादौषधौ  
 २३१ नील्या अन्  
 ११९ नील्या अन्वक्तव्यः  
 १३१ नीषद्योर्न  
 ६३ नुमचिरतुज्जवावे.  
 ४६८ नृतिस्वनिरञ्जिभ्य.  
 १२५ नृनरयोश्च ( ग. )  
 १९० नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः  
 १४२ नौकाकाशशुक्ल.

पृष्ठम् वार्तिकदि  
 ४६७ नौ लिम्पेर्वाच्यः  
 २४९ } पञ्चजनादुपसंख्यानम्  
 २६६ }  
 २५४ पत्राद्वाह्ये  
 २३८ पथः पन्थ च ( ग. )  
 १८२ पथः संख्याव्ययादेः  
 २४३ पथ्यध्यायन्यायवि.  
 ५१ पदाङ्गाधिकारे तस्य. ( प. )  
 १२ परनित्यान्तरङ्गा. ( प. )  
 ४३४ परस्पोपपदाच्चेति.  
 २९६ परस्मादेष्टव्यहनि  
 ४३४ पराङ्गकर्मकाङ्ग निषेधः  
 ६२९ परादिश्च परान्तश्च.  
 ५४९ परिचर्यापरिसर्या.  
 २४९ परिमुखादिभ्य एवे.  
 ३१२ परेर्वर्जने वाच्यमन्  
 ५५० परेर्वा  
 ८६ परौ व्रजेः षः पदान्ते  
 १७६ पर्यादयो ग्लानाथर्थे.  
 १८३ पर्यायसौवेध्यते  
 २३४ पर्थां णस् वक्तव्यः  
 २०३ पत्यराजभ्यां चेति.  
 ४६६ पाटेर्णिङ्गचोक्च.  
 १२१ पाणिपृहीती भार्यायाम्  
 ४६३ पाणौ सृजेर्ष्यद्वाच्यः  
 २२८ पाण्डोर्ष्यण्  
 ४११ पातेर्णौ लृङ्गवक्तव्यः  
 १८२ पात्राद्यन्तस्य न  
 ३०४ पादशतग्रहणमन.  
 ४७० पार्श्वदिभूपसंख्यानम्  
 १२० पालकान्ताङ्ग  
 ५८१ पावकादीनां छन्दसि.  
 ३२ पाशाकल्पककाम्येधि.  
 २३४ पित्रश्छन्दसि ङिञ्च  
 २३३ पितुर्भ्रातरि व्यत्  
 ११८ पिप्पल्यादयश्च ( ग. )  
 ४६९ पिबतेः घुराशीध्वोरि.  
 ११८ पिशाङ्गादुपसंख्यानम्  
 २९४ पिशाचाच्च  
 २३१ पीतात्कन्  
 १२२ पुच्छाच्च  
 ४०८ पुच्छादिषु धात्वर्थ. ( ग. )  
 ४२९ पुच्छादुदसने व्यसने.

पृष्ठम् वार्तिकदि  
 १८२ पुण्यसुदिनाभ्यामहः.  
 ४२ पुरस्तादपवादाः ( प. )  
 २६६ पुरुषाद्वधविकार.  
 २५७ पुष्पमूलेषु बहुलम्  
 २०४ पुंसानुजो अनुषान्ध.  
 २२२ पुंसि जाते ( ग. )  
 ४५९ पूज एवेह ग्रहणमिष्यते  
 ४७९ पूजो विनाशे  
 २०४ पूरण इति वक्तव्यम्  
 २२८ पूरोरण् वक्तव्यः  
 २३३ पूर्णमासादण् वक्तव्यः  
 ३७५ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि. ( प. )  
 ५३ } पूर्वत्रासिद्धीये न स्था.  
 ९६ }  
 ४८ पूर्वपरावरदक्षि. ( ग. )  
 २९६ पूर्वपूर्वतरयोः पर.  
 ५९० पूर्वाङ्गवचेति वक्तव्यम्  
 २९६ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्यो.  
 २५८ पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः  
 २१४ पृथिव्या मात्री  
 २३४ पृष्ठादुपसंख्यानम्  
 ४१९ प्रकृतिग्रहणे यङ् ( प. )  
 २८५ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः  
 ६५ प्रकृतिवदनुकरणं ( प. )  
 २३४ प्रकृत्याके राजन्य.  
 १३७ प्रकृत्यादिभ्य उप.  
 १६० प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः ( ग. )  
 १६४ प्रतिपदविधाना षष्ठी.  
 ४३४ प्रतिषेधे हसादीनामुप.  
 ४९ प्रत्ययग्रहणे तदन्ता. ( प. )  
 १०८ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स. ( प. )  
 २८ प्रत्यये भाषायां नित्यम्  
 ५९ प्रथमलिङ्गग्रहणं च  
 २८४ प्रमाणपरिमाणाभ्या.  
 २८४ प्रमाणे लः  
 ६०७ प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्  
 ४११ प्रलम्भनाभिभवपूज.  
 १९ प्रवत्सतरकम्बलव.  
 ५८५ प्रभ्रान्ताभिपूजित.  
 १९४ प्रहरणार्थेभ्यः परे.  
 १८० प्राक्शतादिति वक्तव्यम्  
 ११९ प्राणिनि च  
 २९० प्राण्यद्वादेव

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २९४ प्राण्यज्ञान  
४० प्रातिपदिकग्रहणे. ( प. )  
३८८ } प्रातिपदिकादात्वर्थे. ( ग. )  
४०६ }  
३४८ प्रातुम्पतौ गवि. ( ग. )  
१७६ प्रादयो गताथर्थे.  
१८४ प्रादिभ्यो घातुजस्य.  
१९ प्रादहोढोढ्यैष्येभ्यु  
२१३ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः  
२५७ फलपाकशुषामुप.  
२९३ फलबर्हाभ्यामिनच्  
१९७ फलसेनाङ्गवनस्पति.  
२४७ फलगुन्यषाढाभ्यां टानौ.  
४२९ फेनाच्चेति वाच्यम्  
३६९ बधेक्षित्तविकारे.  
२९३ बलाद्बलः  
२१५ बहिषष्टिलोपो यच्च  
२७० बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्  
१०८ बहुव्रीहौ वा.  
१०० बहुर्जि नुम्प्रतिषेधः  
३०८ बहुलपार्थमङ्गला.  
२९४ बाहुरूपपूर्वपदाद्बलात्  
४७६ ब्रह्मणि वदः  
२७१ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्या.  
२०४ ब्राह्मणाच्छंसिन उप.  
१३१ भक्षेरहिंसार्थस्य न  
३१० भद्राच्चेति वक्तव्यम्  
१६४ भयभीतभीतिभीभि.  
५४७ भयादीनामुपसंख्या.  
२८३ भवने क्षेत्रे शाकट.  
२१५ भवार्थे तु लुगवाच्यः  
४५३ भविष्यत्येवेष्ट्यते  
१८६ भस्याडे तद्धिते  
३०७ भागरूपनामभ्यो.  
४२९ भाण्डात्समाचयने  
२५९ भावप्रत्ययान्तादि.  
४९० भाषायां धातृकसुग.  
५५२ भाषायां शासियुधि.  
२८९ भूमनिन्दाप्रशंसासु.  
५८३ भूरिदानस्तुब् वा.  
४४८ भूषाकर्मकिरादि.  
२३० भोजक्षत्रिये ( ग. )  
२३ भोरान्यविशां वेति.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- १९५ भ्रातृज्यायसः  
२०८ भ्राष्ट्राम्योरिन्धे.  
५५१ मत्वर्थाच्छः  
११९ } मत्स्यस्य कथाम्.  
१२४ }  
२३९ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः  
३९३ मस्तेरन्त्यापूर्वो वा.  
१८० महदात्वे घासकर.  
२६६ महाजनाद्भम्  
२७५ महानाड्यादिभ्य.  
२३९ महिषाच्चेति वक्तव्यम्  
४८६ माड्याक्रोश इति वाच्यम्  
२०८ मातृमातृकमातृषु.  
११९ } मातरि विभ  
२३४ }  
२३४ मातुर्ङ्लच्  
१२१ मातुलोपाध्याययो.  
२३४ मातृपितृभ्यां पितरि.  
३६९ मानेर्जिज्ञासायाम्  
४२५ मान्तप्रकृतिकसुब.  
१०९ मामकरकयोरुप.  
२९४ माला क्षेत्रे ( ग. )  
७३ मासश्छन्दसि  
५८२ मासश्छन्दसि वक्तव्यं.  
६९ मांसपृतनासानूनां.  
४९१ मितद्वादिभ्य उप.  
१९४ मिथोऽनयोः समासे.  
२४३ मुखपार्श्वतसो. ( ग. )  
२३६ मुखार्थात्तूक्थशब्दा.  
५६९ मुद्रलाच्छन्दसि लिच्  
३३ मुहुसः प्रतिषेधः  
१०७ मूलान्नजः  
४४८ यक्चिणोः प्रतिषेधे  
२७४ यक्षत्विग्भ्यां तत्कर्मा.  
१५ यणः प्रतिषेधो वाच्यः  
१५ यणो मयो द्वे वाच्ये  
१४५ यतश्चाध्वकालनि.  
१० यत्रानेकविधमान्तर्य. ( प. )  
४७१ यथासंख्यं नेष्ट्यते  
४३३ यथेष्टं नामधातुषु  
४५२ यदायथोरुपसंख्या.  
३६९ यमोऽपरिवेषणे ( ग. )  
१२१ यवनाल्लिप्याम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २९ यवलपरे यवला वेति.  
२११ यवाहोवे.  
१२१ या तु स्वयमेवाध्या.  
२१२ युवादेर्न.  
५७२ युष्मदस्सदोः सादृश्ये.  
२१९ यून्क्ष कृत्सायां.  
१२४ योपधप्रतिषेधे.  
४१२ रञ्जेणौ मृगरमणे.  
२९२ रप्रकरणे खमुख.  
५७४ रयेर्मतौ बहुलम्  
४७३ राजघ उपसंख्यानम्  
२७८ राजासे ( ग. )  
६६५ राजाहोश्छन्दसि ( ग. )  
२२६ राज्ञो जातावेवेति.  
५५१ रादिफः  
७० रादेशात्पूर्वविप्र.  
४१५ राधो हिंसायां सनीम्.  
४१८ रीगृत्वत इति वक्तव्यम्  
२६ रूपरात्रिरथन्तरेषु.  
६०३ रेशब्दाच्च.  
२९४ रोगे चायमिष्यते  
५७ } लक्षणप्रतिपदोक्तयोः. ( प. )  
१८० }  
३६० }  
२९१ लक्ष्म्या भच्च  
१९५ लघ्वक्षरं पूर्वम्  
११२ लाभ्रयमनुबन्ध. ( प. )  
३६० लुगिक्करणां लुगि. ( प. )  
३८० लुङि वा.  
२१ लटि सवर्णे लृ वा  
२०८ लोकस्य पृणे.  
३८१ लोपः पूर्वपदस्य च  
५९ } लोन्नोऽपत्येषु बहुषु.  
२१५ }  
४२८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्  
३०७ लोहितालिङ्गबाधनं.  
१४४ ल्यब्लोपे कर्मण्यधि.  
२८८ लटकेभ्य इनिर्वाच्यः  
२८४ लत्वन्तात्सार्थे द्वय.  
५८६ वन उपसंख्यानम्  
१०८ वनो न हस इति वक्त.  
११५ वयस्यचरम इति.  
११७ वयोवाचकस्यैव हाय.

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ३७४ वर्जने कशाम् नेष्टः  
 ११० वर्णका तान्तवे.  
 ५५० वर्णात्कारः  
 ११५ वर्णानामानुपूर्व्येण.  
 ११० वर्तका शकुनौ प्राचाम्.  
 ९४ वर्तमाने पृषन्महत.  
 ३४३ वलादावार्धधातुके.  
 ५४७ वशिरण्योरुपसंहयानं  
 ४५८ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिञ्  
 ४२९ वज्रात्समाच्छादने  
 २५४ वहेस्तुरणिद् च  
 २६६ वा केशेषु  
 २४३ वा गोमयेषु.  
 २०६ वागिदक्पश्यद्भ्यो युक्ति.  
 २९० वातदन्तबललला. ( ग. )  
 २७१ वातपित्तश्लेष्मभ्यः  
 ४७१ वातशुनीतिलशर्धे.  
 २९३ वातारसमूहे च  
 २४२ वा नामधेयस्य वृद्ध.  
 ५९३ वा नामधेयस्य.  
 १९४ वा प्रियस्य  
 १९९ वायुशब्दप्रयोगे  
 ४३५ वा लिप्सायामिति.  
 १६ वा हतजग्धयोः  
 २२६ वा हितनाम्न इति  
 ४३६ विदिप्रच्छिन्नस्तीना.  
 ६०५ विदीन्धिच्छिदिभ्यो.  
 २०६ विद्यायोनिसंबन्धे.  
 २३६ विद्यालक्षणकल्पान्ता.  
 ३०१ विनापि प्रत्ययं पूर्वो.  
 ७० विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा.  
 २६१ विभाजयितुर्गिलोप.  
 ५१ विभाषाप्रकरणे तीयस्य.  
 २७३ विरागविरङ्गं च ( ग. )  
 १९९ विरूपाणामपि समा.  
 ५७२ विंशतेवेति वाच्यम्  
 २६१ विशासितुरिङ्गलोप.  
 १९९ विष्णौ न  
 २९१ विष्णुगित्युत्तरपद.  
 २८२ विस्तारे षट्च्  
 ४८३ विस्मितप्रतिघातयो.  
 ४७२ विहायसो विह इति.  
 ३२४ } उग्युटाडुबह्यणोः  
 ३८४ }

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ६११ वृजेरिति वाच्यम्  
 २९१ वृत्तेश्च  
 २१९ वृद्धस्य च पूजायां.  
 २३४ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्  
 २६० वृद्धेर्वृष्टुविभावो व.  
 ७४ वृद्धद्यौत्वतृज्वद्भाव.  
 ५६२ वृषण्वस्त्वश्वयोः  
 २४३ वेणुकादिभ्यश्छण्वा.  
 १९२ वेप्रौ वक्तव्यः  
 २५४ वैरे देवासुरादिभ्यः  
 ३९१ व्यचेः कुटादित्वम्.  
 ५४४ व्याधिमत्स्यबलेषु.  
 २२१ व्यासवरुडनिषाद.  
 ४२९ प्रताद्भोजनतन्निवृ.  
 ४७१ म्रीद्वित्सयोरिति.  
 २० शकन्च्वादिषु पररूपं.  
 २३१ शकलकर्दमाभ्यामुप.  
 ४६९ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतो.  
 २३३ शतरुद्राद्भ्यश्च  
 २८५ शतसहस्रयोरिवेष्यते  
 ५७२ शन्शतोर्दिनिश्छन्दसि  
 ४३४ शप उपालम्भे  
 १३२ शब्दायतेर्न  
 ४८१ शब्धिकरणेभ्य एवे.  
 ३६१ शमो दर्शने ( ग. )  
 ३० शरः खयः  
 १८६ शसि बहुलपार्थस्य.  
 १७२ शाकपार्थिवादीनां.  
 ३६९ शानेर्निशाने  
 ४३४ शिक्षेर्जिह्वासायाम्  
 २९२ शिखामालादिभ्यः  
 ४८९ शीले वाच्यः  
 २९३ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्त.  
 ४६८ शीलिकामिक्षा.  
 ३०० शीले को मलोपश्च  
 २६५ शुनः संप्रसाणं वा ( ग. )  
 २११ शुनोदन्तदंष्ट्रकर्ण.  
 १०७ शुद्धा चामहत्पूर्वा.  
 २९३ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्  
 ५४५ शोवायुवर्णनित्तेषु  
 ३९१ शे तृम्पादिनां नुम्.  
 २०६ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु.  
 १५० शेपे विभाषा

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ३३३ दितपाशपानुबन्धेन.  
 ५५० ध्रुवन्तरोरुपसर्गबहु.  
 २४७ ध्रुविष्ठाषाढाभ्या.  
 ५४९ ध्रुयुजीविस्तुभ्यः कर.  
 १७२ ध्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं  
 २७९ ध्रोत्रियस्य यलोपश्च  
 ३७२ ध्वयतेर्लित्यभ्यास.  
 १२४ ध्वशुरस्योकाराकार.  
 ५६५ श्वेतवहादीनां डस्पर्द.  
 ४०८ श्वेताश्वश्वतर. ( ग. )  
 २८३ षट्त्वे षङ्गवच्  
 १८० षष उत्वं दतृदशधा.  
 ३०१ षषष्ठाजादिवचना.  
 ५६३ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति.  
 ५९० षष्ठ्यामश्रितकारक.  
 १२५ षाद्यमश्वान्वाच्यः  
 ४४७ सकर्मकाणां प्रतिषे.  
 १९४ संह्याया अल्पीयस्याः  
 २०२ संह्याया नदीगोदा.  
 १९० संह्यायास्तत्पुरुषस्य.  
 २८३ संचाते कटच्  
 ३९५ संज्ञापूर्वको विधि. ( प. )  
 २७६ संज्ञायामण्  
 ६११ संज्ञायामिति वक्तव्यम्  
 ११९ संज्ञायां वा  
 २७२ संज्ञायां स्वार्थे प्रत्य.  
 ४९ संज्ञाविधौ प्रत्यय. ( प. )  
 ५० संज्ञोपसर्जनीभूता.  
 ५८९ सति शिष्टस्वरब.  
 ४२८ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्र.  
 १०७ सदत्काण्डप्रान्त.  
 २६९ सदेः परस्य लिटीति.  
 ३८० सनि णुलि च न  
 ४४ संनिपातलक्षणो. ( प. )  
 २७१ संनिपाताच्चेति व.  
 २४० संनियोगशिष्टानां. ( प. )  
 ५४९ संपदादिभ्यः क्तिप्  
 ३० संपुंकानां सो वक्तव्यः  
 ८४ संबुद्धौ नपुंसकानां.  
 १०७ संभज्जाजिनक्षण.  
 ३१३ संभ्रमेण प्रवृत्तौ.  
 ४६३ समवपूर्वाच्च  
 ४६२ समश्च बहुलम्

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ९१ समानवाक्ये निघा.  
 २९६ समानस्य सभावो.  
 ४७४ समानान्ययोश्चेति.  
 ८ समासप्रत्ययविधौ.  
 १६० समाहारे चायमिष्यते  
 २५४ समिधाधाने षेण्यण्  
 ४३४ समोऽकूजने  
 २२७ सम्राजः क्षत्रिये ( ग. )  
 २६६ सर्वजनाद्वम् खश्च  
 ४७३ सर्वत्रपन्नयोरुप.  
 १९४ सर्वनामसंख्ययो  
 १७० सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे.  
 ४२६ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः  
 ४२५ सर्वप्रातिपदिकानां.  
 २६६ सर्वाणो वेति वक्तव्यम्  
 २९४ सर्वादेश्व  
 २३६ सर्वादेः सादेश्व.  
 २६५ सर्वोभयार्थोभ्यामेव  
 २४५ संवत्सरात्फलप. ( ग. )  
 १८१ सविशेषणस्य प्रति.  
 ३७८ सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे  
 २७९ सहायाद्वा  
 १२५ सहितसहाभ्यां च.  
 ४७६ साधुकारिण्युपसं.  
 १५२ साध्वसाधुप्रयोगे च  
 १८२ सामान्ये नपुंसकम्  
 २० सारङ्गः पशुपक्षिणोः ( ग. )  
 ४९० सासहिवावहिचाचलि.  
 ३३८ सिज्जलोप एकादेशोऽसि.  
 २३ सिति च  
 ४७९ सिनोतेर्मासकर्म.

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ५६६ सिन्धुलं णिद्वक्.  
 २० सीमन्तः केशवेशे  
 ४३४ सुदपि हर्षादिष्वेव.  
 ४२९ सुदिनदुर्दिननीहारे.  
 ४७३ सुदुरोरधिकरणे.  
 ३४१ सुन्धातुष्ठिवृष्णकती.  
 ३०५ सुराया अहौ ( ग. )  
 २४६ सुसर्वाधादिकशब्दे.  
 ४१६ सूचिसूत्रिमूत्रयव्य.  
 २३० सूतयुवत्याम् ( ग. )  
 ११० सूतकापुत्रिकावृन्दा.  
 २३६ सूत्रान्तात्त्वकल्पादे.  
 ४६९ सूत्रे च धार्येऽर्थे  
 ११९ सूर्योगस्ययोश्चे च.  
 २२० सूर्यादेवतायां चाप्.  
 ४४८ सृजियुज्योः श्यंस्तु  
 ४४८ सृजेः श्रद्धोपपत्ते  
 ४८३ सोपसर्गस्य न  
 ३६१ स्खदिरवपरिभ्यां ( ग. )  
 ४७१ स्तने धेटो नासिकायां.  
 २७२ स्तोमे ढविधिः  
 २३ स्त्रियां न  
 २२४ स्त्रियामपत्ये लुग्व.  
 ३१४ स्त्रीनपुंसकयोः.  
 १५० स्त्रीप्रत्ययोरकाकार.  
 २०८ स्त्रीप्रत्यये चानुप. ( प. )  
 २१५ स्थान्नोऽकारः  
 ५११ स्थान्स्थिन्स्थूणामुपसं.  
 १९६ स्थेणोलुङीति वक्तव्यम्  
 २८३ मेहे तैलच्  
 ३७० स्पृशामृशकृषतुप.

पृष्ठम् वार्तिकादि  
 ५९३ स्यान्तस्योपोत्तमं.  
 २०४ स्वतिभ्यामेव  
 ४८ स्वमहातिधना. ( ग. )  
 ३४३ स्वरदीर्घयलोपेषु.  
 ४३८ स्वराद्यन्तोपसर्गा.  
 २६० स्वरूपस्य पर्याया.  
 ५८२ स्ववःस्वतवसोर.  
 २४३ स्वस्य च ( ग. )  
 ४३५ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति.  
 २९३ स्वाङ्गाद्विद्वदौ ( ग. )  
 १९ स्वादीरेरिणोः  
 २३५ स्वार्थ उपसंख्यानम्  
 ४२९ हनुचलन इति व.  
 ४५९ हनो वा यद्वधश्च.  
 ४६६ हन्तेर्घत्वं च  
 ४१८ हन्तेर्हिसायां यङि  
 ४०२ हन्त्यर्थाश्च ( ग. )  
 ४३४ हरतेरप्रतिषेधः  
 ४३४ हरतेर्गतताच्छील्ये.  
 २३१ हरिप्रामहारजनाभ्या.  
 २३९ हरीतवेयादिषु व्यक्तिः  
 ४२९ हल्यादिभ्यो प्रहणे  
 ४७० हस्तिमूचकयोरिति.  
 १४१ हितयोगे च  
 २९३ हिमाच्छेदः  
 १२० हिमारण्ययोर्महत्त्वे  
 ५६४ हिरण्य इति वक्तव्यम्  
 ५६७ ह्रमहोर्मस्छन्दसि  
 २९३ हृदयाच्चाञ्छरन्त्य.  
 २०५ ह्युभ्यां च  
 ५७४ हृदया उपसंख्यानम्

इति वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषासूची ।

## अथ कौमुदीस्थधातूनां सूची ३ ।

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
अ.	३५१ अय	३७७ इङ्	३६८ उङ्	३७२ ऋति	३५५ कण
३५९ अक	४३३ अरर	३४६ इट	३८७ उच	३८७ ऋधु	४०२ कण
३४१ अकि	४०१ अर्क	३७६ इण्	३९१ उच्छि	३८९ ऋधु	४३२ कण्डून्
३५५ अक्ख	३४३ अर्च	३४१ इदि	३४३ उच्छी	३९१ ऋफ	३३८ करथ
३५९ अग	४०३ अर्च	३९४ इन्धी	३४३ उच्छी	३९१ ऋम्फ	४०६ कत्र
४३३ अगद	३४३ अर्ज	४३२ इरज्	३९१ उच्छी	३९० ऋषि	४०४ कथ
३४१ अगि	४०२ अर्ज	४३२ इरम्	३९१ उज्झ	ए.	३४१ कदि
३४१ अधि	४०६ अर्थ	४३२ इरस्	३४६ उठ	३४२ एजृ	३५९ कदि
४०८ अङ्	३४० अर्द	३९२ इल	३९७ उघ्नस	३४५ एजृ	३५१ कनी
४०८ अङ्ग	३४८ अर्ब	४०१ इल	४०२ उघ्नस	३४५ एठ	३४७ कपि
३६३ अचि	३५३ अर्व	३५३ इवि	३९४ उन्दी	३३१ एध	३४७ कबु
३६३ अचु	३५७ अर्ह	३८४ इष	३९१ उञ्ज	४३३ एला	३६१ कमि
३४३ अज	४०२ अर्ह	३९२ इष	३९१ उम	३५५ एषृ	३४९ कमु
४०३ अजि	४०३ अर्ह	३९७ इष	३९१ उम्भ	ओ.	३४३ कर्ज
३६३ अक्षु	३५२ अल	४३३ इषुध	४३३ उरस्	३४१ ओखृ	४०८ कर्ण
४०२ अक्षु	३५४ अव	ई.	३३७ उर्द	३५१ ओणृ	४०६ कर्त
३६३ अङ्ग	३९७ अश	३४६ ई	३५३ उर्वा	३९९ ओलङि	३४१ कर्द
३४६ अट	३८९ अश्व	३७६ ई	३५६ उष	क.	३४८ कर्ब
३९९ अट्ट	३६४ अस	३७७ ई	४३२ उषस्	३४१ कक	३५३ कर्व
३४५ अठि	३७८ अस	३५४ ईक्ष	३५७ उहिर	३४१ ककि	३५२ कल
३४७ अढ	३८७ असु	३५२ ईक्ष्य	ऊ.	३४१ कख	४०० कल
३४६ अङ्	४३२ असु	३४१ ईक्षि	३४६ ऊठ	३५९ कखे	४०४ कल
३५१ अण	४३२ असू	३८४ ईङ्	४०४ ऊन	३५९ कगे	३५२ कल्ल
३८५ अण	४३२ असून्	३४२ ईज	३५२ ऊयी	३४२ कच	३५६ कष
३३८ अत	३८९ अह	३७४ ईड	३९९ ऊर्ज	३४२ कचि	३६३ कस
३४१ अति	३५५ अहि	४०१ ईड	३७५ ऊर्णम्	३४६ कटी	३७४ कसि
३७२ अद	४०३ अहि	३७४ ईर	३५६ ऊष	३४६ कटे	३५५ काक्षि
३४१ अदि	४०८ अंस	४०३ ईर	३५५ ऊह	३४६ कठ	३४२ काचि
३७९ अन	आ.	३७४ ईश	झ.	३४६ कठि	३९९ कार
३८५ अन	३४३ आछि	३५४ ईष	३६७ ऋ	४०४ कठि	४०४ काल
४०८ अन्ध	३८८ आळु	३५६ ईष	३८३ ऋ	३४७ कढ	३५५ काश्च
३४७ अवि	४०३ आमृ	३५२ ईष्य	३९६ ऋ	३९२ कढ	३८५ काश
३४७ अमि	३७४ आस	३५५ ईह	३९१ ऋच	३४५ कडि	३५५ कास
३५३ अभ्र	इ.	उ.	३९१ ऋच्छ	३४७ कडि	३४६ किट
३५१ अम	३७७ इक्	३५३ उक्ष	३४२ ऋज	४०० कडि	३४६ किट
४०२ अम	३४१ इख	३४१ उख	३४२ ऋजि	३४६ कडु	३७० कित
३६१ अमि	३४१ इखि	३४१ उखि	३९५ ऋण	३५१ कण	३८३ कित
४३३ अम्बर					

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३९२ किल	४३२ कुषुभ	३५९ कदि	३४७ क्षीवृ	३९२ क्षुड	३८३ गा
४०१ कीट	३८७ कुस	४०२ कन्द	३५३ क्षीष्ट	४०० क्षुडि	३६८ गाह
३५३ कील	४०३ कुसि	३५९ कप	३९७ क्षीष्	३९२ क्षुर	३३६ गाह
३७६ कु	४०२ कुस्य	३५१ कमु	३७५ क्षु	३३७ क्षुर्द	३५५ गाह
३४१ कुक	४०६ कुह	३९६ कीन्	३९४ क्षुदिर	४०४ खेट	३९२ गु
३६८ कुह	३९२ कूड	३४६ कीडृ	३८६ क्षुध	४३३ खेला	३६८ गुह
३७६ कुह	३४३ कूज	३४२ कुष	३५७ क्षुभ	३५३ खेल	३६८ गुह
३४२ कुच	४०१ कूट	३९२ कुड	३८७ क्षुभ	३५२ खेह	३९२ गुज
३६३ कुच	४०५ कूट	३८६ कुष	३९७ क्षुभ	३६६ क्षै	३४३ गुजि
३९२ कुच	४०१ कूण	३६३ कुश	३९२ क्षुर	४०४ खोट	४०० गुठि
३४२ कुजु	४०६ कूण	३५९ कृष	३५३ क्षेउ	३५३ खोर्क	३९२ गुड
३४२ कुष	३५३ कूल	३४१ कृदि	३६६ क्षै	३५३ खोल	४०० गुठि
३९२ कुट	३६७ कृ	३५९ कृदि	४०४ खोट	३७८ ख्या	४०६ गुण
४०१ कुट	३८८ कृम्	४०१ कृप	३७५ क्षु	ग.	४०५ गुण
३९९ कुट	३९५ कृम्	३८७ कृमु	३५२ क्षमायी	३४५ गज	३३७ गुद
४०१ कुट	३९२ कृड	३३७ कृदि	३५३ क्षमील	३४५ गज	३८३ गुध
३४६ कुठि	३९४ कृती	३४१ कृदि	३५७ क्षिदा	४०१ गज	३९७ गुध
४०० कुठि	३९४ कृती	३८७ कृद्	३५३ क्ष्वेल	३४५ गज	३६९ गुप
३९२ कुड	३९० कृप	३८५ क्षिष	ख.	३५९ गड	३८७ गुप
३४५ कुडि	४०४ कृप	३९७ क्षिश्	३९८ खच	३४१ गडि	४०३ गुप
३४६ कुडि	३५८ कृपू	३४७ क्षीव	३४५ खचि	४०४ गण	३४७ गुपू
४०० कुडि	३५४ कृवि	३६८ कुह	३४५ खजि	४०४ गति	३९१ गुफ
३९२ कुण	३८७ कृष	३५४ कृष	३४६ खट	३४० गद	३९१ गुम्फ
४०६ कुण	३७० कृष	३५१ कृण	४०० खट	४३३ गद्गद	३९२ गुरी
४०६ कुण	३९३ कृ	३६२ कये	३९९ खड	४०४ गद्दी	३३७ गुरे
४०१ कृत्ष	३९६ कृ	३५९ क्षजि	३४५ खडि	४०१ गन्ध	४०१ गुरे
३८३ कृय	३९५ कृम्	४०० क्षजि	४०० खडि	३७० गम्ल	३५३ गुर्वी
३९७ कृय	३९६ कृम्	३९५ क्षण	३४० खद	३४३ गर्ज	३६४ गुह
३३८ कृयि	४०१ कृत	४०८ क्षप	३६४ खनु	४०१ गर्ज	४०१ गूर
३९९ कृदि	४०६ केत	३६१ क्षपि	३४३ खर्ज	३४० गर्दे	३८५ गुरी
३९७ कृन्ध	३४७ केष्ट	४०० क्षपि	३४१ खर्दे	४०१ गर्दे	३६७ गु
३८७ कृप	४३३ केला	३८७ क्षमू	३४८ खर्ब	४०१ गर्ध	३४५ गुज
४०३ कृप	३५३ केल्	३४८ क्षमूष	३५३ खर्व	३४८ गर्ब	३४५ गुजि
३४८ कृवि	३५२ केह	३६३ क्षर	३५३ खल	३५३ गर्व	३८८ गुधु
४०१ कृवि	३३६ कै	४०० क्षल	३५६ खष	४०६ गर्व	४०६ गुह
४०१ कृभि	३६१ कृमु	३४५ क्षि	३४० खाह	३५५ गर्ह	३६४ गुह
४०४ कुमार	३८३ कृमु	३८९ क्षि	३४६ खिट	४०४ गर्ह	३९७ गु
३९२ कुर	३९६ कृन्	३९३ क्षि	३८५ खिद	३५३ गल	३९३ गु
३३७ कुरे	३५२ कृयी	३९५ क्षिण	३९४ खिद	४०१ गल	३४७ गेष्ट
३६२ कुल	३५३ कृमर	३८३ क्षिप	३९४ खिद	३४७ गल्म	३५२ गेह
४०३ कुशि	३५९ कथ	३९० क्षिप	३६८ खुह	३५५ गल्ह	३५४ गेष्ट
३९७ कुष	४४१ कदि	३४५ क्षीज	३४२ खुजु	४०४ गवेष	३६६ गै

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
४०४ गोम	३६७ घृ	३६४ चष	३५३ चेल	४०१ जसि	झ.
३४५ गोष्ठ	३८३ घृ	३५७ चह	३४५ चेष्ट	३८७ जसु	३४६ झट
३५५ गलसु	४०१ घृ	४०० चह	४०२ च्यु	४०२ जसु	३५१ झसु
३५५ गलह	३४८ घृणि	४०४ चह	३६८ च्युह्	४०१ जसु	३५६ झर्ष
३६१ गला	३९५ घृणु	३६४ चायृ	३३८ च्युतिर्	३८० जागृ	३९१ झर्ष
३४२ गल्लु	३५६ घृषु	४०३ चि	छ.	३५३ जि	३५६ झष
३४२ गल्लु	३६६ घ्रा	३८८ चिन्	४०० छजि	३६८ जि	३६४ झष
३४७ गलेष्ट	ऊ.	४०० चिन्	४०३ छद	४०३ जि	३९६ झृ
३४७ गलेष्ट	३६८ डुह्	३४६ चिट	४०८ छद	३५१ जिम	३८४ झृषू
३५२ गलेष्ट	च.	४०१ चित	३६० छदि	३८९ जिर	ट.
३५४ गलेष्ट	३४१ चक	३९८ चिति	३९९ छदि	३५४ जिमि	४०० टकि
३६६ ग्लै	३५९ चक	३३८ चिती	३५१ छमु	४०३ जिवि	३६२ टल
३४३ ग्रथ	४०० चक्क	४०८ चित्र	४०० छर्द	३५६ जिषु	३४१ टिकृ
३३८ ग्रथि	३८० चकाष्ट	३८९ चिरि	३६४ छष	३५३ जीव	३४१ टीकृ
४०३ ग्रन्थ	३७४ चक्षिह्	३९२ चिल	३९४ छिदिर्	३४२ जुगि	३६२ टूल
४०२ ग्रस	३४३ चक्षु	३५३ चिल्ल	४०८ छिर्	३९२ जुड	ड.
३५५ ग्रसु	४०२ चट	४०३ चीक	३९२ छुट	३९२ जुड	४०१ डप
३९८ ग्रह	३०६ चटे	३४७ चीष्ट	३९२ छुड	४०१ जुड	३८७ डिप
४०६ ग्राम	३४५ चडि	४०३ चीव	३९३ छुप	३३८ जुटृ	३९२ डिप
३४२ ग्रुषु	३५९ चण	३६४ चीष्ट	३९२ छुर	४०३ जुष	४०१ डिप
घ.	३६३ चते	४०० चुक	३९४ छुदिर्	३९० जुषी	३६८ डीह्
३४२ घष	३४१ चदि	३५२ चुच्य	४०३ छुदी	३८५ जूरी	३८४ डीह्
३५८ घट	३६३ चदे	३९२ चुट	४०३ छुप	३५६ जूष	ड.
४०३ घट	४६४ चन	४०० चुट	४०८ छेद	३४७ जूभि	३४१ डौकृ
४०३ घट	३४८ चप	३९९ चुट्ट	३८४ छो	३९६ जू	ण.
३४५ घट्ट	४०० चप	४०१ चुटि	ज.	४०३ जू	३५५ णक्ष
४०० घट्ट	४०० चपि	३९२ चुड	३७९ जक्ष	३६१ जूषू	३४१ णक्ष
४०३ घटि	३६१ चम	३४६ चुडि	३४५ जज	३८४ जूषू	३४१ णक्षि
३५६ घल्ल	३५१ चमु	३४६ चुड्	३४५ जजि	३५५ जेष्ट	३४० णद
३५८ षिणि	३८९ चमु	४०० चुद	३४६ जट	३५५ जेह्	४०३ णद
३६८ घुह्	३५१ चय	३४८ चुप	३८३ जन	३६६ जै	३५७ णभ
३५७ घुट	३५३ चर	३४८ चुवि	३६१ जनी	४०० झप	३८७ णभ
३९२ घुट	४०२ चर	४०० चुवि	३८५ जनी	३६० झा	३९७ णम
३४८ घृण	४३३ चरण	३९८ चुर	३४८ जप	३९७ झा	३७० णम
३९२ घृण	३५६ चर्च	४३३ चुरण	३४७ जभि	४०२ झा	३५१ णय
३४८ घृमि	३९१ चर्च	४०० चुल	४०२ जभि	३९७ ज्या	३६२ णल
३९२ घुर	४०२ चर्च	३५३ चुल्ल	३५१ जमु	३६८ ज्युह्	३८६ णश
३५५ घुषि	३४८ चर्च	३८५ चूरी	३५६ जर्ज	३६८ जि	३५५ णस
३५५ घुषिर्	३५३ चर्च	३९९ चूर्ण	३९१ जर्ज	४०३ जि	३८५ णह
४०२ घुषिर्	३६० चल	४०० चूर्ण	३९९ जल	३५९ जवर	३५५ णासु
३४८ घूर्ण	३६२ चल	३५५ चूष	३९९ जल	३५९ जवल	३५५ णिक्ष
३९२ घूर्ण	३९२ चल	३९१ चृती	३४८ जल्प	३६१ जवल	३७४ णिजि
३८५ घूरी	४०० चल	४०३ चृप	३५६ जष	३६२ जवल	३८२ णिजिर्



पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३४१ णिदि	३५२ तायु	४३३ तुरण	३६८ त्रैङ्	३५४ दिवि	३५५ द्राक्षि
३६३ णिह	३८९ तिक्	३५३ तुर्वी	३४१ त्रौकृ	३८३ दिवु	३४१ द्राखु
३९२ णिल	३४१ तिकृ	४०० तुल	३५५ त्वक्ष्	४०२ दिवु	३४१ द्राष्टु
३५४ णिवि	३८९ तिग	३८६ तुष	३९१ त्वच	३८९ दिश	३४५ द्राह्
३५७ णिघ	३६९ तिज	३५६ तुस	३४१ त्वगि	३७३ दिह	३५५ द्राह्
३७४ णिसि	४०१ तिज	३५७ तुहिर	३४२ त्वगि	३५४ दीक्ष	३६७ हु
३६५ णीन्	३४७ तिष्ट	३४७ तुड्	३४२ त्वक्षु	३८४ दीङ्	३९२ हुण
३५३ णीव	३८३ तिम	४०१ तूण	३५९ त्वरा	३८१ दीधीङ्	३८७ हुह
३७५ णु	४३३ तिरस्	३८५ तूरी	३७१ त्विष	३८५ दीपी	३९६ हुन्
३८९ णुद	३५३ तिल	३५३ तूल	३५३ त्सर	३६७ दु	३४१ ह्रेकृ
३९३ णुद	३९२ तिल	३५५ तूष	थ.	३८८ दु	३६६ द्वै
३९२ णू	४०० तिल	३५५ तृक्ष	३९२ धुड	४३३ दुःख	३७३ द्विष
३६३ णेह	३५३ तिल्ल	३९५ तृण	३५३ धुर्वी	४०८ दुःख	ध.
३५५ णेष्ट	३४१ तिकृ	३८६ तृप	द.	३५३ धुर्वी	४०० धक्क
त.	४०६ तीर	३८९ तृप	३५४ दक्ष	४०० दुल	३५१ धणि
३४१ तक	३५३ तीव	३९१ तृप	३५९ दक्ष	३८६ दुष	३८३ धन
३४१ तकि	३७५ तु	४०३ तृप	३८९ दघ	३७३ दुह	३५४ धवि
३५५ तक्ष	३४५ तुज	४०३ तृप	४०८ दण्ड	३५७ दुहिर	३८२ धान्
३५५ तक्ष्	३९९ तुज	३९१ तृम्फ	३३७ दद	३८४ दृक्	३५४ धावु
३४१ तगि	३४५ तुजि	३८७ तृषा	३३६ दध	३८९ दृ	३९३ धि
३४२ तश्च	३९९ तुजि	३९४ तुह	३८७ दसु	३९३ दृङ्	३५४ धिक्ष
३९५ तश्चू	४०३ तुजि	३९२ तुह्	३८९ दम्भु	३८७ दप	३५४ धिवि
३४६ तट	३९२ तुट	३९२ तुह्	३५२ दय	३९१ दप	३८३ धिष
३९९ तड	३९२ तुड	३६८ तु	३८० दरिद्रा	४०३ दप	३८४ धीङ्
४०३ तड	३४५ तुडि	३४५ तेज	३५३ दल	४०३ दम	३५४ धुक्ष
३४५ तडि	३४६ तुड्	३४७ तेष्ट	४०२ दल	३९१ दभी	३८८ धुन्
४०१ तत्रि	३९२ तुण	३५२ तेष्ट	३६१ दलि	४०३ दभी	३५३ धुर्वी
३९५ तनु	४०८ तुण्य	३७० खंज	३७० दंश	३९१ दम्फ	३९२ धू
४०३ तनु	३८९ तुद	३४१ त्रकि	४०१ दशि	३७० दशिर	३८८ धून्
४३३ तन्तस्	३४८ तुप	३४१ त्रख	४०३ दशि	३५७ दह	३९६ धून्
३७० तप	३९१ तुप	३४१ त्रदि	४०१ दस	३५७ दहि	४०३ धून्
३८५ तप	३४८ तुफ	३६१ त्रपि	४०१ दसि	३६० दृ	३४८ धूप
४०३ तप	३९१ तुफ	३४७ त्रपूष्	४०३ दसि	३९६ दृ	४०३ धूप
३८७ तमु	३४८ तुषि	४०२ त्रस	३८७ दसु	३६८ देङ्	३८५ धूरी
३५१ तय	४०१ तुषि	४०३ त्रसि	३७० दह	३५२ देष्ट	४०० धूरा
४३३ तरुण	३५७ तुभ	३८३ त्रसी	३८२ दान्	३६६ दैप्	४०० धूष
४०३ तर्क	३८७ तुभ	३४१ त्रिखि	३६६ दान्	३८५ दो	४०० धूस
३४३ तर्ज	३९७ तुभ	३९२ त्रुट	३७१ दान	३७६ द्यु	३६८ धृङ्
४०१ तर्ज	३४८ तुम्प	४०१ त्रुट	३७८ दाप्	३५७ द्युत	३९३ धृङ्
३४१ तर्द	३९१ तुम्प	३४८ त्रुप	३८९ दाश	३६६ द्यौ	३४३ धृज
४०० तल	३४८ तुम्फ	३४८ त्रुफ	३६४ दाश	३५१ द्रम	३४३ धृजि
४०२ तसि	३९१ तुम्फ	३५८ त्रुम्प	३६४ दासु	४३३ द्रवस्	३६५ धृन्
३८७ तसु	३८३ तुर	३४८ त्रुम्फ	४०२ दिव	३७७ द्रा	४०४ धृष

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८९ धृषा	४०१ निष्क	४०० पाल	३८३ पुष्प	३६८ मुह्	३५५ बाह्
३९६ धृ	३५३ नील	३९३ पि	४०० पुस्त	३९८ मुष	३४६ बिट
४०६ धेकृ	३८३ नृती	३९९ पिच्छ	४०० पुंस	३५६ मुषु	३४१ बिदि
३६५ धेद्र	३६० नृ	३९९ पिज	३६८ पूह्	४०८ प्रेह्छु	३९२ बिल
३५३ धोर्ह	३९६ नृ	३७४ पिजि	४०१ पूज	३५५ प्रेषृ	४०० बिल
३६६ ध्मा	प.	३९९ पिजि	३९६ पूज्	३५१ प्रैणृ	३८७ बिस
३६६ ध्यै	३५५ पक्ष	४०३ पिजि	३५२ पूयी	३६३ प्रोथृ	३४१ बुक्क
३४३ ध्रज	३९९ पक्ष	३४६ पिट	३८५ पूरी	३५५ छिह्	४०२ बुक्क
३४३ ध्रजि	३७१ पचष्	३४६ पिठ	४०३ पूरी	३९७ प्ली	३४२ बुगि
३५१ ध्रण	३४२ पचि	३४५ पिडि	४०० पूर्ण	३६० प्लह्	३६३ बुध
३९७ ध्रस	४०१ पचि	४०१ पिडि	४०१ पूर्व	३८३ प्लष	३८५ बुध
४०२ ध्रस	३४६ पट	३५४ पिवि	३५३ पूल	३८७ प्लष	३६४ बुधिर
३५५ ध्राक्षि	४०३ पट	३९४ पिश	४०० पूल	३९८ प्लष	३६४ बुन्दिर
३४१ ध्राखृ	३४६ पठ	३९४ पिषु	३५६ पूष	३५६ प्लषु	३८७ बुस
३४१ ध्राष्टृ	४०४ पठ	३९९ पिस	३८८ पृ	३७७ प्सा	४०० बुस्त
३४५ ध्राटृ	३४५ पठि	४०३ पिसि	३९२ पृह्	फ.	३५७ बृह
३६७ ध्रु	४०० पठि	३५७ पिस	४०३ पृच	३४१ फक्क	३५७ बृहि
३९२ ध्रु	३४८ पण	३८४ पीह्	३७५ पृची	३६१ फण	४०३ बृहि
३४१ ध्रैकृ	४०४ पत	३९९ पीड	३९५ पृची	३५३ फल	३५७ बृहिर
३६६ ध्रै	३६२ पत्ल	३५३ पील	३७४ पृजि	३५३ फला	३९२ बुड
३४३ ध्वज	३९९ पथ	३५३ पीव	३७४ पृड	३९२ फुल	३७६ ब्रून्
३४३ ध्वजि	३९९ पथि	३९२ पुट	३९२ पृण	३५३ फुल	४०१ ब्रूस
३५१ ध्वण	३६२ पथे	४०३ पुट	३९९ पृथ	३५३ फेल	भ.
३६१ ध्वन	३८५ पद	४०६ पुट	३८६ पृषु	ब.	३६४ भक्ष
३६२ ध्वन	३०६ पद	४०३ पुटि	३८२ पृ	३५१ बण	३९९ भक्ष
४०५ ध्वन	३४८ पन	३९९ पुह्	३९७ पृ	३४० बद्	३७१ भज
३६१ ध्वनि	४०१ पन	३९२ पुह्	३९९ पृ	३६९ बध	४०२ भज
३५७ ध्वंसु	४३३ पम्पस्	३४६ पुडि	३५६ पेल	३९९ बध	४०३ भजि
३५५ ध्वाक्षि	३५१ पय	३९२ पुण	३५२ पेवृ	३९७ बन्ध	३९४ भजो
३६७ ध्वृ	४३३ पयस्	४०० पुण	३५४ पेष्	३४८ बर्ब	३४६ भट
न.	४०८ पर्ण	३८३ पुथ	३५७ पेसं	३५५ बर्ह	३५९ भट
४०० नक्क	३३८ पर्द	४०३ पुथ	३६६ पै	४०१ बर्ह	३४५ भडि
३४६ नट	३४८ पर्प	३३८ पुथि	३५१ पैणृ	४०३ बर्ह	४०० भडि
३५९ नट	३४८ पर्ब	३९२ पुर	३५२ प्यायी	३६२ बल	३५१ भण
३९९ नट	३५३ पर्ब	३५३ पुर्व	३६८ प्यैह्	४०० बल	३३७ भदि
४०३ नट	३६२ पल	४०१ पुर्व	३९३ प्रच्छ	३५५ बल्ह	३५३ भर्व
३४१ नदि	४०४ पत्न्यूल	३६२ पुल	३५९ प्रथ	४०३ बल्ह	४०१ भर्त्स
३६१ नम	४०२ पश	४०० पुल	३९९ प्रथ	४०८ बष्क	३५२ भल
४०३ नल	४०४ पष	४०० पुल	३५९ प्रस	३८७ बसु	४०१ भल
३४० नर्द	४०० पसि	३५६ पुष	३७८ प्रा	४०१ बस्त	३५२ भल्ल
३३६ नाथृ	३६६ पा	३८६ पुष	३८४ प्रीह्	३५५ बहि	३५६ भष
३३६ नाथृ	३७७ पा	३९८ पुष	३९६ प्रीम्	३४५ बाटृ	३८३ भस
४०४ निवास	४०६ पार	४०२ पुष	४०३ प्रीम्	३३६ बाथृ	३७७ भा

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
४०४ भाज	४०१ भ्रूण	३५६ मष	३४५ मुज	३५२ मेवृ	र.
३४८ माम	३४२ भ्रेजृ	३४१ मष्क	३४५ मुजि	४०२ मोक्ष	४०२ रक
४०४ भाम	३६४ भ्रेषृ	३८७ मसी	३९२ मुट	३६६ भ्रा	३५५ रक्ष
३५४ भाष	३६४ भ्लक्ष	३९३ मस्जो	४०० मुट	३५५ भक्ष	३४१ रस्त्र
३५५ भासृ	३६२ भ्लाशृ	३५७ मह	३४५ मुठि	४०१ भक्ष	३४१ रक्षि
३५४ भिक्ष	३६४ भ्लेशृ	४०४ मह	३४६ मुड	३५९ भद	४०२ रग
३९४ भिक्षिर्	म.	३५५ महि	३४५ मुडि	३४२ भुचु	३४१ रगि
४३३ भिषज्	३४१ भकि	४०३ महि	३४६ मुडि	३४२ भुषु	३५९ रगे
४३३ भिष्णज्	३४१ भक्ष	४३३ महीङ्	३९२ मुण	३४६ भ्रेहृ	४०२ रघ
३८१ भी	३४१ भक्षि	३७८ मा	३३७ मुद	३४२ भ्लुचु	३४१ रधि
३९४ भुज	४३२ भगध	३५५ माक्षि	४७२ मुद	३४२ भ्लुषु	४०३ रधि
३९३ भुजो	३४१ भगि	३८२ माह्	३९२ मुर	३४३ भ्लेच्छ	४०४ रच
४३३ भुरण	३४१ भधि	३८४ माह्	३४३ मुछां	४०१ भ्लेच्छ	३६१ रज
४०२ भुव	३४२ भधि	३६९ मान	३५३ मुर्वा	३४६ भ्लेहृ	३७१ रज्ज
३२१ भू	३४२ भच	४०२ मान	३९८ मुष	३५२ भ्लेवृ	३८५ रज्ज
४०४ भू	३४२ भचि	४०४ मान	३८७ मुस	३६६ भ्लै	३४६ रट
३५६ भूष	३४६ भठ	४०० मार्ग	४०० मुस्त	य.	३४६ रट
४०२ भूष	३४५ भठि	४०४ मार्ग	३८७ मुह	४०१ यक्ष	३४६ रठ
३४२ भृजी	३४५ भठि	४०१ मार्ज	३६८ मूह्	३७१ यज	३५१ रण
३३४ भृज्	३४६ भठि	३६४ माहृ	४०६ मूत्र	४०२ यत	३५९ रण
३८२ भृज्	४०० भठि	३९१ मिच्छ	३५३ मूल	३३८ यती	३६१ रणि
३९२ भृह	३५१ भण	४०३ मिजि	४०० मूल	३९८ यत्रि	३४० रद
४०३ भृशि	४०१ भत्रि	३८८ मिन्	३५६ मूष	३७० यभ	३८६ रध
३५७ भृशु	३३८ भथि	३५७ मिदा	३५५ मृक्ष	३६१ यम	३४८ रप
३८७ भृशु	३६२ भये	३८७ मिदा	४०६ मृग	३७० यम	३४८ रफि
३९६ भृ	४०२ भद	३९९ मिदि	३९२ मृह्	४०० यम	३४७ रवि
३६४ भेषृ	३३७ भदि	३६३ मिह	३७९ मृज्	३८७ यद्यु	३६९ रभ
३५५ भ्यस	३६० भदी	३९२ मिल	४०४ मृज्	३७७ या	३४७ रभि
३६४ भ्रक्ष	३८७ भदी	३९३ मिल	३९२ मृड	३६३ यानृ	३६३ रम
३५१ भ्रण	३८५ भन	३५४ भिवि	३९७ मृड	३७५ यु	३५२ रय
३६२ भ्रमु	३९५ भनु	३५७ भिषा	३९२ मृण	४०२ यु	३५४ रवि
३८७ भ्रमु	४३२ भन्तु	४०८ भिश्र	३९७ मृद	३४२ युगि.	३५६ रस
३५७ भ्रंशु	३३८ भन्थ	३९२ भिष	३६४ मृधु	३४३ युच्छ	४०८ रस
३८७ भ्रंशु	३९७ भन्थ	३५६ भिषु	३९३ मृश	३८५ युज	३५७ रह
३८९ भ्रस्ज	३५३ भभ्र	३७० भिह	३८५ मृष	४०३ युज	४०० रह
३५७ भ्रंशु	३५१ भय	४०३ मी	४०४ मृष	३९४ युजिर्	४०४ रह
३५७ भ्रंशु	४०१ भर्च	४३४ मीह्	३५६ मृषु	३९६ युज्	३५७ रहि
३८७ भ्रंशु	६४८ भर्च	३९६ मीज्	३९६ मृ	३३८ युवृ	४०३ रहि
३५७ भ्रंशु	३५३ भर्च	३५१ मीमृ	३६८ मेह्	३८५ युष	३७८ रा
३४२ भ्राजृ	३५२ भल	३५३ मीव	३६३ मेह	३८७ युप	३४१ राक्ष
३६२ भ्राजृ	३५४ भव	४०२ मुच	४३२ मेधा	३५६ यूष	३४१ राष्ट्र
३६२ भ्राशृ	३५२ भव्य	३९३ मुच्छ	३६३ मेधृ	३४५ यौटृ	३६२ रावृ
३९७ भ्री	३५७ भश	३४२ मुचि	३४७ मेधृ		३८८ राधृ

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८५ राधो	३६३ रेदृ	३९० लस्जी	३५६ लष	३५९ वनु	४०३ विच्छ
३५५ रास्य	३४७ रेष्टृ	३७८ ला	४०० लष	३९५ वनु	३८२ विजिर्
३८९ रि	३४७ रेय	३४१ लाबृ	४३३ लेखा	३७१ वप्	३९० विजी
३९३ रि	३५२ रेवृ	३४१ लाष्टृ	४३२ लेद्	३५३ वभ्र	३९५ विजी
३४१ रिख	३५५ रेष्टृ	३४३ लाछि	३४७ लेष्टृ	३६१ वम	३४६ विट
४४१ रिगि	३६६ रै	३४५ लाज	४३२ लेला	३६२ वम	४०८ विहम्ब
४०३ रिच	३४७ रोदृ	३४५ लाजि	३४१ लोक्	३५१ वय	३३८ विष्टृ
३९४ रिचिर्	३४७ रोदृ	४३३ लाट	४०३ लोक्	४०४ वर	३७८ विद्
३९१ रिफ	ल.	४०८ लाभ	३४२ लोचृ	४३३ वरण	३८५ विद्
३५४ रिवि	३९९ लक्ष	३९२ लिख	४०३ लोचृ	३४२ वर्च	४०२ विद्
३९३ रिश	४०१ लक्ष	३४१ लिगि	४३२ लोद्	३९९ वर्ण	३९४ विद्
३५६ रिष	३४१ लख	४०२ लिगि	३४७ लोदृ	४०८ वर्ण	३९२ विध
३८७ रिष	३४१ लखि	४३३ लिट	३४५ लोष्ट	४०१ वर्ध	३९२ विल
३९७ री	४०२ लग	३९४ लिप	व.	३५४ वर्ध	४०० विल
३८४ रीहृ	३४१ लगि	३८५ लिश	३४१ वकि	३५५ वर्ह	३९३ विशा
३७५ र	३५९ लगे	३९३ लिश	३४१ वकि	३५२ वल	३९७ विष
३६८ रङ्	३४१ लधि	३७३ लिह	३५५ वक्ष	३६१ वलि	३५६ विषु
३५७ रच	४०३ लधि	३९७ ली	३४१ वख	३९९ वल्क	४०१ विष्क
४०३ रज	४०३ लधि	४०३ ली	३४१ वखि	३४१ वल्ग	४०८ विष्क
३९३ रजो	३४३ लच्छ	३८४ लीहृ	३४१ वगि	४३२ वल्गु	३८३ विष्ट
३५७ रट	३४५ लज	३९९ लुजि	३४१ वधि	३४७ वल्भ	३७७ वी
४०३ रट	३६२ लज	४०३ लुजि	३७८ वच	३५२ वल्ल	४०६ वीर
३४६ रटि	३९३ लज	३४२ लुख	४०४ वच	३५५ वल्ह	३४२ वुगि
३४६ रठ	४०८ लज	३४६ लुट	४०१ वचु	३८१ वश	३५४ वृक्ष
४०१ रठ	३४५ लजि	३५७ लुट	३४५ वज	३५६ वष	३९७ वृहृ
३४६ रठि	३९० लजि	३९२ लुट	३४१ वख	३४१ वष्क	३७५ वृजी
३४६ रठि	३९९ लजि	४०३ लुट	३४६ वट	३७१ वस	३९५ वृजी
३४६ रठि	४०३ लजि	३४६ लुटि	३५९ वट	३७४ वस	४०३ वृजी
३७९ रुदिर्	४०८ लजि	३४६ लुठ	४०४ वट	३७४ वस	३८८ वृम्
३८५ रुध	३४६ लट	३५७ लुठ	४०८ वट	४०२ वस	४०३ वृम्
३९४ रुधिर्	३४७ लड	३८७ लुठ	४०० वटि	४०८ वस	३९२ वृण
३८७ रुप	३६० लड	३४६ लुठि	३४६ वठ	३८७ वसु	३५८ वृत्तु
३९३ रुश	३९९ लड	३४६ लुठि	३४५ वठि	३७१ वह	३८५ वृत्तु
४०३ रुशि	३९९ लडि	३४६ लुठि	३४५ वडि	३७७ वा	४०३ वृत्तु
३५६ रुष	४०३ लडि	३९९ लुण्ठ	४०० वडि	४०१ वा	३५८ वृत्तु
३८७ रुष	३४८ लप	३३८ लुथि	३५१ वण	३५५ वासि	४०३ वृत्तु
४०१ रुष	३४७ लभि	३८७ लुप	३७२ वद	३४३ वाछि	३८७ वृश
३६३ रुह	३६९ लभम्	३९४ लुप्ल	४०४ वद	४०४ वात	४०१ वृष
४०६ रुक्ष	३४८ लर्ब	३४८ लुबि	३३७ वदि	३८५ वाश	३५६ वृषु
४०८ रूप	४०१ लल	५०१ लुबि	३५१ वन	४०४ वास	३९२ वृहृ
३५६ रुष	३६४ लष	३८७ लुभ	३५१ वन	३५५ बाह	३९६ वृ
३४१ रेक्	३५६ लस	३९१ लुभ	३५९ वन	३९४ विचिर्	३९६ वृम्
४३३ रेखा	४०२ लस	३९६ लम्	३६१ वनु	३९३ विच्छ	३७१ वेम्

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३६४ वेणु	३८५ शप	३४६ शुठ	३३८ अथि	३४२ षच	४०२ वृद
३३८ वेधु	४०२ शब्द	४०१ शुठ	३९७ अन्ध	३७१ षच	३४८ वृमु
४३२ वेद	३६१ शम	३४६ शुठि	४०३ अन्ध	३७० षज	३४८ वृम्भु
३४७ वेष्ट	४०१ शम	४०१ शुठि	४०४ अन्ध	३४६ षट	३५३ षेल
४०४ वेल्	३८७ शमु	३८६ शुध	३८७ असु	४०० षट्	३५२ षेवृ
३५३ वेल्	३९९ शम्भ	३९२ शुन	३४७ अम्भु	३५१ षण	३६६ वै
३५३ वेल्	३४८ शर्ब	३४१ शुन्ध	३६० आ	३९५ षणु	३८४ षो
३८१ वेवीद्	३५३ शर्व	४०३ शुन्ध	३७७ आ	४०३ षद	३५९ षक
३४५ वेष्ट	३५२ शल	३४८ शुभ	३६४ अिन्	३६३ षद्	३५९ षो
३५५ वेह	३६२ शल	३४८ शुभ	३५६ धिषु	३९३ षद्	३५१ षन
३६६ वै	३४७ शल्भ	३५७ शुभ	३९६ श्रीन्	३४८ षप	३४७ षमि
३९१ व्यच	३५७ शव	३९१ शुभ	३६७ ध्रु	३६२ षम	३६२ षम
३५८ व्यथ	३५७ शश	३४८ शुम्भ	३६६ ध्रि	३९९ षम्भ	३८९ षिघ
३८६ व्यध	३५६ शष	३९१ शुम्भ	३५१ ध्रिणृ	३४३ षर्ज	३४७ षिष्ट
३६४ व्यय	३५५ शसि	४०० शुल्क	३४१ श्रुगि	३४८ षर्ब	३८३ षिम
४०८ व्यय	३५७ शसु	४०० शुल्क	३५९ श्रुथ	३५३ षर्व	३८३ षिम
३८३ व्युष	३५७ शंसु	३८६ शुष	३४१ श्राखृ	३५३ षल	३४२ षुच
३८७ व्युष	३४१ शाखृ	४०६ शूर	३४१ श्राष्ट	३८१ षस	३७६ षुन्
३७२ व्येञ्	३४५ शाहृ	३८५ शूरी	३८६ श्रिष	३४२ षत्ज	४०१ षुप
३४५ व्रज	३७१ शान	४०० शूर्प	३९९ श्रिष	३६३ षह	३४७ षुमु
४०० व्रज	३३५ शासु	३५३ शूल	३५६ श्रिषु	३८४ षह	३४७ षेष्ट
३५१ व्रण	३७४ शासु	३५६ शूष	३४१ श्लोक	३९९ षान्त्व	३६६ षे
४०८ व्रण	३८० शासु	३५८ शूधु	३४१ श्लोक्	३९४ षिच	३६६ षथै
३९० व्रश्चू	३५४ शिक्ष	३६४ शूधु	३५१ श्लोणृ	३८८ षिन्	३६२ षल
३९७ व्री	३४१ शिखि	४०२ शूधु	३४१ श्रकि	३९५ षिन्	३६६ षा
३८४ व्रीद्	३४२ शिधि	३९६ शू	३४२ श्रच	३४६ षिट	३५३ षिवु
३८३ व्रीड	३७४ शिजि	३५३ शैल	३४२ श्रचि	३३८ षिघ	३८३ षिवु
३९७ व्ली	३८८ शिन्	३५२ शैवृ	३९९ श्रठ	३८६ षिधु	३८३ षणसु
श.	३४६ शिट	३६६ शै	४०४ श्रठ	३३९ षिधू	३७७ षणा
३८६ शक	३९२ शिल	३८४ शो	३९९ श्रठि	३४८ षिभु	३८७ षिंह
३४१ शकि	३५६ शिष	३५१ शोणृ	४०० श्रभ्र	३४८ षिम्भु	३९९ षिंह
३८८ शक्	४०३ शिष	३४५ शौटृ	४०० श्रर्त	३९२ षिल	३७५ षणु
३४२ शच	३९४ शिष्ट	३३८ श्रुतिर	३५३ श्रल	३८३ षिवु	३८३ षणसु
३४६ शट	४०३ शीक	३५३ शमील	३९९ श्रल्क	३६७ षु	३८७ षणुह
३४६ शठ	४०३ शीक	३६८ श्यैहृ	३५३ श्रल	३७६ षु	३६६ षौ
३९९ शठ	३४१ शीकृ	३४१ श्रकि	३७९ श्रस	३८८ षुन्	३६८ षिमहृ
४०१ शठ	३७५ शीद्	३४१ श्रगि	३७२ श्रि	३९९ षुष्ट	३९९ षिमहृ
४०४ शठ	३४७ शीमृ	३५९ श्रण	३५७ श्रिता	३९२ षुर	३३७ षव
३४५ शडि	३५३ शील	३९९ श्रण	३३७ श्रिदि	३८४ षुह	४०३ षव
३५९ शण	४०४ शील	३५३ श्रथ	ष.	३९३ षू	३७९ षवप्
३६३ शद्	३४२ शुच	३०९ श्रथ	३५९ षगे	३७५ षूद्	३४१ षवष्क
३९३ शद्	३८५ शुचिर्	४३३ श्रथ	३८९ षघ	३८४ षूद्	३५७ षिदा
३७१ शप	३५२ शुच्य	४०४ श्रथ		३३७ षूद	३७० षिदा

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८६ षिदा	३४१ सेकृ	३३६ स्पर्ध	३८८ स्मृ	३५२ हर्य	३८७ हृष
स्.	३७० स्कदिर	३६४ स्पश	३५८ स्यन्द	३६२ हल	३५६ हृषु
४०६ सन्न	३४७ स्कभि	४०१ स्पश	४०१ स्यम	३५७ हसे	३४५ ह्रेठ
४३२ सपर	३९६ स्कम्भु	३८८ स्मृ	३६२ स्यमु	३८२ हाक्	३४५ ह्रेवृ
४०४ सभाज	३९६ स्कुञ्	३९३ स्मृश	३४१ स्मकि	३८२ हाङ्	३५९ ह्रेवृ
३८१ सस्ति	३३७ स्कुदि	४०४ स्मृह	३५७ स्मम्भु	३८८ हि	३५५ ह्रेवृ
४०६ संकेत	३९६ स्कुम्भु	३९२ स्फर	३५७ संसु	३४६ हिक्क	३४५ होवृ
४०८ संग्राम	३५९ स्खद	३५२ स्फायी	३८३ सिवु	३४६ हिट	३४७ होवृ
४३३ संभूयस्	३६१ स्खदि	३९९ स्फिट	३६७ खु	३९८ हिठ	३८१ हुङ्
४३३ संवर	३५३ स्खल	४०० स्फिट्ट	३४१ सेकृ	३४५ हिडि	३६० झल
३८८ साध	३६१ स्खलि	३४५ स्फुट	३६९ खज	३९२ हिल	३६१ झल
४०४ साम	४०४ स्तन	३९२ स्फुट	३६१ खन	३५४ हिवि	३५९ हगे
३९९ साम्ब	३९६ स्तम्भु	४०२ स्फुट	३६२ खन	४०१ हिष्क	३५६ हस
४०४ सार	३९६ स्तुभु	३४६ स्फुटि	४०४ खर	३९४ हिसि	३३८ हाद
४०८ सुख	३५५ स्तृक्ष	३४६ स्फुटिर्	३३७ खर्द	४०३ हिसि	३८२ ही
४३३ सुख	३८८ स्तृन्	३९९ स्फुटी	३३८ खाद	३८१ हु	३४३ हीछ
३५५ सूक्ष्	३९२ स्तृहृ	३९२ स्फुड	४०३ खाद	३४५ हुडि	३५५ हेवृ
३५२ सूक्ष्म	३९६ स्तृम्	३९९ स्फुडि	३६७ स्मृ	३४५ हुडि	३५९ हगे
४०४ सूच	४०६ स्तेन	३९२ स्फुर	ह.	३४७ हुवृ	४०१ हप
४०६ सूत्र	४०८ स्तोम	३४३ स्फुर्छा	३४६ हट	३४३ हुच्छा	३५६ हस
३६७ सु	३६६ स्तयै	३९२ स्फुल	३४६ हठ	३६२ हुल	३३८ हाद
३८३ सु	३९२ स्थुड	३४५ स्फूर्जा	३७० हद	३४७ हुहु	३६० हल
३८५ सुज	४०६ स्थल	३९९ स्मिट	३७३ हन	३६५ ह	३६१ हल
३९३ सुज	३६१ क्षा	३५३ स्मील	३५१ हम्भ	३८३ ह	३६६ हु
३७० सुप्ल	३३७ स्पदि	३६० स्मृ	३५२ हय	३६५ हम्	३७२ हेम्
		३६७ स्मृ		४३३ हणीह	

इति कौमुदीस्थधातूनां सूची समाप्ता ।

## अथोणादिसूत्राणां सूची ४ ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४९८ अगारे णिक्	७९ ५३५ अमेर्द्धिषति चित्	६२३ ५०३ अशप्रुषिलटिकणि.	१५७
५३० अङ्यादयश्च	५६१ ५३७ अमेर्हुक्च	६६२ ५०९ अशेरशच	२४३
५३८ अङ्गतेरसिरे रुडा.	६८५ ५३९ अमेः सन्	७०९ ४९६ अशेर्णित्	३५२
५२१ अङ्गिमदिमन्दिभ्य	४२१ ५४१ अमेस्तुद च	७४९ ५१७ अशेर्देवने युद च	६४०
५२६ अङ्गेर्नलोपश्च	४९९ ५२५ अम्बरीषः	४७७ ५३६ अशेर्नित्	४४४
५३३ अच इः	५८८ ५१२ अर्चिश्चुचिहुसृपि.	२७३ ५१६ अशेर्लशश्च	३४४
५४० अच् तस्य जङ्घ च	७१९ ४९४ अर्जिहशिकम्यमि.	२७ ५१७ अशोः सरः	३५७
५१६ अजियमिशीङ्भ्यश्च	३४८ ५२५ अर्जेर्ङ्गज च	४७६ ५२६ अश्रोतेरश्च च	४९५
५१६ अजि युधुनीभ्यो	३३४ ५१६ अर्जेर्णिङ्गुक् च	३४५ ५४१ अश्रोतेराशुर्म.	७४६
४९६ अजिरशिशिरशिथि.	५६ ५२१ अर्तिकमिप्रमिश.	४१९ ५३९ अश्व्यादयश्च	७१७
५१५ अजित्वरीभ्यो निक्	३२५ ५२२ अर्तिगृभ्यां भन्	४४० ५२२ असिसञ्जिभ्यां.	४४२
५०८ अजेरज च	२१५ ५१२ अर्तिपूवपियज.	२८२ ४९६ असेरन्	४५
५३२ अज्यतिभ्यां च	५८० ५११ अर्तिसृष्टम्यश्च.	२६७ ५२३ आङि णित्	४५५
५३७ अङ्गयजियुजि.	६६५ ५०२ अर्तिस्तुष्टुहृष्टु.	१४५ ५०८ आङि पणिपनि.	२१२
५२७ अङ्गेः को वा	५१० ५०८ अर्तेः किदिक्	२१९ ५११ आङि शुषेः सन.	२६८
५१८ अङ्गिषसिभ्यः क्तः	३७६ ५३९ अर्तेः क्युरुक्	७०५ ५३३ आङि त्रिहनिभ्यां	५८७
४९३ अणश्च	८ ५१० अर्तेर्गुणः शुद च	२५४ ४९५ आङ्परयोः स्नि.	३४
४९८ अणो ङश्च	८९ ५१९ अर्तेर्निक्	३८९ ५१८ आणको लघुशिषि.	३७०
५०१ अण्डन्कृष्टभृजः	१३४ ५०५ अर्तेर्निति	१७३ ४९८ आतृकन्वृद्धिश्च	८३
५२० अत्यविचमितमि.	४०४ ५२८ अर्तेररुः	५२८ ५१८ आनकः शीङ्भ्यः	३६०
५३९ अदि भुवो ङुतच्	६८९ ५३६ अर्तेरुक्	६४४ ५३७ आपः कर्माख्यायां	६५७
५२७ अदिशदिभूशुभि.	५१४ ५२६ अर्तेरुक्	४९३ ४९८ आप्रोतेर्ह्रस्वश्च	७७
५३१ अदेर्ध च	५६५ ५१६ अर्तेश्च	३४७ ५०८ आप्रोतेर्ह्रस्वश्च	२२६
५३७ अदेर्नुम् धौ च	६५५ ५३९ अर्तेश्च	६९५ ५३५ आः समिष् निकाषि.	६२४
५११ अदेर्मुद च	२७० ४९७ अर्तेश्चतुः	७४ ५३१ इगुपघात्कित्	५६९
५२७ अदेस्त्रिनिश्च	५१७ ५०६ अर्देर्दावश्च	१८५ ५३७ इण आग अपराधे	६६१
५२४ अनिहृषिभ्यां किक्	४६५ ५४१ अर्मेकपृथुक.	७४१ ५३६ इण आगसि	६४७
५१६ अनुङ् नदेश्च	३३९ ५२५ अलीकादयश्च	४७३ ५३८ इण आसिः	६७१
४९८ अन्वृहम्भूजम्बू.	९६ ५०२ अवतेष्टिलोपश्च	१४७ ५२२ इणस्तशान्तशमुनौ	४३७
५३७ अन्ने च	६५४ ५४१ अवद्यावमाधमा.	७४२ ५२२ इणः कित्	४४१
५३० अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	५५५ ५२२ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य.	४४६ ५१५ इण्मीकापाशत्य.	३३०
४९४ अपदुस्तुषु स्थः	२५ ४९६ अविमह्योष्टिषच्	४८ ५०३ इण्शीभ्यां वन्	१५८
५३४ अमिचिमिदिशसिभ्यः	६१३ ५०२ अविसिविसिश्च.	१४९ ५१३ इणसिजिदीङुष्य.	२८९
५०६ अमित्त्योर्दावश्च	१८३ ५०४ अवे भृजः	१६८ ५३४ इन्देः कमिन्नलोपश्च	६०६
५१९ अमिनक्षियजि.	३९२ ५३५ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ	६२२ ४९६ इयिमदिमुदिशिदि.	५४
५२७ अमेरतिः	५०८ ५३२ अशिपणाप्योरुडा.	५८२ ५०२ इयिघीन्चिदसि.	१५०
४९६ अमेर्दावश्च	४९ ५३३ अशिशकिभ्यां छन्दः	५९६	

## पृष्ठम् सूत्रम्

५२२ इषेः कसुः	४४५
५२२ इष्यशिभ्यां तकन्	४३६
४९३ ईषेः किञ्च	१३
४९३ ईषेः किङ्रस्वश्च	४६९
५३७ उदके धुट् च	६५३
५३६ उदके नुट् च	६४६
५३७ उदके नुम्भौ च	६५९
५०७ उदकं च	२०६
५३९ उदि हणातेरजलौ	७०७
५३९ उदि चेडैसिः	७००
५२८ उद्यतेऽश्वित्	५३७
५१७ उन्दिगुणिकुषिभ्यश्च	३५५
४९३ उन्देरिच्चादेः	१२
५०९ उन्देर्नलोपश्च	२४४
५२० उपसर्गे वसेः	४०३
५३६ उज्जेर्बले बलोपश्च	६४१
५२६ उल्लाकादयश्च	४८९
५२९ उल्बादयश्च	५४४
५१८ उल्मुकदर्विहोमिनः	३७१
५३८ उषः कित्	६८३
५२२ उषिकुटिदलिकचि.	४२९
५०४ उषिकुषिगार्तिभ्यः.	१६९
५३४ उषिखनिभ्यां कित्	६११
५४० ऊर्जि हणातेरलचौ	७२८
५४० ऊर्णोतेर्बः	७३५
४९४ ऊर्णोतेर्नलोपश्च	३१
५२१ ऋच्छेररः	४१८
५४० ऋजेः कीकन्	७३९
५२५ ऋजेश्च	४७०
५०७ ऋजेन्द्राप्रवज्ज.	१९६
५१० ऋजिवधिमन्दि.	२५३
५२३ ऋतन्यजिवन्य.	४५०
४९८ ऋतेरम् च	९५
५२१ ऋषिदृषिभ्यां कित्	४१०
५१७ ऋषेर्जातौ	३५४
५२८ ऋहनिभ्यामूषन्	५२२
५१२ एतेर्णिष	२८३
५०२ एतेस्तुट् च	१३८
४९८ एधिवशोश्च तुः	८१
५२२ कञिमृजिभ्यां चित्	४२४
६१८ कटिकुषिभ्यां काङ्	३६४
४९८ कठिचकिभ्यामोरन्	६७
४९९ कणेष्ठः	१०८

## पृष्ठम् सूत्रम्

५२८ कदेर्णिपक्षिणि	५३२
५०३ कनिन् युवृषित.	१६२
५१६ कन्युक् क्षिपेक्ष	३३८
५२२ कपश्चाकवर्मणस्य	४३१
४९७ कपिगडिगण्डिकटि.	६९
४९७ कमिमनिजनिगा.	७५
५२२ कमेः किदुच्चोपधायाः	४२५
४९७ कमेः पश्च	५८
४९९ कमेरठः	१०५
४९९ कमेर्बुक्	९८
५२३ कलश्च	४५३
४९९ कलस्तृपश्च	१०९
५२८ कलिकर्षोरमः	५३३
५३९ कलिगलिभ्यां फग.	७१४
५२५ कशेर्मुट् च	४८०
५२४ कषिदृषिभ्यामीकन्	४६४
४९८ कथेर्दृश्च	८७
५३४ कायतेर्दिमिः	६०७
४९२ किञ्जरयोः श्रिणः	४
४९५ किलेर्बुक्च	५३
४९७ किशोरादयश्च	६८
५२८ कुटः किञ्च	५२९
४९९ कुटिकशितौतिभ्यः	११४
५३६ कुटिकुषिभ्यां कमलन्	६३६
५३३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च	५९३
५२८ कुणिपुल्योः किन्दच्	५३४
५२८ कुपेर्वा वक्ष	५३५
४८७ कुबेरोतच् पश्च	६५
४९७ कुम्बेर्नलोपश्च	६२
५१४ कुयुभ्यां च	३१४
४९४ कुभ्रेश्च	२२
४२१ कुवः करन्	४२०
५२९ कुवश्चद् दीर्घश्च	५४०
५३६ कुपेर्लथ	६३७
५३० कुसेरम्भोमेदेताः	५५६
५२८ कृकदिकडिकटि.	५३१
४९२ कृके वचः कश्च	६
४९४ कृमोरश्च	२४
५२५ कृण उच्च	४८१
५३२ कृण उदीचां कारुषु	५७८
४९८ कृणः कतुः	८०
५४० कृणः पासः	७३३
५४० कृणादिभ्यः संज्ञायाम्	७२३

## पृष्ठम् सूत्रम्

५२२ कृतीभिदिलतिभ्यः	४३५
५२० कृतेर्नुम् च	३९६
४९३ कृतेराद्यन्तविपर्यय.	१६
५०६ कृतेरुच्छः कृ च	१८८
५१४ कृत्यश्रुभ्यां वस्त्रः	३०४
५४० कृदरादयश्च	७२९
५१५ कृदाधाराचिकलिभ्यः	३२७
५१७ कृधूमदिभ्यः कित्	३६०
४९२ कृवापाजिमिखदि.	१
५२७ कृविष्टृष्विच्छविस्थवि.	५०५
५१६ कृवदारिभ्य उनन्	३४०
४९८ कृषिचमितनिधनि	८४
५११ कृषेरादेश्च चः	२६९
५१३ कृषेर्वर्णे	२९१
५०७ कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्	२०५
५३२ कृषेर्वृद्धिश्चन्दसि	५७६
५१५ कृहनिभ्यां क्लुः	३१७
५०४ कृहभ्यामेणुः	१६६
५३३ कृगृशृपृकुटिभि.	५९२
५०३ कृगृशृदृभ्यो वः	१६१
५१२ कृगृशृदृष्वतिभ्यः	२८६
५३६ कृतृकृषिभ्यः कीटन्	६३४
५२५ कृतृभ्यामीषन्	४७४
५१० कृपृवृजिमन्दि.	२४८
५१३ कृवृजृसिहपुन्यनि.	२९७
५२५ कृशृपृकटिपटि.	४७८
५२१ कृशृशलिकलिग.	४०९
४९८ कं थ एरद् चास्य	९१
४९६ कोकतेर्वा कुक्	४४
५३४ कोररन्	६०४
५२९ कौतेर्नुम्	५४८
५४० कमिगमिक्षमिभ्यः	७३१
५३१ कमितमिशतिस्त.	५७१
५०८ किय इकन्	२११
५४० क्लिशेरन्लो लोपश्च	७२१
५४१ क्लिशेरीच्चोपधायाः	७४५
५२२ कणेः संप्रसारणं च	४३०
५०० कादिभ्यः कित्	१२०
५०८ किञ्चविप्रच्छि.	२२५
५०७ कृन् शिल्पिसंज्ञयोः	२००
५४१ क्षमेरुपधालोपश्च	७५४
५१२ क्षिपेः किञ्च	२७२
५१६ क्षुषिपिषिमिधि.	३४२



पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५२४ खजेराकः	४६१ ४९८ चायः किः	७६ ५०१ तरत्यादिभ्यश्च	१२५
५३३ खनिकृष्यज्यसि.	५८९ ५३६ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च	६४९ ५०८ तलिपुलिभ्यां च	२२१
४९५ खरुषाङ्गुपीयुनी.	३७ ५०९ चिक् च	२३० ४९६ तवेर्णिद्वा	५१
५२८ खर्जिपिञ्जादिभ्यः.	५३९ ५३५ चितेः कणः कश्च	६२५ ४९९ ताडोर्णिङ्कुच	१०३
५२० खलतिः	३९९ ५४० चीकयतेराद्यन्तः.	७२४ ५१४ तिजेर्दीर्घश्च	३०५
५१४ खष्पशिल्पशष्प.	३१५ ५०० चुपेरुचोपधायाः	११६ ५०५ तिथपृष्ठगूथयूथ.	१७७
५२१ गढेः कढ च	४२२ ५१४ च्युवः किञ्च	३११ ५२२ तुषारादयश्च	४२६
५२० गढेरादेश्च कः	३९३ ५०९ च्चिरव्ययम्	२३३ ५१६ तुणाख्यायां चित्	३४६
५२८ गढेश्च	५२७ ४९२ छन्दसीणः	२ ५११ तुनृतुचौ शंसिक्षदा.	२५९
५०१ गण् शकुनौ	१३२ ५१० छन्दस्यसानच्	२५२ ५१४ तृषिष्ठुविरसिभ्यः	२९९
५३८ गतिकारकोपपदयोः.	६७६ ५०१ छाप्सुखिभ्यः कित्	१२९ ५३९ तुहेः क्रो हलोपश्च	६९६
५०१ गन् गम्यथोः	१२८ ५१३ छित्तरछत्वर.	२८८ ५२१ तृभूवेहिर्वेसिभासि.	४१५
५२५ गभीरगम्भीरौ.	४८३ ५०० छो गुक् ह्रस्वश्च	११८ ५०२ ल्यजितनियजिभ्यो.	१३७
५३५ गमेरा च	६१८ ५२९ जप्त्रादयश्च	५५२ ४९८ त्रो दुद्र च	९२
५२३ गमेरिनिः	४५४ ५३२ जनिघसिभ्यामिण्	५७९ ४९२ त्रो रश्च लः	५
५०९ गमेर्होः	२३५ ५२९ जनिदाच्युसुवृम.	५५४ ५१६ त्रोरश्च लो वा	३४१
५०९ गमेर्मश्च	२४५ ५३४ जनिमृड्भ्यामिम.	५९८ ५४० दधातेर्यत् नुद्र च	७३६
५१५ गमेः सन्वच्च	३१८ ५४० जनेररष्ठ च	७२६ ५३८ दमेरुनसिः	६८४
५०८ गमेरत उच्च	२२२ ५१२ जनेरुसिः	२८० ५०९ दमेर्होसिः	२३७
५०५ गश्चोदि	१७५ ४९८ जनेर्बुक्	९७ ४९८ दरिद्रातेर्यलोपश्च	९३
५१४ गादाभ्यामिष्णुच्	३०३ ५३० जनेर्यक्	५६० ५२६ दस्मिः	४९६
५३४ गिर उडच्	६०५ ५३९ जनेष्ठन्लोपश्च	७१८ ५३९ दंशेश्च	६९९
५३५ गुपृवीपचिवचि.	६१६ ५४० जनेस्तुरश्च	७३४ ५३९ दंसेष्टनौ न आ च	६९८
५३९ गुधेरुमः	६९० ५०९ जसिसहोरिन्	२४० ५४१ दहेर्गोलोपो दश्च	७५०
४९७ गुपादिभ्यः कित्	५९ ५०७ जहातेर्द्वे च	२०२ ५३५ दादिभ्यदछन्दसि	६१९
५१७ गुधिपण्योर्दकौ च	३५६ ५१५ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च	३२३ ९१५ दाभाभ्यां नुः	३१९
५०२ ग्रसेरा च	१४८ ५०२ जहातेः सन्वदालोप.	१४६ ५१९ दिधिषाट्यः	३८४
५४१ ग्रहेरनिः	७५६ ५४० जीयेतेः किन् रश्च.	७३७ ५२१ दिवः कित्	४०८
५०३ ग्रीष्मः	१५५ ४९८ जीवेरातुः	८२ ५११ दिवेर्ऋः	२६४
४९९ ग्रो मुद्र च	१०० ५२१ जृविशिभ्यां झच्	४१३ ५३४ दिवेर्युच्च	६१०
५०९ ग्लानुदिभ्यां डौः	२३२ ५०४ जृवृड्भ्यामूधन्	१७१ ५२७ दिवो द्वे दीर्घश्च.	५०४
५०३ घर्मः	१५४ ५२७ जृशृस्तुजाशृभ्यः.	५०३ ५२२ दीडो नुद्र च	४२७
५२५ घसेः किञ्च	४८२ ५१९ जेर्मुद्र चोदत्तः	३७८ ५१८ दुतनिभ्यां दीर्घश्च	२७७
५२६ घृणिपृथिपार्णि.	५०१ ५०६ जोरी च	१९१ ५०६ दुरीणो लोपश्च	१८७
५०५ चकिरम्योरुचोपधा.	१८१ ५०० अमन्ताडुः	११९ ५०१ हणातेः पुग् ह्रस्वश्च	१३६
५३८ चक्षेर्बहुलं शिञ्च	६८२ ५३९ डित् खनेर्मुद्र	७०८ ५३५ हणातेर्ह्रस्वश्च	६३३
५१२ चक्षेः शिञ्च	२८४ ४९८ णित्कसिपवर्तेः	८८ ५२२ दूदलिभ्यां भः	४३९
५२४ चङ्गणः कङ्गणश्च	४६६ ५१८ तनिमृड्भ्यां किञ्च	३७५ ४९२ दूसनजनिचरि.	३
५४१ चतेरन्	७४७ ५४१ तनोतेर्डित् सन्वच्च	७४० ५३७ देशो ह च	६६४
५३७ चतेरादेश्च छः	६६८ ५०९ तनोतेरनश्च वः	२३१ ५०८ यतेः	२१७
५३८ चन्ने मो डित्	६७७ ५१७ तन्युषिभ्यां कसरन्	३६२ ५१७ युतेरिसिन्नादेश.	२७५
५३५ चरेर्द्वित्ते	६२१ ५०० तमिविशिबिडिमृणि.	१२३ ५०८ हुदक्षिभ्यामिमन्	२१८
५४१ चरेश्च	७५८ ५४१ तरतेर्दिः	७५५ ४९३ धान्ये नित्	९

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५१३ घापृषस्यज्यति.	२९३ ५३५ प्रदिप्रथिभ्यां नित्	६३२ ५१३ फेनमीनौ
५१० ध्वेषैर्धू च संज्ञायाम्	२४९ ५३८ पयसि च	६७९ ५१३ बन्धेर्ध्वेषिधुधी च
५१३ घेट इच्च	२९८ ५२४ परमे कित्	४५८ ५२४ बलाकादयश्च
५१५ घेट इच्च	३२१ ५०८ परौ व्रजेः षश्च.	२२७ ५०६ बहुलमन्यत्रापि
५०७ ध्मो धमश्च	२०३ ५१९ पर्जन्याः	३९० ५१२ वृहेर्नलोपश्च
५३१ ध्याप्योः संप्रसा.	५६४ ५१८ पर्देर्नित्संप्रसारणम्	३६७ ५३३ वृहेर्नोच्च
५११ नञि च नन्देः	२६३ ५२४ पर्फरीकादयश्च	४६८ ५२१ मन्देर्नलोपश्च
५०३ नञि जहातेः	१६४ ५०४ पातुतुदिवचिरि.	१७२ ४९७ मातेर्डवतुः
४९८ नञि लम्बेर्नलोपश्च	९० ५३९ पातेरतिः	६९३ ५०७ भियः कुक्कन्
४९६ नञि व्ययेः	५२ ५२७ पातेर्डतिः	५०६ ५०२ भियः शुक् ह्रस्वश्च
५३८ नञि हन एह च	६७३ ५३५ पातेर्ड्म्युन्	६२७ ५१४ भुजिभ्यः युक्.
५१८ नञ्याप इट् च	३७४ ५३७ पातेर्बले जुट् च	६५२ ५३३ भुजेः किच्च
५११ नमृनेष्टृत्वष्टृहोत्.	२६० ५३२ पादे च	५८१ ५१२ भुवः कित्
५११ नयतेर्डिच्च	२६५ ५१४ पानीविषिभ्यः पः	३१० ५२६ भुवः कित्
५०५ नरपरस्यपिस्त्रि.	१७९ ५०२ पारयतेरजिः	१४१ ५२३ भुवश्च
५३७ नहेर्दिवि भश्च	६६० ५२४ पिनाकादयश्च	४६३ ५१६ भुवो क्षिच्
५३९ नहेर्हलोपश्च	७११ ४९५ पिबतेरित्वं युगाग.	३८ ५३७ भुरजिभ्यां कित्
५३२ नहो भश्च	५७५ ५१२ पिबतेस्थुक्	२७९ ५३५ भूवादिगुभ्यो णि.
५३४ नामन्सीमन्व्योम.	६०० ५१९ पिशेः किच्च	३८२ ५१० भूसूध्रुभ्यः
४९३ नावश्चेः	१७ ५१८ पीयूषणिभ्यां कालन्	३६३ ५०९ मृत् ऊच्च
५०६ निन्देर्नलोपश्च	१८४ ५२८ पीयेरूपन्	५२५ ५०१ मृत्तः किमुद् च
५२६ नियो मिः	४९२ ५२८ पुरः कुषन्	५२३ ५२० मृत्क्षित्
५०५ निशीथगोपीथा.	१७४ ५३८ पुरसि च	६८० ५२० मृष्टशियजि.
५३८ पुवो धुट् च	६७५ ५३८ पुरुरवाः	६८१ ४९२ मृष्टशीतृचरित्स.
४९८ वृतिशृप्योः कूः	९४ ५३४ पुवो ह्रस्वश्च	५१४ ५०९ भ्रमेश्च ह्रः
५३९ नौ दीर्घश्च	७०१ ५२३ पुषः कित्	४५२ ५३१ भ्रमेः संप्रसारणं.
५३२ नौ व्यो यलोपं पूर्व.	५८५ ५३९ पूजो यण् शुक् ह्रस्वश्च	७०३ ५३२ भ्रः शकुनौ
५२८ नौ षजेर्धनिन्	५३६ ५२० पृथिरजिभ्यां कित्	३९८ ५३४ भ्रसूजिगमिनमि.
५१२ नौ सदेः	३८७ ५२८ पूनद्विकलिभ्य उषच्	५२४ ५४१ भ्रजेरलच्
५१६ नौ सदेर्डिच्च	३३२ ४९४ पूमिदिव्यथिगृधि.	२३ ४९५ भ्रजुरादयश्च
५१५ नौ हः	३३१ ५३१ प्र ईरशदोस्तुट् च	५६६ ५३२ मनेरुच्च
४९७ पः किच्च	७३ ४९४ प्रथिन्नदिभ्रस्त्रां सं.	२८ ५१७ मनेर्दीर्घश्च
५२५ पच एसिमच्	४८५ ५४१ प्रथेरमच्	७५७ ५१२ मनेर्धस्त्रन्दसि
५०७ पचिनशोर्णुकन्.	१९८ ५०३ प्रथेः विवन्संप्रसा.	१५६ ५२४ मन्यः
५४० पचिमच्योरिभो.	७२५ ५०७ प्राङि पणिकषः	२०८ ४९५ मन्दिबाशिमथि.
५३७ पचिवचिभ्यां सुट्	६६९ ५४१ प्रादतेररन्	७४८ ५४० मन्व्यतेर्मलोपो म.
५०९ पणेरिज्यादेश बः	२३८ ५२४ प्रे स्थः	४५७ ५३९ मसेरन्
५२४ पतः स्थ च	४६० ५३५ प्रे हरतेः कूपे.	५८४ ४९६ मसेश्च
४९७ पतिकठिकुटिगडि.	६१ ४२२ प्लुषिकुषिभ्यश्च.	४४३ ५२८ मस्त्रेर्नुम् च
५०० पतिचण्डिभ्यामालम्	१२२ ५१७ प्लुषेरचोपधायाः	३५० ४९४ महति ह्रस्वश्च
५०१ पतेरज्ञच् पक्षिणि	१२४ ४९३ फलिपाटिनमिमनि	१८ ५०८ महेरिनण् च
५२८ पतेरत्रिन्	५१८ ५४० फलेरितजादेश पः	७२२ ५३९ माह ऊचो मय् च
५१७ पते रश्च लः	३६१ ५१६ फलेर्गुक् च	३४३ ५३० माछाससिभ्यो यः

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४९७ मिथिलादयश्च ६०	५३६ रुचिवचिकुचिकुटि. ६३५	५२३ वातप्रमीः ४४९
५३४ मिथुने मनिः ६०१	५२० रुदिविदिभ्यां डित् ४८२	५३२ वातेर्डिच ५८३
५३८ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च ६७२	५२९ रुशातिभ्यां कुन् ५५३	५३९ वातेर्नित् ६९४
५२९ मिपीभ्यां रुः ५५१	५२१ रुषेर्निष्ठुष् च ४११	४९४ बालमूललघ्वल. ३०
४९७ मीनातेरुर्न ७०	५२१ रुहिनान्दिजीविप्रा. ४१४	५०७ वा विन्धेः १९४
४९५ मुकुरदुर्दुरौ ४२	४९६ रुहेर्द्विद्विध ५०	५२२ विटपविष्टपवि. ४३२
५०१ मुदिप्रोर्गंगौ १३३	५०८ रुहेश्च २२३	५०१ विडादिभ्यः कित् १२६
५०८ मुषेर्दीर्घश्च २०९	५१९ रुहेश्च लो वा ३८१	५३८ विदिभुजिभ्यां विश्वे ६८७
५०५ मुसेरक् १८०	५३७ रूपे जुद् च ६५८	५३८ विषानो वेध च ६७४
५१२ मुहेः किञ्च २८५	५०६ रोदेर्णिळक् च १८९	५२५ विषा विहा ४८४
५३९ मुहेः खो मूर्च ७१०	५१३ लक्षेरद् च २९४	५१५ विषेः किञ्च ३२६
४९७ मूलेरादयः ६४	५२३ लक्षेर्मुद् च ४४८	५२६ वीज्याजवरिभ्यो निः ४९७
५३० मूशक्यविभ्यः क्लः ५५८	४९९ लक्षेर्द्विद्विध ११३	५२२ वीपतिभ्यां ततन् ४३८
५२८ मृकणिभ्यामीचिः ५१९	४९४ लक्षिर्बन्धोर्नलो. २९	५३७ वृक्षीभ्यां रूप. ६५०
४९५ मृगवादयश्च ३९	५०२ लघेर्लोपश्च १४०	५०८ वृजेः किञ्च २१४
४९९ मृगोऽसिः ९९	५४१ लीरीडोर्हस्वः पुद् च ७४४	५१९ वृज एण्यः ३८५
४९८ मृजेर्गुणश्च ८५	५१९ लोष्टपलितौ ३७९	५२० वृजश्चित् ३९४
५०० मृजेष्टिलोपश्च ११५	५२७ वृक्ष्यादयश्च ५१५	५३९ वृग्लुटितनिताडि. ६९७
५२५ मृबः कीकनकङ्कणौ ४७२	५४० वचिमनिभ्यां चिञ्च ७२७	५१८ वृतेर्द्विद्विध ३६६
५२६ मृकणिभ्यामूकोकणौ ४८७	५१५ वचेर्गश्च ३२०	५१२ वृतेश्च २७१
५१४ यजिमनिशुन्धिमनि. ३०७	५१९ वदेरान्यः ३९१	५३३ वृतेश्छन्दसि ५९०
५११ यतेर्द्विद्विध २६२	५१३ वनेरिचोपधायाः २९५	५२२ वृतेस्तिकन् ४३४
५२३ यापोः किञ्चे च ४४७	५२१ वयश्च ४०७	५२७ वृहभ्यां विन् ५०२
५०३ युजिरुचितिजां कुश्च १५१	५३८ वयसि घाञ्चः ६७८	५०७ वृधिवपिभ्यां रन् १९५
५१० युधिबुधित्तिभ्यः २५६	५३२ वर्णेर्बलिश्चाहिर. ५७३	५०७ वृधिकृष्योः किकन् २०७
५०२ युष्यसिभ्यां मदिक् १४४	५१० वर्तमाने पृषद्द्वद्. २५०	४९९ वृषादिभ्यश्चित् १११
४९४ यो द्वे च २१	५२२ बलतेः संप्रसारणं ४३३	५२९ वृहोः पुग्दुको च ५५०
५१० रजेः क्युन् २४६	७२२ बलिमलितनिभ्यः ५४९	५१६ वृत्तुवदिह्निक. ३४९
५३६ रपेरत् एञ्च ६३९	५३६ बलेरुक्कः ४८८	५४८ वैमो डिञ्च ५२१
४९४ रपेरिचोपधायाः २६	४९४ बलेर्गुक् च १९	५३४ वैमः सर्वत्र ५९९
५३७ रमेश्च ६६३	५३८ वशोः कनसिः ६८८	५२१ वैमस्तुद् च ४०५
५०७ रमे रश्च लो वा २०१	५२५ वशोः कित् ४७९	५०८ वेपितुहोर्हस्वश्च २२०
५२७ रमेर्नित् ५१२	५३२ वसिवपियजि. ५७४	५०६ वौ कसेः १८२
४९९ रमेर्द्विद्विध १०६	५३७ वसेर्णित् ६६७	५३५ वौ तसेः ६३१
५१४ रमेस्त च ३०१	५१७ वसेश्च ३५८	५४९ व्यये संप्रसारणं. ४१
५०९ रातेर्बैः २३४	५३५ वसेस्तिः ६२९	५४१ व्याडि घ्रातेश्च जातौ ७५२
५१९ राजेरन्यः ३८७	४९८ वसेस्तुन् ७८	५३६ व्याधौ शुद् च ६४५
५२७ राशदिभ्यां त्रिप् ५१६	५१२ वसौ रुचेः संज्ञायाम् २७६	५२८ शकादिभ्योऽटन् ५३०
५२१ रासिवलिभ्यां च ४१२	५२१ वहियुभ्यां णित् ४०६	४९४ शः कित्सन्वच्च २०
५१४ राज्ञासाज्ञास्थूणा ३०२	५२७ वहिवस्यर्तिभ्य. ५०९	५०० शकिशम्योर्नित् ११७
५३६ रिचेर्धने चिञ्च ६४८	५२६ वहिश्चिथ्र्युद्. ५००	५१६ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ३३६
५४१ रिफतेस्तौदादिकादेः ७४५	५३८ वहिहाधाञ्चभ्यः. ६७०	५२७ शकेर्नित् ५०७
५३५ रुचिभुजिभ्यां किच्यन् ६२८	४९८ वहो घश्च ८६	४९५ शते च ३६

पृष्ठम् सूत्रम्		पृष्ठम् सूत्रम्		पृष्ठम् सूत्रम्	
४९७ शदेस्त च	६३	५०२ सतैरटिः	१३९	५१४ स्तनिहृषिपुषि.	३१६
४९९ शपेर्बध्	११०	५१२ सतैरपः पुक्च	४२८	५१९ स्तुवः क्सेय्यश्छ.	३८६
५२९ शब्दादयश्च	५४७	५३८ सतैरप्पूर्वादसिः	६८६	५१४ स्तुवो दीर्घश्च	३१२
४९९ शमेः खः	१०७	५१४ सतैरयुः	३०९	५३४ स्त्यायतेड्	६१५
४९९ शमेर्धः	१०४	५०४ तर्तेर्णित्	१७०	५३९ स्थः किञ्च	६९२
५२९ शमेर्बन्	५४३	५२८ सतैर्णिञ्च	५३८	५२९ स्थःस्तोऽम्बजबकौ	५४५
५२६ शमेर्वुक् च	४९०	५१८ सतैर्दुक् च	३६५	५०० स्थाचतिमृजेरा.	१२१
५२६ शलिमण्डिभ्यामूकण्	४९१	५२५ सतैर्नुम् च	४७१	५१५ स्थाणुः	३२४
४९६ शावरैरासौ	४७	५३१ सर्वधातुभ्य इन्	५६७	५३० क्षामदिपयति.	५६२
५२९ शाशपिभ्यां ददनौ	५४६	५३३ सर्वधातुभ्यो म.	५९४	५१७ क्षुमश्चिकृत्युषि.	३५३
५३१ शीङ्कुशिरुहिजक्षि.	५६३	५३४ सर्वधातुभ्यष्टन्	६०८	५३९ स्पृशेः श्रण्शुनौ	७१५
५२० शीङो धुक्लक्.	४८६	५३६ सर्वधातुभ्योऽसुन्	६३८	५०५ स्फायितश्चिबधि.	१७८
५३९ शीङो ह्रस्वश्च	७१२	५०३ सर्वनिघृष्टवरिष्व.	१५९	४९३ स्यन्देः संप्रसारणम्.	११
५१५ शुक्वल्कोल्काः	३२९	४९६ सलिकल्पनिमहि.	५७	४९७ स्यन्देः संप्रसारणम्	७१
५०६ शुचेर्दध्	१८६	५११ सव्ये स्थश्छन्दसि	२६६	५१६ स्यमेरीद् च	३३३
५०६ शुसिचिमीनां दीर्घ.	१९३	५१० संश्वत्पद्मेहत्.	२५१	५०८ स्यमेः संप्रसारणं	२१०
५२२ शृङ्गारशृङ्गारौ	४२३	५१२ सहो धश्च	२७८	५३९ संसेः शिः कुट् किञ्च	७०४
५०१ शृणोतेह्रस्वश्च	१३१	५३४ सातिभ्यां मनिन्.	६०२	५३७ सुरीभ्यां तुट् च	६५१
५०१ शृङ्गमसो दिः	१३५	५३० सानसिबर्णसि.	५५७	५०९ सुवः कः	२२९
५२५ शृपूभ्यां किञ्च	४७५	५३५ सावसेः	६३०	५०४ हनिकृषिनटि.	१६७
५२४ शृपूनां द्वेकृ.	४६७	५११ सावसेर्ङ्गन्	२६१	५३४ हनिमशिभ्यां सिकन्	६०३
५१९ शूरभ्योश्च	३८८	५४१ सिचेः संज्ञायाम्.	७५१	५०७ हनो वध च	२०४
४९३ शृस्त्वङिहित्रय्य०	१०	४९७ सितनिगमिमसि.	७२	५४१ हन्तेरच् घुर च	७५३
५०३ शोवयङ्गजिङ्हा.	१६०	५३४ सिविमुच्योष्टेरु च	५४२	५२७ हन्तेरंह च	५११
५३९ श्मनि श्रयतेर्ङ्गन्	७१६	५२९ सिवेष्टेरु च	५४२	५२१ हन्तेर्मुट् हि च	१४६
५०८ श्यास्त्याङ्गविभ्य.	२१३	५१३ सिवेष्टेर्यु च	२९६	५४० हन्तेर्युभायन्त.	७३०
५२३ श्रः करन्	४५१	५०९ सुयुक्वभो युच्	२४२	५०३ हन्तेर्हि च	१५२
५३६ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः	६४३	५१५ सुवः कित्	३२२	५४० हन्तेः क्षरीरावयवे.	७२०
५१९ श्रुदक्षिस्तृहिद्युहि.	३८३	५२० सुविदेः कत्रः	३९५	४९५ हरिमितयोर्हुवः	३५
४९५ श्रिषेः कश्च	३३	५१४ सुशूभ्यां निञ्च	३१३	५४० हर्यतेः कन्यन्.	७३२
५१४ श्रिषेरन्धोपधायाः	३०६	५१६ सुसूचायुधिभ्यः	१९२	५१८ हसिमृगिणवा.	३७३
५०४ श्रुक्षन्पूषन्.	१६५	५२७ सूः किः	५१३	५१६ हियो रश्च लो वा	३३५
५२८ श्रयेष्वित्	५२०	५३५ सूचेः स्मन्	६२६	५३९ हिसेरीरमीरचौ	७०६
५१० श्रितेर्दध्	२५८	५१४ सूभो दीर्घश्च	३००	५३५ हुयामाश्रुमसिभ्य.	६१७
५३६ श्वेः संप्रसारणं च	६४२	४९३ सजेरसुम् च	१५	५१० हुष्ठैः सनो लृक्	२५७
५१७ संपूर्वाषित्.	३५९	५१८ सयुबचिभ्योऽन्यु.	३६८	५०९ हुवः श्रुवश्च	२२८
५०३ सप्यश्रभ्यां तुट् च	१६३	५१५ सयुभृशुषिमुषि.	३२८	५३१ हृषिषिरुहिद्युहिद्युति.	५६८
५३२ समाने ख्यः स चो.	५८५	५०१ सयुभोर्द्विष्व.	१२७	५३३ हृष्टृष्टस्तृष्ट.	५९७
५०७ समि कस उकन्	१९७	५२६ सयुषिभ्यां कित्	४९८	५१९ हस्याभ्यामितन्	३८०
५०५ समीणः	१७६	५३९ सौ रमेः षो दमे	७०२	४९९ हृषेःलच्	१०१
५२९ समीणः	५४१	४९३ स्कन्देः सलोपश्च	१४	४९९ हस्रहियुषिभ्य.	१०२
५१० सम्यानच् स्तुवः	२५५	५३७ स्कन्देःस्वाङ्गे	६६६	५१८ हियः कुक् रश्च लो वा	३७२

इति कौमुदीस्थोणादिसूत्रसूची समाप्ता ।

## अथ फिट्सूत्रसूची ५ ।

पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि.	
५९९ अक्षस्यादेवनस्य	३५ ६०१ तिल्यशिक्षयकाश्मर्य.	७६ ६०१ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि.	७७
५९८ अक्षुष्टोदकवकवशा.	१४ ५९९ तृणधान्यानां च द्यषाम्	२७ ६०० मकरवस्त्रभरे.	५७
६०० अथ द्वितीयं प्राणीषात्	५० ६०० त्र्यचां प्राक्काकरात्	५१ ६०१ महिष्यषाढयोज्याये.	६८
५९९ अथादिः प्राक्शकटेः	२४ ६०१ त्वस्वसमसिमेत्यनु.	७८ ५९९ मादीनां च	५३
५९८ अर्जुनस्य तृणाख्या.	१६ ६०० धान्तस्य च नालघुनी	६३ ६०१ यथेति पादान्ते	८५
५९९ अर्धस्यासमथोतेने.	३६ ५९८ दक्षिणस्य साधौ	८ ६०० यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्	६२
५९८ अर्यस्य स्वाम्याख्या.	१७ ६०० धान्यानां च वृद्धक्षा.	४६ ६०० युतान्तप्यन्तानाम्	५६
५९८ आशया अदिगाख्या	१८ ६०१ धूमजानुमुज्जकेश.	७२ ५९९ राजविशेषस्य यम.	४१
६०० इगन्तानां च द्यषाम्	४९ ५९७ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविष.	५ ५९९ लघावन्ते द्वयोश्च.	४२
६०० ईषान्तस्य हयादेरादि.	६६ ५९८ न कुपूर्वस्य कृत्तिका.	२० ५९९ लघन्तस्योपमेयना.	३९
५९९ उनर्वन्नन्तानाम्	३२ ५९८ नक्षत्राणामाविविषया.	१९ ५९९ वर्णानां तणतिनिता.	३३
६०१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम्	८१ ६०० नपः फलान्तानाम्	६१ ६०१ वाचादीनामुभायु.	८३
६०१ उशीरदाशेरकपाल.	६१ ५९९ नन्विषयस्यानिस.	२६ ५९८ वा नामधेयस्य.	१२
६०१ एषादीनामन्तः	८२ ६०१ निपाता आशुदात्ताः	८० ६०१ शकटिशकट्योरक्षर.	६९
६०१ कपिकेशहरिकेशयो.	७३ ६०० नर्तुप्राणाख्यायाम्	४५ ६०० शकुनीनां च लघुपूर्वम्	४४
६०० कर्दमादीनां च	५९ ५९९ न वृक्षपर्वतविशेष.	४० ६०० शादीनां शाकानाम्	५४
५९८ कृष्णस्यामृगाख्या.	११ ६०१ न्यहस्त्रौ स्वरितौ	७४ ६०० शिशुमारोदुम्बरबली.	६४
५९९ खट्व्युवर्णं कृत्रिमाख्या.	३१ ६०१ न्यर्षुदव्यत्कशयोरा.	७५ ५९८ शुक्रगौरयोरादिः	१३
५९८ खान्तस्याश्मादेः	६ ५९९ न्नः संख्यायाः	२८ ६०१ शेषं सर्वमनुदात्तम्	८७
५९७ गुदस्य च	४ ५९७ पाटलापालङ्काम्बा.	२ ६०० सांकाश्यकास्पित्य.	६५
५९७ गेहार्थानामस्त्रियाम्	३ ६०० पान्तानां गुर्वादीनां	५५ ६०१ सिमस्याथर्वणेऽन्त.	७९
६०१ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनाम.	७० ६०१ पारावारस्योपेतम्.	७१ ६०० सुगन्धितेजनस्य.	६०
५९९ ग्रामादीनां च	३८ ५९९ पीतद्वर्णानाम्	३७ ५९९ स्त्रीविषयवर्णाक्षु.	४३
५९८ घृतादीनां च	२१ ५९८ पृष्ठस्य च	१५ ५९९ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्	२९
६०१ चादयोऽनुदात्ताः	८४ ६०१ प्रकारादिद्विरुक्तौ.	८६ ५९८ स्वाङ्गाख्यायामादि.	९
६०० छन्दसि च	५८ ५९९ प्राणिनां कुपूर्वम्	३० ६०० स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्	५२
५९८ छन्दसि च	१० ५९७ फिषोन्त उदात्तः	१ ६०० हयादीनामसंयुक्त.	४८
६०० जनपदशब्दानामषा.	४७ ५९८ बंदिष्ठवत्सरतिशरथा.	७ ५९९ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविष.	२५
५९९ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि	२२ ५९९ बिल्वतिष्ठयोः स्वरि.	२३ ५९९ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वम.	३४

इति कौमुदीस्थफिट्सूत्रसूची संपूर्णा ॥

6958-15



**This book is a preservation photocopy.  
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,  
a 60 # book weight acid-free archival paper  
which meets the requirements of  
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding**

**by**

**Acme Bookbinding  
Charlestown, Massachusetts**



**1996**













3 2044 025 037 300

